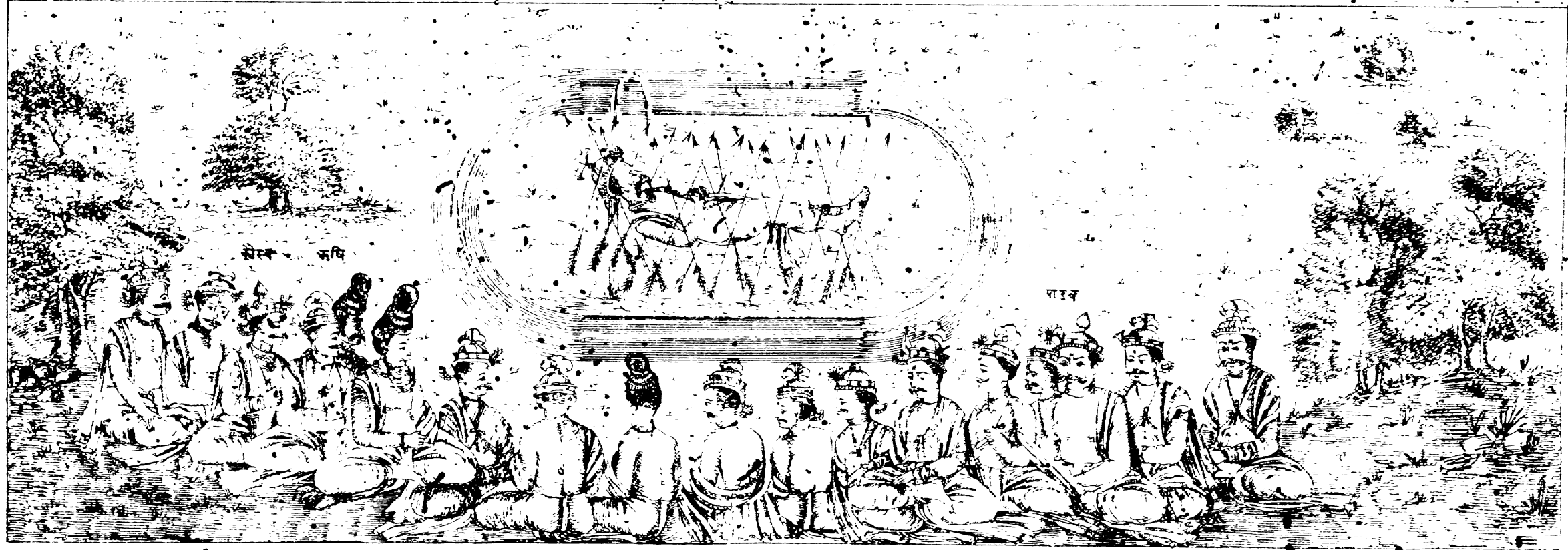

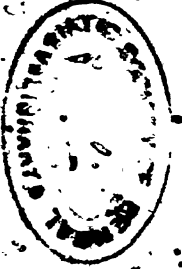
ज्ञानि पर्व

शेखर कवि

पांडव

951

॥ अथ श्रीमहाभारते शांतिपर्व प्रारम्भः ॥

S/O
891 2103
m 214
V.6

श्रीगणेशायनमः श्रीमद्वीरपालमानम्यश्रीलक्ष्मणपदानुमः नीलकण्ठोभावादीपंकुलेशांतिपर्वणि ॥ १ ॥ यत्ताघनेषुलुब्धमितिहासोयमीरितः धर्मार्थकाममोक्षास्तेसुम्यमनिरूपिताः ॥ २ ॥ धर्मवि
 त्त्यर्थकामकरणप्रीत्यर्थमित्युत्तमाधीशुद्धिकृतुजीवनार्थकतयामुत्तयर्थमित्युत्तमाः एतत्पांडवधर्तारष्ट्रचरितव्याख्यामिषादृशितंयेनासौनिजवाक्यजातद्वयंमंसंददात्वादरात् ॥ ३ ॥ तत्रतावच्छांतोरा
 जधर्मापद्धर्मोक्षधर्मास्थाःकांडास्तयःक्रमेणविश्वस्यापन्नस्यविरक्तस्यचोपकारकास्तेष्वभ्यर्हितत्वात्प्राथम्यंराजधर्माणां राजशब्दार्थश्चात्रप्रकरणाद्राजारंजनकाम्ययेतिवक्ष्यमाणनिर्वचनानुसारेणसमा
 नप्रकरणेसर्वारंजयतिप्रजाइतिमनूक्तेरथातोवृत्तेर्धर्मवक्ष्यामिहितकाम्ययेतिवद्वपरांशरेणापिसर्ववर्णसाधारणनृपतिशब्दप्रयोगाच्चयःप्रजारंजनं करोतिसएवबोध्यः सचक्षत्रियोऽक्षत्रियोवाउत्थानेनसदापु
 त्रेत्वादिनावह्यमुष्मानुत्थानादीन्धर्माननुतिष्ठेत् तत्रापियःकामलोभादिहीनोत्यंतनिर्विण्णःकेवलंप्रजापालनजंधर्ममात्रंक्रमयतेसएवराज्याहर्हइत्युधिष्ठिरोदाहरणेनप्रथमंनिरूपयति कृतोदकास्तेसुहृदा
 मित्यादिनानमोधर्मार्थमहतेइत्यतःप्राक्तनेनयथेन कृतोदकाःकृतप्रेततर्पणाः सुहृदामित्यनेनैवदुर्योधनादीनामपिपहणं मरणांतानिवैराणीतिन्यायेनतेषामपिइदानींसुहृत्त्वात् ॥ १ ॥ तत्रगंगातीरेपराद्विर्मा
 श्रीगणेशायनमः नांस्त्रयणंनमस्कृत्यनरंचैव नरोत्तमं ॥ देवीसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच कृतोदकास्तेसुहृदांसर्वेषां
 दुर्नंदनाः ॥ विदुरोघृत्तराष्ट्रश्चसर्वाश्चभरतस्त्रियः ॥ १ ॥ तत्रतेसुमहात्मानोन्यवसन्पांडुनंदनाः ॥ शौचंनिर्वर्तयिष्यंतोमासमात्रंबहिःपुरात् ॥ २ ॥ कृतोदकंतुरा
 जानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ अभिजम्मुर्महात्मानःसिद्धाब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३ ॥ द्वैपायनोनारदश्चदेवलश्चमहानृषिः ॥ देवस्थानश्चकण्वश्चतेषांशिष्याश्चसत्तमाः ॥
 ॥ ४ ॥ अन्यैत्रवेदविद्वांसःकृतप्रज्ञादिजातयः ॥ गृहस्थाःस्नातकाःसंतोददृशुःकुरुसत्तमं ॥ ५ ॥ तेभिर्मम्यमहात्मानःपूजिताश्चयथाविधि ॥ आसनेषुमहार्हेषुवि
 विशुस्तेमहर्षयः ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यततःपूजांतत्कालसदृशीतदा ॥ पर्युपासन्थान्यायंपरिवार्ययुधिष्ठिरं ॥ ७ ॥ पुण्येभागीरथीतीरेशोकव्याकुलचेतसं ॥ आश्वा
 संयंतोराजानंविप्राःशतसहस्रशः ॥ ८ ॥ नारदस्त्वब्रवीत्कालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ संभाष्यमुनिभिःसार्धंरुष्णद्वैपायनादिभिः ॥ ९ ॥

समाप्रवासस्यप्रयोजनंयत्कचिच्छ्रययुद्धंरुतंतर्जन्यदोषनिर्हरणेनशुद्धिसंपादनं तदेतदुक्तंशौचंनिर्वर्तयिष्यंतइतिनत्वत्रशावाशौचंशुद्धिर्मासमात्रेणेतिविवक्षितं दशाहाच्छ्रुतंथ्यतेविप्रोद्वादशाहेनभूपतिः
 वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुद्धयतीतिमनुवाक्यविरोधात् नचैतेशूद्रायेनमासमाशौचंकुर्युः किन्नउपतैराहवेशास्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यच सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिरिति संयामहताग्नंसापिडाःसर्ष
 एवशुष्यंतिइत्युक्तंमनुना तेनद्वादशाहमपिनेषामाशौचमासस्तुदूरतो निरस्तइतिप्रतीयते अद्वासौमिकेषुवृद्धतानांसुहृदांद्वादशाहमाशौचमस्तिनेनयुद्धदिनेषुअष्टादशाहपर्यंतप्रत्यहमाशौचंप्रामिःसद्यःशुद्धि
 श्रुतंअंत्यदिनेप्रतप्तस्याशौचस्यद्वादशाहेननिवृत्तिरितिमासंशौचसंपादनोक्तिर्युज्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वेदविद्वांसोवेदार्थविदः कृतप्रज्ञाः वेदोक्ताचारनिष्ठाः स्नातकाब्रह्मचारिणः संतःअभ्यदक्षिणाप्रदाःसंन्या
 सिनः ॥ ५ ॥ तेराज्ञाभिर्मम्यप्रत्युपमम्यनमस्कारादिनापूर्वपूजितःसंतःआसनेषुविविशुरितिसंबंधः ॥ ६ ॥ पूज्यमर्घादिकांपरिवार्यपर्युपासन् परितउपविष्टवतः तदभावावर्षः ॥ ७ ॥ आश्वासयंतःदेवी
 रंसुप्रत्ययः आश्वासनार्थंपर्युपासन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ कालेवसरेसंभाष्यैकमत्यंरुत्नाब्रवीत् ॥ ९ ॥

यथा इति पद्यं पाठे पूर्वार्धे वाक्यान्तासतो यमवनिरिदानीं तद्वलेन माधवबलसहायेन धर्मेण कर्त्राजिता. युवाभ्यां खलनारोहते सति धर्मः प्रादुरभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ दिव्यभागेन कच्चिदितिकां प्रवेदने अने न कर्मणा तु बभूव सुदृढो गनं विशोकत्वं च कामयमानस्त्वापृच्छामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ किं नु वक्ष्यतीति वधूः कनिष्ठभ्रातृभार्यात्वात् स्नुषाभूता वार्ष्णेयी कुभद्रामेमां प्रति किं नु वक्ष्यति राज्ञ्य लोभेन त्वयामत्पुत्रो घातित इति वक्ष्यत्येवेति भावः तयामधुसूदनं हरिद्वारकां प्रतिगतं संतं प्रति त्रासिनी अस्मज्जयश्रवणोत्सुका द्वारका द्वारका वासिजनसमूहः किं नु वक्ष्यतीति संबन्धः खलु हं त्वास्वजनपीडापहं

भवता ब्राह्मणीयेण प्रसादान्माधवस्य च ॥ जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण त्रियुधिष्ठिर ॥ १० ॥ दिव्यामुक्तस्तु संग्रामादस्मा लोकाभयं करात् ॥ क्षत्रधर्मरतश्चापिक चिन्मोदसि पाण्डव ॥ ११ ॥ कंचिच्च निहता मित्रः प्रीणासि सुदृढो नृप ॥ कच्चिच्छ्रियसि मां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते ॥ १२ ॥ युधिष्ठिर उवाच विजिते बं महीकृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात् ॥ ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १३ ॥ इदं मम महदुःखं वर्तते तद्वदि नित्यदा ॥ कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महातं लोभकारि तं ॥ १४ ॥ सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुत्तन प्रियान् ॥ जयोपमजयाकारो भगवन् प्रतिभाति मे ॥ १५ ॥ किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनं ॥ द्वारका वासि नीकृष्णमितः प्रतिगतं हरिं ॥ १६ ॥ द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबांधवा ॥ अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयती वमं ॥ १७ ॥ इदमन्यत्तु भगवन् यत्त्वां वक्ष्यामि नारद ॥ मंत्रसंवरणेनास्मि कुंत्यादुःखेन योजितः ॥ १८ ॥ यः सनागायुतबललोकेऽप्रतिरथोरणे ॥ सिंहखेलगतिर्यीमान् यृणीदाताय तव्रतः ॥ १९ ॥ आश्रयो धार्तराष्ट्रा णां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ॥ अमर्षी नित्यसंरंभी क्षेमास्माकं रणे स्णे ॥ २० ॥ शीघ्रास्त्रिचयोधी चरुतीचाद्रुतविक्रमः ॥ गूढोत्पन्नः सुतः कुंत्याभ्रातास्माकमसौ किल ॥ २१ ॥ तोयकर्मणितं कुंती कथयामास सूर्यजं ॥ पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ २२ ॥ मंजूषायां समाधाय गंगास्रोतस्य मज्जयत् ॥ यं सूतपुत्रं लो कोयं राधेयं चाभ्यमन्यत ॥ २३ ॥ सज्येष्ठपुत्रः कुंत्या वै भ्रातास्माकं च मातुजः ॥ अजानतामया भ्रात्रा राज्यलुब्धेन घातितः ॥ २४ ॥ तन्मे दहति गात्राणि तूलरा शिमिवानलः ॥ न हितं वेद प्रार्थोपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ॥ २५ ॥ नाहं न भीमो न धर्मो स त्वस्मान्वेद सुव्रतः ॥ गता किल पृथातस्य सकाशमिति नः श्रुतं ॥ २६ ॥

आश्वरेण त्वया साधुः स्वीयः सौभद्रः कथं घातित इति वक्ष्यत्येवेति भावः पुनश्च कृष्णस्य मधुसूदनं हरिमिति विशेषणद्वयसाधयेत्येव लभ्यते ॥ १६ ॥ यतो हतपुत्रा हतबांधवाऽतः कृपणादीनातिदुःखिता इत्यर्थः प्रियं तु स्वकारहितं पथं प्रियं च तद्विदितं च तस्मिन् धर्मे युक्ता सन्नुदा ॥ १७ ॥ मंत्रसंवरणेन गूढोत्पन्नस्यास्माद्भ्रातुः कर्णस्याप्रकाशेन ॥ १८ ॥ तदेवाह त्रिभिः यः स इति सिंहस्येव खेलो युद्धक्रीडा गतिर्गमनं च यस्य स तथा घृणी दयालुः ॥ १९ ॥ अमर्षी परोत्कर्षासहिष्णुः नित्यसंरंभी सदा क्रोधवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ पुत्रं त्वस्येति शेषः अवकीर्णं त्यक्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ मातुजः मातृसंबन्धेन ॥ २४ ॥ श्वेतवाहनोर्जुनः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पांडवकृत्स्नं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ २७ ॥ मातरि मातरं प्रति अवोचत्कर्ण इति शेषः नः अस्माभिः श्रुतं ॥ २८ ॥ २९ ॥ नृशंसत्वं संकटे मित्रत्यागाभिर्द्वयत्वं कृतघ्नत्वं पुत्रकृत्यपकारित्वं
चमसिद्धमित्यतो नार्यत्वं मेघस्पृष्टीकरोति जीतइति विजयमर्जुनं ॥ ३० ॥ पृथुलवक्षसं कपाटवक्षसं ॥ ३१ ॥ वेपमानां अर्जुन नाराजीत्या ॥ ३२ ॥ विषसां च शमां ॥ ३३ ॥ पुत्रगृहिणी पुत्रलोभावती ॥ ३४ ॥

अस्माकं शमकामा वैत्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ पृथां यानकृतः कामस्तेन चापि महात्मना ॥ २७ ॥ अपि पश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतं ॥ न हि शक्याम्यहं त्यक्तुं नृ
पदुर्योधनं रणे ॥ २८ ॥ अनार्यत्वं नृशंसत्वं कृतघ्नत्वं च मे भवेत् ॥ युधिष्ठिरेण संधिं हियदिकुर्याम ते तव ॥ २९ ॥ भीतोरणे श्वेतवाहादिति सांमं स्यते जनः ॥ सोऽहं नि
जित्य समरे विजयं सहकेशवं ॥ ३० ॥ संधास्येधमै पुत्रेण पश्चादिति च सो ब्रवीत् ॥ तमुवाच किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसं ॥ ३१ ॥ चतुर्णामभयदेहिकामं युध्यस्व
फाल्गुनं ॥ सोऽब्रवीन्मातरं धीमान् वेपमानां कृतां जमलिः ॥ ३२ ॥ प्राप्तान् विषत्यांश्च तुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ पंचैव हि सुता देवि भविष्यंति तव ध्रुवाः ॥ ३३ ॥
सार्जुना वाहते कर्णं सकर्णा वाहतेऽर्जुने ॥ तं पुत्रगृहिणी भूयो माता पुत्रमया ब्रवीत् ॥ ३४ ॥ भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ एवमुक्त्वा किल पृथां
विस्तृज्यो प्रययौ गृहान् ॥ ३५ ॥ सोऽर्जुने न हतो वीरो भ्रात्रा भ्राता सहोदरः ॥ न चैव विदतो भ्रंशः पृथायास्तस्य वाविभो ॥ ३६ ॥ अयं शूरो महेष्वांसः पार्थेना जीनि
पातितः ॥ अहं त्वज्ञासि पंश्वत्सोदर्यं द्विजोत्तम ॥ ३७ ॥ पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया घचनात्मभो ॥ तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिनः ॥ ३८ ॥ कर्णां जुनस
हायो हं जवेयमपि वासवं ॥ सभायां क्लिश्यमन्नस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ॥ ३९ ॥ सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ यदा त्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कष्टं
कोदयाः ॥ ४० ॥ सभायां गदतो द्यूते दुर्योधन हितैषिणः ॥ तदानस्यति मे रोषः मादौ तस्य निरीक्ष्य ह ॥ ४१ ॥ कुंत्या हि स दृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ सा दृश्य हे
तुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह ॥ ४२ ॥ कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिंतयन् ॥ कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवीचक्रमग्रसत् ॥ ४३ ॥ कथं नु शोभतामेत
त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथा तथ ॥ भवान् हि सर्वविद्विद्वान्लोके वेदकृताकृतं ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशा
सनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः ॥ कथं यामास तत्सर्वं यथा शप्तः ससूतजः ॥ १ ॥

विस्तृज्य कर्णविति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ दूयते उपतप्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कारणं सा दृश्य हेतोस्तज्जन्यत्वस्य ज्ञापकं कथं नु इत्यदुत प्रश्ने च करं यचकं ॥ ४३ ॥ सर्वविद्वेहेतुः वि
द्वानिति आत्मज्ञ इत्यर्थः अतएव कृतं कार्यं अकृतं कारणं च वेद जानाति ॥ ४४ ॥ इति शान्तिपर्वणि ० रा० नैलकंठीये भारतभावादीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ स एवमिति उक्तः पृष्ठः ॥ १ ॥

कर्णार्जुनसहायोहंजयेयमपिवासवमित्युक्तमनुमोदते एवमेतदिति ॥ २ ॥ तर्हि किमर्थं देवैरनयोर्वैरमुत्पादितमित्याशंक्याह गुह्यमिति ॥ ३ ॥ क्षत्रमिति संघर्षजननोवैराभ्युद्योपकः कन्यागर्भेदेवैः क्षत्रस्यस्व
मेमनावनिर्मितइत्यर्थः ॥ ४ ॥ चकारअधीतवान् अंगिरसांश्रेष्ठात् द्रोणात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवाच्चापिस्वभावतइति देवादेवानांसंकल्पात्पूर्वोक्तात् स्वभावतः वीर्याधिकोनीचकुलोदुःसंगेनसमेधितः महाजनैः

नारदउवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ नकर्णार्जुनयोः किंचिद्विषत्यभवेद्रणे ॥ २ ॥ गुह्यमेतत्तुदेवानांकथयिष्यामितेनघ ॥ तन्निबोधमहाबा
होयथावत्तमिदंपुरा ॥ ३ ॥ क्षत्रंस्वर्गकथंगच्छेच्छस्त्रपूतमितिप्रभो ॥ संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भोविनिर्मितः ॥ ४ ॥ सवालस्तेजसायुक्तःसूतपुत्रत्वमाग
तः ॥ चकारांगिरसःश्रेष्ठाद्नुर्वेदंगुरोस्तदा ॥ ५ ॥ सबलंभीमसेनस्यफाल्गुनस्यचस्त्राघवं ॥ बुद्धिचतवराजेंद्रयमयोर्विनयंतदा ॥ ६ ॥ सख्यंचवासुदेवेनबा
ल्येगांढीवधन्वनः ॥ प्रजानामनुरागंचचितयानोव्यदत्यत ॥ ७ ॥ ससख्यमकरोद्बाल्येराज्ञादुर्याधनेनच ॥ युष्माभिर्नित्यसंदिष्टोदेवाच्चापिस्वभावतः ॥ ८ ॥ वी
र्याधिकमथालक्ष्यधनुर्वेदधनंजयं ॥ द्रोणंरहस्युपागम्यकर्णोवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रंवेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनं ॥ अर्जुनेनसमंचाहंयुध्यैयमितिमेम
तिः ॥ १० ॥ त्समःशिष्येषुवःस्नेहःपुत्रेचैवतथाधुवं ॥ त्वत्सदादन्नमांब्रूयुरकृतास्त्रंविचक्षणाः ॥ ११ ॥ द्रोणस्तथोक्तःकर्णेनसापेक्षःफाल्गुनंप्रति ॥ दौरास्यंचैव
कर्णस्यविदित्वातमुवाचह ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणोविद्याद्यथावच्चरितव्रतः ॥ क्षत्रियोवातपस्वीयोनान्योविद्यात्कथंचन ॥ १३ ॥ इत्युक्तो गिरसांश्रेष्ठमामंश्यप्र
तिपूज्यच ॥ जगामसहसारांमंभेदं पर्वतंप्रति ॥ १४ ॥ सतुराममुपागम्यशिरसाभिप्रणम्यच ॥ ब्राह्मणोभार्गवोस्मीतिगौरवेणाभ्यंगच्छत ॥ १५ ॥ रामस्तंप्र
विजग्राहपृष्ठागोत्रादिसर्वशः ॥ उप्यतांस्वागतंचेनिप्रीतिमांश्चाभवद्भूशं ॥ १६ ॥ तत्रकर्णस्यवसतोमहेद्रेस्वर्गसन्निभे ॥ गंधर्वैराक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समाग
मः ॥ १७ ॥ सतत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ॥ प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवदानवरक्षसां ॥ १८ ॥ सकदाचित्समुद्रांतेविचरन्नाश्रमांतिके ॥ एकःखड्गमुष्पा
णिःपरिचक्रामसूर्यजः ॥ १९ ॥ सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्वकस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ॥ जघानाज्ञानतःपार्थहोमधेनुंयदृच्छया ॥ २० ॥ तदज्ञानकृतंमत्वाब्राह्मणायन्य
वेदयत् ॥ कर्णःप्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्ब्रह्मचः ॥ २१ ॥ अबुद्धिपूर्वमभवन्धेनुरेषाहतातव ॥ मयातत्रप्रसादंचकुरुष्वेतिपुनःपुनः ॥ २२ ॥

स्पर्धमानोहंतिराष्ट्रसराजकमिति श्लोकोक्तात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति रहस्यंतत्सदादन्विधिः निवर्तनमुपसंहारः ताभ्यांसंहितं सरहस्यनिवर्तनं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति त्वंतु ब्रह्मक्षत्रेतरत्वान्च विद्यां
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ गुरुरेव पितेत्यभिसंघायाहं ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ समुद्रांते दक्षिणसमुद्रसमीपे ॥ १९ ॥ होमधेनुं कर्णपर्वोक्तदिशावत्सवधं द्वात्रिधेनुबधोक्षेपः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मेव्याहृतमिति शेषः अव्याहृतमनुक्तं तद्वदन्यथेत्यर्थः नेदमव्याहृतमिति पाठः सुगमः केवलतूष्णीयथास्यात्तथायत्तेकार्यतद्वासमाचरेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति शान्ति पर्वणिरा० नैलकंठीये भारतजा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ ॥ ३॥ कर्णस्येति प्रथयेनेति पाठेऽनुरागेण दमेन इन्द्रियजयेन ॥ १॥ कर्त्तुं सरहस्यं न तु मंत्रमात्रं अखिलं अंगप्रत्यंगदेवताराधनसहितं अव्ययं यथा

तंस विप्रो ब्रवीत्कुद्धो वाचानिर्भर्त्सयन्निव ॥ दुराचारवधाहस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २३ ॥ येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशं ॥ युध्यतस्तेन ते पापभूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति ॥ २४ ॥ ततश्चक्रमहीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ॥ पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छनराधम ॥ २५ ॥ यथेयं गौर्हता मूढप्रमत्तेन त्वयामम ॥ प्रमत्तस्य तथा सतिः शिरस्ते पातयिष्यति ॥ २६ ॥ शप्तः प्रसाद्या मांसकर्णस्तं द्विजसत्तमं ॥ गोभिर्धनैश्चरत्नैश्च सचैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७ ॥ नहि मेऽव्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोपिकेवलं ॥ गच्छवातिष्ठवायद्वा कार्यं ते तस्माच्चर ॥ २८ ॥ इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ॥ राममभ्यगमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनप० कर्णशापोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ ॥ ३॥ नारद उवाच कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रणयेन दमेन च ॥ तुतोषं भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १ ॥ तस्मै सविधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनं ॥ प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी तत्तपस्विने ॥ २ ॥ विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽश्रमे भृगोः ॥ चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३ ॥ ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममंतिकात् ॥ कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्शितः ॥ ४ ॥ सुष्वापजामदग्न्यस्तु विश्रंभो त्यग्नसौहृदः ॥ कर्णस्योत्संग आधाय शिरः क्त्वा तमना गुरुः ॥ ५ ॥ अथ कृमिः श्लेष्ममेदोमांसशोणितभोजनः ॥ दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशं मागतः ॥ ६ ॥ स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः ॥ न चैनमशक्त्वे मुंहं तुं वा प्रिगुरोर्भयात् ॥ ७ ॥ संदश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत ॥ गुरोः प्रबोधनाशं कीतमुपैक्षत सूर्यजः ॥ ८ ॥ कर्णस्तु वेदनां धैर्यादं सत्यां विनिगृह्यतां ॥ अकंपयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवं ॥ ९ ॥ यदास्य रुधिराणां गं परिस्पृष्टं भृगू हहः ॥ तदा बुद्ध्या तते जस्वी संभ्रंस्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १० ॥ अहोस्म्यं शुचितां प्रप्तः किमिदं क्रियते त्वया ॥ कथय स्वभयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ११ ॥ तस्य कर्णस्तदा चष्ट कृमिणा परिभक्षणं ॥ ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसन्निभं ॥ १२ ॥ अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतं ॥ रोमभिः सन्निरुद्धांगमलर्कनामनामतः ॥ १३ ॥

स्यात्तथा जपस्वी एकापचितः ॥ २ ॥ अश्रमेऽश्रमवर्जिते आश्रमे इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विश्रंभो विश्वासः ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षेमं दूरीकर्तुं भयात् निद्राभंगं भयात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णैरोमभिः संवृतं सन्निरुद्धांगं त्रासेन संकुचितांगं नाम प्रसिद्धं नाम तोनाम्ना ॥ १३ ॥

असृजिशोणिते ॥ १४ ॥ विश्वरूपः कामरूपी करालवान् भीषणरूपवान् मेघवाहमोमेघोपरिस्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ देवयुगेसत्ययुगे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नकुशलं अमरं ॥ २३ ॥ २४ ॥ कामयात्वरसेन ॥ २५ ॥ ब्रह्मक्षत्रयोर्तरे अन्यत्र जातं तदेवाह सूतमांविद्धोति ॥ २६ ॥ २७ ॥ कथं तर्हि ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति मिथ्यावचनं त्वयोक्तमित्यत आह पितागुरु रिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्मादि

सदृष्टमात्रोरामेण कृमिः प्राणानवास्तजत् ॥ तस्मिन्नेवास्तजि क्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ ततोतरिक्षेददृशे विश्वरूपः करालवान् ॥ राक्षसोलोहितग्रीवः
कृष्णांगो मेघवाहनः ॥ १५ ॥ सरामं प्रांजलिर्भूत्वा वभाषे पूर्णमानसः ॥ स्वस्तिते भृगुशार्दूलगमिष्ये हं यथागतम् ॥ १६ ॥ मोक्षितो नरकादस्माद्भवतामुनिसत्त
म ॥ भद्रं तवास्तु वंदे त्वां प्रियं मे भवता कृतं ॥ १७ ॥ तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रति पन्नो ब्रवीहि तत् ॥ १८ ॥ सो ब्रवीदहमासं
प्राकदंशो नाम महासुरः ॥ पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ १९ ॥ सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ॥ महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २० ॥
अब्रवीद्विसमांकुडस्तव पूर्वपितामहः ॥ मूत्रश्लेष्मशानः पापनिरयं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१ ॥ शापस्यांतो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवं ॥ भविता भार्गवाद्रामादिति
मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२ ॥ सोहमेनां गतिं प्राप्नोयथानकुशलं तथा ॥ त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ॥
रामः कर्णं च सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अतिदुःखमिदं मूढनजातु ब्राह्मणः सहेत् ॥ क्षत्रियस्येव ते धैर्यं कामयासं त्यमुच्यतां ॥ २५ ॥ तमुवाच ततः कर्णः
शापाद्भीतः प्रसादयन् ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरे जातं सूतमांविद्धि भार्गव ॥ २६ ॥ राधेयः कर्ण इति मां प्रवदंति जना भुवि ॥ प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्वलुब्धस्य भार्गव ॥ २७ ॥
पितागुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ॥ अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवांतिके ॥ २८ ॥ तमुवाच भृगुश्चेष्टः सरोषः प्रदहन्निव ॥ भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृतां
जलिं ॥ २९ ॥ यस्मान्मिथ्योपचरितो ह्यखलोभादिह त्वया ॥ तस्मादेतन्न ते मूढब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ ३० ॥ अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समीयुषः ॥ अब्राह्म
णे बहिर्ब्रह्मध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१ ॥ गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ॥ न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ॥ ३२ ॥ एवमुक्तः सरामेण न्यायेनोप
जगाम हं ॥ दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीम ० शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिकर्णार्धप्राप्तिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ति हेमूढे तव वधकालादन्यत्र ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यतीति न किंतु वधकाल एव न प्रतिभास्यति कालांतरे तु प्रतिभास्यत्येवेत्यर्थ इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ३० ॥ सदृशेऽर्जुनादौ शूरे ते पुरतः स्थिते समीयुषः युध्यमानस्य समि
त्याजिसमिधु इति संपूर्वस्य इणो युद्धार्थत्वदर्शनात् ध्रुवं मरणवधिं न तिष्ठेद्ब्रह्म ब्रह्मास्त्रं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ न्यायेनाभिर्वंदनादिपूर्वकं उपजगाम इष्टं देशमिति शेषः ॥ इति शांति ० रा ० नै ० भा ० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कर्णस्तुसमवाप्यैवमित्यध्यायः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ विषयेदेशे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वर्षवरः षंडः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ व्यपेयुः

नारद उवाच कर्णस्तुसमवाप्यैवमखंभार्गवंनंदनात् ॥ दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १ ॥ ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ॥ कलिंगविषयेरा
जनूराज्ञश्चित्रांगदस्य च ॥ २ ॥ श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ॥ राजानः शतशस्तत्र कन्यार्यैः समुपागमन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवा
न् ॥ रथेन कांचनांगेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४ ॥ ततः स्वयंवरे तस्मिन् प्रवृत्ते महोत्सवे ॥ समाजग्मुर्नृपतयः कन्यार्यैर्नृपसत्तम ॥ ५ ॥ शिशुपालो जरासंधो भी
ष्मको वक्र एवं च ॥ कपोतरोमानीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६ ॥ सृगालश्च महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ॥ अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७ ॥
एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥ ८ ॥ कांचनांगदिनः सर्वे शुद्धजा वूना दप्रभाः ॥ सर्वे भास्वरदेहाश्च
व्याघ्रा इव बल्लोक्तटाः ॥ ९ ॥ ततः समुपविष्टेषु ते पुराजसु भारत ॥ विवेश रंगं सा कन्याधात्री वर्षवरान्विता ॥ १० ॥ ततः संश्राव्यमाणे पुराज्ञानां सुभारत ॥ अ
त्यक्राम द्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तु कौरव्यो नाम र्षयतलंघनं ॥ प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२ ॥ सवीर्यमदमुत्तत्वा द्भी
ष्मद्रोणावुपाश्रितः ॥ रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ॥ १३ ॥ तमन्वगाद्रथी स्वद्वीबद्धगोधांगुलित्रयान् ॥ कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥
ततो विमर्दः सुमहाबल राजा मासीद्युयुत्सतां ॥ सन्नत्य तां तनुत्राणिरथान्योजयतामपि ॥ १५ ॥ तेभ्य धावंत संकुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ॥ शरवर्षाणि मुंचंतो मे
घाः पर्वतयोरिव ॥ १६ ॥ कर्णस्तेषामापततामैकैकेन शरे षह ॥ धनूंषि च शरं त्रयान्यातयामास भूतले ॥ १७ ॥ ततो विधनुषः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकामुकान् ॥
कांश्चिच्चोद्धृतो बाणान् रथशक्तिगदास्तथ ॥ १८ ॥ लाघवाद्वा कुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ॥ हतसूतांश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् ॥ १९ ॥ ते स्वयं वाहयंतो
श्वान् पाहिपाहीति वा दिनः ॥ व्यपेयुस्तेरणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ॥ २० ॥ दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानो भययात्तंदा ॥ लृष्टः कन्यामुप्रादाय नगरं नागसाङ्क
यं ॥ २१ ॥ इति श्रीम० शांति० राजधर्मानुशासनप० दुर्योधनस्य स्वयंवरे कन्याहरणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ नारद उवाच आविष्कृतबलं कर्ण
श्रुत्वा राजा समागधः ॥ आह्वयद्वैरथेनाजौ जरासंधो महोपतिः ॥ १ ॥ तयोः समं भवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ॥ युधिनानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतौ ॥ २ ॥

व्यपगताः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति शांतिप० रा० नैलकंठीये भारतभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ आविष्कृतेति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ बाहुकंटकयुद्धेनबाहुकंटककेतकपत्रंतद्वयत्रबलिनादुर्बलस्यशरीरंपाठ्यते तद्बाहुकंटकं नामयुद्धं यथोक्तं एकांजंघांपदाक्रम्यपरामुद्यम्यपाठ्यते केतकीपत्रवच्छत्रुयुद्धंतद्बाहुकंटकमिति जरासंधस्यसंबंधीयोदेहस्तस्यसंधिविभेदः ॥ ४ ॥ विकारंपाटनरूपं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रथस्यार्धानुकीर्तनात् शल्याच्चतेजोवधादितिसंबंधः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०

क्षीणवाणौविधनुषौभग्नखट्वौमहीगतौ ॥ बाहुभिःसंसज्जेतामुभावपिबलान्वितौ ॥ ३ ॥ बाहुकंटकयुद्धेनतस्यकर्णोत्थयुध्यतः ॥ विभेदसंधिदेहस्यजरयाश्लेषितस्यहि ॥ ४ ॥ सविकारंशरीरस्यदृष्ट्वानृपतिरात्मनः ॥ प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णवैरमुत्सृज्यदूरतः ॥ ५ ॥ प्रीत्याददौसकर्णायमालिनींनगरीमथ ॥ अंगेषुनरशार्दूलसराजासीत्सपत्नजित् ॥ ६ ॥ प्रालयामासचंपांचकर्णःपरबलार्दनः ॥ दुर्योधनस्यानुमतेतवापिविदितंतथा ॥ ७ ॥ एवंशस्त्रप्रतापेनप्रथितःसोभवत्सितौ ॥ त्वद्धितार्थसुरेद्रेणभिक्षितोवर्मकुंडले ॥ ८ ॥ सदिव्येसहजेप्रादात्कुंडलेपरमार्चिते ॥ सहजंकवचंचापिमोहितोदेवमायया ॥ ९ ॥ विमुक्तःकुंडलाभ्यांचसहजेनचवर्मणा ॥ निहतोविजयेनाजौवासुदेवस्यपश्यतः ॥ १० ॥ ब्राह्मणस्याभिशापेनरामस्यचमहात्मनः ॥ कुंत्याश्ववरदानेनमाययाचशतक्रतोः ॥ ११ ॥ भीष्मावमानात्संस्यायारथस्यार्धानुकीर्तनात् ॥ शल्यात्तेजोवधाच्चापिवासुदेवनयेनच ॥ १२ ॥ रुद्रस्यदेवराजस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ कुबेरद्रोणयोश्चैकरूपस्यचमहात्मनः ॥ १३ ॥ अस्त्राणिदिव्यान्प्रादाययुधिगांडीवयन्वना ॥ हतोवैकर्तनःकर्णोदिवाकरसमद्युतिः ॥ १४ ॥ एवंशप्तस्तवभ्राताबहुभिश्चापिवंचितः ॥ नशोच्यःपुरुषव्याघ्रयुद्धेननिधनंगतः ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राज०कर्णवीर्यकथनं नामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच एतावदुक्तादेवर्षिर्विररामसन्नरदः ॥ युधिष्ठिरस्तुराजर्षिर्दध्यौशोकपरिप्लुतः ॥ १ ॥ तंदीनमनसंवीरंशोकोपहतमातुरं ॥ निःश्वसंतंयथा नागंपर्यश्रुनयनंतथा ॥ २ ॥ कुंतीशोकपरीतांगीदुःखोपहतचेतना ॥ अब्रवीन्सधुराभाषाकालेवचनमर्थवत् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि ॥ जहिशोकंमहाप्राज्ञशृणुचेदंवचोमम ॥ ४ ॥ यातितःसमयापूर्वभ्रात्र्यंज्ञापयितुंतव ॥ भास्करेणचदेवेनपित्राधर्मभृतांवरः ॥ ५ ॥ यद्वाच्यंहितकामेनमुत्तदाहितमिच्छतां ॥ तथादिवाकरेणोक्तःस्वप्नांतिममचाग्रतः ॥ ६ ॥ नचैवमशकद्भानुरहंवास्नेहकारणैः ॥ पुराप्रत्यनुनेतुंवानेतुंवाप्यकतांत्वया ॥ ७ ॥

पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७३ ॥ एतावदुक्तेति दध्यौभ्रातृव्यजंदोषंचितितवान् ॥ १ ॥ पर्यश्रुनयनं परितोश्रुव्याप्तनयनं ॥ २ ॥ मधुराआभाषाभाषणंयस्याःसातथा ॥ ३ ॥ एनंकर्णं ॥ ४ ॥ यातितःप्रवर्तितःतवभ्रात्र्यंभ्रातुःकर्मकनिष्ठानांपरिपालनंज्ञापयितुंत्वयासौभ्रातृयुधिष्ठिरादिभ्यःप्रदर्शनीयमित्यभ्यर्चितइति ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रत्यनुनेतुंशमयितुं ॥ ७ ॥

कालपरीतः मृत्युस्तः उद्धरणेशूषानि शेषनारो नो मूलवे ॥८॥ १५९ • ॥ १०॥ सराजेति कर्मणि पठ्यौ उद्विग्नचेतनो बभूव ध्यायती वलेलायती वेति श्रुतेर्बुद्धौ ध्यायंत्यां चेतनोपि ध्यायती वे
त्यादि र्थः ॥ १२॥ निर्वेदराज्यादी वैराग्यं ॥ १३॥ इति शांतिप रा • वै • भा • षष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिर इति ॥ १॥ दुःस्वदेहेन्द्रियादीनां तापः शोकस्तत्कृतं वैकर्ण्यताम्यामाविष्टो व्यामः कश्चित् कुरीकृतः
॥ २॥ यत्प्रयदि नैह्यमाचीर्णस्यात्तर्हि ज्ञातिव्रथा जाता दुर्मतिर्न प्राप्त्या दित्यर्थः लिङ्निमित्तलङ्क्रियातिपत्तौ ॥ ३॥ यतो वयं दत्तार्था संक्षिप्तपुरुषार्था ज्ञातिवधेन हतजाग्याः स्मततो हेतोर्नः अस्माकमभिधाः

ततःकालपरीतःसर्वैरस्योद्भरणैरतः॥ प्रतीपकारीयुष्माकमिविचोपेक्षितोमया॥८॥ इत्युक्तो धर्मराजस्तुमात्राबाष्पाकुलेक्षणः॥ उवाचवाक्यंधर्मात्माशोक
व्याकुलितैर्त्रियः॥९॥ भवत्यांगूढमंत्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाचतां॥१०॥ शशापचमहातेजाःसर्वलोकेषुयोषितः॥ नगुत्थंघारयिष्यंतीत्येवंदुःखसमंन्वितः
॥११॥ सराजापुत्रपौत्राणंसंबंधिसुखदांतदा॥ स्मरंद्बुद्धिग्रहदयोबभूवोद्धिचेतनः॥१२॥ ततःशोकपरीतात्मासधूमइवपावकः॥ निर्वेदमगमद्दीमानरा
जासंतापपीडितः॥१३॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिस्त्रीशापेष्टोऽध्यायः॥६॥ ॥६॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिर
स्तुधर्मात्माशोकव्याकुलचेतनः॥ शुशोचदुःखसंतप्तःस्थत्वाकर्णमहारथं॥१॥ आविष्टोदुःखशोकाभ्यांनिःश्वसंश्वपुनःपुनः॥ दृष्ट्वार्जुनेमुवाचेदंवचनंशोकक
रितः॥२॥ युधिष्ठिरउवाच यद्वैक्ष्यमाचरिष्यामवृणयंधकपुरेवयं॥ ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वानेमांप्राप्स्यामदुर्गतिं॥३॥ अमित्रानःसमृद्धार्यावृत्तार्थाः
कुरवःकिल॥ आत्मातमात्मनाहत्वाकिंधर्मफलमाप्नुमः॥४॥ धिगस्तुक्षात्रमाचारंधिगस्तुबलपौरुषं॥ धिगस्त्वमर्षयेनेमामापदंममितावयं॥५॥ साधुक्ष
मादमःशौचवैराग्यंघायमत्सरः॥ अहिंसासत्यव्रचनंनित्यानिवनचारिणां॥६॥ वयंतुलोभान्मोहाच्चदंभमानंचसंश्रिताः॥ इमामवस्थांसंप्राप्साराज्यलाभबु
भुत्सया॥७॥ त्रैलोक्यस्यापिराज्येननास्मान्कश्चिद्वहर्षयेत्॥ बांधवानिहतान्दृष्ट्वापृथिव्यांविजयैषिणः॥८॥ तेवयंपृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीश्वरान्॥ संप
रित्यज्जजीवामोहीनार्थाहतबांधवाः॥९॥ आमिषेगृह्यमानानामशुभं वैशुनामिव॥ आमिषंचैवनोहीष्टमामिषस्यविवर्जनं॥१०॥ संहृद्धार्याइत्यर्थः शान्तिवधो

प्राप्ताकां चर्चयन्त्याशक्याह आत्मानमिति धर्मफलं यशः स्वर्गे किं आयुः उन्नयनविवास्तुत्यर्थः ॥४॥ सत्यपिराष्ट्रदृष्टे फले बीजत्वत्वान्निर्वाणाय धर्म इत्याह - धिगिति बलं सहायादि - पौरुषं पराक्रमः अमर्षः क्रोधः येन आचारादिना आपदंशोर्कः ॥५॥ तर्हि को धर्मः श्रेष्ठ इत्यत आह सांख्येति क्षमादिकमेव श्रेष्ठमित्यर्थः ॥६॥ ॥ ननु युद्धे जयश्चेद्राज्यलाभो नृत्युश्चेत्स्वर्गलाभ इत्युभयलोकहितं युद्धमित्याशंक्या संनिरस्यति वैलोक्यस्येति ॥७॥ हीनार्थत्वमेवाह आभिषमिति आम्बेराज्यनिमित्ते अशुभं ज्ञातिद्रोहात् शुनामिव इतरां भवति नो हि अस्माकं तु आभिषं च आभिषस्य विवर्जनं चेति हयमपीष्टं ॥८॥

एतदेव विभजते न पृथिव्येति पृथिव्यादेराभिषस्यवर्जनं इष्टं बंधुरूपं त्वामिष्टमिष्टमेव बंधूनामर्थं सर्वं त्याज्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ कामेति मृत्युयानं मृत्युमार्गं युद्धे मृतानां स्वर्गोऽपि नास्ति किंतु कामाद्याकांतत्वात् नर-
कएवास्तोत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं हि नृणां पापहंतानां रक्तं चोपपाद्य हन संवर्धिनां शोकं च व्युत्पादयति बहुकल्याणेत्यादिना ॥ १३ ॥ व्रतानि गौरीव्रतादीनि कौतुकानि दुर्गोत्सवादीनि मंगलानि लक्ष्मीनारायणशिलादी-
नितैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनपहाय अपरित्यक्त्य अनवदायेति प्राठे अपरिशोध्य पितृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १८ ॥ यदैषामिति अर्जुनेन सह वदन् पितृभ्योऽपि सन्निहितां मातरमुक्तार्थं संवादाय संबोधयति हे अं-
वेति पितरौ माता पितरौ गांधारी धृतराष्ट्रौ यदैव जातकामौ तदैव ते नृपादुर्योधनं प्रभृतयो हताः ॥ १९ ॥ संयुक्ता इति कामोर्थस्याभिलाषः मन्युस्तदलाभे दैन्यं क्रोधः कामप्रतिबंधं सत्युत्तमता हर्षोलाभे सति

न पृथिव्या सकल यान सुवर्णस्य राशिभिः ॥ न गवांश्चेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११ ॥ काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः ॥ मृत्युयानं समारुह्य गता वै-
वस्वतक्षयं ॥ १२ ॥ बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छंति मितरः सुतान् ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च तितिक्षया ॥ १३ ॥ उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमंगलैः ॥ लभंते
मातरोगर्भान्मासांश्च विभ्रति ॥ १४ ॥ यदि स्वस्ति प्रजायंते जाता जीवंति वा यदि ॥ संभाविता जातबलास्ते द्युर्यदिनः सुखं ॥ १५ ॥ इह चामुत्र चैवेति रु-
पणाः फलहेतवः ॥ तासामयं समुद्योगो निर्वृत्तः केवलो फलः ॥ १६ ॥ यदासां निहताः पुत्रायुवानो मृष्टकुंडलाः ॥ १७ ॥ अभुक्ता पार्थिवान्भोगानृणां न्यनपहा-
य च ॥ पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयं ॥ १८ ॥ यदैषामं वपितरौ जातकामावुभावपि ॥ संजातधनरत्नेषु तदैव निहतानृपाः ॥ १९ ॥ संयुक्ताः काममन्यु-
भ्यां क्रोधहर्षसमंजसाः ॥ न ते जयफलं किंचिद्भोक्तारो जातुकर्हि चित् ॥ २० ॥ पंचालानां कुरूणां च हता एव हि ये हताः ॥ न चेत्सर्वानयं लोकः पश्येत्स्वेनैव कर्म-
णा ॥ २१ ॥ वयमेवास्य लोकस्य विनाशकारणं स्मृताः ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तत्सर्वं प्रतिपत्स्यति ॥ २२ ॥ सदैव निरुतिप्रज्ञो द्वेष्टामायोपजीवनः ॥ मिथ्याविनीतः स-
ततमस्मास्वनपकारिषु ॥ २३ ॥ न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितं ॥ न तैर्भुक्ते यमवनिर्न नार्यो गीतवादिनः ॥ २४ ॥

अत्युत्फुल्लतावैः असमंजसाः ऋषपाठेऽसमंजस इति सकारांतः शब्दः विषमाये पुरुषास्ते जयफलं भूमेः स्वर्गस्य वाजयेन यत्फलं तन्भोक्तारो न भोक्ष्यंति जातुकदाचित्जीवने मरणे वा कर्हिचित्कचिद्देहे इह परत्र-
वा ॥ २० ॥ ननु ये हतास्ते स्वर्गं भोक्ष्यंत्येवेत्याशंक्याह पंचालानामिति ये हतास्ते हता एव न तु स्वर्गगताः कामाद्युपेतत्वादित्युक्तहेतोः एवं चेदपहंतास्ते नैव कर्मणानि भित्तेन स्वर्गतांस्तान्पश्येन्न च पश्यतीति लोकायत-
मतमाश्रित्योक्तं ॥ २१ ॥ तत्सर्वं विनाशकारणत्वं प्रतिपत्स्यति पश्यति वयं सज्यलोभाद्विनाशोऽवांतरकारणं मुख्यं कारणं तु अस्मद्राज्यापहारात्कारणं एवेति भावः ॥ २२ ॥ तद्देवाह सदैवेत्यादीनां निरुतिर्वै-
चनंतं निष्ठैव प्रज्ञायस्येति निरुतिप्रज्ञः मायया कपटधृतादिनोपजीवनं यस्य स तथा मिथ्याविनीतश्च धृतराष्ट्र एवात्र पासः सर्वमूलत्वात् ॥ २३ ॥ युत्थ्यतां लोकद्वयनाशमुपपाद्योपसंहरत्यर्धेन न सकामा इति ॥ २४ ॥

श्रुतवतांपंडितानां रत्नानीत्यादौ मुक्तानीत्यादिर्यथा लिङ्गशेषः ॥ २५ ॥ तत्र हेतुरस्मदिति हरिणः पांडुरः ॥ २६ ॥ ७ ॥ तथागतः बुद्धमुनिः क्षणिकबुद्धिरित्यावत् यथाहं अनवस्थितबुद्धिस्तथा धृतराष्ट्रोपीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतत्फलमाह अनियम्येति ॥ २९ ॥ प्रक्षिप्यगतइति शेषः ॥ ३० ॥ युयुत्सुर्योत्थुकामः वाक्यमस्मद्वेषेण पांडवानष्टा इत्येवं रूपं ॥ ३१ ॥ तदेवार्थत आह आत्मन इति दुर्योधनेप्युपचारादात्मपदप्रयोगः आत्मनो दुर्योधनस्य ॥ ३२ ॥ प्रपहं दृढबंधनं गतः प्राप्तः नोऽस्माभिः ॥ ३३ ॥ अवध्यानामवध्यकल्पानां भीष्मादीनां गुरुत्वाद्वावधानर्हाणां ॥ ३४ ॥ विषयः आमिषं ॥ ३५ ॥ नोस्माकं सर्वेषां मन्युः क्रोधस्ताम्रत्वा विगतः मां त्वेकं शोको रूंधयति रुणद्धि रोधयति इति वक्तव्ये रूंधयंतीति प्रयोगो वक्तुर्वैकृत्यसूचयति कल्याणेनोपकारेण ॥ ३६ ॥ निवृत्त्या त्यागेन ॥ ३७ ॥ एतेषु त्यागमेव प्रशंसति त्यागवानिति श्रुतिस्त्यागेनैकं

नामात्यसुहृदां वाक्यं न च श्रुतवतां श्रुतं ॥ नरत्नानि परार्थ्यं निनभूर्नद्रविणा गमः ॥ २५ ॥ अस्मद्वेषेण संतप्तः सुखं न स्मेहं विंदति ॥ ऋद्धिमस्मा सुतां दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः ॥ २६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नृपतिः सौबलेन निवैदितः ॥ तं पिता पुत्रगृद्धित्वा दनुमेनेन ये स्थितः ॥ २७ ॥ अनपेक्ष्यैव पितरंगांगेयं विदुरंतया ॥ असंशयं क्षयं राजायथैवाहं तथागतः ॥ २८ ॥ अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगं ॥ यशसः पतितो दीप्ताद्वातयित्वा सहोदरान् ॥ २९ ॥ इमौ हि वदौ शोकाग्रौ प्रक्षिप्य सुयोधनः ॥ अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापबुद्धिः सदैव ह ॥ ३० ॥ कौहिबधुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने ॥ यथा सावदद्वाक्यं युयुत्सुः रुष्णं सन्निधौ ॥ ३१ ॥ आत्मनो हि वयं दोषाद्दिनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ प्रदहं वो दिशः सर्वाभास्वरा इव तेजसा ॥ ३२ ॥ सोस्माकं वैरपुरुषो दुर्मतिः प्रग्रहं गतः ॥ दुर्योधनरुतेत्येतत्कुलं नो विनिपातितं ॥ ३३ ॥ अवध्यानां वधं कृत्वा लोकि प्राप्ताः स्मवाच्यतां ॥ कुलस्यास्यांतकरणं दुर्मतिं पापपूरुषं ॥ ३४ ॥ राजाराष्ट्रे श्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः ॥ ३५ ॥ हत्वानो विगतो मन्युः शोको मां रूंधयत्ययं ॥ धनं जयकृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ॥ ३६ ॥ स्यापनेनानुतापेन दानेन तपसां पिव ॥ निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन वा ॥ ३७ ॥ त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ त्यागवान् जन्ममरणेनाप्रोतीति श्रुतिर्यदा ॥ ३८ ॥ प्राप्तवर्त्मकृतमतिर्ब्रह्मसंपद्यते तदा ॥ संधनं जयनिर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ॥ ३९ ॥ वनमामं व्यवः सर्वान् गमिष्यामि परंतप ॥ न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ४० ॥

अमृतत्वमानशुरिति यदायदाह ॥ ३८ ॥ तस्मात्प्राप्तवर्त्मकं लब्धयोगमार्गः कृतमतिः श्रवणमननादिना अहं ब्रह्मास्मीति निश्चितबुद्धिः ब्रह्म अस्वं ब्रह्म नंदं संपद्यते ए क्येन प्राप्नोति स इति एवं त्यागफलं जानन्नहं निर्द्वंद्वः परिग्रहशून्यः मुनिर्ध्याननिष्ठः ज्ञातेन ब्रह्मात्मैक्यविषयेण समन्वितोऽविनुमिच्छुः ॥ ३९ ॥ समन्वितः सन्वाव नंगमिष्यामि कृत्स्नो धर्मः योगेनात्मदर्शनं य दाहयाज्ञवल्क्यः इज्याचारदमो हि सादान् स्वाध्यायकर्मणां अयंतु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति कृत्स्नतमो धर्मस्तु पार्यंतिकं जीवन्मुक्तिसुखं ॥ ४० ॥

परिग्रहवत्पुत्रहस्थेनप्राप्तुंशक्यं एतेनयाज्ञवल्क्यादिवत्सस्यापिविद्वत्संन्यासेधिकारोदर्शितः परिग्रहसत्त्वेदोषस्तह मयेति परिग्रहात्पापकरणंततश्च जन्मादिहेतोर्मोहस्यपुनःप्राप्तिरित्यर्थः अत्रश्रुतिः तत्त्वेवैत
यंविदुषोमन्वानस्य तदेवब्रह्मजयहेतुविदुषोप्यन्यानस्यव्यानभृत्यस्येतिश्रुत्यर्थः फलितमाह सइति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ गमिष्यामिनिर्विशेषेणध्यानमित्यर्थः कचिदिति अज्ञानदेशत्वंदर्शितं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
इतिशांतिप० ग० नै० भारतभाष्यदीपेममोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथार्जुनः दृढोयुक्तिशक्त्युपेतोवादपराक्रमौ उक्तिविक्रमौ यस्य स तथा ॥ १ ॥ २ ॥ अमानुषमितिच्छेदः ॥ ३ ॥ दुःखंस्वजनवधात्
रुच्छं परवीरजयात् वैकुण्ठ्यमौल्यधर्मलब्धस्यव्यागादित्याह शत्रुनिति शत्रुंशानयितुंनृपानहत्वाप्रविनाशयशत्रुंशानयितव्यानम्यायान्दत्वाद्यातयित्वेतिचद्वयोरैकनवाक्येनसंग्रहः ॥ ४ ॥ क्लृप्तस्यस्वीयव

परिग्रहवतातन्मेप्रत्यक्ष्यमरिसुदन ॥ मयानिस्तृपं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ॥ ४१ ॥ जन्मक्षयनिमित्तंच प्राप्तुंशक्यमितिश्रुतिः ॥ सपरिग्रहमुत्तुज्यंरुत्संराज्यंसु
खानिच ॥ ४२ ॥ गमिष्यामिनिर्विशेषेणध्यानमित्यर्थः कचिदिति अज्ञानदेशत्वंदर्शितं ॥ ४३ ॥ नममार्थोस्तिराज्येनभोगैर्वाकुरुनंदन ॥
एतावदुक्तां वचनं कुरु राजोयुधिष्ठिरः ॥ उपारमं ततः पार्थः कनीयानभ्यभाषत ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनप० युधिष्ठिरपरिदेवनं
नामसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच अथार्जुन उवाचे दमयिष्विंशद्वाक्षमी ॥ अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १ ॥ दर्शयन्नेद्रि
रात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ॥ स्मयमानो महातेजाः सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच अहो दुःखमहो रुच्छं महो वैकुण्ठ्यमुत्तमं ॥ यत्कृत्वाऽमानुषं
कर्म त्यजेयाः श्रियमुत्तमां ॥ ३ ॥ शत्रुहत्वामहीलब्ध्वा स्वधर्मणोपपादितां ॥ एवंविधं कथं सर्वत्यजेथावुद्धिलाघवात् ॥ ४ ॥ क्लृप्तस्य हि कुतोरारज्यं दीर्घसूत्रस्य वा
पुनः ॥ किमर्थं च महीपालानवधीः क्राधमूर्छितः ॥ ५ ॥ योऽत्राजिजीविषे द्वैक्ष्यं कर्मणानैव कस्यचित् ॥ समारंभान्बुभूषेत्ततस्वस्तिरकिंचनः ॥ सर्वलोकेषु वि
स्त्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ६ ॥ कापाली नृपपापिष्ठां वृत्तिमासाद्य जीवतः ॥ संत्यज्य राज्यमृद्धं तैलोकोयं किं वदिष्यति ॥ ७ ॥

धेकातरस्य दीर्घसूत्रस्य परवधेऽलसस्य एवं चेन्महीपालान् उभयपक्षीयान् किमर्थमवधीः अतोपि क्लृप्तो बोसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एतदेव स्पष्टयति योहीति सार्धं श्लोको वाक्यं हि प्रसिद्धं यः पुमान् हतस्वस्तिर्नष्टकल्या
णः अकिंचनोदरिद्रः अतएव क्रमात्सर्वलोकेषु न विख्यातः पुत्रपशुसंहितः पुत्रादिभिराश्लिष्टश्च न भवति स भैक्ष्यं आजिजीविषेत् उपजीवितुमिच्छेत् सकर्मणा पौरुषेण कस्यचिदपि परस्य समारंभ्यंत इति समारं
भा अर्थास्तान् वैनबुभूषेत् नैव प्राप्तुमिच्छेत् त्वं न प्राप्तकल्याणः संपन्नः ख्यातः पुत्राद्याः क्लृष्टश्च पौरुषेणार्थोल्लब्ध्वा भैक्ष्येण जीवितुमिच्छसीति विपर्यस्तबुद्धिरंतीति भावः ॥ ६ ॥ कापाली भिक्षापात्रवतीमिमांश्
चित्तीति कामासाद्य राज्यं संत्यज्य जीवतस्ते इति संबंधः ॥ ७ ॥

सविमं जानन्तर्वादीन् धर्मादीन् प्राकृतवत् भूयन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्महानिं न्युत्पादयति यदीति अस्माकराज्ये अनधिकारात् अधिकारिणस्तवैव धर्मलोपजं किलिषं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अर्थस्तु धर्मादीनां
 तुर्णापि तुल्यमिति सर्वथा सन्त्याज्य इत्याह आकिंचन्यमित्यादिना आकिंचन्यं मुनीनां च राज्यादप्यधिकं मतमिति यद्वाक्यं तदुद्दिश्य न ह्येष राजा अधनतामिदं धिगंस्त्विति अत्रावीन अधने घनाभावे मिमिति
 सति अगस्त्यशापं तर्पी माषदसायां वृशंसं निर्दयं जीमसेनादिभिरनुष्य पक्षरूपं कर्म कृत्वा दारिद्र्यं पापहेतुत्वाच्चिदित्थानित्यर्थः ॥ ११ ॥ एतदपि ऋषीणामेवोचितं न राज्ञामित्याह अश्वस्तनमिति वयमेवास्त्यलो
 सवीरं भानसमुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिंचनः ॥ कस्मादाशंससे भैक्ष्यं कर्तुं प्राकृतवत् भो ॥ ८ ॥ अस्मिन् राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुंधरां ॥ धर्मायां वस्त्रिहो हित्वा
 वनं मे व्यात्यतिष्ठसे ॥ ९ ॥ यदीमानि हवींषीह विमथिष्यंत्यसांधवः ॥ भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किलिषं ॥ १० ॥ आकिंचन्यं मुनीनां च इति वैनह्युपो ब्रवी
 त् ॥ कृत्वानृशंसं स्य धनेधिगस्त्वधनतामिह ॥ ११ ॥ अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेदतद्भवान् ॥ यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनो देवप्रवर्तते ॥ १२ ॥ धर्मसंहरते तस्य ध
 नं हरति यस्य सः ॥ ह्ययमाणे धने राजन् वयं कस्य क्षमेमं हि ॥ १३ ॥ अभिशस्तं प्रपश्यंति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितं ॥ दरिद्रं पातकं लोके न तच्छंसितुमर्हति ॥ १४ ॥ प
 तितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ॥ विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ १५ ॥ अर्थेभ्यो हि विद्वद्भ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तते
 पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६ ॥ अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ॥ प्राणयात्रापि लोकस्य विनात्यर्थं न सिद्ध्यति ॥ १७ ॥ अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेध
 सः ॥ विच्छिद्यंते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बांधवाः ॥ यस्यार्थाः सपुमान् लोके यस्यार्थाः सच पण्डितः ॥ १९ ॥
 अधनेनार्थं कामेन नार्थः शक्यो विधित्सितुं ॥ अर्थैर्यानि बध्यंते गजैरिव महागजाः ॥ २० ॥ धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतंदमः ॥ अर्थादितानि सर्वाणि प्र
 वर्तते नराधिप ॥ २१ ॥ धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्धते ॥ नाधनस्यास्य यं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ नाधनो धर्मकृत्या नियथावदनुतिष्ठति ॥ धना
 द्धिधर्मः सवति शैलादभिनदी यथा ॥ २३ ॥ यः कृशार्थः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ॥ सर्वे राजन् कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ २४ ॥ अवेक्षस्व यथान्या
 यं पश्य देवा सुरं यथा ॥ राजन् किमन्यज्ज्ञातीनां वधाद्द्व्यंति देवताः ॥ २५ ॥ न चैद्धर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ॥ एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६ ॥
 कस्य विनाशो कारणं स्मृता इति यदुक्तं तत्राह क्विंममित्यादि ॥ १२ ॥ वयं क्षत्रियाः कस्य भ्रातुः पितुर्वा अपराधं क्षमेमहि न कस्यापीत्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षमायां दोषमाह अभिशस्तमिति अभिशस्तवदित्यर्थः शं
 सितुं प्रशंसितुं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्राणति मुमुक्षूणां प्राणयात्राप्यर्थाधीनेति मोक्षोप्यर्थो दिवं भवतीत्याशयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कृशार्थः क्षीणार्थः ॥ २४ ॥ यत्तु कृतं न
 नापरस्परं युद्धे हतानां हतूणां च श्रेयो नास्तीति च्छिष्टाचारदर्शनेन वृषयति अवेक्षस्व इत्यादिना ॥ २५ ॥ अन्यस्य परस्य धनं चेन्न हर्तव्यं तस्मिन् हि राजा कथं धर्ममाचरेत् तस्य च त्वं नराभावात् कथं चिदित्यर्थः ॥ २६ ॥

आहार्यस्वधर्मार्जनीयं तस्य च प्रयोजनं यद्यप्यनित्यं ॥ २७ ॥ २८ ॥ ननु पंद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवमशङ्क्याह कृत्स्नमिति यदेवमराजानोऽन्यतः परस्मादावदत्तेतदेवमेवात्रेयः श्रेयस्करं अत्रेयः अ
नपकृतं अकारवर्जितं धनं राज्ञां नास्त्येवेत्यर्थः यज्ञार्थं पशुवीजादिवधादिवपद्रव्यापहारादपिराज्ञानदोषोऽस्तीति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ निरुच्यते उक्तं एतेन कीर्त्यते स्वर्गं नित्यं स्रजेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
चपरविज्ञापहारोऽस्य परोद्धारणार्थ एवेत्याह येनामिति येषां मांडलिकानां प्रजाहीनां च द्रव्यापहर्ता राज्ञं जतेते सर्वे तदवमृये पूनाजं वनास्त्यन्वयः ॥ ३५ ॥ विश्वरूप इति ब्रह्मणे ब्राह्मणमालगतं द्रव्यादिरासां प्र
सृणादीनां भूतानां च स्वदेहस्य च होमः यज्ञार्थं क्रियते तत्र क्रियान्द्रव्यापहार इति भावः ॥ ३६ ॥ एवमनादिरनंतश्चायं यज्ञियः पंथा इत्याह शाश्वत इति दाशरथः एकः पशुः द्वौ पत्नीयजमानौ त्रयो वेदाश्चत्वार
अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता ॥ सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापियत्नतः ॥ २७ ॥ द्रोहादेवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वं शः ॥ द्रोहा किमन्य ज्ञातीनां गृ
ह्यते येन देवताः ॥ २८ ॥ इति देवाव्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ॥ अधीयंते ध्यापयंते यजंते याजयंति च ॥ २९ ॥ कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो यदप्याददत्तेन्यतः ॥ न प
शां मोनपकृतं धनं किंचित्कचिद्वयं ॥ ३० ॥ एवमेव हिराजानो यजंति पृथिवीमिमां ॥ जित्वा ममेयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धनं ॥ ३१ ॥ राजर्षयोऽपि ते स्वर्ग्याधर्मोत्थे
र्षा निरुच्यते ॥ यथैव पूर्णादुदधेः स्यंदं त्यापो दिशो दश ॥ ३२ ॥ एवं राजकुलादित्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ॥ आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ॥ ३३ ॥ अंबरी
षस्य मांघातुः पृथिवी सात्वयि स्थिता ॥ सत्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ॥ ३४ ॥ तं चेन्न यजसे राजन् प्राप्तस्त्वं राज्यं किल्बिषं ॥ येषां राजाश्वमेधेन यजते
दक्षिणावता ॥ ३५ ॥ उपेत्य तस्यावमृये पूताः सर्वे भवंति ते ॥ विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ॥ जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ ३६ ॥ शाश्वतोऽ
यं भूतिपथो न स्यंतमनुशुश्रुम ॥ महान् दाशरथः पंथां साराजन्कुपयंगमः ॥ ३७ ॥ इ० म० शां० रा० अर्जुनवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७५ ॥ युधिष्ठिर उ
वाच मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनः श्रोत्रेतरात्मनि ॥ धारयन्नपि तच्छ्रुत्वारोचे तव च नमः ॥ १ ॥ साधुगम्य महमार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः ॥ गच्छेयं तद्गमिष्यामि हि
त्वा ग्राम्यसुखान्युत ॥ २ ॥ क्षेम्यश्चैकाकिना गम्यः पंथाकोऽस्तीति पृच्छमां ॥ अथ वानेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ३ ॥ हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो
महत्तपः ॥ अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि वृगैः सह ॥ ४ ॥ कृत्विज इति दाशरथाश्च प्रचरंति यस्मिन्सदशरथः स एव दाशरथः ॥ ३७ ॥ इति शां० रा० नै० भा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
मुहूर्तमिति त्वं नपि मुहूर्तं निदत्ति मार्गं नपि मुहूर्तं मंतरात् निददयं पृष्टरीके मनः श्रोत्रे वा साध्यं नरकरणे धारयन्नपि स्थिरीकुर्वंस्तावदादौ एकाग्रो भवेति शेषः पश्चात्तमवचनं तु भ्यंरोचेत त्वदुच्येते अंतर्मुखस्यै
व निदत्ति मार्गं दशो वदति मुहूर्तं त्वेति भावः श्रोत्रेतरिति संघिराः ॥ १ ॥ साध्विति उत अपि ग्राम्यसुखानि हित्वा साधुगम्यं महमार्गं गच्छेयं पुनस्तत्कृते जातु तत्पराज्यं गमिष्यामि स्वीकरीष्यामि ॥ २ ॥ राज्यमेव सा
धुगम्यो मार्ग इति चेत्तत्राह क्षेम्य इति ॥ ३ ॥ तपतावहनस्थः मनिनुष्ठास्थादीत्याह हित्वेत्यादिना ॥ ४ ॥

[illegible]

जुह्वानोद्भिद्यथाकालमुभौकालावुपस्थान् ॥ कृशःपरिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५ ॥ शीतवातातपसहःक्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ॥ तपसाविधिदृष्टेनशरीरमुपशोषयन् ॥ ६ ॥ मनःकर्णसुखानित्यंशृण्वनुच्चावचागिरः ॥ मुदितानामरण्येषुवसतामृगपक्षिणां ॥ ७ ॥ आजिघ्रन्येशलान्गंधान्फुल्लानांवृक्षवीरुधां ॥ नानारूपान्वनेपश्यन्रमणीयान्वनौकसः ॥ ८ ॥ वानप्रस्थंजनस्यापिदर्शनंकुलवासिनां ॥ नाप्रियाण्याचरिष्यामि किंपुत्रांमवासिनां ॥ ९ ॥ एकांतशीलीविद्वत्शन्यक्पापकेनवर्तयन् ॥ पितृदेवांश्चवन्येनवाग्भिर्द्विश्वतर्पयन् ॥ १० ॥ एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरंविधिं ॥ सेवमानःप्रतीक्ष्येदेहस्यास्यसमापनं ॥ ११ ॥ अथवैकोहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ चरन्मैक्ष्यंमुनिर्मुहःक्षपयिष्येकलेवरं ॥ १२ ॥ पांसुभिःसमभिच्छन्नःशून्यागारप्रतिश्रयः ॥ वृक्षंमूलनिकेतोवात्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ नशोचन्नप्रहृष्यंश्चतुर्ल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वानिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः ॥ १४ ॥ आत्मारामःप्रसन्नाभाजडांषधिराकृतिः ॥ अकुर्वाणःपरैःकांचित्संविदंजातुकैरपि ॥ १५ ॥ जंगमाजंगमान्सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान् ॥ प्रजाःसर्वाःस्वधर्मस्थाःसमःप्राणभूतःप्रति ॥ १६ ॥ नचाप्यवहसन्कंचिन्नकुर्वन्भुक्कुटीःकंचित् ॥ प्रसन्नवदनोनित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७ ॥ अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गप्रव्रजन्नेवकेनचित् ॥ नदेशंनदिशंकांचिद्वंतुमिच्छन्विशेषतः ॥ १८ ॥ गमनेनिरपेक्षश्चपश्चांदनवलोकयन् ॥ ऋजुःप्रणिहितोगच्छंस्त्रसस्यावरवर्जकः ॥ १९ ॥ स्वभावस्तुप्रयात्यग्रेप्रभवत्यशानान्यपि ॥ हृद्धानिचविरुद्धानितानिसर्वाण्यंचितयन् ॥ २० ॥ अल्पंवास्वादुवाभोज्यंपूर्वाभागेनजातुचित् ॥ अन्येष्वपिचरैर्ह्यभमलाभैःसप्तपूरयन् ॥ २१ ॥

त्यर्थः ॥ १९ ॥ एवंरूपस्य कथं देहयात्रा निर्वाह इत्याशंक्याह स्वभाव इति स्वभावदेहादीनां पूर्वसंस्कारः कटवेष्टनवत् प्रारब्धकर्मोपस्थापितदेहनिर्वाहार्थमथैव जनिपुरस्कृतो भवति नन्वेवं सुषुमावपियात्रा
स्यादित्याशंक्याह प्रभवंत्यशान्धपीति यथाप्रसुप्तः शिशुस्तनूपिबतिसंस्कारदाकर्यात् एवं देहद्वयाग्निमानहीनो ह्यपि भोजनादिकं करिष्यामीत्यर्थः इन्द्रादिषु यानि विरुद्धाण्यपमानात्मभोग्यादीनि तान्धक्षित
यन् ॥ २० ॥ पूर्वालाभेन पूर्वस्मिन्पदेऽलाभेन हेतुना जानुकदाचित् अध्येष्यपि गृहेषु लाभं लब्धमन्धरन् भक्षयन् ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ त्रीन्गुहान् ॥ २३ ॥ जिजीविषुवद्वनादिसंपहं मुमुर्षुवद्वनादित्यागं ॥ २४ ॥ वांसीतश्चायुधंतया ॥ २५ ॥ याइति निवेपोन्मेषांशनां विररीरनिर्वा
हकर्मैवर्वास्थितइत्यर्थः ॥ २६ ॥ तेष्वधिकर्मसुअसक्तः अपरित्यक्तः नित्यं वरीकृतः संकल्पोमनः क्रियायेन दृढमनाइत्यर्थः नास्तिपरित्यक्तः संकल्पोयत्मादन्यइतिवा मुनिर्णितकालकल्पः सम्यक्दरी
गुलः ॥ २७ ॥ वागुराः स्नेहपाशान् ॥ २८ ॥ चिकीर्षितमाहुर्वीतरागइति ॥ २९ ॥ एकेभूतकार्यकारणसंश्लिष्टं स्वमुखेन निमित्तभूतेन संलग्नं कथादिकं निश्चयति आत्मोपकारकत्वेन पुष्पंति तथाच शु

पवधूमन्यस्तमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने ॥ अतीतपात्रसंचारेकालेविगंतभिक्षुके ॥ २२ ॥ एककालंचरन्मैश्वरीनयद्वेचपंचवा ॥ स्नेहपाशंविमुच्याहंचरिष्या
मिमहीमिमां ॥ २३ ॥ अलाभेसतिवालाभेसमदर्शोमहातपाः ॥ नजिजीविषुवत्किंचिन्नमुमूर्षुवदाचरन् ॥ २४ ॥ जीवितंमरणंचैवनाभिनंदन्नचद्विषन् ॥ वा
स्यैकंवक्षतोबाहुर्चंदनेनैकमुक्षतः ॥ नाकल्याणंनकल्याणंचितयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५ ॥ याःकाश्चिज्जीवताशक्याःकर्तुमभ्युदयक्रियाः ॥ सर्वास्ताःसमभि
त्यज्यनिमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६ ॥ तेषुनित्यमसक्तश्चत्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ॥ अपरित्यक्तसंकल्पःसुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७ ॥ विमुक्तःसर्वसंगेभ्योव्यती
तःसर्वबागुराः ॥ नवशोकस्यचित्तिष्ठन्सधर्मामातरिश्चतः ॥ २८ ॥ वीतरागश्चरन्नेवंतुष्टिंप्राप्स्यामिशाश्वतीं ॥ दृष्ट्वायाहिमहत्यापमज्ञानादस्मिकारितः ॥ २९ ॥
कुशलाकुशलान्येकेकृत्वाकर्माणिमानवाः ॥ कार्यकारणसंश्लिष्टंस्वजनंनामविभ्रतिं ॥ ३० ॥ आयुषोतेप्रहायेदंक्षीणप्राणंकलेवरं ॥ प्रंतिगृह्णानितत्पार्षक
तुःकर्मफलंहितत् ॥ ३१ ॥ एवंसंसारंचक्रेस्मिन्व्याविद्धेरथचक्रवन् ॥ समेतिभूतग्रामोयंभूतग्रामेणकार्यवान् ॥ ३२ ॥ जन्ममृत्युजरांव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥
अपारमिवचास्वस्थंसंसारंत्यजतःसुखं ॥ ३३ ॥ दिवंपंतसुदेवेषुस्थानेभ्यश्चमहर्षिषु ॥ क्रोहिनामभवेनार्थीभवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥ कृत्वाहिविविधंकर्मतत्त
द्विविधंलक्षणं ॥ पार्थिवैर्नृपतिःस्वल्पैःकारणैरेवबध्यते ॥ ३५ ॥ तस्माद्यज्ञामृतमिदंचिरान्मांप्रत्युपस्थितं ॥ तत्प्राप्यप्रार्थयेस्थानमव्ययंशाश्वतंध्रुवं ॥ ३६ ॥

तिः नवाअरेपत्युः कामायपतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामायपतिः प्रियो भवतीति ॥ ३० ॥ अनात्मीयेष्वात्मीयबुद्ध्यात्तत्पोषणार्थं कृतं कर्म तु मरणात्ते पिनमुच्यतीत्याह आयुष इति ॥ ३१ ॥ व्याघ्रिडे भाष्यम्
ये समेतिसंयोगमेति ॥ ३२ ॥ अस्वस्थमात्मनि अभ्यासं विना दृग्वां भुज्जगदविद्यमानं ॥ ३३ ॥ ऐहिकार्थानां त्यागे सुखमुक्तमुष्मिकाणामपित्यागे तदस्तीत्याह दिव इति भवेन स्वर्गेश्वर्येण कारणमविद्यातस्य
सात्त्विकं न भवत्यन्तद्विद्वत् ॥ ३४ ॥ कृत्वाहीति विविधं सामाभ्युपायक विविधलक्षणं नानाविधकृतं कर्म कृत्वा स्वल्पैः पार्थिवैः क्षुद्राजभिर्नृपतिर्नृपराजो बध्यते कारणैः स्वापनानादिभिर्हेतुभिः बहु
मिच्छित्वा एकं महान्तं मन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यस्मादुःखमयं क्षात्रिण्युच्यते तस्मात् स्थानं मोक्षं यमपक्षयशून्यं शाश्वतं अनावि भुवं सदैकरूपं ॥ ३६ ॥ ३७४

संस्थापयिष्यामि समापयिष्यामि ॥३७॥ इति शांतिपर्वणि नैऋतः नवमोऽध्यायः ॥ श्रोत्रियस्येव पाठकस्य मंदत्वादेवाविपश्चितः अर्थज्ञानशून्यस्य अनुवाकेन नित्यप्लुतेन हतानृष्टा ॥१॥
 आलस्येन नुपरमार्थकृतचित्तस्य तव ॥ २ ॥ त्वदंतरे त्वत्तो ननु ॥ ३ ॥ १॥ ५ ॥ प्राणस्य प्राणवत्तु यद्वदं सर्वं अन्नमिवान्नं भोग्यं वीरभोग्यावसुंधरेति स्मृतेः अतएव तस्यैव भोजनं मुज्यते पात्यते इति व्युत्प
 न्यायालनीयमिदं यद्यप्येतस्याणोपासनाप्रकरणे श्रुतं तथापि सर्वस्यात्मार्थत्वमित्यंशेन साम्यादुद ॥ ६ ॥ ७ ॥ हतास्माभिरितिसंधिरार्थः तान् धर्मेण हत्वा निघ्नन्त्वं राज्यं मुंक्ष्व हतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति कनिष्

एतया संततं धृत्या चरन्नेवं प्रकारया ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥ देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति
 पर्वणि राजधर्मानुशासनपद्युधिष्ठिरवाक्येन नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ भीम उवाच श्रोत्रियस्येव ते राजन् मंदकस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहता बुद्धिर्नै
 पतत्त्वार्यदर्शिनी ॥ १ ॥ आलस्येन कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ॥ विनाशो धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २ ॥ क्षमानु कं पाकारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते ॥ क्षात्र
 माचरतो मार्गं मपि बंधोऽस्त्वदंतरे ॥ ३ ॥ यदीमां भवतो बुद्धिर्विद्यामवयमीदृशी ॥ शस्त्रं नैव ग्रहीष्याभो न वधिष्यामकंचन ॥ ४ ॥ भैक्ष्यमेवाचरिष्यामशरीरस्या
 विमोक्षणात् ॥ न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षितां ॥ ५ ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ॥ स्थावरं जंगमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनं ॥ ६ ॥ आददा
 नस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपंथिनः ॥ हंतव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥ ते स दोषा हतास्माभीराज्यस्य परिपंथिनः ॥ तान् हत्वा मुंक्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर म
 हीमिमां ॥ ८ ॥ यथा हि पुरुषः स्नात्वा कूपमप्राप्य चोदकं ॥ पंकदिग्धो निवर्तत कर्मदं नस्तथोपमं ॥ ९ ॥ यथारुह्य महादक्षमपहत्य ततो मधु ॥ अप्राशय निधनं ग
 च्छेत्कर्मदं नस्तथोपमं ॥ १० ॥ यथा महांतमध्वानमाशया पुरुषः पतन् ॥ अनिराशो निवर्तत कर्मतन्नस्तथोपमं ॥ ११ ॥ यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कु
 रुनंदन ॥ आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मदं नस्तथोपमं ॥ १२ ॥ यथा न्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुंजीयाद्यदृच्छया ॥ कामी व कामिनीं लब्ध्वा कर्मदं नस्तथोपमं ॥ १३ ॥ वय
 मेवात्र गृह्याहि यद्वयं मंदचेतसं ॥ त्वां राजन् नु गच्छामो ज्येष्ठो यमिति भारत ॥ १४ ॥ वयं हि बाहुवलिनः कृतविद्यामजस्विनः ॥ क्लीबस्य वाक्येतिष्ठामो यथैवा
 शक्त्यस्तथा ॥ १५ ॥ अगती कगती नस्मान्नष्टार्थान् र्यसिद्धये ॥ कथं वै नानुमस्येयुर्जनाः पश्यतयादृशं ॥ १६ ॥

अनुनासिकलोप्रः ह्रस्वस्येति तुक् ॥ ८ ॥ तथाभिनं प्रकारेण उपमीयत इति तथोपमं ॥ ११ १० ॥ पतन् गच्छन् ॥ ११ ११ १२ १३ ॥ १४ ॥ अशक्तयः शक्तिहीनाः ॥ १५ ॥ अगती कगती नानाधरक्षकावदेयमार्गं
 ईदृशानपिनष्टार्थान् दृष्ट्वा जना इतरेऽपि अर्थान् सिद्धये कथं नानुमस्येयुरपि तु आलोचयेयुरेव एतत्तयादृशं मम वचनं तादृशं पश्यत युक्तमयुक्तं वेति परीक्षयेतत्यर्थः समर्थैः स्वार्थसिद्धयेत्यर्थं यतितव्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥

ननु संन्यास एव नः श्रेयानित्युक्ततत आह आपाति व्यसितेन दुर्गतिप्रापितेन ॥ १७ ॥ इह क्षत्रयो नौत्यामं चरन् भूयं मुनिर्मुह्यत्युक्तविधं संन्यासं न परिचक्षते न प्रशंसति तत्र हेतुः धर्मेति मुखं जानाम्यं धर्मो धर्मो लिंगधारणं वाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयत इति स्मृतः क्षत्रियस्य मौढ्यादिकं मिषिद्वंद्वस्य चरणे धर्मव्यतिक्रमोऽस्येवेति भावः ॥ १८ ॥ ननु हि सोऽयं क्षात्रधर्मो निषेधेऽप्येव शक्याह कथं मिति हि सार्थमुपपन्नं हि स यो नौजाताः हि सैकजीवनास्तदेव तस्यैव हि स धर्मस्य निदां कथं भाषेयुः कथं वा तत्र धाता तस्य धर्मस्य स्वप्नानगर्भेतेन निद्यते धातुविहितत्वात् सहजत्वाच्च नासौ धर्मो निद्य इत्यर्थः यदा ह जगत्प्राप्तं सदोऽयमपि कौतये सहजं कर्म न त्यजेदिति ॥ १९ ॥ कथं तद्दिजा बालोपनिषदि अथ परिवाटं मुहो विवर्णवासा इत्युपक्रम्य भरते रैवतकप्रभृतयो नु न्मत्ता उ न्मत्तवदाचरंत इति भरतादानां क्षत्रियाणामौढ्यमुन्मत्तचर्याचश्रूयते इत्याह श्रियेति ऋचः सामानियजूं प्रसाहि श्रीरमृतासतामिति श्रुतेः श्रिया चर्या विद्या विहीनैः अधनैर्लक्ष्या च हीनैः इदमनुसंप्रवर्तितं वेदयतोति वेदो विधिस्तस्य वादीर्यं वादस्वत्संबंधि विज्ञानसंन्या

आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ॥ जरयाभिपरीते न शत्रुभिर्यसितेन वा ॥ १७ ॥ तस्मादिह कृतप्रज्ञास्यागं न परिचक्षते ॥ धर्मव्यतिक्रमं चैव मन्यंते सुक्ष्मदर्शिनः ॥ १८ ॥ कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः ॥ तदेव निदां भाषेयुर्धाता तत्र न गत्यते ॥ १९ ॥ श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितं ॥ वेदवा दस्य विज्ञानं संन्यासासमिवानृतं ॥ २० ॥ शक्यं तु मौनमास्थाय बिभ्रतात्मानमात्मना ॥ धर्मच्छद्य समास्थाय च्यवितुं न तु जीवितुं ॥ २१ ॥ शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुं ॥ अविभ्रता पुत्रपौत्रान् देवर्षीं न तिर्यो न्यितुं ॥ २२ ॥ नेमेष्टगाः स्वर्गजितो न वराहानपक्षिणः ॥ अथान्येन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ते जनः ॥ २३ ॥ यदिसंन्यासतः सिद्धिरुजाकश्चिदवाप्नुयात् ॥ पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४ ॥ एते हि नित्यसंन्यासादृश्यं ते निरुपद्रवाः ॥ अपरिग्रहवंतश्च सत तं ब्रह्मचारिणः ॥ २५ ॥ अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ॥ तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६ ॥

सविधिस्तुत्यर्थं भरतादिकीर्तनं प्रजापतिवपोत्वननवदर्यवादो न तु तावता मौढ्ये क्षत्रियस्याधिकारः सित्थ्यतीति भावः ॥ २० ॥ यत्तु क्रजुः प्रणिहितो गच्छन्नित्यत्याश्रमउक्तं स्तदुष्यति शक्यं खिति आत्मानं देहमात्मना स्वेनैव बिभ्रतानि श्वलं स्थापयता धर्मच्छद्य कपटयोगं आस्थाय च्यवितुं न तु मेव शक्यं न जीवितुं केवलं प्रणिधानेन शरीरनाशो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ यत्तु स्वभावस्तु ब्रजत्यये इति सुमन्त्रालकस्तनपानव देहयात्रा सिद्धिरुक्ता तां दूषयति द्वाभ्यां शक्यं पुनरिति पुत्राद्यभरणेन पशुसाम्येन च तत्रापि दोषोऽस्ति इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथेत्यतः शब्दार्थे तं एकचरं अन्येन प्रकारेण एकचर्या विनानपुण्यं श्रेयांसं साहुः सा च मृगेऽप्यस्तीति न तयोर्विशेष इति भावः ॥ २३ ॥ संन्यासयुक्तमेकचित्त्वमपि हि रस्यति द्वाभ्यां यदीति ॥ २४ ॥ ननु पश्चादयः कर्मयो न योनमवति किंतु पूर्वकृतमेव ते भुजते अहं तु कर्माधि कृतः स्वप्रयत्नेन भुवंप दं प्राप्सामीति चेत्तत्राह अथ चेदिति आत्मभाग्येषु स्वसंपत्तुः अन्येषां सिद्धिरकर्मार्जितफलं न तु स्वकर्मार्जितमेवाप्नुते तर्हि कर्मैव कुर्वित्यर्थः सिद्धिर्मांसः ॥ २६ ॥

ननुमुमुक्षुणादेहभरणव्यतिरिक्तकर्मनापेक्षितमित्यत आह औदका इति । उदके भवाः मीनादयः सृष्टयः स्थावरास्तेषामपि आत्मैव देह एव भर्तव्यो नान्य इति तेपि मुच्येरन् ॥ २७ ॥ लोकदृष्ट्यापि कर्मैव कर्तव्यमित्याह अवेक्षस्व इति ॥ २८ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारभा० दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ एवं संन्यासः श्रेयानिति धर्मस्य पक्षो गार्हस्थ्यं श्रेय इति मीमंस्य पक्षस्तत्र आद्यस्य श्रेष्ठ्यं मत्वा नधिकारिकृतसंन्यासापेक्षया गार्हस्थ्यमेव श्रेय इत्याख्यायिका मुत्वेन समर्थयन् अर्जुन उवाच अत्रैवेत्यादिना ॥ १ ॥ प्रवव्रजुः पुनर्गृहं प्रति न गंतव्यमिति प्रकर्षेण गता इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ विघसाशिभिः महायज्ञावशिष्टभोजिभिः ॥ ४ ॥

औदकाः सृष्टयश्चैव जंतवः सिद्धिमाप्नुयुः ॥ तेषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ २७ ॥ अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिव्यापृतं जगत् ॥ तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ अर्जुन उवाच अत्रैवोदाहरं तौ ममिति हासं पुरातनं ॥ तापसैः सह संवा दंशकस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥ केचिद्ब्रूहान्परित्यज्य वनमभ्यागमन् द्विजाः ॥ अजातश्मश्रवो मंदाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥ २ ॥ धर्मोऽयमिति मन्त्रानाः समृद्धा ब्रह्मचारिणः ॥ त्यक्त्वा भ्रातृनृपि तं श्रैवतानि द्रोन्व रुपायत ॥ ३ ॥ तानावभाषे भगवान् वक्षो भूत्वा हिरण्मयः ॥ सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥ ४ ॥ पुण्यं भवति कर्मदं प्रशस्तं चैव जीवितं ॥ सिद्धार्थास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ५ ॥ ऋषय ऊचुः अहो बंतायं शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति ॥ अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ॥ ६ ॥ शकुनिरुवाच नाहं युष्मान्प्रशंसामि पंकदिग्धान् रजस्वलान् ॥ उच्छिष्टभोजिनो मंदान् न्येवैव विघसाशिनः ॥ ७ ॥ ऋषय ऊचुः इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे ॥ शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भूशंति श्रद्धयामहे ॥ ८ ॥ शकुनिरुवाच यदि मां माभिः शंकध्वं विभज्यात्मानमात्मना ॥ ततो हं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ९ ॥ ऋषय ऊचुः शृणु मस्ते वचस्तात पंथानो विदितास्तव ॥ नियोगे चैव धर्मात्मन्स्थातुमिच्छामशाधिनेः ॥ १० ॥ शकुनिरुवाच चतुष्पदांगैः प्रवसलोहानां कांचनं वरं ॥ शब्दानां प्रवरो मंत्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ११ ॥ मंत्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ जीवतोऽपि यथाकालं श्मशाननिधनादिभिः ॥ १२ ॥

॥ ९ ॥ शास्तिज्ञापयति विगतो घसो न्यस्यत इच्छं विघसं शीर्णतृणपर्णफलादिकंत ददनशीलास्तु वयमेव ब्राह्मणो विघसाशिनः श्रेयांसः स्म इति मे निरे इत्यर्थः ॥ ६ ॥ पंकदिग्धान् रजस्वलान् नित्यांगुलं कृत्वा भाविकदोषयुक्तत्वमुक्तं क्रमेण उच्छिष्टभोजिन इति प्रायेण शीर्णतृणपर्णफलानिमृगकोटपक्ष्युच्छिष्टानि भवंति तद्भोजिनो मंदान् मूढान् ॥ ७ ॥ तेन वच इति शेषः ॥ ८ ॥ श्रद्धयानो न्यो वक्तात्मा शक्त्या न्यो मंतस्मेतीत्यात्मन्येवायं विभागे विषमभागद्वयं यद्विधूतं न भविष्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ पंथानः श्रेयो मार्गाः ॥ १० ॥ ११ ॥ मंत्रो मंत्रोक्तसंस्कारः श्मशानेति पदं यतिनिधनव्यावृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

कर्माणि स्वर्ग्यः पंथा इति न चेत्तर्हि कथं मे मत्सममदर्थं वा कर्माणि च क्रिरेषां स्वर्गाय न इति शेषः अतस्तानि स्वर्ग्याण्येवेति भावः मंत्रसिद्धानि मंत्रैः प्रकाशितानि ॥ १३ ॥ आत्मानमिति दृढवादी दृढनिश्चिन्ना
न्यथात्माने इति गुणाभाव आर्षः यदेवतासु पंजानीते अयमहमस्मि सांबशिव इति तथैवेह लोके शास्त्रं वा सिद्धिस्तत्तदेवतातादात्म्यरूपा इष्यते तं तथा यथोपासते तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेः अथागमो ध्यायो
तानिरादृतस्यास्तस्यास्ताद्वाव्यमनुभवतीति सूत्रेण तत्कृतिप्रकारा सिद्धिरित्यत आह मासेति माघादिभिर्मासैः शुक्लैरर्धमासैः शिशिरादिभिर्ऋतुभिश्च आदित्यमार्गप्रामिरूपा एका सिद्धिः क्रममुक्तिस्थानभूतब्र
ह्मसिद्धिः फलः तर्थाश्रावणादिभिर्मासैः ऋणैरर्धमासैः वर्षादिभिर्ऋतुभिः शशिमार्गप्रामिरूपा द्वितीया सिद्धिः पुनरादत्तिस्थानभूतस्वर्गलोकावाप्तिफला तथा मार्गद्वयानपेक्षा आध्यात्मिकमाधिभौतिकं वा
विमुक्तमुपासीनानां देहातेतारकब्रह्मावप्तिरूपा तृतीया सद्योमुक्तिफला तथा च श्रुतयः स एतान् ब्रह्मगमयति न स पुनरावर्तते इति तथा एतमेवाध्वानं पुनर्निबर्तत इति तथा हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्नारकं ब्रह्म
व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वामोक्षी भवतीति चक्रमेण ज्ञेयाः ॥ १४ ॥ ईहंते इति तदिदं आदित्यशशितारकात्मकं सिद्धिद्वयं कर्मसंज्ञितं कर्मफलत्वेनाभिहितं ईहंते कामयेन सर्वभूतानि तस्मात्कर्माधिकारस्थानं गृहं

कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पंथास्वनुत्तमः ॥ कथं मे सर्वकर्माणि मंत्रसिद्धानि च क्रिरे ॥ १३ ॥ आत्मानं दृढवादी तितथा सिद्धिरिह प्यते ॥ मासार्धमासाः क्रतव
आदित्यशशितारकं ॥ १४ ॥ ईहंते सर्वभूतानि तदिदं कर्मसंज्ञितं ॥ सिद्धिद्वयमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥ १५ ॥ अथ ये कर्मनिदंतो मनुष्याः कापथंगताः ॥
मूढानामर्थहीनानां ते पामेन स्तुविद्यते ॥ १६ ॥ देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ॥ संत्यज्य मूढावर्तते ततो यांत्यश्रुतीपथं ॥ १७ ॥ एतद्वोस्तु तपोयुक्तं
ददामीत्यृषिचोदितं ॥ तस्मात्तत्तद्व्यवस्थानंतपस्वितप उच्यते ॥ १८ ॥

स्थं मेव सिद्धिद्वयं पुण्यश्चायमाश्रमो महान् ॥ १५ ॥ अन्यथा दोषमाह अथेति निदंतः निदांकत्वाकापथं त्वदुक्तं त्यागमार्गं ये गतास्तेषां एनः पापं विद्यते ॥ १६ ॥ आदित्यशशितारकात्म्यसिद्धिद्वयानादरे दुर्गतिमाह
देवेति वंश इव वंशोर्चिरादिपर्वोपेतत्वात् मार्गः देववंशो देवयानमार्गः तथा पितृवंशः पितृयानमार्गः ब्रह्मवंशो ब्रह्मावप्तिमार्गः तस्यास्युपायबहुत्वात् त्येकं बहुवचनं एषां त्यागेन अश्रुतीपथं सुद्रदं दशूकादियोनियां
ति श्रुतीति दैर्घ्यमार्गं ॥ १७ ॥ एतत्कर्मवोयुष्माकमस्तु तच्च तपोयुक्तं उपासनायुक्तं उपासनाचात्रद्विविधा अध्यात्मं अधियज्ञं च तत्रयज्ञांगेऽश्वादी विराट् दृष्टिरूपा वा अश्वस्य मेघस्य शिर इत्यादिना विहितां त्या
गचोदितं तथा चेद्रवाक्यं कर्मकांडे देहि मे ददामि त इति देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपं दानं कुरु भ्यं चाहं पुत्रपशुवर्गादिकं फलं दास्यामीति मंत्रार्थः यस्मादेवं तस्मात्तत्तत्तत्र मार्गे व्यवस्थानं निष्ठापूर्विका स्थितिस्त
देवतपस्विनांतप उच्यते नान्यत्कायशोषादि ॥ १८ ॥

देवेति अंगोपास्तियुक्तं वा केवलं वा विमुक्तोपास्तियुक्तं वा देववंशादिशब्दापलक्षितं कर्मगुरोश्चर्यापरिचर्यासंविभज्यपरस्पराविरोधेन दिननाडीविभागेन नित्यं क्रियमाणं दुष्करंदुःसाध्यमुच्यते विद्वद्भिः इत्थमेव कर्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ एतदेव परकृत्याद्रढयति देवा इति ॥ २० ॥ तपः कर्मैव प्रजानां मूलमतः श्रेष्ठं यतः अनेन च्छांदोग्यदृष्टेन कुटुंबविधिना कुटुंबेषु चोद्देशे स्वाध्यायमंधीयान इत्यादिनायस्मिन्गृहस्थकर्मणि सर्वप्रतिष्ठितं तथा च सूत्रं कल्मशावात्तु गृहिणोपसंहार इति सर्वेषां आश्रमणां धर्मागृहेष्वसंतिनत्वन्यत्रेति हेतोश्छांदोग्ये कुटुंब इत्यादिश्रुत्या गृहिणवविद्योपसंहारः कृत इति सूत्रार्थः ॥ २१ ॥ व्रतं ब्रह्मचर्याद्युपेतमध्ययनं मध्यमं च तद्रहितं यज्ञादिचतुषः शब्देनोच्यते ॥ २२ ॥ तयोर्द्वितीयं सौति दुर्गधर्षेति ॥ २३ ॥ विषसाशिपदं व्याचष्टे सायमितिसाधनेन ॥ २४ ॥ अनुपस्कृतानिः संशयाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति तेन रुणाः संन्या

देववंशान्त्वत्सवंशान्पितृवंशांश्च शाश्वतान् ॥ संविभज्य गुरोश्चर्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ १९ ॥ देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमांगताः ॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्दोदुं दुष्करं प्रव्रवीमिवः ॥ २० ॥ तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ॥ कुटुंबविधिनानेन यस्मिन्सर्वप्रतिष्ठितं ॥ २१ ॥ एतद्विदुस्तपो विप्राद्वृद्धातीना विमत्सराः ॥ तस्माद्व्रतं मध्यमं मुल्लोके पुनप उच्यते ॥ २२ ॥ दुर्गधर्षं पदं चैव गच्छति विषसाशिनः ॥ सायं प्रातर्विभज्यान्स्वकुटुंबे यथाविधि ॥ २३ ॥ दत्वातिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनाय च ॥ अवशिष्टानिये श्रंतिना नाहुर्विषसाशिनः ॥ २४ ॥ तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवंत्यनुपस्कृताः ॥ २५ ॥ त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ॥ वसंति शाश्वतान्त्वर्पान्जनादुष्करकारिणः ॥ २६ ॥ अर्जुन उवाच ततस्ततश्च श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितं ॥ उत्सृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ॥ २७ ॥ तस्मात्त्वमपि सर्वज्ञ धैर्यमालंब्य शाश्वतं ॥ प्रशाधि पृथिवीं कृत्वा हता मित्रां नरोत्तम ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वराजधर्मानुशासनपर्व अर्जुनवाक्येऽपिशकुनिसंवादकथने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ॥ राजानं मभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरं ॥ १ ॥ अनुरुध्य मंहा प्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिंदम ॥ व्यूढोरस्कोमहाबाहुस्ताम्रास्यामितभापिता ॥ २ ॥ नकुल उवाच विशाखयूपे देवानां सर्वेषां मग्नयश्चिताः ॥ तस्माद्विद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः ॥ ३ ॥

सचिकीर्षवः उत्सृज्य नास्तीति गताः आश्रमांतरे मिद्धि नास्तीति तदुत्सृज्य गता इति योज्यं ॥ २७ ॥ फलितमाह तस्मादिति ॥ २८ ॥ इति शां० ग० नै० भाग० भा० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७५ ॥ एवमर्जुनं वाक्याभूकर्मणामवश्यं कर्तव्यत्वे सिद्धेति गं कर्तृत्वा जिमानं फलाशां च त्यक्त्वा तानि कर्तव्यानीति न कुलवाक्येन प्रतिपादयिष्यन् नारभते अर्जुनस्येत्यादि ॥ १ ॥ ताम्रास्यः दुःखेन विवर्णमुग्धः ॥ २ ॥ विशाखयूपेऽपि विशेषेण देवानां देवैः अग्रयः अग्निस्थापनायां निस्थंडिलानि चिता इष्टकाभीरचिता अद्यापि दृश्यंते तेन देवत्वमपि कर्मफलमेवेत्यर्थः कर्मणापि नृलोकोपादेव लोक इति श्रुत्वा श्रयनाश्रितविद्यावलान् ब्रह्मलोकं गतायेते च देवाः तथाऽग्रेः केवलं कर्मणा स्वर्गलोकं गतायेते च पितर इति बोध्यं ॥ ३ ॥

अनास्तिकानामास्तिक्यशून्यानामपि पाठांतरे स्पष्टार्थः प्राणदादृष्टिद्वारा अन्नप्रदाः अन्नं ह प्राण इति श्रुतेः विधिअग्निवाअकामयतेत्यादिअभ्यादिभावंस्यकर्मसाध्यत्वज्ञापकं ॥ ४ ॥ वेदवादःअपविद्धस्य
कोयैस्ताप ॥ ५ ॥ देवयानेनमार्गेण पृष्ठमुपरिगंग्रहलोकमित्यर्थः अयंगृहाश्रमः सर्वानाश्रमान् अतिअतिकांतःतेभ्यःश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तान्ब्राह्मणान्गत्वानिबोधवुध्यस्व अवास्तंजन्समार्पयन् ॥ ७ ॥
कृतात्माजितचित्तः अहंममाभिमानशून्यइत्यर्थः सत्यागीसात्विकइतिशेषः ॥ ८ ॥ सुखादानंगार्हस्थ्यसुखभोगं ऊर्ध्ववनादौप्रतिष्ठितोनिष्ठावान्सन्यःआत्मत्यागीदेहत्यागीसंतामसोमतः अनधीत्यद्विजोवेदा
ननुत्पद्यमुतानपि अनिष्टांशक्तितोयज्ञैर्मोक्षमिच्छन्पतत्यधइतिमनूक्त्यनभिज्ञत्वात्तामसोयंत्यागीतिभावः ॥ ९ ॥ परिपतन्भिक्षार्थपर्यटन् यतोऽपाचकः योगीनिरुद्धसर्वदत्तिःभिक्षुकइति याज्ञाधर्मा
अनास्तिकानांभूतानांप्राणदाःपितरश्चये ॥ तेपिकर्मैवकुर्वतिविधिसंप्रेक्ष्यप्रार्थिव ॥ ४ ॥ वेदवादापविद्धांस्तुतान्विद्धिभ्रशनास्तिकान् ॥ नहिवेदोक्तमुत्सृज्य
विप्रःसर्वेषुकर्मसु ॥ ५ ॥ देवयानेननाकस्यपृष्ठमाप्नोतिभारत ॥ अत्याश्रमानयंसर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणाःश्रुतिसंपन्नास्तान्निबोधनराधिप ॥
वित्तानिधर्मलब्धात्तिक्रतुमुस्येष्ववास्तजन् ॥ ७ ॥ कृतात्मासमहाराजसवैत्यागीस्मृतोनरः ॥ ८ ॥ अनवेक्ष्यसुखादानंतथैवोर्ध्वप्रतिष्ठितः ॥ आत्मत्यागीमहारा
जसत्यागीतामसोमतः ॥ ९ ॥ अनिकेतःपरिपतन्वृक्षमूलाश्रयोमुनिः ॥ अपाचकःसदायोगीसत्यागीपार्थभिक्षुकः ॥ १० ॥ क्रोधहर्षावनादृत्यपैशुन्यंचविशेष
तः ॥ विप्रोवेदानधीतेयःसत्यागीपार्थउच्यते ॥ ११ ॥ आश्रमांस्तुलयासर्वानधृतानाहुर्मर्माधिपः ॥ एकतश्चत्रयोराजन्गृहस्थाश्रमएकतः ॥ १२ ॥ समीक्ष्यतुल
यापार्थकामंस्वर्गंचभारत ॥ अयंपंथामहर्षीणामियंलोकविदांगतिः ॥ १३ ॥ इति यःकुरुतेभावंसत्यागीभरतर्षभ ॥ नयःपरित्यज्यगृहान्वनमेतिविमूढवत् ॥
॥ १४ ॥ यदाकामान्समीक्षेतधर्मवैतंसिकोनरः ॥ अथैनंमृत्युपाशेनकंठेवध्नातिमृत्युराट् ॥ १५ ॥ अभिमानकृतंकर्मनैतत्फलवदुच्यते ॥ त्यागयुक्तंमहाराजसर्व
मेवमहाफलं ॥ १६ ॥ शमोदमस्तथाधैर्यसत्यंशौचमधार्जवं ॥ यज्ञोद्यतिश्चधर्मश्चनित्यमार्षोविधिःस्मृतः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणःस्मृतः सोयंब्राह्मणकल्पोधर्मःशुभोपिप्रजापरिपालनक्रेषार्हणक्षत्रियेणअश्रितइतिराजसत्वाद्दोषमूलतथाचश्रुतिः यदावैक्षत्रियायपापंभवतिब्राह्मणकल्पोस्यप्रज्ञायामाजायतेइतिमाभूव्याचकोभि
क्षुकः ॥ १० ॥ संन्यस्येत्सर्वकर्माणिवेदंनपरित्यजेत् नियतोवेदमभ्यस्यन्पुत्रैश्वर्येमुखं वसेदितिमनूक्तंवेदस्यासमकृत्वाभ्रातृराज्येनिवत्स्यामीत्याशंक्याह क्रोधेति विप्रइत्यनेनायमपिधर्मोब्राह्मणस्यैवविहितो
धिकारादितिदर्शितं तेनायंत्यागोराजसएवपूर्ववदितिसिद्धं ॥ ११ ॥ ११ समीक्ष्येति आश्रमांतरेस्वर्गएवास्तिनकामः गार्हस्थ्येतूभयमस्तीतिअयमेवमार्गो गतिश्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ इतीति आवश्यकमेवेदंममे
तिभावंकृत्वायःसंगफलेप्सारहितःकरोतिसत्यागीनान्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥ वनेपिकामस्मरणंचेत्यतयेवेत्याह यदेति धर्मवैतंसिकोधर्मध्वजी ॥ १५ ॥ अभिमानःकर्ताहमित्येवंरूपस्तेनकृतंकर्मफलवन्नगति
प्रदंन त्यागयुक्तंअभिमानत्यागोपेतं ॥ १६ ॥ आर्षःऋषीणांहितः ॥ १७ ॥

अन्नगार्हस्थ्ये ॥ १८ ॥ इहविधौ प्रसूतस्य निष्ठावतः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तच्च कर्म गृहस्थाश्रमिणो विरोधकं निगडवद्विशेषेण रोधकं ॥ २२ ॥ एतच्छास्त्रे दोषमाह तदिति ॥ २३ ॥ अपरे योगिनः महायज्ञानिति बहुवचनं विर्कविचाराद्यन्तरयोगभेदापेक्षं ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रिष्वपि यज्ञेष्वंशोऽतीतकालः उपस्थितं मध्यमं मुहूर्त्तं तस्य वार्ता कुर्वतस्तेनास्ति क्यं स्पष्टमित्याह स इति ॥ २६ ॥ पूर्ववेदसंन्यासे पितृवाधिकारो नास्तीत्यु

पितृदेवातिथिरुते संमरं भोत्रशस्यते ॥ अत्रैव हि महाराजत्रिवर्गः केवलं फलं ॥ १८ ॥ एतस्मिन्वर्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ॥ त्यागिनः प्रसूतस्येह नोच्छि
तिर्विद्यते क्वचित् ॥ १९ ॥ अस्तजद्विप्रजाराजत्र्यजाप्रतिरकल्मषः ॥ मां यक्ष्यंतीति धर्मात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ २० ॥ वीरुधश्चैव दक्षांश्च यज्ञार्थं वैतथौषधीः ॥ पशुं
श्चैव तथामेध्यां न्यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २१ ॥ गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकं ॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २२ ॥ तत्संप्राप्य गृहस्थाये पशु
धान्यधनान्विताः ॥ नयजंते महाराजशाश्वततेषु किल्बिषां ॥ २३ ॥ स्वाध्याययज्ञाः ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ अथापरे महायज्ञान् मनस्येव वितन्वते ॥ २४ ॥ एवं म
नः समाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ॥ द्विजाते ब्रह्मभूतस्य स्पृहयंति दिवौकसः ॥ २५ ॥ सरत्नानि विचित्राणि संहतानि ततस्ततः ॥ मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्ति क्यमभि
जल्पसि ॥ २६ ॥ कुटुंबमास्थिते त्यागं न पश्यामि न राधिप ॥ राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ॥ २७ ॥ ये चान्येकतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ॥ तैर्यजस्वम
हीपालशक्रो देवपतिर्यथा ॥ २८ ॥ राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यतां ॥ अशरण्यः प्रजानां यः सराजा कलिरुच्यते ॥ २९ ॥ अश्वान् गाश्चैव दासीश्च करेणू
श्च स्वलंकृताः ॥ ग्रामान् जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ ३० ॥ अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्या विष्टचेतसः ॥ वयं ते राजकलयो भविष्यामविशांपते ॥ ३१ ॥
अदातारो शरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ॥ दोषाणामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥ ३२ ॥ अनिष्ठा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधां ॥ तीर्थेष्वनभिसंप्लुत्य
प्रव्रजिष्यसि चेत्प्रभो ॥ ३३ ॥ छिन्नाश्रमिव गंतासि विलयं मारुते रितं ॥ लोकयोरुभयोर्भ्रष्टोऽत्यंतराले व्यवस्थितः ॥ ३४ ॥ अंतर्बहिश्च यत्किंचिन्मनो व्यासं
गकारकं ॥ परित्यज्य भवेत्त्यागी न हित्वा प्रतितिष्ठति ॥ ३५ ॥ एतस्मिन्वर्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ॥ ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छि
तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ३६ ॥

क्तं इदानीं वेदसंन्यास एव न संभवतीत्यर्थेनाह कुटुंबमिदं कुत्रतर्हि त्यागं पश्यसीत्यत आह राजसूयेति ॥ २७ ॥ फलितमाह ये चेति ॥ २८ ॥ प्रमादो राज्याकरणं परिमुष्यतां लुप्यमानानां ॥ २९ ॥ ३० ॥
मात्सर्यं बंधुद्रोहः दानाभावेन कलिस्वरूपा एव वयं जाता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अंतराले पिशाचयो नौ ॥ ३४ ॥ अंतर्व्यासंगः अहंज्ञातादाताकर्ताहर्ता इत्यादिरात्मपूजा बहिर्व्यासंगः पुत्रपश्वादिपूजा
तयोः कारकं मूलं अहंकारमकारौ त्यक्तैव त्यागी भवेन्न तु यो गृहं हित्वा प्रतितिष्ठति स इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० आरम्भा० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥७॥ न बाह्यमिति अहंकारमकारौत्यक्तव्यावित्युक्तं तत्राद्यत्यागे सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादिति ममकारस्वत्याज्यइति तदर्थमध्यायज्जोरभ्यते तत्रद्रव्यममकारास्पदं द्विविधं बाह्यं व्यावहारिकं शारीरं शरीरेभवं मनःकल्पितं च यथोक्तं घटौ मृत्संयधीमयाविति तथाच श्रुतिर्विदुषो विदेहकैवल्यकाले बाह्यद्रव्यस्य स्वकारणे लयं दर्शयति गताः कलाः पचं दश प्रतिष्ठा इति कलाः प्राणमनः प्रभृतयः प्रतिष्ठाः उपादानकारणानि प्रतिगताः तथाह माः शोढसकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तंयंतीति मनःकल्पितानां कलानां पुरुषे लयं दर्शयति अतः शारीरमेव द्रव्यबंधनमूलं न बाह्यमिति बाह्यत्यागोव्यर्थः शारीरद्रव्यत्यागेऽपि मनश्चांचल्यात्पुनरुपादाने सिद्धिर्न भवतीति न वेत्यनेन उक्तं तेन दृढत्याग एव सिद्धिर्दित्युक्तं अक्षरयोजनास्पष्टा ॥ १॥ २॥ ३॥ ममेति स्वीकारः

निहत्य शत्रूंस्तरसासमृद्धान् शक्रो यथा दैत्यबलानि संस्ये ॥ कः पार्यशोचेन्निरतः स्वधर्मे पूर्वेः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ३७ ॥ क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण जित्वा महीं मंत्रविद्भ्यः प्रदाय ॥ नाकस्य पृष्ठे सिनरेरेद्रगंतान शोचितव्यं भवता य पार्थ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ सहदेव उवाच न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ॥ शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवतिवानवा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेष्वनुगृह्यतः ॥ यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्विषतां तत्तथास्तु नः ॥ २ ॥ शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ॥ यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथास्तु नः ॥ ३ ॥ ह्यक्षरस्तु भवेन्मृत्यु रुयक्षरं ब्रह्म शाश्वतं ॥ ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतं ॥ ४ ॥ ब्रह्म मृत्युततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ ॥ अदृश्यमानौ भूतानि यो धयेताम संशयं ॥ ५ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ॥ हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ ६ ॥ अथापि च स होत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ॥ नष्टेशरीरेन पृष्ट्या हृयां च स्यात्क्रियापथः ॥ ७ ॥ तस्मादेकांतमुत्सृज्य पूर्वेः पूर्वतरैश्च यः ॥ पंथानिषेवितः सद्भिः सनिषेव्यो विजानता ॥ ८ ॥ लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्वा सहस्रावरजंगमां ॥ न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ् निष्फलं तस्य जीवितं ॥ ९ ॥ अथवा वसतो राजन् वने वन्येन जीवतः ॥ द्रव्येषु यस्य ममता दृष्टो रास्ये सुवर्तते ॥ १० ॥

न ममेति परित्यागं श्रुत्वा तौ मृत्युं शाश्वतौ संसारमोक्षयोर्मूले इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्मनि बुद्धौ भूतानि शास्त्रकर्तृन् तथा च केचित्कर्तात्मानित्येति केचिदनित्येति ॥ ५ ॥ तत्राद्ये दोषाभावमाह अविनाश इति ॥ ६ ॥ सत्त्वस्य कर्तृत्वधर्मवत्या बुद्धेः ॥ ७ ॥ द्वितीये कृतहानादि दोष इत्याह तस्मादिति यस्मात्कर्तृरनाशो मोक्षाभावो नाशो देहात्मवादप्रसंगस्तस्मादेकांतं अन्यतरं निश्चयं त्यक्त्वा प्राचां पंथास्तन्मिथ्यात्वपक्ष एवावर्तव्यः तेन कल्पितस्य शारीरद्रव्यस्य स्वात्मस्येव त्यागोऽप्युच्यते इत्याशयेन बाह्यं तस्मादिति ॥ ८ ॥ निष्फलं बाह्यद्रव्यत्यागं कृत्वांतरद्रव्यत्यागमकुर्वन्मूढ एवेत्याह द्वाभ्यां लब्ध्वापीति ॥ ९ ॥ १० ॥

तर्ह्यभयद्रव्यत्यागः श्रेयानित्याशंक्याह बासेति भूतानां बाह्यमाभ्यन्तरंचयद्रव्यं तत्सर्वं स्वभावं स्वस्य प्रत्यगात्मनः भावं सत्तां पश्य जानीहि तदात्मव्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः तथाच श्रुतिः आत्मेवेदं सर्वमिति येन पुमांसस्तदात्मरूपं भूतं नित्यसिद्धं पश्यन्ति वृत्तमिति पाठेऽपि स एवार्थः ते महतो भयात् उभयद्रव्यसंगजात् संसारान्मुच्यंते कल्पितस्य मरीचिकोदकस्येव मनस्येव त्यागः कर्तव्यो न स्वरूपतस्तस्य नित्यनिवृत्तत्वादिति भावः

बाह्यान्तरंच भूतानां स्वभावं पश्य भारत ॥ ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ॥ ११ ॥ भवान् पिता भवान् माता भवान् भ्राता भवान् गुरुः ॥ दुःखप्रलापां नार्तस्य तन्मे त्वं क्षतुमर्हसि ॥ १२ ॥ तथ्यं वायदिवाऽतथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितं ॥ तद्विद्विष्टृथिवीपालभक्त्या भरतसत्तम ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजघ० संहदेवप्राक्पेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच अव्याहरति कौंतेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ भ्रातृणां ब्रुवतां तांस्तान् विविधान् वेदन्निश्रव्यान् ॥ १ ॥ महाभजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ॥ अभ्यभाषतराजेंद्रद्रौपदीयोषितां वरा ॥ २ ॥ आसीनमृपभंराज्ञां भ्रातृभिः परिवारितं ॥ सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपं ॥ ३ ॥ अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ॥ लालिता सततराज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ४ ॥ आमं व्यविपुलश्रोणी साम्रापरमवल्गुना ॥ भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ द्रौपद्युवाच इमे ते भ्रातरः पार्थ श्रुष्यन्ते स्तोकका इव ॥ वावाश्रयमानास्तिष्ठन्ति न चैनान् भिनन्दसे ॥ ६ ॥ नन्दयैतां नमहाराज मत्तानि वमहाद्विपान् ॥ उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७ ॥ कथं ह्येतवने राजन् पूर्वमुक्ता तथा वचः ॥ भ्रातृनेतान् स्मसहितान् शीतवातातपादि तान् ॥ ८ ॥ वयं दुर्योधनं हत्वामृषेभ्योक्ष्याममेदिनीं ॥ संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ९ ॥ विरथांश्चरथान् कृत्वा निहत्य च महागजान् ॥ संस्तीर्य चरथैर्भूमिं ससादिभिरंरिदमाः ॥ १० ॥ यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैरासदक्षिणैः ॥ वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः ॥ ११ ॥ इत्येतानेव मुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ॥ कथमद्य पुनर्वीरविनिहंसि मनांसिनः ॥ १२ ॥ नक्लीबो वसुधां भुक्ते नक्लीबोधनमश्रुते ॥ नक्लीबस्य गृहे पुत्रामत्स्याः पंकड्वासते ॥ १३ ॥ नादं डः क्षत्रियो भाति नादं डो भूमि मश्रुते ॥ नादं डस्य प्रजाराज्ञः सुखे विदंति भारत ॥ १४ ॥ मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ॥ ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्ब्रह्मराज्ञो राजसत्तम ॥ १५ ॥ असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनं ॥ एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनं ॥ १६ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ अत्यैव भाषितं न तु ज्ञानगर्वेण ॥ १३ ॥

इति शांतिपर्व० रा० नै० भारतभा० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७३ ॥ अव्याहरति वक्तव्याभावांस्तु क्रोधान्मौल्याद्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ साम्रासां त्ववादेन वल्गुना रमणीयेन ॥ ५ ॥ स्तोककाश्चातकाः बाबाश्रयमानाः पुनः पुनः क्रंदन्तः ॥ ६ ॥ उपपन्नेन युक्तियुक्तेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वकामानां सर्वर्थैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नक्लीबः अधोरः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रतिषेधो दंडः राज्यान्निर्वासनं वा ॥ १६ ॥

दानं आदानं चने ॥१७॥ संकोचनयाञ्जया ॥१८॥ त्रिभिर्गैः तिष्ठति शक्तिभिः ताश्च प्रभुशक्तिर्मन्त्रशक्तिरुत्साहशक्तिस्ताभिरनुत्तमं श्रेष्ठं ॥१९॥ २०॥ २१॥ अथरेणपश्चित्तः ॥२२॥ कौंचद्वीपादिर्वशीकर
यस्मिन्क्षमाचक्रोधश्च दानादानेभ्याभये ॥ निग्रहानुग्रहौ चोभौ सवैधर्मविदुष्यते ॥१७॥ नश्रुतेन नदानेन न सांत्वेन न चेज्यया ॥ त्वयेंयं पृथिवीलब्धानसंको
चेन चाप्युत ॥३८॥ यत्तद्बलमभिघ्राणांतथावीर्यसमुद्यतं ॥ हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिर्गैरनुत्तमं ॥१९॥ रक्षितंद्रोणकर्णाभ्यामश्वत्याधीकूपेण च ॥ तत्त्वयानि
हतं वीरतस्माद्धुक्ववसुंधरां ॥२०॥ जंबूद्वीपो महाराजनानाजनपदैर्युतः ॥ त्वया पुरुषशार्दूलदंडेन मृदितः प्रभो ॥२१॥ जंबूद्वीपेन सहशः क्रौंचद्वीपो नराधिप ॥
अथरेण महामेरोदंडेन मृदितस्त्वया ॥२२॥ क्रौंचद्वीपेन सहशः शाकद्वीपो नराधिप ॥ पूर्वेण तु महामेरोदंडेन मृदितस्त्वया ॥२३॥ उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपे
न संमितः ॥ भद्राश्वः पुरुषव्याघ्रदंडेन मृदितस्त्वया ॥२४॥ द्वीपाश्च सांतरद्वीपानानाजनपदाश्रयाः ॥ विगाढ्यसागरं वीरदंडेन मृदितास्त्वया ॥२५॥ एतान्य
प्रतिमेयानि कृत्वा कर्माणि भारत ॥ न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो हि जातिभिः ॥२६॥ सत्वं भ्रातृनि मानदृष्ट्वा प्रतिनंदस्वभारत ॥ ऋषभा निवसंस्तान् गजेन्द्रान्
जितानि व ॥२७॥ अमरप्रतिमाः सर्वेशत्रुसाहापरंतपा ॥ एकोपि हि सुखायैषां मम स्यादिति ममतिः ॥२८॥ किंपुनः पुरुषव्याघ्रपतयो मे न र्षभाः ॥ समस्तानीं
द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥२९॥ अनृतं नाब्रवीच्छ्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ॥ युधिष्ठिरस्त्वां पांचालिसुखेधास्यत्यनुत्तमे ॥३०॥ हत्वार राजसहस्राणि बहून्याशु
पराक्रमः ॥ तद्वर्थं संप्रपश्यामि मोहांत वजनाधिप ॥३१॥ येषा मुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वतेप्यनुसारिणः ॥ तवोन्मादान् महाराज सोन्मादाः सर्वपांडवाः ॥३२॥ यदि
हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते नराधिप ॥ बध्वात्वांनास्ति कैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुंधरां ॥३३॥ कुरुते मूढ एवं हियः श्रेयो नाधिगच्छति ॥ धूपैरंजनयोगैश्च नस्य कर्मभिरे
वं च ॥३४॥ भेषजैः सचिकित्स्यः स्याद्यउन्मार्गेण गच्छति ॥ साहंसर्वाधमालोकेश्रीणां भरतसत्तम ॥३५॥ तथा विनिरुता पुत्रैर्याह मिच्छामि जीवितुं ॥ एतेषां
यतमानानां न मेऽद्य कचनं मृषा ॥३६॥ त्वंतु सर्वां मदीत्यक्का कुरुषे स्वयमापदं ॥ यथा स्तां संमतौराज्ञां पृथिव्यां राजसत्तम ॥३७॥ मां धाताचांबरीषश्च तथाराजन्
विराजसे ॥ प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजाधर्मेण पालयन् ॥३८॥ सपर्वतवनद्वीपां माराजन् विमनाभव ॥ यजस्व विविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीप्स्यच्छच ॥ धनानि भोगा
न वासांसि हि जातिभ्यो नृपोत्तम ॥३९॥ इति ० शां ० रा ० द्वीपदीवाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ १५॥ णंसिद्धद्वाराराजसूये ॥२३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥
॥३२॥ ३३॥ नस्य कर्मनासाद्वाराभेषजग्रहणं नष्टेति पाठेनष्टाः प्रेताः तद्वाधानि दृश्यैः रक्षाबंधनादिभिः कर्मभिः ॥३४॥ ३५॥ एतेषां एताननादृत्या ॥३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ इ ० शां ० रा ० नै ० भा ० चतुर्दशोऽध्यायः १४

याज्ञसेन्यावचइति॥१॥ नादंडःक्षत्रियोभातेतिद्रौपयुक्तिमुपबृंहयति दंडइति ॥२॥३॥ उपाधत्स्वदंडमितिशेषः लौकिकंभावलोकव्यवहारंपश्यस्वपश्य यद्वाशोभनश्चासावलौकिकश्चतंभावंशास्त्रैकगम्यमानंदात्मानमंतर्दृष्ट्यापश्यबहिश्चदंडमुपाधत्स्व तेनसहदेवोक्तोऽर्थःप्रदर्शितोभवति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सांसिद्धिकेपशुवत्दंडार्हस्वभावे ॥ ६ ॥ ७ ॥ दंडशब्दार्थमाह यस्मादिति दमयतिताडनादिना दंडयतिवित्त

वैशंपायनउवाच याज्ञसेन्यावचःश्रुत्वापुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ अनुमान्यमहाबाहुंज्येष्ठंभ्रातरमच्युतं ॥ १ ॥ अर्जुनउवाच दंडःशास्तिप्रजाःसर्वादं
 ढएवाभिरक्षति ॥ दंडःसुप्तेषुजागर्तिदंडधर्मविदुर्बुधाः ॥ २ ॥ दंडःसंरक्षतेधर्मतथैवार्थजनाधिप ॥ कामंसंरक्षतेदंडस्त्रिवर्गोदंडउच्यते ॥ ३ ॥ दंडेनरक्ष्यतेधान्यं
 धनंदंडेनरक्ष्यते ॥ एवंविद्वन्मुपाधत्स्वभावंपश्यस्वलौकिकं ॥ ४ ॥ राजदंडभयादेकेपापाःपापंनकुर्वते ॥ यमदंडभयादेकेपरलोकभयादपि ॥ ५ ॥ परस्परभयादे
 केपापाःपापंनकुर्वते ॥ एवंसांसिद्धिकेलोकेसर्वदंडेप्रतिष्ठितं ॥ ६ ॥ दंडस्यैवभयादेकेनस्त्रादंतिपरस्परं ॥ अंधेतमसिमज्जेयुर्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ७ ॥ यस्माद
 दांतान्दमयत्यशिष्टान्दंडयत्यपि ॥ दमनादंडनाच्चैवतस्मादंडंविदुर्बुधाः ॥ ८ ॥ वाचादंडोब्राह्मणानांक्षत्रियाणांभुजार्पणं ॥ दानदंडाःस्मृतावैश्यानिर्दंडःशू
 द्रउच्यते ॥ ९ ॥ असंमोहायमर्त्यानांमर्थसंरक्षणायच ॥ मर्यादास्यापितालोकेदंडसंज्ञाविशंपते ॥ १० ॥ यत्रश्यामोलोहिताक्षोदंडेश्वरतिसूद्यतः ॥ प्रजास्त
 त्रनमुत्थंतेनेताचेत्साधुपश्यति ॥ ११ ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थश्चभिक्षुकः ॥ दंडस्यैवभयादेतेमनुष्यावर्त्मनिस्थिताः ॥ १२ ॥ नाभीतोयजतेराजन्नाभी
 तोदातुमिच्छति ॥ नाभीतःपुरुषःकश्चित्समयेस्यानुमिच्छति ॥ १३ ॥ नाछित्वापरमर्माणिनाकृत्वाकर्मदुष्करं ॥ नाहत्वामत्स्यघातीवप्राप्नोतिमहतींश्रियं ॥
 ॥ १४ ॥ नाघ्नतःकीर्तिरस्तीह्नवित्तंनपुनःप्रजाः ॥ इंद्रोवृत्रवधेनैवमहेन्द्रःसमपद्यत ॥ १५ ॥ यएवदेवाहंतारस्तोल्लोकोर्चयतेभृशं ॥ हंतारुद्रस्तथास्कंदःशक्रोभि
 र्वरुणोयमः ॥ १६ ॥ हंताकालस्तथावायुर्मृत्युर्वैश्रवणोरविः ॥ वंसवोमरुतःसाध्याविश्वेदेवाश्चभारत ॥ १७ ॥ एतान्देवान्ममस्यंतिप्रतापप्रणताजनाः ॥ नब्र
 ह्माणंनभ्रातारंनपूषाणंकथंचन ॥ १८ ॥ मध्यंस्थान्सर्वभूतेषुदांतान्शमपरायणान् ॥ जयंतेमानवाःकेचित्पशांताःसर्वकर्मसु ॥ १९ ॥ नहिपश्यामिजीवंतं
 लोकेकंचिदहिसया ॥ सत्त्वैःसत्त्वहिजीवंतिदुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २० ॥

मपहरति ॥ ८ ॥ भुज्यतइतिभुजंभक्तंतन्मात्रार्पणंवेतनप्रदानमित्यर्थः दानंराज्ञे
 द्रव्यार्पणं निर्दंडःदास्यमेवकारयेन्नत्वस्यदंडोस्ति शूद्रंतुकास्येद्दास्यंमितिमनूक्तेः एतच्चात्मापराधेज्ञेयं ॥ ९ ॥ १० ॥ श्यामःदृढाभिघातेनदंडस्याध्यजनकत्वात् लोहिताक्षोदंडयितुःक्रोधातिशयात् सूद्यतः
 सुतरामुद्यतः साधुयथापराधं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

व्यालमृगश्चित्रव्याघ्रः ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथासृष्टः शौच्यैतजोवृत्तिर्दक्ष्यमित्यायुक्तश्च भावः क्षत्रियः सृष्टोसिधात्रा ॥ २३ ॥ विनीतौ अपनीतौ क्रोधहर्षौ यैस्ते मंदाः क्षत्रियाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्कंधपर्ययः देहस्य विपर्ययः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततो दंडयुक्तानो निर्दंडनीतिस्तस्यां प्रणीतायां प्रवर्तितायां ॥ २९ ॥ अक्षयन् अक्षयेयुः ॥ ३० ॥ संतर्जिताः फूत्कारेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भोगायपालनाय मर्या

नकुलो मूषिकानतिविडालोनकुलंतथा ॥ विडालमत्तिभ्याराजनृश्वानंव्यालमृगस्तथा ॥ २१ ॥ तानत्तिपुरुषः सर्वान्पश्यकालो यथागतः ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वजंगमं स्यावरंचयत् ॥ २२ ॥ विधानंदैवविहितंतत्रविद्वान्मुह्यति ॥ यथासृष्टोसिराजेंद्रतथाभवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ विनीतक्रोधहर्षाहिमंदावनमुपाश्रिताः ॥ विनावधं न कुर्वतितापसाः प्राणयापनं ॥ २४ ॥ उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यांचफलेषु च ॥ नचकश्चिन्नतान्हंतिकिमन्यस्याणयापनात् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मयोनीं निभूतानितर्कगम्यानि कानिचित् ॥ पक्ष्मणोपि निपातेनयेपांस्यात्स्कंधपर्ययः ॥ २६ ॥ ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ॥ वनेकुटुंबधर्माणो दृश्यंते परिमोहिताः ॥ २७ ॥ भूमिभित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनंदजान्पशून् ॥ मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवंति च ॥ २८ ॥ दंडनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिद्ध्यंत्युपक्रमाः ॥ कौंतेय सर्वभूतानां तत्र मेनास्ति संशयः ॥ २९ ॥ दंडश्चेन्न भवेत्लोकैविनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ जले मत्स्यानि वा भक्ष्यन् दुर्बलान्वलवत्तराः ॥ ३० ॥ सत्यंचेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दंडः प्रजारक्षतिसाधुनीतः ॥ पश्यान्प्रयश्च प्रतिशाम्यभीताः संतर्जिता दंडभया ज्वलंति ॥ ३१ ॥ अंधंतम इवेदं स्यान्न प्राज्ञाय तकिंचन ॥ दंडश्चेन्न भवेत्लोकैविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३२ ॥ येपि संभिन्नमर्यादानास्तिकावेदनिदकाः ॥ तेपि भोगाय कल्पंते दंडेनाशुनिपीडिताः ॥ ३३ ॥ सर्वो दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः ॥ दंडस्य हि भयाद्रीतो भोगां यैव प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ चातुर्वर्ण्यं प्रमोदाय सुनीतिनयनाय च ॥ दंडो विधात्रा विहितो धर्मार्थो भुविरक्षितुं ॥ ३५ ॥ यदि दंडान्न विभ्येयुर्वयां सिश्वाप्रदानि च ॥ अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६ ॥ न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणीं न दुहेत गां ॥ न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दंडो न पालयेत् ॥ ३७ ॥ विष्वग्लोपः प्रवर्तत भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दंडो न पालयेत् ॥ ३८ ॥ न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतो भयाः ॥ विधिवद्दक्षिणावंतियदि दंडो न पालयेत् ॥ ३९ ॥ चरेयुर्नाश्रमंधर्मयथोक्तं विधिमाश्रिताः ॥ न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दंडो न पालयेत् ॥ ४० ॥

दाया इति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सुनीतिनयनाय विनयप्रापणाय ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कल्याणीं अपत्यवतीं न दुहेत लोकः उद्वहनं गच्छेत् किनु व्यभिचरे देव ॥ ३७ ॥ विष्वग्लोपः सर्वोच्छेदः सेतवो मर्यादाः ममत्वं परिच्छिन्नं न जानीयुः सर्वः सर्वत्र ममत्वं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तिष्ठेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ३९ ॥ आश्रिता आश्रमिणः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ गोष्ठप्रविष्टव्याघ्रादेरहिंसागवामेव हिंसाभवति अतएतयोर्मध्ये धर्मस्य परिग्रह आर्तत्राणं श्रेयान् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मस्तकं भिदंति शृंगद्विर्मा भूदिति नस्तकानिति पाठेनासिकाः ॥ ५१ ॥ जर्जरीकृते दंडेन तदभावे भारवहनादिकार्ये न स्यादतः पुराणमेव धर्ममाचर नत्वत्र प्रवाहायातं हिंसादिदोषमवेक्षस्वेति भावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मन्युः दैन्यं ॥ ५४ ॥ आततायी शस्त्रपाणिः मन्युः

नचोष्टानवलीवर्दानाश्चाश्वतरगर्दभाः ॥ युक्तावहेयुर्याना नियदिदं डोनपालयेत् ॥ ४१ ॥ नप्रेष्यावचनं कुर्युर्नवालाजातुर्कहिंचित् ॥ नतिष्ठेद्युवती धर्मयदि दंडोनपालयेत् ॥ ४२ ॥ दंडे स्थिताः प्रजाः सर्वाभयं दंडे विदुर्बुधाः ॥ दंडे स्वर्गो मनुष्याणां लोको यं सुप्रतिष्ठितः ॥ ४३ ॥ नतत्र कूटं पापं वा वचनावापि दृश्यते ॥ यत्र दंडः सुविहितं श्रुत्यरिविनाशनः ॥ ४४ ॥ हविःश्चाप्रलिहद्दृष्ट्वा दंडश्चेन्नोद्यतो भवेत् ॥ हरेत्काकः पुरोडाशं यदिदं डोनपालयेत् ॥ ४५ ॥ यदीदं धर्मतो राज्ञ्यं विहितं यद्यधर्मतः ॥ कार्यस्तत्र न शोको वै भुंक्ष्व भोगान् यजस्व च ॥ ४६ ॥ सुखेन धर्मं श्रीमंतश्चरंति शुचिवाससः ॥ संवर्षतः फलैर्दानैर्भुजानाश्चान्नमुत्तमं ॥ ४७ ॥ अर्थे सर्वे समारंभाः समायत्तान संशयः ॥ सच दंडे समायत्तः पश्य दंडस्य गौरवं ॥ ४८ ॥ लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं ॥ अहिंसासाधुहिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ॥ ४९ ॥ नात्यंतं गुणवत्किं चिन्न चाप्यत्यंतं निर्गुणं ॥ उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधुवा ॥ ५० ॥ पशूनां वृषणं छित्वा ततो भिदंति मस्तकं ॥ वहंति बहवो भारान् वधंति दमयंति च ॥ ५१ ॥ एवं पर्याकुले लोके वितथैर्जर्जरीकृते ॥ तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ५२ ॥ यजदेहि प्रजां रक्ष धर्मं समनुपालय ॥ अमित्रान् जहिको तिय मित्राणि परिपालय ॥ ५३ ॥ माचते निघ्नतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव ॥ नतत्र किल्बिषं किंचित्कर्तुं भवति भारत ॥ ५४ ॥ आततायी हियो हन्यादा ततायिनं मागतं ॥ न तेन भ्रूणहासस्यान्मन्युस्तं मन्युमार्छति ॥ ५५ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां मंतरात्मान संशयः ॥ अवध्ये चात्मनिकथं वध्यो भवति कस्य चित् ॥ ५६ ॥ यथा हि पुरुषः शालांपुनः संप्रविशेन्न वा ॥ एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ५७ ॥ देहान् पुराणान् तु तज्य नवान्सं प्रतिपद्यते ॥ एवं मृत्युमुखं प्रादुर्जनायेत तत्त्वदर्शिनः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

क्रोधः मन्युः क्रोधमार्छति आसर्वतः ऋच्छति प्रामोति मन्युः कर्तानां हं कर्तेति श्रुतेस्तत्र न भ्रूणहा भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ वस्तुतस्त्ववध्य एव आत्मा देहस्तु शालावदनात्मा तेन देहेन देहे निहतेनात्मा हंता वा वध्यो वेत्याह अवध्य इत्यादिनां ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति शां० रा० नै० भा० पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

नचशक्नुमः कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदात्वेवर्तमानकाले अगतिर्दुर्भागः गतिः सन्मार्गः ॥ ६ ॥ राज्यं प्रति हेतुं राज्यं कर्तुं युक्तिः ॥ ७ ॥ देहमनसीदुःखाश्रयेन त्वा
मेतिहात्वा सुखेन राज्यं कर्तव्यमिति तात्पर्यं निर्द्वंद्वशरीरं विना व्याधिर्नास्ति मनो विना आधिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शीतोष्णो कफपित्ते वायुर्वातः ॥ ११ ॥ विधानं चिकित्सा उष्णेन द्रव्येण ॥

राजन् विदितधर्मोऽसिनतेस्य विदितं क्वचित् ॥ उपशिक्षामतेष्टं सदैव न च शक्नुमः ॥ २ ॥ न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितं ॥ अंतिदुःखात्तु वक्ष्यामि त
न्निबोधं जनाधिप ॥ ३ ॥ भवतः संप्रमोहेन सर्वसंशयितं कृतं ॥ विह्वलत्वं च नः प्राप्तमवलत्वं तथैव च ॥ ४ ॥ कथं हिराजालोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ॥ मोहमापद्य
सदैव न्यायथाकापुरुषस्तथा ॥ ५ ॥ अगतिश्च गतिश्चैव लोकास्य विदिता तव ॥ आयत्यां च तदात्वे च न तेस्य विदितं प्रभो ॥ ६ ॥ एवंगते महाराज राज्यं प्रति जनाधि
प ॥ हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तमिहैकमनाऽशृणु ॥ ७ ॥ द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ॥ परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ८ ॥ शारीरा जायते व्या
धिर्मानसो नात्र संशयः ॥ मानसां जायते बापिशारीर इति निश्चयः ॥ ९ ॥ शारीरं मानसं दुःखं योर्तातमनुशोचति ॥ दुःखेन लभते दुःखं द्वावनयौ च विंदति ॥
॥ १० ॥ शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ॥ तेषां गुणानां साम्यं यत्तदा दुःखस्य लक्षणं ॥ ११ ॥ तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते ॥ उष्णेन बाध्यते
शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥ १२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ॥ तेषां गुणानां साम्यं यत्तदा दुःखस्य लक्षणं ॥ १३ ॥ तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुप
दिश्यते ॥ हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ १४ ॥ कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ १५ ॥ सत्त्वं
न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य वा ॥ न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ॥ १६ ॥ स्मर्तुमिच्छसि कौरव्यदिष्टं हि बलवत्तरं ॥ अथवा ते स्वभावो यथेन
पार्थिवं क्लिश्यसे ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामं कृवस्व रजस्वलां ॥ मिषतां पांडुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ प्रव्राजन् च नगरादजिनैश्च विवासनं ॥ महार
ण्यं निवासं श्रुत्वा तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवं ॥ सैंधवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कश्चिदिति कश्चिन्मूढो दिव्यरुयादिसुखकालेन दृष्टुं पुत्रादिस्मरन् शोकेन हर्षं बाधते कश्चिदुःखकालेऽतीतं सुखं स्मरन् हर्षेण शोकां बाधते इदमुभयं देहाद्यभिमानविषयं ॥ १५ ॥ त्वं तु श
रीरमानसाभ्यामन्यः कालत्रयेऽपि न दुःखी न वा सुखी अतस्तदुभयमस्मरणानर्हत्वात् सुखकाले दुःखं दुःखकाले सुखं वा स्मर्तुमर्हसि अथापि चेत्स्मरसितर्हि देवमेव बलीय इत्याह सार्धेन स इति ॥ १६ ॥ अथ ते तव
देहादिसंघातमानिनः स्वभाव एवेति चेत्किं द्रौपदी क्लेशादिकं दुःखं स्मर्तुमर्हसि अपितु अर्हस्येवेत्याह अथवेत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥ यच्चयथाचतेद्रोणभीष्माभ्यांआत्मतुल्याभ्यांसहयुद्धमासीत्तत्तथातेतवचात्मसमेनमनसाएकेनयोद्धव्यंउपस्थितमितियोजना द्रोणादिवन्मनोपित्वत्तोन्वदित्याशयः एकेननिर्विकल्पावस्थेनआत्मनामनोनाशोभवतीत्यर्थः ॥२२॥२३॥ तस्मिन्मनसिवासनातंतुसंतानरूपेअनिर्जितेसतिदेहांतरेपिपूर्वसंस्कारात्तव्युध्यतस्तस्ययुद्धप्राप्तिरनिवार्येत्याह तस्मिन्निति ॥२४॥ तस्मादिति यस्मादेवंतस्मादयैवस्वकर्मभिर्यमाद्यष्टांगैर्व्यक्तंस्थूलशरीरंत्यक्त्वाअव्यक्तरूपस्यमनसःपरंशत्रुभूतंएकात्म्यंगंतव्यंप्राप्तव्यं अतोयुध्यस्व मनोजयार्थंसन्नद्धोभवत्यर्थः ॥२५॥ तस्मिन्मनसि कामवस्थां अवाच्यामित्यर्थः एतन्मनः

पुनरज्ञांतचर्यायांकीचकेनपदावधं ॥द्रौपद्याराजपुत्र्याश्वकथंविस्मृतवानसि ॥ २१ ॥ यच्चतेद्रोणभीष्माभ्यांयुद्धमासीदरिंदम ॥ मनसैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ २२ ॥ यत्रनास्तिशरैःकार्यनमित्रैर्नचबंधुभिः ॥ आत्मनैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ २३ ॥ तस्मिन्ननिर्जितेयुद्धेप्राणान्यदिविमोक्ष्यसे ॥ अन्यंदेहंसमास्थायततस्तैरपियोत्स्यसे ॥ २४ ॥ तस्मांदद्यैवंगंतव्यंयुद्धस्वभरतर्षभ ॥ परमव्यक्तरूपस्यव्यक्तंत्यक्त्वास्वकर्मभिः ॥ २५ ॥ तस्मिन्ननिर्जितेयुद्धेकामवस्थांगमिष्यसि ॥ एतज्जित्वा महाराजरुतकृत्योभविष्यसि ॥ २६ ॥ एतांबुद्धिविनिश्चित्यभूतानामागतिंगतिं ॥ पितृपैतामहेवृत्तेशाधिराज्यंयथोचितं ॥ २७ ॥ दिष्ट्यादुर्योधनःपापोनिहतःसानुगोयुधि ॥ द्रौपद्याःकेशपाशस्यदिष्ट्यात्वंपदवींगतः ॥ २८ ॥ यजस्ववाजिमेधेनविधिवद्दक्षिणावत ॥ वयंतेकिंकराः पार्थवासुदेवश्रवरीर्यवान् ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभास्तेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीमवाक्येषोऽष्टाध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ युधिष्ठिरउवाच असंतोषःप्रमादश्चमदोरागोप्रशांतता ॥ बलंमोहोभिमानश्चाप्युद्देगश्चैवसर्वशः ॥ १ ॥ एभिःपाप्मभिराविष्टोराज्यंत्वमभिकांक्षसे ॥ निरामिपोविनिर्मुक्तः प्रशांतःसुसुखीभव ॥ २ ॥ यइमामखिलांभूमिंशिष्यादेकोमहीपतिः ॥ तस्याप्युदरमेकंवैकिमिदंत्वंप्रशंससि ॥ ३ ॥ नाङ्गापूरयितुंशक्यांनमासैर्भरतर्षभ ॥ अपूर्यापूरयन्निच्छामायुषापिनशक्नुयाव ॥ ४ ॥ ययेद्धःप्रज्वलंत्यग्निरसमिद्धःप्रशाम्यति ॥ अल्पाहारतयात्वग्निशमयौदर्यमुत्थितं ॥ ५ ॥

॥ २६ ॥ एतांमनोदेहाभ्यामन्यश्चात्मेत्येवंरूपां भूतानामागतिंगतिंचमनसातादात्म्येनकृतामवेक्ष्यतदपहायहर्षशोकविमुक्तःसन्राज्यंकुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिशांतिपर्वणि राज० नैलकंठिनेभारतभावदीपेषोऽष्टाध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ असंतोषइति मनुस्तादात्म्यंत्यक्त्वाहर्षविषादशून्योराज्यंयज्ञांश्चकुर्वित्युक्तं तत्रत्यागोवाङ्मात्रेणनभवति किनुमनोनिरोधेनसंचसंतोषैकाग्र्यविनयवैराग्यशांतिधैर्यविवेकाहंकारत्यागानुद्देगादिनासाध्यः राज्यंत्वसंतोषादिमंताकर्तव्यमतोराज्याकांक्षीवृथापांडित्यंमाकुरुकिनुराज्यंत्यक्त्वासंतोषादिनिष्ठएवभवेतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इद्धः प्रदीप्तः ॥ ५ ॥

श्रेयसापरलोकजयेनैवपृथिवीजिताभवतीतितेतवजितंजयएवास्तीतिभावः ॥ ६ ॥ अबलास्तपःकृशाः ॥ ७ ॥ अलब्धलाभोयोगःलब्धसंरक्षणंक्षेमस्तदुभयधर्माधर्मात्मकसंसास्त्रपत्वान्महद्भयंतस्मान्मुच्यस्वमुक्तोभव ॥ ८ ॥ एकेति व्याघ्रइवस्वार्थपरएवराजातोबध्यते पारार्थ्यत्वस्यानुपंगिकंनमोचयितुंक्षममितिभावः ॥ ९ ॥ विषयानिति बहिरर्थास्त्यक्ताशांतःसंन्यासीसन्नबध्यतइत्युक्तं तत्तु त्थ्यंतरंबुद्धेर्विपर्ययोयथातथापश्यजानीहि ॥ १० ॥ एवंचेत्पत्राहारादिकंमुनयोनकुर्युरितिद्वयोःश्लोकयोर्भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मनसैवत्यागःकार्यइत्येतन्निरस्यति निरामिषाइति अतआत्मा

आत्मोदरकृतेप्राज्ञःकरोतिविघसंबहु ॥ जयोदरं पृथिव्याते श्रेयो निर्जितयाजितं ॥ ६ ॥ मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ॥ अभोगिनो बलाश्चैवयां तिस्थानमनुत्तमं ॥ ७ ॥ योगः क्षेमश्चराष्टस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ ॥ मुच्यस्व महतो भारा त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ८ ॥ एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसंबहु ॥ त मन्येप्युपजीवंति मंदालो भवशा मृगाः ॥ ९ ॥ विषयान्प्रतिसंगृह्य संन्यासं कुर्वते यदि ॥ न चतुष्यंति राजानः पश्य बुद्ध्यांतरं यथा ॥ १० ॥ पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दंतोलू खलिकैस्तथा ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चैतैरयं नरको जितः ॥ ११ ॥ यस्त्विमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिलां नृपः ॥ तुल्याश्मकां च नोयश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ १२ ॥ संकल्पेषु निरारंभो निराशो निर्ममो भव ॥ अशोकं स्थानमातिष्ठ ह्यहं चामुत्र चाव्ययं ॥ १३ ॥ निरामिषानशोचंति शोचसित्वं किमामिषं ॥ परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ पंथानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ॥ ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ १५ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन महर्षयः ॥ विमुच्य देहांते यांति मृत्योरविषयं गताः ॥ १६ ॥ आमिषं बंधनं लोके कर्म होक्तं तथा मिषं ॥ ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमाप्नोति तत्परं ॥ १७ ॥ अपि गाथां पुरा गीतां जनकेन वदंत्युत ॥ निर्द्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १८ ॥ अनंतं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ॥ मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दत्तं किंचन ॥ १९ ॥ प्रज्ञा प्रासादमारुह्य अशोच्यान् शोचवोजनान् ॥ जगती स्थानिवाद्रिस्थो मंदबुद्धिर्न चेक्षते ॥ २० ॥ दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स च क्षुब्धान्स बुद्धिमान् ॥ अज्ञातानां च विज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २१ ॥

नंत्यागीतिवदन्मृषावादीभवसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईजानाः वर्णाश्रमाद्यभिमानिनः गताइतिशेषः मोक्षिणः निःसंगाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ बंधनं राज्यसंगः ताभ्यामामिषाभ्यां ॥ १७ ॥ यत्तु पितृपैतामहं राज्यमित्युक्तं तत्रापि स्वस्यासंगं दर्शयति अपि गाथामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ यत्तु कंदिष्ट्यादुर्योधनो हत इति तत्राह प्रज्ञेति मंदत्वादेव प्रज्ञा प्रासादमारोढुमशक्तः अशोच्यान्स्वर्गतान्दुर्योधनादीन् शोचतस्तद्वारादीन् पश्यसि परदुःखेन सुखो भवन्मूर्खोसीतिभावः ॥ २० ॥ कस्तर्हि बुद्धिमान् इत्यंत आह दृश्यमिति दृश्यं द्रष्टुं योग्यं कर्तव्यमकर्तव्यं च अज्ञातं ज्ञापयति तस्य कर्तव्यत्वमकर्तव्यत्वं वा संबोधयति सम्यक्निश्चाययतिसा बुद्धिस्तद्वान्बुद्धिमान् ॥ २१ ॥

यत्तु एतां बुद्धिं विनिश्चित्येत्युक्तं तत्राह यइति यस्तु वैद्यानां विद्यावतां वाचं विजानाति ननु तदर्थं सत्त्वादिशो बहुमानं इयात् गुरुनप्युपदेष्टुं योग्यमात्मानं मन्यते न तु तत्त्वं विदति ॥ २२ ॥ कस्तर्हितत्वं विदतीत्यत आह य
देति यदायस्मिन्काले भूतानां वियदादीनां पृथग्भावं नानात्वं एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि पर्यवसन्नं विलीनमिति यावत् घटशरावादीनामिव मृन्मात्रमनुपश्यति शास्त्राचार्यो षडेशमनुध्यानेन साक्षात्करोति तथा तन् एक
स्मादेव विस्तारं उत्पत्तिं च पश्यति तदा ब्रह्मसंपद्यते तत्त्वं विदति ॥ २३ ॥ तेषु द्विमंतस्तांगतिं ब्रह्मसंपत्तिं याति न त्वादिशा विद्वांसः शास्त्रमात्राभिज्ञाः यतो ल्यचेतसः मंदबुद्धयो बहिर्मुखा इत्यर्थः कथं तर्हि बुद्धिमंतो भवन्ती

यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ॥ ब्रह्मभावप्रपन्नानां वैद्यानां भावितात्मनां ॥ २२ ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्मसं
पद्यते तदा ॥ २३ ॥ तेजनास्तांगतिं याति नाविद्वांसो ल्यचेतसः ॥ नाबुद्धयो नातपसः सर्वबुद्धौ प्रतिष्ठितं ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु०
युधिष्ठिरवाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच तूष्णीं भूतं तुराजानं पुनरेवार्जुनो ब्रवीत् ॥ संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राजवाक्शल्यपीडितः ॥ १ ॥
अर्जुन उवाच कथयंति पुरा त्वमिति हासमिमं जनाः ॥ विदेहराज्ञः संवादं भार्यया सह भारत ॥ २ ॥ उत्तज्य राज्यं भिक्षार्थं कृतबुद्धिर्नरेश्वरं ॥ विदेहराजमहि
षीदुःखिताय दत्तापत ॥ ३ ॥ धनान्यपत्यंदाराश्च रत्नानि विविधानि च ॥ पंथानं पावकं हित्वा जनको मौढ्यमास्थितः ॥ ४ ॥ तददर्शं प्रियाभार्या भैक्ष्यवृत्तिमं किं
चनं ॥ धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरं ॥ ५ ॥ तं मुवाच समागत्य भर्तारमकुतोभयं ॥ क्रुद्धामनस्विनीभार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६ ॥ कथं मुस्तज्य राज्यं स्वं
धनधान्यससं न्वितं ॥ कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्न तेवरः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञातेन्यथाराजन् विचेष्टा चान्यथा तव ॥ यद्राज्यं महदुस्तज्यस्वल्पे तुप्यसि पार्थिव ॥
॥ ८ ॥ नैतेनातिथयैराजन् देवर्षिपितरस्तथा ॥ अद्य शक्यास्त्वया भर्तुं मोघस्तेयं परिश्रमः ॥ ९ ॥ देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव ॥ सर्वैरतैः परित्यक्तः प
रिव्रजसि निष्क्रियः ॥ १० ॥ यस्त्वं नैविद्य वृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः ॥ भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोद्यतैर्भृतिमिच्छसि ॥ ११ ॥ श्रियं हित्वा प्रदीमां त्वं श्ववत्सं प्रति
वीक्ष्यसे ॥ अपुत्रा जननी तेद्यकौ सल्यां चापतिस्त्वया ॥ १२ ॥ अमी च धर्मकामास्त्वांक्षत्रियाः पर्युपासते ॥ त्वदाशामभिकंक्षंतः रूपणाः फलहेतुकाः ॥ १३ ॥

त्यत आह नाबुद्धयो नातपस इति यै अतपसो न ते अबुद्धयो न तपसैव बुद्धिः प्राप्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति शां० रा० नै० भा० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ तूष्णीं भूतमिति ॥ १ ॥ बुद्ध्यर्थं तपो नुष्ठानं वनमेव श्रेय इत्यु
क्तं तत्र कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति उक्ते गृहे पि चित्तशुद्धिं करं यज्ञादिकं तपोस्तीत्याख्यायिकां मुखेन प्रतिपादयिष्यन् अर्जुन उवाच कथयंतीति ॥ २ ॥ ३ ॥ पावकं यज्ञादिद्वारा शोधकं ॥ ४ ॥ धानाभृष्ट
यवाः निरीहं वितृष्णं ॥ ५ ॥ हेतुमत्पुक्तियुक्तं ॥ ६ ॥ न तेवरः मने त्वया वरणीयः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञा सर्वसंगत्य क्ष्यामीत्येवं रूपणास्वल्पेनापि कुंडिकादिसंघेन नष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ एतेन धानां मुष्टिना ॥ ९ ॥ यतो निष्क्रियः
अतो देवनादिभिः परित्यक्तः सन्नेव परिव्रजसि ॥ १० ॥ भृतिस्त्वोदरभरणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ फलहेतुकाः फलार्थिनः ॥ १३ ॥

परतंत्रेषु अदृष्टाधीनेषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निपीयतेस्मिन्वेच्छयागोभिर्जलमितिनिपानंआहावः कूपोपांतस्थक्षुद्रजलाशयइतियावत् तद्वद्वत्वा तथाआढ्यःफलवान् पक्षिणामाश्रयश्चभूत्वाअ
न्यान्उदरार्थकथंपर्युपाससे ॥ १७ ॥ हस्तिनमपिन्यासैःसर्वकर्मत्यागैरुपेतंक्रव्यादांसांसादाःखादंति अनर्थकंसर्वपुरुषार्थहीनं ॥ १८ ॥ यइमामिति त्रिविष्टब्धंत्रिदंडं ॥ १९ ॥ अवसीयसे अध्यवस्य
सि अनेनधानामुष्टिनासर्वराज्यादिकंसमं संगित्वाविशेषात् ॥ २० ॥ इहार्थइतिजीवनार्थबाह्यमप्यर्थत्यक्तुमशक्तःकथमांतरान्देहेन्द्रियादींस्सक्ष्यसि तथाचसर्वसंगत्यागप्रतिज्ञाव्यर्थैवकितर्हिसर्वसंगत्यागरूप
मतआह कावेति देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयाणांत्यागेथुद्वचिन्मात्रस्यतवाहंचतादृशीकां ममत्वंचकः नह्यसंगचिन्मात्रयोर्द्वयोःपरस्परसंबंधोस्तिभेदकोपाधेरभावात् एवंसतिमयिकश्चेतेनुपहोनकश्चिदित्यर्थः ॥

तांश्रुत्वंविफलान्कुर्वन्कंनुलोकंगमिष्यसि ॥ राजन्संशयितेमोक्षेपरतंत्रेषुदेहिषु ॥ १४ ॥ नैवतेस्तिपरोलोकोनापरःपापकर्मणः ॥ धर्म्यान्दारान्परित्यज्ययस्त्व
मिच्छसिजीवितुं ॥ १५ ॥ सजोगंधानलंकारान्वासांसिविविधानिच ॥ किमर्थमभिसंत्यज्यपरिव्रजसिनिःक्रियः ॥ १६ ॥ निपानंसर्वभूतानांभूत्वात्वंपावनंम
हत् ॥ आढ्योवनस्पतिर्भूत्वासोन्यांस्त्वंपर्युपाससे ॥ १७ ॥ खादंतिहस्तिनंन्यासैःक्रव्यादावहवोप्युत ॥ बहवःरुमयश्चैवकिंपुनस्त्वामनर्थकं ॥ १८ ॥ यइमांकुंडि
कांभिद्यात्रिविष्टब्धंचयोहरेत् ॥ वासश्चापिहरेत्तस्मिन्कथंतेमानसंभवेत् ॥ १९ ॥ यस्त्वयंसर्वमुत्सृज्यधानामुष्टेरनुग्रहः ॥ यदानेनसमंसर्वकिमिदंत्यवसीय
से ॥ २० ॥ धानामुष्टेरिहार्थश्चेत्यतिज्ञातेविनश्यति ॥ कावाहंतवकोमेत्वंकश्चतेमय्यनुग्रहः ॥ २१ ॥ प्रशाधिपृथिवींराजन्यदितेनुग्रहोभवेत् ॥ प्रासादंशयनंया
नंवासांस्याभरणानिच ॥ २२ ॥ श्रियाविहीनैरधनैस्स्यक्तमित्रैरकिंचनैः ॥ सौखिकैःसंभृतानर्थान्यःसंत्यजतिकिंनुतत् ॥ २३ ॥ योत्यंतंप्रतिगृहीयाद्यश्चदद्या
त्सदैवहि ॥ तयोस्त्वमंतरंविद्धिश्रेयांस्ताभ्यांकउच्यते ॥ २४ ॥ सदैवयाचमानेषुतथादंभान्वितेषुच ॥ एतेषुदक्षिणादत्तादावाग्नाविवदुर्दुतं ॥ २५ ॥ जातवेदाय
थाराजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति ॥ सदैवयाचमानोहितथाशाम्यतिवैद्विजः ॥ २६ ॥ सतांवैददतोन्नंचलोकेस्मिन्प्रकृतिर्धुवा ॥ नचेद्राजाभवेद्दाताकुतःस्युर्मोक्ष
कांक्षिणः ॥ २७ ॥ अन्नाद्गृहस्थालोकेस्मिन्भिक्षवस्ततएवच ॥ अन्नात्प्राणःप्रभवतिअन्नदःप्राणदोभवेत् ॥ २८ ॥ गृहस्थेभ्योपिनिर्मुक्तागृहस्थानेवसंश्रिताः ॥
प्रभवंचप्रतिष्ठांचदांताविंदंतआसते ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ एवमसंगस्यतवराज्यंकुर्वतोयथाकथंचित्पारब्धकर्मावसानपर्यंतदेहंधारयतः कुंडिकाद्यपेक्षयाराज्यमेवमंगलमनुपाहकमि
त्याह प्रशाधीत्यादिना ॥ २२ ॥ सौखिकैःपरमसुखार्थिभिःसंन्यासिभिः संभृतानर्थान्कुंडिकादीन्वीक्ष्ययःस्वयमपितथाकरोतिसकिंनुतद्राज्यादिकंत्यजति अपितुनैवत्यजति किंतूचितंपरिग्रहंत्यत्कादै
वोपहतत्वादनुचितंपरिग्रहांतरमेवकरोतीत्यसंगत्वमस्यदुर्लभमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतदेवाह यइति ॥ २४ ॥ सदैवयाचमानःपरिव्राट् ॥ २५ ॥ सचक्ष्णेशान्दग्ध्वैवोपशाम्यतिअग्निवदित्याह जातेति ॥ २६ ॥
एतच्चगृहस्थाधीनमित्याह सतामिति सतांसंन्यासिनांप्रकृतिर्जीवनं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ऋजुत्वमेवाह असक्तइति ॥ ३१ ॥ दानार्थदानं प्राप्नुं सितावद्धाः पार्श्वैः मठो मे भूयाच्छिष्यो मे भूयान्मानो मे भूयादित्यादिभिः आभिषंधनं मठपुस्तकाद्यर्थं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनिष्कषायेरागादि
दोषवर्जनाभावे ॥ ३४ ॥ साधून्निष्कषायान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति शांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्यागान्नभिक्षुकं विद्यान्नमौद्यान्नचयाचनात् ॥ ऋजुस्तु यो र्थं त्यजति न सुखं विद्धि भिक्षुकं ॥ ३० ॥ असक्तः शक्तवद्द्रच्छन्निःसंगो मुक्तबंधनः ॥ समः शत्रौ च
मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३१ ॥ परिव्रजंति दानार्थं मुंडाः काषायवाससः ॥ सितावद्भुविधैः पार्श्वैः संचिन्वन्तो दृष्ट्या मिषं ॥ ३२ ॥ त्रयी च नाम वार्ता च त्यक्त्वा पु
त्रान्ब्रजंति ये ॥ द्विविष्टं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३३ ॥ अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विदितं ॥ धर्मध्वजानां मुंडानां दृश्यर्थमिति मेमतिः ॥ ३४ ॥
काषायैरजिनैश्चौरैर्नग्नान्मुंडान्जटाधरान् ॥ विभ्रत्साधून्महाराजजयलोकान्जितेन्द्रियः ॥ ३५ ॥ अग्न्याधेयानिगुर्वर्थं क्रतून्पिसुदक्षिणान् ॥ ददात्यहरहः पूर्वं
कोनुधर्मरतस्ततः ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच तत्त्वज्ञो जनको राजालोके स्मिन्नि तिगीयते ॥ सोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो मामोहवशमन्वगाः ॥ ३७ ॥ एवं धर्मममुक्रां
ताः सदा दानतपःपराः ॥ आनृशंस्यमुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३८ ॥ प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तममास्थिताः ॥ इष्टान् लोकानवाप्स्यामो गुरुद्वेष
चायिनः ॥ ३९ ॥ देवतातिथिभूतानां निर्वपंतो यथाविधि ॥ स्थानमिष्टमवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजय०
अर्जुनवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच वेदाहं तां शास्त्राणि अपराणि पराणि च ॥ उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति
च ॥ १ ॥ आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चिंतितानि च ॥ निश्चयश्चैव यो मं ग्रे वेदाहं तं यथाविधि ॥ २ ॥ त्वंतु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतसमन्वितः ॥ शास्त्रार्थं तत्त्वतो गं
तुं न समर्थः कथंचन ॥ ३ ॥ शास्त्रार्थं सूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयको विदः ॥ तेनाप्येवं न वाच्यो हं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ४ ॥ भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ॥
न्याय्यं युक्तं च कौंतेय प्रीतो हं तेन तेर्जुन ॥ ५ ॥ युद्धधर्मे पु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च ॥ न त्वया सदृशः कश्चिन्निपुलोकेषु विद्यते ॥ ६ ॥

अंतःसंगंत्यक्त्वा बहिः कर्म कुर्वित्युक्तं दूषयन् युधिष्ठिर उवाच वेदेति अपराणि धर्मशास्त्राणि पराणि ब्रह्मशास्त्राणि कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाइतित्यजतैव हितज्ञेयमितिकुरु कर्म त्यजेति च शास्त्रद्वयं
वेदजाने ॥ १ ॥ तयोर्निश्चयमप्यहं वेद विविदिषंति यज्ञेन दानेनेत्यादि श्रुतेरात्यवेदनेच्छापर्यंतं कर्म विधयः ॥ २ ॥ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति इच्छोत्तरं प्रव्रज्येतिकं र्मतत्यागश्रुत्योर्व्यवस्थामजानं
स्त्वमूर्खोसीत्याह त्वं त्वित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

धर्मधर्मप्रतिपादकं तत्रविषयेदुष्टतरंदुःखगाहं ॥ ७ ॥ ८ ॥ कस्तर्हिनिश्चयइत्यतआह तपइति अविधिरनिर्देश्यं ब्रह्म ॥ ९ ॥ १० ॥ एतेषुतपोविभजने तपइति ॥ ११ ॥ अरण्यइति अतिजघन्यंतपो
पिधनाज्यायः किमुतच्यागविधिरितिभावः ॥ १२ ॥ त्यागमाह उत्तरेणेति ॥ १३ ॥ इमशानानीति क्रियावतां जन्ममरणसंबंधोद्वारइतित्यागएवकर्तव्यइतिदर्शितं ॥ १४ ॥ अविधिमाह अनिर्देश्येति गतिर्मा
क्षः प्रत्यगानंदरूपः तस्माद्धेतोस्तल्लाभायेत्यर्थः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सः प्रधानंचतदिष्टश्चप्रधानेष्टः योगेनैवब्रह्मप्राप्यतेनान्यथेत्यर्थः यदाहदक्षः स्वसंवेद्यंहितद्वलकुमारीस्त्रीसुखंयथा अयोगीनैवजा
नातिजात्यंधोवैयथायटमिति सतुदुःखंप्रवेदितुंभ्यंज्ञापयितुंअशक्यस्तवंतत्रानधिकारादित्यर्थः ॥ १५ ॥ अपिर्वार्थे इहवासारोस्तीहवेति एवमिहवाऽसारइहवेति शास्त्राणिआलोक्यकवयःसारमुपादाया

धर्मसूक्ष्मतरंवाच्यंतत्रदुष्टतरंत्वया ॥ धनंजयनमेवुद्दिमभिशंकितुमर्हसि ॥ ७ ॥ युद्धशास्त्रविदेवत्वंनदृष्ट्वाःसेवितास्त्वया ॥ संक्षिप्तविस्तरविदांनतेपांवेत्सि
निश्चयं ॥ ८ ॥ तपस्यागोविधिरितिनिश्चयस्त्वेषधीमतां ॥ परस्परंज्यायएपांयेषांनैश्रेयसीमतिः ॥ ९ ॥ यस्त्वंतन्मन्यसेपार्थनज्यायोस्तिधनादिति ॥ तत्रतेवर्त
यिष्यामिग्रथानैतत्प्रधानतः ॥ १० ॥ तपःस्वाध्यायशीलाहिदृश्यंतैर्धार्मिकाजनाः ॥ ऋषयस्तपसायुक्तायेपांलोकाःसनातनाः ॥ ११ ॥ अजातशत्रवोधोरास्त
थान्येवनवासिनः ॥ अरण्येवहवश्चैवस्वाध्यायेनदिवंगताः ॥ १२ ॥ उत्तरेणतुपंथानमार्याविषयनिग्रहात् ॥ अबुद्धिजंतमस्यत्कालोकांस्यागवतांगताः ॥ १३ ॥
दक्षिणेनंतुपंथानंयंभास्वंतंप्रचक्षते ॥ एतेक्रियावतांलोकायेश्मशानानिभेजिरे ॥ १४ ॥ अनिर्देश्यागतिःसातुयांप्रपश्यंतिमोक्षिणः ॥ तस्माद्योगःप्रधाने
ष्टःसतुदुःखंप्रवेदितुं ॥ १५ ॥ अनुस्मृत्यतुशास्त्राणिकवयःसमवस्थिताः ॥ अपीहस्यादपीहस्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ १६ ॥ वेदवादानतिक्रम्यशास्त्राण्यारण्यका
निच ॥ विपाठ्यकदलीस्तंभंसारंददृशिरेनते ॥ १७ ॥ अथैकांतव्युदासेनशरीरेपांचभौतिके ॥ इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानंप्रादुरिगितैः ॥ १८ ॥ अग्रात्यंचक्षुषा
सूक्ष्ममनिर्देश्यंचतद्विरा ॥ कर्महेतुपुरस्कारंभूतेषुपरिवर्तते ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरंरुत्वामनस्तृष्णांनिगृह्यच ॥ कर्मसंततिमुत्सृज्यस्यान्निरालंबनःसुखी ॥
॥ २० ॥ अस्मिन्नेवंसूक्ष्मगम्येमार्गंसद्भिर्निषेविते ॥ कथमर्थमनर्थान्मर्जुनत्वंप्रशंससि ॥ २१ ॥

सारंपरित्यज्यसमवस्थिताःसम्यक्निश्चयवंतोजाताइत्यर्थः ॥ १६ ॥ आरण्यकानिवेदांतान् ॥ १७ ॥ एकांतंजनवर्जितंतद्व्युदासेनतच्यागेनकेचिच्छरीरेस्थितमात्मानंइच्छादिमंतंप्राहुः ममेदंभूयादित्यादिभिरिगि
तैर्लिगैः ॥ १८ ॥ एवंपरमतमुपन्यस्यसिद्धांतमाह अथाहमिति चक्षुषांसमनस्कैश्चक्षुरादिभिरिषासंयतःसूक्ष्मंगिरावाऽनिर्देश्यं कर्महेतुरविद्यातयैवपुरस्कारोब्राह्मणोहंगृहस्थोहमितिचक्षुर्वागोचरत्वंयस्यत
त्सूक्ष्ममेवविपरिवर्तते जीवरूपेणास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरंआत्मोन्मुखं निरालंबनः निरहंकारः ॥ २० ॥ सूक्ष्मगम्येसूक्ष्मयाबुद्ध्यागम्ये सद्भिश्चनिषेवितैतरहंकारत्यागरूपेसतिकथंवास्तमान्
अर्थान्उपादेयत्वेनप्रशंससि ॥ २१ ॥

पूर्वशास्त्रविदः कर्मकांडविदोपि एवमर्थमनर्थत्वेन पश्यन्ति किमुत ज्ञानिनः ॥ २२ ॥ दुरावर्ताः दुःस्वेनापि सिद्धांतं पाहयितुमशक्याः दृढः पूर्वप्राग्भावीयः संस्कारो येषां ते दृढपूर्वं बहुव्रीहावप्यार्षी सर्वनामता ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ हे पार्थ यत्प्राज्ञैः किकानप्यर्थान्न वयं विजानीमस्तान् इतरः को ज्ञातुमर्हति न कोपि यथा एवं प्राज्ञा अपि अस्माकमन्येषां च दुर्ज्ञेया इत्यर्थः ॥ १५ ॥ महद्वैराग्यं महत्परं ब्रह्म तत्त्वविन् त
 पआदीनामेव ॥ २६ ॥ इति शांतिप० रा० नैलकंठीये भारत भावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ अस्मिन्वाक्यान्तरे वक्तव्यादिना दंड एव हिराजेंद्रक्षत्रधर्मो न मुंडनमित्येतेन पंथेनात्मवि
 विदिषोत्पत्तेः पूर्वकर्माणि कर्तव्यानि पश्चात्त्याज्यानीति युधिष्ठिरमन्त्रब्राह्मणविषयं न तु क्षत्रियविषयमिति प्रतिपाद्यते वाक्यान्तरे वाक्यावसरे अभिनीततरं युक्तिमन्तरं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चतुष्पदी चतुराश्रमी

पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ॥ क्रियासु निरतानित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ २२ ॥ भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमंतोऽपि पंडिताः ॥ दृढपूर्वस्मृतामूढानैतदस्ती
 तिवादिनः ॥ २३ ॥ अनृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ॥ चरन्ति वसुधां रुत्स्रां वा वदूका वदुश्चुताः ॥ २४ ॥ पार्थ यन्न विजानीमः कस्तान् ज्ञातुमिहार्हति ॥ एवं
 प्राज्ञाः श्रुताश्चापि महांतः शास्त्रवित्तमाः ॥ २५ ॥ तपसां महदाप्नोति बुद्ध्या वै विंदते महत् ॥ त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौंतेय तत्त्वविन् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभा
 रते शांतिपर्वणि राजध० युधिष्ठिरवाक्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच अस्मिन्वाक्यान्तरे वक्तव्यादेव स्थानो महांतपाः ॥
 अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरं ॥ १ ॥ देवस्थान उवाच यद्वचः फाल्गुनेनोक्तं न ज्यायोस्ति धनादिति ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि तदेकांतमनाः शृणु ॥
 ॥ २ ॥ अजातशत्रो धर्मेण रुत्स्राते वसुधा जिता ॥ तांजित्वा च वृथाराजन्नपरित्यक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठिता ॥ तां क्रमेण महाबाहो
 यथावज्जयं पार्थिवं ॥ ४ ॥ तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः ॥ स्वाध्याययज्ञाः क्रषयोज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ५ ॥ कर्मनिष्ठांश्च बुद्ध्यास्तपोनिष्ठांश्च पार्थिव ॥
 वैखानसानां कौंतेय वचनं श्रूयते यथा ॥ ६ ॥ ईहेत धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी ॥ भूयान्दोषो हि वर्धते यस्तं धर्ममुपाश्रयेत् ॥ ७ ॥ रुत्स्रां च धनसंहारं कुर्वति वि
 धिकारणात् ॥ आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८ ॥ अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदहर्हते ॥ अर्हानर्हा परिज्ञानादानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ तामेवाह स्वाध्यायेति क्रमाद्ब्रह्मचारियति गृहस्थवानप्रस्थान्बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैखानसानां हेरण्यगर्भाणां ॥ ६ ॥ धनहेतुः कारणं यस्य तस्य यज्ञादेः यज्ञार्थं ईहेत धनं तस्यानीहा गरीयसी प्रक्षा
 लनाद्विपंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात्तमिमं परधर्मयः क्षत्रिय उपाश्रयेत् स दूष्येतेत्याह भूयानिति ॥ ७ ॥ चोहेतौ यस्माद्विधिकारणात् यज्ञार्थं धनसंहारं धनसंचयं आत्मानमिति बुद्ध्या दूषित आत्मा
 नदेहंतद्विषयं धनं वा अनर्हते अयोग्याय कर्मणे समर्पयति योग्याय च न सः आत्मद्रोहोऽभूणहत्यां न बुध्यते सार्थः ॥ ८ ॥ दानधर्मः शुद्धिधर्मः दैपशोधने इत्यस्य रूपं पक्षे स्पष्टोर्थः ॥ ९ ॥

यज्ञोद्दिष्ट यज्ञार्थमेव श्राद्धमोवेदेन यज्ञसृष्टइति पाठे यज्ञार्थमेव सृष्टः अनंतरः सन्निहितः यज्ञादेव सर्वकामावाप्तिर्भवतीति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ भांडमुपकरणं पात्रादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति शान्ति पर्वणिरा० नैलकंठीये भारतभावदीपे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥३॥ अत्रैव क्षत्रियस्य वैश्वानसधर्माश्रयणं दोषः पालनयागदानादिकं गुणइत्यस्मिन्वर्थे एव ॥ १ ॥ असंतुष्टो हिराजा प्रजाः पीडयत्यतः संतोषमेव स्तौति संतोषइति सातुष्टिः ॥ २ ॥ सम्यक्प्रतितिष्ठतियेन तदाह यदेति यदा प्रसीदति तदा तुष्टिः प्रतितिष्ठतीति संबंधः कदा प्रसीदति यदा कामान् जायदादिविषयान्संहरते आत्मनि प्रवि लापयति तदात्मज्योतिः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वात्मन्येव स्वस्वरूपे एव प्रसीदति द्रष्टृदर्शनेन दृश्यादिभेददर्शनरूपं मलं त्यजति ॥ ३ ॥ न बिभेति द्वितीया भावना अस्मिन् बिभ्यति अस्य निष्क्रियत्वात् समाधौ व्यु

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्राय ज्ञोद्दिष्टः पुरुषो रक्षिता च ॥ तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं ततो नंतर एव कामः ॥ १० ॥ यज्ञैरिन्द्रो विविधैरत्नवद्भिर्देवान्सर्वानभ्य यादूरितेजाः ॥ तेनैद्रत्वं प्राप्य विभ्राजते सौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यं ॥ ११ ॥ महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव ॥ विश्वान् लोकान्व्याप्य विष्ट भ्यर्कोत्या विराजते युतिमान् कृत्तिवासाः ॥ १२ ॥ आविक्षितः पार्थिवो सौमरुत्तो वृद्धाशक्रं योऽजय देवराजं ॥ यज्ञेयस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टाय स्मिन् भांडं कांचनं सर्वमासीत् ॥ १३ ॥ हरिश्चंद्रः पार्थिवेन्द्रश्रुतस्ते यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यभाग्वीतशोकः ॥ ऋद्ध्याशक्रं योऽजयन्मानुषः संस्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यं ॥ १४ ॥ इति श्रीमहा० शान्तिपर्वणिराज० देवस्थानवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥३॥ देवस्थान उवाच अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनं ॥ इंद्रेण समये पृष्ठो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १ ॥ संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखं ॥ तुष्टेर्ना किंचित्परतः सा सम्यक्प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ यदा संहरते कामान्कूर्मो गानीव सर्वशः ॥ तदात्मज्योतिरचिरात् स्वात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३ ॥ न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान् बिभ्यति ॥ कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं च पश्यति ॥ ४ ॥ यदा सौ सर्वभूतानां न द्रुह्यति न कांसति ॥ कर्मणामनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५ ॥ एवं कौंतेय भूतानि तंतं धर्मं तथा तथा ॥ तदात्मना प्रपश्यंति तस्माद्बुध्यस्व भारत ॥ ६ ॥ अन्ये सामप्रशंसंति व्यायाममपरे जनाः ॥ नैकं न चापरे केचिदुभयं च तथा परे ॥ ७ ॥

त्यानेतु कामक्रोधौ जयति ॥ ४ ॥ यदा काले ॥ ५ ॥ एवमिति भूतानि अधिकारिजीवाः यथा यथा येन येन प्रकारेण यद्यत्कर्म यज्ञादिकं वा सगुणोपासनं निर्गुणोपासनं वा सांगं व्यंगं वा करोति तत्तत्कर्म तथा तथा तेन तेन प्रकारेण फलात्मना आविर्भूतं आत्मना स्वानुभवेन पश्यंति एतेन तं ग्रथाय योपासते तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेरर्थो दर्शितः तस्मात्सर्वेभ्यो भूतेभ्यो भयं ददद्भयं विदित्यभयं ददद्भयं विदतीति बुध्यस्व सम्यक्प्रजापालने मत्त्वमप्यभयं प्राप्नुहीति भावः ॥ ६ ॥ अन्यइति सामप्रीति व्यायामं यत्नं अपरे एकंध्यान्नं प्रशंसंति इति न अपि तु प्रशंसंत्येव उभयं सामव्यायामौ एकस्यैवं अवस्थाभेदेन प्रशंसंति अपरे तथैव प्रशंसंति प्रागुपात्तमेकं ज्ञेयं ॥ ७ ॥

पंचाप्येताम्पक्षान्विदुषोति यज्ञेतित्रिभिः यज्ञसंन्यासदानैर्देवसर्वभूतविप्राणांप्रीतिर्भवति प्रतिग्रहंप्रजाभ्योयजमानेभ्योवाद्रव्यादानंव्यायामरूपमंदाःप्रशंसन्ति ॥ ८ ॥ सर्वपरित्यागेनत्वेकंकेचित् राज्यमेके
इत्यादिपादत्रयेणसामव्यायामौएकस्यैवाह ॥ ९ ॥ अंत्यंपक्षमाह केचिदेकांतशीलिनः ॥ १० ॥ सिद्धांतमाह अद्रोहेणेति ॥ ११ ॥ प्रजनंपुत्रोत्पादनं प्रधानंचांसौइष्टश्चेतिसमासस्तं ॥ १२ ॥ १३ ॥

यज्ञमेवप्रशंसंतिसंन्यासमपरेजनाः ॥ दानमेकेप्रशंसंतिकेचिच्चैवप्रतिग्रहं ॥ ८ ॥ केचित्सर्वपरित्यज्यतूष्णींध्यायंतआसते ॥ राज्यमेकेप्रशंसन्तिप्रजानांपरि
पालनं ॥ ९ ॥ हत्वाछित्वाचभित्वाचकेचिदेकांतशीलिनः ॥ एतत्सर्वसमालोक्यबुधानामेषनिश्चयः ॥ १० ॥ अद्रोहेणैवभूतानांयोधर्मःससतांमतः ॥ अद्रोहः
संत्यवचनंसंविभागोदयादमः ॥ ११ ॥ प्रजनंस्वेषुदारेषुमार्दवंहीरचापलं ॥ एवंधर्मप्रधानेष्टमनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ १२ ॥ तस्मादेतत्प्रयत्नेनकोतियप्रतिपा
लय ॥ योहिराज्येस्थितःशश्वद्वशीतुल्यप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ क्षत्रियोयज्ञशिष्टाशीराजाशस्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ असाधुनिग्रहरतःसाधूनांप्रग्रहेरतः ॥ १४ ॥ धर्मव
र्त्मनिसंस्थाप्यप्रजावर्तेतधर्मतः ॥ पुत्रसंक्रामितश्रीश्रवणेनैवकुर्यात्कर्मण्यतंद्रितः ॥ यएवंवर्तेराजन्सराजाधर्मनि
श्चितः ॥ १५ ॥ तस्यायंचपरश्चैवलोकःस्यात्सफलोदयः ॥ निर्वाणंहिसुदुष्प्राप्यंवहुविघ्नंचमेमतं ॥ १६ ॥ एवंधर्ममनुक्रांताःसत्यदानतपःपराः ॥ आनृशंस्य
गुणैर्युक्ताःक्रामक्रोधविवर्जिताः ॥ १७ ॥ प्रजानांपालनेयुक्ताधर्ममुत्तममास्थिताः ॥ गोब्राह्मणार्थैर्युध्यंतःप्राप्तागतिमनुत्तमां ॥ १८ ॥ एवंपुत्राःसवसवस्त
थादित्याःप्ररंतप ॥ साध्याराजपिसंघाश्चधर्ममेतंसमाश्रिताः ॥ अप्रमत्तास्ततःस्वर्गप्राप्ताःपुण्यैःस्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध
देवस्थानवाक्येएकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७३॥ वैशंपायनउवाच अस्मिन्नेवांतरेवाक्यंपुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ निर्विण्णमनसंज्येष्ठमिदंभ्रा
तरमच्युतं ॥ १ ॥ क्षत्रधर्मेणधर्मज्ञप्राप्यंराज्यंसुदुर्लभं ॥ जित्वांचारीन्नरश्रेष्ठतप्यतेकिंभृशंभवान् ॥ २ ॥ क्षत्रियाणांमहाराजसंग्रामेनिधनंमतं ॥ विशिष्टं
हुभिर्यज्ञैःक्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानांतपस्यागःप्रेत्यधर्मविधिःस्मृतः ॥ क्षत्रियाणांचनिधनंसंग्रामेविहितंप्रभो ॥ ४ ॥ क्षात्रधर्मोमहारौद्रःशस्त्रनित्य
इतिस्मृतः ॥ वधश्चभरतश्रेष्ठकालेशस्त्रेणसंयुगे ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्यापिचेद्राजनृक्षत्रधर्मेणवर्ततः ॥ प्रशस्तंजीवितंलोकेक्षत्रंहिब्रह्मसंभवं ॥ ६ ॥ नत्यागोनपुनर्य
ज्ञोनतपोमनुजेश्वर ॥ क्षत्रियस्यविधीयंतेनपरस्वोपजीवनं ॥ ७ ॥

प्रपहेसंग्रहे ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रावणेनशास्त्रश्रवणाद्विहितेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
इतिशांतिप०रा०नै०भारतज्ञा०एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७३॥ अस्मिन्निति अच्युतंधर्मात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्यागःसंन्यासः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञआत्मयज्ञः समाधिप्रितियावत् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ दंशितः सन्नद्धः विजयं धर्मसंहितमिति पाठे प्रशंसति इत्यध्याहारः ॥ ९ ॥ १८ ॥ ब्रह्मणः कश्यपस्य नवतीर्नवदंशाधिकं शताष्टकं ॥ ११ ॥ इंद्रत्वं ऐश्वर्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति शांः
 स भवान्सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ ॥ राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ८ ॥ त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ॥ क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं व
 ज्रसन्निभं ॥ ९ ॥ जित्वारीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकुटं ॥ विजितात्मा मनुष्येन्द्रयज्ञदानपरो भव ॥ १० ॥ इंद्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणा भवत् ॥ ज्ञातीनां
 पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥ ११ ॥ तच्चास्य कर्म पूज्यं च प्रशस्यं च विशांपते ॥ तेनेंद्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतं ॥ १२ ॥ सत्त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुद
 क्षिणैः ॥ यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्रचिराय विगतं ज्वरः ॥ १३ ॥ मां त्वमेवंगते किंचिच्छोचेयाः क्षत्रियर्षभ ॥ गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परांगतिं ॥ १४ ॥ भवितव्यं तं
 यातच्च यदृत्तं भरतर्षभ ॥ दिष्टं हिराजशार्दूलनशक्यमतिवर्तितुं ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥
 वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कौंतेयो गुडाकेशेन पांडवः ॥ नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनो ब्रवीत् ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ बीभत्सोर्वचनं सौम्यसत्य
 मेतद्युधिष्ठिर ॥ शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ २ ॥ स्वधर्मं च रधर्मज्ञयथा शास्त्रं यथाविधि ॥ न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ३ ॥ गृ
 हस्थं हि सदा देवाः पितरो तिथयस्तथा ॥ भृत्याश्चैवोपजीवंतितान् भरस्वमहीप्रते ॥ ४ ॥ वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप ॥ गृहस्थैरेव धार्यते तस्माच्छ्रेष्ठो गृ
 हाश्रमी ॥ ५ ॥ सोयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः ॥ तंचराद्यविधिं पार्यदुश्चरं दुर्बलैर्द्रियैः ॥ ६ ॥ वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्चाचरितं महत् ॥ पितृपैतामहं राज्ञ्यं
 धुर्यवद्वोदुमर्हसि ॥ ७ ॥ तपो यज्ञस्तथाविद्या भैक्ष्यमिन्द्रियसंयमः ॥ ध्यानमेकांतशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानं च शक्तितः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणानां महाराज चेष्टासं सिद्धिकारिका ॥
 क्षत्रियाणां तु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ ९ ॥ यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ॥ दंडधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनं ॥ १० ॥ वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं त
 पः सुचरितं तथा ॥ द्रविणोपार्जनं भूरिपात्रे च प्रतिपादनं ॥ ११ ॥ एतानि राज्ञां कर्माणि सुरुतानि विशांपते ॥ इमं लोकममुं चैव साधयंतीति नः श्रुतं ॥ १२ ॥ एषां
 ज्यायस्तु कौंतेय दंडधारणमुच्यते ॥ बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दंडः समाहितः ॥ १३ ॥

रा० नै० भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ एवमुक्त इति ॥ १ ॥ गार्हस्थ्यं गृहस्थस्यायं गार्हस्थ्यस्तं ॥ २ ॥ तव क्षत्रियत्वात् अरण्यं संन्यासः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दुर्बलानि जितानि च तानि इं
 द्रियाणितैः ॥ ६ ॥ ७ ॥ विद्या आत्मनो संगत्वज्ञानं ज्ञानं शास्त्रविषयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४॥ बिलशयान्मूषिकान् अप्रवासिनंगृहादिसंगिनं ॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ बाहुदानदीमनुत्समीपे ॥ १९॥ २०॥ २१॥ विस्रब्धोममैवैतानीतिनिश्चयवान् ॥ २२॥ २३॥ २४॥ इदंभक्षणंकृतं ॥ २५॥
 एताविद्याःक्षत्रियाणाराजन्संसिद्धिकारिकाः ॥ अपिगाथामिमांचापिबृहस्पतिरगायत ॥ १४॥ भूमिरेतौनिगिरतिसर्पोबिलशयानिव ॥ राजानंचाविरो
 द्वारंवाहणंचाप्रवासिनं ॥ १५॥ सुद्युम्नश्चापिराजर्षिःश्रूयतेदंडधारणात् ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिदक्षःप्राचेतसोयथा ॥ १६॥ युधिष्ठिरउवाच भगवन्क
 र्मणाकेनसुद्युम्नोवसुधाधिपः ॥ संसिद्धिंपरमांप्राप्तःश्रोतुमिच्छामितंनृपं ॥ १७॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिह्यसंपुरातनं ॥ शंखश्चलिखि
 तश्चास्तांभ्रातरौसंशितव्रतौ ॥ १८॥ तयोरावसथावास्तांरमणीयौपृथक्पृथक् ॥ नित्यंपुष्पफलैर्वक्षैरुपेतौबाहुदामनु ॥ १९॥ ततःकदाचिल्लिखितःशंखस्या
 श्रममागतः ॥ यदृच्छयांथशंखोपिनिष्क्रांतोभवदाश्रमात् ॥ २०॥ सोपिगम्याश्रमंभ्रातुःशंखस्यलिखितस्तदा ॥ फलानिपातयामाससम्यक्परिणतान्युत ॥
 ॥ २१॥ तान्युपादायविस्रब्धोभक्षयामाससद्विजः ॥ तस्मिंश्चभक्षयत्येवशंखोप्याश्रममागतः ॥ २२॥ भक्षयंतंतुतंहस्वाशंखोभ्रातरमब्रवीत् ॥ कुतःफलान्य
 वाप्तानिहेतुनाक्रेनखादसि ॥ २३॥ सोब्रवीद्भ्रातरंज्येष्ठमुपसृत्याभिवाद्यच ॥ इतएवगृहीतानिमयेतिप्रहसन्निव ॥ २४॥ तमब्रवीत्तथाशंखस्तीव्ररोषसमन्वि
 तः ॥ स्तेयंत्वयाकृतमिदंफलान्याददतास्वयं ॥ २५॥ गच्छराजानमासाद्यस्वकर्मकथयस्ववै ॥ अदत्तादानमेवंहिकृतंपांर्थिवसत्तम ॥ २६॥ स्तेनंमांत्वंविदित्वा
 चस्वधर्ममनुपालयं ॥ शीघ्रंधारयचौरस्यममदंडंनराधिप ॥ २७॥ इत्युक्तस्तस्यवचनात्सुद्युम्नंसनराधिपं ॥ अभ्यगच्छन्महाबाहोलिखितःसंशितव्रतः ॥ २८॥ सु
 द्युम्नस्त्वंतपालेभ्यःश्रुत्वाल्लिखितमागतं ॥ अभ्यगच्छत्सहामात्यःपद्भ्यामेवजनेश्वरः ॥ २९॥ तमब्रवीत्समागम्यसराजाधर्मवित्तमं ॥ किमागमनमाचक्ष्वभग
 वन्कृतमेवंतत् ॥ ३०॥ एवमुक्तःसविप्रर्षिःसुद्युम्नमिदमब्रवीत् ॥ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिश्रुत्वातत्कर्तुमर्हसि ॥ ३१॥ अनिष्टष्टानिगुरुणाफलानिमनुजर्षभ ॥ भ
 क्षितानिमहाराजतत्रमांशाधिमाचिरं ॥ ३२॥ सुद्युम्नउवाच प्रमाणंचेन्मतोराजाभवतोदंडधारणे ॥ अनुज्ञायामपितथाहेतुःस्याद्वाहणर्षभ ॥ ३३॥
 सभवानभ्यनुज्ञातःशुचिकर्मा महाव्रतः ॥ ब्रूहिकामानतो न्यांस्त्वंकरिष्यामिहितेवचः ॥ ३४॥

हेपार्थिवसत्तमं मयाअदत्तादानंकृतमिति अस्मैराज्ञेकथयस्वेतिसंबंधः ॥ २६॥ २७॥ २८॥ अंतपालेभ्यः द्वारपालेभ्यः ॥ २९॥ ३०॥ करिष्येतिसंधिरार्षः ॥ ३१॥ अनिष्टष्टान्यदत्तानि गुरुणाज्येष्ठभा
 त्रा ॥ ३२॥ यथादंडधारणेराजाप्रमाणंतथाऽनुज्ञायाहेतुःप्रमाणं ॥ ३३॥ शुचिकर्मादनुज्ञयैवशोधितदोषः श्रुतकर्मेतिपाठे श्रावितकर्मा कीर्तनेनापिदोषोनश्यतीत्यर्थः ॥ ३४॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मममांमयावानदूषयसे तेत्वया निष्कृतिः प्रायश्चित्तं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उदकस्यार्थप्रयोजनं आचमनादि कर्तुमिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 व्यास उवाच संछुंघमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ॥ नान्यं स वरयामास तस्माद्दंडादृतेवरं ॥ ३५ ॥ ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ॥ करौ प्रच्छेदया
 मास धृतदंडो जगाम सः ॥ ३६ ॥ स गत्वा भ्रातरं शंखमार्तरूपो ब्रवीदिदं ॥ धृतदंडस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत्क्षंतुमर्हति ॥ ३७ ॥ शंख उवाच न कुंय्येतव धर्मज्ञ न त्वं दूष
 यसे मम ॥ धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्तस्ते निष्कृतिः कृता ॥ ३८ ॥ त्वंगत्वा ब्राह्मदांशीघ्रं तर्पय स्वयया विधि ॥ देवानृषीन्पितृंश्चैव माचां धर्ममनः कृथाः ॥ ३९ ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा शंखस्य लिखितस्तदा ॥ अवगात्वा पगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ ४० ॥ प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ॥ ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शया
 मास तौ करौ ॥ ४१ ॥ ततस्तम ब्रवीच्छंखस्तपसे दंढं तं मया ॥ माचते त्रविंशं काभूद्वैवमत्र विधीयते ॥ ४२ ॥ लिखित उवाच किंतु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव म
 हाद्युते ॥ यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ ४३ ॥ शंख उवाच एवमेतन्मया कार्यं नाहं दंडधरस्तव ॥ स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥ ४४ ॥
 व्यास उवाच सराजा पांडवश्रेष्ठ श्रेयान्वै तेन कर्मणा ॥ प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ ४५ ॥ एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनं ॥ उत्पथोन्यो
 महाराज मास्मं शोके मनः कृथाः ॥ ४६ ॥ भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञ सत्तम ॥ दंड एव हिराजेंद्र क्षत्रधर्मो न मुंडनं ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि
 राजध० व्यासवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ वैशंपायन उवाच पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णं द्वैपायनो मुनिः ॥ अजातशत्रुं कौंतेयमिदं वचनमब्रवी
 त् ॥ १ ॥ अरण्ये वसतां तात भ्रातृणां ते मनस्विनां ॥ मनोरथामहाराज ये तत्रासन् युधिष्ठिर ॥ २ ॥ तानि मे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवंतु महारथाः ॥ प्रशाधि पृथिवीं पार्थय
 यातिरिव नाहुषः ॥ ३ ॥ अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः ॥ दुःखस्यातिनरव्याघ्रसुखान्यनुभवंतु वै ॥ ४ ॥ धर्ममर्थचकामं च भ्रातृभिः सह भारत ॥ अनुभू
 यततः पश्चात्पस्थातासि विशांपते ॥ ५ ॥ अर्थिनां च पितृणां च देवतानां च भारत ॥ आनृण्यं गच्छ कौंतेय तत्सर्वं च करिष्यति ॥ ६ ॥ सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व
 कुरु नंदन ॥ ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परांगतिं ॥ ७ ॥ भ्रातृंश्च सर्वान् क्रतुभिः संयोज्य बहूदक्षिणैः ॥ संप्राप्तः कीर्तिमतुलां पांडवेयमविष्यसि ॥ ८ ॥

आख्यायिका तात्पर्यमाह दंड इति ॥ ४७ ॥ इति शांतिपर्वणि राज० नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ पुनरेवेति ॥ १ ॥ स्वधर्म इति राज्यं कर्तव्यमित्युक्तं भ्रा
 त्रादीनामा नृण्यार्थमपि तर्कव्यमित्याह अरण्य इत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

वचनं हि सा प्रधानः क्षत्रधर्मो मिमास्त्वित्येवं रूपं हे कुरुसत्तम ॥ ९ ॥ आददानस्य परस्वापहर्तुः समानधर्मः अविषमो धर्मस्तत्र कुशलाः स्थापयन्ति अवश्यकर्तव्यतया व्यवस्थापयन्ति हे नरेश्वर नरेश्वरमिति पाठांतरे विजयादिकं कर्तुमिति शेषः ॥ १० ॥ मर्षयते दस्यूनपि न हन्ति एनसातज्जेन पापेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ आतिष्ठन्निति च्छेदः धर्मशास्त्राणां निग्रहादतिलंघनाज्जाता दधर्माद्वैतोऽश्ववते तानि अनुरुध्यन्पेतभीः श्वभवति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गांवाचं मिमीते विचारयन्ति ते गोमिनो ब्रह्मकर्मकांढार्यविदो ब्राह्मणाः गोमंतो वा धनिनो वैश्याः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्तब्धो मान्यानमानयन् अभ्यसूयको गुणेषु दोषं दृष्टिः ॥ १९ ॥

विग्रस्ते पुरुषव्याघ्रवचनं कुरुसत्तम ॥ शृणुष्वैवं यथा कुर्वन् धर्माच्च्यवसे नृप ॥ १ ॥ आददानस्य विजयं विग्रहं च युधिष्ठिर ॥ समानधर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥ १० ॥ देशकालप्रतीक्षीयो दस्यूनमर्षयते नृपः ॥ शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसाहिसः ॥ ११ ॥ आदाय वलिपद्मांगं योराष्ट्रं नाभिरक्षति ॥ प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थीशेन भूमिपः ॥ १२ ॥ निबोध च यथा तिष्ठन् धर्मान् च्यवते नृपः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्पेतभीः ॥ १३ ॥ कामक्रोधावनाहत्यपि तेव समदर्शनः ॥ शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसाहिसः ॥ १४ ॥ दैवेनाभ्याहतो राजा कर्मकाले महाद्युते ॥ न साधयति यत्कर्म न तत्राद्भुतक्रमं ॥ १५ ॥ तरसा बुद्धिपूर्ववानि ग्राह्या एव शत्रवः ॥ पापैः सह न संदध्याद्राज्यं पुण्यं च कारयेत् ॥ १६ ॥ शूराश्चार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ॥ गोमिनो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥ १७ ॥ व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च बहुश्रुताः ॥ गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन् विश्वसेतविचक्षणः ॥ १८ ॥ अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः ॥ एनसा युज्यते राजा दुर्दात इति चोच्यते ॥ १९ ॥ ये रक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनाभ्याहतानृप ॥ तस्करैश्चापि हीयन्ते सर्वतद्राजकिल्बिषं ॥ २० ॥ सुमंत्रिते सुनीते च सर्वतः श्रोतृपादिते ॥ पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २१ ॥ विच्छिद्यन्ते समारब्धाः सिद्ध्यन्ते चापि देवतः ॥ कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवं ॥ २२ ॥ अत्र ते राजशार्दूलवर्तयिष्ये कथामिमां ॥ यद्वृत्तं पूर्वरजर्षेर्हयग्रीवस्य पांडव ॥ २३ ॥ शत्रून् हत्वा हतस्याजौ शूरस्याह्निष्टकर्मणः ॥ असहायस्य संग्रामे निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ यत्कर्म वै निग्रहेशात्रवाणां योगश्चायं पालने मानवानां ॥ कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिसंयुद्धाद्वाजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ २५ ॥ संत्यक्तात्मा समरेष्वात्तां यीशस्रैश्छिन्नो दस्युभिर्वध्यमानः ॥ अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा संसिद्धार्थो मोदते स्वर्गलोके ॥ २६ ॥

ये जनाः दैवेन अंवर्षणादिनां ॥ २० ॥ मंत्रनीति सहायाद्युपेतैः पुरुषकारे कृतेऽपि यदि जना हीयन्ते भिद्यन्ते वा तर्हि राज्ञोऽधर्मो नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शत्रून् हत्वा प्राप्य ततः शत्रोः सकाशाद्वाजौ हतस्य वधं प्राप्तस्य तत्र हेतुरसहायस्येति ॥ २४ ॥ यत्कर्म कर्तव्यं तत्कर्म कृत्वेति संबन्धः ॥ २५ ॥ २६ ॥

कामजः क्रोधः युद्धमूलभूतोऽग्निः चातुर्होत्रं ब्रह्माद्याः कृत्विजश्चतुरश्वत्वारः ॥ २७ ॥ २८ ॥ संत्यक्तात्मा त्यक्ताहंकारः ॥ २९ ॥ योगः क्रियायामुत्साहो न्यासा अभिमानत्यागास्तैर्दुक्ता दैवी सिद्धिर्ज्ञादि क्रियामन्यदीयां मानुषीं च सिद्धिदं दंडनीतिमही च पालयित्वेति योजना स्वयंचयज्ञशीलः ॥ ३० ॥ मानुषलोकमिति संबंधः तनुत्यजां प्रयागादौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति शां० रा० नै० भारतभाष०

धनुर्यूपोरशनाज्यांशरः सुक्लसुवः खड्गोरुधिरं यत्र चाज्यं ॥ रथो वेदी कामजो युद्धमग्निश्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥ २७ ॥ द्रुत्वा तस्मिन् यज्ञवक्त्रावथारीन्यापा न्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी ॥ प्राणान् द्रुत्वा च वभृथेरणे स वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८ ॥ राष्ट्रक्षन्बुद्धिपूर्वनयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ॥ सर्वाल्लोका न्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २९ ॥ दैवीं सिद्धिं मानुषीं दंडनीति योगन्यासैः पालयित्वा मही च ॥ तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिग्री वो मोदते देवलोके ॥ ३० ॥ विद्वांस्यागीश्रद्धाधनः कृतज्ञस्य कालो कं मानुषं कर्म कृत्वा ॥ मेधाविनां विदुषां समतानां तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३१ ॥ स म्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा महात्मा ॥ चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३२ ॥ जित्वा संग्रामान् पालयित्वा प्र जाश्वसो मं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् ॥ युक्त्या दंडं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मोदते देवलोके ॥ ३३ ॥ वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः संतो विद्वांसो ह्यंत्यर्ह णीयं ॥ स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिव्यासवाक्ये चतुर्विंश तितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच द्वैपायन वचः श्रुत्वा कुपिते च धनं जये ॥ व्यासमामंभ्यर्कौ ते यः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ युधिष्ठि र उवाच न पार्थिव सिद्धं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः ॥ प्रीणयंति मनो मेघशोको मां रुंधयत्ययं ॥ २ ॥ श्रुत्वा वीरविहीनानां पुत्राणां च योषितां ॥ परिदेवय मानानां शांतिं नोपलभे मुने ॥ ३ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दं व्यासो योगविदां वरः ॥ युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ४ ॥ व्यास उवाच न कर्मणां लभ्य ते चैज्यया वानाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित् ॥ पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ५ ॥ न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं प्राप्तुं विशेषं मनुजैरका ले ॥ मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्यान्कालो हिकार्यं प्रतिनिर्विशेषः ॥ ६ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ द्वैपायनेति कुपिते राज्यकारणात् ॥ १ ॥ रुंधयति शोको पहतो गुरूणां बंधूनां वा वाक्यं न शृणोतीति भावः ॥ २ ॥ वीरविहीनानां पतिहीनानां ॥ ३ ॥ ४ ॥ न लभ्यते वी रोहत वीराभिर्वोरपनीतिरित्यर्थः नापिताभ्यः कश्चित्पतिदातुं समर्थोऽस्तीत्यर्थः कालेन लभते न त्वकालेऽतस्तासां पतिलाभकालोतीति तदतिशयोक्त्याः ॥ ५ ॥ विशेषं विगतं शेषं अस्यास्ति तत् विशेषं पुत्रादिकं ॥ ६ ॥

ददंतिददते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्तंगिरिभानुरभ्युपैति ॥ १२ ॥ सेनजितापुत्रशोककृतदुःखार्तेन ॥ १३ ॥ पर्यायःकालगतिः ॥ १४ ॥ नहिनस्तिनहन्यतेहननस्यकर्ताकर्मवानभवति ते
नकर्त्रात्मवादोदेहात्मवादश्चतार्किकलोकायतिकमतौक्रमेणनिरस्तौ ॥ १५ ॥ कश्चित्तार्किकः अपरःसांख्यः स्वभावतःचित्सत्तातः भूतानांदेहाद्याकाराणां प्रभवाप्ययौउत्पत्तिनाशौनियतौ आत्मान
कर्तानाप्यकर्ताकिंतुस्वसत्तामात्रेणमहान्दतरंगाणांमरीचयइवभूतानामुत्पत्तिविनाशयोर्हेतुरितिभावः ॥ १६ ॥ मौढ्यान्ध्यायनेवापचितिप्रतीकारचरेन्नत्वध्यायन् ॥ १७ ॥ शोच्यान्शोकाक्रांतान्वा

नाभूतिकालेषुफलंददंतिशिल्पानिमंत्राश्चतयौषधानि ॥ तान्येवकालेनसमाहितानिसिद्ध्यंतिवर्द्धंतिचभूतिकाले॥७॥ कालेनशीघ्राःप्रवहंतिवाताःकालेनव
ष्टिर्जलदानुपैति ॥ कालेनपद्मोत्पलवज्जलंचकालेनपुप्यंतिवनेषुवृक्षाः॥८॥ कालेनरुष्णाश्चसिताश्चरात्र्यःकालेनचंद्रःपरिपूर्णबिंबः॥नाकालतःपुष्पफलंद्रुमा
णांनाकालवेगाःसरितोवहंति ॥ ९ ॥ नाकालमत्ताःखगपन्नगाश्चमृगद्विपाःशैलमृगाश्चलोके ॥ नाकालतस्त्रीषुभवतिगर्भानायांत्यकालेशिशिरोष्णवर्षाः
॥ १० ॥ नाकालतोषियतेजायतेवानाकालतोव्याहरंतंचवालः ॥ नाकालतोयौवनमभ्युपैतिनाकालतोरोहतिबीजमुषं ॥ ११ ॥ नाकालतोभानुरुपैतियोगं
नाकालतोस्तंगिरिमभ्युपैति ॥ नाकालतोवर्धतेहीयतेचचंद्रःसमुद्रोपिमहोर्मिमाली ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतराज्ञासेनजितादुःखा
र्तेनयुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ सर्वानेवैषपर्यायोमर्त्यान्स्पृशंतिदुःसहः ॥ कालेनपरिपक्वाहिघ्नियंतेसर्वपार्थिवाः ॥ १४ ॥ घ्नंतिचान्यान्नरान्राजंस्तानंप्यन्येतथानराः ॥
संज्ञैषालौकिकीराजन्नहिनस्तिनहन्यते ॥ १५ ॥ हंतीतिमन्यतेकश्चिन्नहंतीत्यपिचापरः ॥ स्वभावतस्तुनियतौभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ १६ ॥ नष्टेघनेवादारेवापु
त्रेपितरिवाच्यते ॥ अहोदुःखमितिध्यायन्दुःखस्यापचितिचरेत् ॥ १७ ॥ सकिंशोचसिमूढःसन्शोच्यान्किमनुशोचसि ॥ यस्यदुःखेषुदुःखानिभयेषुचभया
न्यपि ॥ १८ ॥ आत्मापिचार्यनममसर्वपिपृथिवीमम ॥ यथाममतथान्येषामितिपश्यन्नमुत्थति ॥ १९ ॥ शोकस्थानसहस्राणिहर्षस्थानशतानिच ॥ दिवसे
दिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ २० ॥ एवमेतानिकालेनप्रियद्वेष्याणिभागशः ॥ जीवेषुपरिवर्तंतेदुःखानिचसुखानिच ॥ २१ ॥

लंविधवयादुहिभ्रातुंल्याप् दुःखेषुशोकजेषुमनस्तापेषु दुःखानिशिरस्ताडनादीनि दुःखादेर्द्विगुणीकरणंमूढकार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ मोहनिवृत्तेरवधिमाह आत्मेति अयंव्यावहारिकआत्माअहंप्रत्ययविषयः
सोपिममस्वरूपं मत्तःपृथग्भूतत्वात् सर्वापृथिवीतिसर्वप्रपंचोपलक्षणं सर्ववाममैवस्वरूपं यथाहंसर्वस्मादन्यःसर्वात्माचतथान्येपीत्याह यथेति एवमद्वैतात्मतत्त्वंपश्यन्मुमुक्षुतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः तरतिशोक
मात्मविदिति ॥ १९ ॥ २० ॥ यानिप्रियाणितान्येवकालेदुःखानिभवन्ति यानिद्वेष्याणितान्येवसुखानि तस्माद्वातजडस्यताडनमिवसर्वदुःखमेवमोहात्सुखवद्विभातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

सुखं यायाति रनयस्थितचित्ततातज्जुःखं दुःखस्यातिर्विनाशस्तज्जुःखं ॥ २२ ॥ संततेयं सुखदुःखधारा इत्यतस्साज्यैवेत्याह सुखस्येत्यादिना ॥ २३ ॥ २४ ॥ दुःखमूर्छितः दुःखेन वर्धितः एकांगमपि सर्पदष्टांगुष्ठवत्त्यजेत्किमुतबाह्वराज्यादीति भावः ॥ २५ ॥ हृदयेन शोकमूलेन ॥ २६ ॥ प्रियं आचरन्कुर्वन्केन हेतुना कथं केन प्रकारेण कस्य संबंधीति ज्ञास्यसि ॥ २७ ॥ मूढतमाः प्रसुप्तनरवज्जडाः बुद्धेः दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ॥ तृष्णातिप्रभवंदुःखंदुःखातिप्रभवंसुखं ॥ २२ ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं ॥ न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखं ॥ २३ ॥ सुखमेव हि दुःखांतं कदाचिदुःखतः सुखं ॥ तस्मादेतद्वयं जलयाद्यश्चेच्छाश्वतंसुखं ॥ २४ ॥ सुखांतप्रभवंदुःखंदुःखांतप्रभवंसुखं ॥ यन्निमित्तो भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्छितः ॥ आयासो वापि यन्मूलस्तदेकांगमपित्यजेत् ॥ २५ ॥ सुखं वायदि वा दुःखं प्रियं वायदि वाऽप्रियं ॥ प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ २६ ॥ ईषदप्यंगदाराणां पुत्राणामाचरन्प्रियं ॥ ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव च ॥ २७ ॥ ये च मूढतमालोके ये च बुद्धेः परंगताः ॥ त एव सुखमेधं ते मध्यमः क्लिश्यते जनः ॥ २८ ॥ इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ॥ परावरजोलोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवित् ॥ २९ ॥ येन दुःखेन यो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् ॥ दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायतेत्यपरात्परं ॥ ३० ॥ सुखंच दुःखंच भवाभवौ चलाभालाभौ मरणं जीवितंच ॥ पर्यायतः सर्वमवाप्नुवंति तस्माद्दीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ३१ ॥ दीक्षां राज्ञः संयुगे युद्धमादुर्योगं राज्ये दंडनीत्यांच सम्यक् ॥ वित्तत्यागो दक्षिणानांच यज्ञे सम्यग्दानं पावनानीति विधात् ॥ ३२ ॥ रक्षन् राज्यं बुद्धिपूर्वनयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ॥ सर्वानलोकान् धर्मदृष्ट्या चरंश्चाप्यूर्ध्वदेहान् मोदते देवलोके ॥ ३३ ॥ जित्वा संग्रामान्पालयित्वा चराष्ट्रं सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ॥ युक्त्या दंडं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ३४ ॥ सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा च राजा ॥ चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥ ३५ ॥ यस्य वृत्तं न मस्यंति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ॥ पौरज्ञानपदामात्याः सराजाराजसत्तमः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपराजयसेनजिदुपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच अस्मिन्नेव प्रकरणे धनं जयमुदारधीः ॥ अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोस्ति धनादिति ॥ न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्धनस्येतितन्मृषा ॥ २ ॥

परंगताः प्राप्ताः अतस्त्वमधमस्तु न भवसि मध्यमोऽपि माभूरित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ येन तृष्णादिनिमित्तेन ॥ ३० ॥ भवाभवौ ऐश्वर्यानिश्वर्ये ॥ ३१ ॥ दीक्षामिति राज्ञो यागयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धं पालयित्वा चराष्ट्रं सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ॥ ३२ ॥ संत्यक्तात्मानिरहंकारः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति शांतिपराजयसेनजिदुपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७३ ॥ अस्मिन्नेवेति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ समयंअध्ययनसंप्रदायस्याविच्छेदं आश्रिताआश्रमिणः ब्रह्मचारिणइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्याणिराजकार्याणि प्रतिष्ठाप्यानितद्वचसानुष्ठेयानीत्यर्थः तथाहि धर्माधर्मनिर्णयार्थं पर्यदमुपक्रम्यएको
वाध्यात्मवित्तमइतिस्मरंति पर्यत्त्वेनवरणीयइतिशेषः कव्यानीतिपाठेपित्र्याणिहवीषिज्ञाननिष्ठेभ्यएवंदेयानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठेषुकव्यानिप्रतिपाद्यानिइत्येववैस्वानसनांवानप्रस्थानांवचनं ॥ ६ ॥ अजादयो
बालस्त्रिन्यवदृषीणांगणविशेषाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एतान्धुरूपान् क्रियावतांकर्मिणां ॥ ९ ॥ उत्तरेणउत्तरतः स्थितं ॥ १० ॥ गतिद्वयादप्यधिकमाह संतोषइति संतोषः परवैराग्यं परमंमुखं कैवल्यं ॥ ११ ॥ सानुष्टिः

स्वाध्याययज्ञसंसिद्धादृश्यंतेबहवोजनाः ॥ तपोरताश्रमुनयोयेषांलोकाःसनातनाः ॥ ३ ॥ ऋषीणांसमयंशश्वयेरक्षंतिधनंजय ॥ आश्रिताःसर्वधर्मज्ञादेवा
स्तान्ब्राह्मणान्विदुः ॥ ४ ॥ स्वाध्यायनिष्ठान्हिक्रूषान्ज्ञाननिष्ठांस्तथापरान् ॥ बुद्धेयाःसंततंचापिधर्मनिष्ठान्धनंजय ॥ ५ ॥ ज्ञाननिष्ठेषुकार्याणिप्रतिष्ठाप्या
निपांडव ॥ वैस्वानसनांवाचनंयथानोविदितंप्रभो ॥ ६ ॥ अजाश्वपृथ्व्यश्चैवसिकताश्चैवभारत ॥ अरुणाःकेतवश्चैवस्वाध्यायेनदिवंगताः ॥ ७ ॥ अवाप्यैता-
निकर्माणिवेदोक्तानिधनंजय ॥ दानमध्ययनंयज्ञोनिग्रहश्चैवदुर्ग्रहः ॥ ८ ॥ दक्षिणेनचपंथानमर्यम्णोयेदिवंगताः ॥ एतान्क्रियावतांलोकानुक्तवान्पूर्वमप्य
हं ॥ ९ ॥ उत्तरेणतुपंथानंनियमाद्यंप्रपश्यसि ॥ एतेयागवतांलोकाभांतिपार्थसनातनाः ॥ १० ॥ तत्रोत्तरांगतिंपार्थप्रशंसंतिपुराविदः ॥ संतोषोवैस्वर्गतमःसंतो-
षःपरमंमुखं ॥ ११ ॥ तुष्टेर्नकिंचित्परमंसासम्यक्प्रतिष्ठति ॥ विनीतक्रोधहर्षस्यसततंसिद्धिरुत्तमा ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमांगायांगीतांययातिना ॥ यो
भिप्रेत्याहरेत्कामान्कूर्मोगानीवसर्वशः ॥ १३ ॥ यद्वाचायनंविभेति यदाचास्मान्नविभ्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ १४ ॥ यदानभावंकुरुते
सर्वभूतेषुपापकं ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ १५ ॥ विनीतमानमोहश्चबहुसंगविवर्जितः ॥ तदात्मज्योतिषःसाधोनिर्वाणमुपपद्यते ॥ १६ ॥ इदंतु
शृणुमेपार्थब्रुवतःसंयतेंद्रियः ॥ धर्ममन्येवत्तमन्येधनमीहेतिचापरे ॥ १७ ॥ धनहेतोर्नहेततस्यानीहागरियसी ॥ भूयान्दोषोहिवित्तस्ययश्चधर्मस्तदाश्रयः ॥
॥ १८ ॥ प्रत्यक्षमनुपश्यामित्वमपिद्रष्टुमर्हसि ॥ वर्जनंवर्जनीयानामीहमानेनदुष्करं ॥ १९ ॥ येवित्तमभिपद्यंतेसम्यक्तेषुदुर्लभं ॥ द्रुत्यतःप्रैतितत्पादुःप्रति
कूलंयथातथं ॥ २० ॥

परमवैराग्याभिधाउत्तमासिद्धिः विनीतक्रोधहर्षस्यक्रोधादिजयिन्ः सम्यक्प्रतिष्ठति इतरस्यनुनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आत्मज्योतिषः आत्मज्ञस्य
निर्वाणमोक्षः ॥ १६ ॥ दंतंशीलं ईहंतिईहंते ॥ १७ ॥ धनहेतोः धर्माय वित्तस्यार्जनेइतिशेषः तदाश्रयोधर्मोयज्ञादिस्तस्मिन्नपिभूयान्दोषोस्ति ॥ १८ ॥ ईहमानेनधनार्थिना ॥ १९ ॥ सम्यक्साधुक-
र्मदुस्ततः क्रोहयुक्तानेवतद्धनंप्रैतिनत्वद्रोहानितिपादुः हिंसाविनाधनप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः प्राप्तमपियथाग्रयंसर्वथाप्रतिकूलंनानाप्रयहेतुत्वात् ॥ २० ॥

संभिन्नवृत्तः संकीर्णस्वभावः वीतंगतं भाविशोकजं भयं यस्मात्स वीतशाकभयः अल्पेन धनेन हेतुना तृपितः तृष्णावानुसन्नुद्वेगं तेन द्रोहेण जायमानां ब्रह्महत्यां न बुध्यते लोभी अल्पार्थेऽपि ब्रह्महत्यां अर्जयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ दुर्लभं च धनं प्राप्यानुकूलेभ्योऽपि भृत्येभ्यो दत्त्वा दस्युभयादिव भृगमनुप्यत इति संबंधः वित्तव्यये महदुःखं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ देवस्य तथा त्रैवर्षिकाधिकान्नोयः सहिसोमं पिवेद्विजः प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति स्मृतेरल्पमपि संचितं धनं देवस्य मेव तदपि उपसंगृह्य देवेभ्योऽदत्त्वेन तेन तावतापि सुखी भवेत्किंतु लाभाहो भः प्रवतेन इति न्यायेन तृष्णाधिक्यादुःखमेवानुभव

यस्तु संभिन्नवृत्तः स्याद्दीतशोकभयोनरः ॥ अल्पेन तृपितो द्रुत्यन् भृणहत्यां न बुध्यते ॥ २१ ॥ दुष्यं त्याददतो भृत्या नित्यं दस्युभयादिव ॥ दुर्लभं च धनं प्राप्य भृगं दत्त्वा नुतप्यते ॥ २२ ॥ अधनः कस्य किं वाच्यो विमुक्तः सर्वशः सुखी ॥ देवस्वमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् ॥ २३ ॥ तत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ त्रयीमुपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकां ॥ २४ ॥ यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्राय ज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च ॥ तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं न कामाय हितं प्रशस्तं ॥ २५ ॥ एतत्स्वार्थे च कौतय धनं धनवतां वर ॥ धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थं मिति विद्वित ॥ २६ ॥ तस्माद्दुष्यंति पुरुषानहितकस्य चित्धुवं ॥ अदधानस्ततो लोको दद्याच्चैव यजेत च ॥ २७ ॥ लब्धस्य त्यागमित्याहुर्न भोगं न च संक्षयं ॥ तस्य किं संचयेनार्थः कार्यं ज्यायमिति पृति ॥ २८ ॥ ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रवच्छन्त्यस्य बुद्धयः ॥ शतं वर्षाणिते प्रेत्य पुरीषं भुंजते जनाः ॥ २९ ॥ अनर्हं ते यद्ददाति न ददाति यदहंते ॥ अर्हानर्हा परिज्ञानादानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ३० ॥ लब्ध्यानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ॥ अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनं ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच अभिमन्यो हतेवाले द्रौपद्यास्तनये पुत्रं ॥ धृष्टद्युम्ने विराट् च द्रुपदे च महीपतां ॥ १ ॥ दृषसेने च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ तु पार्थिवे ॥ तथा न्येपुनरे द्रेपुनानादे स्य पुंसं युगे ॥ २ ॥ न च मुंचति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरं ॥ राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारिणं ॥ ३ ॥ यस्यां कं क्रीडमानेन मया वै परिवर्तितं ॥ समयाराज्यलुब्धेन गांगेयो युधिपातिनः ॥ ४ ॥ यदात्येनं विघूर्णितमपश्यं पार्थसायकैः ॥ कंपमानं यथावजैः प्रेक्ष्यमाणं शिखंडिना ॥ ५ ॥

तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ गाथां वैदिकजने यज्ञप्रतिष्ठाकरि ॥ २४ ॥ तामाह यज्ञाय इति ॥ २५ ॥ एतद्धनं स्वार्थे चायज्ञार्थेऽपि ॥ २६ ॥ तस्मादिति धनस्वाम्यंतस्यापि नास्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः मागृधः कस्य चिद्धनमिति फलितमाह अदधान इति ॥ २७ ॥ इत्याहुः प्रशस्तमाहुरित्यर्थः कार्येत्यागरूपे ॥ २८ ॥ अपात्रे धनं न देयमित्याह यदिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति शांतिपर्वणे ० नै ० भारतभा ० षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ अभिमन्याविति ॥ १ ॥ दृषसेने कर्णे पाठांतरे वसुपेणोऽपि स एव ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ अथ राजं परमार्थं विवक्षितं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आशयं निश्चिन्वन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ आतपलमत्य

जीर्णसिंहमिव प्राशुं नरसिंहं पितामहं ॥ कीर्यमाणं शरैर्दृष्ट्वा भृशं मे व्यथितं मनः ॥ ६ ॥ प्राङ्मुखं सीदमानं चरये परमार्थं ॥ पूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलो
भवन् ॥ ७ ॥ यः सबाणधनुष्पाणिर्यो धयामास मार्गं ॥ बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महावधे ॥ ८ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः ॥ कन्यार्यमाह
वहीरो रथे नैकेन संयुगे ॥ ९ ॥ येन चोघ्रायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः ॥ दग्धश्चास्य प्रतापेन समयायुधिघातितः ॥ १० ॥ स्वयं नृत्युरक्षमाणः पांचाल्ययः शिखं
क्षिर्ने ॥ नबाणैः पातयामास सोजुनेन निपातितः ॥ ११ ॥ यदै नंपतितं भूमावपश्ये हपिरोक्षितं ॥ तदेवाविशदत्युग्रो ज्वरो मां मुनिसत्तम ॥ १२ ॥ येन संवर्धितं
बालायेन स्मपरिरक्षिताः ॥ समयाराज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ अल्पकालस्य राजस्य कृते मूढेन घातितः ॥ १३ ॥ आचार्यश्च महेश्वरः सर्वपार्थिवपूजितः ॥
अभिगम्यरणे मिथ्यापापेनोक्तः सुतं प्रति ॥ १४ ॥ तन्मे ददति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ॥ सत्यमाख्या हिराजं स्वं यदि जीवति मे सुतः ॥ १५ ॥ सत्यमामर्षयन्
विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ॥ कुंजरं चांतरं कृत्वामिथ्योपचरितं मया ॥ १६ ॥ सुष्ठु शंखज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ सत्यं कंचुकमुन्मुच्य मया स गुरुराहवे ॥ १७ ॥
अश्वत्थामाहत इति निरुक्तः कुंजरे हते ॥ कौलोकांस्तु गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं ॥ १८ ॥ अघातयंचयत्कर्णं समरेष्वपलायिनं ॥ १९ ॥ ज्येष्ठभ्रातरं मत्सुग्रीवं
कोमत्तः पापकृत्तमः ॥ अभिमन्युं च यद्दालं जातं सिंहमिवाद्रिषु ॥ २० ॥ प्रावेशय महं लुब्धो बाहिनीं द्रोणपालितां ॥ तदा प्रभृतिवीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुं ॥
॥ २१ ॥ कृष्णं च पुंडरीकाक्षं किं लिखिषी भूणहायया ॥ द्रौपदीं चापि दुःखार्तां पंचपुत्रैर्विना कृतां ॥ २२ ॥ शोचामि पृथिवीं हीनां पंचभिः पर्वतैरिव ॥ सोहमागस्क
रः पापः पृथिवीनाशकारकः ॥ २३ ॥ आंसीन एव मे वेदं शोषयिष्ये कलेवरं ॥ प्रायोपविष्टं जानीध्वमथ मां गुरुघातिनं ॥ २४ ॥ जातिष्वन्यास्वपि यथान्न भवेयं कु
र्लात कृत् ॥ न शोक्ष्ये न च पानीयमुपशोक्ष्ये कथंचनं ॥ २५ ॥ शोषयिष्ये प्रियान् प्राणानि हस्यो हंत पोधनाः ॥ यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ॥ २६ ॥ सर्व
मामनुजानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरं ॥ वैशंपायन उवाच तमेवं वादिनं पार्थिवं धुशोकं न विद्वलं ॥ २७ ॥ मैवमित्यब्रवीद्वा सो निगृह्य मुनिसत्तमः ॥ २८ ॥
व्यास उवाच अतिबलं महाराज न शोकं कर्तुं महसि ॥ पुनरुक्तं तु बक्ष्यामि दिष्टं मे तदिति प्रभो ॥ २९ ॥ संयोगाविप्रयोगां तां जातानां प्राणिनां ध्रुवं ॥ बुद्धुदाह
वतो ये पुनर्भवन्ति न भवन्ति च ॥ ३० ॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांता मरणांतं हि जीवितं ॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आलस्यंत काले सुखमपि दुःखांत दाक्ष्यंत काले दुःखमपि सुखोदयं भूतिः अणिमादिः ॥ १२ ॥ २४ ॥ ३३ ॥ अतएव कर्मभ्यः कर्मणां त्यागे त्वं न शः न प्रभुः ॥ ३४ ॥ इ० रा० नै० भा० सप्तविंशतिर्मा० अध्यायः ॥ २७ ॥
ज्ञातीति अभ्युत्थि सक्षतः त्यक्तुमिच्छतः ॥ १॥ २॥ ३॥ कल्याणमिच्छता सुखादिकं कथं प्रतिपत्तव्यं केन प्रकारेण इष्टत्वेन अनिष्टत्वेन उदासीनत्वेन वा ज्ञातव्यं ॥ ४ ॥ आत्मानं देहं उत्पन्नमनु अनंतरं अव्यवधानेनैव
देहस्य भावप्राप्ते सुखादौ हर्षविषादौ न कुर्वीत किंतु उदासीनैवेति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रसिच्यते हि न शल्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ भोगान् भोग्यार्थान् धनादीन् विसृज्य भोगेन न टनर्तकादिद्वारा व्यर्थं कृत्य आदानं चौर्यसाधु

सुखं दुःखं तं मालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयं ॥ भूतिः श्रीर्हीर्युतिः कीर्तिर्दक्षवसतिनालसे ॥ ३२ ॥ नालं सुखाय सुदृढं नालं दुःखाय शत्रवः ॥ न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो
न सुखेभ्योऽप्यलं धनं ॥ ३३ ॥ यथा सृष्टोऽसि कौतयधात्रा कर्मसुतः कुरु ॥ अतएव हि सिद्धिस्तेन शस्त्वं कर्मणां नृप ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० रा० व्यां
सवाक्ये सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणान्भ्युत्थि सक्षतः ॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य व्यासः शोक
मपानुदत् ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ अश्मगीतं न रव्याघ्रतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको
नृपः ॥ संशयं परिपश्यच्छुद्धुःखं शोकसमन्वितः ॥ ३ ॥ जनक उवाच ॥ आगमे यदि वा पाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च ॥ नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता
॥ ४ ॥ अश्मो वाच ॥ उत्पन्नमिममात्मानं न रस्यानंतरंततः ॥ तानि तान्यनुवर्तते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५ ॥ तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपपद्यते ॥ तदस्य
चेतनामाशुहरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६ ॥ अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ॥ इत्येभिर्हेतुभिस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ ७ ॥ संप्रसक्तमना भोगा
न् विसृज्य पितृसंचितान् ॥ परिक्षीणः परस्वानामादानं साधुमन्यते ॥ ८ ॥ तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतं ॥ प्रतिषेधंति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥
॥ ९ ॥ ये च विंशतिवर्षावा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ॥ परेण ते वर्षशतान् भविष्यंति पार्थिव ॥ १० ॥ तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ॥ सर्वप्राणभृतां दत्तं प्रे
क्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११ ॥ मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ॥ अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ १२ ॥

हितं ॥ ८ ॥ असांप्रतमयुक्तं तथा स्यात्तथा इषुभिः प्रतिषेधंति घ्नंतीत्यर्थः लुब्धा व्याधाः ॥ ९ ॥ ये चोरास्ते परेण विंशत्यादि वर्षादूर्ध्ववर्षशतात् शतवर्षपर्यंतं न भविष्यंति न जीविष्यंति चौर्यप्रसक्ताः सद्य एव मार्यंत
इत्यर्थः ॥ १० ॥ तेषां वारिभ्योऽप्यनां भैषज्यं प्रतीकारं ते बाहसर्वेति दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्सुखेऽप्येत्सुखाधिकान् आत्मानं हर्षशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेदिति भावः ॥ ११ ॥ विभ्रमोऽपि पर्यासः अ
निष्टेपीडुद्विरिष्टे चानिष्टबुद्धिरिति अनिष्टपुत्रशोकादित्यामिर्वा ॥ १२ ॥

संस्पर्शजानि विषयसंगजानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ ~~ततो न्यथाऽजरत्वादि रूपेण ये मनुष्यस्य कांक्षिता इष्टाः ॥ १७ ॥ विधानमदृष्टं ॥ १८ ॥ प्राप्तिर्लाभो~~
 व्यायामः श्रमः अलाभ इत्यावत् तयोर्योगः प्रतिष्ठितं विधानमित्यनुब्रज्यते ॥ १९ ॥ गंधेति फलस्थागंधादयो निवर्तते पूर्वपूर्वं उत्तरे उत्तरे उपयांति तथैव सुखादीनि अपत्याख्येयानि अनुसृत्य वर्तते विद्वान्

एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं ॥ विविधान्युपवर्तते तथा संस्पर्शजान्यपि ॥ १३ ॥ जरामृत्यूहि भूतानां स्वादितारौ वृत्का विव ॥ बलिनां दुर्बलानां च ह
 स्वानां महतामपि ॥ १४ ॥ न कश्चिज्जात्यतिक्रामे ज्जरामृत्यूहि मानवः ॥ अपि सागरपर्यं तां विजित्ये मां वसुंधरां ॥ १५ ॥ सुखं वायदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितं ॥
 प्राप्तिच्यमवशैः सर्वपरिहारो न विद्यते ॥ १६ ॥ पूर्ववयसि मध्ये वाप्युत्तरे वा नराधिप ॥ अवर्जनीया स्ते र्था वै कांक्षिता ये ततो न्यथा ॥ १७ ॥ अप्रियैः सह संयोगो वि
 प्रयोगश्च सुप्रियैः ॥ अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ १८ ॥ प्रादुर्भावश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च ॥ प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितं ॥ १९ ॥
 गंधवर्णरसस्पर्शानि वसंतस्वभावतः ॥ तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ २० ॥ आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनं ॥ नियतं सर्वभूतानां काले नैव भव
 त्युत ॥ २१ ॥ वैद्याश्चाप्यातुराः संति बलवंतश्च दुर्बलाः ॥ श्रीमंतश्चापरेषण्डा विचित्रः कालपर्ययः ॥ २२ ॥ कुले जन्मतथा वीर्यमारोग्यं ह्यपमेव च ॥ सौभाग्यमुपभो
 गश्च भवितव्यं न लभ्यते ॥ २३ ॥ संति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छतां ॥ नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितं ॥ २४ ॥ व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षश्चाप
 दो विषं ॥ ज्वरं श्वमरणं जंतोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५ ॥ निर्माणे यस्य यदिष्टं तेन गच्छति सेतुना ॥ दृश्यते नाप्यतिक्रामन्न निष्क्रान्तो यवापुनः ॥ दृश्यते चाप्यतिक्रा
 मन्न निग्राह्यो यवापुनः ॥ २६ ॥ दृश्यते हियु वैर्वहविनश्यन्वसुमान्नरः ॥ दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जरान्वितः ॥ २७ ॥ अकिंचनाश्च दृश्यंते पुरुषाश्चिरजीविनः ॥
 समृद्धे च कुले जाता विनश्यंति पतंगवत् ॥ २८ ॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ॥ काष्ठान्यपि हि जीर्यंते दरिद्राणां च सर्वशः ॥ २९ ॥ अहमेतत्करोमी
 ति मन्यते कालनोदितः ॥ यद्यदिष्टं संतोषां दुरात्मा पापमाचरेत् ॥ ३० ॥ मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं प्रसंगा निदिता बुधैः ॥ दृश्यंते पुरुषाश्चात्र संप्रयुक्ता बह्वश्रुताः ॥
 ॥ ३१ ॥ इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानिह ॥ स्पृशंति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ३२ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ बुभुक्षाः क्षुब्धमृतयः ॥ २५ ॥ निर्माणेऽदृष्टे सेतुना कर्ममर्यादया अतिक्रामन्नतिपापी अनिष्क्रान्तो न दृश्यते किंतु पापेन संशोबध्यत एव कश्चित्तु निपासोन जततीत्यपि दृश्यते
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रसंगा युद्धविवादादयः अत्र मृगयादौ ॥ ३१ ॥ इह निमित्तं नोपलभामहे किंतु अदृष्टनिमित्तमेव तदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

वायुमाकाशमग्निचन्द्रादित्यावहःक्षये ॥ ज्योतीं पिसुरितः शैलान्कः करोति बिभर्ति च ॥ ३३ ॥ शीतमुष्णं तथा वर्षकालेन परिवर्तते ॥ एषमेव मनुष्याणां सुख
दुःखेन रंषं ॥ ३४ ॥ नौषधानि नमंत्राश्च न होमानपुनर्जपाः ॥ त्रायं ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवं ॥ ३५ ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ समे
त्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६ ॥ ये चैव पुरुषास्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ॥ ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३७ ॥ मातापितृसहस्राणि
पुत्रदारशतानि च ॥ संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ॥ ३८ ॥ नैवास्य कश्चिद्भूतानां भवति कस्यचित् ॥ पथि संगतमेवेदं दारबंधुसुहृज्जनैः ॥ ३९ ॥
कासेकचगमिष्यामि को न्वहं किमिहा स्थितः ॥ कस्मात्किमनुशोचयमित्येवं स्यापयेन्मनः ॥ ४० ॥ अनित्ये प्रियसंवासे संसारे च क्व वदतौ ॥ पथि संगतमेवैतद्वा
तामातापितासखा ॥ ४१ ॥ नदृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता ॥ ४२ ॥ कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्म्याणि च समाचरेत् ॥
यजेच्च विद्वान्विधिं विवर्गचाप्युपाचरेत् ॥ ४३ ॥ सन्निमज्जेज्जगदिदं गंभीरे कालसागरे ॥ जरामृत्युमहाग्राहेन कश्चिदवबुध्यते ॥ ४४ ॥ आयुर्वेदमधीयानां
केवलं सपरिग्रहाः ॥ दृश्यंते बहवो वैद्याव्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ४५ ॥ तेऽपि बन्तः कषायांश्च सर्पौषिविविधानि च ॥ न मृत्युमतिवर्तते वेला मि वमहोदधिः ॥ ४६ ॥
स्सायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ॥ दृश्यंते जरया भंग्रानगाना गैरिवोत्तमैः ॥ ४७ ॥ तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ॥ दातारो यज्ञशीलाश्च नंतरं तिज
रात्कौ ॥ ४८ ॥ न त्यहानि निवर्तते न मासानपुनः समाः ॥ जातानां सर्वभूतानां न पक्षानपुनः क्षपाः ॥ ४९ ॥ सोयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ॥ नरोऽवशः
समभ्येति सर्वभूतनिषेवितं ॥ ५० ॥ देहो वा जीवतोभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः ॥ पथि संगममभ्येति दारैरन्यैश्च बंधुभिः ॥ ५१ ॥ नार्थमत्यंतसंवासो लभ्यते जा
तुकेनचित् ॥ अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ५२ ॥ कनुतेऽपि ताराजन् कनुतेऽपि तामहाः ॥ न त्वं पश्यसि तानघ न त्वां पश्यंति तेनघ ॥ ५३ ॥

मित्राहन्तोऽप्येव तेशो कृत्यार्थः ॥ ४२ ॥ धर्म्याणि धर्माकृतानि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नागाः गजाः उत्तमैर्बलिष्ठैः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अभ्यासं संसारमार्गं अवश इति च्छेदः ॥ ५० ॥ अ
भ्येति आतिर्भावति नित्यात्मपक्षे जीवादेहोत्पत्तिरिति च्छेदो जीवोत्पत्तिर्भावतु सर्वथा दारादिसंगमः पांयसंगमनुन्य एवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ संवासः सहावस्थानं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥५४॥ पद्ममेतपुत्रादीनि त्यादयेत् आनृण्यमा ॥ ५४॥ इति तत्स्थं अग्रियं शोकमनृतं वा ममत्वाद्यभ्यासं मुक्तास्वर्गं इयं च लोकं परं परमात्मानं वा आराधयेत् ॥५६॥ समं रागद्वेष
 कर्षणमात्मानं तथा धर्मं चरतः ॥५७॥ ५८॥ हे अच्युत मम विधर्मान् च्युतास्त्यर्थः ते त्वया ॥५९॥ इति शां० रा० नै० भारत० अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥७॥ अग्न्याहरति हे त्वभावे पिशोको बाधते इति वि
 त्तचैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ॥ आगमस्तु सतां च क्षुण्णं पतेत मिहाचर ॥५४॥ चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ॥ पितृदेवमनुष्याणामानृण्यांदनसूय
 कः ॥५५॥ स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः प्राग्ब्रह्मचारी प्रविविक्तचक्षुः ॥ आराधयेत् स्वर्गमिमं च लोकं परं च मुक्ताहृदयव्यलीकं ॥५६॥ समं हि धर्मं चरतो नृपस्य
 ब्रह्मणि चाभ्याहरतो यथावत् ॥ प्रवृत्तधर्मस्य यशो भिवर्धते सर्वे पुलोकेषु चराचरेषु ॥५७॥ इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समग्रं परिपूर्णं हेतु ॥ अश्मानमामं
 प्यविश्रुद्धबुद्धिर्ययौ गृहं स्वं प्रतिशांतशोकः ॥५८॥ तथा त्वमप्यच्युत मुंच शोकमुत्तिष्ठ शक्रोपमहर्षमेहि ॥ क्षात्रेण धर्मेण महीजिता तेतां भुंक्स्व कुंती सुतमा वमं
 स्याः ॥५९॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिव्यासवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥७॥ वैशंपायन उवाच ॥ अग्न्याहरति
 जेद्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ गुडाकेशो लक्ष्मीकेशमभ्यभाषत पांडवः ॥ १ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मपुत्रः परंतपः ॥ एष शोकाणं वेमघ्नस्तं मा
 श्वासय माधव ॥ २ ॥ सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ॥ अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु गोविंदो वि
 जयेन महात्मना ॥ पर्यवर्तत राजानं पुंडरीकेक्षणोच्युतः ॥ ४ ॥ अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ॥ बाल्यात्प्रभृतिगोविंदः प्रीत्या चाभ्यधिकोर्जुनात् ॥५॥
 संप्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चंदनभूषितं ॥ शैलस्तं भौपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥ ६ ॥ शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनं ॥ व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यं
 बोदिते ॥ ७ ॥ वासुदेव उवाच ॥ मातृयाः पुरुषव्याघ्रशोकं त्वंगात्रशोषणं ॥ न हिते सुलभा भूयो ये हतास्मिन् रणाजिरे ॥ ८ ॥ स्वप्रलब्धाय तालाभा वितथाः
 प्रतिबोधने ॥ एवं ते क्षत्रियाराज न्येव्यतीता महारणे ॥ ९ ॥ सर्वे व्यभिमुखाः शूरा विजितारणशोभिनाः ॥ नैषां कश्चित्पृष्ठतो वापलायन्वापि पातितः ॥ १० ॥ सर्वे
 त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युत्थावीरामहा मृधे ॥ शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ता उच्छोचितुमर्हसि ॥ ११ ॥ क्षत्रधर्मरताः शूरा वेदवेदांगपारगाः ॥ प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान्मशो
 चितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मृतान्महानुभावान्स्वं श्रुत्वाैव पृथिवीपतीन् ॥ अत्रैवोदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ १३ ॥ स्मयात् मौनमास्थिते ॥ १४ ॥ २ ॥ ते वयं ॥ ३ ॥ पर्यवर्तत अग्निमुखो
 भूत् ॥ ४ ॥ श्री भुजंगराजः संप्रगृह्य हस्तेषु त्वा ॥ ६ ॥ व्याकोशं विकसितं ॥ ७ ॥ हताः अस्मिन्संधिरार्षः लाभाः अर्थाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मृतान्महानुभावान्श्रुत्वा तान्बधून्शोचितुमर्हसीतिसंबंधः ॥ १३ ॥

संजयस्य पुत्रः सहदेवस्तस्य शोकेनार्तं सहदेवाय सार्जयायेति ब्राह्मणात् ॥ १४ ॥ अविमुक्ता इति मरणेऽपि सुखादेर्वियोगानां स्तीति प्रायोपवेशनं व्यर्थमिति भावः महाभाग्यं माहात्म्यं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपादानं उपादानं श्रोतुं योग्यं ॥ १८ ॥ इयुः प्रत्यक्षमागतवतः ॥ १९ ॥ यागं माकुर्विति प्रत्याचष्ट प्रत्याख्यातवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे आविक्षितस्य कामधेर्विश्वेदेवाः सभासदं इति श्रुतेरर्थः

संजयं पुत्रं शोकार्त्तं यथायं नारदो ब्रवीत् ॥ सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वांश्च संजय ॥ १४ ॥ अविमुक्तमरिष्यामस्तत्र कापरिदेवना ॥ महाभाग्यं पुरां राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु ॥ १५ ॥ गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ मृतांश्च हानुभावांश्च श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् ॥ १६ ॥ शममानय संतापं शृणु विस्तरशश्वमे ॥ क्रूरग्रहाभिः शमनमायुर्वर्धनमुत्तमं ॥ १७ ॥ अग्निमाणां क्षितिभुजामुपादानं मनोहरं ॥ आविक्षितं मरुत्तं च मृतं संजय श्रुश्रुम ॥ १८ ॥ यस्य सैन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १९ ॥ यः स्पर्धयैजयच्छक्रं देवराजं पुरंदरं ॥ शक्रप्रियैषीयं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ॥ २० ॥ संवर्तो याजयामास यवीयान्स बृहस्पतेः ॥ यस्मिन् प्रशासति महीं नृपतौराजसत्तम ॥ अकृष्टपृथ्या पृथिवी विवर्धौ चैत्यमालिनी ॥ २१ ॥ आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वे देवाः सभासदः ॥ मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन् महात्मनः ॥ २२ ॥ मरुद्गणामरुत्तस्य यत्सोममपि वंस्ततः ॥ देवान्मनुष्यान् गंधर्वानित्यरिच्यंत दक्षिणाः ॥ २३ ॥ सचेन्ममारसं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४ ॥ सुहोत्रं चैवातिथिनं मृतं संजय श्रुश्रुम ॥ यस्मिन् हिरण्यं वट्षेम घवापरिवत्सरं ॥ २५ ॥ सत्यनामा वसुमंतीयं प्राप्यासीज्जनाधिपं ॥ हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिन् जनपदेश्वरे ॥ २६ ॥ कूर्मान्ककटकान् क्रान्मकरांश्छिन्नुशुकानपि ॥ नदीष्वप्यतयद्राजन्मघवालोकपूजितः ॥ २७ ॥ हिरण्यान्यातिता नृद्वामत्स्यान्मकरकच्छपान् ॥ सहस्रशोथशतशस्ततोऽस्म्यदयोतिथिः ॥ २८ ॥ तद्द्विरण्यमपर्यंतमावृतं कुरुजांगले ॥ ईजानो वितथेयज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् ॥ २९ ॥ सचेन्ममारसं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३० ॥ अदक्षिणमयज्वानं चेत्यसंशाम्य माशुचः ॥ अंगं बृहद्रथं चैव मृतं संजय श्रुश्रुम ॥ ३१ ॥ यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ सहस्रं च सहस्राणां कन्याहेमपरिष्कृताः ॥ ३२ ॥ ईजानो वितथेयज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्भिनां ॥ ३३ ॥

वरीयसि आविक्षितस्येति ॥ २२ ॥ अत्यरिच्यंतं भ्योयाः दक्षिणादत्तास्तास्तैर्वोदुमशक्या जाता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ चतुर्भद्रतरः चत्वारिधर्वज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानि मद्राण्यस्मिन्सचतुर्भद्रः त्वया अवधिभूतेन त्वन्तो विद्यते चतुर्भद्र इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ चेत्येवमेव ब्राह्मणं ज्ञानं चेत्यर्थः संशाम्य ब्राह्मणां तोमवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अवासृजन्मयज्ञार्थमुत्सृष्टवान् ॥ ३२ ॥ अत्यकालयत् दत्तवान् ॥ ३३ ॥

॥ ३३ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ समस्तु अग्निदोमः ॥ ५॥ प्रत्येकं दोमं सप्तसंस्थास्तु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इजानो वितते यज्ञो दक्षिणामत्यकालयत् ॥ शतं शतसहस्राणि वृषाणि हिममालिनां ॥ ३४ ॥ गवांसहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ॥ अंगस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ॥ ३५ ॥ अमाघदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंस्थेषु वै पुरा ॥ ३६ ॥ देवान्मनुष्यान्गंधर्वानत्यरिच्यंत दक्षिणाः ॥ न जातो जनिता नान्यः पुमान्यः संप्रदास्यति ॥ ३७ ॥ यदंगः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ॥ सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ३८ ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ शिविर्मौशीनरंचैव मृतं संजय शुश्रुम ॥ ३९ ॥ यद्दमां पृथिवीं सर्वा चर्मवत्समवेष्टयत् ॥ महतारथघोषेण पृथिवीमनुनादयत् ॥ ४० ॥ एकच्छ्रमं महीचक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ यावदस्य गवाश्च संस्थादारण्यैः पशुभिः सह ॥ ४१ ॥ तावतोऽप्रददौ गाः सशिविरौशीनरोध्वरे ॥ नवोद्वारंधुरंतस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः ॥ ४२ ॥ नभूतं न जविष्यं च सर्वराजसु संजय ॥ अन्यत्रौशीनराच्छैव्याद्राजर्षे रिन्द्रविक्रमात् ॥ ४३ ॥ अदक्षिणमयज्वानं मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४४ ॥ भरतंचैव दौष्यं तिष्ठतं संजय शुश्रुम ॥ शाकुंतलं महात्मानं भूरिद्रवणसंचयं ॥ ४५ ॥ यो बध्वा त्रिशतं चाश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु ॥ सरस्वतीं विंशतिं च गंगामनु चतुर्दश ॥ ४६ ॥ अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ॥ इष्टवान्समहाते जादौष्यंति भरतः पुरा ॥ ४७ ॥ भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ॥ खंमत्या इव बाहुभ्यां नानुगंतुमशक्नुवन् ॥ ४८ ॥ परं सहस्राद्यो वद्वान्हयान्वेदोर्वितत्य च ॥ सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४९ ॥ सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५० ॥ रामं दाशरथिंचैव मृतं संजय शुश्रुम ॥ यो न्वकंपत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानि वौरसान् ॥ ५१ ॥ विधवायस्य विषयेनानाथाः कांश्च नाभवन् ॥ स देवासीत्पितृसमो रामो राज्यं दन्वशात् ॥ ५२ ॥ कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि समपादयत् ॥ नित्यं सुभिसंमेवांसो द्रामेराज्यं प्रशासति ॥ ५३ ॥ प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नान्यथा पावको दहत् ॥ रुजाभयं न तत्रासौ द्रामेराज्यं प्रशासति ॥ ५४ ॥ आसन् वर्षसहस्रिण्यस्तथा वर्षसहस्रकाः ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्थारामेराज्यं प्रशासति ॥ ५५ ॥

भरतस्य महाकर्मनपूर्वेनापरे जनाः दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नो दापुः पंचमानवा इति श्रुतेरर्थं संगृह्णाति भरतस्येति ॥ ४८ ॥ वद्वान्हयानिति पाठः वद्वंसंख्याविशेषः अर्बुदपर्यायः यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा वद्वशोगा विभेजिरे इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वर्षसहस्रिण्यः स्त्रियः वर्षसहस्रकाः पुरुषाः ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ द्रोणदुषाः द्रोणपरिमितक्षीरदुहंतिताः द्रोणः कलशइत्येके ॥ ५८ ॥ जाह्नव्यान्स्तुत्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यन्ये निर्मलान् अवारितद्वारान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ चतुर्भुजः चतुरश्राः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उपद्वरेसमीपे अंके ऊरौ निषसाद आसां चके तस्मद्योगात्सा उर्वशी ऊरावासोयस्याः सा इतियोगात् ऊर्वसीत्यपेक्षिते हस्त्वर्णविपर्ययपुषोदरादित्वात्त्रेयः

नान्योन्येन विवादो भूत्स्त्रीणामपि कुतो नृणां ॥ धर्मनित्याः प्रजाश्वासनरामेराज्यं प्रशासति ॥ ५६ ॥ संतुष्टाः सर्वसिद्धार्थानिर्भयाः स्वैरचारिणः ॥ नरीः सत्यव्रता
श्वासनरामेराज्यं प्रशासति ॥ ५७ ॥ नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपानिरुपद्रवाः ॥ सर्वा द्रोणदुषागावोरामेराज्यं प्रशासति ॥ ५८ ॥ सचतुर्दशवर्षाणि वने प्रोष्य महा
तपाः ॥ दशाश्वमेधान् जाह्नव्यमनाजहार निर्गलान् ॥ ५९ ॥ युवाश्यामोलोहिताक्षो मातंग इव यूथपः ॥ आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कंधो महाभुजः ॥ ६० ॥ दशव
र्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वारामो राज्यमकारयत् ॥ ६१ ॥ सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुतप्यथाः
॥ ६२ ॥ भगीरथं च राजानं मृतं संजयशुश्रुम ॥ यस्यैन्द्रो वितते यज्ञे सोमपीत्वामदोक्तः ॥ ६३ ॥ असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः ॥ अजयद्वाहुवीर्येण भ
गवान्पाकशांसनः ॥ ६४ ॥ यः सहस्रं सहस्राणां कन्याहेमविभूषिताः ॥ ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६५ ॥ सर्वारथगताः कन्यारथाः सर्वे चतुर्यु
जः ॥ शतं शतरयेनागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ६६ ॥ सहस्रमश्वैकैकं हस्तिनं पृष्ठतो न्वयुः ॥ गवांसहस्रमश्वेष्वे सहस्रं गव्यजाविकं ॥ ६७ ॥ उपद्वरे निवसतो य
स्यांके निषसाद ह ॥ गंगाभागीरथी तस्मादुर्वशी चाभवत्पुरा ॥ ६८ ॥ भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुं यजमानं भगीरथं ॥ त्रिलोकपथगा गंगादुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६९ ॥
सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७० ॥ दिलीपं च महात्मानं मृतं संजयशुश्रुम ॥ यस्य कर्माणि भूरीणि कथयंति हि
जातयः ॥ ७१ ॥ अहमां वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ददौ तस्मिन् महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ७२ ॥ यस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः ॥ सहस्रं वार
णान् हेमां दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७३ ॥ यस्य यज्ञे महानासी द्यूपः श्रीमान्हिरण्यमयः ॥ तदेवाः कर्मकुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपाश्रयन् ॥ ७४ ॥ चषाले यस्य सौवर्णेन
स्मिन् सुपेहिरण्यये ॥ तद्वृत्तुर्देवगंधर्वाः षट्सहस्राणि स तथा ॥ ७५ ॥ अवा दयत्तत्र वीणां मध्ये विश्रावसुः स्वयं ॥ सर्वभूतान्यमन्यंत मम वादयतीत्ययं ॥ ७६ ॥ ए
तद्वाज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ॥ यस्येभा हेमसंलब्धाः पथिमत्ताः स्मशेरते ॥ ७७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सप्तशतस्य वरानुसारेणावा दयवितिसंबंधः ॥ ७८ ॥ सप्तशतस्य वरानुसारेणावा दयवितिसंबंधः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

शतधन्वानंशतंअनंतानसहतेधनुस्यतंशतधन्वानं मर्ध्यमपदेलापीसमोसः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ पृषदाज्यं दधि मिश्रमाज्यं कस्यचिदर्थे पुत्रोत्पादनाय निर्मितं युवनाश्वेन पीतं तरेतोरुधिरयो गंविनापि
तदुदरे गमो भवत् सपितुः पार्श्वं भित्वा निःसारितो देवैरित्याख्यायिकार्थोऽत्र सूचितः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अन्धाणैकेन शतं पलानि व्यवर्धत द्वादशशमो द्वादशवर्षे तु स्यः द्वादशशतपलतुलितो वा भवत् एतावाने

राजानं शतधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनं ॥ येषश्चान्सुमहात्मानं ते पि स्वर्गजितो नराः ॥ ७८ ॥ त्रयः शब्दान जीर्यंते दिलीपस्य निवेशने ॥ स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दी
यतामिति वै त्रयः ॥ ७९ ॥ सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८० ॥ मां धातारं यौवनाश्वं सृजय शुश्रुम ॥ यदेवा
मरुतो गर्भपितुः पार्श्वं दपाहरन् ॥ ८१ ॥ समृद्धायुवनाश्वस्य जठरे यामहात्मनः ॥ पृषदाज्यो द्रवः श्रीमांश्चिलोकविजयी नृपः ॥ ८२ ॥ यद्वस्त्रापितुरुत्संगेशयानं
देवरूपिणं ॥ अन्योन्यमब्रुवन् देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ८३ ॥ मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रो याभ्युपपद्यत ॥ मां धातेति ततस्तस्य नाम च केशतक्रतुः ॥ ८४ ॥ तत
स्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ॥ तस्यास्य यौवनाश्वस्य पाणि र्निद्रस्य चास्त्रवत् ॥ ८५ ॥ तं पि वन्याणि मिद्रस्य शतमन्हाव्यवर्धत ॥ स आसीद् द्वादशशमो द्वादशा
हेनपार्थिवः ॥ ८६ ॥ तमिमं पृथिवी सर्वा एकान्हा समपद्यत ॥ धर्मात्मानं महात्मानं गूरुमिन्द्रमभ्युधि ॥ ८७ ॥ यथांगारं तु नृपतिं मरुत्तमसितं गयं ॥ अंगं बृहद्रथं
चैव मां धाता समरेजयत् ॥ ८८ ॥ यौवनाश्वो यदांगारं समरे प्रत्ययुध्यत ॥ विस्फारयन्तु पौदवाद्यो रभेदीति मे निर ॥ ८९ ॥ यत्र सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतिनिष्ठति ॥
सर्वत यौवनाश्वस्य मां धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ९० ॥ अश्वमेधशतेनेष्ट्वाराजसूयशतेन च ॥ अददद्रोहितात्मस्यान्वाहणेभ्यो विगां पते ॥ ९१ ॥ हरण्यानयो जनो
स्ते धानाय तान्दशयोजनं ॥ अनिरिक्ता न्हि जातिभ्यो व्यभजंस्त्वि तरेजनाः ॥ ९२ ॥ सचेन्ममारस्तं जयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुतप्यथाः
॥ ९३ ॥ ययातिनाहुपंचैव सृजय शुश्रुम ॥ यद्वमां पृथिवीं कृत्स्नां विजित्य संहसागरां ॥ ९४ ॥ शम्यापातेनाभ्यतीयाद्देदीभिश्चित्रयन्महीम् ॥ ईजानः क्रतुभि
र्मुख्यैः पर्यगच्छद्गुं धरां ॥ ९५ ॥ इव्वाक्रतुमहमेणवां जपयशतेन च ॥ तर्पयामास विप्रैर्द्रांश्चिभिः कांचनपर्वतैः ॥ ९६ ॥ व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैते यदानवां
न ॥ व्यभजं पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ९७ ॥ अंत्ये पु पुत्रान्नि विप्ययदुदुह्युपुगेगमान ॥ पृंराज्येभिपिच्यथसदारः प्राविशदन् ॥ ९८ ॥

वप्रायेण पकस्यं पुंस्त्वस्य भागे भवति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अजेदिजिन्ना ॥ ८९ ॥ ९० ॥ मस्यान्तु हरण्यानि तिमं वंधः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ शम्यास्थूलबुधः काठदंडः स बलवताक्षिप्तं यावद्दृग्पतेत्तावान्देशः
शम्यापातः तावन्तरेण पुरः पुरोयज्ञवेदी कुवाणो वसुंधरां पर्यगच्छन् परित्यज्य समुद्रतीरं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ व्यभजन्पुत्रेभ्यो दत्तवान् ॥ ९७ ॥ यदुदुह्युपुगुत्सुर्वसुश्चतानयदुदुह्युपुगेगमान ॥ ९८ ॥

॥ १९॥ १०० ॥ वाजिनायज्वनाराज्ञांसहस्रब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणानामातिथ्यार्थं अयुतयोजितवान् नृपान्दास्येयोजितवानित्यर्थः ॥ १०१ ॥ दक्षिणाः दाक्ष्ययुक्ताः ॥ १०२ ॥ सर्वराजामोवरोषयज्ञेषुविप्रदा-
स्यकुर्वाणा अश्वमेधफलभागित्वात्तयाजिनः संतः अंवरीषमाहान्यादक्षिणायनं अनुपश्वात् अयुर्गताः उत्तरायणमार्गेण हिरण्यगर्भलोकं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ शशविंदवाः शशविं-

सचेन्ममारस्तंजयंचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११ ॥ अंवरीपंचनाभागं मृतं सृजय शुश्रुम ॥ यंप्रजावत्रिरेपुण्यंगोभारं नृपसत्त-
मं ॥ १०० ॥ यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनां ॥ इंजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः ॥ १०१ ॥ नैतत्पूर्वे जनाश्च कुर्नं करिष्यंति चापरे ॥ इत्यंवरीपं-
नाभागिमन्वमोदंतदक्षिणाः ॥ १०२ ॥ शतराजसहस्राणि शतराजशतानि च ॥ सर्वेश्वमेधैरीजानास्ते न्वयुर्दक्षिणायनं ॥ १०३ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतर-
स्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १०४ ॥ शशविंदुं चैत्ररयं मृतं शुश्रुम सृजय ॥ यस्य भार्या सहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ १०५ ॥ सहस्रं तु सह-
स्राणां यस्यासन् शशविंदवाः ॥ हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ १०६ ॥ शतं कन्याराजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः ॥ कन्यां कन्यां शतं नागानां नागं श-
तरयाः ॥ १०७ ॥ रथेरथेशतं चाश्वदेशजा हेममालिनः ॥ अश्वे अश्वेशतं गावोगवांतद्वदजाविकं ॥ १०८ ॥ एतद्धनमपर्यंतमश्वमेधे महामखे ॥ शशविंदुर्-
हाराजब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् ॥ १०९ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११० ॥ गयंचामूर्तरयसं मृतं शुश्रुम सृ-
जय ॥ यः सवर्षशतराजां ह्रुतशिष्टाशनो भवत् ॥ १११ ॥ यस्मै वक्त्रिर्वरं प्रादात्ततो वब्रे वरान् गयः ॥ ददतो योक्षयं वित्तं धर्मैश्च द्वाचवर्धतां ॥ ११२ ॥ मनो मे रम-
तां सत्ये त्वत्प्रसादाद्भुताशन ॥ लेभे च कामांस्तान्सर्वान्यावकमदिति नः श्रुतं ॥ ११३ ॥ दर्शं च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ॥ अयजद्द्वयमेधेन सहस्रं परिवत्स-
रान् ॥ ११४ ॥ शतं गवांसहस्राणि शतमश्वतराणि च ॥ उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ११५ ॥ तर्पयामास सोमेन देवान्वित्तैर्द्विजानपि ॥ पितृन् स्व-
धाभिः कामैश्च स्त्रियः सपुरुषर्षभ ॥ ११६ ॥ सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायतां ॥ दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधे महामक्रतौ ॥ ११७ ॥ आयावत्यः सिकताराजन्गं
गायां पुरुषर्षभ ॥ तावती रेवगाः प्रादादामूर्तरयसो गयः ॥ ११८ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११९ ॥

दोः पुत्राः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ददतो दानं कुर्वतः अयः सुवर्णं तदेव वित्तं अक्षयंसन् वर्धनां मेक्षयमिति पाठस्त्वनार्षः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥
व्यामं व्यायत हस्तप्रमाणं पंचहस्तोन्मितं दशव्यामां पंचाशद्विस्तारं द्विरायतां शतहस्तदीर्घां ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

॥ १२० ॥ १२१ ॥ उपातिष्ठंतपितृकार्येमानियोजयमानियोजयेति ॥ १२२ ॥ तेषामारितानांपशूनांचर्मराशेः उत्कृष्टात्सारद्रवात् ॥ १२३ ॥ तुभ्यमिति निष्कंनिष्कशतं शतंतुभ्यंशतंतुभ्यमितिस्मैव
 प्रनाम्यतीतिमंत्रवर्णात् तुभ्यंनिष्कशतंददामीतिकोशंत्येवद्विजाः ननुकश्चिद्गृह्णाति ॥ १२४ ॥ सहस्रंतुभ्यमित्युक्त्वातुब्राह्मणान्प्रतियहीतृन्प्रपद्यतेप्रामोति ॥ १२५ ॥ पिठराणिविततमुखानिदारुपात्राणि
 रंतिदेवंचसांरुत्यंमृतंस्तंजयशुश्रुम ॥ सम्यगाराध्ययःशक्रादरंलेभेमहातपाः ॥ १२० ॥ अन्नंचनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि ॥ श्रद्धाचनोमाव्यगमंन्माचया
 चिष्मकंचन ॥ १२१ ॥ उपातिष्ठंतपशवःस्वयंतंसंशितव्रतं ॥ ग्राम्यारण्यामहात्मानंरंतिदेवंयशस्विनं ॥ १२२ ॥ महानदीचर्मराशेरुत्कृष्टात्ससृजेयतः ॥ ततश्च
 मण्वतीत्येवंचिंस्यातासामहानदी ॥ १२३ ॥ ब्राह्मणेभ्योददौनिष्कान्सदसिप्रततेनृपः ॥ तुभ्यंनिष्कंतुभ्यंनिष्कमितिकोशंतिवैद्विजाः ॥ १२४ ॥ सहस्रंतुभ्यमि
 त्युक्त्वाब्राह्मणान्संप्रपद्यते ॥ अन्वाहार्योपकरणंद्रव्योपकरणंचयत् ॥ १२५ ॥ घटाःपात्र्यःकटाहानिस्थाल्यश्चपिठराणिच ॥ नासीत्किंचिदसौवर्णंरंतिदेवस्य
 धीमतः ॥ १२६ ॥ सांरुतेरंतिदेवस्ययांरात्रिमवसन्गृहे ॥ आलभ्यंतशतंगावःसहस्राणिचविंशतिः ॥ १२७ ॥ तत्रस्मसूदाःकोशंतिमुमृष्टमणिकुंडलाः ॥
 सूपंभूयिष्ठमश्रीध्वंनाद्यमांसंयथापुरा ॥ १२८ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२९ ॥ मगरंचमहात्मानंमृ
 तंशुश्रुमस्तंजय ॥ ऐक्ष्वाकंपुरुषव्याघ्रमतिमानुपविक्रमं ॥ १३० ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणियंयांतमनुजग्मिरे ॥ नक्षत्रराजंवर्षतिव्यभ्रेज्योतिर्गणाइव ॥ १३१ ॥ ए
 कच्छत्रामहीयस्यप्रतापादभवत्पुरा ॥ योश्चमेधसहस्रेणतर्पयामासदेवताः ॥ १३२ ॥ यःप्रादात्कनकस्नंभंप्रासादंसर्वकांचनं ॥ पूर्णंश्चदलाक्षीणांस्त्रीणांशय
 नसंकुलं ॥ १३३ ॥ द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यःकामांश्चविविधान्वहून् ॥ यस्यादेशेनतद्वित्तंव्यभजंतद्विजातयः ॥ १३४ ॥ खानयामाभयःकोपात्पृथिवींसागरां
 कितां ॥ यस्यनाम्नासमुद्रश्चसागरत्वमुपांगतः ॥ १३५ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६ ॥ राजानंचपृ
 थुंवैन्यंमृतंशुश्रुमस्तंजय ॥ यमभ्यषिंचन्संभूयमंहारण्येमहर्षयः ॥ १३७ ॥ प्रययिष्यतिवैलोकान्पृथुरित्येवशब्दितः ॥ क्षताद्योवैत्रायतीतिसतस्मात्क्षत्रियः
 स्मृतः ॥ १३८ ॥ पृथुंवैन्यंप्रजाद्वारक्तास्मंतियदब्रुवन् ॥ ततोराजेतिनामास्यअनुरागादजायत ॥ १३९ ॥

॥ १२६ ॥ १२७ ॥ नाद्यमांसंपशुमात्रोपयोगस्यप्रागुक्तत्वात् ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ऐक्ष्वाकंइक्ष्वाकुवंशजं ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ अदेशेनआज्ञयानद्वित्तंस्वर्णप्रासादरूपं ॥ १३४ ॥
 ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ वैन्यंवेनपुत्रं महारण्येदंङ्कारण्ये ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

पुटकेपुटकेपत्रेपत्रेइतिप्राञ्चः ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ त्रिनलोत्सेधान् नल्वः किष्कुचतुःशतमितिपाठंप्रकल्प्यव्याख्यायते प्राचीनैः वस्तुतस्तुनलइत्यत्रच्छांदसोवर्णलोपः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ विप्रलम्भं

अरुष्टपच्यापृथिवीपुटकेपुटकेमधु ॥ सर्वादोणदुघागावोवैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ १४० ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्थामनुप्याअकुतोभयाः ॥ यथाभिकाममवसन्
क्षेत्रेपुचगृहेपुच ॥ १४१ ॥ आपस्तस्तंभिरचास्यसमुद्रमभियास्यतः ॥ सरितश्चानुदीर्यतध्वजभंगश्चनाभवत् ॥ १४२ ॥ हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधात्पर्वतानेकविंश
तिं ॥ ब्राह्मणेभ्योददौराजायोश्चमेधेमहामखे ॥ १४३ ॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १४४ ॥ किंवातूष्णींध्या
यसेस्तंजयत्वंनमेराजन्वाचमिमांशृणोपि ॥ नत्वेन्मोघंविप्रलम्भंमेदंपथ्यंमुमूर्षोरिवसुप्रयुक्तं ॥ १४५ ॥ स्तंजयउवाच शृणोमितेनारदवाचमेनांवि
चित्रार्थीस्त्वजमिवपुण्यगंधां ॥ राजर्षीणांपुण्यकृतांमहात्मनांकीर्त्यायुक्तानांशांकनिर्नाशनार्थां ॥ १४६ ॥ नतेमोघंविप्रलम्भंमहर्षेदृष्ट्वैवाहंनारदत्वांविशोकः ॥
शुश्रूषेतेवचनंब्रह्मवादिन्नतेतृप्याम्यमृतस्येवपानात् ॥ १४७ ॥ अमोघदर्शिन्ममचेत्प्रसादंसंतापदग्धस्यविभोप्रकुर्याः ॥ सुतस्यसंजीवनमद्यमेस्यात्तवप्रसा
दात्सुतसंगमश्च ॥ १४८ ॥ नारदउवाच यस्तेपुत्रोगमितोयंविजातःस्वर्णप्रीवीयमदात्पर्वतस्ते ॥ पुनस्तुतेपुत्रमहंददामिहिरण्यनाभंवर्षसहस्रिणंच
॥ १४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०रा०षोडशराजापास्यानेएकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच सकथंकांचनप्रीवीस्तं
जयस्यसुतोभवत् ॥ पर्वतैनकिमर्थंवादत्तस्तेनममारच ॥ १ ॥ यदावर्षसहस्रायुस्तदाभवतिमानवः ॥ कथमप्राप्तकौमारःस्तंजयस्यसुतोमृतः ॥ २ ॥ उताहोनांम
मात्रं वैसुवर्णप्रीविनोभवत् ॥ कथंवाकांचनप्रीवीत्येतदिच्छामिवेदितुं ॥ ३ ॥ श्रीरुष्णउवाच अत्रतेवर्णयिष्यामियथावृत्तंजनेश्वर ॥ नारदःपर्वतश्चैव
द्वावृषीलोकसत्तमौ ॥ ४ ॥ मातुलोभाग्निनेयश्चदेवलोकादिहागतौ ॥ विहर्तुकामौसंप्रीत्यामानुपेपुपुराविभो ॥ ५ ॥ हविःपवित्रभोज्येनदेवभोज्येनचैवहि ॥ ना
रदोमातुलश्चैवभाग्निनेयश्चपर्वतः ॥ ६ ॥ तावुभौतंपसोपेताववनीतलचारिणौ ॥ भुंजानौमानुपान्भागान्यथावत्पर्यधावतां ॥ ७ ॥ प्रीतिमंतौमुदायुक्तौसमयं
चैवचक्रतुः ॥ योभवेद्भुदिसंकल्पःशुभोवायदिवाऽशुभः ॥ ८ ॥ अन्योन्यस्यचआस्येयोमृषाशापोन्यथाभवेत् ॥ तौतथेतिप्रतिज्ञायमहर्षीलोकपूजितौ ॥ ९ ॥

विप्रलपितं ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ विशोकोजातइतिशेषः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ गमितःमृतः विजातःगुणवान् ॥ १४९ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७३ ॥
सइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हविःपवित्रभोज्येनशाल्यन्नेनदेवभोज्येनघृतेनताभ्यांविहर्तुकामावितिसंबन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ प्रगुणीभव अनुकूलोभव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुकुमारीनाम्ना सौम्यं उत्तमं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रवर्ततं प्रवर्तमानं ॥ २२ ॥ तेषां ॥ २३ ॥ २४ ॥
 संजयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ आवां भवति वत्स्यावः कंचित्कालं हितायते ॥ १० ॥ यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणीभव ॥ तथेति कृत्वा राजा तौ स
 लृत्योपचचारह ॥ ११ ॥ ततः कदाचित्तौ राजामहात्मानौ तपोधनौ ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ १२ ॥ एकैव मम कन्यैषा युवां परिचरिष्यति ॥ दर्श
 नीयानवघ्रां गीशीलवत्तसमाहिता ॥ १३ ॥ सुकुमारी कुमारी च पद्मकिंजल्कसुप्रभा ॥ परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशासतां ॥ १४ ॥ कन्ये विप्रावुपचरेदं
 ववत्पितृवच्चहं ॥ सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरंधर्मचारिणी ॥ १५ ॥ यथानिदेशं राज्ञस्तौ सलृत्योपचचारह ॥ तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ॥ १६ ॥ नार
 दं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्यपद्यत ॥ वदधे हिततस्तस्य हृदिकामो महात्मनः ॥ १७ ॥ यथाशुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चंद्रमाः शनैः ॥ न च तं भागिनेयाय पर्वताय महा
 त्मने ॥ १८ ॥ शशं सहृच्छयं तीव्रं ब्रीडमानः स धर्मवित् ॥ तपसा चेंगितैश्चैव पर्वतोऽथ बुबोधतं ॥ १९ ॥ कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापै नंततो भृशं ॥ कृत्वा समयमव्यग्रो
 भवान्वै सहितो मया ॥ २० ॥ यो भवेद्भृदिसंकल्पः शुभो वा यदि वा शुभः ॥ अन्योन्यस्य स आस्थेय इति तद्वै मृपाकृतं ॥ २१ ॥ भवता वचनं ब्रह्मं स्मादेपशाम्य
 हं ॥ न हि कामं प्रवर्ततं भवानाचष्टमेपुरा ॥ २२ ॥ सुकुमार्यां कुमायंति तस्मादेपशाम्य हं ॥ ब्रह्मचारी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ॥ २३ ॥ अकार्षीः समयं
 भ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ शप्स्येतस्मात्सुसंकुद्धो भवंतं तं निबोध मे ॥ २४ ॥ सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ वानरं चैव ते रूपं विवाहात्प्रभृतिप्रभो
 ॥ २५ ॥ संद्रक्ष्यंति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाशनं ॥ सतद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा ॥ २६ ॥ अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं समातुलः ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण स
 त्येन च दं मे न च ॥ २७ ॥ युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च न वै स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ तौ तु शम्भवां भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ॥ २८ ॥ प्रतिजग्मतु रन्योन्यं क्रुद्धा विवगजोत्तमौ ॥
 पर्वतः पृथिवीं कृत्वा विचचार महामतिः ॥ २९ ॥ पूज्यमानो यथान्यायं तेजसां स्वेन भारत ॥ अथ तामलभत् कन्यां नारदः संजयात्मजां ॥ ३० ॥ धर्मेऽपि प्रवरः सु
 कुमारीमनिदितां ॥ सा तु कन्या यथाशापं नारदं तददर्शहं ॥ ३१ ॥ पाणिग्रहणं मंत्राणां नयोगादेव नारदं ॥ सुकुमारी च देवर्षि वानरं प्रतिमाननं ॥ ३२ ॥ नैवा
 वमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ॥ ३३ ॥ देवं मुनिं वायवं वापति त्वेति वत्सला ॥ ततः कदाचिद्भगवांस्त्वपर्वतो नुच
 चारह ॥ ३४ ॥ वनं विरहितं किंचित्तत्रापश्यत्स नारदं ॥ ततो भिवाद्यप्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ॥ ३५ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भवान्प्रसादं कुरुतास्वर्गादिशायमेप्रभो ॥ तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तथा ॥ ३६ ॥ कृतांजलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयं ॥ त्वया हं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ॥ अद्य प्रभृतिवैवासंस्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ॥ ३८ ॥ तव नैतद्विषदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ॥ निवर्तयेतां तौ शापाव न्योन्येन तदामुनी ॥ ३९ ॥ श्रीसमृद्धंतदा दृष्ट्वा नारदं देव रूपिणं ॥ सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभि शंकया ॥ ४० ॥ तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवंती मनिदितां ॥ अब्रवीत्तव भर्ते पनात्र कार्या विचारणा ॥ ४१ ॥ ऋषिः परमधर्मात्मानारदो भगवान्प्रभुः ॥ तवैवाभेद्यद्वयो माते भूदत्र संशयः ॥ ४२ ॥ सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ॥ शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता ॥ पर्वतो थयं यौ स्वर्गं नारदो भ्यगमद्ब्रह्म ॥ ४३ ॥ वासुदेव उवाच प्रत्यक्षकर्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः ॥ एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथा वृत्तं नरोत्तम ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० रा० नारदपर्वतोपाख्याने त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७३ ॥

वैशंपायन उवाच ततो राजा पांडु सुतो नारदं प्रत्यभाषत ॥ भगवज्ज्ञोतुमिच्छामि सुवर्णप्रीतिसंभवं ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तु स मुनिर्धर्मराजेन नारदः ॥ आचक्षे यथा वृत्तं सुवर्णप्रीतिं प्रति ॥ २ ॥ नारद उवाच एवमेतन्महाबाहो यथायं केशवो ब्रवीत् ॥ कार्यस्यास्य तु यच्छेपं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ३ ॥ अहं च पर्वतश्चैव स्वस्तीयो मे महामुनिः ॥ वस्तुकामावभिगतौ स्तंजयं जयतां वरं ॥ ४ ॥ तत्रावां पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोस्य वैश्मनि ॥ ५ ॥ व्यतिक्रान्ता सुवर्षा सुसमये गमनस्य च ॥ पर्वतो मामुवाचे दंकाले वचनमर्थवत् ॥ ६ ॥ आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ ॥ उपितौ समये ब्रह्मंस्तद्विचिंतयसं प्रतं ॥ ७ ॥ ततो ह मब्रुवं राजन् पर्वतं शुभदर्शनं ॥ सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिने योपपद्यते ॥ ८ ॥ वरेण च्छंघतां राजालभतां यद्यदिच्छति ॥ आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ९ ॥ तत आहूय राजानं स्तंजयं जयतां वरं ॥ पर्वतो नुमतो वाक्यमुवाच कुरुपुंगव ॥ १० ॥ प्रीतौ स्वनृपसत्कारैर्भवदार्जवसंभृतैः ॥ आवामभ्यनुज्ञातो वरं नृवरचिंतय ॥ ११ ॥ देवानामविहिंसायां न भवेन्मानुषक्षयं ॥ तद्ब्रह्मण महाराज पूजार्हो नौमतो भवान् ॥ १२ ॥ स्तंजय उवाच प्रीतौ भवंतौ यदि मे कृतमेतावताममं ॥ एष एव परोलाभो निर्वर्त्तो मे महाफलः ॥ १३ ॥ तमेवं वादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ॥ वृणीष्व राजन्संकल्पं यत्ते हृदि चिरं स्थितं ॥ १४ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सांप्रतं कल्याणं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ देवानामिति येन देवपीडामनुष्यक्षयश्च न भवति तत्तादृशं वरं गृहाणेति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सृजयउवाच अभीष्मामिसुतंवीरवीर्यवंतं दृढव्रतं ॥ आयुष्मंतं महाभागं देवराजसमद्युतिं ॥ १५ ॥ पर्वतउवाच भविष्यत्येते कामो न त्वायुष्मान् भविष्यति ॥ देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पोऽत्येते हृदि ॥ १६ ॥ स्यातः सुवर्णं पूर्वातीति पुत्रस्तव भविष्यति ॥ रक्ष्यश्च देवराजास्तदेवराजसमद्युतिः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा सृजयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ॥ प्रसादयामास तद्गानैतदेवं भवेदिति ॥ १८ ॥ आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसामुने ॥ न च तं पर्वतः किंचिदुवाचेंद्रव्यपेक्षया ॥ १९ ॥ तमहं नृपतिं दीनमब्रुवन्पुनरेव च ॥ स्मर्तव्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं ॥ २० ॥ अहं ते दयितं पुत्रं प्रेत राजवशंगतं ॥ पुनर्दास्यामि तद्रूपं माशुचः पृथिवीपते ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातोऽस्वो यथेप्सितं ॥ सृजयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमंदिरं ॥ २२ ॥ सृजयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ॥ जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३ ॥ वदथे स यथाकालं सरसीव महोत्पलं ॥ बभूव कांचनं पूर्वाय यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ २४ ॥ तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम ॥ ब्रुवन्नेतच्च देवं द्रोवरदानं महर्षितः ॥ २५ ॥ ततः स्वाभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ॥ कुमारस्यांतरप्रेक्षी बभूव बलवत्त्रहा ॥ २६ ॥ चादयामास तद्वज्रं दिव्यास्त्रं मूर्तिमस्थितं ॥ व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥ २७ ॥ प्रवृद्धः किल वीर्येण मामेयोऽभिभविष्यति ॥ सृजयस्य सुतो वज्रयथैतं पर्वतो ब्रवीत् ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरंजयः ॥ कुमारमंतरप्रेक्षानित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९ ॥ सृजयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिं ॥ तृष्टः सांतः पुरो राजा वमनित्यो बभूव ह ॥ ३० ॥ ततो भागीरथी तीरे कदाचिन्निर्जने वने ॥ धात्री द्वितीयो वालः सक्रीडार्थं पर्यधावत ॥ ३१ ॥ पंचवर्षकदेगी यो वालो नागेंद्रविक्रमः ॥ सहस्रोत्पतितं व्याघ्रमास सादमहाबलं ॥ ३२ ॥ संवालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृरात्मजः ॥ व्यसुः परातमे दिन्यांततो धात्रीविचुक्रुशे ॥ ३३ ॥ हत्वा तुराजपुत्रं स तत्रैवांतरधीयत ॥ शार्दूलो देवराजस्य मायया तर्हितस्तदा ॥ ३४ ॥ धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्तवन् ॥ अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ३५ ॥ सददर्शशयानंतंगता सुप्तो तशोणितं ॥ कुमारं विगतानंदं निशाकरमिव च्युतं ॥ ३६ ॥ स तमुत्संगमारोप्य परिपीडितमानसः ॥ पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेव यदा तुरः ॥ ३७ ॥ ततस्तामातरस्तस्य रुदत्यः शोककर्षिताः ॥ अभ्यधावंत तं देशं यत्र राजा स सृजयः ॥ ३८ ॥ ततः सराजा स स्मारमामेव गतमानसः ॥ तदा हंचितं न ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनं ॥ ३९ ॥ मयैतानि च वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ॥ यानिते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति शांतिपर्वणि रा० नैलकंठीये भारत भावदीपे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥ तूष्णींभूतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्तस्माद्धर्मं अनुतिष्ठस्व
पदं पालयेति च संबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शांतयितमारयेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मेमादं हंतित्वादयं पंचंति शरीरं शोषयंति ॥ ११ ॥ मया बहवो घातिता इत्युक्तं तत्किं हननक्रियायां तव प्रयोज्यकर्तुं
संजीवितश्चापि पुनर्वासवानुमते तदा ॥ भवितव्यं तथा तच्च न तच्छ्रुत्वा मतो न्यथा ॥ ४१ ॥ तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णप्रीवीमहायशाः ॥ चित्तं प्रसादयामास पितुर्मा
तु श्रव्यं वान् ॥ ४२ ॥ कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप ॥ वर्षाणां शतमेकं च सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ४३ ॥ तत ईजे महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ तर्पयामास देवां
श्रुपितुं श्रैव महाद्युतिः ॥ ४४ ॥ उत्पाद्य च बहून्पुत्रान् कुलसंतानकारिणः ॥ कालेन महाराजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५ ॥ सत्वं राजेन्द्र संजातं शोकमेनं निवर्तय ॥
यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ४६ ॥ पितृपैतामहं राज्यामास्थाय धुरमुदह ॥ इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते
शांतिप० रा० स्वर्णप्री विसंभवोपाख्याने एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच तूष्णींभूतं तुराजानं शोचमानं युधिष्ठिरं ॥ तपस्वी ध
र्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनो ब्रवीत् ॥ १ ॥ व्यास उवाच प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ॥ धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तिनः ॥ २ ॥ अनुति
ष्ठस्व तद्राज न्यत्तपैतामहं पदं ॥ ब्राह्मणेषु तपोधर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥ ३ ॥ तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतर्षभ ॥ तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता
॥ ४ ॥ यः स्वयं प्रतिहंति स्म शासनं विषये रतः ॥ स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥ ५ ॥ प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः ॥ भृत्यो वायदिवा पुत्र
स्तपस्वी वाथ कश्चन ॥ ६ ॥ पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेच्छातयीत वा ॥ अतो न्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषं ॥ ७ ॥ धर्मं विनश्यमानं हियो न रक्षेत्स धर्म
हा ॥ ते त्वया धर्महंतारो निहताः स पदानुगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पांडव ॥ राजा हि हन्यादद्याच्च प्रजारक्षेच्च धर्मतः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच न
ते भिशंकेष्वच न यद्वीपितपोधन ॥ अपरोक्षो हिते धर्मः सर्वधर्मविदां वर ॥ १० ॥ मया त्ववध्या बहवो घातिता राज्याकारणात् ॥ तानि कर्माणि मे ब्रह्मन् दहंति च प
चंति च ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वा पि भारत ॥ हठा वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतं ॥ १२ ॥ ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधु च भा
रत ॥ कुरुते पुरुषः कर्मफलमीश्वरगामितत् ॥ १३ ॥ यथा हि पुरुषश्छिंद्याद्दक्षं परशुना वने ॥ छेतुरेव भवेत्पापं परशोर्न क्रयं च न ॥ १४ ॥

त्वं प्रयोजककर्तृत्वं बाबध्यस्य च कर्मत्वं बाबाकृतकर्मफलभोक्तृत्वं वेति विकल्पानाह ईश्वर इति ॥ १२ ॥ नाय इत्याह ईश्वरेणेति परशोरिव परप्रयोज्यस्य तव हंतृत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

परप्रयोज्योप्यहंपरशोःप्रयोक्तास्मि नतुपरशुवदचेतनोस्मीतिमपापसंबंधोस्तेवेत्याहाथवेति प्रामुयात्परशोरुपादाता एवंतर्हि येनपरशोर्दंडःशस्त्रंपरशुश्वकृतःतमेवपापंकर्तुंप्रामुयात्तस्यप्रथमप्रयोज्यत्वात्
पुरुषेउपादातरितन्नविद्यतेतस्यजघन्यत्वात् ॥ १५ ॥ नचेति यदिचएतन्नेष्टं एतत्किं यत्अन्येनप्रहर्त्राकृतंपापंतस्यफलंशस्त्रकर्ताआमुयादिति तर्हिजघन्यप्रयोज्येत्वय्यपिपापाभावादीश्वरेएवतन्निवेशय
॥ १६ ॥ अथापीति यदापुरुषएवंकर्तापरईश्वरोनास्तितस्मादपिहेतोस्त्वयाएवच्छ्रुतमेवकृतं ॥ १७ ॥ यतःकश्चिदपिदिष्टंप्रतिअदृष्टस्यप्रतिकूलोभूत्वावश्यंभाविनःकर्मणःसकाशान्ननिवर्तते देवस्यदुर्ल
घ्यत्वादितिभावः ननुदिष्टमपिजन्मान्तरीयःस्वस्थैवापराधइत्याशंक्याह दंडेति पूर्वपूर्वापराधस्यउत्तरोत्तरहेतुत्वमित्यनादित्वादिदानींतनस्यकर्तुर्नापराधोस्तीत्यतःप्राचीनकर्तादंडशस्त्रकृदिवनपर्यनुयोज्यइति

अथवातदुपादानात्प्राप्नुयात्कर्मणःफलं॥ दंडशस्त्रकृतंपापंपुरुषेतन्नविद्यते॥ १५ ॥ नचैतदिष्टंकोतेययदन्येनकृतंफलं॥ प्राप्नुयादितियस्माच्चईश्वरेतन्निवे
शय ॥ १६ ॥ अथापिपुरुषःकर्ताकर्मणोःशुभपापयोः ॥ नपरोविद्यतेतस्मादेवमेतच्छ्रुतं ॥ १७ ॥ नहिकश्चित्कचिद्राजन्दिष्टंप्रतिनिवर्तते ॥ दंडशस्त्रकृतं
पापंपुरुषेतन्नविद्यते ॥ १८ ॥ यदिवामन्यसेराजन्हतमैकंप्रतिष्ठितं ॥ एवमप्यशुभंकर्मनभूतंनभविष्यति ॥ १९ ॥ अथाभिपत्तिर्लोकस्यकर्तव्यापुण्यपापयोः ॥
अभिपन्नमिदंलोकेराज्ञामुद्यतदंडनं ॥ २० ॥ तथापिलोकेकर्माणिसमावर्तंतिभारत ॥ शुभाशुभफलंचैतेप्राप्नुवंतीतिमेमतिः ॥ २१ ॥ एवमप्यशुभंकर्मकर्म
णस्तत्फलात्मकं ॥ त्यजत्वंराजशार्दूलमैवंशोकेमनःकृथाः ॥ २२ ॥ स्वधर्मेवर्तमानस्यसापवादेपिभारत ॥ एवमात्मपरित्यागस्तवराजन्नशोभनः ॥ २३ ॥ वि
हितानिहिकौबैयप्रायश्चित्तानिकर्मणां ॥ शरीरवांस्तानिकुर्यादशरीरःपराभवेत् ॥ २४ ॥ तद्राजन्जीवमानस्त्वंप्रायश्चित्तंकरिष्यसि ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वातुप्रेत्य
तमासिभारत ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिप्रायश्चित्तविधौद्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भावः ॥ १८ ॥ तृतीयपक्षदूषयति प्रतिष्ठितंनिश्चितंयथास्यात्तथायविपुरुषहतंहननक्रियायाःकर्माभूतमेवमन्यसेतर्हिस्वभाववादिनस्तेभूतभाव्यशुभाभावाहृत्यैवशोकइत्यर्थः ॥ १९ ॥ चतुर्थपक्षमाह अथे
ति पुण्यपापयोःसुखदुःखयोः अभिपत्तिरुपपत्तिः कर्तव्यासाचधर्माधर्मावतरेणनघटनेतौचशास्त्रैकगम्यावितिचेद्राज्ञांउद्यतदंडनंउद्धतदमनंलोकेशास्त्रेचोपपन्नतरमित्वर्थः ॥ २० ॥ अत्रशंकतेतथापीति य
द्यप्येवंतथापिलोकेशास्त्रमानेकर्माणिशुभान्यशुभानिचसमापतंतिअवश्यंआयांतिफलंचप्रयच्छंतिअतोममप्रायोपवेशनमेववरमितिभावः ॥ २१ ॥ समाधत्तेएवमिति यस्मात्कर्मणःपापादशुभफलात्मकं
पापप्रवृत्तिरूपंकर्मभवतितत्पापमूलंकर्मत्यज ॥ २२ ॥ सापवादेनियेपिस्वधर्मेस्थितस्यतेआत्मत्यागोनोचितंइत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुतथापिनिश्चयकर्मणःपापंभवतीत्याशंक्याह विहितानीति ॥ २४ ॥ २५ ॥
इतिशांतिपर्वरा०नैलकंठीयेभारतभा०द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

हताः पुत्राश्चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अनन्तकंप्रायश्चित्तैरप्यविनाश्यं ॥ ११ ॥ शरीराणीति ममनुतपएवप्रशस्तमितिनिश्चयोस्ति तथापिआश्रमाणांमध्येविशेषंश्रेष्ठं
उक्तदोषनिवर्तनक्षमंआचक्ष्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृतांतविधिःपरप्राणहरणंतेनसंयुक्ताः स्वापराधेनैवहताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ वस्तुनस्तुतेषामपिस्वातंत्र्यंनान्तीत्याह नत्वमिति पर्यायधर्मेणमरण

युधिष्ठिरउवाच हताःपुत्राश्चपौत्राश्चभ्रातरःपितरस्तथा ॥ श्वशुरागुरवश्चैवमांतुलाश्चपितामहाः ॥ १ ॥ क्षत्रियाश्चमहात्मानःसंवंधिसुहृदस्तथा ॥ वय
स्याभागिनेयाश्चज्ञातयश्चपितामह ॥ २ ॥ बहवश्चमनुष्येन्द्रानानादेशसमागताः ॥ घातिताराज्यलुब्धेनमयैकेनपितामह ॥ ३ ॥ तांस्तादृशानहंहत्वाधर्मनित्या
न्महीक्षितः ॥ असकृत्सोमपान्वीरान्किंप्राप्स्यामितपोधन ॥ ४ ॥ दद्याम्यनिशमघापिचिंतयानःपुनःपुनः ॥ हीनांपार्षिवसिंहैस्तैःश्रीमद्भिःपृथिवीमिमां ॥
॥ ५ ॥ दृष्ट्वाज्ञातिवधंधोरहतांश्चगतशःपरान् ॥ कोटिशश्चनरानन्यान्यरितंप्येपितामह ॥ ६ ॥ कानुतासांवरस्त्रीणामवस्थाद्यभव्यप्यति ॥ विहीनानांतुतनयैः
पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७ ॥ अस्मानंतकरान्घोरान्पांडवान्वृणिसंहतान् ॥ आक्रोशंत्यःरुशादीनाःप्रपतियंतिभूतले ॥ ८ ॥ अपश्यंत्यःपितृभ्रातृन्यतीन्युत्रां
श्चयोपितः ॥ त्यक्त्वाप्राणान्स्त्रियःसर्वांगमिप्यंतियमक्षयं ॥ ९ ॥ वत्सलत्वाद्विजश्रेष्ठतत्रमेनास्ति संशयः ॥ व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधंवयं ॥ १० ॥
यद्वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनंतकं ॥ नरके निपतिष्यामोऽद्य धः शिरस एव ह ॥ ११ ॥ शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोऽग्रेण सत्तम ॥ आश्रमाणां विशेषं न्वमथा
चक्ष्वपितामह ॥ १२ ॥ वैशंपायन उवाच युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्विपायनस्तदा ॥ निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्याऽक्रपिः प्रोवाच पांडवं ॥ १३ ॥ व्यास उवाच
माविपादं कृथाराजन्ध्रधर्ममनुस्मरन् ॥ स्वधर्मेण हतात्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ १४ ॥ कांक्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यांच महद्यशः ॥ कृतांतविधिसंयु
क्ताः कालेन निधनंगताः ॥ १५ ॥ नत्वं हंतानभीमोयं नार्जुनो नयमावपि ॥ कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्तदेहिनां ॥ १६ ॥ नतस्य मातापितरौ नानुग्राह्यो हि कश्च
न ॥ कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहताः ॥ १७ ॥ हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ ॥ यद्धंति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमेश्वरं ॥ १८ ॥ कर्मसूत्रात्मकं विद्विषाक्षि
णं शुभपापयोः ॥ सुखदुःखगुणोदकं कालं कालफलप्रदं ॥ १९ ॥ तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचितय ॥ विनाशहेतुकानि त्वयैस्ते कालवशंगताः ॥ २० ॥

विधिना आदत्तगृहीतवान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ हेतुमात्रं निमित्तमात्रं इदं युद्धं तस्य तेन अस्मै अस्य ऐश्वरं नियंतृत्वं ॥ १८ ॥ कर्मैव सूत्रं बंधनं तदात्मकं तत्प्रधानं ईश्वरोपिकर्मानुसारेण फलं ददन्नवैषम्येनैर्घृण्यदोषौ भज
तीत्यर्थः कालं कर्मापि काल एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

आत्मन इति शांतस्यापितवहिस्त्रैकर्मणि प्रवृत्तिरितिकालस्यैवैतन्माहात्म्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ पुरुषस्येति उत्पत्तिवद्विनाशोपियावृच्छिक एवेति भावः ॥ २३ ॥ व्यलीकं अतुल्यं चित्तवैतंसिकं चित्तबंधनं तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं मृषाभूतमपि हंतृत्वादिकं यदिसत्यमिति मन्यसे तर्हि प्रायश्चित्तं कुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ यवीयसः यवीयांसः ॥ २५ ॥ समुच्छ्रयो विरोधः ॥ २६ ॥ २७ ॥ संश्रिताः सन्नद्धाः साहाय्यार्थं साहाय्यार्थं ॥ २८ ॥

आत्मनश्च विजानीहि नियतव्रतशासनं ॥ यदा त्वमीदृशं कर्म विधिना क्रम्य कारितः ॥ २१ ॥ त्वष्ट्रेव विहितं यंत्रं यथा चेष्टयितुर्वशे ॥ कर्मणा कालयुक्तं न तथेदं चेष्टते जगत् ॥ २२ ॥ पुरुषस्य हि हृद्रेण मातुपत्तिमन्निमित्ततः ॥ यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थको ॥ २३ ॥ व्यलीकमपि यत्त्वच्चित्तवैतंसिकं न व ॥ तदर्थमप्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदा चर ॥ २४ ॥ इदं तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरेपुरा ॥ अमुराभ्यां तरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ २५ ॥ तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासोऽसमुच्छ्रयः ॥ युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल ॥ २६ ॥ एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरेण परिपुतां ॥ जघ्नुर्देत्यांस्तथा देवाश्चिद्विद्वं चाभिलभिरं ॥ २७ ॥ तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ संश्रिता दानवानां वै मात्स्यायं दर्पमोहिताः ॥ २८ ॥ शालावृका इति ख्याता म्निपुलोकं पृथुभारत ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ २९ ॥ धर्मव्युच्छितिमिच्छन्तो ये धर्मस्य प्रवर्तकाः ॥ हंतव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्देत्या इवोत्पन्नाः ॥ ३० ॥ एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयं ॥ कुलं हत्वा चराष्ट्रे च न तदुत्तापघातकं ॥ ३१ ॥ अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ॥ धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति न च ज्ञेयं विपश्चितां ॥ ३२ ॥ तस्मात्संस्तंभयात्मानं श्रुतवानसि पांडव ॥ देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातां सि भारत ॥ ३३ ॥ न हीदृशा गमिष्यंति नरकं पांडवर्षभ ॥ भ्रातृनाश्वासयैतां स्वं सुहृदश्च परंतप ॥ ३४ ॥ यो हि पापसमारंभे कार्ये तद्भावभावितः ॥ कुर्वन्नपि नैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ॥ ३५ ॥ तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति गच्छितं ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्यसौ वा पापकर्मणः ॥ ३६ ॥ त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परद्रोषेण कारितः ॥ अनिच्छमानः कर्मदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ ३७ ॥ अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ तमाहरमहाराज विपापमैवं भविष्यसि ॥ ३८ ॥ मरुद्भिः सह जित्वा रीभगवान्पाकशासनः ॥ एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्यः शतक्रतुः ॥ ३९ ॥ धृतपाप्मा जितस्वर्गो लोकां प्राप्य सुखोदयात् ॥ मरुद्गणैर्हतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ॥ ४० ॥

॥ २९ ॥ अधर्मस्येतिच्छेदः ॥ ३० ॥ राष्ट्रेऽनामयं स्यात्तर्हितं एकस्य कुलस्य वाहनं न ततोपघातकं धर्मनाशकं न भवति ॥ ३१ ॥ अधर्मरूपो धर्मवद्भाति धर्मः यथा शालावृकाख्य ब्राह्मणवधः धर्मश्चाधर्मः यथा कर्णपर्वोक्तसत्यवादिनः चोरेभ्यः कार्पटिकमार्गं प्रदिशतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तद्भावभावितः पापभावनांगतः कुर्वन्पापमिति वर्तते ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निति तस्य अपश्वात्तापिनो निर्लज्जस्य प्रायश्चित्तं वातेन पापह्यसौ वा नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ परद्रोषेण दुर्योधनद्रोषेण ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

महीयंतमहीयमानं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हतनाथानां स्त्रीणां शोकेन मम दोषो न तदित्युक्तं तत्राह तेषामिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कामाः आरोहतेऽस्मिन् कामाशयः पूर्णकाम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७॥ कानिरुत्वेति प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते ॥ १ ॥ मिथ्यानुवर्तयन्कापट्यं चरन् ॥ २ ॥ सूर्येणाभ्युदितः यस्मिन् शया ने सति सूर्योभ्युदेतीत्यर्थः अभिनिर्मुक्तः यस्मिन् शयाने सति सूर्योऽस्तं गच्छतीत्यर्थः अव्याधितं चेत्स्वपंतमां दित्योभ्युदियादित्यादि स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं सकुर्यादित्यर्थः कुंनखी श्यावदन्निति च स्वर्णहारीतु कुंनखी सु

स्वर्गलोके महीयंतमप्सरोभिः शचीपतिं ॥ ऋषयः पर्युपासंत देवाश्च विबुधेश्वरं ॥ ४१ ॥ सेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुंधरा ॥ निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ॥ ४२ ॥ तेषां पुराणिराष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृदः ॥ भ्रातृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वेस्वे राज्येभिषेचय ॥ ४३ ॥ बालानपि च गर्भस्थान्सां त्वेन समुदाचरन् ॥ रंजय न्मरुतीः सर्वाः परिपाहिवसुंधरां ॥ ४४ ॥ कुमारो नास्तियेषां च कन्यास्तत्राभिषेचय ॥ कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि ॥ ४५ ॥ एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ॥ यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ४६ ॥ अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ स्वकर्मभिर्गतानां शंक्तां तव लमोहिताः ॥ ४७ ॥ अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकंठकं ॥ रक्षस्व धर्मकौंतेय श्रेयान्यः प्रेत्य भारत ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० रा० प्रायश्चित्तीयोपाख्याने त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिर उवाच कानिरुत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ व्यास उवाच अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिपिद्वानि चाचरन् ॥ प्रायश्चित्तीयते त्वेवं नरो मिथ्यानुवर्तयन् ॥ २ ॥ सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ॥ तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुंन खी श्यावदन्नपि ॥ ३ ॥ परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मघ्नो यश्च कुत्सकः ॥ दिधिषूपपतिर्यः स्यादग्रे दिधिपुरे वच ॥ ४ ॥ अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ॥ अती र्थे ब्राह्मणस्यार्गो तीर्थे चाप्रतिपादकः ॥ ५ ॥ ग्रामघाती च कौंतेय मांसस्य परिविक्रयी ॥ यश्चाग्नीनपविध्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ॥ ६ ॥ गुरुस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्व स्तुगर्हितः ॥ तथा पशुसमालंभी गृहदाहस्यकारकः ॥ ७ ॥ अनृतेनोपवर्ती च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ एतान्येनांसि सर्वाणि व्युक्तांत समयश्च यः ॥ ८ ॥

रापः श्यावदंतक इति कर्मविपाके जन्मांतरीयदोषवतापि सूर्यारुणसंवादादावुपदिष्टं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्युक्तं ॥ ३ ॥ अनूदेज्येष्ठे ऊढवान् कनिष्ठः परिवेत्ता परिवित्तिः पूर्वजः ज्येष्ठायामनूढायां कनिष्ठामूढवान् पेदिधिषुः दिधिषूपपतिस्तुकनिष्ठा विवाहोत्तरं ज्येष्ठामूढवान् ॥ ४ ॥ अवकीर्णी नष्टव्रतः अतीर्थे अपात्रे त्यागी दाता ॥ ५ ॥ ग्रामघाती समूहहंता याजोतिपाठांतरं मांसस्येति नृपश्वादेः अपविध्येत त्यजेत् ब्रह्मविक्रयी भृतकाध्यापकः राजविक्रयीति पाठे सोमविक्रयी राजानमाप्यायतीत्यादौ सोमे राजशब्दश्रवणात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ अक्षयस्यलशुनादेः ॥ १० ॥ रसानांलवणगुडादीनां ॥ ११ ॥ नित्यदेयानिगोपासादीनि ॥ १२ ॥ दक्षिणानांप्रतिश्रुतानां ॥ १३ ॥ विवदतेधनाद्यर्थं पित्रासहकलहंकरोति अप्रजायन्धर्मपत्न्यां कालेमैथुनमकुर्वन् ॥ १४ ॥ इतरेणसंक्षेपेण ॥ १५ ॥ एतानिस्वधर्मस्यपरित्यागइत्यादीनिकर्माणिक्रियमाणानियेमानवाः उपजीवंतइतिशेषः ॥ १६ ॥ जिघांसीहंतुमिच्छावान् इयात्गच्छेत् ॥ १७ ॥ मंत्रोमन्युरका र्णान्मोनमइत्यादिर्मन्यवेस्वाहेत्यंतः ॥ १८ ॥ मन्युःक्रोधः तन्मन्युंशत्रोःक्रोधंप्रति क्रच्छतिगच्छति क्रोधएवंतंप्रतीपीभूयपरशरीरद्वाराहंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ असाध्यरोगादिनाप्राणात्ययेउपस्थितेजीवना

अकार्याणितुवक्ष्यामियानितानिनिबोधमे ॥ लोकवेदविरुद्धानितान्येकाग्रमनाःशृणु ॥ १ ॥ स्वधर्मस्यपरित्यागःपरधर्मस्यचक्रिया ॥ अयाज्ययाजनंचैवत थाऽभक्ष्यस्यभक्षणं ॥ १० ॥ शरणागतसंत्यागोभृत्यस्याभरणंतथा ॥ रसानांविंशश्चापितिर्यग्यानिवधस्तथा ॥ १३ ॥ आधानादीनिकर्माणिशक्तिमान्नकरो तियः ॥ अप्रयच्छंश्चसर्वाणिनित्यदेयानिभारत ॥ १२ ॥ दक्षिणानामदानंचब्राह्मणस्वाभिमर्शनं ॥ सर्वाण्येतान्यकार्याणिप्रादुर्धर्मविदोजनाः ॥ १३ ॥ पित्रा विवदतेपुत्रायश्चस्यादुरुतल्पगः ॥ अप्रजायन्नरव्याघ्रंभवत्यधार्मिकोनरः ॥ १४ ॥ उक्तान्येतानिकर्माणिविस्तरेणतरेणच ॥ यानिकुर्वन्नुकुर्वंश्चप्रायश्चित्ती यतेनरः ॥ १५ ॥ एतान्येवंतुकर्माणिक्रियमाणानिमानवाः ॥ येषुयेषुनिमित्तेषुनलिप्यंतेऽथतान्शृणु ॥ १६ ॥ प्रगृह्यशस्त्रमायांतमपिवंदांतगंगरे ॥ जिघांसं तंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेत् ॥ १७ ॥ इतिचाप्यत्रकौतियमंत्रोवेदेषुपठ्यते ॥ वेदप्रमाणविहितंधर्मंचप्रब्रवीमिते ॥ १८ ॥ अपेतंब्राह्मणंवृत्ताद्योहन्यादांत तायिनं ॥ नतेनब्रह्महासस्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ १९ ॥ प्राणात्ययेतथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ॥ आदेशितोधर्मपरैःपुनःसंस्कारमर्हति ॥ २० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातंकौतियांभक्ष्यभक्षणं ॥ प्रायश्चित्तविधानेनसर्वमेतेनशुद्ध्यति ॥ २१ ॥ गुरुतल्पंहिगुर्वर्थनदूषयतिमानवं ॥ उद्दालकःश्वेतकेतुंजनयामासशिष्यतः ॥ २२ ॥ स्तेयंकुर्वंश्चगुर्वर्थमापत्सुवनिषिध्यते ॥ बहुशःकांमकारेणनचेद्यःसंप्रवर्तते ॥ २३ ॥ अन्यत्रब्राह्मणस्वेभ्यआददानोनदुष्यति ॥ स्वयमप्राशितायश्च नसपापेनलिप्यते ॥ २४ ॥ प्राणत्राणेऽनृतंघ्राच्यमात्मनोवापरस्यच ॥ गुर्वर्थस्त्रीषुचैवस्याद्विवाहकरणेषुच ॥ २५ ॥ नावर्ततेव्रतंस्वप्नेशुक्रमोक्षेकथंचन ॥ आज्यं होमःसमिद्धेग्नौप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ २६ ॥ पारिवित्यंतुपतितेनास्तिप्रव्रजितेतथा ॥ भिक्षितेपारदार्यंचतद्धर्मस्यनदूषकं ॥ २७ ॥

र्थमदिरामपिआचरन्निबन्धधर्मपरैःचिकित्सकैः आदेशितउपदिष्टः ॥ २० ॥ २१ ॥ गुर्वर्थगुर्वाज्ञयां ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्रतनार्कनेपुनरुपनयननंकर्तव्यमित्यर्थः आज्यहोमः पुनर्मर्मेति द्वियमितिमंत्रेण ॥ २६ ॥ पतितेज्येष्ठभ्रातरि भिक्षितेधर्मार्थमपिरेतःसिचेतिस्त्रियाप्रार्थितेसति ॥ २७ ॥

वथाश्राद्धादिनिमित्तं विना संस्कारः पावित्र्यं योयजेताश्वमेधेन मासिमासिशतं समाः मांसानि च न खादेत् द्वयमेतत्समं स्मृतमिति स्मृतैः ॥ २८ ॥ तीर्थे संस्काराणामज्ञानादप्रतिपादनमपि न दूषकं ॥ २९ ॥ अपचारिण्याः व्यभिचारिण्याः निष्कृतिः धिक्करणं दासीवत् अन्नाच्छादनमात्रेण दूरस्थापनं तथा सहरति भोजनादिवर्जनं चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सोमस्य तत्त्वं अनेन तृप्तादेवामनुष्यान्कामैरभिवर्षतीति लोकद्वयोपकारणकोयं सोम इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ साधारणानि प्रायश्चित्तानि नावदाह तपसेति तपसा कृच्छ्रं वा द्रायणादिना कर्मणा यज्ञादिना प्रदानं नगवादीनां पुनाति शोधयति ॥ १ ॥ स्वकर्मकृद्वासादिरहितः ॥ २ ॥ कर्मव्रतहत्यां ॥ ३ ॥ लक्ष्य इति कामकारविषये विदुषां प्रायश्चित्तोपदेष्टृणां आत्मनो वा इच्छया वैदुष्ये सति अकामतस्त्वाह त्रिगित्यादि

वथापशुसमालंभनैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिनोदितः ॥ २८ ॥ अनर्हं ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकं ॥ संस्काराणां तथा तीर्थे नित्यं वा प्रतिपादनं ॥ २९ ॥ स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका ॥ अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यति ॥ ३० ॥ तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददोषवान् ॥ असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ॥ वनदाहो गवामर्थं क्रियमाणो न दूषकः ॥ ३१ ॥ उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ॥ प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ व्यास उवाच तपसा कर्मणा चैव प्रदानेन च भारत ॥ पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चैनं प्रवर्तते ॥ १ ॥ एककालं तु भुंजीत च रन्मैश्यं स्वकर्म कृत् ॥ कपालपाणिः खट्वां गीब्रह्मचारी सदोन्वितः ॥ २ ॥ अनसूयुरधः शायी कर्मलोके प्रकाशयन् ॥ पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महाविप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लक्ष्यः शस्त्रभृतां वा स्याद्द्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ४ ॥ जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥ सर्वस्वं वा वेदं विदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ५ ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदं ॥ मुच्यते ब्रह्महत्याया गोमागो ब्राह्मणस्य च ॥ ६ ॥ षड्विर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः ॥ मासे मासे समश्रंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ॥ तथैवोपवसन राजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ॥ ८ ॥

ना ॥ ४ ॥ अवाक्शिराः यंकं चिद्वेदं जपन् योजनानां शतं त्रिंशत्तत्रययोजनं पदचारेण तीर्थयात्रायां वेदं जपन् मुच्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृच्छ्रभोजी कृच्छ्ररीत्या सातत्येन भुंजानः ग्रहं प्रातस्तृहं सायं च ग्रहं पराचिनाश्रयादिति विधिना एकैकः कृच्छ्रोद्वादशदिनात्मको ज्ञेयः मासे मासे इति तस्यैवातिदेशः सप्ताहं प्रातः सप्ताहं सायं सप्ताहं मया चितं सप्ताहमनशनं विषमेषु मासेषु सप्ताहक्रमेण समेषु मासेषु प्रकारेण वर्षत्रयमिति द्वितीयः ॥ ७ ॥ मासाशीति मासं सायं मासं प्रातः मासमया चितं मासमुपवास इति क्रमेण वर्षव्रतं यानयेत् मासादधिकेन स्वल्पेनापि कालेन उपवसन् जलमात्रेण वर्तयन् मुच्यते ॥ ८ ॥

सर्वपाप्मानंतरमृतरतिब्रह्महत्यां योश्चमेधेनयजतइतिश्रुतिः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कांबोजान्जात्यश्वान्कंबुदेशजान् ॥ १४ ॥ मनोरथंवांच्छित्तं गृहक्षेत्रादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ मरुप्रपातंनि
र्जलदेशेपर्वतापात्यतनंमहाप्रस्थानंकेदारेहिमवदारोहणं ॥ १७ ॥ समितिगच्छेदित्यस्यनिष्पापःसन्ब्राह्मणसभामारोहुंयोग्योभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शोकंशिश्रं ॥ २० ॥ यत्ताःत्यक्ताहारविहाराः

ऋतुनाचाश्वमेधेनपूयतेनात्रसंशयः ॥ येचाप्यवभृथस्नाताःकेचिदेवंविधानराः ॥ १ ॥ तेसर्वेधूतपाप्मानोभवंतीतिपराश्रुतिः ॥ ब्राह्मणार्थेहतोयुद्धेमुच्यतेब्रह्म
हृत्या ॥ १० ॥ गवांशतसहसंतुपात्रेभ्यःप्रतिपादयेत् ॥ ब्रह्महाविप्रमुच्येतसर्वपापेभ्यएवच ॥ ११ ॥ कपिलानांसहस्राणियोदद्यात्पंचविंशतिं ॥ दोग्ध्रीणांस
चपापेभ्यःसर्वेभ्योविप्रमुच्यते ॥ १२ ॥ गोसहस्रंसवत्सानांदोग्ध्रीणांप्राणसंशये ॥ साधुभ्योवैदरिद्रेभ्योदत्तामुच्येतकिल्बिपात् ॥ १३ ॥ शतंवैयस्तुकांबोजा
न्ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छति ॥ नियतेभ्योमहीपालसचपापात्यमुच्यते ॥ १४ ॥ मनोरथंतुयोदद्यादेकस्माअपिभारत ॥ नकीर्तयेतदत्तायःसचपापात्यमुच्यते ॥ १५ ॥
सुरापानंसकृत्वायोभिर्वर्णांसुरांपिवेत् ॥ सपावयत्यथात्मानमिहलोकेपरत्रच ॥ १६ ॥ मरुप्रपातंप्रपतन्ज्वलनंवासमाविशन् ॥ महाप्रस्थानमातिष्ठन्मु
च्येतसर्वकिल्बिपैः ॥ १७ ॥ बृहस्पतिसवेनेष्ट्वासुरापोब्राह्मणःपुनः ॥ समितिब्राह्मणोगच्छेदितिवैब्रह्मणःश्रुतिः ॥ १८ ॥ भूमिप्रदानंकुर्याद्यःसुरांपीत्वाविमत्स
रः ॥ पुनर्नचपिवेद्राजन्संस्तुतःसचशुध्यति ॥ १९ ॥ गुरुतल्पोशिलांतमामायसीमभिसंविशेत् ॥ अवकृत्यात्मनःशोकंप्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ २० ॥ शरीरस्यवि
मोक्षेणमुच्यतेकर्मणोशुभात् ॥ कर्मभ्योविप्रमुच्यंतेयेत्ताःसंवत्सरंस्त्रियः ॥ २१ ॥ महाव्रतंचरेद्यस्तुदद्यात्सर्वस्वमेवतु ॥ गुर्वर्थेवाहतोयुद्धेसमुच्येत्कर्मणोशुभा
त् ॥ २२ ॥ अनृतेनोपवर्तीचेत्यतिरोद्धागुरोस्तथा ॥ उपाहत्यप्रियंतस्मैतस्मात्पापात्यमुच्यते ॥ २३ ॥ अवकीर्णिनिमित्तंतुब्रह्महत्याव्रतंचरेत् ॥ गोचर्मवासाः
षण्मासांस्तथामुच्येतकिल्बिपात् ॥ २४ ॥ परदारापहारीतुपस्स्यापहरन्वसु ॥ संवत्सरंव्रतीभूत्वातथामुच्येतकिल्बिपात् ॥ २५ ॥ धनंतुयस्यापहरेत्तस्मैदद्यात्समं
वसु ॥ विविधेनाभ्युपायेनतदामुच्येतकिल्बिपात् ॥ २६ ॥ रुच्छ्राद्वादशरात्रेणसंयतात्माव्रतस्थितः ॥ परिवेत्ताभवेत्पूतःपरिवित्तिस्तथैवच ॥ २७ ॥ निवेश्यं
तुपुनस्तेनसदातारयतापितृन् ॥ नतुस्त्रियाभवेदोषाननुसातेनलिप्यते ॥ २८ ॥ भोजनंत्यंतराशुद्धंचातुर्मास्येविधीयते ॥ स्त्रियस्तनप्रशुध्यंतिइतिधर्मविदोवि
दुः ॥ २९ ॥

युक्तेष्वेवपापेषुसंस्तुमुच्यते ॥ २१ ॥ महाव्रतंमासमात्रंजलस्यापित्यागः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ रुच्छ्रादिति एतच्चज्येष्ठस्यापिदाराग्निहोत्रकरणानंतरंद्रष्ट
व्यं ॥ २७ ॥ तेनकनिष्ठेननिवेश्यंविवाहांतरंकर्तव्यं अन्यथाशुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अंतराभोजनंधारणापारणव्रतेनमासचतुष्टयकृतेनशुध्यंतिमहापापयोगे ॥ २९ ॥

अन्यत्रनुसकृत्यभिचारमात्रेमानसिकेवाआह स्त्रियइति ॥ ३० ॥ प्रसंगाद्वाजनशुद्धिमाह पादजेति शूद्रस्यउच्छिष्टकांस्यंपात्रंतथातदेवगवाघ्रातंतथागंडूपात्रं ब्राह्मणस्यापिपूतानिदशजिः शोधनैःशुद्धं
ति तानिचपंचगव्येनमृत्तोयैर्भस्मनाम्लेनवह्निनेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विधीयतेपादःपादोपकृष्टइत्यर्थः वैश्यस्यद्विपादःशूद्रस्यपादमात्रः धर्मःशौचादिः प्रायश्चित्तादेरधिकस्यविधानात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ एषइति भस्मसाहचर्याच्छनरुद्रीयजपोप्यत्रदृष्टव्यः यदाहृद्वशातातपः मयंपीत्वागुरुदारांश्वगत्वास्तेयंकृत्वाब्रह्महत्यांचकृत्वा भस्मच्छन्नोभस्मशय्यांशयानोरुद्राध्यायोमुच्यतेसर्वपापैरिति पा

स्त्रियस्त्वाशंकिताःपापानोपगम्याविजानता ॥ रजसाताविशुध्यंतेभस्मनाभाजनंयथा ॥ ३० ॥ पादजोच्छिष्टकांस्यंयद्रवाघ्रातमथापिवा ॥ गंडूषोच्छिष्टम
पिवाविशुध्येद्दशभिस्तुतत् ॥ ३१ ॥ चतुष्पात्सकलोधर्मोब्राह्मणस्यविधीयते ॥ पादावरुष्टोराजन्येतथाधर्मोविधीयते ॥ ३२ ॥ तथावैश्येचशूद्रेचपादःपादोवि
धीयते ॥ विद्यादेवंविधेनैपांगुरुलाघवनिश्चयं ॥ ३३ ॥ तिर्यग्योनिवधंकृत्वाद्रुमांश्छित्वेतरेनान्वहून् ॥ त्रिरात्रंवायुभक्षःस्यात्कर्मचप्रययन्नरः ॥ ३४ ॥ अग
म्यागमनेराजन्प्रायश्चित्तंविधीयते ॥ आर्द्रवस्त्रेणपण्मासान्विहार्यभस्मशायिना ॥ ३५ ॥ एषएवतुसर्वपापकार्याणांविधिर्भवेत् ॥ ब्रह्मणोक्तेनविधिनादृष्टांता
गमहेतुभिः ॥ ३६ ॥ सावित्रीमप्यधीयीतशुचौदेशेमिताशनः ॥ अहिंसोमंदकोजल्पोमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ ३७ ॥ अहःसुसततंतिष्ठेद्भ्याकाशंनिशांस्वपन् ॥
त्रिरह्नित्रिर्निशायांचसवासाजलमाविशेत् ॥ ३८ ॥ स्त्रीशूद्रंपतितंचापिनाभिभाषेद्रतान्वितः ॥ पापान्यजानतःकृत्वामुच्येदेवंव्रतोद्विजः ॥ ३९ ॥ शुभाशुभ
फलंप्रेत्यलभतेभूतसोक्षिकं ॥ अतिरिच्येतयोयत्रतत्कर्तुंलभतेफलं ॥ ४० ॥ तस्माद्दानेनतपसाकर्मणाचफलंशुभं ॥ वर्धयेदशुभंकृत्वायथास्यादतिरेकवान्
॥ ४१ ॥ कुर्याच्छुभानिकर्माणिनिवर्तेत्पापकर्मणः ॥ दद्यान्नित्यंचवित्तानितयामुच्येतकिल्बिषात् ॥ ४२ ॥ अनुरूपंहिपापस्यप्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ महापातकं
वर्जंतुप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ ४३ ॥ भक्ष्याभक्ष्येषुचान्येषुवाच्यावाच्येतयैवच ॥ अज्ञानज्ञानयोराजन्विहितान्यनुजानतः ॥ ४४ ॥

पानांगौरवलाघवानुसारेणदीक्षासंवत्सरंषण्मासंत्रिमासंमासंद्वादशाहमितियथायोग्यंज्ञेया तत्रयथाकूप्मांडहोमेयोयोनौरेतःसिचनीतिपारदार्यंप्रकृत्यवर्षमासचतुर्विंशतिरात्रद्वादशारात्रषड्रात्रत्रिरात्रपक्षाउ
क्ताः यावदेनोदीक्षामुपैतीतिचपापानुसारित्वंदीक्षायांउक्तंतदृष्टातेनसर्वत्रबोध्यं दृष्टांतभूतोयआगमस्तत्रोक्तैर्हेतुभिर्यावदेनइत्याद्यैः ॥ ३६ ॥ मंदइवमंदकः रागद्वेषमानापमानशून्यः अजल्पइतिच्छेदः ॥ ३७ ॥
तिष्ठेदित्युपवेशनादेर्व्यावृत्तिः अभ्याकाशंनिरावरणेस्थंबिलादौ अहःसुइतिबहुवचनादिनापिपापानुसारेण्यवराणामङ्गांगणनाकल्पनीया ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यत्रपुण्येपापेवातिरिच्येतयोधिकोभवतिसइतरेजे
तरदभिभूयातिरिक्तस्यफलंभुंक्तइत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्रतादिरूपंप्रायश्चित्तंमहापातकवर्जंज्ञेयं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७॥ किं भक्ष्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रजापतिमुं ॥ ३ ॥ कथं केन प्रकारेण अन्नमदनीयं किं द्वयकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासो विस्तरः ॥ ५ ॥ अनादेशो विशेषतोऽनुक्ते दोषे यत्र देशो तत्पराः जपादिपराः प्रायः बहुशः सन्ति सोऽपि गंगादिवत्पावन इत्यर्थः यत्रोपाया इति पाठे स्पष्टोर्थः ॥ ६ ॥ तथा जपादिवत् पुण्यानि एतानि वक्ष्यमाणानि धरणीभृतः पर्वतल्लहगिरिप्रभृतयः आदिपदात्सुवर्णस्नानादि अनादिष्टं प्रायश्चित्तं सामान्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ गर्वेण युक्तो न भवेत् पूजां नावगणये

जानतातुरुतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ॥ अज्ञानात्स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४५ ॥ शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुं ॥ आस्तिके श्रद्धधाने च विधिरेष विधीयते ॥ ४६ ॥ नास्तिका श्रद्धधानेषु पुरुषेषु कदाचन ॥ दंभद्वेषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ४७ ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वरः ॥ सेवितव्यो नरव्याघ्रप्रेत्येह च सुखेप्सुना ॥ ४८ ॥ सराजन्मोक्षसंपापात्तेन पूर्णेन हेतुना ॥ प्राणार्थं वा धनेनैवामथ वानृपकर्मणा ॥ ४९ ॥ अथवा ते घृणाकाचिदप्यथश्चित्तं चरिष्यसि ॥ मात्वेवानार्थजुष्टेन मन्युनानि धनं गमः ॥ ५० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तेन प्रत्युवाच तपो धनं ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजथ० प्रायश्चित्तीये पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यं चाप्यभक्ष्यं च किंचिदयं प्रशस्यते ॥ किंच पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः ॥ २ ॥ ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य पुरा विभुं ॥ धर्मं प्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिं ॥ ३ ॥ कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः ॥ कार्याकार्यं च यत्सर्वं शंसवै त्वं प्रजापते ॥ ४ ॥ तैरेव मुक्तो भगवान्मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ शुश्रूषध्वं यथा वृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥ ५ ॥ अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च ॥ आत्मज्ञानं पुण्यं नद्यो यत्र प्रायश्चित्तपराः ॥ ६ ॥ अनादिष्टं यैतानि पुण्यानि धरणीभृतः ॥ सुवर्णप्राशनमपिरत्नादिस्नानमेव च ॥ ७ ॥ देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च ॥ एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्याशु न संशयः ॥ ८ ॥ न गर्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः ॥ दीर्घमायुरथेच्छन् हि त्रिरात्रं चोष्णपो भवेत् ॥ ९ ॥ अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ॥ अहिंसा सत्यमक्रोध इज्या धर्मस्य लक्षणं ॥ १० ॥ स एव धर्मः सोऽधर्मो देशकालप्रतिष्ठितः ॥ आदानमनृतं हिंसा धर्मोऽध्यावस्थिकः स्मृतः ॥ ११ ॥

तु अवगणने तु त्रिरात्रं उष्णपो भवेदिति तत्र कच्छं धर्मशास्त्रोक्तं कुर्यादित्यर्थः भवेदित्यत्र पिबेदिति पाठं प्रकल्प्य सुरामित्यध्याहृत्य सुरां न पिबेत् पाने तु उष्णपो भवेत्सुरामेवौष्णां कृत्वा पिबेदिति केचित् ॥ ९ ॥ तप उपवासादि ॥ १० ॥ आदानं स्तेयं आवस्थिकः अवस्थाविशेषो भवः प्राणात्ययादौ अधर्मस्यापि स्तेयादेर्धर्मत्वं धर्मस्याप्यस्तेयादेर्धर्मत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

वैदिक्योऽप्रवृत्त्यप्रवृत्तीमर्त्यत्वामृतत्वप्रदे लोकिक्यौतुशुभेचेतुशुभफलेअशुभेचेदशुभफलेइत्याहद्वाभ्यां द्विविधाविनि ॥ १२ ॥ एतयोर्लौकिक्योः फलेअपिकारणानुरूपेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ देवयुक्तंशास्त्री
यंकर्म प्राणःजीवनं एतेषांचतुर्णामपेक्षापूर्वयत्किंचित्क्रियतेतर्हिअशुभानांनीचानामपिपुंसांस्यफलंशुभंभवति ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वमिति सत्यपिसंदेहेयलोकत्रिगानपरिहारार्थंरुतंनित्यादि यच्चकेवलंदृष्टार्थंरु
नश्येनादितन्मोक्षयत्रापि ॥ १५ ॥ क्रोधादिनायन्मनसःप्रियमप्रियंकृतंनचदृष्टांतागमहेतुभिःपूर्वोक्तैर्यावदेनइत्याद्यैःप्रमाणैर्देहम्यशोषणंउपवासादिकंप्रायश्चित्तंकर्तव्यं औषधैर्हविष्याशनैः मंत्रैश्चपवित्र

द्विविधौचाप्युभावेतौधर्माधर्मौविजानतां ॥ अप्रवृत्तिःप्रवृत्तिश्चैद्विध्यंलोकवेदयोः ॥ १२ ॥ अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वंमर्त्यत्वंकर्मणःफलं ॥ अशुभस्याशुभंविद्या
च्छुभस्यशुभमेवच ॥ एतयोश्चोभयोःस्यातांशुभाशुभतयातथा ॥ १३ ॥ दैवंचदैवसंयुक्तंप्राणश्चप्राणदश्चह ॥ अपेक्षापूर्वकरणादशुभानांशुभंफलं ॥ १४ ॥
ऊर्ध्वंभवतिसंदेहादिहृष्टार्थमेवच ॥ अपेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तंविधीयते ॥ १५ ॥ क्रोधमोहकृतेचैवदृष्टांतागमहेतुभिः ॥ शरीराणामुपक्लेशांमनसश्चप्रिया
प्रिये ॥ तदौषधैश्चमंत्रैश्चप्रायश्चित्तैश्चशाम्यति ॥ १६ ॥ उपवासमेकरात्रंदंडोत्सर्गेनराधिपः ॥ विशुद्धोदात्मशुद्ध्यर्थंत्रिरात्रंतुपुरोहितः ॥ १७ ॥ क्षयंशोकंप्रकु
र्वाणोनघियेतयदानरः ॥ शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रंतत्रनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥ जातिश्रेण्यधिवासानांकुलधर्माश्चसर्वतः ॥ वर्जयंतियेधर्मतेषांधर्मोनेविद्यते ॥
॥ १९ ॥ दशवावेदशास्त्रज्ञास्त्रयोवाधर्मपाठकाः ॥ यद्वयुःकार्यउत्पन्नेसधर्मोधर्मसंशये ॥ २० ॥ अनङ्गान्मृत्तिकाचैवतथाक्षुद्रपिपीलिकाः ॥ श्लेष्मातकस्तथा
विप्रैरभक्ष्यंविषमेवच ॥ २१ ॥ अभक्ष्याब्राह्मणैर्मत्स्याःशल्कैर्यैवैविवर्जिताः ॥ चतुष्पात्कच्छपादन्योमंडूकाजलजाश्वये ॥ २२ ॥ भासाहंसाःसुपर्णाश्चचक्र
वाकाःप्लुवावकाः ॥ काकोमद्गुश्चगृध्रश्चश्वेनोलूकस्तथैवच ॥ २३ ॥ क्रव्यादादंष्ट्रिणःसर्वेचतुष्पात्पक्षिणश्चये ॥ येषांचोभयतोदंताश्चतुर्दंष्ट्राश्चसर्वशः ॥ २४ ॥
एडकाश्चस्वरोष्ट्रीणांसूतिकानांगवामपि ॥ मानुषीणांमृगीणांचनपिवेद्वाह्यणःपयः ॥ २५ ॥ प्रेतान्नंसूतिकान्नंचयच्चकिंचिदनिर्देशं ॥ अभोज्यंचाप्यपेयंचधे
नोर्दुग्धमनिर्देशं ॥ २६ ॥ राजान्नंतेजआंदत्तेशूद्रान्नंब्रह्मवर्चसं ॥ आयुःसुवर्णकारान्नमवीरायाश्चयोपितः ॥ २७ ॥

जपैः चादन्यदपि तीर्थाटनश्रमादिभिःतत्पापंशाम्यतीतिसार्धं ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्षयंपुत्रादिमरणनिमित्तंआत्मवधार्थंप्रवृत्तेनभियेतचेत्त्रिरात्रमुपवासंचरेत् ॥ १८ ॥ जातिर्ब्राह्मणत्वादिः श्रेणीगृहस्थादीनांपं
क्तिः अधिवासःजन्मभूमिः जात्यादिधर्माश्चयेववर्जयंतितेषांधर्मःप्रायश्चित्तादिस्वरूपोनविद्यते ॥ १९ ॥ पाठकाःशोधकाः विचारकाइतियावत् कार्यप्रायश्चित्तनिमित्तदोषे ॥ २० ॥ अभक्ष्यानाहचतुर्भिःअ
नङ्गानिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एडकामेषी सूतिकानामनिर्देशानां ॥ २५ ॥ अभोज्यंपायसाद्यंतर्गतं ॥ २६ ॥ अवीरायाःपतिपुत्रहीनायाः ॥ २७ ॥

इन्द्रियशुक्रमणिकादित्रयाणामन् ॥ २८ ॥ दीक्षितस्य अग्नीषोमीयवपाहोमात्माकनभोक्तव्यं कदर्यः धनव्ययभयाद्भोगत्यागहीनः ॥ २९ ॥ रक्षिणः पामपालकस्य सोमादिरक्षिणोवा ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 शेषितंकुटुंबाय अदत्त्वात्मा रक्षितं ॥ ३२ ॥ धानाः मृष्टयवाः करंभाः दधिसक्तवः सक्तादीनां विकाराः नष्टाः सक्तादयः रुसरंतिलमिश्रओदनः दृथाकृताः देवतायुद्देशं विनाकृताः ॥ ३३ ॥ चान्पेयाः पीयूषाद
 विष्ठावार्धुषिकस्यान्नं गणिकान्नमथेन्द्रियं ॥ मृष्यंतिये चोपपत्तिं स्त्रीजितान्नं च सर्वशः ॥ २८ ॥ दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च ॥ तक्ष्णश्चर्मावकर्तुश्च पुं
 श्रुत्यारजकस्य च ॥ २९ ॥ चिकित्सकस्य यच्चान्नं भोज्यं रक्षिणस्तथा ॥ गणग्रामाभिशास्तानां रंगस्त्रीर्जाविनांतथा ॥ ३० ॥ परिविक्तीनां पुंसां च वंदिधूतवि
 दांतथा ॥ वामहस्तादृतं चान्नं भक्तं पर्युषितं च यत् ॥ ३१ ॥ सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितं च यत् ॥ पिष्टस्य च क्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ॥ ३२ ॥ सक्तु
 धानाकरंभाणां नोपभोग्याश्चिरस्थिताः ॥ पायसं रुसरं मांसं मृपाश्च दृथाकृताः ॥ ३३ ॥ अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ देवानृषीन्मनुष्यांश्च
 पितृन्गृह्याश्च देवताः ॥ ३४ ॥ पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ यथा प्रव्रजितो भिक्षुस्तथैव स्वे गृहे वसेत् ॥ ३५ ॥ एवं वृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन् धर्ममाप्नु
 यात् ॥ न दद्याद्यशसेदानं न भयान्नोपकारिणे ॥ ३६ ॥ न नृत्यगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः ॥ न मत्ते चैव नोन्मत्तेन स्तेनेन च कुस्सके ॥ ३७ ॥ न वाग्धीने विव
 र्णे वानांगहीने न वामने ॥ न दुर्जने दौष्कुले वा ब्रतैर्यो वानसंस्कृतः ॥ ३८ ॥ न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ॥ असम्यक्कैव यदत्तं सम्यक् च प्रतिग्रहः ॥ उभ
 यं स्याद न र्थायं दातुरादातुरेव च ॥ ३९ ॥ यथा खदिरमालं व्यशिलां वाप्यर्णवंतरन् ॥ मज्जेत मज्जतस्तद्ददाता यश्च प्रतिग्रही ॥ ४० ॥ काष्ठैराद्रैर्यथा वक्त्रिरुपस्ती
 र्णो न दीप्यते ॥ तपः स्वाध्यायचारित्रैरेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ४१ ॥ कपाले यद्ददापः स्युः श्वदतौ च यथापयः ॥ आश्रयस्यानदोषेण वृत्तहीनेन याश्रुतं ॥ ४२ ॥ निर्म
 त्रो निर्वृतायः स्यादशास्त्रज्ञो न सूयकः ॥ अनुक्रोशात्पदात् व्यंहीने त्वव्रतिके पुचं ॥ ४३ ॥ न वै देयमनुक्रोशादीनां तत्तुरकेष्वपि ॥ आत्मा चरित इत्येव धर्म इत्येव वा
 पुनः ॥ ४४ ॥ निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ॥ भवंदपात्रदोषेण न चात्रास्ति विचारणा ॥ ४५ ॥ यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥ ब्राह्मणश्चान
 धीयानस्त्रयस्तेनाम विभ्रति ॥ ४६ ॥ यथा पटोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गविचाफला ॥ शकुनिर्वाप्य पक्षः स्यान्निर्मत्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ४७ ॥

यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हासकेषु परिहासपरेषु भंडेषु ॥ ३७ ॥ वाग्धीने मूके मूर्खे वा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ श्वदतौ शुनकचर्ममये कोशे ॥ ४२ ॥ अनसूयकः गुणेषु दोषारोपं कुर्वन् अनुक्रोशात् दयया ॥ ४३ ॥
 आत्मा चरितः इष्टकारीति बुद्ध्या धर्मबुद्ध्या वा निर्मत्रेन देयमित्याह न वा इति ॥ ४४ ॥ अत्रैव हेतुमाह निष्कारणमिति निष्कारणं निष्फलं दोषेण युक्त इति शेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

निराकृतौ मूर्खे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति शांतिपर्वणिरा० नैलकंठीये भारतभाष्यदीपेष्टत्रित्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रोतुमिति ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ष्याभक्ष्य
ग्रामधान्यं यथाशून्यं यथाकूपश्च निर्जलः ॥ यथाहुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ ॥ ४८ ॥ देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यविनाशकः ॥ शत्रुरथ हरो मूर्खो न लो
कान्प्राप्तुमर्हति ॥ ४९ ॥ एतत्ते कथितं सर्वं यथावत्तं युधिष्ठिर ॥ समासेन महद्भ्यो तच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० रा० व्यासवाक्ये षट्त्रिंशत्त
मोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरं महामुने ॥ राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १ ॥ आप
त्तीवमे ॥ ३ ॥ धर्मचर्याचराज्यं च नित्यमेव विरुध्यते ॥ एवं मृत्युतिमेचेतश्चित्तयानस्य नित्यशः ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच तमुवाच महाराज व्यासो वेदवि
दांवरः ॥ नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानां पुरातनं ॥ ५ ॥ श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मनिखिलेन नराधिप ॥ प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहं ॥ ६ ॥ स ते धर्मरहस्येषु सं
शयान् मनसि स्थितान् ॥ छेत्ता भागीरथी पुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ७ ॥ जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगानदी ॥ साक्षाद्दर्शय देवान्सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥
॥ ८ ॥ बृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षीन् सकृत्प्रभुः ॥ तोषयित्वा पचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥ ९ ॥ उशनावेदयच्छस्त्रं यच्च देवगुरुर्द्विजः ॥ यच्च धर्मसर्वेयाख्यं प्राप्तवां
न्कुरुसत्तमः ॥ १० ॥ भार्गवाच्च यवनाच्चापिवेदानां गोपवृंहितान् ॥ प्रतिपेदे महाबाहुर्वसिष्ठाच्चरितव्रतः ॥ ११ ॥ पितामहसुतं ज्येष्ठकुमारं दीप्ततेजसं ॥ अध्यात्म
मनुजेष्वपि ॥ तथानपत्यस्य सनः पुण्यलोकादि विश्रुताः ॥ १४ ॥ यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्यानित्यमासन्सभासदः ॥ यस्य नाविदितं किंचिज्ज्ञानयज्ञेषु विद्यते ॥ १५ ॥
स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ तमभ्येहि पुरा प्राणान्सविमुंचति धर्मवित् ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तु कौंतेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठं व्या
सं सत्यवती सुतं ॥ १७ ॥ युधिष्ठिर उवाच वैशंसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्षणं ॥ आगच्छत्सर्वलोकस्य पृथिवीनां शकारकः ॥ १८ ॥
विवर्जिता उपवासात्मिका कौतूहलेन प्रसंगेन अनुप्रवणा अभिमुखा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रैहि प्रयाहि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वेयाख्यं व्याख्यातहितं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
विमुंचति विमोक्षयितुः पुरा ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैशंसं विनाशं ॥ १८ ॥

उपसंप्रष्टुं उपागत्य सम्यक्प्रष्टुं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नाथमानाः याचमानाः उपासत इत्युत्तरत्रापि योज्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ विष्टरश्रवसाविष्णुना ॥ २७ ॥ संतापं शरीरं तापं ॥ २८ ॥ वाक्यानि वेदा
वयवाः त्रिधिस्तदर्थविचारयंथोमीमांसा अन्यदपियत्श्रुतं श्रव्यं नीतिशास्त्रादितत्र विशारदः ऊहापोहकुशलः व्यवस्य कर्तव्यमर्थनिश्चित्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत इति गोभिर्बलीवर्दैः एतस्माद्विगादम्यते य
सुरप्रवेशे प्रथमं गोरथेन प्रवेष्टव्यमिति मंत्रलिगादप्येतद्रम्यते संगोभिरांगिरसो नक्षमाणो भगवदेव दर्शयन्निनाय जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ अस्यार्थः हे बृहस्पते बृहस्पति तुल्य हे पुरोहि

घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्वयोधिनं ॥ उपसंप्रष्टुमर्हामितमहं केन हेतुना ॥ १९ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्तं नृपतिं श्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ॥ पुन
राहमहाबाहु र्यदु श्रेष्ठो महामतिः ॥ २० ॥ वासुदेव उवाच नेदानीमतिनिर्वधं शोके त्वं कर्तुमर्हसि ॥ यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१ ॥ ब्रा
ह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ॥ पर्जन्यमिव घमंति नाथमाना उपासते ॥ २२ ॥ हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतं ॥ चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरु
जांगलं ॥ २३ ॥ प्रियार्थमपि चैते पां ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ न योगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ २४ ॥ सुहृदामस्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ॥ कुरुप्रि
यममित्रघ्नलोकस्य च हितं कुरु ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तः सकृन्नेन राजाराजीवलोचनः ॥ हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २६ ॥
सो नु नीतो नरव्याघ्रविष्टरश्रवसास्वयं ॥ द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ॥ व्यजहान्मांसं दुःखं संतापं च
महायशाः ॥ २८ ॥ श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः ॥ व्यवस्य मनसः शांतिमगच्छत्यादु नंदनः ॥ २९ ॥ स तैः परिवृतो राजानक्षत्रैरिव चंद्रमाः ॥ धृ
तराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ३० ॥ प्रवि विक्षुः स धर्मज्ञः कुंतो पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अर्चयामास दंवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ३१ ॥ ततो न वंरयंश्चुभ्रं कं वलाजि
न संवृतं ॥ युक्तं षोडशभिर्गोभिः पांडुरैः शुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥ मंत्रैरभ्यर्चितं पुण्यैस्तूयमानश्च दंदिभिः ॥ आरुरोह यथा देवः सोमो मृतमयं रथं ॥ ३३ ॥ जग्राह रश्मी
न्कोतयो भीमो भीमपराक्रमः ॥ अर्जुनः पांडुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥ ३४ ॥

त आंगिरसो बृहस्पतिः गोभिर्वर्षैः रथमित्यर्थान् संनक्षमाणः रथस्य संनहनं करिष्यन् यकारलोपआर्षः अर्थमणो देवं गइव षड्विधमैश्वर्यमिव निनाय प्रापितवान् तत्र दृष्टांतः जने इति नकार उपमार्थं यथा जने
लोके मित्रः सखा दंपती अनक्ति अन्योन्यसंबद्धे सक्तेति एवं नगरगतामैश्वर्यलक्ष्मीं परिणेष्यन् गोरथेन नगरं प्रवेशयेद्राजानं पुरोहितः एवं जयलक्ष्मीं परिणेष्यन् श्वरथेन आजिप्रविशेदित्याह वाजयेति आजौ संप्रा
मे अशूनश्चान् रथेयुं जन्वाजयगमय यजमानं जयलक्ष्मीं परिणेतुमित्यर्थादनुषंजनीयं ॥ ३२ ॥ अमृतमयं देवतामय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वारकास्ताराः तत्तुल्याश्चत्रप्रांतस्थमौक्तिकगुच्छाश्च ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यथादेहरथोभूतपंचकमयः एवंपिथोभातपंचकयुक्तः ॥ ३७ ॥ युयुत्सुर्धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नरयानंतरवनगवाइतिम्लेखभाषा
 ध्रियमाणं चतच्छत्रं पांडुरं रथमूर्धनि ॥ शुशुभेतारकां कीर्णसितमभ्रमिवांशरे ॥ ३५ ॥ चामरव्यजने त्वस्य वीरौ जगृहतुस्तदा ॥ चंद्ररश्मिप्रभेशुभ्रे माद्रीपुत्रा
 वलंकृते ॥ ३६ ॥ तेषां च रथमास्थाय भ्रातरः समलंकृताः ॥ भूतानीव समस्तानिराजन्ददृशिरेतदा ॥ ३७ ॥ आस्थाय तुरयं शुभ्रं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ॥ अन्वयात्पृ
 ष्ठतोरान्युयुत्सुः पांडवाग्रजं ॥ ३८ ॥ रथं हेममयं शुभ्रं शैव्यमुग्रीवयोजितं ॥ सहसा त्यक्त्वा कृष्णः समास्थायान्वयात्कुरुन् ॥ ३९ ॥ नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता
 पार्थस्य भारत ॥ अग्रतो धर्मराजस्य गांधारी सहितो ययौ ॥ ४० ॥ कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुंतीरुणातथैव च ॥ यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४१ ॥ त
 तोरथाश्वबहुलानागाश्च समलंकृताः ॥ पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ४२ ॥ ततो वैतालिकैः सूतैर्मागधैश्च मुभापितैः ॥ स्तूयमानो ययौ राजानगरं
 नागसाङ्घ्यं ॥ ४३ ॥ तत्र याणं महाबाहोर्वभूवा प्रतिमं भुवि ॥ आकुलाकुलमुक्त्वा पृष्ठपुष्टजनाकुलं ॥ ४४ ॥ अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ॥ नगरं रा
 जमार्गाश्च यथावत् समलंकृताः ॥ ४५ ॥ पांडुरेण च माल्येन पताकाभिश्च मेदिनी ॥ संस्कृतो राजमार्गो भूद्वीपनैश्च प्रधूपितः ॥ ४६ ॥ अथ चूर्णैश्च गंधानां नानापु
 ष्यप्रियंगुभिः ॥ माल्यदामभिरासकैराजवेश्माभिसंवृतं ॥ ४७ ॥ कुंभाश्च नगरद्वारिवारिपूर्णानवावृढाः ॥ सिताः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ ४८ ॥
 यथास्वलंकृतं द्वारं नगरं पांडुनंदनः ॥ स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुदृढतः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरप्रवे
 शे सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनां ॥ दिदृक्षुर्ग्राह्यं सहस्राणिसमाजग्मुः सहस्रशः ॥ १ ॥
 सराजमार्गः शुशुभे समलंकृतचत्वरः ॥ यथा चंद्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ २ ॥ गृहाणिराजमार्गं पुरत्नवंतिमहांति च ॥ प्राकंपंतीव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि
 भारत ॥ ३ ॥ ताः शनैरिव सव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरं ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ ४ ॥ धन्या त्वमसि पांचालिया त्वं पुरुषसत्तमान् ॥ उपतिष्ठसि
 कल्याणि महर्षी निव गौतमी ॥ ५ ॥ तव कर्मण्यमोघानि व्रतचर्या च भाविनि ॥ इति कृष्णं महाराजप्रशशंसुस्तदास्त्रियः ॥ ६ ॥

यांप्रसिद्धं न तु शिबिका ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आकुलाकुलं अतिसंकुलं संमर्दवशात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ माल्येन पुष्पसमूहेन मेदिनी समलंकनेन तुषज्यने धूपनैः अगुरुप्रभृतिभिर्धूपद्रव्यैः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सिताः चू
 र्णादिना शुक्लीकृताः सुमनसः पुष्पाणि गौराः शुक्लाः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरप्रवेशने इति ॥ १ ॥ २ ॥ स्त्रीणां स्त्रीभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ अभिरूपान्मंगलद्रव्यपाणीन् ॥ १५ ॥ १६॥ १७॥ किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छद्भिर्भृत्यैर्विविधैर्गोवन्मादिद्रव्यैर्निमंत्रयद्विरित्यर्थः ॥ १८ ॥ सन्ध्याव्याप्य
 प्रशंसावचनैस्तासां मिथः शब्दैश्च भारत ॥ प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलं ॥ १९ ॥ तमतीत्यथा युक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ॥ अलंकृतं शोभमानमुपायाद्रा
 जवेश्मह ॥ ८॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः पौराजानपदास्तदा ॥ ऊचुः कर्णसुखावाचः समुपेत्य ततस्ततः ॥ १० ॥ दिष्ट्या जयसिराजेंद्रशत्रूञ्छत्रुनिषूदन ॥ दिष्ट्याराज्यं
 पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ॥ ११ ॥ भवनस्त्वं महाराज राजे ह शरदांशतं ॥ प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवंतथा ॥ १२ ॥ एवं राजकुलद्वारिमंगलैरभिपूजितः ॥ आ
 शीर्वादान् द्विजैरुक्ताः प्रतिगृह्य समंततः ॥ १३ ॥ प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमं ॥ श्रद्धाविजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत् ॥ १४ ॥ प्रविश्याभ्यंतरं श्रीमान् दै
 वतान्यभिगम्य च ॥ पूजयामासरत्तैश्च गंधमाल्यैश्च सर्वशः ॥ १५ ॥ निश्चक्राम ततः श्रीमान् पुनरेव महायशाः ॥ ददर्श ब्राह्मणां श्वैव सांभिरूपानवस्थितान् ॥ १६ ॥
 स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ॥ शुशुभे विमलं श्वेन्द्रस्तारागणवतो यथा ॥ १७ ॥ तांस्तु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिवद्विजान् ॥ धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पि
 तरमेव च ॥ १८ ॥ सुमनो मोदकैरत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ॥ गोभिर्वस्त्रैश्च राजेंद्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ १९ ॥ ततः पुण्याहघोषां भूदिवंस्तब्धैश्च भारत ॥ सुहृदां प्री
 तिजननः पुण्यं श्रुतिसुखावहः ॥ २० ॥ हंसवद्विदुषां राजा द्विजानां तत्र भारती ॥ शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षरां ॥ २१ ॥ ततो दुंदुभिर्निर्घोषः शंखानां च
 मनोरमः ॥ जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ २२ ॥ निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ॥ राजानं ब्राह्मणञ्छुश्रुत्वा चार्वाको राक्षसो ब्रवीत् ॥ २३ ॥ तत्र दु
 र्योधनसखाभिद्वुरूपेण संवृतः ॥ साक्षः शिखी त्रिदंडो च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २४ ॥ वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ॥ परं सहस्रैराजेंद्रतपो नियमसं
 वृतैः ॥ २५ ॥ सदुष्टः पापमाशंसुः पांडवानां महात्मनां ॥ अनामं न्यैव तान् विप्रांस्तमुवाच महीपतिं ॥ २६ ॥ चार्वाक उवाच इमे प्रादुर्द्विजाः सर्वे समारो
 प्य चोमयि ॥ धिक् भवंतं कुट्टपतिं ज्ञातिघातिममस्तु वै ॥ २७ ॥ किं ते न स्याद्विकौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयं ॥ घातयित्वा गुरुं श्वैव मृतं श्रेयो न जीवितं ॥ २८ ॥ इ
 तिते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः ॥ विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रदर्षिताः ॥ २९ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे सच राजायुधिष्ठिरः ॥ व्रीडिताः परमोद्विग्रास्तू
 णीमासन् विशांपते ॥ ३० ॥ युधिष्ठिर उवाच प्रसीदंतु भवंतो मे प्रणतस्याभियाचतः ॥ प्रत्यासन्नव्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हय ॥ ३१ ॥
 ॥ ११॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९ ॥ प्रत्यासन्नाः समीपस्थाः व्यसनिनश्चिरदुःखिनो भ्रात्रादयो यस्य तं भ्रात्रादिदुःखपरिहारार्थं ममेदं राज्यकरणं न तु स्वसुखार्थमित्यर्थः ॥ ३०॥

म.भा.टी.

॥ ४० ॥

॥ ३१ ॥ जज्ञुःज्ञातवन्तः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिशांतिपर्वणिराज० नै० भारतभाव० अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणा इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
वैशंपायन उवाच ततो राजन् ब्राह्मणास्ते सर्वे एव विशांपते ॥ ऊचुर्नैतद्वचोस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ३१ ॥ जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ॥ ब्राह्म
णावेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः एषदुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ॥ परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३ ॥ न वयं ब्रूमध
र्मात्मन्येतु ते भयमीदृशं ॥ उपतिष्ठतु कल्याणं भवंतं भ्रातृभिः सह ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्छिताः ॥ निर्भर्त्सयन्तः शुचयानि
जघ्नुः पापराक्षसं ॥ ३५ ॥ सपपात विनिर्दग्धस्ते जसा ब्रह्मवादिनां ॥ महेंद्राशनि निर्दग्धः पादपोंकुरवानिव ॥ ३६ ॥ पूजिताश्च ययुर्विप्राराजानमभिनंदयन्तः ॥
वैशंपायन उवाच ततस्तत्र तुराजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ॥ उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जिनार्दनः ॥ १ ॥ वासुदेव उवाच ब्राह्मणास्तातलो
केस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम ॥ एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥ २ ॥ पुराकृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः ॥ तपस्तेपे महाबाहो वदर्या बहुवर्षिकं
॥ २ ॥ वरेण च्छेद्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनः पुनः ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ३ ॥ द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमं ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ त
स्मै जगत्पतिः ॥ ४ ॥ स तु लब्धवरः पापं देवानामितविक्रमः ॥ राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ५ ॥ ततो देवाः समेताश्च ब्रह्मणमिदमब्रुवन् ॥ वधाय र
नृषु ॥ तस्य स्नेहावबद्धो सौ ब्राह्मणानवमं स्यते ॥ ८ ॥ तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकारप्रार्थिताः ॥ धक्ष्यंति वाग्बलाः पापं ततो नाशंगमिष्यति ॥ ९ ॥ स एष निहतः शे
ते ब्रह्मदं डेन राक्षसः ॥ चार्वाको नृपतिश्चेष्टमाशुचो भरतर्षभ ॥ १० ॥ हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव ॥ स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुंगवाः ॥ ११ ॥
रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ वैशंपायन उवाच ततः कुंती सुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ कांचने प्राङ्मुखो दृष्टो न्यपीदत्यरमासने ॥ १ ॥
॥ ६ ॥ विहितः मया आज्ञप्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति शां० रा० नै० भा० एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ततः कुंती सुत इति गतमन्युर्वीतदैन्यः गतज्वरो वीतशोकः ॥ १ ॥

* क्षिप्तः श्लोक उवाच सहितः

शां.राज.

१२

॥ ४० ॥

निषीदतुरिति निषेदतुरित्यर्थे आर्षं ॥ २ ॥ ३ ॥ दांते गजदंतमये ॥ ४ ॥ सुधर्मादुर्योधनपुरोहितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्वस्तिकान्सर्वतोभद्राद्यं कितानि देवतापीठानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ जाडं उपकरणं ॥ ९ ॥ औदुंबरास्ताम्रमयाः

तमेवाभिमुखौ पीठे प्रदीपे कांचने शुभे ॥ सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिंदमौ ॥ २ ॥ मध्ये कृत्वा तुराजानं भीमसेनार्जुनावुभौ ॥ निषीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्ण
योर्मणिपीठयोः ॥ ३ ॥ दांते सिंहासने शुभ्रे जांबूनदविभूषिते ॥ पृथापि सहदेवेन सहास्तेन कुलेन च ॥ ४ ॥ सुधर्माविदुरोधौ म्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः ॥ निषेदुर्ज्व
लनाकारेष्व्वासनेषु पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ युयुत्सुः संजयश्चैव गांधारी च यशस्विनी ॥ धृतराष्ट्रो यतोर राजा ततः सर्वे समाविशन् ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सु
मनसो स्पृशन् ॥ स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणिं ॥ ७ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितं ॥ ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहुमंगलं ॥ ८ ॥ पृथिवीं च सु
वर्णं चरत्नानि विविधानि च ॥ आभिषेचनिकं भांडं सर्वसंभारसंभृतं ॥ ९ ॥ कांचनौदुंबरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ॥ पूर्णकुंभाः सुमनसो लाजावहीं पिगोरसं
॥ १० ॥ शमीपिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिणी ॥ सुवं औदुंबरः शंखस्तथा हेमविभूषितः ॥ ११ ॥ दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः ॥ प्रागुदक्प्रवणे
वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च ॥ १२ ॥ व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्रा आसने ॥ दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ १३ ॥ उपवेश्य महात्मानं रुष्णांचद्रुपदात्म
जां ॥ जुहावपावं कंधीमान्विधिमंत्रपुरस्कृतं ॥ १४ ॥ तत उत्थाय दाशार्हः शंखमादाय पूजितं ॥ अभ्यर्पि च तपति पृथ्व्याः कुंती पुत्रं युधिष्ठिरं ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रश्च रां
जर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ अनुज्ञातो यरुष्णेन भ्रातृभिः सह पांडवः ॥ १६ ॥ पांचजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखो भवत् ॥ ततो नुवादाय मासुः पणवानकदुं
दुभीन् ॥ १७ ॥ धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ॥ पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १८ ॥ ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयन् ॥ वेदाध्य
यनसंपन्नान् धृतिशीलसमन्वितान् ॥ १९ ॥ ते प्रीता ब्राह्मणाराजन्वस्स्यूचुर्जयमेव च ॥ हंसा इव च नर्दतः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरं ॥ २० ॥ युधिष्ठिरमहाबाहो दिष्ट्या ज
यसि पांडव ॥ दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्नोसि विक्रमेण महाद्युते ॥ २१ ॥ दिष्ट्या गांडीवधन्वा च भीमसेनश्च पांडवः ॥ त्वंचापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ २२ ॥ मु
क्तावीरक्षयात्तस्मात्संग्रामाद्विजितद्विषः ॥ क्षिप्रमुत्तरकार्याणि कुरु सर्वाणि भारत ॥ २३ ॥ ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ प्रतिपेदे महद्राज्यं मुह
द्भिः सह भारत ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वण्युधिष्ठिराभिषेकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ १० ॥ उदुंबरकाष्ठमयः सुवः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अमृतमुखः अत्यंतदर्शनीयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इ० शां० रा० नै० भा० चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

प्रकृतीनामिति तद्वाक्यं दिव्याजयसीत्यादि अंतरं पश्चात् ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ यत् अस्य कार्यं तच्च भवद्भिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८॥ राजानं धृतरा
 वैशंपायन उवाच प्रकृतीनां च तद्वाक्यं देशकालोपबृंहितं ॥ श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सौतरं प्रत्यभाषत ॥ १॥ धन्याः पांडुसुतानून् ये पांडवा ह्यपुंगवाः ॥ तथ्यान्वा
 प्यथवाऽतथ्यान् गुणानाहुः समागताः ॥ २॥ अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ॥ यदेवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूय विमत्सराः ॥ ३॥ धृतराष्ट्रो महाराजः पिता
 मे देवतं परं ॥ शासनेस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकांक्षिभिः ॥ ४॥ एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ॥ अस्य शुश्रूषणं कार्यं मयानित्यमतं द्विणा ॥ ५॥ यदि
 चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां तथा ॥ धृतराष्ट्रे यथा पूर्ववृत्तिवर्तितुमर्हथ ॥ ६॥ एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ॥ अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पांडवाः सर्व एव च ॥
 ७॥ एतन्मनसि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ अनुज्ञाप्याथ तान् राजायथेष्टं गम्यतामिति ॥ ८॥ पौरजानपदान्सर्वान्विस्तृज्य कुरुनंदनः ॥ यौवराज्येन कौंतेयं
 भीमसेनमयोजयत् ॥ ९॥ मंत्रे च निश्चये चैव पांडुण्यस्य च चिंतने ॥ विदुरं बुद्धि संपन्नं प्रीतिमान्स समादिशत् ॥ १०॥ कृताकृतपरिज्ञाने तथा यव्यचिंतने ॥
 संजयं योजयामास वृद्धं सर्वगुणैर्युतं ॥ ११॥ बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ॥ नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणां चान्ववेक्षणे ॥ १२॥ परचक्रोपरोधे च दुष्टानां
 चावमर्दने ॥ युधिष्ठिरो महाराज फाल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ १३॥ द्विजानां देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह ॥ धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ॥ १४॥ सहदे
 णो महोपतिः ॥ १५॥ विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिं ॥ अब्रवीत् परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७॥ उत्थायोत्थाय तत्कार्यं मस्य राज्ञः पितुर्मम ॥ सर्वं भव
 ति पर्वणिराजधर्मानु० भीमादिकर्मनियोगे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१॥ ॥ ७३॥ वैशंपायन उवाच ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि ॥
 श्राद्धानिकारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ १॥ धृतराष्ट्रो ददौ राजापुत्राणामौर्ध्वदेहिकं ॥ सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्वधनानि च ॥ २॥ रत्नानि च विचित्राणि म
 हार्हाणि महायशाः ॥ युधिष्ठिरस्तु द्रोणस्य कर्णस्य च महत्तमः ॥ ३॥ धृष्टद्युम्नाभिर्मन्युभ्यां हौर्ध्वस्य च रक्षसः ॥ विराट्प्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणां ॥ ४॥
 ५॥ अनुज्ञाप्य तानि कार्याणि कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ ११॥ इति शांतिपर्वणिरा० नैलकंठीये भारत भावदीपे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१॥ ॥ ७३॥ ततो युधिष्ठिर इति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ उद्दिश्येति सभाः धर्मशालाः तत्तन्नामां कितानि सभादीनि च के इयममुकस्य सभा इयममुकस्य सभेति एतेन सभादिकरणात्संतानफलं लभ्यते इति गम्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
इति शांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभाष्ये द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ १३ ॥ अभिषिक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पुरुषं सर्वशरीरशायिनं सात्वतां उपासकानां पतिपालकं ॥ ४ ॥
विश्वस्य संभवो योनिः ॥ ५ ॥ सप्तधा विष्णुर्वाक्य आदित्यो वामनश्चेति द्वेधा अदित्यामेव जन्म ततोऽदितेरूपांतरेषु पृथुश्चिप्रभृतिषु क्रमात्पृथुश्चिगर्भः परशुरामः दाशरथीरामः यादवौ रामकृष्णौ चेति सर्वेषु गर्भेषु एक एव

दुपदद्रौपदेयानांद्रौपद्यासहितोददौ॥ब्राह्मणानांसहस्राणिपृथगेकैकमुद्दिशन्॥५॥धनैरत्नैश्चगोभिश्चवस्त्रैश्चसमतर्पयत्॥येचान्येपृथिवीपालायेषांनास्ति सु
हृज्जनः॥६॥उद्दिश्योद्दिश्यतेषांचचक्रेराजौर्ध्वदेहिकं॥सभाःप्रपाश्र्वविविधास्तटाकानिचपांडवः॥७॥सुहृदांकारयामाससर्वेषामौर्ध्वदेहिकं॥सतेषामनृणां
भूत्वागत्वालोकेष्ववाच्यतां॥८॥कृतकृत्योभवद्राजाप्रजाधर्मेणपालयन्॥धृतराष्ट्रंयथापूर्वगांधारीविदुरंतथा॥९॥सर्वाश्चकौरवान्मान्यान्भृत्यांश्चसमपूज
यत्॥याश्चतत्रस्त्रियःक्राश्विद्धतवीराहतात्मजाः॥१०॥सर्वास्ताःकौरवोराजासंपूज्यापालयद्दृणी॥दीनांधरूपणानांचगृहाच्छादनभोजनैः॥११॥आवृशं
स्यपरोराजाचकारानुग्रहंप्रभुः॥सविजित्यमहींकृत्स्नामानृण्यंप्राप्यवैरिषु॥निसपत्नःसुखीराजाविजहारयुधिष्ठिरः॥१२॥इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्व
णिराजध०श्राद्धक्रियायांद्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥४२॥॥७३॥वैशंपायनउवाचअभिषिक्तोमहाप्राज्ञोराज्यंप्राप्ययुधिष्ठिरः॥दाशार्हपुंडरी
काक्षमुवाचप्रांजलिःशुचिः॥१॥तवरुष्णप्रसादेननेयेनचबलेनच॥बुद्ध्याचयदुशार्दूलतथाविक्रमणेनच॥२॥पुनःप्राप्तमिंदराज्यंपितृपैतामहंमया॥
नमस्तेपुंडरीकाक्षपुनःपुनररिंदम॥३॥त्वामेकंमाहुःपुरुषंत्वामाहुःसात्वतांपतिं॥नामभिस्त्वांबहुविधैस्तुवंतिप्रयताद्विजाः॥४॥विश्वकर्मन्ममस्तेस्तुविश्वा
त्मन्विश्वसंभव॥विष्णोर्जिष्णोहरेरुष्णवैकुण्ठपुरुषोत्तम॥५॥अदित्याःसप्तधांत्वंतुपुराणोगर्भतांगतः॥पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगंत्वांवदंत्यपि॥६॥शुचिश्च
वात्सपीकेशोधृतार्चिर्हंसउच्यते॥त्रिचक्षुःशंभुरेकस्त्वंविभुर्दामोदरोपिच॥७॥वराहोभिर्बृहद्भानुर्वृषभस्ताड्यलक्षणः॥अनीकसाहःपुरुषःशेपिविष्टउरुक्र
मः॥८॥

मः ॥ ८ ॥ त्वं न तु प्रतिगर्भं भिन्नः त्रिषु वर्तमानाद्युगात्पूर्वेषु भवं त्रियुगं अन्ये तु धर्मज्ञाने वैराग्यैश्वर्येश्रियशसीचेति त्रीण्युगमानितद्वंद्वमित्याहुः ॥ ६ ॥ शुचिश्च वाः पुण्यकीर्तिः घृताचर्ये ज्ञेश्वरः हंसो ब्रह्मणोऽपि गुरुः त्रीणि च शृंषिदर्शनसाधनानि श्रुत्यनुमानप्रत्यक्षाण्यस्मिन् ॥ ७ ॥ बृहद्भानुः सूर्यः दृष्यो धर्मः ताक्ष्यलक्षणो गरुडध्वजः अनीकसाहः शत्रुसेनावमर्दो शिपिविष्टः सर्वशरीरांतः प्रविष्टः पुरुषः जीवः ॥ ८ ॥

म.भा.टी.

॥४२॥

वरिष्ठउत्तमः वाजसनिःअन्नप्रदः गुहःदेवसेनानीः संस्कृतोविप्रादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वपःश्रेष्ठःपरित्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः वषाद्रंस्तदभ्राति स्तभ्रातीतिवपद-
भेदंद्रदर्पहंता वषाकपिर्हरिहररूपी सिंधुःसमुद्रः विधर्मोनिर्गुणः त्रिककुपूकर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्भूषः त्रिधामासूर्यचंद्राग्निप्रभः त्रिदिवात्च्युतोऽवतीर्णः ॥ १० ॥ भूःसत्तारूपः अतिभूःअशरीरः ॥ ११ ॥
वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्चयावनोरीणांसंस्कृतोविकृतिर्वपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मस्त्वमेवादिवपदभोवपाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिककुपूत्रि-
धामात्रिदिवाच्युतः ॥ १० ॥ सघाट्टविराट्स्वराट्चैवसुरराजोभवोद्भवः ॥ विभूर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्त्मात्वमेवच ॥ ११ ॥ स्वष्टकृद्विषजावर्तःकपिलस्त्वंच-
वामनः ॥ यज्ञोध्रुवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥ शिखंडीनहुषोवभ्रुर्द्विवस्पृकत्वंपुनर्वसुः ॥ सुवभ्रूरुक्मयज्ञश्चसुपेणोदुंदुभिस्तथा ॥ १३ ॥ गभस्तिने-
मिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ क्रभुर्विभूःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रं चैवपठ्यसे ॥ १४ ॥ अंभोनिधिस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भत्वामाहुःस्वधास्वा-
हाचकेशवः ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदंस्तजसिविश्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्वशोविश्वयोनेनमोस्तुतेशार्द्रचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवंस्तुतोधर्मरांजे-
नकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठं पांडवंयादवाय्यः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा०वासुदेवस्तुतौ
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोन्यपः ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते
॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रांताभवंतःसुभृशं
तापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मल्लतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुपुरुषस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ वि-
त्तंकोदरः ॥ प्रतिपदेमहाबाहुर्मदिरंमघवानिव ॥ ५ ॥ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशासनस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ६ ॥ दासीदाससुसंपूर्णं
प्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपदेमहाबाहुर्जुनोराजशासनात् ॥ ७ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेरभवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितं ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

अपिषजावर्तः अपिषजौअश्विनौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोगरुडः ॥ १२ ॥ वभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः सुवभ्रुःसुतरांपिंगलवर्णः ॥ १३ ॥ गभस्तिर्कोनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ततइति विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शां.रांज.

१२

॥४२॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५॥ प्राप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

नकुलाय वरार्हाय कर्षिताय महावने ॥ ददौ प्रीतो महाराजधर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य च वेदमाय्यं श्रीमत्कनकभूषणं ॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलं ॥ १२ ॥ प्रददौ सहदेवाय संततं प्रियकारिणे ॥ मुमुदे तच्च लब्ध्वासौ कैलासं धनदो यथा ॥ १३ ॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्च विशांपते ॥ सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वान् जग्मुरालयान् ॥ १४ ॥ सहस्रात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनं ॥ विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रगिरिगुहामिव ॥ १५ ॥ तत्र भक्ष्यान्नपानैस्ते मुदिताः सुसुखोपिताः ॥ सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मगृहविभागे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५॥

जनमेजय उवाच प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ यदन्यदकरो द्विप्रतन्मेव कुमिहार्हसि ॥ १ ॥ भगवान्वाल्मीकिः शैलोक्यस्य परो गुरुः ॥ ऋषेयदकरो द्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच शृणु तत्त्वेन राजेंद्र कीर्त्यमानं मया नघ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पांडवाः ॥ ३ ॥ प्राप्य राज्यं महाराज कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्वे स्वे स्थाने न्यवेशयत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनां ॥ सहस्रं निष्क्रमेकैकं दापयामास पांडवः ॥ ५ ॥ तथा नृजीविनो भृत्यान् संश्रितान् तिथीनपि ॥ कामैः संतर्पयामास कृपणां स्तर्ककानपि ॥ ६ ॥ पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः सगाः ॥ धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ॥ ७ ॥ कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ॥ विदुराय च राजा सौपूजां च क्रेयतव्रतः ॥ ८ ॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वा सोभिः शयनासनैः ॥ सर्वान्संतोषयामास संश्रितान् ददातां वरः ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ॥ युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां च क्रेमहायशाः ॥ १० ॥ धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गांधार्यै विदुराय च ॥ निवेद्य सुस्थवद्राजा सुखमास्ते युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य भरतर्षभ ॥ वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृतान्जलिः ॥ १२ ॥ ततो महति पर्यके मणिकां च नभूषिते ॥ ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघसमद्युतिं ॥ १३ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितं ॥ पीतकौशेयवसनं हृद्ये वोपगतं मणिं ॥ १४ ॥ कौस्तुभेनोरसि स्थेनमणिना भिविराजितं ॥ उद्यते वोदयं शैलं सूर्येणाभिविराजितं ॥ १५ ॥ नौपम्यं विद्यते तस्य त्रिपुलोकेषु किंचन ॥ सोभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहं ॥ १६ ॥ उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ सुखेन ते निशाकच्चिद्बुद्धिमावृतां वर ॥ १७ ॥

तर्ककान् प्राश्रिकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्य धनादेः यथोचितमंशतः पात्रे समर्पणेन शांतिकं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

म.भा.टी.

॥४२॥

वरिष्ठउत्तमः वाजसनिःअन्नप्रदः गुहःदेवसेनानीः संस्कृतोविप्रादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वृषःश्रेष्ठःपरिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः वृषादंस्त्रंभ्राति स्तभ्रातीतिवृषद-
भेदंद्रदर्पहंता वृषाकपिर्हरिहररूपी सिंधुःसमुद्रः विधर्मोनिर्गुणः त्रिकुपूकर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्गुणः त्रिधामासूर्यचंद्राग्निप्रभः त्रिदिवाच्युतोऽवतीर्णः ॥ १० ॥ भूःसत्तारूपः अतिभूःअशरीरः ॥ ११ ॥
वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्चयावनोरीणांसंस्कृतोविकृतिर्वृषः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मस्त्वमेवादिवृषदभोवृषाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिकुपूत्रि-
धामात्रिदिवाच्युतः ॥ १० ॥ सघाट्टविराट्स्वराट्चैवसुरराजोभवोद्भवः ॥ विभूर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्मात्वमेवच ॥ ११ ॥ स्वष्टकृद्रिपजावर्तःकपिलस्त्वंच-
वामनः ॥ यज्ञोध्रुवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥ शिखंडीनहुषोवभ्रुर्दिवस्पृकृत्वंपुनर्वसुः ॥ सुवभ्रूरुक्मयज्ञश्चसुपेणोदुंदुभिस्तथा ॥ १३ ॥ गभास्तिने-
मिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ ऋभुर्विभूःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रं चैवपठ्यसे ॥ १४ ॥ अंभोनिधिस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भत्वामाहुःस्वधास्वा-
हाचकेशवः ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदंस्तजसि विश्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्वशे विश्वयोनेनमोस्तुतेशाङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवंस्तुतो धर्मरांजे-
नकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठपांडवंयादवाय्यः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा०वासुदेवस्तुतो-
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयो नृपः ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते-
॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रांताभवंतःसुभृशं-
तापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मल्लतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुपुरुषस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ वि-
श्रांतांलुब्धविज्ञानान्श्वःसमेतास्मिवःपुनः ॥ ५ ॥ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितं ॥ बहुरत्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातंभ्रात्राद-
त्तंवकोदरः ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्मदिरंमघवानिव ॥ ७ ॥ यथादुर्योधनगृहंतयादुःशासनस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ८ ॥ दासीदाससुसंपूर्ण-
प्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्जुनोराजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेरभवनप्रस्यंमणिहेमविभूषितं ॥ १० ॥

मिषजावर्तः मिषजौअश्विनौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोगरुडः ॥ १२ ॥ वभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः सुवभ्रुःसुतरांपिंगलवर्णः ॥ १३ ॥ गभास्तिर्कोनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शां.रांज.

१२

॥४२॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५५ ॥ प्राप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

नकुलाय वरार्हाय कर्शिताय महावने ॥ ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य च वेदमाग्यं श्रीमत्कनकभूषणं ॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलं ॥ १२ ॥ प्रददौ सहदेवाय संततं प्रियकारिणे ॥ मुमुदे तच्च लब्ध्वासौ कैलासं धनदो यथा ॥ १३ ॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्च विशांपते ॥ सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वान् जग्मुरालयान् ॥ १४ ॥ सहस्रात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनं ॥ विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रगिरिगुहामिव ॥ १५ ॥ तत्र भक्ष्यान्नपानैस्ते मुदिताः सुसुखोपिताः ॥ सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मगृहविभागे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५५ ॥

जनमेजय उवाच प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ यदन्यदकरो द्विप्रतन्मेव कुमिहार्हसि ॥ १ ॥ भगवान्वात्सल्ये केशस्रैलोक्यस्य परो गुरुः ॥ ऋषेयदकरो द्वारस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच शृणु तत्त्वेन राजेंद्र कीर्त्यमानं मया नघ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पांडवाः ॥ ३ ॥ प्राप्य राज्यं महाराज कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ चातुर्वर्ण्यं यथा योग्यं स्वे स्वे स्थाने न्यवेशयत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनां ॥ सहस्रं निष्क्रमेकैकं दापयामास पांडवः ॥ ५ ॥ तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितान् तिथीनपि ॥ कामैः संतर्पयामास रूपणां स्तर्ककानपि ॥ ६ ॥ पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः सगाः ॥ धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ॥ ७ ॥ रूपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ॥ विदुराय च राजासौ पूजां चक्रे यतव्रतः ॥ ८ ॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ॥ सर्वान्संतोषयामास संश्रितान् ददतां वरः ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ॥ युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशः ॥ १० ॥ धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गांधार्यै विदुराय च ॥ निवेद्य सुस्थवद्राजा सुखमास्ते युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथा सर्वे स नगरं प्रसाद्य भरतर्षभ ॥ वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृतांजलिः ॥ १२ ॥ ततो महति पर्यके मणिकां च नभूषिते ॥ ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघसमद्युतिं ॥ १३ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितं ॥ पीतकौशेयवसनं हृद्मेवोपगतं मणिं ॥ १४ ॥ कौस्तुभेनोरसि स्थेन मणिना भिविराजितं ॥ उद्यते वोदयं शैलं सूर्येणाभिविराजितं ॥ १५ ॥ नौपम्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ सोभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहं ॥ १६ ॥ उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ सुखेन ते निशाकच्छिद्बुद्धिमातां वर ॥ १७ ॥

तर्ककान् प्राश्निकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्य धनादेः यथोचितमंशतः पात्रे समर्पणेन शांतिकं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

वरिष्ठउत्तमः वाजसनिःअन्नप्रदः गुहःदेवसेनानीः संस्कृतोविप्रादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वृषःश्रेष्ठःपरिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः वृषाइंद्रस्तंदृभ्राति स्तभ्रातीतिवृषद-
र्भइंद्रदर्पहंता वृषाकपिर्हरिहररूपी सिंधुःसमुद्रः विधर्मोनिर्गुणः त्रिककुपकर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्भूः त्रिधामासूर्यचंद्राग्निप्रभः त्रिदिवात्च्युतोऽवतीर्णः ॥ १॥ ॥ भूःसत्तारूपः अतिभूःअशरीरः ॥ ११ ॥

वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्चयावनोरीणांसंस्कृतोविकृतिर्वृषः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मस्त्वमेवादिवृषदर्भोवृषाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिककुपत्रि-
धामात्रिदिवाच्युतः ॥ १० ॥ सघाट्टविराट्स्वराट्चैवसुरराजोभवोद्भवः ॥ विभूर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्मात्वमेवच ॥ ११ ॥ स्वष्टकृद्भिपजावर्तःकपिलस्त्वंच-
वामनः ॥ यज्ञोध्रुवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥ शिखंडीनहुषोवभ्रुर्दिवस्पृक्त्वंपुनर्वसुः ॥ सुवभ्रुरुक्मयज्ञश्चसुपेणोदुंदुभिस्तथा ॥ १३ ॥ गभास्तिने-
मिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ ऋभुर्विभूःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रं चैवपठ्यसे ॥ १४ ॥ अंभोनिधिस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भत्वामाहुःस्वधास्वा-
हाचकेशवः ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदं सृजसिविश्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्वशेविश्वयोनेनमोस्तुतेशार्द्धचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवंस्तुतोधर्मराजे-
नकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठपांडवंयादवाय्यः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिरा-वासुदेवस्तुतो-
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोनृपः ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते-
॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रान्ताभवंतःसुभृशं-
तापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मल्लतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुपुरुषस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ वि-
श्रान्तौलुब्धविज्ञानान्श्वःसमेतास्मिवःपुनः ॥ ५ ॥ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितं ॥ बहुरत्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातंभ्रात्राद्-
त्तंवकोदरः ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्मदिरंमघवानिव ॥ ७ ॥ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशासनस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ८ ॥ दासीदाससुसंपूर्ण-
प्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्जुनोराजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेरभवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितं ॥ १० ॥

भिषजावर्तः भिषजौअश्विनौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोगुरुदः ॥ १२ ॥ वभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः सुवभ्रुःसुतरांपिगलवर्णः ॥ १३ ॥ गभास्तिर्कोनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशान्तिप-रा-नै-भारतभा-त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५५ ॥ प्राप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

नकुलाय वरार्हाय कर्षिताय महावने ॥ ददौ प्रीतो महाराजधर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ दुर्मुखस्य च वेदमाय्यं श्रीमत्कनकभूषणं ॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलं ॥ १२ ॥ प्रददौ सहदेवाय संततं प्रियकारिणे ॥ मुमुदे तच्च लब्ध्वासौ कैलासं धनदो यथा ॥ १३ ॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्च विशांपते ॥ सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वान् जग्मुरालयान् ॥ १४ ॥ सहसा त्यक्त्वा शौरिरर्जुनस्य निवेशनं ॥ विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रगिरिगुहामिव ॥ १५ ॥ तत्र भक्ष्यान्नपानैस्ते मुदिताः सुसुखोपिताः ॥ सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मगृहविभागे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ५५ ॥

जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ यदन्यदकरो द्विप्रतन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १ ॥ भगवान्वाल्मीकिः शैलोक्यस्य परो गुरुः ॥ ऋषेयदकरो द्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्यमानं मया नघ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पांडवाः ॥ ३ ॥ प्राप्य राज्यं महाराज कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ चातुर्वर्ण्यं यथा योग्यं स्वे स्वे स्थाने न्यवेशयत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्रं च क्षात्रकानां महात्मनां ॥ सहस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पांडवः ॥ ५ ॥ तथानुजीविनो भृत्यान्संश्रितानतिथीनपि ॥ कामैः संतर्पयामास रूपणां स्तर्ककानपि ॥ ६ ॥ पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः सगाः ॥ धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ॥ ७ ॥ कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ॥ विदुराय च राजा सौपूजां च क्रेयतव्रतः ॥ ८ ॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ॥ सर्वान्संतोषयामास संश्रितान् ददातां वरः ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं कृत्वा सराजराजसत्तम ॥ युयुत्सोर्धातिराष्ट्रस्य पूजां च क्रेमहायशाः ॥ १० ॥ धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गांधार्यै विदुराय च ॥ निवेद्य सुस्थवद्राजा सुखमास्तं युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथा सर्वं सनगरं प्रसाद्य भरतर्षभ ॥ वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृतं जलिः ॥ १२ ॥ ततो महति पर्यं केमणिकां च न भूषिते ॥ ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघसमद्युतिं ॥ १३ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितं ॥ पीतकौशेयवसनं हेमैवोपगतं मणिं ॥ १४ ॥ कौस्तुभेनोरसि स्थेनमणिना भिविराजितं ॥ उद्यते वोदयं शैलं सूर्येणाभिविराजितं ॥ १५ ॥ नौपम्यं विद्यते तस्य त्रिपुलोकं पुकिंचन ॥ सोभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहं ॥ १६ ॥ उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ सुखेन ते निशाकच्छिन्नुष्टाबुद्धिमतां वर ॥ १७ ॥

स्तर्ककान् प्राश्रिकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्य धनादेः यथोचितं शतः पात्रैः समर्पणेन शांतिकं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति शांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीये भारतभावादीपे पंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ किमिदमिति ॥ १ ॥ चतुर्थं जापस्त्वमसुषुप्तिभ्यः परं आलंब्य अपक्रांतः देहव्रयात् ॥ २ ॥
 कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ तथैवापश्रिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमत्तांवर ॥ १८ ॥ वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवीं च वशं स्थिता ॥ तव प्रसादाद्भगवंस्त्रि-
 लोकगतिविक्रम ॥ १९ ॥ जयं प्राप्ताय शश्वार्यं न च धर्मच्युता वयं ॥ तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजमरिंदमं ॥ नो वाच भगवान्किंचिद्भ्यानमेवान्वपद्यत ॥ २० ॥ इति
 श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० कृष्णं प्रतियुधिष्ठिरवाक्ये पंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच किमिदं परमाश्रयं ध्या-
 यस्य मितविक्रम ॥ कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्तिलोकपरायण ॥ १ ॥ चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालंब्य पुरुषर्षभ ॥ अपक्रांतो यतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः ॥ २ ॥ निगृ-
 हीतो हि वायुस्ते पंचकर्माशरीरगः ॥ इन्द्रियाणि प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३ ॥ वाक् सत्त्वं च गोविंद बुद्धौ संवेशितानि ते ॥ सर्वे चैव गुणा देवाः क्षेत्रज्ञे ते निवे-
 शिताः ॥ ४ ॥ नेगंति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथामनः ॥ काष्ठकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ५ ॥ यथा दीपो निवातस्यो निरिङ्गो ज्वलते पुनः ॥ तथा सि-
 भगवन् देवपापाण इव निश्चलः ॥ ६ ॥ यदि श्रोतुमिहार्हमि न रहस्यं च ते यदि ॥ छिंधि मे संशयं देव प्रपन्नाया भिया च ते ॥ ७ ॥ त्वंहि कर्ता विकर्ता च क्षरं चैवाक्षरं च
 हि ॥ अनादिनिधनं चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८ ॥ त्वत्प्रपन्नाय भक्त्या शिरसा प्रणताय च ॥ ध्यानस्यास्य यथा तत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतांवर ॥ ९ ॥ ततः स्वर्गोचरे न्यस्य
 मनो बुद्धीन्द्रियाणिसः ॥ स्मितपूर्वमुवाचे दंभगवान्वासवानुजः ॥ १० ॥ वासुदेव उवाच शरत्पगतो भोष्मः शाम्यन्निवहुताशनः ॥ मां ध्याति पुरुषव्या-
 घ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ११ ॥ यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशने ॥ न सेहे देवराजो पितमस्मि मनसागतः ॥ १२ ॥ येनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमंड-
 लं ॥ ऊढास्ति स स्तुताः कन्यास्तमस्मि मनसागतः ॥ १३ ॥ त्रयोविंशतिरात्रं यो यो धयामास भार्गवं ॥ न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसागतः ॥ १४ ॥ एका-
 कृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मे धया ॥ शरणं मामुपांगच्छ ततो मे तद्गतं मनः ॥ १५ ॥ यं गंगा गर्भविधिना धारयामास पार्थिव ॥ वसिष्ठ शिक्षितं तात तमस्मि मनसा-
 गतः ॥ १६ ॥ दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ॥ सांगांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसागतः ॥ १७ ॥

पंचकर्माप्राणनादिकारी ॥ ३ ॥ सत्त्वं मनः वागुपलक्षितानीन्द्रियाणि च बुद्धौ महत्तत्त्वे गुणाः शब्दादिगुणभाजो देवाः श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि ॥ ४ ॥ नेगंति न कंपंते निरीहो निश्चेष्टः ॥ ५ ॥ निरिङ्गः अचलः
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोचरे स्वे स्वे स्थाने ॥ १० ॥ ध्याति ध्यायति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ चतस्रोविद्याः धर्मार्थकाममोक्षविद्याः सर्ववर्णसाधारणाः चातुर्होत्रं वैवर्णिकानां विशेषधर्मोयज्ञादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अनभिष्येयं अविचारणीयं ॥ २७ ॥ २८ ॥

रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ॥ आधारं सर्वविद्यानां तस्मिन् मनसागतः ॥ १८ ॥ सहिभूतं भविष्यच्च भवच्च भर्तृपति ॥ वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तस्मिन् मनसागतः ॥ १९ ॥ तस्मिन् हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवंगते ॥ भविष्यति महीपार्थ नष्टचंद्रे वशवरी ॥ २० ॥ तद्युधिष्ठिरगांगेयं भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छयत्ते मनोगतं ॥ २१ ॥ चातुर्विधं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्य मेव च ॥ राजधर्माश्च निखिलान् पृच्छेन्नृथिवीपते ॥ २२ ॥ तस्मिन् न स्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ॥ ज्ञानान्यस्तंगमिष्यति तस्मात्त्वांचोदयाम्यहं ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमं ॥ साश्रुकंठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ २४ ॥ यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रतिमाधव ॥ तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम माधव ॥ २५ ॥ महाभाग्यं च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते ॥ श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ २६ ॥ भवांश्च कर्ता लोकानां यद्वीत्यरिसृदनं ॥ तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादव नंदन ॥ २७ ॥ यदित्वनुग्रहवती बुद्धिस्ते मयि माधव ॥ त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयं ॥ २८ ॥ आवृत्ते भगवत्यर्के सहिलोकान् गमिष्यति ॥ त्वदर्शनं महाबाहो तस्मादहं तिकौरवः ॥ २९ ॥ तव चाद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ॥ दर्शनं त्वंस्यलाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयोनिधिः ॥ ३० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वैवं धर्मराजस्य वचनं मधुसृदनः ॥ पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राहरथो मे युज्यतामिति ॥ ३१ ॥ सात्यकिस्त्वाशुनिष्क्रम्य केशवस्य समीपतः ॥ दारुकं प्राहरुणस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२ ॥ समात्य केराशुवचो निगम्य रथोत्तमं कांचनभूपितांगं ॥ मसारगत्वं कर्म यैर्विभंगैर्विभूषितं हेमनिबद्धचक्रं ॥ ३३ ॥ दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं विचित्रनामणिभूषितांतरं ॥ नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनं पताकिनं ॥ ३४ ॥ सुग्रीवशैव्यप्रमुखैर्वराश्वैर्मनोजवैः कांचनभूषितांगैः ॥ संयुक्तमावेदयदच्युताय कृतांजलिर्दारुको राजसिंह ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तवेष्टुचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ शरत्तल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ॥ कथमुत्सृष्टवान् देहं कंच योगमधारयत् ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ भीष्मस्य कुरुशार्दूलदेहोत्सर्गं महात्मनः ॥ २ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स इति मसारगत्वं कर्म यैर्विभंगैः मसारो मरकतमणिः गलुश्चंद्रकांतः अर्कः सूर्यकांतः तन्मयैः विभंगैः विस्तरैः विटं कैरिति पाठेष्वुपवेशनस्थानैः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपेष्टुचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ शरत्तल्पे इति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आरिराधयिषुः वस्तुतस्तत्त्वावधारणपूर्वकं ध्यानमाराधनं तत्कर्तुमिच्छुः जिगदिषामिव कुमिच्छामि व्याससमासि
 निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरैवैदिवाकरे ॥ समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ ३ ॥ विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ॥ शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो
 ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४ ॥ व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा ॥ देवस्थानेन वात्स्येन तथा शमकसुमंतुना ॥ ५ ॥ तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ॥ शांडिल्य
 देवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता ॥ ६ ॥ असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ॥ हारीतलोमशाभ्यां च तथा त्रेयेण धीमता ॥ ७ ॥ बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च म
 हामुनिः ॥ सनत्कुमारः कपिलोवाल्मीकिस्तु बुरुः कुरुः ॥ ८ ॥ मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणविंदुर्महामुनिः ॥ पिप्पलादोथवायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ॥ ९ ॥ काश्य
 पश्चपुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः ॥ मरीचिरंगिराः काश्योगौतमो गालवो मुनिः ॥ १० ॥ धौम्यो विभांडो मांडव्यो धौमः रुष्णानुभौतिकः ॥ उलूकः परमो विप्रो मा
 कंडेयो महामुनिः ॥ ११ ॥ भास्करिः पूरणः रुष्णः सूतः परमधार्मिकः ॥ एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ॥ १२ ॥ श्रद्धादमशमोपेतैर्वृतैश्चंद्रइव ग्रहैः ॥ भी
 ष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणामनसा गिरा ॥ १३ ॥ शरतल्पगतः रुष्णं प्रदध्यौ प्रांजलिः शुचिः ॥ स्वरेण तृष्टपुष्टेन तुष्टावमधुसूदनं ॥ १४ ॥ योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जि
 ण्णं जगत्पतिं ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः ॥ भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ १५ ॥ भीष्म उवाच आरिराधयिषुः रुष्णं वाचं जि
 गदिषामि यां ॥ तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ शुचिं शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनं ॥ मुक्ता सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं ॥ १७ ॥ अनाद्यं
 तं परं ब्रह्म न देवानर्षयो विदुः ॥ एकोयं वेद भगवान्धातानारायणो हरिः ॥ १८ ॥ नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ॥ देवादेवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययं ॥
 ॥ १९ ॥ देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ यं न जानंति कोत्येष कुतो वा भगवानिति ॥ २० ॥ यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ॥ गुणभूतानि
 भूतेशो सूत्रे मणिगणा इव ॥ २१ ॥ यस्मिन् नित्ये तत्तत्तौ दृढे स गिव तिष्ठति ॥ सदसद्व्यथितं विश्वं विश्वांगे विश्वकर्मणि ॥ २२ ॥ हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणं ॥
 सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलं ॥ २३ ॥ प्रादुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणं ॥ अणीयसामणीयां संस्थविष्ठं च स्थवीयसां ॥ २४ ॥

न्याविस्तरसंक्षेपवत्या ॥ १६ ॥ तत्र संक्षेपमाह शुचिमिति शुचिस्वतः परतो वा दोषहीनं शुचिपदं तादृशमेव पदं प्राप्तिमार्गो योगो यस्य तं हंसं सर्वातिगं तत्पदं तत्त्वमसीति वाक्ये तत्पदस्यार्थभूतं ईश्वरं परमेष्ठिनं हिरण्य
 गर्भं आत्मानं देहत्रयं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सदसत्कार्यकारणं च ताभ्यां सूत्रांतर्यामिभ्यां व्यथितं विश्वं अंगेऽधिष्ठानभूते यस्य तस्मिन् विश्वं कर्म यस्य तस्मात् कोसेवान्यादिति श्रुतिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ वाकेषुमंत्रेषुसामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु अनुवाकेषुमंत्रार्थविवरणभूतेषुब्राह्मणवाक्येषु निषत्सुकर्मागायववद्वेदेवतादिज्ञानवाक्येषु उपनिषत्सुकेवलाल्मज्ञापकवाक्येषु गृणंतिध्यायंति सत्यंअबा
धितं सत्येषुअबाधितार्थेषु सामसुज्येष्ठसामादिषु ॥ २६ ॥ चतुर्भिर्नामभिःवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपैःक्रमाच्चतुरात्मानंब्रह्मजीवमनोहंकाररूपं सत्वस्थंबुद्धौअभिव्यक्तं सात्वतांभक्तानांपति ॥ २७ ॥
नित्यंतपःस्थधर्मःतत्तस्मिन् यत्पीत्यर्थतप्तंसत्यत्यस्मादंगेषुचित्तेषुअनुतिष्ठतिउपतिष्ठति यश्चसर्वात्मानंप्रपद्येइतिसर्वेषांयच्छब्दसंबद्धानांप्रथमेनान्वयः ईश्वरार्थमनुष्ठितोधर्मःस्वचित्तशुद्धिद्वारास्वार्थएव

गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि ॥ २५ ॥ यंवाकेष्वनुवाकेषुनिषत्सूपनिषत्सुच ॥ गृणंतिसत्यकर्माणंसत्यंसत्येषुसामसु ॥ २६ ॥ चतुर्भिश्चतुरात्मानंसत्व
स्थंसात्वतांपति ॥ यंदिव्यैर्देवमर्चंतिगुह्यैःपरमनांमभिः ॥ २७ ॥ यस्मिन्नित्यंतपस्तप्तंयदंगेष्वनुतिष्ठति ॥ सर्वात्मासर्ववित्सर्वःसर्वज्ञःसर्वभावनः ॥ २८ ॥ यंदे
वंदेवकीदेवीवसुदेवादजीजनत् ॥ भौमस्यब्रह्मणोगुप्त्यैदीपमग्निमिवारणिः ॥ २९ ॥ यमनन्योव्यपेताशीरात्मानंवीतकल्मषं ॥ दृष्ट्यानंत्यायगोविंदंपश्यत्या
त्मानमात्मनि ॥ ३० ॥ अतिवाध्वद्रकर्माणमतिसूर्यातितेजसं ॥ अतिबुद्धींद्रियात्मानंतंप्रपद्येप्रजापति ॥ ३१ ॥ पुराणेषुपुरुषंप्रोक्तंब्रह्मप्रोक्तंयुगादिषु ॥ क्षये
संकर्षणंप्रोक्तंतमुपास्यमुपास्महे ॥ ३२ ॥ यमेकंबहुधात्मानंप्रादुर्भूतमधोक्षजं ॥ नान्यभक्ताःक्रियावंतोजयंतेसर्वकामदं ॥ ३३ ॥ यमाहुर्जगतःकोशंयस्मि
न्संनिहिताःप्रजाः ॥ यस्मिँल्लोकाःस्फुरंतीमेजलेशकुनयोयथा ॥ ३४ ॥ ऋतमेकाक्षरंब्रह्मयत्तत्सदसतोःपरं ॥ अनादिमध्यपर्यंतंनदेवानर्पयोविदुः ॥ यंसुरा
सुरगंधर्वाःसिद्धाऋपिमहोरगाः ॥ ३५ ॥ प्रयतानित्यमर्चंतिपरमंदुःखभेषजं ॥ अनादिनिधनंदेवमात्मनोऽनिसनातनं ॥ ३६ ॥ अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयंहरिंता
रायणंप्रभुं ॥ यंवैविश्वस्यकर्तारंजगंतस्तस्थुषांपति ॥ वदंतिजगतोध्यक्षमक्षरंपरमंपदं ॥ ३७ ॥ हिरण्यवर्णयंगर्भमदितेर्देवनाशनं ॥ एकंद्वादशधाजज्ञेतस्मै
सूर्यात्मनेनमः ॥ ३८ ॥ शुक्लेदेवाप्सितृक्कृष्णतर्पयत्यमृतेनयः ॥ यश्चराजाद्विजातीनांतस्मैसोमात्मनेनमः ॥ ३९ ॥ महतस्तमसःपारंपुरुषंत्यतितेजसं ॥ यंज्ञा
त्वामृत्युमत्येतितस्मैज्ञेयात्मनेनमः ॥ ४० ॥ यंवृहंतंवृहत्युक्थेयमग्नौयमहाध्वरे ॥ यंविप्रसंघागायंतितस्मैवेदात्मनेनमः ॥ ४१ ॥

भवतीत्याश्चर्यमितिभावः ॥ २८ ॥

भौमंब्रह्मवेदाब्राह्मणायज्ञाश्च ॥ २९ ॥ अनन्यःत्यक्तभेदः आत्मानंप्रत्यंचमेव आत्मानंसर्वेश्वरंआत्मनिहार्दाकाशेदृष्ट्यासूक्ष्मबुद्ध्या इह्वेतिपाठयोगेन पश्यतिआनंत्यायमोक्षाय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पुराणेअती
तकल्पादिविषयेपुरुषंपूर्णंसर्वमस्मिन्नतीतमस्येवेतियोगात्पुरुषइतिनाम युगादिषुयुगारंभेषुबृंहकत्वात्स्थैरेनंब्रह्मेत्याहुः क्षयेसर्वस्यसम्यक्कर्षणादयंसंकर्षणइत्युक्तः ॥ ३२ ॥ बहुधाइंद्रादिदेवतारूपेण नान्यभ
क्ताःअनन्यभक्ताः ॥ ३३ ॥ शकुनयोहंसकारंढवाद्याः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जज्ञेजनयामास ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अतितेजसंस्वयंज्योतिषं ज्ञेयात्मनेनतृपास्यात्मने ॥ ४० ॥ उक्थेबहुचाः अग्नौन्नयनेऽध्वर्यवः ॥ ४१ ॥

ऋग्यजुःसामान्येवधामानियस्यतं दशार्धानिपंचधानाः करंभः परिवापः पुरोडाशः पयश्चेतिपंचहवींषितदात्मकं समतंतवद्वयोजनीयाः गायत्र्यादयोयस्मिन्तंसप्ततंतुं ॥ ४२ ॥ चतुर्भिरिति आश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तुश्रौषडितिचतुरक्षरं येतिद्व्यक्षरं येयजामहेइतिपंचाक्षरं द्व्यक्षरोवपट्टकारइतिसप्तदशभिरक्षरैर्योहूयतेतस्मैहोमात्मनेनमः ॥ ४३ ॥ सुपर्णः वेदपुरुषः यजुरितियस्यनाम छंदांसिगायत्र्यादीनियस्य गात्राणिहस्तादीनि त्रितृत्रिभिर्ऋग्यजुःसामभिर्वर्ततइतियोगाद्यज्ञः स एवशिरोयस्य यस्यरथंतरंबृहच्चैकल्पिकंसामप्रीतिवाक्यं ॥ ४४ ॥ सहस्रसमेसहस्रसंवत्सरेसत्रे जज्ञेआविर्वभूव ॥ ४५ ॥ पादाश्च

ऋग्यजुःसामधामानंदशार्धहविरात्मकं ॥ यंसप्ततंतुंतन्वंतितस्मैयज्ञात्मनेनमः ॥ ४२ ॥ चतुर्भिश्चतुर्भिश्चद्वाभ्यांपंचभिरेवच ॥ हूयतेचपुनर्द्वाभ्यांतस्मैहो मात्मनेनमः ॥ ४३ ॥ यः सुपर्णोयजुर्नामच्छंदोगात्रस्त्रितृच्छिराः ॥ रथंतरंबृहत्सामतस्मैस्तोत्रात्मनेनमः ॥ ४४ ॥ यः सहस्रसमेसत्रेजज्ञेविश्वसृजामृषिः ॥ हिरण्यपक्षः शकुनिस्तस्मैहंसात्मनेनमः ॥ ४५ ॥ पादांगंसंधिपर्वाणंस्वरव्यंजनभूषणं ॥ यमादुरक्षरंदिव्यंतस्मैवागात्मनेनमः ॥ ४६ ॥ यज्ञांगोयोवराहोवैभूत्वा गामुज्जहारह ॥ लोकत्रयहितार्थायतस्मैवीर्यात्मनेनमः ॥ ४७ ॥ यः शेतेयोगमास्थायपर्यंकेनागभूषिते ॥ फणासहस्ररचितेतस्मैनिद्रात्मनेनमः ॥ ४८ ॥ यस्तनोतिसतांसेतुमृतेनामृतयोनिना ॥ धर्मार्थव्यवहारांगैस्तस्मैसत्यात्मनेनमः ॥ ४९ ॥ यंपृथग्व्यर्मचरणाः पृथग्व्यर्मफलैपिणः ॥ पृथग्व्यर्मैः समर्चंतितस्मैधर्मात्मनेनमः ॥ ५० ॥ यतः सर्वेप्रसूयंतेत्यनंगात्मांगदेहिनः ॥ उन्मादः सर्वभूतानांतस्मैकामात्मनेनमः ॥ ५१ ॥ यंचव्यक्तस्थमव्यक्तंविचिन्वंतिमहर्षयः ॥ क्षेत्रेक्षेत्रज्ञमासीनंतस्मैक्षेत्रात्मनेनमः ॥ ५२ ॥ यंत्रिधात्मानमात्मस्थंवृतंपोडशभिर्गुणैः ॥ प्राहुः सप्तदशंसांख्यास्तस्मैसांख्यात्मनेनमः ॥ ५३ ॥ यंविनिद्राजितश्चासाः सत्वस्थाः संयतेंद्रियाः ॥ ज्योतिः पश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः ॥ ५४ ॥ अपुण्यपुण्योपरमेयंपुनर्भवनिर्भयाः ॥ शांताः संन्यासिनोयांतितस्मैमोक्षात्मनेनमः ॥ ५५ ॥ योसौयुगसहस्रांतेप्रदीपार्चिर्विभावसुः ॥ संभक्षयतिभूतानितस्मैघोरात्मनेनमः ॥ ५६ ॥

रणाः पदसमूहावाक्यानिवाअंगानिहस्तादीनियस्यतंपादांगं संधयः शाब्दिकप्रसिद्धाः पर्वाणिअंगुल्यादिकांडानि स्वराः अचः व्यंजनानिहलः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सेतुंतरणोपायंयोगधर्मं ऋतेनवेदोक्तेनउपायेन अमृतयोनिनामोक्षहेतुना धर्मार्थएवत्वर्थकामार्थोव्यवहारोवागादिपरिस्पंदस्तदर्थानिअंगानितैः जितैरिन्द्रियैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ धर्मैः पाशुपतपंचरात्रादितंत्रोक्तैः ॥ ५० ॥ अनंगात्मानिका ममयानिअंगानियस्यसः अनंगात्मांगः सचासौदेहीचंतस्यअनंगात्मांगदेहिनः ॥ ५१ ॥ व्यक्तस्थंदेहांतस्थं क्षेत्रेबुद्धौ ॥ ५२ ॥ आत्मानंचेतनं आत्मस्थंनित्यंस्वरूपस्थितमपि षोडशभिर्गुणैर्गुणकार्यैरेकादशभिरिन्द्रियैः पंचभिर्भूतैश्च त्रिधाजापत्स्वप्नसुषुप्तिषुउदारतनुप्रसुमरूपैर्वृतं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ तत्पुष्करं यस्य नाभ्यां संभूतं यस्मिन्पुष्करे विश्वं प्रतिष्ठितं ॥ ५८ ॥ चतुर्णां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां समुद्राणां कामानां पर्यायः सर्वात्मनानिर्गमनं यस्याः सा योगनिद्रा तदात्मने कामं समुद्रमाविशेति मंत्रवर्णात्समुद्रः कामः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रात्रौ मुमुक्षुर्नो निषण्ण एव न तु मुमः साक्षीत्यर्थः दिवा जायते स्वमयोः विष्ठितः कर्तृरूपेण तद्विपरीतेन स्थितः वस्तुनस्तु द्रष्टानुकर्ता ॥ ६२ ॥ अकुण्ठं अनिरुद्धं ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ पंचधा प्राणादिरूपेण ॥ ६५ ॥ युगेषु कृतादिषु आवर्तते मत्स्यादिरूपेण किं कर्म वशो यनेत्याह योगैरिति योगमायाबलेन नटवदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ परात् हिरण्यगर्भात् परोमायावी पर

संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ॥ बालः स्वपितयश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ५९ ॥ तद्यस्य नाभ्यां संभूतं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितं ॥ पुष्करे पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ५८ ॥ सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने ॥ चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ॥ ५९ ॥ यस्य केशेषु जामूतानघः सर्वांगसंधिषु ॥ कुक्षौ समुद्राश्च त्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥ ६० ॥ यस्मात्सर्वाः प्रसूयंते सर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यस्मिंश्चैव प्रलीयंते तस्मै हत्वात्मने नमः ॥ ६१ ॥ यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठितः ॥ इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥ ६२ ॥ अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतं ॥ वैकुण्ठस्य च तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥ ६३ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो यः क्षत्रं धर्मव्युत्क्रांतगौरवं ॥ क्रुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्यात्मने नमः ॥ ६४ ॥ विभज्य पंचधात्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः ॥ यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाधात्मने नमः ॥ ६५ ॥ युगेष्ववर्तते योगैर्मासैर्वयनहायनैः ॥ सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ६६ ॥ ब्रह्मवक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरुदरं विशः ॥ पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ६७ ॥ यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ॥ सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकालात्मने नमः ॥ ६८ ॥ परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरश्च यः ॥ अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ६९ ॥ विषये वर्तमानानां यंतं वैशेषिकैर्गुणैः ॥ प्रादुर्विषयगोसारं तस्मै गोध्रात्मने नमः ॥ ७० ॥ अन्नपाने धनमयोरसप्राणविवर्धनः ॥ यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ७१ ॥ प्राणानां धारणार्थाय यो न्नं भुंक्ते चतुर्विधं ॥ अंतर्भूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः ॥ ७२ ॥ पिंगेक्षणं सद्यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधं ॥ दानवैर्द्रांतकरणं तस्मै दृमात्मने नमः ॥ ७३ ॥ यं न देवानगंधर्वा न देत्यान च दानवाः ॥ तत्त्वतो हि विजानंति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ॥ ७४ ॥ रसातलगतः श्रोमानंतो भगवान्विभुः ॥ जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥ ७५ ॥

तरस्तु शुद्धः ॥ ६९ ॥ विषये श्रोत्रादिगोचरे वर्तमानानां अनादरेषु तां अनादृत्य वैशेषिकैर्गुणैः विशेषैरागद्वेषैः यं विषयगोसारं प्रादुः यत्र रागस्तमेवार्थवासनारूपेण मनसि रक्षन् संसरति न तु सर्वमित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अंतर्भूतः अंतःप्रविष्टः ॥ ७२ ॥ दृमात्मने नृसिहाय ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ आत्मेति शब्दादिविषयकोयोबोधः सविषयमनंतर्भाव्यआत्मस्वरूपभूतमेवज्ञानं यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति ईदृशमेवयंज्ञानेनज्ञानसाधनवाक्येन ॥ ७७ ॥ अप्रमेयंअगोचरंशरीरंस्वरूपंयस्यअनंतंअपारंपरिमेयंविषयजातंयत्रतस्मै ॥ ७८ ॥ कमंडलुनिपंगायतज्जलैरेवबाणभूतैरसुरान्नाशयतेइत्यर्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ भूतादेरहंकारस्यनिधनं

योमोहयतिभूतानिस्नेहपाशानुबंधनैः ॥ सर्गस्यरक्षणार्थायतस्मैमोहात्मनेनमः ॥ ७६ ॥ आत्मज्ञानमिदंज्ञानंज्ञात्वापंचस्ववस्थितं ॥ यंज्ञानेनाभिगच्छंति तस्मैज्ञानात्मनेनमः ॥ ७७ ॥ अप्रमेयशरीरायसर्वतोबुद्धिचक्षुषे ॥ अनंतपरिमेयायतस्मैदिव्यात्मनेनमः ॥ ७८ ॥ जटिनेदंडिनेनित्यंलंबोदरशरीरिणे ॥ कमंडलुनिपंगायतस्मैब्रह्मात्मनेनमः ॥ ७९ ॥ शूलिनेत्रिदशेशायत्र्यंबकायमहात्मने ॥ भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गायतस्मैरुद्रात्मनेनमः ॥ ८० ॥ चंद्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ॥ पिनाकशूलहस्तायतस्मैउग्रात्मनेनमः ॥ ८१ ॥ सर्वभूतात्मभूतायभूतादिनिधनायच ॥ अक्रोधद्रोहमोहायतस्मैशांतात्मनेनमः ॥ ८२ ॥ यस्मिन्सर्वयतःसर्वयःसर्वसर्वतश्चयः ॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः ॥ ८३ ॥ विश्वकर्मन्मस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ अपवर्गस्थभूतानांपंचानांपरतःस्थित ॥ ८४ ॥ नमस्तेत्रिपुलोकेषुनमस्तेपरतस्त्रिषु ॥ नमस्तेदिक्षुसर्वासुत्वंहिसर्वमयोनितिः ॥ ८५ ॥ नमस्तेभगवन्विष्णोलोकानांप्रभवाप्यय ॥ त्वंहिकर्तात्प्रीकेशसंहर्ताचापराजितः ॥ ८६ ॥ नहिपश्यामितेभावंदिव्यंहित्रिपुवर्त्मसु ॥ त्वांतुपश्यामितत्वेनयत्तेरूपंसनातनं ॥ ८७ ॥ दिवंतेशिरसाव्यामंपद्भ्यां देवीवसुंधरा ॥ विक्रमेणत्रयोलोकाःपुरुषोसिसनातनः ॥ ८८ ॥ दिशोभुजारविश्वक्षुर्वीर्येशुक्रःप्रतिष्ठितः ॥ सप्तमार्गानिरुद्धास्तेवायोरमिततेजसः ॥ ८९ ॥ अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतं ॥ येनमस्यंतिगोविंदंनतेषांविद्यतेभयं ॥ ९० ॥ एकोपिकृष्णस्यरुतःप्रणामोदशाश्वमेधावभृथेनतुल्यः ॥ दशाश्वमेधीपुनरेतिजन्मकृष्णप्रणामीनपुनर्भवाय ॥ ९१ ॥ कृष्णव्रताःकृष्णमनुस्मरंतोरात्रौचकृष्णपुनरुत्थिताये ॥ तेकृष्णदेहाःप्रविशंतिकृष्णमाज्यंयथामंत्रहुतंहुताशे ॥ ९२ ॥ नमोनरकसंत्रासरक्षामंडलकारिणे ॥ संसारनिघ्नावर्ततरिकाप्रायविष्णवे ॥ ९३ ॥ नमोब्रह्मण्यदेवायगोब्राह्मणहितायच ॥ जगद्धितायकृष्णायगोविंदाय नमोनमः ॥ ९४ ॥ प्राणकांतारपाथेयंसंसारोच्छेदभेषजं ॥ दुःखशोकपरित्राणंहरिरित्यक्षरद्वयं ॥ ९५ ॥ यथाविष्णुमयंसत्यंतथाविष्णुमयंजगत् ॥ यथाविष्णुमयंसर्वपाप्मामेनश्यतांतथा ॥ ९६ ॥

मरणंतस्मै ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अपवर्गस्थनित्यमुक्त यतः भूतानांभूतेभ्यःपरतःस्थित ॥ ८४ ॥ त्रिपुलोकेषुतेभ्यःपरतश्चविद्यमानायतेत्रिषु कालेषुनमः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ वर्त्मसुवर्तमानादिषु ॥ ८७ ॥ दिवंद्यौः ॥ ८८ ॥ सप्तउपरितनानिच्छिद्राणि प्रवाहादयोवासर्वत्वयैवव्याप्तमित्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥ श्रीष्मायज्ञानंदत्वापुनःस्वदेहं प्रतिशयनस्थानेययौ आगतवान् तदायुधिष्ठिरेण च प्रबोधितः सन्नुत्थित इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ विदित्वा योगबलेन ज्ञात्वा
त्वांप्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ॥ यच्छ्रेयः पुंडरीकाक्षतद्ध्यायस्वसुरोत्तम ॥ १७ ॥ इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ॥ वाग्यज्ञेनार्चितो देवः
प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ १८ ॥ नारायणः परं ब्रह्म नारायण परंतपः ॥ नारायणः परो देवः सर्वं नारायणः सदा ॥ १९ ॥ वैशंपायन उवाच एतावदुक्तावचनं भी
ष्मस्तद्गतमानसः ॥ नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ १०० ॥ अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ॥ त्रैलोक्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दत्वा ययौ हरिः ॥
॥ १०१ ॥ तस्मिन्नुपरतेशब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ॥ भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकंठास्तमानर्चुर्महामतिं ॥ १०२ ॥ तेस्तु वंतश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमं ॥ भीष्मं च शन
कैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १०३ ॥ विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ॥ सहस्रोत्थाय संदृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ १०४ ॥ केशवः सात्यकिश्चापिरथेनै
केन जग्मतुः ॥ अपरेण महात्मानो युधिष्ठिर धनंजयौ ॥ १०५ ॥ भीमसेनो यमौ चोभौरथ मेकं समाश्रिताः ॥ रुपो युयुत्सुः सूतश्च संजयश्च परंतपः ॥ १०६ ॥ ते
रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ॥ नेमिघोषेण महता कं पयंतो वसुंधरां ॥ १०७ ॥ ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता द्विजैः रिताः पथिसुमनाः सशुश्रुवे ॥ रुतां जलिं
प्रणतमथा परं जनं स केशिहामुदितमनाभ्यनंदत ॥ १०८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मस्तवराजे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्या
यः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ततः सचत्क्ष्णीकेशः सचराजा युधिष्ठिरः ॥ रुपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पांडवाश्च ते ॥ १ ॥ रथैस्ते नगरप्रस्थैः पताका
ध्वजशोभितैः ॥ ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ २ ॥ तेवतीर्य कुरुक्षेत्रं केशमजास्थिसंकुलं ॥ देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तेर्महात्मभिः ॥ ३ ॥ ग
जाश्च देहास्थिचयैः पर्वतैरिव संचितं ॥ नरशीर्षकपालैश्च शंखैरिव च सर्वशः ॥ ४ ॥ चितासहस्रप्रचितं वर्मशस्त्रसमाकुलं ॥ आपानभूमिं कालस्य तथा भुक्तो द्विश
तामिव ॥ ५ ॥ भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितं ॥ पश्यंतस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशुमहारथाः ॥ ६ ॥ गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वयादवनंदनः ॥ युधिष्ठिराय प्रोवाच
जामदग्न्यस्य विक्रमं ॥ ७ ॥ अमीरामहदाः पंचदृश्यं ते पार्थ दूरतः ॥ तेषु संतर्पयामास पितृन् क्षत्रियशोणितैः ॥ ८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वानिः क्षत्रियां प्रभुः ॥
इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विररामह ॥ ९ ॥

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ अंभ्यनंदतेति संधिरार्षः ॥ १०८ ॥ इति शांतिपर्वण्यैः भारतमावसप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

ततः सचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संतर्पयामास राम इत्यर्थात् एतेन शत्रुकुलवधजाग्लानिस्तेमाभूदिति दर्शितं ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आगमोवेदः त्वत्तः त्वद्वचनान्नोपरः नाधिकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकंठीयेभारतभावेदीपे अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ॥ रामेणेति यथात्थत्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १० ॥ क्षत्रर्वाजं यथादग्धं रामेण यदुपुंगव ॥ कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ११ ॥ महात्मना भगवतारामेण यदुपुंगव ॥ कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिमुपागतं ॥ १२ ॥ महतारथयुद्धेन कोटिशः क्षत्रियाहताः ॥ तथा भूच्चमही कीर्णाक्षत्रियैर्वदतां वर ॥ १३ ॥ किमर्थं भार्गवेणेदं क्षत्रमुत्सादितं पुरा ॥ रामेण यदुशार्दूलकुरुक्षेत्रे महात्मना ॥ १४ ॥ एतन्मे छिधि वार्ष्णेय संशयं तांस्त्व्यं केतन ॥ आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वा सवानुज ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच ततो यथा वत्सगदाग्रजः प्रभुः शशं मतस्मै निखिलेन तत्त्वतः ॥ युधिष्ठिराया प्रतिमौजसे तदा यथा भवत्क्षत्रियसंकुलामही ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिरामोपाख्याने अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ५३ ॥ वासुदेव उवाच शृणुकौंतेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः ॥ महर्षीणां कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च ॥ १ ॥ यथा च जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रियाहताः ॥ उद्धूताराजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ २ ॥ जङ्घोरजस्तुतनयो वलाकाश्च स्तुतस्तुतः ॥ कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपते ॥ ३ ॥ अग्र्यंतपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि ॥ पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोके श्वरमित्युत ॥ ४ ॥ तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ समर्थं पुत्रजनने स्वयमेवा न्वपद्यत ॥ ५ ॥ पुत्रत्वमगमद्राजं तस्य लोके श्वरेश्वरः ॥ गाधिर्नामा भवत्युत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ६ ॥ तस्य कन्या भवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ॥ तां गाधिर्भृगुपुत्राय सर्चीकाय ददौ प्रभुः ॥ ७ ॥ तस्याः प्रीतः स शौचेन भार्गवः कुरुनंदनः ॥ पुत्रार्थं श्रपयामास च रुंगाधेस्तथैव च ॥ ८ ॥ आहूयो वाचतां भार्या सर्चीको भार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरुरयं त्वयामात्राप्ययंतव ॥ ९ ॥ तस्याजनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभ ॥ अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ १० ॥ तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमंतं शमात्मकं ॥ तपो न्वितं द्विजश्रेष्ठं चरुरेप विधास्यति ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां भार्या सर्चीको भृगुनंदनः ॥ तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रा परोत्तमः ॥ गाधिः सदारः संप्राप्तः सर्चीकस्याश्रमं प्रति ॥ १३ ॥ चरुद्वयं गृहीत्वा च राजन्सत्यवती तदा ॥ भर्तुर्वाक्यं न दाव्यग्रामात्रे लृष्टान्यवेदयत् ॥ १४ ॥ माता तु तस्याः कौंतेय दुहित्रे स्वं च रुंददौ ॥ तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं च कारह ॥ १५ ॥

शृण्वति ॥ १ ॥ भारतेभारतसंगमे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गाधेः पुत्रार्थं तस्याश्च पुत्रार्थं चरुं च रुद्वयं ॥ ८ ॥ उपयोज्यः भोज्यः भोक्तव्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यपाहर्षेणैव ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यंसितावंचिता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चित्रभा

अथसत्यवतीगर्भक्षत्रियांतकरंतदा ॥ धारयामासदीप्तेनवपुषाघोरदर्शनं ॥ १६ ॥ तामृचीकस्तदादृष्ट्वातस्यागर्भगतं द्विजं ॥ अंब्रवीद्गुशादुलःस्वाभायादिव
रूपिणीं ॥ १७ ॥ मात्रासिव्यंसिताभद्रेचरुव्यत्यासहेतुना ॥ भविष्यतिहितेपुत्रः क्रूरकर्माऽत्यमर्पणः ॥ १८ ॥ उत्पत्स्यतिचतेभ्राताब्रह्मभूतस्तपारतः ॥ विश्वंहिव
हसुमहच्चरौतवसमाहितं ॥ १९ ॥ क्षत्रवीर्यचसकलंतवमात्रेसमर्पितं ॥ विपर्ययेणतेभद्रेनैतदेवंभविष्यति ॥ २० ॥ मातुस्तेब्राह्मणोभूयात्तवचक्षत्रियःसुतः ॥
सैवमुक्तामहाभागाभर्त्रासत्यवतीतदा ॥ २१ ॥ पपातशिरसातस्मैवेपंतीचाब्रवीदिदं ॥ नार्होसिभगवन्नघवक्तुमेवंविधंवचः ॥ ब्राह्मणापसदंपुत्रंप्राप्स्यसी
तिहिमांप्रभो ॥ २२ ॥ ऋचीकउवाच नैपसंकल्पितःकामोमयाभद्रेतथात्वयि ॥ उग्रकर्मासमुत्पन्नश्चरुव्यत्यासहेतुना ॥ २३ ॥ सत्यवत्युवाच इच्छ
नलोकानपिमुनेस्तृजेथाःकिंपुनःसुतं ॥ शमात्मकमृजुंपुत्रंदातुमर्हसिमेप्रभो ॥ २४ ॥ ऋचीकउवाच नोक्तपूर्वानृतंभद्रेस्वैरेष्वपिकदाचन ॥ किमुताग्निं
समाधायमंत्रवच्चरुसाधने ॥ २५ ॥ दृष्टमेतत्पुराभद्रेज्ञातंचतपसामया ॥ ब्रह्मभूतंहिसकलंपितुस्तवकुलंभवेत् ॥ २६ ॥ सत्यवत्युवाच काममेवंभवेत्पौ
त्रोममेहतवचंप्रभो ॥ शमात्मकमहंपुत्रंलभेयंजयतांवर ॥ २७ ॥ ऋचीकउवाच पुत्रेनास्तिविशेषोमेपौत्रेचवरवर्णिनि ॥ यथात्वयोक्तंवचनंतथाभ
द्रेभविष्यति ॥ २८ ॥ वासुदेवउवाच ततःसत्यवतीपुत्रंजनयामासभार्गवं ॥ तपस्यभिरतंशांतंजमदग्निंयतव्रतं ॥ २९ ॥ विश्वामित्रंचदायादंगाधिःकु
शिकनंदनः ॥ यःप्रापब्रह्मसमितंविश्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतं ॥ ३० ॥ ऋचीकोजनयामासजमदग्निंतपोनिधिं ॥ सोऽपिपुत्रंत्यजनयज्जमदग्निःसुदारुणं ॥ ३१ ॥ सर्व
विद्यांतगंश्रेष्ठंधनुर्वेदस्यपारगं ॥ रामंक्षत्रियहंतारंप्रदीप्तमिवपावकं ॥ ३२ ॥ तोपयित्वामहादेवंपर्वतगंधमादने ॥ अस्त्राणिवरयामासपरशुंचातितेजसं ॥
॥ ३३ ॥ सतेनाकुंठधारणज्वलितानलवर्चसा ॥ कुठारेणाप्रमेयेणलोकेष्वप्रतिमोभवत् ॥ ३४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेनुरुतवीर्यात्मजावली ॥ अर्जुनोनामतेज
स्वीक्षत्रियोहैहयाधिपः ॥ ३५ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेनराजाबाहुसहस्रवान् ॥ चक्रवर्तीमहातेजाविप्राणामाश्वमेधिके ॥ ३६ ॥ ददौमृथिवींमर्वांसतद्दीपांसपर्व
तां ॥ स्वबाहुस्रवलेनाजौजित्वापरमधर्मविन् ॥ ३७ ॥ तपितेनचर्कोतेयभिक्षितश्चित्रभानुना ॥ सहस्रबाहुर्विक्रान्तःप्रादाद्विद्वामथाग्रये ॥ ३८ ॥ ग्रामान्पुरा
णिराष्ट्राणिघोषांश्चैवतुवीर्यवान् ॥ जज्वालतस्यबाणाग्राच्चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३९ ॥

नुनाअग्निना ॥ ३८ ॥ बाणायात्उद्धतइतिशेषः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ आपवस्यवसिष्ठस्य ॥ ४१ ॥ दग्धेश्रमेआश्रमे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ पितुर्वधेवधनिमित्तंआसन् ॥ ४५ ॥ निमित्तात्शापादेवेहेतोः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 सतस्यपुरुषेन्द्रस्यप्रभावेणमहौजसः ॥ ददाहकार्तवीर्यस्यशैलानथवनस्पतीन् ॥ ४० ॥ सशून्यमाश्रमंरम्यमापवस्यमहात्मनः ॥ ददाहपवनेनेद्विश्वत्रभानुः
 सहैहयः ॥ ४१ ॥ आपवस्तुततोरोपाच्छशापार्जुनमच्युत ॥ दग्धेश्रमेमहाबाहोकार्तवीर्येणवीर्यवान् ॥ ४२ ॥ त्वयानवर्जितंयस्मान्ममेदंहिमहद्वनं ॥ दग्धंतस्मा
 द्रणेरामोबाहूंस्तेच्छेत्स्यतेर्जुन ॥ ४३ ॥ अर्जुनस्तुमहातेजावलीनित्यंशमात्मकः ॥ ब्रह्मण्यश्वशरण्यश्वदाताशूरश्वभारत ॥ ४४ ॥ नाचितयत्तदाशापंतेनदत्तं
 महात्मना ॥ तस्यपुत्रास्तुबलिनःशापेनासन्पितुर्वधे ॥ ४५ ॥ निमित्तादवल्लिभावेनृशंसाश्चैवसर्वदा ॥ जमदग्निधेन्वास्तेवत्समानिन्युर्भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अ
 ज्ञातंकार्तवीर्येणहैहयेन्द्रेणधीमता ॥ तन्निमित्तमभूद्युद्धंजामदग्नेर्महात्मनः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनस्यबाहूंस्तांश्छित्त्वारामोरुषान्वितः ॥ तंभ्रमंतंततोवत्संजामद
 ग्न्यःस्वमाश्रमं ॥ ४८ ॥ प्रत्यानयतराजेंद्रतेषामंतःपुरात्प्रभुः ॥ अर्जुनस्यसुतास्तेतुसंभूयाबुद्धयस्तदा ॥ ४९ ॥ गत्वाश्रममसंबुद्धाजमदग्नेर्महात्मनः ॥ अपात
 यंतभल्लाग्रैःशिरःकायान्नराधिप ॥ ५० ॥ समित्कुशार्थंरामस्यनिर्यातस्ययशस्विनः ॥ ततःपितृवधामर्षाद्रामःपरममन्युमान् ॥ ५१ ॥ निःक्षत्रियांप्रतिश्रुत्य
 महींशस्त्रमगृह्णत ॥ ततःसभृगुशार्दूलःकार्तवीर्यस्यवीर्यवान् ॥ ५२ ॥ विक्रम्यनिजघानाशुपुत्रान्यौत्रांश्चसर्वशः ॥ सहैहयसहस्राणिहत्वापरममन्युमान् ॥ ५३ ॥
 चकारभार्गवोराजन्महींशोणितकर्दमां ॥ सतथाशुमहातेजाःरुत्वानिःक्षत्रियांमहीं ॥ ५४ ॥ रूपयापरयाविष्टोवनमेवजगामह ॥ ततोवर्षसहस्रेषुसमतीतेषु
 केषुचित् ॥ ५५ ॥ क्षेपंसंप्राप्तवांस्तत्रप्ररुत्याकोपनःप्रभुः ॥ विश्वामित्रस्यपौत्रस्तुरैभ्यपुत्रोमहातपाः ॥ ५६ ॥ परावसुर्महाराजक्षिप्त्वाहजनसंसदि ॥ येतेय
 यातिपतनेयज्ञेसंतःसमागताः ॥ ५७ ॥ प्रतर्दनप्रभृतयोरामकिंक्षत्रियानते ॥ ५८ ॥ मिथ्याप्रतिज्ञोरामत्वंकथ्यसेजनसंसदि ॥ भयाक्षत्रियवीराणांपर्वतंस
 मुपाश्रितः ॥ ५९ ॥ सापुनःक्षत्रियशतैःपृथिवीसर्वतःस्तृता ॥ परावसोर्वचःश्रुत्वाशस्त्रंजग्राहभार्गवः ॥ ६० ॥ ततोयेक्षत्रियाराजन्शतशस्तेनवर्जिताः ॥ ते
 वितृद्धामहावीर्याःपृथिवीपतयोभवन् ॥ ६१ ॥ सपुनस्तान्जघानाशुबालानपिनराधिप ॥ गर्भस्थैस्तुमहीव्याप्तापुनरेवाभवत्तदा ॥ ६२ ॥ जातंजातंसग
 र्भतुपुनरेवजघानह ॥ अरक्षंश्चसुतान्कांश्चित्तदाक्षत्रिययोषितः ॥ ६३ ॥

क्षेपंनिदांअशक्तोरामइति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः सर्वेषांक्षत्रियाणांवधाकरणात् ॥ ५९ ॥ स्तृताव्याप्ता शस्त्रंजग्राहतत्कार्यंक्षत्रियाणामंतंकृतवान् ॥ ६० ॥ वर्जिताःअहताः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ सुक्प्रग्रहवताकरेणेतिकश्यपोऽध्वर्युःसत्कर्मांतरएवमाध्यंदिनसवनेदक्षिणाकालेइदंअब्रवीदिति सूच्यते ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ द्विजःक्षत्रियो
त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवींरुत्वानिःक्षत्रियां प्रभुः ॥ दक्षिणामश्वमेधांतेकश्यपायाददत्ततः ॥ ६४ ॥ सक्षत्रियाणांशेषार्थंकरेणोद्दिश्यंक्षयः ॥ सुक्प्रग्रहवताराजं
स्ततोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६५ ॥ गच्छतीरंसमुद्रस्यदक्षिणस्यमहामुने ॥ नतेमहिषयेरामवस्तव्यमिहकर्हिचित् ॥ ६६ ॥ ततःशूर्पारकंदेशंसागरस्तस्यनिर्ममे ॥
सहसाजामदग्न्यस्यसोपरांतमहीतलं ॥ ६७ ॥ कश्यपस्तांमहाराजप्रतिगृह्यवसुंधरां ॥ रुत्वाब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः सुमहद्वनं ॥ ६८ ॥ ततःशूद्राश्च वैश्याश्च यथा
स्वैरप्रचारिणः ॥ अवर्ततद्विजाय्याणां दोरुभरतर्पभ ॥ ६९ ॥ अराजकेजीवलोकेदुर्बलावलवत्तरैः ॥ पीड्यंतेनहिविप्रेषुप्रभुत्वंकस्यचित्तदा ॥ ७० ॥ ततःकाले
नपृथिवीपीड्यमानादुरात्मभिः ॥ विपर्ययेणतेनाशुप्रविवेशरसातलं ॥ ७१ ॥ अरक्ष्यमाणाविधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ तांदृष्ट्वाद्रवतीतत्रसंत्रासात्समहाम
नाः ॥ ७२ ॥ ऊरुणाधारयामासकश्यपःपृथिवींततः ॥ धृतातेनोरुणायेनतेनोर्वीतिमहीरमृता ॥ ७३ ॥ रक्षणार्थंसमुद्दिश्ययथाचेपृथिवीतदा ॥ प्रसाद्यकश्यपं
देवीवरयामासभूमिपं ॥ ७४ ॥ पृथिव्युवाच संतिब्रह्मन्मयागुप्ताःस्त्रीपुक्षत्रियपुंगवाः ॥ हैहयानांकुलेजातास्तसंरक्षंतुमांमुने ॥ ७५ ॥ अस्तिपौरवदाया
दोविदूरथसुतःप्रभो ॥ ऋक्षैःसंवर्धितोविप्रऋक्षवत्यथपर्वते ॥ ७६ ॥ तथानुकंपमानेनयज्वनाथामितौजसा ॥ पराशरंणदायादःसौदासस्याभिरक्षितः ॥ ७७ ॥
सर्वकर्माणिकुरुतेशूद्रवत्तस्यसद्विजः ॥ सर्वकर्मेत्यभिरख्यातःसमांरक्षतुपार्थिवः ॥ ७८ ॥ शिविपुत्रोमहातेजागोपतिर्नामनामतः ॥ वनेसंवर्धितोगोभिःसो
भिरक्षतुमांमुने ॥ ७९ ॥ प्रतर्दनस्यपुत्रस्तुवत्सोनाममहाबलः ॥ वत्सैःसंवर्धितोगोष्ठेसमांरक्षतुपार्थिवः ॥ ८० ॥ दधिवाहनपौत्रस्तुपुत्रोदिविरथस्यच ॥ गुप्तः
सगौतमंनासीद्वंगाकूलेभिरक्षितः ॥ ८१ ॥ बृहद्रथोमहातेजाभूरिभूतिपरिष्कृतः ॥ गोलांगूलैर्महाभागोगृध्रकूटेभिरक्षितः ॥ ८२ ॥ मरुत्तस्यान्ववायेचरक्षिताः
क्षत्रियात्मजाः ॥ मरुत्पतिसमावीर्यंसमुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ८३ ॥ एतेक्षत्रियदायादास्तत्रतत्रपरिश्रुताः ॥ द्योकारहेमकारादिजातिनित्यंसमाश्रिताः ॥ ८४ ॥
यदिमामभिरक्षंतिततःस्थास्यामिनिश्चला ॥ एतेपापितरश्चैवतथैवचपितामहाः ॥ ८५ ॥ मदर्थनिहतायुद्धरामेणाह्निपृकर्मणा ॥ तेषामपचितिश्रैवमयाका
र्यामहामुने ॥ ८६ ॥ नत्यहंकामयेनित्यमतिक्रांतेनरक्षणं ॥ वर्तमानेनवर्तयंतस्त्रिप्रसंविधीयतां ॥ ८७ ॥

पि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

योःतुल्यान्विचित्रप्रासादादीन्कुर्वन्तितेषोकाराःशिल्पिनः ज्याकरेतिपाठांतरेस्पष्टार्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अपचितिःआनृण्यार्थपूजा ॥ ८६ ॥ नित्यमतिक्रांतेनधर्मातिक्रमिणा ॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ प्रकाशप्रकाशयन् ॥ ९० ॥ इतिशान्तिप० ग० नैलकंठीयेभारतभा० एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ९१ ॥ तनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथावृत्तौतादृक्गोष्ठापरौ ॥ ५ ॥

वासुदेवउवाच ततःपृथिव्यानिर्दिष्टान्समानोयकक्षपः ॥ अभ्यपिचन्महीपालान्सत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ८८ ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चयेषां वंशाःप्रति
 ष्ठिताः ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंयन्मां पृच्छसिपांडव ॥ ८९ ॥ वैशंपायनउवाच एवंब्रुवंस्तंचयदुप्रवीरोयुधिष्ठिरंधर्मभृतांवरिष्ठं ॥ रथेनतेनाशुययौमहात्मादि
 शःप्रकाशन्भगवानिवार्कः ॥ ९० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मानु० रामोपाख्यानेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥
 वैशंपायनउवाच ततोरामस्यतत्कर्मश्रुत्वाराराजायुधिष्ठिरः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाप्रत्युवाचजनार्दनं ॥ १ ॥ अहोरामस्यवार्ण्यशक्रस्येवमहात्मनः ॥ विक्र
 मोवसुधायेनक्रोधान्निःक्षत्रियाकृता ॥ २ ॥ गोभिःसमुद्रेणतथागोलांगूलक्ष्वानरैः ॥ गुमारामभयोद्विग्नाःक्षत्रियाणांकुलोद्धताः ॥ ३ ॥ अहोयन्योनृलोकोयं
 सभाग्याश्चनराभुवि ॥ यत्रकर्मदृशंधर्म्यद्विजेनकृतमित्युत ॥ ४ ॥ तथावृत्तौकथांताततावच्युतयुधिष्ठिरौ ॥ जग्मतुर्यत्रगांगेयःशरतल्पगतःप्रभुः ॥ ५ ॥ ततस्ते
 ददृशुर्भीष्मंशरप्रस्तरशायिनं ॥ स्वरश्मिजालसंवीतंसायंसूर्यसमप्रभं ॥ ६ ॥ उपास्यमानंमुनिभिर्देवैरिवशतक्रतुं ॥ देशेपरमधर्मिष्ठेनदीमोघवतीमनु ॥ ७ ॥
 दूरादेवतमालोक्यरुष्णोराजाचधर्मजः ॥ चत्वारःपांडवाश्चैवतेचशारदृतादयः ॥ ८ ॥ अवस्कंधाथवाहेभ्यःसंयम्यप्रचलंमनः ॥ एकीकृत्येंद्रियग्राममुपतस्थु
 र्महामुनीन् ॥ ९ ॥ अभिवाद्यतुगोविंदःसात्यकिस्तेचपार्थिवाः ॥ व्यासादीनृषिमुख्यांश्चगांगेयमुपतस्थिरे ॥ १० ॥ ततोवृद्धंतथादृष्ट्वागांगेयंयदुक्कौरवाः ॥ प
 रिवार्यततःसर्वेनिषेदुःपुरुषर्षभाः ॥ ११ ॥ ततोनिशाम्यगांगेयंशाम्यमानमिवानलं ॥ किंचिद्दीनमनाभीष्ममितिहोवाचकेशवः ॥ १२ ॥ कच्चिज्ज्ञानानिस
 वाणिप्रसन्नानियथापुरा ॥ कच्चिन्नव्याकुलाचैवबुद्धिस्तेवदतांवर ॥ १३ ॥ शराभिघातदुःखात्तेकच्चिद्वात्रंनदूयते ॥ मानसादपिदुःखाद्विशारीरंवलवत्तरं ॥
 ॥ १४ ॥ वरदानापितुःकामंछंदमृत्युरसिप्रभो ॥ शान्तनोर्धर्मनित्यस्यनत्वेतन्ममकारणं ॥ १५ ॥ सुसूक्ष्मोपितुर्देहवैशल्याजनयतेरुजं ॥ किंपुनःशरसंघातैश्चि
 तस्यतवपार्थिव ॥ १६ ॥ कामंनैतत्तवाख्येयंप्राणिनांप्रभवाप्ययौ ॥ उपदेष्टुंभवान्शक्तोदेवानामपिभारत ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अवस्कंधावरुहवाहेभ्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निशाम्यआलोच्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ छंदमृत्युः इच्छामरणः एतच्छंदमृत्युतायाःकारणंपितृतोषणंममापिनकिमुतान्येषामित्य
 र्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामंएतन्नयुक्तमितिशेषः सर्वज्ञस्यापितवोपदेशोनयुक्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रतिष्ठितं बुद्धाविति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पश्यामीवेतीव शब्दात्प्रतिज्ञातः पूर्व ऊर्ध्वरेतस्त्वं नासीदिति भावः ॥ २० ॥ जीष्मादृते मृत्युमाचार्यस्थितं किमपि निसर्गप्रभवं जनिमत्स्त्वं न शुश्रुमेति द्वयोः संबंधः ॥ २१ ॥

यच्च भूतं भविष्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ॥ सर्वतज्ज्ञानवृद्धस्य तव भीष्मप्रतिष्ठितं ॥ १८ ॥ संहारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोद्भवः ॥ विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वंहि धर्ममयो
निधिः ॥ १९ ॥ त्वांहिराज्यस्थितं स्फूर्तिं समग्रांगमरोगिणं ॥ स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीवोर्ध्वरेतसं ॥ २० ॥ ऋतेशांतनवाद्भीष्मात्रिपुलोकेषु पार्थिव ॥ सत्यध
र्मान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ २१ ॥ मृत्युमाचार्यतपसा शरसंस्तरशायिनः ॥ निसर्गप्रभवं किंचिन्नचतानुशुश्रुम ॥ २२ ॥ सत्येन पसिदाने च यज्ञा
धिकरणे तथा ॥ धनुर्वेदे च वेदचर्चायां चैवानुरक्षणे ॥ २३ ॥ अनृशं संशुचिदांतं सर्वभूतहिते रतं ॥ महारथं त्वसदृशं न किंचिदनुशुश्रुम ॥ २४ ॥ त्वंहि देवान्सगंध
र्वानसुरान्यक्षराक्षसान् ॥ शक्तस्त्वेकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ॥ २५ ॥ सत्त्वं भीष्ममहाबाहो वसूनां वासवोपमः ॥ नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गु
णैः ॥ २६ ॥ अहं च त्वाभिजानामि सत्त्वं पुरुषसत्तम ॥ त्रिदशेष्वपि विख्यातस्त्वं शक्त्या पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥ मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ॥ भवतो वा गु
णैर्युक्तः पृथिव्यां पुरुषः किंचित् ॥ २८ ॥ त्वंहि सर्वगुणैराजन् देवानप्यतिरिच्यसे ॥ तपसा हि भवान्शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ॥ २९ ॥ किंपुनश्चात्मनो लोकांस्तु
मानुत्तमैर्गुणैः ॥ तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षये न वै ॥ ३० ॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य शोकं भीष्मव्यपानुद ॥ ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ॥ ३१ ॥
चातुराश्रम्यसंयुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव ॥ चातुर्विधे च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ॥ ३२ ॥ योगे सांख्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ चातुर्वर्ण्यस्य यश्चोक्तो ध
र्मो न स्म विरुध्यते ॥ ३३ ॥ सेव्यमानः सर्वथा ख्यातांगेयविदितस्तव ॥ प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानां चैव यः स्मृतः ॥ ३४ ॥ देशजाति कुलानां च जार्णापे धर्मलक्षणं ॥
वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ॥ ३५ ॥ इति हासपुराणार्थाः कारुर्येन विदितास्तव ॥ धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितं ॥ ३६ ॥ ये च केचन लोके स्मि
न्नार्थाः संशयकारकाः ॥ तेषां छेत्तानां स्तिलोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ३७ ॥ स पांडवेयस्य मनः समुत्थितं नरेन्द्र शोकं व्यपकर्षमेधया ॥ भवद्दिधात्युत्तमबुद्धिर्विस्त
राविमुत्थमानस्य नरस्य शांतये ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपराजकृष्णवाक्ये पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु
वचनं भीष्मो वासुदेवस्य र्थामतः ॥ किंचिदुन्नाम्यवदनं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वसूनामिष्टानामंशैर्घटितो नवमः गुणैरनवमश्च ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति शांतिपरा० नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥

नमस्तइत्यादयोष्टौश्लोकाः स्तवराजेव्याख्याताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पंचाशतं षट्चेति तव जीवितसंबन्धिनानां दिनानां शेषं पंचषट्च पंचवारमावर्तिताः षड्विंशतिरित्यादिश्रुतिज्ञेयं तावदेव आशतं शतावधि यद्विनानां शतेन कर्तुं शक्यं तत्रिशतापि कर्तुं शक्यमित्यर्थः अष्टपंचाशतं रात्र्यः शयानस्याद्यमेगता इति भीष्मो वक्ष्यति तत्र त्रिशदतः परं शिष्टाः अष्टाविंशतिरितः पूर्वव्यतीताः तथाहि भीष्म

भीष्म उवाच नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकानां प्रभवाप्यय ॥ त्वंहि कर्ता तृतीयो केशसंहर्ता चापराजितः ॥ २ ॥ विश्वकर्मन्ममस्तेस्तु विश्वात्मन् विश्वसंभव ॥ अपवर्गस्थभूतानां पंचानां परतः स्थित ॥ ३ ॥ नमस्ते त्रिपुलोके पुनमस्ते परतस्त्रिषु ॥ योगीश्वर नमस्तेस्तु त्वंहि सर्वपरायणः ॥ ४ ॥ मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ॥ तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान् हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ५ ॥ तच्च पश्यामि गोविंदयत्ते रूपं सनातनं ॥ सप्तमार्गानिरुद्धास्ते वा योरमिततेजसः ॥ ६ ॥ दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्मां देवी वसुंधरा ॥ दिशो भुजार विश्वक्षुर्वीर्यं शुक्रः प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतं ॥ वपुर्त्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ८ ॥ त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ॥ यच्छ्रेयः पुंडरीकाक्ष तद्वायस्वसुरोत्तम ॥ ९ ॥ वासुदेव उवाच यतः खलु पराभक्तिर्मयिते पुरुषर्षभ ॥ ततो मया वपुर्दिव्यं त्वयिराजन्मदर्शितं ॥ १० ॥ न त्व्यभक्ताय राजेंद्र भक्तायानृजवेन च ॥ दर्शयाम्यहमात्मानं न चाशांताय भारत ॥ ११ ॥ भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ॥ दमेतपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२ ॥ अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव ॥ तव त्व्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ १३ ॥ पंचाशतं षट्च कुरुप्रवीरशेषं दिनानां तव जीवितस्य ॥ ततः शुभैः कर्मफलैर्दयैस्त्वं समेष्यसे भीष्म विमुच्यदेहं ॥ १४ ॥ एते हि देवा वसवो विमानान्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्नि कल्पाः ॥ अंतर्हि तास्त्वां प्रतिपालयंतिकाष्ठां प्रपद्यंत मुदक्षपतंगं ॥ १५ ॥ व्यावर्तमाने भगवत्युदीचीं सूर्ये जगत्कालवशं प्रपन्ने ॥ गता सिलोकान् पुरुषप्रवीरनावर्तते या नुपलभ्य विद्वान् ॥ १६ ॥ अमुंच लोकं त्वयि भीष्मया ते ज्ञानानि न क्ष्यंत्यखिलेन वीर ॥ अतस्तु सर्वे त्वयि सन्निकर्षसमागता धर्मविवेचनाय ॥ १७ ॥ तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय सत्याभिसंधाय युधिष्ठिराय ॥ प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्तं सत्यं वचो स्यापनुदाश्रुशोकं ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध० कृष्णवाक्ये एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५३ ॥

स्य शरत्तल्पशयनानंतरं अष्टौ दिनानि युद्धं ततो दुर्योधनाशौचं युयुत्सोः षोडश दिनानि तेन सह पुरं प्रविशतां पांडवानामपितावंति दिनानि गतानि पंचविंशे सर्वेषां श्राद्धदानं षड्विंशे पुरप्रवेशः सप्तविंशे राज्याभिषेकः अष्टाविंशे प्रकृतिसात्वतं आभ्युदयिकं दानं च ऊनत्रिंशे भीष्मप्रत्यागमनं तद्दिनमारभ्य त्रिंशद्विनानि शिष्टानीति ज्ञेयं ॥ १४ ॥ प्रतिपालयंति प्रतीक्षन्ते पतंगं सूर्यं ॥ १५ ॥ कालवशं जगत् प्रपन्ने प्राप्ते क्षेपुमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० व० एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ तेतवैववाक्यंतवसन्निधौ वाचोगतंवाचांविषयः सर्वोपितववाचिवेदे ॥ ३ ॥ यच्चेति हितेप्रियेलोकेदेवल्लोकेइहपरत्रचतसर्वत्रैकालिकं त्वत्तोनिःसृतमितिउक्तेर्येहेतुरुक्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैशंपायनउवाच ततःकृष्णस्यतद्वाक्यंधर्मार्थसहितंहितं ॥ श्रुत्वाशांतनवोभीष्मःप्रत्युवाचरुतांजलिः ॥ १ ॥ लोकनाथमहायाहोशिवनारायणाच्युत ॥ तव वाक्यमुपश्रुत्यहर्षेणास्मिपरिप्लुतः ॥ २ ॥ किंचाहमभिधास्यामिवाक्यंतेतवसन्निधौ ॥ यदावाचोगतंसर्वतववाचिसमाहितं ॥ ३ ॥ यच्चकिंचित्क्वचिल्लोकेकर्तव्यंक्रियतेचयत् ॥ त्वत्तस्तन्निःसृतंदेवल्लोकेबुद्धिमतोहिते ॥ ४ ॥ कथयेद्देवल्लोकंयोदेवराजसमीपतः ॥ धर्मकामार्थमोक्षाणांसोर्थं ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ५ ॥ शराभितापाद्वाथितंमनोमेमधुसूदन ॥ गात्राणिचावसीदंतिनचबुद्धिःप्रसीदति ॥ ६ ॥ नचमेप्रतिभाकाचिदस्तिकिंचित्प्रभापितुं ॥ पीड्यमानस्यगोविंदविपानलसमैःशरैः ॥ ७ ॥ बलंमेप्रजहातीवप्राणाःसंत्वरयंतिच ॥ मर्माणिपरितप्यंतिभ्रांतचित्तस्तथात्यहं ॥ ८ ॥ दौर्बल्यात्सज्जतेवाङ्मेसकथं वक्तुमुत्सहे ॥ साधुमेत्वंप्रसीदस्वदाशार्हकुलवर्धन ॥ ९ ॥ तत्क्षमस्वमहाबाहोनब्रूयांकिंचिदच्युत ॥ त्वत्सन्निधौचसीदेद्विवाचस्यतिरपिब्रुवन् ॥ १० ॥ नदिशःसंप्रजानामिनाकाशंनचमेदिनीं ॥ केवलंतववीर्येणतिष्ठामिमधुसूदन ॥ ११ ॥ स्वयमेवभवांस्तस्माद्धर्मराजस्ययद्वितं ॥ तद्वीत्वाशुसर्वेषामागमानांत्वमागमः ॥ १२ ॥ कथंत्वयिस्थितेकृष्णेशाश्वतल्लोककर्तारि ॥ प्रब्रूयान्मद्विधःकश्चिदुरैशिष्यइवस्थिते ॥ १३ ॥ वासुदेवउवाच उपपन्नमिदंवाक्यंकौरवाणांधुरंधुरे ॥ महावीर्यमहासत्त्वे स्थिरेसर्वार्थदर्शिनि ॥ १४ ॥ यच्चमामात्यगांगेयवाणघातरुजंप्रति ॥ गृहाणात्रवरंभीष्ममत्प्रसादरुतंप्रभो ॥ १५ ॥ नतेग्लानिर्नतमूर्छानदाहोनचतेरुजा ॥ प्रभविष्यंतिगांगेयक्षुत्पिपासेनचाप्युत ॥ १६ ॥ ज्ञानानिचसमग्राणिप्रतिभास्यंतितेनघ ॥ नचतेक्वचिदासत्तिर्वुद्धेःप्रादुर्भविष्यति ॥ १७ ॥ सत्वस्थंचमनो नित्यंतवभीष्मभविष्यति ॥ रजस्तमोभ्यांरहितंघनैर्मुक्तइवोदुराट् ॥ १८ ॥ यद्यच्चधर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापिच ॥ चिंतयिष्यसितत्राय्याबुद्धिस्तवभविष्यति ॥ १९ ॥ इमंचराजशार्दूलभूतग्रामंचतुर्विधं ॥ चक्षुर्दिव्यंसमाश्रित्यद्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २० ॥ संसरंतंप्रजाजालंसंयुक्तोज्ञानचक्षुषा ॥ भीष्मद्रक्ष्यसितत्वे नजलेर्मानइवामले ॥ २१ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेव्याससहिताःसर्वेएवमहर्षयः ॥ क्रम्यजुःसामसहितैर्वचोभिःकृष्णमार्चयन् ॥ २२ ॥ ततःसर्वार्तवन्दि व्यंपुष्पवर्षेनभस्तलात् ॥ पपातयत्रवार्ण्यःसगांगेयःसपांडवः ॥ २३ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आसत्तिः अवसन्नता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ संसरंतंसंसरत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

म.भा.टी.

॥ ५१ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति शांतिपरा नैऋतभावा द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
वादित्राणि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसांगणाः ॥ न चाहितमनिष्टं किंचित्तत्र प्रदृश्यते ॥ २४ ॥ ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगंधवहः शुचिः ॥ शांतायां दिशि शांताश्च
प्रावदन्त गपक्षिणः ॥ २५ ॥ ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ २६ ॥ ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनं ॥ भीष्म
मामंत्रयांचकृ राजानं च युधिष्ठिरं ॥ २७ ॥ ततः प्रणाममकरोत्केशवः सहपांडवः ॥ सात्यकिः संजयश्चैव स च शारद्वतः रूपः ॥ २८ ॥ ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तै
रभिपूजिताः ॥ श्वः समेप्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९ ॥ तथैवामं च्यगांगेयं केशवः पांडवास्तथा ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानां रुरुदुःशुभान् ॥ ३० ॥ त
तो रथैः कांचनचित्रकूर्वरैर्महीधराभिः समदैश्वर्यं प्रतिभिः ॥ हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ३१ ॥ ययोरथानां पुरतो हि सा च
मूस्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ॥ पुरश्च पश्चाच्च यथामहानदी तमृक्षवंतं गिरिमेत्यनर्मदा ॥ ३२ ॥ ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः समुत्थितस्तामभिर्हर्षयंश्चमूं ॥
दिवाकरापीतरसामहौषधीः पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३ ॥ ततः पुरं सुरपुरं संमितद्युतिप्रविश्य ते यदुत्पपांडवास्तदा ॥ यथोचितान् भवनवरान्समाविश
न् श्रमान्वितामृगपतयो गुहा इव ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वण्युधिष्ठिराद्यागमने द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ७३ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ॥ याममात्रार्थशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥ सध्यानपथमाविश्य सर्वज्ञानानि माधवः ॥ अ
वलोक्य ततः पश्चाद्ध्यौर्ब्रह्मसनातनं ॥ २ ॥ ततः स्तुतिपुराणज्ञारक्तकंठाः सुशिक्षिताः ॥ अस्तु वन्विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिं ॥ ३ ॥ पठन्ति पाणिस्वनिकास्त
थागायन्ति गायनाः ॥ शंखानथमृदंगांश्च प्रवाद्यन्ति सहस्रशः ॥ ४ ॥ वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः ॥ सहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वैश्मनः ॥ ५ ॥ त
तो युधिष्ठिरस्यापिराज्ञो मंगलसंहिताः ॥ उच्चैरुर्मधुरावाचो गीतवादित्रनिःस्वनाः ॥ ६ ॥ तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्रांजलिरच्युतः ॥ जम्बागुल्यं महाबाहुरग्रीना
श्रित्य तस्थिवान् ॥ ७ ॥ ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ॥ गवांसहस्रेणैकेकं वाचयामास माधवः ॥ ८ ॥ मंगलालंभनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ॥ आद
र्शं विमले कृष्णः ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छ शौनेयजानी हि गत्वाराजनिवेशनं ॥ अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रुपुं युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ ततः कृष्णस्य वचनात्सा
त्यकिस्त्वरितो ययौ ॥ उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मंगलानां गवादीनामालंभनं स्पर्शं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

शां.राज.

१२

॥ ५१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति शांतिप० रा० नैलकंठीये भारत भावदीपे त्रिपंचाशत्
युक्तोरथ वरोराजन्वासु देवस्य धीमतः ॥ समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२ ॥ भवत्प्रतीक्षः कृष्णो सौधर्मराज महाद्युते ॥ यदत्रानंतरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुं
मर्हति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ युधिष्ठिर उवाच युज्यतां मे रथवरः फाल्गुना प्रतिमद्युते ॥ १४ ॥ न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो व
यमेव हि ॥ न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतांवरः ॥ १५ ॥ अतः पुरः सराश्वापि निवर्ततु धनं जय ॥ अद्य प्रभृति गांगेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति ॥ १६ ॥ अतो नेच्छा
मि कौतिय पृथक् जनसमागमं ॥ वैशंपायन उवाच सतद्वाक्यमथाज्ञाय कुंतीपुत्रो धनं जयः ॥ १७ ॥ युक्तरथवरं तस्मा आच चक्षे नरपतिः ॥ ततो युधिष्ठिरो
राजा यमौ भीमार्जुनावपि ॥ १८ ॥ भूतानां वसमस्तानि युः कृष्ण निवेशनं ॥ आगच्छत्स्वथ कृष्णोऽपि पांडवपुमहात्मसु ॥ १९ ॥ शैनेय सहितो धीमान् रथमेवा
न्वपद्यत ॥ रथस्थाः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीं ॥ २० ॥ मेघघोषैरथवरैः प्रययुस्ते नरपतिः ॥ बलाहकं मेघपुष्पं शैव्यं सुग्रीवमेव च ॥ २१ ॥ दारुकश्चोदया
मास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ ते ह या वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ॥ २२ ॥ गांखुराग्रैस्तथाराजन् लिखंतः प्रययुस्तदा ॥ तेऽग्रसंत इवाकाशं वेगवंतो महाबलाः ॥
॥ २३ ॥ क्षेत्रंधर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ २४ ॥ आस्ते महर्षिभिः सार्धं ब्रह्मादेवगणैर्यथा ॥ ततो वनीर्य गोविंदो र
थात्स च युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भीमो गांडीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च ॥ ऋषीन्भ्यर्चयामासुः करानुग्रम्य दक्षिणान् ॥ २६ ॥ सतैः परिवृतो राजान क्षत्रैरिव चंद्र
माः ॥ अभ्याजगाम गांगेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ २७ ॥ शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ॥ सददर्शमहाबाहुं भयाच्चागतसांध्यसः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहा
भारतेशांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्माभिगमने त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ जनमेजय उवाच धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसंधे
जितात्मनि ॥ देवव्रते महाभाग शरतल्पगते च्युते ॥ १ ॥ शयाने वीरशयने भीष्मे शांतनुदने ॥ गांगेये पुरुषव्याघ्रे पांडवैः पर्युपासिते ॥ २ ॥ काः कथाः समवर्तन्ते
तस्मिन् वीरसमागमे ॥ हते पुंसर्वसैन्ये पुनश्च संसमहामुने ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ॥ आजग्मुर्कपयः सिद्धानारदप्रमु
खानृप ॥ ४ ॥ हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥ ५ ॥ तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहं ॥ अन्वशोचन्
गांगेयमादित्यं पतितं यथा ॥ ६ ॥

मोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥

धर्मात्मनीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ समाचक्षेत्र्वीमि अनुयुज्यतां पृच्छतां ॥ ८ ॥ १॥ १० ॥ ११ ॥ ततः उवाचेतिच्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रव्याहारयत् अवाचयत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वेदोक्ताः अग्निहोत्रादयः वेदांता-
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः ॥ उवाच पांडवान्सर्वान्हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ७ ॥ प्राप्तकालं समाचक्षे भीष्मो यमनुयुज्यतां ॥ अस्तमेति हि गांगेयो भा-
नुमानिव भारत ॥ ८ ॥ अयं प्राणानुत्सिस्तक्षुस्तं सर्वं भ्यनुपृच्छत ॥ कृत्स्नान्हिविविधान्यर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्स्ययं ॥ ९ ॥ एष वृद्धः परान् लोकान्संप्राप्नोति तनुं त्यजन् ॥
तं शीघ्रमनुयुंजीध्वंसं शयान् मनसि स्थितान् ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ प्रपुं चाशक्रुवंतस्ते वीक्षां चक्रुः परस्परं ॥
॥ ११ ॥ ततो वाच तृपीकेशं पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नान्यस्तु देवकीपुत्राच्छक्तः प्रपुं पितामहं ॥ १२ ॥ प्रव्याहारयदुश्रेष्ठत्वमग्रे मधुसूदन ॥ त्वं हिनस्ता तसर्वेषां सर्व-
धर्मविदुत्तमः ॥ १३ ॥ एवमुक्तः पांडवेन भगवान् केशवस्तदा ॥ अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४ ॥ वासुदेव उवाच ॥ कच्चित्सुखेन राजनी व्युष्टा ते-
राजसत्तम ॥ विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव ॥ १५ ॥ कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभांति च तेन घ ॥ न ग्लायते च तद्दयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ १६ ॥ भी-
ष्म उवाच ॥ दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथारुजा ॥ तव प्रसादाद्दार्ण्यसद्यः प्रतिगतानि मे ॥ १७ ॥ यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ॥ तत्सर्वमनुपस्था-
मि पाणौ फलमिवार्पितं ॥ १८ ॥ वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदांताधिगताश्च ये ॥ तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९ ॥ शिष्टैश्च धर्मायः प्रोक्तः स च मे हृदि-
वर्तते ॥ देशजाति कुलानां च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्दन ॥ २० ॥ चतुर्धा श्रमधर्मेषु योर्थः स च हृदि स्थितः ॥ राजधर्माश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१ ॥ यच्च यत्र-
च वक्तव्यं तद्दक्ष्यामि जनार्दन ॥ तव प्रसादाद्दिशुभामनो मे बुद्धिराविशत् ॥ २२ ॥ युवेवास्मि समावृत्तस्त्वदनुध्यानवृंहितः ॥ वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्ज-
नार्दन ॥ २३ ॥ स्वयं किमर्थं तु भवान् श्रेयो न प्राह पांडवं ॥ किं ते विवक्षितं चात्र तदा श्रुवद माधव ॥ २४ ॥ वासुदेव उवाच ॥ यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि-
कौरव ॥ मत्तः सर्वे भिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५ ॥ शीतां शुश्रूक्षं द्रइत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति ॥ तथैव यशसा पूर्णं मयि को विस्मयिष्यति ॥ २६ ॥ आ-
धेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ॥ ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्मसमर्पिता ॥ २७ ॥ यावद्विपृथिवीपालपृथ्वीयं स्यास्यति ध्रुवा ॥ तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोका-
ननु चरिष्यति ॥ २८ ॥ यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्मपांडवायानुपृच्छते ॥ वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ॥ २९ ॥

धिगताः शमदमसंन्यासादयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मेमममनः कर्म बुद्धिराविशत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेमया ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ यशःपरचित्तचमत्कृतिजनकोगुणौघः कीर्तिःसाधुतयाऽन्यैःकथनं ॥ ३२ ॥ अनुयुयुक्षंतः प्रष्टुमिच्छंतः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा
यश्चैतेनप्रमाणेनयोक्ष्यत्यात्मानमात्मना ॥ सफलंसर्वपुण्यानांप्रेत्यचानुभविष्यति ॥ ३० ॥ एतस्मात्कारणाद्भीष्ममतिर्दिव्यामयाहिते ॥ दत्तायशोविप्रथ
येत्कथंभूयस्तवेतिह ॥ ३१ ॥ यावद्विप्रथतेलोकेपुरुषस्ययशोभुवि ॥ तावत्तस्याक्षयाकीर्तिर्भवतीतिविनिश्चिता ॥ ३२ ॥ राजानोहतशिष्टास्त्वांराजन्नभित
आसते ॥ धर्माननुयुयुक्षंतस्तेभ्यःप्रब्रूहिभारत ॥ ३३ ॥ भवान्हिवयसावृद्धःश्रुताचारसमन्वितः ॥ कुशलोराजधर्माणांसर्वेषामपराश्रये ॥ ३४ ॥ जन्मप्रभृ
तितेकश्चिद्विजिनंददर्शह ॥ ज्ञातारंसर्वधर्माणांत्वांविदुःसर्वपार्थिवाः ॥ ३५ ॥ तेभ्यःपितेवपुत्रेभ्योराजन्ब्रूहिपरंनयं ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चत्वयानित्यमुपासिताः
॥ ३६ ॥ तस्माद्वक्तव्यमेवेदंत्वयावश्यमशेषतः ॥ धर्मशुश्रूषमाणेभ्यःपृष्टेनचसतापुनः ॥ ३७ ॥ वक्तव्यंविदुषाचेतिधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ अप्रतिब्रुवतःकष्टो
दोषोहिभविताप्रभो ॥ ३८ ॥ तस्मात्पुत्रैश्चपौत्रैश्चधर्मान्पृष्टान्सनातनान् ॥ विद्वान्जिज्ञासमानैस्त्वंप्रब्रूहिभरतर्षभ ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि
राजधर्मानुशासनपर्वणिरुष्णवाक्येचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ वैशंपायनउवाच अथाब्रवीन्महातेजावाक्यंकौरवनंदनः ॥ हंतधर्मा
न्प्रवक्ष्यामिदृढेवाङ्मनसीमम ॥ १ ॥ तवप्रसादाद्दोविंदभूतात्मात्यसिशाश्वतः ॥ युधिष्ठिरस्तुधर्मात्मासांधर्माननुपृच्छतु ॥ एवंप्रीतोभविष्यामिधर्मान्वक्ष्या
मिचाखिलान् ॥ २ ॥ यस्मिन्राजर्षभेजातेधर्मात्मनिमहांसनि ॥ अहप्यनृक्पयःसर्वसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ३ ॥ सर्वपां दीपयशसांकुरुणांधर्मचारिणां ॥ यस्य
नास्ति समःकश्चित्समांपृच्छतुपांडवः ॥ ४ ॥ धृतिर्दमोब्रह्मचर्यक्षमाधर्मश्चनित्यदा ॥ यस्मिन्नोजश्चतेजश्चसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ५ ॥ संबन्धीनतिथीन्भृत्यान्सं
श्रितांश्चैवयोभृशं ॥ संमानयतिसल्लस्यसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ६ ॥ सत्यंदानंतपःशौर्यंशांतिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ॥ यस्मिन्नेतानिसर्वाणिसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ७ ॥
योनकामान्नसंरंभान्नभयान्नार्थकारणात् ॥ कुर्यादधर्मधर्मात्मासमांपृच्छतुपांडवः ॥ ८ ॥ सत्यनित्यःक्षमानित्योज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ॥ योददातिसतां
नित्यंसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ९ ॥ इज्याध्ययननित्यश्चधर्मेचनिरतःसदा ॥ शांतःश्रुतरहस्यश्चसमांपृच्छतुपांडवः ॥ १० ॥

जघर्मानुशासनपर्वणिरैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ अथेति ॥ १ ॥ भूतात्माप्राणिनामंतरात्मासि तेनममाभिप्रायंवेत्सीतिभावः ॥ २ ॥
प्रसंगाद्धर्मश्रवणाधिकारिणंनिरूपयति युधिष्ठिरस्तुतिव्याजेनयस्मिन्नित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संबन्धीन्संबन्धिनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अभिशापोलोकगर्हता ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ गोत्रवधजांगलानिधर्मराजस्यापनेष्यन् भीष्मउवाच ब्राह्मणानामिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तंलोभिनं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥५॥ प्रणिपत्येति गुरुन्कृपयासादीन् पर्यपृच्छत्तुर्धर्मानितिशेषः ॥ १ ॥ धर्मः प्रजापालनात्मकः परमः सर्वधर्मश्रेष्ठः एतंधर्मभारं

वासुदेवउवाच लज्जयापरयोपेनोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अभिशापभयाद्भीतोभवंतंनोपसर्पति ॥ ११ ॥ लोकस्यकदनंरुत्वालोकनाथोविशांपते ॥ अभि
शापभयाद्भीतोभवंतंनोपसर्पति ॥ १२ ॥ पूज्यान्मात्यांश्चभक्तंश्चगुरुन्संबंधिवांधवान् ॥ अर्घाहानिपुभिर्भित्वाभवंतंनोपसर्पति ॥ १३ ॥ भीष्मउवाच
ब्राह्मणानांयथाधर्मोदानमध्ययनंतपः॥क्षत्रियाणांतथाकृष्णसमरेदहपातनं ॥ १४ ॥ पितृन्पितामहान्भ्रातृन्गुरुन्संबंधिवांधवान् ॥ मिथ्याप्रवृत्तान्यःसंख्येनि
हन्याद्धर्मएवसः ॥ १५ ॥ समयत्यागिनोलुब्धान्गुरुनपिचकेशव ॥ निहतिसमरेपापान्क्षत्रियोयःसधर्मवित् ॥ १६ ॥ योलोभान्नसमीक्षेतधर्मसेतुंसनातनं ॥
निहतियस्तंसमरेक्षत्रियोवैसधर्मवित् ॥ १७ ॥ लोहितोदांकेशवणांगजशैलांध्वजद्रुमां ॥ महींकरोतियुद्धेषुक्षत्रियोयःसधर्मवित् ॥ १८ ॥ आहूतेनरणेनित्यं
योद्धव्यंक्षत्रबंधुना ॥ धर्म्यस्वर्ग्यंचलोक्यंचयुद्धंहिमनुरववीत् ॥ १९ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुभीष्मेणधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ बिनीतवदुपागम्यत
स्यौसंदर्शनेग्रतः ॥ २० ॥ अथास्यपादौजग्राहभीष्मश्चापिननंदतं ॥ मूर्ध्निचैनमुपाघ्रायनिरीदेत्यववीत्तदा ॥ २१ ॥ तमुवाचाथगांगेयोवृषभःसर्वधन्विनां॥
मांपृच्छतातविश्रब्धंमाभैस्त्वंकुरुसत्तम ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०युधिष्ठिराश्वासनेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥५॥
वैशंपायनउवाच प्रणिपत्यदृषीकंशमभिवाद्यपितामहं ॥ अनुमान्यगुरुन्सर्वान्यर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच राज्ञांवैपरमोधर्मइतिध
र्मविदोविदुः ॥ महांतमेतंभारंचमन्येतद्वहिपार्थिव ॥ २ ॥ राजधर्मान्विशेषेणकथयस्वपितामह ॥ सर्वस्यजीवलोकस्यराजधर्मःपरायणं ॥ ३ ॥ त्रिवर्गोहिस
मासक्तोराजधर्मेपुकौरव ॥ मोक्षधर्मश्चविस्पष्टःसकलोत्रसमाहितः ॥ ४ ॥ यथाहिरण्मयोऽश्वस्यद्विरदस्यांकुशोयथा ॥ नरेन्द्रधर्मोलोकस्यतथाप्रग्रहणंस्मृतं ॥
॥ ५ ॥ तत्रचेत्संप्रमुह्येतधर्मराजर्षिसेविते ॥ लोकस्यसंस्थानभवेत्सर्वंचव्याकुलीभवेत् ॥ ६ ॥ उदयन्हियथासूर्योनाशयत्यशुभंतमः ॥ राजधर्मास्तथाऽलोक्यां
निक्षिपंत्यशुभांगतिं ॥ ७ ॥

दुर्वहंमन्ये ॥ २ ॥ परायणंआश्रयः ॥ ३ ॥ त्रिवर्गः धर्मार्थकामालकोराजधर्मेपुदंडनीतौसमासक्तःसमाश्रितः ॥ ४ ॥ प्रग्रहणंनियंत्रणं ॥ ५ ॥ संस्थामर्यादाव्यवस्था
॥ ६ ॥ अलोक्यांअप्रकाशालिकांअशुभांगतिनरकंनिक्षिपंतिदूरीकुर्वन्ति तथाचस्मृतिः राजभिःकृतदंडास्तुशुभ्यंतिमलिनाजनाः कृतार्थाश्चतनोयांतिस्वर्गमुकृतिनोयथेति ॥ ७ ॥

अपे इतरेभ्यो धर्मेभ्यः पूर्वं ॥ ८ ॥ परः आगमः परं रहस्यं नः अस्माकं त्वत्त एव विहितमस्तु ॥ ९ ॥ शाश्वतान्वेदपरंपरागतान् ॥ १० ॥ ११ ॥ रंजनकाम्ययति यः कश्चिदक्षत्रियोऽपि प्रजापालनाधिकृतस्तस्य राज्ञोऽयं धर्मः यत्तदेव द्विजादिषु यथाविधि अनुग्रहबुद्ध्या वर्तितव्यमिति ॥ १२ ॥ यद्धर्मलोपाद्राज्ञोऽङ्गं भवति तद्देवतायार्चने न नश्यतीत्याह देवतानीति लोके च तत्त एव पूज्यो भवतीति संयोगांतरं ॥ १३ ॥ उत्था नेन पुरुषकारेण प्रयतेथाः जयाद्यर्थे यतस्व दैवं प्राग्भवीयं कर्म देवताराधनादिकं च केवलं उत्थानं विना न राज्ञां इष्टमर्थं साधयेत् ॥ १४ ॥ साधारणं यच्च क्वत्समानं तत्रापि पौरुषं परं श्रेष्ठं दृष्टद्वारत्वात् दैवं तु फल द्वारा निश्चित्य मुच्यते अकरणदोषात् फलासिद्धौ फलसिद्धौ तु दुःखान्मुच्यते ॥ १५ ॥ विपन्ने इति घटस्वघटयस्व कर्षकवत्सकृद्यत्नवैफल्येऽपि यतस्वैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नहीति सत्यात्सामंता अपि विशेषं भवत्यन्यथा

तदग्रे राजधर्मान् हिमदर्थे त्वं पितामह ॥ प्रबृहि भरत श्रेष्ठत्वं हि धर्मभृतां वरः ॥ ८ ॥ आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वपांनः परंतप ॥ भवंतं हि परं बुद्धौ वा सुदेवो भिमन्यते ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्तु धर्मान्विद्यामि शाश्वतान् ॥ १० ॥ शृणु कार्त्तर्ये नमस्तस्त्वं राजधर्मान्यु धिष्ठिर ॥ निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदपि वांछसि ॥ ११ ॥ आदावेव कुरु श्रेष्ठ राज्ञां रंजनकाम्यया ॥ देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ १२ ॥ दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरु बृहह ॥ आनृण्यं याति धर्मस्य लोके न च समर्च्यते ॥ १३ ॥ उत्थानेन सदा पुत्रप्रयतेथा युधिष्ठिर ॥ न त्युत्थानं नृते दैवं राज्ञां मर्थं प्रसाधयेत् ॥ १४ ॥ साधारणं ह्येतदेव मुत्थानमेव च ॥ पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्य मुच्यते ॥ १५ ॥ विपन्ने च समारंभे संतापं मास्म वै कृयाः ॥ घटस्वैव सदात्मानं राज्ञामेव परो नयः ॥ १६ ॥ न हि सत्यादृते किंचिद्राज्ञां वै सिद्धिं कारकं ॥ सत्ये हि राजानिरतः प्रेत्य चेह च नंदति ॥ १७ ॥ कृपाणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परंधनं ॥ तथाराज्ञां परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणं ॥ १८ ॥ गुणवान् शीलवान् दांतो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ॥ सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत् सदा श्रियः ॥ १९ ॥ आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरु नंदन ॥ पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २० ॥ मृदुर्हिराजा सततं लब्धो भवति सर्वशः ॥ तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाश्रय ॥ २१ ॥ अदं व्याश्चैव ते पुत्रविप्राश्च ददतां वर ॥ भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणो नाम पांडव ॥ २२ ॥

विश्वासाभावात् स्वीया अप्युद्विजते क्षीणा अपि परे प्राणपणेनापि जिगीषंत एवेति श्लोकद्वयार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणाः शौर्यो दार्यगांभीर्यादयस्तद्वान् शीलं सदाचारस्तद्वान् दांतः अचपलः मृदुर्दयावान् धर्म्यो धर्मादनपेतः जितेन्द्रियः जितचित्तः सुदर्शः प्रसन्नवक्त्रः स्थूललक्ष्यः बहुप्रदः ॥ १९ ॥ आर्जवं अवक्रतां नयोनीतिः स्वरं ध्रुवगोपनं परं ध्रुवेषणस्य स्येन क्रियमाणस्य परेभ्यो गोपनं मंत्रगोपनं चेत्यादितद्युक्तेन विचारेण ऊहापोहेन साधकबाधकोपन्यासेन क्रियमाणेन त्रयीसंवरणे उक्तविधनीतिरूपे आर्जवं यथार्थं भाषित्वं च न श्रयेथाः ॥ २० ॥ उभयं मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च समुचितं आश्रय ॥ २१ ॥ तत्रापि तैक्ष्ण्यापवादमाह अदं व्या इति ॥ २२ ॥

॥२३॥२४॥२५॥ भौमं ब्रह्म वेदान्यज्ञांश्च ॥२६॥ मार्दवापवादमाह एवमिति ॥२७॥२८॥ स्वधर्मेण शस्त्रोद्यमनेन निगृह्णीयादेवन तु हन्यात् ॥२९॥ विनश्यमानं आततायिदोषात् तेन आततायिनिषहेण अनिषहेतुं धर्महास्यादेव जीवतोस्य निषहोदुःशकश्चेत्तत्राह मन्युस्तन्मन्युमृच्छति यथा सूर्याशुतप्तः स्फटिकस्तूलपिण्डमुद्दीप्यत दूष्मणा स्वयं नश्यति एवं आततायिको धीऽन्यमुद्दीप्यत द्वाारा ततायिनमेवाश्रयदाहेन दहति नात्र हंतुर्दोष इत्यर्थः ॥३०॥ एवं चेति यद्यप्येवं तथापि द्विजातयो ब्राह्मणारक्ष्या एव ॥३१॥ अभिशस्तं सनाऽसनां वा दोषेण युक्तं तथा व्यापितं ॥३२॥ शारीरं कशाघातादिदंडं क्लीबत्वमपि ॥३३॥ पुरुषसंचयात् ब्रा

मनुना चैव राजेंद्रगीतौ श्लोकौ महात्मना ॥ धर्मे पुस्वे पुकौरव्यद्विदितौ कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ अङ्गोऽग्निर्वह्नतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ॥ तेषां सर्वत्र गते जः स्वासु यो निपुशाम्यति ॥ २४ ॥ अयो हंतियदाश्मानमग्निना वारिहन्त्यते ॥ ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टितदासीदंति ते त्रयः ॥ २५ ॥ एवं कृत्वामहाराज नमस्या एव ते द्विजाः ॥ भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठाधारयंतिसमर्चिताः ॥ २६ ॥ एवं चैव नरव्याघ्रलोकत्रयविघातकाः ॥ निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥ २७ ॥ श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरातातमहर्षिणा ॥ तौ निबोध महाराज त्वमेकाग्रमना नृप ॥ २८ ॥ उद्यम्य शस्त्रमायांतमपि वेदांतगंगरे ॥ निगृह्णीयात् स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नराधिपः ॥ २९ ॥ विनश्यमानं धर्मं हियोभिरक्षेत्स धर्मवित् ॥ न तेन धर्महासस्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ३० ॥ एवं चैव नरश्रेष्ठरक्ष्या एव द्विजातयः ॥ सापराधानपिहितान्विषयांते समुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥ अभिशस्तमपि त्येषां रूपायीत विशांपते ॥ ब्रह्मघ्ने गुरुतल्ये च भ्रूणहत्येतथैव च ॥ ३२ ॥ राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयांते विसर्जनं ॥ विधीयते न शारीरं दंडमेपांकदाचन ॥ ३३ ॥ दयिताश्च नरास्ते स्युर्भक्तिमंतो द्विजेषु ये ॥ न कोशः परमोन्योस्ति राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥ ३४ ॥ दुर्गेषु च महाराज पट्टसु ये शास्त्रनिश्चिताः ॥ सर्वदुर्गेषु मन्यंते नरदुर्गसु दुस्तरं ॥ ३५ ॥ तस्मान्नित्यं दयाकार्या चातुर्वर्ण्यं विपश्चिता ॥ धर्मात्मा सत्यवाक्कैवराज रंजयति प्रजाः ॥ ३६ ॥ न च क्षांते न ते नित्यं भाव्यं पुत्रसमंततः ॥ अधर्मो हि मृदूराजा क्षमावानिव कुंजरः ॥ ३७ ॥ बार्हस्पत्ये च शास्त्रे च श्लोको निगदितः पुरा ॥ अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८ ॥ क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवे ज्ञानः ॥ हस्तियं तागजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ ३९ ॥ तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो नैव भवेन्नृपः ॥ वासंतार्कड्वश्रीमान्नशीतो न च घर्मदः ॥ ४० ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्यागमैरपि ॥ परीक्ष्यास्ते महाराज स्वेपरे चैव नित्यशः ॥ ४१ ॥

क्षणभक्तादिति पूर्वार्थः ॥३४॥ षट्सु मरुजलपृथ्वीवनपर्वतनरमयेषु ॥३५॥३६॥ पुनर्दयापवादमाह नचेति समंततः सर्वजातीयेषु अधर्मो धर्मविरोधी ॥३७॥३८॥ गजस्य क्षममाणस्य ॥३९॥४०॥ प्रत्यक्षेण उपकारापकारादिना अनुमानेन नेत्रवक्त्रविकारादिना यथोक्तं नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायते तर्गतमन इति औपम्यं उपमानं अन्यत्र कार्यदर्शनेन आगमैः शब्दादिना सामुद्रिकलक्षणेन तेषु पुरुषाः परीक्ष्याः ॥४१॥

व्यसनानिअष्टादश यथाहमनुः मृगयाक्षादिवास्वमःपरिवादःस्त्रियोमदः तौर्यत्रिकंवाद्यगीतनृत्यानि पेशुन्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासुयार्थदूषणं वाग्दंडजंचपारुष्यंक्रोध
जोपिगणोष्टकइति तत्रचसप्तकष्टतमानि यथाह पानमक्षाःस्त्रियश्चैवमृगयाचयथाक्रमं एतत्कष्टतमंविद्याच्चतुष्कंकामजगेणे दंडस्यपातनंचैववाक्पारुष्यार्थदूषणे क्रोधजेपिगणेविद्यात्कष्टमेतन्निकंसदेति न
प्रयुंजीतेतिनअपितुसर्वदाशूरान्जयायप्रयोजयेदेव संकीर्णप्रयुक्त्यप्रयुक्त्योःसंकरं साम्नाउपगतेप्रयोगोनास्तिअन्यत्रकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ४२॥ व्यसनी मृगयाक्षाःस्त्रियःपानंचतद्वान् अतिद्वेषीप्रजाद्रोहपरः

व्यसनानिचसर्वाणित्यजेथाभूरिदक्षिण ॥ नचैवनप्रयुंजीतसंकीर्णपरिवर्जयेत् ॥ ४२॥ लोकस्यव्यसनीनित्यंपरिभूतोभवत्युत ॥ उद्देजयतिलोकंचयोतिद्वेषी
महीपतिः ॥ ४३॥ भवितव्यंसदाराज्ञागभिणीसहधर्मिणा ॥ कारणंचमहाराजशृणुयेनेदमिष्यते ॥ ४४॥ यथाहिगभिणीहित्वास्वंप्रियंमनसोनुगं ॥ गर्भस्य
हितमाधत्तेतथाराज्ञाप्यसंशयं ॥ ४५॥ वर्तितव्यंकुरुश्रेष्ठसदाधर्मानुवर्तिना ॥ स्वंप्रियंतुपरित्यज्ययद्यलोकहितंभवेत् ॥ ४६॥ नसंत्याज्यंचतेधैर्यंकदाचिदपि
पांडव ॥ धीरस्यस्पष्टदंडस्यनभयंविद्यतेकचित् ॥ ४७॥ परिहासश्चभृत्यैस्तेनात्यर्थंवदतांवर ॥ कर्तव्योराजशार्दूलदोषमत्रहिमेशृणु ॥ ४८॥ अवमन्यंतिभर्ता
रंसंघर्षादुपजीविनः ॥ स्वस्थानेनचतिष्ठंतिलंघयंतितद्वचः ॥ ४९॥ प्रेष्यमाणाविकल्पंतेगुल्यंचाप्यनुयुंजते ॥ अयाच्यंचैवयाचंतेभोज्यान्याहारयंतित्र ॥ ५०॥
क्रुशंतिपरिदीप्यंतिभूमिपायाधितिष्ठते ॥ उल्कोचैर्वचनाभिश्चकार्याण्यनुविहंतिच ॥ ५१॥ जर्जरंचास्यविषयंकुर्वंतिप्रतिरूपकैः ॥ स्त्रीरक्षिभिश्चसज्जंतेतुल्य
वैपाभवंतिच ॥ ५२॥ वांतंनिष्ठीवनंचैवकुर्वंतेचास्यसन्निधौ ॥ निर्लज्जाराजशार्दूलव्याहरंतिचतद्वचः ॥ ५३॥ हयंवादंतिनंवापिरथंवानृपसत्तम ॥ अभिरोहं
त्यनाहत्यहर्षुलेपार्थिवेन्द्रौ ॥ ५४॥ इदंतेदुष्करंराजन्निदंतेदुष्टचेष्टितं ॥ इत्येवंसुहृदोवाचंवदंतेपरिपृताः ॥ ५५॥ क्रुद्धेचास्मिहसंत्येवनचलप्यंतिपूजिताः ॥
संहर्षशीलाश्चतदाभवंत्यन्यान्यकारणात् ॥ ५६॥ विस्रंसयंतिमंत्रंचविरुष्वंतिचदुष्कृतं ॥ लीलयाचैवकुर्वंतिसावज्ञास्तस्यशासनं ॥ ५७॥

॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ प्रियंदष्टं ॥ ४६॥ तेत्वया स्पष्टःप्रख्यातोदंडःगजरथहस्तिपुरुषादिसमूहोयस्यतस्यस्पष्टदंडस्य ॥ ४७॥ ४८॥ संघर्षात्अतिसंश्लेषात् ॥ ४९॥ विकल्पंतेकार्येसंशयंदर्शयं
ति गुह्यंगोप्यमपिच्छिद्रंअनुयुंजतेप्रकटयंति भोज्यानिराहः आहारयंतिभिक्षयंति ॥ ५०॥ उल्कोचैर्वचनाभिः वंचनाअलीकगुणदोषादिप्रदर्शनं अनुविहंतिविनिघ्नंति ॥ ५१॥ प्रतिरूपकैःकृत्रिमैःशास
नपत्रैः विषयंद्रेषं जर्जरंनिःसारं स्त्रीरक्षिभिःसज्जंतेप्रतिकुर्वंतिअंतःपुरेप्रवेशमिच्छंतः ॥ ५२॥ वांतंजंभादिना निष्ठीवनंथूत्कारं तद्वचःराजवाक्यंगुह्यमपिलोकेव्याहरंति ॥ ५३॥ हर्षुलेपरिहासशीले
॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ विस्रंसयंतिभेदयंति ॥ ५७॥

हेलनानिकुर्वतीतिशेषः उपशृण्वतः शृण्वंतमनादृत्य स्वस्थाः निर्भयाः ॥ ५८ ॥ राजदेयं राजभागं ॥ ५९ ॥ क्रीडितुराज्ञासहस्रगयादिक्रीडां कर्तुं समूत्रेण वद्धेन पक्षिणा श्येनेन राज्ञो निरोधका इत्यर्थः प्रणेयः शास्यः ॥ ६० ॥ अपरेदारापहारादयः ॥ ६१ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ अस्यैवाध्यायस्य सूत्रभूतस्योत्तरोपयोगेति रूपः तत्र उत्थाने नयतेथा इत्युक्तं तद्विदुषोति नित्येति ॥ १ ॥ यत्श्लोकं आह तत्तस्मात्तत्श्लोकं निबोध ॥ २ ॥ अप्रवासिनं वेदाध्ययनार्थं ब्राह्मणं यतिवा ॥ ३ ॥ विरोधय पर्वतादौ तेषां विशेषेण रोधं कुरु ॥ ४ ॥ समस्वाम्य

अलंकारे च भोज्ये च तथा स्नानानुलेपने ॥ हेलनानि नरव्याघ्रस्वस्थास्तस्योपशृण्वतः ॥ ५८ ॥ निंदते स्वानधीकारान्संत्यजं ते च भारत ॥ नटस्यापरितुष्यंति राजदेयं हरंति च ॥ ५९ ॥ क्रीडितुं तेन चेच्छ्रुतिसमूत्रेण वपक्षिणा ॥ अस्मत्प्रणेयो राजेतिलोकांश्चैव वदंत्युत ॥ ६० ॥ एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवंत्युत ॥ नृपतौ मादवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ॥ प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १ ॥ भगवानुशानाचाह श्लोकमत्र विशांपते ॥ तदिहैकमनाराजत्वं दत्तं निबोध मे ॥ २ ॥ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो विलशयानिव ॥ राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं ॥ ३ ॥ तदेतन्न रशार्दूलहृदित्वं कर्तुमर्हसि ॥ संधेयानभिसंधत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४ ॥ समांगस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् ॥ गुरुर्वायदिवा मित्रं प्रति हंतव्य एव सः ॥ ५ ॥ मरुत्तेन हिराज्ञा वैगीतः श्लोकः पुरातनः ॥ राजाधिकारे राजेंद्रबृहस्पतिमतेपुरा ॥ ६ ॥ गुरोरप्यवलितस्य कार्यकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य दंडो भवति शाश्वतः ॥ ७ ॥ बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता ॥ असमंजाः सुतोज्येष्ठस्य कः पौरहितैपिणा ॥ ८ ॥ असमंजाः सरस्वांसपौराणां बालकान् नृप ॥ न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ९ ॥ ऋषिणो ह्यलके नापि श्वेतकेतुर्महातपाः ॥ मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः ॥ १० ॥ लोकरंजनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवं ॥ ११ ॥ न हि स्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ॥ विक्रांतः सत्यवाक् क्षांतो नृपो न चलते पथः ॥ १२ ॥ आत्मवांश्च जितक्रोधः शास्त्रार्थकृतनिश्चयः ॥ धर्मचार्यं च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ १३ ॥

मात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि अंगानियस्य तस्य समांगस्य विपरीतं यस्य कस्यचिदप्यंगस्य प्रतिकूलं ॥ ५६ ॥ शाश्वतः अप्रतिसमाधेयः पर्वतारोहणादिर्गुरोः अन्यस्य तु वध एव ॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ न हि स्यात् करार्थं क्षेत्रेषु धान्या निरुत्थादृष्ट्यादिना ननाशयेत् देयं मृत्यानां वितनं विक्रांतः पराक्रमी क्षांतः क्षमावान् पथः शुभमार्गात् ॥ १२॥ आत्मवान् जितचित्तः शास्त्रार्थकृतनिश्चयः निःसंदेहः सततं नित्यं पूर्वाद्धर्ममध्याह्नेऽर्थमपराद्धे काममपररात्रे योगं चेति नित्यं सर्वानपि सेवेत् ॥ १३ ॥

वृजिनंसंकटं अरक्षणात्मंत्रस्यागोपनादन्यन्नास्ति ॥ १४ ॥ धर्माणांसंक्रोव्यत्ययस्तस्मात्तज्जानांरक्षाधर्मसंकररक्षा ॥ १५ ॥ नविश्वसेत् चातुर्विधंसेदप्यामेपु तेष्वपिअत्यर्थंनविश्वसेत् पण्णांगुणानांभा
वःपादुण्यं तेचबलवतिस्थायिनियानिनःसंधिः समबलेविमहोयुद्धादिः दुर्बलेयानंतदीयदुर्गाद्याक्रमणं एवंस्थायिनोबलवतियायिन्यासनंदुर्गादावेन्नस्वरक्षणं मध्यमेद्वैधीभावः अर्थेनदंडेनदुर्गाश्रयणंअर्थे
नपरेषांधान्यादिनिरोधनं दुर्बलेसमाश्रयः मित्रांतरमाश्रित्येतेनसहयुद्धंकर्तव्यं एतेषुकर्तव्येषुगुणान्जयावहान्दोषान्पराजयावहांश्वार्थान्कोशदंडादिपौष्कल्यादीन्स्वबुद्ध्यास्वयमेवनिश्चिनुयात् ॥ १६ ॥ द्वि
षः शत्रोःसप्तसुराज्यांगेषुस्वप्रवेशद्वारशैथिल्यंतद्विट्छिद्रं एवंस्वस्यसप्तसुराज्यांगेषुयत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यंतत्परछिद्रं द्विट्छिद्रदर्शास्यात् एतच्चस्वच्छिद्रगोपनस्याप्युपलक्षणं त्रिवर्गेधर्मादौविदितार्थोज्ञान
तत्त्वः युक्तःचारःप्रच्छन्नस्पर्शःउपधिःपरकीयानाममात्यादीनामुक्तोचदानादिनाभेदनंचयेनसयुक्तचारोपधिः तत्रचारनियोजनस्थानान्युक्तानिनीतिशास्त्रे मंत्रीपुरोहितश्चैवयुवराजश्चमूपतिः पंचमोद्वार

त्रय्यांसंवृतमंत्रश्चराजाभवितुर्महति॥वृजिनंचनरेंद्राणानान्यच्चारक्षणात्परं॥ १४॥ चातुर्वर्ण्यस्यधर्माश्चरक्षितव्यामहीक्षिता॥धर्मसंकररक्षाचराज्ञांधर्मःस
नातनः॥ १५॥ नविश्वसेच्चनृपतिर्नचात्यर्थंचविश्वसेत्॥ पादुण्यगुणदोषांश्चनित्यंबुद्ध्यावलोकयेत्॥ १६॥ द्विट्छिद्रदर्शिनृपतिर्नित्यमेवप्रशस्यते॥ त्रिव
र्गेविदितार्थश्चयुक्तचारोपधिश्चयः॥ १७॥ कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः॥ वेत्ताचदशवर्गस्यस्थानवृद्धिद्वयात्मनः॥ १८॥ अमृतानांभवेद्धर्ताभृता
नामन्वेक्षकः॥ नृपतिःसुमुखश्चस्यास्मितपूर्वाभिभाषिता॥ १९॥ उपासिताचवृद्धानांजिततंद्रिरलोलुपः॥ सतांवृत्तेस्थितमतिःसंतोष्यश्चरुदर्शनः॥ २०॥
नचाददीतवित्तानिसतांहस्तात्कदाचन॥ असंयश्चसमादद्यात्संयस्तुप्रतिपादयेत्॥ २१॥ स्वयंप्रहर्तादाताचवश्यात्मारम्यसाधनः॥ कालंदाताचभोक्ताचशु
द्धाचारस्तथैवच॥ २२॥ शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुलेजातानरोगिणः॥ शिष्टान्शिष्टाभिसंबंधान्मानिनोनवमानिनः॥ २३॥ विद्याविदोलोकविदःपरलोकान्व
वेक्षकान्॥ धर्मेचनिरतान्साधूनचलानचलानिव॥ २४॥ सहायान्सततंकुर्याद्राजाभूतिपरिष्कृतः॥ तैश्चतुल्योभवेद्भोगैश्चुत्रमात्राज्ञयाधिकः॥ २५॥

पालश्चषष्ठोतर्वैशिकस्तथा कारागाराधिकारीचद्रव्यसंचयकस्तथा कृत्याकृत्येषुचार्यानांनवमोविनियोजकः प्रदेशानगराध्यक्षःकार्यनिर्माणकस्तथा धर्माध्यक्षःसभाध्यक्षोदंडपालश्चिपंचमः षोडशोदुर्ग
पालश्चतथाराष्ट्रपालकः अटवीपालकांतानितीर्थान्यष्टादशैवतु चारान्विचारयेत्तीर्थेस्वात्मनश्चपरस्यच पाषंडादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि मंत्रिणंयुवराजंघहित्वास्वेषुपुरेहितमिति ॥ १७ ॥ दश
वर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदंडश्चपंचमइतिप्रकृतिपंचकंस्वपक्षेपरपक्षेचेतिदशकोवर्गः सचउभयोःसाम्यंचेत्स्थानंस्थितिस्तत्कर्ता स्वस्याधिकश्चेद्द्विकर्ता परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शूरान्सहायान्कुर्यादितितृतीयेनान्वयः असंहार्यान्परैरप्रतार्यान् शिष्टाभिसंबंधान्शिष्टपरिवारान्अनवमानिनःअवमानंपरस्याकुर्वतः ॥ २३ ॥ अचलान्स्थिरान् अचलानिवप
र्वतानिव ॥ २४ ॥ छत्रमात्रेणसहितायाआज्ञाइदमित्यंकुरुइदंनेतितयाधिकः अन्यत्सर्वशूरैःसमाचंभुंजीत ॥ २५॥

म.भा.टी.

॥ ५६ ॥

इयंचशूरेषुराज्ञोदतिःप्रत्यक्षापरोक्षाच भवेत् सन्निहितेष्वसन्निहितेषुवातुल्यास्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वाभिशंकीसर्वत्राकृतविश्वासः सर्वहरःसर्वस्वापहारी अन्तजुःअन्तापराधारोपकृत् यतोलुब्धः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असंघातरताः संघातेशरीरेप्रीतिमंतोन भवन्ति किंतु तत्साध्ये धर्मे एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नेयाः विनेतुं योग्याः संघर्षः पराभिभवस्तच्छीलिनो ॥ ३६ ॥ कृष्टं
प्रत्यक्षाचपरोक्षाचवृत्तिश्चास्य भवेत्समा ॥ एवं कुर्वन्नरेन्द्रोऽपि न खेदमिह विंदति ॥ २६ ॥ सर्वाभिशंकी नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ॥ स क्षिप्रमन्तुर्लुब्धः स्वजने नैव व
ध्यते ॥ २७ ॥ शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहेरतः ॥ न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः परितश्चावतिष्ठते ॥ २८ ॥ अक्रोधनो ह्यव्यसनी मृदुदंडो जितेंद्रियः ॥ राजा भवति
भूतानां विश्वास्यो हि मवानिव ॥ २९ ॥ प्राज्ञस्यागुणोपेतः पररंध्रेषु तत्परः ॥ सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ३० ॥ क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो
महामनाः ॥ अरोपप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकल्पनः ॥ ३१ ॥ आरब्धान्येव कार्याणि सुपर्यवसितानि च ॥ यस्य राज्ञः प्रदृश्यंति सराजाराजसत्तमः ॥ ३२ ॥ पुत्रा इव
पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ॥ निर्भया विचरिष्यंति सराजाराजसत्तमः ॥ ३३ ॥ अगूढविभवा यस्य पौराणनिवासिनः ॥ नयापनयवेत्तारः सराजाराजसत्त
मः ॥ ३४ ॥ स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः ॥ असंघातरता दांताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ३५ ॥ वक्ष्यानेया विधेयाश्च न च संघर्षशीलिनः ॥ विषये दा
नरुचयो नरा यस्य सपार्थिवः ॥ ३६ ॥ नयस्य कृष्टं कपटं न मायान च मत्सरः ॥ विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥ ३७ ॥ यः सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये परहि
तेरतः ॥ स तां वर्तमानुगस्यागी सराजाराज्यमर्हति ॥ ३८ ॥ यस्य चाराश्च मंत्राश्च नित्यं चैव कृताकृताः ॥ न ज्ञायंते हिरिपुभिः सराजाराज्यमर्हति ॥ ३९ ॥ श्लोक
श्चायं पुरागीतो भार्गवेण महात्मना ॥ आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥ ४० ॥ राजानं प्रथमं विदेत्ततो भार्या ततो धनं ॥ राजन्यसतिलोकस्य कुतो भार्या कु
तो धनं ॥ ४१ ॥ तद्राज्ये राज्याकामानां नान्यो धर्मः सनातनः ॥ क्रतेरक्षांतु विस्पष्टं रक्षालोकस्य धारिणी ॥ ४२ ॥ प्राचेतसेनमनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ ॥ राज
धर्मेषु राजेंद्रताविहैकमनाः शृणु ॥ ४३ ॥ षडेतां पुरुषो जह्याद्विन्नां नावमिवार्णवे ॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं ॥ ४४ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्या
चाप्रियं वादिनीं ॥ ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितं ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥

भः कपटं अन्तं मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं ॥ ३७ ॥ ज्ञानानि ज्ञानयुक्तान्पंडितान् ज्ञेयेशास्त्रार्थपरस्य हितावहेरतः ननु हिंसामये त्यागी दाता ॥ ३८ ॥ कृता अप्यकृता इवेति कृताकृताः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रथमं श्रेष्ठं
असति अशुभे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रक्षैव राज्ञः कर्म तामकुर्वन् राजा त्याज्य इत्याह प्राचेतस इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति शांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥

शां.राज.

१२

॥ ५६ ॥

एतदिति एतत्क्षणं नवनीतं नवनीतवत्सर्वधर्मसारं न्याय्यं न्यायादनपेतं ॥ १॥ २॥ ३॥ अत्ररक्षणे साधनं युक्तिः ॥ ४॥ चारोगप्रस्पशः प्रणिधिः प्रकटस्पशः दानं भक्तवेतनयोः युक्तेः आदानं अयोगेन अनुपाये न आदानं करग्रहणं च ॥ ५॥ ६॥ केतनानां गृहादीनां द्विविधस्य शारीरदंढोर्थदंढश्चेति भेदात् ॥ ७॥ निचेयानां संपाप्ताणां धान्यादीनां निचयः संपहः ॥ ८॥ ९॥ अविश्वासो यीमिकादीनामपि पौराणां संधातस्य परैर्वा

भीष्म उवाच एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ॥ बृहस्पतिर्हि भगवान् न्याय्यं धर्मं प्रशंसति ॥ १॥ विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः ॥ सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥ २॥ भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरामुनिः ॥ राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ३॥ रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मधर्मभृतां वर ॥ राज्ञां राजीवताम्राक्षसाधनं चात्र मे शृणु ॥ ४॥ चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरात् ॥ युक्त्या दानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ५॥ सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितं ॥ अनार्जवैराजवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनं ॥ ६॥ केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदतां ॥ द्विविधस्य च दंढस्य प्रयोगः कालचोदितः ॥ ७॥ साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणं ॥ निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ८॥ बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणं ॥ कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनं ॥ ९॥ पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंधातभेदनं ॥ अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणं ॥ १०॥ उपजापश्च भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनं ॥ अविश्वासः स्वयंचैव परस्याश्वासनं तथा ॥ ११॥ नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ॥ रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनं ॥ १२॥ उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ॥ राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ १३॥ उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुराहताः ॥ उत्थानेन महेन्द्रेण श्रेष्ठ्यं प्राप्तं दिवी ह च ॥ १४॥ उत्थानवीरः पुरुषो वाग्वीरानधितिष्ठति ॥ उत्थानवीरान्वाग्वीरारमयंत उपासते ॥ १५॥ उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ॥ प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजंग इव निर्विपः ॥ १६॥ न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि वलीयसा ॥ अल्योऽपि हि दहत्यग्निर्विपमत्पं हिनस्ति च ॥ १७॥ एकांगेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः ॥ सर्वतापयते देशमपिराज्ञः समृद्धिनः ॥ १८॥ राज्ञो रहस्यं तं द्वाक्यं च यार्थलोकसंग्रहः ॥ तदियच्चास्य जिह्मं स्यात्कारणेन च यद्भवेत् ॥ १९॥ यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनेह निर्जयेत् ॥ दंभनार्थं च लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियां ॥ २०॥

णिज्यादिच्छलेन वशीकृतस्य भेदनं विघटनं ॥ १०॥ उपजापः परैः स्वभृत्यानां भेदनं अविश्वासः भृत्यानामेव ॥ ११॥ उत्थानं उद्योगः अनार्यहीनकर्मकदयत्वादितद्वर्जनं ॥ १२॥ १३॥ १४॥ वाग्वीरान्पंडितान् उत्थानमेव महत्यां दित्यमित्यर्थः ॥ १५॥ १६॥ १७॥ एकांगेन हस्यश्वरथपादातानामन्यतमेनापि संभूतः संपन्नः समृद्धिनः समृद्धिमतः ॥ १८॥ १९॥ स्वीयेन आर्जवेन राज्ञो यद्ब्रह्मस्य वाक्यं यो वाजयार्थलोकसंग्रहो यच्चास्य कारणेन शत्रुजयादिहेतुना जिह्मं कपटं यच्च वृजिनं हीनं कार्यं तत्सर्वं समीकुर्यादित्याह द्वाभ्यां राज्ञ इति दंभनार्थं संधानार्थं ॥ २०॥

अकृतात्मभिः कूरैः ॥ २१ ॥ मिश्रेण कौर्यमार्दवाभ्यां ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति शांतिपर्वणिरा० नै० भारतमावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥३॥ ततः कल्य

राज्यहिसुमहत्तंत्रं धार्यते नारुतात्मभिः ॥ नशक्यं मृदुनावोदुमायासस्थानमुत्तमं ॥ २१ ॥ राज्यं मर्वामिपं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ॥ तस्मान्मिश्रेण सततं वर्ति
तव्यं युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः ॥ सोप्यस्य विपुलो धर्म एव तत्ताहिभूमिपाः ॥ २३ ॥ एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्तितः ॥
भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि कुरुसत्तम ॥ २४ ॥ वैशंपायन उवाच ततो व्यासश्च भगवान् देवस्थानोऽम एव च ॥ वासुदेवः रूपश्चैव सात्यकिः संजयस्तथा ॥ २५ ॥
साधुसाध्वितिसंहृष्टाः पुप्यमाणैरिवाननैः ॥ अस्तुवंश्च नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरं ॥ २६ ॥ ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पा
दौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ २७ ॥ श्वइदानीं स्वसंदेहं प्रक्ष्यामि त्वां पितामह ॥ उपैति स वितात्यस्तरं समापीय पार्थिवं ॥ २८ ॥ ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः रूपश्च ते चै
व युधिष्ठिरादयः ॥ प्रदक्षिणीकृत्य महानदी सुतंत तोरथानां रुरुर्मुदं न्विताः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा तीचाप्यवगात्त्य सुव्रताः कृतोदकार्थाः कृतजप्यमंगलाः ॥ उपास्य सं
ध्यां विधिवत्परंतपास्ततः पुरंतं विविशुर्गजाद्वयं ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरादिस्वस्थानगमने अष्टपंचाशत्त
मोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥३॥ वैशंपायन उवाच ततः कल्यंसमुत्थाय कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ॥ ययुस्तेन गराकारैरथैः पांडवयादवाः ॥ १ ॥ प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं
त्रं भीष्ममासाद्य चानघ ॥ सुखांचरजनीं पृष्ठागांगेयं रथिनां वरं ॥ २ ॥ व्यासादीनभिवाद्य पीन्सर्वैस्तैश्चाभिनंदिताः ॥ निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समंततः ॥
॥ ३ ॥ ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीत्पांजलिं भीष्मं प्रति पूज्य यथाविधि ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच य एष राजन राजेति शब्दश्चरति भार
त ॥ कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि परंतप ॥ ५ ॥ तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ॥ तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठमुखोदरः ॥ ६ ॥ तुल्यशुक्रास्थिमज्जा
च तुल्यमांसासृगेव च ॥ निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ७ ॥ समानजन्ममरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणां ॥ विशिष्टबुद्धीन्शूरांश्च कथमेको धितिष्ठ
ति ॥ ८ ॥ कथमेको महीं कृत्स्नां शूरवीरार्यसंकुलां ॥ रक्षत्यपि त्रलोकस्य प्रसादमभिवांचुति ॥ ९ ॥ एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ॥ व्याकुले चाकुलः
सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥ १० ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ कृत्स्नं तन्मे यथा तत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ११ ॥

मित्यध्यायोदंडनीतिशास्त्रस्य राज्ञश्च उत्पत्तिवक्तुं प्रवर्तते कल्यं प्रातः ॥ ११ ॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

॥१२॥१३॥ दंडःदमनं दांडिकोदंडप्रणेता ॥१४॥ धर्मेणैव न तु मातृवत्त्वेन नृत्यवदेतनेन वा खेदंश्रमं मोहोवैचित्यं ॥ १५ ॥ प्रतिपत्तिविमोहात्ज्ञानलोपात् ॥ १६ ॥ प्रथमंज्ञानलोपस्ततोमोहस्ततो लोभोलोभाद्विषयाभिलाषोऽभिलषितसंयोगादिद्रियप्रीत्याख्यः कामस्ततस्तद्विषयेरागोरागात्कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपत्तिरून्यत्वंततः पुनर्मोहइत्यादिचक्रमाह नष्टायामिति त्रिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशांपते ॥ यदेकस्मिन् जगत्सर्वे देववद्यातिसन्नति ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच नियतस्त्वं नरव्याघ्रशृणु सर्वमशेषतः ॥ यथाराज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगे भवत् ॥ १३ ॥ न वै राज्यं न राजा मामीदृशं च दंडो न दांडिकः ॥ धर्मेणैव प्रजाः सर्वारक्षन्ति स्म परस्परं ॥ १४ ॥ पाल्यमानास्तयान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ॥ खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५ ॥ ते मोहवशमापन्ना मनुजामनुज र्षभ ॥ प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ १६ ॥ नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा ॥ लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरत सत्तम ॥ १७ ॥ अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वतां मनुजास्ततः ॥ कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ॥ १८ ॥ तांस्तु कामवशं प्राप्ता नरा गोनामाभिसंस्पृशत् ॥ रक्ताश्रनाभ्यजानंत कार्याकार्ये युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ अगम्या गमनं चैव वाच्या वाच्यं नथैव च ॥ भक्ष्या भक्ष्यं च राजेन्द्र दोषां दोषं च नात्यजन् ॥ २० ॥ विष्णु ते नरलोके वै ब्रह्म चैव न नाशह ॥ नाशाच्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१ ॥ नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवांश्चासः समाविशत् ॥ तेन तान् नरा दुर्लभं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२ ॥ प्रसाद्य भगवंतं ते देवं लोकपितामहं ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे दुःखवेगसमाहताः ॥ २३ ॥ भगवन्नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्म सनातनं ॥ लोभमोहादिभिर्भाविस्ततो नो भयमाविशत् ॥ २४ ॥ ब्रह्मणश्च प्रणशेन धर्मो व्यनश दीश्वर ॥ ततः स्म समतां याता मर्त्ये हि भुवनेश्वर ॥ २५ ॥ अथो हि वर्षमस्माकं नरास्तूर्ध्वं प्रवर्षिणः ॥ क्रियाव्युपरम्य त्तेषां ततो गच्छाम संभयं ॥ २६ ॥ अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्याय स्वपितामह ॥ त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ स्वभावो नो विनश्यति ॥ २७ ॥ तानुवाच सुरांस्तु सर्वान् स्वयं भूर्भगवांस्ततः ॥ श्रेयो हं चितयिष्यामि व्येतुवो भीः सुरर्षभाः ॥ २८ ॥ ततो ध्याय सहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजं ॥ यत्र धर्मस्तथैवार्थः का सश्चैवाभि वर्णितः ॥ २९ ॥ त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयं भुवा ॥ चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥ ३० ॥

नात्यजन्दुष्टमदुष्टं च सर्वस्वीचक्रित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मवेदः धर्मो यज्ञः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मर्त्यैः समतां याताः स्म स्वाहाद्यभावेन क्षीणाः स्म इत्यर्थः ॥ २५ ॥ नराः यजमानाः हविर्धाराजिरूर्ध्वं प्रवर्षिणः ततश्चान्नाभावाच्चरयाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ नोस्माकं स्वभावः ऐश्वर्यसत्यसंकल्पत्वादिकं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पृथगर्थः त्रिवर्गफलापेक्षया विपरीतफलः पृथग्गुणः त्रिवर्गसाधनापेक्षया विपरीतसाधनः ॥ ३० ॥

मोक्षस्य त्रिवर्गो धर्मादिरन्यो निष्कामः धर्मादेर्भेदश्च सत्त्वादिगुणप्राधान्यनिमित्त इत्यर्थः दंडास्थानं साम्यं वणिजां वृद्धिस्तपस्विनां क्षयश्चोराणां च भवतीत्याहार्धेन स्थानमिति ॥ ३१ ॥ नीतिजान्घटगुणानां हात्मेति आत्मचित्तं नीतिबलात् प्रजानां चित्तं दुःस्थितमपि सुस्थितं भवति कुदेशोपि सुदेशो भवति कलिरपि कृतं भवति उपायाः साधनानि कृत्यं कृतिर्निर्वर्त्यं प्रयोजनं सहायाः सुहृदादयः एते सर्वे विकला अपि सकला भवन्ति तत्र कारणं नीतिजः षड्वर्गो नीतिप्रोक्तं भित्तश्चित्तादिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रयीकर्मकांडः आन्वीक्षिकीज्ञानकांडः वार्ताकृषिवाणिज्यादिजीविकाकांडः दंडनीतिः पालनविद्या एते धर्मादयस्तत्र ब्रह्मकृतशतसहस्राध्याये दर्शिताः ॥ ३३ ॥ भेदशंकया अमात्यानामपिरक्षाकर्तव्यातदर्थं प्रणिधिर्गुप्तश्चरः सचचारो विविधोपायः ब्रह्मचार्यादिवेषधारी प्रणिधेयः पृथग्विधः एकैकस्मिन् स्थाने पृथक् पृथक्

मोक्षस्यास्ति त्रिवर्गो न्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ॥ स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दंडजः ॥ ३१ ॥ आत्मादेशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ॥ सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ३२ ॥ त्रयीचान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ॥ दंडनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ ३३ ॥ अमात्यरक्षाप्रणिधीराजपुत्रस्य लक्षणं ॥ चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥ ३४ ॥ सामभेदः प्रदानं च ततो दंडश्च पार्थिव ॥ उपेक्षापंचमीचात्र कालर्येन समुदाहृता ॥ ३५ ॥ मंत्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ॥ विभ्रमश्चैव मंत्रस्य सिद्धोऽसिद्धोश्च यत्फलं ॥ ३६ ॥ संधिश्च त्रिविधा भिख्योहीनो मध्यस्तथोत्तमः ॥ भयसत्कारवित्ताख्यं कालर्येन परिर्वर्णितं ॥ ३७ ॥ यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ॥ विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८ ॥ आसुरश्चैव विजयस्तथा कालर्येन वर्णितः ॥ लक्षणं पंचवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितं ॥ ३९ ॥ प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दंडोऽथ परिशब्दितः ॥ प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः ॥ ४० ॥ रथानागाहयाश्चैव पादाताश्चैव पांडव ॥ विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमं ॥ ४१ ॥ अंगान्येतानि कौरव्यप्रकाशानि बलस्य तु ॥ जंगमा जंगमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगाविषादयः ॥ ४२ ॥ स्पर्शश्चाभ्यवहार्यश्चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ॥ अरिर्मित्र उदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥ ४३ ॥

ग्वेषास्त्रयस्त्रय इति ॥ ३४ ॥ सामादिचतुष्टयं उपेक्षाचपंचमीत्युपायाः ॥ ३५ ॥ विभ्रमो भेदार्थे ॥ ३६ ॥ भयेन संधिर्हीनः सत्कारेण मध्यमः वित्तमहणेन उत्तमः तत्र त्रयं संधिकारणं वर्णितं ॥ ३७ ॥ चत्वारः मित्रवृद्धिः कोशसंचयश्च स्वस्य मित्रनाशः कोशहानिश्च परस्येति ॥ ३८ ॥ आसुरो विजयः सौमिके गतः पंचवर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशश्च पंचमः त्रिविधं उत्तममध्यमाधमभेदेन ॥ ३९ ॥ दंडः सेना दंडोऽस्त्रीलगुडेपुमानित्युपक्रम्य सैन्ये काले मानभेदे इति मेदिनी ॥ ४० ॥ विष्टिर्विष्टिगृहीताभारवाहाः चराश्चाराः देशिकाः उपदेष्टारोगुरवः ॥ ४१ ॥ जंगमामहत्त्वश्चिकादिजाः अजंगमाः रक्तशृंगिकादयः ॥ ४२ ॥ स्पर्शवस्त्रादौ अभ्यवहार्यैः ज्ञादौ उपांशुरभिचारादिरिति विविधो विषययोगरूपो दंडः ॥ ४३ ॥

मार्गगुणाःपहनक्षत्रादिमार्गगुणाः भूमिगुणाश्चतुरशीतिभूबलानियामलोक्तानि आत्मरक्षणमंत्रयंत्रादिना सर्गाणांरथादिनिर्माणानां ॥ ४४ ॥ कल्पनाःबलपुष्टिकारायोगाः विविधाभिख्याश्चकव्यूहकौ
चव्यूहादिनानानामानः ॥ ४५ ॥ उत्पाताःपहयुद्धादयोधूमकेत्वादयश्च निपाताःउल्कापातभूमिकंपादयः शस्त्राणांपालनंतीक्ष्णोकरणं ॥ ४६ ॥ पीडाचआपदांसमूहोआपदंतस्यकालआपदकालः ॥ ४७ ॥
आख्यातंअभिमंत्रितदुंभुभिध्वनिनाप्रयाणादिकथनं योमःपताकादिमंत्रणादि तयोःसंचारःश्रवणादर्शनाभ्यांपरमोहनं एतत्सर्वतत्रउक्तमितिसर्वत्रयोज्यं ॥ ४८ ॥ गरदैःविषदैः प्रतिरूपकंप्रतिमातत्कारकैस्त

रुत्त्रामार्गगुणाश्चैवतथाभूमिगुणाश्चह ॥ आत्मरक्षणमाश्वासःसर्गाणांचान्ववेक्षणं ॥ ४४ ॥ कल्पनाविविधाश्चापिपृनागरयवाजिनां ॥ व्यूहाश्चविविधा
भिख्याविचित्रयुद्धकौशलं ॥ ४५ ॥ उत्पाताश्चनिपाताश्चसुयुद्धंसुपलायितं ॥ शस्त्राणांपालनंज्ञानंतथैवभरतर्षभ ॥ ४६ ॥ बलव्यसनयुक्तंचतथैवबलहर्षणं ॥
पीडाचापदकालश्चपत्तिज्ञानंचपांडव ॥ ४७ ॥ तथाख्यातविधानंचयोगःसंचारएवच ॥ चौरैराटविकैश्चोग्रैःपरराष्ट्रस्यपीडनं ॥ ४८ ॥ अग्निदैर्गरदैश्चैवप्रति
रूपककारकैः ॥ श्रेणिमुख्योपजापेनवीरुधश्छेदनेनच ॥ ४९ ॥ दूषणेनचनागानामातंकजननेनच ॥ आराधनेनभक्तस्यप्रत्ययोपार्जनेनच ॥ ५० ॥ समांग
स्यचराज्यस्यहासवृद्धिसंमंजसं ॥ दूतसामर्थ्यसंयोगात्सराष्ट्रस्यविवर्धनं ॥ ५१ ॥ अरिमध्यस्थमित्राणांसम्यक्क्रोक्तंप्रपंचनं ॥ अवमर्दःप्रतीघातस्तथैवंच
लीयसां ॥ ५२ ॥ व्यवहारःसुसूक्ष्मश्चतथाकंटकशोधनं ॥ श्रमोव्यायामयोगश्चत्यागोद्रव्यस्यसंग्रहः ॥ ५३ ॥ अभृतानांचभरणंभृतानांचान्ववेक्षणं ॥ अर्थ
स्यकालेदानंचव्यसनेचाप्रसंगिता ॥ ५४ ॥ तथाराजगुणाश्चैवसेनापतिगुणाश्चह ॥ कारणंचत्रिवर्गस्यगुणदोषास्तथैवच ॥ ५५ ॥ दुश्चेष्टितंचविविधंवृत्ति
श्चैवानुवर्तिनां ॥ शंकितत्वंचसर्वस्यप्रमादस्यचवर्जनं ॥ ५६ ॥ अलव्यलाभोलव्यस्यतथैवचविवर्धनं ॥ प्रदानंचविवृद्धस्यपात्रेभ्यांविधिवत्ततः ॥ ५७ ॥
विसर्गोर्थस्यधर्मार्थकामहैतुकमुच्यते ॥ चतुर्थव्यसनाघातेतथैवात्रानुवर्णितं ॥ ५८ ॥ क्रोधजानितयोग्राणिकामजानितथैवच ॥ दशोक्तानिकुरुश्रेष्ठव्यस
नान्यत्रचैवह ॥ ५९ ॥ मृगयाक्षास्तथापानंस्त्रियश्चभरतर्षभ ॥ कामजान्यादुराचार्याःप्रोक्तानीहस्वयंभुवा ॥ ६० ॥

द्वाराकर्मणकारिभिःकौलिकैः श्रेणिमुख्याःबलाध्यक्षादयस्तेषामुपजापीभेदनेन वीरुधश्छेदनेनधान्याद्युच्छेदेन ॥ ४९ ॥ नागानांदूषणमंत्रयंत्रौषधादिनातेन प्रत्ययोपार्जनेनविश्वासोत्पादनेनच पररा
ष्ट्रस्यपीडनंउक्तमितिपूर्ववर्णसंबंधः ॥ ५० ॥ समंजसंसमत्वं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कंटकशोधनंखलानामुन्मूलनं श्रमोमल्लकीडा व्यायामयोगःआयुधप्रयोगाभ्यासः त्यागोदानं ॥ ५३ ॥ अप्रसंगिताअसंबंधः ॥ ५४ ॥
राजगुणाःउत्थानादयः सेनापतिगुणाःमौलतादयः ॥ ५५ ॥ पात्रेभ्यःप्रदानंप्रथमं ॥ ५७ ॥ विसर्गइति विसर्गोदानंचधर्मार्थयज्ञार्थद्वितीयं काम्यंतृतीयं व्यसनाघातेचतुर्थं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

परिशेषात् वाक्पारुष्यादीनिषट्क्रोधजानि आत्मनोदेहस्य ॥ ६१ ॥ अवमर्दः परचक्रेण देशादेः पीडनं ॥ ६२ ॥ कर्माणिः कृप्यादिफलतन्त्रानुशासनरोधैः अपस्कर उपकरणानि वसनं कवचादिकं उपायास्तन्निर्माणयुक्तयः ॥ ६३ ॥ तानिद्रव्याणिषट् मणयः पशवः पृथ्वी वासोदास्यादिकांचनमिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ मंगलं स्वर्णादिकं न स्यालं भनं स्पर्शः प्रतिक्रिया अलंकरणं ॥ ६६ ॥ एकस्यायुः स्थानप्रकारः के

वाक्पारुष्यंतथोग्रत्वं दंडपारुष्यमेव च ॥ आत्मनो निग्रहस्यागोत्यर्थदूषणमेव च ॥ ६१ ॥ यंत्राणि विविधान्येव क्रियास्ते पांचवर्णिताः ॥ अवमर्दः प्रतीघातः केतनानांच भंजनं ॥ ६२ ॥ चैत्यद्रुमावमर्दश्चरोधः कर्मानुशासनं ॥ अपस्करोथ वसनंतथोपायाश्च वर्णिताः ॥ ६३ ॥ पगवान कशं खानां भेरीणांच युधिष्ठिर ॥ उपार्जनं च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानिषट् ॥ ६४ ॥ लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैवाभिपूजनं ॥ विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ॥ ६५ ॥ मंगलालंभनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥ आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६६ ॥ एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरागिरः ॥ उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥ ६७ ॥ प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ ॥ वृत्तेर्भरतशार्दूलनित्यं चैवान्ववेक्षणं ॥ ६८ ॥ अदंज्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दंडनिपातनं ॥ अनुजीवी स्वजातिभ्योगुणभ्यश्च समुद्रवः ॥ ६९ ॥ रक्षणं चैव पौराणं राष्ट्रस्य च विवर्धनं ॥ मंडलस्याचयाचिंताराजन्द्वादशराजिका ॥ ७० ॥ द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥ देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥ ७१ ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णिताः ॥ उपायाश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः ॥ दूषणं स्रोतसां चैव वर्णितं चास्थिरांभसां ॥ ७३ ॥ यैर्यैरुपायैर्लोकस्तुनचलेदार्यवर्त्मनः ॥ तत्सर्वं राजशार्दूलनीतिशास्त्रे भिवर्णितं ॥ ७४ ॥ एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रंततः स भगवान्प्रभुः ॥ देवानुवाच संलघुः सर्वां ऊचुः कपुरोगमान् ॥ ७५ ॥ उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ॥ नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ७६ ॥ दंडेन सहिता लोपालोकरक्षणकारिका ॥ निग्रहानुग्रह रता लोकाननुचरिष्यति ॥ ७७ ॥ दंडेन नीयते चेदं दंडं नयति वा पुनः ॥ दंडनीतिरिति ख्याता त्रीन् लोकानभिवर्तते ॥ ७८ ॥ पादुण्यगुणसारैपास्थास्यत्यग्रे महात्मसु ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ल्यत्र शब्दिताः ॥ ७९ ॥

तनजाः गृहजाः क्रियाः ध्वजारोहणाद्याः ॥ ६७ ॥ अधिकरणेषु जनोपवेशनस्थानेषु च त्वरादिषु ॥ ६८ ॥ जातितोगुणतश्च समुद्रवोमान्यत्वं ॥ ६९ ॥ द्वादशानां राज्ञां समूहो द्वादशराजिका मध्यस्थस्य विजिगीषोश्चतुर्दिक्षु च त्वारो रयस्तेभ्यो परे च त्वारो मित्राणि तेभ्यः परे च त्वार उदासीना इति ॥ ७० ॥ द्वासप्ततिविधा वैद्यशास्त्रप्रसिद्धा प्रतिक्रिया संस्कारः शौचाभ्यंगादिः ॥ ७१ ॥ हे भूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्माणि कोशद्विकराणि कृप्यादीनि तेषां क्रियाकरणप्रकारः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ नीयते पुरुषार्थफलाय इदं जगत् दंडं नयति प्रणयति अनयायाचेति वा ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ संचिक्षेपसंक्षिप्तं कृतवान् ॥ ८१ ॥ वैशालाक्षं बाहुदंतं कंबाहं स्पृत्वा मित्युत्तरोत्तरसंक्षिप्तं दंडनीतिं यथानामानि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ एवं शास्त्रोत्पत्तिमुक्त्वा नृपोत्पत्तिमाह अथे
ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वजग्राह शंकरः ॥ बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणु रुमापतिः ॥ ८० ॥ प्रजानामायुषो ह्यसंविज्ञाय भगवान्शिवः ॥ संचिक्षेपततः शास्त्रं
महासं ब्रह्मणा कृतं ॥ ८१ ॥ वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिंद्रः प्रत्यपद्यत ॥ दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यां महातपाः ॥ ८२ ॥ भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ॥
सहस्रैः पंचभिस्तातय दुक्तं बाहुदंतकं ॥ ८३ ॥ अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ॥ संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्यार्वाहस्पत्यंतदुच्यते ॥ ८४ ॥ अध्यायानां सहस्रेण का
व्यः संक्षेपमब्रवीत् ॥ तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महायशः ॥ ८५ ॥ एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ॥ संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां हासमेव च ॥
॥ ८६ ॥ अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिं ॥ एको यो हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठ्यं वै तं समादिश ॥ ८७ ॥ ततः संचित्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः ॥ तैजसं वै विरज
संसोऽसृजन्मानं संसृतं ॥ ८८ ॥ विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत ॥ न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पांडव ॥ ८९ ॥ कीर्तिमांस्तस्य पुत्रो भूत्सोऽपि पंचा
तिगो भवत् ॥ कर्दमस्तस्य तु सुतः सोऽप्यनप्यन्महत्तपः ॥ ९० ॥ प्रजापतेः कर्दमस्य त्वनंगो नाम वै सुतः ॥ प्रजारक्षयिता साधुर्दंडनीतिविशारदः ॥ ९१ ॥ अनंग
पुत्रोऽतिबलोऽनीतिमान् भिगम्य वै ॥ प्रतिपदं महाराज्यमथेन्द्रियवशो भवत् ॥ ९२ ॥ मृत्योस्तु दुहिताराजन्सुनीथानाममानसी ॥ प्रख्याता त्रिपुल्लोके पुयासौ वै नम
जीजनत् ॥ ९३ ॥ तं प्रजासुविधर्माणं रागद्वेषशानुगं ॥ मंत्रभूतैः कुरौर्जघ्नुर्कपयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९४ ॥ ममंथुर्दक्षिणं चोरुमृपयस्तस्य मंत्रतः ॥ ततोऽस्य विक्र
तो जज्ञे ह्रस्वांगः पुरुषो भुवि ॥ ९५ ॥ दग्धस्यूणा प्रतीकाशोरक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ॥ निर्पादोऽत्येव मूचुस्तमृपयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९६ ॥ तस्मान्निपादाः संभूताः कूराः
शैलवनाश्रयाः ॥ ये चान्ये विध्यनिलयाम्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ ९७ ॥ भूयांस्यदक्षिणं पाणिं ममंथुस्ते महर्षयः ॥ ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणैद्रुवापरः ॥ ९८ ॥ कव
ची बद्धनिस्त्रिशः सशरः सशरासनः ॥ वेदवेदांगविच्चैव धनुर्वेदचपारगः ॥ ९९ ॥ तं दंडनीतिः सकलाश्चिताराजन्नरोत्तमं ॥ ततस्तु प्राजलिर्वैन्यामहर्षीस्तानुवा
च ह ॥ १०० ॥ सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्नावुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ॥ अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥ १०१ ॥ यन्मां भवंतोऽवश्यं तिकार्यमर्थसमन्वितं ॥ तदहं वै करि
ष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०२ ॥ तमूचुस्तत्र देवास्ते चैव परमर्षयः ॥ नियतो यत्र धर्मो वै तमशंकः समाचर ॥ १०३ ॥

त्यादिना ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ पंचातिगः विषयातिगः मुक्तः ॥ ९० ॥ अनंग इत्यंगस्यैव नामान्तरं ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

म.भा.टी.

॥६०॥

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ स्ववशः स्वानीं द्विषाणितद्वशः न कदाचन भविष्यामीति शेषः स्वेति स्वच्छः पाठः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ सांवत्सरोज्योतिषिकः ॥ १११ ॥ आत्मना स्वशरी-
प्रियाप्रियैपरित्यज्य समः सर्वेषु जंतुषु ॥ कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ १०४ ॥ यश्च धर्मात् विचले ह्येकैकश्च न मानवः ॥ निग्रात्य स्तेस्वबाहुभ्यां
शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥ १०५ ॥ प्रतिज्ञां चाधिरोह स्वमनसा कर्मणा गिरा ॥ पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ १०६ ॥ यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दंडनीति
व्यपाश्रयः ॥ तमशंकः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ १०७ ॥ अदं ब्यामे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो ॥ लोकं च संकरात् कृत्स्नं त्रातास्मीति परंतप ॥ १०८ ॥
वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ॥ ब्राह्मणामे महाभागानमस्याः पुरुषर्षभाः ॥ १०९ ॥ एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ॥ पुरोधश्चाभवत्तस्य
शुक्रो ब्रह्ममयानिधिः ॥ ११० ॥ मंत्रिणो वालखिल्याश्च सारस्वत्योगणस्तथा ॥ महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य सांवत्सरो भवत् ॥ १११ ॥ आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरे-
पापराजेषु ॥ उत्पन्नो वांदिनौ चास्य तत्पूर्वसूतमागधौ ॥ ११२ ॥ तयोः प्रीतो ददौ राजापृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ अनुपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥ ११३ ॥ सम-
तां वसुधायाश्च ससम्यगुदपादयत् ॥ वषट्म्यं हि परं भूमे रासीदिति ननः श्रुतं ॥ ११४ ॥ मन्वंतरेषु सर्वेषु विपमा जायते मही ॥ उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान्समंत-
तः ॥ ११५ ॥ धनुष्कोट्या महाराजतेन शैला विवर्धिताः ॥ सविष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ॥ ११६ ॥ ऋषिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ॥ तं साक्षा-
त्पृथिवीभेजं रत्नान्यादाय पांडव ॥ ११७ ॥ सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ॥ ११८ ॥ रुक्मं चापि महामेरुः
स्वयंकनकपर्वतः ॥ यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ॥ ११९ ॥ धर्मं चार्थं च कामे च समर्थं प्रददौ धनं ॥ हयारथाश्च नागाश्च क्रौंष्टिः पुरुपास्तथा ॥ १२० ॥
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चितना देवपांडव ॥ नजरान च दुर्भिक्षनाथो व्याधयस्तथा ॥ १२१ ॥ सरीसृपेभ्यस्तेनेभ्यो न चान्योन्यात् कदाचन ॥ भयमुत्पद्यते तत्र तस्य रा-
ज्ञो भिरक्षणात् ॥ १२२ ॥ आपस्तस्तं भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्च ददुर्मागं ध्वजभंगश्च नाभवत् ॥ १२३ ॥ तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दशसप्त च ॥
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२४ ॥ तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ॥ रंजिताश्च प्रजाः सर्वास्ते नरा जेति शब्दयते ॥ १२५ ॥
रेणसहाष्टमः पृथुर्विष्णोः सकाशादित्यर्थः तथा हि विष्णुः प्रथमः विरजाद्वितीयः कीर्तिमांस्तृतीयः कर्दमश्चतुर्थः अनंगः पंचमः अतिबलः षष्ठः वेनः सप्तमः पृथुरष्टम इति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥
॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

शां.राज.

१२

॥६०॥

प्रथितावनताचेतिविषहेवर्णलोपविकाराभ्यांपृथिवी ॥ १२६ ॥ स्थापनंमर्यादां ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ दंडेति रक्षितव्यंराज्यं तच्चान्योनआधर्षयेत् तत्रहेतुः चाराणांनिष्पंदः संचारस्तद्वारायदशेनलोकवृत्तांतस्यदृष्ट्वाचपालनंततइत्यर्थः आत्मनाचित्तेनकारणैःक्रियाभिश्चसमस्यमहीक्षितःकर्मैतिसंबंधः ॥ १२९ ॥ १३० ॥ विष्णुर्भूमिपमाविवेशेत्युक्तंतत्रोपपत्तिः कइत्यर्थेन ॥ १३१ ॥ पत्नीपालयित्री

ब्राह्मणानांक्षत्राणात्ततःक्षत्रियउच्यते ॥ प्रथिताधर्मतश्चैयंपृथिवीवहुभिःस्मृता ॥ १२६ ॥ स्थापनंचाकरोद्विष्णुःस्वयमेवसनातनः ॥ नातिवर्तिष्यतेकश्चिद्राजंस्त्वांमितिभारत ॥ १२७ ॥ तपसाभगवान्विष्णुराविवेशचभूमिपं ॥ देववन्नरदेवानांनमतेयंजगन्नृपं ॥ १२८ ॥ दंडनीत्याचसतंतरक्षितव्यंनरेश्वर ॥ नाधर्षयेत्तथाकश्चिच्चारनिष्पंददर्शनात् ॥ १२९ ॥ शुभंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोपकल्पते ॥ आत्मनाकारणैश्चैवसमस्येहमहीक्षितः ॥ १३० ॥ कोहेतुर्यदशेतिष्ठेल्लोकोदैवाहतेगुणात् ॥ विष्णोर्ललाटात्कमलंसौवर्णमभवत्तदा ॥ १३१ ॥ श्रीःसंभूतायतोदेवीपत्नीधर्मस्यधीमतः ॥ श्रियःसकाशादर्थश्चजातोधर्मेणपांडव ॥ १३२ ॥ अथधर्मस्तथैवार्थःश्रीश्चराज्येप्रतिष्ठिता ॥ सुरुतस्यक्षयाच्चैवस्वर्लोकोदेत्यमेदिनी ॥ १३३ ॥ पार्थिवोजायतेतातदंडनीतिविशारदः ॥ महत्त्वेनचसंयुक्तोवैष्णवेननरोभुवि ॥ १३४ ॥ बुद्ध्याभवतिसंयुक्तोमाहात्म्यंचाधिगच्छति ॥ स्थापितंचततोदेवैर्नकश्चिदतिवर्तते ॥ तिष्ठत्येकस्यचवशेतंचेदंनविधीयते ॥ १३५ ॥ शुभंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोपकल्पते ॥ तुल्यस्यैकस्ययस्यायंलोकोवचसितिष्ठते ॥ १३६ ॥ योस्यैवमुखमद्राक्षीत्सौम्यंसोस्यवशानुगः ॥ सुभगंचार्थवंतंचरूपवंतंचपश्यति ॥ १३७ ॥ महत्त्वात्तस्यदंडस्यनीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ नयचारश्चविपुलोयेनसर्वमिदंततं ॥ १३८ ॥ आगमश्चपुराणानांमहर्षीणांचसंभवः ॥ तीर्थवंशश्चवंशश्चनक्षत्राणांयुधिष्ठिर ॥ १३९ ॥ सकलंचातुराश्रम्यंचातुर्होत्रंतथैवच ॥ चातुर्वर्ण्यंतथैवात्रचातुर्विध्यंचकीर्तितं ॥ १४० ॥ इतिहासाश्चवेदाश्चन्यायःरुत्स्रश्चवर्णितः ॥ तपोज्ञानमहिंसाचसत्यासत्येनयःपरः ॥ १४१ ॥ वृद्धोपसेवादानंचशौचमुत्थानमेवच ॥ सर्वभूतानुकंपाचसर्वमत्रोपवर्णितं ॥ १४२ ॥ भुविचाधोगतंचतच्चसर्वसमर्पितं ॥ वस्मिन्यैतामहेशास्त्रेपांडवैतन्नसंशयः ॥ १४३ ॥ ततो जगतिराजेंद्रसततंशब्दितंबुधैः ॥ देवाश्चनरदेवाश्चतुल्याइतिविशांपते ॥ १४४ ॥

॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ स्थापितंअभिषिक्तं एकस्यराज्ञोवशेइदंतिष्ठतितंचेदंलक्षीकृत्यनविधीयतेइदंजगद्विधानसामर्थ्येनभवति ॥ १३५ ॥ तुल्यस्यहस्ताद्यवयवैःसमस्य ॥ १३६ ॥ अस्यराज्ञः सौम्यंमुखंअद्राक्षीत्सुभगादिरूपंचैनंपश्यतिअस्यद्रष्टुःसराजावश्मनुगःआज्ञाकारीतिज्ञेयं ॥ १३७ ॥ महत्त्वादिति दंडसामर्थ्यादेवल्लोकेनीत्यादिकंदृश्यतइत्यर्थः ॥ १३८ ॥ आगमादिकंचात्रमंथेकीर्तितं ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

॥ १४५ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भास्तभा० एकोनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७३ ॥ ततः पुनरिति ॥ १ ॥ सर्ववर्णानां अनुलोमविलोमजादीनां चातुर्वर्ण्यस्य ये आश्रमाः ब्राह्मणस्य चत्वार आश्रमाः एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रतिराजसु ॥ कार्त्तर्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तते ॥ १४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिसूत्राध्याये एकोनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ततः पुनः सगांगेयमभिवाद्य पितामहं ॥ प्रांजलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छ द्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ॥ चातुर्वर्ण्याश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ २ ॥ केनैवैवर्धते राजा केन विवर्धते ॥ केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धते भरतर्षभ ॥ ३ ॥ कोशं दंडं च दुर्गं च सहायान् मंत्रिणस्तथा ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४ ॥ के पुविश्वसिनव्यं स्याद्राज्ञा कस्यां चिदापदि ॥ कुतो वात्मा दृढं रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६ ॥ अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ॥ प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ७ ॥ आर्जवं भृत्यभरणं नैव ते सार्ववर्णिकाः ॥ ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलं ॥ ८ ॥ दत्तं ॥ १० ॥ कुर्वीतापत्यसंतानमथोदयाद्यजेत च ॥ संविभज्य च भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीर्यते ॥ ११ ॥ परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ॥ कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १२ ॥ क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ॥ दद्याद्राजन्नयाचेत यजेत न च याजयेत् ॥ १३ ॥ नाध्यापयेदधीसीत प्रजाश्च परिपालयेत् ॥ नित्योद्युक्तो दस्युवधेरणे कुर्यात्पराक्रमं ॥ १४ ॥ ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवंतश्च भूमिपाः ॥ य एवाहवजंतारस्त एषां लोकजित्तमाः ॥ १५ ॥ अविद्वतेन देहेन समराधो निवर्तते ॥ क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसंति पुराविदः ॥ १६ ॥ एवं हि क्षत्रवंधूनां मार्गमाहुः प्रधानतः ॥ नास्य कृत्यतमं किंचिदन्यद्दस्युनि बर्हणात् ॥ १७ ॥ दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमो विधीयते ॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥ १८ ॥ स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वामहीपतिः ॥ धर्मेण सर्वकृत्यानि शमनिष्ठानि कारयेत् ॥ १९ ॥ परिनिष्ठितकार्यस्तु नृपतिः परिपालनात् ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादेंद्रो राजन्य उच्यते ॥ २० ॥

क्षत्रियस्य त्रयो वैश्यस्य द्वौ शूद्रस्यैक इति तेषां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्ववर्णधर्मानाह अक्रोध इति सार्धेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्राध्ययने तावतैव नैष्ठिकः कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वयमुपागते वित्ते दारक्रियापूर्वकं अपत्यसंतानमिच्छेत्स इत्याह ब्राह्म्यां तंचेदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ षण्णां धेनूनां रक्षको वैश्य एकस्याः क्षीरं स्ववेतनं हरेत् शतस्य रक्षको वर्षे एकं गोवृषभमिथुनं वेतनं हरेत् षाणि ज्येतुलब्धात्सममं भागं धनिकाद्वरेत् गवयादिशृंगवाणि ज्येलाभात्सममेव खुरे पशुविशेषखुरे महामूले कलाषोऽशो भागः ॥ २५ ॥ एवं सस्यानामपि सप्तममेवांशं हरेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ कुर्वीत संचयानित्यपकृष्यते धार्मिकः कर्मप्रधानः ननु भोगलोभप्र

वैश्यस्यापि हियो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतं ॥ दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसंचयः ॥ २१ ॥ पितृवत्यालये द्वेष्ट्यो युक्तः सर्वान्पशूनि ह ॥ विकर्मतद्भवेदन्यत्कर्म यत्स समाचरेत् ॥ २२ ॥ रक्षया सहिते पां वै महसुखमवाप्नुयात् ॥ प्रजापतिर्हि वै श्यायस्तुष्ट्वा परिददौ पशून् ॥ २३ ॥ ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददेत् प्रजाः ॥ तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ॥ २४ ॥ षण्णामेकां पिवेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥ लब्ध्वाच्च सममं भागं तथा शृंगे कलाखुरे ॥ २५ ॥ सस्यानां सर्ववीजानामेपासां वत्सरीभृतिः ॥ न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि हि ॥ २६ ॥ वैश्यं चेच्छतिना न्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ शूद्रस्यापि हियो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ॥ २७ ॥ प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ तस्मान् शूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ॥ २८ ॥ तेषां शुश्रूषणा चैव महसुखमवाप्नुयात् ॥ शूद्र एतान्परिचरेन्नोन्वर्णा ननु पूर्वगः ॥ संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥ पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्द्वितीयसः ॥ ३० ॥ राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥ तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं ॥ ३१ ॥ अवश्यं भरणं यो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्वजनानि च ॥ ३२ ॥ यातयामा नि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ॥ ३३ ॥ शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हितम् ॥ यंच कंचिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ॥ ३४ ॥ कल्प्यांते न तु ते प्रादुर्वांति धर्मविदो जनाः ॥ देयः पिंडो न पत्याश्च भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥ ३५ ॥ शूद्रेण तु न हातव्यो भर्ता कस्यांचिदापदि ॥ अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ॥ ३६ ॥ न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ उक्तं स्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ मंत्रः शूद्रे न विद्यते ॥ ३७ ॥

धानः ॥ ३१ ॥ औशीरं वेष्टनं वीरणमूलकृताच्छदिः ॥ ३२ ॥ यातयामा नि भुक्तभोगानि जीर्णानीति यावत् ॥ ३३ ॥ द्विजातीनां मध्ये यंच कंचिद्विजातिना ॥ ३४ ॥ तेन द्विजातिना ॥ ३५ ॥ अतिरेकेण स्वकुटुंबपोषणादाधिक्येन भर्ता पोष्टा ॥ ३६ ॥ अन्यत्र भृत्याजिनमपि धनं शूद्रस्य स्वामिने वहार्यं यथोक्तं त्रय एव धनं राजन्भार्यादासस्तथामृतः यत्ते समधिगच्छंति यस्यैते तस्य तद्वनमिति तस्माद्युक्तमुक्तं भर्तृहार्यधनो हि स इति तस्य च शूद्रस्य चामंत्रको यज्ञोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

म.भा.टी.

॥ ६२ ॥

तस्मादिति पाकयज्ञैः क्षुद्रयज्ञैर्यहशांतिवैश्वदेवादिभिर्यजेत अव्रतवान् श्रौतव्रतोपायहीनः अष्टमुष्टिभवेत्किंचित्किंचिदष्टौतुपुष्कलं पुष्कलानितुचत्वारिपूर्णपात्रं प्रचक्षते इत्युक्तलक्षणपूर्णपात्रमयी यज्ञेण
वामिवपूर्णपात्राणामेव गणनायज्ञानुसारेण मंत्रास्तेषां पौराणिकानाममंत्रावाप्रणववर्जिता इति सर्वेशूद्रपद्व्युक्तं द्रष्टव्यं ॥ ३८ ॥ सहस्राणां शतं लक्षं पूर्णपात्राणि ऐंद्राग्रस्य विधिर्यथा श्रौते चरोः पशोर्वा विधिस्त
थैवामंत्रकमस्य विधानं तेन ॥ ३९ ॥ ननु तस्माच्छूद्रो यज्ञेन वक्तुमइति श्रुतेः कथमस्यामंत्रोपियज्ञ इत्याशंक्याह यत इति सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां यो यज्ञः स तस्यैव शूद्रस्यैव भवति तस्य तसेव कत्वात् यथा हि श्र
द्ध्या गुर्वग्नीन्परिचरत उपको सलस्याग्रयो ब्रह्मविद्यां दत्तवन्तः एव श्रद्धया ब्राह्मणादीनाराधयतः शूद्रस्यापि ब्राह्मणकृतयज्ञफलभागित्वमस्येवेत्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सृष्टयः संतानानि तेन सर्वेषां

तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेता व्रतवान् स्वयं ॥ पूर्णपात्रमयी माहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणां ॥ ३८ ॥ शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ॥ ऐंद्राग्रेन विधानेन दक्षिणा
मिति नः श्रुतं ॥ ३९ ॥ यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ॥ अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४० ॥ दैवतं हि महच्छूद्रापवित्रं यजतां च यत् ॥ दैवतं हि प
रं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परं ॥ ४१ ॥ अयजन्निह स त्रैस्ते तैस्तैः कामैः समाहिताः ॥ संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ॥ ४२ ॥ देवानामपिये देवा यद्व्युस्ते परं हितं ॥
तस्माद्दर्शैः सर्वयज्ञाः संसृज्यंते न काम्यया ॥ ४३ ॥ ऋग्यजुः सामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्विजः ॥ अनृग्यजुरसामाच प्राजापत्य उपद्रवः ॥ यज्ञो मनीष
या तात सर्ववर्णेषु भारत ॥ ४४ ॥ नास्य यज्ञकृतो देवा ईहते नेतरे जनाः ॥ ततः सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४५ ॥

वर्णानां ब्राह्मणजत्वादस्यैव शूद्रस्यापियज्ञेधिकार इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यद्व्युस्ते तत्ते तव परं हितं वर्णैः स शूद्रैः सर्वयज्ञाः श्रौताः स्मार्ताश्च न काम्यया स्वभावात् संसृज्यंत इति पूर्वस्योपसंहारः ॥ ४३ ॥ अत्र हेतुमाह
ऋगिति द्विजस्यैव वर्णिकः पूज्यः शूद्रेण उपद्रवतीति तत्समीपगामित्वादुपद्रवोदासः शूद्रः स वेदहीनोऽपि प्राजापत्यः प्रजापतिदेवताकः यथाग्रेयो ब्राह्मण ऐंद्रः क्षत्रियस्तद्वत् तथा च मानसे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मके य
ज्ञे सर्ववर्णाधिक्रियंत इत्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ ४४ ॥ अस्य मानसयज्ञकर्तुः देवाः इतरे जनाश्च न ईहन्ते इति न अपि तु श्रद्धापूतत्वात् सर्वेष्वप्यस्य यज्ञे भागं काम्यंत इत्यर्थः न्नस्य यज्ञस्य तदिति पाठे एनं यज्ञं देवा अपि क
र्तुं न ईहन्ते न समर्था भवन्तीति योज्यं ॥ ४५ ॥

शां.रांज.

१२

॥ ६२ ॥

नन्वग्रिहीनस्य शूद्रस्य कथं पाकयज्ञेष्वधिकार इत्याशंक्याह स्वदैवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं परान्वर्णानयजन् नैव मासीत् अधरो वितानः संसृष्टो वैश्यो ब्राह्मणस्त्रिपुवर्णे पुयज्ञसृष्ट इति ब्राह्मणस्य याणामपि वर्णानां स्वं असाधारणं देवतं अतः कारणात् ते स्वे आत्मीयाः ब्राह्मणाः परान्वर्णानुद्दिश्य न अयजन्ति नैव आसीत् अपितु अमुककामेनामुकशर्मणा हंतो मुकयज्ञेन यक्ष्य इत्युद्देशं कृत्वा यजन्नेव यागं कृतवन्त एवेत्येवमेवासीद्वं पुराकल्पप्रदर्शनमुखेनायं विधिर्ज्ञेयः अयजन्ति परस्मैपदप्रयोगस्तु परगामित्वा क्रियाफलस्य युक्तः अधरो नीचः वैवाहिकात् श्रौताच्चान्यत्वात् वितानो ग्रानां विस्तरः तस्य अग्रयो लौकिका एव पंचकुंडीविधानादौ ज्ञेयाः एककुंडपक्षे त्वेक एवलौकिकः सवाथरखलुयत्र कचहोप्यन्स्यादित्युपक्रम्याग्रिप्रतिष्ठाप्येति गृह्यकारैर्दर्शितः संसृष्ट इति तत्रापि मंत्रसंसर्ग उच्यते वैश्यः वैश्यगृहादानीतः श्रौतेऽपि विटकुलाद्विजवतो वेति वैश्यगृहाद्विक्षिणाग्र्यर्थमग्र्यानयनं दृश्यते यस्मादेवं तस्माद्ब्राह्मणस्त्रिपुवर्णे पुयज्ञः सृष्टो येन स यज्ञसृष्टा भवतीत्यर्थः पाठांतरे वैश्यपदे विभक्तिलोप आर्षः ॥ ४६ ॥ यस्मात्त्रिपुवर्णे पुब्राह्मणो यज्ञसृष्टा नस्मात्सर्वे

स्वदैवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं परान्वर्णानयजन् नैव मासीत् ॥ अधरो वितानः संसृष्टो वैश्यो ब्राह्मणस्त्रिपुवर्णे पुयज्ञसृष्टः ॥ ४६ ॥ तस्माद्द्वर्णाः ऋजवो ज्ञातिवर्णाः संसृज्यंते तस्य विकार एव ॥ एकं साम यजुरेक ऋगेका विप्रश्चैको निश्चयेते पुसृष्टः ॥ ४७ ॥ अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ वैखानसानां राजेंद्रमुनीनां यष्टुमिच्छतां ॥ ४८ ॥ उदिते नुदिते वापि श्रद्धया नोजितेन्द्रियः ॥ वङ्गिजुहोति धर्मेण श्रद्धावैकारणं महत् ॥ ४९ ॥ यत्स्कन्धमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्धं तदुत्तरं ॥ बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ५० ॥ तानियः संप्रजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः ॥ द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषो हति ॥ ५१ ॥ स्तेनो वा यदिव पापो यदिव पापकृत्तमः ॥ यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति ॥ ५२ ॥

पि वर्णाः ऋजवः साधव एव यज्ञसंयोगात् एवं धर्मसाम्ये पि ज्ञातिसाम्यं नास्तीत्याशंक्याह ज्ञातिवर्णा अपि क्षत्रियवैश्यशूद्रास्तस्य ब्राह्मणस्यैव विकारे क्षत्रियादिकन्यामृत्यन्नेमूर्धामिपि कदासं सृज्यन्त एव तेन धर्मतो जन्मनश्च सर्वे वर्णा ब्राह्मणसंसृष्टा इति स्थितं तत्र हेतुमाह एक इति तेषु तत्त्वनिश्चये क्रियमाणे एको विप्रो ब्रह्मैव प्रथमो ब्राह्मणः सृष्टो जातः ब्राह्मणसंतति त्वात्सर्वेऽप्येते ब्राह्मणा एवेत्यर्थः तत्र दृष्टांतः एकं सामेति आकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोऽप्यग्निर्व्यज्यमाना बहूनि नाना रूपा भवतीति श्रुतेरंके अकाररूपमेव अक्षरं यथा सामादिरूपं तथा ब्रह्मैव ब्राह्मणादिरूपमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ वैखानसानां वानप्रस्थानां गाथाः यज्ञस्तुति श्लोकाः यज्ञगीताः विष्णुगीताः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यत्स्कन्धमिति रौद्रंगविसंवायव्यमुपायमृष्टमित्यादिवङ्गच ब्राह्मणेषोऽशकमग्निहोत्रमुक्तं तत्र मारुतं विष्यं दमानमिति स्कन्धमपि मरुद्वैवत्यं भवतीति तत्पूर्वं आद्यं अग्निहोत्रं यत् अस्कन्धं यथा विधिद्वत उत्तरं सर्वोक्तं बहूनीति रौद्रादीनि ॥ ५० ॥ तानि षोडश अग्निहोत्ररूपाणि ॥ ५१ ॥ यज्ञं विष्णुं यष्टुं यज्ञदानादिना आराधितुं ॥ ५२ ॥

कृष्यदितिसार्धः ॥ ५३ ॥ श्रद्धापवित्रयथास्यात्तथायष्टव्यमितिसंबंधः आश्रित्यशास्त्रमिति शेषः ॥ ५४ ॥ इति शांतिप० रा० नैलकंठीये भारतभावादीपे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ आश्रमा
णामिति ॥ १ ॥ वानप्रस्थमिति पाठक्रमेण विवक्षितः चतुर्थसंन्यासं तच्च जटाधरणसंस्कारं अवाप्य चेति चोक्तिश्चक्रमः चात् मुंढिनं च वदंति ॥ २ ॥ द्विजातिवमवाप्यवेदमधीत्य आधानादीनिकर्माणि प्रा
प्य वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आरण्यकानां वानप्रस्थानां शास्त्राणि शासनानि समधीत्य सम्यगनुष्ठानेन प्राप्य अक्षरसात्मतां कैवल्यं ॥ ५ ॥ एतानि द्विजत्वावाप्तादीनि एव शब्दः प्रकारांत

कृपयस्तं प्रशंसंति साधुचैतदसंशयं ॥ सर्वथा सर्वदा वर्णैर्यष्टव्यमिति निर्णयः ॥ न हियज्ञसमं किंचिच्चिपुलं केपु विद्यते ॥ ५३ ॥ तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणा
नसूयता ॥ श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्तियथेच्छया ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिवर्णाश्रमधर्मकथने षष्ठितमोऽ
ध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ॥ चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १ ॥ वानप्रस्थं भैक्ष्यचर्यं
गार्हस्थ्यं च महाश्रमं ॥ ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतं ॥ २ ॥ जटाधरणसंस्कारं द्विजातिवमवाप्य च ॥ आधानादीनिकर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ३ ॥
सदारोवाप्यदारोवा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ॥ वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ४ ॥ तत्र आरण्यकशास्त्राणि समधीत्य सधर्मवित् ॥ ऊर्ध्वरेताः प्रव्रजि
त्वा गच्छत्यक्षरसात्मतां ॥ ५ ॥ एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसां ॥ कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ६ ॥ चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशां
पते ॥ भैक्षचर्या स्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ ७ ॥ यत्रास्तमितशायी स्यान्निराशरनिकेतनः ॥ यथापलब्धजो बीस्यान्मुनिर्दातो जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ निराशोः
स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ॥ विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्नो गच्छत्यक्षरसात्मतां ॥ ९ ॥ अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ॥ समाहि
तः प्रचरेद्गुश्वरं योगार्हस्थ्यधर्ममुनिधर्मजुष्टं ॥ १० ॥ स्वदारतुष्टुत्तु कालगामी नियोगसेवी न शठो न जिह्मः ॥ मिताशनो देवरतः कृतज्ञः सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्ष
मावान् ॥ ११ ॥ दांतो विधेयो हव्यकव्ये प्रमत्तो ह्यन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ॥ अमत्सरी सर्वलिङ्गप्रदाता वैताननित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥ १२ ॥

रं मोक्षप्राप्तौ वारयति ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतेर्मध्यममाश्रमद्वयमनित्यमित्याह चरितेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ विकाराः कामसंकल्पादयस्तद्वच्चिंतनं द्रुहितो निर्विकारवान् अमनस्क इत्यर्थः ॥ ९ ॥ गृहि
णो मुक्तिमाह अधीत्येति समाहितः योगयुक्तः संगाहस्थ्यधर्मयः प्रचरेत्सोऽपि अक्षरसात्मतां गच्छतीति पूर्वेण संबंधः ॥ १० ॥ असमाहितं प्रत्याह स्वदारोऽपि शठो धूर्तः जिह्मः कुटिलः ॥ ११ ॥ विधेयः गुरुशा
स्त्राज्ञापालकः अप्रमत्तः अवहितः सर्वेभ्यो लिङ्गयुक्तेभ्य आश्रमेभ्यः प्रदाताऽन्नादेः लिङ्गप्रदातेति मध्यमपदलोपी समासः वैतानं श्रौतकर्मतन्त्रनित्यः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृत्तिजीविकां प्रविशोध्यशुद्धां कृत्वा न्यायागतेन धनेन जीवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ तस्येति तस्य गृहस्थस्य देहपरित्यागात्समाहितश्चेदिहैव देहाभिमानत्यागात् असमाहितस्य मरणा-
नंतरं इष्टाः कामाः विषयाः हार्दाकाशे स्वर्गे वा उपतिष्ठन्ति कामाः अक्षया इति च्छेद संधिरार्थः सर्वतोक्षिशिरोमुखा इत्यनेन कामानां किकराणां निववश्यत्वमुक्तं यत्र यच्च देशे काले वा योग्यमयोग्यं वा संकल्पयति
तत्सर्वस्य उपतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिणोपि कैवल्यमाह स्मरन्निति सर्वान् देवान् भ्रंशंश्च ॥ १८ ॥ दीक्षानियमविशेषस्वीकारः वेदवेदान्तान् कृत्य कर्तुं मह्यं ध्यानयोगं ॥ १९ ॥ तदविरोधेन शुश्रूषां च

अथात्र नारायणगीतमाहुर्महर्षयस्तात महानुभावाः ॥ महार्यमत्यंततपःप्रयुक्तं तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३ ॥ सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च धर्मस्तथार्थश्च
रतिः स्वदारैः ॥ निषेवितव्यानि सुखानि लोके त्वस्मिन् परे चैव मतं ममैतत् ॥ १४ ॥ भरणं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा ॥ वसतामाश्रमं श्रपुं वदंति परमर्षयः ॥
॥ १५ ॥ एवं हियो ब्राह्मणो यज्ञशीलो गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ॥ गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्यक् स्वर्गं विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ १६ ॥ तस्य देहपरित्यागादिष्टाः
कामाक्षयामताः ॥ आनंत्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७ ॥ स्मरन्नेको जपन्नेकः सर्वानेको युधिष्ठिर ॥ एकस्मिन्नेव चाचार्यं शुश्रूषुर्मलपंकवान् ॥
॥ १८ ॥ ब्रह्मचारी व्रतानित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ॥ परिचार्यतया वेदं कृत्यं कुर्वन् वसेत्सदा ॥ १९ ॥ शुश्रूषां सततं कुर्वन् गुरोः संप्रणमेत च ॥ पट्टकर्मसु निवृत्तश्च न
प्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २० ॥ न चरत्यधिकारेण सेवेत द्विपतो न च ॥ एषोऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इव्यते ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासन
पर्वणि चतुराश्रमधर्मकथने एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच शिवान् सुखान्महोदकां हिंस्रान् लोकसंमतान् ॥ ब्रूहि धर्मान् सुखां
पायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्त्वाश्रमा विहिताः प्रभो ॥ वर्णास्तान्नानुवर्तते त्रयो भारतसत्तम ॥ २ ॥ उक्तानि कर्मा
णि बहूनि राजन् स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ॥ नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि क्षात्रे हि सर्वविहितं तथावत् ॥ ३ ॥ क्षात्राणि वैश्यानि च सेव्यमानः शौद्राणि कर्मा
णि च ब्राह्मणः सन् ॥ अस्मिं लोके निदिता मंदचेताः परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४ ॥

इति शांतिप० रा० नै० भा० एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ शिवानिति ॥ १ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणस्यैव धर्मा इत्याशयेनाह ब्राह्मणस्येति एतेन गृहस्थस्यापि ब्राह्मणस्य हिंस्रो धर्मः कामका-
रणं न विधिचोदित इति दर्शितं वक्ष्यति च मोक्षधर्मे पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हतीति त्रयो हिंसापराः वर्णास्तान्नानुवर्तते ॥ २ ॥ नानुवर्तते इत्येतत्पंचयति उक्तानीत्यादिना राजन्यानां परायणा-
नियुद्धजयादीनि दृष्टान्तविधौ त्वया पृष्टस्य प्रतिवचनेन योग्यानि यतः क्षात्रे विहितं विधिप्रधानं प्रवृत्तिशास्त्रमिति यावत् तत्कथं निवृत्तिप्रधानैर्ब्राह्मणधर्मैः समत्वमेतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ पट्टकर्माणि प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा नर्कः समाधिरिति इत्यादीनामाश्रमांतरेष्वयोगात्सर्वाश्रमयोग्यान्तेनान्येव पट्टकर्माणि सर्वधर्मः अहिंसा संवृतस्याचपलस्य कृतात्मनोजितचित्तस्य ॥ ६ ॥ तपसि विचारे अक्षरसंमिताः अक्षयाः ॥ ७ ॥ नन्वेवं ब्राह्मणः स्वधर्मस्य त्वाक्किमिति हीनधर्मे रमत इत्याशंक्याह यदिति यः पुमान्यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्र देशे काले वा येन फलेन निमित्तेन यत्कर्म करोति साधु अधुवा तत्सफलं लोभाच्चिराभ्यासाच्च सगुणमेवेति प्रतिपद्यते न त्विदं निश्चयमिति ततो विरज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तान्येवाह वृद्ध्येति जीवैः संजीवनं मृगया जीवित्वेन महदपि स्वाध्यायगणितं वेदाभ्यसनं वृद्ध्यादिभिः समानमिति वेत्तुं अर्हसि उक्तहेतोरित्यर्थः ॥ ९ ॥ अभ्यासात्कर्माणि रोचन्ते चेदुत्तमान्येव तानि कुतो नाभ्यस्यंत इत्याशंक्याह कालेति कालेन पर्येति आविर्भवतीति कालपर्यायः प्राग्भवीयो वा सनासमूहस्तेन निश्चि

यासंज्ञाविहिता लोके दासे शुनिरुके पशौ ॥ विकर्मणि स्थिते विप्रसैव संज्ञाच पांडव ॥ ५ ॥ पट्टकर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमे पुचतुर्ष्वपि ॥ सर्वधर्मोपपन्नस्य संवृतस्य कृतात्मनः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्य भिरतस्य च ॥ निराशिपो वदान्यस्य लोकात्त्यक्षरसंमिताः ॥ ७ ॥ यो यस्मिन्कुरुते कर्मयादृशं येन यत्र च ॥ तादृशं तादृशेनैव सगुणं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ वृद्ध्या रुपि वणिक्केन जीव संजीवनेन च ॥ वेत्तुमर्हसि राजेंद्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ९ ॥ कालसंचोदितो लोकः कालपर्यायनिश्चितः ॥ उत्तमाधममध्यानिकर्माणि कुरुते वशः ॥ १० ॥ अंतवन्ति प्रधानानि पुराश्रेयस्कराणि च ॥ स्वकर्मनिरतो लोकोत्त्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधोवर्णाश्रमधर्मकथने द्विपटितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच ज्याकर्षणं शत्रुनिवर्हणं च रुपिर्वणि ज्यापशुपालनं च ॥ शुश्रूषणं चापि तथार्थहेतोरकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥ १ ॥ सेव्यं तु ब्रह्म पट्टकर्म गृहस्थेन मनीषिणा ॥ कृतकृत्यस्य चारण्ये वा सोऽविप्रस्य शस्यते ॥ २ ॥ राजप्रेष्यं कृपि धनं जीवनं च वणिक्पथा ॥ कौटिल्यं कौलटेयं च कुसीदं च विवर्जयेत् ॥ ३ ॥ शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबंधुर्दुश्चारित्रो यश्च धर्मादपेतः ॥ वृषलीपतिः पिशुनो न र्तनश्च राजप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ४ ॥ जपन्वेदानजपंश्चापिराजन्समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ॥ एते सर्वे शूद्रसमाभवंति राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५ ॥

तः तेन कालेन प्रेरितस्तदनुगुणं कर्म करोति यतः अवशः कालाद्यधीनः ॥ १० ॥ एवं चेत्कृतं विधिनिषेधाभ्यामित्यत आह अंतवन्तीति पुराश्रेयस्कराणि प्राचीनानि पुण्यापुण्यान्यानि प्रधानानि देहारंभकाणि तानि अंतवन्ति देहस्यैव अंतवत्त्वात् देहसंबन्धित्यसुखदुःखाद्यागमनंतदपरिहार्यं अन्यत्र तु शुभाशुभप्रवृत्त्यादौ लोकः स्वकर्मनिरतः स्वस्य अजीष्टं यत्कर्मरागादिविषयभूतं तत्रैव निरतः तत्रायत्तः सर्वतोमुखः प्रवृत्तौ वा स्वतंत्रः अक्षरो जीवः तत्र तत्र कामकारेण प्रवर्तते नो विधिनिषेधशास्त्रस्यास्यैवार्थत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इति शां० रा० नै० भा० द्विपटितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥ ज्याकर्षणमिति ॥ १ ॥ २ ॥ कौटिल्यमनार्जवं कौलटेयं कुलटाप्रधानं जारकर्मपारदार्यं वा अन्येतु कौटिलीयमिति पाठं प्रकल्प्यमात्सर्यमिति व्याचक्षते कुसीदं वृद्धिजीविकां ॥ ३ ॥ ४ ॥ राजप्रेष्यादिः वेदान्जपन् अजपन्वाशूद्र इव पंक्तेर्बहिर्भोजनीय एवेति भावः ॥ ५ ॥

॥६॥ ॥१॥ धर्मेष्वसक्तान्विष्णुर्नेच्छति चेत्काहानिरत आह लोक इति लोके स्वर्गे इदं सुखादि आश्रमस्थाश्च स्वधर्मेन तिष्ठेयुः स्वर्गादिकं सर्वं विष्णुप्रसादादेव तदभावे सर्वं कृतं कर्म व्यर्थमिति भावः ॥ १० ॥ यो राजा त्रयाणां ब्राह्मणवैश्यशूद्राणां स्वराज्ये आश्रमधर्मसेवनं यथोक्तं इच्छेत् तेनावश्यं ज्ञातव्यान् धर्मान् शृणु ॥ ११ ॥ शुश्रूषोः वेदानेष्वनधिकारात्पुराणद्वारा आत्मानं श्रोतुमिच्छोः कृतकार्यस्य यावच्छरीरसामर्थ्यसे वितत्रैव ण्यस्य कृतसंतानकर्मणः जातपुत्रस्य अभ्यनुज्ञातो राज्ञा इत्यभ्यनुज्ञातरा ज्ञस्तस्य ॥ १२ ॥ अल्पांतरगतस्य आचारनिष्ठया त्रैवर्णिकसमस्य दशधर्मगतस्येति मत्तप्रमत्तादीन् प्रकृत्य दशधर्मेन जानंतीत्युक्तेरत्र

निर्मयं दिवा शुचौ कूरु तौ हिंसात्मकेत्युक्तधर्मस्ववृत्ते ॥ हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राजदेयान्यदेयानि भवंति चास्मै ॥ ६ ॥ तस्माद्दर्मा विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्जवं चापिराजन् ॥ तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुराराजन् ब्रह्मणा वै निष्ठिताः ॥ ७ ॥ यः स्याद्दातः सोमपश्चार्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ॥ ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावान्सर्वविप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८ ॥ शूद्रं वश्यं राजपुत्रं च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ॥ तस्माद्द्वर्णां शांतिधर्मेष्वसक्तांस्त्वविष्णुर्नेच्छति पांडुपुत्र ॥ ९ ॥ लोकं चेदं सर्वलोकस्य न स्याच्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ॥ सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च सद्यः सर्वे चाश्रमस्थानवैस्युः ॥ १० ॥ यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं ॥ चातुराश्रम्य हृष्टांश्च धर्मास्तान् शृणु पांडव ॥ ११ ॥ शुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसंतानकर्मणः ॥ अभ्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२ ॥ अल्पांतरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ॥ आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिपं ॥ १३ ॥ भैक्ष्यचर्या ततः प्रादुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ॥ तथा वैश्यस्य राजेंद्रराजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४ ॥ कृतकृत्यो वयोतो तोराज्ञः कृतपरिश्रमः ॥ वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयं ॥ १५ ॥ वेदानधीत्यधर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ॥ संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ १६ ॥ पालयित्वा प्रजाः सर्वाधर्मेण वदतां वर ॥ राजसूयाश्वमेधादीन् ग्वानन्यांस्तथैव च ॥ १७ ॥ आनयित्वा यथापाठं विप्रं भ्योदत्तदक्षिणः ॥ संग्रामे विजयं प्राप्य तथा लयं यदि वा बहु ॥ १८ ॥ स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्यं च पांडव ॥ अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियपंभ ॥ १९ ॥ अर्चयित्वा पितृन् सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ॥ देवान्यज्ञैर्ऋषीन् वेदैर्ऋचयित्वा तु यत्नतः ॥ २० ॥ अंतकाले च संग्रामे य इच्छेदाश्रमांतरं ॥ सोऽनुपूर्व्याश्रमान् राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥

योगधर्मान् भिन्नस्य ग्रहणं तस्यापि आश्रमाः सर्वे विहिताः शूद्रोऽपि नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थं वा सकलविक्षेपकर्मत्यागरूपं संन्यासं वाऽनुतिष्ठेदेव निराशिपं शांतिदांत्यादिकल्याणगुणरहितं ॥ १३ ॥ भैक्ष्यचर्या पारिव्राज्यं तस्य शूद्रस्य तद्धर्मचारिणः ताम्पूर्वोक्तान् स्वधर्मान् चरतीति तथा भूतस्य तथा वैश्यस्य राजपुत्रस्य च भैक्ष्यचर्या प्रादुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

म.भा.टी.

॥ ६५ ॥

राजाकृषित्वेनमंत्रार्थद्रष्टृत्वेनवेदांतश्रवणकर्तृत्वेनहेतुनाभैक्ष्यचर्यामिच्छेदितिपूर्वेणसंबंधः नतुसेवयाश्रवणमकुर्वन्नानमात्रार्थमित्यर्थः तत्कुर्वन्तुजीवितकांक्षयाभैक्ष्यचर्याचरेदेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एतद्वैक्ष्यं नैष्टिकंनित्यं त्रयाणाराजादीनां तेषामाश्रमसंन्यासो नित्यो नास्ति अपितुविक्षेपककर्मत्यागरूपः काम्यएवास्तीत्यर्थः सचचतुर्णामप्याश्रमाणामस्तीतिप्राहुः ॥ २३ ॥ राजधर्मप्रशंसति वाच्यायत्तमित्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सर्वेषांत्यागिनांषड्भागहारीराजापिसर्वत्यागीभवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यथेति जीवाःमृगादयः प्राकृतैर्नीचैर्वध्यमानाःहंतृणांधर्मस्यश्रुतदृष्टादीनांचनाशायभवन्ति एवं

राजपित्वेनराजेंद्रभैक्ष्यचर्यांनसेवया ॥ अपेतगृहधर्मोपिचरेज्जीवितकाम्यया ॥ २२ ॥ नचैतन्नैष्टिकंकर्मत्रयाणांभूरिदक्षिण ॥ चतुर्णाराजशार्दूलप्रादुराश्रमवासिनां ॥ २३ ॥ वाङ्मायत्तंक्षत्रियैर्मानवानांलोकश्रेष्ठधर्ममासेवमानैः ॥ सर्वधर्माःसोपधर्मास्त्रयाणाराज्ञोधर्मादितिवेदाच्छृणोमि ॥ २४ ॥ यथाराजहस्तिपदे पदानिसंलीयंतेसर्वसत्त्वाद्भवानि ॥ एवंधर्मानराजधर्मेपुसर्वान्सर्वावस्थंसंप्रलीनान्निबोध ॥ २५ ॥ अत्याश्रयानल्पफलान्वदंतिधर्मानन्यान्धर्मविदोमनुष्याः ॥ महाश्रयंवहुकल्याणरूपंक्षेत्रधर्मेनेतरंप्रादुरार्याः ॥ २६ ॥ सर्वधर्मारजधर्मप्रधानाःसर्ववर्णाःपाल्यमानाभवन्ति ॥ सर्वस्यागोराजधर्मेपुराजंस्यागंधर्मचादुरय्यपुराणं ॥ २७ ॥ मज्जेत्रयीदंडनीतौहतायांसर्वधर्माःप्रक्षयेयुर्विवुद्धाः ॥ सर्वधर्माश्चाश्रमाणांहताःस्युःक्षेत्रेत्यक्तेराजधर्मेपुराणे ॥ २८ ॥ सर्वेत्यागाराजधर्मेपुदृष्टाःसर्वादीक्षाराजधर्मेपुचोक्ताः ॥ सर्वाविद्याराजधर्मेपुयुक्ताःसर्वलोकाराजधर्मेप्रविष्टाः ॥ २९ ॥ यथाजीवाःप्राकृतैर्वध्यमानाधर्मश्रुतानामुपपीडनाय ॥ एवंधर्मारजधर्मेर्वियुक्ताःसंचिन्वन्तोनाद्रियंतेस्वधर्म ॥ ३० ॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०वर्णाश्रमधर्मकथनेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७३ ॥
भीष्मउवाच चातुराश्रम्यधर्माश्रयतिधर्माश्रपांडव ॥ लोकवेदोत्तराश्रवक्षेत्रधर्मेसमाहिताः ॥ १ ॥ सर्वाण्येतानिकर्माणिक्षेत्रेभरतसत्तम ॥ निराशिषो जीवलोकाःक्षत्रधर्मेव्यवस्थिते ॥ २ ॥ अप्रत्यक्षंवहुद्वारंधर्ममाश्रमवासिनां ॥ प्रकोपयंतितद्वावमागमैरेवशाश्वतं ॥ ३ ॥ अपरेवचनैःपुण्यैर्वादिनोलोकनिश्रयं ॥ अनिश्रयज्ञाधर्माणामदृष्टांतेपरेहताः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षंसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलं ॥ सर्वलोकहितंधर्मक्षत्रियेपुप्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥

राजधर्मेर्नीत्यादिभिर्वियुक्ताधर्माअग्निहोत्रादयश्चौरैर्नाश्यमानाःकर्तृणांधर्मचित्तंचरवेदयंतिकर्तारश्चसंचिन्वन्तःस्वात्स्थमन्वेषयंतोव्याकुलतयास्वधर्मेनाद्रियंतेतस्मादराजधर्मेवमुख्योधर्मइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप०राजध०नैलकंठीयेभारत०त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७३ ॥ चातुराश्रम्येति ॥ १ ॥ २ ॥ धर्मंवहुद्वारंविद्धि अन्येतुंतद्वावंधर्मस्यस्वरूपंकोपयंतिविरुद्धागमैः ॥ ३ ॥ अदृष्टांतेनदृष्टोतोयस्यतस्मिन्परेधर्मेहताःनष्टधियः निश्रयंप्रकोपयन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

शां.राज.

१२

॥ ६५ ॥

धर्माश्रमेइति गार्हस्थेऽत्रयाणां वर्णानां धर्माणां उपश्रुतिरंतर्भावः संख्याताप्रकटा तथाऽध्यवसिनानैष्ठिकं वा न प्रस्थयतो नांब्राह्मणानां च धर्माणां उपश्रुतिः संख्याता तथाराजधर्मेषु धर्मैः सह लोका अंतर्भूता इति सार्धः श्लोकः ॥ ६ ॥ अत्र पूर्वोक्तां कथां स्मारयति उदाहृतमिति सार्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आश्रमं आश्रमविहितं कर्म धर्मं तु लयित्वा किंदं नीतिजो धर्मो महान् उत आश्रमधर्म इति संदिश्य दृष्टांतवचने सिद्धांतं श्रोतुं प्रभुं उपासते

धर्माश्रमेऽध्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ यथात्र याणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ॥ ६ ॥ राजधर्मेष्वनुमता लोकाः सुचरितैः सह ॥ उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसं ॥ ७ ॥ सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ॥ जग्मुः सुबहुशः शूरा राजानो दंडनीतये ॥ ८ ॥ एकैकमात्मनः कर्म तु लयित्वा श्रमं पुरा ॥ राजानः पर्युपासंत दृष्टांतवचने स्थिताः ॥ ९ ॥ साध्या दवा वसवश्चाश्विनौ च रुद्राश्च विश्वेमरुतां गणाश्च ॥ सृष्टाः पुरा त्यादि देवेन देवाः क्षात्रधर्मवर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ १० ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयं ॥ निर्मर्यादेव तस्मान्नेदानवैर्कार्णवे पुरा ॥ ११ ॥ बभूव राजा राजेन्द्र मांधातानामवीर्यवान् ॥ पुरा वसुमतीपालो यज्ञं च क्रेदिदृक्षया ॥ १२ ॥ अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुं ॥ सराजाराजशार्दूलमांधाता परमेश्वरं ॥ १३ ॥ जगाम शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥ दर्शयामास तं विष्णुरूपमास्थाय वासवं ॥ १४ ॥ स पार्थिवैर्वृतः सद्भिर्चरयामास तं प्रभुं ॥ तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः ॥ संवादोऽयं महानामीद्विष्णुं प्रति महाद्युतिं ॥ १५ ॥ इंद्र उवाच किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठयद्रष्टुकामोऽसितमप्रमेयं ॥ अनंतमायामितमंत्रवीर्यं नारायणं त्यादि देवं पुराणं ॥ १६ ॥ नासौ देवो विश्वरूपो मया पि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ॥ येन्ये कामास्तव राजन् तद्वदि स्यादास्ये चैतांस्त्वं हि मर्त्ये पुराजा ॥ १७ ॥ सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो दृढप्रीतिरतः सुराणां ॥ बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमः श्रद्धया च ततस्ते हं दध्नि वरान्यथेष्टं ॥ १८ ॥ मांधातो वाच असंशयं भगवन्नादि देवं द्रक्ष्यामि त्वाहं शिरसा संप्रसाद्य ॥ त्यक्त्वा कामान् धर्मकामोत्थरण्यमिच्छे गंतुं सत्यं लोकदृष्टं ॥ १९ ॥ क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वयं शश्व ॥ धर्मो योऽस्मादादि देवात्पृच्छतो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ॥ २० ॥ इंद्र उवाच असैनिका धर्मपराश्च धर्मपरां गतिं न नयन्तेत्युक्तं ॥ क्षात्रो धर्मो त्यादि देवात्पृच्छतः पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥ २१ ॥

तियोजना ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्थस्य निश्चयो यत्र ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासवोऽहं रूपं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वाहं त्वामहं ॥ १९ ॥ तं क्षात्रधर्मात् श्रेष्ठं कर्तुं न जानामि ॥ २० ॥ न संति सैनिका ये पाते असैनिकाः अराजानः धर्मविषये परां गतिं कांश्चान्न नयन्तेन प्रापयति अन्यं स्वयंच न व्रजन्ति राजानस्तु प्रयुक्तैर्धर्मैर्द्वयमपि कुर्वन्ति सयुक्तमिति पाठे हि प्रसिद्धं अयुक्तं अभिनिवेशश्च न्ययथा स्यात् तथाहेल यैव न नयन्ते इत्यर्थः शेषभूताः अंगभूताः ॥ २१ ॥

राजाक्रषित्वेनमंत्रार्थद्रष्टृत्वेनवेदान्तश्रवणकर्तृत्वेनहेतुनाभैक्ष्यचर्यामिच्छेदितिपूर्वेणसंबंधः नतुसेवयाश्रवणमकुर्वन्नान्नमात्रार्थमित्यर्थः तत्कुर्वस्तुजीवितकांक्षयाभैक्ष्यचर्याचरेदेवेत्यर्थः ॥२२॥ एतद्वैक्ष्यं नैष्टिकंनित्यं त्रयाणाराजादीनां तेषामाश्रमसंन्यासो नित्योनास्तिअपितुविक्षेपककर्मत्यागरूपःकाम्यएवास्तीत्यर्थः सचचतुर्णामप्याश्रमाणामस्तीतिप्राहुः ॥२३॥ राजधर्मप्रशंसति वाह्यायनमित्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सर्वेषांत्यागिनांपद्मागहारीराजापिसर्वत्यागीभवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यथेति जीवाःमृगादयः प्राकृतैर्नीचैर्वध्यमानाःहंतृणांधर्मस्यश्रुतदृष्टादीनांचनाशायभवन्ति एवं

राजपित्वेनराजेंद्रभैक्ष्यचर्यांनसेवया ॥ अपेतगृहधर्मोपिचरेज्जीवितकाम्यया ॥ २२ ॥ नचैतन्नैष्टिकंकर्मत्रयाणांभूरिदक्षिण ॥ चतुर्णाराजशार्दूलप्रादुराश्रमवासिनां ॥ २३ ॥ वाह्यायतत्तत्रियैर्मानवानांलोकश्रेष्ठधर्ममासेवमानैः ॥ सर्वधर्माःसोपधर्मास्त्रयाणाराज्ञोधर्मादितिवेदान्छृणोमि ॥ २४ ॥ यथाराजहस्तिपदे पदानिसंलीयंतेसर्वसत्त्वोद्भवानि ॥ एवंधर्मानराजधर्मेषुसर्वान्सर्वावस्थंसंप्रलीनान्निबोध ॥ २५ ॥ अल्पाश्रयानल्पफलान्वदंतिधर्मानन्यान्यधर्मविदोमनुष्याः ॥ महाश्रयंवहुकल्याणरूपंक्षेत्रधर्मनेतरंप्रादुरार्याः ॥ २६ ॥ सर्वधर्मारजधर्मप्रधानाःसर्ववर्णाःपाल्यमानाभवन्ति ॥ सर्वस्यागोराजधर्मपुराजंस्यागंधर्मचादुरग्यंपुराणं ॥ २७ ॥ मज्जेत्रयीदंडनीतौहतायांसर्वधर्माःप्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ॥ सर्वधर्माश्चाश्रमाणांहताःस्युःक्षेत्रेत्यक्तेराजधर्मपुराणे ॥ २८ ॥ सर्वेत्यागाराजधर्मेषु दृष्टाःसर्वादीक्षाराजधर्मेषुचोक्ताः ॥ सर्वाविद्याराजधर्मेषुयुक्ताःसर्वलोकाराजधर्मप्रविष्टाः ॥ २९ ॥ यथाजीवाःप्राकृतैर्वध्यमानाधर्मश्रुतानामुपपीडनाय ॥ एवंधर्मारजधर्मैर्वियुक्ताःसंचिन्वन्तोनाद्रियंतेस्वधर्म ॥ ३० ॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०वर्णाश्रमधर्मकथनेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥६४॥ भीष्मउवाच चातुराश्रम्यधर्माश्रयतिधर्माश्रपांडव ॥ लोकवेदोत्तराश्रवक्ष्यात्रधर्मसमाहिताः ॥ १ ॥ सर्वाण्येतानिकर्माणिक्षेत्रेभरतसत्तम ॥ निराशिषो जीवलोकाःक्षत्रधर्मव्यवस्थिते ॥ २ ॥ अप्रत्यक्षंवहुद्वारंधर्ममाश्रमवासिनां ॥ प्रकोपयंतितद्वावमागमैरेवशाश्वतं ॥ ३ ॥ अपरेवचनैःपुण्यैर्वादिनोलोकनिश्रयं ॥ अनिश्रयज्ञाधर्माणामदृष्टांतेपरेहताः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षंसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलं ॥ सर्वलोकहितंधर्मक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥

राजधर्मेर्नीत्यादिभिर्वियुक्ताधर्माअग्निहोत्रादयश्चोरैर्नाश्यमानाःकर्तृणांधर्मचित्तंचखेदयंतिकर्तारश्चसंचिन्वन्तःस्वास्थ्यमन्वेषयंतोव्याकुलतयास्वधर्मनाद्रियंतेतस्माद्राजधर्मएवमुख्योधर्मइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप०राजध०नैलकंठीयेभारत०त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥६४॥ चातुराश्रम्येति ॥ १ ॥ २ ॥ धर्मंवहुद्वारंविद्धि अन्येतुंतद्वावंधर्मस्यस्वरूपंकोपयंतिविरुद्धागमैः ॥ ३ ॥ अदृष्टांतेनदृष्टोतोयस्यतस्मिन्परेधर्महताःनष्टधियः निश्रयंप्रकोपयन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

धर्माश्रमेऽति गार्हस्थ्येऽत्रयाणां वर्णानां धर्माणां उपश्रुतिरन्तर्भावः संख्याता प्रकटा तथाऽध्यवसिनैः शिष्टैः क्वानप्रस्थयतीनां ब्राह्मणानां च धर्माणां उपश्रुतिः संख्याता तथाराजधर्मेषु धर्मैः सह लोका अंतर्भूता इति सार्धः श्लोकः ॥ ६ ॥ अत्र पूर्वोक्तां कथां स्मारयति उदाहृतमिति सार्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आश्रमं आश्रमविहितं कर्म धर्मं तु लयित्वा किं दंडनीति जोधर्मो महान् उत आश्रमधर्म इति संदिग्धं दृष्टान्तवचने सिद्धांतं श्रोतुं प्रभुं उपासते

धर्माश्रमेऽध्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ॥ ६ ॥ राजधर्मेष्वनुमता लोकाः सुचरितैः सह ॥ उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसं ॥ ७ ॥ सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ॥ जग्मुः सुबहुशः शूरा राजानो दंडनीतये ॥ ८ ॥ एकैकमात्मनः कर्म तु लयित्वा श्रमं पुरा ॥ राजानः पर्युपासंत दृष्टान्तवचने स्थिताः ॥ ९ ॥ साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ॥ सृष्टाः पुरा त्यादि देवेन देवाः क्षात्रधर्मवर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ १० ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयं ॥ निर्मर्यादिवर्तमाने दानवैका र्णवे पुरा ॥ ११ ॥ बभूव राजा राजेन्द्र मां धातानामवीर्यवान् ॥ पुरा वसुमतीपालो यज्ञं च क्रेदिदृक्षया ॥ १२ ॥ अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुं ॥ सराजाराजशार्दूलमां धाता परमेश्वरं ॥ १३ ॥ जगाम शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥ दर्शयामास तं विष्णुरूपमास्थाय वासवं ॥ १४ ॥ स पार्थिवैर्वृतः सद्भिर्चरयामास तं प्रभुं ॥ तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः ॥ संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युतिं ॥ १५ ॥ इंद्र उवाच किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठयद्रूपकामो सितमप्रमेयं ॥ अनंतमायामितमंत्रवीर्यं नारायणं त्यादि देवं पुराणं ॥ १६ ॥ नासौ देवो विश्वरूपो मया पि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ॥ येन्ये कामास्तव राजन् तद्विस्थादास्ये चैतांस्त्वं हि मर्त्ये पुराजा ॥ १७ ॥ सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः शूरो दृढप्रीतिरतः सुराणां ॥ बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमः श्रद्धया च ततस्ते हं द्यिवरान्यथेष्टं ॥ १८ ॥ मां धातो वाच असंशयं भगवन्नादि देवं द्रक्ष्यामि त्वाहं शिरसा संप्रसाद्य ॥ त्यक्त्वा कामान् धर्मकामोऽत्यरण्यमिच्छे गंतुं सत्यं लोकदृष्टं ॥ १९ ॥ क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वयं शश्व ॥ धर्मो योऽसावादि देवात्पवत्तो लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुं ॥ २० ॥ इंद्र उवाच असैनिका धर्मपराश्च धर्मपरां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तं ॥ क्षात्रो धर्मो त्यादि देवात्पवत्तः पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥ २१ ॥

तियोजना ॥ १ ॥ १० ॥ अर्थस्थं निश्चयो यत्र तं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासवैर्देवरूपं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वाहं त्वामहं ॥ १९ ॥ तं क्षात्रधर्मात् श्रेष्ठं कर्तुं न जानामि ॥ २० ॥ न संति सैनिका ये पाते असैनिकाः अराजानः धर्मे विषये परांगतिकां न नयन्ते न प्रापयन्ति अन्यं स्वयंच न व्रजन्ति राजानस्तु प्रयुक्तैर्धर्मैर्द्वयमपि कुर्वन्ति ह्ययुक्तमिति पाठे हि प्रसिद्धं अयुक्तं अभिनिवेशशून्यं यथा स्यात् तथा हे लयैव न नयन्ते इत्यर्थः शेषभूताः अंगभूताः ॥ २१ ॥

सप्रस्थानाः पारिव्राज्यसहिताः शेषाः धर्मा अंतवत्कलाः अनंता असंख्याताः ॥ २२ ॥ कर्मणा क्रियया ॥ २३ ॥ अयं क्षात्रः आदिर्ब्राह्मः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आत्मत्यागो युद्धे मरणं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

शेषाः सृष्टास्त्यंतवन्तोऽनन्ताः सप्रस्थानाः क्षात्रधर्मा विशिष्टाः ॥ अस्मिन् धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टास्तस्माद् धर्मश्रेष्ठमिमं वदन्ति ॥ २२ ॥ कर्मणा वै पुरा देवाः कृपयश्चा
मितौजसः ॥ त्राताः सर्वे प्रसत्परीक्ष्य क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥ २३ ॥ यदित्यसौ भगवन्नाह निष्यद्विपून्सर्वानसुरानप्रमेयः ॥ न ब्राह्मणानचलोकादिकर्तानां यं धर्मो
नादिधर्मो भविष्यत् ॥ २४ ॥ इमामुर्वीनाजं यद्विक्रमण देवश्रेष्ठः सा सुरामादिदेवः ॥ चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्य धर्माः सर्वे न स्युर्ब्राह्मणानां विनाशात् ॥ २५ ॥ नष्टा
धर्माः शतधा शाश्वतास्ते क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः ॥ युगे युगे त्यादिधर्माः प्रवृत्ता लोकज्येष्ठं क्षत्रधर्मं वदन्ति ॥ २६ ॥ आत्मत्यागः सर्वभूतानुकंपा लोकज्ञानं पा
लनं मोक्षणं च ॥ विपण्णानां मोक्षणं पीडितानां क्षात्रे धर्मं विद्यते पार्थिवानां ॥ २७ ॥ निर्मर्यादाः काममन्युः प्रवृत्ता भीताराजो नाधिगच्छन्ति पापं ॥ शिष्टाश्चान्ये
सर्वधर्मोपपन्नाः साध्याचाराः साधुधर्मं वदन्ति ॥ २८ ॥ पुत्रवत्याल्यमाना निराजधर्मेण पार्थिवैः ॥ लोकभूतानि सर्वाणि चरन्ते नात्र संशयः ॥ २९ ॥ सर्वधर्मपरं
क्षात्रं लोकश्रेष्ठं सनातनं ॥ शश्वदक्षरपर्यंतमक्षरं सर्वतो मुखं ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिवर्णाश्रमधर्मकथने चतुःषष्टि
तमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७३ ॥ इन्द्र उवाच एवं वीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मपुधर्मः ॥ पाल्यो युष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्यये स्यादभवः प्र
जानां ॥ १ ॥ भूसंस्कारं राजसंस्कारयोगमभैक्ष चर्यां पालनं च प्रजानां ॥ विद्याद्राजा सर्वभूतानुकंपा देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यं ॥ २ ॥ त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति
सर्वश्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजंतः ॥ नित्यं युक्तराजधर्मं पुंसर्वप्रत्यक्षं ते भूमिपालाय वै ॥ ३ ॥ बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया च परस्पराः संहनना ददन्ति ॥ नित्यं धर्मक्षत्रियो ब्र
ह्मचारी च रेदेको त्याश्रमं धर्मकामः ॥ ४ ॥ सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते प्रिया प्रियेवर्जयन्नेव यत्नात् ॥ चातुर्वर्ण्यं स्थापनात्पालनाच्च ते स्तैर्योगैर्नियमैरौ रसैश्च ॥
॥ ५ ॥ सर्वाद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः क्षात्रं श्रेष्ठं सर्वधर्मोपपन्नं ॥ स्वस्वधर्मयेन चरन्ति वर्णास्ति स्तान्यर्मान्यथार्थान्वदन्ति ॥ ६ ॥ निर्मर्यादान्नित्यमर्थे निविष्टाना
हुस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ॥ यथानीति गमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमाक्षत्रधर्मः ॥ ७ ॥

अक्षरपर्यंतं मोक्षावसानं ॥ ३० ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७३ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ भूसंस्कारं भुवः संपन्नसत्यत्वं राजसंस्कारो राजसूयाश्वमेधावजृथस्नानं
अभैक्ष चर्यां संन्यासाभावं एतेन संन्यासो राज्ञामधर्म इत्युक्तं ॥ २ ॥ यथैव शरीराणित्युक्तं वतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ औरसैः पौरुषैः ॥ ५ ॥ येन क्षात्रधर्मेण अन्यथार्थास्ति स्तान् धर्मान्वदन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यागतिर्यज्ञादिः आश्रमधर्मश्च एतद्वयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नोपयुं जानं नाचरंते ॥ ११ ॥ उत्कृष्टव्याः उत्कर्षं प्रापणीयाः एषधर्मः क्षत्रियस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दस्युजीविनः दस्युवृत्तिजीविनः ॥ १५ ॥

त्रैविद्यानां यागतिर्ब्राह्मणानां ये चैवोक्ताश्चाश्रमा ब्राह्मणानां ॥ एतत्कर्म ब्राह्मणस्यादुरग्यं मन्यत्कुर्वन्तु द्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८ ॥ चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च
पार्थिव ॥ ब्राह्मणेनानुगंतव्या नान्यो विद्यात्कदाचन ॥ ९ ॥ अन्यथा वर्तमानस्य नासौ वृत्तिः प्रकल्प्यते ॥ कर्मणा वर्धते धर्मो यथा धर्मस्तथैव सः ॥ १० ॥ यो वि
कर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ॥ कर्मस्वनोपयुं जानम विश्वास्यं हितं विदुः ॥ ११ ॥ एते धर्माः सर्ववर्णेषु लीना उक्त्वष्टव्याः क्षत्रियैरेषधर्मः ॥ तस्माज्ज्येष्ठारा
जधर्मान् चान्ये वीरज्येष्ठा वीरधर्मा मताते ॥ १२ ॥ मांधातो वाच यवनाः किराता गांधाराश्चीनाः शबरवर्बराः ॥ शकास्तुषाराः कंकाश्च पल्हवाश्चांध्रम
द्रकाः ॥ १३ ॥ पौंड्राः पुलिंदारमठाः कांबोजाश्चैव सर्वशः ॥ ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४ ॥ कथं धर्माश्चरिष्यंति सर्वे विषयवासिनः ॥ मद्भिद्यै
श्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ॥ १५ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्वर्वाहिमे ॥ त्वंबंधुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥ १६ ॥ इंद्र उवाच माता
पित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ॥ आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनां ॥ १७ ॥ भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ॥ वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो
विधीयते ॥ १८ ॥ पितृयज्ञास्तथा कृपाः प्रपाश्च शयनानि च ॥ दानानि च यथा कालं द्विजैर्भ्यो विस्तृजंस्सदा ॥ १९ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनं ॥
भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २० ॥ दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः सर्वदस्युभिः ॥ २१ ॥ एतान्येवं प्रकारा
णि विहितानि पुरा नघ ॥ सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ २२ ॥ मांधातो वाच दृश्यंते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ॥ लिंगांतरे वर्तमाना आश्र
मेषु चतुर्ष्वपि ॥ २३ ॥ इंद्र उवाच विनष्टायां दंडनीत्यां राजधर्मे निराकृते ॥ संप्रमुल्यंति भूतानि राजदौरात्म्यतो नघ ॥ २४ ॥ असंख्याता भविष्यंति भिक्ष
वोल्लिंगिनस्तथा ॥ आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्ते स्मिन्कृते युगे ॥ २५ ॥ अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां परमागतीः ॥ उत्पथं प्रतिपत्स्यंते काममन्युसमीरिताः
॥ २६ ॥ यदानि वर्त्य तेषां दंडनीत्यां महात्मभिः ॥ तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥ २७ ॥

एतदिति संकरजानां चोराणां च कथं धर्मे स्थापनं कर्तव्यमिति प्रश्नार्थः ॥ १३ ॥ तेषामपि मात्रादिशुश्रूषां रूपे धर्मे स्थापनं कर्तव्यमित्याह मानेति ॥ १५ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महार्हा इति पाकयज्ञमुद्दिश्य ब्राह्म
णाय धनदेयं एव श्राद्धमपि आमेन हिरण्येन चेति ज्ञेयं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पापः पापादिति शेषः ॥ २७ ॥

म.भा.टी.

॥ ६७ ॥

॥ १८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गतिफलं आस्तिकत्वात्समेमान्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्यायेनक्षत्रधर्मावज्ञया ॥ ३४ ॥ चक्रेधातुराज्ञायां आदिपरायणेपूर्वेषांशरणभूतेवर्तस्व तैत्वांसंविजानामिसम्यक्समर्थोसीतिजानामि ॥ ३५ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुताइति मानवस्यमनुष्यमात्रस्यआश्रमाश्रवत्वारइतिश्रुतंत्तद्व्यसूनामप्युत्तमाश्रमयोगः एषांआश्रमाणांव्याख्यानंस्पष्टीकरणं व्याख्यानयित्वाविस्तरंनीत्वाआचक्ष्व आख्यानयित्वेतिनामधातुपदं ॥ १ ॥ यथाममविदितास्तथातवविविताइत्यन्वयः ॥ २ ॥ लिङस्यसूक्ष्मस्याप्यंतरंकारणंहार्दाकाशंतद्वतंसर्व

सर्वलोकगुरुंचैवराजानंयोवमन्यते ॥ नतस्यदत्तंनहुतंनश्राद्धंफलतेकचित् ॥ २८ ॥ मानुषाणामधिपतिंदेवभूतंसनातनं ॥ देवापिनावमन्यंतेधर्मकामंनरे
श्वरं ॥ २९ ॥ प्रजापतिर्हिभगवान्सर्वंचैवास्तजज्जगत् ॥ सप्रवृत्तिंनिवृत्यर्थधर्माणांक्षत्रमिच्छति ॥ ३० ॥ प्रवृत्तस्यहिधर्मस्यबुद्ध्यायःस्मरतेगतिं ॥ समेमान्यश्च
पूज्यश्चतत्रक्षत्रंप्रतिष्ठितं ॥ ३१ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वासभगवान्मरुद्गणवृतःप्रभुः ॥ जगामभवनंविष्णोरक्षरंशाश्वतंपदं ॥ ३२ ॥ एवंप्रवर्तितेधर्मे
पुरासुचरितेनघ ॥ कःक्षत्रमवमन्येतचेतनावान्वहुश्रुतः ॥ ३३ ॥ अन्यायेनप्रवृत्तानिनिवृत्तानितथैवच ॥ अंतराविलयंयांतियथापथिविचक्षुषः ॥ ३४ ॥ आ
दौप्रवर्तितेचक्रेतथैवादिपरायणे ॥ वर्तस्वपुरुषव्याघ्रसंविजानामितेनघ ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिइंद्रमांधातृसंवादे
पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतामेकथिताःपूर्वंचत्वारोमानवाश्रमाः ॥ व्याख्यानयित्वाव्याख्यानमेषामाचक्ष्वपृच्छतः
॥ १ ॥ भीष्मउवाच विदिताःसर्वएवेहधर्मास्तवयुधिष्ठिर ॥ यथामममहाबाहोविदिताःसाधुसंमताः ॥ २ ॥ यत्तुलिंगांतरगतंपृच्छसेमांयुधिष्ठिर ॥ धर्म
धर्मभृतांश्रेष्ठतन्निबोधनराधिप ॥ ३ ॥ सर्वाण्येतानिकौंतेयविद्यंतेमनुजर्षभ ॥ साध्वाचारप्रवृत्तानांचातुराश्रम्यकारिणां ॥ ४ ॥ अकामद्वेषयुक्तस्यदंडनीत्या
युधिष्ठिर ॥ समदर्शिनश्चभूतेषुभैक्ष्याश्रमपदंभवेत् ॥ ५ ॥ वेत्तिज्ञानविसर्गंचनिग्रहानुग्रहतथा ॥ यथोक्तवृत्तेर्धीरस्यक्षेमाश्रमपदंभवेत् ॥ ६ ॥ अर्हान्यूजयतोनि
त्यंसंविभागेनपांडव ॥ सर्वतस्तस्यकौंतेयभैक्ष्याश्रमपदंभवेत् ॥ ७ ॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणिव्यापन्नानियुधिष्ठिर ॥ समभ्युद्धरमाणस्यदीक्षाश्रमपदंभवेत् ॥ ८ ॥

ज्ञमित्यर्थः ॥ ३ ॥ एतानिचातुराश्रम्यकारिणांलिङाविसतराज्ञाराजधर्मेष्वेववर्ततेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्रयोयस्याश्रमस्यासाधारणोधर्मः सयत्रकुत्रचिदाश्रमेयस्यांकस्यांचिज्जातौदृष्टश्चेत्तदाश्रमधर्मप्राप्यंस्था
नमाप्नोतिनूतनपदप्राप्तौजातिराश्रमोवाकारणमित्यध्यायार्थस्तमाहअकामेत्यादिना कामद्वेषराहित्यंसमदर्शित्वंचयनेरसाधारणोधर्मस्तद्वान्राजायदिदंडनीत्याभूतेषुवर्ततेहृतस्ययद्वैक्ष्याश्रमस्यसंन्यासि
नोयत्तदं ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तद्भवेत् एवंसर्वत्रज्ञेयं ॥ ५ ॥ क्षेमाश्रमोवैश्वानरः ॥ ६ ॥ दीक्षाश्रमोवैश्वानरः ॥ ८ ॥

शां.राज.

१२

॥ ६७ ॥

॥१॥१०॥११॥ परराष्ट्राणांवनौषधीनामिव शिष्टार्थशिष्टसंरक्षणार्थं कुर्वन्वनिर्तुल्यः ॥१२॥ दीक्षाबहुविधेति यावतांपालनंतावतोयज्ञाः कृताइत्यर्थः सत्याश्रमोब्रह्मलोकप्रदआश्रमःसंन्यासः ॥१३॥१४॥
 लोकमुख्येषुसत्कारंलिङ्गिमुख्येषुचासकृत् ॥ कुर्वतस्तस्यकौंतेयवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ ९ ॥ आह्निकंपितृयज्ञांश्चभूतयज्ञान्समानुषान् ॥ कुर्वतःपार्थविपुलान्व
 न्याश्रमपदंभवेत् ॥ १० ॥ संविभागेनभूतानामतिथीनांतथीर्चनात् ॥ देवयज्ञैश्चराजेंद्रवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ ११ ॥ मर्दनंपरराष्ट्राणांशिष्टार्थसत्यविक्रम ॥
 कुर्वतःपुरुषव्याघ्रवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ १२ ॥ पालनात्सर्वभूतानांस्वराष्ट्रपरिपालनात् ॥ दीक्षाबहुविधाराजन्सत्याश्रमपदंभवेत् ॥ १३ ॥ वेदाध्ययननित्यत्वं
 क्षमायाचार्यपूजनं ॥ अथोपाध्यायशुश्रूषाब्रह्माश्रमपदंभवेत् ॥ १४ ॥ आह्निकंजपमानस्यदेवान्पूजयतःसदा ॥ धर्मेणपुरुषव्याघ्रधर्माश्रमपदंभवेत् ॥ १४ ॥
 मृत्युर्वारक्षणंवेतियस्यराज्ञोविनिश्चयः ॥ प्राणघूतततस्तस्यब्रह्माश्रमपदंभवेत् ॥ १६ ॥ अजिह्ममशठमार्गवर्तमानस्यभारत ॥ सर्वदासर्वभूतेषुब्रह्माश्रमपदं
 भवेत् ॥ १७ ॥ वानप्रस्थेषुविप्रेषुत्रैविद्येषुचभारत ॥ प्रयच्छतोर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदंभवेत् ॥ १८ ॥ सर्वभूतेष्वनुक्रोशंकुर्वतस्तस्यभारत ॥ आनृशंस्यप्रवृ
 त्तस्यसर्वावस्थंपदंभवेत् ॥ १९ ॥ बालवृद्धेषुकौंतेयसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ अनुक्रोशक्रियापार्थसर्वावस्थंपदंभवेत् ॥ २० ॥ बलात्कृतेषुभूतेषुपरित्राणंकुरुद्वह ॥
 शरणागतेषुकौंरेव्यकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २१ ॥ चराचराणांभूतानांरक्षणंचापिसर्वशः ॥ यथार्हपूजांचतथाकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २२ ॥ ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नी
 नांभ्रातृणांपुत्रनमृणां ॥ निग्रहानुग्रहौपार्थगार्हस्थ्यमितितत्तपः ॥ २३ ॥ साधूनामर्चनीयानांपूजासुविदितात्मनां ॥ पालनंपुरुषव्याघ्रगृहाश्रमपदंभवेत् ॥
 ॥ २४ ॥ आश्रमस्थानिभूतानियस्तुवेदमनिभारत ॥ आददीतेहभोज्येनतद्गार्हस्थ्यंयुधिष्ठिर ॥ २५ ॥ यःस्थितःपुरुषोधर्मेधात्रासृष्टेयथार्थवत् ॥ आश्रमाणां
 हि सर्वेषांफलंप्राप्नोत्यनामयं ॥ २६ ॥ यस्मिन्ननश्यंतिगुणाःकौंतेयपुरुषेसदा ॥ आश्रमस्थंतमप्याहुर्नरश्रेष्ठंयुधिष्ठिर ॥ २७ ॥ स्थानमानंकुलेमानंवयोमा
 नंतथैवच ॥ कुर्वन्वसतिसर्वेषुत्याश्रमेषुयुधिष्ठिर ॥ २८ ॥ देशधर्माश्चकौंतेयकुलधर्मास्तथैवच ॥ पालयन्पुरुषव्याघ्रराजासर्वाश्रमाभवेत् ॥ २९ ॥ कालेविभू
 तिभूतानामुपहारांस्तथैवच ॥ अर्हयन्पुरुषव्याघ्रसाधूनामाश्रमेवसेत् ॥ ३० ॥ दशधर्मगतश्चापियोधर्मप्रत्यवेक्षते ॥ सर्वलोकस्यकौंतेयराजाभवतिसोश्र
 मी ॥ ३१ ॥ येधर्मकुशलालोकेधर्मकुर्वन्तिभारत ॥ पालितायस्यविषयेधर्मास्तस्यभूपतेः ॥ ३२ ॥

॥१५॥१६॥१७॥१८॥ अनुक्रोशंदयां आनृशंस्यमनिष्ठरत्वं

॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ दशधर्मगतोभीतत्वादिना अत्यंतव्याकुलतयाधर्माधर्मप्रतिपत्तिशून्योपिसोश्रमीसः आश्रमीसर्वाश्रमफलभागित्यर्थः ॥३१॥३२॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धर्मेति राजधर्मात्मिकानौः धर्मेव्याविवस्थिता सत्वमेववीर्यकर्णधारबलंयत्र धर्मसेतुःशास्त्रसैववटारकाबंधनरज्जुयत्र त्यागवातेनैव शीघ्रगता ॥ ३७ ॥ सत्वस्थः धीसत्वमात्र
निष्ठः ॥ ३८ ॥ भावेनचेतसा योगेनचित्तनिरोधेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पूर्वअनादिं सनातनंपारंपर्यागतं ॥ ४२ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति चातुराश्रम्यमिति ॥ ४३ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतजा०

धर्मारामान्धर्मपरान्येनरक्षंतिमानवान् ॥ पार्थिवाःपुरुषव्याघ्रतेपांपापंहरंतिते ॥ ३३ ॥ येचाप्यत्रसहायाःस्युःपार्थिवानांयुधिष्ठिर ॥ तेचैवांशहराःसर्वधर्मेपर
कृतेनघ ॥ ३४ ॥ सर्वाश्रमपदेप्याहुर्गार्हस्थ्यंदीप्तनिर्णयं ॥ पावनंपुरुषव्याघ्रयंधर्मपर्युपास्महे ॥ ३५ ॥ आत्मोपमस्तुभूतेपुयोवैभवतिमानवः ॥ न्यस्तदंडोजि
तक्रोधःप्रेत्येहलभतेसुखं ॥ ३६ ॥ धर्मात्थितासत्ववीर्याधर्मसेतुवटारका ॥ त्यागवाताध्वगाशीघ्रानौस्तंसंतारयिष्यति ॥ ३७ ॥ यदानिवृत्तःसर्वस्मात्कामो
योस्यत्तदिस्थितः ॥ तदाभवतिसत्त्वस्थस्ततोब्रह्मसमश्नुते ॥ ३८ ॥ सुप्रसन्नस्तुभावेनयोगेनचनराधिप ॥ धर्मपुरुषशार्दूलप्राप्स्यतेपालनेरतः ॥ ३९ ॥ वेदा
ध्ययनशीलानांविप्राणांसाधुकर्मणां ॥ पालनेयत्नमातिष्ठसर्वलोकस्यचैवह ॥ ४० ॥ वनेचरंतियेधर्ममाश्रमेषुचभारत ॥ रक्षणात्तच्छतगुणंधर्मप्राप्नोतिपा
र्थिवः ॥ ४१ ॥ एषतेविविधोधर्मःपांडवश्रेष्ठकीर्तितः ॥ अनुतिष्ठत्वमेनंवैपूर्वदृष्टंसनातनं ॥ ४२ ॥ चातुराश्रम्यमैकाग्र्यंचातुर्वर्ण्यंचपांडव ॥ धर्मपुरुषशार्दूलप्रा
प्स्यसेपालनेरतः ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०चातुराश्रम्यविधौषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच चातुरा
श्रम्यमुक्तंतेचातुर्वर्ण्यतथैवच ॥ राष्ट्रस्ययत्कृत्यतमंततोब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमंराज्ञेवाभिषेचनं ॥ अनिद्रमवलंराष्ट्रदस्य
वोभिभवंत्युत ॥ २ ॥ अराजकेषुराष्ट्रेषुधर्मो नव्यवतिष्ठते ॥ परस्परंचखादंतिसर्वथाधिगराजकं ॥ ३ ॥ इंद्रमेवप्रवृणुतेयद्राजानमितिश्रुतिः ॥ यथैवेन्द्रस्तथारा
जासंपूज्योभूतिमिच्छता ॥ ४ ॥ नाराजकेषुराष्ट्रेषुवस्तव्यमितिरोचये ॥ नाराजकेषुराष्ट्रेषुहव्यमग्निर्वहत्युत ॥ ५ ॥ अथचेदभिर्वर्तेतराज्यार्थीबलवत्तरः ॥ अराज
काणिराष्ट्राणिहतवीर्याणिवापुनः ॥ ६ ॥ प्रत्युद्रम्याभिपूज्यःस्यादेतदत्रसुमंत्रितं ॥ नहिपापात्परतरमस्ति किंचिदराजकात् ॥ ७ ॥ सचेत्समनुपश्येत्समग्रकुश
लंभवेत् ॥ बलवान्निप्रकुपितःकुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ८ ॥ भूयांसंलभतेक्लेशंयागौर्भवतिदुर्दुहा ॥ अथयासुदुहाराजनैवतांवितुदंत्यपि ॥ ९ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥ चातुराश्रम्यमिति ॥ १ ॥ राष्ट्रस्यतात्स्थान्तराष्ट्रवासिनोजनस्यकृत्यतमंमुख्यकार्यंअनिद्रंअराजकंअतएवाबलं ॥ २ ॥ नव्यवतिष्ठते अन्योन्यलोकाःधर्मव्यवस्थापनंनकु
र्वतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथेति राज्यार्थीअन्योपिकश्चिदायानितदासंपूज्यः राष्ट्रस्थैरित्युभयोःसंबन्धः ॥ ६ ॥ अपूजनेदोषमाह नहीति ॥ ७ ॥ सचेदिति तत्पसादप्रकोपाद्यत्तेकुशलाकुशलेराष्ट्रस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वाथाइतिपाठसुखैरथैश्वहीनाः दिशदेहि ॥ २० ॥ ताःप्रजाः नाभिननंदनांगीचकार ॥ २१ ॥ २२ ॥ अधिपंचाशत् पंचाशतमधिकृत्य पंचाशत्पशुलाभेएकंभागंतुभ्यंदास्यामइत्यर्थः तथैवहिरण्यस्यापि
 यदतमंप्रणमतेनैतत्संतापमर्हति ॥ यत्स्वयंनमतेदारुनतत्संतापमयंत्यपि ॥ १० ॥ एतयोपमयावीरसन्मतेवलीयसे ॥ इंद्रायसप्रणमतेनमतेयोवलीयसे ॥
 ॥ ११ ॥ तस्माद्राजैवकर्तव्यःसततंभूतिमिच्छता ॥ नयनार्थो नदारार्थस्तेपांयेषामराजकं ॥ १२ ॥ प्रीयतेहिहरन्पापःपरवित्तमराजके ॥ यदास्यउद्धरंत्यन्येत
 दाराजानमिच्छति ॥ १३ ॥ पापात्यपितदाक्षेमंनलभंतेकदाचन ॥ एकस्यहिद्वौहरतोदयोश्चवहवोपरं ॥ १४ ॥ अदासःक्रियतेदासोहियंतेचबलास्त्रियः ॥ एत
 स्मात्कारणाद्देवाःप्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ राजाचेन्नभवेहंकेपृथिव्यांदंडधारकः ॥ जलेमत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्वलंबलवत्तराः ॥ १६ ॥ अराजकाःप्रजाः
 पूर्वविनेशुरितिनःश्रुतं ॥ परस्परंभक्षयंतोमत्स्याइवजलेकृशान् ॥ १७ ॥ समेत्यतास्ततश्चक्रुःसमयानितिनःश्रुतं ॥ वाक्शूरोदंडपरुषोयश्चस्यात्पारजाधिकः ॥
 ॥ १८ ॥ यःपरस्वमथादद्यात्स्याज्यानस्तादृशाइति ॥ विश्वासार्यचसर्वेषांवर्णानामविशेषतः ॥ तास्तथासमयंकृत्वासमयेनावतस्थिरे ॥ १९ ॥ सहितास्तास्तदा
 जग्मुरसुखार्ताःपितामहं ॥ अनीश्वराविनश्यामोभगवन्नीश्वरंदिश ॥ २० ॥ यंपूजयेमसंभूययश्चनःप्रतिपालयेत् ॥ ततोमनुंन्यादिदेशमनुर्नाभिननंदताः ॥
 ॥ २१ ॥ मनुरुवाच विभेमिकर्मणःपापाद्राज्यंहिभृशदुस्तरं ॥ विशेषतोमनुष्येषुमिथ्यावृत्तेषुनित्यदा ॥ २२ ॥ भीष्मउवाच तमब्रुवन्प्रजामाभिः
 कर्तुनेनोगमिष्यति ॥ पशूनामधिपंचाशद्विरण्यस्यतथैवच ॥ २३ ॥ धान्यस्यदशमंभागंदास्यामःकोशवर्धनं ॥ कन्यांशुल्केचारुरूपांविवाहपूयतामुच ॥
 ॥ २४ ॥ मुखेनशस्त्रपत्रेणयेमनुष्याःप्रधानतः ॥ भवंतंतेनुयास्यंतिमहेंद्रमिवदेवताः ॥ २५ ॥ सत्वंजातवलोराजादुधर्पःप्रतापवान् ॥ सुखेधास्यसिनः
 सर्वांकुबेरइवनैर्कृतान् ॥ २६ ॥ यंचधर्मंचरिष्यंतिप्रजाराज्ञांसुरक्षिताः ॥ चतुर्थतस्यधर्मस्यत्वत्संस्थं वैभविष्यति ॥ २७ ॥ तेनधर्मेणमहतासुखंलब्धेनभा
 वितः ॥ पात्यस्मान्सर्वतोराजदेवानिवशतक्रतुः ॥ २८ ॥ विजयायहिनिर्याहिप्रतपन्नश्मिवानिव ॥ मानंविधमशत्रूणांजयोस्तुतवसर्वदा ॥ २९ ॥

॥ २३ ॥ विवाहेपूयतामुंकन्याशुल्केमौल्यप्रसंगेसतिमुरूपांकन्यांतुभ्यंदास्यामइतिपूर्वेणान्वयः विवादेपुततामुचेतिप्राचांपाठः इयंमयाक्रेयाइयंमयाक्रेयेतिविवादविषयास्त्वितितदर्थः विवादेयूततामुचेति
 पाठेयूततायूतेपणीकृतत्वं ॥ २४ ॥ मुखेनमुखतः प्रथममित्यर्थः शस्त्रपत्रेणशस्त्रेणवाहनेनच प्रधानतःश्रेष्ठाः प्रथमार्थेनसिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मानंदर्पं विधमनाशय ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ अपतत्रसिरेत्रासंप्राप्ताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पत्रवाहनं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ संविभागीविक्रयभोक्ता वल्गुशोभनं ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नै० भारतभावादीये
 सनिर्ययौमहातेजाबलेनमहतावृतः ॥ महाभिजनसंपन्नसेजसाप्रज्वलन्निव ॥ ३० ॥ तस्यदृष्ट्वामहत्त्वंतेमहेंद्रस्येवदेवताः ॥ अपतत्रसिरेसर्वस्वधर्मेचदुर्म
 नः ॥ ३१ ॥ ततोमहींपरिययौपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ शमयन्सर्वतःपापान्स्वकर्मसुचयोजयन् ॥ ३२ ॥ एवंयेभूतिमिच्छेयुःपृथिव्यामानवाःकचित् ॥ कुर्युरा
 जानमेवाग्रेप्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ नमस्येरंश्रुतंभक्त्याशिष्याइवगुरुंसदा ॥ देवाइवचदेवेंद्रंतत्रराजानमंतिके ॥ ३४ ॥ सत्कृतंस्वजनेनेहपरोपिवहुमन्य
 ते ॥ स्वजनेनत्ववज्ञातंपरपरिभवंत्युत ॥ ३५ ॥ राज्ञःपरैःपरिभवंःसर्वेषामसुखावहः ॥ तस्मान्छत्रंचपत्रंचवासांस्याभरणानिच ॥ ३६ ॥ भोजनान्यथपानानि
 राज्ञेद्युर्गृहाणिच ॥ आसनानिचशय्याश्चसर्वोपकरणानिच ॥ ३७ ॥ गोमातस्मादुराधर्षःस्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ आभाषितश्चमधुरंप्रत्याभाषेतमानवान् ॥
 ॥ ३८ ॥ कृतज्ञोदृढभक्तिःस्यात्संविभागीजितेंद्रियः ॥ ईक्षितःप्रतिवीक्षेतमृदुवल्गुचसुष्ठुच ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० राष्ट्रेराजकरणावश्य
 कत्वकथनेसप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किमाहुर्देवतंविप्राराजानंभरतर्षभ ॥ मनुष्याणामधिपतितन्मेवृहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच
 अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतिंवसुमनायथापप्रच्छभारत ॥ २ ॥ राजावसुमनानामकौसल्याधीमतांवरः ॥ महर्षिकिलपप्रच्छकृतप्रज्ञंबृह
 स्पतिं ॥ ३ ॥ सर्ववैनयिकंरुत्वाविनयज्ञोबृहस्पतिं ॥ दक्षिणानंतरोभूत्वाप्रणम्यविधिपूर्वकं ॥ ४ ॥ विधिंप्रच्छराज्यस्यसर्वलोकहितेरतः ॥ प्रजानांसुखमन्विच्छ
 न्धर्मशीलंबृहस्पतिं ॥ ५ ॥ वसुमनाउवाच केनभूतानिवर्धतेक्षयंगच्छंतिकेनवा ॥ कमर्चतोमहाप्राज्ञसुखमव्ययमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ एवंपृष्टोमहाप्राज्ञःकौस
 ल्येनामितौजसा ॥ राजसत्कारमव्यग्रंशशंसास्मैबृहस्पतिः ॥ ७ ॥ बृहस्पतिरुवाच राजमूलोमहाप्राज्ञधर्मोलोकस्यलक्ष्यते ॥ प्रजाराजभयादेवनखा
 दंतिपरस्परं ॥ ८ ॥ राजात्येवाखिलंलोकंसमुदीर्णंसमुत्सुकं ॥ प्रसादयतिधर्मेणप्रसाद्यचविराजते ॥ ९ ॥ यथात्यनुदयेराजन्भूतानिशशिसूर्ययोः ॥ अंधेतम
 सिमज्जयुरपश्यंतःपरस्परं ॥ १० ॥ यथात्यनुदकेमत्स्यानिराक्रंदेविहंगमाः ॥ विहरेयुर्यथाकामंविहिंसंतःपुनःपुनः ॥ ११ ॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७९ ॥ किमाहुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वैनयिकं अभ्युत्थानाभिवादानादिकं दक्षिणादक्षिणातोऽनंतरः समीपेभूत्वाप्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 समुदीर्णत्यक्तमर्यादं समुत्सुकंपरदाराद्यासक्तं प्रसादयतिदंडेनशुद्धं करोति ॥ ९ ॥ १० ॥ अनुदकेसल्योदके निराक्रंदेहिंस्रभयरहिते ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ परिग्रहान्गृहादीन् व्यायच्छमानान्स्वमर्थं अपाहेणरक्षमाणान् ॥ १४ ॥ ममेदमितिनस्यात् अपितुबलवतइदमित्येवस्यात् विवक्षसर्वतःलोपः अर्थानां लुपनं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अंताः
मृत्यवः दस्युसात्चोराधीनः ॥ २० ॥ योनिदोषः व्यभिचारेविगानं ॥ २१ ॥ २२ ॥ नसंप्रवर्तेरन् नरेतः सिचेरन् गर्गराः मथन्यः गर्गरोमीनभेदेस्त्रीमथन्यामिति मेदिनी ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हस्ताद्वस्तं
विमथ्यातिक्रमेरंश्च विपत्यापिपरस्परं ॥ अभावमचिरेणैवगच्छेयुर्नात्रसंशयः ॥ १२ ॥ एवमेव विनाराज्ञा विनश्युरिमाः प्रजाः ॥ अथेतमस्मिन् ज्ञेयुरगोपाः
पशवो यथा ॥ १३ ॥ हरेयुर्वलवंतोपि दुर्वलानां परिग्रहान् ॥ हन्युर्व्यायच्छमानांश्च यदिराजानपालयेत् ॥ १४ ॥ ममेदमितिलोकेस्मिन्नभवेत्संपरिग्रहः ॥ नदा
रानचपुत्रः स्यान्नधनं न परिग्रहः ॥ विष्वग्लोपः प्रवर्तेत यदिराजानपालयेत् ॥ १५ ॥ यानं वस्त्रमलंकारान् रत्नानि विविधानि च ॥ हरेयुः सहसापापायदिराजानपा
लयेत् ॥ १६ ॥ पतेद्दुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ॥ अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदिराजानपालयेत् ॥ १७ ॥ मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिगुरुं ॥ क्लिप्तो युरपि हिंस्यु
र्वायदिराजानपालयेत् ॥ १८ ॥ वधबंधपरिक्लेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ॥ ममत्वं च न विंदेयुर्यदिराजानपालयेत् ॥ १९ ॥ अंताश्चाकाल एव स्युर्लोको यं दस्युसाद्भ
वेत् ॥ पतेयुर्नरकं घोरं यदिराजानपालयेत् ॥ २० ॥ न योनिदोषो वर्तेत न कृपिर्न वणिक्पथः ॥ मज्जेद्धर्मश्चर्या न स्याद्यदिराजानपालयेत् ॥ २१ ॥ न यज्ञाः संप्रवर्ते
युर्विधिवत्स्वामदक्षिणाः ॥ न विवाहाः समाजो वा यदिराजानपालयेत् ॥ २२ ॥ न वृषाः संप्रवर्तेरन् न मथ्येरंश्च गर्गराः ॥ घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्न यदिराजानपालये
त् ॥ २३ ॥ त्रस्तमुद्दिग्दहदयं हाहाभूतमचेतनं ॥ क्षणेन विनशेत्सर्वं यदिराजानपालयेत् ॥ २४ ॥ न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतो भयाः ॥ विधिवद्दक्षिणावंतियदिरा
जानपालयेत् ॥ २५ ॥ ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीर्यंस्तपस्विनः ॥ विद्यास्नानाव्रतस्नानायदिराजानपालयेत् ॥ २६ ॥ न लभेद्धर्मसंश्लेषं हतविप्रहतोजनः ॥ ह
र्ता स्वच्छंद्रियोगच्छेद्यदिराजानपालयेत् ॥ २७ ॥ हस्ताद्वस्तं परिमुपेद्विद्येरन्सर्वसेतवः ॥ भयार्तं विद्रवेत्सर्वं यदिराजानपालयेत् ॥ २८ ॥ अनयाः संप्रवर्तेरन् भवे
द्देवर्णसंकरः ॥ दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदिराजानपालयेत् ॥ २९ ॥ विवृत्यहियथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ॥ मनुष्यारक्षिताराज्ञा समंतादकुतो भयाः ॥ ३० ॥ नाकुपं
सहते कश्चित्कुतो वा हस्तलाघवं ॥ यदिराजानसम्यग्गारक्षयत्यपि धार्मिकः ॥ ३१ ॥ श्रियश्चापुरुषामार्गं सर्वालंकारभूषिताः ॥ निर्भयाः प्रतिपद्यंते यदिरक्षतिभू
मिपः ॥ ३२ ॥ धर्ममेव प्रपद्यंते न हि संति परस्परं ॥ अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं दारक्षतिभूमिपः ॥ ३३ ॥

स्तस्थमपि चोराहरेयुः ॥ २८ ॥ अनयाः अनीतयः अनायासमिति पाठे अकृशं
यथा स्यात्तथा प्रवर्तेरन् परदारादिषु ॥ २९ ॥ विवृत्य उद्घात्र ॥ ३० ॥ हस्तलाघवं तत्साध्यं ताडनं अकुपं गालनं वा कुतो न सहते अपितु अनायकत्वात् सहन एव गां पृथ्वीं ॥ ३१ ॥ अपुरुषाः अरक्षिता अपि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ वार्ताजीविकातन्मूलः त्रय्याचष्टयादिहेतुतयात्रायनेरक्षतेसर्वत्रयोवार्तादिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आसीदतःसमीपस्थान् मिथ्योपचरितोवंचितः ॥ ४२ ॥
यजंतेचमहायज्ञैस्त्रयोवर्णाः पृथग्विधैः ॥ युक्ताश्चाधीयतेविद्यांयदारक्षतिभूमिपः ॥ ३४ ॥ वार्तामूलोत्थयंलोकस्त्रय्यावैधार्यतेसदा ॥ तत्सर्ववर्ततेसम्यग्यदा
रक्षतिभूमिपः ॥ ३५ ॥ यदाराजाधुरंश्रेष्ठामादायवहतिप्रजाः ॥ महतावलयोगेनतदालोकःप्रसीदति ॥ ३६ ॥ यस्याभावेनभूतानामभावःस्यात्समंततः ॥ भा
वेचभावोनित्यंस्यात्कस्तंनप्रतिपूजयेत् ॥ ३७ ॥ तस्ययोवहतेभारंसर्वलोकाभयावहं ॥ तिष्ठन्प्रियहितेराज्ञउभौलोकाविमौजयेत् ॥ ३८ ॥ यस्तस्यपुरुषःपापंम
नसाप्यनुचिंतयेत् ॥ असंशयमिहक्लिष्टः प्रेत्यापिनरकं व्रजेत् ॥ ३९ ॥ नहिजात्ववमंतव्योमनुष्यइतिभूमिपः ॥ महतीदेवतात्येपानरूपेणतिष्ठति ॥ ४० ॥ कुरुते
पंचरूपाणिकालयुक्तानियःसदा ॥ भवत्यग्निस्तथादित्योमृत्युर्वैश्रवणोयमः ॥ ४१ ॥ यदात्यासीदतःपापान्दहत्युग्रेणतेजसा ॥ मिथ्योपचरितोराजातदाभव
तिपावकः ॥ ४२ ॥ यदापश्यतिचारेणसर्वभूतानिभूमिपः ॥ क्षमंचरुत्वाव्रजतितदाभवतिभास्करः ॥ ४३ ॥ अशुचींश्चयदाकुद्दःक्षिणोतिशतशोनरान् ॥ सं
पुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदाभवतिसौतकः ॥ ४४ ॥ यदात्वधार्मिकान्सर्वास्तीक्ष्णैर्दंडैर्नियच्छति ॥ धार्मिकांश्चानुगृह्णातिभवत्ययमस्तदा ॥ ४५ ॥ यदातुधन
धाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ॥ आच्छिनत्तिचरत्नानिविविधान्यपकारिणः ॥ ४६ ॥ श्रियंददातिकस्मैचिक्कस्माच्चिदपकर्षति ॥ तदावैश्रवणोराजालोकेभवतिभू
मिपः ॥ ४७ ॥ नास्यापवादेस्यातव्यंदक्षेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ धर्म्यमाकांक्षतालोकमीश्वरस्यानसूयता ॥ ४८ ॥ नहिराज्ञःप्रतीपानिकुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ॥ पुत्रोभ्रा
तावयस्योवायद्यप्यात्मसमोभवेत् ॥ ४९ ॥ कुर्यात्कृष्णगतिःशेषंज्वलितोनिलसारथिः ॥ नतुराजाभिपन्नस्यशेषंक्वचनविद्यते ॥ ५० ॥ तस्यसर्वाणिरक्ष्याणि
दूरतःपरिवर्जयेत् ॥ मृत्योरिवजुगुप्सेतराजस्वहरणान्नरः ॥ ५१ ॥ नश्येदभिमृशन्सद्योमृगःकूटमिवस्पृशन् ॥ आत्मस्वमिवरक्षेतराजस्वमिहबुद्धिमान् ॥ ५२ ॥
महांतंनरकंघोरमप्रतिष्ठमचेतनं ॥ पतंतिचिररात्रायराजवित्तापहारिणः ॥ ५३ ॥ राजाभोजोविराट्सम्राट्क्षत्रियोभूपतिर्नृपः ॥ यएभिःस्तूयतेशब्दैःकस्तंन
चितुमर्हति ॥ ५४ ॥ तस्मादुभूषुर्नियतोजितात्मानियतेंद्रियः ॥ मेधावीस्मृतिमान्दक्षःसंश्रयेतमहीपतिं ॥ ५५ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कृष्णगतिरग्निः अभिपन्नस्यतिरस्कृतस्य ॥ ५० ॥ सर्वाणिद्रव्याणिरक्ष्याण्येवनतुहनेव्यानि यद्भारक्षणीयानिद्रव्याण्येवरक्ष्याणि ॥ ५१ ॥ कूटमार
णयंत्रं कूटोत्तरीसीरावयवयंत्रयोरितिमेदिनी ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ राजारंजकः भोजःसुखानांभोजयिता विविधंराजतद्विविराट् श्रीमान्सम्राडितिराज्ञामपिराजेत्यकुठितैश्वर्यः ॥ ५४ ॥ बुभूषुर्भवितुमिच्छुः ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ निषिद्धजनंअहमेकएवेदंकार्यकरिष्यामिकिमेतैरितिवादिनंएकांगवीरं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ समाश्रिताराजानमितिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥७॥ एवंप्राज्ञांमाहात्म्यंश्रुत्वातत्कर्तव्यं पृच्छति पार्थिवेनेति ॥ १ ॥ मृत्यादीनपिकथंप्रयुंजीतविश्वासयेच्चेतियोज्यं ॥ २ ॥ पार्थिवेनपृथुवंश्येनराज्ञा पार्थिवप्रकृतेनवाविजातीये

रुतज्ञंप्राज्ञमक्षुद्रंरुतभक्तिजितेंद्रियं ॥ धर्मनित्यंस्थितंनीत्याभंत्रिणंपूजयेन्नृपः ॥ ५६ ॥ दृढभक्तिरुतप्रज्ञंधर्मज्ञंसंयतेंद्रियं ॥ शूरमक्षुद्रकर्माणंनिषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाप्रगल्भंकुरुतेमनुष्यंराजाकुरुशंवैकुरुतेमनुष्यं ॥ राजाभिपन्नस्यकुतःसुखानिराजाभ्युपेतंसुखिनंकरोति ॥ ५८ ॥ राजाप्रजानांलदयंगरीयोगतिःप्रतिष्ठासुखमुत्तमंच ॥ समाश्रितालोकमिमंपरंचजयंतिसम्यक्पुरुषानरेन्द्र ॥ ५९ ॥ नराधिपश्चाप्यनुशिष्यमेदिनींदमेनसत्येनचसौलदेन ॥ महद्भिस्त्रिष्वक्रतुभिर्महायशास्त्रिविष्टपेस्थानमुपैतिशाश्वतं ॥ ६० ॥ सएवमुक्तोंगिरसाकौसल्योराजसत्तमः ॥ प्रयत्नात्कृतवान्वीरःप्रजानांपरिपालनं ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०आंगिरसवाक्येअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच पार्थिवेनविशेषेणकिंकार्यमवशिष्यते ॥ कथंरक्ष्योजनपदःकथंजेयाश्चशत्रवः ॥ १ ॥ कथंचारंप्रयुंजीतवर्णान्विश्वासयेत्कथं ॥ कथंभृत्यान्कथंदारान्कथंपुत्रांश्चभारत ॥ २ ॥ भीष्मउवाच राजवृत्तंमहाराजशृणुष्ववहितोखिलं ॥ यत्कार्यंपार्थिवेनादौपार्थिवप्रकृतेनवा ॥ ३ ॥ आत्माजेयःसदाराज्ञातोजेयाश्चशत्रवः ॥ अजितात्मानरपतिर्विजयेतकथंरिपून् ॥ ४ ॥ एतावानात्मविजयःपंचवर्गविनिग्रहः ॥ जितेंद्रियोनरपतिर्वाधितुंशक्नुयादरीन् ॥ ५ ॥ न्यसेतगुल्मान्दुर्गेषुसंधौचकुरुनंदन ॥ नगरोपवनेचैवपुरोद्यानेषुचैवह ॥ ६ ॥ संस्थानेषुचसर्वेषुपुरेषुनगरेषुच ॥ मध्येचनरशार्दूलतथाराजनिवेशने ॥ ७ ॥ प्रणिधींश्चततःकुर्याज्जडांधवधिराकृतीन् ॥ पुंसःपरीक्षिताभ्यान्सुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ ८ ॥ अमात्येषुचसर्वेषुमित्रेषुविविधेषुच ॥ पुत्रेषुचमहाराजप्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९ ॥ पुरेजनपदेचैवतथासामंतराजसु ॥ यथानविद्युरन्योन्यंप्रणिधेयास्तथाहिते ॥ १० ॥ चारांश्चविद्यात्प्रहितान्यरेणभरतर्षभ ॥ आपणेषुविहारेषुसमाजेषुचभिदुषु ॥ ११ ॥ आरामेषुतथोद्यानेपंडितानांसमागमे ॥ देशेषुचत्वरेचैवसभास्वावसथेषुच ॥ १२ ॥

नार्पितत्कार्यकारिणा प्रहितेनेतिपाठांतरं ॥३॥ आत्माचित्तं ॥४॥ पंचवर्गः श्रोत्रादिः॥५॥ गुल्मान् रक्षिणःपत्नीन् संयौसीमांते ॥६॥ संस्थानेषुकोष्ठपालाद्युपवेशनस्थानेषु मध्येअंतःपुरे ॥७॥ प्रणिधीन्चारांन् ॥८॥ प्रणिदध्यादुपचारांनियुंज्यात् ॥९॥ १०॥ आपणेषुवणिजांहृदेषुविहारेषुयूनांमल्लक्रीडास्थानेषु समाजेषुमहाजनसमुदायेषु॥११॥ आरामेषुपुरवाटिकासु उद्यानेबहिर्वाटिकायां देशेषुआकरस्थानेषु चत्वरेअधिकारिणांउपवेशनस्थाने सभासुराजसंसत्सु आवसथेषुतत्रतत्रमहतांगृहेषु ॥ १२ ॥

विचिनुयात् अन्विष्यात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तैर्द्वारभूतैः तान्द्वारीकृत्यसंदध्यात्बलवद्भिर्नैः सहसंधिकुर्यात् ॥ १६ ॥ पूर्वापकारिणः पूर्वदुष्टादिति अपकृताः पश्चाद्वययानुगृहीतास्ते पूर्वापकारवंतस्ता
न ॥ १७ ॥ तत्रापिविशेषमाह यइति ॥ १८ ॥ यात्रायां यदिच्छास्यत्तर्हि दुर्बलत्वादिनाविज्ञातं शत्रुप्रत्येवयात्रामाज्ञापयेदित्युत्तरेण संबन्धः यात्रायायादविज्ञातमिति पाठे दुर्बलं शत्रुमुद्दिश्य नैनाविज्ञातं य
थास्यात्तथायात्रायायादितियोजना अनाक्रंदं मित्रहीनं अनंतरं बंधुजनहीनं व्यासक्तं अन्येन युद्धं कुर्वाणं प्रमत्तं अनवहितं ॥ १९ ॥ विधानं रक्षणं रक्षणादिसामग्रीसंपादनं ॥ २० ॥ कर्षयन्वीर्यवंतं त
त्परः कर्षणपरः ॥ २१ ॥ कर्षणमेवाह राष्ट्रं चेति कारयेत् मृत्यादिद्वारा ॥ २२ ॥ २३ ॥ बलिनो राष्ट्रं कर्षन् दुर्बलस्ततः सांत्वेनार्थयत्यावत् प्राप्तुं शक्यतां तेन तुष्येत् भवद्भिर्मत्तो वार्षिकः करोन पासो मया च भवतां

एवं विचिनुयाद्राजापरचारं विचक्षणः ॥ चरेहिविदिते पूर्वहितं भवति पांडव ॥ १३ ॥ यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ॥ अमात्यैः सह संमंत्र्य कुर्यात्संधिं
बलीयसा ॥ १४ ॥ अज्ञायमाने हीनत्वे संधिं कुर्यात्परेण वै ॥ लिप्सुर्वाकं चिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ १५ ॥ गुणवंतो महोत्साहाधर्मज्ञाः साधवश्च ये ॥ संदधी
त नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १६ ॥ उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजामहमतिः ॥ पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ १७ ॥ यो नोपकर्तुं शक्नोति ना
पकर्तुं महीपतिः ॥ न शक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्य स्तादृशो भवेत् ॥ १८ ॥ यात्रायां यदि विज्ञातमना क्रंदमनंतरं ॥ व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्बलं च विचक्षणः ॥ १९ ॥ या
त्रामाज्ञापयेद्दीरः कल्यः पुष्टबलः सुखी ॥ पूर्वकृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥ २० ॥ न च वश्यो भवेदस्य नृपो यश्चातिवीर्यवान् ॥ हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्षयं
स्तत्परो वसेत् ॥ २१ ॥ राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ॥ अमात्यबलुभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ २२ ॥ वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेनधीमता ॥ उ
पायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याहबृहस्पतिः ॥ २३ ॥ सांत्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप ॥ यदर्थं शक्यतां प्राप्तुं तेन तुष्येत पंडितः ॥ २४ ॥ आददीत बलिं चापि प्रजाभ्यः कु
रुनंदन ॥ स षड्भागमपि प्राज्ञस्तासामेवाभिगुमये ॥ २५ ॥ दशधर्मगतेभ्यो यद्दुःखं सुबद्धं लभ्यमेव च ॥ तदा ददीत सहस्रपौराणां रक्षणाय वै ॥ २६ ॥ यथा पुत्रास्तथा
पौत्रा द्रष्टव्यास्तेन संशयः ॥ भक्तिश्चैषां न कर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २७ ॥ श्रोतुं चैव न्यसेद्राजा प्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिनः ॥ व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितं ॥ २८ ॥

राष्ट्रं नोपहंतव्यमिति सांत्वं मत्संगामद्वयदेयतेनाहं शमिष्ये इत्युक्त्या अर्थप्रदानं भेदेन राजामात्यान्भेदयित्वा राज्ञः स्वोपरि प्रयाणस्य विघ्नादिकं वा कर्तव्यमित्यादिना क्षीणः प्रबलेन सह वैरं चेत्संगमं विना एवमु
पायत्रयेण स्वार्थसाधयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रजाभ्यः स्वाभ्यः ॥ २५ ॥ दशधर्मगताः मत्तो न्यस्तादयस्तेभ्यो दंष्ट्रेभ्यो यद्दुःखं सुबद्धं लभ्यमेव च ॥ तदा ददीत सहस्रपौराणां रक्षणाय भवति अदंष्टितास्ते पुरं बाधेरन्ति भावः ॥ २६ ॥ भक्तिः
स्वीयत्वेन स्नेहः एषामुपरि ॥ २७ ॥ व्यवहारेषु अर्थप्रत्यर्थिवाक्यविचारेषु विषयेषु राजा प्राज्ञान्पंडितान्यसेत् ॥ २८ ॥

आकरेस्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने लवणेतदुत्पत्तिस्थाने शुल्केधाम्यादिविक्रयस्थाने तरेनदीसंतरणे नागबलेहस्तियूथे एतेषुस्थानेषुआयव्ययविचारार्थंअमात्यान्व्यसेत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ घोषान्वनस्थान्मार्गेषुराजपथेषुन्यसेत् शाखानगराणिमहानगरस्योपनगराणि ॥ ३५ ॥ येइति धनिकादीन्दुर्गेषुप्रवेशयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अभिहारंसमीपमानयनं दहेत्परेषांतन्माभूदिति ॥
 ॥ ३७ ॥ उपजपेत्भेदयित्वातद्वारादाहयेत् ॥ ३८ ॥ संक्रमान् अवतरणार्थान्सेतून् जलंतटाकादिस्थंविस्त्रावयेत् तदयोग्यंवापीकृपादिस्थंदूषयेत्विषादिनानाशयेत् ॥ ३९ ॥ तदात्वेन वर्तमानकालेआयती

आकरेलवणेशुल्केतरेनागबलेतया ॥ न्यसेदमात्यान्पतिःस्वामान्वापुरुषान्हितान् ॥ २९ ॥ सम्यग्दंडधरोनित्यंराजाधर्ममवाप्नुयात् ॥ नृपस्यसततंदंडःसम्यग्धर्मःप्रशस्यते ॥ ३० ॥ वेदवेदांगविद्याज्ञःसुतपस्वीनृपोभवेत् ॥ दानशीलश्चसततंयज्ञशीलश्चभारत ॥ ३१ ॥ एतेगुणाःसमस्ताःस्युर्नृपस्यसततंस्थिराः ॥ व्यवहारलोपेनृपतेःकुतःस्वर्गःकुतोयशः ॥ ३२ ॥ यदातुपीडितोराजाभवेद्राज्ञावलीयसा ॥ तदाभिसंश्रयेद्दुर्गंवृद्धिमान्पृथिवीपतिः ॥ ३३ ॥ विधावाक्रम्यमित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ सामभेदान्विरोधार्थंविधानमुपकल्पयेत् ॥ ३४ ॥ घोषान्व्यसेतमार्गेषुग्रामानुत्थापयेदपि ॥ प्रवेशयेच्चतान्सर्वान्शाखानगरकेष्वपि ॥ ३५ ॥ येगुप्ताश्चैवदुर्गाश्चदेशास्तेषुप्रवेशयेत् ॥ धनिनेत्रलमुस्यांश्चसांत्वयित्वापुनःपुनः ॥ ३६ ॥ सस्याभिहारंकुर्याच्चस्वयमेवनराधिपः ॥ असंभवेप्रवेशस्यदहेद्वावाग्निनाभृशं ॥ ३७ ॥ क्षेत्रस्थेषुचसस्येषुशत्रोरुपजपेन्नरान् ॥ विनाशयेद्वातत्सर्वबलेनाथस्वकेनवा ॥ ३८ ॥ नदीमार्गेषुचतथासंक्रमानवसादयेत् ॥ जलंविस्त्रावयेत्सर्वमविस्त्राव्यंचदूषयेत् ॥ ३९ ॥ तदात्वेनायतीभिश्चनिवसेद्भूम्यनंतरं ॥ प्रतीघातंपरस्याजौमित्रकार्येषुपस्थिते ॥ ४० ॥ दुर्गाणांचाभितोराजामूलच्छेदंप्रकारयेत् ॥ सर्वेषांक्षुद्रवृक्षाणांचैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥ प्रवृद्धानांचवृक्षाणांशाखांप्रच्छेदयेत्तथा ॥ चैत्यानांसर्वथात्याज्यमपिपत्रस्यपातनं ॥ ४२ ॥

भिःउत्तरकालेषुच अपवर्गेतृतीया सर्वदामित्रकार्येषुपस्थितेपितद्विहायेत्यर्थान् आजौपरस्यशत्रोःप्रतीघातंहंतारंभूम्यनंतरंनिकटदेशवासिनंतच्छत्रुमाश्रित्यनिघसेत् अयमर्थः स्वराष्ट्रेयन्मुख्यंस्थानंतदाक्रम्यवसन्शत्रोःशत्रुभिःसर्वदास्नेहंरुत्वातद्वलेनशत्रून्स्वराष्ट्रादूरीकुर्यादिति ॥ ४० ॥ दुर्गाणांक्षुद्रदुर्गाणां परेषामाश्रयोमाभूदितिमूलच्छेदंकुर्यात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रगंडीः कारयेत्सम्यक्पादुप्यंसत्रिवर्गकं योवेत्तिपुरुषव्याघ्रसंभुक्तेपृथिवीमिमामितिप्राचांपाठः तद्याख्यानंचतदीयमेव संचारोयत्रलोकानांदूरादेवावबुध्यते प्रगंडीसाचविज्ञेयाबहिःप्राकारसंज्ञिता प्रणिधि
स्तत्रयत्नेनकर्तव्योभूतिमिच्छता सएवाकाशरक्षीतिसुव्यतेशास्त्रकोविदैरिति तांश्चतुर्दिक्षुकारयेदित्यर्थः पादुप्यंसंधिविषहादित्रिवर्गः स्थानद्विषयरूपोवा अरिमित्रोदासीनरूपोवामंत्रोत्साहप्रभुशक्तिरूपो
वाभूमिमित्रहिरण्यादिरूपोवाधर्मार्थकामरूपोवा उत्तरार्थार्थः स्पष्टः प्रगंडीः दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणांउपवेशनस्थानानि आकाशजननीः तत्रैव एकपक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रक्षणभूतायां वासार्थदर्शनार्थानि
क्षुद्रच्छिद्राण्यद्वाराआग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते स्थाणवः सशूलाः येषु पतन्विदीयतेनैर्वाभक्षते ॥ ४३ ॥ संकटद्वारकाणि सूक्ष्मद्वाराणि तेषांच द्वारवद्गुप्तिः कार्या तेषांचाचारवद्गुप्तिरिति पाठे आचारवद्भिः शि

प्रगंडीः कारयेत्सम्यग्गाकाशजननीस्तदा ॥ आपूरयेच्चपरिखांस्थाणुनक्रझषाकुलां ॥ ४३ ॥ संकटद्वारकाणि स्युरुच्छासार्थपुरस्य च ॥ तेषांच द्वारवद्गुप्तिः कां
र्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ४४ ॥ द्वारेषु च गुह्येव यंत्राणि स्थापयेत्सदा ॥ आरोपयेच्छतग्रीश्वस्वाधीनानि च कारयेत् ॥ ४५ ॥ काष्ठानि चाभिहार्याणितथाकूपांश्च
खानयेत् ॥ संशोधयेत्तथाकूपान्कृतपूर्वान्पयोर्थिभिः ॥ ४६ ॥ तणच्छन्नानि वेदमानि पंकेनाथप्रलेपयेत् ॥ निर्हरेच्च तणमांसि चैत्रे वह्निभयात्तथा ॥ ४७ ॥ नक्तं
मेव च भक्तानि पाचयेत्तनराधिपः ॥ नदिवाज्ज्वालयेदग्निं वर्जयित्वाग्निहोत्रिकं ॥ ४८ ॥ कर्मरारिष्ठशालासु ज्वलेदग्निः सुरक्षितः ॥ गृहाणि च प्रवेश्यांतर्विधेयः
स्यादुताशनः ॥ ४९ ॥ महादंडश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ॥ प्रघोषयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य च ॥ ५० ॥ भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्लीबोन्मत्तान् कुशीलवान् ॥
वात्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठदोषाय स्युर्हितेन्यथा ॥ ५१ ॥ चत्वरेष्वयतीर्थेषु सभास्त्रावसथेषु च ॥ यथार्थवर्णं प्रणिधिक्षुर्यात्सर्वस्य पार्थिवः ॥ ५२ ॥ विशालान् राजमा
र्गांश्च कारयेत्तनराधिपः ॥ प्रपाश्वविपणांश्चैव यथादेशं समाविशेत् ॥ ५३ ॥ भांडागारायुधागारान्योधागारांश्च सर्वशः ॥ अश्वागारान् गजागारान् बलाधिक
रणानि च ॥ ५४ ॥ परिखाश्चैव कौरव्यप्रतोली निष्कुटानि च ॥ नजात्वन्यः प्रपश्येत्तुल्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ अर्थसंनिचयं कुर्याद्वाजापरबलार्दितः ॥ तैलंवसा
मधुघृतमौषधानि च सर्वशः ॥ ५६ ॥ अंगारकुशमुंजानां पलाशशरवर्णिनां ॥ यवसैधनदिग्धानां कारयेत्तच्च संचयान् ॥ ५७ ॥

द्वैर्गुप्तिः कार्या ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कर्मरः लोहकारादिस्तच्छाला अरिष्टं सूतिकागृहंतद्रूपासु शालासु अंतर्विधेयः आच्छादितः कर्तव्यः ॥ ४९ ॥ महादंडो वधः ॥ ५० ॥ चाक्रिका
नृशाकटिकान् कुशीलवान् फाललेखान् कीनाशानि तियाक्त् ॥ ५१ ॥ तीर्थेषु मंत्र्यादिषु अष्टादशसु प्राग्व्याख्यातेषु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ प्रतोली रथ्या निष्कुटा निगृह्यारामाः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ वर्णिनां
लेखकानां वर्णीत्यालेखके चित्रकारेऽपि ब्रह्मचारिणीति मेदिनी यवसंचासः दिग्धानां विषाक्तबाणानां दिग्धो विषाक्तबाणे स्यादिति मेदिनी ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ चतुर्विधानविषशल्यरोगकृत्याहरान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अस्थानेकोपेनपरस्यनिर्वेदस्ताडनंवाकृतंवेत्तदानमानादिनापुनस्तसमीकर्तव्यमित्याह निर्वेदयित्वेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥ संधानासनसंधिकृत्वावस्थितिः यात्रासंधानंयानं ॥ ६७ ॥ विगृह्यैवरंकृत्वावस्थानंविग्रहः यात्रासंधिकृत्वावस्थानंविग्रहः आसनंशत्रोर्भयप्रदर्शनार्थंयानंप्रदर्शयस्वस्थानेऽवस्थानं द्वैधीभावःउभयत्रसं

आयुधानांचसर्वेषांशक्त्यष्टिप्रासवर्मणां ॥ संचयानेवमादीनांकारयितनराधिपः ॥ ५८ ॥ औपधानिचसर्वाणिमूलानिचफलानिच ॥ चतुर्विधांश्चवैद्यान्वै
संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ५९ ॥ नटांश्चनर्तकांश्चैवमहान्मायाविनस्तथा ॥ शोभयेयुःपुरवरंमोदयेयुश्चसर्वशः ॥ ६० ॥ यतःशंकाभवेच्चापिभृत्यतोयापिमंत्रि
तः ॥ पौरेभ्योनृपतेर्वापिस्वाधीनान्कारयितनान् ॥ ६१ ॥ कृतेकर्मणिराजेंद्रपूजयेद्धनसंचयैः ॥ दानेनचयथार्हेणसांत्वेनविविधेनच ॥ ६२ ॥ निर्वेदयित्वातुप
रंहत्वावाकुरुनंदन ॥ ततोऽनृणोभवेद्राजायथाशास्त्रेनिर्दिशितं ॥ ६३ ॥ राज्ञासमैवरक्ष्याणितानिचैवनिबोधमे ॥ आत्मा मात्याश्चकोशाश्चदंडोमित्राणिचैव
हि ॥ ६४ ॥ तथाजनपदाश्चैवपुरंचकुरुनंदन ॥ एतत्सत्तात्मकराज्यंपरिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ६५ ॥ पादुण्यंचत्रिवर्गंचत्रिवर्गपरमंतथा ॥ योवेत्तिपुरुषव्याघ्रसभुं
केपृथिवीमिमां ॥ ६६ ॥ पादुण्यमितियत्प्रोक्तंनन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ संधानासनमित्येवयात्रासंधानमेवच ॥ ६७ ॥ विगृह्यासनमित्येवयात्रासंधिकृत्वावस्थानंविग्रहः
द्वैधीभावस्तथान्येषांसंश्रयोथपरस्यच ॥ ६८ ॥ त्रिवर्गश्चापियःप्रोक्तस्तमिहैकमनाःशृणु ॥ क्षयःस्यानंचवृद्धिश्चत्रिवर्गःपरमस्तथा ॥ ६९ ॥ धर्मश्चार्थश्चका
मश्चसेवितव्योथकालतः ॥ धर्मेणचमहीपालश्चिरंपालयतेमहीं ॥ ७० ॥ अस्मिन्नर्थेचश्लोकौद्वौगीतावंगिरसास्वयं ॥ यादवीपुत्रभद्रंतेतावपिश्रोतुमर्हसि ॥
॥ ७१ ॥ कृत्वासर्वाणिकार्याणिसम्यक्संपाल्यमेदिनीं ॥ पालयित्वातथापौरान्परत्रसुखमेधते ॥ ७२ ॥ किंतस्यतपसाराज्ञःकिंचतस्याध्वरैरपि ॥ सुपालितप्रं
जोयःस्यात्सर्वधर्मविदेवसः ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच दंडनीतिश्चराजाचसमस्तौतावुभावपि ॥ कस्यकिंकुर्वतःसिध्येत्तन्मेवूहिपितामह ॥ ७४ ॥ भोष्म
उवाच महाभाग्यंदंडनीत्याःसिद्धैःशब्दैःसहेतुकैः ॥ शृणुमेशंसतोराजन्यथावदिहभारत ॥ ७५ ॥ दंडनीतिःस्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यनियच्छति ॥ प्रयुक्तास्वा
मिनासम्यगधर्मेभ्योनियच्छति ॥ ७६ ॥

धिकरणं परस्यअन्यस्याश्रयोदुर्गादिर्महाराजस्यवा ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अत्राप्यायंकेचित्समापयं
ति दंडेति इदंद्वयंमस्तंष्यस्तंच तत्रकेनकस्यकिंकियतइतिप्रश्नत्रयं ॥ ७४ ॥ दंडनीत्याःसकाशात्राज्ञांप्रजानांचयत्महाभाग्यंतत्शृणु ॥ ७५ ॥ तत्रदंडनीत्याराजास्वर्गादिकंप्राप्नोतिराज्ञांचदंडनीतिःक
तादीन्जनयतितावुभौचप्रजानांक्षेमंजनयतइत्युत्तरमाह दंडनीतिरित्यादिना स्वधर्मेभ्यःस्वधर्मार्थं अधर्मेभ्यइतिपंचमी ॥ ७६ ॥

असंकरेत्तद्वेक्षेमे ॥ ७७ ॥ स्वाम्येस्वास्थ्येतन्निमित्तं तस्मात्क्षेमाख्यादसंकरान् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अशुभस्य अधर्मस्य ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥
चातुर्वर्ण्यं स्वकर्मस्थेमर्यादानामसंकरे ॥ दंडनीतिकृतेक्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ७७ ॥ स्वाम्ये प्रयत्नं कुर्वति त्रयोवर्णायथाविधि ॥ तस्मादेवमनुव्याणां सुखं
विद्विसमाहितं ॥ ७८ ॥ कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं ॥ इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणं ॥ ७९ ॥ दंडनीत्यां यदाराजा सम्यक्कार्येन वर्तते ॥
तदा कृतयुगं नाम कालस्तु प्रवर्तते ॥ ८० ॥ ततः कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् ॥ सर्वे पामेव वर्णानां नाधर्मो रमते मनः ॥ ८१ ॥ योगक्षेमाः प्रवर्तते प्रजानां
नात्र संशयः ॥ वैदिकानि च सर्वाणि भवन्त्यपि गुणान्युत ॥ ८२ ॥ क्रतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ॥ प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥ ८३ ॥ व्या
धयो न भवन्त्यत्र नात्यायुर्दृश्यते नरः ॥ विधवान् भवन्त्यत्र रूपणो ननु जायते ॥ ८४ ॥ अरुष्टपच्यैव पृथिवी भवत्योपधयस्तथा ॥ त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भ
वन्ति च ॥ ८५ ॥ नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलं ॥ इति कार्तयुगाने तान् धर्मान् विद्वियुधिष्ठिरा ॥ ८६ ॥ दंडनीत्यां यदाराजा त्रीनंशाननुवर्तते ॥ चतुर्थमंशमुत्सृज्य
तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ ८७ ॥ अशुभस्य चतुर्थं शस्त्रीनंशाननुवर्तते ॥ रुष्टपच्यैव पृथिवी भवत्योपधयस्तथा ॥ ८८ ॥ अर्थत्यक्ता यदाराजा नीत्यर्थमनुवर्तते ॥ ततस्तु
द्वापरं नाम सकालः संप्रवर्तते ॥ ८९ ॥ अशुभस्य यदा त्वर्धं द्वावंशावनुवर्तते ॥ रुष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यर्थफला तथा ॥ ९० ॥ दंडनीतिपरित्यज्य यदा कार्त्तर्येन भू
मिपः ॥ प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रवर्तते तदा कलिः ॥ ९१ ॥ कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति न क्वचित् ॥ सर्वे पामेव वर्णानां स्वधर्माश्च प्रवर्तते मनः ॥ ९२ ॥ शूद्रा भैक्षे
ण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ॥ योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥ ९३ ॥ वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ॥ क्रतवो न सुखाः सर्वे भवन्त्यामयिन
स्तथा ॥ ९४ ॥ नृसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ॥ व्याधयश्च भवन्त्यत्र धियंते च गतायुपः ॥ ९५ ॥ विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ॥ क्वचिद्वर्षति प
र्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥ ९६ ॥ रसाः सर्वे क्षयं यांति यदानेच्छति भूमिपः ॥ प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दंडनीति समाहितः ॥ ९७ ॥ राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेतायाद्वाप
रस्य च ॥ युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणं ॥ ९८ ॥ कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यंतमश्नुते ॥ त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गनात्यंतमश्नुते ॥ ९९ ॥ प्रवर्तनाद्वाप
रस्य यथा भागमुपाश्नुते ॥ कलेः प्रवर्तनाद्वाजा पापमत्यंतमश्नुते ॥ १०० ॥ ततो वसति दुष्कर्मानरकेशाश्च तीः समाः ॥ प्रजानां कल्मषमग्नौऽकीर्तिपापंच विंद
ति ॥ १०१ ॥

अयोगेन अनुपायेन ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ चतुर्थस्य कलेः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

म.भा.टी

॥७२॥

॥७४॥

अनुत्तममहत्तरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ पांडवमुख्यैः पांडुपुत्रैर्भीमादिभिर्वृतः संवृतो गुप्तः ॥ १४ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० समतितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ कथमिति बद्धीनां प्रजानां प
रिपालनं कथं स्यादिति चिन्ता आधिः स एव बंधस्तेन न युज्यते नापराधोति नान्यथा करोति धर्मे व्यवहारनिर्णयादौ एतद्व्यंकथं स्यादिति प्रश्नः ॥ १ ॥ उत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते समासेनैवेति ॥ २ ॥ रागद्वेषहोनात्रा
क्षणान्पुरस्कृत्य व्यवहारनिर्णयं कुर्वन् धर्मे पिनापराधोतीति द्वितीयस्योत्तरमाह धर्मनिष्ठानिति चतुर्भिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विपक्षे दोषमाह कामेति ॥ ७ ॥ आयस्योत्तरमाह मास्मेत्यादिना साधुन्सर्वत्र

एवं चरस्वराज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ॥ अतो न्यथानरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमं ॥ १२ ॥ इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्यनुवर्तते ॥ अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्व
र्गमहीयते ॥ १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इदं वचः शांतनवस्य शुश्रुवान्युधिष्ठिरः पांडवमुख्यसंवृतः ॥ तदा वंदे च पितामहं नृपो यथोक्तं तच्च चकार बुद्धिमान्
॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० समतितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजारक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ धर्मे च नापरा
ध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ समासेनैव ते राजन् धर्मान् विक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ विस्तरेणैव धर्माणां न जातवन्तमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ धर्मनिष्ठान् शु
तव तो देव व्रतसमाहितान् ॥ अर्चयित्वा यजेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ३ ॥ प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ॥ अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहि
तः ॥ ४ ॥ धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मंगलानि प्रयुज्य च ॥ ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५ ॥ आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ॥ यथार्थं प्रति
गृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ६ ॥ कामक्रोधौ पुरस्कृत्य यो र्थं राजानुतिष्ठति ॥ न स धर्मनचाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति बालिशः ॥ ७ ॥ मास्मलुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थे च
प्रयूयुजः ॥ अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥ मूर्खोऽत्यधिकृतो र्थेषु कार्याणामविशारदः ॥ प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥
बलिपष्ठेन शुक्तेन दंडेनाथापराधिनां ॥ शास्त्रानीतेन लिप्से थावेत नैनधनागमं ॥ १० ॥ दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि ॥ तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेम
मतं द्रितः ॥ ११ ॥ गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतं द्रितं ॥ अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यं तिमानवाः ॥ १२ ॥ मास्मलोभेनाधर्मेण लिप्से थास्त्वं धनागमं ॥ धर्मार्थाव
धुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् ॥ १३ ॥

कार्येषु नियोज्यस्थं नानाधिबन्धेन युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अयोगेन योग इष्टप्राप्तिस्तदभावेन ॥ ९ ॥ बलिः राजदेयं तदेव सस्यादेः षष्ठांशेन बलि
पष्ठेन शुक्तेन शुद्धेन गणनादनधिकेनेत्यर्थः शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरइति मेदिनी वेतनेन पथिरक्षितैर्वणिग्निर्यद्वत्तं द्राज्ञो वेतनं सेवाधनं तेन च धनागमं लिप्सेतराजा ॥ १० ॥ धान्यादेः षष्ठांशे तद्विशेषेण प्रजानां यदि
वार्षिकोपासो न भवेत्तदाराजैव तासां योगक्षेमं कल्पयेदित्याह दापयित्वेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

शां.रांज.

१२

॥७४॥

धर्मसहितान् अर्थान् धर्मार्थान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अर्थमूलोर्थार्थी प्रजाः पीडयन् आत्मानमेव हि न स्तीत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह ऊध इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दोग्ध्री पूरयित्री ॥ १९ ॥ आंगारिकः इंगालक
र्ता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यथायुक्तः उक्तेन प्रकारेण अवहितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यो दयां कुरुते तं धर्ममन्यते इति योजना ॥ २७ ॥ अंतं यातना भोग निष्कृति ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वष्टिः स्वधीतिः

अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थान्नाधिगच्छति ॥ अस्थाने चास्मत्तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४ ॥ अर्थमूलोपि हिंसां च कुरुते स्वयमात्मनः ॥ करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहा
त्संपीडयन् प्रजाः ॥ १५ ॥ ऊधश्चिच्छात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत पयः ॥ एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ १६ ॥ यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विंदते पयः ॥
एवं राष्ट्रमुपायेन भुंजानो लभते फलं ॥ १७ ॥ अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितं ॥ जनयत्यतुलानित्यं कोशवृद्धियुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ दोग्ध्री धान्यं हिरण्यं च मही
राज्ञा सुरक्षिता ॥ नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तन्माता यथा पयः ॥ १९ ॥ मालाकारोपमो राजन्भवमांगारिकोपमः ॥ तथायुक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥
॥ २० ॥ परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्भूतक्षयः ॥ अथ साधैव लिप्से था धनमब्राह्मणे पुयत् ॥ २१ ॥ मास्मते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ॥ अंत्यायामप्यव
स्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ २२ ॥ धनानि तेभ्यो दद्यात्स्वं यथा शक्तियथार्हतः ॥ सांत्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयं ॥ २३ ॥ एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं प
रिपालय ॥ स्वं तं पुण्यं यशानित्यं प्राप्स्यसे कुरुनंदन ॥ २४ ॥ धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पांडव ॥ युधिष्ठिर यथायुक्तो नाधिवंधेन योक्ष्यसे ॥ २५ ॥ एष एव प
रो धर्मो यद्राजारक्षति प्रजाः ॥ भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमादया ॥ २६ ॥ तस्मादेवं परं धर्ममन्यते धर्मकोविदाः ॥ यो राजारक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयां ॥ २७ ॥
यदङ्गा कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ॥ राजा वर्षसहस्रेण तस्यां तमधिगच्छति ॥ २८ ॥ यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ दश वर्षसहस्राणि तस्य भुंक्ते फलं
दिवि ॥ २९ ॥ स्वष्टिः स्वधीतिः सुतपालो लोकान् जयति यावतः ॥ क्षणेन तानवाप्नोति प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ एवं धर्मप्रयत्नेन कौंतेय परिपालय ॥ ततः पुण्यफलं
लब्ध्वा नाधिवंधेन योक्ष्यसे ॥ ३१ ॥ स्वर्गलोकेऽनुमहतीं श्रियं प्राप्स्यसि पांडव ॥ असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजैव नान्योऽस्तियो धर्म
फलमाप्नुयात् ॥ सरां ज्यं धृतिमात्रा प्यधर्मेण परिपालय ॥ इंद्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनः
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ भीष्म उवाच य एव तु स तोरक्षेद स तश्च निवर्तयेत् ॥ स एव राजा कर्तव्यो राजन राजपुरोहितः ॥ १ ॥

सुतपादितिक्रमेण गृहस्थव्रतचारिवानप्रस्थधर्मान्सम्यगनुतिष्ठन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ य इति निवर्तयेत् राज्यादहरीकाग्येत् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ छायायामिति उष्णजंशीतजंचभयंछायादिनाभ्यादिनाचनं
 अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ पुरुरवसऐलस्यसंवादंमातरिश्वनः ॥ २ ॥ पुरुरवाउवाच कुतःस्विद्ब्राह्मणोजातोवर्णाश्चापिकुतस्त्रयः ॥ कस्माच्च
 भवतिश्रेष्ठस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ मातरिश्वोवाच ब्राह्मणोमुखतःसृष्टोब्रह्मणोराजसत्तम ॥ बाहुभ्यांक्षत्रियःसृष्टऊरुभ्यांवैश्यएवच ॥ ४ ॥ वर्णा
 नांपरिचर्यार्थंत्रयाणांभरतर्षभ ॥ वर्णश्चतुर्थःसंभूतःपद्भ्यांशूद्रोविनिर्मितः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोजायमानोहिपृथिव्यामनुजायते ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांधर्मकोशस्य
 गुप्तये ॥ ६ ॥ अतःपृथिव्यायंतारंक्षत्रियंदंडधारणे ॥ द्वितीयंदंडमकरोत्पजानामनुगुप्तये ॥ ७ ॥ वैश्यस्तुधनधान्येनत्रीन्वर्णान्विभृयादिमान् ॥ शूद्रोत्येतान्परि
 चरेदितिब्रह्मानुशासनं ॥ ८ ॥ ऐलउवाच द्विजस्यक्षत्रवंधोर्वाकस्येयंपृथिवीभवेत् ॥ धर्मतःसहवित्तेनसम्यग्वायोप्रचक्ष्वमे ॥ ९ ॥ वायुरुवाच विप्र
 स्यसर्वमेवैतद्यत्किंचिज्जगतीगतं ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनेहतद्धर्मकुशलाविदुः ॥ १० ॥ स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच ॥ गुरुर्हिसर्ववर्णानांज्येष्ठःश्रेष्ठश्चै
 द्विजः ॥ ११ ॥ सत्यभावेयथैवस्त्रीदेवरंकुरुतेपतिं ॥ एषतेप्रथमःकल्पआपद्यन्योभवेदतः ॥ १२ ॥ यदिस्वर्गपरंस्थानंस्वधर्मपरिमार्गसि ॥ यत्किंचिज्जयसेभूमिं
 ब्राह्मणायनिवेदय ॥ १३ ॥ श्रुतवृत्तोपपन्नायधर्मज्ञायतपस्विने ॥ स्वधर्मपरिहृत्ताययोनवित्तपरोभवेत् ॥ १४ ॥ योराजानंनयेद्बुद्ध्यासर्वतःपरिपूर्णया ॥ ब्राह्म
 णोहिकुलेजातःकृतप्रज्ञोविनीतवान् ॥ १५ ॥ श्रेयो नयतिराजानंब्रुवंश्चित्रांसरस्वतीं ॥ राजाचरतियंधर्मब्राह्मणेननिदर्शितं ॥ १६ ॥ शुश्रूषुरनहंवादीक्षत्रध
 र्मव्रतेस्थितः ॥ तावतासल्लतःप्राज्ञश्चिरंयशसितिष्ठति ॥ १७ ॥ तस्यधर्मस्यसर्वस्यभागीराजपुरोहितः ॥ एवमेवप्रजाःसर्वाराजानमभिसंश्रिताः ॥ १८ ॥ स
 म्यग्वृत्ताःस्वधर्मस्थानकुतश्चिद्भयान्विताः ॥ राष्ट्रेचरंतियंधर्मराज्ञासाध्वभिरक्षिताः ॥ १९ ॥ चतुर्थतस्यधर्मस्यराजाभागंतुविंदति ॥ देवामनुप्याःपितरोगंध
 वोरगराक्षसाः ॥ २० ॥ यज्ञमेवोपजीवंतिनास्तिचेष्टमराजके ॥ ततोदत्तेनजीवंतिदेवताःपितरस्तथा ॥ २१ ॥ राजन्येवास्यधर्मस्ययोगक्षेमःप्रतिष्ठितः ॥ छा
 यायामप्सुवायौचसुखमुण्णेधिगच्छति ॥ २२ ॥ अग्नौवाससिसूर्येचसुखंशीतेधिगच्छति ॥ शब्देस्पर्शे रसेरूपेगंधेचरमतेमनः ॥ २३ ॥ तेषुभोगेषुसर्वेषुनभीतो
 लभतेसुखं ॥ अभयस्यहियोदातातस्यैवसुमहत्फलं ॥ २४ ॥ नहिप्राणसमंदानंत्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ इंद्रोराजायमोराजाधर्मोराजातयैवच ॥ २५ ॥

शयति शब्दादिनाचरमते अराजकभयक्रांतस्तु कुत्रापिसुखंनलभतेइतिश्लोकद्वयतत्पर्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ यतएवंअतःअभयदानमेवमुख्यंदानं तद्वातेन्द्रादिरूपएवेत्याहद्वाभ्यां अभयस्येति ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ इतिशांतिप० रा० मै० भारतभा० द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ राज्ञेति अप्रमेयौगहनौ अनंतरंशीघ्रमेवपुरोहितः कार्योभवेत् ॥ १ ॥ धर्मात्मेति धर्मसाधकः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ब्र
 ह्मकर्म क्षत्रं कर्तुं अनुपश्चाद्यकाशमानंबलमन्वग्वलं यथास्यात्तथास्मिन्ब्रह्मक्षत्रान्यतरस्मिन्कतमेभजंते किंक्षत्रेणब्रह्मबलवद्भवत्युतब्रह्मणाक्षत्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ दृढंछिन्नं क्षत्रंकर्तुं तत्रक्षत्रेसंतःवर्णवि
 दंति ब्राह्मणानामवमंताम्लेच्छजातीयोयंराजेत्यनुमानाज्जानंति यथोक्तं भोगेनज्ञायतेकर्मकर्मणाज्ञायतेजनिरिति ॥ ८ ॥ अपध्वस्ताःसंकरजाइवकंसादिवत्सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अभिप्र
 राजाविभक्तिरूपाणिराज्ञासर्वमिदं धृतं ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच राज्ञापुरोहि
 तःकार्योभवेद्विद्वान्वदुश्रुतः ॥ उभौसमीक्ष्यधर्मार्थावप्रमेयावनंतरं ॥ १ ॥ धर्मात्मासंक्षयविद्येपांराज्ञाराजपुरोहितः ॥ राजाचैवंगुणोयेपांकुशलंतेपुसर्वशः ॥
 ॥ २ ॥ उभौप्रजावर्धयतोदेवान्सर्वान्सुतान्वितृणु ॥ भवेयातांस्यितौधर्मेश्रद्धेयौसुतपास्वेनौ ॥ ३ ॥ परस्परस्यसुहृदौविहितौसमचेतसौ ॥ ब्रह्मक्षत्रस्यसंमानात्प्र
 जासुखमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ विमाननात्तयोरेवप्रजानश्चयुरेवहि ॥ ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां वर्णानांमूलमुच्यते ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ऐलकश्यप
 संवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ ऐलउवाच यदाहिब्रह्मप्रजहातिक्षत्रंक्षत्रंयदावाप्रजहातिब्रह्म ॥ अन्वग्वलंकतमेऽस्मिन्भजंतेतथावर्णाःकतमेऽस्मि
 न्धियंते ॥ ७ ॥ कश्यपउवाच दृढंराष्ट्रंक्षत्रियस्यभवतिब्रह्मक्षत्रंयत्रविरुद्धतीह ॥ अन्वग्वलंदस्यवस्तद्भजंतेतथावर्णतत्रविदंतिसंतः ॥ ८ ॥ नैषांब्रह्मचव
 र्धतेनोतपुत्रानगर्गरोमथ्यतेनोजयंते ॥ नैषांपुत्रावेदमधीयतेचयदाब्रह्मक्षत्रियाःसंत्यजंति ॥ ९ ॥ नैषामर्थोवर्धतेजातुगेहेनाधीयंतेसुप्रजानोयजंते ॥ अप
 ध्वस्तादस्युभूताभवंतियेब्राह्मणान्क्षत्रियाःसंत्यजंति ॥ १० ॥ एनौहि नित्यंसंयुक्तावितरेतरधारणं ॥ क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिर्योनिःक्षत्रस्य वै द्विजाः ॥ ११ ॥ उभा
 वेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ संप्रापतुर्महतीं संप्रतिष्ठां ॥ तयोः संधिर्भिद्यते चेत्पुराणस्ततः सर्वं भवति हि संप्रमृदं ॥ १२ ॥ नात्र पारंलभते पारगामी महागाधेनौरिव संप्रप
 न्ना ॥ चातुर्वर्ण्यं भवति हि संप्रमृदं प्रजास्ततः क्षयसंस्था भवंति ॥ १३ ॥ ब्रह्मवृक्षोरक्ष्यमाणो मधुहेमचवर्षति ॥ अरक्ष्यमाणः सततमश्रुपापंचवर्षति ॥ १४ ॥ नैव
 ह्यचारी चरणादपेतो यदा ब्रह्म ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत् ॥ आश्चर्यतो वर्षति तत्र देवस्तत्राभीक्ष्णंदुःसहाश्चाविशंति ॥ १५ ॥
 पन्नौ अन्योन्यशरणौ क्षत्रशरणं ब्रह्मतपस्यति ब्रह्मशरणं क्षत्रं जयतीति भावः ॥ १२ ॥ अत्र ब्रह्मक्षत्रयोर्वियोगे संप्रपन्नाविपन्ना ॥ १३ ॥ मधुसुखं अश्रुदुःखं पापं नरकं ॥ १४ ॥ नैक्षत्रियं ब्रह्म ब्रा
 ह्मणजातिर्ब्रह्मचारी चरणात् अधीतशारवातः अपेतः दस्युर्भिर्वारितः सन् ब्रह्मणि वेदेष्वेतव्ये त्राणं रक्षणं इच्छेत् रक्षितुरभावात्तदा देवस्तत्र आश्चर्यतो वर्षति तत्र वर्षं अत्यंतं दुर्लभमित्यर्थः दुःसहाः मारी दुर्भिक्षादयः
 अब्रह्मचारीनाश्चर्यत इति च पाठे ब्रह्मचरणादपेतत्वादब्रह्मचारीवेदाध्ययनशून्यः सन् त्राणमिच्छेत् हि तत्राश्चर्यतोऽपि न वर्षतीति योज्यं ॥ १५ ॥

स्त्रियं ब्राह्मणं वापि हत्वानुवादं प्रशंसां ॥ १६ ॥ रुद्रः हिंस्रः देवो राजा रुद्रं कलिं ॥ १७ ॥ १८ ॥ कुतो राज्ञो रुद्रत्वमिति पृष्ठे आह आत्मेति मानवानां हृदये य आत्मा जीवोऽस्ति स एव रुद्रः संहर्ता भवति यथा च प
हाविष्टस्य शरीरं देहत्वा मिनः स्थानं भवति किंतु तदानीं तद्देहस्यैव स्वं एवं रुद्रावेशकाले नृपस्य शरीरं रौद्रमेव भवतीत्यर्थः ननु कुतः शांतस्यात्मनो रुद्रत्वमत्र आह वातेति यथा उत्पन्नवातः आकाशोऽथ आकाशोऽथा
मेघदेवता इतस्ततो नयति गर्जयति विद्युदशनिवारीणि च तत आविर्भावयत्येवं आत्मा स्थितं जीवमात्मा स्थिताः कामक्रोधादयः सर्वे हिंस्रं कारयन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इदमाक्षिपति नवा इति यथा आकाशेन युक्तास्त
तः पृथग्भूताः वातो मेघाश्च मेघप्रवर्तकदेवता च प्रत्यक्षेण शास्त्रज्ञानेन च दृश्यन्ते नैवं जीवो वातदग्निभावकः कामादिर्वापृथक् दृश्यते किंतु आत्मन्येव वद्गुण्यवत्कामद्वेषौ वर्तन्ते तौ चैतस्य बंधको मोहकौ च भवन् इत्यर्थः
॥ २० ॥ अत्रोत्तरमाह यथेति यथाऽत्योऽपि विक्रियमधिकं काष्ठभारमुपास्य कुरुत्सं ग्रामं दहति तत्र न केवलं काष्ठानां दाहकत्वं नापि काष्ठान्यनुपास्य दहति किंतु तदुभयसंघातस्यैव तत्रापि विवेके क्रियमा

स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वापि पापः सभायां यत्र लभते नुवादं ॥ राज्ञः सकाशेन विभेति चापिन तोभयं विद्यते क्षत्रियस्य ॥ १६ ॥ पापैः पापे क्रियमाणे हि चैल ततो रुद्रो जा
यते देव एषः ॥ पापैः पापाः संजनयन्ति रुद्रं ततः सर्वान् साध्वसाधून् हिनस्ति ॥ १७ ॥ ऐल उवाच कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानं ॥ एत
त्सर्वं कश्यप मे प्रचक्ष्व कुतो रुद्रो जायते देव एषः ॥ १८ ॥ कश्यप उवाच आत्मारुद्रो हृदये मानवानां स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति ॥ वातोऽप्यातैः सदृशं रुद्रमाहुर्देवैर्जीमू
तैः सदृशं रूपमस्य ॥ १९ ॥ ऐल उवाच न वै वातः परिवृणोति कश्चिन्न जीमूतो वर्पति नापि देवः ॥ तथा युक्तो दृश्यते मानुषेषु कामद्वेषाद्वध्यते मुह्यते च ॥ २० ॥
कश्यप उवाच यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीपः कुरुत्सं ग्रामं दहते च त्वरं वा ॥ विमोहनं कुरुते देव एष ततः सर्वं स्पृशते पुण्यपापैः ॥ २१ ॥ ऐल उवाच यदि दंडः
स्पृशतेऽपुण्यपापं पापं पापे क्रियमाणे विशेपात् ॥ कस्य हेतोः सुरुतं नाम कुर्याद्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ २२ ॥ कश्यप उवाच असंयोगात् पापकृता मपापां
स्तु ल्यो दंडः स्पृशते मिश्रभावात् ॥ शुष्के नार्द्रं दह्यते मिश्रभावात् न मिश्रः स्यात् पापकृद्भिः कथंचित् ॥ २३ ॥

णेव द्गेरेव उपाध्यावेशाद्दाहकत्वं एवं आत्मानमारुह्य हिंकारवद्भिः कामक्रोधादिवातैरुद्धीपितो रुद्रत्वं प्रतिपद्यते ततश्च अयो दहति एधां सिपचंतीति वत् अहंकारेण कृतं आत्मन्युपचर्यते मोहात्तेन च सर्वं जगदसंगम
पिजलचंद्रन्यायेन पुण्यैः पापैश्च स्पृश्यते तत्त्वालोचने त्वसंग एवात्मैत्यर्थः ॥ २१ ॥ अत्र शंकरे यदीति अपुण्यपापमपि आत्मानं यद्विशेषात् क्रियमाणे पापे निमित्तभूते सति दंडः पापं दंडात्मकं पापं गालनताड
नादिदुःखं कर्तुं स्पृशते मोहादिति ब्रवीषित हि पुण्यकरणं पापवर्जनं च शास्त्रचोदितं तथैव स्यात् आत्मनि वास्तवदुःखाभावस्य सिद्धत्वात्तदर्थं साधनोपादानं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २२ ॥ आत्मा हंकारयो
र्मिश्रभावादहंकारगतं दुःखमात्मनि प्रतीयते अतो हंकारत्यागान्न किंचिदात्मनो दुःखमस्तीत्युत्तरयति असंयोगादिति ॥ २३ ॥

अहंकारादीन् अधिष्ठानभूतआत्मा भूमिसूर्यादिवदसंगएवसन्धारयतुप्रकाशयतु वाय्वंबुवच्चालयतुसप्ततया आप्याययतुवाकस्तत्रात्मनःसंबंधोहंकारधर्मेणरुद्रत्वेनातआत्मारुद्रइत्युक्तमयुक्तमित्याक्षेपः ॥
॥ २४ ॥ तत्त्वदृष्ट्यायद्यप्येवमेवतथापिऐहिकामुष्मिकव्यवहारदृष्ट्याऽस्येवात्मनोरुद्रत्वमित्युत्तरयति एवमस्मिन्नित्यादिना एषएवंरूपोर्थः अस्मिन्नित्यगात्मनिलोकेलोक्यतइतिलोकोदर्शनंतत्रविषयेवर्त
ते सिद्धांतोस्ति नतुअमुत्रपरलोकविषये इवंदर्शनंवर्तते किंतर्हिअमुत्रवर्तते यःपापंचरतेयश्चपुण्यंएतयोःप्रेत्यमरणानंतरंविशेषोस्ति सचांतरावान्तिरोहितः शास्त्रैकगम्येधर्माधर्मफलेइत्यर्थः ॥ २५ ॥ शास्त्र

ऐलउवाच साध्वसाधूंन्धारयतीहभूमिःसाध्वसाधूंन्स्तापयतीहसूर्यः ॥ साध्वसाधूंन्श्वापिवातीहवायुरापस्तथासाध्वसाधूंन्पुनंति ॥ २४ ॥ कश्यपउवाच
एवमस्मिन्वर्ततेलोकएपनामुत्रैवंवर्ततेराजपुत्र ॥ प्रेत्येतयोरंतरावान्तिरोपोयोवैपुण्यंचरतेयश्चपापं ॥ २५ ॥ पुण्यस्यलोकोमधुमान्घृताचिर्हिरण्यज्योतिरमृ
तस्यनाभिः ॥ तत्रप्रेत्यमोदतेब्रह्मचारीनतत्रमृत्युर्नजरानोतदुःखं ॥ २६ ॥ पापस्यलोकोनिरयोऽप्रकाशो नित्यंदुःखंशोकभूयिष्ठमेव ॥ तत्रात्मानंशोचतिपा
पकर्माविद्धीःसमाःप्रतपन्नप्रतिष्ठः ॥ २७ ॥ मिथोभेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणांप्रजादुःखंदुःसहंचाविशंति ॥ एवंज्ञात्वाकार्यएवेह नित्यंपुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥
॥ २८ ॥ तंचैवान्वभिषिंचेततथाधर्मोविधीयते ॥ अग्रंहिब्राह्मणःप्रोक्तंसर्वस्यैवेहधर्मतः ॥ २९ ॥ पूर्वंहिब्रह्मणःसृष्टिरितिब्रह्मविदोविदुः ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेना
स्यप्राप्तंपूर्वयदुत्तरं ॥ ३० ॥ तस्मान्मान्यश्चपूज्यश्चब्राह्मणःप्रसृताग्रभुक् ॥ सर्वश्रेष्ठंविशिष्टंचनिवेद्यंतस्यधर्मतः ॥ ३१ ॥ अवश्यमेवकर्तव्यंराज्ञाबलवतापि
हि ॥ ब्रह्मवर्धयतिक्षत्रंक्षत्रतोब्रह्मवर्धते ॥ एवंराज्ञाविशेषेणपूज्यावैब्राह्मणाःसदा ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० ऐलकश्यपसंवादेत्रिसप्ततित
मोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ भीष्मउवाच योगक्षेमोहिराण्यस्यराजन्यायत्तउच्यते ॥ योगक्षेमोहिराज्ञोहिसमायत्तःपुरोहिते ॥ १ ॥ यत्रादृष्टंभयंब्रह्मप्र
जानांशमयत्युत ॥ दृष्टंचराजाबाहुभ्यांयद्राज्यंसुखमेधते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मुचुकुंदस्यसंवादंराज्ञोवैश्रवणस्यच ॥ ३ ॥ मुचुकुंदो
विजित्येमांपृथिवींपृथिवीपतिः ॥ जिज्ञासमानःस्वबलमुपेयादलकाधिपं ॥ ४ ॥ ततोवैश्रवणोराजाराक्षसानसृजत्तदा ॥ तवलान्यवमृदंतमुचुकुंदस्यनेत्रं
ताः ॥ ५ ॥ सहन्यमानेसैन्येस्वमुचुकुंदोनराधिपः ॥ गर्हयामासविद्वांसंपुरोहितमरिंदमः ॥ ६ ॥

मेवाहद्वाम्यां पुण्यस्येति ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकृतमनुसरति मिथइति नैकविद्यःबहुविद्यः ॥ २८ ॥ तंपुरोहितंवृत्वाअनुपश्वादात्मानंराज्येऽभिषिंचेत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध०
नै० भारतभावा० त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ योगेति ॥ १ ॥ अदृष्टंअनादृष्ट्यादिजं ब्रह्मब्राह्मणः दृष्टंपरचक्रादिजं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ असृजत् अतिसृष्टवान् आज्ञापितवानितियावत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्य मुचुकुंदस्य पंथानं गतिमार्गं अविदत्तं ज्ञातवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनिर्दिष्टं ईश्वरेणाननुज्ञातं विदधामिदमिदमि ॥ १६ ॥ नाच्छिंदे न हरा मिच अखिलांखि

तत उग्रं तपस्तप्त्वा वसिष्ठो धर्मवित्तमः ॥ रक्षां स्युपावधीत्तस्य पंथानं चाप्यविदत्त ॥ ७ ॥ ततो वैश्रवणो राजामुचुकुंदमदर्शयत् ॥ बध्यमाने पुंसैव्यपुवचनं चेदम
ब्रवीत् ॥ ८ ॥ धनद उवाच बलवंतस्त्वया पूर्वराजानः सपुरोहिताः ॥ न चैवं समवर्तंत यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ९ ॥ तखल्वपि कृतास्त्राश्च बलवंतश्च भूमिपाः ॥ आ
गम्य पर्युपासंते मामीशं सुखदुःखयोः ॥ १० ॥ यद्यस्ति बाहुवीर्यं ते तद्दर्शयितुमर्हसि ॥ किं ब्राह्मणवलेन त्वमिति मात्रं प्रवर्तसे ॥ ११ ॥ मुचुकुंदस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवा
च धनेश्वरं ॥ न्यायपूर्वमसंख्यमसंभ्रांतमिदं वचः ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनिस्वयं भुवा ॥ पृथग्व्यलविधानं तन्न लोकोपरिपालयन् ॥ १३ ॥ तपोमंत्रव
लं नित्यं ब्राह्मणे पुप्रतिष्ठितं ॥ अस्रबाहुवलं नित्यं क्षत्रिये पुप्रतिष्ठितं ॥ १४ ॥ ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनं ॥ तथा च मां प्रवर्ततं किं गृहस्य लकाधिप ॥
॥ १५ ॥ ततो ब्रवीद् वैश्रवणो राजानं सपुरोहितं ॥ नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ १६ ॥ नाच्छिंदे चाप्यनिर्दिष्टमिति जानीहि पार्थिव ॥ प्रशाधि पृथिवीं
कृत्स्नां मदत्तामखिलामिमां ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुंदो महीपतिः ॥ १७ ॥ मुचुकुंद उवाच नाहं राज्यं भवदत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ॥ बाहुवीर्याजि
तं राज्यमश्रीयामितिकामये ॥ १८ ॥ भीष्म उवाच ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ॥ क्षत्रधर्मस्थितं हृष्ट्वा मुचुकुंदमसंभ्रमं ॥ १९ ॥ ततो राजामुचु
कुंदः सोन्वशासद्वसुंधरां ॥ बाहुवीर्याजितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २० ॥ एवं यो धर्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते ॥ जयत्यविजिता मुर्वीयशश्च महदश्रुते ॥ २१ ॥
नित्योदकी ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ॥ तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किंचिज्जगतीगतं ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणि मुचु
कुंदोपाख्याने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ययावत्स्यामहीपालो विवर्धयति मानवान् ॥ पुण्यांश्च लोकान् जयति तन्मे ब्रूहि
पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ॥ उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ २ ॥ सर्वाश्चैव प्रजानित्यं राजा धर्मेण
पालयन् ॥ उत्थानेन प्रदानेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥ ३ ॥ राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ॥ यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां स्मरोचते ॥ ४ ॥ नित्यमुद्यतदं
डश्च भवेन्मृत्युरिवारिपु ॥ निहन्यात्सर्वतो दस्यून् न कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ एवं कृतपुरोहितो राजा कथं प्रजावृत्त्या परलोकं जयेदिति पृच्छति ययेति ॥ १ ॥ तत्र प्रजावृद्धिप्रकारमाह दानेति ॥ २ ॥ उत्थानेन नित्योद्योगेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

परलोकजयप्रकारमाह यंहीति॥६॥यदधीतेब्राह्मणादिः॥७॥विपक्षेदोषमाह यद्राष्ट्रेइति अकुशलमितिच्छेदः ॥८॥ नृशंसोऽनृतवाक्चयत्कर्मकरोतितस्यकर्मणःसर्वयत्ततोभूयोवापापमामोतीत्यन्येआहुर्नि
श्वयस्त्वर्थमित्यर्थः॥९॥अशक्तेनराज्ञाउपजीवतः धनोपजीविनोवणिजादेः सार्धः ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ नाहमिति अत्रराज्येपुण्यस्यचतुर्थीशःपापस्यत्वर्थंरुत्संवालभ्यतइतिपापाधिक्याद्धर्मोना

यंहिधर्मचरंतीहप्रजाराज्ञासुरक्षिताः ॥ चतुर्थतस्यधर्मस्यराजाभारतविंदति ॥ ६ ॥ यदधीतेयद्ददातियजुहोतियदर्चति ॥ राजाचतुर्थभाक्तस्यप्रजाधर्मेणपा
लयन् ॥ ७ ॥ यद्राष्ट्रेऽकुशलंकिंचिद्राज्ञोरक्षयतःप्रजाः ॥ चतुर्थतस्यपापस्यराजाभारतविंदति ॥ ८ ॥ अप्याहुःसर्वमेवेतिभूयोर्धमितिनिश्चयः ॥ कर्मणःपृथि
वीपालनृशंसोऽनृतवागपि ॥ ९ ॥ तादृशात्किल्बिषाद्राजाशृणुयेनप्रमुच्यते ॥ प्रत्याहर्तुमशक्यंस्याद्धनंचोरैर्हृतंयदि ॥ तत्स्वकोशात्प्रदयंस्यादशक्तेनोपजीवतः
॥ १० ॥ सर्ववर्णैःसदारक्ष्यंब्रह्मस्वंब्राह्मणायथा ॥ नस्येयंविषयेतेनयोपकुर्याद्विजातिषु ॥ ११ ॥ ब्रह्मस्वेरक्ष्यमाणेतुसर्वंभवतिरक्षितं ॥ तस्मात्तेपांप्रसादेनरुत
कृत्योभवेन्नृपः ॥ १२ ॥ पर्जन्यमिवभूतानिमहाद्रुममिवद्विजाः ॥ नरास्तमुपजीवंतिनृपंसर्वार्थसाधकं ॥ १३ ॥ नहिकामात्मनाराज्ञासततंकामबुद्धिना ॥ नृशं
सेनातिलुब्धंनशक्यंपालयितुंप्रजाः ॥ १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच नाहंराज्यसुखान्वेषीराज्यमिच्छाम्यपिक्षणं ॥ धर्मार्थरोचयेराज्यंधर्मश्चात्रनविद्यते ॥
॥ १५ ॥ तदलंममराज्येनयत्रधर्मोऽनविद्यते ॥ वनमेवगमिष्यामिस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ १६ ॥ तत्रमेध्येष्वरण्येषुन्यस्तदंडांजितेंद्रियः ॥ धर्ममाराधयिष्यामिमु
निर्मूलफलाशनः ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच वेदाहंतक्याबुद्धिरानृशंस्याऽगुणैवसा ॥ नचशुद्धानृशंसेनशक्यंराज्यमुपासितुं ॥ १८ ॥ अपितुत्वांसृदुप्रज्ञंम
त्यार्यमतिधार्मिकं ॥ क्लीबंधर्मघृणायुक्तंनलोकोवहुमन्यते ॥ १९ ॥ वृत्तंतुस्वमपेक्षस्वपितृपैतामहोचितं ॥ नैवराज्ञांतथावृत्तंतयथात्वंस्यानुमिच्छसि ॥ २० ॥
नहिवैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ॥ प्रजापालनसंभूतमाप्ताधर्मफलंत्यसि ॥ २१ ॥ नत्येतामाशिपंपांडुर्नचकुंतीत्वयाचत ॥ तथैतत्प्रज्ञयातातयथाचर
सिमेधया ॥ २२ ॥ शौर्यवलंचसत्यंचपितातवसदाब्रवीत् ॥ माहात्म्यंचमहौदार्यंभवतःकुंत्ययाचत ॥ २३ ॥ नित्यंस्वाहास्वधानित्यंचोभेमानुपदेवते ॥ पुत्रे
ष्वाशासतेनित्यंपितरोदैवतानिच ॥ २४ ॥ दानमध्ययनंयज्ञंप्रजानांपरिपालनं ॥ धर्ममेतदधर्मवाजन्मनैवाभ्यजायथाः ॥ २५ ॥ कालेधुरिचयुक्तानांवहतां
भारमाहितं ॥ सीदतामपिकौंतेयनकोर्तिरवसीदति ॥ २६ ॥

स्तीत्यर्थः॥१५॥१६॥१७॥आनृशंस्यापरदुःखापहासाचाचराजधर्मेषुदम्युवधप्रधानेषु अगुणैव॥१८॥घृणाकृपा॥१९
॥२०॥आमासिंप्राप्स्यसि॥२१॥२२॥२३॥२४॥एतद्दानादिकंधर्मअधर्मवाधर्म्यमधर्म्यवास्तुतथापितत्कर्तुंजन्मनैवत्वंजानोसि तथाचश्रेयान्स्वधर्मोविगुणइतिन्यायेनतवतंविनागतिर्नास्तीत्यर्थः॥२५॥२६

समंतत इति शिक्षितोऽपि सम्यग्बहति किमु त्वं मानुष इत्यर्थः ॥ २७ ॥ धर्मा धर्मवानेकांतविनिपातेन अत्यन्ताभिनिवेशेन धर्मकश्चिदपि विचचार सृक्ष्मस्या धर्मस्या परिहार्यत्वादिति भावः ॥ २८ ॥ अल्पं दु
हिंसामयत्नानुच्छमपि बहुजनसुखहेतुत्वात्सारभूयिष्ठं ॥ २९ ॥ ऐश्वर्यसाचिव्यायधिकारं ॥ ३० ॥ प्रतिगृह्णीयात् वशीकुर्यात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दरिद्रवैद्यनर्पणात् कुर्यादितन्नाणं महान्धर्म इत्याह यस्मिन्नि

समंततो विनियतो बहस्यस्खलितो हयः ॥ निर्दोषः कर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा ॥ २७ ॥ नैकांतविनिपातेन विचचारेह कश्चन ॥ धर्मी गृही वाराजा वा ब्रह्मचा
रीयथा पुनः ॥ २८ ॥ अल्पं हिंसा रभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ॥ कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्य कर्मणः ॥ २९ ॥ यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमं ॥ यो
गक्षेमस्तदाराज्ञः कुशलायैव कल्प्यते ॥ ३० ॥ दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ३१ ॥ यं हि वैद्याः कुले
जाता लघ्वत्तिभयपीडिताः ॥ प्राप्य तृप्ताः प्रतिपुंति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिर उवाच किं तात परमं स्वर्ग्यं काततः प्रीतिरुत्तमा ॥ किं ततः पर
मैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि पश्यसि ॥ ३३ ॥ भीष्म उवाच यस्मिन् भयार्दितः सम्यक्क्षेमं विंदत्यपि क्षणं ॥ स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥ त्वमेव
प्रीतिमांस्तस्मात्कुरुणां कुरु सत्तम ॥ भव राजा जयस्वर्गं स तोरक्षाऽसतो जहि ॥ ३५ ॥ अनुत्वांतात जीवंतु सुहृदः साधुभिः सह ॥ पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव
द्विजाः ॥ ३६ ॥ धृष्टं शूरं प्रहृतरमनृशं संजितेन्द्रियं ॥ वत्सलं संविभक्तारमुपजीवंतितं नराः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपराजधर्मानुशासनपंचसप्त
तितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ युधिष्ठिर उवाच स्वकर्मण्यपरेयुक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ॥ तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उ
वाच विद्यालक्षणसंपन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः ॥ एते ब्रह्मसमाराजन्ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामसंपन्नाः स्वपुत्रकर्मस्ववस्थिताः ॥ एते देवसमा
राजन्ब्राह्मणानां भवंत्युत ॥ ३ ॥ जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबंधवः ॥ एते शूद्रसमाराजन्ब्राह्मणानां भवंत्युत ॥ ४ ॥ अश्रोत्रियाः सर्वे एव सर्वे चानाहिताग्रयः ॥
तान्सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥ ५ ॥ आह्वयका देवलकानां क्षत्राग्रामयाजकाः ॥ एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपंचमाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक्पुरोहि
तो मंत्रीदूतो वार्तानुकर्षकः ॥ एते क्षत्रसमाराजन्ब्राह्मणानां भवंत्युत ॥ ७ ॥ अश्वारोहा गजारोहारथिनो यपदातयः ॥ एते वैश्यसमाराजन्ब्राह्मणानां भवंत्युत ॥ ८ ॥

ति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति शांतिपरा ० नै ० भारतभाव ० पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ स्वकर्मणीति ॥ १ ॥ लक्षणानि शमोदमस्तपःशौचमित्यादीनि ॥ २ ॥ ३ ॥ जन्मकर्मजन्मोचितकर्म
तेन विहीनाः ॥ ४ ॥ बलिकरदानं विष्टिं विनावेतनं राजसेवा ॥ ५ ॥ आह्वयकाः धर्माधिकारिणः देवलकाः वेतनेन देवपूजाकर्तारः महापथिकः समुद्रे नौयानेन गच्छन् यद्वामहापथिशुल्कपाहकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

119211

॥१॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्वपतिस्त्वां कुर्वतिसति ॥ २३ ॥ २४ ॥ बाळ्याभिवांछामि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अघ्यायतात्पर्यं तं ह्यमि येषामिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

शा.राज.

92

॥ ७३ ॥

कसिनाक्षमाः पशुगोत्राविमहिषादीन् ॥ कृतान्नपक्वम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अजादीनाविकथेऽध्यादयोदेवताएवविहीतास्तथायज्ञियोभवेतीत्यर्थः विराट् अथमिति वाचः अथविह्वलापृथिवीविह्वल
पापशान्तिप्रदमात्रातः युधिष्ठिरिकथास्तद्वेदोक्तान्नपक्वम् ॥ ५ ॥ पक्वेनामस्य निमये पक्वोदुपलब्धमात्रार्थः ॥ ५ ॥ इदमस्य पक्वमिति वाचः

भीष्म उवाच सुरालंबणमित्येतिलान्केसरिणः पशून् ॥ दृषेभान्मधुर्मासंचकृतान्नचयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ सर्वास्ववस्थास्वेतानिब्राह्मणः परिवर्जयेत् ॥ एतेषां वि
कथास्तान्ब्राह्मणो नरकैव्रजेत् ॥ ५ ॥ अजोग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ॥ धेनु र्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथंचन ॥ ६ ॥ पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति
साधवः ॥ निमयेत्यक्वमामेन भोजनायाय भारत ॥ ७ ॥ वयंसिद्धमशिष्यामोभवान्साधयतामिदं ॥ एवं संवीक्ष्य निमयन्नाधर्मोस्तिकथंचन ॥ ८ ॥ अत्र तेवतं
थिष्यामि पुराधर्मः सनातनः ॥ व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ भवते हं ददानीं दं भवानेतत्प्रयच्छतु ॥ रुचितो वर्तते धर्मो न वलात्संप्रवर्तते ॥ १० ॥ इ
त्येवं संप्रवर्तते व्यवहाराः पुरातनाः ॥ ऋषीणामितरेषां च साधुचैतदसंशयं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ॥ व्युत्क्रामं
ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलं ॥ १२ ॥ राजा त्राता तु लोकस्य कथंचस्यात्परायणं ॥ एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण न गधिप ॥ १३ ॥ भीष्म उवाच दानेन
तपसा यज्ञै रद्रोहेण दमेन च ॥ ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४ ॥ तेषां ये वेदव्रतिनस्तेभ्युत्थाय समंततः ॥ राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेंद्रस्येव देवताः ॥
॥ १५ ॥ राज्ञोऽपि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणं ॥ तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ १६ ॥ यदा भुवि जयो राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसंदधेत् ॥ तदा वर्णाधयथ
र्मनिविशेयुः कथंचन ॥ १७ ॥ उन्मयं दिप्रवृत्ते तु दस्युभिः संकरेकृते ॥ सर्वे वर्णानदुष्येयुः शस्त्रवंतो युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं
प्रदुष्येद्ब्राह्मणं प्रति ॥ कस्तस्य ब्राह्मणस्वात्ताको धर्मः किं परायणं ॥ १९ ॥ भीष्म उवाच तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ॥ अमाययामायया च नियंतव्यं
तदा भवेत् ॥ २० ॥ क्षत्रियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ॥ ब्रह्मैव संनियंतव्यस्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवं ॥ २१ ॥ अजोग्निर्वरुणतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ॥ तेषां
सर्वत्र गतेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २२ ॥

मिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ भवतेहमिति रुचितः सर्वेपि विनिमयायुक्ताः ननुलाभलोभतइत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रजाः वैश्यशूद्रास्थिजाः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ क्षीणबलो राजा कथमन्यां स्त्रायेतेत्याह द्वाभ्यां दानेनेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदिताः स्पर्धेरन्तर्हि राजा ब्राह्मणानेवाश्रित्य प्रजावशीकुर्यादित्याह द्वाभ्यां राज्ञोपीति ॥ १६ ॥ १७ ॥ कालविशेषे तर्जुना
मपिशस्त्रधारणयुक्तमित्याह उन्मयदिइति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानृद्धिपतः क्षत्रियस्य ब्रह्मैव परायणमिति प्रश्नपूर्वकमाह अयेत्यादिना ॥ १९ ॥ नियंतव्यं क्षत्रं ब्राह्मणेनेति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानांसमानांराज्यप्रकृतीनामध्यस्वामिरूपाप्रकृतिः क
त्विकपुरोहितनृपभेदेनत्रिविधातत्राभ्यर्हितत्वात्प्रथमंपुरोहितस्ततःशेषित्वाद्राजाचनिरूपितइदानींऋत्विजोनिरूपयति केत्यादिना कसमुत्थाः कस्मिन्निमित्तउदिताः किमेषांकर्तव्यं कर्मैत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रती
ति यथायोगशास्त्रेमेव्यादिभिश्चित्तप्रसादनाख्यंप्रतिकर्मविधीयतेएवंराज्ञांशान्तिकृपौष्टिकादिकर्मप्रयोगशुद्ध्युत्थं प्रतिकर्मऋत्विग्भिःकर्तव्यं तत्रपराचारःअत्यंताभियोगेनाचरणंऋत्विजांविधीयते कीदृ
शानांछंदःऋचःसामआदिपदार्थोयजुःश्रुतंमीमांसातानि विज्ञायस्थितानामितिशेषः ॥ २ ॥ एवंकसमुत्थाइत्यस्योत्तरमुक्त्वाकिंशीलाइत्यस्योत्तरमाह येत्येति ॥ ३ ॥ कथंविधाइत्यस्याहचिभिः अनृशं

किंतैर्येनदुहोनात्याःकिंयेन्वावाप्यदुग्धया ॥ वंध्ययाभार्ययाकोर्यःकोर्योराज्ञाप्यरक्षता ॥ ४१ ॥ यथादारुमयोहस्तीयथाचर्ममयोमृगः ॥ यथात्यनर्थःपंडोवा
पार्थक्षेत्रंयथोपरं ॥ ४२ ॥ एवंविप्रोनधीयानोराजायश्चनरक्षिता ॥ मेघोनवर्पतेयश्चसर्वथातनिरर्थकाः ॥ ४३ ॥ नित्यंयस्तुसतोरक्षेदसतश्चनिवर्तयेत् ॥ सए
वराजाकर्तव्यस्तेनसर्वमिदंभृतं ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिरउवाच कसमुत्थाः क
थंशीलाऋत्विजःस्युःपितामह ॥ कथंविधाश्चराजेंद्रतद्ब्रुहि वदतांवर ॥ १ ॥ भीष्मउवाच प्रतिकर्मपराचारऋत्विजांस्मविधीयते ॥ छंदःसामादिविज्ञाय
द्विजानांश्रुतमेवच ॥ २ ॥ यत्वेकमतयोनित्यंवीराणांप्रतिवादिनः ॥ परस्परस्यसुहृदःसमंतात्समदर्शिनः ॥ ३ ॥ अनृशंसाःसत्यवाक्याअकुसीदाअथर्जवः ॥
अद्रोहो नभिमानश्चहोस्ति तिक्षादमःशमः ॥ ४ ॥ धीमान्सत्यधृतिर्दातोभूतानामविहिंसकः ॥ अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिःशुक्लैःसमन्वितः ॥ ५ ॥ अहिंसकोज्ञा
नतृप्तःसमप्रह्लासनमर्हति ॥ एतेमहर्त्विजस्तानसर्वमान्याययेहर्तः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंवेदवचनंदक्षिणासुविधीयते ॥ इदंदेयमिदंदेयंनक्वचिद्भ
वतिष्ठते ॥ ७ ॥ नेदंप्रतिधनंशास्त्रमापद्धर्मानुशास्त्रतः ॥ आज्ञाशास्त्रस्यघोरंयनशक्तिसमवेक्षतं ॥ ८ ॥ श्रद्धावताचयष्ट्यमित्येपावेदिकीश्रुतिः ॥ मिथ्योपेत
स्ययज्ञस्यकिमुश्रद्धाकरिष्यति ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच नवेदानांपरिभवान्नशास्त्रेननमायया ॥ कश्चिन्महद्वाप्नोतिमानेभूदुद्धिरीदृशी ॥ १० ॥

सादति ॥ ४ ॥ त्रिभिः श्रुतवृत्तवैशैः शुक्लैर्निर्दोषैः ॥ ५ ॥ महर्त्विजोब्रह्मादयः उपर्त्विजोब्राह्मणान्छंस्यादयस्तेयथाहर्तःयथायोग्यमान्याःधनादिनाआराधनीयाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक्संगान्तद्वानार्थादक्षिणां
विचारयति यदिदमिति तत्रचित्तव्यवतिष्ठते व्यवस्थांप्राप्नोति अल्पेप्यपच्छेदनिमित्तं सर्वस्यदक्षिणाविधानादुत्तरकर्तृकलापलोपप्राप्तेः ॥ ७ ॥ तत्रश्चनेदंशास्त्रंप्रतिधनं धनविभागाभिप्रायंअपितुआपत्कल्पा
भिप्रायंद्वादशशतदक्षिणादानासमर्थस्यसर्वस्वदानंविधेयं अन्यथादरिद्रस्ययागएव नचष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ नन्यावनीर्गास्तावंतिवासांसिचरुन्वाद्यादितिदरिद्रंप्रत्यनुकल्पोप्यस्तीतिचेन्नेत्याह मिथ्यति गोःस्था
नेचरुमात्रदानंमिथ्याचारस्तदुपेतोयज्ञःश्रद्धयापिनसंपूर्यतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वस्वदानशास्त्रंदरिद्रपरंकुर्वतेवेदावज्ञाशास्त्रंचभवतीतिनेदंशास्त्रान्यर्यमित्याह नेति महत्सदं ॥ १० ॥

११ ॥ पूर्णपात्रेणेति यथासक्तुप्रस्थस्यदानंअश्वमेधादप्यधिकंनद्वद्वरिद्रस्यपूर्णपात्रंद्वादशशतसममित्यर्थः ॥ १२ ॥ सोमविक्रयादिनाप्यर्थप्रसाध्ययष्टव्यमित्याहद्वाभ्यां सोमइति वृथायज्ञादिनि
त्तंविनावृत्तिर्वर्तनंनदप्यते ॥ १३ ॥ तेनसोमविक्रयलब्धेनधनेनक्रीतोयोयज्ञःसोमस्तेनयज्ञःप्रतायते ॥ १४ ॥ न्यायवृत्तःशास्त्रादिरहितः ॥ १५ ॥ शरीरेति देहधारणमात्रंआस्थापयवृत्तानांब्राह्म
णानांप्रणीतानिप्रणीताग्रिसाध्यानियज्ञादीनिनातिसम्यक्कृत्तिसामयत्वान्नुभूतन् ॥ १६ ॥ किंत्तर्हिशुभमतआह तपइति ॥ १७ ॥ अहिमेति तपःअध्ययनंतदर्थानुसंधानंच घृणादयात्रपावा ॥१८॥१९॥
कर्माण्यपिज्ञानपराण्येवेत्याह निबोधेति दशहोतृणांचित्तिःसुकृच्चित्तमाज्यंइत्यादीनांमंत्राणांचित्तिःसंधानंजीवब्रह्मणोरेकीकरणसाधनंयोगस्तत्स्थानेत्रमुक्तं होतव्यंद्रव्यंपरात्मनिप्रविलापनीयंचित्तं

यज्ञांगंदक्षिणातातवेदानांपरिवृंहणं ॥ त्रयज्ञादक्षिणाहीनास्तारयंतिकथंचन ॥ ११ ॥ शक्तिस्तुपूर्णपात्रेणसंमितानसमाभवेत् ॥ अवश्यंतातयष्टव्यंत्रिभिर्व
णैर्यथाविधि ॥ १२ ॥ सोमोराजाब्राह्मणानामित्येपावैदिकीस्थितिः ॥ तंचविक्रेतुमिच्छंतिनवृथावृत्तिरिष्यते ॥ १३ ॥ तेनक्रीतेनयज्ञेनततोयज्ञःप्रतायते ॥
इत्येवंधर्मतोऽध्यातमृपिभिर्धर्मचारिभिः ॥ १४ ॥ पुमान्यज्ञश्चसोमश्चन्यायवृत्तोयदाभवेत् ॥ अन्यायवृत्तःपुरुषोनपरस्यनचात्मनः ॥ १५ ॥ शरीरवृत्त
मास्थापयइत्येपाश्रयनेश्रुतिः ॥ नातिसम्यक्प्रणीतानिब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ १६ ॥ तपोयज्ञादपिश्रेष्ठमित्येपापरमाश्रुतिः ॥ तत्तपःप्रवक्ष्यामिविद्वंस्तदपिमे
श्रुणु ॥ १७ ॥ अहिमासत्यवचनमावृत्तंस्वंदमोघृणा ॥ एतत्तपोविदुर्धीरानशरीरस्यशोषणं ॥ १८ ॥ अप्रामाण्यंचवेदानांशास्त्राणांचाभिलंघनं ॥ अव्यव
स्थाचसर्वत्रतद्वैनाशनमात्मनः ॥ १९ ॥ निबोधदशहोतृणांविधानंपार्थयादृशं ॥ चित्तिःसुकृच्चित्तमाज्यंचपवित्रंज्ञानमुत्तमं ॥ २० ॥ सर्वजिह्वंमृत्युपदमार्ज
वंब्रह्मणःपदं ॥ एतावान्ज्ञानविषयःकिंप्रलापःकरिष्यति ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥७९॥ ॥७३॥ युधि
ष्ठिरउवाच यदप्यल्पतरंकर्मतदप्येकेनदुष्करं ॥ पुरुषेणासहायेनकिमुराज्ञापितामह ॥ १ ॥ किंशीलःकिंसमाचारोराज्ञांथसचिवोभवेत् ॥ कीदृशोविश्वसे
द्राजाकीदृशेनचविश्वसेत् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच चतुर्विधानिमित्राणिराज्ञांराजन्भवंत्युत ॥ सहार्थोभजमानश्चसहजःकृत्रिमस्तथा ॥ ३ ॥

तस्थानेत्रआज्यमिति यज्ज्ञानंतदेवात्यंतंपवित्रंनकेवलोयज्ञइत्यर्थः ॥२०॥ जिह्वंशास्त्रं आर्जवंअवकृतं ॥२१॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाव०एकोनाशीतितमोऽध्यायः
॥७९॥ ॥७३॥ एवंस्वामिसंपदंविविच्यअमात्यसंपदंविविनक्ति यदपीत्यादिना ॥१॥ यज्ञवत्पराज्यमपिएकाकिनाकर्तुमशक्यमतकृत्विजामिवसचिवानामपिपरीक्षाऽवश्यंकर्तव्येत्यर्थः ॥२॥ उत्तरमाह
चतुर्विधानीति सहार्थःअयंशत्रुरुभाभ्यामुन्मूलनीयःअस्यराज्यंउभाभ्यांविभज्यग्राह्यमितिपणपूर्वकृतः भजमानःपितृपैतामहकमागतः सहजःमातृष्वस्त्रीयादिः कृत्रिमोधनादिनाआवर्जितः ॥ ३ ॥

नैकस्येतिपक्षपातशून्यः नद्वयोरित्युभयवेतनत्वेनकपटकारी यःअप्राथितोपिधर्मपक्षपातीभवति तस्यउदासीनत्वेतुयोधर्मस्थःसतंआश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ अर्थोधर्मापेनत्वात्त्वयमपिसोर्थस्याज्यइत्याशं
क्याह धर्मेति केवलेनधर्मेणजिगीषवोनसित्थ्यंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मध्यमौभजमानसहजौ अपरौसहार्थकृत्रिमौ आद्यःफलप्राप्तिकालेबलवांश्चेत्सर्वमपजिहीर्षतीतिशंक्यएव कृत्रिमोविशेषधनलाभात्पर
कीयोभविष्यतीतिसोपिशंक्यएव सर्वेपंचापिप्रत्यक्षंकार्यमुद्दिश्यमंत्रितमपिदुष्टमात्यनिग्रहादिकंकार्यंपंचानामपिसमक्षंनकुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ नहीति कुमित्रंसर्वथाहंतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मान्नृणांच
लचित्तत्वाद्विपर्यासोमित्रादीनांदृश्यतेतस्मात्कचिदपिविश्वासमकृत्वाकोशदुर्गादिसंख्यारक्षणंस्वप्रत्यक्षमेवकुर्याद्वाजेत्याहद्वाभ्यां असाधुरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्यंतविश्वासाविश्वासावपिविरुद्धावित्याहत्रि

धर्मात्मापंचमश्चापिमित्रंनैकस्यनद्वयोः ॥ यतोधर्मस्ततोवास्याद्धर्मस्थोवानतोभवेत् ॥ ४ ॥ यस्तस्यार्थोनरोचेतनतंतस्यप्रकाशयेत् ॥ धर्माधर्मेणराजानश्च
रंतिविजिगीषवः ॥ ५ ॥ चतुर्णामध्यमौश्रेष्ठौनित्यंशंक्यौतथापरौ ॥ सर्वेनित्यंशंकितव्याःप्रत्यक्षंकार्यमात्मनः ॥ ६ ॥ नहिराज्ञाप्रमादोवैकर्तव्योमित्ररक्षणे ॥
प्रमादिनंहिराजानंलोकाःपरिभवंत्युत ॥ ७ ॥ असाधुःसाधुतामेतिसाधुर्भवतिदारुणः ॥ अरिश्चमित्रंभवतिमित्रंचापिप्रदुष्यति ॥ ८ ॥ अनित्यचित्तःपुरुषस्त
स्मिन्कोजातुविश्वमेत् ॥ तस्मात्प्रधानंयत्कार्यंप्रत्यक्षंतस्माच्चरेत् ॥ ९ ॥ एकांतेनहिविश्वासःकृत्स्नाधर्मार्थनाशकः ॥ अविश्वासश्चसर्वत्रमृत्युनाचविशिष्य
ते ॥ १० ॥ अकालमृत्युर्विश्वासोविश्वसन्हिविपद्यते ॥ यस्मिन्करोतिविश्वासमिच्छतस्तस्यजीवति ॥ ११ ॥ तस्माद्विश्वासितव्यंचशंकितव्यंचकेपुचिन् ॥ ए
पानीतिगतिस्तातलक्ष्याचैवसनातनी ॥ १२ ॥ यंमन्येतममाभावादिममर्थागमंस्पृशेत् ॥ नित्यंतस्माच्छंकितव्यममित्रंतद्विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥ यस्यक्षेत्रादप्युदकं
क्षेत्रमन्यस्यगच्छति ॥ नतत्रानिच्छतस्तस्यभिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ १४ ॥ तथैवात्युदकाद्रीतस्तस्यभेदनमिच्छति ॥ यमेवंलक्षणंविद्यात्तममित्रंविनिर्दिशेत् ॥
॥ १५ ॥ यस्तुवृद्धानतप्येतक्षयेदीनतरोभवेत् ॥ एतदुत्तममित्रस्यनिमित्तमितिचक्षते ॥ १६ ॥ यन्मन्येतममाभावादस्याभावोभवेदिति ॥ तस्मिन्कुर्वीतवि
श्वासंयथापितरिवैतथा ॥ १७ ॥ तंशक्त्यावर्धमानश्चसर्वतःपरिवृंहयेत् ॥ नित्यंक्षताद्वारयतियोधर्मेष्वपिकर्मसु ॥ १८ ॥

भिः एकांतेनेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अविश्वासस्थानान्याह यमिति मयिस्मृतेऽयंराजाभविष्यतीति यंमन्येत प्रतिवेशीभ्रातावापुत्रोवास्तुतस्माच्छंकितव्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अमित्रस्यलक्षणांतरमाह यस्ये
तिद्वाभ्यां यथामहानटाकसेतुसमीपयस्यक्षेत्रंसचेत्सेतुरक्षतिनर्हिततोर्गचीनानिक्षेत्राणिसमोदकानिसम्यक्फलंति सचेत्सेतुंभिनन्तिनदातिजलप्रवाहाक्षेत्राणामुपघातोभवति एवमद्विगत्रोसीमांतपालःसम्य
क्सीमांतपालयतितदापरराष्टादुत्तमपण्यागमेनस्वराट्मुखभाकृभवति सचेत्सीमांभिनन्तिनदास्वराज्यंविपक्षप्रवेशान्नश्यति तत्रयस्मात्सीमांतपालाद्वयंसंभाविनंसगत्रुगितिज्ञेयं यदधीनोशत्रुप्रकोपाप्रकोपोसो
तपालोप्यविश्वसनीयइत्यर्थः अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मित्रलक्षणमाह यस्मिन्ति वृद्ध्यानतप्येतत्तदुत्तममितिचपाठांतरे इदमेवामित्रलक्षणं अदीनेतिचच्छेदः ॥ १६ ॥ यन्मित्रंकर्तुं ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सइति तत्रार्थप्रकृतिर्धर्मप्रकृतिरर्थधर्मप्रकृतिश्चेति त्रैधाप्रकृतिस्तां तत्राद्या कृषिर्वणिक्पथोदुर्गसेतुःकुंजरबंधनं खन्याकरकरादानं शून्यानां च निवेशनं अष्टौ संधा
कर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिरिति संधानं अर्थप्राप्तिः तथा दुर्गाध्यक्षो बलाध्यक्षो धर्माध्यक्षश्च मूपतिः पुरोधो वैद्यदेवज्ञः समप्रकृतयस्त्विमा इति तत्र धर्माध्यक्षो धर्मप्रकृतिः अन्ये अर्थधर्मप्रकृतय इति विवेकः
॥ २४ ॥ एकार्थे एकस्मिन् प्रयोजने एक एवाध्यक्षः कार्यश्चरैस्तु तदुपपात्तं संकलयेन्न तु एकार्थे द्वावध्यक्षौ कार्यावित्याह एकार्थे इति ॥ २५ ॥ समये नीतिमर्यादायां ॥ २६ ॥ प्रत्येकं ततः प्रतिनिधिः प्रधान इ
क्षताद्ग्रीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणं ॥ ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ १९ ॥ व्यसनान्नित्यभातो यः समृद्ध्या यो न दुष्यति ॥ यस्यादेवं विधं मित्रं
तदात्मसममुच्यते ॥ २० ॥ रूपवर्णस्वरोपेतस्ति ति क्षुरनसूयकः ॥ कुलीनः कुलसंपन्नः स तस्मात्प्रत्यनंतरः ॥ २१ ॥ मेधावी भृतिमान् दक्षः प्रकृत्या चानृशं स्यवान् ॥
यो मानितो मानितो वान च दुष्येत्कदाचन ॥ २२ ॥ ऋत्विग्वायदिवाचार्यः सखावात्यंतसंस्तुतः ॥ गृहवसेदमात्यस्ते सस्यात्परमपूजितः ॥ २३ ॥ स ते विद्यात्परं
मंत्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ॥ विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथापितरिवै तथा ॥ २४ ॥ नैव ह्येनत्रयः कार्या नमृष्ये रन्यरस्परं ॥ एकार्थे त्वेव भूतानां भेदो भवति सर्वदा ॥ २५ ॥
कीर्तिप्रधानो यस्तु स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः ॥ समर्थान्यश्च न ह्येष्टि नानर्थान् कुरुते च यः ॥ २६ ॥ यो न कामाद्द्रवाहोभात्क्रोधाद्वाधर्ममुत्सृजेत् ॥ दक्षः पर्याप्तवच
नः स ते स्यात्प्रत्यनंतरः ॥ २७ ॥ कुलीनः शीलसंपन्नस्ति ति क्षुरविकथनः ॥ शूरश्चार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ॥ २८ ॥ एतेत्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्वव
स्थिताः ॥ पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः ॥ २९ ॥ कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेण पुकर्मसु ॥ युक्तामहं सुकार्येषु श्रेयांस्तु न्यापयंत्युत ॥ ३० ॥ एते क
र्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा ॥ अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षाणाः परस्परं ॥ ३१ ॥ ज्ञातिभ्यश्चैव बुध्यंथामृत्यां रिबभयं सदा ॥ उपराजे वराजधिज्ञातिर्न सह
ते सदा ॥ ३२ ॥ ऋजोऽर्द्धदोर्वदान्यस्य हीमतः सत्यवादिनः ॥ नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनंदति ॥ ३३ ॥ अज्ञातिनोऽपि न सुखानावज्ञेयास्ततः परं ॥ अज्ञा
तिमंतं पुरुषं परे चाभिभवंत्युत ॥ ३४ ॥ निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणं ॥ नान्यो निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञातेः कथंचन ॥ ३५ ॥ आत्मानमेव जानाति निकृतं वांधवै
रपि ॥ तेषु संति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं चैवलक्ष्यते ॥ ३६ ॥ तियावत् ॥ २७ ॥ प्रतिपत्तिविशारदः कार्याकार्यविवेककुशलः ॥ २८ ॥ स्वनुष्ठिताः सुष्ठु अनुष्ठितं कर्तव्यं येषां ॥ २९ ॥ कृत्स्नं अप्रति
कुंचकं यथा स्यात्तथा विनिक्षिप्ताः अधिकृताः प्रतिरूपेण अनुरूपेषु कर्मसु आयव्ययसंकलनादिषु कार्येषु पराभिवादिषु ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपराजा समीपवर्ती सामंतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निकृतस्य लंघितस्य
नान्यः परायणं कथंचन कथमपि न सहते इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ बांधवैः संबंधिभिर्निकृते कस्मिंश्चित्पुरुषे तज्ज्ञातिः कृत्स्ना आत्मानमेव निकृतं जानाति तेषु ज्ञातिषु यथोक्तं परस्परविरोधे हि वयं पंचचतेशतं अन्यैः सह
विरोधे तु वयं पंचोत्तरं शतमिति ॥ ३६ ॥

॥३॥७॥३८॥३९॥४०॥४१॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥५॥ एवमिति अघाघकेवशीकर्तुमशक्ये द्वयोरन्योन्यस्पर्धमानयोरेकस्यादरेदतरस्यकोपोत्पत्तेरवश्यंमित्र
मप्यमित्रतांयातिअतःसर्वेषांभावश्चित्तकथंविभाव्यतेवशीक्रियतेइतिप्रश्नः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दास्यमेवाह अर्धमिति अर्जितस्यार्धज्ञातिभ्योदेयंतदुरुक्तानिचक्षंतव्यानीत्येवंज्ञातिदास्यं ॥ ५ ॥ वा

नाज्ञातिरनुगृह्णातिनचाज्ञातिर्नमस्यति ॥ उभयंज्ञातिवर्गेपुद्गल्यतेसाध्वसाधुच ॥ ३७ ॥ संमानयेत्पूजयेच्चवाचानित्यंचकर्मणा ॥ कुर्याच्चप्रियमेतेभ्योनाप्रि
यंकिंचिदाचरेत् ॥ ३८ ॥ विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेपुर्वन्तसर्वदा ॥ नहिदोषोगुणोवेतिनिरूप्यस्तेपुद्गल्यते ॥ ३९ ॥ अस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्याप्रमादिनः ॥ अ
मित्राःसंप्रसीदंतितथामित्राभवंत्यपि ॥ ४० ॥ यएवंवर्ततेनित्यंज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रेमध्यस्थंचिरंयशसितिष्ठति ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांतिप०राजधर्मानु०अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच एवमग्राह्यकेनस्मिन्ज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रेष्वपिचकथंभा
वाविभाव्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ संवादंवासुदेवस्यसुरर्षेनारदस्यच ॥ २ ॥ वासुदेवउवाच नासुहृत्पर
ममंत्रंनारदार्हतिवेदितुं ॥ अपंडितोवापिसुहृत्पंडितोवाप्यनात्मवान् ॥ ३ ॥ सतेसौहृदमास्थायकिंचिद्वक्ष्यामिनारद ॥ कृन्तुंबुद्धिबलंप्रेक्ष्यसंपृच्छेच्चिदिवंग
म ॥ ४ ॥ दास्यमैश्वर्यवादंनज्ञातीनांनकरेम्यहं ॥ अर्धभोक्तास्मिभोगानांवागुरुक्तानिचक्षमे ॥ ५ ॥ अरणीमग्निकामोवामभ्रातृदयंमम ॥ वाचादुरुक्तं
देवर्षेतन्मेदहतिनित्यदा ॥ ६ ॥ बलंसंकर्षणेनित्यंसौकुमार्यपुनर्गदे ॥ रूपेणमत्तःप्रद्युम्नःसोसहायोस्मिनारद ॥ ७ ॥ अन्येहिमुमहाभागावलवंतोदुरुस्सहाः ॥
नित्यात्थानेनसंपन्नानारदांधकट्णयः ॥ ८ ॥ यस्यनस्युर्नवैसस्याद्यस्यस्युःकृन्तुमवतत् ॥ द्वाभ्यांनिवारितोनित्यंरुणोम्येकतरंतच ॥ ९ ॥ स्यातांयस्यादु
काकृशौकिनुदुःखतरंतनः ॥ यस्यचापिनतौस्यातांकिनुदुःखतरंतनः ॥ १० ॥ सोहंकितवमानेवद्वयोरपिमहामते ॥ एकस्यजयमाशंसोद्वितीयस्यापराजयं ॥
॥ ११ ॥ ममैवंक्लिश्यमानस्यनारदोभवतःसदा ॥ वक्तुमर्हसियच्छ्रेयोज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ १२ ॥

शब्दद्वयार्थः वाचादुरुक्तं आदृक्स्नेहात्कृष्णोमाद्वेष्टीतिअकुरुक्तं अकुरुस्नेहात्कृष्णोमाद्वेष्टीत्यादृक्दुरुक्तं ॥ ६ ॥ असहायः आदृक्काकृशयोःसात्वनेइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेयस्यपक्षेनस्युःसनस्यान
नशयेदेव यस्यपक्षेनेस्युस्तत्कुलंकृत्स्नमेवपुरुषार्थलभते इदृशाअपिममसाहाय्यंनकुर्वतीतिभावः द्वाभ्यांआदृक्काकृशभ्यांनिवारितःनिरस्तःसन्एकतरंतरुणोमिदतरस्यकोपोमाभृदिति ॥ ९ ॥ द्वयोर्महिषयोरि
वयुध्यतोर्वारणेमध्यस्थस्यमममहदुःखंतथाद्वयोःसुहृदोस्सगोपीत्याह स्यातामिति ॥ १० ॥ द्वयोःकिनवयोर्युतकारिणोरेकामातेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुन्यतः वाह्याः आपदः स्वकृताः ज्ञातिकृताः अंतरा आपदः ॥ १३ ॥ एते संकर्षणादयः तदन्वया अकुरान्वयाः ॥ १४ ॥ तत्र हेतुरर्थेति तस्मिन् प्रभववाद्यन्तव आपदि निसार्थः स्वकर्मजेषु कृतद्विष्टाणां आत्मने निसार्थेन अन्यत्र आहुके ॥ १५ ॥ तत्रैश्वर्यकृतमूलं यतो ज्ञातिशब्दं ज्ञातित्वादनुरोधेन यो हेतुः सहायवन् अतएव पुनरादातुं न शक्यमित्याह नेति ॥ १६ ॥ तत्र हेतुः ज्ञातीति त्वयेति महतां दत्तापहारो नोचितः विषयः

नारद उवाच आपदो द्विविधाः कृष्णवात्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ॥ प्रादुर्भवन्ति वाण्येयस्वकृता यदिवान्यतः ॥ १३ ॥ सेयमाभ्यन्तरा तु भ्यमापलुच्छास्वकर्मजा ॥ अकूरभोजप्रभवासर्वे ते तदन्वयाः ॥ १४ ॥ अर्थहेतोर्हिकामाद्वाचावीभसयापिवा ॥ आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितं ॥ १५ ॥ कृतमूलमिदानीं तज्ज्ञातिशब्दं सहायवन् ॥ न शक्यं पुनरादातुं वान्मन्मिव त्वया ॥ १६ ॥ वभूयसे न योराज्यं नामुं शक्यं कथंचन ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्णत्वया चापि विशेषतः ॥ १७ ॥ तच्च सिध्येत्ययत्नेन कृत्वा कर्मसुदुष्करं ॥ महाक्षयं व्ययो वा स्याद्दिनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १८ ॥ अनायमेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ॥ जिह्वा मुद्गरसर्व शक्त्या न्नदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवं ॥ यथार्हं प्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसं ॥ २१ ॥ ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च ॥ गिरात्वं हृदयं वाचं शमय स्वमनांसि च ॥ २२ ॥ नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मानासहायवान् ॥ महतीं धुरमाधत्ते तामुद्यम्योरमावह ॥ २३ ॥ सर्वे एव गुरुं भारमनङ्गान्वहते समे ॥ दुर्गे प्रती त्रैद्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्र धनसंत्यागाद्वृणः प्राप्तेव निष्ठते ॥ २६ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं सदा ॥ ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्णतथा कुरु ॥ २७ ॥ आयत्यांच तदा त्वेचन तेस्य विदितं प्रभो ॥ पादुण्यस्य विधानेन यात्राया न विधौ तथा ॥ २८ ॥ यादवाः कुरुराभोजाः सर्वे चांधकवृणयः ॥ त्वय्यासक्ता महाबाहो लोकालोकेश्वराश्च ये ॥ २९ ॥ उपासन्ते हित्व दृष्टिं पयश्चापि माधव ॥ त्वंगुरुः सर्वभूतानां जानीपे त्वंगनागतं ॥ ३० ॥ त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधं ते यादवाः सुखं ॥ ३१ ॥ इति श्रीम० शां० राज० वासुदेवनारदसंवादे नामैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७३ ॥

दानं च ॥ १८ ॥ जिह्वा मुद्गरतेषां मूकीभावं संपादययेन कलहोदयो न स्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥ परिमार्जनं दोषापनयनं तितिक्षार्जवमार्दवैः कार्यं अनुमार्जनं प्रीतिगुणाधानं यथार्हपूजनादित्यर्थः ॥ २१ ॥ हृदयं कूरनिश्चयं मनांसि कुसंकल्पजालानि ॥ २२ ॥ अनात्मा अजितचित्तः उरसा अंगीकृत्य क्षमया वहस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

एवंअमात्यान्मृष्टान्नदाननिनिक्षार्जवमादेवपूजाभिर्मानयेदित्युक्तंकोशवृद्धिकरंतुततोप्यधिकतरंमानयेद्रक्षेच्चेत्याह एषेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्त्यर्थीअमात्यदोषदर्शनेराजानं प्रवर्तयि
तुकामः ॥ ७ ॥ ८ ॥ परिपतन्परितोभ्रमन् राजयुक्तानाराज्ञानेषुतेषुकार्येषुनियुक्तानां दुष्करंस्वामिद्व्यपहाररूपं पापं ॥ ९ ॥ राजयुक्तैर्धनस्यापहारान् ॥ १० ॥ ११ ॥ राजानमागम्यतत्समक्षमेवामात्यं

भीष्मउवाच एषाप्रथमतोवृत्तिर्द्वितीयांशृणुभारत ॥ यःकश्चिज्जनयेदर्थराज्ञारक्ष्यःसदानरः ॥ १ ॥ ह्रियमाणममात्येनभृत्यावायदिवाभूतः ॥ योराजकोशं
नश्यंतमाचक्षीतयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ श्रोतव्यमस्यचरहोरक्ष्यश्चामात्यतोभवेत् ॥ अमात्यात्यपहर्तारोभूयिष्ठंभ्रंतिभारत ॥ ३ ॥ राजकोशस्यगोमारंराजकोशवि
लोपकाः ॥ समेत्यसर्वेवाधनेसविनश्यत्यरक्षितः ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मुनिःकालकवृक्षीयःकौमन्व्यंयदुवाचह ॥ ५ ॥ कोसलानामा
धिपत्यंसंप्राप्तंक्षेमदग्निनं ॥ मुनिःकालकवृक्षीयआजगामेतिनःश्रुतं ॥ ६ ॥ सकाकंपंजरंवध्वाविपयंक्षेमदग्निनः ॥ सर्वपर्यचरद्युक्तःप्रवृत्त्यर्थीपुनःपुनः ॥ ७ ॥
अधीश्वंवायसींविद्यांशंसंतिममवायसाः ॥ अनागतमतीतंचयच्चसंप्रतिवर्तते ॥ ८ ॥ इतिराष्ट्रेपरिपतन्वदुष्टिःपुरुषैःसह ॥ सर्वपांराजयुक्तानांदुष्करंपरिदृष्ट
वान् ॥ ९ ॥ सवुध्वातस्यराष्ट्रस्यव्यवसायंहिसर्वशः ॥ राजयुक्तापहारांश्चसर्वान्वुध्वाततस्ततः ॥ १० ॥ ततःसकाकमादायराजानंद्रष्टुमागमन् ॥ सर्वज्ञोस्मीति
वचनंब्रुवाणःसंगितव्रतः ॥ ११ ॥ सस्मकौसल्यमागम्यराजामात्यमलंकृतं ॥ प्राहकाकस्यवचनादमुचेदंत्वयाकृतं ॥ १२ ॥ असौचासौचजानीतेराजकोश
स्त्वयाहृतः ॥ एवमाख्यातिकाकोयंतच्छोघ्रमनुगम्यतां ॥ १३ ॥ तथा न्यानपिसप्राहाराजकोशहरांस्तदा ॥ नचास्यवचनंकिंचिदनृतंश्रूयनेकचित् ॥ १४ ॥ तेन
विप्रकृताःसर्वेराजयुक्ताःकुरुद्वह ॥ तमस्यभिप्रसुतस्यनिशिकाकमवेधयन् ॥ १५ ॥ वायसंतुविनिभिन्नंदृष्ट्वावाणेनपंजरे ॥ पूर्वाह्निब्राह्मणोवाक्यंक्षेमदग्निन
मब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजंस्त्वामभयंयाचेप्रभुं प्राणधनेश्वरं ॥ अनुज्ञातस्त्वयावृथावचनंभवतोहितं ॥ मित्रार्थमभिसंततोभक्त्यासर्वात्मनागतः ॥ १७ ॥ अयंतवा
र्थोह्रियतेयोवृथादक्षमान्वितः ॥ संवुबोधयिषुमित्रंमदश्वमिवमारयिः ॥ १८ ॥ अतिमन्युप्रसक्तोहिप्रसत्यहितकारणात् ॥ तथाविधस्यसुहृदाक्षंतव्यस्वंवि
जानता ॥ ऐश्वर्यमिच्छतानित्यंपुरुषेणबुभूषता ॥ १९ ॥ तंराजाप्रत्युवाचेदंयत्किंचिन्मांभवान्वदेत् ॥ कस्मादहंतक्षमेयमाकांक्षन्नात्मनोहितं ॥ २० ॥

प्राह अमुचस्थानेत्वयाददंधनचौर्यकृतमिति ॥ १२ ॥ अनुगम्यतां आलोच्यतां ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्यमुनेः तमनादृत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आगतोहंतव्यानुज्ञातः मन्ववद्वितं वृथामिति सार्थः ॥ १७ ॥
अर्थोह्रियतइति योवृथात्तस्यमित्रस्यतथाभूतंनद्वचनंत्वयाक्षंतव्यमितिद्वयोःसंबंधः नपुनःकाकवत्तादृशंमित्रमनवहिततथापरैर्घातनीयमितिभावः सार्थश्लोकद्वयं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ पापापुअपापांश्चभृत्यान्जात्वाभृत्यतःभृत्यान्नेतवभयानिचज्ञात्वा ॥ २२ ॥ अगतीकगतिःश्वत्तिनात् श्वत्तिनीचसेवनं ॥ २३ ॥ २४ ॥ तेभ्यःराजकीयमित्रेभ्योऽमित्रेभ्योराजतश्चभयमस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रमादान् भृत्यकृतास्वलेत्पूर्वोपकारंविस्तृत्यद्विषेत् ॥ २७ ॥ नाहमस्मीतिमत्वाजीवनाशांत्यत्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहमितिपाठेभृत्यांसंदेहश्चर्यवंतकरिष्यामि ॥ ३१ ॥ तत्रद्वारमाह ददातीति बुद्धिदानेन्यनिष्टमाह वायसस्त्विति ननुइतिवितर्केतुशब्दोयथार्थं यथामेवायसःकार्याभिसंहितःकार्यकारीतथाहमप्यस्मीतिशेषः तद्वदेवचमात्वदमोन्यामारयिष्यंतीतिवितर्केये ॥ ३२ ॥ तत्रद्वारमाह ददातीति बुद्धिदानेन्यनिष्टमाह वायसस्त्विति ननुइतिवितर्केतुशब्दोयथार्थं यथामेवायसःकार्याभिसंहितःकार्यकारीतथाहमप्यस्मीतिशेषः तद्वदेवचमात्वदमोन्यामारयिष्यंतीतिवितर्केये ॥ ३३ ॥ मुनिरुवाच ज्ञात्वापापानपापांश्चभृत्यनस्तेभयानिच ॥ ३४ ॥ आशीविषैभक्त्यावृत्तिसमाख्यातुंभवतोतिकमागं ॥ ३५ ॥ प्रागेवोक्तस्तुदोषोयमाचार्यैर्नृपसेविनां ॥ ३६ ॥ अगतीकगतित्येपापापाराजोपमेविनां ॥ ३७ ॥ आशीविषैश्वतस्याहुःसंगतंयस्यराजभिः ॥ ३८ ॥ वहुमित्राश्चराजानोवहुमित्रास्तथैवच ॥ ३९ ॥ तेभ्यःसर्वेभ्यएवाहुर्भयंराजोपजीविनां ॥ ४० ॥ तथैपांराजतोराजन्मुहूर्तादेवभीर्भवेत् ॥ ४१ ॥ नैकांतेनाप्रमादादिशक्यःकर्तुमहीपतौ ॥ ४२ ॥ ननुप्रमादःकर्तव्यःकथंचिद्भूतिमिच्छता ॥ ४३ ॥ प्रमादादिस्वलेद्राजास्वलितेनास्तिजीवितं ॥ ४४ ॥ दुर्व्याल्लताच्छंकमाग्निदीपमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ ४५ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंप्रभुंप्राणधनेश्वरं ॥ ४६ ॥ यत्नेनोपचरेन्नित्यंनाहमस्मीतिमानवः ॥ ४७ ॥ दुर्व्याल्लताच्छंकमानोदुःस्थितादुरधिष्ठितात् ॥ ४८ ॥ दुरासितादुर्ब्रजितादिंगितादंगचेष्टितात् ॥ ४९ ॥ देवतेवहिसर्वार्थान्कुर्याद्राजाप्रसादितः ॥ ५० ॥ वैश्वानरइवक्रुद्धःसमूलमपिनिर्दहेत् ॥ ५१ ॥ इतिराजन्यमःप्राहवर्ततेचतथैवतत् ॥ ५२ ॥ अथभूयांसमेवार्थंकरिष्यामिपुनःपुनः ॥ ५३ ॥ ददात्यस्मद्विधोमात्योबुद्धिसाहाय्यमापदि ॥ ५४ ॥ वायसस्त्वपमेराजन्नुकार्याभिसंहितः ॥ ५५ ॥ नचमेत्रभवान्गर्ह्योन्नचयेपांभवान्प्रियः ॥ ५६ ॥ हिताहितांस्तुबुद्धेयामापरोक्षमतिर्भवे ॥ ५७ ॥ यत्वादानपराएववसंतिभवतोऽगृहे ॥ ५८ ॥ अभूतिकामाभूतानांतादृशैर्मभिसंहितं ॥ ५९ ॥ योवाभवद्विनाशेनराज्यमिच्छत्यनंतरं ॥ ६० ॥ आंतरैरभिसंधायराजन्सिद्ध्यतिनान्यथा ॥ ६१ ॥ तेषामहंभयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमं ॥ ६२ ॥ तैर्हिमेसंधितोवाणःकाकेनिपतितःप्रभो ॥ ६३ ॥ छद्मकामैरकामस्यगमितोयमसादनं ॥ ६४ ॥ दृष्टंत्येतन्मयाराजंस्तपोदीर्घेनचक्षुपा ॥ ६५ ॥ बहूनक्रुद्धपग्राहांतिमिगिलगणैर्युतां ॥ ६६ ॥ काकेनबालिशेनेमांयामतार्पमहंनदीं ॥ ६७ ॥

इतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आदानपराःकोशलोत्तरः भूतानांप्रजानां मेमयि तादृशैःअभिसंहितंअभिसंधिर्वैरकृतं मदीयकाकहननादिनिभावः ॥ ३४ ॥ आंतरैःसूत्रादिभिः अभिसंधायअन्नादौविषं प्रक्षेप्तव्यमितिलेहं कृत्वा तेषामभीषितोभवद्विनाशःसिध्यतिच अन्यथानसिध्यतिच आयुःशेषेसतीतिभावः ॥ ३५ ॥ तेषांत्वद्वैरेणां काकमिवमामपिमारयिष्यंतीतिध्वनिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इमांराजनीतिनदीं सजातीयविजातीयदुर्बलपासिभिःनकादितुल्यैरधिकारिपुरुषैर्व्यामां काकेनबालिशेनस्वमृत्युसंपादयतासहायेनाहमतार्पतीर्णवानस्मि विरुद्धलक्षणयानन्मरणान्मृतोस्मीतिभावः ॥ ३८ ॥

स्थाण्विति पूर्ववत्सर्वोपमानं ॥ ३९ ॥ अग्निनादीपेन ॥ ४० ॥ गहनं कपटं अंधकारमिव तमो न्वितं धर्माधर्मदर्शनशून्यं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथा बद्धावतीयां सीतायां प्लवस्तारणोपायः निमज्जति
तथा तव राजनीतौ प्लवो मादृशोऽपि निमज्जति ॥ ४४ ॥ मध्वितिसार्धः ॥ ४५ ॥ तीर्थं जलावतरणमार्गः करीरो निष्पन्नकंठकीक्षुपः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यथेति तेन कक्षेण सहैव दावो दावाग्निर्दहति वक्षं एवं त्वदाश्र
यादृद्धिभासास्त्वामति क्रांता अमात्यास्तैः सह त्वं नाशं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उपितं मयेति शेषः वीरपत्न्याः आलये जारेणेवेति शेषः मृत्युस्थाने त्वच्छीलजिज्ञासायां स्थितमिति सार्धाभिप्रायः ॥

स्थाण्वश्मकंठकवतीं सिंहव्याघ्रसमाकुलां ॥ दुरासदां दुष्प्रसहं गुहां दैमवतीमिव ॥ ३९ ॥ अग्निना तामसंदुर्गं नौ भिराप्यंचगम्यते ॥ राजदुर्गावतरणे नोपायं पं
डिताविदुः ॥ ४० ॥ गहनं भवतो राज्यमंधकारं तमो न्वितं ॥ नेह विश्वसितुं शक्यं भवतापि कुतो मया ॥ ४१ ॥ अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह ॥ वधोऽत्येवा
त्र सुकृते दुष्कृते न च संशयः ॥ ४२ ॥ न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृते न कथंचन ॥ नेह युक्तं स्थिरं स्थातुं जवेनैवाव्रजेदुधः ॥ ४३ ॥ सीतानामनदी राजन्प्लवो यस्यां निम
ज्जति ॥ तयोपमामि मां मन्ये वागुरां सर्वघातिनीं ॥ ४४ ॥ मधुप्रपातो हि भवान् भोजनं विषसंयुतं ॥ असतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव ॥ ४५ ॥ आशी विपैः प
रिवृतः कूपस्त्वमसि पार्थिवं ॥ दुर्गतीर्था वृहत्कूलाकारीरावेत्र संयुता ॥ ४६ ॥ नदी मधुरपानीया यथाराजं स्तथा भवान् ॥ श्वगृध्रगोमायुयुतो राजहंससमोऽसि
॥ ४७ ॥ यथाश्रित्य महावृक्षं कक्षः संवर्धते महान् ॥ ततस्तं संवृणोत्येव तमतीत्य च वर्धते ॥ ४८ ॥ तेनैवो ग्रंथेनैव नंदावो दहति दारुणः ॥ तथापमात्यमात्यास्ते राजं
स्तान्परिशोधय ॥ ४९ ॥ त्वया चैव रुताराजन्भवता परिपालिताः ॥ भवंतमभिसंधाय जिघांसंति भवस्थियं ॥ ५० ॥ उपितं शंकमानेन प्रमादं परिरक्षता ॥ अंतः स
र्पइवागारे वीरपत्न्या इवा लये ॥ शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविनः ॥ ५१ ॥ कच्चिज्जितेन्द्रियो राजा कच्चिदस्यांतराजिताः ॥ कच्चिदेषां प्रियो राजा कच्चिद्रा
ज्ञः प्रियाः प्रजाः ॥ ५२ ॥ विजिज्ञासु रिह प्राप्स्यस्व वाहं राजसत्तम ॥ तस्य मेरोचते राजन्सुधितस्येव भोजनं ॥ ५३ ॥ अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकं ॥ भ
वतो र्यरुदित्येवं मयि दोषो हितैः कृतः ॥ विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः ॥ ५४ ॥ न हिते पामहं द्रुग्धस्तत्तेषां दोषदर्शनं ॥ अरिर्हि दुर्ददाद्रेयं भग्नपृष्ठादिवो
रगात् ॥ ५५ ॥ राजोवाच भूयसा परिहारेण सत्कारेण च भूयसा ॥ पूजितो ब्राह्मणश्चेष्टभूयो वसगृहे मम ॥ ५६ ॥

॥ ५१ ॥ जिज्ञासामेवाहं कच्चिदिति आंतराः कामादयः षट् एषां अमात्यादीनां ॥ ५२ ॥ रोचने भवानिति शेषः ॥ ५३ ॥ अमात्येष्वरुचौ हेतुमाह भवनदिति दोषो मित्रध्वंसः ॥ ५४ ॥ नद्रुग्धः नद्रोहकर्ता
एवं सत्यपितृअंयमस्मद्बोहीति तेषां मयि दोषदर्शनमस्ति अतो मया त्रनस्थेयमित्यर्थः दुर्ददात्तुदृष्टचित्तान् भेयं भेनव्यं भग्नपृष्ठात्पृष्ठभेगेन कोपितात् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

५७ ॥ ५८ ॥ इमं हितस्य काकस्य वधे दोषमदर्शयन् एकमेकममात्यं क्रमेण दुर्बलीकुरु ऐश्वर्यात्प्राप्य वयं दुर्बलीकृतस्य कारणं वधं हंतुं दोषमाज्ञाय साकल्येन ज्ञात्वा एकैकमेव जहि ॥ ५९ ॥ तेषामकस्मा
युगपच्च वधे दोषमाह एकेति संहताः कंटकानपि मृद्नीयुः किमु तस्मादृशान्मृदूनित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पितरित्वदीये संस्थिते मृते ॥ ६३ ॥ विभ्रमेत् अनामेष्वाप्तबुद्धिं भवान्माकाशीं दिति ॥ ६४ ॥

येत्वां ब्राह्मणेच्छंति तेन वत्स्यंति मे गृहे ॥ भवतैव हितं ज्ञेयं यत्तदेषामनंतरं ॥ ५७ ॥ यथा स्यात्सुधृतो दंडो यथा च सुकृतं कृतं ॥ तथा समीक्ष्य भगवन् श्रेयसे विनि
युंक्ष्व मां ॥ ५८ ॥ मुनिरुवाच अदर्शयन्निमंदोषमेकैकं दुर्बलीकुरु ॥ ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि ॥ ५९ ॥ एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कंटकान् ॥
मंत्रभेदभयाद्राजं स्तस्मादेतद्वीमिति ॥ ६० ॥ वयं तु ब्राह्मणानाममृदुदंडाः कृपालवः ॥ स्वस्ति चेच्छाम भवतः परेषां च यथात्मनः ॥ ६१ ॥ राजन्नात्मानमाच
क्षे संवंधी भवतो ह्यहं ॥ मुनिः कालकवक्षीय इत्येवमभिसंज्ञितः ॥ ६२ ॥ पितुः सखा च भवतः संमतः सत्यसंगरः ॥ व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन्पितरि संस्थिते ॥ ६३ ॥
सर्वकामान्परित्यज्य तपस्तपंत दामया ॥ स्नेहात्त्वां तु ब्रवीम्येतन्माभूयो विभ्रमेदिति ॥ ६४ ॥ उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ॥ राज्यनामात्यसंस्थेन क
यं राजन्प्रमाद्यसि ॥ ६५ ॥ ततो राजकुलेनां दीसं जज्ञे भूयसा पुनः ॥ पुरोहितकुले चैव संप्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ॥ ६६ ॥ एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौसल्याय यशस्विने ॥ मु
निः कालकवक्षीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ॥ ६७ ॥ हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौसल्योप्यजयन्महीं ॥ तथा च कृतवान् राजाय योक्तं तेन भारत ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां
तिप० राजध० अमात्यपरीक्षायां कालकवक्षीयोपाख्याने द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशां
पते ॥ परिच्छदास्तथामात्याः कीदृशाः स्युः पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ह्रीनिषेवास्तथादांताः सत्यार्जवसमन्विताः ॥ शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः स
भासदः ॥ २ ॥ अमात्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च परिश्रुतान् ॥ सुसंतुष्टांश्च कौंतेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥ ३ ॥ एतान्सहायां ह्यिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत ॥ कुली
नः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति ॥ ४ ॥ प्रसन्नमप्रसन्नं वार्षाडितं हतमेव वा ॥ आवर्तयति भूयिष्ठं तदेव त्वनुपालितं ॥ ५ ॥

केवलं अमात्यसंस्थो माभूरित्याशयेनाह उभे इति ॥ ६५ ॥ नां दीमंगलपाठः ततस्तस्मिन्मंत्रिणि दत्ते सति नंदीति पाठे हर्षः मंत्रीति पाठे भूयसायत्नेन संजज्ञे जातः ॥ ६६ ॥ कौसल्याय कौसल्यार्थे ॥ ६७ ॥
॥ ६८ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७३ ॥ सभासदः व्यवहारनिर्णायकाः सहायाः युद्धादावुपयोगिनः सुहृदो हितकर्तारः परिच्छदाः सेनान्यादयः अमात्याः मं
त्रिणः ॥ १ ॥ क्रमेणैषां लक्षणान्याह ह्रीति कथयितुं न्यायान्यायौवक्तुं ॥ २ ॥ अमात्या नित्यं सन्निहिता न शूराः पुरोहितादयश्च सहाया इत्यर्थः ॥ ३ ॥ सुहृदमाह सार्धेन कुलीन इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ यावदार्द्रकपाणयः शुष्कहस्तास्तुसयोविक्रियंतेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ इंगितज्ञानेनवक्त्रादिचेष्टितज्ञान् ॥ ८ ॥ अर्थोधनं मानउच्चस्थानेनिवेशादिः अर्घोदिव्यवृत्तांबूलादिदानं सत्कारआदरः यान्मि
यान्मन्येयास्तेर्यभाजःसुखभागिनश्चस्युः ॥ ९ ॥ तएवापदिअभिन्नवृत्ताः स्वामिनासहअनर्थभाजोदुःस्वभाजश्चस्युः नित्यंआपदिचार्ययंतइतिनित्यार्थिनः ॥ १० ॥ समयंधर्माधर्ममर्यादां जुगुप्सेथाः
रक्षस्व ॥ ११ ॥ अन्यतरग्रहःगणैकयोरेकतरस्यग्रहणप्रसंगः एकश्चेद्गुणितदागणंत्यक्त्वासएवपाह्यः अन्यथागणएवपाह्यइति ॥ १२ ॥ श्रेयसःसाधोः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्यःसत्यवान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ भू

कुलीनादेशजाःप्राज्ञारूपवंतोबहुश्रुताः ॥ प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्चतेतवस्युःपरिच्छदाः ॥ ६ ॥ दौकुलेयाश्चलुब्धाश्चनृशंसानिरपत्रपाः ॥ तत्वांतातनिपेवेयुर्या
वदार्द्रकपाणयः ॥ ७ ॥ कुलीनान्शीलसंपन्नानिगितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ देशकालविधानज्ञानभर्तृकार्यहितैषिणः ॥ ८ ॥ नित्यमर्थेषुसर्वपुराजाकुर्वीतमंत्रिणः ॥
अर्थमानार्थसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैःप्रियैः ॥ यानर्थभाजोमन्येयास्तेतस्युःसुखभागिनः ॥ ९ ॥ अभिन्नवृत्ताविद्वांसःसहृताश्चरितव्रताः ॥ नत्वांनित्यार्थिनो
जत्युरक्षुद्राःसत्यवादिनः ॥ १० ॥ अनायायेनजानंतिसमयमंदचेतसः ॥ तेभ्यःपरिजुगुप्सेथायेचापिसमयच्युताः ॥ ११ ॥ नैकमिच्छेद्गुणंहित्वास्याच्चेदन्य
तरग्रहः ॥ यस्त्वेकोबहुभिःश्रयान्कामंतेनगणंत्यजेत् ॥ १२ ॥ श्रेयसोलक्षणंचैतद्विक्रमायस्यदृश्यते ॥ कीर्तिप्रधानोयश्चस्यात्समयेयश्चतिष्ठति ॥ १३ ॥ समर्था
न्युजयेद्यश्चनास्पृश्यैःस्पर्धतेचयः ॥ नचकामाद्द्रयाक्त्रोधाहोभाह्वाधर्ममुत्सृजेत् ॥ १४ ॥ अमानीसत्यवान्सांतोजितात्मानमानसंयुतः ॥ सतेमंत्रसहायःस्यात्स
वावस्थापरीक्षितः ॥ १५ ॥ कुलीनःकुलसंपन्नस्तिदुर्दक्षआत्मवान् ॥ शूरःरुतज्ञःसत्यश्चश्रेयसःपार्थलक्षणं ॥ १६ ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्यविजान
तः ॥ अमित्राःसंप्रसीदंतितथामित्रोभवंत्यपि ॥ १७ ॥ अत ऊर्ध्वममात्यानांपरीक्षेतगुणागुणं ॥ संयतात्मारुतप्रज्ञोभूतिकामश्चभूमिपः ॥ १८ ॥ संबन्धिपुरु
षैरामैरभिजातैःस्वदेशजैः ॥ अहार्यैरव्यभिचारैःसर्वशःसुपरीक्षितैः ॥ १९ ॥ यौनाःश्रौतास्तथामौलास्तथैवाप्यनहंकृताः ॥ कर्तव्याभूतिकामेनपुरुषेणबुभूष
ता ॥ २० ॥ एषांवैनयिकीबुद्धिःप्रकृतिश्चैवशोभना ॥ तेजोधैर्यक्षमाशौचमनुरागःस्थितिर्धृतिः ॥ २१ ॥ परीक्ष्यचगुणान्नित्यंप्रौढभावान्धुरंधरान् ॥ पंचोप
धाव्यतीतांश्चकुर्याद्राजार्यकारिणः ॥ २२ ॥

मिपःपरीक्षेतेनियोजना ॥ १८ ॥ अभिजातैःकुलीनैः अहार्यैः लंछादिनावशीकर्तुमशक्यैः संबन्धिपुरुषैर्येषांसंबंधोस्तितादृशैः ॥ १९ ॥ यौनाउमत्त
योनयः श्रौतावेदपथगाः मौलाःपरंपरागताः अनहंकृताअगर्वाः कर्तव्यामंत्रिणइतिशेषः ॥ २० ॥ प्रकृतिःपूर्वकर्मजःसंस्कारः शोभनासत्यार्जवादिमती तेजःपराभिभवसामर्थ्यं धैर्यमहत्यामप्यापदिचित्तस्या
नवसादः क्षमामहंत्यप्यपकारेसहिष्णुत्वं शौचंवाह्यमांतरंचनिष्कापक्यं अनुरागःस्वामिनिप्रीतिः स्थितिरव्यभिचारिणा धृतिर्धारणसामर्थ्यं ॥ २१ ॥ पंचमंत्रिणइतिवृत्तीयेनान्वयः उपधाच्छलंतद्यतीतान् ॥ २२

पर्याप्तं कृतं तस्य विविक्षितस्यार्थस्य निर्वाहकं वचनं येषां तान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ वर्ज्यानाह हीनेत्यादिना हीनेतेजसा मित्रेणाभिसंस्तुष्टः संबद्धः न व्यवस्यति न कर्तव्या कर्तव्ये निश्चिनोति ॥ २५ ॥ बहुगुणयुक्तोऽपि किं चिद्वोपयुक्तस्याज्य इत्याह एवमिति ॥ २६ ॥ अणुपुसृक्ष्मेषु ॥ २७ ॥ प्रापयितुं समापयितुं ॥ २८ ॥ केवलादिति आरंभशूरोऽपि पूर्वः कर्मणः फलविशेषान् ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुरक्तलक्षणमाह

पर्याप्तवचनान्वीराय निपत्तिविशारदान् ॥ कुलीनान्सत्वसंपन्नानि गितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ २३ ॥ देशकालविधानज्ञानभर्तृकार्यहितैः पिणः ॥ नित्यमर्थेषु सर्वे पुराज
कुर्वीत मंत्रिणः ॥ २४ ॥ हीनेतेजाभिर्मंस्तुष्टौ नैव जातु व्यवस्यति ॥ अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयं ॥ २५ ॥ एवमल्पश्रुतो मंत्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ॥ ध
र्मार्थकामसंयुक्तो नालं मंत्रं परीक्षितुं ॥ २६ ॥ तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ॥ अनायक इवाचक्षुर्मुल्यत्यणुपुष्पकर्मसु ॥ २७ ॥ यो वाप्यस्थिरसंकल्पो बु
द्धिमानागतागमः ॥ उपायज्ञोऽपि नालं सकर्मप्रापयितुं चिरं ॥ २८ ॥ केवलात्पुनरादानात्कर्मणो नोपपद्यते ॥ परामर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ २९ ॥ मं
त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो नोपपद्यते ॥ तस्मादननुरक्ताय नैव मंत्रं प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥ व्यथयेद्विसराजानं मंत्रिभिः सहितो नृजुः ॥ मारुतोऽपि हितच्छिद्रैः प्रविश्या
ग्निरिव द्रुमं ॥ ३१ ॥ संक्रुद्धश्चैकदा स्वामी स्यानाच्चैवापकर्षति ॥ वाचाक्षिपति संरब्धः पुनः पश्चात्प्रसोदति ॥ ३२ ॥ तानि तान्यनुरक्तेन शक्यानि हिति ति क्षितुं ॥ मं
त्रिणां च भवेत्क्रोधो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ३३ ॥ यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ समानमुखदुःखं तं पृच्छेदर्थं पुमानवं ॥ ३४ ॥ अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि
संपन्नश्चैतैर्गुणैः ॥ राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३५ ॥ यो मित्रैः सह संबद्धो न पौरान्वहुमन्यते ॥ असुहृत्तादृशो ज्ञेयो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३६ ॥ अ
विद्वानशुचिः सव्यः शत्रुसेवी विकथनः ॥ असुहृत्क्रोधनोलुब्धो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३७ ॥ आगंतुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ॥ सत्कृतः संविभक्तोऽपि न मं
त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३८ ॥ विधर्मतो विप्रकृतः पितायस्या भवत्पुरा ॥ सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३९ ॥ यः स्वल्पनापिकार्येण सुहृदाक्षारितो भवेत् ॥
पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४० ॥ कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ॥ सर्वकर्मसु यः शुद्धः समंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४१ ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृ
तिज्ञः परात्मनोः ॥ सुहृदात्मसमो राज्ञः समंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४२ ॥

त्रिभिः संक्रुद्ध इति संक्रुद्धः स्वामी कदाचिदाश्वासितमपि अधिकारच्युतं करोति कदाचित्पुरुषमुक्त्वाप्यनुगृह्णाति तच्चानुरक्तेनापि मंत्रिणा सोऽदुमशक्यं मंत्रिकोऽप्यवज्जपात्तुल्यो तो नित्यं राजहितार्थी यस्तानि सोऽदुं शक्नुयात्स एवानुरक्तस्ते मेव राजापृच्छेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आगंतुर्नूतनः सोऽप्यविश्वास्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ विधर्मतः अन्यायेन ॥ ३९ ॥ आक्षारितो धनग्रहणेन रिक्तः कृतः ॥ ४० ॥ उपादेयानाह सर्वेति जानपदः स्वदेशजः ॥ ४१ ॥ परस्य शत्रोः आत्मनः प्रकृतीः स्वाम्यमात्यादिकाः जानातीति प्रकृतिज्ञः ॥ ४२ ॥

गंभीरोमंत्रगोपनसमर्थः ॥४३॥ शौटीरः प्रगल्भः द्वेष्यवत्हेयपापंयस्यसद्वेष्यपापकः ॥४४॥ आधित्सता आधानुमिच्छता ॥४५॥ ४६॥ पंचानामभावेऽव्यवरास्त्रिभ्योन्यूनानकार्याः ॥४७॥ प्रकृतिषु स्वाम्यमात्यादि
पुमंत्रिणां छिद्रं अयथोक्तकारित्वाभावेन परस्यावसरदानं ॥४८॥ रक्षेत् गोपयेत् पिदध्यात् विवरं छिद्रं ॥४९॥ मंत्रो गूढो ये पांते मंत्रसंहननो मंत्रकवचः इतरे शूरजनादयः ॥५०॥ स्वामिनो मंत्रिणश्च मदादिरहिताः सं
तोयद्यन्योन्यमनुवर्तते तर्हि निर्वृताः सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥५१॥ नित्यमित्यर्थः उपधा छलानि तानि पंच तेषु केवलं वाचिकी द्रोणवधेहतोऽश्वत्थामा कुंजर इत्युक्तिर्युधिष्ठिरस्य मनसि च्छलाभावात् भीमस्य तु तत्रै

सत्यवाक्शीलसंपन्नो गंभीरः सत्रपो मृदुः ॥ पितृपैतामहो यः स्यात्स मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥४३॥ संतुष्टः संमतः सत्यः शौटीरो द्वेष्यपापकः ॥ मंत्रविकालविच्छूरः
समंत्रं श्रोतुमर्हति ॥४४॥ सर्वलोकमिमं शक्तः सांत्वेन कुरुते वशं ॥ तस्मै मंत्रः प्रयोक्तव्यो दंडमाधित्सतानृप ॥४५॥ पौरजानपदायस्मिन् विश्वासं धर्मतो गताः ॥
योद्धानयविपश्चिच्च समंत्रं श्रोतुमर्हति ॥४६॥ तस्मात्सर्वैर्गुणैरैतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ॥ मंत्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युरव्यवरा महदीप्सवः ॥४७॥ स्वासु प्रकृतिषु
छिद्रं लक्षयेरन्यस्य च ॥ मंत्रिणां मंत्रमूलं हिराज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥४८॥ नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ गूढं कर्म इवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः ॥
॥४९॥ मंत्रगूढा हिराज्यस्य मंत्रिणो ये मनीषिणः ॥ मंत्रसंहननो राजा मंत्रांगानीतरेजनाः ॥५०॥ राज्यं प्रणिधि मूलं हि मंत्रसारं प्रचक्षते ॥ स्वामिनस्त्वनुवर्त
ते वृत्त्यर्थमिह मंत्रिणः ॥५१॥ संविनीय मदक्रोधौ मानमीर्ष्या च निर्वृताः ॥ नित्यं पंचोपधातीते मंत्रये सह मंत्रिभिः ॥५२॥ तेषां त्रयाणां विविधं विमर्शं विबु
द्ध्यचित्तं विनिवेश्यतत्र ॥ स्वनिश्चयं तत्प्रतिनिश्चयज्ञं निवेदयेदुत्तरमंत्रकाले ॥५३॥ धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छेद्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तरार्थं ॥ निष्ठाकृता ते नय
दासहः स्यात्तं मंत्रमार्गं प्रणयेत्सक्तः ॥५४॥ एवं सदा मंत्रयितव्यमाहुर्ये मंत्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः ॥ तस्मात्तमेवं प्रणयेत्सदैव मंत्रं प्रजासंग्रहणे समर्थं ॥५५॥
न वामनाः कुञ्जकृशानखं जानां धो जडः स्त्री च न पुंसकंच ॥ न चात्र तिर्यक् पुरो न पश्चान्नोर्ध्वं न चाधः प्रचरेत्कथंचित् ॥५६॥ आरुह्य वा वेदमनयैव शून्यं स्थलं प्र
काशं कुशकाशहीनं ॥ वागंगदोषान्परिहृत्य सर्वान्संमंत्रयेत्कार्यमहीनकालं ॥५७॥ इति श्रीमंशांरा० म० भ्यादिलक्षणकथनेऽव्यशीति तमोऽध्यायः ॥८३॥

वकायिकी वाचिकी च केवलं मानसिकी पादवेपुधृतराटस्य वाचिक्या अभावात् तत्रैव धार्तगृहाणां कायवाङ्मनोभवा जतु गृहे सौमिकेऽश्वत्थाम्नः कायिकी ति पंचविधा उपधातामर्तते ॥५२॥ तेषामिति त्रयाणां
त्रीणि मतानि स्वनिश्चयं चावधार्य निश्चयज्ञं गुरुं प्रति तन्मतं च तुष्टयं निवेदयेदिति द्वयोः संबंधः ॥५३॥ तेन गुरुणा पि चतुर्भिः सह ऊहापोहपूर्वकं यदानि ठासि द्वांतः कृतो भवेत्सोऽपि यदा सहः स्यात्सर्वेषामैकमन्येन स्या
त्तदा तं मंत्रं प्रणयेत्कार्यं नियोजयेत् ॥५४॥ ५५॥ अत्र मंत्रस्थाने ॥५६॥ वागदोष उच्चैर्भाषणादिः अंगदोषो नेत्रवक्त्रविकारादिः तेनान्यनाधिक्षिपेदित्यर्थः ॥५७॥ इ० शां० नै० मा० व्यशीति तमोऽध्यायः ॥८३॥

अत्रमंत्रमूलभूतेप्रजासंग्रहणेविषये ॥ १ ॥ एकपदंयत्रसर्वेगुणाःअंतर्जितेनितदेवकर्तव्यंस्तु प्रमाणंसमं ॥ २ ॥ सांत्वनिष्कपटंप्रियवचनं ॥ ३ ॥ ४ ॥ नाभाषतेनृष्णीमास्ते नाचरन् अनाचरन् ॥ ५ ॥ यो राजापूर्वस्वदुःखनिवेदनात्यागेवकिमर्थमागतोसीत्यादिभाषते ॥ ६ ॥ दानमेवदानमपिसांत्वहीनंनप्रीणयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वस्वंगृहीत्वापिसांत्वंप्रयुजतोवशेलोकोभवतीत्याह आदानादपीति ॥ ८ ॥

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्चसंवादंशक्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ शक्रउवाच किंस्विदेकपदं ब्रह्मन्युरूपःसम्यगाचरन् ॥ प्रमाणंसर्वभूतानांयशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ २ ॥ बृहस्पतिरुवाच सांत्वमेकपदंशक्रपुरुषःसम्यगाचरन् ॥ प्रमाणंसर्वभूतानांयशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ ३ ॥ एतदेकपदंशक्रसर्वलोकमुखावहं ॥ आचरन्सर्वभूतेषुप्रियोभवतिसर्वदा ॥ ४ ॥ योहिनाभापतेकिंचित्सर्वदाभ्रुकुटीमुखः ॥ द्वेष्टोभवतिभूतानांससांत्वमिह नाचरन् ॥ ५ ॥ यस्तुसर्वमभिप्रेक्ष्यपूर्वमेवाभिभाषते ॥ स्मितपूर्वाभिभाषीचतस्यलोकःप्रसीदति ॥ ६ ॥ दानमेवदिसर्वत्रसांत्वेनानभिजल्पितं ॥ नप्रीणयति भूतानिनिर्व्यजनमिवाशनं ॥ ७ ॥ आदानादपिभूतानांमधुरामीरयन्गिरं ॥ सर्वलोकमिमंशक्रसांत्वेनकुरुतेवशे ॥ ८ ॥ तस्मात्सांत्वंप्रयोक्तव्यंदंडमाधित्स तापिहि ॥ फलंचजनयत्येवंनचास्योद्विजेतेजनः ॥ ९ ॥ सुकृतस्यहिसांत्वस्यश्लक्ष्णस्यमधुरस्यच ॥ सम्यगासेव्यमानस्यतुल्यंजातुनविद्यते ॥ १० ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तःकृतवान्सर्वयथाशक्रःपुरोधसा ॥ तथात्वमपिकौंतेयसम्यगेतत्समाचर ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध० इंद्रबृहस्पतिसंवा दंचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंस्विदिहराजेंद्रपालयन्यार्थिवःप्रजाः ॥ प्रीतिंधर्मविशेषेणकीर्तिमाप्नोतिशाश्वतीं ॥ १ ॥ भीष्मउवाच व्यवहारेणशुद्धेनप्रजापालनतत्परः ॥ प्राप्यधर्मचकीर्तिंचलोकावाप्नोत्युभौशुचिः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्चव्यव हरेन्नृपः ॥ एतत्पृष्टोमहाप्राज्ञयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ येचैवपूर्वकथितागुणास्तेपुरुषंप्रति ॥ नैकस्मिन्युरूपेत्येतेविद्यंतइतिमेमतिः ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच एव मेतन्महाप्राज्ञयथावदसिबुद्धिमन् ॥ दुर्लभःपुरुषःकश्चिदेभिर्युक्तोगुणैःशुभैः ॥ ५ ॥ किंतुसंक्षेपतःशीलंप्रयत्नेनेहदुर्लभं ॥ वक्ष्यामिनुयथामात्यान्यादृशांश्चक रिष्यसि ॥ ६ ॥ चतुरोब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्स्नातकान्शुचीन् ॥ क्षत्रियांश्चतथाचाष्टौबलिनःशस्त्रपाणिनः ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७३ ॥ कथमिति प्रीतिस्वर्गं ॥ १ ॥ व्यवहारेणैकस्मिन्गृहक्षेत्रादौविषयेममेदंममेदमितिद्वयोर्विवदतोर्म ध्येऽयंसत्योऽयमनृतइतिविवेकोव्यवहारः तेनशुद्धेनपक्षपातहीनेन ॥ २ ॥ कीदृशैःकिंस्वरूपैः कैर्व्यवहारनिर्णायकैः व्यवहरेत्निर्णयंकुर्यात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पूर्वकेनित्ये ॥ ८ ॥ अष्टाभिर्गुणैः शुश्रूषाश्रवणं ग्रहणं धारणं मूहनं मपोहनं विज्ञानं तत्त्वज्ञानं चेतितैः पञ्चाशद्वर्षवयसमित्येकैकस्य विशेषणं ॥ ९ ॥ १० ॥ सप्तभिः सृगयाक्षाः स्त्रियः पानमिति चतुर्भिः कामजैः दंष्ट्रपातनं वाक्पातनं अर्थदूषणमिति त्रिभिः क्रोधजैरिति सप्तभिः अष्टानां ब्राह्मणचतुष्टयं शूद्रत्रयं सूतश्चेति तेषां ॥ ११ ॥ ते त्वया द्रष्टव्याः ॥ १२ ॥ गूढं न्यासापहारादिकं ते त्वयानयास्यं अन्योन्यं विवदमानौ द्वय्ये परस्परसंबंधं दूषयतस्तथा च उभयोरसंबंधाद्वाजकीयमिदमिति बुद्धिनकारयेदित्यर्थः सार्धः ॥ १३ ॥ परिस्रवेत्तु मंदं मंदमन्यत्र गच्छेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अधर्मत इति च्छेदः धर्ममूले राज्ये ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततः साक्षीति यतो परीक्षायां सामात्यस्य राज्ञोऽधोगतिस्ततो हेतोस्तत् व्यवहारजातं परीक्ष्यं तथा हि अर्थिनाममायं शतं सुवर्णान्धारयतीति पक्षे उपन्यस्ते यदि प्रत्यर्थी धारयामीति वदेत्तदानसाक्ष्यादिप्रयोजनम

वैश्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया ॥ त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥ ८ ॥ अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा ॥ पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकं ॥ ९ ॥ श्रुतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शिनं ॥ कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपं ॥ १० ॥ वर्जितं चैव व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशं ॥ अष्टानां मंत्रिणां मध्ये मंत्रराजोपधारयेत् ॥ ११ ॥ ततः संप्रेषयेद्वाष्ट्रेण प्रीयाय च दर्शयेत् ॥ अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा ॥ १२ ॥ न चापि गूढं द्रव्यं ते ग्राह्यं कार्योपघातकं ॥ कार्येष्वलुविपन्नेत्वां सो धर्मस्तांश्च पीडयेत् ॥ १३ ॥ विद्वेच्चैवराष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिगणा इव ॥ परिस्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णे वसागरे ॥ १४ ॥ प्रजाः पालयतोऽसम्यग्धर्मणे ह भूपते ॥ हार्दभयं संभवति स्वर्गश्चास्य विरुद्धते ॥ १५ ॥ अथ योऽधर्मतः पाति राजा मात्यांश्च वात्मजः ॥ धर्मासने सन्नियुक्तो धर्ममूले नरर्षभ ॥ १६ ॥ कार्येष्वधिकृताः सम्यग्कुर्वन्तो नृपानुगाः ॥ आत्मानं पुरतः कृत्वा यांत्यधः सह पार्थिव ॥ १७ ॥ बलात्कृतानां बलिभिः रूपणं बहु जल्पतां ॥ नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृणां भवेत् ॥ १८ ॥ ततः साक्षिबलं साधुद्वैधवादकृतं भवेत् ॥ अस्मात्पिकमनाथं वापरीक्ष्यंतं द्विशेषतः ॥ १९ ॥ अपराधानुरूपं च दंडं पापेषु धारयेत् ॥ वियोजयेद्दण्डैर्ऋद्धान् धनान् यं वंधनैः ॥ २० ॥ विनयेच्चापि दुर्वृत्तान् ग्रहणैरपि पार्थिवः ॥ सांत्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ २१ ॥ राज्ञो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् ॥ आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसंकरिकस्य च ॥ २२ ॥

स्ति यदित्वसौ न धारयामीति वदति तदा द्वैधवादकृतं अन्योन्यं विरुद्धो य उभयोर्वादस्तत्र कृतं साक्षिबलं साधु भवेत् निर्णायकमिति शेषः तत्र अर्थिना प्रत्यर्थिनिस्वार्थसाधनाय साक्षिपत्रं शपथो वा आस्थेयः क्षेत्रादिविषये विवादश्चेद्भोगोपि प्रदर्शनीयः यदा तु प्रत्यर्थी वदति सत्यमस्य मया गृहीतं परं तु प्रत्यर्थितमिति वा अस्मिन्नर्थे पूर्वमेवायं मया पराजितोऽस्ति पुनर्निरुज्जत्वा दुपागत इति वा वदति तदा प्रत्यर्थणकालीना अर्थिपराजयकालीना वा साक्ष्यादयः प्रदर्शनीयाः यद्यर्थिनः प्रत्यर्थिनो वा साक्ष्यादिकं नास्ति शपथं वापरो नानुमन्यते तदा तद्विवादास्पदं द्रव्यमसाक्षिकत्वाद्नाथं निःस्वामिकं भवति अर्थो च तन्मुच्यते तदा विशेषतस्तत्परशुग्रहणादिना तत्परीक्ष्यमिति ॥ १८ ॥ परीक्षोत्तरमपि किं कार्यमत आह अपराधेति ॥ १९ ॥ २० ॥ चित्रो नैकथा आदीपकस्य गृहादिदाहकस्य चित्र इति सर्वत्रानुकूप्यते ॥ २१ ॥ युक्तस्य यथाशास्त्रमवहितस्य चित्रवधं कुर्वन्तोऽपि राज्ञो दोषो नास्ति प्रत्युत धर्म एवास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

॥२३॥ नेति पितुरपराधेषुत्रोनदंज्यः अपितु आगमानुगमः कार्यः त्वं स्वपितरं पत्रादिद्वारा आनीयोपस्थापयेति तदुपरि पित्रागमनस्य पर्यनुयोगः कार्यः तावत्पर्यंतं पुत्रं बध्नीयात् यदितुस बद्धे पिपुत्रेनायातितदा पुत्रमपि मोक्षयेत् पितुः राष्ट्रान्निर्वासनरूपस्य दंडस्य तेन स्वतएव संपादितत्वादिभिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रतीहारो द्वारपालः शिरोरक्षः शिरांसीव शिरांसि दुर्गनगरादीनि प्रधानस्थानानि तद्रक्षणकर्ता

सम्यक्प्रणयतो दंडं भूमिपस्य विशांपते ॥ युक्तस्य वानास्य धर्मो धर्म एव हि शाश्वतः ॥ २३ ॥ कामकारणं दंडं तु यः कुर्याद विचक्षणः ॥ स इहा कीर्तिसंयुक्तो मृतो न रकमृच्छति ॥ २४ ॥ न परस्य प्रवादेन परेषां दंडमर्पयेत् ॥ आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान् मोक्षयित्वा ॥ २५ ॥ न तु हन्यान् नृपोजातु दूतं कस्यांचिदापि ॥ दूतस्य हं तानिरयमाविशेत् सचिवैः सह ॥ २६ ॥ यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्मरतो नृपः ॥ यो हन्यात् पितरस्तस्य भ्रूणहत्या मवाप्नुयुः ॥ २७ ॥ कुलीनः कुलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ॥ यथोक्तवादी मृतिमान् दूतः स्यात् स न भिर्गुणैः ॥ २८ ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तः प्रतीहारोऽस्य रक्षिता ॥ शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ २९ ॥ धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः संधिविग्रहिको भवेत् ॥ मतिमान् धृतिमान् हर्षमान् रहस्यविनिगूहिता ॥ ३० ॥ कुलीनः सत्वसंपन्नः शुद्धो मात्यः प्रशस्यते ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३१ ॥ व्यूहयंत्रायुधानां च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः ॥ वर्षशतोष्णवातानां सहिष्णुः पररंध्रवित् ॥ ३२ ॥ विश्वासयेत् परां श्वैव विश्वसच्चनकस्य चित् ॥ पुत्रेष्वपि हिराजैर्द्रविश्वासो न प्रशस्यते ॥ ३३ ॥ एतच्छास्त्रार्थतत्त्वंतु मया ख्यातं तवानघ ॥ अविश्वासान् रेंद्राणां गुल्यं परममुच्यते ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधामात्यविभागे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥७३॥ युधिष्ठिर उवाच कथं विधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ रुतं वाकारयित्वा वातन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच वस्तव्यं यत्र कौंतेय स पुत्रज्ञातिबंधुना ॥ न्याय्यं तत्र परिप्रपुंष्टिं गुप्तिं च भारत ॥ २ ॥ तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्मविशेषतः ॥ श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः ॥ ३ ॥ पट्टिधं दुर्गमा स्यात् पुराण्यथ निवेशयेत् ॥ सर्वसंपत्त्यधानं यद्वा दुल्यं चापि संभवेत् ॥ ४ ॥ धन्वदुर्गमहीदुर्गगिरिदुर्गतयैव च ॥ मनुष्यदुर्गमृदुर्गवनदुर्गचतानि पट ॥ ५ ॥ यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितं ॥ दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसंकुलं ॥ ६ ॥ विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसंचिताः ॥ धार्मिकश्च जनो यत्र दक्ष्य उत्तममास्थितः ॥ ७ ॥

गानाह व्यूहेति व्यूहः सेनायाः निवेशनप्रकारविशेषः यंत्राणि धनुरादीनि आयुधानि खड्गादीनि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इ० रा० नै० भा० पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥७३॥ कथं विधमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ दुर्गाणामाश्रयेण पुराणि महानगराणि निवेशयेत् धन्वानि जलदेशः तदेव परितः श्वदुर्गधन्वदुर्गमहीदुर्गकोटः ॥ ५ ॥ दुर्गेण महीदुर्गेण संपन्नं अतएव दृढप्राकारपरिखं ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ सानुनादंगीतवादित्रध्वनिमत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निचयान्धान्यादिसंग्रहान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ दंध्यनान् ध्वनिमनोनिःसाणादीन् बंधनानितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ॥ १४ ॥ आशयानिपानानि उ
ऊर्जस्विनरनागाश्वंचत्वरापणशोभितं ॥ प्रसिद्धव्यवहारंचप्रशांतमकुतोभयं ॥ ८ ॥ सुप्रभंसानुनादंचसुप्रशस्तनिवेशनं ॥ शूराद्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुना
दितं ॥ ९ ॥ समाजोत्सवसंपन्नंसदापूजितदैवतं ॥ वक्ष्यामात्यदलोराजातत्युरंस्वयमाविशेत् ॥ १० ॥ तत्रकोशंवलंमित्रं व्यवहारंचवर्धयेत् ॥ पुरेजनपदेचैवसर्व
दोषान्निवर्तयेत् ॥ ११ ॥ भांडागारायुधागारंप्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ॥ निचयान्वर्धयेत्सर्वान्मयायंत्रायुधालयान् ॥ १२ ॥ काष्ठलोहतुषांगारदारुशृंगास्थिवैण
वान् ॥ मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेवच ॥ १३ ॥ शणंसर्जरसंधान्यमायुधानिशरांस्तथा ॥ चर्मस्त्रायुंतथावेत्रंमुंजवल्बजदंध्यनान् ॥ १४ ॥ आशयाश्चो
दपानाश्चप्रभूतसलिलाकराः ॥ निरोद्धव्याःसदाराज्ञाक्षीरिणश्चमहीरुहाः ॥ १५ ॥ सल्लुताश्चप्रयत्नेनआचार्यत्विक्पुरोहिताः ॥ महोष्वासाःस्थपतयःसांवत्स
रचिकित्सकाः ॥ १६ ॥ प्राज्ञामेधाविनोदांतादक्षाःशूराबहुश्रुताः ॥ कुलीनाःसत्वसंपन्नायुक्ताःसर्वेषुकर्मसु ॥ १७ ॥ पूजयेद्दार्मिकान् राजानिगृहीयादधा
र्मिकान् ॥ नियुंज्याच्चप्रयत्नेनसर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ १८ ॥ बाल्यमाभ्यंतरंचैवपौरजानपदंतथा ॥ चारैःसुविदितंकृत्वाततःकर्मप्रयोजयेत् ॥ १९ ॥ चरान्मंत्रं
चकोशंचदंडंचैवविशेषतः ॥ अनुतिष्ठेत्स्वयंराजामर्वत्यत्रप्रतिष्ठितं ॥ २० ॥ उदासीनारिमित्राणांसर्वमेवचिकीर्षितं ॥ पुरेजनपदेचैवज्ञातव्यंचारचक्षुषा ॥
॥ २१ ॥ तनस्तेषांविधातव्यंसर्वमेवाप्रमादतः ॥ भक्तान्पूजयतानित्यंहिपतश्चनिगृह्णता ॥ २२ ॥ यष्ट्यंक्रतुभिर्नित्यंदातव्यंचाप्यपीडया ॥ प्रजानांरक्षणंका
र्यनकार्यधर्मवाधकं ॥ २३ ॥ रुपणानाथदृष्टानांविधवानांचयोपितां ॥ योगक्षेमंचवृत्तिंचनित्यमेवप्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥ आश्रमेपुयथाकालंचैलभाजनभो
जनं ॥ सदैवोपहरेद्राजासल्लुत्याभ्यर्च्यमान्यच ॥ २५ ॥ आत्मानंसर्वकार्याणितापसेराष्ट्रमेवच ॥ निवेदयेत्प्रयत्नेनतिष्ठेत्प्रद्वंशसर्वदा ॥ २६ ॥ सर्वार्थत्यागिनं
राजाकुलेजातंवहुश्रुतं ॥ पूजयेत्तादृशंहृष्टाशयनासनभोजनैः ॥ २७ ॥ तस्मिन्कुर्वीतविश्वासंराजाकस्यांचिदापदि ॥ तापसेपुहिविश्वासमपिकुर्वीतदस्यवः
॥ २८ ॥ तस्मिन्निधीनादधीतप्रज्ञांपर्याददीतच ॥ नचाप्यभीक्ष्णंसेवेतभृशंवाप्रतिपूजयेत् ॥ २९ ॥

दपानाःकूपाः निरोद्धव्यारक्षणीयाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रज्ञायथार्थग्रहणसामर्थ्यं मेधाउहापोहकौशलं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनुतिष्ठेत् आलोचयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥ विधातव्यंप्रतिकर्तव्यं ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तापसेतपस्विजने ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ निधीनूधनभांडानि अभीक्ष्णंसेवेत दस्यूनांतसूचनेतपस्विनाशापत्तेः नप्रतिपूजयेच्च ॥ २९ ॥

अन्यस्तापसः कार्यः सखित्वेन संपादनीयः ॥ ३० ॥ तेषु तत्स्थानस्थेषु तापसेषु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भागवतभा० षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥७३॥ राष्ट्रस्य गुतिः परि
लनं कथं कर्तव्यमिति पृच्छति नगरगुप्तिश्च वणानंतरं तस्यावुद्विस्थाया उपस्थानात् राष्ट्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामीतस्याः दशग्राम्याः द्विगुण्यः विंशतिग्राम्याः शतस्य सहस्रस्या
अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ॥ अटवीषु परः कार्यः सामंतनगरेष्वपि ॥ ३० ॥ तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् ॥ परराष्ट्राटवीस्येषु यथास्ववि
षये तथा ॥ ३१ ॥ तैकस्यां चिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ॥ राज्ञे द्युर्यथा कामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ३२ ॥ एष ते लक्षणो देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ॥ यादृशेन
गरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ इति श्रीम० शांतिप० राजध० दुर्गपरीक्षायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥७३॥ युधिष्ठिर उवाच राष्ट्रगुप्ति
च मे राजनूराष्ट्रस्यैव तु संग्रहं ॥ सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥ भीष्म उवाच राष्ट्रगुप्तिं च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव तु संग्रहं ॥ हंत सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेक
मनाः शृणु ॥ २ ॥ ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथापरः ॥ द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३ ॥ ग्रामे यान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् ॥
तान् ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपायवै ॥ ४ ॥ सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदेजने ॥ ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५ ॥ यानि ग्राम्याणि भोज्या
नि ग्रामिकस्तान्युपाश्रियात् ॥ दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६ ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति मल्लतः ॥ महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतं जनसंकुलं ॥
॥ ७ ॥ तत्र त्वनेकपायत्तराज्ञा भवति भारत ॥ शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥ ८ ॥ धान्यहैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसंगतः ॥ तेषां संग्रामकृत्यं स्याद्ग्राम
कृत्यं च ते पुयत् ॥ ९ ॥ धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत्त्वज्ञश्चेद्वृत्तं द्रितः ॥ नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिंतकः ॥ १० ॥ उच्चैः स्थाने धोरूपानक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ भवे
त्सतान्परिक्रामेत्सर्वानिवसभासदः ॥ ११ ॥ तेषां वृत्तिपरिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चरः ॥ जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ॥ १२ ॥ रक्षाभ्यधिकृतानाम
तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिच्छदं ॥ १३ ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजां कारयेत्करणं ॥ उत्पत्तिदानवृत्तिचशिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृ
त् ॥ १४ ॥ शिल्पं प्रतिकरानेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥ उच्चावचकरादाप्यामहाराज्ञायुधिष्ठिर ॥ १५ ॥

धिपतिकारयेत् ॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ तत्र राष्ट्रे शताधिपतिभोग्यं ग्रामं अनेकपायत्तं भवति ह्रीवत्वमार्थं सार्धः अन्यथा तस्य तदायत्तत्वे धनलोभात् सकृत्स्त्रंग्रामं पीडयेदिति भावः सहस्रपतिः शाखानगरं तत्रत्य धान्य
हैरण्यसंबंधीयो भोगो धनं तेन स्वस्य वेतनेन भोक्तुं पालयितुमर्हः तत्र क्षत्रियाणामभावाद्द्वैत्येभ्यो यः कर आयाति तदेव तस्य वेतनमित्यर्थः ॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ कारयेत् दापयेत् ॥ १४॥ १५॥

म.भा.टी

॥७२॥
॥९०॥

३४ ॥ गोमिनः वैश्यान् भाषायां चारणा इति प्रसिद्धान् प्राकारादीन् कर्तव्यान्नेक्ष्य संदर्शयित्वा इदं कार्यमुपस्थितमत्यावश्यकमित्युक्त्वा करं कारयेत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति शांतिप०
॥ ७२ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥
इति वाचामधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया ॥ स्वरदमीनभ्यवस्तु जेद्योगमाधाय कालवित् ॥ ३४ ॥ प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं संग्रामतोभयं ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गो-
मिनः कारयेत् करं ॥ ३५ ॥ उपेक्षिताहिनश्च युर्गोमिनो रण्यवासिनः ॥ तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वमाचरेत् ॥ ३६ ॥ सांत्वनं रक्षणं दानमवस्थाचाप्यभीक्ष्णशः ॥
गोमिनां पार्थक्यं कर्तव्यं संविभागः प्रियाणि च ॥ ३७ ॥ अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिपुभारत ॥ प्रभावयंति राष्ट्रं च व्यवहारं कृपितया ॥ ३८ ॥ तस्माद्गोमिपुयत्नेन
प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ॥ दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयन् मृदून् ॥ ३९ ॥ सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिपु ॥ न त्वतः सदृशं किंचिद्दरमस्ति युधिष्ठिर ॥ ४० ॥
इति श्रीम० शांतिप० राजध० राष्ट्रगुप्त्यादिकथने समाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच यदाराजा समर्थोऽपि कोशार्थी स्यान्महामते ॥
कथं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धिं यथावलं ॥ अनुशिष्यात्पराजाराधमार्थी तद्विरेतः ॥ २ ॥ यथा तासां
च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ॥ तथा कर्माणि सर्वाणि राजाराष्ट्रे प्रवर्तयेत् ॥ ३ ॥ मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपं ॥ वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥ ४ ॥ ज-
लौकावत्पिवेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ॥ व्याघ्रीवचहरेत्पुत्रान्संदर्शन्नचपीडयेत् ॥ ५ ॥ यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा ॥ अतीक्ष्णेनाभ्युपायनतथाराष्ट्रं स-
मापिवेत् ॥ ६ ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ॥ ततोभूयस्ततोभूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ॥ ७ ॥ दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्धयेत् ॥ मृदुपूर्वप्रयत्ने-
न पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ॥ उचितेनैव भोक्तव्यास्ते न भविष्यन्ति यत्नतः ॥ ९ ॥ तस्मात्सर्वसमारंभो दुर्लभः पुरुषं प्र-
ति ॥ यथामुस्यान्सां त्वयित्वा भोक्तव्य इति राजनः ॥ १० ॥ ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवक्षितान् ॥ भुंजीत सांत्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ॥ ११ ॥

यतिशयानस्तु ईषद्वेदनयापदं किंचिद्धूनयते कं पयते न तु तीव्रवेदनया प्रवृत्त्यन् आखुनिवारयति तद्भ्राष्ट्रं समापिवेत् ॥ ६ ॥ प्रत्यब्दं शतमेनाधिकेन वांशेन वर्धमानं करं प्रदापयन् ग्रामद्वयस्य वृद्धिं कुर्यादित्याह
अल्पेनेति ॥ ७ ॥ दम्यानि वत्सतरकुलानि यथाक्रमेण दमयेत्तद्वज्रापीत्याह दमयन्निवेति अभ्यवहारयेत् ग्राहयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्सद्यः पाशावकीर्णास्तं न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति यतो दुर्दमाः अत उचिते-
न क्रमेण ते भोक्तव्याः दम्याः प्रजाश्च ॥ ९ ॥ पुरुषं प्रतीत्यस्य प्रतिपुरुषमित्यर्थः ॥ १० ॥ ततो मुख्यद्वारा तान् इतरान् विवक्षितान् चोदुमिष्टान् ॥ ११ ॥

शां.राजं.

१२

॥९०॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ मद्यशालाःसंदेशहराःकुह्यः कुस्तिनेनशीलेनवांतिगच्छंतिधर्महिंसंतिवाकुशीलवाविटाः कितवायूतकाराश्चनिपाह्याइत्याह पानेति ॥ १४ ॥ भद्रिकाःकल्याण्यः ॥ १५ ॥ याचितव्यः
दत्तमृणंकरंवेतिशेषः ॥ १६ ॥ अनुजीवेयुरनुसरेयुः अन्यथादोषमाहनेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तथानियच्छन्नितिशेषः ॥ २० ॥ स्थानानिमद्यादीनांवक्ष्यमाणानांकिमकार्यंविवर्जयेत् अपितुसर्वमकार्यंकुर्या

नचास्थानेनचाकालेकरांस्तेभ्योनिपातयेत् ॥ आनुपूर्व्येणसांत्वेनयथाकालंयथाविधि ॥ १२ ॥ उपायान्प्रवर्षीम्येतान्नमेमायाविवक्षिता ॥ अनुपायेनदमय
न्प्रकोपयतिवाजिनः ॥ १३ ॥ पानागारनिवेशाश्चवक्ष्याःप्रापणिकास्तथा ॥ कुशीलवाःभक्तितवायेचान्येकचिदीदृशाः ॥ १४ ॥ नियम्याःसर्वएवैतेयेराष्टस्यो
पघातकाः ॥ एतेराष्टेऽभितिष्ठंतोबाधंतेभद्रिकाःप्रजाः ॥ १५ ॥ नकेनचिद्याचितव्यःकश्चिक्किंचिदनापदि ॥ इतिव्यवस्थाभूतानांपुरस्तान्मनुनाकृता ॥ १६ ॥
सर्वेतथानुजीवेयुर्नकुर्युःकर्मचेदिह ॥ सर्वएवइमेलोकानभवेयुरसंशयं ॥ १७ ॥ प्रभुर्नियमनेराजायएतान्ननियच्छति ॥ भुंक्तेसतस्यपापस्यचतुर्भागमिति
श्रुतिः ॥ १८ ॥ भोक्तातस्यतुपापस्यसुकृतस्ययथातथा ॥ नियंतव्याःसदाराज्ञापापायेस्युर्नराधिप ॥ १९ ॥ कृतपापस्त्वसौराजायएतान्ननियच्छति ॥ तथाकृ
तस्यधर्मस्यचतुर्भागमुपाश्रुते ॥ २० ॥ स्थानान्येतानिसंयम्यप्रसंगोभूतिनाशनः ॥ कामप्रसक्तःपुरुषःकिमकार्यंविवर्जयेत् ॥ २१ ॥ मद्यमांसपरस्वानित
थादाराधनानिच ॥ आहरेद्रागवशगस्तथाशास्त्रंप्रदर्शयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येवनतुयाचंतेयेपांनास्तिपरिग्रहः ॥ दानव्यंधर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्रयान्नतु ॥ २३ ॥
मातेराष्ट्याचनकाभूवन्माचापिदस्यवः ॥ एपांदातारएवैतेनैतभूतस्यभावकाः ॥ २४ ॥ येभूतान्यनुगृह्णन्तिवर्धयन्तिचयेप्रजाः ॥ तेतेराष्टपुवर्ततांमाभूतानामभा
वकाः ॥ २५ ॥ दंड्यास्तेचमहाराजधनादानप्रयोजकाः ॥ प्रयोगंकारयेयुस्तान्यथावलिकरांस्तथा ॥ २६ ॥ कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यंचान्यत्किंचिदीदृशं ॥ पुरुषैः
कारयेत्कर्मबहुभिःकर्मभेदतः ॥ २७ ॥ नश्चेत्कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यंचाप्यनुष्ठितः ॥ संशयंलभतेकिंचित्तेनराजाविगर्ह्यते ॥ २८ ॥ धनिनःपूजयेन्नित्यंपाना
च्छादनभोजनैः ॥ वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वंप्रजाःसहमयेतिवै ॥ २९ ॥ अंगमेतन्महद्राज्येधनिनानामभारत ॥ ककुदंमर्वभूतानांधनस्योनात्रसंशयः ॥ ३० ॥ प्रा
ज्ञःशूरोधनस्यश्चस्वामीधार्मिकएवच ॥ तपस्वीसत्यवादीचबुद्धिमांश्चापिरक्षति ॥ ३१ ॥

देव ॥ २१ ॥ अकार्यमेवाह मयेति शास्त्रंआज्ञांप्रदर्शयेत्यवर्तयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येवनतुशास्त्रादिनाऽनापद्यपि ॥ २३ ॥ दानारआच्छेत्तारः ॥ २४ ॥ २५ ॥ धनेत्यधिकधनपट्टणंप्रयोजयंतोऽधिकारिणोदंड्याःअन्ये
चअधिकारिणस्तान्यथावद्वलिकरानुद्दिश्यप्रयोगंकारयेयुः ॥ २६ ॥ बहुभिः कारयेदन्यथाकर्मभेदतःकर्मणोभेदोनाशःस्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ संशयंचोरेभ्योराजकीयेभ्योवाजयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ ॥ ३३ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७४ ॥ वनस्पतीनिति मूलफलंब्राह्मणानांस्वमितिधर्ममादुरनोप्येतन्नच्छिद्युः ॥ १ ॥ ब्राह्मणापरोधेनतैरपालने
 ॥ २ ॥ त्यागंराष्ट्रस्य ॥ ३ ॥ अदृत्त्याराष्ट्रं त्यजतोराज्ञावृत्तिः कल्येतिमर्यादानुराजरथाद्यलाभात् त्यजतस्तदपिदेयमित्यस्तीतिकस्मिन्नितिकाकासूचयति ॥ ४ ॥ अतःपरंत्वंवृत्तिकल्पयसिनतुपूर्व
 तस्मात्सर्वेषुभूतेषुप्रीतिमान्भवपार्थिव ॥ सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यंचपालय ॥ ३२ ॥ एवंदंडंचकोशंचमित्रंभूमिंचलप्स्यसि ॥ सत्यार्जवपरोराजन्मित्रको
 शवलान्वितः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० कोशसंचयप्रकारकथनेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७४ ॥ भीष्मउवाच वनस्प
 तीन्भक्ष्यफलान्नच्छिद्युर्विषयेतव ॥ ब्राह्मणानांमूलफलंधर्ममादुर्मनीषिणः ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्योतिरिक्तंचभुंजीरन्नितरेजनाः ॥ नब्राह्मणापरोधेनहरेदन्यःकथं
 चन ॥ २ ॥ विप्रश्चेत्यागमातिप्रेदात्मार्येवृत्तिकर्षितः ॥ परिकल्प्यास्यवृत्तिः स्यात्सदारस्यनराधिप ॥ ३ ॥ सचेन्नोपनिवर्ततवाच्योब्राह्मणसंसदि ॥ कस्मिन्नि
 दानींमर्यादामयंलोकःकरिष्यति ॥ ४ ॥ असंशयंनिवर्ततनचेद्वक्ष्यत्यतःपरं ॥ पूर्वपरोक्षंकर्तव्यमेतत्कोतेयशाश्वतं ॥ ५ ॥ आदुरेतज्जनाब्रह्मन्चैतच्छ्रद्धाम्यहं ॥
 निमंन्व्यश्रभवेद्भोगैरवस्थाचतदाचरेत् ॥ ६ ॥ कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यंलोकानामिहजीवनं ॥ ऊर्ध्वंचैवत्रयीविद्यासाभूतान्भावयत्युत ॥ ७ ॥ तस्यांप्रपतमानायां
 येस्युस्तत्परिपंथिनः ॥ दस्यवस्तद्व्यायेहब्रह्माक्षत्रमथास्तजत् ॥ ८ ॥ शत्रून्जयप्रजारक्षयजस्वक्रतुभिर्नृप ॥ युध्यस्वसमरेवीराभूत्वाकौरवनंदन ॥ ९ ॥ संर
 क्ष्यान्पालयेद्राजासराजाराजसत्तमः ॥ येकेचित्तान्नरक्षंतितैरर्थोनास्तिकश्चन ॥ १० ॥ सदैवराज्ञायाद्व्यंसर्वलोकाद्युधिष्ठिर ॥ तस्माद्धेतोर्हिभुंजीतमनुष्या
 नेवमानवः ॥ ११ ॥ आंतरेभ्यःपरानुरक्षन्परेभ्यःपुनरांतरान् ॥ परान्परेभ्यःस्वान्स्वेभ्यःसर्वान्पालयनित्यदा ॥ १२ ॥ आत्मानंसर्वतोरक्षन्राजनरक्षस्वमेदिनीं ॥
 आत्ममूलमिदंसर्वमादुर्वैविदुषोजनाः ॥ १३ ॥ किंचिद्रंकोनुसंगोमेकिंवास्त्यविनिपातितं ॥ कुतोमामाश्रयेद्दोषइतिनित्यंविचिंतयेत् ॥ १४ ॥ अतीतदिवसे
 वृत्तंप्रशंसंतिनवापुनः ॥ गुप्तैश्चारैरनुमतैःपृथिवीमनुसारयेत् ॥ १५ ॥ जानीयुर्यदिमेवृत्तंप्रशंसंतिनवापुनः ॥ कच्चिद्रोचेज्जनपदेकच्चिद्रापृचमेयशः ॥ १६ ॥

मिति उपालंभेपूर्वपरोक्षंकर्तव्यंविस्मर्तव्यंक्षंतव्यमितितंप्रार्थयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ वृत्तिमात्रंकल्पयेदितिपरमतं भोगार्थींचेद्राष्ट्रं त्यजतदाभोगैरपिनिमंन्व्यः अदृत्त्याचेत्तदादृत्त्यापिनिमंन्व्यइत्याहादुरिति
 ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वंस्वर्गं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लोकात्लोकहितार्थयोद्वयं बोद्धव्यमितिपाठेस्वपरचरित्रमितिशेषः उत्तरार्धेनुभुंजीतेत्यत्रयुंजीतेतिपाठः मनुष्यांश्चारानितिचार्थः ॥ ११ ॥ स्वीयाःआंतरा
 बाह्याश्च परस्माद्रक्ष्याःस्वीयाः बाह्यास्तुशत्रुभ्योरक्ष्याइत्यर्थः ॥ १२ ॥ विदुषोविद्वांसः ॥ १३ ॥ संगोव्यसनस्येतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ सुपरिणीतान् सत्कृतान् ॥ १९ ॥ २० ॥ तुल्येषुकथमितरइतरं भुंजीतेतिप्रश्नः बलवानेवदुर्बलं भुंजीततुल्यात्तुआत्मानंरक्षेच्छलेनचतंभुंजीतेत्युत्तरमाह तुल्येतित्रिभिः ॥ २१ ॥ आरुंडः गृध्रः
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ९॥ एवंस्याम्यादिप्रकृतिषट्कंनिरूप्यप्रकीर्णकान्धर्मान्वक्तुंउतथ्यमांघातु

धर्मज्ञानांधृतिमतांसंग्रामेष्वपलायिनां ॥ राष्ट्रेतुयेनुजीवंतियेतुराज्ञोनुजीविनः ॥ १७ ॥ अमात्यानांचसर्वेषांमध्यस्थानांचसर्वशः ॥ येचत्वाभिप्रशंसयुर्निदे
युरथवापुनः ॥ १८ ॥ सर्वान्सुपरिणीतांस्तान्कारयेथायुधिष्ठिर ॥ एकांतेनहिसर्वेषांनशक्यंतातरोचितुं ॥ मित्रामित्रमथामध्यंसर्वभूतेषुभारत ॥ १९ ॥ युधि
ष्ठिरउवाच तुल्यबाहुबलानांचतुल्यानांचगुणैरपि ॥ कथंस्यादधिकःकश्चित्सचभुंजीतमानवान् ॥ २० ॥ भीष्मउवाच यच्चरात्यचरानघुरदंष्ट्रान्दं
ष्ट्रिणस्तथा ॥ आशीविपाइवकुद्धाभुजंगान्भुजगाइव ॥ २१ ॥ एतेभ्यश्चाप्रमत्तःस्यात्सदाशत्रोर्युधिष्ठिर ॥ आरुंडसदृशात्येतेनिपतंतिप्रमादतः ॥ २२ ॥ कच्चि
त्तेवणिजोराष्ट्रेनोद्विजंतिकर्गदिताः ॥ क्रीणंतोबहुनाल्पेनकांतारकृतविश्रमाः ॥ २३ ॥ कच्चित्कृपिकराराष्ट्रंनजहत्यतिपीडिताः ॥ येवहंतियुरंराज्ञानिभरंतीतरा
नपि ॥ २४ ॥ इतोदत्तेनजीवंतिदेवाःपितृगणास्तथा ॥ मानुषोरगरक्षांसिवयांसिपशवस्तथा ॥ २५ ॥ एषांतेराष्ट्रवृत्तिश्चराज्ञांगुमिश्रभारत ॥ एतमेवार्थमा
श्रित्यभूयोवक्ष्यामिपांडव ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०राष्ट्रगुप्तौएकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ९॥ भीष्मउवाच यानंगिरा
क्षत्रधर्मानुतथ्योब्रह्मवित्तमः ॥ मांघात्रेयौवनाश्वायप्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १ ॥ सयथानुराशासैनमुतथ्योब्रह्मवित्तमः ॥ तत्तेसर्वंप्रवक्ष्यामिनिखिलेनयुधि
ष्ठिर ॥ २ ॥ उतथ्यउवाच धर्मायराजाभवतिनकामकरणायतु ॥ मांघातरितिजानीहिराजालोकस्यरक्षिता ॥ ३ ॥ राजाचरतिचेद्धर्मदेवत्वायैवकल्प
ते ॥ सचेद्धर्मचरतिनरकायैवगच्छति ॥ ४ ॥ धर्मेतिष्ठंतिभूतानिधर्मोराजनितिष्ठति ॥ तंराजासाधुयःशास्तिमराजाष्ट्रिवीपतिः ॥ ५ ॥ राजापरमधर्मात्मा
लक्ष्मीवान्धर्मउच्यते ॥ देवाश्चगर्हागच्छंतिधर्मोनास्तीतिचोच्यते ॥ ६ ॥ स्वधर्मेवर्तमानानामर्थसिद्धिःप्रदृश्यते ॥ तदेवमंगलंलोकःसर्वःसमनुवर्तते ॥ ७ ॥ उ
च्छिद्यतेधर्मवृत्तमधर्मोवर्ततेमहान् ॥ भयमाहुर्दिवारात्रंयदापापोनवार्यते ॥ ८ ॥ ममेदमितिनैवैतत्साधूनांतातधर्मतः ॥ नवैव्यवस्थाभवतियदापापोनवार्य
ते ॥ ९ ॥ नैवभार्यानपशवानक्षेत्रंननिवेशनं ॥ संदृश्येतमनुप्याणांयदापापबलंभवेत् ॥ देवाःपूजांनजानंतिनस्वधांपितरस्तदा ॥ १० ॥

संवादंवाग्देवगीतांचारभते यानंगिराइत्यादिनाअध्यायपचकेन अंगिराःआंगिरसः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवाइति यदापापोनवार्यतेतदादैवतनिदादयोदोषाःप्रवर्तंतइतिसार्धत्रयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

११॥ वृद्धानां शस्त्रेण छिन्नदेहानां ॥ १२॥ १३॥ धर्मो धर्मपालः ॥ १४॥ अलं वारणं लेद न मितियावत् तेन वृषं लुनाति छिनत्तीति वृषल इति योगो दर्शितः ॥ १५॥ १६॥ धर्मपदस्य द्वेधा व्युत्पत्तिमाह धनादिति धन
 धाचीनां तो धनशब्दः अर्तेर्गत्यर्थान्मकप्रत्ययेन तो नलोपगुणौ धनादिस्रवतीति धर्म इत्यर्थः धनादिति पंचमीनुधनं प्रापयितुं स्रवति वृषपायन इति ल्यब्लोपेक्षेया धारणाद्वा धर्मः धृजो मन्प्रत्ययः सीमांतकरः याव
 न पूज्यं तेत्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ॥ न वेदानधिगच्छंति व्रतवंतो द्विजातयः ॥ ११॥ न यज्ञांस्तन्वते विप्रायदापापो न वार्यते ॥ वृद्धानामिव सन्वानां मनो भ
 वति विद्वलं ॥ १२॥ मनुष्याणां महाराजयदापापो न वार्यते ॥ उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृपयः स्वयं ॥ १३॥ असृजत्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ यस्मि
 न्धर्मो विराजत तं राजानं प्रचक्षते ॥ १४॥ यस्मिन् विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ल्यलं ॥ वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद् धर्मं विव
 र्धयेत् ॥ १५॥ धर्मं वर्धति वर्धति सर्वभूतानि सर्वदा ॥ तस्मिन् ह सति हीयंते तस्माद् धर्मं न लोपयेत् ॥ १६॥ धनात्स्रवति धर्मो हि धारणादिति निश्चयः ॥ अकार्याणां
 मनुष्येन्द्रससीमांतकरः स्मृतः ॥ १७॥ प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः स्मृतः स्वयं भुवा ॥ तस्मात्प्रवर्तयेद् धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १८॥ तस्माद्द्विराजशार्दूलधर्मः श्रेष्ठत
 रः स्मृतः ॥ सराजायः प्रजाः शास्तिसाधुकृत्यु रूपर्षभ ॥ १९॥ कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय ॥ धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ २०॥ धर्मस्य ब्राह्म
 णो यो निस्तस्मात्तान् पूजयेत्सदा ॥ ब्राह्मणानां च मां धाताः कुर्यात्कामानमत्सरी ॥ २१॥ तेषां त्यक्तकामकरणाद्राज्ञः संजायते भयं ॥ मित्राणि न च वर्धते तथा मित्री
 भवंत्यपि ॥ २२॥ ब्राह्मणानां सदा सृयाद्याद्यादौ च नो वलिः ॥ अथास्माच्छीरपाकमद्यास्मिन्नासीत्यतापिनी ॥ २३॥ ततस्तस्मादपाक्रम्य सागच्छत्याकशा
 सनं ॥ अयसो न्वतपत्यश्वाच्छ्रियं दृष्ट्वा पुरंदरं ॥ २४॥ एतत्फलमसूयाया अभिमानस्य वा विभो ॥ तस्माद्बुध्यस्व मां धातर्मात्वां जत्यात्यतापिनी ॥ २५॥ दर्पो नाम
 श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ॥ तेन देवा सुराराजर्त्नीताः सुवहवो व्ययं ॥ २६॥ राजर्षयश्च वहवस्तथा बुध्यस्व पार्थिव ॥ राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजि
 तः ॥ २७॥ स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवते ॥ तथा वर्तस्व मां धातश्चिरं चेत्स्यात्तु मिच्छसि ॥ २८॥ मत्तात्यमत्तात्यौ गंडादुन्मत्ताच्च विशेषतः ॥ तदभ्यासादुपा
 वर्तसंहितानां च सेवनात् ॥ २९॥ निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ॥ पर्वताद्विषमादुर्गाद्वस्तिनोश्चात्सरीस्तपात् ॥ ३०॥

॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ अमित्री भवंति वर्धते ॥ २२॥ असूयात् असूयातः लिंगव्यत्ययार्षः असूयया अततिसततं वर्तत इति वा असूयात् ॥ २३॥ २४॥ २५॥ अधर्मादितिच्छेदः ॥ २६॥ तंदर्पं ॥ २७॥
 ॥ २८॥ पौगंडात्वालकात् अज्ञादित्यर्थः पाषंडादिति मुख्यः पाठः मत्तादिभ्य उपावर्त परावृत्तिभज तदभ्यासात्तैः सह परिचयात् संहितानां मिलितानां च तेषां सेवनाच्च सुतरामुपावर्तेत्यर्थः ॥ २९॥ ३०॥

अत्यागंबद्धमुष्टितां ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अपुमांसः स्त्रीवाः स्थूलजिह्वामूकाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नक्षत्राणि धूमकेत्वादयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एकस्य धनं द्वौ आददाते आच्छिद्य गृह्णीतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एतेभ्यो नित्ययुक्तः स्यान्नक्तं चर्या च वर्जयेत् ॥ अत्यागं चाभिमानं च दंभं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥ अविज्ञाता सुचर्मा पुच्छी वा सुस्वैरिणी पुच ॥ परभार्या सुकन्या
सुनाचरे नैथुनं नृप ॥ ३२ ॥ कुले पुपापरत्वांसि जायंते वर्णसंक्रातु ॥ अपुमांसो गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेनमः ॥ ३३ ॥ एतच्चान्ये च जायंते यदाराजा प्रमाद्य
ति ॥ तस्माद्वाज्ञाविशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥ ३४ ॥ क्षत्रिस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महान् ॥ अधर्माः संप्रवर्धन्ते प्रजासंकरकारकाः ॥ ३५ ॥ अर्शीति विद्य
ते शीतं शीते शीतं न विद्यते ॥ अदृष्टिरतिदृष्टिश्च व्याधिश्चाप्या विशेषजाः ॥ ३६ ॥ नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहाघोरास्तथागते ॥ उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाश
नाः ॥ ३७ ॥ अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ॥ प्रजाश्च तस्य स्वीयं ते ततः सो नु विनश्यति ॥ ३८ ॥ द्वावाददानेत्येकस्य द्वयोः सुबहवो परे ॥ कुमार्यः संप्र
लुप्यन्ते तदा दुर्नृपदूषणं ॥ ३९ ॥ ममेदमिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठति ॥ त्यक्त्वा धर्मं यदाराजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभागवतेशांतिपर्वणि राजध
उत्तथ्यगीतासु नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ उत्तथ्य उवाच कालवर्षी च पर्जन्या धर्मचारी च पार्थिवः ॥ संपद्यते पापं भवति माविर्भति सुखं प्रजाः ॥ १ ॥
यो न जानाति हर्तुं वा वस्त्राणां रजकोमलं ॥ रक्तानां वा शोधयितुं यथानास्ति तथैव सः ॥ २ ॥ एवमेतद्विजेंद्राणां क्षत्रियाणां विगांतथा ॥ गृध्राश्चतुर्थो वर्णानां नाना
कर्मस्ववस्थितः ॥ ३ ॥ कर्मशूद्रे कृषिर्वैश्वेदं डनीतिश्च राजति ॥ ब्रह्मचर्यं तपो मंत्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ४ ॥ तेषां यः क्षत्रियो वेदवत्त्राणामिव शोधनं ॥ शीलदो
षान्विनिर्हर्तुं स पिनाम प्रजापतिः ॥ ५ ॥ कृतं चेत्तादापरं च कलिश्च भरतर्षभ ॥ राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६ ॥ चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ॥
सर्वप्रमुच्यन्ते तदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७ ॥ अग्नित्रेतात्रया विद्यायज्ञाश्च सह दक्षिणाः ॥ सर्वे एव प्रमाद्यन्ति यदाराजा प्रमाद्यति ॥ ८ ॥ राजैव कर्ता भूतानां रा
जैव च विनाशकः ॥ धर्मात्मा यः सकर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ९ ॥ राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बांधवाः सुदृढस्तथा ॥ समेत्य सर्वे शोचन्ति यदाराजा प्रमाद्यति ॥
॥ १० ॥ हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्च तरे गदभाः ॥ अधर्मभूते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जंतवः ॥ ११ ॥

इति शांतिपर्वणि राजध ० नैलकंठीये भागवतभाष्ये नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ कालेति ॥ १ ॥ वस्त्राणां शुद्धानां शोधयितुं गमविचाल्यमलमात्रं दुर्गकर्तुं ॥ २ ॥ द्विजानां मध्ये कश्चिच्छू
द्रो वानानां कर्मस्ववस्थितः स्वकर्मव्युत्तमृदः रजकतुल्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अग्नित्रेतागार्हपत्यदक्षिणाध्याह्नयोप्याग्न्यं वक्रित्रयं त्रयीकृत्य जुः सामवेदाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अवलंतु अवलस्यपालनान्महसुग्यमपालनाच्चमहत्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भृतदुर्वलसंभजतेऽनादिनासेवते तदन्वयाः दातृसंबन्धिनः ॥ १३ ॥ अवलंतुमहद्भूतमित्येतद्विष्णोति दुर्वलस्येत्यादिना ॥ १४ ॥

दुर्वलार्थवलेन सृष्टं धात्रामां धातरुच्यते ॥ अवलंतुमहद्भूतं यस्मिन् सर्वप्रतिष्ठितं ॥ १२ ॥ यच्च भृतं संभजते ये च भूतास्तदन्वयाः ॥ अर्धं मस्ते हि नृपतौ सर्वे गोचंति पा
थिव ॥ १३ ॥ दुर्वलस्य च यच्च क्षुर्मुने रार्शा विपस्य च ॥ अविपत्यतमं मन्ये मास्मदुर्वलमासदः ॥ १४ ॥ दुर्वलां स्तातु व्यथानित्यमेवाविमानितान् ॥ मात्वां दुर्व
लचक्षुं पिप्रदहेयुः सबांधवं ॥ १५ ॥ नहि दुर्वलदग्धस्य कुले किंचित्परोहति ॥ आमूलं निर्दहंत्येव मास्मदुर्वलमासदः ॥ १६ ॥ अवलं वै वलाच्छेयो यच्चातिवलवद्
लं ॥ वलस्यावलदग्धस्य न किंचिदवशिष्यते ॥ १७ ॥ विमानितो हतः कृष्टस्वातारं च न विंदति ॥ अमानुषकृतस्तत्र दंडो हंति नराधिपं ॥ १८ ॥ मास्मतातरणे स्थि
त्वा भुंजीथा दुर्वलं जनं ॥ मात्वां दुर्वलचक्षुं पिदहंत्यग्निरिवाशयं ॥ १९ ॥ यानि मिथ्याभिगस्तानां पतंत्यश्रूणि रोदतां ॥ तानि पुत्रान्यशून्घ्रंति तेषां मिथ्याभिगं स
नात् ॥ २० ॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २१ ॥ यत्रावलावध्यमानस्वातारं नाधिगच्छति ॥ महान् देवकृतस्तत्र
दंडः पतति दारुणः ॥ २२ ॥ युक्ता यदा जानपदाभिक्षेपे ब्राह्मणा इव ॥ अभीक्ष्णं भिक्षुरूपेण राजानं घ्रंति तादृशाः ॥ २३ ॥ राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ॥ अ
नयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥ २४ ॥ यदा युक्त्या नयेदर्थान्कामादर्थवशेन वा ॥ रूपणं याचमानानां तद्राज्ञो वै शंसमहत् ॥ २५ ॥ महान् दक्षोजायते वर्धते
चतंचैव भूतानि समाश्रयन्ति ॥ यदा वक्षश्छिद्यते दत्यते च तदा श्रया अनिकेता भवन्ति ॥ २६ ॥ यदाराप्रेधर्ममग्र्यं चरन्ति संस्कारं वाराजगुणं ब्रुवाणाः ॥ तैरेवाधर्मश्च
रितो धर्ममाहात्तूर्णजत्यासुरकृतं दुष्कृतं च ॥ २७ ॥ यत्र पापाज्ञायमानाश्चरन्ति सतां कलिर्विंदते तत्र राज्ञः ॥ यदाराजाशास्ति नरानशिष्टांस्तदाराज्यं वर्धते भूमिप
स्य ॥ २८ ॥ यश्चामात्यान्मानयित्वा यथाहं मंत्रे च युद्धे च नृपो नियुज्यात् ॥ विवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य भुंक्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥ २९ ॥ यच्चापि सुकृतं कर्म वा
चंचैव सुभाषितां ॥ समीक्ष्य पूजयन् राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ३० ॥ संविभज्य यदा भुंक्ते नामात्या नवमन्यते ॥ निहंति वलिनंदं संसराज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥
त्रायते हियदा सर्वं वाचाकायेन कर्मणा ॥ पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रणे स्थित्वा प्रतिपक्षी भूय भुंजीथाः करादानेन ॥ १९ ॥ २० ॥ यदि आत्मनि फलं पापं न फलति तर्हि पुत्रादिषु फलति ननु सद्यः फलतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
नयेत् अपहरेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ महानि निदृष्टांतमुक्त्वा दादार्ष्टीतिकमाह यदेति यदा धर्मं चरति तदाराजा वर्धते इति भावः दुष्कृतं चापयातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ राज्ञः नृपान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

म.भा.टी.

॥ १३ ॥

अवलंतु अवलस्यपालनामहसुग्यमपालनाच्चमहत्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भूतं दुर्बलं संभजतेऽन्नादिना सेवते तदन्वयाः दातृसंबन्धिनः ॥ १३ ॥ अवलंतु महद्भूतमित्येतद्विदुषोति दुर्बलस्येत्यादिना ॥ १४ ॥

दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रामां धातरुच्यते ॥ अवलंतु महद्भूतं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ १२ ॥ यच्च भूतं संभजते ये च भूतास्तदन्वयाः ॥ अधर्मस्ते हिनृपतौ सर्वे शोचंति पा
थिव ॥ १३ ॥ दुर्बलस्य च यच्च क्षुर्मुनेराशी विपस्य च ॥ अविपत्यतमं मन्ये मास्म दुर्बलमासदः ॥ १४ ॥ दुर्बलां स्तातु व्यथेयानित्यमेवाविमानितान् ॥ मात्वां दुर्ब
लचक्षुषि प्रदहेयुः सवांधवं ॥ १५ ॥ न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किंचित्परोहति ॥ आमूलं निर्दहंत्येव मास्म दुर्बलमासदः ॥ १६ ॥ अवलं वै वलाच्छेयो यच्चातिवलवद्
लं ॥ बलस्यावलदग्धस्य न किंचिदवशिष्यते ॥ १७ ॥ विमानितो हतः कुष्टस्वातारं च न विंदति ॥ अमानुषकृतस्तत्र दंडो हंति नराधिपं ॥ १८ ॥ मास्म तातरणे स्थि
त्वा भुंजीथा दुर्बलं जनं ॥ मात्वां दुर्बलचक्षुषि दहंत्यग्निरिवाशयं ॥ १९ ॥ यानि मिथ्याभिगस्तानां पतंत्यश्रूणि रोदतां ॥ तानि पुत्रान्यग्नं प्रति पां मिथ्याभिगं स
नात् ॥ २० ॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु न सृषु ॥ न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २१ ॥ यत्रावलवध्यमानस्वातारं नाधिगच्छति ॥ महान् देवकृतस्तत्र
दंडः पतति दारुणः ॥ २२ ॥ युक्तायदा जानपदाभिर्क्षते ब्राह्मणा इव ॥ अभीक्ष्णं भिक्षुरूपेण राजानं प्रति तादृशाः ॥ २३ ॥ राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ॥ अ
नयेनोपवर्तते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥ २४ ॥ यदा युक्त्या नयेदर्थान् कामादर्थवशेन वा ॥ रूपणं याचमानानां तद्राज्ञो वै शंसमहत् ॥ २५ ॥ महान् दक्षो जायते वर्धते
चतंचैव भूतानि समाश्रयंति ॥ यदा वृक्षश्छिद्यते दह्यते च तदा श्रया अनिकेता भवन्ति ॥ २६ ॥ यदा राष्ट्रं धर्ममग्न्यं चरन्ति संस्कारं वाराजगुणं ब्रुवाणाः ॥ तैरेवाधर्मश्च
रितो धर्ममोहात्तूर्णजत्वात्सुरुतं दुष्कृतं च ॥ २७ ॥ यत्र पापाज्ञायमानाश्चरन्ति सतां कलिर्विदते तत्र राज्ञः ॥ यदा राजा शास्ति नरान् शिष्टांस्तदाराज्यं वर्धते भूमिप
स्य ॥ २८ ॥ यश्चा मात्यान्मानयित्वा यथाहं मंत्रे च युद्धे च नृपो नियुज्यात् ॥ विवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य भुंक्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥ २९ ॥ यच्चापि सुरुतं कर्म वा
चंचैव सुभाषितां ॥ समीक्ष्य पूजयन् राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ३० ॥ संविभज्य यदा भुंक्ते नामात्या नवमन्यते ॥ निहंति बलिनं दंसराज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥
त्रायते हियदा सर्वं वाचाकायेन कर्मणा ॥ पुत्रस्यापि न मृष्येच्च सराज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रणे स्थित्वा प्रतिपक्षी भूय भुंजीथाः करादानेन ॥ १९ ॥ २० ॥ यदि आत्मनि फलं पापं न फलति तर्हि पुत्रादिषु फलति न तु सद्यः फलतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
नयेत् अपहरेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ महानिति दृष्टांतमुक्त्वा दाष्टीतिकमाह यदेति यदा धर्मं चरति तदा राजा वर्धते इति भावः दुष्कृतं चापयातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ राज्ञः नृपान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शां.राज.

१२

॥ १३ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति शांतिप० रा० नैलकंठीये भारतभाष्ये एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥ धर्मस्योत्कर्षश्रुत्या धर्मस्थि
 अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ॥ नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ५५ ॥ एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां त
 त्वमप्यनुपालय ॥ ५६ ॥ तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितं ॥ आतिष्ठदिव्यं पंथानमद्वाय भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ धर्मवृत्तं हिराजानं प्रेत्य चेह च भारत ॥ देवर्षिपि
 तृगंधर्वाः कीर्तयन्ति महौजसः ॥ ५८ ॥ भीष्म उवाच स एव मुक्तो मां धाता तेनोत्थ्येन भारत ॥ कृतवानविशं कश्च एकः प्राप च मे दिनीं ॥ ५९ ॥ भवानपि तथा
 सम्यङ्मां धातेव महीपते ॥ धर्मं कृत्वा महीं रक्षस्वर्गस्थानमवाप्स्यसि ॥ ६० ॥ इति श्रीम० शांतिप० राजध० उत्थ्यगीतासु एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 युधिष्ठिर उवाच कथं धर्मं स्थातुमिच्छन् राजा वर्तेत धार्मिकः ॥ पृच्छामित्वां कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हा
 सपुरातनं ॥ गीतं दृष्टार्थं तत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ २ ॥ राजा वसुमनानामज्ञानवान्धृतिमान् शुचिः ॥ महर्षिपरिपञ्च वामदेवं तपस्विनं ॥ ३ ॥ धर्मार्थसहितैर्वाक्यै
 र्भगवन्ननुशाधि मां ॥ येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न हीयेयं स्वधर्मतः ॥ ४ ॥ तमब्रवीह्वामदेव स्तेजस्वी तपतांवरः ॥ हेमवर्णं सुखासीनं ययातिमिव नाहुपं ॥ ५ ॥ वामदे
 व उवाच धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परं ॥ धर्मस्थिता हिराजानो जयन्ति पृथिवीमिमां ॥ ६ ॥ अर्थसिद्धेः परं धर्ममन्यते यो महीपतिः ॥ वृद्धां च कुरुते बुद्धिं
 स धर्मेण विराजते ॥ ७ ॥ अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ॥ क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥ ८ ॥ असत्पापिष्ठसचिवोऽवध्यो लोकस्य धर्महा ॥ सहै
 व परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९ ॥ अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकल्थनः ॥ अपि सर्वामहीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १० ॥ अथाददानः कल्याणमन
 सूयुर्जितेन्द्रियः ॥ वर्धते मतिमान् राजा सोतो भिरिवसागरः ॥ ११ ॥ न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतो र्यतः ॥ बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिप ॥ १२ ॥ एते
 ष्वेव हि सर्वे पुलोकयात्राप्रतिष्ठिता ॥ एतानि शृण्वँल्लभते यशः कीर्तिश्च यंत्रजाः ॥ १३ ॥ एवं यो धर्मसंरंभा धर्मार्थपरिचितकः ॥ अर्थान्समीक्ष्य भजते स ध्रुवं मह
 दश्नुते ॥ १४ ॥ अदाता त्यनतिस्नेहो दंडेनावर्तयन् यत्र जाः ॥ साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १५ ॥
 तिप्रकारं पृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तपतां तपः कुर्वतां ॥ ५ ॥ ६ ॥ अर्थपेक्षया धर्मं श्रेष्ठं मत्वा धर्मवृद्धौ बुद्धिं कुर्यादित्याहार्थेति ॥ ७ ॥ उभौ धर्मार्थौ ॥ ८ ॥ असंतः दुष्टाः पापिष्ठाश्च सचिवा
 यस्य सः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एतेषु धर्मादिषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

पापकृतं पापकारिणं ॥ १६ ॥ दाम्नः दातुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति शांतिः ० रा० नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विद्विंशतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ यत्र राष्ट्रे प्रणयते आरोपयति बलवत्तरो राजा ॥ १ ॥ तं राजानं अनुवर्तते न्ये ॥ २ ॥ प्रकृतिः स्वधर्मः विषमः कुमार्गः ॥ ३ ॥ ४ ॥ जितानां आपन्नानां अजितानां स्वस्थानां ॥ ५ ॥ कृतकल्याणं प्रागुपकारं कृतवन्तं ॥ ६ ॥ शक्तौ सुखमनुभवेत् आपदितुं करणं

अथ पापकृतं बुद्धान् च पश्यत्यबुद्धिमान् ॥ अकीर्त्याभिसमायुक्तो भूयो नरकमश्नुते ॥ १६ ॥ अथ मानयितुं दास्यः श्लक्ष्णस्य वशवर्तिनः ॥ व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसंति मानवाः ॥ १७ ॥ यस्य नास्ति गुरुर्धर्मं न चान्यान् अपि पृच्छति ॥ सुखं तत्रोर्थलाभेषु न चिरं सुखमश्नुते ॥ १८ ॥ गुरुप्रधानो धर्मो पुंस्वयमर्थानवेक्षिता ॥ धर्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमश्नुते ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० वामदेवगीतासु द्विद्विंशतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ वामदेव उवाच ॥ यत्र धर्मं प्रयणते दुर्बले बलवत्तरः ॥ तां वृत्तिमुपजीवंति ये भवंति तदन्वयाः ॥ १ ॥ राजानमनुवर्तते तं पापाभिः प्रवर्तकं ॥ अविनीतमनुष्यं तद्विप्रं राष्ट्रं विनश्यति ॥ २ ॥ यद्वत्तमुपजीवंति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ॥ तदेव विषमस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ॥ ३ ॥ साहसप्रकृतिर्यत्र किंचिदुल्लङ्घनमाचरेत् ॥ अशास्त्रलक्षणा राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ४ ॥ यो त्यंताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ॥ जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैतिसः ॥ ५ ॥ द्विपंतं कृतकल्याणं गृहीत्वानृपतिरणे ॥ यो न मानयते द्वेषात् क्षत्रधर्मादपैतिसः ॥ ६ ॥ शक्तः स्यात्सुखो राजा कुर्यात्करणमापदि ॥ प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रंश्यते श्रियः ॥ ७ ॥ अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ॥ न चिरेण प्रियः स स्याद्यो प्रियः प्रियमाचरेत् ॥ ८ ॥ मृपावादं परिहरेत् कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ न कामान्न च संरंभान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ९ ॥ नापत्रपेतप्रश्नेषु नाविभाव्यांगिरंस्तृजेत् ॥ न त्वरेत न चासूये तथा संगृह्यते परः ॥ १० ॥ प्रियेनातिशृङ्खल्येदं प्रियेन च संज्वरेत् ॥ न तप्येदं रुरुच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ॥ तस्य कर्माणि सिद्ध्यन्ति न च संत्यज्यते श्रिया ॥ १२ ॥ निवृत्तं प्रतिकूले पुर्वतमानमनुप्रिये ॥ भक्तं भजेत नृपतिः सदैव सुसमाहितः ॥ १३ ॥ अप्रकीर्णं द्वियग्राममत्यंतानुगतं शुचिं ॥ शक्तं चैवानुरक्तं च युंज्यान्महतिकर्मणि ॥ १४ ॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तो यो नुरज्यति भूमिपं ॥ भर्तुरर्थेष्वप्रमत्तं नियुंज्यादर्थकर्मणि ॥ १५ ॥ मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्यचरितं शठं ॥ अनतीतोपधं हिंसं दुर्बुद्धिं बहुश्रुतं ॥ १६ ॥

आपन्निवारणं कर्म कुर्यात् करणहेतुकर्मणोरिति मेदिनी ॥ ७ ॥ अप्रियमिति उपकृतः शत्रुरप्येप्युपकरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥ नापत्रपेतन्यायनिष्ठुरं उत्तरं दद्यात् अविभाव्यां अगंभीरां अभीतिपाठे दूषणाहं ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रियं भृत्त्यादीनां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतैर्निवृत्तमिति श्लोकद्वयोक्तैः यो नुरज्यति अनुरजयति तं नियुंज्यात् भूमिपः ॥ १५ ॥ १६ ॥

त्यक्तोदात्तं उदारकर्मत्यागिनं ॥ १७ ॥ महत्पदं ॥ १८ ॥ सुहृद्भिश्चरैः अनभिख्यातैः स्वेषां परेषां चाविदितैः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मरणांतमपि इदं पालनं अनामयं कुशलमेव स्वर्गहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥ रक्षाधिकरणं दुर्गादि मुखं सुखप्रदानं ॥ २४ ॥ गुमानि सुरक्षितानि ॥ २५ ॥ एकेन राज्ञा तेषु दुर्गाद्यधिष्ठातृपुत्रसु ॥ २६ ॥ २७ ॥ ज्ञानं इदं मम निःश्रेयसमिति यज्ज्ञानं तत् ॥ २८ ॥ अर्थका
त्यक्तोदात्तं मधुरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरं ॥ कार्यं महति युजानो हीयते नृपतिः श्रिया ॥ १७ ॥ रक्षितात्मा च यो राजारक्ष्या न्यश्चानुरक्षति ॥ प्रजाश्च तस्य वर्धते ध्रुवं च म
हदभुते ॥ १८ ॥ ये केचिद्भूमिपतयः सर्वास्तानन्ववेक्षयेत् ॥ सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजातिरिच्यते ॥ १९ ॥ अपकृत्य बलस्य स्य दूरस्योस्मीति नाश्वसेत् ॥ श्रे
नाभिपतनैरेते निपतंति प्रमाद्यतः ॥ २० ॥ दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ॥ अवलानभियुं जीतननु ये बलवत्तराः ॥ २१ ॥ विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा
धर्मेण पालयेत् ॥ आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ २२ ॥ मरणांतमिदं सर्वं नेह किंचिदनामयं ॥ तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजाधर्मेण पालयेत् ॥ २३ ॥ र
क्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनं ॥ मंत्रचिंतासुखं काले पंचभिर्वर्धते मही ॥ २४ ॥ एतानि यस्य गुमानि स राजा राजसत्तम ॥ स न तं वर्तमानो वराजा धत्ते मही
मिमां ॥ २५ ॥ नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनानुवीक्षितुं ॥ तेषु सर्वं प्रतिष्ठाप्य राजा भुंक्ते चिरं महीं ॥ २६ ॥ दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिं ॥ असंत्यक्तम
नुप्यं च तं जनाः कुर्वन्ते नृपं ॥ २७ ॥ यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ॥ आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोनुविधीयते ॥ २८ ॥ यो र्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न
मृष्यते ॥ शृणोति प्रतिकूलानि सर्वदा विमना इव ॥ २९ ॥ अग्राभ्यचरितां दृष्टिं यो न सेवेत नित्यदा ॥ जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैतिसः ॥ ३० ॥ निगृहीताद
मात्याश्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ॥ पर्वताद्विपमा दुर्गाद्वस्ति नोश्चात्सरी सृष्टपात् ॥ एतेभ्यो नित्ययुक्तः स न रक्षेदात्मानमेव तु ॥ ३१ ॥ मुख्यान् मात्यान्यो हित्वानिहीना
नकुरुते प्रियान् ॥ स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्तो न विंदति ॥ ३२ ॥ यः कल्याणगुणान् ज्ञातीन् प्रद्वेषान् नो बुभूषति ॥ अदृढात्मा दृढक्रोधः स मृत्योर्वसते निके ॥ ३३ ॥ अ
थ योगुणसंपन्नान् हृदयस्य प्रियानपि ॥ प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३४ ॥ नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संज्वरेत् ॥ प्रियेनातिभ्रशं तु प्येयुं जी
तारोग्यकर्मणि ॥ ३५ ॥ केवानुरक्ताराजानः केभ्योऽस्मिन्मुपाश्रिताः ॥ मध्यस्थदोषाः केचैषामिति नित्यं विचिंतयेत् ॥ ३६ ॥ न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसे
त्क्वचित् ॥ भारुण्डसदृशात्येते निपतंति प्रमाद्यतः ॥ ३७ ॥ अपि सर्वगुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनं ॥ अभिद्रुत्य तिपापात्मानं तस्माद्विश्वसेज्जनात् ॥ ३८ ॥
मस्य सख्युः प्रातिकूल्याद्वेषात् शृणोति तच्छ्रुभ्यः सकाशात् ॥ २९ ॥ अपाम्येर्दुद्धिमद्भिः दत्तिलाभोपायं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मुख्यानि ति गाधकार्यस्यांतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

राजोपनिषदं राज्ञारहस्यविद्यां ॥३९॥ इति शांतिप० रा० नै० भारत० त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥१३॥ ॥३॥ अयुद्धेनैति ॥१॥ नातिदृढेन नतिदृढे ॥२॥ दृढमूलत्वस्य लक्षणमाह यस्येति ॥३॥ सूपधाः परवंच
नास्तत्र स्थितानिष्ठावंतः दंढेन सैन्येन ॥४॥ ५॥ लिप्सेत विजिगीषेत ॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ कृत्यशेषेण परकृत्यं कार्त्स्न्येन न समापयेत् समापितेन परो व मन्येत स्वस्य च तापो भवतीत्यर्थः ॥११॥ १२॥ नृपो व सुमनाः

एवं राजोपनिषदं ययातिः स्माहनाद्गुपः ॥ मनुष्यविषये युक्तो हंति शत्रून्नुत्तमान् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० वामदेवगीतासु त्रिनवतित
मोऽध्यायः ॥१३॥ ॥३॥ वामदेव उवाच अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्दुःसुधाधिपः ॥ जघन्यमादुर्विजयं युद्धेन च नराधिप ॥ १ ॥ न चाप्यलब्धं लिप्सेत
मूलेनातिदृढे सति ॥ न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २ ॥ यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नप्रियराजकः ॥ संतुष्टः पुष्टश्चिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३ ॥ यस्य
योधाः सुसंतुष्टाः सांत्विताः सूपधास्थिताः ॥ अल्पेनापि स दंढेन महीजयति पार्थिवः ॥ ४ ॥ पौरजानपदायस्य भूतेषु च दयालवः ॥ स धनाधान्यवंतश्च दृढमूलः स पा
र्थिवः ॥ ५ ॥ प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः ॥ तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिधनान्युत ॥ ६ ॥ भोगपूदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ॥ वर्धते त्वरमाण
स्य विषयोरक्षितात्मनः ॥ ७ ॥ तक्षेदात्मानमेवं सवनं परशुना यथा ॥ यः सम्यग्वर्तमाने पुस्वे पुमिथ्या प्रवर्तते ॥ ८ ॥ नैव द्विषंतो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः ॥ क्रोधं
निहंतुं यो वेद तस्य द्वेषानविद्यते ॥ ९ ॥ यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्दुधः ॥ यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥ नैव मन्येव जानंति नात्मना
परितप्यते ॥ कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥ ११ ॥ इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ॥ उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठते ॥ १२ ॥ भीष्म उ
वाच इत्युक्तो वामदेवेन सर्वतल्लुतवान्नृपः ॥ तथा कुर्वेत्स्वमप्येतौ लोकौ जेतान संशयः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० वामदेवगीतासु चतु
र्नवतितमोऽध्यायः ॥१४॥ ॥३॥ युधिष्ठिर उवाच अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि ॥ कस्तस्य विजये धर्मो त्येतं पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ भीष्म
उवाच स सहायोऽसहायो वाराष्ट्रमागम्य भूमिपः ॥ ब्रूयादहं वीराजंतिरक्षिष्यामि च वः सदा ॥ २ ॥ मम धर्मवर्तिदत्तं किं वामां प्रतिपत्स्यथ ॥ ते चेत्तमागतं
त्रवणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३ ॥ ते चेदक्षत्रियाः संतो विरुद्ध्यैरन्कथंचन ॥ सर्वोपायैर्नियंतव्या विकर्मस्थानराधिप ॥ ४ ॥ ॥१३॥ इ० शां० रा० नै० जा० चतुर्नवतितमोऽध्या

यः ॥१४॥ ॥३॥ वामदेवगीतासमाप्ता यस्य स्वाभ्यासाः सप्तप्रकृतयो दृढाः स परमही लिप्सेतेत्युक्तं तत्र यो जिगीषते जेतुमिच्छति तस्य विजये विषये विजयनिमित्तं को नुष्ठेयो धर्म इति पृच्छति अथेति ॥१॥
जिगीषुर्द्विविधः अनुपस्थितपरिपंथी उपस्थितपरिपंथी च तत्राद्यस्य धर्ममाह स सहाय इति योऽकस्माद्वाष्ट्रं परकीयं आगत्य अहं वः रक्षिष्यामीत्यादि ब्रूयात् स आद्यो विजिगीषमाण इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अशस्त्रमिति ज्ञाणायाप्यसमर्थपरं चातीव मन्यमानं क्षत्रियं अशस्त्रं ज्ञात्वा अपरोहीनोपि शस्त्रं गृह्णाति अतः शस्त्रबलेनैव जितान्पामादीनुल्लंघ्य तत्तदधिपतिमुखे स्थातव्यं जितं राष्ट्रं सामादिनावशीकर्तव्यमिति शेषः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ लिप्तो विषदिग्धः इषुर्महान्बाणः कर्णोऽक्रजुः प्रतीपकंठको बाणः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ एतन्निरुत्या जयरूपं असाधूनपि ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

अशस्त्रं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथ परः ॥ त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ॥ ९५ ॥ युधिष्ठिर उवाच अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत् ॥ कथं संप्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ९६ ॥ भीष्म उवाच नैवासन्नद्धकवचो योद्धव्यः क्षत्रियोरणे ॥ एक एकेन वाच्यश्च विस्तृजेति क्षिपामि च ॥ ९७ ॥ स चेत्सन्नद्ध आगच्छेत्सन्नद्धव्यंततो भवेत् ॥ स चेत्स सैन्य आगच्छेत्स सैन्यस्तमथाद्भयेत् ॥ ९८ ॥ स चेन्निरुत्या युद्धे तन्निरुत्या प्रतियोद्धयेत् ॥ अथ चेद्धर्मतो युद्धे धर्मेणैव निवारयेत् ॥ ९९ ॥ नाश्चेन्नरयिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी ॥ व्यसनेन प्रहर्तव्यं न भीताय जिताय च ॥ १०० ॥ इषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधं ॥ यथार्थमेव योद्धव्यं न क्रुद्धे तजिघांसतः ॥ १०१ ॥ साधूनां तु यदा भेदात्साधुश्चेद्भयसनी भवेत् ॥ निष्प्राणो नाभिहतव्यो नानपत्यः कथंचन ॥ १०२ ॥ भग्नशस्त्रो विपन्नश्च रुतज्योहतवाहनः ॥ चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये प्राप्यो वा स्वगृहे भवेत् ॥ १०३ ॥ निर्व्रणश्च समोक्तव्य एष धर्मः सनातनः ॥ तस्माद्धर्मेण योद्धव्यमिति स्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ १०४ ॥ सत्सु नित्यः सतां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् ॥ यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो धर्मसंगरः ॥ १०५ ॥ आत्मानमात्मना हंति पापो निरुतिर्जीवनः ॥ कर्मचैतदसाधूनामसाधून्साधुना जयेत् ॥ १०६ ॥ धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ॥ नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ॥ १०७ ॥ मूलानि च प्रशाखाश्च दहन्समधिगच्छति ॥ पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति ॥ १०८ ॥ स वर्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ॥ न धर्मो स्तीति मन्वानः शुची न वहसन्निव ॥ १०९ ॥ अश्रद्धयानश्च भवेद्दिनाशमुपगच्छति ॥ संवद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ॥ ११० ॥ महादृतिरिवाध्मातः सुकृतेनैव वर्तते ॥ ततः समूलो हियते न दीकूलादिव द्रुमः ॥ १११ ॥ अथैनमभिनिंदन्ति भिन्नकुंभमिवाश्मनि ॥ तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत भूमिपः ॥ ११२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वराजधोविजिगीषमाणवृत्ते पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥

॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ महादृतिः महान् चर्मकोशः आध्मातो वायुना पूरित इवातिपुष्टः सुकृते सत्कर्मणि ॥ १११ ॥ ११२ ॥ इति शांतिपर्वणिराजपर्वणैः कंठीये भारतभावदीपे पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ विप्रणयेत् दासोस्मीतिवेदितं शिक्षयेत् ततः संवत्सरादूर्ध्वं स एव अब्रुवन् पितृजातः जेतुः पुत्र एव भवेत् ततश्च मोक्षव्यवस्थः ॥ ४ ॥ विक्रमाहता कन्यात्वमस्मान् वृणीषे उतान्यं चेति प्रष्टव्याः न्यार्थिनीनस्थाप्येति भावः सहसानि कृत्या आहृतं दासदास्यादिकं वत्सरातिप्रत्यर्पणीयं तदा स्वीयमेव तस्मै दत्तं भवति ॥ ५ ॥ वध्याश्चोरादयः तद्धनं न तिष्ठेदपि नु व्ययितव्यमेव वध्योप्यचोरश्चेत्तदा क्षतव्यं

अधर्मयुक्तो विजयोत्यधुवोऽस्वर्ग्य एव च ॥ सादयत्ये पराजानं मही च भरतर्षभ ॥ २ ॥ विशीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनं ॥ कृतांजलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वान विहिंसयेत् ॥ ३ ॥ बलेन विजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः ॥ संवत्सरं विप्रणयेत् तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ॥ ४ ॥ नार्वाकसंवत्सरात्कन्याप्रष्टव्या विक्रमाहता ॥ एवमेव धनं सर्वयच्चान्यत्सहसाहतं ॥ ५ ॥ न तु वध्यधनं तिष्ठेत्पि वेयुर्ब्राह्मणाः पयः ॥ युंजीरन् नृप्य न दुहः क्षतव्यं वा तदा भवेत् ॥ ६ ॥ राज्ञा राजैव यो द्वयस्तथा धर्मो विधीयते ॥ नान्यो राजानमभ्यस्येदराजन्यः कथंचन ॥ ७ ॥ अनीकयोः संहतयो र्यदीयाद्ब्राह्मणोतरा ॥ शांतिमिच्छन्नुभयतो न यो द्वयं तदा भवेत् ॥ ८ ॥ मर्यादां शाश्वतीं भिद्याद्ब्राह्मणं यो भिलंघयेत् ॥ अथ चेहंघयेदेव मर्यादां क्षत्रियब्रुवः ॥ ९ ॥ असंख्येयस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि ॥ यस्तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदेन न च ॥ १० ॥ तां वृत्तिं नानुवर्तेत विजिगीषुर्महीपतिः ॥ धर्मलब्ध्या द्विविजया ल्लाभः कोऽभ्यधिको भवेत् ॥ ११ ॥ सहमानार्यभूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् ॥ सांत्वेन भोगदानेन सराज्ञां परमानयः ॥ १२ ॥ भुज्यमानाद्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः ॥ अमित्रास्तमुपासीरन् व्यसनौघप्रताक्षिणः ॥ १३ ॥ अमित्रोपग्रहं चास्यंत कुर्युः क्षिप्रमापदि ॥ संतुष्टाः सर्वतो राजन् राजव्यसनकांक्षिणः ॥ १४ ॥ नामित्रो विनिकर्तव्यो नातिच्छेद्यः कथंचन ॥ जीवितं त्यप्यतिच्छिन्नः संत्यजेच्च कदाचन ॥ १५ ॥ अल्पेनापि च संयुक्तस्तुप्यत्येव न राधिपः ॥ शुद्धं जीवितमेवापितादृशो बहुमन्यते ॥ १६ ॥ यस्य स्फूर्ता जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ॥ संतुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ १७ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतसत्तमाः ॥ पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकविदुच्यते ॥ १८ ॥ एते नैव च वृत्तेन महीं प्रापसुरोत्तमः ॥ अनेन चेंद्रविषयं विजिगीषंति पार्थिवाः ॥ १९ ॥ भूमिवर्जधनं राजा जित्वाराजन्महाहवं ॥ अपि चान्नौषधीः शश्वदाजहार प्रतर्दनः ॥ २० ॥

पूर्ववत्तद्धनं प्रतिदेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अभ्यस्येत् अग्निमुखं शस्त्रं क्षिपेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्षत्रियब्रुवः क्षत्रियाधमः असंख्येयः क्षत्रियेषु न गणनीयः जातिवाहः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनार्यभूतानि जयादीनि कृत्वा प्रसादयेत् ॥ १२ ॥ अयोगेन असांत्वेन ॥ १३ ॥ अमित्रोपग्रहं तद्वैरिणामानुकूल्यं ते बलाद्भुज्यमानाः ॥ १४ ॥ विनिकर्तव्यः निकृत्या वंचयितव्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भूमिति धान्यान्धपिशत्रोर्हर्तव्यानीति किमु स्वर्णादिकमिति भावः ॥ २० ॥

अग्निशेषं ज्ञातं भूतं हविः भोजनं सिद्धान्तं एतन्नर्तव्यमित्यर्थः विप्रकृतो वंचितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ उच्चैति राज्ञा सर्वहर्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति शांतिपरा नैलभारतभाष्येण वतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ क्षत्रेति महाजनं कटकाश्रितं वैश्यादिजनं ॥ १ ॥ केन तद्वधप्रायश्चित्तं कृत्वा पुण्यफलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरमाह नियहेनेति ॥ ३ ॥ उपरुंधंति पीडयन्ति ॥ ४ ॥ अपविध्यं

अग्निहोत्राग्निशेषं च हविर्भोजनमेव च ॥ आजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतो भवत् ॥ २१ ॥ सराजकानिराष्ट्राणि नाभागो दक्षिणां ददौ ॥ अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापसार्थाच्च भारत ॥ २२ ॥ उच्चावचानि वित्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर ॥ आसन्नराज्ञां पुराणानां सर्वतन्मसरोचते ॥ २३ ॥ सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्मही पतिः ॥ न माययानदंभेन यदृच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपराजयविजिगीषमाणवृत्तेष्वपणवतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच क्षत्रधर्माद्विपापीयान्न धर्मोस्ति नराधिप ॥ अपयानेन युद्धेन राजा हन्ति महाजनं ॥ १ ॥ अथ स्म कर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः ॥ विद्वन्जिज्ञासमानाय प्रवृद्धिभरतर्षभ ॥ २ ॥ भीष्म उवाच नियहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ॥ यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवंति शुचयो मलाः ॥ ३ ॥ उपरुंधंति राजानो भूतानि विजयार्थिनः ॥ त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ४ ॥ अपविध्यंति पापानि दानयज्ञतपो बलैः ॥ अनुग्रहाय भूतानां पुण्यमेषां विवर्धते ॥ ५ ॥ यथैव क्षेत्रे निर्यातानि र्यातं क्षेत्रमेव च ॥ हिनस्ति धान्यं कक्षं च न च धान्यं विनश्यति ॥ ६ ॥ एवं शास्त्राणि मुच्यन्ते प्राणवध्यानेन कथा ॥ तस्यैषानिष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ॥ ७ ॥ यो भूतानि धनाक्रांत्या वधात्क्लेशाच्चरक्षति ॥ दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट् ॥ ८ ॥ सम सर्वयज्ञैरीजानो राजा याभयदक्षिणः ॥ अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतींद्रिंश्लोकनां ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने योरिभिः सृत्य युध्यति ॥ आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञानंतदक्षिणः ॥ १० ॥ अर्भीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगृह्य शरांस्तथा ॥ न तस्माच्चिदशाः श्रेयो भुवि पश्यंति किंचन ॥ ११ ॥ तस्य शास्त्राणि यावन्ति त्वचं भिदंति संयुगे ॥ तावतः सोऽश्रुते लोकान्सर्वकामदुहोक्षयान् ॥ १२ ॥ यदस्य रुधिरं गात्रादाह वसं प्रवर्तते ॥ सहते नैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥ यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधिनापितः ॥ तेन तेन तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ १४ ॥ पृष्ठतो भीरवः संख्येव तैर्धर्मपूरुषाः ॥ शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनं ॥ १५ ॥

तिदूरीकुर्वति ॥ ५ ॥ निर्याता तृणाद्यपनयेन शोधकः निर्दाति पाठे देवशोधने इत्यस्य रूपं कक्षं तृणं ॥ ६ ॥ भावनं वर्धनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आत्मानं देहयूपं यज्ञस्तंभं उत्सृज्य उच्छ्रित्य यज्ञोयुद्धयज्ञः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पापेन दुःखेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यदीति रक्षित्वाप्रतिरूपं युद्धाभिमुखं जनं चेन्न कुर्यात् किं हि स्वयं पुरतो भूत्वा नांश्चेत् पृष्ठतः कुर्यात् तर्हि तत्तथा पूर्ववत् पुण्यं वर्तते नान्यथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ यदि ते रक्षितारः संतस्तं न मस्कुर्युः अथ च न्याय्यं पुद्गलं च परावृ-
त्य कुर्युस्तदपि तथा ॥ १७ ॥ अनीकवेलायां अनीकानां संघट्टकाले अभिपतये के उत अपि च नेत्यन्यदित्यर्थात् ॥ १८ ॥ तदेवाह पततीति विषमे प्राणसंकटे त्यजेत् देहमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ ते

यदि शूरस्तथाक्षेमं प्रतिरक्षेद्यथाभये ॥ प्रतिरूपं जनं कुर्यान्न चेत्तद्वर्तते तथा ॥ १६ ॥ यदि ते कृतमाज्ञाय न मस्कुर्युः सदैव तं ॥ युक्तं न्याय्यं च कुर्युस्ते न च तद्वर्तते तथा
॥ १७ ॥ पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदंतरं ॥ संग्रामेऽनीकवेलायामुत्क्रुष्टे अभिपतंत्युत ॥ १८ ॥ पतत्यभिमुखः शूरः परान्भीरुः पलायते ॥ आस्थाय स्वर्ग्यमध्वा-
नं सहायान्विषमे त्यजेत् ॥ १९ ॥ मास्मतां स्तादृशां स्तान् जनिष्ठाः पुरुषा धमान् ॥ ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमंतो गृहान्ययुः ॥ २० ॥ अस्वस्तितेभ्यः कुर्वन्ति देवा-
इंद्रपुरोगमाः ॥ त्यागेन यः सहायानां स्वान्प्राणांश्चातुमिच्छति ॥ २१ ॥ तंहन्युः काष्ठलोष्ठैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ॥ पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युर्गदशाः ॥ २२ ॥
अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छ्रयामरणं भवेत् ॥ विस्तृजन् श्लेष्म मूत्राणि रूपणं परिदेवयन् ॥ २३ ॥ अविक्षते न देहेन प्रलयं योधि गच्छति ॥ क्षत्रियाणां स्यतत्कर्म प्र-
शंसन्ति पुराविदः ॥ २४ ॥ न गृहे मरणं नातक्षत्रियाणां प्रशस्यते ॥ शौटीराणामशौटीर्यमधर्मरूपणं च तत् ॥ २५ ॥ इदं दुःखं महत्कष्टं पापीय इति निष्ठनन् ॥ प्रति-
ध्वस्तमुखः प्रतिश्मात्यान्नुशोचयन् ॥ २६ ॥ अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ॥ वीरो ह मोहिमानी च न दृशं मृत्युमर्हति ॥ २७ ॥ रणे पुकदनं कृत्वा जाति-
भिः परिवारितः ॥ तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्षिप्तः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥ २८ ॥ शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशं ॥ हन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ २९ ॥
स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं ॥ स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकतां ॥ ३० ॥ सर्वोपायैरण्मुखमातिष्ठं स्य कर्तव्यं ॥ प्राप्नोतींद्रस्य सालोक्यं शू-
रः पृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१ ॥ यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ॥ अक्षयान् लभते लोकान्यदि दैन्यं न सेवते ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० समनव-
तितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केलोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनां ॥ भवंति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म-
उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ अं वरीपस्य संवादं मिंद्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥

भ्यः तस्मै ॥ २१ ॥ तस्य दंडमाह तंहन्युरिति तृणमये कटे बध्वा दहनं कटाग्निना दाहः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शौटीराणां शूरत्वाभिमानवतां ॥ २५ ॥ निष्ठनन् शब्दं कुर्वन् पूतिः दुर्गंधिः अमात्यान् पुचान् ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति शांतिप० रा० दै० भारतभा० समनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ अक्षर्यो लुभते लोकानित्युक्तं तव श्रपूर्वकं विवृणोति केदिति ॥ १ ॥ २ ॥

नाभागिर्नाभागपुत्रः शक्रेण सह स्थितं सचिवं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यश्चान्योक्षत्रियोपियुध्यते नरस्तस्याप्ययंचयज्ञोस्ति यश्चान्यो विद्यते न वदति पाठे यः यस्मात् अन्यो
 अंवरीपोहिना भागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभं ॥ ददर्श सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ॥ ३ ॥ सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितं ॥ उपर्युपरि गच्छंतं स्वैसेनापतिं
 प्रभुं ॥ ४ ॥ सहस्रोपरि गच्छंतं सेनापतिमुदारधीः ॥ ऋद्धिदृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवं ॥ ५ ॥ अंवरीप उवाच सागरांतां महीं कृत्स्ना मनुशास्य य
 थाविधि ॥ चातुर्वर्ण्ये यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्येण घोरं गुर्वाचारेण सेवया ॥ वेदानधीत्यधर्मेण राजशास्त्रं च केवलं ॥ ७ ॥ अतिथी नन्नपाने
 न पितृश्रद्धया तथा ॥ ऋषीन् स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ॥ ८ ॥ क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ उदीक्षमाणः पृतनां जयामियुधिवास
 व ॥ ९ ॥ देवराज सुदेवो यं मम सेनापतिः पुरा ॥ आसीद्योधः प्रशांतात्मा सोयं कस्मादतीव मां ॥ १० ॥ अनेन क्रतुभिर्मुख्यैर्नैष्ठिकैर्नापि हि जातयः ॥ तर्पिताविधि
 वच्छक्र सोयं कस्मादतीव मां ॥ ११ ॥ इंद्र उवाच एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह ॥ संग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युद्धे ते नरः ॥ १२ ॥ सन्नद्धो दीक्षि
 तः सर्वो योधः प्राप्य च मृमुखं ॥ युद्धयज्ञाधिकारस्यो भवतीति विनिश्चयः ॥ १३ ॥ अंवरीप उवाच कानियज्ञे हवींष्यस्मिन्किमाज्यं काच दक्षिणा ॥ ऋत्वि
 जश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो ॥ १४ ॥ इंद्र उवाच ऋत्विजः कुंजरास्तत्र वाजिनो ध्वर्यवस्तथा ॥ हवींषि परमांसा निरुधिरं त्वाज्यमुच्यते ॥ १५ ॥ शृगा
 लगृधकाकोलाः सदस्यास्तत्र पत्रिणः ॥ आज्यशेषं पिवंत्येते हविः प्राश्रंति चाध्वरे ॥ १६ ॥ प्रासतो मरसं घाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः ॥ ज्वलंतो निशिताः पीताः सु
 चस्तस्याथ सत्रिणः ॥ १७ ॥ चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः ॥ ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च सुबो महान् ॥ १८ ॥ द्वीपि चर्मावनद्धश्च नागदंतकृतस्त
 रुः ॥ हस्तिहस्तधरः खड्गः स्फिग्भवेत्तस्य संयुगे ॥ १९ ॥ ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्त्यृष्टिसपरश्वधैः ॥ शैक्याय समयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्दसु ॥ २० ॥ संख्यास
 मयविस्तीर्णमभिजातो द्रवंबहु ॥ आवेगाद्यच्च रुधिरं संग्रामे स्रवते भुवि ॥ २१ ॥ सास्य पूर्णाहुतिर्होमे स नृदा सर्वकामधुक ॥ छिंधिभिंधीतियः शब्दः श्रूयते वा
 हिनीमुखे ॥ २२ ॥ सामानि सामगास्तस्य गायंतियमसादने ॥ हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखं ॥ २३ ॥

यज्ञोवः युष्माकं क्षत्रियाणां विद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निशिताः शाणघृष्टाः पीताः क्षारपानीयेन संभाविताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शैक्याय समयैः सर्वलोहमयैः वसुय
 त्किंचिद्यज्ञियं द्रव्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ हविर्धानं हविषः स्थापनस्थलं ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शोणितसंघाताशोणितौघमयी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कुंजराणां हयानां च वर्मिणां च समुच्चयः ॥ अग्निः श्वेनचितो नाम स च यज्ञे विधीयते ॥ २४ ॥ उत्तिष्ठने कवंधोत्रसहस्रे निहते तु यः ॥ स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोष्ठा
स्त्रिरुच्यते ॥ २५ ॥ इडोपहूताः क्रोशंति कुंजरास्त्वं कुशोरिताः ॥ व्याघुष्टतलनादेन वपट्कारेण पार्थिव ॥ २६ ॥ उद्गाता तत्र संग्रामे त्रिसामादुंदुभिर्नृप ॥ ब्रह्मस्वे
हियमाणे तु त्यक्त्वा युद्धे प्रियांतनुं ॥ २७ ॥ आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञानंतदक्षिणः ॥ भर्तुरर्थे च यः शूरो विक्रमे द्वाहिनीमुखे ॥ २८ ॥ न भयाद्विनिवर्तत तस्य लो
कायथामम ॥ नीलचर्मवृत्तैः खड्गैर्बाहुभिः परिघोपमैः ॥ २९ ॥ यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोकायथामम ॥ यस्तु नापेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः ॥ ३० ॥ वि
गात्य वाहिनीमध्यंतस्य लोकायथामम ॥ यस्य शोणितसंघाता भेरीमंदूककच्छपा ॥ ३१ ॥ वीरास्थि शर्करादुर्गामांस शोणितकर्दमा ॥ असिचर्मपुवा घोराके
शशैवलशाद्वला ॥ ३२ ॥ अश्वनागरयैश्चैव संछिन्नैः कृतसंक्रमा ॥ पताकाध्वजवानीराहतवारणवाहिनी ॥ ३३ ॥ शोणितो दासु संपूर्णादुस्तरापारगैर्नरैः ॥ ह
तनागमहानक्रापरलोकं वहा शिवा ॥ ३४ ॥ ऋषिखड्गमहानौका गृध्रकंकवलपुवा ॥ पुरुषादानुचरिता भीरुणां कश्मलावहा ॥ ३५ ॥ नदीयोधस्य संग्रामे तद
स्यावभृतं स्मृतं ॥ वेदिर्यस्य त्वमित्राणां शिरोभ्यश्च प्रकीर्यते ॥ ३६ ॥ अश्वस्कंधैर्गजस्कंधैस्तस्य लोकायथामम ॥ पत्नीशालाकृता यस्य परेषां वाहिनीमुखं ॥ ३७ ॥
हविर्धानं स्ववाहिन्यास्तदस्याहुर्न नोपिणः ॥ सदस्यादक्षिणायोधा आग्नीध्रश्चोत्तरांदिशं ॥ ३८ ॥ शत्रुसेना कलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः ॥ यदा तूभयतो व्यूहे भव
त्याकाशमग्रतः ॥ ३९ ॥ सास्यवेदिस्तदा यज्ञैर्नित्यं वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ॥ ४० ॥ अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्य त्रसंशयः ॥ य
स्य शोणितवेगेन वेदिः स्यात्सं परिप्लुता ॥ ४१ ॥ केशमांसास्थि संपूर्णा स गच्छेत्परमां गतिं ॥ यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ॥ ४२ ॥ स विष्णुविक्रमक्रा
मी बृहस्पतिसमः प्रभुः ॥ नायकं तत्कुमारं वायो वा स्यात्तत्र पूजितः ॥ ४३ ॥ जीवग्राहं प्रगृह्णाति तस्य लोकायथामम ॥ आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कथंचन ॥ ४४ ॥
अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ न त्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकं ॥ ४५ ॥ हतस्य कर्तुमिच्छंति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥ वराप्सरः सहस्राणि शूर
मायोधनेहतं ॥ ४६ ॥ त्वरमाणाभिधावंति मम भर्ता भवेदिति ॥ एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ॥ ४७ ॥ चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत् ॥ दृढ
बालौ न हंत व्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः ॥ ४८ ॥ तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ जंभं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनं ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ अत्रशूरप्रोत्साहनविषये मैथिलःजनकः ॥ १ ॥ यज्ञोपवीतीत्यनेनसंग्रामस्ययज्ञत्वान्नत्रप्रायत्येनभाव्य
दुर्वार्यैवैनमुचिंनैकमायंचशंवरं ॥ विप्रचित्तिचदैतेयंदनोःपुत्रांश्चसर्वशः ॥ ५० ॥ प्रह्लादंचनिहत्याजौतनांदेवाधिपोभवं ॥ भीष्मउवाच इत्येतच्छ्रु
कवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच ॥ योधानामात्मनःसिद्धिमंवरीपोभिपन्नवान् ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०इंद्रावरीपसंवादोअष्टनवतितमोऽ
ध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रतर्दनोमैथिलश्चसंग्रामंयत्रचक्रतुः ॥ १ ॥ यज्ञोपवीतीसंग्रामेजनको
मैथिलोयथा ॥ योधानुद्धर्पयामासतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ जनकोमैथिलोराजामहात्मासर्वतत्त्ववित् ॥ योधान्स्वान्दर्शयामासस्वर्गनरकमेवच ॥ ३ ॥ अ
भीरूणामिमेलोकाभास्वंतोहंतपश्यत ॥ पूर्णागंधर्वकन्याभिःसर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ४ ॥ इमेपलायमानानानरकाःप्रत्युपस्थिताः ॥ अकीर्तिःशाश्वतीचैवयति
तव्यमनंतरं ॥ ५ ॥ तान्दृष्ट्वारीन्विजयतभूत्वासंत्यागबुद्धयः ॥ नरकस्याप्रतिष्ठस्यमाभूतवशवर्तिनः ॥ ६ ॥ त्यागमूलंहिशूराणांस्वर्गद्वारमनुत्तमं ॥ इत्युक्तास्ते
नृपतिनायोधाःपरपुरंजय ॥ ७ ॥ अजयंतरणेशत्रून्हर्षयंतोनरेश्वरं ॥ तस्मादात्मवतानित्यंस्थातव्यंरणमूर्धनि ॥ ८ ॥ गजानांरथिनोमध्येरथानामनुसादिनः ॥
सादिनामंतरस्याप्यंपादातमपिदंशितं ॥ ९ ॥ यएवंव्यूहतेराजासनित्यंजयतिद्विपः ॥ तस्मादेवंविधानव्यंनित्यमेवयुधिष्ठिर ॥ १० ॥ सर्वस्वर्गतिमिच्छंतिसुयु
द्धेनातिमन्यवः ॥ क्षोभयेयुरनीकानिसागरंमकरायथा ॥ ११ ॥ हर्षयेयुर्विपण्णाश्चव्यवस्याप्यपरस्परं ॥ जितांचभूमिरक्षेतभग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२ ॥ पुन
रावर्तमानानानिराशानांचजीविते ॥ वेगःसुदुःसहोराजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३ ॥ नहिप्रहर्तुमिच्छंतिशूराःप्रद्रवतोभृशं ॥ तस्मात्पलायमानानांकुर्या
न्नात्यनुसारणं ॥ १४ ॥ चराणामचरात्यन्मदंष्ट्रादंष्ट्रिणामपि ॥ आपःपिपासतामन्नमन्नंशूरस्यकातराः ॥ १५ ॥ समानपृष्ठोदरपाणिपादाःपराभवंभीरवांचैव
जंति ॥ अतोभयार्ताःप्रणिपत्यभूयःकृत्वांजलानुपतिष्ठंतिशूरान् ॥ १६ ॥ शूरबाहुपुलोकोयंलंबतेपुत्रवत्सदा ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्यासुशूरःसंमानमर्हति ॥ १७ ॥ न
हिशौर्यात्परंकिंचिन्निपुलोकेषुविद्यते ॥ शूरःसर्वपालयतिसर्वशूरप्रतिष्ठितं ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहा०राज०विजिगीषमाणवृत्तेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

मितिदर्शितं ॥ २ ॥ दर्शयामासयोगबलेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गजानांमध्येरथिनः रथिनांमध्येसादिनः सादिनांमध्येपादानं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नात्यनुसारयेन्नातिद्रावयेत्परावृत्ति
भयात् ॥ १२ ॥ तदेवाह पुनरिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध०नैलकंठीयेभारतभावदीपेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥७॥ ॥७॥

यथेति नयंतिभीतानपिराजभयप्रदर्शनेनपुरस्कुर्वन्ति ॥ १॥ सत्यंक्षत्रधर्मः उपपत्तिर्मरणनिश्चयः साध्वाचारःशिष्टाचारः औपयिकउक्तभयप्रदर्शनजाप्रवृत्तिः एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिर्धर्मःस्थितःस्थिरोभवति ॥
॥ २॥ सिद्धार्थान्सद्यःफलान् तेषांचयेऽर्थधर्मयोर्निर्मर्यादास्तेपरिपंथिनोनाशकाभवन्ति ॥ ३॥ तेषांदस्यूनां नैगमंवेदोक्तमुपायं ॥ ४॥ प्रनीति वक्रांवक्रयैवनाशयेत् ॥ ५॥ अमित्रानिवतानिकृतिप्रवाध

युधिष्ठिरउवाच यथाजयार्थिनःसेनानयंतिभरतर्षभ ॥ ईषद्धर्मप्रपीड्यापितन्मेब्रूहिपितामह ॥ १॥ भीष्मउवाच सत्येनहिस्थितोधर्मउपपत्त्यातथा
परे ॥ साध्वाचारतयाकेचित्तथैवौपयिकादपि ॥ २॥ उपायधर्मान्वक्ष्यामिसिद्धार्थानिर्यधर्मयोः ॥ निर्मर्यादादस्यवस्तुभवन्तिपरिपंथिनः ॥ ३॥ तेषांप्रतिवि
घातार्थंप्रवक्ष्याम्यथनैगमं ॥ कार्याणांसर्वसिद्धार्थतानुपायान्निबोधमे ॥ ४॥ उभेप्रज्ञेवेदितव्यंक्रज्जीवक्राचभारत ॥ जानन्वक्रानसेवेनप्रतिवाधेतचागतां ॥
॥ ५॥ अमित्राएवराजानंभेदेनोपचरंत्युत ॥ ताराजानिकृतिंजानन्यथामित्रान्प्रवाधते ॥ ६॥ गजानांपार्थवर्माणिगोवृषाजगराणिच ॥ शल्यकंटकलोहा
नितनुत्रचमराणिच ॥ ७॥ सितपीतानिशस्त्राणिसन्नाहाःपीतलोहिताः ॥ नानारंजनरक्ताःस्युःपताकाःकेतवश्च ॥ ८॥ ऋष्टयस्तोमराःखड्गानिशिताश्चप
रश्वधाः ॥ फलकान्यथचर्मणिप्रतिकल्प्यान्यनेकशः ॥ ९॥ अभिर्नातानिशस्त्राणियोधाश्चकृतनिश्चयाः ॥ ८॥ चैत्र्यांवामार्गशीर्ष्यावासेनायोगःप्रशस्यते
॥ १०॥ पक्षसंस्याहिपृथिवीभवत्यंबुमतीतदा ॥ नैवातिशीतोनात्युष्णःकालोभवतिभारत ॥ ११॥ तस्मात्तदायोजयेतपरेषांव्यमनेथवा ॥ एतेहियोगाःसेना
याःप्रशस्ताःपरवाधने ॥ १२॥ जलवांस्तृणवान्मार्गःसमोऽगम्यःप्रशस्यते ॥ चारैःसुविदिताभ्यासःकुशलैर्वनगोचरैः ॥ १३॥ नद्यरण्येनशक्येतगंतुंमृगगणै
रिव ॥ तस्मात्सेनामुतानेवयोजयंतिजयार्थिनः ॥ १४॥ अग्रतःपुरुषानीकंशक्तंचापिकुलोद्भवं ॥ आवासस्तोयवान्दुर्गःपर्याकाशःप्रशस्यते ॥ १५॥ परेषामु
पसर्पाणांप्रतिपेयस्तथाभवेत् ॥ आकाशात्तुवनाभ्यासंमन्यतेगुणवत्तरं ॥ १६॥ बहुभिर्गुणजातैश्चयेयुद्धकुशलाजनाः ॥ उपन्यासोभवेत्तत्रवलानांनातिदूर
तः ॥ १७॥ उपन्यासावतरणंपदातीनांचगूहनं ॥ अथशत्रुप्रतीघातमापदर्थंपरायणं ॥ १८॥ समर्पीन्पृष्टतःकृत्वायुध्येयुरचलाइव ॥ अनेनविधिनाशत्रूनजि
र्गोपतापिदुर्जयान् ॥ १९॥ यतोवायुर्यतःसूर्योयतःशुक्रस्तोजयः ॥ पूर्वपूर्वज्यायएपांसन्निपातेयुधिष्ठिर ॥ २०॥

तेवाधेत् ॥ ६॥ गजानांवर्माणिवाणघातत्राणानि गैवादीनांशल्यदीनि ॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ उपन्यासंन्यासस्यधननिक्षेपस्यसर्मीपेअवतर
णंपदातीनांगूहनंचन्यासस्यैवकार्यं उपास्याःसवितरणमितिपाठेसदानंयथास्यात्तथाजनाउपास्याइतिपूर्वान्वयि पदातीनांगूहनंपरवंचनार्थं अथनिळीयआगतशत्रुप्रतिघातंकुर्यात् ॥ १८॥ १९॥ २०॥

अमर्यादांसेतुप्रकारादिहीनां ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुदिनेषुष्टिवर्जितदिनेषु ॥ २४ ॥ प्रसंख्यायसम्यग्विचार्य तिथौनक्षत्रेचपूजितःआशीर्जिर्योजितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ उपन्यासास्तु रंगादिगुप्तोपायान् बहिस्तृणाद्यर्थेत्तरतोबहिश्चरान्अल्पान् उपन्यासान् तृणाद्याहर्तृन् ॥ २८ ॥ राजद्वारेऽमात्यद्वारेवायेवर्गिणःसमुदायाधिपतयस्तान्नाभिघातयेदितिप्रपूर्वेणसंबंधः ॥ २९ ॥ अनीकंपरकीयं भिन्नंस्वी

अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्ठकां ॥ अश्वभूमिप्रशंसंतियेयुदकुशलाजनाः ॥ २१ ॥ अपंकागर्तरहितारथभूमिःप्रशस्यते ॥ नीचद्रुमामहाकक्षासोदकाहस्तियाधिनां ॥ २२ ॥ बहुदुर्गामहाकक्षावेणुवेत्रसमाकुला ॥ पदातीनांक्षमाभूमिःपर्वतोपवनानिच ॥ २३ ॥ पदातिबहुलासेनादृढाभवतिभारत ॥ रथाश्वबहुलासेनासुदिनेषुप्रशस्यते ॥ २४ ॥ पदातिनागबहुलाप्रावृट्कालेप्रशस्यते ॥ गुणानेताम्रसंख्यायदेशकालौप्रयोजयेत् ॥ एवंसंचित्ययोयातितितिथिनक्षत्रपूजितः ॥ २५ ॥ विजयंलभतेनित्यंसेनांसम्यक्प्रयोजयन् ॥ प्रभुमांस्तपितान्श्रांताम्रकीर्णान्नाभिघातयेत् ॥ २६ ॥ मोक्षेप्रयाणेचलनेपानभोजनकालयोः ॥ अतिक्षिमान्यतिक्षिमान्निहतान्प्रतनूकृतान् ॥ २७ ॥ अविश्रव्यान्कृतारंभानुपन्यासात्प्रतापितान् ॥ बहिश्चरानुपन्यासान्कृतवेश्मानुसारिणः ॥ २८ ॥ पारंपर्यागतेद्वारेयेकेचिदनुवर्तिनः ॥ परिचर्यावताद्वारेयेचकेचनवर्गिणः ॥ २९ ॥ अनीकंयेविभिर्दंतिभिन्नंसंस्थापयंतिच ॥ समानाशनपानास्तेकार्याद्विगुणवेतनाः ॥ ३० ॥ दशाधिपतयःकार्याःशताधिपतयस्तथा ॥ ततःसहस्राधिपतिकुर्याच्छूरमतंद्रितं ॥ ३१ ॥ यथामुख्यान्सन्निपात्यवक्तव्याःसंशयामहे ॥ विजयार्थं हि संग्रामेनत्यक्ष्यामःपरस्परं ॥ ३२ ॥ इहैवतेनिवर्ततांयेचकेचनभीरवः ॥ येघातयेयुःप्रवरंकुर्वाणास्तुमुलंप्रति ॥ ३३ ॥ नसन्निपातेप्रदरंवधंवाकुर्युरीदृशाः ॥ आत्मानंचस्वपक्षंचपालयन्हंतिसंयुगे ॥ ३४ ॥ अर्थनाशोवधोकीर्तिरयशश्चपलायने ॥ अमनोज्ञासुखावाचःपुरुषस्यपलायने ॥ ३५ ॥ प्रतिध्वस्तोष्ठदंतस्यन्यस्तं सर्वायुधस्यच ॥ अमित्रैरवरुदस्यद्विपतामस्तुनःसदा ॥ ३६ ॥ मनुष्यापसदात्येतेयेभवंतिपराङ्मुखाः ॥ राशिवर्धनमात्रास्तेनैवतेप्रेत्यनोइह ॥ ३७ ॥ अमित्रा लृष्टमनसःप्रत्युद्यांतिपलायिनं ॥ जयिनस्तुनरास्तातचंदनैर्मण्डनेनच ॥ ३८ ॥ यस्यस्मसंग्रामगतायशोवैघ्रंतिशत्रवः ॥ तदसत्यतरंदुःखमहंमन्येवधादपि ॥ ३९ ॥ जयंजानीतधर्मस्यमूलंसर्वसुखस्यच ॥ याभीरूणांपराग्लानिःशूरस्तामधिगच्छति ॥ ४० ॥

यं ॥ ३० ॥ सन्निपात्यएकीकृत्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रदरंभंगं प्रदरःशरभंगयोरिति विश्वः प्रदरं पलायनमित्येके वधंवास्वीयानां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नःअस्मत्संबन्धिनां द्विषतांपुरुषस्यद्रव्यनाशादिकमस्त्विति पूर्वोक्तसद्वयोःसंबंधः ॥ ३६ ॥ राशिर्योधसंख्याशरीरंवा तस्यवर्धनाः दृष्ट्याजन्मानइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ पलायिनंजयिनःप्रत्युद्यांतियत्तदसत्यतरमित्यपकृष्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पराग्लानिः मृत्युःप्रहारोवा ॥ ४० ॥

॥४१॥४२॥ चर्मवतांपुरुषाणामनीकं विभक्तिलोपआर्षः ॥४३॥ येपुरोगमाभवेयुस्तेपदातीनांबृंहणंकुर्युः ॥४४॥४५॥ स्कंधःस्यान्पुनरावसेसंपरायसमूहयोरितिमेदिनी समूहमात्रार्थवातिष्ठेयुः ॥४६॥
संहतान्अन्योन्यंश्लिष्टान्स्वान्परैःसहयोधयेत्सेनापतिःतदेवाह सूचीति ॥४७॥४८॥४९॥५०॥ इतिशांतिपर्वणिराजध०नैलकंठीयेभारतभा०शततमोऽध्यायः ॥१००॥ ॥५॥

तेवयंस्वर्गमिच्छंतःसंग्रामेत्यक्तजीविताः ॥जयंतोवध्यमानावाप्राप्नुयामचसद्गतिं ॥४१॥ एवंसंशप्तपथाःसमभित्यक्तजीविताः ॥अमित्रवाहिनींवीराः
प्रतिगाहंत्यभीरवः ॥४२॥ अग्रतःपुरुषानीकमसिचर्मवतांभवेत् ॥पृष्ठतःशकटानीकंकलत्रंमध्यतस्तथा ॥४३॥ परेषांप्रतिघातार्थपदातीनांचवृंहणं ॥अ
मपियत्नतः ॥स्कंधदर्शनमात्रातुतिष्ठेयुर्वासमीपतः ॥४६॥ संहतान्योध्येदल्यान्कामंविस्तारयेद्बहून् ॥सूचीमुखमनीकंस्यादल्यानांबहुभिःसह ॥४७॥ सं
प्रयुक्तेनिरुपेवासत्यंवायदिवानृतं ॥प्रगृह्यवाहून्क्रोशेत्तन्नाभग्राभग्राःपरंइति ॥४८॥ आगतंमेमित्रवलंप्रहरध्वमभीतवत् ॥सत्ववंतोभिवाधेयुःकुर्वन्तोभैरवा
नूतवान् ॥४९॥ द्वेडाःकिंलकिलाशब्दाःक्रकचागोविपाणिकाः ॥भेरीमृदंगपणवान्नादयेयुःपुरश्चरान् ॥५०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०सेना
रेक्षमाः ॥१॥ भीष्मउवाच यथाचरितमेवात्रशस्त्रंविधीयते ॥आचारादीरपुरुषस्तथाकर्मसुवर्तते ॥२॥ गांधाराःसिंधुसौवीरानखरप्रासयोधि
जामथुरामभितश्चये ॥एतेनियुद्धकुशलादाक्षिणात्याऽसिपाणयः ॥५॥ सर्वत्रशूराजायंतमहासत्वामहाबलाः ॥प्रायएवमुद्दिष्टालक्षणानितुमेश्मणु ॥६॥
सिंहशार्दूलवाङ्मूत्राःसिंहशार्दूलगामिनः ॥पारावतकुलिङ्गाक्षाःसर्वेशूराःप्रमाथिनः ॥७॥ मृगस्वरादीपिनेत्राःकपभाक्षास्तरस्विनः ॥प्रमादिनश्चमंदाश्चक्रो
धनाःकिंकिणीखनाः ॥८॥ मेघखनाःक्रोधमुखाःकचिल्करभसन्निभाः ॥जिह्मनासाग्रजिह्वाश्चदूरगादूरपातिनः ॥९॥

किंशीलाइति ॥१॥ आचरितंकुलदेशाचारागतं पत्रंवाहनं ॥२॥३॥४॥ नियुद्धंवाङ्मूत्रं दाक्षिणात्याअसिपाणयइतिच्छेदः संधिरार्षः ॥५॥ सर्वत्रसर्वदेशे समुद्दिष्टाःप्रख्याताः ॥६॥ पारावत
कुलिङ्गाक्षाः कुलिङ्गोभूमिकूडमंडिमंतंजमुजंगयोरितिमेदिनी सर्पाक्षत्वशूरलक्षणं कुलिङ्गाक्षाइतिपाठेपिकुलिङ्गःपक्षिविशेषः ॥७॥८॥ करभउष्टः ॥९॥

म.भा.टी.

॥ १०१ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ जिह्वाक्षाः कुटिलदृशः प्रललाटाः उन्नतकपालाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ दीप्तः पिङ्गलः स्थूलादीर्घाः पिडिकाः जानुनोरधः पश्चाद्वागाः ॥ १६ ॥ सुग्रीवावा मुदेवाश्वा इव उद्धताः विनता विहगाः
विडालकुञ्जतनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ॥ शीघ्राश्च पलटताश्च ते भवंति दुरासदाः ॥ १७ ॥ गोधानि मीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा ॥ तुरंगगतिनिर्घोषास्तेन
राः पारयिष्णवः ॥ १८ ॥ सुसंहताः सुतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः ॥ प्रवादितेपुकुप्यंति हृदयंति कलहपुच ॥ १९ ॥ गंभीराक्षानिः सृताक्षाः पिङ्गाक्षाभ्युक्ती
मुखाः ॥ नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वेशूरास्तनुत्यजः ॥ २० ॥ जिह्वाक्षाः प्रललाटाश्च निर्मासहनवोपि च ॥ वज्रवाङ्गुलीचक्राः कुराधमनिसंतताः ॥ २१ ॥ प्रवि
शंति च वेगेन सांपरायेत्युपस्थिते ॥ वारणा इव संमत्तास्ते भवंति दुरासदाः ॥ २२ ॥ दीप्तस्फुटितकेशांताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः ॥ उन्नतांसाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थू
लपिडिकाः ॥ २३ ॥ उद्धता इव सुग्रीवा विनता विहगा इव ॥ पिंडशीर्षातिवक्राश्च वृषदंशमुखास्तथा ॥ २४ ॥ उग्रस्वरामन्युमंतो युद्धेष्वारावसारिणः ॥ अधम
ज्ञावलिमाश्च घोरारौद्रप्रदर्शनाः ॥ २५ ॥ त्यक्तात्मानः सर्वएते अंत्यजास्त्यनिवर्तिनः ॥ पुरस्कार्याः सदा सैन्येहन्यंते प्रतिचापिये ॥ २६ ॥ अधर्मिकाभिन्नवृत्ताः
सांत्वेनैपांपराभवः ॥ एवमेव प्रकुप्यंति राज्ञोप्येत्यभीक्ष्णशः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपराजयमनुशासनो विजिगीषमाणवृत्ते एकाधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ युधिष्ठिर उवाच जयिष्याः कानिरूपाणि भवंति भरतर्षभ ॥ पृतनायाः प्रशस्तानितानि चेच्छामिवेदितुं ॥ १ ॥ भीष्म उवा
च जयिन्यायानिरूपाणि भवंति भरतर्षभ ॥ पृतनायाः प्रशस्तानितानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ २ ॥ दैवे पूर्वप्रकुपिते मानुषे कालचोदिते ॥ तद्विद्वांसोऽनुपश्यंति ज्ञान
दिव्यं न च क्षुपा ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तविधिं चात्र जपहोमाश्च तद्विदः ॥ मंगलानि च कुर्वंति शमयंत्यहितानि च ॥ ४ ॥ उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ॥ यस्यां
भवन्ति सेनायां ध्रुवं तस्यां परोजयः ॥ ५ ॥ अन्वेतान्वायवो यांति तथैवेंद्रधनूपि च ॥ अनुपुवंतो मेघाश्च तथा दित्यस्य रश्मयः ॥ ६ ॥ गोमायवश्चानुकूलावलगृध्रा
श्च सर्वशः ॥ अर्हयेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ॥ ७ ॥ प्रसन्नभाः पावकश्चोर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ॥ पुण्यागंधाश्चाद्गुतीनां भवंति जयस्यैतद्वा
विनोरूपमाहुः ॥ ८ ॥ गंभीरशब्दाश्च महास्वनाश्च शंखाश्च भेर्यश्च नदंतियत्र ॥ युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवंति जयस्यैतद्वा विनोरूपमाहुः ॥ ९ ॥

गरुडास्तद्वत् उद्धताः उत्पतंतः पिंडशीर्षाः वृत्तशिरसः अतिवक्राः विस्तीर्णमुखाः संधिरार्यः समासो वा वृषदंशो मार्जारः ॥ १० ॥ ११ ॥ अंत्यजाः प्रांतदेशोद्भवाः कैवर्तमिल्लादयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इ० शां० रा० नै०
भा० एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ जयिष्या इति ॥ १ ॥ २ ॥ दैवज्ञसंपत्तिः पुरोहितसंपत्तिश्च जयलक्षणमित्याह द्वाभ्यां दैवे इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अनुयांतीति संबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अप्रतीपाः अनुकूलाः ॥ ९ ॥

शां.राज.

१२

॥ १०१ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इष्टः काकइतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पंचाशतंपंचाशत् ॥ २० ॥ २१ ॥ सन्निपातोयुद्धं ॥ २२ ॥ प्रवाधतेभीरुः ॥ २३ ॥ समितिसं

इष्टाष्टगाः पृष्ठतोवामतश्चसंप्रस्थितानांचगमिष्यतांच ॥ जिघांसतांदक्षिणाःसिद्धिमादुर्येत्वग्रतस्तेप्रतिपेधयंति ॥ १० ॥ मांगल्यशब्दान्शकुनावदंतिहंसाः
क्रौंचाःशतपत्राश्चचापाः ॥ दृष्टायोधाःसत्ववंतोभवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ॥ ११ ॥ शस्त्रैर्यत्रैःकवचैःकेतुभिश्चसुभानुभिर्मुखवर्णैश्चयूनां ॥ भ्राजिष्म
तीदुप्रतिवीक्षणीयायेपांचमूलेऽभिभवन्तिशत्रून् ॥ १२ ॥ शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्चपरस्परंसौहृदमास्थिताश्च ॥ येपांयोधाःशौचमनुष्ठिताश्चजयस्यैतद्भा
विनोरूपमाहुः ॥ १३ ॥ शब्दाःस्पर्शास्तथागंधाविचरन्तिमनःप्रियाः ॥ धैर्यंचाविशतेयोधान्विजयस्यमुखंचतत् ॥ १४ ॥ इष्टोवामःप्रविष्टस्यदक्षिणःप्रविष्टि
क्षतः ॥ पश्चात्संसाधयत्यर्थपुरस्ताच्चनिपेधति ॥ १५ ॥ संभृत्यमहतींसेनांचतुरंगांयुधिष्ठिर ॥ साधैववर्तयेःपूर्वप्रयतेथास्ततांयुधि ॥ १६ ॥ जघन्यएवविजयोय
युद्धंनामभारत ॥ यादृच्छिकोयुधिजयोदैवोवेतिविचारणं ॥ १७ ॥ अपामिवमहावेगस्त्वस्ताइवमहामृगाः ॥ दुर्निवार्यतमाचैवप्रभग्नमहतीचमूः ॥ १८ ॥
भग्नमहतीवभज्यतेविद्वांसोपिनकारणं ॥ उदारसारामहतीरुरुसंघोपमाचमूः ॥ १९ ॥ परस्परज्ञाःसंदृष्टास्यकप्राणाःसुनिश्चिताः ॥ अपिपंचाशतंशूरानिघ्नंति
परवाहिनीं ॥ २० ॥ अपिवापंचपटुसप्तसंहताःकृतनिश्चयाः ॥ कुलीनाःपूजिताःसम्यग्विजयंतीहशात्रवान् ॥ २१ ॥ सन्निपातो नमंतव्यःशक्येसतिकथंचन ॥
सांत्वभेदप्रदानानांयुद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२ ॥ संदर्शेनैवसेनायाभयंभोरुप्रवाधते ॥ वज्रादिवप्रज्वलितादियंकनुपतिप्यति ॥ २३ ॥ अभिप्रयातांसमितिज्ञा
त्वायेप्रतियांत्यथातेपांस्यंदंतिगात्राणियोधानांविजयस्यच ॥ २४ ॥ विषयोव्यथतेराजन्सर्वःसस्थाणुजंगमः ॥ अस्त्रप्रतापतप्तानांमज्जासीदतिदेहिनां ॥ २५ ॥
तेपांसांत्वंकूरमिश्रंप्रणेतव्यंपुनःपुनः ॥ संप्रीड्यमानाहिपरैर्योगमायांतिसर्वतः ॥ २६ ॥ आंतराणांचभेदार्थंचरानभ्यवचारयेत् ॥ यश्चतस्मात्परोराजातेनसं
धिःप्रशस्यते ॥ २७ ॥ नहितस्यान्यथापीडाशक्याकर्तुंतथाविधा ॥ यथासार्धममित्रेणसर्वतःप्रतिवाधनं ॥ २८ ॥ क्षमावैसाधुमायातिनक्षसाधून्क्षमासदा ॥
क्षमायाश्चाक्षमायाश्चपार्थविद्धिप्रयोजनं ॥ २९ ॥ विजित्यक्षममाणस्यशोराज्ञोविवर्धते ॥ महापराधेत्यप्यस्मिन्विश्वसंत्यपिशत्रवः ॥ ३० ॥

ग्रामं स्यंदंतिस्त्रिघंति विजयस्यविजिगीषमाणस्यचगात्राणिस्त्रिघंति ॥ २४ ॥ विषयोदेशः ॥ २५ ॥ योगंसंधि ॥ २६ ॥ आंतराणांशत्रोःसखीनां तस्माच्छत्रोःपरःश्रेष्ठस्तेनसंधिचकुर्यात् भयेनसंधि
नाशत्रूतेजनेनचयुगपत्पुक्तेनत्रयेणपरंजयेदितिसमुदायार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नन्वेवंपरंक्षमापयेदेवकिंकपटेनेत्याशंक्याह क्षमेति ॥ २९ ॥ अस्मिन्क्षमावति ॥ ३० ॥

असंताप्यक्तजूकनवंशादिपुनर्वकीभवत्यतः शत्रुसंताप्यक्षमांकुर्यादिति शंवरस्य दैत्यस्य मनः ॥ ३१ ॥ स्वमतमाह नैतदिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वीयान्वंधून् हतानि वलोक्य प्रीत्यर्थं शोचेदित्याह
मन्यते कर्पयित्वा तु क्षमासाध्वीति शंवरः ॥ असंतमंतु यद्दारुप्रत्येति प्रकृतिपुनः ॥ ३१ ॥ नैतत्प्रशंसं त्याचार्या न च साधुनि दर्शनं ॥ अक्रोधेनाविनाशेन नियंत
व्याः स्वपुत्रवत् ॥ ३२ ॥ द्वेभ्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिरः ॥ मृदुमप्यवमन्यते तस्मादुभयमाचरेत् ॥ ३३ ॥ प्रहरिष्यन् प्रियं वृथा त्प्रहरन्नपि भारत ॥ प्रहृत्य
चरुपार्यात शोचन्निव रुदन्निव ॥ ३४ ॥ न मे प्रियं यन्निहताः संग्रामे मामकैर्नरैः ॥ न च कुर्वन्ति मे वाक्यमुच्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ अहो जीवितमाकांक्षेन्नेदृशो
नां च यत्कुर्युरपराधिनः ॥ क्रोशेद्वाहुं प्रगृह्यापि चिकीर्षन् जनसंग्रहं ॥ ३६ ॥ कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे ॥ इतिवाचा वदन्तं नृपं जयेत्तरहोगतः ॥ ३७ ॥ हंतूणामाहता
॥ ३९ ॥ विश्वासं चात्र गच्छंति सर्वभूतानि भारत ॥ विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथा काममुपस्थितः ॥ ४० ॥ तस्माद्विश्वासयेद्वाजा सर्वभूतान्यमायया ॥ सर्वतः परि
रक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राज० सेनानीतिकथने द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच
वादमिंद्रस्य च युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ बृहस्पतिदेवपतिरभिवाद्य कृतांजलिः ॥ उपसंगम्य प्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३ ॥ इंद्र उवाच अहिते पुकथं ब्रह्मन् प्रवर्तेयम
तंद्रितः ॥ असमुच्छिद्य चैवैतान् प्रियच्छेयमुपायतः ॥ ४ ॥ सेनयोर्व्यतिपंगेण जयः साधारणो भवेत् ॥ किंकुर्वाणं न मां जत्याज्ज्वलिताश्रीः प्रतापिनी ॥ ५ ॥ ततो
त्येन दधमर्षो यदक्षमा ॥ ७ ॥ न शत्रुर्विद्वतः कार्यो वधमस्याभिकांक्षता ॥ क्रोधं भयं च हर्षं च नियम्य स्वयमात्मनि ॥ ८ ॥ अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवद्विश्वस
न ॥ प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किंचिदाचरेत् ॥ ९ ॥ विरमेद्भुष्कवैरेभ्यः कंठायासां श्ववर्जयेत् ॥ यथावैतंसि को युक्तो हि जानां सदृशस्वनः ॥ १० ॥

हंतूणामिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विश्वस्तोजनः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति शांतिपर्वणिराजध० नै० भारतभा० द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ ७३ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्यतिपंगेण
मिश्रणेन युद्धेनेत्यर्थः साधारणो नियतः ॥ ५ ॥ प्रत्युवाच गुरुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ विद्वतः सावधानः सार्धश्लोकः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कंठायासान्मुखरत्वं वितंसः पक्षिबंधनोपायस्तदुपजीवीवैतंसिकः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ स्वपिनिमहीपतिरित्यनुकर्षः संकरोग्रिचट्कारइतिमेदिनी ॥ १२ ॥ सामान्येअनिश्चिते रिपुर्वशेकृत्वाउपसन्नार्थोलंभितार्थः कृतश्चेत्सएनंकालेप्रहरेदितिसार्धयोर्द्वयोःसंबंधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ किंचा
स्यदंडंसेनांचभेदेनदूषयेत्सः ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नयथास्यात्तथाविधारयेत्तमसि विषमंधारयेत् ॥ १६ ॥ औषधैर्विषादिभिः फलितमाह नत्विति ॥ १७ ॥ यथाविश्रंभंविश्वासंआमुयुस्तथाकुर्यात् ॥ १८ ॥ द्रष्ट

तान्द्विजान्कुरुतेवश्यांस्तथायुक्तोमहीपतिः ॥ वशंचोपनयेच्छत्रून्निहन्त्याच्चपुरंदर ॥ ११ ॥ ननित्यंपरिभृयारीन्सुखंस्वपितिवासव ॥ जागत्येवहिदुष्टात्मासंक
रेग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ नसन्निपातःकर्तव्यःसामान्येविजयेसति ॥ विश्वास्येवोपसन्नार्थोवशेकृत्वारिपुःप्रभो ॥ १३ ॥ संप्रधार्यसहामात्यैर्मंत्रविद्धिर्महात्म
भिः ॥ उपेक्ष्यमाणोवज्ञानांलदयेनापराजितः ॥ १४ ॥ अथास्यप्रहरेकालेकिंचिद्विचलितेपदे ॥ दंडंचदूषयेदस्यपुरुषैरासकारिभिः ॥ १५ ॥ आदिमध्यावसा
नज्ञःप्रच्छन्नंचविधारयेत् ॥ बलानिदूषयेदस्यजानन्नेवप्रमाणतः ॥ १६ ॥ भेदेनोपप्रदानेनसंसृजेदौषधैस्तथा ॥ नत्वेवंखलुसंसर्गोचयेदरिभिःसह ॥ १७ ॥
दीर्घकालमपीक्षेतनिहन्त्यादेवशात्रवान् ॥ कालाकांक्षीहिक्षपयेद्यथाविश्रंभमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ नसद्योरीन्निहन्त्याच्चद्रष्टव्यांविजयोधुवः ॥ नशल्यंवाघटयतिन
वाचाकुरुतेव्रणं ॥ १९ ॥ प्राप्तेचप्रहरेकालेनचसंवर्ततेपुनः ॥ हंतुकामस्यदेवेंद्रपुरुषस्यरिपून्प्रति ॥ २० ॥ योहिकालोव्यतिक्रामेत्युरुषंकालकांसिणं ॥ दुर्लभः
सपुनस्तनकालःकर्मचिकीर्षुणा ॥ २१ ॥ ओजश्चविनयेदेवसंगृह्णन्साधुसंमतं ॥ अकालेसाधयेन्मित्रंनचप्राप्तेप्रपीडयेत् ॥ २२ ॥ विहायकामंक्रोधंचतथाहं
कारमेवच ॥ युक्तोविवरमन्विच्छेदहितानांपुनःपुनः ॥ २३ ॥ मार्दवंदंडालस्यंप्रमादश्चसुरोत्तम ॥ मायाःसुविहिताःशक्रसादयंत्यविचक्षणं ॥ २४ ॥ निह
त्यैतानिचत्वारिमायांप्रतिविहायच ॥ ततःशक्रोतिशत्रूणांप्रहर्तुमविचारयन् ॥ २५ ॥ यदेवैकेनशक्येतगुह्यंकर्तुंतदाचरेत् ॥ यच्छंतिसचिवागुह्यंमियोविश्रा
वयंत्यपि ॥ २६ ॥ अशक्यमितिहृत्वावातोन्यैःसंविदंचरेत् ॥ ब्रह्मदंडमदृष्टेपुष्टेपुचतुरंगिणीं ॥ २७ ॥ भेदंचप्रथमंयुंज्यात्तूष्णीमपितथैवच ॥ कालेप्रयोजये
द्राजातस्मिंस्तस्मिंस्तदातदा ॥ २८ ॥ प्रणिपातंचगच्छेतकालेशत्रोर्वलीयसः ॥ युक्तोस्यवधमन्विच्छेदप्रमत्तःप्रमाद्यतः ॥ २९ ॥

व्यःप्रदर्शनीयः नेतिसार्धः ॥ १९ ॥ रिपून्प्रतिहंतुकामस्यपुनःकालोनसंवर्ततेनोपसंपद्यतेऽतःप्राप्तेकालेप्रहरेदेवनतुकालांतरंप्रतीक्षेतेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ ओजःसामर्थ्यं शत्रौअकालेप्राप्तेसतिस्वकार्येनसाधये
त् नापितंप्रपीडयेत् कालेचमातिक्रामेतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ चत्वारिमादवादीनि ॥ २५ ॥ मंत्रविष्टवभयाद्यदेकेनैवकर्तुंशक्यंतत्तंप्रतिवक्तव्यंनबहून्प्रतीत्याह यदिति यच्छंतितिनिगृह्णंतिकर्तुंनप्रयच्छंती
त्यर्थः ॥ २६ ॥ अन्यैःसहसंविदंसंमतिंचरेद्यदिपूर्वोमंत्रविघ्नयेदित्यर्थः ततश्चादृष्टेषुदूरस्थेषुब्रह्मदंडंपुरोहितद्वारमभिचारंप्रयुंज्यात् दृष्टेप्रत्यक्षशत्रौचतुरंगिणीमपिप्रयुंज्यादित्याह ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

नविशंकयेत्शकायत्तनकुर्यात् ॥ ३० ॥ नदेवाह स्थानानांति निराकृताः स्वशत्रुभिः सहप्रीतिं कुवाणानन्यान् शत्रुत्वेन पश्यन्ति तदीयमित्रत्वे च न विश्वसन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विविधवृत्तानां अस्थिराणां स्थिरचित्तएव भवेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वेगवतिपूरे सति वप्रेते विवरणाद्विदारणाद्वा धनियोजना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निपुणं कुशलं आरजेत्पेटुमिति शेषः ॥ ३७ ॥ पडं गिनीरथतुरगमानं गपदातिकोशवणि कपथवती ॥ ३८ ॥ प्रतिलोमतः शत्रोरपेक्षया विवृत्यप्रकटीभूय दस्यूनां दस्यून् ॥ ३९ ॥ उक्तमेवार्थसंगृह्णाति नसामेति बलवति शत्रौ सामनप्रशस्यते कितर्हि दंडोपनिषत् गृहस्य दंडः न शत्रुर्वित्तः कार्यदन्त्यादिना प्रागुक्तरीत्या छलेनैव सनाशनीय इत्यर्थः अतएव शत्रुपुमार्दवं पार्थतिकं न कार्यं नापि यात्रिकं सदा कार्यं जयस्यानियतत्वात् यात्रायां हि सस्यानां घातः संकरक्रियाविषादिना जलादीनां नाशनं भूयः पुनः पुनः प्र

प्रणिपातेन दानेन वा चामधुरया ब्रुवन् ॥ अमित्रमपि मेवेत न च जातु विशंकयेत् ॥ ३० ॥ स्थानानि शंकितानां च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ न च तेष्वाश्वसेद्राजा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ३१ ॥ न त्यतो दुष्करं कर्म किंचिदस्ति सुरोत्तम ॥ यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३२ ॥ तथा विविधवृत्तानामपि संभव उच्यते ॥ यत ते योगमास्थाय मित्रा मित्रं विचारयेत् ॥ ३३ ॥ मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णा दुर्द्विजते जनः ॥ मातीक्ष्णो मामृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ३४ ॥ यथा वप्रे वेगव यत ते योगमास्थाय मित्रा मित्रं विचारयेत् ॥ ३३ ॥ मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णा दुर्द्विजते जनः ॥ मातीक्ष्णो मामृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ३४ ॥ यथा वप्रे वेगव तिसर्वतः संपुतो दके ॥ नित्यं विवरणाद्वा धस्तथाराज्यं प्रमाद्यतः ॥ ३५ ॥ न व हूनभियुं जीतयौगपद्येन शात्रवान् ॥ साम्राजानेन भेदेन दंडेन च पुरंदर ॥ ३६ ॥ एकैकमेपां निष्पिप्य शिष्टेषु निपुणं चरेत् ॥ न तु शक्तोपि मेधावी सर्वानिवार भेन्नृप ॥ ३७ ॥ यदा स्यान्महती सेना हयनागरथाकुला ॥ पदाति यंत्रवहुला अनुरक्ता पडं गिनी ॥ ३८ ॥ यदा बहुविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिलोमतः ॥ तदा विवृत्य प्रहरं दस्यूनां विचारयन् ॥ ३९ ॥ न साम दंडोपनिषत्प्रशस्यते न मार्दवं शत्रुपुयात्रिकं सदा ॥ न सस्यघातो न च संकरक्रियान चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥ ४० ॥ मायाविभेदानुपसर्जनानि तथैव पापं न यशः प्रयोगात् ॥ आमैर्मनुष्यैरुपचारयेत् पुरेपुराष्ट्रे पुचसं प्रयुक्तान् ॥ ४१ ॥ पुरापि चैषामनुसृत्य भूमिपाः पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति ॥ पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि प्रयोजयन्ते बलवत्त्रमृदन ॥ ४२ ॥ प्रदाय गूढानि वसूनि राजस्रच्छिद्यभोगानवधाय च स्वान् ॥ दुष्टान् स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा पुरेपुराष्ट्रे पुचयोजयन्ति ॥ ४३ ॥

कृतेः सप्तविधायाः विचारणा कथं दंडः कथं कोशः कथममात्य इत्यादिसंदेहश्चापत्ति तत्र यमपि न कार्यं हि सामूलत्वात् चित्तादृक् करत्वाच्च तस्मात्कपटपूर्वको दंड एव श्रेयानित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतदेव विवृत्यो ति मायेति मायाविभेदान्नानाविधाः मायाः प्रयुं जीत तत उपसर्जनानि परस्परमितरेषां शत्रूणां मुत्थापनादीनि तत्तथैव शत्रुषु पापं कपटं च प्रयुं ज्यात् कथं यशः प्रयोगात् प्रयोगे हि यशो न नाशनीयं प्राक्कलोद यादयमनेनास्मासु अपकारश्चित्तित आसीदित्यकीर्तिगूढमंत्रतयान कुर्यात् कितर्हि कुर्यादित आह आमैरिति ॥ ४१ ॥ एषां एतान् शत्रून् पुरेषु तत्स्थानेषु अनुसृत्य भोगांस्तदीयान् जयन्ति नीतिपुरेषु स्वीयेषु ॥ ४२ ॥ अनुसरणमेवाह प्रदायेति एतेन ममामात्याः दुष्टाः मां त्यक्त्वा राजांतरं प्रतिगता इति लोकमुखात्कीर्तयित्वा परेषां पुरेषुराष्ट्रे पुचतान्योजयन्ति ॥ ४३ ॥

कृत्यामिव कृत्यामृत्युकारिणी देवतां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ संसृष्टं संसर्गं असंसृष्टं परद्वभाषते अदृष्टितः परोक्षे प्रतिश्रुतमपि कार्यं न कुरुते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति

तथैव चान्यैरपि शास्त्रवेदिभिः स्वलं कृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ॥ सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः परेषु कृत्यामुपधारयेच्च ॥ ४४ ॥ इंद्र उवाच कानि लिङ्गानि
दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम ॥ कथं दुष्टं विजानीयामेतत्पृष्ठो ब्रवीहि मे ॥ ४५ ॥ बृहस्पतिरुवाच परोक्षमगुणानाहसद्गुणान्यसूयते ॥ परैर्वाकीर्त्यमाने पुनूणीमास्ते
पराङ्मुखः ॥ ४६ ॥ तूणीभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणं ॥ विश्वासं चोष्ठसंदंशं शिरसश्च प्रकंपनं ॥ ४७ ॥ करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टं भाषते ॥ अदृष्टितो न
कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ॥ ४८ ॥ पृथगेत्यसमश्नाति नेदमद्यथाविधि ॥ आसने शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥ ४९ ॥ आतिरार्ते प्रिये प्रातिरेता वन्मित्रल
क्षणं ॥ विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ५० ॥ एतान्येव यथोक्तानि बुध्येथास्मिदशाधिप ॥ पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावोऽवलवत्तरः ॥ ५१ ॥ इति दुष्टस्य विज्ञा
नमुक्तं ते सुरसत्तम ॥ निशम्य शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥ ५२ ॥ भीष्म उवाच सतद्वचः शत्रुनिवर्हणे रतस्तथा चकारावितथं बृहस्पतेः ॥ चचार काले वि
जयाय चारिहा वशं च शत्रून्तनयपुरंदरः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजध० इंद्रबृहस्पतिसंवादेऽव्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ५४ ॥ युधि
ष्ठिर उवाच धार्मिको र्थानसंप्राप्य राजा मात्यैः प्रवाधितः ॥ च्युतः कोशाच्च दंडाच्च सुखमिच्छन् कथं चरेत् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्रायं क्षेमदर्शीय इति हा
सो नुगीयते ॥ तत्ते हं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २ ॥ क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा ॥ मुनिकालकवृक्षा यमाजगामेति नः श्रुतं ॥ तं प्रच्छातुं संगृह्य
कच्छ्यामापदमास्थितः ॥ ३ ॥ राजोवाच अर्थेषु भागोऽपुरुष ईहमानः पुनः पुनः ॥ अलब्ध्वा मर्द्धिधो राज्यं ब्रह्मन् किं कर्तुमर्हति ॥ ४ ॥ अन्यत्र मरणादन्याद
न्यत्र परसंश्रयात् ॥ क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाचक्ष्वसत्तम ॥ ५ ॥ व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसे न तरेण वा ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च त्वद्विधः शरणं भवेत् ॥ ६ ॥ नि
र्विद्यति नरः कामान्निर्विद्यसुखमेधते ॥ त्यक्त्वा प्रातिच शोकं चलब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ॥ ७ ॥ सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहं ॥ ममत्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्व
प्नइवागताः ॥ ८ ॥ दुष्करं वत कुर्वन्ति महो र्थास्यजं तिये ॥ वयं त्वेता न्यरित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ ९ ॥

शांतिप० रा० नै० भारतभा० व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ५४ ॥ अधार्मिकस्य च्छलादिकं विधेयमित्युक्तं धार्मिकस्य हीनसंपदो विजिगीषमाणस्य कर्तव्यं पृच्छति धार्मिक इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भा
गो भागार्हः ईहमानो यतमानः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इतरेण शरीरेण ॥ ६ ॥ निर्विद्यति विरज्यते कामाद्विषयभोगात् बुद्धिमयं वसुज्ञानरूपं धनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ इयं निर्विद्यतीति श्लोकेन त्वया प्रोक्ता अहं च यच्च मम अस्ति एतत्सर्वं अनित्यमिति जानता ॥ १२ ॥ नास्ति तुच्छत्वात् ॥ १३ ॥ सर्वतन्मा भून्नभविष्यति दृष्टिसमसमयैव सृष्टिरिति भावः ॥ १४ ॥ यच्च पूर्वप्राचीनं समाहारेण ज्ञातं मुदा ये धान्यादिकं यच्च पूर्वपरे परे पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् राज्ञितं सर्वतन्मा भून्नभविष्यति तज्ज्ञात्वा सर्वत्र मम तां त्यक्तेति भावः ॥ १५ ॥ सामर्थ्यं धनार्जनवीर्यं कथंच कथमपि न कुर्यात् शोकं इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्तं श्रियाच्युतं ॥ यदन्यत्सुखमस्तीह तद्वहन्ननुशाधिमां ॥ १० ॥ कौसल्येनैव मुक्तस्तुराजपुत्रेण धीमता ॥ मुनिः कालकटक्षीयः प्रत्यु वाचमहाद्युतिः ॥ ११ ॥ मुनिरुवाच पुरस्तादवने बुद्धिरियं कार्या विजानता ॥ अनित्यं सर्वमेवैतदहं च मम चास्ति यत् ॥ १२ ॥ यत्किंचिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वनास्तीति विदितत् ॥ एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदंगतः ॥ १३ ॥ यद्विभूतं भविष्यं च सर्वतन्मा भविष्यति ॥ एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ यच्च पूर्वसमाहारे यच्च पूर्वपरे परे ॥ सर्वतन्मास्ति ते चैव तज्ज्ञात्वा को न संज्वरत् ॥ १५ ॥ भूत्वा च न भवत्येतद्भूत्वा च भविष्यति ॥ शोकेन त्वस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात्कथंच न ॥ १६ ॥ कृतुं ते यः पितारजन् कृतुं ते यः पितामहः ॥ न त्वं पश्यसि तानघ न त्वां पश्यंति तेऽपि च ॥ १७ ॥ आत्मनोऽध्रुवतां पश्यंस्तां स्त्वं किमनुशोचसि ॥ बुद्ध्या चैवानुबुद्ध्या स्वध्रुवं हिन भविष्यसि ॥ १८ ॥ अहं च त्वंच नृपते सुहृदः शत्रवश्च ते ॥ अवश्यं न भविष्यामः सर्वं च न भविष्यति ॥ १९ ॥ ये तु विंशतिवर्षावै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ॥ अर्वागे वहिते सर्वे मरिष्यंति शरच्छतात् ॥ २० ॥ अपि चेन्महतो वित्तान्न प्रमुच्येत पूरुषः ॥ नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ॥ २१ ॥ अनागतं यन्न ममेति विद्यादतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् ॥ दिष्टं वर्त्तयद्भूतिमन्यमानास्ते पण्डितास्तत्सतां स्थानमाहुः ॥ २२ ॥ अनाद्याश्चापि जीवंति राज्ञ्यं चाप्यनुशासति ॥ बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ॥ २३ ॥ न च त्वमिव शोचंति तस्मात्त्वमपि मा शुचः ॥ किं न त्वं ते नरैः श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषैः ॥ २४ ॥ राजा वाच यादृच्छिकं सर्वमासीत् तद्राज्यमिति चिंतये ॥ ह्रियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ २५ ॥ तस्यैव ह्रियमाणस्य स्रोतसे वत पानधन ॥ फलमेतत्पश्यामि यथा लब्धेन वर्तयन् ॥ २६ ॥ मुनिरुवाच अनागतमतीतं च याथातथ्यं विनिश्चयात् ॥ नानुशोचेत कौसल्यसर्वार्थेषु तथा भव ॥ २७ ॥ अवाप्यान्काम यन्नर्थान्नानवाप्यान्कदाचन ॥ प्रत्युत्पन्नाननुभवन्मा शुचस्त्यमनागतान् ॥ २८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ आत्मनः देहस्य अध्रुवतामिति च्छेदः न भविष्यसि मरिष्यसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ न प्रमुच्येत प्रत्यक्षेण त्यागो न संभवति चेन्मम त्वं बांधवा दौ त्याज्यमित्याहापीति ॥ २१ ॥ विद्यां विद्युः न तन्निर्ममत्वं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यादृच्छिकं अयत्नादागतं ॥ २५ ॥ एतन् शोकाख्यं फलं यथा लब्धेन वर्तयन् जीवन्पि पश्यामि यादृच्छिकस्य नाशेन जीवनालोपे पि शोको न नश्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ नमृष्यतेतैर्नसंतुष्यति ॥ ३० ॥ अनर्हान्मलेच्छादीन्जीवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सहस्वेतिसार्धं अन्यत्रशत्रौ कुशलाः निर्मत्सराः जनं द्विषतः सकाशात् अभिनिःस्यंदते प्रस्रवति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विधित्साक्रि
 याणामनुपरमस्तेनसाधनेनचसंकुमुकंअस्थिरंनित्यंनवंनवमारंभंकुर्वाणंदृष्ट्वाअन्येप्राकृतास्तत्संत्यजंत्येव ॥ ३५ ॥ उपद्रवान् अस्थिरान् ॥ ३६ ॥ अर्थरूपेणभासमानाः ॥ ३७ ॥ आद्यस्योदाहरणं अर्थायेति ॥
 ॥ ३८ ॥ द्वितीयस्योदाहरणं रममाणइति ॥ ३९ ॥ परिभग्नक्रमोनष्टारंभः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विप्रणयेत्तदद्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अन्येषामपीतिसार्धः वृत्त्याकल्पितामापदंपश्य कथमनआ
 यथालब्धोपपन्नार्थैस्तथाकौसल्यरंस्यसे ॥ कच्चिच्छुद्धस्वभावेनश्रियाहीनोनशोचसि ॥ २९ ॥ पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभोग्योहिदुर्मतिः ॥ धातारंगर्हतेनित्यंल
 ब्यार्थश्चनमृष्यते ॥ ३० ॥ अनर्हानपिचैवान्यान्मन्यतेश्रीमतोजनान् ॥ एतस्मात्कारणादेतद्दुःखंभूयोनुवर्तते ॥ ३१ ॥ ईर्ष्याभिमानसंपन्नाराजन्पुरुषमानि
 नः ॥ कच्चित्त्वंनतथाराजन्मत्सरीकोसलाधिप ॥ ३२ ॥ सहस्वश्रियमन्येषांयद्यपित्वयिनास्तिसा ॥ अन्यत्रापिसतींलक्ष्मींकुशलाभुंजतेसदा ॥ अभिनिःस्यंदते
 श्रीर्हिसत्यपिद्विषतोजनं ॥ ३३ ॥ श्रियंचपुत्रपौत्रंचमनुष्याधर्मचारिणः ॥ योगधर्मविदोधीराः स्वयमेवत्यजंत्युत ॥ ३४ ॥ बहुसंकुमुकंदृष्ट्वाविधित्सासाधनेन
 च ॥ तथान्येसंत्यजंत्येवमत्वापरमदुर्लभं ॥ ३५ ॥ त्वंपुनःप्राज्ञरूपःसंक्रुपणंपरितप्यसे ॥ अकाम्यान्कामयानोर्थान्यराधीनानुपद्रवान् ॥ ३६ ॥ तांबुद्धिमुपजि
 ज्ञासुस्त्वमेवतान्परित्यज ॥ अनर्थाश्चार्थरूपेणत्यर्थाश्चानर्थरूपिणः ॥ ३७ ॥ अर्थायैवहिकेषांचिद्धननाशोभवत्युत ॥ आनंत्यंतन्मुखंमत्वाश्रियमन्यःपरीप्स
 ति ॥ ३८ ॥ रममाणःश्रियाकश्चिन्नान्यच्छ्रेयोभिमन्यतं ॥ तथातस्येहमानस्यसमारंभोविनश्यति ॥ ३९ ॥ कृच्छालुब्धमभिप्रेतंयदिकौसल्यनश्यति ॥ तदानी
 विद्यतेसोर्थात्परिभग्नक्रमोनरः ॥ ४० ॥ धर्ममेकंभिपद्यतेकेल्याणाभिजनानराः ॥ परत्रसुखमिच्छंतोनिर्विद्येयुश्चलौकिकात् ॥ ४१ ॥ जीवितंसंत्यजंत्येकेधन
 लोभपराजनाः ॥ नजीवितार्थमन्यंतपुरुषाहिधनादृते ॥ ४२ ॥ पश्यतेषांरुपणतांपश्यतेषामबुद्धितां ॥ अधुवैजीवितेमोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः ॥ ४३ ॥ संच
 येचविनाशान्तिमरणानिचजीविते ॥ संयोगेचवियोगांतोनुविप्रणयेन्मनः ॥ ४४ ॥ धनंवापुरुषोराजन्पुरुषंवापुनर्थनं ॥ अवश्यंप्रजहात्येवतद्विद्वान्कोनुसंज्व
 रेत् ॥ ४५ ॥ अन्येषामपिनश्यंतिसुहृदश्चधनानिच ॥ पश्यबुद्ध्यामनुष्याणाराजन्नापदमात्मनः ॥ नियच्छयच्छसंयच्छइंद्रियाणिमनोगिरं ॥ ४६ ॥ प्रतिषे
 द्धानचाप्येपुदुर्बलेष्वहितेष्वपि ॥ ४७ ॥

ह नियच्छेति यथाक्रमेणान्वयः इन्द्रियादीनानिरोधेहिजगत्तत्त्वंसम्यक्स्फुरतिनेनापदांकल्पितत्वंस्फुटीभवतीतिभावः ॥ ४६ ॥ प्रतीति भावेपु

अर्थेषुप्रामिष्टेपुदर्शनमात्रोत्पन्नेषुप्रतिषेद्धानविद्यते अप्रत्याख्येयदर्शनाः सर्वेवर्तमानाः पदार्थाइत्यर्थं व्यपकृष्टेषुदेशतःकालतश्चव्यवहितेष्वतीतानागतदूरस्थेषु दर्शनस्यासंभवेचज्ञातेसतित्वद्विधोनानुशोच
 तिइष्टानिष्टसंयोगवियोगयोरनिसार्धार्थः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ५५ ॥ एवं दुर्बलस्य हीनसंपदः परैर्निर्जितस्य निवृत्तिधर्म एव श्रेयानि
 ल्युक्तं प्रबलस्य तु तादृशस्य निकृत्याख्यं जयोपायं वक्तुमध्याय आरभ्यते अथ चेदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उपपन्नोऽस्मि पौरुषेणेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वित्तं वेतनरूपं प्रमाणं विश्वासं प्रपहमिव प्रपहं भुज
 प्राप्तिस्तृष्टेषु भावेषु व्यपकृष्टेष्वसंभवे ॥ प्रज्ञानतमो विक्रांतस्त्वद्विधो नानुशोचति ॥ ४८ ॥ अल्पमिच्छन्नच पलोऽदुर्दातः सुनिश्चितः ॥ ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वद्वि
 धोनैव शोचति ॥ ४९ ॥ न त्वेव जाल्मीकापाली वृत्तिमेषितुमर्हसि ॥ नृशंसवृत्तिपापिष्ठां दुष्टां कापुरुषोचितां ॥ ५० ॥ अपि मूलफलाजीवोरमस्वैको महावने ॥
 वाग्यतः संगृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः ॥ ५१ ॥ सदृशं पंडितस्यैतदीपादं तेन दंतिना ॥ यदेको रमते रण्येष्वारण्येनैव तुष्यति ॥ ५२ ॥ महारुदः संक्षुभित आत्म
 नैव प्रसीदति ॥ एतदेवं गतस्याहं सुखं पश्यामि जीवितुं ॥ ५३ ॥ असंभवे श्रियो राजन् हीनस्य सचिवादिभिः ॥ दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ५४ ॥
 इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजथ० कालकवर्क्षीये चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ५५ ॥ मुनिरुवाच अथ चेत्पौरुषं किंचित्क्षत्रियात्मनि प
 श्यसि ॥ ब्रवीमि तां तु ते नीतिराज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १ ॥ तां चेच्छक्रोऽपि निर्मातुं कर्मचैव करिष्यसि ॥ शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ आचरिष्यसि
 चेत्कर्म महतीं नवाप्स्यसि ॥ राज्यं राज्यस्य मंत्रं वामहतीं वा पुनः श्रियं ॥ ३ ॥ अथैतद्रोचते राजन् पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ॥ राजो वाच ब्रवीतु भगवान् नीतिमुप
 पन्नोऽस्य हं प्रभो ॥ ४ ॥ अमोघोऽयं भवत्वद्यत्वा स हसमागमः ॥ मुनिरुवाच हित्वा दंभं च कामं च क्रोधं हर्षं भयं तथा ॥ ५ ॥ अप्यमित्राणि सेवस्व प्रणिप
 त्य कृतांजलिः ॥ तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिधारय ॥ ६ ॥ दातुमर्हति ते वित्तं वैदेहः सत्यसंगरः ॥ प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहं च भविष्यसि ॥ ७ ॥ ततः सहायान्सो
 त्साहं ह्युप्यसेऽव्यसनान् शुचीन् ॥ वर्तमानः स्वशास्त्रेण संयतात्मा जितेंद्रियः ॥ ८ ॥ अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ॥ तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभि
 सक्तः ॥ ९ ॥ प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा च ग्रहणं महत् ॥ ततः सुहृद्वलं लब्ध्वा मंत्रयित्वा सुमंत्रिभिः ॥ १० ॥ आंतरैर्भेदयित्वा रीन्बिल्वं बिल्वेन भेदय ॥ परैर्वासं वि
 दं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥ ११ ॥ अलभ्या ये शुभाभावास्त्रियश्चाच्छादनानि च ॥ शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च ॥ १२ ॥ पक्षिणो मृगजातानि र
 संगंधाः फलानि च ॥ तेष्वेव सज्जयेथास्त्वं यथानश्यत्वयं परः ॥ १३ ॥ त्वं तस्य बाहुस्थानी योऽपि विष्यसीत्यर्थः प्रपहस्तु तुलासूत्रे बंधानि यमने भुजे इति मेदिनी ॥ १० ॥ स्वशास्त्रेण नीतिशास्त्रे
 ण ॥ ८ ॥ १ ॥ ग्रहणं आदरं ग्रहणं स्वीकारादरकरोपरागोपलब्धिबन्दिष्विति मेदिनी ॥ १० ॥ बिल्वं बिल्वेनेति अन्यपराजयोपीष्ट इति मत्वा जनकेनान्यं विपरीतं वा घातय अस्य वैदेहस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रतिषेधस्थानेनदकरणेऽयं मानं प्रतिषिद्धवानिति मम शत्रुरिति विदितत्वं भवति तद्द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ हे परममित्रे शत्रुसमीपे श्वेतकाकीयैः श्वाच एतश्च काकश्च तेषामिमे धर्माः क्रमेण नित्यं जागरूकत्वं भयं च कित्त्वपरे गितज्ञत्वानि तैः उपायैः मित्रधर्मं भजस्व श्वेत इत्यत्रो मादोश्चेति पररूपं एतौ मृगः ॥ १५ ॥ आरंभाच्चिरोधांश्च महानदीवदुस्तरान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिकरिष्यन्ति प्रत्युपकारेण स्वस्य यनादिना उपक

यद्येवं प्रतिषेद्धव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ॥ न जातु विदितः कार्यः शत्रुः सुनयमिच्छता ॥ १४ ॥ रमस्व परमामित्रे विषये प्राज्ञसंमतः ॥ भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्रधर्मं मनर्थकैः ॥ १५ ॥ आरंभांश्चास्य महतो दुश्चरांश्च प्रयोजय ॥ नदीवच्च विरोधांश्च बलवद्भिर्विरुध्यतां ॥ १६ ॥ उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ॥ प्रति भोगसुखेनैव कोशमस्य विरेचय ॥ १७ ॥ यज्ञदाने प्रशाध्यस्मै ब्राह्मणाननुवर्णयतां ॥ तेषां प्रतिकरिष्यन्ति तं भोक्ष्यन्ति वृका इव ॥ १८ ॥ असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिं ॥ त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति मानवः ॥ १९ ॥ कोशक्षये त्वमित्राणां वशं कौसल्यगच्छति ॥ उभयत्र प्रयुक्तस्य धर्मं चाधर्मं एव च ॥ २० ॥ फलार्थमूलं व्युच्छिद्ये तेन न दंति शत्रवः ॥ न चास्मै मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय ॥ २१ ॥ असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ याजयैनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्यते ॥ २२ ॥ ततो गच्छसि सिद्धार्थः पीड्यमानं महाजनं ॥ योगधर्मविदं पुण्यं कंचिदस्योपवर्णयेत् ॥ २३ ॥ अपित्यागं बुभूषेत कच्चिद्रुद्धेदनाम यं ॥ सिद्धेनौषधियोगेन सर्वशत्रुविनाशिना ॥ नागानश्वांश्चानुष्यांश्चरुतकैरुपघातयेत् ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो दंभयोगाः सुचिन्तिताः ॥ शक्या विषहता कर्तुं पुरुषेण रुतात्मना ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपराजयः कालकवक्षीये पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच न निरुत्या न दंभेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुं ॥ नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोऽप्यहं ॥ १ ॥ पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितं ॥ येन मां नाभिः शंकेत येन कृत्स्नं हितं भवेत् ॥ २ ॥ आनृशंस्येन धर्मेण लोकैस्तस्मिन् जिजीविषुः ॥ नाहमेतदलं कर्तुं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ३ ॥ मुनिरुवाच उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रियभाषसे ॥ प्रकृत्या त्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या वा बहुदर्शनः ॥ ४ ॥ उभयोरेव वामर्थेयतिथ्येतव तस्य च ॥ संश्लेषं वा करिष्यामि शाश्वतं त्यनपायिनं ॥ ५ ॥

रिष्यन्ति ॥ १८ ॥ १९ ॥ धर्माधर्माभ्यां कोशक्षये सति ॥ २० ॥ फलस्य स्वर्गादेः अर्थस्य जयादेः मूलकारणं कोशः व्युच्छिद्येत् विशेषत उच्छेदं गच्छेत् दैवं जयादिकं ॥ २१ ॥ २२ ॥ गच्छसि अवगच्छसि सिद्धार्थः कृत यज्ञादिप्रयोजनः महाजनपीडां तस्मै निवेदयेत् तत्परिहारार्थं आचार्यं च वर्णयेत् ॥ २३ ॥ तद्वारा राज्यं त्याज्येदित्याहारीति यद्वा औषधाद्यैरस्य नागादीन्यातयेदिति सार्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति शांतिपराजयः भारतभाषा पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ निरुक्तिकपटं च कर्तुं न निच्छोर्धर्मिष्ठस्य क्षीणस्य सामाख्यं जयोपायमाह न निरुत्येत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वायुबयोः तस्य विदेहस्य ॥ ५ ॥

त्वादृशं राजानं लब्ध्वा अमात्यकर्मकोनकुर्वीत अपितु सर्वोपि मादृशः कुर्वीतैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उत्तममहत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ताभ्यां शौर्यबुद्धिभ्यां उभयं लोकद्वयं ॥ १२ ॥ १३ ॥ गणान्श
त्वादृशं हि कुले जातमनृशं संवदुश्रुतं ॥ अमात्यं कोनकुर्वीत राज्यप्रणयकोविदं ॥ ६ ॥ यस्त्वं प्रच्यावितो राज्याद्व्यसनं चोत्तमंगतः ॥ आनृशं स्येन वृत्तेन क्षत्रिये
च्छसिर्जीवितुं ॥ ७ ॥ आगंतामदृहं तात वैदेहः सत्यसंगरः ॥ अथाहं तं नियोक्ष्यामि तत्करिष्यत्यसंशयं ॥ ८ ॥ तत आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ अयं राजकुले जा
तो विदिताभ्यंतरो मम ॥ ९ ॥ आदर्श इव शुद्धात्मा शरदश्चंद्रमा यथा ॥ नास्मिन्पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ॥ १० ॥ तेन ते संधिरेवास्तु विश्वसास्मि न्य
थामयि ॥ न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तु मपि व्यहं ॥ ११ ॥ अमात्यः शूर एव स्याद्बुद्धि संपन्न एव वा ॥ ताभ्यां चैवोभयं राज्यस्य राज्यप्रयोजनं ॥ १२ ॥ धर्मा
त्मनां क्वचिच्छ्लोके नान्यास्ति गतिरीदृशी ॥ महात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ॥ १३ ॥ सुसंगृहीतस्त्वैवैष त्वया धर्मपुरांगमः ॥ संसेव्यमानः शत्रूंस्ते गृह्णीयान्म
हतो गणान् ॥ १४ ॥ यद्ययं प्रतियुद्धे त्वां स्वकर्मक्षत्रियस्य तत् ॥ जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे ॥ १५ ॥ त्वं चापि प्रतियुद्धे याविजिगीषु व्रते स्थितः ॥ अ
युधैव नियो गान्मेव शं कुरु हिते स्थितः ॥ १६ ॥ सत्वं धर्ममवेक्षस्व हित्वा लोभमसांप्रतं ॥ न च कामान्न च द्रोहास्व धर्मं हातुमर्हसि ॥ १७ ॥ नैव नित्यं जयस्तात नैव
नित्यं पराजयः ॥ तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परोजनः ॥ १८ ॥ आत्मन्यपि च संदृश्यावुभौ जयपराजयौ ॥ निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्वयं ॥ १९ ॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचे देवचनं ब्राह्मणर्षभं ॥ प्रतिपूज्याभिसल्लुत्य पूजार्हमनुमान्य च ॥ २० ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महाश्रुतः ॥ श्रेयस्कामो यथा ब्रूयाद्बु
भयोरेव तत्क्षमं ॥ २१ ॥ यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा ॥ एतद्विपरमं श्रेयो न मे त्रास्ति विचारणा ॥ २२ ॥ ततः कौसल्यमाहूय मैथिलो वाक्यमब्रवीत् ॥
धर्मतो नीतितश्चैव लोकश्च विजितो मया ॥ २३ ॥ अहं त्वया चात्मगुणैर्जितः पार्थिव सत्तम ॥ आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २४ ॥ नावमन्यामि ते
बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषं ॥ नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २५ ॥ यथा वत्पूजितो राजन् गृहं गतासि मे भृशं ॥ ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वस्तौ जग्मतुर्गृहान् ॥
॥ २६ ॥ वैदेहस्त्वथ कौसल्यं प्रवेश्य गृहं मंजसा ॥ पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ॥ २७ ॥

त्रुसंघान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ असांप्रतं अनुचितं ॥ १७ ॥ परोजनः शत्रुजनः भोजनादिना संश्लेषः दंडापेक्षया सामैव श्रेय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अहमिति जितवत्प्रा
प्तजय इव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ गणवत्तं बुभुक्षुः पूर्वोक्तमनुवदति ब्राह्मणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षीणस्य ग्रहणं वृत्तिर्जीविका च लघु
ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च ॥ एष राज्ञां परो धर्मो नित्यौ जयपराजयौ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानु० कालकवक्षीये षडधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ब्राह्मण क्षत्रियविशांशूद्राणां च परंतप ॥ धर्मवत्तं च वित्तं च वृत्त्युपायाः फलानि च ॥ १ ॥ राज्ञां वि
त्तं च कोशं च कोशसं च यनं जयः ॥ अमात्यगुणवृत्तिश्च प्रकृतीनां च वर्धनं ॥ २ ॥ पादुण्यगुणकल्पश्च सेनावृत्तिस्तथैव च ॥ परिज्ञानं च दुष्टस्य लक्षणं च सनातनं
पि ॥ ३ ॥ समहीनाधिकानां च यथावलक्षणं च यत् ॥ मध्यमस्य च तुष्ट्यर्थं यथास्येयं विवर्धता ॥ ४ ॥ क्षीणग्रहणवृत्तिश्च यथाधर्मप्रकीर्तितं ॥ लघुना देशरूपेण ग्रं
थयोगेन भारत ॥ ५ ॥ विजिगीषोस्तथावत्तमुक्तं चैव तथैव ते ॥ गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर ॥ ६ ॥ यथा गणाः प्रवर्धते न भिद्यते च भारत ॥ अरींश्च
विजिगीषते सुहृदः प्राप्नुवंति च ॥ ७ ॥ भेदमूलं विनाशो हि गणानामुपलक्ष्ये ॥ मंत्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परं
तप ॥ यथा च तेन भिद्येरंस्तच्च मे वद पार्थिव ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच गणानां च कुलानां च राज्ञां भरतसत्तम ॥ वैरसं दीपनावतौ लोभमपौ नराधिप ॥ १० ॥
लोभमेको द्विवृणुते ततो मर्पमनंतरं ॥ तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यं च विनाशिनौ ॥ ११ ॥ चारमंत्रवलादानैः सामदानविभेदनैः ॥ क्षयव्ययभयोपायैः प्रकर्षणी
तरेतरं ॥ १२ ॥ तत्रादानेन भिद्यते गणाः संघातवत्तयः ॥ भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिव शंभयात् ॥ १३ ॥ भेदगणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु मुजयाः परैः ॥ तस्मा
न्संघातयोगेन प्रयतेरंगणाः सदा ॥ १४ ॥ अर्थाश्चैवाधिगम्यन्ते संघातवलपौरुषैः ॥ वात्याश्च मैत्रीकुर्वन्ति ते पुंसंघातवृत्तिषु ॥ १५ ॥ ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शुश्रू
षन्तः परस्परं ॥ विनिवृत्ता भिसंधानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ॥ यथावत्प्रतिपश्यन्तो विवर्धते गणोत्तमाः ॥ १७ ॥
पुत्रान्भ्रातृन्निगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान्सदा ॥ विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धते गणोत्तमाः ॥ १८ ॥ चारमंत्रविधानेषु कोशसंनिचयेषु च ॥ नित्ययुक्ता महाबाहो वर्ध
ते सर्वतो गणाः ॥ १९ ॥ प्राज्ञान्भूरान्महोत्साहान्कर्मसुस्थिरपौरुषान् ॥ मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धते गणानृप ॥ २० ॥

नासुगमेन आदेशरूपेण उपदेशात्मकेन ॥ ५ ॥ गणानां शूरजनस्तोमानां ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एको राजालो भेदवृणुते गणस्तदाऽस्मभ्यं न ददातीत्यमर्थवृणुते ॥ ११ ॥ इतरेतरंगणाराजानश्च प्रकर्ष
ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ संघातयोगेन ऐकमत्यप्रयोगेण ॥ १४ ॥ १५ ॥ विनिवृत्ता भिसंधानाः विघटितसंघाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० समाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ३ ॥ नीतिप्रधानान् राजधर्मा
 द्रव्यवंतश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ॥ कृच्छ्रास्वापत्सु संमृढान् गणाः संतारयन्ति ते ॥ २१ ॥ क्रोधो भेदो भयं दंडः कर्पणं निग्रहो वधः ॥ नयत्यखिवशं सद्योग
 णान् भरतसत्तम ॥ २२ ॥ तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः ॥ लोकयात्रासमायत्ता भूयसीते पुनार्थिव ॥ २३ ॥ मंत्रगुप्तिः प्रधाने पुचारश्चामित्रकर्प
 ण ॥ न गणाः कृत्स्नशो मंत्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४ ॥ गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ॥ पृथग्गणस्य भिन्नस्य विनतस्य ततो न्यथा ॥ २५ ॥ अर्थाः प्रत्यव
 सीदन्ति तथानर्था भवन्ति च ॥ तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठतां ॥ २६ ॥ निग्रहः पंडितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥ कुले पुकलहाजाताः कुलवृद्धैरुपेक्षि
 ताः ॥ २७ ॥ गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकं ॥ आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यमसारं ब्राह्मणो भयं ॥ २८ ॥ आभ्यन्तरं भयं राजसद्यो मूलानि कुंतति ॥ अकस्मात्क्रोध
 मोहाभ्यां लोभाद्वापि स्वभावजात् ॥ २९ ॥ अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत्परा भवत्क्षणं ॥ जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ॥ ३० ॥ न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूप
 द्रव्येण वा पुनः ॥ भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभिर्गुणाः ॥ ३१ ॥ तस्मात्संघातमेवाद्गुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानु०
 गणवृत्ते समाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच महानयं धर्मपथो बहुशास्त्रश्च भारत ॥ किं सिद्धं देवधर्माणामनुष्ठेयतमं म
 तं ॥ १ ॥ किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतं ॥ यथाहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयां ॥ २ ॥ भीष्म उवाच मातापित्रोर्गुरुणां च पूजा बहुमतामम ॥ इह
 युक्तो नरो लोकान्यथ मद्दृशुते ॥ ३ ॥ यच्च तेभ्यनुजानीयुः कर्मता तस्य पूजिताः ॥ धर्माधर्मविरुद्धं वा तत्कृतव्यं युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ न च तैरभ्यनुज्ज्ञातो धर्ममन्यं स
 माचरेत् ॥ यंच तेभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ॥ ५ ॥ एतएव त्रयो लोका एतएवाश्रमास्त्रयः ॥ एतएव त्रयो वेदा एतएव त्रयो ग्रन्थः ॥ ६ ॥ पिता वै गार्हपत्योऽग्नि
 र्माता मिर्दक्ष ऋतः ॥ गुरुराहवनीयस्तु सग्निरेना गरीयसो ॥ ७ ॥ त्रिष्वप्रमाद्यन्ते तेषु त्रीँ लोकांश्च विजेष्यसि ॥ पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथा परं
 ॥ ८ ॥ ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नियमेन तरिष्यसि ॥ सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिपुल्लोकेषु भारत ॥ ९ ॥ यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मचसु महत्फलं ॥ नैतानतिशये ज्ञातुनात्यश्री
 यान्न दूषयेत् ॥ १० ॥ नित्यं परिचरेच्चैव तद्देसुरुत्तमुत्तमं ॥ कीर्तिपुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम ॥ ११ ॥

नृश्रुत्वा तदनुपाहकान् शुद्धधर्मानाह महानित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वृत्त्या पूजया ॥ ८ ॥ ९ ॥ न अतिशयेत् भोगेषु क्रियासु वा स्वस्याधिक्यं न दर्शयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जातिर्जन्म अवध्येत्यादिसार्धः चादुरुः ॥ २० ॥ तत्त्वध्यानामपिनेषां अवधं कृत्वा ते अपराधिनोऽपि पितृमातृगुरुवः अवधेन राजानमिव नै
 सर्वतस्यादृतालोकायस्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ १२ ॥ न चायं न परोलोकस्तस्य चैव परं नप ॥ अमानि नानित्यमेव य
 स्यैते गुरुवस्त्रयः ॥ १३ ॥ न चास्मिन् न परलोके यथास्तस्य प्रकाशने ॥ न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतं ॥ १४ ॥ तेभ्य एव हि यत्सर्वं कृत्वा च विस्तजाम्यहं ॥ तदा
 सीन्मेशतगुणं सहस्रगुणमेव च ॥ १५ ॥ तस्मान्मे संप्रकाशं ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ दशैव तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ॥ १६ ॥ दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्या
 यान्पितादश ॥ पितृदशतु मातैका सर्वा वा पृथिवीमपि ॥ १७ ॥ गुरुत्वेनातिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ गुरुर्गरीयायितृ नो मातृ न श्वेति मे मतिः ॥ १८ ॥ उभौ हि
 मातापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः ॥ शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत ॥ १९ ॥ आचार्यशिष्टाया जातिः सा दिव्या सा जरा मरा ॥ अवध्या हि सदा मातापिता
 चाप्यपकारिणौ ॥ २० ॥ न संदुष्यति तत्कृत्या न च तद्दूषयंति तं ॥ धर्माय यतमानानां विदुर्देवामहर्षिभिः ॥ २१ ॥ यश्चावृणोत्यवितथेन कर्मणा कृतं ब्रुवन्नमृतं
 संप्रयच्छन् ॥ तं वै मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुत्येत्कृतमस्य जानन् ॥ २२ ॥ विद्यां श्रुत्वा ये गुरुनाद्रियं ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा ॥ तेषां पापं भ्रूणहत्यावि
 शिष्टं नान्यस्तेभ्यः पापकृदस्ति लोके ॥ यथैव ते गुरुभिर्भाविनीयास्तथा ते पांगुरवोऽप्यर्चनीयाः ॥ २३ ॥ तस्मात्पूजयितव्याश्च संविभज्याश्च यत्नतः ॥ गुरवोर्चयि
 तव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ॥ २४ ॥ येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ॥ प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ २५ ॥ येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्
 ह्यपूजितं ॥ मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ २६ ॥ ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयंते पितृभिः सह ॥ पूज्यमाने पुगुरुपुतस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ २७ ॥ केन चिन्न
 च वृत्तेन त्यज्ज्ञेयो गुरुर्भवेत् ॥ न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः ॥ २८ ॥ न तेवमानमर्हति न ते पादूषयेत्कृतं ॥ गुरुणामेव सत्कारं विदुर्देवामहर्षिभिः ॥ २९ ॥
 उपाध्यायं पितरं मातरं च येभिर्द्रुत्यं ते मनसा कर्मणा वा ॥ तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ ३० ॥ भृतो वृद्धो यो न विभर्ति पुत्रः स्वयं नि
 जः पितरं मातरं च ॥ तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ ३१ ॥ मित्रद्रुहः क्रुतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः ॥ चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानु
 शुश्रुम ॥ ३२ ॥ न दूषयंति राजा हि वध्यानामवधे द्रुष्यति तद्वन्नात्रेत्यर्थः धर्माय दुष्टानामपि पित्रादीनां पालनाय यतमानानां यतमानान्देवा अप्यनुयास्यत्वेन विदुः ॥ २१ ॥ आवृणोति अनुगृह्णाति कर्म
 णाप्रवचनेन कृतं वेदं ॥ २२ ॥ नाद्रियं ते येन प्रत्यासन्नाः विपर्ययेण विशीर्णानि भवन्ति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अनिर्देशेनविस्तरेणननुनिर्देशमात्ररूपेणसंक्षेपेण अनुसृत्यएकोक्त्य एतत्सारभूतं ॥३३॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥३॥ कथमिति सत्यानृतयोर्धर्मा
धर्मरूपत्वेहिंसाऽहिंसायुक्तयोस्तयोर्वैपरीत्यदर्शनात्प्रशयइत्यर्थः ॥ १ ॥ उभयोस्स्यागस्वतिदुष्करइत्याह सत्यमिति लोकान्संसारिणः ॥२॥३॥४॥५॥ तादृशःसत्यानृतयोस्तन्वमजानन्वाल्वाद्बध्यते यत्र
विषयेअहिंसोपकारादौ सत्यंअनिष्ठितंननिष्ठायुक्तेतसत्यानृतेवहूपकारप्रधानेनिश्चिन्वन्धर्मवित्भवति ॥ ६ ॥ अंधस्यघ्राणचक्षुषःसर्वप्राणिवधायोद्यतस्यवधान्बलाकःव्याधःहिंस्रस्यजावोपिस्वर्गजगामे

एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्तंयत्कर्तव्यंपुरुषेणहलोके ॥ एतच्छ्रेयोनान्यदस्माद्विशिष्टंसर्वान्धर्माननुसृत्येतदुक्तं ॥३३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०
मातृपितृगुरुमाहात्म्येअष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०८॥ ॥३॥ युधिष्ठिरउवाच कथंधर्मस्यातुमिच्छन्नरोवर्तेतभारत ॥ विद्वन्जिज्ञासमानायप्रब्रूहि
भरतर्षभ ॥ १ ॥ सत्यंचैवानृतंचोभेलोकानावृत्यतिष्ठतः ॥ तयोःकिमाचरेद्राजपुरुषोधर्मनिश्चितः ॥ २ ॥ किंस्विसत्यंकिमनृतंकिंस्विदम्यमनातनं ॥ कस्मि
न्कालेवदंसत्यंकस्मिन्कालेनृतंवदेत् ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच सत्यस्यवचनंसाधुनसत्याद्विद्यतेपरं ॥ यत्तुलोकेपुद्गुर्जानितस्यब्रह्मामिभारत ॥ ४ ॥ भवेत्सत्यं
नवक्तव्यंवक्तव्यमनृतंभवेत् ॥ यत्रानृतंभवेत्सत्यंसत्यंवाप्यनृतंभवेत् ॥ ५ ॥ तादृशोवध्यतेवालोयत्रसत्यमनिष्ठितं ॥ सत्यानृतेविनिश्चित्यततोभवतिधर्मवित्
॥६॥ अप्यनार्योऽकृतप्रज्ञःपुरुषोऽयतिदारुणः ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यंवलोकौंधवधादिव ॥ ७ ॥ किमाश्चर्यंचयन्मूढोधर्मकामोऽप्यधर्मवित् ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं
गंगायामिवकौशिकः ॥ ८ ॥ तादृशोयमनुप्रश्नोयत्रधर्मःसुदुर्लभः ॥ दुष्करःप्रतिसंख्यातुंतत्केनात्रव्यवस्यति ॥ ९ ॥ प्रभवार्थायभूतानांधर्मप्रवचनंरुतं ॥
यःस्यात्प्रभवसंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ १० ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मणविधृताःप्रजाः ॥ यःस्याद्धारणसंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ ११ ॥ अहिंसार्थायभू
तानांधर्मप्रवचनंरुतं ॥ यःस्यादहिंसासंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ १२ ॥ श्रुतिधर्मइतित्येकेनेत्याहुर्परंरजनाः ॥ नचतत्प्रत्यसूयामोनहिसर्वविधीयते ॥१३॥

तिकर्णपर्वकथानुसंधेया ॥ ७ ॥ मूढःकर्णपर्वोक्तः सत्यवादीचोरेभ्यःसत्यवचनाभिमानित्वान्मार्गमुपदिश्यकार्पटिकान्धातितवान् असौधर्मविन्नेत्यर्थः कौशिकउलूकः गंगातीरेसहस्रशःसर्पिण्यास्थापि
तान्यंडानिभित्त्वामहत्पुण्यंप्राप तदभेदेनतुतीक्ष्णविषाणांसर्पाणांवृत्त्यासद्योलोकनाशःसंभवेत् ॥८॥ सुदुर्लभोदुर्विवेकः अत्रधर्मलक्षणे व्यवस्यतिनिश्चिनोति ॥ ९ ॥ प्रभवोऽभ्युदयः अहिंसाअपीडनं धा
रणसंरक्षणं एतन्नयनेनसत्येनानृतेनवामृदुनातीक्ष्णेनवायतोभवतिसधर्मइत्याहत्रिभिः प्रभवेति ॥१०॥११॥१२॥ श्रुतीति श्रुत्युक्तोर्थःसर्वोधर्मइत्यपिन श्येनादेर्धर्मत्वाभावात् फलतोपिचयत्कर्मनानर्थेना
नुबध्यते केवलंप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यतइतिवचनात्श्येनादिफलस्यशत्रुवधादेरनर्थत्वादुक्तलक्षणएवधर्मइत्यर्थः सर्वश्येनाद्यपिविधीयतेधर्मत्वेनचोद्यते ॥ १३ ॥

यइति अन्यायेनेतिच्छेदः बुभुक्षितेभ्यश्चोरेभ्यो धनिकं न ज्ञापयेत् भिक्षुभ्यस्तु ज्ञापयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अकूजनेनेति चोरेषु धनिकं पृच्छत्सु न वदेत् अवदतो मोक्षाभावेन वेदीति शपथपूर्वकमपि वदेत्तादृश स्थलेऽनृते दोषो नास्तीति श्लोकद्वयार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ नेति तेभ्यः स्तेनेभ्यः अपि हेत्वर्थे ॥ १७ ॥ स्वेति सार्थः यदा धनं त्वदीयं श्रमो मदीयः लाभस्तु भाभ्यां विभज्य ग्राह्य इति नियमपूर्वकं प्रवृत्तेः धमर्णे चो रादिना धननाशः स्यात्तदा उत्तमर्णः अधमर्णस्य शरीरोपरोधेन दासीकरणेन धनमादातुमिच्छति चेत्तस्य वाक्ये सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं संवादा र्थमाहूताः साक्षिणो वाच्यं वक्तुं योग्यं वचोनुक्ता शतं ह्यप्याणि धारयत्येवेति निश्चयवादित्वाद नृतवादिन इति भावः ॥ १८ ॥ यदा त्वधमर्णो धनवानुत्तमर्णस्तु क्षीणस्तदा तदप्यनृतन दोषा येत्याह प्राणेति ॥ १९ ॥ ईदृशस्थले वेषांतरेणापि परकीयमर्थं रक्षेदित्याह अर्थस्येति ॥ २० ॥

येऽन्यायेन जिहीर्षतो धनमिच्छंतिकस्य चित् ॥ तेभ्यस्तु न तदा स्येयं सधर्म इति निश्चयः ॥ १४ ॥ अकूजनेन चन्मोक्षो नावकूजे कथंचन ॥ अवश्यं कूजितव्ये वा शंकेरन्वाप्यकूजनात् ॥ १५ ॥ श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितं ॥ यः पापैः सह संवंधान्मुच्यते शपथादपि ॥ १६ ॥ न तंभ्योपि धनं देयं शक्ये सति कथंचन ॥ पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ १७ ॥ स्वशरीरोपरोधेन धनमादातुमिच्छतः ॥ सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं यद्ब्रूयुः साक्षिणः क्वचित् ॥ १८ ॥ अनुक्ता तत्र तद्वाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥ प्राणान्त्यये विवाहं च वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ १९ ॥ अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् ॥ परेषां सिद्धिमाकांक्षन्ना चः स्याद्दर्मभिक्षुकः ॥ २० ॥ प्रतिश्रुत्य प्रदातव्यः स्वकार्यस्तु बलात्कृतः ॥ यः कश्चिद्दर्मसमयात् च्युतो धर्मसाधनः ॥ २१ ॥ ढंडेनैव सहंतव्यस्तं पंथानं समाश्रितः ॥ च्युतः सदैव धर्मोभ्योऽमानवं धर्ममास्थितः ॥ २२ ॥ शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुं ॥ सर्वोपायैर्निहतव्यः पापानि कृतिजीवनः ॥ २३ ॥ धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ॥ अविपत्त्या त्वसंभोज्या निरुत्या पतनंगताः ॥ २४ ॥ च्युता देवमनुष्येभ्यो यथाप्रेतास्तथैव ते ॥ निर्यज्ञास्तपसाहीना मास्मैतः सह संगमः ॥ २५ ॥ धननाशादुःखतरं जीविताद्विप्रयोजनं ॥ अयं तेरोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ॥ २६ ॥ न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः ॥ तथागतं च यां हन्यान्नासौ पापे न लिप्यते ॥ २७ ॥ स्वकर्मणा हतं हंति हत एव सहन्यते ॥ तेषु यः समयं कश्चिन्कुर्वीत हतबुद्धिषु ॥ २८ ॥

यदि नु उक्तविषये एव लाभालाभौ समौ उभाभ्यां विभज्य ग्राह्यमिति प्रतिश्रुतं तदानाशितोर्योऽधमर्णेन यथाभागं प्रदातव्यः अथवा स्वकारा धनार्जनकारी अधमर्णो बलात्कृत उक्तरीत्या दासीकृतोप्यस्तु स चेत्कप टं करोत्यनष्टमपि धनं नष्टमिति वदति चेत्तत्राह यइत्यादिना ॥ २१ ॥ अमानवं आसुरं ॥ २२ ॥ शठः वंचकः तं अमानवं ॥ २३ ॥ धनमेव श्रेयो न धर्म इत्यर्थः ॥ २४ ॥ मासंगमः संगमाकार्षीः ॥ २५ ॥ तत्र हेतुर्धनेति विप्रयोजनं वियोगः एतदपि पापाः कुर्वन्तीत्यर्थः अयमिति पापानां पापिनां मध्ये वाचा उपदेशार्हः कश्चिदपि नास्ति किंतु सर्वधर्म इत्येव तेषां निश्चय इत्यन्वयः अधर्मकोटिस्फुरणाभावादित्याशयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ समयं एतान् हनिष्यामीति व्रतं यश्चिकीर्षेत्स कुर्वीत तादृशानां वधेषु ष्यमस्तीति भावः ॥ २८ ॥

॥ २१ ॥ ३० ॥ इति शांतिपर्वणिराज० नै० भारतभा० नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥७॥ क्लिश्यमानेष्विति भूतेषु प्राणिषु दुर्गाणि दुस्तराणि ॥ १ ॥ २ ॥ विषयान्विषयार्थानि इन्द्रियाणि
यथाकाकाश्रगृध्राश्च तथैवोपधिजीविनः ॥ ऊर्ध्वदेहविमोक्षांते भवंत्येतासु योनिषु ॥ २९ ॥ यस्मिन् यथावर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन् स तथावर्तितव्यं स धर्मः ॥ माया
चारो मायया बाधितव्यः साध्याचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० सत्यानृतकविभागेन नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥
युधिष्ठिर उवाच क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भविस्ततस्ततः ॥ दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच आश्रमे पुयथोक्ते पुयथोक्तं ये द्विजा
तयः ॥ वर्तते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २ ॥ ये दंभान्नाचरंति स्म ये पांशुवृत्तिश्च संयता ॥ विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३ ॥ प्रत्यादुर्नोच्यमाना
येन हिंसंति च हिंसिताः ॥ प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ४ ॥ वासयन्त्यतिथीन् नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः ॥ नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरंतिते ॥
॥ ५ ॥ मातापित्रोश्च ये वृत्तिवर्तते धर्मकोविदाः ॥ वर्जयन्ति दिवा स्वप्नं दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ६ ॥ ये वापापं न कुर्वन्ति कर्मणामनसा गिरा ॥ निक्षिपदंडाभूतेषु दुर्गा
ण्यतितरंतिते ॥ ७ ॥ येन लोभान्नयन्त्यर्थान् राजानो रजसान्विताः ॥ विषयान्परिरक्षन्ति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ८ ॥ स्वपुद्गारेषु वर्तन्त्या वृत्तिमृतावतौ ॥ अग्निहात्र
पराः संतो दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ९ ॥ आहवेषु च येशूरास्यक्कामरणजं भयं ॥ धर्मेण जयमिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १० ॥ ये वदंतीह सत्यानि प्राणत्यागेषु
पस्थिते ॥ प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ११ ॥ कर्माण्यकुहकार्यानि ये पांवाचश्च सूनृताः ॥ येषामर्थाश्च संवद्धा दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १२ ॥ अनध्या
येषु ये विप्राः स्वाध्यायं नेह कुर्वते ॥ तपो निष्ठाः सुतपसां दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १३ ॥ ये तपश्च तपस्यंति कौमारब्रह्मचारिणः ॥ विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गाण्यतितरंति
ते ॥ १४ ॥ ये च संशान्तरजसः संशान्तमसश्च ये ॥ सत्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १५ ॥ येषां न कश्चिन्न सति न त्रसंति हि कस्यचित् ॥ येषां मात्समो
लोको दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १६ ॥ परश्रियान तप्यंतिये संतः पुरुषर्षभाः ॥ ग्राम्यादर्थान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १७ ॥ सर्वादेवान्नमस्यंति सर्वधर्माश्च
शृण्वते ॥ ये श्रद्धानाः शांताश्च दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १८ ॥ येन मानित्वमिच्छन्ति मानयंति च ये परान् ॥ मान्यमानान्नमस्यंति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १९ ॥ ये च
श्राद्धानि कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः ॥ सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २० ॥
॥ ३ ॥ उच्यमानाः निद्यमानाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रजसान्विताः संतोऽर्थान्नयन्ति न हरन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अकुहकार्यानि अदंभार्थानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥२२॥ यात्रार्थजीवनार्थ ॥२३॥२४॥२५॥ २६ ॥ तवचहितेस्थितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ कृत्यसमुद्देशःकर्तव्यलेशः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप०रा०नैलकंठोये०भारतभाव०दशाधिकशततमोऽ

येक्रोधंसंनिच्छयंतिक्रुद्धान्संशमयंतिच ॥नचकुप्यन्तिभूतानांदुर्गाण्यतितरंतिते ॥२१॥ मधुमांसंचयेनित्यंवर्जयंतीहमानवाः॥ जन्मप्रभृतिमद्यंचदुर्गाण्य
तितरंतिते ॥ २२ ॥ यात्रार्थभोजनंयेपांसंतानार्थंचमैथुनं ॥ वाक्सत्यवचनार्थायदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २३॥ ईश्वरंसर्वभूतानांजगतःप्रभवाप्ययं ॥ भक्ताना
रायणंदेवंदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २४॥ यएषपद्मरक्ताक्षःपीतवासामहाभुजः ॥ सुहृद्वाताचमित्रंचसंबंधीचतथाच्युतः ॥ २५ ॥ यइमान्सकलाँल्लोकांश्चर्म
वत्परिवेष्टयत् ॥ इच्छन्प्रभुराचित्यात्मागोविंदःपुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥ स्थितःप्रियहितेजिष्णोःसएषपुरुषोत्तमः ॥ राजंस्तवचदुर्धर्पवैकुण्ठःपुरुषर्षभ ॥ २७॥ यए
नंसंश्रयंतीहभक्तानारायणंहरिं ॥ तेतरंतीहदुर्गाणिनचात्रास्तिविचारणा ॥ २८ ॥ दुर्गातितरणंयेचपठंतिश्रावयंतिच ॥ कथयंतिचविप्रेभ्योदुर्गाण्यतितरंति
ते॥२९॥इतिकृत्यसमुद्देशःकीर्तितस्तेमयानघ॥तरंतेयेनदुर्गाणिपरत्रेहचमानवाः॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजथ०दुर्गातितरणंनामदशाधि
कशततमोऽध्यायः॥११०॥ ॥३॥ युधिष्ठिरउवाच असौम्याःसौम्यरूपेणसौम्याश्वासौम्यदर्शनाः ॥ ईदृशान्यरुपांस्तातकथंविद्यामहेवयं ॥ १ ॥
भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ व्याघ्रगोमायुसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥२॥ पुरिकायांपुरिपुराश्रीमत्यांपौरिकोत्तपः ॥ परहिंसारतिः
क्रूरोवभूवपुरुषाधमः ॥ ३ ॥ सन्वायुपिपरिक्षीणजगामात्ताप्सितांगतिं ॥ गोमायुत्वंचसंप्राप्तोदूषितःपूर्वकर्मणा ॥ ४ ॥ संस्मृत्यपूर्वभूतिंचनिर्वंदंपरमंगतः ॥
नभक्षयतिमांसानिपरैरुपलुतान्यपि॥५॥ अहिंसःसर्वभूतेषुसत्यवाक्सुहृद्व्रतः॥सचकारयथाकालमाहारंपतितैःफलैः॥६॥श्मशानेतस्यचावासोगोमायोः
संमतोभवत् ॥ जन्मभूम्यनुरोधाच्चनान्यवासमरोचयत् ॥ ७॥ तस्यशौचममृत्युतस्तेसर्वेसहजातयः ॥ चालयंतिस्मतांबुद्धिवचनैःप्रश्रयोत्तरैः ॥८॥ वसन्पितृ
वनेरौद्रेशौचंवर्तितुमिच्छसि ॥ इयंविप्रतिपत्तिस्तेयदात्वंपिशिताशनः ॥ ९ ॥ तत्समानोभवास्माभिर्भोज्यंदास्यामहेवयं ॥ भुंक्ष्वशौचंपरित्यज्ययद्विभुक्तंस
दास्तुते ॥ १० ॥ इतितेषांवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचसमाहितः ॥ मधुरैःप्रसृतैर्वाक्यैर्हनुमद्विरनिष्ठुरैः ॥ ११ ॥ अप्रमाणाप्रसूतिर्मशीलतःक्रियतेकुलं ॥ प्रार्थयामिच
तत्कर्मयेनविस्तार्यतेयशः ॥ १२ ॥ श्मशानेयदिमेवासःसमाधिर्मनिशम्यतां ॥ आत्माफलतिकर्माणिनाश्रमोधर्मकारणं ॥ १३ ॥

ध्यायः ॥ ११० ॥ ॥३॥ असौम्याइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विप्रतिपत्तिर्विपरीताबुद्धिः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रसृतैःविस्तृतैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ अनुब्रंधेपरिणामे ॥ १५ ॥ अप्रत्ययः असंतोषस्तेन कृतां अर्थापनयोधर्महानिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यात्रां राजकार्यगच्छामुद्दि परिहार्याश्चानीप्सिताः परिहार्याः परिच्छेद्या इत्यन्ये ॥ १८ ॥ ज्ञापयामहे सूचयामहे ॥ १९ ॥ २० ॥ मंदंतरे मन्त्रिमित्तं ॥ २१ ॥ नशक्यं राज्ञेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ योक्ष्यति यो ग्राप्स्यति मंदंतरे मन्त्रिमित्तं दुःशीलाश्च भविष्यन्ति ॥ २६ ॥ अत्र हेतुमाह नेति एषामहं

आश्रमे यो द्विजं हन्याद्वा दद्यादनाश्रमे ॥ किंतु तत्पातकं न स्यात्तद्वा दत्तं दया भवेत् ॥ १४ ॥ भवंतः स्वार्थलोभेन केवलं भक्षणेरताः ॥ अनुब्रंधे त्रयोदोषास्तान्न पश्यन्ति मोहिताः ॥ १५ ॥ अप्रत्ययकृतां गत्या मर्थापनयदूषितां ॥ इह चामुत्र चानिष्ठां तस्माद्वृत्तिं न रोचये ॥ १६ ॥ तं शुचिपंडितं मत्वा शार्दूलः स्यात् विक्रमः ॥ कृत्वात्मसदृशीं पूजां साचिव्येऽवरयस्वयं ॥ १७ ॥ शार्दूल उवाच सौम्यविज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रां मया सह ॥ त्रियुंतामीप्सिता भोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः ॥ १८ ॥ तीक्ष्णा इति वयं स्यातां भवंतं ज्ञापयामहे ॥ मृदुपूर्वहितं चैव श्रेयश्चाधिगमिष्यसि ॥ १९ ॥ अथ संपूज्य तद्वाक्यं मृगेंद्रस्य महात्मनः ॥ गोमायुः संश्रितं वाक्यं वभाषे किंचिदानतः ॥ २० ॥ गोमायु उवाच सदृशं मृगराजैतत्तव वाक्यं मंदंतरे ॥ यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलान् शुचीन् ॥ २१ ॥ नशक्यं त्वनमात्येन महत्त्वमनुशासितुं ॥ दुष्टमात्येन वा वीरशरीरपरिपंथिना ॥ २२ ॥ सहायाननुरक्तांश्च न यज्ञानुपसंहितान् ॥ परस्परमसंस्तृष्टान् विजिगीषून् लोलुपान् ॥ २३ ॥ अनर्ता तोषदान्याज्ञानहितयुक्तान् मनस्विनः ॥ पूजयेथा महाभाग यथाचार्या न्यथापितृन् ॥ २४ ॥ न त्वेवमसंतोषाद्रोचते न्यन्मृगाधिप ॥ न कामये सुखान् भोगानैश्वर्यं च तदाश्रयं ॥ २५ ॥ न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः ॥ तत्त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःशीलाश्च मंदंतरे ॥ २६ ॥ न संश्रयः श्लाघनीयो ह मे पामपि भास्वतां ॥ कृतात्मा सुमहाभागः पापकेष्वप्यदारुणः ॥ २७ ॥ दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूललक्ष्यो महाबलः ॥ कृती चामोघकर्ता स्मि भोग्यैश्च समलंकृतः ॥ २८ ॥ न स्वल्पेनास्मि संतुष्टो दुःखाद्वृत्तिरनुष्ठिता ॥ सेवायां चापि नाभिज्ञः स्वच्छंदेन वने चरः ॥ २९ ॥ राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनां ॥ व्रतचर्या तु निःसंगानि भयावनवासिनां ॥ ३० ॥ नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ॥ न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनां ॥ ३१ ॥ पानीयं वानिराया संस्वादनं वाऽभयोत्तरं ॥ विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्दतिः ॥ ३२ ॥ अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टानराधिपैः ॥ उपघातैर्यथा भृत्या दूषितानि धनं गताः ॥ ३३ ॥

श्लाघनीयो नास्मीति द्वयोः संबंधः ॥ २७ ॥ स्थूललक्ष्यो बहुप्रदः ॥ २८ ॥ दुःखाद्वृत्तिः सेवावृत्तिश्च नानुष्ठिता ॥ २९ ॥ राजसमीपे उपक्रोशो निदातजाः दोषाराजोपक्रोशदोषाः संति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यत्र निर्दतिः सुखं तत्सुखं सुखं स्वर्गं पश्यामि निर्दतिः सुस्थिति रिति वा सुखं शर्मणि नाके च निर्दतिः सुस्थिता विति च मेदिनी ॥ ३२ ॥ शिष्टाः कृतदंडाः ॥ ३३ ॥

॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ व्याघ्रयोनिःव्याघ्रयोनेः व्याघ्रस्येत्यर्थः ॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ तस्यगोमायोर्वेदमनि ॥४५॥ तस्यगोमायोस्तद्विदितेनचतन्मर्षितंकारणार्थस्वस्यबंधविच्छे
 यदित्वेतन्मयाकार्यंमृगेंद्रयदिमन्यसे ॥ समयंरुतमिच्छामिवर्तितव्यंययामयि ॥ ३४ ॥ मदीयामाननीयास्तेश्रोतव्यंचहितंवचः ॥ कल्पितायाचमेवृत्तिःसा
 भवेत्त्वयिसुस्थिरा ॥ ३५ ॥ नमंत्रयेयमन्यैस्तेसचिवैःसहकर्हिचित् ॥ नीतिमंतःपरीप्संतोवृथाब्रूयुःपरेमयि ॥ ३६ ॥ एकएकेनसंगम्यरहोब्रूयांहितंवचः ॥ नच
 तेज्ञातिकार्येषुप्रष्टव्योहंहिताहिते ॥ ३७ ॥ मयासंमंत्र्यपश्चाच्चनहिंस्याःसचिवास्त्वया ॥ मदीयानांचकुपितोमात्वंदंडंनिपातयेः ॥ ३८ ॥ एवमस्त्वितितेनासौ
 मृगेंद्रेणाभिपूजितः ॥ प्राप्तवान्मतिसाचिव्यंगोमायुर्व्याघ्रयोनिः ॥ ३९ ॥ तंतथासुकृतंदृष्ट्वापूज्यमानंस्वकर्मसु ॥ प्राद्विपन्कृतसंघाताःपूर्वभृत्यामुदुर्मुदुः ॥
 ॥ ४० ॥ मित्रबुद्ध्याचगोमायुंसांत्वयित्वाप्रसाद्यच ॥ दोषैस्तुसमतांनेतुमैच्छन्नशुभबुद्धयः ॥ ४१ ॥ अन्यथात्युपिताःपूर्वपरद्रव्याभिहारिणः ॥ अशक्ताःकिंचि
 दादातुंद्रव्यंगोमायुयंत्रिताः ॥ ४२ ॥ व्युत्थानंचविकांक्षद्भिःकथाभिःप्रतिलोभ्यते ॥ धनेनमहताचैवबुद्धिरस्यविलोभ्यते ॥ ४३ ॥ नचापिसमहाप्राज्ञस्तस्मा
 द्द्वैर्याच्चचालह ॥ अथास्यममयंरुत्वाविनाशायतयापरं ॥ ४४ ॥ ईप्सितंतुमृगेंद्रस्यमांसंयत्तत्रसंस्कृतं ॥ अपनीयस्वयंतद्वितैर्यस्तंतस्यवेदमनि ॥ ४५ ॥ यद्
 र्थंचाप्यपहतंयेनतच्चैवमंत्रितं ॥ तस्यतद्विदितंसर्वकारणार्थंचमर्षितं ॥ ४६ ॥ समयोयंरुतस्तेनसाचिव्यमुपगच्छता ॥ नोपघातस्त्वयाकार्यंराजन्मैत्रीमिहे
 च्छता ॥ ४७ ॥ भीष्मउवाच क्षुधितस्यमृगेंद्रस्यभोक्तुमभ्युत्थितस्यच ॥ भोजनायोपहर्तव्यंतन्मांसंनोपदृश्यते ॥ ४८ ॥ मृगराजेनचाज्ञमंदृश्यतांचोरइ
 त्युत ॥ रुतकैश्चापितन्मांसंमृगेंद्रायोपवर्णितं ॥ ४९ ॥ सचिवेनापनीतंतेविदुषाप्राज्ञमानिना ॥ सरोपस्त्वथशार्दूलःश्रुत्वागोमायुचापलं ॥ ५० ॥ बभूवामर्षि
 तोराजावधंचास्यव्यरोचयत् ॥ छिद्रंतुतस्यतदृष्ट्वाप्रोचुस्तेपूर्वमंत्रिणः ॥ ५१ ॥ सर्वेषामेवसोस्माकंवृत्तिभंगेप्रवर्तते ॥ निश्चित्यैवपुनस्तस्यंतकर्माण्यपिवर्ण
 यन् ॥ ५२ ॥ इदंतस्येदृशंकर्मकितेननरुतंभवेत् ॥ श्रुतश्चस्वामिनापूर्वयादृशोनैवतादृशः ॥ ५३ ॥ वाङ्मात्रेणैवधर्मिष्ठःस्वभावेनतुदारुणः ॥ धर्मच्छद्यात्ययं
 पापोवृथाचारपरिग्रहः ॥ ५४ ॥ कार्यार्थंभोजनार्थेषुव्रतेषुकृतवान्श्रमं ॥ यदिविप्रत्ययोत्येपतदिदंदर्शयामते ॥ ५५ ॥ तन्मांसंचैवगोमायोस्तैःक्षणादाशुद्धौ
 कितं ॥ मांसापनयनेज्ञात्वाव्याघ्रःश्रुत्वाचतद्वचः ॥ ५६ ॥ आज्ञापयामासतदागोमायुर्वध्यतामिति ॥ शार्दूलस्यवचःश्रुत्वाशार्दूलजननीततः ॥ ५७ ॥
 दोभवत्विहेतोरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ वर्णयन्अवर्णयन् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विप्रत्ययःअविश्वासः ॥ ५५ ॥ गोमायोर्गृहेदौकितंप्रवेशितंमांसंप्रदर्शयामासुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

कर्मनपात्रमित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥ ५८ ॥ संघर्षजैः स्पर्धोन्मैः प्रक्रियापकृष्टकर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तलवत् अवाङ्मुखकटाहगर्भवत् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ प्रभवतां
 मृगराजं हि तैर्वाक्यैः संवोधयितुमागमत् ॥ पुत्रनैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारं भसंयुतं ॥ ५८ ॥ कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुर्व्येता शुचिभिः शुचिः ॥ नोच्छ्रितं महते कश्चिद्व्यक्रि
 यावैरकारिका ॥ ५९ ॥ शुचैरपि हियुक्तस्य द्रोपणं निपात्यते ॥ मुनेरपि वनस्य स्वानिकर्माणि कुर्वतः ॥ ६० ॥ उत्पाद्यंते त्रयः पक्षाभिर्त्रादासीनशत्रवः ॥ लु
 ध्यानां शुचयो द्वेष्ट्याः कातराणां तरस्विनः ॥ ६१ ॥ मूर्खाणां पंडिता द्वेष्ट्या दुरिद्राणां महाधनाः ॥ अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुहृदिपिणः ॥ ६२ ॥ बहवः पंडिता मू
 र्खालुब्ध्या मायोपजीविनः ॥ कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ ६३ ॥ शून्यात्तच्च गृहान्मांसं यद्यप्यपहतं तव ॥ नेच्छते दीयमानं च साधुता वद्विद्वत्सतां ॥ ६४ ॥
 असभ्याः सभ्यसंकाशाः सभ्याश्वासभ्यदर्शनाः ॥ दृश्यंते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणं ॥ ६५ ॥ तलवद्व्यनेव्यो मखद्योतो हव्यवाडिव ॥ न चैवास्ति तलं व्यो
 म्नि खद्योतेन हुताशनः ॥ ६६ ॥ तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तोऽत्यर्थः परीक्षितुं ॥ परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न पश्चात्परित्यजेत् ॥ ६७ ॥ न दुष्करमिदं पुत्रयत्नमुर्घातयेत्परं ॥
 श्लाघनीया यशस्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥ ६८ ॥ स्थापितोऽयं त्वया पुत्रसामंतेष्वपि विश्रुतः ॥ दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्यतामपते सुहृत् ॥ ६९ ॥ दूषितं परदोषै
 र्हि गृहीते योन्यथा शुचि ॥ स्वयं संदूषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ७० ॥ तस्मादप्यरिसंघाताद्दोषायाः कश्चिदागतः ॥ धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत्कपटं कृ
 तं ॥ ७१ ॥ ततो विज्ञातचरितः सत्कृत्य सविमोक्षितः ॥ परिष्वक्तश्च सस्नेहं मृगेंद्रेण पुनः पुनः ॥ ७२ ॥ अनुज्ञाप्य मृगेंद्रं तु गोमायुर्नीतिशालुवित् ॥ तेनामर्पणसंत
 सः प्रायमासितुमैच्छत ॥ ७३ ॥ शार्दूलस्तं तु गोमायुं स्नेहात्पुल्लोचनः ॥ अवारयत्स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ७४ ॥ तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसंभ्र
 मं ॥ उवाच प्रणतो वाक्यं वाप्यगदगदया गिरा ॥ ७५ ॥ पूजितोऽहं त्वया पूर्वपश्चाच्चैव विमानितः ॥ परंपामास्पदं नीतोऽवस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ॥ ७६ ॥ असंतुष्टाश्च्युताः
 स्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः ॥ स्वयंचापहतभृत्या ये चाप्युपहिताः परैः ॥ ७७ ॥ परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रुद्धाभीताः प्रतारिताः ॥ ततस्वामानिनो ये च त्यक्ता दाना
 महेप्सवः ॥ ७८ ॥ संतापिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ अंतर्हिताः सोऽपहितास्ते सर्वेऽपरसाधनाः ॥ ७९ ॥

प्रभूणां ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ गोमायोश्चारः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ प्रायं मरणार्थमुपवेशनं आसितुं आचरितुं ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उपहिताः वंचिताः ॥ ७७ ॥ प्रतारिताः क्षारिताः ॥ ७८ ॥ अपर
 साश्च अधनाश्चेति अपरसाधनाः प्रीतिशून्यानिर्धनाश्चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥ कश्चिदेवकश्चिदपिभर्तुर्हितेनदृश्यते किंतुवाणिज्यवदुभयार्थःस्नेहो न केवलंभर्तुःकार्यार्थइत्यर्थः ॥ ८६ ॥ पुरुषज्ञानंमुदुःखंदुर्लभंयतण्पांचपाणांचित्तंचलाचल

अवमानेनयुक्तस्यस्थानभ्रष्टस्यवापुनः ॥ कथंयास्यसिविश्वासमहंतिष्ठामिवाकथं ॥ ८० ॥ समर्थइतिसंगृह्यस्थापयित्वापरीक्षितः ॥ कृतंचसमयंभित्वात्व
याहमवमानितः ॥ ८१ ॥ प्रथमंयःसमाख्यातःशीलवानितिसंसदि ॥ नवाच्यंतस्यैवगुण्यंप्रतिज्ञांपरिरक्षता ॥ ८२ ॥ एवंचावमनस्यैहविश्वासंमेनयास्यसि ॥
त्वयिचापेतविश्वासेममोद्देगोभविष्यति ॥ ८३ ॥ शंकितस्त्वमहंभीतःपरच्छिद्रानुदर्शिनः ॥ अस्त्रिग्याश्चैवदुस्तोपाःकर्मचैतद्दुच्छलं ॥ ८४ ॥ दुःखेनश्लिष्यते
भिन्नंश्लिष्टंदुःखेनभिद्यते ॥ भिन्नाश्लिष्टातुयाप्रीतिर्नसास्नेहेनवर्तते ॥ ८५ ॥ कश्चिदेवहितेभर्तुर्दृश्यतेनपरात्मनोः ॥ कार्यपिक्षाहिवर्ततेभावस्त्रिग्याःसुदुर्लभाः
॥ ८६ ॥ सुदुःखंपुरुषज्ञानंचित्तंक्षेपांचलाचलं ॥ समर्थोवाप्यशंकोवाशतंष्वेकोधिगम्यते ॥ ८७ ॥ अकस्मात्प्रक्रियानृणामकस्माच्चापकर्षणं ॥ शुभाशुभेम
हत्वंचप्रकर्तुंबुद्धिलाघवं ॥ ८८ ॥ एवंविधंसांत्वमुक्ताधर्मकामार्थहेतुमत् ॥ प्रसादयित्वाराजानंगोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ८९ ॥ अगृह्यानुनयंतस्यमृगेंद्रस्यचबु
द्धिमान् ॥ गोमायुःप्रायमांस्यायत्यक्तादेहंदिवंययौ ॥ ९० ॥ इतिश्रीम०शांतिम०राजध०व्याघ्रगोमायुसंवादेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
युधिष्ठिरउवाच किंपार्थिवेनकर्तव्यंकिंचकृत्वासुखीभवेत् ॥ एतदाचक्ष्वतत्त्वेनसर्वधर्मभृतांवर ॥ १ ॥ भोष्मउवाच हंततेहंप्रवक्ष्यामिशृणुकार्यैकनि
श्रव्यं ॥ यथाराज्ञेहकर्तव्यंयच्चकृत्वासुखीभवेत् ॥ २ ॥ नचैवंवर्तितव्यंस्मयथेदमनुशुश्रुम ॥ उष्टस्यतुमहद्वृत्तंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥ जातिस्मरोमहानुष्टःप्रा
जापत्येयुगेभवत् ॥ तपःसुमहदातिष्ठदरण्येसंशितव्रतः ॥ ४ ॥ तपसस्तस्यचांतेथप्रीतिमानभवद्विभुः ॥ वरेणच्छंदयामासततश्चैनंपितामहः ॥ ५ ॥ उष्ट
वाच भगवंस्त्वत्प्रसादान्मेदोर्घाग्नीवाभवेदियं ॥ योजनानांशतंसाग्रंगच्छामिचरितुंविभो ॥ ६ ॥ एवमास्त्वितिचोक्तःसवरदेनमहात्मना ॥ प्रतिलभ्यवरं
श्रेष्ठंययावुष्टःस्वकंवनं ॥ ७ ॥ सचकारतदालस्यंवरदानात्सुदुर्मतिः ॥ नचैच्छच्चरितुंगंतुंदुरात्माकालमोहितः ॥ ८ ॥ सकदाचित्प्रसार्यैवतांघ्नीवांशतयोजनां ॥
चचारश्रांतत्तदयोवातश्वागात्ततोमहान् ॥ ९ ॥ सगुहायांशिरोघ्नीवांनिधायपशुरात्मनः ॥ आस्तेतुवर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥ १० ॥

मस्थिरं गम्यते ज्ञायते सुपुरुषज्ञानंदुर्घटमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ प्रक्रियामहीकरणं अकस्मात्कर्तुंबुद्धेर्लाघवंतुच्छत्वमेवहेतुः ॥ ८८ ॥ प्रसादयित्वाप्रसाद्य ॥ ८९ ॥ अगृह्यअगृहीत्वा ॥ ९० ॥ इतिशांतिप०
रा०नै०भारतभा०एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥९॥ किंपार्थिवेनेत्यध्यायोनीचोमहत्पदंप्राप्यापिमौख्यादालस्याच्चनश्यतीतिदर्शयति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ योगेन उपायेन एवंविधं आलस्यं ॥ १७ ॥ बाह्विति बाहूपलक्षितं शौर्यं जंघोपलक्षितं पादविहरणं भारोभारवहनं ॥ १८ ॥ आर्तस्य अतिलिप्सावतः ॥ १९ ॥

अथ शीतपरीतां गोजं बुकः सुच्छ्रमान्वितः ॥ सदारस्तां गुहामाश्रुप्रविवेश जलार्दितः ॥ ११ ॥ सदृश्वामांसजीवीतु सुभृशं सुच्छ्रमान्वितः ॥ अभक्षयत्ततो ग्रीवा
मुष्टस्य भरतर्षभ ॥ १२ ॥ यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्ष्यमाणं सवैपशुः ॥ तदा संकोचने यत्नमकरोद्दृशदुःखितः ॥ १३ ॥ यावदूर्ध्वमथ श्वेव ग्रीवां संक्षिपते पशुः ॥ ता
वत्तेन सदारैर्जं बुकेन सभक्षितः ॥ १४ ॥ सहत्वा भक्षयित्वा च तमुष्टं जं बुकस्तदा ॥ विगते वातवर्पे तु निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १५ ॥ एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्टेण
निधनं तदा ॥ आलस्यस्य क्रमात्पश्य महांतं दोषमागतं ॥ १६ ॥ त्वमप्येवंविधं हित्वा योगेन नियतेन्द्रियः ॥ वर्तस्व बुद्धिमूलं तु विजयं मनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥ बुद्धिश्चे
ष्टानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ॥ तानि जंघाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ १८ ॥ राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेन्द्रियस्य च ॥ आर्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं मनु
रब्रवीत् ॥ गुह्यं मंत्रं श्रुतवतः सुसहायस्य चानघ ॥ १९ ॥ परीक्ष्य कारिणोऽप्यर्थास्तिष्ठंतीह युधिष्ठिर ॥ सहाययुक्तेन महीरुत्साशक्या प्रशासितुं ॥ २० ॥ इदं हि स
द्भिः कथितं विधिज्ञैः पुरामहेन्द्र प्रतिमप्रभाव ॥ मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुध्वा प्रचरस्व राजन् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजथ० उप० ग्रीवोपा
ख्याने द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजाराज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ ॥ अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाध
नः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ २ ॥ सुरारि निलयः शश्वत्सागरः सरितां पतिः ॥ प
प्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ॥ ३ ॥ सागर उवाच ॥ समूलशाखान्यस्यामि निहतान् कायिनो द्रुमान् ॥ युष्माभिरिह पूर्णाभिर्नद्यस्तत्र न वेतसं ॥ ४ ॥
अकायश्चाल्पसारश्च वेतसः कूलजश्च वः ॥ अवज्ञयावानानीतः किंच वा तेन वः कृतं ॥ ५ ॥ तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वीर्यमतं ॥ यथा चेमानि कूलानि हित्वा
नायाति वेतसः ॥ ६ ॥ तत्र प्राहनदी गंगा वाक्यमुत्तममर्थवत् ॥ हेतुमद्वाहकं चैव सागरं सरितां पतिं ॥ ७ ॥ गंगोवाच ॥ तिष्ठत्येते यथास्थानं न गाल्येकनिके
तनाः ॥ तेत्यजं तिततः स्थानं प्रातिलोम्यान् न वेतसः ॥ ८ ॥ वेतसो वेगमायातं दृष्ट्वानमतिनापरे ॥ सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ॥ ९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ १३ ॥ राजाराज्यमित्यध्यायो बलवतिरिपौ विनय एव श्रेयानित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ निहतान् उन्मूलि
तान् कायिनः महाशरीरान् अन्यान् दृक्षान् आनीतानि ति शेषः ॥ ४ ॥ अकायः अल्पकायः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एकनिकेतनाः स्तब्धा इत्यर्थः प्रातिलोम्यान् अस्माकं प्रातिकूल्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥१०॥११॥१२॥१३॥ वैतसीदत्तिअस्तब्धत्वं ॥१४॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११३॥ ॥७॥ विद्वानिति मूर्खश्चासौप्रगल्भश्चतेन ॥१॥ सहतेदुरुक्तं॥२॥
 क्रुश्यमानस्यक्रोशतः मर्षीतितिक्षुः रूप्यतिक्रोधवति ॥३॥ टिट्ठिभमिवटिट्ठिभवत्दुःश्रवं वाशमानंरटं ॥४॥५॥६॥७॥ ८ ॥ यदीति पापकर्मणःप्रयोगेअनेनेदंकुर्मकृतमितिशब्दोच्चारणेकृतेसतिवाग्भि
 वाङ्मात्रेणप्रयोगःपरत्रदोषसिद्धिःस्यात्तर्हिवागेवार्थःप्रयोजनंस्यात्तवपुत्रोभ्रियतामितिशब्देनैवपुत्रमृत्युःस्याज्जिघांसतस्तुअर्थोव्यापारो नहिस्यात् यथावाचाहतोनहन्यते एवंवाचादूषितोनदुष्यतीत्यर्थः

कालज्ञःसमयज्ञश्चसदावश्यश्चनोद्धतः ॥ अनुलोमस्तथालब्धस्तेननाभ्येतिवेतसः ॥ १० ॥ मारुतोदकवेगेनयेनमंत्युन्नमंतिच ॥ ओषध्यःपादपागुल्माने
 यांतिपराभवं ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच योहिशत्रोर्विवृद्धस्यप्रभोर्वधविनाशने ॥ पूर्वनसहतेवेगंक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १२ ॥ सारासारंबलंवीर्यमात्मनोद्वि
 पतश्चयः ॥ जानन्विचरतिप्राज्ञोनसयातिपराभवं ॥ १३ ॥ एवमेवयदाविद्वान्मन्यतेऽतिबलंरिपुं ॥ संश्रयंहेतसीदत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणं १४ ॥ इतिश्रीमहाभा
 रतेशांतिप०राजध०सरित्सागरसंवादेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११३॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच विद्वान्मूर्खप्रगल्भेनमृदुतीक्ष्णेनभारत ॥
 आक्रुश्यमानःसदसिकथंकुर्यादरिंदम ॥ १ ॥ भीष्मउवाच श्रूयतांपृथिवीपालयथैपोर्योनुगीयते ॥ सदासुचेताःसहतेनरस्येहाल्पमेधसः ॥ २ ॥ अरु
 प्यन्क्रुश्यमानस्यसुकृतंनामविंदति ॥ दुष्कृतंचात्मनोमर्षीरूप्यत्येवापमार्ष्टिवै ॥ ३ ॥ टिट्ठिभंतमुपक्षंतवाशमानमिवातुरं ॥ लोकविद्वेषमापन्नोनिष्फलंप्रति
 पद्यते ॥ ४ ॥ इतिसंश्लाघतेनित्यंतेनपापेनकर्मणा ॥ इदमुक्तोमयाकश्चित्संमतोजनसंसदि ॥ ५ ॥ सतत्रवीडितःशुष्कोमृतकल्पोवतिष्ठते ॥ श्लाघन्नश्लाघनी
 येनकर्मणानिरपत्रपः ॥ ६ ॥ उपेक्षितव्योयत्नेनतादृशःपुरुषाधमः ॥ यद्यद्भूयादल्पमतिस्तत्तदस्यसहेद्दुधः ॥ ७ ॥ प्राकृतोहिप्रशंसन्वानिंदन्वाकिंकरिष्यति ॥ व
 नेकाकइवानुद्धिर्वाशमानोनिरर्थकं ॥ ८ ॥ यदिवाग्भिःप्रयोगःस्यात्प्रयोगपापकर्मणः ॥ वागेवार्थोभवेत्तस्यनत्येवार्थोजिघांसतः ॥ ९ ॥ निषेकंविपरीतंस
 आचष्टेवत्तचेष्टया ॥ मयूरइवकौपीनंनृत्यंसंदर्शयन्निव ॥ १० ॥ यस्यावाच्यंनलोकेस्तिनाकार्यंचापिकिंचन ॥ वाचंतेननसंदध्याच्छुचिःसंश्लिष्टकर्मणा ॥
 ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षंगुणवादीयःपरोक्षेचापिनिंदकः ॥ समानवःश्वल्लोकेनष्टलोकपरावरः ॥ १२ ॥

॥ १ ॥ निषेकमिति सएवंवदन्तंतेनक्रिययाचेष्टयावागादिव्यापारेणच
 लिगेननिषेकंस्वमातरिरेतःसेकंविपरीतंपितुरन्येनकृतमितिआचष्टेव्यक्तंकथयति कौपीनंगुणप्रदेशंसंदर्शयन्निवनृत्यंकुर्वन्मयूरोयथाश्लाघतेसम्यङ्कृत्यामीतिमन्यते नंतुममगुणल्लोकाःपश्यंतीतित्रपते एवंश्व
 लोपिमयासमहानमुक्तसभायांदुरुक्तमुक्तइतिश्लाघतेननुअनेनमममातुर्दोषःस्पष्टीक्रियतेमयैवेतिनत्रपतेइत्यर्थः ॥१०॥११॥ नष्टलोकःपरंज्ञानंअवरोधमश्वस्यसःनष्टलोकपरावरः ॥ १२ ॥

तादृक्पुमान् ॥ १३ ॥ सारमेयामिषंशुनोमांसं ॥ १४ ॥ निषेकमित्युक्तं व्याचष्टे परिवादमिति दोषान् जारजत्वादीन् ॥ १५ ॥ अस्मकृष्टे अस्मराशौखरइवावुद्धिः रजसिदुःखेनिमज्जति ॥ १६ ॥ शालावृकंश्वा
नमेवमनुप्यत्वेनलोकेगृहीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्युच्यमानः आक्षिप्यमाण एभिरसद्भिः निशाम्य अभिभूयः अस्मै प्रत्युत्तरं मादेहोतिनिवारणीयः तदेवाह माभूरिति ॥ १९ ॥ दशार्धेन संवृतांगुलिपंचकेन पा
णिना इदं सर्वं कुपितमृष्टे सिद्धमेव ॥ २० ॥ २१ ॥ इति शांतिः ० रा० चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ पितामहेति ॥ १ ॥ अयं निदाहपः ॥ २ ॥ हितं अनियं आयत्या उत्तरकाले तदा त्वेवर्तमा

तादृग्जनशतस्यापियद्ददाति जुहोति च ॥ परोक्षेणापवादीयस्तं नाशयति तत्क्षणात् ॥ १३ ॥ तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसं ॥ वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सार
मेयामिषं यथा ॥ १४ ॥ परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ॥ प्रकाशयति दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितं ॥ १५ ॥ तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं यदृच्छति ॥ अ
स्मकृष्टइवावुद्धिः खरो रजसिमज्जति ॥ १६ ॥ मनुप्यशालावृकमप्रशांतं जनापवादं सततं निविष्टं ॥ मातंगमुन्मत्तमिवोन्नतं तं त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रं ॥ १७ ॥
अधीरजुष्टे पथिवर्तमानं दमादपे तं विनयाच्च पापं ॥ अरिब्रतं नित्यमभूतिकामं धिगस्तु तं पापमतिमनुप्यं ॥ १८ ॥ प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूय एभिर्निशाम्य माभूस्त्वम
थार्तरूपः ॥ उच्चस्य नीचेन हि संप्रयोगं विगर्हयंति स्थिरबुद्धयो ये ॥ १९ ॥ क्रुद्धो दशार्धेन हिताड्ये द्वासपांस्तुभिर्वा विकिरेत्तु पैर्वा ॥ विवृत्य दंतां श्रविर्भोपयद्वासि
द्धिं हि मृष्टे कुपिते नृशंसे ॥ २० ॥ विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां सहेतयः संसदिदुर्जनान्नरः ॥ पठेदिदं चापि निदर्शनं सदानवाङ्मयं सलभं किंचिदप्रियं ॥ २१ ॥
इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० टिडिभकं नाम चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महा
नयं ॥ संछेत्तव्यस्त्वयाराजन्भवान्कुलकरोहिनः ॥ १ ॥ पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनां ॥ कथितो वाक्यसंचारस्ततो विज्ञापयामि ते ॥ २ ॥ यद्वितं राज्य
तंत्रस्य कुलस्य च सुखोदयं ॥ आयत्यां च तदा त्वेव चक्षेम वृद्धि करं च तत् ॥ ३ ॥ पुत्रपौत्राभिरामं चराष्ट्रवृद्धि करं च यत् ॥ अन्नपानेशरीरे च हितं यत्तद्वीहि मे ॥ ४ ॥
अभिषिक्तो ह्यो राजाराष्ट्रस्थो मित्रसंवृतः ॥ समुत्सुमुपेतो वासकथं रंजयेत्प्रजाः ॥ ५ ॥ योऽत्यसत्प्रहरतिः स्नेहरागवलात्कृतः ॥ इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्ज
नबुभूषकः ॥ ६ ॥ तस्य भृत्या विगुणतां यांति सर्वे कुलोद्भूताः ॥ न च भृत्यफलैरर्थैः सराजासंप्रयुज्यते ॥ ७ ॥

न काले ॥ ३ ॥ ४ ॥ मित्रमुत्सुदौ प्रत्युपकारमपेक्ष्यानपेक्ष्य चोपकर्तारौ तद्वान् समुपेतः शौर्यादिनेति शेषः ॥ ५ ॥ तथापि जितेन्द्रियत्वाद्भिगुणितमृत्युः सन् राज्ञे सुखं लभते न वेति प्रश्नार्थः सत्यपि साधनांतरे भृत्यानामा
नुकूल्याभावे राज्ञ्यं नश्यति तत्सद्भावे च सर्वान् कामान्फलतीत्युत्तरमाह योहीत्यादिना असत्प्रहरतिः इन्द्रियाणामनिग्रहशीलः ॥ ६ ॥ भृत्यफलैः भृत्यबलप्राप्त्यैरर्थैर्धनादिभिः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ क्षत्ताविदुरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ लब्धुलब्धाश्चरक्षितुंशक्याइतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ असंहार्याःउत्कोचादिनाअभेद्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पटलंसमूहं ॥ २० ॥
कोष्ठागारंधान्यादिसामपीगृहं गुणीभवेत्बहुगुणिभावंगच्छेत् ॥ २१ ॥ व्यवहारः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादेनिर्णयः फलोदयःअर्थिन्यनृतेसतिअर्थ्यमानद्विगुणोदंडोराज्ञाप्राप्तः प्रत्यर्थिन्यनृतेसतियावदर्थ्यमा

एतन्मेसंशयस्यास्यराजधर्मान्सुदुर्विदान् ॥ बृहस्पतिसमोबुध्याभवान्शंसितुमर्हति ॥ ८ ॥ शंसितापुरुषव्याघ्रत्वन्नःकुलहितेरतः ॥ क्षत्ताचैकोमहाप्राज्ञोयो
नःशंसतिसर्वदा ॥ ९ ॥ त्वत्तःकुलहितंवाक्यंश्रुत्वारज्यहितोदयं ॥ अमृतस्याव्ययस्येवतृप्तःस्वप्स्याम्यहंसुखं ॥ १० ॥ कीदृशाःसन्निकर्षस्याभृत्याःसर्वगुणा
न्विताः ॥ कीदृशैःकिंकुलीनैर्वासहयात्राविधीयते ॥ ११ ॥ नत्येकोभृत्यरहितोराजाभवतिरक्षिता ॥ राज्यंचेदंजनःसर्वस्तत्कुलीनोभिकांक्षति ॥ १२ ॥ भीष्म
उवाच नचप्रशास्तुराज्यं हिशक्यमेकेनभारत ॥ असहायवतातातनैवार्थाःकेचिदप्युत ॥ १३ ॥ लब्धुलब्धात्यपिसदारक्षितुंभरतर्षभ ॥ यस्यभृत्यजनः
सर्वोज्ञानविज्ञानकोविदः ॥ १४ ॥ हितैपीकुलजःस्निग्धःसराज्यफलमश्नुते ॥ १५ ॥ मंत्रिणोयस्यकुलजाअसंहार्याःसहोपिताः ॥ नृपतेर्मतिदाःसंतःसंबंधज्ञान
कोविदाः ॥ १६ ॥ अनागतविधातारःकालज्ञानविशारदाः ॥ अतिक्रान्तमशोचंतःसराज्यफलमश्नुते ॥ १७ ॥ समदुःखसुखायस्यसहायाःप्रियकारिणः ॥ अ
र्थचिंतापराःसत्याःसराज्यफलमश्नुते ॥ १८ ॥ यस्यनार्तोजनपदःसन्निकर्षगतःसदा ॥ अक्षुद्रःसत्पथालंबीसराजाराज्यभाग्भवेत् ॥ १९ ॥ कोशाख्यपटलंस्यस्य
कोशवृद्धिकरैर्नरैः ॥ आभैस्तुष्टैश्चसततंचीयतेसन्तुष्टोत्तमः ॥ २० ॥ कोष्ठागारमंसहार्थैराभैःसंचयतत्परैः ॥ पात्रभूतैरलुब्धैश्चपाल्यमानंगुणीभवेत् ॥ २१ ॥ व्यव
हारश्चनगरेयस्यकर्मफलोदयः ॥ दृश्यतेशंखलिखितःस्वधर्मफलभाङ्गनृपः ॥ २२ ॥ संगृहीतमनुप्यश्चयोराजाराजधर्मवित् ॥ पटुर्गप्रतिगृह्णातिसधर्मफलमश्नुते ॥
॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिप०राजध०पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनानिदर्श
नंपरंलोकेसज्जनाचरितेसदा ॥ १ ॥ अस्यैवार्थस्यसदृशंयच्छ्रुतंमेतपोवने ॥ जामदग्न्यस्यरामस्ययदुक्तमपिसत्तमैः ॥ २ ॥

नअर्थिनेदाप्यंतावानेवराजदंडश्चफलपर्यंतः तत्रदृष्टान्तः शंखलिखितइति यथाफलमात्रस्तेनेशंखेनलिखितस्यदृष्टस्तच्छेदोराजानंप्रतिषेधयित्वाकारितस्तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ पटुर्गसंधिविग्रहादिकं ॥ २३ ॥
इतिशान्तिप०रा०नै०भा०पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७३ ॥ अत्रेति अत्रवक्ष्यमाणोउत्तमाधममध्यमस्थानेषुकषादुत्तमाधममध्यमाएवयोज्यानुउच्चस्थानेनीचोनियोज्यइत्यस्मिन्
र्थनिदर्शनंश्वदृष्टान्तरूपंइतिहासमुदाहरंति ॥ १ ॥ अस्यैववक्ष्यमाणस्य ॥ २ ॥

॥३॥४॥ सत्वाः प्राणिनः ॥५॥६॥ सुखप्रश्रदाः सुखिनः स्थितिप्रश्रस्योत्तरं सुखिनः स्मृतिप्रदा इत्यर्थः न्यग्भूताः दासभूताः ॥७॥८॥९॥ भावंचित्तं ॥१०॥ द्वीपीक्षुद्रव्याघ्रः ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

वने महतिकस्मिंश्चिदमनुप्यनिपेविते ॥ ऋपिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥३॥ दीक्षादमपरः शांतः स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्व
मास्थितः ॥४॥ तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः ॥ सर्वे सत्वाः समीपस्था भवंति वनचारिणः ॥५॥ सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरामत्ताश्चैव महागजाः ॥ द्वीपिनः
खड्गभल्लकाये चान्ये भीमदर्शनाः ॥६॥ ते सुखप्रश्रदाः सर्वे भवंति क्षतजाशनाः ॥ तस्यर्पेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः ॥७॥ दत्वा च ते सुखप्रश्रं सर्वेयां
तियथागतं ॥ ग्राम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहात्समहामुनिं ॥८॥ भक्तो नुरक्तः सततमुपवासकृशो बलः ॥ फलमूलोदकाहारः शांतः शिष्टाकृतिर्यथा ॥९॥ तस्यर्पे
रुपविष्टस्य पादमूले महामते ॥ मनुप्यवद्गतो भावं स्नेहवद्भो भवद्दृशं ॥१०॥ ततोभ्ययान्महावीर्यो द्वीपीक्षतजभोजनः ॥ स्वार्थमत्यंतसंतुष्टः क्रूरकालइवांतकः
॥११॥ लेलित्यमानस्तृपितः पुच्छास्फोटनतत्परः ॥ व्यादितास्यः क्षुधाभुग्नः प्रार्थयानस्तदामिषं ॥१२॥ दृष्ट्वा तं क्रूरमायांतं जीवितार्थी निराधिप ॥ प्रोवाच
श्वामुनिं तत्र तच्छृणुष्व विशांपते ॥१३॥ श्वशत्रुर्भगवन्नेप द्वीपीमां हंतुमिच्छति ॥ त्वत्प्रसादाद्भयं न स्यादस्मान्मम महामुने ॥१४॥ तथा कुरु महाबाहो सर्वज्ञस्त्वं
न संशयः ॥ समुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणं ॥ रुतज्ञः सर्वसत्त्वानां तमैश्वर्यसमन्वितः ॥१५॥ मुनिरुवाच न भयं द्वीपिनः कार्यं मृत्युतस्ते कथंच
न ॥ एष श्वरूपरहितो द्वीपी भवसिपुत्रक ॥१६॥ ततः श्वा द्वीपितां नीतो जांबूनदनिभाकृतिः ॥ चित्रांगो विस्फुरदंशूवनेव सति निर्भयः ॥१७॥ तं दृष्ट्वा संमुखे द्वीपी आ
त्मनः सदृशं पशुं ॥ अवि रुद्धस्ततस्तस्य क्षणेन समपद्यत ॥१८॥ ततोभ्ययान्महारौद्रो व्यादितास्यः क्षुधान्वितः ॥ द्वीपिनं लेलिहद्वक्रो व्याघ्रो रुधिरलालसः ॥१९॥
व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाभुग्नं दंष्ट्रिणं वनगोचरं ॥ द्वीपी जीवितरक्षार्थं मृपिशरणमेयिवान् ॥२०॥ संवासजं परं स्नेहमृपिणा कुर्वता तदा ॥ सद्वीपी व्याघ्रतां नीतोरिपूणां
बलवत्तरः ॥२१॥ ततो दृष्ट्वा सशार्दूलो नाहनत्तं विशांपते ॥ स तु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान्पिशिताशनः ॥२२॥ न मूलफलभोगेषु स्पृहामप्यकरोत्तदा ॥ यथा
मृगपतिर्नित्यं प्रकांक्षति वनौकसः ॥ तथैव समहाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥२३॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपराजयर्मानुश्र्वर्षिसंवादे षोडशाधिकशतत
मोऽध्यायः ॥११६॥ ॥७॥ भाष्म उवाच व्याघ्रश्चोटजमूलस्थस्तृप्तः सुतो हतैर्मृगैः ॥ नागश्चागात्तमुद्देशं मत्तो मेघइवोत्थितः ॥१॥

द्वीपिनः द्वीपिरूपात् मृत्युतः श्वरूपरहितः श्वरूपहीनः ॥१६॥१७॥१८॥१९॥ क्षुधाभुग्नोऽपीडितः ॥२०॥२१॥२२॥२३॥ इ० रा० नै० भा० षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११६॥७॥ व्याघ्रश्चेति मृगैस्तृप्तः ॥१॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कमलपंडानिकमलसमूहान् ॥ ५ ॥ निशानिशंबहुरात्रं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ समन्वयात्संबंधात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अकृतज्ञत्वे

प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पद्मीविततकुंभकः ॥ सुविषाणो महाकायो मेघगंभीरनिःस्वनः ॥ २ ॥ तंदृष्ट्वा कुंजरं मत्तमायां तं वलगर्वितं ॥ व्याघ्रो हस्तिभया त्रस्तस्तृपिंशर
णं ययौ ॥ ३ ॥ ततो नयत्कुंजरत्वं व्याघ्रं तृपिस्तमः ॥ महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो त्यभवद्गजः ॥ ४ ॥ ततः कमलपंडानिशलकी गहनानि च ॥ व्यचरत्समुदायुक्तः प
द्मरेणुविभूषितः ॥ ५ ॥ कदाचिद्भूममाणस्य हस्तिनः संमुखं तदा ॥ ऋषेस्तस्योदजस्यस्य कालो गच्छन्निशानिशं ॥ ६ ॥ अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः ॥
गिरिकंदरजो भीमः सिंहो नागकुलांतकः ॥ ७ ॥ तंदृष्ट्वा सिंहमायां तं नागः सिंहभया दितः ॥ ऋपिंशरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ॥ ८ ॥ स ततः सिंहतां नीतो नागं
द्रोमुनिना तदा ॥ वन्यं नागणयत्सिंहं तुल्यजाति समन्वयात् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा च सो भवत्सिंहो वन्योऽभयसमन्वितः ॥ स चाश्रमे वसत्सिंहस्तस्मिन्नेव महावने ॥ १० ॥
तद्गयात्पशवो नान्येतपो वनसमीपतः ॥ व्यदृश्यं तदा त्रस्ता जीविता कांक्षिणस्तथा ॥ ११ ॥ कदाचित्कालयोगेन सर्वप्राणि विहिंसकः ॥ बलवान्क्षतजाहारेना
नासत्वभयंकरः ॥ १२ ॥ अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः ॥ तं सिंहं हंतुमा गच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनं ॥ १३ ॥ तं मुनिः शरभं चक्रे बलौकटमरिंदम ॥ ततः स
शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं संप्राद्रवद्दनात् ॥ स एव शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा ॥ १५ ॥ मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुख
माप्तवान् ॥ ततः शरभसंज्ञस्ताः सर्वे नृगगणास्तदा ॥ १६ ॥ दिशः संप्राद्रवन् राजन्भयाज्जीवितकांक्षिणः ॥ शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधेरतः ॥ १७ ॥ फ
लमूलाशनं कर्तुं नैच्छत्सपिशिताशनः ॥ ततोरुधिरतर्पणबलिना शरभो न्वितः ॥ १८ ॥ इयेपतं मुनिं हंतुमकृतज्ञः श्वयो निजः ॥ ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञान
चक्षुषा ॥ १९ ॥ विज्ञाय समहा प्राज्ञो मुनिः श्वानंतमुक्तवान् ॥ श्वात्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपो व्याघ्रत्वमागतः ॥ २० ॥ व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः ॥
सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः ॥ २१ ॥ मया स्नेहपरीतेन विस्मृतो न कुलान्वयः ॥ यस्मादेवमपापं मां पापहिंसितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ तस्मान्स्वयोनिमा
पन्नः श्वैवत्वं हि भविष्यसि ॥ ततो मुनिजने दृष्टादुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः ॥ ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनरामवान् ॥ २३ ॥ इति म० शांतिप० रा० श्वर्षिसंवादे सम
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥

हेतुः श्वयो निज इति ॥ १९ ॥ २० ॥ मदपटुः प्रवहन्मदः ॥ २१ ॥ विस्मृतो विविधेन रूपेण त्वं सृष्टः न तु त्वं कुलान्वयः तेन तेन कुले
नान्वयः संबंधो यस्य सकुलान्वयस्तादृशस्त्वं न भवसि ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति शांतिप० रा० नै० आरतभावदीपे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥

संश्वेति ॥ १ ॥ दृष्टान्तमुपपाद्यदार्ष्टिकमाह्वमित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ राज्ञाअनागसिभिद्यमानोपिकुलीनःपापेबुद्धिनकुरुतइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ अकुलीनस्तुनिदामात्रेणशत्रुतां व्रजेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

भीष्मउवाच सत्त्वाप्रकृतिमापन्नःपरैर्दैन्यमुपागतः ॥ ऋषिणाहुंकृतःपापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ ३ ॥ एवंराज्ञामतिमनाविदित्वांसत्यगौचतां ॥ आर्जवंप्रकृतिसत्यंश्रुतं वत्सकुलंदमं ॥ २ ॥ अनुक्रोशंवलंवीर्यंप्रभावंप्रश्रयंक्षमां ॥ भृत्यायेयत्रयोग्याःस्युस्तत्रस्याप्याःसुरक्षिताः ॥ ३ ॥ नापरीक्ष्यमहीपालःसचिवंकर्तुमर्हति ॥ अकुलीननराकीर्णो नराजासुखमेधते ॥ ४ ॥ कुलजःप्राकृतोराज्ञास्वकुलीनतयासदा ॥ नपापेकुरुतेबुद्धिभिद्यमानोव्यनागसि ॥ ५ ॥ अकुलीनस्तुपुरुषःप्राकृतःसाधुसंश्रयात् ॥ दुर्लभैश्वर्यतांप्राप्तोनिन्दितःशत्रुतांव्रजेत् ॥ ६ ॥ कुलीनंशिक्षितंप्राज्ञंज्ञानविज्ञानपारंगं ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञंसहिष्णुंदेशजंतया ॥ ७ ॥ कृतज्ञंवलवंतंचक्षांतंदांतंजितेंद्रियं ॥ अलुब्धंलब्धसंतुष्टंस्वामिमित्रबुभूषकं ॥ ८ ॥ सचिवंदेशकालज्ञंसत्वसंग्रहणेरतं ॥ सततंयुक्तमनसंहितैपिणमतंद्रितं ॥ ९ ॥ युक्ताचारंस्वविषयेसंधिविग्रहकोविदं ॥ राज्ञस्त्रिवर्गवैत्तारंपौरजानपदप्रियं ॥ १० ॥ स्वातकव्यूहतत्त्वज्ञंवलद्वर्षणकोविदं ॥ इंगिताकारतत्त्वज्ञंयात्राज्ञानविशारदं ॥ ११ ॥ हस्तिशिखासुतत्त्वज्ञमहंकारविवर्जितं ॥ प्रगल्भंदक्षिणंदांतंवलिनंयुक्तकारिणं ॥ १२ ॥ चौक्षंचौक्षजनाकीर्णसुमुखंसुखदर्शनं ॥ नायकंनौतिकुशलंगुणचेष्टासमन्वितं ॥ १३ ॥ अस्तव्यंप्रसृतंश्लक्ष्णंमृदुवादिनमेवच ॥ धीरंशूरंमहर्षिचदेशकालोपपादकं ॥ १४ ॥ सचिवंयःप्रकुरुतेनचैनमवमन्यते ॥ तस्यविस्तीर्यतेराज्यंज्योत्स्नागृहपतेरिव ॥ १५ ॥ एतैरेवगुणैर्युक्तोराजाशास्त्रविशारदः ॥ एष्टव्योधर्मपरमःप्रजापालनतत्परः ॥ १६ ॥ धीरोमर्षीशुचिस्तीक्ष्णःकालेपुरुषकालवित् ॥ शुश्रूषुःश्रुतवान्श्रोताऊहापोहविशारदः ॥ १७ ॥ मेधावीधारणायुक्तोयथान्यायोपपादकः ॥ दांतःसदाप्रियाभाषीक्षमावांश्चविपर्यये ॥ १८ ॥ दानाच्छेदेस्वयंकारीश्रद्धालुःसुखदर्शनः ॥ आर्तहस्तप्रदो नित्यममात्योहिहितेरतः ॥ १९ ॥ नाहंवादीननिर्द्वंद्वोनयत्किंचनकारकः ॥ कृतेकर्मण्यमात्यानांकर्ताभक्तजनप्रियः ॥ २० ॥ संगृहीतजनोस्तव्यःप्रसन्नवदनःसदा ॥ सदाभृत्यजनापेक्षीनक्रोधीसुमहामनाः ॥ २१ ॥ युक्तदंडोननिर्दंडोधर्मकार्यानुशासनः ॥ चारनेत्रःप्रजावेक्षाधर्मार्थकुशलःसदा ॥ २२ ॥

स्वामिनोमित्राणांबुभूषकंऐश्वर्यलिप्सुं ॥ ८ ॥ सत्वसंग्रहणेप्राणिमात्ररंजने ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वातकाः परसैन्यावदारकायेव्यूहादयस्तेषांतत्त्वज्ञं ॥ ११ ॥ १२ ॥ चौक्षंशुद्धं ॥ १३ ॥ प्रसृतंसूक्ष्मार्थगामिनं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मर्षीक्षमी ॥ १७ ॥ विपर्ययेःक्षमावतिअपकारिणिक्षमावान् ॥ १८ ॥ दानस्यअच्छेदेविषयेस्वयंअविच्छेदकर्ता ॥ १९ ॥ ननिर्द्वंद्वोननिष्परिग्रहः कर्ताउपकर्ता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

गुणशतकुलीनत्वादय एकपंचाशदमात्यगुणास्तत्सहितः धर्मपरमत्वादय एकचत्वारिंशदेवं अष्टोत्तुंगुणशतं एतेषां संधिविषहकोविदमित्यादिरीत्याऽन्यतु गुणाष्टकं ऊहयित्वा पूर्णशतज्ञेयं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

राजा गुणशताकीर्णं पृथग्यस्तादृशो भवेत् ॥ योधाश्चैव मनुष्येन्द्रसर्वे गुणगणैर्वृताः ॥ २३ ॥ अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहायाराज्यधारणे ॥ न विमानयितव्यास्ते राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥ २४ ॥ योधाः समरशौटोराः रुतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ॥ धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंवृताः ॥ २५ ॥ अभयागजपृष्ठस्थारथचर्याविशारदाः ॥ इष्वस्त्रकुशलायस्यतस्येयं नृपतेर्मही ॥ २६ ॥ सर्वसंग्रहणयुक्तो नृपो भवति यः सदा ॥ उत्थानशौलो मित्राढ्यः सराजाराजसत्तमः ॥ २७ ॥ शक्याचाश्च सहस्रेण वीरारोहेण भारत ॥ संगृहीतमनुष्येण रुत्स्नाजेतुं वसुंधरा ॥ २८ ॥ इति श्रीम० शांतिप० राज० श्वर्षिसंवादे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच ॥ एवं शुनासमान् भृत्यान् स्वस्थानेन राधिपः ॥ नियोजयति कृत्येषु सराज्यफलमश्नुते ॥ १ ॥ न श्वास्वस्थानमुक्त्वम्यप्रमाणमभिसत्कृतः ॥ आरोप्यः श्वास्वकास्थानादुक्त्वमन्यत्प्रमाद्यति ॥ २ ॥ स्वजातिगुणसंपन्नाः स्वेषु कर्मसु संस्थिताः ॥ प्रकर्तव्यास्त्यमात्यास्तु नास्थाने प्रक्रियात्प्रमा ॥ ३ ॥ अनुरूपानि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति ॥ स भृत्यगुणसंपन्नो राजा फलमुपाश्नुते ॥ ४ ॥ शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः ॥ व्याघ्रो व्याघ्र इव स्याप्यो दीर्घो दीर्घो यथा तथा ॥ ५ ॥ कर्मस्विहानुरूपे पुन्यस्या भृत्या यथाविधि ॥ प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्याप्याः कर्मफलैः पिणा ॥ ६ ॥ यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं न राधिपः ॥ भृत्यान् स्थापयते बुद्धिर्न संरंजयते प्रजाः ॥ ७ ॥ न वालिशान च क्षुद्रानां प्राज्ञानां जितेन्द्रियाः ॥ नाकुलीनानराः सर्वे स्याप्या गुणगणैः पिणा ॥ ८ ॥ साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवंतो न सूयकाः ॥ अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिपार्श्वकाः ॥ ९ ॥ न्यभूतास्तत्पराः शांताश्चौक्षाः प्रकृतिजैः शुभाः ॥ स्वस्थानानपक्रुष्टा ये ते स्पृश्या वहिश्चराः ॥ १० ॥ सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत् ॥ असिंहः सिंहसहितः सिंहवत्सु भवेत् फलं ॥ ११ ॥ यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफलैरतः ॥ न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपासितः ॥ १२ ॥ एवमेतन्मनुष्येन्द्रशूरैः प्राज्ञैर्बहुश्रुतैः ॥ कुलीनैः सह शक्येत रुत्स्नाजेतुं वसुंधरा ॥ १३ ॥ नाविद्यो ना नृजुः पार्श्वे ना प्राज्ञो ना महाधनः ॥ संग्राह्यो वसुधापालैर्भृत्यो भृत्यवतां वरः ॥ १४ ॥ बाणवद्विस्तृतायां तिस्रामिकार्यपरानराः ॥ यं भृत्याः पार्थिवहितास्तेषां सांत्वं प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति शांतिप० राज० श्वर्षिसंवादे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥ एवमिति एवं नीचाननीचेनैव योजयेत् ॥ १ ॥ विपरीते दोषमाह न श्वेति स्वस्थानं प्रमाणं चोक्तम्य उच्चस्थानेन आरोप्यः आरोपितश्चेत्प्रमाद्यतीति याजना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अबुद्धिरिति च्छेदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ बहिश्चराः प्राणा इवेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ विस्तृताः अपरावर्तिनः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ३ ॥ राजवृत्तानोत्पत्त्यायः पूर्वोक्तानां राजधर्माणां सर्वेषामुपसंहारार्थः ॥ १ ॥ राजधर्माणां राजधर्मविदां मतं यत्विस्तरेणोक्तं तदेव प्रणेतुं बोधुं शक्यं संक्षिप्तमित्यर्थः प्रब्रूहि ॥ २ ॥ सर्वभूतक्षणे कृत्स्नो राजधर्मः परिसमाप्त इत्याह रक्षणमिति ॥ ३ ॥ एतदेव मयूरदृष्टान्तेनोपपादयति यथेति बर्हाणिपक्षान् भुजगाशनोमयूरः ॥ ४ ॥ तैक्ष्ण्यं कूर्त्वं जित्स्वत्वं कौटिल्यं आदालभ्यं दलभो भयंतदभावोऽदलभः अभयंतस्य भाव आदालभ्यं अभयप्रदत्वमित्यर्थः रलयोः सावर्ण्यात् तदभीभये इ

कोशश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्याय राजभिः ॥ कोशमूलाहिराजानः कोशो वृद्धिं करो भवेत् ॥ १६ ॥ कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फीतैर्धान्यैः सुसंवृतं ॥ सदा स्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरोभव ॥ १७ ॥ नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवंतु रणकोविदाः ॥ वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥ १८ ॥ ज्ञातिवंधुजनावेक्षी मित्रसंबंधि संवृतः ॥ पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनंदन ॥ १९ ॥ एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रजासर्वा भितामया ॥ शुनो निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिप० राजध० श्वर्षिसंवादे एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ॥ पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥ १ ॥ तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वदृष्टं सतां मतं ॥ प्रणेतुं राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २ ॥ भीष्म उवाच रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षात्रं परं मतं ॥ तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महोपते ॥ ३ ॥ यथा बर्हाणि चित्राणि विभर्ति भुजगाशनः ॥ तथा बहुविधं राजारूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥ ४ ॥ तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादालभ्यं सत्यमार्जवमेव च ॥ मध्यस्थः सत्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ॥ ५ ॥ यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णरूपमादिशेत् ॥ बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥ ६ ॥ नित्यं रक्षितमंत्रः स्याद्यथामूकः शरच्छिखी ॥ श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान् भवेच्छास्त्रविशारदः ॥ ७ ॥ आपद्वारेषु युक्तः स्याज्जलप्रसवणेऽपि ॥ शैलवर्षोदकानीव द्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत् ॥ अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद् धर्मध्वजोपमां ॥ ८ ॥ नित्यमुद्यतदंडः स्यादाचरेदप्रमादतः ॥ लोके चायय्य यौहृत्वा बृहद्वत्समिवास्ववत् ॥ ९ ॥

त्यस्य रूपं आदानमिति पाठांतरे स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ यस्मिन्नर्थे दंडेऽनुग्रहे वा हितं कूरं शांतं वा रूपमादिशेत् दर्शयेत् ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ आपदां द्वारेषु मंत्रभेदादिषु युक्तोऽवहितः स्यात् शैलवर्षोदकानि पर्वतप्रदेशे वृष्ट्या जनिता निमहानदीजलानि शिखां योग्यलिङ्गं कूरत्वादिकं कुर्यात् प्रकाशयेत् ॥ ८ ॥ नित्यमिति आचरेत् यथा योग्यं दंडं तत्र दृष्टान्तः बृहदिति बृहंतो वृक्षाः यत्र तद्बृहद्वत्संतालवनं आस्ववत् रसं प्रस्रवत् यथा रसपाही प्रदेशविशेषे एव प्रवृत्त्य रसं गृह्णाति तनुकृत्स्नं वृक्षच्छेदेन इक्षुकांडादिवत् ततो रसं जिघृक्षति एवं प्रजानामायव्य यौज्ञात्वात् जीवयंस्तान्भ्यो धनरसमादद्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

मृजाशुद्धिस्तद्वान् भौमानिपरेपांसस्यानिचरणैश्वादिगमनैः क्षिपेत्नाशयेत् ॥ १० ॥ अर्थात्मृगयादिव्याजात्परराष्ट्रं समाचरन्परपक्षान्विधूनयेत् ॥ ११ ॥ छायां परदुर्गाधिपतिनासंधिकृत्वा देवतादर्शनादिव्याजेनाकस्मात्परदुर्गं गत्वा प्रविश्य तन्नाशयेदित्याह उच्छ्रितानिति ॥ १२ ॥ असितग्रीवो मयूरो निशीव प्रावृषिमज्जेत अदृश्योतः पुरचर एव स्यात् ॥ १३ ॥ तत्रापि चारैर्दर्शिता भूमिपुधात्री सौविदल्लुमूपकारादिपुपरैर्तेदिदेषु अभिगता न्विपादीन्पाशान्परिवर्जयेदात्मानं रक्षेच्चेत्याह नेति ॥ १४ ॥ ननु कुतस्तत्रापि पाशप्रसक्तिरत आह प्रणयेदिति गहने दुर्वोधे पाशज्ञाने सति तां कपटभूमिं प्रतिपद्यात्मानं प्रणयेत्पापयेत्तदानश्ये देव वा शब्द एवार्थे प्रयोजयंति हिराजानो विषमर्याकन्यांकृत्वा द्वापांतरप्राप्तेयं पद्मिनीं जातीया कन्या अस्याः स्पर्शमात्रादशीतिवार्षिकोपि षोडशवर्षो भवतीति सेयमतिश्रुतत्वात् यस्मिन्मतामर्थे कल्पितानुयासाचेयं वयं चेति त्रुवाणाः तत्र चारमुखात्कपटं श्रुत्वा तानं प्रणयेत् ऊहितान्केनचिन्निमित्तेन तर्कितांस्तानतिविषान्कन्यादीन्स्पर्शमात्रेणोच्छ्वासमात्रेण वा संगतमक्षिकामशकादिमरणलिगेन ज्ञातान्हन्यादेव ॥ १५ ॥

मृजावान्स्यात्स्वयं पुंभौमानिचरणैः क्षिपेत् ॥ जातपक्षः परिस्पंदेत्पक्षे द्वैकल्यमात्मनः ॥ १० ॥ दोषान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत् ॥ काननेष्विव पुष्पाणि बहिरर्थात् समाचरेत् ॥ ११ ॥ उच्छ्रितान्नाशयेत्स्फीतान् रेंद्रान् च लोपमान् ॥ श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तरणमुपाश्रयेत् ॥ १२ ॥ प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने ॥ मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चावेक्षितश्चरेत् ॥ १३ ॥ न जत्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥ चारभूमिष्वभिगता न्याशांश्च परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥ प्रणयेद्वापितां भूमिं प्रणयेद्गहने पुनः ॥ हन्यात्कुद्धानतिविषांस्तान् जिह्मगतयो हितान् ॥ १५ ॥ नाशयेद्बलवर्हाणि सन्निवासान्निवासयेत् ॥ सदा बर्हिनिभः कामं प्रशस्तं कृतमाचरेत् ॥ सर्वतश्चाददेत्प्रज्ञां पतंगं गहनेष्विव ॥ १६ ॥ एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत् ॥ आत्मबुद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ॥ १७ ॥ आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्या विधारणं ॥ बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिर्दर्शनं ॥ १८ ॥ परं विश्वासयेत्साम्नास्वशक्तिं चोपलक्षयेत् ॥ आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिबुद्ध्या विचारयेत् ॥ १९ ॥

नाशयेदितिसार्थः बलवर्हाणि स्थूलान्पक्षान्सैन्यस्य पक्षस्थानीयान्महाशिविरवारव नितानटनर्तकादींश्च नाशयेत् मयूर इव दूरीकुर्यात् बलंगंधरसे रूपे स्थामनिस्थौल्यसैन्ययोरिति मेदिनी सन्निवासान्दृढमूलान्पक्षान्मात्यादीन्शूरांश्च वासयेत्स्थापयेत् बर्हिनिभः मयूरतुल्यः कामं यथेष्टं प्रशस्तं कृतं प्रशस्तां क्रियां पक्षाणां विस्फारणमाचरेत् अनेनैव क्रमेण सर्वतश्च जातिमात्रात्प्रज्ञां आददीत यथोक्तं वक्रवच्चितयेदर्थान्निहवच्च पराक्रमेदित्यादि पतंगं शलभसमूहो यथा गहने पुपतिति गहने च निष्पन्नं करोति एवं संभूय शत्रुराष्ट्रे पतितव्यमित्यर्थः पन्नगं गहनेष्विवेति पाठे पन्नगपाहो पन्नगमिवाकस्माच्छत्रुं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ बुद्ध्या आत्मनः संयमनं इत्यमेव कर्तुं युक्तं नियमं कुर्यात् परबुद्ध्या च तत्रैवार्थे संवादिता तस्यार्थस्यावधारणं दृढतरो निश्चयः कार्यः बुद्ध्या शास्त्रोद्यधिया आत्मगुणस्य पूर्वोक्तनिश्चयहेतोः प्राप्तिर्भवति एतदेव शास्त्रस्य निर्दर्शनं प्रयोजनं यत्कार्यक्षोदक्षमता बुद्धेरित्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मनः स्वस्य परिमर्शेन सर्वतो नीतानागतविचारेण बुद्धिः कार्यनिश्चयं बुद्ध्या ऊहापोहकौशलरूपयामेधया विचारयेत्साधकवाधकभूमौ संचारयेत् ॥ १९ ॥

तमेवाह सांवेति वक्तव्ये उपदेशो कर्तव्ये कृतं अलं तस्योपदेशापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ सः अनंतरश्लोकोक्तः प्राज्ञो बुद्ध्या बृहस्पतिसमो पितृन् यदि निरुष्टां कथां निबुद्धित्ववादं प्राप्नुयात्तर्हि स य एव युक्त्या स्व
भावम्यास्थं एष्यते उदके प्रक्षिप्तं मायसं गैत्यमिव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ गोभिः रश्मिभिः च गन्तव्यान्स्वतन्त्रान्स्वतन्त्रान्स्वतन्त्रान् ॥ ३२ ॥ न

सांत्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यप्रयोजकः ॥ निगूढबुद्धेर्धीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ॥ २० ॥ स निरुष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ॥ स्वभावमेप्येतत्तनं कृ
णाय समिवादके ॥ २१ ॥ अनुयुं जीतकृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ॥ आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २२ ॥ सृदुर्शीलं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविधानविन् ॥
स्वकर्मणि नियुं जीतये चान्ये च वलाधिकाः ॥ २३ ॥ अथ ह्यत्रानियुक्तानि स्वानुरूपेण कर्मसु ॥ सर्वास्ताननुवर्तेत स्वरांस्तं त्रीरिवाचता ॥ २४ ॥ धर्माणामविरोधे
न सर्वेषां प्रियमाचरेत् ॥ ममायमिति राजायः सपर्वत इवाचलः ॥ २५ ॥ व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मीनि वायतान् ॥ धर्ममेवातिरक्षेत कृत्यानुत्यं प्रियाप्रिये ॥
॥ २६ ॥ कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्दुष्भाषिणः ॥ मध्येव यमिनिर्दोषान् हिते युक्तानि विह्वलान् ॥ २७ ॥ अलुब्धान् शिक्षितान् दानान् धर्मं पुनरिनिष्ठितान् ॥ स्थाप
येत्सर्वकार्यपुराजा धर्मार्थरक्षिणः ॥ २८ ॥ एतेन च प्रकारेण कृत्यानामा गतिगतिः ॥ युक्तः समनुतिष्ठेत्तुष्टश्चैरुपस्कृतः ॥ २९ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्व
वेक्षितुः ॥ आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैववसुंधरा ॥ ३० ॥ व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ॥ गुणात्मा गुणराष्ट्रश्च सराजाराजधर्मविन् ॥ ३१ ॥ नित्यं
राष्ट्रमवैश्वेत गोभिः सूर्य इवोदितः ॥ चरान्स्वतन्त्रान् विद्यात्तथा बुद्ध्या स्वयं चरेत् ॥ ३२ ॥ कालं प्राप्नुमुपादान् नार्थराजा प्रसूचयेत् ॥ अहन्यहनि संदुल्यान्महीगा
मिव बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥ यथाक्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधुपटपदः ॥ तथाद्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयं ॥ ३४ ॥ यद्विगुणावशिष्टं स्यात्तद्वित्तं धर्मकामयोः ॥
संचयान्न विसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३५ ॥ नार्थमल्पं परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् ॥ बुद्ध्या तु बुद्धेर्दात्मानं न चाबुद्धिपुविश्वसेत् ॥ ३६ ॥ धृतिर्दा
क्ष्यं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शौर्यं देशकालाप्रमादः ॥ अल्पस्य वा बहुनो वा विद्वद्वैधनस्यैतान्यष्टमिधनानि ॥ ३७ ॥ अग्निस्तोको वर्धते प्याज्यसिक्तो वीजं चैकं
रोहसहस्रमेति ॥ आयव्ययौ विपुलौ सन्निशाम्य तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तं ॥ ३८ ॥ बालोऽप्यबालः स्थविरोऽरिपुत्र्यः सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ॥ कालेनान्यस्तस्य
मूलं हरेत् कालज्ञानार्थि वानां वरिष्ठः ॥ ३९ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्मदेहः देशकाले वाऽप्रमाद इत्येकं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अबालः अहीनः अन्यः संपन्नः ॥ ३९ ॥

अर्थप्रसूचयेत् अर्थवत्तानं ज्ञापयेत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संचयान्न विसर्गी स्यात् कोशाद्धनं न दद्यादपि तूपर्याप्तमेवेत्यर्थः ॥

शत्रोः शत्रुं प्राप्य नैवहीयेत् नैव प्रमादी स्यात् ॥ ४० ॥ क्षयं ऐश्वर्यं सर्वं ऐश्वर्यादि कामो विजिगीषादिस्तौ सर्वकामौ बुद्ध्वा वासं दधीत संधिवाकुर्यात् अन्यत्र विग्रहादिकं कुर्यात् ॥ ४१ ॥ वर्धमानं क्षीयमाणं बुद्धेः पश्चात् बुद्ध्यनुसारि ॥ ४२ ॥ अल्पेनापि सत्त्वेन बलेन अर्थं मनैर्युक्तं आत्मानं प्रार्थयते लुब्धो दमश्च भवतीत्यर्थः श्रेयः पात्रं न पूरयते ततः श्रेयोपसर्पतात्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रगृहीतः स्निग्धः लक्ष्म्याः मूलं अर्थं सर्वशः सर्वाभ्यः संपीड्यमानः संपीडयन् प्रजासु विद्युद्वसं पातं सम्यक्पतित्वा पि ऊर्जितः स्यात् अत्र बृहद्बृहद्दृष्टांतः प्रागेवोक्तः ॥ ४४ ॥ व्यवसायेन उद्योगेन विद्यात् लभेत् ॥ ४५ ॥ अनुद्योगेन जन्मनाशयेदित्याह

हरेत्कीर्तिं धर्ममस्योपरुंध्यादर्थं दीर्घवीर्यमस्योपहन्यात् ॥ रिपुर्दृष्टादुर्वलो वावलीवा तस्माच्छत्रोर्नैव हीयेद्यतात्मा ॥ ४० ॥ क्षयं वृद्धिं पालनं संचयं वा बुद्ध्वाप्युभौ संहतौ सर्वकामौ ॥ ततश्चान्यन्मतिमान्सं दधीत तस्माद्राजा बुद्धिमत्तां श्रयेत् ॥ ४१ ॥ बुद्धिर्दिग्भावलवंतं हिनस्ति बलं बुद्ध्या पाल्यते वर्धमानं ॥ शत्रुबुद्ध्या सीदते वर्धमानो बुद्धेः पश्चात् कर्मयत्तत्प्रशस्तं ॥ ४२ ॥ सर्वान् कामान् कामयानो हि धीरः सत्त्वेनाल्पेनाप्नुते हीनदोषः ॥ यश्चात्मानं प्रार्थयते र्थ्यमानैः श्रेयः पात्रं पूरयते च नाल्पं ॥ ४३ ॥ तस्माद्राजा प्रगृहीतः प्रजासु मूलं लक्ष्म्याः सर्वशो ह्याददीत ॥ दीर्घकालं त्यपि संपीड्यमानो विद्युत्सं पातमपि वानांर्जितः स्यात् ॥ ४४ ॥ विद्यातपो वा विपुलं धनं वा सर्वं त्येनं ह्यवसायेन गम्यं ॥ बुद्ध्या यत्तं तन्निवसेद्देहवत्सु तस्माद्विद्याद्वयसायं प्रभूतं ॥ ४५ ॥ यत्रासते मतिमंतो मनस्विनः शक्रो विष्णु र्यत्र सरस्वती च ॥ वसंति भूतानि च यत्र नित्यं तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहं ॥ ४६ ॥ लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं लुब्धस्तृप्तिं परवित्तस्य नैति ॥ सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे यो र्थे हीनो धर्मकामौ जहाति ॥ ४७ ॥ धनं भोगं पुत्रद्वारं समृद्धिं सर्वं लुब्धः प्रार्थयते परेषां ॥ लुब्धो दोषाः संभवन्तीह सर्वे तस्माद्राजान प्रगृह्णीत लुब्धं ॥ ४८ ॥ संदर्शनेन पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ॥ आरंभाद्भिपतां प्राज्ञः सर्वार्थीश्च प्रसूदयेत् ॥ ४९ ॥ धर्मान्वितेषु विज्ञाता मंत्रीगुणश्च पांडव ॥ आभो राजा कुलीनश्च पर्याभो राजसंग्रहे ॥ ५० ॥ विधिप्रयुक्तान् नरदेव धर्मानुक्तान्समासेन निबोध बुद्ध्या ॥ इमान्विदध्याह्यतिस्त्ययो वै राजामही पालयितुं सशक्तः ॥ ५१ ॥ अनीतिजं यस्य विधानजं सुखं हठप्रणीतं विधिवत्पश्यते ॥ न विद्यते तस्य गतिर्महीपतेर्न विद्यते राज्यसुखं त्यनुत्तमं ॥ ५२ ॥

यत्रेति ॥ ४६ ॥ कर्मयज्ञादिगुणो अंगं यस्य तत्फलं सुखं तदुपभोगे सर्वोपिलुब्धः स चेदर्थे हीनस्तर्हि सुखलोभाद्धर्मकामं द्रव्यादि विषयं च जहाति ॥ ४७ ॥ समृद्धिचप्राप्त्वापीति शेषः धनं उत्कोचरूपं न प्रगृह्णीत न संगृह्णीत ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ धर्मान्वितेषु ब्राह्मणमंडलेषु विज्ञाता ज्ञातवन्तः राजसंग्रहे सामंतवशीकरणे ॥ ५० ॥ निबोध बुद्ध्यस्व व्यतिस्त्यगुरुमनुसृत्य विदध्यात्तदिकुर्यात् ॥ ५१ ॥ विधानजं दैवप्राप्तं राजधर्माने प्राप्नोष्यर्थः सद्यो नश्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

गुणोपपन्नान्शौर्यादियुक्तान् गुणेषुसंधिविषहादिषु आत्मवानप्रमत्तः यतः उत्थानं कुर्वाणान्शात्रवानभिसंधायलक्ष्मीकृत्यनिहंति ॥ ५३ ॥ दोषदर्शीनिर्दोषेष्वपीतिशेषः ॥ ५४ ॥ सुहृत्सुविज्ञायज्ञानपूर्व
कंप्रोतेः प्रवृत्तौ सत्यां यौ सुहृदौ नित्यं नितरां वृत्त्वा एकस्मिन्कार्ये विनिवर्तितौ अभिमुखीकृतौ तयोर्भयोर्मध्ये यदेवगुरुभारमावहेत्तदेव उदाहरेत्यशंसेत् ॥ ५५ ॥ चरानुनिष्ठ आदधत्सु आधत्सु दधधारणे इ
त्यस्य रूपं ॥ ५६ ॥ इति शांतिपरा नैऋतभाविशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥५॥ अयं पितामहेनेत्यव्यायद्वयेन दंडस्वरूपादिकमुच्यते ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ कोदंड इत्या

धनैर्विशिष्टोन्मत्तिशीलपूजितान्गुणोपपन्नान्युधिदृष्टविक्रमान् ॥ गुणेषु हृत्मानचिरादिवात्मवान्यतोभिसंधायनिहंति शात्रवान् ॥ ५३ ॥ पश्येदुपायान्विवि
धैः क्रियापथैर्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् ॥ श्रियं विशिष्टां विपुलं यशोधनं न दोषदर्शीपुरुषः समश्नुते ॥ ५४ ॥ प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तितौ यथा सुहृत्सु विज्ञाय नि
वृत्य चोभयोः ॥ यदेव मित्रं गुरुभारमावहेत्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेदुधः ॥ ५५ ॥ एतां मयोक्तां श्वरराजधर्मान्निष्ठां च गुणैर्मतिमादधत्स्व ॥ अवाप्स्यसे पुण्यफलं सु
खेन सर्वो हिलोको नृपधर्ममूलः ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधराजधर्मकथने विशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥५॥ युधिष्ठि
र उवाच अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ॥ ईश्वरश्च महादंडो दंडे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ १ ॥ देवतानामृषीणां च पितॄणां च महात्मनां ॥ यत्परक्षः पिशाचानां
साध्यानां च विशेषतः ॥ २ ॥ सर्वेषां प्राणिनां लोकेति र्गयोनिनिवासिनां ॥ सर्वव्यापी महातेजा दंडः श्रेयानिति प्रभो ॥ ३ ॥ इत्येवमुक्तं भवता दंडे वै स चराचरं ॥ पश्य
ता लोकमासक्तं स सुरासुरमानुषं ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ कोदंडः कीदृशो दंडः किं रूपः किं परायणः ॥ ५ ॥ किमात्मकः कथं भूतः कथं मूर्तिः कथं
प्रभो ॥ जागर्ति च कथं दंडः प्रजास्ववहितात्मकः ॥ ६ ॥ कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति प्रतिपालयन् ॥ कश्च विज्ञायते पूर्वको वरो दंडसंज्ञितः ॥ किं संस्थश्च भवेदंडः कावा
स्य गतिरुच्यते ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच शृणु कौरव्ययो दंडो व्यवहारो यथा च सः ॥ यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दंड इह केवलः ॥ ८ ॥ धर्मसंख्यामहाराज व्यवहार इ
तीष्यते ॥ तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥ अपि चैतत्पुराराजन्मनुना प्रोक्तमादितः ॥ १० ॥ सुप्रणीतेन दंडे
न प्रियाप्रियसमात्मना ॥ प्रजारक्षतियः सम्यग्धर्म एव स केवलः ॥ ११ ॥

इयं एकादशप्रश्नास्तत्र कोदंड इत्यस्योत्तरमाह धर्मेति धर्मस्य संख्या
सम्यक्ख्याने प्रकाशनं दंडापरपर्यायव्यवहारशब्दवाच्यं व्यवहारपदं निर्वक्ति तस्येति सार्धेन अवहितात्मनो राज्ञः तस्य धर्मस्य लोपः कथं केन प्रकारेण न स्यात्प्रकारो व्यवहारः विगतः अवहारो नीचमार्गेण प
रस्वादिहरणं यस्मात्स इति व्युत्पत्त्या सिद्धः ॥ १॥ अपि चेति एतत् एतस्य व्यवहारस्य ॥ १० ॥ प्रजारक्षकत्वाद् व्यवहार एव धर्मपदवाच्योपीत्याह सुप्रणीतेनेति ॥ ११ ॥

यथेति सुप्रणीतेनेति श्लोकेन यन्मनुवचनमुक्तं तद्वक्षण एव वचनं मनुमुवाच्छ्रुतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रागिति दंड एव उक्तवचनाद्धर्मशब्देन व्यवहारशब्देन चोच्यत इत्यर्थः प्राग्वचनं धर्मवचनं ॥ १३ ॥ रूपतो
गिरिवोत्थित इति तस्यांतरं रूपं दुष्टं संतापकत्वात् क्रूरमग्निमुल्यमित्युक्तं ॥ १४ ॥ बासं रूपं वर्णयति नीलेति दंडाधिष्ठाया देवताया इदं ध्यानादिकं अज्ञानाददं दंडं जंदोषं निराकर्तुं दंडकर्तृभिरमात्यादिभिर्ध्येयमित्ये
वमर्थयुक्तं यदि तु लौकिकानि दंडधर्मव्यवहारांगान्यत्रोपेक्ष्येत तर्हि एवं व्याख्येयं तत्र दंडः संहर्तृत्वाद्द्रोरोरुद्रश्च नीललोहित इति तस्यागिरिवोत्थित इति लोहितं रूपमुक्तं नीलं च नीलोत्पलेति निरुक्तं तत्र राज्ञो दंडे
द्वेषात्तद्वने च लोभात्पणेषस्य दंडस्य मालिन्यरागोत्पन्नत्वानीललोहितं दंडस्य रूपं चेत्सोदंष्ट्रा इव प्राणिनां वधसाधनानियत्रसः तथा हि केचिन्मानभंगेन केचिद्वनहरणेन केचिदंगवैकल्येन केचित्पाणव्यापाद
नेन च वध्यन्तेऽतस्तान्येव तदंष्ट्राः चत्वारो भुजाः अर्थादानकर्तारो यस्य सः तथा हि प्रजाभ्यः सामंतेभ्यश्च करादानं अन्तादर्थिनोऽर्थ्यमानद्रव्याद्विगुणधनादानं अन्तात्पत्यर्थिनस्तत्समं द्रव्यादानं धनवतः कदर्याद्वि
प्रास्तर्वस्यादानं चेति अथ तस्यैव व्यवहाररूपिणो रूपं वर्णयति अष्टपान्नैकनयनः शंकुकर्णोऽर्धरोमवान् जटीद्विजिह्व इति आवेदनं भाषासंप्रतिपत्तिर्मिथ्योत्तरं कारणोत्तरं प्राङ्गन्यायं प्रतिभूः क्रियाफलसिद्धिश्चे

यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ॥ यन्मयोक्तं मनुं प्येन्द्रव्रक्षणे वचनं महत् ॥ १२ ॥ प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ॥ व्यवहारस्य चाख्यानां व्यवहार इ
होच्यते ॥ १३ ॥ दंडे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्तते ॥ देवं हि परमो दंडो रूपतो गिरिवोत्थितः ॥ १४ ॥ नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ अष्टपान्नैकनयनः शं
कुकर्णोऽर्धरोमवान् ॥ १५ ॥ जटीद्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ॥ एतद्रूपं विभर्त्युग्रदंडो नित्यं दुराधरः ॥ १६ ॥ असिर्धनुर्गदाशक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः ॥
मुसलं परशुश्चक्रं पाशो दंडोऽष्टितो मराः ॥ १७ ॥ सर्वप्रहरणीयानि संतियानीह कानि चित् ॥ दंड एव स सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ॥ १८ ॥

त्यष्टौ पादाः एतैर्हि निमित्तैर्दंडश्चरति नान्यथेत्येतेषां पादत्वं तत्र आवेदनं अर्थिना सभ्यान्प्रतिगत्वा देवदत्तो मदीयं शतं मुवर्णानां अमुकस्मिन् देशे काले साक्षिणि च गृहीत्वान ददातीति तद्धस्तेन लेखनं पुनरपि प्रत्यर्थिन
माहूयतस्समंशं तथैव लेखनं भाषा तत्र प्रत्यर्थिना हमेतस्य धारयामीत्युक्तेन कस्यापि दंड इति तदिदं संप्रतिपत्तिरूपमुत्तरं न दंडपादत्वेन गण्यते नाहमेतस्य धारयामीति मिथ्योत्तरं मया गृहीतमासीत्तत्पुनः परावृत्य दत्त
मिति कारणोत्तरं अस्मिन्नर्थेऽनेन पूर्वमहमभियुक्तस्तत्र गजितो मयेति प्राङ्गन्यायोत्तरं त्रिविधेऽप्यस्मिन् उत्तरे अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां प्रतिभूदयः अहमेतस्मिन्पराजित इदं द्रव्यं दास्यामीति क्रियास्वमतसाधकामांसा
क्षिपत्रभोगशपथादीनां प्रदर्शनं ततोऽच्यवने तस्य जय इति अष्टभ्यः पादेभ्योऽनंतरपराधी दंड्यत इत्येते दंडस्य पादाः यदा हयाज्ञवल्क्यः निन्ध्वेजा वितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समं मिथ्याभियोगा द्विगुणमभियोगाद
नं वहेदिति नैकनयनः नैकानि बहूनि नयनस्थानीयानि राजामात्यपुरोहितपर्वदाख्यानि दर्शनसाधनानियस्मिन् शंकुकर्णः तीक्ष्णकर्णः अवश्यं श्राव्य ऊर्ध्वरोमवान् अत्यंत उत्फुल्लः शंकुकर्णश्चासौ ऊर्ध्वरोमवां
श्चेति समासः ॥ १५ ॥ जटीति जटी अनेकसं देहजटिलः द्विजिह्वः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यवैमत्यात् द्वे जिह्वेयस्य स तथा एवं व्यवहाररूपिणो दंडस्य रूपमुक्त्वा धर्माख्यदंडं रूपमाह ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छद इति
ताम्रो वहिरेवाहवनीयादिरास्यं यस्य स तथा मृगराजः कृष्णमृगस्तत्संबंधि चर्मतनुच्छदः शरीराच्छादकं प्रावरणमस्य एतेन दीक्षाप्रधानो यज्ञोक्तः एतच्च सर्वेषां दानोपवासहोमादीनामुपलक्षणं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥११॥२०॥२१॥२२॥ मुख्यदंडस्यरूपमाह दंडोहीति॥२३॥तत्पत्न्याहपमाह तथेति दंडेनसहितानीतिर्दंडनीतिः॥२४॥किंपरायणइत्यस्योत्तरमर्थानर्थदिविवेकएवतस्यपरायणमित्याह अर्थानर्थावित्यादिनातस्मादंडःपरायणमित्येतेन ॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ किमात्मकः कथंभूतः कथंमूर्तिरितिप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह व्यवस्थापयतीति लोकपालनात्मकः स

भिंदंश्चिदंनरुजन्तंनन्दारयन्यायंस्तथा ॥ घातयन्नभिधावंश्चदंडएवचरत्युत ॥ १९ ॥ असिर्विशसनोधर्मस्तीक्ष्णवर्मादुराधरः ॥ श्रीगर्भोविजयःशास्ता
व्यवहारःसनातनः ॥ २० ॥ शास्त्रब्राह्मणमंत्राश्चशास्ताप्राग्वदतांवरः ॥ धर्मपालोक्षरोदेवःसत्यगोनित्यगोप्रजः ॥ २१ ॥ असंगोरुद्रतनयोमनुज्यैष्ठःशिवंक
रः ॥ नामान्येतानिदंडस्यकीर्तितानियुधिष्ठिर ॥ २२ ॥ दंडोहिभगवान्विष्णुर्दंडोनारायणःप्रभुः ॥ शश्वद्रूपमहद्विभ्रन्महान्पुरुषउच्यते ॥ २३ ॥ तथोक्ताब्रह्मक
न्येतिलक्ष्मीवृत्तिःसरस्वती ॥ दंडनीतिर्जगद्धात्रीदंडोहिवहुविग्रहः ॥ २४ ॥ अर्थानर्थोमुखदुःखंधर्माधर्मौवलावले ॥ दौर्भाग्यभागधेयंचपुण्यापुण्येगुणागु
णौ ॥ २५ ॥ कामाकामावतुर्मांसःशर्वरीदिवसःक्षणः ॥ अप्रमादःप्रमादश्चहर्षक्रोधौशमोदमः ॥ २६ ॥ दैवंपुरुषकारश्चमोक्षामोक्षौभयाभये ॥ हिंसाहिंसेतपो
यज्ञःसंयमोयविपाविपं ॥ २७ ॥ अंतश्चादिश्चमध्यंचकृत्यानांचप्रपंचनं ॥ मदःप्रमादोदर्पश्चदंभोधैर्यनयानयौ ॥ २८ ॥ अशक्तिःशक्तिरित्येवंमानस्तंभौव्य
याव्ययौ ॥ विनयश्चविसर्गश्चकालाकालौचभारत ॥ २९ ॥ अनृतंज्ञानितासत्यंश्रद्धाश्चद्वेतथैवच ॥ क्लीवताव्यवसायश्चलाभालाभौजयाजयौ ॥ ३० ॥ तीक्ष्ण
तामृदुतामृत्युरागमानागमौतथा ॥ विरोधश्चाविरोधश्चकार्याकार्येवलावले ॥ ३१ ॥ असूयाचानसूयाचधर्माधर्मौतथैवच ॥ अपत्रपानपत्रपेहीश्चसंपद्विप
त्यदं ॥ ३२ ॥ तेजःकर्माणिपांडित्यंवाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ॥ एवंदंडस्यकौरव्यलोकेस्मिन्बहुरूपता ॥ ३३ ॥ नस्याद्यदोहदंडोवैप्रमथेयुःपरस्परं ॥ भयादंडस्य
नान्योन्यंघ्रंतिचैवयुधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ दंडेनरक्ष्यमाणाहिराजन्नहरहःप्रजाः ॥ राजानंवर्धयंतीहतस्मादंडःपरायणं ॥ ३५ ॥ व्यवस्थापयतिक्षिप्रमिमंलोकंनरेश्व
र ॥ सत्येव्यवस्थितोधर्मोब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥ ३६ ॥ धर्मयुक्ताद्विजश्रेष्ठादेवयुक्ताभवन्तिच ॥ वभूवयज्ञोदेवेभ्योयज्ञःप्रीणानिदेवताः ॥ ३७ ॥ प्रीताश्चदेवता
नित्यमिंद्रेपरिवदंत्यपि ॥ अन्नंददातिशक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाःप्रजाः ॥ ३८ ॥ प्राणाश्चसर्वभूतानानित्यमन्नेप्रतिष्ठिताः ॥ तस्मात्प्रजाःप्रतिष्ठंतेदंडोजागर्तिता
सुच ॥ ३९ ॥

त्यपक्षपातीब्राह्मणमूर्तिस्वरूपइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ दंडस्यब्राह्मणमूर्तिस्त्वंविष्टवृत्तकथंजागर्तिइत्यस्योत्तरमाह धर्मयुक्ताइत्यादिना ब्राह्मणमूर्तिर्दंडोयज्ञादिद्वारान्नष्टिहेतुतयाभूता
निपालयन्जागर्तीतिश्लोकत्रयार्थः ॥ ३७॥३८॥३९॥

कश्चपूर्वापरमिदंजागर्तिप्रतिपालयन्नित्यस्योत्तरमाह एवंप्रयोजनइत्यादिनाज्ञेयोनःसनरेन्द्रस्योदंडःप्रत्ययएवचेत्यनेन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अदददीश्वरइतिशेषः अस्मैराज्ञे दंडंदंडनीति अतएवायंबलेनसंयुक्तः पंचविधआत्मायस्यसतथा धर्मव्यवहारदंडेश्वरजीवरूपेणपंचप्रकारात्मकोराजा ॥ ४२ ॥ बहुधनसहिताअमात्याबहुधनामात्याः बलानितुतेजओजःसहआख्यानिदेहेन्द्रियबुद्धिसामर्थ्यानि अष्ट कैरष्टसंख्याकैरनंतरश्लोकेवक्ष्यमाणैर्हस्यादिभिराहार्यमर्जनीयं अन्यद्वलंकोशद्विरूपं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अंगस्यसैन्यस्य राज्यस्यदंडमेवांगमितिवाक्यरोषात् युक्तस्यसन्नद्धस्यथादिकंशरीरंविदुरिति तृतीयेनान्वयः रसदावैद्याः ॥ ४५ ॥ प्राड्विवाकाःपृच्छरोनिप्राडसचासौविवाकश्चविवदमानयोर्द्वयोःप्रवृत्तिनिमित्तवेत्ता ॥ ४६ ॥ दंडसैन्यंदंडःप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥ दंडोदंडाधीनं ॥ ४८ ॥ प्रदर्शितोदंडः स्थापनायचप्रदर्शिताब्राह्मणाः ॥ ४९ ॥ भर्तृप्रत्ययःभर्तारौद्वौविवदमानौप्रत्ययःकारणयस्यसतथावादिप्रतिवादिभ्यांप्रवर्तितोव्यवहारः तयोरन्यतरस्यप्रत्ययोभ्युपगमोलक्षणयस्यसभर्तृप्रत्ययलक्षणः

एवंप्रयोजनश्चैवदंडःक्षत्रियतांगतः ॥ रक्षन्प्रजाःसजागर्तिन्नित्यंस्ववहितोक्षरः ॥ ४० ॥ ईश्वरःपुरुषःप्राणःसत्त्वंचित्तंप्रजापतिः ॥ भूतात्माजीवइत्येवंनामभिः प्रोच्यतेष्टभिः ॥ ४१ ॥ अदददंडमेवास्मैधृतमैश्वर्यमेवच ॥ बलेनयश्चसंयुक्तःसदापंचविधात्मकः ॥ ४२ ॥ कुलंबहुधनामात्याःप्रज्ञाप्रोक्तावलानितु ॥ आहार्यमष्टकैर्द्रव्यैर्वलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ४३ ॥ हस्तिनोश्वारथाःपत्तिर्नावोविष्टिस्तथैवच ॥ दैशिकाश्चाविकाश्चैवतदष्टांगंवलंस्मृतं ॥ ४४ ॥ अथवांगस्ययुक्तस्यरथिनोहस्तियायिनः ॥ अश्वारोहाःपदानाश्चमंत्रिणोरसदाश्वये ॥ ४५ ॥ भिक्षुकाःप्राड्विवाकाश्चमौहूर्तादैवचित्तकाः ॥ कोशोमित्राणिधान्यंचसर्वोपकरणानिच ॥ ४६ ॥ सप्तप्रकृतिचाष्टांगंशरीरमिहयद्विदुः ॥ राज्यस्यदंडमेवांगंदंडःप्रभवएवच ॥ ४७ ॥ ईश्वरेणप्रयत्नेनकारणात्क्षत्रियस्यच ॥ दंडोदत्तःसमानात्मादंडोहीदं सनातनं ॥ ४८ ॥ राज्ञापूज्यतमोनान्योयथाधर्मःप्रदर्शितः ॥ ब्रह्मणालोकरक्षार्थंस्वधर्मस्थापनायच ॥ ४९ ॥ भर्तृप्रत्ययउत्पन्नोव्यवहारस्तथापरः ॥ तस्माद्यः सहितोदृष्टोभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ५० ॥ व्यवहारस्तुवेदात्मावेदप्रत्ययउच्यते ॥ मौलश्चनरशार्दूलशास्त्रोक्तश्चतथापरः ॥ ५१ ॥ उक्तोयश्चापिदंडोसौभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ज्ञेयोनःसनरेन्द्रस्योदंडःप्रत्ययएवच ॥ ५२ ॥ दंडप्रत्ययदृष्टोपिव्यवहारात्मकःस्मृतः ॥ व्यवहारःस्मृतोयश्चसवेदविषयात्मकः ॥ ५३ ॥

अन्यतरपराजयादित्यर्थः सहितोहितमिष्टेनयुक्तःसहितः अन्यतरजयावहइत्यर्थः ॥ ५० ॥ वेदात्मावेदोक्तोदोषःपारदार्यादिस्तन्निवृत्त्यर्थंपर्यदंप्रतिगतश्चेत्तत्रप्रायश्चित्तात्मकोवेदेहेतुकएवदंडः मौलःकुलाचारप्रयुक्तोयोव्यवहारस्तत्रापिशास्त्रोक्तोदंडः यथाशूद्रस्यसुरापानेप्रायश्चित्तंनस्तिअथापिकस्मिंश्चिच्छूद्रकुलेएवंनियमोयोस्माकंमध्येसुरापिबतिसज्जातिबाह्यइतितस्योल्लंघनेशूद्रस्यसुरापानोक्तंप्रायश्चित्तंभवति तथाचशास्त्रविदामनुक्रमणधर्मज्ञानांसमयःप्रमाणवेदाश्चेति ॥ ५१ ॥ तेषांचयाणांदंडानांमध्येआद्यःक्षत्रियाधीनइत्याह उक्तइति नःअस्माभिःक्षत्रियैर्दंडोपिज्ञेयः तत्रप्रत्ययोपिज्ञेयः ॥ ५२ ॥ अस्यापिवेदमूलत्वमाह दंडइति विविधोव्यवहारःअन्योन्यंपरपक्षक्षेपेणस्वपक्षसाधनंव्यवहारस्तदात्मकोन्यायःसयद्यपिदंडःप्रत्ययदृष्टस्तथापिसव्यवहारपदार्थोमन्वादिभिःस्मृतोस्ति अतःसोपिवैदिकप्रणीतत्वाद्देवविषयात्मकोवेदार्थगोचरोस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इतगैद्वैव्यवहारोवेदमूलत्वाद्धर्मरूपावित्याह यथैवेतिद्वाभ्यां यथाधर्मोऽद्विष्टः समपारदार्यजेनाधर्मोऽधर्मलोपोमाभूदितिपश्चात्तापवतिऽद्विष्टः प्रायश्चित्तरूपोदंडोऽधर्मोऽवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ प्रजागोमाप्रजाकृतस्य नियमस्यरक्षिताशुद्रस्यापिमुगपानप्रायश्चित्तादिरूपः सोऽपिधर्मोऽवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ दंडव्यवहारधर्मवेदसत्यथप्रजापतीनामैकान्यमाहद्वाभ्यां यइति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ यतः प्रजापतिर्भूतकृत् ततोहेतोः

यश्चवेदप्रसूतात्मासधर्मोऽगुणदर्शनः ॥ धर्मप्रत्ययउद्दिष्टोयथाधर्मकृतात्मभिः ॥ ५४ ॥ व्यवहारः प्रजागोमाब्रह्मदिष्टोयुधिष्ठिर ॥ त्रीन्धारयतिलोकान्वैसत्यात्माभूतिवर्धनः ॥ ५५ ॥ यश्चदंडः सदृष्टोऽन्यव्यवहारः सनातनः ॥ व्यवहारश्चदृष्टोयः सवेदइतिनिश्चितं ॥ ५६ ॥ यश्चवेदः सवैधर्मोयश्चधर्मः ससत्यथः ॥ ब्रह्मापितामहः पूर्ववभूवाथप्रजापतिः ॥ ५७ ॥ लोकानांसहिमर्वेपांसुरासुररक्षसां ॥ समनुप्योरगवतांकर्ताचैवसभूतकृत् ॥ ५८ ॥ ततोऽन्योव्यवहारोयंभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ तस्मादिदमथोवाचव्यवहारनिदर्शनं ॥ ५९ ॥ मातापिताचभ्राताचभार्याचैवपुरोहितः ॥ नादंड्योविद्यतेराज्ञोयः स्वधर्मोऽतिष्ठति ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० दंडस्वरूपादिकथनेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहामंपुरातनं ॥ अंगेपुराजाद्युतिमान्वसुहोमइतिश्रुतः ॥ १ ॥ सुराजाधर्मविन्नित्यंसहपत्न्यामहातपाः ॥ मुंजपृष्ठंजगामायपितृदेवर्षिपूजितं ॥ २ ॥ तत्रशृंगेहिमवतोमेरौकनकपर्वते ॥ यत्रमुंजावटेरामोजटाहरणमादिशत् ॥ ३ ॥ तदाप्रभृतिराजेंद्रकपिभिः संशितव्रतैः ॥ मुंजपृष्ठइतिप्रोक्तः सदेगोरुद्रमेवितः ॥ ४ ॥ सतत्रबहुभिर्युक्तस्तदाश्रुतिमयैर्गुणैः ॥ ब्राह्मणानामनुमतोऽदेवर्षिसदृशोभवत् ॥ ५ ॥ तंकदाचिददर्शनात्मासखाशकस्यमानिता ॥ अभ्यगच्छन्महीपालोमांधाताशत्रुकर्शनः ॥ ६ ॥ सोऽपस्तृत्यतुमांधातावसुहोमंनराधिपं ॥ दृष्ट्वाप्ररुष्टपसंविनतोऽग्रेभ्यतिष्ठत् ॥ ७ ॥ वसुहोमोपिराज्ञोवैपाद्यमर्घ्यंन्यवेदयत् ॥ सतांगस्यतुराज्यस्यपप्रच्छकुशलाव्यये ॥ ८ ॥ सद्विराचरितंपूर्वयथावदनुयायिनं ॥ अपृच्छद्वसुहोमस्तंराजन्किंकरवाणिने ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्परमप्रीतोमांधाताराजसत्तमं ॥ वसुहोमंमहाप्राज्ञमासीनंकुरुनंदन ॥ १० ॥ मांधातोवाच बृहस्पतेर्मतंराजन्मधीतंसकलंत्यया ॥ तथैवौशनसंशास्त्रंविज्ञातंतेनरोत्तम ॥ ११ ॥ तदहंज्ञातुमिच्छामिदंडउत्पद्यतेकथं ॥ किंचास्यपूर्वजागर्तकिंवापरममुच्यते ॥ १२ ॥

अयमस्मदीयोभर्तृप्रत्ययलक्षणोव्यवहारः प्रवृत्तस्तस्मादस्मिन्विषयेसदंडनिदर्शनंवाक्यंउवाच ॥ ५९ ॥ तदेववाक्यंपठति मानेति योराजास्वधर्मोऽतिष्ठतिस्मरान्नइतिबंधः ॥ ६० ॥ इतिशांतिप० राजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥५९॥ ॥५९॥ अत्रदंडोत्पत्तौविषये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

आचार्यवेतनंगुरुदक्षिणां ॥ १३ ॥ १४ ॥ यियक्षुः यष्टुमिच्छुः ॥ १५ ॥ क्षुवतः क्षुतवतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टरूपप्रधानत्वात् दृष्टं रूपं दीक्षापरिग्रहः प्रजानियंता दीक्षां प्रविष्ट इति निश्चयमनुरूपोद्वेगोतर्हितोऽभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

कथं त्रियसंस्थश्च दंडः संप्रत्यवस्थितः ॥ ब्रह्मिमेसु महाप्राज्ञददाम्याचार्यवेतनं ॥ १३ ॥ वसुहोम उवाच ॥ शृणुराज न्यथा दंडः संभूतो लोकसंग्रहः ॥ प्रजा
विनयरक्षार्थं धर्मस्यात्मा सनातनः ॥ १४ ॥ ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ ऋत्विजं नात्मनस्तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतं ॥ १५ ॥ स गर्भं शिरसा देवो बभूव
पाण्यधारयत् ॥ पूर्णवर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतो पतत् ॥ १६ ॥ स क्षुपो नाम संभूतः प्रजापतिरिदं मम ॥ ऋत्विगासीन्महाराज यज्ञेन स्य महात्मनः ॥ १७ ॥ तस्मिन् प्रवृ
त्ते स त्रेतु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ ॥ दृष्टरूपप्रधानत्वाद् दंडः सोंतर्हितो भवत् ॥ १८ ॥ तस्मिन्नंतर्हिते चापि प्रजानां संकरो भवत् ॥ नैव कार्यं न वा कार्यं भोज्या भोज्यं न विद्य
ते ॥ १९ ॥ पेयापये कुतः सिद्धिर्हि संति च परस्परं ॥ गम्यागम्यं तदनासीत्स्वंपरस्वंच वै समं ॥ २० ॥ परस्परं विलुपंतिसारमेया यथामिपं ॥ अवलान्वलिनोऽन्नं निनिर्म
र्यादमवर्तत ॥ २१ ॥ ततः पितामहो विष्णुर्भगवंतं सनातनं ॥ संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ अत्र त्वमनुकंपां वै कर्तुमर्हसि केशव ॥ संकरो न भवेद
त्र यथा तद्वै विधीयतां ॥ २३ ॥ ततः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः ॥ आत्मानमात्मना दंडं सत्तज्जदेव सत्तमः ॥ २४ ॥ तस्माच्च धर्मचरणान्नातिर्देवांसर
स्वती ॥ सत्तज्जदेव नीतिं सा त्रिपुलोकेषु विश्रुतां ॥ २५ ॥ भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः ॥ तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरं ॥ २६ ॥ देवानामा
श्वरं च क्रेदेवं दशशते क्षणं ॥ यमं वैवस्वतं चापि पितृणामकरोत्प्रभुं ॥ २७ ॥ धनानां राक्षसानां च कुबेरमपि चेश्वरं ॥ पर्वतानां पतिं मेरुं मरितां च महोदधिं ॥ २८ ॥
अपाराज्ये सुराणां च विदधे वरुणं प्रभुं ॥ मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनं ॥ २९ ॥ रुद्राणामपि चेशानं गोमारं विदधे प्रभुं ॥ महात्मानं महादेवं विशालाक्षं
सनातनं ॥ ३० ॥ वसिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसं ॥ तेजसां भास्करं च क्रेतस्त्राणां निशाकरं ॥ ३१ ॥ वीरुधामं शुभं तंच भूतानां च प्रभुं वरं ॥ कुमारं द्वादशभु
जं स्कंदं राजानमादिशत् ॥ ३२ ॥ कालं सर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकं ॥ मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ३३ ॥ ईश्वरः सर्वदेवस्तुराज राजानराधिपः ॥
सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ ३४ ॥ तमेनं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपंददौ ॥ प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥ ३५ ॥ महादेवस्ततस्तस्मिन् प्रवृत्ते य
ज्ञेयथाविधि ॥ दंडं धर्मस्य गोमारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ ३६ ॥ विष्णुरंगिरसे प्रादादंगिरामुनिसत्तमः ॥ प्रादादिंद्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भगवे ददौ ॥ ३७ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विनयो विद्वद्धिः चत्वारो विभागा यस्य तस्य शस्त्रं शत्रुर्यमः कर्मच रोगोऽपथ्याशनप्रयोजको रागो यमः कर्मचेति वा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विभज्य न्यायं न्यायाभासं च विविच्य दुष्टनिग्रहपदं दंडस्य मुख्यं प्रयोजनं हिरण्यादिग्रहणं तु लोकानां विभीषिकार्थं ननु को शक्य इत्यर्थमित्यर्थः ॥ ४० ॥ देहत्यागः प्रपातादौ विवासनं भृगुर्ददाद्यपिभ्यस्तु दंडं धर्मसमाहितं ॥ ऋपयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ॥ ३८ ॥ क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च ॥ पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु मृक्षमर्थकारणात् ॥ ३९ ॥ विभज्य दंडः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ॥ दुष्टानां निग्रहो दंडो हिरण्यं वा त्यतः क्रिया ॥ ४० ॥ व्यंगत्वं च शरीरस्य वधो नाल्पस्य कारणात् ॥ शरीरपीडास्तास्ताश्च देहत्यागो विवासनं ॥ ४१ ॥ तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वैरक्षणार्थकं ॥ आनुपूर्व्याच्च दंडो यं प्रजा जागर्तिपालयन् ॥ ४२ ॥ इंद्रो जागर्तिभगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः ॥ अग्नेर्जागर्तिवरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ॥ ४३ ॥ प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्तिविनयात्मकः ॥ धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ॥ ४४ ॥ व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्तिपरिपालयत् ॥ ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधीभ्यश्च पर्वताः ॥ ४५ ॥ पर्वतेभ्यश्च जागर्तिरसोरसगुणात्तथा ॥ जागर्तिनिर्कृतिर्देवी ज्योतींषि निर्कृतेरपि ॥ ४६ ॥ वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो हयशिराः प्रभुः ॥ ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्तिप्रभुरव्ययः ॥ ४७ ॥ पितामहान्महादेवो जागर्तिभगवान् शिवः ॥ विश्वे देवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्पयः ॥ ४८ ॥ ऋपिभ्यो भगवान्सोमः सोमो देवाः सनातनाः ॥ देवेभ्यो ब्राह्मणालोके जाग्रतीत्युपधारय ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान् रक्षन्ति धर्मतः ॥ स्यावरं जंगमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनं ॥ ५० ॥ प्रजा जाग्रतिलोके स्मिन्दंडो जागर्तितामुच ॥ सर्वसंक्षिपते दंडः पितामहसमप्रभः ॥ ५१ ॥ जागर्तिकालः पूर्वच मध्ये च तच्च भारत ॥ ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥ ५२ ॥ देवदेवः शिवः सर्वो जागर्तिसततं प्रभुः ॥ कपर्दी शंकरो रुद्रः शिवः स्याणुरुमापतिः ॥ ५३ ॥ इत्येव दंडो विख्यात आदौ मध्ये तथा वरे ॥ भूमिपालो यथान्यायं वर्तते न धर्मवित् ॥ ५४ ॥ भीष्म उवाच इतीदं वसुहोमस्य शृणु याद्योमतं नरः ॥ श्रुत्वा सम्यक् प्रवर्तते सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ इति ते सर्वमाख्यातं यो दंडो मनुजर्षभ ॥ नियंता सर्वलोकस्य धर्माक्रांतस्य भारत ॥ ५६ ॥ इति श्रीम. शां. रा. दंडोत्पत्त्युपाख्याने द्वाविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ५७ ॥ युधिष्ठिर उवाच तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयं ॥ लोकयात्राहिकारुर्ये न तिष्ठेत्केपु प्रतिष्ठिता ॥ १ ॥ धर्मार्थकामाः किं मूलास्त्रयाणां प्रभवश्चकः ॥ अन्यान्यं चानुपज्जंते वर्तते च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ स्वदेशाद्वरीकरणं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति शांतिपर्वणिरा. नै. भा. द्वाविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ५७ ॥ तातेति ॥ १ ॥ किं मूलाः किमुद्दिश्य क्रियन्ते इत्यर्थः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः किमेवामुत्पत्तिस्थानं तेषां साहित्यं कथं पृथक् पृथक् च कथमित्येव चत्वारः प्रश्नाः ॥ २ ॥

सूचीकटाहन्यायेनसाहित्यमाह यदेति सुमनसःशोभनचित्ताःपुमांसोयदास्युस्तदालोकेभूमौधर्मपूर्वकेअर्थनिश्चये अहंगर्भाधानोक्तविधिनाक्रतौभार्यागत्वासुपुत्रंलप्स्याम्येवेत्येवंरूपेप्रवृत्तेसति तेधर्मार्थ
कामास्त्रयोपिकालोक्तुवेलाप्रभावो जायासंस्थासंम्यक्कर्मनिष्पत्तिस्तामुसतीपुसज्जंतेयुगपदुत्पद्यंते योनिसंस्काररूपो धर्मः पुत्ररूपो र्थः स्त्रीसंगरूपः कामश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आद्यस्य प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह
धर्मेति दिव्यदेवतादिशरीरप्राप्तिमार्थाश्चर्यादीनुद्दिश्य धर्मः क्रियतेऽतोदैवेन सहितो र्थो धर्ममूलः अर्थस्य भोगार्थत्वं प्रसिद्धमिति काममूलो र्थ इति नोक्तं कामो र्थफलं कामस्य मूलं इन्द्रियप्रीतिरित्यर्थः संकल्पमू
लाः संकल्पप्रभवास्ते सर्वेपीति द्वितीयस्योत्तरं एतदेवोपपादयति संकल्प इति रूपादिविषयः संकल्पो रूपाद्याश्च भोगार्था इति सर्वेप्येते संकल्पमूलाः मोक्षस्तु तद्विलक्षणानिः संकल्परूप इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किमेवंत्रि
वर्गः सर्वेणापिन सेव्य इत्याशङ्क्य रजस्वलो रजः प्रधानः सनसेव्यः सत्त्व प्रधानस्तु सेव्य एवेत्याह धर्माविति आरोग्यार्थं धर्मः काम्य धर्मार्थं मर्थ इन्द्रियप्रीत्यर्थं काम इत्येते हेया इत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वर्गादिकं बाह्यं फलं वि
प्रकृतं तदर्थ एते विप्रकृष्टाः आत्मज्ञानरूपं फलं तु सन्निकृष्टं तदर्थ एते सन्निकृष्टास्तांश्चरेत्सेवेत धर्मश्चित्तशुद्ध्यर्थोऽर्थो निष्कामकर्मार्थः कामो देहधारणमात्रार्थ इत्येवमेते सेव्या इत्यर्थः धर्मादीन् कामनैष्ठिकांका

भीष्म उवाच यदा ते स्युः सुमनसो लोके धर्मार्थ निश्चये ॥ कालप्रभवसंस्थासु सज्जंते च त्रयस्तदा ॥ ३ ॥ धर्ममूलः सदैवार्थः कामो र्थफलमुच्यते ॥ संकल्पमू
लास्ते सर्वे संकल्पो विषयात्मकः ॥ ४ ॥ विषयाश्चैव कारुर्येन सर्व आहारसिद्धये ॥ मूलमेतच्चित्रवर्गस्य निवृत्तिर्माक्ष उच्यते ॥ ५ ॥ धर्माच्छरीरसंगुनिर्धर्मार्थं चार्थ उ
च्यते ॥ कामो रतिफलश्चात्र सर्वेते चरजस्वलाः ॥ ६ ॥ सन्निकृष्टांश्चरेदेतान्न चैतान् मनसा त्यजेत् ॥ विमुक्तस्तपसा सर्वान् धर्मादीन् कामनैष्ठिकान् ॥ ७ ॥ श्रेष्ठे बुद्धि
म्विवर्गस्य यदयं प्राप्नुयान्नरः ॥ कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्यर्थो न वा पुनः ॥ ८ ॥ अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरं ॥ अनर्थार्थमवा न्यार्थमन्यत्राद्योपकारकं ॥
बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञाननिरुपया ॥ ९ ॥

मांता न्धर्मार्थकामान्सर्वानपि मनसापिन त्यजेत्किमुतस्वरूपेण न त्यजेदित्यर्थः कथं तर्हेनां स्य जेदित्याह तपसा विमुक्त इति विचारेणैव ते
भ्यो विमुक्तो भवेत् संगफलत्यागपूर्वकं धर्मादीननुतिष्ठेदिति भावः ॥ ७ ॥ ततश्च किमन आह श्रेष्ठे इत्यर्थेन त्रिवर्गस्य बुद्धिर्निष्ठा श्रेष्ठे मोक्ष एवास्ति यत्तु यदि अयं कर्ता तं श्रेष्ठं प्राप्नुयात् इतस्तु निष्कामस्य तस्य दौर्लभ्य
मेवेति भावः काम्यं धर्मं निदति कर्मणेति अस्मात्कर्मण इदं फलं प्राप्स्ये इति बुद्धिपूर्वकत्वेनापि कर्मणार्थः कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति व्यभिचारः ॥ ८ ॥ अर्थार्थं धर्मादपि अन्यत्सेवाकृप्यादिकं भवतीति न धर्मैकल
भ्यो र्थ इत्यर्थार्थं धर्मो न कार्यः प्रत्युत विपरीतमपि अपरं मर्तमस्ति केचिद्धठेनैवार्थो भवति स्वभावेन वादैवेन वेति मन्यत इति तदर्थं मूलं धर्मणेत्यर्थः एवं धर्मस्यार्थहेतुत्वं दूरीकृत्यार्थस्यापि धर्महेतुत्वं दूषयति अर्थमवा
प्यापि जगदनर्थार्थमपा यार्थं भवति तथाहि धनमत्तः सर्वपापं करोतीति नार्थेन धर्मो त्यजति नित्यास्ति अर्थं विनापि धर्मो त्यजति नित्याहान्यत्राद्योपकारकं स्वार्थं त्रलू अन्यत्रान्यदेवोपवासवतादिकं आद्यस्य
धर्मस्योपकारकं वचकं भवति इहार्थे अस्मिन्नर्थे धर्मादर्थो र्थतो धर्म इति विषये अज्ञाननिरुपया बुद्ध्या उपलक्षितः अबुद्धिर्विमूढः तत्तु उक्तरूपं धर्मार्थयोः फलं न प्राप्नुयात् उभयत्रापि व्यभिचारस्यान्यथा सिद्धेः
प्रदर्शितत्वात्तस्माच्छ्रेष्ठमेव नयोः फलमव्यभिचारीति ज्ञेयं ॥ ९ ॥

धर्मादीनां रजस्यलत्वमुक्तं देवराजो दर्शयति अपेति अपध्यानं फलाभिसंधिः निगूहनं दानभोगयोरप्रतिपादनं संप्रमोदः प्रीतिविशेषः स एव त्रिवर्गः स्वगुणवर्जितः सुतरां अगुणो दुर्गुणोऽपध्यानादिस्तेन वर्जितः सन् भूयः बहुतरं फलं चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मानंदरूपं प्रयच्छतीति शेषः ॥ १० ॥ एवं पूर्वोक्तस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरमुक्त्वा वर्तते च पृथक् पृथगिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमिति हासमुखेनाह अत्रापीति ॥ ११ ॥ समयपर्ययं

अपध्यानमलो धर्मो मलो र्थस्य निगूहनं ॥ संप्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ कामंदकस्य संवादमांगरिष्ठस्य चोभयोः ॥ ११ ॥ कामंदकमपि मार्सान् ममिवाद्यनराधिपः ॥ आंगरिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययं ॥ १२ ॥ यः पापं कुरुते राजा काममोहवलात्कृतः ॥ प्रत्यासन्नस्य तस्यैकं स्यात्पापप्रणशनं ॥ १३ ॥ अधर्मं धर्म इति च योज्ञानादाचरेन्नरः ॥ तं चापि प्रयितं लोकैकं यं राजानि वर्तयेत् ॥ १४ ॥ कामंद उवाच यो धर्मार्यो परित्यज्य काममेवानुवर्तते ॥ स धर्मार्थं परित्यागात् ब्रह्मज्ञानाशमिहाच्छति ॥ १५ ॥ प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः ॥ तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥ १६ ॥ दुराचारान्यदाराजा प्रदुष्टान्न नियच्छति ॥ तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्विदग्मगतादिव ॥ १७ ॥ तं प्रजानानुवर्तते ब्राह्मणानचसाधवः ॥ ततः संशयमाप्नोति तथा वध्यत्वमेति च ॥ १८ ॥ अपध्वस्तस्त्वममो दुःखं जीवितमृच्छति ॥ जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ॥ १९ ॥ अत्रैतदा दुराचार्याः पापस्य परिगर्हणं ॥ सेवितव्या त्रयीविद्यासत्कारो ब्राह्मणे पुत्र ॥ २० ॥ महामना भवेद्धर्मविवेहश्च महाकुले ॥ ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान् मनस्विनः ॥ २१ ॥ जपेदुदकशीलः स्यात्स ततं सुखमास्थितः ॥ धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिः कृत्वेह दुष्कृतीन् ॥ २२ ॥ प्रसादयेन्मधुरयावाचावाप्यथ कर्मणा ॥ तवास्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन् गुणान् ॥ २३ ॥ अपापोऽद्येव माचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ॥ पापान्यपि हि रुच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ॥ २४ ॥ गुरवो हि परं धर्मं यं ब्रूयुस्तं तथा कुरु ॥ गुरुणां हि प्रसादाद्द्वैतश्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० कामंदांगरिष्ठसंवादे त्रयोविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच इमे जनानरश्चेष्टप्रशंसंति सदा भुवि ॥ धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ १ ॥

यादाभंगं ॥ १२ ॥ प्रत्यासन्नस्य पश्चात्तमस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ अत्र आपस्तंबादनिर्दर्शनात् तद्यथा फलार्थं निर्मितेच्छायागंधइत्यनृत्यद्येने एवं धर्मचर्यमाणमर्था अनुत्पद्यंत इत्येवं रूपाद्धर्मो र्थकामाभ्यामविना भूतो र्थश्च कामेनाविना भूतः सर्वत्रास्ति परिशेषात् काम एव धर्मार्यो अतिक्रम्यास्तितत्परं निदति य इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवं निदितस्य कर्तव्यमाह अत्रेति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रयोविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ७३ ॥ इमे जना इति शीलाध्यायः धर्मस्य कारणमिति शेषः ॥ १ ॥

॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ गुणाक्रीडेतिपाठेगुणारामा ॥ १७॥१८॥१९॥२०॥२१ ॥ नैश्रेयसंमोक्षोपयोगि ॥ २२ ॥ कोविशेषः नैश्रेयसादपि किंश्रेय इत्यर्थः

यदितच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतांवर ॥ श्रोतुमिच्छामितस्सर्वयथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥ कथं तस्याप्यतेशीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ किंलक्षणं च तस्योक्तं ब्रूहि
मेवदतांवर ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच पुरादुर्योधनेनेह धृतराष्ट्रायमानदा ॥ आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागतां ॥ ४ ॥ इंद्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ॥
सभायां चाहवचनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५ ॥ भवतस्त्वां सभां दृष्ट्वा स मृद्धिं चाप्यनुत्तमां ॥ दुर्योधनस्तदासीनः सर्वपित्रे न्यवेदयन् ॥ ६ ॥ श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योध
नवचस्तदा ॥ अत्र वील्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ श्रुत्वा त्वामनुनेप्यामि यदि सम्यग्भ
विप्यति ॥ ८ ॥ त्वया च महद्दृश्यं प्राप्तं परंपुरंजय ॥ किं कराभ्यातः सर्वमित्रसंबन्धिनः सदा ॥ ९ ॥ आच्छादय मित्रा वारान्नाश्रासि पिशितौदनं ॥ आजानेयाव
हंत्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ १० ॥ दुर्योधन उवाच दशतानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ॥ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥ दृ
ष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्वितां ॥ अश्वांस्तित्तिरकल्माषान् वस्त्राणिविविधानि च ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानां मृद्धिं वैश्रवणीं शुभां ॥ अमित्राणां सु
महतीमनुशोचामि भारत ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यदीच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे ॥ विशिष्टां वानरव्याघ्रशीलवान्भवपुत्रक ॥ १४ ॥ शीलेन
हि त्रयोलाकाः शक्या जेतुं न संशयः ॥ न हि किंचिदसाध्यं वै लोकेशीलवतां भवेत् ॥ १५ ॥ एकरात्रेण मांधाता त्र्यहोण जनमेजयः ॥ सप्त रात्रेण नाभागः पृथिवीं
प्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥ एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दयान्विताः ॥ अतस्तेषां गुणक्रीतावसुधा स्वयमागता ॥ १७ ॥ दुर्योधन उवाच कथं तस्याप्यतेशीलं श्रो
तुमिच्छामि भारत ॥ येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुंधरा ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रि
त्य भारत ॥ १९ ॥ प्रहादेन हतं राज्यं महेंद्रस्य महात्मनः ॥ शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशं कृतं ॥ २० ॥ ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राजलिः समुपस्थितः ॥ तमुवाच
महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुं ॥ २१ ॥ ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैश्रेयसं परं ॥ कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरुद्वह ॥ २२ ॥ एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ॥
इंद्रस्तु भूयः प्रच्छ कोविशेषो भवेदिति ॥ २३ ॥ बृहस्पतिरुवाच विशेषोस्ति महान् स्नातभार्गवस्य महात्मनः ॥ अत्रागमय भद्रं ते भूय एव सुरर्षभ ॥ २४ ॥
आत्मनस्तु ततः श्रेयोभार्गवात्सु महानपाः ॥ ज्ञानमागमयत्पीत्या पुनः सपरमद्युतिः ॥ २५ ॥

॥२६॥२७॥२८॥२९॥ आचर्यं आचरणीयं ॥३०॥३१॥३२॥३३॥ काव्यानिशुक्रप्रोक्तानि नीतिशास्त्राणिसर्वज्ञत्वाभिमानेन नासूयामि ॥३४॥ तेमुनयः नेत्वांसंयच्छामि नियमयामीति मां प्रभाषते ॥३५॥
 तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ॥ श्रेयोस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः ॥२६॥ भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञः प्रहादस्य महात्मनः ॥ ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो
 लृष्टश्च सो भवत् ॥२७॥ स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रहादं पाकशासनः ॥ गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामिवेदितुं ॥२८॥ प्रहादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ॥ त्रै
 लोक्ष्यराज्यसक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥२९॥ ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन्यस्मिन्काले क्षणो भवेत् ॥ तदोपादेष्टुमिच्छामि यदा चर्यमनुत्तमं ॥३०॥ ततः प्रीतो भवद्राजा
 प्रहादो ब्रह्मवादिनः ॥ तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥३१॥ ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमं ॥ चकार सर्वभावेन यदस्य मनसोऽप्यितं ॥३२॥ पृष्ट
 श्रुतेन बहुशः प्रापं कथमनुत्तमं ॥ त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञकारणं तद्वीहि मे ॥ प्रहादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥३३॥ प्रहाद उवाच नासूयामि द्विजा
 न्विप्रराजास्मीतिकदाचन ॥ काव्यानि वदतः तेषां संयच्छामि वहामि च ॥३४॥ ते विश्रब्धाः प्रभाषंते संयच्छन्ति च मांसदा ॥ ते मां काव्यपथे युक्तं शुश्रूषुमनसूयकं
 ॥३५॥ धर्मात्मानं जितक्रोधं नियतं संयतं त्रिदिव्यं ॥ समासि चंति शास्त्रारः क्षौद्रं मध्विवमक्षिकाः ॥३६॥ मोहं वागग्रविद्यानां रसानामवलेहिता ॥ स्वजात्या न धितिष्ठा
 मि नक्षत्राणीव चंद्रमाः ॥३७॥ एतत्पृथिव्याममृतमेतच्च क्षुरनुत्तमं ॥ यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥३८॥ एतावच्छ्रेय इत्याह प्रहादो ब्रह्मवादिनः ॥ शुश्रू
 पितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥३९॥ यथा बहुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥४०॥ कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च
 वै द्विजः ॥ प्रहादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥४१॥ ब्राह्मण उवाच यदिराज न्यसन्नस्त्वं मम चेदिच्छसि प्रियं ॥ भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेव वरं म
 म ॥४२॥ ततः प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत् ॥ वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पते जायमित्युत ॥४३॥ एवमस्त्वितिस प्राह प्रहादो विस्मितस्तदा ॥ उपाकृत्य तु वि
 प्राय वरं दुःखान्वितो भवत् ॥४४॥ दत्ते वरे गते विप्रेर्चिंतासीन्महती तदा ॥ प्रहादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥४५॥ तस्य चित्तयतस्तावच्छायाभूतं महा
 युति ॥ तेजो विग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥४६॥ तमपृच्छन्महाकायं प्रहादः को भवानिति ॥ प्रत्याह तं तु शीलोऽस्मित्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥४७॥ तस्मिन् हि
 जोत्तमे राजन्वत्स्याम्यहमनिन्दिते ॥ यो सौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ॥४८॥
 ॥३६॥ स इति वागग्रविद्यानां वागपे एव न तु पुस्तके विद्यायेषां तेषां ॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥ ते जायमिति संधिरार्षः ॥४३॥४४॥४५॥ तेजो विग्रहवत्तेजोमय शरीरं शीलं ॥४६॥४७॥४८॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति शांतिपर्वणिराजध०

इत्युक्त्वा तर्हितं तद्वैशक्रं चान्वा विशयभो ॥ तस्मिंस्तेजसिया ते तु तादृशूपस्ततोपरः ॥ ४९ ॥ शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ॥ धर्मप्रहादमां विद्धि
यत्रासौ द्विजसत्तमः ॥ ५० ॥ तत्र यास्यामि दैत्येन्द्रघ्नतः शीलं ततो ह्यहं ॥ ततोपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ५१ ॥ शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रहादस्य महात्मनः ॥
को भवानिति पृष्ठश्च तमाह समहाद्युतिः ॥ ५२ ॥ सत्यं विद्धि सुरेन्द्राद्यप्रयास्ये धर्ममन्वहं ॥ यस्मिन्ननुगते सत्ये महान्वै पुरुषोपरः ॥ ५३ ॥ निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृ
ष्ठश्चाहमहाबलः ॥ वृत्तं प्रहादमां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहं ॥ ५४ ॥ तस्मिन्गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ पृष्ठश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहंततः ॥ ५५ ॥ इत्यु
क्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ॥ ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येनमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ उपितास्मि स्वयं वीरत्वयि सत्य
पराक्रम ॥ त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं त्वनुगता ह्यहं ॥ ५७ ॥ ततो भयं प्रादुरासीत् प्रहादस्य महात्मनः ॥ अपृच्छत्स ततो भूयः कयासि कमलालये ॥ ५८ ॥ त्वं हि
सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ॥ कश्चासौ ब्राह्मणश्चेष्टस्त्वमिच्छामि वेदितुं ॥ ५९ ॥ श्रीरुवाच सशक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तत्त्वैवोपशिक्षितः ॥ त्रैलोक्ये
ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ६० ॥ शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञनिर्जिताः ॥ तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ६१ ॥ धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव त
थाप्यहं ॥ शीलमूलामहाप्राज्ञसदानास्य त्रसंशयः ॥ ६२ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्त्वा गता श्रीस्तुते च सर्वे युधिष्ठिर ॥ दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीद्वचः ॥
॥ ६३ ॥ शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरव नंदन ॥ प्राप्य ते च यथा शीलं तं चोपायं वदस्व मे ॥ ६४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रहादेन महात्मना ॥
संक्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्रामिं नरेश्वर ॥ ६५ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणामनसा गिरा ॥ अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥ यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः
कर्म पौरुषं ॥ अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथं च न ॥ ६७ ॥ तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि ॥ शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरु सत्तम ॥ ६८ ॥ यद्यप्यशीला
नृपते प्राप्नुवंति श्रियं क्वचित् ॥ न भुंजते चिरं ता तसमूलाश्च न संति ते ॥ ६९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान्भवपुत्रक ॥ यदीच्छसि श्रियं ता
तसु विशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ७० ॥ भीष्म उवाच एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ एतत्कुरुष्व कौंतेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलं ॥ ७१ ॥ इति श्रीम० शां०
राजध० शीलवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ७२ ॥ नैलकंठीये भारतभा० चतुर्विंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ७३ ॥

शीलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ युक्त्युद्धंविनैवराज्यार्थदानं कर्ताकरिष्यति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्वतान्महत्तरांअविचाल्यत्वेन द्रुमान्महत्तरांअचलप्रदर्शकत्वेन ॥ ६ ॥ दुर्लभादुर्जया ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

युधिष्ठिरउवाच शीलंप्रधानंपुरुषेकथितंतेपितामह ॥ कथंत्वाशासमुत्पन्नायाचाशातद्वदस्वमे ॥ १ ॥ संशयोमेमहानेपसमुत्पन्नःपितामह ॥ छेत्ताचतस्य
नान्योस्तित्वत्तःपरपुरंजय ॥ २ ॥ पितामहशामहतीममासीद्विसुयोधने ॥ प्राप्तेयुद्धेनुतद्युक्तंतत्कर्तायमितिप्रभो ॥ ३ ॥ सर्वस्याशासुमहतीपुरुषस्योपजाय
ते ॥ तस्यांविहन्यमानायांदुःखोमृत्युर्नसंशयः ॥ ४ ॥ सोहंहताशोदुर्वृद्धिःरुतस्तेनदुरात्मना ॥ धार्तराष्ट्रेणराजेंद्रपश्यमंदात्मनांमम ॥ ५ ॥ आशांमहत्तरांमन्ये
पर्वतादपिसद्गुमात् ॥ आकाशादपिवाराजन्नप्रमेयैववापुनः ॥ ६ ॥ एपाचैवकुरुश्रेष्ठदुर्विचिंत्यामुदुर्लभा ॥ दुर्लभत्वाच्चपश्यामिकिमन्यदुर्लभंततः ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच अत्रनेवर्तयिष्यामियुधिष्ठिरनिबोधत ॥ इतिहासंसुमित्रस्यनिर्वृत्तमृषस्यच ॥ ८ ॥ सुमित्रोनामराजर्षिर्हेहयोमृगयांगतः ॥ ससारसमृ
गंविध्वावाणेनानतपर्वणा ॥ ९ ॥ समृगोवाणमादायययावमितविक्रमः ॥ सचराजावलात्तूर्णसमारमृगयूथपं ॥ १० ॥ ततोनिघ्नस्थलंचैवसमृगोद्रवदाशु
गः ॥ मुहूर्तमिबराजेंद्रसमेनसपथागमत् ॥ ११ ॥ ततःसराजातारुण्यादौरसेनवलेनच ॥ ससारवाणासनभृत्सखद्भोसौतनुत्रवान् ॥ १२ ॥ ततो नदान्नदीश्वैव
पत्वलानिवनानिच ॥ अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्यससारैकोवनेचरः ॥ १३ ॥ सनुकामान्मृगोराजन्नासाद्यासाद्यतंनृपं ॥ पुनरभ्येतिजवनोजवेनमहताततः ॥ १४ ॥
सनस्यवाणैर्वहुभिःसमभ्यस्तोवनेचरः ॥ प्रक्रीडन्निवराजेंद्रपुनरभ्येतिचांतिकं ॥ १५ ॥ पुनश्चजवमास्थायजवनोमृगयूथपः ॥ अतीत्यातीत्यराजेंद्रपुनरभ्येति
चांतिकं ॥ १६ ॥ तस्यमर्मच्छिदंघोरंतीक्ष्णंचामित्रकर्शनः ॥ समादायशरंश्रेष्ठंकार्मुकेतुतथासृजत् ॥ १७ ॥ ततो गव्यूतिमात्रेणमृगयूथपयूथपः ॥ तस्यवाणप
थंमुक्त्वातस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतितेवाणेभूमौज्वलिततेजसि ॥ प्रविवेशमहारण्यंमृगोराजाप्यथाद्रवत् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति
राजध० ऋषभगीतासुपंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच प्रविश्यसमहारण्यंतापसानामथाश्रमं ॥ आससादततोरा
जाश्रांतश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥ तंकार्मुकधरंदृष्ट्वांश्रमार्तक्षुधितंतदा ॥ समेत्यऋषयस्तस्मिन्पूजांचक्रुर्यथाविधि ॥ २ ॥

॥ ११ ॥ बाणासनभृत् धनुर्धरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समभ्यस्तोविद्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिर्नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशाधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ प्रविश्येति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ हेमद्र ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पुरस्यचत्यागइतिपदैकदेशोपिनिष्कृष्यते आशामृगाशा ॥ १२ ॥ हिमवानुच्चत्वेनमहोदधिर्वितत्वेनचगगनांतनान्वपयेतां तस्यततो
पुचत्वाद्वितनत्वाच्च अवांतरंएकांशमपि ॥ १३ ॥ १४ ॥ आशावान्आशायामहत्त्वेनतद्वतोपिमहत्त्वमंतरिक्षवत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिराज० नैलकंठीयेभारतभावदीपेष्टविंशाधि

सपूजामृषिभिर्दत्तांसंप्रगृह्यनराधिपः ॥ अपृच्छत्तापसान्सर्वीस्तपसोवृद्धिमुत्तमां ॥ ३ ॥ तेतस्यराज्ञोवचनंसंप्रगृह्यतपोधनाः ॥ ऋषयोराजशार्दूलंतमपृ
च्छन्प्रयोजनं ॥ ४ ॥ केनभद्रसुखार्थेनसंप्राप्तोसितपोवनं ॥ पदातिर्वद्धनेस्त्रिशोधन्वीवाणीनरेश्वर ॥ ५ ॥ एतदिच्छामहेश्रोतुंकुतःप्राप्तोसिमानद ॥ कस्मिन्कु
लेतुजातस्त्वंकिंनामाचासिब्रूहिनः ॥ ६ ॥ ततःसराजासर्वेभ्योद्विजेभ्यःपुरुषर्षभ ॥ आचक्षेयथान्यायंपरिचर्यांचभारत ॥ ७ ॥ हैहयानांकुलेजातःसुमित्रोमि
त्रनंदनः ॥ चरामिमृगयूथानिनिघ्नन्वाणैःसहस्रशः ॥ ८ ॥ वलेनमहतागुप्तःसामात्यःसावरोधनः ॥ मृगस्तुविद्धोवाणेनमयासरतिशल्यवान् ॥ ९ ॥ तंद्रवंत
मनुप्राप्तोवनमेतद्यदृच्छया ॥ भवत्सकाशंनष्टश्रीर्हताशःश्रमकर्षितः ॥ १० ॥ किंनुदुःखमतोन्यद्वैद्यदहंश्रमकर्षितः ॥ भवतामाश्रमंप्राप्तोहताशोभ्रष्टलक्षणः
॥ ११ ॥ नराजलक्षणत्यागोनपुरस्यतपोधनाः ॥ दुःखं करोतितत्तीव्रंयथाशाविहतामम ॥ १२ ॥ हिमवान्वामहाशैलःसमुद्रोवामहोदधिः ॥ महत्त्वान्नान्वपयेतां
नभसोवांतरंतथा ॥ १३ ॥ आशायस्तपसिश्रेष्ठास्तथानांतमहंगतः ॥ भवतांविदितंसर्वसर्वज्ञाहितपोधनाः ॥ १४ ॥ भवंतःसुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामिसं
शयं ॥ आशावान्युरुषोयःस्यादंतरिक्षमथापिवा ॥ १५ ॥ किंनुज्यायस्तरंलोकेमहत्त्वात्यतिभातिवः ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनश्रोतुंकिमिहदुर्लभं ॥ १६ ॥ यदिगु
ह्यंनवोनित्यंतदाप्रब्रूतमाचिरं ॥ नगुह्यंश्रोतुमिच्छामियुष्मद्भ्योद्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ भवत्तपोविघातोवायदिस्याद्विरमेततः ॥ यदिवास्तिकथायोगोयोयंप्र
श्नोमयेरितः ॥ १८ ॥ एतत्कारणसामर्थ्यंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ भवंतोपितपोनित्याब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराज०
ऋषभगीतासुषट्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच ततस्तेषांसमस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ॥ ऋषभोनामविप्रर्षिर्विस्मय
न्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुराहंराजशार्दूलतीर्थान्यनुचरन्प्रभो ॥ समासादितवान्दिव्यंनरनारायणाश्रमं ॥ २ ॥ यत्रसावदरीरम्याहृदोवैहायसस्तथा ॥ यत्रचाश्व
शिराराजन्वीदान्यठतिशाश्वतान् ॥ ३ ॥ तस्मिन्सरसिकृत्वाहंविधिवत्तर्पणंपुरा ॥ पितृणां देवतानांचततोश्रममियांतदा ॥ ४ ॥

कशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ वैहायसःविहायसागच्छंत्यामंदाकिन्यावैहायस्याअयंवैहायसः ॥ ३ ॥ ततोश्रमंततआश्रममंडपंइयांमतवानहं ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कायानुरूपंस्थूलं ॥ १॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तेनतवपुत्रेगभूरिद्युमेन ॥ २० ॥ २१ ॥ एवंमुनिनाउक्तःवीरद्युमःअवसीदत्तनष्टप्रायोभूदित्यर्थः
 रेमातेयत्रतौनित्येनरनारायणावृषी ॥ अदूरादाश्रमंकंचिद्दासार्थमगमंतदा ॥ ५ ॥ तत्रचोराजिनधरंरुशमुच्चमतीवच ॥ अद्राक्षंमृषिमायांतंतनुंनामतपोध
 नं ॥ ६ ॥ अन्यैर्नैर्महाबाहोवपुषाष्टगुणान्वितं ॥ कुरुताचापिराजर्षेनदृष्टातादृशीकचित् ॥ ७ ॥ शरीरमपिराजेंद्रतस्यकानिष्ठिकासमं ॥ ग्रीवावाहूतथापादौके
 शाश्वाद्भुतदर्शनाः ॥ ८ ॥ शिरःकायानुरूपंचकर्णौनेत्रेतथैवच ॥ तस्यवाक्कैवचेष्टाचसामान्येराजसत्तम ॥ ९ ॥ दृष्ट्वाहंतंरुशंविप्रंभीतःपरमदुर्मनाः ॥ पादौत
 स्याभिवाद्याथस्थितःप्रांजलिरग्रतः ॥ १० ॥ निवेद्यनामगोत्रेचपितरंचनरर्षभ ॥ प्रदिष्टेचासनेतेनशनैरहमुपाविशं ॥ ११ ॥ ततःसकथयामासकथांधर्मा
 र्थसंहितां ॥ ऋपिमध्येमहाराजतनुर्धर्मभृतांवरः ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तुकथयत्येवराजाराजीवलोचनः ॥ उपायाज्जवनैरश्वैःसवलःसावरोधनः ॥ १३ ॥ स्मरन्पुत्र
 मरण्येवैनष्टंपरमदुर्मनाः ॥ भूरिद्युमपिताश्रीमान्वीरद्युमोमहायशः ॥ १४ ॥ इहद्रक्ष्यामितंपुत्रंद्रक्ष्यामीहेतिपार्थिवः ॥ एवमाशाहूतोरजाचरन्वनमिदंपुरा
 ॥ १५ ॥ दुर्लभःसमयाद्रष्टुनूनंपरमधार्मिकः ॥ एकःपुत्रोमहारण्येनष्टइत्यसरुत्तदा ॥ १६ ॥ दुर्लभःसमयाद्रष्टुमाशाचमहतीमम ॥ तथापरीतगात्रोहंमुमूर्षुर्ना
 त्रसंशयः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुभगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ॥ अवाक्शिराध्यानपरोमुहूर्तमिवतस्थिवान् ॥ १८ ॥ तमनुध्यांतमालक्ष्यराजापरमदुर्मनाः ॥ उ
 वाचवाक्यंदीनात्सामंदंमंदमिवासकृत् ॥ १९ ॥ दुर्लभंकिंनुदेवर्षेआशायाश्चैवकिंमहत् ॥ ब्रवीतुभगवानेतद्यदिगुल्यंततेमयि ॥ २० ॥ मुनिरुवाच मह
 र्षिर्भगवांस्तेनपूर्वमासीद्विमानितः ॥ बालिशान्बुद्धिमास्थायमंदभाग्यतयात्मनः ॥ २१ ॥ अर्थयन्कलशंराजन्कांचनंवल्कलानिच ॥ अवज्ञापूर्वकेनापिनसं
 पादितवांस्ततः ॥ २२ ॥ निर्विण्णःसतुराजर्षिर्निराशःसमपद्यत ॥ एवमुक्तोभिवाद्याथतमृषिलोकपूजितं ॥ श्रांतोवसीदद्भर्मात्मायथात्वंनरसत्तम ॥ २३ ॥ अ
 र्घततःसमानीयपाद्यंचैवमहानृषिः ॥ आरण्येनैवविधिनाराज्ञेसर्वेन्यवेदयत् ॥ २४ ॥ ततस्तेमुनयःसर्वेपरिवार्यनरर्षभ ॥ उपाविशन्नरव्याघ्रसमर्षयद्वधुवं ॥
 ॥ २५ ॥ अपृच्छंश्चैवतंतत्रराजानमपराजितं ॥ प्रयोजनमिदंसर्वमाश्रमस्यनिवेशने ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानुशासनप० ऋषभगी
 तासुसप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ २२२३ ॥ २४ ॥ एवंमुनिराजपूजानंतरं आगताः किमर्थंआश्रमेत्वंत्रविष्टोसीत्यपृच्छन् ॥ २५ ॥ २६ ॥
 इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ २२२३ ॥ २४ ॥

वीरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आशयाकृतः हतः कर्हि सायामित्यस्य रूपं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आशायाः आशावतः समं अन्यत् कशत्वेन समं किमपि नास्ति तस्याः तद्गृहीतार्थस्य ॥ ९ ॥ कशाकशेय आशाजितः राजोवाच. वीरद्युम्न इति स्यात् तोराजा हं दिक्षु विश्रुतः ॥ भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ १ ॥ एकः पुत्रः स विप्राग्र्यवाल एव च मे नघ ॥ नदृश्यते वने चास्मिं स्तमन्वेष्टुं चराम्यहं ॥ २ ॥ ऋषभ उवाच इत्येवमुक्ते वचने राज्ञामुनिरधोमुखः ॥ तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपं ॥ ३ ॥ सहितेन पुराविप्रो राज्ञानां त्यर्थमानितः ॥ आशाकृतश्च राजेन्द्र तपोदीर्घसमाश्रितः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहमहं राज्ञानं करिष्ये कथंचन ॥ अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धियंतदा ॥ ५ ॥ आशा हि पुरुषं बालमुत्थापयति तस्थुषी ॥ तामहं व्यपनेप्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ॥ वीरद्युम्नस्तुतं भूयः प्रच्छ मुनिसत्तमं ॥ ६ ॥ राजोवाच आशायाः किं कशत्वं च किंचेह भुवि दुर्लभं ॥ ब्रवीतु भगवाने तत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ७ ॥ ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवा ब्रवीत् ॥ राजानं भगवान्विप्रस्ततः कशतनुस्तदा ॥ ८ ॥ ऋषिरुवाच कशत्वेन समं राजन् आशाया विद्यते नृप ॥ तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिताः प्रार्थिवामया ॥ ९ ॥ राजोवाच कशाकशं मया ब्रह्मन् गृहीते वचनात्तव ॥ दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ १० ॥ संशयस्तु महाप्राज्ञ संजातो हृदये मम ॥ तन्मुने मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ११ ॥ त्वत्तः कशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदं ॥ यदि गुह्यं न ते किंचिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥ १२ ॥ कश उवाच दुर्लभोऽप्यथ वानास्तियो र्थी धृतिमवाप्नुयात् ॥ सदुर्लभतरस्तात यो र्थिनं नो वमन्यते ॥ १३ ॥ सत्कृत्य नोपकुरुते परं शक्त्या यथार्हतः ॥ यासक्ता सर्वभूतेषु सा शाकशतरी मया ॥ १४ ॥ कृतघ्नेषु च यासक्ता नृशंसेष्वलसेषु च ॥ अपकारिषु चासक्ता सा शाकशतरी मया ॥ १५ ॥ एकपुत्रः पिता पुत्रेन ष्टेवा प्रोषिते पिवा ॥ प्रवृत्तियो न जानाति सा शाकशतरी मया ॥ १६ ॥ प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ॥ तथानरेन्द्र धनिनां सा शाकशतरी मया ॥ १७ ॥ प्रदानकां क्षिणीनां च कन्यानां वयसि स्थिते ॥ श्रुत्वा कथास्तथा युक्ताः सा शाकशतरी मया ॥ १८ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्स राजा सावरोधनः ॥ संस्पृश्य पादौ शिरसानि पपात द्विजर्षभं ॥ १९ ॥ राजोवाच प्रसादयेत्वां भगवन्पुत्रेणैच्छामि संगमं ॥ यदेतदुक्तं भवतां संप्रति द्विजसत्तम ॥ २० ॥ सत्यमेतन्न संदेहो यदेतद्व्याहृतं त्वया ॥ ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्मभृतां वरः ॥ २१ ॥

सकशः येनाशाजिता सपुष्ट इत्यर्थः तस्यैव आशाविषयस्यैव ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ दुर्लभं किं नु इति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमाह दुर्लभ इति ॥ १३ ॥ त्वत्तः कशतरमित्यनुपदोक्तस्योत्तरमाह सत्कृत्येति आदरेणाशांप्रद र्थयो र्थिनं नोपकुरुते तत्रया आशासा अतिक्रशामयामन्तः दीनत्वसंपादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तथा युक्ताः प्रदानं स्थितिमिति शब्दयुक्ताः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

उपालभ्यतत्रापराधंस्थापयित्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मममत्तः ॥ २७ ॥ इतिशांतिप० राज० नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥७॥ ॥७॥
नामृतस्येति शीलवतोजिताशस्ययत्कर्तव्यंतदत्रोच्यते पर्यामिरलंभावस्तृप्तिरितियावत् स्वात्मवृत्तिस्थः समाधिसुखेनेवाहमपित्वद्वागमृतेनतृप्तोस्मीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ धर्म

पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रंतपसाचश्रुतेनच ॥ ससंमानीयतत्पुत्रंतमुपालभ्यपार्थिवं ॥ २२ ॥ आत्मानंदर्शयामासधर्मधर्मभृतांवरः ॥ सदृशयित्वाचात्मानंदिव्यम
द्भुतदर्शनं ॥ विपाप्माविगतक्रोधश्चचारवनमंतिकात् ॥ २३ ॥ एतदृष्टंमयाराजंस्तथाचवचनंश्रुतं ॥ आशामपनयस्वाशुतनःकृतरीमिमां ॥ २४ ॥ भीष्म
उवाच सतथोक्तस्तदाराजन्नृपभणमहात्मना ॥ सुमित्रोपनयत्क्षिप्रमाशांकृतरीततः ॥ २५ ॥ एवंचमपिकौंतेयश्रुत्वावाणीमिमांमम ॥ स्थिरोभवमहा
राजहिमवानिवपर्वतः ॥ २६ ॥ त्वंहिप्रष्टाचश्रोताचकृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह ॥ श्रुत्वामममहाराजनसंतनुमिहार्हसि ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
ऋषभगीतासुअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच नामृतस्येवपर्यामिर्ममास्तिब्रुवतित्वयि ॥ यथाहिस्वात्मवृत्तिस्थस्त
थातृप्तोस्मिभारत ॥ १ ॥ तस्मात्कथयभूयस्त्वंधर्ममेवपितामह ॥ नहितृप्तिमहंयामिपिवन्धर्मानृतंहिते ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं ॥ गौतमस्यचसंवादंयमस्यचमहात्मनः ॥ ३ ॥ पारियात्रंगिरिंप्राप्यगौतमस्याश्रमोमहान् ॥ उवासगौतमोयंचकालंतमपिमेशृणु ॥ ४ ॥ पष्टिवर्षस
हस्राणिसोतप्यद्रौतमस्तपः ॥ तमुग्रतपसायुक्तंभावितंसुमहामुनिं ॥ ५ ॥ उपयातो नरव्याघ्रलोकपालोयमस्तदा ॥ तमपश्यत्सुतपसमृपिवैगौतमंतदा ॥ ६ ॥
सतंविदित्वाब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वाउपविष्टस्तपोधनः ॥ ७ ॥ तंधर्मराजोदृष्ट्वैवसत्कृत्यैवद्विजर्षभं ॥ न्यमंत्रयतधर्मेणक्रियतांकि
मितिब्रुवन् ॥ ८ ॥ गौतमउवाच मातापितृभ्यामानृण्यंकिंरुत्वासमवाप्नुयात् ॥ कथंचलोकानाप्राप्नोतिपुरुषोदुर्लभान्शुचीन् ॥ ९ ॥ यमउवाच तपः
शौचवतानित्यंसत्यधर्मरतेनच ॥ मातापित्रोरहरहःपूजनंकार्यमंजसा ॥ १० ॥ अश्वमेधैश्वयष्टव्यंवहुभिःस्वामदक्षिणैः ॥ तेनलोकानवाप्नोतिपुरुषोद्भुतदर्श
नान् ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानुशासनप० यमगौतमसंवादेएकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥७॥

णमयातवकिंइष्टंक्रियतामितिब्रुवन्धर्मो न्यमंत्रयतंतंसुखीकृतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अश्वमेधैरितिस्वधर्ममात्रस्योपलक्षणं ॥ ११ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानु० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएको
नत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

मित्रैरित्यध्यायोवक्ष्यमाणानामापद्धर्माणां सूत्रभूतस्तत्र सर्वप्रकारैरापद्यागतायामधर्मेण प्रजापीडनजेनापिकोशद्विःकर्तव्यतेनैवसर्वा आपदस्तरतीत्यध्यायार्थः ॥ १ ॥ सर्वतः सर्वैः ॥ २ ॥ परस्यचक्रं राष्ट्रं प्रति अभियातस्य बलीयसा सार्धं ॥ ३ ॥ असंविहितं असम्यगक्षितं राष्ट्रं येन तस्य अतिपीडनात् परकीयामात्यादीनां भेदोऽपि अप्राप्यः तत्र अर्थसाध्यं जीवितं वा सुकृतं अर्थश्चामार्गेणापि यास्य उतार्थं विना मरणं वा श्रेय इति सार्धेन प्रश्नः ॥ ४ ॥ मामां अप्राक्षीः पृष्ठवानसि ॥ ५ ॥ वचनात् शास्त्रात् धर्मं श्रुत्वा उपास्य च क्वचिद्देशे कश्चिदेव साधुर्भवति ॥ ६ ॥ आपत्काले धनार्थं प्रजाः कर्षन् पिधनं लभते चेदापदं निस्तीर्य प्रजा अनुकंपयेत् न वालभते चेत्स्यस्य प्रजानां च नाशो भवतीति विचार्य स्वस्य प्रश्रस्योत्तरं स्वयमेव चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ यात्रार्थं राज्ञां व्यवहारनिर्वाहार्थं धर्मो राज्ञां आपद्धर्मस्तदर्थत्वेन बहुलं उपायं

युधिष्ठिर उवाच मित्रैः प्रहीयमाणस्य बहुमित्रस्य का गतिः ॥ राज्ञः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत ॥ १ ॥ दुष्टामात्यसहायस्य च्युतमंत्रस्य सर्वतः ॥ राज्या त्यच्यवमानस्य गतिमय्यामपश्यतः ॥ २ ॥ परचक्राभियातस्य परराष्ट्राणि नृद्वतः ॥ विग्रहे वर्तमानस्य दुर्बलस्य बलीयसा ॥ ३ ॥ असंविहितराष्ट्रस्य देशकालाव जानतः ॥ अप्राप्यं च भवेत्सां त्वं भेदां वाप्यतिपीडनात् ॥ जीवितं त्वर्थं हेतुर्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच गुह्यं धर्मजमा प्राक्षीरतीव भरतर्षभ ॥ अपृष्टो नोऽस्य हेतुं धर्ममेतं युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ धर्मोऽत्यर्णो यान्वचनाद्बुद्धिश्च भरतर्षभ ॥ श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति सकृच्चित् ॥ ६ ॥ कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भव त्याद्यो न वा पुनः ॥ तादृशोऽयमनुप्रश्नः संव्यवस्यः स्वयाधिया ॥ ७ ॥ उपायं धर्मबहुलं यात्रार्थं शृणु भारत ॥ नाहमेतादृशं धर्मबुभूषे धर्मकारणात् ॥ ८ ॥ दुःखा दानइह ह्येपस्यात्तु पश्चात्क्षयोपमः ॥ अभिगम्य मतीनां हि सर्वा सामेव निश्चयः ॥ ९ ॥ यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते ॥ तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते ॥ १० ॥ अविज्ञानादयोगो हि पुरुषस्योपजायते ॥ विज्ञानादपियोगश्च योगो भूतिकरः परः ॥ ११ ॥ अशंकमानो वचनमनसूयुरिदं शृणु ॥ राज्ञः कोश क्षयादेव जायते बलसंक्षयः ॥ १२ ॥ कोशं च जनयेद्राजानिर्जलेभ्यो यथा जलं ॥ कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेव धर्मः सनातनः ॥ उपायधर्मं प्राप्ये मं पूर्वैराचरितं जनैः ॥ १३ ॥ अन्यो धर्मः समर्थानामापस्वन्यश्च भारत ॥ प्राक्कोशात् प्राप्यते धर्मो वृत्तिर्धर्माद्गरीयसी ॥ १४ ॥

शृणु अहं तु न बुभूषे इति तस्य शब्दैरनादरणीयत्वं दर्शितं बुभूषे प्राप्नुमिच्छामि ॥ ८ ॥ एष उपायो दुःखादानः प्रजानां दुःखेन आदीयते नैव गोक्रियते न एव पश्चात्क्षयोपमो मरणतुल्यः प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो दुःखाश नः राज्ञः प्राणान्वलं कोशं नादध्वा विनिवर्तते इति अभिगम्याश्च ताः मतयश्च तासां सर्वासां प्रजानामिति वा ॥ ९ ॥ १० ॥ अयोगः उपायाभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनुगृह्णीयात् प्राक्कर्षिताः प्रजा इति शेषः उ पायधर्मं उपधर्मं अमुख्यधर्ममिति यावत् सार्धः ॥ १३ ॥ प्राक्कोशाद्विनापिकोशं तप आदिना धर्मः वृत्तिर्जीवनं तल्लोपप्रसक्तौ तु कोशसंचयविरोधी धर्मो नादत्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नवलीयानैकधेतिवत्समासः दुर्बलोधर्मप्राप्यअनुसृत्य न्यायवृत्तिन्यायोपेनांश्रेठांजीविकांनविदति यस्माद्यत्नाच्चावश्यंवलंभवतीतिनियमोनास्तियस्मात्तस्मादापदिअधर्मोपिकर्तव्यत्वेनश्रूयतेतत्रचयो
धर्मलक्षणोधर्मःसअधर्मएवभवतीतिशास्त्रमर्यादेतिश्लोकद्वयार्थः प्रजाकर्षणादिरधर्मोप्यापदिधर्मएवअकृतश्चेत्सएवधर्मइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनंतरंआपन्नित्युत्तरंतत्रपूर्वोक्ताधर्मेकिविचि
कित्स्यतेप्रायश्चित्तादिकंकराग्रहणादिकंचविधीयतेदोषपरिहारार्थमित्यर्थः फलितमाह यथेति ॥ १७ ॥ धर्मस्येतिकर्मणिषष्ठो परस्यधर्मनोजिहार्षेन्नाप्यात्मनोधर्ममुज्जिहार्षेदपितुआत्मानमेवउज्जिही
र्षेत् स्वपरधर्मलोपेप्यात्मानमेवोद्धर्तुमिच्छेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विधृतस्यनिरुद्धस्यकउत्पथोनकोपि किनुयथाःपथेनापिप्रवतितथायतितव्यमितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नविहि

धर्मप्राप्यन्यायवृत्तिनवलीयान्नविदति ॥ यस्माद्वलस्योपपत्तिरेकांतेननविद्यते ॥ १५ ॥ तस्मादापस्वधर्मोपिश्रूयतेधर्मलक्षणः ॥ अधर्मोजायतेतस्मिन्नि
निवैकवयोविदुः ॥ १६ ॥ अनंतरंक्षत्रियस्यतत्रकिंविचिकित्स्यते ॥ यथास्यधर्मो नग्लायन्नेयाच्छत्रुवशंयथा ॥ तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् ॥
॥ १७ ॥ सर्वात्मनैवधर्मस्यनपरस्यनचात्मनः ॥ सर्वोपायैरुज्जिहार्षेदात्मानमितिनिश्चयः ॥ १८ ॥ तत्रधर्मविदांतातनिश्चयोधर्मनैपुणं ॥ उद्यमानैपुणंक्षात्रे
बाहुवीर्यादितिश्रुतिः ॥ १९ ॥ क्षत्रियोवृत्तिसंरोधेकस्यनादातुमर्हति ॥ अन्यत्रतापसस्वाच्चब्राह्मणस्वाच्चभारत ॥ २० ॥ यथावैब्राह्मणःसीदन्नयाज्यमपिया
जयेत् ॥ अभांज्यान्नानिचाश्रीयात्तथेदंनात्रसंशयः ॥ २१ ॥ पीडितस्यकिमद्वारमुत्पथोविधृतस्यच ॥ अद्वारनःप्रव्रवतियथाभवतिपीडितः ॥ २२ ॥ यस्य
कोशवलग्लान्यासर्वलोकपराभवः ॥ भैक्ष्यचर्यानिविहितानचविदुःशूद्रजीविका ॥ २३ ॥ स्वधर्मानंतरावृत्तिर्जात्याननुपजीवतः ॥ वहतःप्रथमंकल्पमनुकल्पे
नजीवनं ॥ २४ ॥ आपद्गतेनधर्माणामन्यायेनोपजीवनं ॥ अपित्येतद्ब्राह्मणेपुष्टंष्टंष्टतिपरिष्ये ॥ २५ ॥ क्षत्रियेसंशयःकस्मादित्येवंनिश्चितंसदा ॥ आददीत
विशिष्टेभ्योनावसीदेत्कथंचन ॥ २६ ॥ हंतारंरक्षितारंचप्रजानांक्षत्रियंविदुः ॥ तस्मात्संरक्षताकार्यमादानंक्षत्रबंधुना ॥ २७ ॥ अन्यत्रराजहिसायावृत्तिर्न
हास्तिकस्यचित् ॥ अप्यरण्यसमुत्थस्यएकस्यचरतोमुनेः ॥ २८ ॥ नशंखलिखितांवृत्तिंशक्यमास्थायजीवितुं ॥ विशेषतःकुरुश्रेष्ठप्रजापालनमीप्सया ॥ २९ ॥

तायस्येत्यनुपज्यते स्वधर्मोविजयेनक्षत्रियस्यधनार्जनं तस्यअनंतराप्रत्यासन्नास्वपरराष्ट्रावमर्देनधनार्जनंतेनवृत्तित्तस्यविहितेत्यनुषंगः जात्यासंजातीयाननुपजीवनःअयाचमानस्यनित्यंप्रथमंकल्पंवहतो
पिआपदिअनुकल्पेनजीवनंयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अन्यायेनविपर्ययेण बुभुक्षितव्यहंविप्रोधान्यमब्राह्मणाद्वरेदिनप्रतिग्रहालाभेब्राह्मणस्ययथाचौर्यंविहितं ॥ २५ ॥ एवंक्षत्रियोप्यापदिविशिष्टेभ्योबला
दाददीतेत्यत्रसंदेहएवयुक्तइत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अस्यापवादमाहान्यत्रेति अन्यत्रहिसायाः कुराजनपीडामकृत्वेत्यर्थः इहहिसायांकस्यचिदपिवृत्तिर्हिसापूर्विकानविहितास्तीतिनेत्यर्थः अरण्यसमुत्थस्य
वनेएवतिष्ठतः ॥ २८ ॥ शंखेललाटास्थिलिखितांवृत्तिं दिष्टमात्रालंबिनाराज्ञाजीवितुंनशक्यं शंखःकंबुललाटास्थिइतिविश्वलोचनः ईसयाऔत्कंठ्येनप्रजापालनंचिकीर्षतेतिशेषः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ अंतरंदूरतः ॥ ३२ ॥ बीजंभक्तेनसंपादितं चेदप्येभक्तदौर्बल्यं यथाभवति एवमल्पधनो राजा प्रजाभिर्नरक्षितो नश्यति नष्टे च तस्मिन् सर्वाः प्रजा अपि नश्यन्तीत्यर्थः एतत्पूर्वार्थोक्तं दर्शनं शास्त्रं ॥
 ॥ ३३ ॥ अष्टत्याजीविकाया अभावेन यस्य राष्ट्रं अवसीदति यो वा अन्यमनुष्यः अल्पेति पाठे लघुपरीवारः यो वा वैदेशिको देशान्तरोपजीवी तस्य राज्ञो जीवितं धिक् ॥ ३४ ॥ राज्ञो मूलं दीर्घकारणं कोशो बलं च तत्रापि कोशो बलस्य मूलं तद्वलं धर्माणां मूलं धर्मश्च प्रजानां मूलं अतः सर्वस्य मूलभूतं कोशं वर्धयेत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कारणात् दृष्टानात् राजारक्षार्थं प्रजाः कर्षन् दोषं प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ अन्यन् आपदि प्रजापीडनमप्यर्थार्थं भवति अपरं अपीडनं विपरीतं अनर्थार्थं भवति यदप्यन्यन् अनर्थार्थं अर्थभावात् कुंजरपालनादि भवति तदेव हार्थस्य कारणं उत्पादकं भवति एवमेतदपीत्याहार्थेन एवमिति सार्धः ॥ ३८ ॥ यज्ञा परस्परं हि संस्कारा ज्ञा राष्ट्रेण चापदि ॥ नित्यमेव हि कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥ राजाराष्ट्रं यथापसुद्रव्यौघैरपिरक्षति ॥ राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् ॥ ४० ॥ कोशं दंडं बलं मित्रं यदन्यदपि संचितं ॥ न कुर्वीतांतरं राष्ट्रे राजा परिगतः क्षुधा ॥ ४१ ॥ बीजंभक्तेन संपाद्य मिति धर्मविदो विदुः ॥ अत्रैतच्छ्रवस्याहुर्महामास्यस्य दर्शनं ॥ ४२ ॥ धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रं यस्यावसीदति ॥ अष्टत्यान्यमनुष्योऽपि यो वैदेशिक इत्यपि ॥ ४३ ॥ राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलं ॥ तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ ४४ ॥ नान्यान् पीडयित्वेह कोशः शक्यः कुतो बलं ॥ तदर्थं पीडयित्वा च दोषं प्राप्तुं न सोर्हति ॥ ४५ ॥ अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु ॥ एतस्मात्कारणाद्राजानो दोषं प्राप्तुमर्हति ॥ ४६ ॥ अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरं ॥ अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वस्यार्थकारणं ॥ एवं बुद्ध्या संप्रपश्यन्मेधावीकार्यनिश्चयं ॥ ४७ ॥ यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञोऽन्यार्थस्तथापरः ॥ यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वयज्ञसाधनं ॥ ४८ ॥ उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीं ॥ यूपं छिंदंति यज्ञार्थं तत्र ये परिपंथिनः ॥ ४९ ॥ द्रुमाः केचन सामंता ध्रुवं छिंदंति तानपि ॥ ते चापि निपतंतो न्यान्निघ्नंत्येव वनस्पतीन् ॥ ५० ॥ एवं कोशस्य महतो ये नराः परिपंथिनः ॥ तान हत्वा न पश्यामि सिद्धिं मत्र परंतप ॥ ५१ ॥ धनेन जयते लोकावुभौ परमिमतथा ॥ सत्यं च धर्मवचनं यथानास्त्यधनस्तथा ॥ ५२ ॥ सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनं ॥ न तु ल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ॥ ५३ ॥

र्थमिति यथापश्वादि कं यज्ञार्थं यज्ञश्च चित्तसंस्कारार्थः पश्वादि कं यज्ञः संस्कारश्चेति त्रयं अर्थार्थमोक्षार्थं भवति एवं दंडः कोशार्थं कोशो बलार्थं बलं शत्रुपराभवार्थं कोशो बलं जयश्चेति त्रयं राष्ट्रपुष्ट्यर्थमिति भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सामंताः प्रतिपक्षभूताः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यथानास्त्यधनस्तथेति जीवन्मृतत्वमधनस्योक्तं ॥ ४३ ॥ यज्ञार्थं धनं सर्वैरप्यनिषिद्धैरुपायैराददीत परंतु कार्याकार्येषु विहितनिषिद्धेषु आपदि प्रजापीडनं विहितं तदेवानापदि निषिद्धं तथा भूतेष्वर्थेषु तु ल्यदोषो न स्याद्देशकालानुसारेण कार्यमप्यकार्यं भवत्यकार्यमपि कार्यं भवति तत्र विपरीतं प्रतिपद्येनेति भावः ॥ ४४ ॥

एतौधनसंप्रहत्यागौएकस्मिन्पुरुषेनसंभवतः युगपत्तयोर्वृत्तिर्नसिध्यति विरक्तेषुसंप्रहासंभवान् ॥४५॥ अन्येषुव्यागासंभवमाह यदिदमिति तस्माद्विरक्तत्वाद्वाज्ञोधनमेष्टव्यमेवेतिभावः ॥ ४६ ॥ ननुकिं पापमूलेनधनेनकिंचितन्मूलेनराज्येनेत्याशंक्याह नचेति अनापद्येवराज्ञोवहुकरादानंपापमूलंआपदिनुनतत्तथाभवति अतोनापापमूलंननापितन्मूलराज्यस्यहेयत्वं अपिनुधर्महेतुत्वादवश्यकर्तव्यत्वमेवे

नैतौसंभवतोराजन्कथंचिदपिपार्थिव ॥ नत्यरण्येषुपश्यामिधनवृद्धानहंकचित् ॥ ४५ ॥ यदिदंदृश्यतेवित्तंपृथिव्यामिहकिंचन ॥ ममेदंस्यान्ममेदंस्यादित्ये वंकांसतेजनः ॥ ४६ ॥ नचराज्यसमोधर्मःकश्चिदस्तिपरंतप ॥ धर्मःसंशब्दितोराज्ञामापदर्थमतोन्यथा ॥ ४७ ॥ दानेनकर्मणाचान्येतपसान्येतपस्विनः ॥ बुद्ध्यादाक्ष्येणचैवान्येविंदंतिधनसंचयान् ॥ ४८ ॥ अधनंदुर्वलंप्रादुर्धनेनवलवान्भवेत् ॥ सर्वधनवताप्राप्यंसर्वतरतिकोशवान् ॥ ४९ ॥ कांशेनधर्मःकाम श्रपरलोकस्तथात्ययं ॥ तंचधर्मेणलिप्सेतनाधर्मेणकदाचन ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासन पर्वणित्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ समामंचराजधर्मानुशासनपर्व ॥ ॥ ॥ अथापद्धर्मपर्व

त्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिश्रीमत्पद्माव्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसुनोर्नीलकण्ठस्यकृतौभारतभाव० रा० त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीगणेशायनमः गोपालनारायणलक्ष्मणार्यान्धीरेशगंगाधरनीलकण्ठान् चिन्तामणिंसां वशिष्ठं च नत्वा विठ्ठलमप्यपद्रुतं राजधर्मान् ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेयायिन आपदि आगतायां प्रजापीडनेनापिकोशं संपा
यापदंतरे दिव्यकुं इदानीं स्थायिन एवापद्यागतायां पृच्छति क्षीणस्येत्यादिना क्षीणस्य धान्यकोशादिसंग्रहहितस्य दीर्घसूत्रस्य अलसस्य सानुकोशस्य बंधुक्षयभयादुर्गाद्वहिर्निर्गत्य युद्धं दानुमसमर्थस्य परि
शंकितवृत्तस्य अमात्ये पुरांकावतः यतः श्रुतमंत्रस्य लोके रिति शेषः अगुप्तमंत्रस्येत्यर्थः ॥ १ ॥ विभक्तानि शत्रुभिर्विभज्य गृहीतानि पुराणानि स्य अतएव निर्द्रव्यनिचयस्य द्रव्याभावादेव न संभावितानि
आवर्जितानि मित्राण्येन तस्य मित्रवलहीनत्वादेव भिन्नाः शत्रुभिर्वशीकृता अमात्यास्य ॥ २ ॥ परचक्रं अभिजातं संमुखं यस्य परचक्रेणाभिभूतस्येत्यर्थः बलीयसा शत्रुणा आपन्नं व्याकुलीकृतं चेतो यस्य
॥ ३ ॥ बासोयायीयदिधर्मपूर्वकं अर्थाजने कुशलस्तर्हि शीघ्रं संधिः कर्तव्यः स्यात् पूर्वभुक्तान्यामनगरादीन् तेनाक्रान्तान् क्रमशः ततो मोचयेत् सान्निवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ स चेद्दुष्टात्मा तर्हि सन्निरोधेन कतिपयं यामदाने

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदाहरयेत् ॥ अथापद्धर्मपर्वं युधिष्ठिर उवाच क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुकोशस्य बंधुषु ॥ परि
शंकितवृत्तस्य श्रुतमंत्रस्य भारत ॥ १ ॥ विभक्तपुराणस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥ असंभावितमित्रस्य भिन्नामात्यस्य सर्वशः ॥ २ ॥ परचक्राभिजातस्य दुर्बलस्य
बलीयसा ॥ आपन्नचेतसा ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच बाल्यश्रेष्ठिजिगीषुः स्याद्धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ जवेन संधिकुर्वीत पूर्वभुक्तान्विमो
चयेत् ॥ ४ ॥ योऽधर्मविजिगीषुः स्याद्बलवान्यापनिश्चयः ॥ आत्मनः सन्निरोधेन संधितेनापि रोचयेत् ॥ ५ ॥ अपास्य राजधानीं वातरे द्रव्येण चापदं ॥ तद्भावयु
क्तो द्रव्याणि जीवन्पुनरुपार्जयेत् ॥ ६ ॥ यास्तु कोशवलत्यागाच्छ्रुत्या स्तरितुमापदः ॥ कस्तत्राधिकमात्मानं संत्यजेदर्थधर्मवित् ॥ ७ ॥ अवरोधान् जुगुप्सेत का
सपत्नधने दया ॥ न त्वेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथंचन ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच आभ्यंतरे प्रकुपिते वात्ये चोपनिषिद्धिते ॥ क्षीणे कोशे श्रुतमंत्रे किं कार्यमव
शिष्यते ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच क्षिप्रं वा संधिकामः स्यात्क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रमः ॥ तदापनयनं क्षिप्रमेतावत्सांपरायिकं ॥ १० ॥ अनुरक्तेन चैष्टेन हृष्टेन जगतीप
तिः ॥ अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिपः ॥ ११ ॥

नापि संधिमेव कुर्यादित्याह यइति अधर्मेतिच्छेदः अधर्मप्रधानो विजिगीषुर्धर्मविजिगीषुः ॥ ५ ॥ स चेद्दुष्टतरस्तर्हि कर्तव्यं तदाह अपा
स्येति तद्भावयुक्तो राजत्वगुणयुक्तश्चेत् ॥ ६ ॥ दुष्टमेतुर्न जयधनं त्यक्त्वा आत्मानं रक्षेदित्याह यास्त्विति ॥ ७ ॥ अवरोधान् अंतःपुराणि जुगुप्सेत पलायितुमिच्छेत् तत्राशक्तौ ते पुराणसाद्रूपे दयास्नेहेन
कार्यः तानुपेक्ष्यापिकेवलमात्मानमेव रक्षेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ आभ्यंतरेऽमात्यादौ वा स्येदुर्गाद्यादौ उपनिषिद्धिते आक्रान्ते ॥ ९ ॥ धर्मिष्ठे वा सौक्ष्म्यं संधिः अधर्मिष्ठे तु तीक्ष्णः पराक्रमः कर्तव्यः यदा त्वेवं तदा अपनयनं शत्रो
र्दूरीकरणं क्षिप्रमेव भवति अथवा सांपरायिकं धर्मयुद्धेन मरणे परलोकहितं भवति ॥ १० ॥ विक्रमे पक्षद्वयमपि संभावितमित्याह द्वाभ्यां अनुरक्तेनेति ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ यस्मिन्कालेऽदुःखं गंतुं युद्धं पक्षं त्यक्तुं सर्वलोकागमं सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धं आगमं शपथाद्युपायं छलं माभूदिति बुद्ध्या कृत्वा विश्वासात् विश्वासं प्रापय्य विनयं कुर्यात् नृदुर्भवेत् ननु युद्धमेव हेतुन श्रयेत्
 ॥ १३ ॥ यथाभ्यन्तरप्रकोपात् युद्धं कर्तुं मशक्यं बाह्यप्रकोपात् सामचाशक्यं तदा साम्ना अपचिक्रमिषुर्दुर्गादपक्रान्तुमिच्छुः स्यात् अपक्रम्य कंचित्कालं देशं च विलंघयित्वा मंत्रेण मंत्रबलेन पुनः पृथ्वीं जेतुमुपक्रमेत्
 ॥ १४ ॥ इति शांतिप. आप. नैलकंठीये भा. एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ हीने धर्मराज्ञा मिति शेषः परमके सर्वोपायेन ब्राह्मणारक्ष्या इत्यस्मिन् ॥ १ ॥ जघन्ये आपद्ब्रूले ब्राह्मणः
 केन जीवेदित्यस्य ब्राह्मणं कथं रक्षेदित्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वधनादिकं साध्वर्थं सतामर्थं ॥ ३ ॥ एवं हेतुमुक्त्वा विधेयमाह असाधुभ्य इति संक्रमं आगमनमार्गं ॥ ४ ॥ स्थितिपालनधर्मं दातुः पालयितुः देहपालने

हतो वा दिवमारोहेद्धत्वा वा क्षितिमावसेत् ॥ युद्धे हि संत्यजन् प्राणान् शक्रस्यैति सलोकतां ॥ १२ ॥ सर्वलोकागमं कृत्वा नृदुःखं गंतुमेव च ॥ विश्वासाद् विनयं कुर्याद्विश्वसेच्चाप्युपायतः ॥ १३ ॥ अपचिक्रमिषुः क्षिप्रं साम्ना वा परिसांत्वयन् ॥ विलंघयित्वा मंत्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥ इति श्रीम. शां. आप. एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिसंहिते ॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ॥ १ ॥ केन खिद्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ॥ असंत्यजन् पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥ २ ॥ भीष्म उवाच विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तथा गते ॥ सर्वसाध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किंचन ॥ ३ ॥ असाधुभ्यो र्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ॥ आत्मानं संक्रमं कृत्वा कच्छ धर्मविदेव सः ॥ ४ ॥ आकांक्षन्नात्मनो राज्यं राज्यस्थितिं कोपयन् ॥ अदत्तमेवाददीत दातुर्वित्तं ममेति च ॥ ५ ॥ विज्ञानबलपूतो यो वर्तते निदिष्वपि ॥ वृत्तिविज्ञानवान्भीरुः कस्तं वा वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ ये पांवलरुता वृत्तिस्तेषामन्या नरोचते ॥ तेजसाभिप्रवर्तते बलवन्तो युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ यदैव प्राकृतं शास्त्रमविशेषेण वर्तते ॥ तदैव मभ्यसेद्वै मेधावी वाप्यथोत्तरं ॥ ८ ॥ ऋत्विक् पुरोहिताचार्यान् सलूतान् भिसलूतान् ॥ न ब्राह्मणान्घातयीत दोषान्प्राप्नोति घातयन् ॥ ९ ॥ एतत्प्रमाणं लोकस्य च क्षुरेतस्सनातनं ॥ तत्प्रमाणो वगाहेत तेन तत्साध्वसाधुवा ॥ १० ॥ बहवो ग्रामवास्तव्यारोषाद्भूयः परस्परं ॥ न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्वातयीत वा ॥ ११ ॥ न वाच्यः परिवादोऽयं न श्रोतव्यः कथंचन ॥ कर्णा विधापि धातव्यौ प्रस्थेयं चान्यतो भवेत् ॥ १२ ॥

इत्यस्य रूपं स्थानभ्रष्टस्य राज्ञो ब्राह्मणपालनार्थं सर्वस्वहरणेऽपि दोषो नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ वक्तुं निदिषुं ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राकृतं तत्प्राकृतापद्धर्मोपयोगिशालं स्वराष्ट्रात्स्वराष्ट्राच्च कोशं संजनयेन्पइतिसामान्यशास्त्रमेवापन्नो राजा उपजीवेत् मेधावी तु तत्रापियेराष्ट्रद्वयस्थाधनिकाः कदर्यत्वेन दंडार्हास्तादृशेभ्य एवाददीतेत्युत्तरं शास्त्रं अभ्यसेत् ॥ ८ ॥ ऋत्विगिति अत्यंतापद्यपि ऋत्विगादीन् धनवतोऽपि न घातयीत धनहरणेन न हि स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रामवास्तव्या ग्रामवासिनः ॥ ११ ॥ ऋत्विगादीनां निदिषापि न श्रोतव्येत्याह न वाच्य इति ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपरेइति एवंकृत्विगादीनामदंडनंशंखेनलिखितस्यभ्रातुरपिहस्तच्छेदःकृतस्तादृशधर्मपराः इदमपिवाक्यंमात्सर्यादिनानब्रूयात् धर्मेणतुब्रूयद्देवेत्यपरेइच्छंति ॥ १६ ॥ आर्षं गुरो
रप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः उत्पद्यंतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनमिति तादृक्विकर्मस्थंनपातयेदित्येवंरूपं ॥ १७ ॥ स्वमतमाह देवताइति देवमेवपापिष्ठंकृत्विगादिदंडयति राजातुतत्रोदासीतैवेति
भावः ॥ १८ ॥ सर्वतःसर्वात्मनासत्कृतःआदृतःश्रौतोधर्मः सद्भिर्मन्वादिभिःसत्कृतःस्मार्तधर्मः भूतिप्रवरकारणैःभूतिप्रवराईश्वराःकारणानिपारंपर्यागतानिकुलदेशाग्रामादिपरिगृहीतानितैरपिनिमित्तैःसत्कृतः

असतांशीलमेतद्वैपरिवादोथपैशुनं ॥ गुणानामेववक्तारःसंतःसत्सुनराधिप ॥ १३ ॥ यथासमधुरौदम्यौसुदांतौसाधुवाहिनौ ॥ धुरमुद्यम्यवहतस्तथावर्ततवै
नृपः ॥ १४ ॥ यथायथास्यबहवःसहायाःस्युस्तथापरे ॥ आचारमेवमन्यतेगरीयोधर्मलक्षणं ॥ १५ ॥ अपरेनैवमिच्छंतियेशंखलिखितप्रियाः ॥ मात्सर्याद
थवालोभान्नब्रूयुर्वाक्यमीदृशं ॥ १६ ॥ आर्षमप्यत्रपश्यंतिविकर्मस्थस्यपातनं ॥ नतादृक्सदृशंकिंचित्यमाणंदृश्यतेकचित् ॥ १७ ॥ देवताश्चविकर्मस्थंपात
यंतिनराधमं ॥ व्याजेनविदन्वित्तंहिधर्मात्सपरिहीयते ॥ १८ ॥ सर्वतःसत्कृतःसद्भिर्भूतिप्रवरकारणैः ॥ हृदयेनाभ्यनुज्ञातोयोधर्मस्तंव्यवस्यति ॥ १९ ॥ यश्च
तुर्गुणसंपन्नधर्मब्रूयात्सधर्मवित् ॥ अहेरिवहिधर्मस्यपदंदुःखंगवेषितुं ॥ २० ॥ यथामृगस्यविद्वस्यपदमेकपदंनयेत् ॥ लक्ष्मेद्रुधिरलेपेनतथाधर्मपदंनयेत् ॥ २१ ॥
यथासद्भिर्विनीतेनयथागंतव्यमित्युत ॥ राजर्षीणांवृत्तमेतदेवंगच्छयुधिष्ठिर ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० आप० राजर्षिवृत्तानामद्वात्रिंशदधिकशतत
मोध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्चकोशंसंजनयन्नृपः ॥ कोशाद्विधर्मःकौंतियराज्यमूलंचवर्धते ॥ १ ॥ तस्मात्संजनयेत्को
शंसत्कृत्यपरिपालयेत् ॥ परिपाल्यानुतनुयादेषधर्मःसनातनः ॥ २ ॥ नकोशःशुद्धशौचेननृशंसेनजातुचित् ॥ मध्यमंपदमास्थायकोशसंग्रहणंचरेत् ॥ ३ ॥
अवलस्यकुतःकोशोत्थकोशस्यकुतोवलं ॥ अवलस्यकुतोराज्यमराज्ञःश्रीर्भवेत्कुतः ॥ ४ ॥ उच्चैर्वृत्तेःश्रियोहानिर्यथैवमरणंतथा ॥ तस्मात्कोशंवलयमित्रमथ
राजाविवर्धयेत् ॥ ५ ॥ हीनकोशंहिराजानमवजानंतिमानवाः ॥ नचास्यात्येनतुष्यंतिकार्यमप्युत्सहंतिच ॥ ६ ॥

मन्वादिभिरनुक्तोऽपिशिष्टैरादृतइत्यर्थः हेतुत्रयाभावेऽपिअयंचयोधर्मत्वेननिश्चितःएवंचतुर्भिःकारणैर्धर्मःसिध्यति नतदनुमतिर्कृत्विगादीनांदंडेदृश्यतइतिभावः ॥ १०९ ॥ सत्वारोगुणाः आन्वीक्षिकीत्रयी
वार्तादंडनोतिश्चेति येषामविरुद्धश्चतुर्गुणसंपन्नः ॥ २० ॥ पदंभूमौनिहितंपदंस्थानं लक्षेतलक्षयेत् नयेत्अन्यान्प्रापयेत् युक्त्येत्येषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशां० आप० नै० भार० द्वात्रिंशदधिकशततमोध्या
यः ॥ १३२ ॥ ॥ ७४ ॥ स्वराष्ट्रदिति राजधर्मातेउक्तस्यापन्नस्ययायिनउक्तांस्थितिदृढीकर्तुमयमध्यायः ॥ १ ॥ अनुतनुयादनुगृहीयात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उच्चैर्वृत्तेःमहतः ॥ ५ ॥ कार्यमपिकर्तुंनोत्सहंति ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ विप्रकृताः कृतविधेयाः शालावृकवृजिघांसुमेनमेवविदंति आश्रयं तिकपटेनहंतुं प्राप्त्यर्थस्यविदितरूपं आर्षोवचनव्यत्ययः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दस्युभिः दस्युप्रायैरमात्यैः अत्यन्तापन्नस्यवनस्थादस्यवोऽपिकार्यकरा इत्याह दस्युनामिति ॥ ११ ॥ तेष्वपिसत्येनमार्दवेनचस्थेयमित्याह एकांततइति ॥ १२ ॥ १३ ॥ जनः प्राकृतः अलंपर्याप्तयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सद्भिर्दस्युभिः परादानं परस्वहरणमपिकृतं अहिंसाभवति तथावक्ष्ये इतिशेषः ॥ १५ ॥ तदेवाह अयुव्यमानस्येति निःशेषकरणं सर्वहरणं ॥ १६ ॥ स्त्रियाः कन्यायाः मोषश्चौर्यं दारामर्षस्य प्रागुक्तेः पतिस्थानं ग्रामादीनां क्रम्यतत्पतित्वेनावस्थानं आत्यंतिकपरवृत्तिनिरोधात् संश्लेषंसद्योऽविभागेन दूषणं ॥ १७ ॥ ये मानवाः निःशेषाकृतास्तेऽस्य दस्योर्विश्वासायाजिसंदधते दस्युना सह विश्वासः कर्तव्य इति व्यवस्यंति ततश्च विश्वासे जाते दस्योः स्था

श्रियोहिकारणाद्राजासक्रियां लभते परां ॥ सास्यगूहतिपापानिवासो गुह्यमिव स्त्रियाः ॥ ७ ॥ ऋद्धिमस्यानुतप्यंते पुराविप्रकृतानराः ॥ शालावृका इवाजसंजिघांसुमेवविदंति ॥ ८ ॥ ईदृशस्य कुताराज्ञः सुखं भवति भारत ॥ उद्यच्छेदेवननमेदुद्यमोऽत्येव पौरुषं ॥ ९ ॥ अथापर्वणि भज्येत ननमेतेह कस्यचित् ॥ अथारण्यं समाश्रित्य चरेन्मृगगणैः सह ॥ १० ॥ नत्वेवाद्भिन्नतमर्यादैर्दस्युभिः सहितश्चरेत् ॥ दस्युनां सुलभासेनारौद्रकर्मसु भारत ॥ ११ ॥ एकांततोऽत्यमर्यादात्सर्वोप्युद्विजते जनः ॥ दस्यवोऽप्यभिशंकंते निरनुक्रोशकारिणः ॥ १२ ॥ स्थापयेदेवमर्यादां जनचित्तप्रसादिनीं ॥ अल्पेऽप्यर्थे च मर्यादा लोके भवति पूजिता ॥ १३ ॥ नायं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः ॥ नालंगंतुं हि विश्वासं नास्तिके भयशंकिते ॥ १४ ॥ यथा सद्भिः परादानमहिंसा दस्युभिः कृता ॥ अनुरज्यंति भूतानि समर्यादैर्दस्युषु ॥ १५ ॥ अयुव्यमानस्य वयो दारामर्षः कृतघ्नता ॥ ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ॥ १६ ॥ स्त्रियामोषः पतिस्थानं दस्युष्वेतद्दिगर्हितं ॥ संश्लेषं च परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्जयेत् ॥ १७ ॥ अभिसंदधते ये च विश्वासायास्यमानवाः ॥ अशेषमेवोपलभ्य कुर्वतीति विनिश्चयः ॥ १८ ॥ तस्मात्सशेषं कर्तव्यं स्वार्थी नमपि दस्युभिः ॥ नवलस्योहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ॥ १९ ॥ सशेषकारिणस्तत्र शेषं पश्यंति सर्वशः ॥ निःशेषकारिणो नित्यं निःशेषकरणाद्भयं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशां० आपद्धर्म० त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच अत्र धर्मानुवचनं कीर्तयंति पुराविदः ॥ प्रत्यक्षावेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः ॥ १ ॥

नादिकमुपलभ्य अशेषं दस्योरपि निःशेषं धनसंतानादिकं कुर्वति ॥ १८ ॥ यस्मादेवं तस्मात्सशेषमेव परलुपनं कर्तव्यं ॥ १९ ॥ यो यथा करोति तथैव प्रजाः कुर्वतीत्याह सशेषेति ॥ २० ॥ इति शांतिपर्वणि आ० नैलकंठीये भा० त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रेति प्रत्यक्षौ दुःखस्य कारणं सर्वस्यादानमपि दुःखस्य कारणं स्तेयमपि धर्मः ॥ १ ॥

तस्माद्यवधानं शास्त्रोक्तधर्माधर्मविचारेणादृष्टसुखं तरायोनकर्तव्यः धर्मयापनाधर्मोपदेशः परोक्षः दृष्टफलस्याभावादविश्वास्य इत्यर्थः एकपदं यथा तथेदं किमिदं भूमैव कस्यपदं उत शुनः उत चित्रव्याघ्रस्येत्येयं विचारो व्यर्थस्तथायं धर्मोऽधर्मो वेति विचारोऽपि ॥ २ ॥ धर्मेति अदृष्टफलौ धर्माधर्मावपास्य विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वधनानि च तपः सहायवीर्याणि दैवं च दशमं बलमिति विशालोक्तं दशविधं बलमेवाश्रयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रियो धनानि बलं विदंति बलवांश्चामात्यादीन् विदंति अतः श्रीरेव सर्वमूलं तद्रहित एव पतितो न त्वधर्मकारीत्यर्थमात्रमिदं आततायिश्चोत्रियसृष्टिवत् ॥ ४ ॥ बलवति बहु अपथ्यं दृष्ट्वा पिभया

तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षाधर्मयापना ॥ अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा एकपदं तथा ॥ २ ॥ धर्माधर्मफले जातु दर्शो ह न कश्चन ॥ बुभूषेद्वलमेवैतत्सर्वं बलवतो वशे ॥ ३ ॥ श्रियो बलममात्यांश्च बलवानिर्हं विदंति ॥ योऽत्यनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकं ॥ ४ ॥ बहुपथ्यं बलवति न किंचिद्विक्रियते भयात् ॥ उभौ सत्याधिकारस्थौ त्रायेते महतो भयात् ॥ ५ ॥ अतिधर्माद्वलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्तते ॥ बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जंगमं ॥ ६ ॥ धूमो वा यो रिव वशे बलं धर्मो नुवर्तते ॥ अनीश्वरो बले धर्मो द्रुमे वल्लीव संश्रिता ॥ ७ ॥ वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ॥ नास्य साध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि ॥ ८ ॥ दुराचारः क्षीणबलः परित्राणं न गच्छति ॥ अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ॥ ९ ॥ अपध्वस्तोऽत्यवमतो दुःखं जीवति जीवितं ॥ जीवितं यदपक्रुष्टं यथैव मरणं तथा ॥ १० ॥ यदेवमाहुः पापेन चारित्र्येण विवर्जितः ॥ सुभृशं ताप्यते नैव वाक्शल्येन परिक्षतः ॥ ११ ॥ अत्रैतदादुराचार्याः पापस्य परिमोक्षणे ॥ त्रयीं विद्यामवेक्षेत तथोपासीत वैद्विजान् ॥ १२ ॥ प्रसादयेच्च क्षुषा च वाचा चाप्यथ कर्मणा ॥ महामनाश्चापि भवेद्विवहेच्च महाकुले ॥ १३ ॥ इत्यस्मीति वदे देवंपरेषां कीर्तयेद्गुणान् ॥ जपेदुदकशीलः स्यात्पेशलो नातिजल्पकः ॥ १४ ॥ ब्रह्मक्षत्रं संप्रविशेद्दुरुत्वासुदुष्करं ॥ उच्यमानो हिलोकेन बहु कृतदचितयन् ॥ १५ ॥ अपापोऽत्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ॥ सुखं च चित्रं भुंजीत कृते नैकेन गोपयेत् ॥ १६ ॥ लोके चलभते पूजां परत्रेह महत्फलं ॥ १७ ॥ इति भा० शां० आप० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनं ॥ यथादस्युः समर्यादः प्रेत्यभावेन नश्यति ॥ १ ॥ तत्र न किंचिद्विक्रियते पतितो यमिति न बहिः क्रियते उभौ बलधर्मौ ॥ ५ ॥ अनयोर्मध्ये बलमेव श्रेय इत्याह अतीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अपध्वस्तः ऐश्वर्याच्च्युतः अपक्रुष्टं निदितं ॥ १० ॥ वर्जितस्य क्लोबांधवैरिति शेषः ताप्यतापग्रित्वापरिक्षतः क्रियत इति शेषः ॥ ११ ॥ अत्र अधर्मेण घनार्जने कृते सति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति शांतिप० आ० नैल० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७ ॥ ननु प्रक्षालनाद्विपंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्याये न दस्युर्कर्मैव राज्ञानकर्तव्यं कृतेऽपि प्रायश्चित्तकालावधिजीवनानियमादंतरामरणे सति अक्षय्यनरकप्राप्तिरित्याशंक्य दस्यूनामपि स्वर्गोऽस्तीत्याह अत्रापीत्यादिना प्रेत्यभावे मरणेन नश्यति न निरयं प्राप्नोति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पारिभात्रः पर्वतविशेषः ॥ ५ ॥ दृढौ मातापितरौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आसज्यकचिन्निधाय कल्ये प्रातः ॥ ९ ॥ वव्रिरेतमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मावधीस्त्वमित्येकवचनं
णाभिप्रायेण ॥ १३ ॥ स्वस्तिकल्याणं चितनीयं ॥ १४ ॥ सारो विवाहादिकार्येन तत्र विघ्नं माकृथाः ॥ १५ ॥ उपचितिर्दृष्टिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ध्वान्ते ध्वान्तस्य ॥ १८ ॥ ये ये वणिजः नः अस्मभ्यं ॥ १९ ॥ शि

प्रहर्तामतिमान् शूरः श्रुतवान् सुवृशं सवान् ॥ रक्षन्नाश्रमिणां धर्मं ब्रह्मण्योगुरुपूजकः ॥ २ ॥ निपाद्यांक्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः ॥ कायव्योनामनै
षादिर्दस्युत्वासिद्धिमाप्नवान् ॥ ३ ॥ अरण्ये सायं पूर्वाह्ने मृगयूथप्रकोपिता ॥ विधिज्ञो मृगजातीनां नैपादानां च कोविदः ॥ ४ ॥ सर्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्र
चरः सदा ॥ धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघे पुद्गलायुधः ॥ ५ ॥ अप्यनकशतां सेनामेक एव जिगायसः ॥ सदृद्धा वंधवधिरौ महारण्येभ्यः पूजयत् ॥ ६ ॥ मधुमांसैर्मूल
फलैरन्नैरुच्चावचैरपि ॥ सल्लस्य भोजयामास मान्यान्परिचचारच ॥ ७ ॥ आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् ॥ अपितेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सत
तं वने ॥ ८ ॥ येस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युभोजनशंक्रया ॥ तेषामासज्यगेहेषु कल्ये एव सगच्छति ॥ ९ ॥ बहूनि च सहस्राणि ग्रामाणि त्वेभिवव्रिरे ॥ निर्मर्यादानि दस्यु
नानि रनुक्रोशवर्तिनां ॥ १० ॥ दस्यव ऊचुः मुहूर्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः ॥ ग्रामणीर्भवन्मोमुख्यः सर्वेषामेव संगतः ॥ ११ ॥ यथा यथा वक्ष्यमिनः करि
ष्यामस्तथा तथा ॥ पालयास्मान्यथान्यायं यथामातायथापिता ॥ १२ ॥ कायव्य उवाच मावधीस्त्वं स्त्रियं भारुं मां शिशुं मातपस्विनं ॥ नायुध्यमानो हंतव्यो न च
ग्राह्या वलास्त्रियः ॥ १३ ॥ सर्वथास्त्री न हंतव्या सर्वसत्त्वे पुकेनचित् ॥ नित्यं तु ब्राह्मणे स्वस्तियोद्भव्यं च तदर्थतः ॥ १४ ॥ सत्यं च नापि हर्तव्यं सारविघ्नं च माकृथाः ॥
पूज्यं ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ॥ १५ ॥ सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ॥ कार्या चोपचितिस्तेषां सर्वस्वेनापिया भवेत् ॥ १६ ॥ यस्य ह्येतं संप्ररुष्टा
मंत्रयंति पराभवं ॥ न तस्य त्रिपुलांके पुत्रा नाभवन्तिकश्चन ॥ १७ ॥ यो ब्राह्मणान्परिवदेद्विनाशं चापि रोचयेत् ॥ सूर्योदयद्वध्वांतध्रुवं तस्य पराभवः ॥ १८ ॥ इ
हैव फलमासीनः प्रत्याकांक्षेत सर्वशः ॥ ये येनानं प्रदास्यंति तांस्तान् स्तेनाभियास्यसि ॥ १९ ॥ शिष्यार्थं विहितो दंडो न दृढ्यर्थं विनिश्चयः ॥ ये च शिष्यान् दधन्ते दंड
स्तेषां वधः स्मृतः ॥ २० ॥ ये च राष्ट्रे परोधेन दृष्टिं कुर्वन्ति केचन ॥ तदैव तनुमार्यं ते कुणपे कृमयो यथा ॥ २१ ॥ येषु न धर्मशास्त्रेण वर्तेरन्निह दस्यवः ॥ अपिते दस्य
वो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २२ ॥ भामि उवाच ते सर्वमेवानुचक्रुः कायव्यस्यानुशासनं ॥ दृष्टिं च लेभिरसर्वपापेभ्यश्चाप्युपारमं ॥ २३ ॥

द्वयर्थं दुष्टानां शासनार्थम् ॥ २० ॥ कुणपे कृमयो यथा दुःखदत्त्वात् सद्यो मार्यंते एवं तेपि वध्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥२६॥इ०शां०आप०नै०भा०पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१३५॥ ॥७॥ अत्रगाथाइति ॥१॥२॥३॥ औषधीश्छित्वाताभिरिधनीकताभिर्भोग्याव्रीक्षाद्याः दुष्टान्हिसित्वासाधून्पा
लयेदितिभावः ॥४॥ ५॥६॥ ७॥ द्वितीयाउपमा शुक्लजीवाःवज्रीसंज्ञाः उद्भिद्यभुवंजायंतेइत्युद्भिज्जाःपिपीलिकादयोयथाशनैर्दूरमपिगच्छंत्येवंपरलोकमाक्रमेत् ॥८॥ अयज्ञइतिछेदः॥९॥ सैवयथादं

कायव्यःकर्मणातेनमहतींसिद्धिमाप्तवान् ॥ साधूनामाचग्नूक्षेमंदस्यून्पापान्निवर्तयन् ॥ २४॥ इदंकायव्यचरितंयोनित्यमनुचितयेत् ॥ नारण्येभ्योहिभू
तेभ्योभयंप्राप्नोतिकंचन ॥ २५॥ नभयंतस्यभूतेभ्यःसर्वेभ्यश्चैवभारत ॥ नासतोविद्यतेराजनसत्यरण्येपुगोपतिः ॥ २६॥ इति०शां०आ०कायव्यचरितंपंच
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१३५॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्रगाथाब्रह्मगीताःकीर्तयंतिपुराविदः ॥ येनमार्गेणराजावैकोशंसंजनयत्युत ॥ १॥ नधनं
यज्ञशीलानांहार्यंदेवस्वमेवच ॥ दस्यूनांनिष्क्रियाणांचक्षत्रियोहर्तुमर्हति ॥ २॥ इमाःप्रजाःक्षत्रियाणांराज्यभोगाश्चभारत ॥ धनंदिक्षत्रियस्यैवद्वितीयस्यन
विद्यते ॥ ३॥ तदस्यस्याद्वलार्थंवाधनंयज्ञार्थमेवच ॥ अभांग्याश्चौपधीश्छित्वाभोग्याएवपचंत्युत ॥ ४॥ यंवैनदेवान्नपितृन्मर्त्यान्हविपार्चति ॥ अनर्थकंधनं
तत्रप्रादुर्धर्मविदोजनाः ॥ ५॥ हरेतद्रविणंराजनधार्मिकःपृथिवीपतिः ॥ तंतःप्रीणयतेलोकंनशोकंतद्विधंनृपः ॥ ६॥ असाधुभ्योर्धमादायसाधुभ्योऽयःप्रयच्छ
ति ॥ आत्मानंमंक्रमंकृत्वाकृत्स्नधर्मविदेवमः ॥ ७॥ तथातथाजयेल्लोकान्शक्त्याचैवयथायथा ॥ उद्भिज्जाजंतवोयद्वृद्धुक्कजीवायथायथा ॥ ८॥ अनिमि
त्तात्संभवंतितथायज्ञःप्रजायते ॥ यथैवदंगमशकंयथाचांडपिपीलिकं ॥ ९॥ सैववृत्तिरयज्ञेपुयथाधर्मोविधीयते ॥ १०॥ यथात्यक्स्माद्रवतिभूमौपांसु
र्विलोलितः ॥ तथैवेहभवेद्धर्मःसूक्ष्मःसूक्ष्मतरस्तथा ॥ ११॥ इतिश्रीम०शांति०आप०पट्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१३६॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अ
नागतविधाताचप्रत्युत्पन्नमतिश्रयः ॥ द्वावेवसुखमेधेतदीर्घसूत्रीविनश्यति ॥ १॥ अत्रैवचेदमव्यग्रंशृणुष्वस्त्रानमुत्तमं ॥ २॥ दीर्घसूत्रमुपाश्रित्यकार्याका
र्यविनिश्चये ॥ २॥ नातिगाधेजलाधारेसुहृदःकुशलास्त्रयः ॥ प्रभूतमत्स्यंकौतेयवभूवुःसहचारिणः ॥ ३॥ तत्रैकोदीर्घकालज्ञउत्पन्नप्रतिभापरः ॥ दीर्घसूत्र
श्चतत्रैकस्त्रयाणांसहचारिणां ॥ ४॥ कदाचित्तजलस्थायंमत्स्यबंधाःसमंततः ॥ निस्त्रावयामासुरथोनिम्नेपुविविधैर्मुखैः ॥ ५॥

शाद्यागवादिभ्योपोक्षने एवंप्रादयज्ञाअपिअपोक्षा. अयमेवधर्मइतिभावः ॥१०॥ विलोलितःशिलायांशिलयापिष्टः सूक्ष्मःसूक्ष्मतरश्चभवत्येवंधर्मोपि ॥११॥ इतिशां०आप०नै०भा०पट्टत्रिंशदधिकश
ततमोऽध्यायः ॥१३६॥ ॥७॥ अनागतेति ॥ १॥ २॥ ३॥ सहचारिणोन्येप्यासन्नितिशेषः ॥ ४॥ जलस्थायंसुहृदजलाशयंनिम्नेषुप्रदेशेषुविविधैर्मुखैर्जलनिर्गमनमार्गेर्निःस्त्रावयामासुः ॥ ५॥

म.भा.टी.

॥४॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रुत्वा तयोर्वचने इति शेषः तेन रेचनमार्गेण सलिलाशयं जलाशयांतरं ॥ ११ ॥ योगैर्जलस्याकुलीकरणादिभिर्रूपायैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ उद्याने यथने एतेषां यथितानां मत्स्यानामंतरं प्रविश्य स्थितः ॥ १४ ॥ गृह्यमिति तदुद्यानं यथन सूत्रं गृह्यं गृह्णातीति गृह्यं सूत्रं मुखेनावलंब्यावस्थितं तं मत्स्यं ते मत्स्यवेधाः गृहीत्वा सर्वानिवपयितान् विदुः स च मत्स्यः तथैव गृहीतवदेव तत्रास्ते इति शेषः

प्रक्षीयमाणं तं दृष्ट्वा जलस्थायं भयागमे ॥ अब्रवीद्दीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ॥ ६ ॥ इयमापत्समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसां ॥ शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पंथायावन्नदुष्यति ॥ ७ ॥ अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रवाधयेत् ॥ सनसंशयमाप्नोति रोचतां भो ब्रजामहे ॥ ८ ॥ दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सो ब्रवीत्सम्यगुच्यते ॥ न तु कार्या त्वरा तावदिति मे निश्चितामतिः ॥ ९ ॥ अथ संप्रति पत्तिज्ञः प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनं ॥ प्राप्ते काले न मे किंचिद्भयायतः परिहास्यते ॥ १० ॥ एवं श्रुत्वा निराक्रम्य दीर्घदर्शी महामतिः ॥ जगाम स्रोतसा तेन गंभीरं सलिलाशयं ॥ ११ ॥ ततः प्रसृततोयं तं प्रसमीक्ष्य जलाशयं ॥ वचंधुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान्मत्स्योपजीविनः ॥ १२ ॥ विलोड्यमाने तस्मिंस्तु सुततो जलाशये ॥ अगच्छद्वंधनं तत्र दीर्घसूत्रः सहा परैः ॥ १३ ॥ उद्याने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः ॥ प्रविश्यांतरमंतेषां स्थितः संप्रति पत्तिमान् ॥ १४ ॥ गृह्यमेव तदुद्यानं गृहीत्वा तं तथैव सः ॥ सर्वानेव च तांस्तत्र ते विदुर्यथितानिति ॥ १५ ॥ ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्येषु विपुले जले ॥ मुक्त्वा रज्जुं प्रमुक्तो सौ शीघ्रं संप्रति पत्तिमान् ॥ १६ ॥ दीर्घसूत्रस्तु मंदात्मा हीनबुद्धिरचेतनः ॥ मरणं प्राप्तवान् मूढो यथैवोपहतेंद्रियः ॥ १७ ॥ एवं प्राप्तमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते ॥ स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा झपः ॥ १८ ॥ आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् ॥ स संशयमवाप्नोति यथा संप्रति पत्तिमान् ॥ १९ ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ॥ द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ॥ २० ॥ काष्ठाकलामुहूर्ताश्च दिवारात्रिस्तथालवाः ॥ मासाः पक्षाः षड्ऋतवः कल्पः संवत्सरास्तथा ॥ २१ ॥ पृथिवी देश इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते ॥ अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं ध्यायते यच्च तत्तथा ॥ २२ ॥ एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रेषु चर्षिभिः ॥ प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामे चाभिमतौ नृणां ॥ २३ ॥ परीक्ष्यकारी युक्तश्च स सम्यगुपपादयेत् ॥ देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० आपद्० शाकुलोपाख्याने सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ काष्ठेति कालस्य देशस्य च सूक्ष्मतां अवहितो जानीयात् इति श्लोकद्वयार्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतौ दीर्घदर्शिसंप्रतिपत्तिमंतौ ॥ २३ ॥ ताभ्यां पंचमी ॥ तदपेक्षयापि परीक्ष्यकारी युक्तश्च विशिष्ट इत्यर्थः ॥ २४ ॥ शाकुलं मीनसंबन्धुपाख्यानं इति शां० आ० नै० भा० सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

शां.आ.

१२

॥४॥

सर्वत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उद्धर्तुमुन्मूलयितुम् ॥ ५ ॥ सर्वत्रसर्वदिक्स्थैः प्रार्थ्यमानेन पशितुमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राकृतकृत्रिममित्रयोर्मध्ये केन संधिः कर्तव्यः केन वा वैरं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ ॥ अनागता तयोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ॥ १ ॥ तदिच्छामि तदा श्रोतुं बुद्धिं ते भरतर्षभ ॥ यथारा
जानमुत्थेत शत्रुभिः परिवारितः ॥ २ ॥ धर्मार्थकुशलो राजा धर्मशास्त्रविशारदः ॥ पृच्छामि त्वांकुरु श्रेष्ठ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ शत्रुभिर्वहुभिर्ग्रस्तो यथा
वर्तेत पार्थिवः ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि ॥ ४ ॥ विषमस्थं हिराजानं शत्रवः परिपंथिनः ॥ बहवोऽप्येकमुद्धर्तुं यतन्ते पूर्वतापिताः ॥ ५ ॥ सर्वत्र प्रा
र्थ्यमानेन दुर्बलेन महाबलैः ॥ एकैर्नैवासहायेन शक्यं स्थातुं भवेत्कथं ॥ ६ ॥ कथं मित्रमरिचापिविन्दते भरतर्षभ ॥ चेष्टितव्यं कथंचान्न शत्रोर्मित्रस्य चांतरे ॥ ७ ॥
प्रज्ञातलक्षणे मित्रे तथैवामित्रतां गते ॥ कथं तु पुरुषः कुर्यात्कृत्वा किं वा सुखी भवेत् ॥ ८ ॥ विग्रहे केन वा कुर्यात्संधिं वा केन योजयेत् ॥ कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्तेत
बलवानपि ॥ ९ ॥ एतद्वै सर्वकृत्यानां परं कृत्यं परंतप ॥ नैतस्य कश्चिद्वक्तुं शक्नोति श्रोता वापि सुदुर्लभः ॥ १० ॥ ऋतेशांतनवाद्भीष्मात्सत्यसंधाजितेन्द्रियात् ॥ तद
न्विष्य महाभाग सर्वमेतद्वर्षाहिमे ॥ ११ ॥ भीष्म उवाच त्वद्युक्तो यमं नु प्रश्नो युधिष्ठिर सुखोदयः ॥ शृणु मे पुत्र कात्स्नर्येन गुह्यमापत्सु भारत ॥ १२ ॥ अमि
त्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्या वै सदा गतिः ॥ १३ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ॥ देशकालं च विज्ञाय
कार्याकार्यं विनिश्चये ॥ १४ ॥ संधातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्य च हितार्थिभिः ॥ अमित्रैरपि संधेयं प्राणारक्ष्या हि भारत ॥ १५ ॥ योऽत्यमित्रैर्नरैर्नित्यं न संदध्यादपं
डितः ॥ न सोऽर्थं प्राप्नुयात्किंचित्फलान्यपि च भारत ॥ १६ ॥ यस्त्वमित्रेण संदध्यान्मित्रेण च विरुद्धते ॥ अर्थयुक्तिं समालोक्य सुमहद्विन्दते फलं ॥ १७ ॥ अत्रा
प्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे मूषिकस्य च ॥ १८ ॥ वने महतिकस्मिंश्चिन्नयग्रोधः सुमहान्भूत् ॥ लताजालपरिच्छन्नो नानादि
जगणान्वितः ॥ १९ ॥ स्कंधवान्मेघसंकाशः शीतच्छायो मनोरमः ॥ अरण्यमभितो जातः स तु व्यालमृगाकुलः ॥ २० ॥ तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं वि
लं ॥ वसति स्म महाप्राज्ञः पलितो नाम मूषिकः ॥ २१ ॥ शाखांतस्य समाश्रित्य वसति स्म सुखं पुरा ॥ लोमशो नाम मार्जारः पक्षि संधातुः खादकः ॥ २२ ॥ तत्र चा
गत्य चांडालोत्थरण्ये कृतकेतनः ॥ प्रयोजयति चोन्माथं नित्यं मस्तंगते रवौ ॥ २३ ॥ तत्र स्नायुमयान्पाशान् यथावत्संविधाय सः ॥ गृह्णन्त्वा सुखं शेते प्रभाता
मेति शर्वरी ॥ २४ ॥

१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यवस्य निश्चित्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अत्र पूर्वश्लोकोक्तिर्ये ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उन्माथं कूटयंत्रं पशुमृगपक्षिवंधनं ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ पलितोमूषिकः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तदामिषं तस्य उन्माद्ये धृतमामिषं ॥ २८ ॥ सपत्नस्य सपत्नं बद्धं अनादृत्य ॥ २९ ॥ शरस्त्रेण विशेषस्तत्पुनः पुनः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गतैः आपद्गतैः जीवितं आपद्दि
तत्र स्मृतित्वं वध्यं तेन कं बहुविधामृगाः ॥ कदाचिदत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तो व्यवध्यत ॥ २५ ॥ तस्मिन् वद्धे महाप्राणेश त्रौ नित्यातनायिनि ॥ तं कालं पलितो ज्ञात्वा
प्रचचार सुनिर्भयः ॥ २६ ॥ तेनानुचरता तस्मिन् बने विश्वस्तचारिणा ॥ भक्ष्यं मृगयमाणेन चिरादृष्टं तदामिषं ॥ २७ ॥ सतमुन्माथमारुह्य तदामिषमभक्षयत्
॥ २८ ॥ तस्योपरि सपत्नस्य वद्धस्य मनसा हसन् ॥ आमिषे तु प्रसक्तः सकदाचिदवलोकयन् ॥ २९ ॥ अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतं ॥ शरप्रसूनसंकाशं
हीविवरशायिनं ॥ ३० ॥ नकुलं हरिणं नाम च पलं ताघलोचनं ॥ तेन मूषिकगंधेन त्वरमाणमुपागतं ॥ ३१ ॥ भक्ष्यार्थं संलिहानं तं भूमावृर्ध्वमुखं स्थितं ॥ शाखा
गतमरिंचान्यमपश्यत्कोटरालयं ॥ ३२ ॥ उलूकं चंद्रकं नाम तीक्ष्णतुंडं क्षपाचरं ॥ गतस्य विषयं तत्र नकुलोलूकयोस्तथा ॥ ३३ ॥ अथास्यासीदियं चिंता सत्या
प्यसुमहद्वयं ॥ आपद्यस्यां सुकृष्टायां मरणे प्रत्युपस्थिते ॥ ३४ ॥ समंताद्भयउत्पन्ने कथं कार्यं हि जीवितं ॥ सतथा सर्वतोरुद्धः सर्वत्र भयदर्शनः ॥ ३५ ॥ अभ
वद्भयसंतमश्च कंच परमां मतिं ॥ आपद्दिना शत्रुयिष्ठंगतैः कार्यं हि जीवितं ॥ ३६ ॥ समंतात्संशयात्सैपातस्मादापदुपस्थिता ॥ गतं मांसं सहसा भूमिं नकुलो भक्ष
यिष्यति ॥ ३७ ॥ उलूकश्चेहतिष्ठं तं मार्जारः पाशसंक्षयात् ॥ नत्वेवास्मद्विधः प्राज्ञः संमोहं गंतुमर्हति ॥ ३८ ॥ करिष्ये जीविते यत्नं यावद्युक्त्या प्रतिग्रहात् ॥ न हि बु
द्धान्वितः प्राज्ञो नीतिशाली विशारदः ॥ ३९ ॥ निमज्जत्यापदं प्राप्य महतीं दारुणामपि ॥ ४० ॥ न त्वन्यामिह मार्जारादृतिं पश्यामि सांप्रतं ॥ विषमस्थो ह्ययं श
त्रुः कृत्यं चास्य महन्मया ॥ ४१ ॥ जीवितार्थं कथं त्वं शत्रुभिः प्रार्थितस्त्रिभिः ॥ तस्मादेनमं शत्रुं मार्जारं संश्रयामिवै ॥ ४२ ॥ नीतिशाली समाश्रित्य हितमस्योप
वर्णये ॥ येनेमं शत्रुसंघातं मतिपूर्वेण वंचये ॥ ४३ ॥ अयमत्यंतशत्रुर्मेवैषम्यं परमंगतः ॥ मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं संगत्याय दिशक्यते ॥ ४४ ॥ कदाचिद्वसनं प्राप्य
संधिं कुर्यान्मया सह ॥ बलिना सन्निरुष्टस्य शत्रोरपि परिग्रहः ॥ ४५ ॥ कार्यं इत्यादुराचार्या विषमे जीवितार्थिना ॥ श्रेष्ठो हि पंडितः शत्रुर्न च मित्रमपंडितः ॥ ४६ ॥
ममत्वमित्रे मार्जारे जीवितं संप्रतिष्ठितं ॥ हंतास्मै संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्माभिरक्षणं ॥ ४६ ॥ अपीदानीमयं शत्रुः संगत्यापंडितो भवेत् ॥ एवं विचिंतयामास मूषि
कः शत्रुचेष्टितं ॥ ४८ ॥ ततो र्यगतितत्त्वज्ञः संधिविग्रहकालवित् ॥ सांत्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिको ब्रवीत् ॥ ४९ ॥
नाशेन भूयिष्ठं प्रशस्तं कार्यं ॥ ३६ ॥ स्पष्टोऽध्यायशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सौहृदेनाभिभाषेत्वांकच्चिन्मार्जारजीवसि ॥ जांवितंहितवेच्छामिश्रेयःसाधारणंहिनौ ॥ ५० ॥ नतेसौम्यभयंकार्यजीविष्यसियथासुखं ॥ अहंत्वामुद्धरि
 प्यामियदिमांनजिघांससि ॥ ५१ ॥ अस्तिकश्चिदुपायोत्रदुष्करःप्रतिभातिमे॥येनशक्यस्त्वयामोक्षःप्राप्तुंश्रेयस्तथामया ॥ ५२ ॥ मयाप्युपायोदृष्टोऽयंविचा
 र्यमतिमात्मनः ॥ आत्मार्यंचत्वदर्थंचश्रेयःसाधारणंहिनौ ॥ ५३ ॥ इदंहिनकुलोलूकंपापबुद्ध्याभिसंस्थितं ॥ नधर्पयतिमार्जारतेनमेस्वस्तिसांप्रतं ॥ ५४ ॥ कूजं
 श्वपलनेत्रोयंकौशिकोमांनिरीक्षते ॥ नगशाखाग्रगःपापस्तस्याहंभृशमुद्विजे ॥ ५५ ॥ सतांसापदंमैत्रंससखामेसिपंडितः ॥ सांवास्यकंकरिष्यामिनास्ति
 तेभयमद्यवै ॥ ५६ ॥ नहिशक्तोसिमार्जारपाशंछेतुंमयाविना ॥ अहंछेत्स्यामिपाशांस्तेयदिमांत्वंनहिंससि ॥ ५७ ॥ त्वमाश्रितोद्गमस्याग्रंमूलंत्वहमुपाश्रि
 तः ॥ चिरोपितावुभावावांरक्षेस्मिन्विदितंचते ॥ ५८ ॥ यस्मिन्नाश्वासतेकश्चिदश्वनाश्वसितिक्वचित् ॥ नतौधीराःप्रशंसंतिनित्यमुद्विग्नमानसौ ॥ ५९ ॥
 तस्माद्विवर्धतांप्रीतिर्नित्यंसंगतमस्तुनौ ॥ कालातीतमिदार्थंतुनप्रशंसंतिपंडिताः ॥ ६० ॥ अर्थयुक्तिमिमांतत्रयथाभूतांनिशामय ॥ तवजांवितमिच्छामित्वं
 ममेच्छसिजांवितं ॥ ६१ ॥ कश्चित्तरतिकाष्ठेनसुगंधीरामहानदीं ॥ सतारयतितत्काष्ठंसचकाष्ठेनतार्यते ॥ ६२ ॥ ईदृशोनौसमायोगोभविष्यतिसुविस्तरः ॥
 अहंत्वांतारयिष्यामिमांचत्वंतारयिष्यसि ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वातुपलितस्तमर्थमुभयोर्हितं ॥ हेतुमद्ब्रह्णीयंचकालापेक्षीन्यवेक्ष्यच ॥ ६४ ॥ अथसुव्याहृतंश्रुत्वा
 तस्यशत्रोर्विचक्षणः ॥ हेतुमद्ब्रह्णीयार्थंमार्जारोवाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥ बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन् ॥ स्वामवस्थांसर्माक्ष्याथसाम्नैवप्रत्यपूज
 यत् ॥ ६६ ॥ ततस्तीक्ष्णाग्रदशनोमणिवैदूर्यलोचनः ॥ मूपिकंमंदमुद्दीक्ष्यमार्जारोलोमशोब्रवीत् ॥ ६७ ॥ नंदामिसौम्यभद्रंतेयोमांजीवितुमिच्छसि ॥ श्रे
 यश्चयदिजानीषेक्रियतांमाविचारय ॥ ६८ ॥ अहंहिभृशमापन्नस्त्वमापन्नतरोमम ॥ द्वयोरापन्नयोःसंधिःक्रियतांमाचिरायच ॥ ६९ ॥ विधास्येप्राप्तकालं
 यत्कार्यंसिद्धिकरंविभो ॥ मयिरुच्छ्राद्दिनिर्मुक्तेनविनंद्यतितेरुतं ॥ ७० ॥ न्यस्तमानांस्मिभक्तोस्मिशिष्यस्त्वद्वितरुत्तथा ॥ निदेशवशवतींचभवंतंशरणं
 गतः ॥ ७१ ॥ इत्येवमुक्तःपलितोमार्जारंवशमागतं ॥ वाक्यंहितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवित् ॥ ७२ ॥ उदारंयद्भवानाहनैतच्चित्रंभवद्विधे ॥ विहितोयस्तुमार्गोमे
 हितार्थंशृणुतंमम ॥ ७३ ॥ अहंत्वानुप्रवेक्ष्यामिनकुलान्मेमहद्भयं ॥ त्रायस्वभोमावधीस्त्वंशक्तोऽस्मितवरक्षणे ॥ ७४ ॥ उलूकाच्चैवमारक्षसुद्रःप्रार्थयतेहिमां ॥
 अहंछेत्स्यामितेषाशान्सखेसत्येनतेशपे ॥ ७५ ॥ तद्वचःसंगतंश्रुत्वालोमशोयुक्तमर्थवत् ॥ हर्षादुद्दीक्ष्यपलितंस्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ७६ ॥

तंसंपूज्याथपलितंमार्जारःसौहृदेस्थितः ॥ सविचिंत्याब्रवीद्धीरःप्रीतस्त्वरितएवच ॥ ७७ ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेत्वंमेप्राणसमःसखा ॥ तवप्राज्ञप्रसादाद्धि
 प्रायःप्राप्स्यामिजीवितं ॥ ७८ ॥ यद्यदेवंगतेनाथशक्यंकर्तुमयातव ॥ तदाज्ञापयकर्तास्मिसंधिरेवास्तुनौसखे ॥ ७९ ॥ अस्मात्तुसंकटान्मुक्तःसमित्रगणवां
 धवः ॥ सर्वकार्याणिकर्ताहंप्रियाणिचहितानिच ॥ ८० ॥ मुक्तश्चव्यसनादस्मात्सौम्याहमपिनामते ॥ प्रीतिमुत्पादयेयंचप्रीतिकर्तुंश्वसत्क्रियां ॥ ८१ ॥ प्रत्यु
 पकुर्वन्बहूपिनभातिपूर्वोपकारिणातुल्यः ॥ एकःकरोतिहिकृतेनिष्कारणमेवकुरुतेन्यः ॥ ८२ ॥ भीष्मउवाच ग्राहयित्वातुतंस्वार्थमार्जारंमूपिकस्तथा ॥
 प्रविवेशतुविश्रम्यक्रोडमस्यरुतागसः ॥ ८३ ॥ एवमाश्वासितोविद्वान्मार्जारिणसमूपिकः ॥ मार्जारिणसिर्विस्त्रब्धःसुष्वापपितृमातृवत् ॥ ८४ ॥ लीनंतुत
 स्यगात्रेपुमार्जारस्यचमूपिकं ॥ दृष्ट्वातौनकुलौलूकौनिराशौप्रत्यपद्यतां ॥ ८५ ॥ तथैवतौसुसंनृत्तौदृढमागततंद्रितौ ॥ दृष्ट्वातयोःपरांप्रीतिविस्मयंपरमंगतौ
 ॥ ८६ ॥ बलिनौमतिमंतौचसुवृत्तौचाप्युपासितौ ॥ अशक्तौतुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुंवलत् ॥ ८७ ॥ कार्यार्थकृतसंधीतौदृष्ट्वामार्जारमूपिकौ ॥ उलूकनकुलौ
 तूर्णजग्मतुस्तौस्वमालयं ॥ ८८ ॥ लीनःसतस्यगात्रेपुपलितोदशकालवित् ॥ चिच्छेदपाशान्नृपतेकालापेक्षाशनैःशनैः ॥ ८९ ॥ अथबंधपरिक्षिष्टमार्जारो
 वीक्ष्यमूपिकं ॥ छिंदंतंवेतदापाशानत्वरंतंत्वरान्वितः ॥ ९० ॥ तमत्वरंतंपलितंपाशानांछेदनेतथा ॥ संचोदयितुमारंभेमार्जारमूपिकंनदा ॥ ९१ ॥ किंसौम्य
 नातित्वरसेकिंकृतार्थोवमन्यसे ॥ छिधिपाशानमित्रघ्नपुराश्वपचएतिच ॥ ९२ ॥ इत्युक्तस्त्वरतातेनमतिमान्पलितोब्रवीत् ॥ मार्जारमकृतप्रज्ञंपथ्यमात्महि
 तंवचः ॥ ९३ ॥ तूर्णीभवन्तेसौम्यत्वरकार्यानसंभ्रमः ॥ वयमेवात्रकालज्ञानकालःपरिहास्यते ॥ ९४ ॥ अकालेरुत्यमारब्धंकर्तुर्नार्थायकल्पते ॥ तदेवका
 लआरब्धमहतेऽर्थायकल्पते ॥ ९५ ॥ अकालेविप्रमुक्तान्मेत्वत्तएवभयंभवेत् ॥ तस्मात्कालंप्रतीक्षस्वकिमितित्वरसेसखे ॥ ९६ ॥ यदापश्यामिचांडालमायां
 तंशस्त्रपाणिनं ॥ ततश्छेत्स्यामितेपाशान्प्राप्तेसाधारणेभये ॥ ९७ ॥ तस्मिन्कालेप्रमुक्तस्त्वंतरुमेवाधिरोक्ष्यसे ॥ नहितेजीवितादन्यात्किंचित्कृत्यंभविष्यति
 ॥ ९८ ॥ ततोभवत्यपकांतित्रस्तेभीतेचलोमश ॥ अहंबिलंप्रवेक्ष्यामिभवान्शाखांभजिष्यति ॥ ९९ ॥ एवमुक्तस्तुमार्जारमूपिकेणात्मनोहितं ॥ वचनंवाक्य
 तत्त्वज्ञोजीवितार्थमिहामतिः ॥ १०० ॥ अथात्मकृत्येत्वरितःसम्यक्प्रश्रितमाचरन् ॥ उवाचलोमशोवाक्यंमूपिकंचिरकारिणं ॥ १०१ ॥ नत्येवंमित्रकार्याणि
 प्रीत्याकुर्वतिसाधवः ॥ यथात्वंमोक्षितःरुच्छ्रात्त्वरमाणेनवैमया ॥ १०२ ॥ तथाहित्वरमाणेनत्वयाकार्यंहितंमम ॥ यत्नंकुरुमहाप्राज्ञयथारक्षावयोर्भवेत् ॥ १०३

अथवापूर्वैरंस्मरन्कालंजिहीर्षसि ॥ पश्यदुष्कृतकर्मस्त्वंव्यक्तमायुःक्षयंतव ॥ ४ ॥ यदिकिंचिन्मयाज्ञानात्पुरस्तादुष्कृतंरुतं ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंक्षामये
 त्वांप्रसीदमे ॥ ५ ॥ तमेवंवादिनंप्राज्ञःशास्त्रबुद्धिसमन्वितः ॥ उवाचेदंवचःश्रेष्ठंमार्जारंमूषिकस्तदा ॥ ६ ॥ श्रुतंमेतवमार्जारस्वमर्थंपरिगृहृतः ॥ ममापित्वंवि
 जानासिस्वमर्थंपरिगृहृतः ॥ ७ ॥ यन्मित्रंभीतवत्साध्यंयन्मित्रंभयसंहितं ॥ सुरक्षितव्यंतत्कार्यपाणिःसर्पमुखादिव ॥ ८ ॥ कृत्वावलवतांसंधिमात्मानंयो नर
 क्षति ॥ अपथ्यमिवतद्भुक्तंतस्यनार्थायकल्पते ॥ ९ ॥ नकश्चित्कस्यचिन्मित्रंनकश्चित्कस्यचित्सुहृत् ॥ अर्थतस्तुनिबध्यंतेमित्राणिरिवस्तथा ॥ १० ॥ अर्थे
 रथानिबध्यंतेगजैर्वनगजाइव ॥ नचकश्चित्कृतेकार्येकर्तारंसमवेक्षते ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिसावशेषाणिकारयेत् ॥ तस्मिन्कालेपिचभवान्दिव
 कीर्तिभयार्दितः ॥ १२ ॥ ममनग्रहणेशक्तःपलायनपरायणः ॥ छिन्नंतुतंतुंवाहुल्यंतंतुरेकोवशेषितः ॥ १३ ॥ छेत्स्याम्यहंतमप्याशुनिर्वृतोभवलोमश ॥ त
 योःसंवदतोरेवंतथैवापन्नयोर्द्वयोः ॥ १४ ॥ क्षयंजगामसारात्रिलोमशंत्वाविशद्भयं ॥ ततःप्रभातसमयेविकृतःरुष्णपिंगलः ॥ १५ ॥ स्थूलस्फिग्विरुतोरु
 क्षःश्वयूथपरिवारितः ॥ शंकुकर्णोमहावक्रोमलिनोघोरदर्शनः ॥ १६ ॥ परिघोनामचांडालःशस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ तंदृष्ट्वायमदूताभंमार्जारस्वस्तचेतनः ॥ १७ ॥
 उवाचवचनंभीतःकिमिदानींकरिष्यसि ॥ अथतावपिसंत्रस्तौतंदृष्ट्वाघोरसंकुलं ॥ १८ ॥ क्षणेननकुलोलूकौनैराश्वमुपजग्मतुः ॥ बलिनौमतिमंतौचसंघाते
 चाप्युपागतौ ॥ १९ ॥ अशक्तौसुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुंवलात् ॥ कार्यार्थेकृतसंधानौदृष्ट्वामार्जारमूषिकौ ॥ २० ॥ उलूकनकुलौतत्रजग्मतुःस्वस्वमालयं ॥ त
 तश्चिच्छेदतंपाशंमार्जारस्यचमूषिकः ॥ २१ ॥ विप्रमुक्तोथमार्जारस्तमेवाभ्यपतद्भुमं ॥ सतस्मात्संभ्रमावर्तान्मुक्तोघोरेणशत्रुणा ॥ २२ ॥ बिलंविवेशपलि
 तःशाखालेभेसलोमशः ॥ उन्माथमप्यथादायचांडालोवीक्ष्यसर्वशः ॥ २३ ॥ विहताशःक्षणेनास्तेतस्मादेशादपाक्रमत् ॥ जगामसस्वभवनंचांडालोभरतर्ष
 भ ॥ २४ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्तोदुर्लभंप्राप्यजीवितं ॥ बिलस्थंपादपाग्रस्थःपलितंलोमशोब्रवीत् ॥ २५ ॥ अकृत्वासंविदंकांचित्सहसासमवप्लुतः ॥ कृतज्ञं
 कृतकर्माणंकञ्चिन्मांनभिर्शंकसे ॥ २६ ॥ गत्वाचममविश्वासंदत्वाचममजीवितं ॥ मित्रोपभोगसमयेकिंमांत्वंनोपसर्पसि ॥ २७ ॥ कृत्वाहिपूर्वमित्राणि
 यःपश्चान्नानुतिष्ठति ॥ नसमित्राणिलभतेरुद्धात्स्वापत्सुदुर्मतिः ॥ २८ ॥ सत्कृतोहंत्वयामित्रसामर्थ्यादात्मनःसखे ॥ समांमित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुंत्व
 मर्हसि ॥ २९ ॥ यानिमेसंतिमित्राणियेचसंबंधिबांधवाः ॥ सर्वेत्वांपूजयिष्यंतिशिष्यागुरुमिवप्रियं ॥ ३० ॥ अहंचपूजयिष्येत्वांसमित्रगणबांधवं ॥

जावितस्यप्रदातारंकृतज्ञःकोनपूजयेत् ॥ ३१ ॥ ईश्वरोमेभवानस्तुस्वशरीरगृहस्यच ॥ अर्थानांचैवसर्वेषामनुशास्ताचमेभव ॥ ३२ ॥ अमात्योमेभवप्राज्ञपितेवे
हप्रशाधिमां ॥ नतंस्तिभयमस्मत्तो जीवितेनात्मनःशपे ॥ ३३ ॥ बुद्ध्यात्वमुशनासाक्षाद्वलेनाधिरुतावयं ॥ त्वमंत्रवल्युक्तोहिदत्वाजीवितमद्यमे ॥ ३४ ॥ एवमु
क्तःपरांशंतिमाजरिणसमूपिकः ॥ उवाचपरमंत्रज्ञःश्लक्ष्णमात्महितंवचः ॥ ३५ ॥ यद्भवानाहतस्सर्वमयातेलोमशश्रुतं ॥ ममापितावद्भवतःशृणुयत्यतिभातिमे
॥ ३६ ॥ वेदितव्यानिमित्राणिविज्ञेयाश्चापिशत्रवः ॥ एतत्सुसूक्ष्मलोकेस्मिन्दृश्यतेप्राज्ञसंमतं ॥ ३७ ॥ शत्रुरूपाहिसुहृदोमित्ररूपाश्चशत्रवः ॥ संधितास्तेनबुद्ध्या
तेकामक्रोधवशंगताः ॥ ३८ ॥ नास्तिजातुरिपुर्नाममित्रंनामनविद्यते ॥ सामर्थ्ययोगाज्जायंतेमित्राणिरिपवस्तथा ॥ ३९ ॥ योयस्मिन्जीवतिस्वार्थेपश्येत्पीडांन
जीवति ॥ सतस्यमित्रंतावत्स्याद्यावन्नस्याद्विपर्ययः ॥ ४० ॥ नास्तिमैत्रीस्थिरानामनचध्रुवमसौहृदं ॥ अर्थयुक्त्यानुजायंतेमित्राणिरिपवस्तथा ॥ ४१ ॥ मित्रं
चशत्रुतामेतिकस्मिंश्चिद्विद्वत्पर्यये ॥ शत्रुश्चमित्रतामेतिस्वार्थोहिवलवत्तरः ॥ ४२ ॥ योविश्वसितिमित्रेपुनविश्वसितिशत्रुषु ॥ अर्थयुक्तिमविज्ञाययःप्रीतौ
कुरुतेमनः ॥ ४३ ॥ मित्रेवायदिवाशत्रौतस्यापिचलितामतिः ॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनास्तिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपिमूलानिकृतति ॥ ४४ ॥
अर्थयुक्त्याहिजायंतेपितामातासुतस्तथा ॥ मातुलाभाग्निनेयाश्चतथासंबंधिवांधवाः ॥ ४५ ॥ पुत्रंहिमातापितरौत्यजतःपतितंप्रियं ॥ लोकोरक्षतिचात्मानंपश्य
स्वार्थस्यसारतां ॥ ४६ ॥ सामान्यानिष्कृतिःप्राज्ञयोमोक्षात्प्रत्यनंतरं ॥ कृतंनृगयशेषशत्रुसुखोपायमसंशयं ॥ ४७ ॥ अस्मिन्निलयएवत्वंन्यग्रोधादवतारितः
॥ ४८ ॥ पूर्वनिविष्टमुन्माथंचपलत्वान्नबुद्धवान् ॥ आत्मनश्चपलोनास्तिकुतो न्येपांभविष्यति ॥ ४९ ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिचपलोहंत्यसंशयं ॥ ब्रवीषि
मधुरंयच्चप्रियोमेघभवानिति ॥ ५० ॥ तन्मित्रकारणंसर्वविस्तरेणापिमेशृणु ॥ कारणात्प्रियतामेतिद्वेष्योभवतिकारणात् ॥ ५१ ॥ अर्थार्थीजीवलोकोयंनक
श्चिद्वत्स्यचित्प्रियः ॥ सख्यंसोदर्ययोर्भ्रात्रोर्दपत्योर्वापरस्परं ॥ ५२ ॥ कस्यचिन्नाभिजानामिप्रीतिंनिष्कारणामिह ॥ यद्यपिभ्रातरःक्रुद्धाभार्यावाकारणांत
रे ॥ ५३ ॥ स्वभावतस्तेप्रीयंतेनेतरःप्रीयतेजनः ॥ प्रियोभवतिदानेनप्रियवादेनचापरः ॥ ५४ ॥ मंत्रहोमजपैरन्यःकार्यार्थप्रीयतेजनः ॥ उत्पन्नाकारणेप्रीति
रासीन्भौकारणांतरे ॥ ५५ ॥ प्रध्वस्तेकारणस्थानेसाप्रीतिर्विनिवर्तते ॥ किंतुतत्कारणमन्येयेनाहंभवतःप्रियः ॥ ५६ ॥ अन्यत्राभ्यवहारार्थतत्रापिचबुधाव
यं ॥ कालोहेतुंविकुरुतेस्वार्थस्तमनुवर्तते ॥ ५७ ॥ स्वार्थप्राज्ञोभिजानातिप्राज्ञंलोकोनुवर्तते ॥ नत्वीदृशंत्वयावाच्यंविदुषिस्वार्थपंडिते ॥ ५८ ॥

अकालेहिसमर्थस्यस्नेहेहेतुरयंतव ॥ तस्मान्नाहंचलेस्वार्थात्सुस्थिरःसंधिविग्रहे ॥ ५९ ॥ अभ्राणामिवरूपाणिविकुर्वंतिक्षणेक्षणे ॥ अद्यैव हिरिपुर्भूत्वापुनरद्यै
 वमेसुहृत् ॥ ६० ॥ पुनश्चरिपुरद्यैवयुक्तीनांपश्यचापलं ॥ आसीन्मैत्रीतुतावन्नौयावद्धेतुरभूत्पुरा ॥ ६१ ॥ सागतासहतेनैवकालयुक्तेनहेतुना ॥ त्वंहिमेजाति
 तःशत्रुःसामर्थ्यान्मित्रतांगतः ॥ ६२ ॥ तत्कृत्यमभिनिर्वर्त्यप्रकृतिःशत्रुतांगता ॥ सोहमेवंप्रणीतानिज्ञात्वाशास्त्राणितत्त्वतः ॥ ६३ ॥ प्रविशेयंकथंपाशंवत्क
 तेतद्वदस्वमे ॥ त्वद्दीर्येणप्रमुक्तोहंमद्दीर्येणतथाभवान् ॥ ६४ ॥ अन्योन्यानुग्रहेवृत्तेनास्तिभूयःसमागमः ॥ त्वंहिसौम्यरुतार्थोद्यनिवृत्तार्थास्तथावयं ॥ ६५ ॥
 नतेस्यद्यमयाकृत्यंकिंचिदन्यत्रभक्षणात् ॥ अहमन्नंभवान्भोक्तादुर्वलोहंभवान्वली ॥ ६६ ॥ नावयोर्विद्यतेसंधिर्वियुक्तेविषमेवले ॥ समन्येहंतवप्रज्ञाय
 न्मोक्षात्यनंतरं ॥ ६७ ॥ भक्ष्यंप्रशंससेनूनंसुखोपायेनकर्मणा ॥ भक्षार्थंत्यववद्धस्त्वंसमुक्तःपीडितःक्षुधा ॥ ६८ ॥ शास्त्रजांमतिमास्थायनूनंभक्षयिताद्य
 मां ॥ जानामिक्षुधितंतुत्वामाहारसमयश्चते ॥ ६९ ॥ सत्वंमामभिसंधायभक्ष्यंमृगयसेपुनः ॥ त्वंचापिपुत्रदारस्थोयत्संधिंस्तजसेमयि ॥ ७० ॥ शुश्रूपांयतसेक
 तुंसखेममनतत्क्षमं ॥ त्वंयामांसहितंदृष्ट्वाप्रियाभार्यासुताश्चते ॥ ७१ ॥ कस्मात्तेमांनखादेयुर्हृष्टाःप्रणयिनस्त्वयि ॥ नाहंत्वयासमेप्यामिवृत्तोहंतुःसमागमे
 ॥ ७२ ॥ शिवंध्यायस्वमेस्वस्थःसुकृतंस्मरसेयदि ॥ शत्रोरनार्यभूतस्यक्लिष्टस्यक्षुधितस्यच ॥ ७३ ॥ भक्ष्यंमृगयमाणस्यकःप्राज्ञोविषयंव्रजेत् ॥ स्वस्तितेस्तुग
 म्प्यामिदूरादपितवोद्विजे ॥ ७४ ॥ विश्वस्तंवाप्रमत्तंवाएतदेवरुतंभवेत् ॥ बलवत्संन्निकर्पोहिनकदाचित्प्रशस्यते ॥ ७५ ॥ नाहंत्वयासमेप्यामिनिवृत्तोभवलो
 मश ॥ यदित्वंसुकृतंवेत्सितत्सस्यमनुसारय ॥ ७६ ॥ प्रशांतादपिमेपापात्भेतव्यंबलिनःसदा ॥ यदिस्वार्थंनतेकार्यंब्रूहिकिकरवाणिते ॥ ७७ ॥ कामंसर्वंप्रदा
 स्यामिनत्वात्मानंकदाचन ॥ आत्मार्येसंततिस्त्याज्याराज्यंरत्नंधनानिच ॥ ७८ ॥ अपिसर्वस्वमुत्सृज्यरक्षेदात्मानमात्मना ॥ ऐश्वर्यधनरत्नानांप्रत्यमित्रेनिव
 र्त्ततां ॥ ७९ ॥ दृष्टाहिपुनरावृत्तिर्जीवितामितिनःश्रुतं ॥ नत्वात्मनःसंप्रदानंधनरत्नवदिष्यते ॥ ८० ॥ आत्माहिसर्वदारक्ष्योदारैरपिधनैरपि ॥ आत्मरक्षणतंत्राणां
 सुपरीक्षितकारिणां ॥ ८१ ॥ आपदनोपपद्यंतेपुरुषाणांस्वदोषजाः ॥ शत्रुंसम्यग्भिजानंतिदुर्बलायेवलीयसं ॥ ८२ ॥ नतेपांचाल्यतेबुद्धिःशास्त्रार्थकृतनिश्च
 या ॥ इत्यभिव्यक्तमेवंसंपलितेनाभिभर्त्सितः ॥ ८३ ॥ मार्जारोब्रीदितोभूत्वामूषिकंवाक्यमब्रवीत् ॥ ८४ ॥ लोमशउवाच सत्यंशपेत्वयाहंवैमित्रद्रोहो
 विगर्हितः ॥ तन्मन्येहंतवप्रज्ञायस्त्वंममहितेरतः ॥ ८५ ॥ उक्तवानर्यतत्त्वेनमयासंभिन्नदर्शनः ॥ नतुमामन्ययासाधोत्वंग्रहीतुमिहार्हसि ॥ ८६ ॥

प्राणप्रदानजंत्वत्तोमयिसौहृदमागतं ॥ धर्मज्ञोस्मि गुणज्ञोस्मि कृतज्ञोस्मि विशेषतः ॥ ८७ ॥ मित्रेषु वत्सलश्चास्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ॥ तस्मादेवं पुनः साधो
मय्याचरितुमर्हसि ॥ ८८ ॥ त्वया हि वाच्यमानो हं जह्यां प्राणान्सवांधवः ॥ विश्रंभो हि बुधैर्दृष्टो मद्बिधेः पुमनस्त्रिषु ॥ ८९ ॥ तदेतद्धर्मतत्त्वज्ञनत्वं शंकितुमर्हसि ॥
इतिसंस्तुयमानोऽपि मार्जारिणसमूषिकः ॥ ९० ॥ मनसा भावगंभीरो मार्जारं वाक्यमब्रवीत् ॥ साधुर्भवान्श्रुतार्थोस्मि प्रिये च न च विश्वसे ॥ ९१ ॥ संस्तवैर्वा
धनौघैर्वा नाहं शक्यः पुनस्त्वया ॥ न त्वमित्रे वशं यांति प्राज्ञानि प्रकारणं सखे ॥ ९२ ॥ अस्मिन्नर्थे च गार्हपत्ये निबोधोऽशनसारुते ॥ शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा संधिं बली
यसा ॥ ९३ ॥ समाहितश्चरद्युक्त्या कृतार्थश्च न विश्वसेत् ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति विश्वसेत् ॥ ९४ ॥ नित्यं विश्वासयेदन्यान्परेषां तु न विश्वसेत् ॥ त
स्मात्सर्वास्ववस्यासुरक्षेज्जीवितमात्मनः ॥ ९५ ॥ द्रव्याणिसंततिश्चैव सर्वं भवति जीवतः ॥ संक्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वासः परो मतः ॥ ९६ ॥ नृपुतस्मादवि
श्वासः पुष्कलं हितमात्मनः ॥ वध्यं ते न त्वविश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्वला अपि ॥ ९७ ॥ विश्वस्तास्तेषु वध्यं ते बलवंतोऽपि दुर्वलैः ॥ त्वद्विधेभ्यो मया त्यात्मारक्ष्यो मार्जारसर्व
दा ॥ ९८ ॥ रक्षत्वमपि चात्मानं चांडालाज्जातिकिल्बिषात् ॥ सतस्य ब्रुवतस्त्वेवं संत्रासाज्जातसाध्वसः ॥ ९९ ॥ शाखां हित्वा जवेनाशु मार्जारः प्रययौ ततः ॥ ततः
शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ॥ १०० ॥ विश्राव्य पलितः प्राज्ञो विलमन्यज्जगाम ह ॥ एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्वलेन महाबलाः ॥ १०१ ॥ एकेन बहवोऽमित्राः
पलितेनाभिसंधिताः ॥ अरिणापि समर्थेन संधिं कुर्वीत पण्डितः ॥ १०२ ॥ मूषिकश्च विडालश्च मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् ॥ इत्येवं क्षत्रधर्मश्च मयामार्गेषु दर्शितः ॥ ३ ॥
विस्तरेण महाराज संक्षेपमपि मे शृणु ॥ अन्योन्यकृतवैरौ तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमां ॥ १०४ ॥ अन्योन्यमभिसंधातुं संवभूवतयोर्मतिः ॥ तत्र प्राज्ञाभिसंधत्ते सम्यक् बुद्धिस
माश्रयात् ॥ १०५ ॥ अभिसंधीयते प्राज्ञः प्रमादादपि वा बुधैः ॥ तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ६ ॥ न त्वप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति ॥ कालेन
रिपुणा संधिः काले मित्रेण विग्रहः ॥ ७ ॥ कार्य इत्येव संधिज्ञाः प्राहुर्नित्यं नराधिप ॥ एतज्ज्ञात्वामहाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ॥ ८ ॥ अभियुक्तः प्रसन्नश्च प्राग्भ
या द्भीतवच्चरेत् ॥ भीतवत्संनिधिः कार्यः प्रतिसंधिस्तथैव च ॥ ९ ॥ भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः ॥ न भयं विद्यते राजन्भीतस्यानागते भये ॥ १० ॥
अभीतस्य च विश्रंभात्सु महज्जायते भयं ॥ अभीश्चरतियो नित्यं मंत्रोदेयः कथंचन ॥ ११ ॥ अविज्ञानाद्विविज्ञातो गच्छेदास्पददर्शिषु ॥ तस्मादभीतवद्भीतो
विश्वस्तो बह्वविश्वसन् ॥ १२ ॥ कार्याणां गुरुतां प्राप्य नानृतं किंचिदाचरेत् ॥ एवमेतन्मया प्रोक्तमिति हासं युधिष्ठिर ॥ १३ ॥

॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ इतिशां० आप० नैल० जार० अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ५ ॥ उक्तोमंत्र इति ॥ १॥२॥३॥ अविश्वस्तं यथास्यात्तथावद्विश्व
सेदित्युक्तं तत्र सर्वत्राविश्वासे कार्यस्यासिद्धिरेव स्यादित्याशंक्य पूजनी दृष्टानेन पूर्वकृतापकारो न विश्वसेदिति निरूपयति उक्तद्वयध्यायेन पूजन्याचटकया ॥ ४ ॥ ५ ॥ जीवजीवकः शाकुनिकः सहिअयं

श्रुत्वा त्वंसुहृदां मध्ये यथावत्समुपाचर ॥ उपलभ्य मतिं चाग्र्यामरि मित्रांतरं तथा ॥ १४ ॥ संधिविग्रहकाले च मोक्षोपायस्तथैव च ॥ शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा
संधिवलीयसा ॥ १५ ॥ समागमे च रेद्युक्त्या कृतार्थे न च विश्वसेत् ॥ अवि रुद्धां त्रिवर्गेण नीतिमेतां महीपते ॥ १६ ॥ अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयः संरक्षयन् प्रजाः ॥
ब्राह्मणैश्चापिते सार्धयात्रा भवतु पांडव ॥ १७ ॥ ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह च भारत ॥ एतं धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ॥ १८ ॥ पूजिताः शुभकर्तारः पू
जयेत्तान् नराधिप ॥ राज्यं श्रेयः परं राजन्यगः कीर्तिं च लप्स्यसे ॥ १९ ॥ कुलस्य संततिं चैव यथान्यायं यथाक्रमं ॥ २० ॥ द्वयोरिमं भारत संधिविग्रहं सुभाषितं
बुद्धिविशेषकारकं ॥ यथा त्ववेक्ष्य क्षितिपेन सर्वदानि पेवितव्यं नृपशत्रुमंडले ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिप० आप० मार्जारमृषिकसंवादे अष्टत्रिंश
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच उक्तोमंत्रो महाबाहो विश्वामोनास्ति शत्रुषु ॥ कथं हि राजा वर्तेत यदि सर्वत्र नाश्वसेत् ॥ १ ॥
विश्वासाद्विपरं राजन राज्ञामुत्पद्यते भयं ॥ कथं हि नाश्वसन राजा शत्रून् जयति पार्थिवः ॥ २ ॥ एतन्मे संशयं छिंधि मतिर्मसंप्रमुह्यति ॥ अविश्वासकथामेता
मुपश्रुत्य पितामह ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच शृणुष्व राजन्यदृत्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने ॥ पूजन्या सह संवादे ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ॥ ४ ॥ कांपित्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वंतः पुर
निवासिनी ॥ पूजनीनाम शाकुनिर्दीर्घकालं सहोपिता ॥ ५ ॥ रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः ॥ सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञातिर्यग्योनिं गतापि सा ॥ ६ ॥ अभि
प्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसं ॥ समकालं च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्रो व्यजायत ॥ ७ ॥ तयोरर्थं कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ॥ समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्व
यं ॥ ८ ॥ पुष्ट्यर्थं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥ फलमेकं सुताया द्राजपुत्राय चापरं ॥ ९ ॥ अमृता स्वादसदृशं बलनेजो भिवर्धनं ॥ आदाया दायसे वा शुतयोः
प्रादात्पुनः पुनः ॥ १० ॥ ततो गच्छत्यरां वृद्धिराजपुत्रः फलाशनात् ॥ ततः स धात्र्या कक्षेण उत्थमानो नृपात्मजः ॥ ११ ॥ ददर्श तं पक्षिसुतं बाल्यादागत्य बालकः ॥
ततो बाल्याच्च यत्नेन तेनाक्रीडत पक्षिणा ॥ १२ ॥ शून्ये च तमुपादाय पक्षिणं समजातकं ॥ हत्वा ततः सराजं द्रधात्र्या हस्तमुपागतः ॥ १३ ॥

पक्षी अस्यां दिशिलाभं अस्यामलाभं दिशतीति वर्णयति जीवजीवक इति पक्षिविशेष इत्यन्ये ॥ ६ ॥ अभिप्रजाना प्रसूतवती देव्याराज भार्यायां ॥ ७ ॥ ८ ॥ १॥१०॥११॥१२॥ समजातकं समानवयसं ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इच्छयाबुद्धिपूर्वकं उपसर्पतिफलरूपेणकर्तारम् ॥ २१ ॥ कर्तार्यदृष्टं तन्पुत्रादावपिपापं दृश्यतेवेत्याह पापमिति तेषां महतां पापमपराधकृतमेनः ॥ २२ ॥ २३ ॥ मागमः मास्मगमः ॥ २४ ॥ परिलंबनः विश्वासं कुर्वतः ॥ २५ ॥ २६ ॥ नियच्छति नृत्तुनाशयति ततो नष्टं न तित्वात्परलोकं च नियच्छति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ जरावीर्यहरत्वात् बीजमात्रं प्र

अथ सा पूजनी राजन्नागमत्फलहारिणी ॥ अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ॥ १४ ॥ वाष्पपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा तं रुदती सुतं ॥ पूजनी दुःखसंतमारुदती वा
क्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ क्षत्रिये संगतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदं ॥ कारणात्सां त्वयं तेनेकतार्थाः संत्यजंति च ॥ १६ ॥ क्षत्रिये पुन विश्वासः कार्यः सर्वापकारिषु ॥
अपकृत्यापि सततं सां त्वयंति निरर्थकं ॥ १७ ॥ अहमस्य करोम्यद्यसदृशीं वैरयातनां ॥ कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ॥ १८ ॥ सहसं जातवृद्धस्य तथै
व सह भोजिनः ॥ शरणागतस्य च वधस्त्रिविधं त्येव पातकं ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा चरणाभ्यां तु नेत्रे नृपसुतस्य सा ॥ भित्वा स्वस्था तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
इच्छयेह कृतं पापं सद्यस्तंचोपसर्पति ॥ कृतं प्रतिकृतं तेषां न नश्यति शुभाशुभं ॥ २१ ॥ पापं कर्म कृतं किंचिद्यदितस्मिन्नदृश्यते ॥ नृपते तस्य पुत्रे पुत्रौ त्रैष्वपि च न
सृपु ॥ २२ ॥ ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूजय्यादृतलोचनं ॥ कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनी मिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृ
तं त्वया ॥ उभयंतस्मीभूतं वसपूजनि मागमः ॥ २४ ॥ पूजन्युवाच सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलंबनः ॥ न तद्दुःखाः प्रशंसंति श्रेयस्तत्रापसर्पणं ॥ २५ ॥
सां त्वे प्रयुक्ते सततं कृतवैरेन विश्वसेत् ॥ क्षिप्रं सवध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ २६ ॥ अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रपौत्रं नियच्छति ॥ पुत्रपौत्रविनाशे च परलोकं
नियच्छति ॥ २७ ॥ सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखादयः ॥ एकांततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकः ॥ २८ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनाति विश्वसे
त् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निरुहं तति ॥ कामं विश्वासयेदन्यान्परेषां च न विश्वसेत् ॥ २९ ॥ मातापितावांधवानां वरिष्ठौ भार्याजरा बीजमात्रं तु पुत्रः ॥
भ्राता शत्रुः क्लिन्नपाणिर्वयस्य आत्मा त्येकः सुखदुःखस्य भोक्ता ॥ ३० ॥ अन्योन्यकृतवैराणां न संधिरुपपद्यते ॥ सच हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसं ॥ ३१ ॥ पू
जितस्यार्थमानाभ्यां जंतोः पूर्वापकारिणः ॥ मनोभवत्यविश्वस्तं कर्म त्रासयतेऽवलान् ॥ ३२ ॥ पूर्वसंमाननाय त्रपश्चाच्चैव विमानना ॥ जल्यत्तत्सत्ववान्स्था
नं शत्रोः संमानितोऽपि सन् ॥ ३३ ॥ उपितास्मितवागारे दीर्घकालं समर्चिता ॥ तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु ब्रजाम्यहं ॥ ३४ ॥

सवरूपत्वात् शत्रुः रिक्थहरत्वात् क्लिन्नपाणिः उपक्रियमाणः धनादिना पूज्यमानमेव मित्रं नान्यदित्यर्थः ॥ ३० ॥ हेतुः पुत्ररक्षामेहोवा ॥ ३१ ॥ कर्मस्वरूपं अवलान्मादृशान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ नेति अन्योन्यस्यापकारमुभावपिनित्यंस्मरतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रतिकृतं प्रायश्चित्तं जानमिति मन्वानः साधुः पुनर्नापकरोतीत्याशयेनाह कृतस्येति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ न शक्यते जेतुमिति शेषः ॥ ३९ ॥
 श्वपचश्वांडालः श्वमांसाहारोपिशुनासहसख्यमेतिसंवादादेवंममापिजानीहीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वैरंस्त्रीकृतं कृष्णशिथुपालयोः वास्तुगृहादिकं स्थानं तज्जं कौरवपांडवानां वाग्जं द्रोणद्रुपदयोः सापत्नं जा
 तिवैरं मूषकमार्जारयोः अपराधजं आवयोः तच्च तच्चेति द्वंद्वः ताभ्यां सहितं सापत्नापराधजं ॥ ४२ ॥ कृतवैरोपि दाताः र्थादिना मानयितार्थाशावताराज्ञानहंतव्यः ॥ ४३ ॥ यद्यप्येवं नित्यं फलद्वयदानाच्च मानह

ब्रह्मदत्त उवाच यः कृते प्रतिकुर्याद्वैनसतत्रापराधुयात् ॥ अनृणस्तेन भवति वसपूजनिमागमः ॥ ३५ ॥ पूजन्यु उवाच न कृतस्य तु कर्तुं श्वसस्य संधी
 यते पुनः ॥ हृदयं तत्र जानाति कर्तुं श्वैव कृतस्य च ॥ ३६ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच कृतस्य चैव कर्तुं श्वसस्य संधीयते पुनः ॥ वैरस्योपशमोदृष्टः पापं नोपाश्रुते पुनः
 ॥ ३७ ॥ पूजन्यु उवाच नास्ति वैरमतिक्रान्तं सांत्वितोस्मीतिना श्वसेत् ॥ विश्वासाद्व्यते लोकितस्माच्छ्रेयोप्यदर्शनं ॥ ३८ ॥ तरसा येन शक्यं तेश्वैः सुनिशि
 तैरपि ॥ साम्नातेपि निगृह्यते गजा इव करेणुभिः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच संवासाज्जायते स्नेहो जीवितांतकरेष्वपि ॥ अन्योन्यस्य च विश्वासः श्वपचनशुनो
 यथा ॥ ४० ॥ अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्दुतांगतं ॥ नैव तिष्ठति तद्वैरं पुष्करस्थमिवोदकं ॥ ४१ ॥ पूजन्यु उवाच वैरं पंचसमुत्थानं तच्च बुध्यंति पण्डिताः ॥
 स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं सापत्नापराधजं ॥ ४२ ॥ तत्र दातानहंतव्यः क्षत्रियेण विशेषतः ॥ प्रकाशं वा प्रकाशं वा बुध्वा दोषवलावलं ॥ ४३ ॥ कृतवैरं न विश्वासः का
 र्यं स्विह सुहृदपि ॥ छन्नं संतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुणः ॥ ४४ ॥ न वित्तेन न पारुष्येन च सांत्वेन वा श्रितैः ॥ कोपाग्निः शाम्यते राजंस्तोयाग्निरिव सागरे ॥ ४५ ॥ न
 हि वैराग्निरुद्धूतः कर्मचाप्यपराधजं ॥ शाम्यत्यदग्ध्वानृपते विनात्येकतरक्षयात् ॥ ४६ ॥ स कृतस्यार्थमानाभ्यामनुपूर्वापकारिणः ॥ नादेयो मित्रविश्वासः क
 र्मत्रासयतेऽवलान् ॥ ४७ ॥ नैवापकार्ये कस्मिंश्चिदहंत्वयितथा भवान् ॥ उपितास्मि गृहेऽहं तेनेदानीं विश्वसाम्यहं ॥ ४८ ॥ ब्रह्मदत्त उवाच कालेन क्रियते
 कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः ॥ कालेनैतं प्रवर्तते कः कस्येहापराध्यति ॥ ४९ ॥ तुल्यं चोभे प्रवर्तते मरणं जन्म चैव ह ॥ कार्यं ते चैव कालेन तन्निमित्तं न जीवति ॥ ५० ॥

निप्यसीति जानामितथापि कृतवैरे विश्वासो नीतिविरुद्ध इत्याह कृतेति ॥ ४४ ॥ पारुष्यैः गुरुशिक्षार्थं गुरुभिरुक्तैः ॥ ४५ ॥ वैराग्निः अदग्ध्वानशाम्यत्यपराधजं कर्म एकतरक्षयाद्विनानशाम्यतीति योजना
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कस्मिंश्चिदन्यतरे अपकार्येन्यतरेण बाध्यसेति अहं च त्वयितथास्मि एवं भवानपि मयितथास्तीति योज्यं अतो नावयोरन्योन्यं विश्वासः संभवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ कालाधीने जगति आवयो
 र्मध्ये कस्यापि दोषो नास्तीत्याह कालेनेत्यादिना ॥ ४९ ॥ कार्यं ते जायते तन्निमित्तं कालनिमित्तं न जीवति भ्रियते ॥ ५० ॥

एकैकस्य एकैकेन ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ क्षमक्षमस्व ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कस्माद्धर्मोस्तिकर्तृषु तदाविधिनिषेधकथाव्यवस्थादिति भावः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सुतेन नष्टेन दुष्टेन वा ॥ ६४ ॥

वध्यंते युगपत्केचिदेकैकस्य नचापरे ॥ कालोदहति भूतानि संप्राप्याग्निरिवेधनं ॥ ५१ ॥ नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्यं कारणं शुभे ॥ कालो नित्यमुपादत्ते सुखं दुः
खं च देहिनां ॥ ५२ ॥ एवं वसेह सस्नेहायथा काममहिंसिता ॥ यत्कृतं तत्तु मेक्षां तत्त्वं च वैक्षमपूजनि ॥ ५३ ॥ पूजन्युवाच ॥ यदिकालः प्रमाणं तेन वैरं कस्यचिद्
वेत् ॥ कस्मात्त्वपचितियांति वांधवा बांधवैर्हतैः ॥ ५४ ॥ कस्माद्देवा सुराः पूर्वमन्योन्यमभिजघ्निरे ॥ यदिकालेन निर्याणं सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ ५५ ॥ भिषजो
भैषजं कर्तुं कस्मादिच्छंति रोगिणः ॥ यदिकालेन पच्यंते भैषजैः किं प्रयोजनं ॥ ५६ ॥ प्रलापः सुमहान् कस्मात्क्रियते शोकमूर्छितैः ॥ यदिकालः प्रमाणं ते कस्मा
द्धर्मोस्तिकर्तृषु ॥ ५७ ॥ तव पुत्रो ममापत्यं हतवान्सह तोमया ॥ अनंतरं त्वया हंच हंत व्याहिन राधिप ॥ ५८ ॥ अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे ॥ यथा त्व
या प्रहर्तव्यं तथा तत्त्वं च मे शृणु ॥ ५९ ॥ भक्षार्थं क्रीडनार्थं च नरावांश्छंति पक्षिणः ॥ तृतीयो नास्ति संयोगो बधवं धादते क्षमः ॥ ६० ॥ वधवं धमया देते मोक्षतंत्र
मुपाश्रिताः ॥ मरणोत्पातजं दुःखं प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥ ६१ ॥ सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः सुताः ॥ दुःखादुद्दिजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितं
॥ ६२ ॥ दुःखं जरा वृद्धादत्त दुःखमर्थविपर्ययः ॥ दुःखं चानिष्टसंवासो दुःखमिष्टवियोजनं ॥ ६३ ॥ वधवं धकृतं दुःखं स्त्रीकृतं सहजं तथा ॥ दुःखं सुतेन सततं ज
नान्विपरिवर्तते ॥ ६४ ॥ न दुःखं परदुःखं वै केचिदादुरवृद्धयः ॥ यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ॥ ६५ ॥ यस्तु शोचति दुःखार्तः सकथं वक्तुमुत्सहेत् ॥
रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथात्मनितथापरे ॥ ६६ ॥ यत्कृतं तं मयाराजं स्वयाचममयत्कृतं ॥ न तद्वर्षशतैः शक्यं व्यपोहितुमरिंदम ॥ ६७ ॥ आवयोः कृतमन्योन्यं पु
नः संधिर्न विद्यते ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा हिते पुत्रं न वं वैरं भविष्यति ॥ ६८ ॥ वैरमंति कमासाद्ययः प्रीतिकर्तुमिच्छति ॥ मृन्मयस्येव भग्नस्य यथा संधिर्न विद्यते ॥ ६९ ॥
निश्चयः स्वार्थशास्त्रेषु विश्वासश्चासुखादयः ॥ उशनाचैव गार्थे द्वे प्रल्हादायात्र वीत्पुरा ॥ ७० ॥ ये वैरिणः श्रद्धयते सत्यं सत्यं तरेपि वा ॥ वध्यंते श्रद्धधानास्तु मधु
शुष्कतृणैर्यथा ॥ ७१ ॥ न हि वैराणि शाम्यंति कुलं दुःखगतानि च ॥ आख्यातारश्च विद्यंते कुलं वै ध्रियते पुमान् ॥ ७२ ॥ उपगृह्यतु वैराणि सांत्वयंति नराधिप ॥
अथैनं प्रतिपिपंति पूर्णं घटमिवाश्मनि ॥ ७३ ॥ सदानं विश्वमेद्राजापापं कृत्वेह कस्यचित् ॥ अपकृत्य परं पापं हि विश्वासादुःखमश्नुते ॥ ७४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ कृतं अलं पर्याप्तं सख्यमिति शेषः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ वैरिणः वाक्ये इति शेषः शत्रुणा दर्शितं पुरःस्थितं मधुश्रद्धधानाः शुष्कतृणैश्छन्ने प्रपाते यथापतंति तद्वदेते इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

सर्वथाऽनाश्वासेनृणांजीवनमेवेनस्यादित्याह नेति ॥ ७५ ॥ स्वयंदोषवतीअहंनिर्दोषमपित्वयासहवासं कर्तुं न शक्नोमीत्याह दृष्टान्तमुखेन यस्येत्यादिना ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
अकर्मशीलइतिच्छेदः ॥ ८३ ॥ अर्थकालदेवस्वभावाख्यं ॥ ८४ ॥ बलवैराग्यं ॥ ८५ ॥ कुप्यन्ताम्रादिचादकुप्यंस्वर्णरत्नादि उपहितानि उपमित्राणि ॥ ८६ ॥ विद्यादीनांफलानिक्रमेणाह सर्वत्रेति क

ब्रह्मदत्तउवाच नाविश्वासाद्विदतेऽर्थानीहतेचापिकिंचन ॥ भयात्त्वेकतरान्नित्यंमृतकल्याभवंतिच ॥ ७५ ॥ पूजन्युवाच यस्यहव्रणिनौपादौपद्मांच
परिसर्पति ॥ खन्येतेतस्यतेपादौसुगुणमिहधातवः ॥ ७६ ॥ नेत्राभ्यांसरुजाभ्यांयःप्रतिवातमुदीक्षते ॥ तस्यवायुरुजात्यर्थनेत्रयोर्भवतिध्रुवं ॥ ७७ ॥ दुष्टं
थानमासाद्ययोमोहादुपपद्यते ॥ आत्मनोबलमज्ञायतदंतंतस्यजीवितं ॥ ७८ ॥ यस्तुवर्षमविज्ञायक्षेत्रंकर्पतिकर्पकः ॥ हीनःपुरुषकारेणसस्यनैवाश्रुतेततः
॥ ७९ ॥ यस्तुतिकंकपायंवास्वादुवामधुरंहितं ॥ आहारंकुरुतेनित्यंसोमृतत्वायकल्पते ॥ ८० ॥ पथ्यंमुक्तातुयोमोहादुष्टमश्नातिभोजनं ॥ परिणाममविज्ञायत
दंतंतस्यजीवितं ॥ ८१ ॥ देवंपुरुषकारश्चस्थितावन्योन्यसंश्रयात् ॥ उदाराणांतुसत्कर्मदेवंक्रीवाउपासते ॥ ८२ ॥ कर्मचात्महितंकार्यतीक्ष्णंवायदिवामृदु ॥
ग्रस्यतेकर्मशीलस्तुसदानर्थैरकिंचनः ॥ ८३ ॥ तस्मात्सर्वव्यपोत्यार्थंकायेएवपराक्रमः ॥ सर्वस्वमपिसंत्यज्यकार्यमात्महितंनरैः ॥ ८४ ॥ विद्याशौर्यंचदाक्ष्यं
चबलंधैर्यंचपंचमं ॥ मित्राणिसहजान्याहुर्वर्तयन्तीहतेर्बुधाः ॥ ८५ ॥ निवेशनंचकुप्यंचक्षेत्रंभार्यासुहृज्जनः ॥ एतान्युपहितान्याहुःसर्वत्रलभतेपुमान् ॥ ८६ ॥
सर्वत्ररमतेप्राज्ञःसर्वत्रचविराजते ॥ नविभीषयतेकश्चिद्ग्रीपितोनविभेतिच ॥ ८७ ॥ नित्यंबुद्धिमनोप्यर्थःस्वल्पकोऽपिविवर्धते ॥ दाक्ष्येणाकुर्वतःकर्मसंय
मात्प्रतितिष्ठति ॥ ८८ ॥ गृहस्नेहावबद्धानांनराणामल्पमेधसां ॥ कुस्त्रीखादतिमांसानिमाघमांसं गवाइव ॥ ८९ ॥ गृहंक्षेत्राणिमित्राणिस्वदेशइतिचापरे ॥
इत्येवमवसीदंतिनराबुद्धिविपर्यये ॥ ९० ॥ उत्पतेत्सहजादेशाद्याधिदुर्भिक्षपीडितात् ॥ अन्यत्रवस्तुंगच्छेद्वावसेद्धानित्यमानितः ॥ ९१ ॥ तस्मादन्यत्रयास्या
मिवस्तुनाहमिहोत्सहे ॥ रुतमेतदनार्यमेतवपुत्रेचपार्थिव ॥ ९२ ॥ कुभार्याचकुपुत्रंचकुराजानंकुसौलदं ॥ कुसंबंधंकुदेशंचदूरतःपरिवर्जयेत् ॥ ९३ ॥ कुपुत्रेना
स्तिविश्वासःकुभार्यायांकुतोरतिः ॥ कुराज्येनिर्दतिर्नास्तिकुदेशेनास्तिजीविका ॥ ९४ ॥

श्रित्तमितिशेषः ॥ ८७ ॥ दाक्ष्येणवर्धतेसंयमाद्दाक्ष्यसंकोचात् प्रतिनिष्ठनिप्रतिष्ठास्थितिमेवगच्छतिवर्धतइत्यर्थः ॥ ८८ ॥ बलहीनस्यावस्थामाह गृहेति खादति स्वापराधैस्तंसंतापयतिशुष्कं करोति मा
घमांकर्कटीसंगवास्तदपत्यानि कर्कट्यानाशहेतुर्गर्भेतिप्रसिद्धं ॥ ८९ ॥ निर्धैर्यस्याह गृहमिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ मेमया ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ यत्रेति यत्रदेशेबलात्कारोनास्ति तत्रभीरेवनास्ति योराज्रादरिद्रंजनंनुभूषतिपालयितुमिच्छति सएवतेनसहपाल्यपालकभावलक्षणःसंबंधइतियोज्यं ॥ ९७ ॥ धर्मेनेत्रोधर्मेनेता ॥ ९८ ॥ निषंहात्वंदीरूपात् नतुस्वेच्छया स्वप्रमत्तःसुतरांअप्रमत्तः ॥ ९९ ॥ समुपयोजयेत् भक्षयेत्अथचनरक्षति ॥ १०० ॥ अभयमितिच्छेदः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ संभावयतिइदंचिनय कुमित्रेसंगतिर्नास्तिनित्यमस्थिरसौहृदे ॥ अवमानःकुसंबंधेभवत्यर्थविपर्यये ॥ ९५ ॥ साभार्यायाप्रियंव्रूतेसपुत्रोयत्रनिर्वृतिः ॥ तस्मिन्नयत्रविश्वासःस देशोयत्रजीव्यते ॥ ९६ ॥ यत्रनास्तिबलात्कारःसराजातीव्रशासनः ॥ भीरेवनास्तिसंबंधोदरिद्रंयोवुभूषते ॥ ९७ ॥ भार्यादेशोयमित्राणिपुत्रसंबंधिवांधवाः ॥ एवेसर्वगुणवतिधर्मेनेत्रमहीपतौ ॥ ९८ ॥ अधर्मज्ञस्यविलयंप्रजागच्छंतिनिग्रहात् ॥ राजामूलंत्रिवर्गस्यस्वप्रमत्तोऽनुपालयेत् ॥ ९९ ॥ बलिपद्मागमुद्धृत्य बलिंसमुपयोजयेत् ॥ नरक्षतिप्रजाःसम्यग्यःसपार्थिवतस्करः ॥ १०० ॥ दत्वाभयंयःस्वयमेवराजानतत्प्रमाणंकुरुतेऽर्थलोभात् ॥ ससर्वलोकादुपलभ्यपा पंसोधर्मबुद्धिर्निरयंप्रयाति ॥ १०१ ॥ दत्वाभयंस्वयंराजाप्रमाणंकुरुतेयदि ॥ ससर्वसुखरुज्जेयःप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ २ ॥ मातापितागुरुर्गोमावह्निर्वेश्रव णोयमः ॥ समराज्ञो गुणानेतान्मनुराहप्रजापतिः ॥ ३ ॥ पिताहिराजाराष्ट्रस्यप्रजानांयानुकंपनः ॥ तस्मिन्मिथ्याविनीतोहितिर्यगच्छतिमानवः ॥ ४ ॥ संभा वयतिमानेवदीनमप्युपपद्यते ॥ दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्नसतोयमः ॥ ५ ॥ इष्टेषुविस्तृजन्नर्थान्कुवेरइवकामदः ॥ गुरुर्यमोपदेशेनगोमाचपरिपालयन् ॥ ६ ॥ यस्तुरंजयतेराजापौरजानपदान्गुणैः ॥ नतस्यभ्रमतेराज्यंस्वयंधर्मानुपालनात् ॥ ७ ॥ स्वयंसमुपजानन्हिपौरजानपदार्चनं ॥ ससुखंप्रक्षतेराजाइहलो केपरत्रच ॥ ८ ॥ नित्योद्विग्नाःप्रजायस्यकरभारप्रपीडिताः ॥ अनर्थैर्विप्रलुप्यंतेसगच्छतिपराभवं ॥ ९ ॥ प्रजायस्यविवर्धतेसरसीवमहोत्पलं ॥ ससर्वफलभा ग्राजास्वर्गलोकेमहीयते ॥ १० ॥ बलिनाविग्रहोराजन्नकदाचित्प्रशस्यते ॥ बलिनाविग्रहोयस्यकुतोराज्यंकुतःसुखं ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच सैवमुक्त्वाश कुनिकाब्रह्मदत्तंनराधिपं ॥ राजानंसमनुज्ञाप्यजगामाभीप्सितांदिशं ॥ १२ ॥ एतत्तेब्रह्मदत्तस्यपूजन्यासहभाषितं ॥ मयोक्तंनृपतिश्रेष्ठकिमन्यच्छ्रोतुमि च्छसि ॥ ११३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० ब्रह्मदत्तपूजन्याःसंवादोएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच युगक्षयात्परिक्षीणेधर्मेलोकेचभारत ॥ दस्युभिःपीड्यमानेचकथंस्थेयंपितामह ॥ १ ॥

ति उपपद्यतेपालयति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिशांतिपर्वणिआप० नैलकंठीयेभारतभाव० एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥ युगेति ॥ १ ॥

घृणां दयां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नित्यमुद्यतदंडः स्यादित्याद्येतदंतोपमं थआदिपर्वणि व्याख्यातः ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ॥ उत्सृज्यापि घृणां काले यथावर्त्तत भूमिपः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ भारद्वाज
स्य संवादं राज्ञः शत्रुं जयस्य च ॥ ३ ॥ राजा शत्रुं जयो नाम सौवीरेषु महारथः ॥ भारद्वाजमुपागम्य प्रच्छार्थं विनिश्चयं ॥ ४ ॥ अलब्धस्य कथं लिप्सालब्धकेन
विवर्द्धते ॥ वर्द्धितं पाल्यते केन पालितं प्रणयेत्कथं ॥ ५ ॥ तस्मै विनिश्चितार्थाय परिपृष्टो र्थं निश्चयं ॥ उवाच ब्राह्मणो वाक्यमिदं हेतुमदुत्तमं ॥ ६ ॥ नित्यमुद्यतदंडः
स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ॥ अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी च परेषां विवरानुगः ॥ ७ ॥ नित्यमुद्यतदंडस्य भृशमुद्विजते नरः ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दंडेनैव प्रसाधयेत् ॥ ८ ॥
एवं दंडं प्रशंसंति पंडितास्तत्त्वदर्शिनः ॥ तस्माच्चतुष्टये तस्मिन् प्रधानो दंड उच्यते ॥ ९ ॥ छिन्नमूले त्वधिष्ठाने सर्वेषां जीवनं हतं ॥ कथं हि शाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूले
वनस्पतौ ॥ १० ॥ मूलमवाहितश्छिन्नात्परपक्षस्य पंडितः ॥ ततः सहायान् पक्षं च मूलमेवानुसाधयेत् ॥ ११ ॥ सुमंत्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितं ॥ आप
दास्पदकाले तु कुर्वीत न विचारयेत् ॥ १२ ॥ बाहुभात्रेण विनीतः स्याद्दृढयेन यथाक्षुरः ॥ श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ विवर्जयेत् ॥ १३ ॥ सपत्नसहिते का
र्यं कृत्वा संधिन विश्वसेत् ॥ अपक्रामेत्ततः शीघ्रं कृतकार्यं विचक्षणः ॥ १४ ॥ शत्रुं च मित्ररूपेण सांत्वेनैवाभिसांत्वयेत् ॥ नित्यशश्वोद्विजेत्तस्माद्गृहात्सर्पयुता
दिव ॥ १५ ॥ यथा बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सांत्वयेत् ॥ अनागतेन दुःप्रज्ञं प्रत्युत्पन्नेन पंडितं ॥ १६ ॥ अंजलिं शपथं सांत्वं प्रणम्य शिरसा वदेत् ॥ अश्रुप्रमार्ज
नं चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७ ॥ वहेदमित्रं स्कंधेन यावत्कालस्य पर्ययः ॥ प्राप्तकालं तु विज्ञाय भिद्याद्वटमिव अश्मनि ॥ १८ ॥ मुहूर्तमपि राजेद्रतिं दुकाला
तवज्ज्वलेत् ॥ न तु पाग्निरिवानर्चिर्धूमायेतच्चिरं नरः ॥ १९ ॥ नानार्थिको र्थसंबंधं कृतघ्नेन समाचरेत् ॥ अर्थी तु शक्यते भोक्तुं कृतकार्यं वमन्यते ॥ तस्मात्सर्वाणि
कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ २० ॥

नानार्थिकः बहुप्रयोजनवान् कृतघ्ने पुरुषे अर्थसंबंधं समाचरेत् मानार्थिक इति पाठे मानार्थिणा चरेत्तर्हि तत्कार्यं समाप्ते प्रागेवाचरेदित्याह अर्थीति फलितमाह तस्मादिति सार्द्धः ॥ २० ॥

कोकिलस्यवराहस्यमेरोः शून्यस्यवेश्मनः नटस्यभक्तिमित्रस्ययच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् कोकिलस्यश्रेयः स्वपोष्याणां परैः पोषणं तथाहि कृषिर्वणिक्पथोदुर्गसेतुः कुंजरबंधनं खन्याकरकरादानं संचयार्थाटकं मत्तं यः कीनाशः शतं निर्वर्तनानि भूमेः कर्षितेन विष्टिरूपेण राजकीयमपि निर्वर्तनदशकं कर्षणीयं स्वीयवद्रक्षणीयं च तदुत्पन्नधान्यादिकं गृहे देयं एवमेव यो वणिक् शतेन वलीवर्दैः पण्यमाहरति तेन राजकीया अपि दशवलीवर्दीवोद्व्याः पोषणीयाश्च दुर्गेद्व्यादौ मार्गश्चाम इति व्यपदेशेन पांथेभ्यो वेतनं प्राप्तम् एवं सेतौ नदीतरे प्रतिघामं कुंजरान्विभज्यवध्नीयात् यामार्गैरेवेतपां पोषणं कर्तव्यमित्येवमादियथायथम् स्यम् एवं सर्वोपिराजकीयः कुटुंबार्थः प्रजाद्वारेव निर्वोद्व्यः पद्मागहारस्तु कोशार्थमुपयुज्यते कोशश्च धर्माय परावमर्दाय वोपयुज्यते इत्यन्यत् वराहस्यश्रेयः वराहस्यश्रेयोमूलोत्खननम् तच्च राजा शत्रूणां कुर्यात्

कोकिलस्यवराहस्यमेरोः शून्यस्यवेश्मनः ॥ नटस्यभक्तिमित्रस्ययच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् ॥ २१ ॥ उत्थायां तथायगच्छेत् नित्ययुक्तोरिपोर्गृहान् ॥ कुशलं चास्य पृच्छेत् तद्यप्यकुशलं भवेत् ॥ २२ ॥ नालसाः प्राप्नुवंत्यर्थान्नक्लीवानाभिमानिनः ॥ नचलोकरवाद्गीतानवैश्वत्पतीक्षिणः ॥ २३ ॥ नात्मच्छिद्रं रिपुर्विधाद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ॥ गृहे कर्मद्विवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः ॥ २४ ॥ वक्वच्चिंतयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वक्वच्चाप्यलुपेत शरवच्च विनिष्पतेत् ॥ २५ ॥ पानमक्षास्तथानार्यो मृगयार्गीतवादिनः ॥ एतानि युक्त्या सेवेत प्रसंगोत्थं च दोषवान् ॥ २६ ॥ कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकां ॥ अंधः स्यादंधवेलायां वाधिर्यमपि संश्रयेत् ॥ २७ ॥ देशकालौ समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः ॥ देशकालव्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवेत् ॥ २८ ॥ कालाकालौ संप्रधार्य वलावलमथात्मनः ॥ परस्परं वलं ज्ञात्वा तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ २९ ॥ दंडेनोपनतं शत्रुं यो राजाननियच्छति ॥ समृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरीयथा ॥ ३० ॥ सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान् स्यादुरारुहः ॥ आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च शीर्येत कस्यचित् ॥ ३१ ॥ आशां कालवतीं कुर्यात्तां च विघ्नेन योजयेत् ॥ विघ्नं निमित्ततां ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ॥ ३२ ॥ भीतवसं विधातव्यं यावद्भयमनागतं ॥ आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ३३ ॥ न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ॥ संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ३४ ॥

त मेरोरचंचलत्वमनुलंघनीयत्वं च तत्स्वयमात्मनश्छेत् शून्यस्यवेश्मनः संपदागमइष्टस्तमिच्छेत् नटस्य नाना रूपत्वमिष्टं एवं राजा स्निग्धप्रसन्नादीन् गुणान् विभृयात् व्यालस्येति पाठे सर्पवद्वंध्यकोपत्वमिष्टं भक्तिमित्रस्य स्वाराध्योदयइष्ट एवं स्वप्रतिपाल्यानां प्रजानामुदयो राजानित्यमेष्टव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वकादीनामेकापत्वं निर्भयत्वं शीघ्रकारित्वं अपरादत्तित्वं च गुणास्तान् परार्थादाने राजा श्रयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अश्वतरीगर्दभजा अश्वा उदरभेदेनैव प्रसृत इति प्रसिद्धं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निगृहीतमपि भयं पुनर्विवृद्धिभयादनिवृत्तमिव निशामयेत् जानीयात् सर्वदा वहितस्तिष्ठेदिति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अभ्युत्थानादिमृदूपायैः शत्रोः प्रतिपुष्पफलाघाती स्यात् पुष्पफलं पुष्पफलं प्रति इति प्रतिपुष्पफलं सर्वपुष्पं पुरुषार्थसाधनं सर्वफलं पुरुषार्थरूपं च तद्विनाशये
 अनागतं विजानीयाद्यच्छेदयमुपस्थितं ॥ पुनर्वृद्धिभयात्किंचिदनिवृत्तं निशामयेत् ॥ ३५ ॥ प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनं ॥ अनागतसुखाशाचनै
 व बुद्धिमतां नयः ॥ ३६ ॥ योरिणासहसंधायसुखं स्वपितिविश्वसन् ॥ सवक्ष्यामि प्रसुप्तो वापतितः प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥ अकर्मणा येन तेनैव मृदुना दारुणेन च ॥ उद्धरद्दी
 नमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८ ॥ ये सपत्नाः सपत्नानां सर्वास्तानुपसेवयेत् ॥ आत्मनश्चापि बोद्धव्याश्चाराविनिहताः परैः ॥ ३९ ॥ चारस्त्वविदितः कार्य
 आत्मनोऽथ परस्य च ॥ पापं डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रे प्रवेशयेत् ॥ ४० ॥ उद्यानेषु विहारेषु प्रपास्वावसथेषु च ॥ पानागारे प्रवेशेऽपुतीर्थेषु च सभासु च ॥ ४१ ॥ धर्माभिचा
 रिणः पापाश्चौरालोकस्य कंटकाः ॥ समागच्छंति तान्बुद्धानियच्छेच्छमयीत च ॥ ४२ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमभ्येति
 नापरीक्ष्य च विश्वसेत् ॥ ४३ ॥ विश्वासयित्वा तु परंतत्त्वभूतेन हेतुना ॥ अथास्य प्रहरेत्काले किंचिद्विचलिते पदे ॥ ४४ ॥ अशंक्यमपि शंकेत नित्यं शंकेत शंकितात् ॥
 भयं त्यशंकिता ज्ञातं समूलमपि कृतंति ॥ ४५ ॥ अवधानेन मनोनेन काषायेण जटाजिनैः ॥ विश्वासयित्वा द्वेष्टारमवलुपेद्यथा वृकः ॥ ४६ ॥ पुत्रो वा यदि वा भ्रा
 ता पिता वा यदि वा सुहृत् ॥ अर्थस्य विघ्नं कुर्वाण हंतव्या भूतिमिच्छता ॥ ४७ ॥ गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्यं कार्यमजानतः ॥ उत्पथं प्रतिपन्नस्य दंडो भवति शासनं
 ॥ ४८ ॥ अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां संप्रदानेन केनचित् ॥ प्रतिपुष्पफलाघाती तीक्ष्णतुंड इव द्विजः ॥ ४९ ॥ नाछित्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्मदारुणं ॥ नाहत्वाम
 त्स्य घाती वप्राप्नोति महतीं श्रियं ॥ ५० ॥ नास्ति जात्यारिपुर्नाम मित्रं वापि न विद्यते ॥ सामर्थ्ययोगाज्जायंते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ५१ ॥ अमित्रं नैव मुंचेत्तव
 दंतं करुणान्यपि ॥ दुःखं तत्र न कर्तव्यं हन्यात्पूर्वापकारिणं ॥ ५२ ॥ संग्रहानुग्रहे यत्नः सदा कार्यो न सूर्यता ॥ निग्रहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ५३ ॥ प्र
 हरिष्यन् प्रियं व्रूयात् प्रहृत्यैव प्रियोत्तरं ॥ असिनापिशिरश्छित्वा शोचेत्तच रुदत च ॥ ५४ ॥ निमंत्रयीत सांत्वेन संमानेन तितिक्षया ॥ लोकाराधनमित्येतत्क
 र्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ५५ ॥

तू तीक्ष्णतुंडो द्विजः पक्षी यथा सर्वदक्षस्य पुष्पफलं च नाशयति तद्वत् ॥ ४९ ॥ नास्तीति समर्थस्य ते जीयां सो रिपवो भवंत्यन्ये मित्राणि भवंतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

शुष्कंलाजशून्यं तत्र दृष्टान्तो गोविपाणस्य भक्षणमिति शत्रोऽग्निरिति न द्विषाणचर्वणे प्रवृत्तस्यायासोऽव्यर्थस्तद्वदित्यर्थः सार्धः ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गधर्मार्थकामाः तत्र त्रिविधा पीडा धर्मेणार्थस्य पीडा अर्थे न धर्मस्य कामेन तयोरिति अनुबंधाः फलानि धर्मस्यार्थार्थस्य कामः कामस्येन्द्रियप्रीतिरिति क्षुद्राः धर्मस्य चित्तशुद्धिरर्थस्य यज्ञः कामस्य जीवनमात्रमिति प्राज्ञाः तत्र बलावलंज्ञात्वाऽनुबंधान् लिप्तेन पीडां तु परिवर्जयेदेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ गृध्रदृष्टिर्गृध्रवत् दूरदर्शी बकवदालीनो निश्चलोऽवकालीनः श्वचेष्टः शुनकवज्जागरूकश्चोरसूचकश्च सिंहवद्विक्रमो यस्य अनिर्देयश्च तद्देव काकवत् शंकीपरंगितज्ञः भुजंगचरितं अकस्मात्परकृतदुर्गादौ प्रवेशनं न कुर्यात् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ श्रेणीमुख्यः नाना जातीयाः संत एककार्ये निविष्टाः श्रेणयस्तासां मुख्यस्य उपजापो भेदः उपजापेष्विति पाठे

न शुष्कवैरं कुर्वीत वा दुभ्यां न नदीं तरेत् ॥ अनर्थकमना युप्यंगो विपाणस्य भक्षणं ॥ दंताश्च परिमृज्यंते रसश्चापि न लभ्यते ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गमिव विधापीडा अनुबंधास्तथैव च ॥ अनुबंधं तथा ज्ञात्वा पीडां च परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥ ऋणशेषमग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ॥ पुनः पुनः प्रवर्धते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥ ५८ ॥ वर्धमानमृगं तिष्ठेत्परिभृताश्च शत्रवः ॥ जनयंति भयंतीं ब्रव्याथ यश्चाप्युपेक्षिताः ॥ ५९ ॥ नासम्यक् कृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् ॥ कंठकोऽपि हि दुश्चिन्तो विकारं कुरुते चिरं ॥ ६० ॥ वधेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ॥ अगाराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥ ६१ ॥ गृध्रदृष्टिर्वकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ॥ अनुद्विग्नः काकशंकी भुजंगचरितं चरेत् ॥ ६२ ॥ शूरमंजलिपातेन भीरुं भेदेन भेदयेत् ॥ लुब्धमर्थप्रदानेन समंतुल्येन विग्रहः ॥ ६३ ॥ श्रेणीमुख्योपजापो बहुभानुनये पुच ॥ अमात्यान्परिरक्षेत् भेदसंघातयोरपि ॥ ६४ ॥ मृदुरित्यवजानंति तीक्ष्ण इत्युद्विजंति च ॥ तीक्ष्णकाले भवेत्तीक्ष्णो मृदुकाले मृदुर्भवेत् ॥ ६५ ॥ मृदुर्नैव मृदुं छिद्यि मृदुना हंति दारुणं ॥ नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ६६ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ॥ प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुं चाप्य धितिष्ठति ॥ ६७ ॥ पंडितेन विरुद्धः सन् दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसन् ॥ दीर्घो बुद्धिमतो वा दूयाभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ६८ ॥ न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरेन्न तद्वरेद्यपुन राहरेत्परः ॥ न तत्खनेद्यस्य न मूलमुद्धरेन्न तंहन्याद्यस्य शिरो न पालयेत् ॥ ६९ ॥ इतीदमुक्तं वृजिनाभिसंहितं न चैतदेवंपुरुषः समाचरेत् ॥ परप्रयुक्तेन कथं विभावयेदतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ॥ ७० ॥

उपजापः क्लेशो वा बहुभानां मित्राणामनुनयेषु अन्यैः क्रियमाणेषु अमात्यान्परिरक्षेत् भेदात्संघातात्संभूयकार्यकारित्वाच्च संहताद्यमात्याः सद्यो राजानमराजानं कुर्युर्विपरीतं वा कुर्युरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ वृजिनाभिसंहितं आपत्कालाभिप्रायेणैवैतदुक्तं न त्वेतदेवंपुरुषः समाचरेत् परप्रयुक्ते परेणाभियोगे कृतसति इदं मुक्तं कथं न भावयेत् अपितु भावयेदेव आपदि एतदनुष्ठानादधर्मो नास्तीति भावः ॥ ७० ॥

॥७१॥ इति शांति० आप० नैल० भारतभा० चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४०॥ ॥ ७३ ॥ हीने इति आपद्यकार्यमपिकणिकेनोक्तं तत्र विश्वामित्रश्च जायनीपचनरूपं शिष्टाचारं प्रमाणयति ॥१॥ २॥ ३॥
 ॥४॥ ५॥ ६॥ अतितिक्षुः त्यक्तुमनिच्छुः अनुक्रोशात् दयातः ब्राह्मणान्पालयितुमशक्नोरा जाकि कुर्यादित्यर्थः ॥ ७॥ ८॥ अप्राप्तप्रापणयोगः प्राप्तसंरक्षणक्षेमः सुवृष्टिश्च ताः ब्राह्मणादीनां विपदागमो राज्ञ एव दो
 यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना निशम्य विप्रेण सुवीरराष्ट्रपः ॥ तथा करोद्वाक्यमदीनचेतनः श्रियंच दीप्तां वुभुजे सवांधवः ॥ ७१ ॥ इति० शांति० आप० कणिको
 पदेशे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४०॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच हीने परमके धर्मं सर्वलोकाभिलंघिते ॥ अधर्मैर्धर्मतां नीते धर्मैश्चाधर्मतां
 गते ॥ १ ॥ मर्यादासु विनष्टासु क्षुभिते धर्मनिश्चये ॥ राजभिः पीडिते लोके परैर्वापि विशांपते ॥ २ ॥ सर्वाश्रयेषु मूढेषु कर्मसूपहतेषु च ॥ कामाहोभाच्च मोहाच्च भ
 यंपश्यत्सु भारत ॥ ३ ॥ अविश्वस्तेषु सर्वेषु नित्यं भीतेषु पार्थिव ॥ निरुत्याह न्यमानेषु वंचयत्सु परस्परं ॥ ४ ॥ संप्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मणे चातिपीडिते ॥ अवर्षति च प
 र्जन्ये मियो भेदे समुत्थिते ॥ ५ ॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूतेषु थिव्यामुपजीवने ॥ केन स्विद्वाह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ॥ ६ ॥ अतितिक्षुः पुत्रपौत्राननुक्रोशान्न
 राधिप ॥ कथमापत्सु वर्तेत तन्मे वृद्धिपितामह ॥ ७ ॥ कथंचराजा वर्तेत लोके कलुषतां गते ॥ कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परंतप ॥ ८ ॥ भीष्म उवाच राजमू
 लामहाबाहो योगक्षेमसु वृष्टयः ॥ प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च भयानि च ॥ ९ ॥ कृतं चेताद्वापरं च कलिश्च भरतर्षभ ॥ राजमूला इति मतिर्मम नास्य त्रसंशयः
 ॥ १० ॥ तस्मिंस्तव्यागते काले प्रजानां दोषकारके ॥ विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं भवेत्तदा ॥ ११ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ विश्वामित्रस्य
 संवादं चांडालस्य च पक्वणं ॥ १२ ॥ चेताद्वापरयोः संधौ तदौ देवविधिक्रमात् ॥ अनावृष्टिर्भूद्द्वोरा लोके द्वादशवार्षिकी ॥ १३ ॥ प्रजानामतिवृद्धानां युगांतं स
 मुपस्थिते ॥ चेताविमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥ १४ ॥ नववर्षसहस्राक्षः प्रतिलोमो भवद्गुरुः ॥ जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥ १५ ॥ नावश्या
 यो पितत्राभूत्कुत एवाभ्रजातयः ॥ नद्यः संक्षिप्ततो यौघाः किंचिदंतर्गतास्ततः ॥ १६ ॥ सरांसि सरितश्चैव कृपाः प्रस्रवणानि च ॥ हतत्विपो न लक्ष्यन्ते निसर्गादिव क्रा
 रितात् ॥ १७ ॥ उपशुक्रजलस्थाया विनिवृत्तसभाप्रपा ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्यायानिर्वपट्कारमंगला ॥ १८ ॥ उच्छिन्नरूपिगौरक्षानिवृत्तविपणापणा ॥ निवृ
 त्तयूपसंभाराविप्रनष्टमहोत्सवा ॥ १९ ॥ अस्थिसंचयसंकीर्णमहाभूतरवाकुला ॥ शून्यभूयिष्ठनगरादग्धग्रामनिवेशना ॥ २० ॥ षडित्यर्थः ॥ १॥ १०॥ ११॥ पक्वणे
 चांडालागारे ॥ १२॥ देवविधिर्देवविहितः ॥ १३॥ १४॥ प्रतिलोमो वक्रो व्यावृत्तं अन्यथा भूतलक्षणं चिह्नं यस्य ॥ १५ ॥ अवश्या यो धूमिका ॥ १६॥ १७॥ जलस्थायाः क्षुद्रजलाशयाः ॥ १८ ॥ विपणो वि
 क्रयादिः आपणो हट्टः ॥ १९॥ २०॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ हताआरक्षारक्षाकर्तारोयस्यांसा भूततरुः श्मशानवृक्षस्तद्वदगम्या भूततरुप्राया भूतनरप्रायेतिपाठेभूतप्रायनरेत्यर्थः शावभूतनरप्रायेतिपाचां पाठः स्पष्टार्थः शवएवशावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 क्वचिद्द्वारैः क्वचिच्छ्रैः क्वचिद्राजभिरातुरैः ॥ परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ २७ ॥ गतदैवतसंस्थानावृद्धलोकनिराकृता ॥ गोजाविमहिषाहीनापर
 स्परपराहता ॥ २८ ॥ हतविप्राहतारक्षाप्रनष्टौषधिसंचया ॥ सर्वभूततरुप्रायावभूववसुधातदा ॥ २९ ॥ तस्मिन्प्रतिभयेकालेक्षतेधर्मयुधिष्ठिर ॥ बभूवुः क्षुधि
 तामर्त्याः खादमानाः परस्परं ॥ ३० ॥ ऋपयोनियमांस्यत्कापरित्यज्याग्निदेवताः ॥ आश्रमान्संपरित्यज्यपर्यधावन्नितस्ततः ॥ ३१ ॥ विश्वामित्रोऽथ भगवा
 न्महर्षिरनिकेतनः ॥ क्षुधापरिगतोर्धोमान्समंतात्पर्यधावत ॥ ३२ ॥ त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्च जनसंसदि ॥ भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतनः
 ॥ ३३ ॥ सकदाचित्परिपतन्श्च पचानां निवेशनं ॥ हिंसाणां प्राणिघातानामाससादवनेकचित् ॥ ३४ ॥ विभिन्नकलशाकीर्णंश्च चर्मच्छेदनायुतं ॥ वराहखर
 भग्रास्थिकपालघटसंकुलं ॥ ३५ ॥ मृतचैलपरिस्तीर्णं निर्माल्यकृतभूषणं ॥ सर्पनिर्मोकमालाभिः कृतचिह्नकुटीमठं ॥ ३६ ॥ कुक्कुटाराववहुलं गर्दभध्वनिना
 दितं ॥ उद्धोषद्भिः खरैर्वाक्यैः कलहद्भिः परस्परं ॥ ३७ ॥ उलूकपक्षिध्वनिभिर्देवतायतनैर्वृतं ॥ लोहघंटापरिष्कारंश्च यथपरिवारितं ॥ ३८ ॥ तत्प्रविश्य क्षुधावि
 ष्टो विश्वामित्रो महानृपिः ॥ आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः ॥ ३९ ॥ न च क्वचिद्विदत्सभिक्षमाणोपिकौशिकः ॥ मांसमन्नफलमूलमन्यद्वा तत्र किंचन
 ॥ ४० ॥ अहो रुच्छं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः ॥ पपात भूमौ दौर्वल्यात्तस्मिंश्चांडालपक्वणे ॥ ४१ ॥ संचितयामास मुनिः किं नु मे सुरुतं भवेत् ॥ कथं वृ
 थानमृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम ॥ ४२ ॥ सददर्शंश्च मांसस्य कुतं त्रीं विततां मुनिः ॥ चांडालस्य गृहे राजन् सद्यः शस्त्रहतस्य वै ॥ ४३ ॥ संचितयामास तदा स्तैन्यं
 कार्यमितो मया ॥ नहीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ॥ ४४ ॥ आपत्सु विहितं स्तैन्यं विशिष्टं च महीयसः ॥ विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ ४५ ॥
 हीनादादेयमादौ स्यात्समानात्तदनंतरं ॥ असंभवे वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ ४६ ॥ सोहमं त्यावसायानां हराम्येनां प्रतिग्रहात् ॥ न स्तैन्यदोषं पश्यामि ह
 रिष्यामि श्वजाघनीं ॥ ४७ ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महामुनिः ॥ तस्मिन्देशे ससुष्वापश्च पचो यत्र भारत ॥ ४८ ॥ सविगाढां निशां दृष्ट्वा सुषेचांडा
 लपक्वणे ॥ शनैरुत्थाय भगवान्प्रविवेश कुटीमतः ॥ ४९ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दयाअन्नं विना ॥ ३६ ॥ कुतं त्रीं दिंडिकां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ४९ ॥ ४० ॥ प्रतिग्रहात् तज्जदोषात् स्तैन्यदोषं अधिकं न पश्यामीत्यर्थः श्वजाघनीं शुनोजंघां ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ घटयतिचालयति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मममां ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नेत्राभ्यांश्लेष्मपिहिताभ्यां ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कलुषंयातःपापंकर्मानुसृतः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अग्निर्देवानांमुखंचपुरोधाश्वसः
 ससुप्तइवचांडालःश्लेष्मापिहितलोचनः ॥ परिभिन्नस्वरोरुक्षःप्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४४ ॥ श्वपचउवाच कःकुतंत्रींघटयतिसुमेचांडालपक्वणे ॥
 जागर्मिनात्रसुप्तोस्मिहतोसीतिचदारुणः ॥ ४५ ॥ विश्वामित्रस्ततोभीतःसहसातमुवाचह ॥ तत्रव्रीडाकुलमुखःसोद्वेगस्तेनकर्मणा ॥ ४६ ॥ विश्वामित्रोह
 मायुष्मन्नागतोहंवुभुक्षितः ॥ मावधीर्ममसदुद्देयदिमम्यकप्रपश्यसि ॥ ४७ ॥ चांडालस्तद्वचःश्रुत्वामहर्षेर्भावितात्मनः ॥ शयनादुपसंभ्रांतउद्ययौप्रतितंत
 तः ॥ ४८ ॥ सविस्तृज्याश्रुनेत्राभ्यांवहुमानात्कृतांजलिः ॥ उवाचकौशिकंरात्रौब्रह्मन्किंतेचिकीर्षितं ॥ ४९ ॥ विश्वामित्रस्तुमातंगमुवाचपरिसांव्ययन् ॥ क्षु
 धितोहंगतप्राणोहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ५० ॥ क्षुधितःकलुषंयातोनास्तिहीरशनार्थिनः ॥ क्षुच्चमांदूपयत्यत्रहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ५१ ॥ अवसीदंतिमेप्रा
 णाःश्रुतिर्मेनस्यतिक्षुधा ॥ दुर्वलोत्पसंज्ञश्चक्षुःक्षविर्वर्जितः ॥ ५२ ॥ सोऽधर्मबुद्ध्यमानोऽपिहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ अटन्मैक्ष्यंनविंदामियदायुष्मा
 कमालये ॥ ५३ ॥ तदाबुद्धिःकृतापापेहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ अग्निमुखंपुरोधाश्वदेवानांशुचिपाद्विभुः ॥ ५४ ॥ यथावत्सर्वभुग्वत्सत्तयामांविद्धिधर्मतः ॥ न
 मुवाचसचांडालोमहर्षेष्टणुमेवचः ॥ ५५ ॥ श्रुत्वातत्त्वंतथातिष्ठयथाधर्मो नहीयते ॥ धर्मतवापि विप्रर्षेष्टणुयत्तेब्रवीम्यहं ॥ ५६ ॥ शृगालादधर्मंश्वानंप्रवदंति
 मनीषिणः ॥ तस्याप्यधमउद्देशःशरीरस्यश्वजाघनी ॥ ५७ ॥ नेदंसम्यग्व्यवसितंमहर्षेधर्मगर्हितं ॥ चांडालस्वस्यहरणमभक्ष्यस्यविशेषतः ॥ ५८ ॥ साध्य
 न्यमनुपश्यत्वमुपायंप्राणधारणे ॥ नमांसलोभात्तपसोनाशस्तस्यान्महामुने ॥ ५९ ॥ जानताविहितंधर्मनकार्योधर्मसंकरः ॥ मास्मधर्मपरित्याक्षीस्त्वंहिध
 र्मभृतांवरः ॥ ६० ॥ विश्वामित्रस्ततोराजन्नित्युक्तोभरतर्षभ ॥ क्षुधार्तःप्रत्युवाचेदंपुनरेवमहामुनिः ॥ ६१ ॥ निराहारस्यसुप्तहान्ममकालोभिधावतः ॥ नवि
 द्यतेप्युपायश्चकश्चिन्मेप्राणधारणे ॥ ६२ ॥ येनयेनविशेषेणकर्मणायेनकेनचित् ॥ अभ्युजीवत्साद्यमानःसमर्थोधर्ममाचरेत् ॥ ६३ ॥ ऐन्द्रोधर्मःक्षत्रियाणां
 ब्राह्मणानामथोग्निकः ॥ ब्रह्मवह्निर्ममवलंभक्ष्यामिशमयन्क्षुधां ॥ ६४ ॥ यथायथैवजीवेद्वितत्कर्तव्यमहेलया ॥ जीवितंमरणच्छ्रेयोजीवनंधर्ममवाप्नु
 यात् ॥ ६५ ॥ सोहंजीवितमाकांक्षन्नभक्ष्यस्यापिभक्षणं ॥ व्यवस्येबुद्धिपूर्ववैतद्भवाननुमन्यतां ॥ ६६ ॥ शुचिषादृशुचिमेध्यमेवसहेतेनामेध्यं ॥ ५४ ॥ तस्यापियथासर्व
 भुक्त्वंतथाहंब्रह्मब्राह्मणोपितनुल्यत्वात्सर्वभुग्विष्यामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ऐन्द्रःपालनात्मकः आग्निकःसर्वभुक्करूपः ब्रह्मवेदःसएववह्निः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ज्योतीषीवतपइंधनेनवलवंतंकरिष्यामि आत्मानमितिशेषः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पंचैशशशल्यकादयः पंचैवभक्ष्यानान्येइतिहेतोरभक्ष्येश्वमांसेमनोमाकृथाः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिकर्तुं नार्हसीतियोजना ॥ ७२ ॥ शिष्टाःअगस्त्यादयः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ समौपगुत्वादितिभावः ॥ ७५ ॥ यदिति तेनागस्त्येनब्राह्मणानामर्थः ॥ ७६ ॥ तर्हिअसमात्मादेहोमममित्रंएतस्यगणार्थं पिववस्थाधिकारेसनादृशएवसमयोनान्यत्किंचित्कर्तुंशक्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ तर्हिअसमात्मादेहोमममित्रंएतस्यगणार्थं वलवंतंकरिष्यामिप्रणोत्स्याम्यशुभानितु ॥ तपोभिर्विद्ययाचैवज्योतीषीवमहत्तमः ॥ ६७ ॥ श्वपचउवाच नैतखादन्प्राप्नुतेदीर्घमायुर्नैवप्राणान्नामृत तस्येववृत्तिः ॥ भिक्षामन्यांभिक्षमातेमनोस्तुश्वभक्षणेश्वात्यभक्ष्योद्विजानां ॥ ६८ ॥ विश्वामित्रउवाच नदुर्भिक्षेसुलभंमांसमन्यच्छुपाकमन्येनच मेस्तिवित्तं ॥ क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशःश्वमांसेचास्मिन्पटुसान्साधुमन्ये ॥ ६९ ॥ श्वपचउवाच पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रस्यवैविशः ॥ यथाशास्त्रं प्रमाणंतेमाभक्ष्येमानसंकृथाः ॥ ७० ॥ विश्वामित्रउवाच अगस्त्येनासुरोजग्धोवातापिःक्षुधितेनवै ॥ अहमापद्रुतःक्षुत्तोभक्षयिष्येश्वजाघनीं ॥ ७१ ॥ श्वपचउवाच भिक्षामन्यामाहरेतिनचकर्तुमिहार्हसि ॥ ननूनंकार्यमेतद्वैहरकामंश्वजाघनीं ॥ ७२ ॥ विश्वामित्रउवाच शिष्टावैकारणं धर्मेतद्वत्तमनुवर्तये ॥ परांमेध्याशनादेनांभक्ष्यामन्येश्वजाघनीं ॥ ७३ ॥ श्वपचउवाच असतायस्समाचीर्णंनचधर्मःसनातनः ॥ नाकार्यमिहकार्यवै माच्छलेनाशुभंकृथाः ॥ ७४ ॥ विश्वामित्रउवाच नपातकंनावमतमृपिःसन्कर्तुमर्हति ॥ समौचश्वमृगौमन्येतस्माद्भोक्ष्येश्वजाघनीं ॥ ७५ ॥ श्वपचउवाच यद्ब्राह्मणार्थंरुतमर्थितेनतेनर्पिणातदवस्थाधिकारे ॥ सवैधर्मोयत्रनपापमस्ति सर्वैरुपायैर्गुरवोहिरक्ष्याः ॥ ७६ ॥ विश्वामित्रउवाच मित्रं चमेब्राह्मणस्यायमात्माप्रियश्चमेपूज्यतमश्चलोके ॥ तंभर्तुकामोहमिमांजिहीर्षेन्तृशंसानामीदृशानांनविभ्ये ॥ ७७ ॥ श्वपचउवाच कामंनराजी वित्तंसंत्यजंतिनचाभक्ष्येक्वचिक्वर्वंतियुद्धि ॥ सर्वांस्कामान्प्राप्नुवंतीहविद्वन्प्रियस्वकामंसहितःक्षुधैव ॥ ७८ ॥ विश्वामित्रउवाच स्थानेभवेत्सयशःप्रेत्यभावेनिःसंशयःकर्मणवैविनाशः ॥ अहंपुनर्व्रतनित्यःशमात्मा मूलंरक्ष्यंभक्षयिष्याम्यभक्ष्यं ॥ ७९ ॥ मयाप्येतदुक्तंचेन्नकश्चिद्दोषोस्तीत्याह मित्रंचेति ॥ ७७ ॥ क्षुधैवजितयासर्वांस्कामानन्येआप्नुवंति अतस्त्वमपिक्षुधैवसहितःअनाहारेणैवकामंप्रियस्वपूरयस्व ॥ ७८ ॥ स्थानेइति सकामःप्रेत्यभावेमरणेसतियशःयशस्करोभवेदितिस्थानेयुक्तं अनशनेन मरणंश्रेयइतिसत्यमित्यर्थः जीवतस्त्वनशतोधर्मलोपःप्रत्यक्षः मूलंधर्मस्यशरीरंरक्ष्यंतस्यवैकल्येनधर्मविरोधोभवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

* शशकःशल्यकोगोधाकूर्मःखड्गीतुपंचमः

बुद्ध्यात्मके प्रमातरिविचारितेश्वजाघनीभक्षणेपिपुण्यमस्तीतिजाने ज्ञानोत्पत्तियोग्यंशरीरमपथेनापिरक्ष्यमेवेतिभावः मोहात्मकेकर्तृत्वाद्यभिमानभाजियथाश्वभक्षणेदोषस्तथैवतत्रविषयेस्ति संशयात्मान्यतरस्यात्मनोदृष्टपरिग्रहाभावात् तथापिश्वभक्षणमात्रेणत्वादृशःश्वपचोहंनभविष्यामि तपसादोषंदूरीकर्तुंशक्तेस्मीतिभावः ॥ ८० ॥ इदंश्वजाघनीभक्षणजंदुःखंपापंगोपनीयंगृहनीयंत्वयाक्रियमाणंनिरसनीयमितिमेवुद्धिर्निश्चितास्ति ततोहंदुष्कृतःपापीयानपिअब्राह्मणोपित्वामुपालभेयःसोहंसत्रैकतवकारीअस्मि सत्वमितिपाठेसत्वंप्रसिद्धोविश्वामित्रस्त्वायदब्राह्मणोहमुपालभेऽतःदुष्कृतोस्मीतियो जना ॥ ८१ ॥ धर्मधर्मानुशासने ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ पापलोकौचताववलिमौचेतिसमासः प्रतीच्छन्प्रतिगृह्णन् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कार्येत्यायेप्राणात्ययेऽभक्ष्यमपिभक्षणीयमितिभक्ष्याभक्ष्यविधेरप

बुद्ध्यात्मकेव्यक्तमस्तीतिपुण्यंमोहात्मकेयत्रयथाश्वभक्ष्ये ॥ यद्यप्येतत्संशयात्माचरामिनाहंभविष्यामियथात्वमेव ॥ ८० ॥ श्वपचउवाच गोपनीयमिदं दुःखमितिमेनिश्चितामतिः ॥ दुष्कृतोब्राह्मणःसत्रयस्त्वामहमुपालभे ॥ ८१ ॥ विश्वामित्रउवाच पिवंत्येवोदकंगवोमंडूकेपुरुवत्स्वपि ॥ नतेधिकारोधर्मस्तिमाभूरात्मप्रशंसकः ॥ ८२ ॥ श्वपचउवाच सुहृद्भूत्वानुशासेत्वारुपाहित्वयिमेद्विज ॥ यदिदंश्रेयआधत्स्वमालोभात्पातकरुथाः ॥ ८३ ॥ विश्वामित्र० सुहृन्मेत्वंसुखेषुश्रेदापदोमांसमुद्धर ॥ जानेहंधर्मतोत्मानंशौनीमुत्सृजजाघनीं ॥ ८४ ॥ श्वपचउवाच नैवोत्सहेभवतोदातुमेतानोपेक्षितुंहियमाणंस्वमन्नं ॥ उभौस्यावःपापलोकावलिमौदाताचाहंब्राह्मणस्त्वंप्रतीच्छन् ॥ ८५ ॥ विश्वामित्रउवाच अद्याहमेतद्व्रजिनंकर्मरुत्वाजीवंश्वरिष्यामिमहापवित्रं ॥ संपूतात्माधर्ममेवाभिपत्स्येयदेतयोर्गुरुतद्वैवर्वाहि ॥ ८६ ॥ श्वपचउवाच आत्मैवसाक्षीकुलधर्मरुत्येत्वमेवजानासियदत्रदुष्कृतं ॥ यांत्याद्रियाद्रक्ष्यमितिश्वमांसंमन्येनतस्यास्तिविवर्जनीयं ॥ ८७ ॥ विश्वामित्रउवाच उपादानेखादनेचास्तिदोषःकार्येत्यायेनित्यमत्रापवादः ॥ यस्मिन्हिंसानानृतंवाच्यलेशोभक्ष्यक्रियायत्रनतद्वरीयः ॥ ८८ ॥ श्वपचउवाच यद्येपहेतुस्तवखादनेस्यान्नतेवेदःकारणंनार्यधर्मः ॥ तस्माद्रक्ष्यभक्षणेवाह्विजेंद्रदोषंनपश्यामियथेदमत्र ॥ ८९ ॥ विश्वामित्रउवाच नैवानिपापंभक्षमाणस्यदृष्टंसुरांतुपीत्वापततीतिशब्दः ॥ अन्योन्यकार्याणियथातथैवनपापमात्रेणकृतंहिनस्ति ॥ ९० ॥

वादेस्ति तथाचमृत्रं सर्वान्जानुमतिश्चप्राणात्ययेतदर्शनादिति यत्राभक्ष्यक्रियाअभक्ष्यतापादकंवाक्यंतच्छास्त्रंगरीयो न यतःयस्मिन्भक्ष्यभक्षणेहिंसानृतंचन इदमेवद्वयंअधर्मस्यज्ञापकं किंतर्हिभक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमनर्थकंनेत्याह वाच्यलेशइतिभावप्रधानोनिर्देशः तत्रवाच्यत्वस्यनिघत्वस्यलेशमात्रंनतुतद्विसानृतवदत्यंतनिघमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ हेतुःप्राणपोषणेच्छास्ति कारणंप्रमाणं भक्ष्येभक्षणे अभक्षणेइतिच्छेदः ॥ ८९ ॥ अतिपापंहिंसावदभक्ष्यंभक्षमाणस्यनदृष्टं पततीतिशब्दःशब्दशास्त्रस्याज्ञामात्रं परंतुपापहेतुर्मुख्योहिंसाख्योऽन्नदृश्यतइतिभावः अन्योन्यकार्याणिमैथुनानि पापमात्रेणकृतंपुण्यंहिनस्तिनाशयति तेनईषत्पापोत्पत्तिरस्तुनतुब्राह्मण्यादिधर्महानिरस्तीतिभावः ॥ ९० ॥

अस्थानतःचांडालगृहात् हीनतःचौर्यतः कुत्सितात्अदित्ततःकदर्यात् अभिषंगात्अत्यायहात् श्वानंलभतेतेनापितेनैवदंडःसहितव्यःसोढव्यएव ननुदानुर्ममदोषोस्तीतिभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशां० आ० नै० भा० एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ यदिमहद्भिरपिघोरं कर्मकर्तव्यत्वेनसमुद्रिष्टंयदश्रद्धेयमिवानृतमिवचत
हिंस्रस्यूनामकार्यकारिणामपिमर्यादाकाचिदस्तिइतोधिकंदस्यूनांनकर्तव्यमिति ॥ १ ॥ अस्मिंश्चाकृत्येकर्तव्येसंमोहादिकंप्राप्तोप्यात्मानंसांत्वयन्नप्युद्यममध्यवसायंनाधिगच्छामि एतान्धर्मान्कर्तुमहंनश

श्वपचउवाच अस्थानतोहीनतःकुत्सिताहातद्विद्वांसंवाधतेसाधुवृत्तं ॥ श्वानंपुनर्योलभतेऽभिषंगात्तेनापिदंडःसहितव्यएव ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच एवमु
क्त्वा निवृत्तेमातंगःकौशिकंतदा ॥ विश्वामित्रोजहारैवकृतबुद्धिःश्वजाघर्षा ॥ १२ ॥ ततो जग्राहसश्वांगंजीवितार्थीमहामुनिः ॥ सदारस्तामुपालत्यवनेभो
क्तुमियेषसः ॥ १३ ॥ अथास्यबुद्धिरभवद्विधिनाहंश्वजाघर्षा ॥ भक्षयामियथाकामंपूर्वसंतर्प्यदेवताः ॥ १४ ॥ ततोऽग्निमुपसंस्तृत्यब्राह्मणविधिनामुनिः ॥ ऐं
द्राग्नेयेनविधिनाचरुंश्रपयतस्वयं ॥ १५ ॥ ततःसमारभत्कर्मदेवंपितृव्यंचभारत ॥ आहूयदेवानिन्द्रादीन्भागंभागंविधिक्रमात् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुप्र
ववर्षसवासवः ॥ संजीवयन्प्रजाःसर्वाजनयामासचौपर्षाः ॥ १७ ॥ विश्वामित्रोऽपिभगवांस्तपसादग्धकिल्बिषः ॥ कालेनमहतासिद्धिमवापपरमाद्भुतां
॥ १८ ॥ समंहृत्यचतत्कर्मअनास्याद्यचतद्विः ॥ तोपयामासदेवांश्चपितृंश्चद्विजसत्तमः ॥ १९ ॥ एवंविद्वानदीनात्माव्यसनस्योजिर्जीविपुः ॥ सर्वोपायैरुपाय
ज्ञादीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ २० ॥ एतांबुद्धिममास्यायजीवितव्यंसदाभवेत् ॥ जीवन्पुण्यमवाप्नोतिपुरुषोभद्रमश्नुते ॥ २१ ॥ तस्मात्कौंतयविदुषाधर्माधर्म
विनिश्चये ॥ बुद्धिमास्यायलोकेस्मिन्वर्तितव्यंरुतात्मना ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआपद्धर्मप० विश्वामित्रश्वपचसंवादेएकचत्वारिंश
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिघोरंसमुद्रिष्टमश्रद्धेयमिवानृतं ॥ अस्तिस्विदस्युमर्यादायामहंपरिवर्जये ॥ १ ॥ संमुह्यामि
विषादामिधर्मोमेशिथिलीकृतः ॥ उद्यमंनाधिगच्छामिकदाचित्परिसांत्वयन् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच नैतच्छ्रुत्वागमादेवतवधर्मानुशासनं ॥ प्रज्ञासम
वहारोयंकविभिःसंभृतंमधु ॥ ३ ॥ बह्व्यःप्रतिविधातव्याःप्रज्ञाराज्ञाततस्ततः ॥ नैकशाखेनधर्मेणयत्रैपासंप्रवर्तते ॥ ४ ॥

क्रोमीत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदागमादेवश्रुत्वातवधर्मानुशासनंमयाकृतमितिनास्तिकिनुप्रज्ञायाःसमवहारःनिष्ठाकल्पितेयमित्यर्थः एतदग्निहोत्रादिवद्विधेयंन अपितुकविभिरकरणेमहांतदोषंपश्यद्भिःकल्पितमिति
भावः ॥ ३ ॥ ततस्ततःकोकिलवराहृकसिंहादिभ्यःशिक्षित्वायत्रयासुप्रज्ञासुअनुष्ठेयासुएषातवबुद्धिः एकशाखेनैकदेशिनाधर्मेणोपलक्षितानसंप्रवर्तते ताःप्रज्ञाःबह्व्यःप्रतिविधातव्याःसंति ॥ ४ ॥

इहलोकं कतु एकं मुख्यास्त्वाचार्याः लोकयात्रां तन्निर्वाहमेव धर्मप्रादुः साचचोरादीनां विधमन्तरेण न संभवतीत्यवश्यं हि सापिकर्तव्येति तेषामाशयः तथा हि कल्पकागः श्रुतिमुदाहरति अन्नादेभ्यः णामादि अनेना अ
भिशासति स्तेनः प्रमुक्तो राजनियान्नवृत्तमंगरे गुणैर्याजश्च शिष्यश्च स्त्रियश्च भर्तृव्यं भिचारिणीति मार्षिपापमिति शेषः एवं सत्यपि मतभेदे युक्त्यैव धर्मो ह्येतेत्याह समिति ॥ १९ ॥ तस्मादमर्पादीस्यत्कासमृहे स
भायां शास्त्रं वेदित्याशयेनाहामर्षादिति ॥ २० ॥ आगतागमयावुद्ध्युपगृहीतनतर्केण सहितं यद्वचनेन प्रशस्यते शास्त्रं नान्यतरेण अन्यस्तु ज्ञानहेतुत्वात् अज्ञानज्ञापकतया वचनेन तर्केण हीनं गदमेव सा
धुमन्यते कुतः अज्ञानात् ॥ २१ ॥ अन्यः पुनः अनया युक्त्या इदं शास्त्रं हतं दूषितं इति हेतोरपार्थक्यमर्थमिति मन्यते तदप्यज्ञानादेव तस्मात्तर्केण शास्त्रस्य शास्त्रेण तर्कस्य वा वाधमकृत्वा यदुभयसंमतं तदेवानुष्ठेयमित्यु
शनसो मतं पूर्वोक्तेन बार्हस्पत्येन ज्ञानेनैक्यं गतमिति दर्शितं ॥ २२ ॥ किंच अपदिश्यं दिशोर्मध्ये स्थितं कोटिद्वयस्पर्शज्ज्ञानं संशयवृत्तयथानास्ति तथैव व्यर्थमित्यर्थः अतस्तसंशयं छिन्नमूलेन मूलोच्छेदेन यथा

लोकयात्रामिहैकेतुधर्मप्रादुर्मनीषिणः ॥ समुद्दिष्टं सतां धर्मस्वयमूहेतपंडितः ॥ १९ ॥ अमर्पाच्छास्त्रसंमोहादविज्ञानाच्च भारत ॥ शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समृहे
यात्यदर्शनं ॥ २० ॥ आगतागमयावुद्ध्यवचनेन प्रशस्यते ॥ अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद् वचनं साधुमन्यते ॥ २१ ॥ अनया हतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थक्यं ॥ दैतयानु
शनाप्राहसंशयच्छेदनं पुरा ॥ २२ ॥ ज्ञानमप्यपदिश्यं हियथानास्ति तथैव तत् ॥ तंतथा छिन्नमूलेन सन्नोदयितुमर्हसि ॥ २३ ॥ अनव्यवहितं योवानेदं वाक्य
मुपाश्रुते ॥ उग्रायैव हि स्तृष्टोसि कर्मणे न त्वमीक्षसे ॥ २४ ॥ अंगमामन्ववेक्षस्व राजन्यायवुभूषते ॥ यथा प्रमुच्यते त्वन्यायदर्थं न प्रमोदते ॥ २५ ॥ अजोऽश्वः क्षत्र
मित्येतत्सदृशं ब्रह्मणा कृतं ॥ तस्मादभीक्ष्णं भूतानां यात्राकाचित्प्रसिद्धाति ॥ २६ ॥ यस्त्यवध्यवधेदोषः सवध्यस्यावधेरुत्तः ॥ साचैव खलु मर्यादायामयं प
रिवर्जयेत् ॥ २७ ॥ तस्मात्तोक्ष्णः प्रजाराजास्वधर्मस्थापयेत्ततः ॥ अन्योन्यं भक्षयंतो हि प्रचरेयुर्दका इव ॥ २८ ॥

स्यात्तथा सन्नोदयितुं दूरीकर्तुमर्हसि निःसंशयं यत्ज्ञानं तदेवाश्रयस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ योवाभवान्मम इदं नीतिवाक्यं न उपाश्रुतेनांगीकरोति तत्तदनव्यवहितं अयुक्तं व्यवहितपदं न गदमेन समस्तं चेत्तदनव्यवहितश
ब्दः सन्निकृष्टवचनः तदभावोऽनव्यवहितमित्येवोऽवज्ञेयः कुतो युक्तमन आह उग्रायेति यतः उग्राय हि स्वकर्माथमेव त्वं स्तृष्टोसि तच्च त्वं न समीक्षसेऽतो मम वचनं तव चेतसि न किंचिद्ब्रह्ममित्यर्थः ॥ २४ ॥ हे अंग
मां अन्ववेक्षस्व वुभूषते ऐश्वर्यलिप्सवे राजन्यायराजसमृद्धाय तदर्थं यथा तत्प्रमुच्यते तथा कुर्वाणं मामन्ववेक्षसेत्यध्यात्त्ययोज्यं अन्योलोको यदर्थं यमर्थं न प्रमोदते नानुमोदते हि सोऽयमिति मां निदंतोऽपि भूलोका
र्थिनो राजानः संहितमजानाना अपिमयाम् लोकिं प्रापिताः उपकारायैव न स्वार्थाय एवं त्वमप्युपेयं कर्मणा प्रजास्तद्धितायैव शाधीति भावः ॥ २५ ॥ अज इति यथाऽजो यज्ञार्थं नीयते तद्धितायैव अश्वक्षत्रियावपि
संगमार्थं नीयते तद्धितायैव हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमित्युक्तेः तथा यज्ञे हन्यमानस्य पशोरपि स्वर्गप्राप्तिर्दृष्टा पशुर्वै नीयमानः समृत्युं प्रापश्यन्त देवान् ज्ञान्वकामयन्तुं तदेवा अनुवन्ने हि स्वर्गं वै त्वा
लोकं गमयिष्याम इति ॥ २६ ॥ एवं संमुह्यामीत्यादेरुत्तरमुक्त्वाऽस्ति स्विदस्यु मर्यादा इत्यस्योत्तरमाह यस्तिनि ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्यायं न्यायवर्जितं यथा स्यात्तथा प्रगृह्णाति षड्भागमादत्ते कर्मणा पालनात्मकेन विहीनं क्षत्रं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणादप्रागेव दंडस्य मर्यादा ब्राह्मणस्तु नैव दंड्योऽपि तु पूज्य
यस्य दस्युगणाराष्ट्रे ध्वां क्षामत्स्यान् जलादिव ॥ विहरन्ति परस्वानि सवैक्षत्रियपांसनः ॥ २९ ॥ कुलीनान्मचिवान्कृत्वा वेदविद्याममन्वितान् ॥ प्रशाधिपृथि
वीं राजन् प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ विहीनं कर्मणान्यायं यः प्रगृह्णाति भूमिपः ॥ उपायस्याविशेषज्ञं तद्वैक्षत्रं न पुंसकं ॥ ३१ ॥ नैवोग्रं नैव चानुग्रहं धर्मेण ह प्र
शस्यते ॥ उभयं न व्यतिक्रामेदुग्रो भूत्वा नृदुर्भव ॥ ३२ ॥ कष्टः क्षत्रियधर्मो यस्य सौहृदं त्वयि मे स्थितं ॥ उग्रकर्मणि सृष्टो सितस्माद्राज्यं प्रशाधिवै ॥ ३३ ॥ अशि
ष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनं ॥ एवं शुक्रो ब्रवीद्दीमानापस्मभरतर्षभ ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिर उवाच अस्ति चेदिह मर्यादायामन्योनाभिलंघयेत् ॥ पृच्छा
मित्वांसतां श्रेष्ठतन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३५ ॥ भीष्म उवाच ब्राह्मणानेव मे वेतविद्यावृद्धांस्तपस्विनः ॥ श्रुतचारित्र्यवृत्ताद्यान्पवित्रं त्येतदुत्तमं ॥ ३६ ॥ या
देवतासु वृत्तिस्ते सास्तु विप्रेषु नित्यदा ॥ क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि बहुधानृप ॥ ३७ ॥ प्रीत्या यशो भवेन्मुख्यमप्रीत्या परमं भयं ॥ प्रीत्या त्यमृतवद्विप्राः क्रुद्धा
श्चैव विपं यथा ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० आप ० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७५ ॥ युधिष्ठिर उवाच पितामह महा
प्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ शरणं पाल्यमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ भीष्म उवाच महान् धर्मो महाराज शरणागतपालने ॥ अहः प्रपुंभवांश्चैव प्रभंभ
रतस्तत्तम ॥ २ ॥ शिवि प्रभृतयो राजन राजानः शरणागतान् ॥ परिपाल्य महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ ३ ॥ श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ पृजित
श्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमंत्रितः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ॥ स्वमांसं भोजितः कांच गतिलेभे स भारत ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच
शृणुराज न कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीं ॥ नृपतेर्मुचुकुंदस्य कथितां भार्गवैण वै ॥ ६ ॥ इममर्थं पुरापार्थमुचुकुंदो नराधिपः ॥ भार्गवं परिप्रच्छ प्रणतः पुरुष
र्षभ ॥ ७ ॥ तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवो कथयत्कथां ॥ इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्तानराधिप ॥ ८ ॥ मुनिरुवाच धर्मनिश्चयमयुक्तां कामार्थसहितां
कथां ॥ शृणु घ्रावहि नाराजन् गदतो मे महाभुज ॥ ९ ॥ कश्चिद्भुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमितः ॥ विचचारमहारण्ये घोरः शकुनितुल्यकः ॥ १० ॥ काको
ल इव कृष्णांगोरक्ताक्षः कालसंमितः ॥ दीर्घजं घोरह्रस्वपादो महावक्रो महाहनुः ॥ ११ ॥

एवेत्याह ब्राह्मणानेवेति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति शां ० आप ० नै ० भा ० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७५ ॥ पितामहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ काकोलः काकविशेषः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ अभिसंधत्तेविषोद्धंधनादिनाहंतुमितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ क्षारकंजालं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 नैवतस्यसुहृत्कश्चिन्नसंबंधीनवांधवाः ॥ सहितैःसंपरित्यक्तस्तेनरौद्रेणकर्मणा ॥ १२ ॥ नरःपापसमाचारस्यक्तव्योदूरतोबुधैः ॥ आत्मानंयोभिसंधत्तेमो
 न्यस्यस्यात्कथंहितः ॥ १३ ॥ येवृशंसादुरात्मानःप्राणिप्राणहरानराः ॥ उद्वेजनीयाभूतानांव्यालाइवभवंतिने ॥ १४ ॥ सवैक्षारकभादायद्विजान्दत्वावनेम
 दा ॥ चकारविक्रयंतेपापतंगानांजनाधिप ॥ १५ ॥ एवंपुनर्वर्तमानस्यतस्यवृत्तिदुरात्मनः ॥ अगमन्सुमहान्कालोनचाधर्ममबुध्यत ॥ १६ ॥ तस्यभार्याम
 हायस्यरममाणस्यशाश्वतं ॥ दैवयोगविमृष्टस्यनान्यावृत्तिररोचत ॥ १७ ॥ ततःकदाचित्तस्याथवनस्यस्यसमंततः ॥ पातयन्निववृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्र
 मः ॥ १८ ॥ मेघसंकुलमाकाशंविद्युन्मंडलमंडितं ॥ संछन्नस्तुमुहूर्तेननौसार्थैरिवसागरः ॥ १९ ॥ वारिधारासमूहेनसंप्रविष्टःशतक्रतुः ॥ क्षणेनपूरयामास
 सलिलेनवसुंधरां ॥ २० ॥ ततोधाराकुलेकालेसंभ्रमन्नपृचेतनः ॥ शीतार्तस्तद्वनंसर्वमाकुलेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ नैवनिघ्नंस्थलंवापिसोविंदतविहंगहा ॥ पृ
 रितोहिजलौघेनतस्यमार्गोवनस्यतु ॥ २२ ॥ पक्षिणोवर्षवेगेनहतालीनास्तदाभवन् ॥ मृगसिंहवराहाश्चस्थलमाश्रित्यशरेत ॥ २३ ॥ महतावातवर्षेणत्रासि
 तास्तेवनौकसः ॥ भयार्ताश्चक्षुधार्ताश्चवभ्रमुःसहितावने ॥ २४ ॥ सतुशीतहतैर्गात्रैर्नजगामनतस्थिवान् ॥ ददर्शपतितांभूमौकपोतींशीतविह्वलां ॥ २५ ॥
 दृष्ट्वातोपिहिपापात्मासतांपंजरकेक्षिपन् ॥ स्वयंदुःखाभिभूतोपिदुःखमेवाकरोत्यरे ॥ २६ ॥ पापात्मापापकारित्वात्पापमेवचकारमः ॥ सोपश्यत्तरुषंडेपुमेघ
 नोलंबनस्पतिं ॥ २७ ॥ सेव्यमानंविहंगौघैश्छायावासफलाधिभिः ॥ धात्रापरोपकारायससाधुरिवनिर्मितः ॥ २८ ॥ अथाभवत्क्षणेनैववियद्विमलतारकं ॥
 महत्सरड्वोत्फुल्लकुमुदच्छुरितोदकं ॥ २९ ॥ ताराव्यकुमुदाकारमाकाशंनिर्मलंवहु ॥ घनैर्मुक्तंनभोदृष्ट्वालुब्धकःशीतविह्वलः ॥ ३० ॥ दिशोविलोकयामास
 विगाढांप्रेक्ष्यशर्वरीं ॥ दूरतोमेनिवेशश्चअस्माद्देशादितिप्रभो ॥ ३१ ॥ कृतबुद्धिर्द्रुमेतस्मिन्वस्तुतारजनीततः ॥ सांजलिःप्रणतिकृत्वावाक्यमाहवनस्पतिं
 ॥ ३२ ॥ शरणंयामियान्यस्मिन्दैवतानिवनस्पतौ ॥ सशिलायांशिरःकृत्वापर्णान्यास्तीर्यभूतले ॥ ३३ ॥ दुःखेनमहताविष्टस्ततःसुप्वापपक्षिहा ॥ ३४ ॥ इति
 श्रीमहाभारतेशान्ति० आप० कपोतलुब्धकसंवादोपक्रमेत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशान्तिपर्वणिआपद्धर्मप० नैल० भारतभा० त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७३ ॥

अथेति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशान्ति० आप० नैल० भारतभा० चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

भीष्मउवाच अथवृक्षस्यशाखायांविहंगःसमुद्गज्जनः॥ दीर्घकालोपितोराजंस्तत्रचित्रतनूरुहः ॥ १ ॥ तस्यकल्पगताभार्याचरितुंनाभ्यवर्तत ॥ प्रामांच
रजनींदृष्ट्वासपक्षीपर्यतप्यत ॥ २ ॥ वातवर्षमहच्चासीन्नचागच्छतिमंप्रिया ॥ किंतुतत्कारणंयनसाद्यापिननिवर्तते ॥ ३ ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तस्याःप्रियायाम
मकानने ॥ तयाविरहितंहीदंशून्यमद्यगृहंमम ॥ ४ ॥ पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपिसर्वतः ॥ भार्याहीनंगृहस्यस्यशून्यमेवगृहंभवेत् ॥ ५ ॥ नगृहंगृहमित्याद्गुर्ग
हिणीगृहमुच्यते ॥ गृहंतुगृहिणीहीनमरण्यसदृशंमम ॥ ६ ॥ यदिसारक्तनेत्रांताचित्रांगीमधुरस्वरा ॥ अद्यनायातिमेकांतानकार्यजीवितेनमे ॥ ७ ॥ नभुंक्तम
य्यभुक्तेयानास्नातेस्नातिसुव्रता ॥ नातिष्ठत्युपतिष्ठतशेतचशयितेमयि ॥ ८ ॥ हृष्टंभवतिसाहृष्टादुःखितेमयिदुःखिता ॥ प्रोषितेदीनवदनाक्रुद्धेचप्रियवादि
नी ॥ ९ ॥ पतिव्रतापतिगतिःपतिप्रियहितेरता ॥ यस्यस्यात्तादृशीभार्याधन्यःसपुरुषोभुवि ॥ १० ॥ साहिश्रान्तंक्षुधार्तंचजानीतेमांतपस्विनी ॥ अनुरक्तास्थि
राचैवभक्तास्त्रिधायशस्विनी ॥ ११ ॥ वृक्षमूलेपिदयितायस्यतिष्ठतितद्गृहं ॥ प्रासादोपितयाहीनःकांतारइतिनिश्चितं ॥ १२ ॥ धर्मार्थकामकालेषुभार्यापुं
सःसहायिनी ॥ विदेशगमनेचास्यसैवविश्वासकारिका ॥ १३ ॥ भार्याहिपरमोत्थर्थःपुरुषस्येहपठ्यते ॥ असहायस्यलोकेस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥
तथारोगाभिभूतस्यनित्यंरुच्छ्रगतस्यच ॥ नास्तिभार्यासमंकिंचिन्नरस्यार्तस्यभेषजं ॥ १५ ॥ नास्तिभार्यासमोबंधुर्नास्तिभार्यासमागतिः ॥ नास्तिभार्या
समोलोकेसहायोधर्मसंग्रहे ॥ १६ ॥ यस्यभार्यागृहेनास्तिसाध्वीचप्रियवादिनी ॥ अरण्यंतेनगंतव्यंयथारण्यंतथागृहं ॥ १७ ॥ इतिश्रीम० शान्तिप० आप
द्धर्मप० भार्याप्रशंसायांचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच एवंविलपतस्तस्यश्रुत्वातुकरुणंवचः ॥ गृहीताशकु
निघ्नेनकपोतीवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ कपोत्युवाच अहोऽतीवसुभाग्याहंयस्यामेदयितःपतिः ॥ असतोवासतोवापिगुणानेवंप्रभापते ॥ २ ॥ नसास्त्रीत्यभिमतं
व्यायस्यांभर्ताननुप्यति ॥ तुष्टेभर्तरिनारीणांतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः ॥ ३ ॥ अग्निसाक्षिकमित्येवभर्तावैदेवतंपरं ॥ दावाग्निनेवनिर्दग्धासपुष्पस्तवकालता ॥ ४ ॥
भस्मीभवतिसानारीयस्याभर्ताननुप्यति ॥ इतिसंचित्यदुःखार्ताभर्तारंदुःखितंतदा ॥ ५ ॥ कपोतीलुब्धकेनापिगृहीतावाक्यमब्रवीत् ॥ हंतवक्ष्यामितेश्रेयःश्रु
त्वातुकरुतत्तथा ॥ ६ ॥ शरणागतसंत्राताभवकांतविशेषतः ॥ एषशाकुनिकःशेतेतववासंसमाश्रितः ॥ ७ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति शान्तिः ० आप ० नैल ० भारतभा ० पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ७ ॥ सपत्न्यावचनमित्यध्यायत्रयंप्रायः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

शीतार्तश्चक्षुधार्तश्चपूजामस्मै समाचर ॥ योहिकश्चिद्विजं हन्यात्गांचलोकस्यमातरं ॥ ८ ॥ शरणागतं च यो हन्यात्तुल्यं ते पांचपातकं ॥ अस्माकं विहितावृत्तिः
कापोतीज्ञातिधर्मतः ॥ ९ ॥ सान्याय्यात्मवतानित्यं त्वद्विधेनानुवर्तितुं ॥ यस्तु धर्मयथाशक्तिगृहस्योत्थं नुवर्तते ॥ १० ॥ सप्रेत्यलभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम ॥
सत्वं संतानवानद्यपुत्रवानसिचद्विज ॥ ११ ॥ तत्स्वदेहेदयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य च ॥ पूजामस्मै प्रयुंक्ष्वत्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ १२ ॥ शरीरे माच संतापं
कुर्वीथास्त्वं विहंगम ॥ शरीरयात्रा कृत्यर्थमन्यान् दारानुपैष्यसि ॥ १३ ॥ इति सा शकुनीवाक्यं पंजरस्थानपस्विनी ॥ अतिदुःखान्विता प्रोक्त्वा भर्तारं समुदक्षत
॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिः ० आप ० कपोतीं प्रतिकपोतवाक्यं पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच सपत्न्यावच
नं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितं ॥ हर्षेण महता युक्तो वाक्यं व्याकुललोचनः ॥ १ ॥ तं वै शकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ सपत्नी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिर्जीविनं ॥ २ ॥
उवाच स्वागतं ते घट्टं हि किं करवाणि ते ॥ संतापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ ३ ॥ तद्वीतुं भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ॥ प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वंहिनः
शरणागतः ॥ ४ ॥ अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ॥ छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५ ॥ शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः ॥ पंचयज्ञ
प्रवृत्तेन गृहस्येन विशेषतः ॥ ६ ॥ पंचयज्ञां स्तुर्या मोहान्न करोति गृहाश्रमे ॥ तस्य नायं न च परलोको भवति धर्मतः ॥ ७ ॥ तद्वृद्धिमां सुविश्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्य
सि ॥ तत्करिष्याम्यहं सर्वमात्वं शोके मनः कृथाः ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धको ब्रवीत् ॥ बाधते खलु मेशीतं संत्राणं हि विधीयतां ॥ ९ ॥ एवमुक्तस्ततः प
क्षीपणान्यास्तीर्य भूतले ॥ यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ १० ॥ सगत्वांगारकर्मांतं गृहीत्वाग्निमथागमत् ॥ ततः शुक्ले पुपर्णे पुषावकं सोप्यदीपयत्
॥ ११ ॥ स संदीपं महत्कृत्वा तमाह शरणागतं ॥ प्रतापय सुविश्रब्धः स्वगात्राण्यकुतोभयः ॥ १२ ॥ स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यनापयत् ॥ अग्निप्रत्याग
तप्राणस्ततः प्राह विहंगमं ॥ १३ ॥ हर्षेण महता विष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः ॥ तथेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४ ॥ दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्राधते
हि मां ॥ स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहंगमः ॥ १५ ॥ न मे स्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधांतव ॥ उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ॥ १६ ॥ संचयो ना
स्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने ॥ इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ अंगारकर्मांतं कर्मरिगृहसमीपं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततइति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥इतिशांति०आप०नैल०भारतभा०अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१४८॥ ॥३॥ विमानस्थावितिचाध्यायौस्पष्टार्थौ॥१॥२॥३॥४॥

भीष्मउवाच ततोगतेशाकुनिकेकपोतीप्राहदुःखिता ॥ संस्मृत्यसाचभर्तारंरुदतीशोककर्शिता ॥ १ ॥ नाहंतेविप्रियंकांतकदाचिदपिसंस्मरे ॥ सर्वापिवि
धवानारीविंदुपुत्रापिशोचते ॥ २ ॥ शोच्याभवतिबंधूनांपतिहीनातपस्विनी ॥ लालिताहंत्वयानित्यंबहुमानाच्चपूजिता ॥ ३ ॥ वचनैर्मधुरैःस्निग्धैरसंक्लिष्टम
नोहरैः ॥ कंदरुपुचशैलानांनदीनांनिर्झरेपुच ॥ ४ ॥ द्रुमाग्रेपुचरम्येपुरमिताहंत्वयासह ॥ आकाशगमनेचैवविल्लताहंत्वयासुखं ॥ ५ ॥ रमामिस्मपुराकांतत
न्मेनास्यग्रकिंचन ॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः ॥ ६ ॥ अमितस्यहिदातारंभर्तारंकानपूजयेत् ॥ नास्तिभर्तृसमोनाथोनास्तिभर्तृसमंसुखं ॥ ७ ॥
विस्तृत्यधनसर्वस्वंभर्तवैशरणंस्त्रियाः ॥ नकार्यमिहमेनाथजीवितेनत्वयाविना ॥ ८ ॥ पतिहीनानुकानारीसतीजीवितुमुत्सहेत् ॥ एवंविलप्यबहुधाकरुणंसा
सुदुःखिता ॥ ९ ॥ पतिव्रतासंप्रदीपंप्रविवेशद्रुताशनं ॥ ततश्चित्रांगदधरंभर्तारंसान्वपश्यत ॥ १० ॥ विमानस्थंशुक्रतिभिःपूज्यमानंमहात्मभिः ॥ चित्रमा
ल्यांवरधरंसर्वाभरणभूषितं ॥ ११ ॥ विमानशतकोटीभिरावृतंपुण्यकर्मभिः ॥ ततःस्वर्गगतपक्ष्याविमानवरमास्थितः ॥ कर्मणापूजितस्तत्ररेमेससहभार्यया
॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०आप०कपोतस्वर्गगमनेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१४८॥ ॥३॥ भीष्मउवाच विमानस्थौतु
तौराजनलुब्धकःखेददर्शह ॥ दृष्ट्वातौदंपतीराजन्यचिंतयततांगतिं ॥ १ ॥ ईदृशेनैवतपसागच्छेयंपरमांगतिं ॥ इतिबुद्ध्याविनिश्चित्यगमनायोपचक्रमे ॥ २ ॥
महाप्रस्थानमाश्रित्यलुब्धकःपक्षिजीवकः ॥ निश्चेष्टोमरुदाहारोनिर्ममःस्वर्गकांक्षया ॥ ३ ॥ ततोपश्यत्सुविस्तीर्णहृद्यंपद्माभिभूषितं ॥ नानापक्षिगणाकीर्णस
रःशीतजलंशिवं ॥ ४ ॥ पिपासार्तोपितदृष्ट्वातृप्तःस्यान्नात्रसंशयः ॥ उपवासकृशोत्यर्थसतुपार्थिवलुब्धकः ॥ ५ ॥ अनवेक्ष्यैवसंदृष्टःश्वापदाध्युषितंवनं ॥ म
हांतंनिश्चयंरुत्वालुब्धकःप्रविवेशह ॥ ६ ॥ प्रविशन्नेवसवनंनिगृहीतःसकंटकैः ॥ सकंटकैर्विभिन्नांगालोहितार्द्राकृतच्छविः ॥ ७ ॥ वभ्रामतस्मिन्विजनेनाना
मृगसमाकुले ॥ ततोद्गुमाणांमहतापवनेनवनेतदा ॥ ८ ॥ उदतिष्ठत्ससंघर्षात्सुमहान्हव्यवाहनः ॥ तद्वनंवक्षसंपूर्णलताविटपसंकुलं ॥ ९ ॥ ददाहपावकःक्रुद्धो
युगांताग्निसमप्रभः ॥ सज्वालैःपवनोद्भूतैर्विस्फुलिंगैःसमततः ॥ १० ॥ ददाहतद्वनंघोरंमृगपक्षिसमाकुलं ॥ ततःसदेहमोक्षार्थंप्रहृष्टेनचेतसा ॥ ११ ॥ अभ्य
धावतवर्धतंपावकंलुब्धकस्तदा ॥ ततस्तेनाग्निनादग्धोलुब्धकोनष्टकल्मषः ॥ जगामपरमांसिद्धिततोभरतसत्तम ॥ १२ ॥

॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति शां० आ० नै० भा० भा० एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

॥ ५ ॥

लुब्धकदृष्टान्तेन बुद्धिपूर्वकतस्यापि पापस्य महता तपसाप

ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः ॥ यक्षगंधर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजंतमिंद्रवत् ॥ १३ ॥ एवं खलुकपोतश्च कपोती च पतिव्रता ॥ लुब्धकेन सह स्वर्गगताः पुण्ये
न कर्मणा ॥ १४ ॥ यापि चैवं विधाना रीभर्तारमनुवर्तते ॥ विराजते हि साक्षिप्रंकपोती वदिविस्थिता ॥ १५ ॥ एवमेतत्पुरा वृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ॥ कपोतस्य च ध
र्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥ १६ ॥ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ॥ नाशुभं विद्यते तस्य मनसापि प्रमादतः ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरमहानेपथर्मो धर्मभृतां व
र ॥ गोघ्रेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ॥ १८ ॥ न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणगतं ॥ इति हासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनं ॥ न दुर्गतिमवाप्नो
ति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १९ ॥ इति श्रीम० शांतिपर्वणि आप० लुब्धकस्वर्गगमने एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच
अबुद्धिपूर्वयत्पापं कुर्याद्भरतसत्तम ॥ मुच्यते सकथं तस्मादेतत्सर्वं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि पुराणमपि संस्तुतं ॥ इंद्रोतः शौनको
विप्रो यदा ह जनमेजय ॥ २ ॥ आसीद्राजामहावीर्यः पारिक्षिज्जनमेजयः ॥ अबुद्धिपूर्वमागच्छद्ब्रह्महत्यां महीपतिः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाः सर्वे एवैते तस्य जुः स पुरोहि
ताः ॥ स जगाम वनं राजा दत्त्यमानो दिवानिशं ॥ ४ ॥ प्रजाभिः सपरित्यक्तश्चकार कुशलं महत् ॥ अतिवलंतपस्तेपे दत्त्यमानः समन्युना ॥ ५ ॥ ब्रह्महत्यापनादा
र्यमपृच्छद्ब्राह्मणान् बहून् ॥ पर्यटन् पृथिवीं कृत्स्नादिशे देशे नराधिपः ॥ ६ ॥ तत्रेति हासं वक्ष्यामि धर्मस्यास्योपबृंहणं ॥ दत्त्यमानः पापकृत्या जगाम जनमेजयः
॥ ७ ॥ चरिष्यमाण इंद्रोतः शौनकं संशितव्रतं ॥ समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥ ८ ॥ ऋषिर्दृष्ट्वा नृपंतत्र जगर्ह सुभृशं तदा ॥ कर्ता पापस्य महतो भ्रूणहा
किमिहागतः ॥ ९ ॥ किं त्वया स्मात्सुकर्तव्यं मामां प्राक्षीः कथंचन ॥ गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीणात्यस्मानिति ब्रुवन् ॥ १० ॥ रुधिरस्येव ते गंधः शवस्येव च दर्श
नं ॥ अशिवः शिवसंकाशो मृतो जीवन्निवाटसि ॥ ११ ॥ ब्रह्ममृत्युरशुद्धात्मा पापमेवानुचिंतयन् ॥ प्रबुध्यसे प्रस्वपिपिवर्तसे परमे सुखे ॥ १२ ॥ माघं ते जीवितं
राजन्परिक्लिष्टं च जीवसि ॥ पापायैव हि सृष्टोसि कर्मणे हयवीयसे ॥ १३ ॥ बहुकल्याणमिच्छंति ईहंते पितरः सुतान् ॥ तपसा दैवते ज्याभिर्वदनेन तितिक्षया
॥ १४ ॥ पितृवंशमिमं पश्यत्वत्कृते नरकं गतं ॥ निरर्थाः सर्वे एवैषामाशा बंधास्त्वदाश्रयाः ॥ १५ ॥

रिहारोदृष्टव्यसंगदबुद्धिपूर्व

स्यापि परिहारस्तत्तुल्ययत्नसाध्य इत्याशयवान् पृच्छति अबुद्धीति ॥ १ ॥ २ ॥ पारिक्षित्पारिक्षितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पापकृत्या पापक्रियया ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यवीयसे हीनाय ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ अशाश्वतीः सर्वस्यापि कर्मणो न वत्त्वान्शाश्वतीः बहुत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति शांतिपर्वणि आप० नै० भारतभा० पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ त्वाहं त्वामहं सार्द्धः दुष्कृतमपि संधायेति संबन्धः ॥ २ ॥ प्राप्येति यमयातनाभोगांते दुष्कृतजंशल्यं मम गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां भक्त इति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मशस्त्रं हि सितं यैस्तेषां संविदो एकमत्यं सजानी यैः सह लभमानानामिति पूर्वान्वयि वेदनिश्चितान् भूयो वक्ष्यामि ॥ ६ ॥ निर्जनाः निष्परिग्रहाः योगिनो यथानिर्धनान् दीनान् रक्षन्ति एवमां भवतो दययैव स्वसामर्थ्येन रक्षन्ति त्व्यर्थाः ॥ ७ ॥

यान् नृजयंतो विदंति स्वर्गमायुर्यशः प्रजाः ॥ तेषु त्वंसततं दृष्ट्वा ब्राह्मणे पुनिर्यकः ॥ १६ ॥ इमं लोकं विमुच्यत्वमवाङ्मूर्द्धा पतिष्यसि ॥ अशाश्वतीः शाश्वतीश्च समाः पापेन कर्मणा ॥ १७ ॥ अर्घमानो यत्र गृधैः शितिकंठैरयोमुखैः ॥ ततश्च पुनरारुतः पापयोनिं गमिष्यसि ॥ १८ ॥ यदिदं मन्यसे राजन् नायमस्ति कुतः परः ॥ प्रतिस्मारयितारस्त्वायमदूतायमक्षये ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० आप० इंद्रोत्तपारिक्षितीयसंवादे पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ॥ गत्वा भवान् गर्हयते निघ्नं निदतिमां पुनः ॥ १ ॥ धिक्कार्यमां धिक्कुरुते तस्मात्त्वाहं प्रसादये ॥ सर्वं हीदं दुष्कृतं मे ज्वलाम्यग्रा विवाहितः ॥ २ ॥ स्वकर्माण्यभिसंधाय नाभिनंदति मे मनः ॥ प्राप्य घोरं भयं नूनं मया वैवस्वतादपि ॥ ३ ॥ तत्तु शल्यमनिर्हत्य कथं शक्यामि जीवितुं ॥ सर्वमन्युं विनीयत्वमभिमां वद शौनक ॥ ४ ॥ महानासं ब्राह्मणानां भूयो वक्ष्यामि सांप्रतं ॥ अस्तु शेपंकुलस्यास्य मापरा भूदिदं कुलं ॥ ५ ॥ न हि नो ब्रह्मशस्त्रानां शेपं भवितुमर्हति ॥ सुतीरलभमानानां संविदं वेदनिश्चितान् ॥ ६ ॥ निर्विघ्नमानस्त्वात्मानं भूयो वक्ष्यामि शाश्वतं ॥ भूयश्चैवाभिरक्षन्तु निर्धनान् निर्जना इव ॥ ७ ॥ न त्वयज्ञा अमुं लोकं प्राप्नुवंति कथंचन ॥ आपातात्प्रतिपुंतिपुलिं दशवरा इव ॥ ८ ॥ अविज्ञायैव मे प्रज्ञां बालस्यैव संपंडितः ॥ ब्रह्म न पितेव पुत्रस्य प्रीतिमान् भव शौनक ॥ ९ ॥ शौनक उवाच किमाश्चर्ययतः प्राज्ञो ब्रह्म कुर्यादसांप्रतं ॥ इति वै पंडितो भूत्वा भूतानां नानुकुप्यते ॥ १० ॥ प्रज्ञा प्रासादमारुह्य अशौच्यः शौचते जनान् ॥ जगतीस्थानि वाद्रिस्थः प्रज्ञया प्रतिपत्स्यति ॥ ११ ॥ न चोपलभ्यते तेन न चाश्चर्याणि कुर्वते ॥ निर्विण्णात्मा परोक्षो वा धिक्कृतः पूर्वसाधुषु ॥ १२ ॥

आपातान्तरकान् पुलिंदाः शवराः स्लेच्छतेऽवेवाः ॥ ८ ॥ संपंडितः यो मदोपानृजानाति न त्वंतस्थां प्रज्ञां शरणागतोऽहमित्येवं रूपं सत्त्वपंडितः ब्रह्मन् ब्राह्मण ॥ ९ ॥ ब्रह्म ब्राह्मण जातिः कुपिता सती असांप्रतमयुक्तमपि कुर्यात् अत्र किमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः यत एवमनः प्राज्ञो बुद्धिमान् इति एवं प्रकारेण पंडितो विवेकवान् भूत्वा भूतानां भूतेषु नानुकुप्यते नुकोपं न करोति ॥ १० ॥ न केवलमकोप एव प्रज्ञाफलं अपितु महत्त्वमप्यस्तीत्याह प्रज्ञेति ॥ ११ ॥ यः साधुषु निर्विण्णात्मा विरक्तः परोक्षस्तदृष्टिपथादपेतैश्च धिक्कृतस्तेन प्रज्ञानचोपलभ्यते तादृशस्य तदलाभेऽन्ये आश्चर्यमपि न कुर्वते अतः सत्संगं विना प्रज्ञा दुर्लभा वैत्यर्थः ॥ १२ ॥

वीर्यब्राह्मणस्येतिशेषः वेदेऽङ्गवेदादौ आगमेसर्वार्थद्योतके ब्रह्माब्राह्मणः शरणं रक्षिता यथाशांतिशांतिमनतिक्रम्य ॥ १३ ॥ यत्कृतं तद्वै पारत्रिकमित्यध्याहृत्य योज्यं ॥ १४ ॥ बुभूषुंश्चेयोलिप्सुं भजमानं मां प्रती
तिशेषः ॥ १५ ॥ सर्वभूतहितं हितरूपं धर्मं तिष्ठतु ॥ हितेति सप्तम्यन्तपाठः स्पष्टार्थः ॥ १६ ॥ उपाह्वये शिष्यं करोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥ शौनके पापिष्ठसंघीतारं धिगिति जल्पतां नानादृत्य उपाह्वये इत्यर्थः
॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञास्यंति मदभिप्रायं कृतमेव जानीहीति ॥ २० ॥ तत्राब्राह्मणमन्त्रमेव न्विमित्तं ते त्वत्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति शांतिः ० आपः ० नैलः ० भारता ० एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

विदितं भवतो वीर्यमाहात्म्यं वेद आगमे ॥ कुरुष्वेह यथाशांतिब्रह्माशरणमस्तुते ॥ १३ ॥ तद्वै पारत्रिकं तान् ब्राह्मणानामकुप्यतां ॥ अथवा तप्यसे पापे धर्ममेवा
नुपश्य वै ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अनुतप्य च पापेन न च धर्मं विलोपये ॥ बुभूषुंश्च भजमानं च प्रीतिमान् भव शौनक ॥ १५ ॥ शौनक उवाच ॥ छि
त्वा दंभं च मानं च प्रीतिमिच्छामि ते नृप ॥ सर्वभूतहितं तिष्ठ धर्मं चैव प्रतिस्मरन् ॥ १६ ॥ न भयान्न च कार्पण्यान्न लोभात्त्वामुपाह्वये ॥ तामे देवीं गिरं सत्यां शृणु
त्वं ब्राह्मणैः सह ॥ १७ ॥ सोऽहं न केन चिच्छास्तीत्यां च धर्मादुपाह्वये ॥ क्रोशतां सर्वभूतानां हाहा धिगिति जल्पतां ॥ १८ ॥ वक्ष्यंति मामधर्मज्ञं त्यक्ष्यंति सुहृदो जनाः ॥
तावाचः सुहृदः श्रुत्वा संज्वरिष्यन्ति मे भृशं ॥ १९ ॥ केचिदेव महाप्राज्ञाः प्रतिज्ञास्यन्ति तत्त्वतः ॥ जानीहि मन्त्रं तं तान् ब्राह्मणान् प्रतिभारत ॥ २० ॥ यथा ते मन्त्र
ते क्षेमं लभन्ते तथा कुरु ॥ प्रतिजानीहि चाद्रोहं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २१ ॥ जनमेजय उवाच ॥ नैव वाचानमनसा पुनर्जातु न कर्मणा ॥ द्रोण्यास्मि ब्राह्मणा
न्विप्रचरणावपिते स्पृशे ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्भागवतं ० आपः ० इंद्रोत पारिक्षितीये एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७ ॥ शौनक उवाच ॥ तस्मात्ते हं
प्रवक्ष्यामि धर्ममावृतचेतसे ॥ श्रीमान्महाबलस्तुष्टः स्वयं धर्ममेवेक्षसे ॥ १ ॥ पुरस्ताद्धारुणो भूत्वा सुचित्रतरमेव तत् ॥ अनुगृह्णाति भूतानि स्वेन वृत्तेन पार्थिवः
॥ २ ॥ कृत्स्नं नूनं सदहति इति लोकां व्यवस्यति ॥ यत्र त्वं तादृशो भूत्वा धर्ममेवानुपश्यसि ॥ ३ ॥ हित्वा तु सुचिरं भक्ष्यं भोज्यांश्च तप आस्थितः ॥ इत्येतदभिभूताना
मद्भुतं जनमेजय ॥ ४ ॥ योऽदुर्लभो भवेद्वा तारुण्यो वा तपोधनः ॥ अनाश्वर्यतदित्यादुर्नानिदूरेण वर्तते ॥ ५ ॥ एतदेव हि कार्पण्यं समग्रमसमीक्षितं ॥ यच्चेत्समी
क्षयैव स्याद्भवेत्तस्मिंस्ततो गुणः ॥ ६ ॥ यज्ञोदानं दया वेदाः सत्यं च पृथिवीपते ॥ पञ्चैतानि पवित्राणि पृष्ठं सुचरितं तपः ॥ ७ ॥

तस्मादिति यस्मात् श्रीमान् विद्यावानस्मि तस्मात् ॥ १ ॥ २ ॥ स भवान् तादृशस्तपकः ॥ ३ ॥ अभिभूतानामधर्मेणेति शेषः ॥ ४ ॥ नास्ति दुर्लभं यस्य सोऽदुर्लभः संपन्नः ॥ ५ ॥ यत् असमीक्षितं पौर्वापर्ये
णानालोचितं एतदेकं समग्रं कृत्स्नं कार्पण्यं चेत्कार्यं समीक्षयैव स्यात् तस्मिन् कार्ये ततः समीक्षातः गुणः स्यात् ॥ ६ ॥ समीक्षामेवाह यज्ञ इति ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ एकांतोऽतियत्नेन ॥ १० ॥ तपएवाहपुण्यमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानसइतिपुंस्त्वमर्थः ॥ १३ ॥ पवित्राणां पावनानां मध्येत्यागधर्मः दानात्मको धर्मः पवित्रतरः संन्यासं तु परं धर्मं ततोऽप्यधिकं मनुरब्रवीत् ॥ १४ ॥ कुमारो बालः सत्यो रागद्वेषशून्यत्वात् तथा तिष्ठेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ नहीति सार्धः सुखं दुःखं चोभयमपि कल्पितमित्यर्थः प्रकृतिर्ब्रह्मतद्भूतानां ब्रह्मस्वरूपाणां सर्वाण्यनिसंसर्गरूपाणि पापानि यांति तद्वतां आविद्यकसंगमात्त्रादुःखादिभाजामित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ बलेन धैर्येण संविभागेऽदानैः ओजइन्द्रियपाटवं ॥ १८ ॥ १९ ॥ विक्रममाणः कर्मणि शानच् नीचैः क्रियमाण इत्यर्थः त्यजमानः

तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ॥ तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्ममाप्स्यसि ॥ ८ ॥ पुण्यदेशाभिगमनं पवित्रं परमं स्मृतं ॥ अत्राप्युदाहरंती मां गाथां गीतां ययातिना ॥ ९ ॥ यो मर्त्यः प्रतिपद्येत आयुर्जीवितमात्मनः ॥ यज्ञमेकांततः कृत्वा तत्संन्यस्य तपश्चरेत् ॥ १० ॥ पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ॥ सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथक् ॥ ११ ॥ यत्रावगात्य पीत्वा च नैनं श्वो मरणं तपेत् ॥ महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ॥ १२ ॥ कालोदकं च गन्तासि लब्ध्वा युर्जीविते पुनः ॥ सरस्वतीद्विपट्व्योः संगमो मानसः सरः ॥ १३ ॥ स्वाध्यायशीलः स्थानेषु सर्वेष्वेव मुपस्थेत् ॥ त्यागधर्मः पवित्राणां संन्यासं मनुरब्रवीत् ॥ १४ ॥ अत्राप्युदाहरंती मां गाथाः सत्यवता कृताः ॥ यथा कुमारः सत्यो वै नैव पुण्यो न पापकृत् ॥ १५ ॥ न ह्यस्ति सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन्कुतः सुखं ॥ एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गयायिनां ॥ १६ ॥ त्यजतां जीवितं श्रेयो निवृत्ते पुण्यपापके ॥ यत्त्वेव राज्ञो ज्यायिष्ठं कार्याणां तद्वर्षा मिते ॥ १७ ॥ बलेन संविभागेऽथ जयस्वर्गं जनेश्वर ॥ यस्यैव बलमोजश्च स धर्मस्य प्रभुर्नरः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणार्थं सुखार्थं हित्व पाहिवसुधां नृप ॥ यथैवैतान्पुराक्षेप्सीस्तथैवैतान्प्रसादय ॥ १९ ॥ अपि विक्रममाणोऽपि त्यजमानोऽप्यनेकधा ॥ आत्मनो दर्शनादि प्राप्नोति हंता स्मीति मार्गय ॥ घटमानः स्वकार्येषु कुरुनिःश्रेयसं परं ॥ २० ॥ हिमाग्निघोरसदृशो राजा भवति कश्चन ॥ लांगलाशनिकल्पो वा भवेदन्यः परंतप ॥ २१ ॥ न विशेषेण गंतव्यमविच्छिन्नेन वा पुनः ॥ न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमसाधुषु ॥ २२ ॥ विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ॥ नैतत्कार्यं पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ २३ ॥

दूरीक्रियमाणः आत्मनो दर्शनात् आत्मौपम्येन मार्गय निश्चिनु ॥ २० ॥ हिमवत्शीतलः अग्निवत्कूरः घोरो यमस्तद्वदुण्णदोषविचारकः लांगलवद्वटमूलोन्मूलनपरः अशनिवदाकस्मिकपातोदुष्टेषु ॥ २१ ॥ असाधुषु सुप्रसक्तं प्रीतिविशेषेण विशेषेण विद्वत्त्वादिना हेतुना अविच्छिन्नेन सामान्येन ब्राह्मणत्वादिना धर्मेण वानगंतव्यं न प्राप्तव्यं केनापि हेतुना खलेषु संगोन कर्तव्य इत्यर्थः तत्र हेतुमाहनेति जातुकदाचित् अहं न अस्मीति न अपि त्वस्मीत्येवमत्वेति शेषः स्वनाशार्थं खलसंगं न कुर्यादिति भावः ॥ २२ ॥ विकर्मणेति सकृत्कृतात्पापात्पश्चात्तापमात्रेण मुच्यते द्विरावृत्तात्पुनर्न करिष्यामीति नियमपहणमात्रेण त्रिरावृत्तात्तत्किंचिद्धर्मस्वीकारमात्रेण बहुकृत्वेति तदभ्यस्तात्तुतीर्थादिना मुच्यते इति श्लोकद्वयार्थः ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ यावतइतिप्रकृतोपयोगि ॥२९॥ अघमर्षणं ऋतंचसत्यंचेतिऋक्त्रयं ॥३०॥३१॥ अनुयुज्यअत्यादरपूर्वकंउपेत्यापृच्छन्नितिशेषः धर्म्यधर्मोद्भवफलंसुखरूपवेत्थजानी
 पे तथानरकेफलंदुःखंतदपिवेत्थ ॥ ३२ ॥ यस्ययोगिनःउभेअपिमुखदुःखेसदृशेयस्यचतयोर्द्वयोस्तुल्योजयोस्तिउतनसामान्याभावेपिक्लिपुण्यस्यफलंकथंदानपुण्येनपापंनुदति तदाचक्ष्वेतिद्वयोःसंबंधः
 चरिष्येधर्ममेवेतितृतीयात्परिमुच्यते ॥ शुचिस्तीर्थान्यनुचरन्बहुत्वात्परिमुच्यते ॥ २४ ॥ कल्याणमनुकर्तव्यंपुरुषेणबुभूषता ॥ येसुगंधीनिसेवंतेतथागंधा
 भवंतिते ॥ २५ ॥ येदुर्गंधीनिसेवंतेतथागंधाभवंतिते ॥ तपश्चर्यापरःसद्यःपापाद्विपरिमुच्यते ॥ २६ ॥ संवत्सरमुपास्याग्निमभिशस्तःप्रमुच्यते ॥ त्रीणिवर्षा
 ण्युपास्याग्निभ्रूणहाविप्रमुच्यते ॥ २७ ॥ महासरःपुष्कराणिप्रभासोत्तरमानसे ॥ अभ्येत्ययोजनशतंभ्रूणहाविप्रमुच्यते ॥ २८ ॥ यावतःप्राणिनाहन्यात्तज्जाती
 यांस्तुतावतः ॥ प्रमीयमानानुन्मोच्यप्राणिहाविप्रमुच्यते ॥ २९ ॥ अपिचाप्सुनिमज्जेतजपंस्त्रिघमर्षणं ॥ यथाश्वमेधावभृथस्तथातन्मनुरब्रवीत् ॥ ३० ॥ त
 क्षिप्रंनुदतेपापंसत्कारंलभतेतथा ॥ अपिचैनंप्रसीदंतिभूतानिजडमूकवत् ॥ ३१ ॥ बृहस्पतिदेवगुरुंसुरासुराःसर्वेसमेत्याभ्यनुयुज्यराजन् ॥ धर्म्यफलंवेत्थफ
 लंमहर्षेतयैवतस्मिन्नरकेपारलोक्ये ॥ ३२ ॥ उभेतुयस्यसदृशेभवेतांकिंस्त्वित्तयोस्तत्रजयोथनस्यात् ॥ आचक्ष्वनःपुण्यफलंमहर्षेकथंपापंनुदतेधर्मशीलः
 ॥ ३३ ॥ बृहस्पतिरुवाच कृत्वापापंपूर्वमबुद्धिपूर्वपुण्यानिचेत्कुरुतेबुद्धिपूर्वं ॥ सतत्पापंनुदतेकर्मशीलोवासायथामलिनंद्वारयुक्तं ॥ ३४ ॥ पापंकृत्वा
 भिमन्येतनाहमस्मीतिपूरुषः ॥ तच्चिकीर्षतिकल्याणंश्रद्धधानोऽनसूयकः ॥ ३५ ॥ छिद्राणिवित्तान्येवसाधूनांचावृणोतियः ॥ यःपापंपुरुषःकृत्वाकल्याणम
 भिपद्यते ॥ ३६ ॥ यथादित्यःप्रातरुद्यंस्तमःसर्वव्यपोहति ॥ कल्याणमाचरन्नेवंसर्वपापंव्यपोहति ॥ ३७ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तातुराजानंमिंद्रोतेज
 नमेजयं ॥ याजयामासविधिवद्वाजिमेधेनशौनकः ॥ ३८ ॥ ततःसराजाव्यपनीतकल्मषःश्रेयोवृतःप्रज्वलिताग्निरूपवान् ॥ विवेशराज्यंस्वममित्रकर्पणाय
 थादिवंपूर्णवपुर्निशाकरः ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० आप० इंद्रोतपारिक्षितीयेद्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच
 कच्चित्पितामहेनासीच्छ्रुतंवादृष्टमेवच ॥ कच्चिन्मर्त्योमृतोराजन्पुनरुज्जीवितोभवत् ॥ १ ॥ ॥ ३३ ॥ अबुद्धिपूर्वमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह कृत्वेति ॥ ३४ ॥ पापमितिकर्तृत्वाभि
 मानशून्यःपापंकुर्वन्नपिनकरोत्येवेत्यर्हस्यार्थः ॥ ३५ ॥ आवृणोति पिद्यते सकल्याणंचिकीर्षतीतिसंबंधः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इ० शां० आ० नै० भा० द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥
 नदेवंव्यापन्नस्यराज्ञोबुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्ववारुतंपापंसत्कर्मणाधर्माभ्यवसायेनचनश्यतीतिपरलोकभयाभावोदर्शितः इहलोकेऽप्यत्यंतापन्नस्यमृतकल्पस्यद्वाभ्यामहमहमिकयापसितुमवेक्षितस्यकेनचित्का
 रणेनकंचित्कालमवस्थितस्यकाचिदतिरस्तिनवेतिपृच्छति कच्चिदिति तादृशस्याप्युज्जीवनंकचिद्वृष्टमस्तीतिप्रष्टुराशयः ॥ १ ॥

अत्रोत्तमगृध्रगोमायुभ्यामुपपत्त्यर्थमानस्यविशोःस्वजननिगेधात्कंचित्कालमवस्थितस्यैश्वरेणयथाजीवनंदत्तंएवमेवेश्वरेणुगृह्णातीत्याग्याधिकामुमेनेवाहृगुपार्थेत्यादिना स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः ॥ २ ॥

भीष्मउवाच शृणुपार्थयथावृत्तमितिहासंपुरातनं ॥ गृध्रजं वुकसं वादं यो वृत्तो नैमिषेपुरा ॥ २ ॥ कस्यचिद्वाह्यगस्यासीदुःखलब्धः सुतो मृतः ॥ बाल एव वि
शालाक्षो बालग्रहनिपीडितः ॥ ३ ॥ दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनं ॥ कुलसर्वस्वभूतैर्वरुदंतः शोकविह्वलाः ॥ ४ ॥ बालं मृतं गृहीत्वा यश्मशानाभिमु
खाः स्थिताः ॥ अंकनैव च संक्रम्य रुरुदुर्गदुःखिताः ॥ ५ ॥ शोचंतस्तस्य पूर्वोक्तान् भाषितांश्वासकृत्पुनः ॥ तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगंतुं न शक्नुयुः ॥ ६ ॥ तेषां
रुदितशब्देन गृध्राभ्येत्यवचोब्रवीत् ॥ एकात्मजमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छतमाचिरं ॥ ७ ॥ इह पुंसां महन्नाणि स्त्रीसहन्नाणि चैव ह ॥ समानीतानि कालेन हित्वा विधां
निवांथवाः ॥ ८ ॥ संपश्यत जगत्सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितं ॥ संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेणोपलभ्यते ॥ ९ ॥ गृहीत्वा ये च गच्छन्ति येन यांति च तान् मृतान् ॥ तेष्या
युपः प्रमाणेन स्येन गच्छन्ति जंतवः ॥ १० ॥ अलं स्थित्वा यश्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले ॥ कंकालवद्दुल्लेखं सर्वं प्राणिभयं करे ॥ ११ ॥ न पुनर्जीवितः क
श्चित्कालधर्ममुपागतः ॥ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरिदृशी ॥ १२ ॥ सर्वेण खलु मर्त्यं मर्त्यलोके प्रसूयता ॥ कृतान्तविहितमार्गे मृतं को जीवयिष्यति
॥ १३ ॥ कर्मांतविरते लोके अस्तं गच्छति भास्करे ॥ गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विस्तृत्य वै ॥ १४ ॥ ततो गृध्रवचः श्रुत्वा प्राक्रोशंतस्तदानुप ॥ बांधवास्तेभ्यग
च्छन्तपुत्रमुत्सृज्य भूतले ॥ १५ ॥ विनिश्चित्याथ च तदा विक्रोशंतस्ततस्ततः ॥ मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ॥ १६ ॥ निश्चितार्थाश्च ते सर्वे संत्यजंतः
स्वमात्मजं ॥ निराशार्जीविते तस्य मार्गमावृत्य अधिष्ठिताः ॥ १७ ॥ ध्वांक्षपक्षसवर्णस्तु विलान्निस्तृत्य जं वुकः ॥ गच्छमानान् स्मृतानाहनिर्घृणाः खलु मानुषाः
॥ १८ ॥ आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत माभयं ॥ बहु रूपो मुहूर्तश्च जीवत्यपि कदाचन ॥ १९ ॥ यूयं भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविना कृताः ॥ यश्मशाने सुतमु
त्सृज्य कस्माद्गच्छत निर्घृणाः ॥ २० ॥ न वोस्यस्मिन् सुतस्नेहो बालमधुरभाषिणि ॥ यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत ॥ २१ ॥ तेष्वत सुतस्नेहो यादृशः
पशुपक्षिणां ॥ न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति फलागमः ॥ २२ ॥ चतुष्पात्यक्षिर्काटानां प्राणिनां स्नेहसंगिनां ॥ परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रियामिव
॥ २३ ॥ तेषां पुत्राभिरामाणामिह लोके परत्र च ॥ न गुणो दृश्यते कश्चित्पुत्रजाः संधारयन्ति च ॥ २४ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कथा इति वचनव्यत्ययच्छादितः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अपश्यतां प्रियान्पुत्रान्तेषां शोको न तिष्ठति ॥ न च पुष्पं तिसं वृद्धास्ते मातापितरौ क्वचित् ॥ २५ ॥ मानुषाणां कुतः स्नेहो येषां शोको भविष्यति ॥ इमं कुलकरं पुत्रं
त्यक्त्वा कुतः गमिष्यथ ॥ २६ ॥ चिरं मुंचत वाप्सं च चिरं स्नेहेन पश्यत ॥ एवं विधानि हीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः ॥ २७ ॥ क्षीणस्यार्थाभियुक्तस्य शमशानाभिमु
खस्य च ॥ बांधवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यानां धितिष्ठति ॥ २८ ॥ सर्वस्य दयिता प्राणाः सर्वः स्नेहं च विदति ॥ तिर्यग्यो निष्वपि सतां स्नेहं पश्यत यादृशं ॥ २९ ॥ त्यक्त्वा
कथं गच्छथे मं पद्मलोलायताक्षिकं ॥ यथानवोद्वाहकृतं स्नानमाल्यविभूषितं ॥ ३० ॥ जंबुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवतः ॥ न्यवर्तत तदा सर्वेश्वार्यते स्म मा
नुषाः ॥ ३१ ॥ गृध्र उवाच अहो वत नृशंसेन जंबुकेनाल्पमेधसा ॥ क्षुद्रेणोक्ताहीनसत्त्वामानुषाः किं निवर्तय ॥ ३२ ॥ पंचभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमा
गतं ॥ कस्माच्छोच्यति पुंतमात्मानं किं न शोचथ ॥ ३३ ॥ तपः कुरुत वै तीव्रं मुच्यध्वं येन किल्विपात् ॥ तपसालभ्यते सर्वविलापः किं करिष्यति ॥ ३४ ॥ अनि
ष्टानि च भाग्यानि जातानि सहमूर्तिना ॥ येन गच्छति वालो यंदत्वा शोकमनंतकं ॥ ३५ ॥ धनं गावः सुवर्णं च मणिरत्नमथापि च ॥ अपत्यं च तपो मूलं तपो यांगा
च्च लभ्यते ॥ ३६ ॥ यथा कृताचभूतं पुप्राप्यते सुखदुःखिता ॥ गृहीत्वा जायते जंतुर्दुःखानि च सुखानि च ॥ ३७ ॥ न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ॥ मा
र्गेणान्येन गच्छति वद्धाः सुरुत दुष्कृतः ॥ ३८ ॥ धर्मचरत यत्नेन न चाधर्ममनः कृथाः ॥ वर्तध्वं च यथा कालं देवते पुद्भिर्जे पुच ॥ ३९ ॥ शोकं त्यजत दैन्यं च सुतस्नेहान्नि
वर्तत ॥ त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्तत ॥ ४० ॥ यत्करोति शुभं कर्म तथा कर्म सुदारुणं ॥ तत्कर्तव्यं समश्नाति बांधवानां किमत्र ह ॥ ४१ ॥ इह त्यक्तानति
पुंति बांधवा बांधवं प्रियं ॥ स्नेहमुत्सृज्य गच्छति वाप्सपूर्णविलेक्षणाः ॥ ४२ ॥ प्राज्ञो वा यदि वामूर्खः स धनो निर्धनोऽपि वा ॥ सर्वः कालवशं याति शुभाशुभस
मन्वितः ॥ ४३ ॥ किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचथ ॥ सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः ॥ ४४ ॥ यौवनस्यांश्च बालांश्च वृद्धान् गर्भगतानपि ॥ स
र्वानाविशते मृत्युरेवं भूतमिदं जगत् ॥ ४५ ॥ जंबुक उवाच अहो मंदीकृतः स्नेहो गृध्रेण हास्यबुद्धिना ॥ पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां भृशं ॥ ४६ ॥ स
मैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रत्ययोत्तरैः ॥ यद्गच्छति जनश्चायं स्नेहमुत्सृज्य दुस्त्यजं ॥ ४७ ॥ अहो पुत्रवियोगेन मृतशून्यां पसेवनात् ॥ क्रोशतां सुभृशं दुःखं विव
त्सानां गवामिव ॥ ४८ ॥ अथ शोकं विजानामि मानुषाणां महीतले ॥ स्नेहं हि कारणं कृत्वाममाप्य शृणुयथापतन् ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
 यत्नाहिसततं कार्यस्ततो देवेन सिद्ध्यति ॥ देवं पुरुषकारश्चरुतांतेनोपपद्यते ॥ ५० ॥ अनिर्वेदः सदा कार्यो निर्वेदाद्विकृतः सुखं ॥ प्रयत्नात्प्राप्यतेत्यर्थः कस्माद्गच्छ
 यनिर्दयं ॥ ५१ ॥ आत्ममांसोपवृत्तं च शरीरार्थमयीतनुं ॥ पितृणां वंशकर्तारं वनेत्यक्त्वा कयास्यथ ॥ ५२ ॥ अथवा स्तंगते सूर्यसंध्याकाल उपस्थिते ॥ ततो नै
 प्यथवा पुत्रं हृदयावाभविष्यथ ॥ ५३ ॥ गृध्र उवाच अथर्वसहस्रं मे साग्रं जातस्य मानुषाः ॥ न च पश्यामि जीवंतं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकं ॥ ५४ ॥ मृतागर्भेषु
 जायंते जातमात्रा म्रियंति च ॥ चंक्रमंतो म्रियंते च यौवनस्यास्तथापरे ॥ ५५ ॥ अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्यक्षिणामपि ॥ जंगमानां न गानां वाप्यायुरग्रेऽव
 तिष्ठते ॥ ५६ ॥ इष्टदारवियुक्ताश्च पुत्रशोका न्वितास्तथा ॥ दल्यमानाः स्मशोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यशः ॥ ५७ ॥ अनिष्टानां महस्त्राणितथेष्टानां शतानि च ॥
 उत्सृज्य ह प्रयाता वैवांधवा भृगदुःखिताः ॥ ५८ ॥ त्यज्यतामपनिस्ते जाः शून्यः काष्ठत्वमागतः ॥ अन्यदेहविपक्तं हि शावं काष्ठत्वमागतं ॥ ५९ ॥ त्यक्तजीवस्य चै
 वास्य कस्माद्वित्वान गच्छत ॥ निरर्थकोऽद्य यं स्नेहो निष्फलश्च परिश्रमः ॥ ६० ॥ चक्षुर्भ्यां न च कर्णाभ्यां संश्रुणोति समीक्षते ॥ कस्मादेनं समुत्सृज्य न गृह्णागच्छ
 ताशु वै ॥ ६१ ॥ मोक्षधर्माश्चित्तैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिः सुनिष्ठैः ॥ मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वस्वमेव निवेशनं ॥ ६२ ॥ प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेन बुद्धिर्ज्ञाप्रदायिना ॥ वचनं
 श्रावितानूनं मानुषाः स न्यवर्तत ॥ ६३ ॥ शोको द्विगुणतां याति दृष्ट्वा स्मृत्वा च चेष्टितं ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सन्निरुत्तास्तु मानुषाः ॥ अपश्यत्तंतदा सुतं द्रुतमागत्य जं
 वुकः ॥ ६४ ॥ जंवुक उवाच इमं कनकवर्णां भूषणैः समलंकृतं ॥ गृध्रवाक्याल्लयं पुत्रं त्यक्षध्वं पितृपिंडदं ॥ ६५ ॥ न महेहस्य च विच्छेदो विलापरुदितस्य
 च ॥ मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता ध्रुवं ॥ ६६ ॥ श्रूयते जंवुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः ॥ जीवितो धर्ममासाधरामासत्य पराक्रमात् ॥ ६७ ॥ तथा श्वेतस्य रा
 जर्षेर्वालो दिष्टांतमागतः ॥ श्वेतेन धर्मनिष्ठेन मृतः संजीवितः पुनः ॥ ६८ ॥ तथा कश्चिद्भूमेऽस्मिद्धो मुनिर्वादेव तापि वा ॥ रूपणानामनुक्रोशं कुर्याद्दोरुदतामिह
 ॥ ६९ ॥ इत्युक्तास्ते न्यवर्तंत शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः ॥ अंकेशिरः समाधाय रुरुर्बहुविस्तरं ॥ तेषां रुदितशब्देन गृध्राभ्येत्यवचोब्रवीत् ॥ ७० ॥ गृध्र उवाच
 अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाणिस्पर्शप्रपीडितः ॥ धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ७१ ॥ तपसापि हि संयुक्ता धनवंतो महाधियः ॥ सर्वं मृत्युवशं यांति तदिदं
 प्रतपत्तनं ॥ ७२ ॥ बालवद्वहस्रानि सदा संत्यज्य वांधवाः ॥ दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

अलंनिर्वंधमागत्यशोकस्यपरिधारणे ॥ अप्रत्ययंकुतोत्थस्यपुनरद्येहजीवितं ॥ ७४ ॥ मृतस्योत्सृष्टदेहस्यपुनर्देहो न विद्यते ॥ नैवमूर्तिप्रदानेन जंबुकस्य शतैरपि ॥ ७५ ॥ शक्यं जीवयितुं त्येपवालो वर्पशतैरपि ॥ अथ रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव च ॥ ७६ ॥ वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः ॥ नैव वाष्पविमोक्षेण न वाश्वासकृतेन च ॥ ७७ ॥ नदीर्घरुदितेनायं पुनर्जीवं गमिष्यति ॥ अहं च क्रोष्टुं श्रैव यूयं ये चास्य बांधवाः ॥ ७८ ॥ धर्माधर्मौ गृहीत्वे ह सर्ववर्तामहेऽध्वनिः ॥ अप्रियं परुषं चापि परद्रोहं परस्त्रियं ॥ अधर्ममनृतं चैव दूरात्प्राज्ञो विवर्जयेत् ॥ धर्मसत्यं श्रुतं न्याय्यं महतीं प्राणिनां दयां ॥ ८० ॥ अजिह्वत्वमशाख्यं च यत्नतः परिमार्गत ॥ मातरं पितरं वापि बांधवान्सुहृदस्तथा ॥ ८१ ॥ जीवतो येन पश्यंति तेषां धर्मविपर्ययः ॥ योनपश्यति च क्षुभ्यन्ति गते च कथंचन ॥ ८२ ॥ तस्य निष्ठावसानातिरुदंतः किं करिष्यथ ॥ इत्युक्ता स्ते सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिप्लुताः ॥ दद्यमानाः सुतस्नेहात्प्रययुर्बांधवा गृहं ॥ ८३ ॥ जंबुक उवाच दारुणो मर्त्यलोको यं सर्वप्राणि विनाशनः ॥ इष्टं धुवि योगश्च तथेहात्यं च जीवितं ॥ ८४ ॥ बद्धलीकमसत्यं चाप्यतिवादाप्रियंवदं ॥ इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकविवर्धनं ॥ ८५ ॥ न मे मानुषलोको यं मुहूर्तमपि रोचते ॥ अहो धिग्धृष्टवाक्येन यथैवाबुद्धयस्तथा ॥ ८६ ॥ कथं गच्छत निःस्नेहाः सुतस्नेहं विस्तृज्य च ॥ प्रदीप्ताः पुत्रशोकेन सन्निवर्तत मानुषाः ॥ ८७ ॥ श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मनः ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं ॥ ८८ ॥ सुखदुःखावृत्तौ केनेहास्येकमनंतरं ॥ इमं क्षितितले त्यक्त्वा बालं रूपसमन्वितं ॥ ८९ ॥ कुलशोभाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा कयास्यथ ॥ रूपयौवनसंपन्नं द्योतमानमिव श्रिया ॥ ९० ॥ जीवंतमेव पश्यामि मनसानात्र संशयः ॥ विनाशो नास्य न हि वै सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ॥ ९१ ॥ पुत्रशोकाभितप्तानां मृतानां मद्यवः क्षमं ॥ सुखसंभावनं कृत्वा धारयित्वा सुखं स्वयं त्यक्त्वा गमिष्यथ क्वायसमुत्सृज्यात्पबुद्धिवत् ॥ ९२ ॥ भीष्म उवाच तथा धर्मविरोधेन प्रियमिथ्याभिधायिना ॥ इमं शानवासिनानित्यं रात्रिं मृगयतानृप ॥ ९३ ॥ न तो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः ॥ जंबुकेन स्वकार्यार्थं बांधवास्तस्य धिष्ठिताः ॥ ९४ ॥ गृध्र उवाच अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः ॥ दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ॥ ९५ ॥ भीमः सुघोरश्च तथानीलमेघसमप्रज्ञः ॥ अस्मिच्छवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९६ ॥ भानुर्यावत्प्रयात्यस्तं यावच्च विमलादिशः ॥ तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

नदंतिपरुषंशेनाः शिवाः क्रोशंतिदारुणं ॥ मृगेंद्राः प्रतिनंदंतिरविरस्तंचगच्छति ॥ १८ ॥ चिताधूमेननीलेनसंरज्यंतंचपादपाः ॥ इमशानेचनिराहाराः प्रति
नदंतिदेवताः ॥ १९ ॥ सर्वेविकृतदेहाश्चाप्यस्मिन्देशेमुदारुणे ॥ युष्मान्प्रथर्षयिष्यंतिविकृतामांसभोजिनः ॥ १०० ॥ क्रूरश्चायंवनोद्देशोभयमघभविष्यति ॥
त्यज्यतांकाष्ठभूतायंमृष्यतांजांबुकं वचः ॥ १ ॥ यदिजंबुकवाक्यानिनिष्फलान्यनृतानिच ॥ श्रोप्यथभ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वेविनक्ष्यथ ॥ २ ॥ जंबुकउवाच
स्थीयतांनेहभूतव्यंयावत्तपनिभास्करः ॥ तावदस्मिन्सुतस्नेहादनिर्वेदेनवर्तत ॥ ३ ॥ स्वैरुदंतोविश्रव्याश्विरंस्नेहेनपश्यत ॥ स्थीयतांयावदादित्यः किंचक्रव्या
दभापितैः ॥ ४ ॥ यदिगृध्रस्यवाक्यानितीव्राणिरभसानिच ॥ गृह्णीतमोहितात्मानः सुतोवोनभविष्यति ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच गृध्रोस्तमित्याहगतोगतोने
तिचजंबुकः ॥ मृतस्यतंपरिजनमृचनुस्तौक्षुधान्वितौ ॥ ६ ॥ स्वकार्यवद्धकक्षौतौराजन्गृध्रोऽथजंबुकः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौशाम्रमालं व्यजल्पतः ॥ ७ ॥ त
योर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्रिणोः ॥ वाक्यैरमृतकल्पैस्तैः प्रातिष्ठंतिव्रजंतिच ॥ ८ ॥ शोकदैवसमाविष्टारुदंतस्तस्थिरतदा ॥ स्वकार्यकुशलाभ्यातेसंभ्राम्यं
तेहनैपुणात् ॥ ९ ॥ तथातयोर्विवदंतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ॥ बांधवानांस्थितानांचाप्युपातिष्ठतशंकरः ॥ १० ॥ देव्याप्रणोदितोदेवः कारुण्याद्रीकृतेक्षणः ॥
ततस्तानाहमनुजान्वरदोस्मीतिशंकरः ॥ ११ ॥ तप्रत्यूचुरिदंवाक्यंदुःखिताः प्रणताः स्थिताः ॥ एकपुत्रविहीनानांसर्वेपांजीवितार्थिनां ॥ १२ ॥ पुत्रस्यनो
जीवदानाज्जीवितंदातुमर्हसि ॥ एवमुक्तः सभगवान्वारिपूर्णेनचक्षुषा ॥ १३ ॥ जीवितंस्मकुमारायप्रादाद्वर्षशतानिवै ॥ तथागोमायुगृध्राभ्यांप्राददत्क्षुहिना
शनं ॥ १४ ॥ वरंपिनाकीभगवान्सर्वभूतहितेरतः ॥ ततः प्रणम्यतेदेवंप्रायोहर्षसमन्विताः ॥ १५ ॥ कृतकृत्याः सुखंहृष्टाः प्रातिष्ठंततदाविभो ॥ अनिर्वेदेनदीर्घेण
निश्चयेनध्रुवेणच ॥ १६ ॥ देवदेवप्रसादाच्चक्षिप्रंफलमवाप्यते ॥ पश्यदैवस्यसंयोगंबांधवानांचनिश्चयं ॥ १७ ॥ रूपणानांतुरुदतांकृतमश्रुप्रमार्जनं ॥ पश्यचा
त्येनकालेननिश्चयान्वेषणेनच ॥ १८ ॥ प्रसादंशंकरात्प्राप्यदुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥ तेविस्मिताः प्रहृष्टाश्चपुत्रसंजीवनात्पुनः ॥ १९ ॥ बभूवुर्भरतश्रेष्ठप्रसादा
च्छंकरस्यवै ॥ ततस्तेत्वरिताराजंस्यक्काशोकंशिशूद्भवं ॥ २० ॥ विविशुः पुत्रमादायनगरं हृष्टमानसाः ॥ एषाबुद्धिः समस्तानांचातुर्वर्ण्येनदर्शिता ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ बलिनःप्रत्यमित्रस्येति॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यद्यापन्नोराजादैवेननानुगृह्यतेतदा

धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमंशृणु ॥ श्रुत्वामनुष्यःसततमिहामुत्रप्रमोदते ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०शां०आप०गृध्रगोमायुसंवादेकुमारसंजीवनेत्रिपं
चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच बलिनःप्रत्यमित्रस्यनित्यमासन्नवर्तिनः॥ उपकारापकाराभ्यांसमर्थस्योद्यतस्य
च ॥ १ ॥ मोहाद्विकथ्यनामात्रैरसारोऽल्पबलोलघुः॥ वाग्निरप्रतिरूपाभिरभिद्रुत्यपितामह॥ २ ॥ आत्मनोवलमास्थायकथंवर्तमानवः॥ आगच्छतोतिक्रु
द्धस्यतस्यांदरणकाम्यया॥ ३ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ संवादंभरतश्रेष्ठशाल्मलेःपवनस्यच॥ ४ ॥ हिमवंतंसमासाद्य
महानासीद्वनस्पतिः॥ वर्षपूगाभिसंवृद्धःशाखीस्कंधीपलाशवान्॥ ५ ॥ तत्रस्ममत्तमातंगाघर्मात्ताःश्रमकर्शिताः॥ विश्राम्यन्तिमहावाहोतथान्यामृगजात
यः॥ ६ ॥ नत्वमात्रपरीणाहोघनच्छायावनस्पतिः॥ सारिकाशुकसंजुष्टःपुष्पवान्फलवानपि॥ ७ ॥ सार्थिकावणिजश्चापितापसाश्रवनौकसः॥ वसंतितत्र
मार्गस्थाःसुरस्येनगसत्तमे॥ ८ ॥ तस्यताविपुलाःशाखादृष्ट्वास्कंधंचसर्वशः॥ अभिगम्याव्रवीदेनंनारदोभरतर्षभ॥ ९ ॥ अहोनुरमणोयस्त्वमहोचासिमनो
हरः॥ प्रियामहेत्वयानित्यंतरुप्रवरशाल्मले॥ १० ॥ सदैवशकुनास्तातमृगाश्चाथतथागजाः॥ वसंतितवसंल्लष्टमनोहरमनोहराः॥ ११ ॥ तवशाखामहा
शाखस्कंधांश्चविपुलांस्तथा॥ नवैप्रभग्नान्यश्यामिमारुतेनकथंचन॥ १२ ॥ किंनुतेपवनस्तातप्रीतिमानथवासुहृत्॥ त्वारक्षतिसदायनवनेत्रपवनोद्भुवं
॥ १३ ॥ भगवान्पवनःस्थानाहृक्षानुच्चावचानपि॥ पर्वतानांचशिखराण्याचालयतिवेगवान्॥ १४ ॥ शोपयत्येवपातालंवहनगंधवहःशुचिः॥ सरांसिसरि
तश्चैवसागरांश्चनयैवच॥ १५ ॥ संरक्षतित्वांपवनःसखित्वेननसंशयः॥ तस्मात्त्वंवहुशाखोपिपर्णवान्पुष्पवानपि॥ १६ ॥ इदंचरमणीयंतेप्रतिभातिवनस्पते॥
यदिमेविहगास्तातरमंतेमुदितास्त्वयि॥ १७ ॥ एपांपृथक्संस्तानांश्रूयतेमधुरस्वरः॥ पुष्पसंमोदनेकालेवाशतांसुमनोहरं॥ १८ ॥ तथेमगर्जितानागाःस्वयं
थकुलशोभिनाः॥ घर्मात्तास्त्वांसमासाद्यसुखंविंदंतिशाल्मले॥ १९ ॥ तथैवमृगजातीभिरन्याभिरभिशोभसे॥ तथासर्वाधिवासैश्चशोभसेमैरुवद्भुम॥ २० ॥

तमेवशरणीकुर्यात् यदिनुवाकशूरतयातेनसहविरोधंकरोतितदाकृत्स्नंस्वपरिग्रहंस्वयमेवत्यक्कास्यात्ममात्रंक्षेत् एतत्पवनशाल्मलिसंवादाख्यायिकयादर्शयति अत्रापीत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ नत्वःहस्तानां
शतचतुष्टयं परीणाहःस्थूलत्वैपुल्यमिनियावत् शेषसुंगमं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ इतिशांतिपर्वणिआपः॥१५४॥ चतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ५ ॥ अत्रबंधुत्वादिनिवमुक्तात्वितितनोनिश्चित्येतिचाध्यायत्रयंस्पष्टार्थं ॥ १ ॥
 ब्राह्मणैश्चतपःसिद्धैस्तापसैःश्रमणैस्तथा ॥ त्रिविष्टपसमं मन्येतवायतनमेवहि ॥ २१ ॥ इतिश्रीम०शां०आ०पवनशाल्मलिसंवादेचतुःपंचाशदधिकशत
 तमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ५ ॥ नारदउवाच बंधुत्वादथवासख्याच्छाल्मलेनात्रसंशयः ॥ पालयत्येवसततंभीमःसर्वत्रगोऽनिलः ॥ १ ॥ न्यग्भावंपरमंवा
 योःशाल्मलेत्वमुपागतः ॥ तवाहमस्मीतिसदायेनरक्षतिमारुतः ॥ २ ॥ नतंपश्याम्यहंदक्षंपर्वतंवेश्मचेदृशं ॥ यंनवायुबलाद्भ्रंशंपृथिव्यामितिमेमतिः ॥ ३ ॥
 त्वंपुनःकारणैर्नूनंरक्ष्यसेशाल्मलेयथा ॥ वायुनासपरीवारस्तेनतिष्ठस्यसंशयं ॥ ४ ॥ शाल्मलिरुवाच नमेवायुःसखाब्रह्मन्बंधुर्नचमेसुहृत् ॥ परमेष्ठी
 तथानैवयेनरक्षतिवानिलः ॥ ५ ॥ ममतेजोबलंभीमंवायोरपिहिनारद ॥ कलामष्टादशींप्राणैर्नमेप्राप्नोतिमारुतः ॥ ६ ॥ आगच्छन्यरुषोवायुर्मयाविष्टंभितोव
 लात् ॥ भंजन्द्रुमान्पर्वतांश्चयच्चान्यदपि किंचन ॥ ७ ॥ समयावदुशोभन्नःप्रभंजनैःप्रभंजनः ॥ तस्मान्नविभ्येदेवर्षेकुद्वादपिसमीरणात् ॥ ८ ॥ नारदउवाच
 शाल्मलेविपरीतंतेदर्शनंनात्रसंशयः ॥ नहिवायोर्बलेनास्तिभूतंतुल्यबलंक्वचित् ॥ ९ ॥ इंद्रोयमवैश्रवणोवरुणश्चजलेश्वरः ॥ नैतेपितुल्यामारुतःकिंपुनस्त्वंवन
 स्पते ॥ १० ॥ यच्चकिंचिदिहप्राणीचेष्टेशाल्मलेभुवि ॥ सर्वत्रभगवान्वायुश्चेष्टाप्राणकरःप्रभुः ॥ ११ ॥ एषचेष्टयतेसम्यक्प्राणिनःसम्यगायतः ॥ असम्यगा
 यतोभूयश्चेष्टतेविकृतंनृषु ॥ १२ ॥ सत्वमेवंविधंवायुंसर्वसत्वभृतांवरं ॥ नपूजयसिपूज्यंतंकिमन्यदुद्धिलाघवात् ॥ १३ ॥ असारश्चापिदुर्मधाःकेवलंबहुभाष
 से ॥ क्रौधादिभिरवृत्तान्मिथ्यावदसिशाल्मले ॥ १४ ॥ ममरोषःसमुत्पन्नस्त्वय्येवंसंप्रभाषति ॥ ब्रवीम्येपस्वयंवायोस्तवदुर्भाषितंवहु ॥ १५ ॥ चंदनैःस्यं
 दनैःशालैःसरलैर्देवदारुभिः ॥ वेतसैर्धन्वनैश्चापियेचान्येवलवत्तराः ॥ १६ ॥ तैश्चापिनैवंदुर्बुद्धेक्षिमोवायुःरुतात्मभिः ॥ तेपिजानंतिवायोश्चवलमात्मनएवच
 ॥ १७ ॥ तस्मात्तंनैनमस्यंतिश्चसनंतरुसत्तमाः ॥ त्वंतुमोहान्नजानीषेवायोर्बलमनंतकं ॥ १८ ॥ एवंतस्माद्भूमिप्यामिसकाशंमातरिश्चनः ॥ १९ ॥ इतिश्री
 महाभारतेशांति०आप०पवनशाल्मलिसंवादेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तातुराजेंद्रशाल्म
 लिब्रह्मवित्तमः ॥ नारदःपवनेसर्वशाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशां०आप०नैल०जा०पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ५ ॥ एवमिति १ ॥

॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ इतिशांति० आप० नै० जा० षट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५६॥ ॥ ७॥ ततइति ॥१॥२॥३॥४॥

नारदउवाच हिमवत्पृष्ठजःकश्चिच्छाल्मलिःपरिवारवान् ॥ बृहन्मूलोबृहच्छायःसत्वावायोऽवमन्यते ॥ २ ॥ बहुव्याक्षेपयुक्तानित्वामाहवचनानिसः ॥ नयुक्तानिमयावायोतानिवक्तुं तवाग्रतः ॥ ३ ॥ जानामित्वा महंवायोसर्वप्राणभृतांवरं ॥ वरिष्ठंचगरिष्ठंचक्रोधेवैवस्वतंयथा ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच एतत्तु वचनंश्रुत्वानारदस्यसमीरणः ॥ शाल्मलितमुपागम्यक्रुद्धोवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ वायुरुउवाच शाल्मलेनारदोगच्छंस्त्वयोक्तोमद्विगर्हणं ॥ अहंवायुःप्रभावंतेदर्शयाम्यात्मनोबलं ॥ ६ ॥ अहंत्वामभिजानामिविदितश्चासिमेद्रुम ॥ पितामहःप्रजासर्गेत्वयिविश्रांतवान्प्रभुः ॥ ७ ॥ तस्यविश्रमणादेषप्रसादोमत्तु तस्तव ॥ रक्ष्यसेतेनदुर्बुद्धेनात्मवीर्याद्दुमाधम ॥ ८ ॥ यन्मांत्वमवजानीषेयथान्यंप्राकृतंतथा ॥ दर्शयाम्येपचात्मानंयथामांनावमन्यसे ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्ततःप्राहशाल्मलिःप्रहसन्निव ॥ पवनत्वंचमेक्रुद्धोदर्शयाम्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ मयिवैत्यज्यतांक्रोधःकिमेक्रुद्धःकरिष्यसि ॥ नतेविभेमिपवनयद्यपित्वंस्वयंप्रभुः ॥ ११ ॥ बलाधिकोहंत्वत्तश्चनभीःकार्यामयातव ॥ येतुबुद्ध्याहिवलिनस्तेभवन्तिबलीयसः ॥ १२ ॥ प्राणमात्रबलायेवैनैवतेबलिनोमताः ॥ इत्येवमुक्तःपवनःश्वइत्येवाब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ दर्शयिष्यामितेतेजस्ततोरात्रिरुपागमत् ॥ अयनिश्चित्यमनसाशाल्मलिर्वातकारितं ॥ १४ ॥ पश्यमानस्तदात्मानमसमंमातरिश्वना ॥ नारदेयन्मयाप्रोक्तं वचनं प्रतिबन्धपा ॥ १५ ॥ असमर्थोऽहंवायोर्बलेनबलवान्हिसः ॥ मारुतोबलवान्नित्यंयथावैनारदोब्रवीत् ॥ १६ ॥ अहंतुर्दुर्बलोन्येभ्योवक्षेभ्योनात्रसंशयः ॥ किंतुबुद्ध्यासमोनास्तिमयाकश्चिद्वनस्पतिः ॥ १७ ॥ तदहंबुद्धिमास्थायभयंमोक्ष्येसमीरणात् ॥ यदितांबुद्धिमास्थायतिष्ठेयुःपर्णिनोवने ॥ १८ ॥ अरिष्टाःस्युःसदाक्रुद्धात्यवनान्नात्रसंशयः ॥ तेतुबालानजानंतियथावैतान्समीरणः ॥ समीरयतिसंकुद्धोयथाजानाम्यहंतथा ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० पवनशाल्मलिसंवादेऽष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५६॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच ततोनिश्चित्यमनसाशाल्मलिःक्षुभितस्तदा ॥ शाखास्कंधान्प्रशाखाश्चस्वयमेवव्यशातयत् ॥ १ ॥ सपरित्यज्यशाखाश्चपत्राणिकुसुमानिच ॥ प्रभातेवायुमायांतं प्रत्यैक्षतवनस्पतिः ॥ २ ॥ ततःक्रुद्धःश्वसन्वायुःपातयन्महाद्रुमान् ॥ आजगामाथतंदेशमास्तेयत्रसशाल्मलिः ॥ ३ ॥ तंहीनपर्णपतिताग्रशाखंनिशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्यवायुः ॥ उवाचवाक्यंस्मयमानएवंमुदायुतःशाल्मलिमुग्रशाखं ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति शां० आप० नै० १० भा० सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ तदेवमापद्धर्मानुत्कारा
ज्ञामराज्ञांच सर्वापन्मूलभूतान्दोषान् उत्पत्तिप्रतिबंधकान् गुणां श्वलोभाज्ञानदमतपः सत्यादीन् हेयानुपादेयूँ, अश्वक्रमेणाध्यायसप्तकेनाह पापस्य यदधिष्ठानमित्यादिना ॥ १ ॥ माहद्वयाहोपासकर्ता ॥ २ ॥

वायुरुवाच अहमप्येवमेवत्वांकुर्वाणः शाल्मलेरुपा ॥ आत्मनायत्कृतं रुद्धं पुंशाखानामपकर्षणं ॥ ५ ॥ हीनपुष्पाग्रशाखत्वशीर्णांकुरपलाशकः ॥ आत्मदु
र्मत्रितेनेहमदीर्यवशगः कृतः ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच एतच्छ्रुत्वावचोवायोः शाल्मलिर्वीडितस्तदा ॥ अतप्यतवचः स्मृतवानारदो यत्तदाब्रवीत् ॥ ७ ॥ एवं हि
राजशार्दूलदुर्बलः सन्वलीयसा ॥ वैरमारभते बालस्तप्यते शाल्मलिर्यथा ॥ ८ ॥ तस्माद्वैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः ॥ शोचेद्द्विवैरंकुर्वाणो यथा वै शाल्मलिस्तथा
॥ ९ ॥ न हि वैरं महात्मनो विवृण्वन्त्यपकारिणः ॥ शनैः शनैर्महाराज दर्शयन्ति स्म ते वर्तुणः ॥ १० ॥ वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिर्जीविना ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतो याति तृणेष्वि
वहुनाशनः ॥ ११ ॥ न हि बुद्ध्या समं किंचिद्विद्यते पुरुषे नृप ॥ तथा बलेन राजेन्द्र न समो बलैर्लोहकश्चन ॥ १२ ॥ तस्मात्क्षमेत बालाय जडांधवधिराय च ॥ बलाधिकाय
राजेन्द्र तद्वृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥ १३ ॥ अक्षौहिण्यो दशैकाचसमचैव महायुते ॥ बलेन न तस्माराज न्नर्जुनस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ निहताश्चैव भग्राश्च पाण्डवेन यश
स्विना ॥ चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे ॥ १५ ॥ उक्ताश्च ते राजधर्मा आपद्धर्माश्च भारत ॥ विस्तरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशांति० आप० पवनशाल्मलिसंवादे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ युधिष्ठिर उवाच पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं
प्रवर्तते ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १ ॥ भीष्म उवाच पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ॥ २ ॥
अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमं ॥ निरुत्या मूलमेतद्वियेन पापकृतो जनाः ॥ ३ ॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ॥ लोभान्मोहश्च माया च मा
नस्तंभः परासुता ॥ ४ ॥ अक्षमाही परित्यागः श्रीनाशो धर्मसंक्षयः ॥ अभिध्याप्रसूयता चैव सर्वलोभात्प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्यागश्चातिर्पश्च विकर्मसुचयाः क्रि
याः ॥ कुलविद्यामदश्चैव रूपैश्चर्यमदस्तथा ॥ ६ ॥ सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः ॥ सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवं ॥ ७ ॥

येन लोभेन जनाः पापकृतो भवन्ति ॥ ३ ॥ परासुता पराधीनप्राणत्वं ॥ ४ ॥ अभिध्याचिता अप्रसूयता अप्रकीर्तिः ॥ ५ ॥ अत्यागादयोऽकार्यक्रियांताः सर्वे दोषाः लोभात्प्रवर्तन्ते इति पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥१॥१०॥ जातौजन्मनि ॥११॥ योनपूरयितुंशक्यइत्यादीनांसलोभोजेतव्यइतितृतीयेनान्वयः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ अल्पेऽपिघनादौबुद्धिर्येषांतेऽल्पबुद्धयोलुब्धाइत्यर्थः ॥१७॥ धर्मवैतंसि
काःधर्मव्याजेनेतरान्हिसंतः ध्वजिनोधर्मख्यापकाः ॥१८॥ हेतुबलं येनकेनाप्युपायेनयस्यकस्यापिदेहिनः संतोषंजनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनमित्यागमबलेनअन्योन्यसंतोषहेतुतयापारदायादिरपिधर्मत्वं

हरणंपरवित्तानांपरदाराभिमर्शनं ॥ वाग्मेगोमनसोवेगोनिंदावेगस्तथैवच ॥ ८ ॥ उपस्थोदरयोर्वेगोमृत्युवेगश्चदारुणः ॥ ईर्ष्यावेगश्चलवान्मिथ्यावेगश्च
दुर्जयः ॥ ९ ॥ रसवेगश्चदुर्वार्यःश्रोत्रवेगश्चदुःसहः ॥ कुत्साविकंथामात्सर्यपापंदुष्करकारिता ॥ १० ॥ साहसानांचसर्वेषामकार्याणांक्रियास्तथा ॥ जातौवा
ल्येचकौमारेयौवनेचापिमानवाः ॥ ११ ॥ नसंत्यजंत्यात्मकर्मयोनजीर्यतिजीर्यतः ॥ योनपूरयितुंशक्योलोभःप्राप्त्याकुरुद्वह ॥ १२ ॥ नित्यंगंभीरतोयाभिरापगा
भिरिवोदधिः ॥ नप्रवृष्यतियोलोभैःकामैर्यश्चनतृप्यति ॥ १३ ॥ योनदेवैर्नगंधर्वैर्नासुरैर्नमहोरगैः ॥ ज्ञायतेनृपतत्त्वेनसर्वैर्भूतगणैस्तथा ॥ १४ ॥ सलोभःसहमो
हेनविजेतव्योजितात्मना ॥ दंभोद्रोहश्चनिंदाचपैशुन्यंमत्सरस्तथा ॥ १५ ॥ भवंत्येतानिकौरव्यलुब्धानामरुतात्मनां ॥ सुमहांत्यपिशस्त्राणिधारयन्तिबहुश्रु
ताः ॥ १६ ॥ छेत्तारःसंशयानांचक्लिश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ॥ द्वेषक्रोधप्रसक्ताश्चशिष्टाचारवहिष्कृताः ॥ १७ ॥ अंतःक्रूरावाङ्मधुराःकृपाश्छन्नास्तृणैरिव ॥ धर्म
वैतंसिकाःक्षुद्रमृष्णंतिध्वजिनोजगत् ॥ १८ ॥ कुर्वतेचबहून्मार्गांस्तानहेतुबलमाश्रिताः ॥ सतांमार्गान्बिलुपंतिलोभज्ञानेष्ववस्थिताः ॥ १९ ॥ धर्मस्यहिय
माणस्यलोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ॥ यायाविक्रियतेसंस्थाततःसापिप्रपद्यते ॥ २० ॥ दर्पःक्रोधोमदःस्वप्नोहर्षःशोकोतिमानिता ॥ एतएवहिकौरव्यदृश्यन्तेलुब्धबु
द्धिषु ॥ २१ ॥ एतानशिष्टान्वुध्यस्वनित्यंलोभसमन्वितान् ॥ शिष्टांस्तुपरिपृच्छेथायान्वक्ष्यामिशुचित्रतान् ॥ २२ ॥ येष्वदृष्टिभयंनस्तिपरलोकभयंनच ॥ ना
मिषेषुप्रसंगोस्तिनप्रियेष्वप्रियेषुच ॥ २३ ॥ शिष्टाचारःप्रियोयेषुदमोयेषुप्रतिष्ठितः ॥ सुखंदुःखंसमंयेषांसत्यंयेषांपरायणं ॥ २४ ॥ दातारो नग्रहीतारोदयावंत
स्तथैवच ॥ पितृदेवातिथेयाश्चनित्योद्युक्तास्तथैवच ॥ २५ ॥ सर्वोपकारिणोर्वीराःसर्वधर्मानुपालकाः ॥ सर्वभूतहिताश्चैवसर्वदेयाश्चभारत ॥ २६ ॥ नतेचालसि
तुंशक्याधर्मव्यापारकारिणः ॥ नतेषांभिद्यतेदत्तंयत्पुरासाधुभिःकृतं ॥ २७ ॥ नत्रासिनो नचपलानरौद्राःसत्यथेस्थिताः ॥ तेसेव्याःसाधुभिर्नित्यंयेष्वहिंसाप्र
तिष्ठिता ॥ २८ ॥ कामक्रोधव्यपेतायेनिर्ममानिरहंरुताः ॥ सुव्रताःस्थिरमर्यादास्तानुपास्वचपृच्छच ॥ २९ ॥

वर्णयन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ संस्था

स्थितिःबिक्रियतेन्यथाभवतिसातथैवप्रपद्यतेप्रयायाति ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ सर्वप्राणपर्यन्तमपिदेयंपरार्थेदानुंयोग्यंयेषांते ॥२६॥२७॥२८॥ पृच्छचधर्ममितिशेषः ॥ २९ ॥

क्रियाआहारादयः ॥ ३० ॥ गुह्यगोपनीयंकंचित्त्वाखंडधर्म ॥ ३१ ॥ अमोहइतिच्छेदः येषां वृत्तमिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हेतुभहेतुद्र सर्वेवाक्प्रलापाः गुणवंतो भवंतितान् देवान् प्रधानान् अन्येतुम्
ढानां वाक्प्रलापाः अशुभे अशुभार्थमेव भवन्तीति शेषः लोभं जेतुं कामेन सत्संगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति शां० आप० नै० भा० टीकायां अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ९ ॥ अन

न धनार्थं यशोर्थं वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर ॥ अवश्यं कार्य इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ॥ ३० ॥ न भयं क्रोधचापल्येन शोकस्तेषु विद्यते ॥ न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं
कंचिदास्थिताः ॥ ३१ ॥ येष्वलोभस्तथामोहो ये च सत्यार्जवे स्थिताः ॥ तेषु कौन्तेय रज्येथा ये पांनभ्रस्यते पुनः ॥ ३२ ॥ येन हृष्यंति लाभेषु नालाभेषु व्यथंति च ॥
निर्ममानिरहंकाराः सत्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ३३ ॥ लाभालाभौ सुखदुःखे च तात प्रिया प्रिये मरणं जीवितं च ॥ समानियेषां स्थिरविक्रमाणां बुभुक्षतां सत्वपथे
स्थितानां ॥ ३४ ॥ धर्मप्रियांस्तान्मुमहानुभावान् दांतो प्रमत्तश्च समञ्चयेथाः ॥ देवान्सर्वे गुणवंतो भवंति शुभाशुभे वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहा
भारतेशांति० आप० आपन्मूलभूतदोषकथने अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो
लोभः पितामह ॥ अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच करोति पापं यो ज्ञानान्नात्मनो वेत्ति चक्षयं ॥ प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यै
ति वाच्यतां ॥ २ ॥ अज्ञानान्निरयं याति तथा ज्ञानेन दुर्गतिं ॥ अज्ञानात्क्लेशमाप्नोति तथा पत्सु निमज्जति ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच अज्ञानस्य प्रवृत्तिं च स्थानं
वृद्धि क्षयो दयौ ॥ मूलं योगं गतिकालं कारणं हेतुमेव च ॥ ४ ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथा वदिह पार्थिव ॥ अज्ञानप्रसवं हीदं यदुःखमुपलभ्यते ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच
रागो द्वेषस्तथामोहो हर्षः शोको भिमानिता ॥ कामः क्रोधश्च दर्पश्च तंद्री चालस्य मेव च ॥ ६ ॥ इच्छा द्वेषस्तथा तापः परवद्बुधोपतापिता ॥ अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानां
चैव याः क्रियाः ॥ ७ ॥ एतस्य वा प्रवृत्तेश्च वृद्ध्या दीन्यांश्च पृच्छसि ॥ विस्तरेण महाराज शृणु तच्च विशेषतः ॥ ८ ॥ उभावेतौ समफलौ समदौषौ च भारत ॥ अज्ञानं
चाति लोभश्चाप्येकं जानीहि पार्थिव ॥ ९ ॥ लोभप्रभवमज्ञानं वृद्धं भूयः प्रवर्द्धते ॥ स्थाने स्थाने भवेत्क्षीणमुपैति विविधां गतिं ॥ १० ॥

र्थानामिति ॥ १ ॥ वाच्यतां निश्चयतां ॥ २ ॥ ३ ॥ अज्ञानस्य स्वरूपेण सह प्रवृत्त्या दयो द्वादश प्रश्नाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वरूपमाह द्वाभ्यां राग इति ॥ ६ ॥ कार्यकारणोपचाराद्वा दय एवाज्ञानं पापानां क्रियाः
हि सादयः ॥ ७ ॥ एतस्य एतत्प्रवृत्तेः प्रवृत्तिं च त्रयं शृणु ॥ ८ ॥ मुख्यमज्ञानस्वरूपमाह उभाविति अत्रापि पूर्ववत्कारणे कार्योपचारः ॥ ९ ॥ लोभप्रभवलोभात्तस्य प्रवृत्तिः लोभवद्बौद्धिर्लोभस्थाने साम्ये
स्थानं समता लोभेक्षोणेक्षीणं भवति उपैति उदेति लोभस्योदये उदेतीत्यर्थः विविधां गतिं इदं स्वसंतापमोहादिरूपां प्रापयितमिति शेषः तदेव घण्टां प्रश्नानामन्तरमक्तं ॥ १० ॥

लोभस्याज्ञानात्मकस्य मूलं मोहो वैचित्यं कार्याकार्याप्रतिपत्तिरूपं एतेनैव मोहसंयोग एवाज्ञानयोग इत्यष्टमस्याप्युत्तरं कालात्मनानिमित्तेनाज्ञानस्य गतिः स्वर्गनरकनरसुरतिर्यपूपेति नवमस्योत्तरं लोभस्य च्छे
 दभेदादिस्तस्य कालः यदालिप्स्यमानोर्थो विघ्नितो भवति तदैव वैचित्यं रूपस्याज्ञानस्य काल इति दशमस्योत्तरं कारणं निदानं हेतुः फलं ॥ ११ ॥ तस्य कालस्य मूढस्य वा तदुक्तं यमाह अज्ञानकारणा लोभः कार्यं फ
 मूलं लोभस्य मोहो वैकालात्मगतिरेव च ॥ छिन्ने भिन्ने तथा लोभे कारणं काल एव च ॥ ११ ॥ तस्याज्ञानादिलोभो हिलोभादज्ञानमेव च ॥ सर्वदोषास्तथा लोभा
 तस्मादलोभं विवर्जयेत् ॥ १२ ॥ जनको युवनाश्वश्च वृषादभिः प्रसेनजित् ॥ लोभक्षयादिवं प्राप्तास्तथैवान्येन राधिपाः ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमि
 हात्मना ॥ त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ १४ ॥ इति श्रीम० शांति० आप० अज्ञानमाहात्म्ये एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७३ ॥
 युधिष्ठिर उवाच स्वाध्याये कृतयत्नस्य नरस्य च पितामह ॥ धर्मकामस्य धर्मात्मनः किं नु श्रेय इहोच्यते ॥ १ ॥ बहुधा दर्शने लोके श्रेयां यदिह मन्यसे ॥ अस्मिं ह्यलो
 के परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ॥ किं सिद्धे वेदधर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ॥ ३ ॥ धर्मस्य महती राजन् बहुशाखस्य तत्त्वतः ॥ य
 न्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूय शेषतः ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच हंत ते कथयिष्यामि येन श्रेयो त्यक्त्वाप्स्यसि ॥ पीत्वानृतमिव प्राज्ञाज्ञानतृप्तो भविष्यसि ॥ ५ ॥ धर्मस्य
 विधयो नैके ये वै प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ स्वस्वविज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणं ॥ ६ ॥ दमं निःश्रेयसं प्रादुर्दृष्टानि श्रितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सना
 तनः ॥ ७ ॥ दमात्तस्य क्रियासिद्धिर्यथा वदुःपलभ्यते ॥ दमोदानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्तते ॥ ८ ॥ दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च दमः परं ॥ विपाप्मा ते जसायु
 कः पुरुषो विंदते महत् ॥ ९ ॥ दमेन सदृशं धर्मं नान्यलोकेषु श्रुम ॥ दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्मिणां ॥ १० ॥ प्रेत्य चात्र मनुष्येन्द्र परमं विंदते सुखं ॥ दमे
 न हि समा युक्तो महान्तं धर्ममश्नुते ॥ ११ ॥ सुखं दातः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं पर्येतिलोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १२ ॥ अदांतः पुरुषः क्लेशमभी
 क्ष्णं प्रतिपद्यते ॥ अनर्थी श्ववहू न न्यान् प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ १३ ॥ आश्रमेषु च तु पूर्वाद्दुर्दममेवोत्तमं व्रतं ॥ तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १४ ॥
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं ॥ इन्द्रियाभिजयो दाक्ष्यं मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ १५ ॥ अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः प्रियवादिता ॥ अविहिंसानसूया चाप्येषां
 समुदयो दमः ॥ १६ ॥ गुरुपूजा च कौरव्यदया भूतेषु पैशुनं ॥ जनवादं मृषावादं स्तुतिनिंदा विसर्जनं ॥ १७ ॥
 इति शां० आप० नै० भा० एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७३ ॥ स्वाध्याये इति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५ ॥ दमः इन्द्रियनियमः परायणं पराकाष्ठा अत्रैव सर्वधर्मा अंतर्भूता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ॥ १५१ ॥ १११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पैशुनं दांतो नैव निषेवत इत्युत्तरेणान्वयः स्तुतिनिंदयोरविसर्जनं ॥ १७ ॥

दर्पणवैस्तंभंअविनयं ॥ १८ ॥ अल्पेषुअनित्यसुखेषु कथंचनब्रह्मलोकलाभेपिनपूर्यतेनतृप्तोभवति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वर्त्मस्वाभाविकःपंथाः यदन्येषांविहितंतज्ज्ञानिनःस्वभावसिद्धमित्यर्थः ॥ २४ ॥ निष्क्रम्यगृहादिनिशेषः सन्यस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अवाचिनोतिभोगेनव्ययीकरोति नचसंचिनोतिसंगृह्णातितत्त्वज्ञस्यकर्माश्लेषस्मरणात् मैत्रायणं सर्वभूतेभ्योऽभयदानं ॥ २७ ॥ अनेनदेवयानेना

कामंक्रोधंचलोभंचदर्पस्तंभंविकत्यनं ॥ रोपमीर्ष्याविमानंचनैवदांतोनिपेवते ॥ १८ ॥ अनिंदितोत्यकामात्मानाल्पेष्वर्थ्यनसूयकः ॥ समुद्रकल्पःसनरोनक
थंचनपूर्यते ॥ १९ ॥ अहंत्वयिममत्वंचमयितेपुतयाप्यहं ॥ पूर्वसंवंधिसंयोगंनैतदांतोनिपेवते ॥ २० ॥ सर्वाग्राम्यास्तथारण्यायाश्चलोकेप्रवृत्तयः ॥ निंदांचै
वप्रशंसांचयोनाश्रयतिमुच्यते ॥ २१ ॥ मैत्रोथशीलसंपन्नःप्रसन्नात्मात्मविच्चयः ॥ मुक्तस्यविविधैःसंगैस्तस्यप्रेत्यफलंमहत् ॥ २२ ॥ सुवृत्तःशीलसंपन्नःप्रस
न्नात्मात्मविदुषः ॥ प्राप्येहलोकेसत्कारंसुगतिंप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ कर्मयच्छुभमेवेहसद्गिराचरितंचयत् ॥ तदेवज्ञानयुक्तस्यमुनेर्वर्त्मनहीयते ॥ २४ ॥ निष्क्रम्य
वनमास्थायज्ञानयुक्तोजितेंद्रियः ॥ कालाकांक्षीचरत्येवंब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २५ ॥ अभयंस्यभूतेभ्योभूतानामभयंस्यतः ॥ तस्यदेहादिमुक्तस्यभयंनास्ति
कुतश्चन ॥ २६ ॥ अवाचिनोतिकर्माणिनचसंप्रचिनोतिह ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ २७ ॥ शकुनीनामिवाकाशेजलेवारिचरस्यच ॥ यथा
गतिर्नदृश्येततथातस्यनसंगयः ॥ २८ ॥ गृहानुत्सृज्ययोराजन्मोक्षमेवाभिपद्यते ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यकल्पंतेशाश्वतीःसमाः ॥ २९ ॥ संन्यस्यसर्वकर्मा
णिसंन्यस्यविधिवत्तपः ॥ संन्यस्यविविधाविद्याःसर्वसंन्यस्यचैवह ॥ ३० ॥ कामेशुचिरनावृत्तःप्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ॥ प्राप्येहलोकेसत्कारंस्वर्गंसमभिप
द्यते ॥ ३१ ॥ यच्चपैतामहंस्थानंब्रह्मराशिसमुद्भवं ॥ गुहायांपिहितंनित्यंतद्मेनाभिगम्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञानारामस्यबुद्धस्यसर्वभूताविराधिपः ॥ नावृत्तिभयमस्ती
हपरलोकभयंकुतः ॥ ३३ ॥ एकएवदमेदोपोद्वितीयोनोपपद्यते ॥ यदेनंक्षमयायुक्तमशक्तंमन्यतेजनः ॥ ३४ ॥ एकोस्यसुमहाप्राज्ञदोषःस्यात्सुमहान्गुणः ॥
क्षमयाविपुलालोकाःसुलभाहिसहिष्णुता ॥ ३५ ॥ दांतस्यकिमरण्येनतथाऽदांतस्यभारत ॥ यत्रैवनिवसेदांतस्तदरण्यंसचाश्रमः ॥ ३६ ॥ वैशंपायनउवाच
एतद्भीष्मस्यवचनंश्रुत्वाराराजायुधिष्ठिरः ॥ अमृतंनैवसंतप्तःप्रहृष्टःसमपद्यत ॥ ३७ ॥

नतस्यप्राणाउत्कामंत्यत्रैवसमवनीयतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ कामेशुचिःसत्यकामइत्यर्थः अनावृत्तःसर्वत्रकामाचारभाक् तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिश्रुतेः
शुचिस्तत्कामःसत्कारंसत्यसंस्कारत्वादिगुणयोगेनसंमानंइहप्राप्यस्वर्गंअभिपद्यतेविदेहकैवल्यकाले ॥ ३१ ॥ गुहायांलुप्तुंढरीकेपैतामहंब्रह्मलोकाख्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ७ ॥ सर्वमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति मातरमतिक्रम्याश्रमोन सर्वेष्वप्याश्रमेषु मातापालनीयैव तत्त्याग
पुनश्चपरिपप्रच्छभीष्मधर्मभृतांवरं ॥ ततःप्रीतःसचोवाचतस्मैसर्वंकुरुद्वहः ॥ ३८ ॥ इति० शांति० आप० दमकथनेषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
भीष्मउवाच सर्वमेतत्तपोमूलंकवयःपरिचक्षते ॥ नत्थतप्ततपामूढःक्रियाफलमवाप्नुते ॥ १ ॥ प्रजापतिरिदंसर्वतपसैवास्तजत्यभुः ॥ तथैववेदानृपयस्तप
साप्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ तपसैवससर्जान्नंफलमूलानियानिच ॥ त्रील्लोकांस्तपसासिद्धाःपश्यन्तिसुसमाहिताः ॥ ३ ॥ औषधान्यगदादीनिक्रियाश्चविविधास्त
था ॥ तपसैवहिसिद्ध्यंतितपोमूलंहिसाधनं ॥ ४ ॥ यदुरापंभवेत्किंचित्तत्सर्वतपसोभवेत् ॥ ऐश्वर्यमृषयःप्राप्तास्तपसैवनसंशयः ॥ ५ ॥ सुरापोसंमतादार्थाभ्रूण
हागुरुतल्पगः ॥ तपसैवसुतमेननरःपापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥ तपसोबहुरूपस्यतैस्तैर्द्वारैःप्रवर्ततः ॥ निवृत्त्यावर्तमानस्यतपोनानशनात्परं ॥ ७ ॥ अहिंसासत्यवचनं
दानमिन्द्रियनिग्रहः ॥ एतेभ्योहिमहाराजतपोनानशनात्परं ॥ ८ ॥ नदुष्करतरंदानान्नातिमातरमाश्रमः ॥ त्रैविद्येभ्यःपरं नास्ति संन्यासः परमंतपः ॥ ९ ॥ इंद्रि
याणीहरक्षंतिस्वर्गधर्माभिगुप्तये ॥ तस्मादर्थेचधर्मेचतपोनानशनात्परं ॥ १० ॥ ऋषयःपितरोदेवामनुप्यामृगपक्षिणः ॥ यानिचान्यानिभूतानिस्थावराणि
चराणिच ॥ ११ ॥ तपःपरायणाःसर्वेसिद्ध्यंतितपसाचते ॥ इत्येवंतपसादेवामहत्त्वंप्रतिपेदिरे ॥ १२ ॥ इमानीष्टविभागानिफलानितपसःसदा ॥ तपसाशक्यते
प्राप्नुदेवत्वमपिनिश्चयात् ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआ० तपःप्रशंसायांएकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच
सत्यंधर्मप्रशंसंतिविप्रर्षिपितृदेवताः ॥ सत्यमिच्छाम्यहंश्रांतुंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ सत्यंकिलक्षणंराजन्कथंवातदवाप्यते ॥ सत्यंप्राप्यभवेत्किंचकथंचै
वतदुच्यतां ॥ २ ॥ भीष्मउवाच चातुर्वर्ण्यस्यधर्माणांसंकरोनप्रशस्यते ॥ अविकारितमंसत्यंसर्ववर्णेषुभारत ॥ ३ ॥ सत्यंसत्सुसदाधर्मःसत्यंधर्मःस
नातनः ॥ सत्यमेवनमस्येतस्यंहिपरमागतिः ॥ ४ ॥ सत्यंधर्मस्तपोयोगःसत्यंब्रह्मसनातनं ॥ सत्यंयज्ञःपरःप्रोक्तःसर्वसत्यंप्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥ आचारानिहस
त्यस्ययथावदनुपूर्वशः ॥ लक्षणंचप्रवक्ष्यामिसत्यस्येहयथाक्रमं ॥ ६ ॥ प्राप्यतेचयथासत्यंतच्चश्रोतुमिहार्हसि ॥ सत्यंत्रयोदशविधंसर्वलोकेषुभारत ॥ ७ ॥
सत्यंचसमताचैवदमश्चैवनसंशयः ॥ अमात्सर्यक्षमाचैवहीस्तितिक्षानसूयता ॥ ८ ॥ सत्यंसंन्यासिनोप्ययोगात् नास्तिदानसमागतिरितिपाठांतरेस्पष्टएवार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ इमानिनक्षत्रादीनि सुकृतांवाएतानिज्योतीषियन्नक्षत्राणीतिश्रुतेः ॥ १३ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ७ ॥ सत्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १ ॥ सत्यादीनां पदानां त्रयोदशानां अर्थान्वयाचष्टे सत्यं नामेत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अक्षमाया विषये तथा क्षमाया इति दृष्टान्तार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ असूया परगुणेषु दोषदर्शनं तद्वृत्तितिक्षाया असंभवा
 त्तितिक्षा व्याख्याने नैव तद्व्याख्यानं सिद्धमिति न सा पृथगुक्ता तद्व्याख्यानश्लोको लुप्त इति वा तां व्याख्यायत्यागं व्याख्याति त्याग इति सूत्रश्लोके त्यागो ध्यानमिति त्यागानुसंधानाख्यः पदद्वयोपात्त एकः पदार्थः
 त्यागो ध्यानमर्थार्थत्वं धृतिश्च सततं दया ॥ अहिंसा चैव राजेंद्रसत्याकारास्त्रयोदश ॥ १ ॥ सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारितयैव च ॥ सर्वधर्मा विरुद्धेन योगेनै
 तदवाप्यते ॥ १० ॥ आत्मनीष्टे तथा निष्टेरि पौचसमता तथा ॥ इच्छा द्वेषं क्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा ॥ ११ ॥ दमो नान्यस्पृहानित्यंगां भौर्यं धैर्यमेव च ॥ अ
 भयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ॥ १२ ॥ अमात्सर्यं बुधाः प्रादुर्दाने धर्मचसंयमः ॥ अवस्थितेन नित्यं च सत्येनामत्सरी भवेत् ॥ १३ ॥ अक्षमायाः क्षमायाश्च
 प्रियाणीहा प्रियाणि च ॥ क्षमते संमतः साधुः साध्वाप्नोति च सत्यवाक् ॥ १४ ॥ कल्याणं कुरुते बाढं धीमान् न ग्लायते क्वचित् ॥ प्रशान्तवाङ्मनानित्यं हीनुधर्मा
 दवाप्यते ॥ १५ ॥ धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिक्षाक्षांतिरुच्यते ॥ लोकसंग्रहणार्थं वैसातु धैर्येण लभ्यते ॥ १६ ॥ त्यागः स्नेहस्य त्यागो विषयाणां तयैव च ॥ रागद्वे
 षप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा ॥ १७ ॥ आर्यतानामभूतानां यः करोति प्रयत्नतः ॥ शुभं कर्म निराकारो वीतरागस्तयैव च ॥ १८ ॥ धृतिर्नाम सुखेदुःखे यथा
 नाप्नोति विक्रियां ॥ तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १९ ॥ सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ॥ वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः
 ॥ २० ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणामनसा गिरा ॥ अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ २१ ॥ एते त्रयोदशाकाराः पृथक्सत्यैकलक्षणाः ॥ भजंते सत्यमेवेह
 बृंहयंते च भारत ॥ २२ ॥ नांतः शक्यो गुणानां च वक्तुं सत्यस्य पार्थिव ॥ अतः सत्यं प्रशंसंति विप्राः सपितृदेवताः ॥ २३ ॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं
 परं ॥ श्रुतिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥ २४ ॥ उपैति सत्यादानं हितं या यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ त्रेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥ २५ ॥ अश्वमे
 धसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतं ॥ अश्वमेधसहस्राद्वि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २६ ॥ इति श्रीम. शांति. आप. सत्यप्रशंसायां द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 युधिष्ठिर उवाच यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ॥ शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वं च तद्वद ॥ १ ॥ लोभो मात्सर्यमीर्ष्या च कुत्सा सूया रूपाभयं ॥ एतत्सर्वं
 महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ॥ २ ॥ भीष्म उवाच त्रयोदशैतेति बलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः ॥ उपासंते महाराज समं तात्पुरुषानिह ॥ ३ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वथे
 ति श्लोके धृतिशब्देनोद्देशक्रमप्राप्तादया पाप्मा ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति शां. नै. भा. द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ यतः अज्ञानात् ॥ १ ॥ रूपाभयमित्यं स्तास्त्रयोदश ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥५॥६॥ क्रोधादीनामुत्पत्तिस्थितिलक्षणानि व्याख्याति लोभादित्यादिना लोभात्केनचिन्निमित्तेनोपहृतात्क्रोधोभवति सचपरदोषैर्दृष्टैः उदीर्यते उदीप्तोभवति ॥७॥ सक्षमयातिष्ठते निरुध्यते विनिवर्तते चेति एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥८॥ ९॥ परस्मिन्सूयादोषदर्शनं तत्क्रोधा लोभाद्वाभवति दययानिवर्तते अत्र क्रोधादीनां व्युत्पादनप्रसंगे उद्देशकमोनादर्तव्यः असूयाच अवयवदर्शनात् परस्मिन्दोषदर्शनात् एति उदेति तत्त्वज्ञानात् वस्तुनो निर्दोषत्वज्ञानादसूयाधीमतां निवर्तत इत्यनुषंगः सार्द्धं श्लोकोऽयं ॥ १०॥ मोहो विपरीतबुद्धिः ॥ ११॥ मोह इत्याकृष्यते विधित्सा आरंभप्रावण्यं इदमुभयं विरुद्धानि कौलिकादिशास्त्राण्ये

एते प्रमत्तं पुरुषं प्रमत्तास्तु दंति च ॥ वृका इव विलुपंति ह्रस्वैव पुरुषं बलात् ॥ ४॥ एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते ॥ इति मर्त्या विजानीयात् सततं पुरुषं पभ ॥ ५॥ एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च पृथिवीपते ॥ हंतते कथयिष्यामि क्रोधस्योत्पत्तिमादितः ॥ ६॥ यथा तत्त्वं क्षितिपते तदिहैकमनाः शृणु ॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति प रदोषैरुदीर्यते ॥ ७॥ क्षमयातिष्ठते राजन् क्षमया विनिवर्तते ॥ संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते ॥ ८॥ यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ परासूया क्रोधलोभावंतरा प्रतिमुच्यते ॥ ९॥ दयया सर्वभूतानां निर्वेदाद्विनिवर्तते ॥ अवयवदर्शनादेति तत्त्वज्ञानाच्चधीमतां ॥ १०॥ अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात् प्रव र्तते ॥ यदा प्राज्ञे पुरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ११॥ विरुद्धानां हशास्त्राण्ये पश्यंतिकुरुद्वह ॥ विधित्सा जायते तेषां तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ १२॥ प्रीत्या शोकः प्र भवति वियोगात्तस्य देहिनः ॥ यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ १३॥ परासुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्तते ॥ दयया सर्वभूतानां निर्वेदात् सानिवर्तते ॥ १४॥ सत्यत्यागात्तु मात्सर्यमहितानां च सेवया ॥ एतत्तु क्षीयते तात साधूनामुपसेवनात् ॥ १५॥ कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिनां ॥ एभिरेव तु विज्ञातैः सच सद्यः प्रणश्यति ॥ १६॥ ईर्ष्या कामात्प्रभवति संहर्षाच्चैवे जायते ॥ इतरेषां तु सत्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ॥ १७॥ विभ्रमालोकवाल्यानां द्वेष्यैर्वाक्यैरसंम तैः ॥ कुत्सा संजायते राजन् लोकान्नेक्ष्याभिशास्यति ॥ १८॥ इतिकर्तुं न शक्ता ये बलस्थायी पकारिणो ॥ असूया जायते तीव्राकारुण्याद्विनिवर्तते ॥ १९॥ रुप णान्सततं दृष्ट्वा ततः संजायते रुपा ॥ धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा शाम्यति सारुपा ॥ २०॥ अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा ॥ अस्थिरत्वं च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञा त्वानिवर्तते ॥ २१॥

पश्यंतितेषां जायते तत्त्वज्ञानात्सम्यग्वैदिकार्थज्ञानात्तत्र विश्वासाच्च निवर्तते ॥ १२॥ पुत्रादिप्रियवस्तुनां शोको जायते सच शोचतोऽपि पुनर्दुर्लभ इति निरर्थक इति ज्ञानान्नश्यती त्याह प्रीत्येति ॥ १३॥ परासुता अत्यंतं अकार्यपारवश्यं अभ्यासादसकृदावृत्तेः दयया क्रोधपरासुतानिवर्तते निर्वेदाद्वैराग्याल्लोभादिजेति भेदः ॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ इतिकर्तुं यथा योग्यं प्रतीकारं कर्तुं ॥ १९॥ रुपापि चित्तोन्माथकरीतिद्वेषवद्वैद्यैवेत्यभिप्रेत्याह रुपणानिति ॥ २०॥ अज्ञानप्रभवो लोभ इत्यत्र लोभपदेन भयं पापं लोभस्य प्राग्व्याख्यातत्वात् रुपाभयमिति भयस्यापि प्रागुद्दिष्टत्वाच्च ॥ २१॥ ॥

॥ २२ ॥ इति शां० आ० नै० भा० त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ५ ॥ आनृशंस्यंसतां धर्मइतियद्यपिसामान्यतोजानामितथापिनृशंसंत्वेज्ञातेतदभावरूपमानृशंस्यंविशेषतःसुज्ञेयमतोनृशंसस्यैव
स्वरूपादिकं ब्रूहीति प्रश्नः ॥ १॥ २॥ ३ ॥ यस्य स्पृहाविधित्साचवध्यशयेनादिविषयागर्हितास्यान् योनिदकोनिषश्चदेवेनाहंवंचितोस्मियदीदृशंकुर्मकरोमीतिबुध्यतेकरोतिवाकृत्यंसआत्महानृशंसकृदितिच
तुर्येनान्वयः ॥ ४ ॥ दत्तमनुकीर्तयतीतिदत्तानुकीर्तिःस्वस्यवदान्यत्वप्रकाशकः (पाठांतरेकीर्तिशब्दःविश्वासपरइतियावत्) विषमःविद्वेषकर्ता क्षुद्रोनीचकर्मकारी नैकृतिकःस्नेहंप्रदर्शयंचकःशठःसत्यपि
एतान्येवजितान्याहुःप्रशमाच्चत्रयोदश ॥ एतेहिधार्तराष्ट्राणांसर्वेदोषास्त्रयोदश ॥ त्वयासत्यार्थिनानित्यंविजिताज्येष्ठसेवनात् ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०शांति
प० आप० लोभनिरूपणेत्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच आनृशंस्यंविजानामिदर्शनेनसतांसदा ॥ नृशंसान्न
विजानामितेषांकर्मचभारत ॥ १ ॥ कंटकान्कूपमग्निचवर्जयंतियथानराः ॥ तथानृशंसकर्माणंवर्जयंतिनरानरं ॥ २ ॥ नृशंसोहिदेहद्व्यक्तंप्रेत्यचेहचभारत ॥ त
स्मात्त्वंब्रूहिकौरव्यतस्यधर्मविनिश्चयं ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच स्पृहास्याद्गर्हिताचैवविधित्साचैवकर्मणां ॥ आक्रोष्टाकुश्र्यतेचैववंचितोबुध्यतेसच ॥ ४ ॥
दत्तानुकीर्तिर्विषमःक्षुद्रोनैकृतिकःशठः ॥ असंविभागीमानीचतथासंगीविकृत्यनः ॥ ५ ॥ सर्वातिशंकीपुरुषोबलीशःरूपणोऽथवा ॥ वर्गप्रशंसीसततमाश्रमद्वेप
संकरी ॥ ६ ॥ हिंसाविहारःसततमविशेषगुणागुणः ॥ बद्धलीकोमनस्वीचलुब्धोत्यर्थंनृशंसकृत् ॥ ७ ॥ धर्मशीलगुणोपेतंपापमित्यवगच्छति ॥ आत्मशीलप्र
माणेननविश्वसितिकस्यचित् ॥ ८ ॥ परंपायत्रदोषःस्यात्तद्गुण्यंसंप्रकाशयेत् ॥ समानेष्वेवदोषेषुवृत्त्यर्थमुपघातयेत् ॥ ९ ॥ तथोपकारिणंचैवमन्यतेवंचितं
परं ॥ दत्वापिचयनंकालेसंतपत्युपकारिणे ॥ १० ॥ भक्ष्यंपेयमथालेत्यंयच्चान्यत्साधुभोजनं ॥ प्रेक्षमाणेषुयोऽश्रीयान्नृशंसमितितंवदेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणेभ्यः
प्रदायाग्रंयःसुहृद्भिःसहाश्रुते ॥ सप्रेत्यलभतेस्वर्गमिहचानंत्यमश्रुते ॥ १२ ॥ एषतेभरतश्रेष्ठनृशंसःपरिकीर्तितः ॥ सदाविवर्जनीयोहिपुरुषेणविजानता ॥ १३ ॥
॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० आप० नृशंसाख्यानेचतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच हतार्थोयक्ष्यमाणश्चसर्ववेदां
तगश्चयः ॥ आचार्यपितृकार्यार्थंस्वाध्यायार्थमथापिच ॥ १ ॥ एतेवैसाधवोदृष्टाब्राह्मणाधर्मभित्तवः ॥ निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्योदानंविद्याचभारत ॥ २ ॥
सामर्थ्येदारिद्र्यव्यंजकः ॥ ५ ॥ बलीशःकाकइववंचकदृष्टिः आश्रमद्वेषःसंकरश्चास्यास्तीतिआश्रमद्वेषसंकरी ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिशांति० आ० नै० भा० चतुःषष्ट्यधिकशततमो
ध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ५ ॥ एवमापदांनिदानप्रतीकारादिकमुक्तं इदानींसामान्यतःसर्वासामापदांमूलंपापंतच्चाकृतप्रायश्चित्तानापद्रूपेणबाधतइतिसाधारणासाधारणंप्रायश्चित्तमाह हतार्थइत्यध्याये
न हतार्थःचौरैर्लुब्धितः ॥ १ ॥ निःस्वोनिर्धनः ॥ २ ॥

अन्यत्र उक्तेभ्योन्यत्रापि ब्राह्मणेषु अन्येभ्योऽब्राह्मणेभ्यः अकृतान्नं अपकान्नं विधीयते तेभ्योऽप्यकृतान्नं देयमिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्य यज्ञः एकेनांशेन रुत्याद्यंगनाशेन प्रतिरुद्धः स्यात्तर्हितस्य वैश्यस्य तद्वन्नं पार्थिवो यज्ञार्थं हरेदिति द्वितीयेन संबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भक्तं एकाहपर्यामं धान्यं भक्तानि षडनश्रतः त्र्यहमुपोषितस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ बालिश्यादित्यनेन क्षत्रियस्यैव स दोष इत्युक्तं ॥ १३ ॥ १४ ॥

अन्यत्र दक्षिणादानं देयं भरतसत्तम ॥ अन्येभ्योऽपि बहिर्वेदिचाकृतान्नं विधीयते ॥ ३ ॥ सर्वरत्नानिराजा हियथार्हं प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणा एव वेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ॥ ४ ॥ अन्योन्यं विभवाचाराय जते गुणतः सदा ॥ यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्यामं भृत्यवृत्तये ॥ अधिकं चापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ५ ॥ यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादंशेनैकेन यज्वनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ६ ॥ यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनः क्रतुरसोमपः ॥ कुटुंबात्तस्य तद्वित्तं यज्ञार्थं पार्थिवो हरेत् ॥ ७ ॥ आहरेदथ नो किंचित्कामं शूद्रस्य वैश्मनः ॥ न हियज्ञेषु शूद्रस्य किंचिदस्ति परिग्रहः ॥ ८ ॥ यो नाहिताग्निः शतगुरयज्वाचसहस्रगुः ॥ तयोरपि कुटुंबाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ ९ ॥ अदात्तभ्यो हरेद्वित्तं विस्त्र्याप्य नृपतिः सदा ॥ तथैवाचरतो धर्मो नृपतेः स्यादथाखिलः ॥ १० ॥ तथैव शृणु मे भक्तं भक्तानि षडनश्रतः ॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ ११ ॥ खलात्क्षेत्रात्तथारामाद्यतो वाप्युपपद्यते ॥ आख्यातव्यं नृपस्यैतत्पृच्छतेऽपृच्छतेऽपि वा ॥ १२ ॥ न तस्मै धारयेद्दंडं राजा धर्मेण धर्मवित् ॥ क्षत्रियस्य तु बालिश्याद्ब्राह्मणः क्लिश्यते क्षुधा ॥ १३ ॥ श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ॥ अथैनं परिरक्षेत् पिता पुत्रमिवौरसं ॥ १४ ॥ इष्टिं वैश्वा नरीं नित्यं निर्वपेद्बद्धपर्यये ॥ अनुकल्पः परो धर्मो धर्मवादैस्तु केवलं ॥ १५ ॥ विश्वेर्देवैश्च साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधिः प्रतिनिधीकृतः ॥ १६ ॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो नुकल्पेन वर्तते ॥ न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं ॥ १७ ॥ न ब्राह्मणो निवेदेत् किंचिद्राजनिवेदवित् ॥ स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरं ॥ १८ ॥ तस्माद्राज्ञः सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनां ॥ कर्ता शास्त्राविधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते ॥ १९ ॥ तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कामीरयेद्विरं ॥ क्षत्रियो वाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ २० ॥ धनैर्वैश्यश्च शूद्रश्च मंत्रैर्होमैश्च वैद्विजः ॥ नैव कन्या न युवतिर्नामंत्रज्ञो न बालिशः ॥ २१ ॥ परिवेष्टाग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ॥ न रक्तं निपतंत्येते जुह्वानाः सच यस्य तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्देवपारगः ॥ २२ ॥

अद्धपर्यये प्रत्यब्दं कर्तव्यस्य आययणपशुसोमादेरकरणे धर्मवादौ धर्मज्ञैरुक्त इति शेषः ॥ १५ ॥ अनुकल्पे मानमाह विश्वैरिति ॥ १६ ॥ सांपरायिकं पारलौकिकं शठत्वात् ॥ १७ ॥ न निवेदेत् अहं ब्राह्मणोऽस्मीति निवेदयेत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ परिवेष्टा आहुतिप्रक्षेप्ता कन्यायुवत्योः स्मार्ताग्निहोमे स्वयंपत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यै नैवासीवेत्याश्वलायनवचनादधिकृतयोरत्रापि प्रसक्तेर्निषेध उक्तः ॥ २२ ॥

म.भा.टी.

॥ ३२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आसनेमिथुनीभवन्ति संपाददाडिमेत्यदिलिगानुशासनसूत्राद्धोमशब्दस्यनपुंसकत्वं सर्वत्रयोपि ॥ २६ ॥ उदपानःकूपः तदेकोदकेएककूपोपजीव्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ अभार्याअपरिणीतांशय
नेविभ्रद्वाहणःतथाशूद्रं वृद्धं महानितिमन्यमानः तथाअब्राह्मणंक्षत्रियं वैश्यं वा वृद्धं मन्यमानः तृणेषु यद्यासीत उपविष्टः स यथासंशुध्येत तथाशृणुइतिसाद्वार्थः ॥ २८ ॥ विहरन्करोतीतिसंबंधः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनिर्देश्यानि बुद्धिपूर्वकानिचेदत्रप्रायश्चित्तनास्तीत्यर्थः कितर्हिमरणांतमेवप्रायश्चित्तमितिधारणानिश्चयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणोयोनितः अब्राह्मणोब्राह्मणीगमनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ याजना

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्यदक्षिणां ॥ अनाहिताग्निरितिसप्रोच्यतेधर्मदर्शिभिः ॥ २३ ॥ पुण्यानियानिकुर्वीतश्रद्धधानोजितेंद्रियः ॥ अनामदक्षिणैर्य
ज्ञैर्नयजेतकथंचन ॥ २४ ॥ प्रजाःपशूंश्चस्वर्गंचहंतियज्ञोत्थदक्षिणः ॥ इन्द्रियाणियशःकीर्तिमायुश्चाप्यवकृतति ॥ २५ ॥ उदक्यामासतेयेचद्विजाःकेचिदन
ग्रयः ॥ होमंचाश्रोत्रियंयेपातिसर्वपापकर्मिणः ॥ २६ ॥ उदपानोदकेग्रामेब्राह्मणोवृषलीपतिः ॥ उपित्वाद्वादशसमाःशूद्रकर्मैवगच्छति ॥ २७ ॥ अभार्याश
यनेविभ्रच्छूद्रं वृद्धं च वैद्विजः ॥ अब्राह्मणंमन्यमानस्तृणेषुआसीतपृष्ठतः ॥ तथासंशुध्यतेराजनृशृणुचात्रवचोमम ॥ २८ ॥ यदेकरात्रेणकरोतिपापंनिरुष्टवर्ण
ब्राह्मणःसेवमानः ॥ स्थानासनाभ्यांविहरन्ब्रतीसत्रिभिर्वर्षैःशमयेदात्मपापं ॥ २९ ॥ ननर्मयुक्तममृतंहिनस्तिनस्त्रीपुत्राजन्मविवाहकाले ॥ नगुर्वर्थनात्मनो
जीवितार्थेपंचानृतान्यादुरपातकानि ॥ ३० ॥ श्रद्धधानःशुभांविद्यांहीनादपिसमाप्नुयात् ॥ सुवर्णमपिचामेध्यादाददीताविचारयन् ॥ ३१ ॥ स्त्रीरत्नंदुष्कुला
च्चापिविषादप्यमृतंपिबेत् ॥ अदूष्याहिस्त्रियोरत्नमापइत्येवधर्मतः ॥ ३२ ॥ गोब्राह्मणहितार्थंचवर्णानांसंकरेषुच ॥ वैश्योऽगृहीतशस्त्राणिपरित्राणार्थमात्मनः
॥ ३३ ॥ सुरापानं ब्रह्महत्यागुरुतल्यमथापिवा ॥ अनिर्देश्यानिमन्यतेप्राणांतमितिधारणा ॥ ३४ ॥ सुवर्णहरणंस्तेन्यविप्रस्वंचेतिपातकं ॥ विहरन्मद्यपानाच्च
अगम्यागमनादपि ॥ ३५ ॥ पतितैःसंप्रयोगाच्चब्राह्मणीयोनितस्तथा ॥ अचिरेणमहाराजपतितोवैभवत्युत ॥ ३६ ॥ संवत्सरेणपततिपतितेनसहाचरन् ॥ या
जनाध्यापनाद्यौनान्नतुयानासनाशनात् ॥ ३६ ॥ एतानिहित्वातोऽन्यानिनिर्देश्यानीतिभारत ॥ निर्देश्यानेनविधिनाकालेनाव्यसनीभवेत् ॥ ३८ ॥ अन्नंवी
र्यगृहीतव्यंप्रेतकर्मण्यपातिते ॥ त्रिषुत्वेतेषुपूर्वेषुनकुर्वीतविचारणं ॥ ३९ ॥

दित्रयेणसद्यःपतितनतुयानादिना तेनतुवर्षेणपततीत्यर्थः यौनंविवाहादिनासंबंधः ॥ ३७ ॥ एतानिपंचमहापापानि अन्यानिनुनिर्देश्यानिसप्रायश्चित्तानि निर्देश्यविशोध्यअव्यसनीपुनःपापरुचिर्नस्यात्
॥ ३८ ॥ अन्नमितिपूर्वेषु त्रिषुसुरापन्नब्रह्मगुरुतल्येषुमृतेषुप्रेतकर्मण्यपातितेपिदाहाद्यकरणेपिअन्नंवीर्यंहिरण्यंचगृहीतव्यं तेषुमृतेषुसपिडानामाशौचाभावात्तेषाप्रेतकर्मनिषेधाच्चेतिभावः ॥ ३९ ॥

शां.आ.

१२

॥ ३२ ॥

अमात्यादीन्पतितान्ब्रह्मादेवधार्मिकस्तैः सहसंविदं न कुर्यात् यतस्ते प्रायश्चित्तानि नार्हतीति योजना प्रायश्चित्तान्यकुर्वीते नैतर्हति संविदमिति पाठांतरे तु मुगमं ॥ ४० ॥ ब्रुवन्निति उपलक्षणमिदं दोषांतराणां ॥ ४१ ॥ दुष्यती अप्रप्तापि मैयुनमिच्छती ॥ ४२ ॥ शेषभागद्वयं अवगर्ह्य गालयित्वा विनियसृष्ट्वाऽर्धचंद्रादिनापनोद्य गुरुतरं शेषादप्यधिकं पातकं तस्य फलं ॥ ४३ ॥ तावत् शेषकालपर्यंतं प्रतिष्ठांनाधिगच्छ

अमात्यान्वागुरुत्वापि जह्याद्धर्मेण धार्मिकः ॥ प्रायश्चित्तानि कुर्याच्च नैतर्हति संविदं ॥ ४० ॥ अधर्मकारी धर्मेण तपसा हंतिकि ल्विषं ॥ ब्रुवंस्तेन इति स्तेनं तावत्प्राप्तोति किल्विषं ॥ ४१ ॥ अस्तेनं स्तेन इत्युक्त्वा द्विगुणं पापमाप्नुयात् ॥ त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्याप्राप्तोति दुष्यती ॥ ४२ ॥ यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति पाप्मनः ॥ ब्राह्मणानवगर्ह्य हसृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ॥ ४३ ॥ वर्षाणां हि शतं तावत्प्रतिष्ठांनाधिगच्छति ॥ सहस्रं चैव वर्षाणां निपत्य नरकं वसेत् ॥ ४४ ॥ तस्मान्नैवावगर्ह्य तनैव जातु निपातयेत् ॥ शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णीयाद्विजक्षतात् ॥ ४५ ॥ तावतीः स समाराजन् नरकं प्रतिपद्यते ॥ भ्रूणहाहवमथ्येतु शुध्यते शस्त्रपाततः ॥ ४६ ॥ आत्मानं जुहुयाद्ग्रौसमिद्धे तेन शुध्यते ॥ सुरापो वारुणीमुष्णां पीत्वा पापाद्भिमुच्यते ॥ ४७ ॥ तया सकाये निर्दग्धं मृत्युं वा प्राप्य शुध्यति ॥ लोकांश्च लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः ॥ ४८ ॥ गुरुतल्पमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतनः ॥ रुयाकारां प्रतिमां लिङ्ग्य मृत्युना सोऽभि शुध्यति ॥ ४९ ॥ अथवा शिश्रुपणावादायां जलिनास्त्रयं ॥ ५० ॥ नैर्ऋतीं दिशमास्थाय निपतेत्स त्वजिह्वगः ॥ ब्राह्मणार्थे पिवा प्राणान् संत्यजेत्तेन शुध्यति ॥ ५१ ॥ अश्वमेधेन वा पीष्ट्वा अथवा गोसवेन वा ॥ अग्निष्टोमेन वा सम्यग्निहोत्रे त्यच पूज्यते ॥ ५२ ॥ तथैव द्वादशसमाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म ख्यापयन् मुनिः ॥ ५३ ॥ एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा सवनी भवेत् ॥ एवं तु समभिज्ञाता मात्रेयी वा निपातयेत् ॥ ५४ ॥ द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयी निधने भवेत् ॥ सुरापो नियताहारो ब्रह्मचारी क्षितीशयः ॥ ५५ ॥ ऊर्ध्वं त्रिभ्योऽपि वर्षेभ्यो यजेताग्निपुता परं ॥ ऋषभैक सहस्रं वा गादत्वा शौचमाप्नुयात् ॥ ५६ ॥ वैश्यं हत्वा तु वर्षे द्वे ऋषभैक शतं च गाः ॥ शूद्रं हत्वा द्धमेवैक मृषभं च शतं च गाः ॥ ५७ ॥ श्ववराहरवरान् हत्वा शौद्रमेव व्रतं चरेत् ॥ मार्जारचापमंडूकान् काकं व्यालं च मूषिकं ॥ ५८ ॥ उक्तः पशुसमो दोषो राज्ञा णि निपातनान् ॥ प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ५९ ॥

ति प्रेतत्वान्मुच्यते ब्रह्महत्यायास्तृतीयांशद्वयस्य यावान्भोगस्तावंतं कालमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आहवमथ्ये गोब्राह्मणरक्षार्थं संपाभेशब्देण हतश्चेद्ब्रह्महा शुध्यते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रुयाकारां प्रतिमां संतप्तामिति शेषः लिङ्ग्य आलिङ्ग्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सवनी त्रिषवणस्त्रायी आत्रेयी प्राप्तगर्भास्त्रियं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अल्पेपापेऽबुद्धिपूर्वकृतेऽकीटवधादौ शोचेतपश्चात्तापं कुर्यात् तावदेव तत्र शुद्धिरिति भावः अन्यत्र तु गोवधात् पृथक् एकैकस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं संवत्सरं चरेत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं निराकर्तृपदं व्याचष्टे त्यजतीति ॥ ६२ ॥ पासेनिसार्धः ॥ ६३ ॥ श्रेयांसं ब्राह्मणं स्वपतिं हित्वा यापापं स्ववर्णात् नीचवर्णं प्रति शयनं शय्यां निगच्छति तस्याः दंडः श्वभिरिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अग्निशस्तस्य प्रायश्चित्तं सद्योऽकुर्वतः ॥ ६६ ॥ तस्य पतिनस्य सहसेविनिसंसर्गिणि प्रायश्चित्तं तु कुचरः पृथिवीपर्यटन् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ परिवेत्ता कनिष्ठः परिवित्तये ज्येष्ठाय भार्यां स्नुषात्वेन प्रयच्छेत् एतां स्वेनामुक्तां तवैवेयं स्नुषेति मानपूर्वकं समर्पयेत् तदा ज्ये

अल्पे वाप्यथ शोचेत पृथक् संवत्सरं चरेत् ॥ त्रीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारं च द्वे स्मृते ॥ ६० ॥ काले चतुर्थे भुंजानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ॥ स्यानासनाभ्यां विहरेत्रि रन्हाभ्युपयन्नपः ॥ एवमेव निराकर्ता यश्चाग्नीनपविध्यति ॥ ६१ ॥ त्यजत्यकारणे यश्च पितरं मातरं गुरुं ॥ पतितः स्यात्सकौरव्ययथा धर्मे पुनिश्चयः ॥ ६२ ॥ ग्रासाच्छादनमात्रं तु दद्यादिति निदर्शनं ॥ भार्यायां व्यभिचारिण्यां निरुद्धायां विशेषतः ॥ यत्पुंसः परदारं पुतदेनां चारयेद्व्रतं ॥ ६३ ॥ श्रेयांसं शयनं हित्वा यान्यपापं निगच्छति ॥ श्वभिस्तामर्दयेद्राजा संस्थाने बहुविस्तरे ॥ ६४ ॥ पुमांसमुन्नयेत्प्राज्ञः शयने तप्त आयसे ॥ अप्यादधीतदारुणितत्र दह्येत पापकृत् ॥ ६५ ॥ एष दंडो महाराजस्त्रीणां भर्तृष्वतिक्रमात् ॥ संवत्सरोऽग्निशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् ॥ ६६ ॥ द्वेतस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सहसेविनि ॥ कुचरः पंचवर्षाणि चरेद्द्वै क्ष्यं मुनिव्रतः ॥ ६७ ॥ परिवित्तिः परिवेत्ता याचैव परिविद्यते ॥ पाणिग्राहस्त्वधर्मेण सर्वेते पतिताः स्मृताः ॥ ६८ ॥ चरेयुः सर्वे एवैते वीरहाय द्रव्यं चरेत् ॥ चांद्रायणं चरेन्मासं रुच्छं वा पापशुद्धये ॥ ६९ ॥ परिवेत्ता प्रयच्छेत्तां स्नुषां परिवित्तये ॥ ज्येष्ठेन त्वभ्यनुज्ञातो यवीयानप्यनंतरं ॥ एवं च मोक्षमाप्नोति तौ च साचैव धर्मतः ॥ ७० ॥ अमानुषीषु गोवर्ज्यमनादृष्टिर्न दुष्यति ॥ अधिष्ठात्र वमंतरं पशूनां पुरुषं विदुः ॥ ७१ ॥ परिधायोर्ध्वं वालं तु पात्रमादाय मृन्मयं ॥ चरेत्सप्तगृहान्नित्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ७२ ॥ तत्रैव लब्धभोजी स्याद्वा दशाहास्यं शुद्ध्यति ॥ चरेत्संवत्सरं चापि तद्रतं येन कृतं ति ॥ ७३ ॥ भवेत्तु मानुषे प्वेव प्रायश्चित्तमनुत्तमं ॥ दानं वादानशक्तेषु सर्वमेतत्प्रकल्पयेत् ॥ ७४ ॥ अनास्तिकेषु गोमात्रं दानमेकं प्रचक्षते ॥ श्ववराहमनुष्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च ॥ ७५ ॥

ष्ठानुज्ञातो यवीयाननंतरं तां स्वीकुर्यात् पाणिग्राहेण स्वदोषे क्षमापिते त्रयोपि पापान्मुच्यंत इति सार्धश्लोकार्थः ॥ ७० ॥ अमानुषीषु पशुजातिषु अनादृष्टिः अजीवनं हि सत्यर्थः दृश्यते शिष्टादिकर्मण इदं रूपं अनादृष्टिरिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ७१ ॥ ऊर्ध्वं वालं च मरीपुच्छं परिधाय रंगेऽवतरन् ब्राह्मण एवैतत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ७२ ॥ तत्रैव सप्तगृहेषु येन परिधानेन हेतुभूतेन ऊर्ध्वं वालं यः कृतं तिष्ठति स उक्तं व्रतं संवत्सरं चरेत् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अनास्तिकेषु आस्तिकेषु ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इतिशां० आप० नै० भारतभा० पंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७ ॥ कथांतरमिति कथांतरं आपद्धर्माणां सांगानां समाप्तत्वात् कथाया अवसानं आसाद्य प्राप्य

मांसं मूत्रं पुरीषं च प्राश्य संस्कारमर्हति ॥ ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गंधमादाय सोमपः ॥ ७६ ॥ अपरुह्य हं पिवेदुष्णं त्र्यहमुष्णं पयः पिवेत् ॥ त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायु
भक्षो भवेत्त्र्यहं ॥ ७७ ॥ एवमेतस्मुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनं ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानेन संभवेत् ॥ ७८ ॥ इति श्रीम० शांति० आप० प्रायश्चित्तीये पंचष
ष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच कथांतरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ॥ नकुलः शरतल्पस्य मिदमाह पितामहं ॥ १ ॥ नकुल उवाच
धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवा त्रपितामह ॥ मनस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः ॥ २ ॥ विशीर्णे कार्मुके राजन् प्रक्षीणे पुचवा जिषु ॥ खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परि
रक्षितुं ॥ ३ ॥ शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तदा ॥ एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिवाधितुं ॥ ४ ॥ अत्र मे संशयश्चैव कौतूहलमतीव च ॥ किं स्विन्नहरणं श्रेष्ठं
सर्वयुद्धेषु पार्थिव ॥ ५ ॥ कथंचोत्पादितः खड्गकस्मै चार्थाय केन च ॥ पूर्वाचार्यं च खड्गस्य प्रवृद्धिप्रपितामह ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मा
द्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ सतुकौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचित्रार्थसंमतं ॥ ७ ॥ ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोपपादितं ॥ शिक्षया चोपपन्ना यद्रोणशिष्याय भारत ॥ ८ ॥ उवा
च सतु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः ॥ शरतल्पगतो भीष्मो नकुलाय महात्मने ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत्परिपृच्छसि ॥ प्रबोधितोऽस्मि
भवता धातुमानिव पर्वतः ॥ १० ॥ सलिलैर्कार्णवंतातपुरा सर्वमभूदिदं ॥ निष्प्रकंपमना काशमनिर्देश्य महीतलं ॥ ११ ॥ तमसा तमस्पर्शमतिगंभीरदर्शनं ॥
निःशब्दं चाप्रमेयं च तत्र जज्ञे पितामहः ॥ १२ ॥ सोऽसृज ह्यातमं त्रिचभास्करं चापि वीर्यवान् ॥ आकाशमसृज चोर्ध्वमधोभूमिं च नैर्ऋतिं ॥ १३ ॥ नभः सचंद्रता
रंच नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ॥ संवत्सरानृतून्मासान्पक्षानथलवान्क्षणान् ॥ १४ ॥ ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः ॥ जनयामास भगवान्पुत्रानुत्तमते
जसः ॥ १५ ॥ मरीचिं च विमर्त्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ॥ वसिष्ठां गिरसौ चोभौरुद्रं च प्रभुमीश्वरं ॥ १६ ॥ प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्यापृष्ठिमजीजनत् ॥ तान् वै ब्रह्मर्षयः
सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे ॥ १७ ॥ ताभ्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव रक्षांसि विविधानि च ॥ १८ ॥ पतत्रिं गमीनाश्च प्लवंगाश्च
महोरगाः ॥ तथा पक्षिगणाः सर्वे जलस्थलं विचारिणः ॥ १९ ॥

॥ १ ॥ मम तु मनः खड्गे स्ति यतः सुसंशितः सम्यग्विनीत आत्मा खड्गेन परिरक्षितुं शक्यते इति द्वितीये

नान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धातुमान् गैरिकवान् रूढिरोक्षितत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

म.भा.टी.

॥ ३४ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पद्यानीवतारकायत्रलयास्तस्मिन्पद्मतारके अत्यंतमुच्छ्रितइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
उद्भिदःस्वेदजाश्चैवसांडजाश्चजरायुजाः ॥ जज्ञेतातजगत्सर्वतयास्थावरजंगमं ॥ २० ॥ भूतसर्गमिमंरुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ शाश्वतंवेदपठितंधर्मप्रयुयु
जेततः ॥ २१ ॥ तस्मिन्धर्मस्थितादेवाःसहाचार्यपुरोहिताः ॥ आदित्यावसवोरुद्राःससाध्यामरुदश्विनः ॥ २२ ॥ भृग्वज्र्यंगिरसःसिद्धाःकाश्यपाश्चतपोधनाः ॥
वसिष्ठगौतमागस्त्यानारदपर्वतौ ॥ २३ ॥ ऋषयोवालखिल्याश्चप्रभासाःसिकतास्तथा ॥ घृतपाःसोमवायव्यावैश्वानरमरीचिपाः ॥ २४ ॥ अरुणाश्चैव
हंसाश्चऋषयोवाग्नियोनयः ॥ वानप्रस्थाःपृथ्व्यश्चस्थिताब्रह्मानुशासने ॥ २५ ॥ दानवेंद्रास्त्वतिक्रम्यतत्पितामहशासनं ॥ धर्मस्यापचयंचक्रुःक्रोधलोभस
मन्विताः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवहिरण्याक्षोविरोचनः ॥ शंखरोविप्रचित्तिश्चप्रह्लादोनमुचिर्वलिः ॥ २७ ॥ एतेचान्येचबहवःसगणादैत्यदानवाः ॥ धर्म
सेतुमतिक्रम्यरेमिरेधर्मनिश्चयाः ॥ २८ ॥ सर्वेतुल्याभिजातीयायथादेवास्तथावयं ॥ इत्येवंधर्ममास्यायस्पर्धमानाःसुरर्षिभिः ॥ २९ ॥ नप्रियंनाप्यनुक्रोशंच
क्रुर्भूतेषुभारत ॥ त्रीनुपायानुपाक्रम्यर्देनरुरुधुःप्रजाः ॥ ३० ॥ नजम्मुःसंविदंतैश्चदर्पादिसुरसत्तमाः ॥ अथवैभगवान्ब्रह्माब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ॥ ३१ ॥ तदा
हिमवतःशृंगेसुरम्येपद्मतारके ॥ शतयोजनविस्तारमणिरत्नचयाचितं ॥ ३२ ॥ तस्मिन्गिरिवरेपुत्रपुष्पितद्रुमकानने ॥ तस्थौसविबुधश्रेष्ठोब्रह्मालोकार्थसि
द्धये ॥ ३३ ॥ ततोवर्षसहस्रांतेवितानमकरोत्प्रभुः ॥ विधिनाकल्पदृष्टेनयथावच्चोपपादितं ॥ ३४ ॥ ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ॥ समिद्धिःपरिसं
कीर्णदीप्यमानैश्चपावकैः ॥ ३५ ॥ कांचनैर्यज्ञभांडैश्चभ्राजिष्णुभिरलंकृतं ॥ वृतंदेवगणैश्चैवप्रवरैर्यज्ञमंडलं ॥ ३६ ॥ तथाब्रह्मर्षिभिश्चैवसदस्यैरुपशोभितं ॥
तत्रघोरतमंवृत्तमृषीणामेपरिश्रुतं ॥ ३७ ॥ चंद्रमाविमलंव्योमयथाभ्युदिततारकं ॥ विकीर्याग्निंतथाभूतमुत्थितंश्रूयतेतदा ॥ ३८ ॥ नीलोत्पलसवर्णाभिंती
क्ष्णदंष्ट्रंरुशोदरं ॥ प्रांशुंसुदुर्धर्पतरंतथैवत्यमितौजसं ॥ तस्मिन्नुत्पतमानेचप्रचचालवसुंधरा ॥ महोर्मिकलितावर्तश्चक्षुभेसमहोदधिः ॥ ४० ॥ पेतुरुल्कामहो
त्पाताःशाखाश्चमुमुचुर्द्रुमाः ॥ अप्रशांतादिशःसर्वाःपवनश्चाशिवोववौ ॥ ४१ ॥ मुहुर्मुहुश्चभूतानिप्राव्ययंतभयात्तथा ॥ ततःसतुमुलंहृत्वातंचभूतमुपस्थि
तं ॥ ४२ ॥ महर्षिसुरगंधर्वानुवाचेदंपितामहः ॥ मयैवंचितितंभूतमसिनामैषवीर्यवान् ॥ ४३ ॥ रक्षणार्थायलोकस्यवधायचसुरद्विषां ॥ ततस्तद्रूपमुत्सृज्यव
भौनिस्त्रिंशएवसः ॥ ४४ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

शां.आ.

१२

॥ ३४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ त्रिकूटत्रीणिकूटानिकपटानिपार्श्वयोरपेचतीक्ष्णधाररूपाणिपरविदारकाणियस्मिन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

विमलस्तीक्ष्णधारश्चकालांतकइवोद्यतः ॥ ततःसशितिकंठायरुद्रायार्पभकेतवे ॥ ४५ ॥ ब्रह्माददावसितीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणं ॥ ततःसभगवानरुद्रोमहर्षि
जनसंस्तुतः ॥ ४६ ॥ प्रगृह्यासिममेयात्मारूपमन्यच्चकारह ॥ चतुर्बाहुःसृशन्मूर्धाभूस्थितोपिदिवाकरं ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिंगोमुखाज्ज्वालाःसमुत्सृज
न् ॥ विकुर्वन्बहुधावर्णान्नीलपांडुरलोहितान् ॥ ४८ ॥ विभ्रत्कृष्णाजिनंवासोहेमप्रवरदारकं ॥ नेत्रंचैकंललाटेनभास्करप्रतिमंवहन् ॥ ४९ ॥ शुशुभातेतिवि
मलेद्वेनेत्रेकृष्णपिंगले ॥ ततोदेवोमहादेवःशूलपाणिर्भगाक्षिहा ॥ ५० ॥ संप्रगृह्यतुनिस्त्रिशंकालाग्निसमवर्चसं ॥ त्रिकूटंचर्मचोद्यम्यसविद्युतमिवांबुदं ॥
चचारविविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ॥ ५१ ॥ विधुन्वन्नसिमाकाशेतथायुद्धचिकीर्षया ॥ तस्यनादंविनदतोमहाहासंचमुंचतः ॥ ५२ ॥ वभौप्रतिभयंरू
पंतदारुद्रस्यभारत ॥ तद्रूपधारिणंरुद्रंरौद्रकर्मचिकीर्षया ॥ ५३ ॥ निशम्यदानवाःसर्वेदृष्टाःसमभिदुद्रुवुः ॥ अश्मभिश्चाभ्यवर्षतप्रदीपैश्चतथोल्मुकैः
॥ ५४ ॥ घोरैःप्रहरणैश्चान्यैःक्षुरधारैरयोमयैः ॥ ततस्तुदानवानीकंसंप्रणेतारमच्युतं ॥ ५५ ॥ रुद्रंदृष्ट्वाबलोद्भूतंप्रमुमोहचचालच ॥ चित्रंशीघ्रपदत्वाच्चचरंतम
सिपाणिनं ॥ ५६ ॥ तमेकमसुराःसर्वेसहस्रमितिमेनिरे ॥ छिदन्भिदन्रुजन्कृतन्दारयन्प्राथयन्नपि ॥ ५७ ॥ अचरद्वैरिसंघेषुदावाग्निरिवकक्षगः ॥ असिवे
गप्रभग्नस्तेछिन्नबाहूरुवक्षसः ॥ ५८ ॥ संप्रकीर्णात्रगात्राश्चपेतुरुर्व्यामहाबलाः ॥ अपरेदानवाभग्नःखड्गपातावपीडिताः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यमभिनर्दतोदि
शःसंप्रतिपेदिरे ॥ भूमिकेचित्प्रविविशुःपर्वतानपरेतथा ॥ ६० ॥ अपरेजग्मुराकाशमपरंभःसमाविशन् ॥ तस्मिन्महतिसंवृत्तेसमरेभृशदारुणे ॥ ६१ ॥ वभूव
भूःप्रतिभयामांसशोणितकर्दमा ॥ दानवानांशरीरैश्चपतितैःशोणितोक्षितैः ॥ ६२ ॥ समाकीर्णमहाबाहोशैलैरिवसकिंशुकैः ॥ सरुद्रोदानवानहत्वाकृत्वा
धर्मोत्तरंजगत् ॥ ६३ ॥ रौद्रंरूपमथोक्षिप्यचक्ररूपंशिवंशिवः ॥ ततोमहर्षयःसर्वेसर्वदेवगणास्तथा ॥ ६४ ॥ जयेनाद्भुतकल्पेनदेवदेवंतथार्चयन् ॥ ततःसभ
गवानरुद्रोदानवक्षतजोक्षितं ॥ ६५ ॥ असिधर्मस्यगोभारंददौसत्कृत्यविष्णवे ॥ विष्णुर्मरीचयेप्रादान्मरीचिर्भगवानपि ॥ ६६ ॥ महर्षिभ्योददौखड्गमृपयोवा
सवायच ॥ महेंद्रोलोकपालेभ्योलोकपालांस्तुपुत्रक ॥ ६७ ॥ मनवेसूर्यपुत्रायददुःखद्वंसुविस्तरं ॥ ऊचुश्चैनंतथावाक्यमानुषाणांत्वमीश्वरः ॥ ६८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पद्मानीवतारकायत्रलगास्तस्मिन्पद्मतारके अत्यंतमुच्छ्रितइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 उद्भिदःस्वेदजाश्चैवसांडजाश्चजरायुजाः ॥ जज्ञेतातजगत्सर्वतयास्थावरजंगमं ॥ २० ॥ भूतसर्गमिमंरुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ शाश्वतंवेदपठितंधर्मप्रयुयु
 जेततः ॥ २१ ॥ तस्मिन्धर्मस्थितादेवाःसहाचार्यपुरोहिताः ॥ आदित्यावसवोरुद्राःससाध्यामरुदश्विनः ॥ २२ ॥ भृग्वज्र्यंगिरसःसिद्धाःकाश्यपाश्चतपोधनाः ॥
 वसिष्ठगौतमागस्त्यानारदपर्वतौ ॥ २३ ॥ ऋषयोवालखिल्याश्चप्रभासाःसिकतास्तथा ॥ घृतपाःसोमवायव्यावैश्वानरमरीचिपाः ॥ २४ ॥ अरुणाश्चैव
 हंसाश्चऋषयोवाग्नियोनयः ॥ वानप्रस्थाःपृथ्व्यश्चस्थिताब्रह्मानुशासने ॥ २५ ॥ दानवेंद्रास्त्वतिक्रम्यतपितामहशासनं ॥ धर्मस्यापचयंचक्रुःक्रोधलोभस
 मन्विताः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवहिरण्याक्षोविरोचनः ॥ शंबरोविप्रचित्तिश्चप्रह्लादोनमुचिर्वलिः ॥ २७ ॥ एतेचान्येचबहवःसगणादैत्यदानवाः ॥ धर्म
 सेतुमतिक्रम्यरेमिरेधर्मनिश्चयाः ॥ २८ ॥ सर्वेतुल्याभिजातीयायथादेवास्तथावयं ॥ इत्येवंधर्ममास्यायस्पर्धमानाःसुरर्षिभिः ॥ २९ ॥ नप्रियंनाप्यनुक्रोशंच
 क्रुर्भूतेषुभारत ॥ त्रीनुपायानुपाक्रम्यर्देडनरुरुधुःप्रजाः ॥ ३० ॥ नजग्मुःसंविदंतैश्चदर्पादिसुरसत्तमाः ॥ अथवैभगवान्ब्रह्माब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ॥ ३१ ॥ तदा
 हिमवतःशृंगेसुरम्येपद्मतारके ॥ शतयोजनविस्तारेमणिरत्नचयाचिते ॥ ३२ ॥ तस्मिन्गिरिवरेपुत्रपुष्पितद्रुमकानने ॥ तस्यौसविबुधश्रेष्ठोब्रह्मालोकार्यसि
 द्वये ॥ ३३ ॥ ततोवर्षसहस्रांतेवितानमकरोत्यभुः ॥ विधिनाकल्पदृष्टेनयथावच्चोपपादितं ॥ ३४ ॥ ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ॥ समिद्धिःपरिसं
 कीर्णदीप्यमानैश्चपावकैः ॥ ३५ ॥ कांचनैर्यज्ञभांडैश्चभ्राजिष्णुभिरलंकृतं ॥ वृतंदवगणैश्चैवप्रवरैर्यज्ञमंडलं ॥ ३६ ॥ तथाब्रह्मर्षिभिश्चैवसदस्यैरुपशोभितं ॥
 तत्रघोरतमंवृत्तमृषीणामेपरिश्रुतं ॥ ३७ ॥ चंद्रमाविमलंव्योमयथाभ्युदिततारकं ॥ विकीर्याग्निं तथाभूतमुत्थितंश्रूयतेतदा ॥ ३८ ॥ नीलोत्पलसवर्णाभंती
 क्षणदंष्ट्रंरुशोदरं ॥ प्रांशुंसुदुर्धर्पतरंतथैवत्यमितौजसं ॥ तस्मिन्नुत्पतमानंचप्रचचालवसुंधरा ॥ महोर्मिकलितावर्तश्चक्षुभेसमहोदधिः ॥ ४० ॥ पेतुरुल्कामहो
 त्पाताःशाखाश्चमुमुचुर्द्रुमाः ॥ अप्रशांतादिशःसर्वाःपवनश्चाशिवोववौ ॥ ४१ ॥ मुहुर्मुहुश्चभूतानिप्राव्ययंतभयात्तथा ॥ ततःसतुमुलंढ्र्वातंचभूतमुपस्थि
 तं ॥ ४२ ॥ महर्षिसुरगंधर्वानुवाचेदंपितामहः ॥ मयैवंचितितंभूतमसिनामैषवीर्यवान् ॥ ४३ ॥ रक्षणार्थायलोकस्यवधायचसुरद्विषां ॥ ततस्तद्रूपमुत्सृज्यव
 भौनिस्त्रिंशएवसः ॥ ४४ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ त्रिकूटं त्रीणिकूटानिकपटानि पार्श्वयोरपेचनीक्ष्णधाररूपाणि परविदारकाण्यस्मिन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

विमलस्तीक्ष्णधारश्चकालांतकइवोद्यतः ॥ ततः सशितिकंठाय रुद्रायार्पभकेतवे ॥ ४५ ॥ ब्रह्माददावसिंतीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणं ॥ ततः सभगवानरुद्रो महर्षि
जनसंस्तुतः ॥ ४६ ॥ प्रगृह्यासिममेयात्मारूपमन्यच्चकार ह ॥ चतुर्बाहुः स्पृशन्मूर्धाभूस्थितोपि दिवाकरं ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिंगो मुखज्ज्वालाः समुत्सृज
न् ॥ विकुर्वन् बहुधा वर्णान्नीलपांडुरलोहितान् ॥ ४८ ॥ विभ्रत्कृष्णाजिनं वासो हेमप्रवरदारकं ॥ नेत्रं चैकं ललाटेन भास्करप्रतिमं वहन् ॥ ४९ ॥ शुशुभातति वि
मलेद्वेनेत्रे कृष्णपिंगले ॥ ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा ॥ ५० ॥ संप्रगृह्यतु निस्त्रिंशं कालाग्निं समवर्चसं ॥ त्रिकूटं चर्मचोद्यम्य सविद्युतमिवांबुदं ॥
चचार विविधान् मार्गान्महाबलपराक्रमः ॥ ५१ ॥ विधुन्वन्नसिमाकाशे तथा युद्धचिकीर्षया ॥ तस्य नादं विनदतो महाहासं च मुंचतः ॥ ५२ ॥ वभौ प्रतिभयंरू
पंतदारुद्रस्य भारत ॥ तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्मचिकीर्षया ॥ ५३ ॥ निशम्य दानवाः सर्वे दृष्ट्वाः समभिदुःखुः ॥ अश्मभिश्चाभ्यवर्षत प्रदीप्तैश्च तथोत्सुकैः
॥ ५४ ॥ घोरैः प्रहरणैश्चान्यैः क्षुरधारैरयोमयैः ॥ ततस्तु दानवानीकं संप्रणेतारमच्युतं ॥ ५५ ॥ रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्भूतं प्रमुमोह च चालच ॥ चित्रं शीघ्रपदत्वाच्च चरंतम
सिपाणिनं ॥ ५६ ॥ तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मे निरे ॥ छिदन् भिदन् रुजन्कृतन् दारयन्प्राथयन् नपि ॥ ५७ ॥ अचरद्वैरि संधेपुदावाग्निरिव कक्षगः ॥ असिवे
गप्रभग्नस्ते छिन्नबाहू रवक्षसः ॥ ५८ ॥ संप्रकीर्णात्रिगात्राश्चपेतुरुर्व्यामहाबलाः ॥ अपरे दानवा भग्नाः खड्गपातावपीडिताः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यमभिनर्दतो दि
शः संप्रतिपेदिरे ॥ भूमिकेचित्प्रविविशुः पर्वतानपरे तथा ॥ ६० ॥ अपरे जग्मुराकाशमपरे भः समाविशन् ॥ तस्मिन्महतिसंवृत्ते समरे भृशदारुणे ॥ ६१ ॥ वभूव
भूः प्रतिभयामांसशोणितकर्दमा ॥ दानवानां शरीरैश्चपतितैः शोणितोक्षितैः ॥ ६२ ॥ समाकीर्णमहाबाहो शैलैरिव सकिंशुकैः ॥ सरुद्रो दानवानहत्वा कृत्वा
धर्मोत्तरं जगत् ॥ ६३ ॥ रौद्रं रूपमथोक्षिप्य चक्रे रूपं शिवं शिवः ॥ ततो महर्षयः सर्वे सर्वदेवगणास्तथा ॥ ६४ ॥ जयेनाद्भुतकल्पेन देवदेवं तथार्चयन् ॥ ततः सभ
गवानरुद्रो दानवक्षतजोक्षितं ॥ ६५ ॥ असिं धर्मस्य गोतारंददौ सल्लत्यविणवे ॥ विष्णुर्मरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवानपि ॥ ६६ ॥ महर्षिभ्यो ददौ खड्गं पयोवा
सवाय च ॥ महेंद्रो लोकपालेभ्यो लोकपालांस्तु पुत्रक ॥ ६७ ॥ मनवे सूर्यपुत्राय ददुःखं सुविस्तरं ॥ ऊचुश्चैनं तथा वाक्यं मानुषाणां त्वमीश्वरः ॥ ६८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात्स्थूलआत्माशरीरं सूक्ष्म आत्माननः तयोः प्रीणनार्थं ॥ ६९ ॥ ७० ॥ दुर्वारादीनीत्यत्र दुर्वाचादीनीतिसाधीयान्पाठः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
 असिना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ॥ धर्मसेतुमतिक्रान्ताः स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् ॥ ६९ ॥ विभज्य दंडं रक्ष्यास्तु धर्मतो न यदृच्छया ॥ दुर्वाचानि ग्रहोदंडो हि
 रण्यवद्गुलस्तथा ॥ ७० ॥ व्यंगता च शरीरस्य वधो वानल्पकारणात् ॥ असेरेतानि रूपाणि दुर्वारादीनि निर्दिशेत् ॥ ७१ ॥ असेरेवं प्रमाणानि परिपाल्य व्यतिक्र
 मात् ॥ सविस्तृत्याथ पुत्रं स्वं प्रजानामधिपंततः ॥ ७२ ॥ मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसि ॥ क्षुपाज्जग्राहचेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्च पुरूरवाः ॥ ७३ ॥ आयुश्च
 तस्मात्तेभ्यो तं न दुपश्चततो भुवि ॥ ययातिर्न दुपाच्चापि पुरूस्तस्माच्च लब्धवान् ॥ ७४ ॥ अमूर्तरयस्तस्मात्ततो भूमि शयोनृपः ॥ भरतश्चापि दौष्यं तिलेभ्यो भूमि शया
 दसि ॥ ७५ ॥ तस्मात्तेभ्यो च धर्मज्ञो राजन्नैल विलस्तथा ॥ ततस्त्वैल विलाहेभ्यो धुंधुमारो नरेश्वरः ॥ ७६ ॥ धुंधुमाराच्च कांवाजो मुचुकुंदस्ततोऽलभत् ॥ मुचुकुंदान्मरुत
 श्वमरुतादपि रैवतः ॥ ७७ ॥ रैवताद्युवनाश्च युवनाश्चात्ततोरघुः ॥ इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्चः प्रतापवान् ॥ ७८ ॥ हरिणाश्चादसिलेभ्यो न कः शुनकाद
 पि ॥ उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्रोजः स यादवः ॥ ७९ ॥ यदुभ्यश्च शिविलेभ्यो शिवेश्चापि प्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनादपृकश्च पृषदश्चोपृकादपि ॥ ८० ॥ पृषदश्चाद्रुद्रा
 जोद्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ॥ ततस्त्वं भ्रातृभिः सार्धं परमासिमवाप्तवान् ॥ ८१ ॥ कृत्तिकास्य नक्षत्रमसेरग्निश्च देवतं ॥ रोहिणीं गोत्रमास्थाप्य रुद्रश्च गुरु रूत
 मः ॥ ८२ ॥ असेरष्टौ हिनामानि रहस्यानि निबोध मे ॥ पांडवेयसदायानि कर्तय नूलभते जयं ॥ ८३ ॥ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ॥ श्रीगर्भो विज
 यश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥ ८४ ॥ अग्न्यः प्रहरणानां च खड्गो माद्रवती सुते ॥ महेश्वरप्रणीतश्च पुराणे निश्चयंगतः ॥ ८५ ॥ पृथुस्तूपादयामास धनुराद्यमरिंदमः ॥
 तेनेयं पृथिवी दुग्धासस्यानि सुबहून् यपि ॥ धर्मेण च यथा पूर्ववै न्येन परिरक्षिता ॥ ८६ ॥ तदेतदपि माद्रेय प्रमाणं कर्तुमर्हसि ॥ असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धवि
 शारदैः ॥ ८७ ॥ इत्येव प्रथमः कल्पो व्याख्यातस्ते सुविस्तरात् ॥ असेरुत्पत्ति संसर्गो यथा वद्भरतर्षभ ॥ ८८ ॥ सर्वथैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमं ॥ लभते पुरुषः
 कीर्तिं प्रेत्य चानंत्यमश्नुते ॥ ८९ ॥ इ० शां० आ० खड्गोत्पत्तिकथने पट्टपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ वैशंपायन उवाच इत्युक्तवतिर्भाष्मे तु तूष्णीं भूते
 युधिष्ठिरः ॥ पप्रच्छावसथंगत्वा भ्रातृन् विदुरपंचमान् ॥ १ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ इति शां० आप० नै० भा० षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ १ ॥ एवं शूराणां सर्वापन्निवारणहेतुः खड्ग इति खड्गोत्पत्त्यंता कथा सर्वैः श्रुता अथेदानीं मेकरूपे
 प्युपदेष्टरि शिष्याः स्वस्वाभिप्रायानुसारेणैव शास्त्रतत्त्वं गृह्णन्तीति एतमर्थमाख्यायिका मुखेन दर्शयति इत्युक्तवतीत्यादिना आवसथंगृहं विदुरः पंचमोऽप्युतान् स्वयं षष्ठः षष्ठ्योगजागीता इत्ययं षड्गीताध्यायः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ त्रिवर्गविजयाय कामक्रोधलोभानां जयाय ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मावतारत्वाद्धर्मशास्त्रानुसारिवाक्यं विदुरउवाच बाहुश्रुत्यमिति बाहुश्रुत्यंबवद्ध्ययनं तपःस्वधर्माचरणं त्यागोदानं श्रद्धाआस्तिक्यं यज्ञक्रियासोमसंस्थादिः क्षमाआकुष्टस्यताडितस्यवानिर्विकारित्वं भावशुद्धिर्निष्कपटत्वं दयादीनेष्वनुजिघृक्षा सत्यं हिंसाशून्यं यथार्थवचनं संयमइन्द्रियनिग्रहः एतादृशआत्मनो धर्मस्य संपदः ऐश्वर्याणि ॥ ५ ॥ ६ ॥ धर्मे चार्थे च कामे च लोभवृत्तिः समाहिता ॥ तेषां गरीयान् कृतमोमध्यमः कालपुश्चकः ॥ २ ॥ कस्मिंश्चात्मानिधातव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै ॥ संलृष्टानैष्टिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३ ॥ ततो र्यगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् ॥ जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४ ॥ विदुरउवाच बाहुश्रुत्यं तपस्यागः श्रद्धायज्ञक्रियाक्षमा ॥ भावशुद्धिर्दयासत्यं संयमश्चात्मसंपदः ॥ ५ ॥ एतदेवाभिपद्यस्व माते भूच्चलितं मनः ॥ एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हि मे ॥ ६ ॥ धर्मेणैव र्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ धर्मेण देवा वदधुर्धर्मं चार्थः समाहितः ॥ ७ ॥ धर्मो राजन् गुणः श्रेष्ठो मध्यमोत्यर्थ उच्यते ॥ कामो यवीयानिति च प्रवदंति मनीषिणः ॥ ८ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यथात्मना ॥ तथा च सर्वभूतेषु वर्तितव्यं यथात्मनि ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच समाप्तवचनेन स्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ॥ पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचोदितः ॥ १० ॥ अर्जुनउवाच कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्ता प्रशस्यते ॥ कृपिर्वाणिज्यगोरक्षं शिष्यानि विविधानि च ॥ ११ ॥ अर्थइत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ॥ न त्यजेत्संयतवर्तेत धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ १२ ॥ विषयैरर्थवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमं ॥ कामं च चरितुं शक्तो दुःप्रापमकृतात्मभिः ॥ १३ ॥ अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ अर्थसिद्ध्या विनिर्वृत्ता बुभावेतौ भविष्यतः ॥ १४ ॥ तद्वतार्थहि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः ॥ ब्रह्माणमिव भूतानि मतं पर्युपासते ॥ १५ ॥ जटांजिनधरा दांताः पंकदिग्धा जितेन्द्रियाः ॥ मुंडानिस्तं वश्वापिव संत्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ १६ ॥ कापाय वसनाश्चान्येऽमश्रुलाहीनिपेविणः ॥ विद्वांसश्चैव शांताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥ १७ ॥ अर्थार्थिनः संतिकेचिदपरे स्वर्गकांक्षिणः ॥ कुलप्रत्यागमाश्चैके स्वस्वधर्ममनुष्ठिताः ॥ १८ ॥ आस्तिकानास्तिकाश्चैव नियताः संयमे परे ॥ अप्रज्ञानंतमो भूतं प्रज्ञानंतु प्रकाशिता ॥ १९ ॥ भृत्यान् भोगैर्हि पोदुर्दुर्यो यो जयति सो र्यवान् ॥ एतन्मतिमतां श्रेष्ठमंतममयथातथं ॥ अनयोस्तु निबोधत्वं वचनं वाक्यकंठयोः ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच ततो धर्मार्थकुशलौ माद्रीपुत्रावनंतरं नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परं ॥ २१ ॥ नकुलसहदेवावूचतुः आसीनश्च शयानश्च विचरन् अपि वास्यतः ॥ अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एवं धर्मश्चैष्ठ्ये विदुरेण प्रतिपादितः ॥ अर्थश्चैष्ठ्यमर्जुन आह कर्मभूमिरिति ॥ ११ ॥ अव्यतिक्रमः मर्यादा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ निस्तं वः नैष्टिकब्रह्मचारिणः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रज्ञानमर्थश्चैष्ठ्यविषयः ॥ १९ ॥ अनयोर्नकुलसहदेवयोः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

म.भा.टी.

॥ ३६ ॥

॥ २३ ॥ तद्विनिश्चितं त्वात्वां प्रति अमृतसमं यथा स्यात्तथा मत्तौ आवयोरिति शेषः ॥ २४ ॥ अनर्थस्य अर्थहीनस्य अधर्मिणः धर्महीनस्य ॥ २५ ॥ धर्मरूपेण प्रदानेन विश्वस्तेषु अस्मद्वाक्ये विश्वासवत्सु ॥ २६ ॥ धर्ममिति अत्र धर्मार्थयोः समत्वेऽपि धर्मस्य पूर्वत्वाद्द्विदुरमतमेवेतदीपद्वेदेन दर्शितं ॥ २७ ॥ २८ ॥ कामस्यैव प्राधान्यं मन्वानो भीमसेन उवाच न काम इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उदश्वितः तक्रात् ॥ ३५ ॥

अस्मिंस्तु वै विनिर्दत्ते दुर्लभे परमप्रिये ॥ इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ २३ ॥ यो र्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यश्चार्थसंयुतः ॥ तद्वित्वाऽमृतसंवादं तस्मादेतौ मताविह ॥ २४ ॥ अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथार्थो धर्मिणः कुतः ॥ तस्माद्बुद्धिजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः ॥ २५ ॥ तस्माद्भर्मप्रदानेन साध्यो र्थः संयतात्मना ॥ विश्वस्तेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ॥ २६ ॥ धर्मसमाचरेत्पूर्वततो र्यधर्मसंयुतं ॥ ततः कामं चरेत्पश्चात्सिद्धार्थः सहितत्परं ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच विरेम तुस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावद्विनाः सुतौ ॥ भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ २८ ॥ भीमसेन उवाच नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ॥ नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात्कामो विशिष्यते ॥ २९ ॥ कामेन युक्ताः कृपयस्तपस्येव समाहिताः ॥ पलाशफलमूलादावायुभक्षाः सुसंयताः ॥ ३० ॥ वेदोपवेदेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ॥ श्राद्धयज्ञक्रियायां च तथादानप्रतिग्रहे ॥ ३१ ॥ वणिजः कर्पकागोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ॥ ३२ ॥ समुद्रं वा विशंत्य न्येनराः कामेन संयुताः ॥ कामो हि विविधाकारः सर्वकामेन संततं ॥ ३३ ॥ नास्ति नासीन्ना भविष्यद्भूतं कामात्मकात्परं ॥ एतत्सारं म हाराज धर्मार्थावत्र संस्थितौ ॥ ३४ ॥ नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ॥ श्रेयस्तैलं हि पिण्याकाहृतं श्रेय उदश्वितः ॥ ३५ ॥ श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात्कामो धर्मार्थयोर्वरः ॥ पुष्पतो मध्विवरसः काम आभ्यां तथा मृतः ॥ कामो धर्मार्थयोर्योनिः कामश्चाथ तदात्मकः ॥ ३६ ॥ नाकामतो ब्राह्मणाः स्वन्नमर्थान्ना कामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः ॥ नाकामतो विविधालोकचेष्टा तस्मात्कामः प्राक्त्रिवर्गस्य दृष्टः ॥ ३७ ॥ सुचारुवेषाभिरलंकृताभिर्मदोत्कटाभिः प्रियदर्शनाभिः ॥ रमस्वयोपाभिरुपेत्य कामं कामो हिराजन्परमो भवेन्नः ॥ ३८ ॥ बुद्धिर्ममैषा परिखा स्थितस्य मा भूद्बिचारस्तव धर्मपुत्र ॥ स्यात्संहितं सद्भिरफल्गुसारं ममेति वाक्यं परमानृशंसं ॥ ३९ ॥ धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या योत्येकभक्तः सनरो जघन्यः ॥ तयोस्तु दाक्ष्यं प्रवदंति मध्यं स उत्तमो यो भिरतस्त्रिवर्गे ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ अकामतः कामं विना केवलार्थात्त्वं न मृष्टान्मस्ति न हि धनमस्तीति मृष्टं भुज्यते अपितुरुच्य आत्मकः कामोऽस्तीति अन्यथा ज्वरितस्यापि मृष्टं दीयेत ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ परिखा स्थितस्य परितः खाता परिखा सर्वतो मूलशोध इत्यर्थः तत्र स्थितस्य अनृशंसमनिष्ठं ॥ ३९ ॥ दाक्ष्यं अर्थहेतुत्वान्मध्यमं अर्थात्काम उत्तमो धर्मो जघन्य इति फलितं ॥ ४० ॥

शां.आ.

१२

॥ ३६ ॥

॥ ४१ ॥ लब्धंश्रुत्श्रवणंयैस्तेषांलब्धश्रुतां ॥ ४२ ॥ नैष्ठिकंसिद्धान्तद्वयं एतेनपूर्वपूर्वपक्षाएवेत्युक्तं ॥ ४३ ॥ यःपापादिपंचकेननिरतःसदुःखसुखादिसिद्धिर्यस्यतस्मात्सर्वकर्मदंदाद्विमुच्यते ॥ ४४ ॥ जातिर्जन्मस्मरणमतीतार्थस्मरणंतेनातीतत्वमात्रंलक्ष्यते जन्ममरणात्मकानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्नेहेनेतिरागद्वेषयोरुपलक्षणं एतेनमुक्तेर्दुर्लभत्वमाह नचेति तथापिप्रार्थ्याचसेत्याह बुधाइति ॥ ४६ ॥ एतत्पदार्थमाह यथेत्यादिना ॥ ४७ ॥ अर्थमोक्षं वित्तजानीत लोकहितायमोक्षाय त्रिवर्गहीनोपिगुह्यमर्थरहस्यंज्ञानंविदनेलभतेपूर्वोक्तोधिकारी ॥ ४८ ॥ ततोयुधिष्ठिरात् ततःपूर्वोक्तात्सर्वेषांवाक्यात्हेतु

प्राज्ञःसुहृच्चंदनसारलिमोविचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ॥ ततोवचःसंग्रहविस्तरेणप्रोक्ताथवीरान्विररामभीमः ॥ ४९ ॥ ततोमुहूर्तादयधर्मराजोवाक्यानि ते
षामनुचित्यसम्यक् ॥ उवाचवाचावितथंस्मयन्वैलब्धश्रुतांधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ ४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच निःसंशयंनिश्चितधर्मशास्त्राःसर्वेभवंतोविदित
प्रमाणाः ॥ विज्ञातुकामस्यममेहवाक्यमुक्तंयद्वैनैष्ठिकंतच्छ्रुतमे ॥ इदंत्ववश्यंगदतोममापिवाक्यंनिबोधध्वमनन्यभावाः ॥ ४३ ॥ योवैनपापेनिरतो नपुण्येना
र्थेनधर्मेमनुजोनकामे ॥ विमुक्तदोषःसमलोपुक्तांचनोविमुच्यतेदुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ४४ ॥ भूतानिजातिस्मरणात्मकानिजराविकारैश्चसमन्वितानि ॥ भू
यश्चतैस्तैःप्रतिबोधितानिमांक्षंप्रशंसंतिनतंचविद्यः ॥ ४५ ॥ स्नेहेनयुक्तस्यनचास्तिमुक्तिरितिस्वयंभूर्भगवानुवाच ॥ बुधाश्चनिर्वाणपराभवंतितस्मान्नकुर्यात्प्रि
यमप्रियंच ॥ ४६ ॥ एतत्प्रधानंचनकामकारोयथानियुक्तोस्मितथाकरोमि ॥ भूतानिसर्वाणिविधिर्नियुक्तेविधिर्वर्लीयानितिचित्तसर्वे ॥ ४७ ॥ नकर्मणा
प्रोत्यनवाप्यमर्थयद्भाविताद्वैभवतीतिवित्त ॥ त्रिवर्गहीनोपिहिंविदतेर्थतस्मादहोलोकहितायगुह्यं ॥ ४८ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तद्व्यवचनंमनोनु
गंसमस्तमाज्ञायततोहिहेतुमत् ॥ तदाप्रणेदुश्चजहर्पिरेचतेकुरुप्रवीरायचचक्रिरेजलिं ॥ ४९ ॥ सुचारुवर्णाक्षरचारुभूषितांमनोनुगांनिर्धुतवाक्यकंठकां ॥
निशम्यतांपार्थिवपार्थभापितांगिरंनरेंद्राःप्रशशंसुरवते ॥ ५० ॥ सचापितान्धर्मसुतोमहामनास्तदाप्रतीताश्रशशंसवीर्यवान् ॥ पुनश्चपप्रच्छसरिद्वरासुतं
ततःपरंधर्ममहीनचेतसं ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० षड्भगीतायांसप्तपट्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहा
प्राज्ञकुरूणांप्रीतिवर्धन ॥ प्रशंकंचित्प्रवक्ष्यामि तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

मदितिवा ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० सप्तपट्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ५ ॥ यद्यपिसर्वेयथाप्रज्ञमुपदेशार्थं गृह्णंतितथापिसन्मित्रलाभःसर्वासांसंपदाहेतुर्दुर्मित्रसंबंधःसर्वा
सामापदाहेतुरितिसर्वपुरुषसाधारणोर्थःकृत्स्नायाराजनीतेश्चसारभूतइतिनमेवव्युत्पादयतिप्रश्नोत्तरमुखेन पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना ॥ १ ॥

आयत्यां परिणामकाले तदा त्वेव वर्तमानकाले क्षमाः हितायेति शेषः ॥ २ ॥ मित्रस्यार्थादिभ्योऽन्तरंगत्वमाह नहीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ संधेयात् मित्रीकृतं योग्यं च ॥ ५ ॥ अलसो न योगी ॥ ६ ॥ दीर्घमित्रश्च

कीदृशमानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् ॥ आयत्यां च तदा त्वेव केक्षमास्तान्वदस्व मे ॥ २ ॥ न हितत्रयं न स्फीतं न च संवन्धिवांधवाः ॥ तिष्ठंतियत्र सुहृदस्ति
पुंतीति मतिर्मम ॥ ३ ॥ दुर्लभो हि सुहृद् द्योता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ॥ एतद्धर्मभृतां श्रेष्ठसर्वव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच संधेयान् पुरुषान् राजन्
संधेयांश्च तत्त्वतः ॥ वदतां मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ लुब्धः क्रूरस्य कथं धर्मानि कृतिः शठ एव च ॥ क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशंकीर्तया लसः ॥ ६ ॥ दीर्घ
सूत्रो नृजुः कुष्ठो गुरुद्वारप्रधर्षकः ॥ व्यसनं यः परित्यागी दुरात्मानिरपत्रपः ॥ ७ ॥ सर्वतः पापदर्शचिनास्ति क्रोधावेदनिन्दकः ॥ संप्रकीर्णैर्द्रियो लोके यः कामं निरत
श्चरेत् ॥ ८ ॥ असत्यो लोकविद्विष्टः समये चानवस्थितः ॥ पिशुनो या कृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः ॥ ९ ॥ दुःशीलो या कृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा ॥ मित्रैर
पक्रुतिर्नित्यमिच्छते र्थं परस्य यः ॥ १० ॥ ददतश्च यथाशक्तियो न तु प्यतिमंदधीः ॥ अधैर्यमपि यो युक्ते सदा मित्रं न रर्षभ ॥ ११ ॥ अस्थानक्रोधनोऽयुक्तो यश्चाक
स्माद्विरुध्यते ॥ सुहृदश्चैव कल्याणानां शुभ्यजति किल्विपी ॥ १२ ॥ अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथा ज्ञानात्कृतेऽपि च ॥ कार्यसेवी च मित्रेषु मित्रद्वेषी न राधिप ॥ १३ ॥ शत्रु
मित्रमुखो यश्च जिह्मप्रेक्षी विलोचनः ॥ न विरज्यति कल्याणैः कुर्यात्तादृशं नरं ॥ १४ ॥ पानपोद्वेषणः क्रोधी निर्वृणः परुषस्तथा ॥ परोपनापी मित्रधुक् तथा प्राणि
वधेरतः ॥ १५ ॥ कृतघ्नश्चाधमो लोके न संधेयः कदाचन ॥ छिद्रान्वेषीत्यसंधेयः संधेयानपि मे शृणु ॥ १६ ॥ कुलीना वाक्यसंपन्ना ज्ञानविज्ञानकोविदाः ॥ रूपवंतो
गुणोपेतास्तथा लुब्धा जितश्रमाः ॥ १७ ॥ सन्मित्राश्च कृतज्ञाश्च सर्वज्ञा लोभवर्जिताः ॥ माधुर्यगुणसंपन्नाः सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ १८ ॥ व्यायामशीलाः सत
तंकुलपुत्राः कुलाद्वहाः ॥ दौर्गन्धर्वैः प्रमुक्ताः प्रथितास्ते ग्राह्याः पार्थिवैर्नराः ॥ १९ ॥ यथाशक्तिसमाचाराः संप्रतुष्यंति हि प्रभो ॥ नास्थाने क्रोधवंतश्च न चाकस्माद्वि
रागिणः ॥ २० ॥ विरक्ताश्च न दुष्यंति मनसा प्यर्थकोविदाः ॥ आत्मानं पीडयित्वापि सुहृत्कार्यपरायणाः ॥ विरज्यंति न मित्रेभ्यो वा सोरक्तमिवाविकं ॥ २१ ॥

रकारी कुष्ठो लोकनिन्दितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अयुक्तः अनवहितः ॥ १२ ॥ अज्ञानात्कृतेऽपकृते कार्यार्थमेव सेवते न तु धर्मार्थमिति कार्यसेवी ॥ १३ ॥ विलोचनः विपरीतदृष्टिः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वासोरक्तमिवाविकं मेषकंबलः ॥ २१ ॥

अनर्थेनिर्धने क्रोधाद्विरागं दर्शयन्ति युवतीषु च लोभमोहाभ्यां विरागं दर्शयन्तीति योजना विरज्यन्तीति पूर्वश्लोकाद्विपरिणामेनानुषज्यते दोषांश्च लोभमोहादीनर्थेषु युवतीषु चेति पाठांतरं तु स्पष्टार्थः ॥ २२ ॥
अभिमानानि सर्वतः प्रमाणानि शास्त्रादीनि सृष्टार्थं प्रारब्धकर्म प्रापिनं चार्थं चरन्ति अनुसरन्ति अनुपंगिणः आत्ममानरहिताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कृतं उपकारं प्रतिवाचाः पलापेन वा ते कृतघ्नाः त एव उपक

क्रोधाच्च लोभमोहाभ्यां नानर्थेषु युवतीषु च ॥ न दर्शयन्ति सुहृदो विश्वस्ता धर्मवत्सलाः ॥ २२ ॥ लोष्ठकांचनतुल्यार्थाः सुहृत्सु हृदयः ॥ ये चरन्त्यभिमानानि सृष्टार्थमनुपंगिणः ॥ २३ ॥ संगृह्यन्तः परिजनं स्वाम्यर्थपरमाः सदा ॥ ईदृशैः पुरुषश्रेष्ठैर्यः संधिं कुरुते नृपः ॥ २४ ॥ तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना गृहपतेरिव ॥ शास्त्रनित्याजितक्रोधावलवंतोरणे सदा ॥ २५ ॥ जन्मशूलगुणोपेताः संधेयाः पुरुषोत्तमाः ॥ ये च दोषसमायुक्तानराः प्रोक्ता मयानघ ॥ २६ ॥ तेषामप्यधमाराजन्कृतघ्ना मित्रघातकाः ॥ त्यक्तव्यास्तु दुराचाराः सर्वेषामिति निश्चयः ॥ २७ ॥ युधिष्ठिर उवाच विस्तरेणाथ संबन्धं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ मित्रघ्नो हीकृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तद्वदस्व मे ॥ २८ ॥ भीष्म उवाच हंत ते वर्तयिष्ये ह मिति हासं पुरातनं ॥ उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप ॥ २९ ॥ ब्राह्मणो मध्यदेशीयः कश्चिद्ब्रह्मवर्जितः ॥ ग्रामं वद्विद्युतं वीक्ष्य प्राविशद्भैक्ष्यकांक्षया ॥ ३० ॥ तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ॥ ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च दाने च निरतो भवत् ॥ ३१ ॥ तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ॥ प्रतिश्रयं च वासार्थं भिक्षां चैवाथ वार्षिकीं ॥ ३२ ॥ प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्रं च सदग्नं च ॥ नारीं चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तथा ॥ ३३ ॥ एतस्मै प्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वद्विजस्तथा ॥ तस्मिन् गृहवरे राजंस्तयारंभे स गौतमः ॥ ३४ ॥ कुटुंबार्थं च दास्यात्स साहाय्यं चाप्यथाकरोत् ॥ तत्रावसत्स वर्षांश्च स मृद्देशवरा लये ॥ ३५ ॥ बाणवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥ चक्रांगान्सच नित्यं वै सर्वतो वनगोचरान् ॥ ३६ ॥ जघान गौतमो राजन्यथा दस्युगणास्तथा ॥ हिंसापटुर्घृणाहीनः सदा प्राणिबधेरतः ॥ ३७ ॥ गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् ॥ तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ॥ ३८ ॥ अगमन्वहवामासानिघ्नतः पक्षिणो बहून् ॥ ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागतः ॥ ३९ ॥ जटाचीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ॥ ४० ॥

तुर्नाशकराः मित्रघ्नहः २७ ॥ संबन्धं संबध्यते सज्जते हातुमुपादातुं वा श्रुतमर्थं येन तं इति हासं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ब्रह्मवेदस्तदुक्तं कर्म च तद्विर्वर्जितः ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ क्षयं गृहं ॥ ३२ ॥ वयोपेतां युवतीं संधिरार्षः भर्त्रा विरहितां दासीमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चक्रांगान् हंसान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

* विरज्यन्तीत्यस्य विरागमिति संबन्धतत्वेन विपरिणामः

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिशां० आ० नै० भा० अष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सत्रह्यचारीतद्वेश्यः सखातस्यैव सुप्रियः ॥ तदस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमो वसन् ॥ ४३ ॥ मनुविप्रगृहान्वेषी शूद्रान्नपरिवर्जकः ॥ ग्रामेदस्य समाकीर्णव्यचर
त्सर्वतोदिशं ॥ ४२ ॥ ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ॥ गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन संगतौ ॥ ४३ ॥ चक्रांगभारस्कंधंतं धनुष्पाणिं धृतायुधं ॥ रुधि
रेणावसित्कांगं गृहद्वारमुपागतं ॥ ४४ ॥ तद्वद्वापुरुपादाभमपध्वस्तं क्षयागतं ॥ अभिज्ञाय द्विजो ब्रीडन्निदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ किमिदं कुरुष्व मोहाद्विप्र
स्त्वं हिकुलोद्धहः ॥ मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथं ॥ ४६ ॥ पूर्वान् स्मरद्विजज्ञातीन् प्रख्यातान्वेदपारगान् ॥ तेषां वंशे भिजातस्त्वमीदृशः कुलपांसनः ॥ ४७ ॥
अवबुध्यात्मनात्मानं सत्वं शीलं श्रुतं दमं ॥ अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वासमिमं द्विज ॥ ४८ ॥ स एव मुक्तः सुहृदां तेन तत्र हितैः पिणा ॥ प्रत्युवाच ततो राजन् विनि
श्चित्य तदार्तवत् ॥ ४९ ॥ निर्धनोऽस्मि द्विज श्रेष्ठ नापि वेदविदप्यहं ॥ वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्विमां द्विजसत्तम ॥ ५० ॥ त्वदर्शनात्तु विप्रैर्द्रुतार्थोऽस्म्यद्य वै द्विज ॥
आवां हि सह्यास्यावः श्वो वस स्वाद्यशर्वरी ॥ ५१ ॥ स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किंचिदसंस्पृशन् ॥ क्षुधितश्छंदमानोऽपि भोजनं नाभ्यनंदत् ॥ ५२ ॥ इति श्रीम
हाभारते शांतिपर्वणि आपद्ध० कृतघ्नोपाख्याने अष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन् द्वि
जोत्तमे ॥ निष्क्रम्य गौतमो गच्छत्समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥ सामुद्रिकान्सवणिजस्ततो पश्यत्स्थितान् पथि ॥ स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागरं प्रति ॥ २ ॥ स तु सार्थो
महान् राजन् कस्मिंश्चिद्विरिगद्वरे ॥ मत्तेन हिरदेनाथ निहतः प्रायशो भवत् ॥ ३ ॥ सकथंचिद्रयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तथा ॥ कांदिग्भूतो जीवितार्थं प्रदुद्रावो
त्तरां दिशं ॥ ४ ॥ स तु सार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथाच्युतः ॥ एकाकी व्यचरत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ५ ॥ स पंथानमथासाद्य समुद्राभिसरन्तदा ॥ आससाद व
नं रम्यं दिव्यं पुष्पितपादपं ॥ ६ ॥ सर्वतु कैराघ्रवणैः पुष्पितैरुपशोभितं ॥ नंदनोद्देशसदृशं यक्षकिन्नरसेवितं ॥ ७ ॥ शालैस्तालैस्तमालैश्च कालागुरुवनैस्तथा ॥
चंदनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितं ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु ते पुनेषु सुगंधिषु ॥ ८ ॥ समन्ततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजंतवैतदा ॥ मनुष्यवदनाश्चान्ये भारुंडा इति विश्रु
ताः ॥ ९ ॥ भूलिंगशकुनाश्चान्ये सामुद्राः पर्वतोद्भवाः ॥ सतान्यतिमनोज्ञानि विहगानां रुतानि वै ॥ १० ॥

तस्यामिति ॥ १ ॥ सामुद्रिकान्समुद्रोपाते गतान् ॥ २ ॥ ३ ॥ कांदिशं प्रयामीत्याकुलः कांदिग्भूतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

रम्येषु प्रदेशेषु मध्ये एकत्र ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति शां० आप० नै० भा० एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ७ ॥ गिरमिति

शृण्वन् सुरमणीयानि विप्रो गच्छत गौतमः ॥ ततोपश्यत् सुरम्येषु सुवर्णसिकताचिते ॥ ११ ॥ देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशे समे नृप ॥ श्रिया जुष्टं महादृक्षं न्यग्रो
धं च सुमंडलं ॥ १२ ॥ शाखाभिरनुरूपाभिर्भूयिष्ठं च सन्निभं ॥ तस्य मूलं च संसिक्तं वरचंदनवारिणा ॥ १३ ॥ दिव्यपुष्पांश्चितं श्रीमत्पितामहसमोपमं ॥ तं दृ
ष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकांतमनुत्तमं ॥ १४ ॥ मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतं ॥ तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ॥ १५ ॥ तत्रासीनस्य कौंतेय
गौतमस्य सुखः शिवः ॥ पुष्पाणि समुपसृष्ट्य प्रववावनिलः शुभः ॥ ह्लादयन् सर्वगात्राणि गौतमस्य तदानृप ॥ १६ ॥ स तु विप्रः प्रशान्तश्च स्पृष्टः पुण्येन वायुना ॥
सुखमासाद्य सुष्वापभास्करश्चास्तमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततोस्तं भास्करेयाते संध्याकाल उपस्थिते ॥ आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् स्वगोत्तमः ॥ १८ ॥ नाडीजं
घट्टित्वा तोदयितो ब्रह्मणः सखा ॥ बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ १९ ॥ राजधर्मेति विस्मयातो बभूवा प्रतिमो भुवि ॥ देवकन्यासुतः श्रीमान् विदा
न्देवसमप्रभः ॥ २० ॥ नृष्टाभरणसंपन्नो भूषणैर्कसन्निभैः ॥ भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ २१ ॥ तमागतं स्वर्गं दृष्ट्वा गौतमो विस्मितो भवत् ॥ सु
त्पिपासापरिश्रान्तो हिंसार्थी चाभ्यवैक्षत ॥ २२ ॥ राजधर्मो वाच स्वागतं भवतो विप्रदिष्ट्या प्राप्तो सिमे गृहं ॥ अस्तं च सवितायातः संध्येयं समुपस्थिता ॥ २३ ॥
मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिंदितः ॥ पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि आप० कृतग्रीवापाख्याने एकोनसप्तत्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच गिरंतां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ॥ कौतूहलान्वितो राजन् राजधर्माणमैक्षत ॥ १ ॥
राजधर्मो वाच भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं मातादाक्षायणी च मे ॥ अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजोत्तम ॥ २ ॥ भीष्म उवाच तस्मै दत्त्वा ससत्कारं विधि
दृष्टेन कर्मणा ॥ शालपुष्पमयीं दिव्यां वृसीं वै समकल्पयत् ॥ ३ ॥ भगीरथरथाक्रान्तदेशान् गंगानिषेवितान् ॥ ये चरन्ति महामीनास्तां श्रुतस्यान्वकल्पयत् ॥ ४ ॥ व
ह्निचापि सुसंदीप्तमीनां श्वापिसुपीवरान् ॥ स गौतमायातिथये न्यवेदयत् काश्यपिः ॥ ५ ॥ भुक्तवन्तं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महातपाः ॥ क्लृमापनयनार्थं सपत्नाभ्या
मभ्यवीजयत् ॥ ६ ॥ ततो विश्रान्तमासीनं गोत्रप्रश्नमपृच्छत ॥ सो ब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्रह्मना न्यदुदाहरत् ॥ ७ ॥ तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिवासितं ॥ गं
धाढ्यं शयनं प्रादात्स शिष्ये तत्र वै सुखं ॥ ८ ॥ अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मराट् तदा ॥ पप्रच्छ काश्यपो बाम्भीकिमागमनकारणं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति शां० आप० नै० भा० समत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥
 ततो ब्रवीद्गौतमस्तदरिद्रोऽहं महामते ॥ समुद्रगमनाकांक्षीद्रव्यार्थमिति भारत ॥ १० ॥ तं काश्यपो ब्रवीत्प्रातो नो लंकां कर्तुमर्हसि ॥ कृतकार्योऽद्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो या
 स्य सेगृहान् ॥ ११ ॥ चतुर्विधा त्वर्थसिद्धिर्बृहस्पतिमतं यथा ॥ पारंपर्यं तथा देवं काम्यं मैत्रमिति प्रभो ॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतोऽस्मिते मित्रं सुहृत्त्वं च मम त्वयि ॥ सोऽहं त
 यायति प्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ॥ १३ ॥ ततः प्रभातसमये सुखं दृष्ट्वा ब्रवीद्विदं ॥ गच्छ सौम्यपथानेन कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १४ ॥ इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसा
 धिपतिर्महान् ॥ विरूपाक्ष इति ख्यातः स खामममहाबलः ॥ १५ ॥ तं गच्छ द्विजमुख्यत्वं समद्वाक्यप्रचोदितः ॥ कामानभीप्सि तांस्तुभ्यं दातानास्त्यत्र संशयः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तः प्रययौ राजन् गौतमो विगतक्लमः ॥ फलान्यमृतकल्याणि भक्षयन् स यथैष्टतः ॥ १७ ॥ चंदनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥ तस्मिन् पथि महाराज
 सेवमानोऽद्रुतं ययौ ॥ १८ ॥ ततो मेरुव्रजं नाम नगुरं शैलतारणं ॥ शैलप्राकारवप्रंच शैलयंत्राकुलं तथा ॥ १९ ॥ विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ॥ प्रहितः
 सुहृदाराजन् प्रीयमाणः प्रियातिथिः ॥ २० ॥ ततः सराक्षसेन्द्रः स्वान् प्रेष्यानाह युधिष्ठिर ॥ गौतमानं गुरुरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ॥ २१ ॥ ततः पुरवरात्तस्मात्पु
 रुषाः श्येनचेष्टनाः ॥ गौतमेत्यभिभाषंतः पुरद्वारमुपागमन् ॥ २२ ॥ ते तमूचुर्महाराज राजप्रेष्यास्तदा द्विजं ॥ त्वरस्व तूर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ २३ ॥
 राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः ॥ सत्त्वांस्त्वरतिवैद्रुतं त्विप्रं संविधीयतां ॥ २४ ॥ ततः स प्राद्रव द्विप्रो विस्मयाद्विगतक्लमः ॥ गौतमः परमर्द्धितां पश्यन् परम
 विस्मितः ॥ २५ ॥ तैरेव सहितो राज्ञो वैश्वतूर्णमुपाद्रवत् ॥ दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य कांक्षमाणो द्विजस्तदा ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां० आप० कृतघ्नोपाख्याने स
 मत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमं ॥ पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ १ ॥ पृष्टश्च गोत्रच
 रणं स्वाध्यायं ब्रह्मचारिकं ॥ न तत्र व्याजहारान्यद्रोत्रमात्रादृते द्विजः ॥ २ ॥ ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायो परतस्य च ॥ गोत्रमात्रविदो राजानिवासं समपृच्छत ॥ ३ ॥
 राक्षस उवाच कृते निवासः कल्याणकिंगोत्रा ब्राह्मणी च ते ॥ तत्त्वं ब्रूहि न भीः कया विश्वसस्व यथा सुखं ॥ ४ ॥ गौतम उवाच मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे
 शवरालये ॥ शूद्रा पुनर्भूभार्या मे सत्यमेतद्वर्वा मिते ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच ततो राजा विमृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ॥ कथं वासु कृतं मे स्यादिति बुद्धान्वचितं
 यत् ॥ ६ ॥ अयं वै जन्मनाविप्रः सुहृत्तस्य महात्मनः ॥ संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममांतिकं ॥ ७ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ विलिप्ताश्वंदनेन ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ इष्टतः इष्टदेशं ॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥

तस्यप्रियंकरिष्यामिसहिमामाश्रितःसदा ॥ भ्रातामेवांधवश्वासौसखाचलदयंगमः ॥ ८॥ कार्त्तिक्यामद्यभोक्तारःसहस्रंमेद्विजोत्तमाः ॥ तत्रायमपिभोक्ता
चदेयमस्मैचमेधनं ॥ ९॥ सचाद्यदिवसःपुण्योत्थतिथिश्चायमागतः ॥ संकल्पितंचैवधनंकिंविचार्यमतःपरं ॥ १०॥ ततःसहस्रंविप्राणांविदुषांसमलंकृतं ॥
स्नातानामनुसंप्राप्तंसुमहत्क्षौमवाससां ॥ ११॥ तानागतान्द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षोविशंपते ॥ यथार्हंप्रतिजग्राहविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १२॥ वृत्स्यस्तेपांतुसं
न्यस्ताराक्षसेंद्रस्यशासनात् ॥ भूमौवरकुशाःस्तीर्णाःप्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १३॥ तासुतेपूजिताराज्ञाविपण्णाद्विजसत्तमाः ॥ तिलदर्भोदकेनाथअर्चिताविधिव
द्विजाः ॥ १४॥ विश्वेदेवाःसपितरभ्यामग्नयश्चोपकल्पिताः ॥ विलिप्ताःपुष्पवंतश्चसुप्रचाराःसुपूजिताः ॥ १५॥ व्यराजंतमहाराजनक्षत्रपतयोयथा ॥ ततोजां
बूनदीःपात्रीर्वजांकाविमलाःशुभाः ॥ १६॥ वरान्नपूर्णाविप्रेभ्यःप्रादान्मधुघृतप्लुताः ॥ तस्यनित्यंसदापाद्यांमाध्यांचबहवोद्विजाः ॥ १७॥ ईप्सितंभोजनवरं
लभंतेसत्कृतंसदा ॥ विशेषतस्तुकार्त्तिक्यांद्विजेभ्यःसंप्रयच्छति ॥ १८॥ शरद्व्यापायेरत्नानिपौर्णमास्यामितिश्रुतिः ॥ सुवर्णंरजतंचैवमणीनथचमौक्तिकान्
॥ १९॥ वज्रान्महाधनांश्चैवैदूर्याजिनरांकवान् ॥ रत्नराशीन्विनिक्षिप्यदक्षिणार्थेसभारत ॥ २०॥ ततःप्राहद्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षोमहाबलः ॥ गृहीतरत्नान्ये
तानियथोत्साहंयथेष्टतः ॥ २१॥ येषुयेषुचभांडेषुभुक्तंवोद्विजसत्तमाः ॥ तान्येवादायगच्छध्वंसवैश्मानीतिभारत ॥ २२॥ इत्युक्तवचनेतस्मिन्राक्षसेंद्रमहा
त्मनि ॥ यथेष्टंतानिरत्नानिजगृह्णन्निक्षिप्यदक्षिणार्थेसभारत ॥ २३॥ ततोमहार्हास्तेसर्वे रत्नैर्भ्योर्चिताःशुभैः ॥ ब्राह्मणान्मृष्टवसनाःसुप्रीताःस्मृततोभवन् ॥ २४॥ ततस्तान्
राक्षसेंद्रश्चद्विजानाहपुनर्वचः ॥ नानादेशगतान् राजनूराक्षसान्प्रतिषिध्यवै ॥ २५॥ अद्यैकंदिवसंविप्रानवोस्तीहभयंकचित् ॥ राक्षसेभ्यःप्रमोदध्वमिष्टतो
यातमाचिरं ॥ २६॥ ततःप्रदुद्रुवुःसर्वेविप्रसंघाःसमंततः ॥ गौतमोपिसुवर्णस्यभारमादायसत्वरः ॥ २७॥ रुच्छ्रात्समुद्धरन्भारंन्यग्रोधंसमुपागमत् ॥ न्यषी
दच्चपरिश्रान्तःक्लान्तश्चक्षुधितश्चसः ॥ २८॥ ततस्तमभ्यगाद्राजनूराजधर्माखगोत्तमः ॥ स्वागतेनाभिनंदंश्चगौतमंमित्रवत्सलः ॥ २९॥ तस्यपक्षाग्रविक्षेपैः
क्लमंव्यपनयत्स्वगः ॥ पूजांचाप्यकरोद्दीमान्भोजनंचाप्यकल्पयत् ॥ ३०॥ सभुक्तवान्सुविश्रान्तोगौतमोचितयत्तदा ॥ हाटकस्याभिरूपस्यभारोयंसुमहान्म
या ॥ ३१॥ गृहीतोलोभमोहाभ्यांदूरंचगमनंमम ॥ नचास्तिपथिभोक्तव्यंप्राणसंधारणंमम ॥ ३२॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ अनुबंधपापदोषं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तद्वतः हि सधर्मा ॥ ८ ॥
किंरुत्वाधारयेयं वै प्राणानित्यभ्यर्चितयत् ॥ ततः सपथिभोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किंचन ॥ ३३ ॥ रुतघ्नः पुरुषव्याघ्रमनसे दमचिंतयत् ॥ अयं वकपतिः पार्श्वमांस
राशिः स्थितो भवान् ॥ ३४ ॥ इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्ये हंसमभिद्रुतं ॥ ३५ ॥ इति श्रीम० शां० आप० रुतघ्नोपाख्याने एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥
भ्रीष्म उवाच अथ तत्र महाचिप्माननलो वातसारथिः ॥ तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेद्रेण कृतो भवत् ॥ १ ॥ स चापि पार्श्वे सुष्वापनिः श्वस्तो वकरादृतदा ॥ रुतघ्नस्तु
सदुष्टात्मा तं जिघांसुरथाग्रतः ॥ २ ॥ ततो लातेन दीप्तेन निःश्वस्तं निजघानतं ॥ निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबंधं न दृष्टवान् ॥ ३ ॥ स तं विपक्षरोमाणं कृत्वा ग्रावपचत्
दा ॥ तं गृहीत्वा सुवर्णचययौ द्रुततरं द्विजः ॥ ४ ॥ ततो न्यस्मिन् गते चान्हिविरूपाक्षो ब्रवीत्सुतं ॥ न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्रखगोत्तमं ॥ ५ ॥ स पूर्वसंध्यां ब्रह्माणं वं
दितुं याति सर्वदा ॥ मां वा दृष्ट्वा कदाचित्सनगच्छति गृहं खगः ॥ ६ ॥ उभे द्विरात्रि संध्ये वै नाभ्यगात्सममालयं ॥ तस्मान्न शुद्ध्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ॥ ७ ॥
स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः ॥ तद्वतस्तत्र मेशं काहन्यात्तं स द्विजाधमः ॥ ८ ॥ दुराचारस्तु दुर्वुद्धि रिंगितैर्लक्षितो मया ॥ निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो द
स्युरिवाधमः ॥ ९ ॥ गौतमः स गतस्तत्र तेनो द्विग्रं मनो मम ॥ पुत्रशीघ्रमि तो गत्वा राजधर्मनिवेशनं ॥ १० ॥ ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति माचिरं ॥ स एव
मुक्तस्त्वरितो रक्षोभिः सहितो ययौ ॥ ११ ॥ न्यग्रोधं तत्र चापश्यत्कंकालं राजधर्मणः ॥ सरुदन्नगमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ॥ १२ ॥ त्वरमाणः परं शक्त्या गौत
मग्रहणाय वै ॥ ततो विदूरे जगृहुर्गौतमं राक्षसास्तदा ॥ १३ ॥ राजधर्मशरीरं च पक्षास्थिचरणोद्भितं ॥ तमादायाथ रक्षांसि द्रुतं मे रुब्रजं ययुः ॥ १४ ॥ राज्ञश्च द
र्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः ॥ रुतघ्नं पुरुषं तं च गौतमं पापकारिणं ॥ १५ ॥ रुरोदराजा तं दृष्ट्वा सामात्यः स पुरोहितः ॥ आर्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने
॥ १६ ॥ स स्त्रीकुमारं च पुरं वभूवा स्वस्थमानसं ॥ अथाब्रवीन्पुत्रः पुत्रं पापो यं वध्यतामिति ॥ १७ ॥ अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरंतु यथेष्टतः ॥ पापाचारः पापकर्मापा
पात्मा पापसाधनः ॥ १८ ॥ हंतव्यो यं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः ॥ इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाघोरविक्रमाः ॥ १९ ॥ नैच्छं तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत ॥
दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्यपुरुषाधमः ॥ २० ॥ इत्युचुस्ते महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः ॥ शिरोभिः प्रणताः सर्वे व्याहरन् राक्षसाधिपं ॥ २१ ॥ न दातुमर्हसि त्वं नो
भक्षणायास्य किल्बिषं ॥ एवमस्त्विति तानाहराक्षसेन्द्रो निशाचरान् ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ कंकालं अस्थि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इतिशां० आप० नै० जा० द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१७२॥ ॥७॥ ततइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥

दस्यूनादीयतामेषकृतघ्नोद्यैवराक्षसाः ॥ इत्युक्त्वा राक्षसास्तेन शूलपट्टिशपाणयः ॥ २३ ॥ कृत्वा तं खंडशः पापंदस्युभयः प्रददुस्तदा ॥ दस्यवश्चापिनैच्छंततमत्तुं पा
पकारिणं ॥ क्रव्यादा अपिराजेंद्रकृतघ्नं नोपभुंजते ॥ २४ ॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरैर्भग्नव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिताराजन्कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः ॥ २५ ॥ मित्रद्रो
हीकृतघ्नश्च नृशंसश्च नराधमः ॥ क्रव्यादैः रुमिभिश्चैव न भुज्यंते हितादृशाः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० आप० कृतघ्नोपाख्याने द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्या
यः ॥ १७२ ॥ ॥७॥ भीष्म उवाच ततश्चितां वकपतेः कारयामास राक्षसः ॥ रत्नैर्गंधैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृतां ॥ १ ॥ ततः प्रज्वाल्य नृपतिर्वकराजं
प्रतापवान् ॥ प्रेतकार्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ २ ॥ तस्मिन्काले च सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा ॥ उपरिष्ठात्ततस्तस्य सावभूवपयस्विनी ॥ ३ ॥ तस्याव
क्राड्युतः फेनः क्षीरमिश्रस्तदानघ ॥ सोपतद्वैतस्तस्यांचितायां राजधर्मणः ॥ ४ ॥ ततः संजीवितस्तेन वकराजस्तदानघ ॥ उत्पत्य च समीयाय विरूपाक्षं वका
धिपः ॥ ५ ॥ ततोभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरंतदा ॥ प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्या संजीवितस्त्वया ॥ ६ ॥ श्रावयामास चेंद्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनं ॥ यथाशापः पुराद
त्तो ब्रह्मणाराजधर्मणः ॥ ७ ॥ यदा वकपतीराजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति ॥ ततो रोषादिदं प्राह खगेंद्राय पितामहः ॥ ८ ॥ यस्मान्मूढो मम सभां नागतो सौवकाधमः ॥
तस्माद्वधंसदुष्टात्मानचिरात्समवाप्स्यति ॥ ९ ॥ तदयंतस्य वचनान्निहतो गौतमे न वै ॥ तेनैवामृतसिक्तश्च पुनः संजीवितो वकः ॥ १० ॥ राजधर्माविकः प्राह प्र
णिपत्य पुरंदरं ॥ यदि तेऽनुग्रहं कृतामयि बुद्धिः सुरेश्वर ॥ ११ ॥ सखायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्युत ॥ तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ सिक्त्वाऽमृ
तेन तं विप्रं गौतमं जीवयत्तदा ॥ सभां डोपस्करं राजंस्तमासाद्य वकाधिपः ॥ १३ ॥ संपरिष्वज्य सुहृदं प्रीत्या परमयायुतः ॥ अथ तं पापकर्माणं राजधर्माविकाधि
पः ॥ १४ ॥ विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयं ॥ यथोचितं च सबकोययौ ब्रह्म सदस्तथा ॥ १५ ॥ ब्रह्माचैनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ॥ गौतमश्चापि
संप्राप्य पुनस्तं शबरालयं ॥ शूद्रायां जनयामास पुत्रान् दुष्कृतकारिणः ॥ १६ ॥ शापश्च सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ॥ कुक्षौ पुनर्भवाः पापोयं जनयित्वा चि
रात्सुतान् ॥ १७ ॥ निरयं प्राप्स्यति महत्कृतघ्नोयमिति प्रभो ॥ एतत्प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत ॥ १८ ॥ संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ॥ मयापि भव
ते सर्वं यथावदनुवर्णितं ॥ १९ ॥

म.भा.टी.

॥४१॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कथातात्पर्यमाह परित्याज्यइति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावादीपेशांतावाप

शां.आ.

१२

कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखं ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ २० ॥ मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ॥ मित्रधुङ्गुरकंघोरमनंतं प्रति
पद्यते ॥ २१ ॥ कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह ॥ मित्राच्च लभते सर्वं मित्रात्पूजां लभेत च ॥ २२ ॥ मित्राद्द्रोगांश्च भुंजीत मित्रेणापत्सु मुच्यते ॥ सत्कारैरु
त्तमैर्मित्रं पूजयेत् विचक्षणः ॥ २३ ॥ परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः ॥ मित्रद्रोही कुलांगारः पापकर्मानराधमः ॥ २४ ॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठप्रोक्तः पापो म
यातवः ॥ मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ॥ युधिष्ठिरः प्रीतमनावभूवज
न मे जय ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ७३ ॥
समाप्तं चापद्धर्मपर्व ॥ अथ मोक्षधर्मपर्व ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥४१॥

द्धर्मार्थप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ तरणिमुकुरनेत्रोत्तेजनाभांशरीरप्रतिकृतिमनुमायाभूभिचंद्रांतराजः ॥ स्थिरदृगणुमसंगंयनयत्यन्यथात्वंतदभयममृतंसत्यगोहेगवेन्द्रम् ॥ १ ॥ कणभक्षमक्षचरणजै
 मिनिकपिलौपतंजलिचनुमः ॥ श्रीमद्यासवचोबुधिनयसीकरवर्षिणोमुदिरान् ॥ २ ॥ सर्वविघेयतामाविश्विकीर्षपूर्वपूरुषौ श्रीनारायणधीरेशरूपोहरिहरौनुमः ॥ ३ ॥ बहून्समालत्यविभिन्नदेशान्कोशान्वि
 निश्चित्यचपाठमभ्यम् प्राचांगुरुणामनुसृत्यवाचं व्याकुर्महेभारतमोक्षधर्मान् ॥ ४ ॥ उत्तानेष्विहकोशविग्रहबलपथेपुनैवाश्रितंगंजरेपुनसेतवोनविहिताः कृटाननस्फोटिताः नच्छिन्नानतमश्वराननततिर्भ
 क्ताननाल्हादितानोदीनाश्चविभीषणानविहिताः श्रीलक्ष्मणार्यश्रितैः ॥ ५ ॥ ननुमोक्षोनामशरीरनाशादन्योनास्ति अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्मृतइतिश्रुतेः सचस्ययमेवोपनमतीतिक्रितदर्थशास्त्रेणेतिचेन्न
 कर्तव्यमेवकर्महेजानतामित्रकर्शन अकर्माणोहिजीवंतिस्थावरानेतरेजनाः यावद्गोस्तनपानाच्चयावच्छायोपसेवनान् प्राणिनः कर्मणावृत्तिमामुवंतिनरपभेतिआरण्येकप्राक्कर्मसद्भावसाधनान् स्थूलदेहनाशेपि
 कर्माश्रयलिगदेहनाशयोगान् तत्र श्लोकार्थः नजीवंतीतिसंबंधः इतरेजनाइतिदृष्टांतः तथाचायंप्रयोगः स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावदिति यावदितिका
 तस्यै ल्यब्लोपेपंचम्यौ गोस्तनपानमारभ्यछायोपसेवनंप्रतिमाद्वारकंभोगंचारभ्यसर्वावृत्तिजीविकांकर्मणैवामुवंतीतियोजना सद्योजातस्यहिगोवत्सस्यस्तनपानेप्रवृत्तिः प्राग्गवीयेटसाधनताज्ञानजन्यसं
 स्कारपूर्विकाअस्मदादिपाकादिप्रवृत्तिवद्दृश्यते एवमरणात्रासोपिप्राचीनमरणजदुःखानुभवसंस्काराद्याणिमात्रस्यसिद्धोऽनोस्तिप्राचीनकर्म किंच कौलिकशास्त्रप्रसिद्धायथाचैत्रः स्वदेहेकंटेकनतुनेसति
 व्यथतेएवंशत्रुकनायांस्वदेहप्रतिमायामपिकंटेकनतुनायांव्यथते तत्रव्यथाहेतुर्नान्तरंधानुवैषम्यंदृश्यतेवासंवाकंटेकवेधादिदृष्टद्वारमस्ति किंतुकेवलमदृष्टमेव एवंप्राक्कर्मसद्भावसिद्धेस्तत्पूर्वपूर्वजन्मकल्पनयाः
 नादिः संसारः एवमनादित्वादानंत्यंचास्यसिद्धम् तर्हिअनादिभावस्यध्वंसायोगान्पुनरनर्थकंशास्त्रमितिचेत् सत्यम् नवयमात्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वादेः संसारस्यसंबंधसत्यंवदामः यक्षस्यपरशरीरदवचिनोलिगश
 रीरेआभिमानिकतादात्म्यादपितद्धर्मभाक्कोपपत्तेः अजिमंतृत्वमपिनवास्तवं अनुपदोक्तच्छायोपसेवनन्यायेनपरकल्पितसंबंधेनापिव्यवहारनिर्वाहेसतितत्सत्यत्वकल्पनानौचित्यात् संसारस्यमुमिच्छादावद
 र्शनेनकादाचित्कप्रतीतिविषयतयारज्जुगवत्कल्पितत्वेनात्मनितत्संबंधस्यसत्यत्वायोगाच्च यथानौकास्थस्तीरतौचांचल्यमारोपयति यथावाप्रत्यग्भूतमपिमुखंमुकुरः परागिवदर्शयति यथावासुक्ष्ममपिपुस्तका
 क्षरंउपनेत्रमहिम्नास्थूलमिवभाति तद्वत्कूटस्थेदृक्प्राचेमृक्षेप्रतीचिद्वितीयैदुतुल्येश्वरसदृष्टदेहप्रतिमाद्वारांचंचलत्वदृश्यत्वस्थूलत्वाद्यारोपोयुज्यतएवेतिनास्माकंकिंचिदवयं यस्यत्वनादिः सत्यश्चसंसारस्तस्यैव
 पूर्ववायुक्तोदोपोऽपरिहार्यः तस्मात्संसारकल्पिकायाअविद्यायाआत्मविद्ययानिवृत्तौसमूलस्यसंसारस्योच्छेदोऽवश्यंभावीतिविद्योत्तयेशास्त्रमारंजणीयमितिसिद्धम् तत्रनानाविधानुदुरनुष्ठेयानुद्गुह्यकला
 नृराजधर्मानापद्धर्माश्चश्रुत्वाऽत्यंतमुद्विग्नः सर्वापनिवारणमात्यंतिकश्रेयोहेतुंधर्मजिज्ञासमानोराजायुधिष्ठिरउवाच धर्माः पितामहेनोक्ताराजधर्माश्रिताः शुभाः धर्ममाश्रमिणांश्रेष्ठं वक्तुमर्हसिपार्थिवेति पिताम
 हेनेतिश्रेष्ठ्यंवात्सल्यंचमृचितं राजधर्माश्रिताराजधर्मगत्वेनोपस्थिताधर्माआपद्धर्माउक्ताः श्रेष्ठः प्रशस्यतमोमोक्षधर्मस्तं आश्रमिणामित्युक्तेर्गृहस्थादीनांसर्वेषामप्यत्राधिकारोदर्शितः तथाचयाज्ञवल्क्यः स
 ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरधमेवत्विति ॥ १ ॥ कर्मज्ञानफलेविभजतिज्ञानेश्रेष्ठ्यंवक्तुं सर्वत्रेति सर्वत्राश्रमेपुधर्मोविहितोवेदेन अग्निहोत्रं जुहुयात्स्यर्गकामइत्यादिना अदृष्टफलः स इत्यर्थः सत्यप्रेत्यतपःफलम्
 सतिमद्वस्तुनि विषयेतपआलोचनंश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकंतस्यफलंसाक्षात्कारः सः अप्रेत्यमरणात्प्रागेवभवति ज्ञानंदृष्टफलमित्यर्थः ननुतर्हितपएवक्रियतांकिधर्मेणेत्याशंक्याह वद्विति अयमर्थः
 विविदिपंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेः अश्वेनजिगमिषतीतिवत्करणस्यधात्वर्थेनान्वयात् विद्यार्थत्वंकर्मणाम् यद्वा सन्प्रत्ययस्यप्राधान्यात्ज्ञानेच्छैवकर्मसाध्या यथोक्तम् प्रत्यग्विविदिपांबुद्धेः कर्माण्युत्पाद्यशु

द्वितः कृतार्थान्यस्तमायांतिप्रावृढंतेयनाइवेति तथायोवेदेदंमेऽनेनांगं संस्क्रियतइतिस्मृतेश्चित्तशुद्ध्यर्थमेवकर्माणीतित्रेधाविभागः तत्राद्यपक्षेविशिष्टगुर्वादिलाभोनिष्प्रत्यूहंश्रवणादिसिद्धिश्चकर्मभिरिव
जन्या द्वितीयेच्छोत्पत्तिरेवकर्मफलंइतरत्तुयत्नांतरसाध्यं तृतीयेचित्तशुद्धिरेवकर्मफलंज्ञानेच्छादिकंसर्वयत्नांतरसाध्यमिति विवेकः एवंज्ञानाद्यर्थमपिकृतात्कर्मणस्तथाप्येफलार्थनिर्मितेच्छायागंधइ
त्यनृत्यद्येतेएवंधर्मचर्यमाणमर्था अनृत्यद्यंतइत्यापस्तंबोक्तामनिदर्शनादानुषंगिकंस्वर्गाद्यपिभवति तथास्वर्गार्थमपिकृतं तत्विशुद्धदेवतादिदेहोत्पादनद्वारामोक्षायभवति यथाहुः विद्वुराहादिदेहेननखैर्द्रंमुज्यते
पदमिति भोगंभंगुरमीक्षतेवृद्धिशुद्ध्यनुरोधतइतिच तथादृष्टफलः पुत्रकामेष्ट्यादिरपिधर्मः सद्यःफलप्रदर्शनेनैवैदिकधर्मेऽद्वोत्पादनद्वाराश्रेयोहेतुरितिनधर्मक्रियाविफला सर्वथापिकृतो धर्मो मोक्षदएवेत्यर्थः
स्वर्ग्यः सत्यफलोदयइतिपाठेस्वर्गार्थेनेस्त्वैर्विहितोपिधर्मः सत्यमवाधितंफलंमोक्षाख्यंतदुदयायभवति विविदिपंतियज्ञेनेत्यादिश्रुत्यासंयोगपृथक्कन्यायेनदधेद्रियकामस्य जुहुयादितिवाक्यांतणेनित्यस्या

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरात्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच धर्माः पितामहे नोक्ताराजधर्माश्चिताः शुभाः ॥ धर्ममाश्र
मिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १ ॥ भीष्म उवाच सर्वत्र विहितो धर्मः सत्यं प्रेत्य तपःफलं ॥ बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २ ॥ यस्मिन् यस्मिं
स्तु विषये यो यो याति विनिश्चयं ॥ स तमेवाभिजानाति नान्यं भरत सत्तम ॥ ३ ॥ यथा यथा च पर्यंतिलोकं तत्र मसारवत् ॥ तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संश
यः ॥ ४ ॥ एवं व्यवसितलोके बहुदोषे युधिष्ठिर ॥ आत्ममोक्षनिमित्तं वै यते तमतिमान्नरः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच नष्टे धने वादारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ॥
यया बुद्ध्या नुदेच्छो कं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच नष्टे धने वादारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ॥ अहो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७ ॥

पिदप्रदं द्वियार्थत्वमिव स्वर्गाद्यर्थानामपियज्ञादीनां विद्यार्थत्वमिष्टं केवलकाम्यस्यापि धर्मस्य परंपरया परमपुरुषार्थत्वमाह वद्विति पाठांतरं तु नादरणीयम् ॥ २ ॥ यस्मिन्निति विद्यातदिच्छाचित्तसंस्कारस्वर्ग
पुत्रादिकामेषु यस्मिन् विषये द्वारभूते कामे अभिजानाति श्रेयस्त्वेन ॥ ३ ॥ पर्यंति पर्यालोचयति तेनैव द्वारेण चित्तशुद्धौ सत्यां असारं तृणादितद्वत्तुच्छं ॥ ४ ॥ व्यवसिते निश्चिते लोके स्थावरादिसत्यलोकपर्यंते
बहुदोषे ऐश्वर्यतारतम्यक्षयिण्युत्पादिदोषबहुले दोषदर्शननिश्चयेन वैराग्ये सतीत्यर्थः व्यवस्थिते इति पाठे विविधरूपेणावस्थिते सति ॥ ५ ॥ तन्मेतांमे ॥ ६ ॥ ध्यायन् अतो न्यदार्तमिति श्रुतेरात्मनो न्यत्सर्वदुः
खस्वरूपमिति श्रुत्यनुमानादिना आलोचयन् अपचितिं चरेत् तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरात्मज्ञानार्थशोकप्रतीकारहेतुं शमादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ सतंशोकेत्यत्रपुत्रशोकेत्येवपाठः संतापोऽतर्बहिर्दाहः विह्वलत्वंबाह्येन्द्रियचलनशून्यत्वं विषण्णमूढमनोयस्य ॥ ९ ॥ किंनिति मूढाःसर्वेपिशोच्याःशोकाक्रान्ताश्चेत्यतोनिःशोकंपदमन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाहत्वमिति त्वंचाहंचेतिभोक्तृवर्गोक्तः येचेतिदेहेन्द्रियवियदादिर्भोग्यवर्गः तद्व्ययतआगतंयत्रलवणोदकवल्लीयनेतद्वैद्वतमशोकंपदंनैतुसशोकमित्यर्थः तथाचश्रुतीभवतः तत्रकोमोहःकःशो
कएवत्वमनुपश्यतइतिद्वितीयोद्वेगभयंभवतीतिच ॥ ११ ॥ तत्रबुद्धिरूपपत्तिः तपस्तदालोचनं समाधिर्बुद्धेरेकत्रपर्यवसानं ज्ञानंसाक्षात्कारः श्रुतंएतेष्वर्थेषुप्रमाणं ॥ १२ ॥ तत्रबुद्धिमाह सार्धद्वयेन पश्येति व्यतिपिक्ता
निव्याप्तानिउत्तमाधममध्यानिदेवतिर्यङ्मनुष्यादीनि कर्ममुनिमित्तभूतेषु ॥ १३ ॥ एवंकर्मजंदुःखंदेवादीनामप्यस्तीतिदृश्यमानभूतदृष्टानोपपाद्यतन्निवृत्तावप्युपपत्तिमाह आत्मेति योयमहमितिप्रतीति
गोचरआत्मासोपिनममचिन्मात्रस्यम्वरूपं चिदास्यत्वात्तस्य भास्यभासकयोश्चघटालोकयोःप्रसिद्धोभेदः एवमहमर्थाच्चिदात्मानंविविच्यतत्रैवपृथिव्याद्यध्यस्तमितिसर्वस्यतदनन्यत्वमाह सर्वावा

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यथासेनजितंविप्रःकश्चिदेत्याब्रवीत्सुहृत् ॥ ८ ॥ पुत्रशोकाभिसंतपंराजानंशोकविह्वलं ॥ विषण्णमनसंदृष्ट्वाविप्रां
वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ किंनुमुत्स्यसिमूढस्त्वंशोच्यःकिमनुशोचसि ॥ यदात्वामपिशोचंतःशोच्यायास्यंतितांगतिं ॥ १० ॥ त्वंचैवाहंचयेचान्येत्यामुपासंतिपा
थिव ॥ सर्वतत्रगमिष्यामोयतएवागतावयं ॥ ११ ॥ सेनजिदुवाच काबुद्धिःकिंतपोविप्रकःसमाधिस्तपोधन ॥ किंज्ञानंकिंश्रुतंचैवयस्याप्यनविपी
दसि ॥ १२ ॥ ब्राह्मणउवाच पश्यभूतानिदुःखेनव्यतिपिक्तानिसर्वशः ॥ उत्तमाधममध्यानितेषुतेष्विहकर्मसु ॥ १३ ॥ आत्मापिचायंनममसर्वावापृथि
वीमम ॥ यथाममतथान्येषामितिचित्यनमंव्यथा ॥ एतांबुद्धिमहंप्राप्यनप्रहृष्येनचव्यथे ॥ १४ ॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातामहोदधौ ॥ समेत्यचव्यपेया
तांतदृष्टुतसमागमः ॥ १५ ॥ एवंपुत्राश्चपौत्राश्चज्ञातयोवांधवास्तथा ॥ तेषांस्नेहानकर्तव्योविप्रयोगोध्रुवोहितैः ॥ १६ ॥ अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतः ॥
नत्वासौवेदनत्वंतंकःसन्किमनुशोचसि ॥ १७ ॥

पृथिवीममस्वरूपमिति एतदेवाभ्यासेनद्रव्यति यथाममेति अयंभावः यथादर्पणप्रतिवित्तंमुखंस्वरूपतःस्वमुखंदृश्यत्वात् नाप्यस्यत् तद्व्यतिरेकेणाभावात् एवंमायाकल्पितेषुइन्द्रियमनोःविषादर्पणेषुस्थू
लसूक्ष्ममृक्ष्मनरेषुप्रतिफलितश्चिदात्माविराट्पुत्रांतर्यामिभावेनदृश्योनप्रत्यगात्मानापिततोऽन्यइति एवमुपपन्नमात्मकत्वं चित्यध्यानेनसाक्षात्कृत्यनमेव्यथेतिनतफलमुक्तं तद्व्याचष्टेनामित्यर्थेन हर्षोपिद्वयेव
निभावः ॥ १४ ॥ बुद्धिमुक्तातपआह यथेत्यादिना ॥ १५ ॥ तपःफलमाह एवमिति ॥ १६ ॥ अदर्शनादिति नास्तिदर्शनंदृश्यत्वेनद्रष्टृत्वेनवाप्रकाशोयस्यतददर्शनंशुद्धचिन्मात्रंतस्मात् आपतितस्तवपुत्र
इतिशेषः त्वात्वांचिन्मात्रंअसौपुत्रानवेद स्वमोपलब्धपुरुषवत्त्वत्कल्पनामात्रत्वात्तस्य तथात्वमपितंचिन्मात्रंनवेत्थचितश्चिद्वोचरत्वायोगात् किमनुशोचसीत्यस्यअयंभावः शोच्यःपुत्रःकिंस्चिदात्माउताचि
द्रूपोदेहोवा नायः चित्तएकत्वादविनाशित्वाच्च कःकेनशोच्यः नांत्यःलोष्टादेरपिशोच्यतापत्तेरिति ॥ १७ ॥

म.भा.टी.

॥ २ ॥

कुतस्तर्ह्यंशोऽकुलमतीत्याशंक्याह तृष्णेत्यभिः तृष्णातिः विषयेषु प्राप्यमाणेष्वपिमोहादतृप्तिरुपापीडा दुःखानिर्दुःखनाशस्तज्जंमुखं तेन दुःखानिरेवमुखमिति वदन्परास्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
शरीरं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं तदेवमुखादेरायतनं आश्रयः नत्वात्मा तदभावं मुप्तिमाभ्यां रात्मनि दुःखाद्यनुपलंभात् जायन्ममयोस्तत्र तदुपलंभस्तु देहोपाधिकः जलचांचल्यमिव जलचंद्रे दुःखादेरात्मध-
र्मत्वेव द्रव्योऽप्यवदाश्रयनाशमंतरेणात्यंतिकदुःखोच्छेदायोगात् घट्यावद्रूपनाशादर्शनादिति भावः यद्यदित्यत्राद्योऽच्छब्दो हेत्वर्थः यस्माच्छरीरमेव दुःखाद्याश्रयस्तस्माद्देहादेहाजिमानायेन यत्कर्म करोति ते-
नैव तत्फलमश्नुते तेन यः कर्ता स एव चिदात्मा भोक्ता ननु प्रकृतिः कर्त्रां चिदात्मा भोक्तेति वदतः सांख्यस्यावकाशोऽस्ति ॥ २१ ॥ जीवितं जीवनहेतुलिङ्गशरीरं शरीरेण स्थूलेन पाठांतरे जात्यास्यभावेनैव सह जा-
यते तेनैव ति स्थूलस्य लिङ्गादनन्यत्वमुक्तं लिङ्गमेव हि चिरभावि तं स्थूलं भवतीत्यर्थः तथा चोक्तं वासिष्ठे आतिवाहिक एवायं त्वादृशश्चित्तदेहकः आधिभौतिकयावत्प्यागृहीतश्चिरभावनादिति विवर्तते संसार-

तृणातिप्रभवंदुःखंदुःखार्तिप्रभवंसुखम् ॥ सुखात्संजायतेदुःखंदुःखमेवंपुनःपुनः ॥ १८ ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखम् ॥ सुखदुःखेननुप्याणां
चक्रवत्परिवर्ततः ॥ १९ ॥ सुखात्वंदुःखमापन्नःपुनरापत्स्यसंसुखम् ॥ ननित्यंलभतेदुःखंननित्यंलभतेसुखम् ॥ २० ॥ शरीरमवायतनंसुखस्यदुःखस्यचा
प्यायतनंशरीरम् ॥ यद्यच्छरीरेणकरोतिकर्मतेनैवदेहीसमुपाश्रुतेतत् ॥ २१ ॥ जीवितंचशरीरेणतेनैवसहजायते ॥ उभेसहविवर्तेतेउभेसहविनश्यतः ॥ २२ ॥
स्नेहपाशैर्वद्भुविधैराविष्टविषयाजनाः ॥ अकृतार्थाश्चसीदंतजलैःसैकतसेतवः ॥ २३ ॥ स्नेहेनतिलवत्सर्वसर्गचक्रेनिपीड्यते ॥ तिलपीडेरिवाक्रम्यक्लेशैरज्ञान
संभवैः ॥ २४ ॥ संचिनोत्यशुभंकर्मकलत्रापेक्षयानरः ॥ एकःक्लेशानवाप्नोतिपरत्रैहचमानवः ॥ २५ ॥ पुत्रदारकुटुंबपुप्रसक्ताःसर्वमानवाः ॥ शोकपंकाणवै
मग्राजीर्णावनगजाइव ॥ २६ ॥ पुत्रनाशेवित्तनाशेज्ञातिसंबन्धिनामपि ॥ प्राप्यतेसुमहदुःखंदावाग्निप्रतिमंविभो ॥ देवायत्तमिदंसर्वसुखदुःखेभवाभवौ ॥ २७ ॥

काले विविधेन रूपेण वर्तते विनश्यतश्चमोक्षे स्थूलदेहवत्कर्त्रादिधर्मकलिंगमपिनश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविष्टाश्चित्ते मग्ना विषयायेषां सेतवश्चेति लुप्तोपमा सीदतेसीदंति चित्तस्थैर्विषयैरिति शेषः ॥ २३ ॥ स्नेहेन निमित्तेन तिलपाद्वैस्तैलिकैः क्लेशैरविद्यादिभिरनित्याः शुचिदुःखानात्ममुदेहादिषु नित्यत्वशुचित्वसुखत्वात्मत्वारोपप्रभृतिभिरज्ञानमूलैः तन्वाज्ञाननाशान्केशोच्छेदे प्रवृत्त्याय भावेन देहदुःखाय भावा निष्प्रत्यूहो मोक्षः सिद्धः तथा चाक्षपादचरणाः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति ॥ २४ ॥ अशुभं चौर्यादिकलत्रापेक्षया भार्यादिपोषणार्थं धनसुखभागिनः सर्वे पापफलभागी तु एक एवायमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ पुत्रेति यथा जीवनाशे मरणे दुःखं प्राप्यते तथा पुत्रस्य ज्ञात्यादेश्वनाशोपीतिते पुममतानकार्येत्यर्थः भवाभवांश्चैश्वर्यान् चैश्वर्यं ॥ २७ ॥

शां.मो.

92

1124

सुहृत्पत्युपकारमनपेक्ष्यउपकारकर्ता मित्रंप्रत्युपकारमपेक्ष्यउपकारकर्तृ तयोःप्रज्ञायाश्चभावेऽभावेवाशत्रुयोगेपिर्वादैवादेवमुखंलभते निर्देवाःसत्यपिसुखसाधनेदुःखिनएव तृष्णाधिक्यात् सदैवास्तु
तद्भावात्मुखिनएवतृष्णात्यागादित्यर्थः ॥ २८ ॥ सुखायसुखंदांतुनालंपर्याप्ताः अर्थानालाभेइतिशेषः ॥ २९ ॥ जाड्यंमूढता असमृद्धयेधनादिनाशाय लोकोभोग्यप्रपंचस्तस्यपर्यायोनिर्मा
णंतत्रविषयेष्टत्तांतिसिद्धांतं प्राज्ञस्तत्त्ववित् पर्यायस्तुप्रकारेस्यान्निर्माणेऽवसरेक्रमेदिति विश्वः तत्त्ववित्तुमरीचिकोदकवल्लोकंपश्यन्नसुखेदुःखेवाहर्षविपादौलभतेइत्यर्थः ॥ ३० ॥ मूढनिर्वुद्धि जडअलसं
कविदीर्घदर्शिनं भागिनंसदैवं भजतेस्ययमेवउपनमते ननुतदर्थयत्नोपेक्ष्यइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ धेनुरिति पयःपातुरेवधेनुःइतरेपांतुनत्रममतान्नवार्था तस्मादावश्यकदाधिकेस्पृहानकार्येत्यर्थः यथोक्तं गोशता
दपिगोक्षीरंप्रस्थंधान्यशतादपि प्रासादादपिखट्टार्धशेषाःपरविभूतयइति ॥ ३२ ॥ मूढतमाःसुषुप्तिस्थाः बुद्धेःपरंगताःनिर्विकल्पसमाधिस्थाः एधंतेवृद्धिब्रह्मभावारख्यांप्राप्नुवंति सतासौम्यतदासंपन्नोभवति

अमुत्सुहृद्वापिसशत्रुर्मित्रवानपि ॥ सप्रज्ञः प्रज्ञयाहीनोदैवेनलभते सुखं ॥ २८ ॥ नालं सुखाय मुह्येदनालं दुःखाय शत्रवः ॥ न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखा
नाम लब्धनं ॥ २९ ॥ न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ॥ लोकपर्यायवृत्तांतं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३० ॥ बुद्धिमंतंच शूरंच मूढं भीरुं जडं कविं ॥ दुर्वलं बलवंतंच
भागिनं भजते सुखं ॥ ३१ ॥ धेनुर्वस्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ॥ पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ ३२ ॥ ये च मूढतमालोके ये च बुद्धेः परंगताः ॥
ते नराः सुखमेधं तच्छिष्यत्यंतरितोजनः ॥ ३३ ॥ अंत्यपुरेमिरेधीरान ते मध्येपुरेमिरे ॥ अंत्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमंतरमन्त्ययोः ॥ ३४ ॥ ये च बुद्धिं सुखं प्राप्ता द्वा
तीता विमत्सराः ॥ तान्नैवार्थानचानर्था व्यथयंतिकदाचने ॥ ३५ ॥ अथ ये बुद्धिं प्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढतां ॥ तेऽतिवलंप्रहृष्यन्ति संतापमुपयांति च ॥ ३६ ॥
नित्यं प्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ॥ अवलेपेन महता परिभृत्या विचेतसः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मविद्वद्भैवभवतीतिमुपुत्तिसमाध्योर्ब्रह्मभावश्रुतेः अत्रमुपुत्तुपन्यासोदृष्टांतार्थः अतएवमाध्यंदिनाः यद्वैतनपश्यतीत्यादिनामुपुत्तिसमाध्योर्द्वैतादर्शनंतुल्यवदामनंति सूत्रमपिस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्ष
माविष्कृतंहीति स्वाप्ययमुपुत्तौसंपत्तौकैवल्येऽत्रद्वैतादर्शनंस्पष्टीकृतमितिमुत्रार्थः अंतरंभेदःसंजातोऽस्यजायःस्यमसविकल्पसमाधिस्थस्यसःअंतरितःभेददर्शीक्षिप्यति अथयत्रान्यत्पश्यतिनदल्पंनाल्पंमुखम
स्तीतिअतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥३३॥ अल्पेष्वितिबहुवचनंमुत्तिसमाधिव्यक्तयजिप्रायं अंत्ययोरितिद्विवचनंतुतज्जात्यजिप्रायं अंतरंमध्यं ॥३४॥ विवेकिनस्त्वंतस्थाअपिनक्षिप्यंतीत्याह येचेति बु
द्धिमुखंबुद्धेःपरंमुखंस्वरूपमुखंप्राप्ताः अतएवद्वेद्वातीताःमुखदुःखाद्यतीताः मत्सरःपरोत्कर्षासहिष्णुत्वंतद्वर्जिताः अर्थाःश्रुत्यादयः अनर्थास्तद्विद्योगाः ॥ ३५ ॥ अल्पज्ञंप्रतिप्राह अथयेइति अतिवेत्तंअत्यंतं
॥ ३६ ॥ अत्यज्ञंप्रतिप्राह नित्यमिति अवलेपेनगर्वेण मृढाःसदसद्विवेकहीनाः विचेतसःकामादिभिर्घस्तचित्ताः परिभूत्यापरपराभवेन ॥ ३७ ॥

नर्हिमौल्यमेवमुखदमित्याशंक्याह मुखमिति दुःखंअनेयस्य उदकदुःखंमौल्यमुखनश्रेयइत्यर्थः आलक्ष्यदुःखंचापिमुखोदयमितिपाठेमुखेष्वसक्तोदुःखादनुद्विग्नोदाक्ष्यंज्ञानसाधनानुष्ठानेउत्साहंश्रेयेदि
त्यर्थः आलस्यंदुःखंदाक्ष्यंमुखोदयमितिपाठेत्वालस्यंज्ञानसाधनेष्वप्रवृत्तिः दुःखंदुःखकरं भूतिरणिमाद्यैश्वर्यं श्रियाऋचःसामानियजूऽपि साहिश्रीरमृतासनामितिश्रुत्युक्तयाविद्यया ॥ ३८ ॥ मुखदुःख
साधनेप्रियाप्रिये लदयेनहर्षशोकमयेनअपराजितःअवशीकृतः ॥ ३९ ॥ शोकेति शोकमूलानिदृष्टवियोगादीनि भयमूलानिअनिष्टसंयोगादीनि आविशंतिस्वकार्योत्पादनेनव्यामुवंति ॥ ४० ॥ नपंडि
तमित्येनद्विवृणोति बुद्धीति बुद्धिःप्रथधारणसामर्थ्यनटनं कृतास्यतःसिद्धाप्रज्ञाऊहापोहकौशलंयस्यतं शुश्रूषंशास्त्राभ्यासपरं अनसूयकंशास्त्रीयेथेदोषदृष्टिरसूयातद्रहितं दांतंजितवाह्येन्द्रियं जितेन्द्रियं
जितचित्तं ॥ ४१ ॥ गुप्तंकामादिभ्योरक्षितंचित्तयेनसःगुप्तचित्तः युक्तचित्तइतिपाठेप्रतीचियोजितचित्तइत्यर्थः अतएवउदयास्तमयज्ञं जगदुत्पत्तिलयस्थानंब्रह्मजज्ञं युक्तचित्तत्वात् एतेनतरनिशोकमात्म

मुखंदुःखांतमालक्ष्यदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयं ॥ भूतिस्त्वेवंश्रियासार्धदक्षेवसतिनालसे ॥ ३८ ॥ सुखंवायदिवादुःखंप्रियंवायदिवाप्रियं ॥ प्राप्तंप्राप्तमुपासीतल
दयेनापराजितः ॥ ३९ ॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ ४० ॥ बुद्धिमंतंरुतप्रज्ञंशुश्रूषुमनसूयकं ॥ दांतं
जितेन्द्रियंचापिशोकोनस्पृशतेनरं ॥ ४१ ॥ एतांबुद्धिसमास्यायगुप्तचित्तश्चरेद्दुःखः ॥ उदयास्तमयज्ञंहिनशोकःस्पृष्टमर्हति ॥ ४२ ॥ यन्निमित्तंभवेच्छोकस्तापो
वादुःखमेवच ॥ आयासोवायतोमूलमेकांगमपितस्यजेत् ॥ ४३ ॥ किंचिदेवममत्वेनयदाभवतिकल्पितं ॥ तदेवपरितापार्थंसर्वसंपद्यतेतथा ॥ ४४ ॥ यद्यस्य
जतिकामानांतत्सुखस्याभिपूर्यते ॥ कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति ॥ ४५ ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यमहत्सुखं ॥ तृणाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःपोड
शीकलां ॥ ४६ ॥

विदितिश्रुत्यर्थोदर्शितः उदयास्तमयेत्यतःप्राक् शुक्लकृष्णगतिज्ञतंदेवामुरविनिर्गममित्यर्धगौडाःपठंति तस्यार्थः शुक्लंस्त्वंकृष्णंतमःताभ्यांप्राप्येगतीप्रकाशावरणकार्यमुक्तिसंसारख्येतज्ज्ञं देवाःदानदया
दिरूपाःसात्विक्यश्वेतोत्तयः अमराःराजस्यस्तामस्यः लोभमोहाद्यास्ताएवतासामुजयीनामपिविशेषेणनिर्गमोवहिर्भावोयस्मात्तं युक्तचित्तोहियोगबलेनमुक्तिसंसारयोस्तत्त्वंजानन्निरुद्धसदसदृत्तिर्ब्रह्मभू
तोभवत्यतस्तंशोकोनस्पृशतीति ॥ ४२ ॥ यतःआयासस्तन्मूलंकारणंआयासादेः एकांगंशरीरैकदेशभूतमपित्यजेत्किमुतधनदारादि ॥ ४३ ॥ दारादौममैवानर्थहेतुःप्रत्युततत्त्यागएवसुखकरइत्याहद्वा
भ्यां किंचिदेवेति ॥ ४४ ॥ कामानांविषयाणामध्ये ॥ ४५ ॥ वैराग्यंस्तौति यच्चेति लोकेमानुषेदिव्यंस्वर्गभवं तृणाक्षयोवैराग्यं ॥ ४६ ॥

नन्वेवंधनादित्यागेकथं देहनिर्वाह इत्याशंक्याह पूर्वैति दृष्टमुखार्थे ऐहिकोयत्नो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु पूर्वकर्मापि दृष्टयत्नापेक्षमत आह एवमिति यथारोगारोग्यादिजानिदुःखसुखानि अप्रार्थितान्येवल
 भ्यंते एवमेव प्रियाप्रियसंबन्धादी निलाभनाशादी निचलभ्यंत इत्यनर्थको यत्न इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतां यच्च कामसुखमित्यादिना उक्तां सुखं निरुद्योगं यथा स्यात्तथा गुणान्वितः वैतृण्यान्वितः जुगुप्सेत निदेत कामान्
 विषयान् कामात् हठात् क्रोधं कुर्वन्तेत्यपि वा पाठः ॥ ४९ ॥ वृत्तोनित्यनिष्पन्नः मृत्युः जन्ममरणाख्यसंसारद्वारभूतः मनोभवः कामः स एव केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते इत्यर्थः ॥ ५० ॥ यदेति
 त्रिविधाः कामाः स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभोग्याविषयाः तत्र स्थूलानां त्यागः संगदर्जनेन स्थवीयानेव सूक्ष्माणां वासनामयानां त्यागो वैराग्यदात्र्यात्सर्वविषयस्मरणस्याप्यभावः एतान्पि गुरुक्तयुक्त्या परित्यज्य
 हार्दाकाशाख्यं कारणं ब्रह्मप्रविष्टो योगी अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वतद्वगत्वा विदत इति श्रुतेर्वर्तमानं त्रिलोक्यंतर्गतमनीतानागतं च कामजातं संकल्पसमकालोत्थितं पुरोवर्तमानमेव प
 श्यन् कदाचिद्वैराग्यमांघ्र्यान्मुक्षेता तस्तान्पि संहरेत् तथा च सूत्रं भगवतः पतंजलेः स्थान्युपनिमंत्रणे संगमयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादिति व्याख्यातं चैतद्भगवता वादरायणेन तत्र मधुमनोभूमिसाक्षात्कुर्वतो ब्राह्म
 णस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वबुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमंत्रयन्ते भो इहा स्यतां कमनीयो यं भोगः कमनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरामृत्यूवाधने वैहायसमिदं यानं अमीकल्पदुःखाः पुण्यामंदाकिनी सिद्धामहर्षयः
 उत्तमा अनुकूलाश्च अप्सरसः दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमप्यर्जितमायुष्मता प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरं स्थानं देवानां प्रियमित्येवमभिधीयमानः संगदोषान् भावयेत् घोरेषु संसा
 पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वा शुभं ॥ प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतं ॥ ४७ ॥ एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवा प्रियाणि च ॥ जीवेषु परिवर्तते दुःखानि च सुखा
 निच ॥ ४८ ॥ एतां बुद्धिसमास्थाय सुखमास्ते गुणान्वितः ॥ सर्वान् कामान् जुगुप्सेत कामात् कुर्वीत पृष्ठतः ॥ ४९ ॥ वृत्त एष तद्दिप्रौढो मृत्युरपमनोभवः ॥ क्रो
 धो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ॥ ५० ॥ यदा संहरेत कामान् कूर्मो गानीव सर्वशः ॥ तदात्मज्योतिरात्मा यमात्मन्येव प्रपश्यति ॥ ५१ ॥
 रागेषु पच्यमानेन मया जननमरणांधकारे विवर्तमानेन कथंचिदासादितः क्लेशेति मिरविनाशी योगप्रदीपः तस्य चैतत्तृणायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः सखत्वं हलं व्यालोकः कथमनया विषयमृगतृण
 यावंचितः तस्यैव पुनः प्रदीपस्य संसाराग्रे रात्मानमिधनी कुर्यामिति स्वस्तिवः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिभावयेत् संगमकृत्वा स्मयं कुर्यात् एवमहं देवानां प्रा
 र्थनीय इति स्मयादयं मुस्थितं मन्यतया मृत्युना केशरुहीतमात्मानं न भावयिष्यति तथा चास्य च्छिद्वांतरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादोलब्धविवरः क्लेशानुत्तंजयिष्यति ततश्च पुनरनिष्टप्रसंग इति तस्मात्सर्वशः
 सर्वान् त्रिविधानपिकामान् संहरेत् कूर्मो गानीति दृष्टांतः कामानां स्वरूपादनन्यत्वं स्वाधीनोत्पत्तिप्रलयत्वं च दर्शयति यदा कामान् सर्वान्संहरेत् तदा अयमात्मा हं प्रत्ययगोचरो जीवः आत्मन्येव अपेत सर्वोपाधौ
 स्वस्वरूपे एव आत्मज्योतिः प्रत्यगभिन्नं चिन्मात्रं पश्यति अयमर्थः यथा जागरे घटं मूर्यादिना ज्योतिषापश्यति गाढांधकारे तु वाचैव ज्योतिषापश्यति त्वमेतु आलोकं द्रियज्योतिषो रभावाद्वासनामयस्य घटस्य प्रत्य
 गात्मज्योतिषैव प्रकाश इति प्रसाधितं ज्योतिर्ब्राह्मणे अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति तेन तत्र कारणाभावे सिद्धे सुषुप्तौ वासनामयस्य प्रपंचस्यापि नाशे दृश्याभावाद्ब्रह्मात्रं प्रकाशते एवं समाधावपि संप्रज्ञाते करणाभावः
 असंप्रज्ञाते कर्मकरणयोरभावाद्ब्रह्मत्वनिवृत्तौ दृष्ट्वा त्रं शिष्यते इति प्रसीदतीति पाठे कार्यकरणसंपर्कजं कालुष्यं त्यजतीत्यर्थः किंचिदेवममत्वेनेति श्लोकं केचिदितु उत्तरं पठन्ति तदामधुमत्यां योगभूमौ उपस्थि
 तेषु विषयेषु वैराग्यार्थमिदं वचनमिति ज्ञेयं ॥ ५१ ॥

असंप्रज्ञातावस्थामेवप्रपंचयतिद्वाभ्यां नविभेतीति ऋधीर्भीर्भिरित्येतत्सर्वमनएवेतिश्रुतेभेयादेर्मनोधर्मत्वान्मनसश्चलीनत्वाद्यदाभयादिरहितः स्थाणुवदचंचलोभवति तदास्मादन्येजनानविभ्यति अयंचब्रह्मसंपद्यते तथाचश्रुतिः यदापंचावतिष्ठतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टितामाहुःपरमांगतिमिति ॥ ५२ ॥ सत्यंव्यावहारिकंदेहादि अमृतंस्वप्नसर्वीजसमाधिकालिकंप्रातिभासिकंचदेहादि प्रशांतात्माप्रकर्षणशांतउपरतःआत्माचित्तंयस्यसप्रशांतात्मा ॥ ५३ ॥ व्युत्थानावस्थामाह यदानेति पापकं हिंसनं ॥ ५४ ॥ एषास्थितिस्तृष्णात्यागेनैवलभ्येत्याख्यायिकापूर्वकमाह यादुस्यजेत्यादिना ॥ ५५ ॥ कृच्छ्रकालेदुःखकाले सनातनंधर्मनित्यप्रसिद्धयोगं ॥ ५६ ॥ संकेतेइति आस्थापयन्व्यवस्थापितवती तीव्रदुःखमेवैराग्यहेतुरितिभावः ॥ ५७ ॥ उन्मत्ताविकारवती अनुन्मत्तंनिर्विकारंकांतस्यामि नमंतर्यामिणं अन्ववसं वसआच्छादने आर्पःपदव्यत्ययः अहंकारधर्मकामादिकमनुलक्षीकृत्यआच्छादितवती अंतिकेल्हदयकोशेरमणंआनंदप्रदं एषस्त्वेवानंदंयातीतिश्रुतेः मरणमित्यपपाठः ॥ ५८ ॥

नविभेतियदाचायंयदाचास्मान्नविभ्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिव्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५२ ॥ उभेसत्यामृतेत्यक्काशोकानंदौभयाभये ॥ प्रियाप्रियेपरित्यज्यप्रशांतात्माभविष्यति ॥ ५३ ॥ यदानकुरुतेधीरःसर्वभूतेषुपापकं ॥ कर्मणामनसावाचाव्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५४ ॥ यादुस्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः ॥ योसौ प्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतःसुखं ॥ ५५ ॥ अत्रपिंगलयार्गीतागाथाश्रूःयंतिपार्थिव ॥ यथासारुच्छ्रकालेपिलेभेधर्मसनातनं ॥ ५६ ॥ संकेतेपिंगलावे श्याकांतेनासीद्विनाकृता ॥ अथरुच्छ्रगताशांतांबुद्धिमास्यापयत्तदा ॥ ५७ ॥ पिंगलोवाच उन्मत्ताहमनुन्मत्तंकांतमन्ववसंचिरं ॥ अंतिकेरमणंसंतनै नमध्यगमंपुरा ॥ ५८ ॥ एकस्थूणंनवद्वारमपिधास्याम्यगारकं ॥ काहिकांतमिहायांतमयंकान्तेतिमंस्यते ॥ ५९ ॥ अकामांकामरूपेणधूर्तानरकरूपिणः ॥ नपुनर्वंचयिष्यंतिप्रतिबुद्धास्मिजागृमि ॥ ६० ॥

एकाअविद्यैवस्थूणेवविधारिकायस्यतदेकस्थूणं नवश्रोत्रत्वक्क्षुर्जिद्वाघ्राणमनोबुद्धिकामकर्माणिविषयप्राप्तिद्वाराणियस्यतत् नवद्वारंअपिधास्यामिविद्यावलेनाच्छादयामि अगारमिवचिदात्मोपलब्धिस्थानंदेहादिसंघातं काहीति विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीतिविष्णुपुराणोक्तेर्दर्पणापगमेविवप्रतिविवयोरिवाविद्यानाशेईशजीवयोर्भेदाभावात् इहहार्दकाशेआयांतंचिन्मात्ररूपेणाविर्भवंतंप्रत्यगनन्यमीशंअयंकान्तइतिकामस्यतेनकापीत्यर्थः तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदिति विद्यावस्थायांमंतृमंतव्यभावाभावेनभेदमपवदति कानेतिसंधिरार्थः ॥ ५९ ॥ अकामांआत्मलाभेनसर्वकामावाप्तेर्निरिच्छां कामरूपेणकामुकरूपेण प्रतिबुद्धाज्ञातात्मतत्त्वा जागृमिजागृमि अविद्यानिद्रोच्छेदात् ज्ञाततत्त्वोनविषयैराकृष्यतइत्यर्थः ॥ ६० ॥

अनर्थो धनाद्याशयो वै क्लृप्त्यन्तदेव अर्थो भवेत् आशाया निरन्वयो च्छेदे हेतुत्वेन मुखायापि स्यात् तत्र हेतुः दैवात् देवस्यानुग्रहात् निरीश्वरवादिमतमनुकुर्यात् पूर्वकृतेन वेति निराकारानिर्विषयज्ञानरूपा ॥ ६१ ॥
 सुखमिति नैराशयमेव परं सुखं मोक्षाय परं सुखं प्रापकं अशनं भोजनमाशो विषयभोगस्तद्रहितामनाशां भोगार्थं हि धनाद्याशाभोगत्यागादुच्छिद्यते इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ पर्यवस्थापितः आत्मतत्त्वे निष्ठां प्रापितः
 ॥ ६३ ॥ इति शान्तिः ० मोक्षधर्मैः ० भा० चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ पूर्वजिताशो मोक्षमिच्छेदित्युक्तं संप्रति तत्र कालविलंबो न कर्तव्य इत्याह व्यायेन
 अतीति अतिक्रामति जरारोगादिभिर्नृणां पराभवं कुर्वति श्रेयः प्रशस्ततरं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मोक्षधर्माणां अर्थेषु कुशलः विचक्षणः ऊहापोहकुशलः ॥ ४ ॥ यथार्थयोगफलसंबन्धमनतिक्रम्य ॥ ५ ॥ मु

अनर्थो हि भवेदर्थो दैवात् पूर्वकृतेन वा ॥ संबुद्धाहं निराकारानाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ६१ ॥ सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखं ॥ आशामनाशां कृत्वा हि सुखं
 स्वपिति पिंगला ॥ ६२ ॥ भीष्म उवाच एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ॥ पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदं सुखी ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभार
 तेशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ब्राह्मणमेनजिस्संवादकथने चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच अतिक्रामति कालेऽस्मि
 न्सर्वभूतक्षयावहे ॥ किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ पितुः पुत्रेण संवादं तं निबोध युधिष्ठिर
 ॥ २ ॥ द्विजानेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ॥ बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ३ ॥ सो ब्रवीत्यितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणरतं ॥ मोक्षधर्मार्थं कुशलो लो
 कतत्त्वविचक्षणः ॥ ४ ॥ पुत्र उवाच धीरः किं स्वित्तात कुर्यात्प्रजानन् क्षिप्रं त्वया युर्भ्रश्यते मानवानां ॥ पितस्तदा चक्ष्वयथार्थयोगं ममानुपूर्व्या यनधर्मच
 रेयं ॥ ५ ॥ पितो वाच वेदानधीत्यब्रह्मचर्येण पुत्रपुत्रा निच्छेत्पावनार्थं पितृणां ॥ अग्नीनाथाय विधिवच्चेष्ट्यज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषन् ॥ ६ ॥ पुत्र
 उवाच एवमभ्याहते लोके समं तात्परिवारिते ॥ अमोघासुपतं तीपु किं धीर इव भापसे ॥ ७ ॥ पितो वाच कथमभ्याहते लोकः कनवा परिवारितः ॥ अमो
 घाः काः पतंती ह किं नु भीषयसीव मां ॥ ८ ॥ पुत्र उवाच मृत्युना भ्याहते लोको जरया परिवारितः ॥ अहोरात्राः पतंत्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ॥ ९ ॥ अ
 मोघारात्रयश्चापि नित्यमायां तियांति च ॥ यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ॥ सो हं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापि हितश्चरन् ॥ १० ॥

निर्ध्यानमिक्षुः ॥ ६ ॥ अभ्याहते मृत्युना भित्तस्ताडिते परिवारिते जरया व्याप्ते परितपिते इति जीर्णपाठः अमोघासु आयुर्हरणेन सफलामुरात्रिषु ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अहो वारात्रयश्चापीति पाठे अहो इति खेदे वाश
 द्द एवार्थे भिन्नक्रमः यांत्येव न तु तिष्ठंतीत्यर्थः न तिष्ठति अपि नु क्षणे क्षणे अर्वागायाति ज्ञानेन अपि हितः अनाच्छादितज्ञानकवचस्य हि मृत्युभयं नास्ति अहं तु तद्रहितः कथं नो द्विजेयमित्यर्थः अपिशब्दस्य भागु
 रिमतेन अकारलोपं कृत्वा नञ्समासः जालेनापि हित इति पाठे तु न अकारलोपादि जालेन मायावरणेन अपि हित आच्छादितः ॥ १० ॥

वंध्यं निष्कलं ॥ ११ ॥ यदा मृत्युरभ्येति तदा कः सुखं विदेति संबंधः ॥ १२ ॥ पुष्पाणिकाम्यकर्मफलानि मेरीणां मार्तवानि वा आन्वं विना पशूनां स्त्रीसंगे प्रवृत्त्यदशेनात् विचिन्वंतं शास्त्रदृष्ट्या आघ्राणेन च उर
णं मेपं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनित्यं खल्वित्यत्रानिमित्तमिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनं ॥ १६ ॥ मोहेनेति एषां पुत्रादीनां ॥ १७ ॥ सुप्तं व्याघ्रं महीयेति पाठे सुप्तं मेकमेव महीयामहानदी अ
कालपूरवती ॥ १८ ॥ संचिन्वानकं कुत्सितं संचिन्वानं संप्रदीतारं ॥ १९ ॥ कार्यं कर्तुमिष्टं कृताकृतं अर्थकृतं ईहानृणा ॥ २० ॥ फलं न प्राप्तं येन तं फलमप्राप्तं नरं अप्राप्तकर्मफलमित्यर्थः कर्मसंज्ञितं
वणिगित्यादिकर्मनिरूपसंज्ञावंतं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ द्वयेन अंतकजगत्स्येन ॥ २४ ॥ एवं पुत्रादिपुंवैगम्यमुक्तातेषां त्यागमप्याह मृत्योरिति यामेक्यादिसंघेति रासक्तिरेव मृत्योर्मुखं ननु वासमात्रं गोष्ठ

रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ॥ तदैव वंध्यं दिवसमिति विंशतिचक्षणः ॥ ११ ॥ गाधोदके मत्स्य इव सुखं विंदेत कस्तदा ॥ अनवापेपु कामेपु मृत्युरभ्ये
ति मानवं ॥ १२ ॥ पुष्पाणीव विचिन्वंतमन्यत्र गतमानसं ॥ वृक्षी वारणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १३ ॥ अघेव कुरुयच्छ्रेयोमात्रां कालात्यगादयं ॥ अकृते
खेव कार्यं पुमृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ १४ ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकं ॥ न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतं ॥ १५ ॥ को हि जानाति कस्याद्य मृत्युका
ला भविष्यति ॥ युवैव धर्मशीलः स्याद नित्यं खलु जीवितं ॥ कृते धर्मो भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखं ॥ १६ ॥ मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदाराय मुद्यतः ॥ कृत्वा कार्यम
कार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ १७ ॥ तं पुत्रपशुसंपन्नं व्यासक्तमनसं नरं ॥ सुप्तं व्याघ्रं मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८ ॥ संचिन्वानकमवैनं कामानामवितृ
प्तकं ॥ व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १९ ॥ इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतं ॥ एवमिहा सुखामक्तं कृतांतः कुरुते वशे ॥ २० ॥ कृतानां फलम
प्राप्तं कर्मणां कर्मसंज्ञितं ॥ क्षेत्रापणगृहामक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २१ ॥ दुर्बलं बलवंतं च शूरं भीरुं जडं कविं ॥ अप्राप्तं सर्वकामार्थान् मृत्युरादाय गच्छति
॥ २२ ॥ मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणं ॥ अनुपक्तं यदा देहं किं स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ २३ ॥ जातमेवांतर्कोताय जरा चान्वेति देहिनं ॥ अनुपक्तादयेनैते
भावाः स्थावरजंगमाः ॥ २४ ॥ मृत्योर्वा मुखमेतद्वेद्याग्रामे वसतारतिः ॥ देवानामेवैव गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥ २५ ॥ निबंधनीरज्जुरे पायाग्रामे वसतो
रतिः ॥ छित्वा तां सुकृतोयांति नैनां छिदंति दुष्कृतः ॥ २६ ॥ न हि सयतियोजंतून् मनोवाक्कायहेतुभिः ॥ जीवितार्थापनयनैः प्राणिभिर्न सहिंस्यते ॥ २७ ॥

मिव गोष्ठवासस्थानं अरण्यं विविक्तदेशः तद्धि देवानां मिद्रियाणां गवां गोष्ठमिव बंधनस्थानं गृहं त्यक्त्वा एकांते ध्यानपरो भवेदित्यर्थः लिङ्गव्यत्ययार्थः ॥ २५ ॥ यांति मुक्तिमिति शेषः ॥ २६ ॥ न हि सयति हि
सांनकारयति न करोति चेत्यर्थः हेतुः श्राद्धादिनिमित्तैः कर्महेतुभिरिति पाठेऽपि स एवार्थः जीवितं अर्थं च अपनयंतितैर्हि सस्तेनादिभिः प्राणिभिः स न हि स्यते निमित्ताभावात् यथोक्तं वैष्णवे यः परस्य न पापा
निचितयत्यात्मनो यथा तस्य पापा गमस्तात हेत्वभावात् न विद्यते इति कर्मभिर्न स बन्ध्यत इति पाठे मनोवाक्कायैरप ध्यानपरुषोक्तिशेषपातनादिभिः करणभूतैः न बन्ध्यते संबंधनप्राप्तेति बन्ध्यत इति स्पष्टार्थः
पाठः यो हि संयच्छति प्राणानित्यपपाठः ॥ २७ ॥

मृत्युसेनां जराव्याधिरूपां सत्यं अवाधितात्मतत्त्वप्रापकत्वाद्योगधर्मं अमृतं मरणाभावः एतेन न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति श्रुतेरर्थ उक्तः कृते सत्यमसत्याद्यमिति पाठे असत्यमज्ञानं अद्यं जक्ष्यं यस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ सत्यव्रताचारः ब्रह्मप्राप्त्यर्थं निव्रतानियमनियमरूपाणि आचरतीति तथा सत्ययोगः चिदाभासरूपस्य जीवस्य प्रविलापनं तत्र परायणः सत्यः प्रमाणभूत आगमो गुरुवेदवाक्यं यस्य स सत्यागमः श्रद्धावान् ॥ २९ ॥ देहे चित्ते मोहात् विषयपारवश्यात् सत्येन तद्वर्जनात्मकेन योगेन तथा च मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं सत्तमिति श्रुत्यर्थ उक्तः ॥ ३० ॥ क्षेमी परमृग्वार्थी अमर्त्यवत् हिरण्यगर्भवत् ॥ ३१ ॥ शान्तियज्ञः निवृत्तिमार्गाभ्यासः ब्रह्मयज्ञो नित्यमुपनिषदर्थं चिन्तनं वाग्यज्ञः प्रणवजपः मनोयज्ञः अकारोकारमकारार्थमात्राणां पूर्वपूर्वस्योत्तिरोत्तरत्र प्रविलापनं कर्मयज्ञः स्नानशौचगुरुशुश्रूषायावश्यकधर्मानुष्ठानम् उदगायने इति देवयानपथनिमित्तं उक्तं च यज्ञरोगो भविष्यामि देव्यमर्षम् ॥ ३२ ॥ अंतवद्विरनित्यफलैः क्षेत्रयज्ञैः शरीरत्यागैः यथा

न मृत्युसेनामायां तीं जातुकश्चित्प्रवाधते ॥ कृते सत्यमसत्याज्यं सत्येत्यमृतमाश्रितं ॥ २८ ॥ तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ॥ सत्यागमः सदादांतः सत्येनैवांतकं जयेत् ॥ २९ ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितं ॥ मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतेऽमृतं ॥ ३० ॥ सोऽहं त्यहिंस्रः सत्यार्थी कामक्रोधवहिष्कृतः ॥ समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युहास्याम्यमर्त्यवत् ॥ ३१ ॥ शान्तियज्ञरतो दांतो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ॥ वाङ्मनः कर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३२ ॥ पशुयज्ञः कथं हिंसे मादृशोऽयमुमर्हति ॥ अंतवद्विरिव प्राज्ञः क्षेत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ३३ ॥ यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ॥ तपस्यागश्च सत्यं च सर्वमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ नास्ति विद्या समं च क्षुर्नास्ति सत्यं समं तपः ॥ नास्ति शगं समं दुःखं नास्ति त्यागं समं सुखं ॥ ३५ ॥ आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ॥ आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ३६ ॥ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ॥ शीलं स्यतिर्दंडनिधानमार्जवं तस्तनश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३७ ॥

कश्चित्पिशाचः प्राप्तं प्राप्तं शरीरं पूर्वपूर्ववासनावशाद्विषाद्युद्धं धनादिना पुनः पुनर्हि नस्ति तद्वदहंपश्वादि शरीरमात्मदेहत्वेन पश्यन् कथं नाशयेयमित्यर्थः क्षेत्रेत्यपि पाठः क्षेत्रियाणामुचितैर्युद्धयज्ञानुल्यैरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ यस्य वागादिपंचकं ब्रह्मणि प्रणिहितं समर्पितं स सर्वं ब्रह्म प्राप्नुयात् सत्यं च स वै परमवाप्नुयादिति मूलपाठः ॥ ३४ ॥ विद्यायंथ ज्ञानं ब्रह्माकाराचरमांतःकरणवृत्तिश्च ज्ञानापरपर्याया ॥ ३५ ॥ आश्रमक्रमं पित्राप्रोक्तं निरस्यति आत्मनीति आत्मनि ब्रह्मणि आत्मना ब्रह्मरूपेण जातः न पित्रा मातरि आत्मनिष्ठो ब्रह्मभूतः अप्रजोऽनपत्यः वाशब्द एवार्थ आत्मन्येव ब्रह्मण्येव भविष्यामि न जायायां पुत्ररूपेण प्रजासंततिः ॥ ३६ ॥ एकता एकाकित्वं शीलं श्लाघनीयं वृत्तं दंडनिधानं वाङ्मनः कार्यैर्हि सात्यागः ॥ ३७ ॥

गुहांबुद्धिम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिप० मो० नै० भा० पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युवैवमोक्षार्थयतेनेत्युक्तं तत्रमोक्षसाधनं यज्ञादिद्वारा धनमेवनि
धनानां तु दुर्लभो मोक्ष इति मन्वानः पृच्छति धनिन इति धनिनां कः किरूपः केन प्रकारेण सुखदुःखयोर्मुक्तिसंसारयोरागमः कथंच निर्धनानां सुखदुःखागम इत्यर्थः स्वतंत्रिणः स्वशास्त्रानुसारिणः ॥ १ ॥ अमृत
त्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन त्यागेनैके अमृतत्वमानश्रुतिश्रुत्यनुसारादकिंचना एव मुच्यंते न तु धनिन इत्युत्तरयति अत्रापीति शंआत्मसुखं तेन पाकः रागद्वेषादिगहित्या निर्मलः शंपाकस्तर्कके धृष्टे मुनिभिश्चतुरं
गुले इत्यनेकार्थः तेन शंपाकेन यद्गीतं तत्मां प्रतिकश्चिदब्रवीदिति द्वयोः संबंधः ॥ २ ॥ कुचैलेन कुवस्त्रेण निर्धनत्वाद्नाच्छादनहीन इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अजिसंनयेतदेवं यदि प्रापयेत्तर्हि न संलभ्येतित्यादिना

किं ते धनैर्वा धनैर्वापि किं ते किं ते दारैर्वा ह्यणयो मरिष्यसि ॥ आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते कृगताः पिता च ॥ ३८ ॥ भीष्म उवाच पुत्रस्यैतद्वचः श्रु
त्वा यथा कार्पीत्पितानृप ॥ तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्व० मोक्षधर्म० पितापुत्रसंवादकथने पंचसप्तत्यधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच धनिनश्चाधनाये च वर्तयंते स्वतंत्रिणः ॥ सुखदुःखागमस्ते पाकः कथं वा पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच
अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनं ॥ शंपाकेनेह मुक्तेन गीतं शांतिगतेन च ॥ २ ॥ अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्वा ह्यणस्यागमाश्रितः ॥ क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन
बुभुक्षया ॥ ३ ॥ उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृतिमानवं ॥ विविधान्युपवर्तते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४ ॥ तयोरेकतरे मार्गे यदेनमभिसन्नयेत् ॥ न सुखं प्राप्य सं
हृष्यन्ना सुखं प्राप्य संज्वरेत् ॥ ५ ॥ न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीशिषे ॥ अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ॥ ६ ॥ अकिंचनः परिपतन् सुखमास्वाद
यिष्यसि ॥ अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव ह ॥ ७ ॥ आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयं ॥ अनमित्रपथो ल्येपदुर्लभः सुलभो मतः ॥ ८ ॥ अकिंचनस्य शुद्ध
स्य उपपन्नस्य सर्वतः ॥ अवेक्षमाणं स्त्रील्लोकान्न तुल्यमिह लक्षये ॥ ९ ॥ आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयं ॥ अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकं ॥ १० ॥

संबंधः मार्ग इति प्रथमांतपाठे तु संनयेत्संप्राप्नुयात् ॥ ५ ॥ न वै इति कामादिधर्मवानात्मा चित्तं कामात्मा कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाः श्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वमन एवेति श्रुतेः त्वंतु स्वरूपेण अका
मात्मापि मनस्तादात्म्यात् भ्रांत्या तत्रायः पिडवत् कामात्मेव सन् धुरमुद्यम्य धैर्येण योगांगणभारं चोद्वाश्रेयः मोक्षं प्रति न चरसि नाभिमुखो भवसि यत्तत्र किहेनुरात्मनश्चित्तस्य न ईशिषे न ईश्वरो भवसि उपालंभोयं
तेन चित्तस्य स्वाधीनत्वात् श्रेय आचरेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ नास्ति किंचन धनदारादिकं यस्य सः अकिंचनः परितः पतन् गच्छन् अनिकेतश्चरन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ पथ्यं मोक्षमार्गादनपेतं अनामयं निर्विघ्नं अनमित्रपथः शत्रु
वर्जितः पंथाः दुर्लभः कामिनां सुलभः पारतंत्र्याभावात् ॥ ८ ॥ उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य ॥ ९ ॥ १० ॥

गुणाधिक्यमेवाह आकिंचन्येचेति ॥ ११ ॥ नचारिष्टइत्यत्रनचादित्यइत्यपपाठः अरिष्टश्चोराद्युपप्लवः ॥ १२ ॥ अनुपस्तीर्णेशय्याहीनेभूतलेशेतनं उपधानंशीर्षोपधानं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अभिजातःउत्तमवंश्यः ॥ १७ ॥ त्रिभिःधनरूपकुलैः भोगान्भोग्यधनादीन्विस्तृत्यव्ययीकृत्येतिसार्धश्लोकः परस्वानामादानंचौर्यं ॥ १८ ॥ प्रतिषेधंतिदंडयंति लुब्ध्याव्याधाः ॥ १९ ॥ संस्पर्शजानि दाहच्छेदादीनि ॥ २० ॥ तेषांध्रुवाणामवश्यंभाविनांपरमदुःखानां बुद्ध्याज्ञानेनभेषज्यप्रतीकारमाचरेत्कुर्यात् किकृत्वा अध्रुवैर्देहादिभिःसह लोकधर्मपुत्रेषणादिरूपमवज्ञायधिकृत्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

आकिंचन्येचराज्येचविशेषःसुमहानयं ॥ नित्योद्विग्नोहिधनवान्मृत्योरास्यगतोयथा ॥ ११ ॥ नैवास्याग्निर्नचारिष्टोनमृत्युर्नचदस्यवः ॥ प्रभवंतिधनत्यागा द्विमुक्तस्यनिराशिपः ॥ १२ ॥ तंवैसदाकामचरमनुपस्तीर्णशायिनं ॥ बाहूपधानंशान्म्यंतंप्रशंसंतिदिवौकसः ॥ १३ ॥ धनवान्क्रोधलाभाभ्यामाविष्टोनपृचेन नः ॥ तिर्यगीक्षःशुष्कमुखःपापकोभ्रुकुटीमुखः ॥ १४ ॥ निर्दशन्नधरोपंचक्रुद्धोदारुणभापिता ॥ कस्तमिच्छेत्परिद्रुष्टुंदातुमिच्छतिचेन्महीं ॥ १५ ॥ श्रिया त्यभीक्ष्णंसंवासोमोहयत्यविचक्षणं ॥ सातस्यचित्तंहरतिशारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६ ॥ अयैन्नरूपमानश्चधनमानश्चविंदति ॥ अभिजातोस्मिसिद्धोस्मि नास्मिकेवलमानुपः ॥ १७ ॥ इत्येभिःकारणैस्तस्यत्रिभिश्चित्तंप्रमाद्यति ॥ संप्रसक्तमनाभोगान्विस्तृत्यपिठसंचितान् ॥ परिर्क्षीणःपरस्वानामादानंसाधुम न्यते ॥ १८ ॥ तमतिक्रान्तमर्यादमाददानंततस्ततः ॥ प्रतिषेधंतिराजानोलुब्ध्यामृगमिवेषुभिः ॥ १९ ॥ एवमेतानिदुःखानितानितानीहमानवं ॥ विविधान्युप पद्यंतगात्रसंस्पर्शजान्यपि ॥ २० ॥ तेषांपरमदुःखानांबुद्ध्याभेषज्यमाचरेत् ॥ लोकधर्ममवज्ञायध्रुवाणामध्रुवैःसह ॥ २१ ॥ नात्यक्वासुखमाप्नोतिनात्यक्वा विंदतेपरं ॥ नात्यक्वाचाभयःशेत्यक्वासर्वसुखीभव ॥ २२ ॥ इत्येतद्वास्तिनपुरेब्राह्मणेनोपवर्णितं ॥ शंपाकेनपुरामत्यंतस्मात्यागःपरोमतः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमो०शंपाकगीतायांपट्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ईहमानःसमारंभान्यदिनासादयेद्धनं ॥ धनतृष्णाभिभूतश्चकिंकुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ १ ॥

॥ २३ ॥ इतिशांति०मोक्षध०नै०भा०ष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ पूर्वधनस्यमोक्षहेतुत्वंनिर्गस्तं जीवनहेतुत्वंतुप्रत्यक्षं अतोजीवनायसमा रंभान्कृषिवाणिज्ययज्ञदानाधारंभान्ईहमानःकर्तुमिच्छन्त्योधनमलभमानस्तृष्णाभिभूतश्चसकिंकुर्यान् यतैववाधनार्थंउतउपरमैववारंभादित्यर्थः आद्यैवयय्यात्अंत्येदेहनाशापाताच्चमोक्षसाधनंवि घ्नितंभवति अतस्तयोर्मध्येकिंश्रेयइतिभावः ॥ १ ॥

सर्वत्रलाभालाभमानापमानादौसाम्यमवैषम्यंसर्वसाम्यं अनायासः धनाद्यर्थश्रमाभावः निर्वेदोवैराग्यं अविधित्साकर्मणिइच्छाभावः विधित्सेतिपाठेश्रवणादीच्छा लाभादौवैषम्येरागादिस्तनः प्रवृत्तिस्तनः
आयासस्तनः सत्यत्यागइत्येतानित्यक्तैवमुखीस्यान्नत्वत्यक्ता देहनिर्वाहस्वारव्यकर्मोपनतैरेवान्नादिभिर्भविष्यति तस्मादुपरमएवश्रेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ पदानिपदनीयानिआश्रयणीयानि प्रशान्तयेमोक्षा
य एषदतिविधेयापेक्षेलिङ्गैकत्वे एषस्वर्गादिस्तत्साधनत्वान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भग्नेहः भग्नाशः व्यर्थचेष्टोवा दम्यौदमनयोग्यौगावौवत्सरोनाभ्यांसहितंयुगंशकटादिधुरियोजितंतिर्यक्काष्ठं यस्यांतयोर्गावौयुज्ये
ते ॥ ५ ॥ सुसंबद्धौयुगांतयोःसम्बन्धोजितौदमनाय असंबद्धावितिपाठेदमयित्राअसंयतौ ॥ ६ ॥ स्कंधदेशंसंप्राप्तयोःसतोरितिसंबंधः उल्लिख्यतुलाभाजनद्वयवदुपरिभूमेर्नीत्वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ अविहितंदैवेनानुप

भीष्म उवाच सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यंचभारत ॥ निर्वेदश्चाविधित्साचयस्यस्यात्समुखीनरः ॥ २ ॥ एतान्येवपदान्याहुः पंचद्वधाः प्रशान्तये ॥ एषस्वर्ग
श्रद्धर्मश्चसुखंचानुत्तमंमतं ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ निर्वेदान्मंकिनागीतंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ ईहमानांधनंमंकिर्भग्नेहश्चपुनःपुनः ॥
केनचिद्धनशेषेणक्रीतवान्दम्यगोयुगं ॥ ५ ॥ सुसंबद्धौतुतौदम्यौदमनायाभिनिःसृतौ ॥ आसीनमुष्ट्रंमध्येनसहसैवाभ्यधावतां ॥ ६ ॥ तयोःसंप्राप्तयोरुष्ट्रः
स्कंधदेशममर्पणः ॥ उत्थायोऽल्लिख्यतौदम्यौप्रससारमहाजवः ॥ आह्रियमाणौतुतौदम्यौतेनोष्ट्रेणप्रमाथिना ॥ ध्रियमाणौचसंप्रेक्ष्यमंकिस्तत्राववीदिदं ॥ ८ ॥
नचैवाविहितंशक्यंदक्षेणापीहितुंधनं ॥ युक्तेनश्रद्धयासम्यगीहांसमनुतिष्ठता ॥ ९ ॥ कृतस्यपूर्वचानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ॥ इमंपश्यतसंगत्याममदैवमुपप्लु
वं ॥ १० ॥ उद्यम्योद्यम्यमेदम्यौविषमेणैवगच्छतः ॥ उल्लिख्यकाकतालीयमुत्पथेनैवधावतः ॥ ११ ॥

स्थापितं ईहितुंष्टुम् ईहितमितिपाठेआप्तमित्यध्याहारः श्रद्धयाफलप्राप्तिनिश्चयेन ईहांचेष्टां ॥ ९ ॥ कृतस्यपूर्वनानार्थैरितिपाठे अर्थैर्नानाकृतस्यपृथक्कृतस्य युक्तस्यअवहितचित्तस्यअनुतिष्ठतोऽर्थ
प्राप्त्युपायान् संगत्यादंम्योष्ट्रसंबंधेनदैवदैवेनईश्वरेणनिर्मितं ॥ १० ॥ उपप्लुवमेवाह उद्यम्येति उद्यम्योद्यम्यउष्ट्रगतिवेगादुत्प्लुत्योत्प्लुत्य विषमेणकृच्छ्रेणदम्यौगच्छतः काकतालीयंदैवकृतंसंगमं उल्लिख्यउ
त्थाप्य धावतउष्ट्रस्येत्यपिमेणसंबंधः उन्माथेनेवजंबूकमित्यपिपाठः तालः करतलयोःशब्दजनकः संयोगस्तस्मिन्क्रियमाणेउत्पन्नकाकोदैवात्तत्रतालाभ्यामाकांतोऽभूत् तदेतत्काकतालीयमित्युच्यते
काकस्पर्शसमकालंतालफलस्यतालदक्षस्यवापतनंतदित्यन्ये मेषयोर्युध्यतोःपरस्परशिरःसंघट्टउन्माथस्तेनैवान्मध्येप्रविष्टोजंबूकोतिपीडनान्ममारतदपिकाकतालीयोत्थानमेवतथेदमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मणीवेति वाशब्दइवार्थे हठेनैवमूढनिर्वधेनैवपौरुषमस्तिननुतद्वृष्ट्येत्यर्थः नैवेतिपदविभागोवा ॥ १२ ॥ उपपद्येतयदिलोकदृष्टानेनपौरुषास्तित्वंयुज्येततर्हिफलव्यभिचारात्तदपिदैवायत्तमेवोपपद्यतेन
 स्वातंत्र्येणेत्यर्थः ॥ १३ ॥ निर्वेदमितिपाठेच्छीवत्वमार्प वैराग्यंगंतव्यंअनुवर्तितव्यं निराशःनिरस्ताशः अर्थश्चतत्साधनंचेनिसमाहारस्तस्मिन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विधित्सानांधनाद्यर्थप्रवृत्तीनां गत
 पूर्वःपूर्वगतःप्राप्तोगतपूर्वः ॥ १७ ॥ हेकामुककामादिधर्मवत्हेमनः मानसेत्यपिपाठः निर्विद्यवैराग्यंप्राप्य शाम्यशमंगच्छ निकृतःवंचितः प्रवृत्तिनैष्कल्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ मोक्ष्यसेत्यक्ष्यसे ॥ २० ॥

मणीवोष्टस्यलंबेतेप्रियोवत्सतरौमम ॥ शुद्धं हिदैवमेवेदं हठेनैवास्तिपौरुषं ॥ १२ ॥ यदिवाप्युपपद्येतपौरुषंनामकर्हिचित् ॥ अन्विष्यमाणंतदपिदैवमेवावति
 ष्ठते ॥ १३ ॥ तस्मान्निर्वेदएवेहंगंतव्यःसुखमिच्छता ॥ सुखंस्वपितिनिर्विण्णोनिराशश्चार्थसाधने ॥ १४ ॥ अहोसम्यक्शुकेनोक्तंसर्वतःपरिमुच्यता ॥ प्रति
 ष्ठतामहारण्यंजनकस्यनिवेशनात् ॥ १५ ॥ यःकामानामुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्यजेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानांपरित्यागोविशिष्यते ॥ १६ ॥ नांतंसर्ववि
 धित्सानांगतपूर्वास्तिकश्चन ॥ शरीरेर्जावितेचैवतृणामंदस्यवर्धते ॥ १७ ॥ निवर्तस्वविधित्साभ्यःशाम्यनिर्विद्यकामुक ॥ असकृच्चासिनिर्गतो नचनिर्विद्यसे
 ततः ॥ १८ ॥ यदिनाहंविनाश्यस्तेयद्येवंरमसेमया ॥ मामांयोजयलोभेनवृथात्वंवित्तकामुक ॥ १९ ॥ संचितंसंचितंद्रव्यंनष्टंवपुनःपुनः ॥ कदाचिन्मोक्ष्यसे
 मृदधनेहांधनंकामुक ॥ २० ॥ अहोनुममवालिशंयोहंकीडनकस्तव ॥ किंनैवंजातुपुरुषःपरेषांप्रेष्यतामियात् ॥ २१ ॥ नपूर्वेनापरेजातुकामानामंतमाप्नु
 वन् ॥ त्यक्त्वा सर्वसमारंभान्प्रतिबुद्धास्मिजागृमि ॥ २२ ॥ नूनंतेहृदयंकामवज्रसारमयंदृढं ॥ यदनर्थशताविष्टंशतधानविदीर्यते ॥ २३ ॥ जानामिकामत्वां
 चैवयच्चकिंचित्प्रियंतव ॥ तवाहंप्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभसुखं ॥ २४ ॥ कामजानामितेमूलंसंकल्पाकिलजायसे ॥ नत्वांसंकल्पयिष्यामिसमूलानभवि
 ष्यसि ॥ २५ ॥ ईहाधनस्यनसुखालब्धाचिंताचभूयसी ॥ लब्धनाशेयथामृत्युर्लब्धंभवतिवानवा ॥ २६ ॥ परित्यागेनलभतेततोदुःखतरंनुकिं ॥ नचतुष्यति
 लब्धेनभूयएवचमार्गति ॥ २७ ॥

कीडनकःक्रीडामृगः जातुकदाचित् प्रेष्यतांदास्यं कामाभावेकोपिकस्यचिदपिनप्रेष्यःस्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥ अंतंनानुवन् अतोहेतोस्त्यक्त्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रियंजायादि ॥ २४ ॥ नजविष्यसि वि
 नशिष्यसि ॥ २५ ॥ ईहालिप्सा चेष्टावा तदाधनस्यधनायेत्यर्थः लब्धाचितानाशभयात् यथामृत्युस्तथादुःखकृत् श्रमेपिफलंसंदिग्धं ॥ २६ ॥ परित्यागेदेहस्यपरस्वत्वापादनेपिनलभते मार्गतिमृगयते
 परेभ्योयोनलभतइतिपाठे परेभ्यःसेव्यमानेभ्योपि ॥ २७ ॥

अनुतर्पुलस्तृष्णादृष्टिरुत् मद्द्विलापनंमन्नाशः एतत्तृष्णादृष्ट्याख्यं प्रतिबुद्धोऽस्मि अतोमांसंत्यज हेकामेतिशेषः ॥ २८ ॥ भूतग्रामोयातुस्वकारणं प्रति पंचत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ युष्मासुअनात्मसुअहं कारादिपुराजसतामसेषु सत्वंसत्त्वगुणं वनमेवेतिपाठे वनं ब्रह्मपारिव्रज्यंवा ॥ ३० ॥ देहेतच्चापि मनसितृप्तुंडरीकस्थेपश्यन् हेतौशतृप्रत्ययः एकात्मदर्शनायेत्यर्थः योगेविषये बुद्धिकरिष्यामीतिनिश्चयं कुर्वन्श्रुतेश्रवणादौसत्वंएकायचित्तंधारयन्मनश्चब्रह्मणिलवणोदकन्यायेनधारयन्विहरिष्यामीत्यपिमेणसंबंधः ॥ ३१ ॥ अनासक्तो निरामय इतिरागद्वेषराहित्यमुक्तं ॥ ३२ ॥ अन्यायोगेबुद्धिमित्युक्तगते

अनुतर्पुलएवार्थःस्वादुगांगमिवोदकं ॥ महिलापनमेतत्तुप्रतिबुद्धोऽस्मिसंत्यज ॥ २८ ॥ यइमंमामकंदेहंभूतग्रामःसमाश्रितः ॥ सयात्वितोयथाकामंवसतां वायथालुखं ॥ २९ ॥ नयुष्मास्विहमेप्रीतिःकामलोभानुसारिपु ॥ तस्मादुत्सृज्यकामान्वैसत्वमेवाश्रयाम्यहं ॥ ३० ॥ सर्वभूतान्यहंदेहेपश्यन्मनसिचात्मनः ॥ योगेबुद्धिश्रुतसत्वंमनोब्रह्मणिधारयन् ॥ ३१ ॥ विहरिष्याम्यनासक्तःसुखीलोकान्निरामयः ॥ यथामांत्वंपुनर्नैवंदुःखेषुप्रणिधास्यसि ॥ ३२ ॥ त्वयाहिमेप्र णुन्नस्यगतिरन्यानविद्यते ॥ तृष्णाशोकश्रमाणांहित्वंकामप्रभवःसदा ॥ ३३ ॥ धननाशेधिकंदुःखंमन्येसर्वमहत्तरं ॥ ज्ञातयोद्यवमन्यंतेमित्राणिचधना द्युतं ॥ ३४ ॥ अवज्ञानसहस्रेस्तुदोषाःकष्टतराधने ॥ धनेसुखकलायातुसापिदुःखैर्विधीयते ॥ ३५ ॥ धनमस्येतिपुरुषंपुरोनिघ्नंतिदस्यवः ॥ क्लिश्यंतिविविधै र्दंडैर्नित्यमुद्देजयन्तिच ॥ ३६ ॥ अर्थलोलुपतादुःखमितिबुद्धंचिरान्मया ॥ यद्यदालंबसेकामंतत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ३७ ॥ अतत्त्वज्ञोसिवालश्वदुस्तोपोपूरणोऽन लः ॥ नैवत्वंवेत्थसुलभंनैवत्वंवेत्थदुर्लभं ॥ ३८ ॥ पातालइवदुष्पूरोमांदुःखैर्योक्तुमिच्छसि ॥ नाहमद्यसमावेष्टुंशक्यःकामपुनस्त्वया ॥ ३९ ॥ निर्वेदम हमासाद्यद्रव्यनाशाद्यदृच्छया ॥ निवृत्तिपरमांप्राप्यनाद्यकामान्विचिंतये ॥ ४० ॥ अतिक्लेशान्सहामीहनाहंबुद्ध्याम्यबुद्धिमान् ॥ निरुतोधननाशेनशयेस र्वांगविज्वरः ॥ ४१ ॥ परित्यजामिकामत्वांहित्वासर्वमनोगतीः ॥ नत्वंमयापुनःकामवत्स्यसेनचरंस्यसे ॥ ४२ ॥ क्षमिष्येक्षिपमाणानांनहिंसिष्येविहिंसितः ॥ द्वेष्ययुक्तःप्रियंवक्ष्याम्यनाहत्यतदप्रियं ॥ ४३ ॥ तनःस्वस्येंद्रियोनित्यंयथालब्धेनवर्तयन् ॥ नसकामंकरिष्यामित्त्वामहंशत्रुमात्मनः ॥ ४४ ॥

रन्या ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अधनेइतिच्छेदःसंधिरार्षः ॥ ३५ ॥ धनमस्यास्तीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अनलोऽग्निरिवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सहामि इतःपूर्वसोढवानस्मि ॥ ४१ ॥ मनोगतीःमनसोद चीः एतेनसमाधिमनुष्यास्येइत्युक्तंभवति तत्रैवसर्वकामाभावात् ॥ ४२ ॥ क्षिपमाणानांधिक्ुर्वतांशब्दादीन् ॥ ४३ ॥ सकामंलब्धमनोरथं हेकामेतिशेषः ॥ ४४ ॥

निर्वृत्तिसुखं तृप्तिपूर्णकामतां ॥ ४५ ॥ प्रतिष्ठंतमोक्षायगंतुं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रजःप्रवर्तको गुणः तच्चकामेनानुवधातीतिकामानुबंधुःखादिकंचकामाद्युद्भवं अतःसर्वानर्थमूलंरजस्याज्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शाम्यामिकर्मभ्यउपरतिगच्छामि परिनिर्वामिनिर्दुःखोभवामि सुखंस्वरूपसुखं केवलंनिविषयं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आत्मनास्थूलदेहेनसहगणनायांसप्तमःकामः तथाहि अन्नमयप्राणमयमनो मयविज्ञानमयाश्चत्वारःकोशाःप्रवृत्तिमत्त्वाद्वजःप्रधानाः आनंदमयआवरणरूपत्वात्तमःप्रधानःपंचमः ततःशुद्धसत्त्वप्राधान्यात्सवीजसमाधिःसानंदाख्यःषष्ठः तस्यापिमूलमस्मीतिप्रत्ययमात्रशरीरोमहत्तत्त्वाख्यःसर्वानर्थवीजभूतश्चरमःकामःसप्तमः तंहत्वा ब्रह्मैवपुरंब्रह्मपुरंप्रविष्टःस्यांयतस्तदवध्यं कुतः नास्यजरयैतज्जीर्यते नवधेनास्यहन्यतएतत्सत्यंब्रह्मपुरमितिश्रुतेः ॥ ५२ ॥ कामान्प्रथमाध्या

निर्वेदंनिर्वृत्तिंतिमिंशांतिसत्यंदमक्षमां ॥ सर्वभूतदयांचैवविद्धिमांसमुपागतं ॥ ४५ ॥ तस्मात्कामश्चलोभश्चतृष्णाकार्पण्यमेवच ॥ त्यजंतुमांप्रतिष्ठंतंस्त्वस्थो
त्यस्मिसांप्रतं ॥ ४६ ॥ प्रहायकामंलोभंचसुखंप्राप्तोस्मिसांप्रतं ॥ नाद्यलोभवशंप्राप्तोदुःखंप्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७ ॥ यद्यस्यजतिकामानांतसुखस्याभि
पूर्यते ॥ कामस्यवशगोनित्यंदुःखमेवप्रपद्यते ॥ ४८ ॥ कामानुबंधुदतेर्यात्किंचित्पुरुषोरजः ॥ कामक्रोधाद्भवंदुःखमहीररतिरेवच ॥ ४९ ॥ एषब्रह्मप्रतिष्ठो
हंग्रीष्मेशीतमिवहृदं ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखंमामेतिकेवलं ॥ ५० ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यमहत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ॥
॥ ५१ ॥ आत्मनासप्तमंकामंहत्वाशत्रुमिवोत्तमं ॥ प्राप्यावध्यंब्रह्मपुरंराजेवस्यामहंसुखी ॥ ५२ ॥ एतांबुद्धिसमास्थायमंकिर्निर्वेदमागतः ॥ सर्वान्कामान्प
रित्यज्यप्राप्यब्रह्ममहत्सुखं ॥ ५३ ॥ दम्यनाशकृतेमंकिरमृतत्वंकिलागमत् ॥ अच्छिनत्काममूलंसतेनप्रापमहत्सुखं ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां
तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिमंकिगीतायांसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाह
रंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंविदेहराजेनजनकेनप्रशाम्यता ॥ १ ॥ अनंतमिवमेवित्तंयस्यमेनास्ति किंचन ॥ मिथिलायांप्रदीपायांनमेदत्यतिकिंचन ॥ २ ॥
अत्रैवोदाहरंतीमंत्रोध्यस्यपदसंचयं ॥ निर्वेदंप्रतिविन्यस्तंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥

योक्तरीत्याजायत्स्वमसंप्रज्ञातावस्थागतानुविषयान् ॥ ५३ ॥ काममूलंअविद्यां ॥ ५४ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७३ ॥ मंकिवदुप
रमेतैवेत्युक्तम् तेनैवयोगक्षेमसिद्धिसदृष्टांतामाहअत्रेत्यादिना ॥ १ ॥ अनंतदेशतः कालतोवस्तुतश्चापरिच्छिन्नं वित्तमिवनिगूढंकोशपंचकलक्षणगुहास्थं प्रत्यक्तत्त्वमेवास्यमेस्वरूपभूतं अतएवसर्वस्यम
दनन्यत्वाद्ब्रह्मरूपवन्मयिकल्पितत्वाच्चमेममनकिंचन अतएवाहमिथिलायामिति नक्षध्यस्तदोषैरधिष्ठानंस्पृश्यते मरीचिनपापिमरुभूमेराद्रत्वापत्तेरितिभावः ॥ २ ॥ पदसंचयंश्लोकं वैराग्यार्थमुपन्यस्तं ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ तस्य उपदेशस्य लक्षणं ज्ञापकं तन्नाप्यं ॥ ६ ॥ सारंगो भ्रमरस्तस्य अन्वेषणं अनुगमनं इषगतौ दिवादिः ॥ ७ ॥ यस्माद्यस्माद्गुरोर्यद्यदुपात्तं तत्तदाह भीष्मः आरोति राजनृहे युधिष्ठिर ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ पिंगलावकुररवच्चाशां गृहधनरूपामामिपंचत्यक्ता कथं जीवेतेत्याशंक्या न्यथा सिद्धिमाह गृहेति द्वाभ्यां ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमारंभो नरवर्जितेन ब्रह्मण्यैकाग्र्यं चित्तस्य संपादनीयमित्याह इष्विति ॥
 ॥ १२ ॥ ऐकाग्र्यमेकाकिन्यैव सिद्ध्यतीत्याह बहूनामिति काचित्कुमारीपित्रादिपरवशा गृहागतानतिथीन्प्रच्छन्नं भोजयितुमिच्छतीतीहीनवहंतुं प्रचक्रमेतस्याः प्रकोठस्थाः शंखाश्च कुशुः सापरेषां सूचना
 माभूदिति शंखान् भंक्त्वा एकैकमवशेषितवतीति श्रीमद्भागवते दृष्टान्तोऽयं व्याख्यातः ॥ १३ ॥ इति शां. मो. नै. भा. अष्टमसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥

बोध्यं शांतं मृपिराजानाहुः पर्यपृच्छत ॥ निर्वेदाच्छांतिमापन्नं शास्त्रप्रज्ञानतर्पितं ॥ ४ ॥ उपदेशं महाप्राज्ञशमस्योपदिशस्व मे ॥ कां बुद्धिं समनुध्याय शांतं च
 रसिनिर्वृतः ॥ ५ ॥ बोध्य उवाच उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कंचन ॥ लक्षणं तस्य वक्ष्ये हंतस्वयं परिमृश्यतां ॥ ६ ॥ पिंगलाकुररः सर्पः सारंगान्वेषणं व
 ने ॥ इषुकारः कुमारी च पठेते गुरवो मम ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच आशावलवती राजनैराशं परमं सुखं ॥ आशां निराशां कृत्वानुसुखं स्वपिति पिंगला ॥ ८ ॥
 सामिपंकुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिपैः ॥ आमिपस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते ॥ ९ ॥ गृहारंभो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ॥ सर्पः परकृतं वेदमप्रविश्य
 सुखमेधते ॥ १० ॥ सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिसमाश्रिताः ॥ अद्रोहेणैव भूतानां सारंगोऽवपक्षिणः ॥ ११ ॥ इषुकारो नरः कश्चिदिषा वा सक्तमानसः ॥
 समीपेनापि गच्छन्तं राजानं तावद्वद्वान् ॥ १२ ॥ बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संकथनं ध्रुवं ॥ एकाकी विचरिष्यामि कुमारी शंखको यथा ॥ १३ ॥ इति श्री
 महाभारतेशां. मो. बोध्यगीतायां अष्टमसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच केन वृत्तेन वृत्तज्ञवीतशोकश्च
 रेन्महीं ॥ किंच कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति गतिमुत्तमां ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ प्रहादस्य च संवादं मुने राजगरस्य च ॥
 ॥ २ ॥ चरन्तं ब्राह्मणं कंचित्कल्पचित्तमनामयं ॥ प्रच्छ राजा प्रहादो बुद्धिमान् बुद्धिसंमतं ॥ ३ ॥

केनेत्याक्षेपे केन वृत्तेन वीतशोको भूत्वामहीं चरेत् न तादृशं वृत्तमस्तीत्यर्थः यतः सर्पसारंगवृत्त्या गृहाहारसंपादने पिप्रतिपक्षबाहुल्यं दृश्यते द्विषन्ति हि भिक्षुका भिक्षुकांतरं स्वाध्यासितस्थानागतमत एकाकित्वैका
 ग्र्ययोश्चासंभवः अन्वितयाधनाशावियोगस्यापि दुष्करत्वादिभिर्भावः अतः किंच तादृशमुपायांतरं हि सा शून्यमुत्तमगतिप्रदमस्तीति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥ उत्तरमाह अत्रेति आजगरस्य अजगरवृत्त्या जीवतः
 ॥ २ ॥ कल्पचित्तं दृढचित्तं अनामयं रागद्वेषाननुबिद्धं ॥ ३ ॥

स्वस्थः विषयैरनारुहः शुद्धोदंभादिहीनः मृदुर्दयावान् दांतोजितेन्द्रियः निर्विधित्सो निरारंभः अनसूयकः सर्वत्रादोषदर्शी सुवाक् सत्यवाक् प्रगल्भः प्रतिज्ञानवान् मेधावी ऊहापोहकुरालः प्राज्ञः ज्ञातृत्वं ॥ ४ ॥ मन्यसे दृष्टत्वेनानिष्टत्वेन वा अवमन्यसे इति पाठे वीतदर्पोऽसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्रोतसाकामादिवेगेन विमनाः निर्मनस्कः स्थाणुरिव कूटस्थो निर्व्यापारः अविमना इति पाठे तु अव्याकुलचित्तः ॥ ६ ॥ कौटस्थमेवाह नेति इन्द्रियार्थान्गंधरसादीननादृत्य चरसि क्षुन्निर्वाहमात्रार्थांश्चासि साक्षिवत् मुक्तः कर्तृत्वादिना ॥ ७ ॥ प्रज्ञातृत्वं दर्शनं श्रुतं तन्मूलभूतं शास्त्रं वृत्तिस्तदर्थानुष्ठानं श्रेयोममेति शेषः ॥ ८ ॥ अनुयुक्तः पृष्ठः लोकस्य धर्मो जन्मजरादिस्तस्य विधानं कारणमविद्याकामकर्मादितद्विज्ञः लोकधर्मविधानवित् ॥ ९ ॥ भूतानामुत्पत्त्यादिकं अनिमित्ततः कारणहीनदेकाद्वितीयादिति पश्य आलोचय युक्तियुक्तिभ्यां श्रुतिस्तावत् सदेव सोभ्येदमप आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यदेकरसाद्वस्तुनो जगदुत्पत्तिमाह युक्तिरपिशून्याज्जगदुत्पत्त्ययोगात् अचेतनानां च प्रधानपर

प्रहाद उवाच स्वस्थः शक्तो मृदुर्दांतो निर्विधित्सोऽनसूयकः ॥ सुवाक् प्रगल्भो मेधावी प्राज्ञश्चरसि वालवत् ॥ ४ ॥ नैव प्रार्थय सेलाभं नालाभेष्वनुशोचसि ॥ नित्यं तम इव ब्रह्मन्न किंचिदिव मन्यसे ॥ ५ ॥ स्रोतसाह्वयमाणा सुप्रजा सुविमना इव ॥ धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६ ॥ नानुतिष्ठसि धर्मायै न कामे चापिवर्तसे ॥ इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥ ७ ॥ कानुप्रज्ञाश्रुतं वा किं वृत्तिर्वा कानुते मुने ॥ क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रेयो यदि ह मन्यसे ॥ ८ ॥ भीष्म उवाच अनुयुक्तः समेधावी लोकधर्मविधानवित् ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रहाद मनपार्थया ॥ ९ ॥ पश्य प्रहाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ॥ हासं वद्वि विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १० ॥ स्वभावादेव संदृश्यावर्तमानाः प्रवृत्तयः ॥ स्वभावनिरताः सर्वाः परितुष्येन्न केनचित् ॥ ११ ॥

माण्वादीनामधिष्ठानारमन्तरेण संघातकर्तृत्वायोगात् विकरणस्येश्वरस्याधिष्ठानृत्वायोगात् संसारस्य स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगात् स्वप्नमायेन्द्रजालवदविद्याकल्पितत्वमवश्यं वाच्यं अविद्यानाशस्य च सर्वतंत्रसिद्धत्वात् अविद्यामिथ्या अनादिभावत्वे सति अनित्यत्वाद्यतिरेकेणाकाशवदित्यविद्यामिथ्यात्वसिद्धेरेकाद्वितीयादेव जगदुत्पत्तिसाधयति ततश्च यन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुविभेमीति श्रुतेरात्मज्ञस्य ममद्वितीयाभावात् न हर्षव्यथे भवतः ॥ १० ॥ एवमेकाद्वितीयाद्वस्तुनोत्पत्तिमुक्त्वा तत्रैव स्थितिलयावप्याह स्वेति स्वभावात् स्वस्य भावः स्वभावः स्वरूपसत्ता तत एव वर्तमानाः प्रवृत्तयोऽपि संदृश्याः सम्यग्द्रष्टव्याः स्वभावे एव निरताः सर्वाः प्रजास्तासामेतासां स्वभावादन्यत्परायणं नास्तीत्यर्थः तस्मादेवं जानन् केन विद्वत्सलैकैश्वर्यलाभेनापि न तुष्येत्तुच्छमेवैतद्दृश्यमिति विजानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवंतत्त्वदृष्ट्यास्वास्थ्यमुपपाद्यबाह्यदृष्ट्यापिलोकस्यानित्यत्वात्तदुपपादयति पश्येति तस्मादहंमनोन कचिद्विषयेविदधेधारयामि तद्विनाशोकोत्पत्तिजानन् यद्वा अश्रौतयोरारंभसंघातवादयोरपि जगदनित्यत्वमस्तीति स्वास्थ्यमेवोचितमित्याह पश्येति ॥ १२ ॥ एवमादीन्यश्रौतानि मतानि दूषयति अंतवंतीति भूतानि परमतेनित्यसिद्धानि परमाणुप्रधानादीनोतिपक्षनिर्देशः जरायुजादिशरीराणि दृष्टान्तोवा अंतवत्त्वं साध्यं गुणयुक्तत्वं हेतुः यत्संहतं घटादितदनित्यं परमाण्वादयश्च गुणगुणीभावेन प्रधानं च गुणत्रयात्मत्वेन संहता इति ध्रुवमनित्याः तस्मात्पूर्वोक्तमुत्पत्तिनिधनहेतुभूतं वस्तु जानतः किं कार्यं कर्तव्यमवशिष्यते न किमपीत्यर्थः तथाच श्रुतिः एतद्वत्त्वैतद्विद्वांसः पूर्वमहाशालामहाश्रोत्रिया अग्निहोत्रं न जुह्वांच क्रिइति ॥ १३ ॥ पामरदृष्ट्यापि जगतो विनाशित्वमाह जलजानामित्यादिपंचभिः ॥ १४ ॥ पार्थिवानां पृथिवी

पश्यप्रहादसंयोगान् विप्रयोगपरायणान् ॥ संचयांश्च विनाशां तान्न कचिद्विदधेमनः ॥ १२ ॥ अंतवंति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः ॥ उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ १३ ॥ जलजानामपि त्व्यंतं पर्यायेणोपलक्ष्ये ॥ महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥ १४ ॥ जंगमस्यावराणां च भूतानामसुराधिप ॥ पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः ॥ १५ ॥ अंतरिक्षचराणां च दानवोत्तमपक्षिणां ॥ उत्तिष्ठते यथा कालं मृत्युर्वलवतामपि ॥ १६ ॥ दिविसंचरमाणानि ह्रस्वानि च महानि च ॥ ज्योतींष्यपि यथा कालं पतमानानि लक्ष्ये ॥ १७ ॥ इति भूतानि संपश्यन्ननुपक्तानि मृत्युना ॥ सर्वसामान्यगोविद्वान् रुत रुत्यः सुखं स्वपे ॥ १८ ॥ सुमहांतमपि ग्रासं ग्रसेलव्यं यदृच्छया ॥ शये पुनरभुं जानोदिवसानि बहून्पि ॥ १९ ॥ आशयंत्यपि मामन्नं पुनर्वद्गुणं बहु ॥ पुनरत्यं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २० ॥ कणंकदाचित्त्वादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ॥ भक्षयेशालिमांसानि भक्षांश्चावचान् पुनः ॥ २१ ॥ शयंकदाचित्पथके भूमावपि पुनः शये ॥ प्रासादे चापि मेशय्याकदाचिदुपपद्यते ॥ २२ ॥ धारयामि च चोराणि शाणक्षौमाजिनानि च ॥ महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ २३ ॥ न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ॥ प्रत्याचक्षेन चाप्येन मनुरुध्ये सुदुर्लभं ॥ २४ ॥

स्थानां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वसामान्यगः यथा घटत्वादिसामान्यं घटादिभ्यो व्यावृत्तं पृथिवीत्वसामान्यं तु जयसमं तदुपादानत्वात् एवं सर्वस्य सत्सदितिसदभेदेन प्रतीयमानस्योपादानं सत्ता सामान्यं सर्वसामान्यं न तु तार्किकाभिमतं तस्य सत्ता समवायादिभ्यो व्यावृत्तत्वेन सर्वसामान्यत्वाभावात् तच्च शुद्धं ब्रह्म तद्वतः सर्वसामान्यगः सर्वसामान्यतो विद्वानित्यपपाठः ॥ १८ ॥ आजगरीदृत्तिप्रपंचयति सुमहांतमित्यादिना सुमहांतरसाधिक्यात् ॥ १९ ॥ आशयंति भोजयंति अल्पं सात्त्वत्वात् ॥ २० ॥ कणं अतिसूक्ष्मं धान्यांशं पिण्याकं तिलखलि ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षौमाणि क्षुमा अतसीतसूत्रमयानि ॥ २३ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं यथेष्टाचरणे तत्त्वविदामपि श्वसूकरादितुल्यतापत्तेः ॥ २४ ॥

अचलंदृढं अनिधनं मृत्युविरोधि शुचि आर्षो विभक्त्यलुक् विदुषां मते ब्रह्मणि प्रविष्टं तस्यापकमित्यर्थः अनभिमतत्वादेवासेवितं मूढैः आजगरं अजगरो ह्ययत्ने नैव जीवति तस्येदं ॥ २५ ॥ कषायः क्रोधाद्यावे
शेनस्तिमितचित्ततारागद्वेषादिर्वा ॥ २६ ॥ अनियतं अकृतं फलादियत्र विधिरदृष्टं तस्य परिणामः परिपाकस्तेनैव देशकालव्यवस्थया प्रापितं कदर्यैर्विषयलुब्धैः ॥ २७ ॥ धनप्राप्तौ कर्मवकारणं न पौरुषमिति
धियानिशम्य आलोच्य ॥ २८ ॥ अर्थहेतोः अनार्यनीचं अर्यस्यामिनं आश्रयति यः कृपणो दीनजनस्तमनुदृश्य उपशमरुचिः आत्मवान् जितचित्तः ॥ २९ ॥ विधिनियतं देवाधीनं ॥ ३० ॥ धृतिर्धैर्यं मति
रालोचनं बुद्धिर्निश्चयः उपगतं समीपागतं फलं प्रियं ये पातान् भोगिनः सर्पान् अजगरान् निशम्य दृष्ट्वा फलभोगिन इति शाकपार्थिवादिबन्धमपदलोपः ॥ ३१ ॥ प्रकृत्यादमादियुक्तः सिद्धत्वात् ननु सा

अचलमनिधनं शिवं विशोकं शुचिमतुलं विदुषां मते प्रविष्टं ॥ अनभिमतमसेवितं विमूढैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५ ॥ अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा
त्परिमितसंस्तरणः परावरजः ॥ विगतभयकषायलोभमोहो ब्रतमिदमा ॥ २६ ॥ अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालं ॥ हृदयसुख
मसेवितं कदर्यैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७ ॥ इदमिदमिति तृणयाभिभूतं जनमनवाप्तधनं विषादमानं ॥ निपुणमनुनिशम्य तत्त्वबुद्ध्या ब्रतमिदं ॥
॥ २८ ॥ बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयंतं ॥ उपशमरुचिरात्मवान् प्रशांतो ब्रतमिदमाजगरं ॥ २९ ॥ सुखमसुखमलाभमर्थलाभं
रतिमरतिमरणं च जीवितं च ॥ विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतो हं ब्रतमिदं ॥ ३० ॥ अपगतभयरागमोहदोषा धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशांतः ॥ उपगतफलभोगि
नो निशम्य ब्रतमिदमाज ॥ ३१ ॥ अनियतशयनासनः प्रकृत्यादमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ॥ अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो ब्रतमिदं ॥ ३२ ॥ अपगतमसुखा
र्थमीहनार्थैरुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थं ॥ तृपितमनियतं मनोनियतं ब्रतमिदं ॥ ३३ ॥ हृदयमननुरुध्य वाङ्मनो वा प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ॥
तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं ब्रतमिदं ॥ ३४ ॥

धकवद्वेदेन अपगतं फलसंचयस्य क्तयोगफलसमूहः ॥ ३२ ॥ ईहनार्थैः इच्छाविषयैरुपादिभिः एषणाविषयैर्वा पुत्रवित्तादिभिर्हेतुभिः असुखार्थं परिणामेदुःखार्थं अपगतं आत्मनः पराङ्मुखं तृपितमनियतं
च मनोवेक्ष्य उपगतबुद्धिर्लब्धालोकः आत्मसंस्थं आत्मनिसंस्था समाप्तिर्यस्य तत्तथानियतं ब्रतं चरामि अभिहतमसुखैरिहार्यनाशैरित्याद्यः पाठः ॥ ३३ ॥ हृदयं तात्स्थ्यादुद्धिर्मनश्च ताभ्यां तद्धर्माः कर्तृत्वभो
क्तृत्वकामसंकल्पादयो लक्ष्यं ते तानननुरुध्य उपेक्ष्य पाठांतरे न अनुरुध्येतिसंबंधात्स एवार्थः तत्तत्र बुद्धौ सुदुर्लभतां सुखानित्यतां चोभयं उपलक्षयन्नितियोजना ॥ ३४ ॥

त्वं आढ्यो भूत्वा पित्रा लणत्वान्न राजा भवेः नापि देवतं यदिकदा चिद्भवेत्तथापि न तु प्येरित्यो ज्यं परिच्छिद्यैव कामान्वेदति पाठे राजानैव भवेरिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अस्तीति शोकादिकं त्वय्येवास्ति अतः स्वर्गतेनैव हर्षेण शोकं मार्जयितुं शक्तस्य ते त्वयैवेयं परिदेवनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ हर्षोद्घोषनप्रकारमाह परीति कामादीनां मूलं बुद्धीन्द्रियग्रामं शकुनानि वशरीरपंजरे परिच्छिद्य निरुप्य स्थितस्य भयं नास्तीत्युत्तरेण संबधः ॥ २८ ॥ भयाभावापि किं द्वेता दर्शनाद्वा द्वेता भावाद्देव्याशंक्य तत्र द्वेता भावे हेतुं दृष्टांतं मुखेनाह नेति यथा द्वितीयस्य शिरसस्तृतीयस्य पाणवामस्य हरेणाभावाज्जातुकदाचिच्छेदनं तज्जंडुः खं नास्ति तथा यद्वैतं कालत्रयेपि नास्ति ततो भयमपि नास्तीत्यर्थः तथाच अतो न्यदर्शने हनानास्ति किंच न यन्मदन्यन्नास्ति कस्मानु विभेमीत्यादि द्वेता भावप्रतिपादिकाश्रुतिरवाधिता भवति दुःखप्रतीतिस्तु स्वमवदप्युपपद्यत इति न कश्चिद्दोषः ॥ २९ ॥ ननु प्रत्यक्षेण शीतोष्णादिभयं स्वमवदवाधितं दृश्यते तत्कथं भयं नास्तीति लोकदृष्ट्याप्याशंक्याह नेति स्पर्शमुखाभिज्ञस्यैवानुभूते विषये कामो जायते बुद्ध्यादिनिरोधेन रसज्ञानाभावान्न कश्चिद

भवेत्स्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजान च देवतं ॥ देवत्वं प्राप्य चेद्रत्वं नैव तु प्येस्तथासति ॥ २५ ॥ न तृप्तिः प्रियलाभे स्तिष्ठणानाद्विः प्रशाम्यति ॥ संप्रज्वलति सा भूयः समिद्धि रिव पावकः ॥ २६ ॥ अस्यैव त्वयि शोकोऽपि हर्षश्चापि तथा त्वयि ॥ सुखदुःखे तथा चोभेतत्र का परिदेवना ॥ २७ ॥ परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणां ॥ मूलं बुद्धीन्द्रियग्रामं शकुनानि वपंजरे ॥ २८ ॥ न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित् ॥ न च पाणे स्तृतीयस्य यन्नास्ति न ततो भयं ॥ २९ ॥ न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ॥ संस्पर्शदर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ॥ ३० ॥ न त्वं स्मरसि वारुण्यालट्टाकानां च पक्षिणां ॥ ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ॥ ३१ ॥ यानि चान्यानि भूतपुंभक्ष्यजातानि कस्यचित् ॥ येषामभुक्तपूर्वाणि तेषामस्मृतिरिव ते ॥ ३२ ॥ अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ॥ पुरुषस्यैप नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ३३ ॥ पाणिमंतो बलवंतो धनवंतो न संशयः ॥ मनुष्यामानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ३४ ॥ वधबंधपरिक्लेशैः क्लिश्यंते च पुनः पुनः ॥ तेष्वपि रमंते च मोदंते च हसंति च ॥ ३५ ॥ अपरे वाहुबलिनः रुतविद्यामनस्विनः ॥ जुगुप्सितां च रूपणां पापवृत्तिमुपासते ॥ ३६ ॥

पि विषये कामो जायते शीतोष्णादिभयं त्वयैवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अरसज्ञस्य कामो न जायत इत्यत्र दृष्टांतमाह नेति वारुण्यामद्यस्य लट्टारव्यपक्षिमांसस्य च कर्मणि पठ्यौ त्वं न स्मरसि ब्राह्मणत्वेन तव तद्रसग्रहाभावान् भक्ष्योरस्यो विषयस्ताभ्यामन्योन विद्यते तथापि त्वं तद्व्यं न स्मरसि ॥ ३१ ॥ कस्यचिद्वाजादेः येषां यानि अभुक्तपूर्वाणि ते त्वया ॥ ३२ ॥ उपसंहरति अप्राशनमिति प्राशनादिवर्जननियम एव पुरुषस्य श्रेयः ॥ ३३ ॥ देवाधीनत्वाच्च मुखादेन त्वया शोकः कार्य इत्याह पाणिमंत इत्यादिना दासत्वं वधबंधादिकं हीनवृत्तिः सत्यपि सामर्थ्येन तदत्यागं चांडालादिदेहं निघतरमनिष्टमपि देववलात्कारादेव प्राणिनामपरिहार्यमिति श्लोकपंचकस्य भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तवत्वितरापेक्षयादेवमनुकूलमस्तीत्याह दृष्ट्वेति कुणीनहस्तविकलान् पक्षहतान्अर्धांगवातादिनानष्टान् आमयाविनोरोगाकांतान् अधिकदुःखान्अन्यान्दृष्ट्वास्वयंआत्मानंमुखिनं मन्येतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रवादेनकलंकंन अपहारिणाजातिभ्रंशकरेण ॥ ४१ ॥ मुख्यंविवेकंचित्तशुद्धिवा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विहाराययथोचितेनयज्ञादिनाविहर्तुंसुनक्षत्रेषुप्यादौ सार्धंश्लोकः ॥ ४५ ॥ आसुरेषुमूलाश्लेषादिषु ॥ ४६ ॥ पंडितकःकुत्सितःपंडितः यतोहेतुकः अनारब्धद्रव्यत्वादित्यादिभिर्हेतुभिर्गाकाशादेरपिनित्यत्वसाधनपरः वेदनिन्दकःअतोन्वयदार्ढ्यमितितदनित्यत्वप्रतिपादकस्यवेदस्याप्रामाण्यकर्ता ईक्षाप्रत्यक्षं तमनुप्रवृत्ताईक्षाअन्वोक्षाधूमादिदर्शनेनवन्त्याद्यनुमानंतत्त्वधानांआन्वीक्षिकींतर्कविद्यांकणभक्षाक्षचरणादिप्रणीतंशास्त्रं निरर्थिकांपुरुषार्थचतुष्टयशून्यांश्रुत्येकगम्य

उत्सहंतेचतेवृत्तिमन्यामप्युपसेवितुं ॥ स्वकर्मणानुनियतंभवितव्यंतुतत्तथा ॥ ३७ ॥ नपुल्कसोनचांडालआत्मानंत्यक्तुमिच्छति ॥ तयातुष्टःस्वयायोन्यामायांपश्यस्वयादृशीं ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वाकुणीनपक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ॥ सुसंपूर्णःस्वयायोन्यालब्धलाभोसिकाश्वप ॥ ३९ ॥ यदिब्राह्मणदेहस्तेनिरातंकोनिरामयः ॥ अंगानिचसमग्राणिनचलोकेषुधिकृतः ॥ ४० ॥ नकेनचित्प्रवादेनसत्येनैवापहारिणा ॥ धर्मायोत्तिष्ठविप्रर्पेनात्मानंत्यक्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ यदिब्रह्मन्शृणोष्येतच्छ्रद्धासिचमेवचः ॥ वेदोक्तस्यैवधर्मस्यफलंमुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥ स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोनुपालय ॥ सत्यंदमंचदानंचस्पर्धिष्ठामाचकेनचित् ॥ ४३ ॥ येकेचनस्वध्ययनाःप्राप्तायजनयाजनं ॥ कथंतेचानुशोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनं ॥ ४४ ॥ इच्छंतस्तेविहारायसुखंमहदवाप्नुयुः ॥ उतजाताः सुनक्षत्रेसुतिथौसुमुहूर्तजाः ॥ यज्ञदानप्रजेहायांयतंतेशक्तिपूर्वकं ॥ ४५ ॥ नक्षत्रेष्वसुरेष्वन्येदुस्तिथौदुर्मुहूर्तजाः ॥ संपतंत्यासुरींयोनियज्ञप्रसववर्जिताः ॥ ४६ ॥ अहमासंपंडितकोहेतुकोवेदनिन्दकः ॥ आन्वीक्षिकींतर्कविद्यामनुरक्तोनिरर्थिकां ॥ ४७ ॥ हेतुवादाप्रवदितावक्तासंसत्सुहेतुमत् ॥ आक्रोष्टाचाभिवक्ताचब्रह्मवाक्येषुचद्विजान् ॥ ४८ ॥ नास्तिकःसर्वशंकीचमूर्खःपंडितमानिकः ॥ तस्येयंफलनिर्वृत्तिःसृगालत्वंममद्विज ॥ ४९ ॥ अपिजातुतथातस्मादहोरात्रशतैरपि ॥ यदहंमानुषींयोनिंसृगालःप्राप्नुयांपुनः ॥ ५० ॥

स्यवस्तुतत्त्वस्यनिर्णयानुपयोगिनी ॥ ४७ ॥ प्रवदिताप्रकर्षेणवदिताश्रुतेरनुमानाविरोधेनैवप्रामाण्यंनस्यतइतिवदिता ननुनास्तिकान्मन्येतद्वक्तुंयुक्तंयुक्तिबलेनैववेदाप्रामाण्यवादिनातेषांनिरसनीयत्वादिति नायंशोपइत्यनआह संसत्सुसमीचीनेषुसाधुष्वपिहेतुमदेववक्तानश्रुतिमत् आक्रोष्टापरुषवाक् अभिवक्ताअभिक्रम्यवक्ता ब्रह्मवाक्येषुवेदवाक्येषुविचार्यमाणेषु ॥ ४८ ॥ नास्तिकःवेदप्रामाण्यनिन्दकः सर्वशंकीस्वर्गादृष्टादिसद्भावेपिशंकावान् स्वभाववादेनचाभितआकृष्यमाणोऽनवस्थितइत्यर्थः कुतर्कमनादृत्यवेदमार्गेणैवत्वयास्थातव्यमितिभावः ॥ ४९ ॥ ममनुएतदत्यंतंप्रार्थयमित्याह अपीति तस्मात्हीनयोनिदात्पाणामुक्तइतिशेषः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ समवैक्षतेति दिव्यज्ञानवतांकाश्रयपादीनामपि देहाभिमानावेशादीदृशबुद्धिर्भवति किमुत प्राकृतानामिति देहावेशो वर्ज्य इति भावः यथोक्तं देहावेशात्प्रमाद्यतीति ॥ ५३ ॥ हरिवाहनं दंष्ट्रम् ॥ ५४ ॥ इति शां. मो. नै. भा. अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ आजगरव्रतलाभे प्रज्ञैव देहावेशनिवृत्तिद्वारेण हेतुरित्युक्तं तत्र प्रज्ञाबुद्धेः परिणामविशेषः स च क्षीरदधिवत्स्वभावादेव कालक्रमेण भविष्यतीति दत्तेष्टे देवैर्यथैव मन्वानः शंकरे यदीति शरणागतसंघाणं भूतानामप्यहिसनं बहिर्वेदिचयद्वानंदत्तमित्यभिधीयते अग्निहोत्रं तपः शौचं वेदानां चानुशासनं आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते दत्तेष्टे गृहस्थस्य धर्मः तपोवानप्रस्थस्य गुरुशुश्रूषा व्रतचरित्राणि यदि दत्तादिकं शुभादृष्टोत्पादनद्वारा कालांतरीयप्रज्ञाहेतुर्भवति न तर्हि मेमस्ममनुष्ठेयमेतदिति ब्रूहि नो चेत्स्वभावएव शरणं मेत्यर्थः ॥ १ ॥ स्वभाववादे सर्वेषां भौतिकानामुत्पत्त्यादौ एकरूपैव सामग्री तथा च ह्रस्वदीर्घसाध्वसाधुसुखदुःखादिवैचित्र्यं जगति दृश्यमानं नोपपद्यतेऽतस्तत्रावश्यकं कर्मजन्यमदृष्टं कारणमभ्युपे

संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ॥ ज्ञेयज्ञाताभवेयं वैवर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ५१ ॥ ततः समुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ॥ अहो ब्रतासि कुशलो बुद्धिमांश्चेति विस्मितः ॥ ५२ ॥ समवैक्षतं विप्रो ज्ञानदीर्घेण च क्षुपा ॥ ददर्श चैनं देवानां देवमिंद्रं शचीपतिं ॥ ५३ ॥ ततः स पूजयामास काश्यपो हरिवाहनं ॥ अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविवेश स्वमालयं ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां. मो. क्षयर्मपर्वणि सृगालकाश्यपसंवादे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ५३ ॥ युधिष्ठिर उवाच यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तपंतं यैव च ॥ गुरुणां वापिशुश्रूषा तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ॥ स्वकर्मकलुषं कृत्वा रुच्छे लोके विधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयं ॥ मृतेभ्यः प्रमृतं चांतिदरिद्राः पापकारिणः ॥ ३ ॥ उत्सवा दुस्सवं यांति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखं ॥ श्रद्धा नानाश्रदां ता श्रद्धा नानाश्रद्धाः शुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुंजरदुर्गे पुसर्पचारभयेषु च ॥ हस्तावापेन गच्छंति नास्तिकाः किमतः परं ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेया श्रवदान्याः प्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणं ॥ ६ ॥

यमिति मत्वा पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन बुद्धिः कर्मानुसारिणीति श्रुतिस्मृतिसिद्धं कर्मणः सदस्यज्ञाहेतुत्वमाह आत्मनेति आत्मनावुत्थ्या अनर्थः कामक्रोधादिस्तद्युक्तेन रुच्छेदुःखदेनरकादौ विधीयते भोक्तुमधिक्रियते ॥ २ ॥ मृतेभ्यः मरणेभ्यः प्रमृतं मरणांतरं अविलंबेन पुनः पुनर्भियंत इत्यर्थः अथैतयोः पथान् कतरेण च नतानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तनीति श्रुतेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हस्तां अवप्येते प्रवेश्येते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगडस्तेन निगडिताः संतो नास्तिकाः राष्ट्रादूरीकृताः व्यालादिमत्सुवनेषु गच्छंति निगडितहस्तत्वाच्च व्यालादीन् चारयितुमशक्ताः अत्यंतमुद्ग्रेण प्राप्नुवंतीत्यर्थः व्यालोदुष्टगजः ॥ ५ ॥ आतिथेयं अतिथिहितं मृष्टान्नदानादि आत्मवतां जितचित्तानां योगिनां मार्गदेवयानं हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेन तत्कर्तव्येन दानादिना कर्मणा दक्षिणं अनुकूलं ॥ ६ ॥

पुलाकाः गर्तोष्मणाभक्तसिक्थवन्नटवीजभावाः पृतिधान्यमितियावत् पुत्तिकाः मशकाः कारणंमुखादिहेतुः ॥ ७ ॥ शुभप्रज्ञाहेतुरपि धर्मवचेत्तत्र प्रवृत्तिरपि पूर्वकर्मायत्तेति किंपुरुषकारेणेत्याशंक्याह सु
शोघमिति विधानं प्राक्कर्म धावंतं यतमानं अनुधावति फलप्रदानेनानुसरति अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह शेते इति येन येन यथा कृतं तं तं प्रति तथा प्राक्कर्मफलदमफलदं च भवति ॥ ८ ॥ कर्मप्राचीनं छायेव अनुवि
धीयते पुरुषेण स्वस्यानुकूलं क्रियते अनादौ संसारे नंतानां सतामसतां वा कर्मणामहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्पर्धया स्वस्वफलदानाय युगपदुपस्थितानां यदेव कर्म अविकलः पुरुषकारो नुगृह्णाति तदेव प्रभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥
येनेति भुंक्ते इति वर्तमानार्थलट्प्रयोगेण ऐहिकभोगे एव प्राक्कर्मणः प्राबल्यं नत्वामुष्मिकभोगार्थायां यज्ञादिप्रवृत्तौ विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः नित्यं अपरिहार्यं ॥ १० ॥ स्वकर्मणः फलं स्वर्गपश्वादि

पुलाका इव धान्ये पुपुत्तिका इव पक्षिषु ॥ तद्विधास्तं मनुष्याणां ये पांधर्मो न कारणं ॥ ७ ॥ सुशोघमपि धावंतं विधानमनुधावति ॥ शेते सहशयानेन येन येन यथा
कृतं ॥ ८ ॥ उपतिष्ठति तिष्ठंतं गच्छंतं मनुगच्छति ॥ करोति कुर्वतः कर्मच्छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येन येन यथा यद्यत्परा कर्म समीहितं ॥ तत्तदेकतरो भुंक्ते नित्यं वि
हितमात्मना ॥ १० ॥ स्वकर्मफलनिक्षेपं विधानपरिरक्षितं ॥ भूतग्राममिमं कालः समंतात्परिकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ॥
स्वंकालं नातिवर्तते तथा कर्मपुराकृतं ॥ १२ ॥ समानश्चावमानश्चलाभालाभौक्षयोदयौ ॥ प्रवृत्तानि विवर्तते विधानानि ते पुनः पुनः ॥ १३ ॥ आत्मनाविहितं दुः
खमात्मनाविहितं सुखं ॥ गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकं ॥ १४ ॥ बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभं ॥ तस्यांतस्यामवस्थायांतफलं प्रतिपद्यते ॥
॥ १५ ॥ यथा धेनुमहस्वे पुवत्सो विदति मातरं ॥ तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा ॥ उपवासैः प्रतमानां दी
र्घं सुखमनंतकं ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपो वने ॥ धर्मनिर्धूतपापानां संपद्यंते मनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ॥
पदं यथानदृश्ये ततथा ज्ञानविदांगतिः ॥ १९ ॥

तदेव निक्षेपरूपं विधानेन कर्मजन्यादृष्टेन रक्षितं गौणकर्माभूतं भूतपापं प्रतिकालः समनुकर्षति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ समुन्नंजलेन क्लिन्नं उदीक्रेदनेन स्य निष्ठायां रूपं संयुक्तमिति पाठे मलेने
ति शेषः संस्थिन्नमिति पाठे स्वेदेन मलिनं कर्मणा क्षालनने उपवासः विषयत्यागः अनंतकं सुखं मोक्षः ॥ १७ ॥ मनोरथाः ज्ञानलाभविषयाः ॥ १८ ॥ प्राप्तज्ञानानकार्यं ब्रह्मलोक्कं गच्छंति किंतु न तस्य प्राणा उल्लामं
त्यत्रैव समवनीयंत इति तत्त्वविदः प्राणादीनां प्रलयस्य शुद्धे प्रत्यगात्मन्येव श्रवणादात्माचनद्रुं योग्य इत्याशयेनाह शकुनानामिति ज्ञानविदां ब्रह्मविदांगतिः परायणं ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्मविद्वलैव भवतीति श्रुतेः ॥ १९ ॥

उपालंभैः आक्षेपवाक्यैः व्यतिक्रमैः अपराधैः अलमुक्तैः पर्याप्तं पेशलं कौशल्युक्तं यथा स्यात्तथा सत्कर्मभिः सद्वासनोदयात्साध्वीप्रज्ञासमुदेतीति भावः ॥ २० ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ७ ॥ एवमष्टभिरध्यायैः क्रमादाशांजित्वा पूर्वस्मिन्नेव वयसि निष्परिग्रहो निरीहो हि सा शून्य आजगरी वृत्तिमास्थितः प्रज्ञावान्सुकृती ब्रह्मविद्याधिकारी निरूपितः तत्र प्रसंगान्न तत्र संक्षेपेणात्मतत्त्वं च सूचितं यथा आजगरेऽनवसितमनंतदोषपारमित्यनेन आकाशस्येव नित्यत्वाद्भिभुत्वाच्चात्मनः कालतो देशतश्च परिच्छेदाभावः परेषां संमतः अस्माकं त्वात्मनि त्रिविधभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्ति यथा परेषां मात्मानं तस्य पृथिव्यादेरात्मगतबुद्ध्यादिगुणानां च पृथक् सत्त्वेन आत्मनिसंजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोऽस्ति न तथा त्वात्मकमित्यखंडैकरस

अलमन्यैरुपालंभैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ॥ पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० मोक्षधर्मपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजंगमं ॥ प्रलये च कमभ्येतितन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ ससागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः ॥ सभूमिः साग्निपवनो लोको यं केन निर्मितः ॥ २ ॥ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ॥ ३ ॥ कीदृशो जीवतां जीवः क्वा गच्छंति ये मृताः ॥ अस्माह्लोकादमुं लोकं सर्वशंसतु नो भवान् ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ भृगुणाभिहितं शास्त्रं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५ ॥ कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महौजसं ॥ भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजो न्वपृच्छ त ॥ ६ ॥ ससागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः ॥ सभूमिः साग्निपवनो लोको यं केन निर्मितः ॥ ७ ॥ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं ॥ ८ ॥ कीदृशो जीवतां जीवः क्वा गच्छंति ये मृताः ॥ परलोकमिमं चापि सर्वशंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयं ॥ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वतस्मै ततो ब्रवीत् ॥ १० ॥

मेकाद्वितीयकूटस्थं वस्तु निर्दिष्टं तथा सृगालीये न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित् न च पाणे स्तृतीयस्य यन्नास्ति न तो भयमिति आत्मातिरिक्तस्य द्वितीयशिरादिव दत्तं तासत्त्वमुक्त्वा तदेव दृढीकृतं तथा शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके पदं यथानदृश्येत तथा ज्ञानविदांगतिरिति ब्रह्मविद्वत्सैव भवतीति च प्रतिपादितं ततश्च विकारिकारणाभावाज्जगज्जन्माद्यसंभवं मन्वानः पृच्छति कुत इति तत्र कुत इति का लादृष्टेश्वरेच्छादिनिमित्तप्रश्नः कमभ्येत्युपादानप्रश्नः तत्रैव कार्यलयनियमात् ॥ १ ॥ केनेत्यवंतरकारणप्रश्नः ॥ २ ॥ कथमिति सृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्तयो विभागाः ॥ ३ ॥ जीवः कीदृश इति जीवतत्त्वप्रश्नः अमृताः मुक्ताः क्व अधिष्ठाने लीयंत इति मुक्तिप्राप्त्यवस्तुप्रश्नः अस्माह्लोकात् इमं लोकं मुक्त्वा अमुं लोकं सर्वं च पूर्वपृष्टं नः अस्मभ्यं भवान् कथयतु ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पूर्वोक्तब्रह्माद्वैतसिद्धयेकत्तस्य जगतः ब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयिष्यन् असतो धिमनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति श्रुतिमनुसरन्नुत्तरमाह मानस इति सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यादज्ञानान्मन उत्पन्नं तच्च चित्पतिर्विव विशिष्टमानसो नाम जगतो मूलकारणं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं अनादिनिधनः आदिनिधनं जन्मलघुस्थानं तद्धीनः तत्कारणस्य असतो ज्ञानस्यानिर्वचनीयस्य स्वरूपेणासत्त्वान् कूटस्थस्य च शुद्धब्रह्मणस्तं प्रत्यनुपादानत्वात् अभेदः भेत्तुमनर्हः एकत्वात् अजरामर इति य आत्माऽपहृतपाप्मा बिजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुत्युक्तानां गुणानां संपदः ॥ ११ ॥ अक्षयो व्यय इति लक्षणया तद्विजन्महीनत्वमुक्तं अतएव शाश्वतः सदैकरूपः अव्यक्त इति संज्ञा मात्रं योगिनां प्रत्यक्षत्वात् मूढान्मत्यप्रकाशत्वाद्वा व्यक्तः सृष्टानि जन्मवन्ति भूतानि आकाशादीनि जायन्ते म्रियन्ति व्ययवन्ति च यत्रैव भवन्ति सृष्टानीति विशेषणादसृष्टाश्चेतनान जायन्त इति दर्शितं ॥ १२ ॥ सः दहरोऽस्मिन्तराकाशः आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहितेत्यादि श्रुतिषु आकाश इति विख्यातः सन् महान्तं समष्टिजीवैर्हैरण्यगर्भं बुद्धिवाऽसृजदिति योजना ॥ १३ ॥ महानपि अहंकारं ह्यैरण्यगर्भमनः सचाहंकारो भगवान् आकाशं शब्दतन्मात्राख्यं असृजत् आकाशा

भृगुरुवाच मानसो नाम यः पूर्वो विश्रुतो वै महर्षिभिः ॥ अनादिनिधनो देवस्तथा भेद्यो जरामरः ॥ ११ ॥ अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतो याक्षयोऽव्ययः ॥ यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ १२ ॥ सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ॥ महान्ससर्जाहंकारं सचापि भगवानथ ॥ १३ ॥ आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ आकाशादभवद्धारि सलिलादग्निमारुतौ ॥ अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥ १४ ॥ ततस्तेजो मयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयं भुवः ॥ तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥ १५ ॥ अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ॥ ब्रह्मा वै समहाते जाय एते पंचधा तवः ॥ १६ ॥ शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ॥ समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥ १७ ॥ पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्बगाः शिराः ॥ अग्नीषोमौ तु चंद्राकौ नयने तस्य विश्रुते ॥ १८ ॥ नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ भुजौ दिशः ॥ दुर्विज्ञेयोऽत्यर्चित्यात्मा सिद्धैरपि न संशयः ॥ १९ ॥ स एष भगवान्विष्णु रनंत इति विश्रुतः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यो दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ २० ॥ अहंकारस्य यः सृष्टा सर्वभूतभवाय वै ॥ यतः समभवद्विश्वं पृष्ठो हं यद्विहत्वया ॥ २१ ॥

दभवद्द्वारीत्यादि पाठक्रमेण विवक्षितः किंतु आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवीति श्रौत एव ज्ञेयः तत्र वाय्वादिशब्दैः स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं घृतन्मात्रं च सूक्ष्ममपंचीकृतं भूतजातमुच्यते ॥ १४ ॥ ततस्तेजो मयं लिङ्गशरीरं दिव्यं परलोकगमनार्हं स्थूलभूतानि च पंचीकृतानि तत्कर्तृमयं ब्रह्मांडापरनामधेयं पद्मं चासृजत् ब्रह्मा विराट् वेदमयो वेदपूर्णो निधिरिव ज्ञानैश्वर्यादीनां ॥ १५ ॥ ख्यातः सोऽहमित्येव व्याहरन्तताहं नामा भवदित्यादि श्रुतिप्रसिद्धः सर्वभूतानि स्थूलविद्यदादीनि तदात्मा तच्छरीरः सचासौ भूतकृच्चतुर्विधभूतयाम सृष्टा चेति समासः ये एते पंच आकाशोऽद्यो धातवो धारणकर्माणः स एव ब्रह्मा ॥ १६ ॥ अग्निर्मूर्द्धा च क्षुषी चंद्रमूर्धो दिशः श्रोत्रे वाग्विष्टत्ताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मां पृथिवी सेष सर्वभूतां तदात्मेति भगवतो वैश्वरूप्यप्रतिपादिकां श्रुतिमुपबृंहयति शैला इत्यादि पंचभिः ॥ १७ ॥ अग्नीषोमावेव चंद्राकौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वभूतानामात्मभूतोऽहंकारस्तत्स्थः ॥ २० ॥ भूतभवाय भूतोऽत्यंतये सृष्टाहंकारस्येति संबंधः यतो विश्वं समभवत्पृष्ठत्वाहं पृष्ठस्तत्तन्म्यमुक्तमिति शेषः ॥ २१ ॥

कुतः तदमिदं विश्वमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं ब्रह्मैव ईशानं ब्रह्म विग्रहरूपेण सन्निविष्टमस्तीत्युक्तं तत्किं एकदेशेन उत कात्स्न्येन नाद्यः ब्रह्मणः सांशतापत्तेर्निष्कलत्वश्रुतिव्याकोपः नात्यः कार्यस्य परिच्छिन्नत्वेन व्याप्य त्वात् ब्रह्म गोपि परिच्छेदापत्तिस्तन्वा नं व्यश्रुतिव्याकोप इति शङ्कते गगनस्येति ॥ २२ ॥ कार्यस्यानंत्यंकारणा नंत्यायोपपादयन्नुक्तांशं कां परिहरति अनंतमेतदिति आश्रयाश्चतुर्दश भुवनानि ॥ २३ ॥ गतेः मूर्यरश्मिगतेरपि ऊर्ध्वमथस्ताच्च चंद्रादित्यौ न दृश्येते मध्यमपरिमाणयोस्तयोरनंताकाशव्याप्तियोगात् यत्र तौ न दृश्येते तत्र संधिरपि ॥ २४ ॥ तेषामूर्यादिगतेरुर्ध्वस्था अनंतमेवाकाशं पश्यंति मनुपरिच्छिन्नमिति मेमद्वचनाद्विद्धि ॥ २५ ॥ एवं तत्तदुपयेषीत्याह उपरिष्टेति आर्षो वर्णलोपः प्रज्वलद्भिर्लोकेरिति शेषः ॥ २६ ॥ तिर्यक्प्रमाणतोप्यानंत्यमाह पृथिव्यंत इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमंतं पुनः पुनर्जलं पुनराकाशं पुनर्जलमित्येवं रूपमेव सलिलस्य सलिलात्मकस्य भगवतोऽंतं पश्यामः न तु जलाकाशमालाया इत्यर्थः तोयेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ २९ ॥ अग्नीति वर्णो रूपं तच्च स्पर्शस्याप्युपलक्षणं यथारूपस्पर्शरहितं

भरद्वाज उवाच गगनस्य दिशांचैव भूतलस्यानिलस्य वा ॥ कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिधितत्त्वतः ॥ २२ ॥ भृगुरुवाच अनंतमेतदाकाशं सिद्धदैवतसेवितं ॥ रम्यं नानाश्रया कीर्णयस्यांतो नाधिगम्यते ॥ २३ ॥ ऊर्ध्वगतेरथस्तात्तु चंद्रादित्यौ न दृश्यतः ॥ तत्र देवाः स्वयंदीप्ता भास्वरा भाग्निवर्चसः ॥ २५ ॥ ते चाप्यंतं पश्यंति न भमः प्रथितौ जसः ॥ दुर्गमत्वादनंतत्वादि तमे विद्धि मानद ॥ २५ ॥ उपरिष्टोपरिष्ठात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ॥ निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥ २६ ॥ पृथिव्यंतं समुद्रास्तु समुद्रांतं तमः स्मृतं ॥ तमसोतिजलं प्रादुर्जलस्यांतं ग्निरेव च ॥ २७ ॥ रसातलांतं सलिलं जलांतं पन्नगाधिपाः ॥ तदंतं पुनराकाशमाकाशांतं पुनर्जलं ॥ २८ ॥ एवमंतं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च ॥ अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं देवैरपि ॥ २९ ॥ अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ॥ आकाशादवगृह्यंते भिद्यंत तत्त्वदर्शनात् ॥ ३० ॥ पठंति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ॥ त्रैलोक्यसागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ॥ ३१ ॥ अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ॥ सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः ॥ तदा गौणमनंतस्य नामानंतं तदिति विश्रुतं ॥ ३२ ॥ नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ३३ ॥

भोद्रव्यं देशतः कालतश्चानंतं तद्वदभ्यादयोपि तथाच लक्षणभेदाभावादाकाशानतिरिक्ता अपि ते केवलमतत्त्वदर्शनादेवाकाशात्पृथगवगृह्यंते द्वितीयचंद्रवत् एवमाकाशादयोपि पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्स्वकारणादभिन्नाः संतो मानसमात्रं भवंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कथं तर्हि बौद्धज्योतिषिकपौराणिकान्त्रैलोक्यादेः प्रमाणं यथा विहितं पंचाशत्कोटियोजनविस्तारायामादिरूपमुपपादयंतीति शङ्कते पठंतीति ॥ ३१ ॥ दूषयति अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ब्रह्मपरिमाणहीनं अदृश्यत्वाद्गम्यत्वाच्च आकाशादिवदित्यनुमानेन कारणानंत्यात्कार्यानंत्यसिद्धिः सिद्धानामिति गतिर्गमनमार्ग आकाशः सोपि चेत्परिमितः स्यात्तर्हि श्रूयमाणं परमात्मनो मानसाख्यस्य आनंत्यं गौणमौपचारिकं स्यात्तच्च न युक्तं अनंतं ब्रह्मेति वेदपीडाप्रसंगादितिसार्धः श्लोकः K ३२ ॥ ३३ ॥

दिव्यं द्योतमानं यत्स्वरूपं तदपि ह्यसते सुनिप्रलयोलीयते वर्धते च जायतसर्गयोर्दितिर्हि आदावने च यन्नास्ति वर्तमाने पितृत्वेति न्यायेन सर्गकालेऽप्यसतो जगतः स्वरूपं तद्विधोऽपि ब्रह्मभावं गतोऽपि कोन्यो वेदि
तुं शक्तो न कश्चिन् न हि मरुमरीचि तो यस्य रसस्पर्शो कश्चिद्वेदितुमर्हतीति भावः तत्र सुमिबोधयोर्जगत्प्रदयोर्कौपीतकिनः समामनन्ति सयदा स्वपितृत्वेनैव वाकसर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुःसर्वैरूपैः सहाप्ये
ति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति अथ यदा प्रवृथ्यते एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठते प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका इति तथा च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति भग
वदुक्तदिशा जगतो सत्त्वाद्गुर्ज्ञेयत्वं सिद्धं ॥ ३४ ॥ पुष्करतः स्थूलसूक्ष्मकार्यरूपान् ब्रह्माचतुर्मुखः ॥ ३५ ॥ चतुर्मुखस्यैव महत्तत्त्वात्मतां मन्वानः शंकरे पुष्करादिति ॥ ३६ ॥ परिहरति मानसस्येति यथा बी
जादं कुरत रूपाणां पितरु स्थपक्वफलवदं कुरन्तरोत्पादेन समर्थौ कलं त्वनेकबीजगर्भेतरुबीजादप्यधिकशक्तिमन् एवं मानसाख्यादीनां ज्ञातावपि सूत्रविराजौ न सूत्रविराडन्तरं स्मृत्पुंशक्रुतः चतुर्मुखेनुरुत्तमा

यदा तु दिव्यं यद्रूपं ह्यसते वर्धते पुनः ॥ कोन्यस्तद्वेदितुं शक्यो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३४ ॥ ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान् प्रभुः ॥ ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वः प्रजाप
तिरनुत्तमः ॥ ३५ ॥ भरद्वाज उवाच पुष्कराद्यदिसंभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करं ॥ ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ३६ ॥ भृगुरुवाच मानसस्येह यामू
र्तिं ब्रह्मत्वं समुपागता ॥ तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ३७ ॥ कर्णिकांतस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः ॥ तस्य मध्ये स्थितो लोकान् सृजते जगतः प्रभुः ॥
इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्व ० मोक्ष ० भृगुभरद्वाजसंवादे द्व्यंशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ७३ ॥ भरद्वाज उवाच प्रजाविसर्गं विवि
धं कथं स सृजते प्रभुः ॥ मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रह्म हि जसत्तम ॥ १ ॥ भृगुरुवाच प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसा सृजत् ॥ संरक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्र
थमतोजलं ॥ २ ॥ यत्प्राणः सर्वभूतानां वर्धते येन च प्रजाः ॥ परित्यक्ताश्च नश्यंतितेनेदं सर्वमावृतं ॥ ३ ॥

नस्य शक्तिरभिव्यक्ताऽतः सचमृचविराडात्मका त्पद्मा ज्ञायायां तथापि तदभिव्यक्त्यभिप्रायेण पुष्करतो ब्रह्मा भवत् दक्षादिव फलमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गगनं हार्दिकां शाख्यं ब्रह्म पद्मस्य मध्ये तस्यापि मध्ये उ
च्छ्रितो मेरुस्तस्य मध्ये अधिष्ठितः कर्णिकामिति पदयोजना एतेन दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्तराकाश इत्यादि उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यंतायाः श्रुतेरर्थः संगृहीतः ॥ ३८ ॥ इति शां
ति ० मोक्षध ० नै ० भा ० द्व्यंशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ प्रजाविसर्गमिति प्रजाजरायुजांडजस्येदजो द्विजास्तासां विविधं सर्गं मेरुमध्ये इति तस्य व्यवहितत्वं
मुक्तं प्रजानां तु सर्गो यथा यथं स्वस्वबीजात्स्वत्वाद्दृष्टवशाद्दृश्यते तत्र कथं तस्य सृष्ट्वमित्याक्षेपः ॥ १ ॥ चतुर्मुखत्वं प्राप्नोमानस एव मनसा संकल्पेन प्रजाविसर्गं असृजत् संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः
सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादि श्रुतेश्च न तस्य बीजस्य निध्यायेपेक्षा संकल्पैकसाधनत्वात् ॥ २ ॥ यत्जलं तेन जलेन ॥ ३ ॥

वारुणंवरुणदेवतासंबंधात् आप्यमित्यर्थः मूर्तिमन्मनुष्यपश्वादिविग्रहवत् आप्यत्वेहेतुः आपस्तस्तंभिरेयत आपस्तंभंघनीभावंपृथिव्यादिरूपंप्राप्ताः तद्यदपांशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवदिति श्रुतेः ॥ ४ ॥ एतदाक्षिपति कथमिति भौतिकसृष्टावेवचतुर्मुखस्याधिकाराद्भूतानांच प्रागेवसृष्टत्वात्तस्य जलादिस्रष्टृत्वोक्तिरयुक्तेत्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मकल्पेब्रह्मलोकेकल्पादावित्यर्थः लोकानांसंभवउत्पत्तिस्तत्रविषयेसंदेहः तथाहि कालःस्वभावो नियतिर्यदृच्छाभूतानियोनिःपुरुषइतिचित्यमिति श्रुत्यैवानेकपक्षोपन्यासात् तत्रकालइतिज्योतिषिकाः स्वभावइतिबौद्धालोकायतिकाश्च नियतिरदृष्टंकारणं कर्मेतिमीमांसकाः यदृच्छेत्यार्हताः भूतानीतितात्त्विकादयः योनिर्जगत्कारणंपुरुषइत्यौपनिषदाः ॥ ६ ॥ एवंसंदेहेसति ध्यानयोगएवशरणीकरणीयइत्याख्यायिकामुखेनाह तेऽतिष्ठन्निति ध्यानंध्यायंत्यस्मिन्निर्व्युत्पत्त्यात्तदयंपुंडरीकं आलंब्य आलंबनीकृत्यमौनं ध्यानंचित्तनिरोधरूपयोगमास्थिताः संतः अतिष्ठन् ॥ ७ ॥ श्रुतौयद्यपि ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढामित्यनुभवगम्योयमर्थइत्युक्तं तथापि अनुभवे भ्रान्तत्वसंभवात् श्रुतिरेव निष्कलंकं प्रमाणमित्याशयेनाह तेषामिति तत्र तदयंपुंडरीकेन भस्तलाद्धार्द्राकाशाख्यात् मायाविशिष्टाद्वक्षणः ॥ ८ ॥ सरस्वतीमेवाह पुरेति हार्द्राकाशेगुरु

पृथिवीपर्वतामेघामूर्तिमंतश्चयेपरे ॥ सर्वतद्धारुणं ज्ञेयमापस्तस्तंभिरेयतः ॥ ४ ॥ भरद्वाज उवाच कथंसलिलमुत्पन्नं कथंचैवाग्निमारुतौ ॥ कथं वामेदिनी सृष्टे
त्यत्रमेसंशयो महान् ॥ ५ ॥ भृगुरुवाच ब्रह्मकल्पेपुराब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणांसमागमे ॥ लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो मह्यमात्मनां ॥ ६ ॥ तेऽतिष्ठन् ध्यानमालंब्यमौनं
मास्थाय निश्चलाः ॥ त्यक्ताहाराः पवनपादिभ्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ७ ॥ तेषां ब्रह्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ॥ दिव्या सरस्वती तत्र संवभूवन भस्तलात् ॥ ८ ॥
पुरास्तिमितमाकाशमनंतमचलोपमं ॥ नष्टचंद्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संवभौ ॥ ९ ॥

क्तयुक्त्या स्थूलदेहासंगेन चित्तंधारयन् प्रथमं कज्जलश्यामलेन तमसा व्याप्तमचलमनंतमशब्दमाकाशं पश्यति तच्च तमः क्रमेण कालिमानं जहत् अवश्यायाख्यनीहाररूपेण ततो धूमरूपेण च भाति ततः किंचित्तमसोपगमे मुपिरमनंतमाकाशं पश्यति सतत्र श्रान्तं स्तृपार्तं इव भूत्वा जलं स्मरति तच्च जलं क्षणेन तमेवाकाशं पूरयति तत्र यथा घटे जले नापूर्यमाणे शब्दो वायुश्चाभिव्यज्यते तथैव तत्र शब्दवायु आभिर्भवतः ततश्च तयोर्जलवाय्वोरण्योरिव संघर्षात्तेज उत्पद्यते तेन च हार्द्राकाशं निस्तिमिरीकुर्वता वायुना सह संयोगमेत्यसलिलमाकाशे समुत्क्षिपता जलपवनसंपर्कादमाघनीक्रियते सोयंत्रयाणां संघातः पृथिवीनामभवति एवं भूतानि सृष्ट्वा भौतिकान्यपि सृजति पुनश्च तत्सर्वमुपसंहृत्य केवलचिन्मात्रेण रूपेण निरुद्धं सर्ववृत्तिस्तिष्ठतीति योगिनामनुभवक्रमः तदुपक्रमं एकदेशेन श्रुतिरनुवदति नीहारधूमाकारं निलानिलानां स्वद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां एतानि रूपाणि पुरः सराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे इति स एवायं भूतोत्पत्तिक्रमोऽत्र पुरास्तिमितमाकाशमित्यादिना श्लोकनवकेन प्रतिपादितः अक्षरयोजनापिकृतप्राया ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कथंचनत्वमुपपद्यते इत्यत आह तस्येति षष्ठीसप्तम्यर्थे तस्मिन्मारुतयुक्तेऽग्नौ आकाशमध्ये भ्रमति यः स्नेहाश्रयोजलतत्संघातत्वमिति स्पष्टं एवं मानसस्य सृष्टिर्मानस्येव तत्सामान्यादस्मदादीनामपीयं सृष्टिः स्वप्नवन्मानसस्यैवेत्यध्यायतात्पर्यम् अतएव द्वितीयशिरोवदस्या असत्त्वं प्रागुक्तं संगच्छते ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति शान्तिः ० मो० नै० भा० त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ३ ॥ ननु चतुर्मुखेन मनसा सृष्टाः पंचधातव आकाशादयः स्वाप्नाकाशादिवदंतराः संतः कथं बाह्यलोकानामावरका इत्युपपद्यते इत्याह तएते इति यान् ब्रह्मा सृजते एते इति कथमित्ययि मेण संबंधः एते के ये महाभूतसंज्ञाः यैश्च लोका आवृता इति योजना ॥ १ ॥ तथा ब्रह्मणा सृष्टानां जरायुजादीनां चैवं प्रत्येकं मानसानि पंच भूतानि संति स्वप्नेतद्दर्शनात् ततश्च कथं ब्रह्म सृष्टानामेव पंचानां भूतानां महाभूतत्वं नास्मदादिसृष्टानां भूतत्वं यतः सर्वेषां मानसत्वाविशेषात् प्रातिभासिकत्वेन क्षुद्रभूतत्वं ईशसृष्टानां तु महाभूतत्वं तथा च प्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्बाध्याबाध्ययोः प्रपंचयोर्भेद एष्टव्य इति आक्षेपमुरभिप्रायः ॥ २ ॥ अमितत्वमेव महच्छ

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरंतमः ॥ तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठतमारुतः ॥ १० ॥ यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ॥ तच्च अभिसापूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ ११ ॥ तथा सलिलं संरुद्धं न भसोते निरंतरं ॥ भित्वा र्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ १२ ॥ स एष चरंतं वायुरर्णवात्पीडसंभवः ॥ आकाशस्था न मासाद्य प्रशांतिनाधिगच्छति ॥ १३ ॥ तस्मिन्वाध्वंघुसंघर्षे दीप्ततेजामहावलः ॥ प्रादुरभूदूर्ध्वशिखः कृत्वानिस्तिमिरं नभः ॥ १४ ॥ अग्निः पवनसंयुक्तः खं समाक्षिपते जलं ॥ सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्द्वनत्वमुपपद्यते ॥ १५ ॥ तस्याकाशं निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योपरः ॥ स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमनुगच्छति ॥ १६ ॥ रसानां सर्वगंधानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ॥ भूमिर्यो निरिहजेयाय स्यात्सर्वं प्रसूयते ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां ० मो० भृगुभरद्वाजसंवादे मानसभूतोत्पत्तिकथने त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ भरद्वाज उवाच तएते धातवः पंच ब्रह्मायानसृजत्पुरा ॥ आवृता यैरिमे लोकामहाभूताभिसंज्ञिताः ॥ १ ॥ यदा सृजत्सहस्राणि भूतानां समहामतिः ॥ पंचानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ २ ॥ भृगुरुवाच अमितानां महाशब्दोऽयांति भूतानि संभवं ॥ ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ३ ॥ चेष्टावायुः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः ॥ पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पंच भौतिकं ॥ ४ ॥ इत्येतैः पंचभिर्भूतैर्युक्तं स्यात्वरजंगमं ॥ श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चैन्द्रियसंज्ञिताः ॥ ५ ॥

वदार्थो न त्वबाध्यत्वमित्याहामितानामिति अमितेषु अमितत्वादित्यर्थः यतः संभवं यांति ततो हेतोर्भूतानीत्यर्थः ततश्चानंतत्वोत्पन्नत्वयोरुभयत्राविशेषात् न व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्महाभूतसंघयोर्भेद इत्यर्थः ॥ ३ ॥ कार्यमात्रे व्याप्तिप्रदर्शयन् अमितत्वमेवाह चेष्टेति खं घृषिरे अत्र शरीरेद्रवो लोहितादि संघातः कठिनं मांसास्थ्यादि ॥ ४ ॥ श्रोत्रं खं घ्राणं पृथिवी रसो रसनेन्द्रियं जलं स्पर्शः स्पर्शनेन्द्रियं त्वक्वायुः दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियं तेजः श्रोत्रादीनां स्वादिगुणान्शब्दादीन् प्रतिपादकत्वात् स्वाद्यात्मकत्वं श्रोत्रादीनां स्वाद्यात्मत्वोपपादनं दृष्टान्तिरित्यर्थम् तथा चायं प्रयोगः मेयमानारौसमानजानीयौ यास्तपाहकत्वात् शब्दश्रोत्रादिवदिति तथा च प्रमातुश्चेतनाभिन्नत्वेन प्रमेयस्यापि तथात्वमित्यद्वैतसिद्धिः ॥ ५ ॥

ननु वृक्षाणां प्रमेयत्वेऽपि न चेतना भिन्नत्वं दृश्यतेऽस्मदादिवत्तेषां गत्याय भावेनानिन्द्रियत्वात्तत्त्वभौतिकत्वेऽपि न तत्र प्रजवत्त्वमपीत्यद्वैतासिद्धिरित्यभिप्रेत्य वृक्षाणां भौतिकत्वं तावन्निरस्यति पंचभिरित्यादिना ॥
 ॥ ६ ॥ ऊष्माद्यभावादग्न्याय भावमाहानूष्मगामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अप्रमेयत्वात् अप्रतीयमानत्वात् ॥ ९ ॥ वृक्षाणामभौतिकत्वादिन्द्रियत्वादिकं परिहरंश्चेतनत्वमुपपादयति घनानामित्यादिभिर्नवभिः ॥
 ॥ १० ॥ शीर्यत इत्यनेन वज्रमणेरपि मत्कुणशोणितस्पर्शान् शीर्यमाणस्य चेतनत्वं व्याख्यातं एवमेकदेशे कं पादिदर्शनाद्गोरिव भूमेरपि तद्दृश्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नालेन नलिकया एते
 भरद्वाज उवाच पंचभिर्यदिभूतैस्तु युक्ताः स्यावराजंगमाः ॥ स्यावराणां न दृश्यं तेशरीरे पंचधा तवः ॥ ६ ॥ अनुष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ॥ वृक्षाणां
 नोपलभ्यं तेशरीरे पंचधा तवः ॥ ७ ॥ नष्टृष्वंति न पश्यंति न गंधरसवेदिनः ॥ न च स्पर्शं विजानंति ते कथं पांचभौतिकाः ॥ ८ ॥ अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवा
 युतः ॥ आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति भौतिकं ॥ ९ ॥ भृगुरुवाच घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ॥ तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यं समुपप
 द्यते ॥ १० ॥ ऊष्मतो म्लायते वर्णत्वक्फलं पुष्पमेव च ॥ म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥ ११ ॥ बाध्वग्न्यशनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते ॥ श्रोत्रेण गृ
 ह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वंति पादपाः ॥ १२ ॥ वल्ली वेष्टयते वक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥ न त्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यंति पादपाः ॥ १३ ॥ पुण्यापुण्यैस्तथागंधैर्धूपै
 श्च विविधैरपि ॥ अरोगाः पुष्पिनाः संति तस्माज्जिघ्रंति पादपाः ॥ १४ ॥ पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनां चापि दर्शनात् ॥ व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनंदं दुर्मे ॥
 ॥ १५ ॥ वक्त्रेणात्पलनालेन यथोर्ध्वजलमाददेत् ॥ तथापवनसंयुक्तः पादैः पिवति पादपः ॥ १६ ॥ सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात् ॥ जीवंपस्या
 मि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥ १७ ॥ तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ॥ आहारपरिणामाच्च स्नेहाद्वृद्धिश्च जायते ॥ १८ ॥ जंगमानां च सर्वेषां शरीरे पंचधा त
 वः ॥ प्रत्येकशः प्रभिद्यंते यैः शरीरं विचेष्टते ॥ १९ ॥ त्वक्क्रमांसं तथा स्त्रीनिमज्जास्त्रायुश्च पंचमं ॥ इत्येतदिह संघातं शरीरे पृथिवीमयं ॥ २० ॥ ते जोत्यग्निस्तथा
 क्रोधश्चक्षुरुष्मा तथैव च ॥ अग्निर्जरयते यच्च पंचाग्नेयाः शरीरिणः ॥ २१ ॥ श्रोत्रं घ्राणं तथास्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ॥ आकाशाद्याणि नाम ते शरीरे पंचधा तवः ॥
 ॥ २२ ॥ श्लेष्मापित्तमयस्वेदो वसा शोणितमेव च ॥ इत्यापः पंचधा देहे भवंति प्राणिनां सदा ॥ २३ ॥ प्राणात्यणीयते प्राणी व्यानाद्वायच्छते तथा ॥
 गच्छत्यपानोऽथैव समानो लघवस्थितः ॥ २४ ॥

नक्षीरादिपायिनः पारदादेरपि चेतनत्वं व्याख्यातं ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेन वृक्षेण जरयति जरयतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शरीरिणः अंतर्गतोऽग्निस्तेजः क्रोधश्चक्षुरुष्मजाठरूप इति पंचाग्नेयाः ॥ २१ ॥ श्रोत्रं
 मिन्द्रियं घ्राणं नासारं ध्रे कोष्ठं अन्नादिस्थानं ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्राणात्प्राणं आशित्य प्रणीयते गमनादिकार्यं ते व्यायच्छते बलसाध्यमुद्यमं करोति ॥ २४ ॥

प्रतिभेदात्तूरःकंठशिरःस्थानभेदात् ॥ २५ ॥ भूमेः भूम्याघ्राणरूपया अद्भ्य इति रसनेन वाहिनावहनशीलेन वायुना चकारेण आकाशेन श्रोत्ररूपेण शब्दगुणवेत्तीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ २६ ॥ अत्र गंधाधिकरणगंधे वाधिकरणस्य तन्मात्रत्वात् विस्तरेण अभिहितान् द्रव्यैः गुणान्भेदान् ॥ २७ ॥ इष्टः कस्तूरिकादौ अनिष्टः शवादौ मधुरो मधुपुष्पादौ कटुः मरीच्यादौ निहारी सर्वगंधाभिभावको हिंसादौ संहतश्चित्रगंधोऽने कद्रव्यकल्कगतः स्निग्धः सद्यस्तमघृतादौ रुक्षः सर्षपतैलादौ विशदः शाल्यन्नादौ ॥ २८ ॥ पार्थिवः पृथिव्याश्रितो मुख्यो गुणः ज्योतिः पृथिव्यादिरूपं वायुना त्वगिन्द्रियेण ॥ २९ ॥ गुणाः अप्रधानभूताः एवं जलादावप्येकैको मुख्यः इतरेऽप्रधाना इति द्रष्टव्यं ॥ ३० ॥ कषायः विभीतकफलादौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कृष्णः काचकज्जलादेः नीलाकृष्णः मयूरपिच्छादेः कठिनादयः स्पर्शभेदा अपि चक्षु

उदानादुच्छसितिचप्रतिभेदाच्चभापते ॥ इत्येतेवायवःपंचचेष्टयन्तीहृदेहिनं ॥ २५ ॥ भूमेर्गंधगुणान्वेत्तिरसंचाद्भ्यःशरीरवान् ॥ ज्योतिपाचक्षुषारूपंस्पर्शवेत्ति
चवाहिना ॥ २६ ॥ गंधःस्पर्शोरसोरूपंशब्दश्चात्रगुणाःस्मृताः ॥ तस्यगंधस्यवक्ष्यामिविस्तराभिहितान्गुणान् ॥ २७ ॥ इष्टश्चानिष्टगंधश्चमधुरःकटुरेवच ॥
निर्हारीसंहतःस्निग्धोरुक्षोविशदएवच ॥ २८ ॥ एवंनवविधोज्ञेयःपार्थिवोगंधविस्तरः ॥ ज्योतिःपश्यतिचक्षुर्भ्यांस्पर्शवेत्तिचवायुना ॥ २९ ॥ शब्दःस्पर्शश्च
रूपंचरसश्चापिगुणाःस्मृताः ॥ रसज्ञानंतुवक्ष्यामि तन्मेनिगदतःशृणु ॥ ३० ॥ रसोबहुविधःप्रोक्तः ऋषिभिःप्रथितात्मभिः ॥ मधुरालवणस्तिक्तःकपायोम्लः
कटुस्तथा ॥ ३१ ॥ एषपट्विधविस्तारोरसोवारिमयःस्मृतः ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचत्रिगुणंज्योतिरुच्यते ॥ ३२ ॥ ज्योतिःपश्यतिरूपाणिरूपंचबहुधास्मृतं ॥ ह
स्वादीर्घस्तथास्थूलश्चतुरस्रोणुवृत्तवान् ॥ ३३ ॥ शुक्लःरुष्णस्तथारक्तःपीतोनीलारुणस्तथा ॥ कठिनश्चिक्कणःश्लक्ष्णःपिच्छिलोमृदुदारुणः ॥ ३४ ॥ एवंषोडशवि
स्तारोज्योतीरूपगुणःस्मृतः ॥ शब्दस्पर्शोचविज्ञेयौद्विगुणोवायुरित्युत ॥ ३५ ॥ वायव्यस्तुगुणःस्पर्शःस्पर्शश्चबहुधास्मृतः ॥ उष्णःशीतःसुखोदुःखःस्निग्धोवि
शदएवच ॥ ३६ ॥ तथाखरोमृदूरुक्षोलघुर्गुरुतरौपिच ॥ एवंद्वादशधास्पर्शोवायव्योगुणउच्यते ॥ ३७ ॥ तत्रैकगुणमाकाशंशब्दइत्येवतस्मृतं ॥ तस्यशब्द
स्यवक्ष्यामिविस्तरंविविधात्मकं ॥ ३८ ॥ पटुजक्रपभगांधारौमध्यमोर्ध्ववतस्तथा ॥ पंचमश्चापिविज्ञेयस्तथाचापिनिपादवान् ॥ ३९ ॥ एषसप्तविधःप्रोक्तोगु
णआकाशसंभवः ॥ ऐश्वर्येणतुसर्वत्रस्थितोपिपटहादिषु ॥ ४० ॥ पापिनिर्णेतुंशक्यादितिरूपमध्येपठिताः तथाहिलोष्ठपाषाणसंघट्टेननाशानाशाभ्यांवालस्तयोर्मृदुत्वकठिनत्वेनिश्चि
नोति एवमन्यत्रापिज्ञेयं ॥ ४१ ॥ ज्योतिरात्मकोरूपगुणः द्वौगुणौयस्मिन्नितिद्विगुणः ॥ ४२ ॥ उष्णशीतोऽतपतुहिनयोः सुखदुःखेतेष्वेककालभेदेन स्निग्धःपुत्रादेः विशदःउत्तमवस्त्रादेः ॥ ४३ ॥ खरमृदूपा
षाणतूलादेः रुक्षःकंठकादेः लघुत्वगुरुत्वेतर्कमतेपतनानुमेयेअपिपौराणिकमतेत्वग्यासेएव तथाहि तमस्यपिपरीक्षकाःपाणिनाउत्तोल्यैवपलिकसपादपलिकयोरायनानायतयोरपिप्रमाणंनिश्चिन्वन्ति गुरु
तरइतिरत्नप्रत्ययेनगुरुरपिआक्षिप्यते तेनद्वादशविधः एवमेकादशविधइत्यपिपठंति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ऐश्वर्येणव्यापकत्वेनस्थितोपिपटहादिषु अभिव्यज्यतेइतिशेषः ॥ ४० ॥

एतेषां पद्मादीनां ॥ ४१ ॥ एवमिति बहुविधः पद्मादिभेदेन तारमंदादिभेदेन वायुगुणैः खरमृदुस्पर्शैः अयमर्थः विवक्षुप्रयत्नाभिहतः कोष्ठयोऽग्निस्तत्रत्यं वायुं प्रेरयति स च यत्नतारतम्येन हृदयकंठशिरोदेशं प्राप्य मंद्रं मध्यमं तारं वा च निमुत्याद्यहृदयादिदेशाज्जिह्वा मूलादीनि स्थानानि प्राप्य नित्यानुविभूतवर्णान् मंद्रत्वादिभिर्ध्वनिधर्मैरनुरंजितानकारादीनामिव्यज्यवेगवत्त्वस्याभावात् न्मुरवाद्बहिर्निर्गतो जनकणविवरमनुप्रविशति तेन च संस्कृतेन तत्रत्यश्रोत्रेण तं शब्दमनुभवति स च संस्कारो मुखजस्य वायोर्वा स वायुना नुकूल्या दूरतो वा प्रातिकूल्या समीप एव वा भिच्यादिना प्रतिघातान्नैव वा गिरिगुहादिगतवायुना प्रतिस्नोतः प्रवर्तनेन द्विर्वा भवति तदनुसारेण शब्दं दूरतोऽप्यनुभवति समीपत एव वा नैव वा द्विर्वा शब्दप्रतिशब्दरूपेणानुभवति एवं वा घ्वभिघाततारतम्याद्भेदादिशब्दोपिमंदादिभेदेनानुभूयते तदिदमुक्तं अव्याहतेरप्रतिहतेर्वायुगुणैः स्पर्शैश्चेतयते शब्दं जानाति न वेत्ति वा शब्दं विषमस्थितैर्भिच्यादिना प्रतिघातेन वाऽभिभवात् तंचणभिर्वायुगुणैः सह संतंचेतयते इति अप्याहृत्य संबंधनीयं विषमागतैरिति पाठेऽपि स एवार्थः विषमागतीरिति गौडपाठस्तु प्रामादिकः

मृदंगभेरीशंखानां स्तनयितोरथस्य च ॥ यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनो प्राणिनोऽपि वा ॥ एतेषां मेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः ॥ ४१ ॥ एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसंभवः ॥ आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ॥ ४२ ॥ अव्याहतेऽथेतयते न वेत्ति विषमस्थितैः ॥ आप्याय्यंते च ते नित्यं धातवस्तु धातुभिः ॥ ४३ ॥ आपोऽग्निर्मरुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ मूलमेतेशरीरस्य व्याप्य प्राणानि ह स्थिताः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० भृगुभारद्वाजसंवादे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ५ ॥ भरद्वाज उवाच पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं प्रभो ॥ अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १ ॥

तदेवं शब्दाभिव्यक्तिप्रज्ञमयोर्भिन्नकालत्वानुभवान्मध्यवीचीतरंगन्यायेन शब्दसंततिरुत्पद्यते तत्रांत्यशब्द एव गृह्यते इति क्षणिकत्वादिबंधवोदंति भेरीशब्दो मया श्रुतः स एवायं प्रपाठक इत्यभेदप्रत्यभिज्ञा बाधकप्रत्ययं विनापि भ्रांत इति वदंति तद्विद्वांस एवालाचयंतु तेशब्दाद्युत्पादका धातवो देहारंजकास्त्वगादिगोलकाः धातुभिः प्राणैर्द्रव्यैः आप्याय्यंते आदित आरभ्य संवर्ध्यंते अन्नसुखस्पर्शाद्यर्पणेन श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदेवाह आप इति एतेऽबादयः शरीरस्य मूलं कथं प्राणान्व्याप्य प्राप्य शुक्रशोणितसंयोगे हि प्राणो लब्धवृत्तिश्चेत् शरीरं निष्पद्यते अन्यथा यो निनिषिक्तमपिरेतो व्यर्थं भवति ॥ ४४ ॥ इति शांति ० मो ० नै ० भा ० चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ शरीरेन्द्रियादीनां भौतिकत्वमुक्तम् विज्ञानप्राणयोरपि ज्ञानक्रियाशक्तिमतो भौतिकत्वं चिदात्मनो व्यतिरिक्तत्वापादनायाह पार्थिवमित्यादिना ध्यायेन अग्निस्तेजः पार्थिवं पृथिवीबाहुल्यात् पांच भौतिकं देहं आसाद्य शरीरः शरीराभिमानो प्रकाशात्मा विज्ञानधातुः कथं केन प्रकारेण भवेत् तथा निलो वायुः सोऽपि पार्थिवं धातुमासाद्य कथं केन प्रकारेण वर्तयते देहं चेष्टयते ॥ १ ॥

अत्रोत्तरमग्निमूर्धेतिमंत्रार्थमनुसरन्नाह वायोरित्यादिना कथयिष्यामि अग्नेःशरीरत्वं उक्तेतिभावः ॥ २ ॥ मूर्धिसहस्रारेस्थितत्वात्प्रेष्ठत्वाद्दामूर्धानंचिदात्मानंअग्निर्विज्ञानात्माश्रितस्तदुपाधितांप्राप्तःसन्शरीरंपरिपालयन्चिदतिविंबंप्राप्यविज्ञानात्माशरीरंचेतयनीत्यर्थः प्राणरूपउपाधिस्तुतावुभावपिव्याप्तोत्यर्थः ॥ ३ ॥ सःचिद्विज्ञानप्राणानांसंघातो जंतुर्जीवः सर्वेषांभूतानांकार्यकारणरूपाणामात्माचेतयितासनातनःपुरुषःपरंब्रह्मचसएवनिरस्तोपाधिःसन्सएवोपाधिपक्षपातासन्भूतानांमनआदिरूपोभवति विषयश्चशब्दादिःसएव ॥ ४ ॥ एवमिति सर्वत्रअंतर्वहिश्चस्थितंसर्वं प्राणेनदेहलीदीपवन्मध्यस्थेन आंतरंविज्ञानंवाह्येदेहेन्द्रियादिकंचचाल्यतइत्यर्थः पृष्ठतःजीवत्वप्राप्त्यनंतरं समानेन इत्थंभावेतृतीया समानवायुत्वंप्राप्तः ॥ ५ ॥ पावकंजाठरमाश्रितःसन् वस्तिमूलंमूत्राशयं गुदंपुरीषाशयंचस्वांस्वांपृथग्गम्यांगति आश्रितोभवति जाठरस्थःसमानोऽशितपीतादिकंपाचयित्वास्वस्वस्थानंनयतीत्यर्थः मूत्रंशरीरंचेतिपाठेतु मूत्रशब्देनैवपुरीषमप्युपलक्षणीयं ॥ ६ ॥ कर्मगमनादि प्रयत्नस्तदनुकूलाचे

भृगुरुवाच वायोर्गतिमहंब्रह्मन्कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ प्राणिनामनिलोदेहान्यथाचेष्टयतेवली ॥ २ ॥ श्रितोमूर्धानिमग्निस्तुशरीरंपरिपालयन् ॥ प्राणोमूर्धनिचाग्रौचवर्तमानोविचेष्टते ॥ ३ ॥ सजंतुःसर्वभूतात्मापुरुषःससनातनः ॥ मनोबुद्धिरहंकारोभूतानिविषयश्चसः ॥ ४ ॥ एवंत्वहससर्वत्रप्राणेनपरिचाल्यते ॥ पृष्ठतस्तुसमानेनस्वांस्वांगतिमुपाश्रितः ॥ ५ ॥ वस्तिमूलंगुदंचैवपावकंसमुपाश्रितः ॥ वहन्मूत्रंपुरीषंचाप्यपानःपरिवर्तते ॥ ६ ॥ प्रयत्नेकर्मणिवलेयएकस्त्रिपुवर्तते ॥ उदानइतितंप्रादुरध्यात्मविदुपोजनाः ॥ ७ ॥ संधिष्वपिचसर्वेषुसन्निविष्टस्तथानिलः ॥ शरीरेषुमनुष्याणांव्यानइत्युपदिश्यते ॥ ८ ॥ धातुष्वग्निस्तुविततःसमानेनसमीरितः ॥ रसान्धातूंश्चदोषांश्चवर्तयन्नवतिष्ठते ॥ ९ ॥ अपानप्राणयोर्मध्येप्राणापानसमाहितः ॥ समन्वितस्त्वधिष्ठानंसम्यक्पचति पावकः ॥ १० ॥ आस्यंहिपायुपर्यंतमंतेस्याद्गुदंसंज्ञितम् ॥ स्रोतस्तस्मात्प्रजायंतेसर्वस्रोतांसिदेहिनां ॥ ११ ॥ प्राणानांसन्निपाताच्चसन्निपातःप्रजायते ॥ उष्माचाग्निरितिज्ञेयोयोनंपचतिदेहिनां ॥ १२ ॥

एषा बलंजारोयमनादौसामर्थ्यं विदुषःसकाशात्श्रुत्वेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ धातुष्विति धातुषुत्वगादिषुविततोव्याप्तोऽग्निर्जाठरः रसादीन्वर्तयन्परिणमयन् रसानन्नादीन् धातूंस्त्वगादीन् दोषान्पित्तादीन् ॥ ९ ॥ कथंचवर्तयतीतित्राहापानेति नाभेरधोऽपानःऊर्ध्वप्राणःतयोर्मध्येनाभौप्राणापानाभ्यामिथःसंसर्गेणसमानसंज्ञत्वंप्राप्ताभ्यांसमाहितःसमुद्दीपितःअधिष्ठानंनाभिर्मंडलंसमन्वितःसमाश्रितःपचति अन्नादिकमितिशेषः यद्वा समन्वितःएकीभावेनयुक्तः समानत्वंगतइत्यर्थः अधितिष्ठतिव्यापारवान्भवत्यनेनेतिजीवनमन्मधिष्ठानं ॥ १० ॥ पक्वमन्नंकथंदेहंव्याप्तोतीत्यतआह आस्यमिति आस्यमारभ्य आस्यादीत्यपिपाठः पायुपर्यंतंयथामहत्तरंस्रोतःप्राणप्रवहणमार्गःप्रसिद्धस्तच्चानिगुदंसंज्ञितंस्यात् तस्मान्महास्रोतसः अन्यानि सर्वाणि स्रोतांसि प्राणमार्गाः नाडीसंज्ञाः शरीरंव्याप्यतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तैः स्रोतोभिः सर्वेष्वंगेषु प्राणानांसन्निपातात्सहचारिणो जाठरवन्हेरपिसन्निपातःसंगमोभवति तत्रानुभवंप्रमाणयति ऊष्माचेति ॥ १२ ॥

प्राणायोः परस्परौ द्वीपकत्वमाह्वयति अग्नेर्वेगेन वहतीत्यग्निवेगवहः प्राणः एवं प्राणोऽप्यग्निवेगहेतुरित्याह गुदांतइत्यादिना दृष्टं च लोकेऽग्निवेगाद्वाप्यवायुद्विर्वायुवेगाच्चाग्निरित्यद्विरिति तथा च प्राणरोधे सति जाठरभय निवृत्ते प्राणोरो द्वय इति भावः ॥ १३ ॥ जाठरनिरोधेन सर्वे वा मिन्द्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पक्वेति पकाशयः पक्वस्थानं आमाशयः अपक्वस्थानं नाभिमध्ये इति तात्स्थ्या जाठरे सर्वे प्राणाः सर्वाणिन्द्रियाणि ॥ १४ ॥ सर्वे रसाः हृदयात् हृदयं प्राप्य दशभिः प्राणैः प्रेरिताः ते च प्राणादयः पंचनागकूर्मकलदेवदत्तचनंजयाश्च पंच ॥ १५ ॥ एष आस्यादिपायुपर्यंतो योगानां योगिनां मार्गः किमनेन तिर्यगपि गंतव्यं नेत्याह येनेति केगच्छंतिये मूर्धनि सुयुम्नयानां व्यासहस्त्रां प्राप्य तत्रात्मानं आदधन् आहितवतः ॥ १६ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति एवमिति देहिनां सर्वेषु प्रचारेषु बुद्धिमनः कार्येन्द्रियनिवर्त्येषु विषयेषु प्राणादिषु निमित्तभूतेषु सत्सु विहितः प्राणनिरोधरूपो योगस्तस्मिन्नुष्ठिते सति नित्यं सद्रूपं ब्रह्म समिध्यते सम्यग्बुद्ध्या युपाधिजनितकालुष्यत्यागेन दीप्यते प्रकाशते मंत्रार्थस्तु अग्निर्विज्ञानं मूर्धाचितिच्छायया चिद्रूपः सन्

अग्निवेगवहः प्राणो गुदांति प्रतिहन्यते ॥ स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुक्षिपति पावकं ॥ १३ ॥ पकाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वमाशयः स्थितः ॥ नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाश्च संस्थिताः ॥ १४ ॥ प्रस्थिता हृदयात् सर्वे तिर्यगूर्ध्वमथ स्तथा ॥ वहंत्यन्नरसान्नाब्जोदशप्राणप्रचोदिताः ॥ १५ ॥ एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छंति तत्पदं ॥ जितक्लमाः समाधीरा मूर्धन्यात्मानमादधन् ॥ १६ ॥ एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनां ॥ तस्मिन् समिध्यते नित्यमग्निः स्थाल्यामिवाहितः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मौक्षधर्मपर्वणि पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ ७३ ॥ भरद्वाज उवाच यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ॥ श्वसित्याभापते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १ ॥ यद्रूपमभाव आग्नेयो वह्निनापच्यते यदि ॥ अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ २ ॥ जंतोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ॥ वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥ ३ ॥ यदि वायुमयो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ॥ वायुमंडलवदृशो गच्छेत्सहमरुद्रणैः ॥ ४ ॥

दिवो व्यवहरतः प्राणवायोरपिकुच्छेष्टः अयं प्राणाग्निचितां संघातः पृथिव्याः देहस्य पतिर्जीवः अपारेतांति शरीराणि अन्नादिप्राणादिरूपेण जाठररूपेण च पाचयन् जिन्वति पुष्णाति तेन प्राणविज्ञानयोर्निरोधेयदवशिष्यते तद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति शांतिः ० मो० नै० भा० पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ नित्यं समिध्यते इति जीवस्यानौपाधिकं रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकाय तमने स्थित्वा आक्षिपति यदीति प्राणयते जीवयते ॥ १ ॥ आग्नेयोऽग्निगुणरूपमभाव औष्ण्यं वह्निना जाठरेण अंतःस्थेन पच्यते स्पष्टीक्रियते इदित्वभावेऽपि नलोपः अग्निर्जाठर एव एतत्तु अन्व ॥ २ ॥ एवं नित्यस्य वस्तुनः सत्त्वे कार्यलिङ्गकमनुमानं निरस्य प्रत्यक्षमपि निरस्यति जंतोरिति जंतोः देहेन्द्रियबुद्धिसंघातस्य प्रमीयमाणस्य नश्यमानस्य नैवोपलभ्यते पलालपृथक्करणे बीजमिव तस्माद्वायुवियोग एव मरणं ॥ ३ ॥ वायुमयो वायुप्रधानो वायोरन्यः वायुमंडलवद्वात्याचक्रवद्वायुना सहृदयः स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

यथापाषाणबद्धंतुंवीफलंजलेमज्जतिच्युतबंधंतून्मज्जतिद्वज्जीवः ज्ञानान्मोक्षोनास्तीतिज्ञानावरणीयं आर्हतेमेतेमोक्षोनास्तीतिदर्शनावरणीयं स्वशास्त्रस्यपरशास्त्रेणसमत्वदर्शनमोहनीयं परोक्षज्ञानादपिक्लृप्त्यत्वबुद्धिरंतरीयमितिघातिकर्मचतुष्टयं शुक्रशोणितसंयोगआयुष्कंतयोःकललावस्थागौत्रिकंतस्यादाढ्यनामिकंततोदेहाकारपरिणामोवेदनीयमित्यघातिकर्मचतुष्टयं ऐतेनकर्माटकेनबद्धोनपृथगुपाधेर्दृश्यतेइतिदिगंबरमतेनपरिहारमाशंक्याह संश्लेषइति यदिवातेनवातप्रधानेनसंघातेनजीवस्यसंश्लेषोस्तिस्माच्चसंघातादन्योजीवस्तर्हिसंघातेप्रणश्यतिसतिमहार्णविपाषाणादिनाविमुक्तंतस्यभावस्तत्त्वंतस्माद्धेतोर्जलभाजनमिवजीवोन्यत्पृथक्स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्रह्मांशोर्जीवइतिपक्षमाशंक्याह कूपेइति संघातनाशेब्रह्मांतर्गतस्यजीवस्यस्वरूपनाशएवसमुद्रेनदीनामिवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह पंचेति पंचधारणकेपंचभिरेवधारण्यस्य पंचसाधारणेइत्याद्यःपाठः जीवितंजीवः मंचारूढपुरुषवदतिरिक्तंकुतःनकुतश्चिदित्यर्थः तत्रहेतुः तेषामिति अतिरिक्तश्चेत्संघातैकदेशनाशोऽपिदृश्येत

संश्लेषोयदिवातेनयदितस्मात्प्रणश्यति ॥ महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनं ॥ ५ ॥ कूपेवासलिलंदद्यात्पदीपंवाहुताशने ॥ क्षिप्रंप्रविश्यनश्येतययानश्यत्यसौतथा ॥ ६ ॥ पंचधारणकेत्यस्मिन्शरीरेजीवितंकुतः ॥ तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णानास्ति संशयः ॥ ७ ॥ नश्यंत्यापोत्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहान् ॥ नश्यतेकोष्ठभेदात्स्वमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८ ॥ व्याधिवर्णपरिक्लेशैर्मेदिनीचैवशीर्यते ॥ पीडितेन्यतरेत्येषांसंघातोयातिपंचधा ॥ ९ ॥ तस्मिन्पंचत्वमापन्नेजीवःकिमनुधावति ॥ किंवेदयतिवाजीवःकिंशृणोतिब्रवीतिच ॥ १० ॥ एषागौःपरलोकस्थंतारयिष्यतिमामिति ॥ योदत्वाघ्नियतेजंतुःसागौःकंठारयिष्यति ॥ ११ ॥ गौश्चप्रतिगृहीताचदाताचैवसमंयदा ॥ इहैवविलयंयांतिकुतस्तेषांसमागमः ॥ १२ ॥ विहगैरुपभुक्तस्यशैलाग्रात्पतितस्यच ॥ अग्निनाचोपयुक्तस्यकुतःसंजीवनंपुनः ॥ १३ ॥ छिन्नस्ययदिवृक्षस्यनमूलंप्रतिरोहति ॥ बीजान्यस्यप्रवर्ततेमृतःकपुनरेष्यति ॥ १४ ॥

मंचैकदेशनाशेपुरुषइव नचदृश्यते तस्मात्संघातात्मेवजीवस्तदेकदेशनाशेनश्यति मंचैकदेशनाशेमंचइवेत्यर्थः चतुर्गामभावेनास्ति संशयोजीवोनष्टइति संपहइतिपाठःस्वच्छः ॥ ७ ॥ कोष्ठभेदाद्वाद्यादिनाकोष्ठनिरोधात् ॥ ८ ॥ वर्णोविस्तारःउच्छूनतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति संघाताद्यतिरिक्तेधावनजीवनाद्यदर्शनात्संघातएवजीवइत्यर्थः ॥ १० ॥ ततश्चपरलोकादिकंनास्तीतिदानादेर्वैयर्थ्यमित्याह एषेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ लीनमूलश्चिन्नोवृक्षोयथापुनःप्ररोहतिएवंलीनकर्मासंघातो नटोपिपुनरुत्पत्त्यतेबीजसत्त्वादित्याशंक्याह छिन्नस्येति वृक्षमूलंबीजभूतमुपलभ्यतेनदेहमूलंकर्मैत्यर्थः ॥ १४ ॥

शरीरमूलं तु बीजमात्रं प्रत्यक्षदृष्टेरेव न त्वदृष्टं अकृतत्वात् प्रवर्तते देह रूपेण परिणमते तथा च बीजरुहतरुवृक्षानां नाश एव इतरेषामुद्भव इति तस्मान्नित्यं समिध्यते इत्यनुपपन्नं ॥ १५ ॥ इति शांतिः मोक्षः
नैः ॥ १० ॥ षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एतद्वृषयति न प्रणाश इति ॥ १ ॥ न प्रणश्यति न दृश्यते इति च संबंधः अदर्शनमात्राच्च ननु नो नाशा
वधारणं दग्धेन स्यादग्रेरपि नाशापत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥ इष्टापत्तिमात्रं कतेऽग्रेरिति अनुपलब्धेरुक्तमत्रापि तुल्यत्वाद्ग्रेरपि नाश एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेव द्रव्यं नश्यतीत्येवेति ॥ ४ ॥ समिधामिति दग्धेन
नाग्निवत्सन्नेवात्मा देहनाशे सति सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ आकाशवत्सर्वगतो नित्यश्च ज्योतिः अरणिस्थोऽग्निः न च तत्रासन्नेवाग्निर्मथनादुत्पद्यत इति वाच्यं असत्त्वाविशेषेण सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसंगा

बीजमात्रं पुरा स्मृष्टं यदेतत्परिवर्तते ॥ मृतामृताः प्रणश्यंति बीजाद्वीजं प्रवर्तते ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः मोक्षः भृगुभरद्वाजसंजीवस्वरूपाक्षेपे पठं
शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भृगुरुवाच न प्रणाशोस्ति जीवस्य दत्तस्य च कृतस्य च ॥ यानि देहांतरं प्राणी शरीरं तु
विशीर्यते ॥ १ ॥ न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन् नृपे प्रणश्यति ॥ समिधामिव दग्धानां यथाग्निर्दृश्यते तथा ॥ २ ॥ भरद्वाज उवाच अग्रेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो
न विद्यते ॥ दग्धेन स्योपयोगांते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३ ॥ नश्यतीत्येव जानामि शांतमग्निमनिधनं ॥ गतिर्यस्य प्रमाणं वासं स्थानं वा न विद्यते ॥ ४ ॥ भृगुरु
वाच समिधामुपयोगांते यथाग्निर्नोपलभ्यते ॥ आकाशानुगतत्वाद्दिदुर्ग्राह्यो हि निराश्रयः ॥ ५ ॥ तथा शरीरसंत्यागे जीवोऽप्यकाशवत्स्थितः ॥ न गृह्यत तु
सूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ६ ॥ प्राणानुधारयतेत्यग्निः स जीव उपधार्यतां ॥ वायुसंधारणोऽप्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७ ॥ तस्मिन् नृपे शरीराग्नौ ततो
देहमचेतनं ॥ पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ८ ॥ जंगमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ॥ आकाशं पवनोऽन्वेति ज्योतिस्तमनुगच्छति ॥ तेषां त्रयाणामे
कत्वा द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितं ॥ ९ ॥ यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ॥ अमूर्तयस्ते विज्ञेयामूर्तिमंतः शरीरिणां ॥ १० ॥ भरद्वाज उवाच यद्यग्निमारुतौ भूमिः
खमापश्च शरीरिणु ॥ जीवः किल क्षणस्तत्रेतदा चक्ष्वमेनघ ॥ ११ ॥ पंचात्मके पंचरतौ पंचविज्ञानचेतने ॥ शरीरे प्राणिनां जीवं वेत्तुमिच्छामि यादृशं ॥ १२ ॥

तू तस्मात्तिलेपुनैलमिवारण्यादिष्वग्निः सन्नेव यत्नेनाभिव्यज्यते न च प्राग्यत्ना दृश्यते सूक्ष्मत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राणानिति अग्निर्विज्ञानं स एव विज्ञानमयोजीवः वायुर्नैव संधारणमवस्थानं यस्य नश्यति अदर्शनं
गच्छति उच्छ्वासस्य वायोर्निग्रहात् ॥ ७ ॥ अयनं लयस्थानं ॥ ८ ॥ निगृहीतः पवनः द्वयं जलभूम्याख्यं ॥ ९ ॥ अमूर्तयः अदृश्याः अतस्तेषामप्यभावावधारणं दुःशकं किमु तसूक्ष्मस्य जीवस्येति भावः ॥
॥ १० ॥ नन्वसत्त्ववत्सत्त्वमपि निश्चेतुमशक्यं नित्यस्य वस्तुनो लक्षणाद्यभावादिनिशङ्कते यदीति शरीरिणु शरीराकारपरिणामवस्तुसंघातेषु ॥ ११ ॥ पंचेति पंचभूतात्मके पंचविषयरतौ पंचविज्ञानानि ज्ञान
कारणानि पंचचेतनानि ज्ञानानि च यत्र तस्मिन् पंचविज्ञानचेतने ॥ १२ ॥

नैवोपलभ्यते ब्रूहि तंदुलवत् ॥ १३ ॥ अजीवंचेतनाशून्यं अन्यस्याभावाच्छरीरमेवचेतनमित्यर्थः ॥ १४ ॥ मास्तु देहेन्द्रियसंघातश्चेतनोयस्मिन्व्यये सति संघातः सन्निकटोपिशब्दादीन्गृह्णाति तन्मन एव आत्मास्त्वित्याह चतुर्भिः शृणोतीति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उत्तरमाह नपंचेति यथाश्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वेन घ्रासजानीयगुणाश्रयत्वेन आकाशादिरूपत्वं एव मनोपि सर्वगुणग्राहकत्वात् सर्वगुणाश्रयत्वेन पांचभौतिकं अतस्तन्ना किंचिद्भूतेभ्यो न्यत्तत्वांतरं पंचसाधारणत्वात् अतस्तन्नाशरीरनिर्वाहकं किनु एकः अंतरात्मैव शरीरस्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं वहते चालयति ॥ १९ ॥ यदुक्तं मनसो न वधाना न्नशृणोति तत्राह पंचात्मके इति पंचभूतात्मकेशरीरे पंचगुणाः यस्मिन्तत्तथा मनस्तस्य द्रष्टा मम मनःखिन्नमित्यनुभवात् स एव मनोद्वारा सर्वगात्रानुगतः व्यतिरेकमाह तद्विप्रयोगात्सुषुप्तौ समाधौ वा देहः सवु द्विमनस्को न वेत्ति देहादेः चेतनत्वे मुस्यादावपि वेदनमपरिहार्यस्यात् ततश्चक्षुष इव मनसोऽप्यनुर्मीलनादर्शनेऽपि न तस्य कणत्वव्याहतिरित्यर्थः ॥ २० ॥ यदानिर्वातप्रदीप इव देहाग्नौ शातिरूपादिकं नोपलभ्यते

मांसशोणितसंघाते मेदः स्रावस्थिसंचये ॥ भिद्यमानं शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १३ ॥ यद्यजीवं शरीरं तु पंचभूतसमन्वितं ॥ शरीरमानसदुःखकस्तां वेदयते रुजं ॥ १४ ॥ शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ॥ महर्षे मनसि व्यग्रेतस्मा जीवो निरर्थकः ॥ १५ ॥ सर्वं पश्यति यदृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ॥ मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६ ॥ न पश्यति न चाघ्राति न शृणोति न भाषते ॥ न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १७ ॥ लप्यति क्रुध्यते कोत्र शोचत्युद्विजते चकः ॥ इच्छति ध्यायति द्वेषति वाचमीरयते चकः ॥ १८ ॥ भृगुरुवाच न पंचसाधारणमत्र किंचिच्छरीरमेको वहतेऽंतरात्मा ॥ स वेत्ति गंधांश्चरसान् श्रुतींश्च स्पर्शं च रूपं च गुणांश्च येन्ये ॥ १९ ॥ पंचात्मके पंचगुणप्रदर्शिसर्वगात्रानुगतोऽंतरात्मा ॥ स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ २० ॥ यदानुरूपं न स्पर्शो नाप्यभावश्च पावकः ॥ तदा शांतिं शरीराग्नौ देहत्यागेन नश्यति ॥ २१ ॥ आपो मयमिदं सर्वमापो मृतिः शरीरिणां ॥ तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ २२ ॥ आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ॥ तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ २३ ॥ आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकाहितात्मकं ॥ तस्मिन् यः संश्रितो देहत्याग्विदुरिव पुष्कर ॥ २४ ॥

तदानश्यति भ्रियते देह एव ननु चेतन इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्थूलदेहनाशमुक्त्वा सूक्ष्मस्याविनाशमाह आप इति आपो मयं अंबु मयं अत्रापुंशब्देन सूक्ष्मभूतसंघातो गृह्यते तन्मयं सूत्रात्मना व्याप्तमित्यर्थः तस्मादेहिना मपि आप एव मृतिराकृतिः तत्राप्युत्पत्त्या च रूपः पुरुषः मानसः तदंतर्गतं मनसि अभिव्यक्तः स एवोपाधियोगा जीवः स एव ब्रह्मा पूर्वोक्तश्चतुर्मुखो मुख्यजीवः सावेन्द्रियादिमत्त्वात् ॥ २२ ॥ स एवात्मा प्राकृतैः त्रिगुणात्मकमूलप्रकृतेर्विकारैर्गुणैरिन्द्रियमनोभिः संयुक्तः स त्रक्षेत्रज्ञः जीव इत्युच्यते तथा च श्रुतिः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति अयमेव परमात्मेत्याह तैरेवेति ॥ २३ ॥ तं परमं सर्वलोकस्य हितं सुखं तदात्मक एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवतीति श्रुतेः तस्मिन् पूर्वोक्तस्थूलसूक्ष्मरूपे ॥ २४ ॥

क्षेत्रज्ञप्रत्यगात्मानं त्वमेव परमात्मानं न दर्शयामीहि क्षेत्रज्ञस्य लौकिकस्वरूपमाह तम इति यो यमावरणप्रवृत्तिप्रकाशाद्यभिमानाक्षेत्रज्ञः स परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ सचेतनं चेतनेन सहितं जीवगुणं जीवस्य भोगोपकरणं देहेन्द्रियमनांसि स जीवगुणः चेष्टेतत्तत्सर्वसर्वात्मकं ब्रह्म सर्वसमाप्नोषितोऽसि सर्व इति निर्वचनात् चेष्टयने दास्यपुत्रिका मिव सत्प्रधारः कीदृशं सर्वं अतः परं संसारिणो जावादन्यमसंसारिणं ॥ २६ ॥ एवं नित्यम्यवन्तुन सत्त्वे सिद्धे जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्यादिव्यवहारे देहेत्यत्तिनाशमात्रपर इत्याह न जीवेति दशार्थनापंचत्वं शरीरनाश एव जीवस्य मरणमित्युच्यते जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति श्रुतेः ॥ २७ ॥ गूढः देहेन्द्रियादिपुलीनः संवृतः यतोऽज्ञानेनावृतः सः अय्यया सूक्ष्मपदशया सूक्ष्मया तुल्या अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यकरणकबुद्धिरुत्पद्यते आवरकाज्ञाननाशपूर्वकं देहादिभ्यो विविक्तः साक्षान्वियते ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रसादेन अंतर्मुखत्वरुच्या सुखं मुखाभिन्नं आनंदं त्यमोक्षं ॥ ३० ॥ कुतः सृष्टिर्दिविष्वमित्यादिप्रघटकस्य तात्पर्यमाह मानस इति यः शरीरेषु जरायुजादिपुमानसो मनस्याविर्भू-

क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकं ॥ तमोरजश्च मत्त्वं च विद्धि जीवगुणानि मान् ॥ २५ ॥ सचेतनं जीवगुणं वदंति सचेष्टते चेष्टयते च सर्वं ॥ अतः परं क्षेत्रविदो वदंति प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २६ ॥ न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मित्येतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ॥ जीवन्मुदेहांतरिनः प्रयानि दशार्थतैवास्य शरीरभेदः ॥ २७ ॥ एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ॥ दृश्यते त्वय्यया तुल्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ २८ ॥ तं पूर्वापररात्रेषु युंजानः स ततं बुधः ॥ लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २९ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्मशुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानं त्यमश्नुते ॥ ३० ॥ मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ॥ सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादे जीवस्वरूपनिरूपणे सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ७३ ॥ भृगुरुवाच अस्तजद्वाक्षणा नेव पूर्वब्रह्मा प्रजापतीन् ॥ आत्मने जाभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १

तोऽग्निः अग्निरिव प्रकाशात्मा पुरुषो जीव इत्यभिधीयते लौकिकैः तस्मादेव प्रजापतेः सर्वेश्वरात् एषा सर्वभूतप्रत्यक्षा सृष्टिर्भूता समुत्पन्ना किं व्यवहारत इदमुच्यते नेत्याह अध्यात्मविनिश्चये सति आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तो विशिष्टः ब्रह्मविद्याजन्यसाक्षात्कारेण परोक्षज्ञानादधिको हं ब्रह्मास्मीति निश्चयोऽसंदिग्धाविपर्यस्तज्ञानं तस्मिन् सति तत्त्वविदां स्वमसमैषादृष्टिसमसमयादृष्टिर्मूढैर्ब्रह्मपंजरवदत्यभ्यासात्तात्त्विक्येवेति निश्चितेति भावः ॥ ३१ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ कथं सृष्टानि भूतानीत्यस्योत्तरमुक्त्वा कथं वर्णविभक्तय इत्यस्योत्तरमाह अस्तजदित्यादि तत्र पूर्वचित्तप्रसादेन आनंदं त्यमश्नुत इत्युक्तं चित्तप्रसादश्च स्वधर्मफलमतो धर्मनिरूपयति ब्राह्मणान् ब्रह्मनिष्ठान् प्रजापतीन् मरीच्यंगिरादीन् आत्मनस्तेजः सत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्येन निर्वृत्तान् उत्पादितान् ब्रह्मणा ॥ १ ॥

धर्मयज्ञादि तपःकृच्छ्राद्यायणादि शाश्वतं ब्रह्मनित्यो वेदः आचारं स्नानादि शौचं प्रायश्चित्तादि ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्णाः सात्विकं राजसंतामसं मिश्रं चेति स्वच्छत्वादिसाम्यात् गुणवृत्तं वर्णशब्देनोच्यते ॥ ४ ॥ सितः स्वच्छः सत्वगुणः प्रकाशात्माशमदमादिस्वभावः लोहितोरजोगुणः प्रवृत्त्यात्माशौर्यतेजआदिस्वभावः पीतकः रजस्तमोव्यामिश्रः कृष्णादिनिहीनकर्मप्रवर्तकः असितः कृष्णः आवरणात्मातमोगुणः स्वतः प्रकाशप्रवृत्तिहीनः शकटवत्परप्रेयः ॥ ५ ॥ इदमाक्षिपति वर्णेन जात्या वर्णः सात्विकत्वादिर्यदि भिद्यते तन्नेति शेषः तत्र हेतुः सर्वेषामिति ॥ ६ ॥ नः अस्माकं ब्राह्मणानामपि कामक्रोधादिरजस्तमः कार्यनिग्रहाय प्रभवति समर्थं भवति अतः सत्त्वादिव्यभिचारान्ततदयुक्ता जात्यादिव्यवस्थेऽर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ जंगमानां पश्वादीनां तस्मात्सर्वेषां समानधर्मत्वात् पशुवृक्षादिष्विव मनुष्येष्वपि जातिभेदनिश्चय इत्यर्थः

ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ २ ॥ देवदानवगंधर्वादित्यासुरमहोरगाः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचामनुजास्तथा ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥ ये चान्ये भूतसंघानां वर्णास्तेऽपि निर्ममे ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ॥ वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५ ॥ भरद्वाज उवाच चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदिवर्णो विभिद्यते ॥ सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ॥ ६ ॥ कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चित्ताक्षुधाश्रमः ॥ सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद् वर्णो विभिद्यते ॥ ७ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मापित्तं सशोणितं ॥ तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद् वर्णो विभज्यते ॥ ८ ॥ जंगमानां संख्येयाः स्यावराणां च जातयः ॥ तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥ ९ ॥ भृगु उवाच न विशोपोस्ति वर्णानां सर्वब्राह्ममिदं जगत् ॥ ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतांगतं ॥ १० ॥ कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ॥ त्यक्तस्वधर्मरक्तांगास्ते द्विजाः क्षत्रतांगताः ॥ ११ ॥ गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ॥ स्वधर्मान् ननु तिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतांगताः ॥ १२ ॥ हिंसानृत्तप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मापजीविनः ॥ कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतांगताः ॥ १३ ॥ इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णांतरंगताः ॥ धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ १४ ॥ इत्येते चतुरो वर्णयिषां ब्राह्मी सरस्वती ॥ विहिता ब्रह्मणा पूर्वलोभात्त्वज्ञानतांगताः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मतंत्रस्यास्तपस्तेषां न नश्यति ॥ ब्रह्मधारयतां नित्यं ब्रतानि नियमांस्तथा ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ ब्राह्मं ब्राह्मणं जातिमन् तत्र हेतुः ब्रह्मणेति वर्णतां क्षत्रियादिभावम् ॥ १० ॥ रक्तांगाः रजोगुणमयाः ॥ ११ ॥ पीताः रजस्तमोमयाः ॥ १२ ॥ कृष्णाः केवलतमोमयाः ॥ १३ ॥ व्यस्ताः पृथक्कृताः द्विजाः ब्राह्मणाः तेषां चतुर्णामपि वर्णानां ॥ १४ ॥ चतुरः चत्वारः ब्राह्मी वेदमयी चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मणा पूर्वं विहिता लोभदोषेण तु अज्ञानतां तमोभावं गताः शूद्रा अनधिकारिणो वेदे जाता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ब्रह्मतंत्रं वेदोक्तानुष्ठानंतस्थाः तत्पराः अतस्तेषां ब्रह्म आत्मानं धारयतां पुरुषार्थत्वेन निश्चिन्वतां जिज्ञासूनां तप आदिकं न नश्यति ॥ १६ ॥

ब्रह्मचैवेति सृष्टं सर्वकार्यं परंब्रह्माभेदेन ये अद्विजाः हीनद्विजास्तेन जानन्तीति योजना तत्र तत्र योनिषु जानयोजन्मानि ॥ १७ ॥ तानेवाह पिशाचा इति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणः ब्रह्मणि वेदे विहितो ब्राह्मणः संस्कारो यामांताः वेदोक्तसंस्कारवन्तः अपरेऽर्वाचीनाः कपयः परैः प्रार्चनैः सृज्यन्ते ॥ १९ ॥ एवं प्राप्तामीमांसकसंमतमनवस्थानि वारयति आदीति अक्षयानाशहीना अव्यया अपचयहीना यतोमानसीरज्जृगवन्मनोमात्रजान्या नहिरज्जृगो नश्यन्त्यपचीयते वा अनुत्पन्नत्वात् धर्मबंधयोगानुष्ठानं तदेव परं अयनं विलयस्थानं यस्याः सा तथा ॥ २० ॥ इति शांति० मो० नै० भा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ७ ॥ इत्येते कर्मनिर्व्यस्ता द्विजावर्णांतरंगता इत्युक्तं तत्र पूर्वकं विवृणोति ब्राह्मण इत्यादिना ॥ १ ॥ जातकर्मादिभिरष्टाचत्वारिंशता यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्राह्मणः सायुज्यतां सरूपतां गच्छतीति स्मृ

ब्रह्मचैव परं सृष्टं येन जानन्ति तेऽद्विजाः ॥ तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र द्विजातयः ॥ १७ ॥ पिशाचाराक्षमाः प्रेता विविधा स्तेऽष्टजातयः ॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८ ॥ प्रजाब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः ॥ ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९ ॥ आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षया व्यया ॥ सा सृष्टिर्मानसीनामधर्मतंत्रपरायणा ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशां० मो० भृगुभर० वर्णविभागकथने अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ भरद्वाज उवाच ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ॥ वैश्यः शूद्रश्च विप्रपेतद्रुहिवदतांवर ॥ १ ॥ भृगुरुवाच जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नः पटुः सुकर्मस्ववस्थितः ॥ २ ॥ शौचाचारस्थितः सम्यग्विघ्नसाशी गुरुप्रियः ॥ नित्यव्रती सत्यपरः सैव ब्राह्मण उच्यते ॥ ३ ॥ सत्यं दानमथाद्रोहानृशंस्यं त्रपाघृणा ॥ तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४ ॥ क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंगतः ॥ दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५ ॥ वणिज्यापशुरक्षाचरुष्यादानरतिः शुचिः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ६ ॥ सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरो शुचिः ॥ त्यक्तवेदस्त्वनचा रः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७ ॥ शूद्रे चैतद्रवे लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते ॥ न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ८ ॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ॥ एतत्पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्मसंयमः ॥ ९ ॥ वार्यो सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुच्छ्रितौ ॥ १० ॥

तेः पटुकर्माणि संध्यास्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनं आतिथ्यवैश्वदेवं च पटुकर्माणि दिने दिन इति ॥ २ ॥ विघ्नसंब्राह्मणादिभुक्तशेषं तदेवाश्रतीति विघ्नसाशी ॥ ३ ॥ अथाद्रोह इत्यत्र तपो क्रोध इत्यपि पाठः आनृशंस्यं नैष्ठुर्याभावः त्रपालजा घृणाकारुण्यं ॥ ४ ॥ क्षत्रं हि सानर्द्धं जातं क्षत्रजं युद्धात्मकं कर्म दानं विप्रेभ्यः आदानं प्रजाभ्यः ॥ ५ ॥ वणिज्यापशुरक्षाचेत्यत्र विशत्याशुपशुभ्यश्चेति पाठे पशुभ्य इति ल्यब्लोपेपंचमी पशून्वाणिज्याद्युपयोगिनो लब्ध्वा विशति प्रतिष्ठालभते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ शूद्रे चेति एतत्सत्यादिसप्तकं द्विजेत्रैवर्णिके धर्म एव वर्णविभागे कारणं न जानिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेव ब्राह्मण्यहेतुं धर्ममाह सर्वोपायैरित्यादिना तौ क्रोधलोभौ सार्धः श्लोकः ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ आशीः इष्टकाम्याते देवबंधनं तद्वर्जितानिराशीर्बंधनाः समारंभाः सम्यगारभ्यंत इति यज्ञादयः काम्यकर्मत्यागीत्यर्थः द्रुतं अग्नौ ब्राह्मणे वा दत्तमग्निहोत्रनित्यश्राद्धादि त्यागे फलत्यागनिमित्तं सर्वकर्म फलत्यागं प्राहुः स्यात् विचक्षणा इति ॥ १२ ॥ अहिंस्रः अहिंसाशीलः मैत्रं मित्रभावस्तदेवायनं परंप्राप्य स्थानं तत्र गतः अशोकं स्थानं आत्मानं आतिष्ठेत् आभिमुख्येन तिष्ठेत् आत्मध्यानपरो भवेदित्यर्थः सार्धं श्लोकः ॥ १३ ॥ संगेषु ममेदमितिसंगहे तुषु पुत्रदारादिषु ॥ १४ ॥ एवं भूतस्यानुष्ठेयं योगमाह इंद्रियैरिति इति अव्यक्तमिति संबंधः इति अनेन प्रकारेण यत् इंद्रियैर्न गृह्यते तत् अव्यक्तं तच्च विज्ञेयं साक्षात्कर्तव्यं लिङ्गं प्राप्ते लिङ्गं च तद्वाच्यं चेति सूक्ष्मशरीरं योगिदृश्यं चेत्यर्थः यद्वा लोके दृष्ट्यानुमानगम्यं यतः अतीन्द्रियं इंद्रियागोचरं ॥ १५ ॥ अविस्मंभेन अविश्वासेन निमित्ते सति न गंतव्यं न प्राप्यं अतः विस्मंभेन एव गुरुवेदवाक्येषु याथार्थ्यं निश्चये मनो धारयेत् अविस्मंभेनेति समूर्धन्यपाठतु यथा योऽपि तमग्निधारयते त्यादौ योऽपि तस्य रूपं अग्नित्वेन यद्वद्व्यंतद्विश्वासेनैव न तु तत्र वस्तु तत्त्वं तथास्ति इह तु अनुभव एव प्रमाणमित्यर्थः एवं च सर्वाणीन्द्रियाणि

नित्यं क्रोधाद्धि यं रक्षेत्तपो रक्षेच्च मत्सरात् ॥ विद्यां माना पमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ११ ॥ यस्य सर्वे समारंभानिराशीर्बंधना द्विज ॥ त्यागे यस्य द्रुतं सर्वं सत्यागी च स वृद्धिमान् ॥ १२ ॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायण गतश्चरेत् ॥ परिग्रहात्परित्यज्य भवेद्दुःख्याजितेन्द्रियः ॥ अशोकं स्थानमातिष्ठेद्दिह चामुत्र चाभयं ॥ १३ ॥ तपो नित्येन दातेन मुनिना संयतात्मना ॥ अजितं जेतुं कामेन भाव्यं संगेष्वसंगिना ॥ १४ ॥ इंद्रियैर्गृह्यते यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ॥ अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गं प्राप्य मर्त्या इन्द्रियं ॥ १५ ॥ अविस्मंभेन गंतव्यं विस्मंभेन धारयेन्मनः ॥ मनः प्राणे निगृह्णीयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ॥ १६ ॥ निर्वेदादेव निर्वाणं न च किंचिद्विचिंतयेत् ॥ सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदेनाधिगच्छति ॥ १७ ॥ शौचेन सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः ॥ सानुकोशश्च भूतेषु तद्विजातिपुलक्षणं ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिः ० मोक्षः ० भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णस्वरूपकथने एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ १९ ॥ भृगुरुवाच सत्यं ब्रह्मतपः सत्यं सत्यं विस्तृतं प्रजाः ॥ सत्येन धारयते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १ ॥ अनृतं तमसोरूपं तमसानीयतेत्यर्थः ॥ तमोऽग्रस्तानपश्यंति प्रकाशं तमसावृताः ॥ २ ॥

प्रत्याहृत्य स्वप्नश्च मनो मात्रेणावतिष्ठेत् मनोऽपि प्राणे प्राणोपाधिके जीवात्मनि शुद्धत्वं पदार्थं धारयेत् तमपि ब्रह्मणितत्पदलक्ष्ये धारयेत् ॥ १६ ॥ एतच्च ब्रह्मात्मनावस्थानं निर्वाणस्य पदं यत्र किंचिदध्ययध्यानध्यातृविभागयोगो न चितयेत्तन्निर्वेदात् परवैराग्यादेव प्राप्नोतीत्याह निर्वेदादिति यदा द्रव्यो गमाप्यकाराः वैराग्यं प्रसूय एतस्यैव हि नांतरीयकं फलं कैवल्यमिति सुखं ब्रह्मेत्यभेदे सामानाधिकरण्यं ॥ १७ ॥ संक्षेपेण योगाधिकारिणं निरूपयति शौचेनेति ॥ १८ ॥ इति शांतिः ० मोक्षः ० नैः ० आः ० एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ शुद्धो ब्राह्मणधर्मः कृष्णः शूद्रधर्म इति प्रागुक्तं तत्र शुद्धकृष्णयोः स्वरूपे विविनक्ति सत्यमिति सत्यं सत्यवस्तु प्रापकं ब्रह्मवेदः तपः स्वधर्मानुष्ठानं सत्येन ब्रह्मतपोरूपेण ॥ १ ॥ अनृतं तद्विपरीतमवैदिकं यथेष्टाचरणं प्रकाशं स्वर्गं तमः अविद्यादिरूपो विपर्ययस्तेन यस्ताः तमसामूला ज्ञानेन ॥ २ ॥

नित्यस्य सुखस्यानुपलभे हेतुमप्यस्य चेतो निगकरोति अत्रोच्यते इत्यादिना अनृतात् मन्वा सच्चाभ्यामनिर्वचनीयादज्ञानात् तमः अविद्या अनित्याशुचिदुःखरूपे पुदेहादिषु नित्यत्वशुचित्वसुखत्वबुद्धिरूपो विपर्यासः ॥ ११ ॥ अस्य विपर्यासस्याभावे नित्यं सुखं प्रकाशत इत्याह यत्त्वेनैरिति एतदेव स्वर्गपदार्थमिदं न चैतदित्यादिना तस्मात्स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सुखार्थे वेतियुक्तमुक्तं सुखान्न परमस्तीति ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ ऐहिकं सुखं तुच्छाकृत्य यथा स्वर्गार्थं सर्वे बुद्धिमंतः प्रवर्तन्ते एवं स्वर्गमपि क्षयिणुत्वेन तुच्छाकृत्य बुद्धिमत्तगमोक्षसुखार्थं यतत इत्याह पृथिवीति सर्वभूतानां जनित्री अविद्या पृथिवीव पृथिवी सर्वपांक्तेशा नां क्षेत्रभूता यथा चानुभूयते तद्विधाः अनेन क्षेत्रासंति क्षेत्रभूतास्तत्र स्वर्गं श्रियः संति यथा च पुमानविद्यावाननेकक्षेत्राभाजनं तथा तत्र प्रजापतिः तस्यापि सोविभेत् सनारमत प्रजापतिर्वैत्स्यादुहितरमभ्यध्यायत्

भृगुरुवाच अत्रोच्यते अनृतात् खलु तमः प्रादुर्भूतं ततस्तमो ग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्तते न धर्मं क्रोधलोभहिंसा नृतादिभिरवच्छन्नानखत्वस्मिहोकेनामुत्र सुखमाप्नुवंति विविधव्याधिरुजोपतापैरवकीर्यते बंधुबंधनपरिक्लेशादिभिश्चक्षुत्पिपासाश्रमरुतैरुपतापैरुपतप्यते वर्षवातात्युष्णातिशोत रुतैश्च प्रतिभयैः शारीरैर्दुःखैरुपतप्यते बंधुधनविनाशविप्रयोगरुतैश्च मानसैः शोकेरभिभूयते जरा मृत्युरुतैश्चान्यैरिति ॥ ११ ॥ यत्स्वेतैः शारीरमानसैर्दुःखैर्न संस्पृश्यते स सुखं वेद ॥ न चैते दोषाः स्वर्गं प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवंति ॥ १२ ॥ सुमुखः पवनः स्वर्गं गंधश्च सुरभिस्तथा ॥ क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकं ॥ १३ ॥ नित्यमेव सुखं स्वर्गं सुखं दुःखमिहोभयं ॥ नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत्परमं पदं ॥ १४ ॥ पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः श्रियः ॥ पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं ते जामयं विदुः ॥ १५ ॥ इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥ प्रजाः समनुवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० भृगुभरद्वाजसंवादे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ १९ ॥ भरद्वाज उवाच दानस्य किं फलं प्रादुर्धर्मस्य चरितस्य च ॥ तपसश्च सुतमस्य स्वाध्यायस्य हृतस्य वा ॥ १ ॥ भृगुरुवाच हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्यायैः शांतिरुत्तमा ॥ दानेन भोगानित्याहुस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २ ॥ दानं तु द्विविधं प्रादुः परत्रार्थमिहैव च ॥ सद्ब्रह्मार्थं दीयते किंचित्तत्परत्रोपतिष्ठते ॥ ३ ॥ असद्ब्रह्मार्थं दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ॥ यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमश्नुते ॥ ४ ॥

तस्य रुद्रः शिरोहरत् मधुकैटभौ तद्वन्मुखौ यक्षराक्षसास्तं यजितुमयना इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिस्तस्यापि भयारत्यादि प्रतिपादनात् एतावांस्तु विशेषः अत्र शुक्रं जन्मान्तरवीजं वासनाजालं पुण्यापुण्यमयं तत्र तु ते जो मयं केवलं पुण्यमयमेति एवं च निरुपाधिसुखमेव परमः पुरुषार्थो न स्वर्ग इति साधयतामोक्षस्य निर्विषयसुखात्मत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ १९ ॥ एवं अनृतात् खलु तमः प्रादुर्भूतमित्यादि पंथश्चरणेन दुःखादुद्दिष्टो मोक्षं च दुर्लभं मन्वानश्चित्तशुद्धिद्वारामोक्षप्रापकं पुण्यमेव श्रेय इति निश्चिन्वन्तद्विशेषफलानि पृच्छन्ति सारासारविवेकार्थं दानस्येत्यादिना दानस्य दानरूपस्य धर्मस्येत्येकः प्रश्नः ॥ १ ॥ शांतिरुपरतिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कस्याधिकारिणः किरुपंधर्माचरणं ॥ ५ ॥ स्वधर्मोवर्णाश्रमनियतधर्मः तस्याचरणेयुक्ता अवहिताः योऽन्यथाविपरीताचारः समुद्यते ॥ ६ ॥ स्योचितमेव धर्मं पृच्छति यदिति चतुर्णामाश्रमाणां धर्मश्चातुराश्रम्यं तेषामाश्रमाणां ॥ ७ ॥ तद्व्यर्थनिद्रा आलस्यमनुद्योगः अभ्यासोऽक्षरग्रहणं श्रवणंतदर्थविचारः ॥ ८ ॥ मानसं मनः सिध्यते सत्यसंकल्पादिसिद्धिर्प्राप्नोति ॥ ९ ॥ सम्यगुदित आचारः समुदाचारस्तस्य लक्षणं समावृत्तानां समापितगुरुकुलवासानां भ्रातृक्रानां सहधर्मचर्यसहोच्चरतां धर्ममिति दंपत्योः सहाधिकारिकं धर्मतत्त्वार्थाफलं पुत्रजन्म प्रकर्षः यथा उपस्तस्य चाक्रायणस्य सर्वैर्ब्राह्मणैर्ज्ञाताः प्र

भरद्वाज उवाच किंकस्य धर्माचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणं ॥ धर्मः कतिविधो वापि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भृगुरुवाच स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ॥ तेषां स्वर्गफलावाप्तिर्योन्यथा स विमुच्यते ॥ ६ ॥ भरद्वाज उवाच यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिर्विहितं पुरा ॥ तेषां स्वस्वे समाचारास्तान्मेव क्तुमिहार्हसि ॥ ७ ॥ भृगुरुवाच पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणालोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः तत्र गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति सम्यग्यत्र शौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्मा उभे संध्ये भास्कराग्निदेवतान्युपस्थाय विहाय तंद्रयालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्राकृतांतरात्मात्रिपवणमुपसृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्वनिवेदितांतरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ॥ ८ ॥ भवति चात्र श्लोकः गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसमिति ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः समावृत्तानां सदाचाराणां महधर्मचर्यफलार्थिना गृहाश्रमो विधीयते धर्मार्थकामावाप्तिर्त्यत्र त्रिवर्गसाधनमपेक्ष्या गार्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षिर्निर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्यकव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्तयेत् तद्विसर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति गुरुकुलनिवासिनः परिव्राजका ये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यतएव भिक्षाबलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥ वानप्रस्थानां च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्यौ दनाः स्वाध्यायप्रसंगिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसक्रियाचेति ॥ ११ ॥

स्तावादिदेवता उपदिशतो राज्ञा सर्वं त्विकुल्यदक्षिणाप्रदानहेतुः निर्मितं याजनमभ्यापनं प्रतिग्रहश्च अद्रिसाराः मणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकरास्तेभ्यो गतेन प्राप्तेन भिक्षाऽतिथिभ्यः बलिर्भूमौ होमः संविभागः पुत्रादिभ्यो विभजनं ॥ १० ॥ द्रव्योपस्कारः धनवर्जनं द्रव्योपस्कर इति पाठे द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां उपस्करः संपादनं सुखशक्त्या सुखवत्याशक्त्या न तु देहपीडया सक्रियाचकर्तव्येति शेषः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ निवापेनपितृतर्पणेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपिचात्रवात्सल्यादिधर्ममाल्यादिलाभः संकल्पसमकालं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्त्वरजस्तमसां निवृत्तिः कृतार्थता मुक्तिहेतोः सत्त्वपुरुषान्यनाख्यातेर्जननान्नष्टाधिकारनेत्यर्थः शिष्टानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानां ॥ १७ ॥ उच्छ्रः कणश आदानं तेन वृत्तिर्जीवनमस्य कामसुखं आरंभाश्चेति द्वंद्वः ॥

भवति चात्र श्लोकः अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्यतिनिवर्तते ॥ सत्त्वादुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२ ॥ अपिचात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयंते ॥ निवापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन कृपयः ॥ अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति ॥ १३ ॥ श्लोकौ चात्र भवतः वात्सल्यात्सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रसुखागिरः ॥ परितापो पघातश्च पारुष्यं चात्र गर्हितं ॥ १४ ॥ अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव विगर्हितः ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५ ॥ अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेख्यपेयचोष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानां मुपभोगः स्वविहारसंतापः कामसुखावाप्तिरिति ॥ १६ ॥ त्रिवर्गगुणनिवृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ॥ समुखान्यनुभूयेद्दृशिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७ ॥ उच्छ्रः कणश ततो मोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ भृगुरुवाच वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरंतः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ भृगुरुवाच वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरंतः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहि पवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषु तपस्यंतो नुसंचरंतित्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगावन्यौपधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनानोभूतिपापाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्कलसंवृतांगाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शना अस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनः समित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टं भविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभूताधृतिपराः सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्धहंते ॥ १ ॥ यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ॥ स देहदग्निवदोषान् जयेत्लोकान् श्वदुर्जयान् ॥ २ ॥

॥ १८ ॥ इति शांतिः ॥ नो ॥ नै ॥ भा ॥ एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ सिकताः सूक्ष्मपाषाणपांसवः शर्कराः कर्करसहिता मृत् वालुकाः लघूपलमिश्राः सिकता एव उपस्पर्शनं स्नानं बलिः भूमावाहुतिः होमः बन्हौ बलिहोमयोः कालेनुष्ठायिनः विष्टं भः हेलनयासहनं नियमः पंचाग्यादिसाधनं उपयोगः आहारसंकोचः चर्यापर्यटनं विहितं विधानं ॥ १ ॥ २ ॥

कस्याधिकारिणः किरूपधर्माचरणं ॥ ५ ॥ स्वधर्मोवर्गाश्रमनियतधर्मः तस्याचरणेयुक्ता अवहिताः योऽन्यथाविपरीताचारः समुद्यते ॥ ६ ॥ स्वोचितमेव धर्मं पृच्छति यदिति चतुर्णामश्रमाणां धर्मश्चातुराश्रम्यं तेषामाश्रमाणां ॥ ७ ॥ तद्व्यर्थनिद्रा आलस्यमनुद्योगः अभ्यासोऽक्षयहणं श्रवणं तदर्थविचारः ॥ ८ ॥ मानसं मनः सिध्यते सत्यसंकल्पादिसिद्धिप्राप्तेति ॥ ९ ॥ सम्यगुदित आचारः समुदाचारस्तस्य लक्षणं समावृत्तानां समापितगुरुकुलवासानां स्नातक्रानां सहधर्मचर्यसहोक्तौ चरतां धर्ममिति दंपत्योः सहाधिकारिकं धर्मतत्त्वार्थाफलं पुत्रजन्म प्रकर्षः यथा उपस्तस्य चाक्रायणस्य सर्वैर्ब्राह्मणैरज्ञाताः प्र

भरद्वाज उवाच किं कस्य धर्माचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणं ॥ धर्मः कतिविधो वापि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भृगुरुवाच स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवंति मनीषिणः ॥ तेषां स्वर्गफलावाप्तिर्योन्यथासंविमुत्पद्यते ॥ ६ ॥ भरद्वाज उवाच यदेतच्चानुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिर्विहितं पुरा ॥ तेषां स्वेस्वे समाचारास्तान्मेव क्तुमिहाहं सि ॥ ७ ॥ भृगुरुवाच पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणालोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः तत्र गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरंति सम्यग्यत्र शौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्मा उभे संध्ये भास्कराग्निदेवतान्युपस्थाय विहाय तंद्रयालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्राकृतांतरात्मात्रिपवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्वनिवेदितांतरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ॥ ८ ॥ भवति चात्र श्लोकः गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसमिति ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदंति तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः समावृत्तानां सदाचाराणां सहधर्मचर्यफलार्थिना गृहाश्रमो विधीयते धर्मार्थकामावाप्तित्यत्र त्रिवर्गसाधनमपेक्ष्या गार्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षिर्निर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्यकव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्तयेत् तद्विसर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरंति गुरुकुलनिवासिनः परिव्राजका ये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यतएव भिक्षावलि संविभागाः प्रवर्तते ॥ १० ॥ वानप्रस्थानां च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्यौ दनाः स्वाध्यायप्रसंगिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटंति तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसक्रियाचेति ॥ ११ ॥

स्तावादिदेवता उपदिशतो राज्ञा सर्वविकृत्य दक्षिणाप्रदानहेतुः निर्मितं याजनमध्यापनं प्रतिग्रहश्च अद्रिसाराः मणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकरास्तेभ्यो गतेन प्राप्तेन भिक्षाऽतिथिभ्यः बलिर्भूमौ होमः संविभागः पुत्रादिभ्यो विभजनं ॥ १० ॥ द्रव्योपस्कारः धनवर्जनं द्रव्योपस्कर इति पाठे द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां उपस्करः संपादनं सुखशक्त्या सुखवत्याशक्त्या ननु देहपीडया सक्रियाचकर्तव्येति शेषः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ निवापेन पितृतर्पणेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपिचात्रवात्सल्यादिधर्ममाल्यादिलाभः संकल्पसमकालं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्वरजस्तमसां निर्दत्तिः कृतार्थना मुक्तिहेतोः सत्त्वगुणान्यनारख्या तेर्जनान्नष्टाधिकारतेत्यर्थः शिष्टानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानां ॥ १७ ॥ उच्छ्रः कणश आदानेन दत्तिर्जीवनमस्य कामसुखं आरंभाश्चेति द्वंद्वः ॥

भवतिचात्रश्लोकः अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ सदत्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२ ॥ अपिचात्रयज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयंते ॥ निवापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः ॥ अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति ॥ १३ ॥ श्लोकौ चात्र भवतः वात्सल्यात्सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रमुखागिरः ॥ परितापो पघातश्च पारुष्यं चात्र गर्हितं ॥ १४ ॥ अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव विगर्हितः ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५ ॥ अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोप्याणामभ्यवहार्याणां विविधानां मुपभोगः स्वविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति ॥ १६ ॥ त्रिवर्गगुणनिर्दत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ॥ समुखान्यनुभूयेद्दृशिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७ ॥ उच्छ्रः कशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ १९ ॥ भृगुरुवाच वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरंतः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहि पवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषु तपस्यंतो नुसंचरंतित्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगावन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनानि भूमिपापाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्कलसंवृतांगाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शना अस्कंदितकालवलिहोमानुष्ठायिनः समित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टं भविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभृता धृतिपराः सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्धहंत ॥ १ ॥ यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिर्विहितां चरेत् ॥ स देहदग्निवद्दोषान् जयेत्लोकान् श्रुदुर्जयान् ॥ २ ॥

॥ १८ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ सिकताः सूक्ष्मपाषाणपांसवः शर्कराः कर्करसहितान् मृत् वालुकाः लघूपलमिश्राः ॥ १८ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ सिकता एव उपस्पर्शनं स्नानं बलिः भूमावाहुतिः होमः बन्धौ बलिहोमयोः कालेनुष्ठायिनः विष्टं भवेत्तलनयासहनं नियमः पंचाश्यादिसाधनं उपयोगः आहारसंकोचः चर्यापर्यटनं विहितं विधानं ॥ १ ॥ २ ॥

म.भा.टी.

॥२५॥

परिव्राजकानामिति परिवर्हणं शय्यादिभोगसामग्री ॥ ३ ॥ ४ ॥ कृत्वेति आत्मन्यग्नौ न समारोप्य अग्निमुद्दिश्य स्वमुखे हविर्भिर्जुहोति होमं कुर्यात् चित्ताग्निनां यैराग्निचयनं कृतं मुनिर्वंदेस्तेषां लोकं प्राजापत्यं पदं यद्वा स्वशरीरसंस्थं अग्निहोत्रं प्रागाग्निहोत्रं भैक्ष्योपगतैर्हविर्भिः कृत्वेति संबन्धः भिक्षुर्भूत्वेत्यर्थः शरीरं शरीरस्थं अग्निमिव प्रकाशमानं जीवं स्वमुखे निर्गमस्थाने परमात्मनि जुहोति जीवं ब्रह्मणि प्रविलापयति योगं करोतीत्यर्थः सः चित्तानां नष्टानामग्निनां ज्वलत्वं मार्षं लोकमव्यक्तभावं श्रूयते च यथानिर्धनो बन्धिः स्वयोनौ वपुः शम्यति तथा वृत्तिक्षये चित्तं स्वयोनौ वपुः शम्यतीति उक्तं च शकुनीनामिवाकाशे पदं न दृ

परिव्राजकानां पुनराचारः तद्यथा विमुच्याग्निधनकलत्रपरिवर्हणं संगेष्वात्मनः संहपाशानवधूय परिव्रजन्ति समलोपाश्मकांचनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेश्वसक्तबुद्धयः अरिमित्रोदासीनानां तुल्यदर्शनाः स्थावरजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाङ्मनः कर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनदक्षमूलदेवताय तनान्यनुचरं तो वासार्थमुपेयुर्नगरग्रामं वानगरेपंचरात्रिकाग्रामे चैकरात्रिकाः प्रविश्य च प्राणधारणार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितभैक्ष्याः कामक्रोधदुर्पलोभमोहकार्पण्यदंभपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति ॥ ३ ॥ भवंति चात्र श्लोकाः अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वाय श्रवते मुनिः ॥ न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ४ ॥ कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शरीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ॥ विप्रस्तुभैक्ष्योपगतैर्हविर्भिश्चित्ताग्निनां स ब्रजते हिलोकं ॥ ५ ॥ मोक्षाश्रमं यश्चरते योक्तं शुचिः सुसंकल्पितमुक्तबुद्धिः ॥ अनिधनं ज्योतिरिव प्रशांतं सब्रह्मलोकं श्रयते मनुष्यः ॥ ६ ॥ भरद्वाज उवाच अस्माह्लोकात् परोलोकः श्रूयते नोपलभ्यते ॥ तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥

श्रयते इति चिदातोर्नाशार्थत्वं यो वै भागिनं भागान्नुदते च यते वै न संसदि वै न न च यते थ पुत्रमथ पौत्रं च यत इत्यादौ दृष्टं च यते क्षिणोति ॥ ५ ॥ एतदेवाह मोक्षेति सुतरां संकल्पितमुक्तासंकल्पहीनावुद्धिर्यस्य ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तं ॥ ६ ॥ एवं स साधनां ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा ब्रह्मसाक्षात्कारोपायं जिज्ञासमानः पृच्छति अस्मादिति परोलोकः परमात्मा ज्ञातुं साक्षात्कर्तुं ॥ ७ ॥

शां.मो.

१२

॥२५॥

उत्तरेइति अत्रेदमवधेयं किमिहश्रौतोहिमवदुत्तरभागएवपरलोकत्वेनप्रतिपाद्यते उतश्रुतिप्रसिद्धःपरमात्मेति तत्रश्रौतार्थलाभेसंभवतिलाक्षणिकार्थस्याप्राप्तत्वात्स्वर्गसदृशःपुण्यकृज्जनप्राप्योभूभागएव आश्रमत्रयधर्मफलस्यउपसंहार्यत्वादितिप्राप्तेर्ब्रूमः अनिधनंज्योतिरिवप्रशान्तंसब्रह्मलोकंअयतेमनुष्यइति एतद्वाक्यसमनंतरमुत्थितयोःप्रश्नोत्तरयोःब्रह्मविद्याप्रकरणस्थयोस्तत्परत्वेसंभवतिअसन्निहिता प्रकृतप्राचीनाश्रमधर्मफलोपसंहारपरत्वकल्पनंनयुज्यते तेषांतत्रतत्रतम्यस्वर्गफलावाभिःसिध्यतेचास्यमानसमितिस्वर्गस्तस्यनदुर्लभइतिसदहेदप्रिवद्वोषान्जयेल्लोकांश्चदुर्जयानितिकलस्योपसंहारेणत दनपेक्षणात् ततश्चानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंवल्लवलमितिन्यायेनसन्निधिप्रकरणाभ्यांश्रुतिरेववाच्यते यथाआकाशस्तल्लिगादित्यत्रसर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यतेइतिसर्वभूतोत्पादिलि गादाकाशश्रुतिर्भूताकाशपरापिब्रह्मपरतयाव्यवस्थाप्यतेतद्वदिहापिदृष्टव्यं नचपूषानुमंत्रणमंत्रवदितउक्तदृष्ट्यास्ययोग्यतयाप्राचीनाश्रमत्रयधर्मफलत्वेनान्वयोभविष्यतीतियुक्तं प्रकरणानुगुणार्थसमर्पक त्वेसंभवत्युत्कर्षायोगात् तस्मादन्यार्थत्वेसत्यन्यार्थतयाप्रतीयमानमेतत्प्रश्नोत्तरमितिव्यासकष्टंअवहितदृढयैरालोचनीयमितिदिक् श्रुतियुक्तिभ्यांज्ञातोपिपरमात्मानसाक्षात्क्रियतेइतितत्साक्षात्कारोपायंवृद्धी तिप्रार्थितोभृगुराह उत्तरेइति उत्तरेआत्मोपलब्धिस्थानत्वात्उक्तदृष्टरे हिमवत्पार्श्वेहिमवत्तुल्योऽन्यत्रमेरुशब्दोदितोनासावंशस्तस्यपार्श्वेसमीपेभूग्राणमध्ये पुण्येबहुपुण्यगम्ये सर्वैर्गुणैःरमणीयत्वादिभिर्गुणे

भृगुरुवाच उत्तरेहिमवत्पार्श्वेपुण्येसर्वगुणान्विते ॥ पुण्यःक्षेम्यश्चकाम्यश्चसपरोलोकउच्यते ॥ ८ ॥ तत्रत्यपापकर्माणःशुचयोत्यंतनिर्मलाः॥लोभमोहप रित्यक्तामानवानिरुपद्रवाः॥ ९ ॥ सस्वर्गसदृशोदेशस्तत्रत्युक्ताःशुभागुणाः ॥ कालेऽमृत्युःप्रभवतिस्पृशंतिव्याधयोनच ॥ १० ॥

देशे पुण्यःअपहतपाप्मा क्षेम्यःसत्यकामःसत्यसंकल्पः काम्यःसर्वकामोपभोगयोग्यश्चपरोलोकःपरमात्मास्तीत्युच्यते तथाहिमंत्रशास्त्रेभूमध्यदेशस्यरम्यत्वादिकमुक्तं हेमरूपोभ्रुवोर्मध्यमेरुस्तिष्ठतिपर्व तः तस्याभितोमहीपार्श्वेपंचाशत्कोटियोजना लवणेक्षुमुरासर्पिर्दधिक्षीरजलालमभिः सिंधुभिःसप्तभिर्द्वीपैस्तत्संख्यैर्द्विगुणोत्तरैः मंदरःपारियात्रश्चेत्यादिना श्रुतावपिपुण्योन्नतोव्यक्तआत्मातंकथमहंविजा नीयामित्युपक्रम्यसोविमुक्तेप्रतिष्ठितःसोविमुक्तःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यादिनाभ्रुवोर्ग्राणस्यचयःसंधिरित्येतेनतस्यदेशस्यनिरुपाधिब्रह्मप्रापकविमुक्तास्यसोपाधिकब्रह्मस्थानत्वोक्तेः सोपाधिकब्रह्मगुणाश्चय आत्माःपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतिप्रसिद्धाः तदिदमुक्तंहिमवत्पार्श्वेपरोलोकइति ॥ ८ ॥ तत्रेति अपापकर्मत्वादिगुणचतुष्टयवंतोमानवास्तत्रगताः संतोनिरुपद्रवाभवतीतियोजना तथाचश्रुतिः तंवाएतंसेतुंतीर्त्वाऽधःसन्ननंधोभवत्युपतापीसन्ननुपतापीभवतीति सेतुंआत्मानं तीर्त्वाप्राप्यसमाधिकाले ॥ ९ ॥ तत्रकालेइतिसंबंधः अमृत्युःआत्मासमाधिका लेप्रभवतिईश्वरोभवति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठतीतितस्यसत्यसंकल्पत्वश्रवणान् अतएवचानन्याधिपतिरितिसूत्राच्च सत्यसंकल्पत्वादेवविद्वान्अनन्याधिपतिरस्यईश्वरोऽन्योनास्तिकित्वयमेवसर्वेश्व रइतिसूत्रार्थः अतएवसदेशःहिमवत्पार्श्वेभ्रुवोर्मध्यदेशः स्वर्गसदृशः सत्यसंकल्पादिगुणाविर्भावसाम्यात् निरुपद्रवाइत्यस्यविवरणंव्याधयोनस्पृशंतीति ॥ १० ॥

आत्ममिथुनआत्मक्रीडाआत्मरतिरित्यादिश्रुतेरर्थसंगृह्णानि नलोभइति परेअनात्मभूताश्वेतदाराश्वेतिसमासः स्वआत्मैवदाराःतत्रनिरतः यतःअजनःबाधितवास्यलोकः नान्योन्यंवध्यते तत्रभेदाभावात् द्रव्येषुसंकल्पमात्रोपनतेषु नविस्मयःआश्चर्यवृद्धिर्नास्ति इदं सर्वयदयमात्मेत्यादिश्रुतिभ्यःसर्वस्यआत्ममात्रत्वावधारणात् हियतः तत्रपरोनात्मभूतःअधर्मःअवृतादिर्नास्ति एवंब्रह्मलोकंनविदत्यन्तेनहिप्रत्युदाइतिश्रुतेरनृतस्याज्ञानस्यनतिधायकत्वादवृताभावेएवतदाविर्भावसंभवान् संदेहःकिदेहादिरात्माउतअन्यःअन्योपिकर्ताऽकर्तावाअकर्तापिएकोनेकोवेत्येवंरूपःसंशयः नजायते तत्त्वापरोक्षीकरणान् लियतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेः ॥११॥ कृतस्यअनुष्ठितस्ययोगस्यकर्ममात्रस्यवा एनंसर्वतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वतीतिब्रह्मविद्यायांसर्वकर्मफलान्भावश्रवणात् ॥ १२ ॥ सर्वकामैरितिसार्धश्लो कद्वयमेकंवाक्यं इहअस्मिन्भ्रुवोःसंधौस्थिताःकेचिद्योगिनःसर्वकामैर्वताआवृताःसंतोमुद्वरावर्ततइतिभावः प्राणपरमात्मनिधारणंसर्वेषांकामानांप्रविलापनंतन्मात्रमेवकेषांचिद्विव्यभोगेपिविरक्तानांउपप

नलोभःपरदारेषुस्वदारनिरतोजनः ॥ नान्योन्यंवध्यतेतत्रद्रव्येषुचनविस्मयः ॥ परोत्यधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ॥ ११ ॥ कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥ पानासनाशनोपेताः प्रासादभवनश्रयाः ॥ १२ ॥ सर्वकामैर्वताः केचिद्देमाभरणभूषिताः ॥ प्राणधारणमात्रं तु केषांचिदुपपद्यते ॥ १३ ॥ श्रमेणमहताकेचित्कुर्वन्ति प्राणधारणं ॥ इहधर्मपराः केचिन्नेकैकनिकानराः ॥ सुखितादुःखिताः केचिन्निर्धनाधनिनोऽपरे ॥ १४ ॥ इहश्रमोभयंमोहः क्षुधातीव्राचजायते ॥ लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुत्यंत्यपंडिताः ॥ १५ ॥ इहवार्तावदुविधाधर्माधर्मस्यकारिणः ॥ यस्तद्देवोभयंप्राज्ञः पाप्मानानसलिप्यते ॥ १६ ॥ सोपधंनिरुतिस्तेयंपरिवादोत्यसृयिता ॥ परोपघातो हिंसाचपैशुन्यमनृतंतथा ॥ १७ ॥ एतानां सेवतेयस्तुतपस्तस्यप्रहीयते ॥ यस्त्वेतान्नाचरेद्विदांस्तपस्तस्यप्रवर्धते ॥ १८ ॥ इहचिंतावदुविधाधर्माधर्मस्यकर्मणः ॥ कर्मभूमिरियंलोके इहकृत्वा शुभाशुभम् ॥ शुभैः शुभमवाप्नोति तथा शुभमथान्यथा ॥ १९ ॥ इहप्रजापतिः पूर्वदेवाः सर्पिगणास्तथा ॥ इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ॥ इहस्यास्तत्र जायंते ये वै पुण्यकृतोजनाः ॥ २१ ॥

यतेयुज्यतेननुकामभोगः ॥ १३ ॥ मध्यमानां त्वेतत्केशसाध्यमित्याह श्रमेणेति केचिद्योगैश्चर्यप्राप्यधर्मपराः व्यासनारदादयः परोपकारार्थेवहितेषांसिद्धिर्नस्वभोगाय केचिन्नेकनिकाः आत्मवंचनपराः बाह्यभोगेनयोगजंधर्मनाशयंतः अतएवान्येधर्मपराः सुखिताः नैकनिकास्तुदुःखिताः यतो निर्धनाः क्षीणपुण्याः अपरधर्मपरास्तु धनिनः योगजधर्मेण परोपकारजंधर्मधनंवर्धयंतः ॥ १४ ॥ इहेति नैकनिकानामिहलोके श्रमादिकं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ वार्ताः कुशलाः धर्माधर्मस्य धर्माधर्मयोरिति पूर्वोक्तसहसार्थश्लोकः यइति उभयधर्माधर्मोपादेयहेयतयावेद ॥ १६ ॥ सोपधंसदंभं ॥ १७ ॥ तपोयोगजधर्मः ॥ १८ ॥ तस्मादिहैवधर्माधर्मविचारः कार्यइत्याहसार्धेन इहेति चिंताविचारः तमेवाह कर्मेति ॥ १९ ॥ इष्टं आप्तमतमंतपोयेषां ब्रह्मलोकं हिमवत्पार्श्वं ॥ २० ॥ तत्रवैतत्रैवजायंतेआविर्भवन्ति ॥ २१ ॥

सत्कारयोगे आदरं कच्छन्ति प्राप्नुवन्ति अन्यथा दोषमाह तिर्यगिति ॥ २२ ॥ इहैव संसारे उत्तरांदिशं हि मवत्सार्धं ॥ २३ ॥ योगकलालाभे सदाचार्य एव शरणीकरणीयः आचार्यवान् पुरुषो वेद नैषातर्केण मति
रापनेयेत्यादि श्रुतिभ्य इत्याह येगुरुनिति नियताः शमदमोपरत्यादियुक्ताः ब्रह्मचारिणः ब्रह्मण्येव चारः कायवाङ्मनसांप्रवृत्तिर्येषां पन्थानं गमनागमनमार्गं सगुणं ब्रह्म निर्गुणवस्तु प्राप्तिद्वारं जानन्ति ॥ २४ ॥
ब्रह्मनिर्मितः वेदप्रकाशितः धर्माधर्मौ लोकोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थौ ॥ २५ ॥ विस्मितः प्रत्यगद्वैतश्रवणेन ॥ २६ ॥ एषः प्रत्यगात्मा जगतः प्रसवः कारणं निखिलेन साकल्येन संकीर्तितः परैरदर्शितः पन्थाः श्रुति
युक्तिबलान्मया यथाकथंचिदुच्चातः पंडिताः शोधयन्तु ॥ २७ ॥ इति शान्तिः ॥ भो ॥ नै ॥ भा ॥ द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संक्षेपेण प्रागुक्तमा

यदिसत्कारमृच्छन्ति तिर्यग्योनिपुचापरे ॥ क्षीणायुपस्तथा चान्येन श्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२ ॥ अन्योन्यभक्षणासक्तालाभमोहसमन्विताः ॥ इहैव परिवर्तते न
तेयां त्युत्तरांदिशं ॥ २३ ॥ ये गुरुन्यर्युपासन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ॥ पन्थानं सर्वलोकानां विजानन्ति मर्नापिणः ॥ २४ ॥ इत्युक्तो यमयाधर्मः संक्षिप्तो ब्रह्मनिर्मितः ॥
धर्माधर्मौ हिलोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तो भृगुणाराजन भरद्वाजः प्रतापवान् ॥ भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥
॥ २६ ॥ एष ते प्रसवो राजन् जगतः संप्रकीर्तितः ॥ निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिः ॥ मोक्ष ॥ भृगुभरद्वाजसंवादे
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच आचारस्य विधिना तत्रोच्यमानं त्वयानघ ॥ श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्व
ज्ञोऽस्य सिमेमतः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच दुराचारादुर्विचेषादुश्रजाः प्रियसाहसाः ॥ असंतस्त्विति विख्याताः संतश्चाचारलक्षणाः ॥ २ ॥ पुराणं यदि वामृचं
येन कुर्वन्ति मानवाः ॥ राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च तशुभाः ॥ ३ ॥ शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणं ॥ धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपसृश्य न दीतरेत् ॥ ४ ॥ सृ
र्यं सदापतिष्ठेत्तनच सूर्योदये स्वपेत् ॥ सायं प्रातर्जपेत्संध्यां तिष्ठन् पूर्वातिथेतरां ॥ ५ ॥ पंचाद्रो भोजनं भुंज्यात्प्राङ्मुखो न मास्थितः ॥ न निद्यादन्नभक्ष्यांश्च
स्वादुस्वादुचभक्षयेत् ॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ॥ देवर्षिर्नारदः प्राह एतदाचारलक्षणं ॥ ७ ॥ शुचिदेशं मनद्वाहं देवगोपुं चतुष्पथं ॥ ब्रा
ह्मणं धार्मिकं चैत्यं नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणं ॥ ८ ॥

चारयोगं च विस्तरणं प्रतिपादयितुं मध्ययत्रयमारभ्यते आचारस्य विधितेत्यादि ॥ १ ॥ आचारोलक्षणं ज्ञापकं येषां यत आचारं जिज्ञासते तः साधुरसीति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ शौचं कृत्वा उपसृश्य आचम्य न
दीतरेत् अवगाहेत् ततस्तर्पणमिति संबंधः ॥ ४ ॥ जपेत्सावित्रं संध्या उपलक्ष्य तिष्ठन् उपतिष्ठेत्तच स्वगृह्योक्तैर्मन्त्रैः इतरां पश्चिमां ॥ ५ ॥ पंचपादौ पाणी मुखं चेति पंच आर्द्राण्यस्य भोजनं अन्नं अन्नभक्ष्यान्
ओदनं अपूपादींश्च ॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिः कृतोत्तरापोशन इत्यर्थः नार्द्रपाणि रित्यपपाठः ॥ ७ ॥ शुचिदेशं यज्ञादिशालां चैत्यं देवतायतनं ॥ ८ ॥

सामान्यंसाधारणं पाकजेदंनकुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ तथाकुर्वन्यथाकालंभोजीउपवासफलंलभेतेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणभुक्तावशिष्टंमातुर्हृदयमिवहितकरंरुतंधाघानत्येउपासतेतेसत्यंब्रह्मसमासते
आसादयन्ति आहारशुद्धौसत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौध्रुवास्तृतिः स्तृतिर्लभेसर्वयथोनांविभ्रमोक्षइतिक्रमेणआहारशुद्धेर्ब्रह्मप्रापकत्वश्रुतेः ॥ १२ ॥ शंकुशुकः कालवद्धशुकवत्पराधीनोव्यापंडितोवा दंत्यादिपा
ठेसंश्लेषकः कामलोजादिवशः कुशकुससंश्लेषणार्थोदेवादिकौ दंत्यद्वयवानेवमुख्यः पाठः संकुसुकोविकुसुकइतिमंत्रवर्णात् अस्थिरःपापोवा यद्वाऽनृतंब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्यप्रशंसार्थं हि सामयंयागादि
कर्मनिघने लोष्टेति लोष्टमर्दीयज्ञियवेदिकरणार्थं तृणच्छेदीवर्हिहरणार्थं नखग्वार्दनखैश्छित्वाछित्वायज्ञशेषमांसंखादनीतिनथा नित्योच्छिष्टंनित्यसोमपानं पितापितामहोवापिसोमंयस्यनपीतवान् स

अतिथीनांचसर्वेषांप्रेष्याणांस्वजनस्यच ॥ सामान्यंभोजनंभृत्यैःपुरुषस्यप्रशस्यते ॥ ९ ॥ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंवेदनिमित्तं ॥ नांतराभोजनंदृष्टमुपवा
सीतथाभवेत् ॥ १० ॥ होमकालेतथाजुह्वन्तुकालेतथाव्रजन् ॥ अनन्यस्त्रीजनःप्राज्ञोब्रह्मचारीतथाभवेत् ॥ ११ ॥ अमृतंब्राह्मणोच्छिष्टंजनन्याहृदयंरुतं ॥
तज्जनाःपर्युपासन्तेसत्यंसंतः समासते ॥ १२ ॥ लोष्टमर्दीतृणच्छेदीनखखादीनुयोनरः ॥ नित्योच्छिष्टःशंकुशुकोनेहायुर्विदतेमहत् ॥ १३ ॥ यजुषासंस्तुतंमां
संनिवृत्तोमांसभक्षणान् ॥ नभक्षयेद्व्यामांसंपृष्ठमांसंचवर्जयेत् ॥ १४ ॥ स्वदेशेपरदेशेवाअतिथिनोपवासयेत् ॥ काम्यकर्मफलंलब्ध्वागुरुणामुपपादयेत् ॥ १५ ॥
गुरुभ्यआसनंदेयंकर्तव्यंचाभिवादनं ॥ गुरुभ्यर्च्ययुज्यंतआयुषायशसाश्रिया ॥ १६ ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतंनचनग्रांपरस्त्रियं ॥ मैथुनंसततंधर्म्यगुल्येचैव
समाचरेत् ॥ १७ ॥ तीर्थानांहृदयंतीर्थशुचीनांहृदयंशुचिः ॥ सर्वमार्यरुतंचौक्ष्यंवालसंस्पर्शनानिच ॥ १८ ॥ दर्शनेदर्शनेनित्यंमुखप्रश्नमुदाहरेत् ॥ सायं
प्रातश्चविप्राणांप्रदिष्टमभिवादनं ॥ १९ ॥ देवागारंगवांमध्येब्राह्मणानांक्रियापथे ॥ स्वाध्यायेभोजनेचैवदक्षिणंपाणिमुद्धरेत् ॥ २० ॥

वैदुर्ब्राह्मणोनामेत्युक्तेः तेनउच्छिष्टःसोमपार्थी संकुसुकःफलाभिष्वंगी महदायुर्ब्रह्म ॥ १३ ॥ यजुषायजुर्वेदविदाःध्वर्युणा मांसंयज्ञियमपि निवृत्तोभक्षयेत् व्यामांसंअसंस्कृतमांसंपृष्ठमांसंचरममांसं श्राद्धशे
पमित्यर्थः पृष्ठंचरममात्रेस्यादिति विश्वः एतेनहिंसायुक्तोधर्मो न कर्तव्यइत्युक्तं ॥ १४ ॥ किर्तर्हिगृहस्थेनकर्तव्यमतआह स्वेति काम्यंकर्मनोयंकर्मजिज्ञाचर्येतस्यफलंअन्नादि गुरुणांपित्रादीनां ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ धर्म्यंरुतंकालिकं गुह्यंरहसि ॥ १७ ॥ हृदयंरहस्यं तीर्थगुरुः शुचिःअग्निः आर्यरुतंशिष्टाचरितंसर्वचौक्ष्यंप्रशस्तं स्वार्थेप्यज्ञ वालंगोपुच्छं ॥ १८ ॥ प्रदिष्टंकर्तव्यत्वेनोपदिष्टं ॥ १९ ॥ क्रिया
पथेऽनोतस्मार्तकमानुष्ठाने दक्षिणंपाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीतोभवेत् अजिनंवासोवादक्षिणतउपवीयदक्षिणबाहुमुद्धरेत् ॥ वधत्तेसव्यमितियज्ञोपवीतमेतदेवविपरीतंप्राचीनावीतमितिश्रुतेः ॥ २० ॥

सायमितिसार्धःश्लोकः विप्राणांपूजनमेवउत्तमंपण्यंउत्तमाकृषिश्चतद्वृष्टफलमित्यर्थः बायनेस्थिरीक्रियते बदस्थैर्येइतिधातुः सधकारःपाठःप्रामादिकः सस्यानांधान्यानांबहुकारंबहुलीकरणंचतदे वगवांद्रियाणांवासेप्राप्येवाहःप्रापणंदिव्यरूप्यन्नपानादीष्टप्राप्तिरपिविप्राणांपूजनमेवपण्यादिवदेष्टव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ पूजनप्रकारमाह संपन्नमितिभोजनेदीयमानेसंपन्नमितिब्रूयात्ताता सुसंपन्नमि निप्रतिग्रहीता ब्रूयादित्यर्थात्ज्ञेयं एवमुत्तरत्र सुतर्पणमितिप्रतिग्रहीता श्रुतमितिदाता सुश्रुतमित्यन्यः यवाग्वाहुतौदने कसरेद्विदलेनसहपाचितेओदने ॥ २२ ॥ संप्राप्तेकृतेसति विप्राणांअभिनंदनंवंदनादिना संतोषणंकार्यमितिशेषः कादृशंअभिनंदनंव्याधितानामायुष्यंआयुष्करं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यंआदित्याभिमुखोनमेहेतनमूत्रमुत्सृजेत् शक्तपुरीषं ॥ २४ ॥ अवरणांकनिष्ठानां समानानांतुल्यानां ॥ २५ ॥ आर्यवृत्तंसेव्यमित्युक्तंत्वाज्जिवादनानिहृपदंभेनापिकर्तुंशक्यमितिकथमार्यत्वंनिश्चयस्तत्राह तदयमिति वैकृतंनेत्रादिविकारः पापंत्तदयमाख्याति यथोक्तं नेत्रवक्रविकारेणज्ञायतेऽतर्गतमनइति

सायंप्रातश्चविप्राणांपूजनंचयथाविधि ॥ पण्यानांशोभतेपण्यंरूपीणांवाद्यतेरुपिः ॥ बहुकारंचसस्यानांवात्येवाहोगवांतथा ॥ २१ ॥ संपन्नंभोजनेनित्यं पानीयेतर्पणंतथा ॥ सुश्रुतंपायसंब्रूयाद्यवाग्वांकुसरेतथा ॥ २२ ॥ इमश्रुकर्मणिसंप्राप्तेक्षुतेस्नानेथभोजने ॥ व्याधितानांचसर्वेषामायुष्यमभिनंदनं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यंनमेहेतनपश्येदात्मनःशकृत ॥ सहस्त्रियाथशयनंसहभोज्यंचवर्जयेत् ॥ २४ ॥ त्वंकारंनामधेयंचज्येष्ठानांपरिवर्जयेत् ॥ अवरणांसमानानामुभ येपांनदुप्यति ॥ २५ ॥ तद्वदंपापवृत्तानांपापमाख्यातिवैकृतं॥ज्ञानपूर्वविनश्यंतिगृहमानामहाजने ॥ २६ ॥ ज्ञानपूर्वकृतंपापंछादयत्यवदुश्रुतः ॥ नैनमनुप्याः पश्यंतिपश्यंत्येवदिबौकसः ॥ २७ ॥ पापेनापिहितंपापंपापमेवानुवर्तते ॥ धर्मेणापिहितोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ धार्मिकेणकृतोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ २८ ॥ पापंकृतंनस्मरतीहमृढाविवर्तमानस्यतदेतिकर्तुः॥राहुयथाचंद्रमुपैतिचापितथाबुधंपापमुपैतिकर्म ॥ २९ ॥ आशयासंचितंद्रव्यंदुःखेनैवोपभुज्यते॥ तदुद्यानप्रशंसंतिमरणंनप्रतीक्षते ॥ ३० ॥ मानसंसर्वभूतानांधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुमनसाशिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥ एकएवचरेद्धर्मना स्तिधर्मेसहायता॥केवलंविधिमासाद्यसहायःकिंकरिष्यति ॥ ३२ ॥

गृहमानाःपापं ॥ २६ ॥ २७ ॥ पापेनेति पापंपापिनं पापंप्रकाशनीयंधर्मस्तुगोपनीयइत्यर्थः ॥ २८ ॥ निवर्तमानस्यअशास्त्रस्थस्य अनुधमितिच्छेदः ॥ २९ ॥ मरणंकर्तुं ॥ ३० ॥ मानसंमनोनिर्वर्त्य मनसाशिवमित्यस्यसर्वभूतेभ्योऽभयंदद्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एकइति धर्मध्यानयोगं ननुसहोभौचरतांधर्ममिति विधेर्देपत्योरग्रिहोत्रादिधर्मोविहितस्तत्कथमुच्यतेएकएवेतीत्याशंक्याह नास्तिधर्मेसहायनेति रुयादोरतिशेषः कातर्हि विधेर्गतिरित्यतआह केवलमिति मनसिधर्मशून्ये बाह्यसहायोविधिप्राप्तोप्यनर्थकइत्यर्थः यथोक्तं मनसैवकृतंरामनशरीरकृतंकृतं येनैवालिंग्यतेकांतातेनैवालिंग्यतेमुनेति तस्मात् रुयादिसापेक्षंधर्ममनादृत्यमानसिकेयोगधर्मेवमनोदध्यादितिभावः ॥ ३२ ॥

म.भा.टी.

॥२७॥

सामान्यंसाधारणं पाकभेदेनकुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ तथाकुर्वन्यथाकालोर्जाउपवासफलंलभेतेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणभुक्तावशिष्टंमानुर्हृदयमिवहितकरंरुतंधाघान्तयेउपासनेनेसत्यंब्रह्मसमासते
आसादयन्ति आहारशुद्धौसत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौध्रुवास्तृतिः स्तृतिलंभेसर्वपंथीनांविप्रमोक्षइतिक्रमेणआहारशुद्धेर्ब्रह्मप्रापकत्वश्रुतेः ॥ १२ ॥ शंकुशुकः कीलवद्धशुकवत्पराधीनोवथापंडितोवा दंत्यादिपा
ठेसंश्लेषकः कामलोभादिवशः कुशकुससंश्लेषणार्थोदैवादिकौ दंत्यद्वयवानेवमुस्यःपाठः संकुमुकोविकुमुकइतिमंत्रवर्णान् अस्थिरःपापोवा यद्वाऽनृतंब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्यप्रशंसार्थंहिंसामयंयागादि
कर्मनिघने लोठेति लोठमर्दीयज्ञियवेदिकरणार्थं तृणच्छेदीवर्हिहरणार्थं नखखादीनखैश्छित्वाछित्वायज्ञशेषमांसंखादतीतितथा नित्योच्छिष्टंनित्यसोमपानं पिनापिनामहोवापिसोमंयस्यनपीतवान् स

अतिथीनांचसर्वेपांप्रेष्याणांस्वजनस्यच ॥ सामान्यंभोजनंभृत्यैःपुरुषस्यप्रशस्यते ॥ ९ ॥ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंवेदनिर्मितं ॥ नांतराभोजनंदृष्टमुपवा
सीतथाभवेत् ॥ १० ॥ होमकालेतथाजुह्वन्नृतुकालेतथाव्रजन् ॥ अनन्यस्त्रीजनःप्राज्ञोब्रह्मचारीतथाभवेत् ॥ ११ ॥ अमृतंब्राह्मणोच्छिष्टंजनन्याल्लदयंकृतं ॥
तज्जनाःपर्युपासन्तेसत्यंसंतः समासते ॥ १२ ॥ लोठमर्दीलणच्छेदीनखखादीतुयोनरः ॥ नित्योच्छिष्टःशंकुशुकोनेहायुर्विदतेमहत् ॥ १३ ॥ यजुपासंस्कृतंमां
संनिवृत्तोमांसभक्षणात् ॥ नभक्षयेद्यथामांसंपृष्ठमांसंचवर्जयेत् ॥ १४ ॥ स्वदेशेपरदेशेवाअतिथिनोपवासयेत् ॥ काम्यकर्मफलंलब्ध्वागुरुणामुपपादयेत् ॥ १५ ॥
गुरुभ्यआसनंदयंकर्तव्यंचाभिवादनं ॥ गुरुभ्यर्च्ययुज्यतेआयुपायशसाश्रिया ॥ १६ ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतंनचनग्रांपरस्त्रियं ॥ मैथुनंसततंधर्म्यगुल्येचैव
समाचरेत् ॥ १७ ॥ तीर्थानांलदयंतीर्थशुचीनांलदयंशुचिः ॥ सर्वमार्यकृतंचौक्ष्यंवालसंस्पर्शनानिच ॥ १८ ॥ दर्शनेदर्शनेनित्यंमुखप्रश्नमुदाहरेत् ॥ सायं
प्रातश्चविप्राणांप्रदिष्टमभिवादनं ॥ १९ ॥ देवागारगवांमध्येब्राह्मणानांक्रियापथे ॥ स्वाध्यायेभोजनेचैवदक्षिणंपाणिमुद्धरेत् ॥ २० ॥

वैदुर्ग्राहणोनामेत्युक्तेः तेनउच्छिष्टःसोमपायी संकुमुकःफलाभिष्वंगी महदायुर्ब्रह्म ॥ १३ ॥ यजुपाय जुर्वेदविदाःध्वर्युणा मांसंयज्ञियमपि निवृत्तोभक्षयेत् यथामांसंअसंस्कृतमांसंपृष्ठमांसंचरममांसं श्राद्धशे
षमित्यर्थः पृष्ठंचरममात्रेस्यादिति विश्वः एतेनहिंसायुक्तोऽधर्मो न कर्तव्य इत्युक्तं ॥ १४ ॥ किंतिर्हिगृहस्थेनकर्तव्यमनआह स्येति काम्यं कर्तव्यं न स्यात्फलं अन्नादि गुरुणां पित्रादीनां ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ धर्म्यं कर्तुं कालिकं गुह्ये रहसि ॥ १७ ॥ लदयं रहस्यं तीर्थगुरुः शुचिः अग्निः आर्यकृतं शिष्टाचरितं सर्वचौक्ष्यं प्रशस्तं स्वार्थेऽप्यज्ञं बालंगोपुच्छं ॥ १८ ॥ प्रदिष्टं कर्तव्यत्वेनोपदिष्टं ॥ १९ ॥ क्रिया
पथेऽथौनस्मान्कमानुष्ठाने दक्षिणंपाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीती भवेत् अजिनं वा सो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणबाहुमुद्धरेत् ॥ वधत्ते सव्यमितियज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीना वीतमिति श्रुतेः ॥ २० ॥

शां.मो.

१२

॥२७॥

सायमितिसार्धः श्लोकः विप्राणां पूजनमेव उत्तमं पण्यं उत्तमा कृषिश्च तद्वत् दृष्टफलमित्यर्थः बाधते स्थिरीक्रियते वदस्यैवेति धातुः सधकारः पाठः प्रामादिकः सस्यानां धान्यानां बहुकारं बहुलीकरणं च तदेव गवां इंद्रियाणां वास्ये प्राप्ये वाहः प्रापणं दिव्यरूपं न पानादीं प्रामिषि विप्राणां पूजनमेव पण्यं दिवदेष्टव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ पूजनप्रकारमाह संपन्नमिति भोजने दीयमाने संपन्नमिति ब्रूयात् दाता सुसंपन्नमिति प्रतिग्रहीता ब्रूयादित्यर्थान्ज्ञेयं एवमुत्तरत्र सुतर्पणमिति प्रतिग्रहीता श्रुतमिति दाता सुश्रुतमित्यन्यः यवाग्वां द्रुतौ दने कसरे द्विदलेन सह पाचिते ओदने ॥ २२ ॥ संप्राप्ते कृते सति विप्राणां अभिनंदनं वंदनादिना संतोषणं कार्यमिति शेषः कादृशं अभिनंदनं व्याधितानां मायुष्यं आयुष्करं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यं आदित्याभिमुखो न मेहेतनमूत्रमुत्सृजेत् शकृत्पुरीषं ॥ २४ ॥ अवरणां कनिष्ठानां समानानां तुल्यानां ॥ २५ ॥ आर्यवृत्तं सेव्यमित्युक्तं तच्चाभिवादानादिरूपं देहेनापि कर्तुं शक्यमिति कथमार्यत्वं निश्चयस्तत्राह तदयमिति वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं तदयमाख्याति यथोक्तं नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायतेऽतर्गतं मन इति

सायं प्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ॥ पण्यानां शोभने पण्यं रुपीणां वाद्यते रुपिः ॥ बहुकारं च सस्यानां वात्ये वाहो गवां तथा ॥ २१ ॥ संपन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ॥ सुश्रुतं पायसं ब्रूयाद्यवाग्वां कसरे तथा ॥ २२ ॥ श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नाने च भोजने ॥ व्याधितानां च सर्वेषां मायुष्यमभिनंदनं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यं न मेहेतनपश्येदात्मनः शकृत् ॥ सहस्रियाथ शयनं सह भोज्यं च वर्जयेत् ॥ २४ ॥ त्वंकारं नाम धेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥ अवरणां समानानां मुभये पांनदुप्यति ॥ २५ ॥ तद्वदं पापवृत्तानां पापमाख्यातिवैकृतं ॥ ज्ञानपूर्वं विनश्यंति गृहमाणा महाजने ॥ २६ ॥ ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयत्यवदुःश्रुतः ॥ नैनं मनुष्याः पश्यंति पश्यंत्येव दिवौ कसः ॥ २७ ॥ पापेनापिहितं पापं पापमेवानुवर्तते ॥ धर्मेणापिहितं धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ॥ धार्मिकेण कृतो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ॥ २८ ॥ पापं कृतं न स्मरतीह मृदो विवर्तमानस्य तदेतिकर्तुः ॥ राहुयथा चंद्रमुपैति चापितथा बुधं पापमुपैतिकर्म ॥ २९ ॥ आशयासंचितं द्रव्यं दुःखेनैवोपभुज्यते ॥ तदुद्यानप्रशंसंति मरणं प्रतीक्षते ॥ ३० ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥ एक एव चरेद्धर्मनास्ति धर्मसहायता ॥ केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ३२ ॥

गृहमाणाः पापं ॥ २६ ॥ २७ ॥ पापेनेति पापं पापिनं पापं प्रकाशनीयं धर्मस्तु गोपनीय इत्यर्थः ॥ २८ ॥ निवर्तमानस्य अशास्त्रस्थस्य अवुधमिति च्छेदः ॥ २९ ॥ मरणं कर्तुं ॥ ३० ॥ मानसं मनो निर्वर्त्य मनसा शिवमित्यस्य सर्वभूतेभ्योऽभयं दद्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एक इति धर्मध्यानयोगं ननु सहो भौचरतां धर्ममिति विधेर्द्वयोरग्नौ चोत्रादिधर्मो विहितस्तत्कथमुच्यते एक एवेति त्यागं कथाह नास्ति धर्मसहायनेति रुपादौ रतिगेषः कानर्हि विधेर्गतिरित्यत आह केवलमिति मनसि धर्मशून्ये बाह्यसहायो विधिप्राप्तोऽप्यनर्थक इत्यर्थः यथोक्तं मनसैव कृतं रामनशरीरकृतं कृतं येनैवालिग्यते कांता तेनैवालिग्यते मुनेति तस्मात् रुपादिसापेक्षं धर्ममनादृत्य मानसिके योगधर्मे एव मनोदध्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

एतमेवस्तौति धर्मइति योनिरुत्पत्तिप्रलयस्थानं देवत्वमनुप्यत्वादिप्रापकोधर्मइत्यर्थः तेषामेवदेवमनुप्याणां दिविहादाकाशाख्येब्रह्मलोकेअमृतकैवल्यकारणधर्मएव तथाप्रेत्यभावेअपूर्वेदेहप्राप्तोधर्मादेव सुखं तैर्यमकर्तृभिः ॥ ३३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वमानसिकोधर्मोदेवादीनांयोनिरित्युक्तं तत्रकिस्वरूपो सौधर्मःकथंचदेवादिहेतुत्वंतस्येतिपृच्छति अध्यात्ममिति आत्मानंचित्तमधिकृत्यप्रवृत्तौयोगधर्मोऽध्यात्मं यदिदंपुरुषस्यकर्तव्यत्वेनचिन्त्यतेशास्त्रेविचार्यतेतदध्यात्मं किलक्षणंकिंप्रकारकंचेति यद्यथाशब्दाभ्यांप्रश्नद्वयंकृतं ॥ १ ॥ तथाब्रह्मैवप्रजानांयोनिरितिप्रसिद्धंत्वयानुमानसौधर्मोयोनिरित्युक्तंतत्कथमित्याशयवानाह कुतइति ॥ २ ॥ श्रेयस्करंधनादि श्रेयस्करतरोधर्मः श्रेयस्करतमोऽध्यानयोगः सुखंस्वरूपमुखाविर्भावेहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ सृष्टीति सृष्टिप्रलयव्याख्यापिअध्यात्मव्याख्यायामेवांतर्भूता तथाहि यदिज्ञेयआत्माप्रतीचोऽन्यःस्यात्तर्हितस्यउपासनाशेषत्वात् तस्मिन्श्रुतंजगज्जन्मादिहेतुत्वंपर्णमयी फलवदर्थवादःस्यात् द्रव्यसंस्कारकर्ममुपार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादःस्यादितिघंटाघोषः योषिदग्निवदारोपितैरपिनीलप्रीवत्वपीतांबरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिगुणैरुपास्तिस्वरूपसि

धर्मोयोनिरुत्पत्तिप्रलयस्थानं देवत्वमनुप्यत्वादिप्रापकोधर्मइत्यर्थः तेषामेवदेवमनुप्याणां दिविहादाकाशाख्येब्रह्मलोकेअमृतकैवल्यकारणधर्मएव तथाप्रेत्यभावेअपूर्वेदेहप्राप्तोधर्मादेव सुखं तैर्यमकर्तृभिः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०भीष्मयुधिष्ठिरसंवादेआचारविधौत्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अध्यात्मंनामयदिदंपुरुषस्येहचिन्त्यते ॥ यदध्यात्मंयथाचैतत्तन्मे बृहिपितामह ॥ १ ॥ कुतःसृष्टमिदंविश्वंब्रह्मनस्यावरजंगमं ॥ प्रलयेकथमभ्येतितन्मेवकुमिहार्हसि ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अध्यात्ममितिमांपार्ययदेतदनुपृच्छसि ॥ तद्वास्यास्यामितेतातश्रेयस्करतमंसुखं ॥ ३ ॥ सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यैःपरिदर्शितं ॥ यज्ज्ञात्वापुरुषोलोकेप्रीतिसौख्यंचविंदति ॥ फललाभश्चतस्यस्यात्सर्वभूतहितंचतत् ॥ ४ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ महाभूतानिभूतानांसर्वेषांप्रभवाप्ययौ ॥ ५ ॥

द्वेः संतुवातत्रानारोपिताएवगुणाः तथापितस्यसर्वगुणविशिष्टस्यज्ञेयत्वेनघटादिवज्जडत्वापत्तिर्दुर्वारा ननुचिन्मयएवास्यविषहश्चिन्मयाएवगुणाइतिनतेषांजडत्वमितिचेत् अत्रपृच्छामः चिन्मयत्वंचिद्विकारत्वंचिद्रूपत्वंवा नायः वाचारभगंविकारोनामधेयमिति विकारस्यानृतत्वश्रवणेनतेषांतुच्छत्वापत्तेः नात्यः स्यात्तनितृप्तिविरोधात् नहिचिदेवचिदंतरग्राह्येति संभवति ग्राह्यचितःअचित्त्वापत्तेः तस्मात्ज्ञेयआत्माप्रतीचोऽन्यएव तथाचनृद्ध्यादेस्तदुपादानकत्वोक्तिस्तदद्वयत्वप्रतिपत्त्यर्थेति अध्यात्मव्याख्यायामेवसृष्टिप्रलयव्युत्पादनंसंगतमितित्वसंगेप्रश्नोत्तरयोःनृद्ध्याद्युपन्यासोयुक्तिमत्तरइतिसिद्धं अत्रमानमाह आचार्यैःपरिदर्शितमिति आत्मैवेदंसर्वब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिवेदवाक्यैरित्यर्थः प्रीतिदृष्टसुखं सौख्यंसुखात्मकंभावंसत्तां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यांमुख्यात्मकसन्मात्रमित्यावगमात् सुखस्यभावइतिविषहेषठीतुराहोःशिरदतिवदौपचारिकीव्यक्तमाकरं तथाचश्रुतयः योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् सोश्रुतेसर्वानुकामान्सहनिष्क्रियंनिष्कलंशांतमित्याद्याः तस्यआत्मविदः फलंसर्वकामावाप्तिस्तल्लाभःस्यात् हितंचतत्त्वज्ञानं ॥ ४ ॥ अध्यारोपापवादन्यायेनज्ञेयस्यब्रह्मणस्तदस्थलक्षणंतावदाह पृथिवीनि भूतानांजरायुजादीनांप्रभवाप्ययौउत्पत्तिलयस्थानभूतानि ॥ ५ ॥

यतः आनंदात्मनः आनंदात्थ्येवखल्विमानिभूतानि जायते आनंदेन जानानि जीवन्ति आनंदं प्रयंत्यजिसंविशन्तीति श्रुतेः सृष्टानि तत्रैव लयं यांति यत इति यच्छब्दार्थमाह महाभूतानि पृथिव्यादीनि भूतेभ्यः जरायुजादिभ्यः उत्पद्यन्ते सागरस्योर्मयो यथेति अत्र जरायुजादिभ्यः स्वाद्युत्पत्तिलयौ वदन्ते पामानंदरूपत्वमुक्तं स्वादीनां च स्वमाकाशादिवत्कल्पनामात्रत्वं चोक्तं ॥ ६ ॥ प्रसार्येति भूतानि स्वादीनि भूतात्मा जीवः यतः भूतान्येव देहाद्याकारेण परिणतानि आत्मत्वेन मन्यमानः अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा यो यं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदस्यो निमापद्यत इति श्रुतिप्रसिद्धेश्च एतेन कूर्मादंगानीव विव्यदा दीनि प्रतीचो न न्यानीत्युक्तं ॥ ७ ॥ ननु कथं भौतिकेभ्यो भूतोत्पत्तिः न हि पुत्रात्पितोत्पद्यत इति चेत् अत्र ब्रूमः बीजाद्वटो वटात् बीजानि बीजेभ्यो वटा इति वद्विष्यतीति ननु तत्र प्रतिबीजं सूक्ष्मरूपेण वटोऽस्ति अंकुरोऽनु खतिं तिणी बीजोदरे कृत्स्नं ति तिणी सन्निवेशदर्शनान् तर्हि प्रत्यगभेदेन गृहीते देहे सूक्ष्मरूपेण महाभूतानि संतीति तुल्यमित्यभिप्रेत्याह महाभूतानीति भूतकृत् ईश्वरः सर्वभूतेषु शरीरेषु पंचमहाभूतानि अकरो देव कृतेषु च

यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यांति पुनः पुनः ॥ महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ॥ ६ ॥ प्रसार्य च यथांगानि कर्मसंहरते पुनः ॥ तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः ॥ ७ ॥ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ॥ अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति ॥ ८ ॥ शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयानि जं ॥ वायोः स्पर्शस्तथा चैष्टात्वकैव त्रितयं स्मृतं ॥ ९ ॥ रूपं चक्षुस्तथा पाकश्चि विधंते ज उच्यते ॥ रसः क्लृदश्च जिह्वा च त्रयोजलगुणाः स्मृताः ॥ १० ॥ घ्रेयं घ्राणं शरीरं च एते भूमिगुणा स्वयः ॥ महाभूतानि पंचैव पृष्ठं च मन उच्यते ॥ ११ ॥ इंद्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ॥ सममी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ १२ ॥ चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ॥ बुद्धिरव्यवसानाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत् स्थितः ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वपादतलाभ्यां यदवाक्रोर्ध्वं च पश्यति ॥ एतेन सर्वमेव दं विध्य भिव्याममंतरं ॥ १४ ॥

तेषु वैषम्यं वैलक्षण्यं पार्थक्येनावस्थितत्वं यत्तत्तु जीवो देहाद्यात्मा भिमान् न पश्यति देहेकः पार्थिवोऽंशः कः आप्य इति न जानानि अयं भावः जीवत्वाभिमानत्यागे खलु स्वस्य सर्वकारणत्वं यास्यं तदभावात्तु स्वमे गृह्यमाणमपि तन्न श्रद्धते ततश्च न बाह्यांतरसृष्ट्याः सत्यत्वमिथ्यात्वे निश्चिनोति ततो भेददृष्टेरवाधाद्वध्यत इति ॥ ८ ॥ जीवस्य जगदुपादानत्वप्रथनाय न स्यात् भूते देहे स्वाद्यं शान्तिविभजने शब्द इत्यादिना स्वा निच्छिद्राणि आकाशे एव योनिः कारणं तज्जं ॥ ९ ॥ पाकः अन्नादिपक्तिस्तद्धेतुः ॥ १० ॥ पंचैव देहस्थानीति शेषः ॥ ११ ॥ इंद्रियाणि भूतेष्वंतर्भूतानि मन इति कर्ता जीव उच्यते अस्य विज्ञानानि च वृत्ति रूपाणि एतदुभयात्मिका बुद्धिः सममी क्षेत्रज्ञः साक्षी ॥ १२ ॥ चक्षुरिति पंचानामुपलक्षणं आलोचनाय विषयगृहणाय अव्यवसानाय निश्चयाय क्षेत्रज्ञः साक्षीवत् उदासीनबोधरूपत्वात् साक्षित्वस्यापि साक्ष्योपाधिकत्वान्नात्मधर्मत्वमिति वत्करणेन दर्शितं ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वमिति पादतलद्वयमारभ्य ऊर्ध्वं स्थितं शरीरं उपर्यधश्च यत्साक्षिचैतन्यं पश्यति एतेन इदं बहिर्दृश्यमानं अंतरं व्योमोदरं कृत्स्नं व्याप्तं ॥ १४ ॥

एवंबुद्ध्यादिसाक्षिणोन्नतभावमुक्त्वाऽस्यबुद्ध्याशुपहितस्यपूर्वमहाभूतस्वप्नत्वमुक्तं तद्युक्त्याश्रुत्याचालोचनीयमित्याह पुरुषैरिति कृत्स्नशः कात्स्न्येन वेदितव्यानिपरीक्षणीयानि इन्द्रियाणीति मनोबुद्ध्योरप्युपलक्षणं तथाहि किमिन्द्रियाणि प्राक्संनमेव घटादिकंगोचरयंत्युत दृष्टिसमसमयमात्रसिद्धं आद्येऽपि किं सत्त्वं सत्ता सामान्यसमवायो वा अर्थक्रियाकारिणा वा नाद्यः सत्तायां सत्ता सामान्यां न गम्युपगमेऽनवस्थापातात् अनभ्युपगमे तस्या अप्यसत्त्वापत्तेश्च न द्वितीयः रज्ज्वांकल्पितस्यापि सर्पस्य भयकं पादिजनकत्वलक्षणार्थक्रियाकारित्वदर्शनात् न च तत्र पुष्कलार्थक्रियाकारित्वं दृष्टं प्रसर्पणाद्यदर्शनादिति शङ्क्यं ताक्ष्यो ह मिति स्वस्मिन् ताक्ष्यत्वकल्पनायाः सत्यविषनिवर्तकत्वदर्शनात् तथा चैत्रोयमिति प्रतिमायां कल्पितचैत्रत्वस्य प्रतिमापीडनाच्चैत्रपीडाकरत्वदर्शनाच्च ननु तत्र ताक्ष्यात्स्वस्य भेदे गृह्यमाणे एव शास्त्रप्राप्तस्य ध्यानादेः सत्यविषनिवर्तकत्वं युक्तं गारुडशास्त्रप्रमाणात् देहेन्द्रियादीनां तु आत्मन्यभेदे न दृश्यमानानां कथं कल्पितत्वमिति चेत् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियः भेदग्रहे सत्यपि यत्र कल्पनायाः पुष्कलार्थक्रियाकारित्वं दृष्टं किमु ताभेदग्रहे बाधोत्तरकालीनार्थक्रियाकारित्वाभावस्य रज्जुसर्पादौ देहेन्द्रियादौ च तुल्यवद्दर्शनात् तस्मात्परिशेषात् रज्जुगवदृष्टिसमसमयसिद्धं घटादिकं इन्द्रियाणि गोचरयन्तीति सिद्धं इन्द्रियाण्यपि मनसो

पुरुषैरिन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ॥ तमोरजश्च सत्त्वं च तेऽपि भावास्तदाश्रिताः ॥ १५ ॥ एतां बुद्धानरो बुद्ध्या भूतानां मागतिं गतिं ॥
समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमं ॥ १६ ॥ गुणैर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवैन्द्रियाण्यपि ॥ मनःपष्ठानि भूतानि तदभावकुतो गुणाः ॥ १७ ॥

ऽनवहिततायां सन्निहितमपि रूपादिकंगोचरयन्तीति मनोमात्राण्येव स्वप्ने तेऽपि तन्मात्रत्वानुभवात् मनोऽपि प्रमात्राप्रयुक्तं सन्नावहितं भवतीति प्रमात्रात्मकमेव प्रमातृत्वं चात्मनि बुद्धिर्व्यतिरेकेण सुषुप्त्यादौ न दृष्टमिति बुद्धेरेव धर्मः बुद्धिश्च त्रिगुणात्मकस्याज्ञानस्य कार्यमतस्त्रिगुणात्मकानेव भावान् विषयीकरोति तदिदमुक्तं इन्द्रियाणितम आदिकमेव तेऽपि इन्द्रियाणां भावा अपि तदाश्रिता इन्द्रियाश्रिता इन्द्रियजाः परंपरया तम आद्याश्रिता एवेति ॥ १५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयिष्यन् प्ररोचनाय तज्ज्ञानफलमाह एतामिति एतां त्रिगुणात्मिकां मूलप्रकृतिं बुद्धिं वा भूतानां खादीनां जरायुजादीनां च आगति उद्गमनस्थानं गतिलयस्थानं चेति बुद्ध्या विचारेण अवेक्ष्य शनैः वैराग्यविवेकद्विक्रमेण उत्तमं शमं सुखं प्रत्यगानंदं लभते कंठगतविस्मृतचामीकरवन्नित्यप्राप्तमपि अज्ञानादप्राप्तमिव तत्त्वमस्या दिवा क्प्याल्लभते ॥ १६ ॥ भूतानां गत्या गती एवाह गुणैरिति तम आदिभिर्गुणैः बुद्धिर्नेनीयते पुनः पुनरतिशयेन विषयात्मतां नीयते अतो बुद्धिरेव मनःपष्ठानीन्द्रियाणि भूतानि च द्विविधानि सैव तदभावे बुद्धेरभावे गुणाः कुतः स्वरूपेण तेऽपि बाधान्कापि संतीत्यर्थः एतेन सांख्याभिमतं तेषामबाध्यत्वं नित्यानुमेयत्वं च निरस्तं अयमर्थः रज्ज्वज्ञाने सति तत्कार्यं सर्पस्तज्जं भयादिकं च दृश्यते परीक्षादशायां तु सर्पाभावे सति रज्जौ न नमूलमज्ञानमुपलभ्यते नापि तज्जं भयादिकं एवं बुद्ध्यभावे बुद्धेः कार्यकारणं च नश्यतीति गुणशब्देन सत्त्वादयो मन इन्द्रियविषयादयश्च गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

इतीति यतएवंतस्मात् तन्मयंबुद्धिमयं प्रलीयतेबुद्धौलीनायां उद्भवतिबुद्ध्युद्भवे तस्मात्तथाबुद्धिमयत्वेननिर्दिश्यतेवेदे मनसाहोवपश्यति मनसाशृणोतीति प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिच बुद्धिमनसो रभेदात् बुद्धिरेवश्रवणादिसाधनंश्रोत्रादिरूपेण प्राणेभ्यश्चक्षुरादिभ्यइंद्रियेभ्यः देवास्तदनुग्राहकाआदित्यादयः लोकाःभूतभौतिकाइतिश्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतदेवाहद्वाभ्यां येनेति साबुद्धिर्येनद्वारेणपश्य तितच्चक्षुरित्यर्थः जिह्वात्वचेति इत्थंभावेतृतीया जिह्वारूपयाबुद्ध्युद्भिःकर्त्रीरसंजानाति॥१९॥तत्रहेतुः विक्रियते बुद्धिरेवचिदाभासविशिष्टाजीवापरसंज्ञाकर्तृत्वंकरणत्वंचापद्यते तथाचश्रूयते सप्राणने वप्राणोनामभवति वदन्वाक्पश्यन्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यकर्मनामान्येवेति सकृदितियोगपद्यमुच्यतेकर्त्रादिभावस्य तनश्वाकाशाद्वायुःवायोरग्निरितिकमोनविवक्षितः किंतुज्ञातृज्ञानज्ञेया नांसहैवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ अधितिष्ठतिरूपादीनिबुद्धिःप्रकाशयत्येतैरित्यधिष्ठानानिकरणानि बुद्धेःकर्त्र्याः अदृश्यश्चिदात्माधितिष्ठति स्वरूपसत्तामात्रेणइंद्रियाणिव्यापारयति अयस्कांतइवलो हं ॥२१॥ एतदेवाह पुरुषेइति त्रिषुभावेषुसत्त्वरजस्तमोमयेषुमुखदुःखमोहात्मकेषु तानेवक्रमेणाह कदाचिदिति ॥ २२ ॥ एवंत्रिषुभावेष्ववस्थिताबुद्धिर्मनसिवर्तते मनोद्वाराइंद्रियविषयेष्वपिइतिदृष्टव्यं ॥

इतितन्मयमेवैतत्सर्वंस्थावरजंगमं ॥ प्रलीयतेचोद्भवतितस्मान्निर्दिश्यतेतथा ॥ १८ ॥ येनपश्यतितच्चक्षुःशृणोतिश्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रतिघ्राणमित्याहूरसंजा नातिजिह्वया ॥ १९ ॥ त्वचास्पर्शयतेस्पर्शबुद्धिर्विक्रियतेसकृत् ॥ येनप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतितन्मनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानिबुद्धेर्हिपृथगर्थानिपंचधा ॥ इंद्रियाणीतियान्याहुस्तान्यदृश्योधितिष्ठति ॥ २१ ॥ पुरुषेतिष्ठतीबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्तते ॥ कदाचिल्लभतेप्रीतिकदाचिदनुशोचति ॥ २२ ॥ नसुखेननदुःखेनकदा चिदपिवर्तते ॥ एवंनराणांमनसित्रिषुभावेष्ववस्थिता ॥ २३ ॥ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ॥ सरितांसागरोभर्तामहावेलामिवोर्मिमान् ॥ २४ ॥

॥ २३ ॥ सेयमिति सेयंसर्वात्मिकापिबुद्धिःभावान्मुखदुःखमोहान्तदात्मिकापिसतीअतिक्रम्यवर्तते तत्रयोग्योदृष्टांतः सरितांभर्तापूरयिताऊर्मिमान्सागरःमहावेलामिवेति अयमर्थः यथासमुद्रप्रभवा नानदीनांसमुद्रंप्रामानांवीचयःसमुद्रोर्मिभिस्तिरोधीयते एवंबुद्धिप्रभवाणादेहेन्द्रियविषयाणांयोगेनबुद्धौलीयमानानांसंस्काराःबुद्धेर्ब्रह्माकारतयातिरोधीयंतइतिबुद्धेर्गुणातीतत्वमुच्यते यथाघटप्रकाशेचक्षु रालोकमहकारेणसमर्थं दीपप्रकाशेनतुनिरपेक्षं विषयस्यैवप्रकाशात्मत्वान् एवंधीवृत्तिश्चिदाभाससहकारेणैवघटादीन्प्रकाशयति यथोक्तं बुद्धितस्थचिदाभासावुभौव्यामुवतोघटं तत्राज्ञानंधियानश्येच्चै तन्येनघटःस्फुरेदिति आत्मनिनुधीवृत्तिरेवापेक्षिताविषयस्यप्रकाशात्मकत्वान् प्रकाशमानेत्वानंदधीवृत्तिः कतकरजोवत्सजातीयदृश्यंतरंविनाशयंतीत्ययमपिविलीयते तदाचसंस्कारात्मनासतीसासत्वा दिकार्याणिमुखदुःखमोहाख्यानिअतिक्रम्यगताभवति सुषुप्तौतुमोहस्याविनाशात्सुप्तिसमाध्योर्भेदइति ॥ २४ ॥

ननु आत्माकाशवृत्तिमत्याबुद्धेर्गुणातीतत्वोपगमे ज्ञानसमकालमेवेदृपातः स्यात् नष्टायास्तस्याः मूलकारणस्याज्ञानस्य नाशेन पुनरुत्पादायोगादित्याशंक्याह अतिभावेति सुखादिभावान् अतिकांतापि बुद्धिर्भावेमनसि निवृत्तिकृतया सत्तामात्रे मनसि वर्तते ज्ञानकाले मृक्षरूपेणास्तीत्यर्थः तु पश्चादभ्युत्थानकाले प्रवर्तमानं रजः तद्भावं बुद्धिभावं अनुवर्तते घृतकाठिन्यवद्विलीनापि बुद्धिः रजोगुणेन शीतेन घृतमिव पुनर्धर्माक्रियत इत्यर्थः अयं भावः सत्यप्यज्ञाननाशे क्षालितलशुनभाङ्गंधवद्देशतो नुवर्तमानाः विद्याप्रारब्धकर्मपराधीना पुनः पुनर्देहादीनुत्थापयति प्रारब्धकर्मोपरमेतु निरन्वयनाशान्निप्रत्यहं केवल्यमिति ॥२५॥ साबुद्धिर्यदारजसालब्धात्मिका भवति तदा हि प्रसिद्धं इंद्रियाणि प्रवर्तयति ततश्च विषयसंबंधान् सत्त्वं सत्त्वात्मिका बुद्धिः विषययाथात्म्यज्ञानं प्रवर्तते तथा तमोभावः तमसा विषयाज्ञानेन जनितो भावः विषयविपर्ययसहस्रः शुक्तिरजतादिः प्रीतियोगात्पुरुषगतरागादिदोषा व्यवर्तते प्रमादुपविपर्ययरूपं वा ज्ञानं विषयेंद्रियसंबंधाज्जायत इत्यर्थः ॥२६॥ ततश्च प्रीत्यादयः सत्त्वाद्यात्मनः प्रवर्तते भावाः शमदमकामक्रोधभयवि

अतिभावगता बुद्धिर्भावेमनसि वर्तते ॥ प्रवर्तमानं तु रजस्तद्भावं अनुवर्तते ॥२५॥ इंद्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्तयति सा तदा ॥ ततः सत्त्वं तमोभावः प्रीतियोगात् प्रवर्तते ॥२६॥ प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहस्तु ते त्रयः ॥ ये ये च भावा लोके स्मिन् सर्वे स्युते पुनैत्रिणः ॥२७॥ इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ इंद्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ॥२८॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वे पुद्गल्यते ॥२९॥ सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ सुखस्पर्शः सत्त्वं गुणोदुःखस्पर्शो रजोगुणः ॥ तमोगुणेन संयुक्तौ भवतां व्यावहारिकौ ॥३०॥ तत्र त्रयीति संयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ वर्तते सात्विको भाव इत्याचक्षीत तत्तथा ॥३१॥ अथ यदुःखं संयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तं रज इत्येव तन्न संरभ्य चिंतयेत् ॥३२॥ अथ यन्मोहं संयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥३३॥ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः सुखं संशान्तचित्तता ॥ कथंचिदभिवर्तत इत्येते सात्विका गुणाः ॥३४॥ अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथा क्षमा ॥ लिंगानिरजसस्तानि दृश्यंते हेतुहेतुभिः ॥३५॥ अवमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नं तद्रिना ॥ कथंचिदभिवर्तते विविधास्तामसा गुणाः ॥३६॥

पादादयः ॥२७॥ बुद्धिर्व्याख्यानं सप्रयोजनमुपसंहरति इतीति ॥२८॥ प्रीतिः सत्त्वं मिल्युक्तमर्थं प्रपंचयति सत्त्वं रज इत्यादिना ॥२९॥ त्रैविध्यमेवाह सात्विकीति सार्द्धं तमोगुणे प्रादुर्भूते सति संयुक्तौ पूर्वौ कौ सुखदुःखस्पर्शौ न भवतः किंतु मोह एवेत्यर्थः ॥३०॥ ३१॥ संरभ्य जीत्वा दुःखानुसंधानाद्दुःखमेव बुद्धिप्यत इति भीत्या दुःखं न चिंतयेन्न गणयेदित्यर्थः ॥३२॥ ३३॥ इष्टवस्तुश्रवणदर्शनप्राप्त्युपभोगजानि सुखानि प्रहर्षप्रीत्यानंदसुखाख्यानि प्रियमोदप्रमोदानंदपरपर्यायाणि प्रशान्तचित्ततानि निर्विकल्पसुखतापुच्छब्रह्माख्या कथंचिदिति दौर्लभ्यमुक्तं ॥३४॥ हेतुहेतुभिर्हेतुभिर्हेतुभिश्च आहाराद्यपूर्तौ सत्यामनुष्टिः क्षुद्रापाद्यनिवृत्तिहेतुभिः सर्वसंपत्तिमतस्तुत्याः तुष्टिः सानिर्हेतुका केवलमोहकार्यमित्यर्थः ॥३५॥ स्वप्नो निद्रा तत्सहिता तंद्रिता तंद्रायुक्तत्वं कथंचित् अभाग्यातिशयात् ॥३६॥

दूरगंदुर्लभेष्वस्तुन्यासकं बहुधागामिअनेकेषु विषयेषु युगपन्निपतितुंशीलं प्रार्थनादेहीतिदैन्यभाषणं सुनियतंनिरुद्धवृत्तिकं ॥ ३७ ॥ वृत्तिनिरोधफलं सत्वपुरुषान्यताख्यातिमाह सत्वेति सत्वंबुद्धि
सत्वं क्षेत्रज्ञः साक्षी तयोः अंतरंभेदं तमायः पिबदितरेतराविवेकात्यागगृहीतं एकः सत्वं गुणान् अहंकारादीन् ॥ ३८ ॥ एतौमशकोदुंवरो तयोः सत्वक्षेत्रज्ञयोः ॥ ३९ ॥ प्रकृत्यास्वभावेन ॥ ४० ॥ न
नुमशकोदुंवरवज्जलमत्स्यवद्वातयोः संयोगश्चेदुभयोरपि विभुत्वादपरिहार्यः संयोगः स्यादित्याशंक्याह नेति न विदुरिति गुणानां जडत्वमुक्तं वेत्तीति क्षेत्रज्ञस्य चिदात्मत्वमुक्तं अतश्चिज्जडयोर्वास्तवः संबंधो
नापपद्यते दृष्टान्तं तु जडयोरेवमीनादिशरीरयोर्जलादिना जडैर्नैव संबंधः एतदेवाह परिद्रष्टेति पुरुषो गुणानां देहाहंकारादीनां द्रष्टापिसन् तान्संस्पृष्टान् स्वतादात्म्यापन्नान् मन्यते न हि द्रष्टृदृश्ययोः पुंगुणयोरभेदः संभ
वति प्रतीयते चाभेदः अहंगौरोहंकाणोऽहंमुखा अहंकर्तेति तस्मात् मरुमहाज्जदयोरिवानयोराध्यासिकः संबंध इत्यर्थः संस्पृष्टेति पाठे समित्येकीभावेदित्यास्कवचनात् आत्मनि एकीभावेन तादात्म्येन गुणानां
स्पृष्टाकल्पकः संस्पृष्टाचिदात्मा विद्ययामन्यतेऽभिमानं करोति ॥ ४१ ॥ ननु चिदात्मा गुणसंगी चेत्तद्यदपि हितप्रदीपवन्न किंचित्प्रकाशयेदित्याशंक्याह इन्द्रियैरिति प्रदीपार्थं अर्थप्रकाशनं घटच्छिद्रैरिव घटपि हि

दूरगं बहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकं ॥ मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ३७ ॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरं पश्य सूक्ष्मयोः ॥ सृजते तु गुणानेक एको न सृजते
गुणान् ॥ ३८ ॥ मशकोदुंवरो वापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ॥ अन्योन्यमेतौ स्यातां च संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ३९ ॥ पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ यथा
मत्स्यो जलं चैवं संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ४० ॥ न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ॥ परिद्रष्टा गुणानां तु संस्पृष्टान् मन्यते तथा ॥ ४१ ॥ इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बु
द्धिसममैः ॥ निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ४२ ॥ सृजते हि गुणान् सत्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ संप्रयोगस्तयोरेप सत्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४३ ॥ आश्र
यो नास्ति सत्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ॥ सत्वं मनः संसृजते न गुणान्वैकदाचन ॥ ४४ ॥

तो दीप इत्यर्थः इन्द्रियैर्मनसा सह पद्धिः ॥ ४२ ॥ संप्रयोगः संबंधः ध्रुवः अनादिः ॥ ४३ ॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोः संप्रयोगोऽनिर्वचनीय इत्याह आश्रय इति आत्मनः असंगत्वा निर्गुणत्वाच्च जनुकाठवद्रूपरूपिवद्वा न
तयोराश्रिताश्रयभावोऽस्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञस्य कश्चन आश्रयो नास्ति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् गुणः सत्वस्य चेतनेति प्राचीनपाठे तु सत्वस्याश्रयः प्रकृतिः शाखाया इव तरुः स नास्ति प्रकृतेस्तुच्छत्वात् तुच्छेनाम्बपि हि
तं यदासीत् अचूतेन हि प्रवृत्ता इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्यास्तुच्छत्वावगतेः कथं तर्हि सत्वस्यात्मलाभ इत्यत आह चेतना सत्वस्य गुण इति शुक्तीदं ता यथा तत्राध्यस्तरजतस्य विशेषणं भवति तद्वच्चेतना स्वस्मिन् अध्यस्तस्य स
त्वस्य विशेषणं भवति तमिमं सत्वे चेतनानुबेधमालक्ष्य आत्मा जडश्चेतना तद्गुणः सा चक्षणावस्थायिनीति बुद्धबन्धवः प्रलपंति उक्तैर्ये हेतुमाह सत्वमिति संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः वैप्रसिद्धं मन आदि
कमेव सत्वस्य कार्यप्रत्ययेन तन्मूलभूता गुणा अतस्तेषां सकार्याणां नृपात्वमित्यर्थः न हि निपुणैरपि परीक्ष्यमाणं रज्जूरूपोपादानमज्ञानं दृष्टिपथमवतरतीति भावः ॥ ४४ ॥

अध्यासनिवृत्त्युपायमाह - रश्मीनिति वृत्तिवहुत्वापेक्षया बहुवचनं तेषां सत्यसत्त्वस्य रश्मीनिवृत्तिरिन्द्रियाणि ॥ ४५ ॥ प्राकृतं स्वाभाविकं कर्म त्यक्त्वा संन्यस्येत्यर्थः आत्मरतिः अनन्यनिष्ठः मुनिः ध्यानशीलः सर्वभूतानामात्मैव भवतीति सर्वभूतात्मभूः य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति मद्भवं सर्वं भवति आत्मा त्रेपांस भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः आत्मनः सार्वान्यावगतेः तस्मात्संन्यासादेः ॥ ४६ ॥ एवं विदः कर्मलिपं सदृष्टान्माह यथेति वारिचरः हंसः तथा च श्रुतिः तं विदित्वान कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ४७ ॥ एवं स्वभावं अलेप स्वभावं एतन् आत्मस्य रूपं स्ववृत्त्या निश्चित्येति शेषः ॥ ४८ ॥ एवं विदो जावन्मुक्तिमाह स्वेति स्वभावस्य रूपं युक्तियोगस्तथा देहेन्द्रियादितादात्म्या व्यासकृतां पररूपतां परित्यज्य स्वरूपावस्थित्या युक्तश्च स विद्वान् नित्यं गुणान् भूतभौतिकान् योगैश्वर्यबलेन सृजते यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेत्युपक्रम्य स विश्वकृत्सहिविश्वस्य कर्तेति श्रुतेः ऊर्णनाभिदृष्टान्तोऽभिन्ननिमित्तलोपपादनाय दर्शितः ॥ ४९ ॥ एवं जावन्मुक्तः प्रारब्धकर्मवटव्यदेहः प्राक्संस्कारवशात्पुनरुपस्थितैर्गुणैर्दृष्टिसमसमयां नृष्टिपश्यनयोगैश्वर्येणाणिमादिना वानिर्विकल्पध्यानेन वा वर्तयतीत्युक्तं प्रारब्धकर्म समाप्तं तु किं गुणाः घटवन्निवर्तते उतर ज्जृग्गवद्वाध्यते इति मीमांसते प्रध्वस्ता इति द्वाभ्यां तत्र कृतार्थं प्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादित्योगाः प्रधानं त्रिगु

रश्मींस्तेपांसमनमायदासम्यङ्नि यच्छति ॥ तदा प्रकाशते स्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ४५ ॥ त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ॥ सर्वभूतात्मभूस्तस्मात्सगच्छेदुत्तमां गतिं ॥ ४६ ॥ यथा वारिचरः पक्षी मलिलेन न लिप्यते ॥ एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ४७ ॥ एवं स्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरन्नरः ॥ अशोचन्नप्रहस्यंश्च समो विगतमत्सरः ॥ ४८ ॥ स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स नित्यं सृजते गुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तं तु वद्गुणाः ॥ ४९ ॥ प्रध्वस्तान निवर्तते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ५० ॥

णात्मकं विदेहकैवल्यभाजं प्रतिनष्टं स्वस्तमपि अनष्टं अव्यस्तं तदन्यसाधारणं निरन्वयनाशे इदानीं तनानां संसारोपलंभो न स्यात् तत्र कश्चिन्मुक्त एव नास्तीति वक्तुं शक्यं इदानीं तनानामपि मुक्तावनाश्वासप्रसंगादित्याहुस्तदनुवदति प्रध्वस्तान निवर्तते इति प्रध्वस्ता अपि गुणाः न निवर्तते इति तदुपपत्तिरिति निवृत्तिः प्रत्यक्षेण नोपलभ्यत इति अयं भावः सतः पदार्थस्यादर्शनं सान्निध्याभावाद्वा दृष्टिलोपाद्वा लोकेऽवगतं तत्र नाद्यः प्रधानस्य विभुत्वात् नान्यः पुरुषस्यालुप्तदृष्टित्वात् तथा च ज्ञानादेव तैकैवल्यमिति ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यारज्जृग्गवत्प्रधानस्य बुद्धाबुद्धदृष्टिभेदेन नष्टत्वा नष्टत्वे बोध्यं न तु घटवत्सत्यत्वपक्षे तद्युज्यते प्रत्यक्षविरोधादिति भावः परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति अनुभवानां नष्टं प्रधानस्य सत्यस्यापि दृष्टिभेदेन नाशानाशवचनं किन्तु केवलानुमानेन बंधमोक्षव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या प्रधानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धप्रपञ्चकारणस्य नित्यानुमेयस्य सर्वप्रमाणविरोधापातान्मिथ्यात्वमपि नाध्यवसातुं शक्यमतोऽगत्या कृतार्थं प्रतिनष्टमनष्टं दित्युपेयमिति यद्वा प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रतिनिरपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् तथा च नेह नानास्ति किंचनेति प्रपञ्चस्य बाधः प्रत्यक्षसिद्धः नष्टमप्यनष्टमिति ध्वंसपक्षः स्मृतिसिद्धः तेन विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन ध्वंसस्मृतिरप्रमाणमिति भावः ॥ ५० ॥

एवमेकेनानाजीववादिनोव्यवहारानुरोधान् व्यवस्यंति निश्चिन्वन्ति अपरे एकजीववादिनो निवृत्तिरेव स्याज्ज्ञानकृतः प्रपञ्चस्तन्नाशोकात्सर्ग्येन निवर्तते न हि चैत्रेण स्वप्ने दृष्टो जश्चैत्रप्रबोधेन बाधितोऽपि मैत्रदृष्ट्या रज्जूरगवदस्तीति शक्यं वक्तुं किनु निरन्वयनाश एव तस्येत्यपि केचिद्व्यवस्यन्ति एवमेतदुभयं दर्शितं तन्मध्ये न्यतरन्मनसं प्रधार्य सम्यक्शास्त्रान्निश्चित्य यथामतिव्यवस्येत ध्यानेन साक्षात्कुर्यात् ॥ ५१ ॥ तदयं ग्रंथिः अन्योन्याध्यासं तमायः पिडवन् बुद्धिक्षेत्रज्ञयोः एकलोलीभावं तथा हि क्षेत्रज्ञे बुद्धिधर्मा दुःखादयः बुद्धौ च क्षेत्रज्ञधर्माः सत्त्वचित्तत्वादयो दृश्ये बुद्धिकृतो यो भेदस्तन्मयं तत्तदधानं तं विमुच्य सत्त्वपुरुषयोः पृथक्त्वज्ञानेन त्यक्त्वा तथा च श्रुतिः मिथ्येतदयं ग्रंथिः श्लिष्यते सर्वसंशया इति ॥ ५२ ॥ नदीमिव दंज्ञानमवगाद्य मलिनाः शुद्धिप्राप्तयुः इति विद्धि यथोक्तं न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति ॥ ५३ ॥ महेति न हि पारदर्शनमात्रात्कृतकृत्यता किनु नौकादिना पारप्राप्त्यैव फलमात्मनि तु ज्ञानमात्रादेव न पुनरनुष्ठानांतरापेक्षेति भावः ॥ ५४ ॥ उपसंहरति एवमित्यर्थेन अध्यात्मं आत्मनि तदयाकाशे केवलं निर्विषयं कैवल्यमिति पाठेऽप्यर्थेऽप्यत्र ते ज्ञानं लभत इति शेषः ॥ ५५ ॥ एतामिति स्त्रीत्वं विधेयलिङ्गापेक्षया इदमेव ज्ञानं सर्वप्रत्यग्भूतं भूतानां लयोदयस्थानं इति शास्त्रतो बुद्ध्या ध्यानेन सूक्ष्मया बुद्ध्या चावेक्ष्य शंभु एवमेकेऽध्यवस्यंति निवृत्तिरिति चापरे ॥ उभयं संप्रधार्य तद्व्यवस्येत यथामति ॥ ५६ ॥ इतीमं तदयं ग्रंथिः बुद्धिभेदमयं दृढं ॥ विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्न संशयः ॥ ५७ ॥ मलिनाः प्राप्नुयुः सिद्धिं यथा पूर्णानदी नराः ॥ अवगाद्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५८ ॥ महानद्या हि पारजस्तप्यत न तदन्यथा ॥ न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञानेन तन्युत ॥ ५९ ॥ एवं ये विदुरा ध्यात्मैकं बलं ज्ञानमुत्तमं ॥ ६० ॥ एतां बुद्धानरः सर्वा भूतानां मागतिं गतिं ॥ अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शमनं ततः ॥ ६१ ॥ त्रिवर्गो यस्य विदितः प्रेक्ष्य यश्च विमुंचति ॥ अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ६२ ॥ न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैश्च विभागशः ॥ तत्र तत्र विस्मृतैश्च दुर्वार्यैश्चाकृतात्मभिः ॥ ६३ ॥ एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं ॥ विज्ञायत द्विमन्यं ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ६४ ॥ न भवति विदुषां ततो भयं यद् विदुषां सुमहद्भयं भवेत् ॥ न हि गतिरधिकास्तिकस्य चित्सति हि गुणे प्रवदं त्यतुल्यतां ॥ ६५ ॥

खं अनंततः अनंतं शमनं तदिति पाठः स्पष्टार्थः ॥ ६६ ॥ शमं को लभत इत्यत आह त्रिवर्ग इति विदितः क्षयिणुत्वेन ज्ञातः प्रेक्ष्य यत्कृतकृत्यं इति कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानोपगृहीतया तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुत्या धर्मफलस्य प्रत्यक्षेणैवार्थकामसुखयोश्चानित्यत्वं निश्चित्य विमुंचति तं त्यजति संन्यस्यतीत्यर्थः अन्विष्य श्रवणमननाभ्यानिश्चित्य युक्तो ध्यानगी लः निरुत्सुकः आत्मदर्शनेनैव सर्वकामावाप्तेरन्यत्रास्थाशून्यः ॥ ६७ ॥ न चेति तत्र तत्र रूपादौ अकृत्स्नो हि स इति श्रुतेः इन्द्रियैर्वस्तुत आत्मैव गृह्यते परंतु पृथक्त्वेन दर्पणेनैव मुखं अतः अभेदस्य भेदपहेणतिरोधाना दकृतार्थता नाशहेतुता च नेषामिति तानि निरोद्धव्या न्येवेति भावः ॥ ६८ ॥ इतोऽपेक्षया अधिकं ज्ञातव्यं नास्तीत्याह एतदिति ॥ ६९ ॥ ज्ञानफलं दृष्टा दृष्टमयं निवृत्तिकमाह न भवतीति द्वाभ्यां भयं संसारदुःखं यतः यस्माद्धेतोः रज्जूरगादिव द्द्वैतादिविदुषां महद्भयं तत एव बाधितां विदुषां भयं न भवति हियस्मात् अज्ञानसंसर्गसंसर्गावेव बंधमोक्षौ अतः सर्वेषां गतिः मुक्तिः स्वरूपालिका तुल्यैव हियतः गुणे आधेये अपनेये वासतिगुणानां आधानापकर्षतारतम्यादनुल्यतां प्रवदंति न तु निर्गुणे इत्यर्थः ॥ ६० ॥

यइति निष्कामकर्मप्राचीनदोषापहमितिपूर्वाद्धार्थः तदुभयंप्राचीनमैहिकंचकर्मनस्यविदुषःकुर्वतोपिनाप्रियंबंधंजनयति तद्यथेपीकानूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेंतेवेहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंते तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यन्तएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यन्तइतियोर्दाहाश्लेषश्रवणात्कुतःप्रियमिति मोक्षंप्रतिनुकर्मणोकारणत्वंदूरनिरस्तमितिभावः नास्यकृतःकृतेनेतिश्रुतेः अकृतःमोक्षः कृतेनकर्मणा ॥ ६१ ॥ अज्ञानफलंदृष्टादृष्टभयमित्याहअर्द्धेन लोकमिति आतुरंकामक्रोधादिव्यसनैर्जर्जरीकृतंलोकं जनःपरीक्षकोऽसृयतेधिकुरोति तस्य कर्मणिपृष्ठी तंआतुरंतन्निधंकर्म सर्वतःसर्वासुयोनिषु इहलोकेजनयति जन्मददाति आतुरोजीवंनिद्यते मृतश्चनिर्यक्षुजायतइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ तस्माल्लोकतत्त्वमालोच्ययद्वितंतत्कर्तव्यमित्याह लोकइति लोकेनिराविशन् सम्यगभिनिवेशंकुर्वन् आतुरान्पश्य कर्तृदृशान् तत्तदेवनष्टंनष्टपुत्रदारादिकंशोचतः हाकटमिनीष्टंशोचमानान् तथातत्रैवपुत्रादिनाशविषये कुशलान्सारासारविवेकनिपुणान् अशोचतःशोकहीनान्पश्य उभयंकर्ममुक्तिसद्योमुक्तिच सतांउपासकानांज्ञानिनांचपदंपदनीयं ॥ ६३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ निर्णीतमात्मतत्त्वंतत्साक्षात्कारोपाययोगमाह हंतेत्यादि

यःकरोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्नुदतियत्पुराकृतं ॥ नाप्रियंतदुभयंकुतःप्रियंतस्यतज्जनयतीहसर्वतः ॥ ६१ ॥ लोकमातुरमसृयतेजनस्तस्यतज्जनयतीहसर्वतः ॥ ६२ ॥ लोकमातुरजनान्निराविशंस्तत्तदेवबहुपश्यशोचतः ॥ तत्रपश्यकुशलानशोचतोयेविदुस्तदुभयंपदंसतां ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मो० अध्यात्मकथनेचतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच हंतवक्ष्यामितेपार्थध्यानयोगंचतुर्विधं ॥ यंज्ञात्वाशाश्वतीं सिद्धिगच्छंतीहमहर्षयः ॥ १ ॥ यथास्वनुष्ठितं ध्यानंतथाकुर्वन्तियोगिनः ॥ महर्षयोज्ञानतृप्तानिर्वाणगतमानसाः ॥ २ ॥ नावर्ततेपुनःपार्थमुक्ताःसंसारदोषतः ॥ जन्मदोषपरिक्षीणाःस्वभावेपर्यवस्थिताः ॥ ३ ॥ निर्द्वंद्वानित्यसत्त्वस्थ्याविमुक्तानियमस्थिताः ॥ असंगान्यविवादीनिमनःशांतिकराणिच ॥ ४ ॥

ना चतुर्विधंआलंबनभेदाच्चतुःप्रकारं आलंबनानिचयोगशास्त्रेप्रोक्तानि प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य विषयवतीवाप्रवृत्तिः स्वमनिद्राज्ञानालंबनंवा यथाभिमतध्यानाद्वेति आलंबनान्तराणामप्यत्रैवां तभावः अयमर्थः रेचकस्यपूरकस्यवाभ्यासाद्वायुंस्थिरीकृत्यतदालंबनंमनःकुर्यात् वायुस्थैर्यमनःस्थैर्यावश्यंभावान् यद्वा बाह्यंमूर्यचंद्रतद्रश्मिप्रतिमादिकंवा आभ्यंतरंनासिकाग्रजिह्वाग्रादिवा चित्तालंबनंकुर्यात् यद्वा जायन्निद्रयोरंतरालेयदस्मितामात्रंभातितन्मात्रालंबनंवा यथाभिमतंनोलपीवपीतांबरादिविषहंषट्चक्रदेवतादिकंवाआलंब्यचित्तंस्थिरीकुर्यात् अत्रबहुवक्तव्यंतदपेवक्ष्यते ॥ १ ॥ २ ॥ स्वभावेस्वरूपे ॥ ३ ॥ सर्वासुविद्यासुसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह निर्द्वंद्वाइति निर्द्वंद्वाःशीतोष्णादिसहाः नित्यंसत्त्वैकप्रकाशस्थिताः विमुक्ताःलोभादिभिरितिशेषः नियमेषुशौचसंतोषादिषुस्थिताःनिष्ठावंतः निष्परिपहाइत्यपिपाठः असंगानिरुद्धादिसंगहीनानि अविवादीनिप्रतिपक्षशून्यानि शांतिःप्रसादः एवंविधानिस्थानानि ॥ ४ ॥

तत्र तेषु स्थानेषु ध्यानेन कर्मणिल्युद्ध्येयवस्तुना संश्लिष्टं एकीभावं गतं अध्ययनसंश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन घंटानादवन् अतिदीर्घोच्चारितेन एकीभूतं एकापं एकं ध्येयमेवाप्रे विषयतया स्फुरति न तु शब्दादयस्तदेकापं तत्रोपायः पिंडीकृत्येति मनसा सेवपश्यति मनसा शृणोतीत्यादि श्रुतेर्मनः कर्मस्येव हीन्द्रियाण्यंगानितेन प्रसारितानि विषयान् स्पृशंति तेनैव गुरुक्तयुक्तिबलेनाकुंचितानि न स्पृशंति सेयं इंद्रियाणां मनोमात्रात्मनावस्थितिः पिंडीकारः ॥ ५ ॥ एतमेव स्पष्टयति शब्दमिति ॥ ६ ॥ पंचानां श्रोत्रादीनां वर्गप्रमथंति व्याकुलयन्तीति तथा एतानि शब्दादीनि ॥ ७ ॥ इंद्रियैः सह संभूय भ्रांतं मनः समादध्यात् ध्येयैकप्रवणं कुर्यात् किं कृत्वा पंचवर्गमनसि संगृह्य तत इति पूर्वोक्तप्रत्याहारानंतरं मुच्यते ॥ ८ ॥ विसंचारिविषयसंचारशीलं पंचेन्द्रियाणि विषयदेशे प्रापकाणि निर्गमद्वाराणि यस्य तत्पंचद्वारं चलाचलं

तत्र ध्यानेन संश्लिष्टमेकाग्रधारयेन्मनः ॥ पिंडीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ ५ ॥ शब्दं न विदेच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचानवेदयेत् ॥ रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वयानरसांस्तथा ॥ ६ ॥ घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जल्लब्ध्यानेन योगवित् ॥ पंचवर्गप्रमथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ७ ॥ ततो मनसि संगृह्य पंचवर्गविचक्षणः ॥ समादध्यान्मनोभ्रांतमिन्द्रियैः सह पंचभिः ॥ ८ ॥ विसंचारिनिरालंबं पंचद्वारं चलाचलं ॥ पूर्वध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोतरा ॥ ९ ॥ इंद्रियाणि मनश्चैव यदा पिंडीकरोत्ययं ॥ एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ १० ॥ तस्य तत्पूर्वसंरुद्धमात्मनः पष्ठमांतरं ॥ स्फुरिष्यति समुद्धांता विद्युदंबुधरे यथा ॥ ११ ॥ जलं विदुर्यथालोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ॥ एवमेवास्य चित्तं च भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२ ॥ समाहितं क्षणं किंचिद्ध्यानवर्त्मनिति पृति ॥ पुनर्वायुपथं भ्रांतं मनो भवति वायुवत् ॥ १३ ॥ अनिर्वेदो गतक्लेशो गततंद्रिरमत्सरी ॥ समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४ ॥

चलेष्वपि विषयेषु अचलं नित्यमव्ययं अंतराहार्दाकारो निरालंबं देहाद्यालंबनशून्यं कृत्वा ध्यानपथे चतुर्विधे ध्यानालंबने मनः समादध्यात् ॥ ९ ॥ इंद्रियाणीति एषः समनस्केंद्रियपिंडीकरणलक्षणः ध्यानपथः पूर्वो मुख्यः विधिस्तितः आलंबनत्वविवक्षितमित्यर्थः ॥ १० ॥ एतावतापि न कृतकृत्यतेत्याह तस्येति तस्य मनोबुद्धीन्द्रियपंचकाख्यसमांगस्य आत्मनः जीवस्य पष्ठमांतरं अंगं मनः पूर्वसन्निरुद्धमपि स्फुरिष्यति अतिचांचल्ये दृष्टानो विद्युत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ वायुपथं नाडीमार्गं प्राप्येति शेषः मनोभ्रांतं भवति नानाविधानिरूपाणि दृष्टेति शेषः तस्मिन्नुक्तमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं चैतियोगमार्गैः ने कनाडीरूपश्रवणात् ॥ १३ ॥ गतक्लेशः प्राप्तश्चमोपि अनिर्वेदो योगे निर्वेदशून्यः स्यात् तथा गततंद्रिर्निरालस्यः अमत्सरी परोत्कर्षसहः स्यात् ध्यानेन ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहेण ॥ १४ ॥

विचारश्चेति प्रथमं समाधानस्य प्रागनुष्ठितयोगस्य योगिनः आदिनः आदौ विचारो विचाराख्यं व्यानं विवेकाख्यं वितर्काख्यं वा उपजायतेऽधिकारभेदेन तथाहि मध्यमानां सूक्ष्मेनः कल्पिनेपीनां वरादिवि
पहेचेतसः प्रणिधानं विचारः सोऽभिद्विविधः सविचारनिर्विचारभेदान् तत्र यदाशब्दतदर्थोऽल्लेखपूर्वकं भावनाप्रवर्तने स आद्यः तदुल्लेखं विना द्वितीयः अयमेव स्थूलालंबनस्य वितर्कस्य स वितर्कनिर्वितर्काख्य
स्य द्वे विध्ये प्रकारे भेदोऽयमाधिकारियोग्यः ननु विचारे वितर्कवामानसिको भौतिको वा मूर्तिरेवालंबनं तस्याश्च व्यानेन कोटभृगवत्तत्साहचर्यमेव प्राप्य ननु कैवल्यमिति तावन्नुपायाविति चेत् सत्यं द्विविधं व्या
नं भावनाप्रणिधानं च तत्राद्यं सिद्धं कल्पितं वा विषयमधिकृत्य प्रवर्तते न वस्तुतत्त्वमवश्यमपेक्षते द्वितीयं नु यथा गृह्यमाणे मणौ परोपदिट्स्वाज्ञाततद्गतविशेषावगमयेन देवचक्षुःयत्नेन प्रणिधाय तदिति प्रणिधानं वस्तु
तत्त्वविषयं तत्र यथा स्फटिकः स्वतः शुद्धः जपाकुमुमसान्निध्यात् मध्यमस्य तत्रैव रक्तः स्फटिक इत्यव्यासः अधमस्य स्फटिकांशप्रमोपेगतत्रैव पद्मरागत्वाव्यासः तत्रैव मूढमस्य चंद्रिकायां इंद्रनीलत्वाव्यासः
एवं चिदात्मा स्वतः शुद्धो मायासान्निध्यादीशः तत्रैव ब्रह्मभावप्रमोपेसति अविद्यया सूत्रात्माव्यासः तत्रापि अविद्याप्राबल्ये सति विराडव्यासः तत्र वस्तुनिचितं प्रणिधित्ततः क्रमेण उत्तरोत्तराव्यासनिवृत्तौ
पूर्वपूर्वाऽव्यासोऽवतिष्ठते सर्वात्मना त्वज्ञाननिवृत्तौ स्फटिकमणिवदनुपाधिआत्मतत्त्वं प्रकाशते तत्र विचारेण मूर्त्याकारतां नीते चित्ते मूर्तेरैकावयवव्यागेन स्मितमात्रं पदनखचंद्रमात्रं वा भावयेत्ततस्तदपित्य
क्कागुरुक्तयुक्त्या विराजिमनोधारयेत् तत उक्तक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः तथा वितर्कालंबने स्थूलप्रतिमायां प्रणिधायमानं चित्तं तत्त्वोपगमं भवति तथाहि प्रतिमाया विराडूपे चेतने पुंसि स्थाणुवदध्यस्तत्वेनाचे

विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते ॥ मुनेः समाधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ १५ ॥

तनतांगतायास्तत्त्वं चैतन्यमेव तद्यथा तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणं शुक्तिरजतं तिरोधीयते शुक्तिश्च प्रकाशते एवमीश्वरत्वेन चित्यमानायाः मूर्तेर्जडत्वं तिरोधीयते चैतन्यं चाविर्भवति अतएव बाणादयः
स्वाराध्यैः शिवादिभिः सहव्यवहरंतीति बहुलमुपाख्यायते तथा चेतनमूर्तेरपि तत्त्वं विश्वरूपमेव तन्निरीक्षणेन देवविश्वरूपमाविर्भवति यदपश्यद्यशोदाकृष्णमुखेयच्चारुनः कृष्णशरीरे तदिदं वितर्कजं प्रत्यक्षं
प्रकृत्योक्तं योगभाष्ये तत्परंप्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजमिति तथानिर्विचारपरिपाके पिसावद्वयं सूत्रितं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ऋतं भरातत्र प्रज्ञेत्यादिना ततः पुनरुक्तक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः तत्र यदा
देहविस्मरणेन वासमूर्त्याकारं चेतः सर्वात्मना भवति तदास्य भृगोभूतस्य कीटस्य कीटभावइवास्य जीवभावो निवर्तते केवलमूर्त्याकारो भवति सेयं महाविदेहानामधारणायां प्रकृत्यसूत्रितं बहिरकल्पितावृत्ति
महाविदेहानां संयमात्मकाशावरणक्षयइति उक्तौ विचारवितर्कौ व्यक्तालंबनौ मध्यमाधमयोग्यौ अव्यक्तालंबनावपि द्वौ सानंदसांस्मितौ उत्तमात्युत्तमयोग्यौ तत्र गुरुक्तयुक्त्याऽव्यक्ते चित्तं धारयतोत्यंतं देहवि
स्मरणे सति अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति श्रुतिप्रसिद्धाः सार्वाम्यसार्वकाम्यादय ईश्वरगुणा उपतिष्ठंते उत्तमस्य सोयं सानंदः तेषां प्रविलापनेनास्मितामात्रमवशिष्यते सोयं सांस्मितः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञोत्पद्यमं
यि भेदोत्र विवेकशब्देनोच्यते सचात्युत्तमस्य परवैराग्यवतो नष्टाशेषभोगवासनस्य ऐश्वर्याविर्भावं विनापि भवतीति मुख्यः सानंदस्याप्यत्रैवांतर्भावं विवक्षित्वा त्रितयमेवोक्तं विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चेति तदेतद
व्यक्तमालंबनं निद्रादौ जागरस्यातेयो भाव उपजायते तं भावं भावयन्प्राज्ञः सुखमक्षय्यमश्रुतइति शास्त्रे स्पष्टमुक्तमपि गुरूपदेशं विना दुर्गमं क्लेशसाध्यं च देहाभिमानवतां यथोक्तं क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्त
चेतसामिति एतेन प्राणालंबनागतिर्व्यक्ताव्यक्तोभयालंबनाज्ञेया एतामुचतसृष्वपि योगविधासु वितर्कस्थूलसूक्ष्मकारणचैतन्यैरनुगतः विचारः सूक्ष्मकारणचैतन्यैस्त्रिभिरेव विवेकः कारणचैतन्याभ्यामेव नि
र्बाजस्तु कैवल्यरूपः फलभूतइति साधनरूपेष्वेभ्यः न गणितइत्यलं पल्लवितेन ॥ १५ ॥

मनसेति तुः अप्यर्थे समाधानं समाधिकारयेत्कुर्यादेवे स्वार्थेणिच् तदेवाह नेति निर्वेदः योगेन सेत्स्यतीत्युपरमोयोगात् ॥ १६ ॥ स उपरमो न कर्तव्यः कालक्रमेण अवश्यं भावात्कलस्येति सदृष्टान्तमाह पांस्वि
ति करीषं शुष्कगोमयचूर्ण एतेषां राशयः जलेन सिक्तमात्राः संतः परिभावनं मूर्त्याद्याकारेण कल्पनं न याति न प्राप्नुवति ॥ १७ ॥ बहुकालं जले कृत्वा संतः चिक्क गतां प्राप्य मूर्त्याद्याकारं पहीतुं शक्तास्तद्वच्चित्तं
चिरकालयोगे हृदयमग्रं तच्चाकारं कर्तुं शक्यमित्याह किंचिदिति अल्पस्नेहादभावितामपि चिरकाले हृदात्संजातवद्बलस्नेहं भावितुं शक्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति एवमेवेति संपरिभावयेत् मूर्त्या
द्याकारं न येत् क्रमशश्च मूर्तेरैकैकावयवत्यागक्रमेण तमपि चित्तस्याकारं संहरेत् अयं भावः यत्र यत्र बलं बने स्थिरीभूतं चित्तं भवति ततमाकारं परित्यज्य सोपानारोहक्रमेणोत्तरमाकारं प्रविशेत् सर्वाकारोपरमेतु प्र
शमिष्यति प्रशम्यति प्रकर्षेण शमं गच्छति निर्विकल्पं भवतीत्यर्थः तथा हि वितर्काद्विचारं गच्छेत् विचारादानंदमानंदं दस्मिन् तातः कैवल्यमिति क्रमो योगशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ १९ ॥ स्वयमिति बुद्धिर्गृह्यते धीः मनः पंच
द्रियगणंच ध्यानपथे पूर्वोक्ते नित्याभ्यस्तेन योगेन स्थाप्य प्रविलाप्य दर्धे धनानलवत् स्वयमपि शम्यति यथोक्तं येन त्यजसितं त्यजेति ब्रह्माकाराचेतो वृत्तिः कतं करजो वत् वृत्त्यंतराणि शमयंतीत्ययमपि शा

मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् ॥ न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितं ॥ १६ ॥ पांसुभस्मकरीपाणां यथा वैराशयश्चिताः ॥ सहसावारिणांसि
क्तानयाति परिभावनं ॥ १७ ॥ किंचित्स्निग्धं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितां ॥ क्रमशस्तुशनैर्गच्छेत्सर्वतत्परिभावनं ॥ १८ ॥ एवमेवेंद्रियग्रामंशनैः संपरिभा
वयेत् ॥ संहरेत्क्रमशश्चैव ससम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९ ॥ स्वयमेव मनश्चैवं पंचवर्गं च भारत ॥ पूर्वध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शम्यति ॥ २० ॥ न तत्पुरुषकारे
ण न च दैवेन केनचित् ॥ सुखमेव तित्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ २१ ॥ सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि ॥ गच्छंति योगिनो त्येवं निर्वाणं तन्निरामयं ॥
॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० ध्यानयोगकथने पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
युधिष्ठिर उवाच चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ॥ नानाश्रयाश्च बहव इति हासाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥

म्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ न तदिति ऐहिकात्परमसुखात्सर्वांगसंपन्नात्सर्वभौमपदात् आमुष्मिकात् हिरण्यगर्भपदाद्वा न तत्प्राप्यं यत्संयतात्मनो निरुद्धचित्तस्य योगिनो भवति तथा च श्रुतिः समाधिनिर्धूतमलस्य चे
तसो निवेशितस्यात्मनियत्सुखं भवेत् न शक्यते वर्णयितुं गिरातदास्य तं दंतः करणेन गृह्यत इति ॥ २१ ॥ रंस्यते तद्बुद्धिः स्वयमेव तत्र प्रतिप्राप्स्यति न तत्प्राप्तौ हठापेक्षेत्यर्थः निर्वाणं कैवल्यं निरामयं निर्द्वैतं
॥ २२ ॥ इति शां० मो० नै० भा० पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७३ ॥ तत्र पूर्वतन्नाध्ययनं संश्लिष्टपेकायं धारयेन्मन इत्येकांते जप्य सहितं मन एकाग्रं कृत्वा निरुंध्या
दिभुक्तं तत्र जपस्य श्रेष्ठय विज्ञायत द्विधिफलादिकं श्रुतानुवादपूर्वकं पृच्छति चातुराश्रम्येति चतुर्णामाश्रमाणां हितं चातुराश्रम्यं तेन वउक्तं वचनं श्रुतमित्युत्तरश्लोकाद्विपरिणामेनापहृष्यते ते इति संबंधे
षष्ठो न कर्तृषष्ठो येन न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधप्रसक्तिः स्यात् इति हासाः पुरादत्तानि ॥ १ ॥

कथातत्त्वावबोधकोवास्यबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ सांख्य्यवदंतविचारः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः क्रियाःकर्माणि एतेषांविधिःप्रकाशनं किंजापकशब्देनविचारकृत्योगकृतकर्मठोवाउच्यतइत्यर्थः॥ ४ ॥ यज्ञविधिर्ब्रह्मयज्ञविधिः ॥ ५ ॥ अत्रेति अत्रजपविषये चकारात्सृच्युप्रभृतीनांप्रहणं पुरावृत्तंमयापेक्ष्यमाणं ॥ ६ ॥ सांख्ययोगौयावुक्तौतयोर्मध्येसांख्येजपक्रियात्यागयेत्याह सांख्येति सार्धेन संन्यासइति वेदानेसांख्याख्ये तत्रहेतुमाह वेदेति चकारोहेत्यर्थः यतोवेदवादाःसर्वेब्रह्मण्यवस्थिताःपर्यवसन्नाः ननुउपास्यादिविधिपराः यतःशांताःनिवृत्तिप्रधानाः उपासनायाश्चमानसक्रियात्वात्तत्परत्वेवेदां तानांशांतत्वंनयुज्येत्यर्थः ननुआम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमनर्थकानामितिपरमर्षिणाऽक्रियार्थानांसिद्धार्थावबोधकानांराजासौगच्छतीत्यादिवाक्यानामानर्थक्योक्त्याअप्रामाण्याभिधानादितित्वा ह निवृत्ताइति रज्जुरियंनसर्पइत्यादिवत्सिद्धार्थावबोधकस्यापिवाक्यस्यअयंकपायनर्थनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वोपपत्त्याप्रवृत्तिनराकांक्ष्येणकृतार्थत्वोपपत्तेः तथाचमानांतरानवगतब्रह्मात्मैक्यद्वयसिद्धार्थपरत्वाद्देवांतानांतत्रजपपेक्षास्त्यर्थः ॥ ७ ॥ एवंब्रह्मात्मैक्यप्रमितौजपानपेक्षामुक्त्वाद्वयोरपिमार्गयोर्जपस्यआरादुपकारित्वेनअपेक्षांसाक्षात्कारोत्पत्तावनपेक्षांचाह सांख्येति संश्रितौजपमितिशेषः तथाहि चि श्रुतास्त्वत्तःकथाश्चैवधर्मयुक्तामहामते ॥ संदेहोस्तितुकश्चिन्मेतद्रवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ जापकानांफलावाप्तिंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥ किंफलंजपतामुक्तंक्वातिष्ठंतिजापकाः ॥ ३ ॥ जप्यस्यचविधिंकृत्स्नंवक्तुमर्हसिमेनघ ॥ जापकाइतिकिंचैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४ ॥ किंयज्ञविधिरेवैपकिमेतज्जप्यमुच्यते ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वसर्वज्ञोऽत्यसिमेमतः ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यमस्ययत्पुरावृत्तंकालस्यब्राह्मणस्यच ॥ ६ ॥ सांख्ययोगौतुयावुक्तौमुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः ॥ संन्यासएववेदानिवर्ततेजपनंप्रति ॥ वेदवादाश्चनिवृत्ताःशांताब्रह्मण्यवस्थिताः ॥ ७ ॥ सांख्ययोगौतुयावुक्तौ मुनिभिःसमदर्शिभिः ॥ मार्गौतावप्युभावेतौसंश्रितौनचसंश्रुतौ ॥ ८ ॥ यथासंश्रूयतेराजन्कारणंचात्रवक्ष्यते ॥ मनःसमाधिरत्रापितयेंद्रियजयःस्मृतः ॥ ९ ॥ सत्यमग्निपरीचारोविविक्तानांचसेवनं ॥ ध्यानंतपोदमःक्षांतिरनसूयामिताशनं ॥ १० ॥ विषयप्रतिसंहारोमितजल्पस्तथाशमः ॥ एषप्रवर्तकोयज्ञो निवर्तकमथोशृणु ॥ ११ ॥ यथानिवर्ततेकर्मजपतोब्रह्मचारिणः ॥ एतत्सर्वमशेषेणयथोक्तंपरिवर्तयेत् ॥ १२ ॥

तथुद्धिद्वारातत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानेआलंबनरूपत्वेनचयोगेप्रणवजपउपकरोति नपरतःसाक्षात्काररूपफलोपकारित्वेन ॥ ८ ॥ एतदेवाह यथेत्यादिना अत्रापिमार्गद्वयेपि मनःसमाधिर्मनोनिग्रहः इंद्रियजयः ॥ ९ ॥ सत्यंप्रतिद्वंद्वं अग्निपरिचारोऽग्निपरिचर्या विविक्तानांशुद्धानामाहारादीनांएकांतदेशानांवा ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः तपःआलोचनंविषयदोषदर्शनात्मकं दमःजितानामिन्द्रियाणांतत्त्वप्रतिपत्तियोग्यता ॥ १० ॥ विषयाणांविशेषेणबध्नांकामादीनांप्रतिसंहारोजयः शमःनिगृहीतस्यमनसोविक्षेपराहित्यं एषइति एषमनःसमाध्यादिः जपतःप्रवर्तकः कामनावतःस्वर्गादिजनकोजपां गभृतोधर्मइत्यर्थः ॥ ११ ॥ निवर्तकंजपतोयज्ञंव्याचष्टे यथेति कर्मनिवृत्तिर्भोक्षः सयथासंपद्यतेसयज्ञोनिवर्तकइत्यर्थः कर्मनिवृत्तिप्रकारमाह एतदिति एतन्मनःसमाध्यादिपरिवर्तयेत् निष्का मानुष्ठानेनविपरीतंकुर्यात् ॥ १२ ॥

एतदेवाहार्थेन निवृत्तमिति विरतमित्यपिपाठः मार्गविशिनष्टि व्यक्तं वा ह्यमाभ्यन्तरं बालं बन्धनं यद्विचरन् विचारयोः प्रागुक्तं सूक्ष्मं स्थूलं च अव्यक्तं सानंदसास्मितयोरालंबनं ततोनाश्रयं निर्विषयं शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १३ ॥ मार्गप्राप्ते हेतुमाह कुशेति कदंबमुकुलसदृशात्तदयपि हात्प्रस्थितानाञ्चः कुशवत्स्थूलमूलाः सूक्ष्मापाः अपैर्लदयपि ढं स्पृशन्त्योमूलैर्ब्रह्मांडमापूर्यतिष्ठति तदिदमुक्तं कुशोच्चयनिषण्णइत्यथस्तात् कुशहस्तइतिपुरस्तात् कुशैः शिखीत्युपरिष्ठात् कुशैः परिवृतइतिसमंतात् तस्मिन्कुशजालमध्येइतितदयपि ढेपिकुशैश्छन्नोयंपुरुषइतिप्रभाद्वाराप्रदीपस्येवास्यपुरुषस्यनाडाद्वाराब्रह्मांडव्याप्तिरस्तीति श्रुतावपितावाअस्यैताहितानामनाञ्चइत्युपक्रम्य तस्यवाएतस्यपुरुषस्यप्राचादिकप्राञ्चः प्राणादक्षिणादिग्दक्षिणेप्राणाइत्यादिनायमेवाथोदर्शितः तथाचैतद्व्याख्यातंवार्तिके कदंबपुष्पवत्सैषादेवतात्तदयाश्रया बहिर्गतामुनाडीषुविविक्तात्तदयादधि यथास्यनाञ्चः पुंसः स्युरध्यात्मं सर्वतोगताः अधिभूतंतथैवास्यवायुमय्यः समंतगाः एतस्मादेवनिःसृत्यशरीरात्सर्वतोगताः अधिभूतात्मनैवायं नाडीलक्षणवर्त्मना आपूर्येदं जगत्सर्वं स्थित आध्यात्मिकः पुमानिति तथाच शरावपिहितप्रभावत्सर्वद्वारापिधानेद्वादकाशे एकीभूतं प्रज्ञानं अनादौ संसारे समनुभूतं निखिलप्रपंचवासनावासितं सत् सर्वमवभासयतीति चितः सार्वाम्यमुक्तं भवति ॥

निवृत्तं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयं ॥ १३ ॥ कुशोच्चयनिषण्णः सन् कुशहस्तः कुशैः शिखी ॥ कुशैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ १४ ॥ विषयेभ्योनमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत् ॥ साम्यमुत्पाद्य मनसामनस्येव मनोदधत् ॥ १५ ॥ तद्विद्याध्यायति ब्रह्म जपन्वै संहितां हितां ॥ संन्यस्यत्यथवातां वै स माधौ पर्यवस्थितः ॥ १६ ॥ ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात् ॥ शुद्धात्मा तपसादांतो निवृत्तद्वेषकामवान् ॥ १७ ॥ अरागमोहो निर्वद्वेन शोचति न सज्जते ॥ न कर्ता कारणानां च न कार्याणामिति स्थितिः ॥ १८ ॥ न चाहंकारयोगेन मनः प्रस्थापयेत् क्वचित् ॥ न चार्थग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः ॥ ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपित्यजतिक्रमात् ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ नमइति बाह्यान् च भावयेदित्यांतरांश्च विषयांस्त्यजेदित्युक्तं साम्यं जीवब्रह्मणोरैक्यं तत्र हेतुः मनस्येव मनः प्रविलापनं मनोहिनकूटस्थे लीयते तस्य तद्विकारत्वाभावात् नापि मायायां तस्यास्तुच्छत्वात् अतः परिशेषात् तस्मिन्नेव तस्य लय इत्युक्तं ॥ १५ ॥ तद्विद्या साम्याध्यायप्रत्यगभेदेनेत्यर्थः ब्रह्मशुद्धबुद्धमुक्तत्वादिलक्षणं अहं देहं द्रियादिभिन्नो विशुद्धोऽस्माति भावयेदित्यर्थः संहितां यथा योग्यं प्रणवगायत्र्यादिरूपां संन्यस्य तिचित्तस्थैर्यसंपत्तौ सत्यां अथेत्यान्तर्यं वेत्यवधारणे ॥ १६ ॥ ध्यानमिति सार्धं श्लोकः ध्यानं ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहं संहितायास्तदुत्पादकत्वे द्वारमाह शुद्धात्मा शुद्धचित्तः तपसा विचारेण दांतो जितेन्द्रियः निवृत्तद्वेषाणां सर्वभूताभयप्रदानां योगिनां यः कामो ब्रह्मावाप्तिविषयस्तद्वान् ॥ १७ ॥ कारणानां कर्मणां कार्याणां फलभोगानां ॥ १८ ॥ प्रस्थापयेत्संजीकुर्यात् क्वचित्कर्मकर्तृत्वे भोगकर्तृत्वे वा ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियैव पराउक्तत्वेनाभिमतस्य ध्याने श्रद्धाव्रतित्यर्थः अतएव ध्यानवान् ध्याननिष्ठः ध्यानद्वारकस्तच्च निश्चयो यस्य स ध्याननिश्चयः ध्याने ध्यानालंबने समाधिचित्तं काप्यं उत्पाद्य तदपि आलंबनं ॥ २० ॥

तस्यात्यक्तसर्वालंबनायां सर्वत्यागरुतः निर्वाजसमाधिस्थस्यमुखं प्रत्यगानंदं विशते इत्यपहृष्यते को विशते योनिरिच्छः योगफलेऽणिमादावपीच्छारहितः प्राणान् प्राणमनोबुद्धीन्द्रियात्मकं लिङ्गशरीरं लोकांतरगतिसाधनं यस्य जति सत्रात्मीतनुं सुखमिति सामानाधिकरण्यं तत्प्रविशति न तूक्तामिति तथाच श्रुतिः यो कामो निष्काम आनन्दस्य प्राणा उक्तामत्यत्रैव समवनीयं तदिति तस्य शुद्धब्रह्मविदः अत्रात्मनिसमवनीयं त एकोभावेन विलीयंते इति श्रुतिपदानामर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपमुखं तस्य निषेवणं चेन्नेच्छति तर्हि उक्तामिति न जायते नैव जन्म प्राप्नोति योगीस्वेच्छया कैवल्यं वा ब्रह्मलोकं वा गच्छति न तु संसारप्राप्नोतीत्यर्थः मार्गस्थः देवयानमार्गस्थः श्रीमद्भागवतेऽप्येतद्वर्णितं यद्विप्रयास्य नृपपारमेष्ठ्यमित्यादिना ॥ २२ ॥ आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण विरजः रजोगुणयुक्तं कार्यब्रह्मभावरूपं आपेक्षिकं अमृतं यथाहुः आभूतसंस्तुतं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति तदन्यद्विरजः आत्यंतिकममृतं समास्थाय सम्यगास्थाय विषयीकृत्य शांतीं भूतो निष्कामः निरामयः जरामरणवर्जितः विशुद्धनिष्कलं आत्मानं प्रतिपद्यते

सर्वैतस्यामवस्थायां सर्वत्यागरुतः सुखं ॥ निरिच्छस्य जतिप्राणान्ब्राह्मीं संविशते तनुं ॥ २१ ॥ अथवानेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणं ॥ उक्तामतिचमार्गस्थो नैव कचन जायते ॥ २२ ॥ आत्मबुद्ध्या समास्थाय शांतीं भूतो निरामयः ॥ अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मो० प० जापकोपाख्याने पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच गतीनामुत्तमप्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ॥ एकैवैवागतिस्तेषामुत यां त्य परामपि ॥ १ ॥ भीष्म उवाच शृणुष्वावहितो राजन् जापकानां गतिं विभो ॥ यथा गच्छंति निरयाननेकान् पुरुषर्षभ ॥ २ ॥ यथोक्तपूर्वपूर्वयोनानुतिष्ठति जापकः ॥ एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स च गच्छति ॥ ३ ॥ अवमानेन कुरुते न प्रीयति न लप्स्यति ॥ ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ॥ परावमानी पुरुषो भवितानिरयोपगः ॥ ५ ॥ अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ॥ यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ६ ॥ अथैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते ॥ स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ॥ यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० पणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ७३ ॥

जापकानां योगसिद्धिप्राप्तिद्वारा जरामरणराहित्यं दृष्ट्या देहत्यागो ब्रह्मलोकं प्रति गमनं विशुद्धकैवल्यं चेत्युक्तं इतोऽपि अन्याकाचित्तेषां गतिरस्तीति पृच्छति गतीनामिति प्राप्तिः गतिः ॥ १ ॥ इतोऽन्याः गतयः पूर्वोक्तगतिरहितोऽहीना इति सूचयन्तामु निरयपदं प्रयुज्जान एवोत्तरयति शृणुष्वेति ॥ २ ॥ एकदेशेति अपूर्णां गतिं परोक्षेति ॥ ३ ॥ अवमानेन अश्रद्धया जपे प्रीत्यादिरहितः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतः दर्पवतः पुरुषः जापकः ॥ ५ ॥ अभिध्याफलाभिसंधिः यत्र फले रागः प्रीतिः तत्र तत्फलभोगनिमित्तं उपपद्यते योग्यं देहं प्राप्नोति ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यं अणिमादिकं तस्य प्रवृत्तानि प्रवृत्तयस्तेषु प्रवर्तमानेष्वणिमादिष्वित्यर्थः स एव तत्र रागेण मोहितः ॥ ७ ॥ तत्र ऐश्वर्यविषये रागेण मोहितः ॥ ८ ॥

दुष्टाभोगासक्ताबुद्धिर्यस्यसदुर्बुद्धिः अकृतप्रज्ञःभोगानांदुरंतज्ञानशून्यः ॥ १ ॥ १० ॥ नसंपूर्णोनसंयुक्तइत्यस्यअविरक्तोपिहठेनत्यक्तभोगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनिरुत्तंस्वाभाविकं अनागंतुकत्वात् अ
निमित्तमितिपाठेपिसएवार्थः अव्यक्तंवाङ्मनसातीतंब्रह्मणिप्रणवेस्थितंतद्वाराप्राप्यं तद्भूतःब्रह्मभावंगतः ॥ १२ ॥ दुष्प्रज्ञानेनकामाक्रांतयाबुद्ध्या दोषाःरागादयः तदात्मकाःदुष्प्रज्ञानात्मकाः ॥ १३ ॥
इतिशांति०मो०नै०भा०समनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ निरयपदार्थप्रसिद्धं गृहीत्वापृच्छति कीदृशमिति कौतूहलंशुभकर्तुरपिशुभनिरयप्राप्ति
रित्याश्चर्यं ॥ १ ॥ धर्ममूलवेदःपरमात्माचतौआश्रयौयस्य ॥ २ ॥ अमृनिवश्यमाणानि परमात्मनांमहाबुद्धीनां देवानांदिव्यदेहानां संस्थानानिआकृतयः वर्णाःश्वेतपीताद्याः नानारूपाणिअनेकवि
धानि ॥ ३ ॥ आक्रीडाःक्रीडास्थानानिउद्यानानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ परमात्मनःस्थानस्येतिपरमात्माभिन्नंस्थानमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतदेववर्णयतित्रिभिः अभयमिति अभयंनाशभयशून्यं यतः अनिमित्तं

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चलेमनसितिष्ठति ॥ चलामेवगतिंयातिनिरयंवानियच्छति ॥ १ ॥ अकृतप्रज्ञकोवालोमोहंगच्छतिजापकः ॥ समोहान्निरयंयातितत्रगत्वाऽ
नुशोचति ॥ १० ॥ दृष्टग्राहीकरोर्मातिजाप्यंजपतिजापकः ॥ नसंपूर्णोनसंयुक्तोनिरयंसोनुगच्छति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनिरुत्तंपरंयत्तदव्य
क्तंब्रह्मणिस्थितं ॥ तद्भूतोजापकःकस्मात्सशरीरमिहाविशेत् ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच दुष्प्रज्ञानेननिरयावद्वःसमुदाहृताः ॥ प्रशस्तंजापकत्वंचदोषाश्चै
तेतदात्मकाः ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०जापकोपाख्यानेसमनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच
कीदृशंनिरयंयातिजापकोवर्णयस्वमे ॥ कौतूहलंहिराजन्मेतद्भवान्वक्तुमहति ॥ १ ॥ भीष्मउवाच धर्मस्यांशप्रसूतोसिधर्मिष्ठोसिस्वभावतः ॥
धर्ममूलाश्रयंवाक्यंशृणुष्वारहितो नय ॥ २ ॥ अमृनियानिस्थानानिदेवानांपरमात्मनां ॥ नानासंस्थानवर्णानिनानारूपफलानिच ॥ ३ ॥ दिव्यानिकामचा
रीणिविमानानिसभास्तथा ॥ आक्रीडाविविधाराजन्पद्मिन्यश्चैवकांचनाः ॥ ४ ॥ चतुर्णालोकपालानांशुक्रस्याथवृहस्पतेः ॥ मरुतांविश्वदेवानांसाध्यानाम
श्विनोरपि ॥ ५ ॥ रुद्रादित्यवसूनांचतथान्येषांदिवौकसां ॥ एतेवैनिरयास्तातस्थानस्यपरमात्मनः ॥ ६ ॥ अभयंचानिमित्तंचनतत्क्लेशसमावृतं ॥ द्वाभ्यामु
क्तंत्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेवच ॥ ७ ॥

भावसिद्धं क्लेशाःअविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःनैःसमावृतंचन असंगत्वादागंतुकमपिभयंतत्रनास्तीत्यर्थः द्वाभ्यांप्रियाप्रियाभ्यामुक्तं अशरीरेवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः यत्त्रिभिर्गुणैःप्रिया
प्रियहेतुभिःमुक्तं गुणातीतत्वमपिकृतः यतोष्टाभिःपुरीभिः भूतेन्द्रियमनोबुद्धिर्वासनांकर्मवायवः अविद्याचेत्यमुंवर्गमाहुःपुर्यष्टकंबुधाइत्युक्ताभिर्मुक्तं कार्यनिरुत्त्याकारणनिरुत्तिलक्ष्यतइत्यर्थः एतदपिकृतः
यतःत्रिभिःज्ञेयज्ञानज्ञातृभावैर्मुक्तं ॥ ७ ॥

इदमपि कुतः यतश्चतुर्लक्षणवर्जलक्ष्यते ज्ञायते विषयस्वरूपमेभिस्तानिलक्षणानि दृष्टि श्रुतिमतिविज्ञातयः रूपादिहीनत्वान्नप्रत्यक्षस्य विषयः गुणजातिक्रियाहीनत्वात् नशब्दस्य असंगत्वेन संबंधापहानुमानस्य सर्वसाक्षित्वेनाजडत्वाच्च न बुद्धेः तथा च श्रुतिः न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन्न श्रुतेः श्रोतारः शृणुयात् न मतेर्मतारमन्वोथान विज्ञानेर्विज्ञातारं विजानीया इति चतुष्कारणवर्जितं उक्तैरेव दृष्ट्यादिविषयत्वकारणैः रूपादिमत्त्वादिभिर्वर्जितं तथा च श्रुतयः अस्थूलमनण्डित्याद्याः परमात्मनि सर्वविशेषान्निषेधंति पूर्वत्र द्वाभ्यां युक्तमिति पाठे तु पूर्वार्थेन प्रिया प्रियादियोगमात्मन्यध्यारोप्य उत्तरार्धेन तदपवाद इति ध्येयं भ्रांत्या प्रियादियुक्तमपि तत्त्वतो न दर्शनादिविषय इत्यर्थः प्रहर्षः इष्टविषयलाभजं सुखं आनंदस्तद्भोगजं सुखं ताभ्यां हीनमप्रहर्षमनानंदं शोक आंतरंदुःखं क्लमो बाह्यदुःखं ताभ्यां हीनं अशोकं विगतक्लमं ॥ ८ ॥ काल इति संपद्यते उत्पद्यते यत्तु अतीतानागतादिव्यवहारहेतुरखंडद्वयमानः कालो नाम नित्यं तत्त्वांतरमस्ति तस्य चोपाधिर्जन्यवस्तुमात्रमिति वदंति तत्र उपाधय एव स्वस्यातीतत्वादिव्यवहारहेतवो भवंति किमंतर्गदुना कालेनेत्यभिप्रेत्योक्तं कालः संपद्यत इति न प्रभुरित्याद्यं न शून्यं न द्वस्त्विति दर्शितं ॥ ९ ॥ आत्मनः प्रतीचः केवलतां त्रिपुट्या अभावेन एकाकितां तत्र परमे स्थाने ॥ १० ॥ स्थानवरस्य स्थानवरापेक्षया ॥

चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितं ॥ अप्रहर्षमनानंदमशोकं विगतक्लमं ॥ ८ ॥ कालः संपद्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः ॥ सकालस्य प्रभुराज न स्वर्गस्यापि तथे श्वरः ॥ ९ ॥ आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वान शोचति ॥ ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ १० ॥ एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्व एव यथा तथं ॥ तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० जापकोपाख्याने अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७५ ॥ युधिष्ठिर उवाच कालमृत्युयमानां ते इक्ष्वाको ब्राह्मणस्य च ॥ विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ २ ॥ कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ यथा स ते पांसं वादो यस्मिन् स्थाने पिचा भवत् ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशाः ॥ पटंगविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः सकौशिकः ॥ ४ ॥ तस्यापरोक्षं विज्ञानं पटंगेषु बभूव ह ॥ वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५ ॥ सोऽयं ब्राह्मन्तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ॥ तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथागतं ॥ ६ ॥

॥ ११ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ आख्यायिका मुखेन जापकस्य वश्यायमादयो भवंति सचस्वंपरंचतारयति तेन च सत्यादिकं रक्षणीयं दंभादिकं च त्याज्यमिति निरूपयति अध्यायद्वयेन कालेत्यादिना आयुःपरिच्छेदिकादेवताकालः प्राणवियोजिकामृत्युः पुण्यापुण्यफलदायिकायमः तत्तत् ॥ १ ॥ सूर्यपुत्रस्य यमस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ जापकः मंत्राध्ययनपरः षट्गणानि शिक्षादीनि दद्यादीनि वावेत्तीति षट्गवित् ॥ ४ ॥ अपरोक्षं तत्त्वदर्शनात्मकं ॥ ५ ॥ सोऽयं वादो र्थज्ञानं भासनोपसंभाषेति सूत्रे वेदज्ञानार्थत्वानुवादात् तेन सहसोऽयं वदः सुपिक्वपूचेति क्यप् यजादित्वात्संप्रसारणं ब्राह्मन्ब्राह्मणयोग्यं तपःस्वधर्मानुष्ठानं सौत्यमिति पाठेत्युत्तमं ॥ ६ ॥

अदेहंअशरीरमात्मानंविनातंपरित्यज्यअनात्ममुखेममरुचिःश्रद्धावानास्तीत्यहमिदंशरीरंनत्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ कृत्वालंमाकुर्वित्यर्थः अलंखल्लोःप्रतिषेधयोःशाचांक्तेतिकृद्ःक्ता ॥ २६ ॥ नवेति देहेनापिसहस्यर्गतिरत्यैवजपफलादिनिजावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ जापकत्यामुष्मिन्मुखेनिस्पृहत्वंप्रदर्शयतेहिकमुखेपिनिस्पृहत्वमाख्या

ब्राह्मणउवाच नरोचयेस्वर्गवासंविनादेहमहंविभो ॥ गच्छधर्मनमेश्रद्धास्वर्गगंतुंविनात्मना ॥ २५ ॥ धर्मउवाच अलंदेहेमनःकृत्वात्यक्त्वादेहंमुखी भव ॥ गच्छलोकानरजसोयत्रगत्वानशोचसि ॥ २६ ॥ ब्राह्मणउवाच रमेजपन्महाभागकिंनुलोकैःसनातनैः ॥ सशरीरेणगंतव्यंमयास्वर्गनवाविभो ॥ २७ ॥ धर्मउवाच यदित्वंनेच्छसेत्यक्तुंशरीरंपश्यवैद्विज ॥ एककालस्तथामृत्युर्यमश्वत्वामुपागताः ॥ २८ ॥ भीष्मउवाच अथवैवस्वतःकालोमृत्युश्चत्रितयंविभो ॥ ब्राह्मणंतंमहाभागमुपगम्येदमब्रुवन् ॥ २९ ॥ यमउवाच तपसोस्यसुततस्यतथासुचरितस्यच ॥ फलप्राप्तिस्तवश्रेष्ठायमोहंत्वामुपब्रुवे ॥ ३० ॥ कालउवाच यथावदस्यजव्यस्यफलंप्राप्तमनुत्तमं ॥ कालस्तेस्वर्गमारोढुंकालोहंत्वामुपागतः ॥ ३१ ॥ मृत्युरुवाच मृत्युंमांविद्विधर्मज्ञरूपिणंस्वयमागतं ॥ कालेनचोदितोविप्रत्वामितोनेतुमद्यवै ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणउवाच स्वागतंसूर्यपुत्रायकालायचमहात्मने ॥ मृत्यवेचायधर्मायकिंकार्यंकरवाणिवः ॥ ३३ ॥ भीष्मउवाच अर्घ्यपाद्यंचदत्वास्तेभ्यस्तत्रसमागमे ॥ अब्रवीत्परमप्रीतःस्वशक्त्याकिंकरोमिवः ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नेवाथकालेतुतीर्थयात्रामुपागतः ॥ इक्ष्वाकुरगमतत्रसमेतायत्रनेविभो ॥ ३५ ॥ सर्वानिवतुराजपिःसंपूज्याथप्रणम्यच ॥ कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेपाराजसत्तमः ॥ ३६ ॥ तस्मैसोऽथामनंदत्वापाद्यमर्घ्यंनयैवच ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणोवाक्यंकृत्वाकुशलसंविदं ॥ ३७ ॥ स्वागतंतंमहाराजबृहियद्यदिहेच्छसि ॥ स्वशक्त्याकिंकरोमीहतद्रुवान्ब्रवीतुमां ॥ ३८ ॥ राजावाच राजाहंब्राह्मणश्चत्वंयदापट्टकर्मसंस्थितः ॥ ददानिवसुकिंचित्तेप्रथितंतद्ददस्वमे ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणउवाच द्विविधाब्राह्मणाराजन्धर्मश्चद्विविधःस्मृतः ॥ प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चनिवृत्तोहंप्रतिग्रहात् ॥ ४० ॥ तेभ्यःप्रयच्छदानानियेप्रवृत्तानराधिप ॥ अहंनप्रतिगृह्णामिकिमिष्टंकिंददामिते ॥ बृहत्त्वंनृपतिश्रेष्ठतपसासाधयामि किं ॥ ४१ ॥ राजावाच क्षत्रियोहंनजानामिदेहीतिवचनंकचिन् ॥ प्रयच्छयुद्धमित्येवंवादिनःस्मोद्विजोत्तम ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणउवाच तुष्यसित्वंस्वधर्मेणतथानुष्ठावयंनृप ॥ अन्योन्यस्यांतरंनास्तियदिष्टंतत्समाचर ॥ ४३ ॥

यिकयैवज्ञापयति राजाहमिति प्रथितंस्वर्णरत्नादि वदस्यआज्ञापय यजनयाजनेअध्ययनाध्यापनेदानप्रतिग्रहौचंतिषट्कर्मणि तेषांमध्येप्रतिग्रहस्यांतर्भावादित्याशयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥ कृतं अलं सर्वेण जपकलेन ॥५१॥ यज्जपितं जप्यं तस्येति शेषः ॥५२॥५३॥ अपरवक्तव्यं वाक्यांतरं नाददेनांगीकुर्वे ॥५४॥ अभिसंधिः कामः निष्कामस्य जपस्यानं

राजोवाच स्वशक्त्या हं ददानीति त्वया पूर्वमुदाहृतं ॥ याचेत्वां दीयतां मत्तं जप्यस्यास्य फलं द्विज ॥४४॥ ब्राह्मण उवाच युद्धं मम सदा वाणीयाचतीति विकृत्यसे ॥ न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ॥४५॥ राजोवाच वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया वाहुर्जीविनः ॥ वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह ॥४६॥ ब्राह्मण उवाच सैवाद्यापि प्रतिज्ञामे स्वशक्त्या किं प्रदीयतां ॥ बृहिदास्यामिराजेंद्र विभवे सति माचिरं ॥४७॥ राजोवाच यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ॥ फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान् यदि ॥४८॥ ब्राह्मण उवाच परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया ॥ अर्थं त्वमविचारेण फलं तस्य त्ववाप्नुहि ॥४९॥ अथ वा सर्वमेवेह मामकं जपकं फलं ॥ राजयाप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥५०॥ राजोवाच कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचि तं मया ॥ स्वस्ति ते सुगमिष्यामि किंचित्तस्य फलं वद ॥५१॥ ब्राह्मण उवाच फलं प्राप्तं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया ॥ अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥५२॥ राजोवाच अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किमेकरिष्यति ॥ फलं ब्रवीषि धर्मस्य न च जप्यकृतस्य मां ॥ प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे स संशयं ॥५३॥ ब्राह्मण उवाच नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं चास्य फलं मया ॥ वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्यतवचैव हि ॥५४॥ नाभिसंधिर्मया जप्यकृतपूर्वः कदाचन ॥ जप्यस्य राजशार्दूलकथं वेत्स्याम्यहं फलं ॥५५॥ ददस्वेति त्वया चोक्तं ददानीति मया तथा ॥ न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्षस्थिरो भव ॥५६॥ अथैवं वदतो मेघवचनं न करिष्यसि ॥ महान धर्मो भविता तव राजन् मृपाकृतः ॥५७॥ न युक्तं तु मृपावाणी त्वया वक्तुमरिंदम ॥ तथामयाप्यभिहितं मिथ्या कर्तुं न शक्यते ॥५८॥ संश्रुतं च मया पूर्वमुदाहृतं विचारितं ॥ तद्गृहीष्याविचारेण यदि सत्यं स्थितो भवान् ॥५९॥ इहागम्य हि मां राजन् जाप्यं फलमया च तथा ॥ तन्मे निस्तृप्य गृहीष्व भव सत्यं स्थिरोऽपि च ॥६०॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान् सतारयेत् ॥ कुत एव जनिष्यांस्तु मृपावादपरायणः ॥६१॥ न यज्ञफलदानानि नियमास्तरयंति हि ॥ यथा सत्यं परलोके तथेह पुरुषर्षभ ॥६२॥ तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यंति च यत्तपः ॥ शतैः शतसहस्रैश्च तैः सत्यान् न विशिष्यते ॥६३॥ सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ॥ सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतं ॥६४॥

तं फलमिति भावः ॥५५॥ दूषयिष्यामि अन्यथा करिष्यामि ॥५६॥५७॥५८॥५९॥ मेमया निस्तृप्यं दत्तं ॥६०॥६१॥६२॥ न विशिष्यते न विशेषः क्रियते ॥६३॥ एकः अनुल्यः अक्षरः अविनाशी ॥६४॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहीति उक्तेति शेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ नच्छंदयामि प्रतिगृहीष्वेति न प्रार्थितवानस्मि ॥ ७५ ॥ अविवाद इति राहूपरागादौ प्रतिग्रहमनिच्छति ब्राह्मणेयत्वाकारांतरेण दानं तद्वानुः फलावहं प्रतिग्रहीतुं न दोषकरमिति भावः तथाच सृष्टिः मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्रहीन दोषभागिति ॥ ७६ ॥ स्वर्गमिति पुण्य

सत्यं वेदे पुजामर्तिफलं सत्यं परं स्मृतं ॥ सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वसत्ये प्रतिष्ठितं ॥ ६५ ॥ सत्यं वेदास्तथांगानि सत्यं विद्यास्तथाविधिः ॥ व्रतचर्या तथा सत्यमोंकारः सत्यमेव च ॥ ६६ ॥ प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरेव च ॥ सत्येन वायुरभ्येतिसत्येन तपते रविः ॥ ६७ ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्येन प्रतिष्ठितः ॥ सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मंत्राः सरस्वती ॥ ६८ ॥ तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतं ॥ समकक्षां तुल्यतो यतः सत्यं ततोऽधिकं ॥ ६९ ॥ यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वसत्येन वर्धते ॥ किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ७० ॥ सत्ये कुरु स्थिरं भावं माराजन्ननृतं कुर्याः ॥ कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषु शुभं ॥ ७१ ॥ यदि जप्य फलं दत्तं मयानैषिष्यसे नृप ॥ धर्मेभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ॥ ७२ ॥ संश्रुत्य यो न दत्तेतया चित्वा यश्च नेच्छति ॥ उभावानृतिकावेतौ नमृपा कर्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ राजावाच योद्धव्यं रक्षितव्यं च क्षत्रधर्मः किल द्विज ॥ दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृहीयां भवतः कथं ॥ ७४ ॥ ब्राह्मण उवाच नच्छंदयामि ते राजन्नापिते गृहमात्रजं ॥ इहागम्य तु याचित्वा न गृहीते पुनः कथं ॥ ७५ ॥ धर्म उवाच अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तमां धर्ममागतं ॥ द्विजोदानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥ ७६ ॥ स्वर्ग उवाच स्वर्गमां विद्विराजेंद्ररूपिणं स्वयमागतं ॥ अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवां ॥ ७७ ॥ राजावाच कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्गं यथागतं ॥ विप्रो यदीच्छते गंतुं चीर्णं गृह्णातु मे फलं ॥ ७८ ॥ ब्राह्मण उवाच बाल्ये यदि स्यादज्ञाना न्मया हस्तः प्रसारितः ॥ निवृत्तलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥ ७९ ॥ निवृत्तमां चिराद्राजन्विप्रलोभयसे कथं ॥ स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तोनेच्छे फलं नृप ॥ ८० ॥ तपः स्वाध्यायशीलो हं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥ राजावाच यदि विप्रविष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमं ॥ आवयोर्यत्फलं किंचित्सहितं नौ तदस्त्विह ॥ ८१ ॥ द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ॥ यदि धर्मः श्रुतो विप्रसहैव फलमस्तु नौ ॥ ८२ ॥ मावाभूत्सहभोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि ॥ प्रतीच्छमल्लतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ॥ ८३ ॥ भीष्म उवाच ततो विकृतवेषौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ॥ गृहीत्वान्योन्यमावप्य कुचैलावूचतुर्वचः ॥ ८४ ॥

स्य दानेन पुण्यं वर्धते न तु धनमिव दानेन हीयत इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ द्वौ पुरुषौ कामक्रोधौ ॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ प्रार्थना हिराज्ञोननुरूपेति तस्य कामो विकृतसंज्ञः शांतिस्वभावस्यापि जापकस्य याचित्वा पि दीयमानं न गृह्णातीति राजानं प्रतियः क्रोधः स विरूपसंज्ञः गोः फलं वाचं धेनुमुपासीतेति श्रुतेर्धेनुसंख्यायावाचः जपस्य फलमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ धेनुर्वाक् विप्राय परमेश्वराय धर्मप्राप्त्यर्थं ननु स्वार्थं ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ततो मे मया पशुद्वयदानेन मया जपयज्ञफलं प्राप्तं इदानीम

न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः ॥ इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः ॥ ८५ ॥ सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ॥ अनृतं वदसीह त्वमृणंते धारयाम्यहं ॥ ८६ ॥ तावुभौ सुभृशं ततौ राजानमिदमूचतुः ॥ परीक्ष्य त्वं यथा स्याद्वो नावामिह विगर्हितौ ॥ ८७ ॥ विरूप उवाच धारयामि न रव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलं ॥ ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ॥ ८८ ॥ विकृत उवाच न मे धारयते किंचिद्विरूपो यं नराधिप ॥ मिथ्या ब्रवीत्ययं हित्वांस त्याभासं नराधिप ॥ ८९ ॥ राजा उवाच विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे ॥ श्रुत्वा तथा करिष्येहमिति मेधीयते मनः ॥ ९० ॥ विरूप उवाच शृणुष्वावहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहं ॥ विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नराधिप ॥ ९१ ॥ अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभादत्तापुराणघ ॥ धेनुर्विप्राय राजर्षे तपः स्वाध्यायशीलिने ॥ ९२ ॥ तस्याश्वायं मयाराजन्फलमभ्येत्य याचितः ॥ विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनांतरात्मना ॥ ९३ ॥ ततो मे सुरुतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ॥ गावौ च कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥ ९४ ॥ ते चोच्छ्रित्तये राजन्मया समपवर्जिते ॥ यथाविधियथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ९५ ॥ इहाद्यैव गृहीत्वा तु प्रयच्छेद्विगुणं फलं ॥ एवं स्यात्पुरुषव्याघ्रकः शुद्धः कोत्र दोषवान् ॥ ९६ ॥ एवं विवदमानो स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ॥ कुरु धर्ममधर्मं वा विनयेनौ समादध ॥ ९७ ॥ यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ॥ भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गं स्थापयिताद्यनौ ॥ ९८ ॥ राजा उवाच दीयमानं न गृह्णासि कृणु कस्मात्त्वमद्य वै ॥ यथैव तेभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्वमाचिरं ॥ ९९ ॥ विकृत उवाच धारयामीत्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ॥ नायं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वांछति ॥ १०० ॥ राजा उवाच ददतोस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ॥ दंज्यो हित्वं मम मतो नास्य त्रखलुसंशयः ॥ १ ॥ विकृत उवाच मया स्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ॥ काममत्रापराधो मे दंडमाज्ञापय प्रभो ॥ २ ॥ विरूप उवाच दीयमानं यदि मयाने पिष्यसि कथंचन ॥ नियं स्य तित्वां नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ ३ ॥ विकृत उवाच स्वमया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्यतन् ॥ गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानीते ॥ ४ ॥

स्मात्तदहं नेच्छामीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इहेति प्रतिगृह्णापि पुनः प्रतिदानं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ धारयामीति अप्रतिग्रहेणैवाहमेतमनृणं करोमीत्यर्थः ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निक्षेपार्थप्रतिगृह्यप्रदानार्थ ॥ १२ ॥ १३ ॥ समंदानस्यप्रतिदानेनतुल्यमस्तु सहेवेतितैवतुभ्यंमयाप्रतिदत्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कामक्रोधाविति अत्रप्रतिप
हीतुरनधिकारित्वाद्दानुर्दानसममेवपुण्यं अन्यथापुण्यप्रदानेनबहुगुणापुण्यवृद्धिरेवस्यादितिभावः कारितःप्रवर्तितः त्वंपदार्थःराजात्रसंबोध्यः ॥ १५ ॥ नायमिति आख्यायिकातात्पर्यमाह त्वंक्तेराज्ञो
बोधार्थ ॥ १६ ॥ निवृट्परोक्षितं ॥ १७ ॥ जापकानामिति गतिर्मुक्तिः स्थानं ब्रह्मलोकः लोकाः सूर्यादिस्थानानि एतेयथाजितास्तथाकीर्तयिष्येइतिशेषः ॥ १८ ॥ तेषुस्थानमाह प्रयातीति विरक्तस्य

ब्राह्मणउवाच श्रुतमेतत्त्वयाराजन्ननयोःकथितंद्वयोः॥प्रतिज्ञातंमयायत्तेनद्रुहाणाविचारितं॥५॥ राजोवाच प्रसुतंसुमहत्कार्यमनयोर्गद्वरंयथ॥
जापकस्यदृढाकारःकथमेतद्रविष्यति॥६॥ यदितावन्नगृह्णामिब्राह्मणेनापवर्जितं ॥ कथंनलिप्येयमहंपापेनमहतायवै॥आतोचावाचसराजर्षिःकृतकार्यौग
मिष्यथः॥ नेदानींमामिहासाधराजधर्मोभवेन्मृपा ॥ ८ ॥ स्वधर्मःपरिपाल्यस्तुराज्ञामितिविनिश्चयः ॥ विप्रधर्मश्चगहनोमामनात्मानमाविशत् ॥ ९ ॥ ब्राह्म
णउवाच गृहाणधारयेहंचयाचितंसंश्रुतंमया ॥ नचेद्रुहीष्यसेराजनशपिष्यत्वांनसंशयः ॥ १० ॥ राजोवाच धिग्राजधर्मयस्यायंकार्यस्येहविनिश्च
यः ॥ इत्यर्थमेग्रहीतव्यंकथंतुल्यंभवेदिति ॥ ११ ॥ एषपाणिरपूर्वमेनिक्षेपार्थंप्रसारितः॥यन्मेधारयसेविप्रतदिदानींप्रदीयतां॥१२॥ ब्राह्मणउवाच संहि
तांजपतायावांनगुणःकश्चिह्रतोमया ॥ तत्सर्वंप्रतिगृह्णीष्वयदिकिंचिदिहास्तिमे ॥ १३ ॥ राजोवाच जलमेतन्निपतितंममपाणौद्विजोत्तम ॥ समम
स्तुसहेवास्तुप्रतिगृह्णातुवैभवान् ॥ १४ ॥ विरूपउवाच कामक्रोधौविद्विनौत्वमावाभ्यांकारितोभवान् ॥ सहेतिचयदुक्तंतेसमालोकास्तवास्यच॥१५॥
नायंधारयतेकिंचिजिज्ञासात्वल्लुतेरुता ॥ कालोधर्मस्तथामृत्युःकामक्रोधौतथायुवां ॥ १६ ॥ सर्वमन्योन्यनिष्कर्षेनिघृष्टंपश्यतस्तव ॥ गच्छलोकान्जिता
नस्वेनकर्मणायत्रवांच्छसि ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच जापकानांफलावाभिर्मयातेसंप्रदर्शिता ॥ गतिःस्थानंचलोकाश्चजापकेनयथाजिताः ॥ १८ ॥ प्रया
तिसंहिताध्यायीब्रह्माणंपरमेष्ठिनं ॥ अथवाग्निंसमायातिसूर्यमाविशतेपिवा ॥ १९ ॥ सतैजसेनभावेनयदितत्ररमत्युत ॥ गुणांस्तेषांसमायत्तेरागेणप्रतिमो
हितः ॥ २० ॥ एवंसोमेतथावायौभूम्याकाशशरीरगः ॥ सरागस्तत्रवसतिगुणांस्तेषांसमाचरन् ॥ २१ ॥

फलमुत्काराणिनालोकानाह अथवेति अग्निअग्निलोकं एवमुत्तरत्र ॥ १९ ॥ तैजसेनतेजोमयेनस्वप्नरूपेण ॥ २० ॥ भूमिशरीरेचनेपिगच्छति तथाआकाशशरीरेनिरालंबेपिगच्छति तेषांसूर्यादिलोकपा
लानांगुणान्प्रकाशकत्वादीन् ॥ २१ ॥

अथेति तत्राग्यादौ तमेवपरमेष्ठिनमेव परमुत्कृष्टं अव्ययमोक्षं क्रमतः इच्छन् ॥ २२ ॥ अमृतात्परमेष्ठिभावात् आपेक्षिकामृतात् अमृतकैवल्यार्थमुख्यामृतं शांतीभूतः निष्कामः निरात्मवान् आत्माबुद्धिस्तद्वान् अहंकारस्तद्वर्जितः अतएव ब्रह्मभूतः निर्द्वन्द्वः सुखदुःखाद्यतीतः निरामयः द्वैतदर्शनहीनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मैवस्थानं ब्रह्मस्थानं अनावर्त आवृत्तिशून्यं ॥ २४ ॥ जापकानां पार्यन्तिकफलमाह चतुर्भिरिति चतुर्भिः प्रत्यक्षागमानुमानचेतोभिः लक्षणैः लक्ष्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या जापकैर्हीनं रूपगुणसंबन्धज इत्यादिभिः पूर्वोक्तैर्विरहितं अतएव षड्विह्वलभिः अशनापिपासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरा मृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनं च तदन्यत्वात् अतएव प्राणाद्यात्मकपोडशकगणैर्नैव वेदशनादयः सहितास्तैः प्राणाद्याश्च प्राणाच्छ्रद्धांस्वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियमनोऽन्मन्नाद्वीर्यतपोमन्त्राः कर्मलोकेषु नामचे

अथ तत्र विरागी सगच्छति त्वयः संशयः ॥ परमव्ययमिच्छन् स तमेवाविशते पुनः ॥ २२ ॥ अमृताच्चा मृतं प्राप्तः शांतीभूतो निरात्मवान् ॥ ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सुखी शांतीनिरामयः ॥ २३ ॥ ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकं ॥ अदुःखमजरं शांतं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥ चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्विः सपोडशैः ॥ पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ अथ नेच्छति रागात्मा सर्वतदधितिष्ठति ॥ यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ अथ वाचेक्षते लोकान्सर्वान् निरयसंज्ञितान् ॥ निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्र वैरमते सुखं ॥ २७ ॥ एवमेव महाराज जापकस्य गतिर्यथा ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमर्हसि ॥ १२८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिः ० मोक्षधर्मपः ० जापकोपाख्याने नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तस्य भाषिते ॥ ब्राह्मणो वाथ वाराजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ॥ संवादो वातयोः को भूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः ॥ २ ॥ भीष्म उवाच तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मसंपूज्य च प्रभो ॥ यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ॥ ३ ॥ पूर्वये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ॥ सर्वान्संपूज्य शिरसाराजानं सो ब्रवीद्विजः ॥ ४ ॥ फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुस्यतां ॥ भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव ह ॥ ५ ॥ वरश्च मम पूर्वहिदत्तो देव्यामहावल ॥ श्रद्धातेजपतो नित्यं भवत्विति विशांपते ॥ ६ ॥

तिश्रुत्युक्ताः आकाशं कारणं ब्रह्मातिक्रम्य पुरुषमनुपाधिचिन्मात्रं प्रतिपद्यत इति संबंधः ॥ २५ ॥ नेच्छति पुरुषप्राप्तिमिति शेषः सर्वसर्वात्मकं तन् आकाशाख्यं कारणं अधितिष्ठति तदभिमानो भवति यच्चेत्यनेन सद्यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवाऽप्यपि ततः समुत्तिष्ठतीत्यादिश्रुतेरर्थः सत्यकामः सत्यसंकल्पश्च विद्वानिति दर्शितं ॥ २६ ॥ अथेति परवैराग्यवतः सर्वलोकत्यागोऽपि भवतीत्याह तत्र निर्मुणे ॥ २७ ॥ १२८ ॥ इति शांतिः ० मो० नै० भा० नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ किमिति उत्तरं समालोकास्तवाऽस्य चेति विरूपवाक्यश्रवणानंतरं तौ इक्ष्वाकुपैप्पलादी तस्य विरूपस्य भाषिते वचने विषये ॥ १ ॥ यदेतत् सद्यो मुक्तिक्रममुक्तिलोकांतरप्राप्तिरिति त्रयं ॥ २ ॥ अर्हतः पूज्यान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यदीति अकलावयदियथपिमहंफलस्यदत्तत्वात् तथापिजपप्रदानजपुण्येनैवतवफलद्वेर्जातत्वात्जापकंजपार्जितंफलंत्वमपिप्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रयत्नःतुभ्यंजपदानार्थनौ आवयोः ॥ ८ ॥ व्यवसायं निश्चयं ॥ ९ ॥ १० ॥ संयोगविधिः जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकावेदांताः स्तोभाःसामग्रीतिपूरणार्थानिअक्षराणिहायिहावुडन्यादानि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथेति अन्योन्यविधिनापरस्परपकारेणसहितौ एककालएवविषयाणामुपादीनांप्रतिसंहारंप्रतीपंसंहारंविषयकारणीभूतौद्रियसंहारेणैवसंहारं ॥ १६ ॥ तत्रक्रममाह प्राणेति मृत्ताधाराकुंडलिनीमुत्थाप्यऊर्ध्वोर्ध्वचक्रजयक्रमेणमनसि हृदयेनाहतचक्रेस्थाप्यनिरुध्यतत्रस्थंमनःएकीभूतयोःप्राणापानयोःस्थाप्यवशेरुत्वाद्यतुः धारयतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ उपस्थितंउपस्थंक्रुतः तौउपस्थितक्रुतौ बद्धपद्माननावित्यर्थः भुवोरधः नासिका

राजोवाच यद्येवमफलासिद्धिःश्रद्धाचजपितुंतव ॥ गच्छविप्रमयासार्धजापकंफलमाप्नुहि ॥ ७ ॥ ब्राह्मणउवाच क्रुतःप्रयत्नःसुमहान्सर्वपांसन्निधाविह ॥ सहतुल्यफलावावांगच्छावांचत्रनौर्गातः ॥ ८ ॥ व्यवसायंतयोस्तत्रविदित्वाचिदशेश्वरः ॥ सहदेवैरुपययौलोकपालैस्तथैवच ॥ ९ ॥ माध्याश्वविश्वेमरुतोवाद्यानिमुमहांतिच ॥ नद्यःशैलाःसमुद्राश्चतीर्थानिविविधानिच ॥ १० ॥ तपांसिसंयोगविधिर्वेदास्तोभाःसरस्वती ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्वावसुर्हाहादुहूः ॥ ११ ॥ गंधर्वश्चित्रसेनश्चपरिवारगणैर्युतः ॥ नागाःसिद्धाश्चमुनयोदेवदेवःप्रजापतिः ॥ १२ ॥ विष्णुःसहस्रशीर्षश्चदेवोचित्यःसमागमत् ॥ अवाघंतां तारक्षचभैरवस्तूर्याणिवाविभो ॥ १३ ॥ पुष्पवर्षाणिदिव्यानित्रतेपांसहात्मनां ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्रतत्रसमंततः ॥ १४ ॥ अथस्वर्गस्तथारूपीब्राह्मणंवाक्यमब्रवीत् ॥ संसिद्धस्त्वंमहाभागस्त्वंचसिद्धस्तथानृप ॥ १५ ॥ अथनौसहितौराजन्नन्योन्यविधिनाततः ॥ विषयप्रतिसंहारमुभावेवप्रचक्रतुः ॥ १६ ॥ प्राणापानौतथादानंसमानंव्यानमेवच ॥ एवंप्रतीमनसिस्थाप्यदधतुःप्राणयोर्मनः ॥ १७ ॥ उपस्थितक्रुतौतौचनासिकाग्रमधोभ्रुवाः ॥ भ्रुकुट्याचैवमनसाशनैर्धारयतस्तदा ॥ १८ ॥ निश्चेष्टाभ्यांशरीराभ्यांस्थिरदृष्टीसमाहितौ ॥ जितात्मानौतथाधायमूर्धन्यात्मानमेवच ॥ १९ ॥ तालुदेशमथोद्वाह्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ ज्योतिर्ज्वालासुमहतीजगामत्रिदिवंतदा ॥ २० ॥ हाहाकारस्तथादिक्षुसर्वेपांसुमहानभूत् ॥ तज्ज्योतिःस्तूयमानंस्मब्रह्माणंप्राविशत्तदा ॥ २१ ॥ ततःस्वागतमित्याहतत्तेजःप्रपितामहः ॥ प्रादेशमात्रंपुरुषंप्रत्युद्गम्यविशांपते ॥ २२ ॥

यंपश्यंतावितिशेषः स्वनासिकाग्रंस्वेन्द्रपुमशक्यमतोयएवायमादर्शपुरुषएवमेवाहंब्रह्मोपासेइतिश्रुतेःआदर्शस्थनासिकाग्रदर्शनंमाप्रसंजीतिभुवोरधइतिविशेषणं तेननात्यंतंनिमीलिताक्षःस्यात्निद्राप्राप्तेः नापिउद्वाह्यताक्षःस्यात् लोकदर्शनेनविक्षपादित्युक्तं उपस्थाप्योदरेतौचेतिपाठेनौप्राणापानौ उदरेस्वाधिष्ठानेउपस्थाप्यमनसिचस्थाप्येतिपूर्वणान्वयः ततश्चमनसासहितौप्राणापानौभ्रुकुट्यांभ्रुवोर्मध्येआज्ञाचक्रेधारयतः ॥ १८ ॥ तथाउक्तप्रकारेणजितात्मानौजितचित्तौतौआत्मानंचित्तंप्राणसहितमूर्धनिधारयतइतिपूर्वणान्वयः सुषुम्नामार्गणेतिशेषः ॥ १९ ॥ तालुदेशंब्रह्मरंध्रं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

योगानां योगिनां ॥ २३ ॥ योगस्य योगिनः एतेभ्यः एतेषां सभ्यानां समाहितं विहितं ॥ २४ ॥ उप्यतामिति अत्र चतुर्मुखास्ये प्रवेशोक्त्या दुःखहेतुव्यष्टिलिङ्गवियोगो जापकस्य ब्रह्मलोकं गतस्य सद्य एव भवतीत्युक्तं तत्र हेतुरचेतयदिति तस्य ब्रह्मात्मैक्यं बोधितवानित्यर्थः अयमर्थो भगवद्गीतामुसंगृहीतः सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्या ध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयातिसमद्वा वंयानिनास्यत्र संशय इति इतरेतु ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचरे परस्याते कृतात्मानः प्रविशंति परंपदमिति स्मृतेः कल्पांते व्यष्टिलिङ्गान्मुच्यंते इति भेदः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वयं त्रिदशेश्वरादयः त्वया चतुर्मुखेन ॥ २८ ॥ वांछितं अनंतं सुखं ॥ २९ ॥ संहिताध्यायिनां फलमुक्त्वा पङ्गाध्यायिनां मन्वादि स्मृत्यध्यायिनां च फलमाह महास्मृतिमिति ॥ ३० ॥ साधयेयुष्मदिष्टमिति

भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं तदा ॥ जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ २३ ॥ योगस्य तावदेतेभ्यः प्रत्यक्षं फलदर्शनं ॥ जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाहितं ॥ २४ ॥ उप्यतां मयि चेत्पुनश्चाचेतयस्स ततः पुनः ॥ अथास्यं प्रविवेशास्य ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ २५ ॥ राजाप्येतेन विधिना भगवंतं पितामहं ॥ यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ २६ ॥ स्वयं भुवमथो देवा अभिवाद्य ततो ब्रुवन् ॥ जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाहितं ॥ २७ ॥ जापकार्थं मयं यत्नो यदर्थं वयमागताः ॥ कृतपूजाविमौ तुल्यौ त्वया तुल्यफलाविमौ ॥ २८ ॥ योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वै ॥ सर्वाल्लोकानतिक्रम्य गच्छेतां यत्र वांछितं ॥ २९ ॥ ब्रह्मावाच ॥ महास्मृतिपदेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभां ॥ तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकतां ॥ ३० ॥ यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्यत्र संशयः ॥ विधिना नेन देहांते मम लोकानवाप्नुयात् ॥ साधयेगम्यतां चैव यथास्थानानि सिद्धये ॥ ३१ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ आमं च्य च ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनं ॥ ३२ ॥ ते च सर्वे महात्मानो धर्मसत्कृत्य तत्र वै ॥ पृष्ठतो नु ययूरा जन्सर्वे सुप्रीतचेतसः ॥ ३३ ॥ एतत्फलं जापकानां गतिश्चैवाप्रकीर्तिता ॥ यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां ० मो० जापकोपाख्याने द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ॥ भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ मनोः प्रजापतेर्वादि महर्षेः श्रुतं ब्रूहस्पतेः ॥ २ ॥ प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां देवर्षिं संघप्रवरो महर्षिः ॥ बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं प्रच्छ शिष्या यगुरुं प्रणम्य ॥ ३ ॥

शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति शांति० मो० नै० जा० द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वत्र जापकप्रसंगाद्योगस्यापि श्रेयस्त्वमुक्तं योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वा इति तथा उप्यतां मयि चेत्पुनश्चाचेतयस्स ततः पुनरिति जपफलकाले ब्रह्मबोधस्यापि द्वारत्वमुक्तं एवं योगोपि ज्ञानसहाय एव उत ज्ञानफलक इति मत्वा पृच्छति किमिति ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगो ज्ञानयोगस्तस्य विद्यामेता योगविधिचक्रांतकारणं सांख्ययोगाभिपन्नमित्यादि लिङ्गादनयोः समुच्चयावगमान् वेदानां च किं फलं तथानियमस्याग्निहोत्रादेः भूतात्मा जीवः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

कारणं जगत् इति शेषः यत्र यन्निमित्तं विधिः कर्मकाण्डः ज्ञाने सति यत्फलं प्राप्य मंत्रशब्दैः वेदवाक्यैः वा कल्पनसातीतत्वात् अप्रकाशितं ॥ ४ ॥ अर्थशास्त्रं त्रिवर्गशास्त्रं आगमो वेदः मंत्राः इषेत्वादयो वेदांतर्गतास्तद्विद्विर्नैर्यतयज्ञादिभिः फलं सुखं उपास्यते तत्किं वस्तु कथं केन प्रकारेण वा न त्यागिर्भविता क्वातः सुखदेशांतरे वा प्रत्यगात्मन्येव वा ॥ ५ ॥ महीजाः स्थावरजंगमाः ॥ ६ ॥ ज्ञानं यतः यस्मिन् विषये ततः ज्ञानात् तदर्थज्ञानार्था मिथ्या प्रवृत्तिरदज्ञात्वा प्रवृत्तिरदवामये कथं न कुर्या ॥ ७ ॥ सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मविदिति श्रुतेर्ऋक्सामादिज्ञानेऽपि भूतप्रकृतिवियदाद्युपादानमात्मानं न वेदिति ॥ ८ ॥ सामान्यशब्दैः अस्त्येवोपलब्ध्य इत्यादिभिः विशेषणैः सत्यं ज्ञानमनंतं विज्ञानमा नंदमित्यादिभिः ॥ ९ ॥ यत्र विधिः प्रवृत्त इत्यस्योत्तरमाह यदिति ॥ १० ॥ ज्ञाने फलं यदित्यस्योत्तरमाह इष्टमिति ॥ ११ ॥ यच्चार्थशास्त्रेत्यस्योत्तरमाह

यत्कारणं यत्र विधिः प्रवृत्तो ज्ञाने फलं यत्प्रबदंति विप्राः ॥ यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यतां मे भगवन् यथावत् ॥ ४ ॥ यच्चार्थशास्त्रागममंत्रविद्विर्यज्ञैरनेकैर्यगोप्रदानैः ॥ फलं महद्भिर्यदुपास्यते च किं तत्कथं वा भविता क्वातत् ॥ ५ ॥ महीमहीजाः पवनोऽंतरिक्षं जलौकसश्चैव जलं दिवं च ॥ दिवौकसश्चापियतः प्रसूतास्तदुच्यतां मे भगवन् पुराणं ॥ ६ ॥ ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै तत्तदर्थं भवति प्रवृत्तिः ॥ न चाप्यहं वेदपरं पुराणं मिथ्या प्रवृत्तिं च कथं न कुर्या ॥ ७ ॥ ऋक्सामसंघांश्च यजूंषिचापिच्छंदांसि न क्षत्रगतिं निरुक्तं ॥ अर्थात्यच व्याकरणं सकल्पं शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेदिति ॥ ८ ॥ समे भवान् शंसतु सर्वमेतत्सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ॥ समे भवान् शंसतु तावदेतज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ॥ ९ ॥ यथा च देहाद्यवतेशरीरीपुनः शरीरं च यथाभ्युपैति ॥ मनुर्वाच यद्यस्मि यं यस्य सुखं तदा हुस्तदेव दुःखं प्रवदंति निष्टं ॥ १० ॥ इष्टं च मे स्यादितरच्च न स्यादेतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ॥ इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजे तेत्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ ११ ॥ कामात्मकाश्छंदसिकर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमश्रुवीत ॥ नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो निरयं प्रयाति ॥ बृहस्पतिरुवाच इष्टं त्वनिष्टं च सुखा सुखे च साशीस्त्वच्छंदतिकर्मभिश्च ॥ १२ ॥ मनुर्वाच एभिर्विमुक्तः परमाविवेश एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ॥ कामात्मकांश्छंदतिकर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमाददीत ॥ १३ ॥

माह कामेति कामात्मकाः कामप्रधानाः छंदसि वेदे एभिः कामैः कर्मपथे वेदोक्ते लौकिके वा निरयं स्वर्गं नरकं वा एतदाक्षिपत्यर्थेन इष्टमिति इष्टानिष्टे प्रियाप्रिये सुखदुःखे ततः सुखमिष्टं पापं दुःखमिति त्याज्यं सा आशीः प्रार्थना सा च कर्मभिः एनं प्रार्थयितारं अवच्छंदति पूरयति व्याप्नोति एतावदेव पुरुषः प्रार्थयते नान्यत्कर्मफलमस्तीत्यर्थः स्वर्गकामो यजेत श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादेरुत्पत्तिरिति शिष्टस्य तस्यैव फलत्वेन श्रवणात् ॥ १२ ॥ विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिवाक्यात् एभिः कामैर्विमुक्तः स नूकर्माण्यनुष्ठाय परं ब्रह्म विविदिषोत्पत्त्यादिद्वारा प्रविशेत् एतदर्थमेव कर्मविधिः प्रवृत्तः स्वर्गादिफलश्रवणंतु कामात्मकानेवच्छंदति आह्वयति अतः एभिः कामैर्विमुक्तः परमेवाददीत ब्रह्मज्ञानार्थमेव कर्माण्यनुष्ठेन्न क्षुद्रफलार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥

किंशयेनादीन्यपिज्ञानार्थंअनुष्ठेयानिनेत्याह आत्मेति आत्माचित्तं आदिभिःप्रथमैर्नित्यैरित्यर्थः इध्यमानःरागादिदोषापनयेनआदर्शवद्दीप्यमानः शुतिमान् सदसद्विषयप्रकाशवान्अतएवसुखार्थीमुमु
क्षुः परंअत्यंतकर्मगोचरं निराशिषमित्यनेनसाशीस्त्वच्छंदतीतिपरोक्तिर्निरस्ता अवैतिउपैति स्वदृष्ट्याव्याप्नोति ॥ १४ ॥ ननुबंधकानांकर्मणांकथंबंधनिवर्तकत्वंनहिमुखाआचांतःशुद्ध्यतीत्याशंक्याह
प्रजाःसृष्टाइति एतौमनःकर्मणीसंसारप्रदेअपि सत्पथौब्रह्मप्राप्तिमार्गौ कथंतदाह दृष्टमिति दृष्टंप्रत्यक्षंश्रुतिबोधितमित्यर्थः शाश्वतंचमोक्षहेतुरपि अंतवच्चक्षुदफलमपि तत्रमनसाक्रियमाणस्यागःफलत्याग
एवशाश्वतत्वेकर्मणांकारणं नान्यत् स्वरूपेणत्यागइत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वेनेति यथाचक्षुरूपःप्रणेतानायकःनिशात्ययेराज्यतेतमसाअसंवृतात्माअनावृतस्वरूपःसन्स्वेनात्मनैजसेनवाआलोकेनवर्जनीयंकंठ
कादिकंपश्यति एवंज्ञानंबुद्धिः विज्ञानगुणेनविवेकेनयुक्तंसत्अशुभंपश्यति ॥ १६ ॥ दृष्टांतंविष्टवन्ज्ञानफलस्यश्रैष्ठ्यमाहसर्पानिति उदपानंकूपं ॥ १७ ॥ ज्ञानपूर्वकंकृतंकर्मसफलमित्याह कृत्स्नइति

आत्मादिभिःकर्मभिरिध्यमानोधर्मेप्रवृत्तोद्युतिमान्सुखार्थी ॥ परंहितत्कर्मपथादपेतंनिराशिपंचब्रह्मपरंत्यवैति ॥ १४ ॥ प्रजाःसृष्टामनसाकर्मणाचद्वावेवैतौस
त्पथौलोकजुष्टौ ॥ दृष्टंकर्मशाश्वतंचांतवच्चमनस्यागःकारणंनान्यदस्ति ॥ १५ ॥ स्वेनात्मनाचक्षुरिवप्रणेतानिशात्ययेतमसासंवृतात्मा ॥ ज्ञानंतुविज्ञानगुणे
नयुक्तंकर्माशुभंपश्यतिवर्जनीयं ॥ १६ ॥ सर्पान्कुशाग्राणितयोदपानंज्ञात्वामनुष्याःपरिवर्जयन्ति ॥ अज्ञानतस्तत्रपतंतिकेचिज्ज्ञानेफलंपश्यथाविशिष्टं ॥
॥ १७ ॥ कृत्स्नस्तुमंत्रोविधिवत्पुक्तोयज्ञायथोक्तास्त्विहदक्षिणाश्च ॥ अन्नप्रदानंमनसःसमाधिःपंचात्मकंकर्मफलंवदन्ति ॥ १८ ॥ गुणात्मकंकर्मवदन्तिवे
दास्तस्मान्मंत्रोमंत्रपूर्वहिकर्म ॥ विधिर्विधेयंमनसोपपत्तिःफलस्यभोक्तातुतथाशरीरी ॥ १९ ॥ शब्दाश्चरूपाणिरसाश्चपुण्याःस्पर्शाश्चगंधाश्चशुभास्तथैव ॥
नरोनसंस्थानगतःप्रभुःस्यादेतत्फलंसिद्ध्यतिकर्मलोके ॥ २० ॥

कर्मपंचात्मकं पंचमंत्रादयःआत्मानःनिष्पादकायस्यतथासमाधिःएकाग्र्यंदेवताध्यानादौ यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेदितिश्रुतेः फलंफलवत् ॥ १८ ॥ कर्तृस्वभावभेदात्कर्मणांफलभेदमाह
गुणेति गुणात्मकंसात्विकंराजसंतामसंचविधेयंकर्मैत्यर्थः तस्माद्वेतोर्मंत्रोपिगुणात्मकःतत्रहेतुर्मंत्रपूर्वहिकर्म तत्रसात्विकोमंत्रःअग्निर्माळे राजसःइषेत्वोर्जेत्वा तामसःसर्वप्रविध्यत्तदयंप्रविध्येत्यादिः एवंविधि
रपित्रिविधःआत्मकामोयजेत स्वर्गकामोयजेत अभिचरन्यजेतेत्यादिः कर्तृस्वभावभेदादपितद्भेदमाह मनसोपपत्तिःफलस्येति तथाहि यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदानदेववीर्यवत्तरंभवतीति
विद्यादिमान्सात्विकःकर्ता विद्यादिहीनःकेवलंप्रवृत्तिगात्रपरोराजसः दंभाभिसंधिस्तामसः तेषांकर्मक्रमेणवीर्यवत्तरंवीर्यवत्निर्वोर्ध्वंभवति यथाफलस्योपपत्तिस्तथाफलस्यभोक्तापिसुखोदुःखीमृ
दुश्चभवति ॥ १९ ॥ शब्दादयःकर्मफलंकर्मप्राप्येलोकेस्वर्गसिद्ध्यति नरःप्रभुरधिकारीज्ञानफलेइतिशेषः नसंस्थानगतइत्येकंपदं मरणंप्राप्ताजीवन्नेवस्यात् इहकृत्वाऽमुत्रभोक्तव्यमित्यदृष्टफलाक
र्मणोपेक्षयादृष्टफलंज्ञानमेवश्रेयइतिभावः ॥ २० ॥

ननु कर्मभ्य एव मोक्षः सित्थ्ये किं ज्ञानेनेत्यत आह यद्यदिति शरीरवता कृतं कर्म शरीरयुक्ते नैव भोक्तव्यं यतः कर्मफलस्य दुःखादेरायतनमाश्रयः शरीरं न त्वशरीर आत्माऽनोऽशरीरत्वलक्षणो मोक्षो न शरीरेण कर्मणा सित्थ्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तर्हि वाचिकेन जपादिना मानसिकेन ध्यानादिना वा मोक्षः सित्थ्यतीत्यत आह वाचेति वाङ्मनसाभ्यां कृतं कर्म तद्वैवभोक्तव्यं ननु तदतीतं वस्तु गोचरयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ कर्मणि गुणः सत्त्वं रजस्तमो वा कर्मगुणस्तं ॥ २३ ॥ अयथा प्रतिकूलं स्रोतः प्रवाहं जलवेगेनाभिपाती भवति न त्विच्छया तथा कर्मपुरुषोऽप्युपैति अनुवर्तते तत्रैवं सति शुभे तोषो न त्वशुभे इति मोक्षमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं कर्मगतिमुक्त्वा ज्ञानं वक्ष्यामीति प्रतिजानीते यदिति आत्मवंतो जितचित्ता जगद्व्यतिक्रम्य यत्तत्पदं यांति परं श्रेष्ठं यत् ॥ २५ ॥ यत्तत्सादिहीनमपि तान्पंचप्रकारान् रसादीन् जनानां भोक्तृणामर्थे सत्त्वे जेउत्वा दितवत् अवर्णलोहितशुक्लकृष्णवर्णं प्रधानं रजः सत्त्वं तमो मयं तदन्यत् ॥ २६ ॥ सत्प्रधानपरमाण्वादि असत्शून्यं सदसत् अनिर्वचनीयं मायाशबलं अतएवाक्षरं अपरिणामि नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं

यद्यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपाश्रुतेतत् ॥ शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं ॥ २१ ॥ वाचा तु यत्कर्म करोति किंचिद्वाचैव सर्वसमुपाश्रुतेतत् ॥ मनस्तु यत्कर्म करोति किंचिन्मनःस्थ एवायमुपाश्रुतेतत् ॥ २२ ॥ यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ॥ तथा तथा यंगुणसंप्रयुक्तः शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति ॥ २३ ॥ मत्स्याऽयथास्नेत इवाभिपाती तथा कृतं पूर्वमुपैतिकर्म ॥ शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ २४ ॥ यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं ज्ञात्वात्मवंतो व्यति यांति यत्तत् ॥ यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशं तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ २५ ॥ रसैर्विमुक्तं विविधैश्च गंधैरशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ॥ अग्रात्यमव्यक्तमवर्णमेकं पंचप्रकारान्सत्त्वे प्रजानां ॥ २६ ॥ न स्त्रीपुमान्नापि न पुंसकंच न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ॥ पश्यंति यद्ब्रह्म विदो मनुष्यास्तदक्षरं न क्षरं तीति विद्धि ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० मनुबृहस्पतिसंवादे एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७३ ॥

मनुरुवाच अक्षरात्स्वं ततो वायुस्ततो ज्योतिस्ततो जलं ॥ जलात्प्रभूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १ ॥

नासीद्रजो नो व्योमा परो यदिति श्रुतावपि सृष्टेः प्राक्सदसद्रजःशब्दोदितानां प्रधानशून्यपरमाणूनां युक्तिप्रसक्तानां परव्योमशब्दितस्य मायाशबलस्य च जगत्कारणश्रुतिप्रसक्तस्य निषेधात् ॥ २७ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अक्षरात् मायासहायान् ननु नो व्योमा परो यदिति सृष्टेः प्राक्मायाशबलस्य निषेधात् कथं अक्षरेमायासहायादिति विशेषणं दीयते सत्यं तु च्छेदेनाभ्यपिहितं यदासीदिति तत्रैव वाक्यशेषे तु च्छेदेन मिथ्याभूतेन तमसा आभुव्यापकं अपिहितं आच्छादितमित्युक्तेस्तमसश्च तु च्छत्वाभिधानात् सर्पेण रज्ज्वा इव न परमार्थतोऽक्षरस्य सद्द्वितीयत्वमिति ज्ञेयं एवं च तु च्छेदज्ञानादताच्छुक्तिरखंडाद्रजनमिवाक्षरात्स्वाद्युत्पद्यते इति न कश्चिद्विषयः ॥ १ ॥

एवमक्षरेजगदारोप्यपवदति एतैरिति पार्थिवैः शरीरैः लवणोदकन्यायेन शरीरिणः जलंगत्वेति सृष्टिविपरीतक्रमेण संहार उक्तः तेजसः पवनं ततोतरिक्षंगत्वेतियोज्यं अंतरिक्षं भूताकाशं स्वात् ल्यब्लोपेपंचमी माया शबलं खशब्दोदितमतीत्यये भाविनः भावोऽक्षरं तेषामात्मत्वेनास्ति ते निर्विशेषं प्रत्यगात्मानं प्राप्तास्तेन निवर्तंति न संसरंति किंतु ते परं मोक्षं प्राप्नुवंति ये भाविनस्ते परमाप्नुवंतीति पाठे तु येन भाविनस्ते स्वात् खं प्राप्य निवर्तंति धेतु भाविनस्ते स्वादपि परं यत्तदा मुवंतीति योजना ॥ २ ॥ एवं ज्ञातस्यापि परस्य योगैकगम्यत्वं वक्तुं लक्षणमाह नोष्णमिति नशीतं न मृदु इति नाम्लं न कषायं न मधुरमिति च संबंधः स्वभावः प्रमातृत्वादि स्तद्वर्जं ॥ ३ ॥ कस्तर्हि रसादीनां वेदितेत्यन आह स्पर्शमिति तनुः त्वग्निद्वयं चंगादिभिस्तत्परं वस्तुन च गृह्णंति यत्पतः अनध्यात्मविदः आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तो योगः अध्यात्मं तदनभिज्ञाः ॥ ४ ॥ योगमेवाह निवर्तयित्वेति गुरुक्तयुक्त्येत्येति शेषः न हि पुरुषकारेण शब्दात् श्रोत्रं निवर्तयितुं शक्यं यथोक्तं वार्तिके शांतोदांत उपरतस्ति तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेर्व्याख्याने स्वातंत्र्यं ये पुकर्तुः स्यात्कर

एतैः शरीरैर्जलमेव गत्वा जलाच्च तेजः पवनोतरिक्षं ॥ स्वाद्वै निवर्तंति न भाविनस्ते मोक्षं च ते वै परमाप्नुवंति ॥ २ ॥ नोष्णं नशीतं मृदुनापि तीक्ष्णं नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तं ॥ न शब्दवन्नापि च गंधवत्तन्न रूपवत्तत्परमस्वभावं ॥ ३ ॥ स्पर्शं तनुर्वेदं रसं च जिह्वाघ्राणं च गंधान् श्रवणौ च शब्दान् ॥ रूपाणि च क्षुर्न च तत्परं यद्गृह्णंति न ध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४ ॥ निवर्तयित्वा रसनां रसेभ्यो घ्राणं च गंधाच्छ्रवणौ च शब्दान् ॥ रूपाणि परं पश्यति स्वं स्वभावं ॥ ५ ॥ यतो गृहीत्वा हिकरोति यच्च यस्मिंश्च तां मारभते प्रवृत्तिं ॥ यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्ता यत्कारणं ते समुदायमाहुः ॥ ६ ॥

णाकरणं प्रति तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः अस्वातंत्र्यं तु ये पुस्यात्कर्तुः कर्मसु सर्वदा समाहितोक्त्या ये दानीं तन्निरोधो विधीयते पिंडीकृत्येन्द्रियपामं बुद्धावारोप्यनिश्चलं विषयांस्तस्मृतीस्यत्का तिष्ठेच्चिदनुरोधतः एषोभ्युपायः सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरादिति ततो निवर्तकात्पमानुः परंतदुपाधिभूतबुद्ध्यादेः परं स्वं प्रत्यगभिन्नं स्वभावं स्वरूपसत्तां पश्यति ॥ ५ ॥ कोसौ न्मुखेदुःखेवानिमित्तभूते तां तदनुकूलं प्रवृत्तयत्नं आरभते यच्चारभ्य न त्कर्मदर्शनं गमनादिकं करोति किं कृत्वा करोति यतः रागद्वेषादितः अदृष्टादूर्ध्वरेच्छातो वा गृहीत्वा अवलंब्येतियोजना ततश्च कर्ता कर्म करणं देशकालौ मुखेदुःखे प्रवृत्त्यारंभाख्यो यत्नो गत्यादिकं रागादृष्टेश्वरादिकं च समुदायस्तस्य यत् हेतुः चिन्मात्रं तदेव स्वभाव इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु कित्कारणं यदपेक्ष्य नित्ययोरपि जीवेशयोः कार्यत्वमुच्यते इत्याशक्याह यद्वेति वाशब्द एवार्थे यदेव व्यापकं ईश्वराख्यं साधकं व्याप्यं जीवाख्यं चाभूत् उभयोर्विभुत्वे नित्यत्वं चतुस्यत्वेन नियम्य नियामकभा-
वानस्यात् तथा चान्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मैत्यादयः श्रुतयो नोपरुष्येरन् एकस्योभयात्मत्वे मानमाह मंत्रवदिति एक एव भूतात्मा भूते भूतेष्ववस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति मंत्र एवात्र प्र-
माणमित्यर्थः भूतत्मानित्यात्मा एकधेति व्यापकत्वेन बहुधेति साधकत्वेन स्थास्यतीति स्थाणुत्वं कूटस्थत्वापरपर्यायमुच्यते यः आत्मकारी आत्मनैव एकाद्वितीयेन करोति सर्वमित्यात्मकारीतदात्मानं स्वयमकुरुते
त्यादिश्रुतेः तत्परं कारणं आनंदं दान्त्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुतेः आनंदमयाख्य ईश्वरस्त्वान्तरकारणं शुद्धापेक्षया कार्यमित्यर्थः तदिदमुक्तं कार्यमनोयदन्यदिति ॥ ७ ॥ एवं स्वभावस्य परमकार-
णत्वमुक्त्वा ज्ञानात्मनामन्याह चिभिः यथाहीति मुक्तैः सम्यगनुष्ठितैः पुण्यपापैः कर्मजैः पुण्यपापैः शुभाशुभेषु शरीरेषु जडेषु उदं अजडं स्वभावाख्यं परमकारणं ज्ञानं नित्यज्ञमिमात्रं निवद्धं शुभाशुभवज्ज-
डाजडे अपि सह भवतोऽविरोधादित्यर्थः ॥ ८ ॥ यथेति यथा वक्ष्यामि स्थो दीपः भूयांसं विषयमवभासयति न तथा वक्ष्यमूलस्थः एवं पंचेन्द्रियरूपाश्चैतन्यप्रदीपयुक्ता वक्ष्यामि प्राकाशः ज्ञानदीपेन प्रदीपाः परवन्तः

यद्वाप्यभूद्व्यापकं साधकं च यन्मंत्रवन्त्यास्यति चापिलोके ॥ यः सर्वहेतुः परमात्मकारी तत्कारणं कार्यमनोयदन्यत् ॥ अथ यथा हि कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यैः शुभाशुभं प्राप्तु-
तेथाविरोधात् ॥ एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निवद्धं ॥ ८ ॥ यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ॥ तथेह पंचेन्द्रियदीपवत्त्वा ज्ञा-
नप्रदीपाः परवन्त एव ॥ ९ ॥ यथा चराज्ञावहवांत्यमात्याः पृथक् प्रमाणं प्रवदंति युक्ताः ॥ तद्वच्छरीरेषु भवंति पंचज्ञानैकदेशाः परमः स तेभ्यः ॥ १० ॥ यथा चिपोमेः प-
वनस्य वेगो मरीचयोर्कस्य नदीपुचापः ॥ गच्छंति चायांति च संचरन्त्यस्तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥ ११ ॥ यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा धूमं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ॥
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं छित्वा न पश्यंति ततोयदन्यत् ॥ १२ ॥ तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ॥ तद्वत्सबुद्धिः सममिन्द्रियात्मा बुद्धि-
परं पश्यति तं स्वभावं ॥ १३ ॥ यथात्मनो गंवति तं पृथिव्यां स्वप्नांतरे पश्यति चात्मनो अन्यत् ॥ श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सबुद्धिर्लिंगात्तथा गच्छति लिंगमन्यत् ॥ १४ ॥

चित्प्रकाशाधीनतया प्रकाशकतः न स्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतयः येन वागभ्युद्यते येन चक्षुःपि पश्यंति येनाहूर्मनो मतमित्याद्याः ॥ ९ ॥ तेभ्य इन्द्रियेभ्यः सः ज्ञानरूपः स्वभावः परमः ॥ १० ॥ अस्य ज्ञानस्य नित्यत्वं
साधयति यथार्चिष इति शरीरेषु मनोद्वारा ज्ञानं निवद्धमपि शरीराण्येव नश्यंति न ज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उपाव्युपधेययोर्धा ज्ञानयोरदृश्यत्वं सदृष्टांतमाह द्वाभ्यां यथा चेति गृहीत्वा व्यापारयित्वा ॥ १२ ॥
योगात् उपायात् पश्यामीत्यनुभवनिन्द्रियात्मा जीवः सबुद्धिः परंबुद्धिश्च समं एककालं पश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ देहनाशोत्पत्त्यादिना बुद्ध्युपाधिश्चिदात्मानवाच्यते इत्याह द्वाभ्यां यथात्मन इति अंगं शरीरं अन्य-
त् आत्मनः पृथक् स्वप्नांतरे स्वप्नमध्ये यथा पश्यति समनाः सबुद्धिः मनोबुद्धियुक्तः श्रोत्रादिभिर्दर्शभिर्िन्द्रियैः पंचभिः प्राणैश्च सहितः सप्तदशात्मा मरणे आत्मनः शरीरं पृथक् स्वप्नात्पश्यन् पितृत्वात्मनो
भिन्नत्वमजानन् शरीरांतरयुक्तो भवति लिंगान्स्थूलदेहात् लिंगं तदेव देहांतरं ॥ १४ ॥

सन्निपातोमरणं फलसन्नियोगात्सुखदुःखप्रदकर्मसंबंधात् अनेनलिङ्गेनशरीरभूतेन अदृष्टःअलक्षितः ॥ १५ ॥ एवमात्मनोबुद्धिनादात्म्यभ्रान्तिरुतंसंसारमुक्तावस्तुनोसंगत्वमाह नचक्षुपेति इंद्रियापासत्वमु
क्त्वा नस्पर्शमुपैतीत्यभोक्तृत्वद्वारासंगत्वमुक्तंनचार्पोत्यकर्तृत्वद्वारा तेचक्षुराद्याः सपश्यन्तेनानितिसाक्षित्वमुक्तं साक्षिणोपिबुद्धित्तिपासत्वात् कर्मव्यतिहारेतइ फलद्वारातुनपश्यंतीत्युक्तं ॥ १६ ॥ असंगस्या
पितमायःपिडवत्धीतादात्म्यभ्रान्त्यासंसारप्रतीतिरित्याह यथेति रूपैपंगल्यादिकं कश्चिदयःपिडादिः तथापिसःवस्तुदृच्यादग्धृत्वपिंगलत्वाख्यंअपरंरूपगुणंवायथानविभर्ति तथैवतदस्यआत्मनःरूपंचै
तन्यंदेहेदृश्यते ननुदेहोवस्तुतश्चेतनः तथापिलोहगतंचतुष्कोणत्वादिकंवन्हाबिवात्मनिदेहगतंदुःखादिकंप्रतीयतदित्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तदृष्टान्तेनैवयद्यच्छरीरंआत्माप्राप्नोति तस्यतस्यधर्मानात्मन्यभिमान्यन
इत्याह तथेति अदृश्यंतदस्थैः तदाश्रयंदेहांतराश्रयं ॥ १८ ॥ अत्रप्रसंगात्पूर्वदेहत्यागंदेहांतरोपादानंचसप्रकारमाह स्वमितित्रिभिः शरीरीभ्रियमाणःखाद्युपादानकैर्देहांशैःखादीन्आविशते एवंश्रोत्राद
योपिसप्तदशनानाश्रयाःस्वस्योपादानगाःसंतोपिकर्ममुपूर्वप्रज्ञासहितेषुवर्तमानाःश्लिष्टाःपंचगुणान्शब्दादीन्श्रयंत अयमर्थः स्थूलदेहनागेपिकर्मणाववद्वंसप्तदशात्मकंलिङ्गंनश्यतिक्रितुदेहांतरंप्रविशति
उत्पत्तिवृद्धिव्ययसन्निपातैर्नयुज्यतेसौपरमःशरीरी ॥ अनेनलिङ्गेनतुलिङ्गमन्यदृच्छत्यदृष्टःफलसन्नियोगात् ॥ १५ ॥ नचक्षुपापश्यतिरूपमात्मनानचापिसं
स्पर्शमुपैतिकिंचित् ॥ नचापितैःसाधयतेतुकार्यंतेतंनपश्यंतिसपश्यंतान् ॥ १६ ॥ यथासर्मापेज्वलतो नलस्यसंतापजंरूपमुपैतिकश्चित् ॥ नचापरंरूपगुणं
विभर्तितथैवतदृश्यतिरूपमस्य ॥ १७ ॥ तथामनुप्यःपरिमुच्यकायमदृश्यमन्यद्विशतेशरीरं ॥ विस्तृत्यभूतेषुमहत्सुदेहंतदाश्रयंचैवविभर्तिरूपं ॥ १८ ॥ खंवायुम
ग्निसलिलंतथोर्वीसमंततोभ्याविशतेशरीरी ॥ नानाश्रयाःकर्मसुवर्तमानाःश्रोत्रादयःपंचगुणान्श्रयंत ॥ १९ ॥ श्रोत्रंखतोघ्राणमथोपृथिव्यास्तेजोमयंरूप
मथोविपाकः ॥ जलाश्रयंतेज उक्तंरसंचवाध्वात्मकःस्पर्शकृतोगुणश्च ॥ २० ॥ महत्सुभूतेषुवसंतिपंचपंचेंद्रियार्थाश्चतयेंद्रियेषु ॥ सर्वाणिचैतानिमनोऽनुगा
निबुद्धिमनोन्वेतिमतिःस्वभावं ॥ २१ ॥

तृणजलायुकान्यायेन तथाचश्रुतिः तमुक्तामंतप्राणोनृक्कामतिप्राणमनृक्कामंतं सर्वप्राणा अनृक्कामंतीति तंविद्याकर्मणीसमन्वारजेतेपूर्वप्रज्ञाचेति तद्यथातृणजलायुकातृणस्यांतंगत्वाःन्यमाक्रममाक्रम्यात्मान
मुपसंहारतीति ॥ १९ ॥ तत्रकिमिंद्रियंकस्यभूतस्यगुणंश्रयतेइतिव्यवस्थामाह श्रोत्रंखतःखस्यगुणंशब्दंश्रयतेइत्यनुपंगः पृथिव्याःगुणंगंधघ्राणंसंश्रयते विपाकःचक्षूरूपतेजःपरिणामःतेजोमयंरूपंश्रयते ज
लाश्रयंतेजःरसप्रकाशकरंरसनेंद्रियंसंश्रयते वाध्वात्मकः स्पर्शकृतःस्पर्शार्थकृतःइंद्रियविशेषःत्वकृतमेववाध्वात्मकंगुणंस्पर्शंश्रयते शब्दादिवासनासहिताएवश्रोत्रादयःकर्मसुश्लिष्टाभवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥
पंचानामिंद्रियाणामर्थाःशब्दादयःभूतेषुखादिषुवसंतितानिचपंचखादीनिइंद्रियेषुवसंति सर्वाणिचैतानिशब्दादीनिखादीनिइंद्रियाणिचमनोनुगानिमनःबुद्धिमन्वेति बुद्धिःस्वभावमन्वेति तेनइंद्रियाणिप
राण्याद्वरिंद्रियेभ्यःपरमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तुसइतिगीतासंगता ततश्चार्थानांकारणमिंद्रियाणितेषांमनस्तस्यबुद्धिस्तस्याश्रिदात्मेतिक्रमात्सर्ववासनावासितायांबुद्धौसर्वमस्तीतितदवियोगाच्चि
दात्मापुनःपुनःसंसरतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतदेवाह शुभेति स्वदेहेत्यकर्माजितेनूतनदेहेन्द्रियादीनितदेवकर्मआददते यत्ऐहिकान् अन्यत्पूर्वजन्मकृतं परावराणि अर्थबुद्ध्यादीनि पूर्वसंस्कारादुत्तरोत्तरदेहेकर्माणि कुर्वन् न मुच्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥
 नन्वेवमपरिहार्यत्वाद्वासनासंतरेरलं मोक्षाशयेत्याशं क्यनादिकालागतमपि भ्रमंतस्त्वधीः समूलमुन्मूलयितुं क्षमते इति प्रतिपादयितुं सदृष्टान्तं संसारस्य भ्रमपूर्वकत्वमाह चलमिति यथा दृष्टिपथं दृष्टिज्ञानं अनतिक्रान्तं सम्यक्प्रमितं वस्तुतस्तस्य पंथा इव पंथाः हानोपादानादिमार्गो यस्य तन् यथा दृष्टिपथं भ्रान्तिज्ञानं तच्च चलं बाधविषयतया अस्थिरं जनः परैति पराकृत्य एति अवगच्छति वस्तुतत्त्वं यथानौस्थः नौचांचल्यं तीरतरो आरोपयति नौस्थैर्ये च तद्बाधितं भवति एवं परंपरमात्मानं कूटस्थमपि बुद्ध्युपधानादकूटस्थमिव भासमानं बुद्धिमार्गं भ्रान्तिजनकत्वरूपं धीनिरोधेन पराकृत्य परतत्त्वमभ्येति एवं यथा सूक्ष्मं पुस्तकाक्षरं महद्रूपमिव महत्तरूपमिव लोचनोत्तेजनबलेनाभितोभाति तथामुक्ष्ममपि चिदात्मतत्त्वं बुद्धियोगात् स्थूलप्रपंचात्मना भाति एवं यथा रूपं स्वमुखप्रतिबिंबं स्वरूपं स्वस्य मुखस्य तत्त्वं स्वदृष्ट्ययोग्यमपि दर्पणः आलोचयते दर्शयति एवं एकमेव प्रत्यग्वस्तु स्याज्ज्ञानकल्पितधीर्दर्पणः पराभूतविषयाकारेणावभासयति तत्र यथा उपनेत्रदर्पणयोरपायेक्षरस्थौल्यं मुखस्य दृश्यत्वं चापैति एवं धीनिग्रहे चितः स्थूलत्वं दृश्यत्वं चापैति तदेवं कूटस्थस्यात्मनो विकारित्वे सूक्ष्मस्य स्थूलत्वे दृष्टृपस्य दृश्यत्वे चक्रमेण दृष्टान्तत्रयं एवं चानादिरपि भ्रान्तिस्तत्त्वज्ञानेन पाश्चात्त्येनापि बाधितुं शक्या न च भ्रान्तिरुन्मज्जनं संभवति बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात् तस्माद्भ्रान्तिज्ञानापनयाय

शुभाशुभं कर्मकृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ॥ मनोनुवर्तति परावराणि जलौकसः स्रोत इवानुकूलं ॥ २२ ॥ चलं यथा दृष्टिपथं परैति सूक्ष्मं महद्रूपमिव भाति ॥ स्वरूपमालोचयते च रूपं परंतथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां० मो० मनुबृहस्पतिसं० द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥
 मनुरुवाच यदिन्द्रियैस्तूपहितं पुरस्तात्प्राप्तान्गुणान्संस्मरंतचिराय ॥ तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चात्सबुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ १ ॥

आत्मज्ञानेयतितव्यमिति भावः ॥ २३ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ननु यदुक्तं निर्विकारस्य विकारित्वं सूक्ष्मस्य स्थूलत्वं अदृश्यस्य दृश्यत्वं च बुद्धियोगादिति तन्न बुद्ध्यतिरिक्तस्यात्मनो नुपलंभादित्याशंक्याह यदिति आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः समनस्कं द्रियैरुपहितं यज्जीवचैतन्यं तत् चिराय बहुकालं पुरस्तात् पूर्वप्राप्तान्गुणान् विषयान् कालान्तरे संस्मरते बाल्येह मिदमन्वभूवमिति तदामनोरथकाले विषयेन्द्रियसन्निकर्षाद्यभावात् ज्ञेयज्ञानज्ञानावासावासितान् बुद्धिरेव सर्वात्मतां प्राप्तादन्येन चैतन्येनावभास्यते इति अस्ति बुद्ध्यधिकश्चेतन इत्यर्थः ननु तदा इन्द्रियाण्येव विषयवासावासितानि बुद्ध्यप्रकाशयंत इत्याशंक्याह तेष्विति इन्द्रियेष्वप्युपहतेषु विलीनेषु शब्दाद्यप्यहात् पश्चात्स्वमकाले बुद्धेः रूपं त्रिपुटी ज्ञेयज्ञानज्ञाप्रालिकातद्वद्रूपमस्य सबुद्धिरूपः ससमानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः समानो बुद्धितादात्म्यं प्राप्नोति परमः सर्वोत्कृष्टः स्वभावः चिद्रूप आत्मा बुद्धेरन्योऽस्येव अयं भावः यथा जायत्काले घटचक्षुषोर्भासकयोर्व्यतिरिक्तः कूटस्थो निर्विकार आदित्यः सत्तामात्रेण चक्षुषोनुपहंघटस्य च प्रकाशं करोति एवं स्वप्नेऽपि मातृमेयात्मना स्थितां बुद्धितदन्य उदासीनः प्रकाशो वभासयेदिति तस्मादस्ति बदेरन्यस्तत्तादात्म्याभावात् विकारित्वात् तदभावेऽस्ति चित् ॥ ५ ॥

ननु मनोरथ इव स्वप्ने पिवासनामयानीन्द्रियाणिसंत्येवान्तर्वाप्यविशिष्टबुद्धेरेव भासकत्वं तथाच श्रुतिः स्वभावस्थां प्रकृत्याह अथोखत्वाद्बुद्धिर्जागरितदेश एवास्येति तच्च स्वप्नस्य जागरूपत्वं मिन्द्रियाणामसत्त्वेऽनुपपन्नं इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमिति प्रसिद्धेः अतो मनोरथ इव स्वप्नेऽपि बुद्ध्यतिरिक्तचेतनासिद्धिरित्याशङ्क्याह यथेति सपरमः युगपत् एककालं अनुल्यकालं अनेककालं च अतीतानागतं पदार्थजातं कालं इह परत्र वा जन्मनि दृष्टं अविशेषात्समंतान् सम्यक् अंतःसन्निधिर्येषां तान् सन्निहितान् इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् नोपेक्षते किंतु प्रकाशयत्येव यथेति हेतौ तथाच लं परस्परव्यभिचारि अवस्थात्रयं संचरते यतो विद्वान् साक्षी तस्मात्सव्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुमुदेभ्यः सूत्रमिवेति न्यायान् एक इत्यर्थः अयमर्थः स्वभावस्थायां हि अतीतमनागतं च वस्तु जातं युगपत्सन्निहितमिव दृश्यते तदा इन्द्रियाणां सत्त्वेऽतीतादिज्ञानं न स्यात् न सतीतादिनातेषां सन्निकर्षोऽस्ति असन्निकृष्टज्ञाने तु तदानीं मिन्द्रियसद्भावकल्पनाव्यर्थानहिरज्ज्वरगादिष्विवाधिष्ठानज्ञानार्थं तदा इन्द्रियापेक्षास्ति आत्मनो बुद्धेर्वाधिष्ठानत्वेनाभिमतस्यैन्द्रियायोग्यत्वात् तस्मात्स्वप्ने धीरेवैकामातृमानमेयात्मना सतीतदन्येन साक्षिणा भास्यते तस्याश्चावस्थात्रयंचलमिति अविशेषात् जागरेपि सैव मात्राच्चाकारेति परिशिष्ट एक एव साक्षी शरीरी शरीरदर्शी ति ज्ञेयमिति अथोखत्वं तिश्रुतिस्तु पृ

यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समंतान्नोपेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालं ॥ तथाचलं संचरते सविद्वांस्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ २ ॥ रजस्तमः सत्वमथोत्तरीयं गच्छत्यसौ स्थानगुणान्विरूपान् ॥ तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी हुताशनं वायुरिवेधनस्यं ॥ ३ ॥

वर्षक्षविषयैवेति श्रुत्यर्थविदां प्रसिद्धं अन्यथाचायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति स्वप्ने आत्मनः स्वयं ज्योतिरित्युक्तापनार्थं प्रवृत्तस्य ज्योतिर्ब्राह्मणस्य निर्विषयत्वं स्यादिति दिक् ॥ २ ॥ चलं संचरते इत्येतद्वाच्यं रज इति प्रत्येकं त्रिगुणात्मकानि जायदादीनि बुद्धेः स्थानानि तेषां गुणान् तद्गतमुखदुःखादीन् विरूपान् परस्परविलक्षणान् गच्छति जानात्येव न भुंक्ते अवस्थांतरगतस्य दुःखादेरन्यत्रादर्शनात् तथाच श्रुतिः स यत्तत्र पश्यत्यतिपुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसंगोऽयं पुरुष इति अतो बुद्धेरेव दुःखादिभोक्तृत्वं तत एव च कर्तृत्वं न त्वात्मा भोक्ता कर्ता वा किंतूदासीनबोधमात्र एवेत्यर्थः इममेव न्यायमिन्द्रियसंचारेऽप्यतिदिशति तथेति अवस्थापथेनेव इन्द्रियपथेनापि बुद्धिरेव मुखवादिभोक्ता इत्यर्थः अत्र दृष्टान्तः हुतेति यथा काष्ठस्थोऽग्निरेव काष्ठं दहति न वायुः सत्वग्निदीपयत्येव एवं इन्द्रियस्थाधीरेवैन्द्रियजं मुखवादिकं भुंक्ते चितिस्तु बुद्धिचेतयत एव ननु तदीयं मुखवादिकं भुंक्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवंबुद्धेः पृथक्प्रसाधितमात्मतत्त्वं चक्षुराद्युगोचरमित्याह नचक्षुपेति रूपंस्वरूपं चक्षुषानपश्यति स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं नपश्यति न स्पृशति रूपस्पर्शराहित्यात् अत्रहेतुः यत इन्द्रियेन्द्रियं प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनोविदुरिति श्रुतेरिन्द्रियप्रकाशकं नैन्द्रियप्रकाशयत्वं यातीत्यर्थः नहिदारुदाहकोग्निर्दारुदाहो भवति इन्द्रियाणामिति पाठे निर्धारणेष्वपि इन्द्रियाणामध्ये स्पर्शनं यत्तदपि नपश्यतीति योज्यं श्रोत्रेण लिङ्ग्यते गम्यत इति श्रोत्रगम्यमपि न अशब्दत्वात् एतच्च प्रमाणांतराणामप्युपलक्षणं कथं तर्हितस्य तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्युपनिषद्गम्यत्वं दृश्यते त्वग्ययावुत्थेति धीगम्यत्वं च श्रूयत इत्याशंक्याह श्रवणेन दर्शनं तथा कृतमिति तथा कथं येन पश्यति तद्विनश्यतीति तच्छब्दयोगाद्येनेत्यध्याहार्यं अयमर्थः आत्मावा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति आत्मदर्शनार्थत्वेन श्रवणादिकं विधीयते तत्र विदितत्वं पदार्थस्य न त्वमसीति वाक्यादात्मनो ब्रह्मभावावगते वेदा अवेदा इति वेदानां नामपि बाधः श्रूयते अन्यस्य तु वाक्यार्थध्याने न तदवगते मनसोऽपि लयः श्रूयते तावन्मनो निरोद्धव्यं तद्दियावत्क्षयंगतमिति तदिदमुक्तं येन करणेन शब्देन मनसा वा सर्वं पश्यति आत्मानं तद्विनश्यतीति एवं श्रवणेन वेदांतवाक्यविचारेण आत्मनो दर्शनं तथा तादृशं प्रत्यस्तमितसमस्तक्रियाकारकादिद्वैतं कृतं विहितं तथा च श्रुतिः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्

नचक्षुषापश्यति रूपमात्मनो नपश्यति स्पर्शनमिन्द्रियेन्द्रियं ॥ न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणेन दर्शनं तथा कृतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४ ॥ श्रोत्रादीनि नपश्यंति स्वं स्वमात्मानं मात्मना ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५ ॥ यथा हि मवतः पार्श्वं पृष्ठं च द्रमसो यथा ॥ न दृष्टपूर्वमनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६ ॥ तद्दृष्टेः पुभूतात्मा सूक्ष्मा ज्ञानात्मवानसौ ॥ अदृष्टपूर्वं चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ७ ॥ पश्यन्नपि यथा लक्ष्मजगत्सोमेन विंदति ॥ एवमस्ति न चोत्पन्नं न च तन्न परायणं ॥ ८ ॥

तत्केन कं पश्येदित्यादि ॥ ४ ॥ श्रोत्रेति त्वं स्वं आत्मानं नपश्यंति तत्र किमुक्तव्यं परमात्मानं नपश्यंतीत्यर्थः सर्वश्चासौ ज्ञश्चेत्यद्वयचिन्मात्रत्वमुक्तं सर्वदर्शीति तस्यैव दृश्यद्रष्टात्मत्वमुक्तं पुनः सर्वज्ञ इति दृश्यद्रष्टोर्नित्यसंबन्धश्चोक्त इत्यपौनरुक्त्यं ॥ ५ ॥ एवमात्मनिसाधकं प्रमाणं प्रदर्शयद्वाधकाभावमप्याह यथेत्यादिना ॥ ६ ॥ ज्ञानात्मवान् ज्ञानैवैव स्वरूपवान् ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः ॥ ७ ॥ आत्मा प्रतीयमानोऽपि न प्रतीयत इति सदृष्टां तमाह पश्यन्निति सोमे आदर्शतुल्ये प्रतिबिंबितं जगत् लक्ष्मकलंकवुत्थं व्यापश्यन्नपि न विंदति इदं जगदेव च द्रेष्टव्यं तद्विनशानाति एवं आत्मज्ञानमस्ति यदाहुः न चायमेकांतेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरिति च तथापि ब्रह्माभिन्नत्वेनाज्ञातत्वात् नच उत्पन्नं ज्ञानमस्ति ननु यथात्मैव ब्रह्म तर्हि स ज्ञात एव नच तज्ज्ञाने पि शोकादिनिवृत्तिरूपं फलं दृश्यतेऽतः किं शास्त्रेणेत्याशंक्याह नच तन्न परायणं तत् आत्मवेदनं न परायणमिति नच तदेव परायणमित्यर्थः तथा च श्रुतिः यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः तदा देवमविज्ञायदुःखस्यातो भविष्यतीति ज्ञातोऽपि भर्जुवदन्यथात्वेन गृहीतत्वात् तस्य ज्ञानाय शास्त्रापेक्षास्तीत्यर्थः भर्जुः किल राजवल्लभो दूरदेशस्थो भूत्सोऽन्यैरमात्यैर्भर्जुर्मृतो ब्रह्मराक्षसो जात इति राज्ञे ज्ञापितं तंच समीपगतं राजापश्यन्नपि धीदोषान्नपश्यतीवेत्याचक्षते दृष्ट्वाः ॥ ८ ॥

अपिचादृष्टमपिपदार्थमनुमानेन जानंतीत्याह रूपेति स्थूलदृष्ट्या रूपवन्तमपि वक्षं उदयास्तमने आद्येते मृन्मात्रत्वेन अरूपत्वात् बुधाः धिया अरूपं मृन्मात्रमेव समनुपश्यंति यथा द्रुः आदावनेचयन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति तथातद्गता उदयास्तमयगतास्तद्दर्शिनः सवितुर्गतिदूरत्वदोषात्प्रत्यक्षेणागृह्यमाणामपि देशांतरप्राप्तिलिगेन धिया पश्यंति एवं दृश्यमानस्यासत्त्वेऽदृश्यमानस्य सत्त्वे च दृष्टांतद्वयमुक्तं ॥ ९ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह तथेति यथेदंतथा दूरस्थं रविगतिवत्तुल्यं प्रकरणादात्मानं बुद्धिप्रदीपेन पूर्वोक्तरीत्या समनुपश्यंतोत्यनुषज्यते प्रत्यासन्नं निकटस्थमपि ज्ञेयं प्रपंचं निनीपंतिनेतुमिच्छंति किंप्रति ज्ञानाभिसंहितं ज्ञानशब्देनाभिसंहितं ज्ञानशब्दाभिधेयं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः तत्पति ब्रह्मणि प्रविलापयितुमिच्छंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतच्चोपायेनैव सित्स्थितीति स दृष्टांतमाह नहीति ॥ ११ ॥ उपादानोपादेययोरभेदात् मृगेण मृग इव ज्ञानेन स्वसजातीयेन ज्ञेयं गृह्यते वशीक्रियते भूम्येव वक्ष्ये इत्यर्थः ॥ १२ ॥ मूर्तिषु स्थूलदेहेषु मूर्तिस्थं लिङ्गदेहस्थं ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन धीवृत्त्या ॥ १३ ॥ नन्वात्मनो धीवृत्तिविषयत्वे जडत्वापत्तिरित्याशंक्याह नोत्सहंत इति पराबुद्धिश्चरमा धीवृत्तिः परं शुद्धबोध्यं न पश्यति घटवत् तथा च वृत्तिव्याप्तिरेव ब्रह्मण्यस्ति न तु फलव्याप्तिरित्यर्थः यथोक्तं फलव्याप्तत्वेमेव हेतुशाम्बकद्विर्निराकृतं ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिरूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमने बुधाः ॥ धिया समनुपश्यंति तद्गताः सवितुर्गतिं ॥ ९ ॥ तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः ॥ प्रत्यासन्नं निनीपंति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितं ॥ १० ॥ न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थो भिसिद्ध्यति ॥ सूत्रजालैर्यथामत्स्यान्वध्नंति जलजीविनः ॥ ११ ॥ मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ॥ गजानां च गजैरेव ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२ ॥ अहिरेव त्यहेः पादान् पश्यतीति हिनः श्रुतं ॥ तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३ ॥ नोत्सहंतै यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ॥ तथैवेह पराबुद्धिः परंबोध्यं न पश्यति ॥ १४ ॥ यथा चंद्रोद्यमावास्यामलिङ्गत्वाद् न दृश्यते ॥ न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणं ॥ १५ ॥ क्षीणकोशोद्यमावास्यां चंद्रमानप्रकाशते ॥ तद्वन्मूर्तिविमुक्तोऽसौ शरीरी नोपलभ्यते ॥ १६ ॥ यथा काशांतरं प्राप्य चंद्रमा भ्राजते पुनः ॥ तद्वल्लिङ्गांतरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ १७ ॥ जन्मवृद्धिः क्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥ सातु चांद्रमसी वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८ ॥ उत्पत्तिवृद्धिवयसा यथा स इति गृह्यते ॥ चंद्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ १९ ॥

व्याप्तिरपेक्ष्यत इति ॥ १४ ॥ वृत्तिरूपोपाधिलयेऽपि ब्रह्मास्ति न तु शुन्यशेष इति स दृष्टांतमाह यथेति अमावास्यां सूर्येण सहवासं प्राप्य अलिङ्गत्वात् ज्ञापकोपाधिशून्यत्वात् तथाऽनष्टं शरीरिणं विद्धि ॥ १५ ॥ कोशः स्थूलशरीरं मूर्त्यावृत्या विमुक्तः ॥ १६ ॥ एवं मुनिसमाध्योरात्मनः सत्त्वमुक्त्वा व्युत्थानलिङ्गेनापितदाह यथेति आकाशांतरं अवकाशभेदं लिङ्गांतरमित्युक्तेः समाधौ पूर्वलिङ्गनाशोक्तः तथा दृष्टिदृष्टिन्यायेन लिङ्गांतरोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ जन्मेति चांद्रमसी चंद्रमंडलस्य वृत्तिर्ममः एवं शरीरस्थेष्वजन्मादिनात्मन इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्र परमतेन युक्तिमाह उत्पत्तीति उत्पत्त्यादिकालभेदात् परिमाणादिभेदेन शरीरभेदेऽपि स एवायं देवदत्त इति शरीरिण ऐक्यं प्रत्यभिज्ञायते एवममावास्यामित्यदर्शनं लक्ष्यते तत्तददर्शनं गतोऽपि मूर्तिमान् लब्धदेहश्चंद्रोप्येक एव बाल्याद्यवस्थांतरप्राप्ताविव देहांतरप्राप्तावपि एक एव देहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

देहदेहिनोःसंबंधोयंप्रतीयमानोपिकालत्रयेपिनास्तीत्याह नेति चिद्रूपदेहिनंअचिद्रूपदेहः प्रकाशमंधकारइवस्पष्टंत्वंवानशक्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवंसत्यपिदेहंविनानदेहिनःप्रकाशोनापिदेहिनंविना देहप्रकाशइतिसदृष्टान्तमाहद्वाभ्यां यथेति तमोराहुः अदृश्योपिदृश्येनाकादिनायुक्तएवप्रकाशते एवमात्मादेहेनेतिअयमहमस्मीतिप्रकाशते देहाभावेनुषुप्तौनस्पष्टंप्रकाशतइत्यर्थः विनाशमेवापातोभवतीत्यादिश्रुतेः ॥ २१ ॥ यथेति दृष्टान्तदार्ष्टिकयोर्व्यत्ययः यथाअर्कवियुक्तोराहुर्नप्रकाशते एवंचैतन्यमंतरेणजडोदेहोनप्रकाशतइत्यर्थः दार्ष्टिकेऽक्षरयोजनातु तद्वत्गडुवत्अप्रकाशमानंशरीरंस्वीयत्वेनयस्यास्तीतितद्वच्छरीरंश्चिदात्मानेनविनिर्मुक्तःशरीरीनोपलभ्यतइति स्वर्गाध्वस्तइत्यादौस्वर्गमात्रध्वंसइवशरीरमात्रानुपलंभोविवक्षितः अनयैवरीत्यापूर्वश्लोकेपिशरीरोपलंभेआत्मनोऽन्वयःप्रदर्शनीयः यथाश्रुतरीत्याचउभयोरपिऽष्टोक्तयोगात्मापलंभेशरीरान्वयव्यतिरेकौदर्शनीयौ ॥ २२ ॥ नन्वेवंमरणेशरीराभावादात्मनोप्यभावःस्यादित्याशंक्यतत्रापिशरीरांतरसंबंधोस्तीतिसदृष्टान्तमाह यथेति अमावास्यां सूर्येणसहवासंगतश्चंद्रोऽस्माज्जिर्नक्षत्रयुक्तत्वेनसमयांतरेइवादृश्यमानोपितद्युक्तोऽस्तेव एवमेकशरीरनिर्मुक्तआत्माकर्मणःफलभूतैःशरीरांतरैर्युज्यतएवेतिनशरीराभावादात्माभावोऽस्ति हेत्वभावादित्यर्थः ॥

नोपसर्पद्विमुंचद्वाशशिनंदृश्यतेतमः ॥ विस्तृजंश्चोपसर्पश्चतद्वत्पश्यशरीरिणं ॥ २० ॥ यथाचंद्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते ॥ तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१ ॥ यथाचंद्रार्कनिर्मुक्तः सराहुर्नोपलभ्यते ॥ तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरीनोपलभ्यते ॥ २२ ॥ यथाचंद्रोऽत्यमावास्यां नक्षत्रैर्युज्यते गतः ॥ तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यतिकर्मणः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां० मो० मनुवृहस्पतिसंवादेऽथधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मनुरुवाच यथाव्यक्तमिदं शोते स्वप्ने चरति चेतनं ॥ ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्पश्य भवाभवौ ॥ १ ॥ यथांभसिप्रसन्नेतुरूपं पश्यति चक्षुषा ॥ तद्वत्पश्यन्नेन्द्रियत्वा ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २ ॥ स एव लुलिते तस्मिन् यथारूपं न पश्यति ॥ तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ३ ॥ अबुद्धिरज्ञानरुता अबुद्ध्या रूप्यते मनः ॥ दुष्टस्य मनसः पंचसंप्रदुष्यंति मानसाः ॥ ४ ॥ अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न तृप्यते ॥ अदृष्टवच्च भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ५ ॥

॥ २३ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० अथिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ देहसंबंधस्यापरिहार्यत्वं श्रुत्वामुमुक्षोरुद्वेगोमाभूदितितन्निवृत्तिसाधनं योगं वक्ष्यन्सदृष्टान्तदेहवियोगप्रकारमाह यथेति यथाव्यक्तं स्थूलशरीरं शोते स्वप्ने चेतनं लिङ्गशरीरं प्रेत्यव्यक्तात् वियुज्यचरति तद्वद्भवः संसारः तथा इन्द्रियसंयुक्तं लिङ्गमपिशोते सुषुप्तौ केवलं ज्ञानं प्रेत्य लिङ्गात् वियुज्यचरति तद्वदभवो मोक्ष इत्यर्थः ॥ १ ॥ ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन बुद्ध्या आत्मज्ञानान्मुच्यते तच्चेन्द्रियजयाद्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ विषययेवंधमाह सइति ज्ञाने बुद्धौ न पश्यति ॥ ३ ॥ अबुद्धिरविद्या अनित्या शुचिदुःखानात्ममुदेहादिषु नित्यसुखशुचित्वात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपा सा चाज्ञानजातयामनः आरूप्यते रागाद्याक्रांतं भवति पंचश्रोत्रादयः मानसाः मनः प्रधानाः ॥ ४ ॥ अज्ञानतृप्तः मोहपूर्णः अवगाढोऽत्यंतमग्नः अदृष्टवत् धर्माधर्मयुक्तं यथास्यात्तथा भूतात्मा जीवः विषयेभ्यः शब्दादिभ्यो भोगार्थं निवर्तते मृतः पुनर्जायते ॥ ५ ॥

इन्द्रियगुणान्द्रियभोग्यान्रूपादीन् आद्यव्यअस्तस्वरूपंगच्छतीत्योजना ॥ १४ ॥ अस्यपुनःपुनर्देहावामौहेतुमाह प्रणीतमिति प्रणीतं कर्मणा उपस्थापितं मार्गं विषयं कर्मणैर्वनीयमानः कर्मफलं सुखादिप्राप्नोति यतः प्रवृत्तं प्रवृत्तिप्रधानं धर्मपुण्यपापात्मकं आमवान्कृतवान् आत्मविदिति पाठे प्रारब्धकर्ममात्रविषयोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥ एतत्परिहारार्थं निवृत्तं धर्ममाह विषया इति आहरणं आहारो विषयभोगस्तद्वर्जितस्य विषयाः शब्दाद्यभिलाषाः विनिवर्तते परंतुरसोवासनात्मको न निवर्तते सोऽपि परं आत्मानं दृष्ट्वा अवामसकलकामस्य पुंसो निवर्तते भोगेच्छां त्यक्त्वा आत्मानं पश्यतो विषयबंधो निवर्तत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्मगुणैः कर्माणि गुणभूतानि येषां तैर्विषयसंगैः मनसि मनःप्रधाने त्वंपदार्थैः स्मितामात्रे तदामनोपीति शेषः ब्रह्मसंपद्यते कुतः यतस्तत्रैव प्रलयंगतं भवति ॥ १७ ॥ ब्रह्मपदार्थमाह अस्पर्शनमिति स्पर्शादिहीनत्वात् स्पर्शनादिक्रियानाश्रयं अनिद्रियत्वात् श्रवणादिक्रियाहीनं अशृण्वानं अवितर्कं अनुमानागम्यं ईदृशं परं ब्रह्म सत्त्वं बुद्धिः प्रविशते ॥ १८ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति मनसीति आकृतयो घटादिव्यक्तयः मनः संकल्प

अंतरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः ॥ प्राप्येन्द्रियगुणान्यंच सोऽस्मादृच्यगच्छति ॥ १४ ॥ प्रणीतं कर्मणामार्गं नीयमानः पुनः पुनः ॥ प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृत्तं धर्ममाप्तवान् ॥ १५ ॥ विषया विनिवर्तते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ १६ ॥ बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ॥ तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयंगतं ॥ १७ ॥ अस्पर्शनमशृण्वानमना स्वादमदर्शनं ॥ अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परं ॥ १८ ॥ मनस्याकृतयो मग्नमनस्त्वभिगतं मतिं ॥ मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानं चाभिगतं परं ॥ १९ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिर्बुद्ध्यते मनः ॥ न बुद्धिर्बुद्ध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० मनुबृहस्पतिसं ० चतुरधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७३ ॥ मनुर्वाच दुःखोपघातेशारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ॥ यस्मिन्नशक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिंतयेत् ॥ १ ॥ भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्नानुचिंतयेत् ॥ चिंत्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते ॥ २ ॥ प्रज्ञायमानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ ३ ॥

कृतत्वात् तत्रैव मग्नमभवति तथा चाक्षपादाचार्यप्रणीतं सूत्रं दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकता इति एवं मनसो बुद्धौ बुद्धेर्जीवेतस्य ब्रह्मणि चलय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ सिद्धिर्नेति नकारः काकाक्षिवदुभयत्र संवध्यते कार्येण कारणाव्याप्तेरिन्द्रियादयः स्वस्वकारणं न बुद्ध्यते सूक्ष्मं तु चिदात्मा सर्वं पश्यति तदनुविद्धा उत्तरे तु स्वस्वकार्यं पश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ इति शांतिः ० मोक्ष ० नैलकंठीये भारतभावादीपे चतुरधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७३ ॥ दुःखोपघाते इति दुःखरूपे उपघाते प्रागुक्ते योगे विधेयं शारीरे व्याध्यादौ मानसे शोकादौ च यस्मिन्सतियत्नो योगाभ्यासः कर्तुं न शक्यते तदुःखोपघातं नानुचिंतयेत् अचित्तयैव तं परिहरेदित्यर्थः ॥ १ ॥ एतदेवाह भैषज्यमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रज्ञामेवाहानित्यमिति नगृध्येतर्गर्धनकुर्यात् ॥ ४ ॥ उपक्रमं प्रतीकारोपायं ॥ ५ ॥ मरणं भवति ॥ ६ ॥ ते ब्रह्माभिगताः ॥ ७ ॥ पालने च ते मुखं नेति संबंधः दुःखेन च दुःखेऽपि च सति नाधिगम्यते कदाचित् ॥ ८ ॥ एवं दुःखनिवृत्त्युपायैवैरोग्यमुक्ता सुखप्राप्त्युपायं ब्रह्मात्मज्ञानमाह ज्ञानमिति ज्ञानं ब्रह्मज्ञेयं अहंकारादिषट्पातं तदात्मना अभिनिर्वृत्तं अविद्यया निष्पन्नं अतएव मनः ज्ञानगुणं ज्ञानस्य धर्मः कनकस्येव कटकं प्रज्ञाकरणैः ज्ञानेन्द्रियैः संयुक्तं तदा भवति ततो नंतरं बुद्धिर्विषयाकारावृत्तिर्भवति एतेन यदेतद्बुद्धयमनश्चेत्युपक्रम्य सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्त्येव ब्रह्मैष इन्द्रियादिना प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानं ब्रह्मेत्यंते न करणदेवताभूतभौतिकानामर्थानां प्रज्ञात्मत्वं प्रज्ञाप्रतिष्ठात्वं च हाटककटकन्यायेनोक्तानामेव प्रज्ञाब्रह्मेति वदंत्याः श्रुतेरर्थो ब्रह्माद्वैतं पादत्रयेण दर्शितं चतुर्थेन तत्कारणाविद्यावियोगहेतुर्बुद्धिरिति चोक्तं ॥ ९ ॥ बुद्धेर्निग्रहस्तदभिव्यक्तिहेतुरित्याह यदेति यदा कर्मगुणैः कर्मोत्थैः संस्कारैः सहितानुद्धिः मनसि मननात्मिकायां धीवृत्तौ वर्तते तदात्मना परिणमते तदा ब्रह्म प्रज्ञायते तादृशधीवृत्त्युदये हेतुमाह ध्यानेति ध्यानं यम

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत तत्र न पंडितः ॥ ४ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ॥ अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमं ॥ ५ ॥ सुखाद्दुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ॥ स्निग्धस्य चेंद्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियं ॥ ६ ॥ परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ॥ अभ्यंति ब्रह्मसोत्यंतं न तेशोचंति पंडिताः ॥ ७ ॥ दुःखमर्थाहियुज्यंते पालनेन च ते मुखं ॥ दुःखेन चाधिगम्यते नाशमेपां न चिंतयेत् ॥ ८ ॥ ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विदि ज्ञानगुणं मनः ॥ प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ ९ ॥ यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ १० ॥ सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ॥ अपरादभिनिःसृत्य गिरेः शृंगादिवोदकं ॥ ११ ॥ यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजं ॥ तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकषं निकषेयथा ॥ १२ ॥ मनस्त्वपहतं पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकं ॥ न समक्षगुणापेक्षि निर्गुणस्य निदर्शकं ॥ १३ ॥

नियमादिभिः पूर्वगैः सहितं ध्यानं ध्येयाकारप्रत्ययसंततिः स एव योगाख्यस्ततो निष्पन्नेन समाधिना ब्रह्माकारवृत्तिविशेषेण कर्मणोपेतेति पाठे कर्मणः बाह्यविषयप्रकाशनादपेतेति व्याख्येयं ॥ १० ॥ गुणवती इन्द्रियादिमती गुणेषु रूपादिषु अपरात् अज्ञानात् ॥ ११ ॥ यदा अज्ञाननाशकाले ध्यानं ध्येयं वस्तु मनसि धीवृत्तौ प्राप्नोति अभिव्यज्यते पूर्वजमित्यज्ञानस्यापिकारणं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादि स्मृतैः निकषेकपपापाणे निकषस्य गर्भे रेखाप्रकर्षेण निःसंशयं ज्ञायते ॥ १२ ॥ विषयत्वेन निकषवत् ब्रह्म प्रज्ञायते चेत् जाड्यं ब्रह्मण आपद्येतेत्याशंक्याह मनस्त्विति मनोऽखंडाकारावृत्तिः पूर्वअखंडचैतन्याभिव्यक्तेः प्रागेवापहतं अखंडप्रकाशेन तिरोभूतं कुतः यस्मादिन्द्रियार्थानां शब्दादीनामेव तन्निदर्शकं तदपि अव्यवधानेनैवेत्याह समक्षं इन्द्रियसन्निरुद्धं गुणरूपादि अपेक्षते तत्तथा अतो हेतोः निर्गुणस्य रूपादिहीनस्य तन्न निदर्शकमतो न ब्रह्मणो जाड्यापत्तिः ॥ १३ ॥

म.भा.टी.

॥४८॥

उपसंहरति सर्वाणीति द्वाराणिन्द्रियाणि संवार्यपिधाय मनसिसंकल्पमात्रेणस्थितः सन्तमपिमनसिबुद्धौकृत्वाप्रविलाप्य एकाग्रतांअस्मीत्यात्ममात्राकारतांप्राप्य तत्परंनतःएकाग्रतातःपरं ॥ १४ ॥ तमेतल्लयक्रमेणुक्त्याप्युपपादयति यथेति गुणाःशब्दतन्मात्रादयोऽपंचोक्तनभूतसंज्ञास्तेषामुपुत्तौभवेसतिन कार्याणिमहाभूतानिपंचोक्तस्थूलभूतानिनश्येति तथाहिश्रुतिःकारणनागपूर्वकत्वंकार्यनाशस्यदर्शयति सयथासंधवग्विल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतेति उदकंविलीनमनुग्विल्योलीयतइतिश्रुत्यर्थः तथाचानुभवः जलप्रस्थेग्विल्यप्रस्थप्रक्षेपेकरकाप्रक्षेपइवपरिमाणानतिरेकात्ग्विल्योपादानंजलंस्थोपादानेरसतन्मात्रेविलीयतेननुजलप्रस्थे तस्यतदनुपादानत्वात् तस्मात्मुष्टकंश्रुत्याजलनाशान्ग्विल्यनाशइतिस्थित्याचगुणक्षयानुभूतक्षयइति यथायंदृष्टांतः तथाभनसिअहंकारेलीयमानाबुद्धिःस्वकार्याणीन्द्रियाणिगृहीत्वैवलीयते ॥ १५ ॥ ननुकारणलीयमानंकार्यंस्वदोषेणकारणमपिदूषयेत्जलक्षिप्रलवणग्विल्यइवजलंस्वरसेनत्याशंक्याह यदेति बुद्धिव्यवसायोनिश्चयःसएवगुणोधर्मस्तेनउपेनापिअंतरेऽहंकारेचरतांतितथा यथाआकृत्यंतरोपेतमपिकुंडलंत्वर्णस्थमेव तद्वन्मनसियदाबुद्धिर्भवतितदासामनएवभवति मधुरंजलंतुनग्विल्यस्यकारणमितितेनतदूषणंविजातीयसंसर्गकृतमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननुत्रिगुणात्मकोमनःशब्दोहंकारोविजातोयेनिर्गुणलीयमानःस्वधर्मेणतदपिदूषयेदेवेत्याशंक्याह गुणवद्विरिति ध्यानेनगुणःसत्त्वात्कर्पाख्योयस्मिंस्तत्त्व्यानगुणंमनोऽहंकारः गुणवद्विःरूपादिमद्वि

सर्वाण्येतानिसंवार्यद्वाराणिमनसिस्थितः ॥ मनस्येकाग्रतांकृत्वातत्परंप्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ यथामहांतिभूतानिनिवर्ततेगुणक्षये ॥ तथेन्द्रियाण्युपादायबुद्धिर्मनसिवर्तते ॥ १५ ॥ यदामनसिसाबुद्धिर्वर्ततेतरचारिणी ॥ व्यवसायगुणोपेतातदासंपद्यतेमनः ॥ १६ ॥ गुणवद्विर्गुणोपेतंयदाध्यानगुणंमनः ॥ तदासर्वान्गुणान्हित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्येहविज्ञानेनास्तितुल्यंनिर्दर्शनं ॥ यत्रनास्तिपदन्यासःकस्तंविषयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥

विषयैःसहयदागुणोपेतंगुणान्सत्त्वादीन्मूलप्रकृतिमितियावत् तांअव्यक्ताख्यांउपेतंप्राप्तंभवति तदासर्वान्गुणान्सर्वगुणात्मकमव्यक्तमपिहित्वानिर्गुणंभूत्वाप्रविलाप्यनिर्गुणंप्रतिपद्यते यदिसत्त्वादयोनप्रविलाप्याःस्युस्तर्हितेपुलीनंमनःमुमिप्रलययोरिवुनरुन्मज्जेत्कारणस्यानाशात् नचादृष्टाख्यनिमित्तांतराभावाज्जन्तानिवाच्यं श्रुतहान्यप्रतकल्पनाप्रसंगात् तत्त्वमर्सातिवाक्यार्थज्ञानात् कृतकृत्यत्वंश्रुयते ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिरितिश्रुतेः नत्वहंकारस्यप्रधानेप्रलयात् कृतकृत्यत्वंनिमित्तमप्रयोजकमितितवमूत्रकृतैवादृष्टस्यअप्रयोजकत्वाभिधानात् तस्मात्सत्त्वमपिप्रविलापनीयं नचगुणात्मकस्यतस्यनिर्गुणताभवति उक्तदोषापातात् अतोरज्जृणादिवद्वाधएवास्यप्रलयः तदिदमुक्तं मनोगुणान्हित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते गुणान्उपादायेत्यर्थः हित्वेतिदधातेःरूपंननुजहातेः नहिकारणमुक्त्वाकार्यस्यान्यप्राप्तिःसंभवति तस्मान्नमनोऽलयाधिष्ठानेब्रह्मणिमानसदोषप्रसक्तिरितिदिक् ॥ १७ ॥ अहंकाराद्युपादानंयदव्यक्ताख्यंगुणत्रयंतस्यस्वरूपंदुर्वचमित्याह अव्यक्तस्येति निर्दर्शनंदृष्टांतःअव्यक्तंनसत् नेहनानास्तिकिचनेतिश्रुत्याबाधात् नापिनरशृंगवदसत् तत्कार्यस्योपलंभात् नापिसदसत्विरोधात् तस्मादनिर्वचनीयमित्याह पदन्यासोवाग्व्यापारोयत्रनास्तिअतस्तत्रनिर्दर्शनमपिनास्तीत्यर्थः अतएवतदवाभिरपिनसंभवतीत्याह कइति ॥ १८ ॥

शां.मो.

१२

॥४८॥

अतःश्रवणादिजन्येनसाक्षात्कारेणैवात्मतत्त्वंनिश्चिन्यादित्याह तपसेति तपसाआलोचनेनध्यानजेनसाक्षात्कारेणअनुमानेनमननाख्ययुक्त्यनुसंधानेनगुणैःशमदमादिभिःजात्याजात्युचितस्वधर्मेणश्रुतेनवेदांतश्रवणेनविशुद्धेनांतरात्मनामनसापरमं ब्रह्मनिर्नापेत्ज्ञातुमिच्छेत् परमंशोधितत्वंपदार्थं ब्रह्मतत्पदार्थं प्रतिप्रापयितुमिच्छेदितिवा नयतेद्विकर्मत्वात् ॥ १९ ॥ उक्तविधयातत्त्वदर्शिनोतर्बहिःश्रुत्यवद्वेदभानंनास्तौत्याह गुणहीनइति तंनिष्प्रपंचमार्गंवहिरन्वयेनापिसम्यक् अनुवर्ततेअनुसरति द्वैतं तु पश्यन्नपि न पश्यतीत्यर्थः ननु बहिःकार्यात्मना भेदः अंतःकारणात्मना भेदः यथा सुवर्णं स्वरूपेण कुंडलादिरूपेण चाभिन्नं भिन्नं चेति व्यपदेशक्यं तद्वदिदमपि स्यात् किमिति बहिरपि भेदावभासः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽपलप्यत इति चेन्न स यथा सैधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नोरसघन एव वा अरेऽयमात्माऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यात्मन एकरस्य श्रुतेः अंतरं कारणं बाह्यं कार्यं तयोरभावादयं कृत्स्नः प्रज्ञानमात्र इति श्रुत्यर्थः बहिरपि ज्ञेयेन शुद्धेन चिदात्मना संमितं तत्र हेतुः गुणाभावात् मूलप्रकृतेस्तुच्छत्वात् प्रकृत्यावा

तपसाचानुमानेनगुणैर्जात्याश्रुतेनच ॥ निर्नापेत्परमं ब्रह्मविशुद्धेनांतरात्मना ॥ १९ ॥ गुणहीनोहितंमार्गंवहिःसमनुवर्तते ॥ गुणाभावात्प्रकृत्यावानिस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितं ॥ २० ॥ नैर्गुण्याद्ब्रह्मचाप्रोतिसगुणत्वान्निवर्तते ॥ गुणप्रचारिणीबुद्धिर्दुताशनइवेधने ॥ २१ ॥ यथापंचविमुक्तानि इंद्रियाणि स्वकर्मभिः ॥ तथा हि परमं ब्रह्मविमुक्तं प्रकृतेः परं ॥ २२ ॥ एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्तन्ते शरीरिणः ॥ निवर्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गं चैवोपयांति च ॥ २३ ॥ पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्च इंद्रियाणि च ॥ अहंकारोभिमानश्च समूहोभूतसंज्ञकः ॥ २४ ॥

चित्त्वाभाव्याद्वा तर्कैकगम्याः प्रधानपरमाणुस्वभावशून्यवादास्तर्क्यास्तद्वहितं निस्तर्क्यतस्मादंतर्बहिरेकरसं ब्रह्म एकस्मिन्वस्तुनि परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोः समानसत्ताकत्वं वक्तुमयुक्तमित्यवश्यहेयेन्यतरस्मिन्व्यभिचरितत्वाद्देदएवहेयइतिनिर्विवादमैकाम्यमित्याकरेविस्तरः ॥ २० ॥ बुद्धिर्नैर्गुण्यान्निर्विषयत्वाद्ब्रह्मचाप्रोतिसगुणत्वात्सर्वविषयत्वान्निवर्तते ब्रह्मणः सकाशादिनिशेषः गुणेपुप्रचारिणी ॥ २१ ॥ यथेति मुषुमौयथाकार्यत्यागेनकारणाज्ञानात्मनावस्थानं एवंतुरीयेकारणत्यागेचिन्मात्रात्मनावस्थानमपिसंभवतीतिभावः ॥ २२ ॥ एवमितिलौकिकदृष्टान्ताभिन्नयः प्रकृतितः अज्ञानात् शरीरिणः चिदाभासाजीवाख्याः निवृत्तौ अज्ञानस्य यथाऽज्ञानाच्छुक्तिरजतादाविवप्रवर्ततेकर्मसुतन्निवृत्तौनिवर्तते अनिवृत्तौतुस्वर्गं प्रवृत्तिफलं ॥ २३ ॥ पुरुषः जीवः अभिमानः इदमित्यमेवेतिधीः विपर्ययोवाभूतसंज्ञाफलं विनाशित्वनिश्चयः ॥ २४ ॥

ननुप्रवाहनित्यस्यवियदादेः कुतोविनाशइत्याशंक्याह एतस्येति एतस्य भूतसंवस्य आद्याप्रवृत्तिः प्रथमसर्गः प्रधानान्मायाशबलादव्याकृतादेव तदनंतरमिथुनाद्वीजांकुरन्यायेनव्यक्तिमभिव्यक्ति अविशेषात्
विशेषाः पंचमहाभूतानितदन्ये अविशेषाः पंचतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि अहंकारश्च जात्यभिप्रायमेकवचनं द्वितीयाप्रवृत्तिस्तु मिथुनादभिव्यक्तिनियच्छति नियमयति न पुनर्यादृच्छिकौ सृष्टिरित्यर्थः एवं
च यथा च शरावोदचनादीनां विशेषाणामविशेषो नृन्मात्रं एवं वियदादिविशेषाणामप्यस्य विशेषः प्रधानमिति न प्रवाहनित्यत्वं सृष्टेरिति भावः ॥ २५ ॥ प्रकृतिप्रलयकालेभ्येति विरक्तस्तु ज्ञानवान् प्रकृतिवा
धेनात्मज्ञानवान् भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति शांति० मोक्ष० नै० भा० पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाऽश्रेयोप्यधर्मतः ॥ रागवाग्नरुतित्येति वि
मर्थमुपसंहरति यदातैः पंचभिः पंचेत्यादिनाऽध्यायेन पंचभिः शब्दादिभिः स्वविषयैः सह पंचेन्द्रियाणि मनसा कारणेनापि सह युक्तानि निगृहीतानि मनसेत्यत्रैव बुद्धेरपि ग्रहणं श्रुतिश्च यदा पंचावतिष्ठते ज्ञानानि

एतस्याद्याप्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते ॥ द्वितीयामिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति २५ ॥ धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाऽश्रेयोप्यधर्मतः ॥ रागवाग्नरुतित्येति वि
रक्तो ज्ञानवान् भवेत् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० मनुवृहस्पतिसं० पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ मनुस्वाच
यदातैः पंचभिः पंचयुक्तानि मनसा सह ॥ अथ तद्दृश्यते ब्रह्ममणौ सूत्रमिवापितं ॥ १ ॥ तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णं वर्तते पुनः ॥ मुक्तास्वयंप्रवालेषु मृन्मयेरा
जते तथा ॥ २ ॥ तद्ब्रह्मोऽश्वमनुष्ये पुतद्वदस्ति मृगादिषु ॥ तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३ ॥ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययं ॥ तेन तेन शरीरेण त
त्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ४ ॥ यथा त्वेकरसाभूमिरोपयथानुसारिणी ॥ तथा कर्मानुगावुद्भिरंतरात्मानुदर्शिनी ॥ ५ ॥ ज्ञानपूर्वा भवेद्विप्सालिप्सापूर्वा भिसंधिता ॥ अ
भिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलं ॥ ६ ॥ फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ॥ ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्या ज्ञानं सदसदात्मकं ॥ ७ ॥

मनसा सह बुद्धिश्च न विवेकतिता माहुः परमां गतिमिति आत्मानात्मनोरत्यंतविविक्तत्वं मणिस्त्वदृष्टातेनोक्तं ॥ १ ॥ ऐकान्त्यसिद्धयर्थमनेनैव दृष्टातेन सर्वत्रात्मव्याप्तिमाह तदेवेति ॥ २ ॥ प्रसक्तात्मा आसक्त
चित्तः आसंगहेतुमाह स्वकर्मभिरिति ॥ ३ ॥ येन येन पित्र्येण दैवेन गांधर्वेण प्राजापत्येन वा प्राप्येण हेतुभूतेन यस्य यस्य देहस्य प्राप्त्यर्थमित्यर्थः यद्यत्कर्म यज्ञादिकं ॥ ४ ॥ कर्मजोदादेहविशेषयोगे दृष्टांतमाह यथेति
अंतरात्मा अनुदर्शां साक्षीयस्याः सा तथा साक्षिप्रकाश्यापि प्राक्कर्मानुसारिण्येव बुद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ज्ञानपूर्वा बुद्धिपूर्वा लिप्सा रागः ततोऽभिसंधिता अभिसंधिमत्त्वं अभिसंधिरित्यावत् सच इदं साधयेयमिति
यत्नः ततः कर्मस्पंदः ततः फलावाप्तिः ॥ ६ ॥ फलमिति अनेन क्रमेण तत्तद्देहप्राप्त्यादिरूपं फलं कर्मात्मकं कर्मप्रभवं कर्मुत्तु ज्ञेयात्मकं अहमर्थोद्भवं अहमर्थोपि ज्ञानात्मा जीवरूपः सोऽपि सदसदात्मा चिज्जडरूपः ॥ ७ ॥

ज्ञानानांचिज्ज्ञेयानीं फलानां देहानां ज्ञेयानां बुद्धीनां कर्मणां संचितानां चक्षयानि यत्फलमिव फलं आत्मतत्त्वप्रकाशः विद्यया ब्रह्माकारचरमांतःकरणदृष्ट्या ज्ञानं साक्षात्कारो यस्य तद्विद्याज्ञानं दिव्यं ज्ञानमि
ति पाठे दिविहार्दाकाशाख्ये कारणे ब्रह्मणि भवं दिव्यं ज्ञेयवस्तु नि प्रतिष्ठितं ज्ञानं ॥ ८ ॥ ज्ञेयस्वरूपमाह महदिति महत्त्रिविधपरिच्छेदशून्यं अतएव परमं माबुद्धिः सापरादूरे भूनायस्मात्तत् भूतं नित्यसिद्धं आत्मस्थं
बुद्धिस्थं गुणेषु विषयेषु बुद्धिर्येषां ॥ ९ ॥ महत्त्वं व्याचष्टे पृथिवीति त्रिभिः ॥ १० ॥ कालः अव्यक्ताख्यं जगत्कारणं ॥ ११ ॥ विष्णुः शुद्धं ब्रह्म ॥ १२ ॥ महत्त्वे हेतुकं परमत्वं व्याचष्टेऽनादित्वादिति द्वाभ्यां अ
व्ययः अपक्षयशून्यः अंतवत् ज्ञातृज्ञेयविभागवत् यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति तदल्पं अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तदुःखमिति तस्य दुःखत्वश्रुतेः ॥ १३ ॥ धामेव धाम आश्रयः प्राप्यं गत्वा ज्ञात्वा कालविषयादनित्या
दुःखात्मकात् ॥ १४ ॥ गुणेऽपि एते मुक्ताः शुद्धचिदात्मानः गुणेषु मानमेव व्यवहारेषु प्रकाशं ते ज्ञानरूपेण मेयेषु वा सत्त्वेन घटः सन् पटः सन्नित्येवं रूपेण सुखात्मना वा अतएवोक्तं अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चे

ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ॥ क्षयानि यत्फलं विद्याज्ञानं ज्ञेयं प्रतिष्ठितं ॥ ८ ॥ महद्भिपरमं भूतं यत्प्रपश्यंति योगिनः ॥ अबुधास्तं न पश्यंति त्यात्म
स्थं गुणबुद्धयः ॥ ९ ॥ पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरं ॥ अद्भ्यो महत्तरं ते जस्ते जसः पवनो महान् ॥ १० ॥ पवनाच्च महद्भ्यो मतस्मात्परतरं मनः ॥ मनसो महती बु
द्धिर्बुद्धेः कालो महान् स्मृतः ॥ ११ ॥ कालात्स भगवान् विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ॥ नादिर्न मध्यं नैवांतस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२ ॥ अनादित्वादमध्यत्वादनंत
त्वाच्च सोऽव्ययः ॥ अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं त्यंतवदुच्यते ॥ १३ ॥ तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्दाम परमं पदं ॥ तद्वत्त्वा कालविषयादिमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ॥ १४ ॥ गुणे
ष्वेते प्रकाशं ते निर्गुणत्वात्ततः परं ॥ निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानंत्यायकल्पते ॥ १५ ॥ ऋचो यजूं पिसामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ॥ जिह्वाग्रेषु प्रवर्तते यत्तसां
ध्याविनाशिनः ॥ १६ ॥ न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवं ॥ न यत्तसां ध्यंतद्ब्रह्म नादिमध्यं न चांतवत् ॥ १७ ॥ ऋचामादिस्तथा साक्षां यजुषामादिरुच्यते ॥
अंतश्चादिमतां दृष्टेन त्वादिर्ब्रह्मणः स्मृतः ॥ १८ ॥ अनादित्वादनंतत्वात्तदनंतं तथा व्ययं ॥ अव्ययत्वाच्च निर्दुःखं द्वाभावस्ततः परं ॥ १९ ॥

त्यंशपंचकं आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति ततः गुणेभ्यः परमुक्तं ब्रह्म निर्गुणत्वादेव निवृत्तिलक्षणः शमदमो परमादिरूपो धर्मो निर्विकल्पकः स च ज्ञातः सन् आनंत्यायमोक्षाय ॥ १५ ॥ ऋच इत्यध्यय
नादिधर्मा लक्ष्यं ते शरीराणि लिङ्गशरीराणि व्यपाश्रिताः तत्संस्कारकत्वेन तद्वत्ताः ननु अनाधेयातिशये चिदात्मनि गताः अतएव यत्तसां ध्याः विनाशिनश्च ॥ १६ ॥ ब्रह्मणितद्विपर्ययमाह नचेति शरीरमाश्रित्य सं
भव आ विर्भावो यस्य तत्तादृशमपि यत्तसां ध्यं न भवति धर्मवद्यतो नादिमध्यं नैकधेति वत्समासः ब्रह्मभावस्य साध्यत्वे निश्चितमनित्यत्वं स्यादित्यर्थः यद्वा शरीरं लिङ्गं आश्रयते पुण्यापुण्यरूपेणेति शरीराश्रयं शरी
रात्संभवति तादृशं च धर्मस्वरूपं ब्रह्म नु अशरीरं उदासीनं चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ऋचामिति ब्रह्मभावस्यादिमत्वे ध्रुवं विनाश इति भावः ॥ १८ ॥ अनादित्वादजं न्यत्वात् अनंतत्वात् त्वं स शून्यत्वात् अतएव अनंतं व्याप
कं अव्ययं च व्योमवत् द्वंद्वानि मानापमानादीनि ॥ १९ ॥

ननु अयत्नसाध्यं नित्यं चात्मसुखं चेत्किमिति तत्र सर्वे न रज्यन्त इत्याशंक्याह अदृष्ट इति अदृष्टं भाग्यं तदालं व्यनुपायात् उपायाभावात् अत्रादृष्ट इति चतुर्विधा ध्यात्मिकतुष्ट्युपलक्षणं तथाक्रमेणो विषयभोगारव्यस्यप्रतिसंधिः प्रतीपः संधिविधयोगः विषयेभ्य उपरम इति यावत् तेन पंचविधा वास्नातुष्टिरुक्ता तेन तुष्टिद्वयेन हेतुना उपायेष्व प्रवर्तमाना पुरुषायेनोपायेन तत्पदं गच्छंति तत्र पश्यंति तुष्टयस्तुक्ताः सांख्यसमस्यां आध्यात्मिकाश्च तत्र प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः वास्नाविषयोपरमात्पंचचतुष्टयो जिहिताः इति अस्यार्थः शास्त्रात् प्रकृतिपुरुषयोर्विवेको ज्ञानस्तत्साक्षात्कारस्तुष्टितिरूपः प्रकृतेः परिणामः स च स्वयमेव परिणामक्रमेण भविष्यति किं ध्यानायासेनेति प्रकृत्याख्या तुष्टिरिति इत्युच्यते एतावतापि न कृतकृत्यता सर्वस्याप्यनायासेन विवेकख्यात्यापत्तेरनर्थकः प्रव्रज्याविधिः स्यादतस्तन्मात्रेण कृतकृत्यता किं ध्यानेनेत्युपादानाख्या तुष्टिः सलिलमित्युच्यते प्रव्रज्यापिकालविशेषापेक्षैवैकैव ल्यहेतुगित्यलमुत्तमनयेति तृष्णीमवस्थानं कालाख्यतुष्टिरोच्यते कालोपि पूर्वपुण्यवशादेव विवेकसाक्षात्कारं मदालसापत्यानां बालानामिव जनयिष्यतीति किं ध्यानायासेनेति तुष्टिर्भाग्यादृष्टिगच्छेनोच्यते मैत्रेयमुख्यत्वादृष्ट इत्यनेन गृहीता अनयैव तत्पूर्वासांतुष्टीनामाक्षेपतोलाभादिति विषयाः पंच तेषु वैराग्याण्यपि पंच तत्र धनार्जनेदुःखं दृष्ट्वा या उपरतिः सापारं राजचोरादिना धननाशेदुःखं दृष्ट्वा या सामुपारं भोगेनापि धननाशेदृष्ट्वा यदुःखं तज्जाया उपरतिः सापारापारं भोगेपि क्षयित्वादिदोषदर्शनाद्या उपरतिः सानुत्तमां भः नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति न्यायेन भोगे हि सादोषदर्शनाद्या उपरतिः सा उत्तमां भः एवं विषयोपरमात्पंचतुष्टयो च कर्मप्रतिसंधिश्चेन्नोच्यते एवं वतुष्टयः तन्मात्रेण कृतकृत्यतां मन्वानस्य उपायेष्व प्रवृत्तेरात्मदर्शनं न भवतीत्यर्थः ॥२०॥ क

अदृष्टोनुपायाच्चप्रतिसंधेश्वकर्मणः ॥ न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्पदं ॥ २० ॥

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ॥ मनसा चान्यदा कांक्षन् परं न प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

दाचित्तुष्टिनवकंजित्वाध्यानेनप्रवृत्तोपिध्यानजसिद्धिविपर्ययादप्यात्मनत्त्वंनपश्यतीत्याह विषयेषुचेति तत्रप्राणिनांस्यात्ताविकोविषयेषुसंगःविषयाश्चहार्दाकाशाख्यब्रह्मलोकगताःशाश्वताःमधुमत्यापो
गन्धमौस्थितस्ययोगिनःसंकल्पमात्रोपनताः तद्विषयस्याःकामाअवृतापिधानादेहेनोपाधिनाच्छादिताः संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतिभ्यः अतोहेतोरविरक्तोयोगीमनसान्ययोगेश्वर्यसुखंइच्छन्
सकलकामनिर्धननप्राप्यपंग्रन्ननप्रतिपद्यतेनसाक्षात्करोति अत्रअन्यदित्यनेनसिद्धिविपर्ययोदर्शितः तत्रसिद्धयःसांख्यसप्तत्युक्ताः ऊहःशब्दोध्ययनंदुःखविघातास्त्रयःमुह्यन्तिः दानंचसिद्धयोद्यौसिद्धेः
पूर्वांकुशस्त्रिविधइति अस्यार्थः ऊहःवितर्कःश्रुतस्यार्थस्ययुक्त्याचितनमननमित्यर्थः शब्दःशब्दजंज्ञानंमोक्षशास्त्रस्यउपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयातात्पर्यज्ञानं अध्ययनंउपनिषद्ग्रन्थस्यावाप्तिः आध्या
त्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेनत्रिविधंदुःखमनस्तद्विघाताअपित्रयः ताश्चमुख्याःसिद्धयः तथामुह्यन्तिः परविद्याप्रदसदाचार्यलाभः दानंचित्तशुद्धिजन्याविवेकप्राप्तिः दैवशोधनेइत्यस्यरूपं एताअ
द्यौसिद्धयः तत्रऊहशब्दोध्ययनमुह्यन्तिःतारंमुतारंतारातारंस्यकंचेतिक्रमेणगीयंते दानाद्याःचतस्रस्तुसदामुदितंप्रमोदोमुदितंमोदमानाइतिचगीयंते एतास्तुप्रज्ञाप्राप्तादसोपानभूताअपिकुयोगिनंप्राप्यविप
र्यस्तफलाःस्युःतदिदमुक्तं सिद्धेःपूर्वांकुशस्त्रिविधः सिद्धेर्मोक्षकरिण्याअंकुशइवनिवारकस्त्रिविधएकोविद्यादिःपंचविधोविपर्ययः द्वितीयोऽशक्तिःसाच एकादशेंद्रियवधाःसहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टेत्युक्ता
बधिरत्वादयएकादशेंद्रियवधाः तुष्टीनांपूर्वोक्तानांसिद्धीनांचानुपदोक्तानांविपर्ययात्सप्तदशबुद्धिवधाः तत्रगेवलीवर्दन्यायेनतुष्टीःपृथक्कृत्यविपर्ययाशक्तितुष्टयस्त्रिविधांकुशोमनसाचान्यदाकांक्ष
न्तित्यनेनसूचितः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्याकांक्षायां हेतुमाह गुणानिति गुणान्विषयान्यन्यस्मात्तत्तस्मात्परं निर्विषयं गुणार्थिनः पुरुषाः ॥ २२ ॥ अतिमौढ्याद्वाद्यगुणासक्तास्तु परान्योगिम्यान्विषयान्नामुवंतीत्याह गुणैरिति उभयेषां तु
 ल्यत्वेऽपि आंतरैर्गुणैर्ब्रह्मणः स्वरूपभूतेः सत्यकामत्वादिभिः परं उपलक्ष्यते धृमेनेवाग्निशाखायणेव वाचं चंद्रकलामित्याह अनुमानादिति ॥ २३ ॥ अत्र म्यानुभवप्रमाणयति सूक्ष्मेणेति सूक्ष्मेण ध्याननिशितेन
 दृश्यते त्वय्ययावुत्थ्यामूक्ष्मयामूक्ष्मदर्शितिरिति श्रुतेः शब्दश्रोत्रगंधघ्राणादिपुष्पकाशप्रकाशकयोराकाशभूम्यादिरूपकोपादानकत्वनियमादुपादानोपादेययोश्चाभेदाद्वृद्धादिरूपमनएवचक्षुरादिरूपेण मनसा
 यथागृह्यते एवंद्रष्टृदृश्येऽपि दर्शनमात्रोपादाने दर्शनादिति न्ने इत्यर्थः ॥ २४ ॥ उद्देगभेदप्रहेतुमनुभवमेवाह ज्ञानेनेति ज्ञानं ब्रह्मात्माकाराधीत्युत्तिस्तया बुद्धिदेहाद्यात्मभ्रमकलुषिता निर्मलीकृत्य सर्वसंशयही
 नां कृत्वा तथा च श्रुतिः ज्ञियते हृदयपंथि स्थित्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टपरावर इति तथा बुत्थ्या मनोऽपि संकल्पात्मकं संकल्प्य संकल्पक रूपेण स्वमादौ स्थितमिति निश्चित्य तथा जाग्रत्का
 लेऽपि मनसा इंद्रियग्रामशब्दादिसहितं मनोमात्रमिति निश्चित्य विलोमक्रमेणाक्षरं क्षरं तद्व्युत्पत्त्या द्रष्टृदृश्ये परिणामितया विकारौ तद्विन्नं चिन्मात्रं दर्शनं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ बुत्थ्या चरमवृत्त्या ध्यानपरिपाकोत्थया

गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरजनाः ॥ परं नैवाभिकांक्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ २२ ॥ गुणैर्यस्त्ववैर्युक्तः कथं विद्यात्पराङ्गुणान् ॥ अनुमानाद्विगंतव्यं
 गुणैरवयवैः परं ॥ २३ ॥ सूक्ष्मेण मनसा विप्रो वाचा वक्तुं न शक्नुमः ॥ मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनं ॥ २४ ॥ ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिबुद्ध्या मनस्तथा ॥ मन
 सा चैन्द्रियग्राममक्षरं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ बुद्धिप्रहीणो मनसाममृद्धो निराशिपं निर्गुणमभ्युपैति ॥ परं त्यजन्तीह विलोड्यमाना द्रुताशनं वायुरिवेधनस्य ॥ २६ ॥
 गुणादाने विप्रयोगे च तेषां मनः सदा बुद्धिपरावराभ्यां ॥ अनेनैव विधिना संप्रवृत्ता गुणापाये ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७ ॥

प्रहीनः निर्युक्तिकः मनसा विचारात्मकेन समृद्धः पूर्वमिति शेषः श्रवणमननवानित्यर्थः निराशिपं आशरीरप्राप्तप्रार्थनातद्रहितं स्थेनैव रूपेण परमानंदत्वाद् निर्गुणं आत्मानमुपैति प्राप्नोति विलोड्यमानाः आशी
 र्निराकुलीक्रियमाणाः यथा वायुः काठांतर्गतं वह्निनोद्धीपयति किनुत्यजति एवमेतेऽपि अंतस्थमात्मानं त्यजन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति गुणेति विषयाणामादानेऽभिमुख्येन खंडने आत्मनि प्रवि
 लापने कृते सति मनः बुद्धिपराय बुत्थ्यपेक्षया यत्परं ब्रह्म तस्मै तत्प्राप्तये भवति तेषां गुणानां विप्रयोगे पृथक्त्वेन ग्रहणे सति मनः सदा सर्वस्मिन् अपि युगे बुत्थ्यवराय बुत्थ्यपेक्षया यदवरं बुद्धिकल्पितं ब्रह्म लोकांतं मे श्वर्यं
 अवीच्यंतमनैश्वर्यं च तत्प्राप्तये भवति अनेन प्रकारेण विधिना बाधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं मन इत्यादिवचनेन गुणापाये संप्रवृत्तः ब्रह्मशरीरं ब्रह्म स्वरूपं प्राप्नोति शारीरमिति पाठे शारीरो जीवस्तयो ब्रह्मशरीर
 योरभेदे सामानाधिकरण्यं ॥ २७ ॥

ननुलोकेचतुर्धर्मेदोदृश्यते यथासुवर्णकुण्डलमितिनयोऽरुपादानोपादेयभावेन यथावाशुक्लः पट इति नयोऽर्गुणगुणिभावेन यथावाशुक्लीरजतमित्यधिष्ठानाध्यस्तभावेन यथावासिहोदेवदत्त इति तद्वर्गुणयोगेन नाद्यः ब्रह्मणो विकारित्वापत्त्या कूटस्थत्वनाशापत्तेः न द्वितीयः आश्रयनाशं विना गुणनाशासंभवान्मुक्तौ जीवत्वनाशे ब्रह्मणोऽपि नाशापत्तेः न तृतीयः मिथ्याभूतस्य जीवस्य मुक्त्यन्वयायोगात् परिशेषादित्येव पक्षः शिष्यते न चापि यथानंतैव मनो नंतं ता विश्वे देवा इति बहुत्वसाम्यान्मनसि विश्वे देवसंपत्तिस्तथा देहादिवृंहकत्वयोगाज्जावेऽपि ब्रह्मशब्दः यद्वा योपावागौ तमाग्निरित्यब्रह्मरूपं प्रतीकमविद्यमानवत्त्वान्नग्निरुपासनं एवं जीवमविद्यमानवत्त्वान्नब्रह्मोपास्यं यद्वा यथामनोब्रह्मेत्युपासीतेति प्रनवब्रह्मभावारोपेणोपास्यं एवं जीवेऽपि ब्रह्मभावमारोप्यामृतत्वकामस्यात्मापासनं विधीयते आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतिपुद्गलानां क्वाह अव्यक्तात्मेति अव्यक्तेति वाङ्मनसा गोचरत्वोक्त्या मन आदिवपतीकत्वादिकं निरस्यते आत्मेति व्यापकप्रत्यक्षैकन्यरूपत्वोक्त्या कीदृशं गव्यत्वांतरस्यालभ्यत्वमुच्यते पुरुष इति पुरिशेते इति व्युत्पत्त्यगोणात्मत्वं निरस्यते व्यक्तकर्मैति देहाद्युपाधियोगात्कर्मसमवायीव दृश्यते अतएव श्रूयते आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चनेति अंतकाले मुक्तिप्रलयमोक्षाणामन्यतमकाले वा व्यक्तएवानोस्य व्यक्तत्वमंतरालेऽवगतं मृपैव ततश्चाव्यक्तस्यात्मनोऽव्यक्तेन ब्रह्मणा सह लक्षणभेदाभावाद्भेदो न घटत इति विवप्रतिविवन्यायेनोपाधिकएव न यो भेदः स चोपाधिभूताया अविद्यायानिबृत्तौ निरवशेषेण लीयत इति युक्तमुक्तं ब्रह्मशरीरमेती

अव्यक्तात्मा पुरुषो व्यक्तकर्मासोऽव्यक्तत्वं गच्छति त्यंतकाले ॥ तैरवायं चेंद्रियैर्वर्धमानैर्ग्लायद्विर्वावर्ततेऽकामरूपः ॥ २८ ॥
सर्वैरयं चेंद्रियैः संप्रयुक्तो देहं प्रापः पंचभूताश्रयः स्यात् ॥ नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणं हहीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९ ॥

ति नन्वेवं विधे आत्मनिकुतोदुःखित्वप्रतीतिरित्याशंक्याह तैरेवेति तैः प्रसिद्धैः अकामरूप इति च्छेदः जलमूर्यन्यायेन मृपैवात्मनि दुःखित्वादिभ्रम इत्याह ग्लायद्विर्वा वाशब्द उपमार्थं ग्लायन्निव आवर्तते लोकद्वये संचरति घटाकाशवत् आपो विभक्तिव्यत्ययः तथा च मृत्रं अतएव चोपमामूर्यप्रतिकृतिकादिवदिनि मूर्यप्रतिकृतिः प्रतिविवमूर्यः आदिपदादृष्टाकाशः तथा चात्मनि भेदं गतिचवारयंति श्रुतयः यथा अयं ज्योतिरात्मा विवस्थानपोभिन्नावद्वैकोऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः श्लेष्मैवमजो यमात्मा घटसंघतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो न भोपम इत्यादयः ॥ २८ ॥ सर्वैरिति अयं चिदाभासः देहं लिङ्गशरीरं प्रापः पंचभूतानि स्थूलदेहाकारेण परिणतानि तदाश्रयश्च स्यात् अस्ति परमेण विवभूतेन अंतर्यामिणा हीनः सन्नगच्छति गतिरुपलक्षणं किमपि कुर्वन् न शक्नोतीत्यर्थः कुतः असामर्थ्यात् कुत्र कर्मणे कर्मकर्तुमित्यर्थः ह इति श्रौतीं प्रसिद्धि एषेव साधु कर्मकारयतीत्यादिकां द्योतयति अयं भावः जलमूर्यघटाकाशयोश्चांचल्यगमने इवात्मनि दुःखित्वादिकं भासमानमपि परमार्थतो नास्ति नाप्यस्य तत्परिहारे सामर्थ्यमस्ति उपाधिपक्षपातित्वात् उपाधेश्च प्राकृर्मानुरोधीश्वरे च्छया चेष्टाश्रयत्वात् अतो न र्यामित्वं चेश्वरस्य युक्तमिति ॥ २९ ॥

ननु पाप्यन्तर्यामिणोरनादित्वान्नित्ययोः प्रवर्त्यप्रवर्तकयोः सतोः कथंचिदाभासस्य दुःखान्मुक्तिः स्यादित्याशंक्याह पृथ्व्येति यथान्यैरदृष्टोपि पृथिव्या अंतोस्ति अविभुद्रव्यत्वात् एवं दुःखसंतनेरप्यंतोस्ति जन्यत्वात् यथा वा वायुरणवस्थंतूणादिकं यथा प्लव्यं यथा प्रवाहं वायुने वलो ज्यमानं इतस्तत्त्वा ल्यमानं वायुरेव परंपारं नयति एवं कर्म वायुजिह्वमानं संसारसमुद्रस्थं जीवपोतं कर्माण्येव चित्तशुद्ध्यादिजननद्वारा परंपारं नयंतीत्यर्थः यथोक्तं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति संसिद्धिज्ञानयोग्यतां ॥ ३० ॥ यथा मृर्यरश्मीनामुदयास्तमयौ एवं चैतन्यभासामपि स्तइत्याह दिवाकर इति गुणरश्मिमंडलेन जगद्वापित्वं एवं जीवः सत्यांचित्तशुद्धौ ज्ञानोदये सति रात्रिदिववत्संसारलयोदयोपश्यतीत्यर्थः निर्गतः विशेषवान्मुखित्वादिधर्मवानहंकारो यस्मात्स निर्विशेषवान् ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति अनागतमिति अनादौ संसारे स ब्रह्मपि मुखं पुरुषस्य कचिज्जन्म नि प्राप्तमेवास्ति इदं त्वमृतत्वं अनागतं आगतस्य निरुच्ययोगात् स्वयं भुवं अजन्यं जन्यस्यावश्यं विनाशित्वात् प्रभवत्यस्मान्निधीयते लीयतेः स्मिन्कार्यजातमिति प्रभवनिधानं ए

पृथ्व्यानरः पश्यति नांतमस्यात्त्यंतश्चास्याभविता चेति विद्धि ॥ परं नयंतीह विलो ज्यमानं यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थं ॥ ३० ॥ दिवाकरांगुणमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेदपगत रश्मिमंडलः ॥ तथा त्वमौ मुनिरिह निर्विशेषवान्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्मचाव्ययं ॥ ३१ ॥ अनागतं सुकृतवतां परांगतिं स्वयं भुवं प्रभवनिधानमव्ययं ॥ सनातनं यदमृतमव्ययं ध्रुवं निचाय्य तत्परममृतत्वमश्नुते ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुवृहस्पतिसं० पट्टधिक द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

वमपि अव्ययं प्रधानवन्नपरिणामिनित्यं परिणामिनो नाशवश्यं भावेन नित्यत्वायोगात् सनातनं यदमृतं आदिमध्यांतशून्यं मोक्षस्वरूपं अनादिमध्यामृतमित्यपि पाठः अव्ययं नाशहीनं यतः ध्रुवं अविचांल्यं ईदृशं प्रत्यगभिन्नं वस्तु निचाय्य ज्ञात्वा तत्वेदप्रसिद्धं परं अगौणं अमृतत्वं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति अपामसोमममृता अभूमेति कर्म प्राप्य मप्यमृतत्वं श्रूयते तच्च गौणं कर्म जस्य नित्यत्वायोगात् तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेश्च यथाहुः आभूतसंभवं स्थानममृतत्वं हि आप्यत इति मुख्यममृतत्वं प्राप्तस्तु पुनरावर्तते संसारमंडले तस्मात्सनातनादिविशेषणविशिष्टं नित्यं मुखं मोक्षाख्यं स तः सिद्धमप्यज्ञानादप्राप्तमिव कंठगतविस्मृतचामाकरवत्याप्तव्यमज्ञानापगममात्रेणेति सिद्धं ॥ ३२ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० षडधिक द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

पूर्वाध्यायानि निचाय्यत्परममृतत्वमश्रुते इति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं तत्र निर्गुणदर्शनं सगुणज्ञानपूर्वकमिति मत्वा सन्निहितं श्रीकृष्णं प्रागेव महर्षीणां मुखे स्वात्परमात्मायमिति जानन् गजाम निसंवादाय कृष्णतत्त्वं पृच्छति पितामहेत्यादिना ननु इह पुंडरीकाक्षपदेन विग्रहमुपलक्ष्य तत्राच्युतेत्यादिविशेषणमसंगतं न हि कृष्णशरीरं परादृष्टेरेवोत्पन्नमिति पक्षेऽपि परादृष्टानां जन्मविनाशवत्त्वात्तत्कृतविग्रहस्यापि तद्वत्त्वं प्रपृथिव्यामोपधयः संभवन्तीति श्रौतदृष्टान्तानुगुण्येन भूतुल्यायांचितितदनतिरिक्तावीजादितुल्यामायाशबलादयः सन्ति तत्र वृक्षादृष्टमपि फलं अनेकवीजगर्भत्वाद्वा जीवांकुरतरुभ्यो महत्तरं एवं विश्वाख्यविग्रहवद्ब्रह्मापि अनेकशबलादिगर्भत्वात् ईशमूत्रविराडभ्यो महत्तरं अतएव च्छांदोग्ये आदित्यरूपं पुरुषं हिरण्यदमश्रु हिरण्यकेश इति विग्रहधर्मे विशेषयित्वा तस्यैकसामचगेष्णावितितदंगुलिपर्वत्वेन क्रकसामशब्दाभिहितः कृत्स्नः प्रपंचो निरूपितः न च तस्यामृतेरनित्यत्वं शङ्क्यं देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवतिसायदा उत्पन्नेति तदालोके सानित्याप्यभिधीयत इति जीवादृष्टानुरोधेन नित्याया अपि तस्या आविर्भावतिरोभावावेउ

युधिष्ठिर उवाच पितामह महाप्राज्ञ पुंडरीकाक्ष मच्युतं ॥ कर्तारमरुतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययं ॥ १ ॥ नारायणं लट्पीकेशं गोविंदमपराजितं ॥ तत्त्वेन भरत श्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवं ॥ २ ॥ भीष्म उवाच श्रुतोयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ॥ नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३ ॥ असितोदवल स्तातवाल्मीकिश्च महातपाः ॥ मार्कंडेयश्च गोविंदकथयंत्यद्भुतं महत् ॥ ४ ॥ केशवो भरत श्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ॥ पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५ ॥ किंतु यानि विदुर्लोकब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनि ॥ महात्मनि महाबाहो शृणु नानि युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ यानि चाद्गुर्मनुष्येन्द्रयेपुराणविदो जनाः ॥ कर्माणि त्विह गोविंदे कीर्तयिष्यामि तान्यहं ॥ ७ ॥ महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खंचगांचान्वकल्पयत् ॥ ८ ॥ स सृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ॥ अप्स्रवेव भवनंचक्रमहात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥

त्यत्तिलयशब्देन व्यवह्रियेते इत्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकेनागमेन विरोधान् अत्रयद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तं तस्मात्पुंडरीकाक्षेऽप्यच्युतत्वादिकं विशेषणं युज्यत एव तत्राच्युतं क्षयहीनं कर्तारं अर्थात् कार्यमात्रस्य अकृतं उत्पत्तिहीनं विष्णुं व्यापकं बीजफलन्यायेन कारणस्यापिकारणत्वात् अतएव भूतानां वियदादीनां प्रभवाप्ययं योनिः ॥ १ ॥ अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरिति शेषः ॥ २ ॥ जल्पतः जल्पात् वचनात् ॥ ३ ॥ महत् माहात्म्यं ॥ ४ ॥ भगवान्प्रेष्वर्यस्य ममस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य च धर्मस्य प्रणामं भगवती गतेन्युक्तरूपपद्गुणवान् ईश्वरं तर्ह्यमी प्रभुः राजवद्वहिः स्थित्वानियंता विभुर्व्यापकः ॥ ५ ॥ किं त्विति यानि कर्माणीत्युत्तरेण संबंधः अनंतमपि हेरमाहात्म्यं लेशतो वक्ष्ये इति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ भूतात्मेत्यादिना क्रमेण पदत्रयोक्तानां जीवेशशुद्धानां वाच्चादिमहाभूतकल्पकत्वं सामानाधिकरण्यादभेदोक्तः ॥ ८ ॥ तत्र तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतामीक्षणादिप्रवेशांतमैशीं सृष्टिमाह स इति चात्स्वादीन् अप्सु आपः पुरुषवचस इति श्रुतेरवबुद्धेः पुद्गेहेषु ॥ ९ ॥

जायदादिविमोक्षांतां जैवीं सृष्टिमाह सर्वेत्यादिना तेजोमयः वासनामयः जाग्रदासनामये स्वप्नद्रष्टरितैजसपदप्रयोगात् तस्मिन्मयदेहे संकर्षणं अहंकारं ॥ १० ॥ मनसा सह अकल्पयदिति पूर्वणसंबंधः सः समनस्को हंकारः सोऽहमित्येव्याहरत्ततो हं नामाभवदित्यहंकारसृष्टिमुक्त्वा सोविभेत्सनामतेति तदनुवादेन अयारत्यादेर्मनो धर्मस्य श्रवणान्तस्तेन त्रिविवक्षणात् सैषा ब्रह्मगोति सृष्टिर्यन्मर्त्यः सन्नमृतानुसृजतेति श्रुतिसाम्यादपि जीवसृष्टिप्रकरणमिदमित्यवसीयते ॥ ११ ॥ नाभ्यां पद्ममिति स्वप्नवद्बुद्धिरिव भासमानमपि अंतरेव ब्रह्मांडमस्ति मानसत्वात्तस्येति दर्शितं नाभ्यामुपरितिष्ठति विश्वस्यायतनं महदिति श्रुतेः ॥ १२ ॥ पुष्करेनाभिकमले अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुंडरीके वेदमेत्यादि श्रुतेरांतरमेव पुष्करमिह प्रतिपत्तव्यं न वा स्रं ब्रह्मपुरे ब्रह्मोपलब्धिस्थाने शरीरे दहरं मृद्वं प्रः समनस्को हंकारः पुष्करे स्थित्वा ब्रह्मा सर्वभूतस्रष्टा समभवदितिसंबंधः हृदयपुंडरीकादौ निरुद्धं मन एव सर्वेश्वर इत्यसंख्यदेवदितं ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति एवं हृत्पुंडरीके ब्रह्मण आविर्भावेति तमोगुणकार्यभूतो मधुना मिलया परनामा योगविघ्नः दिनं दिनलयाभ्यासात् पूर्वजो ना

सर्वतेजोमयस्तस्मिन् शयानः पुरुषोत्तमः ॥ सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ॥ १० ॥ आश्रयं सर्वभूतानां मनसे तीह शुश्रुम ॥ सधारयति भूतानि उभे भूतभविष्यती ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन् महाबाहौ प्रादुर्भूतं महात्मनि ॥ भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२ ॥ स तत्र भगवान् देवः पुष्करे भ्राजयन् दिशः ॥ ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपि महाबाहौ प्रादुर्भूतं महात्मनि ॥ तमसा पूर्वजो जज्ञे मधुना महासुरः ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रं कर्म समास्थितं ॥ ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ तस्य नातवधा सर्वदेवानवमानवाः ॥ मधुमूदनमित्यादुर्कपभंसर्वसात्वतां ॥ १६ ॥ ब्रह्मानुसृजे पुत्रान् मानसान् दक्षसप्तमान् ॥ मरीचिमच्यंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ॥ १७ ॥ मरीचिः कश्यपं तात पुत्रमग्रजमग्रजः ॥ मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मवित्तमं ॥ १८ ॥ अंगुष्ठात्सृजे ब्रह्मामरीचिरपि पूर्वजं ॥ सोऽभवद्भूतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९ ॥ तस्य पूर्वमजायंत दशानि सश्वभारत ॥ प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठा भवदितिः ॥ २० ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशः ॥ मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ २१ ॥

दिब्रह्मयासाय आविर्भवति ॥ १४ ॥ तमिति अपचिति उन्नति पुरुषोत्तमश्चिदात्मा योगे उपस्थितं लयं बोधेनैव शमयेदित्यर्थः एतच्च विक्षेपादेरप्युपलक्षणं यदाहुः संप्रदायविदः लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनरित्यादि ॥ १५ ॥ तस्येत्यादिना आंतरसृष्टिप्रपंचोयावदध्यायसमाप्ति सात्परमात्मानद्वानां सात्वतां योगिनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ब्रह्मेति मानसत्वं योगि सृष्टेर्मृदु सृष्टेश्च यद्यपि तुल्यं तथापि योगिनां जितमनस्कत्वात् सृष्टिर्न दुःखदामृदानां अनथात्वाद्दुःखदाज्ञानाज्ञानरुतावेव हि मोक्षबंधाविति प्रसिद्धं अत्र द्वयाहं प्राजापत्यादेवाश्चासुराश्च तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायसा अमुगस्त एपुलोकेष्वस्य धीनेति श्रुत्यनुसारेण शमादयो देवाः शास्त्रवलेन निष्पाद्यतयायत्नसाध्यत्वात् कनिष्ठाः कामादयोऽसुराः स्वाभाविकत्वाज्ज्येष्ठाः तेषां आत्मानं मोचयितुं मोहपाशैर्बद्धुंच मिथः स्पर्धमानानां यदा विण्वाख्यं सत्त्वं वर्द्धते तदा देवानां जयोऽसुराणां पराजयश्चात्मविमोके हेतुर्भवतीत्याख्यायिका तात्पर्यं पदार्थः स्पष्टः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पूर्वाध्यायांतेनिचाय्यनत्परममृतत्वमश्रुतेतिब्रह्मसाक्षात्कारस्यमोक्षहेतुत्वमुक्तं तत्रनिर्गुणदर्शनंनसगुणज्ञानपूर्वकमितिमत्वासन्निहितंश्रीकृष्णंप्रागेवमहर्षीणांमुखात्परमात्मायमितिजाननुराजामनिसंवादायकृ
णतत्त्वंपृच्छति पितामहेत्यादिना ननुइहपुंडरीकाक्षपदेनविषहमुपलक्ष्यतत्राच्युतेत्वादिविशेषणमसंगतं नहिरुण्णशरीरंपरादृष्टैरवोत्पन्नमितिपक्षेपिपरादृष्टानांजन्मविनाशवत्त्वात्तत्कनविषहस्यापितद्वत्त्वंप्र
त्याख्यातुंशक्यं विषहाविवक्षायांत्वस्माकमप्यच्युतत्वादिकंसमानमितिकिंपुंडरीकाक्षेतिविशेषणेनेतिचेत् अत्रब्रूमः भूवीजांकुरतरुफलोपमानिपंचपरमेश्वररूपाणिशुद्धशवलमृत्रविराड्विष्णुसंज्ञानि यथा
पृथिव्यामोषधयःसंभवन्तीतिश्रौतदृष्टान्तानुगुण्येनभूतुल्यायांचितितदनतिरिक्तावीजादिनुल्यामायाशवलादयःसन्ति तत्रदृक्षादृष्टमपिफलंअनेकवीजगर्भत्वाद्वाजांकुरतरुभ्योमहत्तरंएवंविश्वाख्यविषहवद्वत्त्वा
पिअनेकशवलादिगर्भत्वाद्देशमृत्रविराड्भ्योमहत्तरं अतएवच्छांदोग्ये आदित्यरूपंपुरुषंहिरण्यदमश्रुहिरण्यकेशइतिविषहधर्मेर्विशेषयित्वातस्यैकसामचगेण्णावितितदंगुलिपर्वत्वेनककसामशब्दाभिहितः
रुक्मःप्रपंचोनिरूपितः नचतस्यामूर्तेरनित्यत्वंशक्यं देवानांकार्यसिन्ध्वर्थमाविर्भवतिसायदा उत्पन्नेतितदालोकेसानित्याप्यभिधीयतइतिजीवादृष्टानुरोधेननित्यायाअपितस्याआविर्भावतिरोभावावेउ

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञपुंडरीकाक्षमच्युतं ॥ कर्तारमकृतंविष्णुंभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ १ ॥ नारायणंलक्ष्मीकेशंगोविंदमपराजितं ॥ तत्त्वेनभरत
श्रेष्ठश्रोतुमिच्छामिकेशवं ॥ २ ॥ भीष्मउवाच श्रुतोयमर्थोरामस्यजामदग्न्यस्यजल्पतः ॥ नारदस्यचदेवर्षेःकृष्णद्वैपायनस्यच ॥ ३ ॥ असितोदवल
स्तातवाल्मीकिश्चमहातपाः॥ मार्कण्डेयश्चगोविंदेकथयंत्यद्भुतंमहत् ॥ ४ ॥ केशवोभरतश्रेष्ठभगवानीश्वरःप्रभुः ॥ पुरुषःसर्वमित्येवश्रूयतेबहुधाविभुः ॥ ५ ॥
किंतुयानिविदुर्लोकब्राह्मणाःशार्ङ्गधन्वनि ॥ महात्मनिमहाबाहोशृणुनानियुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ यानिचाहुर्मनुष्येन्द्रयेपुराणविदोजनाः ॥ कर्माणित्विहगोविंदेकी
र्तयिष्यामितान्यहं ॥ ७ ॥ महाभूतानिभूतात्मासमात्मापुरुषोत्तमः ॥ वायुर्ज्योतिस्तथाचापःखंचगांचान्वकल्पयत् ॥ ८ ॥ ससृष्ट्वापृथिवींचैवसर्वभूतेश्वरः
प्रभुः ॥ अप्स्रवभवन्नंचक्रमहात्मापुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥

तत्तिलयशब्देनव्यवर्ह्येतेइत्येतस्यार्थस्यप्रतिपादकेनागमेनविरोधान् अत्रयद्वक्तव्यंत्यागेवोक्तं तस्मात्पुंडरीकाक्षेप्यच्युतत्वादिकंविशेषणंयुज्यतएव तत्राच्युतंक्षयहीनं कर्तारंअर्थात्कार्यमात्रस्य अकृ
तं उत्पत्तिहीनं विष्णुंव्यापकं बीजफलन्यायेनकारणस्यापिकारणत्वात् अतएवभूतानांविषदादीनांप्रभवाप्ययंयोनि ॥ १ ॥ अपराजितं देहादिधर्मेर्जरादिभिरितिशेषः ॥ २ ॥ जल्पतःजल्पात् वचनात् ॥ ३ ॥
महत् माहात्म्यं ॥ ४ ॥ भगवान्पणेश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्यचधर्मस्यपण्णांभगवतीगनेत्युक्तरूपपङ्कगवान् ईश्वरोंतयोमी प्रभुःराजवद्वहिःस्थित्वानियंता विभुर्व्यापकः ॥ ५ ॥
किंविति यानिकर्माणीत्युत्तरेणसंबंधः अनंतमपिहेरमाहात्म्यंलेशतोवक्ष्येइतिभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ भूतात्मेत्यादिनाक्रमेणपदत्रयोक्तानांजीवेशशुद्धानांवाय्वादिमहाभूतकल्पकत्वंसामानाधिकरण्यादभेद
श्रोक्तः ॥ ८ ॥ तत्रतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतामीक्षणादिप्रवेशांतमैशीस्तृष्टिमाह सइति चात्रवादीन् अप्सुआपःपुरुषवचसइतिश्रुतेरव्वहुलेपुदेहेपु ॥ ९ ॥

जाग्रदादिविमोक्षांतां जैवींस्तृप्तिमाह सर्वत्यादिना तेजोमयः वासनामयः जाग्रद्व्यासनामयेत्यमृतरितैजसपदप्रयोगात् तस्मिन्मय्येदेहे संकर्षणं अहंकारं ॥ १० ॥ मनसा सह अकल्पयदिति पूर्वणसंबंधः सः सम
नस्कोहंकारः सोऽहमित्येव्याहरत्ततोहं नामाभवदित्यहंकारस्तृप्तिमुक्त्वा सो विभेत्सनामनेति तदनुवादेन भयारत्यादेर्मनो धर्मस्य श्रवणात्तत्तृप्तेस्तत्र विवक्षणात् सैषा ब्रह्म गोतिमृष्टिर्यन्मर्त्यः सन्नमृतान्नसृज
तेति श्रुतिसाम्यादपि जीवस्तृप्तिप्रकरणमिदमित्यवसीयते ॥ ११ ॥ नाभ्यां पद्ममिति स्वमवद्वहिरिव भासमानमपि अंतरे व ब्रह्मांडमस्ति मानसत्वात्तस्येति दर्शितं नाभ्यामुपरितिष्ठति विश्वस्यायतनं महदिति श्रुतेः ॥ १२ ॥
पुष्करेनाभिकमले अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुंडरीके वेदमेत्यादि श्रुतेरांतरमेव पुष्करमिह प्रतिपत्तव्यं न बाह्यं ब्रह्मपुरे ब्रह्मोपलब्धिस्थाने शरीरे दहरं सूक्ष्मं सः समनस्कोहंकारः पुष्करे स्थित्वा ब्रह्मा सर्वभूतस्रष्टा सम
भवदितिसंबंधः हृदयपुंडरीकादौ निरुद्धं मन एव सर्वेश्वर इत्यसंख्यदावेदितं ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति एवं हृत्पुंडरीके ब्रह्मण आविर्भावे सति तमागुणकार्यभूतो मधुर्नाम लया परनामा योगविघ्नः दिनं दिनं लयाभ्यासात् पूर्वजो ना

सर्वतेजोमयस्तस्मिन् शयानः पुरुषोत्तमः ॥ सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ॥ १० ॥ आश्रयं सर्वभूतानां मनसे तीह शुश्रुम ॥ सधारयति भूतानि उभे
भूतभविष्यती ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन् महाबाहौ प्रादुर्भूतं महात्मनि ॥ भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२ ॥ स तत्र भगवान् देवः पुष्करे भ्राजयन् दिशः ॥
ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपि महाबाहौ प्रादुर्भूतं महात्मनि ॥ तमसा पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम हासुरः ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रं क
र्म समास्थितं ॥ ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ तस्य तात वधास्वे देवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्यादुर्कपभंसर्वसात्वतां ॥ १६ ॥ ब्रह्मानुस
सृजे पुत्रान् मानसान् दक्षसप्तमान् ॥ मरीचिमच्यंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ॥ १७ ॥ मरीचिः कश्यपं तात पुत्रमग्रजमग्रजः ॥ मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मवित्त
मं ॥ १८ ॥ अंगुष्ठात्ससृजे ब्रह्मामरीचैरपि पूर्वजं ॥ सो भवद्भूतश्चेष्टदक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९ ॥ तस्य पूर्वमजायंत दशतिस्त्रश्च भारत ॥ प्रजापतेर्दुहितरस्तासां
ज्येष्ठा भवदितिः ॥ २० ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशः ॥ मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ २१ ॥

दिब्रह्मपासाय आविर्भवति ॥ १४ ॥ तमिति अपचिति उन्नति पुरुषोत्तमश्चिदात्मा योगे उपस्थितं लयं बोधेनैव शमयेदित्यर्थः एतच्च विक्षेपादेरप्युपलक्षणं यदाहुः संप्रदायविदः लये संबोधयेच्चित्तं विक्षि
प्रंशमयेत्पुनरित्यादि ॥ १५ ॥ तस्येत्यादिना आंतरस्तृप्तिप्रपंचो यावदध्यायसमाप्ति सात्वरमात्मानद्वानां सात्वतां योगिनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ब्रह्मेति मानसत्वं योगिस्तृप्तेर्मृदुस्तृप्तेश्च यद्यपि तुल्यं तथापि योगिनां
जितमनस्कत्वात् तृप्तिर्न दुःखदामूढानां अनथात्वाद्दुःखदाज्ञानाज्ञानरुतावेव हि मोक्षबंधाविति प्रसिद्धं अत्र द्वयाहं प्राजापत्यादेवाश्चासुराश्च तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्य धर्मेति श्रुत्यनुसारे
ण शमादयो देवाः शास्त्रबलेन निष्पाद्यतयायत्नसाध्यत्वात्कनिष्ठाः कामादयोऽसुराः स्वाभाविकत्वाज्ज्येष्ठाः तेषां आत्मानं मोचयितुं मोहपाशैर्बद्धुंच मिथः स्पर्धमानानां यदा विष्णवाख्यं सत्त्वं बद्धे तदा देवानां ज
योऽसुराणां पराजयश्चात्मविमोके हेतुर्भवतीत्याख्यायिका तात्पर्यं पदार्थः स्पष्टः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतराः कश्यपस्त्रियः व्यजायंत व्यजनयंत ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रध्याय आलोच्य सः मधुसूदनः पृथिवीमिति पृथिवीस्थसर्वभूतोपलक्षणं ॥ ३० ॥ शतं अनंतं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

उत्पाद्यनुमहाभागस्तासामवरजादश ॥ ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२ ॥ धर्मस्य वसवः पुत्रारुद्राश्चामिततेजसः ॥ विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वं
तश्च भारत ॥ २३ ॥ अपराश्च यवीयस्यस्ताभ्योन्याः सप्तविंशतिः ॥ सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४ ॥ इतरास्तु व्यजायंत गंधर्वास्तुरगान् द्विजा
न् ॥ गाश्च किंपुरुषान्मत्स्यान् दुर्जिजांश्च वनस्पतीन् ॥ २५ ॥ आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ॥ तेषां विष्णुर्वामनो भृद्वाविंदश्चाभवत्प्रभुः ॥ २६ ॥ तस्य
विक्रमणाच्चापि देवानां श्रीर्व्यवर्धत ॥ दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ २७ ॥ विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानस्तजद्भुतः ॥ दितिस्तु सर्वानसुरान्महास
त्वानजीजनत् ॥ २८ ॥ अहोरात्रं च कालं च यत्तु मधुसूदनः ॥ पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवानुकल्पयत् ॥ २९ ॥ प्रध्याय सोऽस्तु जन्मेघांस्तथास्थावरजंगमान् ॥
पृथिवीं सोऽस्तु जद्विश्वांसहितां भूरितेजसा ॥ ३० ॥ ततः कृष्णो महाभागः पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवास्तजत्प्रभुः ॥ ३१ ॥ बाहुभ्यां क्षत्रियश
तं वैश्यानाम मरुतः शतं ॥ पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२ ॥ स एव चतुरोवर्णान्समुत्पाद्य महातपाः ॥ अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्स्वयं ॥ ३३ ॥ वे
दविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिं ॥ भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षं च सोऽस्तु जन् ॥ ३४ ॥ शासितारं च पापानां पितॄणां समवर्तिनं ॥ अस्तु जत्सर्वभूतात्मानिधि
पंचधनेश्वरं ॥ ३५ ॥ यादसामस्तु जन्नाथं वरुणं च जलेश्वरं ॥ वासवं सर्वदेवानां मध्यक्षमकरोत्प्रभुः ॥ ३६ ॥ यावद्यावदभूच्छ्रद्धादेहं धारयितुं नृणां ॥ तावत्तावद
जीवं स्तेनासीद्यमकृतं भयं ॥ ३७ ॥ न चैषां मैथुनो धर्मो विभूव भरतर्षभ ॥ संकल्पादेव चैतेषामपत्यमुपपद्यते ॥ ३८ ॥ ततश्च ता युगे काले संस्पर्शाज्जायते प्रजा ॥
न त्वभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ३९ ॥ द्वापरं मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप ॥ तथा कलियुगे राजन् दृढमापेदिरेजनाः ॥ ४० ॥ एष भूतपतिस्तत्तत्स्वध्य
क्षश्च तथोच्यते ॥ निरपेक्षांश्च कौंतेय कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ४१ ॥ दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरांधकाः ॥ गुहाः पुलिंदाः शवराश्च चुकामद्रकैः सह ॥ ४२ ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ यौनकां वो जगांधाराः किराता वर्यरैः सह ॥ ४३ ॥ एतेषां पृथक् तत्तातचरंति पृथिवीमिमां ॥ श्वपाकबलगृधाणां सधर्मा
णो नराधिप ॥ ४४ ॥ नैतकृतयुगे तातचरंति पृथिवीमिमां ॥ त्रेताप्रभृतिवर्धते तेजना भरतर्षभ ॥ ४५ ॥

धातारं समध्यहंकारं ॥ ३३ ॥ तत एव चतुर्मुखादयो जाता इत्याह वेदेत्यादिना ॥ ३४ ॥ समवर्तिनं यमं समवर्ती परेतरादित्यमरः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ निरयमेव ईक्षते तान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ एवमिति प्रादुर्भूतो नित्यसिद्ध एव स न त्वभूत्वा जूतः अतएव भूतो त्यत्तिरित्यध्यायनामसंगच्छते महात्मना श्रोतृकृष्णेन हेतुना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विग्रहविशिष्टस्य कृष्णस्य प्रतिपादितं जगद्धेतुत्वमुपसंहरति एवमेव इति केवलमानुषेन अपि तु परमात्मैव अतएव अचिंत्यः ॥ ४९ ॥ इति शां० मो० नै० भा० समाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वध्यानाय कृष्णमाहात्म्यमुक्तं न च ध्यानप्रतिपक्षाः कामादय आंतराः शत्रवः संति तेषां प्रशमाय पूर्वपांगुरूपां स्मरणं कर्तव्यमित्येतदर्थोऽयमध्याय आरभ्यते असतो मा सद्गमय नमो मा ज्योतिर्गमयेति वेदे अभ्यासो ह मंत्र इवात्र

ततस्तस्मिन् महाघोरे संध्याकाल उपस्थिते ॥ राजानः समसज्जंत समासाद्ये तरेतरं ॥ ४६ ॥ एवमपि कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भूतो महात्मना ॥ देवं देवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलो कदृक् ॥ ४७ ॥ नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेनेन राधिप ॥ शाश्वतत्वं महाबाहो यथा वदस्व तर्षभ ॥ ४८ ॥ एवमपि महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ॥ अचिंत्यः पुंडरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० सर्वभूतोत्पत्तिकथने समाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच के पूर्वमा सन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ ॥ केचर्पयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ प्रजानां पतयो ये स्मिन् दिक्षु ये चर्पयः स्मृताः ॥ २ ॥ एकः स्वयं भूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ॥ ब्रह्मणः सप्त वै पुत्रा महात्मानः स्वयं भुवः ॥ ३ ॥ मरीचिरयंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठश्च महाभागः सहशो वै स्वयं भुवा ॥ ४ ॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयंगताः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ५ ॥ अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ प्राचीनवर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ६ ॥ दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ तस्य द्द्वे नाम नीलोत्केदक्षः कद्विति चोच्यते ॥ ७ ॥ मरीचैः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्द्वे नाम नीलम्बुज ॥ अरिष्टनेमिरित्येकैकश्च पेत्य परे विदुः ॥ ८ ॥ अत्रैश्वर्यवोरसः श्रीमान् राजा सोमश्च वीर्यवान् ॥ सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्युपासिता ॥ ९ ॥ अर्यमा चैव भगवान्ये चास्य तनया विभो ॥ एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ॥ १० ॥ शशविंदोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत ॥ एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानां भूतदा ॥ ११ ॥ एवं शतसहस्राणि दशतस्य महात्मनः ॥ पुत्राणां च न ते कंचिदिच्छंत्यन्यं प्रजापतिं ॥ १२ ॥ प्रजामाचक्षते विप्राः पुराणाः शाशविंदवीं ॥ सृष्टिं वंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः ॥ १३ ॥

चतुर्वर्ण्यसाधारण्येन योगारोहाय जप्तोयं सर्वदिगन्तान् विघ्नान् शमयतीति दिशास्वस्तिकमित्यस्य नाम के पूर्वमा सन्पतय इत्यादि रक्षरयोजना स्पष्टा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रदेशाः प्रदिशंति आज्ञापयंतीति प्रदेशा ईशानशीला इत्यर्थः प्रभावनाः प्रकर्षेण स्रष्टारश्च ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्वजातस्वयंकामतोऽकामतश्चकृतात् अन्यसंसर्गजात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एतेप्रजानांपतयःसमुद्दिष्टायशस्विनः ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिदेवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १४ ॥ भगोशश्चार्यमाचैवमित्रोऽथवरुणस्तथा ॥ सविताचैवधाताचविव
स्वांश्चमहाबलः ॥ १५ ॥ त्वष्टापूपातथैवेन्द्रोद्वादशोविष्णुरुच्यते ॥ इत्येतेद्वादशादित्याःकश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ १६ ॥ नासत्यश्चैवदक्षश्चस्मृतोद्वावश्विनावपि ॥
मार्तंडस्यात्मजावेतावष्टमस्यमहात्मनः ॥ १७ ॥ तेचपूर्वसुराश्चेतिद्विविधाःपितरःस्मृताः ॥ त्वष्टृश्चैवात्मजःश्रीमान्विश्वरूपोमहायशः ॥ १८ ॥ अजैकपादहि
र्बुध्नयोविरूपाक्षोऽथरवतः ॥ हरश्चवदुरुषश्चत्र्यंबकश्चसुरेश्वरः ॥ १९ ॥ सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः ॥ पूर्वमेवमहाभागावसवोष्टौप्रकीर्तिताः ॥ २० ॥
एतएवंविधादेवामनोरेवप्रजापतेः ॥ तेचपूर्वसुराश्चेतिद्विविधाःपितरःस्मृताः ॥ २१ ॥ शील्यौवनतस्त्वन्यस्तथान्यःसिद्धसाध्ययोः ॥ ऋभवोमरुतश्चैवदेवानां
चोदितोगणः ॥ २२ ॥ एवमेतेसमाम्नाताविश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥ आदित्याःक्षत्रियास्तेपांविशश्चमरुतस्तथा ॥ २३ ॥ अश्विनौतुस्मृतौशूद्रौतपस्युग्रेसमास्थि
तौ ॥ स्मृतास्त्वंगिरसोदेवाब्राह्मणाइतिनिश्चयः ॥ २४ ॥ इत्येतत्सर्वदेवानांचातुर्वर्ण्यंप्रकीर्तितं ॥ एतान्वैप्रातरुत्थायदेवान्यस्तुप्रकीर्तयेत् ॥ २५ ॥ स्वजादन्यकृ
ताच्चैवसर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ यवर्कातोऽथरैभ्यश्चअर्वावसुपरावसू ॥ २६ ॥ औपजश्चैवकक्षीवान्वलश्चांगिरसःस्मृतः ॥ ऋषिर्मेधातियेःपुत्रःकण्वोऽवर्हिपदस्त
था ॥ २७ ॥ त्रैलोक्यभावनास्तातप्राच्यांसमर्पयस्तथा ॥ उन्मुचोविमुचश्चैवस्वस्यात्रेयश्चवीर्यवान् ॥ २८ ॥ प्रमुचश्चैवमवाहश्चभगवांश्चदृढव्रतः ॥ मित्रावरु
णयोःपुत्रस्तथागस्यःप्रतापवान् ॥ २९ ॥ एतेब्रह्मर्पयोनित्यमास्थितादक्षिणांदिशं ॥ उपंगुःकवपोऽथौम्यःपरिव्याधश्चवीर्यवान् ॥ ३० ॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रित
श्चैवमहर्षयः ॥ अत्रेःपुत्रश्चभगवांस्तथासारस्वतःप्रभुः ॥ ३१ ॥ एतेचैवमहात्मानःपश्चिमामाश्रितादिशं ॥ आत्रेयश्चवसिष्ठश्चकाश्यपश्चमहानृपिः ॥ ३२ ॥
गौतमोऽथभरद्वाजोविश्वामित्रोऽथकौशिकः ॥ तथैवपुत्रोभगवानृचीकस्यमहात्मनः ॥ ३३ ॥ जमदग्निश्चसमेतेउदीचीमाश्रितादिशं ॥ एतेप्रतिदिशंसर्वकी
र्तितास्तिग्मतेजसः ॥ ३४ ॥ साक्षिभूतामहात्मानोभुवनानांप्रभावनाः ॥ एवमेतेमहात्मानःस्थिताःप्रत्येकशोदिशं ॥ ३५ ॥ एतेपांकीर्तनंकृत्वासर्वपापात्प्रमुच्य
ते ॥ यस्यांयस्यांदिशिद्येतेतांदिशंशरणंगतः ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंस्वस्वयनपूर्वकरुणं ध्यायतः पुरुषस्यांतराविर्भूतः कृष्णोत्तद्रतान्कामा
दीन्योगप्रतिपक्षान्नाशयतीति अंतर्भूमिविक्रीडनाख्येस्मिन् अध्याये वराहाख्यायिका मुखेन प्रतिपाद्यते पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पृथिवीवृद्धिवास
नारूपवीजानां क्षेत्रभूतां दानवैः कामक्रोधाद्यैरभिसंस्तीर्णां सर्वतो व्याप्तां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वराहरूपिणं वरंचनदहश्चेति व्युत्पत्त्या श्रेष्ठकृतुर्योगः तत्ररूपयितुं आविर्भूतं शीलमस्य तं अहःश

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान् व्रजेत् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० दिशास्वस्तिकं नाम अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥
युधिष्ठिर उवाच पितामहमहाप्राज्ञ युधिस्तपराक्रम ॥ श्रोतुमिच्छामि कारुण्येन कृष्णमव्ययमीश्वरं ॥ १ ॥ यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्मपुराकृतं ॥ तन्मे स
र्वं यथा तत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ ॥ २ ॥ तिर्यग्योनिगतो रूपं कथं धारितवान् भुः ॥ केन कार्यं निसर्गेण तमाख्याहि महाबल ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच पुराहं मृगयां
यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः ॥ तत्रापश्यं मुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४ ॥ ततस्ते मधुपर्केण पूजां च कुरथामयि ॥ प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनंदमृपी नहं ॥
॥ ५ ॥ कथं पाकथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ॥ मनः प्रल्हादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः शृणु ॥ ६ ॥ पुरा दानवमुख्याहि क्रोधलोभसमन्विताः ॥ बलेन मत्ताः शतशो
नरकाग्रामहांसुराः ॥ ७ ॥ तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ न सहंते स्म देवानां सृष्टिं तामनुत्तमां ॥ ८ ॥ दानवैरर्घ्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ॥ न शर्मलेभि
रे राजन् विशमानास्ततस्ततः ॥ ९ ॥ पृथिवीमार्तरूपां तं समपश्यन् दिवौकसः ॥ दानवैरभिसंस्तीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ॥ १० ॥ भारतामिप्रदृष्टां च दुःखितां संनिम
ज्जतीं ॥ अयादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कथं शक्ष्यामहे ब्रह्मन् दानवैरभिमर्दनं ॥ स्वयं भूस्तानुवाचे दं निःसृष्टोऽत्र विधिर्मया ॥ १२ ॥ तेवरेणा
भिसंपन्ना बलेन च मदेन च ॥ नावबुध्यन्ति समूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनं ॥ १३ ॥ वराहरूपिणं देवमधृष्य मरैरपि ॥ एष वेगेन गत्वा हियत्र ते दानवा धमाः ॥ १४ ॥
अंतर्भूमिगता घोरानिवसन्ति सहस्रशः ॥ शमयिष्यति तच्छुत्वा जह्नुः सुरसत्तमाः ॥ १५ ॥ ततो विष्णुर्महातेजा वाराहरूपमास्थितः ॥ अंतर्भूमिं संप्रविश्य जगा
मदिति जान्यति ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे देव्याः सत्वममानुषं ॥ प्रसद्यतरसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः ॥ १७ ॥

ब्रह्मस्य कृतवाचित्वं अन्हः खः कृता वित्यादिपुष्टं दानवाः कामक्रोधादयः ॥ १४ ॥ अंतर्भूमिगताः देहस्थाः ॥ १५ ॥ विष्णुः सत्वं वाराहं यागात्मकं ॥ १६ ॥ सत्वं सत्वगुणं विष्णुं अमानुषं दिव्यं व्यवहिता
दिग्वाहकत्वात् संतस्थुः नाशंगताः संपूर्वस्य निष्ठतेः समाप्तिवाचित्वात् ॥ १७ ॥

नाशकमेवाह तवस्तइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सनात्सततं अनिति भक्तानुग्रहार्थं चेष्टतइति सनातनः सनादन इत्यपेक्षितेदकारस्थानेनकारेनैकक.नादे
 ततस्ते समभिद्रुत्यवराहं जगद्गुः समं ॥ संक्रुद्धाश्चवराहं तं व्यकर्षत समंततः ॥ १८ ॥ दानवेंद्रामहाकायामहावीर्यवलोच्छिताः ॥ नाशकुवंश्च किंचित्तेतस्य कर्तुं
 तदा विभो ॥ १९ ॥ ततो गच्छन्विस्मयंते दानवेंद्रा भयंतथा ॥ संशयंगतमात्मानं मे निरेच सहस्रशः ॥ २० ॥ ततो देवाधिदेवः स योगात्मा योगसारथिः ॥ यो
 गमास्थाय भगवांस्तदा भरतमत्तम ॥ २१ ॥ विननादमहानादं क्षोभयन् दैत्यदानवान् ॥ सन्नादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥ २२ ॥ तेन सन्नाद
 शब्देन लोकानां क्षोभ आगमत् ॥ संचस्ताश्च भृशं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ २३ ॥ निर्विचेष्टं जगच्चापिव भूवातिभृशं तदा ॥ स्थावरं जंगमं चैव तेन नादेन मो
 हितं ॥ २४ ॥ ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः ॥ पेतुर्गता सवश्चैव विष्णुनेजः प्रमोहिताः ॥ २५ ॥ रसातलगतश्चापिवराहस्त्रिदशद्विपां ॥ खुरैर्विदारया
 मासमांसमेदोऽस्थि मंचयान् ॥ २६ ॥ नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ॥ पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥ २७ ॥ ततो देवगणाः सर्वे पिताम
 हमुपाद्रवन् ॥ तत्र गत्वामहात्मानमृचुश्चैव जगत्पतिं ॥ २८ ॥ नादोयं कीदृशो देवनैतं विघ्नवयं प्रभो ॥ कोसौ हि कस्यवानादो येन विहलितं जगत् ॥ २९ ॥
 देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ॥ एतस्मिन्नंतरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ॥ उदतिष्ठन्महाबाहो स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ३० ॥ पितामह उवाच
 निहत्य दानवपतीन् महावर्ष्मामहाबलः ॥ एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ३१ ॥ सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तथात्मनः ॥ स्थिरीभवत रुणोयं स
 र्वविघ्नविनाशनः ॥ ३२ ॥ कृत्वा कर्माति साध्ये तदशक्यममि तप्रभः ॥ समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ॥ ३३ ॥ पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूत
 भावनः ॥ न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ॥ ३४ ॥ विधिरे प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः ॥ लोकान्धारयता तेन नादो मुक्तो महात्मना ॥ ३५ ॥ स
 एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अच्युतः पुंडरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मप० अंतर्भूमि विक्कीडनं नाम न
 वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

न सह वर्तमानः सनातन इति योगस्य दर्शितत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ महावर्ष्मामहाकायः ॥ ३१ ॥ आत्मा पारमार्थिकं स्वरूपं आत्मनो जीवस्य ॥ ३२ ॥ स्वमात्मानं प्रत्यग्याथात्म्यं समायातः
 प्राप्तः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एष जीवः अतएव संतापादिकं न कार्यं तन्मूलस्यात्मा दर्शनस्य नष्टत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ७३ ॥

एवमध्यायत्रयेण ईश्वरप्रणिधानमुक्तयेन शीघ्रतरं योगः सिद्ध्यति यो गांतरायाश्च व्याधिदुःखादयो नश्यन्ति अथेदानीं प्रधानभूतं योगमेव जिज्ञासुः पृच्छति योगं मे इति परमं संबीजयोगात्परमं निर्वीजयोगं मोक्षस्य हेतुं मोक्षं मे इति पाठे उपायोपेयविषयौ द्वौ प्रश्नौ तं संयोगं मोक्षं ॥ १ ॥ २ ॥ कश्चिदिति श्लोकाभ्यां क्रमेण गुरुशिष्ययोर्गुणादर्शिताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्वंच अहंच कुतः उपादानात्कुतो वानिमित्तात् उत्पन्नौ च तद्ब्रूहि यत्परं श्रेष्ठं उपादानं निमित्तं च न तु मानृपितृवत् पुण्यापुण्यवच्चांतरालिकं ॥ ५ ॥ भूतेषु पंचसु उपादानकारणेषु समेषु सत्सु विपरीता विषमाः कथं क्षयोदयानिवर्तते नितरां वर्तते वेदेषु यद्वाक्यं वर्णधर्मव्यवस्थापरं ब्राह्मणो बृहस्पतिः स वेनयजेत राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो वैश्वस्तो मेनयजेत तस्माच्छूद्रो यज्ञः न वद्धुम इत्यादिलौकिकं सृतिवाक्यं तादृशं व्यापकं सर्ववर्णाश्रमसाधारणं न हि स्यात्सर्वभूतानीत्यादि इदमपि

युधिष्ठिर उवाच योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ॥ तमहंत त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरा तनं ॥ संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमं ॥ तेजो राशिं महात्मानं सत्यसंधं जितेंद्रियं ॥ ३ ॥ शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ॥ चरणानुपसंगृह्य स्थितः प्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ उपासनात्प्रसन्नो सियदिवै भगवन्मम ॥ संशयो मे महात्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ कुतश्चाहंकुतश्च त्वंतत्सम्यग्ब्रूहि यत्परं ॥ ५ ॥ कथंच सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ॥ सम्यग्ब्रूतानिवर्तते विपरीताः क्षयोदयाः ॥ ६ ॥ वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ॥ एतद्विद्वन् यथा तत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ गुरु उवाच शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परं ॥ अध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानां च यद्वसु ॥ ८ ॥ वासुदेवः परमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखं ॥ सत्यं ज्ञानमयो यज्ञस्ति तिसृधा दमार्जवं ॥ ९ ॥ पुरुषं सनातनं विष्णुं यंतं वेदविदो विदुः ॥ स्वर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं ॥ १० ॥ तदिदं ब्रह्म वाण्यं यमिति हासं शृणुष्व मे ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ॥ ११ ॥ वैश्यो वैश्यैस्तथा श्राव्यः शूद्रः शूद्रैर्महामनाः ॥ माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ॥ १२ ॥ अर्हस्त्वमसि कल्याणं वाण्यं यं शृणु यत्परं ॥ कालचक्रमनाद्यंतं भावाभावस्वलक्षणं ॥ १३ ॥

कथं हेतुसाम्येपि कार्यवैषम्ये किं बीजंतद्ब्रूहीत्यर्थः श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो मुखं वेदादिः प्रणवः उपायोपेययोरभेदात्प्रणवादीनां वासुदेवत्वं ॥ ९ ॥ उपेयस्वरूपमाह पुरुषमिति ॥ १० ॥ एतदेवायं कृष्ण इत्याह तदिदं वाण्यं यं वृष्णिषु कृतावतारं इति हासंतस्वरूपप्रकाशनपरं ग्रंथं ॥ ११ ॥ १२ ॥ वाण्यं कृष्णाख्यानं यत्परं कालचक्रं न त्वर्वाची न संवत्सराख्यं तत्केशवं वदंतीत्युत्तराणां न्ययः भावाभावौ सृष्टिप्रलयौ स्वरूपज्ञापकौ यस्य अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं निरूप्यत इति न्यायेनैव ज्ञातुं शक्यं न तु शृंगपाहिकयागवाश्ववदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वभूतेशेयस्मिन्त्रैलोक्यंचक्रवत्चक्रारूढपिपीलिकावत् परवशत्वेनपरिवर्ततेकेशैरिवचिद्रश्मिभिर्वातिसर्वव्याप्नोतीतिकेशवस्तं पुरुषर्षभंपुरुषाअन्मयादयःपंचतेषांऋषभंश्रेष्ठमुत्तमंषष्ठमित्यर्थः ॥ १४ ॥
 पितृनिति अव्ययःअपरिणामी ॥ १५ ॥ तथैवेति वेदकर्तृत्वंब्रह्मणोमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यद्वेदइत्यादिश्रुतिसिद्धं वाचाविरूपनित्ययेतिवेदनित्यत्ववचनंतुवर्णपदाद्यानुपूर्व्यविभंशमात्रपरं प्रलीयते
 स्मिन्महदादिकार्यसंप्रलयस्तं प्रकरोतीतिप्रकृतिःतांलयोत्पत्तिस्थानंमायाशबलमपिसृष्टजेइत्यर्थः तथाचश्रुतिःनासशसीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनाव्योमापरोधदिति सदसद्रजःशब्दिनानांप्रधान
 शून्यपरमाणूनामानुमानिकानामिवश्रौतस्यपरव्योमोपिमायाशबलापरनाम्नःसृष्टेःप्रागभावंवदंतीतस्यापिजन्यत्वंदर्शयति मायायास्तुच्छत्वात् ब्रह्मणश्चासंगत्वान्नतयोरेकाभावलक्षणंतात्त्विकंशावल्यं
 संभवति तुच्छयेनाश्वपिहितंयदासीत् असंगोक्षयंपुरुषइतिश्रुतिभ्यां तस्मात्सृष्टेःप्राङ्मायाशबलंब्रह्मासीदित्युक्तिर्मायायांस्थित्वैवयुक्तानतुवस्तुइत्या यथोक्तं अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वाप्रक
 ल्यतइति अतोयुक्तमुक्तंप्रकृतिमृजतेइति रज्ज्गवत्प्रतीतिसमकालायाएवतत्सृष्टेरुपगमादिनिदिक् ॥ १६ ॥ यथेति प्रत्यब्दंयथावसंतेआश्रयक्षायीप्मेमल्लिकावर्पामुकदंबानियमेनपुष्पि

त्रैलोक्यंसर्वभूतेशेचक्रवत्परिवर्तते ॥ यत्तदक्षरमव्यक्तममृतंब्रह्मशाश्वतं ॥ वदंतिपुरुषव्याघ्रकेशवंपुरुषर्षभं ॥ १४ ॥ पितृन्देवानृषींश्चैवतथावैयक्षराक्षसा
 न् ॥ नागासुरमनुष्यांश्चसृजतेपरमोव्ययः ॥ १५ ॥ तथैववेदशास्त्राणिलोकधर्माश्चशाश्वतान् ॥ प्रलयंप्रकृतिंप्राप्ययुगादौसृजतेपुनः ॥ १६ ॥ यथार्तारतुलि
 गानिनानारूपाणिपर्यये ॥ दृश्यंततानितान्येवतथाभावायुगादिषु ॥ १७ ॥ अथयद्यदाभातिकालयोगाद्युगादिषु ॥ तत्तदुत्पद्यतेज्ञानंलोकयात्राविधानजं
 ॥ १८ ॥ युगांतैःतर्हिदान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ॥ लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवा ॥ १९ ॥ वेदविद्देवभगवान्वेदांगानिवृहस्पतिः ॥ भार्गवोनीतिशास्त्रं
 तुजगादजगतोहितं ॥ २० ॥ गांधर्वनारदोवेदभरद्वाजोधनुर्ग्रहं ॥ देवर्षिचरितंगार्ग्यःरुष्णात्रेयश्चिकित्सितं ॥ २१ ॥ न्यायतंत्राण्यनेकानितैस्तैरुक्तानि
 वादिभिः ॥ हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तंतदुपास्यतां ॥ २२ ॥ अनाद्यंतत्परंब्रह्मनदेवानर्पयोविदुः ॥ एकस्तद्देवभगवान्धातानारायणःप्रभुः ॥ २३ ॥

ताभवंति एवंब्रह्महरविष्णवादिषुप्रतिकल्पंसृष्टिप्रलयस्थितिकर्तृत्वंतदातदाआविर्भवति ॥ १७ ॥ एतदेवव्याचष्टे अथेति तत्तत्तस्मिंस्तस्मिन्विषये लोकयात्राव्यवहारस्तस्यविधानंप्रमाणे
 नप्रमेयत्वापनंतजं तेनसोपाधिकमेवज्ञानमुत्पद्यतेनिरुपाधिकमित्युक्तंभवति ॥ १८ ॥ युगांतैर्युगादौ अंतर्हितानुपूर्वयुगेयेऽभूवन्तान् अनुज्ञाताःउपदिष्टाः स्वयंभुवाब्रह्मणा ॥ १९ ॥ वेदविद्भगवान्ब्र
 ह्मावेदांगानिवृहस्पतिर्वेदेतिसंबंधः ॥ २० ॥ २१ ॥ न्यायतंत्राणितात्त्विकवैशेषिककापिलपातंजलादीनि हेतुर्युक्तिःआगमोवेदःसमाचारःप्रत्यक्षतैःप्रमाणैःकृत्वा एतैर्मुनिभिर्ब्रह्मउक्तंतत्तदुपास्यतां
 अमुख्यत्वात् तदुपास्यमेवनवेदांतविज्ञेयमित्यर्थः तथाचोपास्यस्याब्रह्मत्वंश्रुतिराह तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासंतइति ॥ २२ ॥ अनाद्यं नास्तिआद्यंकारणंयस्यतत् यद्वाआदौविदितमाद्यंतंदन्यद
 नाद्यंसर्गादौअविदितमित्यर्थः कथंतर्हिदेवानविदुरित्यतआह एकइत्यादि ॥ २३ ॥

॥२४॥ ब्रह्मज्ञानस्य आत्यंतिकदुःखनिवर्तकत्वमुक्त्वा व्यारोपापवादस्यायेन ब्रह्म निरूपयति पुरुषेति पुरुषेण अधिष्ठितान् आलोचितान् सोकामयतवद्वस्यां प्रजायेयेति श्रुतेः तेन सांख्याभिमतं प्रकृतेः स्वातंत्र्यं निरस्तं अचेतने चेतनानधिष्ठितेश्च कटाक्षौ प्रवृत्त्यदर्शनाच्च युक्तं तत् सूयते प्रसवोन्मुखी जायते भावान्महदादीन् हेतुः धर्माधर्मौ ताभ्यां युक्तं अतएव सर्गादावपितारतम्यं युक्तं अत ईशान् हेतुयुक्तमिति सांख्यमतं प्रकृतेर्धर्माद्यप्रवर्त्यत्वं निरस्तं तेषां हि जलवत्स्वनः प्रवर्तमानायाः प्रकृतेः पापं मुखरिणामं प्रतिवध्नातिपुण्यं च दुःखपरिणामं तत्रान्यतरेणान्यतरस्य स्योदये प्रतिबंधशक्तिरपनीयत इति ॥ २५ ॥ दीपादिति हेतुयुक्तमित्यत्रापि वर्तते तैलवत्यादिहेतौ सति यथा दीपादनेके दीपाः प्रवर्तन्ते त्वेवमदृष्टोपग्रहात् प्रकृतिर्महदादिकार्यं सूयते दीपवदानं त्याज्यापचीयते ईशादृष्टाभ्यां प्रकृतिः प्रवर्त्यत इति श्लोकद्वयतात्पर्यं ॥ २६ ॥ सृष्टिक्रममाहाव्यक्तादिति कर्मजेति ईशादपि कर्मप्राबल्यं दृश्यते तस्य कर्मापेक्षयैव सदसत्फलदत्तात् बुद्धिर्महत्तत्त्वं तथा च सर्गादौ कर्मैव प्रकृतिप्रवर्तयतीत्यर्थः आकाशादिपदैः शब्दतन्मात्रादीनि ज्ञेयानि ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतः पुरुषाधिष्ठितप्रकृत्या यदृष्टकान् विषया इति शब्दाद्याश्रयाः स्थूलाकाशादयः वाग्वाकाशयोरपि स्पर्शशब्दालिगानुमेयताविषयत्वं ॥ २९ ॥ वाक्कर्मणी इत्यत्र वागिन्द्रियं कर्मशब्दे

नारायणादृपि गणास्तथा मुस्याः सुरासुराः ॥ राजर्षयः पुराणाश्च परमंदुःखजेषजं ॥ २४ ॥ पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः सूयते यदा ॥ हेतुयुक्तमतः पूर्वजगत्संपरिवर्तते ॥ २५ ॥ दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ॥ प्रकृतिः सूयते तद्वदानं त्याज्यापचीयते ॥ २६ ॥ अव्यक्ताल्कर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रसूयते ॥ आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २७ ॥ वायोस्तेजस्ततश्चाप अद्भ्यो यवमुद्योदता ॥ मूलप्रकृतयोऽत्यष्टौ जगदंतास्ववस्थितं ॥ २८ ॥ ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पंचपंचकर्मैन्द्रियाण्यपि ॥ विषयाः पंचचैकं च विकारेषोऽष्टमनः ॥ २९ ॥ श्रोत्रं त्वक्क्षुर्पीजिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यथा ॥ पादौ पायुरुपस्यश्च हस्तौ वाक्कर्मणी अपि ॥ ३० ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसोऽन्धस्तथैव च ॥ विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ ३१ ॥ रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृतं वाक्कृतं चोच्यते ॥ इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वव्यक्तं मनस्तथा ॥ ३२ ॥ विद्यात्तु षोडशैतानि देवतानि विभागशः ॥ देहपुद्गलानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३३ ॥

न सर्वेषामिन्द्रियाणां कर्मागिवचनादानगतिविमर्गानंदाख्यानि ज्ञेयानि ॥ ३० ॥ शब्द इति शब्दादयः चित्तमिति विज्ञेयं चित्तमात्रोपादाना इत्यर्थः यदा र्जगवन्तोऽक्षपादाचार्याः दोषनिमित्तं रूपादभ्यो विषयाः संकल्पकृता इति प्रमेयस्य चित्तमात्रत्वमुक्त्वा प्रमाणस्यापि न दाहं तेष्विति तेषु शब्दादिष्वपि सर्वेषु गतं श्रोत्रादि रूपेणोपगतं मन एव ॥ ३१ ॥ एतदेव स्पष्टयति रसेति रसज्ञाने मन एव इयं जिह्वेत्यर्थः मनसा श्रेयस्य निमनसा शृणोतीत्यादि श्रुतेः व्याहृतेश्च प्रयोगे इदं द्वयं ज्ञानकर्मैन्द्रियपंचकद्वयस्योपलक्षणमित्याह इन्द्रियैरिति सर्वं आंतरं बुद्धिमुखदुःखादि वाशं विव्यच्छब्दादि तथा व्यक्तं महदादि घटानं मन एव तथा च श्रुतिः असतोऽधिमनोऽस्त्येत्यतः प्रजापतिमृजत प्रजापतिः प्रजा अमृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति ॥ ३२ ॥ षोडश दशेन्द्रियाणि मनः पंचभूतानि ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानं उपासीनं अर्थात्पगत्मानं तस्यापि संहृतत्वेन असंहतपुरुषशेषत्वात् ॥ ३३ ॥

रसात्मकत्वात्सोमोजलंनस्यगुणः कार्यजिह्वागंधो गंधपाहकं घ्राणं घ्राणपाहकयोर्भेदात्स्पर्शोऽस्पर्शनिद्रियं जिह्वादीनां जलादिकार्यत्वं तद्वतरसादिपाहकत्वाद्वाह्यपाहकयोः समानजातीयत्वनियमोऽनेन सूचितः ॥ ३४ ॥ सत्त्वगुणं सत्त्वकार्यं अव्यक्तजं प्रधानकार्यं सर्वेषां भूतानां मात्मभूत ईश्वरस्तत्स्थं उपाधित्वेन तत्र स्थितं सर्वतिरंगं सत्त्वं जानीयान् सत्त्वविशिष्टस्य ज्ञेयत्वेऽपि चिदचिद्विवेके परिशेषादचितः सत्त्वस्यैव ज्ञेयत्वमस्तीति सत्त्वमेव बुद्ध्यतेत्युक्तं ॥ ३५ ॥ एते सत्त्वादय ईशादयो वा विरजसं सर्वप्रवृत्तिभूत्यं कृष्टस्थं ॥ ३६ ॥ नवज्ञानेन्द्रियपंचकं बुद्धिमनसी देहप्राणौ च द्वाराणि विषयप्रापकाण्यस्मिन् नवद्वारं भावैः शब्दादिभिः ॥ ३७ ॥ अजरामर इति देहधर्मास्पर्शोक्तः व्यक्तं मूर्तं अव्यक्तं अमूर्तं तदुभयात्मना उपदिश्यते वेदे हे वावन्नरूपो रूपे मूर्तं चेवा मूर्तं चेत्वादिनायः सव्यक्ताव्यक्तोपदेशः कार्यकारणात्मानद्वान्तदधिष्ठानभूतानेति नेत्यागमविषयः एवंविधोऽपि व्यापकः कारणात्मा सगुणोऽयः सर्वज्ञ इत्यादि श्रुतेः सार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तः सूक्ष्मः दुर्लक्ष्यः सर्वाणि भूतानि गुणाश्च सत्त्वादयस्तेषामाश्रयोधिष्ठानं ॥ ३८ ॥ यथेति उपाधिवशांन्महत्त्व

तद्वत्सोमगुणा जिह्वागंधस्तुष्टयिवीगुणः ॥ श्रोत्रं नभोगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ॥ स्पर्शो वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३४ ॥ मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्माद्बुद्ध्येत बुद्धिमान् ॥ ३५ ॥ एते भावा जगत्सर्ववहंति सचराचरं ॥ श्रिता विरजसं देवं यमाहुः प्रकृतेः परं ॥ ३६ ॥ नवद्वारं पुंरपुण्यमेतैर्भावैः समन्वितं ॥ व्याप्य शतं महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३७ ॥ अजरः सोमश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ॥ व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३८ ॥ यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वायुदिवा महान् ॥ ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजंतुषु ॥ ३९ ॥ श्रोत्रं वेदयते वेद्यं शृणोति स पश्यति ॥ कारणं तस्य देहोऽयं सकर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ४० ॥ अग्निर्दारुगतो यद्बुद्धिर्नैदारौ न दृश्यते ॥ तथैवात्मा शरीरस्यो योगेनैवानुदृश्यते ॥ ४१ ॥ अग्निर्यथा लुपायेन मयित्वा दारुदृश्यते ॥ तथैवात्मा शरीरस्यो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ४२ ॥ नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्यो मरीचयः ॥ संततत्वाद्यथा यांति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४३ ॥ स्वप्नयोगे यथैवात्मा पंचेन्द्रियसमायुतः ॥ देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्मा उपलभ्यते ॥ ४४ ॥ कर्मणा बाध्यते रूपं कर्मणा चोपलभ्यते ॥ कर्मणानीयते न्यत्र स्वरुतेन वलीयसा ॥ ४५ ॥

मत्पत्वं वा प्राप्नोति दीपवत्सर्वजंतुषु स एवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ येन श्रोत्रं वेद्यं स्वविषयं शब्दं वेदयते स एव शृणोति एवं पश्यतीत्यादिष्वपि योज्यं येन श्रोत्रं शृणोति हि येन चक्षुश्च पश्यतीत्यादि श्रुतिभ्यः अयं देहस्तु तस्य शब्दादिवेदनस्य कारणं निमित्तं न तु वेत्ता किंतु स एव कर्ता ॥ ४० ॥ एवंविधस्यापि देहे कुतो नुपलंभ इत्याशंक्योपायाभावादित्याह अग्निरिति दारुभेदे कृतेऽपि न दृश्यते अयोगे योगाभावे सति नैवानुदृश्यते ॥ ४१ ॥ व्यतिरेकमुक्त्वा अन्वयमाह दारुदारुणियोगेनैवानन्येनोपायेन ॥ ४२ ॥ योगाभावे देहसंबन्धो न विच्छिद्यत इत्याह नदीष्विति ॥ ४३ ॥ देहांतरप्रवेशोऽपि न शालाचैत्रवत् किंतु स्वप्नवदित्याह स्वप्नेति तथैव मरणान्ते देहमुत्सृज्य देहांतरं प्राप्नोतीत्युपलभ्यते शास्त्रदृष्ट्या योगेन वा ज्ञायते ॥ ४४ ॥ केन हेतुना देहांतरं यातीति तत्राह कर्मणेति रूपं प्राचीनं शरीरं बाध्यते न तु निवर्तते भ्रांति गृहीतस्य घटवन्निरुच्ययोगात् ॥ ४५ ॥

एतदेवविशदयितुं प्रतिजानीते सत्विति ॥ ४६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञानं निरूपयति चतुरिति नव्यक्तः प्रभवो देहांतरप्रा-
प्त्यर्थेषां अव्यक्तनिधनं पूर्वदेहवियोगोयेषां स्वमवपूर्वापरदेहव्यागयोगेन गृहान् गृहान्तरप्रवेशवत्स्पष्टावित्यर्थः अत्र हेतुमाहार्थेन अव्यक्तेति यतः नव्यक्तलक्षणं ज्ञापकमस्य तादृशं अतोऽव्यक्तलक्षणं अत्र हेतुः अ-
व्यक्तात्मात्मकं अव्यक्तोय आत्मा तदात्मकं द्वितीयं दुवत्तत्रैव कल्पितं अतस्तत्कल्पिते प्रभवनिधने अपि अव्यक्ते एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ नन्वेवं मध्येपि देहादिरव्यक्त एव स्यादाद्यंतयोरव्यक्तत्वादित्यत आह यथेति प्रागू-
र्ध्वं चाव्यक्तोप्यश्वत्थो मध्ये व्यक्तो भवति एवमव्यक्तान्मनसः संभवो व्यक्तिर्दृश्यस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ अभीति यथायस्कांतं लोहचुंबकपाप्राणं प्रत्यचेतनमप्ययोलोहमभिमुखं गच्छति एवं देहं व्यक्तिगतमनुस्वभा-
वः पूर्वसंस्कारो हेतुर्येषां कर्मणां तज्जाः धर्मा धर्मादयो भावाः अर्था अभिद्रवन्ति यच्चान्यदपि दृशं अविद्यादिकंतदपि अभिद्रवति ॥ ३ ॥ इममेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति तद्वदिति अव्यक्तजाः अविद्योत्थाः भा-
वाः कामकर्मवासनादेर्हेन्द्रियादयश्चाचेतना अभितः संहताः एवं कर्तुः चेतनस्य कारणलक्षणाः कारणं ब्रह्मलक्षयन्ति कारणं ब्रह्मणः सकाशात्सत्त्वचित्तानंदत्वादयोपि भावा अभिसंगताः यथा पूर्वकृतोप्यात्मा

सतु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वा न्यं प्रतिपद्यते ॥ तथान्यं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजं ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्ष० वार्ण्ये अध्यात्मकथने दशाधि-
कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ अव्यक्तप्रभवान्यादुरव्यक्तनिधनानि च ॥ अव्यक्तलक्षणं
विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ १ ॥ यथाश्वत्थकणीकायामंतर्भूतो महाद्रुमः ॥ निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ २ ॥ अभिद्रवत्ययस्कांतमयोनिश्चे-
तनं यथा ॥ स्वभावहेतुजा भावा यद्दृश्यं दृशीदृशं ॥ ३ ॥ तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ॥ अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहताः ॥ ४ ॥ न भूतं न खं धौ
भूतानि न र्पयोनसुरासुराः ॥ नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्नतुसंहतं ॥ ५ ॥ पूर्वमित्यं सर्वगतं मनो हेतुमलक्षणं ॥ अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणं ॥ ६ ॥

नात्मगुणगणो देहांतरप्राप्तौ संहन्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु शुक्रशोणितसंयोगादिक्रमणदेहवृत्त्यादिकं दृश्यते तत्कथं स्वप्नदेहवदा कस्मिन्कीदेहांतरप्राप्तिरित्याशंक्याह न भूरिति द्वाभ्यां जीवं चिद्धातुं विना भ्वादयो वा-
क्त्रपयः प्राणाः प्राणावाक्त्रपय इति श्रुतेः सुरासुराः शमकामादयः इत्येवमादिकं अन्यन्नैवासीत् प्रागुत्पत्तेः संहतं अज्ञानोपाधिजीवं एतेराजानं भृत्या इव नाप्यासेदुः पश्चादपि नासादितवंतः भ्वादयो नित्यं जीवेनासंगता-
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथं तर्हितसंबंधस्य जीवे प्रतीतिरत आह पूर्वमिति एतज्जीवश्चादितादात्म्यं अज्ञानकर्ममायाकार्यं इति निर्दिष्टं वेदे इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं दृश्यते इत्यादौ पूर्वअनादि नित्यं अज्ञाने सत्यनुच्छेद्यं सर्व-
गतं विद्वदविद्वत्साधारणं व्यवहारकाले यथोक्तं पश्चादिभिश्चाविशेषादिति मनो हेतुं मनोजन्यं अलक्षणं अनिर्वचनीयं कारणं पूर्ववासनासैवलक्षणं विशेषतो ज्ञापकं यस्य प्राग्भवीयवासनावशादेव तत्तत्पश्चा-
दिदेहतादात्म्यमात्मनः प्रतीयते यथा स्वप्नेऽराज्ञोपिराजास्मीति प्रतीतिः तद्वद्बालस्यापि बालोऽस्मीति देहांतरप्राप्तौ प्रतीतिर्जायत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ततश्च किमित्यत आह तदिति तत्जीवस्वरूपं कारणैर्वासनाभिर्युक्तं कार्यस्य कर्मणः संप्रहंकारय नितथा जीवः प्राग्वासनावशात्कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः येन संप्रहेण तत्तादात्म्यं वर्ततेऽनुवर्तते वासनावशात्कर्मक मवशाच्च वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहं ॥ ७ ॥ अव्यक्तं धीवासनावदं नाजिवृद्धं रंगं यस्य व्यक्तं देहं द्रियादि अराः नाभिनेमि संधानकाष्ठानि तद्वद्धि रंगं यस्य विकारः ज्ञानक्रियादिः परिमंडलं नेभिः तद्व न्व्यापकं स्निग्धं रंजनात्मकं रजः अक्षद्वचालकं यस्य चक्रं जन्ममरणप्रवाहसंघातः क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं ध्रुवं अविचाल्यं वर्तते ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात् रजोगुणाकांतत्वात् तिलपीडैस्तैलिकैः भोगैः सुखदुःखयोगैः ॥ ९ ॥ कर्मेति तत्र संधानात्मकं चक्रं तर्पात्फलतृणया अहंकारोऽभिमानस्तत्परिग्रहात्तेन स्वोक्तं सत्कर्म कुरुते कार्यकारणसंयोगे देहाज्ञानयोगे आगामिनि सहेतुः तत्कर्मकारणं विधेयापेक्षं भुंक्त्वं उपपादितः सम र्थितः ॥ १० ॥ ननु कारणाभिन्नं कार्यमिति सांख्याः न हि कुंडलं कनकादन्यत् किंतु कनकमेव संस्थानविशेषविशिष्टं कुंडलमित्युच्यते तथा कारणात्कार्यं भिन्नमभिन्नचेत्यौडुलोमिः उक्तमिष्यत एवं भावादित्यौडु लोमिरिति शास्त्रे तदनुवादात् प्रपंचः कार्यावस्थायां ब्रह्मणो भिन्नोपकारणावस्थायामभिन्न इति सूत्रार्थः अस्मिन्मते उपकारणांशेन कार्यस्य कारणादभेदोऽस्ति येन कार्यकारणयोगे वा श्ववद्वेदमिच्छति तेषामपि त

तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकं ॥ येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७ ॥ अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमंडलं ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रु वं ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात् तिलवत्सर्वचक्रे स्मिन्प्राप्यते जगत् ॥ तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९ ॥ कर्मतत्कुरुते तर्पादहंकारपरिग्रहात् ॥ कार्यकारणसंयो गे सहेतुरुपपादितः ॥ १० ॥ नाभ्येतिकारणं कार्यं न कार्यकारणं तथा ॥ कार्यव्यक्तेन करणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११ ॥ हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परं ॥ अन्योन्यमभिवर्तते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२ ॥

योरपृथक्सिद्धत्वमस्ति अतो महयोरेव न कार्यकारणयोः संयोगः कर्मनिमित्तो युज्यत इत्याशंक्य विवर्तवादाश्रयेण परिहरति नाभ्येतीति रज्जुरगयोरिव कार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादन्योन्यस्मिन्विवेशः कन ककुंडलादिवन्नघटन इत्यर्थः नात्वेतीति पाठेपि नातिक्रामति नव्यामोतीत्यर्थः कुतस्तर्हि गवाश्ववदत्यंतभिन्नयोः कार्यकारणभाव इत्याशंक्याह कार्यव्यक्तेन करणे इति भावे निष्ठा हेतौ तृतीया अधिकरणे ल्युट् करणे अधिष्ठाने कार्याभिव्यक्तये हेतुमान् अदृष्टादिसहायान्तरवान्कालः भवति प्रभवति अयं भावः नमूदृष्टन्यायेन प्रतीचिप्रपंचाभिव्यक्तये कारकव्यापारोऽपेक्ष्यते किंतु भोगप्रदकर्मोद्बोधहेतुः काल एव रज्ज्वा मिबोरगोत्पत्ताविति कार्याणां तृपकरणे इति पाठे तु उपकरणे सत्ताप्रदानरूपोपकारे काल एव प्रभवति नकारकव्यापार इत्यर्थः तथाच निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् अधिष्ठानाभ्यस्तयोः सत्यमिथ्यावस्तुनोरत्यंतभेदे पिकार्यकारणभावो युज्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमधिष्ठानाभ्यस्तयोः संबंधकर्महेतुरित्युक्ताः व्यस्तानामपि प्रकृत्यादीनां मिथः संयोगे कर्मवहेतुरित्याह हेत्विति हेतुयुक्ताः कर्मयुक्ताः अभिवर्तते संहन्यते प्रकृत योष्टौ विकाराः षोडशेति चतुर्विंशतिः पूर्वोक्ताः ॥ १२ ॥

एवंदेहांतरप्राप्तिव्युत्पादनप्रसंगात्कृत्स्नस्यकार्यस्य ब्रह्मविवर्तत्वमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति राजसैरिति च्युतः पूर्वदेहाद्विभ्रष्टो जीवः भावैः प्राणैर्भूतसूक्ष्मैः संस्कारैः समन्वित इत्येकदेशोप्यपकृष्यते हेतुना कर्मणा बले न पूर्वप्रज्ञया विद्यया च समन्वितः क्षेत्रज्ञं परमात्मानं अनुलक्ष्यया तिलोकांतरं प्रति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त उत्सर्जन्यातिबंविद्या कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च तमुक्तामंतं प्राणो नूक्तामति प्राणमनूक्तामंतं सर्वे प्राणा नूक्तामंतीति श्रुतिभ्यः ॥ १३ ॥ नाभ्येतीति श्लोकोक्ते कार्यकारणयोरप्यस्ताधिष्ठानत्वे देहदेहिनोरप्याह नचेति तैः रजः सत्वतमोजैः देहेन्द्रियभूतसूक्ष्माख्यैर्भावैः हेतुबलाभ्यां च पूर्वोक्ताभ्यां न स्पृश्यते अध्यस्तधर्माणामधिष्ठानेऽनन्वयात् तेन देहिना तेभावादयोपि न स्पृश्यंते असंगत्वात् यथा वा यौ सरजस्कत्वं भ्रात्यानीरजस्कत्वं स्वत एव मात्मनि देहादिसंगासंगौ ॥ १४ ॥ एतयोः वायुरजसोरंतरं पृथक्भावः अभ्यासात् देहादितादात्म्याभ्यासात् प्रकृतिशुद्धस्वरूपं न गच्छेन्नजानीयात् ॥ १५ ॥ नन्वणुरात्मा स्वभाववद्भेदइतिकेचित् देहसंमित इत्यन्ये विभुरपि स्वभाववद्भेदइत्यपरे असंग इत्यपरे तत्र किमतमुपादेयं किं हेयमित्येतं संदेहं ऋषिर्मन्त्रः अनश्नन्नन्योऽभिचाकशाति असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिः अच्छिनत् ननु स्वर्गकामो यजेतेति संगित्वमपिश्रूयते तत्कथमसंगत्वं निश्चय इत्याशंक्याह तथेति कृतं क्रियया निष्पादितं यल्लक्षणं मूर्धाभिपि

राजसैस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ॥ क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुवतिरित्यथा ॥ १३ ॥ नच तैः स्पृश्यते भावैर्न ते तेन महात्मना ॥ सरजस्कोऽरजस्कश्च नैव वायुर्भवेद्यथा ॥ १४ ॥ तथैतदंतरं विद्यासत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ॥ अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिपुनः ॥ १५ ॥ संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्गवानृषिः ॥ तथा वार्तासमीक्षेत कृतलक्षणसंमितां ॥ १६ ॥ बीजान्यद्र्युपदग्धानि नरो हंतियथा पुनः ॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० वाणोयाध्यात्मे एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच प्रवृत्तिलक्षणो धर्मा यथा समुपलभ्यते ॥ तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं नरोचते ॥ १ ॥ दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ॥ प्रयोजनं महत्त्वात्तु मार्गमिच्छंतिसंस्तुतं ॥ २ ॥

क्तत्वादितेन संमितां तदनुरोधिनी वार्तां मुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायभूतां क्रियासमीक्षेत तद्वदात्मानं क्रियाविष्टं कर्तारमीक्षेत यथा देहातिरिक्तमात्मानं जानन्नेव राजा जसृयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति वाक्यात् देहसमितं कृत्रिमं मूर्धाभिपिक्तत्वरूपलक्षणं राजसृयाधिकारिविशेषणं क्रियाकालेऽपेक्षते एवं कर्तृत्वादिविशेषणं मुमुक्षुरपि विद्यासाधनकाले फलकाले तुराजा देहमिव मुमुक्षुः कर्तृत्वाद्युद्भूत इति भावः ॥ १६ ॥ एतद्विज्ञानफलं मोक्षमाह बीजानीति क्लेशैः अविद्यादिभिः ॥ १७ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अस्मिन् अध्याये क्लेशोदयलयहेतुहानाय उपादानाय च प्रदर्शयते प्रवृत्तीत्यादिना तेषां कर्मनिष्ठानां यथा धर्मः समुपलभ्यते तथा विज्ञाननिष्ठानां विज्ञानादन्यन्नरोचते ॥ १ ॥ वेदोक्तेषु अग्निहोत्रादिषु शमादिषु च यथाधिकारं व्यवस्थिताः निष्ठावंतः प्रयोजनं स्वर्गमोक्षौ तयोर्मध्ये संस्तुतं प्रशस्ततरं मोक्षमार्गं निवृत्तिरूपं महत्त्वादिच्छंति बुद्धिमत्तरा इति शेषः ॥ २ ॥

ननु जरामर्यमग्निहोत्रं भस्मांतं शरीरमित्यादयो यावज्जीवं कर्मानुष्ठापका विषय उपरुप्येरन्निवृत्तिमार्गादरे इत्याशंक्याह सद्भिरिति एतद्धस्मै तत्पूर्वे विद्वांसो महाशालामहाश्रोत्रिया अग्निहोत्रं न जुहुवांच किर इत्यादि श्रुतेरेतत्कर्मत्यागात्मकं तन्न नियं आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इति भगवन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोरधिकारभेदेन व्यवस्थापितत्वात् इयं निवृत्त्यात्मिका परांगति मोक्षं ॥ ३ ॥ एतदभावेऽनिवृत्तिमाह शरीरेति शरीरवान् शरीराभिमानवान् ॥ ४ ॥ देहयापनं देहसंबंधविच्छेदमशरीरताख्यं मोक्षं तत्रोपायमाह कर्मणेति विवरं आत्मविविदिषाख्यं द्वारं शुभान् स्वर्गादीन् कर्मफलभूतान् आमुयात् न स्वीकुर्यात् फलत्यागपूर्वकं चित्तशुद्ध्यर्थं कर्माण्येवाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्तशुद्ध्यभावे दोषमाह लोहेति विपक्वं पाकहीनं भावे निष्ठा अविपक्वकषाये पुंसि आख्या उपदेशो यस्य अजितरा

सद्भिराचरितत्वात्तु तमेतदगर्हितं ॥ इयं सा बुद्धिरभ्येत्ययायाति परांगतिं ॥ ३ ॥ शरीरवानुपादत्ते मोहात् सर्वान्परिग्रहान् ॥ क्रोधलोभादिभिर्भावैर्युक्ते राजसतामसैः ॥ ४ ॥ नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन् देहयापनं ॥ कर्मणा विवरं कुर्वन्न लोकान् आमुयाच्छुभान् ॥ ५ ॥ लोहयुक्तं यथा हेमविपक्वं न विराजते ॥ तथाऽपक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६ ॥ यश्चाधर्मचरे लोभात्कामक्रोधावनुप्लवन् ॥ धर्म्यं पंथानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ७ ॥ शब्दादीन् विषयांस्तस्मान्न संरागादयं व्रजेत् ॥ क्रोधो हर्षो विषादश्च जायंते हपरस्परान् ॥ ८ ॥ पंचभूतात्मके देहे सत्त्वे राजसतामसे ॥ कमभिप्लवते चायं कंवाक्रोशति किं वदन् ॥ ९ ॥ स्पर्शरूपरसाद्येषु संगं गच्छंति बालिशाः ॥ नावगच्छंति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणं ॥ १० ॥ मृन्मयं शरणं यद्वन्द्यं देवपरिलिप्यते ॥ पार्थिवो यं तथा देहो मृद्विकारान्न नश्यति ॥ ११ ॥ मधुतैलपयः सर्पिर्मांसानिलवणं गुडः ॥ धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहांभसा ॥ १२ ॥ यद्वत्कांतारमातिष्ठन् नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् ॥ ग्राम्यमाहारमादद्यात् स्वाद्वपि हियापनं ॥ १३ ॥ तद्वत्संसारकांतारमातिष्ठन् श्रमतत्परः ॥ यात्रार्थं मद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४ ॥

गादिदोषे उक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कषायाणामपाके दोषमाह यश्चेति अनुप्लवन् अनुसरन् आक्रम्य उपमृष्य उल्लस्येति पाठः स्वच्छः ॥ ७ ॥ संरागः रागाधिक्यं व्रजने दोषमाह क्रोध इति क्रोधो राजसः हर्षः सात्विकः विषादस्तामसः ॥ ८ ॥ अभिप्लवते अभिष्टौति चितः अविकारित्वा द्विकारिणश्च चेतसो जडत्वात् स्तुत्याक्रोशौ निरास्पदावित्यर्थः ॥ ९ ॥ विज्ञानात् विपर्ययबुद्धेः आत्मानं देहं पार्थिवं पृथ्वीविकारं गुणं ॥ १० ॥ देहस्य पार्थिवत्वे युक्तिमाह द्वाभ्यां मृन्मयमिति शरणं गृहं मृद्विकारान् मृद्विकारमन्नादिकं प्राप्य न नश्यति जीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ मृद्विकारानाह मध्विति ॥ १२ ॥ कांतारमातिष्ठन् संन्यासी औत्सुक्यं मिष्टान्नादौ रागं न समनुव्रजेत् आहारं अन्नं यापनं देहनिर्वाहकं ॥ १३ ॥ संन्यासिवद्बहिष्णापि विरक्तेन स्थेयमित्याह तद्वदिति संसारो गृहं यात्रार्थं वेदांतश्रवणादिनिर्वाहार्थं ननु इन्द्रियप्रीत्यर्थं ॥ १४ ॥

एवंद्वयोरपिमिष्टान्नादौवैराग्यमुपपाद्याश्रमद्वयसाधारणान्मोक्षधर्मानाह सत्येति सत्यंयथार्थभाषणं शौचंमृज्जलाभ्यांबासंभावथुद्विरांतरमितिद्विविधं आर्जवंअकौटिल्यं त्यागोवैराग्यं वर्चःअध्ययनादि जंतेजस्तेनतत्कारणलक्ष्यं विक्रमोमनोजयेशौर्यं बुद्ध्याश्रवणजन्यया धृत्वाक्लेशकालेपिचित्तविधारकयत्नेनमनसाक्रियमाणेनतपसासाध्वसाधुनोरालोचनेनभावान्समीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ संभवे तयथाक्रममितिपाठेयथाक्रमंसंसारोचेत्कामादिनामुमुक्षुश्चेच्छमादिनासंभवेतसंयुज्येतेत्यर्थः अदीनात्माउदारचित्तः ॥ १६ ॥ विपक्षेदंडमाह सत्त्वेनेति ॥ १७ ॥ अज्ञानात्प्रभवउत्पत्तिर्यस्यतं ॥ १८ ॥ महेति ईश्वरादिकंसर्वमहंकारकल्पितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वेतदहंकारकल्पितंचेत्यमवन्नित्यमभिनवसंस्थानंस्यादित्याशंक्यपूर्वसंस्कारानुरोधात्समानरूपमेवकल्प्येदतिसदृशांतमाह यथेति

सत्यशौचाजवत्यागैर्वर्चसाविक्रमेणच ॥ क्षांत्याधृत्याचबुद्ध्याचमनसातपसैवच ॥ १५ ॥ भावान्सर्वानुपावृत्तान्समीक्ष्यविषयात्मकान् ॥ शांतिमिच्छन्न दीनात्मासंयच्छेद्विद्रियाणिच ॥ १६ ॥ सत्त्वेनरजसाचैवतमसाचैवमोहिताः ॥ चक्रवत्परिवर्ततेत्यज्ञानाजंतवोभृशं ॥ १७ ॥ तस्मात्सम्यक्परीक्षेतदोषा नज्ञानसंभवान् ॥ अज्ञानप्रभवंदुःखमहंकारंपरित्यजेत् ॥ १८ ॥ महाभूतानींद्रियाणिगुणाःसत्त्वरजस्तमः ॥ त्रैलोक्यंसेश्वरंसर्वमहंकारेप्रतिष्ठितं ॥ १९ ॥ यथेहनियतःकालोदर्शयत्यार्तवान्गुणान् ॥ तद्वद्भूतेष्वहंकारंविद्यात्कर्मप्रवर्तकं ॥ २० ॥ संमोहकंतमोविद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवं ॥ प्रीतिदुःखनिबद्धांश्चसमस्तां स्त्रीनथोगुणान् ॥ २१ ॥ सत्त्वस्यरजसश्चैवतमसश्चनिबोधतान् ॥ प्रसादोहर्षजाप्रीतिरसंदेहोदृतिःस्मृतिः ॥ एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान् राजसतामसान् ॥ २२ ॥ कामक्रोधौप्रमादश्चलोभमोहौभयंक्लमः ॥ विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३ ॥ दोषाणामेवमादीनांपरीक्ष्यगुरुलाघवं ॥ विमृशेदात्मसं स्थानमेकैकमनुसंततं ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरउवाच केदोषामनसात्यक्ताःकेबुद्ध्याशिथिलीकृताः ॥ केपुनःपुनरायांतिकेमोहादफलाइव ॥ २५ ॥ केषां वला बलंबुद्ध्याहेतुभिर्विमृशेद्बुधः ॥ एषमेसंशयस्ताततन्मेब्रूहिपितामह ॥ २६ ॥

भूतेतिभूतेन्द्रियादीनामुपलक्षणं ॥ २० ॥ त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्यगुणकार्याणिविभजते संमोहकमिति कृष्णंअंधकारवदप्रकाशात्मकं प्रीतिदुःखेकमात्सात्विकराजसे ॥ २१ ॥ तान्कार्यभूतान्विशेष गुणान् ॥ २२ ॥ कामादयोराजसाः विषादादयस्तामसाः ॥ २३ ॥ अस्यविभागस्यप्रयोजनमाह दोषाणामिति आत्मनिसंस्थानंस्थिति एकैकंप्रत्येकंअनुलक्षीकृत्यविमृशेत्कोदोषःकियान्क्षीणःकियानृशिष्टइतिनित्यमालोचयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ त्यक्ताःपूर्वमुमुक्षुभिरितिशेषः केपुनरिति अपरिहार्याइत्यर्थः पंचात्रप्रश्नाः अफलाःआगताअपिनिष्फलाइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

दोषैरितिसार्धश्लोकएकंवाक्यं मूलात्मूलंअज्ञानंतदारभ्य अवच्छिन्नैर्लूनैः मूलच्छेदेनैवदोषांश्छिद्यत्ततश्चनेपश्चाच्छिन्नमूलतरुविलसितवत्कंचित्कालमनुवर्तमानाअप्यफलाएवेत्यर्थः मूलच्छेदेउपायं
सदृष्टानमाह विनाशयतीति संभूतमुत्पन्नमयस्मयलोहनिगडंअयःवास्यधारामयंएवंकृतात्माध्यानसंस्कृताबुद्धिः तामसैःविपर्यासरूपैरविद्यादिदोषैःसहजैरनादिभिःसहनश्यतितान्नाशयित्वास्वयमपिक
तकरजोवत्शाम्यति अत्रवास्यधारानिगडंछित्वास्वयमपिनश्यतीतिविवक्षयादृष्टान्तंदाष्टांतिकयोःसाम्यं ॥ २७ ॥ चतुर्थप्रश्नोत्तरमुक्त्वातृतीयप्रश्नोत्तरंपादत्रयेणाह राजसमिति शुद्धात्मकंसत्वं तच्चाक
ल्मपं काममोहराहित्यात् गुणत्रयंदेहिनादेहप्राप्तौबीजं आत्मवतोजितचित्तस्यतुसत्वंसमंत्रत्वनप्रापकं निर्दोषंहिसमंत्रत्वेतिसमशब्दस्यब्रह्मणिप्रयोगात् ॥ २८ ॥ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह तस्मादिति स
त्वंबुद्धिः ॥ २९ ॥ अथवेति आत्मादानेबुद्धिवशीकारायविहितं मंत्रवत्मंत्रयुक्तंयज्ञादिकंकर्मकेचिदुपकृतमितिब्रूयुःसांख्याः पशुबीजादिहिसामिश्रत्वात् तस्माज्जपादिरेवहिंसाहीनोधीशुत्पद्युपायःश्रेयानि
तिभावः अत्रायंसांख्यदृष्टानामभिप्रायः नहिस्यात्सर्वभूतानांनिनिषेधःपुरुषार्थानंतुक्त्वर्थः येनास्याग्निषोमीयंपशुमालभेत्यनेनसमानविषयत्वंस्यात्तथाआहवनीयेजुहोतीति होमार्थस्याहवनीयस्यपदे
जुहोतीतिहोमार्थेनैवपदेनापवादस्तद्वत् नचपुरुषार्थस्यनःकत्वर्थत्वमपिनिषेधस्यवक्तुंयुक्तंकर्त्रधिकरणविरोधात् तत्रहिपुरुषार्थेनातृत्वंदेदितिनिषेधस्यपिदर्शपूर्णमासप्रकरणेपुनःकत्वर्थतयानातृत्वंदे
दित्यतृत्ववदनंनिषिध्यतेकनुमध्यकारणविशेषात्पुरुषार्थनिषेधोऽहंघनेतुक्तवैकल्यमाभूदिति तस्माद्विन्नविषयत्वाद्विज्ञाविधितन्निषेधशास्त्रयोःपरिहृत्यापवादमत्सर्गाःप्रवर्ततइत्यस्यन्यायस्याप्रवृत्तिः अ
भीष्मउवाच दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्माविमुच्यते ॥ विनाशयतिसंभूतमयस्मयमयोयथा ॥ तथाकृतात्मासहजैर्दोषैर्नश्यतितामसैः ॥ २७ ॥ राजसं
तामसंचैवशुद्धात्मकमकल्मषं ॥ तत्सर्वदेहिनांबीजंसत्त्वमात्मवतःसमं ॥ २८ ॥ तस्मादात्मवतावर्ज्यंरजश्चतमएवच ॥ रजस्तमोभ्यानिर्मुक्तंसत्त्वंनिर्मलता
मियात् ॥ २९ ॥ अथवामंत्रवद्रूपुरात्मादानायदुष्कृतं ॥ सर्वहेतुरनादानेशुद्धधर्मानुपालने ॥ ३० ॥ धिकारिभेदादपितत्रतदप्रवृत्तिः गृहासक्तोहिहिंसाशास्त्रेऽधिक्रियते
नतुविरक्तः तस्ययदहरेवविरजेतदहरेवप्रव्रजेदितिप्रव्रज्याविधानात् नचग्रहाश्रमापिनित्यः तस्यरागतःप्राप्तत्वात्ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदितिविधिविरोधाच्च तस्माद्यथाशयेनेनाभिचरन्त्यजेतेतिशास्त्राच्छुभ्रमा
रणकामस्यश्येनोविधीयमानोहिंसात्मकफलद्वारानहिंस्यादितिशास्त्रंनिरुद्धे तद्वत्स्वर्गपश्चादिकामस्यगृहमेधिनोज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतचित्रयायजेतपशुकामइत्यादिविधिःपशुबीजादिहिसात्मकसा
धनद्वारानहिंस्यादितिशास्त्रंनिरुणद्धिततश्चपुरुषःप्रत्यवेति यथोक्तं दृष्टवदानुश्रविकःसप्तविशुद्धिक्षयातिशययुक्तइति यथादृष्टःसुखोपायोदोषादियुक्तःएवंवैदिकोपातिसांख्यकारिकार्थः स्वमतमाह
सर्वेदितिपाठेपि सैपदाशरथीतिवत्संधिःसमंत्रवान्यज्ञादिधर्मःअनादानेवैराग्येहेतुर्निमित्तंभवति चित्तशुद्धिद्वारानित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रनाड्याभवति तथाशुद्धधर्मःशमादिस्तस्यापिरक्षणेसएवयज्ञादिध
र्मोभवति अयमर्थः विविदिपंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरश्वेनजिगमिषतीत्यादौगतावश्वस्येवविद्यायांयज्ञादीनांहिसायुक्तधर्माणांसाधनत्वंगम्यते तथाशांतोदांतइत्यादिनानित्यत्वरूपस्यापिअहिंसादेर्धर्मस्यवि
द्यासाधनत्वंगम्यते यथाद्वावश्वोरथेनियुक्ताविरुद्धदिक्रियौसंतावेवेष्टेशरथिनंनयतोनुतयोरन्यतरस्येपदपिविरुद्धदिक्रियत्वेएवंयज्ञइषदप्यहिंसाशास्त्रविरोधीचेत्तेनसहैकार्थ्यंनभजेदितियज्ञादिव्य
तिरिक्तहिंसायाएवाहिंसाशास्त्रेणानर्थहेतुतावोध्यतइति तथाचसूत्रं सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति यस्तुकाम्योयज्ञस्तस्यास्त्वंशतोदोषहेतुत्वंननःकिंचिच्छिन्नं स्वल्पःसंकरःसपरिहारःसप्रत्यवमर्शइतिसां
ख्याचार्यवचनमपितद्विषयमेवपुण्येकमणिस्यलोहिंसाजन्योऽधर्मसंकरःस्वल्पेनापिप्रायश्चित्तेनपरिहर्तुंशक्योऽपरिहारेवाफलकालेसोढुंशक्यःसुखसमुद्रमग्नोहिदुःखकणिकांसोढुमर्हतीतिसर्वमनवयं ॥ ३० ॥

वैदिकेषिकर्मणिराजसंतामसंक्रामक्रोधादिहेतुकृत्याज्यंसात्विकंसेव्यमित्याहश्लोकत्रयेण रजसेति अधर्मेतिच्छेदः लौकिकंतुराजसंतामसंचकर्मसुतरांत्याज्यमितिभावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सात्विकं
तुमुमुक्षूणांपथ्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
पूर्वाध्यायांतिमंश्लोकत्रयंव्याख्यातुमयमध्यायआरभ्यते रजसेति रजस्तमसोःकार्यमोहोविपर्ययःअनात्मनिआत्मबुद्धिः अज्ञानस्यहिद्वेशक्तीआवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च तत्राद्ययावस्तुस्यरूपंरज्ज्वादि
आव्रियते द्वितीययासर्पादिस्यरूपंविक्षिप्यते तेउभेअत्रक्रमेणतमोरजःशब्दाभ्यामुच्येते मोहजाःक्रोधादयः ॥१॥ शुद्धेःफलंजीवन्नत्मात्मैक्यज्ञानमित्याह परममिति परमंआत्यंतिकंपरंब्रह्मकोशपंचकातीतं

रजसाधर्मयुक्तानिकार्याण्यपिसमाप्नुते ॥ अर्थयुक्तानिचात्यर्थकामान्सर्वाश्चसेवते ॥ ३१ ॥ तमसालोभयुक्तानिक्रोधजानिचसेवते ॥ हिंसाविहाराभिर
तस्तंद्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२ ॥ सत्वस्यःसात्विकान्भावान्शुद्धान्यस्यतिसंश्रितः ॥ सदेहीविमलःश्रीमान्श्रद्धाविद्यासमन्वितः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभा
रतेशांति० मोक्ष० वार्ण्येयाध्यात्मकथनेद्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच रजसासाध्यतेमोहस्तमसा
भरतर्षभ॥क्रोधलोभौभयंदर्पएतेपांसादनाद्धुचिः ॥१॥ परमंपरमात्मानंदवमक्षयमव्ययं ॥ विष्णुमव्यक्तसंस्थानंविदुस्तंदेवसत्तमं ॥२॥ तस्यमायापिनद्धां
गानष्टज्ञानविचेतसः ॥ मानवाज्ञानसंमोहात्ततःक्रोधंप्रयांतिवै ॥३॥ क्रोधात्काममवाप्याथलोभमोहौचमानवाः ॥ मानदर्पावहंकारमहंकारात्ततःक्रियाः
॥४॥ क्रियाभिःस्नेहसंबंधात्स्नेहाच्छोकमनंतरं ॥ सुखदुःखक्रियारंभाज्जन्माजन्मरुतक्षणाः ॥ ५ ॥ जन्मतोगर्भवासंतुशुक्रशोणितसंभवं ॥ पुरीषमूत्रविक्ले
दंशोणितप्रभवविलं ॥ ६ ॥ तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाग्निपरिप्लवन् ॥ संसारतंत्रवाहिन्यस्तत्रबुद्ध्येतयोषितः ॥ ७ ॥ प्रकृत्याःक्षेत्रभूतास्तानराःक्षेत्रज्ञलक्ष
णाः ॥ तस्मादेवाविशेषेणनरोतीयाद्विशेषतः ॥ ८ ॥

आत्मानंप्रत्यंचं परमात्मानमात्मानमितिपाठांतरंस्पष्टार्थं अक्षयंनाशहीनंअव्ययंज्हासहीनंविदुःप्राञ्चः शुचयइति इदानींतनोपिशुचिर्विदतीत्यर्थः ॥ २ ॥ पिनद्धांगारूपादिभिर्जडीकृतैर्द्रियाः अतएवनेष्टज्ञा
नाः ततोविचेतसःनिर्विवेकाः ज्ञानसंमोहात्बुद्धिवैकल्यात् ब्रह्माज्ञानाद्वा क्रोधंविक्षिप्तचित्तां ॥३॥ मानःआत्मनिपूज्यताबुद्धिः दर्पःउच्चंदरवलत्वं अहंकारःपरेषांतुच्छीकरणं ॥ ४ ॥ जन्माजन्मरुतक्षणाः
जन्ममरणयोःरुतस्वाकाराः ॥५॥६॥ तैःक्रोधादिभिः बद्धस्तान्अग्निःपरिप्लवन्तुमिच्छन् हेतौशतृप्त्ययः प्रथमंयोषितोहेयत्वेनजानीयात् यतस्ताःसंसारपटस्यतंत्रमिवतंत्रंतुवितानंतंतुवायवद्वहंति ॥७॥
यथाप्रकृतिःक्षेत्रज्ञंघ्राति एवमेताअपत्योत्पत्तिक्षेत्रभूताःजीवंबध्नीत्यर्थः अतीयात्अतिक्रामेत संन्यसेदित्यर्थः नचाभीयुरितिपाठेनानुसरेयुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

शत्रुमारणार्थमंत्रमयीशक्तिः कृत्यासैव एताः रजसिरजोगुणैर्निर्हिता सूक्ष्मरूपेण मृदिपटादिव स्थिता इन्द्रियाणां भूतिरिन्द्रियैः कल्पितेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तदात्मकात्स्नीप्रधानात् एतेन सार्धं श्लोकनदोपनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकता इति गौतममृत्रार्थो दर्शितः अस्वसंज्ञान्मानुषेति संज्ञाहीनान् कृमीन्पृथुकां लिखादीन् अस्वकान् अनामान् ॥ १० ॥ शुक्रतः रेतो रूपात् स्नेहाद्वांशतः पुत्राः रसतः स्वेदरूपात् स्नेहान्पृथुकादयः एषा जंतुत्पत्तिः स्वभाववादेऽदृष्टवादे च समानैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं हेयमुक्त्वा ज्ञेयमाह रज इति प्रवृत्तिप्रकाशात्मके रजःसत्वेन मसिलीयेन तच्च तमः अज्ञानाख्यं ज्ञानाधिष्ठानं अधिष्ठानभूते ज्ञानेऽध्यस्तं सदुत्थं हंकारयोर्लक्षणं ज्ञापकं भवति ॥ १२ ॥ तदुत्थं हंकारविशिष्टमज्ञानं देहिनां जीवानां देहप्रानौबीजं तस्य सकार्यस्याज्ञानस्य बीजं अधिष्ठानभूतं ज्ञानं तदेव जीवसंज्ञितं देहिशब्दवाच्यं तज्ज्ञानं बीजसंज्ञितं

कृत्यात्येताघोररूपामोहयंत्यविचक्षणान् ॥ रजस्यंतर्हितामूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ९ ॥ तस्मात्तदात्मकाद्रागाद्वीजाज्जायंति जंतवः ॥ स्वदेहजानस्वसंज्ञान् यद्वदंगाल्कृमींस्त्यजेत् ॥ स्वसंज्ञानस्वकांस्तद्वत्सुतसंज्ञान् कृमींस्त्यजेत् ॥ १० ॥ शुक्रतोरसतश्चैव देहाज्जायंति जंतवः ॥ स्वभावात्कर्मयोगाद्वातानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ११ ॥ रजस्तमसि पर्यस्तं मत्वं च रजसि स्थितं ॥ ज्ञानाधिष्ठानमव्यक्तं बुद्ध्यहंकारलक्षणं ॥ १२ ॥ तद्वीजं देहिनामाद्भुस्तद्वीजं जीवसंज्ञितं ॥ कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तनं ॥ १३ ॥ रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ॥ कर्मगर्भैर्गुणैर्देहीगर्भैर्तदुपलभ्यते ॥ १४ ॥ कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियं ॥ जायते तदहंकाराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५ ॥ शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ॥ रूपरागात्तथा चक्षुर्घ्राणं गंधचिकीर्षया ॥ १६ ॥ स्पर्शनेत्वक्तथा वायुः प्राणापा नव्यपाश्रयः ॥ व्यानोदानौ समानश्च पंचधा देहयापनं ॥ १७ ॥ संजाते जायते गात्रैः कर्मजैर्वर्ष्णावृतः ॥ दुःखाद्यंतैर्दुःखमध्यैर्नरः शारीरमानसैः ॥ १८ ॥

मिति पाठे तत्तज्ज्ञानविशिष्टज्ञानं बीजं ईश्वरस्तत्संज्ञं ऐश्वर्यमेवाह कर्मणेति ॥ १३ ॥ अयं जीवः ईश्वरो वा गर्भमातुरुदरे ॥ १४ ॥ तत्र मांसं पिबन् भूतो सौ पूर्ववासनावशाद्यं विषयं स्मरति तत्तद्वाहकमिन्द्रियमस्या विर्भवतीत्याह कर्मणेत्यादिना ॥ १५ ॥ घ्राणं गंधचिकीर्षयेति एतस्यैव वासनावशात्स्मृत्वं दर्शितं ॥ १६ ॥ यापनं देहयात्रा निर्वाहः ॥ १७ ॥ संजातेः सम्यक्कृनिष्पन्नैः गात्रैः श्रोत्रादिभिः कृत्वानरो वर्ष्मणा शरीरेण वृतः स न जायते ब्रह्मणा सहेति पाठांतरं ॥ १८ ॥

दुःखाद्यैरित्येतद्वाच्ये दुःखमिति उपादानाद्देहंन्द्रियादीनांगौगोकारान् अभिमानाज्जन्मानंतरंदुःखदेहवद्वर्धते एवत्यागान्मरणादपिवर्धतेऽतस्तेभ्योहेतुभ्यःनिरोधोदुःखस्यस्यात्कर्तव्यःयतोनिरोधज्ञोविमुच्यते ॥ १९ ॥ रजस्यंतर्हितामूर्तिरिन्द्रियाणामित्युपक्रांतमिन्द्रियाणारजोमात्रत्वमुपसंहरति इन्द्रियाणामिति परीक्ष्येति रजोरूपप्रवृत्तिनिरोधेनेन्द्रियनिरोधादुःखनिरोधोभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतर्पुलंतृष्णाहीनं ज्ञानेन्द्रियाणिनोपसर्पतिनव्यामुवति इन्द्रियार्थान्प्राप्यापीतिशेषः तत्फलमाह हीनैरिति हीनैःक्षीणैः करणैरिन्द्रियैः ॥ २१ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ अत्रइन्द्रियजयेज्ञानात्ज्ञानंप्राप्यचरन्शमादीननुतिष्ठन् ॥ १ ॥ पुरुषोमनुष्यः द्विजाःत्रैवर्णिकाः मंत्रदर्शिनोब्राह्मणाः ॥ २ ॥ तत्त्वार्थप्रतिगतःनिश्चयोयेषां ॥ ३ ॥ ज्ञानविदोब्रह्मविदः ॥ ४ ॥ एवंउपा

दुःखंविद्यादुपादानादभिमानाच्चवर्धते ॥ त्यागात्तेभ्योनिरोधःस्यान्निरोधज्ञोविमुच्यते ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणारजस्येवप्रलयप्रभवानुभौ ॥ परीक्ष्यसंचरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २० ॥ ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पत्यतर्पुलं ॥ हीनैश्चकरणैर्देहीनदेहंपुनरर्हति ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०वार्ण्येयाध्यात्मकथनेत्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ ॥५॥ ॥५॥ भीष्मउवाच अत्रोपायंप्रवक्ष्यामियथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ तत्त्वज्ञानाच्चरन्राजन्प्राप्नुयात्परमांगतिं ॥ १ ॥ सर्वेषामेवभूतानांपुरुषःश्रेष्ठउच्यते ॥ पुरुषेभ्योद्विजानाद्दुर्द्विजेभ्योमंत्रदर्शिनः ॥ २ ॥ सर्वभूतात्मभूतास्तेसर्वज्ञाःसर्वदर्शिनः ॥ ब्राह्मणावेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ॥ ३ ॥ नेत्रहीनोयथात्येकःकृच्छ्राणिलभतेऽध्वनि ॥ ज्ञानहीनस्तथालोकेतस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४ ॥ तांस्तानुपासतेधर्मान्धर्मकामायथागमं ॥ नत्वेवामर्थसामान्यमंतरणगुणानिमान् ॥ ५ ॥ वाग्देहमनमांशौचक्षमासत्यंभृतिःस्मृतिः ॥ सर्वधर्मेपुधर्मज्ञाज्ञापयंतिगुणाञ्छुभान् ॥ ६ ॥ यदिदंब्रह्मणोरुदं ब्रह्मचर्यमितिस्मृतं ॥ परंतत्सर्वधर्मेभ्यस्तेनयांतिपरांगतिं ॥ ७ ॥ लिङ्गसंयोगहीनंयच्छब्दस्पर्शविवर्जितं ॥ श्रोत्रेणश्रवणंचैवचक्षुषाचैवदर्शनं ॥ ८ ॥

यज्ञान्प्रशस्यतद्गुणानाह तांस्तानिति यथागमंयथाशास्त्रंतांस्तानिष्टापूर्वादीन् अर्थसामान्यंफलसाम्यंमोक्षार्थंनिरतिशयंदमान्वक्ष्यमाणान् ॥ ५ ॥ गुणानेवाह वागिति अन्तर्हि साकामादिराहित्यंवागादीनांशौचं सर्वेषुप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकेपुधर्मेषु ॥ ६ ॥ ब्रह्मणिचर्याब्रह्मचर्ययोगधर्मः ब्रह्मणोरुपब्रह्मप्रापकत्वात्तदभिन्नंपरांगतिमोक्षं ॥ ७ ॥ गतिमेवविशिनष्टि लिङ्गमिति लिङ्गंपंचप्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसंघातरूपं तेनयत्रसंयोगोनास्तिअतएवशब्दादिहीनंश्रोत्रेणउपाधिनातदेवश्रवणंशब्दानुभवरूपंप्रवृत्तदेवमुख्यंब्रह्म निर्विकल्पकावस्थापरब्रह्मप्रापिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वाक्संभाषाकथनं प्रवृत्तं यस्मिन् तत्तथा भूतं यद्वृत्तं चर्यं तन्मनः मनोमात्रेणावस्थानं परिवर्जितं विषयेन्द्रियहीनं शब्देन वक्तुं योग्यास विकल्पकावस्थेत्यर्थः यद्वृत्त्याश्रयणमननोत्थया अध्यवसीयीत निश्चिनुयान् निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ॥ १॥ ब्रह्मचर्याणां क्रमेण फलमाह सम्यगिति ब्रह्मैव लोकस्त्वमोक्षं सुरान्सत्यलोकं कन्यसीं कनीयसीं ॥ १० ॥ संप्रदीप्तं समुत्पन्नं उदीर्णं वृद्धिगतं रजः कामादिहृषं ॥ ११ ॥ रजोरागः ॥ १२ ॥ कृच्छ्रं व्यहं प्रातस्वहं सायं व्यहं मद्याद्याचितं व्यहं परं च नाश्रियात् प्राजापत्योयमुच्यत इत्यादिना उक्तलक्षणं महार्त्तिः शुक्ररुद्ध्यात्यंतपीडितः अन्हस्त्रिरिति वा पाठः स्वमेचरेतः स्वावेप्सु मग्नः अघमर्पणं कृतं च सत्यं चेत्पूज्यं ॥ १३ ॥ रागयुक्तेनेत्यपपाठः मनसा निर्देहेदितिसंबंधः ॥ १४ ॥ कुणपेति शरीरांतर्गतं मलांचंत्यथा दृढबंधनं एवं देह आत्मनो दृढबंधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ शिरानाड्यः

वाक्संभाषाप्रवृत्तं यत्तन्मनःपरिवर्जितं ॥ बुद्ध्याचाध्यवसीयीत ब्रह्मचर्यमकल्मषं ॥ ९ ॥ सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ॥ द्विजाभ्योजायते विद्वान् कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १० ॥ सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायंतत्र मेष्टु ॥ संप्रदीप्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्विजोरजः ॥ ११ ॥ योपितां न कथाश्राव्या न निरीक्ष्या निरंशराः ॥ कथंचिद्दर्शनादासां दुर्बलानां विशेद्रजः ॥ १२ ॥ रागोत्पन्नश्चरेत्कृच्छ्रं महार्त्तिः प्रविशेदपः ॥ मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदघमर्पणं ॥ १३ ॥ पाप्मानं निर्देहेद्व मंतर्भूतं रजोमयं ॥ ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणः ॥ १४ ॥ कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदृच्छिद्रबंधनं ॥ तद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबंधनं ॥ १५ ॥ वातपित्तकफान्नक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थिच ॥ मज्जादिहं शिराजालैस्तर्पयंतिरसानृणां ॥ १६ ॥ दशविद्याद्वमन्यात्र पंचेन्द्रियगुणावहाः ॥ याभिः सूक्ष्माः प्रतायंत धमन्योन्याः सहस्रशः ॥ १७ ॥ एवमेताः शिरानद्योरसोदादेहसागरं ॥ तर्पयंतियथाकालमापगा इव सागरं ॥ १८ ॥ मध्ये च हृदयस्यैकाशिरातत्र मनोवहा ॥ शुक्रं संकल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुचति ॥ १९ ॥ सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्यात्थनुगताः शिराः ॥ नेत्रयोः प्रतिपद्यंत वहंत्यस्तैजसंगुणं ॥ २० ॥ पयस्यंतर्हितं सर्पिर्यद्वान्निर्मथ्य ते खजैः ॥ शुक्रं निर्मथ्य ते तद्देहसंकल्पजैः खजैः ॥ २१ ॥

तासां जालैः ॥ १६ ॥ दशवातादिदशकवहाः धमन्योनाड्यः पंचस्विद्रियेपुगुणं स्वस्वविषयग्रहणपाटवं अन्नरसार्पणद्वारा आवहंतीति तथा याभिरश्वत्थपर्णशंकुतुल्याभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ हृदयस्य कदंबकुसुमाकारस्य मांसपिंडस्य मध्ये मनोवहा अन्नमयः सहिसौम्यमन इति श्रुतेरन्नरसैर्हृदयांतर्बर्तिमनः प्रीणनकरीनाडी यथोक्तं अश्वत्थपत्रनाडी वद्विसप्ततिशताधिका नाडी मनोवहेत्युक्तं योगशास्त्रविशारदैरिति साहि सर्वगात्रेभ्यः शुक्रमादायोपस्थोन्मुखं करोति ॥ १९ ॥ एकाशिराकथं गात्रैः संबद्धेत्यत आह सर्वगात्रेति तैजसंगुणं ऊष्माणं ॥ २० ॥ खजैः मथनदंडैः देहस्थात्संकल्पात्स्वेभ्य इन्द्रियेभ्यश्च जातैः संकल्पजैः खजैः स्त्रीदर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ २१ ॥

शुक्रसंकल्पजमित्येतदुपपादयति स्वप्नेपीति स्त्रीसंगाभावेपिसंकल्पजंरजःस्त्रीरागःयथाअभ्येति तथैवमनोवहानाडीशुक्रंस्तजति ॥२२॥ त्रीणिअन्नरसोमनोवहानाडीसंकल्पश्चेतिबीजानियस्य तृबीजमित्य
 पपाठः ॥२३॥ भूतानांशुक्रोद्रेकादनुलोमप्रतिलोमगमनाद्वर्णसंकरकारिकांविद्युर्विचारयेयुः विचार्यविरागाःदग्धदोषाःनिर्वासनाः ॥२४॥ देहानवाप्तौअनुष्ठेयांतरमाह गुणानामिति मनसैवगुणसाम्यंनिर्वि
 कल्पत्वंआगम्ययोगबलेनासाद्यमनोवहंसत्यलोकप्रदंपूर्वोक्तंमुपुम्नाख्यनाडीमार्गंप्रतिअंतकालेप्राणान्नुदन्प्रेरयन्विमुच्यते कः यःदेहकर्मदेहनिर्वाहमात्रार्थकर्मयस्य बाह्यप्रवृत्तिशून्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ दे
 हबंधच्छेदेयोगमार्गंक्रममुक्तिदमुक्त्वा जीवन्मुक्तिकरंज्ञानमार्गमाह भवितेति मनसोविश्वात्मकस्यज्ञानंभविताभविष्यति कीदृशंतत्ज्ञानंमनएवप्रजायतइतिस्वप्नइवसर्वविषयाकारंभवतीति एतज्ज्ञानवतःफ
 लमाह मंत्रसिद्धंप्रणवोपास्तिस्तिद्धंमनःनित्यंअनादिमायामात्रंसत्त्विजंनिर्वासनंज्योतिष्मत्प्रकाशवत्सर्वज्ञंसर्वशक्तिचभवति यथोक्तंवासिष्ठे विगतवासनमाशुविपाशतामपगतंमनआत्मनयोदितं यदभि
 स्वप्नेप्येवंयथाभ्येतिमनःसंकल्पजंरजः ॥ शुक्रसंकल्पजंदेहात्स्तजत्यस्यमनोवहा ॥ २२ ॥ महर्षिर्भगवानत्रिर्वेदतच्छुक्रसंभवं ॥ त्रिबीजमिद्रदैवत्यंतस्मा
 दिंद्रियमुच्यते ॥ २३ ॥ यैवशुक्रगतिंविद्युर्भूतसंकरकारिकां ॥ विरागादग्धदोषास्तेनाप्नुयुर्देहसंभवं ॥ २४ ॥ गुणानांसाम्यमागम्यमनसैवमनोवहं ॥ देहक
 र्मानुद्व्याणानंतकालेविमुच्यते ॥ २५ ॥ भावितामनसोज्ञानंमनएवप्रजायते ॥ ज्योतिष्मद्विरजोनित्यंमंत्रसिद्धंमहात्मनां ॥ २६ ॥ तस्मात्तदभिघातायकर्म
 कुर्यादकल्मषं ॥ रजस्तमश्चहित्वेहयथेष्टांगतिमाप्नुयात् ॥ २७ ॥ तरुणाधिगतंज्ञानंजरादुर्वलतांगतं ॥ विपक्वबुद्धिःकालेनआदत्तेमानसंवलं ॥ २८ ॥ सुदुर्गमि
 वपंथानमतीत्यगुणबंधनं ॥ यथापश्येत्तथादोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिवार्णोपाध्यात्मकथनेच
 तुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच दुरंतेष्विन्द्रियार्थेषुसक्ताःसीदंतिजंतवः ॥ येत्वसक्तमहात्मानस्तेयांतिपर
 मांगतिं ॥ १ ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लमैः ॥ दृष्ट्वैवसंततंलोकंघटेन्मोक्षायबुद्धिमान् ॥ २ ॥ वाङ्मनोभ्यांशरीरेणशुचिःस्यादनहंरुतः ॥ प्रशां
 तोज्ञानवानभिक्षुनिरपेक्षश्चरेत्सुखं ॥ ३ ॥ अथवामनसःसंगंपश्येद्भूतानुकंपया ॥ तत्राप्युपेक्षांकुर्वीतज्ञात्वाकर्मफलंजगत् ॥ ४ ॥ यत्कृतंस्याच्छुभंकर्मपापं
 वायदिवाश्नुते ॥ तस्माच्छुभानिकर्माणिकुर्याद्वाबुद्धिकर्मभिः ॥ ५ ॥

वाञ्छन्तिनद्ववतिक्षणात्सकलशक्तिमयोहिमहेश्वरइति ॥ २६ ॥ तदभिघातायमनोनाशाय अकल्मषंनिवृत्तिरूपं यथायेनप्रकारेणइष्टांगतिमोक्षं ॥२७॥ जरयादुर्वलतातां तृतीयातत्कृतार्थेनेतिसमासः मा
 नसंवलंसंकल्पंआदनेसंहरति कालेपूर्वभागेननतुदृष्टयोग्यतया ॥ २८ ॥ गुणादेहेन्द्रियादयस्तदेवबंधनं ॥ २९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशाधिकद्वि
 शततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तबंधनेऽमृतेचाधिकारिभेदानाह दुरंतेष्विति ॥ १ ॥ क्लमैःक्लेशैःसंततंव्यामंदृष्ट्वैवनतुममइदानींक्लेशोनास्तीत्युपेक्षेत ॥ २ ॥ घटनमे
 वाहाध्यायेन वागिति ॥ ३ ॥ अथवेत्यप्यर्थे भूतानुकंपयापिमनसःसंगंबंधंपश्येत् यथोक्तं रूपयापिकृतःसंगःपतनायैवयोगिनां इतिसंदर्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

शुभं कर्माहं हि सेति ॥ ६ ॥ बुद्ध्या इदं सर्वं यदयमात्मेति शास्त्रोत्थया समाहितं स्थिरागद्वेषशून्यं पुनर्न हिंसादिरूपं ॥ ७ ॥ ८ ॥ अशुभं वर्ज्यमित्याह सार्धेन नापेति नापध्यायेत्परानिर्दण्डं चिन्तयेत् भवद्वंद्वं स्याद्योग्यं राज्यादिरङ्कोनस्पृहयेत् असन्तुष्टं भाविवास्त्रापुत्रादिकं न चिन्तयेत् अथामोघेति यन्नस्यावश्यं भाविफलत्वं सूचितं ज्ञाने ज्ञानसाधनेऽमानित्वाद्यौ श्रवणाद्यौ च वाचामोघप्रयासेनेति पाठे वाचावेदान्तवाक्ये न अवागोघप्रयोगेनेति पाठे वागिति वागादीन्द्रियव्यापारोलक्ष्यते ओघ इति कालपरिणाममपेक्ष्य क्रतुलिङ्गवत्स्वयमेव ज्ञानाख्यचित्तपरिणामो भविष्यति किमुत्तमं तथेत्युपदेशे याश्रेयो बुद्धिः सा कालाख्यानुष्ठितो घशब्दार्थः तदुभयं यत्र नास्ति तादृशो यमनियमादीनां योगांगानां प्रयोगस्तेन तज्ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ सद्वाक्यं विवक्षता पुरुषेण ईदृक् वक्तव्यं ईदृक् कथं यत् अहिंसां वाचं च वेदति द्वयोः संबंधः ॥ १० ॥ कल्कापेतां

अहिंसासत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवं ॥ क्षमाचैवाप्रमादश्च यस्यैते समुखी भवेत् ॥ ६ ॥ तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनोभूतेषु धारयेत् ॥ यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसु स्वावहं ॥ ७ ॥ दुःखान्निःसरणं वेद सर्वज्ञः समुखी भवेत् ॥ तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनोभूतेषु धारयेत् ॥ ८ ॥ नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नावदं चिन्तयेदसन् ॥ अथामोघप्रयत्नेन मनोज्ञाने निवेशयेत् ॥ वाचामोघप्रयासेन मनोज्ञं तत्प्रवर्तते ॥ ९ ॥ विवक्षता च सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ॥ सत्यां वाचमहिंसां च वेद न पवादिनी ॥ १० ॥ कल्कापेतामप्ररूपामनृशं सामपैशुनां ॥ ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षितेन चेतसा ॥ ११ ॥ वाक्प्रवृत्त्या हि संसारो विरागाद्याहरद्यदि ॥ बुद्ध्याप्यनुगृहीतेन मनसा कर्मनामसं ॥ १२ ॥ रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणि प्रतिपद्यते ॥ सदुःखं प्राप्य लोके स्मिन्नरकायोपपद्यते ॥ तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्द्वयमात्मनः ॥ १३ ॥ प्रकीर्णमेषभारं हियद्वदार्थेन दस्युभिः ॥ प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्या संसारमबुधास्तथा ॥ १४ ॥ तमेव च यथा दस्युः क्षित्वा गच्छेच्छिवां दिशं ॥ तथारजस्तमः कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयाच्छुभं ॥ १५ ॥ निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ॥ विविक्तचारी लब्धाशीतपस्वी नियतेंद्रियः ॥ १६ ॥ ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ॥ निष्प्रचारेण मनसा परंतदधिगच्छति ॥ १७ ॥

शास्त्रेन हीनां ॥ ११ ॥ संसारः ऐहिकआमुष्मिकोऽर्थः सर्वो वाचैव प्रवद्वोस्ति अतः साध्वीमेव वाचं वेद वैराग्यं चेत् तामसं हिंसादिकं कर्मापि स्वीयं व्याहरेत् पुण्यं पापं वा कर्म स्वमुखेन प्रकाशितं चेन्नश्यतीति भावः ॥ १२ ॥ रजोभूतैः प्रवृत्तिपरैः फलितमाहार्धेन तस्मादिति ॥ १३ ॥ सदृष्टांतं कर्मसंन्यासमाह प्रकीर्णं तद्वास्यां आमिषभारं वहंतश्चोराः गम्यां दिशं राजकीयाद्यवरोधात्पतिकूलां बुद्ध्या आमिषं त्यक्त्वा न्यां दिशं गच्छंतो यथानवत्थ्यते एवमावियं कं कर्मादाय कामाद्यभिमुखः संसारभयं बुद्ध्या कर्माणि त्यजन्नवत्थ्यते इति तात्पर्यं प्रकीर्णमेषः विशस्तमेषः आमिषमित्यर्थः तस्य भारः क्लीबत्वमर्थः ॥ १५ ॥ अनीहः चेष्टाशून्यः तपस्वी मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमंतपः तद्वा ॥ १६ ॥ प्रयोगो योगांगानामनुष्ठानंतत्प्रतिः प्रीतिर्यस्य निष्प्रचारेण निरुद्धेन बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति श्रुतेः ॥ १७ ॥

आत्मवान्बुद्धिमान्बुद्धिअहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजां धीवर्त्ति मनःसंकल्पविकल्पात्मकं बुद्ध्यातयावृत्त्या मनसाविषयान्शब्दादीन्तेषां विशेषणं आत्मन इति मनोरूपानित्यर्थः ॥ १८ ॥ योगावांतरफलमाह निगृहीतेति तत्तस्यामवस्थायादेवताः इंद्रियाणि तं योगिनं ईश्वरं यांति प्रविशंति एतेन तत्तत्पञ्चत्वमपि ज्ञेयं ॥ १९ ॥ ताभिर्देवताभिः संयुक्तं ऐकात्म्यं गतं मनो यस्य धीमात्रेण स्थायिनः स त्वे धीमात्रे ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय भुवोभावे इति क्यप् ॥ २० ॥ न प्रवर्त्तत योगैश्वर्यं न प्रकाशतेति पाठे ऐश्वर्येण योगी विदितो न भवेत् योगतंत्रैर्निरोधप्रधानैरेव यत्नैरुपक्रमेत् सत्यसंकल्पादीन् न भावयेत् किंतु अस्थूलत्वादीनेवेत्यर्थः न नुकथमेकस्यात्मवस्तुनः सगुणत्वं निर्गुणत्वं चेत्यत आह येनेति तंत्रं तंत्रप्रतिपाद्यं योगं तंत्रयतः अनुतिष्ठतः येन रूपेण विशिष्टावृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् स विशेषत्ववृत्त्युपाधिकृतं स्वतस्तु निर्विशेषत्वमेवेति भावः ॥ २१ ॥ कणेति कणादीनपि भक्षयेन्न तु योगैश्वर्यं उपजीवेत्यर्थः कुल्माषाः पक्वमाषाः यावकं यवचूर्णजं जलोष्मपक्वं सक्तवः सक्तून् ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रवृत्तं कर्म तदनुरोधेन योगेऽतरायं न कुर्यात् ज्ञानान्वितं

धृतिमानात्मवान्बुद्धिनिगृहीयादसंशयं ॥ मनोबुद्ध्या निगृहीयाद्विषयात्मनसात्मनः ॥ १८ ॥ निगृहीतैर्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनोवशे ॥ देवतास्तत्प्रकाशं ते हृष्टायांति तमीश्वरं ॥ १९ ॥ ताभिः संयुक्तमनसो ब्रह्मतत्सं प्रकाशते ॥ शनैश्चापगते स त्वे ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २० ॥ अथवानप्रवर्त्तत योगतंत्रैरुपक्रमेत् ॥ येन तंत्रयतस्तंत्रवृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २१ ॥ कणकुल्माषपिण्याकशाकयावकसक्तवः ॥ तथामूलफलं भैक्ष्यं पर्यायेणोपयोजयेत् ॥ २२ ॥ आहारनियमं चैव दे शकाले च सात्विकं ॥ तत्परीक्ष्यानुवर्त्तत तत्प्रवृत्त्यनुपूर्वकं ॥ २३ ॥ प्रवृत्तं नोपरुंधेत शनैर्गमिर्विंधयेत् ॥ ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २४ ॥ ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रीलोकानधितिष्ठति ॥ विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानेनापकृष्यते ॥ २५ ॥ पृथक्कात्संप्रयोगाच्च नासूयुर्वेदशाश्वतं ॥ सतयोरपवर्गज्ञो वीतरागो वि मुच्यते ॥ २६ ॥ वयोतीतो जरा मृत्युजित्वा ब्रह्मसनातनं ॥ अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वाष्णोपाध्यात्मकथने पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

कर्मक्रमेण दंधयेत्त्वर्थयेत् तथा कुर्वतो ज्ञानं ब्रह्म प्रकाशते ॥ २४ ॥ नन्वात्मा भिन्नस्य ज्ञानस्याप्रकाशायोगात्कथं प्रकाशत इत्युक्तिरत आह ज्ञानेति त्रीलोकान् जायदादीन् विज्ञानं बुद्धिः तदनुगतं सधीः स्वमोभू त्वाध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतेः अज्ञानेन अनात्मादौ आत्मादिबुद्धिरूपेण विपर्ययेण प्रकाशमानमपि ज्ञानं अवस्थात्रयकालुष्यादप्रकाशमानमिवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु सांशं अंशतः प्रकाशते न तु निरंशम तोस्य सर्वात्मनाऽप्रकाशः प्रकाशो वा वाच्य इत्याशंक्याह पृथक्कादिति अवस्थात्रयात्तेन मपि तत्संप्रयुक्तत्वेन गृह्णन् असूयुः शाश्वतमनुपाधिमात्मानं दूषयन् तं वेदतयोः पृथक्कापृथक्कयोरपवर्गपर्यंतं रूपवृत्तेति पाठेरूपवृत्तं स्वभावरूपमनाध्यत्वेन वाध्यत्वेन च जानन् ॥ २६ ॥ वयोतीतः जितकालः ततो वीत जरा मृत्युर्ज्ञात्वेति पाठांतरं सुगमं ॥ २७ ॥ इति शां० मो० नै० भा० पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

पूर्वत्रययोगेश्वर्यमनुभूयाननुभूयवान्नप्रविशेदित्युक्तं तत्रेश्वर्यानुभवंतिदितुमारभते निष्कल्पमिति निष्कामं ब्रह्मचर्ययोगं निद्राअविद्यामोहकत्वाज्या स्वप्नेति तस्यत्रयभावसथास्त्रयः स्वप्नादिति श्रुतेः जाग्रत्स्वप्नाविवयोगेश्वर्यमपि संप्रज्ञातकालिकं स्वप्नप्रवृत्तयोः देवांगनामंत्रगादयः नान् ॥ १ ॥ स्वप्ने द्विविधेऽपि देहयोगोऽययोगो वा ॥ २ ॥ उक्तं निद्राप्रतियोगिजाग्रणमाह ज्ञानाभ्यासादिति तच्चित्तनंतत्कथनमन्योन्यंतत्त्वबोधनं एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधा इत्युक्तविधात् ज्ञानाभ्यासात् जिज्ञासाविचारोर्थः प्रयोजनमस्य तज्जागरणमनंतरमनवरतं ज्ञानतत्त्वस्य तु मुख्यं जागरणमित्याह विज्ञानेति ॥ ३ ॥ अत्राह पूर्वपक्षीति शेषः स्वप्ने दृश्यमानोऽयं देहादिर्भावः पदार्थः को नु नुर्वितर्कं क्विसत्योऽसत्यो वेति विक्लप्याद्येवाधानुपपत्तिरिति सूचयति विषयवानिवेति इवकारेण वस्तुतानविषयवानित्यर्थः ननु यथा उपरिस्थोर्को जलेऽथ स्थ इवाभाति तद्वज्जाग्रदेहादिरेवान्यथा स्वप्ने जातीति न तावता स्वप्नस्यानिर्विषयत्वमित्याशंक्याह प्रलीनैरिति दृष्टान्तं जलोपरिसंहत्य स्थितेनोर्के तेजसा प्रतिहतं चाक्षुषं नेजोऽप्रविलीनं प्रातस्त्रोतः प्रवृत्तं सदुपरिस्थमप्यर्कं प्राक्प्रवृत्तवृत्तिसंस्कारादथ इव विषयो करोति अत्र त्विन्द्रियाणि विलीनानीति भेदः अन्यथा प्रतिविवर्धमसमये पुरोवृत्तिर्द्रव्यांतरवद्वास्तुदेशादिकमपि स्वप्ने दृश्येत तस्मात्स्वप्नो जावोनसत्य इत्यर्थः नाप्यस

भीष्म उवाच निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ॥ निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १ ॥ स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ॥ देहांतरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्पृहः ॥ २ ॥ ज्ञानाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनंतरं ॥ विज्ञानाभिनिवेशात्तु स जागर्त्यनिशं सदा ॥ ३ ॥ अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ॥ प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ४ ॥ अत्रोच्यते यथा त्वेतद्देहयोगेश्वरो हरिः ॥ तथैतदुपपन्नार्थवर्णयंति महर्षयः ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ॥ मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनं ॥ ६ ॥ कार्ये व्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतोऽपि ॥ यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतं ॥ ७ ॥ संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् ॥ मनस्यंतर्हितं सर्वं स वेदोत्तमपूरुषः ॥ ८ ॥

त्यः असत्यस्य शशशृंगादेर्भावायोगात् ॥ ४ ॥ एवं युक्त्या निरुद्धगतिकः सिद्धांती अनुभवबलेनैवोत्तरयति अत्रोच्यते इति योगेश्वर इति हरिरिति च हेतुर्गर्भविशेषणद्वयं योगिसंकल्पमात्र एव स्वप्नो जावः वस्तुतया तु तदभाव एवेति भावः एतयथा हरिर्वेदतथा महर्षयो वर्णयंति उपपन्नार्थं युक्तिमच्चैतदित्यर्थः संकल्पादेवा स्य पितरः समुत्तिष्ठंतीति श्रुतेः यथा योगिसंकल्पजं पित्रादिकं तथाऽस्मत्संकल्पजं खादिकमिति सुवचमित्याशयः ॥ ५ ॥ सर्वगतं सर्वप्राणिप्रसिद्धं इन्द्रियाणामुपरमे संकल्पस्वभावस्य मनसो नुपरमः स्वप्न इत्यर्थः तत्तस्मिन् स्वप्ने विषये तत्प्रसिद्धं वक्ष्यमाणं निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ ६ ॥ तमेवाह कार्ये इति मनोरथवृत्तिवत्स्यामवृत्तिरपि संकल्पमात्रशरीरा तथाप्याद्येन्द्रियैर्विक्षेपात्सम्यक्प्रतिभासः स्वप्ने तदभावाज्जाग्रद्वदर्थानां सम्यग्ज्ञानमिति विशेष इत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वप्नादेर्मनोगतत्वं व्याचष्टे संसाराणामिति प्राचीनानंतजन्मजसंस्कारात् कामात्मा विषयासक्तचित्तः तत्स्वप्नाद्येश्वर्यं अवाप्नुयात् कथं तदवाप्तिरत आह स उत्तमपूरुषः असंहतः साक्षी मातृमानमेयाकारं मनो वेदप्रकाशयति न विक्रियारूपं भोक्तृत्वं साक्षिणः अपितु साक्ष्यप्रकाशकत्वमात्रं यस्तु विक्रियावान्प्रमाता सदृशकोटिस्थ एव ननु साक्षीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये यद्यत्कर्मणा प्राचीनेन सत्त्वं रजस्तमो वा उपस्थितं भवति येन च कर्मणा भावितं संस्कृतं मनो यदा भवति तदा भूतानि सूक्ष्माणितत्तच्छंसितं तं कथाद्याकारं स्वमे निवेदयंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततः आकारदर्शनानंतरं आनंत्यफलोदयं अनंतरमेव सुखाद्युदयं यथा स्यात्तथा समुपसर्पति ॥ १० ॥ असंबुद्ध्याऽज्ञानात् वाताद्युत्तरान्त्रिधा तु कान्देहान् पश्यंति तद्देहदर्शनांतंदुरत्ययं प्राग्वासना प्राबल्यान्योगं विना परिहार्यं ॥ ११ ॥ तत्तत्तस्मिंस्त्वस्मिन् ॥ १२ ॥ व्यापकं उपादानत्वात् अप्रतिघं प्रतिघातशून्यं तत्र हेतुः आत्मप्रभावात्तं आत्मानं देवताः आकाशाद्याः आत्मज्ञानात्सार्वभ्यं सार्वभ्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं सत्प्रभावस्थामुक्तामुपपन्नवस्थामाह मनसो तिसार्धेन द्वारं स्वमदर्शने द्वारभूतं स्थूलं देहं मनस्यंतर्हितमास्थाय तत्रैव देहेऽपि तिस्रमात्मानं अपि तिगच्छति कुत्र अस्मिन्नव्यक्ते सदसदात्मके मायाशबले निदर्शनं निश्चितदर्शनं साक्षिरूपं तदेव सर्वेषां भूतानां मात्मभूतोऽहंकारस्तत्र प्रतिविंबात्मना तिष्ठतीति तथा अध्यात्मगुणं आत्मा अहंकारः गुणाश्च प्रकृतिरूपास्तेषामुपपत्तिरित्यध्यात्मगुणं अहंकारादिगुणैरस्पृष्टं वि

गुणानामपि यद्येतत्कर्मणा चाप्युपस्थितं ॥ तत्तच्छंसितं भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ९ ॥ ततस्तमुपसर्पति गुणाराजसतामसाः ॥ सात्विकावायथायोगमानं तर्कफलोदयं ॥ १० ॥ ततः पश्यंत्यसंबुद्ध्या वा तपित्तकफोत्तरान् ॥ रजस्तमोगतैर्भावैस्तदप्याद्दुर्दुरत्ययं ॥ ११ ॥ प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसं ॥ तत्तत्स्वप्नेऽप्युपगते मनो हृष्यन्निरीक्षते ॥ १२ ॥ व्यापकं सर्वभूतेषु वर्तते प्रतिघं मनः ॥ आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वात्मात्मनि देवताः ॥ १३ ॥ मनस्यंतर्हितं द्वारं देहमास्या यमानुषं ॥ यद्यत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनं ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यंतमध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४ ॥ लिप्से तमनसा यश्च संकल्पादैश्चरंगुणं ॥ आत्मप्रसादं तं विद्यात्सर्वात्मात्मनि देवताः ॥ १५ ॥ एवं हितपसा युक्तमर्कवत्तमसः परं ॥ त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसो तमेहेश्वरः ॥ १६ ॥ तपोऽप्यधिष्ठितं देवैस्तपोऽग्निरसुरैस्तमः ॥ एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाद्भुजानिलक्षणं ॥ १७ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ॥ सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरा वासुरौ गुणौ ॥ १८ ॥

बात्मकत्वात् सुषुप्तौ शुद्धे साक्षिण्ये वाहंकारादयो लीयन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टान्तभूतेषु ममुपपत्तिरुक्ता दार्ष्टान्तिके स जीवनिर्बीजावस्थे योगिगम्येतत्राद्यां संप्रज्ञातावस्थामाह लिप्सेनेति ऐश्वरंगुणं ज्ञानं वैराग्यैश्चर्य धर्मेष्वन्यतमं आत्मप्रसादं चित्तप्रसादं शुद्धमन एव ईश्वर इत्यर्थः ॥ १५ ॥ तपसा विषयाद्यालोचनेन युक्तं मनः एवं भूतं भवति तमसः परं प्राप्नोतु मनः अर्कवज्ज्ञप्तिमात्रमेव भवति तत्रोभयविधब्रह्मभावो देहिनाह त्रैलोक्येति देही जीवः त्रैलोक्यप्रकृतिः कारणब्रह्मेत्यर्थः कारणीभूततमसो तिस्र एव महेश्वरः शुद्धब्रह्मभूत एवेत्यर्थः यथोक्तं सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुष्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाख्यो नुपाधिक इति ॥ १६ ॥ तप इति अग्निहोत्रादिकंतपः तमः दंभदर्पादि एतद्ब्रह्म तद्देवासुरैर्हंतुभूतैरजस्तमो मयैर्न प्राप्यमिति गुप्तं प्रजापतिना कीदृशं ज्ञानलक्षणं ज्ञानस्वरूपं ॥ १७ ॥ इममेव विभागं विभजते सत्त्वमिति ॥ १८ ॥

तत्परमं तेभ्यः सात्त्विकमात्त्विकेभ्यो भावेभ्य उक्तं ज्ञानमेव ननु ज्ञेयं अमृतं ज्ञानांतरा बाध्यं ज्योतिः स्वप्रकाशं अक्षरं व्यापकं भावितात्मानः ध्यानादिना बोधितचित्ता ॥ १९ ॥ उपमंहरति हेतुमदिति ज्ञान
चक्षुपातत्वं दर्शनापेक्षावद्वाच्यव्यासगुणलक्षणया च निर्गुणं हेतुमद्युक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा आख्यातुं शक्यं ननु शृंगपादिकया दर्शयितुं श्रवणमननाभ्या विदितशब्दयुक्तितत्त्वस्य प्रत्याहारेण विषये न्येदं त्रिधा
णामाकर्षणेन ब्रह्मवेदितुं शक्यं योगेण प्रत्याहार एव दुःशकः इतरस्मृत्संपादमतो ब्रह्मप्राप्तिकामेन त्रिधा जितव्यानीत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रौतिः ० मोक्ष ० न ० भा ० षोडशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥
उक्तं वक्ष्यमाणं च साधनं ज्ञानं समुच्चिनाति न स इति धर्ममिति पाठोऽयं नुपरमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणं धर्मं चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टान्तं भूतं स्वप्नमुपस्थास्यं द्रव्यं दृष्टान्तिकं च सगुण निर्गुण ब्रह्म भा
वाभ्यं द्वयमिति चतुष्टयं व्यक्तं दृश्यं अव्यक्तं चिदात्मा यत्तत्त्वमनाशेषितं रूपं यस्य तद् परमपिणानारायणेन ॥ १ ॥ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्त्वं स्वरूपतः फलतश्चाह द्वाभ्यां व्यक्तमिति कपिर्वेदः स एव नारायणमवाक्य

ब्रह्म तत्परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरं ॥ ये विदुर्भावितात्मानस्ते यांति परमां गतिं ॥ १९ ॥ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं
ब्रह्म वेदितुं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शांति ० मोक्ष ० वाण्येयाध्यात्मकथने षोडशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
भाष्म उवाच नमवेदं परं ब्रह्म यो न वेद चतुष्टयं ॥ व्यक्ताव्यक्तं च यत्तत्त्वं संप्रोक्तं परमपिण ॥ १ ॥ व्यक्तं नृत्यमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदं ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं नृ
पिर्नारायणो ब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैवावस्थितं सर्वत्रैलोक्यं न चराचरं ॥ निवृत्तिलक्षणं धर्मं मव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं ॥ ३ ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ प्रवृ
त्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ४ ॥ तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ॥ ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ॥ ५ ॥ तदेवमेतौ विज्ञेयाव्यक्तपुरु
षावुभौ ॥ अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्वन्महत्तरं ॥ ६ ॥ तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ॥ अनाद्यं तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ७ ॥ उभौ नित्या
वविचलौ महद्भ्यश्च महत्तरौ ॥ सामान्यमेतदुभयोरैवं त्यन्यद्विशेषणं ॥ ८ ॥

त्वान्नारायणः ॥ २ ॥ ब्रह्मांडाधिपत्यां तं सर्वकर्मफलांतर्भूतमित्यर्थः निवृत्तिर्देहेन्द्रियाहंकारांतानां बाधस्तल्लक्षणो धर्मस्तु ब्रह्मैव ॥ ३ ॥ प्रजापतिः स्रष्टारजोमयत्वात् ॥ ४ ॥ तां एषोस्य परमआनंद एषास्य परमा
संपदिति श्रुतिप्रसिद्धा कैवल्यावस्थां शुभाशुभमुक्तिसंसारोनिश्चयेन द्रष्टुमिच्छन् तमुन्पुन्यौ क्रियायां क्रियार्थायामिति पुनर्ज्ञानतत्त्वं चिदात्मतत्त्वं तद्विचारपरो नित्यं स्यात् ॥ ५ ॥ तत्तत्तत्त्वविचारे कर्तव्ये ए
वं वक्ष्यमाणं प्रकारं जानीयात् अव्यक्तं प्रधानं पुरुषः क्षेत्रज्ञो जीवः महत्तरं ईश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतिप्रसिद्धं त्रयं ॥ ६ ॥ तेषु यन्महत्तरं तं विशेषं क्लेशादिभिरपरा मृष्टतया विशिष्टं परमात्मानं अवेक्षेत सा
क्षात्कुर्यात् विशेषेण बाध्यत्वा बाध्यत्वलक्षणेन वेपरीत्येन विशेषमेवाहानादीति उभौ प्रधानक्षेत्रज्ञौ अनादी अनंतौ अलिङ्गौ मानांतरा विषयौ ॥ ७ ॥ नित्यां मूढस्यापरिहार्यौ एवमादिपुं प्रकृत्योः साधर्म्यं विरो
पणं व्यावतेकं वैधर्म्यं तु एवं विद्यात् ॥ ८ ॥

एवंकथं तदाह प्रकृत्येति अप्रसवधर्मानिर्गुणश्च पुरुष इति विपरीतं ॥ ९ ॥ विकाराणां महदादीनां द्रष्टारं न तु दृश्यं एवं प्रधानक्षेत्रज्ञयोः साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ता क्षेत्रज्ञेश्वरयोरपि साधर्म्यमाह अपासाविति अपासौ यतः पुरुषौ चिद्रूपौ अलिगौ लिग्यते ज्ञाप्यते नेनेति गुणादिकं प्रति संबंधिलिगंतद्राहिव्यादसंहतौ अत्यंतविविक्तौ ॥ १० ॥ नन्वलिगयोर्जावेशयोर्लिगभेदप्रयुक्तो भेदः कुतः स्यादित्याशंक्यौ पाधिकस्तयोर्भेदो न स्यत इत्याशंक्याह संयोगेति संयोगो दृग्दृश्यसंबंधः लक्षणं ज्ञापकं उत्पत्तिगविर्भावहेतुश्च यस्य संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्तेति कर्तुं बुद्धौ चिपतिविवत्वं लक्षणमुक्तं ननु बुद्धिरेव चिच्छायापन्ना कर्त्रा कितदुभये तरणकर्तृ काष्ठलोष्ठसमत्वेनानियोज्यत्वात् नापि पुरुषः अकर्तृत्वात् अतः शास्त्रार्थवत्त्वाय न तु भयसंयोगजः कर्ता विश्वं प्रधानेश्वरस्य तिरिक्तलक्षणोभ्युपेय इति सः कर्ता यद्यद्यथा यथा करणैरिन्द्रियादिभिः साधनैर्विचेष्टते कर्मकुरुते तथातथा तत्तद्योनिप्रदेन कर्मणा सहितो गृह्यते अतः समानेपि दृग्दृश्यसंयोगे दृश्योपाधिस्वरूपभेदात् कर्तृभेद इत्यर्थः एवं च कर्ता व्यवहारतस्तृतीयोपि परमार्थतो दृक्कोटिरेव न तु दृश्यकोटिरिति दृष्टान्तमुखे

प्रकृत्यासर्गधर्मिण्या तथा त्रिगुणधर्मया ॥ विपरीतमतो विद्यात्क्षेत्रज्ञस्य स्वलक्षणं ॥ ९ ॥ प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितं ॥ अग्रात्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वा दसंहतौ ॥ १० ॥ संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मणा गृह्यते यथा ॥ करणैः कर्मनिर्वृत्तिः कर्ता यद्यद्विचेष्टते ॥ कीर्त्यतेशब्दसंज्ञाभिः कोहमेपोप्यसाविति ॥ ११ ॥ उष्णी ॥ १२ ॥ श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्वर्ष्मवान्मनसा शुचिः ॥ शरीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषं तपः ॥ १४ ॥

नाहार्धेन कीर्त्यत इति यथा स्वस्य कीर्तयेत्वमजानानः कर्णः कः कीर्तयेदिति पृच्छति स एव मूर्खेण प्रबोधितोऽहं कीर्तयेदिति वक्ति एवमज्ञः किं ब्रह्मेति पृच्छति ज्ञस्त्वहं ब्रह्मेति जानाति एवमेकस्मिन्पि वस्तुन्युपाधिभेदाज्ज्ञा नाज्ञानरुतभेदाद्विभिन्नौ शब्दप्रत्ययौ भवतः संज्ञाप्रत्ययः एवं दृश्येप्येपोसावितिसामीप्यासामीप्यकर्तृशब्दप्रत्ययावेकत्रापि भिन्नौ भवत एव जावेशाविति ॥ ११ ॥ ननु विनिगमकाभावाद्दृश्यकोटिरेव कर्ता कथं वः ॥ १२ ॥ चतुष्टयं द्वेपुं प्रधानयोः साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे जावेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये इति एतैः पूर्वोक्तैः अनाद्यंतत्वेन चिज्जट्वेन असंहतत्वेन कर्तृत्वेन चेति चतुर्भिर्हेतुभिः आवृतमपि मया सम्यग्व्याख्यातमित्यर्थः यथा संज्ञाः उक्तविधं ज्ञानमनतिक्रान्तः अंतकाले सिद्धांतसमये ॥ १३ ॥ एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा यत्कृतव्यंतदाह श्रियमिति दिव्यां दिविहादाकाशे ब्रह्मणि भवां वर्ष्मवान्देहवान् शरीरैः शरीरनिर्वर्त्यैः नियमैः शौचसंतो तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यैः निष्कल्मषं निष्कामं तपःयोगं ॥ १४ ॥

तपसायोगेनतद्वलेनेत्यर्थः अंतर्भूतेन आंतरेण ननु समित्कुशाज्यपयआदिवासद्रव्यसाध्येन भास्वता चैतन्यप्रकाशवतादिविहार्दकागेमूर्यादिकंतपसायोगेन भासने यावान्वाअयमाकाशस्तावानेयोतर्ह्यदयआकाशउभेअस्मिन्वावापृथिवीअंतरेवसमाहितेउभावग्निश्चवायुश्चमूर्याचंद्रमसावित्यादिश्रुतेः सर्वस्यतदंतर्गतत्वावगमात् अतएवयोगिनांव्यवहितादिसाक्षात्कारउपपद्यते ॥ १५ ॥ प्रकाशोविकसनफलमित्यर्थः तपसोयोगस्य संशब्दितंयोगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंमनातनमितिमवत्रग्यातंज्ञानहेतुत्वेन तस्यस्वलक्षणंअसाधारणंरूपं रजस्तमोग्रंप्रवृत्त्यावरणयोर्नाशकं कर्मवैराग्यपूर्वकंवेदांतश्रवणं ॥ १६ ॥ तपोविशेषावाह ब्रह्मेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ वैमनस्यंवैराग्यंविषयेशब्दाशौ करणानिइंद्रियाणि अस्यशिष्टान्नभुजः तस्मात्रंआहारमात्रंननुधनादिकंशिष्टेभ्योप्यादद्यात् ॥ १९ ॥ एवंविधसाधनसंपत्त्यभावेपिमोक्षेउपायांतरमस्तीत्याह अनेति तत्ज्ञानं अंतकालेवलोक्यर्पात्कुर्यान्त्यज्ज्ञानंयोगयुक्तेनमनसाशनैःउपपद्यतेइत्यन्वयः अयमाशयः आदिपर्वणिविष्णुवनुग्रहादेवाअमृतंलेभिरे राहुस्तुच्छलेनामृतार्थोदेवंपंक्तिस्थोदेहभेदेनसहैवतल्लेभेइत्युपाख्यातं तत्राख्यायिकानांस्वार्थेनात्यर्थाभावात्ततःकश्चिद्विधेयोर्यउन्नेयः सचयथोक्तसाधनानुष्ठानात्सात्विकामुक्तिर्भाजःस्युः असात्विकोपिमोक्षक्षेत्रमरणकालेमुक्तिमा

त्रैलोक्यंतपसाव्याप्तमंतर्भूतेनभास्वता ॥ सूर्यश्चचंद्रमाश्चैवभासतस्तपसादिवि ॥ १५ ॥ प्रकाशस्तपसोज्ञानंलोकेसंशब्दितंतपः ॥ रजस्तमोग्रंयत्कर्मतपसस्तत्स्वलक्षणं ॥ १६ ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते ॥ वाङ्मनोनियमःसम्यङ्मानसंतपउच्यते ॥ १७ ॥ विधिज्ञेभ्योद्विजातिभ्योग्रात्यमन्नंविशिष्यते ॥ आहारनियमेनास्यपाप्माशाम्यतिराजसः ॥ १८ ॥ वैमनस्यंचविषयेयांत्यस्यकरणानिच ॥ तस्मात्तस्मात्रमादद्याद्यावदत्रप्रयोजनं ॥ १९ ॥ अंतकालेवलोक्यर्पाच्छनैःकुर्यादनातुरः ॥ एवंयुक्तेनमनसाज्ञानंयदुपपद्यते ॥ २० ॥ रजोवर्ज्योप्ययंदेहीदेहवाञ्छद्भवच्चरेत् ॥ कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौस्थितः ॥ २१ ॥

मोतीति तथाआश्वमेधिकेसंवर्तमरुतीयेकाश्यांवसतःसंवर्तस्यशवदर्शनेनशिवदर्शनसिद्धिःसूचिता तेनकाश्यामृतस्यशिवत्वेननत्यतिमावत्तच्छरीरस्यलिगत्वंसूच्यते तथाइहापिबलोक्यर्पात्अंतकालेज्ञानंकुर्यादित्युच्यतेतेनसर्वेणैतेनवाक्यसंदर्भेणअत्रहिजंतोःप्राणेपृष्ठममाणेपुरुद्वस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेवनिषेवेताविमुक्तंनविमुंचेदित्यस्याःश्रुतरर्थःकार्यांश्चिद्यमाणस्यरुद्रमुखान्तरकोपदेशप्राप्त्यामुक्तिप्राप्तिरितिसमस्तपुराणोपबृंहितःसूचितइतिगम्यते बलोक्यर्पादनित्यत्वेनकाश्यांवासान् अंतकालेज्ञानंकुर्यादीशोपदेशात्संपादयेत् ॥ २० ॥ एवमोक्षेसाधनांतरमुक्त्वाआपेक्षिकत्वमप्याह रजइति अयंदेहीरजोवर्ज्यःवायेंद्रियप्रवृत्तिशून्यःसमाधौसंत्यक्तस्थूलदेहोपिदेहीपुरुषःदेहवान्भूत्वाशब्दवत्शब्दादिमत्कार्यसूक्ष्मशरीरंचरेत्अनुचरेत् यस्तुकार्यैरव्याहतमतिःसर्वैराग्यात्सूक्ष्मभोगेष्वपिनिस्पृहःप्रकृतौलीयतेननुप्रकृतेःपरंपुरुषंप्राप्नोति अयंभावः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्मुक्तोयोगीसद्योमोक्षमश्नुते स्थूलमात्रविहीनोविदेहः स्थूलसूक्ष्माभ्यांविहीनःप्रकृतिलयः एतौहिसुषुप्तिस्थवत्उत्तरकक्ष्यांप्रविविक्षंतौमध्येलयेनाभिभूतौनिर्विकल्पंपदमनुभवतइवअतएवतयोरसंप्रज्ञातःसंसारहेतुः तथाचसूत्रितं भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानामिति ॥ २१ ॥

आदेहात्देहपानावधि अप्रमादात्अनवधानत्वात्तथावात् देहानांस्थूलसूक्ष्मकारणानांअंतात्वात्तथा विशेषेणसद्यएवमुच्यते पूर्वोक्तममुक्तिजाभाविह्यह हेत्विति हेतुमूलाज्ञानं तदनाशाद्विदेहादीनांअन्ये पांचभूतानांकर्माविनाशस्ततःसर्गप्रलयौजन्ममरणेस्तदित्यर्थः ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गेऽशुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदयेनियतिर्धर्माधर्मौनानुवर्तते शुद्धब्रह्मविदस्तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविनिन्यायेनपूर्वपापस्यनाशउत्तरस्यासंश्लेषश्चभवतीत्यागामिजन्मकारणाभावात्मुक्तिरित्यर्थः परप्रत्ययाभावेसंसारानर्थयोगइत्याह भावेति येविपर्ययंअनात्ममुप्रकृत्यादिदेहांतेषुअन्यतमस्मिन्तत्समुदायेवाआत्मबुद्धिकृत्वाआसतेतेभावानांमहदादीनांअंतप्रभवयोर्नाशोदययोरेवप्रज्ञाबुद्धिर्येषांतेतथाभवन्ति विपर्यस्तमतीनांमोक्षकथापिनास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धृत्याआसनाद्यप्रच्युत्यादेहान्धारयंतोयोगिनः बुद्ध्यासंक्षिप्तंविपर्ययेभ्यःप्रत्याहृतंचेतोयैस्ते स्थानेभ्यःअध्यादिभ्यइंद्रियगोलकेभ्योऽध्वंसमानाःच्युताःत्यक्तानमयकोशाः सूक्ष्मत्वात्अन्नमयापेक्षया ननुवस्तुतःतान्प्राणेंद्रियादीन्उपासतेआत्मत्वेनचितयंति यथोक्तपुराणां तरे दशमन्वतराणीहतिष्ठन्तींद्रियचितकाः भौतिकास्तुशतंपूर्णसहस्रंत्वाभिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणिनिष्ठंनिविगतज्वराः पूर्णशतसहस्रंतुतिष्ठंत्यव्यक्तचितकाः पुरुषंनिर्गुणंप्राप्यकालसंख्यानविद्यतइति ब्रह्मलोकेएतेसर्वेतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्मादेवंतस्मात्तथागमं इंद्रियेभ्यःपरास्तथाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्माहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाठा

आदेहादप्रमादाच्चदेहांताद्विप्रमुच्यते ॥ हेतुयुक्तःसदासर्गोभूतानांप्रलयस्तथा ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गेऽनुनियतिर्नानुवर्तते ॥ भावांतप्रभवप्रज्ञाआसतेयेविपर्ययं ॥ २३ ॥ धृत्यादेहान्धारयंतोबुद्धिसंक्षिप्तचेतसः ॥ स्थानेभ्योऽध्वंसमानाश्चसूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २४ ॥ यथागमंचगत्वावैबुद्ध्यातत्रैवबुध्यते ॥ देहांतंकश्चिदन्वास्तेभावितात्मानिराश्रयं ॥ २५ ॥ युक्तधारणयासम्यक्सतःकेचिदुपासते ॥ अभ्यस्यंतिपरंदेवंविद्युत्संशब्दिताक्षरं ॥ २६ ॥

सापरागतिरितीमंवेदमनतिक्रम्यतस्ततःपरंपरंस्थानंगत्वातत्रपरस्यांकाष्ठायांविषयेस्वयमेवबुद्ध्याधीवृत्त्याबुध्यतेजानानिपरांकाष्ठां देहांतंअव्यक्तादपिपरं एतेनाव्यक्तात्पुरुषःपरइतिश्रौतमव्यक्तपदंदेहपरंननुसांख्याभिमतव्यक्तपरमितिब्याख्यातं अनुमानिकाधिकरणेचैतत्स्पष्टं तदेहांतंकश्चिदेवभावितात्मायोगशोधितमतिरन्वास्तेऽमुंशास्त्राचार्योपदेशमनुप्राप्यास्तेनिराश्रयंस्वमहिमप्रतिष्ठपगकाठारूपत्वान् ॥ २५ ॥ युक्तमिति धारणयाधारणाविषयेणमूर्तब्रह्मणाकृष्णादिनायुक्तंतादात्म्यसंबंधेनसेव्यसेवकभावेनवायुक्तंनिबद्धंआत्मानंकश्चिदुपास्ते सतइतिकर्मणिपठौ अविद्याशबलंकेचिदुपासने अपरंपरंशबलादुक्तंनिर्गुणंब्रह्मअभ्यस्यंतिपुनःपुनरनुभवविषयतामापादयंति विद्युत्संशब्दितंसकृद्विजातोऽस्येवब्रह्मलोकइतिश्रुतेःविद्युद्वत्सकृद्विजातत्वेनविद्युत्संशब्दितं केनेपितमित्युपनिषत्सिद्धमिदंविशेषणं अक्षरं अपरिणामि ननुदेहांतपदेनैवैतदुक्तं सत्यं तत्रज्ञेयत्वेनोक्तंइहहूपास्यत्वेनोच्यते कःपुनरेतावताभेदः शृणु आद्येश्वरणादिप्रणाल्याध्यस्तानात्मनिरसनेनात्मतत्त्वावाप्तिःसर्पबाधेनवरज्ज्वगतिः द्वितीयेतुमूलप्रमाणाभावेपिनवपाणौपंचरत्नानीतिवदतोवाक्यंकदाचित्संवाद्येनद्वचंब्रह्मासीतिगुरुवाक्येविश्वासमात्राद्यवृत्तआत्मनोब्रह्मभावंचितयंस्तमनुभवति सेयंसंवादिभ्रमवदुपास्तिब्रह्मसाक्षात्कारफलेति ॥ २६ ॥

अनेति तपसाऽविमुक्तोपासनेन अंतकाले उपासते ब्रह्मयामुवेति असगताविन्यस्य रूपं एतेपंचयथायोगं परमां निर्विशेषांगतिक्रमेण सद्यो वागच्छति ॥२७॥ सूक्ष्ममिति विशेषणं व्यावर्तकं उपाधिभूततेषां सोपाधिकब्रह्मणां अवक्षेपहेलनया हेयत्वेन पश्येत् यथोक्तं कल्पतरौ निर्विशेषं परंब्रह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्वराः येमंदास्ते नु कं प्यंते सविशेष निरूपणैः स्थिरीकृतमनस्येपांसगुणब्रह्मचिन्तनात् तदेवाविर्भवेसाक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति देहांतं अव्यक्तलयाधिष्ठानं देहं त्विति पाठे अव्यक्तमेव परमं चरमं विशेषणं नततः परमन्यत्वे यमस्तीत्यर्थः विमुक्तमपरिग्रहमित्यादिपादोन श्लोक एकं वाक्यं विमुक्तं स्थूलदेहाभ्यासहीनं अपरिग्रहं संन्यासिनं ॥२८॥ धारणासक्तमानसं योगिनं अंतरिक्षात् अंतरिक्षं हार्द्राकाशस्तमारभ्य अन्यतरं ईशं सूत्रात्मानं वा विद्यादित्यर्थः मर्त्येति यत्किंचित् श्रौतोपास्तियुक्ताः मर्त्यदेहाद्विमुच्यते ॥२९॥ तत आरोह

अंतकाले त्वुपासते तपसादग्ध किं त्विपाः ॥ सर्व एते महात्मानो गच्छंति परमां गतिं ॥ २७ ॥ सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्व चक्षुषा ॥ देहांतं परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहं ॥ २८ ॥ अंतरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसं ॥ मर्त्यलोकाद्विमुच्यंते विद्यासंसक्तचेतसः ॥ २९ ॥ ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यांति परां गतिं ॥ एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ३० ॥ यथाज्ञानमुपासंतः सर्वे यांति परां गतिं ॥ कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलं ॥ यांति तेऽपि परां लोकान् विमुच्यंते यथावलं ॥ ३१ ॥ भगवंतमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितं ॥ भावेन यांति शुद्धाये ज्ञानतृप्तानिराशिपः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव न निवर्तंति ते व्ययाः ॥ प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदंते क्षरमव्ययं ॥ ३३ ॥ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ॥ तृष्णावद्द्वंद्वजगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३४ ॥ विसृतं तु रयैवायमंतस्यः सर्वतो विसे ॥ तृष्णातंतुरनाद्यंतस्तथा देहगतः सदा ॥ ३५ ॥ सूच्यासूत्रं यथावस्त्रं संसारयति वायकः ॥ तद्वत्संसारसूत्रं हितृष्णासूच्या निवध्यते ॥ ३६ ॥ विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनं ॥ यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ३७ ॥

क्रमेण परां गतिं यांति एकायनं एकं ब्रह्मैवायनं प्राप्तिस्थानं यस्मिन् ॥ ३० ॥ कषायेति रागादिहीनमचलं येषां शास्त्रीयं परोक्षमपि ज्ञानमुत्पद्यते तेऽपि यथावलं यथावैराग्यं मुच्यंते ॥ ३१ ॥ भगवंतं सर्वैश्वर्यवंतं ॥ ३२ ॥ आत्मस्थं कोशपंचकांतगतं ॥ ३३ ॥ संक्षेपेण ज्ञेयं हेयं चाह एतावदिति अस्ति च नास्ति चेत्यनेन रज्जूरगादिव जगत्प्रांताप्रांतयोरस्ति च नास्ति चेत्यनिर्वचनीयमित्युक्तं जगन्मिथ्यात्वं ज्ञेयं तृष्णा च त्याज्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ विसंमृणालं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तृष्णा त्यागोपायमाह विकारमिति कार्यकारणशुद्धं च ज्ञानं तृष्णा भूत्वा विमुच्यते ॥ ३७ ॥

प्रकाशंस्पटं अमृतंमोक्षसाधनं ॥ ३८ ॥ इतिशान्ति०मो०नै०भा०सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वसंक्षेपेणपुं प्रकृत्योर्वैधर्म्यमुक्तंनद्विवरणायपंचशि
खवाक्यमध्यायद्वयमारभते तत्रतृणाल्यागोमुख्यमुक्तिसाधनंसचराणां दुःशक इतिमन्वानः मिथिलायांप्रदग्धायांनमेकिंचनदक्षनीतिपूर्वोक्तंस्वमतविरुद्धंजनकवचनंस्मरंस्तद्वृत्तं पृच्छति केनेति ॥ १ ॥ महत्सु
खंमोक्षं ॥ २ ॥ जनकोजनकवंश्यः नाम्राजनदेवः ऊर्ध्वदेहादित्यूर्ध्वदेहमशरीरंरत्नतत्त्वामिकराणां और्ध्वदेहिकानांविचिंतनेयुक्तोऽवहितआसीत् ॥ ३ ॥ धर्मान्उपासनामार्गान् पाठांतरेपाषंडाः लोकाय
तादयःनेपांवादिनःप्रतिभटत्वेनजेतारः पाषंडवासिनइतिपाठेपाषंडान्वासयंतिआच्छदयंतिरिस्कुर्वंतिनेतथा ॥ ४ ॥ तत्रकेचित्पाषंडादेहनाशादात्मनाशमिच्छंति अन्येपुनर्देहस्यैवनाशनेच्छंति तत्रा
येजगद्वैचित्र्यानुपपत्तिमंत्येप्रत्यक्षविरोधंचोद्भावयन्तिपांप्रेत्यभावेअस्मादेहादुक्तम्यभावेसत्तायांप्रेत्यजातौजन्मांतरलाभेचविषयेविनिश्चयेसंभूयिष्ठंननुप्यति यतःआगमस्थः तत्रनार्किकाणांविद्वानामात्म

प्रकाशंभगवानेतदपिनारायणोऽमृतं ॥ भूतानामनुकंपार्यजगादजगतांगतिः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति०मोक्ष०वार्णोयाध्यात्मकथनेसप्तदशा
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञजनकोमिथिलाधिपः ॥ जगाममोक्षंमोक्षज्ञोभोगानुत्सृज्यमानु
पान् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ येनवृत्तेनधर्मज्ञःसजगाममहत्सुखं ॥ २ ॥ जनकोजनदेवस्तुमिथिलायांजनाधिपः ॥
और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तोविचिंतने ॥ ३ ॥ तस्यस्मशतमाचार्यावसंतिसततंगृहे ॥ दर्शयंतःपृथग्धर्मान्नानाश्रमनिवामिनः ॥ ४ ॥ सतेपांप्रेत्यभावेचप्रे
त्यजातौविनिश्चये ॥ आगमस्थःसंभूयिष्ठमात्मतत्त्वेननुप्यति ॥ ५ ॥ तत्रपंचशिखोनामकापिलेयामहामुनिः ॥ परिधावन्महींक्रुःस्त्रांजगाममिथिलामथ ॥ ६ ॥
सर्वसंत्यासधर्माणांतत्त्वज्ञानविनिश्चये ॥ सुपर्यवसितार्थश्चनिर्द्वेष्टोनष्टसंशयः ॥ ७ ॥ कृपीणामादुरेकंतयंकामानावृतंनृपु ॥ शाश्वतंसुखमत्यंतमन्विच्छंतंसु
दुर्लभं ॥ ८ ॥ यनाहुःकपिलंसांख्याःपरमर्षिप्रजापतिं ॥ समन्येतेनरूपेणविस्मापयविहिस्वयं ॥ ९ ॥ आसुरेःप्रथमंशिष्यंयमाहुश्चिरजीविनं ॥ पंचस्रोत
सियःसत्रमास्तेवर्षसहस्रिकं ॥ १० ॥

नांपूर्वदेहेन्द्रियवियोगोमरणंअपूर्वदेहेन्द्रियसंबंधोजन्मेतिविनिश्चयः सांख्यानांतुआत्मनांकरणानांचविभूनामेवसतांअरण्यामग्रेरिवतत्रतत्रवृत्तिलाभोजन्मवृत्तिविलयोमृत्युरिति विनिश्चयः तथाकर्ताभो
क्ताविभुरास्तेतिपूर्वेषामात्मतत्त्वंपरेषांतुभोक्तेवनकर्तेति तत्रापाषंडत्वात्किंचित्तुप्यन्पिभूयिष्ठंननुप्यति आगमविरोधात् आगमोहिस्वमवत्पूर्वदेहनाशोत्तरदेहप्राप्तीवदति आत्मानंचाकर्तारमभोक्तारमेकंच न
तेषामितिपाठेआत्मतत्त्वेनेतिवृत्तौया ॥ ५ ॥ कापिलेयःकपिलायापुत्रः परिधावन्एकत्रवासमकुर्वन् ॥ ६ ॥ सुपर्यवसितार्थःसम्यक्निश्चितप्रयोजनः ॥ ७ ॥ कामैरनावृतं कामादवसितमितिपाठेयदृच्छ
यास्थितं नृपुमुखंअन्विच्छंतं स्थापयितुमितिशेषः ॥ ८ ॥ सःकपिलः तेनपंचशिखसंज्ञेन तद्वशिष्यत्वात्तत्तुल्यत्वं ॥ ९ ॥ पंचस्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिकाःयस्यतस्मिन्मनसि मानसंसत्रमित्यर्थः ॥ १० ॥

यत्रयस्समीपे कापिलंकपिलमतानुसारि मंडलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थैः न्यवेदयदित्युत्तरेण संबन्धः पंचस्रोतमिमनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् पंचरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः पुरुषो ह वै नारायणो
ऽकामयतात्यतिष्ठेयः सर्वाणि भूतान्यहमेवेदः सर्वं ऽस्यामिति सपुनः पंचरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पंचअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञान
मयानंदमयान्कोशान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पंचज्ञः अतएव पंचकृत् पंचतद्विषयाण्युपासनानि भृगुर्वैवा रुणिरित्यस्यामुपनिषदिसतपस्तम्बाः न ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिविहितानि करोति स पंच
कृत् पंचशांतोदांत उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुताः शांत्यादयोगुणाः यस्मिन् पंचगुणः ततश्च ब्रह्म विद्वन्मैव भवतीति श्रुतेः पंचभ्योतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पंचशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञ
त्वान्मुनिरपि पंचशिखः ननु पंचकृत् कथं पठज्ञः स्यादिति चेत् शृणु यथान्नमयं विकारमुपासीनस्तत्पुरुषं तिमन्त्रं विराडाख्यमेति एवं मायया विकृतमानंदमानंदमयाख्यमुपास्या विकृतमानंदं तत्पुरुषं तिमनोति न प

यत्र चासीनमागम्य कापिलं मंडलं महत् ॥ पंचस्रोतसि निष्णातः पंचरात्रविशारदः ॥ ११ ॥ पंचज्ञः पंचकृत् पंचगुणः पंचशिखः स्मृतः ॥ पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं
न्यवेदयत् ॥ १२ ॥ इष्टसत्रेण संपृष्टो भूयश्च तपसा सुरिः ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिवुधे देवदर्शनः ॥ १३ ॥ यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ॥ आसुरिर्मंडले तस्मिन्
तिष्ठेदतदव्ययं ॥ १४ ॥ तस्य पंचशिखः शिष्यो मानुष्यापयसा भूतः ॥ ब्राह्मणीकपिलानामकाचिदासीन्कुटुंबिनी ॥ १५ ॥ तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः सपिब
तिस्तनौ ॥ ततः सकापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीं ॥ १६ ॥ एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवं ॥ तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमं ॥ १७ ॥ सामान्यं ज
नकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमं ॥ उपेत्य शतमाचार्यान् मोहयामास हेतुभिः ॥ १८ ॥ जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ॥ उत्सृज्य शतमाचार्यान् पृष्ठतो नु
जगाम तं ॥ १९ ॥ तस्मै परमकल्यायप्रणताय च धर्मतः ॥ अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्येभिधीयते ॥ २० ॥

ठोपास्तिः पृथग्भक्तव्यापठज्ञानाय तस्य पंचमोपास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति पुरुषा अन्नमयादयः पंच अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठतीत्यस्मिन्निति पुरुषावस्थं अतएव शिरआद्यवयवरहितत्वादव्यक्तं अवा
ध्यत्वाच्च परमार्थं अबोधयत् ॥ १२ ॥ तस्यापि गुरुमाहेष्टेत्यादिना इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन हेतौ तृतीया अव्ययनेन वसतीति बतु सम्यक्पृष्टः प्रश्नो यस्य स संपृष्टः आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः व्यक्तिबाध्यत्वाबा
ध्यत्वेन स्पष्टतां देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ सांख्यसंमतं गुणपुरुषांतरज्ञानात्कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति यत्तदिति अक्षरमेव जगदुपादानतयानानारूपं न तु क्षरं प्रधानं अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपे
दे ज्ञातवान् न तु गुणपुरुषांतरं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ भगवान्मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा ॥ १७ ॥ सामान्यं सर्वेष्वामाचार्यैः पुंसमबुद्धिः ॥ १८ ॥ अभिसंरक्तो भक्तः ॥ १९ ॥ कल्यायसमर्थाय सांख्ये उपनिष
त्कांडे विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते न तु युक्त्या उन्नीयते ॥ २० ॥

जातिर्जन्म कर्मयागादि सर्वब्रह्मलोकांत तेषुनिर्वेदोदुःस्वरूपत्वादोषयुक्तत्वात्क्षयिष्णुत्वाच्च ॥ २१ ॥ तंमोहमब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः तं यस्यमोहस्यार्थकर्मतत्फलंचकांक्षते अनाश्वासिकंअविश्वसनीयं शुक्ति
रजतायसद्विषयप्रदर्शकत्वात् विनाशिचंचलं ध्वंसिनमनियतकालंच अध्रुवंसत्त्वेनासत्त्वेनवाननिश्चितं ॥ २२ ॥ तमिममतस्मिस्तदुद्धिलक्षणंमोहंविवरीतुंलोकायतानांमतमुपन्यस्यति दृश्यमानेइत्यादिना ते
हिपार्थिवाप्यतैजसवायवीयाःपरमाणवः स्वरस्नेहोष्णस्यभावाःस्वयमेवदेहाद्याकारेणसंहन्यमानामदशक्तिवच्चैतन्यंजनयंतिदेहेवननुचटादौ स्वभावादितिसंतमात्मानंनास्तीत्याहुः असंतंचदेहंसंतमाहुस्त
देतदाह विनाशेदेहरूपात्मध्वंसेप्रत्यक्षेसतिदेहात्परंआत्मतत्त्वंआगमप्रमाणादपिअस्तीतिब्रुवन्लोकविरुद्धागमप्रामाण्यवादीपराजितएवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुदेहस्यैवात्मत्वेस्वर्गकामोयजेतेत्यादयःपरलोक
फलाश्चोदनाउपरुध्येरन्नित्याशंक्याहानात्मेतिद्वाभ्यां आत्मनोमृत्युःअनात्मास्वरूपाभावएव क्लेशोदुःखंजरावयोहानिःआमयोरोगश्चआत्मनोमृत्युरेवअंशेनस्वरूपनाशः गृहस्येवदुर्बलंदुर्बलमंगंपूर्वपूर्व

जातिनिर्वेदमुक्त्वासकर्मनिर्वेदमब्रवीत् ॥ कर्मनिर्वेदमुक्त्वाचसर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ यदर्थधर्मसंसर्गःकर्मणांचफलोदयः ॥ तमनाश्वासिकंमोहंविनाशि
चलमध्रुवं ॥ २२ ॥ दृश्यमानेविनाशेचप्रत्यक्षेलोकसाक्षिके ॥ आगमात्परमस्तीतिब्रुवन्नपिपराजितः ॥ २३ ॥ अनात्मात्यात्मनोमृत्युःक्लेशोमृत्युर्जराभयः ॥
आत्मानंमन्यतेमोहात्तदसम्यक्परमं ॥ २४ ॥ अथचेदेवमप्यस्तियल्लोकेनोपपद्यते ॥ अजरोयममृत्युश्चराजासौमन्यतेयथा ॥ २५ ॥ अस्तिनास्तीतिचाप्येतत्त
स्मिन्नसतिलक्षणे ॥ किमधिप्रायतद्भूयाल्लोकयात्राविनिश्चयं ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षंत्येतयोर्मूलंरुतांतैतित्ययोरपि ॥ प्रत्यक्षेणागमोभिन्नःरुतांतोवानकिंचन ॥ २७ ॥

तरंनश्यतिसौंशेनगृहनाशएवमिन्द्रियादिनाशेनाप्यंशतआत्मैव नश्यतीत्यर्थः एवंसंनियआत्मानंमोहात्परदेहादन्यंमन्यतेतत्तमंतंअसम्यक् ॥ २४ ॥ स्वर्गकामचोदनातुयथाराज्ञोजरत्वामरत्वाद्याशीरुपंचा
रएवंदृष्टसुखेएवस्वर्गोपचारः तस्माद्वृमएवाग्नेर्दिवाददशेनार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तंददशेनधूमइत्यादिवत्प्रत्यक्षविरुद्धाश्रुतिर्नस्वार्थेप्रमाणमित्याहायेति तथाअग्निहोत्रादेर्वैयर्थ्यमुदाहरंति अग्निहोत्रंअय्यीध
र्मस्त्रिदंभस्मगुंठनं बुद्धिपौरुषहीनानांजीविकेतिबृहस्पतिरिति ॥ २५ ॥ एवंप्रत्यक्षविरोधात्श्रुतिप्रामाण्यंदूषयित्वाव्याप्त्यहादनुमानस्यापितदूषयति अस्तिनास्तीति यथाचंद्रतारकेगत्यभावोस्तिनास्ती
तिसंशयेस्तिगत्यनुपलब्धेरितिप्राप्तेनास्तिदेशांतरप्राप्तेरित्यनुमानेनयत्गत्यादिसाधनंतदपिअसतिलक्षणेज्ञापकेहेतौशतशःसहचरितयोरपिव्यभिचारदर्शनादसतिकिल्बिगमधिष्ठायआलंब्यलोकयात्रायाव
न्सादिव्यवहारस्यविनिश्चयंयत्रयान्किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ कृततैतित्ययोःअनुमानागमयोः भिन्नःबाधितः नकिंचनप्रमाणमित्यर्थः ॥ २७ ॥

म.भा.टी

॥६९॥

फलितमाह यत्रेति यत्रकुत्राप्यनुमानेर्देशादृष्टनित्यात्मान्यतमसाधकेसाध्यसिद्धिभावयतः कृतं अलं भावनया लमित्यर्थः उक्तविधयानुमानस्याप्रमाणत्वान् शरीरस्य शरीरात् ॥ २८ ॥ अनुमानस्य प्रामाण्यो पगमेतुत एव देहादनन्यात्मसिद्धिरित्याह रेत इति यथा समानेपि भूतचतुष्टयसंयोगे वटकणिकायां वटपत्रपुष्पफलमूलत्वगादिरूपरसादयोर्तर्हिताः एवं तत्तदेतसि समानेप्युपष्टंभकभागे मनोबुद्ध्यहंकारचित्तशरीराकारगुणादयोर्तर्हिताः संत आविर्भवन्ति यथा वा एकस्मादेव धेनू पशुकान्तृणोदकां पयः सर्पिषो पृथक् स्वभावे यथा वा वहुद्रव्यकल्काद्विचिरात्रमधिवासितान्मदशक्तिरुत्पद्यत एव रेतस उपलभ्योपलब्धां शौवा भूतसंयोगाद्वा चैतन्यं जन्यते जातिर्जन्माभ्यादेः यथा वा काष्ठद्वयसंश्लेषात्तत्पकाशकोग्निर्जायत एव भूतयोगादपि तत्पकाशकं चैतन्यमुत्पद्यते इति जडद्वयादजडोत्पत्तौ दृष्टांतांतरं पराभिमतं स्मृतिरिति यथा तर्कमते जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं स्मृत्यादिरूपज्ञानं जायते तद्वदत्रापि भविष्यति एवमुत्पन्नं चैतन्यं अयस्कांतमणिर्लोहमिव इंद्रियसंघातं चालयिष्यति कार्यवैचित्र्यमपि पार्थिवांशगतजातिभेदादेव भविष्यति सूर्यकांतयोगादेव सूर्यरश्मयोऽग्निमुवतेन पृथ्व्यंतरयोगात्तद्वत्तन् एवं भोक्तृत्वं बन्हेर्जलशोषकत्ववत्संघातस्यैव युज्यते इति युक्तं शरीरादन्यो जीवो नास्तीति ॥ २९ ॥ एतदूषयति प्रेतीति प्रेतीभूते देहे

यत्र यत्रानुमानेस्मिन् कृतं भावयतोपि च ॥ नान्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्थितः ॥ २८ ॥ रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनं ॥ जातिः स्मृतिरयस्कांतः सूर्यकांतो बुभक्षणं ॥ २९ ॥ प्रेतीभूतेत्ययश्चैव देवताद्युपयाचनं ॥ मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ॥ ३० ॥ नन्वेते हेतवः संतियेकेचिन्मूर्तिसंस्थिताः ॥ अमूर्तस्य हि मूर्तेन सामान्यं नोपपद्यते ॥ ३१ ॥

चैतन्यात्ययो देहातिरिक्तात्माऽस्तित्वे प्रमाणमित्यध्याहृत्य योज्यं यदि देहश्चेतनः स्यात्तर्हि मृतेऽपि देहे चैतन्यमुपलभ्येतातो न देहधर्मश्चेतन्यमित्यर्थः प्रेत्य भूतात्यय इति पाठे मृत्वा भूतनाशः यस्मिन्सति देहो न नश्यति असति च नश्यति स देहादन्य इत्यर्थः तथा शीतज्वरनिवृत्त्यर्थं मंत्रप्रतिपाद्या देवतालोकाय तिकेन प्रार्थ्यते सा चेद्भूतमयी स्यात्तर्हि घटादिव दृश्येन सूक्ष्मशरीरस्य लोकांतरसंचारक्षमस्यास्वीकारात् आदिपदात् भूतावेशोपि ग्राह्यः यस्मिन् शरीरे भूतांतरमाविशति तदा तद्देहपीडयामुख्यो देहपतिर्न बाध्यते किंतु आविष्ट एव तदानीं तस्यैव देहाभिमानात् तदपगमे तु मुख्य एव बाध्यतेऽतो न देह आत्मा दृष्टविरोधादित्यर्थः मृते कर्मनिवृत्तिः कृतनाशः चात् उत्पत्तौ अकृताभ्यागमश्च दोष इत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं स्वमते साधकान्युक्ता परोक्तान् हेतूनाभासयति नन्वेत इति मूर्तिसंस्थिता जडमेवाभ्यादिकमिति सर्वे पूर्वोक्ता हेतवो जडा जडसिद्धावेव पर्यवस्यंति न त्वजडसिद्धौ हियस्मान्मूर्तादमूर्तस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ पृथिव्यादिचतुष्टयादाकाशोप्युत्पद्येतेत्यर्थः सामान्यं सादृश्यं कार्यस्य कारणेन सहावगतं मृद्घटादौ न तु मूर्तामूर्तयोरत्यंतविलक्षणयोस्तदुपपद्यते यदपि तर्कमतं जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं ज्ञानमुत्पद्यते तदपि दृष्ट्या दृष्टजन्मासंभवात्पत्याख्येयमेव ॥ ३१ ॥

शां.मो.

१२

॥६९॥

एवंलोकायतमतंनिरस्यसौगतमतंनिरसितुमुपन्यस्यति अविद्येत्यादिभिस्त्रिभिः तेहिलोकायताभिमतत्संघाताद्वाह्यादन्यं आध्यात्मिकं संघातरूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यपंचस्कंधात्मकमैहिकामुष्मिक व्यवहारास्पदमभ्युपगच्छन्ति अतो न तेषां प्रेतीभूतात्ययादयो दोषाः संति यद्यप्येतेषामपीतरवत्स्थिरोभोक्ताप्रशासितावाचेतनः संघतानास्तितथापि अविद्या १ संस्कारो २ विज्ञानं ३ नाम ४ रूपं ५ पडा यत नं ६ स्पर्शो ७ वेदना ८ तृष्णो ९ पादानं १० भवो ११ जाति १२ जरा १३ मरणं १४ शोकः १५ परिदेवना १६ दुःखं १७ दुर्मनस्ता १८ इत्यष्टादशक्वचित्संक्षेपेण क्वचिद्विस्तरेण चोक्ताः सर्वे षांसौगतानामप्रत्याख्येयाः पूर्वपूर्वे उत्तरेषां निमित्तभूताः घटीयं च वदावर्तमानाः संघातं स्वाश्रयतया क्षिपन्ति पडा यतनं शरीरं चेत्यस्य स्कंधपंचकस्य तदुपादानस्य षष्ठस्य चित्तस्य च आश्रयभूतत्वात् एवं च संघातोत्पत्तेर्लोकयात्रायाश्च निर्वाहे सति न स्थिरा आत्माऽभ्युपेय इति वदन्ति तत्राविद्यास्वशब्दोपात्ता कर्मचेष्टालोभमोहशब्दैः संस्कारोपादानतृष्णादुर्मनस्ताः इतरे दोषपदेन संगृहीताः केचित्सौगता अविद्यादिकं पुनर्भवेदेहांतरप्राप्तौ कारणमाहु रितियोजना ॥ ३२ ॥ एतदेव स्पष्टयत्यविद्येति अविद्यां क्षेत्रं पूर्वकृतं कर्म बीजं तृष्णास्नेहाश्रयजलरूपा एष एव प्रकारकस्तेषामविद्यादीनां पुनर्भवः पुनः पुनरुत्पत्तिप्रकारः ॥ ३३ ॥

अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवे ॥ कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां तु निषेवणं ॥ ३२ ॥ अविद्यां क्षेत्रमाहु र्हिकर्मबीजं तथाकृतं ॥ तृष्णासंजननं स्नेह एतेषां पुनर्भवः ॥ ३३ ॥ तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिन्ने मरणधर्मिणि ॥ अन्योऽस्माज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसंक्षयं ॥ ३४ ॥ यदा स्वरूपतश्चान्यो जातितः शुभतोऽर्थतः ॥ कथमस्मिन्सद्भूत्येवं सर्वं वा स्यादसंहितं ॥ ३५ ॥ एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोवलैः ॥ यदस्याचरितं कर्म सर्वमन्यत्पद्यते ॥ ३६ ॥ अपित्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ॥ सुखितो दुःखितो वापि दृश्यादृश्यविनिर्णयः ॥ ३७ ॥

तस्मिन् अविद्यादिकलापे गूढे सुप्तिप्रलययोः संस्कारात्मना स्थिते निमित्तभूते सति एकस्मिन् मरणधर्मिणि देहे भिन्ने विनष्टेऽपि अन्योऽस्मात्तत एवाविद्यादेर्देहोऽन्यो जायते तस्मिन् ज्ञानेन दग्धे च सति देहनाशात् सत्त्वसंक्षयं मोक्षमाहुः सत्त्वस्य धीधातोः संक्षयः सम्यगैश्वर्यं निर्विषयप्रवाहित्वं कैवल्यमित्याहुः ॥ ३४ ॥ एतदुपयति यदेति स्वरूपतोऽन्यत्वं मुक्तावपि क्षणिकानां विज्ञानादीनां यदा च जातितः आलस्यविज्ञानबांसाविज्ञानमितितेषामन्यत्वं यदा च शुभतः शुभाशुभतः पुण्यपापतः अर्थतः बंधमोक्षतः विज्ञानानां पृथक्त्वं तदा बाह्ये कथं सोऽयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानं प्राग्दृष्टस्य घटस्येव वार्तमानिकादन्यत्वात् एवं असंहितं अनभिसंहितं भोगमोक्षादिकथं वा स्यात् अन्योऽमुमुक्षुरन्यः साधनाविष्टोऽन्यो मुक्त इत्यापत्तेः ॥ ३५ ॥ एवं सति दानाद्यप्यनर्थकं फलभोगकाले दातुरभावादित्याह एवमिति अन्येन विज्ञानेनाचरितं अन्यद्विज्ञानांतरं प्रतिप्रवर्तते फलं दातुं गच्छति ॥ ३६ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्या हापीति अन्यत्वाविशेषाच्चैत्रपुण्यैरपि मैत्रः सुखी भवेदित्यर्थः दृश्यः स्पष्टः ॥ ३७ ॥

तथाहीति चैत्रज्ञानात्मेवज्ञानं पृथक् विसदृशं येन वैजात्येन एतत्पूर्वश्लोकोक्तं दूषणं नोपपद्यतेऽतश्चैत्रज्ञानधारेव सजातीयाविवक्षितेति चेत्तर्हि उत्पद्यमानस्य सदृशज्ञानस्य किं उपादानं न तावत्पूर्वज्ञानं तस्य क्षणिकत्वेनोत्तरोत्पादेव्यापारायोगात् तन्नाशश्चेत्मुसलैर्हतात् शरीरादपि अन्यत् शरीरं पुनर्भवेत् ॥ ३८ ॥ किंच कृत्वा दिवज्जातोपि मोक्षः पुनः पुनरागत्य निवर्तेत ज्ञानधाराया आनंत्यादित्याह कृत्विति निष्पद्यते कलिरित्युगानामुपलक्षणं बहुदोषपस्तत्वाक्षणिकविज्ञानवादोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अस्तु तर्हि विज्ञानानामाश्रयः स्थिरः कश्चिदात्मेति तर्कमतमाशंक्याह जरयेति उपयन्तपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायेनानित्यधर्माश्रयस्य धर्मिणो ध्रुवमपक्षयादिनानाश इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अनित्यधर्माश्रयोप्याकाशादिवन्न नश्यतीत्याशंक्य इन्द्रिवन्नश्यत्येवेत्याह इन्द्रियाणीति मनसो नाशः सांख्यसंमतः प्रोक्तः ॥

तथा हि मुसलैर्हन्तुः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ॥ पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपपद्यते ॥ ३८ ॥ ऋतुसंवत्सरौ तिप्यः शीतोष्णौ थप्रियाप्रिये ॥ यथातीतानि पश्यंति तादृशः सत्वसंक्षयः ॥ ३९ ॥ जरयाभिपरीतस्य मृत्युना च विनाशिना ॥ दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्यैव विनश्यति ॥ ४० ॥ इन्द्रियाणि मनोवायुः शोणितं मांसमस्थि च ॥ आनुपूर्व्या विनश्यंति स्वं धातुमुपयांति च ॥ ४१ ॥ लोकयात्राविघातश्च दानधर्मफलागमे ॥ तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ४२ ॥ इति सम्यङ्मनस्येते बहवः संति हेतवः ॥ एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यते ॥ ४३ ॥ तेषां विमृशतामेव तत्तत्समभिधावतां ॥ क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वक्ष्यते ॥ ४४ ॥ एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजंतवः ॥ आगमैरपकृत्यंते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४५ ॥ अर्थान्स्थायान्तं सुखावहांश्च लिप्संत एते बहवो विशुक्काः ॥ महत्त रंदुःखमनुप्रपन्ना हित्वा मिपं मृत्युवशं प्रयांति ॥ ४६ ॥ विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य किं बंधुभिर्भिन्नपरिग्रहैश्च ॥ विहाय यागच्छति सर्वमेव क्षणेन गत्वाननिवर्त्तते च ॥ ४७ ॥ भूव्योमतो यानलवायवोऽपि सदा शरीरं प्रतिपालयंति ॥ इतीदमालक्ष्य रतिः कुतो भवेद्दिनाशिनोऽप्यस्य नशर्म विद्यते ॥ ४८ ॥ इदमनुपधिवाक्यमच्छलं परमनिरामयमात्मसाक्षिकं ॥ नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पंचशिखवाक्ये पापं डखंडनं नाम अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ४१ ॥ अस्तु तर्हि बुद्ध्यादिगुणानामनाश्रयः शुद्धस्तर्हि अकर्तुरभोक्तुश्च तस्य दानादिफलाप्राप्तौ दानादिवैयर्थ्यं ततश्च सर्वस्यापि आत्मसुखार्थस्य लोकवेदव्यवहारस्योच्छेद इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतीति मनःप्रभवेष्वावेकेषु तर्केषु युक्त्या न्यतरोऽपि निर्धारयितुं न शक्यत इति भावः ॥ ४३ ॥ विमृशतां विचारयतां ॥ ४४ ॥ निर्णायकं मानमाह एवमिति ॥ ४५ ॥ वेदोदितज्ञानेऽप्येव विक्षिप्ते श्रोतुरधिकारसंपत्तिविधत्ते अर्थानित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रतिः शरीरे ॥ ४८ ॥ अनुपधिभ्रमविप्रलंभादिरहितं वेदमूलकत्वात् अच्छलं वैदिककर्मकांडवन्नमायामूलकं अनुयोक्तुं पूर्वपक्षं कर्तुं ॥ ४९ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्ष० नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

जनकइति ज्ञपितः निशामितः निशामनेमित्वात्तद्वत्त्वं एतदस्तीदमस्तीतिनकिंचित्यतिदृश्यतइत्यनेकमतोपन्यासपूर्वकं जगतोऽनिर्वचनीयत्वं श्रावितः सांपरायेमरणे भवाभवौ संसारमोक्षौ ॥ १ ॥ ननु यदिसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयः संसारस्तर्हि रज्जूरगवन्निस्तत्त्वस्य तस्य विनाशाय यत्नो निष्फलो नित्यनष्टत्वात्तस्येति शङ्कते भगवन्निति प्रेत्यप्रमातृत्वादेरुदृत्य संज्ञाविशेषविज्ञानं सुप्तिमूर्च्छावत् अत्यंतविस्तृतिरूपेमोक्षेऽपि नास्ति चेत्ज्ञानाज्ञानकृतोन कश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥ २ ॥ ततश्च यत्नैर्न फल्यमित्याशङ्क्याह सर्वमिति उच्छेदनिष्ठं आत्मनाशपर्यवसायिसर्वयमनियमादि ॥ ३ ॥ असंसर्गइति यदि मोक्षे भूतेषु दिव्यांगनादिषु संसर्गो नास्ति सन्नपि संसर्गः स्वर्गवद्विनाशिष्वेव चेत्स्यात्तर्हि अतिशयाभावात् कस्मै फलाय कोऽत्र तत्त्वतो निश्चयः क्रियेत क्रियमाणो वा कथं कल्पेत घटे तस्मादविनाशि स्वर्गसुखमेव मोक्षः स च निर्वचनीय एवेत्याशयः ॥ ४ ॥ कविः क्रांतदर्शी ॥ ५ ॥ विज्ञानघन एवैते भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति देहाद्युत्थितस्य उपाधिविशिष्टस्वरूपस्य नाशाद्विशेषविज्ञानाभावे याज्ञवल्क्येनोक्ते मैत्रेयी आत्मोच्छेदबुद्ध्या अत्रैव मा भगवानमूमुहदिति मुपालब्धवती न वा अरे मोहं प्रव्रवीमीत्यादिना पुनर्याज्ञवल्क्येन बोधिता तद्वदिहापि व्याकुलं राजानं आश्वासयत्यर्थेन उच्छेदेति उच्छेदनिष्ठानाशे पर्यव

भीष्म उवाच जनको जनदेवस्तु ज्ञपितः परमर्षिणा ॥ पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ १ ॥ जनक उवाच भगवन् यदि न प्रेत्य संज्ञा भवति कस्य चित् ॥ एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २ ॥ सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्विजोत्तम ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥ ३ ॥ असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ॥ कस्मै क्रियेत कल्प्येत निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरं ॥ पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखो ब्रवीत् ॥ ५ ॥ उच्छेदनिष्ठानेहास्ति भावनिष्ठानविद्यते ॥ अयं त्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसां ॥ वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ॥ ६ ॥ धातवः पञ्च भूतेषु खं वायुर्ज्योतिषो धरा ॥ ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ७ ॥

सानं न नापि भावनिष्ठा विशेषे पर्यवसानमस्ति किंतु अविद्यया आत्मन्यारोपितं बुद्धीन्द्रियादिकं रज्जूरगवत्केवलमपोद्यते तावतैवानर्थनिवृत्तिः स्वरूपानंदस्य च कंठगतविस्तृतचामीकरवत्यामिरितिकृतकृत्यताऽस्ति अतस्तदर्थो यत्नो न निष्फल इति भावः तथा च श्रुतिः अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रा संसर्गस्वस्य भवतीति मात्राप्रमात्रा अनर्थश्च प्रमातृताप्रमुखं कर्तृत्वभोक्तृत्वमिति तदसंसर्गो मोक्ष इति प्रतिपादयति आत्मनि देहाद्यध्यारोपमेवाहायमित्यादिना समाहारः संघातः अस्मिन्त्रिकेन्यतरनाशेऽपि संघातनाश इत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थः ॥ ६ ॥ शरीरादीनामनात्मत्वं वक्तुं तद्वक्तृतीराह धातव इति धीयते न लीयते कार्यमेष्विति धातव उपादानानि ज्योतिषो धरेत्यनयोर्मध्ये जलमित्यपि ज्ञेयं पञ्चधातोयमिति पाठांतरं सुगमं स्वभावेनेति सांख्यमताभिप्रायेण तेषां हीश्वरकालयोरभावात् जीवानां चोदासीनत्वात् अदृष्टस्य च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव गुणानां प्रवृत्तिरिति मतं ॥ ७ ॥

प्रवृत्तानिभूतानि शरीराकारेण परिणमते इत्याहाकाश इति यानि खानि स आकाशः यः प्राणः स वायुः य ऊष्मा सोऽग्निः य लोहितादिस्नेहवत्तदापः य कठिनमस्थ्यादितत्पृथिवीत्यर्थः नैकधेति जरायुजादिभेदेन ॥ ॥८॥ शरीरोत्पत्तिमुक्त्वा इंद्रियोत्पत्तिमाह ज्ञानेति शरीरे बुद्धिर्जाठरः प्राणश्च सर्वकर्मसंयाहको गणः कुतः यतोत्र इंद्रियाद्यटके निःसृतं अर्थाः शब्दादयः स्वभावोर्थप्रकाशकत्वं चेतनाघटायाकारावृत्तिः मनः संकल्पादिरूपं एतत् ज्ञानकार्यं वायुकार्यं नु प्राणापानौ तौ च व्यानादीनामप्युपलक्षणं विकारोऽशितपीतादिपाचने नेंद्रियादीनामाप्यायनादिर्जाठरकार्यं ॥ ९ ॥ श्रवणं श्रोत्रं स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं नासाघ्राणं चित्तपूर्वकारणं यस्यार्थगणस्य न चित्तपूर्वचित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणकार्यभूताः ॥ १० ॥ विज्ञानसंयुक्ता चित्तविबर्जा चेतनावृत्तिः विषयस्योपादेयत्वहेयत्वोपेक्षणीयत्वैस्त्रिविधा ॥ ११ ॥ मूर्तयः रूपाश्च द्रव्याणि बाह्याकाशयोर्मूर्तत्वश्रुतेर्बाह्येन्द्रियाग्राह्यान् पञ्चशब्दाद्याः मूर्तिभिः सह षट्गुणाः विषयाः ज्ञानं प्रमातव्यसिद्धये विषयकरणयोगाद्विज्ञायते ॥ १२ ॥ किंचनेषु श्रोत्रादिषु कर्मस्वर्गसाधनं विसर्गः संन्यासो ब्रह्मलोकदः संन्यासाद्वक्षणः स्थानमिति स्मृत्यैः सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः मोक्षहेतुः तत्तत्त्वनिश्चयं परमं श्रेष्ठं शुक्रं मोक्षबीजं बुद्धिरिति अव्ययं मोक्षदत्वादव्ययमिति चाहुः महद्ब्रह्म तत्पदत्वात् ॥

आकाशो वायुरुष्मा च स्नेहो यश्चापि पार्थिवः ॥ एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा ॥ ८ ॥ ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः ॥ इंद्रियाणीं द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ॥ प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ९ ॥ श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ॥ इंद्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वगता गुणाः ॥ १० ॥ तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना ध्रुवा ॥ सुखदुःखेति यामादुरदुःखामसुखेति च ॥ ११ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च मूर्तयः ॥ एतेत्यामरणात्पञ्चषड्गुणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२ ॥ तेषु कर्मविसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ॥ तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ॥ १३ ॥ इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ॥ असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनंतं नोपशाम्यति ॥ १४ ॥ अनात्मेति च यद्वृष्टं तेनाहं नममेत्यपि ॥ वर्तते किमधिष्ठानात्प्रसक्तादुःखसंततिः ॥ १५ ॥

॥ १३ ॥ इममिति अस्मिन्संघाते अनात्मनि आत्मबुद्धिरनर्थहेतुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवमप्यारोपमुक्त्वा पवादमाहानात्मेत्यादिना इति यद्वृष्टं तदनात्मेतिसंबंधः स्वात्मनि वृत्तिविरोधादिदंतया यद्वृष्टं अहंकारादितत् आत्मानेत्यर्थः न हि दृश्यं द्रष्टुरात्मेति युक्तं तेन कारणेन अहमिति ममेति च न वर्तते. यद्यत्राभेदेन प्रतीयेत तन्मिथ्या यथाशुक्तिरजनं अहंकारदेहेन्द्रियादिकंचात्मन्यभेदेन प्रतीयेतऽयमहमस्मिकाणो हंगोरोहमिति अतो मिथ्या तत्तत्संबंधिममकारास्पदं पुत्रादिकमपि मिथ्या अतोहमिति ममेति च न वर्तत इति युक्तमुक्तं अनात्मेति निष्ठं च नाहं न च ममेत्यर्पातिपाठे इति हि इदमित्येवमाकाराप्रतीतिरैतिसं स्वार्थेऽयः तत्र निष्ठापरिसमाप्तिर्यस्य तद्विषय इत्यर्थः स सर्वोप्यनात्मा तोहमिति न वर्तते ममेत्यपि न वर्तत इति योजना पाठांतरं त्वनाकरं एवं सति या प्रसक्ता प्रतीयमानादुःखसंततिः सा किमधिष्ठाना आत्मनो संगत्वात् अहंकारस्य च मिथ्यात्वात् रज्जूरगभीषणत्ववन्निरधिष्ठानैव यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायेनाहंकारवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अत्रेति हंतिर्गुणनार्थज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धः सम्यग्वधोगुणनंपुनःपुनरभ्यस्यतेतत्त्वान्यस्मिन्नितिसम्यग्वधोनामसांख्यशास्त्रं सम्यङ्ननइतिपाठे सम्यक्संदेहनिर्मुक्तमनोयेनेतितदेव त्यागप्रधानंशास्त्रंत्यागशा
 स्त्रं ॥ १६ ॥ तदेवाह त्यागइति युक्तानामुक्त्यर्थनित्योयुक्तानांपुंसांसर्वकर्मत्यागएव नित्यंमतः कर्मणामितिबनादेरप्युपलक्षणं येनुमिथ्याविनीतास्यागंविनाशांत्यादिपरास्तेषांक्लेशोऽविद्यादिरूपोमतः ॥
 १७ ॥ सर्वशास्त्रतात्पर्यत्यागेएवेत्याह द्रव्येति द्रव्यादित्यागनिमित्तंयज्ञकर्मादीन्युपदिशंतीतिशेषः सर्वत्यागनिमित्तंयोगंउपदिशंति यतःसात्यागस्यसमापनासमाप्तिः पराकाष्ठेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येति अ
 यंवक्ष्यमाणोयोगः अद्वैतःप्रकारभेदशून्यः तथाचत्यागस्यैवप्राधान्यंभाल्लुविशाखिनःसमामनंति त्यागएवहिसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमं त्यजतैवहितज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमिति अन्यथात्यागाभावे ॥ १९ ॥
 त्याज्यंगणमाह पंचेति चेतसिबुद्धौसंतीतिबुद्धित्यागेसर्वाणित्यक्तानिस्युरितिभावः बलंप्राणशक्तिः ॥ २० ॥ शेषःशिश्रं पायुर्गुदं ॥ २१ ॥ पंचान्वितंमनइतिबुद्ध्याबुद्ध्याविसृजेत्मनस्य जेत्मनस्यागेसवि

अत्रसम्यग्वधोनामत्यागशास्त्रमनुत्तमं ॥ शृणुयत्तवमोक्षायभाष्यमाणंभविष्यति ॥ १६ ॥ त्यागएवहिसर्वेषांयुक्तानामपिकर्मणां ॥ नित्यंमिथ्यावि
 नीतानांक्लेशोदुःखवहोमतः ॥ १७ ॥ द्रव्यत्यागेतुकर्माणिभोगत्यागेव्रतान्यपि ॥ सुखत्यागेतपोयोगंसर्वत्यागेसमापना ॥ १८ ॥ तस्यमार्गोयमद्वैतःसर्व
 त्यागस्यदर्शितः ॥ विप्रहाणायदुःखस्यदुर्गतिस्त्वन्यथाभवेत् ॥ १९ ॥ पंचज्ञानेन्द्रियाण्युक्तामनःपष्ठानिचेतसि ॥ बलपष्ठानिवक्ष्यामिपंचकर्मेन्द्रियाणितु ॥
 २० ॥ हस्तौकर्मेन्द्रियंज्ञेयमथपादौगतीन्द्रियं ॥ प्रजनानंदयोःशेफोनिसर्गेपायुरिन्द्रियं ॥ २१ ॥ वाक्शब्दविशेषार्थमितिपंचान्वितंविदुः ॥ एवमेकादशैता
 निबुद्ध्याशुविसृजेन्मनः ॥ २२ ॥ कर्णौशब्दश्चचित्तंचत्रयःश्रवणसंग्रहे ॥ तथास्पर्शतथारूपेतथैवरसगंधयोः ॥ २३ ॥ एवंपंचत्रिकात्येतगुणास्तदुपलब्धये ॥
 येनायंत्रिविधोभावःपर्यायात्समुपस्थितः ॥ २४ ॥ सात्त्विकोराजसश्चापितामसश्चापितेत्रयः ॥ त्रिविधावेदनायेपुप्रसूताःसर्वसाधनाः ॥ २५ ॥ प्रहर्षःप्रीतिरा
 नंदःसुखंसंशांतचित्तता ॥ अकुतश्चिकुतश्चिद्विचितितःसात्त्विकोगुणः ॥ २६ ॥

पयाणांकर्मेन्द्रियाणांत्यागोबुद्धित्यागेसमनस्कानांज्ञानेन्द्रियाणांचत्यागःसिद्धइतिप्रघट्टकार्यः ॥ २२ ॥ एतमेवस्पष्टयति कर्णावित्यादिना कर्णौश्रोत्रंकरणं शब्दोविषयः चित्तंकर्ता श्रवणंक्रिया ॥ २३ ॥ पं
 चत्रिकाः सर्वाण्यपि विषयकरणद्वंद्वानिसमनस्कानीतित्रिकाइत्युक्तं एतेगुणास्तत्तदुपलब्धयेशब्दादिज्ञानाभिव्यक्तयेभवंतियेनानुभवाभिव्यंजनेननिमित्तेनायंत्रिविधोभावःकरणकर्मकर्तृरूपःपर्यायात्पृ
 थगर्थतयास्ति ॥ २४ ॥ त्रैविध्यमेवाह सात्त्विकइति वेदनाःअनुभवाः सर्वान्प्रहर्षादीन्साधयंत्येति सर्वसाधनाः ॥ २५ ॥ इष्टश्रवणदर्शनस्पर्शपरिष्वंगजानिसुखानिप्रहर्षप्रीत्यानंदसुखशब्दानि संशांत
 चित्तताअभुक्तेभुक्तेवानुत्सुकता अकुतश्चिद्वैराग्यात्स्वतएव कुतश्चिदितिइष्टलाभात्चित्तितोविचारितः चित्ततइतिपाठेचित्तजः ॥ २६ ॥

अक्षमेतिच्छेदः हेत्विति पूर्ववत् ॥ २७ ॥ कथंचिदिदं हेतुहेतुभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ अपेक्षेनेत्युक्ते उत्तरयोर्हेतुत्वमुक्तं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवंशब्दादीनां श्रोत्रादीनांच त्रिगुणात्मकचित्तमात्रत्वमुक्तं चित्तत्यागेनैव गुणकरणविषयाणां त्यागो भवतीति ज्ञानाय ददानीं विषयादिभ्योऽनन्यत्वं शब्दश्रोत्रादीनामुच्यते तत्प्रविलापनेनैव विषयादिप्रविलापनं भवत्वित्येतदर्थं श्रोत्रमिति द्वाभ्यां आकाशाश्रितं श्रोत्रं आकाशाख्यं भूतमेव कर्णशष्कुल्यवच्छेदेन न भवत्येव श्रोत्रत्वात् एवं श्रोत्राश्रितः शब्दोऽपि परंपरया भूतमेव एवं सति शब्दविज्ञाने उभयं व्योमश्रोत्रे विज्ञानस्य विषयौ न न हि शब्दं जानता श्रोत्राकाशावपि ज्ञायेते न ह्यज्ञातावेवौ भवेतां किं न श्लिन्नमित्याशंक्याह इतरस्य विज्ञानादन्यस्याज्ञानस्य वा विषयौ श्रोत्राकाशौ न भवतः शब्दस्य तदुभयानन्यत्वात् न हि घटरूपादिव दाश्रयान्निष्कृतयोः शब्दश्रोत्रयोराकाशगुणकार्ययोर्गृहणं प्रविलापनं वा कर्तुं शक्यं तस्मात् श्रोत्रादिप्रविलापनेनैव तदनन्यस्य शब्दाकाशादेरपि प्रविलापनं युक्तं श्रोत्रादीनांच चित्तादनन्यत्वात् तानि शब्दाकाशादीन्यपि स्मरणात्मकं चित्तमेव चित्तमपि मनसोऽप्यवसाया

अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा ॥ लिंगानिरजसस्तानि दृश्यं ते हेतुहेतुतः ॥ २७ ॥ अविवेकस्तथामोहः प्रमादः स्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदपि वर्तते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८ ॥ अत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ वर्तते सा त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥ २९ ॥ यत्त्वसंतोषसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तरज इत्येवं तत्तदपि चिंतयेत् ॥ ३० ॥ अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१ ॥ श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ॥ नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२ ॥ एवं त्वक्कुक्षुपीजिबहानासिकाचेति पंचमी ॥ स्पर्शरूपरसगंधेतानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३ ॥ स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ॥ चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ३४ ॥

तस्मादनन्यदिति धीमात्रं सर्वमनसिलीनेलीनं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सर्वेषां मनोमात्रत्वे युक्तिमाह स्वकर्मिति एतेषु दशसु विषयेन्द्रियपंचकद्वये एकादशं चित्तमनुगतं तिष्ठतीति विद्धि घटशरावादिष्विव मृत्मा अत्र हेतुः स्वकर्मयुगपद्भाव इति पंचम्यर्थे प्रथमा स्वेपांद्रियविषयाणां कर्माणि श्रवणस्पर्शनदर्शनादीनि तेषां यौगपद्यात् सुप्तोत्थितमात्रस्य पुंसो लब्धात्मकं मनो युगपदुपस्थितान् शब्दादीननुभवति तच्च ते पां मन आत्मकत्वाभावेन संगच्छते उपादानं हि स्वकार्यैर्युगपत्संगतं भवति अनुपादानं तु क्रमेणेति स्पष्टं ये तु युगपज्ज्ञानानुपलब्धिर्मनसो लिंगमिति ज्ञानाद्यौगपद्यमेवानुपादानस्य मनसः साधकं लिंगमाहुस्तेषां गंगाज्ज्दनिमग्नस्य युगपत्सर्वांगीणशैल्यानुभवेन हेतोर्बाध इत्यास्तां तावत् चित्तस्यापि व्यापिका बुद्धिर्द्वादशमी द्वादशी आर्षो मट्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

तेषांद्वादशानामात्मन्यारोपितानां अयुगपद्भावः द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थमिति योगप्रसिद्धं चित्तस्य सर्वार्थत्वमिह बुद्ध्यादियुगपद्भाव इत्युच्यते तदन्यो विशेषविज्ञानराहित्यलक्षणो ज्ञातृज्ञेयज्ञानयोगपद्याभावः तामसः निद्रारूपतमो मयः सुषुप्तिकालीनस्तस्मिन् सत्यपि आत्मन उच्छेदो नास्ति उचितस्य सुखमहमस्याप्समित्यादि परामर्शात् सतासोम्यतदा संपन्नो भवतीति सुषुप्तौ ब्रह्मसंपत्तिश्रवणात् स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य इति न्यायाच्च अयुगपद्भाव एव आत्मनो वास्तवंतत्त्वं युगपद्भावस्तु स्वमवदज्ञानरुत इत्याह आस्थितं इति लौकिको न तु परमार्थिकः ॥ ३५ ॥ व्यावहारिकं युगपद्भावमुक्त्वा प्रातिभासिकं स्वाम कालिकं तमाहेंद्रियाणीति पूर्वश्रुतं श्रवणक्रियासाचस्पर्शनादीनामप्युपलक्षणं तथा शब्दादीनां आगमः प्राप्तिः पूर्वानुभववासना इत्यर्थः सूक्ष्माणि इंद्रियाण्येकादशदृष्ट्वा चितयन् विषयसंगं भावयन् नापुरुषः स्वमदर्शी त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्युक्तः अनुपर्येति जायदवस्थामनुसंचरति स्वमे काये इत्युत्तरादपकृष्यते स्वेशरीरेयथाकामं परिवर्तत इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ तमोपहतं तमोगुणेनाभिभूतं चित्तं प्रवृत्तिप्रकाशात्मकं आशुसंहारं शीघ्रं संलुप्य अधुवं मोक्षवदानं त्यहीनमुपरमं पूर्वोक्तयुगपद्भावस्योच्छेदं करोति तत्सुखं तामसं अज्ञानप्रधानं शरीर एव सुषुप्तावनुभूयते ॥ ३७ ॥ सुषुप्तिसादृश्यं कैवल्यास्याह यद्यदिति यत्सुखं आ

तेषामयुगपद्भाव उच्छेदो नास्ति तामसे ॥ आस्थितो युगपद्भावो व्यवहारः स लौकिकः ॥ ३५ ॥ इंद्रियाण्यपि सूक्ष्माणि दृष्ट्वा पूर्वश्रुतागमात् ॥ चितयन् नानुपर्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ३६ ॥ यत्तमोपहतं चित्तमाशुसंहारमधुवं ॥ करोत्युपरमं काये तदाहुस्तामसं बुधाः ॥ ३७ ॥ यद्यदागमसंयुक्तं न रुच्छमनुपश्यति ॥ अथ तत्राप्युपादत्तं तमोव्यक्तमिवानृतं ॥ ३८ ॥ एवमेव प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययोगुणः ॥ कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वानिवर्तते ॥ ३९ ॥ एतदाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिंतकाः ॥ स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ४० ॥ एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ॥ स्वभावाद्दत्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ४१ ॥

गमसंयुक्तं आनंदो ब्रह्मेति वेदबोधितं यत्तस्मिन् रुच्छं द्वैतदुःखं नानुपश्यति न किंचिदनुशाम्यतीति पाठांतरे यत्र न किंचित्सुखं दुःखं वा ज्ञाता ज्ञेयं वा स्ति किंतु दग्धे धनानलवत् आचार्योपदेशमनुशाम्यत्येव तत्र न स्ति नपि सुखे अव्यक्तं अनृतं तमुपादत्त इव वस्तुतस्तु तमो नास्ति तथापि द्वैतदर्शनाभावसाम्येन आहतमव्यक्तं च ज्ञानादिविभागाभावात् ॥ ३८ ॥ एवं सुषुप्तिवत् मोक्षेपि एषो हंकारादि घटांतो दृश्यमानो गुणो भोग्यवर्गः स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुका विभावः प्रसंख्यातः प्रत्याख्यातः केषांचिदविद्यावतां वज्रपंजरवद्वर्तते केषांचिद्विद्यावतां कालत्रयेऽपि न स्ति ॥ ३९ ॥ एतत् एतं समाहारं संघातं क्षेत्रमाहुः एतदिति विधेयापेक्षं क्षेत्रं त्वं मनसि संघातं वा जभूते यो भावो यासत्ता स क्षेत्रज्ञः शुक्तिरजतवदध्यस्तस्य मनसः सत्ता स्फूर्तिप्रदः ॥ ४० ॥ एवमिति सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु हेतुतः अनाद्यविद्याकामकर्मवशातः स्वभावात् सत्यानृतयोरात्माऽनात्मनोर्मिथुनीकरणात् व्यवहारे वर्तमानेषु सत्सुक उच्छेदः उच्छेदवान् को वा शाश्वतः स्यात् नासतो विद्यते भावो न भावो विद्यते सत इति न्यायेनासतः संघातस्य स्वरूपाभावादेव नोच्छेदप्रसंगः अतएव शाश्वतत्वं चास्येत्यर्थः यद्वा शाश्वत आत्मा वा कथं उच्छेदवान् भवेदिति भवेदितिया पूर्वत्वया आत्मोच्छेदशंका कृता सा निरालंबा इत्यर्थः एतेन पुं प्रकृत्योरत्यंतं वैधर्म्यमुपपादितं ॥ ४१ ॥

यथेति नद्योनदाश्चव्यक्तीःरूपाणिनामचजहतित्यजंति नदाश्चताःनदीःनियच्छंति स्ववशेकुर्वन्ति यथाक्षुद्रनदीमहानद्यानामरूपेजहातिमहानदीचसमुद्रेलीयते तद्वत्सत्त्वस्यमहदादिघटांतात्मनास्थितस्यउत्पत्तिविपरीतक्रमेणसंक्षयःसूक्ष्मसूक्ष्मेलीयतेसूक्ष्मकारणेतच्चशुद्धेइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रतिसंयुक्तेउपाधिमिश्रेजीवेसर्वतःसर्वात्मनादर्पणस्थमुखवत्गृहमाणेसतिप्रेत्यभावेउपाध्यपायेसंज्ञाअयमहदेवदत्तोस्मीतितद्रहणंकुतःस्यान्नकुतश्चित्नापिग्रहणाभावान्मुखस्येवात्मनउच्छेदोप्यस्तीतिनोक्तशंकावकाशइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ विद्याफलमाह इमामिति वेदशास्त्रतः अन्विच्छतिशमादिपरोभवति विसस्यमृणालस्य ॥ ४४ ॥ पाशैःस्नेहकर्मनिमित्तैः तेषांग्रहणंप्रजेत्यादिना अलिङ्गःपंचप्राणमनोबुद्धिदर्शेन्द्रियात्मकलिङ्गहीनः ॥ ४५ ॥ श्रुतिप्रमाणंतत्त्वमसीतिवाक्यं आगमोक्तंमंगलं साधनंशमादिः निमित्तेमोहोत्थेफले

यथार्णवगतानद्योव्यक्तीर्जहतिनामच ॥ नदाश्चतानियच्छंतितादृशःसत्त्वसंक्षयः ॥ ४२ ॥ एवंसतिकृतःसंज्ञाप्रेत्यभावेपुनर्भवेत् ॥ जीवेचप्रतिसंयुक्तेगृहमाणेचसर्वतः ॥ ४३ ॥ इमांचयोवेदविमोक्षबुद्धिमात्मानमन्विच्छतिचाप्रमत्तः ॥ नलिप्यनेकर्मफलैरनिष्टैःपत्रंविसस्येवजलेनसिक्तं ॥ ४४ ॥ दृढेहिंपाशैर्वहुभिर्विमुक्तःप्रजानिमित्तरपिदैवतेश्च ॥ यदात्यसौसुखदुःखंजहातिमुक्तस्तदाय्यांगतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४५ ॥ श्रुतिप्रमाणागममंगलैश्चशेतेजरामृत्युभयादभीतः ॥ क्षीणेचपुण्येविगतेचपापेततोनिमित्तेचफलेविनष्टे ॥ अलेपमाकाशमलिङ्गमेवमास्थायपश्यंतिमहत्सक्ताः ॥ ४६ ॥ यथोर्णनाभिःपरिवर्तमानस्तनुक्षयेतिष्ठतिपात्यमानः ॥ तथाविमुक्तःप्रजहातिदुःखंविध्वंसतेलोपुड्वाद्रिमृच्छन् ॥ ४७ ॥ यथारुरुःशृंगमथोपुराणंहित्वात्वचंवाप्युरगोयथाच ॥ विहायगच्छत्यनवेक्षमाणस्तथाविमुक्तोविजहातिदुःखं ॥ ४८ ॥ द्रुमंयथावाप्युदकेपतंतमुःस्तज्यपक्षीनिपतत्यसक्तः ॥ तथात्यसौसुखदुःखंविहायमुक्तःपराध्यांगतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४९ ॥ अपिचभवतिमैथिलेनगीतंनगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ॥ नखलुममहिदत्यतेत्रकिंचित्स्वयमिदमाहकिलस्मभूमिपालः ॥ ५० ॥ इदममृतपदंनिशम्यराजास्वयमिहपंचशिखेनभाष्यमाणं ॥ निखिलमभिसमीक्ष्यनिश्चितार्थःपरमसुखीविजहारवीतशोकः ॥ ५१ ॥

सुखदुःखात्मके महतिबुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रेपश्यंति तत्रैवहिसांख्यानांगुणपुरुषांतरज्ञानंअस्माकंचप्रतीचोब्रह्मभावागमःप्रसिद्धः असक्ताविरक्ताः आकाशंहार्दाकाशाख्यंसगुणंब्रह्मास्थायआश्रित्यअलिङ्गंनिर्गुणंपश्यंतीतियोजना ॥ ४६ ॥ यथेति ऊर्णनाभिर्लूताकीटःतनुक्षयेतंतुमयेगृहेयथातिष्ठति तथैवपात्यमानोऽविद्यावशोजीवःकर्मतंतुगृहेतिष्ठति तथाचोर्णनाभिस्तनुक्षयंप्रजहाति एवंविमुक्तोपि हानेफलमाह दुःखंविध्वंसतइति दृष्टांतोलोपुड्वाद्रिमृच्छन् पांसुपिण्डःअद्रिपाषाणंकच्छन्वेगेनप्रामुवन् ॥ ४७ ॥ रुरुर्मृगभेदः ॥ ४८ ॥ परार्थ्याग्नेष्टां ॥ ४९ ॥ केनवृत्तेनवृत्तज्ञोजनकोमिथिलाधिपइतियुधिष्ठिरप्रश्रवीजमुपन्यस्यति अपिचेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अवेक्षते अर्थतः पर्यालोचयति कपिलं कपिलप्रशिष्यं पंचशिखं ॥ ५२ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ ५ ॥
किंकुर्वन्सुखमाप्नोति किंकुर्वन्दुः खमाप्नुयादित्यारभ्य आद्यतं सर्वभूतानां ज्ञानुमिच्छामि कौरवेत्यतः प्राक्तनी एकादशाध्यायी उक्तवक्ष्यमाणस्वरूपज्ञानलाभार्थासाधनसंपद्धिधानार्थाप्रायेण स्पष्टार्था तथापि विष-
माणिपदान्यत्र व्याख्यायते ॥ १ ॥ श्रुतिसमाधयो वेदद्वष्टारः ॥ २ ॥ दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः तद्वर्जितः अदांतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तीक्ष्णो राजसः अभिमानकामादीन् ॥ ६ ॥ क्रव्याद्व्यः व्याघ्रादिभ्यो

डमं हियः पठति मोक्षनिश्चयं महीपते सततमवेक्षते तथा ॥ उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवैत्यमैथिलः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति-
मोक्ष-पंचशिखवाक्यं नाम एकोनविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच किंकुर्वन्सुखमाप्नोति किंकु-
र्वन्दुः खमाप्नुयात् ॥ किंकुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ १ ॥ भीष्म उवाच दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य
विशेषतः ॥ २ ॥ नादांतस्य क्रियासिद्धिर्यथा वदुः पपद्यते ॥ क्रियातपश्च सत्यं च दमे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ ३ ॥ दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ॥ विपाप्मानिर्भयो
दांतः पुरुषो विदते महत् ॥ ४ ॥ सुखं दांतः प्रस्रपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ५ ॥ तेजो दमेन ध्रियते तत्र तीक्ष्णोधिगच्छति ॥
अमित्रांश्च वदून् नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६ ॥ क्रव्याद्व्य इव भूतानां मदतिभ्यः सदा भयं ॥ तेषां विप्रतिपेधार्थं राजा स्तुष्टः स्वयं भुवा ॥ ७ ॥ आश्रमे पुच सर्वेषु दम-
एव विशिष्यते ॥ यच्च ते पुफलं धर्मे भूयो दांते तदुच्यते ॥ ८ ॥ तेषां लिंगानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्धानता ॥ ९ ॥ अक्रोध आ-
र्जवं नित्यं नातिवादोऽभिमानिता ॥ गुरुपूजानसृया च दया भूतेष्वपैशुनं ॥ १० ॥ जनवादमृपावादस्तुतिनिंदा विवर्जनं ॥ साधुकामश्च स्पृहयेन्नायति प्रत्यये
पुच ॥ ११ ॥ अवैरकृत्सूपचारः समो निंदाप्रशंसयोः ॥ सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्प्रभुः ॥ १२ ॥

मांसभक्षकेभ्यः ॥ १ ॥ भूयोऽधिकं ॥ ८ ॥ लिंगानि स्वरूपाणि समुदेत्यस्मादिति समुदयो हेतुः अकार्पण्यमदीनत्वं असंरंभोऽभिनिवेशाभावः ॥ ९ ॥ अतिवादो लौकिकार्थभाषणं अभिमानितागर्वः ॥ १० ॥
जनवादो राजादिवार्ता साधुकामो मोक्षार्थी प्रत्ययेषु सुखदुःखाद्यनुभवेषु आयति उत्तरकालं न स्पृहयेत् प्राप्तं सुखादिकं भुंजीत न तु कालांतरीयौ तज्जौ हर्षविषादौ चितनीयावित्यर्थः नायति प्रत्ययो नृष्विति पाठे
फलसंवादेन विश्वस्तो नृषु आदरं न कुर्यात् किंतु प्रागेव अकृतकार्येषु साधुष्वविश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ सूपचारः शाठ्यवर्जितादरः प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः आत्मवान् भूतिमान् प्रभुर्जितकामादिदोषः ॥ १२ ॥

दुर्गमंदुष्कालेदुर्लभमन्नादिप्रापयन्त्यावानित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्मेतिपृथक्पदं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० विशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ भूतानामभयंयनइत्यहिसाविधिः किअग्नीषोमीयंपशुमालभेतमुरापहंगृह्णातीतिवैदिकंब्राह्मणंकर्मप्रवर्तनावाक्यं तथाप्रीणयेच्चंडिकांभक्त्यामांसेनमुरयानृपेत्यवैदिकंब्राह्मणंसविधिः किमेताभ्यांविस्तृत्यतेनवेतिप्रश्नार्थः द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः व्रतंयज्ञदीक्षामंत्रदीक्षाचनयुक्ताः हविर्देवताशेषं अन्नंअदनीयंमांसमद्यादि ब्राह्मणंपूर्वोक्तंद्विविधंतत्रोक्तोयःकामःस्वर्गपुत्रादिस्तस्मै यत्भुंजतेतदिदंकथंयुक्तमयुक्तंवेतिप

प्राप्यलोकेचसत्कारंस्वर्गवैप्रेत्यगच्छति ॥ दुर्गमंसर्वभूतानांप्रापयन्मोदतेसुखी ॥ १३ ॥ सर्वभूतहितेयुक्तो नस्मयोद्विपतेजनं ॥ महाहृदइवाक्षोभ्यःप्रज्ञा
तप्तःप्रसीदति ॥ १४ ॥ अभयंस्यभूतेभ्यःसर्वेषामभयंयतः ॥ नमस्यःसर्वभूतानांदांतोभवतिबुद्धिमान् ॥ १५ ॥ नष्टप्यतिमहत्पर्यव्यसनेचनशोचति ॥
सवैपरिमितप्रज्ञःसदांतोद्विजउच्यते ॥ १६ ॥ कर्मभिःश्रुतसंपन्नःसद्गिराचरितःशुचिः ॥ सदैवदमसंयुक्तस्तस्यभुंक्तेमहाफलं ॥ १७ ॥ अनसूयाक्षमाशांतिःसं
तोषःप्रियवादिता ॥ सत्यंदानमनायासोनैपमार्गोदुरात्मनां ॥ १८ ॥ कामक्रोधौचलोभश्चपरस्येर्ष्याविकत्यना ॥ कामक्रोधौवशंरुत्वाब्रह्मचारीजितेंद्रियः ॥
॥ १९ ॥ विक्रम्यघोरेतमसिब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥ कालाकांक्षीचरेल्लोकान्निरपायइवात्मवान् ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० दमप्रशंसायां
विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच द्विजातयोव्रतोपेतायदिदंभुंजतेहविः ॥ अन्नंब्राह्मणका
मायकथमेतत्पितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अवेदोक्तव्रतोपेताभुंजानाःकार्यकारिणः ॥ वेदोक्तेषुचभुंजानाव्रतलुब्धायुधिष्ठिर ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवा
च यदिदंतपइत्यादुरूपवासंपृथग्जनाः ॥ एतत्तपोमहाराजउताहोकिंतपोभवेत् ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच मासपक्षोपवासेनमन्यंतेयत्तपोजनाः ॥ आत्म
तंत्रोपघातस्तुनतपस्तत्सतांमतं ॥ ४ ॥ त्यागश्चसन्नतिश्चैवशिष्यतेतपउत्तमं ॥ सदोपवासीसभवेद्ब्रह्मचारीसदाभवेत् ॥ ५ ॥ मुनिश्चस्यात्सदाविप्रोदैवतंचसदा
भवेत् ॥ कुटुंबिकोऽधर्मकामःसदाऽस्वप्नश्चभारत ॥ ६ ॥

दार्थः ॥ १ ॥ अवेदोक्तेति भुंजानाअभोज्यंमांसादीतिशेषः कार्यकारिणःकामाचारवतः इहैवपतिताइत्यर्थः व्रतलुब्धाःदीक्षोक्तफलानुरागिणःस्वर्गप्राप्यपतिष्यंतीत्यर्थः लुप्ताइतिपाठेव्रतविधिनावंचिताइ
त्यर्थः ॥ २ ॥ एवंपरपीडाकरंयागादिकंविनियदेहपीडाकरमधिधर्ममुमुक्षूणामनुपादेयंनिदतिप्रश्नोत्तराभ्यां यदिति ॥ ३ ॥ आत्मतंत्रंआत्मविद्यातस्याःउपघातोविघ्नः ॥ ४ ॥ आत्मविद्योपकारकंतपआह
त्यागइति भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्यागः सन्नतिःभूताराधनं असंन्यासिनामपिमार्गमाह सदेति सकुटुंबिकोपिसदोपवासीइत्यादिविशेषणवान्भवेत् ॥ ५ ॥ धर्मकामःनतुफलकामःअस्वप्नइतिच्छेदः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ अतिथिर्वैश्वदेवातेप्राप्तः देवतावद्विजानां पूजकः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ तथा देवपितृशेषं विना अस्वपन्निति च्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सु अतिथ्यादिपुनाश्रानः अनश्नन् ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ इति शांतिः ० मोक्ष ० नै ० मा ० एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ ७ ॥ अदिति इदं सदोपवासी स्यादित्यादिना विहितं कर्म ॥ १ ॥ तस्य कर्ता अस्ति भवत्यर्थे पुरुषस्त

अमांसादीसदाचस्याप्यवित्रश्च सदा भवेत् ॥ अमृताशीसदाचस्यादेवतातिथिपूजकः ॥ ७ ॥ विघसाशीसदाचस्यात्सदाचैवातिथिव्रतः ॥ श्रद्धयानः सदाच
स्यादेवताद्विजपूजकः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ॥ विघसाशी कथं च स्यात्सदाचैवातिथिव्रतः ॥ ९ ॥ भीष्म
उवाच अंतरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ॥ सदोपवासी स भवेद्योनभुंकेतरापुनः ॥ १० ॥ भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति वै द्विजः ॥ ऋतवादी भवे
न्नित्यं ज्ञाननित्यश्च योनरः ॥ ११ ॥ न भक्षयेद्दृथामां सममांसाशी भवत्यपि ॥ दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन् ॥ १२ ॥ भृत्यातिथिपुयोभुंके भुक्तव
त्सु सदा सदा ॥ अमृतं केवलं भुंकेदिति विद्वि युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सु नाश्रानः सततं यस्तु वै द्विजः ॥ अभोजनेन तेनास्यजितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४ ॥ देवता
भ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योतिथिभिः सह ॥ अवशिष्टं तु योश्नाति तमाहुर्विघसाशिनं ॥ १५ ॥ तेषां लोकात्पर्यताः सद्ने ब्रह्मणा सह ॥ उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परि
यांति दिवौ कंसः ॥ १६ ॥ देवताभिश्च ये सार्धं पितृभ्यश्चोपभुंजते ॥ रमंते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० अमृतप्राप्ति
कोनाम एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन् शुभं वा यदि वा शुभं ॥ पुरुषं योजयत्येव फल
योगेन भारत ॥ १ ॥ कर्ता स्ति तस्य पुरुष उता होनेति संशयः ॥ एतदिच्छामितत्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ २ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं
पुरातनं ॥ प्रहादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतं ॥ अस्तव्यमनहंकारं सत्वस्थं समये रतं ॥ ४ ॥ तुल्यनिदास्तुतिदां
तं शून्यागारनिवासिनं ॥ चराचराणां भूतानां विदितप्रभवा व्ययं ॥ ५ ॥ अक्रुध्यंतमदृष्यंतमप्रियेपुप्रियेषु च ॥ कांचने वाथ लोष्ठे वा उभयोः समदर्शनं ॥ ६ ॥

स्य कर्ता भवति न वेति प्रश्नार्थः कर्तेति काणादाः अकर्तेति कापिलाः आद्ये मोक्षानुपपत्तिः स्वाभाविकस्य कर्तृत्वस्य वन्धौष्यवदाश्रयनाशमंतरेणाविनाशात् अत्येशान्नानर्थक्यापत्तिः जडस्याप्रेर्यत्वाच्चेतन
स्याकर्तृत्वाच्च संशयः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्त्वविदालक्षणमेव ज्ञानसाधनमिति प्रह्लादं विशिनष्टि असक्तमित्यादिना असक्तं फलेच्छारहितं अस्तव्यं अनलसं अनहंकारं वीतगर्वं सत्वस्थं सात्त्विकं अतएव समयेस्वो
चितेशमादौ धर्मे रतं ॥ ४ ॥ विदितः प्रभवश्चासौ अव्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतः परमात्मा येन तं ॥ ५ ॥ ६ ॥

आत्मनिप्रतीचि श्रेयसिआनंदरूपे ज्ञानेचिन्मात्रे धीरंकुतर्कानभिभूतं अतएवनिश्चितनिश्चयं परःहिरण्यगर्भःअवरोनीचोयस्मान्ईश्वरात्तज्ज्ञं अतएवसर्वज्ञं आत्मनोवाअरेदर्शनेनेदंसर्वविदिनमित्यात्मज्ञा
नात्सार्वज्ञ्याश्रुतेः समंनिर्विशेषतद्दर्शनवतं॥७॥बुभुत्समानःसंबोद्धुमिच्छन्॥८॥भवतित्वयि अनपगान्स्थिरान्॥९॥बालजनैःसमारागद्वेषादिराहित्यात् मन्यमानःजानन् आत्मज्ञानार्थंकिश्रेयःप्रशस्तनरंसाध
नं ॥ १० ॥ ११॥ १२ ॥ १३ ॥ अत्रसांख्यमतमादायकर्तृत्वंनिराकरोति प्रवृत्तिमित्यादिना प्रवर्ततइतिप्रवृत्तिःनिवर्ततइतिनिवृत्तिः पुरुषस्यभोगापवर्गोसाधयितुमनुलोमप्रतिलोमपरिणामवतीमूलप्रकृतिः
तांकर्तृकरणक्रियारूपांआत्मनोन्यांयोनबुध्यतेतस्यात्मनिबुद्धिधर्मान्कर्तृत्वादीनारोपयतःस्तंभोभवेत् ननुआत्मानंअनुपश्यतः तथाचश्रुतिः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइति ॥ १४ ॥ रथादिवद
चेतनाप्रकृतिरधिष्ठानारंविनाकथंप्रवर्ततेत्याशंक्याह स्वभावादिति यथावत्सोत्पत्तेःप्रागेवतद्वृद्धिनिमित्तंक्षीरंरुधिरपूर्णंपिगवामूधसिप्रवर्ततेनचतदावात्सल्यादिकंतत्प्रवर्तकमस्तिवत्सस्यैवाजानत्वान् जातेभुवत्से

आत्मनिश्रेयसिज्ञानेधीरंनिश्चितनिश्चयं ॥ परावरज्ञंभूतानांसर्वज्ञंसमदर्शनं ॥ ७ ॥ शक्रःप्रहादमासीनमेकांतेसंयतेन्द्रियं ॥ बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्ये
दमब्रवीत् ॥ ८ ॥ यैःकश्चित्संमतलोकेगुणैःस्यात्पुरुषोऽनृप ॥ भवत्यनपगान्सर्वास्तान्गुणान्लक्षयामहे ॥ ९ ॥ अयतेलक्ष्यतेबुद्धिःसमाबालजनैरिह ॥ आ
त्मानंमन्यमानःसन्श्रेयःकिमिहमन्यसे ॥ १० ॥ बद्धःपाशैश्च्युतःस्थानाद्विपतांशमागतः ॥ श्रियाविहीनःप्रहादशोचितव्येनशोचसि ॥ ११ ॥ प्रज्ञालाभात्तु
दैतेयउताहोऽधृतिमत्तया ॥ प्रहादसुस्थरूपोसिपश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२ ॥ इतिसंचोदितस्तेनधीरोनिश्चितनिश्चयः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचास्वांप्रज्ञामनु
वर्णयन् ॥ १३ ॥ प्रहादउवाच प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचभूतानांयोनबुध्यते ॥ तस्यस्तंभोभवेद्वाल्यान्नास्तिस्तंभोनुपश्यतः ॥ १४ ॥ स्वभावात्संप्रवर्ततेनिवर्त
तेतथैवच ॥ सर्वेभावास्तथाभावाःपुरुषार्थोऽनविद्यते ॥ १५ ॥ पुरुषार्थस्यचाभावेनास्तिकश्चिच्चकारकः ॥ स्वयंनकुर्वतस्तस्यजातुमानोभवेदिह ॥ १६ ॥

वात्सल्यंत्वरयतांनामप्रवृत्तिस्तुक्षीरेस्वाभाविक्येव तद्वत्सर्वेभावाभावाःस्वभावादेवप्रकृतितएवसंप्रवर्ततेनास्तिप्रवर्तकापेक्षेत्यर्थः नन्वेवंजितंसांख्यैरित्याशंक्याह भावाःमहदाद्याःअभावास्तेषांप्रलयाश्च पुरुषा
र्थोऽनविद्यतइति पुरुषार्थोभोगापवर्गात्मकःसआत्मनिनास्ति नहिप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिवदामःयेनसिद्धांतादूश्येम शास्त्रफलंप्रयोक्तारितल्लक्षणत्वादितिन्यायंचनपश्यामः किंतुयाकर्त्रीसैवभोक्त्री
आत्मनितुभोक्तृत्वंजलचांचल्यवद्भूतिरिति वदामः ॥ १५ ॥ नन्वयस्कांतमणिवत्पुरुषस्यउदासीनस्यापिसत्तामात्रेणप्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह पुरुषार्थस्येति भोगापवर्गयोरभावेकारकःकारयिताकथं
स्यात् सत्तामात्रेणकारयितृत्वमपिविक्रियमाणसत्त्वाधीनंविक्रियाचनरज्जूरगायमानायाःप्रकृतेर्वास्तवीसंभवतीति नकारकत्वंआत्मनः ततश्चनकुर्वतःअकुर्वतस्तस्यइहदेहादौस्वयंमानःअहमित्यभिमानोभ
वेत् अविद्ययेतिशेषः ॥ १६ ॥

कस्तावतादोषइत्यतआह यइति ॥ १७ ॥ आत्मनःकर्तृत्वेदृष्टविरोधमाह यदीत्यादिना ॥ १८ ॥ नन्वेदृष्टानुकूल्याभावादारंभविधातइत्यतआहानिष्टस्येति हितार्थंयतमानानांस्वतंत्राणामप्यनिष्टादृष्टोत्पत्तिरप्ययुक्तैवेतिभोक्तृत्वसमनियतस्यकर्तृत्वस्याभावेभोक्तृत्वस्याप्यभावइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ईशःकालश्चेतिस्वभावस्यैवनामांतरमित्यभिप्रेत्याहानिष्टस्येति यथानिष्टनिष्पत्तिरिष्टतिरोधानंचायन्नतुएवस्वभावादापततिएवमन्यदपीत्यर्थः नहिस्वभावजमदृष्टस्वभावप्रवर्तकंभवति कार्यस्यकारणाप्रवर्तकत्वादितिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रकृतेःस्वातंत्र्यमुपसंहरतिद्वाभ्यां स्वभावेति गुणाःसुखदुःखादयः मानकारणं अहंसुखीकर्ताभोक्ताचेत्यभिमानहेतुर्नकिमपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मप्रतिष्ठामोक्षः प्रज्ञाआत्मज्ञानं तदपिस्वभावादेवबंधस्यैवासत्त्वात्तत्प्रतियोगिनीमुक्तिरपिअज्ञानादेवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थेति ॥ २३ ॥ ननुपर्जन्यवदीशकालस्थानीयाप्रकृतिःसाधारणंकारणंकर्मतुबीजवदसाधारणमितिशंके कर्मजमिति एतन्निरासंप्रतिजानीते कर्म

यस्तुकर्तारमात्मानंमन्यतेसाध्वसाधुवा ॥ तस्यदोषवतीप्रज्ञाअतत्त्वज्ञेतिमेमतिः ॥ १७ ॥ यदिस्यात्पुरुषःकर्ताशक्रात्मश्रेयसेध्रुवं ॥ आरंभास्तस्यसिद्धेयुर्न तुजातुपराभवेत् ॥ १८ ॥ अनिष्टस्यहिनिर्दत्तिरनिष्टत्तिःप्रियस्यच ॥ लक्ष्यतेयतमानानांपुरुषार्थस्ततःकुतः ॥ १९ ॥ अनिष्टस्याभिनिर्दत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ॥ अप्रयत्नेनपश्यामःकेषांचित्तत्त्वभावतः ॥ २० ॥ प्रतिरूपतराःकेचिदृश्यंतेबुद्धिमत्तराः ॥ विरूपेभ्योल्पबुद्धिभ्योलिप्समानाधनागमं ॥ २१ ॥ स्वभावप्रेरिताःसर्वेनिविशंतेगुणायदा ॥ शुभाशुभास्तदातत्रकस्यकिंमानकारणं ॥ २२ ॥ स्वभावादेवतत्सर्वमितिमेनिश्चितामतिः ॥ आत्मप्रतिष्ठाप्रज्ञावाममनास्तितो न्यथा ॥ २३ ॥ कर्मजंत्विहमन्यंतेफलयोगंशुभाशुभं ॥ कर्मणांविषयंरुत्स्नमहंवक्ष्यामितच्छृणु ॥ २४ ॥ यथावेदयतेकश्चिदोदनंवायसोत्पद्यन् ॥ एवंसर्वाणिकर्माणिस्वभावस्यैवलक्षणं ॥ २५ ॥ विकारानेवयोवेदनधेदप्रकृतिंपरां ॥ तस्यस्तंभोभवेद्वाल्यान्नास्तिस्तंभोनुपश्यतः ॥ २६ ॥ स्वभावभाविनोभावान्सर्वानेवेहनिश्चयात् ॥ बुद्ध्यमानस्यदर्पोवामानोवाकिंकरिष्यति ॥ २७ ॥ वेदधर्मविधिंरुत्स्नंभूतानांचाप्यनित्यतां ॥ तस्माच्छुक्रनशोचामिसर्वंत्येवेदमंतवत् ॥ २८ ॥

णामिति विषयंविशेषकार्यं ॥ २४ ॥ तदेवाहयथेतिकाकोनमिवकर्मणिस्वभावंप्रकाशयंति नतुवर्तयंतीत्यर्थः लक्षणंज्ञापकानि असाधारणोधर्मइतियावत् अयंभावः तंतवएवपटस्यकारणंतद्वतशौक्यादिकंतु पटगतवैचित्र्यस्य एवस्वभावएवजन्यमात्रहेतुस्तद्वतंधर्मादिकंतद्वैचित्र्येऽसाधारणोहेतुः एतदेवोक्तंयोगैः निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतौनामावरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति धर्मादिर्गुणानांप्रवर्तकःकितुतेनगुणप्रवाहस्याधर्मस्रोतःखिलीकुर्वताधर्मस्रोतसआवरणंदूरीक्रियतेइतिसूत्रार्थः एतदेवकर्मणांस्वभावज्ञापकत्वमिति ॥ २५ ॥ फलितमाह विकारानिति विकारान्धर्मान् परंप्रकृतिर्वाचीनत्रिगुणमयप्रकृत्यपेक्षयाश्रेष्ठांप्रकृतिमुपादानंब्रह्मयोनवेदतस्यकर्मप्रधानस्यभेददर्शिनःस्तंभोभवति नतुअनुपश्यतःपरंप्रकृति ॥ २६ ॥ ब्रह्मविदःकुतःस्तंभोनास्तीत्याशंक्यप्रकृतिरेवकर्त्रीनत्वात्मेतिबोधादित्याह, स्वभावेति कर्तृत्वाभिमानोहिदर्पादेःकारणं तदभावादर्पाद्यभावइत्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्मात्वेदजानामिसर्वमंतवदितितस्मान्नशोचामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

शोकाभावेहेतुमाह निर्ममइति मुक्तबंधनः निर्वासनः स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठः अव्यपेतः देहाद्यनभिमानेन स्वरूपपादप्रच्युतः भूतानां प्रभवाप्ययौ परं ब्रह्म ॥ २९ ॥ लोकं आत्मानं अव्ययं निरपायं ॥ ३० ॥ प्रकृतौ विश्वकर्मा विकारे धर्मा धर्मफलयोः सुखदुःखयोः ममद्वेष्टारमहंनपश्यामि यश्च ममायते ममेव आचरति पुत्रमित्रादिरात्मीयस्तं च न पश्यामि ॥ ३१ ॥ ऊर्ध्वं स्वर्गं अवाक् पातालं तिर्यक् मर्त्यलोकं न कामये कचित्काले तत्र हेतुर्न हीति ज्ञेये विज्ञाने कर्म पाठांतरेशर्मवानविद्यते इति न हि किंतु ज्ञाने एव न विद्यते इति योजना विज्ञाने बुद्धौ ज्ञाने चिदात्मनि आत्मनो धर्मा धर्मतत्कलाश्रयत्वाभावाद्दहंन किमपि कामये इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

निर्ममो निरहंकारो निराशीर्मुक्तबंधनः ॥ स्वस्थो व्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २९ ॥ कृतप्रज्ञस्य दांतस्य वितृष्णस्य निराशिपः ॥ नायासो विद्यतेश्च कपस्य तोलोकमव्ययं ॥ ३० ॥ प्रकृतौ च विकारं च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ॥ द्वेष्टारं च न पश्यामि यो मामयममायते ॥ ३१ ॥ नोर्ध्वं नावाङ्मुक्तं तिर्यक् न क्वचिच्छुक्रकामये ॥ न हि ज्ञेयेन विज्ञानेन ज्ञाने कर्म विद्यते ॥ ३२ ॥ शक्र उवाच येनैपालभ्यते प्रज्ञायै न शांतिरवाप्यते ॥ प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक् प्रह्लादपृच्छतः ॥ ३३ ॥ प्रह्लाद उवाच आर्जवेनाप्रसादेन प्रसादेनात्मवत्तया ॥ वृद्धशुश्रूषया शक्रपुरुषो लभते महत् ॥ ३४ ॥ स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शांतिमेति स्वभावतः ॥ स्वभावादेव तत्सर्वं यात्किंचिदनुपश्यसि ॥ ३५ ॥ इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ॥ प्रीतिमांश्च तदाराजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ स तदाभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ॥ असुरेन्द्रमुपामं च्यज गामस्वनिवेशनं ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्षः ० शक्रप्रह्लादसंवादो नाम द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ युधिष्ठिर उवाच यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्चोर्विचरेन्महीं ॥ कालदंडविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममितिहासं पुरातनं ॥ वासवस्य च संवादं वल्लेखं रोचनस्य च ॥ २ ॥ पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृतांजलिः ॥ सर्वानेवासुरान् जित्वा बलिं प्रच्छ वासवः ॥ ३ ॥ यस्य स्मददतो वित्तं न कदाचन हीयते ॥ तं बलिनाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्वमे बलिं ॥ ४ ॥ स वायुर्वरुणश्चैव सरविः स च चंद्रमाः ॥ सोऽग्निस्तपति भूतानि जलं च स भवत्युत ॥ ५ ॥ तं बलिनाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्वमे बलिं ॥ स एव त्वत्समयते स स्म विद्योतते दिशः ॥ ६ ॥

प्रज्ञाज्ञानं शांतिस्तत्फलं ॥ ३३ ॥ प्रसादेन बुद्धेर्नैर्मल्येन आत्मवत्तया जितेन्द्रियतया महत् मोक्षं ॥ ३४ ॥ अनात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्योपसंहरति स्वभावादेवेति विद्याविद्यामुक्तिश्च मायिक्येवेत्यर्थः यथोक्तं श्रीमद्भागवते विद्याविद्ये ममतनू विद्वद्भवशरीरिणां मोक्षबंधकरी आद्ये माययामे विनिर्मिते इति मम मायाविनः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति शांतिः ० नैः ० भाः ० द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽहं कर्तृत्वाभिमानत्यागश्च कार्य इत्यध्यायद्वयेनोक्ता संपदांचाल्यात्तद्व्याप्तिनाशयोर्हर्षशोकौ न कर्तव्या बित्याख्यायिका मुखेनाध्यायत्रयेणाह यया बुद्ध्यादिना कालदंडविनिष्पिष्टो विपद्भस्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ स्ववीर्यस्यापनाय बलिस्तौति यस्येत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ गोपुटपत्रेषु ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अकृष्टपच्याकर्षणविनाधान्यप्रसूः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदाचेति सूक्ष्मायः

सवर्षतिस्मवर्षाणियथाकालमतंद्रितः ॥ तं बलिनाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्वमेवलिं ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच नैतत्तेसाधुमघवन्यदेनमनुपृच्छसि ॥ पृष्टु
नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते वलिं ॥ ८ ॥ उप्रेपुयदिवागोपुखरेष्वश्वेषुवापुनः ॥ वरिष्ठो भविता जंतुः शून्यागारेशचीपते ॥ ९ ॥ शक्र उवाच यदि स्मवलि
ना ब्रह्मन् शून्यागारे समेयिवान् ॥ हन्यामेनं न वाहन्यां तद्ब्रह्मन्नुशाधिमां ॥ १० ॥ ब्रह्मोवाच मास्म शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति ॥ न्यायस्तु शक्र प्र
पृथ्व्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ ११ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तो भगवतामहेन्द्रः पृथिवीं तदा ॥ चचारैरावतस्कंधमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ १२ ॥ ततो ददर्श स व
लिं खरवेपेण संवृतं ॥ यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयं ॥ १३ ॥ शक्र उवाच खरयोनिमनुप्राप्तस्तु पभक्षो सिदानव ॥ इयं ते यो निरधमा शोचस्या
हो न शोचसि ॥ १४ ॥ अदृष्टं वत पश्यामि द्विपतां वशमागतं ॥ श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमं ॥ १५ ॥ यत्तद्यानसहस्रैस्त्वं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ लो
कान्प्रतापयन् सर्वा न्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ १६ ॥ त्वन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठंस्तव शासने ॥ अकृष्टपच्या च महीतवैश्वर्ये वभूवह ॥ १७ ॥ इदं च ते घव्यसंनं शो
चस्याहो न शोचसि ॥ यदा तिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेहिलिहन् ॥ १८ ॥ ज्ञातीन् विभजतो वित्तं तदा सीत्ते मनः कथं ॥ यत्ते सहस्रसमितान नृत्तुर्देवयोपितः ॥ १९ ॥ बहू
निवर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः कांचनसप्रभाः ॥ २० ॥ कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ छत्रं तवासीत्सुमहत्सौ वर्णरत्न
भूषितं ॥ २१ ॥ न नृत्तुस्तत्र गंधर्वाः पटसहस्राणि सप्तधा ॥ यूपेस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकांचनः ॥ २२ ॥ यत्राददः सहस्राणि अयुतानां गवां दश ॥ अनंतरं सह
स्रेण तदा सीद्वैत्यकामतिः ॥ २३ ॥ यदा च पृथिवीं सर्वा यजमानोऽनुपर्यगाः ॥ शम्याक्षेपेण विधिना तदा सीत्किंतु ते हृदि ॥ २४ ॥ न ते पश्यामि भृंगारं न छत्रं व्य
जनेन च ॥ ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ २५ ॥ बलिरुवाच न त्वं पश्यसि भृंगारं न छत्रं व्यजनेन च ॥ ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥
॥ २६ ॥ गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ॥ यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ २७ ॥

स्थूलमूलः षट्त्रिंशदंगुलोदंडः शम्यासाबलवता क्षिप्ताया बहूरेपतेत्तावदेकं देवयजनं एवं सर्वापि पृथिवी शम्याप्रक्षेपविमिता तव देवयजनानामपर्याप्ता भूदित्यर्थः पर्यगाः परित्यक्तवान् ॥ २४ ॥ भृंगारः कन
कालुकाख्यः सौवर्ण उद्गुप्रात्रविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गुहायां मूलप्रकृतौ निहितानि अंतर्हितानि ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिशान्ति० मोक्ष० नै० जा० त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥५॥ ॥७॥ पुनरिति प्रव्याहारायप्रकटौक्तये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
इदंस्वरत्वंनापराधादपितुकालपर्ययादित्यर्थः ॥ ६ ॥ जीवितंजीवत्यनेनेतिलिङ्गं शरीरंस्थूलं जात्यास्वभावेन देहाःस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधाःतृणजलायुकान्मायेनमरणेपिलिङ्गस्यस्थूलदेहांतरसंगतेरपरि
हृतत्वात् स्थूलबल्लिङ्गमप्यनेनाप्याप्यते अन्तमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोमयीवागितिश्रुतेः विनश्यतःमोक्षे अयमर्थः स्थूलसूक्ष्मदेहधर्मैःगर्दभत्वाशनायादिमत्त्वप्रभृतिभिर्दृश्यैर्द्रष्टाहंततोविविक्तमा

नत्वेतदनुसूतेयशसोवाकुलस्यच ॥ समृद्धार्थोसमृद्धार्थयन्मांकल्पितुमिच्छसि ॥ २८ ॥ नहिदुःखेषुशोचंतेनप्रहृष्यंतिचर्धिषु ॥ कृतप्रज्ञाज्ञानवृथाःक्षांताः
संतोमनीपिणः ॥ २९ ॥ त्वंतुप्राकृतयाबुद्ध्यापुरंदरविकल्पसे ॥ यदाहमिवभावीस्यास्तदानैवंवदिप्यसि ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति० मोक्ष० प० व
लिवासवसंवादोनामत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥५॥ ॥७॥ भौष्मउवाच पुनरेवतुतंशक्रःप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥
निःश्वसंतंयथानागंप्रव्याहारायभारत ॥ १ ॥ शक्रउवाच यत्तद्यानसहस्रेणज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ २ ॥ द
ध्वासुररुपणांचेमामवस्थामात्मनोबले ॥ ज्ञातिमित्रपरित्यक्तःशोचस्याहोनशोचसि ॥ ३ ॥ प्रीतिंप्राप्यातुलांपूर्वलोकांश्चात्मवशोस्थितान् ॥ विनिपातमिमं
वात्यंशोचस्याहोनशोचसि ॥ ४ ॥ बलिरुवाच अनित्यमुपलक्ष्येहकालपर्यायधर्मतः ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वत्येवेदमंतवत् ॥ ५ ॥ अंतवंतइमेदे
हाभूतानांचसुराधिप ॥ तेनशक्रनशोचामिनापराधादिदंमम ॥ ६ ॥ जीवितंचशरीरंचजात्यैवसहजायते ॥ उभेसहविवर्धेतेउभेसहविनश्यतः ॥ ७ ॥ नहीदृश
महंभावमवशःप्राप्यकेवलं ॥ यदेवमभिजानामिकाव्यथामेविजानतः ॥ ८ ॥ भूतानांनिधनंनिष्ठास्रोतसामिवसागरः ॥ नैतत्सम्यग्विजानंतोनरामुत्थंतिव
ज्रधृत् ॥ ९ ॥ येत्वेवंनाभिजानंतिरजोमोहपरायणाः ॥ तेरुच्छं प्राप्यसीदंतिबुद्धिर्येषांप्रणश्यति ॥ १० ॥ बुद्धिलाभात्तुपुरुषःसर्वतुदतिकिल्बिषं ॥ विपाप्मा
लभतेसत्वंसत्त्वस्थःसंप्रसीदति ॥ ११ ॥ ततस्तुयेनिवर्ततेजायंतेवापुनःपुनः ॥ रूपणाःपरितप्यंतैरर्थैरभिचोदिताः ॥ १२ ॥ अर्थसिद्धिमनर्थंचजीवितंमरणं
तथा ॥ सुखदुःखफलेचैवनद्वेष्मिनचकामये ॥ १३ ॥

त्मानंजानन्नव्याकुलीभवामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेवाह नहीति ईदृशंभावंगर्दभंदेहंप्राप्याहंविशोदेहधर्मैःपराभूतोन्नतस्मीतियोजना एवंआत्मनोऽसंगत्वं ॥ ८ ॥ भूतानांस्थूलसूक्ष्माणां निधनंमरणं निष्ठाप
रागतिःनत्वात्मनःनमुसंतीतिसंबंधः ॥ ९ ॥ मूढोनश्यतिअमूढस्तरतीत्याह द्वाभ्यांयेत्विति ॥ १० ॥ सत्त्वस्थःबुद्धिमान् संप्रसीदतिमोहजंकालुष्यंत्यजति ॥ ११ ॥ ततःसत्त्वान्निवर्तते रजस्तमोभ्यामभि
भूयंतइत्यर्थः अर्थैःकामादिभिः ॥ १२ ॥ स्वस्यतद्वैलक्षण्यमाहअर्थेति ॥ १३ ॥

अत्रयुक्तिमाह इतिमिति इतंनिर्जीवंदेहंतिनतुजीवं एतेनदेहस्यात्मत्वंनिरस्तं योहंतिदेहादन्योहंतिेत्यभिमानिकर्तासोपिहृत्तएव दृश्यत्वाद्देहवदात्मत्वेनप्रतीयमानोपिजडएव उभौयोहंतिबुद्ध्यात्मवादी योह
तोदेहात्मवादी ॥ १४ ॥ हंतीतिहत्वा जयतीतिजित्वा उभयत्राप्यन्येभ्योपिदृश्यंतइतिकनिष् तुगागमः आद्येऽनुनासिकलोपोधिकः हंताजेताचपुरुषाधमःधीतादात्म्यापन्नःकर्तृत्वाभिमानिपुरुषाभासःन
तुमुख्यःपुरुषःसहिअकर्तैव योहिकर्ताधीधातुःसएवकरोतितत्हननादिकं ॥ १५ ॥ जगत्कर्तृत्वमपिपुरुषेनास्तीत्याह कोहीति तत्लोकयूथं तेनजनिमतामनसाकृतं तस्यमनसोपिकर्तापरः ॥ १६ ॥ तमेवा

हंतंहंतिइतोत्येवयोनरोहंतिकंचन ॥ उभौतौनविजानीतोयश्चहंतिहतश्चयः ॥ १४ ॥ हत्वाजित्वाचमघंवन्यःकश्चित्पुरुषायते ॥ अकर्तात्येवभवतिकर्तात्येव
करोतितत् ॥ १५ ॥ कोहिलोकस्यकुरुतेविनाशप्रभवावुभौ ॥ रुतंहितल्लतेनैवकर्तातस्यापिचापरः ॥ १६ ॥ पृथिवीज्योतिराकाशमापोवायुश्चपंचमः ॥ एत
द्योनीनिभूतानितत्रकापरिदेवना ॥ १७ ॥ महाविद्योल्पविद्यश्चबलवान्दुर्बलश्चयः ॥ दर्शनीयोविरूपश्चसुभगोदुर्भगश्चयः ॥ १८ ॥ सर्वकालःसमादत्तेगंभीरः
स्वेनतेजसा ॥ तस्मिन्कालवशंप्राप्तेकाव्यथामेविजानतः ॥ १९ ॥ दग्धमेवानुदहतिहतमेवानुह्न्यते ॥ नश्यतेनष्टमेवाग्रेलब्धव्यंलभतेनरः ॥ २० ॥ नास्यद्वीपः
कुतःपारोनावारःसंप्रदृश्यते ॥ नांतमस्यप्रपश्यामिविधेर्दिव्यस्यचिंतयन् ॥ २१ ॥ यदिमेपश्यतःकालोभूतानिनविनाशयेत् ॥ स्यान्मेहर्षश्चदर्पश्चक्रोधश्चैवश
चीपते ॥ २२ ॥ तुषभक्षंतुमांज्ञात्वाप्रविविक्तजनेगृहे ॥ विभ्रतंगार्दभंरूपमागत्यपरिगर्हसे ॥ २३ ॥ इच्छन्नहंविकुर्यांहिरुपाणिवहुधात्मनः ॥ विभीषणानि
यानीक्ष्यपलायेथास्त्वमेवमे ॥ २४ ॥ कालःसर्वसमादत्तेकालःसर्वप्रयच्छति ॥ कालेनविहितंसर्वमाकृत्याःशक्रपौरुषं ॥ २५ ॥ पुरासर्वप्रव्यथितंमयिक्रुद्धेपु
रंदर ॥ अवैमित्वस्यलोकस्यधर्मशक्रसनातनं ॥ २६ ॥ तमप्येवमवेक्षस्वमात्मनाविस्मयंगमः ॥ प्रभवश्चप्रभावश्चनात्मसंस्थःकदाचन ॥ २७ ॥ कौमारमेव
तेचित्तंतथैवाद्यथापुरा ॥ समवेक्षस्वमघवन्बुद्धिर्विंदस्वनैष्ठिकीं ॥ २८ ॥

ह पृथिवीति मनोपिपांचभौतिकमित्यर्थः भूतानिस्थूलसूक्ष्मशरीराणि ॥ १७ ॥ महाविद्यइति विद्यावत्त्वबलवत्त्वादयोमनोदेहयोर्भौतिकयोर्विकारादधिक्षीरादिवत्कालैकनिर्वर्त्तानत्वात्मसंबन्धिनइतिजा
नतोममनव्यथास्तीतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १८ ॥ तस्मिन्धीदेहविकारेपूर्वोक्ते ॥ १९ ॥ दग्धंकालात्मनाईश्वरेणअनुवहतिवन्हादिः मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठाइत्यादिस्मृतेः एवमप्येपि ॥ २० ॥ अस्यकाल
स्य विधेर्विधातुः दिव्यस्यपुण्यपापेतरस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ईक्ष्यदृष्ट्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ धर्मदृष्ट्वासबत्त्वं ॥ २६ ॥ प्रभवएश्वर्यं प्रभावस्तदाविष्करणं नात्मसंस्थःनआत्माधीनः ॥ २७ ॥ कौ
मारंबालस्येबाहंतवचित्तं ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ शास्तुः ईश्वरस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नर्धिः ऋत्थ्यभावः नैकधेतिवत्समासः पर्यायः कालक्रमः तेन कृतं कर्माण्यपि कालमनुरुत्थैव फलंति बीजानीव पर्जन्यं न तु स्वतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवं मम गर्दभत्वादिकं नैव स्यादिति शेषः न चेदित्यादितत्रोपपत्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ द्वादशानां अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथेत्युक्तरूपाणां ॥ ४१ ॥ उद्वहामि मेघो भू

देवामनुष्याः पितरो गंधर्वो रगराक्षसाः ॥ आसन् सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥ २९ ॥ नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वै रोचनो बलिः ॥ इति मामभ्यपद्यंत बुद्धिमा
त्सर्यमोहिताः ॥ ३० ॥ नाहंत दनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते ॥ एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तु स्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ३१ ॥ दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् ॥
दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हिततथा ॥ ३२ ॥ दौष्कुले यस्तथामूढो दुर्जातः शक्रदृश्यते ॥ सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हिततथा ॥ ३३ ॥ कल्याणरूप
संपन्ना दुर्भगा शक्रदृश्यते ॥ अलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यते परा ॥ ३४ ॥ नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्रत्वया कृतं ॥ यत्त्वमेवं गतो वज्रिन्यच्चाप्येवं गता वयं ॥ ३५ ॥
न कर्म भविताप्येतत्कृतं मम शतक्रतो ॥ ऋद्धिर्वाप्यथवानर्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥ ३६ ॥ पश्यामि त्वां विराजंतं देवराजमवस्थितं ॥ श्रीमंतं द्युतिमंतं च गर्जमां
नं ममोपरि ॥ ३७ ॥ एवं नैव न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् ॥ पातयेयमहं त्वाद्यसवज्रमपि मुष्टिना ॥ ३८ ॥ न तु विक्रमकालो यं शांतिकालो यमागतः ॥
कालः स्थापयते सर्वकालः पचति वै तथा ॥ ३९ ॥ मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरपूजितं ॥ गर्जंतं प्रतपंतं च कमन्यन्नागमिष्यति ॥ ४० ॥ द्वादशानां तु भवता
मादित्यानां महात्मनां ॥ ते जांस्येके न सर्वेषां देवराजधृतानि मे ॥ ४१ ॥ अहमेवोद्वहाम्यापो विस्तृजामि च वासव ॥ तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥
॥ ४२ ॥ संरक्ष्यामि विलुंपामि ददाम्यहमथाददे ॥ संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ४३ ॥ तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ॥ कालसैन्यावगा
दस्य सर्वे न प्रतिभाति मे ॥ ४४ ॥ नाहं कर्तानैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ॥ पर्यायेण हि भुज्यंते लोकाः शक्रयदृच्छया ॥ ४५ ॥

त्वासूर्यो भूत्वा शोषयामीति वार्थः आपः अपः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कालसैन्यं मासार्धमासादि ॥ ४४ ॥ नाहमिति जीवस्य न त्वमिति तटस्थेश्वरस्य नान्ये इति प्रकृतेश्वरकर्तृत्वं निषिद्धं पर्यायेण कालक्रमेण
भुज्यंते पाल्यंते संहियंते वा ॥ ४५ ॥

कोसौकालस्तमाह मासेति मासायुपलक्षितस्तार्किकाभिमतद्रव्यविशेषः कालस्तस्य वेदमेवाधिष्ठानमायाशबलं ब्रह्मेत्यर्थः अहःसंज्ञैः रात्रिसंज्ञैश्च क्रतुभिः संवृतं न वैतान्यहानि भवन्ति नववैप्राणाः नवसुवर्गा लोकाः नवस्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु प्रतिष्ठितो यंति प्रतिष्ठितिष्ठति ह वै य एतारात्रीरूपं यंतीत्यर्थवादिकफलवता कर्मकाण्डेन गूहितमित्यर्थः उक्तं च भगवता यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना एवमपि क्रतुद्वारं क्रमवो वसं ताद्याः ब्राह्मणोऽग्निमादधीत वसंते वसंते ज्योतिषाय जेत्येति वसंतादिकालविहिता धानज्योतिष्टोमादिकं कर्मैव द्वारं प्राप्ति साधनं यस्य तदनु द्वारं वायुः सूत्रात्मा वायुर्वै गौतमतत्सूत्रं वायुना वै गौतमतत्सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानीति श्रुतिप्रसिद्धः मुखमिव प्रथमप्राप्यं यस्य तद्वायुमुखं वर्षमुखमिति पाठे वर्षतीति वर्षो धर्ममेवाख्यं ध्यानं तदेव मुख्यं यस्य निर्विषयं ध्यानैकगम्यं कालमाहुरिति प्रसिद्धेन विशेषेण क्रियया संबंधः तं मा मायुरमृतमित्युपास्वेति श्रुतेरायुर्ब्रह्मतत्पतिपादको वेद उपनिषत्तद्विदः ॥ ४६ ॥ आहुरिति इदं सर्वं कालाख्यं ब्रह्मेत्याहुः इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमिति आगमबलेन तत् ब्रह्म चित्यं ध्येय मितिकेचिज्जैमिन्यादय आहुर्मनीषया बुध्यै वनतु शास्त्रबलेन अस्विदं सर्वं ब्रह्म ननु प्रत्यगभिन्नत्वेन तदुपास्यं किंतु वस्तुतत्त्वमेव तत्तथा ज्ञेयमित्यर्थः तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति श्रुत्याऽसरुदुपास्यस्य ब्रह्म भावनिषेधात् ननु ज्ञेयत्वमपि ब्रह्मणो निषिद्धं यन्मनसानमनुत इत्यादि श्रुत्येत्यत आह अस्या इति अस्याश्चितायाः पंचैव चित्यान् विषयान् अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानंदमयान् कोशान् पंच धाप्रत्येकं पं

मासमासार्थवैश्वानरमहोरात्राभिसंवृतं ॥ क्रतुद्वारं वायुमुखमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६ ॥ आहुः सर्वमिदं चित्यं जनाः केचिन्मनीषया ॥
अस्याः पंचैव चितायाः पर्येष्यामि च पंचधा ॥ ४७ ॥ गंभीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ॥ अनादिनिधनं चादुरक्षरं क्षरमेव च ॥ ४८ ॥

च प्रकारान् पक्षद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपंचावयवविशिष्टान् पर्येष्यामि श्रुतौ अवगच्छामि तथा हि श्रूयंते सवा एष पुरुषोऽनरसमयः तस्येदमेव शिरः अयंदक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रतिपुरुषं शिर आदयः पंचावयवाः तदयमर्थः यत्ज्ञेयं यच्चोपास्यं न तद्ब्रह्म अनात्मत्वात् आत्मा हि ब्रह्म कथं तर्हीदं सर्वं यदयमात्मेति वाधायां सामानाधिकरण्यमिदमिति ब्रूमः यद्रजतमभात्सा शुक्तिरिति वत् अपि चाहुर्वद्धाः योयं स्थाणुः पुमानेष पुं धिया स्थाणुर्धीरिव ब्रह्मास्मीति धिया शेषाहं बुद्धिर्विनिवर्त्यत इति अशेषाहं बुद्धिः समष्ट्यहंकारः पूर्वोक्तरीत्या यथा स्फटिके लोहित्यपद्मरागत्वेऽद्विनीलत्वानध्यस्यन् उत्तरोत्तररूपबोधपूर्वपूर्वरूपमेव तात्त्विकं मन्यते एवं शुद्धचैतन्येऽशसूत्रविराजोऽध्यस्तास्तत्र देहपरिच्छेदाभिमाननिवृत्तौ विराडस्मीत्यध्यासो वशिष्यते तन्निवृत्तौ सूत्रात्मास्मीतितस्यापि निवृत्तौ ईशोस्मीतितस्यापि निवृत्तौ वाङ्मनसातीतं किंचित्सन्मात्रं सुषुप्ति सदृशं शिष्यते इति ॥ ४७ ॥ तदेतदाह गंभीरमिति गंभीरं तर्कागम्यं गहनं शास्त्रतोऽधिगतमपि दुष्प्रवेशं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं महत्तोयार्णवं पारावारशून्यार्णवं तुल्यं सलिल एकौ द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुत्या तादृशसलिलेनोपमितमेकरसमित्यर्थः क्षरं शुक्तिरिव रजतरूपेण स्वतो जन्मनाशशून्यमपि जगद्वेषेण क्षरं अक्षरं जीवरूपेण निर्विशेषमेव वस्तु अविद्यया सर्वविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदेवाह सत्त्वेष्विति यथादर्पणेषुमुखं प्रविश्य स्वरूपस्य अगमकमपि गमकं भवति एवं सत्त्वेषु बुद्धिसत्त्वेषु चित्प्रतिबिम्बरूपेणाविश्य लिङ्गं निरुपाधिवैतन्यस्य ज्ञापिका भवति जीवस्यैवानुपाधिकं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः
अतएव ध्रुवं उपाधिधर्मास्पर्शिनं ॥ ४९ ॥ भूतानामिति चित्ताद्याकारपरिणतपञ्चमहाभूतसंबन्धिनं विपर्यासं सच्चिदानंदानंतविपरीतं अनृतजडदुःखपरिच्छन्नाख्यं दुर्भगत्वं भगवानपि अविद्यया आत्मनि मन्यते
न ह्येतावदविद्याप्रकाशितं दुःखित्वादिरूपं आत्मनो गम्यं नित्यज्ञातत्वात्तस्य किंतु यत्मा त्वती चो रूपात्पुनरन्यो ब्रह्मारुद्रो विष्णुर्वानप्रभवेत्तदेवात्मनो रूपं अतएव चानन्याधिपतिरिति न्यायात् ॥ ५० ॥ गतिमिति
अगत्वा अप्राप्य नित्यप्राप्तत्वादिति भावः अहेयत्वमविकारित्वंचोत्तरार्थार्थः ॥ ५१ ॥ इंद्रियाणीति चित्तवृत्तिमात्रोपलक्षणं पञ्चधा पञ्चभिः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृत्याख्यैः प्रकारैः एनं इंद्रियागम्यं

सत्त्वेषु लिङ्गमाविश्य निर्लिङ्गमपि तत्त्वयं ॥ मन्यंते ध्रुवमेवैनं ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९ ॥ भूतानां तु विपर्यासं कुरुते भगवानिति ॥ न ह्येतावद्भवेद्भ्रम्यं न यस्मात्
भवेत्पुनः ॥ ५० ॥ गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क्व गमिष्यति ॥ यो धावतान हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ॥ ५१ ॥ तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यंति पञ्चधा ॥ आहु
श्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिं ॥ ५२ ॥ ऋतून् मासार्धमासांश्च दिवसांश्च क्षणांस्तथा ॥ पूर्वाह्णमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ॥ ५३ ॥ मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं
संतमनेकधा ॥ तं कालमिति जानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ५४ ॥ बहूनींद्रसहस्राणि समतीतानि वासव ॥ बलवीर्योपपन्नानियथैव त्वं शचीपत ॥ ५५ ॥ त्वाम
प्यतिबलं शक्रदेवराजं बलोकटं ॥ प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ ५६ ॥ यद्ददं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्रस्थिरो भव ॥ मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्यो
तिवर्तितुं ॥ ५७ ॥ यामेतां प्राप्य जानीषे राज्ञ्यश्रियमनुत्तमां ॥ स्थिता मयी तितन्मिथ्या नैषात्येकत्र तिष्ठति ॥ ५८ ॥ स्थिता हींद्रसहस्रेषु त्वद्विशिष्टमेष्वियं ॥ मां
च लोलापरित्यज्य त्वामगा द्विबुधाधिप ॥ ५९ ॥ मैवं शक्रपुनः कार्षीः शांतो भवितुमर्हसि ॥ त्वामप्येवं विधं ज्ञात्वा क्षिप्रमन्यंगमिष्यति ॥ ६० ॥ इति श्रीमहा
भारतेशांति० मोक्ष० बलिवासवसंवादे चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

केचिदौपनिषदाः अग्निं अयमग्निर्बैश्वानरो यो यमंतः पुरुषे अहंबैश्वानरो भूत्वेत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं जाठरे आरोप्योपास्यं आहुः अपरे कर्मपरायणाः प्रजापतिसंबत्सरः प्रजापतिरिति श्रुतं कालाभिमानिनं सूत्रा
त्मानं सर्वकर्मसंतर्पणीयं प्रतिनियतकालसर्वफलप्रदातारं ऋतुमासाय जिमानि देवतात्मानमाहुः एकं संतं अनेकधा आहुः तथा च श्रुतिः सुपर्णं विप्राः कवयो वचो भिरेकं संतं बहुधा कल्पयंतीत्याद्यातयदिवमाहुरमुं य
जामुं यजेत्येतस्यैव साविष्टिरित्याद्याच श्लोकत्रयं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति शांति० मो० नै० भा० चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

श्रीवर्षशमनायश्रियश्चांचल्यंआस्थाधिकामुखेनाह प्रसंगाच्चश्रीदान्श्रीघ्नांश्चधर्मान्कथयति शतक्रतुरित्यध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भीष्मउवाच शतक्रतुरथापश्यद्वलेर्दीप्तामहात्मनः॥ स्वरूपिणींशरीराद्धिनिष्क्रामंतीं तदाश्रियं॥ १ ॥ तां दृष्ट्वा प्रभयादीप्तां भगवान्पाकशासनः॥ विस्मयो
त्फुल्लनयनो बलिं प्रच्छवांसवः॥ २ ॥ शक्रउवाच बलेकेयमपक्रांतारोचमानाशिखंडिनी॥ त्वत्तःस्थितासकेयूरादीप्यमानास्वतेजसा॥ ३ ॥ व
लिरुवाच नहीमामासुरीं वेद्मिनदैवीं च न मानुषीम्॥ त्वमेनां पृच्छवामावायथेष्टंकुरुवासव॥ ४ ॥ शक्रउवाच कात्वं बलेरपक्रांतारोचमानाशिखंडि
नी॥ अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते॥ ५ ॥ कात्वं तिष्ठसि मामेवं दीप्यमानास्वतेजसा॥ हित्वा दैत्यवरं सुभ्रुतन्ममाचक्ष्व पृच्छतः॥ ६ ॥ श्रीरुवा
च न मां विरोचनो वेदनायं वै रोचनो बलिः॥ आहुर्मादुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः॥ ७ ॥ भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवं च वासव॥ त्वं मां शक्र न जा
नीषे सर्वदेवान मां विदुः॥ ८ ॥ शक्रउवाच किमिदं त्वं मम कृते उता हो बलिनः कृते॥ दुःसहे विजहास्येनं चिरसं वासिनी सती॥ ९ ॥ श्रीरुवाच नो धा
तान विधाता मां विदधाति कथंचन॥ कालस्तु शक्र पर्यागान्मे नं शक्राव मन्यथाः॥ १० ॥ शक्रउवाच कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखंडिनि॥ कथंच मां
न जत्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते॥ ११ ॥ श्रीरुवाच सत्ये स्थितास्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि॥ पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः॥ १२ ॥ ब्रह्मण्यो यं पुरा भू
त्वासत्यवादी जितेन्द्रियः॥ अभ्यसूयद्वाह्मणानामुच्छिष्टश्चास्पृशद्दृतं॥ १३ ॥ यज्ञशीलः सदा भूत्वामामेव यजते स्वयं॥ प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनि
पीडितः॥ १४ ॥ अपाकृता ततः शक्रत्वयिवत्स्यामि वासव॥ अप्रमत्तेन धार्यास्मितपसा विक्रमेण च॥ १५ ॥ शक्रउवाच नास्ति देवमनुष्येषु सर्वभूते
षु वा पुमान्॥ यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये॥ १६ ॥ श्रीरुवाच नैव देवो न गंधर्वो नासुरो न च राक्षसः॥ यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित्पुंरं
दर॥ १७ ॥ शक्रउवाच तिष्ठेथामयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे॥ तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं तद्वक्तुमर्हसि॥ १८ ॥ श्रीरुवाच स्यास्यामि नित्यं देवं
द्रव्यथा त्वयि निबोधत॥ विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व मां॥ १९ ॥ शक्रउवाच अहं वै त्वां निधास्यामि यथा शक्तियथा बलं॥ न तु मेति क्रमः स्याद्दे
सदालक्ष्मितवांतिके॥ २० ॥ भूमिरेवमनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी॥ सा ते पादंति ति क्षेत समर्था हीति मे मतिः॥ २१ ॥ श्रीरुवाच एष मे निहितः पादो यो
यं भूमौ प्रतिष्ठितः॥ द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सु निहितं कुरु॥ २२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वितन्तीर्थादिपुण्यं यज्ञादिधर्मः विद्याचेति श्रियश्च त्वारः पादाः भूमौ जलेऽग्नौ विद्वत्सु च निहिताः तेषामुपघातस्तेयकामाशौचाशमैः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥
यावत्पुरस्तादिति मेरोः पृष्ठे मध्ये ब्रह्मलोकः प्राच्यादिचतुर्दिक्षु इन्द्रयमवरुणकुवेराणां पुर्यश्च मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वता आदित्येन भास्यते तत्र भास्यापेक्षं भासकत्वमनोयस्याः पुर्या उच्छेदस्तत्रादित्यो न तपतीति व्यवहारः तथा सूर्यस्य उदयस्तदेशवासिनां दर्शनमदर्शनं चास्तमयः तत्र प्राच्यामुदितः प्रतीच्यानामस्तंगतः उदीच्यानां मध्यं दिनगतः दक्षिणात्यानां तदामध्यरात्रमिति व्यवहारः एवं दक्षिणादिष्वपि ज्ञेयं एवं स नियदा प्राच्यांतपतितदामे रूप्रदक्षिणायास्तु न्यत्वादितरास्वपितपत्येव तेन यावत्प्राच्यांतपतितावदेव दक्षिणस्यामिति वदता प्राच्या उच्छेदो यावता काले न ततो द्विगुणितेन काले न दक्षिणस्या उच्छेद उक्तो भवति एवमुत्तरयोस्तथा च ब्रह्मणो दिनस्य षोडशधा विभक्तस्य प्रथमेनांशेन एन्द्रया उच्छेदः द्वाभ्यां संयमिन्याः चतुर्भिर्वारुण्याः अष्टाभिरुदीच्या उच्छेदस्तदा द्रष्टृणामभावात् सूर्यस्य दर्शनादर्शनरूपौ उदयास्तमयौ नस्तः किंतु मध्यं दि

शक्र उवाच आप एवमनुष्ये पुद्रवंत्यः परिचारिणीः ॥ तास्ते पादं तिति क्षंतामलमापस्तिति क्षितुं ॥ २३ ॥ श्रीरुवाच एष मे निहतः पादो यो यमप्सु प्रतिष्ठितः ॥ तृतीयं शक्रपादं मे तस्मात्सु निहितं कुरु ॥ २४ ॥ शक्र उवाच यस्मिन् वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ तृतीयं पादमग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति ॥ २५ ॥ श्रीरुवाच एष मे निहतः पादो यो यमग्नौ प्रतिष्ठितः ॥ चतुर्थं शक्रपादं मे तस्मात्सु निहितं कुरु ॥ २६ ॥ शक्र उवाच ये वै संतो मनुष्ये पुं ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ते ते पादं तिति क्षंतामलं संतस्ति क्षितुं ॥ २७ ॥ श्रीरुवाच एष मे निहतः पादो यो यंसत्सु प्रतिष्ठितः ॥ एवं हि निहितां शक्रभूतेषु परिधत्स्व मां ॥ २८ ॥ शक्र उवाच भूतानां मिह यो वै त्वां मया विनिहितां सतीं ॥ उपहन्यात्स मे धृष्यस्तथा शृण्वंतु मे वचः ॥ ततस्त्यक्तः श्रियाराजा दैत्यानां बलिं ब्रवीत् ॥ २९ ॥ बलिरुवाच यावत्पुरस्तात्पतपेत्तावद्दक्षिणां दिशं ॥ पश्चिमां तावदेवापितथो दीचीं दिवाकरः ॥ ३० ॥ तथा मध्यं दिने सूर्यो नास्तमेतियदा तदा ॥ पुनर्देवासुरं युद्धं भाविजेतास्मि वस्तदा ॥ ३१ ॥ सर्वलोकान्यदादित्य एकस्य स्तापयिष्यति ॥ तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वां शतक्रतो ॥ ३२ ॥ शक्र उवाच ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हंतव्यो भवानिति ॥ तेन ते हं वलेव जंनविमुंचामि मूर्धनि ॥ ३३ ॥

न एव संतं ब्रह्मलोकं प्रकाशयति न पुर्यंतरं तदा तदभावात् तदेतदाह एकस्थो ब्रह्मलोकस्थः सर्वां लोकान् मेरुपृष्ठादघस्तनान्तापयति तदा ब्रह्मणो मध्यान्हावसाने वर्तमानवैवस्वतमनोरधिकारच्युतौ सत्यां भविष्ये सावर्णिकमनौ बलिरिन्द्रो भविष्यति यद्वा वैवस्वतमन्वंतरमेवाष्टधा विभज्यत दंते उक्तक्रमेण सर्वपुर्यच्छेदसति मन्वंतरांतरे बलिरिन्द्रो भविष्यतीति ज्ञेयं तदिदमुक्तं यावत्पुरस्तात्पतपेदित्यादिना श्लोकत्रयेण अयं लोकनाशक्रमश्छांदोग्ये मधुविषायां यावदादित्यः पुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेताद्विस्तावद्दक्षिण उदेतोत्तरतोस्तमेत्यादिना दर्शितः स एवात्र बलिना स्वराज्यकालकथनायोदीर्यते ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत्र मन्वंतरस्याष्टमांशकालेन स्वराज्योच्छेदं श्रुत्वा कुपितः कर्मफलस्येन्द्रपदस्य नित्यतां मन्वान इन्द्रः परुषोक्तिपूर्वकं तद्रूपयति ब्रह्मणे त्यादिना ॥ ३३ ॥

मध्यमास्थितः स नैव तपितापुरीचतुष्टयोच्छेदो नैव भवितेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अजसं सत्येन कर्मणा तथा हि कर्मठाः प्राहुर्न कदाचिदनीदृशं जगदिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्त्विति अयं भावः एकसप्तत्या चतुर्युगैः एकोमनुर्नश्यति तस्येदानीमष्टाविंशतितमो युगपर्यायो नुवर्तते तत्रोक्तरीत्या चतुर्थांशेन ऐंद्रीसंयमिन्यो रुच्छेदो जात एव वारुण्या अपिक्षयकालः प्रवृत्तः उदीच्यास्तुन प्रवृत्त इत्याशयेन इंद्र उदीचीं गतः बलिस्तु भृष्टश्रीस्तादृशीमेव दक्षिणां गतः ननु पूर्वांतस्याः भ्रष्टैश्वर्यत्वे पिशत्रुसन्निहितत्वादिति ॥ ३७ ॥ ननु पुराणांतरे च तस्मिन्नामपि पुरीणां स हैवोच्छेदो दृश्यते नोक्तक्रमेणेत्याशंक्याह इत्येतदिति अनहंकारइ

यथेष्टं गच्छदित्येन्द्रस्त्वितेस्तु महासुर ॥ आदित्यो नैव तपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ३४ ॥ स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयं भुवा ॥ अजसं परियात्येपसत्ये नावतपन्त्रजाः ॥ ३५ ॥ अयनंतस्य पण्मासानुत्तरंदक्षिणं तथा ॥ येन संयातिलोके पुशीतोष्णो विस्तज नूरविः ॥ ३६ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिंद्रेण भारत ॥ जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः ॥ ३७ ॥ इत्येतद्वलिना गीतमनहंकारसंज्ञितं ॥ वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहेतदा ॥ ३८ ॥ इति श्री महाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० श्रीसन्निधानो नाम पंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच अत्रैवोदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ शतक्रतोश्च संवादं नमुचे श्वयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरं ॥ भवाभवज्ञं भूता नामित्युवाच पुरंदरः ॥ २ ॥ बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्विषतां वशमागतः ॥ श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३ ॥ नमुचिरुवाच अनिवार्येण शोकेन शरीरं चोपतप्यते ॥ अमित्राश्च प्रहृष्यंति शोकेनास्ति सहायता ॥ ४ ॥ तस्माच्छुक्रन शोचामि सर्वे त्वेवेदमंतवन् ॥ संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते श्रियः ॥ ५ ॥ संतापाद्भ्रश्यते चायुर्धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ विनीय खलु तद्दुःखमागतं वै मनस्यजं ॥ ६ ॥ ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ यदा यदा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ॥ तदा तस्य प्रसिध्यंति सर्वार्थानां त्रसंशयः ॥ ७ ॥

तिसंज्ञामात्रं वाक्यस्य किं तु किंचित्साहंकारमेवेत्यर्थः एवं चात्र त्रयः पक्षाः उपन्यस्ताः निरहंकारस्य युगपत्सर्वोच्छेदः पुराणांतरसंमतः साहंकारस्येन्द्रस्य तु न कदाचित्पुर्णोच्छेदोस्ति यथोक्तं वासिष्ठे यत्राहंत्वं जगत्तत्र पूर्वमागत्य तिष्ठति त्रसरेणूदरेपीन्द्रः पश्यति स्म जगन्नयमिति साहंकारस्यापि विवेकिनो बलेः क्रमिकनाशयुक्तं जगदिति श्रुत्वा उदीचीं प्राप्य श्रुतियुक्तिबलेन पर्यालोच्य खंहार्दाकाशं आरोह ॥ ३८ ॥ इति शांति ० मो ० नै ० भा ० पंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ ७३ ॥ अत्रैव अनहंकारत्वे एव ॥ १ ॥ भवाभवज्ञं उत्पत्तिप्रलयज्ञं ॥ २ ॥ ३ ॥ सहायता शोकस्य दुःखापनोदे हेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रियः सकाशान् ॥ ५ ॥ विनीय निरस्य ॥ ६ ॥ हृद्यं हृत्स्थं स्वरूपं कल्याणं मोक्षं ॥ ७ ॥

एकइति अंतर्यामित्वरूपमवकल्याणमित्यर्थः प्रवणान्निम्नदेशान् ॥ ८ ॥ भवाभवौबंधमोक्षौ भावाभाववितिपाठेस्त्यान्तौ तावेवाभिजानन्तयोरपिमध्येश्रेयोमोक्षगुणरत्नेन जानन्नपिनकरोमि श्रवणा
द्यभ्यासेननसंपादयामि परासुअधर्म्यामुनिमित्तभूतासु कुर्वन्कर्माणि नियुक्तःशास्त्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पर्यायैःकालक्रमगतैःसुखदुःखैः द्वेष्टादुःखस्य कर्तृत्वाभिमानएवदुःखमित्यर्थः ॥ १३ ॥
आपदःकान्पुरुषान्नोपनमंतिनानुसरंति अपिनुसर्वानेव परावरज्ञाःसदसद्वस्तुर्विदः नसंभ्रमंतिनविभ्यति ॥ १४ ॥ नाभिपद्यतेनसज्जने अतिकृच्छ्रव्यसनेपुदुर्निवार्येपुदुःखेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रणुदन्द्

एकःशास्त्रानद्वितीयोस्तिशास्त्रागर्भेशयानंपुरुषंशास्त्रिशास्त्रा ॥ तेनानुयुक्तःप्रवणादिवोदकंयथानियुक्तोऽस्मितथावहामि ॥ ८ ॥ भवाभवौत्वभिजानन्ग
रीयांज्ञानाच्छ्रेयोनुतद्वैकरोमि ॥ आशानुधर्म्यासुपरासुकुर्वन्यथानियुक्तोस्मितथावहामि ॥ ९ ॥ यथायथास्यप्राप्तव्यंप्राप्तोत्येवतथातथा ॥ भवितव्यंय
थायच्चभवत्येवतथातथा ॥ १० ॥ यत्रयत्रैवसंयुक्तोधात्रागर्भेपुनःपुनः ॥ तत्रतत्रैववसतिनयत्रस्वयमिच्छति ॥ ११ ॥ भावोयोयमनुप्राप्तोभवितव्यमिदं
मम ॥ इतियस्यसदाभावोनसमुत्पेक्षदाचन ॥ १२ ॥ पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्तानविद्यते ॥ दुःखमेतत्तुयद्वेष्टाकर्ताहमितिमन्यते ॥ १३ ॥ ऋषींश्चदेवां
श्चमहासुरांश्चत्रैविद्यवृद्धांश्चवनेमुनींश्च ॥ कान्नापदोन्नोपनमंतिलोकेपरावरज्ञास्तुनसंभ्रमंति ॥ १४ ॥ नपंडितःकृद्ध्यतिनाभिपद्यतेनचापिसंसीदतिनप्र
हस्यति ॥ नचार्थकृच्छ्रव्यसनेपुशोचतेस्थितःप्रकृत्याहिमवानिवाचलः ॥ १५ ॥ यमर्थसिद्धिःपरमानमोहयेत्तथैवकालेव्यसनंनमोहयेत् ॥ सुखंचदुःखं
चतथैवमध्यमंनिपेवतेयःसधुरंधरोनरः ॥ १६ ॥ यांयामवस्थांपुरुषोधिगच्छेत्तस्यांरमेतापरितप्यमानः ॥ एवंप्रवृद्धंप्रणुदन्मनोजंसंतापमायासकरंशरीरा
त् ॥ १७ ॥ नतत्सदःसत्परिपत्सभाचसाप्राप्ययांनकुरुतेसदाभयं ॥ धर्मतत्त्वमवगात्यबुद्धिमान्योभ्युपैतिसधुरंधरःपुमान् ॥ १८ ॥ प्राज्ञस्यकर्माणिदुरन्व
यानिनवैप्राज्ञोमुत्थतिमोहकाले ॥ स्थानाद्भ्युतश्चेन्नमुमोहचोत्तमस्तावत्कृच्छ्रामापदंप्राप्यवृद्धः ॥ १९ ॥

रीकुर्वन् ॥ १७ ॥ विवेकदौर्लभ्यमाह नतदिति श्रौतस्मार्तलौकिकन्यायान्यायविवेचकाजनसमाजाःसदःपर्वत्सभाख्याः भयंधर्मविप्लवजं धुरंधरःसभ्यश्रेष्ठः धर्मतत्त्वमपिदुरवगाहंकिमुतब्रह्मनत्त्वमितिभावः
॥ १८ ॥ दुरन्वयानिदुर्ज्ञेयोदकाणि नमुमोहगौतमइतिपाठेअहल्याजारस्यइंद्रस्यत्रपाजननार्थमर्माद्वाटनं गौतमस्यचदारापहारेपिधैर्यवर्णनं स्थानादहल्यायाःशतत्वेनशिलारूपत्वात्गार्हस्थ्याद्भ्युतः नत्वत्स
दशोहमजितचित्तोस्मि किंतुगौतमवज्जितचित्तोस्मीतिभावः ॥ १९ ॥

अलभ्यंचित्तस्यास्थं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

॥ ७ ॥

मग्नस्यव्यसनेकच्छइत्यादिनाऽध्यायेनवि

नमंत्रबलवीर्येणप्रज्ञयापौरुषेणच॥ नशीलेननवृत्तेनतथानैवार्यसंपदा ॥ अलभ्यंलभतेमर्त्यस्तत्रकापरिदेवना ॥ २० ॥ यदेवमनुजातस्यधातारोविदधुः
पुरा ॥ तदेवानुचरिष्यामि किंमेमृत्युः करिष्यति ॥ २१ ॥ लब्धव्यान्येवलभतेगंतव्यान्येवगच्छति ॥ प्राप्तव्यान्येवचाप्नोतिदुःखानिचसुखानिच ॥ २२ ॥ एतद्वि
दित्वाकात्स्न्येनयोनमुत्थतिमानवः ॥ कुशलीसर्वदुःखेषुसर्वैरुधनोनरः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० शक्रनमुचिसंवादोनाम षड्विंश
त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच मग्नस्यव्यसनेकच्छं किंश्रेयः पुरुषस्य हि ॥ बंधुनाशमहीपालरा
ज्यनाशंथवापुनः ॥ १ ॥ त्वंहिनः परमोवक्तालोकेस्मिन्भरतर्षभ ॥ एतद्भवंतं पृच्छामितन्मेत्वं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ भीष्म उवाच पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्त
स्य धनेन वा ॥ मग्नस्यव्यसनेकच्छं धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥ ३ ॥ धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विशीर्यते ॥ विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमं ॥ ४ ॥ आरोग्याच्च
शरीरस्य स पुनर्विंदते श्रियं ॥ यश्च प्राज्ञो नरस्तातसा त्विर्कीदृत्तिमास्थितः ॥ ५ ॥ तस्यैश्वर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥
॥ ६ ॥ बलिषासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ वृत्ते देवासुरेयुद्धे दैत्यदानवसंक्षये ॥ ७ ॥ विष्णुक्रांते पुलोके पुंदेवराजेशतक्रतौ ॥ इज्यमाने पुंदेवे पुचातुर्वर्ण्यं व्यव
स्थिते ॥ ८ ॥ समृद्धमात्रे त्रैलोक्ये प्रातियुक्ते स्वयं भुवि ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपि चर्षिभिः ॥ ९ ॥ गंधर्वैर्भुजगैर्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वतः प्रभुः ॥ चतुर्दंतं सुदां
तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतं ॥ आरुह्यैरावणं शक्रश्चैलोक्यमनु संययौ ॥ १० ॥ सकदाचित्समुद्रांतं कस्मिंश्चिद्विरिगच्छरे ॥ बलिं वैरोचनिं वज्रीददर्शोपसर्पच ॥
॥ ११ ॥ तमैरावतमूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतं ॥ सुरेन्द्रमिंद्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठंतं निर्भयं बलिं ॥ अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्यु
वाच शतक्रतुः ॥ १३ ॥ दैत्यनव्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसे वया ॥ तपसा भावितत्वाद्वासर्वयैतत्सुदुष्करं ॥ १४ ॥ शत्रुभिर्वशमानीतो हीनस्यानादनुत्तमात् ॥ वै
रोचने किमश्रित्य शोचितव्येन शोचसि ॥ १५ ॥ श्रेष्ठं प्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमान् ॥ हृतस्वरत्नराज्यस्त्वं बृहिकस्मान्न शोचसि ॥ १६ ॥ ईश्वरो हि पु
राभूत्वा पितृपैतामहे पदे ॥ तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं नु शोचसि ॥ १७ ॥

पदि धैर्यमेव श्रेय इति पुनर्बलिषासवसंवादाख्यायिकामुत्वेन प्रदर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

बद्धश्चवारुणैःपार्श्वैर्वज्रेणचसमाहतः ॥ तददारोत्ततधनोब्रूहिकस्मान्नशोचसि ॥ १८ ॥ नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टोयन्नशोचसिदुष्करं ॥ त्रैलोक्यराज्यनाशोहिको
न्योजीवितुमुत्सहेत् ॥ १९ ॥ एतच्चान्यच्चपरुषंब्रुवंतंपरिभूयतं ॥ श्रुत्वासुखमसंभ्रांतोबलिवैरोचनोब्रवीत् ॥ २० ॥ बलिरुवाच निगृहीतेमयिभृशंशक्र
किंकलितेनते ॥ वज्रमुद्यम्यतिष्ठंतंपश्यामित्वांपुरंदर ॥ २१ ॥ अशक्तःपूर्वमासीस्त्वंकथंचिच्छक्ततांगतः ॥ कस्त्वदन्यइमांवाचंसुकूरांवक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ य
स्तुशत्रोर्वशस्यस्यशक्तोपिकुरुतेदयां ॥ हस्तप्राप्तस्यवीरस्यतंचैवपुरुषंविदुः ॥ २३ ॥ अनिश्चयोहियुद्धेषुद्वयोर्विवदमानयोः ॥ एकःप्राप्नोतिविजयमेकश्चैवप
राजयं ॥ २४ ॥ माचतेभूत्स्वभावोयमितितेदेवपुंगव ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांविक्रमेणजितोबलात् ॥ २५ ॥ नैतदस्मत्कृतंशक्रनैतच्छक्रकृतंत्वया ॥ य
त्त्वमेवंगतोवज्रिन्यद्वाप्येवंगतावयं ॥ २६ ॥ अहमासंयथाद्यत्वंभवितात्वंयथावयं ॥ मावमंस्थामयाकर्मदुष्कृतंरुतमित्युत ॥ २७ ॥ सुखदुःखेहिपुरुषः
पर्यायेणाधिगच्छति ॥ पर्यायेणासिशक्रत्वंप्रातःशक्रनकर्मणा ॥ २८ ॥ कालःकालेनयतिमांत्वांचकालोनयत्ययं ॥ तेनाहंत्वंयथानाद्यत्वंचापिनयथावयं ॥
॥ २९ ॥ नमाहपितृशुश्रूषानचदैवतपूजनं ॥ नान्योगुणसमाचारःपुरुषस्यसुखावहः ॥ ३० ॥ नविद्यानतपोदानंनमित्राणिनवांधवाः ॥ शक्रुवंतिपरित्रातुंनरं
कालेनपीडितं ॥ ३१ ॥ नागामिनमनर्थं हिप्रतिघातशतैरपि ॥ शक्रुवंतिप्रतिव्योदुष्टतेबुद्धिवलान्नराः ॥ ३२ ॥ पर्यायैर्हन्यमानानांपरित्रातानविद्यते ॥ इदंतुदुः
खंयच्छक्रकर्ताहमितिमन्यसे ॥ ३३ ॥ यदिकर्ताभवेत्कर्तानक्रियेतकदाचन ॥ यस्मात्तुक्रियतेकर्तातस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ३४ ॥ कालेनाहंत्वामजयंकालेना
हंजितस्त्वया ॥ गंतागतिमतांकालःकालःकलयतिप्रजाः ॥ ३५ ॥ इंद्रप्राकृतयाबुद्ध्याप्रलयंनावबुद्ध्यसे ॥ केचित्त्वांबहुमन्यंतेश्रैष्ठ्यंप्राप्तंस्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ क
थमस्मद्विधोनामजानन्लोकप्रवृत्तयः ॥ कालेनाभ्याहतःशोचेन्मुख्येद्वाप्यथविभ्रमेत् ॥ ३७ ॥ नित्यंकालपरीतस्यममवामद्विधस्यवा ॥ बुद्धिर्व्यसनमासाद्य
भिन्नानौरिवसीदति ॥ ३८ ॥ अहंचत्वंचषेचान्येभविष्यंतिसुराधिपाः ॥ तेसर्वेशक्रयास्यंतिमार्गमिंद्रशतैर्गतं ॥ ३९ ॥ त्वामप्येवंसुदुर्धर्षंज्वलंतंपरयाश्रि
या ॥ कालेपरिणतेकालःकालयिष्यतिमामिव ॥ ४० ॥ बहूनींद्रसहस्राणिदैवतानांयुगेयुगे ॥ अभ्यतीतानिकालेनकालोहिदुरतिक्रमः ॥ ४१ ॥ इदंतुलब्ध्वासं
स्थानमात्मानंबहुमन्यसे ॥ सर्वभूतभवंदैवंब्रह्माणमिवशाश्वतं ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

नचेदमचलंस्थानमनंतंवापिकस्यचित् ॥ त्वंतुवालिशयाबुद्ध्याममेदमितिमन्यसे ॥ ४३ ॥ अविश्वस्तेविश्वसिषिमन्यसेवाऽध्रुवेध्रुवं ॥ नित्यंकालपरीतात्माभ
वत्येवंसुरेश्वर ॥ ४४ ॥ ममेयमितिमोहात्त्वंराजश्रियमभीप्ससि ॥ नेयंतवनचास्माकंनचान्येषांस्थिरासदा ॥ ४५ ॥ अतिक्रम्यबहूनन्यांस्त्वयितावदियंगता ॥
कंचित्कालमियंस्थित्वात्वयिवासवचंचला ॥ ४६ ॥ गौर्निवासमिवोत्सृज्यपुनरन्यंगमिष्यति ॥ राजलोकत्यतिक्रान्तायान्नसंस्यातुमुत्सहे ॥ ४७ ॥ त्वत्तोवहुत
राश्वान्येभविष्यन्तिपुरंदर ॥ सदृक्षौषधिरत्नेयंसहसत्ववनाकरा ॥ ४८ ॥ तानिदानींनपश्यामियैर्भुक्तेयंपुरामही ॥ पृथुरैलोमयोभीमोनरकःशंवरस्तथा ॥ ४९ ॥
अश्वग्रीवःपुलोमाचस्वर्भानुरमितध्वजः ॥ प्रहादोनमुचिर्दक्षोविप्रचित्तिर्विरोचनः ॥ ५० ॥ ह्रीनिषेवःसुहोत्रश्चभूरिहापुष्पवान्वृषः ॥ सत्येपुर्ऋषभोवाहुः
कपिलाश्वोविरूपकः ॥ ५१ ॥ बाणःकार्तस्वरोवह्निर्विश्वदंष्ट्रोयनैर्ऋतिः ॥ संकोचोथवरीताक्षोवराहाश्वोरुचिप्रभः ॥ ५२ ॥ विश्वजित्प्रतिरूपश्चवृषांडोविष्करो
मधुः ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवकैटभश्चैवदानवः ॥ ५३ ॥ दैतेयादानवाश्चैवसर्वेतेनैर्ऋतैःसह ॥ एतेचान्येचबहवःपूर्वपूर्वतराश्वये ॥ ५४ ॥ दैत्येन्द्रादानवेन्द्राश्वयां
श्वान्याननुशुंश्रुम ॥ बहवःपूर्वदैत्येन्द्राःसंत्यज्यपृथिवींगताः ॥ ५५ ॥ कालेनाभ्याहताःसर्वेकालोद्विलवत्तरः ॥ सर्वैःऋतुशतैरिष्टंनत्वमेकःशतऋतुः ॥ ५६ ॥
सर्वेधर्मपराश्चासन्सर्वेसततसत्रिणः ॥ अंतरिक्षचराःसर्वेसर्वेभिःस्वयोधिनः ॥ ५७ ॥ सर्वेसंहननोपेताःसर्वेपरिघवाहवः ॥ सर्वेमायाशतधराःसर्वेतेकाम
रूपिणः ॥ ५८ ॥ सर्वेसमरमासाद्यनश्रूयन्तेपराजिताः ॥ सर्वेसत्यस्त्यपराःसर्वेकामविहारिणः ॥ ५९ ॥ सर्वेवेदव्रतपराःसर्वेचैवबहुश्रुताः ॥ सर्वेसंमतमैश्वर्य
मीश्वराःप्रतिपेदिरे ॥ ६० ॥ नचैश्वर्यमदस्तेषांभूतपूर्वोमहात्मनां ॥ सर्वेयथार्हदातारःसर्वेविगतमत्सराः ॥ ६१ ॥ सर्वेसर्वेषुभूतेषुयथावत्प्रतिपेदिरे ॥ सर्वेदा
क्षायणीपुत्राःप्राजापत्यामहाबलाः ॥ ६२ ॥ ज्वलंतःप्रतपंतश्चकालेनप्रतिसंहताः ॥ त्वंचैवेमांयदाभुक्त्वापृथिवींत्यक्ष्यसेपुनः ॥ ६३ ॥ नशक्ष्यसितदाशक्रनि
यंतुंशोकमात्मनः ॥ मुंचेच्छांकामभोगेषुमुंचेमंश्रीभवंमदं ॥ ६४ ॥ एवंस्वराज्यनाशेत्वंशोकंसंप्रसहिष्यसि ॥ शोककालेश्चोमात्वंहर्षकालेचमाहवः ॥ ६५ ॥
अतीतानांगतंहित्वाप्रत्युत्पन्नेनवर्तय ॥ मांचेदभ्यागतःकालःसदायुक्तमतंद्रितः ॥ ६६ ॥ क्षमस्वनचिरादिद्रत्वामप्युपगमिष्यति ॥ त्रासयन्निवदेवेन्द्रवाग्भिस्त
क्षसिमामिह ॥ ६७ ॥ संयतेमयिनूनंत्वमात्मानंबहुमन्यसे ॥ कालःप्रथममायान्मां पश्चात्त्वामनुधावति ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

तेनगर्जसिदेवेंद्रपूर्वकालहतेमयि ॥ कोहिस्थातुमलंलोकेममकुद्वस्यसंयुगे ॥ ६९ ॥ कालस्तुबलवान्प्राप्तस्तेनतिष्ठसिवासव ॥ यत्तद्वर्षसहस्रांतंपूर्णभवितुम
र्हति ॥ ७० ॥ यथामेसर्वगात्राणिनसुस्थानिमहोजसः ॥ अहमेन्द्राद्युतःस्यानात्त्वमिन्द्रःप्रकृतोदिवि ॥ ७१ ॥ सुचित्रंजीवलोकेस्मिन्नुपास्यःकालपर्ययात् ॥
किं हि कृत्वात्वमिन्द्रोद्यकिंवारुत्वावयंच्युताः ॥ ७२ ॥ कालःकर्ताविकर्ताचसर्वमन्यदकारणं ॥ नाशंविनाशमैश्वर्यंमुखंदुःखंभवाभवौ ॥ ७३ ॥ विद्वान्प्राप्यैव
मत्यर्थंनप्रहृष्येन्नचव्यथेत् ॥ त्वमेवहीन्द्रवेत्थास्मान्वेदाहंत्वांचवव ॥ ७४ ॥ किंकथसेमांकिंचत्वंकालेननिरपत्रप ॥ त्वमेवहिपुरावेत्ययत्तदापौरुषंमम ॥
॥ ७५ ॥ समरेपुचविक्रांतंपर्यासंतन्निदर्शनं ॥ आदित्याश्वैवरुद्राश्चःस्थाश्ववसुभिःसह ॥ ७६ ॥ मयाविनिर्जिताःपूर्वमरुतश्चशचीपते ॥ त्वमेवशक्रजाना
सिदेवासुरसमागमे ॥ ७७ ॥ समेताविबुधाभग्रास्तरसासमरेमया ॥ पर्वताश्वासकृत्क्षिप्ताःसवनाःसवनौकसः ॥ ७८ ॥ सटकशिखराभग्राःसमरेमूर्ध्नितेमया ॥
किंनुशक्यंमयाकर्तुंकालोहिदुरतिक्रमः ॥ ७९ ॥ नहित्वांनोत्सहेहंतुंभवज्रमपिमुष्टिना ॥ नतुविक्रमकालोयंक्षमाकालोयमागतः ॥ ८० ॥ तेनत्वांमर्षयेशक्रदुर्म
र्षणतरस्त्वया ॥ तंमांपरिणतेकालेपरीतंकालवह्निना ॥ ८१ ॥ नियतंकालपाशेनवज्रंशक्रविकथसे ॥ अयंसपुरुषःश्यामोलोकस्यदुरतिक्रमः ॥ ८२ ॥ बध्वाति
ष्ठतिमारौद्रःपशुरशनयायथा ॥ लाभालाभौसुखंदुःखंकामक्रोधौ ॥ वाभवौ ॥ ८३ ॥ बधबंधप्रमोक्षंचसर्वकालेनलभ्यते ॥ नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्तायस्तुसदाप्र
भुः ॥ ८४ ॥ सोयंपचतिकालोमांदक्षेफलमिवागतं ॥ यान्येवपुरुषेयत्तद्वत्सुखैःकालेनयुज्यते ॥ ८५ ॥ पुनस्तान्येवकुर्वाणोदुःखैःकालेनयुज्यते ॥ नचकालेन
कालज्ञःस्पृष्टःशोचितुमर्हति ॥ ८६ ॥ तेनशक्रनशोचामिनास्ति ॥ किंसहायता ॥ यदाहिशोचतःशोकोव्यसनंनपकर्पति ॥ ८७ ॥ सामर्थ्यंशोचतोनास्तीत्य
तोहंनायशोचिमि ॥ एवमुक्तःसहस्राक्षोभगवान्पाकशासनः ॥ ८८ ॥ प्रतिसंहत्यसंरंभमित्युवाचशतक्रतुः ॥ सवज्रमुद्यतंवाहुं दृष्ट्वापाशांश्चवारुणान् ॥
॥ ८९ ॥ कस्येहनव्यथेद्दुद्धिर्नृत्योरपिजिघांसतः ॥ सातेनव्यथतेबुद्धिरचलातत्त्वदर्शिनी ॥ ९० ॥ ध्रुवंनव्यथसेद्यत्वंधैर्यात्सत्यपराक्रमः ॥ कोहिविश्वासमर्थेपुशरी
रेवाशरीरभृत् ॥ ९१ ॥ कर्तुमुत्सहेतेलोकेदृष्ट्वासंप्रस्थितंजगत् ॥ अहमप्येवमेवैनंलोकंजानाम्यशाश्वतं ॥ ९२ ॥ कालाग्रावाहितंघोरेगुह्येसततगेक्षरे ॥ नचात्रप
रिहारोस्तिकालस्पृष्टस्यकस्यचित् ॥ ९३ ॥ सूक्ष्माणांमहतांचैवभूतानांपरिपच्यतां ॥ अनीशस्याप्रमत्तस्यभूतानिपचतःसदा ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्नो न मुच्यते ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ॥ ९५ ॥ प्रयत्नेनाप्यपक्रांतो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्व
प्राणभृतां समः ॥ ९६ ॥ कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान्काष्ठालवान्कलाः ॥ ९७ ॥ संपीडयति यः कालो वृद्धिं वार्धु
षिको यथा ॥ इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तास्मीति वादिनं ॥ ९८ ॥ कालो हरति संप्राप्तो न दीवे गड्वद्गुमं ॥ इदानीं तावदेवा सौमया दृष्टः कथं मृतः ॥ ९९ ॥ इति का
लेन ह्येतां प्रलापः श्रूयते नृणां ॥ नश्यंत्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च ॥ १०० ॥ जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्यनीयते ॥ उच्छ्राया विनिपातांताभावो
भावः स एव च ॥ १०१ ॥ अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ॥ सातेन व्यथते बुद्धिश्चला तत्त्वदर्शिनी ॥ २ ॥ अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यते ॥ काले
नाक्रम्य लोके स्मिन् पच्यमाने वलीयसा ॥ ३ ॥ अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणेन बुध्यते ॥ ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ॥ ४ ॥ स्पृहामोहाभिमानेषु
लोकः सक्तो विमुच्यति ॥ भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वानज्ञानतपोन्वितः ॥ ५ ॥ कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ कालचारित्र्यतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः
॥ ६ ॥ विवेचनं कृतात्मा सिस्पृहणीयां विजानतां ॥ सर्वलोकोत्थं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ॥ ७ ॥ विहरन् सर्वतो मुक्तो न कचित्परिसृजते ॥ रजश्च हितमश्नत्वां
स्पृशते न जितेन्द्रियं ॥ ८ ॥ निष्प्रोति नष्टसंतापमात्मानं त्वमुपाससे ॥ सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शांतमानसं ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनीमतिः ॥
नाहमेतादृशं बुद्धं हंतुमिच्छामि बंधने ॥ १० ॥ आनृशं स्यं परो धर्मोऽत्यनुक्रोशश्च मे त्वयि ॥ मोक्ष्यंते वारुणाः पाशास्तवे मे कालपर्ययात् ॥ ११ ॥ प्रजानामुपचारे
ण स्वस्तितेस्तु महासुर ॥ यदाश्वश्रृंक्षुषां दृष्ट्वां परिचारेण योक्ष्यते ॥ १२ ॥ पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ ब्राह्मणैः कारयिष्यंति वृषलाः पादधावनं ॥ १३ ॥
शूद्राश्च ब्राह्मणीभार्यामुपयास्यंति निर्भयाः ॥ वियोनिषु विमोक्ष्यंति बीजानि पुरुषाय दा ॥ १४ ॥ संकरं कांस्यभांडैश्च बलिं चैव कुपात्रकैः ॥ चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नं
ममर्यादं भविष्यति ॥ १५ ॥ एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते ॥ अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ॥ सुखी भवति रावाधः स्वस्थचेतानिरामयः ॥
॥ १६ ॥ तमेव मुक्ता भगवा उच्छ्रत क्रतुः प्रतिप्रयातो गजराजवाहिनः ॥ विजित्य सर्वानसुरान्सुराधिपो न नंदहर्षेण बभूव चैकराट् ॥ १७ ॥ महर्षयस्तुष्टुवुरंजसा च तं
दृषा कपिं सर्वचराचरेश्वरं ॥ हिमापहो हव्यमुवाह चाध्वरेतथामृतं चार्पितमीश्वरोपि हि ॥ १८ ॥

॥ ११९ ॥ इतिशांति० मो० नै० आ० समविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वरूपाणीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो विदीमते जागतमन्युरीश्वरः ॥ प्रशान्तचेतामुदितः स्वमालयं त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति०
मोक्ष० प० बलिवासवसंवादे सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच पूर्वरूपाणि मे
राजन् पुरुषस्य भविष्यतः ॥ पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच मन एवमनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ॥ भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भ
विष्यतः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ श्रिया शक्रस्य संवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ महत्स्तपसो व्युष्ट्या पश्यं लोकौ परावरौ ॥ सामान्यमृषि
भिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मेवामितदीमौ जाः शांतपाम्नामहातपाः ॥ विचचारयथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ५ ॥ कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्मृक्षुः
सलिलं शुचि ॥ ध्रुवद्वारभावां गंगां जगामावततार च ॥ ६ ॥ सहस्रन्यनश्चापिवज्जीशं वरपाकहा ॥ तस्या देवर्षिजुष्टाया स्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७ ॥ तावापुत्ययता
त्मानौ रुतजप्यौ समासतः ॥ नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकांचनवालुकं ॥ ८ ॥ पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ॥ चक्रतुस्तौ तथासीनौ महर्षिकथिता
स्तथा ॥ ९ ॥ पूर्ववत्तव्यपेतानि कथयंतौ समाहितौ ॥ अथ भास्करमुद्यंतं रश्मिजालपुरस्कृतं ॥ १० ॥ पूर्णमंडलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ अभितस्तूद
यंतं तमर्कमर्कमिवापरं ॥ ११ ॥ आकाशो ददृशे ज्योतिरुद्यतार्चिः उमप्रभं ॥ तयोः समीपं तं प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ॥ १२ ॥ तत्सुपर्णां किरचितमास्थितं वैष्णवं पदं ॥
भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १३ ॥ तत्राभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृतां ॥ बृहतीमं शुभमस्य बृहद्भानोरिवार्चिषं ॥ १४ ॥ नक्षत्रकल्पाभर
णां तां मौक्तिकसमस्रजं ॥ श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मदलस्थितां ॥ १५ ॥ सावरुत्यविमानाग्रादंगनानामनुत्तमा ॥ अभ्यागच्छ त्रिलोकेशं देवर्षिचापिना
रदं ॥ १६ ॥ नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ॥ रुतां जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ १७ ॥ चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्वापि स सर्ववित् ॥ देव
राजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १८ ॥ शक्र उवाच कात्वं केन चकार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ॥ कुतश्चागम्यते सुभ्रुगंतव्यं कचतेशुभे ॥ १९ ॥
श्रीरुवाच पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजंगमाः ॥ ममात्मभावमिच्छंतीत्यतं ते परमात्मना ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

साहवैपंकजेजातासूर्यरश्मिविबोधिते ॥ भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २१ ॥ अहंलक्ष्मीरहंभूतिः श्रीश्चाहंबलसूदन ॥ अहंश्रद्धाचमेधाचसन्नति
विजितिः स्थितिः ॥ २२ ॥ अहंधृतिरहंसिद्धिरहंत्वद्धृतिरेव च ॥ अहंस्वाहास्वधाचैव सन्नतिर्नियतिः स्मृतिः ॥ २३ ॥ राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ॥
निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २४ ॥ जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि ॥ निवसामि मनुष्ये द्रे सदैव बलसूदन ॥ २५ ॥ धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्म
ण्ये सत्यवादिनि ॥ प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहं ॥ २६ ॥ असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ॥ विपरीतांस्तु तान् बुध्वा त्वयि वासमरोचयं ॥ २७ ॥ श
क्र उवाच कथं वृत्तेषु दैत्येषु त्वमवासीर्वरानने ॥ दृष्ट्वा च किमिहा गास्त्वं हित्वा दैते यदानवान् ॥ २८ ॥ श्रीरुवाच स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ॥
स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहं ॥ २९ ॥ दानाध्ययनयज्ञे ज्यापितृदैवतपूजनं ॥ गुरुणामतिथीनां च तेषां सत्यमवर्तत ॥ ३० ॥ सुसंमृष्टगुहाश्चासनूजित
स्त्रीकाहुताग्रयः ॥ गुरुशुश्रूषकादां ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३१ ॥ श्रद्धधाना जितक्रोधा दानशीलानसूयवः ॥ भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारात्यनीर्षवः ॥
॥ ३२ ॥ अमर्षेण न चान्यान्यं स्पृहयंते कदाचन ॥ न च जातूपतप्यंति धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३३ ॥ दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ॥ महाप्रसादा क्रजवो
दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ३४ ॥ संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ॥ यथार्हमानार्थकरा ह्येवायतव्रताः ॥ ३५ ॥ नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलं
कृताः ॥ उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ३६ ॥ नैनानभ्युदियात्सूर्यो न चाप्यासनं प्रगेशयाः ॥ रात्रौ दधि च सक्तुं श्वनित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३७ ॥ कल्यं
घृतं चान्ववेक्षन् त्रयता ब्रह्मवादिनः ॥ मंगल्यान्यपि चापश्यन् ब्राह्मणां श्वाप्यपूजयन् ॥ ३८ ॥ सदा हिव दतां धर्मसदा चाप्रतिगृह्णतां ॥ अर्थचराभ्याः स्वपतां दिवा चा
स्वपतां तथा ॥ ३९ ॥ रूपणानाथ वृद्धानां दुर्बला तुरयोषितां ॥ दयां च संविभागं च नित्यमेवान्वमोदतां ॥ ४० ॥ त्रस्तं विषण्णमुद्विग्नं भयार्तव्याधितं कृशं ॥ तत्तत्स्वं
व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयंतिते ॥ ४१ ॥ धर्ममेवान्ववर्तत न हि संति परस्परं ॥ अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ४२ ॥ पितृन् देवातिथींश्चैव यथावत्तेभ्य
पूजयन् ॥ अवशेषाणि चाश्रन्ति नित्यं सत्यतपोधृताः ॥ ४३ ॥ नैकेभ्यं तिसु संपन्नं गच्छंति परस्त्रियं ॥ सर्वभूतेष्ववर्तत यथात्मनि दयां प्रति ॥ ४४ ॥ नैवाकाशेन
पशुषु वियोनौ च न पर्वसु ॥ इन्द्रियस्य विसर्गं ते रोचयंतिकदाचन ॥ ४५ ॥ नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ॥ उत्साहोथानहंकारः परमं सौत्तदंक्षमां ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 सत्यंदानंतपःशौचंकारुण्यंवागनिष्ठुरा ॥ मित्रेषुचानभिद्रोहःसर्वतेष्वभवत्प्रभो ॥ ४७ ॥ निद्रातंद्रीरसंप्रीतिरसूयाथानवेक्षिता ॥ अरतिश्चविषादश्चस्पृहा
 चाप्यविशन्नतान् ॥ ४८ ॥ साहमेवंगुणेष्वेवदानवेष्ववसंपुरा ॥ प्रजासर्गमुपादायनैकंयुगविपर्ययं ॥ ४९ ॥ ततःकालविपर्यासेतेषांगुणविपर्ययात् ॥ अप
 स्यन्निर्गतंधर्मकामक्रोधवशात्मनां ॥ ५० ॥ सभासदांचवृद्धानांसतांकथयतांकथाः ॥ प्राहसन्नभ्यसूयंश्चसर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५१ ॥ युवानश्चसमासी
 नावृद्धानपिगतान्सतः ॥ नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यांयथापूर्वमपूजयन् ॥ ५२ ॥ वर्तयत्येवपितरिपुत्रःप्रभवतेतथा ॥ अभृत्याभृत्यतांप्राप्यस्यापयंत्यनपत्रपाः
 ॥ ५३ ॥ तथाधर्मादपेतेनकर्मणागर्हितेनये ॥ महतःप्राप्नुवंत्यर्थस्तेषांतत्राभवत्स्पृहा ॥ ५४ ॥ उच्चैश्चाभ्यवदनूरात्रौनीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ॥ पुत्राःपितृनत्यचर
 न्नार्यश्चात्यचरन्पतीन् ॥ ५५ ॥ मातरंपितरंवृद्धमाचार्यमतिथिगुरुं ॥ गुरुत्वान्नाभ्यनंदंतकुमारान्नान्वपालयन् ॥ ५६ ॥ भिक्षांवल्लिमदत्वाचस्वयमन्नानिभुंज
 ते ॥ अनिष्टासंविभज्याथपितृदेवातिथीनगुरुन् ॥ ५७ ॥ नशौचमनुरुद्धांततेषांसूदजनास्तथा ॥ मनसाकर्मणावाचाभक्ष्यमासीदनावृतं ॥ ५८ ॥ विप्रकीर्णानि
 धान्यानिकाकमूषिकभोजनं ॥ अपावृतंपयोतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतं ॥ ५९ ॥ कुहालंदात्रपिटकंप्रकीर्णकांस्यभाजनं ॥ द्रव्योपकरणंसर्वनान्ववैक्षत्कुटुं
 बिनी ॥ ६० ॥ प्राकारागारविध्वंसान्नस्मतेप्रतिकुर्वते ॥ नाद्रियंतेपशून्बध्वायवसेनोदकेनच ॥ ६१ ॥ बालानांप्रेक्षमाणानांस्वयंभक्ष्यमभक्षयन् ॥ तथाभृ
 त्यजनंसर्वमसंतर्प्यचदानवाः ॥ ६२ ॥ पायसंरुसरंमांसमपूपानथशङ्कुलीः ॥ अपाचयन्नात्मनोर्येवयामांसान्यभक्षयन् ॥ ६३ ॥ उत्सूर्यशायिनश्चासन्स
 र्वेचासन्प्रगेनिशाः ॥ अवर्तन्कलहाश्चात्रदिवारात्रंगृहेगृहे ॥ ६४ ॥ अनार्याश्चार्यमासीनंपर्युपासन्तत्रह ॥ आश्रमस्थान्विधर्मस्थाःप्राद्विषंतपरस्परं ॥
 ॥ ६५ ॥ संकराश्चाभ्यवर्ततनचशौचमवर्तत ॥ येचवेदविदोविप्राविस्पृष्टमनृचश्चये ॥ ६६ ॥ निरंतरविशेषास्तेबहुमानावमानयोः ॥ हारमाभरणंवेषंगतं
 स्थितमवेक्षितं ॥ ६७ ॥ असेवंतभुजिष्यावैदुर्जनाचरितंविधिं ॥ स्त्रियःपुरुषवेषेणपुंसःस्त्रीवेषधारिणः ॥ ६८ ॥ क्रीडारतिविहारेषुपरांमुदमवाप्नुवन् ॥ प्रभव
 द्भिभुरादायानर्हेभ्यःप्रतिपादितान् ॥ ६९ ॥ नाभ्यवर्ततनास्तिक्याद्वर्ततःसंभवेष्पि ॥ मित्रेणाभ्यर्थितंमित्रमर्थसंशयितेकचित् ॥ ७० ॥ बालकोद्व्यग्रमात्रे
 णस्वार्थेनाग्नतत्पुंसु ॥ परस्वादानरुचयोविपणव्यवहारिणः ॥ ७१ ॥ अदृश्यंतार्यवर्णेषुशूद्राश्चापितपोधनाः ॥ अधीयंतेव्रताःकेचिद्व्याव्रतमथापरे ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

अशुश्रूषुर्गुरोःशिष्यःकश्चिच्छिष्यसखोगुरुः॥ पिताचैवजनित्रीचश्रांतौवृत्तोत्सवाविव॥ अप्रभुत्वेस्थितौवृद्धावनं प्रार्थयतःसुतान् ॥ ७३ ॥ तत्रवेदविदः
प्राज्ञागांभीर्येसागरोपमाः॥ ७४ ॥ कृष्यादिष्वभवन्सक्तामूर्खाःश्राद्धान्यभुंजत॥ प्रातःप्रातश्चसुप्रभं कल्पनं प्रेषणक्रियाः॥ ७५ ॥ शिष्यान्प्रहितास्तेषामकु
र्वन्गुरवःस्वयं॥ श्वश्रूश्चशुरयोरग्रेवधूःप्रेष्यान्शासत॥ ७६ ॥ अन्वशासच्चभर्तारंसमाब्हायाभिजल्पति॥ प्रयत्नेनापिचारक्षच्चित्तं पुत्रस्यवैपिता॥ ७७ ॥
व्यभजच्चापिसंरंभादुःखवासंतथावसत्॥ अग्निदाहेनचोरैर्वाराजभिर्वाहतंधनं॥ ७८ ॥ दृष्ट्वाद्वेषात्पाहसंतसुहृत्संभावितात्यपि॥ कृतघ्नानास्तिकाः
पापागुरुदाराभिर्मर्शिनः॥ ७९ ॥ अभक्ष्यभक्षणरतानिर्मर्यादाहतत्विषः॥ तेष्ववमादीनाचारानाचरत्सुविपर्यये॥ ८० ॥ नाहंदेवेंद्रवत्स्यामिदानवेष्टितिमे
मतिः॥ तन्मांस्वयमनुप्राप्तमभिनंदशचीपते॥ ८१ ॥ त्वयार्चितांमदिवेशपुरोधास्यंतिदेवताः॥ यत्राहंतत्रमत्कांतामद्विशिष्टामदर्पणाः॥ ८२ ॥ सप्तदेव्यो
जयाष्टम्योवासमेष्ट्यंतितेष्टया॥ आशाश्रद्धाधृतिःक्षांतिर्विजितिःसन्नतिःक्षमा॥ ८३ ॥ अष्टमीवृत्तिरेतासांपुरोगापाकशासन॥ ताश्चाहंचासुरांस्यत्कायु
ष्मद्विषयमागताः॥ ८४ ॥ त्रिदशेषुनिवत्स्यामोधर्मनिष्ठांतरालमसु॥ इत्युक्तवचनदिर्वीप्रीत्यर्थंचननंदतुः॥ ८५ ॥ नारदश्चात्रदेवर्षिर्वृत्रहंताचवासवः॥ ततो
ऽनलसखोवायुःप्रववौदेववर्त्मसु॥ ८६ ॥ इष्टगंधःसुखस्पर्शःसर्वेन्द्रियसुखावहः॥ शुचौवाभ्यर्थितेदेशेत्रिदशाःप्रायशःस्थिताः॥ ८७ ॥ लक्ष्मीसहितमांसी
नंमघवंतंदिदृक्षवः॥ ८८ ॥ ततोदिवंप्राप्यसहस्रलोचनःस्त्रियोपपन्नःसुहृदामर्हर्षिणा॥ रथेनहर्यश्वयुजासुरर्षभःसदःसुराणामभिसत्कृतोययौ॥ ८९ ॥
अयंगितंवज्रधरस्यनारदःश्रियश्चदेव्यामनसाविचारयन्॥ श्रियैशशंसामरदृष्टपौरुषःशिवेनतत्रागमनंमर्हर्षिभिः॥ ९० ॥ ततोमृतंघ्नौःप्रववर्षभास्वतीपि
तामहस्यायतनेस्वयंभुवः॥ अनाहतादुंदुभयोथनेदिरेतथाप्रसन्नाश्चदिशश्चकाशिरे॥ ९१ ॥ ययर्तुसस्येषुववर्षवासवोनधर्ममर्गाद्विचचालकश्चन॥ अनै
करत्नाकरभूषणाचभूःसुघोषघोषाभुवनौकसांजये॥ ९२ ॥ क्रियाभिरामामनुजामनस्विनोवभुःशुभेपुण्यकृतांपथिस्थिताः॥ नरामराःकिन्नरयक्षराक्ष
साःसमृद्धिमंतःसुमनस्विनोभवन्॥ ९३ ॥ नजात्वकालेकुसुमंकुतःफलंपपातवृक्षात्पवनेरितादपि॥ रसप्रदाःकामदुग्धाश्चघेनवोनदारुणावाग्विचचारक
स्यचित्॥ ९४ ॥ इमांसपर्यासहसर्वकामदैःश्रियाश्चशक्रप्रमुखैश्चदैवतैः॥ पठंतियेविप्रसदःसमागताःसमृद्धकामाःश्रियमाप्नुवंतिते॥ ९५ ॥

॥ १६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ ७ ॥ किंशीलइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 त्वयाकुरुणांवरयत्तचोदितंभवाभवस्येहपरंनिदर्शनं ॥ तदद्यसर्वपरिकीर्तितंमयापरीक्ष्यतत्त्वंपरिगंतुमर्हसि ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० श्री
 वासवसंवादेनामएकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंशीलःकिंसमाचारःकिंविद्यःकिंपराक्रमः ॥
 प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ १ ॥ भीष्मउवाच मोक्षधर्मेणुनियतोलब्धाहारोजितेंद्रियः ॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंतत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २ ॥ अ
 त्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ जैगीषव्यस्यसंवादमसितस्यचभारत ॥ ३ ॥ जैगीषव्यमहाप्रज्ञंधर्माणामागतागमं ॥ अक्रुध्यंतमहृष्यंतमसितोदेवलो
 ब्रवीत् ॥ ४ ॥ देवलउवाच नप्रीयसेवंधमानोनिघमानोनकुप्यसे ॥ कातेप्रज्ञाकुतश्चैपाकिंतेतस्याःपरायणं ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच इतितेनानुयु
 क्तःसतमुवाचमहातपाः ॥ महद्वाक्यमसंदिग्धंपुष्कलार्थपदंशुचि ॥ ६ ॥ जैगीषव्यउवाच यागतिर्यापराकाष्ठायाशांतिःपुण्यकर्मणां ॥ तांतेहंसंप्रव
 क्ष्यामिमहतीमृषिसत्तम ॥ ७ ॥ निंदत्सुचसमानित्यंप्रशंसत्सुचदेवल ॥ निह्वंतचयेतेषांसमयंसुरुतंचयत् ॥ ८ ॥ उक्ताश्वनवदिप्यंतिवक्तारमहितेहितं ॥ प्र
 तिहंतुंनचेच्छंतिहंतारंवैमनीषिणः ॥ ९ ॥ नाप्राप्तमनुशोचंतिप्राप्तकालानिकुर्वते ॥ नचातीतानिशोचंतिनचैवप्रतिजानते ॥ १० ॥ संप्राप्तायांचपूजायांका
 मादर्थेषुदेवल ॥ यथोपपत्तिकुर्वतिशक्तिमंतःकृतव्रताः ॥ ११ ॥ पक्वविद्यामहाप्राज्ञाजितक्रोधाजितेंद्रियाः ॥ मनसाकर्मणावाचानापराध्यंतिकर्हिचित् ॥ १२ ॥
 अनीर्षवानचान्योन्यंविहिंसंतिकदाचन ॥ नचजातूपतप्यंतेधीराःपरसमृद्धिभिः ॥ १३ ॥ निंदाप्रशंसेचात्यर्थेनवदंतिपरस्यये ॥ नचनिंदाप्रशंसाभ्यांविक्रियंते
 कदाचन ॥ १४ ॥ सर्वतश्चप्रशंसायासेसर्वभूतहितेरताः ॥ नक्रुध्यंतिनहृष्यंतिनापराध्यंतिकर्हिचित् ॥ १५ ॥ विमुच्यहृदयग्रंथिंचक्रमंतियथासुखं ॥ नयेषांवां
 धवाःसंतियेचान्येषांनवांधवाः ॥ १६ ॥ अमित्राश्वनसंत्येषांयेचामित्रानकस्यचित् ॥ यएवंकुर्वतेमर्त्याःसुखंजीवंतिसर्वदा ॥ १७ ॥ येधर्मचानुरुद्ध्यंतेधर्म
 ज्ञाद्विजसत्तम ॥ येत्यतोविच्युतामार्गात्तेहृष्यंत्युद्विजंतिच ॥ १८ ॥ आस्थितस्तमहंमार्गमसूयिष्यामिकंकयं ॥ निघमानःप्रशस्तोवाहृष्येहंकेनहेतुना ॥ १९ ॥ यद्य
 दिच्छंतितत्तस्मादपिगच्छंतुमानवाः ॥ नमेनिंदाप्रशंसाभ्यांहासद्विभविष्यतः ॥ २० ॥ अमृतस्येवसंतप्येदवमानस्यतत्त्ववित् ॥ विषस्येवोद्विजेन्नित्यंसं
 मानस्यविचक्षणः ॥ २१ ॥ अवज्ञातःसुखंशेतेहृहचामुत्रचाभयं ॥ विमुक्तःसर्वदोषेभ्योयोवमंतासबुध्यते ॥ २२ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति शांतिः मोक्षः नैः भाः त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ ५ ॥ प्रियइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

परांगतिचयेकेचित्पार्थयन्तिमनीषिणः ॥ एतद्व्रतंसमाहृत्यसुखमेधन्ति तेजनाः ॥ २३ ॥ सर्वतश्चसमाहृत्यक्रतून्सर्वान्जितेन्द्रियः ॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंय
त्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २४ ॥ नास्यदेवानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः ॥ पदमन्ववरोहन्तिप्राप्तस्यपरमांगतिं ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपः मोक्षः पः जैगी
षव्यासितसंवादे त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच प्रियः सर्वस्यलोकस्य सर्वसत्त्वाभिनंदि
ता ॥ गुणैः सर्वैरुपेतश्चकोन्वास्तिभुविमानवः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ॥ उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २ ॥
उग्रसेन उवाच यस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ॥ मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ३ ॥ वासुदेव उवाच कुरुराधिप यान्मन्ये शृणुता
न्मे विवक्षतः ॥ नारदस्य गुणान्साधून्संक्षेपेण नराधिप ॥ ४ ॥ न चारि त्रिनिमित्तो स्यादहंकारो देहतापनः ॥ अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ५ ॥
अरतिक्रोधचापल्येभयं नैतानि नारदे ॥ अदीर्घसूत्रः शूरश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ६ ॥ उपास्यो नारदो वाढं वाचिनास्य व्यतिक्रमः ॥ कामतो यदि वालोभात्तस्मा
त्सर्वत्र पूजितः ॥ ७ ॥ अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षांतः शक्तो जितेन्द्रियः ॥ ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ८ ॥ तेजसाय शसा बुद्ध्या ज्ञानेन विनयेन च ॥
जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ९ ॥ सुशीलः सुखसंवेशः सुभोजः स्वादरः शुचिः ॥ सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १० ॥ कल्याणं कुरु
ते बाढं पापमस्मिन् विद्यते ॥ न प्रीयते परानर्थे तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ११ ॥ वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति ॥ तितिक्षुरनवज्ञातस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः
॥ १२ ॥ समत्वाच्च प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथंचन ॥ मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १३ ॥ बहुश्रुतश्चित्रकथः पंडितो लालो सोऽशठः ॥ अदीनोऽक्रो
धनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १४ ॥ नार्थे धने वा कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ॥ दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १५ ॥ दृढभक्तिरनिघात्मा
श्रुतवाननृशंसवान् ॥ वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १६ ॥ असक्तः सर्वसंगेषु सत्कामेव च लक्ष्यते ॥ अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १७ ॥
समाधिर्नास्य कामार्थेनात्मानं स्तौति कर्हिचित् ॥ अनीर्षुर्दुःखसंवादस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १८ ॥ लोकस्य विविधं चित्तं प्रेक्षते चाप्यकुत्सयन् ॥ संसर्गविद्याकु
शलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १९ ॥ नासूयत्यागमं कंचित्स्वनयेनोपजीवति ॥ अवध्यकालो वक्ष्यात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २० ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकत्रिंशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

॥ ७ ॥

एवं नानाख्यानमुखेनोक्तं अधिकारिणः स्वरूपं भुत्वात्मनितत्त्वज्ञाना

धिकारं पश्यन् भृगुभरद्वाजसंवादादौ पूर्वसंक्षेपेण श्रुतमेवार्थं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन् युधिष्ठिर उवाच आद्यंतमिति आदिसंसारहेतुं अंतलयस्थानं भूतानां जीवानां अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनार्थः समासः साक्षाच्चोभयाम्नानात् तदात्मानं स्वयमकुरुते तिन्यायेन श्रुत्या च ब्रह्मणस्तथा त्वप्रतिपादनात् किलक्षणं ब्रह्मेति ध्यानकर्मणी तत्प्राप्तौ अंतरंगबहिरंगसाधने कालं कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः उत्ति

कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तृप्तः समाधितः ॥ नित्ययुक्तो प्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २१ ॥ नापत्रपश्चयुक्तश्च नियुक्तः श्रेयसे परैः ॥ अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २२ ॥ न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभेतु व्यथत्यपि ॥ स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २३ ॥ तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिं मनामयं ॥ कालज्ञं च प्रियज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० मोक्ष० प० वासुदेवो ग्रसेन संवादे एकत्रिंशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच आद्यंतं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव ॥ ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ १ ॥ लोकतत्त्वं च कारुर्येन भूतानां मागतिं गतिं ॥ सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते ॥ २ ॥ यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतांवर ॥ एतद्भवं तं पृच्छामि तद्ब्रह्मा त्रयं वीतुमे ॥ ३ ॥ पूर्वहिकथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमं ॥ भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४ ॥ जाता परमधर्मिष्ठ दिव्यसंस्थानसंस्थिता ॥ ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्ब्रह्म त्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्येऽहमिति हासं पुरातनं ॥ जगौ यद्भगवान्व्यासः पुत्राय परैरेष्टं ॥ ६ ॥ अधीत्य वेदानखिलान्सांगोपनिषदस्तथा ॥ अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ७ ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुकः ॥ पप्रच्छ संदेहमिमं छिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ८ ॥

संज्ञेता भवति कृतसंपद्यते चरन्ति श्रुतिप्रसिद्धं चतुर्विधं जीवं लोकतत्त्वं लोकस्य वास्तवं रूपं भूतानां वियदादीनां आगति उद्गमस्थानं गतिप्रवेशस्थानमूर्णनाभिभिवर्तनु जालस्य तदेतत्सर्वं ज्ञातुमिच्छामि श्रुत्य र्थस्तु शयानः अविषावृतः पुमान्कलिरित्युच्यते संजिहानः विषयेषु जातवैराग्यः सन् अविद्यां सम्यक् ज्ञातुमिच्छन् मुमुक्षुर्द्वापरइत्युच्यते उत्तिष्ठन् शमायनुष्ठानाय सज्जीभवन् त्रेतेत्युच्यते चरन् शमादिकमाचरन्कृतं युगं भवति पुमानेवेत्यर्थः धर्मतारतम्याच्चायुस्तातरम्यं युगे युगे पुंसि पुंसि ज्ञेयं सार्थः ॥ १ ॥ सर्गनिधने भौतिकानां जरायुजादीनां चतुर्मुखादिरवांतरकारणमपि किं ब्रह्मेततो न्यद्वेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ ३ ॥ यौनरुक्त्यमाशंक्याह पूर्वहीति ॥ ४ ॥ परमधर्मिष्ठायौ गधर्मनिष्ठानुद्धिर्मेजातेति पूर्वेणान्वयः दिव्यसंस्थानसंस्थिता अलौकिकस्वरूपनिष्ठावती भूयोधिकं विस्तरेणेत्यर्थः तथा च संक्षेपेण श्रुतस्यापि विस्तरार्थं पुनः प्रश्न इत्यप्यौ न रुक्त्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संदेहं संदेहविषयं प्रश्नसमूहं छिन्नधर्मार्थसंशयं व्यासं ॥ ८ ॥

तत्त्वंपदार्थोपपच्छति भूतेति कर्तारं ईश्वरमेव संतं कालस्य पूर्वोदाहृतश्रुत्युक्तस्थशयानसंजिहानोतिष्ठत्संचरूपकोजीवस्य ज्ञानेन शयानत्वादिधर्मज्ञानेन निष्ठाअंधंतम आदिरूपप्राप्तिः संजातास्य तं कालज्ञानेन निष्ठितं ईशोपि अविषयाजीवतांगतः केन धर्मेण कोदशं भावमभ्युदयति प्रभार्यः तत्त्वमस्यादिवाक्याभ्येतुप्रसिद्धमेव जीवब्रह्माभेदमनुवदति प्रष्टा कस्मिन् भगवो बिज्ञाते सर्वमिदं बिज्ञातं भवतीति आथर्वणे एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रसिद्ध्यनुवादवत् ब्राह्मणो ब्रह्मबुभुषुर्धर्माधर्माभ्यामुक्तिमिच्छन् ॥ १ ॥ सर्वज्ञः ब्रह्मज्ञः ॥ १० ॥ भूतघातकर्तुः स्वरूपं तावदाह अनाद्यंतमिति दिव्यं द्योतमानं चिन्मात्रं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु अपेक्षेः प्राक्संप्रवर्तते मायाशबलात् जगदाद्यंत रूपाद्यवच्छिन्नं तत्तत्तमिति अजं अजरं अव्ययमिति यास्कोक्तान् जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति षट् भावविकारांश्च तौ निषेधति अतएव भुवं अबिकारं अप्रतर्क्य कारणं हिकार्येणानुमीयते न चैतत्तथा अतएवाविज्ञेयं दत्तेरप्यविषयः कथं तर्हि दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्येति श्रुतिर्ब्रह्मणो बुद्धिगम्यत्वमाह उच्यते स्वमुखस्य स्वदृश्यत्वं यथा दर्पणद्वारान् स्वतः एव ब्रह्मणोपि धीप्रतिबिंबितस्य धियो दृश्यत्वेनैव दृश्यत्वं न स्वत इति गृहाण कारणत्वादिकं तु ब्रह्मण्याविषयकं अविषादशायां स्थित्वेव कल्प्यत इत्यर्थः एतच्चाक्षिप्य समाहितं वार्तिके नन्वविषाददिष्टं चेद्ब्रह्म दोषो महानयं निरविषेच विषयाया आनर्थक्यं प्रसज्यते न अस्याविषेत्यविषायामेवासित्वाप्रकल्पते ब्रह्मद्वारात् विषेयं न कथंचन युज्यते इति श्रुतिश्च नासदासीन्नो सदासीत्तदानीनासीद्ब्रह्म नो व्योमापरो

श्रीशुक उवाच भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञानेन निष्ठितं ॥ ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यंतं द्रवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्म उवाच तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ॥ अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १० ॥ व्यास उवाच अनाद्यंतमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययं ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्तते ॥ ११ ॥ काष्ठा निमेषादशपञ्चचैव त्रिंशत्तुकाष्ठा गणयेत्कलांतां ॥ त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥ १२ ॥

यदिति सृष्टेः प्राग्वस्तुत्तमनुरुध्य असत्सद्रजःशब्दितानां आनुमानिकानां शून्यप्रधानपरमाणूनामिव श्रौतस्य परव्योषशब्दितस्य जगत्कारणस्याप्यसत्त्वमाह तस्माद्युक्तमेव ब्रह्मणि अनाद्यंतत्वादिविशेषणं ॥ ११ ॥ कालज्ञानेन निष्ठितमिति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह काष्ठेति अत्र तस्माद्यत्कात्मकं मन इत्युपसंहारात् कलाकाष्ठादिव्यं जकं यद्यत्तं सूर्यादिपदार्थजातं तत्सर्वमनोमात्रमित्यवगतेः कतत्रेतादिरूपमपि तदेव सत्त्वादिगुणतारतम्यात् तथामानुषैषैकदेव ब्राह्मणामहोरात्राणामुत्तरोत्तरं प्रमाणाधिक्यमपि सत्त्वोत्कर्षादेव तदपि अस्मद्दृश्यपेक्षमेव तत्रत्यानां तु तदस्मदीयघटीमात्रमेव एतदेवरेवत्यर्थं वरार्थिनोरेवतकेन ब्रह्मलो कस्थेन मुहूर्तमात्रत्वेनानुभूतः कालोलौकिकानामनेकसंवत्सरसंमितो व्यतीत इत्युपाख्यानेन व्यक्तीकृतं पुराणेषु तस्मात्स्वस्वदृष्ट्या सर्वोपि सुखी स्वल्पायुर्दुःखी चिरायुः साधारणदृष्ट्या तु पापिनामल्पमायुः कलिप्राधान्यात् इतरेषां ह्यपरादिप्राधान्यादधिकमिति विवेकः तस्मात्कालजयार्थमनोमिपदेणात्मैव शरणीय इत्यध्यायतात्पर्यं अक्षरार्थस्तु मागः भगः सूर्यः तत्संबंधी कलायाः दशमोऽंशस्तेन सहितः त्रिंशत्कलो मुहूर्तः स च सूर्यस्य उदयादुदयांतरपर्यंतं यावत्कालस्तस्य षोडशोऽंशः पादोनमाही चतुष्टयात्मकः तस्यापि दशमांशः सार्धं द्वाविंशतिपलात्मकः एतेन अष्टादशानिमेषास्तुकाष्ठा त्रिंशत्तुकाः कलाः त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशद्वाभ्यहनीतुते इत्यादिलोकप्रसिद्धकर्मः प्रतिमुहूर्तं सार्धं पलाधिक्यात् स्थूल इति ज्ञेयं कलातुषोडशो भाग इत्यमरः अग्रे तु काष्ठाभ्यां त्रिंशत्कलाः मुहूर्त इति व्याचक्षुः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तावच्छतीचतुःशती तथाविधः चतुःशतात्मकः कालः संध्यायुगयोरंतरं संध्यांशः युगांतरयोरंतरं ॥ २० ॥ २१ ॥ एतत्कालाख्यं चतुर्युगात्मकं जीवस्वरूपं शाश्वतं
आयंतशून्यं मनोरूपोपाधियोगाच्चतुर्विधमपि स्वरूपतः सर्वविकारहीनं ब्रह्मैवास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ कृतेयुगेयुज्यतेवासनावरत्रयाबध्यतेस्मिन्पुरुषपशुरितियुगं स्वधर्मस्तस्मिन्कृतेसाकल्येन निष्पादिते तस्य कृ
तयुगात्मनः पुरुषस्य अधर्मेण स्थेनायं भिचारकर्मणा आगमः उपदेशवाक्यं सच परं इति विशेषणाद्देव ॥ २३ ॥ चौर्यं च कानृतं च कुत्सितमनृतं वेदविरुद्धं हिंसादिकर्म तेन वैदिकं कर्माप्यंते बाधयोग्यत्वादनुत

त्रिंशन्मुहूर्ततु भवेदहश्चरात्रिंशत्संख्यामुनिभिः प्रणीता ॥ मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ॥ १३ ॥ संवत्सरं द्वे त्वयने वदंति संख्याविदो
दक्षिणमुत्तरं च ॥ १४ ॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके ॥ रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ १५ ॥ पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ॥
शुक्लो हः कर्मचेष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्वरी ॥ १६ ॥ दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ॥ अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनं ॥ १७ ॥ ये ते रात्र्यहनी पूर्वं
कीर्तिते जीवलौकिके ॥ तयोः संख्याय वर्षां ग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहः क्षपे ॥ १८ ॥ पृथक् संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥
॥ १९ ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं ॥ तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ २० ॥ इतरेषु संध्येषु संध्यांशेषु तत्तत्स्त्रिषु ॥ एकपादेन हीयते स
हस्राणि शतानि च ॥ २१ ॥ एतानि शाश्वतान् लोकान्धारयंतिसनातनान् ॥ एतद्वस्त्रविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतं ॥ २२ ॥ चतुष्पात्स कलौ धर्मः सत्यं चैव कृतेयु
गे ॥ नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २३ ॥ इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते ॥ चौर्यकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २४ ॥ अरोगाः सर्वसि
द्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ॥ कृते त्रेतायुगे त्वेषां पादशो हसते वयः ॥ २५ ॥ वेदवादाश्चानुयुगं हसंतीतीह नः श्रुतं ॥ आयूं पिचाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत्फलं ॥ २६ ॥
अन्ये कृतयुगे धर्मास्ते तायां द्वापरेऽपरे ॥ अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥ २७ ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमं ॥ द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे
॥ २८ ॥ एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः ॥ सहस्रपरिवर्तं तद्वाह्यं दिवसमुच्यते ॥ २९ ॥

मेवेति दर्शितं मायाशास्त्रादिरूपा उपचीयते वर्धते ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तपः परं विद्या ज्ञानं अपरविद्या ते च अथ पराययातदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमभासमित्यादिना तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद इ
त्यादिनाथर्वणे प्रसिद्धे ॥ २८ ॥ एतामिति अत्र कृतादिषु चतुस्त्रिद्व्येकक्रमेण धर्मस्य दशपादाः अधर्मस्य षट् एतेषामपि युगकालात्पत्न्यवद्भुत्वाभ्यां फलतश्चतुर्युग्यां पादमात्रं अधर्मः पादत्रयं धर्मः सेयं सहस्रगु
णिता ब्राह्मं दिनं तावत्येव ब्राह्मी रात्रिश्चेति ब्रह्म तथयत्रान्यत्यस्य तितदल्पं नमर्त्यमिति श्रुतेर्ब्राह्मं पदमपि दिवा द्वैतदुःखेन रात्रौ अज्ञानशेषेण चानुविद्धत्वात् क्षयिष्णुत्वाच्च क्षुद्रमेवेति दर्शितं ॥ २९ ॥

तदादौदिनादौध्यानमाविश्ययोगनिद्रयासुप्त्वानत्विद्रियाणांजाड्येन ॥ ३० ॥ ३१॥इममेवसृष्टिप्रलयप्रकारमस्मदादिष्वप्यतिदिशति प्रतिबुद्धइति अक्षय्यंक्षेतुमशक्यं स्वतोनिर्विकारस्वरूपमपिब्रह्माजीवः क्षपाक्षयेनिद्रानाशेसति प्रतिबुद्धःसन्विकुरुतेमाययाविकारयुक्तंकरोति चकारोहेत्वर्थः तस्मात्महद्भूतंअहंकारंरुजते तस्मादहंकारात्स्वकात्मकंविद्यदाद्यात्मकंमनश्चरुजते मनोमात्रमेवकालाकाशादि कंसुप्तिप्रबोधावेवचसृष्टिप्रलयावित्यर्थः तथाचश्रुतिः सयदास्यपितितदैर्नवाकसर्वेर्नामभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतीत्यादिनासुप्तौप्रत्यगात्मनि नामरूपप्रपञ्चप्रलयमुक्त्वाथयदाप्रबुध्यतेएतस्मा दात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिप्रबोधेचतत्त्वप्राणदेवलोकशब्दानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिलौकिकप्रपञ्चानामुत्पत्तिर्दर्शयति ॥ ३२ ॥ इतिशांति०मोक्ष० नै०भा०द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ ७ ॥ ननुप्राक्सिद्धमज्ञातसत्ताकंजगत्समनस्कंद्रियसन्निकर्षात्गृह्यतेहस्तनएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञायतेचतत्त्वमनोमात्रमि त्याशंक्याह ब्रह्मेति मनोमहाम्मतिर्ब्रह्मापूर्वद्विःख्यातिरीश्वरः प्रज्ञासंविच्चित्तिश्चैवसृष्टिश्चपरिपठ्यते पर्यायवाचकाःशब्दामनसःपरिकीर्तिताइतिस्मृतेर्ब्रह्ममहत्तत्त्वंसूक्ष्मबुद्धिः तच्चतेजोमयंसूक्ष्मवासनामयं

रात्रिमेतावतींचैवतदादौविश्वमीश्वरः ॥ प्रलयेध्यानमाविश्यसुस्वासोऽस्तेविबुध्यते ॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्षद्वल्लणोविदुः ॥ रात्रियुगसहस्रांतांतेहो रात्रविदोजनाः ॥ ३१ ॥ प्रतिबुद्धोविकुरुतेब्रह्माक्षय्यंक्षपाक्षये ॥ सृजतेचमहद्भूतंतस्माद्यत्कात्मकंमनः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमो क्षधर्मपर्वणिंशुकानुप्रश्नेद्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ ७ ॥ व्यासउवाच ब्रह्मतेजोमयंशुक्रंयस्यसर्व मिदंजगत् ॥ एकस्यभूतंभूतस्यद्वयंस्यावरजंगमं ॥ १ ॥ अहर्मुखेविबुद्धःसन्सृजतेऽविद्ययाजगत् ॥ अग्रएवमहद्भूतमाशुव्यक्तात्मकंमनः ॥ २ ॥ अभिभूयेहचा र्चिष्मद्यसृजत्समानसान् ॥ दूरगंवहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकं ॥ ३ ॥

सएतास्तेजोमात्राःसमभ्यादानइत्यादौवासनामुतेजःशब्दप्रयोगात् तदेवशुक्रंवीजंविद्धीतिशेषः यस्यबीजस्यएकस्यद्रव्यांतरवर्जितस्यभूतस्यजनिमतः पञ्चम्यर्थेषष्ठी यस्मादिदंजगत्भूतंउद्धृतंस्थावुरंस्था स्मृतित्यंचेतनंजंगमंविनाशिअनित्यंअचेतनंस्वमेववासनामयंजगत्मनस्येवस्थितंपूर्वपूर्वसंस्कारवशात्तदमितिज्ञायते तदिदमितिप्रत्यभिज्ञायतेचेत्यर्थः ॥ १ ॥ अहरिति अविद्ययेतिमहत्तत्त्वस्यापिकारण मुक्तं सृष्टिक्रममाहायेइति अयेसर्गादौमहत्तत्त्वंभूतंउद्धृतंदेवआशुशीघ्रंव्यक्तत्मात्मकंविद्यदादिरूपंसत्मनइत्युच्यते आशुइतिसांख्याभिमतःसृष्टिक्रमोनिरस्तः युगपत्सृष्टिरेवहिशास्त्रतत्त्वमितिदृष्टिर्दृष्टिवा दिनांपंटाघोषः ॥ २ ॥ अभिभूयेतिसार्द्धश्लोकः मनःकर्तुं अर्चिष्मत्प्रकाशकंचिदात्मानंअभिभूयआवृत्यमानसान्समव्यसृजत् अर्चिष्मानितिपाठेतुर्इश्वरःमानसान्पूर्वसर्गांतिऽभिभूयउत्तरसर्गादौव्यसृ जदितिज्ञेयं मनःप्रथमंसिद्धक्षयाबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतिसिद्धयाप्रार्थनारूपयाऽनेनमनसोरूपांतरेणेतिद्वितीयत्वमुक्तं विकुरुतेविविधाकारांकुरुते आकाशादयःपञ्चेतिसममानसाः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गुणा इति आकाशादयः पंचक्रमेण एकद्वित्रिचतुः पंचगुणयुक्ता इत्यर्थः तेषां भूतानां मध्ये यद्भूतं यावत्कालपर्यंतं तथा येन प्रकारेण वर्तते तद्भूतं एकस्तच्छब्दस्तावच्छब्दार्थः तावत्कालपर्यंतं तावद्गुणं स्मृतं अत्र पूर्वार्द्धोक्तान्यवस्थासूक्ष्मभूतेष्वेव ज्ञेयां स्थूलेषु पंचीकरणद्वयं सर्वाण्यपि पंचगुणानि त्रित्करणपक्षे च आकाशवायुक्रमेणैकद्विगुणकौ इतराणि पंचगुणान्येवेत्याशयः तत्र पंचीकरणं तु आकाशादीन् प्रत्येकं द्वेधा विभज्य एकस्मिन् भागे स्वेतरभूतचतुष्टयस्य अर्धं कृतस्य चतुरश्वनुर्याशान् प्रक्षिप्य एकैकं स्थूलभूतं भवति तथा त्रित्करणं तेजोबलानि प्रत्येकं द्वेधा विभज्य एकस्मिन् अर्धे स्वेतरयोरर्धार्धं प्रक्षिपेदिति एवं संकोर्णेऽपि आकाशादिसंज्ञाः स्वभागाधिक्यादिति ज्ञेयं ॥ ८ ॥ ननु पंचीकरणपक्षे कथमाकाशे गंधाद्यनुपलंभः कथं वा त्रित्करणपक्षे वायौ गंधोपलंभ इत्याशंक्याद्ये स्थूलाकाशस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्रतंगं वादीनामप्यप्रत्यक्षत्वमित्यभिसंधाय द्वितीयं प्रत्याह उपलभ्येति अस्त्विति दृष्टांतार्थं यथाप्सु एलालवंगादि गंध उपलभ्यते एवं वायावपि आगंतुकद्रव्यसंपर्कज एव गंधानुभवो न त्वाजानसिद्धद्रव्यसं

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ॥ आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ४ ॥ आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगंधवहः शुचिः ॥ बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ५ ॥ वायोरपि विकुर्वाणा ज्योतिर्भवति भास्वरं ॥ रोचिष्णु जायते शुक्रं तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ६ ॥ ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणा द्रवंत्यापो रसात्मिकाः ॥ अद्भ्यो गंधस्तथा भूमिः सर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ७ ॥ गुणाः सर्वस्य पूर्वस्य प्राप्तुं वंत्युत्तरोत्तरं ॥ तेषां यावद्यथा यच्च तत्तावद्गुणं स्मृतं ॥ ८ ॥ उपलभ्याप्सु चेद्रंधं केचिद्भूयुरनैपुणात् ॥ पृथिव्यामेव तं विद्यात्पां वायोश्च संश्रितं ॥ ९ ॥ एते सप्त विधात्मानो नानावीर्याः पृथक् पृथक् ॥ नाशक्रुवन्प्रजाः सप्तुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ १० ॥ ते समेत्य महात्मानोऽत्यन्योन्यमभिसंश्रिताः ॥ शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ११ ॥ शरीरं श्रयणाद्भवति मूर्तिमत्पोडशात्मकं ॥ तमाविशंति भूतानि महान्तिसहकर्मणा ॥ १२ ॥

पर्कज इत्यर्थः अनैपुणादिति मूर्खाणां मेवायं पूर्वपक्षो न विदुषां काणादादीनां ते हि युक्तिबलेनैव वायौ गंधाभावं निश्चिन्वन्तीति दर्शितं ॥ ९ ॥ सप्तमनः सिसृक्षा शब्दितौ महदहंकारौ सूक्ष्माकाशादयश्च असमागम्य अमिलित्वा ॥ १० ॥ महात्मानो व्यापकाः समेत्य त्रिदंडविष्टं भवन्त्यन्योन्यबलमाश्रित्यैकीभूयेत्यर्थः पूरिति शरीरस्य नाम तत्र वसतीति पुरुष इत्यवयवार्थः ॥ ११ ॥ षोडशपंचस्थूलभूतानि समनस्कान्येकादशेन्द्रियाणि च तदात्मकं शरीरं षोडशानां सृष्टिस्तु व्यक्तात्मकं मन इति मनः सृष्ट्यैवोक्तेति तेषां पृथक्सिद्धिस्तार्किकाभिमतमंतव्या न षोडशात्मकं पुरुषं तदिति पाठे स्थूलशरीरापेक्षया ह्येवं भूतानि सूक्ष्माणि महान्तिसहकर्मणा भुक्तावशिष्टकर्मसहितानीति बहुत्वं प्रतिपुरुषं महदादीनां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थं तेन तत्तत्पुरुषोऽयं सूक्ष्मबुद्धिरेव कर्माश्रयस्तदुपलक्षितोऽहंकारश्चेति ज्ञेयं ॥ १२ ॥

एवंस्थूलेशरीरेलिगशरीरस्यप्रवेशमुक्तातत्रचैतन्यप्रवेशमाह सर्वेति आदिकर्तासर्वभूतानिस्वोपाधिमायेकदेशभूतानिउपादायतमाविशतीतिविपरिणामनानुषज्यत एतनत्सृष्ट्यातद्ब्रानुप्रावशादातश्रुतरथा दर्शितः तपसःज्ञानमयस्यालोचनस्यचरणाय तथाचश्रुतिःपरमेश्वरस्यतत्तदुपाध्यनुसरणंस्वरूपज्ञानार्थमेवेत्याह रूपंरूपं प्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपं प्रतिचक्षणायेति तमेवउपाधिप्रविश्यजीवभावमापन्नंप्रजापतिब्रह्मेत्याहुःतत्त्वमसीत्यादयःश्रुतयः ॥ १३ ॥ तत्रहेतुमाह सवैदिति सःशरीरांतस्थःवैएवततःशरीरप्रवेशानंतरं एतेनतदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदित्यादिसत्यंचानृतंचसत्यमभवदित्यंतायाःश्रुतेरर्थोदर्शितः सत्पृथिव्यमेजांसित्यत्वाद्याकाशो सत्यानृतेघटरजूरगादिसत्यं ब्रह्मेवाभवदिति श्रुतिपदानामर्थः एवमैश्वरीभूतमयीजैवीचधीमयीमितिद्विविधांसृष्टिमभिप्रेत्योक्तमभियुक्तैः अन्यामांसमयीयोषिदन्याकाचिन्मनोमयीति घटौमृन्मयधीमयावितिच तथासृष्टिद्वयवत्प्रलयद्वयमापेविदुषोविदेहकैवल्यकालेश्रूयते गताःकला पंचदशप्रतिष्ठाइति एवमेवास्यपरिदृष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयंतीतिच कलाःप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुज्योतिरापःपृथिवीद्रियमित्याद्याः तत्रैशीव्यावहारिकींसृष्टिदृष्टिमभिप्रेत्यप्रतिष्ठासृवाद्यादिषुतत्तदुपादानेषुप्राणादीनांप्रलयःपुरुषांतरप्रतीत्या उक्तः विद्वत्पतीत्यानुजैवीप्रतिभासिकी-

सर्वभूतान्युपादायतपसश्चरणायहि ॥ आदिकर्तासभूतानांतमेवाहुःप्रजापतिं ॥ १३ ॥ सवैसृजतिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ततःससृजतिब्रह्मादेवर्षिपितृमानवान् ॥ १४ ॥ लोकान्नदीःसमुद्रांश्चदिशःशैलान्वनस्पतीन् ॥ नरकिन्नररक्षांसिवयःपशुमृगौरगान् ॥ अव्ययंचव्ययंचैवद्वयंस्थावरजंगमं ॥ १५ ॥ तेषांयेयानिकर्माणिप्राक्सृष्ट्यांप्रतिपेदिरे ॥ तान्येवप्रतिपाद्यंतैसृज्यमानाःपुनःपुनः ॥ १६ ॥ हिंसाहिंसेमृदुकूरेधर्माधर्मावृतामृते ॥ तद्भाविताःप्रपद्यंतैतस्मात्तत्तस्यरोचते ॥ १७ ॥ महाभूतेषुनानात्वमिन्द्रियार्थेषुमूर्तिषु ॥ विनियोगंचभूतानांयातैवविदधात्युत ॥ १८ ॥

दृष्टिसृष्टिमभिप्रेत्यपुरुषएवकलाप्रलयउक्तःतस्माद्युक्तमुक्तंसृष्टिद्वयं ॥ १४ ॥ वयःपक्षीअव्ययंआकाशादिव्ययंघटादिअपक्षयधर्मि ॥ १५ ॥ तेषांनरकिन्नरादीनांप्राक्सृष्ट्यांऐश्यांजैव्यांवायथासौहिंसस्याद्यापिहिंस्रतैवदृश्यते एवंपूर्वकल्पेहिंस्रस्यपुनःकल्पांतरेपिहिंस्रत्वमेवानुवर्तते सूर्याचंद्रमसौघातायथापूर्वमकल्पयत्तदिवंचपृथिवीचांतरिक्षमथोत्वरितिश्रुतिरपिपूर्वकल्पसरूपामेवैश्वरीमपिसृष्टिमाह न्यायोपिसमाननामरूपत्वाच्चटत्तावप्यविरोधइति प्रतिकल्पमिद्रादीनांनानामानिरूपाणिकर्माणिचसमानान्येवअतस्तद्वाचिनावैदिकशब्दानांब्रीह्यादिशब्दवजातिवाचित्वेनानाधुनिकत्वेनवेदस्यनित्यत्वंनविरुध्यतेइति सूत्रार्थः प्रतिकल्पंसृष्टिवैरूप्येतुक्तहानाकृताभ्यागमौप्रसज्येतमित्येवकारार्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ महाभूतेष्विति धाताजगदिद्रजालविस्तारयिता नानात्वंशुक्तिरजतवद्यतिपुरुषंभिन्नत्वं महाभूतेषुविद्यदादिषु इन्द्रियार्थेषुरूपादिषुमूर्तिषुद्रव्याकृतिषु भूतानांजीवानांविनियोगंभोक्तृभोग्यभावेनसंबंधं सर्वदृष्टांतार्थमिदं यथामुखाद्यनुभवःप्रतिपुरुषंनानाप्रवमनुभवविषयोपिमहाभूतादिर्नानेत्यर्थः ॥ १८ ॥

धातैवेत्येवकारव्यावर्त्यन्परपक्षानुपन्यस्यति केचिदिति कर्मस्वेवपुरुषस्यसामर्थ्यमस्तीतिकर्मैवप्रधानमितिमीमांसकाः देवंआदित्याद्यापहाएवसदसत्फलदातारइतिदेवज्ञाः स्वभावएवेतिस्वभाववादिनो बाह्याः॥१९॥ एतेषांसमुच्चयमतमाहपौरुषमिति अपृथग्भूताइतिच्छेदः देवंकर्मचस्वभावानुगृहीतंफलायवर्ततेऽतस्त्रयएतेसमुदिताननुतेषां विवेकंपृथग्भावंएकैकस्यप्राधान्यंइच्छंतिकेचन॥२०॥ आर्हतमतमाहएतमितिश्लोकपादत्रयेण एतंविषयंभूतादीनानानात्वेकिंकारणमितिचिन्तायाविषयमेवमितिविशिष्यनब्रूयुः ननिर्वक्तुंशक्यमित्यर्थः एवंचेत्यपिनब्रूयुः अनिर्वाच्यत्वमपिनेत्यर्थः नन्वेकैकश्येनकर्मदेवयोःकारणत्वंमुवचंदुर्वचंवास्तु समुच्चितयोस्तुमुवचमित्याशंक्याह उभेचनब्रूयुरिति अस्तुनर्हितयोरपिदुर्वचमित्याशंक्याह अनुभेचनब्रूयुरिति उभयव्यतिरिक्तमपिकारणनेत्यर्थः कर्मस्थाइत्यार्हतानांयौगिकंनाम तेहिकर्माटकवशादेवजीवानांबंधस्तप्रशिलारोहणादिनानिर्जरास्येनधर्मेणैवचमोक्षइतिवदंति सिद्धांतमाह सत्वस्थाःसमदर्शिनइति अयमर्थः श्रुतौकिंकारणंब्रह्मेत्युपक्रम्यकालःस्वभावोनिर्धर्तित्यर्थः दृच्छाभूतानियोनिःपुरुषइतिचित्यमितिकालइतिदेवज्ञानांस्वभावइतिपरिणामवादिनांसांख्यानांनियतिरितिकर्मवादिनांमीमांसकानांयदृच्छेत्यनियमवादिनामार्हतानांभूतानीतिलोकायतानांपुरुषइतितट

केचित्पुरुषकारंतुप्राहुःकर्मसुमानवाः॥ देवमित्यपरेविप्राःस्वभावंभूतचित्तकाः॥ १९ ॥ पौरुषंकर्मदेवंचफलवृत्तिस्वभावतः॥ त्रयएतेऽपृथग्भूतानविवेकं तुकेचन॥ २० ॥ एतमेवचनैवंचनचोभेनानुभेनच॥ कर्मस्थाविषयंब्रूयुःसत्वस्थाःसमदर्शिनः॥ २१ ॥ तपोनिःश्रेयसंजंतोस्तस्यमूलंशमोदमः॥ तेनसर्वानवाप्नोतियान्कामान्मनसेच्छति॥ २२ ॥ तपसातदवाप्नोतियद्भूतंस्तजतेजगत्॥ सतद्भूतश्चसर्वेषांभूतानांभवतिप्रभुः॥ २३ ॥ ऋषयस्तपसावेदानध्यैषंत दिवानिशं॥ अनादिनिधनाविद्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा॥ २४ ॥

स्थेश्वरवादिनांचजगत्कारणविषयेमतान्युपन्यस्य तेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढामित्यनुभवबलेनसिद्धांतःकृतः देवःप्रकाशमानोयआत्माप्रत्यग्वस्तुतद्गतांशक्तिमेवकारणमाहुः स्वगुणैःसत्वरजस्तमोभिर्युक्तमपिपरीक्षादशायांनितरांगूढां तस्याःकार्यमात्मनोजगद्भानंप्रत्यक्षंसानुनप्रत्यक्षारजूरगहेत्वज्ञानवदितिश्रुत्यर्थस्तदेतदाह सत्वस्थाःरजस्तमोरहितेऽनःकरणेसत्वेसंप्रज्ञातावस्थायां तिष्ठंतितेसत्वस्थायोगिनः समंब्रह्मैवकारणत्वेनद्रष्टुंशीलंयेषांतेसमदर्शिनः ब्रह्मैवकारणमितिपश्यंतीत्यर्थः॥ २१ ॥ ब्रह्मप्राप्तेःसाधनंफलंचाह सार्धद्वाभ्यां तपइति तपोयोगः निःश्रेयसंमोक्षहेतुः शमोमनो निग्रहः दमोबाह्येन्द्रियनिग्रहः तेनतपसा तथाचश्रुतिर्योगिनांसर्वकामावाप्तिदर्शयति विशुद्धसत्वःकामयतेयांश्चकामांस्तंतलोकंजयतेतांश्चकामानिति जयतेप्राप्नोति कामान्विषयान्॥ २२ ॥ तपसेति तद्ब्रह्मदर्शनंब्रह्मभावःसर्वेश्वरत्वंचयोगस्यैवंफलमित्यर्थः॥ २३ ॥ अध्येषंतप्राग्जन्मन्यधीतान्योगबलेनैवस्मृतवंतः अनादीतिश्लोकस्यउत्तरार्थंआदौवेदमयीदिव्यायतःसर्वाःप्रवृत्तयइतिज्ञेयं कचित्तददर्शने पिशारीकसूत्रभाष्यादौपुस्तकांतरेषुचदर्शनात्स्वयंभुवायोब्रह्माणंविदधातिपूर्वयोर्वैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइतिश्रुतेःपरमेश्वराल्लभ्यवेदेनउत्सृष्टाशिष्यप्रशिष्यसंप्रदायक्रमेणप्रवर्तिता॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ वेदशब्देभ्यएवेति लोकेहिदृष्टादृष्टद्वारकंशब्दानामर्थकारणत्वंङ्कृतं यथाविष्ण्वादिमूर्तिसिद्धक्षतः शिल्पिनस्तदाकृतिप्रतिपादकागमस्मरणमूलं यथावा तक्षकदष्टवटंजीवयितुमिच्छतोविषघ्नमंत्रो
च्चारणं इंद्रजालपुरंसिद्धक्षतोवाशाबरमंत्रोच्चारणं एवमिहापिसभूरिति व्याहरन्सभूमिमस्तजतेति श्रुत्यादृष्टद्वारैवार्थोत्पत्तिप्रतिशब्दस्य हेतुत्वमुक्तं तथाएतद्वैप्रजापतिर्देवानस्तजत अस्यमिति मनुष्यान् इंदव
इति पितृन् तिरःपवित्रमिति ग्रहान् आशवइति स्तोत्रं विश्वानीति शम्भं अभिसौभगायेत्यन्याः प्रजाइति श्रुतेस्तत्तत्पदोच्चारणतएव देवादि सृष्टिर्गम्यते न तु तत्तदर्थस्मारकत्वरूपदृष्टद्वारेति सर्वथापि वेदशब्दादेव स
ष्टिरित्यर्थः शर्वयते सर्गादावित्यर्थः ॥ २६ ॥ नामेति आत्मसिद्धिः आत्मनो मुक्तिर्दशभिः क्रमैः साधनेनामादिभिः सहितावेदेषु प्रोच्यते तत्र नामवाक्कवेदइत्यादि श्रुतेर्नामेति वेदाध्ययनं भेदः अर्धोवा एष आत्म
नो यत्पत्नीति श्रुतेः पूर्वकृत्स्नस्य सतोदारकरणेनार्थत्वसंपादनं गार्हस्थ्यमितियावत् तपःकृच्छ्रांश्चायणादिवानप्रस्थाश्रमइत्यर्थः कर्मसंध्योपासनादिसर्वाश्रमसाधारणं यज्ञोज्योतिष्टोमादिः आख्याकीर्तिकरं
तटाकारामादि आपूर्ताख्यं आलोकालोचनमानसो ध्यानादिधर्मः सच त्रिविधः यज्ञांगेष्वश्वादिषु उषावा अश्वस्य मेध्यस्य शिरइत्यादि शास्त्रविहिता विराडादि सृष्टिरेका अध्यात्मं जाठरादि प्रतीकेषु वैश्वानरा

ऋषीणां नामधेयानियाश्ववेदेषु सृष्टयः ॥ नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं ॥ २५ ॥ वेदशब्देभ्यएवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः ॥ नामधेयानि च र्षीणां याश्व
वेदेषु सृष्टयः ॥ शर्वयते सुजातानामन्येभ्यो विदधात्यजः ॥ २६ ॥ नामभेदतपः कर्म यज्ञाख्यालोकसिद्धयः ॥ आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ २७ ॥ यदु
क्तं वेदवादे पुगहनं वेददर्शिभिः ॥ तदंते पुयथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ २८ ॥ कर्मजो यं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तोऽपि देहिनः ॥ तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्जहाति पुरुषो
बलात् ॥ २९ ॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परंचयत् ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३० ॥

ख्यकारणब्रह्मदृष्टिरपराविधा दहराद्यहं पदोपास्या शुद्धस्वरूपावगतिस्तृतीया ततश्च सिद्धिः कैवल्यख्या जीवत एव मुक्तिरिति दशभिः क्रमैः क्रम्यते उल्लंघ्यते संसारदुःखमेभिस्तैः ॥ २७ ॥ इतोऽप्यंतरंगं मोक्षसा
धनमाह यदुक्तमिति गहनं दुरवगाहं ब्रह्म वेदवादेषु वेदोक्तं कर्ममुपस्थावादि देवतात्वेन उक्तं तदंते पुवेदवादांतेषु उपनिषत्सु च यथायुक्तं विस्पष्टतरं उक्तं तद्ब्रह्म क्रमयोगेन पूर्वोक्तेन नामादि दशकेन लक्ष्यते तत्त्वमस्यादि
वाक्येभ्यस्तत्त्वपदवाक्यार्थयोर्विशेषणां शभूतमायातः करणां शप्रहाण्या सोऽयं देव इत्यत्र तदेतद्देशकालरूपविशेषणां शप्रहाण्या अखंडं देवदत्तस्वरूपमिव प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म लक्ष्यते न तु शब्देन शृंगयादिकया अ
यंगौरयं महिषइति वेदावेद्यते यतो वाचो निवर्तत इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च ॥ २८ ॥ तत्र ब्रह्मणो लक्ष्यं स्वरूपं दर्शयति कर्मज इति देहिनः देहाभिमानिनो जीवस्य पृथग्भावः पृथक् द्वैतदर्शनमिति या
वत् तत्कर्मजं कर्मोपरमे सुप्तौ समाधौ च नास्तीत्यर्थः द्वंद्वैः सुखदुःखशीतोष्णमानापमानादिभिर्युक्तं तंच पृथक् भावं आत्मसिद्धिः आत्ममोक्षरूपः पुरुषः एतेन मुक्तमोक्षयोरेव च नेनानागतुं कं स्वस्वरूपमात्रं मु
क्तिरित्युक्तं विज्ञानात् सम्यग्वाक्यजाज्ज्ञानात् जहाति ज्ञातृज्ञानज्ञेयभावं रूपभेदं त्यजतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ भेदत्यागोपायमाह द्वेइति शब्दब्रह्म प्रणवः निष्णातः प्रणवो वास्तिकुशलः परमात्रात्रयानीति नुरीयं ॥ ३० ॥

प्रणवोपास्तिमेव इतरनिदापूर्वकं स्तौति आलंभेति आलंभः पशुहिंसा हविर्वांसादिकं परिचारस्त्रैवर्णिकसेवा तपोब्रह्मोपासनं ॥ ३१ ॥ विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनं तच्च त्रेतायामेव ननु कृते स्वतएव न च तस्मिन्नेः अत्र धर्ममनुतिष्ठत्पुरुषः कृतं धर्मानुष्ठानमारभमाणश्चेता आरब्धुमिच्छन् द्वापरः तद्विमुखः कलिरिति पूर्वोदाहृतश्रुत्यर्थो न विस्मर्तव्यः ॥ ३२ ॥ त्रेतायुगे इत्येतं श्लोकं व्याचष्टेः पृथगित्यादिना पृथक् धर्मः पृथक् भेदस्तद्वन्तः पृथक् धर्मिणो द्वैतितस्तदन्येः पृथक् धर्मिणोः द्वैतनिष्ठामर्त्यास्तपएव योगमेव कृतयुगेऽनुतिष्ठन्तीति शेषः ऋगादीनिकाम्या इष्टीश्वसौ र्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति शास्त्रोक्ताः पृथक् तपोभिरालोचनैः दृष्ट्वा तत्फलं अनात्मभूतस्वर्गादिरूपं दृष्ट्वा तत्परित्यज्य योगपरा एव ब्रह्मवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रेतायां धर्मवृणां स्वतः प्रवृत्त्यभावात्तत्र संयंतारो धर्मशास्त्रारो वेदाश्च संहता यज्ञाद्यनुष्ठापनाय सन्नद्धा आसन्नितिसार्थं श्लोकार्थः ॥ ३४ ॥ संरोधादितिसार्थः स्पष्टार्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कृतादिशब्दानां कालवाचित्वं सिद्धवक्तव्याह कृते इति कृतयुगे यश्चतुष्पाद्वर्मा उक्तः स इदानीमपि ब्राह्मणेषु दृश्यतेऽतस्ते एव कृतयुगरूपा इति भावः

आलंभयज्ञाः सत्राश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ॥ परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ३१ ॥ त्रेतायुगे विधिस्त्वेव यज्ञानां न कृतयुगे ॥ द्वापरे विष्णुवंशान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ३२ ॥ अपृथग् धर्मिणो मर्त्याः क्रवसामानियजूंषि च ॥ काम्या इष्टीः पृथग् दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च ॥ ३३ ॥ त्रेतायां तु समस्ता ये प्रादुरासन्म हावलाः ॥ संयंतारः स्थावराणां जंगमानां च सर्वशः ॥ ३४ ॥ त्रेतायां संहता वेदा यज्ञावर्णाश्रमास्तथा ॥ संरोधादायुषस्त्वेते भ्रश्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ३५ ॥ दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ॥ उत्सीदन्ते स यज्ञाश्च केवला धर्मपीडिताः ॥ ३६ ॥ कृतयुगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ॥ आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥ स धर्मव्रतसंयोगं यथा धर्मयुगे युगे ॥ विक्रियते स्वधर्मस्था वेदवादा यथा गमं ॥ ३८ ॥ यथा विश्वानि भूतानि दृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ॥ सृज्यन्ते जंगम स्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ३९ ॥ यथर्तुष्वृतुलिंगानि नाना रूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु ॥ ४० ॥ विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ॥ कीर्तितं तत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्तिच प्रजाः ॥ ४१ ॥

आत्मवत्सु जितचित्तेषु तपोवत्सु योगनिष्ठेषु श्रुतवत्सु वेदांतश्रवणादिमत्सु ॥ ३७ ॥ त्रेतायुगव्यवहारमाह सधर्मेति यथा धर्मो आचाराद्यनतिक्रम्य स्वधर्मस्थाः अग्निहोत्रादिपराः ये वेदान्बदन्ते ते वेदवादाः वैदिकाः यथा गमं वेदोक्तप्रमाणेन धर्मो यज्ञादिस्तत्सहितं व्रतमेकादशयुपवासादिसंयोगस्तीर्थक्षेत्रप्राप्त्यादितत्सर्वतैर्विक्रियते कामपूर्वकं क्रियते वैदिका अपि स्वर्गकामा एव यक्ष्यन्ते द्वापरे पुत्रादिकामा एव कलौ शत्रुमरणादि कामा एवेति युगे युगे इत्यस्यार्थः ॥ ३८ ॥ तिष्ठन्तीति स्थानि स्थावराणि जंगमानि च स्थानि च जंगमस्थानि भूयांसि दृष्टि मत्तराणि तथा युगे युगे धर्मा अधर्माश्च वर्धन्ते नृसन्ति च ॥ ३९ ॥ ऋतुलिंगानि शीतोष्णादीनि तथा ब्रह्महरादिष्वपि सृष्टिसंहारसामर्थ्यानि वर्धन्ते नृसन्ति चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ कालनानात्वं चतुर्युगाल्पकस्य पुरुषस्य नानात्वं धर्मादिदृष्टिभेदेन पृथक् तच्चानादिनिधनं सत्प्रजाः सूते वर्धयति अत्तिचसंहरति च ॥ ४१ ॥

दधातीति यानिभूतानिचतुर्विधानिस्वभावेनैवद्वंद्वयुक्तानिसुखदुःखादिमंतिवर्ततेतेषांभूतानांसमयःकालःस्थानंअधिष्ठानंमंतं सएवचतानिभूतानिदधातिधारयतिपोषयतिच तथासएवभूतानिभवति स्वयमेवभूतात्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सर्गेति समयएवसर्गादिकंदधाति भवतीतिचानुषज्यतेनकेवलंभूतात्मेवकालः अपिनुसर्गाद्यात्मापीत्यर्थः सर्गःसृष्टिः कालोदर्शादिः क्रियायज्ञश्राद्धादिः वेदास्तत्पकाराकाः कर्ता तदनुष्ठाताकार्यदेहादिपरिस्पंदः क्रियाफलंस्वर्गः सर्वमेतत्कालात्मापुरुषएवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः पुरुषएवेदंसर्वमिति ॥ ४३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दधातिभवतिस्थानंभूतानांसमयोमतं ॥ स्वभावेनैववर्ततेद्वंद्वयुक्तानिभूरिशः ॥ ४२ ॥ सर्गकालक्रियावेदाःकर्ताकार्यक्रियाफलं ॥ प्रोक्तंतेपुत्रसर्ववैयन्मां त्वंपरिपृच्छसि ॥ ४३ ॥ इतिश्रामहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेत्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ व्यासउवाच प्रत्याहारंतुवक्ष्यामिशर्वर्यादौगतेहनि ॥ यथेदंकुरुतेध्यात्मंसुसूक्ष्मंविश्वमीश्वरः ॥ १ ॥ दिविसूर्यस्तथासप्तदहंतिशिखिनोऽर्चिषः ॥ सर्वमेतत्तदार्चिभिःपूर्णजाज्वल्यतेजगत् ॥ २ ॥ पृथिव्यांयानिभूतानिजंगमानिध्रुवाणिच ॥ तान्येवाग्रेप्रलीयंतेभूमित्वमुपयांतिच ॥ ३ ॥ ततःप्रलीनेसर्वस्मिन्स्थावरेजंगमेतया ॥ निर्दक्षानिस्तृणाभूमिर्दृश्यतेकूर्मपृष्ठवत् ॥ ४ ॥ भूमेरपिगुणंगंधमापआददतेयदा ॥ आत्तगंधातदाभूमिःप्रलयत्वायकल्पते ॥ ५ ॥ आपस्तत्रप्रतिष्ठंतिऊर्मिमत्योमहास्वनाः ॥ सर्वमेवेदमापूर्यतिष्ठंतिचचरंतिच ॥ ६ ॥ अपामपिगुणंतातज्योतिराददतेयदा ॥ आपस्तदात्तात्तगुणाज्योतिःपूपरमंतिवै ॥ ७ ॥ यदादित्यंस्थितंमध्येगूहंतिशिखिनोर्चिषः ॥ सर्वमेवेदमर्चिभिःपूर्णजाज्वल्यतेनभः ॥ ८ ॥ ज्योतिषोपिगुणंरूपंवायुराददतेयदा ॥ प्रशाम्यतिततो ज्योतिर्वायुर्दोधूयतेमहान् ॥ ९ ॥ ततस्तुस्वनमासाद्यवायुःसंभवमात्मनः ॥ अधश्चोर्ध्वंचतिर्यक्कदोधवीतिदिशोदश ॥ १० ॥ वायोरपिगुणंस्पर्शमाकाशंग्रसतेयदा ॥ प्रशाम्यतितदावायुःखंतुतिष्ठतिनादवत् ॥ ११ ॥ अरूपमरसस्पर्शमंगंधंनचमूर्तिमत् ॥ सर्वलोकप्रणदितंखंतुतिष्ठतिनादवत् ॥ १२ ॥

क्रमप्राप्तंप्रलयमाह प्रत्याहारमिति प्रतीपंत्यत्तिक्रमविपरीतमाहरणंप्रत्याहारः ईश्वरःकालात्माअध्यात्मंआत्मनि सुसूक्ष्मंकारणावस्थं ॥ १ ॥ संकर्षणमुखोद्भूतस्यशिखिनोग्रेरर्चिषःसमेतिसंबंधः अर्चिभिः सौरीभिराग्नेयीभिश्चज्वालाभिः ॥ २ ॥ ध्रुवाणिस्थावराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥ गंधंकाठिन्यहेतुघृतवद्भूमिःकाठिन्यंत्यक्काजलमात्रंभवतीत्यर्थः प्रलयत्वायकारणभावाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ आपोपिआत्तगुणाः अग्निनाशोषितरसाग्निमात्रंभवन्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रूपंवायुराददते आङ्पूर्वस्यददनेइत्यस्यरूपं ॥ ९ ॥ स्वनंशब्दतन्मात्रं ॥ १० ॥ नादःशब्दस्यपूर्वद्वयंविभागहीनं ॥ ११ ॥ सर्वेषुलोकेषुवाय्वादिषुदृश्येषुप्रणदितंशब्दोयस्यतत्तथा ॥ १२ ॥

मनसःसकाशात्त्यक्तंस्फुटीभूतंशब्दंमनोयसति अतःमनएवअभिव्यक्तात्मकंशब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपं स्वतस्तुअव्यक्तंसूक्ष्मं एवमनोऽवसानःप्रतिसंचरःप्रलयःब्राह्मःविराट्संबंधी मनःप्रजापतिमस्तजते तिश्नुतेः मनःकल्पितोविराट्मनस्येवलीयतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सूत्रात्मप्रलयमाह तदात्मगुणमितिद्वाभ्यां तद्विराडुपादानमस्मदीयंपरिच्छेदाभिमानिमनोमुख्यंकर्म आत्मगुणानिःसीमज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मात्म कंगोणंकर्मआविश्य अंतर्भावितण्यर्थोयं प्रवेश्ययसतिचंद्रमाःहेरण्यगर्भायंसमष्टिमनःएवंव्यष्टिमनसिउपरतेसतिकुचचंद्रमस्यधिष्ठानेततश्चउपतिष्ठतेएनंपुरुषं आत्मगुणइतिशेषः अयमर्थः द्वेब्रह्मणीवेदि तव्येइत्युपक्रमात्परब्रह्मप्राप्तिकामःप्रणवाख्यमपरंब्रह्मोपासीनोभूतशुद्धोउक्तक्रमेणस्थूलंभूतात्मकंविराजंअकारार्थंसंलक्ष्यसर्वात्मनास्थूलदेहंविस्मृत्यमनोमात्रेणावस्थापेतियावन्तच्चमुक्तबंधनंमनश्चंद्रसंज्ञं उकारार्थतांप्रतिपन्नंसदैश्वर्ययुक्तंभवति यथोक्तं विगतवासनमाधुविपाशतामुपगतंमनआत्मतयोदितं यदभिवांछिततद्भवतिक्षणात्सकलशक्तिमयोहिमहेश्वरइतीति ॥ १४ ॥ तंतुचंद्राख्यसमष्टिप्रनेउपा धिसंकल्पंसंकल्पमात्रशरीरंउकारार्थमहताकालेनवशोक्रुतेमकारार्थकारणेप्रविलापयतियोगी यतःसंसंकल्पश्चित्तंविचारात्मिकांचेतोदत्तिपसतिअतःसंकल्पनिरोधोदुःशकःतच्चसंकल्पवशीकरणंमकारार्थ त्वेनाहमेवेदंसर्वोस्मीत्येवंरूपेणावस्थानमेवज्ञानंअनुत्तमंश्रेष्ठं ॥ १५ ॥ ईशस्यापिलयमाहद्वाभ्यां कालइति कालःअर्धमात्रार्थः शोधितत्वंपदार्थःअस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययात्मा विज्ञानंउक्तलक्षणंसर्वात्म्या नुभवात्मकमीशंगिरितिगलितियसतीत्यर्थः कालमपिवलाख्याशक्तिर्यसति अयमर्थः अर्धमात्रायाःपरतःविदुनादशक्तिशांताख्याश्वत्सोऽवस्थाःतत्राकारउकारमकारानपेक्ष्यअर्धमात्रातुरीयंतामप्य

आकाशस्यगुणंशब्दमभिव्यक्तात्मकंमनः॥मनसोव्यक्तमव्यक्तंब्राह्मःसंप्रतिसंचरः॥१३॥तदात्मगुणमाविश्यमनोग्रसतिचंद्रमाः॥मनस्युपरतेचापिचंद्रम स्युपतिष्ठते॥१४॥तंतुकालेनेमहतासंकल्पंकुरुतेवशे॥चित्तंग्रसतिसंकल्पस्तच्चज्ञानमनुत्तमं॥१५॥कालंगिरतिविज्ञानंकालंबलमितिश्रुतिः॥बलंकालोग्र सतितुतंविद्याकुरुतेवशे॥१६॥आकाशस्यतदाघोषंतंविद्वान्कुरुतेत्मनि॥तदव्यक्तंपरंब्रह्मतच्छाश्वतमनुत्तमं॥एवंसर्वाणिभूतानिब्रह्मैवप्रतिसंचरः॥१७॥

पेक्ष्यशक्तिर्व्युत्थानवतीजीवन्मुक्त्याख्यातुरीया शांतानुविदेहकैवल्यंपुनरुत्थानाभावान्नगणनीयानथाचईश्वर्यासस्तुरीयतुरीयइतिश्रुतिः अस्याअर्थः विश्वेतैजसप्राज्ञतुरीयेपुअकारोकारमकारार्थमा त्रार्थेषुप्रत्येकंएकैकस्मिन्विश्वादिचतुष्टयमस्तिनेनषोडशभेदाभवन्तितत्रतुरीयोव्यक्तरूपो जागरणंविदुनादशक्तयउत्तरोत्तरंमृक्षमत्वान्स्वममुपमितुरीयरूपाःतत्रमकारार्थस्यईश्वरस्ययासस्तुरीयोर्धमात्रातस्या पितुरीयःशक्तिरितिसाशक्तिरिहबलशब्देनोच्यते विदुनादयोःकालेएवांतर्भावविवक्षित्वाकालंबलमित्युक्तं अत्रशंक्ते बलंकालोग्रसतितुइतितुशब्दउक्तार्थनिवारणार्थः अस्मीतिजीवानुभवेनब्रह्मणोप लापःक्रियतइत्यर्थः उत्तरमाहतमिति तंकालंविद्यानेहनानास्तिकिंचनेतिशाम्बरूपाअस्मीत्यस्यापिबाधिकासुषुप्त्यादिदृष्टानेनवशोक्रुते अस्मिताप्रलयस्यसुषुप्त्यादौप्रत्यक्षत्वान्नतद्विशिष्टआत्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्याक्रममाह आकाशस्येति यदाविद्याकालंवशोक्रुतेतदाआकाशस्यगुणंघोषनादं अर्धमात्राविदुनादक्रमेणतुरीयस्यतुरीयईश्वरंआत्मनितुरीयेक्रुते प्रविलापयति तन्घोषलयाधिष्ठानंअव्यक्तं घोषाद प्यतीतत्वात् परंघोषांतशब्दब्रह्मापेक्षयाश्रेष्ठं तदेवचशाश्वतंनित्यनिर्मुक्तं अनुत्तमंनास्तिउत्तमंचरमंयस्मात्तत्तथा पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाशासापरागतिरितिश्रुतेः एवमिति एवंप्रतिसंचरःप्रलयउक्तः तत्स्व रूपंतुसर्वाणिभूतानिब्रह्मैवेतिबाधायांसामानाधिकरण्यं रज्जूरुगवदीश्वरांतसर्वभूतबाधेनब्रह्मैवावशिष्यतेसप्रलयोनतुघटध्वंसवन्नित्येतिमात्रं ॥ १७ ॥

एतदेवशास्त्रप्रतिपाद्यंस्तुतत्त्वमित्याह यथावदिति बोध्यं बोधयितुं योग्यं अन्वर्थनामानं शिष्यं विद्यामयं अत्यौत्कंशेन विद्यार्थित्वात् विद्यामयं दृष्ट्वा ज्ञात्वा कीर्तितं ब्रह्म विद्वत्सैव भवतीति श्रुतेः परमात्मविच्चायोगि
नः परमात्मान इति दर्शयितुं परमात्मभिरिति द्विशेषणं ॥ १८ ॥ उपसंहरति एवमिति विस्तारसंक्षेपौ सृष्टिप्रलयौ उक्ताविति शेषः ब्रह्माव्यक्ते प्रणवप्रत्यगात्मानौ उपायोपेयौ पुनः पुनर्युगसहस्रांतरा त्रिस्तथैवाह

यथावत्कीर्तितं सम्यगेव मे तदसंशयं ॥ बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ १८ ॥ एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ॥ युगसाहस्योरादावहो
रात्रस्तथैव च ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ७३ ॥
व्यास उवाच भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ॥ ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १ ॥ जातकर्म प्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावतां ॥ क्रियास्या
दासमावृत्तेराचार्यैर्वेदपारगे ॥ २ ॥ अर्थात्यवेदानखिलान् गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ गुरुणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ३ ॥ आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेक
माश्रमं ॥ आविमोक्षाच्छरीरस्य सोवतिष्ठेद्यथाविधि ॥ ४ ॥ प्रजासर्गेणदारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ॥ वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ५ ॥ गृहस्थस्त्वेपथ
र्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते ॥ यत्र पक्ककपायो हि दांतः सर्वत्र सिध्यति ॥ ६ ॥ प्रजावान् श्रोत्रियो यज्वामुक्त एव ऋणैस्त्रिभिः ॥ अथान्यानाश्रमान्यश्चान्पूतो गच्छेत्
कर्मभिः ॥ ७ ॥ यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यात्स्थानं तदावसेत् ॥ यतेतस्मिन्प्रामाण्यं गंतुं यशसि चोत्तमे ॥ ८ ॥ तपसा वासुमहता विद्यानां पारणेन वा ॥ इज्यया
वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ९ ॥ यावदस्य भवत्यस्मिन्कीर्तिलोकियशस्करी ॥ तावत्पुण्यकृतां लोकाननंतान्पुरुषोऽश्नुते ॥ १० ॥ अध्यापयेदर्थीयां तथा
जयेत यजेत वा ॥ न वृथा प्रतिगृहीयान्न च दद्यात्कथंचन ॥ ११ ॥ याज्यतः शिष्यतो वापि कन्याया वा धनं महत् ॥ यदा गच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्नीयात्कथंचन ॥
॥ १२ ॥ गृहमावसतोऽप्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ॥ देवर्षिपितृगुर्वर्थं दद्यात्तुरबुभुक्षतां ॥ १३ ॥ अंतर्हितारितसानां यथाशक्तिबुभुक्षतां ॥ द्रव्याणामतिशक्त्य
पि देयमेषां कृतादपि ॥ १४ ॥ अर्हतामनुरूपाणां नादेयं त्यस्ति किंचन ॥ उच्चैः श्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥ १५ ॥

श्व ॥ १९ ॥ इति शांति० मोक्ष० नै० भा० चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अस्यैवार्थस्यैव शिष्याय विस्तरेण सांख्ययोगौ विवक्षंस्तदधिकारिणं निरूप
यत्यध्यायद्वयेन भूतग्रामे नियुक्तं यदित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतात्पक्कानादपि ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ इतिशांति०मो०ने०भा०पंचत्रिंशदधिकद्विशत

अनुनीययथाकामंसत्यसंधोमहाव्रतः ॥ स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्रायदिवंगतः ॥ १६ ॥ रंतिदेवश्चसांरुत्यावसिष्टायमहात्मने ॥ अपःप्रदायशीतोष्णाना
कष्टेषुमहीयते ॥ १७ ॥ आत्रेयश्चेंद्रदमनोत्थर्हतेविविधंधनं ॥ दत्वालोकान्ययौधीमाननंतान्समहीपतिः ॥ १८ ॥ शिविरौशीनरोगानिसुतंचप्रियमौरसं ॥
ब्राह्मणार्थमुपालत्यनाकष्टमितिगतः ॥ १९ ॥ प्रतर्दनःकाशिपतिःप्रदायनयनेस्वके ॥ ब्राह्मणायातुलांकीर्तिमिहचामुत्रचाश्रुते ॥ २० ॥ दिव्यमष्टशलाकं
तुसौवर्णपरमर्धिमत् ॥ छत्रं देवावृधोदत्वासराष्ट्रोभ्यपतद्विवं ॥ २१ ॥ सांरुतिश्चतथात्रेयःशिव्येभ्योब्रह्मनिर्गुणं ॥ उपदिश्यमहातेजगतो लोकाननुत्तमान् ॥
॥ २२ ॥ अंबरीषोगवांदत्वाब्राह्मणेभ्यःप्रतापवान् ॥ अर्बुदानिदशैकंचसराष्ट्रोभ्यपतद्विवं ॥ २३ ॥ सावित्रीकुंडलेदिव्येशरीरंजनमेजयः ॥ ब्राह्मणार्थपरित्य
ज्यजग्मतुलोकमुत्तमं ॥ २४ ॥ सर्वरत्नं वपादभिर्युवनाश्रयःप्रियाःस्त्रियः ॥ रम्यमावसथंचैवदत्वास्वलोकमास्थितः ॥ २५ ॥ निमीराष्ट्रंचवैदेहोजामदग्न्यावसुं
धरां ॥ ब्राह्मणेभ्योददौचापिगयश्चोर्वीसपत्न्यां ॥ २६ ॥ अवर्पतिचपर्जन्येसर्वभूतानिभूतकृत् ॥ वसिष्ठोजीवयामासप्रजापतिरिवप्रजाः ॥ २७ ॥ करंधम
स्यपुत्रस्तुक्तात्मा मरुतस्तथा ॥ कन्यामंगिरसेदत्वादिवमाशुजगामह ॥ २८ ॥ ब्रह्मदत्तश्चपांचाल्योराजाबुद्धिमतांवरः ॥ निधिंशंखं द्विजाग्रेभ्योदत्वालोका
नवाप्तवान् ॥ २९ ॥ राजामित्रसहश्चापिवसिष्ठायमहात्मने ॥ मदयंतींप्रियांदत्वातयासहदिवंगतः ॥ ३० ॥ सहस्रजिच्चराजर्षिःप्राणानिष्ठान्महायशाः ॥
ब्राह्मणार्थपरित्यज्यगतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३१ ॥ सर्वकामैश्चसंपूर्णदत्वावेदमहिरण्मयं ॥ मुद्गलायगतःस्वर्गशतद्युम्नोमहीपतिः ॥ ३२ ॥ नाम्नाचद्युतिमान्ना
मशाल्वराजःप्रतापवान् ॥ दत्वारज्यमृचीकायगतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३३ ॥ लोमपादश्चराजर्षिःशांतांदत्वासुतांप्रभुः ॥ ऋश्यशृंगायविपुलैःसर्वकामैरयु
ज्यत ॥ ३४ ॥ मदिराश्चश्चराजर्षिर्दत्वाकन्यांसुमध्यमां ॥ हिरण्यहस्तायगतोलोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३५ ॥ दत्वाशतसहस्रंतुगवांराजाप्रसेनजित् ॥ सवत्सा
नांमहातेजागतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३६ ॥ एतेचान्येचवहवोदानेनतपसैवच ॥ महात्मानोगताःस्वर्गशिष्टात्मानोजितेंद्रियाः ॥ ३७ ॥ तेषांप्रतिष्ठिताकीर्ति
र्यावत्स्यास्यतिमेदिनी ॥ दानयज्ञप्रजासर्गैरेतेहिदिवमाप्नुवन् ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेपंचत्रिंशदधिक
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

त्रयीमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्यभूतेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अवदातेषु शुद्धेषु कु
 व्यास उवाच त्रयीं विद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथांगतः ॥ ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषो यर्वणस्तथा ॥ १ ॥ तिष्ठत्येतेषु भगवान् षट्सुकर्मसु संस्थितः ॥ वेदवां दे
 षु कुशलात्सु ध्यात्मकुशलाश्च ये ॥ २ ॥ सत्त्ववंतो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययौ ॥ एवं धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ॥ ३ ॥ असंरोधेन भूतानां वृत्तिलिप्से
 तवैद्विजः ॥ सद्भागत विज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ॥ ४ ॥ स्वधर्मेण क्रियालोके कर्मसत्त्वस्थसंचरः ॥ तिष्ठते तेषु गृहवान् षट्सुकर्मसु सद्द्विजः ॥ ५ ॥ पंच
 भिः सततं यज्ञैः श्रद्धधानो यजेत च ॥ धृतिमान् प्रमत्तश्च दांतो धर्मविदात्मवान् ॥ ६ ॥ वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्यीरार्जवं
 दमः ॥ ७ ॥ एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ धूतपाप्मा च मेधावी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ कामक्रोधौ वशं कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं ॥ अग्नींश्च ब्राह्मणां
 श्वाचं देवताः प्रणमेत च ॥ ९ ॥ वर्जयेदुशतीं वाचं हिंसां चाधर्मसंहितां ॥ एषा पूर्वगता वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ १० ॥ ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिद्ध्य
 ति ॥ पंचेन्द्रियजलांघोरां लोभकूलां सुदुस्तरां ॥ ११ ॥ मन्युपं कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ कालमभ्युद्यतं पश्येन्नित्यमत्यंतमोहनं ॥ १२ ॥ महता विधिदृ
 ष्टेन बलेना प्रतिघातिना ॥ स्वभावस्रोतसा वृत्तमुत्थते सततं जगत् ॥ १३ ॥ कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततं ॥ मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपटणेन च ॥ १४ ॥
 निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रजलेन च ॥ कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ १५ ॥ धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामजलेन च ॥ ऋतवाङ्मोक्षतीरेण विहिंसातरुवाहि
 ना ॥ १६ ॥ युगद्दौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ॥ धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यंते यमसादनं ॥ १७ ॥ एतत्प्रज्ञामयै रीरानि स्तरंति मनीषिणः ॥ पुनरप्युवन्तो हि किं
 करिष्यन्त्यचेतसः ॥ १८ ॥ उपपन्नं ह्यित्याज्ञो निस्तरे न्नेतरो जनः ॥ दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ॥ १९ ॥ संशयं स तु कामात्मा चलचित्तो लपचेतनः ॥
 अप्राज्ञो न तरत्येनं यो त्यास्तेन स गच्छति ॥ २० ॥ अप्लवो हि महादोषं मुत्थमानो नियच्छति ॥ कामग्राहं गृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः ॥ २१ ॥ तस्मादुन्मज्जन
 स्यार्थं प्रयतेत विचक्षणः ॥ एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ॥ २२ ॥ अवदातेषु संजातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ॥ तस्मादुन्मज्जनेति श्रेष्ठज्ञयानि स्तरे यथा ॥
 ॥ २३ ॥ संस्कृतस्य हि दांतस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ प्राज्ञस्यानंतरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥ २४ ॥

लेखितिशेषः त्रिषु अध्यापनया जनप्रतिषेधेषु संदेहघांस्तत्राप्रवृत्त इत्यर्थः त्रिकर्मकृत्स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ५ ॥ अथअतीतानंतराध्यायद्वयोक्त
साधनसंपत्तेरनंतरंएतद्वक्ष्यमाणंशांत्याख्यंकेवल्यंचेदोचयेत्तर्हिज्ञानवान्भवेत् एवंमुमुक्षवान्ज्ञानंसाधयेदितिवदताबंधस्याज्ञानकार्यत्वेनमिथ्यात्वंदर्शितं यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकंतन्नित्तैतत्कृतस्य
बंधस्यनिरुक्तिःसंभाव्यतेननुबंधसत्यत्वपक्षे तथाचश्रुतिःतदन्वेष्टव्यंतद्वावविजिज्ञासितव्यमिति आत्मजिज्ञासावित्थ्याक्षिप्तमावरणमनुवाद्यतस्यमिथ्यात्वंप्रसिद्धिविधयैवाह एतंब्रह्मलोकंनविदंत्यनृतेनहिप्र
त्यूढाइति तथाऽसंगोह्ययंपुरुषइतिच तथाचासंगस्यापिसंगित्वज्ञानंमिथ्यैवसत्ज्ञाननिवर्त्यंभविष्यतीतियुक्तमुक्तंचेदेतदोचयेत्तर्हिज्ञानवान्भवेदिति ज्ञानप्लवङ्गिनःसंसारस्रोतसाउद्यमानऊर्ध्वाधोगतीर्गच्छती
त्यर्थः एतेनाथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रपदानामर्थःसाधनसंपत्त्यनंतरंबंधस्यमिथ्यात्वात्तन्नित्यर्थब्रह्मजिज्ञास्यमित्येवंरूपोदर्शितः ॥ १ ॥ प्रज्ञयाध्यानजसाक्षात्कारेण ॥ २ ॥ छिन्नदोषःरागादिहीनः अंत
वर्ततेतपुगृहवानक्रुद्धान्ननसूयकः ॥ पंचभिःसततंयज्ञैर्विघसाशीयजेतच ॥ २५ ॥ सतांधर्मेणवर्ततक्रियांशिष्टवदाचरेत् ॥ असंरोधेनलोकस्यवृत्तिलिप्सेद
गर्हितां ॥ २६ ॥ श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञःशिष्टाचारोविचक्षणः ॥ स्वधर्मेणक्रियावांश्चकर्मणासौप्यसंकरः ॥ २७ ॥ क्रियावान्श्रद्धयानोहिदांतःप्राज्ञोनसूयकः ॥
धर्माधर्मविशेषज्ञःसर्वतरतिदुस्तरं ॥ २८ ॥ धृतिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्मवान् ॥ वीतहर्षमदक्रोधोब्राह्मणोनावसीदति ॥ २९ ॥ एपापुरातनीवृत्तिर्वा
ह्यणस्यविधीयते ॥ ज्ञानवत्त्वेनकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिध्यति ॥ ३० ॥ अधर्मधर्मकामोहिकरोतित्यविचक्षणः ॥ धर्मवाधर्मसंकाशंशोचन्निवकरोतिसः ॥ ३१ ॥ ध
र्मकरोमीतिकरोत्यधर्ममधर्मकामश्चकरोतिधर्म ॥ उभेवलःकर्मणीनप्रजानन्सजायतेघ्नियतेचापिदेही ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्म
प०शुकानुप्रश्नेषट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ५ ॥ व्यासउवाच अथचेदोचयेदेतदुत्थेतस्रोतसायथा ॥ उन्मज्जंश्चनिम
ज्जंश्चज्ञानवान्प्लववान्भवेत् ॥ १ ॥ प्रज्ञयानिश्चिताधीरास्तारयंत्यबुधान्प्लवैः ॥ नाबुधास्तारयंत्यन्यानात्मानंवाक्यंचन ॥ २ ॥ छिन्नदोषोमुनिर्योगान्मुक्तो
युंजीतद्वादश ॥ देशकर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः ॥ ३ ॥

एवयोगात्तस्यादिसंगात्द्वादशदेशादीन्योगसहायान्वक्ष्यमाणान्युंजीतसमादध्यात् अनुसरेदित्यर्थः तत्रदेशयोगः समेशुचौशर्करवन्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः मनोऽनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहा
निवाताश्रयणेनयोजयेदितिश्रुत्युक्तःकर्मयोगः युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वभावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेतिगीतोक्तः अनुरागःसच्छिष्यः अर्थोद्भव्यं एधोदकाद्याहरणायासादिचितानिरा
सार्थोएतयोर्योगौ उपायआसनादियोगः चिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरोरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः अपायोरागाद्यपचयः निश्चयःगुरुवेदवाक्यादौफलवश्यंभावबुद्धिः निश्चयइतिसुपांसुलुगितिभिसःस्वादेशःउपाया
पायनिश्चयैःचक्षुरादिभिश्चसहितान्देशादीन् द्वादशयुंजीतेतिपूर्वेणसंबंधः चक्षुःचक्षुरादीनि आहारःआहारशुद्धौसत्त्वशुद्धिरितिश्रुतिप्रसिद्धः संहारःस्याभाविकविषयप्रवृत्तिसंकोचः मनःसंकल्पविकल्पात्म
कंदर्शनंजन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं एतानिद्वादशमुमुक्षुरनुसरेदित्यर्थःसार्धः ॥ ३ ॥

एवंद्वादशविशेषणविशिष्टस्याधिकारिणोयत्कर्तव्यंतदाह यच्छेदिति वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्तज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत् मनोपिविषयविकल्पाभिमुखंअध्यवसायस्वभावयावुत्थानियच्छेत् बुद्धिमात्रेणावतिष्ठेतेत्यर्थः इदमेवउत्तमंज्ञानंइन्द्रियमनोतिरिक्तकर्त्रात्मविषयं तेनज्ञानेनसूक्ष्मतमयावुत्थ्याआत्मानंबुद्धिविविक्तंयच्छेत् बुद्धिमपिआत्मनिप्रविलापयेदित्यर्थः कः यःशांतिकैवल्यंआत्मनइच्छेत् एतेनयच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तथच्छेज्ज्ञानआत्मनि ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत्तथच्छेच्छांतआत्मनीत्यस्याःश्रुतेरर्थोदर्शितः अत्रश्रुत्युक्तायामहदात्यसमष्टिवुद्धेरपिबुद्धिशब्देनैवसंग्रहःअन्यत्समानं योगफलमाह एतेषामिति वागादीनामनुद्रष्टाशांतात्मायेनज्ञातःसपुरुषःसाधुरसाधुर्वांमुच्यतएवेतिसुार्थश्लोकद्वयार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवंपूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण एवमंततःशांतात्मप्राप्त्यवधियोगंजिज्ञासमानोपिकिमुता

चक्षुराहारसंहारैर्मनसादर्शनेनच ॥ यच्छेद्वाङ्मनसीबुद्ध्यायइच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ॥ ४ ॥ ज्ञानेनयच्छेदात्मानंयइच्छेच्छांतिमात्मनः ॥ एतेषांचेदनुद्रष्टापुरुषोपिसुदारुणः ॥ ५ ॥ यदिवासर्ववेदज्ञोयदिवाप्यनृचोद्विजः ॥ यदिवाधार्मिकोयज्वायदिवापापकृत्तमः ॥ ६ ॥ यदिवापुरुषव्याघ्रोयदिवाक्लेशधारितः ॥ तरत्येवंमहादुर्गजशमरणसागरं ॥ ७ ॥ एवंत्येतेनयोगेनयुंजानोत्येवमंततः ॥ अपिजिज्ञासमानोपिशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ८ ॥ धर्मोपस्थोहीवरूथउपायापायकृवरः ॥ अपानाक्षःप्राणयुगःप्रज्ञायुर्जीवबंधनः ॥ ९ ॥ चेतनावंधुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् ॥ दर्शनस्पर्शनवहोघ्राणश्रवणवाहनः ॥ १० ॥ प्रज्ञानाभिःसर्वतंत्रप्रतोदोज्ञानसारथिः ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितोधीरश्रद्धादमपुरःसरः ॥ ११ ॥ त्यागसूक्ष्मानुगःक्षेम्यःशौचगोध्यानगोचरः ॥ जीवयुक्तोरथोदिव्योब्रह्मलोकेविराजते ॥ १२ ॥ अथसंत्वरमाणस्यरथमेवंयुयुक्षतः ॥ अक्षरंगंतुमनसोविधिवक्ष्यामिशीघ्रं ॥ १३ ॥

नुतिष्ठन्शब्दब्रह्मकर्मकांडंअतिक्रम्यप्रवर्तते परोक्षज्ञानवानपिस्वकर्मत्यागजंदोषंनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अक्षरंब्रह्मप्राप्तुकामस्यरथरूपकेणयोगमुपायमुपदिशंस्तदंगानिबाह्याह धर्मोपस्थइत्यादिना धर्मोयज्ञादिःतदेवउपस्थंज्ञानसारथेरुपवेशनस्थानंयस्य ज्हीरकार्यान्निवृत्तिःसैववरूथंस्थगुप्तिर्यस्य उपायापायौप्रागुक्तौकूबरौधूर्दबौयस्य ॥ ९ ॥ चेतनासावधानतासैवबंधुरःफलकद्वयसंश्लेषः आचारःशीलं तस्यग्रहोङ्गीकारः दर्शनादिचतुष्टयंवाहनंअश्वादिरूपं ॥ १० ॥ प्रज्ञाशमादिप्रावण्यंनभिर्मध्यमभागःरथिनउपवेशनस्थानं तंत्रशास्त्रं ज्ञानंतदर्थनिश्चयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मानुगःचेष्टः संनिपत्योपकारी शौचमार्गेणैवगच्छतीतिशौचगः ध्यानंध्येयैकतानतासैवगोचरःप्राप्त्यर्थोयस्य जीवयुक्तःजीवेनमुमुक्षुणायुक्तोयोजितः ब्रह्मैवलोकस्तत्समीपे ॥ १२ ॥ रथंयोगं विधिअंतरंगसाधनं ॥ १३ ॥

सतेति देशबंधश्चित्तस्यधारणेति सूचितं एकस्मिन्विषयेचित्तस्य स्थापनं धारणासाचविषयभेदादनेकधेनिसमधारणा इत्युक्तं वाग्यत इति यमनियमादीनामुपलक्षणं पृष्ठतः विप्रकटतराः चंद्रसूर्यब्रुवमंडलादि
धारणाः पार्श्वतः किंचित्सन्निकृतानासायभूमव्यकंठकूपादिधारणाः अन्यः सन्ति तथापि ताः प्रधारणाः प्रशिष्यप्रपौत्रादिशब्दवदत्र प्रशब्दार्थः ताः व्यवहिता इति अत्यंतमव्यवहिताः समैव धारणा इत्यर्थः अ
त्रपुराणांतरे दशमत्वंतराणोहतिष्ठंतीन्द्रियचित्तकाः भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वज्जिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वराः पूर्णशतसहस्रं तिष्ठंति व्यक्तचित्तका इति तूतं स्वजिमानाख्याहंकारेऽव्य
क्तेचेनिसतकापेक्षया इन्द्रियबुद्धिधारणे अधिके उक्तेने अपि अहंकारधारणायामंतर्भवतः ॥१४॥ क्रमश इति पयःपयसःजलस्य पठग्रथे प्रथमा बुद्धितः बुद्ध्यातत्र तत्र विषये स्थिरया तत्तदैश्वर्यं प्रतिपद्यते अत्र
पृष्ठ्यादिधारणानां स्थानं जदेवतायोगियाज्ञवल्क्योक्ताज्ञेयाः यथा पादादिजानुपर्यंतं पृथिवीस्थानमुच्यते आजानोः पायुपर्यंतं मपां स्थानं प्रकीर्तितं आपायोर्दद्यांतं यद्विहस्थानं न दुच्यते तन्मव्यात्तु भू
बोर्मव्यं यावद्वायुकुलं भवेत् आभूमव्यात्तु मूर्धातमाकाशमिति चोच्यते पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वितं धारयेत् च घटिकाः पृथिवीजयमा मुद्यात् वारुणवा

सनयाधारणाः रुक्मावाग्यतः प्रतिपद्यते ॥ पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताः प्रधारणाः ॥१४॥ क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथापयः ॥ ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यं म
हंकारस्य बुद्धितः ॥ अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ॥१५॥ विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युक्ते पुयोगतः ॥ तथा योगस्य युक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ॥१६॥

युमारोप्यवकारेण समन्वितं स्मरन्नारायणदेवं चतुर्बाहुं शुचिस्मितं शुद्धस्कटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतं धारयेत् च घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते बन्हावनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं व्यक्षं वरप्रदं रुद्रं रुद्रादि
त्यसंनिभं भस्मोद्भूतं सर्वगं मुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेद् घटिकाः पंचवन्दिना सौ न दस्यते मारुतं मरुतां स्थाने वर्णदेवसमन्वितं धारयेत् च घटिकाः वायुबद्धो मगो भवेत् वर्णो यकारः देवईश्वरः रूपं रुद्रवत् आकाशे वायु
मारोप्यहंकारोपरिशंकरं विदुरुपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवं चित्तेन चितयेत् स्वस्थं मुहूर्तमपि धारयेत् अत्रलकारादिवीजस्थानेषु अकारोकारमकारार्थमात्राविदू न्यसेत् अव्यक्तधारणायां पठ्यानां तदं
ते शुद्धं ब्रह्मैव शिष्यते तथा च तत्रैवोपसंहृतं त्वं तस्मात्पणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वस्वे संलट्य कारणे विशुद्धचेतसा पश्यनादांते परमेश्वरमिति अहंकारधारणास्वरूपं तु स्थूलदेहासंगे
नाहमेवेदं सर्वोस्मीत्यभिमानः अस्यैव तत्त्वमस्यादिवाक्यजां विद्यां विना प्रलयः अव्यक्तधारणा ॥१५॥ विक्रमा इति योगत उपायतः युक्ते पुयोगे प्रवृत्ते पुयोगिनः एते वक्ष्यमाणा विक्रमा अनुभवक्रमाः यथा
येन प्रकारेण भवन्ति तथा वक्ष्यामीति शेषः आत्मनि देहाभ्यंतरे पश्यतो ध्यायतः पुरुषस्य युक्तस्य योगस्य सिद्धिसम्यक्प्रयुक्तयोगसंबन्धिनी सिद्धिभूजयादिकां वक्ष्यामीति शेषः ॥१६॥

तत्र विक्रमानाह निर्मुच्यमान इत्यादिना पश्यतः प्रत्यगात्मन इमानि वक्ष्यमाणानि रूपाणि निर्मुच्यमानः गुरुक्तयुक्त्या स्थूलदेहाध्यासं त्यजन् सूक्ष्मत्वात् पश्यतीति शेषः । न त्वविमुच्यमानः स्थूलदृष्टिः शैशिरोधूमः अवस्थायोनीद्वाराख्यः न भः संश्रयत इत्यनेन तस्य गुवनकोशो व्याप्तिर्दर्शिता अत्रायं प्रयोगः शमादिसंपन्नो विविक्ते देशे स्थिरमुखमासनं मध्यासीनः प्राणायामपुरःसरं गुरुक्तयुक्त्या स्थूलदेहाऽसंगेन पादादिजानुपर्यन्ते भूस्थाने चित्तं धारयतः स्थानतिरोधानपूर्वकं नोद्धारमात्रमवभासने यथारज्जुगे च क्षुधार्थं धारयत उरगतिरोधानेन रज्जुमात्रं तदालुमाधरभागे जानुपरिष्ठात्तन एव देहोनीद्वारमग्नौऽसंदिग्धा विपर्यस्ततया भानिसो यं भूमिजयः अस्मिन् सिद्धे जान्वादिपाद्वन्ते जलस्थाने चित्तं धारयतः धूमः स्थानं च तिरोधीयते पायूर्ध्वभागमात्रं च कल्पांतराण्यवमग्रं पूर्ववद्भाति तदिदं द्वयं जले भूमिं संहारो जलजयश्चेत्युच्यते एवमुत्तरत्रापि भूतसंहारजयौ ज्ञेयौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आत्मनि देहाभ्यन्तरे वह्निरूपं प्रकाशते लोहितांधकारमग्नौ भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति अस्य योगिनः अजतिगच्छति क्षिपति वा वक्षानित्यजो वायुः पीतशस्त्रः पीतशस्त्रव

निर्मुच्यमानः सूक्ष्मत्वाद् रूपाणि मानि पश्यतः ॥ शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते न भः ॥ १७ ॥ तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ अथ धूमस्य विरमेद्वितीयं रूपदर्शनं ॥ १८ ॥ जलरूपमिवाकाशे तथैवात्मनि पश्यति ॥ अपां व्यतिक्रमे चास्य वह्निरूपं प्रकाशते ॥ १९ ॥ तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य पीतशस्त्रः प्रकाशते ॥ ऊर्णारूपसर्वणस्य तस्य रूपं प्रकाशते ॥ २० ॥ अथ श्वेतांगतिंगत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्युत ॥ अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमप्युक्तं ब्राह्मणस्य वै ॥ २१ ॥ एतेष्वपि हि जाते पुफलजातानि मे शृणु ॥ जातस्य पार्थिवैश्वर्यैः सृष्टिरत्र विधीयते ॥ २२ ॥ प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात् सृजते प्रजाः ॥ अंगुल्यंगुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ २३ ॥

तृपीतानि गिलितानि शस्त्रवद्विच्छेदकत्वात् वक्ष्यागारपर्वतादीनि शस्त्राणियेन न दृत् गिलिताखिलभूजलतेजोरूपः केवलेन भसि संततं दोधयमानः प्रकाशते इत्यर्थः तदेवोक्तं प्राक् वायुर्दोधयते महान् तदानिराश्रयं ऊर्णांतो र्यद्रूपं अनिलघुनेन सर्वणस्य समानरूपस्य ऊर्णांतु वन्निरालंबनेतरिक्षे स्थितस्य वायुवशास्येत्यर्थः तस्य योगिनोऽपि रूपं दृष्ट्वा ध्यादारभ्य उपरितनं प्रकाशते न त्वन्यत्किंचिद्वाप्यकाशव्यतिरिक्तं ॥ २० ॥ अथ तेजःसंहारवायुजयानंतरं वायव्यं वायुसंबन्धि सूक्ष्मरूपादिहीनं स्वरूपं कर्तृश्वेतांगप्रवृत्त्यावरणरूपं रजस्तमोमलशून्यत्वात् काशमयत्वाच्च स्वच्छां गतिः गम्यते तत्त्वं प्राप्य तेन येति भूमध्यादिमूर्धाति आकाशस्थानं गतिः तांगत्वा तत्र विलयं प्राप्य अशुक्लं नीलरूपं मुपिरमाकाशमात्रं स्थानलयपूर्वकं पूर्ववत्प्रकाशत इति पूर्वगान्वयः तदिदमशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यं सौख्यमिति पाठे प्रसादकरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोरुक्तं शास्त्रे अपि पादपूरणार्थः अव्यक्तमिति पाठे लोकाप्रसिद्धयोगैकगम्यं सेयं व्योमसं वित्वा युलय आकाशजयश्चेत्युच्यते अयमेव तांत्रिकाणां भूतशुद्धिप्रकारः संप्रदायापरिज्ञानाद्यथावदिदानीं नैनैर्न निष्ठीयते ॥ २१ ॥ पृथ्व्याप्यते जोऽनिलस्वेसमुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्य रोगो न जरान्मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति श्रुत्युक्तं पंचभूतजयफलं पृथिवीवायुराकाशआपो ज्योतीषीति श्रुत्यंतरोक्तक्रमेणोपबृंहयति एतेष्वित्यादिना जातस्य सिद्धस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥

आकाशभूतत्वे हेतुः सवर्णत्वादिति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेराकाशेन समानरूपत्वात् वर्णतः आकृतितः गुह्यतेऽपि धीयते अरूपत्वादेवांतर्धानशक्तिमपि प्राप्नोतीत्यर्थः जलजयफलमाह कामादिति इच्छ
या आशयान्वा जलस्य वापीकूपतटाकादीन् पिबति अगस्त्यवत् ॥ २४ ॥ नचेति आकाशजये आकृतेरेव आकाशभूततयापिधानं अत्रनुसत्यामप्याकृतौ अदृश्यत्वमुच्यते उक्तक्रमेण भूतजयं विनावापूर्वो
क्ताहंकारधारणयाऽहंकारे विजितेनांतरीयकत्वेनैवाकाशादयोजिताः स्युरित्यर्थः ॥ २५ ॥ पण्णामिति पंचभूतानि अहंकारश्च तेषां आत्मभूतायां बुद्धौ एतेनाहंकाराद्बुद्धेरव्यतिरेक उक्तः तेन सभैवधारणाः
प्रभवति ऐश्वर्यवान् भवति निर्दोषप्रतिभासंशयविपर्ययभूत्यज्ञानं सर्वेश्वरः सर्वज्ञश्च भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ व्यक्तं बुद्ध्यादिरूपं आत्मानं अव्यक्तं अव्यक्तत्वेन जीवं जगत्कारणं ब्रह्मभावेन जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अव्य
क्तमयी अव्यक्तप्रधानां मे मत्तः पूर्व अव्यक्तबोधात्माकव्यक्तं निबोध ॥ २८ ॥ पंचेति मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति सांख्योक्तानि तत्त्वानि
योगेपातं जलीयेसां ख्येवेदांतविचारचतुर्न्यानि विशेषं शास्त्रभेदप्रयोजकं ॥ २९ ॥ तत्र व्यक्तलक्षणमाह प्रोक्तमिति तच्च महदादिविकारांतं त्रयोविंशकं ॥ ३० ॥ विपरीतं जन्मवत्प्रादुर्भावं अव्यक्तं चतु

पृथिवीकंपयत्येको गुणो वायोरिति श्रुतिः ॥ आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रकाशते ॥ वर्णतो गुह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान् ॥ २५ ॥ नचास्य ते जसां
रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ अहंकारेस्य विजिते पंचैते स्युर्वशानुगाः ॥ २५ ॥ पण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ निर्दोषप्रतिभास्येनं कृत्वा समभिवर्तते ॥
॥ २६ ॥ तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ॥ २७ ॥ तत्राव्यक्तमयीं विद्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ॥ तथा व्यक्तमयं चै
व सांख्ये पूर्वनिबोध मे ॥ २८ ॥ पंचविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समं ॥ योगेसां ख्येपि च तथा विशेषं तत्र मे शृणु ॥ २९ ॥ प्राक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च
यत् ॥ जीर्यते घ्नियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतं ॥ ३० ॥ विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं ॥ द्वावात्मानौ च वेदेपु सिद्धांतेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३१ ॥ चतुर्लक्षणं जंत्वाद्यं
चतुर्वर्गं प्रचक्षते ॥ व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धमचेतनं ॥ सत्त्वं रजस्तम इत्येतद्वयमप्यनुदर्शितं ॥ ३२ ॥

विंशं एतेभ्यो न्यमेकमेव जीवात्मानं प्रतिशरीरं भिन्नमिति सांख्यमन्येततो विशेषमाह द्वाविति द्वौ जीवेश्वरौ वेदेपु कर्मकांडेपु यजमानः यष्टव्यश्च तेन यष्टव्यदेवतायाश्चेतनत्वमनिच्छंतो मीमांसकाः परास्ताः
सिद्धांतेषु वेदांतेषु उदाहृतौ जीवब्रह्मरूपौ ॥ ३१ ॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुत्यनुसारेण जीवेश्वरविभागमाह चतुरिति चतुर्लक्षणं जन्मादिविकारवत् महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशेन्द्रियपं
चभूतानि तज्जंतदुपाधिकं चतुर्वर्गार्थिनं व्यक्तं जीवं अव्यक्तजं मायोपाधिमीश्वरं तथेति तदुभयमपि बुद्धमचेतनं च चिदचिदात्मकमित्यर्थः अथ जलचंद्रन्यायेन प्रतिबिंबो जीवो विवचैतन्यमीश्वर इति द्वास्तु
पण्णामसंयुजासंखायेत्यादिश्रुतिसंमतं जीवेश्वरविभागमाह सत्वमिति सत्त्वं बुद्धिः क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा तदेतत्सत्त्वेन स्वप्नं पश्यत्यथ योयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञाविति पैंगिरहस्यब्राह्मणे व्याख्याना
त् यद्यपि तृतीययाकरणत्वेन निर्दिष्टस्याचेतनस्य सत्वस्य भोक्तृत्वं न घटते नाप्युपद्रष्टुः क्षेत्रज्ञस्य निर्विकारस्य तथापि तयोरेक्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमिति सत्वस्य भोक्तृत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या चैतन्यानुविद्धत्वं
क्तव्यं यथा ह्यंज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्नावद्बुधैको नुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो यमात्मेति श्रुत्यंतराच्च एतद्वयं जीवेश्वरविभागे प्रकारद्वयमपि दर्शितं श्रुत्या ॥ ३२ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ ७ ॥ आत्मज्ञानं विना कर्मापि कृतमंतवदेव भवति यो वा एतदक्षरंगार्ग्यं विदित्वा स्मिन्लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपि बहुनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवाऽस्य भवतीति श्रुतेः अतः आत्मानं जिज्ञास्यं ज्ञात्वा तस्यास्यार्थं कर्माणि कुर्वीत विविदिषंतियज्ञेनेत्यादि श्रुतेरित्याह एषेति दत्तिर्वर्मनं पूर्वतरानित्या एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति श्रुतेः ॥ १ ॥ तत्र कर्मणि संशयश्चेन्न भवेत्तर्हि कर्मकृतं सत्सिद्धये भवति संशयस्वरूपं विवृणोति कित्विति किं कर्म स्वभावो नित्यमेव उत ज्ञानं ज्ञानजनकत्वेन कर्मकाम्यं वेत्यर्थः नित्यं चेन्न काम्यं स्यात् काम्यं चेन्न तदकरणे प्रत्यवायः स्यादिति भावः ॥ २ ॥ तत्र तस्मिन् संशये सति पुरुषं प्रति ब्रह्मोद्देशेन ज्ञानं ज्ञानजनकं चेत् कर्म स्यात्तर्हि स एव वेदविधिर्नित्यविधिरपि स्यात् आत्मविविदिषार्थेऽपि कर्मभिर्नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धिर

तेषु विश्वमिदं भूतं सर्वं च जगदाहितं ॥ तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किंचन ॥ २४ ॥ आद्यं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ॥ चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्य शाः स्वयं भुवः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ ७ ॥ व्यास उवाच एषा पूर्वतरावृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिद्ध्यति ॥ १ ॥ तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मसिद्धये ॥ किंतु कर्म स्वभावो यं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ २ ॥ तत्र वेदविधिः सस्याज्ज्ञानं चेत् पुरुषं प्रति ॥ उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३ ॥ पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्म सुमानवाः ॥ दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावमपरे जनाः ॥ ४ ॥ पौरुषं कर्म दैवं च कालवृत्तिस्वभावतः ॥ त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५ ॥

स्तीत्यर्थः अत्र हेतुद्वयं उपपत्तेरुपलब्धेति यथा काम्योपि दारसंग्रहः क्रत्वर्थोपि भवति न हि कामार्थमन्यास्त्रीक्रत्वर्थमन्यास्त्रीपरिणयेत्युपपद्यते उपलभ्यते च संयोगपृथक्क्रान्यायेन नित्यस्यापि स्वादिरत्वादेः काम्यत्वं तच्चोदाहृतं तत्कर्मणामुभयार्थत्वेन प्राधान्यं वर्णयिष्याम्यहं त्वंच शृणु ॥ ३ ॥ स्वभाववादनिरासमुपक्रान्तमुपसंहरिष्यन्मतांतराण्युपन्यस्यति केचिदिति पौरुषं इह जन्मनि जन्मांतरे वा कृतं कर्म दैवं ग्रहाः काल इत्यावत् स्वभावः स्वरूपमात्रं ॥ ४ ॥ इतिक्रमेण मीमांसकस्य दैवज्ञस्य शून्यवादलोकायतयोश्च मतान्युपन्यस्यैतेषां विकल्पसमुच्चयावाह पौरुषमिति पौरुषं दैवं च कर्म दृष्टादृष्टयलः स्वभावमनुसृत्य कर्मकालौ फलदावित्यर्थः अविवेकं समुच्चयं पृथग्भूतं एकमेव प्रधानं न त्वितरावित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वभावादेवक्षीरदधिन्यायेनसर्वोत्तमैकप्यादिर्यतःप्रज्ञाकौशलंचानर्थकस्यादित्याह कृष्यादीत्यादिना ॥ ७ ॥ गदानारोगाणां अगदस्य औषधस्य अनुष्ठिताः प्रयोजिताः ॥ ८ ॥ तुल्यलक्षणाः प्रज्ञाधि-
क्यादैश्वर्याधिक्यभाजः ॥ ९ ॥ भूतानां परंरूपं चिदात्मा अवरं माया तदुभयं ज्ञानेन धीवत्यैव बाध्या बाध्यरूपया उपलभ्यते ज्ञायते विद्यया धीवत्या परागतिर्लभ्यस्थानं ॥ १० ॥ एवं धीमयौ तृप्तिप्रलयावुक्ताव्या-
वहारिकौ तावाह द्विद्वयशंसार्थं भूतानामिति जरायुजं मनुष्यपश्वादि अंशजं पक्षिसर्पादि उद्भिजंतुणवनस्पत्यादि स्वेदजं यूक्तालिक्षादि ॥ ११ ॥ यत्तस्मात्विशेष्यविशेषं कृत्वा याचेष्टा सा विशिष्येति विशिष्टं कु-

कृष्यादीनीह कर्माणि सस्य संहरणानि च ॥ प्रज्ञावद्भिः प्रकृतानि यानासनगृहाणि च ॥ ७ ॥ आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ॥ प्रज्ञावंतः प्रयोक्तारो-
ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८ ॥ प्रज्ञासंयोजयत्यर्थैः प्रज्ञाश्रेयार्थाधिगच्छति ॥ राजानो भुंजते राज्ञ्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ९ ॥ परावरं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ॥
विद्यया तातस्तृष्टानां विद्यैवेह परागतिः ॥ १० ॥ भूतानां जन्मसर्वेषां विविधानां चतुर्विधं ॥ जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजंचोपलक्ष्येत् ॥ ११ ॥ स्यावरेभ्यो विशि-
ष्टानि जंगमान्युपधारयेत् ॥ उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशेष्यया ॥ १२ ॥ आहुर्वै बहुपादानि जंगमानि द्वयानितु ॥ बहुपादो विशिष्टानि द्विपादानि बहु-
पि ॥ १३ ॥ द्विपादानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ॥ पार्थिवानि विशिष्टानि तानित्यन्तानि भुंजते ॥ १४ ॥ पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानितु ॥ मध्य-
मानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणान् ॥ १५ ॥ मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ॥ धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणान् ॥ १६ ॥ धर्मज्ञानि द्व-
यान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ॥ वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदोत्प्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ १७ ॥ वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तृणीतराणि च ॥ प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधा-
रणान् ॥ १८ ॥ विज्ञायंते हि यैर्वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः ॥ सधर्मानि खिलावेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिस्तृताः ॥ १९ ॥ प्रवक्तृणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ॥
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणान् ॥ २० ॥ धर्मद्वयं हि यो वेदसर्वज्ञः स सर्ववित् ॥ सत्यागी सत्यसंकल्पः सत्यः शुचिरथेश्वरः ॥ २१ ॥ ब्रह्मज्ञानप्रति-
ष्ठितं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयं ॥ २२ ॥ अंतस्थं च बहिष्ठं च साधियज्ञाधिदैवतं ॥ ज्ञानान्विता हि पश्यंति ते देवास्तातते द्विजाः ॥ २३ ॥

र्यात् दक्षादीनां पूर्वोक्तरीत्यादर्शनादिमत्त्वेऽपि प्रत्यक्षेण दर्शनादिमंतो जंगमास्ततः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पार्थिवानि पृथिवीचराणि मानुषाणि इतराणि खेचराणि ॥ १४ ॥ १५ ॥ उत्तमानि निर्णेतुं
मध्यमेष्वेवावांतरतारतम्यमाह मध्यमानीत्यादिना आत्मज्ञानि विशिष्टानीत्येतेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ धर्मद्वयं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं ॥ २१ ॥ तत्रापि ब्रह्मज्ञाने प्रतिष्ठासमाप्तिर्यस्य न तु प्रवृ-
त्तिधर्मे शब्दब्रह्मणि वेदशास्त्रे ॥ २२ ॥ अंतस्थं परचित्तस्थं बहिष्ठं व्यवहितादि ते ज्ञानान्विताः द्विजाः देवाश्च अन्येनाम ब्राह्मणा असुराश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

सांख्ययोगपक्षयोर्मध्येसांख्यमेवश्रेयइत्याह अथेति शास्त्राचार्योपदेशजंपरोक्षज्ञानरूपं पुंवं संसारसमुद्रतरणसाधनं गृहीत्वा धीरो ध्यानवान् आत्मनः शांतिमोक्षहेतुं ज्ञानमेवाश्रयेत् तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन् ब्राह्मण इति श्रुतेर्ज्ञानं शास्त्रतः संपाद्य तन्निष्ठो भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र ज्ञानशब्दार्थपृच्छति किमिति तसंश्रयणीयं ज्ञानं किं विचारं जूरगादिन्यायेना विद्यामात्रनिरासेन वस्तुतत्त्वज्ञापिकां धीवृत्तिवाग्मृषेण प्रवृत्तिलक्षणो ध्यानेन कीटभृगवन्ध्ययसाहूप्यप्रापको धर्म इति वा आत्मोच्छेदलक्षणा शून्यवादिलौकायनिकयोः संमतानि वृत्तिरिति वा तद्वद यथा येन प्रकारेण द्वयं जन्ममरणादिनिस्तरते तथा वदेति ॥ २ ॥ अत्राहमित्यनुभवे जडो हंकारस्तत्प्रकाशश्च प्रथमेतदुभयमालेति भाटाः अहमर्थ एवात्मा प्रकाशस्तस्य गुणः स च त्रिक्षणावस्थायीति तार्किकाः नित्यप्रकाश एवात्माऽहमर्थोऽनात्मेतिसांख्याः तत्राप्यात्मानात्मानौ द्वावपि तात्त्विकाविति बहवः अनात्मैव स्थिरश्चिदात्मा तु देहनाशेन शयतीति लोकायनिकाः आत्मैव सत्योऽनात्मानृषेति वेदांतवादाः द्वयमपि नास्तीति शून्यवादिनः एवमात्मा भावे सति ज्ञानानर्थक्यस्यादित्यंत्यंतावदुपयति यस्त्विति यस्तु भावं अधिष्ठानसत्तां विना स्वभावेनैव अहंकारादिकं स्वरूपेणैव भातीति पश्यन् निरधिष्ठानकां स्वाभाविकीं जगद्भातिवदनुसर्वांश्चिप्यान् प्रज्ञायामुक्ताः ऊहापोहकौशलेन रहिताः हेतवो युक्त

व्यास उवाच अथ ज्ञानपुवं धीरो गृहीत्वा शांतिमात्मनः ॥ उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १ ॥ शुक उवाच किं ज्ञानमथो विद्यां यथा निस्तरते द्वयं ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ॥ २ ॥ व्यास उवाच यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतनः ॥ पुष्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञायामुक्तहेतुकान् ॥ ३ ॥ येषां चैकांतभावेन स्वभावात् कारणं मतं ॥ पूत्वा तृणमिषीकां वा तेलभं तेन किंचन ॥ ४ ॥ ये चैनं पक्षमाश्रित्य निवर्तत्यल्पमेधसः ॥ स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवंति ते ॥ ५ ॥ स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ॥ निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरिभावयोः ॥ ६ ॥

यो येषां तान् निर्बुद्धी नित्यर्थः प्रज्ञयेति तृतीयाया आर्षोऽलुक् पुष्यते पुष्णाति तादृशेन बोधेन रंजयति अचेतनो मूढः स न किंचन तत्त्वं लभते इत्युत्तरेणान्वयः निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् शून्यवादोऽन्यतं हेय इति भावः ॥ ३ ॥ एवं नैरात्म्यवादं दूषयित्वा आत्मोच्छेदवादं लोकायनमतं दूषयति येषामिति येषां लोकायतानां एकांतभावेन दृढत्वेन स्वभावादेव क्षीरादिकं दध्यादेः कारणं न तु ईशादृष्टाद्यनुग्रहात् ईशादिसत्त्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षेण च तेषामदृष्टत्वादिति मतं ते किंतु णं मुंजं पूत्वा संशोध्य तदंतर्गतां प्रागदृष्टा मिषीकामपि किं वानलभं ते इति काकादृष्टविरुद्धत्वादित्वं तेषामुक्तं च न शब्दोप्यर्थो भिन्नकमश्च न ह्यदर्शनमात्रेण वस्त्वभावो निश्चेतुं शक्यः मुंजांतस्थे षीकाया अप्यसत्त्वापत्तेः श्रुतिश्च मुंजे षीकादृष्टांतै नैव देहादन्यमात्मानमाह तं स्वाच्छरीराद्यवहे न्मुंजादिव इषीकां धैर्येणेति श्रुत्वानृणामृषीणां वेति पाठे तेश्रवणपूर्वकं किंचित्त्वं न लभतेऽपि तु स्वयमेवानुपासिताचार्या इत्थं कल्पयंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वभावादेव शून्ये जगद्भातिः स्वभावादेव च देहाद्युत्पत्तिरिति पक्षद्वयमप्यनर्थकमित्याह ये चेति ॥ ५ ॥ तदेव दूषयति स्वभावो हीति मोहकर्ममोहकार्यं यन्मनस्तद्भवः मूढैर्मनसा कल्पित इत्यर्थः स्वस्यैव भावः सत्ताकारणमिति एकः पक्षः परितः स्वस्य इतरेषां च भावः कारणमित्यन्यः एतयोः स्वभावपरिभावयोर्निरुक्तं निर्वचनं तत्त्वं एतद्वक्ष्यमाणं शृणु इति शेषः ॥ ६ ॥

अनयोःपक्षयोःक्रमेणमूढामूढदृष्टिभेदेनव्यवस्थामाह द्वाविति विषयान्घटादिविषयमारभ्यप्रतिसंहारःउत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनसंप्रविलापनंकर्तव्यमितिसांख्यानां औपनिषदानांलक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंशास्त्रं अयमर्थः मूढानांतात्त्विकएवजीवेश्वरादिभेदः बुद्धानांतुद्विवप्रतिबिंबभावेनेतिप्रतिबिंबोपाधेःसत्त्वस्यप्रविलयेचिन्मात्रमेवशिष्यतेइति ॥ ३३ ॥ एवंज्ञाततत्त्वस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणान्याह निर्ममइत्यादिना ॥ ३४ ॥ ध्यातिध्यायति वाग्दंडःपारुष्यं कर्मतादृशमेवहिंस्रं तथामनोपिपरानिष्टार्थितेषां ॥ ३५ ॥ ब्रह्माणंचतुर्मुखं ॥ ३६ ॥ कृतीकार्यवान् निराकृतिःनुच्छ्वेपः नविक्षिप्तःसंपादितःमनोरथोयस्यसतथानभवति सत्यसंकल्पइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ योगमनेविशेषं वक्तुं प्रतिजानीते यथेति योगैश्वर्यमणिमादिपरमार्थभूतंसदतिक्रान्तस्तदुल्लंघ्यगतःपरवैराग्यबलेनननुतत्त्वज्ञानबलेनावृतंसत्सां

द्वावात्मानौचवेदेषुविषयेष्वनुरज्यतः ॥ विषयात्प्रतिसंहारःसांख्यानांविद्विलक्षणं ॥ ३३ ॥ निर्ममश्चानहंकारोनिर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ॥ नैवकुड्यतिनद्वेष्टिनानृताभापतेगिरः ॥ ३४ ॥ आकुप्टस्ताडितश्चैवमैत्रेणध्यातिनाशुभं ॥ वाग्दंडकर्ममनसांत्रयाणांचनिवर्तकः ॥ ३५ ॥ समःसर्वेषुभूतेषुब्रह्माणमभिवर्तते ॥ नैवच्छतिनचानिच्छायात्रामात्रव्यवस्थितः ॥ ३६ ॥ अलोलुपोव्यथोदांतोनरुतीननिराकृतिः ॥ नास्येन्द्रियमनेकाग्रंनाविक्षिप्तमनोरथः ॥ ३७ ॥ सर्वभूतसद्व्रभैत्रःसमलोप्याश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ ३८ ॥ अस्पृहःसर्वकामेभ्योब्रह्मचर्यदृढव्रतः ॥ अहिंसःसर्वभूतानामीदृक्सांख्योविमुच्यते ॥ ३९ ॥ यथायोगाद्विमुच्यंतकारणैर्यैर्निबोधत ॥ योगैश्वर्यमतिक्रान्तोयोनिक्कामतिमुच्यते ॥ ४० ॥ इत्येषाभावजाबुद्धिःकथितातेनसंशयः ॥ एवंभवतिनिर्द्वंद्वोब्रह्माणंचाधिगच्छति ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेसप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

ख्यइवशुक्तिरजतवद्वाधितवान्निष्कामतिवृत्तिसारूप्यादपसरतिननुवृत्तिमूलमज्ञानमुच्छिनत्ति अयमर्थः अस्माकंमिथ्याज्ञानोद्भवोदेहेन्द्रियादिःप्रपंचोविद्ययाऽज्ञानबाधेसतिवाध्यंतरज्जूरगादिवत् योगानांतुसत्यापधानतउत्पन्नःप्रपंचःसत्यस्तदाकाराश्चित्तस्यवृत्तयोपि सत्याःवृत्तिसारूप्यंचैतन्यस्यसत्यमेवतत्रवृत्तीनांनिरोधेचित्तस्तदाकारतापिनिवर्तते तथाचसूत्रितं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधःतदाद्रष्टुःस्वरूपेऽवस्थानंवृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सोयंसांख्ययोगयोर्विशेषोयथाप्रतिज्ञमुपपादितः ॥ ४० ॥ उपसंहरति इतीति भावोवक्तृविवक्षातद्विशेषजाबुद्धिः फलतस्तुनतयोर्भेदोऽस्तीतिभावः यथोक्तंभगवता यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसंशयतीति ब्रह्माणंपरंब्रह्म पुंस्त्वमार्थ ॥ ४१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

आर्हतमतआह एतदिति तैर्हि स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यः स्यादवक्तव्य इति समभंगीनयः सर्वत्र योज्यते अतएतदेवमि
ति स्यादस्तीत्युक्तं चातएतन्नएवं चनेतिसंबंधेन स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य इति चोक्तं नचोभेदइत्यनेन स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति चोक्तं नानुभेद इति स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चाव
क्तव्य इति चोक्तं कर्मस्थाः आर्हताः विषयं घटादि एतदेवं अस्तौत्यादि त्रयुरितिसंबंधः एतेषु पक्षेषु कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात्त्वभावमात्रपक्षस्तुच्छः बंधमोक्षादिवस्तुमात्रस्य रूपस्यास्ति नास्तौत्यादिविकल्पप
स्तत्वेनानवधारणात्मक आर्हतपक्षोऽपि तुच्छ एव परिशेषात्समुच्चयपक्ष एव श्रेयान्वयवहारे परमार्थस्तु सत्वस्थाः योगिनः समदर्शिनः ब्रह्मैवकारणत्वनपश्यन्ति ॥ ६ ॥ त्रेतायामिति पापानुवेधादेवात्र श्रौतेमते संश

एतदेवं च नैवं च नचोभेद नानुभेतया ॥ कर्मस्था विषयं त्रयुः सत्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ६ ॥ त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजा श्वस संशयाः ॥ तपस्विनः प्रशांता श्वसत्वस्था
श्वरुते युगे ॥ ७ ॥ अपृथग्दर्शनाः सर्वे ऋक्सामसुयजुः पुच ॥ कामद्वेषौ पृथक् कृत्वा तपः कृत उपासते ॥ ८ ॥ तपो धर्मेण संयुक्तस्तपो नित्यः सुसंशितः ॥ तेन सर्वान
वाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९ ॥ तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ॥ तद्भूतश्च ततः सर्वभूतानां भवति प्रभुः ॥ १० ॥ तदुक्तं वेदादेपु गहनं वेददर्शिभिः ॥
वेदांतेषु पुनर्युक्तं कर्मयोगेन लक्ष्यते ॥ ११ ॥ आलंभयज्ञाः क्षत्राश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ॥ परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १२ ॥ परिनिष्ठितका
र्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १३ ॥ त्रेतादौ केवला वेदाय ज्ञावर्णाश्रमास्तथा ॥ संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे
युगे ॥ १४ ॥ द्वापरे विप्लवं यांति वेदाः कलियुगे तथा ॥ दृश्यंते नापि दृश्यंते कलेरन्ते पुनः किल ॥ १५ ॥ उत्सीदंति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पांडिताः ॥ गवां भूमेश्वयेचा
पामोपधीनां च ये रसाः ॥ १६ ॥ अधर्मा तर्हि ता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ॥ विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्यावराणि चराणि च ॥ १७ ॥ यथा सर्वाणि भूतानि दृष्टिर्भो
मानि वर्पति ॥ सृजते सर्वतो गानि तथा वेदायुगे युगे ॥ १८ ॥

यो भवतीत्यर्थः प्रशांताः निःसंशयाः ॥ ७ ॥ अपृथगिति वेदत्रयेऽपि भेदमपश्यन्तः कामादीन् पृथक् कृत्य तपो ज्ञानं उपासन्ते श्रयन्ति ॥ ८ ॥ अतो ज्ञातारमेव स्तौति तप इति ॥ ९ ॥ यद्भूत्वा ब्रह्म भूत्वा तद्भूतः ब्रह्म भूतः
॥ १० ॥ कितञ्ज्ञानमिति ज्ञानशब्देन विद्यावाकर्मजोऽतिशयोक्ता आत्मनाशो वेति पृष्टं तत्रात्यः स्वभाववाद निरासेन निरस्तः आद्ये प्रमाणं प्रदर्शयन्मध्यमं निरस्यति तदिति तद्ब्रह्म वेदादेषु कर्मकाण्डेष्वपि प्रस्तावा
दिदेवतात्वेन उक्तं तथापि गहनं अज्ञातमेव तत्र वेददर्शिभिरपि वेदांतेषु तदेव पुनर्विद्यैकप्राप्य ब्रह्म व्यक्तमुक्तं कर्मयोगे भावनायात्मके योगे तन्न लक्ष्यते न स्तुपासनया कोटजृगन्यायेन ब्रह्म भावस्य प्राप्यत्वं वक्तुं युक्तं
जन्यत्वेनानित्यत्वापातादित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रमेयसिद्ध्यर्थं ब्रह्मणि प्रमाणभूतं वेदं स्तौति आलंभेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वधर्मस्था आश्रमाः विक्रियन्ते भूतकाध्यापनक्रतुजन्यपु
ण्यसमर्पणादिना ॥ १७ ॥ वर्षति पुष्पाति अंगानियोगांगानियमादीनि वेदाध्यायिनं पृथ्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

कालनानात्वंकालोजीवस्तस्यनानात्वंकृतत्रेतादिरूपेण तथाहिसत्कर्मपराङ्मुखःशयानःपुरुषःकलिरित्युच्यते अधर्मंहानुमिच्छन्संजिहानोद्वापरः धर्ममनुष्ठानमुद्युक्तउत्तिष्ठन्नेता धर्मचरन्कृतंभवति तथा चयुतिः कलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरः उत्तिष्ठन्नेताभवतिकृतं संपद्यतेचरन्निति सचकालोऽनादिनिधनःप्रजाःसूतेऽत्तिचेतिजीवस्यतत्पदार्थाभिदुक्तः ॥ १९ ॥ यच्चैदंकालाख्यंभूतानांप्रभवउत्पत्तिः स्थानंपोषणं संयमःप्रलयः यमःनियन्तांतर्यामीयत्रवर्ततेभूतानिस्वभावेनब्रह्मभावेनननुविक्रमेनरूपेण ॥ २० ॥ कालएवसर्गादिकंतेनज्ञानंनामविद्यैवप्रतीचोऽज्ञानकृतजीवत्वबाधेनब्रह्मभावप्रकाशिकानत्वात्मन्यतिशयआत्मोच्छेदोवेतिअध्यायद्वयेनस्पष्टीकृतं ॥२१॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७३ ॥ एवंज्ञानपदार्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोऽ

निश्चितंकालनानात्वमनादिनिधनंचयत् ॥ कीर्तितंयत्पुरस्तात्मेसूतेयच्चात्तिचप्रजाः ॥ १९ ॥ यच्चैदंप्रभवःस्थानंभूतानांसंयमोयमः ॥ स्वभावेनैववर्ततेद्वंद्वस्तृष्टानिभूरिशः ॥ २० ॥ सर्गःकालोऽवृत्तिर्वेदाःकर्ताकार्यंक्रियाफलं ॥ एतत्तेकथितंतातयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेएकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोभिप्रशस्यैतत्परमर्षस्तुशासनं ॥ मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदंप्रपुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ शुकउवाच प्रज्ञावान्श्रोत्रियोयज्वारुतप्रज्ञोनसूयकः ॥ अनागतमनैर्नित्यंकथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणसर्वत्यागेनमेधया ॥ सांख्येवायदिवायोगएतत्पृष्टोवदस्वमे ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचयथैकाग्र्यमवाप्यते ॥ येनोपायेनपुरुषैस्तत्त्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ व्यासउवाच नान्यत्रविद्यातपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्रसर्वसंत्यागात्सिद्धिर्विंदितकश्चन ॥ ५ ॥ महाभूतानिसर्वाणिपूर्वस्तृष्टिःस्वयंभुवः ॥ भूयिष्ठंप्राणभृद्रामेनिविष्टानिशरीरिपु ॥ ६ ॥ भूमर्देहोजलात्स्नेहोज्योतिपश्चक्षुषीस्मृते ॥ प्राणान्पानाश्रयोवायुःखेष्वाकाशंशरीरिणां ॥ ७ ॥

नाधेयातिशयत्वमुक्तं तच्चनकर्त्रात्मपक्षेउच्छेदपक्षेवायुज्यते अतःपरिशेषान्असंगात्मवादिनोःसांख्ययोगयोरेवव्यवतिष्ठतइतियोरेवविज्ञागार्थमध्यायद्वयमारभ्यते इत्युक्तइत्यादि ॥ १ ॥ अनागतंप्रत्यक्षानुमानाभ्यामज्ञातं अनैतिसंप्रपादवनीयादिवदलौकिकमपिदमित्थमितिवेदेनापिननिर्देश्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ यथायत्प्रकारकमैकाग्र्यं ॥ ४ ॥ विद्यादिपदेःक्रमेणाश्रमचतुष्टयधर्माउक्ताः ॥ ५ ॥ स्वयंभुवईश्वरस्यमहाभूतानिपूर्वस्तृष्टिः तानिचप्राणभृद्रामेजीवसंघेशरीरिपुशरीराभिमानिपुमूढजीवेषुभूयिष्ठंनिविष्टानि तैरात्मत्वेनगृहीतानीत्यर्थः पृथक्स्तृष्टिरितिपाठेभौतिकस्तृष्टेःपृथगेवभूतस्तृष्टिस्ततःप्राचीनत्वादितिसएवार्थः ॥ ६ ॥ खेषुनासादिरेधेषु ॥ ७ ॥

योगमतेआत्माभोक्तैवननुकृता सांख्यमतेननुभोक्तानापिकृतांते तत्रायदूषयतिउत्तरस्यैवसिद्धांतत्वंज्ञापयितुं क्रांतेतिक्रांतेपादैंद्रिये बलेपाणींद्रियेचविष्णुशक्रौतत्तयोक्तारौतिष्ठतः भटाइवराजकीयरथश
कटादौतत्रयथाभटगतंजयपराजयादिरथगतंद्वासवदिव्यादिवराजाआत्मन्यभिमानादध्यारोपयति तद्वच्चिदात्मादेवतेंद्रियगतंभोक्तृत्वंजत्वादिकमविद्ययास्वस्मिनारोपयतिअहंभोगीअहंस्वंजइति यथा
चपराजयोनभृत्येतदभिमानाभावात् एवंभोगोपिविष्णवादीनास्ति आत्मनित्वविद्यैवतद्भानमिति सिद्धमात्मनोःकर्तृत्वमभोक्तृत्वंच नन्वात्मैवकर्त्ताभोक्ताचास्तुकिमंतर्गदुभिर्विष्णवादिभिरितिचेन्न अनिमो
क्षापत्तेःस्वाभाविकस्यकर्तृत्वादेर्वन्मौण्यवदाश्रयनाशमंतरेणनाशायोगाच्च कर्णस्थानं श्रोत्रमिंद्रियं दिशोदेवताः जिह्वास्थानं वागिंद्रियं सरस्वतीदेवता एतच्चान्येषामपिस्थानादीनामुपलक्षणं ॥८॥ दर्श
यंनितानिदर्शनीयानि कर्त्तरिक्त्यः तानिचतानींद्रियाणिचेतिसमासः विभक्तिलोपआर्पः आहारःशब्दादिग्रहः॥९॥ इंद्रियेभ्यएवंइंद्रियार्थान्कूर्मागवत्पृथग्भूतान्विद्यात्॥१०॥मनःकर्तृ यंतासारथिःभूता

क्रांतेविष्णुर्वलेशक्रःकोष्ठेभिर्भोक्तुमिच्छति ॥ कर्णयोःप्रदिशःश्रोत्रंजिह्वायांवाक्सरस्वती ॥ ८ ॥ कर्णौत्वक्क्षुपीजिह्वानासिकाचैवपंचमी ॥ दर्शनीयेंद्रि
योक्तानिद्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९ ॥ शब्दःस्पर्शस्तथारूपरसोगंधश्चपंचमः॥इंद्रियार्थान्पृथग्विद्यादिंद्रियेभ्यस्तुनित्यदा॥१०॥ इंद्रियाणिमनोर्युक्तेवश्यान्यंते
ववाजिनः ॥ मनश्चापिसदायुक्तेभूतात्माहृदयाश्रितः ॥ ११ ॥ इंद्रियाणांतथैवैपांसर्वेषामीश्वरंमनः ॥ नियमेचविसर्गेचभूतात्मानामनसस्तथा ॥ १२ ॥ इंद्रि
याणींद्रियार्थाश्चस्वभावश्चेतनामनः ॥ प्राणापानौचजीवश्चनित्यदेहेपुदेहिनां ॥ १३ ॥ आश्रयोनातिसत्वस्यगुणाःशब्दोनचेतना ॥ सत्वंहितेजः
सृजतिनगुणान्वैकथंचन ॥ १४ ॥

त्मावुत्थुपाधिर्जीवः ॥ ११ ॥ एषांशब्दादीनां ईश्वरंउत्पत्तिस्थितिलयहेतुः नियमेसंहारे विसर्गेष्टौ ॥१२॥ इंद्रियार्थाघटादयः स्वभावःशीतोष्णादिधर्मः चेतनाधीवृत्तिः देहेपुहृदयगुहायामेववर्त्तते स्व
मद्वकर्मोदये ततएवाविर्भावतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुदेहस्यापींद्रियार्थत्वाद्देहांतर्गतबुद्धौस्थितिःस्वस्कंधारोहणन्यायमनुसरतीत्याहआश्रयइति सत्वस्यबुद्धेराश्रयोयःप्रागुक्तोदेहःसोपिनास्ति स्वामदेहंवत्त
स्यापिप्रतिभानमात्रत्वात् कस्तर्हि सत्वस्याश्रयःकिंचतस्यरूपमतआह गुणादिति त्रिगुणात्मिकामूलप्रकृतिरेवस्वविकारस्यवाचारंभणं विकारोनामधेयमिति श्रुतेः शब्दमात्रस्वरूपस्यसत्वस्याश्रयइत्यर्थः ननु
चेतनासत्वस्याश्रयःस्वरूपंवा असंगत्वादविकारत्वाच्च ननुगुणाबुद्धेरेवधर्माःसंतु तथाचसात्विकोयंराजसोयमितितेषांतदुपाधिकेपुरुषेव्यपदेशोयुज्यतइत्याशंक्याह सत्वंहीति तेजःवासनासत्वंसृजति ननुगु
णान् अनादिवासनाहिसत्वस्यकारणंसाचत्रिगुणात्मिकेतिनसत्वकार्यत्वंगुणानांघटते सात्विकोयमित्यादिर्व्यपदेशस्तुपरंपरयापियुज्यतइतिभावः ॥ १४ ॥

सप्तदशचिदात्मानं षोडशभिः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियार्थाः स्वभावाद्यश्वपट्टैः मनीषी मनोनिग्रहशीलः आत्मनिबुद्धौ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अशरीरं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितं मर्त्येषु मरणधर्मवत्सु ॥ १७ ॥ अनुपश्यति गुरुवे दवाक्यमनु ब्रह्मभूयसे निर्विशेषब्रह्मभावाय ॥ १८ ॥ अभिजनः शिष्यकुलादिः समं ब्रह्मैव पश्यति ते समदर्शिनः ॥ १९ ॥ एतदेव प्रसिद्धिविधया आह सहीति ध्रुवेषु स्थावरेषु ॥ २० ॥ यो गफलमाह सर्वभूतेष्विति संप्रज्ञाते सोपाधिकावस्थायां सर्वभूतेष्वामानमनुस्यूतं पश्यति अहमेवेदं सर्वं स्मीत्यनुभवतीत्यर्थः आत्मनि निष्कले असंप्रज्ञातावस्थायां सर्वभूतान्यात्मन्येव विलीनानि पश्यति तत्के न कं पश्येदिति श्रुतः तथा च द्विविधो ब्रह्मभाव उक्तो भवति स चाक्तः सोपाधि निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाध्यानुपाधिक इति ॥ २१ ॥ वेदस्य आत्माशब्दः स आत्मनि स्वस्वरूपे यावान्देशतः कालतश्च यावत्प्रमाणोस्ति तावान् आत्मा जीवः सर्वोपि वाचोविषय आत्मेत्यर्थः स च परात्मनि अधिष्ठाने स्वस्वरूपे तथा च श्रुतिः यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वा गति विष्ठितं विविधाकारेण स्थितं ॥

एवं सप्तदशं देहे दृष्टं षोडशभिर्गुणैः ॥ मनोपीमनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५ ॥ न त्वयं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ॥ मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १६ ॥ अशब्दस्पर्शरूपतदरसागंधमव्ययं ॥ अशरीरं शरीरेषु निरीक्षेत निरिन्द्रियं ॥ १७ ॥ अच्युतं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितं ॥ यो नुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ १८ ॥ विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १९ ॥ सहि सर्वेषु भूतेषु जंगमेषु ध्रुवेषु च ॥ वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततं ॥ २० ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २१ ॥ यावानात्मानि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ॥ य एवं स ततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य विभोर्भूतहितस्य च ॥ देवापि मार्गे मुत्स्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २३ ॥ शकुंतानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ॥ यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ २४ ॥ कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ॥ यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं वेदे ह न कश्चन ॥ २५ ॥ न तदूर्ध्वं न तिर्यक् च नाधो न च पुनः पुनः ॥ न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव किंचित्कुतश्चन ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥ सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य प्रत्यक्षस्य विभोः आकाशतुल्यस्य परिच्छेदाजिमानि नामेव देवयानः पितृयाणोऽन्योवा मार्गोऽस्ति अतस्तस्य मार्गोऽन्वेषणीये देवा अपि मुस्यन्ति देवापीत्यपेक्षः संधिः व्यवहितक्रियया संबंधश्च अपदस्य मार्गरहितस्य पदैषिणः ब्रह्मबुभूषोः तथा च श्रुतिः न तस्य प्राणा उक्ता मन्त्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति अत्रैव स्यात्मान्येव समवनीयन्ते एकीभावेन लीयन्ते अस्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति श्रुत्यन्तराच्च विदुष्येव प्राणमनः प्रभृतीनां कलानां प्रत्ययो व्यवसेयः ॥ २३ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति शकुंतानामिति ज्ञानविदां ब्रह्मविदां ॥ २४ ॥ काल उक्तरूपो जीवः पचति जरयति पच्यते जीर्यते यस्मिन् परमात्मानं ॥ २५ ॥ तन्मुक्तस्वरूपं प्रतिगृह्णीते विषयीकरोति एतेन देशविशेषप्राप्तिर्मुक्तिरिति पक्षः परास्तः ॥ २६ ॥

अंतस्थाः मुक्तस्वरूपांतर्गताः एषां लोकानां मध्ये वा ह्यं किंचित् स्थानं नास्ति यद्वति प्राप्यं स्यात् ॥ २७ ॥ अंतं सन्निधिं अनंतत्वात् तस्य ॥ २८ ॥ कारणस्य ज्ञेयं स्वरूपमाह तस्मादितिसार्धाभ्यां ॥ २९ ॥ ३० ॥
कालः पचनीत्यादिभिः पद्भिः श्लोकैः ब्रह्मणः प्रत्यगात्मत्वात् अविषयत्वात् सर्वलोकाश्रयत्वात् अनंतत्वात् सूक्ष्मत्वात् विभुत्वाच्च ब्रह्मविदां देशांतरप्राप्तिर्नास्तीत्युक्त्वा प्रकारांतरेणाप्येतदाह अक्षरमिति अक्षरं अविना
शिचैतन्यं क्षरं विनाशिजडं सर्वेषु भूतेषु स्थावरजंगमशरीरेषु क्षरः क्षरत्वं ॥ ३१ ॥ नवमहदहंकारपंचतन्मात्राणि अविद्याकर्मचेति कामस्याहंकारधर्मस्य तद्गुणैव ग्रह इति नवैव गतिद्वाराणि यस्मिंस्तन्वद्वारं पु
रंगत्वाप्राप्य ईशोऽपि हंसोऽहंति गच्छतीति हंसो गतिमान् भवति स ईशां च केकस्मिंस्त्वहमुक्तांते उक्तांते भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति परस्मिन्प्राणोपाधिकस्यैव गमनस्य श्रवणात् नि
यतः अचंचलः वशी उपाधिदोषानभिभूतः ईशो नियंता ॥ ३२ ॥ पुरंगत्वाहं सो भवतीत्येतद्विदुषोति हानीति अजस्य परमेश्वरस्य शरीराणां शरीरांतर्गतानां नवानां पूर्वोक्तमहदादीनां संबन्धिनो ये हान्यादयस्ते पां

सर्वे तस्या इमे लोका वात्यमेपां न किंचन ॥ यद्यजसं समागच्छेद्यथा वाणो गुणच्युतः ॥ २७ ॥ नैवांतं कारणस्येयाद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं
नास्ति स्थूलतरंततः ॥ २८ ॥ सर्वतः पाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ २९ ॥ तदेवाणोरणुतरंतन्महद्भ्यो महत्तरं ॥ तदं
तः सर्वभूतानां ध्रुवंतिष्ठन्नदृश्यते ॥ ३० ॥ अक्षरंचक्षरंचैव द्वैधीभावो यमात्मनः ॥ क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यंतमृत्तमक्षरं ॥ ३१ ॥ नवद्वारं पुरंगत्वाहं सोऽहं नित्यतो व
शी ॥ ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३२ ॥ हानिभंगविकल्पानां नवानां संचयेन च ॥ शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३३ ॥ हंसोक्तं चाक्षरं
चैव कूटस्थं यत्तदक्षरं ॥ तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मेनी ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने चत्वारिंशदधिकद्विंश
ततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ ॥ ७ ॥ व्यास उवाच पृच्छतस्तव सत्यत्रययावदिह सत्त्वतः ॥ सांख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १ ॥

संचयेन संप्रहेण हंसत्वमाहुः पारदर्शिनस्तत्त्वविदः हानिर्गतिः ओहाङ्गतावित्यस्य रूपं भंगोदुःखित्वादिकं विकल्पो मनुष्योऽयं पशुरयं वृक्षोऽयमिति विविधकल्पनाच्च हंसत्वमित्युपलक्षणं भंगादेरपि ॥ ३३ ॥
एवमात्मनः क्षराक्षरयोस्तत्त्वमक्षरस्य क्षरद्वारकंगत्यादिकंचेत्युक्त्वा तत्त्वमसि वाक्यार्थप्रतिपादनपुरःसरं विदुषोऽप्याहं भावाद्भ्यभावमाह हंसेति हंसपदेनोक्तं यदक्षरं जीवाख्यं तत्कूटस्थमेवाक्षरं न त्वन्यत्कूट
स्थमक्षरं अन्यत् हंसाख्यमक्षरमिति भेदोऽस्ति अयमात्मा अहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः तत्तस्माद्धेतोः विद्वानहंसः अक्षरं कूटस्थमात्मानं प्राप्य प्राणं उक्तांत्यादिसाधने उपाधिजन्मच जहाति जन्महेतोरविद्याया
नाशात् ॥ ३४ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० चत्वारिंशदधिकद्विंशतमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ ॥ ७ ॥ एवं सांख्यतत्त्वमुक्त्वा योगिनां कृत्यंतद्वक्तुं प्रतिजानीते पृच्छत इति ॥ १ ॥

ननुज्ञानादेवतुक्केवल्यनान्यः पंथाविद्यतेऽयनायेति श्रुतेः सांख्यादन्यो मोक्षमार्गो नास्ति तत्किं स्वातंत्र्येण योगकृत्यनिरूपणेनेत्याशंक्ययोगमते ज्ञानशब्दार्थमाह एकत्वमिति घटादिवृत्तिद्वारं इंद्रियाणि दुःखादिवृत्तिद्वारं मनः तेषामेकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् एतदेव ज्ञानं अनुत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः नान्यदहं ब्रह्मास्मीति धीवृत्तिरूपं तथा च श्रुतिः तावन्ननो निरोद्धव्यं तद्विद्यावत्क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च ध्यानां च शेषो न्योयं विस्तर इति ॥ २ ॥ बोद्धव्यं गुरुमुखादवगतं व्यं आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः तेन मुमुक्षो घटदुःखादिवृत्त्यभावेन ज्ञानत्वं प्रसक्तं तन्निरस्तं आनंदमुक्तेनो मुखः प्राज्ञ इति श्रुतेस्तत्रापि निद्राहृषाया धीवृत्तेः सत्त्वात् प्राज्ञः मुमुक्षुः उपशान्तो जितचित्तः दांतो जितवाक् इंद्रियः अध्यात्मशीली ध्याननिष्ठः आत्मारामः आत्मनिरतिमान् बुद्धः ज्ञातशास्त्रतत्त्वः शुचिकर्मायमनियमादिमान् ॥ ३ ॥ समुच्छिद्य बोद्धव्यमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवनं परिशीलनं अर्थानां तेन धृत्या धैर्येण शिश्रोदरं व्यभिचारादिभ्यः पाणिपादं कंठकादिभ्यः ॥ ६ ॥ चक्षुःश्रोत्रे सा भिलाष परस्त्रीदर्शनादिभ्यः मनोर्वाचं दुः

योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ एकत्वं बुद्धिमनसोरिंद्रियाणां च सर्वशः ॥ २ ॥ आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमं ॥ तदेतदुपशान्तेन दांतेनाध्यात्मशीलिना ॥ ३ ॥ आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्य पंचयान्कवयो विदुः ॥ ४ ॥ कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पंचमं ॥ क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ॥ ५ ॥ सत्त्वसंसेवनाद्दीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ॥ ६ ॥ चक्षुःश्रोत्रे च मनसामनोवाचं च कर्मणा ॥ अप्रमादाद्भयं जत्याहं भं प्राज्ञोपसेवनात् ॥ ७ ॥ एवमेतान् योगदोषान् जयेन्नित्यमंतर्द्रितः ॥ अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चयेद्देवताः प्रणमेत च ॥ ८ ॥ वर्जयेदुशतीं वाचं हिंसा युक्तां मनोनुदां ॥ ब्रह्मतेजो मयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ॥ ९ ॥ एतस्य भूतं भव्यस्य दृष्टं स्थावरजंगमं ॥ ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्यीरार्जवं क्षमा ॥ १० ॥ शौचमाचारसंशुद्धिरिंद्रियाणां च निग्रहः ॥ एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ११ ॥

ध्यानादिभ्यः कर्मणाय ज्ञादिना एतदेवाहा प्रमादादिति दंभलोभमूलं ॥ ७ ॥ ८ ॥ उशतीं कामप्रधानां विटगोष्ठीरित्यर्थः मनोनुदां मनोभंगकारिणी ननु ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिः प्रसिद्धानुधीनिरोधमात्रादित्याशंक्य ब्रह्मशब्दार्थमाह ब्रह्मेति शुक्रं बीजभूतं प्रधानं तेजो मयं प्रकाशात्मकसत्त्वगुणप्रधानं महत्तत्त्वाख्यं तदेव ब्रह्म न तनोन्यन्यस्य शुक्रस्य रसः सारः ॥ ९ ॥ भव्यस्य जन्मवनः एतस्य दृष्टं ईक्षणं एतेन सदेव सोम्येदमप्य आसीत् तदैक्षत बह्वः स्यां प्रजायेयेति एतदात्म्यमिदं सर्वमित्यस्याः श्रुतेरर्थः प्रधानं एकमेव सत्त्वोद्देकादीक्षणकर्तृत्वेन महत्तत्त्वात्मकं भूत्वा ईक्षणद्वारा सर्वात्मकत्वं गतमिति दर्शितः अस्य ध्यानेनाध्ययनादिना च सत्त्वोत्कर्षे सति पापनाशः सर्वकामावाप्तिस्तत्त्वज्ञानं च जायत इत्याह द्वाभ्यां ध्यानमित्यादि ॥ १० ॥ ११ ॥

समःरागद्वेषशून्यः लब्धालब्धेनेति यदृच्छालाभसंतुष्टइत्यर्थः ॥ १२ ॥ तेजस्वीसत्त्ववान् ब्रह्मणोमहत्तत्त्वस्यपदंलयस्थानंप्रकृतिनिनीषेत्तृतीकर्तुमिच्छेत् ॥ १३ ॥ ऐकाग्र्यंविषयेभ्योनिरोधंरुत्वाआत्मनिबुद्धौमनोधारयेत् संकल्पात्मकंमनोनिरोध्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ इंद्रियाणामनिरोधेदोषमाह जंतोरिति प्रज्ञाशास्त्रजाबुद्धिः स्रवतेविषयप्रावण्यात्क्षीयते दृतेश्वर्मकोशस्य ॥ १५ ॥ मनइति इंद्रियाणां नियहोमनोनिग्रहपूर्वकएवेत्यर्थः कुमीनंजालदंशक्षमंमीनं ॥ १६ ॥ ततइति संकल्पत्यागएवमनसआत्मनिबुद्धौधारणंनाम ॥ १७ ॥ संधायथ्येयवस्तुनःअभिसंधानंरुत्वातनुमुत्ताविवतमोप्रस्तत्वेनमनसिस्थापयेत् आत्मनिबुद्धौ ॥ १८ ॥ प्रसीदंनिसंकल्पजंकालुष्यंत्यजंति तत्रहेतुःसंस्थायनाशंप्राप्य वन्सौण्यवत्स्वरूपनाशानुविनाशयेवइंद्रियाणांकालुष्यमित्यर्थः ब्रह्ममहत्तत्त्वंप्रकाशते निर्विषयवेदनम

सिद्ध्यंतिचास्यसर्वार्थाविज्ञानंचप्रवर्तते ॥ समःसर्वेषुभूतेषुलब्धालब्धेनवर्तयन् ॥ १२ ॥ धूतपाप्मातुतेजस्वीलघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥ कामक्रोधौवशंरुत्वा निनीषेद्ब्रह्मणःपदं ॥ १३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचरुत्वेकाग्र्यंसमाहितः ॥ पूर्वरात्रापराधेचधारयन्मनआत्मनि ॥ १४ ॥ जंतोःपंचेंद्रियस्यास्ययदेकंछिद्रमिंद्रियं ॥ ततोऽस्यस्रवतेप्रज्ञादृतेःपादादिवोदकं ॥ १५ ॥ मनस्तुपूर्वमादद्यात्कुमीनमिवमस्यहा ॥ ततःश्रोत्रंततश्चक्षुर्जिह्वाघ्राणंचयोगवित् ॥ १६ ॥ ततएतानिसंयम्यमनसिस्थापयेद्यतिः ॥ तथैवापोत्यसंकल्पात्मनोत्यात्मनिधारयेत् ॥ १७ ॥ पंचेंद्रियाणिसंधायमनसिस्थापयेद्यतिः ॥ यदैतान्यवतिष्ठंतिमनःपष्ठान्यथात्मनि ॥ १८ ॥ प्रसीदंतिचसंस्थायतदाब्रह्मप्रकाशते ॥ विधूमइवदीप्तार्चिरादित्यइवदीप्तिमान् ॥ १९ ॥ वैद्युतोऽग्निरिवाकाशोदृश्यतेत्मातथात्मनि ॥ सर्वस्तत्रसर्वत्रव्यापकत्वाच्चदृश्यते ॥ २० ॥ तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ धृतिमंतोमहाप्राज्ञाःसर्वभूतहितेरताः ॥ २१ ॥ एवंपरिमितंकालमाचरन्संशितव्रतः ॥ आसीनोहिरहस्येकोगच्छेदक्षरसाम्यतां ॥ २२ ॥ प्रमोहोभ्रमआवर्तोघ्राणश्रवणदर्शने ॥ अद्भुतानिरसस्पर्शशीतोष्णोष्मारुताकृतिः ॥ २३ ॥ प्रतिभामुपसर्गाश्चाप्युपसंगृह्ययोगतः ॥ तांस्तत्त्वविदनादृत्यआत्मन्येवनिवर्तयेत् ॥ २४ ॥

स्मीत्येतावत्प्रत्ययमात्रंसएवब्रह्मप्रकाशोयोगानांसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिःशुद्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारः ॥ १९ ॥ आत्माशुद्धत्वंपदार्थःआत्मनिमुक्ष्मबुद्धौअस्मितामात्रायां सर्वोहंकारादिर्विकारस्तत्रमहत्यात्मनिसचमहानात्माकारणत्वेनव्यापकत्वादेवसर्वत्रेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ परिमितंपण्मासमात्रं तथाचश्रुतिः षड्विंशसैस्तुयुक्तंनित्ययुक्तस्ययोगिनः आनंदःपरमोऽगुह्यःसम्यग्योगःप्रवर्ततइति संशितव्रतःसम्यक्तीक्ष्णनियमः रागादिच्छेदकत्वमिहशितत्वं अक्षरंअस्मितानिर्मुक्तंशुद्धात्मस्वरूपंतेनसाम्यतांसमतांलक्षणभेदाभावं स्वार्थेण्यञ् ॥ २२ ॥ योगविघ्नानाह प्रमोहइति प्रमोहोऽलसःभ्रमोविक्षेपःआवर्तउभयास्पर्शोऽकषायः घ्राणेतिदिव्यगंधादियहणंच मारुताकृतिरितिशीघ्रगतिःअदर्शनसिद्धिराकाशगमनंचेत्युक्तं ॥ २३ ॥ प्रतिभांसकलशास्त्रार्थज्ञानं उपसर्गाःदिव्यांगनासंगादयःतांश्चउपसंगृह्ययोगवलेनलब्ध्वाअनादृत्यचआत्मनिबुद्धौवेवनिवर्तयेत्संहरेत् बुद्धिकल्पितत्वात्तेषांतत्रैवसंहारस्ययुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

त्रैकाल्येप्रातःपूर्वात्रेऽपररात्रेच चैत्येबद्धमूलतरो वक्ष्मापेपुवक्षपुरतः ॥ २५ ॥ कोष्ठेहृदयपुंडरीके एकाग्रं यथास्यात्तथानित्यं वस्तु भांडं धनाद्युपकरणं तन्मनाः भांडमिव नित्यमनानित्यं चिंतयेत् ॥ २६ ॥ ये नोपायेन पूर्वोक्तं न व्यक्तालंबनेन अव्यक्तालंबनेन वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ नाभिष्वजेतूनपरिगृह्णीयात्परिग्रहो हि दुःखाद्येत्युक्तेः ॥ २९ ॥ अपवादयेत्निदेत् स्वार्थेण च ॥ ३० ॥ मानरिश्चनः वायोः सधर्मा तुल्यधर्मा असंगोऽनिकेतश्च ॥ ३१ ॥ शब्दब्रह्मप्रणवः अतिवर्तते स्वार्थापरोक्षो करणेन अत्यंतं प्रकाशते ॥ ३२ ॥ प्रजाः कांचनलाभार्थं वेदनात्ताः दृष्ट्वा एतस्मिन् वित्तार्जनादिमार्गे विरतो विरक्तः विरमेन् वित्तार्जनादिभ्यः न च मोहितो भवेत् ॥ ३३ ॥ श्रद्धावानेवात्राधिकारीत्याह अपीति वर्णावकृष्टः शूद्रः एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारात्मके सांख्ये चैवर्णिका एवाधिकारिणः मनोनिरोधाख्ये योगमार्गे तु श्रीगुडाद

कुर्यात्परिचयं योगे चैकाल्ये नियतो मुनिः ॥ गिरिशृंगे तथा चैत्ये वक्ष्मापे पुचयोजयेत् ॥ २५ ॥ संनियम्येन्द्रियग्रामं कोष्ठे भांडमना इव ॥ एकाग्रं चिंतयेन्नित्यं यो गान्धोद्वेजयेन्मनः ॥ २६ ॥ येनोपायेन शक्येत संनियंतुं चलं मनः ॥ तं च मुक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ २७ ॥ शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ॥ शून्या गाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २८ ॥ नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणामनसापि वा ॥ उपेक्षको यताहारो लब्ध्या लब्धे समो भवेत् ॥ २९ ॥ यश्चैनमभिनंदेत यश्चैनमपवादयेत् ॥ समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभं ॥ ३० ॥ न प्रलप्येत्तलाभे पुनालाभे पुचि चिंतयेत् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्चनः ॥ ३१ ॥ एवं स्वस्यात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ॥ पण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३२ ॥ वेदनात्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोप्याश्मकांचनः ॥ एतस्मिन् विरतो मार्गे विरमेन्न च मोहितः ॥ ३३ ॥ अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकांक्षिणी ॥ तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिं ॥ ३४ ॥ अजं पुराणमजरं सनात नं यदिन्द्रियैरुपलभेत निश्चलैः ॥ अणोरणीयो महतो महत्तरं तदात्मना पश्यति मुक्तमात्मवान् ॥ ३५ ॥

योऽप्यधिकारिण इति गम्यते ॥ ३४ ॥ योगविद्यामुपसंहरति अजमिति इन्द्रियैर्मनोबुद्धियुक्तैर्निश्चलैः सद्भिरुपलक्षितं यत्नामरूपातीतं स्वरूपं तदेव अजं जन्महीनं यतः पुराणं पुरापिनवं अतएव अजरं सर्वजाविकारहीनं अतः सनातनं नित्यमेकरूपं वस्तु उपलभेत तद्वस्तु अणोरप्यणीयः दुर्लक्ष्यमित्यर्थः महतोऽपि महत्तरं अनंतमित्यर्थः तन्मात्मनावुद्ध्यामुक्तं आत्मवान् जितचित्तः पश्यति एतेन यदापंचावतिष्ठते ज्ञानानिमनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टिता माहुः परमां गतिं तां योगमिति मन्यते स्थिरामिन्द्रियधारणां अप्रमत्तस्तदा भवतियोगो हि प्रजवाप्ययाविति श्रुतेरर्थो दर्शितः ॥ ३५ ॥

सांख्यविद्यामुपसंहरति इदमिति अनुदृश्यगुरुवचनमनुशब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा अवेक्ष्य स्वयंच युक्त्या परीक्ष्य इमां शास्त्रप्रसिद्धां परमेष्ठिसाम्यतां चतुर्मुखसमतां प्रयांति आभूतगतिभूतसंख्यवर्षतंत्रालोके ब्रह्मणा सहसमानभोगभाजो भूत्वा ब्रह्मणा सहमुच्यन्ते मनीषिणः शुद्धचित्ताः निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानस्यैव एतत्फलं अपरोक्षज्ञानिनामक्षरसाम्यतायाः प्रागुक्तत्वात् एतेन वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे इति श्रुतेरर्थो दर्शितः परांतकाले ब्रह्मणो मोक्षकाले तन्मुक्त्यैव मुच्यन्ते ॥ ३६ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्ष० नै० भा० एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ५ ॥ समाप्ता ब्रह्मविद्या तस्याः कर्मणिः समंसमुच्चयं खंडयति यदिदमिति कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमादिति न कर्मणानप्रजयाधनेन त्यागेनैके अमृतत्वमान

इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो यथावदुक्तं मनसानुदृश्यं च ॥ अवेक्ष्य चेमां परमेष्ठिसाम्यतां प्रयांति चाभूतगतिं मनीषिणः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ५ ॥ शुक उवाच यदिदं वेदवचनं कुरु कर्मत्यजेति च ॥ कांदिशं विद्यया यांति कांच गच्छंतिकर्मणा ॥ १ ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्ब्रवान्प्रब्रवीतु मे ॥ एतच्चान्योन्यवै रूप्ये वर्तेते प्रतिकूलतः ॥ २ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतं ॥ कर्मविद्यामया वेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३ ॥ यांदिशं विद्यया यांतियांच गच्छंतिकर्मणा ॥ शृणुष्वैकमनावत्स गद्गरं त्येतदंतरं ॥ ४ ॥ अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ॥ तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेद्यथा ॥ ५ ॥ द्वाविमावथ पंथानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ६ ॥ कर्मणा वद्ध्यते जंतुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ॥ तस्मात्कर्म न कुर्वति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७ ॥ कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः ॥ विद्यया जायते नित्यं मव्यक्तं त्वव्ययात्मकं ॥ ८ ॥ कर्मत्वे के प्रशंसंति स्वल्पबुद्धिरतानराः ॥ तेन ते देहजालानिरमयंत उपासते ॥ ९ ॥ ये स्म बुद्धिपरां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ॥ न ते कर्म प्रशंसंति कूपं न घां पिबन्निव ॥ १० ॥ कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ॥ विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वानशोचति ॥ ११ ॥ यत्र गत्वानघि यते यत्र गत्वान जायते ॥ न पुनर्जायते यत्र यत्र गत्वान वर्तते ॥ १२ ॥

शुरिति कर्मकरणत्यागविधीपरस्परविरोधादेककार्यकारित्वमलभमानौ विसदृशकार्या गत्वं प्रतिपद्येतेऽतः पृच्छति कामिति ॥ १ ॥ २ ॥ क्षराक्षरौ न श्वरानश्वरौ मार्गाविति शेषः ॥ ३ ॥ गद्गरं आकाशमिवानंतं एतदंतरं एतयोरंतरं ॥ ४ ॥ आस्तिकनास्तिकयोरिव पृच्छ्यमानं तारतम्यं यथास्तिकस्य क्लेशावहंतद्वेदतन्ममेत्यर्थः ॥ ५ ॥ द्वाविति निवृत्तौ आत्मदर्शने च धर्मः सुभाषितः आत्यंतिको धर्मः स उक्तः अयंतु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ षोडशात्मकः देहः प्रेत्य मृत्वा पुनर्जायते उत्पद्यते विद्ययानित्यं अव्यक्तं द्वैतभिन्नं जायते आविर्भवति ॥ ८ ॥ रमयंतः रुपादीन् रंजयन्तस्तद्वासनावासिताः देहशतानि प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यत्रेति यत्र निर्विशेषे ब्रह्मणि गत्वा प्रविश्यन् जायते अयमहमस्मीति न जानात्यात्मानं तद्देहे तु न वर्तते गता विशेषविज्ञानाभावात् जीव एव नश्यति तथा च श्रुतिः विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय नान्येवानुविनश्यतीति ॥ १२ ॥

नवर्तते इत्यत्रापि हेतुमाह यत्रेति यत्रयस्यामवस्थायां तद्वत्तदवियोगिजीवेश्वरतेदेनवियोगवत्नभवति उपाध्यभावेन ब्रह्माभेदादेववर्त्तते न तु स्वरूपनाशादित्यर्थः अविनाशीवा अरेयमात्माऽनुच्छित्तिवमा
मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवतीति श्रुतेः मोयते विषया अनया सामात्राऽनःकरणवृत्तिस्तया असंसर्ग इति श्रुत्यर्थः सूत्रप्रगवप्रकृतिभ्यो व्यवच्छिनत्ति परममव्यक्तमचलमिति ध्रुवं कूटस्थं नित्यं अव्याकृतमविस्पष्टं अ
नायासं अङ्गेशप्राप्यं न्यगात्मत्वात् अव्यक्तं अहंकारादन्यत् अनृतमिति पाठेऽपि स एवार्थः व्यक्त आविर्भावतिरोभाववांश्चाहंकार एव तेनोन्यद्वलेत्यर्थः ॥ १३ ॥ द्वंद्वैः सुखदुःखादिभिः मानसेन कर्मणा संकल्पे
न ॥ १४ ॥ चंद्रमसं कर्ममयानां मध्ये उक्तं तमसं वत्सराख्यं प्रजापति उपचयापचयवंतं प्रतिमासं दर्शकला मात्र शेषं तद्वद्व्येषामपि कर्ममयानां मेष्वयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ दृष्टान्ते प्रमाणमाह तदेतदिति ऋषिणा
बृहदारण्यकदर्शनायाज्ञवल्क्येन स एव संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पंचदशकला ध्रुवैवा स्य षोडशीकला सारात्रिभिरेवावपूर्यतेऽपचक्षीयते सोमावास्या रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्यतः प्रातर्जायत इति दृष्टान्तमुक्त्वा यो वै संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः अयमेव स यो यमेवं विप्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पंचदशकला आत्मैवा स्य षोडशीकला स वित्तेनैवावपूर्यतेऽपचक्षीयत इति दार्ष्टिकं

यत्र तद्वत्स परममव्यक्तमचलं ध्रुवं ॥ अव्याकृतमनायासमव्यक्तं चावियोगिच ॥ १३ ॥ द्वंद्वैर्न यत्र बाध्यं ते मानसेन च कर्मणा ॥ समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहि
तेरताः ॥ १४ ॥ विद्यामयोन्यः पुरुषस्तान् कर्ममयोपरः ॥ विद्धि चंद्रमसं दर्शं सूक्ष्मया कलया स्थितं ॥ १५ ॥ तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ॥ नवजं शशि
नंदं ह्वावक्रतंतुमिवांवरे ॥ १६ ॥ एकादशविकारात्मा कला संभारसंभृतः ॥ मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकं ॥ १७ ॥ देवोयः संश्रितस्तस्मिन् न विदुः शिवपु
ष्करे ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं योगजितात्मकं ॥ १८ ॥ तमोरजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणात्मकं ॥ जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९ ॥

प्रोक्तं अनुमीयते च चंद्रगतौ दृष्टिह्वासौ कर्मपूर्वकौ अस्मदीयदृष्टिज्ञासवदिति ॥ १६ ॥ एकादशेति वैराजं मनश्चंद्रः तत्र अस्मदीयं मनः मनसा ह्येव पश्यतीत्यादि श्रुतेर्मन एकादशेन्द्रियात्मकं तद्वद्वैराजमपि अतस्त
त्र रात्रय इवात्र वित्ताख्यं कर्मैव कलाः तासां संभारेण संभृतः मनोमयः सूत्रात्मा अस्मदादिभिश्च मूर्तिमान् इति हेतोः तं विराजं व्यष्टिजीवं च कर्मगुणात्मकं त्रिगुणात्मककर्मफलभूतं चंद्रवत् दृष्टिज्ञासभाजं विद्धि ॥ १७ ॥
तस्मिन् जीवोपाधिभूते मनसि च देवोद्योतनवान् चित्यकाशः तं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विजानीयात् अयमेव स यो यमेवं विदित्यनुपदोदाहृतश्रुतेरुपाधिद्वयस्थ एक एव क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः योगेन जितः निरुद्धः आत्मा चित्तं ये
न तं जीवं क्षेत्रज्ञं विजानीयादित्योजना ॥ १८ ॥ तम इति तम आदिकं त्रयं जीवस्य विज्ञानमयकोशस्य गुणाः कर्तृत्वादयः विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादि श्रुतेः तदात्मकं गुणत्रयमेव कर्त्रादिधर्मकं नत्वात्मेत्यर्थः जीवं
विज्ञानं आत्मगुणं चिदाभासगुणश्चैतन्यं तद्युक्तं विद्धि आत्मानं चिदाभासं परमात्मनः गुणैर्ज्ञानैश्चर्यादिभिर्युक्तं विद्धीत्यध्यातव्यं चिदचिदात्मा जीवोऽचिदंशत्वागेन ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति सचेतनमिति चेतनया सहितं स्वयमचेतनदेहं जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तं वदन्ति यतः स जीवश्चेष्टेन तु देहः जीवयते चेतयते च देहं न तु देहः स्वयंचेतनः ततो जीवादपि परंतं वदन्ति यः स तमुवनानि भूर्भुव आदीनि प्राकल्पयत् परमात्मा प्रत्यगात्मत्वात् ब्रह्मन यामादिवत् क्रियाप्राप्यमिति ज्ञानकर्मणो ब्रह्मप्राप्तौ समसमुच्चयोन घटत इत्यर्थः ॥ २० ॥ इति शान्ति० मो० नै० भा० द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ ७ ॥ स्वबोधव्यापनार्थं वृत्तमनुवदति क्षरादिति क्षरात् प्रधानात् यः सर्गश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकः साधारणः स आत्मनः ईशादिति श्रुतं तथा स गुणानि स विषयाणीन्द्रियाणि बुद्धे

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति सचेष्टे जीवयते च सर्वं ॥ ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्ति० मोक्ष० शुकानुप्र
श्रेष्टिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ ७ ॥ शुक उवाच क्षरात्प्रभृतियः सर्गः स गुणानीन्द्रियाणि च ॥ बुद्धैश्चर्यातिसर्गायं
प्रधानश्चात्मनः श्रुतं ॥ १ ॥ भूय एव तु लोके स्मिन् सदृष्टि कालहैतुकी ॥ यया संतः प्रवर्तते तदिच्छाम्यनुवर्तितुं ॥ २ ॥ वेदेव च न मुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ॥ कथ
मेतद्विजानीयांतच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ लोकवृत्तांततत्त्वज्ञः पूतो हंगुरुशासनात् ॥ कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रक्ष्याम्यात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥ व्यास उवाच
यथा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयं ॥ एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मचर्येण वै लोकान् जयंति परमर्षयः ॥ आत्मनश्च ततः श्रेयांस्यन्विच्छन्मनसात्मनि ॥ ६ ॥ वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ॥ पुण्याय तनूचारी च भूतानां विहिंसकः ॥ ७ ॥ विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ॥ काले
प्राप्ते च रन्भैक्ष्यं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८ ॥

यन् एश्वर्यं सामर्थ्यं तत्कृतः अतिसर्गः उत्कृष्टवृत्तिस्तत्पुरुषकृतोऽसाधारणः अयंच वंधकत्वेन प्रधानः श्रेष्ठः ऐशी जैवी चेति द्विविधा वृत्तिस्तत्र जैवी धीमयी वृत्तिर्बन्धहेतुर्न तु ऐशी भूतमयीति प्राक्श्रुतमित्यर्थः ॥ १ ॥
सदृष्टिस्तत्तमाचारं कालहैतुकी युगानुसारिणी अनुवर्तिनं पुनः श्रोतुं ॥ २ ॥ कुरु कर्म त्यजेति श्रुत्योः एतत् एतं अविरोधं च कथं विजानीयां विषयविभागेन विविच्य कथं जानीयां ॥ ३ ॥ लोकवृत्तांतो लोकरीतिः
तस्य तत्त्वबंधमार्धर्ममूलकत्वं तज्ज्ञः पूतो धर्मानुष्ठानेन बुद्धि कृत्वा संस्कृत्य विमुक्तात्मा त्यक्तदेहः ॥ ४ ॥ तत्र मास्तु कर्मणां ज्ञानेन सह समुच्चयः क्रमसमुच्चयस्तु भविष्यतीत्याशयमाह यथेति एषा कर्मभिर्बुद्धि संस्कृत्य
त्यतयात्मदर्शनमित्येवं रूपा ॥ ५ ॥ श्रेयांसि श्रेयोहेतू न्यज्ञादीन् अन्विच्छन् विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

119 - 811

निस्तुतिर्निर्नमस्कारःपरित्यज्यशुभाशुभे ॥ अरण्येविचरैकाकीयेनकेनचिदाशितः ॥ ९ ॥ शुकउवाच यदिदंवेदवचनंलोकवादेविरुध्यते ॥ प्रमाणे
वाप्रमाणेचविरुद्देशास्त्रताकुतः ॥ १० ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामिप्रमाणंतूभयंकथं ॥ कर्मणामंविरोधेनकथंमोक्षःप्रवर्तते ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच इत्यु
क्तःप्रत्युवाचेदंगंधवत्याःसुतःसुतं ॥ ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यंपुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२ ॥ व्यासउवाच ब्रह्मचारीगृहस्थश्रवानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ यथोक्त
चारिणःसर्वेगच्छन्तिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ एकोवाप्याश्रमानंतान्योन्येनानुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ अकामद्वेषसंयुक्तःसपरत्रविधीयते ॥ १४ ॥ चतुष्पदीहिनिःश्रेणीब्रह्म
ण्येपाप्रतिष्ठिता ॥ एतामारुह्यनिःश्रेणींब्रह्मलोकेमहीयते ॥ १५ ॥ आयुपस्तुवतुर्भागंब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ गुरौवागुरुपुत्रेवावसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६ ॥ ज
घन्यशापीपूर्वस्यादुत्थायगुरुवेश्मनि ॥ यच्चशिष्येणकर्तव्यंकार्यंदासेनवापुनः ॥ १७ ॥ कृतमित्येवतत्सर्वंरुत्वातिष्ठेत्तपार्श्वतः ॥ किंकरःसर्वकारीस्यात्सर्वक
र्मसुकोविदः ॥ १८ ॥ कर्मातिशेपेणगुरावध्येतव्यंबुभूपता ॥ दक्षिणोनपवादीस्यादाहूतोगुरुमाश्रयेत् ॥ १९ ॥ शुचिर्दक्षोगुणोपेतोब्रूयादिष्टमिवांतरा ॥ चक्षु
पागुरुमव्यग्रोनिरीक्षेतजितेंद्रियः ॥ २० ॥ नाभुक्तवतिचाश्रीयादपीतवतिनोपिवेत् ॥ नातिष्ठतितथासीतनासुप्तप्रस्वपेतच ॥ २१ ॥ उत्तानाभ्यांचपाणिभ्यां
पादावस्यमृदुस्पृशेत् ॥ दक्षिणंदक्षिणेनैवसव्यंसव्येनपीडयेत् ॥ २२ ॥ अभिवाद्यगुरुंब्रूयादधीष्वभगवन्निति ॥ इदंकरिष्येभगवन्निदंचापिकृतंमया ॥ २३ ॥
ब्रह्मस्तदपिकर्तास्मि यद्भवान्वक्ष्यतेपुनः ॥ इतिसर्वमनुज्ञाप्यनिवेद्यचयथाविधि ॥ २४ ॥ कुर्यात्कृत्वाचतत्सर्वमाख्येयंगुरवेपुनः ॥ यांस्तुगंधान्रसान्वापिब्र
ह्मचारीनसेवते ॥ २५ ॥ सेवेततान्समावृत्तइतिधर्मेपुनिश्चयः ॥ येकेचिद्विस्तरेणोक्तानियमाब्रह्मचारिणः ॥ २६ ॥ तान्सर्वानाचरेन्नित्यंभवेच्चानपगोगुरोः ॥ स
एवंगुरवेप्रीतिमुपहृत्ययथावलं ॥ २७ ॥

तेनसमुच्चितानामसमुच्चितानांवाआश्रमधर्माणांतत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वमुक्तं ॥ १३ ॥ ^{समुच्चितानांवा}नेविधीयतेज्ञातुंयोग्यःक्रियते ॥ १४ ॥ चतुष्पदीचातुराश्रम्यरूपा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ क
र्मातिशेषेणनिःशेषकर्मकृत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अभुक्तवतिगुरावितिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अधीष्वअध्यापय ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ समावृत्तःसमापितब्रह्मचर्यकृत्यः ॥ २६ ॥ अनपगःसमीपस्थः ॥ २७ ॥

शां.मो.

१२

119080

॥२८॥२९॥३०॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

॥ ५ ॥

क्रमप्राप्तान्गृहस्थधर्मानाह द्वितीयमिति ॥ १ ॥ वृत्तयोजीविकाः ॥२॥

कापोतीउच्छट्ति ॥ ३ ॥ षट्यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाःकर्मयस्य एकोगृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानैःअन्योवानप्रस्थः द्वाभ्यांदानाध्ययनाभ्यां ब्रह्मसत्रेप्रणवोपास्तौ ॥४॥ अत्रगार्ह

आश्रमादाश्रमेष्वेवशिष्योवर्त्ततकर्मणा ॥ वेदव्रतोपवासेनचतुर्थेचायुषोगते ॥२८॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावर्त्तयथाविधि ॥२९॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनु
त्पाद्ययत्नतः ॥ द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीभवेद्वती ॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्नेत्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२४३॥
व्यासउवाच द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीगृहेवसेत् ॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनाहृत्यसुव्रतः ॥ १ ॥ गृहस्थवृत्तयश्चैवचतस्रःकविभिःस्मृताः ॥ कुसूलधान्यः
प्रथमःकुंभधान्यस्त्वनंतरं ॥ २ ॥ अश्वस्तनोयकापोतीमाश्रितोवृत्तिमाहरेत् ॥ तेषांपरःपरोज्यायान्धर्मतोधर्मजित्तमः ॥ ३ ॥ षट्कर्मावर्त्तयत्येकस्त्रिभिरन्यःप्र
वर्तते ॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेव्यवस्थितः ॥ ४ ॥ गृहमेधिव्रतान्यत्रमहांतीहप्रचक्षते ॥ नात्मार्येपाचयेदन्नंनवथाघातयेत्पशून् ॥ ५ ॥ प्राणीवायदिवा
प्राणीसंस्कारंयजुषार्हति ॥ नदिवाप्रस्वपेज्जातुनपूर्वापररात्रिषु ॥ ६ ॥ नभुंजीतांतराकालेनानृतावाहयेत्स्त्रियं ॥ नास्यानश्नन्गृहेविप्रोवसेत्कश्चिदपूजितः ॥
॥ ७ ॥ तथास्यातिथयःपूज्याहव्यकव्यवहाःसदा ॥ वेदविद्याव्रतस्नाताःश्रोत्रियावेदपारगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्मजीविनोदांताःक्रियावंतस्तपस्विनः ॥ तेषांहव्यंचक
व्यंचाप्यर्हणार्थंविधीयते ॥ ९ ॥ नखरैःसंप्रयातस्यस्वधर्मज्ञापकस्यच ॥ अपविद्धाग्निहोत्रस्यगुरोर्वालीककारिणः ॥ १० ॥ संविभागोत्रभूतानांसर्वेषामे
वशिष्यते ॥ तथैवापचमानेभ्यःप्रदेयंगृहमेधिना ॥ ११ ॥ विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंचामृतभोजनः ॥ अमृतंयज्ञशेषस्याद्रोजनंहविषासमं ॥ १२ ॥ भृत्यशे
षंतुयोश्नातितमाहुर्विघसाशिनं ॥ विघसंभृत्यशेषंतुयज्ञशेषमथामृतं ॥ १३ ॥ स्वदारनिरतोदांतोत्यनसूयुर्जितेंद्रियः ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथि
संश्रितैः ॥ १४ ॥ वृद्धवालातुरैर्वैद्यैर्जातिसंबंधिवांधवैः ॥ मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रापुत्रेणभार्यया ॥ १५ ॥ दुहित्रादासवर्गेणविवादंनसमाचरेत् ॥
एतान्दिमुच्यसंवादान्सर्वपापैर्विमुच्यते ॥ १६ ॥

स्थे ॥५॥ प्राणीलागादिःअप्राणीअश्वत्यादिः यजुषालेदनमंत्रेणैवकत्वर्थमेवसंस्कारमर्हतिननुभक्षणमात्रार्थं

॥ ६ ॥ अंतराभोजनद्वयमध्ये स्त्रियंमैथुनायेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नखरैःनखैःदंभार्थंनखलोमधरस्य अपविद्धंअविधिनात्यक्तंअग्निहोत्रंयनतस्य एवंविधानांचांडालादीनांचभूतानांअत्रगार्हस्थ्यं
संविभागोस्ति ॥ १० ॥ अपचमानेभ्यःब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः ॥ ११ ॥ विघसामृतेव्याख्याति अमृतमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ जामीभिःसगोत्रस्त्रीभिः ॥ १५ ॥ संवादान्अंशार्थकलहान् ॥ १६ ॥

॥१॥ बुद्धिरुत्वाऽत्मानं द्रक्ष्यामीति स्वाभिप्रायं दृढयितुं पृच्छति यदिदमिति कुरु कर्म त्यजेति वाक्यद्वयमपि प्रमाणं चेद्विरुद्धयोर्वाक्ययोरशान्त्वं अप्रमाणं चेत्सुतरामशान्त्वं अतोऽनयोः शास्त्रयोः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं व्यवस्थावक्तव्येत्याशयः ॥१०॥ ११॥ तत्वाक्यं कृत्वा बुद्धि विमुक्तात्मा द्रक्ष्याम्यात्मानमात्मनीतिकर्मणां चित्तसंस्कारार्थत्ववचनं पूजयन् सिद्धांतत्वेन मानयन् चानुराश्रम्य धर्मानि वगंधवत्याः योजनगंधायाः सु

निस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ॥ अरण्ये विचरैकाकीयेन केनचिदाशितः ॥ १॥ शुक उवाच यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ॥ प्रमाणे वा प्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रताकुतः ॥ १०॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि प्रमाणं तूभयं कथं ॥ कर्मणामविरोधेन कथं मोक्षः प्रवर्तते ॥ ११॥ भीष्म उवाच इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गंधवत्याः सुतः सुतं ॥ ऋषिस्तत्पूजयन् वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२॥ व्यास उवाच ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिं ॥ १३॥ एकां वाप्याश्रमानं तान्यो नुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र विधीयते ॥ १४॥ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्ये पाप्रतिष्ठिता ॥ एतामारुह्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५॥ आयुपुत्रवतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्दुर्मार्थको विदः ॥ १६॥ जघन्यशायी पूर्वस्यादुत्थाय गुरुवेश्मनि ॥ यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १७॥ कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तपार्श्वतः ॥ किंकरः सर्वकारी स्यात्सर्वकघन्यशायी पूर्वस्यादुत्थाय गुरुवेश्मनि ॥ यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १७॥ कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तपार्श्वतः ॥ किंकरः सर्वकारी स्यात्सर्वकर्मसुको विदः ॥ १८॥ कर्मातिशेषेण गुरावध्येत व्यंघ्रभूषता ॥ दक्षिणो न पवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १९॥ शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिष्टमिवांतरा ॥ चक्षुपागुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः ॥ २०॥ नाभुक्तवति चाश्रीयादपीतवति नोपिवेत् ॥ नातिष्ठति तथासीतनासुप्तप्रस्वपेत च ॥ २१॥ उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्य मृदुस्पृशेत् ॥ दक्षिणं दक्षिणे नैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२॥ अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्णु भगवन्निति ॥ इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ २३॥ ब्रह्मं स्तदपि कर्ता स्मि यद्भवान्वक्ष्यते पुनः ॥ इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य च यथाविधि ॥ २४॥ कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरुवे पुनः ॥ यांस्तु गंधान् रसान् वापि ब्रह्मचारी न सेवते ॥ २५॥ सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मे पुनि श्रयः ॥ ये केचिद्विस्तरेणोक्तानि यमा ब्रह्मचारिणः ॥ २६॥ तान्सर्वानाचरेन्नित्यं भवेच्चानपगो गुरोः ॥ स एव गुरुवे प्रीतिमुपहृत्य यथावलं ॥ २७॥

तेन समुच्चितानां समुच्चितानां वा आश्रमधर्माणां तत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वमुक्तं ॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥

॥२८॥२९॥३०॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

॥ ५ ॥

कमप्राप्तान्गृहस्थधर्मानाह द्वितीयमिति ॥ १ ॥ वृत्तयोजीविकाः ॥२॥

कापोतीउच्छति ॥ ३ ॥ षट्यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाःकर्मयस्य एकोगृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानैःअन्योवानप्रस्थः द्वाभ्यांदानाध्ययनाभ्यां ब्रह्मसत्रेप्रणवोपास्तौ ॥४॥ अत्रगार्ह

आश्रमादाश्रमेष्वेवशिष्योवर्त्ततकर्मणा ॥ वेदव्रतोपवासेनचतुर्थेचायुषोगते ॥२८॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावर्त्तयथाविधि ॥२९॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनु
त्पाद्ययत्नतः ॥ द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीभवेद्वर्त्त ॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०श्रुकानुप्रश्नेत्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२४३॥
व्यासउवाच द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीगृहेवसेत् ॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनाहृत्यसुव्रतः ॥ १ ॥ गृहस्थवृत्तयश्चैवचतस्रःकविभिःस्मृताः ॥ कुसूलधान्यः
प्रथमःकुंभधान्यस्त्वनंतरं ॥ २ ॥ अश्वस्तनोयकापोतीमाश्रितोवृत्तिमाहरेत् ॥ तेषांपरःपरोज्यायान्धर्मतोधर्मजित्तमः ॥ ३ ॥ षट्कर्मावर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यःप्र
वर्तते ॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेव्यवस्थितः ॥ ४ ॥ गृहमेधिव्रतान्यत्रमहांतीहप्रचक्षते ॥ नात्मार्येपाचयेदन्नंनवथाघातयेत्पशून् ॥ ५ ॥ प्राणीवायदिवा
प्राणीसंस्कारंयजुषार्हति ॥ नदिवाप्रस्वपेज्जातुनपूर्वापररात्रिषु ॥ ६ ॥ नभुंजीतांतराकालेनानृतावाहयेत्स्त्रियं ॥ नास्यानश्नन्गृहेविप्रोवसेत्कश्चिदपूजितः ॥
॥ ७ ॥ तथास्यातिथयःपूज्याहव्यकव्यवहाःसदा ॥ वेदविद्याव्रतस्नाताःश्रोत्रियावेदपारगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्मजीविनोदांताःक्रियावंतस्तपस्विनः ॥ तेषांहव्यंचक
व्यंचाप्यर्हणार्थंविधीयते ॥ ९ ॥ नखरैःसंप्रयातस्यस्वधर्मज्ञापकस्यच ॥ अपविद्धाग्निहोत्रस्यगुरोर्वालीककारिणः ॥ १० ॥ संविभागोत्रभूतानांसर्वेषामे
वशिष्यते ॥ तथैवापचमानेभ्यःप्रदेयंगृहमेधिना ॥ ११ ॥ विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंचामृतभोजनः ॥ अमृतंयज्ञशेषस्याद्रोजनंहविषासमं ॥ १२ ॥ भृत्यशे
पंतुयोश्चातितमाहुर्विघसाशिनं ॥ विघसंभृत्यशेषंतुयज्ञशेषमथामृतं ॥ १३ ॥ स्वदारनिरतोदांतोत्यनसूयुर्जितेंद्रियः ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलानिय
संश्रितैः ॥ १४ ॥ वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्जातिसंबंधिवांधवैः ॥ मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रापुत्रेणभार्यया ॥ १५ ॥ दुहित्रादासवर्गेणविवादंनसमाचरेत् ॥
एतान्विमुच्यसंवादान्सर्वपापैर्विमुच्यते ॥ १६ ॥

स्थे ॥५॥ प्राणील्लागादिःअप्राणीअश्वत्थादिः यजुषाच्छेदनमंत्रेणैवक्रत्वर्थमेवसंस्कारमर्हतिननुभक्षणमात्रार्थं

॥ ६ ॥ अंतराभोजनद्वयमध्ये स्त्रियंमैथुनायेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नखरैःनखैःदंभार्थंनखलोमधरस्य अपविद्धंअविधिनात्यक्तंअग्निहोत्रंयनतस्य एवंविधानांचांडालादीनांचभूतानांअत्रगार्हस्थे
संविभागोस्ति ॥ १० ॥ अपचमानेभ्यःब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः ॥ ११ ॥ विघसामृतेव्याख्याति अमृतमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ जामीभिःसगोत्रस्त्रीभिः ॥ १५ ॥ संवादान्अंशाद्यर्थकलहान् ॥ १६ ॥

जितः अंशतुल्यावितः आचार्यादयः सम्यगाराधिताः ब्रह्मलोकादीन् प्रतिनयन्तीत्याह आचार्य इति सार्धाभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भ्रातेति एते स्वदेहवत्पोषणीया इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नचेति अर्थाशयाऽग्निहोत्रादीन् कुर्यात्तिस्रः वक्ष्यमाणाः कुंभधान्यं उच्छशिलं कापोतीं च तासां परं उत्तरमुत्तरं श्रेयः ॥ २२ ॥ चातुराश्रम्यमध्येऽपि परं परं श्रेयः परस्परमित्युपपाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ चक्रधराश्चक्रवर्तिनो मां धात्रादयस्तल्लोकानां सदृशीं गतितुल्यतां ॥ २६ ॥ सुपुष्पिनः रमणीयः ॥ २७ ॥ एषागार्हस्थ्यं, योनिः स्वर्गस्य कारणं यस्मात्तस्मात् द्वितीयं गार्हस्थ्यं ॥ २८ ॥ गृहपतिनां ह्यस्वत्वमपि गृहस्थेभ्यः श्रेष्ठं

एतैर्जितस्तु जयति सर्वां लोकां न संशयः ॥ आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्येऽपि ता प्रभुः ॥ १७ ॥ अतिथिस्त्विन्द्रलोकस्य देवलोकस्य च त्विजः ॥ जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १८ ॥ संवन्धिवांधवादिक्षुपृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ वृद्धवालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ॥ १९ ॥ भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकातनुः ॥ छाया स्वादासवर्गश्च दुहिता कृपणं परं ॥ २० ॥ तस्मादेतैरधि क्षितः सहेन्नित्यमसंज्वरः ॥ गृहधर्मपरो विद्वान् धर्मशीलो जितकृमः ॥ २१ ॥ न चार्थवद्दः कर्माणि धर्मवान् कश्चिदाचरेत् ॥ गृहस्थवृत्तयस्ति सस्तासां निःश्रेयसं परं ॥ २२ ॥ परंपरं तथैवाद्गुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ॥ योक्तानियमास्ते पांसर्वकार्यं बुभूषता ॥ २३ ॥ कुंभधान्यैरुच्छशिलैः कापोतीं चास्थितास्तथा ॥ यस्मिंश्चैते वसंत्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २४ ॥ पूर्वान्दशदशपरान् पुनाति च पिता महान् ॥ गृहस्थवृत्तींश्चाप्येतावर्तयेद्योगतव्ययः ॥ २५ ॥ सचक्रधरलोकानां सदृशीमाप्नुयाद्गतिं ॥ जितेन्द्रियाणामथ वागतिरपाविधीयते ॥ २६ ॥ स्वर्गलोको गृहस्थानां मुदारमनसांहितः ॥ स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २७ ॥ स्वर्गलोको गृहस्थानां प्रतिष्ठानियतात्मनां ॥ ब्रह्मणा विहिता यो निरेपायस्माद्विधीयते ॥ द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २८ ॥ अतः परंपरममुदारमाश्रमं तृतीयमाद्गुस्य जतां कलेवरं ॥ वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं शृणुष्व संश्लिष्टशरीरकारिणां ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता यामनीपिभिः ॥ तदनंतरमुक्तं यत्तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमां ॥ संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसां ॥ २ ॥

षकाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

धूयतिरस्कृत्य कां तृतीयां कापोतीं वृत्तिमपि संयोगः सहधर्मचारिणी संयोगस्तत्र यत्प्रवर्तते न खिन्नानां वानप्रस्थाश्रमः ओक आश्रयो येषां तेषां वृत्तिः श्रूयतामिति द्वयोः संबंधः ॥ २ ॥

सर्वलोकाः आश्रमाश्च आत्मायेषां संविभागश्चादिमयत्वात् सर्वाश्रमफलमत्रैवांतर्भूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अत्रापि वनेऽपि पंचसु महायज्ञेषु अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्येतेषु वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चतुर्थश्चतुर्थ्याश्रमे विहितः औपनिषदः शांतो दांत उपरतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीत्याद्युपनिषदिविदि

श्रूयतां पुत्रभद्रं ते सर्वलोकाश्रमात्मनां ॥ प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनां ॥ ३ ॥ व्यास उवाच गृहस्थस्तु यदा पश्येद्दलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४ ॥ तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ॥ तानेवाग्नीन्यरिचरेद्यजमानो दिवौ कसः ॥ ५ ॥ नियतो नियताहारः पष्ठभक्तो प्रमत्तवान् ॥ तदग्निहोत्रं तागावो यज्ञांगानि च सर्वशः ॥ ६ ॥ अफालरुष्टं ब्रौह्मिवं नीवारं विघसानि च ॥ हवींषि संप्रयच्छेत्तमस्वेष्टाऽपि पंचसु ॥ ७ ॥ वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्च तस्रो वृत्तयः स्मृताः ॥ सद्यः प्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८ ॥ वार्षिकं संचयं केचित्केचिद्वा दशवार्षिकं ॥ कुर्वत्यतिथिपूजार्थं यज्ञतंत्रार्थमेव वा ॥ ९ ॥ अभ्रावकाः शावर्षा सुहेमं तेजलसंश्रयाः ॥ ग्रीष्मे च पंचतपसः शश्वच्चमितभोजनाः ॥ १० ॥ भूमौ विपरिवर्तते तिष्ठति प्रपदैरपि ॥ स्थानास नैव त्रयं तिसवनेष्वभिषिचते ॥ ११ ॥ दंतोलूखलिकाः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ॥ शुक्लपक्षेऽपि बन्त्येके यवागूं कथितां सकृत् ॥ १२ ॥ कृष्णपक्षेऽपि बन्त्येभ्यो भुंजते वा यथागतं ॥ मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३ ॥ वर्तयंतियथान्यायं वैखानसगतिं श्रिताः ॥ एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणां ॥ १४ ॥ चतुर्थश्च औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्च ततो न्यः संप्रवर्तते ॥ १५ ॥ अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ॥ अगस्त्यः सप्तऋषयो मधुच्छंदो घर्मर्षणः ॥ १६ ॥ सांक्रुतिः सुदिवा तं डिर्यथा वा सोऽकृतश्रमः ॥ अहो वीर्यस्तथा काव्यस्तं ह्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७ ॥ बलवान्कर्णनिर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ॥ एनं धर्मं कृतवन्तस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८ ॥ तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथायायावरागणाः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनां ॥ १९ ॥ अन्ये चापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ॥ वैखानसा वालखिल्याः सैकताश्च तथापरे ॥ २० ॥ कर्मभिस्ते निरानंदा धर्मनित्याजितेन्द्रियाः ॥ गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ॥ २१ ॥ अनक्षत्रास्त्वनायुष्यादृश्यं ते ज्योतिषांगणाः ॥ जरया च परिद्यूनो व्याधिना च प्रपीडितः ॥ २२ ॥

तो धर्मः साधारणः सर्वेष्वश्रमेषु अन्यः असाधारणः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षः धर्मो धर्मफलं सत्यसंकल्पत्वादिकं येषां ते प्रत्यक्षधर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरानंदाः कच्छूचां द्रायणादिपरत्वात् ॥ २१ ॥ अनक्षत्राः नक्षत्रपट्टताराभ्योऽन्येऽपांतरतमः प्रजृप्तयः अनायुष्यानिर्भयाः ॥ २२ ॥

जितः अंशान् व्यावितः आचार्यादयः सम्यगाराधिताः ब्रह्मलोकादीन् प्रतिनयन्तीत्याह आचार्य इति सार्धाभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ आतेति एते स्वदेहवत्सोषणीया इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नचेति अर्थाशया
ऽग्निहोत्रादीन् कुर्यात्तिष्ठः वक्ष्यमाणाः कुंभधान्यं उच्छशिलं कापोतीचतासां परं उत्तरमुत्तरं श्रेयः ॥ २२ ॥ चातुराश्रम्यमध्येपि परंपरं श्रेयः परस्परमित्यऽपपाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ चक्रधराश्चक्रवर्ति
नो मां धात्रादयस्तल्लोकानां सदृशी गतिस्तुल्यतां ॥ २६ ॥ सुपुष्पितः रमणीयः ॥ २७ ॥ एषागार्हस्थ्यं योनिः स्वर्गस्य कारणं यस्मात्तस्मात् द्वितीयगार्हस्थ्यं ॥ २८ ॥ गृहपतिनां ह्यस्वत्वमर्थं गृहस्थेभ्यः श्रेष्ठं

एते जितस्तु जयति सर्वां लोकां न संशयः ॥ आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ १७ ॥ अतिथिस्त्विन्द्रलोकस्य देवलोकस्य च त्विजः ॥ जामयोऽप्सरसां
लोके वैश्वदेवतु जातयः ॥ १८ ॥ संबंधिवांधवादिभ्यः पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ वृद्धवालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ॥ १९ ॥ भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पु
त्रः स्वकातनुः ॥ छाया स्वादासवर्गश्च दुहिता रुपणं परं ॥ २० ॥ तस्मादतैरधि क्षिप्तः सहेन्नित्यमसंज्वरः ॥ गृहधर्मपरो विद्वान् धर्मशीलोजितकृमः ॥ २१ ॥ नचा
र्थवद्दः कर्माणि धर्मवान् कश्चिदाचरेत् ॥ गृहस्थवृत्तयस्ति सस्तासां निःश्रेयसं परं ॥ २२ ॥ परंपरं तथैवाद्गुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ॥ योक्तानियमास्ते पांसर्वकार्य
बुभूषता ॥ २३ ॥ कुंभधान्यं रुच्छशिलैः कापोतीचास्थितास्तथा ॥ यस्मिंश्चैते वसंत्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २४ ॥ पूर्वान् दशदशपरान् पुनाति च पिता महान् ॥ गृ
हस्थवृत्तीश्चाप्येतावर्तयेद्योगतव्ययः ॥ २५ ॥ सचक्रधरलोकानां सदृशी माप्नुयादिति ॥ जितेन्द्रियाणामथवा गतिरेपाविधीयते ॥ २६ ॥ स्वर्गलोको गृहस्थाना
मुदारमनसांहितः ॥ स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २७ ॥ स्वर्गलोको गृहस्थानां प्रतिष्ठानियतात्मनां ॥ ब्रह्मणा विहिता यो निरेपायस्माद्विधीयते ॥ द्वि
तीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २८ ॥ अतः परंपरममुदारमाश्रमं तृतीयमाद्गुस्यजतां कलेवरं ॥ वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं शृणुष्व संश्लिष्टशरीरका
रिणां ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० शुकानुप्रश्ने चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच
प्राक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहितायामनीपिभिः ॥ तदनंतरमुक्तं यत्तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमां ॥ संयोगव्रतखिन्नानां
वानप्रस्थाश्रमौकसां ॥ २ ॥

षकाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति शांति ० मो ० नै ० भा ० चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

॥ ७३ ॥

संश्लिष्टं अस्थिचर्ममात्रसंश्लेषवत्तच्च तच्छरीरं च तस्य कारिणां शरीरशो

प्रोक्तेति प्रकर्षेण उक्ता प्रोक्ता शास्त्रे ॥ १ ॥ एनां गृहस्थवृत्ति अव

धूयतिरस्कृत्य कां तृतीयां कापोती वृत्तिमपि संयोगः सह धर्मचारिणी संयोगस्तत्र यत् व्रततेन खिन्नानां वानप्रस्थाश्रमः ओक आश्रयो येषां तेषां वृत्तिः श्रूयतामिति द्वयोः संबंधः ॥ २ ॥

सर्वलोकाः आश्रमाश्च आत्मायेषां संविभागशमादिमयत्वात्सर्वश्रमफलमत्रैवांतर्भूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अत्रापि वनेपि पंचसुमहायज्ञेषु अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्येतेषु वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चतुर्थश्चतुर्थश्रमे विहित औपनिषदः शांतोदांत उपरतस्ति तिस्रः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीत्याद्युपनिषदिविदि

श्रूयतां पुत्रभद्रं ते सर्वलोकाश्रमात्मनां ॥ प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनां ॥ ३ ॥ व्यास उवाच गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदा श्रयेत् ॥ ४ ॥ तृतीयमायुषोभागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ॥ तानेवाग्नौ न्यरिचरेद्यजमानो दिवौ कसः ॥ ५ ॥ नियतो नियताहारः षष्ठभक्तो प्रमत्तवान् ॥ तदग्निहोत्रं तागावो यज्ञांगानि च सर्वशः ॥ ६ ॥ अफालरुष्टं ब्रीहियवं नीवारं विघसानि च ॥ हवीं पिसंप्रयच्छेत्तमस्वेष्टापि पंचसु ॥ ७ ॥ वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्च तस्रो वृत्तयः स्मृताः ॥ सद्यः प्रक्षालकाः केचिन्नेचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८ ॥ वार्षिकं संचयं केचिन्नेचिद्वा दशवार्षिकं ॥ कुर्वत्यतिथिपूजार्थं यज्ञतंत्रार्थमेव वा ॥ ९ ॥ अभ्रावकाशावर्षासु हेमं तेजलसंश्रयाः ॥ ग्रीष्मे च पंचतपसः शश्वच्चमितभोजनाः ॥ १० ॥ भूमौ विपरिवर्तते तिष्ठति प्रपदैरपि ॥ स्यानास नैर्वर्तयंति सवनेष्वभिपिचते ॥ ११ ॥ दंतोलूखलिकाः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ॥ शुक्लपक्षेऽपि वंत्येके यवागूं कथितां सरुत् ॥ १२ ॥ कृष्णपक्षेऽपि वंत्येके भुंजते वा यथागतं ॥ मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३ ॥ वर्तयंतियथान्यायं वैखानसगतिं श्रिताः ॥ एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणां ॥ १४ ॥ चतुर्थश्रौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्च ततो न्यः संप्रवर्तते ॥ १५ ॥ अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्यदर्शिभिः ॥ अगस्त्यः सप्तऋषयो मधुच्छंदो घमर्षणः ॥ १६ ॥ सांरुतिः सुदिवा तं डिर्यथा वा सोरुतश्रमः ॥ अहो वीर्यस्तथा काव्यस्तं ज्योमेधातिथिर्बुधः ॥ १७ ॥ बलवान्कर्णनिर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ॥ एनं धर्मं कृतवंतस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८ ॥ तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यावरागणाः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनां ॥ १९ ॥ अन्ये चापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ॥ वैखानसा वालखिल्याः सैकताश्च तथापरे ॥ २० ॥ कर्मभिस्ते निरानंदा धर्मनित्याजितेन्द्रियाः ॥ गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ॥ २१ ॥ अनक्षत्रास्त्वनाद्युष्यादृश्यं ते ज्योतिषांगणाः ॥ जरया च परिधूनो व्याधिना च प्रपीडिताः ॥ २२ ॥

तो धर्मः साधारणः सर्वेष्वश्रमेषु अन्यः असाधारणः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षधर्मो धर्मफलं सत्यसंकल्पत्वादिकं येषां ते प्रत्यक्षधर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरानंदाः कृच्छ्रवांश्चायणादिपरत्वात् ॥ २१ ॥ अनक्षत्राः नक्षत्रपद्धताराभ्योऽन्येऽपांतरतमः प्रभृतयः अनाद्युष्यानिर्भयाः ॥ २२ ॥

सद्यस्कारां एकाहसाध्यां इष्टिप्राजापत्यां त्रैधातवीं वा सर्ववेदसदक्षिणां सर्वस्वदक्षिणां सर्वान्वेदान्सदक्षिणानित्यपपाठः ॥ २३ ॥ आत्मयाजीजीवच्छाद्वादिकृत् आत्मरतिरात्मनिष्ठः संधिरार्षः आत्मकीड
श्वआत्मसंश्रयश्चनतुल्यादिक्रीडोराजाद्याश्रयः ॥ २४ ॥ नीव्रतरवैराग्याभावेतुपक्षान्तरमाह साद्यस्कारान्सद्यएवक्रियतेतान्ब्रह्मयज्ञादीन् इष्टीश्वदर्शपूर्णमासमित्रविदादीः ताभिस्तावद्यजेतयदैवयस्मिन्नेव
कालेयाजिनांयज्वनांयज्ञान्कर्ममयादन्या आत्मनीज्या आत्मयज्ञोयोगाभ्यासः प्रवर्ततेतावदेवतान्कुर्यादित्यर्थः यथोक्तं भगवता आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इ
ति ॥ २५ ॥ आत्मनीज्यायाः स्वरूपमाह त्रीनिति हृदयंगार्हपत्यो मनो न्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण आत्ममोक्षणाद्देहपातावधि आत्मनि देहे एवाग्नीन्यजेत्प्राणाग्निहोत्रविधि
ना तद्यद्वक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयंसयां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयाद्याणाय स्वाहेत्यादिश्रुतेर्यजुष उच्चारणानंतरं पंचग्रासान् प्राश्यात्पट्वा अकुत्सयन् अन्नमनिदन् ॥ २६ ॥ वाप्यवापयित्वा ॥ २७ ॥

चतुर्थे चायुषः शेषेवानं प्रस्थाश्रमं त्यजेत् ॥ सद्यस्कारान् निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणां ॥ २३ ॥ आत्मयाजी सोमरतिरात्मकीडात्मसंश्रयः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारो
प्यत्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ २४ ॥ साद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्वैवेह सर्वदा ॥ यदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या प्रवर्तते ॥ २५ ॥ त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवा
त्ममोक्षणात् ॥ प्राणेभ्यो यजुषः पंचपट्प्राश्यादकुत्सयन् ॥ २६ ॥ केशलोमनखान्वाप्यवानप्रस्थो मुनिस्ततः ॥ आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्मभिः ॥
॥ २७ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्विजः ॥ लोकास्तेजो मयास्तस्य प्रेत्य चानंत्यमश्नुते ॥ २८ ॥ सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो न चेहनामुत्र च कर्तुमीह ते ॥
अरोपमोहो गतसंधिविग्रहो भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २९ ॥ यमेषु चैवानुगते पुनर्यथेत्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमंत्रविक्रमः ॥ भवेद्यथेष्टा गतिरात्मवेदिनिनसं
शयो धर्मपरेजितेन्द्रिये ॥ ३० ॥ ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं त्रीनधिदत्तिमुत्तमं ॥ चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्रकीर्त्यमानं परमंपरायणं ॥ ३१ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने पंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ २८ ॥ न चेहनामुत्र च इह लोकनिमित्तं परलोकनिमित्तं वा कर्तुं कर्मानुष्ठानुमीहते इच्छति ॥ २९ ॥ यमेषु अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्येषु चातृशौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषु नियमेषु
स्वशास्त्रेति स्वस्य संन्यासविधेः शास्त्रतत्रस्थं सूत्रं लोका निमं लोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवं रूपं आहुतिमंत्रः शिखां यज्ञोपवीतमित्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु प्रक्षिप्येति श्रुतिनिर्दिष्टः तत्र उभयत्रापि विक्र
मः पराक्रमो यस्य स तथा यथेष्टाचिरजीवितावासयो मुक्तिर्वाक्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ त्रीनाश्रमानपेक्ष्याधिष्ठितमधिकत्वेन स्थितं यतो धिदत्ति अधिकाशमाद्यात्मिकादत्तिर्यस्मिंस्तं परमं
मोक्षहेतुत्वात् ॥ ३१ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० पंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

पूर्वत्रसाद्यस्कांश्चयजेद्यज्ञानिति श्लोकद्वयेन वानप्रस्थस्यापि वैश्वानरात्मोपासनमुक्तं तत्कर्मव्ययस्य दुःशकमिति मन्वानः पृच्छति वर्तमान इति यथा यथावत् आत्मा कथं योक्तव्यः संधिरार्षः परं वेद्यं ब्रह्म ॥ १ ॥ उत्तरमाहार्धेन प्राप्येति एनाभ्यामाश्रमाभ्यां ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यभ्यां संस्कारं चित्तशुद्धिप्राप्त्यात्मा योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः चित्तशुद्धौ सत्यां वानप्रस्थायाश्रमेऽपि योगमभ्यस्येदित्यर्थः ऋजुमार्गमाह यदि तिसार्धेन ॥ २ ॥ कषायं चित्तदोषं पाचयित्वा विश्लथं कृत्वा स्थानेषु आश्रमेषु अनुत्तमं इदं मत्तं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं वक्ष्यमाणरीत्या धर्मयोगं ॥ ४ ॥ पश्यन् आत्मदृक् न जहातिकंचित्पदार्थं सर्वव्यापि

श्रीशुक उवाच वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ॥ योक्तव्योत्मा कथं शक्त्या वेद्यं वैकांक्षतापरं ॥ १ ॥ व्यास उवाच प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परं ॥ यत्कार्यं परमार्थं तु तदिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ कषायं पाचयित्वा शुश्रेणि स्थानेषु च त्रिषु ॥ प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं ॥ ३ ॥ तद्भवानेव मभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ॥ एक एव चरेद्धर्मसिद्ध्यर्थं सहायवान् ॥ ४ ॥ एकश्चरति यः पश्यन्नजहाति न हीयते ॥ अनग्निरनिकेतश्च ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५ ॥ अश्वस्तनविधाता स्यान्मुनिर्भावसमाहितः ॥ लघ्वाशीनियताहारः सरुदन्ननिषेविता ॥ ६ ॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ॥ उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्विदुलक्षणं ॥ ७ ॥ यस्मिन्वाचः प्राविशंति कूपे त्रस्ता द्विपादव ॥ न वक्तारं पुनर्यातिसकैकस्याश्रमे वसेत् ॥ ८ ॥ नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातुकस्यचित् ॥ ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ॥ ९ ॥ यद्वाह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ॥ तूष्णीमासीत निंदायां कुर्वन् भैषज्यमात्मनः ॥ १० ॥ येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ॥ शून्यं येन जनाकीर्णं तदेवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ११ ॥ येन केनचिदाच्छन्ना येन केनचिदाशितः ॥ यत्र क्वचन शायी च तदेवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १२ ॥ अहेरिव गण्पाद्रीतः सौहित्यान्नरकादिव ॥ कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १३ ॥ न कुड्येन्न प्रहृष्येच्च मानितो मानितश्च यः ॥ सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४ ॥ नाभिनंदे तमरणं नाभिनंदे तजीवितं ॥ कालमेव प्रतीक्षेत्तन्निदेशं भूतकं यथा ॥ १५ ॥

त्वात् न हीयते मोक्षसुखान् ॥ ५ ॥ भावसमाहितः चित्तसमाधानवान् ॥ ६ ॥ कपालं पानपात्रं विवर्णं कापायवस्त्रं कुचैलमित्युच्यते उपेक्षा प्रीतिद्वेषराहित्यं ॥ ७ ॥ यस्मिन्निति आकुशयमानो नाक्रोशेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतदेवाह नैवेति ॥ ९ ॥ भैषज्यं ज्वररोगचिकित्सा ॥ १० ॥ येन संप्रज्ञातेऽहमेवेदं सर्वोऽस्मीति पश्यता येन रूपादीनगृह्णता च जनपूर्णमपि स्थानं शून्यमिव भवति ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहेः सर्पात् गणात् जनसमूहात् सौहित्यात् मृष्टान्नजनिततृप्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ निदेशं आज्ञां ॥ १५ ॥

अभ्याहतंदोषाकांतं निरमित्रस्य अजातशत्रोः ॥ १६ ॥ सर्वभूतेभ्यो यस्येत्येति शेषः ॥ १७ ॥ निर्भयत्वमुक्त्वा कृत्स्नानंदप्राप्तिमप्याह यथेति नागपदेहस्तिपदे पदगामिनां पदपश्वादीनां पदानि अपि धीयन्तेति रोधीयन्ते तथा इंद्रादीनां पदजानि स्थानानि कौंजरेकुं पृथिवीशरीररूपां जरयतीति कुंजरः समाधिस्थो योगी नस्य स्थाने कौंजरेपदे यथा कृताय विजिताया धरेऽयाः संयंत्येव मेवैनं सर्वतदभिसमेतियं किंच प्रजाः साधुकुर्वन्तियस्तद्वेदेति श्रुतेः कृतायश्चतुरंकपाशः तत्र त्रिद्विष्टकां कानामिव योगे कृत्स्नकर्मफलानामनर्भाव इति श्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ दार्ष्टान्तिकं विवृणोति एवमिति एवं दृश्यमानप्रकारं धर्मार्थं अहिंसायां सर्वभूताभयदानरूपे संन्यासयोगे ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रज्ञानं आत्मानुभवस्तेन तृप्तस्य नृत्यरूपो भावस्तस्यातिगोऽतिक्रम्य गंतान भवति किंतु स एव नृत्यमतिक्रामतीत्यर्थः स यथादमानमाखणमृत्वा लोष्ठो विध्वंसनेव हवते विध्वंसो विनेशुरिति श्रुतेः कृत्वा प्राप्य ते कामादयोऽमुरा नृत्यरूपा इति श्रुत्यर्थः आखणः खननायोग्यः स्वार्थे तद्धितः णत्वमार्प ॥ २१ ॥ संगेभ्यः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेष्वहमित्यभिमानेभ्यः आकाशवन्नि

अनभ्याहतचित्तः स्याद नभ्याहतवाग्भवेत् ॥ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयं ॥ १६ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ॥ तस्य मोहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १७ ॥ यथानागपदेन्यानि पदानि पदगामिनां ॥ सर्वाण्येवापि धीयन्ते पदजानि कौंजर ॥ १८ ॥ एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते ॥ अमृतः स नित्यं वसतियो हिंसां न प्रपद्यते ॥ १९ ॥ अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमां ॥ २० ॥ एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराशिपः ॥ न नृत्युरतिगोभावः स नृत्युमधिगच्छति ॥ २१ ॥ विमुक्तं सर्वसंगेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितं ॥ अस्वमेकचरं शांतं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २२ ॥ जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो ह्यर्थमेव च ॥ अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३ ॥ निराशिपमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिं ॥ निर्मुक्तं बंधनैः सर्वं स्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २४ ॥ सर्वाणि भूतानि सुखं रमन्ते सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ते ॥ तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्धानः ॥ २५ ॥

विषयत्वात् शून्यवत् अस्वनिर्दृश्यं अतएव एकचरं ज्ञातृज्ञेयशून्यज्ञानमात्रं ॥ २२ ॥ यस्य कृतकृत्यस्य जीवन्मुक्तस्य जीवितं धर्मार्थं धर्ममेवाव्यनिर्विकल्पसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थं तथा च श्रुतिः क्षणमेकं कृतुशतस्य चतुःसप्तत्यायत्फलं तदवाप्नोतीति धर्ममेघस्य फलमाह सोपि धर्मो ह्यर्थं हरन्ति ते हरयस्तत्समीपवर्तिनस्तेषामर्थं योगिनो हि पुण्यं तद्वत्काहरन्ति तस्य पुत्रादायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति श्रुतेः अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग इत्यन्यनिष्ठयोगां फलं स्मर्यते च रत्यर्थमिति पाठे परेषां सुखार्थं अहोरात्राः समाधयो व्युत्थानानि च पुण्यार्थं लोकशिक्षार्थं ॥ २३ ॥ निरिति स्तुतिनमस्कारजन्यसुखासंगिनमित्यर्थः बंधनैः वासनाभिः ॥ २४ ॥ सर्वाणीति कर्ममात्रं हिंसाकरमतस्याज्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अधितिष्ठति अधिकत्वेन वर्तते तीक्ष्णांतनुं हि सामयं धर्म सोनं त्यं स आनं त्यं मोक्षं यतः प्रजाभ्यः प्रजानामभयं ॥ २६ ॥ आनं त्यावाप्युपायभूतां त्रींश्चैवाग्रोन्यजेदिति पूर्वाध्याये मन्त्रिणां वैश्वानरविद्यामनुवर्तयति उत्तानइत्यादिना वानप्रस्थइव उत्तानेभ्यां ते आस्ये मुखे प्राणाय स्वाहेत्यादिमंत्रैः पंचषट्वा आहुतीर्न जुहोति किं तर्हि प्राणानेव इन्द्रियमन आदीन् आत्मया जी आत्मनि जुहोति प्रविलापयतीत्युत्तरेण संबन्धः . तत्पकारमाह लोकस्येति लोकस्य चराचरस्य जंतोर्नाभिः जगतश्चैलोक्त्यात्मनो वैश्वानरस्य प्रतिष्ठास्थानं अथो निष्ठ्या वितस्सांतेनाभ्यामुपरितिष्ठति ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायनं नमह इति श्रुतेः निष्ठ्याः हृदय कपाटात् विश्वस्य वैश्वानरस्य प्रकारांतरेणायतनांतरमाह तस्यांगमंगानीति तस्य लोकस्यांगं मूर्धादिचुबुकांतं अंगानि वैश्वानरावयवाः मूर्धानमुपादिशन्नुवाचैषवा प्रतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना चुबुकमुपदिशन्नुवाचैषवै प्रतिष्ठा वैश्वानर इत्येतेन यथेन श्रुत्या दर्शिताः नाभ्यादिनिष्ठ्यं ते देशे वा चुबुकादिमूर्धां ते देशे वा त्रैलोक्यात्मानं वैश्वानरमुपासीतेति पक्षद्वयमुपन्यस्तं एतच्च कृताकृतं वैकल्पिकं ननु समुच्चितं तात्पर्यमाह वैश्वानरः सर्वमिदमिति प्रपदे प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वे पुलोकेषु सर्वे भूतेषु सर्वे स्वात्मस्वन्नमस्तीत्यस्याः श्रुतेरर्थमाह प्रादेशेति हृदिनाभ्या-

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधितिष्ठताह ॥ तीक्ष्णांतनुं यः प्रथमं जहाति सोनं त्यमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥ २६ ॥ उत्तान आस्येन हविर्जुहोति लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ॥ तस्यांगमंगानि कृताकृतं च वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपदे ॥ २७ ॥ प्रादेशमात्रे हृदिनिःसृतं यत्तस्मिन् प्राणानात्मया जी जुहोति ॥ तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं सर्वे पुलोकेषु स देवकेषु ॥ २८ ॥ देवं त्रिधा तु त्रिवृतं सुपर्णं ये विद्युरग्न्यां परमात्मतां च ॥ ते सर्वलोकेषु महीयमाना देवाः समर्त्याः सुकृतं वदन्ति ॥ २९ ॥ वेदांश्च वेद्यं तु विधिं च कृत्स्नमथो निरुक्तं परमार्थतां च ॥ सर्वशरीरात्मनियः प्रवेदतस्यैव देवाः स्पृहयन्ति नित्यं ॥ ३० ॥

दित् हृदयपर्यं ते देशे प्रादेश संमिते निःसृतमाविर्भूतमिति श्रौतस्य प्रादेशमात्रपदस्यार्थः तस्मिंश्चिन्मात्रे प्राणोपलक्षितं कृत्स्नं प्रपंचं आत्मया जी योगी जुहोति प्रविलापयति यस्तस्याग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रमात्मसंस्थं देहस्थितं हृदयगार्हपत्यइत्यादिना उक्तप्रकारं सर्वे पुलोकेषु हुतं भवति तस्य सर्वात्मकत्वात् तेन यद्वदानं गृह्णांते नावदानेन सर्वं ब्रह्मा इन्द्रियतीत्यर्थः तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादिना यथेन श्रुतौ चैतदुपपादितं ॥ २८ ॥ एवं प्रणवमात्रासु प्रथममकारार्थं वैश्वानरमुपासीनायेने देवं त्रिधा तु त्रिवृतं सुपर्णं ईश्वरं मायोपाधिमकारार्थं मय्यां सूक्ष्म तमां परमो निरुपाधिरात्मा प्रत्यक्स्वरूपं तद्भावं च विद्युः अतएव तेषां सुकृतं देवादयो वदन्ति प्रशंसन्ति व्रजंतीति पाठे सुकृतं ब्रह्मानंदं यद्वै तत्सुकृतरसो वै स इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ विद्याफलमाह वेदानिति वेद्यं विद्यदादि विधिकर्मकांडं निरुक्तं शब्दैकमस्य परलोकादि परमार्थतां सत्यस्वभावतां चात्मनः एतत्सर्वशरीरात्मनि प्रत्यग्रूपे एवास्तीति यो वेदतस्य तमेव सर्वेश्वरं देवाः सेवितुं स्पृहयन्ति ॥ ३० ॥

अस्यसुपर्णत्वं व्याचष्टे भूमाविति अप्रमेयं प्रत्यगात्मत्वात् हिरण्मयं चिन्मयं अंडजं ब्रह्मांडांतराविर्भूतं अंडमध्ये पिंडस्य मध्ये तद्वज्जे भोग्यात्मनि शरीरे अंतरिक्षे हार्दाकारो मायायां एवं च देहपुंडरीकं माया
स्य मुपाधि त्रयमाधारत्वेनाधेयाद्ब्रह्मणः पृथगुक्तं भवति अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेदमदहरोस्मिन् नंतराकाशस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यमिति श्रुतेः रश्मिभिरिव प्रसृमैरश्वक्षुः श्रोत्रादिभिर्दीप्तो जीवभा
वंगमितः पतत्रिणं बहुपतत्रस्थानीयाजिरंगदेवताजिर्युक्तं यस्याग्निरास्यं रवं मूर्धा द्यौर्नाभिश्चरणौ क्षिति रित्यादिजिर्युक्तं पक्षिणमिवासांगमोदप्रमोदाख्यवृत्तिविशेषरूपपक्षद्वयवतं वा जीवप्रत्यग्भूतं ब्रह्म हिरण्म
यः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतं तत्त्वतो यो वेदं देवावदंतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१ ॥ निवर्तनमायुः क्षपणं पटुः कृतवो नाजयो यस्य द्वादशमासा अरायस्मिन् शोभनानि दर्शसंक्रमादीनि पर्वाण्यत्र आस्योपरि भक्ष्यमि
व विश्वं याति गुहायां बुद्धौ ॥ ३२ ॥ संप्रसादस्य स्मिन्निति संप्रसादः सुपुमं देवजगतः शरीरं मूलकारणत्वात् यथोक्तं सुपुमाख्यं तमोः ज्ञानं यद्वीजं स्वमबोधयोरिति सर्वान्लोकांश्च स्थूलसूक्ष्मान् अधिगच्छति अग्रां मो
तिकारणत्वादेव तस्मिन् संप्रसादाजिने स्थूलसूक्ष्मदेहद्वये स जीवो देवान् प्राणादींस्तर्पयति ते च देवा अस्य आस्यं मुखं प्राप्य एनं तर्पयंतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः सयां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्रा

भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं हिरण्मयं योऽण्डजमंडमध्ये ॥ पतत्रिणं पक्षिणमंतरिक्षे यो वेद भोग्यात्मनि रश्मिदीप्तः ॥ ३१ ॥ आवर्तमानमजरं विवर्तनं पण्णाभिकं
द्वादशारं सुपर्व ॥ यस्य दमास्योपरि याति विश्वं तत्कालचक्रं निहितं गुहायां ॥ ३२ ॥ यः संप्रसादो जगतः शरीरं सर्वान्सलोकानधिगच्छतीह ॥ तस्मिन्हितं तर्प
यतीह देवांस्तैवैतन्नास्तर्पयंत्यास्यमस्य ॥ ३३ ॥ तेजोमयोनित्यमयः पुराणोलोकाननंतानभयानुपैति ॥ भूतानियस्मान्न त्रसंतं कदाचित्सभूतानां न त्रसंतं क
दाचित् ॥ ३४ ॥ अगर्हणीयोनच गर्हते न्यान्स वै विप्रः परमात्मानमक्षेत् ॥ विनीतमोहोऽप्यपनीतकल्मषो न च हनामुत्र च सोऽन्नमच्छति ॥ ३५ ॥

चक्षुषितृप्यत्यादित्यस्तृप्यति आदित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवितृप्यं त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुत्तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्च
णस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति तस्मात्प्राप्य त्रिधा तु के सोपाधिके एव रूपेतिष्ठति तस्य गतिमाह तेजोमय इति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतावसंतीति श्रुता विवेहापि लोकानिति बहुत्वं कार्यं ब्रह्मलोकगतप्रदे
सेनेतीति ॥ ३३ ॥ यः पूर्वोक्तमय्यां परमा
र्थः अतएव कठवल्लीपुनिर्गुणविद्याप्रकरणेपि गतिरास्त्रायते शतं चैकाचलदयस्य नाज्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतेका तयोर्व्यमायनमृतत्वमेति विष्वङ्कन्या उल्कमणे भवं
शभेदापेक्षया तेन कार्यं ब्रह्मलोकं गच्छतीत्यर्थः चिरादिगतिरस्तीति तत्र गत्यान्नामिति व्यक्तमाकरे ॥ ३४ ॥ परमात्मतां प्राप्त्यनुनेहामुत्र बाभोगोस्ति तद्धेतोर्मूलाज्ञानस्य नाशादित्याह अगर्हणीय इति विनी
तीति तत्राप्ययमेव श्रुतेराशयो ननु परब्रह्मविदामा
यलसूक्ष्मदेहद्वयस्य अन्नमदनीयं भोग्यं लोकं अच्छति गच्छति न तस्य प्राणा उल्कामंतीति तस्य गत्यभावश्रुतेः ॥ ३५ ॥
तमोहो नष्टाज्ञानः अतएव व्यपनीतं नष्टं कल्मषं

अस्यजीवन्मुक्तावस्थामाह अरोपेति नस्तः प्रियाप्रियेयस्यसोऽप्रियाप्रियः उदासीनवन्ननुप्रीत्यप्रीतियुक्तं चरन्भुंजानोभोगान् ॥ ३६ ॥ इतिशां० मो० नै० भा० पट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥
विस्तरेणससाधनां ब्रह्मविद्यामुक्त्वा संक्षेपेण कठवल्लीनामर्थसंगृह्यनुपसंहरति प्रकृत्या इति विकारादेर्हेन्द्रियमनांसितैरधिष्ठितः अधिष्ठातृत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वभावं प्रापितः आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः जडत्वाच्चक्षुरादय आत्मानं न भासयन्ति आत्मानुचेतनत्वात्तानेव भासयन्ति न च क्षुपागृह्यतेनापि वाचा तस्य भासां सर्वमिदं विजातीति श्रुतिभ्यामित्याह तैश्चेति कार्यविषयदेशं प्रतिगमनं ॥ १ ॥ २ ॥ परत्वं सूक्ष्मत्वं कारणत्वं चांतरत्वं च ननु इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तपुगोचरानितितत्रैव कठवल्लीमिन्द्रियेभ्यो र्थानां वास्यत्वं श्रूयते तत्कथमिन्द्रियेभ्यः परास्यर्था इति तद्विरुद्धमुच्यते सत्यं व्यवहारतस्त्वित्यमेव परमार्थं तस्तु संकल्पमात्रकृता विषयाः संकल्पश्च मनो धर्म इन्द्रियेभ्य आंतर इति न किंचिदवयं तथा चाक्षपादसूत्रं दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति अर्थेभ्यो मनस्तत्कल्पकं मनसोपि बुद्धिर्निश्चयात्मिकाप

अरोपमोहः समलोपकांचनः प्रहीणकोशो गतसंधिविग्रहः ॥ अपेतनिंदास्तुतिरप्रियाप्रियश्चरन्नुदासीनवदपभिक्षुकः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति०
मोक्ष० शुकानुप्रश्ने पट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ व्यास उवाच प्रकृत्यास्तु विकारायेक्षेत्रज्ञस्तेरधि
ष्ठितः ॥ नचैनं तं प्रजानंति स तु जानाति तानपि ॥ १ ॥ तैश्चैवं कुरुते कार्यमनः पष्ठैरिहेन्द्रियैः ॥ सुदांतैरिव संयता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २ ॥ इन्द्रियेभ्यः परं त्वया
अर्थेभ्यः परमं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्तरः ॥ ३ ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतो मृतं ॥ अमृतान्न परं किंचित्सा काष्ठासापरागतिः ॥ ४ ॥
एवं सर्वे पुभूते पुगूढोत्मानप्रकाशते ॥ दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ५ ॥ अंतरात्मनिसंलीय मनः पष्ठानि मेधया ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बहुचि
त्यमचिंतयत् ॥ ६ ॥ ध्यानेनोपरमं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ॥ अनीश्वरः प्रशांतात्मा ततोऽर्ह्यत्यमृतं पदं ॥ ७ ॥ इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ॥
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्योऽमृत्युमुपाश्रुते ॥ ८ ॥

रा ततोपि परमहानात्मा शुद्धत्वं पदार्थः स एव हैरण्यगर्जबुद्धिः ॥ ३ ॥ ततः परमहृत उपादानमव्यक्ताख्यं अज्ञानं ननु कापिलाभिमतं प्रधानं आनुमानिकाधिकरणेतस्याव्यक्तशब्दार्थत्वनिरासात् ननु तत्र सूक्ष्मं
शरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं तदेवात्मा कमज्ञानं आदित्यवर्णतमसः परस्तादिति श्रुतेः पुरुषादव्यवहितं अमृतं चिदात्मा ॥ ४ ॥ एवमनेन प्रकारेण भूतेषु शरीराकारेषु आत्मानेककंचुकाक्रान्ततया गूढः सन्ननौपाधि
केन रूपेण न प्रकाशते तर्हितस्तत्त्वे किमानमत आह दृश्यते त्विति अयमिवाप्यातीक्ष्णान्तया सूक्ष्मयेतितस्यैव व्याख्यानं सूक्ष्मदर्शिभिर्ब्रह्मदर्शनशालैर्योगिभिः ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थाश्च मेधया बुद्ध्या अंत
रात्मनि महत्तत्त्वे संलीय विलाप्य बहुचित्यं ध्येयध्यानध्यातृरूपं त्रयं अचिंतयत् ॥ ६ ॥ ध्यानेन तदेकतानतया विद्यासंपादितमहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजघीद व्याविद्यया संस्कृतं उपरमं उपरतं कृत्वा अनीश्वरः ईश
भावमपि प्रविलाप्या त एव प्रकर्षेण शांतात्मा मुक्तचित्तः अमृतं कैवल्यं अर्ह्यति प्राप्नोति ॥ ७ ॥ विपक्षे दोषमाह इन्द्रियाणां वश्यात्मा इन्द्रियैर्लतचित्तः आत्मनः संप्रदानेन कामादिभ्यः समर्पणेन मर्त्योऽमृत्युमुपाश्रुते ॥ ८ ॥

उपसंहरति आहत्येति आहत्यविनाशयसत्वेसुक्ष्मायांबुद्धौचित्तस्थूलबुद्धिः कालंजरपर्वतवदप्रकंप्योभवेत् कालंक्षणमुहूर्तादिरूपंजरयतिनाशयति तथा आत्मविदेवकालंनाशयतिननुतंकालइत्यर्थः ॥ १८ ॥
प्रसादेनैद्वैतदर्शनाभावरूपेणैर्मल्येनशुभाशुभं पुण्यपापं पुण्यस्यापिबंधकत्वेनमोक्षापेक्षयापापत्वं तथाच जापकोपाख्यानेइंद्रादिलोकानामपिनरकत्वमुक्तं प्रसन्नात्माशुद्धचित्तः आत्मनिस्वरूपेस्थित्वा द्वैतदर्श-
नकालीनं वृत्तिसारूप्यं परित्यज्य सुखं अत्यंतं अंतमतिक्रान्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमश्नुते ॥ १० ॥ स्वप्नेमुपुप्तौ तथा हि द्वैतादर्शनं मुक्तिकैवल्ययोस्तुल्यवदाम्नायनेमाध्यंदिनैः यद्वैतन्नपश्यति पश्यन्वैतन्नपश्यति न हि द्व-
दुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्ननु द्वितीयमस्ति नोन्यद्विभक्तं पश्येदित्यादिना अनूदितं चैतत्सूत्रकारेण स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति स्वाप्ययः सुप्तुं संपत्तिः कैवल्यं अनयोरन्य-

आहत्य सर्वसंकल्पान् सत्वेचित्तं निवेशयेत् ॥ सत्वेचित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत् ॥ ९ ॥ चित्तप्रसादेन यतिर्जहतीह शुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा
सुखमत्यंतमश्नुते ॥ १० ॥ लक्षणं तु प्रसादस्य यथा स्वप्ने सुखं स्वपेत् ॥ निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कंपते ॥ ११ ॥ एवं पूर्वापरकालेषु जन्नात्मानमात्मनि ॥ ल-
घ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२ ॥ रहस्यं सर्ववेदानामनैतित्यमनागमं ॥ आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनं ॥ १३ ॥ धर्माख्याने पुसर्व-
पुसत्याख्याने च यदसु ॥ दशोदन्तकसहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतं ॥ १४ ॥ नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ॥ तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धृतं ॥ १५ ॥
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनं ॥ तदिदं नाप्रशांताय नादांतायातपस्विने ॥ १६ ॥ नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ नासूयकायानृजवेन च ॥
निर्दिष्टकारिणे ॥ १७ ॥ नतर्कशास्त्रदध्यायतथैव पिशुनाय च ॥ श्लाघिने श्लाघनीयाय प्रशांताय तपस्विने ॥ १८ ॥ इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ॥
रहस्यधर्मवक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन ॥ १९ ॥ यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णमिमानरः ॥ इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ २० ॥ अतो गुह्यतरार्थं तदध्या-
त्ममतिमानुप ॥ यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदांतिपुचर्गीयते ॥ २१ ॥ तत्तदहंसं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२ ॥ यच्च ते मनसि वर्तते परं यत्र चास्ति तव संशयः कचि-
त् ॥ श्रूयतामयमहंत वाग्रतः पुत्रकिं हि कथयामि ते पुनः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

तरदपेक्ष्य द्वैतादर्शनमाविष्कृतं श्रुत्या कचित्पष्ठाध्यायादौ सुपुतिमपेक्ष्य मैत्रेयि ब्राह्मणादौ कैवल्यमपेक्ष्येति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनैतिखंनकेवलमनुमानतः अनागममागममात्रतो वागम्यं किंतु अनुभवगम्य-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥ वसुधनंसारभूतं दशकिंचिदधिकानि कृत्सहस्राणि तथा चोक्तं शाकलके कृत्वां दशसहस्राणि कृत्वां पंचशतानि च कृत्वा मशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते इति सर्ववेदश्रेष्ठादृग्वेदादयं सार उद्ध-
तइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

अध्यात्ममिति आत्मापुर्णदृक् तच्च कर्मेन्द्रियाणि १ ज्ञानेन्द्रियाणि २ मन आदिचतुष्टयं ३ पंचप्राणाः ४ पंचभूतानि ५ कामः ६ कर्म ७ अविद्याचेति ८ पुनरिति शतकृतोपि पथ्यं वेदिन्यमिति न्यायेन विस्तरार्थं चोच्यते यथेति सप्रकारं वेद ॥ १ ॥ २ ॥ भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृथक्कल्पिताः संतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेव दृष्टान्तरं पूर्वकमाह प्रसार्येति यवीयः सुअल्पे पुरारी राकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वन्ते सृष्टिलयाख्यं विकारं जनयन्ति ॥ ४ ॥ अंतःशरीरे एव स्वमवद्रुत्वां डोदयप्रलयौ भवन्त इति फलितमाह इतीति तन्मयं अल्पभूतमयं तस्मिन् शरीरांतःस्थे तथा सृष्टिप्रलयादिकं निदिश्यते इहैवांतःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति श्रुत्या ॥ ५ ॥ यद्यपि सर्वस्मिन् शरीरे पंचैव भूतानि तथापि शरीरेषु मुरनरतिर्यगादिरूपेण वैषम्यमकरोत् तत्र हेतुः यस्मिन्कर्मणि निमित्ते स

शुक उवाच अध्यात्मं विस्तरेण ह पुनरेव वदस्व मे ॥ यदध्यात्मं यथा वेद भगवन् नृपि सत्तम ॥ १ ॥ व्यास उवाच अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह पठ्यते ॥ तत्ते हं वर्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामि मां शृणु ॥ २ ॥ भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाश एव च ॥ महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३ ॥ प्रसार्येह यथांगा निकूर्मः संहरते पुनः ॥ तद्वन्महांति भूतानि यवीयः सुविकुर्वन्ते ॥ ४ ॥ इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजंगमं ॥ सर्गे च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा ॥ ५ ॥ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृन् ॥ अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन् यदनुपश्यति ॥ ६ ॥ शुक उवाच अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् ॥ इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ७ ॥ व्यास उवाच एतत्ते वर्तयिष्यामि यथा वदनु पूर्वशः ॥ शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथा तत्त्वं यथा च तत् ॥ ८ ॥ शब्दः श्रोत्रं तथा स्वाति त्रयमाकाशसंभवं ॥ प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ९ ॥ रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ॥ रसो रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽभसः ॥ १० ॥ घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ॥ एतावानिन्द्रियग्रामैर्व्याख्यातः पांच भौतिकः ॥ ११ ॥ वायोः स्पर्शो रसो ह्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ॥ आकाशप्रभवः शब्दो गंधो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२ ॥

ति यदनुपश्यति अंतर्काले यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंत कलेवरं तंतमेवैतीति स्मृतेः ॥ ६ ॥ शरीरेषु शरीरावयवेषु बुद्धीन्द्रियादिषु द्वैषम्यं कानिचिदिन्द्रियाणिकेचिदुणाः शब्दादय इत्येवमादितत्कथमिति स्वहंप तो गुणतश्च भेदं कथं शब्दद्वयेन पृच्छतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदेव वक्तुं प्रतिजानीते यथा तत्त्वं यथा च तदिति ॥ ८ ॥ शब्दश्रोत्रदेहच्छिद्राणि स्वरूपतो भिन्नानि विषयत्वं करणत्वं तदुभयाश्रयत्वं चेति गुणतो भिन्नानि एव मपे पिज्ञेयं स्पर्शः स्पर्शनेन्द्रियं वायुगुणाः वायुविकाराः ॥ ९ ॥ विपाकः जाडरः ॥ १० ॥ शरीरं कठिनां शबाहुल्यात् पार्थिवं इन्द्रियग्रामैः सह पांच भौतिको विकारः ॥ ११ ॥ स्पर्शादयो वाय्वादी नां गुणास्तद्विकारैः स्पर्शनादीन्द्रियैर्गृह्यन्ते ॥ १२ ॥

मनःसंकल्पविकल्पात्मकं बुद्धिर्निश्चयात्मिका स्वभावः पूर्ववासना स्वयोनिर्भूतान्येवावस्तानि सर्वाण्यपि भूतोत्थान्येव अत्र हेतुमाह नेति गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः परं श्रोत्रादिकार्यस्वरूपमागताः प्राप्ताः संतो गुणान् शब्दादीनांतिवर्तते अत्रायमाशयः यदिद्रियं यस्यार्थस्य ग्राहकं तन् ग्राह्यस्य जातीयगुणाश्च इति नियमश्चक्षुरूपपादौ दृष्ट इति मनोबुद्ध्यहंकाराः पञ्चानामपि ग्राहका इति पञ्चगुणाश्च यत्वात् पाञ्चभौतिकाः ॥ १३ ॥ समनस्कानीन्द्रियाणि बुद्धिमात्रमेवेत्याह यथेति ॥ १४ ॥ यदिति ऊर्ध्वमित्यादिना कृत्स्नं शरीरं यत्पश्यति इदमहमिति यदृशं न एतस्मिन् कृत्ये करणीये बुद्धिर्वर्तते देहे अहमित्यनुभवो विषयो बुद्धेः स्वरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ गुणान्शब्दादीन् भावप्रधानो निर्देशः बुद्धिरेव शब्दाद्यात्मतामतिशयेन नीयते कर्मकर्तृप्रयोगः बुद्ध्यभावे विषया इन्द्रियाणि च न प्रयतेऽतस्तदुभयं बुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ चक्षुरिति

मनोबुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनिजाः ॥ न गुणानतिवर्तते गुणेभ्यः परमागताः ॥ १३ ॥ यथा कूर्म इह गंगानि प्रसार्य विनियच्छति ॥ एवमेवं द्रियग्राहं बुद्धिः स्त्वानियच्छति ॥ १४ ॥ यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्धश्च पश्यति ॥ एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १५ ॥ गुणान्ने नीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवं द्रियाण्यपि ॥ मनः पृष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुता गुणाः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि नरे पञ्च पठंतु मन उच्यते ॥ सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमं ॥ १७ ॥ चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ॥ बुद्धिरव्यवसानाय साक्षाक्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १८ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ॥ समाः सर्वे पुभूते पुनान् गुणानुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ तत्र यत्प्राप्तिसंयुक्तं किंचिदात्मनिलक्षयेत् ॥ प्रशांतमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २० ॥ यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ प्रवृत्तरज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ॥ २१ ॥ यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २२ ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः साम्यं स्वस्यात्मचित्तता ॥ अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्विका गुणाः ॥ २३ ॥ अभिमानो मृपावा दोलो भो मोहस्तथाक्षमा ॥ लिंगानिरजस्तानि वर्तते हेत्वहेतुतः ॥ २४ ॥ तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तंद्रा प्रबोधि ता ॥ कथंचिदभिवर्तते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० शुकानुप्रश्ने अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

इदं रूपमिति ज्ञानेयथा चक्षुःकरणं एवमिदमित्थं न वेत्यांतरे ज्ञाने इदमित्थमेवेति ज्ञाने च मनोबुद्धीकरणे तेषां ज्ञानानां द्रष्टानुसाक्षीतवः पृथगित्यर्थः ॥ १८ ॥ रज इति स्वयोनिजाः तत्तत्संस्कारसचिवाच्चित्तादा विर्भूताः अतएव चित्तं तज्जाश्चार्थेन्द्रियादयः सर्वे त्रिगुणात्मका एवेति मतं सर्वेषु सुरनरादिषु तान् गुणान् कार्यद्वारा उपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ कार्याण्येवाह तत्रेत्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हेतुतः कारणात् अहेतुतः अकस्मात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० ने ० भा ० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥

एवंबुद्धेः स्वाभाविकं त्रिगुणात्मत्वमुक्त्वा कर्मजं त्रैविध्यमाह मन इति विस्तृजते संकल्पमात्रेण भावं पदार्थं विविधं उत्पादयति बुद्धिरध्यवसायिनी तं पदार्थं बुद्धिर्निश्चिनोति इदमित्यमेवेति तदयमहंकारं प्रियमनु कूलमप्रियं प्रतिकूलं च वेद ॥ १ ॥ अतएवेन्द्रियेभ्योऽर्थाविषयाः पराः सूक्ष्माः संकल्पजत्वात् तेभ्यो मनः परं तदुपादानत्वात् ततोऽपि बुद्धिः परा निश्चयात्मकत्वात् ततोऽप्यात्मा परः अदृश्यत्वेन प्रत्यक्तमत्वात् ॥ २ ॥ जंतोर्व्यावहारिक आत्मा बुद्धिः सायदाभावं घटादिविविधाकारं कुरुते तदा सामन इत्युच्यते ॥ ३ ॥ पृथग्भावात् पृथक् विषयत्वात् विक्रियते विकारं प्राप्नोति तानेव विकारानाह शृण्वतीति ॥ ४ ॥

व्यास उवाच मनो विस्तृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ॥ तदयं प्रिया प्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १ ॥ इन्द्रियेभ्यः परात्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ॥ मनस सुपरा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परोमतः ॥ २ ॥ बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनात्मनि ॥ यदा विकुरुते भावं तदा भवतिसामनः ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्वि क्रियतेत्यतः ॥ शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४ ॥ पश्यती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ॥ जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणि तु नान्याहुस्तेष्वदृशो धितिष्ठति ॥ तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिपुभावे पुवर्तते ॥ ६ ॥ कदाचिद्भते प्रीतिं कदाचिदपिशोचति ॥ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७ ॥ सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ॥ सरितां सागरो भर्ता मह्यं तन्मिवोर्मिमान् ॥ ८ ॥ यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवतिसामनः ॥ अधिष्ठानानि वै बुद्ध्यां पृथगेतानि संस्मरेत् ॥ इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेत व्यानिरुत्स्रशः ॥ ९ ॥ सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यदनुविधीयते ॥ अविभागता बुद्धिर्भाविमनसि वर्तते ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ तानि बुद्धेर्विकारान् अदृश्यश्चिदात्मा भावेयुसात्विकादिषु ॥ ६ ॥ तानेवाहं कदाचिदिति प्रीतिशोको भयाभावाः क्रमेण सात्विकराजसतामसाः ॥ ७ ॥ एतान् भावान् अतिवर्तते बुद्धिः सरितां वेगान् सा गरोर्मिरिव तिरोधत्ते निरोधकाले इत्यर्थः ॥ ८ ॥ यदेति अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि बुद्ध्या मेवांतर्भूतानि परस्परं पृथक् भूतानि मेधा रूपादिज्ञानं तत्र हितानि मेध्यानि ॥ ९ ॥ सर्वाणीति यदिद्रियं यदा अनु विधीयते बुद्ध्याऽनुगतं भवति तदा पूर्वं अविभागता अपृथग्भूतापि बुद्धिः पश्चात् मनसि संकल्पात्मके भावे घटादौ वर्तते बुद्ध्यानुगृहीतमिन्द्रियं संकल्पजं घटं गृह्णाति एवं रूपादीनानुपूर्व्येण ननु यौगपद्येन ॥ १० ॥

1139311

येचैवभावावर्तनेसर्वेष्वेवतेत्रिषु ॥ अन्वर्थाःसंप्रवर्ततेरथनेमिमराइव ॥ ११ ॥
प्रदीपार्थमनःकुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ॥ निश्चरद्विर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२ ॥

मुक्तं बुद्ध्याद्य एव सत्त्वात्मानो न त्वर्था इति ॥ ११ ॥ न त्वर्थानां स्वरूपसत्त्वाभावे कथमिन्द्रियसन्निकर्षादितज्जघटादिज्ञानं वा स्यादित्याशंक्याह प्रदीपार्थमिति इन्द्रियैः करणैः बुद्धिसत्तमैर्हेतुभिः इयमत्र प्रक्रिया
त्रिविधं सत्त्वं शुक्तिरजतादीनां प्रातिभासिकं घटादीनां व्यावहारिकं ब्रह्मणः पारमार्थिकं चेति क्रमेण तानि सत्सत्तरसत्तमानि तत्र सत्तमब्रह्माभिन्नत्वाद्विषया अपि सत्तमा इत्युच्यते बुद्धिसत्तमैरिति बुद्धिस्थ
विषयसिद्ध्यर्थं अध्ययनेन वसतीति वत्तृतीया इन्द्रियैरश्मिभूतैर्मनः प्रदीपार्थसत्तमावरकाज्ञाननाशं कुर्यात् ततः स्वतः प्रकाशमानं सत्तमे विषया अभ्यस्यते यथा इन्द्रियैः शुक्तीदमंशावरकाज्ञानेनाशिते शुक्तिर्वु
द्धिस्थ रजतभावेन शुक्त्यनतिरिक्तेन जाति इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयो रधिष्ठानग्रह एवोपक्षयः एवं घटाद्यध्यासेपि इन्द्रियद्वारा मनसा सत्तमावरकाज्ञानेनाशिते स्वतः प्रकाशमानं सत्तमं बुद्धिस्थ विषयादिभावेन सत्तमाऽ
नन्येन जाति अत इन्द्रियसत्तमस्यैव पदार्थं विषयादिकं तुरज्ज्वामुग्गवदविद्यामात्रभातं साक्षिमात्रभातं वा तथा च शुतिस्तमेव भातं तनुभातिसर्वमित्यधिष्ठानभातमन्वध्यस्तस्य घटादेर्भातमाह लोकेपि घटानुभवः
पटानुभव इत्यादावनुभवशब्दः प्राप्त्यर्थस्य भवतेर्ज्ञानार्थत्वेन पाश्चात्यप्रकाशवाचकोऽनुशब्दसामर्थ्यात् पूर्वतरमधिष्ठानप्रकाशमाक्षिपति इममेव तार्किकानिर्विकल्पकं ज्ञानमित्याचक्षते भाषांतरेण तथाच वि
षयाणां स्वरूपसत्त्वाभावेऽपि रज्जुर्गवदविषयाप्रकाश उपपद्यते इति सर्वमवदानं ॥ १२ ॥

92

1199911

एतज्ज्ञानफलमाह एवमिति इदंजगत्एवंस्वभावंबुद्धिमात्रकल्पितमितिजानन्नमुद्यति नहिस्वामधननाशादिनाप्रबुद्धःशोकादिकंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वेवंघटमात्रविदाप्यधिष्ठानब्रह्मज्ञातमेवेति किंश्च वणादिनेत्याशंक्याह नचेति कामगोचरैःकाम्यमानविषयगोचरैः अनर्घैर्निर्दोषैरपीन्द्रियैः आत्मास्वरूपेणज्ञातएवपुरुषार्थोनपररूपेण नहिरजनात्मनाज्ञाताशुक्तिःशुक्तिकार्यायप्रभवतितद्वत् दुष्करैर्दुष्कृति भिरकृतात्मभिरशोधितचित्तैःपुरुषैः ॥ १४ ॥ कथंनर्घात्माज्ञेयइत्यनआह तेषामिति आकृतिर्घटादिरूपं ॥ १५ ॥ भवनेप्राप्नोति कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानापगममात्रलभ्य आत्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्याफलमाह यथेति गुणदोषैःपुण्यपापैःप्राकृतैः ॥ १७ ॥ क्रियमाणैरपिनलिप्यतइत्याह एवमिति विषयांश्चरन्पिनलिप्यते तत्रहेतुरसज्जमानइति सर्वेषुपुत्रादिष्वप्यसज्जमानस्तन्नाशादिजैःशोकादिभिर्नलि

एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्मुद्यति ॥ अशोचन्नप्रहृष्यन्हिनित्यंविगतमत्सरः ॥ १३ ॥ नचात्माशक्यतेद्रष्टुमिन्द्रियैःकामगोचरैः ॥ प्रवर्तमानैरनर्घैर्दुष्करैरकृतात्मभिः ॥ १४ ॥ तेषांतुमनसारश्मान्यदासम्यङ्भ्रियच्छति ॥ तदाप्रकाशतेऽस्यात्मादीपदीपायथाकृतिः ॥ १५ ॥ सर्वेषामेवभूतानांतमस्यपगतेयथा ॥ प्रकाशंभवंतसर्वंतथेदमुपधार्यतां ॥ १६ ॥ यथावारिचरःपक्षीनलिप्यतिजलेचरन् ॥ विमुक्तात्मातथायोगीगुणदोषैर्नलिप्यते ॥ १७ ॥ एवमेवकृतप्रज्ञानदोषैर्विषयांश्चरन् ॥ असज्जमानःसर्वेषुकथंचननलिप्यते ॥ १८ ॥ त्यक्त्वापूर्वकृतंकर्मरतिर्यस्यसदात्मनि ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यगुणवर्गेष्वसज्जतः ॥ १९ ॥ सत्वमात्माप्रसरतिगुणान्वापिकदाचन ॥ नगुणाविदुरात्मानंगुणान्वेदससर्वदा ॥ २० ॥ परिद्रष्टागुणानांचपरिस्त्रष्टायथातथं ॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरनंदंतरंविद्विदसूक्ष्मयोः ॥ २१ ॥ सृजतेत्रगुणानेकएकानसृजतेगुणान् ॥ पृथग्भूतौप्रकृत्यातौसंप्रयुक्तौचसर्वदा ॥ २२ ॥ यथामःस्योद्विरन्यःस्यासंप्रयुक्तौतथैवतौ ॥ मशकांदुंदरौवापिसंप्रयुक्तौयथासह ॥ २३ ॥ इपीकावाययामुंजेपृथक्सहचैवच ॥ तथैवसहितावेतावन्योन्यस्मिन्नतिष्ठितौ ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ ७ ॥ व्यासउवाच सृजतेतुगुणान्सत्वंक्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति ॥ गुणान्विक्रियतःसर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १ ॥ स्वभावयुक्तंतसर्वयदिमानसृजतेगुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंसृजतेतद्गुणांस्तथा ॥ २ ॥

प्यते एवंदेहासंगीदेहंरूपैकर्मभिर्नलिप्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ संन्यासपूर्वकमात्मध्यानशीलस्यसार्वात्म्यंप्राप्तस्यभोग्यानासक्तस्यबुद्धीन्द्रियाण्यात्माकाराण्येवभवन्ति तथापिचिदचितोर्विभागएवास्तिन त्वैक्यंभवतीत्याहद्वाभ्यां त्यक्तेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शेषंप्राग्व्याख्यातं ॥ २४ ॥ इतिशां० मो० नै० भा० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ ७ ॥ सृजतेइति गुणान् विषयान् गुणान्सत्वादीन् विक्रियतःविकारंभजमानान् अनुलक्ष्य उदासीनस्याप्यधिष्ठानत्वंअयस्कांतमणिवज्ज्ञेयं ॥ १ ॥ एतदेवाहस्वभावेति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनायऊर्णनाभिदृष्टांतः ॥ २ ॥

एते गुणाः प्रथ्वस्तास्तत्त्वज्ञानेन अदर्शनंगताः संतो न निवर्तते घटादिवन्नशयंति किं नुरज्जुगादिव द्वाध एवात्र प्रथ्वं सपदार्थ इत्यर्थः तत्र हेतुः प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते इति निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यतेः
त्रघटोऽव्यस्त इति इहेतुतादृक् प्रवृत्त्यदर्शनान्निरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थः एके मुग्याः अपरे तार्किकाः निवृत्तिः आत्यंतिकी दुःस्वानां आत्मगुणानां निवृत्तिर्भवतीत्याहुः एवं सांख्यादयोऽपि संसारहेतौ दृग्दृश्य
संयोगस्यानादिभावस्यापि नाशमिच्छन्ति ॥ ३ ॥ एवं निवृत्तिबाधपक्षोऽसंप्रधार्य युक्त्या लोच्य यथामतिनिश्चिनुयात् सिद्धांतं कुर्यात् एतदनुरोधेनैव गर्भशयः जन्मादिलाभोऽपि बाधपक्षे आध्यासिको निवृत्ति
पक्षे नात्विक इति ॥ ४ ॥ अनादीति हि शब्दो नित्यानित्ययोर्धर्मधर्मिभावात्संभवप्रसिद्धिद्योतकः उपयन्तपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायेन दुःखादिधर्मिणिविकारिणित्यत्वासंभवात् घटे यावद्वूपना
शादर्शनेन आत्मन्यावदुःखनाशलक्षणमोक्षस्याप्यसंभवाच्च साधोयानयं पक्ष इत्याशयः ॥ ५ ॥ बुद्धिधर्माश्चिदादयः तत्त्वधानं बुद्धिचिंतामयं ध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिभ्रुतेः दृढं कर्माज्यं अनित्यं विद्यावि

प्रथ्वस्ताननिवर्तते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ एवमेके व्यवस्यंति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३ ॥ उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येयं यथामति ॥ अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो मह
न् ॥ ४ ॥ अनादिनिधनेत्यात्मा तं बुद्ध्वा विचरेन्नरः ॥ अक्रुध्यन्न प्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५ ॥ इत्येवं हृदयग्रंथिं बुद्धिचिंतामयं दृढं ॥ अनित्यं सुखमासीत्
अशोचंश्चिन्नसंशयः ॥ ६ ॥ ताम्ययुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णानदीनराः ॥ अवगाढा लब्धविद्वांसो विद्विलोकमिमंतथा ॥ ७ ॥ ननु ताम्यतिवैविध्यं स्थले चरति
तत्त्ववित् ॥ एवं यो विदतेत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८ ॥ एवं बुद्ध्यानरः सर्वभूतानामागतिं गतिं ॥ समवेक्ष्य च वैपम्यं लभते शममुत्तमं ॥ ९ ॥ एतद्वै जन्मसामर्थ्यं
ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणं ॥ १० ॥ एतद्बुद्ध्या भवेच्छुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं ॥ विज्ञायैतद्विमुच्यंते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११ ॥
न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां सुमहद्भयं परत्र ॥ न हि गतिरधिका स्तिकस्य चिद्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२ ॥ लोकमातुरमसूयते जनस्तत्तदेव च नि
रीक्ष्य शोचते ॥ तत्र पश्य कुशलानशोचतां ये विदुस्तदुभयं कृताकृतं ॥ १३ ॥

नाशयंस्त्विति शेषः ॥ ६ ॥ पृथ्व्याः सकाशान्दीं प्रतिच्युता अविद्वांसस्तरणविद्याहीना उन्मज्जननिमज्जनैस्ताम्येयुः क्लिश्येयुः ॥ ७ ॥ सार्धं श्लोकेन दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाहार्धेन एवमिति आत्मनः स्य
स्य आत्मानं प्रत्यंचंतस्य स्वरूपलक्षणं केवलं ज्ञानमिति शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शमं सुखं ॥ ९ ॥ जन्मसामर्थ्यं लब्धजन्मनो यथोक्ताचारवतो वश्यं भावीत्यर्थः पर्याप्तं पूर्णं परायणं मोक्षप्रापकं ॥ १० ॥
शुद्धः पुण्यपापहीनः ॥ ११ ॥ भयं अधः पातजं या विदुषो गतिस्ततो धिका कस्य चिद्भवति नास्ति ॥ १२ ॥ लोक्यत इति लोको भोग्यं रुपादिस्तमातुरं दोषाकांतं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् तथात
त्तदेवलोकस्यातुरत्वं निरीक्ष्य शोचते च तत्रेति बुद्धा बुद्धयोर्महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः येषु रूपास्तदुभयं शोकाशोकरूपं कृताकृतं क्रमेण आरोपितानां आरोपितमिति विदुस्ते कुशला इत्यर्थः ॥ १३ ॥

किमनेनकौशलेनेत्यतआह यदिति इहलोकेकुर्वतोयन्निष्कामकर्मतत्पाचीनकर्मणानाशकं नहिर्कर्मणासर्वकर्मोच्छेदोस्तीत्यर्थः किंतुतदुभयंदहजन्मनिपूर्वजन्मनिचकृतंकर्मतस्यविदुषःप्रियमप्रियंवा
 नजनयतीत्यतोविद्यासंपादनीयेतिभावः नैनंरुनाकृतेतपतः नलिप्यतेकर्मणापापकेनेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १४ ॥ इतिशां०मो०नै०भा०एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥७॥
 विद्याप्रापकंधर्मपृच्छति यस्मादिति ॥ १ ॥ अश्वमेधादिर्माभूदितिनिवृत्तिधर्मलक्षणायाह विशिष्टमिति ॥ २ ॥ निष्पत्तिष्णूनिनिष्पत्तनशीलानिसंनियम्यैकाग्र्यं कुर्यादितिसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ बहुचि
 यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्णुदतियत्पुराकृतं ॥ नप्रियंतदुभयंनचाप्रियंतस्यतज्जनयतीहकुर्वतः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्ने
 एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥७॥ शुकउवाच यस्माद्धर्मात्परोधर्मोविद्यतेनेहकश्चन ॥ योविशिष्टश्चधर्मभ्यस्तंभ
 वात्प्रव्रवीतुमे ॥ १ ॥ व्यासउवाच धर्मतेसंप्रवक्ष्यामिपुराणमृषिभिःकृतं ॥ विशिष्टं सर्वधर्मभ्यस्तमिहैकमनाःशृणु ॥ २ ॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिबुद्ध्यासं
 यम्ययत्नतः ॥ सर्वतोनिष्पत्तिष्णूनिपितावालानिवात्मजान् ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचाप्यैकाग्र्यं परमंतपः ॥ तज्जयायः सर्वधर्मभ्यः सधर्मः परउच्यते ॥ ४ ॥ ता
 निसर्वाणिसंधायमनःपष्ठानिमथया ॥ आत्मतमइवासीतबहुचिंत्यमचिंतयन् ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योनिवृत्तानियदास्यास्यंतिवेश्मनि ॥ तदात्वमात्मनात्मानंप
 रंद्रक्ष्यसिशाश्वतं ॥ ६ ॥ सर्वात्मानंमहात्मानंविधूममिवपावकं ॥ तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीपिणः ॥ ७ ॥ यथापुष्पफलोपेतोवहुशाखोमहाद्रुमः ॥
 आत्मनोनाभिजानीतेक्रमेणपुष्पंक्रमेफलं ॥ ८ ॥ एवमात्मातजानीतेक्रमेणमिष्येकुतस्त्वहं ॥ अन्योत्थत्रांतरात्मास्तियः सर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥ ज्ञानदीपेनदीपेनप
 श्यत्यात्मानमात्मनि ॥ दृष्ट्वात्वमात्मनात्मानंनिरात्माभवसर्ववित् ॥ १० ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्योमुक्तत्वचइवोरगः ॥ परांबुद्धिमवाप्येहविपात्माविगतज्वरः ॥
 ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंघोरांनदीलोकप्रवाहिनीं ॥ पंचेंद्रियग्राहवतींमनःसंकल्परोधसं ॥ १२ ॥ लोभमोहतृणच्छन्नांकामक्रोधसरीस्त्रपां ॥ सत्यतीर्थानृतक्षो
 भांक्रोधपंकांसरिद्धरां ॥ १३ ॥ अव्यक्तप्रभवांशीघ्रांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ प्रतरस्वनदींबुद्ध्याकामग्राहसमाकुलां ॥ १४ ॥ संसारसागरगमांयोनिपातालदु
 स्तरां ॥ आत्मकर्मोद्भवांतातजिह्वावर्तादुरासदां ॥ १५ ॥ यांतरंतिरुतप्रज्ञाधृतिमंतोमनीपिणः ॥ तांतीर्णः सर्वतोमुक्तोविधृतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६ ॥
 त्वंत्रिपुटी ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योवाह्याभ्यंतरविषयभ्यः वेदमनिपरस्मिन्ब्रह्मणि सर्वाधिष्ठाने ॥ ६ ॥ विधूममिवनिरुपाधि ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आत्माबुद्धिरचेतनत्वादृक्षवत् सर्वबुद्ध्यादिकं ॥ ९ ॥
 ज्ञानदीपेनब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्या आत्मानंब्रह्म आत्मनिदेहे आत्मनेतिपाठेआत्मनाज्ञानदीपेनेतिसामानाधिकरण्यं निरात्मानिरुपाधिः ॥ १० ॥ विषाम्पेतिदेहांतरसंबंधनिरासः विगतज्वरइतिजीवन्मु
 क्तिसुखवान् ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंअनेकधाप्रवहन्तीं नदींसंसारनदीं लोकान्वाहयन्तीं रोधस्तीरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ बुद्ध्याज्ञानेन ॥ १४ ॥ योनिर्वासना ॥ १५ ॥ १६ ॥

एते गुणाः प्रध्वस्तास्तच्च ज्ञानेन अदर्शनं गताः संतो न निवर्तते घटादिवन्न शयंति किं नुरज्जुगादिव द्वाध एवात्र प्रध्वंसपदार्थ इत्यर्थः तत्र हेतुः प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते इति निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यतेऽत्र घटोऽव्यस्त इति इहेतुतादृक् प्रवृत्त्यदर्शनान्निरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थः एके मुख्याः अपरे तार्किकाः निवृत्तिः आत्यंतिकी दुःस्वानां आत्मगुणानां निवृत्तिर्भवतीत्याहुः एवं सांख्यादयोऽपि संसारहेतोर्दृग्दृश्य संयोगस्यानादिभावस्यापि नाशमिच्छन्ति ॥ ३ ॥ एवं निवृत्तिबाधपक्षोऽसंप्रधार्य युक्त्या लोच्य यथामतिनिश्चिनुयात् सिद्धांतं कुर्यात् एतदनुरोधेनैव गर्भशयः जन्मादिलाभोऽपि बाधपक्षे आध्यासिको निवृत्ति पक्षे नात्विक इति ॥ ४ ॥ अनादीति हि शब्दो नित्यानित्ययोर्धर्मधर्मिभावात् संभवप्रसिद्धिद्योतकः उपयन्तपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मि गमिति न्यायेन दुःखादि धर्मिणि विकारिणि नित्यत्वासंभवात् घटे यावद्वूपना शादर्शनेन आत्मन्यावदुःखनाश लक्षणमोक्षस्याप्यसंभवाच्च साधो यानयं पक्ष इत्याशयः ॥ ५ ॥ बुद्धिधर्माश्चिदादयः तत्प्रधानं बुद्धिचिंतामयं ध्यायतीवलेलायतीवेत्यादि श्रुतेः दृढं कर्माभेद्यं अनित्यं विद्यावि

प्रध्वस्तान निवर्तते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ एवमेके व्यवस्यंति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३ ॥ उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्यं यथामति ॥ अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ४ ॥ अनादिनिधनोऽत्यात्मा तं बुद्ध्या विचरेन्नरः ॥ अक्रुध्यन्न प्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५ ॥ इत्येवं हृदयग्रंथिं बुद्धिचिंतामयं दृढं ॥ अनित्यं सुखमासीत् अशोचंश्चिन्तन्न संशयः ॥ ६ ॥ ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णानदी नराः ॥ अवगाढा ल्यविद्वांसो विद्विलोकमिमं तथा ॥ ७ ॥ ननु ताम्यतिवैविद्धान्स्थले चरति तत्त्ववित् ॥ एवं यो विदतेत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८ ॥ एवं बुद्ध्यानरः सर्वभूतानामागतिं गतिं ॥ समवेक्ष्य च वैपम्यं लभते शममुत्तमं ॥ ९ ॥ एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणं ॥ १० ॥ एतद्बुद्ध्या भवेच्छुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं ॥ विज्ञायैतद्विमुच्यंते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११ ॥ न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां सुमहद्भयं परत्र ॥ न हि गतिरधिकास्तिकस्य चिद्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२ ॥ लोकमातुरमसूयते जनस्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ॥ तत्र पश्य कुशलान शोचतां ये विदुस्तदुभयं कृताकृतं ॥ १३ ॥

नाशयंलित्वेति शेषः ॥ ६ ॥ पृथ्व्याः सकाशान्दीं प्रतिच्युता अविद्वांसस्तरणविद्याहीना उन्मज्जननिमज्जनैस्ताम्येयुः क्लिश्येयुः ॥ ७ ॥ सार्धं श्लोकेन दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाहार्थेन एवमिति आत्मनः स्वस्य आत्मानं प्रत्यंचंतस्य स्वरूपलक्षणं केवलं ज्ञानमिति शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शमं सुखं ॥ ९ ॥ जन्मसामर्थ्यं लब्धजन्मनो यथोक्ताचारवतो वश्यं भावीत्यर्थः पर्याप्तं पूर्णं परायणं मोक्षप्रापकं ॥ १० ॥ शुद्धः पुण्यपापहीनः ॥ ११ ॥ भयं अधःपातजं या विदुषो गतिस्ततो धिका कस्य चिद्गतिर्नास्ति ॥ १२ ॥ लोक्यत इति लोको भोग्यं रुपादिस्तमातुरं दोषाक्रांतं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् तथान्तदेवलोकस्यातुरत्वं निरीक्ष्य शोचते च तत्रेति बुद्धा बुद्धयोर्महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ये पुरुषास्तदुभयं शोकाशोकरूपं कृताकृतं क्रमेण आरोपितानां रोपितमिति विदुस्ते कुशला इत्यर्थः ॥ १३ ॥

किमनेनकौशलेनेत्यतआह यदिति इहलोकेकुर्वतोयन्निष्कामं कर्मतत्पाचीनकर्मणानाशकं नहि कर्मणा सर्वकर्मोच्छेदोस्तीत्यर्थः किंतु तदुभयं इह जन्मनि पूर्वजन्मनि च कृतं कर्म तस्य विदुषः प्रियमप्रियं वा
 नजनयतीत्यतो विद्यासंपादनीयेति भावः नैनं कृताकृतेतपतः नलिप्यते कर्मणा पापकेनेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १४ ॥ इति शां० मो० नै० भा० एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥ ७ ॥
 विद्याप्रापकंधर्मपृच्छति यस्मादिति ॥ १ ॥ अश्वमेधादिर्माभिदिति निवृत्तिधर्मलक्षणायाह विशिष्टमिति ॥ २ ॥ निष्पत्तिष्णूनि निष्पत्तनशीलानि संनियम्यैकाग्र्यं कुर्यादितिसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ बहुचि
 यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं तच्च निर्णुदतियत्पुराकृतं ॥ न प्रियंतदुभयं न चाप्रियंतस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने
 एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥ ७ ॥ शुक उवाच यस्माद्दुर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ॥ यो विशिष्टश्च धर्मो भ्यस्तं भ
 वात्प्रव्रवीतु मे ॥ १ ॥ व्यास उवाच धर्मतः संप्रवक्ष्यामि पुराणमपि भिः कृतं ॥ विशिष्टं सर्वधर्मो भ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या सं
 यम्य यत्नतः ॥ सर्वतो निष्पत्तिष्णूनि पितावाला निवात्मजान् ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं परमंतपः ॥ तज्जयायः सर्वधर्मो भ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४ ॥ ता
 निसर्वाणि संधाय मनः पष्ठानि मेधया ॥ आत्मतम इवासीत् बहुचित्यमचितयन् ॥ ५ ॥ गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्यास्यंति वेदमनि ॥ तदा त्वमात्मनात्मानं प
 रं द्रव्यं सिशाश्वतं ॥ ६ ॥ सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकं ॥ तं पश्यंति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७ ॥ यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ॥
 आत्मनो नास्ति जानीते कमे पुष्पं कमे फलं ॥ ८ ॥ एवमात्मानं जानीते क्वगमिष्ये कुतस्त्वहं ॥ अन्यो ह्यत्रांतरात्मा स्तियः सर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥ ज्ञानदीपेन दीपेन प
 श्यत्यात्मानमात्मनि ॥ दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १० ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तश्च इवोरगः ॥ परां बुद्धिं मवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥
 ॥ ११ ॥ सर्वतः स्रोतसं घोरानदीं लोकप्रवाहिनीं ॥ पंचेंद्रियग्राहवतीं मनः संकल्परोधसं ॥ १२ ॥ लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपां ॥ सत्यतीर्थान् तत्क्षो
 भां क्रोधपंकां सरिद्वरां ॥ १३ ॥ अव्यक्तप्रभवां शीघ्रांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ प्रतरस्वनदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलां ॥ १४ ॥ संसारसागरगमां यो निपातालदु
 स्तरां ॥ आत्मकर्मोद्भवां तातजिह्वावर्तादुरासदां ॥ १५ ॥ यांतरंति कृतप्रज्ञा धृतिमंतो मनीषिणः ॥ तां तीर्णः सर्वतो मुक्तो विधृतात्मा विच्छुचिः ॥ १६ ॥
 त्यं त्रिपुटीं ॥ ५ ॥ गोचरेभ्यो वाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वेदमनि परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वाधिष्ठाने ॥ ६ ॥ विधूममिव निरुपाधि ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आत्मा बुद्धिरचेतनत्वाद्दृक्षवत् सर्वबुद्ध्यादिकं ॥ ९ ॥
 ज्ञानदीपेन ब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्या आत्मानं ब्रह्म आत्मनि देहे आत्मने तिपाठे आत्मना ज्ञानदीपेनेति सामानाधिकरण्यं निरात्मानिरुपाधिः ॥ १० ॥ विपाप्मेति देहांतरसंबंधनिरासः विगतज्वर इति जीवन्मु
 क्तिमुखवान् ॥ ११ ॥ सर्वतः स्रोतसं अनेकधा प्रवहन्तीं नदीं संसारनदीं लोकान्वाहयन्तीं रोधस्तीरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ बुद्ध्या ज्ञानेन ॥ १४ ॥ योनिर्वासना ॥ १५ ॥ १६ ॥

ब्रह्मभूयान्ब्रह्मैव ॥ १७ ॥ भूतानि अज्ञानि निशामय पश्य पर्वतस्थो ज्ञानपर्वतारूढः यथोक्तं प्रज्ञा प्राप्ता दमारुह्य ह्यशोच्यः शोचतोजनान् भूमिष्ठानि वशैलस्थः सर्वान्प्राज्ञानुपश्यतीति ॥ १८ ॥ एनं योगेनाज्ञा ननदीतरणरूपं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नैवेति पुमान् एतद्ब्रह्मरूपादिरूपेण न वेदनामरूपशून्यत्वात् भूतभव्ययोर्भव उत्पत्तिः कारणं तदात्मकं ॥ २२ ॥ अभवोऽनुत्पत्तिरात्मा तस्य प्रतिपत्त्यर्थं एतद्धर्मेष्वयोग धर्मः ॥ २३ ॥ यद्यपि तत्र भेदेन जगदुत्पत्तिप्रकाराभिद्येते तथापि शमादिसंपन्नस्य सर्वधर्मास्पर्शिसुषुप्तावस्थासदृशमुखदुःखसंपर्कशून्यतयाऽवस्थानं मुक्तिरिति सर्ववादिसंमतं वादिनो देहनाशो वा शून्यभावो वा दुःखनाशो वा लिङ्गभङ्गो वाऽविद्यानिर्दृष्टिर्वास्वरूपप्रतिष्ठा चित्तिशक्तिर्वा परमानंदावाप्तिर्वैतिशब्दतएव विकल्पयंति तदेतदभिसंध्यायाह यथेति यथा सर्वाणि मतानि येन प्रकारेण मुक्तौ पर्यवस्यंति तथानेनैव प्र कारेण मदीयान्येतानि वचांसि मुक्तौ पर्यवस्यंतीति मया यथातथेति भावप्रधानो निर्देशः याथातथ्येन कथितानीत्यर्थः हे पुत्र तानि मतानि भवंति फलतो विरोधाभावात् न भवंति च निर्वक्तुमशक्यत्वात् तस्मात्सर्वे

उत्तमांबुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयान् भविष्यसि ॥ संतीर्णः सर्वसंसारत्वं सन्नात्मा विकल्मषः ॥ १७ ॥ भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ॥ अक्रुध्यन्न प्रहृष्यं श्वननृशंसमतिस्तथा ॥ १८ ॥ ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ एनं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मे निरेवुधाः ॥ धर्मधर्मभृतां श्रेष्ठामुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९ ॥ आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनं ॥ प्रयताय प्रवक्तव्यं हि तानुगताय च ॥ २० ॥ आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ॥ अब्रुवं यदहं तात आत्मसा द्दिकमंजसा ॥ २१ ॥ नैव स्त्री न पुमाने तन्नैव वेदनपुंसकं ॥ अदुःखमसुखं ब्रह्मभूतभव्यभवात्मकं ॥ २२ ॥ नैतज्ज्ञात्वा पुमान् स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ॥ अभवप्रति पत्त्यर्थमेतत् धर्मविधीयते ॥ २३ ॥ यथा मतानि सर्वाणि तथैतानि यथा तथा ॥ कथितानि मया पुत्र भवंति न भवंति च ॥ २४ ॥ तस्मीति युक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण स तु त्रदमान्वितेन ॥ पृष्टो हि संप्रीतिमना यथार्थं ब्रूयात्सु तस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने पंचाशदधिक द्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ ७ ॥ व्यास उवाच गंधान् रसान् आनुरुंध्यात्सु खं वानां लंकारां श्वाप्नुयात्तस्य तस्य ॥ मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छेत्स वै प्र चारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ १ ॥ सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ॥ ऋचो यजूं पिसामानियो वेदनसवै द्विजः ॥ २ ॥

रपितां त्रिकैरिदं शास्त्रमुपादेयमिति सिद्धं ॥ २४ ॥ तदिति तस्मादुक्तविशेषणवताऽधिकारिणा पृष्टो गुरुः प्रीतिपूर्वकमिदं वदेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० पंचाशदधिकद्विशतत मोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ ७ ॥ गंधान् रसानित्याद्यध्यायः साधनविधानार्थं जीवन्मुक्तलक्षणख्यापनार्थं च नानुरुंध्यात् नानुसरेत् नापि तस्य तस्य गंधादेरलंकारान्वर्जनानि च प्राप्नुयात् गंधा दिरागद्वेषौ न कार्यौ किं नूदासां तैवेत्यर्थः प्रचारो व्यवहारः पश्यतो विदुषः ॥ १ ॥ द्विजो मुख्यो ब्राह्मणः ॥ २ ॥

कस्तर्हिद्विजइत्यतआह ज्ञातिवदिति योदयालुर्ब्रह्मवित्सएववेदवित्पुत्राकामआत्मज्ञानेनतृप्तोजातुकदाचिन्नप्रियते तथाचश्रुतिः योकांमोनिष्कामआप्तकामःस्यान्नतस्यप्राणाउत्कामंत्यत्रैवसमवनी
यंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति तेनाकामत्वेनद्विजोनेतिनच किंतुद्विजएव योनिर्दयःसकामश्चनासौवेदविन्नब्राह्मणश्चेतिभावः ॥ ३॥ अविधानात्तदयानैष्काम्ययोरननुसरणान् ॥ ४ ॥ एतदेवविदुषोति यदेत्या
दिना ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ समुद्रेऽन्याआपइवयत्रपुंसिकामालीयंतेसमोक्षभाक्ननुकामकामोविषयाभिलाषी ॥ ९॥ तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिश्रुतेर्ब्रह्मविदेवपूर्णकामोनत्वन्यइत्याहार्येन सइति सःवि
द्वान्कामैःसंकल्पमात्रोपनैःकांतोमनोहरः ननुकामकामःस्वर्गाद्यर्थी कुतः सवाइति स्वर्गप्राप्यसंयोगाविप्रयोगांताइतिनियमेनततोभश्यतइतिभावः ॥ १०॥ उपनिषद्रहस्यं सत्यंहितकरंवाक्यं उत्तरोत्तरा

ज्ञातिवत्सर्वभूतानांसर्ववित्सर्ववेदवित् ॥ नाकामोप्रियतेजातुनतेननचवैद्विजः ॥ ३॥ इष्टीश्वविविधाःप्राप्यक्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ॥ प्राप्नोतिनैवब्राह्मण्यमवि
धानात्कथंचन ॥ ४॥ यदाचायंनविभेति यदाचास्मान्प्रविभ्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५॥ यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं ॥ कर्मणामनसा
वाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ६॥ कामबंधनमेवैकंनान्यदस्तीहबंधनं ॥ कामबंधनमुक्तोहिब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ७॥ कामतोमुच्यमानस्तुधूमाभ्रादिवचंद्रमाः ॥
विरजाःकालमाकांक्षन्धरोधैर्येणवर्तते ॥ ८॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामका
मः ॥ ९॥ सकामकांतोननुकामकामःसवैकामात्स्वर्गमुपैतिदेही ॥ १०॥ वेदस्योपनिषत्सत्यंसत्यस्योपनिषद्दमः ॥ दमस्योपनिषद्दानंदानस्योपनिषत्तपः ॥
॥ ११॥ तपस्योपनिषत्स्यागस्यागस्योपनिषत्सुखं ॥ सुखस्योपनिषत्स्वर्गःस्वर्गस्योपनिषच्छ्रमः ॥ १२॥ क्लेदनंशोकमनसोःसंतापंतृणयासह ॥ सत्वमिच्छ
सिसंतोषाच्छांतिलक्षणमुत्तमं ॥ १३॥ विशोकोनिर्ममःशांतःप्रसन्नात्माविमत्सरः ॥ षड्विर्लक्षणवानेतैःसमग्रःपुनरेष्यति ॥ १४॥ षड्विःसत्वगुणोपेतैःप्राज्ञै
रधिगतंत्रिभिः ॥ येविदुःप्रेत्यचात्मानमिहस्थंतंगुणंविदुः ॥ १५॥

भावेपूर्वपूर्वव्यर्थमित्यर्थः ॥ ११॥ स्वर्गःसगुणब्रह्मभावः शमोनिर्गुणब्रह्मभावः ॥ १२॥ क्लेदनमिति संतोषाद्धेतोःसत्त्वंबुद्धिप्रसादंइच्छसिइच्छेत पंचमलकारोयं एतदेवसत्त्वंशांतिलक्षणंमोक्षस्यंभूचकं
कीदृशंसत्त्वंतृणयासिहशोकमनसोःसंकल्पःसंशयोवात्रमनःशब्दार्थः संतापंसंताप्यक्लेदनंविच्छित्तिकरणं तंदुलस्येवपाचकमित्यर्थः संतापमितिणमुलंतं ॥ १३॥ षड्विःसंतोषसहितैर्विशोकत्वादिभिःसम
पोज्ञानतृप्तः ॥ १४॥ एवंमुक्तलक्षणमुक्तामुक्तिसाधनमाह षड्विरिति फलभूतत्वात्सुखस्वर्गवर्जपूर्वोक्तैःसत्यदमदानतपस्यागशमार्थैरुपनिषत्संज्ञैः सत्यादिपुत्राजसतामसत्वेअपिसंभावितेअतस्तद्यावत्तये
सत्वगुणोपेतैरिति त्रिभिश्चश्रवणमनननिदिध्यासनैरागमानुमानानुभवैर्वाधिगतंआत्मानंइहस्थंशरीरांतस्थंप्रेत्यजीवत्येवदेहेदेहाभिमानाद्युत्थाययेविदुर्जानीयुस्तेतंगुणंपूर्वोक्तंमुक्तलक्षणंविदुःप्राप्तयुः ॥ १५॥

अकृत्रिमंअजन्यंअतएवाऽसंहार्यं प्राकृतंस्वभावसिद्धं निरुपस्कृतंगुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनं अध्यात्मंआत्मनिदेहेमुक्तंब्रह्मनस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धंप्राप्तःसुखमव्ययमश्नुते यद्वा
अध्यात्मंयथंयःप्राप्तःसोपिध्यानादिक्रमेणाव्ययंसुखमश्नुते यथेपिउपनिषद्भूषेनित्यत्वादकृत्रिमत्वमसंहार्यत्वंच प्राकृतंवाक्यार्थमर्यादास्वरसतोऽर्थप्रत्यायकं निरुपस्कृतंद्वैतिनामिवहठानाकथार्थ एतेनपरो
क्षज्ञानस्यापिपुण्यवृद्धिहेतुयाक्रममुक्त्यर्थत्वमुक्तं तथाचस्मृतिः दिनेदिनेतुवेदांतश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् गुरुशुश्रूषयालब्ध्याक्लृप्ताशीतिफलंलभेदिति ॥ १६ ॥ नकेवलंशास्त्रीयज्ञानमात्रान्मुक्तिःकिंतुसा
धनांतरापेक्षाप्यस्तीत्याह निष्प्रचारमिति अन्यथामनोनिरोधाभावे नशक्याप्राप्तुमितिशेषः ॥ १७ ॥ येनब्रह्मणा ॥ १८ ॥ संगुप्तानिप्रमादात्सम्यक्क्रक्षितानिद्वाराणिइंद्रियाणिअपिधायनिरुध्यविचिंतय
न्ध्यायन् ॥ १९ ॥ अन्वेतिवर्धते ॥ २० ॥ अविशेषाणीति विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानिगुणपर्वणीतियोगोक्तेषुगुणावयवेषु विशेषाःस्थूलपृथिव्यादयएकादशेन्द्रियाणिच अविशेषःपंचतन्मात्राणि

अकृत्रिममसंहार्यंप्राकृतंनिरुपस्कृतं ॥ अध्यात्मंसुकृतंप्राप्तःसुखमव्ययमश्नुते ॥ १६ ॥ निष्प्रचारंमनःरुत्वाप्रतिष्ठाप्यचसर्वशः ॥ यामयंलभतेतुष्टिसान्श
क्यात्मनोन्यथा ॥ १७ ॥ येनतृप्यत्यभुंजानोयेनतृप्यत्यवित्तवान् ॥ येनास्त्रेहोवलंधत्तेयस्तंवेदसवेदवित् ॥ १८ ॥ संगुप्तान्यात्मनोद्वाराण्यपिधायविचिंतयन् ॥ या
त्यास्तेब्राह्मणःशिष्टःसआत्मरतिरुच्यते ॥ १९ ॥ समाहितंपरेतत्वेक्षीणकाममवस्थितं ॥ सर्वतःसुखमन्वेतिवपुश्चांद्रमसंयथा ॥ २० ॥ अविशेषाणिभूतानि
गुणांश्चजहतोमुनेः ॥ सुखेनापोत्यतेदुःखंभास्करेणतमोयथा ॥ २१ ॥ तमतिक्रांतकर्माणमतिक्रांतगुणक्षयं ॥ ब्राह्मणंविषयाश्लिष्टंजरामृत्यूनविंदतः ॥
॥ २२ ॥ सयदासर्वतोमुक्तःसमःपर्यवतिष्ठते ॥ इंद्रियार्णींद्रियार्थाश्चशरीरस्थोतिवर्तते ॥ २३ ॥ कारणंपरमंप्राप्यअतिक्रांतस्यकार्यतां ॥ पुनरावर्तनंनास्तिसं
प्राप्तस्यपरंपदं ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेएकपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ॥ ७ ॥

व्यासउवाच द्वंद्वानिमोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ॥ वक्त्रागुणवताशिष्यःश्राव्यःपूर्वमिदंमहत् ॥ १ ॥

बुद्धिश्च लिङ्गमात्रंमहत्तत्त्वं अलिङ्गंप्रधानं तत्रपूर्वपूर्वत्यागेनउत्तरमुत्तरंप्रतिपद्यमानोयोगीगुणानपित्यजति तत्राविशेषाणिभूतानीतिपंचतन्मात्राणिगुणाइतिमहदव्यक्तंचजहतोमुनेःत्यजतामुनिनादुःखंसं
साराख्यंअपोह्यते सविशेषाणीतिपाठेभूतशब्देनपंचतन्मात्राण्येवस्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतिक्रांतंबाधितंगुणक्षयंगुणैश्वर्येनतं विषयेरश्लिष्टं ॥ २२ ॥ मुक्तोविरक्तः समःरागद्वेषशू
न्यः पर्यवतिष्ठतेस्थिरोभवति शरीरस्थोजीवन्नेवसर्वार्थानतिक्रम्यवर्तते ॥ २३ ॥ परमंकारणंनिर्गुणंब्रह्म कार्यतांअव्यक्ततां ॥ २४ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनै०भा०एकपंचाशदधिकद्विशतत
मोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ विस्तरेणोक्तमध्यात्मंसुखसंग्रहार्थसंक्षिपति द्वंद्वानीत्यादिनाध्यायेन द्वंद्वानिमानापमानादीनि अर्थधर्मौचाधिष्ठितोपिपु
रुषोयदिमोक्षार्थीस्यात्तर्हि सइदंमहदध्यात्मंश्राव्यः ॥ १ ॥

भूतेषु जरायुजादिषु पञ्चसु पञ्चात्मकेषु एतेन भावाभावकालानामपि भौतिकत्वमुक्तं ननु पञ्चभूतेभ्योऽधिकानिकालदिगात्मनां सिचत्वारिद्रव्याणि गुणाश्च तद्विशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायाश्च भावपदार्थाः सप्तमोऽभावपदार्थश्चेति काणादामन्येते तत्कथं सर्वस्य पञ्चात्मकत्वं प्रतिज्ञायत इति चेत् अत्रोच्यते न तावत्कालो नाम पदार्थान्तरमतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुः किंचिदस्ति नूतनत्वपुराणत्वादिवद्रव्यगताभिरैवातीतत्वाद्यवस्थानिस्तादृग्व्यवहारोपपत्तेः नापि दिक् आकाशे एव सूर्योपाधिकी प्राच्यादिकल्पनेत्युपगमात् नापि मनस्तस्य इन्द्रियत्वेन त्र्योत्रादिव द्वास्तसजातीयगुणाश्रयत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन पञ्च भौतिकत्वात् पराभिमतमनसस्तु प्राज्ञसजातीयगुणानाश्रयत्वेन दिक्कालवर्त्तेन्द्रियत्वं युज्यते गुणा अपि आश्रयान्नातिरिच्येते इति न पृथक्पदार्थः तथा द्रव्यस्यैव स्वास्थ्यप्रच्युतिः परिस्पन्दात्माऽवस्थाविशेषः कर्मेति न तदपि पृथक्पदार्थः तथा सत्सदिति व्यवहारविषयत्वस्य स्वकल्पितस्य सामान्यादिषु सद्भावेऽप्यनवस्थादिदोषभयात्तेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतं सामान्यमित्यप्यसत् अधिष्ठानसत्त्वेनैव सत्सदिति व्यवहारस्योपपत्तौ सत्यामननुगतस्य तस्य कल्पनाया अनौचित्यात् नित्यद्रव्यवृत्तयोर्नन्ताविशेषा इत्युपगमस्त्वेकात्म्ये नित्यद्रव्याणामेवाभावान्निरालम्बनोमानांतरासिद्धश्च समवायवद्रूपादिकमपि समवायं विनैव द्रव्ये

आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ॥ भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २ ॥ अंतरात्मकमाकाशं तन्मयं त्र्योत्रमिन्द्रियं ॥ तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशस्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ॥ स्पर्शनं चेंद्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयं ॥ ४ ॥ तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्च क्षुश्च पञ्चमं ॥ तस्य रूपं गुणं विद्यात्तान्नगौरासितात्मकं ॥ ५ ॥ प्रहेदः क्षुद्रता स्नेह इत्यपामुपदिश्यते ॥ अस्तुब्धजा च यच्चान्यस्त्रिगुणं विद्यात्तदात्मकं ॥ ६ ॥ रसनं चेंद्रियं जिह्वारसश्चापांगुणोमतः ॥ संघातः पार्थिवो धानुरस्यिदं तनूना निच ॥ ७ ॥ श्मश्रुरोमचक्रेशश्च शिरास्त्रायुचर्मच ॥ इन्द्रियं घ्राणं संज्ञातं नासिकेत्यभिसंज्ञिता ॥ ८ ॥ गंधश्चैवेन्द्रियार्थो यं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ उत्तरेषु गुणाः संति सर्वसत्त्वेषु चोत्तराः ॥ ९ ॥

स्थास्यतीति समवायकल्पनाप्यनर्थिका यथा घटः पटान्योन्याभावः एवं भूतलं घटसंसर्गाभावोऽपि भविष्यति तथा चोक्तं भावांतरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षयेति प्रागभावप्रव्यंसाभावयोस्त्वसत्यतियोगिकत्वादेवासिद्धिः सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायेन तन्निरूपकाभावात् तस्मादभौतिकः पदार्थ एव नास्तीति युक्तमुक्तं भावाभावकालानामपि पञ्चात्मकत्वं ॥ २ ॥ अंतरात्मकं अवकाशात्मकं मूर्तिः शरीरं तस्येशास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं वेदेवाक्यं तद्विन्मूर्तिशस्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणं गमनं मारुतात्मकं वायुधर्मत्वात्तदात्मकं ॥ ४ ॥ पाकोऽन्नादेः प्रकाशो दीपादेः ज्योतिः ऊष्मा ॥ ५ ॥ क्षुद्रता अंतःप्रविश्य पार्थिवास्त्रं स्य संयोगश्च लथीकरणेन सूक्ष्मता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उत्तरेषु भूतेषु पूर्वभूतगुणाः संति तेन शब्द एवाकाशेशब्दस्पर्शो वायौ शब्दस्पर्शरूपाणि तेजसि शब्दस्पर्शरूपरसाः सलिलेन एव संगंधाः पृथिव्यामिति तथा सर्वसत्त्वेषु सर्वप्राणिषु उत्तरागुणाः अविद्याकामकर्माख्याः तथा चोक्तं तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्तधानश्चिदात्मनां परः कारणनामेति भावनाज्ञानकर्मभिरिति ॥ ९ ॥

एतैर्भावनाज्ञानकर्मभिर्वाक्यशेषदृष्टैः सह न वममनः ॥ १० ॥ व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका व्याकरणसंशयः स अनन्तात्मा कर्मानुमानात् सुखदुःखलिङ्गेन कर्मणामाश्रयत्वेनानुमेयो जीवः ॥ ११ ॥ एभि रिति कालः कृतत्रेताद्वापरकलिरूपो जीवस्तदात्मकैः पुण्यापुण्यादिसंस्कारात्मभिः एभिः भावैर्भावनाभिः सर्वप्राणि जातंसमन्वितं पश्यति स्वरूपतत्त्वकलुषमिति जानाति सः समो हंसकामं कर्मगानुवर्तते हा तात्मतत्त्वतया निष्कामो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति शांति० मा० क्ष० ने० भा० द्विपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ ॥ ७ ॥ एवं पंचभूतानि अविद्याकामकर्माणि मनो बुद्धी चेति दशकः क्षेत्रं ततो न्येकादशोऽन्तात्मा सच लिङ्गात्मैवेति भ्रमो मा भूदिति तस्यापि दशकां तर्गतत्वं साधयति शरीरादित्यादिना स्थूलशरीराद्विप्रमुक्तमपि शरीरिणं सूक्ष्मशरीरवंतं अतएव सूक्ष्मभूतं दुर्लक्ष्यं शास्त्रे कैः

पंचानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ मनो न वममेपां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ॥ १० ॥ एकादशस्त्वनन्तात्मा स सर्वः पर उच्यते ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकं ॥ कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११ ॥ एभिः कालात्मकैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितं ॥ पश्यत्यकलुषं कर्म समो हं नानुवर्तते ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मा० क्ष० शुकानुव्रजे द्विपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ ॥ ७ ॥ व्यास उवाच शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणं ॥ कर्मभिः परिपश्यति ग्रास्योक्तैः शास्त्रवेदिनः ॥ १ ॥ यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति सर्वत्र तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ॥ देहैर्विमुक्तानि चरन्ति लोकांस्तथैव सत्त्वान्यतिमानुपाणि ॥ २ ॥ प्रतिरूपं यथैवाप्सु नापः सूर्यस्य लक्ष्यते ॥ सत्त्ववत्सु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं सपश्यति ॥ ३ ॥ तानि सूक्ष्माणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः ॥ स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतं द्रियाः ॥ ४ ॥ स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचितितं ॥ प्रधानाद्वैद्यमुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५ ॥ यथा ह नितयारात्रौ यथारात्रौ तथा ह नि ॥ वशेतिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनां ॥ ६ ॥

कर्मभिर्योगानुष्ठानैः पश्यन्ति शास्त्रज्ञा योगिनः लिङ्गात्मानं समाधौ साक्षात् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ लिङ्गदेहसत्त्वे विद्वदनुभवं प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह यथेति यथा गगनोदरे सूर्यमरीचिकानि विडाः संत्योपि स्थूलदृष्ट्यानगृह्यन्ते गुरुक्तयुक्त्या तु दृश्यमानास्ता एवातिविस्पष्टं गृह्यन्ते तथा देहैः स्थूलैर्विमुक्तानि रहितानि सत्त्वानि स्थूलदृष्ट्यानदृश्यं तदित्यर्थः लोकांश्चरन्तीति शत्रन्तं ॥ २ ॥ प्रतिरूपं प्रत्युपाधि सूर्यस्य तापोरदिमं डलमप्सु लक्ष्यते एवं सत्त्ववत्सु जीववदेहेषु सत्त्वं सत्त्वप्रधानं लिङ्गं प्रतिरूपं प्रतिव्यक्तिसंयोगी पश्यति ॥ ३ ॥ एतदेवाह तानीति ॥ ४ ॥ सर्वेषां योगयोगिनां योगं युंजतां सत्त्वात्मा लिङ्गदेहो वशेतिष्ठति यथेष्टं परशरीरप्रवेशादावपि योग्यो भवति आत्मनि चितितं कल्पितं कर्मजं रजः कामादिव्यसनं जहतां प्रधानस्य जगत्कारणस्याद्वैधमपृथग्भावस्तादात्म्ययोगैश्चरन्ततोऽपि मुक्तानां सर्वास्वस्थासु सर्वकालेषु च योगिनां लिङ्गदेहो वशेतिष्ठतीति द्वयोः संबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेषामिति तेषांयोगिनां भूतात्माजीवः सततं सर्वदा सूक्ष्मैः सप्तभिर्गुणैर्गुणकार्यैर्महदहंकारपञ्चतन्मात्राख्यैर्युतोनित्यंचरिणुरिन्द्रादिलोकेषु संचरणशीलः सदाऽनित्यः कालत्रयेपिमिथ्यात्वादित्योबाधितोव्यवहारतोऽजरामरश्चभवति ॥ ७ ॥ एवंयोगिनांसूक्ष्मदेहापरोक्ष्यमुक्तंमृडानामपितदस्तीत्याह मनइति मनोबुद्धिभ्यांपराभूतो जितः स्वप्नेष्वपि स्वदेहंपरदेहंचस्थूलादन्यवेत्तीति तथा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवं स्वमद्वर्गर्शयनंप्राप्तोऽपितत्रत्यैर्जाठराध्यादिभिर्दुःखनामोतिवदृष्ट्यातत्राध्यादेरभावादित्याह अहेति अहेतिप्रसिद्ध्यर्थमव्ययं ऊष्माजाठरीयस्तदंगतः ॥ ११ ॥ अस्यैवदुर्ज्ञेयत्वमाह तमिति तमेतमात्मानं अतितेजाः परमेश्वरस्तस्यांशमिवांशं मृतिपुदेहेषु ॥ १२ ॥ कथं तस्मात्प्राप्तरत आह योगेति अनुच्छासानि अचेतनानि स्थूलशरीराणि अमूर्तानि सूक्ष्मशरीराणि वज्रोपमानि ब्राह्मणप्रलयेऽप्यविना शीनिकारणशरीराणि अतिक्रामंतीति शेषः केतमात्मानं ये परीप्सवः प्राप्नुमिच्छवो भवन्ति योगेन देहत्रयमुल्लंघयतामात्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ आश्रमकर्मसुकर्मच्छिद्रेषु एतन्मदुक्तं वाक्यं योगयोगप्रधानं शां

तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः ॥ सततिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिणुरजरामरः ॥ ७ ॥ मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ॥ स्वप्नेष्वपि भवत्येव विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८ ॥ तत्रापिलभते दुःखं तत्रापिलभते सुखं ॥ क्रीडलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमच्छति ॥ ९ ॥ प्राणितश्चापि भवति महती र्थानवाप्यहि ॥ करोति पुण्यं तत्रापि जीवन्निव च पश्यति ॥ १० ॥ अहोष्मांतर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान् ॥ दशमासान्वसन्कुक्षौ नैषोन्नमिव जीर्यते ॥ ११ ॥ तमेतमति तेजोऽंशं भूतात्मानं हृदि स्थितं ॥ तमोरजोभ्यामाविष्टानानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ १२ ॥ योगशास्त्रपराभूत्वा तमात्मानं परीप्सवः ॥ अनुच्छासान्यमूर्तानि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १३ ॥ पृथग्भूतेषु स्तृपेषु चतुर्थाश्रमकर्मसु ॥ समाधौ योगमेवैतच्छांदिल्यः शममब्रवीत् ॥ १४ ॥ विदित्वा सतसूक्ष्माणि षडंगं च महेश्वरं ॥ प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्मानुपश्यति ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

दिल्यो मुनिरब्रवीत् कीदृशं योगं समाधौ शमं समाधिकालीनं कारणभावात्परभूतं शमं सर्ववृत्त्युपशमात्मकं तत्र संन्यासिनां ध्यानार्थं एव संन्यास इतरेषामाश्रमिणामपि कर्मच्छिद्रेषु ध्यानं विहितमेवेत्यर्थः सोयं शमश्छांदोग्ये पिशांदिल्यब्राह्मणे सर्वस्वत्विदं ब्रह्मतज्जलानि ति शांत उपासीतेत्यादिना विहितः तत्र ब्रह्मण एव जायते तत्रैव लीयते तेनैव अनिति चेष्टे चेति तज्जलानि ति हेतोर्यतः सर्वब्रह्मत उत्पन्नमतो ब्रह्मैव अतः एकात्म्यदर्शित्वेन रागद्वेषादिशून्यतया शांतो भूत्वा उपासीतेति श्रुत्यर्थः ॥ १४ ॥ उपसंहरति विदित्वेति सप्तसूक्ष्माणि इंद्रियार्थमनोबुद्धिमहत्तत्वाव्यक्तपुरुषान् शास्त्रतो विदित्वा षडंगं महेश्वरं जगत्कारणं योगवलेन विदित्वा षडंगानितु सर्वज्ञतानृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तदृष्टिः अनंतशक्तिश्च विभो विभुज्ञाः षडाद्वारंगानि महेश्वरस्येति वायुपुराणोक्तानि प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् परं ब्रह्म शाखापस्थानीयादीश्वरादांतरं चंद्रस्थानीयं अनुगुरुवेदवाक्यमनु ध्यानेन पश्यति साक्षात्करोति ॥ १५ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

एवमध्यायद्वयेन स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मानं विविच्य मूलाज्ञानादपितं विवेकुमारभते तद्वीति तदयक्षेत्रे मोहोर्वचिच्यंतदेवसंचयोवीजंतत्मासंभवोयस्य विधिस्ताकर्तुमिच्छा परिपिच्यतेस्मिन्निविपरिषेचनं आलवालं ॥ १ ॥ आधारःमूलं परिपिच्यतेनेनेतिपरिषेचनं जलं ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्फलंरत्यादितदिच्छवः आयसैःलोहमयवद्वैःपारोर्वधकैःशरीरैर्वासनाभिर्वा ॥ ४ ॥ वासनाःजित्वाकाममपकर्षतिनिर्कृतंति दुःखयोःसुखदुःखयोः विययिकमुखमपिदुःखमेवेतिमत्वादुःखयोरित्युक्तं त्यजमानस्य जंस्सक्तुमिच्छन् हेतौशानच् ॥ ५ ॥ येनरुयादिनाहेतुनांतंकामपादपंसंरोहितवर्धयतिसएवरुयादिस्तंवर्धकंहंति ॥ ६ ॥ मूलंअज्ञानं साम्येननिर्विकल्पसमाधिना एतेनताकिंकाणामात्मत्वेनाभिमतदानंदमयाख्यादज्ञानादप्यन्यआत्मनिकारणादपिविवेकोदर्शितः ॥ ७ ॥ बंधंबंधकत्वं वधमितिपाठेत्यागं ॥ ८ ॥ अयिमाध्यायेवियाविवक्षंस्तन्निर्वर्त्यसंसारपूर्वोक्ताज्ञानकृतंकुराज्यहपकेणाह शरीरंपुरमित्यादिना भोगायतनत्वात्शरीरंपुरं भोगजमुखाभिमानित्वादुद्धिःस्वामिनी तत्त्वबुद्धेर्निश्चयात्मिकायाबुद्धेःस्वा

व्यासउवाच तदिकामद्रुमश्चित्रोमोहसंचयसंभवः ॥ क्रोधमानमहास्कंधोविधिस्तापरिषेचनः ॥ १ ॥ तस्यचाज्ञानमाधारःप्रमादःपरिषेचनं ॥ सोऽभ्यसूयापलाशोहिपुरादुष्कृतसारवान् ॥ २ ॥ संमोहचिन्ताविटपःशोकशाखाभयांकुरः ॥ मोहनीभिःपिपासाभिलताभिरनुवेष्टितः ॥ ३ ॥ उपासतेमहावृक्षंसुलुब्धास्तत्फलेप्सवः ॥ आयसैःसंयुताःपारोःफलदंपरिवेष्टयंतं ॥ ४ ॥ यस्तान्पाशान्वशेरुत्वातंवृक्षमपकर्षति ॥ गतःसदुःखयोरंतंत्यजमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ५ ॥ संरोहत्यकृतप्रज्ञःसदायेनहिपादपं ॥ सतमेवततोहंतिविपग्रंथिरिवातुरं ॥ ६ ॥ तस्यानुगतमूलस्यमूलमुध्रियतेवलात् ॥ योगप्रसादात्कृतिनासाम्येनपरमासिना ॥ ७ ॥ एवंयोवेदकामस्यकेवलस्यनिवर्तनं ॥ बंधंवैकामशास्त्रस्यसदुःखान्यतिवर्तते ॥ ८ ॥ शरीरंपुरमित्यादुःस्वामिनीबुद्धिरिष्यते ॥ तत्त्वबुद्धेःशरीरस्थंमनोनामार्थचिंतकं ॥ ९ ॥ इंद्रियाणिमनःपौरास्तदर्थतुपराकृतिः ॥ तत्रद्वौदारुणौदोषौतमोनामरजस्तथा ॥ तदर्थमुपजावंतिपौराःसहपुरेश्वरः ॥ १० ॥ अद्वारेणतमेवार्थद्वौदोषावुपजीवतः ॥ तत्रबुद्धिर्हिदुर्धर्षामनःसामान्यमश्रुते ॥ ११ ॥

मिन्याअर्थचिंतकंअमात्यस्थानायमनः विचारपरत्वात् ॥ ९ ॥ बुद्धेर्भोगार्थविषयधनमर्पयंतींद्रियाणिपौराः तेचमनसाःमात्येनप्रवर्त्याइतिमनःपौराइत्युच्यंते तदर्थतेपामिन्द्रियपौराणांपालनार्थमनसःपराकृतिःमहर्ताक्रियाप्रवृत्तिःयज्ञदानक्षेत्रारामादिदृष्टादृष्टार्थसाधिका तत्रकृतौद्वौदोषौरजस्तमसीराजसतामसाहंकारौदारुणौक्रियाफलमन्यथयंतौचित्तामात्यस्यकालुष्यंकुर्वंतौ तमेवार्थक्रियाफलंसुखदुःखमनसाःमात्येनसदोषेणनिर्मितंपौराउपजीवंतिश्रयंति पुरेश्वरैःमनोबुद्ध्यहंकारैःसह ॥ १० ॥ एवंसतिअद्वारेणअविहितेननिपिद्धेनचमार्गेणपारदार्यादिनाराजसतामसाहंकारौकर्तारौतंसुखादिरूपमप्यर्थउपजीवतःतत्रएवंसतिदुर्धर्षापिबुद्धिःशुद्धसत्वमयत्वेनरजस्तमसोरवशात्वात्सापिदोषकलुषितेनमनसासहसमानत्वंभजते मनसःप्रधानत्वात् एवंबुद्धिरपिसदोषत्वेन यथाधर्ममधर्मचकार्यंचाकार्यमेवच अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी अधर्मधर्ममितियामन्यतेतमसावृता सर्वार्थान्विपरीतांश्वबुद्धिःसापार्थतामसीतिभगवदुक्तरूपवतीभवति ॥ ११ ॥

ततोपि किंस्यादित्यत आह पौरादिति दुष्टे मनसि इन्द्रियाण्यपि दुष्टानि भूत्वानकचित्स्थैर्यं लभते एवं बुद्धिरपि दुष्टासती यदर्थं यमर्थं धनपुत्रादिकं हितमिति अभ्यवस्यतिस एवानर्थो दुःखदायी भूत्वा परिपीदति न श्यति ॥ १२ ॥ नष्टोप्यर्थो दुःखद इत्याह यदिति यत्बुद्धिः सहितं मनः अर्थनाशादूर्ध्वं अध्यास्ते स्मरति तन्मनोऽपि परिपीदति मनस्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्याह पृथगिति संकल्परूपेण मनो यदा बुद्धेः सकाशात् पृथक् भवति तदा तत्केवलं मन इत्युच्यते वस्तुतस्तु तदेव बुद्धिरनस्तत्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ बुद्धिमनसोरनात्मनोस्तापे आत्मनः किनटमन आह सार्धेन तत्रेति एनमात्मानं तत्र बुद्धौ विधृतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितं रजः बुद्धिगतोरजो गुणो दुःखैकफलदः पर्यवतिष्ठते व्याप्नोति तथा च बुद्धिधर्माः परिच्छेदपरितापादयस्तदुपहिते आत्मनि भांतीत्यर्थः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव सारायमात्रोऽस्य वरोऽपि दृष्टः सहिस्त्वमो भूत्वा ध्यायती वलेलायती वेत्यादि श्रुतिभ्यः तर्बुद्धिगुणैरात्मापि तप्यत एवेति फलितमाह तदिति तत्तस्माद्धेतोः मनः रजसा सहसख्यं कुरुते प्रवृत्त्युन्मुखं भवतीत्यर्थः ततः किमत आह संगतं मन उपाधिकं तं आत्मानं पौरं जनं इन्द्रियाणि चादाय स्ववशं कृत्वा मनः कर्तुरजसे रजः फलाय दुःखाय प्रयच्छति यथा दुष्टो मात्नो राजानं पौरं जनं च स्वाधीनं कृत्वा शत्रवेऽप्यतिवद्वज्जसेन मनसा आत्मा बुद्धिरिन्द्रियाणि च बद्धानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति शान्तिः ०

पौराश्चापि मनसस्तस्मात्सपामपि चलास्यति ॥ यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते सोऽनर्थः परिपीदति ॥ १२ ॥ यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिपीदति ॥ पृथग्भूतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलं ॥ १३ ॥ तत्रैनं विधृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतं ॥ तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिः ० मोक्ष ० शुकानुप्रश्ने चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच भूतानां परिसंख्यानं भूयः पुत्रनिश्चयः ॥ द्वैपायनं मुखाद्ब्रूषं श्लाघया परयानघ ॥ १ ॥ दीप्ताने लनिभः प्राह भगवान्भूमवर्चसे ॥ ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्रनिदर्शनं ॥ २ ॥ भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता ॥ गंधोगुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापनाधृतिः ॥ ३ ॥

मो० नै० भा० चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ ७३ ॥ एवं प्रसूतस्य बंधस्य मोक्षार्थं व्यासेनोक्तमुपायं वक्तुं प्रतिजानीते भीष्मः भूतानामिति चिदात्मोपाधिभूतानां स्वादीनां परिसंख्यानं निवारणं भूय इति प्रागुक्तमेवाध्यात्मं पुनः श्लाघया धन्यो हामीदृशमध्यात्मं ज्ञातवानिति बुद्ध्या निशामय शृणु ॥ १ ॥ दीप्तेति अज्ञानेनानादृतो वद्विनिभः आदृतो धूमतुल्यः निदर्शनं निश्चिनं शान्त्रमज्ञानापनोदकं ॥ २ ॥ एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमन एव द्रुमदीर्घमित्यादि श्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धानां चतुर्विधपरिमाणादिगुणानामाश्रयो भूतान्येवेत्यात्मनो निर्गुणत्वसिद्ध्यर्थं भूम्यादिगुणान्विजजने भूमेरिति स्थैर्यमचांचल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगीगुणः प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता गुरुत्वं प्रथमानतापिंडपुष्टिः शक्तिर्गंधघट्टणसामर्थ्यं संघातः श्लिष्टावयवत्वं स्थापनामनुप्याद्याश्रयत्वं धृतिः पांचभौतिके मनसि यो धृत्यंशः स पार्थिवः स्थैर्यशब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते ॥ ३ ॥

जिह्वासनेन्द्रियं विस्स्यंदनंप्रसवणं चात्हिमकरकादिरूपेण संघातश्च भौमानां तंडुलादीनां श्रवणं पाचनं ॥ ४ ॥ ज्योतिर्ज्वलनकर्म लघुः शीघ्रगामित्वं ॥ ५ ॥ अनियमस्पर्शोऽनुष्णाशीतस्पर्शः वादस्थानं वागिन्द्रियगोलकानि स्वतंत्रतागमनादौ मोक्षोमृत्वादेः कर्मउत्क्षेपणादि चेटाश्वासप्रश्वासादिः आत्मताप्राणरूपेण चिदुपाधित्वं भवोजन्ममरणे ॥ ६ ॥ अनाश्रयं आश्रयत्वाभावः अनालंबनं आश्रयान्तरशून्यत्वं अव्यक्तरूपस्पर्शशून्यत्वात् अविकारिताद्व्यांतरानारंभकत्वं ॥ ७ ॥ भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् विकृतानि देहांतर्गतच्छिद्राणि अत्र भूतत्वविकृतत्वादयो भूतान्तरेऽपि संभवन्तीति अधिकगुणत्वं तत्रास्ति तथापि गुणाः पंचाशदेव पंचाशतमित्यर्थं पंचभूतात्मभाविताः पंचानां भूतानामात्मा प्रातिस्विकं स्वरूपं तत्र लक्षिताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिरुदापोहकोशलं व्यक्तिः स्मरणं विसर्गो विपरीतः सर्गो भ्रान्तिः कल्पनाम

अपांशैत्यं रसः क्लृप्तो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ॥ जिह्वा विस्स्यंदनं चापि भौमानां श्रवणं तथा ॥ ४ ॥ अग्नेर्दुर्धर्पता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनं ॥ शोको रागो लघुस्ते क्षण्यं सततंचोर्ध्वभासिता ॥ ५ ॥ वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतंत्रता ॥ बलं शैथ्यं च मोक्षं च कर्म चेटात्मता भवः ॥ ६ ॥ आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रता पिच ॥ अनाश्रयमनालंबमव्यक्तमविकारिता ॥ ७ ॥ अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ॥ गुणाः पंचाशतं प्रोक्ताः पंचभूतात्मभाविताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिर्यक्तिश्च विसर्गः कल्पनाक्षमा ॥ सदसच्चाशुता चैव मनसो नववैगुणाः ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता ॥ संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पंचगुणा न्विदुः ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं पंचगुणा बुद्धिः कथं पंचेन्द्रिया गुणाः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्वसूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ ११ ॥

नोरथवृत्तिः क्षमाप्रसिद्धा सर्वैराग्यादि असत्रागद्वेषादि आशुता अस्थिरत्वं ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशो निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः व्यवसायउत्साहः समाधिताचित्तस्थैर्यं निरोधइत्यर्थः संशयः कोटिद्वयसृक्ज्ञानं प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ॥ १० ॥ अत्र बुद्धिमनसी एकीकृत्यशंके कथमिति ननु भूम्यादीनां जडानां स्थैर्यादयो जडा एव गुणा इति युक्तं इन्द्रियमनसां तु पश्याम्यहं दुःख्यहं जनाम्यहमित्यात्माभेदेन प्रतीयमानानां कथमनात्मत्वं अनात्मत्वे वा कथं तद्गुणानां धैर्योपपत्त्यादीनां प्रतिपत्त्येतानां ज्ञानरूपत्वं नहि जडानामजडा गुणाः संभवन्तीति ऐन्द्रिया गुणाः रूपादिप्रकाशा इति बुद्धिगुणानामेवावयुत्यानुवादः ॥ ११ ॥

अत्रोत्तरयदेतद्धृदयमनश्चेत्यादिप्रज्ञानं ब्रह्मेत्यंतांशुनिमनुसरन्नाह आहुरिति ननुपंचाशद्भूतगुणाः पंचबुद्धिगुणा इति पंचपंचाशद्वा चतुर्दशानुपदोक्ता बुद्धिगुणा इति पक्षे चतुःषष्टिर्बुद्धिगुणाः स्युरित्याशंक्याह भूतविशिष्टाः पंचभूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः पूर्वच पंचपंचाशदिति षष्टिबुद्धिगुणानाहुः ते च नित्येन चैतन्येन विषक्ताः मिश्रिताः जडानामपि वृत्तीनां चिदनुबंधेनैव ज्ञानरूपत्वव्यवहार इति न कश्चिदोपइति भावः वृत्तिभिश्चैतन्यस्य संबंधो जनुकाष्ठवन्माभूदित्याशयेनाह भूतेति भूतानि पंचतद्विभूतयश्च मनो बुद्धिभ्यां सह उक्ताः षट्षष्टिरित्येकसमतिपदार्थानक्षरेण ब्रह्मणा प्रशासित्वा सृष्टान् वदंति वेदाः सर्वस्वत्ववदं ब्रह्म तज्जला नित्येत्यादयः नन्वक्षरस्य सर्वस्रष्टृत्वे परिणामित्वं स्यादित्याशंक्याह पुत्रन नित्यं तदिह वदंतीति तत्स्रष्टृत्वं अक्षरस्याक्षरत्वादपरिणामित्वादेव नित्यं यथाक्षीरस्य नित्यं दधि स्रष्टृत्वं तद्वन्न किं न हि शुक्तिकायां रजतं प्रतिकादाचित्कं दृष्टिसमसमयं चितो विश्वस्रष्टृत्वमित्यर्थः एवं च चितो परिणामित्वात्तज्जं जगद्भ्रूगवन्मृपेवेति ब्रह्मा द्वैतं सित्थ्यतीति भावः तथा च श्रुतिः अजायमानो बहुधा विजायत इति जन्मादिभावविकारम

भीष्म उवाच आहुः षष्टिबुद्धिगुणान्वैभूतविशिष्टानित्यविषक्ताः ॥ भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाः पुत्रन नित्यं तदिह वदंति ॥ १२ ॥ तत्पुत्रचिंता कलिलं न दुक्तमना गतं वैतवसंप्रतीह ॥ भूतार्थं तत्त्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाद्भवशांतबुद्धिः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने पंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच यद्मे पृथिवीपालाः शरते पृथिवीतले ॥ पृथनामध्य एते हि गतसंज्ञा महाबलाः ॥ १ ॥ एकैकशो भीमं बलानागायुतबलास्तथा ॥ एते हि निहताः संख्येतुल्यतेजो बलैर्नरैः ॥ २ ॥ नैपां पश्यामि हंतारं प्राणिनां संयुगे परं ॥ विक्रमेणोपसंपन्नास्ते जो बलसंमन्विताः ॥ ३ ॥ अथ चेमे महाप्राज्ञाः शरते हि गताः सवः ॥ मृता इति च शब्दोऽयं वर्तत्ये पुगता सुपु ॥ ४ ॥ इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ॥ तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५ ॥ कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ॥ हरत्यमरसंकाशतन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥

लभमान एव बहुरूपो भवतीति श्रुत्यर्थः ॥ १२ ॥ इदमेवमुक्तं वेदसंमतमित्याह तदिति तत्तस्मिन् पूर्वश्लोकोक्ते जगदुत्पत्त्यादिविषये यत् तव तुभ्यं अनागतं अनागमं वेदविरुद्धं उक्तं अन्यैर्वादिभिः तत्चिंता कलिलं विचारतो दुष्टं यौक्ति कैरुक्तमपि युक्तिविरुद्धमेव श्रौतमेव मतं युक्तिमत्तरमित्यर्थः त्वं तु संप्रति इह लोके तत्तदुक्तं भूतार्थस्य नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणस्तत्त्वं याथात्म्यं सर्वकृत्स्नमवाप्य भूतप्रभावान्ब्राह्मैश्वर्यान् ल्य बलोपे पंचमी तत्वाप्यशांतानि वृत्तिका बुद्धिर्यस्य तथा भव ॥ १३ ॥ इति शांतिः ० भो ० नै ० आ ० पंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥ ॥ ७ ॥ ननु शांतबुद्धित्वेनैव श्रेयश्चेत् मृत्युरत्यंतविस्मृतिरिति स्मृतेः सामरणे स्वयमेव भवति किं साधनाया संनेत्याशंक्यग्रामाद्रामांतरप्राप्तिवन्मृत्युजन्मनीनतु स्वरूपनाशोदयो कृतहाना कृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तेः स्मृतिस्तु स्थूलदेहमात्रविस्मरणे परेति निर्णयार्थं मृत्युप्रजापतिसंवादमारभते यद्मे पृथिवीपाला इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्तते वर्तते ॥ ४ ॥ ५ ॥ कस्येति स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा देहस्य आत्मन एव वेति कुतः पुरुषात् केन निमित्तेन ॥ ६ ॥

आख्यायिकामुखेनकुनइत्यस्योत्तरंतावदाह पुरेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ खेभ्यःइंद्रियच्छिद्रेभ्यः ॥ १६ ॥ खंखस्थंगहनक्षत्रादि ॥ १७ ॥ ध्रुवाणिध्रुवाद्यौध्रुवापृ
थिवीत्यादिश्रुतेर्युपृथिव्यादीनि ॥ १८ ॥ अध्वरः ध्वहितायां अहिसेवजटाइवशिरसिधार्यत्वेनमान्यायस्यसोऽध्वरजटोदयालुः हरिजटइतिपाठेऽपिहरिशब्देनतदुणःपालकत्वमालक्ष्यपूर्ववदेवार्थः ॥

भीष्मउवाच. पुराकृतयुगेतातराजात्यासीदकंपनः ॥ सशत्रुवशमापन्नःसंग्रामेक्षीणवाहनः ॥ ७ ॥ तस्यपुत्रोहरिर्नामिनारायणसमोवले ॥ सशत्रुभिर्हतः
संख्येसवलःसपदानुगः ॥ ८ ॥ सराजाशत्रुवशगःपुत्रशोकसमन्वितः ॥ यदृच्छयाशांतिपरोददर्शभुविनारदं ॥ ९ ॥ तस्मैससर्वमाचष्टयथावृत्तंजनेश्वरः ॥ श
त्रुभिर्ग्रहणंसंख्येपुत्रस्यमरणंतथा ॥ १० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वानारदोयतपोधनः ॥ आख्यानमिदमाचष्टपुत्रशोकापहंतदा ॥ ११ ॥ नारदउवाच राजन्
शृणुसमाख्यानमद्येदेवदुविस्तरं ॥ यथावृत्तंश्रुतंचैवमयेदेवमुधाधिप ॥ १२ ॥ प्रजाःसृष्ट्वामहातेजाःप्रजासर्गेपितामहः ॥ अतीववृद्धावहुलानामृष्यतपुनः
प्रजाः ॥ १३ ॥ नत्वंतरमभूत्किंचित्क्वचिज्जंतुभिरच्युत ॥ निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धंत्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४ ॥ तस्यचिंतासमुत्पन्नासंहारंप्रतिभूपते ॥ चिंतय
न्नाध्यगच्छच्चसंहारेहेतुकारणं ॥ १५ ॥ तस्यरोपान्महाराजखेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ॥ तेनसर्वादिशोराजन्ददाहसपितामहः ॥ १६ ॥ ततोदिवंभुवंखंचजगच्चसच
राचरं ॥ ददाहपावकोराजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७ ॥ तत्रादत्यंतभूतानिजंगमानिध्रुवाणिच ॥ महताक्रोधवेगेनकुपितेप्रपितामहे ॥ १८ ॥ ततोऽध्वरजटःस्था
णुर्वेदाध्वरपतिःशिवः ॥ जगामशरणंदेवोव्रह्माणंपरवीरहा ॥ १९ ॥ तस्मिन्नभिगतेस्याणौप्रजानांहितकाम्यया ॥ अववीत्परमोदेवोज्ज्वलन्निवतदाशिवं ॥ २० ॥
करवाण्यद्यकंकामंवराहोसिमतोमम ॥ कर्तात्यस्मिप्रियंशंभोतवयद्वादिवर्तते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० मोक्ष० मृत्युप्रजापतिसंवादोपक्रमेष्टपं
चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥ ॥ ७ ॥ स्याणुरुवाच प्रजासर्गनिमित्तमेकार्यवत्तामिमांप्रभो ॥ विद्विस्तृष्टास्त्वयाहीमामाकुप्यासां
पितामह ॥ १ ॥ तवतेजोग्निनादेवप्रजादत्यंतिसर्वशः ॥ तादृष्ट्वाममकारुण्यंमाकुप्यासांजगत्प्रभो ॥ २ ॥ प्रजापतिरुवाच नकुप्येनचमेकामोनभवेयुः
प्रजाइति ॥ लाघवार्थंधरण्यास्तुततःसंहारइष्यते ॥ ३ ॥ इयंहिमांसदादेवीभारतासमचोदयन् ॥ संहारार्थमहादेवभारेणाप्सुनिमज्जती ॥ ४ ॥ यदाहंनाधिग
च्छामिबुद्ध्यावहुविचारयन् ॥ संहारमासांवृद्धानांततोमांक्रोधआविशन् ॥ ५ ॥

इतिशांति० मो० नै० भा० षट्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

॥ ७ ॥

प्रजेति कार्यवत्तांअथित्वं माकुप्यकोपमाकुरु आसांआसु ॥ १ ॥ २ ॥ नभवेयुःनश्येयुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ ६ ॥ उलपमपितृणविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिदैवेअहंकाराधिष्ठातृत्वे ॥ ११ ॥ आवृत्तिजाःप्रजायाचामियाचेआवृत्त्याजाताः मृत्वामृत्वापुनर्जायन्तामित्यर्थः ॥ १२ ॥ संनिजग्राहसंस्तवान् ॥ १३ ॥ प्रवृत्तिजन्मनिवृत्तिमरणंअनेननात्यंतंप्रजानामुच्छेदोनाप्यत्यंतंभूमेर्भारइतिदर्शितं ॥ १४ ॥ विश्वेभ्यःसर्वेभ्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उज्ज्वलरुद्रौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्थाणुरुवाच संहारार्थं प्रसीदस्वमाक्रुधोविबुधेश्वर ॥ माप्रजाःस्यावरंचैव जंगमंचव्यनीनशत् ॥ ६ ॥ पत्वलानिचसर्वाणिसर्वंचैवतणोलपं ॥ स्यावरंचं गमंचैवभूतग्रामंचतुर्विधं ॥ ७ ॥ तदेतद्भस्मसाद्भूतंजगत्सर्वमुपपुतं ॥ प्रसीदभगवन्साधोवरणपटतोमया ॥ ८ ॥ नष्टानपुनरेष्यंतिप्रजात्येताःकथंचन ॥ तस्मान्निवर्ततामेतत्तेनस्वेनैवतेजसा ॥ ९ ॥ उपायमन्यंसंपश्यभूतानांहितकाम्यया ॥ यथामोजंतवःसर्वेनदत्येरप्यितामह ॥ १० ॥ अभावंहिनगच्छेयुरुच्छिन्नप्रजनाःप्रजाः ॥ अधिदैवेनियुक्तोस्मित्वयालोकेश्वरेश्वर ॥ ११ ॥ त्वद्भवंहिजगन्नाथएतत्स्यावरजंगमं ॥ प्रसाद्यत्वांमहादेवयाचाम्यावृत्तिजाःप्रजाः ॥ १२ ॥ नारदउवाच श्रुत्वातुवचनंदेवःस्थाणोऽनियतवाङ्मनाः ॥ तेजस्तत्सन्निजग्राहपुनरेवांतरात्मनि ॥ १३ ॥ ततोऽग्निमुपसंगृह्यभगवाँल्लोकपूजितः ॥ प्रवृत्तिचनिवृत्तिचकल्पयामासवैप्रभुः ॥ १४ ॥ उपसंहरतस्तस्यतमग्निरोपजंतदा ॥ प्रादुर्बभूवविश्वेभ्यःस्वेभ्योनारीमहात्मनः ॥ १५ ॥ कृण्वरक्तंवरधराकृष्णनेत्रतलांतरा ॥ दिव्यकुंडलसंपन्नादिव्याभरणभूषिता ॥ १६ ॥ साविनिःसृत्यवैस्वेभ्योदक्षिणामाश्रितादिशं ॥ ददृशांतचतांकन्यादेवौविश्वेश्वराबुभौ ॥ १७ ॥ तामाहूयतदादेवाँल्लोकानामादिरीश्वरः ॥ मृत्योइतिमहीपालजहिचेमाःप्रजाइति ॥ १८ ॥ त्वंहिसंहारबुद्ध्यामेचितितारूपितेनच ॥ तस्मात्संहरमर्वास्त्वंप्रजाःसजडपंडिताः ॥ १९ ॥ अविशेषेणचैवत्वंप्रजाःसंहरकामिनि ॥ ममत्वंहिनियोगेनश्रेयःपरमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ एवमुक्त्युत्सादेवीमृत्युःकमलमालिनी ॥ प्रदध्यौदुःखितावालासाश्रुपातमतीवच ॥ २१ ॥ पाणिभ्यांचैवजग्राहतान्यश्रूणिजनेश्वरः ॥ मानवानांहितार्थायययाचेपुनरेवह ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिमृत्युप्रजापतिसंवादेसप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ७३ ॥ नारदउवाच विनीयदुःखमबलासात्मनैवायतेक्षणा ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वातमेवावर्जितातदा ॥ १ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ पाणिभ्यांअश्रूणिजग्राह मृत्योरश्रुपातेयुगपत्सर्वभूतक्षयोमामृदितिभावः ॥ २२ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०सप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ७३ ॥

विनीयप्रमार्ज्य आवर्जिताःकजुभूता ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रियान्पुत्रानित्यस्यनहरेयमितिपूर्वेणान्वयः तत्रहेतुः येषांसंबन्धिनोमृतास्तेयदिअपय्यास्यंतिशस्यंतेनर्हिनेषानेभ्योविभेभ्यहं ॥ ५ ॥ बलवन् अत्यंतं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 त्वयासृष्टाकथंनारीमादृशीवदतांवर ॥ रौद्रकर्माभिजायेतसर्वप्राणिभयंकरी ॥ २ ॥ विभेभ्यहमधर्मस्यधर्म्यमादिशकर्ममे ॥ त्वंमांभीतामवेक्षस्वशिवेनेक्षस्व
 चक्षुषा ॥ ३ ॥ बालान्दृष्ट्वान्वयस्यांश्चनहरेयमनागसः ॥ प्राणिनःप्राणिनामीशानमस्तेऽस्तुप्रसीदमे ॥ ४ ॥ प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्चभ्रातृन्मातृःपितृनपि ॥ अ-
 पय्यास्यंतियद्येवंमृतास्तेपांविभेभ्यहं ॥ ५ ॥ रुपणाश्रुपरिक्लेदोदहेन्मांशाश्वतीःसमाः ॥ तेभ्योहंवलवद्भीताशरणंत्वामुपागता ॥ ६ ॥ यमस्यभवनेदवपात्यंते
 पापकर्मिणः ॥ प्रसादयेत्वांवरदप्रसादंकुरुमेप्रभो ॥ ७ ॥ एतदिच्छाम्यहंकामंत्वत्तोलोकपितामह ॥ इच्छेयंत्वत्प्रसादार्थंतपस्तप्तुंमहेश्वर ॥ ८ ॥ पितामह
 उवाच मृत्योसंकल्पितामेत्वंप्रजासंहारहेतुना ॥ गच्छसंहारसर्वास्त्वंप्रजामाचविचारय ॥ ९ ॥ एतदेवमवश्यंहिभवितानैतदन्यथा ॥ क्रियतामनवद्यांगि
 यथोक्तंमद्वचोनघे ॥ १० ॥ एवमुक्तामहाबाहोमृत्युःपरपुरंजय ॥ नव्याजहारतस्यौचप्रव्हाभगवदुन्मुखी ॥ ११ ॥ पुनःपुनरथोक्तासागतसत्त्वेवभामिनी ॥ तू-
 णीमासीत्ततोदेवोदेवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२ ॥ प्रससादकिलब्रह्मास्वयमेवात्मनात्मनि ॥ स्मयमानश्चलोकेशोलोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३ ॥ निवृत्तरोपेतस्मिं
 स्तुभगवत्यपराजिते ॥ साकन्याथजगामास्यसमीपादितिनःश्रुतं ॥ १४ ॥ अपस्तृत्याप्रतिश्रुत्यप्रजासंहरणंतदा ॥ त्वरमाणेवराजेंद्रमृत्युर्येनुक्रमभ्यगात् ॥ १५ ॥
 सातत्रपरमंदेवीतपोऽचरतदुश्वरं ॥ समालोक्यकपदेतस्यौदशपद्यानिपंचच ॥ १६ ॥ तांतथाकुर्वतीतत्रतपःपरमदुश्वरं ॥ पुनरेवमहातेजाब्रह्मावचनमब्रवी
 त् ॥ १७ ॥ कुरुष्वमेवचोमृत्योतदनादृत्यसत्त्वरा ॥ तथैवैकपदेतातपुनरन्यानिसप्तसा ॥ १८ ॥ तस्यौपद्यानिपट्चैवपंचद्वेचैवमानद ॥ भूयःपद्यायुतंतातमृ-
 गेःसहचचारसा ॥ १९ ॥ द्वेचायुतेनरश्रेष्ठवाध्वाहारामहामते ॥ पुनरेवततोराजन्मौनमातिष्ठदुत्तमं ॥ २० ॥ अप्सुवर्षसहस्राणिसप्तचैकंचपार्थिव ॥ ततो जगा-
 मसाकन्याकौशिकींनृपसत्तम ॥ २१ ॥ तत्रवायुजलाहाराचचारनियमंपुनः ॥ ततोययौमहाभागागंगांमेरुचक्रेवलं ॥ २२ ॥ तस्यौदार्विवनिश्चेष्टाप्रजानां
 हितकाम्यया ॥ ततोहिमवतोमूर्ध्नि यत्र देवाःसमीजिरे ॥ २३ ॥ तत्रांगुष्ठेनराजेंद्रनिखर्वमपरंततः ॥ तस्यौपितामहंचैवतोपयामासयत्नतः ॥ २४ ॥ तत-
 स्तामब्रवीत्तत्रलोकानांप्रभवाप्ययः ॥ किमिदंवर्ततेपुत्रिक्रियतांममतद्वचः ॥ २५ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्रतिश्रुत्यअनंगोकृत्य धेनुकंगोतीर्थमायांतर्वर्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कौशिकीगंडकीनदी ॥ २१ ॥ २२ ॥ दार्विवस्थाणुरिव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ निगृह्य हठं कृत्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अपध्यास्यंतीत्युक्तं तत्राह नत्वामिति त्वयि दोषं न वदिष्यंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ पुरुषेष्विति रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेः सर्वेषां प्रतिरूपं ब्रह्म तत्त्वं च तत्त्वावमप्राप्तस्य न भवतीति ब्रह्म भावं प्राप्स्यसीत्यर्थः तेन च न ह वा एवं विदिषा पंकर्मांश्चिष्यत इति श्रुते ब्रह्मज्ञायास्ते पापलेपोऽपि न भविष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥ यावद्देहपातं क्रोधवेगं धारयितुं मशक्ततया हि सत्य ब्रह्म निष्ठापिनश्च तिततश्च पापलेशोऽपि प्रसक्त इत्यभिप्रेत्याह सैवमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कालयिष्यंति मारयिष्यंति ॥ ३४ ॥ तवापि मारकत्वं मरणनिदानयोः कामक्रोधयोः प्रेरकत्वेनेत्याह सर्वेषामिति नन्वेवमपि प्रयोजके मयि पापसंबंधः प्रसक्त इत्याशंक्याह एवमिति एवं कुर्वतीत्वां प्रति धर्मोऽपि निर्मातृत्वात्तया उपैष्यति प्राणिकर्मानुरोधेन कामक्रोधोद्भावनद्वारा भूतानि मारयंत्यास्तवन दोषोऽस्ति यतस्त्वं तुल्यवृत्तिः रागद्वेषशून्या ततो ब्रवीत्युनर्ह्युर्भगवंतं पितामहं ॥ न हरेयं प्रजा देव पुनश्चाहं प्रसादये ॥ २६ ॥ तामधर्मं भयाद्रीतां पुनरेव प्रयाचतीं ॥ तदा ब्रवीद्देवो निगृह्य दं वचस्ततः ॥ २७ ॥ अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छे माः प्रजाः शुभे ॥ मया त्युक्तं मृषा भद्रे भवितानेह किंचन ॥ २८ ॥ धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति ॥ अहं च विबुधाश्चैव त्वद्विते निरताः सदा ॥ २९ ॥ इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेऽस्मितं ॥ नत्वां दोषेण यास्यंति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ ३० ॥ पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ स्त्रीपुत्रीरूपिणी चैव तृतीये पुनपुंसकं ॥ ३१ ॥ सैव मुक्ता महाराज रुतांजलि रुवाच ह ॥ पुनरेव महात्मानं नेति देवेश मव्ययं ॥ ३२ ॥ तामब्रवीत्तदा देवी मृत्यो संहरमानवान् ॥ अधर्मस्तेन भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३३ ॥ यान् श्रुविदूष्यति तानपश्यं ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ॥ ते व्याधयो मानवान् घोररूपाः प्राप्ते काले कालयिष्यंति मृत्यो ॥ ३४ ॥ सर्वेषां त्वं प्राणिनां मंत काले कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ॥ एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो न चाधर्मलप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३५ ॥ एवं धर्मं पालयिष्यस्यथो त्वं न चात्मानं मज्जयिष्यस्य धर्मं ॥ तस्मात्कामं रोचयाभ्यागतं त्वंसंयोज्याथो संहरस्वेह जंतून् ॥ ३६ ॥ सा वै तदा मृत्युसंज्ञा प्रदं शाद्रीता शापाद्वाढमित्यब्रवीत्तं ॥ अथो प्राणाऽप्राणिनां मंत काले कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्यं हंति ॥ ३७ ॥ मृत्यो र्ये ते व्याधयश्चाश्रुपातामनुप्याणां रुज्यते यैः शरीरं ॥ सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनां ते तस्माच्छोकं मा कृथा बुद्ध्य बुद्ध्य ॥ ३८ ॥ सर्वे जीवाः प्राणिनां प्राणनां ते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव ॥ एवं सर्वे मानवाः प्राणनां ते गत्वा वृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३९ ॥

सि तथा च सूत्रितं वैषम्यं नैर्घृण्येन सापेक्षत्वादिति परमेश्वरस्य विषमां सृष्टिं कुर्वते वैषम्यादि दोषो नास्ति कुतस्तत्प्राणिकर्मसापेक्षत्वाद् वैषम्यस्येति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ अभ्यागतं अधिकारं रोचय कामं संयोज्य जंतून् संहरस्वेति योजना ॥ ३६ ॥ प्राप्य प्राप्य ॥ ३७ ॥ प्राणनां ते जीवनां ते बुद्ध्य जानीहि ॥ ३८ ॥ सर्वे इति देवा इन्द्रियाणि प्राणनां ते स्वव्यवहारां ते जायदवसाने सत्त्वस्तुगत्वा सता सोम्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सुषुप्तौ ब्रह्मा जेदं प्राप्य जागरे पुनरावृत्ताः तथैव पुनर्निवृत्ता इति तथावस्था भेदे दृष्ट एव देह भेदेऽपि प्राणनां ते जीवनां ते परलोकं गत्वा आवृत्ताः देववत् पुनर्नृत्ताश्च भवन्ति सुप्तिप्रबोधवत्कर्मोपरमोद्भवकृते जन्ममरणे इत्यर्थः एतेन केन मृत्युरित्यस्योत्तरमुक्तं ॥ ३९ ॥

कस्यमृत्युरित्यस्योत्तरमाह वायुरिति वायुः पंचवृत्तिः प्राणः देहभेदे देहनाशे देवानामिन्द्रियाणां देवः राजा नानावृत्तिर्नानादेहगतः एतेन देहस्यैव मृत्युर्न प्राणानामात्मनो वा ॥ ४० ॥ सर्वे इति देवाः क्षीणपुण्यामर्त्यत्वं मर्त्याश्च कृतपुण्यादेवत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति शान्तिः ० मोक्ष ० नै ० भा ० अष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ ॥ ५॥ एवं प्राणिनां कर्माधीनो मृत्युर्व्याधिसंबंधः संतत इति ज्ञात्वा न निवृत्तिर्धर्ममूला मन्वानो धर्मतत्त्वेनैव जैनस्तेच्छागमानां नानापथत्वेन संदिहानो धर्मस्वरूपं लक्षणप्रमाणाभ्यां जिज्ञासमानः पृच्छति इमे वेदिति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्र चोदनालक्षणार्थो धर्म इति स्मृतेर्मुख्यं धर्मस्य लक्षणं वेद एव इतरदपि तन्मूलतया धर्मलक्षणं न सत्य इति सिद्धं पूर्वतः कवयो विद्वांसः अर्थप्रयोजनमेव धर्मलक्षणमाहुः यथोक्तं परिनिर्मथ्य वाग्जालमिदमेव मुनिश्चितं नोपकारात्पुण्येनापकाराद्वचपरमिति अधर्मलक्ष

वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः स सर्वे पां प्राणिनां प्राणभूतः ॥ नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ४० ॥ सर्वे देवामर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः सर्वे मर्त्यादेव संज्ञाविशिष्टाः ॥ तस्मात्पुत्रं मातुश्चो राजसिंहपुत्रः स्वर्गं प्राप्यते मोदते ह ॥ ४१ ॥ एवं मृत्युर्देवस्तथा प्रजानां प्राप्ते काले सहरंती यथा वत् ॥ तस्याश्चैव व्याधयस्ते श्रुपाताः प्राप्ते काले सहरंती हजंतून् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां ० मोक्ष ० मृत्युप्रजापतिसंवादे अष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ युधिष्ठिर उवाच इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशंकिताः ॥ को यं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ धर्मस्त्वयि महार्थः किममुत्रार्थोपि वा भवेत् ॥ उभया र्थो हि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥ भीष्म उवाच सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणं ॥ चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणं ॥ ३ ॥ अपित्युक्ता नि धर्म्याणि व्यवस्यंत्युत्तरावरे ॥ लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ॥ ४ ॥ उभयत्र सुखोदकं इह चैव परत्र च ॥ अलब्ध्या निपुणं धर्मपापः पापेन युज्यते ॥ ५ ॥ न च पापकृतः पापान्मुच्यंते केचिदापदि ॥ अपापवादी भवति यथा भवति धर्मकृत् ॥ धर्मस्य निष्ठात्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६ ॥ यथा धर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ॥ रमेत निहरंस्तेन परवित्तमराजके ॥ ७ ॥ यदास्यतद्हरंत्यन्ये तदाराजानमिच्छति ॥ तदा ते पांस्तृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८ ॥

णमपकार इत्यपि प्रश्लेषेण ध्येयं ॥ ३ ॥ एतदेव विवृणोति अपीति धर्म्याणि धर्माय हि तानि कर्माणि उत्तरावरे व्यवस्यंत्यन्यूनाधिकभावेन विपरीतं च निश्चिन्वन्ति तथा हि गार्हस्थ्येपि मोक्षोस्ति अलसाः संन्यासमिच्छंति त्यागेनैव मोक्षः विषयलं पटागार्हस्थ्यमिच्छन्तीति कस्तर्षत्रनिर्णय इत्याशंक्याह लोकेति लोकव्यवहारमनुरुध्यायं नियमः कृतः यथा अविक्षिप्तचित्तस्य पुरुषधौरेयस्य गार्हस्थ्येपि जनकवसिष्ठादिवन्मोक्षोस्ति अन्यस्य वेदान्श्रवणादौ दृष्टविशेषेन निवृत्त्यर्थः संन्यास इति ॥ ४ ॥ इह वा परत्रोभयत्र वा धर्मः फलतीति प्रश्नस्योत्तरमाह उभयत्रेति ॥ ५ ॥ नैपुण्यमेवाह न चेति केचिदित्याहु रिति शेषः आपदि तु यथा पापवाद्यपि अपापवादी भवति अधर्मकृदपि धर्मकृद्भवति तथैवोक्तमापद्धर्मे पुकर्णपर्वणि वायुधिष्ठिरं जिघांसोर्जुनस्य बोधाय भगवता सत्यवादिनो हिंसस्य चास्यानमुक्तं तदिहानुसंधेयं भोत्स्यसे ज्ञास्यसि ॥ ६ ॥ पुरुषः परपापमेव पश्यति प्रकाशयति च न स्वीयमिति सदृष्टांतमाह यथेति त्रिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

लोकेति दयाप्रधानमित्यर्थः सूक्ष्मधर्मार्थसूक्ष्मधर्मलाभायनियतंनियमितं ॥ २६ ॥ अनार्जवेकौटिल्ये ॥ २७ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०ऊनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ॥ ७३ ॥
अत्रप्रत्यवतिष्ठते सूक्ष्ममिति ब्रह्मलक्षणंचोदनालक्षणवेदैकबोध्यं धर्मजातं प्रतिभास्फूर्तिः साचानुमानलक्षणा त्वदुक्तंयुक्तिविरुद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥ निग्रहात्कुतर्काग्रहेण ॥ २ ॥ इमानिभूतानिशरंरवंतिहि
प्रसिद्धं स्वेनस्वयमेवआत्मानंप्राणयंतिजीवयंतिसृजंतित्तारयंतिदेहाकारात्प्रावयंति तथाचश्रुतिः अन्नाद्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेअन्नेनजातानिजीवंतिअन्नंप्रयंत्यभिसंविशंतीति त्वयाहिपरस्यसु
खदुःखोत्पादनेनजातौधर्मोस्वस्यापिकालांतरेसुखदुःखप्रदौजवनइत्युक्तं तत्केवलंपरिपाठेनआम्नायमात्रेणननिश्चेतुंशक्यं अन्नस्यैवजन्ममुखादिहेतुत्वदर्शनात् दृष्टेनैवकारणेनस्याभाविकेनधर्मेणजग

लोकसंग्रहसंयुक्तंविधात्राविहितंपुरा ॥ सूक्ष्मधर्मार्थनियतंसतांचरितमुत्तमं ॥ २६ ॥ धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्तेकुरुसत्तम ॥ तस्मादनार्जवेवुद्धिर्नतेकार्याक
थंचन ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०धर्मलक्षणेऊनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच सूक्ष्मंसाधुसमु
द्दिष्टंनियतंब्रह्मलक्षणं ॥ प्रतिभात्वस्तिमेकाचित्तांब्रूयामनुमानतः ॥ १ ॥ भूयांसोहृदयेयेमेप्रश्नास्तेव्याहतास्त्वया ॥ इदंत्वन्वत्प्रवक्ष्यामिनराजन्निग्रहादिव
॥ २ ॥ इमानिहिप्राणयंतिसृजंत्युत्तारयंतिच ॥ नधर्मःपरिपाठेनशक्योभारतवेदितुं ॥ ३ ॥ अन्योधर्मःसमस्यस्यविषमस्यस्यचापरः ॥ आपदस्तुकथंशक्याः
परिपाठेनवेदितुं ॥ ४ ॥ सदाचारोमतोधर्मःसंतस्वाचारलक्षणाः ॥ साध्यासाध्यंकथंशक्यंसदाचारोत्यलक्षणः ॥ ५ ॥ दृश्यतेहिधर्मरूपेणाधर्मप्राकृतश्चरन् ॥
धर्मचाधर्मरूपेणकश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६ ॥ पुनरस्यप्रमाणंहिनिर्दिष्टंशास्त्रकोविदैः ॥ वेदवादाश्चानुयुगंहसंतीतीह्नःश्रुतं ॥ ७ ॥ अन्येरुतयुगेधर्मास्त्रेतायां
द्वापरेपरे ॥ अन्येकलियुगेधर्मायथाशक्तिरुताइव ॥ ८ ॥ आम्नायवचनंसत्यमित्ययंलोकसंग्रहः ॥ आम्नायेभ्यःपुनर्वेदाःप्रस्तुताःसर्वतोमुखाः ॥ ९ ॥

द्वैचिन्त्यसिद्धौवेदिकधर्मस्यादृष्टस्यकल्पनायाअनुदयाच्चेत्याशयः ॥ ३ ॥ व्यवस्थित्यभावादपिवैदिकधर्मोदुर्ज्ञेयइत्याहान्यइति आपदामानंत्यात्तद्धर्माअप्यनंताइतिदुर्ज्ञेयएवधर्मइत्याह आपदस्त्विति त
स्मादव्यवस्थितरूपस्यवैदिकधर्मस्यनधर्मत्वमित्याशयः ॥ ४ ॥ सतामाचारोधर्मोधर्माचरणाच्चसत्वमित्यन्योन्याश्रयेणलक्ष्यलक्षणयोःसाध्यासाध्ययोरविवेकादपिनसदाचारोपिधर्ममानमित्याह सदाचा
रइति ॥ ५ ॥ दृश्यतेहीति अथास्यवेदमुपशृण्वन्तस्त्वेतजुभ्यांश्रोत्रपूरणमित्यादिनिषेधेश्रूयमाणोपिप्राकृताःशूद्रामुमुक्षवोवेदांतान्धर्मवृत्त्याशृण्वन्ति अगस्यादिरप्राकृतोपिबहुहिंसाकरंदंडकारण्यशापाख्यम
धर्मचकार अतोभट्टेषुशिष्टलक्षणदर्शनात्शिष्टेषुचभ्रष्टलक्षणदर्शनात्सदाचारोपिदुर्निर्णयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ कालभेदेनधर्ममन्यथयंतोवेदाअन्यश्रद्धेयाअनवस्थितत्वादित्याह वेदेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ लोकसंग्र

तेआम्नायाःअत्रस्मृतिषुप्रमाणंप्रमाणत्वं प्रमाणंश्रुतिर्निरपेक्षत्वात् अप्रमाणंस्मृतिर्मूलश्रुतिसापेक्षत्वात् तयोःपरस्परविरोधेऔदुंबरीसर्वावेष्टयितव्या औदुंबरीसृष्ट्वोद्भायेदिति तत्रवेष्टनस्मृतिःसापेक्षत्वादप्रमा
णंचेतत्सामान्यात्सर्वापिस्मृतिरप्रमाणंततश्चतन्मूलभूतायाःश्रुतेरप्यप्रमाणत्वेन विनिममनाविरहाद्यत्यक्षाप्रत्यक्षयोरपिश्रुत्योरप्रामाण्यमित्याह प्रमाणेपीति ॥ १० ॥ धर्मस्येति संस्थास्वरूपं जनमेजयाश्वमेधे
इंद्रापराधादश्वमेधसंस्थालोपोदृष्टः ॥ ११ ॥ स्वयंविद्यनवाविद्यउक्तंवावेदितुंशक्यंनवा दुर्ज्ञेयंधर्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रथमंकर्मकांडेअक्षय्यंहवैचानुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपामसोमममृताअभूमे
त्यादिश्रुतेर्गंधर्वनगरवदद्भुतइवदृश्यते कविभिरन्वीक्ष्यमाणःयत्कृतकंतदनित्यंकार्यत्वाद्दृष्टवत् तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइत्युपपत्तिपूर्वकमुपनिषत्सुईक्ष्यमाणःअदर्शनं

तेचेत्सर्वप्रमाणंवैप्रमाणंत्यत्रविद्यते ॥ प्रमाणेप्यप्रमाणेनविरुद्धेशास्त्रताकुतः ॥ १० ॥ धर्मस्यक्रियमाणस्यबलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ यायाविक्रियतेसंस्थाततः
सापिप्रणश्यति ॥ ११ ॥ विद्यचैवंनवाविद्यशक्यंवावेदितुंनवा ॥ अणीयान्क्षुरधारायागरीयानपिपर्वतात् ॥ १२ ॥ गंधर्वनगराकारःप्रथमंसंप्रदृश्यते ॥ अ
न्वीक्ष्यमाणःकविभिःपुनर्गच्छत्यदर्शनं ॥ १३ ॥ निपानानीवगोभ्योपिक्षेत्रेकुल्येचभारत ॥ स्मृतिर्हिशाश्वतोधर्मोविप्रहीणोनदृश्यते ॥ १४ ॥ कामा
दन्येच्छयाचान्येकारणैरपरैस्तथा ॥ असंतोपिवृथाचारंभजंतेबहवोपरे ॥ १५ ॥ धर्मोभवतिसक्षिप्रंप्रलापस्त्वेवसाधुषु ॥ अथैतानादुरुन्मत्तनपिचावहसं
त्युत ॥ १६ ॥ महाजनात्युपावृत्ताराजधर्मसमाश्रिताः ॥ नहिसर्वहितःकश्चिदाचारःसंप्रवर्तते ॥ १७ ॥ तेनैवान्यःप्रभवतिसोपरंबाधतेपुनः ॥ दृश्यतेचैवसपुन
स्तुल्यरूपोयदृच्छया ॥ १८ ॥ येनैवान्यःसभवतिसोपरानपिबाधते ॥ आचाराणामनैकाग्र्यंसर्वेषामुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥

यातितुच्छइवभवति ॥ १३ ॥ निपीयतेपशुभिर्जलमस्मिन्नितिनिपानंवाप्यादिसमीपस्थःक्षुद्रजलाधारः कुल्यावाकेदारान्प्रतिनीयमानायथासद्यःशुष्यतिएवंशाश्वतोवैदिकोधर्मोविप्रहीणःसूक्तलेखनेनदृ
श्यतेइतिस्मृतिरस्तिअविष्यविषया ॥ १४ ॥ विप्रहीणत्वमेवोपपादयति कामादिति कामात्काम्याग्निहोत्रादिः अन्येच्छयाभृतकाध्यापनादिः अपरैःकारणैर्यज्ञाद्युद्देशेनघनलाभार्थव्रतादिः असंतोदांभि
काः वृथाश्रद्धाहृत्यात् ॥ १५ ॥ सकामादिमद्भिःकृतोधर्मोभवतिमूढदृष्ट्यासाधुषुचधर्मःप्रलापमात्रंधर्मोनास्तीतिवदंतिमूढाः प्रलापमेवाहाथेति ॥ १६ ॥ महाजनाःद्रोणाचार्यादयः ब्रह्मकर्मादरेषु
रकार्यनस्यान्नादरेशिष्टाचारव्याकोपइतिभावः ॥ १७ ॥ तेनैवआचारेणैव अन्योविश्वामित्रादिः अपरंजामदग्यादिकं सःआचारवान्तुल्यरूपोवसिष्ठादिः ॥ १८ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमाचाराणामनै
काग्र्यंन्यभिचारित्वमाह येनैवेति ॥ १९ ॥

एवंश्रुतिस्मृतिसदाचाराणामप्रामाण्यमुक्त्वास्वमतमाह चिराभिपन्नइति अनाद्यविगानप्रवृत्तेन स्वभावेनैवमुग्वदुःखकार्याकार्यव्यवस्थानश्रुत्यादिप्रमाणकेन धर्मेणेत्यर्थः संस्थामर्यादा ॥२०॥ इति शांति०
मो० नै० भा० षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ ॥३॥ अत्रेति अत्र सुखादिव्यवस्थायां स्वभावएव नियामक उत धर्म इति विमर्शे तुलाधारवाक्यानि धर्मे प्रमाणत्वेनोदाहरंतीत्यर्थः ॥ १ ॥

चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वधर्म उदाहृतः ॥ तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्ष० धर्मप्रामाण्याक्षेपे षष्ठ्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ ॥३॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिनासह ॥ १ ॥ वने वन
चरः कश्चिज्जाजलिनाम वै द्विजः ॥ सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महानपाः ॥ २ ॥ नियतो नियताहारश्चाराजिनजटाधरः ॥ मलपंकधरो धीमान् बहून्वर्षगणान्मु
निः ॥ ३ ॥ सकदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ॥ चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४ ॥ संचितयामास मुनिर्जलवासे कदाचन ॥ विप्रेक्ष्य साग
रां तां वै महीं सवनकाननां ॥ ५ ॥ नमया सदृशो स्तीह लोके स्या वरजंगमे ॥ अप्सु वै हाय संगच्छेन्मया योन्यः सहेति वै ॥ ६ ॥ अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्ये वदंस्त
या ॥ अब्रुवंश्च पिशाचास्त नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ॥ सोऽनेवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८ ॥ इत्युक्तो जाजलि
भूतैः प्रत्युवाच महानपाः ॥ पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनं ॥ ९ ॥ इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ॥ अब्रुवन्गच्छ पंथानमास्थाये मं द्विजोत्तम ॥
॥ १० ॥ इत्युक्तो जाजलिभूतैर्जगाम विमनास्तदा ॥ वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्य ब्रवीदिदं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच किं कृतं दुष्करं तात कर्म जाजलि
नापुरा ॥ येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच अतीव तपसा युक्तो घोरेण सवभूवह ॥ तथोपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३ ॥
अग्नीन्परिचरन् सम्यक् स्वाध्यायपरमो द्विजः ॥ वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४ ॥ वने तपस्यतिष्ठत्सनच धर्ममवैक्षत ॥ वर्षास्वाकाशशायी
च हेमं तेजलसंश्रयः ॥ १५ ॥ वातातपासहो ग्रीष्मेन च धर्ममविंदत ॥ दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तते ॥ १६ ॥ ततः कदाचित्समुनिर्वर्षास्वाकाशमा
स्थितः ॥ अंतरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णन्मुहुर्मुहः ॥ १७ ॥ अथ तस्य जटाः क्लिन्नावभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ॥ अरण्यगमनान्नित्यं मलिनोऽमलसंयुतः ॥ १८ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जलवासे महीं विप्रेक्ष्य तपोबलादूरदर्शनादिति सिद्धिं प्राप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैहायसं आकाशगतं यहनक्षत्रादिगच्छेत् अवगच्छेत् मया सह गच्छेद्यः सोऽन्यः कोऽस्तीति योज्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ उपस्पर्शनं स्नानाचमनरतः ॥ १३ ॥ श्रिया वेदविद्यया ॥ १४ ॥ न च धर्ममवैक्षत धर्मवानस्मीति मानं न प्राप्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अमलसंयुतः निष्पापः ॥ १८ ॥

॥१९॥२०॥ उपप्रक्षतउपेक्षांचके नवारितवानित्यर्थः ॥२१॥२२॥२३॥ प्राजापत्येनगर्भाधानविधिना ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ कालसमयेकालमर्यादायांसत्यां तेशकुंतकाःपक्षिणःपक्षवंतावभूवुः

सकदाचिन्निराहारोवायुभक्षोमहातपाः ॥ तस्यौकाष्ठवदव्यग्रोनचचालचकहिंचित् ॥ १९ ॥ तस्यस्मस्याणुभूतस्यनिर्विचेष्टस्यभारत ॥ कुलिंगशकुनौराज
न्नीडंशिरसिचक्रतुः ॥ २० ॥ सतौदयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षतदंपती ॥ कुर्वाणौनोडकंतत्रजटासुतृणतंतुभिः ॥ २१ ॥ यदानसचलत्येवस्याणुभूतोमहातपाः ॥ त
तस्तौसुखविश्वस्तौसुखंतत्रोषतुस्तदा ॥ २२ ॥ अतीतास्वथवर्षासुशरत्कालउपस्थिते ॥ प्राजापत्येनविधिनाविश्वासात्काममोहितौ ॥ २३ ॥ तत्रापतयतां
राजन्शिरस्यंडानिखेचरौ ॥ तान्यबुध्यततेजस्वीसविप्रःसंशितव्रतः ॥ २४ ॥ बुध्वाचसमहातेजानचचालचजाजलिः ॥ धर्मेकृतमनानित्यंनाधर्मसत्त्वरोचय
त् ॥ २५ ॥ अहन्यहनिचागत्यततस्तौतस्यमूर्धनि ॥ आश्वासितौनिवसतःसंप्रहृष्टौतदाविभो ॥ २६ ॥ अंडेभ्यस्त्वथपुष्टेभ्यःप्राजायंतशकुंतकाः ॥ व्यवर्धतच
तत्रैवनचाकंपतजाजलिः ॥ २७ ॥ सरक्षमाणस्त्वंडानिकुलिंगानांधृतव्रतः ॥ तथैवतस्यौधर्मात्मानिर्विचेष्टःसमाहितः ॥ २८ ॥ ततस्तुकालसमयेवभूवुस्तेथ
पक्षिणः ॥ बुबुधेतांस्तुसमुनिर्जातपक्षान्कुलिंगकान् ॥ २९ ॥ ततःकदाचित्तांस्तत्रपश्यन्पक्षीन्यतव्रतः ॥ वभूवपरमप्रीतस्तदामतिमतांवरः ॥ ३० ॥ तथातान
पिसंवृद्धान्दृष्ट्वाचानुवतामुदं ॥ शकुनौनिर्भयौतत्रऊषतुश्चात्मजैःसह ॥ ३१ ॥ जातपक्षांश्चसोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ॥ सायंसायंद्विजान्विप्रोनचाकंपत
जाजलिः ॥ ३२ ॥ कदाचित्पुनरभ्येत्यपुनर्गच्छंतिसंततं ॥ त्यक्तामातापितृभ्यांतेनचाकंपतजाजलिः ॥ ३३ ॥ तथातेदिवसंचापिगत्वासायंपुनर्नृप ॥ उपावर्त
ततत्रैवनिवासार्यशकुंतकाः ॥ ३४ ॥ कदाचिद्विवसान्चसमुत्पत्यविहंगमाः ॥ षष्ठेऽहनिसमाजग्मुर्नचाकंपतजाजलिः ॥ ३५ ॥ क्रमेणचपुनःसर्वेदिवसान्
सुबहूनथ ॥ नोपावर्तंतशकुनाजातप्राणाःस्मतेयदा ॥ ३६ ॥ कदाचिन्मासमात्रेणसमुत्पत्यविहंगमाः ॥ नैवागच्छंतस्तोराजन्प्रातिष्ठतसजाजलिः ॥ ३७ ॥ तत
स्तेषुप्रलीनेषुजाजलिर्जातविस्मयः ॥ सिद्धोस्मीतिमतिचक्रेततस्तंमानआविशत् ॥ ३८ ॥ सतथानिर्गतान्दृष्ट्वाशकुंतान्नियतव्रतः ॥ संभावितात्मासंभाव्यधृ
शंप्रीतमनाभवत् ॥ ३९ ॥ सनद्यांसमुपस्पृश्यतर्पयित्वाहुताशनं ॥ उदयंतमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ॥ ४० ॥ संभाव्यचटकान्मूर्ध्निजाजलिर्जपतांवरः ॥
आस्फोटयत्तथाकाशेधर्मःप्राप्तोमयेतिवै ॥ ४१ ॥ अथांतरिक्षेवागासीत्तांचशुश्रावजाजलिः ॥ धर्मेणनसमस्त्वंवैतुलाधारस्यजाजले ॥ ४२ ॥ ॥२९॥ पक्षी

नृआर्षोमत्वर्थीयइः ॥३०॥३१॥ द्विजान्शकुंतान् ॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥ प्रलीनेषुप्रहृष्टेषु मानोर्गर्वः ॥३८॥३९॥ ४० ॥ संभाव्यवर्धयित्वाआस्फोटयत्वाहुताशनं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ५५ ॥ भांडमूलधनं तेन जीवनं यस्य स्याद्भांडमश्वाभरणमत्रे मूलवणिग्धन इति विश्वः ॥ ४६ ॥ आयान् आगच्छन् ॥ ४७ ॥ सागरानूपसागरसमीपस्थं सजलं प्रदेशं संज्ञां धर्मवानहं मि
तिज्ञानं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चारीं आहारार्थं संचरणं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकपद्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ५२ ॥ इति ॥ १ ॥ वाणिजवणिक्पुत्रेति सा

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ॥ सोप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भापसे द्विज ॥ ४३ ॥ सोमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ॥ पृथिवीमचरद्राजन्यत्र
सायंगृहो मुनिः ॥ ४४ ॥ कालेन महता गच्छत्स तु वाराणसीं पुरीं ॥ विक्रीणंतं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ४५ ॥ सोपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायांतं भांडजीवनः ॥ स
मुत्थाय मुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६ ॥ तुलाधार उवाच ॥ आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्नसंशयः ॥ ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥
॥ ४७ ॥ सागरानूपमाश्रित्य तपस्तपस्वयामहत् ॥ न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ॥ ४८ ॥ ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्रशकुंतकाः ॥ क्षिप्रं शिरस्य जायंत
ते च संभावितास्त्वया ॥ ४९ ॥ जातपक्षाय दाते च गताश्चारी मितस्ततः ॥ मन्यमानस्ततो धर्मचटकप्रभवं द्विज ॥ ५० ॥ खेवाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥
अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ॥ करवाणि प्रियं किं ते तद्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादे एकपद्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ५२ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ॥ प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपतां
वरः ॥ १ ॥ जाजलिरुवाच ॥ विक्रीणतः सर्वरसान् सर्वगंधांश्च वाणिज ॥ वनस्पतीनोपधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २ ॥ अध्यगानैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामि
दमागतं ॥ एतदा चक्ष्वमे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ॥ उवाच धर्मसूक्ष्माणिवैश्वो धर्मार्थतत्त्व
वित् ॥ ४ ॥ तुलाधार उवाच ॥ वेदाहं जाजले धर्मसरहस्यं सनातनं ॥ सर्वभूतहितं मे त्रं पुराणं यं जनाविदुः ॥ ५ ॥ अद्रोहेणैव भूतानां मत्पद्रोहेण वा पुनः ॥ या
वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६ ॥ परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मये दंशरणं कृतं ॥ अलक्तं पद्मकंतुंगं गंधांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७ ॥ रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षेम य
वर्ज्यान्वहू नहं ॥ क्रीत्वा वै प्रति विक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८ ॥

धिक्षेपमाह अपण्य विक्रेतृत्वाद्दोषवानपीत्यर्थः ॥ २ ॥ अध्यगाः अधिगता वानसि ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मरहस्यमेवाह सर्वभूतहितमिति ॥ ५ ॥ अल्पद्रोहेण आपदिवा नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति
न्यायेनाद्रोहेण दत्तसंभवाद्वा ॥ ६ ॥ अलक्तं लाक्षारससारं पद्मकंतुंगं च काष्ठविशेषौ कस्तूर्यादीन् गंधान् ॥ ७ ॥ रसान् लवणादीन् क्रीत्वैव न तु स्वयमुत्पाद्य ॥ ८ ॥

ननु लालसा लभनानि पतनीयानि विक्रये इति लाक्षादिविक्रये दोषस्मृतेस्तद्वतः कथं धार्मिकत्वमित्याशंक्याह सर्वेषामिति अयमर्थः लोके हि उपकारिणं प्रत्युपकुर्वन्ति अत्रोहिणेन द्रुह्यन्ति चेत्पुनः तत्सामान्या
 दैहिकौ उपकारापकारौ जन्मांतरे पिसुखदुःखप्रदानाय प्रभवतो न त्वाकस्मिकं कस्यचित्सुखदुःखं वास्ति जन्मांतरीयं कारणं विनेत्यनुमीयते ततः स्वभाववादस्तावदयुक्त एव श्रुत्यादीनां धर्मप्रामाण्यमपि वक्ष्यमाण
 रीत्यायुज्यत एवेति ॥ ९ ॥ १० ॥ आकाशस्य अभ्रपटलस्य चित्रतां विविधाकारत्वं ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपिहितद्वारा आच्छादितेन्द्रियगोलकाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विपक्षे दोषमा
 ह यस्मादिति ॥ १८ ॥ मानः पथः पित्र्यान्मानवादधिदूरं नैष्टपरावन इति मंत्रलिङ्गात्कुलाचारस्य प्रामाण्यं गम्यते तदप्यस्मात्स्वस्तीत्याह यथावदिति अहिंसाणामिति हिंसा मयः कुलाचारोऽप्यप्रमाणमित्युक्तं मं

सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ॥ कर्मणामनसा वाचा सधर्मवेदजा जले ॥ ९ ॥ नानुरुद्धो विरुद्धेवान द्वेष्मिन् च कामये ॥ समो हं सर्वभूतेषु पश्य मे जाज
 ले व्रतं ॥ तुलामे सर्वभूतेषु समातिष्ठति जाजले ॥ १० ॥ नाहंपरेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गर्हये ॥ आकाशस्येव विप्रेन्द्रपश्यन् लोकस्य चित्रतां ॥ ११ ॥ इति मां त्वं
 विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ॥ समं मतिमतां श्रेष्ठसमलोष्ठाश्मकांचनं ॥ १२ ॥ यथा धवधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ॥ देवैरपि हितद्वाराः सोपमा पश्यतो
 मम ॥ १३ ॥ यथा वृद्धातुर रुशानि स्पृहा विषया म्रति ॥ तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १४ ॥ यदा चायं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति ॥ यदा
 नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १५ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं ॥ कर्मणामनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १६ ॥ न भूतो न भविष्योस्ति न च धर्मोऽस्ति क
 श्वन ॥ योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदं ॥ १७ ॥ यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ॥ वाक्कूरा इडपरुषात्स प्राप्नोति महद्भयं ॥ १८ ॥ यथावद्वर्तमाना
 नां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणां ॥ अनुवर्तमाने वृत्तमहिंसाणां महात्मनां ॥ १९ ॥ प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ॥ तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान् वा विमुच्यते ॥ २० ॥

त्रार्थस्तु पित्र्यात्पित्रादिसंसेवितात् मानवात् मनुर्मन्त्रस्तत्प्रकाशितात् वेदाविरुद्धादित्यर्थः पथो मार्गात् नः अस्मान्दूरं मानैष्टनयतपरावतः बद्धायुष्मतोऽस्मानिति ॥ १९ ॥ शिष्टाचारं प्रमाणयति प्रनष्ट इति द्वा
 भ्यां शाश्वतः शश्वद्भ्रः परंपरया षेदमूलकत्वादेनादिर्धर्मः शिष्टाचारः स प्रनष्टः यतः सदाचारेण कचिदंशे विरुद्धेन मोहितः मोहं प्राप्तिः यथा अवर्त्या शुन आंत्राणि पेचे यः पूजयितुं पितृदेवमनुष्यान् पेच आंत्राणि शु
 न इति श्रुतिस्मृतिभ्यां वामदेवस्य श्रेष्ठतमस्यापि बीभत्स आचार आपदिश्वमांसभक्षणरूपः प्रदर्शितः पुराणे वाक्कूरादीनां महायोगिनामाचारं दृष्ट्वा आर्हतादयो मोहिताः पाषंडमार्गमनुगता इत्युक्तं तेन मोहरूपेण
 कारणेन वैद्यो विद्यावान् तपस्वो जितेन्द्रियः बलवान् जितकामक्रोधः सोऽपि विमुच्यते विमुच्यत इति पाठे तेन सदाचारेणेत्यर्थः अयं भावः सर्वनाशे समुत्पन्ने हर्षत्यजतिपंडितः अर्धनाशे समुत्पन्ने सर्वत्यजतिदुर्मति
 रिति न्यायेन मूढाः शिष्टाचारमंशे विगीतं दृष्ट्वा कृत्स्नमपित्यजंति स्वभाववादं चानुरुक्त्यंते बुद्धास्तु श्रुत्यंतरविरुद्धं विरुद्धांशमात्रं त्यज्यते नैव सदाचारेण मुच्यंत इति ॥ २० ॥

एतदेवाह आचारादिति धर्ममोक्षोपयोगिनमधिकारं उपसंहरति एवमिति साधुभिश्चरिण्यधर्मयश्चरेत्सधर्ममामुयादित्यन्वयः ॥ २१ ॥ नद्यामिति नदीप्रवाहेण काष्ठानामिव कर्मप्रवाहेण पितृपुत्रादीनां संयोगवियोगा वित्याशयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ लोकस्य कर्माधोनत्वात् सुखार्थी न कंचिदुद्वेजयेदित्याह यस्मादिति एतत्फलमाह अभयमिति ॥ २४ ॥ विपक्षे दोषमाह यस्मादिति वृकः हिंस्रपशुः दृष्टानेव हवाग्निः ॥ २५ ॥ अयं अभयदानलक्षणः यतस्ततः सर्वोपायसाध्यः सहायादिसाध्यो बन्दी मोचनादिरूपः सुभगः ऐश्वर्यहेतुः परः परलोकहेतुश्च ॥ २६ ॥ ततोऽभयदानात् तान् सहायादियुक्तान् प्रवदंति प्रकृष्टान्वदंति ते च यदि अल्पहृष्टेखाः अल्पबाह्यमुखं हृदिलेखेव प्रतिष्ठितं ये पातेव हिर्मुखाः कीर्त्यर्थमभयदानं कुर्युः ये पटवः कुशलाः कृत्स्नं ब्रह्मतन्मूलक एव तदर्थमेवाभयदानमिति निर्णयो येषां अभयदानं सर्वेषां समतमित्यर्थः ॥ २७ ॥

आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ॥ एवं यः साधुभिर्दातश्चरेद्द्रोहचेतसा ॥ २१ ॥ नद्यां चेह्यथा काष्ठमुत्थमानं यदृच्छया ॥ यदृच्छयैव काष्ठेन संधिगच्छेत केनचित् ॥ २२ ॥ तत्रापराणि दारूणि संसृज्यंते परस्परं ॥ तृणकाष्ठकरीषाणिकदाचिन्नि समीक्षया ॥ २३ ॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति स दामुने ॥ २४ ॥ यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ॥ क्रोशत स्तीरमासाद्य यथा सर्वजले चराः ॥ २५ ॥ एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो ज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ॥ प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ २८ ॥ लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणां ॥ स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणां ॥ २९ ॥ न भूतानामहिंसायाज्यायान् धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ॥ सोभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३० ॥ यस्मादुद्विजते लोकः स पट्विश्मगतादिव ॥ न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ॥ देवापि मार्गे मुत्स्यंति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२ ॥ दानं भूताभयस्याद्भुः सर्वदानेभ्य उत्तमं ॥ ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्धयस्व च जाजले ॥ ३३ ॥ स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ॥ व्यापत्तिकर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्संति जनाः सदा ॥ ३४ ॥

तप आदिभिर्नियतफलमश्नुते तत् अभयदानस्य अभयदानेन प्राप्नोति ॥ २८ ॥ एतदेव प्रशंसति लोके इत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अभयदानस्य पार्यतिकं फलमाह सर्वेति सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य प्रत्यगात्मनः आत्मासेषां स भवति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानि विक्लपकावस्था उक्ता सर्वभूतानि पश्यत इति आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुतिप्रसिद्धसर्वज्ञफलस्य विक्लपकावस्था उक्ता अतएवास्य विभुत्वेन गगनस्येव गत्यभावाद्देवा अपि संधिरार्षः मार्गे मुत्स्यंति पदं ब्रह्मलोकादितद्रहितस्य पदैषिणो देवाः ॥ ३२ ॥ अभयदानश्रेष्ठ्यमुपसंहरति दानमिति ॥ ३३ ॥ अस्त्यैवस्तुत्यर्थं काम्यं कर्म क्षयिष्णुत्वेन निंदति स एवेति सुभगः स्वर्गो व्यापत्तिनाशं कर्मणां कर्मफलानां स्वर्गादीनां ॥ ३४ ॥

अकारणः कारणं अनुष्ठानप्रयोजकं फलतद्धीनः सूक्ष्मः अभयदानात्मकः भूतब्रह्मभव्यं स्वर्गादिउभयार्थमेव धर्माणां शमादीनां यज्ञादीनां च प्रवचनमध्ययनं वेदेकतं अतः स्थूलधर्माद्यज्ञादेरन्यः सूक्ष्मधर्मोस्तीति भावः ॥ ३५ ॥ कुतः सूक्ष्मधर्मो दुर्ज्ञेयः यतो बहुनिद्रवः सप्तदशप्राजापत्यान् पशूनालभते सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्ता इत्यादिविषयः श्रेयः साधनत्वेन हि सामुपदिशतोऽहिंसाशास्त्रमुपमृद्वतीत्यर्थः तर्हि तदप्रमाणमेवेत्याशंक्याह उपलभ्येति उक्षाणं वा वेदं वा क्षदंते महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति श्रुतिस्मृतिविहितो मधुपर्कगवालं भएक आचारः मागामनागामदिति विधिष्ठेति मंत्रलिङ्गावगतोगवोत्सर्गविधिस्तद्विरुद्धोऽन्य आचारः तत्राऽनागामिति विशेषणात् कत्वर्थं हिंसाविधेरहिंसाविधिर्ज्यायानिति गम्यते अनागस्त्वस्य प्राजापत्यपशुष्वपितुल्यत्वादित्यास्तां तावत् ॥ ३६ ॥ यदुक्तमलक्तपद्मकादीन्यपण्या

अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले ॥ भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं ॥ ३५ ॥ सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिद्रवः ॥ उपलभ्यांतरा चान्यानाचारा नवबुध्यते ॥ ३६ ॥ ये च च्छिदंति वृषणान् ये च भिदंति नस्तकान् ॥ वहंति महतो भारान् वधंति दमयंति च ॥ ३७ ॥ हत्वा सत्वानि खादंति तान् कथं न विगर्हसे ॥ मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुंजते ॥ ३८ ॥ वधबंधनिरोधेन कारयंति दिवानिशं ॥ आत्मनश्चापि जानाति यदुःखं वधबंधने ॥ ३९ ॥ पंचेन्द्रियेषु भूतेषु सर्ववसतिदैवतं ॥ आदित्यश्चंद्रमावायुर्ब्रह्माप्राणः क्रतुर्यमः ॥ ४० ॥ तानि जीवानि विक्रीय कामृतेषु विचारणा ॥ अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ॥ ४१ ॥ धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति ॥ कातैलेकाघृते ब्रह्मन् मधुन्यप्यौषधेषु वा ॥ ४२ ॥ अदंशमशके देशे सुखसंवर्धितान् पशून् ॥ तांश्च मातुः प्रियान् जानन्नाक्रम्य बहूधानराः ॥ ४३ ॥ बहुदंशाकुलान् देशान् यति बहु कर्दमान् ॥ वाहसं पीडिता धुर्याः सीदंत्यविधिना परे ॥ ४४ ॥ न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टातेन कर्मणा ॥ रुपिंसा ध्वितिमन्यंते सा च वृत्तिः सुदारुणा ॥ ४५ ॥ भूमिं भूमिशयांश्चैव हंतिकाष्ठमयो मुखं ॥ तथैवानुहोयुक्तान् समवेक्षस्व जाजले ॥ ४६ ॥ अघ्न्या इति गवां नाम कए ताहंतुमर्हति ॥ महच्चकाराकुशलं वृषां वाऽलभेत्तु यः ॥ ४७ ॥ ऋषयो यतयोत्येतन्न दुषेप्रत्यवेदयन् ॥ गां मातरं चाप्यवधीर्षभं च प्रजापतिं ॥ ४८ ॥

निविक्रीणासीति तत्राह ये चेति नस्तकान् नासागर्भान् वहंति वाहयंति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अविधिना कृत्वर्थापि हिंसादोषावहा किमु ताः कृत्वर्थेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एतदेवाह न मन्ये इति ॥ ४५ ॥ भूमिशयान्सर्पादीन् अयोमुखं काष्ठलांगलं ॥ ४६ ॥ अप्यायध्वमघ्न्यादेव भागमिति श्रुतिप्रसिद्धमघ्न्या इति गवां नाम नहंतुं शक्या अघ्न्या इति योगात् गवामवध्यत्वं श्रौतमित्यर्थः च कारकतवान् आलभेत् हिंस्यात् पृषधोगांलभनिवेति पाठे गां गोजातीयां पृषधोबाणः लभन्स्पर्शान्निव व्याघ्रभ्रंत्यानि सृष्टो बाणो विपतितो न तु मविस्सृष्ट इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

शतमिति यथादंशस्य ब्रह्महत्यानायादिपुरजआदिरूपेण क्षिमाएवं न दुष्कृतागोष्ठहत्या सर्वभूतेष्वेकाधिकशतरोगरूपेण क्षिमेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ भ्रूणहमिति ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं एकत्र मंत्रास्ति
 षंतिह विरेकत्र तिष्ठतीति स्मृतेर्गवां ब्राह्मणेन सह समानवंशत्वात् गोघ्नोऽपि भ्रूणहैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वा पितृपसाध्यानेन तत्प्रत्यवेदयन् प्रतीपं अवेदयन् हन्तारमपि धीपूर्वं अहन्तारं न दुष्पं ध्यायन् बलेन ज्ञात्वा नथैव लो
 केऽपि प्रमादात्कृतोऽपि गोवधो व्याधिरूपेण सर्वलोकापकाराया भूत्किमुन बुद्धिपूर्वकत इति ज्ञापितवन्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ केवलेति मधुपर्कादौ गवाद्यालंभः पूर्वैः कृतं इत्यंथ परंपरामात्रात्करोपि ननु तच्च बुद्ध्या ॥ ५२ ॥
 कारणात् हेतुतः येन भूतानामभयं सधर्म इति जानीयान्न गतानुगतिकः स्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ प्रियाप्रियं हर्षविषादौ तौ हि हिंसायां प्रवर्तयतः तथा चापस्त्रं वः लटो दृष्यति दृमो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमान् शयती

अकार्यं न दुष्पाकापीर्लप्स्यामस्त्वल्कते व्यथां ॥ शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ॥ ४९ ॥ ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ॥ भ्रूणहं न दुष्पंत्वा दुर्नते
 होप्यामहे हविः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ऋषयो यतयः शांतास्तपसा प्रत्यवेदयन् ॥ ५१ ॥ ईदृशां च शिवान्घोरानाचारानि ह
 जाजले ॥ केवलाचरित्वा तु निपुणो नावबुध्यसे ॥ ५२ ॥ कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ॥ यो ह न्यायश्च मांस्तौ तितत्रापि शृणु जाजले ॥ ५३ ॥ समौ
 तावपि मे स्यातां न हि मे स्ति प्रियाप्रियं ॥ एतदीदृशकंधर्मप्रशंसंति मनीषिणः ॥ ५४ ॥ उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ॥ सततं धर्मशीलैश्च निपुणेनोपल
 क्षितः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादे द्विपट्टयधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ५३ ॥ जाजलिरुवाच
 अयं प्रवर्तितो धर्मस्तुलाधारयता त्वया ॥ स्वर्गद्वारं च दत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १ ॥ कृष्यात्यन्तं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवं
 तिवाणिज ॥ २ ॥ ततो यज्ञः प्रभवति नास्ति क्यमपि जल्पसि ॥ न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलां ॥ ३ ॥ तुलाधार उवाच वक्ष्यामि जाजले दत्तिं ना
 स्मि ब्राह्मण नास्तिकः ॥ न यज्ञं च विनिंदामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४ ॥ नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ॥ स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षत्रयज्ञमिहास्थिताः ॥ ५ ॥

ति कुद्धो ह न्यात्पितृनपीतितस्मात्सर्वभूताभयप्रदानमेव महान् धर्म इत्याशयः ॥ ५४ ॥ सेव्यते धर्मः निपुणेन च क्षुषा उपलक्षितश्च ॥ ५५ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वि
 षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ५३ ॥ ये चच्छिदंति दृषणानित्यादिना कृषिदूषयता त्वया लोकद्वयं नाशितमित्याह अयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ नास्तिक्यं हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिंदा ॥
 ॥ ३ ॥ दत्तिं अहिंसां जीविकां वक्ष्यामि वच्मि अस्मदृत्त्यावानप्रस्थदृत्त्यावन्त्येन वा जीविकायाः संभवात् किं हिंसात्मकया कृष्येति भावः न च कृषिद्रोहमात्रान्नास्तिक्यं यज्ञनिंदा वा कृता भवतीत्याह नास्मीति
 तथापि यज्ञविन्द्यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यो यज्ञभोक्तारं परमात्मानं वेदसु दुर्लभः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः ब्रह्माग्नौ जीवहविषस्यागस्तस्मै योगायेत्यर्थः स्वयज्ञं योगं क्षत्रयज्ञं हिंसा मयं न्योतिष्ठो मादि ॥ ५ ॥

क्षत्रयज्ञविशिनष्टि लुब्धैरिति हेब्रह्मन् आस्तिकैर्वेदप्रामाण्यवादिभिः वेदवादान् अर्थवादान्तेषांस्तुतिमात्रेतात्पर्यमित्यविज्ञाय सत्यवदाभासमानंस्वरूपतः अतुतं आविद्यकब्राह्मण्याद्यध्यासमूलत्वात् लुब्धैः सं प्रवर्तितं तथाचश्रुतिः नीहारेणप्रावृताजलप्याचासुतृपउक्थशासश्वरंतीति अज्ञानेनआवृताः जल्प्याअर्थवादगिरा असुतृपः प्राणपोषकाः उक्थशासः कर्मानुशासनपराः ॥ ६ ॥ इदंमिति यज्ञआयुष्मान् सदक्षिणाभिरायुष्मान् प्राचीदिग्घेतुर्दक्षिणाव्यौरित्यादिश्रुतिस्मृतिविहितादक्षिणादेया षट्देयाद्वादशदेयाइतितादृशदक्षिणावानयंयज्ञः प्रशस्यते अन्यथाअतोयज्ञादेवस्तैन्यंलुब्धस्ययजमानस्यसामर्थ्येसतियथोक्तदक्षिणामददतः प्रकर्षेणभवति विकर्माणितस्यकर्माणिविपरीतान्यश्रेयस्कराणिचभवन्ति यथोक्तं प्रभुः प्रथमकल्पस्ययोनिकल्पेनवर्त्तते सनामोतिफलंतस्यपरत्रेतिश्रुतिः स्मृतिरिति नास्ति यज्ञसमोरिपुरितिच ॥ ७ ॥ एवंक्षत्रयज्ञंनिदित्वाब्राह्मणयज्ञस्वरूपमाह यदेवेति सुरुतंसुरुतार्जितंहव्यं तदेवत्रिविधमाह नमइति नमस्कारात्मकेनहविषेतिसामानाधिकरण्यं योनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवतीतिश्रुतिस्मृतिभ्यांनमस्कारस्यैवयज्ञत्वावगतेः तथास्वाध्यायैर्हविषेतिसंबंधः वयमग्रेअर्वतावासुवीर्यं ब्रह्मणावाचितयेमाजनां अतीतिवेदस्यापियज्ञत्वश्रुतेः अर्वताअश्वेनब्रह्मणावेदेनवा

लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितं ॥ वेदवादानविज्ञायसत्याभासमिवानृतं ॥ ६ ॥ इदं देयमिदं देयमितिचायंप्रशस्यते ॥ अतस्तैन्यंप्रभवतिविकर्माणिच जाजले ॥ ७ ॥ यदेवसुरुतंहव्यंतेनतुष्यंतिदेवताः ॥ नमस्कारेणहविषास्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ पूजास्यादेवतानांहियथाशास्त्रनिदर्शनं ॥ ८ ॥ इष्टापूर्तादसाधूनांविगुणाजायतेप्रजा ॥ लुब्धेभ्योजायतेलुब्धः समेभ्योजायतेसमः ॥ ९ ॥ यजमानायथात्मानमृत्विजश्चतथाप्रजाः ॥ यज्ञात्प्रजाप्रभवतिनभसोभइवामलं ॥ १० ॥ अग्नौप्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपगच्छति ॥ आद्रित्याजायतेदृष्टिर्दृष्टेरन्नंततःप्रजाः ॥ ११ ॥

ऽग्रेत्वांचितयेमजानीम तथाचाश्वमेधतुल्यत्वंब्रह्मयज्ञस्योक्तं आश्वलायनगृह्येपिआनेअभ्रक्चाहकिर्त्तदातष्टंभरामसि तेतेभवंतूक्षणक्वभासोवशाउतेत्येतएवउक्षाणश्चक्वपभाश्ववशाश्चभवन्तियइमंस्वाध्यायमधीयतइति तथाऔषधैर्ब्राह्मिवादिभिः पशुभ्योवैमेधाउदकामंस्तौब्रोहिश्चैवयवश्चभूतावजायेतांतस्मादाहुः पुरोडाशसत्रंलोक्यमितिचतयोर्हविष्वावगमात् पुरुषाश्वगोऽजानांपशूनाममेध्यत्वश्रुतेश्चतएनउक्तांतमेधाअमेध्याः पशवइति तथाचैतैस्त्रिभिर्हविर्भिर्देवतापूजायज्ञाख्याकर्तव्येतिशास्त्रेवेदेनिदर्शनंप्रत्यायकंवचनमस्तितदप्युदाहृतमेव ॥ ८ ॥ ननुइष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यतेयज्ञभाविताइतिभगवतायज्ञानांधनपुत्रादिप्राप्त्यर्थत्वोक्तेः किंतैर्मोक्षानुपयोगिभिरित्याशंक्याह इष्टेति इष्टंइष्टिपशुसोमादि आपूर्तंतटाकारामादि असाधूनांकामनावतांयज्ञासादृगेवलुब्धमपत्यंभवति समेभ्योरागद्वेषशून्येभ्यइष्टादि कर्तुंभ्योऽनीप्सितापितादृशीप्रजाजायतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ अंत्यमर्थव्याचष्टे यजमानाइति ऋत्विजोयजमानाश्चयथाआत्मानंसकाममकामंवापश्यंतितथाउभयेषामपिप्रजाभवति तथाहि ऋत्वेग्रेपासनस्यऋत्विक्कर्तृकस्यापिफलंउभयगामिदृष्टं आत्मनेवायजमानायवायंकामंकामयतेतत्पामायानीति ॥ १० ॥ यज्ञस्यप्रजाहेतुत्वेमनुवाक्यंप्रमाणयति अग्राविति ॥ ११ ॥

तस्मात्तज्ज्ञात् सुनिष्ठितायज्ञमात्रनिष्ठाननुकामपराः पूर्वविनापिफलाभिसंधिसर्वान्कामान्तरियकतयालेभिरे यथोक्तमापस्तंवेन तद्यथाश्रेफलार्थनिमित्तेच्छायागंधइत्यनूत्यद्येतेएवंधर्मचर्यमाणमर्थाअ
नूत्यद्यंतइतिएतदेवाह अकृष्टेति यथाचकर्षणाभावात्नगवांभुवोभूमिशयानांवाहिसाभवति अभवन्फलपुष्पवत्यइतिशेषः आशीर्भिर्जगतःशुभानुध्यानेन ॥ १२ ॥ नतेइति यज्ञानांस्वाभाविकत्वादात्मन
श्चाऽनाधेयातिशयत्वान्नकर्मणःफलंकर्तरिपश्यंति शंकमानायज्ञेफलमस्तिनवेतिसंदिहानाः ॥ १३ ॥ असाधवः धूर्ताः दांजिकाः सस्मेत्यादिसार्थः अप्रमाणेनकुतर्केणप्रमाणंवेदंअशुभंकुर्यात्सःपापकृतां
लोकान्गच्छेत्स्मेत्यन्वयः सचसदैवाकृतप्रज्ञोभवतिनकदाचिदपिमुच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवंश्लोकत्रयेणफलाभिसंधिशून्यं कर्मप्रशस्यदांभिकुतार्किकौचनिदितौइदानींविद्वदभिसंधिमाह कर्तव्यमि
ति कर्मेत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते कर्मकर्तव्यंनित्यमित्येवकर्तव्यं कुतो नित्यंयतःवैइतिनिश्चितं ब्राह्मणोवेदनिष्ठःभयंवेत्ति कर्माकरणेइतिशेषः ब्राह्मणशब्दार्थमाह ब्रह्मेति लोकेऋत्विग्यविर्मन्त्राद्यादिरूपे
णब्रह्मैववर्ततेइतियोवेत्तिकर्तव्यतांकर्तुमर्हतांआत्मनिचयोवर्णाध्यासपूर्वकंकर्तृत्वंचपुनर्नैववेत्तिसब्राह्मणइत्यर्थः कर्तृत्वाभिमानंफलाभिलाषंचत्यक्त्वाकर्मांगेषुब्रह्मदृष्टिकुर्वाणाअशनपानादाविवस्वरसेनैवक
तस्मात्सुनिष्ठिताःपूर्वसर्वान्कामांश्चलेभिरे ॥ अकृष्टपच्याष्टयिर्वाआशीर्भिर्वीरुधोभवन् ॥ १२ ॥ नतेयज्ञेष्वामसुवाफलंपश्यंति किंचन ॥ शंकमानाःफलंयज्ञे
येयजेरन्कथंचन ॥ १३ ॥ जायंतेसाधवोधूर्तालुब्धावित्तप्रयोजनाः ॥ सस्मपापकृतांलोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ॥ १४ ॥ प्रमाणमप्रमाणेनयःकुर्यादशुभंन
रः ॥ पापात्मासोऽकृतप्रज्ञःसदैवेहद्विजोत्तम ॥ १५ ॥ कर्तव्यमितिकर्तव्यंवेत्तिवैब्राह्मणोभयं ॥ ब्रह्मैववर्ततेलोकेनैवकर्तव्यतांपुनः ॥ १६ ॥ विगुणंचपुनःकर्म
ज्यायइत्यनुशुश्रुम ॥ सर्वभूतोपघातश्चफलभावेचसंयमः ॥ १७ ॥ सत्ययज्ञादमयज्ञाअर्थलुब्धार्थतृप्तयः ॥ उत्पन्नत्यागिनःसर्वजनाआसन्नमत्सराः ॥ १८ ॥ क्षे
त्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाःस्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ॥ ब्राह्मंवेदमधीयंतस्तोषयंत्यपरानपि ॥ १९ ॥

माणिकुर्वतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ यदुक्तमतःसैन्यंप्रभवतीतिविगुणात्कर्मणोदोषोस्तीतित्राह विगुणमिति एवंविदोब्राह्मणस्यविगुणमपिकर्मज्यायः तथाचानुशुश्रुमवेदे यदुचैवास्मिन्शब्दं कुर्वंति यद्विचनार्चिषमे
वाभिसंभवतीति अंत्येष्ट्यभावेपिविदुषोर्चिरादिगतिरस्येवकिमुतत्रांगवैगुण्येइतिश्रुत्यर्थः किंचैवंविदःकर्मणिसर्वैर्भूतैःश्वसूकरादिभिरमेध्यपशुभिरुपघातोपिज्यायान् आत्मानुसंधानहेतुत्वात् नतुमूढस्यसां
गमपिकर्मज्यायइतिभावः तथाफलभावेउपघातफलस्यइदमेकमानेनोपघातेननष्टमितिबुद्धिस्तत्सत्त्वेसंयमःप्रायश्चित्तमुक्तंनान्यथा चकारोहेत्वर्थः तथाचाम्नातमैतरेयके तदाद्वयस्यगार्हपत्याहवनीया
वन्तरेणानोवारथोवाश्वावाप्रतिपद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिनेनन्मनसिकुर्यादित्याहुःआत्मन्यस्यहिताभवतीति तच्चेन्मनसिकुर्वीतगार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारांहरेत्तंतुतन्वन्रजसोभानुमन्विहीत्याहवनीयात्सा
तत्रप्रायश्चित्तिरिति अनःशकटं एतत्एतत् अस्ययजमानस्य आत्मनिस्वरूपे हियस्मात् तातानिअनआदीनि सुपांसुलुगितिसुपोढादेशः ॥ १७ ॥ एवंविदुषःकर्मयज्ञंप्रशस्ययज्ञांतरमप्याहशिष्टाचार
प्रदर्शनमुखेन सत्येति अर्थलुब्धाःपरमपुरुषार्थलोभवन्तःअर्थेषुधनेषुविषयेषुतृप्तिर्येषांते वैराग्यतृप्ताइत्यर्थः परमपुरुषार्थेनैवतृप्ताइतिवा उत्पन्नत्यागिनःश्वस्तनसंयमकुर्वन्तः अमत्सराइतिच्छेदः ॥ १८ ॥
स्वयज्ञोयोगः ब्राह्मंवेदंप्रणवं ॥ १९ ॥

कथं तोषयंतीत्यत आहारिविलम्बिति सर्वब्रह्मप्रणवः कार्यकारणोभयरूपत्वात् एतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोकारइति श्रुतेः तत् अखिलदैवतंसर्वदेवतात्मकं वाच्यवाचकयोरभेदात् ओंकारः सर्वदेवत्यइत्यनुक्रमणिकायां कात्यायनवचनाच्च तच्चब्रह्मणिब्रह्मविदिस्थितं अतस्तृप्यतोऽश्रतोब्रह्मविदस्तुमस्यच समम्यर्थेष्वष्टौ ब्रह्मविदिनुमेसतिदेवाविराडवयवभूता आदित्यादयस्तुप्यंति तथाचोक्तंछांदोग्ये प्राणेतृप्यतिचक्षुस्तृप्यतिचक्षुषितृप्यत्यादित्यस्तृप्यतीत्यादि भुंजानोपिविद्वान्विश्वंतर्पयतिकिमुतयजमानइत्याशयः ॥२०॥ किंचनरसांतरं नाभिनंदतिदृष्टाननुप्यति ॥ २१ ॥ ईदृक्प्रज्ञालाभेहेतुमाह धर्मेति धर्माधाराधर्मैकाश्रयाः धर्मसुखाः धर्मेणैवसुखंयेषां कृत्स्नंकार्याकार्यव्यवसितंनिश्चितंयैः ईदृशावयंस्मः नः अस्माकंतत्त्वतः स्वरूपात्बुद्धौचिदाभासात्मकात्मूत्रात्मकप्राणसंज्ञाभूयः बहुतरं विश्वव्यापकत्वात् प्राणएवसर्वापेक्षयाभूयान्ततोपिबहुतरः प्राणायुत्पत्तिस्थानंभूतात्मास्तीतिप्राज्ञः कर्मभिःशुद्धांतःकरणईक्षतेआलोचयति ॥ २२ ॥ तितीर्षवोयत्रगत्वानशोचंतितत्ब्रह्मणःस्थानंसात्विकाःप्राप्नुवंतीतिद्वयोः

अखिलदैवतंसर्वब्रह्मब्रह्मणिसंश्रितं ॥ तुप्यंतितृप्यतोदेवास्तृप्ताऽतृप्तस्यजाजले ॥ २० ॥ यथासर्वरसैस्तृप्तोनाभिनंदतिकिंचन ॥ तथाप्रज्ञानतृप्तस्यनित्यतृप्तिःसुखोदया ॥ २१ ॥ धर्माधाराधर्मसुखाःकृत्स्नव्यवसितास्तथा ॥ अस्तिनस्तत्त्वतोभूयइतिप्राज्ञस्त्ववेक्षते ॥ २२ ॥ ज्ञानविज्ञानिनःकेचित्परंपारंतितीर्षवः ॥ अतीवपुण्यदंपुण्यंपुण्याभिजनसंहितं ॥ २३ ॥ यत्रगत्वानशोचंतिनच्यवंतिव्यथंतिच ॥ तेतुतद्ब्रह्मणःस्थानंप्राप्नुवंतीहसात्विकाः ॥ २४ ॥ नैवतेस्वर्गमिच्छंतिनयजंतियशोधनैः ॥ सतांवर्त्मानुवर्ततेयजंतेचाविहिंसया ॥ २५ ॥ वनस्पतीनोषधीश्चफलंमूलंचतेविदुः ॥ नचैतानृत्विजोलुब्धायाजयंतिफलार्थिनः ॥ २६ ॥ स्वमेवचार्थंकुर्वाणायज्ञंचक्रुःपुनर्दिजाः ॥ परिनिष्ठितकर्माणःप्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २७ ॥ तस्मात्तानृत्विजोलुब्धायाजयंत्यशुभान्नरान् ॥ प्रापयेयुः प्रजाःस्वर्गंस्वधर्माचरणेनवै ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिःसमासर्वत्रजाजले ॥ २८ ॥

संबंधः ज्ञानंशास्त्रजंविज्ञानमनुभवस्तद्वतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नैवेति तेतितीर्षवः तस्यनाममहद्यशइतिश्रुतेर्यशोब्रह्म धनैर्धनसाध्यैःकर्मभिःसतांवर्त्मयोगमनुवर्तते यजंतेचाविहिंसया ॥ २५ ॥ विदुःहविष्वेन एतान्निर्धनान् ऋत्विजोनयाजयंति यतःफलार्थिनोधनार्थिनः ॥ २६ ॥ कथंतर्हितेयज्ञंसंपादयंतीत्यत आह स्वमेवेति स्वंआत्मानमेवअर्थयज्ञोपकरणसामर्थासंकल्पसमकालोत्थां कुर्वाणामानसिकंयज्ञंचक्रुः तथाचोपबृंहितंत्रिताख्यायिकयाप्रागेव मंत्रलिगंच त्रिनःकूपेवहितोदेवान्हवतऊंतयइति ऊतयेयज्ञसंतत्यविच्छेदाय परिनिष्ठितंसमापितंकर्मयैस्तेतथाभूताअपिलोकानुग्रहार्थमानसैर्यज्ञैर्यजंतेइत्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्मादेवंविधानलुब्धाऋत्विजोनयाजयंतितेचतान्नेच्छंतितस्मात्तानेवाशुभान्मोक्षेच्छारहितांस्तेलुब्धाऋत्विजोयाजयंतीत्याह तस्मादिति इतरेतुसाधवःस्वधर्माचरणेनपरान्उपकुर्वन्तिननुधर्मफलंकामयंतेसमबुद्धित्वादित्याह प्रापयेयुरिति इतीति इतिहेतोःसदसद्बुद्ध्योर्विभिन्नत्वादहंसद्बुद्धमेवानुसरामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यानीति यानि मार्गदैवतानि धूमराद्यादीनि पुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि अर्चिरहरादीनि अपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि वा प्राज्ञाः कर्मठा उपासका वा इज्यंति यजंते तेन यजनेन तं यथा यथोपासते तेन ते प्रेत्य भवन्तीति श्रुते स्ते यजमानाः यथा भावन्ते तेन तेन देवयानेन यथा मार्गेण अत्र पितृयाणोपि देवयानपदेनोच्यते ते पितृलोकं देवलोकं वा यांति कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ तस्य देवयानेन गतस्यापि एकस्य कर्मठस्यावृत्तिरस्ति अथैनमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तत इति धूमादिमार्गेण गतानामावृत्तिश्रुतेः मनीषिणः मनोरोधशीलस्योपासकस्य नास्यावृत्तिः न च पुनरावर्तत इत्यर्चिरादिमार्गेण गतानामावृत्तिश्रुतेः उभौ कर्मठोपासकौ देवैः धूमाद्यादिभिरातिवाहिकैः सह यांति स्मिन्निदिदेवयानस्तेन दिव्येन मार्गेण यद्यप्युभावपि गच्छन्तथापि संकल्पभेदात्तयोरावृत्त्यनावृत्तीभवत इति महद्वैलक्षण्यमित्याशयः ॥ ३० ॥ विदुषां सत्यसंकल्पानामैश्वर्यमाह स्वयमिति अनदुह इत्युपलक्षणं सर्वमेषां सौभर्यादीनामिव संकल्पेनैव सिद्ध्यतीत्यर्थः उस्माधेनवः ॥ ३१ ॥ तेषां कनवोपि मानसिका एवेत्याहार्धेन स्वयमिति सिद्धसंकल्पत्वाद्युपलक्षणादीन् मनसैव सृजन्तीत्यर्थः ततश्च किमित्यत आह य इति भावितात्मा योगाभ्यासशोधितचित्तः समधुपर्केणां आलब्धुं हि सितुमर्हति न कर्मणालिप्यते पापकेनेति विदुषिदोषालेपश्रुतेः ॥ ३२ ॥ इत यानियज्ञेष्विहेज्यंति सदा प्राज्ञाद्विजर्पभाः ॥ तेन ते देवयानेन पथायांति महामुने ॥ २९ ॥ आवृत्तिस्तस्य चैकस्य नास्यावृत्तिर्मनीषिणः ॥ उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले यथा ॥ ३० ॥ स्वयंचैवामनदुहोयुज्यंति च वहंति च ॥ स्वयमुस्माश्च दुह्यंते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ॥ ३१ ॥ स्वयं यूपानुपादाय यजंते स्वाप्तदक्षिणैः ॥ यस्तथा भावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ३२ ॥ ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्तेन तादृशाः ॥ इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रव्रवीमि ते ॥ ३३ ॥ निराशिपमनारं भं निर्नमस्कारमस्तुतिं ॥ अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥ न श्रावयन्न च यजन्न ददद्वा ह्मणेषु च ॥ काम्यां वृत्तिलिप्समानः कांगतियाति जाजले ॥ इदं तु देवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ जाजलिरुवाच न वै मुनीनां शृणुमः स्मत्त्वं पृच्छामि ते वाणिजकपृमेतत् ॥ पूर्वं पूर्वं चास्य नावेक्षमाणा नातः परंतमृपयः स्थापयंति ॥ ३६ ॥ यस्मिन्नेवात्मतीर्थेन पशवः प्राप्नुयुर्मखं ॥ अथ स्म कर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखं ॥ शंसमेतन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्धयामि ते ॥ ३७ ॥ रस्तुपशुबीजादिवधात्पत्यवैत्येवेत्याह न तादृशा इति मूढाः न गवोपधादिभिर्यष्टुमर्हा इत्यर्थः इतीति यस्मात्त्यागिनामीदृङ्माहात्म्यं तस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ संक्षेपेण त्यागिनो लक्षणमाह निराशिपमिति ॥ ३४ ॥ कांगतियाति तस्मादादुरयजमानमददानमासुरो बतेति श्रुतेः स आसुरः कामपि गतिदेवमार्गं पितृमार्गं वानयातीत्यर्थः कथं तर्हि गतिं यांतीत्यत आहार्धेन इदमिति इदं निराशिपमिति श्लोकोक्तलक्षणं देवतं देवतमिव सेवनीयं कृत्वा यथा यथा बतयन्न परमात्मानं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः अवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ मुनीनां स्वयं यूपानुपादाय यजंते स्वाप्तदक्षिणैरित्युक्तरूपाणामात्मयाजिनां एतत्तत्त्वं रहस्यं न स्म शृणुमो न श्रुतवंतो वयं यतः कष्टं गहनं अतस्त्वां पृच्छामि अस्य योगधर्मस्य नावेक्षमाणाः न आलोचनं कृतवन्तः अवेक्षमाणा अपि अतः परमपितं धर्मं न स्थापयंति लोकेन प्रवर्तयंति रहस्यत्वादेव ॥ ३६ ॥ यस्मिन्निविशति प्रतिरूपकमव्ययं यद्यर्थे एव एवं यद्येवं तदुक्तप्रकारेण आत्मतीर्थे आत्मैव तीर्थं यज्ञभूमिस्तत्र पशवः पशुप्रायाः मंदमतयो मखं मानसिकं क्रतुं प्राप्नुयुः तस्मात्ते बद्धपुण्यसाध्यत्वात् अथ तर्हि प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः वचनव्यत्ययआर्षः तत्कर्म तेनैव वाक्यमिति शेषः ॥ ३७ ॥

उतेति एकउतशब्दोऽधिकविवक्षायां अन्योऽप्यर्थे किंचयेषांदांभिकानांयज्ञाअपिश्रद्धादिराहित्यात्अयज्ञाभवन्ति तेकचित्अंतर्बहिर्वामखंनार्हति श्रद्धधानानांतुएकयागवैवबाह्यक्रतुसिद्धिरित्याह आ
ज्येनेति दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते सर्वस्मैवाएतयज्ञायगृह्यतेयधुवायामाज्यं ऐंद्रपयोऽमावास्यायांऐंद्रध्यमावास्यायांआधानप्रकारेणचद्वादशगृहीतेनसुचंपूरयित्वासप्तवत्यापूर्णाहुतिर्जुहोतीति आज्येनेति
शेषः सप्ततेअग्नेसमिधइत्युच्चा विशेषतइतिश्रौतमखोदर्शितः तत्राशक्तानांतुवालैःगोपुच्छेपितृतर्पणादिना शृंगेणगोशृंगेणाभिषेकादिना पादेनेतिपादरजसेत्यर्थः एतेषांगोस्पर्शनादीनांचसद्यःपापनाशकत्वं
परलोकप्रदत्वंचस्मृत्युक्तंदर्शितं ॥ ३८ ॥ ननुपत्त्यभावेविशेषवाच्यश्रौतोमखःकथंस्यादित्यतआह पत्नीमिति अनेनपशुहिसारहितेनआज्यादिसाध्यक्रतुविधिनाआज्यादिद्रव्यदेवतार्थेविनियोजयन् हेतौशतृ
प्रत्ययः विनियोगहेतोःपत्नीचमानसीमेवकरोति श्रद्धामितिशेषः तस्मादपत्नीकोग्रिहोत्रमाहरेत्तस्मादपत्नीकस्याधानंकुर्वतीत्युक्त्वाश्रद्धापत्नीसत्यंयजमानइतिबद्धचब्राह्मणेअपत्नीकस्याग्रिहोत्राधानादौश्र

तुलाधारउवाच उतयज्ञाउतायज्ञामखंनार्हतितेकचित् ॥ आज्येनपयसादध्नापूर्णाहुत्याविशेषतः ॥ वालैःशृंगेणपादेनसंभरत्येवगौर्मखं ॥ ३८ ॥ पत्नीचा
नेनविधिनाप्रकरोतिनियोजयन् ॥ इष्टंतुदैवतंरुत्वायथायज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३९ ॥ पुरोडाशोहिसर्वेषांपशूनांमेध्यउच्यते ॥ सर्वानघःसरस्वत्यःसर्वेपुण्याःशि
लोच्चयाः ॥ ४० ॥ जाजलेतीर्थमात्मैवमास्मदेशातिथिर्भव ॥ एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निहजाजले ॥ कारणैर्धर्ममन्विच्छन्सलोकानाप्नुतेशुभान् ॥ ४१ ॥
भीष्मउवाच एतानीदृशकान्धर्मास्तुलाधारःप्रशंसति ॥ उपपत्त्याभिसंपन्नान्नित्यंसद्भिर्निषेवितान् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्म
पर्वणितुलाधारजाजलिसंवादेत्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७३ ॥ तुलाधारउवाच सद्भिर्वायदिवासद्भिःपंथानमिममास्थितं ॥ प्र
त्यक्षंक्रियतांसाधुततोज्ञास्यसितयथा ॥ १ ॥ एतेशकुंतावहवःसमंताद्विचरन्तिह ॥ तवोत्तमांगेसंभूताःश्वेनाश्वान्याश्वजातयः ॥ २ ॥

द्धायाःपत्नीत्वदर्शनात् इष्टं भावेक्तः यागमेवदैवतवदत्यंतंसेवनीयंकृत्वायथायथावत्यज्ञंविष्णुंप्राप्नुयात् ॥ ३९ ॥ तत्रयागविशेषंनियमयति पुरोडाशोहीति हिशब्देनतएतउक्तांतमेधाअमेध्याःपशवइतिप
शूनाममेध्यत्वंतस्मादाहुःपुरोडाशसत्रंलोक्यमितिपुरोडाशसत्रप्राशस्यंचश्रुतिप्रसिद्धोच्यते मेधोयज्ञस्तदर्होमेध्यः सर्वेषांवाएषपशूनांमेधेनयजतेयःपुरोडाशेनयजतइतिश्रुतेः मूलेपशूनामितिननिर्द्धारणेप
ष्ठौ पशूनाममेध्यत्वम्पुरोडाशस्यचापशुत्वात् तेनपशुसंबन्धीयोमेधस्तदर्हःपुरोडाशइतिश्रुत्यनुसारेणस्मृत्यर्थोवर्णनीयः एवंश्रद्धावतामविदुषांयज्ञमुक्त्वाविदुषांयज्ञमाह सर्वादिति ॥ ४० ॥ तीर्थंयज्ञभूमिः
यत्रैवात्मसमाधानंतत्रैवसर्वाणितीर्थानिसंतीत्यर्थः तीर्थमितियज्ञाद्युपलक्षणं ईदृशकान्अहिंसान् कारणैःअर्थित्वसमर्थत्वविद्वत्त्वतारतम्यैः ॥ ४१ ॥ उपपत्त्यायुक्त्या ॥ ४२ ॥ इतिशां०मे०नैलकंठी
येभारतभाव० त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७३ ॥ एवंश्रुत्यविरोधेनाहिंसात्मकोधर्मःप्रतिपादितस्तत्रदृष्टप्रत्ययोत्पादनपूर्वकंश्रद्धाद्रदयितुमारभते सद्भिरिति क्रियतांकुरु पंथानंआति
ष्ठअस्यफलंचत्वयाप्रत्यक्षंक्रियतामित्यध्याहृत्यवायोज्यं आहूयतत्फलंयथातथाज्ञास्यसीतिचतुर्थेनसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥

ततस्ततःतेषुतेषुर्नाडेषु प्रवेशायभ्लिष्टान्संकुचितहस्तपादान् ॥३॥ ४ ॥ वाचमुच्चारयन्ति निःशंकंप्रत्युत्तरंप्रयच्छन्तीत्यर्थः तत्रहेतुः धर्मस्यअहिंसात्मकस्यसंबन्धिनोवचनात्प्रियवचनादित्यर्थः ॥ ५ ॥ एवंअहिंसाधर्मेप्रत्ययमुत्पाद्यफलितमाह अहिंसादिति हिंसाआदिपदार्थःइहपरत्रचंप्रत्यक्षफलमितिशेषःतत्रहिफलमनुभवेनदर्शयित्वाहिंसाफलमाह श्रद्धामिति हिंसाश्रद्धाविश्वासनिहन्तीत्यध्याहृत्ययोज्यं तंविश्वासघातिनं॥६॥समानांलाभालाभयोस्तुल्यानां संयतानांदांतानां सुचेतसांशांतानां यज्ञःकर्तव्यइत्येवाभिसंधायकुर्वतांयज्ञमनुष्ठितानाननुकर्तृत्वाभिमानंफलंचाभिसंधायेतिएवार्थः तेषांयज्ञोजातुकदाचिन्नेप्यतदितिनाकित्विप्यतएव॥७॥श्रद्धांस्तौति श्रद्धेत्यादिना विवस्वान्प्रकाशरूपश्रद्धात्मातत्संबन्धिर्नवैवस्वती ब्रह्मविषयिणीतियावत् सेयंसूर्यस्यसूर्यवत्प्रकाशधर्मिणःसत्वस्यदुहितेवदुहितासात्विकीत्य

आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ॥ पश्येमान्हस्तपादैश्चभ्लिष्टान्देहेषुसर्वशः ॥ ३ ॥ संभावयन्तिपितरंत्वयासंभाविताःखगाः ॥ असंशयंपितावैत्वंपुत्रानाहूयजाजले॥४॥ भीष्मउवाच ततोजाजलिनातेनसमाहूताःपतत्रिणः॥ वाचमुच्चारयन्तिस्मधर्मस्यवचनाकिल ॥ ५ ॥ अहिंसादिरुतंकर्मइहचैवपरत्रच॥श्रद्धांनिहन्तिवैब्रह्मन्साहताहन्तितनरं॥६॥समानांश्रद्धयानानांसंयतानांसुचेतसां॥ कुर्वतांयज्ञइत्येवनयज्ञोजातुनेप्यते॥७॥श्रद्धावैवस्वतीसेयंसूर्यस्यदुहिताद्विज॥सावित्रीप्रसवित्रीचवद्विवाङ्मनसीततः॥८॥वाग्द्वंत्रायतेश्रद्धामनोद्वंचभारत॥श्रद्धाद्वंवाङ्मनसीनकर्मत्रातुमर्हति॥९॥अत्रगायात्रह्यगीताःकीर्तयन्तिपुराविदः॥शुचेरश्रद्धयानस्यश्रद्धयानस्यचाशुचेः॥१०॥देवावित्तममन्यंतसदृशंयज्ञकर्मणि॥श्रोत्रियस्यकदर्यस्यवदान्यस्यचवार्धुपेः॥११॥मीमांसित्वोभयंदेवाःसममन्नमकल्पयन्॥१२॥प्रजापतिस्तानुवाचविषमंरुतमित्युत॥श्रद्धापूतंवदान्यस्यहतमश्रद्धयेतरत्॥भोज्यमन्नंवदान्यस्यकदर्यस्यनवार्धुपेः॥१३॥अश्रद्धयानएवैकोदेवानानाहतेहविः॥तस्यैवान्नंनभोक्तव्यमितिधर्मविदोविदुः॥१४॥अश्रद्धापरमंपापंश्रद्धापपप्रमोचनी॥जहातिपापंश्रद्धावान्सर्पोजीर्णामिवत्वचं॥१५॥ज्यायसीयापवित्राणांनिवृत्तिःश्रद्धयासह॥निवृत्तशीलदोषोयःश्रद्धावान्पूतएवसः॥१६॥किंतस्यतपसाकार्यंकिंवृत्तेनकिमात्मना॥श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः॥१७॥

र्थः सैवचश्रद्धाअवित्रीपालयित्री प्रसवित्रीविशुद्धजन्मप्रदा तथावाङ्मनसयोरपिसांतरंगं निश्चयात्मिकाहिंश्रद्धा संकल्पात्मकंसंशयात्मकंमनस्ततोवहिरंगं ततोपिवाहतरावाणी जपध्यानजघर्मापेक्षयाश्रद्धैव श्रेष्ठेत्यर्थः॥८॥एतदेवाह वाग्द्वमिति वाचास्वरवर्णविपर्यासेनयद्द्वंछिन्नंनष्टंमंत्राद्युच्चारणे तत्श्रद्धात्रायतेसमाधने मनसाव्ययेणयन्नष्टदेवताध्यानादितत् श्रद्धाहीनंतुव्यर्थमेवकर्मअतोत्रातुमर्हतिकंचित्॥९॥श्रद्धाशुचित्वयोःश्रद्धाधिकेत्यत्राख्यायिकामाहात्रेति॥१०॥कदर्यस्यरूपणस्य वार्द्धुपेः घान्यविक्रयिणः॥११॥मीमांसित्वाविचार्य॥१२॥१३॥हविर्दातुमितिशेषः॥१४॥१५॥निवृत्तःशीलदोषआचारलाञ्छनंरागादिर्यस्यसनिर्दोषशीलवान्॥१६॥यत्यासात्विकीराजसीतामसीवाश्रद्धायस्यसयच्छ्रद्धः सएवसःसात्विकोराजसस्तामसोवा॥१७॥

चोक्षैर्विभुद्वैः ॥ १२ ॥ आपदःशरीरंशोषयंतिशरीरंचापदानाशमिच्छत्यतोऽत्यंतं हि साशून्यस्य कथं शरीरनिर्वाह इत्याह शरीरमिति ॥ १३ ॥ यथेति शरीराविरोधेनैव धर्मचरेन्ननुधर्मानुरोधेन शरीरं नाशयेत् ॥ १४ ॥ इति शान्तिः ० मो० नै० भा० पंचषष्ठ्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ ७ ॥ एवमहिंसाधर्मस्यावश्यानुष्ठेयत्वमुक्त्वा कदाचित्परनिर्वर्थाद्विंशत्यमुपस्थितां कालविलंबा

यच्चापि किंचित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतं ॥ महत्सत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वदेवार्हमेव तत् ॥ १२ ॥ युधिष्ठिर उवाच शरीरमापदश्चापि विविदं त्यविहिंसतः ॥ कथं यात्राशरीरस्य निरारंभस्य सेत्स्यते ॥ १३ ॥ भीष्म उवाच यथाशरीरं न गत्वा ये न्नैयान्मृत्युवशं यथा ॥ तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विचखुगीतायां पंचषष्ठ्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वा यच्चिरेण वा ॥ सर्वथा कार्यं दुर्गे स्मिन् भवान्नः परमो गुरुः ॥ १ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमांगिरसं कुले ॥ २ ॥ चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ॥ चिरकारी हि मेधावी नापराध्यतिकर्मसु ॥ ३ ॥ चिरकारी महाप्राज्ञा गौतमस्याभवत्सुतः ॥ चिरेण सर्वकार्याणि विमृश्या र्थान्प्रपद्यते ॥ ४ ॥ चिरं संचिंतयत्यर्थाश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् ॥ चिरं कार्याभिपत्तिं च चिरकारी तथोच्यते ॥ ५ ॥ अलसग्रहणं प्राप्नोदुर्मेधावी तथोच्यते ॥ बुद्धिलाघव युक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६ ॥ व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्या परान्सुतान् ॥ पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा स तदा विप्रो गौतमो जपतां वरः ॥ अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम सः ॥ ८ ॥ स तथेति चिरणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ॥ विमृश्य चिरकारित्वाच्चिंतयामास वै चिरं ॥ ९ ॥ पितुराज्ञां कथं कुर्यान्न हन्यामातरं कथं ॥ कथं धर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ १० ॥ पितुराज्ञापरो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणं ॥ अस्वतंत्रं च पुत्रत्वं किंतु मां नानुपीडयेत् ॥ ११ ॥ स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ॥ पितरं चाप्यवज्ञायकः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

दिनापरिहरेदिति प्रश्नपूर्वकमाख्यायिका मुखेनाह कथं कार्यमित्यादिना कार्यदुर्गेर्गुणादिवचनादवश्यकर्तव्ये हि सामयत्वेन दुष्करे च सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चिरकारिनामनिर्वक्ति चिरमिति कार्याभिपत्तिः कार्याधिगमः तथा तेन हेतुना चिरकारीत्युच्यते ॥ ५ ॥ गृह्यते उपादीयते लोकेनेनेति ग्रहणं नाम धेयं अलस इति ग्रहणं अलसग्रहणं प्राप्तः लाघवं नीचना जनेनोच्यत इति संबंधः ॥ ६ ॥ पित्रा गौतमेन इमां जननीमहल्यां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्मच्छले धर्मसंकटे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

युक्तं उचितं क्षमं सुखानुष्ठेयं इह तु द्वावपि धर्मौ परस्परविरुद्धौ मम युक्तक्षमौ कथमहमेतौ नानिर्वर्तयामां अतिशयेन नानिर्वर्तयामि किमेति द्रव्ययथादितितिष्ठन्तात्तमपआम् ॥ १३ ॥ गोत्रस्य नाम्नः ॥ १४ ॥ बुद्ध्ये जानामि संभवं उत्पत्तिहेतुं ॥ १५ ॥ जातकर्मणि अश्माभवपरशुर्भवेति प्राह अश्मेवाच्छेद्यो भवपरशुरिव मदीयेषु शत्रुषुच्छेदको भवेति मंत्रपदार्थः उपकर्मोपनयनात्यवासादेत्यपुत्रस्य शिरःपरिगृह्यजपती

अनवज्ञापितुर्युक्ताधारणं मातृरक्षणं ॥ युक्तक्षमावुभावेतौ नानिर्वर्तयामां कथं ॥ १३ ॥ पिता त्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति ॥ शीलचारित्र्यगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १४ ॥ सोहं मात्रास्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ॥ विज्ञानं मे कथं न स्याद्बौद्धिक्ये चात्मसंभवं ॥ १५ ॥ जातकर्मण्यस्याह पिता यच्चोपकर्मणि ॥ पर्याप्तः सदृष्टीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १६ ॥ गुरुरग्न्यः परो धर्मः पोषणाध्यापनान्वितः ॥ पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ १७ ॥ प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वपुत्रस्य वै पिता ॥ शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १८ ॥ तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कदाचन ॥ पातकान्यपि पूयंते पितुः शासनकारिणः ॥ १९ ॥ भोग्ये भोज्ये प्रवचने सर्वलोकनिदर्शने ॥ भर्त्रा चैव समायोगे सीमं तो न्नयने तथा ॥ २० ॥ पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमंतपः ॥ पितरि प्रीतिमापन्ने मर्वाः प्रीयंति देवताः ॥ २१ ॥ आशिपस्ताभजंत्येनं पुरुषं प्राहयत्पिता ॥ निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यच्चाभिनंदति ॥ २२ ॥ मुच्यते बंधनात्पुष्पं फलं वृक्षात्पुच्यते ॥ हृष्यन्नपि सुतं स्नेहैः पिता पुत्रं न मुंचति ॥ २३ ॥ एतद्विचिंतितं तावत्पुत्रस्य पितुर्गौरवं ॥ पिता नाल्पतरं स्थानं चिंतयिष्यामि मातरं ॥ २४ ॥ यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पांच भौतिकः ॥ अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ॥ २५ ॥ माता देहधारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ मातुलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ॥ २६ ॥ न च शांचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति ॥ श्रियाहीनोऽपि योगे हं भवेति प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥ पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीयः समाश्रितः ॥ अपि वर्पशतस्यातिमद्विहाय न वच्चेत् ॥ २८ ॥ समर्थं वा समर्थं वा कुरुशं वाप्यकुरुशं तथा ॥ रक्षत्येव सुतं मातानान्यः पोषाविधानतः ॥ २९ ॥ तदा सदृष्टो भवति नदा भवति दुःखितः ॥ तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ ३० ॥ नास्ति मातुः समाच्छाया नास्ति मातुः समागतिः ॥ नास्ति मातुः समंत्राणं नास्ति मातुः समाप्रिया ॥ ३१ ॥

तिगृह्यविहितसर्वसंस्कारवहिर्भूतत्वादिदमुपकर्म तथा आत्मा वै पुत्रनामासीति प्राह पितुः पालयितुः एवं पितुराशिपमात्मभावं च दधतो गौरवं निश्चितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भोग्येव स्यादौ भोज्ये च दौ प्रवचने वेदाध्ययने लोकनिदर्शने लौकिकशिक्षायां भर्त्रेति गर्भाधानादिसर्वसंस्कारोपलक्षणं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्वृतिः मुखंतत्कर्त्री ॥ २६ ॥ हे अंब इत्युक्ता ॥ २७ ॥ द्विहाय न वत् द्विर्वर्षवान् भवेत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वीरसूःवीरपुत्रसूः॥३२॥ मानैवगुश्रुःतांअनंतरमव्यवहितं आत्मनोदेहंसःचेतनावान् नहन्यात् सकः यस्यशिरःसुषिरंमदोमजादिनारिक्तंशुष्कालावुवत्पथिपतितं तद्विपरीतमसुषिरंस्यात् ॥३३॥ प्राणउपस्थे
द्वियंतत्संश्लेषैथुनेइत्यर्थः अग्निसंधिः पुत्रोमेगौरो जायेतवेदमब्रवीतसर्वमायुरियादित्यादिश्रुत्याप्रदर्शितोभिलाषः कृतोदंपतीभ्यामेव तमभिलाषमातापितावाउभौवाकुनस्तत्रभूतार्थोयाथार्थ्यमानर्थेवतत्क
तृत्वंस्थितंनिष्ठितंपितरितुसोभिलाषःपाक्षिकोभवतीत्यर्थः॥३४॥ भरणमात्रेणगर्भधारणमात्रेणसंबंधेनमातापुत्रेद्वीतिमाहृदंमेहमासक्तिचकरोति अतःप्रत्युपकारायतस्यामपित्रीतिस्नेहोपुत्रेणकार्यावित्यर्थः
वस्तुतस्तुपितुरेवप्रजाः यथोक्तंप्रागेव माताभस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःसएवमदिति स्नेहाचर्मकोशः पितुराज्ञाःनुलंघनीयेतिभावः॥३५॥ ननुनचैतद्विद्वोब्राह्मणाःस्मोवयमब्राह्मणावेतिश्रुतेःपितृत्वेएवसंशयात्कथंन
दाज्ञानुलंघनीयेत्यतआह पाणीति धर्मेचार्थेचकामचनानिचरामीतिप्रतिज्ञापूर्वकंस्वयंपाणिघट्टंरुत्वायदिपुरुषाःस्त्रियःपरद्वारात्प्रतिन्यास्यनितर्हितेयाच्यतांप्रार्थनीयतांपूज्यतामितियावन् नार्हेति धर्मत्यागान्

कुक्षिसंधारणाद्वात्रीजननाज्जननींमृता ॥ अंगानांवर्धनादंवावीरसूत्वेनवीरसूः ॥ ३२ ॥ शिशोःशुश्रूषणाच्छुश्रूषमातादेहमनंतरं ॥ चेतनावान्नरोहन्याद्य
स्यनासुषिरंशिरः ॥ ३३ ॥ दंपत्योःप्राणसंश्लेषयोभिसंधिःकृतःकिल ॥ तंमाताचपिताचेतिभूतार्थोमातरिस्थितः ॥ ३४ ॥ माताजानाति यद्वात्रमाताजानाति
यस्यसः ॥ मातुर्भरणमात्रेणप्रोतिःस्नेहःपितुःप्रजाः ॥ ३५ ॥ पाणिबंधंस्वयंकृत्वासहधर्ममुपेत्यच ॥ यदायास्यंतिपुरुषाःस्त्रियोनार्हेतियाच्यतां ॥ ३६ ॥ भरणादि
स्त्रियोभर्तापात्याच्चैवस्त्रियःपतिः ॥ गुणस्यास्यनिवृत्तौतुनभर्तानपुनःपतिः ॥ ३७ ॥ एवंस्त्रीनापराधोतिनरएवापराध्यति ॥ व्युच्चरंश्चमहादोषंनरएवापराध्यति ॥
॥ ३८ ॥ स्त्रियादिपरमोभर्तादेवतंपरमंमृतं ॥ तस्यात्मनातुसदृशमात्मानंपरमंददौ ॥ ३९ ॥ नापराधोस्तिनारीणानरएवापराध्यति ॥ सर्वकार्या
पराध्यत्वान्नापराध्यंतिचांगनाः ॥ ४० ॥

अयमाशयः यएवंविधःपितामोःज्ञातत्वादशिष्टत्वाच्चनानुरोधः ममनुपितासतीपतिरनुरोध्यएवेति ॥ ३६ ॥ किनर्हिपित्राज्ञायामाताहंव्येत्याशंक्याहभ्रगणादिति पत्युर्भावःकर्मवापात्यंपालयितृत्वंतस्मात्
तथाचभार्तापत्नीन्नप्रागेर्वियोजयितुमिच्छतोस्यकर्तृत्वादिगुणगुण्यस्योन्मत्तस्येववचनान्मातरंनर्हिसिष्येत्याशयः ॥ ३७ ॥ ननुव्यभिचारिणीस्त्रीहंतव्यैवान्यथाकुलसंकरापत्तेरित्याशंक्याह एवमिति
एवमपीत्यर्थः व्युच्चरन्आचरन् महादोषपादार्थं यदिप्रार्थयितवन्स्यात्तर्हिनायंदोषःप्रसज्येतातःप्रथमप्रवृत्तेपुंस्येवायंदोषइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननुस्त्रियाअपितदनुमोदनादपराधोस्येत्याशंक्याह स्त्रियादी
ति तस्यआत्मनारोरेणसदृशंद्रुमालक्ष्येतिदोषः आत्मनारोरेपरमंश्रेष्ठंददौ स्वपतिवेषेणागतायपरस्मैपतिवृत्त्याशरीरंप्रयच्छंत्यामममातुर्नव्यभिचारदोषोस्ति गर्भानुत्पत्तेःकुलसंकराभावाच्चनेयंव्येत्य
र्थः ॥ ३९ ॥ उपसंहरति नापराधइति किंचसर्वेषुकार्येषुअपराध्यत्वान्अनुरोध्यत्वान्अल्पबलत्वेनसर्वेषुपुरुषाधीनत्वान् तथाचबलात्कारकृतेव्यभिचारादौस्त्रियोनापराध्यंतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यश्चनेति चनशब्दोऽप्यर्थे योपि मैथुनजन्यनृपयेनिर्देशोवचनं उक्तइंद्रप्रतीतिगेषः एवंद्युपाख्यायते त्वष्टुःपुत्रस्त्रिशिरांद्रेणहतस्तद्धत्यायास्तृतीयांशःस्त्रीपुरजोरूपेणस्थापितोद्वौदक्षभूम्योर्निर्यासोपररूपौस्थापितौनदास्त्रीभिर्वरःप्रार्थितः काममाविजनिताःसंभवामेति अस्माकंजननपर्यंतंपुरुषसंगोस्त्विति सोयंनिर्देशःस्त्रियाउक्तः तस्यनंस्मारयतःस्वहत्यांशनिधानेनतस्मरणप्रयोजकस्येद्रस्येवव्यक्तमधर्मो ननुममातुःअत्रसंशयोनास्ति तस्मादिंद्रस्यापराधान्मममातुर्वधोनन्याय्यइतिभावः ॥४१॥ यावत्कल्पांनारींअवध्यांजानीयुस्तत्रापिमातरंनत्रापिगौरवेपातिव्रत्यधर्मेस्थितां पशोपिपशुप्रायाअपि किमुतमादृशा इत्यर्थः ॥४२॥ समावायःसमूहः पितुस्तोषणेनस्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः मर्त्यानांदेवतानांचसमावायंमातरंस्नेहादभ्येतीतिव्योजना मातात्वदृष्टद्वारालोकद्वयप्रदाइहलोकपालयित्रीचेतिभावः ॥४३॥४४॥ तेननाव

यश्चनोक्तोयनिर्देशस्त्रियामैथुनतृपये ॥ तस्यस्मारयतोव्यक्तमधर्मोनास्ति संशयः ॥ ४१ ॥ एवंनारींमातरंचगौरवेचाधिकेस्थितां ॥ अवध्यांतुविजानीयुःपशवोप्यविचक्षणाः ॥ ४२ ॥ देवतानांसमावायमेकस्थंपितरंविदुः ॥ मर्त्यानांदेवतानांचस्नेहादभ्येतिमातरं ॥ ४३ ॥ एवंविमृशतस्तस्यचिरकारितयाबहु ॥ दीर्घःकालोव्यतिक्रान्तस्ततोस्याभ्यागमत्पिता ॥ ४४ ॥ मेधातिथिर्महाप्राज्ञोगौतमस्तपसिस्थितः ॥ विमृश्यतेनकालेनपत्न्याःसंस्थाय्यतिक्रमं ॥ ४५ ॥ सांव्रवीदृशसंतमोदुःखेनाश्रूणिवर्तयन् ॥ श्रुतधैर्यप्रसादेनपश्चात्तापमुपागतः ॥ ४६ ॥ आश्रमंममसंप्राप्तस्त्रिलोकेशःपुरंदरः ॥ अतिथिव्रतमास्थायब्राह्मणंरूपमास्थितः ॥ ४७ ॥ समयासांत्वितोवाग्भिःस्वागतेनाभिपूजितः ॥ अर्घ्यपाद्यंयथान्यायंमयाचप्रतिपादितः ॥ ४८ ॥ परवानस्मिचेत्युक्तःप्रणयिष्यतितेनच ॥ अत्रचाकुशलेजातेस्त्रियानास्तिव्यतिक्रमः ॥ ४९ ॥ एवंनस्तीतचैवाहंनाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ॥ अपराध्यतिधर्मस्यप्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ५० ॥ ईर्ष्याजंय्यसनंप्रादुस्तेनचैवोर्ध्वरेतसः ॥ ईर्ष्यात्वहमाक्षिमोमग्नोदुष्कृतसागरे ॥ ५१ ॥ हत्वासाध्वींचनारींचव्यसनित्वाच्चवासितां ॥ भर्तव्यत्वेनभार्याचकानुमांतांरयिष्यति ॥ ५२ ॥ अंतरेणमयाज्ञमश्विरकारीत्युदारधीः ॥ यद्यद्यचिरकारीस्यात्समांत्रायेतपातकात् ॥ ५३ ॥

ताकालेन संस्थाय्यतिक्रमंमरणानौचित्यं ॥ ४५ ॥ श्रुतंअध्ययनं धैर्यंक्रोधादिजयेत्यैर्यं तयोःप्रसादेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सांत्वितःविश्रान्तिप्रापितः प्रतिपादितःप्रापितः ॥ ४८ ॥ परवान् त्वयाहंनाथवानस्मीत्युक्तः तेनसांत्वनादिनातृप्तःसन्प्रणयिष्यतिमयिप्रणयंकरिष्यति अत्रास्मिन्नर्थेचितितेसति अकुशले इंद्रलौक्येनस्त्रीदूषणेजातेविषयेस्त्रियाअहल्यायाव्यतिक्रमोनास्ति ॥ ४९ ॥ अध्वगइतिस्वर्गमार्गेणगच्छतांद्रेणाहल्यांहत्वामोहंप्राप्तेनैतत्कृतमितिमुचितं धर्मस्ययोगधर्मसंबंधीप्रमादोऽनवधानता इंद्रस्यानपराधत्वंद्वेषराहित्यान्मुनिनेहोक्तंननुव्यवहारतः ॥ ५० ॥ तेनप्रमादेनहेतुना ऊर्ध्वरेतसःमुनयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अंतरेणप्रमादेन ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ निराकारं लज्जया पाषाणभूतां पुराणांतरे गौतमशापेनैव पाषाणभूतामिति स्मर्यते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
चिरकारिकभद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ॥ यद्यद्यचिरकारीत्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५४ ॥ त्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चाजितं मया ॥ आत्मानं पातकेभ्यश्च भवांश्च चिर-
कारिकः ॥ ५५ ॥ सहजं चिरकारित्वमतिप्रज्ञतया तव ॥ सफलं तत्तथा तेऽस्तु भवाद्यचिरकारिकः ॥ ५६ ॥ चिरमाशंसितो मा त्रा चिरं गर्भेण धारितः ॥ सफलं चिरका-
रित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५७ ॥ (चिराय ते च संतापाच्चिरं स्वपिति धारितः ॥ आवयोश्चिरं संतापादवेक्ष्य चिरकारिकः) ॥ ५८ ॥ एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्त-
दा ॥ चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथांतिके ॥ ५९ ॥ चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ॥ शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादा योपचक्रमे ॥ ६० ॥ गौतमस्तं ततो दृष्ट्वा
शिरसा पतितं भुवि ॥ पत्नीं चैव निराकारं परामभ्यागमन्मुदं ॥ ६१ ॥ न हि सा तेन संभेदं पत्नीर्नातामहात्मना ॥ विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ६२ ॥
हन्या इति समादेशः शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ॥ विनीते प्रसवत्यर्थे विवासे चात्मकर्मसु ॥ ६३ ॥ बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतं ॥ शस्त्रग्रहणचापत्यं संवृ-
णोति भयादिति ॥ ६४ ॥ ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि ॥ चिरंदोभ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ ६५ ॥ एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिर्हर्षगुणैर्युतः ॥ अ-
भिनंद्य महाप्रज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ चिरकारिकभद्रं ते चिरकारी चिरं भव ॥ चिराय यदि ते सौम्यचिरमस्मि न दुःखितः ॥ ६७ ॥ गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौ-
तमो मुनिसत्तमः ॥ चिरकारिपुर्धारेपुगुणोद्देशसमाश्रयाः ॥ ६८ ॥ चिरेण मित्रं वधीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ॥ चिरेण हि कृतं मित्रं चिरंधारणमर्हति ॥ ६९ ॥
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥ अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ७० ॥ बंधूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ॥ अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्र-
शस्यते ॥ ७१ ॥ एवं स गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत ॥ कर्मणा तेन कौरव्यचिरकारितया तथा ॥ ७२ ॥ एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ॥ चिरेण निश्चयं कृ-
त्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७३ ॥ चिरंधारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ॥ पश्चात्तापकरं कर्म न किंचिदुपपद्यते ॥ ७४ ॥ चिरं दृष्ट्वा नुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ॥
चिरंधर्मनिषेवैत कुर्याच्चान्वेषणं चिरं ॥ ७५ ॥ चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ॥ चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्य न वृजतां ॥ ७६ ॥ ब्रुवतश्च परस्यापि
वाक्यं धर्मोपसंहितं ॥ चिरं पृष्ठोऽपि ब्रूयाच्चिरं न परितप्यते ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ इतिशान्ति० मो० नै० भा० षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ एवमहिंसैवधर्मोहिंसैवचपापमितिस्थितेदंज्ञानुदंडयनोराज्ञःकथमहिंस
त्वंस्याददंडयतोवाकथंप्रजासंरक्षणंस्यादितिपृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अव्याहृतं दंड्यानामप्यदंड्यत्वं प्राक्तेन चिदनुक्तं वधाय वध्येष्विति शेषः ॥ ३ ॥ वधोनामसचधर्म इति वदतो व्याघात इत्यर्थः
॥ ४ ॥ ५ ॥ संकरमेवाह ममेति लोकयात्रार्थगमनवाणिज्यादिव्यवहारः कलौ युगे अधर्मप्रधाने काले वेद्यचेदहिंसाप्यसंकरप्रकारमिति शेषः नः अस्मभ्यंगं सकथय ॥ ६ ॥ ययः सच विदुः शूद्राः
ब्राह्मणार्थानाः कार्याः धर्मपाशनिवद्धानां तेषु धर्मपाशेन निबद्धेषु ससु अन्योपि प्रतिलोमानुलोमजातः सृतमागधादिः एवं चैवर्णिकवत्चरिष्यति धर्मः ॥ ७ ॥ अपचरेत् ब्राह्मणवचनं अतिक्रामेत् प्रधारयेत् दंडं ॥ ८ ॥

उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहानपाः ॥ समाः स्वर्गगतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७८ ॥ इति श्रीम० गां० मोक्ष० चिरकारिकोपाख्याने षष्ठ्यधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं राजा प्रजारक्षेन्न च किंचित्प्रघातयेत् ॥ पृच्छामित्वांमतां श्रेष्ठतन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति ह्यसं पुरातनं ॥ द्युमत्सेनस्य संवादं राजा सत्यवतामह ॥ २ ॥ अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतं ॥ वधायां च्छीयमा
नेषु पितुरेवानुगासनात् ॥ ३ ॥ अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मतां ॥ वधोनाम भवेद्धर्मो नैतद्ब्रूवितुमर्हति ॥ ४ ॥ द्युमत्सेन उवाच अथ चेदवधो धर्मो
धर्मः को जातु चिद्भवेत् ॥ दस्यवश्चैन्न हन्येरन् सत्यवन्सं करो भवेत् ॥ ५ ॥ ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ॥ लोकयात्रानचैव स्यादथ चेद्व्यंगं सनः ॥ ६ ॥
सत्यवानुवाच सर्व एते त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबंधनाः ॥ धर्मपाशनिवद्धानां न्योप्येवं चरिष्यति ॥ ७ ॥ यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ॥ अयं मे नष्ट
णोतीति तस्मिन् राजा प्रधारयेत् ॥ ८ ॥ तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथाविधं ॥ असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिग्राह्यं यथाविधि ॥ ९ ॥ दस्युन्निहंति वै राजा भूय
सो वाप्यनागसः ॥ भार्यामातापितापुत्रो हन्यन्ते पुरुषेण ते ॥ परेणापकृतो राजा तस्मात्सम्यक् प्रधारयेत् ॥ १० ॥ असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ॥ साधो
श्चापित्यसाधुभ्यः शोभना जायते प्रजा ॥ ११ ॥ नमूलघातः कर्तव्यो नैव धर्मः सनातनः ॥ अपि स्वल्पवधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२ ॥

तत्त्वात्मकत्वात्तत्त्वशरीरं सत्वेति पाठे जंतुः तस्य अभेदेन अविनाशेन यत्प्रवृत्तं शास्त्रं शासनं तत्कार्यं एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह नेति कर्मादीन्यसमीक्ष्य सम्यगनालोच्य अन्यथाविधं विपरीतप्रकारं छेदात्मकं शा
सनं न कार्यमिति योज्यं ॥ १ ॥ यतः एकस्मिन् श्रेते हते तत्संबन्धिनामनागसांबहूनां वधो भवतीत्याह दस्युर्निति पुरुषेण हतेन ते भार्यादयः यस्मादेकस्यापराधेन बहूनां वधो नुचितस्तस्मात्सम्यक् प्रधारयेद्विचारयेत्
॥ १० ॥ तमेवाहासाधुश्चेति साधोः सकाशात् शीलं लभते ॥ ११ ॥ फलितमाह नमूलेति यतो मूलघातो नैव धर्मः ॥ १२ ॥

उद्धेजनंसर्वस्वापहरणादिभयप्रदर्शनेन परंतुचोरस्यवधेनतेतदीयाभार्यादियोनक्लिश्याःवृत्तिलोपेनक्लेशंनप्रापणीयाः ॥ १३ ॥ यदेति तेदस्यवः ॥ १४ ॥ विभ्रदिति संन्यासिनोपिशास्याइत्यर्थः ॥ १५ ॥ गरीयांसमपिशास्युरितिशेषः पुनःपुनरपराधेयदाकृतेतदातेविसर्गनाहति प्रथमापराधेइवेतिव्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ १६ ॥ यत्रयत्रसमयेमर्यादायांसंयंतुंनियंतुं ॥ १७ ॥ धर्मोल्लंघनेपिअहन्यमानेषुचोरेषु पूर्वपूर्वकाले ॥ १८ ॥ सुशास्यत्वेहेतूनाह नृदवइति ॥ १९ ॥ अथकलौ एकस्मिन्हृतेपीतरेनत्रस्यंतोत्यर्थः अतःसर्वेपिचोरपक्षीयाहंतव्याएवेत्याशयः ॥ २० ॥ नैवेति कःकस्येहेतिगतएवप्रश्नः नकश्चनकस्यापीत्युत्तरंच दस्युवधेतद्वार्यादीनांवधोनास्तीत्यर्थः संबन्धाभावात् ॥ २१ ॥ चोरेषुमर्यादाकरणमपिनसंभवतीत्याह पद्ममिति पद्मंशवालंकारंआदत्ते पिशाचात्पिशाचोपहृतात्आदत्ते चैलादिकमितिशेषः कीदृशंसमयदैवतंदेवताशपथादिरूपं यःकश्चिन्मृदःननुप्राज्ञइत्यर्थः ॥ २२ ॥ साधून्कर्तुमितिशेषः भूतंभव्यायोपदिश्यतइतिन्यायेनसिद्धंपश्वादिकंसाध्यायकर्मणेभवतीतिभूतभव्यशब्देनकतुःकस्यचित्क उद्धेजनेनबंधेनविरूपकरणेनच ॥ वधदंडेनतेक्लिश्यानपुरोहितसंसदि ॥ १३ ॥ यदापुरोहितंवातेपर्येयुःशरणैपिणः ॥ करिष्यामःपुनर्ब्रह्मन्नापापमितिवादिनः ॥ १४ ॥ तदाविसर्गमर्हाःस्युरितीदंथात्शासनं ॥ विभ्रदंटाजिनंमुंडोब्राह्मणोर्हतिशासनं ॥ १५ ॥ गरीयांसोगरीयांसमपराधेषुनःपुनः ॥ तदाविसर्गमर्हतिन यथाप्रथमेतथा ॥ १६ ॥ द्युमत्सेनउवाच यत्रयत्रैवशक्येरन्संयंतुंसमयेप्रजाः ॥ सतावाभ्योच्यतेधर्मायावन्नप्रतिलंघ्यते ॥ १७ ॥ अहन्यमानेषुपुनःसर्वमेवपराभवेत् ॥ पूर्वपूर्वतरंचैवसुशास्यात्यभवन्जनाः ॥ १८ ॥ नृदवःसत्यभूयिष्ठाअल्पद्रोहाल्पमन्यवः ॥ पुराधिगुंडएवासीद्गुंडस्तदन्तरं ॥ १९ ॥ आसीदादानदंडोपिवधदंडोद्यवर्तते ॥ वधेनापिनशक्यंतेनियंतुमपरजनाः ॥ २० ॥ नैवदस्युर्मनुष्याणांनदेवानामितिश्रुतिः ॥ नगंधर्वपितृणांचकःकस्येहनकश्चन ॥ २१ ॥ पद्मंशमशानादादत्तेपिशाचाच्चापिदैवतं ॥ तेपुयःसमयंकश्चिंत्कुर्वीतहतबुद्धिषु ॥ २२ ॥ सत्यवानुवाच तान्नशक्वापिचेन्साधून्परित्रातुमहिंसया ॥ कस्यचिद्भूतभव्यस्यलाभेनांतंतथाकुरु ॥ २३ ॥ राजानोलोकयात्रार्थंतप्यंतेपरमंतपः ॥ तेऽपत्रपंतितादृग्भ्यस्तथावृत्ताभवंतिच ॥ २४ ॥ वित्रास्यमानाःसुरुतो नकामात्प्रतिदुष्कृतीन् ॥ सुरुतेनैवराजानोभूयिष्ठंशासतेप्रजाः ॥ २५ ॥

तोर्लाभेनतेषांअंतंनारांकुरु तथाहिसर्वमेधेब्रह्मणेब्राह्मणमालभतेत्यादिनासर्वजानीयानांसर्वकर्मणांचनराणामालंभउक्तः तथाचराजावहून्व्याप्तिरोध्यकालेसर्वमेधेआलभेतेत्यर्थः तेनपापिष्ठाअपिब्रह्मपशुभूयस्वर्गंयानि पशुर्वेनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्त्वकामयतेतुंतदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवेत्वालोकंगमयिष्यामइतिसत्येत्थब्रवीदितिश्रुतः वध्यानपिकृतुप्रवेशेनउपकुर्यादिवेतिभावः ॥ २३ ॥ तेराजानःतादृग्भ्यःस्तेनेभ्योऽपत्रपंतेममापिराज्येस्तेनइतिलज्जांकुर्वतेऽतस्तथावृत्तालोकयात्रार्थंप्रजानांनिर्दोषत्वंकामयानाःपितरद्वतपस्विनोभवंति तथाचराजानःप्रतिजानतेलांशे नमेस्तेनोजनपदेनकंदर्योनमयपः नानाहिताग्निर्नाविद्वान्स्वैरीस्वैरिणीकुतइति ॥ २४ ॥ वित्रास्यमानाइति त्रासेनैवप्रजाःसाध्व्योभवंति नतुराजानःदुष्कृतीन्दुष्टान्कामात्प्रतिअपितुकृतुप्रयोजनेनैवघ्नंति एवंचसुरुतेनैवप्रजाःशासते ॥ २५ ॥

एवंविधेराज्ञिययदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरेजनादितिन्यायेन उत्तरोत्तरं प्रजाः श्रेयस्यो भवन्तीत्याह श्रेयस इति ॥ २६ ॥ राज्ञास्वचित्तं जित्वैव प्रजाः शास्या अन्यथा ता एवैनमुपहसन्तीत्याह आत्मानमिति ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ दुष्कृतं दुष्टकर्मकारिणं अनंतरान् पुत्रसोदर्यादीन् ॥ २९ ॥ विपक्षे दोषमाह यत्रेति यत्र राज्ये अच्छति प्राप्नोति ॥ ३० ॥ स्वोक्तेः सांप्रदायिकत्वमाह इतीति ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिः प्रजा इति शेषः
 एतन्भूमंडलं प्रथमकल्पेन मुख्येनाहिसामयेन दंडेन जयेन्वशीकुर्यात् धिग्दंडं वाग्दंडं आदानं दंडं वधदंडं च युगक्रमेण प्रजामुपवर्तयेदिति तात्पर्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथेति निर्दिश्य निश्चित्य तपःदंडं

श्रेयसः श्रेयसां प्येवं वृत्तं लोकोनुवर्तते ॥ सदैव हि गुरोर्दत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६ ॥ आत्मानमसमाधाय समाधिं सति यः परान् ॥ विषयेष्विन्द्रियवशं मान-
 वाः प्रहसन्ति ॥ २७ ॥ यो राज्ञो दंभमोहेन किंचिन्कुर्यादसांप्रतं ॥ सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ २८ ॥ आत्मवादो नियंतव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ॥
 दंडयेच्च महादंडैरपि बंधून् नंतरान् ॥ २९ ॥ यत्र वै पापकृत्स्ना चो न महदुःखमच्छति ॥ वर्धते तत्र पापानि धर्मो ह्यसति च ध्रुवं ॥ ३० ॥ इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै-
 ब्राह्मणो न्वशात् ॥ इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वैस्तातपितामहैः ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिः सुभ्रशमनुक्रोशात्तथैव च ॥ एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगे जयेत् ॥ ३२ ॥
 पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा ॥ द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वधरे युगे ॥ ३३ ॥ तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञो दुश्चरितेन ह ॥ भवेत्कालविशेषेण कलाधर्मस्य पो-
 डशी ॥ ३४ ॥ अथ प्रथमकल्पेन सत्यवत्सं करो भवेत् ॥ आयुःशक्तिश्च कालं च निर्दिश्य तप आदिशत् ॥ ३५ ॥ सत्याय हियथानेह जत्याद्धर्मफलं महत् ॥ भूता-
 नामनुकंपार्थमनुःस्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मपर्वणि द्युमत्सेनसत्यवत्संवादे सप्तपद्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥
 युधिष्ठिर उवाच अविरोधेन भूतानां योगः पादुण्यकारकः ॥ यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

राजभिः कृतदंडास्तु श्रुत्यंति मलिना जनादिति दंडस्यापि तपोवत्शुद्धिहेतुत्वस्येति ॥ ३५ ॥ उक्तेर्ये प्रमाणमाह सत्यायेति सत्याय ब्रह्मप्राप्तये हि प्रसिद्धं महत् धर्मफलं ज्ञानं स्वर्गादेः क्षुद्रत्वात् यथा येन प्रकारेण
 इह न जह्यात्तादृशमहिसाख्यं धर्ममनुरब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० सप्तपद्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥७॥ ॥३॥ वृत्तमनूय पृच्छति अविरोधेनेति रा-
 ज्ञामप्यहिसाप्रधानः पादुण्यकारकः षट्गुणा ऐश्वर्यादयो वैर्भगवच्छब्दभाग्भवति उत्पत्त्यादयः प्रकृतिगुणा वा तेषां समूहः पादुण्यंतस्य कारको हेतुर्योगोक्त इति शेषः ऐश्वर्यस्य समयस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः वै-
 राग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भगवतीनां उत्पत्तिश्च विनाशश्च भूतानां गतिरिति वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति ॥ १ ॥

उभयभाक्कमेवविष्णोति गार्हस्थ्यस्येति गार्हस्थ्यपंचसूनाअनिवार्याः योगेनुहिंसासर्वात्मनात्याज्या अदूरेसमीपेएककार्यार्थत्वेनसंप्रस्थितयोःप्रवृत्तयोः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः आद्व
कृत्स्न्यवादीचगृहस्थोपिविमुच्यते प्राणायामैर्दहेदनोधारणाभिश्चकित्विषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानैश्वरान्गुणानितिस्मृतिभ्यां गुणान्जीवत्वादीन् अतस्तुल्यार्थयोरेतयोर्मध्येकिंस्विच्छ्रेयः ॥ २ ॥
उभौगार्हस्थ्ययोगधर्मौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्रेति अक्षराधिक्यमार्थं ॥ ५ ॥ तद्यथैवादोमनुष्यराजआगतेन्यस्मिन्बार्हृत्युक्षाणवावेहतंवाक्षदंतइतिश्रुतिमनुपश्यंस्त्वदृग्गृहागतायमधुपर्कगमालेभे वेहतंवध्यां
गां क्षदंतेहिंसंति ॥ ६ ॥ नियुक्तांहंतुंपुरस्कृतांरुद्रावेदाइत्यब्रवीदितिद्वयोःसंबंधः दृष्टेत्यस्याध्याहारश्च ॥ ७ ॥ वेदाइतिगर्हायांप्रतिः ॥ ८ ॥ प्रविश्ययोगबलनेत्यर्थः यतिकपिलमुनि हंहोइतिविस्मये वे

गार्हस्थ्यस्यचधर्मस्ययोगधर्मस्यचोभयोः ॥ अदूरसंप्रस्थितयोःकिंस्विच्छ्रेयःपितामह ॥ २ ॥ भौमउवाच उभौधर्मौमहाभागावुभौपरमदुश्चरौ ॥ उ
भौमहाफलोतौतुसद्विराचरितावुभौ ॥ ३ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिप्रामाण्यमुभयोस्तयोः ॥ शृणुष्वैकमनाःपार्यच्छिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंती
ममितिहासंपुरातनं ॥ कपिलस्यगोश्वसंवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आम्नायमनुपश्यन्हिपुराणंशाश्वतंध्रुवं ॥ नहुपःपूर्वमालेभेत्वपुर्गामितिनःश्रुतं ॥ ६ ॥
तांनियुक्तामदीनात्मासत्वस्थःसंयमेरतः ॥ ज्ञानवान्नियताहारोददर्शकपिलस्तथा ॥ ७ ॥ सवुद्धिमुत्तमांप्रानोनैष्ठिकीमकुतोभयां ॥ सतीमशितिलांसत्यां
वेदाइत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८ ॥ तांगामृपिःस्यूमरश्मिःप्रविश्ययतिमब्रवीत् ॥ हंहोवेदाइयदिमताधर्माःकेनापरेमताः ॥ ९ ॥ तपस्विनोऽधृतिमंतःश्रुतिविज्ञानचक्षु
पः ॥ सर्वमार्पहिमन्यंतेव्याहृतंविदितात्मनः ॥ १० ॥ तस्यैवंगतदृग्णस्यविज्वरस्यनिराशिपः ॥ काविवक्षास्तिवेदेषुनिरारंभस्यसर्वतः ॥ ११ ॥ कपिल
उवाच नाहंवेदान्विनिंदामिनविवक्ष्यामिकर्हिचिन् ॥ पृथगाश्रमिणांकर्माण्येकार्थानीतिनःश्रुतं ॥ १२ ॥ गच्छत्येवपरित्यागीवानप्रस्थश्रमगच्छति ॥ गृ
हस्थोब्रह्मचारीचउभौतावपिगच्छतः ॥ १३ ॥

दायदिमताःगर्हितत्वेनसंमताः अत्रापिगर्हार्थायाःपुनरेनुवादः अपरेहिंसाशून्याधर्माःकेनमताः प्रामाण्यमप्रामाण्यंवाकर्मज्ञानकांडयोस्तुल्यमतोनान्यतरन्निदेशंसेद्वेतिज्ञावः ॥ ९ ॥ तपस्विनःआर्पमन्यंते कि
विदितात्मनः नित्यज्ञानवतःपरमेश्वरस्यव्याहृतं अस्यमहोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यद्वेदइतिश्रुतेर्निःश्वासवदयत्नोच्चारितंचवेदं अतोऽत्रैकमप्यक्षरमप्रमाणीकर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननुएषेवसा
धुकर्मकारयतिंतयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीपतेएषेवासाधुकर्मकारयतिंतयमधोनिनीषतइतिश्रुत्यासतांमुक्तिअसतांबंधंचदातुंविवक्षाभेदेनज्ञानकर्मकाद्विप्रवृत्तेइत्याशंक्याह तस्येति तस्यैश्वरस्य गतदृग्ण
स्यफलाशाहीनस्य विज्वरस्यद्वेषहीनस्य निराशिपःनोरागस्य निरारंभस्यअवाप्तसकलकामत्वात् नवैषम्यविवक्षयावेदवचनंसंभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ नाहमिति विवक्ष्यामिविषमान्वक्ष्यामि ॥ १२ ॥
एकार्थत्वमाह गच्छत्येवेति परित्यागीसंन्यासी गच्छत्येवपरंपदमितिशेषः ॥ १३ ॥

देवयानाः देवं आत्मानं यात्येभिरितितथा भूताश्च त्वार आश्रमाः एषां ज्यायस्त्वकनीयस्त्वहंपं वलावलं फलेषु निमित्तेषु कृतं यथोक्तं संन्यासी मोक्षमाप्नोति ब्रह्मलोकं वनीतथा स्वर्लोकं पिलोकं च गृहस्थ ब्रह्मचारिणाविति ॥ १४ ॥ आरभेत सर्वार्थान् स्वर्गादिप्रदानं यज्ञादीन् इति वैदिकं मतं यथोक्तमापस्त्वेन त्रैविद्यद्विद्वानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठान्न त्रयानि श्रूयन्ते ब्रीहियवपश्वाज्यपयः कपालपत्नीसंवद्धानि उच्चैर्नीचैः कार्यमिति तैर्विरुद्धाचारोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते अथापि प्रजापतेर्वचनं त्रयीविद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिश्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानं यएतानि कुर्वन्ते तैस्सहस्मोरजो भूता ब्रह्मसंन्यत्यशंसन्ति नीति श्रुतिश्च भस्मांतं शरीरमिति आमरणमाग्रसाध्यकर्मानुष्ठानं कर्तव्यमिति दर्शयति तथान्यत्र प्रकरणान्तरे नारभेत कर्माणां ति शेषः तथा च वार्तिककारो दाहं तं जालं विशाखावचनं त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमं त्यजन्तैव हि विज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्षं परंपदमिति नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धांतत्वं दर्शितं ॥ १५ ॥ तदेवाहार्धेन अनारभेहीति अत्र शंकेर्धेन एवमिति कर्मतत्त्यागविध्योर्बलावलं दुर्ज्ञेयं उभयत्र निदास्तुत्योस्तुल्यत्वादिनिर्भावः ॥ १६ ॥ एतद्वयति यद्येति अहिंसायाः परं अहिंसातोऽन्यत्र किंचित् अहिंसाशास्त्रं आगमशास्त्रेभ्यः क्रतेयदिप्रत्यक्षं दृष्टफलं मतं युक्त्या यदि वा तत्पश्यसि अनुभवेन तर्हि ब्रूहि अयं भावः योगफलं प्रत्यक्षं यथोक्तमापस्त्वेन अथापि संकल्पसिद्धिर्बोद्धव्यं त्रयथावर्षं प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं युक्तं तस्मात् श्रुतिः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानां श्रमाने तानेके ब्रुवन् इति अनुमानगम्यं च तथा हि नीहारेण प्रावृता

देवयानाहि पंथानश्च त्वारः शाश्वतामताः ॥ एषां ज्यायः कनीयस्त्वं फलेषु कृतं वलावलं ॥ १४ ॥ एवं विदित्वा सर्वार्थानां नारभेतेति वैदिकं ॥ नारभेतेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयन्ते श्रुतिः ॥ १५ ॥ अनारभेत्यदोषः स्यादरंभेदोप उत्तमः ॥ एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं वलावलं ॥ १६ ॥ यद्यत्र किंचित्प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतं ॥ क्रतेत्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ १७ ॥

अनृतेन हि प्रत्यक्षादित्यादि श्रुतिभ्यो रज्जुगस्येव बंधस्य मिथ्याज्ञानकार्यत्वं सिद्धं ततो ज्ञानमात्रापनोद्यत्वं युक्तं न हि रज्जुगभीतस्य भयनिवृत्तिर्गंगास्नानसहस्रेणापि भवत्यधिष्ठानसाक्षात्कारजनिततद्वाधमंतरेण स्मृतिश्च भिद्यते तद्दयप्रंथि श्लिष्यते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टेः परावर इति तथा च यथा प्रत्यक्षानुमानागमगम्यं तत्त्वज्ञानफलं कर्मफलं न श्रुत्यैकगम्यं तत्र प्रत्यक्षानुमाने संक्रमत इति कर्मतत्त्यागविध्योर्बलावलं मुज्ञेयमेव यत्तु आपस्त्वेनोक्तं तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः पराज्वलं त्यउपलभ्यन्ते इति ताराख्यपिणां कर्मकृतामपि प्रत्यक्षं ज्योतिर्मयत्वमिति तदपि श्रौतमेव न हि मुकतां वा एतानि ज्योतीं पियन्क्षत्राणीति श्रुतिमंतरेण तेषां चेतनत्वमव्यवसातुं शक्यं अचेतनत्वं तु जैमिनि संमतमित्यास्तां तावत् यत्तु तेनैव स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्संशरीरं तं वंतं लोकं जयति संकल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणामिति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपेत्यापितत्साधकाश्रमस्य ज्यैष्ठ्यं निषिद्धं यच्च गौतमेन एकाश्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति भस्मांतं शरीरं कुटुंबेषु चौदेशे स्वाध्यायमधीयान इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलकतया गार्हस्थ्यस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तत्सर्वं न हि निदानि यं निदितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यानेन ज्ञानानधिकारिणामाश्रमधर्मेषु श्रद्धोत्पादनार्थमिति द्रष्टव्यमिति ॥ १७ ॥

अत्रप्रत्यवतिष्ठते स्वर्गेति यागविधौ उद्देश्यस्य स्वर्गस्य स्वरूपाविवक्षायां कृत्स्नं शास्त्रमनर्थकं स्यादित्यर्थः प्रतायते प्रतन्यते ॥ १८ ॥ ननु स्वर्गो नास्तीति न ब्रूमः किंतु हिंसायुक्तं तत्साधनं निंदामइत्याशंक्य प्राणविद्यायां स होवाच किमेतन्मविष्यतीति यत्किंचिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति श्रुतिप्रत्यक्षं च सर्वस्यान्तत्वे प्रमाणयति अजश्चेति सार्धेन मेघो मुंढशिः पाम्या ओषधयो यवाद्याः यस्य यदन्तं द्रक्ष्यते तस्य दोषो नास्तीति भावः ॥ १९ ॥ यदैवं तदा श्रौते कर्मणि हिंसादोषः कैमुतिकन्यायनिरस्त इत्याशयेनाह पशव इति ॥ २० ॥ २१ ॥ अन्योन्यवराः परस्परापेक्षया श्रेष्ठाः सप्तधा सप्तधेति धात्र आदत्तिः ते च गौरजो मनुजो श्वश्च मेषाश्च तरगर्दभाः पाम्याः सप्त समाख्याताः पशवः साधुवेदिभिः सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः प्रकीर्तिता इति उत्तममिति संज्ञा संजाता यस्य पुरुषो वा वसुकृतमिति श्रुतेरुत्तमसंज्ञितं पुरुषाख्यमपि यज्ञे पृषाकृतं विनियुक्तं पुरुषं वेदेवाः पशुमालभन्तेति वेदाः प्रादुस्तच्च शिष्टैरादृतं पुरुषो ह वै नारायणो कामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं

स्यूमरश्मिरुवाच स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ॥ फलं प्रकल्प्य पूर्वहिततो यज्ञः प्रतायते ॥ १८ ॥ अजश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ॥ ग्राम्या रण्याश्चौपधयः प्राणस्यान्मिति श्रुतिः ॥ १९ ॥ तथैवान्नं त्यहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते ॥ पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्यांगमिति श्रुतिः ॥ २० ॥ एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् ॥ तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१ ॥ तदन्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्तधा ॥ यज्ञे पृषाकृतं विश्वं प्रादुरुत्तमसंज्ञितं ॥ २२ ॥ एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वैः पूर्वतरैस्तथा ॥ को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वांशक्तिमात्मनः ॥ २३ ॥ पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौपधिभिः सह ॥ स्वर्गमेवाभिधांस्तेन च स्वर्गस्ततो मखात् ॥ २४ ॥ ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयोदधि ॥ हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥ २५ ॥ ऋचो यजूं पिसामानियजमानश्च पौडश ॥ अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः सप्तमदश उच्यते ॥ २६ ॥ अंगान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ आज्येन पेयसा दध्ना शकृता मिक्षया त्वचा ॥ २७ ॥

यज्ञक्रतुमपश्यदिति श्रुतेः पूर्वैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वतरैर्नारायणादिभिः यत्र सर्वोक्तः पुरुषोऽपि श्रुतित आचाराच्च हिंस्यते तत्र काकथा इतरेषामिति भावः सार्धः ॥ २२ ॥ स्वांशक्तिविद्वान्मयेदं अजस्याश्वस्य पुरुषस्य वा आलंभनं कर्तुं शक्यमिति जानन् कः पुमान् आत्मनः जीवान् विचिन्वीत न विवेचयेत् आलंभार्थमिति शेषः किंतु सर्वोप्यास्तिकः स्वस्य शक्यं कर्तुं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ नचात्र हिंसादोषोऽस्ति प्रत्युत स्वर्गार्थिना पश्वादीनां न वा उएतन्मियसेन रिप्यसि देवा इदेषि पथिभिः सुगेभिरिति मंत्रवर्णादियमुष्कार एवेत्याह पशवश्चेति मखात् मखं विना स्वर्गस्ततो विस्तृतो नास्ति जपादिजः स्वर्गः स्वल्प इति भावः तरिप्यसि न हि स्यसे देवा इतदेवानेव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यज्ञो मूलं लोकस्थितेरिति शेषः श्रुतिर्यज्ञाद्भवति पर्जन्य इत्यादिर्भगवद्वचनरूपा वेदस्यापीश्वरकर्तृकत्वाभ्युपगमेन भगवद्गीतानामुपनिषदामपि समानकर्तृकत्वेन श्रुतिवौचित्यात् शकृता गोमयेन आमिक्षया दधिमिश्रेण पयसा त्वचा आनहुहे च र्मीणि निर्वापादेर्विधानात् शेषं व्याख्यातं ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ संहत्यगुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य आरभेतेवयज्ञमितिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ हिसारंभयोरुपपादितमदोपत्वमुपसंहरति नेति फलार्थिनामेवहिसारंभौदोषावहानत्वफलार्थिनाममेदमावश्यकमि
तिबुद्ध्यायज्ञमनुतिष्ठतामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यज्ञांगानिओषध्यादीनि यज्ञोक्तानि यूपदावादिब्रह्मसमासःविधियुक्तानिअलौकिकानियुपाहवनीयादीनि विधिनाउच्छ्रयणप्रणयनादिरूपेण धारयंतित्वम्कार्ये
परस्परमुपकुर्वंत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणस्याक्रियायांप्रवर्तकस्यवाक्यस्य ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणप्रभवःवेदविप्रोद्भवः नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषपर्वकोयंसमासः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणोवेदस्य तस्मात्प्रणवपृथिव्या

वालैःशृंगेणपादेनसंभवत्येवगौर्मखं ॥ एवंप्रत्येकशःसर्वयद्यदस्यविधीयते ॥ २८ ॥ यज्ञंवहंतिसंभूयसहवृत्तिभिःसदक्षिणैः ॥ संहत्यैतानिसर्वाणियज्ञंनिर्व
रयंत्युत ॥ २९ ॥ यज्ञार्थानिहिष्ठष्ठानियथार्थाश्रयनेश्रुतिः ॥ एवंपूर्वतराःसर्वेप्रवृत्ताश्चैवमानवाः ॥ ३० ॥ नहिनस्तिनारभतेनाभिद्रुत्यतिकिंचन ॥ यज्ञोयपृथ्यइ
त्येवयोयजत्यफलेप्सया ॥ ३१ ॥ यज्ञांगान्यपिचैतानियज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः ॥ विधिनाविधियुक्तानिधारयंतिपरस्परं ॥ ३२ ॥ आम्नायमार्पयश्चामियस्मिन्वेदाः
प्रतिष्ठिताः ॥ तंविद्वांसोऽनुपश्यंतिब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणप्रभवोयज्ञोब्राह्मणार्पणएवच ॥ अनुयज्ञंजगत्सर्वयज्ञश्चानुजगत्सदा ॥ ३४ ॥ ओमि
तिब्रह्मणोयोनिर्नमःस्वाहास्वधावपठ ॥ यस्यैतानिप्रयुज्यंतेयथाशक्तिकृतान्यपि ॥ ३५ ॥ नतस्यत्रिपुलोकेपुपरलोकभयंविदुः ॥ इतिवेदावदंतीहसिद्धाश्चप
रमर्पयः ॥ ३६ ॥ ऋचोयजूंपिसामानिस्तोभाश्चविधिचोदिताः ॥ यस्मिन्नेतानिसर्वाणिभवंतीहसवैद्विजः ॥ ३७ ॥ अग्न्याधेयेयद्भवतियच्चसोमेमुतेद्विज ॥
यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेदतद्भगवान्पुनः ॥ ३८ ॥ तस्माद्ब्रह्मन्यजेच्चैवयाजयेच्चाविचारयन् ॥ यजतःस्वर्गविधिनाप्रेत्यस्वर्गफलंमहत् ॥ ३९ ॥

यज्ञादिक्रियाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्तोत्राःसामपूरकाक्षराणिहायिहावुइत्यादीनि ॥ ३७ ॥ मानुषाद्वैव्यमुपैमीतिमंत्रवर्णादाधानकृद्दिहैवदेवभावंप्राप्नोति सोमंमुनोतिभवतियुमौअहेतिमंत्रवर्णात्
सोमंमुच्यंतः स्वर्गाधिपत्यंप्राप्नुवंतीत्येवमादितद्भगवान्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नतमःभवानेववेद ॥ ३८ ॥ स्वर्गविधिनास्वर्गप्रदज्योतिष्टोमादिना यतःप्रेत्यमहत्स्वर्गफलंभवति ॥ ३९ ॥

वेदवादविदः योवेदगतानर्थवादान्वेदतस्योभयफलसमर्पकमर्थवादद्वयप्रमाणस्तुत्यर्थत्वेनेत्यर्थः यथायस्यपर्णमयी जुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंश्लोकोतीतिकलंकत्वं जुहूसंबन्धादविवक्षितस्वार्थं कितुलक्षणयास्तु
 तिमात्रपरं एवंसर्वांश्चलोकानामोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीत्यात्मज्ञानफलमपिज्ञेयं ननुलोकेवेदसाधारणस्यकर्त्रात्मनोजुहूवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावात्कथं तज्ज्ञानफलस्य जुहू
 फलवदर्थवादत्वं उच्यते देहातिरिक्तआत्मावेदेकगम्योयूपाहवनीयादिवदलौकिकोस्ति तस्यचक्रतुसंबन्धोनव्यभिचरितामुष्मिकव्यवहारमात्रस्यतत्सापेक्षत्वात् ऐहिकव्यवहारेचतदनपेक्षणाद्देहात्मवादे
 पितदुपपत्तेः यद्यपिजानपुत्रःरुणकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिविशेषणमात्रस्यपत्त्यादिवह्लोकवेदसाधारणत्वेऽपिफलभोक्तुर्नतथात्वमस्ति तस्माज्जुहूवत्स्यर्गकामस्यापिअव्यभिचरितक्रतुसंबन्धात्साम्प्रदश्यादि
 वदनारभ्याधीतमपितज्ज्ञानंक्रतुप्रवेशंलभतेतत्फलस्यचार्थवादत्वमितियुक्तमुत्पश्यामः तथाचसूत्रं शेषत्वात्पुरुषार्थवानिरिदोयथान्येष्वितिजैमिवेति यत्तुविद्याफलंप्रत्यक्षमितितत्राप्युक्तमापस्तंबेन
 बुद्धेक्षेमप्रापणंतच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धं बुद्धेचेक्षेमप्रापणमिहैव नदुःखमुपलभेतेति बुद्धेआत्मनिज्ञानेक्षेमप्रापणमानंदप्राप्तिर्नास्ति ज्ञानात्मतत्त्वस्यापिदुःखोपलंभात् अयुक्तंचनत् रजोभूत्वाव्यं सतेन्यत्परांसन्नि
 तिकर्ममार्गादन्यज्ज्ञानंप्रशंसतोनिदाश्रवणात् तस्माज्जुह्वात्मज्ञानफलयोःसमानमर्थवादत्वमितिपूर्वपक्षः ॥ ४० ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि०नैलकंठीयेभारतभाष्येअष्टपत्यधिकद्विशतत

नायंलोकोस्ययज्ञानांपरश्चेतिविनिश्चयः ॥ वेदवादविदश्चैवप्रमाणमुभयंतदा ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०गोकपिलीयेअष्टपत्यधिकद्वि
 शततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥ ॥ ७३ ॥ कपिलउवाच एतावदनुपश्यंतियतोयांतिमार्गगाः ॥ नैपांसर्वेपुलोकेषुकश्चिदस्तिव्यतिक्रमः ॥ १ ॥

मोऽध्यायः ॥ २६८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अत्रोत्तराह एतावदिति यनयोयमनियमादिमंतोयांतिप्रकरणादात्मानंप्राप्नुवन्ति तेमार्गगाःप्रागेवशुद्धात्मप्राप्तेर्मार्गसंविरोधावस्थायांस्थिता
 एतावदृश्यत्वेनपरिच्छिन्नं ब्रह्माहंकार्यनिकंकर्मफलंअनुपश्यन्तिगुरुशाम्बोपदेशमनुसाक्षात्कुर्वन्ति तथाचश्रुतिर्ब्रह्मविदामोतिपरमितिमहत्फलंउपक्षिप्ययोवेदनिहितगुहायांपरमेव्योमनसोश्रुतेसर्वांन्कांमानसहंति
 शरीरगुहास्थंसत्यादिलक्षणं ब्रह्मयोवेदसःपरमेव्योमनस्य्याकृतावस्थांगतःसर्वकामभोगभवनीतिचदर्शयन्ति ननुफलश्रुतेरर्थवादत्वमुक्तमित्याशंक्याह नैपामिति एपांयतीनांसर्वेपुलोकेषुभोग्यपदार्थेषुकश्चि
 द्यतिक्रमःमिथ्यासंकल्पत्वंनास्ति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठन्ति संकल्पादेवनुतच्छ्रुतेरितिश्रुतिन्यायाभ्यां तथाहि छांदोग्येसर्वांश्चलोकानामोतिसर्वांश्चकामानितिप्रजापतिनाआत्मज्ञानफलमुपन्यस्तं
 तदेवोद्दिश्यइंद्रविशोचनोप्रेजापतौब्रह्मचर्यमूपनुः तंवाएतदेवाआत्मानमुपासते तस्मात्तेपांसर्वेचलोकाःसर्वेचकामाआप्ताइतिपरकृतिसहृषार्थवादेनसिद्धवन्निर्दिष्टं एतस्याविवक्षायांकृत्स्नंकर्मफलमप्यवि
 वक्षितंस्यात् न्यायसाम्यात् प्राकर्णिकफलत्वाच्च ननुक्तंदेहादन्यस्यकर्त्रात्मनोजुह्वाइवनित्यःक्रतुसंबन्धइति सत्यं तथापिअन्यत्रधर्मादन्यत्रधर्मात्परांशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृद्युमत्येतोतिवि
 दितवेदांतवेद्यस्यधर्माद्यतीतस्याशनायादिरहितस्यआत्मनोज्ञानंनकर्मगतं प्रतिपद्यते यत्रत्वस्यसर्वमालेवाभूत्तत्केनकंपश्येदितितदधिगमेद्वैतोपसर्दश्रवणात् तस्मात्नात्मज्ञानफलस्यार्थवादत्वंपर्णमयीदृष्टांते
 नयुज्यते तथाचसूत्रं अधिकोपदेशात्तुवादरायणस्यैवंतद्दर्शनादिति ॥ १ ॥

यत्तु बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेतेत्यर्थवचनमुदाहृतं तत्राह निर्द्वंद्वा इति निर्द्वंद्वाः शीतोष्णादिजहर्षविषादशून्याः अतएव निर्नमस्काराः न कंचिन्नमस्कुर्वति यतः निराशीर्वंधनाः प्रार्थनापाशशून्याः यतः पापेभ्यो वासनाहेतुभ्यो विमुक्ताः शुचयः स्वभावशुद्धाः अमला आगंतुकदोषशून्याः यतएवं विधाभरतसंवर्तादयो बहव उपलभ्यन्तेऽतः आपस्तंबोक्तिर्ज्ञानानधिकारिणां कर्मणि श्रद्धोत्पादनार्था अन्यथा पूर्वोदाहृतेन तदीयेन ज्ञानफलाभ्युपगमवचनेन विरोधः स्यात् एतेन गौतमोक्तिरपि ऐकाग्रम्यपराव्याख्याता वेदितव्या ॥ २ ॥ ३ ॥ लोकाः लोकांत इति काम्यमाना विषयाः सनातनाः नित्यसिद्धाः तएते सत्याः कामा अचूना पिधाना इति श्रुतेः अचूतं देहादितादात्म्याभ्यासः गार्हस्थ्ये असत्यस्वर्गादिप्रदकर्माधिकारनिमित्ते किमपि प्रयोजनं नास्ति न हि प्राप्तसाम्राज्यो भिक्षामन्विच्छति ॥ ४ ॥ ननु तथापि कैकेयजनकादीनां गार्हस्थ्ये एव विद्वत्त्वदर्शनात्कर्मसमुच्चितैव विद्याफलाय भवतीत्यभिप्रेत्याह यदीति यदि एषा निर्द्वंद्वादिविशेषणवत्तैव ज्ञाननिष्ठानिष्ठानि गार्हस्थ्यमंतरेण न भवति प्रवर्तते एनानिष्ठांदातुं समर्थो भवति ॥ ५ ॥ ६ ॥

निर्द्वंद्वा निर्नमस्कारानिराशीर्वंधनावुधाः ॥ विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ २ ॥ अपवर्गं यसं त्यागे बुद्धौ चरुतनिश्चयाः ॥ ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृता लयाः ॥ ३ ॥ विशोकान्तरजसस्ते पां लोकाः सनातनाः ॥ तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनं ॥ ४ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच यद्येषां परमाकांक्षा यद्येषां परमागतिः ॥ गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमो न्यः प्रवर्तते ॥ ५ ॥ यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवंति जंतवः ॥ एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तते इतराश्रमाः ॥ ६ ॥ गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ॥ गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥ ७ ॥ प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभूतोजनाः ॥ प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ॥ ८ ॥ यास्तु स्युर्वहिरोपध्यो बहिरन्यास्तथा त्रिजाः ॥ ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणात्कश्चिन्न दृश्यते ॥ ९ ॥ कस्यैषावा भवेत्सत्यामोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ अश्रद्धानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ॥ १० ॥ निरासैरलसैः श्रुतैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ॥ शमस्योपरमोदृष्टः प्रव्रज्यायामपंडितैः ॥ ११ ॥

एजते एजृकंपने यत्किंचित्सुखार्थी चेष्टते तस्य धर्मफलस्य सुखस्य मूलं गार्हस्थ्यमेव ॥ ७ ॥ जनाः येन प्रजनादिना प्रजोत्पादनादिना अभिनिर्वृत्ताः सर्वतः सुखिनो भवन्ति तस्य जनं प्रजनादि अन्यत्राश्रमांतरे नास्ति ॥ ८ ॥ यास्त्विति बर्हीषितृणानि ओषध्यो धान्यानि बहिरन्या ओषध्योऽत्रिजाः सोमपूतिकाद्यायास्तासामपि मूलं दृष्ट्यादि गार्हस्थ्यमेवेति व्यवहितातीतेन संबंधः तथा ह्यह अग्नौ प्रास्ताहुतिः सूम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति ओषधिभ्यः प्राणादिति समानाधिकरणे पंचम्यो ओषध्यात्मका तृप्राणाद्बहिर्न कश्चिद्दृश्यते अतो विश्वोत्पत्त्यादिहेतुर्गार्हस्थ्यमेवेति भावः ॥ ९ ॥ तथापि मोक्षसाधनत्वं गार्हस्थ्यस्य नास्तीत्याशंक्याह कस्येति ॥ १० ॥ निरासैः अप्रतिष्ठैः काणत्वादिदोषाद्गार्हस्थ्यं कर्तुमशक्तैरित्यर्थः अतएव स्वकर्मभिः काणत्वादिप्रदैः प्राकृतैस्तप्यमानैः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणः वेदवित् ॥ १२ ॥ अविश्रंभे पुमानांतरागम्येषु स्वर्गादिषु विश्रंभे पुण्ये हि केषु दृष्ट्यादिषु साध्येषु मंत्रा एव साधयितुं प्रवर्तते ॥ १३ ॥ दाह इति मृतस्य दाहादिकं पितरो मंत्राश्चानुमन्यंत इति द्वयोः संबंधः तत्र मेनमग्रे विदह इति दाहं प्रकाशयति मंत्रः संगच्छस्व पितृभिः संयमेनेष्टा पूर्तेन परमेव्योमन् हित्वा यावद्यं पुनरस्तमे हि संगच्छस्व तन्वा सुवर्चा इति मंत्रेऽवद्यं जीर्णदेहं हित्वा यद्विहत्वा आर्षः त्कोयक पितृभिर्यमेन इष्टा दिफलेन च स्वर्गसंगतिं संप्राप्य पुनरस्तं गृहं पौत्ररूपेण प्रपौत्ररूपेण वा एहितत्वा देहेन संगच्छेति पुनर्देहप्राप्तिः प्रकाशयते तदिदं पुनः संश्रयणं देहस्येति शेषः तस्मिन्निमित्ते दाह इति संबंधः देहे पुनः संश्रिते सति मृतस्य तु प्रये पात्रभोजने पीयत इति पात्रं जलं भोजनं च ते उभे तर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेण देये तथा गवां वैतरण्यादीनां दानं पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्गः पिंडानां वाप्सु मज्जनं क्रियते एतत्सर्वं मंत्रमूलं न ह्यशरीरस्य मुक्तस्योपकाराय भवतीति न तादृशोऽशरीरतालक्षणो मोक्षोस्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥ अत्रैव हेतुं तं त्रमाह ऋणवंत इति तथा च श्रुतिः जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ॥ १६ ॥ वेदवादानां प्रजामनु प्रजायसे तदुते मर्त्या मृतमिति संतत्य विच्छेदस्यैवामृतत्वं वदतां परिज्ञानं यस्मिंस्तत्सत्याभासमनृतमशरीरतालक्षणं मोक्षस्वरूपं दर्शितं ॥ १७ ॥ प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति न

त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादां शाश्वती भूवा ॥ ब्राह्मणो नाम भगवान् जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ १२ ॥ प्राग्गर्भाधानान्मंत्रा हि प्रवर्तते द्विजातिषु ॥ अविश्रंभे पुवर्तते विश्रंभेष्वप्यसंशयं ॥ १३ ॥ दाहे पुनः संश्रयणे संश्रिते पात्रभोजने ॥ दाने गवां पशूनां वा पिंडानां वाप्सु मज्जने ॥ १४ ॥ अर्चिष्मंतो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरस्तथा ॥ मृतस्याप्यनुमन्यंते मंत्रा मंत्राश्च कारणं ॥ १५ ॥ एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ॥ ऋणवंतो यदामर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ १६ ॥ श्रिया विहीनैरलसैः पंडितैः संप्रवर्तितं ॥ वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतं ॥ १७ ॥ न वै पापं क्रियते कृष्यते वा यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ॥ ऊर्ध्वयज्ञैः पशुभिः सार्धमेति संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ १८ ॥ न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ॥ महत्याप्नोति पुरुषो ब्रह्मणि ब्रह्मैव विदति ॥ १९ ॥

वा इति द्वाभ्यां ॥ १८ ॥ परिभवात् वेदोक्तकर्मानादरात् ब्रह्मणि वैदिककर्मणि ब्रह्मय आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोक्रो विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यष्टगुणयुक्तं प्राप्नोति तथा च सूत्रं ब्राह्मेण जैमिनि रुपन्यासादिभ्य इति ब्राह्मेण अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकवतारूपेण मुक्तः संपद्यते कुतः उपन्यासादिभ्यः उपन्यासोऽज्ञातज्ञापनं उद्देशः सिद्धवद्यपदेशश्चादिपदार्थः ते च प्राग्व्याख्याताः तथा चाग्निहोत्रादिकर्मसमुच्चितादुपासना रूपात् ज्ञानान्मोक्षः सच गार्हस्थ्य एव सिध्यतीति तिति निष्कृष्टोर्थः जैमिनि मते सृष्टिप्रलययोरभावात् इमं मानवमावर्तनावर्तत इति देवयानेन पथागतानामनादृतिश्रुतेष्वसृग्गभाव एव नित्यः वस्तुतस्तु इममिति विशेषणात् मानवांतरेण एव बीजभूता आवर्तन इति गम्यते तथा च पुनरस्तमे हीति प्रागुक्तं मंत्रलिङ्गसंगच्छते आपस्तंबवचनं च आभूतसंभवात्ते स्वर्गजितः पुनः सर्गे बीजार्था भवन्तीति ॥ १९ ॥

तत्रयदुक्तं कर्मभिरेव चेष्टादिकं करोति तदंगीकरोति दर्शयेति चित्तशुद्ध्यर्थिना एतान्येव कर्माण्यनुष्ठेयानि न पुनर्हिस्त्राणि पशुवधादीनीति भावः ॥ २० ॥ यत्पुनः संन्यासोऽलसैः कल्पित इति तत्राह अनारंभा इति ये कर्माणि नारंभे संन्यस्यंति त एव मुतरांधैर्यवतः वैराग्यवलेन जितकामत्वात् अत एव शुचयो रागादिमलरहिता ब्रह्मेति संज्ञा प्राप्ताः ब्रह्मज्ञा इत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः यत्तु कणत्रयवान्मुच्यत इति तत्राह ब्रह्मणैव साक्षात्कृतेन ते संन्यासिनो देवान् देवकपिपितृन् अमृतानि हविः स्याध्यायप्रज्ञाख्यानि इच्छंति तादृशां स्तर्पयंति क्षणमेकं कृतुशतस्य चतुःसप्तत्यायः कलं न दवाप्नोतीत्यल्पकालकृतस्यापि ध्यानस्य महाफलत्वात् ॥ २१ ॥ यदुक्तं मूर्ख्यज्ञैः पशुभिः सार्धमेतानि तन्न तस्य प्राणा उक्ता मृत्युत्रैव समवनायंते इति श्रुत्युक्तेन ब्रह्मविदां गत्यभावेन विरुद्धमित्याशयवानाह सर्वेति न हि सार्वभौम्यं सार्वभौम्यं च प्राप्तस्य गतिर्भोगो वा युज्यते तस्तस्य मार्गे देवा अपि मुह्यंति अपदस्य पद्यते गम्यते वस्तुस्वरूपमेजिरिति पदानि गुणास्तद्रहितस्य पदैषिणः गुणकामा देवाः एतेन मुक्तस्य सोपाधिकावस्थायां सार्वभौम्यं वास्तवंतु चिन्मात्रत्वमिति दर्शितं तथा च सूत्रं एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायण इति सगुणैकांतवादी जैमिनिः निगुणैकांतवादी औदुलोमिः अवस्थाभेदेन उभयमुपगच्छतो वादरायणस्य त्वविरोध इति भावः तदिदं द्वयं सर्वभूतात्म

कपिल उवाच दर्शय पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमतः ॥ चातुर्मास्यानि चैवासंस्तं पुधर्मः सनातनः ॥ २० ॥ अनारंभाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंज्ञिताः ॥ ब्रह्मणैव स्मृते देवांस्तर्पयंत्यमृतैः पिणः ॥ २१ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ॥ देवापि मार्गे मुह्यंति अपदस्य पदैषिणः ॥ २२ ॥ चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं चतुर्धा चैनमुपयाति वाचो ॥ बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्थात्ते पाद्वारं द्वारपालो ब्रूते ॥ २३ ॥ नाक्षैर्दीव्येन्द्राददीतान्यवित्तं न वायो नीयस्य श्रुतं प्रगृह्णात् ॥ क्रुद्धो न चैव प्रहेरत धीमांस्तथास्य तत्पाणिपादं सुगुप्तं ॥ २४ ॥ नाक्रोश मृच्छेन्न वृथा वदच्च न पैशुनं जनवादं च कुर्यात् ॥ सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्तस्तथास्य वाग्द्वारमयो सुगुप्तं ॥ २५ ॥ नानाशनः स्यान्न महाशनः स्यादलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ॥ यात्रार्थमाहारमिहाददीत तथाऽस्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २६ ॥

भूतस्येत्यपदस्येति विशेषणाभ्यां दर्शितं ॥ २२ ॥ ननु कथमात्मनो द्वैतं कथं वा तत्र देवानामपि मोह इत्याशंक्याह चतुर्द्वारमिति एनं सर्वात्मानं अपदं पुरुषं शरीरांतःस्थं वाचागुरूपदेशेन चतुर्धा विराट्सूत्रांतर्यामिशुद्ररूपेण उपयाति अवगच्छति अतः सोपाधिकाः नुपाधिकरूपेणात्मनो द्वैविध्यं युक्तं ननु सर्वेषामात्मत्वात् सर्वदेवाय मवगत एवास्तीत्याशंक्याह चतुर्द्वारं च त्वारि बाह्यादीनि द्वाराणीव पिधाय कानियस्यतं च त्वारि देहेन्द्रियमनोबुद्ध्याख्यानि मुखानीव भोगसाधनानि नियस्यतं आत्मापि कर्मादिजिराट् तत्वाद्भोक्त्वादिरूपेण अन्यथा ग्रहणादावत एवेत्यर्थः बाहुभ्यामिति कर्मोपलक्षणं भोगप्रदेन कर्मणेत्यर्थः हेतुर्थं पंचम्यः वाच इति कर्मकांडतंत्रांतरीयसिद्धांतानां ग्रहणं उदरोपस्थयोरपि विपरीतप्रवृत्तिहेतुन या आत्माऽवरकत्वं एतैश्चतुर्भिर्निमित्तैस्तेषां देवानामपि द्वारं पिधानमस्ति दृस्थगने अस्माद्भावे च नूनो द्वारपालो बाह्यादीनां पालको विनियंता ब्रूते भूतेषु भवितुमिच्छेत् ॥ २३ ॥ नियमनप्रकारमाह नाक्षैरित्यादिना अयोनीयस्य नास्तियोनीयं योनि संबंधो यस्य स तथा तस्य श्रुतं हविर्न प्रगृह्णात् न प्रतिगृह्णीयात् पंचमलकारोयं लिङ्गर्थे लेट् योनि संबंधायोग्यं ननु याजयेदित्यर्थः तथा च स्मृतिः यथा कन्या तथा हविरिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

नेति हेवीरयुधिष्ठिर पत्नीयज्ञसंबंधवतीनारीं नविहरेतनविभजेत तदुपरिख्यंतरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां विभागवतीं न कुर्यात् तथोक्तमापस्तम्बेन धर्मप्रजासंपन्नेदारेनान्यांकुर्वीतान्यतराभावेकार्याप्रागग्र्या
 धेयादाधाने सति हि कर्मभिः संबध्यत इति भार्याव्रतं परस्त्रीवर्जनं ॥ २७ ॥ २८ ॥ मोघानि निष्फलानि सर्वाणि तप आदीनि ॥ २९ ॥ ३० ॥ अननुध्यायन् सुखं दुःखं वा ॥ ३१ ॥ प्रकृति
 ब्रह्म विकृतिर्द्वैतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ईदृशं ब्राह्मण्यमज्ञात्वा मूढाः कर्मसु सज्जेते योगं च्चावमन्यन्ते इत्याह नेति चतुर्भिः दानादि क्रियायाः फलं चित्तशुद्धिस्तामन्तरेण विना न अनुजानंति गुर्वादिभिरुक्तं नानुबुध्यते ब्रा
 ह्मण्यमिति शेषः अन्यत्स्वर्गादि ॥ ३४ ॥ यमाश्रित्य संश्रितानां माश्रमाणां स्वकर्मभिः सहितं तपः वेदांतश्रवणाद्यात्मकमात्मा लोचनं घोरत्वं संसारमूला ज्ञानदाहकत्वं आगतं भवति तं सदाचारं चरितुं मशक्नुवंत एता
 नि विगुणानि अनैकांतिकानि व्यभिचारोपपश्यन्तीति त्रयाणां संबंधः पुराणं अनादिं शाश्वतं मुमुक्षूणां नित्यानुष्ठेयं ध्रुवं अव्यभिचारि फलं ॥ ३५ ॥ अप्रमादः सावधानता अपराभवः कामाद्यनाक्रान्तता ॥

नवीरपत्नीं विहरेत नारीं न चापि नारीमनृता वा द्धुर्यात् ॥ भार्याव्रतं त्याग्मनिधारयति ततः सा स्योपस्य द्वारगुप्तिर्भवेत् ॥ २७ ॥ द्वाराण्यस्य सर्वाणि सुगुणानि मनी
 षिणः ॥ उपस्य मुदरं वा हूवा क्तुर्थं भवेद्विज ॥ २८ ॥ मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवंत्युत ॥ किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किं मात्मना ॥ २९ ॥ अनुत्तरी
 यवसनमनुपस्तीर्णशायिनं ॥ वाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३० ॥ इंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ॥ परंपामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 ॥ ३१ ॥ येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ सर्वभूतात्मभूतो यस्तं
 देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३ ॥ नांतरेणानुजानंति दानयज्ञक्रियाफलं ॥ अविज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयते फलं ॥ ३४ ॥ स्वकर्मभिः संश्रितानां तपो घोरत्वमागतं ॥
 तं सदाचारमाश्रित्य पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ॥ ३५ ॥ अशक्नुवंतश्चेरितुं किंचिद्दर्मपुसूत्रितं ॥ निरापद्धर्मो चारोत्यप्रमादो पराभवः ॥ ३६ ॥ फलवंति च कर्माणि व्यु
 ष्ठिर्भवेति ध्रुवाणि च ॥ विगुणानि च पश्यन्ति तथानैकांतिकानि च ॥ ३७ ॥ गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चात्र सुदुष्कराः ॥ अनुष्ठिताश्चांतवंत इति त्वमनुपश्यसि ॥
 ॥ ३८ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च स फलो यथा ॥ तौ पंथानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्वीहि मे ॥ ३९ ॥

॥ ३६ ॥ फलवंति प्रत्यक्षफलानि कर्माणि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्याख्यानि व्युष्टिः पारमैश्वर्यं तद्वति ध्रुवाणि अविनाशीन्यपि विगुणानि यज्ञादिकर्मत्यागानि निष्फलानि अनै
 कांतिकानि चेति पश्यन्ति ॥ ३७ ॥ गुणाः गुणकार्याणि यज्ञादीनि यज्ञादीनामंतवत्फलत्वं जानन्नानिष्ठा मेव श्रयस्वेति भावः ॥ ३८ ॥ एवं श्रद्धोपपत्तिभ्यां कर्मतत्त्यागदिशोराकृत्यमाणतयान्यतरस्य श्रेयस्त्वे
 संदिहानः स्यूमरश्मिः पृच्छति यथा चेति कुरु कर्मस्य जेति चेति परस्परविरुद्धं पक्षद्वयमुपदिशतो वेदस्य प्रामाण्यं यथानिर्वहेत् यथा च त्यागश्चादत्यागः एतौ पक्षौ व्यक्तौ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः
 त्यजेतैव हितं ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परंपदमिति श्रुतिभ्यां विस्पष्टमुक्तौ भगवन् सर्वैश्वर्यज्ञानादिसंपन्न तत्तयोस्तत्त्वं मे संप्रवीहि ॥ ३९ ॥

अत्रानुभवमेवप्रमाणयन्नुत्तरमाह प्रत्यक्षमिति सतःपंथात्रस्तप्रातिमार्गोयोगस्तत्रस्थिताःसंतोभवंतइहजीवत्येवदेहेप्रत्यक्षं पश्यंति पश्यंतुपरीक्षयंतु विधौलेट् कितत्परीक्षणीयंप्रत्यक्षंघटंप्रत्यक्षीकरोमिघटंप्रत्यक्षेणपश्यामीतिविषयकरणयोरपिप्रत्यक्षशब्दप्रयोगादितित्वाह प्रत्यक्षमिति यद्वतःकर्मठाउपासनेप्रार्थयंते तत्प्रत्यक्षंमुखानुभवरूपंअत्रास्मिन्लोकेकिंकिंस्वरूपमस्तीति ॥ ४० ॥ तत्रमुखानुभवंपरीक्षितुमशक्तःप्रतिवादित्वंपरित्यज्यशिरप्यत्वेनकपिलमनुसरन्स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमेति इहागतोगविप्रविष्टः विवक्षयास्वपक्षनिर्वाहेच्छया वहतेरिदंरूपं नशतिभक्ष्येनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ संशयंकिंविषयात्मकंप्रत्यक्षंज्योतिष्टोमादिप्राप्यं उतइंद्रियमनोबुद्ध्याख्यकरणात्मकं आद्ये एकस्यायुवत्यां कामुकसत्त्वोरागद्वेषदर्शनेनविषयस्यमुखरूपत्वानियमेनकाम्यत्वायोगात् अंत्ये सुखकरणत्वादेवतेषांमुखत्वाभावेनाकाम्यत्वात् अथस्वरूपमुखान्निव्यक्तयेकरणपाठवमेवकाम्यंतदाविरक्तानांविनापि विषयंमुखसिद्धेःस्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यं पराभिमतचित्तसंस्कारपक्षानतिरेकादिनिअन्यतरानिर्णयात्संशयस्ययोरत्वंविशेषंजिज्ञासुःकपिलोक्तिमनुवदति प्रत्यक्षमिति विषयःप्रत्यक्षं बुद्धिःप्रत्यक्षतरं प्रत्यक्षतमंतुकिंबुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः उतबुद्धिनिष्कटोऽन्यःकश्चिदात्मेति यंभवंतउपासनेनंमेब्रुवंत्विति विपरिणामेनानुपं

कपिलउवाच प्रत्यक्षमिहपश्यंतिभवंतःसत्पथेस्थिताः॥ प्रत्यक्षंतुकिमत्रास्ति यद्वतंउपासते ॥ ४० ॥ स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मन्जिज्ञासार्थमिहागतः॥ श्रेयस्कामःप्रत्यवोचमार्जवान्नाविवक्षया ॥ ४१ ॥ इमंचसंशयंघोरंभगवान्प्रब्रवीतुमे॥ प्रत्यक्षमिहपश्यंतोभवंतःसत्पथेस्थिताः॥ किमत्रप्रत्यक्षतमंभवंतोयदुपासते ॥ ४२ ॥ अन्यत्रतर्कशास्त्रेभ्यआगमार्थंयथागमं॥ आगमोवेदवादास्तुतर्कशास्त्राणिचागमः ॥ ४३ ॥ यथाश्रममुपासीतआगमस्तत्रसिध्यति॥ सिद्धिःप्रत्यक्षरूपाचदृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४४ ॥

जनीयं ॥ ४२ ॥ स्वमतमाहअन्यत्रेति तर्ककप्रधानानिवेदविरोधीनिलोकायतार्हतसौगतकापालिकादिशास्त्राणिनेभ्योन्यत्रतानिवर्जयित्वाआगमस्यार्थंयथायथावत्अगमंअधिगतवानस्मि तत्रआगमःक्रिपाशुपतपांचरात्रादिरित्येतांशंकांनिरस्यति आगमइति तर्कशास्त्राणिवेदार्थनिर्णायकानिपूर्वोत्तरमीमांसेसांख्यपातंजलेच यत्रवेदस्यस्वतःप्रामाण्यमास्थीयतेनानुमानांतरसंवादसापेक्षं ॥ ४३ ॥ तान्येतानियथाश्रममाश्रमधर्ममनतिक्रम्योपासीत तत्राप्यागमोमीमांसाद्वयोपगृहीतःसिद्ध्यति सांख्यपातंजलेत्वंशतोवेदविरोधान्नसिद्ध्यतः तथाहि सांख्यैरहिंसैवप्रशस्यते पातंजलेश्चचित्तनिरोधएव ताबुभौयागाद्यनुष्ठानप्रतिबंधकावतोनसिद्ध्यतः ननुपृथग्याप्यतेजोःनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतत्ररोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितिपंचभूतजयाद्योगिनामप्यजरत्वामरत्वादि सिद्धिःप्रत्यक्षागममूलादृश्यते सत्यं प्रतिक्षणपरिणामिनोजन्मवतःशरीरस्याजरत्वामरत्वेप्रत्यक्षानुमानविरुद्धे अनोयाप्रत्यक्षस्यरूपमिवरूपंयस्याइतिप्रत्यक्षाविरुद्धाचादनुमानाविरुद्धाचआगमनिश्चयादृश्यतिदृश्यते गत्यागतिदिव्यभोगप्राप्तादिरूपासैवसिद्धिरिति ॥ ४४ ॥

एवमुपन्यस्तं स्वमतं परमतं जिज्ञासयानिदति नौर्नावीति यथानाविनिबद्धानौः स्रोतसाह्नियमाणानतारयत्येवमंधपरंपरया कर्मनौकांसनिबंधनांपूर्वपूर्वकमेवासनावंधवतीमाश्रितावयं जन्म जरा मृत्यु प्रवाहं नतु
क्षमा इत्यर्थः फलितमाह एतदिति एतत्प्रत्यक्षतमं उपपन्नः उपसन्नः शिष्योऽस्मि अधिकार्यस्मीति वा अर्थाहि अध्यापय ॥ ४५ ॥ ननुतरतिशोकमात्मविदितित्वयाप्यधीतमस्येव निर्द्वैतानिर्नमस्कारा इत्यादि
नामयाप्युक्तंचकिमतः परमध्यापयितव्यमित्याशंक्यतत्रप्रत्यक्षविरोधमुपन्यस्यति नैवेति नापुरुषः निर्विधित्वाश्विकीर्पाशून्यः आदत्तः संगविमुखः अपटत्तो निष्कर्मा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एकं सर्वेषामीप्सि
तं सुखमालंबमानानां मुखार्थिनां वर्णादीनां निर्णये सिद्धांते किमु खं निरामयमपचंयहीनं तदधीहीति पूर्वैण संबंधः ॥ ४८ ॥ अत्रोत्तरमाह यद्यदिति वैदिकमवैदिकं यद्यच्छास्त्रं यस्य यस्य मोक्षशास्त्रस्यार्थ आ
चरते सम्यगनुतिष्ठति भावकर्मणोरितिकर्मणि तद् तत्तदर्थं अर्थात्तयो जनादनपेनं सफलं एतत्पसिद्धमेवेत्याह यस्येति अयं भावः सर्वज्ञानंधर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारेण विपर्यय इति न्यायेन सर्वेषां घटस्वरूपेन साक्षा

नौर्नावीवनिबद्धा हि स्रोतसासनिबंधनाः ॥ ह्नियमाणा कथं विप्रकुबुद्धीं स्तारयिष्यति ॥ एतद्वर्वातु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहिभो ॥ ४५ ॥ नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको
न निरामयः ॥ नानिर्विधित्वा नादत्तो नापटत्तोऽस्तिकश्चन ॥ ४६ ॥ भवंतोऽपि च त्वयं ति शोचंति च यथावयं ॥ इंद्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजंतुषु ॥ ४७ ॥ एवं
चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ॥ एकमालंबमानानां निर्णये किं निरामयं ॥ ४८ ॥ कपिल उवाच यद्यदाचरते शास्त्रमर्थ्यं सर्वप्रवृत्तिषु ॥ यस्य यत्र त्व
नुष्ठानं तत्र तत्र निरामयं ॥ ४९ ॥ ज्ञानं प्लावयते सर्वयो ज्ञानं त्वनुवर्तते ॥ ज्ञानादपेत्य यावृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ५० ॥ भवंतो ज्ञानिनो व्यक्तं सर्वतश्च नि
रामयाः ॥ एकात्म्यं नाम कश्चिद्विकदाचिदुपपद्यते ॥ ५१ ॥ शास्त्रं त्वबुद्ध्या तत्त्वेन केचिद्वाद्बलाज्जन्तः ॥ कामद्वेषाभिभूतत्वाद्दहंकारवशंगताः ॥ ५२ ॥

त्कारसाधने च क्षुरुन्मीलनादौ च न विगानं एवमात्मनि वादिविप्रतिपत्त्यानेकेषु विकल्पेषु शून्यं क्षणिकविज्ञानं कर्ता भोक्तेत्यादिषु सत्त्वपिमोक्षेतत्त्वरूपं निरस्ताशेषविषयदर्शनं तत्साधनं च शमदमोपरमतिविक्षात्रं द्वा
समाधानात्मकमविगीतं एवं व्यावहारिकप्रक्रियायां विगानेऽपि फलसाधनयोरविगानात् यत्र प्रव्रजते स्थित्वाऽस्य शमाद्यनुष्ठानं संपद्यते तेन तत्र तत्र निरामयं सर्वदोषशून्यं स्वरूपं लभ्यते एतेनान्यत्र तर्कशास्त्रे
भ्यदिति पूर्ववाद्युक्तं शास्त्रांतरविगानमुपादेयां शम्याविज्ञानादेवेत्युक्तं उक्तंच व्यावहारिकप्रक्रियाणां सर्वासामविगीतत्वमनवस्थितत्वं च यथायथा भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रिया ज्ञेया सा व्यासा
चानवस्थितेति ॥ ४९ ॥ ज्ञानमिति यथोक्तसाधनानुष्ठानादुत्पन्नं ज्ञानं सर्वसंसारनाशयति कस्य योज्ञानं ह्यनुवर्तते तस्य ज्ञानं विनायावैदिक्यपि वृत्तिः सा प्रजाः नाशयति जन्ममरणप्रवाहपातनेन ह्येव शयति ॥
॥ ५० ॥ एक एव द्वैतदर्शनहीनः आत्मा यत्र भवति तदैकात्म्यं नाम ज्ञानं भवतां ज्ञानिनां मध्ये कश्चिदुपपद्यते उपसन्नो भूत्वा प्राप्नोति नैवेत्यर्थः शमाद्यभावात् ॥ ५१ ॥ अतः सर्वयूयं भ्रान्ता इत्याह शास्त्रं हीत्यादिना ॥ ५२ ॥

ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यवस्तुतस्यस्तेनाःअपलापकर्तारः निरारंभाःशमाद्यारंभशून्याः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यंफलाभावं गुणानुज्ञानेश्वर्यादीन् नअनुयुंजतेआत्मसंवेद्यतामापाद्यपरेषुनयोजयंति पाषाणवत्स्वयं
मज्जंतोनान्यमुद्धर्तुंशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ संयमेधारणाध्यानसमाध्यात्मके समयेइतिपाठेसिद्धांते ॥ ५६ ॥ एतत्कर्मणांप्राशस्त्यंसंन्यासस्याप्राशस्त्यंच प्रवृत्तयः वाचांविलासाः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ व्यक्तंप्रत्यक्षसिद्धंतदेवमन्यंतइतिदृष्टमात्रपराः अतएवशास्त्रादपेतंइहलोकमेवपश्यंति शास्त्रदोषान्शास्त्रोक्तान्कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषान्अन्याय्यमवैदिकंचमतमाश्रित्ययथालोकायताःशो
चंतिनथावयमपिशोचामइत्यर्थः अत्रहेतुमाह इन्द्रियार्थाइति शीतोष्णादीनांस्पर्शःसर्वेषांमुखादिप्रदःपशुपामरपंडितानांतुल्यरूपइत्यर्थः ॥ ६० ॥ एवमितिद्वयोःसंबंधः एकमुखार्थिनांवर्णादीनामध्येवयं

याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः ॥ ब्रह्मस्तेनानिरारंभादंभमोहवशानुगाः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यमेवपश्यंतिनगुणाननुयुंजते ॥ तेषांतमःशरीराणांतम
एवपरायणं ॥ ५४ ॥ योयथाप्रकृतिर्जंतुःप्रकृतेःस्याद्वशानुगः ॥ तस्यद्वेषश्चकामश्चक्रोधोदंभोवृत्तमदः ॥ नित्यमेवाभिवर्ततेगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ ५५ ॥ एवं
ध्यात्वानुपश्यंतःसंत्यजेयुःशुभाशुभं ॥ परांगतिमभीप्संतोयतयःसंयमेरताः ॥ ५६ ॥ स्यूमर्श्मिरुवाच सर्वमेतन्मयाब्रह्मन्शास्त्रतःपरिकीर्तितं ॥ न
त्यविज्ञायशास्त्रार्थंप्रवर्ततेप्रवृत्तयः ॥ ५७ ॥ यःकश्चिन्नयाय्यआचारःसर्वशास्त्रमितिश्रुतिः ॥ यदन्याय्यमशास्त्रंतदित्येपाश्रूयतेश्रुतिः ॥ ५८ ॥ नप्रवृत्तिर्कृतेशा
स्त्रात्काचिदस्तीतिनिश्चयः ॥ यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमितिश्रुतिः ॥ ५९ ॥ शास्त्रादपेतंपश्यंतिवहवोव्यक्तमानिनः ॥ शास्त्रदोषान्नपश्यंतिशोचंतिचयथावयं ॥
इन्द्रियार्थाश्चभवतांसमानाःसर्वजंतुषु ॥ ६० ॥ एवंचतुर्णांविर्णानामाश्रमाणांप्रवृत्तिषु ॥ एकमालंबमानानांनिर्णयेसर्वतोदिशं ॥ ६१ ॥ आनंत्यंवदमानेनश
क्तेनावर्जितात्मना ॥ अविज्ञानहतप्रज्ञाहीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ६२ ॥ शक्यंत्वेकेनयुक्तेनकृतकृत्येनसर्वशः ॥ पिंडमात्रंव्यपाश्रित्यचरितुंविजितात्मना ॥
॥ ६३ ॥ वेदवादंव्यपाश्रित्यमोक्षोस्तीतिप्रभाषितुं ॥ अपेतन्यायशास्त्रेणसर्वलोकविगर्हिणा ॥ ६४ ॥ इदंतुदुष्करंकर्मकुटुंबमभिसंश्रितं ॥ दानमध्ययनंयज्ञः
प्रजासंतानमार्जवं ॥ ६५ ॥ यद्येतदेवंकृत्वापिनविमोक्षोस्तिकस्यचित् ॥ धिक्कर्तारंचकार्यंचश्रमश्चायंनिरर्थकः ॥ ६६ ॥

त्वयाआत्मनाचित्तेनआवर्जिताःशांतिनीताः संधिरार्यः कीदृशेनत्वया निर्णयेसिद्धांतैःसर्वतोदिशंसर्वतःप्रकारंसर्वशास्त्रसिद्धांतत्वेनआनंत्यंवदमानेनयद्यदाचरतेशास्त्रमित्यत्रप्राग्व्याख्यातरीत्याप्रकाशयता
भासनोपसंभाषेतिवदेर्भासनार्थेतद् शक्तेनऊहापोहकुशलेन कीदृशावयं अविज्ञानेनआत्माननुभवेनहताप्रज्ञास्वरूपनिष्ठायेषां अतएवहीनेविषयेएवप्रज्ञाधीर्येषां एतयोरावरणविक्षेपयोःकारणमाह
तमोवृताइति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ यद्यपित्वयाइयंनिष्ठाउक्ततथापिदुष्करेत्याह शक्यंत्वितिद्वयेन येनसर्वशःसर्वतोदिशंचरितुंशक्यं तेनमोक्षोस्तीतिप्रभाषितुंयुक्तमितिअध्याहृत्यव्यवहितेनयोज्यं संन्यासं
विनामोक्षोदुष्प्रापइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अत्रानुपपत्तिमाहसार्थद्वयेन इदंत्विति कर्मकांडस्यवैयर्थ्यप्रतिपत्तृणांनास्तिक्यंचास्मिन्मतेस्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

एतस्यकर्मकांडस्यआनंत्यंआनंत्यहेतुत्वं अयंभावः कर्मज्ञानकांडयोःपार्थगर्थ्यवेदस्यैकस्मिन्नर्थेपर्यवसानाभावाद्वाक्यभेदःस्यात् सचसंभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदोहिनेप्यनइतिन्यायेनायुक्तः अतःकर्म कांडस्यैवज्ञानकांडशेषत्वंवाच्यंवेपरीत्यस्यप्रागेवनिरस्तत्वादिति ॥६६॥६७॥६८॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥७॥ कर्मणांज्ञानांगत्वं विवक्षुस्तद्वैयर्थ्यंकांतावत्परिहरत्यर्द्धेन वेदाइति शब्दब्रह्मकर्मोपास्तिकांडःपरंब्रह्मप्रत्यगात्मा ॥ १ ॥ तत्रगर्भाधानमारभ्यकर्मकांडोज्ञानशेषत्वंभजनइत्याह शरीरमिति वेदेउपनिषत्कांडेयत्तनुंशरीरंकुरु तेगर्भाधानविधिनाउत्पादयति विष्णुर्योनिकल्पयनुत्वरूपाणिपिशतु आसिचतुप्रजापतिर्धातागर्भेदधानुतइत्यादिमंत्रैःतत्शरीरमेवकुरुतेसंस्कुरुते विष्ण्वादिदेवतास्मरणपूर्वकमाहितेगर्भेविष्ण्वादिवज्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नएवजीवआविर्भवति शरीरसंस्कारेणशरीराभिमानिनःस्वास्थ्यदर्शनात् ॥ २ ॥ अत्रैववैदिकप्रसिद्धिमाह कतेति कृतंश्रौतस्मार्तसंस्कारैःपित्रासंस्कृतंशुद्धंचाध्ययनादिनाशरीरंयस्यसब्राह्मणः

नास्तिक्यमन्यथाचस्याद्वेदानांपृष्ठतःक्रिया ॥ एतस्यानंत्यमिच्छामिभगवन्श्रोतुमंजसा ॥ ६७ ॥ तत्त्वंवदस्वमेब्रह्मन्नुपसन्नोस्म्यधीहिभोः ॥ यथातेविदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुं ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०गोकपिलीयेऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ कपिलउवाच वेदाःप्रमाणंलोकानांनवेदाःपृष्ठतःकृताः ॥ द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत् ॥ १ ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ शरीरमे तत्कुरुतेयद्वेदेकुरुतेतनुं ॥ २ ॥ कृतशुद्धशरीरोहिपात्रंभवतिब्राह्मणः ॥ आनंत्यमत्रबुद्धेदंकर्मणांतद्वीमिते ॥ ३ ॥ अनागममनैतित्यं प्रत्यक्षंलोकसाक्षिकं ॥ धर्मइत्येवयेयज्ञान्वितत्वंतिनिराशिपः ॥ ४ ॥ उत्पन्नत्यागिनोलुब्धाःरूपासूयाविवर्जिताः ॥ धनानामेवैपंथास्तौर्येषुप्रतिपादनं ॥ ५ ॥ अनाश्रिताःपापकर्मक दाचित्कर्मयोगिनः ॥ मनःसंकल्पसंसिद्धाविशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ६ ॥ अक्रुध्यंतोऽनसूयंतोनिरहंकारमत्सराः ॥ ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्चसर्वभूतहितेरताः ॥ ७ ॥

पात्रंब्रह्मविद्यायायोग्यंभवति तत्रश्रौतःसंस्कारोजातेष्व्यादिः यस्मिन्जातएतामिष्टिनिर्वपतिपूतएवसतेजस्व्यन्नादइंद्रियावीपशुमानूभवन्तीतिश्रुत्युक्तफलकः स्मृत्यंतरेयस्यैतेअष्टाचत्वारिंशत्संस्काराःसब्रह्म णःसायुज्यंसरूपत्वंसलोकतांजयतीति महायज्ञैश्वर्यज्ञैश्वब्राह्मीयंकुरुतेतनुरितिच एतेनज्ञानशेषत्वंकर्मकांडस्योक्तंभवति कर्मणांफलंआनंत्यंमोक्षोपयोगिचित्तशुद्धिरूपंअत्रअस्मिन्नेवलोकेप्रत्यक्षंबुध्यजानी हि नहिचित्तशुद्धिःस्वसाक्षिकीस्वर्गवेदेकगम्यापर्वतवद्विबदनुमेयावेतिवक्तुंशक्यं ॥ ३ ॥ तदेतदाहअनागममनैतित्यमिति येनक्रमेणकर्मणामानंत्यहेतुत्वंस्यात्तमाह धर्मइति निराशिपःनिष्कामाः ॥ ४ ॥ उत्पन्नत्यागिनःधनसंपहशून्याः रूपासूयाभ्यांरागद्वेषौलक्ष्यौतद्वर्जिताः तीर्थेषुसत्पात्रेषु ॥ ५ ॥ तल्लक्षणंअनाश्रिताइति अग्रिहोत्रादिमंतःसर्वदापापकर्मानाश्रितास्तेतीर्थभूताइत्यर्थः एवंधर्ममनुतिष्ठंतर्द शाभवन्तीत्याह मनइत्यादिद्वाभ्यां विशुद्धंनिर्विषयंज्ञानंब्रह्मतत्रनिश्चयोयेषां ॥ ६ ॥ ज्ञानेज्ञानोपायेश्रवणमनननिदिध्यासनाख्येनिष्ठायेषांतेत्रिशुक्लाःजन्मकर्मविद्याचेतित्रीणिशुक्लानिशुद्धानियेषते ॥ ७ ॥

अव्युक्ताः आदरवन्तः राजानोजनकादयः ब्राह्मणाः याज्ञवल्क्यादयः ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षधर्मो धर्मफलं सत्यसंकल्पत्वादिकं येषां ते परं सोपाधिकं ब्रह्म अवरं नीचं यस्मात् तस्मिन्निरुपाधिकं ब्रह्मणि ॥ ९ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ मात्रां मीयेते विषया अनयेति मात्रा बुद्धिस्तानां नुरुध्यन्ते अपितु शास्त्रमेवानुरुध्यन्ते धर्मेच्छलं वचनं ॥ १२ ॥ छलाभावमेवाह यएवेति ॥ १३ ॥ दुर्बलात्मनः अशक्तस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेषां यज्ञादिकं सर्वं आनंत्यमासीदिति तृतीयेनान्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ शंसितानां प्रख्यातनां ॥ १८ ॥ आनंत्यं ब्रह्म शाश्वतीति श्रुतिर्गोत्रात्तत्प्राणं ब्रह्म हविरित्यादिः ॥ १९ ॥ संभृतानां पूर्णानां घोरत्वं अविद्यानिवर्तनक्षमत्वं तमितिसार्धं श्लोकद्वयमेकं वाक्यं पाठक्रममनुरुध्य अर्थक्रमेण व्याख्येयं यः सदाचारः सतां आपद्धर्माचारादन्य आचारः स सदाचार इति सदाचारलक्षणं स च अप्रमादः सावधानता अपराभवः का

आसन्नगृहस्थाभूयिष्ठा अव्युक्ताः स्वकर्मसु ॥ राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ८ ॥ समाख्यां जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ॥ प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्धावानाः परावरे ॥ ९ ॥ पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः ॥ चरन्ति धर्मं रुच्छ्रेपि दुर्गे चैवापि संहताः ॥ १० ॥ संहत्य धर्मं चरतां पुरासी सुखमेव तत् ॥ तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कथंचन ॥ ११ ॥ सत्यं हि धर्ममास्यायदुराधर्पतमामताः ॥ न मात्रा मनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमंततः ॥ १२ ॥ यएव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ॥ तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १३ ॥ तस्मिन्विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १४ ॥ एवं बहुविधा विप्राः पुराणायज्ञवाहनाः ॥ त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवंतो यशस्विनः ॥ १५ ॥ यजंतोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्विधनावुधाः ॥ तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमं ॥ १६ ॥ आगमाश्च यथाकाले संकल्याश्च यथाक्रमं ॥ अपेतकामक्रोधानां दुश्चराचारकर्मणां ॥ १७ ॥ स्वकर्मभिः शंसितानां प्रकृत्या शंसितात्मनां ॥ ऋजूनां शमनित्यानां स्वेपु कर्मसु वर्ततां ॥ १८ ॥ सर्वमानंत्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणां ॥ १९ ॥ स्वकर्मभिः संभृतानां तपो घोरत्वमागतं ॥ तंसदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ॥ २० ॥ अशक्नुवद्भिश्चरितुं किंचिद्धर्मे पुंसूक्ष्मतां ॥ निरापद्धर्म आचारोऽत्यप्रमादोऽपराभवः ॥ २१ ॥ सर्ववर्णेषु ज्ञानेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ व्यस्तमेकं चतुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं विदुः ॥ २२ ॥

मक्रोधादिभिरनभिभूतः यत्र च पुराव्यतिक्रमः अपूज्यपूजनं पूज्यानामपूजनं चेत्यादिर्नासीत् तंसदाचारं एकं आश्रमं संतं चतुर्धा व्यस्तं ब्राह्मणा आहुः कैर्व्यस्तं धर्मे पुंसूक्ष्मतां सूक्ष्मं धर्मं आचरितुं शक्नुवद्भिः तथा हि मानसिकं व्यभिचारं वारयितुं मक्षमैर्ब्रह्मचारिभिर्गीर्हस्थमाश्रितं तत्र कृतैर्यज्ञादिभिः कषायेषु र्षपपक्षेपु वैराग्यबहुलं वानप्रस्थमास्थितं तेष्वेव सम्यक्पक्षेपु पारिव्राज्यमित्यारोहक्रमेण चानुराश्रम्यं स्थितमित्यर्थः शेषं व्याख्यातं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

तमितिसार्धःश्लोकः तंसदाचारंसंतो गृहेभ्यो निष्क्रम्यैव संन्यासं कृत्वैव विधिवत्प्राप्य परमांगतिं गच्छति विधिवदित्यादिसर्वत्र योज्यं चतुर्ष्वप्याश्रमेषु उक्तं रूपं सदाचारवतां मोक्षोस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥
संतोषाद्वैराग्यान् आनंत्यं ब्रह्मभावं प्राप्ताः अगस्त्यवसिष्ठादयः ॥ २५ ॥ तादृशा आधिकारिका यद्यागच्छन्ति संसारं तथापि पापैर्योनिप्रवेशजैर्दुःखैर्न लिप्यन्ते गृहाद्गृहांतरप्रवेशवैद्विच्छिन्नस्तेषां देहांतरप्रवेशः यथास्नातमनुक्रमणिकायां मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्बर्हशीमस्तरसंदृष्ट्वा वासतीवरे कुंभेरेतोपतत्तोगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति वसतीवर्यः सोमाभिषवार्था आपस्तसंबंधिनिवासतीवरे तेषां शुद्धब्रह्मविदामपि हिरण्यगर्भस्येव यावदधिकारसमाप्तिन विदेहकैवल्यमस्ति यावदधिकारमवस्थितिं आधिकारिकाणामिति न्यायात् ननु कार्तिक्यां कृत्तिकायोगेयः कुर्यात्स्वामिदर्शनं सप्तजन्मभवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारग इत्येकं कर्मनिकजन्मभक्तं दृष्टं तत्र प्रथमे स्मिन्नेव जन्मनि तत्त्वज्ञानोदये प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति न्यायेन प्रारब्धकर्मबलादन्यानि षट् जन्मान्यनि वार्याण्येवेत्याशंक्याह कर्मयोनिर्न इति अत्रेदं विचार्यते किं

तंसंतो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमांगतिं ॥ गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ॥ २३ ॥ गृहमेवाभिसंश्रित्य ततो न्ये ब्रह्मचारिणः ॥ त एते दिवि दृश्यं ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः ॥ २४ ॥ नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारका गणाः ॥ आनंत्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकं ॥ २५ ॥ यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिपुतादृशाः ॥ न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित् कर्मयोनिः ॥ २६ ॥ एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्गौरनिश्चयः ॥ एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ॥ २७ ॥ कर्मैवंपुरुषस्याहंशुभं वायदिवाशुभं ॥ एवं पक्कपयाणामानंत्येन श्रुतेन च ॥ २८ ॥ सर्वमानंत्यमासीद्वै एवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ तेषामपेक्षणां निर्णिकानां शुभात्मनां ॥ २९ ॥

सप्तजन्मानि तेषु च गर्भवासाद्यैर्निदुःखानि अशनपानादिजन्यानि सुखानि च किमेकमेव स्वामिदर्शनाख्यं कर्म प्रापयति उत कर्मांतरसमवेतं आद्येदृशसाधनबुद्ध्यानुष्ठितस्य तस्य गर्भवासाद्यनिष्ठप्रापकत्वेशास्त्रस्याऽनर्थकरत्वं स्यात् अंत्ये तत्त्वज्ञानेन कर्मांतरनाशे सति जन्मायोगादर्शनशास्त्रानर्थक्यं स्यात् तस्मात्जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति शास्त्रादविच्छिन्ने जन्ममरणप्रवाहे सप्तजन्मसु विप्रत्वादियोगो दर्शनफलं न तु सप्तजन्मन्यपि तस्माद्युक्तमुक्तं प्रारब्धकर्मोपस्थापितयोनिप्रवेशनिमित्ततः पापकृत्यैः पापफलैर्दुःखैस्तेन लिप्यन्त इति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मचित्त्वेन यथार्थनामा अन्यो ब्राह्मणको ब्राह्मणप्रतिष्ठातिः दारुणजवन्नाममात्रधारीत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं ब्राह्मण इति ब्राह्मणक इति च कर्मसदसद्वृत्तपुरुषस्य नाम आह एवं निष्कामकर्मप्रनाड्या आनंत्येन त्वंपदार्थसाक्षात्कारजेन श्रुतेन तत्त्वमसि वाक्यार्थज्ञानेन ॥ २८ ॥ सर्वकृत्स्नं आनंत्यं प्राक्श्रुतात् ईश्वरो मदन्यः कश्चिदस्तीति शंकया समाधौ परिदृश्यमानमप्यानंत्यमसर्वममृतश्रुतानंतरंतु सर्वमित्यर्थः आसीदित्यनेन सर्वानंत्यस्याकृत्रिमत्वमुक्तं शाश्वती श्रुतिः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति तत्त्वमसीति च जीवस्य सिद्धवद्ब्रह्मभावकीर्तनात् निर्णिकानां विशुद्धानां शुभात्मनां मोक्षबुद्धीनां ॥ २९ ॥

चतुर्थः जायतस्यमसुपुस्यभिमानिविश्वैतजसप्राज्ञान् अपेक्ष्य चतुर्थो निर्विशेषः परमात्मा तद्विषयिणी या उपनिषत्विद्यानर्थो धर्मः शमदमोपरमति तिक्षाश्रद्धा समाध्यात्मकः साधारणो वर्गाश्रमागामिति शेषः संसिद्धैः शुद्धचित्तैः नियतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः नित्यंतुरीयं ब्रह्म साध्यते प्राप्यते ज्ञानं शास्त्रीयं श्रवणमपि निर्विशेषं संन्यासे एव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अपवर्गप्रदामतिर्विद्या ब्रह्मसाक्षात्काररूपा दत्तिर्यस्मिन्निति नित्यः आवश्यकः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति श्रुतेः सनातनः संप्रदायागतः ॥ ३१ ॥ साधारण आश्रमांतरधर्मसंमिश्रः यथाबलं यथावैराग्यं गच्छतां गच्छतामिषिपुरुषमात्रस्य वणिग्व्याधादेरपि क्षेमक्षेमहेतुः दुर्बलो रागो ज्ञानफलमुपसंहरति ब्रह्मण इत्यर्थेन ॥ ३२ ॥ मात्राभिर्धनैः त्यागं संन्यासं गार्हस्थ्ये संन्यासे वा यथोक्ताचारवतां यद्यपि निवृत्तिधर्मस्तुल्यस्तथापि प्रेत्यभावे मरणेकः स्वर्गजित्तमः ॥ ३३ ॥

चतुर्थोपनिषद् धर्मः साधारण इति स्मृतिः ॥ संसिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ३० ॥ संतोपमूलस्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ॥ ३१ ॥ साधारणः केवलो वा यथाबलमुपासते ॥ गच्छतां गच्छतां क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ॥ ब्रह्मणः पदमन्विच्छन् संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ३२ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच ये भुंजते ये ददते यजन्तेऽधो यते च ये ॥ मात्राभिरुपलब्धाभिर्यवात्यागं समाश्रिताः ॥ ३३ ॥ एते पांप्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ॥ एतदाचक्ष्वमेव ब्रह्म न्ययातत्त्वेन पृच्छतः ॥ ३४ ॥ कपिल उवाच परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतामभ्युपागताः ॥ न तु त्यागमुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ३५ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच भवंतो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ॥ आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३६ ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन विशेषो नात्र दृश्यते ॥ तद्यथा वयथान्यायं भगवांश्च ब्रवीतु मे ॥ ३७ ॥ कपिल उवाच शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ॥ कषाये कर्मभिः पक्वे रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ ३८ ॥ आनृशं स्यं क्षमाशांतिरहिंसा सत्यमार्जवं ॥ अद्रोहो न भिमानश्च ह्रीस्ति तिक्षा शमस्तथा ॥ ३९ ॥ पंथानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परं ॥ तद्विद्वाननुबुद्धो तमनसा कर्मनिश्चयं ॥ ४० ॥ यां विप्राः सर्वतः शांता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ॥ गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिं ॥ ४१ ॥

॥ ३४ ॥ परीति द्वयोर्मोक्षे समाने पित्या गोदृष्टमुखं बहुप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ऐक्यं मोक्षेकफलत्वं ॥ ३६ ॥ एकत्वेन ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन पृथक्त्वेन प्रधानगुणभावेन ॥ ३७ ॥ शरीरपक्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरशुद्धिः कर्माणि कर्मप्रयोज्या साध्यसाधनयोरभेदोपचारः ज्ञानं तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्यसूचनार्थः मोक्षसाधनमित्यर्थः तत्रक्रममाह कषाये इति चित्तदोषैकर्मभिः पाचिने सति रसः प्रीतिर्ब्रह्मानंदस्तस्य ज्ञाने शास्त्रजेतिष्ठति सति ॥ ३८ ॥ आनृशं स्यादयः प्रवर्तते तैश्च परं ब्रह्म प्राप्नोति आनृशं स्यं भूतदया क्षमा अभिजवेप्यविक्षिप्तचित्तता शांतिर्मनोजयः सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवं अवक्रत्वं शमः कर्मभ्यउपरतिः ॥ ३९ ॥ कर्मनिश्चयं कर्मफलनिश्चयं कषायपक्तिं अनुवैराग्याद्युत्पत्तिमनुसंजातां बुद्ध्येत ॥ ४० ॥ यामिति परमगतेर्लक्षणं ॥ ४१ ॥

यत्रतेवेदाः वेदितव्यं कर्म ब्रह्मस्वरूपं यथास्थितिकर्मणामनुष्ठानं ब्रह्मणश्च ज्ञानं प्राप्य अनहंकारेणावस्थानं च दृश्यते स एव वेदविद् अन्यस्तु वातरेचको भस्त्रापरनामा चर्मकोशः वातवेटक इति गौडाः पठन्ति व्याचक्षते च वातवशात् वेटकः भाषकः वेटपरिभाषणे इति धातुः ॥ ४२ ॥ मानं मेयं मातृस्थितिं च वेदादिपदोपात्तां क्रमेण व्युत्पादयति सर्वमित्यादिनाऽध्यायशेषेण अस्ति वर्तमानं नास्ति अतीतानागतं तस्य सर्वस्य निष्ठास्वरूपं ॥ ४३ ॥ मानमुक्त्वामेयमाह एषैवेति सर्वत्र सर्वेषु शास्त्रेषु एषा एकैव निष्ठा कासौ एतज्जगत् अस्ति च प्रतीतिकाले नास्ति च बाधकाले ननु घटादिरपि स्थितिकाले स्ति प्राक् प्रध्वंसाभावकाले नास्तीत्याशं कानिरासाय चकार द्वयेन समानकालिकमस्ति त्वनास्ति त्वधर्मद्वयं समुच्चिनोति तेन बुद्धानां प्रतीयमानमपि मायापुरवन्नास्येव अबुद्धानां च तत्त्वतोऽत्यन्तासदपि वज्रपंजरवद्दृढतरमस्येव एतदेव विदुषोऽपि एतदिति विजानतः तत्त्वज्ञस्य एतत्परिदृश्यमानं वियदादि अंतं च मध्यं च अनुवाद्यापेक्षं क्रीवत्वं अंतश्च मध्यश्च अंतो निर्विशेषं लयस्थानं मध्यः स विशेः लयस्थानं सत् मूत्राख्यं वस्तु तत्त्वसदिति एतदुक्तं भवति एतद्वैराजं रूपं शुद्धात् ब्रह्मणो नन्यदेव जनमिव शुक्तेः एतन्मायाशबलादप्यनन्यत्वं कुंडलमिव कनकात् एतत्सूक्ष्मादप्यनन्यत्वं उपनेत्रदृशः स्थूलाक्षरमिव सूक्ष्मात् तेनैतदसत् अज्ञानमात्रमनिर्वचनीयमिति नन्वेक एव मायावी सर्वलयस्थानमस्तु किमिति ततो न्यनिर्मायं कल्प्येते इति चेत् श्रुतिप्रामाण्यादिति ब्रूमः तथा हि श्रुतिः स यथा सर्वा सामपांसमुद्रकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां च क्षुरेकायनमिति असमुद्रदृष्टां तेन कार्यल

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थितिं ॥ एवं वेदविदित्यादुरतो न्यो वातरेचकः ॥ ४२ ॥ सर्वविदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४३ ॥ एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च ॥ एतदंतं च मध्यं च सच्चाऽसच्चा विजानतः ॥ ४४ ॥ समासं त्याग इत्येव सर्ववेदेषु निष्ठितं ॥ संतोष इत्यनुगतमपवर्गे प्रतिष्ठितं ॥ ४५ ॥ ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं सर्वस्यात्मा स्यावरं जंगमं च ॥ सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तरं च ब्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययं च ॥ ४६ ॥

याधिष्ठानं मायाविन्मुक्त्वा स यथा सैधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयत इति लवणे दकदृष्टां तेन कार्यकारणो जयलयाधिष्ठानं चिन्मात्रं दर्शयति यथा उदके प्रास्तः सैधवखिल्यस्तत्र स्वोपादानभूतमुदकं विलीयते ननु करकावत्स्वरूपमात्रेण परिमाणानतिरेकादेवं कार्यकारणेषु द्वे ब्रह्मणि लीयेते इति श्रुत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं विदः समाधिं व्युत्थानयोः स्थितिमाह समाप्तमिति त्याग इत्येव क्षेत्रारामगृहपशुपत्नीपुत्रशरीरेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यहंकारानानां त्यागे निर्विकल्पसमाधिस्त्येव सम्यगानं भवति एतदेव सर्ववेदार्थः यथोक्तं वासिष्ठे निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धांतः सर्ववाङ्मय इति अपिसंराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रं च संराधने समाधौ प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यक्षपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिः मूलसापेक्षत्वात् दृश्यते त्वय्ययावुत्प्रायोगिनस्तं प्रपश्यंतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां समाधावात्मनः सम्यग्दर्शनं भवतीति सूत्रार्थः व्युत्थानावस्थामाह संतोष इति श्रुतौ हि ते ये शतं मानुषा आनंदाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यादिनोत्तरोत्तरशतगुणेषु मानुषानंदादि ब्रह्मानंदानेष्वा नंदेषु श्रोत्रियत्वाकामहतत्वयोरनुगमोदृष्टः तत्र श्रोत्रियत्वं सर्वत्र सत्त्वं अकामहतत्वोत्कर्षादेव चानंदोत्कर्षः तस्यैव संतोषाद्विदितस्य सर्वानंदेष्वनुगतस्य पराकाष्ठाव्युत्थिते ब्रह्मविदित्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अपवर्गस्वरूपमाह ऋतमिति ऋतमबाधितं सत्यं सच्चत्यच्चेति सत्त्वं मूर्तामूर्तप्रपंचात्मकं तदधिष्ठानत्वात् यतः सर्वस्यात्माऽतो विदितं यतः स्थावरं जंगमं च तत्तद्देहतादात्म्यापन्नमतो वेदितव्यं सर्वमविकलं सुखं दुःखासंभिन्नं सुखमित्यर्थः उत्तरं सर्वोत्कृष्टं शिवं शांतं मद्भैतं तुरीयमित्यर्थः शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यत इति श्रुतेः ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं अव्यक्तस्य प्रभवआविर्भावोयस्मात्तत्तद्देशस्याप्यधिष्ठानं अव्ययं अपरिणामित्वान्नित्यं चात् असंगं ॥ ४६ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति तेजइति तेजःइन्द्रियजयेसामर्थ्यं क्षमाअपकारिष्वपिक्रोधानुत्पत्तिः शांतिर्निष्कामत्वेनसर्वस्मात्कर्तव्यादुपरमः एतन्नयंअनामयंशुभंनिर्दुःखस्यसुखस्यप्राप्तौहेतुः तथेतिप्राप्यप्रापकस्य रूपविभागत्यर्थः तथाविधं नास्तिविधोविधानंकर्तव्यतायन्ननअविधंअकृत्रिमंव्योमजगत्कारणंव्योमवदसंगंवा सनातनंनित्येकरूपं ध्रुवमविनाशि एतैःतेजआदिभिस्त्रिभिःकारणैर्यत्तुगम्यनेअधिगम्यतेऽज्ञा नापनोदेसति केऽबुद्धिनेत्रैःपुरुषैःतस्मैब्रह्मणेनमइतिविद्यायावीर्यवत्त्वायप्रचयगमनायचनमस्करोतिभगवान्कपिलः ब्राह्मणायब्रह्मविदभिन्नाय ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष०नै०भा०सप्तत्य

तेजःक्षमाशांतिरनामयंशुभंतथाविधंव्योमसनातनंध्रुवं ॥ एतैःसर्वैर्गम्यतेबुद्धिनेत्रैस्तस्मैनमोब्रह्मणेब्राह्मणाय ॥४७॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०गोक पिलीयेसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच धर्ममर्थचकामंचवेदाःशांसंतिभारत ॥ कस्यलाभोविशिष्टोन्नत न्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं ॥ कुंडधारेणयस्याभक्तायोपकृतंपुरा ॥ २ ॥ अधनोब्राह्मणःकश्चित्कामा द्धर्ममवैक्षत ॥ यज्ञार्थंसततार्थार्थीतपोतप्यतदारुणं ॥ ३ ॥ सनिश्चयमथोरुत्वापूजयामासदेवताः ॥ भक्त्यानचैवाध्यगच्छद्भनंसंपूज्यदेवताः ॥ ४ ॥ ततश्चि तामनुप्राप्तःकृतमद्वैवतंतुतत् ॥ यन्मेद्रुतंप्रसीदेतमानुपैरजडीकृतं ॥ ५ ॥ सोथसौम्येनमनसादेवानुचरमंतिके ॥ प्रत्यपस्यज्जलधरंकुंडधारमवस्थितं ॥ ६ ॥ दृ ष्ट्वैवतंमहाबाहुंतस्यभक्तिरजायत ॥ अयमेधास्यतिश्रेयोवपुरेतद्वितादृशं ॥ ७ ॥ संनिरुष्टश्चदेवस्यनचान्यैर्मानुपैर्वतः ॥ एपमेदास्यतिधनंप्रभूतंशीघ्रमेवच ॥ ८ ॥ ततोधूपश्चगंधैश्चमाल्यैरुच्चावचैरपि ॥ बलिभिर्विविधाभिश्चपूजयामासतंहिजः ॥ ९ ॥ ततस्त्वल्पेनकालेनतुष्टोजलधरंस्तदा ॥ तस्योपकारनियतामि मांवाचमुवाचह ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्नेचसुरापेचचौरैर्भग्नव्रतेतथा ॥ निष्कृतिर्विहितासद्भिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः ॥ ११ ॥ आशयास्तनयोऽधर्मःक्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः ॥ लोभःपुत्रोनिरुत्यास्तुकृतघ्नोनाहतिप्रजां ॥ ततःसब्राह्मणःस्वप्नेकुंडधारस्यतेजसा ॥ अपश्यत्सर्वभूतानिकुशेषुशयितस्तदा ॥ १२ ॥ शमेनतपसाचैव भक्त्याचनिरुपस्कृतः ॥ शुद्धात्माब्राह्मणोरात्रौनिदर्शनमपश्यत ॥ १४ ॥ मणिभद्रंसतत्रस्थंदेवतानांमहाद्युतिं ॥ अपश्यतमहात्मानंव्यादिशंतंयुधिष्ठिर ॥ १५ ॥

धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ ॥ ७३ ॥ मोक्षधर्माननुष्ठानुमशक्तस्यत्रिवर्गेकःश्रेष्ठतमइतिपृच्छति धर्ममिति ॥ १ ॥ तत्राख्यायिकापूर्वकंधर्मस्यप्राधान्यमाहात्रेत्यादिना कामात्धर्ममवैक्षतफल कामनयाधर्मकरिष्यामीतिचितितवान् धर्मश्चार्थसाध्यइत्यर्थार्थीघोरंतपोऽतप्यत ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ जलधरमेघं कुंडधारंनामतः ॥ ६ ॥ धास्यतिविधास्यति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ उपकारेनियमेनप्रवर्तयंतोउपकार नियतां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेजसाप्रभावेन ॥ १३ ॥ निरुपस्कृतःभोगवर्जितः निदर्शनंकुंडधारभक्तेःप्रत्ययं ॥ १४ ॥ व्यादिशंतंदेवेभ्यःफलयाचकान्निवेदयंतंदेवाज्ञयायाचकेभ्यःफलानिसमर्पयंतंवा ॥ १५ ॥

अशुभेषुकर्मसूपस्थितेषु प्राग्दत्तमपिराज्यादिकं प्रच्छिदंति हरंति ॥ १६ ॥ भूमौ पतितः ब्राह्मणहितार्थी ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ॥ शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिदंत्यशुभेषु च ॥ १६ ॥ पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ॥ निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ १७ ॥ ततस्तदेव वचनाम् मणिभद्रो महामनाः ॥ उवाच पतितं भूमौ कुण्डधारकिमिष्यते ॥ १८ ॥ कुण्डधार उवाच यदि प्रसन्ना देवामेभक्तो यं ब्राह्मणो मम ॥ अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किंचित्सुखोदयं ॥ १९ ॥ ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महाद्युतिं ॥ २० ॥ मणिभद्र उवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकृत्यः सुखी भव ॥ धनार्थी यदि विप्रो यं धनमस्मै प्रदीयतां ॥ २१ ॥ यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ॥ देवानां शासनात्तावदसंख्यं ददाम्यहं ॥ २२ ॥ विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमधुवं ॥ तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ २३ ॥ कुण्डधार उवाच नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनं प्रद ॥ अन्यमेवाहमिच्छामि भक्त्या नुग्रहं कृतं ॥ २४ ॥ पृथिवीं रत्नपूर्णां वामहृद्धारत्नसंचयं ॥ भक्त्या न हामिच्छामि भवेदेतु धार्मिकः ॥ २५ ॥ धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मचैवोपजीवतु ॥ धर्मप्रधानो भवतु ममैषो नुग्रहो मतः ॥ २६ ॥ मणिभद्र उवाच सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ॥ फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ २७ ॥ भीष्म उवाच ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशः ॥ अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्तु देवताः ॥ २८ ॥ मणिभद्र उवाच प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ॥ भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः ॥ २९ ॥ ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ॥ ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभं ॥ ३० ॥ ततोऽपश्यत् चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः ॥ पार्श्वतोऽभ्याशतोऽन्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मण उवाच अयं न सुरुतं वेत्तिको न्वन्यो वेत्स्यते कृतं ॥ गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुं ॥ ३२ ॥ भीष्म उवाच निर्वेदा देवतानां च प्रसादान्सद्विजोत्तमः ॥ धनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्ध्वांस्तदा ॥ ३३ ॥ देवतानि थि शेषेण फलमूलाशनो द्विजः ॥ धर्मे चास्य महाराज दृढा बुद्धिर जायत ॥ ३४ ॥ त्यक्त्वा मूलफलं सर्वपणां हारो भवद्विजः ॥ पर्णैस्त्यक्त्वा जलाहारः पुनरासीद्विजस्तदा ॥ ३५ ॥

॥ २७ ॥ धर्मे धर्मनिमित्तं अभ्यासं पुनः पुनर्धर्ममेव विप्रार्थय याचते तेन कामस्तदर्थो धर्मोऽर्थश्चेति त्रयमपि तुच्छं निष्कामधर्म एव श्रेयानित्याख्यायिकानां तर्कमुक्तं भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ चीराणि अपश्यत् उपादेयत्वेनैकैव विरक्तो भूदित्यर्थः शेषं स्पष्टार्थं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वायुभक्षस्ततः पश्चाद्दून्वर्पगणानभूत् ॥ नचास्यक्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३६ ॥ धर्मे च श्रद्धा न स्य तपस्युग्रे च वर्तनः ॥ कालेन महता तस्य दिव्यादृष्टि रजायत ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यामहं धनं ॥ तुष्टः कस्यचिदेवेह मिथ्यावाद्भवेन्मम ॥ ३८ ॥ ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ॥ भूयश्चाचितयस्सिद्धो यत्परं सोऽभि मन्यते ॥ ३९ ॥ यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ॥ स भवेदचिराद्वाजानमिथ्यावाद्भवेन्मम ॥ ४० ॥ तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ॥ ब्राह्मणस्य तपो योगात्सौ हृदेनाभि चोदितः ॥ ४१ ॥ समागम्य स तेनाथ पूजां च क्रेयया विधि ॥ ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ४२ ॥ ततो ब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते च क्षुरुत्तमं ॥ पश्य राजा गतिं विप्रलोकं श्रैव तु चक्षुषा ॥ ४३ ॥ ततो राजसहस्राणि मग्नानि निरयेतदा ॥ दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४४ ॥ कुण्डधार उवाच मां पूजयित्वा भावेन यदित्वंदुःखमाप्नुयाः ॥ कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेनुग्रहो भवेत् ॥ ४५ ॥ पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छोत्कथं नरः ॥ स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४६ ॥ भीष्म उवाच ततो पश्य त्वं कामं च क्रोधं लाभं भयं मदं ॥ निद्रां तं द्रीं तथा लस्यमावृत्य पुरुषान् स्थितान् ॥ ४७ ॥ कुण्डधार उवाच एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद्रयं ॥ तथैव देववचनाद्विप्रं कुर्वतिसर्वशः ॥ ४८ ॥ न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ॥ एष शक्तो सितपसादातुराज्यं धनमिति च ॥ ४९ ॥ भीष्म उवाच ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिण ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेनुग्रहः कृतः ॥ ५० ॥ कामलोभा नुबंधेन पुरा ते यदसूयितं ॥ मया स्नेहमविज्ञायत त्रमेक्षं तुमर्हसि ॥ ५१ ॥ क्षांतमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभ ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवांतरधीयत ॥ ५२ ॥ ततः सर्वांस्तदालोकान् ब्राह्मणो नुचचारह ॥ कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ॥ ५३ ॥ विहाय सा च गमनं तथा संकल्पितार्थता ॥ धर्माच्छ्रुत्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ५४ ॥ देवता ब्राह्मणाः संतो यक्षामानुषचारणाः ॥ धार्मिकान् पूजयंती ह न धनाढ्या न्न कामिनः ॥ ५५ ॥ सुप्रसन्ना हि ते देवाय त्ते धर्मे रता मतिः ॥ धर्मे सुखकलाकाचिद्धर्मे तु परमं सुखं ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कुण्डधारोपाख्याने एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ॥ ७३ ॥

इति शांति • मो • नै • भा • एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

निष्कामधर्मस्य श्रेष्ठ्यमुक्तं तद्विषयांशून्यस्यैव तस्येति वक्तुं हि स यज्ञनिदार्थो यमध्याय आरभ्यते बहूनामिति एकंचित्तशुद्धिरीश्वरप्रीतिर्वातदर्थानां मध्ये धर्मार्थयोर्धनज्ञः समाहितो विनियुक्तः सकथं कीदृक् स्वहृत्
पः स्यात् सुखार्थार्थस्वर्गार्थधनार्थचयोन भवति तदर्थं हि हिंसा नानुरुध्यतेऽतो धर्ममात्रार्थस्य यज्ञस्य स्वरूपं ब्रूहीत्यर्थः ॥ १ ॥ उच्छृत्ते ब्राह्मणस्येति संबंधः ॥ २ ॥ यज्ञं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः समाद
धे समाहितोऽवहितो भूत् ॥ ३ ॥ श्यामाक्रमशानं अदनीयं सूर्यपर्णी सुवर्चलेति शाकविशेषौ त्रयमेतद्वन्यं यज्ञियद्रव्यं ॥ ४ ॥ उपगम्य प्राप्य वने वानप्रस्थाश्रमे यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवता इति श्रुते
रर्थमाहापीति ॥ ५ ॥ पुष्करधारिणी नामतः सत्ये सत्यसंज्ञे भर्तृव्यमाणरीत्या हि सा प्रधानेन यज्ञेन यदुमिच्छति नानुविधीयते हि सा यज्ञमश्रेयस्त्वेन मन्यमाना अनुविधानं आनुकूल्यं न करोति ॥ ६ ॥ तथा
पिशापाद्भीता सती भर्तुः स्वभावमनुरुध्यास्ते इत्यर्थः मायूरेति मयूरपिच्छैः सन्निवेशविशेषेण गुणैस्तस्यावस्त्रं वर्णितं विस्तारितं जीर्णैस्त्वयंगलितत्वं पर्णानां पिच्छानां च ॥ ७ ॥ अकामया यज्ञं यज्ञफलं वाऽनि

युधिष्ठिर उवाच बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ॥ धर्मार्थं न सुखार्थार्थकथं यज्ञः समाहितः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदे नानु
कीर्तितं ॥ उच्छृत्तेः पुरा वृत्तं यज्ञार्थं ब्राह्मणस्य च ॥ २ ॥ नारद उवाच राष्ट्रधर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्विजः ॥ उच्छृत्तिर्ऋषिः कश्चिद्यज्ञं यष्टुं समादधे ॥
॥ ३ ॥ श्यामाक्रमशानं तत्र सूर्यपर्णी सुवर्चला ॥ तिकंच विरसं शाकं तपसा स्वादुतांगतं ॥ ४ ॥ उपगम्य वने शुद्धिं सर्वभूताविहिंसया ॥ अपि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्व
र्ग्यः परंतप ॥ ५ ॥ वस्त्रभार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करधारिणी ॥ यज्ञपत्नी त्वमानीता सत्येनानुविधीयते ॥ ६ ॥ सा तु शापपरित्रस्ता तत्स्वभावानुवर्तिनी ॥ मायूर
जीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्ववर्णितं ॥ ७ ॥ अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होत्रनुशासनात् ॥ शुक्रस्य पुनराज्ञाभिः पर्णादो नाम धर्मवित् ॥ ८ ॥ तस्मिन् वने समीपस्यो मृगो भू
त्सहवासिकः ॥ वचोभिरववीत्सत्यं त्वये दंदुष्कृतं कृतं ॥ ९ ॥ यदि मंत्रांगहीनो यं यज्ञो भवति वै कृतः ॥ मांभोः प्रक्षिप होत्रे त्वंगच्छ स्वर्गं मनिंदितः ॥ १० ॥ ततस्तु यज्ञे सा
वित्री साक्षात्तं संन्यमंत्रयत् ॥ निमंत्रयंती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनं ॥ ११ ॥ एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टाय ज्ञपावकं ॥ किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सारसा तलं ॥ १२ ॥

च्छं त्यापुष्करमालिन्या होतुर्भर्तुः नुशासनाय ज्ञः कृतः एतेन भार्याया अपि कर्तृत्वमुक्तं त्वंगत्वमात्रं शुक्रस्येति आज्ञाभिः असकृत्कृतया आज्ञया आज्ञातिरिति पाठे वंशजः ॥ ८ ॥ सहवासिकः यजमानस्य स
त्यसंज्ञस्य प्रतिवेशी सः मृगो भूत् मृगो भूत्वा च सत्यं मुनिमब्रवीत् दुष्कृतमिति यथायवमये पुरोडाशो ब्राह्मणं मेघसु मनस्यमान इति मंत्रस्य लिगाभावाद्दोषः यथा वाज्योतिष्टोमे आनुवंध्यायां गोपशोः स्थाने पश्व
भावे पयस्येत्याश्वलायनाद्युपदिष्टायां पयस्यायां दद्याद्यवदानलोपो मंत्रलोपश्च एवं सति सामर्थ्ये मंत्रांगहीनं यज्ञं कुर्वतां दुष्कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु दरिद्रेण मया पशुः क्रेतुं न शक्यतेऽतो नुकल्पेनैव श्यामाकं
चरुणा पशुकार्यं क्रियत इत्याशंक्याह यदीति होत्रे दूयते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या अग्नौ मां पर्णादं मृगभूतं ॥ १० ॥ सा वित्री सवितृमंडलाधिष्ठानां देवता प्रत्यक्षमेत्यसंन्यमंत्रयत् मन्त्रं यत्तदर्थः यं पशुरग्नौ होतव्य इत्युक्तवती प्र
त्युक्ता प्रत्याख्याता तत्र हेतुः न हन्यामिति ॥ ११ ॥ रसातलं दिदृक्षुः सा यज्ञपावकं प्रविष्टेति संबंधः यज्ञे दुश्चरितं दुष्टमाचरितं किं नु इति समीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षानिर्देशः ॥ १२ ॥

सत्यंसत्यसंज्ञं अथाचतमाग्नौ प्रक्षिपेति प्रार्थितवान् ततो हि सायां दोषं पश्यता पर्यग्निकृतानां रण्यानुत्सृजन्तीति शास्त्रदृष्ट्या सत्येन समृगः परिष्वज्य स्पृष्ट्वा एतेन आलंभादिपर्यग्निकरणांतलक्ष्यते तावत्कृत्वासंदिष्टा ज्ञतः ॥ १३ ॥ सहरिणः आत्मनो वधमात्रेण स्वस्य स्वर्गतिं पश्यन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति पशूनां यजमानानां च सहैव स्वर्गतिं स्पृष्ट्वा लगेन विषयेषु मग्नेन च क्षुपादृष्ट्वा मृगं च स्वर्गार्थिनमालोक्य हिंसायां कृतायां मेव स्वर्गवासं प्राप्नोतीति समर्थयन् समर्थितवानिति संबंधः ॥ १६ ॥ सत्विति केनचिन्निमित्तेन मृगतां प्राप्नोति धर्मस्तस्य निमित्तस्य निष्कृतिप्रतीकारमाधत्तत्वात्मानं भोचितवान् न त्वसौ यज्ञस्य समीचीनो विधिर्हि सामयत्वात् ॥ १७ ॥ अनुभावेन पशुं हत्वा स्वर्गं प्राप्स्यामीत्यभिप्रायेण यज्ञियायज्ञायहिता ॥ १८ ॥ ननु धर्मस्यापीदृक्कलकरणमयुक्तमित्याशंक्याह तत इति याजयत अडभावार्पः याजितवान् भार्यायाः पुष्करधारिण्याः हिंसा मय यज्ञमनिच्छत्याः ॥ १९ ॥ तथा तेन स्वर्गप्रदत्वेन रूपेण हितः सत्यवादिनां ब्रह्मवादिनां तु असौ नो धर्मः यो धर्म इति पाठे ते तुभ्यं सत्यं वक्ष्यामि

सतु वद्वां जलिसत्यमया च द्वरिणः पुनः ॥ सत्येन स परिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति ॥ १३ ॥ ततः सहरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ॥ साधु हिंसय मांसं सत्यहतो यास्यामि सद्गतिं ॥ १४ ॥ पश्यत्यप्सरसो दिव्यामया दत्तेन च क्षुपा ॥ विमानानि विचित्राणि गंधर्वाणां महात्मनां ॥ १५ ॥ ततः स सुचिरं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा लगेन च क्षुपा ॥ मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १६ ॥ सतु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोऽपि तो वने ॥ तस्य निष्कृतिमाधत्त न त्वसौ यज्ञसंविधिः ॥ १७ ॥ तस्य तेनानुभावेन मृगं हिंसात्मनस्तदा ॥ तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्विज्ञानय ज्ञिया ॥ १८ ॥ ततस्तं भगवान् धर्मो यज्ञं याजयत स्वयं ॥ समाधानं च भार्यायां लेप्ते सतपसा परं ॥ १९ ॥ अहिंसा सकलो धर्मो हिंसा धर्मस्तथा हितः ॥ सत्यं ते हं प्रवक्ष्यामि नो धर्मः सत्यवादिनां ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशां मोक्षो यज्ञनिंदानामद्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं भवति पापात्मा कथं धर्मकरोति वा ॥ केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १ ॥ भीष्म उवाच विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ॥ शृणु मोक्षं स निर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ २ ॥ विज्ञानार्थाह पंचानामिच्छा पूर्वप्रवर्तते ॥ प्राप्यैकं जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३ ॥ ततस्तदर्थं यतते कर्मचारभते महत् ॥ इष्टानां रूपगंधानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ४ ॥

कितत्सत्यं यः सत्यवादिनां धर्मः य इति विधेयापेक्षं पुंस्त्वं अत्राख्यायिका तात्पर्यं पशुकार्ये श्यामाकादिविकारांश्चरुपुरोडाशादीन् कुर्यादिति गम्यते तथा च गृह्ये अथ श्वो भूतेष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन वेति पशुस्थाने स्थालीपाकोऽपि विधीयते एवमन्यत्र पुरोडाशामिक्षादीनामपि पशुस्थाने विधानमवगंतव्यं तस्मान्न हिंसायज्ञः श्रेयानित्यज्ञनिंदेत्यध्यायनाम तत्र हिंसायज्ञनिंदेत्यवगंतव्यं ॥ २० ॥ इति शांति ० मो ० नै ० भा ० द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ ॥ ७ ॥ अहिंसा धर्म एव वैराग्योत्पादनद्वारामोक्षहेतुरिति निश्चित्य धर्मविरोधिनः पापस्योत्पत्तिपरिहाराय इतरच्चोपादानाय जिज्ञासने कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ पंचानां शब्दादीनां एकं प्राप्य तत्र रागद्वेषौ जायेते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदर्थं काम्यस्य प्राप्तये द्वेष्यस्य हानाय च अभ्यासं पुनः पुनः सेवनं ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ व्याजेनकपटेनअर्थेअर्थजातं ॥ ७ ॥ पापंपित्रादिद्रोहं ॥ ८ ॥ न्यायसंबद्धंआहारव्यवहारेचत्यक्तलज्जःसुखीभवेदित्यादि त्रिविधःकायिकोवाचिकोमानसश्च ॥ १॥ पापंपरानिष्टं ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ कुशलंकल्याणंपरहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुखदुःखानांविवेचनेकुशलश्चतुरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मूलंसिंचतेयत्रवैगुणान्पश्यतितदेववर्धयति ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रभुत्वंसंकल्पसिद्धत्वं ॥ १८ ॥

ततोरागःप्रभवतिद्वेषश्चतदनंतरं ॥ ततोलोभःप्रभवतिमोहश्चतदनंतरं ॥ ५ ॥ लोभमोहाभिभूतस्यरागद्वेषान्वितस्यच ॥ नधर्मेजायतेबुद्धिर्व्याजाद्धर्मकरो
 तिच ॥ ६ ॥ व्याजेनचरतेधर्ममर्थव्याजेनरोचते ॥ व्याजेनसिद्ध्यमानेषुधनेषुकुरुनंदन ॥ ७ ॥ तत्रैवकुरुतेबुद्धिततःपापंचिकीर्षति ॥ सुहृद्भिर्वार्यमाणोपिपं
 डितैश्चापिभारत ॥ ८ ॥ उत्तरंन्यायसंबद्धंब्रवीतिविधिचोदितं ॥ अधर्मस्त्रिविधस्तस्यवर्धतेरागमोहजः ॥ ९ ॥ पापंचितयतेचैवप्रब्रवीतिकरोतिच ॥ तस्याधर्म
 प्रवृत्तस्यदोषान्पश्यंतिसाधवः ॥ १० ॥ एकशीलाश्चमित्रत्वंभजंतेपापकर्मिणः ॥ सनेहसुखमाप्नोतिकुतएवपरत्रवै ॥ ११ ॥ एवंभवतिपापात्माधर्मात्मानंतुमे
 श्ठणु ॥ यथाकुशलधर्मासकुशलंप्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ कुशलेनैवधर्मेणगतिमिष्टांप्रपद्यते ॥ यएताम्रज्ञयादोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ १३ ॥ कुशलःसुखदुःखा
 नांसाधूंश्चाप्यथसेवते ॥ तस्यसाधुसमाचारादभ्यासाच्चैववर्धते ॥ १४ ॥ प्रज्ञाधर्मेचरमतेधर्मचैवोपजीवति ॥ सोऽथधर्मादवाप्तेषुधनेषुकुरुतेमनः ॥ १५ ॥ त
 स्यैवसिंचतेमूलंगुणान्पश्यतियत्रवै ॥ धर्मात्माभवतित्येवंमित्रंचलभतेशुभं ॥ १६ ॥ समित्रधनत्वाभात्तुप्रत्येकंहचनंदति ॥ शब्देस्पर्शरसेरूपेतथागंधंचभा
 रत ॥ १७ ॥ प्रभुत्वंलभतेजंतुर्धर्मस्यैतत्फलंविदुः ॥ सतुधर्मफलंलब्ध्वानहृष्यतियुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ अतृप्यमाणोनिर्वेदमादत्तेज्ञानचक्षुषा ॥ प्रज्ञाचक्षुर्यदाका
 मेरसेगंधेनरज्यते ॥ १९ ॥ शब्देस्पर्शेतथारूपेनचभावयतेमनः ॥ विमुच्यतेतदाकामान्नचधर्मविमुंचति ॥ २० ॥ धर्मत्यागेचयततेदृष्ट्वालोकंदेवयात्मकं ॥ त
 तोमोक्षाययततेनानुपायादुपायतः ॥ २१ ॥ शनैर्निर्वेदमादत्तेपापंकर्मजहातिच ॥ धर्मात्माचैवभवतिमोक्षंचलभतेपरं ॥ २२ ॥ एतत्तेकथितंतातयन्मांत्वंप
 रिपृच्छसि ॥ पापंधर्मस्तथामोक्षोनिर्वेदश्चैवभारत ॥ २३ ॥

निर्वेदवैराग्यं ॥ १९ ॥ भावयतेचितावशंकरोति ॥ २० ॥ धर्मत्यागेधर्मफलस्यस्वर्गादिस्सागे नानुपायात् उपायाननुष्ठानात्किंतुउपायतएव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० आ० त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ॥ ७३ ॥ उपायस्वरूपप्रश्नपूर्वकं वक्तुमारभते मोक्षइति ॥ १ ॥ सर्वार्थसर्वमर्थधर्मादि मोक्षमेववाप्राज्ञअर्थग्रहणसमर्थ निपुणंश्रुतार्थपरीक्षयाक्षमंनिदर्शनंप्रत्ययः मोक्षेस्त्वबुद्धिसाक्षिकउपायइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रउपायोद्विविधःप्रवृत्तिरूपोनिवृत्तिरूपश्च तयोर्दृष्टान्तमुखेनवैलक्षण्योपपादनपूर्वकंमोक्षेहेतुहेतुमद्भावमाह करणेइति साध्येधर्मेचिकीर्पाबुद्धिरुत्पद्यते सिद्धेतुब्रह्मणिआवरणापगमेनज्ञानमाक्रमितिघटदृष्टान्तैवज्ञेयमित्यर्थः एवंधर्मेपुमोक्षधर्मेपुशमदमादिपुनिवृत्तिरूपेपुआलोकवद्वस्तुतत्त्वाभिव्यंजकेपु अन्यत्प्रवृत्तिरूपोधर्मःकारणंन तस्योपयोगंविशेषणेनैवाह धर्माभ्युपायेपुधर्मायागादिःसएवाभ्युपायोयेषानेषु निष्कामस्ययागादिश्चित्तशुद्धिद्वारानिवृत्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोर्हे

तस्माद्धर्मेप्रवर्तयाःसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ धर्मेस्थितानांकोतयसिद्धिर्भवतिशाश्वती ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष०चतुःप्राश्निकोनाम त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच मोक्षःपितामहेनोक्तउपायान्नानुपायतः ॥ तमुपायंयथान्यायंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥ १ ॥ भीष्मउवाच त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञयुक्तंनिपुणदर्शनं ॥ येनोपायेनसर्वार्थनित्यंनृगर्थसेनघ ॥ २ ॥ करणेघटस्ययाबुद्धिर्घटोत्पत्तौनसामना ॥ एवंधर्माभ्युपायेपुनान्यधर्मेपुकारणं ॥ ३ ॥ पूर्वसमुद्रयःपंथासनगच्छतिपश्चिमं ॥ एकःपंथाहिमोक्षस्यतन्मेविस्तरतःशृणु ॥ ४ ॥ क्षमयाक्रोधमुच्छिद्यात्कामं संकल्पवर्जनात् ॥ सत्वसंसेवनाद्धीरोनिद्रांचच्छेत्तुमर्हति ॥ ५ ॥ अप्रमादाद्रयंरक्षेच्छासंक्षेत्रज्ञशीलनात् ॥ इच्छाद्विपंचकामंचधैर्येणविनिवर्तयेत् ॥ ६ ॥ भ्रमंसंमोहमावर्तमभ्यासाद्दिनिवर्तयेत् ॥ निद्रांचप्रतिभांचैवज्ञानाभ्यासेनतत्त्ववित् ॥ ७ ॥ उपद्रवांस्तथारोगान्हितजीर्णमिताशनान् ॥ लोभंमोहंचसंतोषाद्विपयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशादधर्मंचजयेद्धर्ममवेक्षया ॥ आयत्याचजयेदाशामर्थसंगविवर्जनात् ॥ ९ ॥

तुहेतुमद्भावेपि अत्यंतवैलक्षण्यंघटान्तैवाहपूर्वेइति ॥ ४ ॥ निवृत्तिधर्मस्यपराकाष्ठासर्ववृत्तिनिरोधरूपोयोगस्तंविश्वस्तदृशानिक्षमादीनित्रयोविशतिसाधनानिपृथक्प्रयोजनवन्तिनिर्दिशति क्षमयेत्यादिना सत्वसंसेवनादालस्यादित्यागपूर्वकंसात्विकभगवत्प्रेरणादिधर्मसेवनान् ॥ ५ ॥ अप्रमादात्सावधानतया भयंलोकापवादजं लज्जामित्यर्थः स्वासंप्राणचेष्टां क्षेत्रज्ञस्त्वंपदार्थस्तस्यशीलनाद्धेतोःतत्रमनसोधारणयेत्यर्थः रक्षेत्निरुद्ध्यादितिपूर्वेणान्वयः प्राणान्धपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छुसीत दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनोधारयतेप्रमत्तइतिवायुजयस्यमनोधारणार्थत्वश्रुतेः कामंरुच्यभिलाषं ॥ ६ ॥ भ्रमंविपरीतज्ञानं संमोहअज्ञानं आवर्तमासमेताद्वेतइतिव्युत्पत्त्याऽनेककोटिस्पर्शिनंसंशयं अभ्यासात्तत्त्वाभ्यासान् निद्रामननुसंधानं प्रतिभामन्यानुसंधानंच ज्ञानाभ्यासेन तच्चित्तनंतकथनमन्योन्यंतत्त्वबोधनं एतदेकपरत्वंचज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधाइत्युक्तलक्षणेन ॥ ७ ॥ उपद्रवान्श्लेष्माजीर्णादीन् रोगान्ज्वरातिसारादीन् हितंदाहाद्यनुत्पादकं जीर्णसात्प्यतांप्राप्तं तत्त्वंविषयाणांरूपंमनर्थकरत्वंतद्वर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशात्कृपातः अवेक्षयापरिपालनेन आयत्याउत्तरकालेन संगोऽभिलाषः ॥ ९ ॥

योगेनवायुनिग्रहेण मानंचित्तसमुन्नति ॥ १० ॥ उत्थप्तेनउद्योगेन तंद्रीमालस्यं वितर्कविपरीततर्कं निश्चयात्श्रुतिविश्वासात् शौर्येणषड्वर्गजयसामर्थ्येन भयंसंसारं ॥ ११ ॥ अंगान्युक्ताप्रधानंयोगमा
ह यच्छेदिति निद्रायामिवयुगपत्सर्वलोमाभूदित्यनुष्ठेयंलयक्रममनुरुत्थवागादिवाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत् मनोपिविषयविकल्पाभिमुखमव्यवसायस्वरूपायांबुद्धौधारयेत् तदिदमुक्तं
यच्छेद्वाङ्मनसीबुद्ध्येति तांबुद्धिज्ञानचक्षुषाशुद्धत्वंपदार्थबोधेनसमष्टिबुद्ध्यवा ज्ञानंशुद्धत्वंपदार्थमप्यात्मावबोधेनायमात्मान्नस्तेत्यवबोधेनवाक्यजट्ट्यायच्छेत् आत्मानंधीवृत्तिमप्यात्मनापरमंचैतन्यप्र
काशेननियच्छेत् इन्द्रियाणिमनसिमनोबुद्धौबुद्धित्वंपदार्थेनंत्रत्वाकारवृत्तौतांशुद्रात्मनिचेतिक्रमेणप्रविलाप्यस्वरूपात्मनावतिष्ठेत्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निनीपेत्नेनुमिच्छेदात्मानं

अनित्यत्वेनचस्नेहंक्षुधांयोगेनपंडितः ॥ कारुण्येनात्मनोमानंतृष्णांचपरितोषतः ॥ १० ॥ उत्थानेनजयेत्तंद्रींवितर्कंनिश्चयाज्जयेत् ॥ मौनेनबहुभाष्यंचशौ
र्येणचभयंत्यजेत् ॥ ११ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसीबुद्ध्यातांयच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ॥ ज्ञानमात्मावबोधेनयच्छेदात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ तदेतदुपशान्तेनवाद्द्वयंशुचि
कर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्यपंचयान्कवयोविदुः ॥ १३ ॥ कामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचमं ॥ परित्यज्यनिपेवेतयतवाग्योगसाधनान् ॥ १४ ॥ ध्यानम
ध्ययनंदानंसत्यंद्द्विराजंवंक्षमा ॥ शौचमाहारतःशुद्धिरिन्द्रियाणांचसंयमः ॥ १५ ॥ एतैर्विवर्धतेतेजःपाप्मानमुपहंतिच ॥ सिध्यंतिचास्यसंकल्पाविज्ञानंचप्रव
र्तते ॥ १६ ॥ धृतपापःसतेजस्वीलघ्वाहारोजितेन्द्रियः ॥ कामक्रोधौवशेरुत्वानिनीपेद्ब्रह्मणःपदं ॥ १७ ॥ अमूढत्वमसंगित्वंकामक्रोधविवर्जनं ॥ अदैन्यमनु
दीर्णत्वमनुद्देगाव्यवस्थितिः ॥ १८ ॥ एपमार्गोहिमोक्षस्यंप्रसन्नोविमलःशुचिः ॥ तथावाक्कायमचसांनियमःकामतोऽन्यथा ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांति०मोक्ष०योगाचारानुवर्णनंनामचतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ७ ॥ भोष्मउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥
नारदस्यचसंवादंदेवलस्यासितस्यच ॥ १ ॥ आसीनंदेवलं वदं बुद्ध्वा बुद्धिमतांवरं ॥ नारदःपरिप्रच्छभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ २ ॥

कुत्र ब्रह्मणःपदंपदनीयंयत्रब्रह्माचतुर्मुखोपिलीयतेतत्स्थानं राहोःशिरइतिवदभेदेभेदोपचारात्षष्ठी ॥ १७ ॥ अमूढत्वंवेदांतश्रवणाद्यभ्यासात् असंगित्वंवैराग्यात् कामक्रोधविवर्जनंसंतोषक्षमादाक्यात् अ
दैन्यंपरिपूर्णकामता अनुदीर्णत्वंदर्पाहंकारराहित्यं अनुद्देगोर्निर्भयत्वं अव्यवस्थितिरनिकेतत्वं ॥ १८ ॥ कामतोऽन्यथाकामवैपरीत्येननियमोयोगोनिष्कामःकर्तव्यः योगजसिद्धीर्नेच्छेदित्यर्थः ॥ १९ ॥
इतिशांति०मो०नै०भा०चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रैवनिनीपेद्ब्रह्मणःपदमित्यत्रोक्तेब्रह्मणःपदेविषयेएव ॥ १ ॥ २ ॥

कुतइत्यवांतरकारणप्रश्नः कमभ्येतीतिपार्यतिकोपादानकारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ आद्यस्योत्तरमाह येभ्यइति भूतानिजरायुजादीनि कालेकर्मोद्भवसमये भावोभावनानिखिलप्राणिधीवासना तथाप्रचोदितः प्रेरितःपरमात्मा महाभूतानिखादीनि ॥ ४ ॥ कःसृजति कश्चास्यप्रवर्तकोभावइत्यतआह तेभ्यइति कालश्चतुर्युगात्मा अधर्मेरतोऽधर्मतित्यक्षुर्धर्मरंभीधर्मेरतइतिचतुर्विधःकलिद्वापरत्रेताकृतयुगसंज्ञोजीवः आत्माबुद्धिस्तयाप्रचोदितः एतेभ्यःकालबुद्धिमहाभूतेभ्यःपरंचेतनमीशंअचेतनंप्रधानंवान्यदस्तीतियोब्रूयात्सोऽसदलीकंब्रूयात् नान्योऽतोस्तिद्रष्टेतिद्रष्टृन्तरनिषेधश्रुतेः तुच्छयेनाभवपिहितंयदासीत् त मसस्तन्महिनाजायनैकमितितुच्छाज्ञानमाहात्म्यादुत्थ्यादिरूपेणब्रह्मैवाजायतेतिश्रुतेर्दृश्यमानकार्यमेवास्तिननुपरीक्षायांतिसोधीयमानंकारणमस्तिरज्जूरगोपादानाज्ञानवदतोऽन्येषांनित्यानुमेयत्वेनाभिमतंप्र

नारदउवाच कुतःसृष्टमिदंविश्वंब्रह्मन्स्थावरजंगमं ॥ प्रलयेचकमभ्येतितद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ३ ॥ असितउवाच येभ्यःसृजतिभूतानिकालेभाव प्रचोदितः ॥ महाभूतानिपंचेतितान्याहुर्भूतचितकाः ॥ ४ ॥ तेभ्यःसृजतिभूतानिकालआत्मप्रचोदितः ॥ एतेभ्योयःपरंब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयं ॥ ५ ॥ विद्धिनारद पंचैतान्शाश्वतानचलान्धुवान् ॥ महत्स्तेजसोराशीन्कालपष्ठान्स्वभावतः ॥ ६ ॥

धानंतटस्थेश्वरश्चतदुभयंदृश्यात्द्रष्टृश्चान्यदचेतनंचेतनंवानास्तीतिस्पष्टं ॥ ५ ॥ एतान्खादीन्अचलान्परिणामशून्यान् ध्रुवान्आद्यंतशून्यान् स्वमघटइवाजातत्वादेवत्वनाद्यंतवत्त्वदृष्टिर्भूतेषुभ्रांतिरेवेत्यर्थः जातएवजजायतेमायामात्रमिदंद्वैतमितिश्रुत्याच योलोकदृष्ट्याजातोघटादिःसएवपरमार्थतोजजायतेस्वमघटवत्इत्याद्यश्रुतेरर्थः द्वितीयायास्तुस्पष्टएवार्थः महतोमहत्तत्त्वाख्यस्यबुद्धिसूक्ष्मस्य तेजसःसत्त्व प्राधान्येनप्रकाशमयस्य राशीनिवराशीन्कार्याणिविद्धि कालउक्तरूपोजीवःसएवषष्ठोयेषांतान् स्वभावतइतिपूर्वकल्पादिप्राधान्येन ॥ ६ ॥

तानेवाह आपइति महत्तत्त्वस्यापिभौतिकत्वात्सात्मकेभ्योभूतेभ्यःपरमंउक्तंकिमपितत्त्वंनासीत् उपपत्त्याश्रितयुक्त्यालौकिकानुमानेनवाकश्चित्तदस्तीतियदिब्रूयात्तर्हिअतएवअज्ञानमेवब्रूयात् तथाहि
दुःखस्यमूलंशरीरंतस्यापिकारणंकर्म कर्मण्यपिप्रवर्तकोरागादिर्दोषःसचाज्ञानादेवभवतीतिश्रौतीउपपत्तिस्तामसूत्रयद्गवानक्षपादः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदर्नतराभावादपवर्ग
इति तस्मान्मूलकारणमज्ञानमेव ननुसंसारकारणमज्ञानमस्तु तस्यवियदादिप्रपंचकारणत्वेकिमानमितिचेत् अत्रपृच्छामः कितदज्ञानंयत्संसारकारणमुच्यते ननावज्ज्ञानाभावमात्रं तस्यमुपपादपिसत्त्वेनदो
षायजनकत्वात् अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवाच्च नापिसंशयज्ञानं अनवधारणात्मकस्यतस्यप्रवृत्त्याद्यनुपयोगित्वात् तस्मादतस्मिंस्तद्विद्वद्रूपविपरीतज्ञानंतन्नात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपसंसारकारणमितिवा
च्यं नचसिंहोमाणवकइत्यादौमाणवकेसिंहत्वबुद्धिरस्तिप्रयोक्तृप्रतिपत्तृभ्यांसिंहमाणवकयोर्भेदस्यप्रतिपन्नत्वात् अस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगमात्रं तत्तुमाणवकेसिंहगतकौर्यादिसंबंधप्रत्यायकगौणमितिप्रसिद्धं देहा
द्विस्तुशुक्तिरजतवदात्मनितादात्म्येनाध्यस्तद्विकृतशोहंगौरोहमितिचदेहधर्मस्यगौरत्वादेःप्रत्ययोनौगौणः सिंहमाणवकयोर्विदेहात्मनोर्भेदस्यलौकाप्रसिद्धत्वात् ननुमास्तुतयोर्भेदप्रसिद्धिः तथापिस्फटिकलौ
हित्यन्यायेनधर्ममात्राध्यासेनैवकशोहमित्यादिव्यवहारोपपत्तावात्मनिकिदेहाद्यध्यासकल्पनयेतिचेत् किमहमर्थमेवात्मानंब्रूयेतततोऽन्यं आद्येदृष्टापत्तेः नहिजडयोर्देहाहमोरन्यधर्मस्यान्यत्राध्यासेकि
चिदस्माकंहीयते अहमर्थस्यचैतन्याश्रयत्वेनाजडत्वंत्वाकरएवदृश्यत्वादिनाहेतुनानात्मत्वादेवनिरस्तं अंत्ये निःसंगस्यसंसर्गेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवानोपपद्यतइतिवद्ववचनात्

आपश्चैवांतरिक्षंचपृथिवीवायुपावकौ ॥ नासीद्विपरमंतेभ्योभूतेभ्योमुक्तसंशयं ॥ ७ ॥ नोपपत्त्यानवायुक्त्यात्वसद्ब्रूया

दसंशयं ॥ वेत्थैतानभिनिर्वृत्तान्पडेतेयस्यराशयः ॥ ८ ॥ पंचैवतानिकालश्चभावाभावौचकेवलौ ॥ अष्टौभूतानिभूतानां

शाश्वतानिभवात्ययौ ॥ ९ ॥ अभावंयांनितेष्वेवतेभ्यश्चप्रभवंत्यपि ॥ विनष्टोप्यनुतान्येवजंतुर्भवतिपंचधा ॥ १० ॥

शुक्तिरजतवदनिर्वचनीयएवतयोरज्ञानकृतःसंबंधइत्यज्ञानमेवांतेशरणीकरणीयं तथाच स्वमवदज्ञानेनैवसर्वव्यवहारोपपत्तौवियदेदीनांपृथक्सत्त्वकल्पनंगरीयस्तरमित्युपेक्षणीयं तस्माद्युक्तमुक्तमसद्ब्रूयादं
संशयमिति आसिद्धेःपरममितिपाठेतुयावन्मोक्षंभूतेभ्यःपरमंअधिकंनोपपत्त्यानवायुक्त्याकश्चिद्ब्रूयात् यदिब्रूयात्तर्ह्यसदज्ञानमेवब्रूयात् मोक्षेतुनवाभूतानिनाप्यज्ञानमितिभावः असिद्धिःपरमेतेभ्यइतिपा
ठेपिउतेभ्यःपरमस्तीतिपत्तिसिद्धिःप्रमाणाभावः यतःनोपपत्त्यानवायुक्त्यातद्ब्रूयात्कित्वसदेवब्रूयादितियोज्यं सार्धः ॥ ७ ॥ एतान्पटुअभिनिर्वृत्तान्सर्वत्रकार्येऽनुगतान्वेत्थजानीपे यस्यचएतेराशयःकार्या
णितदसच्छब्दवाच्यमज्ञानंचवेत्थ अहमज्ञइत्यनुभवोनीहारेणप्रावृताजलव्याचेतिश्रुतिश्चाज्ञानसद्भावेप्रमाणमस्तीतिभावः ॥ ८ ॥ भावोभावनपूर्वसंस्कारः अभावोऽज्ञानं भावांतरमभावोहिकयाचिनुव्य
पेक्षयेतिन्यायेनतदभिभावरूपमेवननुसप्तमपदार्थरूपमित्युक्तंप्रागेव कालोजीवः पंचभूतानिचेत्यष्टौभूतानिअनादीनिशाश्वतानिअखंडदंडाद्यमानानिभूतानांस्थावरजंगमानांभवात्ययौउत्पत्तिलयस्थानानि
॥ ९ ॥ एतदेवव्याचष्टेऽभावमिति ननुस्थावरजंगमदेहावयवानांभूत्यादीनांस्वस्वकारणेलयोजुज्यते जीवस्यतुल्यस्थानंनस्तिनान्योतोस्तिद्रष्टेतिद्रष्टृतरनिषेधादतआह विनष्टइति तान्येवभूतानिनष्टान्य
नुलक्षीकृत्यजंतुरपिपंचधाभूत्वानष्टोपिभवति विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिजलचंद्रन्यायेनोपाधिभूतभूतनाशेनतन्नाशस्यापिश्रवणात् ॥ १० ॥

कुतचधात्वमेवविरणोति तस्येत्यादिना ॥ ११ ॥ इंद्रियार्थानांशब्दादीनां ज्ञानानिज्ञानकरणानि ॥ १२ ॥ पंचइंद्रियाणिपंचमुखपादियुपंचधादर्शनादिक्रियारूपेणवर्तमानानेतान्गुणानेवउपपत्त्यायुक्त्या विद्धि अयमर्थः प्रकार्यप्रकारायोगंधाणयोःपार्थिवत्वमेवएकजातीयत्वावगमाद्विषयपंचकप्रकाशमनःपंचभूतात्मकंनववर्तकोविज्ञानमयोपितादृशएवतस्यैवपूर्वापरीभावोदर्शनादिक्रिया अतःद्रष्टृदर्शन दृश्यानांचयाणामपिगुणात्मत्वमुपपन्नमिति ॥ १३ ॥ रूपमिति तद्गुणाःउपलब्धुर्विज्ञानमयस्यगुणाः पंचधाभूतेननेनैवोपलब्ध्वाउपलभ्यन्ते इंद्रियैःकरणैः ॥१४॥ उपलब्धुःस्वरूपमाह रूपमितिसार्धत्रयेण मनःसहितानींद्रियाणीतिज्ञेयं क्षेत्रज्ञोविज्ञानात्मा क्षेत्रचक्षुश्चतयोःसमाहारः अथवाक्षेत्रयुक्तोज्ञःक्षेत्रज्ञःबुद्धिविशिष्टश्चेतनइत्यर्थः ॥ १५ ॥ क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञंविविनक्ति चित्तमिति ॥ १६ ॥ चित्तादीनंतःक

तस्यभूमिमयोदेहःश्रोत्रमाकाशसंभवं ॥ सूर्याच्चक्षुरसुर्वायोरद्भ्यस्तुखलुशोणितं ॥ १७ ॥ चक्षुषीनासिकाकर्णौत्वक्जिह्वेतिचपंचमी ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थानां ज्ञानानिकवयोविदुः ॥ १८ ॥ दर्शनंश्रवणंघ्राणंस्पर्शनंरसनंतथा ॥ उपपत्त्यागुणान्विद्धिपंचपंचसुपंचधा ॥ १९ ॥ रूपगंधोरसःस्पर्शःशब्दश्चैवाथतद्गुणाः ॥ इंद्रि यैरुपलभ्यन्तेपंचधापंचपंचभिः ॥ २० ॥ रूपगंधोरसस्पर्शशब्दचैवाथतद्गुणान् ॥ इंद्रियाणिनबुध्यन्तेक्षेत्रज्ञस्तुबुध्यन्ते ॥ २१ ॥ चित्तमिंद्रियसंघातात्परंतस्मात्परं मनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिःक्षेत्रज्ञोबुद्धितःपरः ॥ २२ ॥ पूर्वचेतयतेजंतुरिंद्रियैर्विषयान्पृथक् ॥ विचार्यमनसापश्चादथबुद्ध्याव्यवस्यति ॥ इंद्रियैरुपलब्धार्थान्बुद्धि मांस्तुव्यवस्यति ॥ २३ ॥ चित्तमिंद्रियसंघातंमनोबुद्धिस्तथाष्टमी ॥ अपौज्ञानेन्द्रियाण्यादुरेतान्यध्यात्मचित्तकाः ॥ २४ ॥ पाणिपादंचपायुश्चमेहनंपंचमंमुखं ॥ इतिसंशब्द्यमानानिशृणुकर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ २५ ॥ जल्पनाभ्यवहारार्थंमुखमिंद्रियमुच्यते ॥ गमनेन्द्रियंतथापादौकर्मणःकरणेकरौ ॥ २६ ॥ पायूपस्थंविसर्गार्थं मिंद्रियेतुल्यकर्मणी ॥ विसर्गेचपुरीषस्यविसर्गेचापिकामिके ॥ २७ ॥ बलंपृष्ठपडेतानिवाचासम्यग्यथामम ॥ ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाःसर्वेपांशब्दिनामया ॥ २८ ॥

रणवृत्तिभेदान्व्याचष्टे पूर्वमिति चेतयतेजानाति सामान्यतइदमितिज्ञानमनबधृतविशेषंचित्तमिति पृथगितिकोटिद्वयमुपन्यस्यद्विचारात्मकंज्ञानमिदंवाइदंवेतितन्मनोव्यवस्यतिनिश्चिनोतिययासावृत्ति बुद्धिः यइंद्रियैरर्थान्व्यवस्यति सउपलब्ध्वाबुद्धिमान्बुध्युपहितः ॥ २९ ॥ इंद्रियसंघातंश्रोत्रादिपंचकं एनेनबुद्धेरिंद्रियत्वादुपलब्ध्वाततोऽपिनिष्कृतोऽनुपाधिचिन्मात्रस्वरूपःक्षेत्रज्ञोदर्शितोभवति ॥ ३० ॥ मेहनं शिश्रं मुखंवागिंद्रियंअदनसाधनंच ॥ ३१ ॥ एतेपांविषयानाह जल्पनेति ॥ २० ॥ पायूपस्थमितिपूर्वार्थस्योत्तरार्थव्याख्यानं ॥ २१ ॥ बलमिति पंचवृत्तिःप्राणः यथाममतथासर्वेषां एतानिषट्इतिमयावाचाउ क्तानीतिशेषः चेष्टाकर्मयथागमंसंशब्दितोमयाइतिषोडशस्थोऽर्थः तेनसामान्याकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेतिसंख्यानांसंमतःप्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्षःपरास्तः निर्विशेषंसामान्यमितिन्यायेनसुषु म्नौसर्वेन्द्रियोपरमेप्राणानुपलंभापत्तेः तुल्यन्यायेनतथामनसोऽप्यनिद्रियत्वापत्तेः ॥ २२ ॥

एवं जायदवस्थापरीक्षिता सुषुप्तिस्वमयोः स्वरूपमाह इंद्रियाणामिति इंद्रियाण्यष्टौ चित्तमनोबुद्धिसहितानि प्राणव्यतिरिक्तानि पंचकर्मेंद्रियाणि च तेषां संत्यागाच्युक्तवास्यस्तक्षेवस्वरूपमात्रेण तदाक्षेत्रज्ञ आस्तित्वर्थः नर इति मूलाज्ञाननाशाभावाज्जीवत्वं दर्शितं ॥ २३ ॥ अव्युपरतमितिच्छेदः ॥ २४ ॥ ननु स्वमेविषयाणामभावात्कथं तद्ज्ञानमत आह सात्विका इति ये भावाः भाव्यं नैचित्यं तदिति भावाः वासनामया विषयाये जायत्यसिद्धास्तानेव सात्विकादीन्कर्मयुक्तान् भोगप्रदकर्मयुक्तान् प्रशंसन्ति स्वमेपीति शेषः जायद्वासना एव कर्मोद्भवे स्वमेपि जांतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेवाह आनंद इति आनंदः सुखं कर्मणां सिद्धिरेश्वर्यं प्रतिपत्तिज्ञानं परागतिः परवैराग्यं धर्मो वा धर्मो ज्ञानं विराग एश्वर्यं सात्विकमेतद्रूपमिति सप्तन्युक्तेः सात्विकस्य पुरुषस्य स्मृतिर्निमित्तानि हेतुभूतानानंदादीन्भावान्वासनाः संश्रयते सात्विकः पुमान् जाय

इंद्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ॥ भवतींद्रियसंत्यागादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३ ॥ इंद्रियाणां व्युपरमे मनोऽव्युपरतं यदि ॥ सेवते विषयानेव तं विद्यात्स्वप्रदर्शनं ॥ २४ ॥ सात्विकाश्चैव ये भावास्तथा तामसराजसाः ॥ कर्मयुक्ता न्यशंसन्ति सात्विकानितरांस्तथा ॥ २५ ॥ आनंदः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परागतिः ॥ सात्विकस्य निमित्तानि भावान् संश्रयते स्मृतिः ॥ २६ ॥ जंतुष्वेकतमेष्वेवं भावाये विधिमास्थिताः ॥ भावयोरपि तं नित्यं प्रत्यक्षं गमनं तयोः ॥ २७ ॥ इंद्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ॥ तेषामष्टादशो देहीयः शरीरे सशश्वतः ॥ २८ ॥

द्वासनाहेतुकानानंदादीन्स्वमेस्मरतीति भावः ॥ २६ ॥ सात्विकस्येत्युपलक्षणत्वेन व्याचष्टे जंतुष्विति सात्विके पुराजसे पुतामसे पुवाजंतुषु एकतमे पुये पुके पुचि न्ये भावाः या वासनाः विधिकर्मगतिमास्थितास्तानेव भावान् स्मृतिः संश्रयते इति पूर्वेण संबन्धः सात्विकादि संस्कारेष्वन्यतमः प्राक्कर्मोद्भूतः स्वमेतादृशान् भावान् स्मारयतीत्यर्थः स्मृतिरूपमपि तज्ज्ञानं भोगप्रदकर्मवशादेव प्रत्यक्षवदवभातीति भावः जायत्स्वमयोरुपपादनफलं दर्शयति भावयोरिति द्वित्वं जात्यभिप्रायं जायद्भावजातीयस्य स्वाप्ताभावजातीयस्य च गमनमपसरणं जागरीयभावस्य स्वमेस्वामस्य जागरे च द्वयस्यापि सुषुप्तौ प्रत्यक्षं दृष्टं तदेव नित्यमपुनरावृत्तिस्वभावं ईप्सितं नित्या सुषुप्तिरेव मुक्तिः सैवापेक्षितव्या उच्छेदशीलयोर्भावयोरपि तं नित्यं प्रत्यक्षं गमनं तयोः ॥ २७ ॥ वङ्गयौ ण्यवदात्मनितयोरनुच्छेदमाशंक्याह इंद्रियाणीति पूर्वोक्तानि चतुर्दशेंद्रियाणि त्रयः सात्विकादयो भावाः एते सप्तदशगुणाः भोक्तुरष्टादशस्यात्मनो भोग्या अतो भोक्तृभोग्ययोः स्वस्वामिभावसंबन्धो वङ्गयौ ण्यवदात्मनितयोरनुच्छेदो भवतीत्यर्थः शरीरे सप्तदशात्मिकायामविद्यायां प्रविष्टो योष्टादशः सशश्वतो भोक्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननुभोक्तुर्विक्रियावतः कथंशाश्वतत्वमित्याशंक्याह अथवेति अविद्ययासहितास्ते अष्टादशगुणाभोग्या एव भोक्तुरपि अविद्ययासंहतत्वात्पारार्थ्यमस्ति अतः सोऽपि भोग्यवर्गतर्जित इत्यर्थः शरीरिणां चिदात्मनायस्यानुभवस्यार्थभोक्ताभोग्यमिच्छति ससर्वशेषी परमप्रेमास्पदं तस्यैवैतेष्टादशभोग्याः बहुत्वं भोक्तृभेदकृतानुभवभेदाभिप्रायं शरीरिणामितिकर्मणिषष्ठी भोक्तादयोऽनुभवाश्रिता अस्यानुभवस्य सत्त्वे प्रमाणमाह तद्वियोगेर्होति यतोऽनुभवाभावे सा विद्यास्तेन संति प्रमात्रादिभावाभावसाधकस्यानुभवस्याभावे प्रमात्रादय एव न सित्थ्यंत्यतः सप्रसिद्धतर इत्यर्थः यथोक्तं वार्तिके प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभावस्तथैव च यदाश्रिताः प्रवर्तन्ते तदा संभावना कुत इति अप्रमाणं मानृमेयात्मकं ॥ २९ ॥ नन्वनुभवोऽपि न प्रमोदास्पदं दुःखानुभवस्यापि प्रार्थ्यत्वात्पत्तेरित्यत आह अथवेति सन्निपातः एकीभावः शरीरस्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं एकोऽनुभवः शरीरिणा भोक्ता सह दशचाष्टौ चैत्यष्टादशपूर्वोक्ता गुणाः उष्मणा जाठराग्निना सह विशो विशतेर्गणः अयं कृत्स्नोऽपि पांचभौतिकः संघातः अत्रानुभवस्य धीवृत्तिरूपत्वं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदं च विवक्षित्वा संघातमध्ये पाठः तेन वृत्तिरूपोऽनुभवः क्षेत्रज्ञ इति शंकां परास्य यो मानृमानमेयप्रमाणानां तदाभासानां तदभावानां च प्रकाशको योऽखंडसंविद्रूपोऽनुभवः स क्षेत्रज्ञ इति स्थितं ॥ ३० ॥ अस्यैव देहे प्रवेशादिकमाह

अथवासशरीरास्ते गुणाः सर्वेशरीरिणां ॥ संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरान संतिते ॥ २९ ॥ अथवासंनिपातोऽयं शरीरं पांचभौतिकं ॥ एकश्च दशचाष्टौ च गुणाः सहशरीरिणा ॥ उष्मणा सह विशो वा संघातः पांचभौतिकः ॥ ३० ॥ महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ॥ तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३१ ॥ यथैवोत्पद्यते किंचित्पंचत्वं गच्छते तथा ॥ पुण्यपापविनाशांते पुण्यपापसमीरितः ॥ देहं विशतिकालेन ततोऽयं कर्मसंभवं ॥ ३२ ॥ हित्वा हित्वा त्वयं प्रैति देहं देहं रुता श्रयः ॥ कालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहं ॥ ३३ ॥ तत्र नैवानुतप्यंते प्राज्ञानि श्रितनिश्चयाः ॥ रूपणास्त्वनुतप्यंते जनाः संबंधदर्शिनः ॥ ३४ ॥

महानित्यादिना महान् एकविंशतितमः उक्तविधोऽनुभवः वायुना प्राणेन उपकरणेन सह शरीरं विशात्मकं क्षेत्रं धारयति ननु तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठति प्राणस्यैव मुख्यं शरीरधारकत्वमुच्यत इत्याशंक्याह तस्येति तस्य महतः निमित्तं उपकरणं देहभेदने देहनाशे यथा घटनाशे मुद्गरो निमित्तमात्रं भेत्तातु पुरुष एव महानेव धारयिता देहस्य वायुस्तु निमित्तमात्रं निमित्तमात्रपरतया च श्रुतिरप्युपपन्नैवेति न कश्चिदोपः तथा च श्रुत्यंतरं न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्तियस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति प्रभावयुक्तस्येत्यनेन अपाणिपादो जवनोऽप्यहीतापश्यत्यक्षुः सशृणोत्यकर्णः सवेत्ति वेद्यं ननु तस्यास्ति वेत्ता तमाहुष्यं पुरुषं महान्तं परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादि श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ३१ ॥ एवं प्रविष्टस्य देहनाशोत्पत्ती अनुनाशोत्पत्ती अपि स्त इत्याह यथैवेति सार्धेन यथैव किंचित्पटादिकमुत्पद्यते नश्यति च तथैवायं प्रारब्धपुण्यपापविनाशांते पंचत्वं गच्छति संचितपुण्यपापाभ्यां समीरितः कालेन देहं देहांतरं विशति ॥ ३२ ॥ कृताश्रयः अविद्याकामकर्मभिर्निष्पादितदेहांतरः वाशब्द इवार्थे ॥ ३३ ॥ तत्र देहसंबंधकृते मरणादौ सति संबंधदर्शिनः आत्मनोऽनात्मना देहपुत्रादिना संबंधं वस्तुतोऽविद्यमानमपि भ्रान्त्या पश्यंतः ॥ ३४ ॥

पुत्रादिसंबंधं तावन्निषेधति नहीति ॥ ३५ ॥ देहादिसंबंधं निषेधति नैवेति कदाचित् विद्यया कर्मदाहे सति परमांगतिमोक्षं याति ॥ ३६ ॥ तथापि प्रारब्धकर्मणामवश्यं भोक्तव्यत्वमाह पुण्येति ॥ ३७ ॥ संचितकर्मणां ज्ञानेनैव दाहइत्याह पुण्येति तत्क्षये पुण्यपापक्षये सति अस्य जीवस्य ब्रह्मभावे ब्रह्मविद्वत्सैव भवतीति श्रुतिसिद्धे ब्रह्मविद्यया व्यक्तीभूते सति परांगतिकैवल्यं पश्यंति पंडिताः शास्त्रदृष्ट्या न त्वन्यस्य कैवल्यमन्येन द्रष्टुं शक्यमिति ॥ ३८ ॥ इति शान्तिः ० मो० नै० भा० पंचसमत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ ॥ ७३ ॥ उक्तविधज्ञानप्रतिबंधिका सर्वानर्थहेतुस्तृणाममतात्यागेन नाशनीयेत्याह भातरइत्यादिनाध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अर्थाः ब्रह्मलोकांताविषयाः समृद्धाः संपन्नाः हि प्रसिद्धं विजानतां विवेकिनां दुःखमेव यदाह जगवान्पतंजलिः परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तविरोधाच्च

न त्वयंकस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ॥ भवत्येको त्वयं नित्यं शरीरसुखदुःखरुत् ॥ ३५ ॥ नैव संजायते जंतुर्न च जातु विपद्यते ॥ याति देहमयं मुक्ता कदाचित् परमांगतिं ॥ ३६ ॥ पुण्यपापमयं देहं क्षपयन् कर्मसंक्षयान् ॥ क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७ ॥ पुण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते ॥ तत्क्षये त्वस्य पश्यंति ब्रह्मभावे परांगतिं ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभा० शां० मो० नारदासितसंवादे पंचसमत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः ॥ अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः ॥ १ ॥ ये यमर्थोद्भवा तृणा कथं मे तां पितामह ॥ निवर्तयेयं पापानि तृणया कारिता वयं ॥ २ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ गीतं विदेहराजेन मांडव्यायानुपृच्छते ॥ ३ ॥ सुसुखं वत जीवामि यस्य मे नास्ति किंचन ॥ मिथिलायां प्रदीपायां न मे दत्यति किंचन ॥ ४ ॥ अर्थाः खलु समृद्धा हि वाढं दुःखं विजानतां ॥ असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयंत्यविचक्षणान् ॥ ५ ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यमहत्सुखं ॥ तृणाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां ॥ ६ ॥ यथैश्वर्यं गंगोः काले वर्धमानस्य वर्धते ॥ तथैव तृणावित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ७ ॥ किंचिदेव ममत्वेन यदा भवंति कल्पितं ॥ तदेव परितापायनाशे संपद्यते पुनः ॥ ८ ॥ न कामाननुरुद्धेत दुःखं कामेषु वैरतिः ॥ प्राप्यार्थमुपयुं जीतधर्मकामान् विसर्जयेत् ॥ ९ ॥

दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति परिणामे दुःखं विनश्यदवस्थः पुत्रादिर्दुःखं ददाति विद्यमानोपि चैत्रपुत्रवन्नायं गुणवानिति तापयन् दुःखं ददाति गुणवान् विनष्टोपि हापुत्र इति स्मृत्वा स्मृत्वा दुःखसंस्कारोद्धो धनेन दुःखं ददाति सर्वथारमणीये पितस्मिन् चलं गुणवृत्तमितिन्यायेन प्रतिक्षणपरिणामितयाचित्तस्य सूक्ष्मं राजसंतामसं दुःखमोहहेतुं परिणामं योगिन एव जानंति न तु मंदाः अंतःसंज्ञाः स्थावरवद्भारसहामूढास्तदुःखमिति विद्वन्ते अक्षिमात्रकल्पो हि विद्वान् अत्यंतदुःखलेशेनाप्युद्विजतेऽतो विवेकिनः सर्वं ब्रह्मलोकांतं दुःखमेवेति सूत्रार्थसंक्षेपः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राप्येति धर्मार्थमपि वित्तं न लिप्तेन यथोक्तं धर्मार्थस्य वित्तेन हारं त्य निरीहता प्रक्षालनाद्विपंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति धर्ममपि अर्थं प्राप्यैव उपयुं जीत कामांस्तु अर्थं प्राप्यापि विसर्जयेदेव ॥ ९ ॥

आत्मनासोपमः आत्मौपम्येन सर्वेषां सुखमिच्छेत् दुःखं च नेच्छेदित्यर्थः सर्वपुण्यपापसंचयं ॥ १० ॥ ततोपि किमत आह उभे इति सत्यानृते जायतस्वमौशोकानंदौ इष्टवियोगसंयोगजौ त्यक्त्वा कुतः यस्माद्वि
याप्रिये इष्टानिष्टे एव तन्मूलभूतेत्यजति तेन च भयं संसारं अभयमैश्वर्यं प्रशान्तिरिविकल्पः निरामयो निर्द्वंद्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ चारित्र्यं सदाचारं ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति शांतिः ० मोक्ष ० नै ० भा ० षट्सप्तमत्यधिक

विद्वान्सर्वेषु भूतेषु आत्मनासोपमो भवेत् ॥ कुरु कृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति चैव ह ॥ १० ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानंदौ प्रियाप्रिये ॥ भयाभयं च संत्यज्य स
प्रशान्तिरनिरामयः ॥ ११ ॥ यादुस्य जादुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ यो सौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं ॥ १२ ॥ चारित्र्यमात्मनः पश्यंश्चंद्रशुद्ध
मनामयं ॥ धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह्यथा सुखं ॥ १३ ॥ राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्विजः ॥ पूजयित्वा च तद्वाक्यं मांडव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४ ॥ इ
ति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० मांडव्यजनकसंवादे षट्सप्तमत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच अतिक्रामतिकालेऽस्मिन्
सर्वभूतभयावहे ॥ किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मैव ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ पितुः पुत्रेण संवादं तं निबोध युधिष्ठि
र ॥ २ ॥ द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ॥ पुत्रोऽथ भूवमेधावीमेधावीनामनामतः ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणेरतं ॥ मोक्षधर्मेष्वकुश
लं मोक्षधर्मविचक्षणः ॥ ४ ॥ पुत्र उवाच धीरः किं स्वित्तात कुर्यात्प्रजानन्क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानां ॥ पितस्तथाख्याहियथार्थयोगं ममानुपूर्व्याय न
धर्मचरेयं ॥ ५ ॥ पितो वाच अधीत्य वेदान् ब्रह्मचर्येण पुत्र पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितृणां ॥ अग्नीनां धाय विधिवच्चेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६ ॥
पुत्र उवाच एवमभ्याहते लोके सर्वतः परिवारिते ॥ अमांघासु पतंती पुकिं धीर इव भाषसे ॥ ७ ॥ पितो वाच कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ॥
अमांघाः काः पतंती ह किं नु भीषयसीव मां ॥ ८ ॥ पुत्र उवाच मृत्युना भ्याहतो लोको जरया परिवारितः ॥ अहोरात्राः पतंती मेतच्च कस्मान्न बुध्यसे ॥ ९ ॥
यदाहमेव जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ॥ सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापि हितश्चरन् ॥ १० ॥ राज्यां राज्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ॥ गाधोदके मत्स्य इव सुखं
विंदेत कस्तदा ॥ ११ ॥ पुष्पाणीव विचिन्वंत मन्यत्र गतमानसं ॥ अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवं ॥ १२ ॥

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ७३ ॥ तृष्णात्यागिना च त्वार आश्रमायथाक्रमं सेव्यानवेति पृच्छति अतिक्रामतीति ॥ १ ॥ क्रमानुष्ठानमनियतायुषामशक्यमतो यत्र कुत्रचिदाश्रमे स्थि
तैर्मोक्षपरैर्भवितव्यमिति वक्ष्यन्पूर्वोक्तमेवेति हासं प्रस्तौति अत्रापीति ॥ २ ॥ स्वाध्यायनिरतस्य केवलाध्ययननिरतस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्वः कार्यमद्यकुर्वीतपूर्वाह्निचापराह्णिकं ॥ नहिप्रतीक्षतेमृत्युः कृतं वास्यनवाकृतं ॥ १३ ॥ अथैवकुरुयच्छ्रेयोमात्वांकालोत्यगान्महान् ॥ कोहिजानातिकस्या
द्यमृत्युकालोभविष्यति ॥ १४ ॥ अकृतेष्वेवकार्येषुमृत्युर्वैसंप्रकर्षति ॥ युवैवधर्मशीलः स्यादनिमित्तं हिजीवितं ॥ १५ ॥ कृतेधर्मेभवेत्यातिरिहप्रेत्यचशाश्वती ॥
मोहेनहिसमाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ॥ १६ ॥ कृत्वाकार्यमकार्यवानुष्टिमेपांप्रयच्छति ॥ तंपुत्रपशुसंपन्नं व्यासक्तमनसंनरं ॥ १७ ॥ सुमंव्याघ्रंमहौघोवामृ
त्युरादायगच्छति ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामविलसकं ॥ १८ ॥ वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ इदंकृतमिदंकार्यमिदमन्यत्कृताकृतं ॥ १९ ॥
एवमीहासमायुक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ कृतानांफलमप्राप्तंकार्याणांकर्मसंगिनां ॥ २० ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ दुर्बलंबलवंतंचप्राज्ञंशूरं
जडंकविं ॥ २१ ॥ अप्राप्तंसर्वकामार्थंमृत्युरादायगच्छति ॥ मृत्युर्जराचव्याधिश्चदुःखंचानेककारणं ॥ २२ ॥ असंत्याज्यंयदामत्यैः किंस्वस्थइवतिष्ठसि ॥
जातमेवांतक्रोतायजराचाभ्येतिदेहिनं ॥ २३ ॥ अनुपक्ताद्वयेनैतेभावाः स्यावरजंगमाः ॥ नमृत्युसेनामायांतींजातुकश्चित्प्रवाधते ॥ २४ ॥ बलासत्यमृतेत्वेकं
सत्येत्यमृतमाश्रितं ॥ मृत्योर्वागृहमेतद्वैयाग्रामेवसतोरतिः ॥ २५ ॥ देवानामेवैगोष्ठोयदरण्यमितिश्रुतिः ॥ निबंधनोरज्जुरेपीयाग्रामेवसतोरतिः ॥ २६ ॥
छित्वैनांसुकृतीयांतिनैनांछिदंतिदुष्कृतः ॥ योनहिंसतिसत्वानिमनोवाक्कर्महेतुभिः ॥ २७ ॥ जीवितार्थापनयनैः प्राणिभिर्नसबध्यते ॥ तस्मात्सत्यव्रताचा
रः सत्यव्रतपरायणः ॥ २८ ॥ सत्यकामः समोदांतः सत्येनैवांतकंजयेत् ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चद्वयंदेहेप्रतिष्ठितं ॥ २९ ॥ मृत्युरापद्यतेमोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ॥
सोहंसत्यमहिंसार्थीकामक्रोधवहिष्कृतः ॥ ३० ॥ समाश्रित्यसुखंक्षेमीमृत्युंहास्याम्यमृत्युवत् ॥ शान्तियज्ञरतोदांतोब्रह्मयज्ञस्थितोमुनिः ॥ ३१ ॥ वाङ्मनःक
र्मयज्ञश्चभविष्याम्युदगायने ॥ पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्मादृशोयष्टुमर्हति ॥ ३२ ॥ अंतवद्विरुतप्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ आत्मन्येवात्मनाजातआत्मनिष्ठोप्र
जः पितः ॥ ३३ ॥ आत्मयज्ञोभविष्यामिनमांतारयतिप्रजा ॥ यस्यवाङ्मनसीस्यातांसम्यक्प्रणिहितेसदा ॥ ३४ ॥ तपस्यागश्चयोगश्चसतैः सर्वमवाप्नुयात् ॥
नास्तिविद्यासमंचक्षुर्नास्तिविद्यासमंफलं ॥ ३५ ॥ नास्तिरागसमंदुःखं नास्तित्यागसमंसुखं ॥ ३६ ॥ नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच ॥
शीलेस्थितिर्दंडविधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ ७ ॥ तृष्णां त्यक्त्वा शीघ्रं मोक्षमिच्छेदिति श्रुत्वामोक्षसाधनानि पृच्छति किंशील इति शीलं सुख
भावः आचरणमाचारः विद्याज्ञानं परायणं अत्यंतप्राप्यं कार्यब्रह्मलोकव्यादत्तयेयत्परमिति ॥ १ ॥ क्रमेणोत्तरं मोक्षधर्मे पुनिरतः अध्यात्मविद्यापरिशीलनशीलः लघ्वाहारः हिनंमितं मेध्यं चान्नादिकं स्वीकु
र्वन् द्वयोरेकमुत्तरं जितेन्द्रिय इति इन्द्रियजय एव महती विद्या मुमुक्षूणां शरणं च प्रकृतेः परं निविशेयं अतएव ध्रुवं अविचलं ॥ २ ॥ समो रागद्वेषहीनः समो दोषेषु उपस्थितेष्वपि परिव्रजेत् गृहं त्यक्त्वा मोक्षाश्रमं कुर्या
त् ॥ ३ ॥ परित्राट्य धर्मानाह न च क्षुपेत्यादिना ॥ ४ ॥ मैत्रायणगतः मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं तदयनं गमनं तच्च मैत्रायणं तत्रगतः सूर्यवद्यत्यहं विभिन्नमार्गः अनिकेतयो मैकरात्रविधिना चरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ कंचन उद्दि
किते धनैर्वा धनैर्वापि किते कितेदारैर्ब्राह्मणयो मरिष्यसि ॥ आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्लृप्ताः पिता च ॥ ३८ ॥ भीष्म उवाच पुत्रस्यैतद्वचः
श्रुत्वा तथा कार्पीत्यितानृप ॥ तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसं० सप्तसप्तत्यधिकद्विशतत
मोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच किंशीलः किं समाचारः किं विद्यः किं परायणः ॥ प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवं ॥ १ ॥
भीष्म उवाच मोक्षधर्मे पुनिरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २ ॥ स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभेऽलाभे समो मुनिः ॥ समो दोषेषु
कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३ ॥ न च क्षुपानमनसानवाचा दूषयेदपि ॥ न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत् क्वचित् ॥ ४ ॥ न हि स्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ॥
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५ ॥ अतिवादांस्ति ति क्षेतनाभि मन्येत कंचन ॥ क्रोध्यमानः प्रियंवूयादा कुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणं च सव्यं च ग्राम
मध्ये च नाचरेत् ॥ भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत् पूर्वकैतितः ॥ ७ ॥ अवकीर्णः सुगुप्तश्च नवाचात् प्रियं वदेत् ॥ मृदुः स्यादप्रतिकूरो विस्रव्यः स्यादकथनः ॥ ८ ॥
विधूमेन्यस्तमुसले व्यंगारभुक्तवज्जने ॥ अतीतपात्रसंचारे भिक्षां लिप्से तवै मुनिः ॥ ९ ॥ प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रालाभेष्वनादृतः ॥ अलाभेन विहन्येत लाभ
श्चैवं न हर्षयेत् ॥ १० ॥ लाभं साधारणं न च्छेन्न भुंजीताभि पूजितः ॥ अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ११ ॥

शयनाभिमन्येन अभिमानमहंकारं दर्पेन कुर्यात् ॥ ६ ॥ ग्राममध्ये जनसमाजे प्रदक्षिणं अनुकूलं सव्यं प्रतिकूलं वानाचरेत् जिज्ञासार्थं चर्यां अनेकगृहाटनं अनापन्नः अकुर्वन्नित्यर्थः पूर्वकैतितः प्राद्विमंत्रितो न गच्छे
द्भोजनार्थमिति शेषः ॥ ७ ॥ अवकीर्णः मूढैः पांसुभिश्चलनः धिक्कृत इत्यर्थः तथापि सुगुप्तः अचपलः स्वधर्मे निष्ठावान् यथोक्तं तथाचरेत् वैयोगी सतां धर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन् गच्छेद्युर्नैव संगतमिति मृदुः
दयावान् अप्रतिकूरः कूरं जिघांसंतं प्रत्यपि कूरो न स्यात् विस्रव्यो निर्भयः अविकथनः धन्यो ह्यमिति श्लाघामकुर्वन् ॥ ८ ॥ यदा पात्राणां परिवेषणपात्रहस्तानां संचारे अतीते सतीति वृत्तेशावसं पाते इत्यने
नैतदेवोक्तं ॥ ९ ॥ मात्रा आहारपूर्तिः तत्राप्यनादृतः किमु तव स्वादौ अलाभे सति न विहन्येत हिंसितो न स्यात् ॥ १० ॥ साधारणं सर्वयोग्यं स्रक्कंदनादिलाभं ॥ ११ ॥

अन्नदोषान्पर्युषितत्वादीन् शय्येति एकतेशय्यां आसनं उपवेशनं च कांक्षेतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ विविक्तमेवाह शून्येति अन्यापैशाचीं अन्यत्रात्मनि ॥ १३ ॥ अनुरोधयोगस्य विरोधः संगस्य ताभ्यां समः ब्रह्मस्यात् निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति गीता अचल उक्तांति गत्या गतिशून्यः ध्रुवः कूटस्थः नानुरुध्येत न कांक्षेत कर्मणा दयाद्वेषादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ अभ्यस्तं पुनः पुनर्यथा स्यात्तथा भौतिकं न त्वजातं आत्मनो देहेन्द्रियादिपश्यन् अनात्मत्वेनालोचयन् भूतानां चान्येषां पक्वेन भक्तादिना अपक्वेन मूलादिना वर्तयन् जीविकां कुर्वन् पक्षापक्षेणेति पाठे मित्रमित्रसमूहेन वर्तयन् मित्रवदमित्रमपि पश्येदित्यर्थः आत्मना हेतुना आत्मलाभाय मित्यर्थः अध्ययनेन वसतोतिवत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनपाश्रितः संगमकुर्वन् अपूर्वचारकः पूर्वाश्रमीयेषु देशाभादिषु चरतीति तदन्यः ॥ १९ ॥ न संसृज्येत तयोर्गृहेन वसेत् अज्ञातं पूर्वमङ्गं आहारादिलिप्सित्वै

न चान्नदोषान्निदेत न गुणानभिपूजयेत् ॥ शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥ शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहां ॥ अज्ञातचर्या गत्वान्यां ततो न्यत्रैव संविशेत् ॥ १३ ॥ अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ॥ सुरुतं दुष्कृतं चोभेनानुरुध्येत कर्मणा ॥ १४ ॥ नित्यतस्तु संतुष्टः प्रसन्नवदनं द्रियः ॥ विभीर्ज्यपरोमौनी वैरम्यं समुपाश्रितः ॥ १५ ॥ अभ्यस्तं भौतिकं पश्यन् भूतानामागतिं गतिं ॥ निस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्वेन वर्तयन् ॥ आत्मनायः प्रशान्ता त्मालङ्घ्यहारोजितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं हिंसावेगमुदरापस्थवेगं ॥ एतान्वेगान्विपहेद्वैतपस्वीनिंदाचास्यहृदयं नोपहन्यात् ॥ १७ ॥ मध्यस्थ एव तिष्ठेत् प्रशंसां निन्दयोः समः ॥ एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १८ ॥ महात्मा सर्वतोदांतः सर्वत्रैवानपाश्रितः ॥ अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समा हितः ॥ १९ ॥ ब्रानप्रस्यगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ॥ अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्षाविशेत् ॥ २० ॥ विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानतां ॥ मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितो ब्रवीत् ॥ २१ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्ब्रह्मात् ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानंत्यायकल्पन् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहा भारते शांतिः ० मोक्ष ० हारीतगीतायां अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मा अत्र दंत्युत ॥ न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्तिह ॥ १ ॥ लोकसंभावितैर्दुःखं यस्यासंकुरु सत्तम ॥ प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २ ॥

वेत्यज्ञातलिप्सां लिप्सेतलब्धुमिच्छेत् कषादित्वादनुप्रयोगः समूलकापंकपतीतिवत् ॥ २० ॥ मोक्षसाधनं एषः संन्यासधर्मः मोक्षयानं मोक्षप्रापकं ॥ २१ ॥ लोकाः विषयाः तेजोमयास्तैजसांतःकरणमयाः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतेः तथा विदेहकैवल्यकाले आनंत्यायवाङ्मनसातीतप्रत्यगात्मप्राप्तये कल्पते प्रव्रज्येति शेषः ॥ २२ ॥ इति शांतिः ० मोक्ष ० नै ० ना ० अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ उक्तः संन्यासो देवतांशभूतैः सार्वभौमैर्भगवद्भक्तैरपि प्रार्थ्यत इत्येतद्वर्शयितुं युधिष्ठिरप्रश्नमाह धन्या इति ॥ १ ॥ देवैर्धर्मादिभिर्बीजप्रदैः जातिजन्मप्राप्यापि यत्तस्मात् अस्माभिरपि दुःखं प्राप्तं अतः शरीराणां धारणं दुःखमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २ ॥

यतएतदुःखंअतःदुःखसंज्ञकंदुःखनाशकंसंन्यासंकदाकरिष्यामः मारणतोपणनिशामनेपुञ्जेतिमृचेजानातेमरिणार्थत्वानुवादात्पञ्चसंज्ञपयतीतिब्राह्मणदर्शनाच्चसंज्ञपयनेर्षुलिगेरणिटीतिणिलोपेनिमित्तापा
येनेमित्तिकस्याप्यपायइतिन्यायेनपुङ्क्तिः ॥ ३ ॥ समदशभिः पंचप्राणाद्वेमनोबुद्धादशज्ञानकर्मेन्द्रियाणितैः हेतुभूतैर्मुक्तिविरोधितयासंसारवर्धकैः पंचभिः कामक्रोधं चलोभं च जयं स्वप्नं च पंचमप्तिप्रागु
क्तेर्योगदोषैः इन्द्रियार्थैः शब्दादिभिः गुणैः सत्त्वादिभिः अष्टाभिः पंचस्थूलभूतानि अविद्याहंकारकर्माणि चेति अष्टत्रिंशतागणेन विमुक्ताः ॥ ४ ॥ पुनर्भावं जन्मगमिष्यामः पारिव्राज्यं करिष्यामः ॥ ५ ॥ एव
दुःखातुरं जानंदुःखस्यांतवत्तां बोधयन्नाश्वासयति नास्तीति अंतं न नास्ति दुःखमिति शेषः अस्यैव दुःखांताख्यो मोक्षइत्यर्थः यतः सर्वसंख्यां परिच्छेदस्तस्य विषयः ननु प्रलयेऽपि सर्वस्यांतास्ति न तावता संसा
रनिवृत्तिरस्यत आह पुनर्भावः जावो भवनं पुनर्जन्मसोऽपि विख्यातः अंतवच्चेन न स पुनर्गवर्तते इति श्रुत्या सर्ववादिसंप्रतिपत्त्या च प्रसिद्धाः न ननु तथापि ऐश्वर्यलुब्धैरस्माभिः सकथं प्राप्तुं शक्य इत्यत आह नास्ति किं
चिदिहा चलमिति अतो न्यदानीमिति श्रुतेरैश्वर्यस्याप्यनो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एषः ऐश्वर्यदोष इति मन्यसे न इति नेति न च तत्र हेतुः प्रसंगतः ऐश्वर्यस्यापि संगहेतुत्वेन मोक्षप्रतिबंधकत्वात् तथापि धर्मज्ञाय यमुद्योगा

कदावयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकं ॥ दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरु सत्तम ॥ ३ ॥ विमुक्ताः समदशभिर्हेतुभूतैश्च पंचभिः ॥ इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिश्च पि
तामह ॥ ४ ॥ न गच्छंति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ॥ कदावयं गमिष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच नास्य तंतं महाराज सर्वसंख्यानगोचि
रः ॥ पुनर्भावोऽपि विख्यातो नास्ति किंचिदिहा चलं ॥ ६ ॥ न चापि मन्यसे राजन्नेष दोषः प्रसंगतः ॥ उद्योगादेव धर्मज्ञाः कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७ ॥ न शेषं सततं देही नृ
पते पुण्यपापयोः ॥ तत एव समुत्थेन तमसारुध्यतेऽपि च ॥ ८ ॥ यथां जनमया वायुः पुनर्मानः शिलं रजः ॥ अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रंजयन् दिशः ॥ ९ ॥ तथा कर्म फ
लैर्देही रंजितस्तमसारुतः ॥ विवर्णो विवर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १० ॥

तश्चाद्यभ्यासादेव कालेन कियतापि गमिष्यथ प्राप्स्यथ मोक्षमिति शेषः बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते इति गीतावचनात् ॥ ७ ॥ किंच अयं जीवः पुण्यपापयोः सुखदुःखयोर्नेशेन ईदृशे तत एव सुखदुःखोत्थे
नैव तमसारागद्वेषात्मकेनाज्ञानेन रुध्यते देवप्रापिताभ्यां सुखदुःखाभ्यामनुद्भिद्यो मोक्षार्थमुद्योगं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ सुखदुःखयोरुच्छेद्यत्वं दर्शयितुमात्मधर्मत्वं दृष्टांतपूर्वकं व्युदस्यति यथेति द्वाभ्यां अंजन
मयः कज्जलप्रचुरः मनःशिलाया इदं मानः शिलं रक्तपीतं रजः यथा स्वयमरूपोऽपि वायुरंजनादिसंबंधात्तद्वर्णवानिव भूत्वा स्वयोनिदिक्शब्दितमाकाशं च तद्वर्णवंतमिव करोति एवं तमसारुतोऽवियोपाधिः सम
ष्टिजीवः स्वयं विवर्णो रागादिरहित्यादोषास्पृगपि देहद्वयसंबंधात्तद्वर्णमंगैरत्वकाणत्वमुखित्वादिभिस्तद्वानिव भूत्वा स्वयोनिमंतर्यामिणमवर्णं त्रिगुणातीतमप्याश्रित्य व्याप्य तद्वंतमिव कृत्वा देहेषु भ्रमति विवर्णमिति वि
वयोरनन्यत्वात्प्रतिबिंबगतं कं पादिकं वस्तुतोऽपि विवर्णमभासते एवं जीवगतोऽपि संसारो ब्रह्मण्येवास्ति तयोरभेदात् अतो दुःखादेरात्मधर्मत्वाभावात्सुखेनोच्छेद्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

ननु देहात्मयोगोऽनादित्वादुरुच्छेद्य इत्याशङ्क्याह ज्ञानेनेति तमः अतस्मिन्स्तद्वृद्धिरूपो विपर्ययः स च आत्मन्यसंगेऽपि दुःखित्वादिभ्रमोऽज्ञानजो ज्ञानेन नश्यति यदा तदा प्रकाशते ब्रह्मसनातनं सदैकरूपं अनादिरपि देहात्मयोगो भ्रांत्यात्मकस्तत्त्वज्ञानेनोच्छेत्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तच्च सनातनं ब्रह्म अयत्नसाध्यं कर्मप्राप्यं अनित्यत्वापत्तेः कर्मजं स्याद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा स्यात् न हि संयवनेन पिण्डवोपास्या ब्रह्मोत्पाद्यं अनित्यत्वापत्तेः नापि यामवद्रमनेन प्राप्यं आत्मत्वात् अन्यत्वे च तदवज्जडत्वापत्तेः नापि त्रीहिवदवघातेन उपास्यादोषापनयेन संस्कार्यं असंगत्वात् संगित्वेव द्रव्यौघप्रवृत्तद्विनिवृत्त्यापत्तेः नापि विकार्यं क्षीरादिव द्विकारयुक्तस्यानित्यत्वापत्तेः अतो ज्ञानेनाज्ञानापनोदसति कंठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपि साध्यमिवोच्यते तस्माद्युक्तमुक्तमयत्नसाध्यमिति येदिति अत्र विद्वदनुभवप्रमाणमिति भावः न शास्त्रं त्रिब्रह्मोपासनान्नोपरमते उद्योगिनोऽवश्यं ब्रह्मप्राप्तिरतस्त्वया उद्योगवता भवितव्यमिति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ केवलासंगहानां ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्येन अवाधितार्थेन वेदवाक्येन तपसामननध्याना

ज्ञानेन हियदा जंतुरज्ञानप्रभवंतमः ॥ व्यपोहतितदा ब्रह्मप्रकाशतिसनातनं ॥ ११ ॥ अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ॥ त्वया च लोकेन च सामरेण तस्मान्न शास्त्रं तिमहर्षि संघाः ॥ १२ ॥ अस्मिन्नर्थे पुरागीतं शृणुष्वैकमना नृप ॥ यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्चर्येण च पृथितं ॥ १३ ॥ निर्जितेनासहायेन हतरा ज्येन भारत ॥ अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलां ॥ १४ ॥ भ्रष्टैश्चर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् ॥ काचित्पराजितस्याद्यं न व्यथा ते स्तिदानव ॥ १५ ॥ वृत्र उवाच सत्येन तपसा चैव विदित्वासंशयं त्यहं ॥ न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिं ॥ १६ ॥ कालसंचोदिता जीवामज्जंति नरकेऽवशाः ॥ परितुष्टानि सर्वाणि दिव्यान्या दुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥ क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ॥ सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ १८ ॥ तिर्यग्योनिः सहस्राणि गत्वानरकमेव च ॥ निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कामबंधनबंधनाः ॥ १९ ॥ एवं संसरमाणानि जीवान्यहमुदृष्टवान् ॥ यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनं ॥ २० ॥ तिर्यगच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ॥ सुखदुःखे प्रिये द्वेये चरित्वा पूर्वमेव ह ॥ २१ ॥

त्मकेनात्मा लोचनेन च आगति संसारं गतिमोक्षं असंशयं विदित्वा न शोचामि न हृष्यामि तथा च मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति श्रुतिः ॥ १६ ॥ कालेति युगचतुष्टययोग्याः पुण्यपापाख्याधर्मा लक्ष्यं ते केचिन्नरके कानिचिद्भूतानि दिव्यानि स्वर्गादीनि ॥ १७ ॥ क्षपयित्वा भोगेन स्वर्गे नरके वा तं कालं नीत्वा पुण्यापुण्ये समाप्य ताभ्यामेव तिर्यगादयो निप्रापकाभ्यां चोदिताः संतः पुनः पुनर्भवन्ति कालचोदिता इत्यस्य व्याख्यानं सावशेषेण कालेनेति ॥ १८ ॥ कामबंधनबंधनाः कामपाशबद्धाः ॥ १९ ॥ जीवानि जीवन्ति भूतानि अदृष्टवान् न दृष्टं अदृष्टं व्यवहितमतीतमनागतादि च तत्त्वातिगच्छति प्राप्नोतीति जानातीत्यदृष्टवान् अतीन्द्रियज्ञानी अहं वेदीति शेषः संसरतो जीवान् शास्त्रनिदर्शनं शास्त्रप्रत्ययं च जानामीत्यर्थः ॥ २० ॥ एतदेवाह तिर्यगिति चरित्वा तादृशं कर्म कृत्वा सुखादिकं प्रपद्यते इति सार्धेन संबंधः कृतांतविधिसंयुक्तः यमयातनाते ॥ २१ ॥

गतमिति यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानंपुनर्विवर्ततइतिश्रुतेः संपतत्यनेनेतिसंपातःकर्मयावत्तावत्कालंस्थित्वापुनरत्रयथागतमायांतीति सर्वदेतिजन्ममरणप्रवाहस्यानंत्यमुक्तं ॥ २२ ॥ एतच्चाज्ञंप्रत्येवेति वक्तुमश्वनोविशेषणं कालेति कर्ममानेनमितं तेनैष्वर्ग्यश्रयतोनायमध्वास्तीतिदर्शितं एवंदृष्टिस्थित्योःपरायणंपरमात्मानंभाषमाणंकथयंतंतद्वचंप्रतिभगवानुशानाशुक्राचार्योऽसुरयोनिजातस्यापीदृशं ज्ञानमित्याश्चर्यमत्वातदुद्धिपरीक्षार्थंप्रत्यभाषत दुष्टप्रलापानमुरभावविनाशकाननर्थकान्वादानसुरोभूत्वाकथंभाषसइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ गंधाद्यादानंतशश्रयोपमर्देन अवर्धहिंसितवान् ॥ २५ ॥ वैहा यसचरोविमानेनगच्छन् ॥ २६ ॥ २७ ॥ युयुत्सुनायोद्धुमिच्छुना ततस्तत्रयुद्धकाले मेमया भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नोदृष्टइंद्रसाहाय्यार्थमागतःसन्नवलोकितः हरिःपापहर्ता नारायणःनारस्यजीवसंचस्य

कृतांतविधिसंयुक्तःसर्वोलोकःप्रपद्यते ॥ गतंगच्छंतिचाध्वानंसर्वभूतानिसर्वदा ॥ २२ ॥ कालसंख्यानसंख्यातंसृष्टिस्थितिपरायणं ॥ तंभाषमाणंभगवा नुशानाप्रत्यभाषत ॥ धीमन्दुष्टप्रलापांस्त्वंतातकस्मात्प्रभाषसे ॥ २३ ॥ वत्रउवाच प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषांमनीषिणां ॥ मयायज्जयलुब्धेनपुरात संमहत्तपः ॥ २४ ॥ गंधानादायभूतानारसांश्चविविधानपि ॥ अवर्धन्त्रीन्समाक्रम्यलोकान्वैस्वेनतेजसा ॥ २५ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तोवैहाबसचरस्तथा ॥ अजेयःसर्वभूतानामासंनित्यमपेतभीः ॥ २६ ॥ ऐश्वर्यतपसाप्राप्तंभ्रष्टंतच्चस्वकर्मभिः ॥ धृतिमास्थायभगवन्नशोचामिततस्त्वहं ॥ २७ ॥ युयुत्सुनामहेद्रे णपुंसासार्धमहात्मना ॥ ततोमेभगवान्दृष्टोहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ २८ ॥ वैकुण्ठःपुरुषोनंतःशुक्लोविष्णुःसनातनः ॥ मुंजकेशोहरिश्मश्रुःसर्वभूतपितामहः ॥ २९ ॥ नूनंतुतस्यतपसःसावशेषमिहास्तिवै ॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामिभगवन्कर्मणःफलं ॥ ३० ॥

अयनंलयस्थानं पुंस्त्वंलोकात् प्रभुरंतर्यामी ॥ २८ ॥ वैकुण्ठःविकुण्ठायाअपत्यंविकुण्ठानामासुरींद्रतुल्यंपुत्रमिच्छंतीमहत्तपस्तेपेतस्याःस्वयमेवेन्द्रःपुत्रोजज्ञइत्यनुक्रमणिकावाक्यात् विकुण्ठनंभूतानामेलनंकरो तीतिविकुण्ठः स्वार्थेतद्धितः तथाचनामनिर्वचनाध्यायेवक्ष्यति संश्लेषितामयाभूमिरद्विव्याप्ताचवायुना वायुनाचैवतेजश्चैवकुण्ठत्वंततोममेतिविद्यासागरीये पुरुषःपूर्णः यतोऽनंतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः शुक्लःशुद्धः विष्णुर्व्यापनशीलः सनातनःकूटस्थः मुंजकेशः मुंजवत्पीतकेशः हरिश्मश्रुःपिंगलश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइतिश्रुतेः सर्वभूतानि विराट् तस्यपितामायावी तस्यापिपिताशुद्धं ब्रह्म ॥ २९ ॥ तस्यप्रासंगिकस्यविष्णुदर्शनात्मकस्यतपसइंद्रविजयत्रैलोक्याधिपत्यहेतोःसावशेषकर्मगतिजिज्ञासोत्पादकशेषकिंचिदस्तीत्याह नूनमिति ॥ ३० ॥

महदैश्वर्यं ब्रह्मवर्णं ब्राह्मणादिधर्मं उत्तममैश्वर्यं ब्राह्ममैश्वर्यं निवर्तते च कथं अयमर्थः सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीत्यात्मसंज्ञात्कारफलमैश्वर्यमंतवच्चेत्कर्मफलाविशेषः न च पुनरावर्तत इति श्रुतिव्याकोपश्च अनंतं चेत् अस्थूलमनणु इत्यादिनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधः निर्विशेषसविशेषयोर्ब्रह्मणोः समसत्ताकत्वायोगादिति ॥ ३१ ॥ प्रवर्तते चेष्टां कुर्वति कौंतार्यामीत्यर्थः शाश्वतो ब्रह्मभूत्वेति शेषः किं फलं शाश्वतत्वप्रापकं ज्ञानं यज्ञादिफलं ॥ ३२ ॥ कर्मणायज्ञादिना ज्ञानेन उपास्या फलं विद्याख्यं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति शान्तिः ० मो ० नै ० भा ० एकोनाशीत्यधिकद्विंशः

ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मवर्णं कस्मिन्प्रतिष्ठितं ॥ निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमं ॥ ३१ ॥ कस्माद्भूतानि जीवंति प्रवर्तते यथा पुनः ॥ किं वा फलं परंप्राप्य जीवस्तिष्ठति श्लाश्वतः ॥ ३२ ॥ केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ॥ तदवाप्तुं फलं विप्रतन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ इतो दमुक्तः समुनिस्तदानीं प्रत्याह यत्तच्छृणुराजसिंह ॥ मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्वमनन्यचित्तः सहसोदरीयैः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु एकोनाशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ७३ ॥ उशनोवाच नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ॥ यस्य पृथ्वा तलं तात साकाशां वाहुगोचरः ॥ १ ॥ मूर्धायस्य त्वनंतं च स्थानं दानवसत्तम ॥ तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ २ ॥ तयोः संवदतो रेवमाजगाम महामुनिः ॥ स नत्कुमारो यमर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३ ॥ संपूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ॥ निपसादा सने राजन्महार्हं मुनिपुंगवः ॥ ४ ॥ तमासीनं महाप्रज्ञमुशनावाक्यमब्रवीत् ॥ ब्रूत्यस्मै दानवेंद्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ ५ ॥ स नत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोर्थवत् ॥ विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेंद्राय धीमते ॥ ६ ॥ शृणु सर्वमिदं दैत्यविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ७ ॥ सृजत्येवमहं बाहो भूतग्रामं चराचरं ॥ एष चाक्षिपते काले काले विस्मृतं पुनः ॥ ८ ॥ अस्मिन् गच्छंति विलयं स्माच्च प्रभवंत्युत ॥ नैष ज्ञानवता शक्यस्तपसानैव चेज्यया ॥ संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९ ॥

ततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ७३ ॥ दुर्बहं प्रश्नं नारिर्नोर्बुद्धिं हरिः शरणीकरोति नम इति तलं अधोभागः साकाशां आकाशां सहितं सर्वं उपरितनं वाहुगोचरो मध्यस्थमित्यर्थः ॥ १ ॥ अनंतं स्थानं मोक्षः ॥ २ ॥ विष्णुनुग्रहमाह तयोरिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ माहात्म्यं महं आत्मा च तस्य भावः विष्णोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वं प्रत्यमभिन्नत्वं च शृणु उत्तमं तच्छृणुणस्य मोक्षदत्वात् तदेवाह विष्णौ जगत्कर्तृके कुंडलमिव स्थितं विद्धि चेतनाचेतनं सर्वं विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव व्युत्पादयति सृजतीति ॥ ८ ॥ निमित्तत्वमुक्त्वा उपादानत्वमाहार्धेन अस्मिन्निति कार्ययत्र लीयते यतश्चोद्भवति तदुपादानमित्यर्थः एवमभिन्ननिमित्तोपादानत्वलक्षणं जगत्कारणत्वं विष्णोरुक्तं तस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह नेति संयमेन योगेन ॥ ९ ॥

संयमेनैवेत्येवशब्देनयज्ञादीनामात्मप्राप्तावसाधनत्वंमाभूदित्याह वास्येइति यःपुमान्वास्येयज्ञादौविविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेर्विविदिषाहेतौ आभ्यंतरेशांतौदांतउपरतस्तिनिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीतिश्रुतेर्दर्शनहेतुत्वेनांतरंगेसमाधौ मनसिसंकल्पेचइदमेऽनेनांगंसंस्क्रियतइतिस्थितेरात्मविविदिषाचित्तसंस्कारान्यनराभिसंधौचक्रुर्व्यानिश्चयेनस्थितोनिष्ठावान् तानिवास्त्यज्ञादीनिनिर्मलीकुरुते तैश्च तंशोधयतीत्यर्थः सोऽमुचदेहाभिमानत्यागलभ्येआत्मलोकेगत्वाआनंत्यंमोक्षमश्नुते ॥ १० ॥ निर्मलीकरणेदृष्टांतान्तरमाह यथेति हिरण्यकर्तास्वर्णकारः ॥ ११ ॥ जातिशतैर्जन्मगतैः अनेनयज्ञादिना शमादिनाअतियत्नेनत्वेकजातौएकजन्मन्यपि ॥ १२ ॥ दृष्टांतान्तरमाह लीलयेति ॥ १३ ॥ ननुकर्ममुक्रियमाणेष्वपिचित्तशुद्धिर्नदृश्यतेऽतस्तत्करणव्यर्थमित्याशंक्यदृष्टांतपूर्वकमावृत्याफलंसिध्यतीत्याह त्रिभिः यथाचेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ युक्तोयोजितः गुणैःसत्वाद्यैः प्रसंगिपुरुषादिसंगिपुदोषः अभ्यासजेनवाक्षाभ्यंतरसाधनानांपुनःपुनरावृत्युत्थेन ॥ १६ ॥ रक्तानिजीवजातानीतिशेषः कर्मविशेषा

वात्येचाभ्यंतरेचैवकर्मणोर्मनसिस्थितः ॥ निर्मलीकुरुतेवुत्थासोमुत्रानंत्यमश्नुते ॥ १० ॥ यथाहिरण्यकर्तावैरूप्यमग्नौविशोधयेत् ॥ बहुशोतिप्रयत्नेनमहतात्मरुतेनह ॥ ११ ॥ तद्वज्जातिशतैर्जीवैःशुद्ध्यतेऽनेनकर्मणा ॥ यत्नेनमहताचैवाप्येकजातौविशुद्ध्यते ॥ १२ ॥ लीलयाल्पंयथागात्रास्यनृज्यादात्मनोरजः ॥ बहुयत्नेनमहतादोषनिर्हरणंतथा ॥ १३ ॥ यथाचाल्पेनमाल्येनवासितंतिलसर्पपं ॥ नमुंचतिस्वकंगंधंतद्वसूक्ष्मस्यदर्शनं ॥ १४ ॥ तदेवबहुभिर्माल्यैर्वास्यमानंपुनः पुनः ॥ विमुंचतिस्वकंगंधंमाल्यगंधंचतिष्ठति ॥ १५ ॥ एवंजातिशतैर्युक्तोगुणैरेवप्रसंगिपु ॥ बुद्ध्यानिवर्ततेदोषोयत्नेनाभ्यासजेनह ॥ १६ ॥ कर्मणास्वनुरक्ता निविरक्तानिचदानव ॥ यथाकर्मविशेषांश्वप्राप्नुवंतितथाशृणु ॥ १७ ॥ यथावत्संप्रवर्ततेयस्मिंस्तिष्ठतिवाविभो ॥ तत्तेनुपूर्व्याव्याख्यास्येतदिहैकमनाः शृणु ॥ १८ ॥ अनादिनिधनःश्रीमान्हरिनारायणःप्रभुः ॥ देवःसृजतिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ १९ ॥ सवैसर्वेषुभूतेषुक्षरश्चाक्षरएवच ॥ एकादशविकारात्माजंगत्पिवतिरश्मिभिः ॥ २० ॥

नृगगविरागहेतून् ॥ १७ ॥ यथावाकर्मणिप्रवर्ततेऽविद्यादशायां यस्मिन्निमित्तेतिष्ठंतिकर्मभ्योनिवर्ततेविद्यायांसत्यां आनुपूर्व्येतिच्छेदः पूर्वरूपमार्थ ॥ १८ ॥ एवंसाधनाभिमुखीकृतस्यज्ञेयमाह अनादीति अनादिनिधनःनित्यः द्योततइतिदेवश्चिन्मात्रः ननुनित्यज्ञानंनस्त्येवयदज्ञानंजातंपटज्ञानंनष्टमित्यनुभवादित्याशंक्याह श्रीमानिति श्रायतेआश्रीयतइतिश्रीरूपाधिस्तद्वान् घटाकाशवदोपाधि कावुत्पत्तिलयोनतुस्यतइत्यर्थः हरिःसंहर्ता नारायणःसर्वाश्रयः प्रभुःसर्वनियंता ॥ १९ ॥ अस्यैवसर्वात्म्यंवक्तुंनवविधसर्गोपादानत्वमाह सवाइति सर्वेषुभूतेषुशरीरिषु क्षरःसंघातः अक्षरोजीवः एकादश इन्द्रियाणि पिबतिगृह्णाति रश्मिभिरिन्द्रियैः अक्षरइतिमहत्सर्गःप्रथमउक्तः भूतेष्वितिभूतसर्गोद्वितीयउक्तः एकादशेतिवैकारिकस्तृतीयऐन्द्रियकःसर्गउक्तः तएतैत्रयःप्राकृताःसर्गाः यथोक्तंवैष्णवे प्रथमो महत्सर्गोविज्ञेयोब्रह्मणस्तुयः तन्मात्राणांद्वितीयस्तुभूतसर्गोहिसंस्तुतः वैकारिकस्तृतीयस्तुसर्गऐन्द्रियकःसंस्तुतः इत्येषप्राकृतःसर्गःसंस्तुतोबुद्धिपूर्वकइति ॥ २० ॥

ऐकान्त्यसिद्धयेनारायणावयवत्वेनकृत्स्नं जगन्निरूपयति पादावित्यादिना दिवंस्वर्लोकं ॥ २१ ॥ तेजोमयश्चाक्षुषः मनश्चंद्रमसीत्यादौआधाराधेयभावो गंगायांजलमितिबभूवदिविवक्षयाज्ञेयः बुद्धिर्महत् त्वंज्ञानगतावृत्तिरूपज्ञानाकारा रसस्त्वप्सुप्रतिष्ठितः आपोरसनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनंतराः सन्निहिताः नेत्राभ्यां नेत्ररश्मिभिर्निर्वृत्तमिति शेषः पादयोः पादावेवभूः ॥ २३ ॥ रज इति एते गुणावक्ष्यमाणविधयापटुप्रकारानारायणाख्यचैतन्यानुविद्धतयातदात्मानः षड्विधजीवसंज्ञाभवन्ति आश्रमाणामितिसंधिरार्पः कर्मणोजपादेः फलंतयाभिरेव सर्वस्यसुकृतस्यफलंसमस्वर्गामिकंमुखमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अकर्मणः नैकस्यस्यसंन्यासस्यफलंमोक्षः छंदांसिमंत्रादयः अक्षरं प्रणवः ॥ २५ ॥ बहवोवर्णा आश्रमाश्च आश्रयोयस्यपरमोधर्मआत्मदर्शनं यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंनुपरमोधर्मोययोगेनात्मदर्शनमिति तपःरुच्छ्रचांद्रायणादि तत्फलमप्ययमेवेत्यर्थः सत्कार्यं असत्कारणं ॥ २६ ॥ श्रुतिर्मंत्राः शास्त्रंशास्तीतिशास्त्रं प्रवर्तनावाक्यं ब्राह्मणं यहाऐंद्रवाध्वाद्याः सोमपात्राणि षोडशक्र

२

पादौतस्यमहींविद्धिमृर्धानंदिवमित्युत ॥ वाहवस्तुदिशोदैत्यश्रोत्रमाकाशमेवच ॥ २१ ॥ तस्यतेजोमयः सूर्योमनश्चंद्रमसिस्थितं ॥ बुद्धिर्ज्ञानगतानित्यंरसस्त्वप्सुप्रतिष्ठितः ॥ २२ ॥ भ्रुवोरनंतरास्तस्यग्रहादानवसत्तम ॥ नक्षत्रचक्रंनेत्राभ्यांपादयोर्भूश्चदानव ॥ २३ ॥ रजस्तमश्चसत्त्वंचविद्धिनारायणात्मकं ॥ सोमपात्राणांफलंतातकर्मणस्तत्फलंविदुः ॥ २४ ॥ अकर्मणःफलंचैवसएवपरमव्ययः ॥ छंदांसियस्यरोमाणित्यक्षरंचसरस्वती ॥ २५ ॥ बद्धाश्रयोबहुमुखोधर्मोऽहदिसमाश्रितः ॥ सव्रह्मपरमोधर्मस्तपश्चसदसच्चसः ॥ २६ ॥ श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशार्त्विक्कृतुश्चसः ॥ पितामहश्चविष्णुश्चसोश्चिनोसपुरंदरः ॥ २७ ॥ मित्रोयवरुणश्चैवयमोयधनदस्तथा ॥ तपृथग्दर्शनास्तस्यसंविदंतितथैकतां ॥ एकस्यविद्धिदेवस्यसर्वंजगदिदं वशं ॥ २८ ॥ नानाभूतस्यदैत्येन्द्रतस्यैकत्वंवदत्ययं ॥ जंतुः पश्यतिविज्ञानात्ततोब्रह्मप्रकाशते ॥ २९ ॥

त्विजः ब्रह्माध्राक्षणाच्छंस्याग्नीध्रः पोताएतेसर्ववेदीयाः होतामैत्रावरुणाच्छावाकोपावस्तोन्मृतेः कवेदिनः अध्वर्युः प्रतिप्रस्थानानेष्टोन्नेताएतेयाजुषाः उद्गाताप्रस्तोताप्रतिहर्तामुब्रह्मण्यएतेसामगाः ॥ २७ ॥ तेऽत्रत्विजः पृथग्दर्शना अपि इंद्रान्महेंद्रोऽन्योऽग्रेर्वैश्वानरोऽन्यइतिशास्त्रेणपृथक्पितामहादीन्कर्मपृथक्कवशात्पश्यंतोपितस्यैकतांतथाकारणत्वेनसंविदंति तथाचकात्यायनः कर्मपृथक्काद्विपृथगभिधानाः स्तुतयोभवन्त्येकैववामहात्मादेवतेति श्रुतिरपितद्यदिदमाहुरमुंयजामुंयजेत्येतस्यैवसाविसृष्टिरिति ॥ २८ ॥ नानेति अयमितिबुद्धिस्थआम्नायपरामृश्यते सचएकंसंतंबहुधाकल्पयंति योदेवानां नामधाएक एवेत्यादिः अनुभवेनैवैतज्जनोजानातीत्याह जंतुरिति विज्ञानात्तद्व्यासोपाधिकावस्थायां सार्वार्त्त्यं पश्यति वृत्तिविलयेतुब्रह्मअद्वैतं ॥ २९ ॥

म.भा.टी.

॥५५४॥

ब्रह्मप्राप्तेरतिदौर्लभ्यमाह संहारेति संहारत्यस्मिन्विक्षिपत्यस्मिन्नित्युत्पत्त्यासंहारविक्षेपशब्दाभ्यांजगत्त्रयोदयकालःकल्पसंज्ञकउच्यते तस्यसहस्रकोटीः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगेइतिद्वितीया तावत्कालपर्यंतकेचिज्जीवास्तिष्ठन्तिस्थावराभूत्वाआसते प्रचरन्तिजंगमाभवन्तिचान्ये तत्राप्येकैकस्यकल्पस्यातिप्रमाणत्वंतन्मन्यन्तेरेणाह प्रजाविसर्गस्येति पारिमाण्यंस्वार्थतद्वितः बहूनोत्यसंख्येयत्वमुक्तं ॥ ३० ॥ वापीत्येतद्व्याचष्टे वाप्यइतिद्वाभ्यां योजनविस्तृताः पंचशताइतिवाक्यशेषाद्विस्तारयोजनसंख्याज्ञेया आयामतोदैर्घ्यतः योजनतःपंचशताइतिसंबन्धः शताइतिलिगव्यत्ययआर्षः पंचशतंयोजनानीत्यर्थः अवगाढाः नास्तिवगाढोऽवगाढोयासांताः दुरवगाढाइत्यर्थः भागुरिमतेनावेत्युपसर्गस्याकारलोपंकृत्वानञ्समासः अतएवप्रत्येकशःप्रवृद्धाः ॥ ३१ ॥ वाप्याइति अयमर्थः यदिवालकोट्याकेशापेणएकैकस्मिन्निवसेएकएकएवविदुरुत्थियेतनद्वितीयः तेनक्रमेणएकैकवाप्याउच्छोपणेनबहुसहस्रवाप्युच्छेदः स्यात्तर्हिंसंसारस्यापिविनाज्ञानमुच्छेदः स्यात् एकस्यमुक्त्याएकस्यविसर्गस्यनाशोप्यनंताजीवाः संतीतिसर्वथापिसंसारस्यानुच्छेदएव तथोक्तंभगवता नांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठेति ॥ ३२ ॥ एवंमुक्तिदौर्लभ्यायसंसारस्यानंत्यमुक्तं इदानींरजःसत्त्वंतमश्चैवविद्विनारायणात्मकमितिपूर्वोक्तंगुणत्रयंरंजकत्वस्यच्छत्व

संहारविक्षेपसंहस्रकोटीस्तिष्ठन्तिजीवाःप्रचरन्तिचान्ये॥प्रजाविसर्गस्यचपारिमाण्यंवापीसहस्राणिवहूनिदैत्य॥३०॥वाप्यःपुनर्योजनविस्तृतास्ताःक्रोशंचगंभीरतयावगाढाः॥आयामतःपंचशताश्चसर्वाःप्रत्येकशोयोजनतःप्रवृद्धाः॥३१॥वाप्याजलंक्षिप्यतिवालकोट्यात्वन्हासरुच्चाप्यथनद्वितीयं॥तासांक्षयेविद्विपरंविसर्गसंहारमेकंचतथाप्रजानां॥३२॥पट्जीववर्णाःपरमंप्रमाणंरुष्णोधूमोनीलमथास्यमध्यं॥रक्तंपुनःसत्यतरंसुखंतुहारिद्रवर्णंसुसुखंचशुक्लं॥३३॥

मलिनत्वसाम्याद्रक्तश्चेतकृष्णशब्दैर्विवक्षित्वानेपांभागभेदेनपट् रूपाणिप्रकल्प्यते तथाहि त्रिदंडविष्टंभवद्गुणत्रयमन्योन्यव्यतिरेकेणनतिष्ठति तत्रयदातमसआधिक्यंसत्वरजसोन्यूनत्वसमत्वेतदारुणोवर्णः अंत्ययोर्वैपरीत्येधूमःतथारजसआधिक्येसत्त्वतमसोन्यूनत्वसमत्वेनीलवर्णः अंत्ययोर्वैपरीत्येमध्यमध्यमोवर्णः तच्चरक्तंलोकानांसत्यतरं लोकानांप्रवृत्तिकुशलानाममूढानांसाहसिकानां सत्वस्याधिक्येरजस्तसोन्यूनत्वसमत्वेहारिद्रःपीतवर्णस्तच्चसुखकरं अंत्ययोर्वैपरीत्येशुक्लंतच्चात्यंतसुखकरं ततःरुष्णोमुख्यसर्गःस्थावरश्चतुर्थः धूम्रस्तैर्यग्योन्यःपंचमः पीतोदेवसर्गःषष्ठः नीलोमानुषसर्गःसप्तमः मध्यमोनुग्रहसर्गोऽष्टमः शुक्लःकौमारसर्गोनिवमः यथोक्तंवैष्णवे मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तुमुख्यावस्थावराःस्मृताः तिर्यक्स्रोतस्तुयःप्रोक्तस्तैर्यग्योन्यःसउच्यते तदूर्ध्वस्रोतसांपष्ठोदेवसर्गस्तुसंस्तुतः ततोर्वास्रोतसांसर्गःसप्तमःसतुमानुषः मध्यमोनुग्रहःसर्गःसात्विकस्तामसश्चसः पंचैतवैकताःसर्गाःप्राकृतास्तुत्रयःस्मृताः प्राकृतावैकताश्चैतकौमारोनिवमःस्मृतः अत्रानुग्रहशब्देनद्वयाहप्राजापत्यादेवाश्वासुराश्चेतिश्रुतिप्रसिद्धाःशमकामादिचेतोदर्यनुग्रहादेवताउच्यन्ते सचानुग्रहोजातिभेदाद्भिन्नः यथोक्तंवायुपुराणे अष्टमोनुग्रहःसर्गःसचतुर्थाव्यवस्थितः विपर्ययेणवाशक्त्यासिद्ध्यातुष्ट्यातथैवच स्थावरेषुविपर्यासस्तिर्यग्योनिषुशक्तिः सिद्ध्यात्मनामनुष्येषुतुष्ट्यादेवेषुकृत्स्नशइति ॥ ३३ ॥

शां.मो.

१२

॥५५४॥

परंत्विति एतेषुसर्गेषुशुक्लकौमारसर्गः रागद्वेपराहित्यान् विमलंनिष्पापंअतएवविशोकं विशोकत्वमपिकृतः यतोगतक्लमंप्रवृत्त्याख्यश्रमहीनं सित्थ्यतिमोक्षंसाधयति एतच्चात्यंतदुर्लभमित्याह गत्वेति योनि
प्रभावाणिजन्मानिनत्वयोनिजानिधृष्टयुष्मादिवन् तेषांस्वधिकारिकाणांनेतरवद्योनिजंजन्म गत्वाप्राप्य यथोक्तं मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये यतनामपिसिद्धानांकश्चिन्मावेत्तितत्त्वतइति ॥ ३४ ॥
यांसिद्धिजीवउपैतितांव्याचष्टे गतिमिति शुभंदर्शनंसच्छास्त्रंगत्वाप्राप्यदेवदंष्ट्रोयांगतिदर्शनमात्मानुभवात्मिकामाह उक्तवान् सैवशुक्लवर्णभृतांसिद्धिरित्यर्थः तथांचश्रुतिः सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदम
दर्शमिति तस्मादिदंष्ट्रोनामेदंष्ट्रोहवैनामतमिदंष्ट्रंसंतमिदंष्ट्रइत्याचक्षतेइति ततमंततममित्येकस्यतकारस्यछांदसोलोपः इदंब्रह्म अदर्शअपश्यं एतेनेदमिहवाक्यंप्रमाणत्वेनदर्शितं इदमेवान्यत्रापितुल्यमित्याह
गतिरिति वर्णःसत्वादितारतम्यं वर्गोपिकालकृतः कालःप्रागुक्तश्चतुर्युगात्माजीवोधर्मैरतोधर्ममालंबमानोऽधर्माद्यावत्तोऽधर्मैरतइतिक्रमेणकृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञः तथाचजीवस्यप्राग्भवीयसंस्कारवशाद्याह

परंतुशुक्लंविमलंविशोकंगतक्लमंसिद्ध्यतिदानवेंद्र॥ गत्वातुयोनिप्रभवाणिदैत्यसहस्रशःसिद्धिमुपैतिजीवः ॥ ३४ ॥ गतिंचयांदर्शनमाहदेवोगत्वाशुभंदर्श
नमेवचापि॥ गतिःपुनर्वर्णकृताप्रजानांवर्णस्तथाकालकृतोऽसुरेंद्र॥ ३५ ॥ शतंसहस्राणिचतुर्दशेपरगतिर्जीवगुणस्यदैत्य॥ आरोहणंतत्कृतमेवविद्धिस्था
नंतथानिःसरणंचतेषां॥ ३६ ॥ कृष्णस्यवर्णस्यगतिर्निकृष्टाससज्जतेनस्केपच्यमानः॥ स्थानंतथादुर्गतिभिस्तुतस्यप्रजाविसर्गान्सुबहून्वदंति॥ ३७ ॥ शतंसह
स्राणिततश्चरित्वाप्राप्नोतिवर्णहरितंतुपश्चात्॥ सचैवतस्मिन्निवसत्यनीशोयुगक्षयेतपसासंवृतात्मा॥ ३८ ॥ सवैयदासत्वगुणेनयुक्तस्तमोव्यपोहन्घटनेस्ववु
द्ध्या॥ सलोहितंवर्णमुपैतिनीलान्मनुष्यलोकेपरिवर्ततेच॥ ३९ ॥

शःसत्वाद्याविर्भावस्तादृशीगतिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ शतमिति सेयंजीवगुणस्यगतिःपरापार्यंतिकीदशानामिन्द्रियाण्ममंतःकरणचतुष्टयस्यचकरणगणस्यभेदाच्चतुर्दशसंख्याकासतीतावंतिशतानिसंहस्राणिशे
तसहस्राणिलक्षाणिवाविषयभेदाद्भवति तथाहि विषयभेदादृत्तिभेदंश्रुतिराह अयवैहरयोयवैदशचशतानिचसहस्राणिचप्रयुतानिचेत्यादि आरोहणंपर्युपरिसोपानारोहक्रमेणऊर्ध्वगतिः तैरेवचतुर्दश
भिःसत्त्वतारतम्यप्रधानैःकृतंतत्कृतं स्थानंचतेषुनेषुपदेपुस्थैर्यं तथानिःसरणंतेभ्यःपदेभ्यश्च्युतिः तेषांजीवानांतत्कृतैव तस्मादेतेचतुर्दशसात्विकमार्गप्रवणाःकार्याइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अन्यथादोषमाह कृष्णस्येति
कृष्णस्यस्थावरत्वप्रापकस्यवर्णस्यनिकृष्टानीचागतिः यतःसजावीस्थावरोनरकेनरकप्रदेकर्मणिसज्जते अतोनरकेपच्यमानएवास्ते तत्रैवतस्यस्थानंस्थितिःदुर्गतिभिःतैरेवचतुर्दशभिर्दुर्मार्गप्रवृत्तैर्भवति स्था
नावधिमाह सुबहूनिप्रजाविसर्गान्कल्पान् ॥ ३७ ॥ सुबहूनित्यस्यव्याख्या शतंसहस्राणिलक्षमित्यर्थः हरितंधूमंतिर्यग्योनित्वं अनीशोदीनःशीतवाताद्यदितःसर्वतोमृत्युभयदर्शीच युगक्षयेपापभोगक्षये
इदंहिवर्णद्वयंकेवलाभोगभूमिरेव अतोत्रभोगेनक्षपितकलुषस्यदैवाद्याचीनपुण्योदयेसतिजीवस्तपसाविवेकेनसंवृतात्माव्याप्तचित्तोभूत्वा ॥ ३८ ॥ सत्वगुणेनयुक्तःसन्बुद्ध्यातमोगुणप्रवृत्तिदूरीकुर्वन्घटने
यततेश्रेयसे तदासर्वोत्कर्षेसतिलोहितमष्टममनुषहसर्गमुपैति शमकामाद्यभिमानिदेवताभावंप्राप्नोतीत्यर्थः सत्त्वापकर्षेतुनीलात्नीलत्वंप्राप्यमनुष्यलोकेपरिवर्ततेगतगतंकरोति चकारोवाशब्दस्यार्थः ॥ ३९ ॥

सः नीलत्वप्राप्तः तत्र मानुषलोके संहारविसर्गकल्पं बंधनैर्विधिनिषेधनिर्गंडैः क्लिश्यमानस्तपोद्विक्कुर्वाणो हारिद्रं पशुसर्गदेवताभावमुपैति तत्रापि संहारविक्षेपशतेकल्पशतेजानेसति व्यतीतेव्यतिगच्छति कर्म व्यतिहारेनङ् गतिकांत्यर्थस्य बोधात्तोरतः प्रश्लिष्टस्य ईधातोर्व्यतिपूर्वस्येदं रूपं तथा च देवो भूत्वा मनुष्यत्वमुपैति मानुषश्च भूत्वा देवत्वमुपैतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतदेवाह हारिद्रेत्यादिना देवः सहस्रशः कल्पान् संचरन् न्यविप्रमुक्तो विषयवियोगहीनो निरये च संवर्तकृतानि कल्पे कल्पे कृतानि कलानि भुंजानो गतौः संचरंस्तिष्ठतीति पूर्वैर्गान्वयः गतिमंख्यादशपंचचत्वारिचैत्येकोनविंशतिसहस्राणि अयमर्थः एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुगिति श्रुतेः स्वप्नोपमेस्वर्गोपि दर्शेन्द्रियाणि पंच प्राणामन आदि च नुटयं चैत्येकोनविंशतिर्जापद्वा सनामयानि भोगसाधनानि वर्तन्ते तान्येव पूर्ववत्तावंति शतानि सहस्राणि च भवंति अत्र दिव्योपि भोगो रागह तुत्वात्पुण्यक्षेपकत्वादनित्यत्वाच्च निरयेति स्वर्गोपि निरयभोग उक्तः ततश्च एनं नरं निरयात् भोगप्रदकर्मणः सकाशात्तु विमुक्तं विद्धि स्वर्गोपि क्षयवानित्यर्थः अन्येष्वपि संभवे पुस्थावरैर्यग्योन्यादिपुमानुप्रवर्ज्ये तु तस्मात्तिर्यक्सर्गवदेव सर्गोपि भोगभूमित्वाद्धेय एवेति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्यतीते इत्यस्यार्थस्पष्टयति स इति देवमानुषत्वं मानुषाश्च देवत्वं भजंत इत्यर्थः अमृतत्वं अष्टौ पूर्वोक्तानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राण

सतत्र संहारविसर्गमेकं स्वधर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ॥ ततः संहारिद्रमुपैति वर्णसंहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४० ॥ हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गात्सहस्रशस्तिष्ठतिसंचरन् ॥ अविप्रमुक्तो निरये चैत्यततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१ ॥ गतौः सहस्राणि च पंच तस्य चत्वारि संचरं कृतानि चैव ॥ विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि सर्वेषु चान्येषु च संभवे ॥ ४२ ॥ स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ॥ संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ मर्त्येषु तिष्ठत्यमृतत्वमिति ॥ ४३ ॥ सोऽस्मादथ भ्रस्यति कालयोगात्कृष्णो न लेतिष्ठति सर्वकृष्टे ॥ यथा त्वयं सिध्यति जीवलोकस्तत्तन्निधास्याम्यसुरप्रचार ॥ ४४ ॥ दैवानि स व्यूहशतानि सत्तरक्तो हरिद्रो यतथैव शुक्लः ॥ संश्रित्य संधावतिशुक्लमेतमष्टावरानर्च्यतमान्सलोकान् ॥ ४५ ॥

चित्तमनोबुद्ध्याख्यानिज्ञानेन्द्रियाणि दृष्टिस्पर्शमाश्रित्य तान्येव स्वस्वविषयलयोदयकारणानीति विषयभेदात्तान्येव शतानि सहस्राणि वालयोदयान्मर्त्येषु यस्तिष्ठति स उपैतीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ सोऽस्मात्संकल्पकताल्लयोदयप्रवाहात् कालः कलिरूपस्तद्योगाच्च प्रभश्य कृष्णो न लेतलवदयोगे सर्वकृष्टे सर्वेभ्यो नीचे स्थावरेतिष्ठति अयमारोहावरोहप्रवाहवतितः सिध्यति मुच्यते ॥ ४४ ॥ मुक्तयुपायमेवाह दैवानीति समुमुक्षुः समव्यूहशतानि दैवानि संश्रित्य रक्तादिक्रमेण अंतेशुक्ल एव स नवरांल्लोकान् संधावतीति संबंधः एकस्यानेकधाभावो व्यूहः बुद्धेः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिरूपेण समधाभूतायास्तत्तदिन्द्रियवृत्तिभेदात् व्यूहानां शतानि सहस्राणि वा पूर्ववद्भवन्ति तत्र दैवानि सात्विकानि शमदमादीन्येव संश्रित्य प्रथमं रक्तः शमाद्यभिमानि देवतारूपः अत्यंतशमादिमान् भवति ततो हारिद्रो देवस्ततः शुक्लः कौमारो बालवद्रागद्वेषशून्यो भवति ततः अष्टावरान् अष्टौ पुर्यः अवरा अनुकृष्टाः पश्चाद्भूता वायेषु तान्सगुणात्मरूपान् लोकान् अर्च्यतमान् धूमादिमार्गप्राप्य चंद्रलोकादर्थ्यार्च्यतरोऽर्चिरादिमार्गप्राप्यो ब्रह्मलोकस्ततोऽप्यर्च्यतमान् ज्ञानैकप्राप्यलोकान् योगफलभूतान् तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यैकैवल आप्तकाम इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तृतीयं मे श्वर्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अष्टाव्रानित्येतद्वाचष्टे अष्टाविति शतशब्दार्थः प्राग्वन् अयमर्थः समांग एकोनविंशतिमुखइति जायतस्त्वमयोस्तुल्यवच्छ्रवणात्सप्त जायदवस्थापंचभूतात्मकः स्थूलदेहः शब्दादिपंचकंच अस्यद्रष्टुः अंगमिवांगं स्वरूपभूतमपि अविद्यादर्पणेन मुखवत्पराकृत्वं प्रापितस्य सप्तः प्राप्तये एकोनविंशतिः दर्शेन्द्रियाणि प्राणपंचकं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तचतुष्टयं चेति मुखानीव प्राप्तिद्वाराणि अविद्याकामकर्मात्मकस्त्रिशकः सैघातः जायद्वत्स्वमेपितुल्यइति यान्यष्टावुक्तानि नान्येव षष्टिशतानीति यो जना यदा त्वविद्यादित्रयं त्रिंशत्कात्पृथग्गण्यते तदापि सर्वेषामावृत्त्या षट्षष्टिः सुषुप्तौ च आनंदभुक्तेतो मुखइति श्रुतेः भोग्य आनंदः भोगसाधनं चेति द्वयंचेत् षट्षष्टिः तदा त्वजुतर एवार्थः एतानि महाद्युतीनां पूर्णप्रकाशानामात्मविदामनो विरुद्धानि मनसैव विशेषेण रुद्धानि मूढदृष्ट्या पृथग्भूतान्यपि विदुषामनोमात्राण्येवेत्यर्थः सेयं शुक्लस्य वर्णस्य गतिः संक्षेपेण त्रीणि जायतस्त्वमसुषुप्त्याख्या निरुद्धानि चेच्छिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुतिप्रसिद्धस्य तुर्यस्य प्राप्तिः एव शब्देन त्रयो धार्मिकैव तुर्यप्राप्तिः तुर्यस्य प्रत्यकृत्वेनाप्राप्यत्वात् ॥ ४६ ॥ एवं विदो जीवन्मुक्तस्या

अष्टौ च षष्टिं च शतानि चैव मनो विरुद्धानि महाद्युतीनां ॥ शुक्लस्य वर्णस्य परागतिर्या त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६ ॥ संहारविक्षेपमनिष्टमेकंच त्वारिचान्या निवसत्यनीशः ॥ षष्ठस्य वर्णस्य परागतिर्या सिद्धावसिद्धस्य गतकृमस्य ॥ ४७ ॥ समोत्तरंतत्र वसत्यनीशः संहारविक्षेपशतंसशेषं ॥ तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोकेततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८ ॥

पिप्रारब्धकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाह संहारेति एकंसंहारविक्षेपशतं अनिष्टं वसतीति एकं भोगायारब्धं जन्मदृष्टिस्तृप्त्यभिप्रायेण लयोदयशतात्मकं देहदेववसतीत्यध्याहृत्य योज्यं अस्यैव योगिनः कर्ममुक्तिमाह चत्वारोति अनीशः योगैश्वर्योपस्थापितान् दिव्यान् भोगांस्तु मसमर्थो योगी अन्यानि चत्वारि महर्जनस्तपःसत्यलोकाख्यातियोगबलतारतम्येन ऐश्वर्यतारतम्यवन्तिक्रममुक्तिस्थानानि वसति अधिवसति वासेति मित्तमाह षष्ठस्येति यागतिः सत्त्वशुद्ध्यात्मिका तस्याः सिद्धावपि असिद्धस्य शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य गतकृमस्य नटरागादिदोषस्य योगसिद्धोपि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्कर्ममुक्तिर्भाभवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ योगभ्रष्टगतिमाह समेति अनीशः सम्यग्योगमनुष्ठानमशक्तः तत्र परोक्षत्वेन निर्दिष्टे स्वर्गलोके सप्तपूर्वाक्तानि श्रोत्रादिपंचकं मनोबुद्धीचतानि उत्तराणि सत्त्वोत्कर्षबलेन उलूकानि यस्मिन् तादृशंसंहारविक्षेपशतंसशेषं कर्मशेषसहितं ध्येयब्रह्मसाक्षात्कारेहि तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते तैव हास्य सर्वेषाम्प्राप्तः प्रदूयंत इति निःशेषपापदाहश्रुतेस्ततः प्रागारब्धयोगस्य योगिनः कर्मशेषमस्तीति युक्तं शुद्धकर्मासूयो गोप्राग्योगसिद्धेर्भूतश्चेत् भुवोलोकं स्वर्लोकं च गच्छतीत्यर्थः ततश्च मानुषं जन्म प्राप्य महान्कुलशीलविद्यादिना पूज्यो भवति ॥ ४८ ॥

तस्मान्मानुषाद्वाद्वाद्वाद्यनिष्क्रम्य अप्रे उत्तरमुत्तरं भूतसर्गं प्रतिगुं संतिष्ठति प्रस्थानं करोति पूर्वाभ्यासवशादुत्तरोत्तरां योगभूमिकामारोहतीत्यर्थः स एवं प्रतिष्ठमानः सप्तकृत्वः सप्तवारं लोकान्परैति पर्यटति सं
हारविशेषयोः समाधिव्युत्थानाभ्यां कृतः संवादितः प्रभावश्चैवैतन्न सः अयमर्थः प्रथमां भूमिमारुढो योगीश्वरः स्वर्गं प्राप्य न तत्र युतः सार्वभौमो राजा भवति एवं सोऽयं भूलोकजयः एवं उत्तरोत्तरयोगकलादृष्ट्या
उत्तरमुत्तरं लोकं जयति अत्रैव लोकं सप्तमं प्राप्यापि पुनरावर्तते यद्यप्येवमुच्यते तत्र प्रमाणानि प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे यो
गभ्रष्टाभिजायते तत्र न बुद्धिसंयोगं लभते नावेदेहिकं यतः तत्र नो भूयः संसिद्धौ कुरु नंदनेति गता आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति च ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तिप्रतिपत्तये परस्य नैकतात्मानः प्रविशन्ति परं
पदमिति च ॥ ४९ ॥ स तेति एव शब्दाभिन्नक्रमः संहारमिति णमुलं सप्तभूरादिसत्यलोकानां लोकान्मनोबुद्धिसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि वासंस्त्यैव बोधेन बाधित्वा जीवलोकं संतिष्ठति सम्यक्मोहशोकाभावा

तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण सोऽग्रेण संतिष्ठति भूतसर्गं ॥ सप्तकृत्वश्च परैतिलोकान्संहारविशेषकृतप्रभावः ॥ ४९ ॥ स नैव संहारमुपप्लवानि संभाव्य संतिष्ठति
जीवलोकं ॥ ततोऽव्ययं स्थानमनंतमेति देवस्य विष्णो रथब्रह्मणश्च ॥ शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५० ॥ संहारकाले परिदग्धकाया
ब्रह्माणमायां तिसदा प्रजाहि ॥ चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे ये ब्रह्मलोकादपराः स्मृतेऽपि ॥ ५१ ॥ प्रजाविसर्गं तु शेषकाले स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः ॥ निःशेष
पतस्तत्पदं यांति चांते सर्वे देवा ये सदृशमनुष्याः ॥ ५२ ॥

दास्ते संहारबीजं उपप्लवानि संभाव्य तेषां बुद्ध्यादीनां भूरादीनां वादुःखरूपत्वं निश्चित्य ततो देहांते अव्ययमपरिणामिस्थानं अतएवानंतं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं शुद्धं ब्रह्म एति प्राप्नोति तत्तु स्थानं केचिद्देवस्य म
हो देवस्य संबंधिकेला समिति वदंति शां भवाः विष्णोर्वैकुण्ठमिति वैष्णवाः ब्रह्मणो ब्रह्मलोक इति हैरण्यगर्भाः शेषस्य अनंतस्येति तद्भक्ताः नरस्य जीवस्यैव तत्परं स्थानमिति सांख्याः देवस्य द्योतमानस्य चिन्मात्रस्य वि
ष्णोर्व्यापकस्य परब्रह्मणः तु यैर्मूर्तिस्वरूपस्य परमस्येति तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धमित्यौ पनिषदाः ॥ ५० ॥ एवं शब्दजान्विकल्पान्मोक्षोपन्यस्य सर्ववादि संमतं वस्तुवत्तमाह संहारेति परितः सर्वात्मना दग्धा
बोधेन भस्मीकृताः कायाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहायाभिस्ताः ब्रह्माणं ब्रह्म पुंस्त्वमर्थं देवगणा इन्द्रियाणि ये ब्रह्मस्वरूपा लोकादपरा अर्वाचीनाः प्रकृत्या दयस्तेऽपि परिदग्धकायाः संहारकाले मोक्षे ब्रह्म प्राप्नुवन्ति ॥
॥ ५१ ॥ एवमात्मबोधजमात्यंतिकं प्रलयमुक्त्वाऽन्तरप्रलयमाह प्रजेति प्रलयकाले आसन्नतरे ये देवत्वं प्राप्ता अमुक्तकृत्स्नकर्मफलास्ते पूर्वकल्पार्जितानि स्थानानि कल्पान्तरेऽपि सरन्ति लभन्ते सर्वेषां
कल्पानां पूर्वपूर्वकल्पसादृश्यात् सूर्याचंद्रमसौ धातायथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतेश्च येन अनेककल्पे निःशेषतः निःशेषितकालास्ते स्वर्गनाशे इतरवन्मनुष्यत्वमेव यांतीत्यर्थः प्रलयशतेनापि कृतं कर्म न नश्यति तच्च ज्ञा
नमंतरेणेति भावः ॥ ५२ ॥

विधिअदृष्टं पुण्यपापं तत्फलं यांति प्राप्नुवन्ति एकस्मिन्नपि कल्पे असकृदारोहावरोहौ वर्तन्तेऽतः संसारभीरुणा तत्त्वज्ञानमेवाश्रयणीयमिति भावः ॥ ५३ ॥ एवं सपरिकरां ब्रह्मविद्यामुक्त्वा तद्वतो दृष्टिमाह स इति स ब्रह्मवित् यावत्सशेषभुक् शेषं प्रारब्धकर्म तत्परित्यज्य भुंक्ते इति स शेषभुक् अस्ति तावत्तदंगेषु तत्स्वरूपे एव प्रजाः सर्वाः तेषु क्लृप्तैर्देव्यौ परापरविद्ये च वर्तन्त इति शेषः ब्रह्मविदो विशुद्धकैवल्यावधिकृतस्त्रंजगदस्ति अनन्तरं नास्तीत्यर्थः अत्र किमानमत आह विशुद्धभावः योगसंशोधितचित्तो भूत्वा संयम्य धारणाध्यानसमाध्यात्मकं संयममनुष्ठाय एतत्परिदृश्यमानं विद्यदादिपंचेंद्रियरूपमित्येव विद्धीति शेषः तथा हि प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका इतींद्रियेभ्यः साक्षात्परं परयाच देवानां लोकानां च सृष्टिः श्रूयते स्वप्नमायेंद्रजालवदुपपद्यते चैतजगतः प्रतिभासमात्रत्वमित्युपपादितमथस्तात् ॥ ५४ ॥ उपसंहरति शुद्धमिति शुद्धां निरवद्यां परमां गतिं शुद्धचिन्मात्रभावं शुद्धेन मनसा विचिन्वन् श्रवणमननध्यानाभ्यासैर्ज्ञानमिच्छन् परंति द्वैतजालं परावृत्य एति श्रामोति ततो ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं अव्ययं स्थानं मोक्षं उपैति यामवत्याप्यत्वम

ये तु च्युताः सिद्धलोकात् क्रमेण ते पांगतिं यांति यथानुपूर्व्या ॥ जीवाः परेतद्दलतुल्यरूपाः स्वं स्वं विधिं यांति विपर्ययेण ॥ ५३ ॥ स यावदेवास्ति स शेषभुंक्ते प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्ले ॥ तावत्तदंगेषु विशुद्धभावः संयम्य पंचेंद्रियरूपमेतत् ॥ ५४ ॥ शुद्धां गतिं तां परमां परैति शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ॥ ततो व्ययं स्थानमुपैति ब्रह्मदुष्प्रापमभ्येतिसशाश्वतं वै ॥ ५५ ॥ इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्वनाशस्येह बलं मया ते ॥ ५६ ॥ वृत्र उवाच एवं गते मे न विपादोऽस्ति कश्चित्सम्यक्प्रशमिव च स्तथैतत् ॥ श्रुत्वा तु ते वाचमहीनसत्त्वविकल्मषोऽस्य घृतथाविषाह्मा ॥ ५७ ॥ प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे महाद्युते श्वक्रमनंतवीर्यं ॥ विष्णोरनंतस्य सनातं नंतस्थानं सर्गाय त्रसर्वे प्रवृत्ताः ॥ स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै तस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ॥ ५८ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्त्वा सक्रैते य वृत्रः प्राणानवास्तृजन्त ॥ योजयित्वा तयात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५९ ॥ युधिष्ठिर उवाच अयं स भगवान् देवः पितामहजनार्दनः ॥ स नत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ६० ॥

स्त्वित्यत आह ब्रह्म न हि त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य गगनस्येव प्राप्यत्वं संभवति अथापि दुष्प्राप्यं अविद्यादिनाव्यवधानात् शाश्वतं नित्यं प्राप्तमपि अभ्येतिकंठगतचामीकरवदित्यर्थः तथा च श्रुतयः ब्रह्मवा इदमप्रआसीत्तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति तत्त्वमस्य यमात्मा ब्रह्मेत्यादयः सिद्धवद्ब्रह्मभावं जीवस्योपदिशन्ति ॥ ५५ ॥ हे अहीनसत्त्व ॥ ५६ ॥ एवं उक्तप्रकारेण गते जगतो मनोमात्रद्वे स्थिते सति वचःवचोर्थं ब्रह्माद्वैतं विकल्मषो निरवद्यः विषाह्मा शोकमोहहीनः ॥ ५७ ॥ श्रुतं विष्णुमाहात्म्यमनुसंधत्ते प्रवृत्तमिति सार्धेन ॥ ५८ ॥ एवमिति इंद्रेण सह युध्यन् अंतकाले प्रवृत्तमेतदित्यादिसार्धं श्लोकेन विष्णुमनुसंधाय आत्मानं ब्रह्मण्योजयित्वा ॥ ५९ ॥ अयं स इति पुरोवर्तिनं कृष्णमंगुन्यानिर्दिशति श्रीकृष्ण एव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥

राजवर्मूर्तिमांस्तदस्थईश्वरइतियुधिष्ठिरस्य भ्रमोमाभूदिति भीष्म उवाच मूलेति मूलं अधिष्ठानं तद्विनिर्वाकरेण रूपेण तिष्ठतीति मूलस्थायी योधिष्ठानचिद्रूपः समहादेवो महान् चिदात्मा मायानिष्कटो भूस्थानीयः प्रथमः स एव मायाशबलो भगवान्बहुधैश्वर्यवान्कारणात्मा भवति बीजस्थानीयश्चिदचिदुभयात्मा द्वितीयः सोपि स्थेन स्वकीयेन तेजसा उपलक्षितः तेजसाख्यकार्यब्रह्मतां प्राप्तस्तृतीयो वक्षस्थानीया भवति तत्स्थस्तस्मिन्ब्रह्मांडरूपे कार्येतिष्ठन्नयं श्रीकृष्णोऽनेकबीजगर्भफलस्थानीयश्चतुर्थः तान्भावान् कार्यकारणरूपान् वक्ष्ये बीजाभावात् सृजति महामनाः महत्परिच्छेदाभिमानशून्यं सत्यसंकल्पादिगुणकं मनो यस्य स तथा ॥ ६१ ॥ अस्य रूपमाह तुरीयेति तस्य मूलस्थायिनश्चिन्मात्रस्य तुरीयार्थेन अष्टमांशेन निष्पन्नं इमं मूर्तिमंतं केशवं विद्धि अच्युतमिति मूर्तिमत एव यावदविद्यं नित्यत्वमुक्तं तथा हि मूलस्थायिपूर्णचैतन्यं भगवति मायांशस्य समप्राधान्यादर्थं तेजसेत्वाविद्यके समष्टिकार्ये बीजांशस्यार्थस्यैव सत्त्वात्तुरीयांशश्चैतन्यस्यास्ति व्यष्टिकार्ये तु परिच्छिन्ने देहाय भेदाभिमानात् अष्टमांशश्चैतन्यस्यास्ति तदिदमुक्तं तुरीयार्थेन तस्येवं विद्धीति नन्वेव प्रस्मदादितुल्य एवायमिति तमुद्दिश्य अयं स भगवानिति युधिष्ठिरोक्तिरयुक्ता उपाध्यंशाविवक्षायां त्वस्माकमपि तथा त्वमस्तीत्याशंक्याह तुरीयार्थेनेति पूर्वोक्तरीत्या कृष्णे पक्कफला भेदं शादिस्रष्टुत्वं युक्तं अपक्कफला भेषस्मात्तुलनीशत्वं स्फुटमिति तन सहास्माकं साम्यप्रसंगः ॥ ६२ ॥ एतदेव कार्यकारणयोर्लघुप्रतिपादनेन दृश्यति अर्वागितिसार्थेन अर्वाक्स्थितः स्थायी समष्टिकार्यात्मान्

भीष्म उवाच मूलस्थायी महादेवो भगवान्स्वेन तेजसा ॥ तत्स्थः सृजति तान्भावान् नाना रूपान् महामनाः ॥ ६१ ॥ तुरीयार्थेन तस्येवं विद्धि केशवमच्युतं ॥ तुरीयार्थेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येव बुद्धिमान् ॥ ६२ ॥ अर्वाक्स्थितस्तु यः स्थायी कल्पांते परिवर्तते ॥ स शेते भगवानप्सु यो सावति बलः प्रभुः ॥ तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६३ ॥ सर्वाण्यशून्या नि करोत्यनंतः सनातनः संचरते च लोकान् ॥ स चानिरुद्धः सृजते महात्मा तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रं ॥ ६४ ॥

तीयोऽस्मदादिशरीरापेक्षयानित्योपि कल्पांते परिवर्तते नश्यतीत्यर्थः यस्तु भगवान् द्वितीयोऽतिबलो नेकब्रह्मांडलयोदयबीजभूतः प्रभुरंतर्यामी सोपि अप्सु आपद्वापस्तासु सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुत्या पारिवर्जितसलिलाभत्वेन निरूपिते अखंडैकरसे ब्रह्मणि शेते लीयते ईश्वरस्यास्य नित्यत्वं व्यवहारापेक्षयैवोच्यते न तु परमार्थतदतिनतल्लयोक्तिरसंगता तानिति अनुवायमपूशब्दमपेक्ष्य बहुत्वं विधेयलोकापेक्षं पुंस्त्वं च तं अखंडैकरसं लोकं आत्मानं शाश्वतं नित्यं प्राप्तमेव विधाता चतुर्मुखः प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः सन् अविद्यापनयमात्रेण चरति गच्छति प्रामोति ब्रह्मादीनां चेतनानामपि तदेव लयस्थानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ सोयं अनंतः परमात्मा सर्वाणिकारणानि च अशून्या नि स्वसत्ता रूपांति प्रदानेन पूर्णानि करोति सनातनः सर्वदैकरूपोपि मायिक उपाधि विशिष्टेन रूपेण श्रीकृष्णात्मना लोकान्संचरते स चैवं भूतोप्यस्मदादिवदुपाधि धर्मेण न निरुध्यते तोऽनिरुद्धो हंकारः सन् जगत्सृजते महात्मा सवाधारत्वयोग्यः तथा च श्रुतिः अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इति स्रष्टुर्माया सन्निरुद्धादन्यत्वमाह तत्स्थं बीजेत रुरिव फले बीजानीव परमात्मनिरुप्णे सर्वजगदस्ति तथा च श्रुतिः हिरण्यदमश्रुर्हिरण्यकेश इति विषहृदमवंतमीश्वरमुपदिश्य इयमेव गग्निः सामेत्य कसामात्मना निरूपितं प्रपंचं तस्यैकं साम च गेष्णावितितदंगुलिपर्वत्वे न निर्दिशति अतस्तत्स्थं जगत्गंगातरंगन्यायेन युक्तं ॥ ६४ ॥

एवंब्रह्मविद्यांश्रुत्वातत्रस्वस्याधिकारोस्तिनास्तिवेतिसंदिहानः पृच्छति वृत्रेणेति त्मनः आत्मनः तस्मात् आत्मगतिदर्शनात् ॥ ६५ ॥ शुक्लाभिजातीयः शुक्लवंश्यः साध्यः साध्यसंज्ञको देव इति नावर्तते ॥ ६६ ॥ हारिद्रवर्णे सत्त्वाधिक्ये तमः साम्ये रजसो ल्पत्वे च षष्ठे देवतासर्गे उक्ते तथारक्ते रजस आधिक्ये सत्त्वस्य साम्ये तमसो न्यूनत्वे च मध्यमे नुषहसर्गे च वर्तमानः तमोरजसोः साम्यात् कदाचिदावरणस्य मृतेर्वा उद्रेकः स्यात्तेन तस्तिर्यगादिसंभाव्यते ॥ ६७ ॥ वयंतु हारिद्राश्रयुताः केवलरजः प्रधाने रक्ते वर्तमाना नीलां मानुषीं वा कृष्णां ततोऽप्यधमांतिर्यगतिं वा कृष्णया सहिता मधमां कृष्णाधमां ॥ ६८ ॥ एवं भीतं युधिष्ठिरमाश्वासयति

युधिष्ठिर उवाच वृत्रेण परमार्थज्ञदृष्टामन्ये त्मनो गतिः ॥ शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६५ ॥ शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साध्यो नावर्तते न प ॥ तिर्यगते श्रुतिर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ६६ ॥ हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ॥ तिर्यगेवानुपश्येत् कर्मभिस्तामसैर्वतः ॥ ६७ ॥ वयंतु भृशमापन्नारक्ता दुःखमुखेऽसुखे ॥ कांगतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६८ ॥ भीष्म उवाच शुद्धाभिजनसंपन्नाः पांडवाः संशितव्रताः ॥ विद्वत्यदेवलोके पुनर्मानुषमेप्यथ ॥ ६९ ॥ प्रजाविसर्गं च सुखेन काले प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ॥ सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां मावोभयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मांझ ० वृत्रगीता ० अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच अहो धर्मिष्ठताता वृत्रस्यामिततेजसः ॥ यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ १ ॥ दुर्विज्ञेयं पदं तात विष्णोरमिततेजसः ॥ कथं वाराज शार्दूलपदं तु ज्ञातवानसौ ॥ २ ॥ भवता कथितं त्येतच्छ्रद्धेचाहमच्युतं ॥ भूयस्तु मे समुत्पन्नावुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण पुरुषर्षभ ॥ धार्मिको विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छते भरतर्षभ ॥ वृत्रस्तुराज शार्दूलयथा शक्रेण निर्जितः ॥ ५ ॥ यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाक्षवपितामह ॥ विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच रथे नैन्द्रः प्रयातो वै सार्धं देवगणैः पुरा ॥ ददर्शाथाग्रं तीव्रं धिष्ठितं पर्वतोपमं ॥ ७ ॥ योजनानां शतान्यूर्ध्वं पंचोच्छ्रितमरिंदम ॥ शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानिवै ॥ ८ ॥ तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयं ॥ वृत्रस्य देवाः संव्रस्तान् शांतिमुपलेभिरे ॥ ९ ॥ शक्रस्य तु तदाराज नूरुस्तं भो व्यजायत ॥ भयाद् वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमं ॥ १० ॥

शुद्धेति हे पांडवाः यूयं संपन्नाः स्थ ॥ ६९ ॥ सिद्धसंख्यां सिद्धेषु गणनां ॥ ७० ॥ इति शांतिः ० मो ० नै ० जा ० अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ॥ ७३ ॥ अहो इति ॥ १ ॥ पदं स्थानं पदं पदनीयं ॥ २ ॥ वृत्रवधख्यापके त्वद्वचसि श्रद्धाचवैष्णवस्य वृत्रस्य वधानर्हत्वं चेति विरुद्धकोटिद्वयेन व्यक्तं स्पष्टं अन्यतरकोटिनिश्चायकं दर्शनं व्यक्तदर्शनं तदभावात् अव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ पदान्वये वेदांतवाक्यार्थविचारे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ततोनादःसमभवद्वादित्राणांचनिःस्वनः॥ देवासुराणांसर्वेषांतस्मिन्पुद्गलस्थिते ॥ ११ ॥ अथवृत्रस्यकौरव्यदृष्ट्वाशक्रमवस्थितं ॥ नसंभ्रमोनभीःकाचि
दास्थावासमजायत ॥ १२ ॥ ततःसमभवदुद्गंत्रैलोक्यस्यभयंकरं ॥ शक्रस्यचसुरेन्द्रस्यवृत्रस्यचमहात्मनः ॥ १३ ॥ असिभिःपट्टिशैःशूलैःशक्तितोमरमुद्गरैः ॥
शिलाभिर्विविधाभिश्चकार्मुकैश्चमहास्वनैः ॥ १४ ॥ शस्त्रैश्चविविधैर्दिव्यैःपावकांल्काभिरेवच ॥ देवासुरैस्ततःसैन्यैःसर्वमासीत्समाकुलं ॥ १५ ॥ पितामह
पुरोगाश्चसर्वेदेवगणास्तथा ॥ ऋषयश्चमहाभागास्तद्युद्गंद्रपुमागमन् ॥ १६ ॥ विमानाग्न्यैर्महाराजसिद्धाश्चभरतर्षभ ॥ गंधर्वाश्चविमानाग्रैरप्सरोग्भिःसमाग
मन् ॥ १७ ॥ ततोतैरिक्ष्मावृत्यवृत्रो धर्मभृतांवरः ॥ अश्मवर्षणदेवेंद्रं समाकिरदतिद्रुतं ॥ १८ ॥ ततोदेवगणाःक्रुद्धाःसर्वतःशरवृष्टिभिः ॥ अश्मवर्षमपोहंतवृ
त्रप्रेरितमाहवे ॥ १९ ॥ वृत्रस्तुकुरुशार्दूलमहामायोमहाबलः ॥ मोहयामासदेवेंद्रंमायायुद्धेनसर्वशः ॥ २० ॥ तस्यवृत्रादितस्याथमोहआसीच्छतक्रतोः ॥ र
थंतरेणतंतत्रवसिष्ठःसमबोधयन् ॥ २१ ॥ वसिष्ठउवाच देवश्रेष्ठोसिदेवेंद्रदैत्यासुरनिवर्हण ॥ त्रैलोक्यवलसंयुक्तःकस्माच्छक्रविषादसि ॥ २२ ॥ एष
ब्रह्माचविष्णुश्चशिवश्चैवजगत्पतिः ॥ सोमश्चभगवान्देवःसर्वेचपरमर्षयः ॥ २३ ॥ माकार्पीःकश्मलंशक्रकश्चिदेवेतरोयथा ॥ आर्यायुद्धेमतिकृत्वाजहिशत्रू
न्सुराधिप ॥ २४ ॥ एषलोकगुरुहयक्षःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ निरीक्षतेत्वांभगवांस्यजमोहंसुराधिप ॥ २५ ॥ एतेब्रह्मर्षयश्चैवबृहस्पतिपुरोगमाः ॥ स्तवेनशक्र
दिव्येनस्तुवंतित्वांजयायवै ॥ २६ ॥ भीष्मउवाच एवंसंबोध्यमानस्यवसिष्ठेनमहात्मना ॥ अतीववासवस्यासीद्वलमुत्तमतेजसः ॥ २७ ॥ ततोबुद्धिमुपा
गम्यभगवान्याकशासनः ॥ योगेनमहतायुक्तस्तांमायांव्यपकर्षत ॥ २८ ॥ ततो गिरःसुतःश्रीमांस्तेचैवसुमहर्षयः ॥ दृष्ट्वावृत्रस्यविक्रांतमुपागम्यमहेश्वरं ॥
॥ २९ ॥ ऊचुर्वृत्रविनाशार्थंलोकानांहितकाम्यया ॥ ततोभगवतस्तेजोज्वरोभूत्वाजगत्पतेः ॥ ३० ॥ समाविशत्तदारौद्रोवृत्रंलोकपतितदा ॥ विष्णुश्चभगवान्देवः
सर्वलोकाभिपूजितः ॥ ३१ ॥ ऐंद्रं समाविशद्वज्रंलोकसंरक्षणे रतः ॥ ततोबृहस्पतिर्धीमानुपागम्यशतक्रतुं ॥ वसिष्ठश्चमहातेजाःसर्वेचपरमर्षयः ॥ ३२ ॥ तेस
मासाद्यवरदंवासवलोकपूजितं ॥ ऊचुरेकाग्रमनसोजहिवृत्रमितिप्रभो ॥ ३३ ॥ महेश्वरउवाच एषवृत्रोमहान्शक्रवलेनमहतावृतः ॥ विश्वात्मासर्वग
श्चैवबहुमायश्चविश्रुतः ॥ ३४ ॥ तदेनमसुरश्रेष्ठंत्रैलोक्येनापिदुर्जयं ॥ जहित्वंयोगमास्थायमावमंस्थाःसुरेश्वर ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ ७३ ॥

अनेन हितपस्तमंत्रलार्थममराधिप ॥ पट्विंशत्सहस्राणि ब्रह्माचास्मै वरंददौ ॥ ३६ ॥ महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ॥ महाबलत्वं च तथा तेजश्चाग्र्यं सुरेश्वर ॥ ३७ ॥ एतत्त्वां मामकं तेजः समाविशति वासव ॥ व्यग्रमेतत्त्वमप्येतन्वज्रेण जहि दानवं ॥ ३८ ॥ शक्र उवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदं ॥ वज्रेण निहनिष्यामि पश्य तस्ते सुरर्षभ ॥ ३९ ॥ भीष्म उवाच ॥ आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरणाथ महासुरे ॥ देवतानां नृपीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ४० ॥ तत्तदुदुभयश्चैव शंखाश्च सुमहास्वनाः ॥ मुरजाडिं डिभाश्चैव प्रावाद्यंत सहस्रशः ॥ ४१ ॥ असुराणां तु सर्वपांस्तृणलोपो महानभूत् ॥ मायानाशश्च बलवान्क्षणेन मम पद्यत ॥ ४२ ॥ तथा विष्टमथो ज्ञात्वा क्रपयो देवतास्तथा ॥ स्तुवंतः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ४३ ॥ रथस्यस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ॥ क्रपिभिरनूयमानस्य रूपमासीत् सुदुर्दृशं ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्षः ० वृत्रवधे एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भीष्म उवाच ॥ वृत्रस्य तु महाराज ज्वरा विष्टस्य सर्वशः ॥ अभवन् यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १ ॥ ज्वलिता स्यां भवद्दोरो वैवर्ण्यं चागमत्परं ॥ गात्रकंपश्च सुमहान्श्वासश्चाप्यभवन् महान् ॥ २ ॥ रोमहर्षश्च तीव्रो भून्निःश्वासश्च महान् नृप ॥ शिवाचा शिवसंकाशानस्य वक्रात्सुदारुणा ॥ ३ ॥ निष्पपातमंहा घोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ॥ उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ४ ॥ गृध्राः कंकावलाकाश्च वांचो मुंचन्सुदारुणाः ॥ वृत्रस्यापरिसंस्तृष्टाश्च क्रवत्परिवभ्रमुः ॥ ५ ॥ ततस्तं रथमास्थाय देवाः प्यायित आहवे ॥ वज्रोद्यतकरः शक्रस्तदैत्यं समवक्षत ॥ ६ ॥ अमन्तुपमथो नादं समुमोच महासुरः ॥ व्यजृंभच्चैव राजेंद्र तीव्रज्वरसमन्वितः ॥ ७ ॥ अथास्य जृंभतः शक्रस्ततो वज्रमवास्तजत् ॥ स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ॥ ८ ॥ क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ततो नादः समभवत्पुनरेव समंततः ॥ ९ ॥ वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ॥ वृत्रं तु हत्वा मघवादानवारिर्महायशः ॥ १० ॥ वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ अथ वृत्रस्फुरव्यशरीरादभिनिःसृता ॥ ११ ॥ ब्रह्मवध्या महाघोरा सैद्रालोकभयावहा ॥ करालदशना भीमा विकृता कृष्णा पिंगला ॥ १२ ॥ प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ कपालमालिनी चैव कृत्येव भरतर्षभ ॥ १३ ॥

वृत्रस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यत्त्वमि

रुधिरार्द्राचधर्मज्ञचोरवल्कलवासिनी ॥ साभिनिष्क्रम्यराजेंद्रतादृग्गूपाभयावहा ॥ १४ ॥ वज्रिणं नृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ कस्यचित्त्वयकालस्य वृत्रहा
कुरुनंदन ॥ १५ ॥ स्वर्गायाभिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ साविनिःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसं ॥ १६ ॥ जग्राह ब्रह्मा देवेन्द्रं सुलभाचाभवत्तदा ॥ सहि
तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्मवध्या कृतं भये ॥ १७ ॥ नलिन्या विसमध्यस्थ उवासाब्दगणान्वहून् ॥ अनुसृत्य तु यत्नात्स तया वै ब्रह्महत्यया ॥ १८ ॥ तदा गृहीतः कौरव्यनि
स्तेजाः समपद्यत ॥ तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह ॥ १९ ॥ न चाशक्यतां देवेन्द्रो ब्रह्मवध्यां व्यपोहितुं ॥ गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ ॥ २० ॥ पितामहमु
पागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं सद्विजप्रवरवध्यया ॥ २१ ॥ ब्रह्मा संचितयामास तदा भरतसत्तम ॥ तामुवाच महाबाहो ब्रह्मवध्यां पितामहः ॥
॥ २२ ॥ स्वरेण मधुरेणाथ सांत्वयन्निव भारत ॥ मुच्यतां त्रिदशेन्द्रो यं मत्प्रियं कुरु भाविनि ॥ २३ ॥ ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं किं त्वमिहच्छसि ॥ २४ ॥ ब्रह्मवध्या
वाच त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तारि ॥ कृतमेव हि मन्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २५ ॥ त्वया कृतं यं मया दालोकसंरक्षणार्थिना ॥ स्थापना वै सुमहं
ती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ २६ ॥ प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वर प्रभो ॥ शक्रादपगमिष्यामि निवासं संविधत्स्व मे ॥ २७ ॥ भीष्म उवाच तथेति तां प्राह
तदा ब्रह्मवध्यां पितामहः ॥ उपायतः स शक्रस्य ब्रह्मवध्यां व्यपोहत ॥ २८ ॥ ततः स्वयं भुवा ध्यातस्तत्र वक्त्रिर्महात्मना ॥ ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
प्राप्तोस्मि भगवन् देवत्वत्सकाशमनिंदित ॥ यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥ ३० ॥ ब्रह्मोवाच बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्मवध्यामिमामहं ॥ शक्र
स्याघविमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ वै ॥ ३१ ॥ अग्निरुवाच मम मां क्षस्य कोऽतो वै ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं त्वत्तोलोकपूजित ॥ ३२ ॥
ब्रह्मोवाच यस्त्वां ज्वलंतमासाद्य स्वयं वै मानवः क्वचित् ॥ बीजौषधिरसैर्वहेन यक्ष्यति तमो वृतः ॥ ३३ ॥ तमेपायास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ॥ ब्रह्मव
ध्याहव्यवाहव्येतुते मानसोज्वरः ॥ ३४ ॥ इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ॥ पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ३५ ॥ ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय
पितामहः ॥ इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३६ ॥ ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथा तथं ॥ व्यथितं वह्निवद्राजन् ब्रह्माणभिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

ति यः आहिताग्निरधिकारी बीजैः पुरोडाशादिना ओषधिरसैः सोमेन पय आदिभिर्वाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥ ब्रह्मविदां वधः इन्द्रस्यापि अत्यंतदुःखदः नाशहेतुश्च भवनीत्यध्यायतात्पर्यं ॥

अस्माकं ब्रह्मवध्यायाः को तो लोकपितामह ॥ दैवेनाभिहतानस्मान् पुनर्हंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवने रितं ॥ सहामः सततं देवतया च्छेदने भेदने ॥ ३९ ॥ ब्रह्मवध्यामिमामद्य भवतः शासनादयं ॥ गृहीष्यामस्त्रिलोकेशमोक्षं चितयतां भवान् ॥ ४० ॥ ब्रह्मोवाच पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदने भेदने ॥ करिष्यति नरो मोहात्तमे पानुगमिष्यति ॥ ४१ ॥ भीष्म उवाच ततो वृक्षौ पथितुण मेवमुक्तं महात्मना ॥ ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतं ॥ ४२ ॥ आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ॥ वाचामधुरया प्राह सां त्वयन्निव भारत ॥ ४३ ॥ इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवध्या वरांगनाः ॥ चतुर्थमस्याभागां शंमयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ४४ ॥ अप्सरस ऊचुः ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ॥ मोक्षं समयतोऽस्माकं चितयस्व पितामह ॥ ४५ ॥ ब्रह्मोवाच रजस्वला सुनारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ॥ तमे पायास्यति क्षिप्रं व्येतुर्वा मानसो ज्वरः ॥ ४६ ॥ भीष्म उवाच तथेति हृष्टमनस इत्युक्त्वाप्सरसांगणाः ॥ स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ ततस्त्रिलोक रुद्देवः पुनरेव महातपा ॥ ४८ ॥ तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममि तौजसं ॥ इदमर्चनं कुरु त्वत्पितामह ॥ ४९ ॥ इमाः स्मदेव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ शासनात्तवलोकेश समाज्ञापय नः प्रभो ॥ ५० ॥ ब्रह्मोवाच इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ॥ ब्रह्मवध्या चतुर्थांशमस्यायूयं प्रतीच्छत ॥ ५१ ॥ आप ऊचुः एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ॥ मोक्षं समयतोऽस्माकं संचितयितुमर्हसि ॥ ५२ ॥ त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमा गतिः ॥ कोन्यः प्रसादो हि भवेद्यन्नः कृच्छ्रात्समुद्धरेत् ॥ ५३ ॥ ब्रह्मोवाच अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धि मोहितः ॥ श्लेष्म मूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रति मोक्षयति ॥ ५४ ॥ तमियं यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ॥ तथा वा भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमिवः ॥ ५५ ॥ ततो विमुच्य देवं द्रं ब्रह्मवध्या युधिष्ठिर ॥ यथा विस्मृतं वा समागमदेव शासनात् ॥ ५६ ॥ एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्मवध्या जनाधिप ॥ पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५७ ॥ श्रूयते च महाराज संप्राप्ता वासवे न वै ॥ ब्रह्मवध्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ५८ ॥ समवाप्य श्रियं देवो हत्वा रींश्च सहस्रशः ॥ प्रहर्षमनुलंभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५९ ॥ वृत्रस्य रुधिराच्चैव शिखंडाः पार्थजज्ञिरे ॥ द्विजातिभिरभक्ष्यांस्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ६० ॥ सर्वा वस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियंकुरु ॥ इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनंदन ॥ ६१ ॥

॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिशान्तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रसंगात्ज्वरोत्पत्तिपृच्छ

एवंशक्रेणकौरव्यबुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ॥ उपायपूर्वनिहतोदत्रोत्थमिततेजसा ॥ ६२ ॥ एवंत्वमपिकौंतेयपृथिव्यामपराजितः ॥ भविष्यसियथादेवःशतक्र
तुरमित्रहा ॥ ६३ ॥ येतुशक्रकथादिव्यामिमांपर्वसुपर्वसु ॥ विप्रमध्यवद्विप्यंतिनतेप्राप्स्यंतिक्विवपं ॥ ६४ ॥ इत्येतद्वचमाश्रित्यशक्रस्यात्यद्भुतमहत् ॥ क
थितंकर्मतेतातकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति० मोक्ष० ब्रह्महत्याविभागेद्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ अस्मिन्वचनेदेवविवक्षाममजायते ॥ १ ॥ ज्वरेणमोहितोदत्रःकथितस्तेजनाधिप ॥ निहतोवा
सवेनेहवज्रेणेतितदानघ ॥ २ ॥ कथमेपमहाप्राज्ञज्वरःप्रादुर्बभौकुतः ॥ ज्वरोत्पत्तिनिपुणतःश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्ज्वर
म्यमंसंभवंलोकविश्रुतं ॥ विस्तरंचास्यवक्ष्यामिमादृशश्चैवभारत ॥ ४ ॥ पुरामंरोर्महाराजशृंगंत्रैलोक्यपूजितं ॥ ज्योतिष्कंनामसावित्रंसर्वरत्नविभूषितं ॥
॥ ५ ॥ अप्रमयमनार्थंयसर्वलोकेषुगगन ॥ वन्द्येनोगिरितट्टेहेमधातुविभूषिते ॥ ६ ॥ पर्यंकद्ववविभ्राजन्नुपविष्टोवभूवह ॥ शैलराजसुताचास्यनित्यंपार्श्वे
स्थितावभौ ॥ तथादेवांमहात्मानोवसवश्चामितौजसः ॥ ७ ॥ तथैवचमहर्षिनावाप्यगौमिननान्नरौ ॥ तथावैश्रवणोराजागुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८ ॥ यक्षाणा
मीश्वरःश्रीमान्कैलासनिलयःप्रभुः ॥ उपासंतमहात्मानमुशनाचमहामुनिः ॥ ९ ॥ सनत्कुमारप्रमुखास्तथैवचमहर्षयः ॥ अंगिरःप्रमुखाश्चैवतथादेवर्षयोप
रे ॥ १० ॥ विश्वावसुश्चगंधर्वस्तथानारदपर्वतौ ॥ अप्सरोगणसंघाश्चसमाजग्मुरनेकशः ॥ ११ ॥ ववौसुखःशिवोवायुर्नानागंधवहःशुचिः ॥ सर्वर्तुकुसुमोपे
ताःपुष्पवंतोद्भुमास्तथा ॥ १२ ॥ तथाविद्याधराश्चैवसिद्धाश्चैवतपोधनाः ॥ महादेवंपशुपतिपर्युपासंतभारत ॥ १३ ॥ भूतानिचमहाराजनानारूपधराण्यथ ॥
राक्षसाश्चमहारौद्राःपिशाचाश्चमहाबलाः ॥ १४ ॥ बहुरूपधरास्तृष्टानानाप्रहरणाद्यताः ॥ देवस्यानुचरास्तत्रतस्थिरेचानलोपमाः ॥ १५ ॥ नंदीचभगवांस्तत्र
देवस्यानुमतेस्थितः ॥ प्रगृह्यज्वलितंशूलंदीप्यमानःस्वतेजसा ॥ १६ ॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठासर्वतीर्थजलोद्भवा ॥ पर्युपासततदेवंपिणीकुरुनंदन ॥ १७ ॥
सएवंभगवांस्तत्रपूज्यमानःसुरर्षिभिः ॥ देवैश्चसुमहातेजामहादेवोव्यतिष्ठत ॥ १८ ॥

तिपितामहेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कस्यचित्त्वथकालस्यदक्षोनामप्रजापतिः ॥ पूर्वोक्तेनविधानेनयस्यमाणोन्वपद्यत ॥ १९ ॥ ततस्तस्यमखंदेवाः सर्वेशक्रपुरोगमाः ॥ गमनायसमागम्यबुद्धि
मापेदिरेतदा ॥ २० ॥ तेविमानैर्महात्मानोज्वलनार्कसमप्रभैः ॥ देवस्यानुमतेगच्छन्गंगाद्वारमितिश्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रस्थितादेवतादृष्ट्वाशैलरसुतातदा ॥ उवा
चवचनंसार्वभृदेवंपशुपतिपतिं ॥ २२ ॥ भगवन्कनुयांत्येतेदेवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ब्रूहितत्वेनतत्त्वज्ञसंशयोमेमहानयं ॥ २३ ॥ महेश्वरउवाच दक्षोनाम
महाभागेप्रजानांपतिरुत्तमः ॥ हयमेधेनयजंततत्रयांतिदिवौकसः ॥ २४ ॥ उमावाच यज्ञमेतंमहादेवकिमर्थनाधिगच्छसि ॥ केनवाप्रतिपेधेनगमनं
तेनविद्यते ॥ २५ ॥ महेश्वरउवाच सुरैरेवमहाभागेपूर्वमेतदनुष्ठितं ॥ यज्ञेषुसर्वेषुममनभागउपकल्पितः ॥ २६ ॥ पूर्वापायोपपन्नेनमार्गेणवरवर्णिनिं ॥
नमेसुराः प्रयच्छंतिभागंयज्ञस्यधर्मतः ॥ २७ ॥ उमावाच भगवन्सर्वभूतेषुप्रभावाभ्यधिकोगुणैः ॥ अजय्यश्वाप्यधृष्यश्चतेजसायशसाश्रिया ॥ २८ ॥
अनेनतेमहाभागप्रतिपेधेनभागतः ॥ अतीवदुःखमुत्पन्नंवेपथुश्चममानघ ॥ २९ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वातुसादेवीतदापशुपतिपतिं ॥ तूष्णींभूनाभ
वद्राजन्दत्यमानेनचेतसा ॥ ३० ॥ अथदेव्यामतंज्ञात्वात्तद्वतंयच्चिकीर्षितं ॥ ससमाज्ञापयामासतिष्ठत्वमितिनंदिनं ॥ ३१ ॥ ततोयागवलंकृत्वासर्वयोगेश्वरे
श्वरः ॥ तंयज्ञंसमहातेजाभीमैरनुचरैस्तदा ॥ ३२ ॥ सहसाघातयामासदेवदेवः पिनाकधृत् ॥ केचिन्नादानमुंचंतकेचिद्दासांश्चचक्रिरे ॥ ३३ ॥ रुधिरेणापरेरा
जंस्तत्राग्निसमंवाकिरन् ॥ केचिद्यूपान्समुत्पाद्यवभ्रमुर्विकृताननाः ॥ ३४ ॥ आस्यैरन्येचाग्रसंततयैवपरिचारकान् ॥ ततःसयज्ञोत्पतेवध्यमानः समंततः ॥
॥ ३५ ॥ आस्थायमृगरूपं वैखमेवाभ्यगमत्तदा ॥ तंतुयंज्ञंतथारूपंगच्छंतमुपलभ्यसः ॥ ३६ ॥ धनुरादायवाणेनतदान्वसरतप्रभुः ॥ ततस्तस्यसुरेशस्यक्रोधा
दमिततेजसः ॥ ३७ ॥ ललाटस्थस्ततोघोरःस्वेदविंदुर्वभूवह ॥ तस्मिन्पतितमात्रेचस्वेदविंदौतदाभुवि ॥ ३८ ॥ प्रादुर्वभूवसुमहानग्निःकालानलोपमः ॥ तत्रचा
जायततदापुरुषःपुरुषर्षभ ॥ ३९ ॥ ह्रस्वातिमात्रंरक्ताक्षोहरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ऊर्ध्वकेशोतिरोमांगःश्वेनोलूकस्तथैवच ॥ ४० ॥ करालरुष्णवर्णश्चरक्तवासा
स्तथैवच ॥ तंयज्ञंसुमहासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ॥ ४१ ॥ व्यचरत्सर्वतोदेवान्प्राद्रवत्सक्रपींस्तथा ॥ देवाश्चाप्याद्रवत्सर्वतोभीतादिशोदश ॥ ४२ ॥ तेनत
स्मिन्विचरतापुरुषेणविशांपते ॥ पृथिवीत्यचलद्राजन्नतीवभरतर्षभ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ शिलाजनुधानुविशेषः नीलिकाशैवालं ॥ ५२ ॥ खोरकः पशूनां पादरोगः ॥ ५३ ॥ रंध्रागतं अश्वगलरंध्रागतं मांसखंडं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः ॥ पितामहो महादेवं दर्शयन् प्रत्यभाषत ॥ ४४ ॥ ब्रह्मोवाच भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यंति वै प्रभो ॥ क्रियतां प्रति
संहारः सर्वदेवेश्वरत्वया ॥ ४५ ॥ इमा हि देवताः सर्वाः कृपयश्च परंतप ॥ तव क्रोधान्महादेवं न शांतिमुपलभिरे ॥ ४६ ॥ यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ॥
ज्वरो नामैष धर्मज्ञलोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४७ ॥ एकीभूतस्य न त्वस्य धारणे तेजसः प्रभो ॥ समर्थाः सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयं ॥ ४८ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भा
गेचापि प्रकल्पिते ॥ भगवंतं तथेत्याह ब्रह्मणममितीजसं ॥ ४९ ॥ परां च प्रीतिमगमदुःस्मयंश्च पिनाकधृत् ॥ अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ५० ॥
ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत तदा ॥ शांत्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ५१ ॥ शीर्षाभितपोनागानां पर्वतानां शिलाजनु ॥ अपांतु नीलिकां विद्यान्नि
र्मोकं भुजगेषु च ॥ ५२ ॥ खोरकः सौरभेयाणामूपरं पृथिवीतले ॥ पशूनामपि धर्मज्ञदृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ ५३ ॥ रंध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च वर्हिणां ॥ नेत्र
रोगः काकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५४ ॥ अवीनां पित्तभेदश्च सर्वेषां मिति नः श्रुतं ॥ शुकानामपि सर्वेषां हिक्किा प्रोच्यते ज्वरः ॥ ५५ ॥ शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ
श्रमो ज्वर इहोच्यते ॥ मानुषेषु तु धर्मज्ञज्वरो नामैष भारत ॥ ५६ ॥ मरणे जन्म नितयामध्ये चाविशते नरं ॥ एतन्महादेवरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ॥ ५७ ॥ नम
स्यैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिराश्वरः ॥ अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ॥ ५८ ॥ व्यजृंभत ततः शक्रस्तस्मै वज्रमवा सृजत् ॥ प्रविश्य वज्रं वृत्रं च दारयामा
स भारत ॥ ५९ ॥ दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ॥ जगाम परमं स्थानं विष्णोरमित तेजसः ॥ ६० ॥ विष्णुभक्त्या हितेनेदं जगद्वाप्तमभूत्तदा ॥ तस्माच्च नि
हतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ६१ ॥ इत्येव वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ॥ विस्तरः कथितः पुत्रकिमन्यत्प्रवृत्तिमिदं ॥ ६२ ॥ इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमान
सः पठत्सदा यः सुसमाहितो नरः ॥ विमुक्त रोगः स सुखी मुदा युतो लभेत कामान्सपथामनोपितान् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मो० ५० ॥ ज्वरोत्पत्तिर्नाम
व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति शांतिः ० मो० नै० भा० व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

प्राचेतसस्येति वृत्रगीतोपसंहारे अयं स भगवान्देवः पितामहजनार्दनः सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरेति श्रीकृष्णस्य प्रकरणप्रतिपाद्यत्वोक्त्या निर्विशेषब्रह्मावामिद्वारत्वमुक्तं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेन वृत्र
वधं ज्वरोत्पत्तिचोक्ता पुनरपि तस्यैव मूर्तिमतः परमेश्वरस्य परमकारुणिकत्वं दर्शयितुं द्विपंतमपि भगवान्दंडपूर्वकमनुगृह्णातीति दक्षाख्यायिका मुखेनोक्तं तत्रैकमुक्तिन्यायेन भक्तं च नुग्रहः सिध्यतीति भक्त्या भ
जनमेजय उवाच प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतंतरे ॥ विनाशमगमद्ब्रह्मन् हयमेधः प्रजापतेः ॥ १ ॥ देव्यामन्युक्रुतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ॥ प्रसादात्त
स्य दक्षेण स यज्ञः संधितः कथं ॥ एतद्देदितुमिच्छेयंतन्मे ब्रूहि यथा तथं ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच पुरा हि मवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाहरत् ॥ गंगाद्वारे शुभे देशे क्र
पिसिद्धनिषेविते ॥ ३ ॥ गंधर्वाप्सरसाकीर्णानानाद्रुमलतावने ॥ ऋपिसंघैः परिवृतं दक्षं धर्मभृतां वरं ॥ ४ ॥ पृथिव्यामंतरिक्षे च ये च स्वर्लोका वासिनः ॥ सर्वे प्रां
जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं ॥ ५ ॥ देवदानवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ हाहा हूहूश्च गंधर्वौ तुं वरुनारदस्तथा ॥ ६ ॥ विश्वावसुर्विश्वसेनो गंधर्वाप्सरस
स्तथा ॥ आदित्यावसवोरुद्राः साध्याः सहमरुद्गणैः ॥ ७ ॥ इंद्रेण सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥ ऊष्मपाः सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा ॥ ८ ॥ ऋषयः
पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ एते चान्ये च बहवो भूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥ ९ ॥ जरायुजां ङजाश्चैव सहसास्वेदजोद्भिजैः ॥ आहूता मंत्रिताः सर्वे देवाश्च सह पत्नि
भिः ॥ १० ॥ बिराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्रयः ॥ तान्दृष्ट्वा मन्युना विशेदधीर्चाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ नायं यज्ञो न बाधर्मो यत्र रुद्रो वद्विज्यते ॥ वध
बंधं प्रपन्नावै किन्नु कालस्य पर्ययः ॥ १२ ॥ किन्नु मोहान्न पश्यंति विनाशं पर्युपस्थितं ॥ उपस्थितं महाघोरं न बुध्यन्ति महाध्वरे ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा समहायोगी पश्यंति
ध्यानचक्षुषा ॥ स पश्यति महादेवं देवीं च वरदां शुभां ॥ १४ ॥ नारदं च महात्मानं तस्या देव्याः समीपतः ॥ संतोषं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ॥ १५ ॥ एकमं
त्रास्तुते सर्वे येने शो न निमंत्रितः ॥ तस्माद्देशादपक्रम्य दधीर्चाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अपूज्यं पूजनाच्चैव पूज्यानां चाप्यपूजनात् ॥ नृघातकसमं पापं शश्वत्प्राप्नो
ति मानवः ॥ १७ ॥ अमृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ देवतानामृषीणां च मध्ये सत्यं ब्रवीम्यहं ॥ १८ ॥ आगतं पशुभर्तारं सृष्टारं जगतः पतिं ॥ अध्वरेत्यत्र भो
क्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुं ॥ १९ ॥

गवतोषणार्थं नाम्नामष्टसहस्रं च वक्तुमयमध्याय आरभ्यते मोक्षधर्मेषु पाठाच्चास्य स्तवंस्य साक्षात्तत्त्वज्ञानहेतुतया शमदमादिवन्मोक्षोपयोगित्वं इतरेषां तु यज्ञादिवच्चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा तद्देतुत्वमिति अयमेव
पदशः सम्यग्विभज्यते तत्र प्राचेतसस्य दक्षस्येत्यादिनां नामाष्टसहस्रेण स्तुतवान्दृष्टव्यं भवजमित्यंतः स्पष्टार्थोऽयं तस्य तात्पर्यं परमेश्वरद्रोहिणा कृतं कर्म अनर्थावहंतदनुग्रहमंतरेण दुश्चिकित्स्यं चेति स एव प्रार्थ्य इ
ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 दक्ष उवाच संतिनो बहवोरुद्राः शूलहस्ताः कपादनः ॥ एकादशस्थानगतानाहं वेद्यमहेश्वरं ॥ २० ॥ दधीचिरुवाच सर्वेषामेवमंत्रो यं येनासौ न निमं
 त्रितः ॥ यथा हंशं करादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि देवतं ॥ तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञो यं न भविष्यति ॥ २१ ॥ दक्ष उवाच एतन्मन्त्रेशायमुवर्णपात्रे हविः समस्तं विधि
 मंत्रपूतं ॥ विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं प्रभुर्विभुश्चाहवनीय एषः ॥ २२ ॥ देव्युवाच किं नाम दानं नियमं तपो वा कुर्यामहं येन पतिर्ममाग्र ॥ लभेत भा
 गं भगवानचित्योत्थं तथा भागमथोत्तरीयं ॥ २३ ॥ एवं ब्रुवाणां भगवान्स्वपत्नीं प्रहृष्टरूपः क्षुभितामुवाच ॥ न वेत्सि मां देविकृशो दरांगि किं नाम युक्तं वचनं म
 खेगे ॥ २४ ॥ अहं विजानामि विशालनेत्रे ध्यानेन हीनानविदं त्यसंतः ॥ तवाग्रमोहेन च मे द्रेवा लोकाश्च यः सर्वत एव मृढाः ॥ २५ ॥ मामध्वरेशं सितारस्तुवं निर
 थं तरं सामगाश्रोपगांति ॥ मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजंते ममाध्वर्यवः कल्पयंते च भागं ॥ २६ ॥ देव्युवाच सुप्राकृतोऽपि पुरुषः सर्वस्वी जनसंसदि ॥ स्तौति
 गर्वाय ते चापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ २७ ॥ भगवानुवाच नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे ॥ यं स्वक्ष्यामि वरारोहे यागार्थं वरवर्णिनि ॥ २८ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियां ॥ सोऽसृजद्रगवान्वक्राद्रूतं घोरं प्रहर्षणं ॥ २९ ॥ तमुवाचा क्षिप मखं दक्षस्येति महेश्वरः ॥ ततो वक्राद्विमुक्तेन सिंहेनैके
 न लीलया ॥ ३० ॥ देव्यामन्युव्यपो हार्थं हतो दक्षस्य वै क्रतुः ॥ मन्युना च महाभीमामहाकालीमहेश्वरी ॥ ३१ ॥ आत्मनः कर्मसाक्षित्वेन सार्थं सहानुगा ॥ देवस्या
 नुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ॥ ३२ ॥ आत्मनः सदृशः शौर्याद्विलरूपसमन्वितः ॥ स एव भगवान्क्रोधः प्रतिरूपसमन्वितः ॥ ३३ ॥ अनंतवलवीर्यश्च अनंतवल
 पौरुषः ॥ वीरभद्र इति ख्यातो देव्यामन्युप्रमार्जकः ॥ ३४ ॥ सोऽसृजद्रोमकूपेभ्योरौम्यान्नामगणेश्वरान् ॥ रुद्रतुल्या गणारौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ ३५ ॥ ते निपेतु
 स्त तत्सूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया ॥ भीमरूपामहाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३६ ॥ ततः किल किलाशब्दे राकाशं पूरयन्निव ॥ तेन शब्देन महता त्रस्तास्तत्र दिवौक
 सः ॥ ३७ ॥ पर्वताश्च व्यशीर्यन्त च कंपे च वसुंधरा ॥ मारुताश्चैव घूर्णन्ते च क्षुभे वरुणालयः ॥ ३८ ॥ अग्नयो नैव दीप्यन्ते नैव दीप्यति भास्करः ॥ ग्रहानैव प्रकाशंते न
 क्षत्राणि न चंद्रमाः ॥ ३९ ॥ ऋषयो न प्रकाशंते न देवान् च मानुषाः ॥ एवं तु तिमिरी भूते निर्दहं त्यपमानिताः ॥ ४० ॥ प्रहरं त्यपरेषो रायूपानुत्पादयंति च ॥ प्रमर्द
 तितथा चान्ये विमर्दंति तथापरे ॥ ४१ ॥ आधावंति प्रधावंति वायुवेगामनोजवाः ॥ चूर्णयंते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

विशीर्यमाणादृश्यंतेताराइवनभस्तले ॥ दिव्यान्नपानभक्ष्याणांराशयःपर्वतोपमाः ॥ ४३ ॥ क्षीरनद्योयदृश्यंतेघृतपायसकर्दमाः ॥ दधिमंडौदकादिव्याःखंड
शर्करवालुकाः ॥ ४४ ॥ पडसानिवहंत्येतागुडकुल्यामनोरमाः ॥ उच्चावचानिमांसानिभक्ष्याणिविविधानिच ॥ ४५ ॥ पानकानिचदिव्यानिलेत्यचोप्याणिया
निच ॥ भुंजतेविविधैर्वक्त्रैर्विलुपंत्याक्षिपंतिच ॥ ४६ ॥ रुद्रकोपान्महाकायाःकालाग्निसदृशोपमाः ॥ क्षोभयन्सुरसैन्यानिभीपयंतःसमंततः ॥ ४७ ॥ क्रीडंतिवि
विधाकाराश्चिक्षिपुःसुरयोपितः ॥ रुद्रकोधात्प्रयत्नेनसर्वदेवैःसुरक्षितं ॥ ४८ ॥ तंयज्ञमदहच्छीघ्रंरुद्रकर्मासमंततः ॥ चकारभैरवंनादंसर्वभूतभयंकरं ॥ ४९ ॥
छित्वाशिरोवैयज्ञस्यननादचमुमोदच ॥ ततोब्रह्मादयोदेवादक्षश्चैवप्रजापतिः ॥ ५० ॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेकथ्यतांकोभवानिति ॥ वीरभद्रउवाच नाहं
रुद्रोनवादेवीनैवभोक्तुमिहागतः ॥ ५१ ॥ देव्यामन्युकृतंमत्वाक्रुद्धःसर्वात्मकःप्रभुः ॥ द्रष्टुंवानैवविप्रेन्द्रान्नैवकौतूहलेनवा ॥ ५२ ॥ तवयज्ञविघातार्थसंप्राप्तं
विद्धिमामिह ॥ वीरभद्रइतिख्यातोरुद्रकोपाद्विनिःसृतः ॥ ५३ ॥ भद्रकालीतिविख्यातादेव्याःकोपाद्विनिःसृता ॥ प्रैपितौदेवदेवेनयज्ञांतिकमिहागतौ ॥ ५४ ॥
शरणंगच्छविप्रेन्द्रदेवदेवमुमापतिं ॥ वस्क्रोधोपिदेवस्यवरदानंनचान्यतः ॥ ५५ ॥ वीरभद्रवचःश्रुत्वादक्षोधर्मभृतांवरः ॥ तोपयामासस्तोत्रेणप्रणिपत्यम-
हेश्वरं ॥ ५६ ॥ प्रपद्येदेवमीशानंशाश्वतंध्रुवमव्ययं ॥ महादेवंमहात्मानंविश्वस्यजगतःपतिं ॥ ५७ ॥ (दक्षप्रजापतेर्यज्ञेद्रव्यैस्तैःसुसमाहितैः ॥ आहूतादेवताः
सर्वाःक्रपयश्चतपोधनाः ॥ ५८ ॥ देवोनाहूयतेतत्रविश्वकर्माहेश्वरः ॥ तत्रक्रुद्धामहादेवीमणांस्तत्रव्यसर्जयत् ॥ ५९ ॥ प्रदीपयज्ञवांटुविद्रुतेपुद्बिजातिपु ॥
तारागणमनुप्राप्तेरौद्रेदीप्तेमहात्मनि ॥ ६० ॥ शूलनिभिन्नहृदयैःकूजद्भिःपरिचारकैः ॥ निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः ॥ ६१ ॥ उत्पतद्भिःपतद्भिश्चगृध्रै-
रामिपगृद्धिभिः ॥ पक्षवातविनिर्धूतैःशिवाशतनिनादितैः ॥ ६२ ॥ यक्षगंधर्वसंघैश्चपिशाचोरगराक्षसैः) ॥ प्राणापानौसंनिरुध्यवैकस्थानेन ॥ ६३ ॥
विचार्यसर्वतोदृष्ट्वहुदृष्टिरमित्रजित् ॥ सहसादेवदेवेशोत्थग्निकुंडात्समुत्थितः ॥ ६४ ॥ विभ्रत्सूर्यसहस्रस्यतेजःसंवर्तकोपमः ॥ स्मितं कृत्वाब्रवीद्वाक्यं बृहत्किंक-
रवाणिते ॥ ६५ ॥ श्रावितेचमखाध्यायेदेवानांगुरुणाततः ॥ तमुवाचांजलिं कृत्वादक्षोदेवंप्रजापतिः ॥ ६६ ॥ भीतशंकितवित्रस्तःसद्याप्पवदनेक्षणः ॥ यदिप्र-
सन्नोभगवान्यदिचाहंभवत्प्रियः ॥ ६७ ॥ यदिवाहमनुग्राह्योयदिवावरदोमम ॥ यद्गन्धंभक्षितंपीतमशितंयच्चनाशितं ॥ ६८ ॥

* पद्मासनापरपर्यायेणयोगासनेन

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ यैर्नामधेयैरिति उत्तरार्धेनानीतिरोषः ॥ ७२ ॥ नन्विहनाम्नामष्टसहस्रेणेत्यष्टाधिकं सहस्रं नाम्नां वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं तत्र नामपाठे किंचिदधिकानि षट्शतानामान्युपलभ्यन्ते न च स्तुतिपदेभ्यो विपरिणामेन नामान्युत्पन्नेषु शक्यन्ते अन्यशब्दस्यान्यार्थत्वकल्पने प्रमाणाभावात् न च नावतापि संख्यापूर्तिः संभवति तस्माद्भूलित इह नामसमाम्नाय इत्यव्याख्येयमेतत्सहस्रनामस्तोत्रं नापि पठनीयं न्यूनत्वेन वाग्वज्रत्वात् वाग्वज्रो हि मंत्रोऽप्येतान्नाशयति तथा चोक्तं शिक्षायां मंत्रोहीनः स्वरतो वर्णनो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति इन्द्रं तु कामे न त्वष्टापुत्रार्थिना स्वाहं द्रशत्रुर्वर्धयेति मंत्रेण होमं कुर्वता इन्द्रपदं स्वेष्टसिद्धयेऽनोदात्तं प्रयोज्यं न च न प्रयुक्तं प्रयुत आयुदात्तमेव तस्य ऋतमिति इन्द्र एव तत्पुत्रस्य नाशको जात इत्युपाख्यायते त्वष्टाह तत्पुत्र इत्यनुवाके तस्मा दस्य स्तवस्य मोक्षमंत्रत्वात् वर्णनं तत्त्वं होनत्वा न्नेष्टार्थं प्रदत्तं युज्यतेऽपि नुपाठकानर्थकरत्वे मेवेति चेत् उच्यते इदमिह जावालाः समामनन्ति अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहि तिस्रो वाचया ज्ञवत्कस्यः शतरुद्रियेणेत्येतानि ह वा अमृतस्य नामधेयान्येते ह वा अमृतो भवतीति अत्र नामजपस्यामृतसाधनत्वं गम्यते तेषां च नाम्नां न्यूनाधिकभावेनानेकासुरास्वामुपठितानां गुणोपसंहारन्यायैकत्रोपसंहा रेण भवितव्यं तच्चास्मदादीनामशक्यमिति भगवान्वा दरायणस्तैत्तिरीयकवाजसनेयकादिप्रसिद्धाश्वास्व विद्यमानानां नाम्नामुपसंहारमिह कृतवान् यथा हि आपस्तंबादिः कल्पकारः स्वपरशाखास्थान्यंगान्युप

चूर्णीकृतापविद्धं च यज्ञसंभारमीदृशं ॥ दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सुसंचितं ॥ तन्न मिथ्या भवेन्मर्त्यं वरमेतमहं वृणे ॥ ६९ ॥ तथा स्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हरः ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्ष रुयक्षो देवः प्रजापतिः ॥ ७० ॥ जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षोलब्ध्वा भवाद्वरं ॥ नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान्ष्टपभ्यजं ॥ ७१ ॥ युधिष्ठि रउवाच ॥ यैर्नामधेयैः स्तुतवान्दक्षो देव प्रजापतिः ॥ वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धाममानघ ॥ ७२ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां देव देवस्य नामान्यद्भुतकर्मणः ॥ गृहव्रतस्य गुल्यानि प्रकाशानि च भारत ॥ ७३ ॥ नमस्ते देव देवेश देवारि वलसूदन ॥ देवेन्द्र बलविष्टं भूदेव दानवपूजित ॥ ७४ ॥

दिश्यं आग्नेयमष्टाकपालमिति यथा समाम्नातमिति मध्ये प्रधानं सिद्धवन्निर्दिश्य पुनरुपरिष्ठात्वन्यान्यंगान्युपदिशति तद्विहापि नमस्ते देव देवेशेत्यादिना कानिचिन्नामान्युपदिश्य त्रिसौ पर्णतथा ब्रह्मयजुषां शतरुद्रियमिति सुपर्णशतरुद्रियेनाममालायां सिद्धवन्निर्दिश्य शेषमपि नामधेयगणं पठति तथा च यथा प्रतिज्ञातमष्टोत्तरसहस्रनाम्नां संख्या पूर्यते नान्यथा तदिदमग्निप्रेत्योक्तं गुह्यानीति गुह्यानि अश्रद्धायुपहतेषु अप्रकाश्यानि ॥ ७३ ॥ आदिरुषाय नमः नमस्ते देवेति ब्रह्मविद्याधिकारादध्यात्मपरतयैवैतानि व्याख्येयानि तथा हि हे देव जगन्निर्माणक्रीडापरते तुभ्यं नमः ते इति युष्मदर्थस्य दृश्यस्य प्रमेयस्य निर्देशः देवेश देवाः इन्द्रियाणि ईशो बुद्धिः पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति स्मृतेः एतदुभयात्मक एतेन प्रमाणप्रमात्रो निर्देशः कृतः एव नाम मन्त्रेण ज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मकत्वं देवस्योक्तं तस्यान्युपायंत्रयेणाह देवारीति देवाः शमाद्या इन्द्रियवृत्तयस्तेषामरयोऽसुराः कामादयस्तेषां बलस्य सूदन तथा च शमकामादिषु देवासुरशब्दयोः प्रयोगो दृष्टः द्वाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति देवानां मिन्द्रियाणां इन्द्रोर्बुद्धिस्तस्याबलं विषयप्रावण्यं तद्विशेषेण स्तभ्रातीति देवेन्द्र बलविष्टं अतएव देवैरिन्द्राद्यैर्दानवैर्वाणाद्यैश्च पूजित आदरनैरंतर्यसत्कारसेवित एवं च कामादिजयोधीनिरोधस्तत्रादरादिश्रमेयाद्यात्मकस्य वस्तुनः प्रापक इत्युक्तं भवति ६ ॥ ७४ ॥

योगेप्रथमंप्राप्यायाःसांभूर्तेःस्वरूपमाहचतुर्भिः सहस्रमक्षाणियुगपत्सर्वविषयप्रकाशकानीन्द्रियाणियस्य सर्वज्ञेयर्थः अनएवविरूपाणिअस्मदादीन्द्रियेभ्योविलक्षणानिव्यवहितादिपाहकाणीन्द्रियाणियस्य त्र्यक्षत्रीणिसोमसूर्याद्याख्यानिअक्षाणियस्य यक्षाधिपःकुबेरःसप्रियोयस्य अथामूर्तेज्ञेयंस्वरूपमाह सर्वतइतिचतुर्भिः भगवद्गोतास्त्रपिज्ञेयंयतस्ववक्ष्यामीतिप्रतिज्ञायसर्वतःपाणिपादंतदित्यादिनाइदमेवस्वरूपमुक्तं सर्वतःपाणयःपादाःअंतःसन्निधिश्रयस्यसर्वतःपाणिपादंतः एवमुत्तरत्र तथाचश्रुतिः विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् संवाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकइति धमतिवशीकरोति सर्वेषुसंबोधनपदेषुनमस्तेइत्यनुषंजनीयं लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठसीत्यत्रविपरिणामेनलोकेसर्वमावृत्यतिष्ठन्नितिसंबोधनमूहनीयं सार्धःश्लोकः ८ ॥ ७५ ॥ शंकुकर्णादयः समईश्वरगणाः सर्वाभिन्नत्वादीशस्यतदात्मत्वमुच्यते ७ शतोदरेत्यर्धावैश्वरूप्यप्रथमार्थः ३ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अस्म्येवत्रेवर्णिकोपास्यत्वेतिपठति गायंतीति गायत्रीणस्त्रिसंध्यंगायत्रीजपपराः त्वामेवगायंति गायत्रीप्रतिपाद्यस्त्वमेवासीत्यर्थः अर्किणःअर्कोपासनपराः त्वांअर्कसवितारमंडलाधिष्ठानारमर्चंतिउपतिष्ठतेसंध्यासु ब्रह्माणं ब्रह्मविदंचतुर्मुखं शतक्रतुदेवंद्रं ऊर्ध्वसर्वोपाधिभ्यउद्धतं स्वमिवआकाशंवत्स

सहस्राक्षविरूपाक्षत्र्यक्षयक्षाधिपप्रिय ॥ सर्वतःपाणिपादांतसर्वतोक्षिशिरोमुख ॥ ७५ ॥ सर्वतःश्रुतिमँह्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठसि ॥ शंकुकर्णमहाकर्णकुंभकर्णार्णवालय ॥ ७६ ॥ गजेंद्रकर्णगोकर्णयाणिकर्णनमोस्तुते ॥ शतोदरशतावर्तशतजिह्वहनमोस्तुते ॥ ७७ ॥ गायंतित्वागायत्रीणोऽर्चत्यर्कमर्किणः ॥ ब्रह्माणंत्वाशतक्रतुमूर्ध्वंस्वमिवमेनिरे ॥ ७८ ॥ मूर्तोहितेमहामूर्तेसमुद्रांवरसन्निभ ॥ सर्वावैदेवताद्यस्मिन्गावोगोष्ठइवासते ॥ ७९ ॥ भवच्छरीरेपश्यामिसोममग्निजलेश्वरं ॥ आदित्यमथवैविष्णुंब्रह्माणंचबृहस्पतिं ॥ ८० ॥ भगवान्कारणंकार्यंक्रियाकरणमेवच ॥ असतश्चसतश्चैवतथैवप्रभवाप्ययौ ॥ ८१ ॥ नमोभवाय शर्वायरुद्रायवरदायच ॥ पशूनांपतयेनित्यंनमोस्त्वंयकघातिने ॥ ८२ ॥ त्रिजटायत्रिशोपायत्रिशूलवरपाणिने ॥ त्र्यंबकायत्रिनेत्रायत्रिपुरघ्नायवैनमः ॥ ८३ ॥ नमश्चंडायकुंडायअंडायांडधरायच ॥ दंडिनेसमकर्णायदंडिमुंडायवैनमः ॥ ८४ ॥

वर्गतश्चनित्यःअसंगश्चनादृशंमेनिरेमुनयः अत्रापिगायत्रीगेय अर्कं अर्क्यर्च्यं ब्रह्मन् शतक्रतो ऊर्ध्वं स्वनुल्यत्वेनमतइतिनामान्युन्नेयानि ७ ॥ ७८ ॥ मूर्तोअट्टरूपायांभूम्यंबुवन्हिवाय्वाकाशसूर्यचंद्रयजमानात्मिकायां सर्वदेवनामूर्तेइत्युत्संनाम ॥ ७९ ॥ हेभवन्हेसोमशरीरेत्यादीनिअष्टौनामान्यूह्यानि ८ ॥ ८० ॥ भगवन्नित्यादीनिपूर्वार्धेपंच सदसत्प्रभवाप्ययेत्युत्तरार्धेएकं ६ ॥ ८१ ॥ भवत्यस्मादितिभवः श्रुणातिहिनस्तीतिशर्वः रूपापंद्रावयतीतिरुद्रः पशूनांब्रह्मादिस्थावरांतानांजीवानां ६ ॥ ८२ ॥ नानारूपत्वेनस्तौति त्रिजटायेत्यादिना त्रिशूलवरेणपणितुंव्यवहर्तुंशीलमस्यतस्मैत्रिशूलवरपाणिने त्रीणि शास्त्राचार्यध्यानानिअंबकानिनेत्राणीवगमकानिबोधकानियस्यसत्र्यंबकः त्रीणिसोमसूर्याद्याख्यानिनेत्राणियस्य ६ ॥ ८३ ॥ चंडःसर्वसूदनक्षमः कुंडःअमत्रवत्स्वस्मिन्सर्वधारयितुंक्षमः अंडंब्रह्मांडं दंडिनेदंडधरायशासित्रेइत्यर्थः समश्वासौकर्णश्चेतिसमकर्णःऋजुर्वक्रश्च दंडीचासौमुंडश्चेतिदंडिमुंडःपरिव्राजकः ७ ॥ ८४ ॥

म.भा.टी.

॥१६४॥

ऊर्वाः उच्चाः दंष्ट्राः केशाश्च यस्य शुक्लायुगुद्वाय असंगिने तथापि अवतताय अवसन्नेन बाह्येन रूपेण जगदात्मना तनाय विस्तृताय अतएव विलोहिताय रजोगुणिने धूम्राय तमोगुणिने नीलग्रीवाय जगद्रक्षणार्थं कंठे विषधारित्वेन सात्विकाय ६ ॥ ८५ ॥ नास्ति प्रतिरूपः सदृशो यस्य विविधानिरूपाण्यस्य शिवाय परमकल्याणाय नुर्यब्रह्मणे सूर्याय सूर्यमंडलरूपाय सूर्यमालाय तस्मिन्मालतेशोभने सूर्यमंडलांतर्वर्ति ने परमेश्वराय सूर्यवत्पत्न्याः च ज्ञाः पताकाश्च यस्य ६ ॥ ८६ ॥ प्रमथाः शिवगणाः वृषस्येव स्कंधौ यस्य पर्णानि भूर्जत्वचः चोराणि वल्कलानि पटायस्य शबररूपिणस्तापसस्य वा ६ ॥ ८७ ॥ ४ ॥ ८८ ॥ ६ ॥ ८९ ॥ नाभाय नाभौ जगदस्यास्तीति नाभः मत्वर्थो यो च यस्येति चेतीकारलोपः नाभ्याय नाभिर्मर्हतीति नाभ्यः नाभिर्नाभेति यत्पत्येन भादेशः नाभिस्थानीयाय अस्य अरनेभिस्थाने कारणकार्यप्रपं

नमोर्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्लाय अवतताय च ॥ विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः ॥ ८५ ॥ नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च ॥ सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने ॥ ८६ ॥ नमः प्रमथनाथाय वृषस्कंधाय धन्विने ॥ शत्रुदमाय दंडाय पर्णचोरपटाय च ॥ ८७ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ॥ हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ ८८ ॥ नमस्तुताय तुत्याय स्यूमानाय वै नमः ॥ सर्वाय सर्वभक्षाय सर्वभूतांतरात्मने ॥ ८९ ॥ नमो ह्येतेषां मंत्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥ ९० ॥ नमोऽस्तु रुशनासाय रुशांगाय रुशाय च ॥ संदृष्टाय विल्टष्टाय नमः किलकिलाय च ॥ ९१ ॥ नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोत्थिताय च ॥ स्थिताय धावमानाय मुंडाय जटिलाय च ॥ ९२ ॥ नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने ॥ नाद्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ॥ ९३ ॥ नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च ॥ ९४ ॥ भीमदुंदुभिहासाय भीमव्रतधराय च ॥ उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशवाहवे ॥ ९५ ॥ नमः कपालहस्ताय चितिभस्मप्रियाय च ॥ विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च ॥ ९६ ॥ नमोऽविरुतवक्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे ॥ पद्माममांसलुब्धाय तुंवीवीणाप्रियाय च ॥ ९७ ॥

चौ तथा च श्रुतिः तद्यथारेषु नेमिरपितो नाभावरा अपिता एव मस्मिन्प्राणे सर्वसमर्पितं प्राणब्रह्मणि सर्वकार्यकारणं च कटानामावरकाणामपिकटाय आवरकाय नाम द्वयेनांतर्बहिर्व्याभिर्दर्शिता १ ॥ ९० ॥ किलकिलाय शब्दविशेषरूपाय ६ ॥ ९१ ॥ सर्वक्रियाकर्तृत्वेन स्तौति नमोऽस्तित्यादिना ७ ॥ ९२ ॥ नद्यां भवानिनाद्यानिकमलानितान्येवोपहारस्तत्र लुब्धाय हरिस्तेसाहसंकमलबलिमाधाय पदयोरित्येतदनेन सूचितं ४ ॥ ९३ ॥ ज्येष्ठो वयसाधिकः श्रेष्ठो गुणाधिकः बलो बलाभिमानिनी देवता इन्द्रः तस्य प्रथमं पराजयस्तत्कर्त्रे कालस्यापि नाथाय नियंत्रे कल्याय समर्थाय क्षयाय महाप्रलयाय उपक्षयाय अवांतरप्रलयाय ७ ॥ ९४ ॥ भीमव्रतं अनशनादितस्य धराय धर्त्रे ४ ॥ ९५ ॥ विभीषणाय निर्भयाय भीष्माय भयंकराय हेभीम व्रतैः शमादिभिः धरणं आकल्पान्तं यस्य तस्मै व्रतधराय ६ ॥ ९६ ॥ पद्मयज्ञे आमं अपक्वं दमशाने उभयविधमांसलुब्धाय ५ ॥ ९७ ॥

शां.मो

१२

॥१६४॥

वृषायवृष्टिकर्त्रे वृष्यायवृषोधर्मस्तत्रहितायधर्मवृष्टिकर्त्रे गोवृषायनंदिरूपाय वृषायधर्माय कटकटाय कटोगतौनित्यवीसयोरितिद्वित्वं मुमागमआर्षः बाध्वादिरूपेणनित्यंगमनशीलायेत्यर्थः कालायवा
दंडायनियंत्रे पचपचायनित्यंभूतानांपाककर्त्रे कटिपच्योःपचायच् ७ ॥ ९८ ॥ गौर्वरःअतिवरोधेनुः ईप्सितमात्रदानंवरः ततोप्यधिकदानंअतिवरः वरदेवरदायक्किवंतस्यानोर्धातोरि
त्यालोपेरूपं ५ ॥ ९९ ॥ रक्तोरागवान् विरक्तस्तदन्यस्तदुभयात्मकाय भावनायध्यात्रे संभिन्नायकारणरूपेणसर्वतोनुस्यूताय विभिन्नायकार्यरूपेणव्यावृत्ताय छायायछायावनेगृह्तर्वादिरूपाय छा
याशब्दादर्शआयच् आतपनःआतपः ७ ॥ १०० ॥ ५॥१०१॥ एकपात्एकपदे ६॥१०२॥ पंचालायविश्वकर्मणेस्वर्णकारलोहकारतक्षादिकर्मकर्त्रेइत्यर्थः शमशमायनित्यंशाम्यतीति पचपचवन् चंडि
काशत्रुभयंकरीघंटायस्यतस्मैचंडिकघंटाय घंटायघंटानादिरूपाय अघंटघंटिनेनादहेत्वभावेपिनादवने अनाहतध्वनिरूपायेत्यर्थः ६ ॥ १०३ ॥ पुंसांसहस्रैर्युगपत्आध्मांताएकापिसतीप्रतिविवाकंवत्प्रत्ये

नमोवृषायवृष्यायगोवृषायवृषायच ॥ कटकटायदंडायनमःपचपचायच ॥ ९८ ॥ नमःसर्ववरिष्ठायवरायवरदायच ॥ वरमाल्यगंधवस्त्रायवरातिरवदेनमः ॥
॥ ९९ ॥ नमोरक्तविरक्तायभावनायाक्षमालिने ॥ संभिन्नायविभिन्नायछायायातपनायच ॥ १०० ॥ अघोरघोररूपायघोरघोरतरायच ॥ नमःशिवायशां
तायनमःशांततमायच ॥ १०१ ॥ एकपाद्द्विनेत्रायएकशीर्ष्णेनमोस्तुते ॥ रुद्रायक्षुद्रलुब्धायसंविभागप्रियायच ॥ २ ॥ पंचालायसितांगायनमःशमशमा
यच ॥ नमश्चंडिकघंटायाघंटायघंटघंटिने ॥ ३ ॥ सहस्राध्मातघंटायघंटामालाप्रियायच ॥ प्राणघंटायगंधायनमःकलकलायच ॥ ४ ॥ हूंहूंकारंपारायहूंहूंकार
प्रियायच ॥ नमःशमशमेनित्यंगिरिवृक्षालयायच ॥ ५ ॥ गर्भमांससृगालायतारकायतरायच ॥ जमोयज्ञाययजिनेहुतायप्रहुतायच ॥ ६ ॥

कंपरिसमाप्ताघंटास्ययोगवलंबतःसतथा तादृशघंटामालाप्रियाय प्राणःपंचवृत्तिर्वायुःसएवघंटावत्शब्दहेतुर्यस्यतस्मैप्राणघंटाय गंधःप्रसिद्धः कलकलःऊष्माकोलाहलोवा ५ ॥ १०४ ॥ हूंकारःक्रोधवर्णस्त
स्यपरोतःशमःहूंकारोयाज्ञिकप्रसिद्धःहूंइतिहिंकृत्यभूर्भुवःस्वरोमितिजपत्येषोभिहिकारइतिआश्वलायनायुक्तोऽभिहिकारस्तस्यपारःभूरादिलोकेभ्यःपरंशांतंब्रह्म हूंहूंकारआकाशःऊकारःषष्ठीशिवमूर्तिःसूर्य
स्ताभ्यांनामरूपात्मकःप्रपंचोलक्ष्यते मकारस्तस्यकारणमीश्वरस्तस्यपारस्तूरीयंशांतंब्रह्म तदिदमुक्तंहूंहूंकारपारायेति हूंहूंकारंप्रियायेति क्रोधवर्जहूंहूंकारद्वयप्रियाय शमशमशांतोभवशांतोभवेत्याचष्टेशमश
मेतिशाम्यशाम्येत्यपेक्षितेभौवादिकत्वमार्थं शमशमतीतिशमशम् तस्मैशमशमे आचारक्किवंतात्कर्तरिक्किप् ४ ॥ १०५ ॥ गर्भमांसंस्तदयजिह्वावक्षआयवदानगतंमांसंतवस्तगालवल्लुब्धाय यद्वागर्भ
मांसंवपातस्यांलुब्धाय अमृताद्भुतिर्वपाद्भुतिरितिब्राह्मणान् तारकाययज्ञभोक्तृत्वेनपापमोचकाय तरायतरत्यनेनेतिव्युत्पत्त्यायज्ञोपकारणाय यजिनेयजमानाय हुतायब्राह्मणमुखेनतृणाय प्रहुतायअ
ग्निमुखेनतृणाय ७ ॥ १०६ ॥

* बाहुलकादितिबोध्यं

यज्ञवाहायऋत्विगादिरूपेणयज्ञनिर्वोदं दांतायजितेन्द्रियाय तप्यायसत्त्वमयाय आतपनाय रजोमयाय तप्यंसत्त्वंतापकं रज इति सांख्यप्रसिद्धेः तद्व्यायतटार्हनाद्यादिरूपाय तटानां तटवतीनां नदीनां पतये समुद्रा-
य ७ ॥ १०७ ॥ अन्नदाय ॥ २०० ॥ ४ ॥ १०८ ॥ ४ ॥ १०९ ॥ बालाश्वेन अनुचराश्वतान्गोपायतीति बालानुचरगोमः तस्मै गुपेरीणादिकस्तन् एतेन चाग्निपानादिश्रोक्कणलीलामृचिता ७ ॥ ११० ॥ त्रीणिकर्मा-
णियजनाध्ययनदानानि ४ ॥ १११ ॥ कलकलः कोलाहलः ४ ॥ ११२ ॥ प्राणभग्नयजिनश्वासाय बाहिताभ्यादिष्विति विशेष्यस्यैव पूर्वनिपातः दंडआयुधं स्फोटनं विदारणं ६ ॥ ११३ ॥ सांख्यायक-

यज्ञवाहाय दांताय तप्याय तपनाय च ॥ नमस्तटाय तद्व्याय तटानां पतये नमः ॥ ७ ॥ अन्नदायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा ॥ नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय
च ॥ ८ ॥ सहस्राद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च ॥ नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ॥ ९ ॥ बालानुचरगोपाय बालक्रीडनकाय च ॥ नमो वृद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय
क्षोभणाय च ॥ १० ॥ तरंगांकितकेशाय मुंजकेशाय वै नमः ॥ नमः पटुकर्म तुष्टाय त्रिकर्मनिरताय च ॥ ११ ॥ वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिन ॥ नमो घुष्या-
य घोषाय नमः कलकलाय च ॥ १२ ॥ श्वेतपिंगलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ॥ प्राणभग्नयदंडाय स्फोटनाय कृशाय च ॥ १३ ॥ धर्मकामार्थमोक्षाणां कथनीय-
कथाय च ॥ सांख्याय सांख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्तिने ॥ १४ ॥ नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरथाय च ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ॥ १५ ॥
ईशानवज्रसंघातहरिकेशनमोस्तुते ॥ त्र्यंबकां विक्रनाथाय व्यक्ताव्यक्तनमोस्तुते ॥ १६ ॥ कामकामदकामघ्नतृणतृणविचारिणे ॥ सर्वसर्वदसर्वघ्नसंध्याराग-
नमोस्तुते ॥ १७ ॥ महामेघचयप्रख्यमहाकालनमोस्तुते ॥ स्थूलजीर्णागजटिलेवल्कलाजिनधारिणे ॥ १८ ॥ दीप्तसूर्याग्निजटिलेवल्कलाजिनवाससे ॥ सहस्र-
सूर्यप्रतिमतपोनित्यनमोस्तुते ॥ १९ ॥ उन्मादनशतावर्तगंगातोयार्द्रमूर्धज ॥ चंद्रावर्तयुगावर्तमेघावर्तनमोस्तुते ॥ २० ॥ त्वमन्नमत्ताभोक्ता च अन्नदोन्नभु-
र्गव च ॥ अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्कभुक् पवनो नलः ॥ २१ ॥

पिलाय निरीश्वरवादिने सांख्यमुख्याय सेश्वरपातंजलाय सांख्यवेदांतविचारः योगो निदिध्यासनं अनुग्रहद्वारा एतयोः प्रवर्तकाय ४ ॥ ११४ ॥ रथः तदभावो विरथः तदुभयार्हायरथ्य विरथ्याय चतुर्पुजला-
ग्निवाय्वाकाशेषु पंथाय स्य रथस्य तद्वत्ते रतायेति पाठे प्रसिद्धोऽर्थः ४ ॥ ११५ ॥ ईशानहे ईशितः वज्रसंघातवल्कठिनशरीर हरिकेशपिंगकेश त्र्यंबकाग्निनेत्राचासौ अंबिका च तस्यानाथ ह्रस्वत्वमोर्ष-
त्यक्तकार्यरूप अव्यक्तकारणरूप ६ ॥ ११६ ॥ कामेति द्वौ ८ ॥ ११७ ॥ हे स्थूलहे जीर्णाग जटिलवदाचरति जटिलतस्मै जटिले ६ ॥ ११८ ॥ दीप्तौ यौ सूर्याग्नीतद्वद्विद्यमानजटावते ४ ॥ ११९ ॥
हे उन्मादनव्यामोहक शतं आवर्तयिस्मिन् गंगातोये तेनार्द्रमूर्धजचंद्रं आवर्तयति पुनः पुनरिति चंद्रावर्तत्यर्थः ५ ॥ १२० ॥ त्वमिति अन्नभुक् अन्नपालकः ९ ॥ १२१ ॥

जरेति जरायुजांढजाइतिनामद्वयं संधिरार्थः हेदेवहेदेश भूतग्रामश्वतुर्विधइत्येकं नाम ७ ॥ १२२ ॥ चरेति ब्रह्मेतिब्रह्मविदां वरेति चनामद्वयं ४ ॥ १२३ ॥ मनसइति ६ ॥ १२४ ॥ हायिहायीतिसामगीतिपूर
णार्थास्तोभाः तेप्रत्येकंचतुरक्षरास्त्रयः सुरश्रेष्ठेत्येकंब्रह्मवादिगेयेतिपंचममुन्नेयं ५ ॥ १२५ ॥ यजुरिति वेदोपनिषद्गणस्तुतिपठनीयेतिचतुर्थं ४३०० ॥ १२६ ॥ वर्णावराः संकरजाः विद्युत्स्तनितंसदृष्टिको
मेघशब्दः गर्जितंनिर्दृष्टिकः सः नवनामानि ९ ॥ १२७ ॥ १० ॥ १२८ ॥ वृक्षाणामिति ककुदोमुख्याः न्ययोधाश्वत्थादयः पततांपक्षिणां द्वाभ्यामुपासनार्थं विभूतयउक्ताः ५ ॥ १२९ ॥ ४ ॥ १३० ॥ त्वमिति

जरायुजांढजाश्वैवस्वेदजाश्वतथोद्भिजाः ॥ त्वमेवदेवदेशभूतग्रामश्वतुर्विधः ॥ १२२ ॥ चराचरस्यस्रष्टात्वं प्रतिहर्तातयैवच ॥ त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषोब्रह्मवि
दांवर ॥ २३ ॥ मनसः परमायोनिः खंवायुर्ज्योतिषां निधिः ॥ ऋक्सामानितथोकारमाहुस्त्वांब्रह्मवादिनः ॥ २४ ॥ हायिहायिदुवाहायिहावुहायितथासरुत् ॥
गायंतित्वांसुरश्रेष्ठसामगात्रह्रवादिनः ॥ २५ ॥ यजुर्मयोऽक्रुमयश्वत्वमाहुतिमयस्तथा ॥ पथ्यसेस्तुतिभिश्चैववेदोपनिषदांगणैः ॥ २६ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियावै
श्याः शूद्रावर्णावराश्वये ॥ त्वमेवमेघसंघाश्वविद्युत्स्तनितगर्जितः ॥ २७ ॥ संवत्सरस्त्वमृतवोमासोमासार्थमेवच ॥ युगं निमेषाः काष्ठास्त्वं नक्षत्राणि ग्रहाः क
लाः ॥ २८ ॥ वृक्षाणां ककुदोसित्वंगिरीणां शिखराणि च ॥ व्याघ्रोऽमृगाणां पततां तादर्योऽन्तश्च भोगिनां ॥ २९ ॥ क्षीरोदोऽत्युद्धीनांच यंत्राणां धनुरेवच ॥ वज्रः
प्रहरणानांच व्रतानां सत्यमेवच ॥ १३० ॥ त्वमेव देपइच्छाचरागोमोहः क्षमाक्षमे ॥ व्यवसायोऽधृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ॥ ३१ ॥ त्वं मदीत्वं शरीचापी
खट्वांगोऽर्क्षरीतथा ॥ छेत्ताभेत्ता प्रहर्तात्वं नेतामंतापितामृतः ॥ ३२ ॥ दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः कामएवच ॥ गंगासमुद्राः सरितः पल्वलानि सरांसि च ॥ ३३ ॥
लतावल्यस्तणौ पथ्यः पशवोऽमृगपक्षिणः ॥ द्रव्यकर्मसमारंभः कालः पुष्पफलप्रदः ॥ ३४ ॥ आदिश्चांतश्च देवानां गायत्र्योऽकारएवच ॥ हरितोरोहितो नीलः रु
ष्णोरक्तस्तथारुणः ॥ कद्रुश्चकपिलश्चैव कपोतो मेघकस्तथा ॥ ३५ ॥ अवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो घनोपमः ॥ सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रियएवच ॥ ३६ ॥ त्व
मिंद्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदो नलः ॥ उपप्लवश्चित्रभानुः स्वर्भानुर्भानुरेवच ॥ ३७ ॥

द्वौ झर्झरोवाद्यविशेषस्तद्वान् मतोज्ञानः शास्त्रकद्भि रिति शेषः २४ ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ दशलक्षणसंयुक्तो धर्मइत्येकं लक्षणानि च अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइति शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्व
रप्रणिधानानि नियमाइति च योगोक्तानि क्षमा सत्यादीनि मनूक्तानि वा ८ ॥ १३३ ॥ तृणौषध्यइति द्वे मृगपक्षिणइति द्वे द्रव्यकर्मणां समारंभइत्येकं कालः पुष्पफलप्रदइत्येकं ९ ॥ १३४ ॥ आदिश्चेत्यर्थः ४
हरितादिर्दशविधो वर्णः १० ॥ १३५ ॥ ६ ॥ १३६ ॥ त्वमिति उपप्लव उपरागः ९ ॥ १३७ ॥

होत्रमित्यर्थं हूयेन्मिन्निति होत्रं बन्धिः होतायजमानः प्रभुर्हुतस्य कलदईश्वरः ५ त्रिसौपर्णं त्रिसौपर्णं विदितं नाम जातं शतरुद्रसंबन्धिनाम जातं यस्मिंस्तत्शतरुद्रियं तच्च ब्रह्मवेदरूपेन द्रोणपर्वस्थ शतरुद्रियस्य शिवो महेश्वरः शंभुरिति नामाटोत्तरगतादेश्वर्यावृत्तिः वेदांतरे पिशतं रुद्रनामानि संभाव्यं नेतव्यावृत्तये यजुगामिति यजुगं शतरुद्रियमित्येतावत्युक्ते द्रोणपर्वस्थस्यापिशतरुद्रियस्य मूलमूलिभावेन यजुःसंबन्धित्वमंभवाद्भेदयुक्तं तस्य तथात्वे पिमाक्षद्वेदत्वाभावात् ततश्च हुतं चैव तथा प्रभुरित्येतानि अष्टाशीत्यधिकं शतत्रयं नाम्नां भवति तथा पवित्रं च पवित्राणामित्यादीनि निमेषोन्मेषकर्मैतानि अष्टादशाधिकशतद्वयं तेन पडधिकपट्टः सानिनाम्नामिहाम्नानानि अष्टाधिकसहस्रस्य शेषं द्व्यधिकं नाम्नां शतचतुष्टयं त्रिमुपर्णशतरुद्रियाभ्यां पूणीयं तथा हि त्रिमुपर्णत्रये चतुर्दशमंत्राः १४ सर्वशाखागतानां नाम्नामुपसंहार्य त्वात् श्विलसहिते पुननकानुवाकेषु प्रथमेषोऽष्टमंत्रा एकादशनामानि चेति सप्तविंशतिः २७ द्वितीयेष्टाचत्वारिंशत् ४८ तृतीये चतुर्थयोः षट्सप्ततिः ७६ ततस्त्रिके द्विनवतिः ९२ ततो द्विके च्यतीति ८३ रितीनामान्येवात्ययोः चतुर्दशति २४ मंत्राः शेषं श्विले १७ सप्तदशमंत्राः न ब्रह्मानच गोविद इत्यादयो मूलश्लोकाश्चैकविंशतिः २१ सर्वेषां संकलने द्व्यधिकं शतचतुष्टयं एतत्पूर्वोक्तपडधिकपट्टसमयुतमष्टाधिकं सहस्रं भवति तथा चामृतत्वकामस्यायं नामसमाम्नाय त्रिमुपर्णत्रयशतरुद्रियाभ्यां समुच्चित एव श्रेयस्करो न त्वन्यथा न्यूनत्वेन वा गजत्वापत्तेरिति शिवां ॥१३८॥ पवित्रमिति गिरिगिरिवदचेत्तदेहं काय

होत्रं होताच होम्यं च हुतं चैव तथा प्रभुः ॥ त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियं ॥ १३८ ॥ पवित्रं च पवित्राणां मंगलानां च मंगलं ॥ गिरिको हिंदुको वृक्षो जीवः पुद्गल एव च ॥ ३९ ॥ प्राणः सत्त्वं रजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा ॥ प्राणोपानः समानश्च उदानां व्यान एव च ॥ ४० ॥ उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुतं जंभितमव च ॥ लोहितांतर्गतादृष्टिर्महावक्रो महोदरः ॥ ४१ ॥ सूचीरो माहरिश्मश्रुर्ध्वकेशश्चलाचलः ॥ गीतवादित्रतत्त्वज्ञां गीतवादनकप्रियः ॥ ४२ ॥ मत्स्याजलचरो जाल्योऽकलः केलिकलः कलिः ॥ अकालश्चातिकालश्च दुःकालः काल एव च ॥ ४३ ॥ मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च पक्षोऽपक्षक्षयंकरः ॥ मेघकालो महादंष्ट्रः संवर्तकवलाहकः ॥ ४४ ॥

तिशब्दयतीति गिरिकः आनोनुपसर्गे कइति कः अचेतनमपि देहादिचेतनं करोतीत्यर्थः अचेतयदचितो देवो अर्यइति मंत्रलिङ्गं च हिंदुकः हिंडते गत्यागतं कुरुते इति हिंदुकः हिडिगतावित्यस्माद्वाहुलकादुक्तञ्चिदाभास इत्यर्थः वृक्षः वृक्ष्यते छेद्यत इति वृक्षः उपाधिविशिष्टेन रूपेण नाशवान् जीवः शुद्धस्वरूपेण जीवत्येव न नश्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिर्विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति च पुद्गलः पूयते गलति चेति पुद्गलो देहः ७ ॥ १३९ ॥ अप्रमदः प्रमदयास्त्रयाहीनः ऊर्ध्वरेता इत्यर्थः १० ॥ १४० ॥ लोहितांतर्गता च दृष्टिरस्य पुंवद्भावाभाव आर्षः ७ ॥ १४१ ॥ चलाचलः अत्यंतंचलः तद्भावतोऽन्यानत्येतीति युतेः ६ ॥ १४२ ॥ मत्स्य इव मत्स्यो जीवः संसारनदीजले चरतीति जाल्यो वासनाजालवद्धः वस्तुतस्तु अकलो दुर्धरः कलनं धरणं कलः केलिरेव कल्लो यस्य लीलयास्य वद्धत्वं नान्यवशतयेत्यर्थः १० ॥ १४३ ॥ क्षुरः छेदनसाधनं कृत्यः छेतुं योग्यः कृती छेदने इत्यस्य रूपं पक्षो मित्रं अपक्षः अमित्रं तस्य क्षयंकरः संवर्तकवलाहकः कल्पांतमेघः ८ ॥ १४४ ॥

* एतद्वीकोक्तसंख्याविसंवादिमूलं दृश्यते * बंधः

घंटतिथोततेइतिघंटःप्रकाशवान् अघंटःमायादृष्टत्वेनप्रच्छन्नप्रकाशः घटयतिकर्मफलैर्योजयतिनरानितिघटी घंटीघंटावान् चरुचेलीचरंतिचेरवः स्थावरजंगमाजीवास्तैःसारिजिरिव चेलतिक्रीडतइति चरुचेली मिली मिलनंसंश्लेषणंमिलः घत्रर्थेभावेकः तदस्यास्तीतिमिली कारणतयासर्वकार्येष्वनुस्यूतइत्यर्थः द्विर्वचनंनित्यव्याप्तिप्रदर्शनार्थं यद्वामिल्लइतिद्विवचनांतेनमिलिमिलिइतिमंत्रपदंसाभ्यासमुत्पन्नंभवति गौडास्तुरुद्रचीलिचिलीमिलीइतिपठंति अस्मिन्पक्षेघंटीप्रणवःरुद्रेतिसंश्रुद्धिः मिलीवच्चीलिचिलिशब्दावपिद्वित्वपरौद्देश्यौ ब्रह्मप्रणवः अग्नीनांकायिकंकायेभवंकायिकंजाया सदममेवात्मानंद्वेधापातयत्ततःपतिश्चपत्नीचाभवनामितिश्रुतेः वन्हिजायास्याहेत्यर्थः तेन ओंरुद्रचीलिचीलिचिलिचिलिमिलिमिलि ओंस्वाहेतिअष्टादशाणोर्मंत्रउद्धृतोभवति दंडीमुंडइतिपरमहंसः त्रिदंडधृदिति त्रिदंडीउक्तः १३ ॥ १४५ ॥ ५ ॥ १४६ ॥ गिरिकंकापायंतद्वियमस्य ७ ॥ १४७ ॥ शिल्पिकःअल्पशिल्पी ६ ॥ १४८ ॥ नमस्कारस्यैवरूपांतरंनमोनमइतिशिष्टप्रयोज्यं तारकःप्रणवः तारकामयःप्रचुरन

घंटीऽघंटीघटीघंटीचरुचेलीमिलीमिली ॥ ब्रह्मकायिकमग्नीनांदंडीमुंडस्त्रिदंडधृत् ॥ ४५ ॥ चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ॥ चातुराश्रम्यनेताचचातुर्वर्ण्य करश्चयः ॥ ४६ ॥ सदाचाक्षप्रियोधृतांगणाध्यक्षोगणाधिपः ॥ रक्तमाल्यांबरधरोगिरिशोगिरिकप्रियः ॥ ४७ ॥ शिल्पिकःशिल्पिनांश्रेष्ठःसर्वशिल्पप्रवर्तकः ॥ भगनेत्रांकुशश्चंद्रःपूष्णोदंतविनाशनः ॥ ४८ ॥ स्वाहास्वधावपटकारोनमस्कारोनमोनमः ॥ गूढवतोगुह्यतपास्तारकस्तारकामयः ॥ ४९ ॥ धाताविधा तासंधाताविधाताधारणोधरः ॥ ब्रह्मातपश्चसत्यंचब्रह्मचर्यमथार्जवं ॥ ५० ॥ भूतात्माभूतकृद्भूतोभूतभयभवोद्भवः ॥ भूर्भुवःस्वरितश्चैवध्रुवांतोमहेश्वरः ॥ ५१ ॥ दीक्षितोऽदीक्षितःक्षान्तोदुर्दातोऽदांतनाशनः ॥ चंद्रावर्तयुगावर्तःसंवर्तःसंप्रवर्तकः ॥ ५२ ॥ कामोविंदुरणुस्थूलःकर्णिकारस्त्रजप्रियः ॥ नंदीमुखोभीममुखःसुमुखोदुर्मुखोऽमुखः ॥ ५३ ॥ चतुर्मुखोबहुमुखोरणेष्वग्निमुखस्तथा ॥ हिरण्यगर्भःशकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ॥ ५४ ॥

क्षत्रआकाशरूपः १ ॥ १४९ ॥ धाताआदिकर्ताविष्णुः विधाताभौतिकस्तृप्ताचतुर्मुखः संधाताएकीकृत्यस्थापकः संहर्तामहेश्वरः विधाताविधिरदृष्टंकर्मैत्यर्थः धारणःसर्वाधिष्ठानभूतःकारणात्मा अधरः नास्तिधरोधर्तायस्येतिसर्वबाधावधिभूतःशुद्धात्मा ब्रह्माब्रह्मवित् तपआदिचतुष्टयंब्रह्मविद्यासाधनं ११ ॥ १५० ॥ भूतानांजरायुजादीनामात्मा भूतकृत्त्रिविद्यायुत्पादकः भूतोनित्यसिद्धः भूतंअतीतं भव्यंभवतीतिकर्तरिकृत्यः वर्तमानंभविष्यंचतयोर्भवउत्पत्तिर्यस्मात्मायाशबलात्तस्याप्युद्भवउत्पत्तिस्थानं भूर्भुवःस्वरितिनामत्रयं इतोध्रुवश्चेत्येकंनाम इतोदृश्यमानाद्विद्यदादेरपिध्रुवःशाश्वतइत्यर्थः दांतोजि तेद्वियः अतएवमहेश्वरः इतरेभ्योब्रह्मादिभ्यईश्वरेभ्योपिमहान् १० ॥ १५१ ॥ अदांतनाशनइतिच्छेदः चंद्रमावर्तयतिमासः युगमावर्तयतिकल्पः सएवसंवर्तःसंप्रवर्तकःसृष्टिहेतुः १ ॥ १५२ ॥ कामःकृपामि लापः विदुरेतोःशःपुत्रबीजभूतः स्त्रजइतिसमासांतष्टच्आर्षः नंदीतिदैर्घ्यमार्षं अमुखइतिच्छेदः १० ॥ १५३ ॥ शकुनिःपक्षिवदसंगः ७ ॥ १५४ ॥

गोनर्दः कृष्णावतारे गोपबाललीलायांगौरिवनर्दतिशब्दं करोतीति तथा गोप्रतारः गवां प्रकर्षेण तारको विषजलात् शिलादृष्टिं तन्वगोवर्धनोद्धरणेन आपत्तारकः गोदृषाणामीश्वरो नंदीवाहनं यस्य ७ ॥ १५५ ॥ गोमार्गः गवामिन्द्रियाणां मार्ग इव गत्याश्रयः इन्द्रियचालक इत्यर्थः अमार्गः इन्द्रियाद्यप्राप्त इत्यर्थः श्रेष्ठः प्रशस्यतमः स्थिरश्चलनहीनः स्थाणुश्चैलोक्यधारणस्तंजः निष्कंपः कंपः कंपवान् ९ ॥ १५६ ॥ दुर्वारणः मृत्युरूपेण आगतः सन्दुःखेनापिवारयितुमशक्यः अमृतरूपेणानुगृह्णाति चेदुर्विपहोदुःस्य अपि विषस्य हंता संग्रामे दुःसहः दुरतिक्रमश्च दुर्धर्षः क्षीपयितुमप्यशक्यः दुर्विषः दुःखेन वेदुं व्याकुं प्रवेष्टुमशक्यः विप्लव्याप्तावित्यस्य कप्रत्यये रूपं जयोजयस्वरूपीनरो धर्मराजाख्यो वा ९ ॥ १५७ ॥ शशः शीघ्रगः शशांकश्चंद्रः शमनोद्यमः ८ ॥ १५८ ॥ यज्ञमृगस्य व्याध इव हंता व्याधीनामागमः व्याधीनां गमश्च ६ ॥ १५९ ॥ त्रीणि वेदाख्यानि अंवकानि चक्षुषियस्य विषरूपं अग्निपिवतीति विषाग्निपाः विषायपादिति पाठे विषमेव अग्रपादश्चैलोक्याकृष्णार्हो यस्य स्तिसनथा ८ ॥ १६० ॥ विषाग्नेः सकाशात् पातानि वि

अधर्महामहापार्श्वश्चंद्रधारोगणाधिपः ॥ गोनर्दो गोप्रतारश्च गोदृपेश्वरवाहनः ॥ १५५ ॥ त्रैलोक्यगोमागोविंदो गोमार्गोऽमार्ग एव च ॥ श्रेष्ठः स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कंपः कंप एव च ॥ ५६ ॥ दुर्वारणो दुर्विपहो दुःसहो दुरतिक्रमः ॥ दुर्धर्षो दुष्प्रकंपश्च दुर्विषो दुर्जयोजयः ॥ ५७ ॥ शशः शशांकः शमनः शीतोष्णक्षुज्जराधिकृत् ॥ आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च ॥ ५८ ॥ मम यज्ञमृगस्य व्याधौ व्याधीनामागमो गमः ॥ शिखंडीपुंडरीकाक्षः पुंडरीकवनालयः ॥ ५९ ॥ दंडधार रुयंवकश्च उग्रदंडो दंडनाशनः ॥ विषाग्निपाः सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्वं मरुत्पतिः ॥ ६० ॥ अमृतपास्त्वं जगन्नाथ देवदेव गणेश्वरः ॥ विषाग्निपामृत्युपाश्च क्षीरपाः सोमपास्तथा ॥ मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वं त्वमेव तु पितामहा ॥ ६१ ॥ हिरण्यरेताः पुरुषस्त्वमेव त्वं स्त्रीपुमांस्त्वं च न पुंसकंच ॥ बालो युवा स्य विरोजीर्णदंष्ट्रस्त्वं नागेंद्रशक्रस्त्वं विश्वरुद्धिश्च कर्ता ॥ ६२ ॥ विश्वरुद्धिश्च कृतां वरेण्यस्त्वं विश्ववाहो विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुखः ॥ चंद्रादित्यौ च क्षुपी तत्सदयंच पितामहः ॥ ६३ ॥ महोदधिः सरस्वती वाग्बलमनलोनिलः अहोरात्रं निमेषोन्मेषकर्मा ॥ १६४ ॥

षाग्निपाः सर्वत्र पिवतीत्येव वा मधुश्च्युतानां स्वर्गादि सुरवात् भ्रष्टानां अग्रे पूर्वपातीति प्रथमरक्षकः आपन्नत्रातेत्यर्थः तुषितानां देवानामाद्यः ब्रह्मांतपातीति तुषितायपाः १० ॥ १६१ ॥ हिरण्यरेताः बन्धिः विश्वकृत् विश्वकर्ता १३ ॥ १६२ ॥ विश्वं कृतं तिल्लिन्नतीति विश्वकृत् विश्वसंहर्तेत्यर्थः विश्वकृतां विश्वसृजां प्रजापतीनां वरेण्यः वरणीयः विश्वं वहति पालनपोषणेन स्वस्मिन्धारयतीति विश्ववाहः चंद्रेत्यर्थः स्तुतिरेव ७ ॥ १६३ ॥ सरस्वती नदी वाग्बलरूपा बलवैराग्यं निमेषोन्मेषादिकं कर्म यस्य सः निमेषोन्मेषकर्मा यं विना निमेषादिकमपि कर्तुं न कश्चिच्छक्नोतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः न हित्व दारे निमिषश्च न शोडति त्वत्त्वत्तः आरेदूरात्त्वां विनेत्यर्थः निमिषश्च निमेषोपि न ईशेन ईशितवान् पूर्वेषां ब्रह्मादीनामपि पक्ष्मपातोपित्वत्वेण विनानासीत्किमु न इदानीं तनानामल्पसाराणामिति श्रुतिपदार्थः ८ ॥ १६४ ॥

नब्रह्मानचगोविंदइत्यादयएकविंशतिश्लोकाजपहोमादौएकैकनामगणनयापर्यवस्यंतीतिप्रागुक्तं ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ पुंसांसहस्राण्यादत्यअज्ञानेनाभिभूय एकःज्ञेयज्ञानज्ञातृभावशू
न्यः समुद्राणांकामानामंतेनाशेसतिनिष्ठतिप्रकाशते कामंसमुद्रमाविशेतिमंत्रलिङ्गात्समुद्रशब्दःकामवचनः यदासर्वेप्रमुच्यन्तेकामायेत्यदृदिश्रिताः अर्थमर्थोऽमृतोभवत्त्वत्रब्रह्मसमश्रुतइतिकामां
तेब्रह्मभावश्रुतेश्च ॥ १६८ ॥ ईदृषूपसत्वेविद्वदनुभवंप्रमाणयति यंविनिद्राइति विनिद्रत्वेहेतुः जितश्वासाइतिसनिद्रोहिष्वसित्येव एवमपिहठेननिरुद्धेवायोमुपुप्तिसदृशीमूर्च्छाभवति तांवार
यितुंसत्वस्थाइति तत्राप्यज्ञानमस्येवेतिनासासमाधिः किनुसत्वोत्कर्षस्यपरस्यांकाष्ठायां जायमानाहंब्रह्मास्मीतिवाक्य जावृत्तिःकतकर जोवत्यपंचंप्रविलाप्यस्वयमपिसंस्कारात्मनातिष्ठंतोसत्वशब्दवाच्या त
स्यांतिष्ठंतीतिसत्वस्थाः संयतेन्द्रियाइतिजाग्रदवृत्तिः ज्योतिःचिति तन्मात्रंयुंजानाःयोगिनः ॥ १६९ ॥ अस्मिन्योगेप्रथममालंबनीयंमूर्तिमद्रूपमुपदिशति जटिलेजटिलवदाचरन्ज
टिलतस्मै आचारकिंवताद्वातोःकर्तरिक्किप् लंबोदरंयच्छरीरंतद्वते कमंडलुर्जलपात्रंतदेवनिपंगःबाणाधारोयस्य कमंडलुजलेनवयक्षराक्षसादीन्नाशयतेइत्यर्थः ब्रह्माचतुर्मुखस्तदात्मने ॥ ७० ॥ इत
ऊर्ध्वैराजीधारणामाह यस्येति ॥ ७१ ॥ अस्याप्युपसंहारमाह संभक्ष्येति जलमिवजलंनिर्विशेषंब्रह्मत्रयोमायावीशेतेलीनोभवति कथंसर्वभूतानिआकाशादीनिसंभक्ष्यन्त्यात्मनिप्रविलाप्यस्वयमपि
नब्रह्मानचगोविंदःपौराणाक्रपयोनते ॥ माहात्म्यंवेदितुंशक्तायाथातथ्येनतेशिव॥१६५॥यामूर्तयःसुसूक्ष्मास्तेनमह्यंयांतिदर्शनं॥त्राहिमांसतंतरक्षपितापु
त्रमिवौरसं॥६६॥रक्षमांरक्षणीयोहंतवानघनमोस्तुते॥भक्तानुकंपीभगवान्भक्तश्चाहंसदात्वयि॥६७॥यःसहस्राण्यनेकानिपुंसामावृत्त्यदुर्दशः॥तिष्ठत्येकःस
मुद्रांतिसमेगोपास्तुनित्यशः॥६८॥यंविनिद्राजितश्वासाःसत्वस्थाःसंयतेन्द्रियाः॥ज्योतिःपश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः॥६९॥जटिलेदंढिनेनित्यंलंबोद
रशरीरिणे॥कमंडलुनिपंगायतस्मैब्रह्मात्मनेनमः॥७०॥यस्यकेशेषुजीमूतानघःसर्वांगसंधिपु॥कुक्षौसमुद्राश्चत्वारस्तस्मैतोयात्मनेनमः॥७१॥संभक्ष्यसर्वभू
तानियुगांतैपर्युपस्थिते॥यःशेतेजलमध्यस्थस्तंप्रपद्येवुशांयिनं॥७२॥प्रविश्यवदनंराहोर्यःसोमंपिबतेनिशि॥ग्रसत्यर्कचस्वर्भानुर्भूत्वामांसोऽभिरक्षतु॥७३॥
लीयतइत्यर्थः ॥ ७२ ॥ इमंसजयोगमनुठातुमसमर्थस्यहठयोगमाह प्रविश्येति मुखस्यऊर्ध्वफलकेयच्छिद्रंतत्रचमांसखंडोलंबनेतन्घंटिकेतिलंबिकेतिचअन्यत्रउच्यते साइहचंद्रमूर्यदेवत्ययोरिडापिगल
योर्नाड्योःसंहारकत्वात्त्राहोर्वदनमित्युच्यते तत्रहिजिह्वायेव्यावृत्यधारितेसति वायुनिरुद्धोभवति सेयंस्वेचरीनाममुद्राहठयोगिनांप्रसिद्धा सोमंतत्रत्यंअमृतंपिबते निशिरात्राज्ञानज्ञेयज्ञातृविज्ञागाजाव
रुक्षणायांसत्यां निशासद्भावेएतमेवहेतुमाह यतःस्वर्भानुःराहुर्नक्तारूपःअर्कचाचंद्र इडापिगलेयतितन्मार्गनिरोधेनद्रष्टृदृश्यविभागंगिलतियःसमांपरमेश्वरोऽभितोरक्षतु अत्रयंथांतरवाक्यानिसांख्ययोगे
षापिगलायांचचरतश्चंद्रमास्करौ इडायांचंद्रमाज्ञेयःपिगलायांरविःसृष्टइति शिवयंभौअथतेपोडशाधारान्प्रवक्ष्यामिविशेषतइत्युपक्रम्य नवमंघंटिकाधारंजिह्वायंतत्रदापयेत् सुधाकुलास्रवत्येपासानुस
इडाक्षिणीयालंबिकाचालनदोहनाभ्यांदीर्घाकुंतासाविपरीतमार्गात् यस्तालुमूलान्तरगर्भदेशेप्रवेशयेत्सोन्मनतांप्रयाति ईश्वरप्रोक्ते लंबिकोर्ध्वस्थितेर्गर्तरेसनांविपरीतगां संयोजयेत्ययत्नेनसुधाकूपेवि
वृमिकास्वेचरीप्रोक्ताभक्तानामनुरोधतः निरंतरकृताभ्यासात्सीयूषंप्रत्यहंपिबेत् तेननियहसिद्धिःस्यान्मृत्युमातंगकेसरीति इयमेवभूमध्यदृष्टिरित्याहदत्तात्रेयः अंतःकपालविवरेजिह्वाव्यावृत्यधार
रक्षणः मुद्रैर्गोषामुद्राभवतिस्वेचरीति ॥ १७३ ॥
येन भ्रममध्यतज्जिह्वे

द्विविधेऽपि योगे त्रिवि-

शब्दाभ्यां दत्ते यविघ्नविघातकं मंत्रजातं पठति ये चेति गर्भा इव अत्यंतं शिशवः अनुचतुर्मुखसृष्टिमनुपतिताः निर्गतास्त्वत्त इति शेषः यथा यथा वद्भागान्यज्ञे उपासते देवाः पितरश्च तेभ्यो नमः ते च स्वाहा स्वधा प्राणाः श्रुतं हव्यं कव्येन मुदं हर्षं प्राप्नुवन्तु ॥ ७४ ॥ अधिदेवान् शांतिप्रार्थ्या व्यात्मभूता त्वार्थयते द्वाभ्यां ये गुष्ठेति अंगुष्ठमात्राः जीवाः ॥ ७५ ॥ प्रागान्त्रजमिति ये इति देहिनो जीवान् यतो रोदयं त्यतो रुद्राख्या एते ॥ ७६ ॥ आधिभौतिकेभ्यः सुखं प्रार्थयते येन दीप्त्वित्यादिना ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तस्मै तत्पदार्थाय ईश्वरार्थमित्यर्थः परं उक्तं वैराग्यादिकं गताः प्राप्ताः तदिति वा एतस्य महतो भूत्स्य नाम भवतीति श्रु-

ये चानुपतिता गर्भा यथा भागानुपासते ॥ नमस्तेभ्यः स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु मुदंतुते ॥ ७४ ॥ ये गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनां ॥ रक्षंतु ते हि मां नित्यं नित्यं चाप्याययंतु मां ॥ ७५ ॥ येन रोदंति देहस्था देहिनो रोदयंति च ॥ हर्षयंति न हृष्यंति नमस्तेभ्यो स्तु नित्यशः ॥ ७६ ॥ येन दीपुः समुद्रेऽपुः पर्वतेऽपुः गुहासु च ॥ वक्षमूलेऽपुः गोप्रेऽपुः कांतारगहनेऽपुः च ॥ ७७ ॥ चतुष्पथेऽपुः शालासु जीर्णोद्यानालयेऽपुः च ॥ ७८ ॥ येषु पंचभूतेषु दिशासु विदिशासु च ॥ चंद्रार्कयोर्मध्यगता ये च चंद्रार्करश्मिषु ॥ ७९ ॥ रसातलगता ये च ये च तस्मै परंगताः ॥ नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो स्तु नित्यशः ॥ ८० ॥ येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च ॥ असंख्येयगुणारुद्रानमस्तेभ्यो स्तु नित्यशः ॥ ८१ ॥ सर्वभूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ॥ सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमंत्रितः ॥ ८२ ॥ त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमंत्रितः ॥ ८३ ॥ अथ वामायया देवसूक्ष्मया तव मोहितः ॥ एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वं न निमंत्रितः ॥ ८४ ॥ प्रसीद मम भद्रं ते भवभावगतस्य मे ॥ त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ॥ ८५ ॥ स्तुत्वैवं समहा देवं विरराम प्रजापतिः ॥ भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ ८६ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते दक्षस्तवे नानेन सुव्रत ॥ बहुना त्रकिमुक्तं नमस्सर्मापे भविष्यसि ॥ ८७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ प्रजापतेर्मत्सदात्फलभागी भविष्यसि ॥ ८८ ॥ अथैनमब्रवीद्वाक्यं लोकस्याधिपतिर्भवः ॥ आश्वासनकरं वाक्यं वाक्यविद्वाक्यसंमितं ॥ ८९ ॥

त्या ईश्वरस्य तच्छब्दाभिधेयत्वमुक्तं ॥ ८० ॥ येषां मितिसा र्वाल्प्यमेव अंग्यंतरेण ईश्वरस्योक्तं ॥ ८१ ॥ स्वयज्ञे ईश्वरस्यानिमंत्रणे युक्तिमाह सर्वेति उपादानत्वात् अंतर्यामित्वादेतरात्मत्वाच्च न व्यवहितस्य पृथग्भूतस्येतरस्येव त्वनिमंत्रणं युक्तमित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ननु उपादानत्वादिना रूपेण मां जानन्कथं निमित्तवानसीत्याशंक्याह अथवेति ॥ ८४ ॥ भावगतस्य सृष्टावधिकृतत्वेन राजसभावगतस्य सत्त्वैकपाशं त्वामजानत इत्यर्थः तद्दयंचित्तं चित्तं न निश्चयः संकल्पश्च तद्गोचर एव ममास्तीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ वाक्यं वचनं वाक्यं वक्तुमुचितं वाक्यविदां वाक्यानि तेषु संमतं युक्तिमत्तमं ॥ ८९ ॥

तुभ्यंतव दृष्टपूर्वकल्पे अतःसर्वेषांकल्पानांसमानरूपत्वात् अस्मिन्नपिकल्पे तवेह यज्ञहर्ता हेजातः अतो मन्युर्देन्यनकार्यं अप्रतिकार्यत्वाद्वा विनइत्यर्थः पुरातनं पुराणं ॥ ११० ॥ ११ ॥ एतस्त्वोत्र जपांगमू
तं व्रतद्वयं विधित्सुस्तस्त्वुतये वैदिकं धर्ममनुवदति वेदादिति ॥ १२ ॥ वेदोक्तं तपो देवादिभिश्चार्जं तदपेक्षया मया वक्ष्यमाणं व्रतं श्रेष्ठमित्याह अपूर्वमिति वेदपङ्कगसंख्ययोगनर्करनधिगतं किं तर्हि कैवल्यायुप
निषत्सु अत्याश्रमस्थपदेन प्रकाशितं सर्वतोभद्रं फलकाले साधनकाले च श्रेयो रूपं सर्वतोमुखं सर्वे गुणेषु च अभिमुखं सर्वेषामिहाधिकारोऽस्तीत्यर्थः अन्ययं मोक्षहेतुत्वात् अब्दैः भूयसा कालेन अब्दसा
ध्यैः सहस्रसंवत्सरं सत्राणि कर्मणिर्वा दशाहैः संयुक्तं दशपंचयमाः पंचनियमाश्च एवाहानियज्ञकृतवोयेषां अहःशब्दस्य कृतुवाचित्वं न वैतान्यहानि भवन्तीत्यादौ प्रसिद्धं भूयसा कालेन पुण्येन वायमनियमवद्भि
र्लब्धमित्यर्थः दशाहेति पाठे तद्वत्तयागपूज्यैर्लब्धमित्यर्थः गौडास्तु दशार्थेति पठंति तदाब्दैः प्राप्तं दशार्थैः पंचभिः सद्योजातमित्यादिभिर्मन्त्रैः संयुक्तं आग्नेयं भस्म सद्योजातं दिपंचमन्त्रैः परिगृह्यन्वयंकमिति जलेन
मिश्रयित्वेत्यादि श्रुतेः अस्मिन्पक्षेऽत्याश्रममिति पाशुपतव्रतस्यैव विशेषणं गृहं अत्याश्रमस्थ इति पदमात्रेण सूचितं अप्रकाशं अतएवाप्राज्ञैः कर्मठैर्निर्दिष्टं ॥ १३ ॥ वर्णेति सूतसंहितायामत्याश्रमस्थ इत्यत्र त्यामा
श्रमपदं वर्णोपलक्षणीकृत्य वर्णाश्रमधर्मान्तिकां तमतिवर्णाश्रमं व्रतं तद्वा नतिवर्णाश्रमीति तेन पदेन ब्रह्मविदं विवक्षित्वा ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः अतिवर्णाश्रमीति पिक्रमाच्छ्रेष्ठाविचक्षणेत्युपक

दक्षदक्षनकर्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ॥ अहं यज्ञहरस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुरातनं ॥ ११० ॥ भूयश्च ते वरं दद्वितं त्वं गृह्णीष्वसुव्रत ॥ प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु ॥
॥ ११ ॥ वेदात्पङ्कगादुद्धृत्य सांख्ययोगाच्च युक्तिः ॥ तपः सुतसंविपुलं दुश्चरं देवदानवैः ॥ १२ ॥ अपूर्वं सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययं ॥ अब्दैर्दशाहसंयुक्तं गृहम
प्राज्ञनिर्दिष्टं ॥ १३ ॥ वर्णाश्रमरुतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समं ॥ गतांतैरध्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतं ॥ १४ ॥

म्यभूयसापंथेन तल्लक्षणान्युक्त्वा यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् सवर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः तथा न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पनी आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा चान्यज्जना
र्देनेति तस्य यथेष्टाचरणमप्यनुज्ञातं तदिदमभिप्रेत्य क्वचिद्व्यथे वर्णादिधर्मैर्विपरीतमुक्तं एतेन स्वस्थैतदसंमतमिति सूचितं तथा च सूत्रं सर्वान्मानुमतिश्च प्राणात्ययेन दर्शनादिति छांदोग्ये उपस्तिर्हचाक्रायण इभ्यपा
मेप्रद्राणक उवाससहेभ्यं कुत्माषान्खादंतं विमिक्षेतं होवाच नेतो न्ये विद्यंते यद्ये मइमे उपनिहिता इत्येतेषां मे देहीति होवाच नानस्मै प्रददौ हंतानुपानमित्युच्छिष्टैर्वेमेपीतं स्यादिति होवाच न स्विदेते प्युच्छिष्टा इति न
वा अजीविष्यमिमान्खादन्नितिकामो मउदपानमिति ब्रह्मविद उपस्तस्य इभ्योच्छिष्टपक्वमाषमिक्षणं तद्वत्तजलत्यागश्च प्राणात्ययकाले एव विदुषां निषिद्धाचरणं कामकारनिषेधं च दर्शयतः अतएवोक्तं तथा च रे
तवैयोगी सतां धर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्न वसंगतमिति साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि शुनांतत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे इति च क्वचिद्विपरीतमपि वस्तुतः सममेव विदुषः कर्तृत्वाभि
मानाभावेन तत्र विधिनिषेधयोरप्रवृत्तेः गतांतैः ज्ञातसिद्धांतैः अध्यवसितं निश्चितं अत्याश्रमं परमहंसपारिव्राज्यं यद्यपि आश्रमलिगधारणं ब्राह्मणस्यैव तथापि तद्धर्माः शमादयः सर्ववर्णसाधारणाः अतएव गृह
स्थादीनामप्यत्याश्रमत्वमुक्तं ब्रह्मचारीत्युदाहृतसूतसंहिताश्लोके तन्विशिनष्टि इदं व्रतं इदं वक्ष्यमाणं व्रतमस्य स्मिन्निति इदं व्रतमिति समस्तं पदं ॥ ११४ ॥

अकितवृत्तमित्यत आह मयेति मयावेदकर्त्रा उत्पादितं प्रकटीकृतं एतच्च श्रूयतेऽथर्वशिर उपनिषदि व्रतमेतत्पाशुपतं अग्निरिति भस्मवायुरिति भस्मजलमिति भस्मस्थलमिति भस्मव्योमेति भस्मसर्वे हवा इदं भस्म न एतानि च भस्मपि भस्मा नि अग्निरित्यादिना भस्मगृहीत्वानि मृज्यांगानि संस्पृशेत् तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपराविमोक्षायेति परावोजावाः पाशः अविद्या पथपिसंन्यासो भस्मोद्धूलनं च द्वयमपि विद्यार्थमुक्तं तथापि संन्यासस्य तीव्रतरैराग्याधिकारिकत्वेन दुःशकत्वाद्ब्रह्मधारणस्यैव मुख्यं विद्यांगत्वं ध्येयं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ब्रह्मसंमितः वेदेन तुलितः अस्मिन्स्त्वैवेदभागोऽर्धपौराणार्श इति ॥ १८ ॥

मया पाशुपतं दक्षशुभमुत्पादितं पुरा ॥ तस्य चीर्णस्य तस्म्यक्फलं भवति पुष्कलं ॥ १५ ॥ तच्चाप्नुते महाभाग त्वज्यतां मानमोज्वरः ॥ एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नी कः सहानुगः ॥ अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ १६ ॥ दक्षप्रोक्तं स्तवमिमं कीर्तयेद्यः शृणोति वा ॥ नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १७ ॥ यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवाञ्छिवः ॥ तथा स्तवो वरिष्ठो यस्तवानां ब्रह्मसंमितः ॥ १८ ॥ यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकांक्षिभिः ॥ श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ १९ ॥ व्याधितो दुःखितो दीनश्चोरग्रस्तो भयार्दितः ॥ राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥ २० ॥ अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् ॥ तेजसां यशसा चैव युक्तो भवति निर्मलः ॥ २० १ ॥ नराक्षसाः पिशाचा वानभूतान विनायकाः ॥ विघ्नं कुर्युर्गृहे तस्य यत्रायं पश्यते स्तवः ॥ २० २ ॥ शृणुयाच्चैव यानारीतद्रक्ता ब्रह्मचारिणी ॥ पितृपक्षे मातृपक्षे पूज्या भवति देववत् ॥ २० ३ ॥ शृणुयाद्यः स्तवं कृत्स्नं कीर्तयेद्दासमाहितः ॥ तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्णशः ॥ २० ४ ॥ मनसा चितितं यच्च यच्च वाचानुकीर्तितं ॥ सर्वसंपद्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ॥ २० ५ ॥ देवस्य च गुहस्यापि देव्यानंदो श्वरस्य च ॥ बलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ २० ६ ॥ ततस्तु युक्तो गृहीयान्नामान्याशु यथाक्रमं ॥ ईप्सितान् लभते सौथान् भोगान् कामांश्च मानवः ॥ २० ७ ॥ मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षुचन जायते ॥ इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ॥ २० ८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः मोक्षः दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवे चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

विद्याकामैः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थिभिः ॥ १९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नाम जपे विशेषविधिमाह देवस्येति गुहस्यकार्तिकेयस्य अत्रायं प्रयोगः शुचिः कृत्स्नित्यक्रियः कालाग्निरुद्रोपनिषदुक्तप्रकारेण भस्मघृत्वा रुद्राक्षांश्च घृत्वा मुक्तसंगो भूतशुद्ध्यादिपूर्वपूर्वोक्ताष्टादशाक्षरमंत्रेण त्रिभिश्चतुश्चतुर्भिर्नित्ये त्रिभिश्च वर्णैः पंचांगद्वयं कृत्वा पंचाक्षरोक्तविधिना वा न्यासध्यानपूजादिकं कृत्वा गुहादिभ्यो गदेवताभ्यः पूजापूर्वकं बलिं दत्वा यथाशक्ति अथानुसंधानपूर्वकं स्तवमावर्त्य उत्तरपूजां कृत्वा हृदि देवं विसर्जयेदिति ॥ ६ ॥ ७॥ ८ ॥ इति शांतिः मोक्षः नैः जाः दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवे चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

एवंस्तवपाठादिनाविशुद्धचेनसोयज्ज्ञेयंतत्पृच्छन्ति अथ्यात्ममिति पुरुषस्य आत्मनिस्वरूपेवर्ततइत्यध्यात्मं दृश्यादृश्यविवेकार्थं शास्त्रं चाध्यात्मंतर्किकुनश्चोत्पद्यतइतिप्रश्नः ॥ १ ॥ सर्वज्ञानमिति पूर्वमसकृदुक्तमप्यध्यात्ममिहसंक्षिप्यवक्तिउपसंहारार्थं तेनउपक्रमोपसंहारयोरैकहृदयेण अभ्यासेनचशास्त्रस्याध्यात्मपरत्वेनिश्चिनेमध्येयद्वर्णाश्रमधर्मजपादिकमुक्तं तत्प्रकरणान्तदंगभावंभजतइतिज्ञाप्यते तत्रयदध्यात्ममित्यस्योत्तरं पृथिवीत्यादि तनश्चेत्यस्यउत्तरंपुरुषेतिष्ठतीबुद्धिरित्यादि अनयोःपुंबुद्ध्योर्विवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मं सर्वज्ञायतेऽनेनेतिसर्वज्ञानं तदेवपरंसर्वश्रेष्ठं बुद्ध्युद्भिर्मत्तया व्याख्याविस्पष्टकंथनं ॥ २ ॥ भूतानांजरायुजादीनां ॥ ३ ॥ शरीरंस्थूलंसूक्ष्मंच तेषांभूतानांगुणसंघातः कार्यसमूहः गुणाबुद्ध्यदयोभौतिकाः परमकारणेआत्मनिप्रलीयंते ॥ ४ ॥ ततःआत्मनःसकाशाद्भूतानिजीवाः

युधिष्ठिरउवाच अध्यात्मं नामयदिदंपुरुषस्येहविद्यते ॥ यदध्यात्मंयतश्चैवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सर्वज्ञानंपरंबुद्ध्ययन्मांत्वमनुपृच्छसि ॥ तद्व्याख्यास्यामितेतातस्यव्याख्यामिमांशृणु ॥ २ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ महाभूतानिभूतानांसर्वेप्राप्रभवाप्ययौ ॥ ३ ॥ सतपांगुणसंघातःशरीरंभरतर्पभ ॥ सततंहिप्रलीयंतेगुणास्तेप्रभवन्तिच ॥ ४ ॥ ततःसृष्टानिभूतानितानियांतिपुनःपुनः ॥ महाभूतानिभूतेभ्यःऊर्मयःसागरेयथा ॥ ५ ॥ प्रसारयित्वेहांगानिकूर्मःसंहरतेयथा ॥ तद्वद्भूतानिभूतानामल्पीयांसिस्थवीयसां ॥ ६ ॥ आकाशात्खलुयोघोषःसंघातस्तुमहीगुणः ॥ वायोःप्राणोरसस्त्वद्भ्योरूपंतेजसउच्यते ॥ ७ ॥ इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वस्यावरजंगमं ॥ प्रलयेचतमभ्येतितस्मादुद्दिश्यतेपुनः ॥ ८ ॥ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत् ॥ विषयात्कल्पयामासयस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ९ ॥ शब्दश्रोत्रेतयाखानित्रयमाकाशयोनिजं ॥ रसःस्नेहश्चजिह्वाचअपामेतेगुणाःस्मृताः ॥ १० ॥ रूपंचक्षुर्विपाकश्चत्रिविधं ज्योतिरुच्यते ॥ घ्रेयंघ्राणंशरीरंचएतेभूमिगुणाःस्मृताः ॥ ११ ॥ प्राणस्पर्शश्चक्षेत्राचवायोरेतेगुणाःस्मृताः ॥ इतिसर्वगुणाराजन्याख्याताःपांचभौतिकाः ॥ १२ ॥

यांतिलीयंते यथासौषमादात्मनोऽहमर्थस्यजीवस्योद्भवस्तत्रैवचलयः एवमहमर्थेषुभूतेषुमहाभूतानामपिलयोदयौभवतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ भूतानिखादीनि भूतानांजीवानां अल्पीयांसिकूर्माणांस्वांगानीवानायासेनैवदृष्टिमात्रेणाविर्भावयितुंतिरोभावयितुंचशक्यानि ॥ ६ ॥ शरीरस्यभूतकार्यत्वमुक्तं तत्रतत्तद्भूतांशान्विविनक्ति आकाशादिति घोषःशब्दः यःशरीरेप्रसिद्धःसंघातःकठिनांशः रसोलोहितादिद्रवांशः रूपंगौरादिऊष्माच ॥ ७ ॥ एतन्मयंभूतमयं तस्मादुद्दिश्यतेतस्माद्भूतकर्तुर्ब्रह्मणःसकाशान्उद्दिश्यतेजायतइतिशब्दमात्रेणोच्यतेनतुवस्तुतस्तत्रलीयतेउत्पद्यतेवारज्ज्वामुरगइव ॥ ८ ॥ भूतकृत्अहंकारः भूतेषुदेहेषुभूतानिखादीनियथाकल्पयामास यस्मिंश्चभूतेदेहांतस्थेयत्कार्यमनुपश्यतितत्शृणुइतिशेषः ॥ ९ ॥ तदेवाहत्रिभिः शब्देति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सत्त्वमिति एतेषुशब्दादिपुपंचदशसुसात्विकादिकं कालोतीतत्वादिधर्मः प्रागुक्तरीत्याचतुर्युगात्माचिदाभासरूपोजीवोवा कर्मबुद्धिः स्वविषयस्वरूपनिश्चयः यद्वाकर्मव्यापारः शब्दस्य अर्थप्रत्यायनं श्रोत्रस्य शब्दप्रत्यायनमित्यादिः बुद्धिः प्रतीतिगोचरस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं मन इदमित्थं न वेति संशयः कर्मसहिता बुद्धिपंचमीमपेक्ष्य मनः पष्ठ ईश्वरो मायावी ॥ १३ ॥ अस्मिन्पादतलादिमूर्धनि शरीरे तत्स्थानुद्धिरेव शब्दादिमनोर्तेकविशतितत्त्वरूपेत्याह यदूर्ध्वमिति ॥ १४ ॥ बुद्धिरेव सत्त्वमप्यमाह इंद्रियाणीति पुनः शब्दोदृश्यात्मकादृष्टमस्य दृशेरत्यंतवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ १५ ॥ भागशः कार्यविभागेन तेपि भावाः सात्विकादयोर्थाः तदाश्रया इंद्रियकर्माश्रयाः तत एवोत्थिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥ विभागमेवाह चक्षुरिति चक्षुः इंद्रियमात्रं साक्षी इंद्रियाद्यव्यवधानेन द्रष्टा चिन्मात्र उदासीनः ॥ १७ ॥ गुणैः तम आदिपंचभिः

सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्मबुद्धिश्च भारत ॥ मनः पष्ठानि चैते पुर्णेश्वरः समकल्पयत् ॥ १३ ॥ यदूर्ध्वपादतलयोरवाङ्मूर्धश्च पश्यसि ॥ एतस्मिन्नेव कृत्स्ने यं वर्तते बुद्धि रंतरे ॥ १४ ॥ इंद्रियाणि नरपंचपठंतु मन उच्यते ॥ सममी बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ १५ ॥ इंद्रियाणि च कर्ता च विचेतव्यानि भागशः ॥ तमः सत्त्वं रजश्च वते पिभावास्तदाश्रयाः ॥ १६ ॥ चक्षुरालोचनायै व संशयं कुरुवे मनः ॥ बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १७ ॥ तमः सत्त्वं रजश्चेति कालः कर्म च भारत ॥ गुणैर्ने नीयते बुद्धिर्बुद्धिरेव इंद्रियाणि च ॥ मनः पष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः ॥ १८ ॥ येन पश्यति तच्चक्षुः शृण्वती श्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रती भवति घ्राणं रसती रसनारसान् ॥ १९ ॥ स्पर्शं न स्पर्शं ती स्पर्शान् बुद्धिर्विक्रियते सकृत् ॥ यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवति सामनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि पृथगेतानि पंच धा ॥ इंद्रियाणां तितान्याहुस्ते पुदुष्टे पुदुष्यति ॥ २१ ॥ पुरुषेति पृथी बुद्धिस्त्रिपुभावे पुवर्तते ॥ कदाचिद्भूते प्रीतिं कदाचिदपिशोचति ॥ २२ ॥ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपिवर्तते ॥ सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्यरिवर्तते ॥ २३ ॥ सरितां सागरो भर्ता यथा वेला मिबोर्मिमान् ॥ इति भावगता बुद्धिर्भावि मनसि वर्तते ॥ २४ ॥ प्रवर्तमानं तुरजस्तद्भावेनानुवर्तते ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः सुखं संशान्तचित्तता ॥ २५ ॥ कथंचिदुपपद्यते पुरुषे सात्विका गुणाः ॥ परिदाहस्तथा शोकः संतापोऽपूति रक्षमा ॥ २६ ॥ लिंगानिरजस्तानि दृश्यं ते हेत्वहेतुभिः ॥ अविद्यारागमोहौ च प्रमादस्तद्व्यताभयं ॥ २७ ॥ असृष्टिस्तथा दैन्यं प्रमोहः स्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिद्दु पवर्तते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८ ॥

नेनीयते पुनः पुनरतिशयेन वा विषयान् प्रतिनीयते बुद्धिरेव इंद्रियाणि चकारात् तम आदिपंचबुद्धिरेव अत्र हेतुः बुद्ध्याभावे कुतो गुणा इति ॥ १८ ॥ एतदेव व्याचष्टे येनेति द्वाभ्यां ॥ १९ ॥ २० ॥ एतानि मनः पष्ठानि बुद्ध्या कल्पितानीति शेषः अवयवदोषेऽवयवो वै इंद्रियेषु दुष्टेषु बुद्धिर्दुष्यति ॥ २१ ॥ पुरुषे साक्षिणिति पृथी आध्यासिकसंबंधेन वर्तमाना त्रिपुसात्विकादिषु सुखदुःखमोहात्मकेषु भावेषु विषयितया बुद्धिर्वर्तते ॥ २२ ॥ एवं दृश्ययोः पुं बुध्योरत्यंतभेदेऽप्याध्यासिकसंबंधादैक्यमन्यानां स्तार्किकाः पुमांसमेव सुखादिमंतमाहुः न सुखेनेति मोहावस्थोक्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एवं सर्वेषां भावानां धीमात्रत्वमुक्त्वा सत्वक्षेत्रज्ञयोर्भेदं व्याचष्टे सत्वेत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संसृष्टासंसर्गकृतवान् आत्मनो गुणानां च गुणगुणिभावेन संसर्गोस्तीति मूढो यथामन्यते तथा यं गुणानां परिद्रष्टा तादात्म्येनात्मनि गुणान्पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु किमाश्रितास्तर्हि गुणाः प्रवर्तत इत्यत आह आश्रय इति सत्वस्य बुद्धिसत्वस्याश्रय उपादानं नास्ति उपादानत्वेन ह्यमस्या ज्ञानस्य स्वरूपतस्तुच्छत्वात् गुणानां सत्त्वादीनां सर्गेण कार्येण महदादिना लिङ्गेन अन्ये कारणभूता गुणाः सृजन्तीत्यनुमीयते कदाचिदपि गुणान्कश्चिदपि न वेद यथारज्जूरगोपादानमज्ञानं कार्यद्वारैवानुमीयते न त्वपरोक्षोक्तिर्यतेतद्वत् ननु गुणानां तुच्छत्वेन तत्कार्येण न दृश्येत ख पुष्पसौरभवदत आह चेतना सत्वमस्येति अस्य गुणसर्गस्य सत्त्वं चेतना अधिष्ठानसत्तैवाध्यस्तसंज्ञेत्यर्थः तथा च नात्यंतं तुच्छत्वं गुणानां अनिर्वचनीयस्य तद्रूपं

तत्र यत्पीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ वर्तते सात्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तथा ॥ २९ ॥ अथ यदुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तं रज इत्येव तदसंरभ्यचित्तयेत् ॥ ३० ॥ अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१ ॥ इति बुद्धिगतीः सर्वा व्याख्याता यावतीरिह ॥ एतद्व्याभवेदुद्धः किमन्यदुद्धलक्षणं ॥ ३२ ॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरं विद्वि सूक्ष्मयोः ॥ सृजते त्रिगुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३३ ॥ पृथग्भूतौ प्रकृत्या तु संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ यथामत्स्योद्भिरन्यः स्यात्संप्रयुक्तौ भवेत्तथा ॥ ३४ ॥ न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेद सर्वतः ॥ परिद्रष्टा गुणानां तु संसृष्टामन्यते यथा ॥ ३५ ॥ आश्रयो नास्ति सत्वस्य गुणसर्गेण चेतना ॥ सत्वमस्य सृजन्त्यन्ये गुणान्वेद कदाचन ॥ ३६ ॥ सृजते हि गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ संप्रयोगस्तयोरेप सत्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ३७ ॥ इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं क्रियते बुद्धिरंतरा ॥ निश्चक्षुर्भिरजानद्भिरिन्द्रियाणि प्रदीपवत् ॥ ३८ ॥ एवं स्वभावमेवैतत्तद्व्याविहरन्नरः ॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्च स वै विगंतमत्सरः ॥ ३९ ॥ स्वभावसिद्धमेवैतद्यदि मान्स्त्वज्जबे गुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तं तु वद्गुणाः ॥ ४० ॥ प्रध्वस्तान निवर्तते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ एवमेके व्यवस्यंति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ४१ ॥ इतीदं हृदयग्रंथि बुद्धिचिंतामयं दृढं ॥ विमुच्य सुखमासीत विशोकश्छिन्नसंशयः ॥ ४२ ॥

स्याभ्युपगमात् अतो भोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ध्रुवोऽनादिः ॥ ३७ ॥ प्रदीपार्थं प्रदीपप्रयोजनं आवरणं निश्चक्षुर्भिः अचेतनैः अतएवाजानद्भिः इन्द्रियाणि प्रदीपवत्सहकारीणि बुद्धिरिन्द्रियवत्कारणं चिदात्मा तु प्रमातृवत्तृतीयः एतेन बुद्ध्यतिरिक्तश्चेतनः सिद्ध इति भावः ॥ ३८ ॥ दीपचक्षुर्भ्यां धीमान् रज्जूरगमिव इन्द्रियबुद्धिभ्यां चितिर्घटमवभासयतीत्याह एवमिति ॥ ३९ ॥ ऊर्णनाभिरुद्रां बोध्यारोपसंगेपरिणामवादमाश्रित्य ध्येयः ॥ ४० ॥ वस्तुतत्त्वमाह प्रध्वस्ता इति यथा प्रध्वस्तो घटो विहीनेन कपालाद्यात्मनारूपेण वर्तते नैव गुणानि वर्तते यतो घटकपालवन्निवृत्तानां गुणानां प्रवृत्तिः सूक्ष्मावयवद्वारानोपलभ्यते तोरज्जूरगवदुच्छिद्यत एवेत्यर्थः येन निवृत्तिमन्यते तेषां प्रवृत्त्यनुपलं भो दोषो दुष्परिहर इति भावः ॥ ४१ ॥ हृदयग्रंथि चिदचितोरात्ममनसोस्तादात्म्यं बुद्धिश्च चिंता च तदुभयप्रधानं बुद्धिचिंतामयं ॥ ४२ ॥

पृथ्वीमहतीं समांसाररूपां नदीमनुप्रच्युताः पतिताः गाधंतलं अविद्वांसः अजानंतः एवमयं जीवो बुद्धियोगमनुप्रच्युतस्ताम्ये ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यथा विद्वद्विदुषोरंतरमेवं विदुषां मिथोऽंतरं नास्तीत्याह नदीति तत्र हेतुः स रुदिति स रुद्विमानोऽप्यत्र लोक इति श्रुतिः प्रत्ययाद्युक्तिकृतं तारतम्यं मोक्षेनास्तीति दर्शयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवं विदुः फलमाह यदिति यदयं ज्ञानी बहुदोषं कर्म करोति यच्चानेन पुरा ज्ञानात् पूर्वकाले कृतं तच्च एकतः एकेन ज्ञानेनैव दूषयति नाशयति तद्यथा पुष्करपलाशोऽप्येन श्लिष्यते एवमेवं विदुषां कर्म न श्लिष्यते तद्यथा योऽपि कालमग्रां प्रोक्तं प्रदूषयेत् तं बह्विधं सर्वं पाप्मानः प्रदूषयति श्रुतिभ्यां तच्च विदुः क्रयमाणं कर्माश्लेषपूर्वकं कर्म दाहयोरवगमात् दृष्टमपि फलमाह यच्च ज्ञानदशायामयमप्रियमनिष्टं परकृतं दूषयति यच्च रागादिदोषात् स्वयं करोति तदुभयं अप्रियदूषणकरणात्मकं करोति द्वैतदर्शनाभावात् स्वयमदुष्टः परदोषमपि न पश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति शान्तिः ० मोक्ष ० नै ० भा ० पंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥ ॥ ३ ॥ विद्वद्भगानि वक्तुमारभते सुदुःखादिति यान्येव विद्वद्भक्ष

ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्वीमोहपूर्णान् दीनगः ॥ यथा गाधमविद्वांसो बुद्धियोगमयं तथा ॥ ४३ ॥ नैव ताम्यंति विद्वांसः पुवंतः पारमं भसः ॥ अथात्मविदुषोऽथो राज्ञा नंतु परमं पुवः ॥ ४४ ॥ न भवति विदुषां महद्दयं यदविदुषां सुमहद्दयं भवेत् ॥ न हि गतिरधिकांस्तिकस्य चिस्सकदुपदर्शयतीह तुल्यतां ॥ ४५ ॥ यत्करोति बहुदोषमेकनस्तच्च दूषयति यत्पुरा कृतं ॥ नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ यच्च दूषयति यत्करोति च ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारतं शान्तिः ० मोक्ष ० पंचभौतिके पंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥ ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच सुदुःखाच्च सुसृज्योश्च संतः प्राणिनः सदा ॥ उभयं नो यथानस्यत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ नारदस्य च संवादं समंगस्य च भारत ॥ २ ॥ नारद उवाच उरसे व प्रणमसे वाहुभ्यां तरसी व च ॥ संप्रहृष्टमनानित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३ ॥ उद्वेगं न हिते किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यसे ॥ नित्यं तं न इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥ ४ ॥ समंग उवाच भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वमेतत्तु मानद ॥ तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना त्वहं ॥ ५ ॥ उपक्रमानहं वेदपुनरेव फलोदयान् ॥ लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना त्वहं ॥ ६ ॥ अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमंतश्च नारद ॥ अंघाजडाश्च जीवन्ति पश्चात्स्मानपि जीवतः ॥ ७ ॥

णानि तानि विद्यासाधनानि नित्यं निप्रेत्य उभयं नोऽस्माकं कथं केन प्रकारेण स्यादिति प्रश्नः ॥ १ ॥ समंगं विद्वांसमुदाहृत्य न स्योत्तरमाह अत्रापीति ॥ २ ॥ अन्ये शिरसानमंति त्वं तु उरसा प्रणमसे त्वं विनीतो सीत्यर्थः बाहुभ्यां तरसी व भवन् दीं अंत्यंतं संकटेऽपि निरपेक्षो सीत्यर्थः एतत्सुखं लिङ्गं ज्ञानं तूमानां ॥ ३ ॥ बालवत्प्रागद्वेषशून्यः ॥ ४ ॥ भवन्ति निजव्यं वर्तमानं अव्यगेयेति कर्त्तरि कृत्यः भूतं भविष्यं च तत्त्वं अविद्यमानं त्वं आदावंते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथेति न्यायेन वर्तमानस्यापि तत्त्वं देव यथोक्तं भगवता नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति न सैद्दं जालिकप्रदर्शितं धनं दृष्टिं ह्नासाभ्यां विद्वान्मुह्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अभ्युपेत्यापि जगत्सत्यत्वं आरंभान्फलानि फलवैचित्र्यं दुःखहेतुरेवेति जानन्नपेनारंभादिरप्यहं न मुह्यामीत्याह उपक्रमानिति ॥ ६ ॥ नन्वनारंभे कथं जीवितव्यमित्याशङ्क्याह अगाधाश्चेति अगाधाः निर्गन्धामूर्खाः गाधुप्रतिष्ठालिप्सयोर्धेये चेति स्मृतेः अप्रतिष्ठाः धनदारादिशून्याः गतिमंतः पंथधनादिमंतः जडामत्तादयः अस्मान्निरारंभान् निरारंभा अपि जीवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कुतस्तेजीवंतीत्यत आह विहितेनैवेति प्राक्कर्मणैवजीवंतिनत्वारंभादिति सभाजयपूजय ॥८॥१॥ यदावयंनशोचेमशोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् तदानःअस्माकंधर्मणआत्मनिब्राह्मण्याय व्यासोपजीवि
नायज्ञादिनावाकर्मणालौकिकेनवाकिप्रयोजनंनकिमपीत्यर्थः एतद्धस्मवैतद्विद्वांसआहुर्कषयःकावषेयाःकिमर्थावयमभ्येप्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहइतिश्रुतेस्तत्त्वविदोनधर्माद्यनुतिष्ठंतीत्यर्थः शोका
भावेहेतुः कृतानेति कृतान्तवश्यानिअंतवंतियत्यस्मात्तस्मात् नधर्षयंतिअस्मानितिशेषः ॥ १० ॥ प्रसादोमोहादिरहित्यंप्रज्ञायाःमूलं इंद्रियाण्येवमुक्तंतिरोचंतीतियस्मैप्राज्ञाःकथयंतेसप्राज्ञइत्यध्याहृत्य
योज्यं दृश्योमोहादिदृश्यस्यबुद्ध्याद्यनेकभेदभिन्नस्याहंकारस्यैवधर्मोनत्वदृश्यस्यदृगात्मनइत्यर्थः ॥ ११ ॥ दर्पःआद्योत्पीत्यादिगर्वःसमोहश्चेत्काहानिरतआह मूढस्येति नहीति तस्मात्सुरवादेरागमापा

विहितेनैवजीवंतिअरोगांगादिवौकसः ॥ बलवंतोबलाश्चैवतस्मादस्मान्सभाजय ॥८॥ सहस्रिणोपिजीवंतिजीवंतिशतिनस्तथा ॥ शाकेनचान्येजीवंतिप
श्यास्मानपिजीवतः ॥९॥ यदानशोचेमहिकिनुनःस्याद्धर्मणवानारदकर्मणावा ॥ कृतान्तवश्यानियदासुखानिदुःखानिवायन्नविधर्षयंति ॥ १० ॥ यस्मैप्रा
ज्ञाःकथयंतेमनुष्याःप्रज्ञामूलंहींद्रियाणांप्रसादः ॥ मुक्त्यंतिरोचंतिनयैंद्रियाणिप्रज्ञालाभोनास्तिमूढेंद्रियस्य ॥ ११ ॥ मूढस्यदर्पःसपुनर्मोहएवमूढस्यनायंन
परोस्तिलोकः ॥ नत्येवदुःखानिसदाभवंतिसुखस्यवानित्यशोलाभएव ॥ १२ ॥ भवात्मकंसंपरिवर्तमानंनमादृशःसंज्वरंजातुकुर्यात् ॥ इष्टान्भोगान्भानुख्ये
त्सुखंवानचिंतयेदुःखमभ्यागतंवा ॥ १३ ॥ समाहितो नस्पृहयेत्परेषांजानागतंचाभिनंदेच्चलाभं ॥ नचापिहृष्येद्विपुलेर्यलाभेनथार्यनाशेचनवैविर्पादेत् ॥ १४ ॥
नवांधवानचवित्तंनकौल्यंनचश्रुतंनचमंत्रानवीर्यं ॥ दुःखाच्चातुंसर्वएवोत्सहंतेपरत्रशीलेनतुयांतिशांतिं ॥ १५ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनायोगाद्विदतेसुखं ॥
धृतिश्चदुःखत्यागश्चेत्युभयंतुसुखंनृप ॥ १६ ॥ प्रियंहिहर्षजननंहर्षउत्सेकवर्धनः ॥ उत्सेकोनरकायैवतस्मात्तान्संत्यजाम्यहं ॥ १७ ॥

यित्वात्सुख्यहमितिदर्पोदुःख्यहमितिदैन्यंचनकार्यमितिभावः ॥ १२ ॥ भवात्मकंसंसाररूपं भावेतिपाठेदृश्यात्मकं संज्वरंमादृशआत्मज्ञोदेहाभिमानशून्योजातुकदाचिन्नकुर्यान्नस्वीकुर्यात् तथाचश्रुतिः
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छेन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदिति भोगाद्यचिंतनमेवविज्वरत्वेहेतुरित्याह इष्टानिति ॥ १३ ॥ अचिंतायामपिहेतुःसमाहितोयोगारूढः अचितत्वादिवनस्पृहा
दिमान्भवतीत्यर्थः परेषांसुरवादीन्नेच्छेत् ॥ १४ ॥ समाहितत्वंचशमदमादिरूपेणशीलेनैवभवतिनवांधवादिभिरित्याह नेति शांतिनिर्विकल्पतां ॥ १५ ॥ योगंविनाज्ञानंसुखंचनास्तीत्याह नास्तीति यो
गसाधनमाह धृतीति धृतिर्मनःप्राणेंद्रियक्रियाणांस्तंभसामर्थ्यं ॥ १६ ॥ योगेप्रवृत्त्यर्थलौकिकंप्रियंनिदति प्रियमिति उत्सेकोदर्पः तान्प्रियहर्षोत्सेकान् ॥ १७ ॥

आअस्येतिच्छेदः अस्यदेहस्यआविचेष्टनादितिसंबंधः विमुक्तश्चविमुच्यतेभूयश्चातेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतिभ्यां द्विर्मुक्तिमायानिवृत्त्योःप्रतिपादनात्तत्त्वविदामिद्रजालत्वविदामिवावरणांशनिवृत्तावपि
विक्षेपांशानुवृत्तिरस्तीतिगम्यते साचप्रतिविवर्धमादौदृष्टा तेनजीवन्मुक्तिसिद्धीरागद्वेपराहित्यसिद्धिश्च अन्यथाज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तिः यस्तुदेहपातावधिसाक्षिवन्नपश्यतिविषयेषुसंगंचकरोतिन
स्यजातमपिज्ञानंनश्यतीतिभावः यथोक्तंभगवता इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसीतिबुद्धिनाशात्पणश्यतीतिच ॥ १८ ॥ १९ ॥ इहवाअमुत्रवानभ्यमित्यन्वयः
॥ २० ॥ महद्ब्रह्मविजानामि अव्ययंतपोयोगंकृत्वासंप्राप्तोपिनप्रवाधते शीतोष्णादिजःशोकोदेहस्याभाव्यादवश्यंप्राप्तोतिनचमृदेष्विवबुद्धेषुतस्यातीवप्रतापोस्तीतिभावः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांति०मोक्ष०प०पडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुपदेशप्रधानांब्रह्मविद्यांश्रुत्वानामेवोपपत्तिप्राधान्येनजिज्ञासमानःपृच्छति अतत्त्वज्ञस्यशास्त्राणामिति न

एतान्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्मुखदुःखयोः ॥ पश्यामिसाक्षिवल्लोकेदेहस्यास्यविचेष्टनात् ॥ १८ ॥ अर्थकामौपरित्यज्यविशोकोविगतज्वरः ॥ तृष्णामोहौ
तुसंत्यज्यचरामिपृथिवीमिमां ॥ १९ ॥ नचमृत्योर्नचाधर्मान्नलोभान्नकुतश्चन ॥ पीतामृतस्येवात्यंतमिहवामुत्रवाभयं ॥ २० ॥ एतद्ब्रह्मन्विजानामिमहत्
त्वातपोव्ययं ॥ तेननारदसंप्राप्तो नमांशोकःप्रवाधते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष०प०समंगनारदसंवादेपडशीत्यधिकद्विशतत
मोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अतत्त्वज्ञस्यशास्त्राणांसंततंसंशयात्मनः ॥ अकृतंव्यवसायस्यश्रेयोब्रूहिपितामह ॥ १ ॥

स्यशास्त्रंतात्किंकपाशुपतपांचरात्रसांख्यपातंजलादिउपपत्तिप्रधानमुपदेशप्रधानंच तत्रवैदिकेशास्त्रेपूर्वोत्तरमीमांसेउपदेशप्रधाने वैशेषिकतात्किंकपाशुपतपांचरात्रसांख्यपातंजलादीनिउपपत्तिप्रधानानि
अवैदिकेपिलौकायतंशास्त्रमुपपत्तिप्रधानं आर्हतसौगतेशाक्यबुद्धमुनिप्रणीतागमप्रधाने तत्रापिसौगतेचत्वारोभेदाः सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः सर्वाण्येतानि विभिन्नप्रस्थानानिमोक्षार्थंच
प्रवृत्तानि मोक्षश्चनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिएकमार्गःश्रूयते सर्वेषुचशास्त्रेषुस्यमतैरेवमोक्षोस्तिनपरमतेइतिसाटोपंप्रतिपाद्यते विनिगमनाविरहाच्चनैतेषामन्यतमस्यश्रेष्ठ्यमध्यवसातुंशक्यं नाप्येषामैकमयं
वक्तुंशक्यं विभिन्नप्रस्थानतायाःस्पष्टत्वात् एकशास्त्र्यापत्तेश्चअतःशास्त्राणांतत्त्वानवधारणात्संशयःकिमुपादेयमिति ननुभिद्यतेहृदयंथिश्छिद्यंतैर्वसंशयाइतिश्रुतेःआत्मानुभवएवसंशयोच्छेदंकरिष्यति
किमुत्तमतयेत्याशंक्याह अकृतंव्यवसायस्येति व्यवसायःआत्मदर्शनार्थंशमदमाद्यनुष्ठानं तदकुर्वतः किहितंस्यात्तद्वृद्धि ॥ १ ॥

यद्यपि सर्वज्ञात्तं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारेण विपर्यय इति न्यायेनाशरीरतालक्षणे मोक्षे तत्साधने शमादौ सर्वेषां शास्त्राणामेकमव्ययमस्ति तथा हि शून्यदेहात्मवादिनो माव्यमिकलौकायतिकौसंघातस्य तुच्छत्वं तस्यैव कर्तृत्वादिधर्माश्रयत्वं च प्रथयितुमेव सदात्मानमपलपतः एवं तार्किकादयोऽप्यहमर्थस्यैव कर्तृत्वादिकं प्रथयितुं चिदात्मानमपलपन्ति अतो न ते पामात्मापलापेनात्यर्थं किनु संघातादेस्तुच्छत्वाद्गौ तथा सांख्या अपि आत्मनोऽसंगत्वमेव प्रथयितुं प्रधानादिकं कल्पयन्ति ननु ते पामात्मनः कर्तृत्वे प्रधानादिसत्यत्वे आत्मभेदे वा तात्पर्यमस्ति एवं तन्त्रांतरतात्पर्यमप्युक्तं सर्वथापि देहनाशो वा दुःखनाशो वा निर्विषयज्ञानधारावाचिंति तन्मात्रं वा परमानंदो वा मोक्ष इति शब्दजविकल्पमात्रं सुषुप्तवद्वैतदर्शनाभावः सर्वेषां मोक्षेतुल्यः शमादीनां साधनत्वं च व्यावहारिकप्रक्रियाणामात्मतत्त्वप्रतिपादनप्रकारभेदानां च तेषां परस्परविरोधान्नैकशक्यं विधिमुखेनैव अखंडसच्चिदानंदैकरसं ब्रह्मवेदांताः विस्पष्टं प्रतिपादयन्तीति तेषामेव श्रेष्ठ्यं च स्पष्टं तथापि सर्वशास्त्राविरोधेनैवोत्तरमाह गुरुपूजेति गुरुपूजा च ईश्वरे चेतःप्रणिधानं तस्यैव परमगुरुत्वात् सर्वेषां गुरुः काले नानवच्छेदादिति तस्य पातं जले परमगुरुत्वोक्तेः वृद्धानामाचार्याणां तथा च यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवेन तथा गुरौ तस्यैवैक्यता सार्थाः प्रकाशने महात्मन इति श्रुत्यर्थो दर्शितः शास्त्राणामविशेष सर्वेषां सर्वत्र मोक्ष

भीष्म उवाच गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनं ॥ श्रवणं चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनं ॥ गालवस्य च संवा दं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३ ॥ वातमोहकं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियं ॥ श्रेयस्कामो यतात्मानं नारदं गालवो ब्रवीत् ॥ ४ ॥ यैः कश्चित्संमतो लोके गुणैश्च पुरुषो मुने ॥ भवत्यनपगान्सर्वास्तान् गुणान् लक्षयामहे ॥ ५ ॥ भवानेवं विधोस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ॥ अमृदुश्चिरमृदुनां लोकतत्त्वमजानतां ॥ ६ ॥ ज्ञानेनैव प्रवृत्तिः स्यात्कार्याणामविशेषतः ॥ यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥ भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वे प्रबोधिताः ॥ ८ ॥

स्य प्रतिपादनात् श्रवणं गुरुमुखेन ग्रहणं एतच्च मनननिदिध्यासनयोरप्युपलक्षणं गुरुदेवपूजाश्रवणादित्रयं च कूटस्थं अविकारिआत्यंतिकमैकांतिकं च यत्श्रेयः तद्रूपं तत्साधनत्वादुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ वातेति जितेन्द्रियः श्रेयस्काम इति च शिष्यलक्षणं शेषगुरुलक्षणं ॥ ४ ॥ भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् ॥ ५ ॥ लोकतत्त्वं आत्मयाथात्म्यम् ॥ ६ ॥ अज्ञानमेवाह ज्ञानेहीति कार्याणां तत्तच्छास्त्रोदितकर्तव्यानां चैत्यवंदनतमशिलारोहणकृच्छ्राद्यायणाग्निहोत्रादीनां अविशेषतः इदं श्रेय इदं नेति विशेषां वधारणहेत्वभावेन साम्यात् एवं समैव प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च परस्परविरुद्धधर्मद्वयाचरणादुभयभट्टः स्यादित्यर्थः अतस्तेषां कार्याणामध्ये यत् अस्माकं कार्यं कर्तुमुचितं तन्न व्यवस्यामो न निश्चिनुमः सर्वत्र श्रेयो बुद्धिसाम्यात् अतो भवान् विशेषदर्शितव्यकुमर्हति ॥ ७ ॥ एतदेवाह भगवन्निति नास्ति श्रमोऽनुष्ठानजोयस्मिन्नित्यश्रमं ज्ञानंतस्येमेसाधका आश्रमाः शास्त्राणि पृथगाचारपूर्वोक्तं दर्शयितुं शीलं येषां ते पृथगाचारदर्शिनः तैराश्रमैः सर्वे नराः प्रबोधिताः ॥ ८ ॥

फले तत्साधने च

तान्प्रबोधितान् विविधेन मार्गेण प्रस्थितान् शास्त्राग्निनंदिनः स्वस्वशास्त्रे अभिनंदिनुं शीलं येषां तान् दृष्ट्वा यथावयं स्वशास्त्रैः परितुष्टास्तथा तान् पितृव्यासं दिहानाः संतः श्रेयः प्रशस्ततरं नोपलभामहे न निश्चेतुं मम र्थाः स्मः ॥ १ ॥ १० ॥ कलिलं नानाशंकाकुलं अधीहि अव्यापय ॥ ११ ॥ आश्रमाः शास्त्राणि च त्वारि तत्र धर्मो नान्यस्यैवेत्येकं शास्त्रं अवैदिकः शाक्यादिकल्पितश्चैत्येवं दनादिरेव धर्मो नान्यइत्यपरं वेदोक्तएव धर्मो नान्यइति तृतीयं धर्माधर्मातीतं वस्तुमात्रमस्तीति चतुर्थं यथासंकल्पिताः संकल्पितं संकल्पं अनतिक्रान्ताः यो येन श्रेयस्त्वेन भावितस्तस्य तदेव श्रेय इत्यर्थः तथाच श्रुतिः तं यथायथोपासते तथेतः प्रेत्य भावतीति संकल्पानुसारेण कलं दर्शयति तान्समाश्रित्य अनुपश्यन् गुरुभ्यो धिगम्य सम्यगा लोचय एतान्बुद्ध्या आलोचयन् स्वयमेवैतेषु प्रशस्तं यत्तज्ज्ञान्यसीति भावः ॥ १२ ॥ गुणोद्देशं आत्मज्ञानगुणभूतानां धर्माणामुद्देशं

तांस्तु विप्रस्थितान् दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राग्निनंदिनः ॥ स्वशास्त्रैः परितुष्टाश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ १ ॥ शास्त्रं यदि भवेदेकं श्रेयो व्यक्तं भवेत्तदा ॥ शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुल्यं प्रवेशितं ॥ १० ॥ एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति मे ॥ ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भो ॥ ११ ॥ नारद उवाच आश्रमास्तात च त्वारायथासंकल्पिताः पृथक् ॥ तान्सर्वाननुपश्यत्वं समाश्रित्येति गालव ॥ १२ ॥ तेषां तेषां तथा हित्व माश्रमाणां ततस्ततः ॥ नानारूपं गुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ॥ १३ ॥ नयांति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयं ॥ अन्येषां स्तथा सम्यगाश्रमाणां परांगतिं ॥ १४ ॥ यत्तु निःश्रेयसं सम्यक् तच्चैवा संशयात्मकं ॥ अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहं ॥ १५ ॥ संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ निवृत्तिः कर्मणः पापात्स ततं पुण्यशीलता ॥ १६ ॥ सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयं ॥ मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवं ॥ १७ ॥ वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयं ॥ दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागेतिथिष्वपि ॥ १८ ॥ असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयं ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करं ॥ १९ ॥ यद्भूतहितमत्यंतमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहं ॥ अहंकारस्य च त्यागः प्रमादस्य च निग्रहः ॥ २० ॥ संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ धर्मेण वेदाध्ययनं वेदांतानां तथैव च ॥ २१ ॥ ज्ञानार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयं ॥ शब्दरूपरसस्पर्शान्सहगंधेन केवलान् ॥ २२ ॥

संकीर्तनं पृथक् विरुद्धेन प्रकारेण प्रस्थितं यथापरेषां तमशिलारोहणादि धर्मः स एवास्माकमधर्मः यथावास्माकमग्नीषोमीयपश्वालंभो धर्मः स एव परेषामधर्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नेति ते आश्रमाः रूढलक्ष्यानि रीक्ष्यमाणाः सम्यगभिप्रेतं धर्ममात्मतत्त्वं वा नयांति न प्रापयंति तेषामेव परांगतिमन्ये सुक्ष्मदृशः सम्यक् क्रजुयथास्यात्तथाऽपश्यन् उक्तरीत्या फलसाधनयोः सर्वत्राविगानान् ॥ १४ ॥ एतदेवाह यत्त्विति मित्राणां सर्वभूताभयप्रदानमनुग्रहं अमित्राणां हिस्त्राणां च निग्रहं श्रेय आहु रित्ययि मेणावयः हिस्त्रनिग्रहस्य श्रेयस्त्वोक्त्या हिस्त्रसत्त्वस्यातिनिश्चयत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वतंत्रसाधारण धर्मप्रसंगाद्वैदिकं धर्ममाह दैवतेभ्य इत्यर्थेन ॥ १८ ॥ सत्यस्य अवाधिनात्मतत्त्वस्य वचनं श्रवणादिकं ॥ १९ ॥ सत्यं सत्यप्रापकं ॥ २० ॥ २१ ॥ जिज्ञासा अनुभवेच्छा ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ अतियोगं आहारादीनां यथोक्तं नात्यश्नतस्तु योगोस्ति न चैकांतमनश्नतः न चातिस्वमशीलस्य जापतो नैव चार्जुनेति ॥ २४ ॥ आत्मेति विप्रकर्षमुत्कर्षं नो चादुत्कर्षेनेच्छेदपितृच्चादेवेति भावः ॥
 ॥ २५ ॥ आत्मनो गुणाः क्षय एष्वर्थेन दुभयात् गुणक्षयादितिसमाहारः क्षिपंति निर्दिशति ॥ २६ ॥ अनूच्यमानाः शिक्ष्यमाणाः ॥ २७ ॥ विपश्चिद्विदुषाः अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादयः महद्यशो ब्रह्म न तस्येशो
 कश्चन तस्य नाम महद्यश इति श्रुतिप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असत्सारवर्जितं यथा स्यात्तथा प्रोक्तः ॥ ३२ ॥ मूढानामिति यथा सूर्यः सूर्यकांतयोगात्स्वस्याग्निरूपत्वं दर्शयति एवं क्षुद्रोऽपि कुश
 नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोर्थी कथंचन ॥ ३३ ॥ नक्तं चर्यादिवा स्वप्नमालस्यैः शुनं मदं ॥ अतियोगमयोगं च श्रेयसोर्थी परित्यजेत् ॥ ३४ ॥ आत्मोत्कर्षेन मार्गेत
 परेषां परिनिंदया ॥ स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ ३५ ॥ निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभावितानराः ॥ दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपंत्यात्मगुणक्षयात् ॥
 ॥ ३६ ॥ अनूच्यमानास्तु पुनस्ते मन्यंतु महाजनात् ॥ गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ ३७ ॥ अब्रुवन्कस्य चिन्निदामात्मपूजामवर्णयन् ॥ विपश्चिद्विदुषां
 पन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ ३८ ॥ अब्रुवन्वातिसुरभिर्गंधः सुमनसां शुचिः ॥ तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरंबरे ॥ ३९ ॥ एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि
 मेधया ॥ ज्वलंतियशसालोके यानि न व्याहरंति च ॥ ४० ॥ नलोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ अपि चापिहितः श्वभ्रेरुत विद्यः प्रकाशते ॥ ४१ ॥ असदु
 चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ॥ दीप्यते त्वेव लोके पुनरपि सुभाषितं ॥ ४२ ॥ मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ॥ दर्शयत्यंतरात्मानमग्निरूपमिवांशु
 मान् ॥ ४३ ॥ एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां नृगयंते पृथग्विधां ॥ प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे ॥ ४४ ॥ नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्नाप्यन्यायेन पृच्छतः ॥ ज्ञा
 नवानपि मेधावी जडवत्समुपाविशेत् ॥ ४५ ॥ ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ॥ मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ४६ ॥ चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भ
 वेत् ॥ न तत्र वासं कुर्वति श्रेयोर्थी वै कथंचन ॥ ४७ ॥ निरारंभोऽप्ययमिह यथा लब्धोऽपि जीवनः ॥ पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ अपामग्रेस्तथेदोश्च
 स्पर्शवेदयते यथा ॥ तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ ४९ ॥ अपश्यंतो नु विषयं भुंजते विषसाशिनः ॥ भुंजानाश्चात्मविषयान्विषयान्विद्धि कर्मणां ॥ ५० ॥
 ब्रह्मयोगात्सुद्रुमंतरात्मानं दर्शयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नृगयंते श्रेयोर्थिनः पृथग्विधानां नानाशास्त्रभेदभिन्नां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वासं परीक्षेत वस्तुमिच्छेत् ॥ ३६ ॥ व्यतिकरः संकरः ॥ ३७ ॥ आमुयात्संगमात्रेणैवे
 त्यर्थः ॥ ३८ ॥ अत्र दृष्टांतमाह अपामिति अवादीनां संगमात्रं यथा शीतोष्णसुखदुःखदंतथा सदसत्संग एव पुण्यपापद्वयार्थः ॥ ३९ ॥ विषयं विषयमनुवर्तत इत्यनुविषयोरसः तमपश्यंतः इदं मधुसमिदं तिक
 मित्यनालोचयंतः केवलं गर्तपूरणमात्रार्थं भुंजते विषसो देवतादिशेषंतदशनशीलाः शिष्टाः ये तु आत्मविषयान्बुद्धेर्विशेषतो बंधकान् रसविशेषान्परीक्षापूर्वकं भुंजते तां कर्मणां विषयान्कर्मपाशगोचरान्विद्धि इ
 द्विषपोषकाणां कदाचिदपि न संसारोपरमसंभावनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

गुरुशिष्यधर्मानाह यत्रेत्यादिना अगमप्रमाणजंज्ञानमात्मनश्छन्नामागमयमानानां क्यजंतस्यरूपं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आकाशस्थानिरालंबनाः अविद्यमानान्द्रोषान्ब्रूयुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ संलोडिताः आकुलीकृताः ॥ ४४ ॥ भवेत्तत्रसन्निहितः ॥ ४५ ॥ काम्यनिषिद्धे निदति धर्ममिति द्वाभ्यां ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अनुशयीपूर्वकर्मवासनावान् खट्वाहृदस्तीव्रदुःखयस्तः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उपसृष्टं सविषं ॥ ५२ ॥ आत्मवान् जितचित्तः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ येदानिपु उपसृष्टाः सक्रोधास्तेषु येचसाधुपुदुराचारास्तेषु ॥ ५५ ॥ कामान् विषयाजिलापान् कामशः सर्वसंपत्तिमान् ॥ ५६ ॥ विषयवासिनः स्वदेशस्थान् प्रत्युप

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छतां ॥ प्रब्रूयाद्ब्रह्मणो धर्मस्य जेतं देशमात्मवान् ॥ ४१ ॥ शिष्योपाध्यायिकावृत्तिर्यत्रस्यात्सुसमाहिता ॥ यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४२ ॥ आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चितां ॥ आत्मपूजाभिकामो वैको वसेत्तत्र पंडितः ॥ ४३ ॥ यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ॥ प्रदीनप्रिवचैलांतं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ४४ ॥ यत्र धर्ममनाशं काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ॥ भवेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४५ ॥ धर्ममर्थनिमित्तं च चरेयुर्यत्र मानवाः ॥ नताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ४६ ॥ कर्मणायत्र पापेन वर्तते जीवितेऽप्यसुखः ॥ व्यवधावेत्तत्सूत्रं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ४७ ॥ येन खट्वांसमारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ॥ आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४८ ॥ यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनंतराः ॥ कुटुंबिनामग्रभुजस्य जेतद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४९ ॥ श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ॥ याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ५० ॥ स्वाहास्वधावपट्टकाराय त्रसम्यगनुष्ठिताः ॥ अजस्रं चैव वर्तते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५१ ॥ अशुचीन्यत्र पश्येत्तद्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ॥ त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषं ॥ ५२ ॥ प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ॥ स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५३ ॥ दंडो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ॥ चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५४ ॥ उपसृष्टेषु दांतेषु दुराचारेषु साधुषु ॥ अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्विद्वद्वारणं ॥ ५५ ॥ यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं धर्मेण पालयेत् ॥ अपास्य कामान् कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५६ ॥ यथाशीला हि राजानः सर्वांस्त्रिपयवासिनः ॥ श्रेयसायोजयत्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५७ ॥ पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतं ॥ न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ५८ ॥ एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिप्राणिहितात्मनः ॥ तपसैवैव ह्यहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिः मोक्षः पः श्रेयोवाचिको नाम पट्टशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ (२८७) ॥ ७४ ॥

स्थिते प्रतीपत्वेनोपस्थिते ह्ययमाने सतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ प्रधानेन प्रधान्येन संख्यातुं कीर्तयितुं ॥ ५८ ॥ एवं अनया दिशा वृत्तिजीविकामुद्दिश्य तपसा स्वधर्मेण प्राणिहिते आत्माचित्तं यस्य पाठांतरे प्राणिहितः समाहितः आत्माचित्तं यस्य बहुलं श्रेयो मोक्षार्थं ॥ ५९ ॥ इति शान्तिः मोक्षः नैः भाः पट्टशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ७४ ॥ ७४ ॥

सर्वतंत्रसाधारणानहिंसाप्रधानान्मोक्षधर्मानुश्रुत्याराज्ञांतदनुष्ठानंदुःशकमितिमन्वानः पृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ सर्वस्यासारतांभावयन्नेवसंगपाशाद्विमुच्यतइतिवक्तुमाख्यायिकामुखेनाह अत्रेति ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ संपदंउपदेशयोग्यताश्रियं ॥ ४ ॥ ५ ॥ सक्तेति सक्ताविषयनिमग्रासाचासौबुद्धिश्च अशांतश्चासौआत्माच तृष्णाकुलंमनः तत्तद्वयंचिकित्सितुमशक्यं नसशक्यश्चिकित्सितुमितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः
 सितोबद्धः ॥ ६ ॥ सकर्णकेनशिरसेत्येताभ्यांपदाभ्यांसावधानेनजीवतेत्यर्थोऽलक्ष्यते ॥ ७ ॥ निवेश्यदारैःसंयोज्य ॥ ८ ॥ परार्थंअंतिमंपुरुषार्थमोक्षं प्रजहित्यज ॥ ९ ॥ १० ॥ कृतकौतूहलःछिन्नौ

युधिष्ठिरउवाच कथंनुयुक्तःपृथिवींचरेदस्मद्विधोऽनृपः ॥ नित्यैकैश्वर्यगुणैर्युक्तःसंगपाशाद्विमुच्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्येहमितिहासंपु
 रातनं ॥ अरिष्टनेमिनाप्रोक्तंसगरायानुपृच्छते ॥ २ ॥ सगरउवाच किंश्रेयःपरमंत्रह्यन्कृत्वहसुखमश्नुते ॥ कथंनशोचेन्नक्षुभ्यंदेतदिच्छामिवेदितुं ॥ ३ ॥
 भीष्मउवाच एवमुक्तस्तदातार्क्ष्यःसर्वशास्त्रविदांवरः ॥ विबुध्यसंपदंचाग्न्यांसद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सुखंमोक्षसुखंलोकेनचमूढोवगच्छति ॥ प्रसक्तःपु
 त्रपशुपुधनधान्यसमाकुलः ॥ ५ ॥ सक्तबुद्धिरशांतात्मानशक्यंतच्चिकित्सितुं ॥ स्नेहपाशसितोमूढोनसमोक्षायकल्पते ॥ ६ ॥ स्नेहजानिहतेपाशान्वक्ष्यामिशृणुता
 न्मम ॥ सकर्णकेनशिरसाशक्याःश्रोतुंविजानता ॥ ७ ॥ संभाव्यपुत्रान्कालंनयौवनस्थान्निवेश्यच ॥ समर्थान्जीवनेज्ञात्वामुक्तश्चरयथासुखं ॥ ८ ॥ भार्यापु
 त्रवतींष्टद्दालालितांपुत्रवत्सलां ॥ ज्ञात्वाप्रजहिकालेनपरार्थमनुदृश्यच ॥ ९ ॥ सापत्योनिरपत्यांवामुक्तश्चरयथासुखं ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थास्त्वमनुभूययथावि
 धि ॥ १० ॥ कृतकौतूहलस्तेषुमुक्तश्चरयथासुखं ॥ उपपत्त्योपलब्धेषुलोकेषुचसमोभव ॥ ११ ॥ एषतावत्समासेनतवसंकीर्तितोमया ॥ मोक्षार्थोविस्तरेणाथ
 भूयोवक्ष्यामितच्छृणु ॥ १२ ॥ मुक्तावीतभयालोकेचरंतिसुखिनानराः ॥ सक्तभावाविनश्यंतिनरास्तत्रनसंशयः ॥ १३ ॥ आहारंसंचयाश्चैवतथाकीटपिपी
 लिकाः ॥ असक्ताःसुखिनोलोकेसक्ताश्चैवविनाशिनः ॥ १४ ॥ स्वजनेनचतेचिंताकर्तव्यामोक्षबुद्धिना ॥ इमेमयाविनाभूताभविष्यंतिकथंत्विति ॥ १५ ॥ स्व
 यमुत्पद्यतेजंतुःस्वयमेवविवर्धते ॥ सुखदुःखेतथामृत्युंस्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६ ॥

तुक्क्यः कृहिसायांश्वादिस्तस्यनिष्ठायांकृतमितिहृपं उपपत्त्यायदृच्छयाउपलब्धेषुलोकेषुविषयेषुसमोरागेद्वेषहीनः ॥ ११ ॥ एषभोगपूर्वकस्यागः मोक्षार्थोमोक्षप्रयोजनः ॥ १२ ॥ मुक्ताश्छिन्नस्नेहपाशाः
 सक्तभावाःविषयासक्तचित्ताः ॥ १३ ॥ उक्तेर्थेदृष्टांतमाह आहारंति आहारंसंचिन्वंतिसंगृह्णंतितादृशाःकीटादयोऽनश्यंति नत्वसंगृहिणइत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु दृष्टौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः अप्यकार्य
 शतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिस्मृतेः संपदंविनाकथंमात्रादिजीवनस्यादित्याशंक्याह स्वजनेइतित्रिभिः यथाउत्पत्त्यादिकंस्तत्कर्माधीनमेवंभोजनादिकमपीतिमात्रादिविषयेचिंताकार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

मात्रापित्राकृतेन स्वकृतेन वासंयहं अधिगच्छंतीति योजान ॥ १७ ॥ धात्रा प्राक्कर्मफलविभाजकेन ॥ १८ ॥ स्वत्या किंचित्करत्वादिपित्रादिपोषणे चितान कार्येत्याह स्वयमित्यादिना अदृढेतिच्छेदः ॥ १९ ॥ २० ॥ जीवंतमिति भरणे अन्ने रक्षणे गृहादौ असमाप्तेऽप्यन्नादौ वेनं भर्तारं जीवंतमपि परित्यज्य स्वकर्मणैव यथा भार्यादिभिर्यत्ने पश्चात्तदुभयनाशादूर्ध्वमपि तथैव मरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदेति मृतदेशान्तरस्थं वा स्वजनं सुखितंदुःखितं वा न ज्ञास्य सिनाप्युपकरिष्यसि यथा एवं आत्मना इदं बोद्धव्यं मामपि मृतदेशान्तरगतं पुत्रादयो न ज्ञास्यंति नोपकरिष्यंतीति ॥ २२ ॥ अत्यल्पमिदमुक्तं त्वयि नृते वा जीवति वा जनः पुत्रादिः

भोजनाच्छादने चैव मात्रापित्राचसंग्रहं ॥ स्वरुतेनाधिगच्छंति लोकेनास्यरुतं पुरा ॥ १७ ॥ धात्रा विहितभक्ष्याणिसर्वभूतानि मेदिनीं ॥ लोकं विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ १८ ॥ स्वयं मृत्पिंडभूतस्य परतंत्रस्य सर्वदा ॥ कोहेतुः स्वजनं पोषुं रक्षितुं वाऽदृढात्मनः ॥ १९ ॥ स्वजनं हियदामृत्युर्हृत्येव तव पश्यतः ॥ कृते पियत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २० ॥ जीवंतमपि चैवैनं भरणे रक्षणे न या ॥ असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१ ॥ यदा मृतं च स्वजनं न ज्ञास्यसि कदाचन ॥ सुखितंदुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२ ॥ मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः ॥ स्वरुतं ननु बुद्ध्वैव कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २३ ॥ एवं विजान न लोके स्मिन्कः कस्येत्यभिनिश्चितः ॥ मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४ ॥ क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ॥ क्रोधा लोभस्तथामोहः स त्ववान्मुक्तएव सः ॥ २५ ॥ घृते पाने तथा स्त्रीपुमृगयायांच यो नरः ॥ न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्तएव सः ॥ २६ ॥ दिवसे दिवसे नामरात्रौ रात्रौ पुमान्सदा ॥ भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ २७ ॥ आत्मभावं तथा स्त्रीपुमुक्तमेव पुनः पुनः ॥ यः पश्यति सदा युक्तो यथा वन्मुक्तएव सः ॥ २८ ॥ संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ॥ यस्तत्त्वतो विजानाति लोके स्मिन्मुक्तएव सः ॥ २९ ॥ प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ॥ प्रासादं मंचकं स्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३० ॥

स्वरुतं जरारोगादिकं भोक्ष्यति त्वंच न तदूरीकर्तुं शक्नोषि एव मन्ये पितृवेति बुद्ध्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ यस्य देहिनः येन पुंसा स त्ववान् स त्वाधिकः ॥ २५ ॥ घृते इत्यादयः सामीप्ये स प्रमथ्यः न प्रमाद्यति आत्मानं विस्मृत्य तत्राभिनिविष्टो न भवति ॥ २६ ॥ कियत्पत्यहं भोक्तव्यं कियत्पतिरात्रं भोक्तव्यमिति यो भोगात् खिन्नः ॥ २७ ॥ आत्मेति आत्मभावं चित्तस्य स्वभावं स्त्रीपुविषयभूतामु मुक्तं कृत्वा भिलापाद्यावत्तं सक्तमिति पाठे सक्तं संगतं भावे निष्ठा आत्मनो भवनं भावो जन्म स्त्रीसंगं जन्महेतुत्वेन यः पश्यतीत्यर्थः युक्तः सावधानः ॥ २८ ॥ संभवमिति जन्ममरणजीवनच्छेदाज्ञो मुच्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ वाहः धान्यपूर्णशकटं सहस्रेषु कोटिष्वितिसमानाधिकरणं प्रस्थं पुरुषाहारपरिमितं धान्यं यद्वापंच कृष्णलकोमाषस्तेषोऽशपलंतानि सार्धं यो दशप्रस्थः प्रस्थशतमादकस्ते शतद्वयं द्रोणः कुंभस्ते दशते दशवाह इति यात्रार्थं देहव्यवहारा र्थं अधिकसंपदो व्यर्थ इति यः पश्यति ॥ ३० ॥

अवृत्तिर्जीविकायाअभावः ॥ ३१ ॥ नपश्यन्नित्येकंपदं मृत्युनाभ्याहतंलोकमित्यनुकल्प्यते ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविति अग्निर्जाठरोभोक्ता सोमोन्नंभोज्यं अहंतुततोऽन्यइतियोनुपश्यतिसभावैःसुखदुः
खादिभिरद्भुतैर्मायिकैर्नसंस्पृश्यतेसंगवान्नभवति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ क्षौमंअतसीसूत्रमयं कुशचीरंतृणवस्त्रं कौशेयंकोशजं आविकंकंबलं ॥ ३५ ॥ तथाचसाम्येनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मृत्युनाभ्याहतंलोकंव्याधिभिश्चोपपीडितं ॥ अवृत्तिकर्शितंचैवयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ३१ ॥ यःपश्यतिससंतुष्टोनपश्यंश्चविहन्यते ॥ यश्चाप्यल्पेनसंतुष्टोलोके
स्मिन्मुक्तएवसः ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविदंसर्वमितियश्चानुपश्यति ॥ नचसंस्पृश्यतेभावैरद्भुतैर्मुक्तएवसः ॥ ३३ ॥ पर्यंकशय्याभूमिश्चसमानेयस्यदेहिनः ॥ शां
लयश्चकदन्नंचयस्यस्यान्मुक्तएवसः ॥ ३४ ॥ क्षौमंचकुशचीरंचकौशेयंवल्कलानिच ॥ आविकंचर्मचसमंयस्यस्यान्मुक्तएवसः ॥ ३५ ॥ पंचभूतसमुद्भूतंलो
कंयश्चानुपश्यति ॥ तथाचवर्ततेदृष्ट्वालोकेस्मिन्मुक्तएवसः ॥ ३६ ॥ सुखदुःखेसमेयस्यलाभालाभौजयाजयौ ॥ इच्छाद्वेषौभयोद्वेगौसर्वथामुक्तएवसः ॥ ३७ ॥
रक्तमूत्रपुरीषाणांदोषाणांसंचयांस्तथा ॥ शरीरंदोषबहुलंदृष्ट्वाचैवविमुच्यते ॥ ३८ ॥ वलीपलितसंयोगंकार्ष्यवैवर्ण्यमेवच ॥ कुञ्जभावंचजरयायःपश्यतिस
मुच्यते ॥ ३९ ॥ पुंस्त्वोपघातंकालेनदर्शनोपरमंतथा ॥ बाधिर्यंप्राणमंदत्वंयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४० ॥ गतानृषींस्तथादेवानसुरांश्चतथागतान् ॥ लोकादस्मात्परं
लोकंयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४१ ॥ प्रभावैरन्वितास्तैस्तैःपार्थिवैर्द्राःसहस्रशः ॥ योगताःपृथिवीत्यक्ताइतिज्ञात्वाविमुच्यते ॥ ४२ ॥ अर्याश्चदुर्लभांल्लोकेक्लेशांश्चसु
लभांस्तथा ॥ दुःखंचैवकुटुंबार्थेयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४३ ॥ अपत्यानांचवैगुण्यंजनंविगुणमेवच ॥ पश्यन्भूयिष्ठशोलोकेकोमांसंनाभिपूजयेत् ॥ ४४ ॥
शास्त्रालोकाच्चयोबुद्धःसर्वपश्यतिमानवः ॥ असारमिवमानुष्यंसर्वथामुक्तएवसः ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रुत्वाममवचोभवांश्चरतुमुक्तवत् ॥ गार्हस्थ्येयदिवामोक्षेरु
ताबुद्धिरविक्लवा ॥ ४६ ॥ तत्तस्यवचनंश्रुत्वासम्यक्सृष्टिवीपतिः ॥ मोक्षजैश्चगुणैर्युक्तःपालयामासचप्रजाः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०
सगरारिष्टनेमिसंवादेसप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ (२८८) ॥ ७३ ॥

प्राणमंदत्वंदौर्बल्यं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मोक्षजैःज्ञानजैरद्वेष्टृत्वादिभिः ॥ ४७ ॥
शततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥

इतिशांतिपर्वणिमो०नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताशीत्यधिकद्वि

एवंरागद्वेषहीनोवीतसंगोमुख्यतइत्युक्तं संगदोषाज्जन्मनामहानपिअधोगतिस्वर्गमार्गप्रतिबंधंचलभतइतिवक्तुंशुक्रोपाख्यानंप्रस्तूयते तिष्ठतेइति स्थेयाख्यायांतद् कौतूहलमाश्चर्यंचिरकालंममहदिर्वर्तेइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ वर्धयामासचिच्छेद अमितौजसादेवानां ॥ ३ ॥ शुक्रत्वंशुक्रोत्पन्नत्वं ॥ ४ ॥ नेति तस्याकाशगतिःकुतःकुठितेत्यर्थः समर्षिवद्विरूपेणस्थितस्यशुक्रस्यभूस्थमूर्तिविषयकएवायंप्रश्नो नमचक्रस्थमूर्तिविषयः तेनयथाभौमानां वसिष्ठादीनांस्वर्गेपिगतिरस्तिनैवंभौमस्यशुक्रस्यास्तीतिगम्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥ कारणाक्रियानदात्मकेनिमित्तेसति एवंसुपाख्यायते असुराःकिलदेवान्बाधित्वाभृगुपत्न्या

युधिष्ठिरउवाच तिष्ठतेमेसदातातकौतूहलमिदंहृदि ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामित्वत्तःकुरुपितामह ॥ १ ॥ कथंदेवर्षिरुशनाःसदाकाव्योमहामतिः ॥ असुराणां प्रियकरःसुराणामप्रियेरतः ॥ २ ॥ वर्धयामासतेजश्चकिमर्थममितौजसां ॥ नित्यंवैरनिवद्धाश्चदानवाःसुरसत्तमैः ॥ ३ ॥ कथंचाप्युशनाःप्रापशुक्रत्वममरघुतिः ॥ ऋद्धिचसंकथंप्राप्तःसर्वमेतद्ववीहिमे ॥ ४ ॥ नयातिचसतेजस्वीमध्येननभसःकथं ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंनिखिलेनपितामह ॥ ५ ॥ भौष्मउवाच शृणुराजन्नवहितःसर्वमेतद्यथातथं ॥ यथामतियथाचैतच्छ्रुतपूर्वमयानघ ॥ ६ ॥ एषभार्गवदायादोमुनिर्मान्द्योदृढव्रतः ॥ सुराणांविप्रियकरोनिमित्तेकारणात्मके ॥ ७ ॥ इंद्रोयधनदोराजायक्षरक्षोधिपःसदा ॥ प्रभविष्णुश्चकोशस्यजगतश्चतयाप्रभुः ॥ ८ ॥ तस्यात्मानमथाविश्ययोगसिद्धोमहामुनिः ॥ रुत्वाधनपतिंदेवंयोगेनहृतवान्वसु ॥ ९ ॥ हृतेधनेततःशर्मनलेभेधनदस्तथा ॥ आपन्नमन्युःसंविघ्नःसोभ्यगात्सुरसत्तमं ॥ १० ॥ निवेदयामासतदाशिवायामिततेजसे ॥ देवश्रेष्ठायरुद्रायसौम्यायबहुरूपिणे ॥ ११ ॥ योगात्मकेनोशनसारुत्त्वाममहृतंवसु ॥ योगेनात्मगतंरुत्त्वानिःसृतश्चमहातपाः ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वाततः क्रुद्धोमहायोगीमहेश्वरः ॥ संरक्तनयनोराजन्शूलमादायतस्थिवान् ॥ १३ ॥ क्वासौक्कासावितिप्राहृहीत्वापरमायुधं ॥ उशनादूरतस्तस्यवभौज्ञात्वाचिकीर्षितं ॥ १४ ॥ समहायोगिनोबुद्ध्यातंरोपंवैमहात्मनः ॥ गतिमागमनंवेत्तिस्थानंचैवततःप्रभुः ॥ १५ ॥ संचित्योग्रेणतपसामहात्मानंमहेश्वरं ॥ उशनायोगसिद्धात्माशूलाग्रेप्रत्यदृश्यत ॥ १६ ॥ विज्ञातरूपःसतदातपःसिद्धोयधन्विना ॥ ज्ञात्वाशूलंचदेवेशःपाणिनासमनामयत् ॥ १७ ॥

आश्रमंप्रविशंतितंचदेवाःप्रवेष्टुमशक्नुवंतोविष्णुंशरणमीयुस्ततोविष्णुश्चक्रेणभृगुपत्न्याःशिरश्चिच्छेद ततोहतावशिष्टाअसुरास्तत्पुत्रंशुक्रंशरणमीयुः सचमातृवधखिन्नोऽसुरेभ्योऽभयंदत्वादेवान्बाधतइति ॥ ७ ॥ इंद्रोजगतःप्रभुर्धनदस्तदीयकोशस्यप्रभुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥ तस्यधनदस्यआत्मानंशरीरं ॥ ९ ॥ आपन्नमन्युःप्राप्तदैव्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ बभौआत्मानंदर्शितवान् ॥ १४ ॥ महायोगिनः शिवस्य प्रभुर्योगसिद्धःशुक्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सःशुक्रः यन्विनारुद्रेण शूलंशुक्रयुतं शूलस्थेशूलंप्रयोक्तुमशक्यमितितमेवशूलंधनूरूपंकर्तुं पाणिनासमनामयत्संनमितवान् ॥ १७ ॥

शूलमेवपिनाकपदेन उवाच यतः पाणिना अनामयत् अतः पिनाकं तेनाद्यपदस्याद्यंतवर्णाभ्यां द्वितीयस्य मध्यमाभ्यां कप्रत्यययुक्ताभ्यां पिनाकपदं निष्पन्नमिति योगप्रदर्शनं कृतं ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतो धनुषा
पिवेद्धुमशक्य इति मत्वा ककुदी देवानां पट्टाधिपतिः रुद्रः प्राक्षिपत् आस्ये ॥ १९ ॥ कोष्ठं उदरं ॥ २० ॥ व्यचर देवन त्वन्नवज्जीर्णतांगतः किंच तादृशं अकार्षीत् तप इति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

आनतेनाथ शूलेन पाणिना मिततेजसा ॥ पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः ॥ आस्यं विवृत्य ककुदी पा
णिना प्राक्षिपच्छनैः ॥ १९ ॥ स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ॥ व्यचरच्चापितत्रासौ महात्मा भृगुगंदनः ॥ २० ॥ युधिष्ठिर उवाच किमर्थं व्यचरद्राज
न्नुशना तस्य धीमतः ॥ जठरे देवदेवस्य किंचाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१ ॥ भीष्म उवाच पुरासौ तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ॥ वर्षाणामभवाद्राजस्रयुता
न्यवुद्दानि च ॥ २२ ॥ उदतिष्ठ तपस्तप्त्वा दुश्चरं च महाहृदात् ॥ ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा वै समसर्पत ॥ २३ ॥ तपो वृद्धिं पृच्छच्च कुशलं चैव मव्ययः ॥ तपः सुचीर्ण
मिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४ ॥ तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यस तपःशंकरः ॥ महामतिरचित्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ २५ ॥ स तेनाढ्यां महायोगी तपसा च धने
न च ॥ व्यराजत महाराज त्रिपुलंके पुवीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततः पिनाको योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ॥ उशना तु समुद्विग्नो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७ ॥ तुष्टावच
महायोगी देवं तत्र स्थ एव च ॥ निःसारं कांक्षमाणः स तेन स्म प्रतिहन्यते ॥ २८ ॥ उशना तु तथोवाच जठरस्थो महामुनिः ॥ प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनरिदं ॥
॥ २९ ॥ तमुवांच महादेवो गच्छ शिशने नमोक्षणं ॥ इति सर्वाणि स्रोतांसि रूढ्या त्रिदशपुंगवः ॥ ३० ॥ अपश्यमानस्तद्वारं सर्वतः पिहितो मुनिः ॥ पर्यक्राम हृत्पमा
न इतश्चेतश्चेतजसा ॥ ३१ ॥ सर्वैर्निष्क्रम्य शिशनेन शुक्रत्वमभिपेदिवान् ॥ कार्येण तेन न भसो नाध्यगच्छत मध्यतः ॥ ३२ ॥ विनिष्क्रांतं तु तं दृष्ट्वा ज्वलंतमिव तेज
सा ॥ भवो रोप समाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ३३ ॥ अवारयत तं देवी कुदं पशुपतिं पतिं ॥ पुत्रत्वमगमदेव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४ ॥ देव्युवाच हिं
सनीयस्त्वयानैव मम पुत्रत्वमागतः ॥ न हि देवो दरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमृच्छति ॥ ३५ ॥

वृद्धिशुक्रस्योत्कर्षं तत्संयोगेन तपोयोगेन ॥ २५ ॥ सः शुक्रः ॥ २६ ॥ निलिल्ये नितरांगं तज्जगाम बभ्रामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ निःसारं निर्गमं तेन रुद्धेण ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कार्येणेति तेन शिश्नाग्निर्गमनेन
कार्येण निमित्तेनास्मदादिवन्नभसो मध्यतः नाध्यगच्छतनाधिगम्यते कर्मणि तद् जामदग्न्यस्य रामस्येवास्य स्वर्गतिर्निरुद्धेत्यर्थः अन्येतु भचक्रस्थोपिशुक्रः सूर्याद्विप्रकर्षात्स्वमध्यगतो न दृश्यत इति तन्मात्रपर
तयैवैते द्वाच ख्युः तस्मिन्पक्षे शुक्रत्वहेतुर्न संगच्छत इत्यालोचनीयं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिपर्वणिमो०नै०भा०समाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ ७ ॥ रुद्रेणापिहंतुमशक्यस्तस्यजठरेपियोनजीर्णोयथावायाःपुत्रत्वंगतादृश
स्यापिसंगदोषादूर्ध्वगतिःप्रतिबद्धाकिमुतान्येषामितिमत्वाभीतोराजापुनःसर्वसंगदोषघस्मरंश्रेयःकितत्कारणंचकिंकर्मैतिपृच्छति अतःपरमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अभ्यर्हितत्वात्प्रथमंश्रेयःकारणंकर्मैवाहपरा
शरणीतयाऽत्रेति ॥ ३ ॥ प्रतिपत्तव्यंज्ञातव्यंनवनुष्ठातव्यं क्रियासाध्यस्यश्रेयसोनित्यत्वापत्तेः तथाचप्रयोगः यत्कृतकंतदनित्यंकार्यत्वाद्दृढवदिति श्रुतिश्च तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजि
तोलोकःक्षीयतइति ॥ ४ ॥ सर्वेषांवर्णाश्रमाणांधर्माणांविधानमाचारस्तद्वित् ॥ ५ ॥ ६ ॥ धर्मस्यलक्षणमाह धर्मेति कर्मविधिर्यजेन जुहुयाद्दद्यादित्यादिःसएवधर्मः एतेनचोदनालक्षणोर्थोधर्मइत्युक्तंभव

ततःप्रीतोभवोदेव्याःप्रहसंश्चेदमब्रवीत् ॥ गच्छत्वेषयथाकाममिति राजन्पुनःपुनः ॥ ३६ ॥ ततःप्रणम्यवरदंदेवदेवीमुमांतथा ॥ उशनाप्रापतद्दीमान्गतिमि
ष्टांमहामुनिः ॥ ३७ ॥ एतत्तेकथितंतातभार्गवस्यमहात्मनः ॥ चरितंभरतश्रेष्ठयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०भवभार्गव
समागमेसमाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अतःपरमहाबाहोयच्छ्रेयस्तद्वद्वीहिमे ॥ नत्प्याम्यमृतस्येवव
चसस्तेपितामह ॥ १ ॥ किंकर्मपुरुषःकृत्वाशुभंपुरुषसत्तम ॥ श्रेयःपरमवाप्नोतिप्रेत्यचेहचतद्वद ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामियथापूर्वमहाय
शाः ॥ पराशरंमहात्मानंप्रच्छजनकोनृपः ॥ ३ ॥ किंश्रेयःसर्वभूतानामस्मिंल्लोकेपरत्रच ॥ यद्भवेत्यतिपत्तव्यंतद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ४ ॥ ततःसतपसायुक्तःसर्व
धर्मविधानवित् ॥ नृपायानुग्रहमनामुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ पराशरउवाच धर्मएवरुतःश्रेयानिहलोकेपरत्रच ॥ तस्माद्विपरमंनास्तियथाप्रादुर्मनी
षिणः ॥ ६ ॥ प्रतिपद्यनरोधर्मस्वर्गलोकेमहीयते ॥ धर्मात्मकःकर्मविधिर्देहिनांनृपसत्तम ॥ ७ ॥ तस्मिन्नाश्रमिणःसंतःस्वकर्माणीहकुर्वते ॥ ८ ॥ चतुर्विधाहिलोके
स्मिन्यात्रातातविधीयते ॥ मर्त्यायत्रावतिष्ठंतेसाचकामात्प्रवर्तते ॥ ९ ॥ सुरुतासुरुतंकर्मनिषेव्यविविधैःक्रमैः ॥ दशार्धप्रविभक्तानांभूतानांबहुधागतिः ॥ १० ॥

ति चोदनेति क्रियायाःप्रवर्तकंवचनंयजेतेत्यादिइदमेवधर्मेप्रमाणंच ॥ ७ ॥ तस्मिन्धर्मेआश्रमिणःसंतस्तन्निष्ठाःकुर्वते विधौलेट् ॥ ८ ॥ कर्मापेक्षितंवित्तार्जनंकथंस्यादित्यतआह चतुर्विधेति यात्राजीवि
काब्राह्मणस्यप्रतिपहोराजन्यस्यकरादानंबैश्यस्यकृष्यादिशूद्रस्यभृतिवेतनमितिचतुर्विधा ॥ ९ ॥ सुरुतासुरुतंपुण्यपापनिषेव्यवृत्तिमिच्छतां दशानामर्धपंचभूतानितेषुप्रविभक्तानांविभज्यस्थितानांपंच
त्वंप्रामाणांभूतानांप्राणिनांरुच्यनुरूपाचतुर्विधापिअवांतरतारतम्याद्बहुविधागतिःश्रूयते पापिनांतिर्यक्पुण्यवतांस्वर्गस्तयोःसाम्येमानुषत्वंतत्त्वज्ञानेनोच्छेदेमुक्तिरिति ॥ १० ॥

जीवानां कर्मानुरजितत्वं सदृष्टान्तमाह सौवर्णमिति यथाताम्रादिमयं पात्रं सौवर्णेन राजतेन वारसेन निषिच्यते चेत्सौवर्णमिव राजतमिव वा दृश्यते तद्वज्जंतुः पूर्वकर्मानुसारी निषिच्यते निषिक्तो भवति प्राक्कर्मणा ॥ ११ ॥ एतत्तर्कबलेन साधयति नाबीजादिति यथापोष्मे पांसुगुंठितं बीजमदृष्टमपि वर्षास्वंकुरोत्यादनेनानुमीयते एवं दृष्टादृष्टाभ्यां कारणाभ्यां सुरवादिकं जायते देहक्षयं देहाधिपत्यं देहनशंवा कर्मभिरेव देही ह परमचसुखं प्राप्नोति अन्यथा कृतनाशा कृताभ्यागमौ प्रसज्येतामिति भावः ॥ १२ ॥ अत्र प्रत्यवतिष्ठते चार्वाकः दैवमिति दैवं पुण्यपापलक्षणं पश्यामि नापि अनुमानं तस्य साधनमस्ति ननु सुरवादिवैचित्र्यान्प्रथानुपपत्तिरेव तत्र मानमित्याशंक्याह स्वभावत इति वद्ध्यौष्ण्यादिवत्स्वभावत एव तज्जायते न कारणांतरादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र सिद्धांती शंकते प्रेत्येति ननु प्रेत्य अकृतं कर्म कर्मफलं न यांति न प्राप्नुवंति एवं सति कृतहानादि दोषप्रसंग इत्यर्थः न चेष्टापत्तिः लोकवादविरोधादित्याह स्मरंतीति तस्य कर्मणः फलप्राप्तावकस्माद्राजमार्गपतितद्रव्यलाभे रोगाद्युत्पत्तौ च सत्यांते जनाः सदा चतुर्विधं कर्म पुण्यपापनीतिरनीतिश्चेति तत्कारणत्वेन नुल्यवत्स्मरंति अन्यथानीति मतामपि दुःखमनीति मतामपि सुखं च दृश्यमानं नोपपद्यते इत्यर्थः अन्येतु प्रेत्य जातिरुक्तं कर्म इति पठित्वा मृत्वा जन्मांतरे कृतं कर्म जन्मांतरे फलप्राप्तौ सत्यां चतुर्विधं नित्यं

सौवर्णराजतं चापि यथाभांडं निषिच्यते ॥ तथानिषिच्यते जंतुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ ११ ॥ नाबीजाज्जायते किंचिन्नाकृत्वा सुखमेधते ॥ सुरुतैर्विदते सौख्यं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ १२ ॥ दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनं ॥ स्वभावतो हि संसिद्धा देवगंधर्वदानवाः ॥ १३ ॥ प्रेत्य यांत्य कृतं कर्म न स्मरंति सदा जनाः ॥ ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधं ॥ १४ ॥ लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ॥ शांत्यर्थं मनसं स्तात नैतद्दृष्टानुशासनं ॥ १५ ॥ चक्षुषामनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधं ॥ कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

नैमित्तिककाम्यनिषिद्धलक्षणं कारणत्वेन न स्मरंतीति चार्वाकवचनत्वेनैतमपि श्लोकं व्याचक्षते ॥ १४ ॥ लोकेति पुण्यादिचतुष्टयं यत्सुखादिहेतुत्वेन स्मरंति तथैव च वेदे पि शृण्वंति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति उत्तिष्ठत जायत प्राप्य वरान्निबोधतेति वेदशब्दोऽपि यः कर्मप्राधान्यपरः सोऽपि शांत्यर्थं परसिद्धस्वस्थहानिचदृष्टोत्तमानां समाधानार्थं प्राकृतकर्मणा तव शत्रुः सुखी त्वंच दुःखीति नात्र तव दोषो स्तीति न संतापस्त्वया कार्य इति प्रयुज्यते अत एव दैवप्रतिपादनं दृष्टानां बृहस्पत्यादीनां लोकायतागमप्रणेतृणां शासनं न भवति न हि धर्मः प्रत्यक्षस्य विषयः अयोग्यत्वात् नाप्यनुमानस्य तस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् तदुक्त्या विषयेयः शब्दः स केवलं वचनार्थ इति भावः ॥ १५ ॥ एतद्दूषयति चक्षुषा इति इंद्रियमनोवाक्शरीरेषु प्रत्येकं चतुर्विधं पुण्यपापनीत्यास्माकं तादृशं तत्कारणं फलं प्रतिपद्यते अयमर्थः कार्यवैचित्र्यात् कारणवैचित्र्यं तावदवश्यं कल्प्यं तच्च कर्म वैचित्र्यं कृतं लोके वेदे च कृमं विहाय समाने पि भौतिकत्वेन तानवस्थिता प्रामाणिकस्वभाववाचकं कल्पयतो विस्पष्टं मूर्खत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

एतदेवाह निरंतरमिति कर्मेतितत्फलं लक्ष्यते कदाचिन्निरंतरंदुःखमेवलभते कदाचित्सुखमेवलभते कदाचिन्मिश्रं युगपदुभयं लभते पादे मेदुःखं हस्ते मे सुखमिति न चैतत्स्वभाववादे युज्यते न हि वह्निरुष्णस्वभावः कंचित्कालमुष्णः कंचित्कालं शीतः कंचित्कालमनुष्णः शीतश्च दृश्यते नन्वाशुतरविनाशिनः कर्मणः कथं कालान्तरीयं फलं युज्यत इत्याशंक्याह ननु नाशोऽस्य विद्यत इति अस्य कर्मणः कर्मजन्यस्य पुण्यपापात्मकस्यापूर्वस्य ईश्वरप्रीतिरूपस्य बाहोर्गं विना नाशो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इमं श्लोकं व्याचष्टे कदाचिदिति कूटस्थं पक्षपातशून्यं दुष्कृताविरोधेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अव्यसनि ते निच्छेदः सुखावहाः पुण्यपापयोः समूलोच्छेदे यत्सुखं तदावहंतीति तथा ॥ २० ॥ नियतः यावज्जीवमेकैकभागो अतो द्वयोः स्यात्तन्मापायित्वान्नित्यं समाधाने ब्रह्मदर्शनहेतौ समाधौ प्रयतेत ॥ २१ ॥ न चैतत्पितुः पुत्रस्य वा सुकृतेनापुंशक्यमित्याह नायमिति यो यथा करोति स तथा प्राप्नोतीत्युत्तरार्थः ॥ २२ ॥ सुखदुःखहेतुपुण्यपापे समाधाय तत्त्वज्ञानेनात्मनि प्रविलाप्य पुमान् अन्येन ज्ञानवर्त्मना गच्छति इष्टं वस्तु प्राप्नोति यश्च संगतो ज

निरंतरंच मिश्रंच लभते कर्मपार्थिव ॥ कल्याणं यदि वा पापं ननु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १७ ॥ कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ॥ मज्जमानस्य संसारे यावदुःखाद्विमुच्यते ॥ १८ ॥ ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ॥ सुकृतं क्षयाच्च दुष्कृतं तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १९ ॥ दमः क्षमा धृति स्तेजः संतोषः सत्यवादिता ॥ क्षीरहिंसाऽव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ २० ॥ दुष्कृते सुकृते चापि न जंतुर्नियतो भवेत् ॥ नित्यं मनः समाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २१ ॥ नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं चापि सेवते ॥ करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥ सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ॥ अन्ये नैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिवः ॥ २३ ॥ परेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ॥ यो ह्यसूयस्तथा युक्तः सो वहा संनियच्छति ॥ २४ ॥ भीरुराज न्यो ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो वै श्यो नीहावाह्नी नवर्णो लसश्च ॥ विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुंलीनः सत्याद्विभ्रष्टो ब्राह्मणस्त्रीचतुष्टय ॥ २५ ॥ रागी युक्तः पचमानोऽहोर्मूर्खो वक्तानृपहीनं चराष्ट्रं ॥ एते सर्वे शोच्यतां यांति राजन्यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ (२९०) ॥ ७३ ॥

नः पार्थिवः पृथिवीस्थः स्त्रीपुत्रपशुगृहधनारामादिः स अन्यतो गच्छति ननु स्वर्गोऽपवर्गे वा उपकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ परेषामिति यत्कर्म परकृतं असूयेत इदमयं नियं कर्म करोतीति दोषवत्तथा च क्षीततत्स्वयं न कुर्यात् तत्किमसूयापि कर्तव्यानेत्याह योगयुक्तः योगी असूयो दोषदर्शी सः अवहा संनियतां नियच्छति नियमेन स्वीकरोति तस्मात्संगासूयावर्जितो योगयुक्तो भवेदिति निष्कटोर्थः ॥ २४ ॥ यथाऽसूयावान् योगी निन्द्यः एवं विरक्तोऽपि योगशून्यो निन्द्य एवेति बहुदृष्टान्तपूर्वकमाह भीरुरिति द्वाभ्यां प्रजासु स्नेहहीन इति त्यक्तैषणत्वमुक्तं सोऽपि चेदयुक्तः योगाभ्यासहीनः तर्हि शोच्यतां याति तेन योगोऽभ्यसनीय इति भावः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ इति शांतिपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

एवंसुखादिहेतूनां प्राक्कर्मणामस्ति त्वंबुत्वा सकलकर्माच्छेदाय योगमाश्रयेदिति सूचितं तदेव व्याचष्टे मन इति द्वाभ्यां मनोमयोरथः शरीरं तदेव रथ इव लोकांतरगतिसाधनं इंद्रियार्थाः शब्दादयो ह्या इव वाहकाय
स्य तं प्राप्य यो ज्ञानसंभूतैस्तत्तदाकारवृत्तिसंवलितैरश्मिभिश्चिद्वाभिर्गच्छति विषयांश्चिन्मयत्वेनैव पश्यति स बुद्धिमान् देहं प्राप्य ब्रह्मभावेन विश्वं पश्यन्मुच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह सेवेति
अश्रितेन यत्किंचिदालंबनमनाश्रितेन निरालंबनेन मनसा स्थितस्य अतएव वृत्तिहीनस्य पुंसः सेवाभक्तिर्ध्यानरूपेश्वरप्रणिधानं शस्यते निर्विकल्पसमाधिनाऽवस्थानं श्रेष्ठमित्यर्थः हे द्विज कीदृशी सेवा अतिह
स्तान्निर्वृत्ता हस्तशब्देन तत्साध्यं कर्म लक्ष्यते अतिहस्तोऽतिक्रान्तकर्मा सर्वपाप्मानंतरतिनैर्नृणां कृताकृतेतपतः क्षीयंते चास्य कर्माणीत्यादिश्रुतिभ्यः क्षीणकर्मा ब्रह्मवित्तं प्राप्य निर्वृत्तानि प्यन्नासदाचार्यप्रसादालुब्धा
ननु परस्परात्तुल्या निर्वृत्ता परोक्षज्ञानिनां परस्परपदेशोऽधिकारः कित्त्वपरोक्षज्ञान्येव उपदेष्टायुक्त इत्यर्थः यथोक्तं परोक्षज्ञानमात्रेण नाचार्यत्वेनियुज्यत इति तद्विज्ञानार्थसंग्रहमेवाभिगच्छेत्समित्याणिः श्रो

पराशर उवाच मनोरथरथं प्राप्य इंद्रियार्थहयं नरः ॥ रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्योगच्छतिसबुद्धिमान् ॥ १ ॥ सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ॥ द्विजाति
हस्तान्निर्वृत्तानतु तुल्यात्परस्परात् ॥ २ ॥ आयुर्न सुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशांपते ॥ उत्कर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३ ॥ वर्णेभ्यो हि परिभ्रष्टेन वै संमानम
र्हति ॥ न तु यः सक्रियां प्राप्य राजसंकर्मसेवते ॥ ४ ॥ वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ॥ दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ५ ॥ अज्ञानाद्विकृतं पा
पं तपसैवाभिनिर्णुदेत् ॥ पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतं ॥ तस्मात्पापं न सेवेत कर्मदुःखफलोदयं ॥ ६ ॥ पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलं ॥ तन्न सेवेत
मेधावी शुचिः कुशलिनं यथा ॥ ७ ॥ किंकृष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ॥ प्रत्यापन्नस्य हिततो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ८ ॥ प्रत्यापत्तिश्च यस्य हवालिशस्य न
जायते ॥ तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ९ ॥ विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितं ॥ प्रयत्नेन मनुष्येन्द्रपापमेवं निबोध मे ॥ १० ॥

त्रियं ब्रह्मनिष्ठं उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति श्रुतिस्त्वोर्ब्रह्मनिष्ठं तत्त्वदर्शिन इति विशेषणाच्च ॥ २ ॥ एतदेव शीघ्रं साधनीयमित्याहायुरिति नमुलभं किंतु दुर्लभं नावकर्षेत् विषयसेवनेन नाशयेत् कि
न्तु पुण्येन कर्मणा उत्कर्षार्थमुत्तरोत्तरश्रेष्ठभूमिलाभार्थं प्रयतेत ॥ ३ ॥ वर्णेभ्यो वृत्रगीतासूक्तेभ्यः षड्भ्यः कृष्णधूमनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यः सत्वरजस्तमसां ज्हासवद्वितारतम्यात्कल्पितेभ्यः परिभ्रष्टः उच्चवर्णान्नी
चवर्णप्राप्तः संमानं श्रेष्ठ्यं नार्हति परिभ्रष्टत्वमेव व्याचष्टे नत्विति ॥ ४ ॥ तं वर्णोत्कर्षमलब्ध्वा कुपुरुषः पापेनात्मानं हन्यात् नानां नरकपातेन हि स्यात् ॥ ५ ॥ पापं दुःखं पापं कर्म तिसंबन्धः ॥ ६ ॥ कुशलिनं का
रुकं चंडालविशेषमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कुत्सितं च तत्कटंचिकटं ततः पापाद्धेतोः प्रत्यासन्नस्य विपरीतदृष्टेः अनात्मा देहादिरेव विशेषेण आत्मत्वेन रोचते ॥ ८ ॥ प्रत्यापत्तिः वैराग्यं प्रस्थितस्य योगप्रवृत्तस्य उ
त्तरभूम्यलाभात्तापो जायते प्रस्थितस्य मृतस्य वा तापो नरकजः ॥ ९ ॥ विरक्तं स्वतः शुद्धं सत्त्वं विपरीतेन रागेणाक्रान्तं वस्त्रं शोध्यते परंतु कृष्णेन जलात्केन उपसंहितं रक्तं न शोध्यते एवं मे मत्तः पापं किंचिच्छोयितुं
शक्यं किंचिदशक्यमिति निबोधवुध्यस्व ॥ १० ॥

धीपूर्वकृतं न नश्यतीत्याह स्वयमिति ॥ ११ ॥ अहिंसा अहिंसया तृतीयालोप आर्षः ब्रह्मण इति पाठे वेदसंबन्धिनः ॥ १२ ॥ तथा अस्य पुंसः कर्म कामकृतं विहिंसा अहिंसानैवानुकर्षति ब्रह्मवादिनः स्मृतिका
राः यथोक्तं प्रायश्चित्तैरपैत्येनोयज्ञज्ञानकृतं भवेत् कामनो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायत इति कर्मकृतमिति पाठे कामत इत्यव्याहृतं तथा कामकृतं चात्येति पाठे तु अकामकृतवत् कामकृतमपि अहिंसैवापक
र्षतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं परमतमुपन्यस्य कामतोऽगमनो वाकृतं कर्म बहु अल्पं वा भोगमदत्वा नैव नश्यतीति स्वमतमाह अहं ब्रह्मवादिना गुणयुक्तं पुण्यं कर्म प्रकाशं बुद्धिपूर्वकं प्रकाशज्ञात्वेत्यर्थः णमुलं नमिदं
॥ १४ ॥ मनसा बुद्धियुक्तानि इदमित्थं कुर्यान्न वेति वमशपूर्वकं इदमित्थं कर्तव्यमेवेति निश्चित्येत्यर्थः यथा तथं स्थूलसूक्ष्मतारतम्येन फलं ति मुखदुःखादिकं यच्छंति ॥ १५ ॥ नित्यं अव्यभिचारि फलं उत्पन्नं
स्वयंकृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ॥ प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्नुते पृथक् ॥ ११ ॥ अज्ञानात् कृतां हिंसा महिंसा व्यपकर्षति ॥ ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादि
त्यादुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२ ॥ तथा कामकृतं नास्य विहिंसैवानुकर्षति ॥ इत्यादुर्ब्रह्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ १३ ॥ अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतं ॥ गु
णयुक्तं प्रकाशं वा पापेनानुपसंहितं ॥ १४ ॥ यथा सूक्ष्माणिकर्माणि फलं तीह यथा तथं ॥ बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १५ ॥ भवत्यल्पफलं कर्म सेवि
तं नित्यमुल्बणं ॥ अबुद्धिपूर्वधर्मज्ञकृतमुपेण कर्मणा ॥ १६ ॥ कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ॥ न चरेत्तानि धर्मात्माश्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १७ ॥
संचित्य मनसाराजं विदित्वा शक्यमात्मनः ॥ करोतियः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८ ॥ न वेत्त कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ॥ न वेत्त रथा भावं प्राप्नो
ति सुखभावं ॥ १९ ॥ स तो येन्यत्तु यत्तं यं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ॥ दृष्टे दृष्टि मवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २० ॥ एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ॥
समानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २१ ॥ राज्ञा जेतव्याः शत्रवश्चोन्नताश्च सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानां ॥ अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञैरत्येमध्ये वा वन
माश्रित्य स्प्येयं ॥ २२ ॥ दमान्वितः पूजयेत् शोभं धर्मशीलो भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ॥ गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या सत्येन शीलैः सुखं नरेन्द्र ॥ २३ ॥ इति श्री
महाभारतेशांति ० मोक्ष ० प्रकरणे ॥ २९१ ॥ राशिरीतायां एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥
नरकावहं उपेण ॥ २९१ ॥ यथा बुद्धिपूर्वकृतं कर्म नियमेन फलदमेव बुद्धिपूर्वकृतमपि तयोर्विशेषस्तु फलबहुत्वात्पत्त्वकृतो न तु फलसदसद्भावकृत इति श्लोकत्रयार्थः ॥ १६ ॥ ननु कर्मफलस्यापरिहार्यत्वे कथं वि
नश्यति मित्रेण वसिष्ठस्य पुत्रशतं हतं तत्फलं नरकपातश्च न प्राप्त इत्याशंक्या लौकिकत्वात् न तदुदाहरणमित्याह कृतानीति ॥ १७ ॥ १८ ॥ न वेत्त अपके सलिलं न्यस्तं चेद्दीयते कपालमेव न वेत्तरेपके जलं न्यस्तं चेत्तथा
भावं यथा पूर्वपक्षं स्थितं तथारूपत्वमेव प्राप्नोति न हीयते एवं ते जस्विनं पापपुण्योदासीनं कर्म न हि नस्ति इतरत्तु हि नस्येवेति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ समानि चात्विषमाणि ॥ २१ ॥ एवं साधारणं धर्ममुक्त्वा राज्ञां वि
शेषधर्मानां ह राज्ञेति अंत्येव वसिष्ठविरक्ते मापि मध्ये मध्यमे विरक्तेन ॥ २२ ॥ आत्मानमिवेत्यहिंसा सूचिता गरीयसः गुरुतरां ब्रह्मविद्याप्रदानं सत्येन ब्रह्मप्राप्तये अध्ययनेन वसतीति वद्वे तौ तृतीया ॥ २३ ॥
इति शांतिपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

नन्वहंराजायेषामुनीनांपालयितास्मि तेषांयोगफलस्यषष्ठांशहर्ताचास्मि अतोममब्रह्मप्राप्तयेनगुरुसेवापेक्ष्यते तेषामहिंसादिभिर्मदीयाहिंसादेरपिटद्विसंभवात् यथोक्तंपातंजले अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्सन्नि
धौवैरत्यागइत्याशंक्याह कःकस्येति सत्यं यदिकर्मजन्योमोक्षःस्यात्तर्हिद्युज्येतैतत् ज्ञानैकप्राप्त्योमोक्षः दृष्टार्थं चज्ञानंभोजनादिवन्नेतरेणप्राप्तमितरस्योपकरोति कर्मदृष्टफलंभोजनादि आत्मनाशरीरेंद्रिय
बुद्धिरूपेणआत्मार्यंआत्मनएवतुप्त्यार्थं नतुपरार्थकर्मकश्चित्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननुमातृदेवोभवपितृदेवोभवेत्यादिश्रुतेर्देववदाराधितोमात्रादिरुपकरोत्येवेत्याशंक्यानुपकारिणमात्रादिकमपित्यजंत्येबलो
केऽतो नकश्चित्कचिदुपकरोतीत्याह गौरवेणेति यत्तुमात्रादाराधनंतदप्यामुष्मिकायैहिकायवास्वहितायैवनतुमात्रादिहितायेतिभावः ॥ २ ॥ कथंतर्ह्यात्महितमाचरेदित्यतआह विशिष्टस्येत्यादि विशिष्टाव

पराशरउवाच कःकस्यचोपकुरुतेकश्चकस्मैप्रयच्छति ॥ प्राणीकरोत्ययंकर्मसर्वमात्मार्यमात्मना ॥ १ ॥ गौरवेणपरित्यक्तंनिःस्नेहंपरिवर्जयेत् ॥ सोदर्यं
भ्रातरमपिकिमुतान्यंपृथग्जनं ॥ २ ॥ विशिष्टस्यविशिष्टाच्चतुल्यौदानप्रतिग्रहौ ॥ तयोःपुण्यतरंदानंतद्विजस्यप्रयच्छतः ॥ ३ ॥ न्यायागतंधनंचैवन्यायेनैव
विवर्धितं ॥ संरक्ष्यंयत्नमास्थायधर्मार्थमितिनिश्चयः ॥ ४ ॥ नधर्मार्थीनृशंसेनकर्मणाधनमर्जयेत् ॥ शक्तितःसर्वकार्याणिकुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५ ॥ अपो
हिप्रयतःशीतास्तापितांज्वलनेनवा ॥ शक्तितोऽतिथयेदत्वाक्षुधातार्तायाश्रुतेफलं ॥ ६ ॥ रंतिदेवेनलोकेष्टासिद्धिःप्राप्तमहात्मना ॥ फलपत्रैरथोमूलैर्मुनीनर्चि
तवांश्चसः ॥ ७ ॥ तैरेवफलपत्रैश्चसमाठरमतोषयत् ॥ तस्माद्धेभेपरंस्थानंशैव्योपिपृथिवीपतिः ॥ ८ ॥ देवतातिथिभृत्येभ्यःपितृभ्यश्चात्मनस्तथा ॥ ऋणवा
ज्जायतेमर्त्यस्तस्मादनृणां ब्रजेत् ॥ ९ ॥ स्वाध्यायेनमहर्षिभ्योदेवेभ्योयज्ञकर्मणा ॥ पितृभ्यःश्राद्धदानेननृणामभ्यर्चनेनच ॥ १० ॥ वाचाशेषावहार्येणपाल
नेनात्मनोपिच ॥ यथावद्धृत्यवर्गस्यचिकीर्षेत्कर्मआदितः ॥ ११ ॥ प्रयत्नेनचसंसिद्धाधनैरपिविवर्जिताः ॥ सम्यग्धुत्वाद्भुतवहंमुनयःसिद्धिमागताः ॥ १२ ॥

तिथ्यहोनिर्धनस्यदानेनतुल्यः संधनस्यतुदानंपुण्यतरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ दानप्राशस्यप्रकारमाह न्यायेति ॥ ४ ॥ ऋद्धिधनसंसृद्धिनानुस्मरेत्धर्मार्थीत्यनुषंजनीयं ॥ ५ ॥ निर्धनस्यापिदानफलमस्तीत्याह
अपइति फलंअन्नदानस्येतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अतिथिपूजाफलमुक्त्वादेवपूजाफलमाह तैरेवेति समाठरंमाठरेणपारिषादिकेणसहितंसमाठरंसूर्य अतोषयच्छैव्यइतिसंबंधः माठरःपिगलोदंढश्चंडांशोःपारिषा
दिकाइत्यमरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वाचावेदशास्त्रमय्या श्रवणमननादिनेत्यर्थः शेषावहार्येणपंचयज्ञशेषेणान्नेन पालनेनभूतदययाआत्मनोपिअनृणांब्रजेत् तथाश्रुत्यवर्गस्यपुत्रादेः आदितःकर्मजात
कर्मादिचिकीर्षेत् तेनाप्यात्मनएवानृणांब्रजेत् ॥ ११ ॥ प्रयत्नेनध्यानधारणादिना ऋत्वाद्भुतवहं अग्निहोत्रंकृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऋचीकतनयोगमदित्यत्र अजीगर्तमुनोगमदितिपठनीयं शुनःशेषोऽस्यजीगर्तपुत्रःसन्विश्वामित्रपुत्रतामापेतिबहुचब्राह्मणेसमाम्नायते नचतनयशब्दोगोत्रपरःकर्तुंशक्यः ऋचीकोहिभार्गवोजामदन्यस्यरामस्यपूर्वजः अथर्चाकादयोभ्येत्यपितरोराममब्रुवन्नित्यादिपर्वणिसमंतपंचकाख्यानेलिगदर्शनात् अजीगर्तस्तुआंगिरसः यथैवांगिरसःसन्नुपेयांतवपुत्रतामिति विश्वामित्रप्रतिबहुचब्राह्मणेशुनःशेषवचनात् यथाकथंचिद्वाएतत्समाधेयं यःविश्वामित्रपुत्रत्वंअगमत् सदेवान्स्तुत्वासिद्धिमागतइत्यध्याहृत्यपूर्वेणयोज्यं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अग्निरितिजनयितायः

विश्वामित्रस्यपुत्रत्वमृचीकतनयोगमत् ॥ ऋग्भिःस्तुत्वामहाबाहोदेवान्वैयज्ञभागिनः ॥ १३ ॥ गतःशुक्रत्वमुशनादेवदेवप्रसादनात् ॥ देवीस्तुत्वातुगगनेमोदतेयशसावृतः ॥ १४ ॥ असितोदेवलश्वैवतथानारदपर्वतौ ॥ कक्षीवाजामदग्न्यश्वरामस्तांज्यस्तथात्मवान् ॥ १५ ॥ वसिष्ठोजमदग्निश्चविश्वामित्रोत्रिरेवच ॥ भरद्वाजोहरिश्मश्रुःकुंडधारःश्रुतश्रवाः ॥ १६ ॥ एतेमहर्षयःस्तुत्वाविष्णुमृग्भिःसमाहिताः ॥ लेभिरेतपसासिद्धिप्रसादात्तस्यधीमतः ॥ १७ ॥ अनर्हाश्वाहतांप्राप्ताःसंतःस्तुत्वातमेवह ॥ ननुवृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्मकृत्वाजुगुप्सितं ॥ १८ ॥ येऽर्थाधर्मेणतेसत्यायेऽधर्मेणधिगस्तुतान् ॥ धर्मवैशाश्वतंलोकेनजत्याद्धनंकांसया ॥ १९ ॥ आहिताग्निर्हिधर्मात्मायःसपुण्यरुदुत्तमः ॥ वदाहिसर्वेराजेंद्रस्थितास्त्रिष्वग्निपुप्रभो ॥ २० ॥ सचाप्यग्न्याहितोविप्रःक्रियायस्यनहीयते ॥ श्रेयोत्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रंननिष्क्रियं ॥ २१ ॥ अग्निरात्माचमाताचपिताजनयितातथा ॥ गुरुश्चनरशार्दूलपरिचर्यायथातथं ॥ २२ ॥ मानंत्यक्कायोनरोवृद्धसेवीविद्वान्क्लीबःपश्यतिप्रीतियोगात् ॥ दाक्ष्येणहीनोधर्मयुक्तोनदांतोलोकेस्मिन्वैपूज्यतेसद्भिरार्यः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०पराशरगीतायांद्वनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥७३॥ पराशरउवाच वृत्तिःसकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्योहीनस्यशोभना ॥ प्रीत्योपनीतानिर्दिष्टाधर्मिष्ठान्कुरुतेसदा ॥ १ ॥ वृत्तिश्चेन्नास्तिशूद्रस्यपितृपैतामहीध्रुवा ॥ नवृत्तिपरतोमार्गेच्छुश्रूषातुप्रयोजयेत् ॥ २ ॥

पितासएवनत्वन्येऽनदातृभयत्रातृप्रभृतयः परिचर्याःसेव्याः ॥ २२ ॥ क्लीबःकामहीनःसन्त्यःप्रीतियोगात्केवलंरुपाद्र्यादृष्ट्यापश्यति दाक्ष्येणस्पदेनहीनःआयासशून्यःसन्त्योधर्मपरः नदांतइत्येकंपदं दानतिष्ठिनत्तिदांतः दानआर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात्कर्तरिक्तःतदन्योनदांतः नैकधेतिवत्समासः हिसाशून्यइत्यर्थः ॥ २३ ॥ इतिशांति०नै०भा०द्वनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥७३॥ पूर्वाध्यायेयतःस्वस्योपकर्ताऽन्योनास्यतआत्मोपकारायस्वयंमानंत्यक्कान्यान्सेवेतेत्युक्तं तत्रवृद्धसेवाप्रशंसार्थंशूद्रवृत्तिमहीकरोति वृत्तिरिति वर्णेभ्योब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्यः हीनस्यशूद्रस्यवृत्तिर्जीविका वृद्धसेवा सेवकान्धर्मिष्ठान्कुरुतेऽतःशोभना दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात् नहियाजनकरादानवाणिज्यादयोविप्रादिजीविकास्तेषांधर्मिष्ठतायैभवंत्यतःसस्तेवयालोकद्वयंसाधयेदितिभावः ॥ १ ॥ परतःत्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण ॥ २ ॥

शुश्रूषामेवस्तौमि सद्भिरित्यादिना ॥ ३ ॥ द्रव्यमणिकांचनादिदीप्यतेसूर्यसन्निकर्षेण अतएवसंध्योःसूर्यरश्मयोद्रव्यप्रभाविच्छुरणाद्रकादृश्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तंत्राणिसंप्रवशास्त्रदर्शित्यर्थः ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ पुत्रंपर्जन्यदेवतां ॥ १० ॥ ऋद्धिमत्कृषिगोरक्ष्यादि ॥ ११ ॥ अजिह्वैर्दंभहीनैः अशठक्रोधैर्वित्तशास्त्रक्रोधहीनैः निर्मार्जनंभूमिशुद्ध्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मादिति धर्मेणरक्षतीतिपूज्यते

सद्भिस्तुसहसंसर्गःशोभतेधर्मदर्शिभिः ॥ नित्यंसर्वास्ववस्थ्यासुनासद्भिरितिमेमतिः ॥ ३ ॥ यथोदयगिरौद्रव्यंसन्निकर्षेणदीप्यते ॥ तथासत्सन्निकर्षेणहीनव
र्णोपिदीप्यते ॥ ४ ॥ यादृशेनहिवर्णेनभाज्यतेशुक्लमंबरं ॥ तादृशंकुरुतेरूपमेतदेवमवेहिमे ॥ ५ ॥ तस्माद्गुणेपुरज्येत्यामादोपेपुकदाचन ॥ अनित्यमिहमर्त्या
नांजीवितंहिचलाचलं ॥ ६ ॥ सुखेवायदिवादुःखंवर्तमानोविचक्षणः ॥ यश्चिनांतिशुभान्येवसतंत्राणीहपश्यति ॥ ७ ॥ धर्मादपेतंयत्कर्मयद्यपिस्यान्महाफ
लं ॥ नतस्सेवेतमेधावीनतद्धितमिहोच्यते ॥ ८ ॥ योहत्वागोसहस्राणिनृपादद्यादरक्षिता ॥ सशब्दमात्रफलभाक्प्राजाभवतितस्करः ॥ ९ ॥ स्वयंभूरसृजच्चाग्रे
धातारंलोकसत्कृतं ॥ धातासृजत्पुत्रमेकंलोकानांधारणेरतं ॥ १० ॥ तमर्चयित्वावैश्यस्तुकुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ॥ रक्षितव्यंतुराजन्त्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११ ॥
अजिह्वैरशठक्रोधैर्हव्यक्रव्यप्रयोक्तृभिः ॥ शूद्रैर्निर्मार्जनंकार्यमेवंधर्मोन्नतंनश्यति ॥ १२ ॥ अप्रनष्टेततोधर्मेभवंतिसुखिताःप्रजाः ॥ सुखेनतासाराजेंद्रमोदंते
दिविदेवताः ॥ १३ ॥ तस्माद्योरक्षतिनृपःसधर्मेणतिपूज्यते ॥ अर्धातेचापियोविप्रोवैश्योयश्चार्जनेरतः ॥ १४ ॥ यश्चशुश्रूषतेशूद्रःसततंनियतैर्द्रियः ॥ अतो
न्यथामनुष्येद्रस्वधर्मात्परिहीयते ॥ १५ ॥ प्राणसंतापनिर्दिष्टाःकाकिण्योपिमहाफलाः ॥ न्यायेनोपार्जितादत्ताःकिमुतान्याःसहस्रशः ॥ १६ ॥ सत्कृत्यहिद्वि
जातिभ्योयोददातिनराधिपः ॥ यादृशंतादृशंनित्यमश्नातिफलमूर्जितं ॥ १७ ॥ अभिगम्यचतुष्टयादत्तमादुरभिष्टुतं ॥ याचितंननुयदत्तंतदाहुर्मध्यमंबुधाः
॥ १८ ॥ अवज्ञयादीयतेयत्तथैवाश्रद्धयापिवा ॥ तमादुरधमंदानंमुनयःसत्यवादिनः ॥ १९ ॥ अतिक्रामेन्मज्जमानोविविधेननरःसदा ॥ तथाप्रयत्नंकुर्वीत
यथामुच्येतसंश्रयात् ॥ २० ॥

ननुनृपत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राणसंतापपूर्वकमपिनिर्दिष्टादत्ताःकाकिण्योविंशतिवराटिकाः कपिजलाधिकरणन्यायेनबहुत्वंत्रित्वेपर्यवसन्नं तिस्रोपिकाकिण्यइत्यर्थः ॥ १६ ॥ यादृशंतादृशं
सश्रद्धमश्रद्धवायोनित्यंददाति तथाचश्रुतिः श्रद्धयादेयंअश्रद्धयादेयंश्रियादेयंह्रियादेयंभियादेयंसंविदादेयमिति ॥ १७ ॥ तत्तुष्ट्यापात्रतुष्ट्यर्थं अभिष्टुतंसर्वतःप्रशस्तं ॥ १८ ॥ तंधर्मं दानंदानात्मकं ॥ १९ ॥
अतिक्रामेत्तज्जवाब्धिविविधेनउपायेन संश्रयाद्ब्रह्मपाशात् ॥ २० ॥

दाक्ष्येणसेवार्थोत्साहेन ॥ २१ ॥ इतिशान्ति०मी०नै०भारतभावदीपेचित्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ ५ ॥ दानप्रशंसाप्राकृताप्राणसंतापनिर्दिष्टादित्यादिना तदर्थम
र्थार्जनोपायंनियमयन्नन्यानपिप्रसंगाद्धर्मान्वक्ष्यति प्रतिग्रहागताइत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ नपतनइतिसंबंधः ॥ ३ ॥ शिल्पंचित्रलेखनादि वृत्तिःसेवारूपा ॥ ४ ॥ रंगक्यादिवेषेणअवतरणं रूपोपजीवनंज

दमेनशोभतेविप्रःक्षत्रियोविजयेनतु ॥ यनेनवैश्यःशूद्रस्तुनित्यंदाक्ष्येणशोभते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०प०पराशरगीतायांचित्रिनवत्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ ५ ॥ पराशरउवाच प्रतिग्रहागताविप्रेक्षत्रियेयुधिनिर्जिताः ॥ वैश्येन्यायार्जिताश्चैवशूद्रेऽशूद्रपया
र्जिताः ॥ १ ॥ स्वल्पाप्रार्थाःप्रशस्यन्तेधर्मस्यार्थमहाफलाः ॥ नित्यंचयाणांवर्णानांशुश्रूषुःशूद्रउच्यते ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मावैश्यधर्माऽनावृत्तिःपतनेद्विजः ॥ शूद्रध
र्मायदातुस्यात्तदापततिवैद्विजः ॥ ३ ॥ वाणिज्यंपाशुपाल्यंचतयाशिल्पोपजीवनं ॥ शूद्रस्यापिविधीयन्तेयदावृत्तिर्नजायते ॥ ४ ॥ रंगावतरणंचैवतथारूपोप
जीवनं ॥ मद्यमांसोपजीव्यंचविक्रयंलोहचर्मणोः ॥ ५ ॥ अपूर्विणानकर्तव्यंकर्मलोकेविगर्हितं ॥ कृतपूर्वतुत्यजतोमहान्धर्मइतिश्रुतिः ॥ ६ ॥ संसिद्धःपुरुषो
लोकेयदाचरतिपापकं ॥ मदेनाभिपुतमनास्तच्चनग्राह्यमुच्यते ॥ ७ ॥ श्रूयन्तेहिपुराणेपुत्रजाधिगंडुशासनाः ॥ दांताधर्मप्रधानाश्चन्यायधर्मानुवृत्तिकाः ॥ ८ ॥
धर्मएवसदानृणामिहराजन्प्रशस्यते ॥ धर्मवृद्धागुणानेवसर्वंतेहिनराभुवि ॥ ९ ॥ तंधर्ममसुरास्तातनामृष्यंतजनाधिप ॥ विवर्धमानाःक्रमशस्तत्रतेऽन्वाविश
न्प्रजाः ॥ १० ॥ तासांदर्पःसमभवत्प्रजानांधर्मनाशनः ॥ दर्पात्मनांततःपश्चात्क्रोधस्तासामजायत ॥ ११ ॥ ततःक्रोधाभिभूतानांवृत्तंलज्जासमन्वितं ॥ ह्रीश्चै
वाप्यनराद्राजंस्ततोमोहोव्यजायत ॥ १२ ॥ ततोमोहपरीतास्तानापश्यंतयथापुरा ॥ परस्परावमर्देनवर्धयंत्योयथासुखं ॥ १३ ॥ ताःप्राप्यतुसधिगंडो नकार
णमतोभवत् ॥ ततोभ्यगच्छन्देवांश्चब्राह्मणांश्चावमन्यह ॥ १४ ॥

लमंडपिकेतिदाक्षिणात्येपुप्रसिद्धं यत्रसूक्ष्मवस्त्रंव्यवधायचर्ममयैराकौरैराजामात्यादीनांचर्याप्रदर्शयते ॥ ५ ॥ अपूर्विणायेनपूर्वमद्याद्युपजीवनंनकृतंसोऽपूर्वीतेनतत्कर्तव्यं ॥ ६ ॥ संसिद्धोलब्धानवस्त्रा
दिः नपास्यंदृष्टैराचरितमपिनस्वीकर्तव्यं ॥ ७ ॥ मदएवकुतोऽभवदित्यतआह श्रूयन्तेहीत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ असुराःकामक्रोधादयः ॥ १० ॥ ११ ॥ अनशत्अनश्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥ नकारणंतासांनि
यमनेइतिशेषः ततस्ताःप्रजादेवान्ब्राह्मणांश्चावमन्यअभ्यगच्छन् विषयानसेवन्तेइत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवंकामक्रोधादिद्वारेणप्रजानांबंधनंप्रदर्शयसंक्षेपेणतन्निवृत्त्युपायमाह एतस्मिन्निति देवाःशमदमादयः देवईश्वरस्ततोपिवरंश्रेष्ठंशिवंतुर्यंजायतस्वममुष्यभिमानिभ्योविश्वेतजसप्राज्ञेभ्योविराट्सूत्रांतर्यामिभ्य
श्वपरंचतुर्थंब्रह्म शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिश्रुतिप्रसिद्धं बहुरूपंमाययेतिशेषः इंद्रोमायाभिःपुरुषरूपईयतइतिश्रुतेः गुणैर्नित्यज्ञानैश्वर्यादिभिरधिकं ॥ १५ ॥ तेनशिवेनसाक्षात्कृतेन तैःसुराःका
मक्रोधादयः गगनगाःमायाख्याव्याकृतांतर्गताः सपुराःपुरैःस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैःसहिताः क्षितौऐश्वर्येशुद्धचिन्मात्रेपातिताःप्रविलापिताः एकेनबाणेनजीवात्मनाशुद्धचिन्मात्रांतःप्रविष्टेन तथाचश्रुतिः प्र
णवोधनुःशरोस्मात्माब्रह्मनल्लक्ष्यमुच्यते अप्रमत्तेनवेद्व्यंशरवत्तन्मयोभवेदिति देवैरिन्द्रियैराप्यायितेनतेजसासंस्कारशेषेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नन्वेवंसंस्कारशेषेणपुणंपतनंसुप्तिमूर्च्छयोरप्यस्तीत्यतआह तेषा
मिति तेषांकामादीनामधिपतिर्भीमोभयंकरोमहामोहः शूलपाणिनाशूलवत्तीक्ष्णाययावुत्थ्याआयुधभूतयापाणिस्थवत्स्वाधीनयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्मिन्महामोहेहतेस्वंभावंब्रह्मभावंमानवाजीवाःप्रत्यप
द्यंत ब्रह्मविद्वत्सैवभवति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेः यथापुरेति सृष्ट्यादौयथामरीच्यादयोवेदैकनिष्ठाआसंस्तथातत्त्वज्ञानोत्तरमपिजीवन्मुक्ताअनादिसद्वासनावशाद्देकनिष्ठाएवासन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ तत

एतस्मिन्नेवकालेतुदेवादेववरंशिवं ॥ अगच्छन्शरणंधीरंबहुरूपंगुणाधिकं ॥ १५ ॥ तेनस्मतेगगनगाःसपुराःपातिताःक्षितौ ॥ त्रिधाप्येकेनबाणेनदेवाप्या
यिततेजसा ॥ १६ ॥ तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमोभीमपराक्रमः ॥ देवतानांभयकरःसहतःशूलपाणिना ॥ १७ ॥ तस्मिन्हतेथस्वंभावंप्रत्यपद्यंतमानवाः ॥ प्रापद्यं
तचवेदान्वैशास्त्राणिचयथापुरा ॥ १८ ॥ ततोभिषिच्यराज्येनदेवानांदिविवासवं ॥ सप्तर्षयश्चान्वयुंजन्नराणांदंडधारणे ॥ १९ ॥ सप्तर्षीणामथोर्ध्वंचविष्टुर्ना
मपार्थिवः ॥ राजानःक्षत्रियाश्चैवमंडलेपुष्टयक्पुष्टयक् ॥ २० ॥ महाकुलेपुयेजातावृद्धाःपूर्वतराश्चये ॥ तेषामप्यासुरोभावोद्वेदयान्नापसर्पति ॥ २१ ॥ तस्मा
त्तेनैवभावेनसानुपंगेणपार्थिवाः ॥ आसुराण्येवकर्माणिन्यसेवन्भीमविक्रमाः ॥ २२ ॥

इति देवानांद्रियाणांराज्येवशित्वेदिविहार्दाकाशे वासवंवासयतिस्वरूपचैतन्येनशरीरैर्द्रियादीनिनिवासवश्चिदात्मा तंअभिषिच्यब्रह्मनिष्ठत्वेनजितेन्द्रियाभूत्वा सप्तर्षयोवसिष्ठाद्याःलोकशिक्षांकृतवतंस्य
र्थः ॥ १९ ॥ आधिकारिकेभ्यःसप्तर्षिभ्योपिब्रह्मविदःश्रेष्ठ्यमाह सप्तर्षीणामिति अर्वाग्बलश्चमसऊर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं तस्यासतःकृपयःसप्ततीरेवागटमीब्रह्मणासंविदानेतिश्रुतेः शिरसिस
हस्रारेब्रह्मनिहितं तस्यसमापेश्रोत्रादिस्थानेषुइमावेवगोतमभरद्वाजावित्यादिश्रुत्या ऋषिदृष्टिर्विधीयते ततोप्यधस्तनेषुमूलाधारादिषुचक्रेपुराजशब्दिततत्तदेवताधिष्ठितेषुब्रह्मैवविराजतेइत्यर्थः ऋषीणांश्रो
त्रादीनांऊर्ध्वंउपरिसहस्रारेविष्टुःविगतंपृथुप्रथनादवयवोपचयात्पृथुशरीरंतद्रहितोऽशरीरःपरमात्मास्ति पार्थिवःपृथिवीशरीरंतदाश्रितः तथाच अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमितिश्रुत्याशरीरस्यापिशरी
रस्थत्वंश्रुतं राजंतइतिराजानःषट्चक्राधिपाणेशास्त्राः क्षत्रियायोगविघ्नविनाशिनइत्यक्षरार्थः ॥ २० ॥ ईदृक्ज्ञाननिदानंस्पकामादिजयस्यदौर्लभ्यमाहावधानार्थं महाकुलेष्वित्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥२३॥ संसिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा तदधिगमं आत्मज्ञानं आसुरभावनिवृत्तये संपादनीयमित्यर्थः तत्रोपायः कर्महिंसात्मकं त्यजेदित्यादि ॥२४॥ २५॥ २६॥ इष्टेति सर्वेष्वपि जन्मसु इष्टादियोगोऽस्यैवेत्यर्थः ॥२७॥
आत्मनो गुणैरतिरज्यते अतीव तुष्टो भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ईहकोऽन्नाद्यर्थी ॥ ३० ॥ तदितिलिख्यत इवेति तद्वत्त्वेन वासना नानृतं अतः तमहंकारोऽज्ञानं वा तद्रहितं नैकथेति वसमासः निर्वासनं निरहंकारं निर्ग

प्रत्यतिपुंश्च तेऽप्येव तान्येव स्थापयंत्यपि ॥ भजंते तानि चाद्यापि ये वालिशतरानराः ॥ २३ ॥ तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्संचित्य शास्त्रतः ॥ संसिद्धाधिगमं कुर्यात्
कर्महिंसात्मकं त्यजेत् ॥ २४ ॥ न संकरेण द्रविणं प्रचिन्वीयाद्विचक्षणः ॥ धर्मार्थन्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ २५ ॥ सत्त्वमेवं विधोदांतः क्षत्रियः प्रिय
वांधवः ॥ प्रजाभृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २६ ॥ इष्टानिष्टसमायोगैरसौ हार्दमेव च ॥ अयजातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ २७ ॥ तस्माद्गुणेपुर
ज्येथामादोपेपुं कथंचन ॥ निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽतिरज्यते ॥ २८ ॥ मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ॥ न तथा न्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २९ ॥ धर्म
शीलो नरो विद्वान् ईहकोऽनीहकोऽपि वा ॥ आत्मभूतः सदा लोके च रेदूतान्यहिंसया ॥ ३० ॥ यदा व्यपेत तद्वत्त्वं मनो भवति तस्य वै ॥ नानृतं चैव भवति तदा कल्याण
मृच्छति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मो ० पराशरगीतायां चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥७॥ पराशर उवाच एष
धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ॥ तयोर्विधितुं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥ प्रायेण च गृहस्थस्य मम त्वं नाम जायते ॥ संगगतं नरश्रेष्ठ भावैराजसता
मसैः ॥ २ ॥ गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ॥ दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३ ॥ एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ॥ रागद्वेषौ विव
र्धेतेत्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४ ॥ रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगं ॥ मोहजातारतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५ ॥ कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्वारतिपरायणः ॥ लाभं
ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६ ॥

ताज्ञानं वामनो यदा भवति तदा कल्याणं ब्रह्मानंदं कच्छति प्रामोति ॥ ३१ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० भारतभाष्ये चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥
माणयोः संगतिमाह एष इति ॥ १ ॥ तपःप्रशंसितुं गार्हस्थ्यं निदति प्रायेणेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भोगिनं आत्मानमिति शेषः ॥ ६ ॥

जनकुटुंबंदास्त्रेदासादिकं अर्थधनं चिकीर्षतिविक्षिपति दृढ्यर्थकुसीदव्यापारं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ येन रुयादिना भोगी भोगसंपन्नः स्यामिति मनसि करोति तस्मादेव रुयादितो विनश्यति ॥ ९ ॥ बुद्धि युक्तानां फलासंगिनां त्यजतां निषिद्धकाम्यकर्माणीति शेषः ॥ १० ॥ स्नेहायतनं स्त्रीपुत्रादि ॥ ११ ॥ तपएवानुपश्यति श्रेयस्त्वेन ॥ १२ ॥ प्रत्यवमर्शवान् सारासारविवेकवान् प्रियमुखेरुयादिजसुखनिमित्तं क्षीणः क्लेशं प्राप्नोति तत्र दोषदृष्ट्या तपः कर्तुं निश्चिनोति ॥ १३ ॥ सर्वगतं साधारणं दमदयादानादि हीनस्य गृहादेरपि ॥ १४ ॥ प्रजापतिः पूर्वयजमानावस्थायां क्वचिज्जन्म निक्वचिद्देशो व्रतानि सूत्रोपासनादी

ततो लोभाभिभूतात्मा संगो ह्यर्थतेजनं ॥ पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ १५ ॥ स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ॥ बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानु तप्यते ॥ ८ ॥ ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयं ॥ करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९ ॥ तथा हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मवादिनां ॥ अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखं ॥ १० ॥ स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ॥ आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११ ॥ निर्वेदादात्मसंयोजः संयोजाच्छास्त्रदर्शनं ॥ शास्त्रार्थदर्शनाद्राजं तपएवानुपश्यति ॥ १२ ॥ दुर्लभो हि मनुष्येन्द्रनरः प्रत्यवमर्शवान् ॥ यो वै प्रियमुखे क्षीणस्तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३ ॥ तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ॥ जितेंद्रियस्य दांतस्य स्वर्गमार्गप्रवर्तकं ॥ १४ ॥ प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमुत्तपसाविभुः ॥ क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मपरो व्रतान्यास्थां यपार्थिव ॥ १५ ॥ आदित्यावसवोरुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः ॥ विश्वे देवास्तथासाध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६ ॥ यक्षराक्षसगंधर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौ कसं ॥ संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७ ॥ ये चादौ ब्राह्मणाः सृष्टा ब्रह्मणा तपसा पुरा ॥ ते भावयंतः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८ ॥ मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ॥ महाकुले पुद्गल्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलं ॥ १९ ॥ कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ॥ वाहनासनपानानि तत्सर्वं तपसः फलं ॥ २० ॥ मनोनुकूलाः प्रमदारूपवत्यः सहस्रशः ॥ वासः प्रासादश्चैव तत्सर्वं तपसः फलं ॥ २१ ॥ शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ॥ अग्निप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति शुभकर्मिणां ॥ २२ ॥

नि सोपासनानि कर्माणि वा आस्थाय फलावस्थायां प्रजा अस्तजदिति संबंधः ॥ १५ ॥ एवमादित्यादयोऽपि पूर्वयजमानास्तत्तदप्रापकाणि कर्माणि कृत्वा आदित्यादि भावंप्राप्ता इत्यर्थः तथा च श्रुतिः अग्निर्वा अका मयत अन्नादो देवानां स्यामिति स एतमग्नये कृत्वा भ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदित्यादि यो निरवपत्स यजमानस्तस्मिन्निशब्दप्रयोगो भाविनीवृत्तिमाश्रित्य ज्ञेयः यस्मै निरवपत्स देवतात्मा तद्भावश्च कल्पान्तरे प्राप्यत इति प्रसिद्धं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

माप्राप्यमिति अकृतकर्मणांकृतकृत्यत्वहीनानामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसःफलानि उपभोगपरित्यागोवैराग्यं ॥ २३ ॥ शास्त्रं अवेक्ष्य लोभं त्यजेदितिसंबंधः ॥ २४ ॥ ततः असंतोषाल्लोभाच्च ॥ २५ ॥ प्रज्ञानाशेषिकस्यादत आह नटेति न्यायं कर्तव्या कर्तव्यनिर्णयं यो वै प्रियमुखे क्षीण इत्युपक्रान्तमुपसंहरति तस्मादिति ॥ २६ ॥ कृतस्य तपसःफलं मुखं अकृतस्य दुःखं ॥ २७ ॥ प्राकाशं विख्याततां ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ धर्मे इति धर्मादौ यथा कालं कर्तव्ये सति अस्य विधिस्तथा विहितकार्यचिकीर्षा जायते तथा च नित्यकर्मकाले योऽन्यानि कर्माणि कामकारेण करोति स तान्येव मापानि कृत्वा नरकं प्रतिपद्यते एतेन नित्याकरणमात्रात्पत्यवैनीतिपरास्तं अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इष्ट्विति यावता कालेन गुणच्युतो वाणो भूमौ पतति तावत्कालिकमेव कुर्यादिति स्पष्टं मुखमित्यर्थः स एव न्यायोरसनादावपीत्याह

नाप्राप्यं तपसः किंचिन्नैलोक्येऽपि परंतप ॥ उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणां ॥ २३ ॥ सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ॥ अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २४ ॥ असंतोषोऽसुखायेति लोभादिन्द्रियसंभ्रमः ॥ ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञाविद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५ ॥ नष्टप्रज्ञो यदा तु स्यात्तदा न्यायं न पश्यति ॥ तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रत पश्चरेत् ॥ २६ ॥ यदिष्टं तत्सुखं प्रादुर्द्वेष्यं दुःखमिहेष्यते ॥ कृताकृतस्य तपसःफलं पश्य स्वयादृशं ॥ २७ ॥ नित्यं भद्राणि पश्यंति विषयांश्चोपभुंजते ॥ प्राकाशं चैव गच्छंति कृत्वा निष्कल्मषं तपः ॥ २८ ॥ अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकं ॥ फलार्थं तत्फलं त्यक्त्वा प्राप्नोति विषयात्मकं ॥ २९ ॥ धर्मे तपसि दाने च विधिस्तथा स्य जायते ॥ सकृत्वा पापकान्येवं निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ सुखं तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ॥ सुवृत्ताद्यो न चलते शास्त्रचक्षुःसमानवः ॥ ३१ ॥ इषु प्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगेरतिः स्मृता ॥ रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशांपते ॥ ३२ ॥ ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तक्षयात्पुनः ॥ अबुधान प्रशंसंति मोक्षं सुखमनुत्तमं ॥ ३३ ॥ ततः फलार्थं सर्वस्य भवंति ज्यायसे गुणाः ॥ धर्मवत्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४ ॥ अप्रयत्ना गताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ॥ प्रयत्नेनोपगम्य श्वस्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५ ॥ मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषां ॥ क्रियाधर्मविमुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनां ॥ ३६ ॥

रसन इति ॥ ३२ ॥ तत्क्षयात्सुखक्षयात् तर्हि नित्यं सुखमेव कुतो न रानप्रार्थयते इत्याशंक्याह अबुधा इति यतो मूढाः अतो नित्यं मुखं मोक्षाख्यं न प्रशंसंति अपि किमु तदर्थं यतिष्यंते बुधायै न प्रशंसंतीति पाठे येन तीव्रवेदनादुःखेन हेतुना बुधाः मोक्षं प्रशंसंतीति संबन्धः ॥ ३३ ॥ ततो विषयस्पर्शानां तीव्रवेदना करत्वाद्देतोः सर्वस्य विवेकिनः ज्यायसे फलार्थं फलाय मोक्षाय गुणाः शमादयो भवंति उत्पद्यंते ततश्च तं कामार्थानां भिन्नं विदुः शक्नुवन्ति इत्याह धर्मेति ॥ ३४ ॥ ननु सर्वप्रारब्धकर्माधीनं किमहि केन यत्नेन त्याग्यं प्रारब्धप्रयत्नयोर्विषयो विभजते अप्रयत्नेति प्रारब्धकर्मापि स्थापिताः कृत्स्नपानादयः सेव्याः तेषु हि किंचित्फलविसंवाददर्शनेन पुरुषका रस्य दौर्बल्यात् धर्मे हि पुरुषकाराबल्यं अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥ मानिनामिति पूर्वार्थोक्तानामुचिता क्रिया उत्तरार्थोपात्तैः कर्तुमशक्येत्यर्थः संवृतात्मनां मूढमनसां ॥ ३६ ॥

उभयेषांधर्मान्विभजते क्रियमाणमित्यादिना कर्मयज्ञादिकं मानुषं मनुष्यो हमित्यभिमानवताकृतं यस्मादेवं तस्मान्नेषां शास्त्रचक्षुषांतपसोविचारादन्यत्कर्षनविद्यते ॥ ३७ ॥ संवतात्मनांधर्ममाह सर्वात्मने
ति कर्मनिश्चयं यज्ञादौ बुद्धि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति शांतिपर्वणि मो० नै० भा० पंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ ॥ ७ ॥ एवं धर्मान् श्रुत्वा उत्तरोत्तरमुत्कर्षं प्रपितुः पृच्छति वर्ण इति
तत्र वर्णाः पूर्वोक्ताः षट्कृष्णधूमनीलरक्तपीतश्वेताः क्रमेण बुद्धिसत्त्वेन मोरजो शयोराधिव्यसाम्यापकर्षजाः तत्र विशेषः स्यात्ताविक वर्णादाधिव्यंतमोरजसोर्ह्रास इत्यर्थः ॥ १ ॥ यदेतदिति सात्विकस्य ब्रह्म
णोऽपत्यैर्लोकैः सात्विकैरेव ब्राह्मणैर्भूतव्यंकथं रजआदिप्रधानं क्षत्रादिविशेषजातिग्रहणंतत उत्पन्नस्येत्याक्षेपार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तपसोप्यपकर्षः कुत इत्यत आह सुक्षेत्रादिति सात्विकयोर्दपत्योः पुण्यः संभव

क्रियमाणं यदा कर्मनाशं गच्छति मानुषं ॥ तेषां नान्यद्वेत्ते लोके तपसः कर्मविद्यते ॥ ३७ ॥ सर्वात्मनानुकुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयं ॥ दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं
विचरन्नृप ॥ ३८ ॥ यथानदीनादाः सर्वसागरेयांति संस्थिति ॥ एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थेयांति संस्थिति ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० परा
शरगीतायां पंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ ॥ ७ ॥ जनक उवाच वर्णो विशेष वर्णानां महर्षे केन जायते ॥ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वद
तांवर ॥ १ ॥ यदेतज्जायते पत्यं स एवायमिति श्रुतिः ॥ कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २ ॥ पराशर उवाच एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ॥ त
पसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणं गतः ॥ ३ ॥ सुक्षेत्राच्च मुवीजाच्च पुण्यो भवति संभवः ॥ अतो न्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४ ॥ वक्राद्बुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यांचि
वथ जज्ञिरे ॥ सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५ ॥ मुखजा ब्राह्मणास्तातवाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः ॥ ऊरुजा धनिनो राजन्यादजाः परिचारकाः ॥ ६ ॥
चतुर्णामेव वर्णानां मागमः पुरुषर्षभ ॥ अतो न्येत्यतिरिक्ता ये ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७ ॥ क्षत्रियातिरथां वष्टा उग्रा वै देहकास्तथा ॥ श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेनानि पा
दाः सूतमागधाः ॥ ८ ॥ अयोगाः कारणाव्रात्याश्चांडालाश्च नराधिप ॥ एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायंते वै परस्परतः ॥ ९ ॥ जनक उवाच ब्रह्मणैर्केन जातानां ना
नात्वं गोत्रतः कथं ॥ बहूनीह हिलोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १० ॥ यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयोगताः ॥ शुद्ध्योनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथा परे ॥ ११ ॥

स्तयोरन्यतरस्य हीनत्वे हीन इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्यतरहीनत्वमपि कुत इत्याशंक्योत्पत्तिस्थानभेदादित्याह वक्रादिति द्वाभ्यां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अंबष्ठादीनां स्वरूपं जातिविवेकाद्विवेकव्यं सवर्णब्राह्मणान्सू
तेराज्ञीमूर्धावसिक्तकं वेश्यां वष्टं निषादं तु शूद्रापा रसवश्च स इत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननु निरवयवादव्याकृता जगज्जातमिति सर्वत्र श्रूयते तत्र कुतो वयवकल्पनेति शंकते ब्रह्मणेति ब्राह्मणेति पाठे एकेन ब्रह्मणे त्यध्या
हृतव्यं नानात्वं ब्रह्मक्षत्रियादिभावेन भिन्नत्वं गोत्रतः अन्वयतः गोत्राणि ब्रह्मक्षत्रियादीनि उपांबष्ठादीनि च तस्माज्जातितारतम्यमयुक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यादरेपिव्यभिचारमाह यत्रेति यथा काक्षीवताशु
द्रायामुत्पादिताः पुत्रा ब्राह्मणत्वं नीताननुते निषादत्वं क्षाप्ता इत्यर्थः तस्मात्कारणद्वारा कार्यद्वारा वा जातिभेदो न युक्त इति भावः ॥ ११ ॥

तदेतदभ्युपगमेनैवपरिहरिष्यन्नस्यार्थस्यदुर्ग्रहत्वमाह राजन्निति अपकृष्टेनवर्णतारतम्यदृष्टिमतारजस्तमोयस्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मूलेति मूलकार्यब्रह्मनत्रचत्वारिगोत्राणिनामानि समुत्पन्नानि गुणयोगात् तथाचश्रुतिः एतमंगिरा इत्याचक्षतेगानांहिरसस्तेनेतितेदेवाअब्रुवन्नयवैनः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव संतमित्यादिका ॥ १७ ॥ कर्मतो न्यानिगोत्राणि तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंचितस्माद्विश्वमित्र इत्याचक्षत एतमेव संतमित्यादिश्रुतेः कर्मजान्येव सर्वाणिगोत्राणि परमात्मनिकर्मजन्यैव वर्णाश्रमगोत्रकल्पनेतिप्रघट्टकार्थः तानिचगोत्राणितपसार्जितनामधेयापरप

पराशर उवाच राजन्नैतद्भवेद्वात्यमपकृष्टेनजन्मना ॥ महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसाभावितात्मनां ॥ १२ ॥ उत्पाद्यपुत्रान्मुनयो नृपतेयत्रतत्रह ॥ स्वेनैव तपसा तेपाप्मपित्वंविदधुः पुनः ॥ १३ ॥ पितामहश्चमेपूर्वमृश्यशृंगश्चकाश्यपः ॥ वेदस्तांज्यः रुपश्चैवकाक्षीवत्कमठादयः ॥ १४ ॥ यवक्रीतश्चनृपतेद्रोणश्चवदतांवरः ॥ आयुर्मतंगोदत्तश्चद्रुमदोमात्स्यएवच ॥ १५ ॥ एतेस्वांप्रकृतिंप्राप्तावेदेहतपसोश्रयात् ॥ प्रतिष्ठितावेदविदोदमेनतपसैवहि ॥ १६ ॥ मूलगोत्राणिचत्वारिसमुत्पन्नानिपार्थिव ॥ अंगिराःकश्यपश्चैववसिष्ठोभृगुरेवच ॥ १७ ॥ कर्मतो न्यानिगोत्राणिसमुत्पन्नानिपार्थिव ॥ नामधेयानितपसातानिचग्रहणंसतां ॥ १८ ॥ जनक उवाच विशेषधर्मान्विर्णानांप्रवृद्धिभगवन्मम ॥ ततः सामान्यधर्माश्चसर्वत्रकुशलोत्थसि ॥ १९ ॥ पराशर उवाच प्रतिग्रहोयाजनंचतयैवाध्यापनंचनृप ॥ विशेषधर्माविप्राणांरक्षाक्षत्रस्यशोभना ॥ २० ॥ कृपिश्चपाशुपाल्यंचवाणिज्यंचविशामंपि ॥ द्विजानांपरिचर्याचशूद्रकर्मनराधिप ॥ २१ ॥ विशेषधर्मानृपतेवर्णानांपरिकीर्तिताः ॥ धर्मान्साधारणांस्तातविस्तरेणशृणुष्वमे ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमहिंसाचाप्रमादःसंविभागिता ॥ श्राद्धकर्मानिथेयंचसत्यमक्रोधएवच ॥ २३ ॥ स्वेपुदारेपुसंतोपःशौचंचनित्यानसूयता ॥ आत्मज्ञानंतितिक्षाचधर्माःसाधारणानृप ॥ २४ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यास्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ अत्रतेपामधीकारोधर्मेषुद्विपदांवर ॥ २५ ॥ विकर्माविस्थितावर्णाःपतंतेनृपतेत्रयः ॥ उन्नमंतियथासंतमाश्रित्येहस्वकर्मसु ॥ २६ ॥ नचापिशूद्रःपततीतिनिश्चयोनचापिसंस्कारमिहार्हतीतिवा ॥ श्रुतिप्रवृत्तंचधर्ममाप्नुतेनचास्यधर्मेप्रतिषेधनंरुतं ॥ २७ ॥

र्यायाणि सतांग्रहणंआर्षेयंवरणंविवाहादिश्रौतस्मार्तव्यवहारालंबनंभवतीतिशेषः ॥ १८ ॥ एवंवर्णाद्युत्पत्तिज्ञात्वातदीयान्सामान्यविशेषधर्मान्पृच्छति विशेषेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ आनृशंस्यस्यादित्रयोदशकोणःसर्ववर्णाश्रमसाधारणः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अधीकारः उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलमितिदीर्घः धर्मेषुपूर्वोक्तेषु ॥ २५ ॥ विकर्मनिषिद्धंकर्म स्वकर्मसुसंतंनरमाश्रित्यवर्णाःसत्त्वादिगुणजाउन्नमंति ॥ २६ ॥ नचेति संस्कारार्होहितदभावेपतेन्नत्वयंतयेत्यर्थः धर्मेआनृशंस्यस्यादित्रयोदशकरूपे ॥ २७ ॥

हेवैदेहद्विजाः शूद्रकंप्रजापतिब्राह्मणतुल्यमाहुः अहंतुतंविष्णुंक्षत्रियतुल्यंपश्यामि ब्रह्मविष्णुहिब्राह्मणक्षत्रियौ यथोक्तंद्रोणपर्वणिद्रोणंप्रकृत्य ब्रह्मकल्पोभवद्वात्सेक्षात्रेनारायणोपमइतिप्राञ्चः वस्तुतस्तुयेस्थू
लंशरीरंत्यक्त्वालिङ्गमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तेविदेहाः येतुस्थूलसूक्ष्मेत्यक्त्वाप्रधानाख्यंकारणमात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तेप्रकृतिलयाः त्रयमतिक्रान्ताःब्राह्मणाः आद्यस्यमुक्तिर्जन्मद्वयेक्यवहिता द्वितीयस्यैकेन
अंत्यस्यसद्यः एवंसतिद्विजाःशूद्रवैदेहकंविदेहेषुविदितंप्राहुः शूद्रोविदक्षत्रजन्मनीप्राप्यब्राह्मणोभवतीत्यर्थः स्वभतेतुसप्रधानंअतएकमेवजन्मप्राप्यमुच्यतेइति ॥ २८ ॥ ननुअयज्ञस्यशूद्रस्यचित्तशुद्ध्यभा
वात्कथंविदेहत्वादिकंस्यादतआह सतामिति सतांवत्तदमदयादानादे निहीनाःशूद्राः उद्धिधीर्षवःआत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः निहीनानुजिहीर्षवइतिपाठेकामादीनदोषान् उजिहीर्षवः उच्छेत्तुमिच्छवइत्यर्थः

वैदेहकंशूद्रमुदाहरंतिद्विजामहाराजश्रुतोपपन्नाः ॥ अहं हि पश्यामि नरेन्द्रदेवं विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानं ॥ २८ ॥ सतांवत्तमधिष्ठाय निहीना उद्धिधीर्षवः ॥ मंत्र
वर्जनदुप्यंतिकुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ २९ ॥ यथा यथा हि सदृत्तमालं वंती तरे जनाः ॥ तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ३० ॥ जनक उवाच किं
कर्मदूषयत्येनमथोजातिर्महामुने ॥ संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१ ॥ पराशर उवाच असंशयं महाराज उभयंदोषकारकं ॥ कर्मचैव हि
जातिश्च विशेषं तु निशामय ॥ ३२ ॥ जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म न सेवते ॥ जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३ ॥ जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्मधि
कृतं ॥ कर्म तदूषयत्येनं तस्मात्कर्म न शोभनं ॥ ३४ ॥ जनक उवाच कानि कर्माणि धर्म्याणि लोके स्मिन् दिवसत्तम ॥ न हि संतीह भूतानि क्रियमाणानि स
वदा ॥ ३५ ॥ पराशर उवाच शृणु मे त्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ यानि कर्माणि हिंसाणि न रं त्रायंति सर्वदा ॥ ३६ ॥ संन्यस्याग्नीनुदासीनाः पश्यंति
विगतज्वराः ॥ नैः श्रेयसं कर्मपथं समारुह्य यथाक्रमं ॥ ३७ ॥ प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ॥ प्रयांति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८ ॥ स
र्वणिमोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां पणवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

॥ ७३ ॥

॥ २९ ॥ मोदते मोदते ॥ ३० ॥ एनं नरं दूषयति हीनतां नयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दुष्टकर्मत्यागे जाति कर्मणोर्द्वयोरन्यतरस्यापि च हेतुत्वमाह द्वाभ्यां जात्येति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ संन्यस्याग्नीन्
पारिव्राज्यं कृत्वेत्यर्थः यथाक्रमं बितर्कविचारानंदास्मिताख्यासुयोगभूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वा उत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य कर्मपथं योगं ॥ ३७ ॥ प्रश्रिताः श्रद्धावन्तः सुसंशिताः अतिमृद्धमबुद्धयः ॥ ३८ ॥ त्यक्त्वा
अधर्ममितिच्छेदः ॥ ३९ ॥ इति शांतिपर्वणि तैलकंठीये भारतभाष्ये पणवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

कानि धर्मकार्याणीत्यपेक्षायामाह पितेति निर्गुणानां भक्त्यादिहीनानां पित्रादयो यथोक्तसेवाफलं दातुं प्रभवन्ति ये तु भक्तास्ते पित्रादिसेवाफलं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥ लाभंलाभहेतुं जिता इन्द्रियार्थायैस्ते शब्दादिविषयजयिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ पारिवर्हैः रथाश्वकवचादिभिः अनुद्यन्ते आयुधमप्रेरयन्ते उदयहीनवा ॥ ४ ॥ अतिक्रमेत् जयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टानो मृत्युः ॥ ८ ॥ स्निग्धैर्मात्रादिभिः क्रियमाणानि अभ्यंगादीनि नायुरिति परप्राणैः प्राणान्नपोषयेत् ॥ ९ ॥ गृहस्थानामिति विनाशबन्धक्षयं यद्वा विःपक्षोपरमात्मापुरःसपक्षो भूत्वा हिरण्यः शकुनिर्ब्रह्मनाम द्वासुपर्णा इत्यादिश्रुतिषु परमात्मनि पक्षिवाचिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेन इत्थं भावेत्तृतीया परमात्मभावेन शं परमानन्दमभिकांक्षतामित्यर्थः पुलिनेषु पुलिनवत्सु तीर्थेषु निधनं मरणश्रेयः क्रियावतां तीर्थवात्स्युचितकर्मवतां तथा च स्मृतिः यस्य हस्तौ च

पराशर उवाच पिता सखा योगुरवस्त्रियश्च न निर्गुणानां प्रभवन्ति लोके ॥ अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १ ॥ पिता परं दैवतं मानवानां मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ॥ ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥ रणाजिरेयत्र शराग्निसंस्तरे नृपात्मजो घातमवाप्य दत्त्यते ॥ प्रयातिलोकानं मरैः सुदुर्लभान्निषेवते स्वर्गफलं यथा सुखं ॥ ३ ॥ श्रातं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं पराङ्मुखं पारिवर्हैश्च हीनं ॥ अनुद्यन्तं रोगिणं याचमानं न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४ ॥ पारिवर्हैः सुसंयुक्तमुद्यन्तं तुल्यतां गतं ॥ अतिक्रमेत्तं नृपतिः संग्रामे क्षत्रियात्मजं ॥ ५ ॥ तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः ॥ निहीनात्कातराच्चैव रूपणाद्गर्हितो वधः ॥ ६ ॥ पापत्यापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ॥ पापेष्ववधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ७ ॥ न कश्चिन्नातिवैराजन्दिष्टां तव शमागतं ॥ सावशेषायुषं चापि कश्चिन्नैवापकर्षति ॥ ८ ॥ स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ॥ हिंसात्मकानि सर्वाणि नायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९ ॥ गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकांक्षतां ॥ निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावतां ॥ १० ॥

पादौ च मनश्चैव सुसंयतं विद्यातपश्च कीर्तिश्च सतीर्थफलमश्नुत इति पुलिनेष्वपि समुद्रगामिन्येव नद्यः प्रशस्ताः तथा च श्रुतिः इदं तेन्याभिरसमानमद्विर्याः काश्च सिधुं प्रवहन्ति नद्यः सर्पो जीर्णमिव त्वचं जहाति पापं स शिरस्कोभ्युपेत्येति योऽप्सु नावं प्रतिष्ठितो वेदप्रत्येव तिष्ठतीति च नावन्तारकाख्यां प्रणवत्सु पात्रं ब्रह्मविद्यां यद्यप्येवं सर्वा सामपात्रं ब्रह्मविद्याप्रदत्वं प्राप्तं तथापि यथा पुनोढाशं चतुर्धा करोति आग्नेयं चतुर्धा करोतीति ब्रह्मामान्यशास्त्रं विशेषेणावर्ह्यते एवमत्र हि जंतोः प्राणेषूक्तममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति विशेषश्रुतेरविमुक्तां तर्गतास्वेवाप्सु तन्नियम्यते अत्रापि अप्सु इति श्रौतसंप्तमी पुलिनेष्विति पदेन सामीप्ये व्याख्याता तेन अपांसमीपेपि मरणं युक्तं ॥ १० ॥

तच्चनहठेनसंमदनीयमित्याह आयुषीति तथाहि तेनहियदृच्छामरणप्रकारेणयदकारणाद्भवतिअज्ञानमात्रापनयेनस्वतःसिद्धंमोक्षरूपंतत्कारणैःतीर्थमरणैर्हठादुपपादितंभवति यथोक्तंवासिष्ठेखिलपंथे मोक्षक्षेत्रेविमूढांतःकरणायेथवामृताः क्षेत्रमाहात्म्यतस्तेपिसंतिक्षेत्रफलान्विताइति विमूढांतःकरणाः इदंमुक्तिक्षेत्रमित्यप्यजानंतः क्षेत्रफलंमोक्षस्तदन्विताःमुक्ताइत्यर्थः अत्रहिजंतोरित्युदाहृतश्रुत्यायद्यप्यत्राप्यज्ञानापनयोस्येव तथापिसएवात्रशमादिकंविनामरणेनहठात्साध्यतइतिमोक्षस्यापिहठसाध्यत्वमुपचारादुक्तंभवति ॥ ११ ॥ तीर्थेपिहठान्मरणंनिदति तथेति देहात् ल्यबलोपेपंचमी देहंप्राप्ययेनपुंसा पंचत्वमित्यनुकृष्यते उपपादितंहठेनजलप्रवेशादिनासंपादितं तस्यनथाशरीरंपूर्वदेहप्रकारमेवशरीरंभवति देहत्यागीयातनाशरीरंप्राप्नोतीत्यर्थः सोयंअध्वानंमोक्षमार्गंगतोपिकुस्तिनत्वादध्वानंगतकः यतोयंमोक्षक्षेत्रेपिगृहाद्देहादेहंप्राप्तः ॥ १२ ॥ तत्किमस्यमोक्षोनास्येवेत्याशंक्याह द्वितीयमिति तत्रगृहाद्देहांतरप्राप्तौद्वितीयंकारणंकाश्यामृतस्यापियातनादेहंप्राप्तौएकंकारणंहठमरणमभूत् ततोपिदेहांतरप्राप्तौद्वि

आयुषिक्षयमापन्नेपंचत्वमुपगच्छति ॥ तथात्यकारणाद्भवतिकारणैरुपपादितं ॥ ११ ॥ तथाशरीरंभवतिदेहाद्येनोपपादितं ॥ अध्वानंगतकश्चायंप्राप्तश्चायं गृहाद्देहं ॥ १२ ॥ द्वितीयंकारणंतत्रनान्यत्किंचनविद्यते ॥ तद्देहंदेहिनांयुक्तंमोक्षभूतेषुवर्तते ॥ १३ ॥ शिरास्त्राध्वस्थिसंघातंबीजत्सामेध्यसंकुलं ॥ भूताना मिन्द्रियाणांचगुणानांचसमागमं ॥ १४ ॥ त्वगंतंदेहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिंतकाः ॥ गुणैरपिपरिक्लीणंशरीरंमर्त्यतांगतं ॥ १५ ॥ शरीरिणांपरित्यक्तंनिश्चेष्टंगतचेतनं ॥ भूतैःप्रकृतिमापन्नैस्ततोभूमौनिमज्जति ॥ १६ ॥

तीयंकारणंनस्ति तस्ययातनादेहस्यभोगदेहत्वेनकर्मदेहत्वाभावाद्देहांतरोत्पादकत्वंनास्तीत्यर्थः तद्देहंक्लीबैत्वमार्षं देहिनांसोपियातनादेहोमोक्षभूतेषुमोक्षयोग्येषुरुद्रपिशाचेषुयुक्तंआत्महत्यापापनिर्हरणाय यातनार्थयोजितंवर्तते ॥ १३ ॥ यातनादेहस्यस्वरूपमेतद्देहतुल्यमित्याह शिरिति गुणानांविषयाणांवासनामयानां ॥ १४ ॥ त्वगंतंत्वगेवअंतेसमोपेयस्य त्वगस्थिमात्रंमेदोमांसवर्जितमित्यर्थः गुणैःसौंदर्यादिभिः मर्त्यतांवायवीयमपिपूर्ववासनावशांन्मनुष्यतामिवगतं ॥ १५ ॥ अतएवतन्नाशोपिमर्त्यशरीरनाशवदेवेत्याह शरीरिणेति कंचुकिनाकंचुकमिवमुक्तेनपरित्यक्तं भूतैःअपंचीकृतैः प्रकृतिस्वस्वकारणं यद्वा भूतैर्यातनादेहारंभकैः प्रकृतिआत्मानंप्राप्तैः एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयांतीतिश्रुतेः ततोभूमौनिमज्जतिलोकदृष्ट्या तथाचनतस्यप्राणाउक्तामंत्यत्रैवसमवनीयतेइति प्राणानांप्रत्यगात्मनिविद्वद्दृष्ट्यालयंप्रदर्श्यसउच्छ्रयत्यात्मातोमृतःशेतइतिलोकदृष्ट्याशरीरस्यभूमौलयोपिश्रुत्याप्रदर्शितः इदमपिद्रष्टृपिशाचानामेवदृष्ट्यानत्वस्मद्दृष्ट्यातेष्वेवतस्यवर्तनादितिध्येयं ॥ १६ ॥

ननुपाद्येमाद्यमाहात्म्येवाराणस्यांमृतस्यापिब्राह्मणस्यदशजन्मानिस्मर्यतेतत्कथंद्वितीयंकारणंतत्रेतिजन्मांतरप्रापकंकारणांतरंतस्यनास्तीत्युक्तमित्याशंक्याहार्धेन भावितमिति तत्पिशाचशरीरंकर्मयोगेन आत्महत्यायाइवब्रह्महत्यादीनामनेकजन्मप्रापकाणामनेकेषांकर्मणांकाश्यांकृतानांसंभवात्तत्कर्मवासनयातत्रतत्रयातनाशरीरेजायते नचैवंदेशांतरमरणादविशेषइत्याशंक्याह इदमिति इदंयातनाशरीरादन्यत्रयत्रविषयेनिमग्नंस्त्रियतेतत्तत्स्वभावस्तत्तद्रूपोऽपरोविसर्गोजन्मकर्मणःफलभूतोदृष्टः यातनाशरीरविसर्गस्तुत्यक्तशरीरसजातीयोनभवतीत्यर्थः विमर्दइतिपाठेपिसएवार्थः ॥ १७ ॥ यातनादेहस्यनुततोवैलक्षण्यमाह नजायतइति भूतात्मारुद्रपिशाचः नजायतेस्वेनरूपेणनाविर्भवति यावत्पापक्षयं ॥ १८ ॥ आयतनंअधिष्ठानंप्राप्यउपाधिजनितकालुष्यत्यागेनावगम्य आयतनस्वरूपमाह मनस

भावितंकर्मयोगेनजायतेतत्रतत्रह ॥ इदंशरीरंवैदेहम्रियतेयत्रयत्रह ॥ तत्स्वभावोपरोदृष्टोविसर्गःकर्मणस्तथा ॥ १७ ॥ नजायतेतुनृपतेकंचित्कालमयंपुनः ॥ परिभ्रमतिभूतात्माद्यामिवांबुधरोमहान् ॥ १८ ॥ सपुनर्जायतेराजन्प्राप्येहायतनंनृप ॥ मनसःपरमोत्थात्माइंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ १९ ॥ विविधानांचभूतानां जंगमाःपरमानृप ॥ जंगमानामपितथाद्विपदाःपरमामताः ॥ द्विपदानामपितथाद्विजावैपरमाःस्मृताः ॥ २० ॥ द्विजानामपिराजेंद्रप्रज्ञावंतःपरामताः ॥ प्राज्ञा नंमात्मसंबुद्धाःसंबुद्धानाममानिनः ॥ २१ ॥ जातमन्वेतिमरणंनृणामिति विनिश्चयः ॥ अंतवंतिहिकर्माणिसेवंतेगुणतःप्रजाः ॥ २२ ॥ आपन्नेतूत्तरांकाष्ठांसू र्यंयोनिधनंव्रजेत् ॥ नक्षत्रेचमुहूर्तेचपुण्येराजन्सपुण्यकृत् ॥ २३ ॥ अयोजयित्वाक्लेशेनजनंष्ट्राव्यचदुष्कृतं ॥ मृत्युनात्मकृतेनेहकर्मकृत्वात्मशक्तिभिः ॥ २४ ॥ विपमुद्वंथनंदाहोदस्युहस्तात्तथावधः ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चप्राकृतोवधउच्यते ॥ २५ ॥ नचैभिःपुण्यकर्माणोयुज्यंतेचाभिसंधिजैः ॥ एवंविधैश्चबहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वभित्वाप्रतिष्ठंतेप्राणाःपुण्यवतांनृप ॥ मध्यतोमध्यपुण्यानामधोदुष्कृतकर्मणां ॥ २७ ॥ एकःशत्रुर्नद्वितीयोस्तिशत्रुरज्ञानतुल्यःपुरु षस्यराजन् ॥ येनावृतःकुरुतेसंप्रयुक्तोघोराणिकर्माणिसुदारुणानि ॥ २८ ॥

इति निःसंकल्पमेवमोक्षलक्षणमित्यर्थः तस्मान्निःसंकल्पस्तदस्थस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमितिमैत्रायणीयश्रुतेः ॥ १९ ॥ एवंजंतुतारतम्यवर्जितादेशविशेषायत्तांगतिमुक्त्वाकालायत्तांगतिवक्तुंजंतुतारतम्यंता वदाह विविधानामिति ॥ २० ॥ आत्मसंबुद्धाःयोगिनः अमानिनःयोगैश्वर्यकृतदर्पहीनाः ॥ २१ ॥ दर्पत्यागमूलंविवेकमाह जातमिति ॥ २२ ॥ पुण्यकृतब्रह्मलोकंगंतुमधिकारीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र मुख्यसाधनंजनंक्लेशेनअयोजयित्वेति अत्रापियादृच्छिकमेवमरणंश्रेयइत्याह मृत्युनेति आत्मकृतेनकालजेन ॥ २४ ॥ विषमिति योगीअत्यंतव्याधिपीडास्तोपिदुर्मरणंनेच्छेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ उत्तरायणेमृतानांपुण्यकृतांगतिमाह ऊर्ध्वमिति सूर्यमंडलंभित्वेत्यर्थः सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतीतिश्रुतेः मध्यतोमनुष्यलोके प्रासंगिकोयमर्थःश्लोकः ॥ २७ ॥ देशकालनिरपेक्षागतिसुकेवलमज्ञानाख्य शत्रोरपगममात्रादेवेत्याह एकइतिद्वाभ्यां ॥ २८ ॥

यस्यप्रवाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंयथास्यात्तथावद्वानुपास्यप्रभवेत् सःअज्ञानशत्रुःप्रज्ञाशरेणोन्मथितःपरैतिनश्यतिहेराजपुत्र ॥ २९ ॥ आश्रमत्रयधर्मःप्रज्ञाप्राप्तवुपायइत्याह अधीत्येति श्रेयःस्थित्वाश्रे
योर्थंतिष्ठतिसन्नद्धोभवतीतिश्रेयःस्थित्वाभोक्षकामः आतोमनिन्कनिव्वनिषश्चेतिकनिबंतोयंशब्दः ॥ ३० ॥ अध्ययनादियोग्यान्तयोनिप्रशंसति उपभोगैरितिचतुर्भिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ योधर्माव
मंतासकामात्माभवेत् सचकामेनवंच्यते ॥ ३४ ॥ प्रातिपुराणेनप्रीत्याचिरंतनेन पुरोगेणेतिपाठःस्वच्छः दीपोपमानिभूतानिहेनसंवर्धनीयानि यावदर्थान्सर्वान्विषयान् दयावान्भूतानिपश्यतिविरक्तोर्थान्पश्यति

प्रवाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंवद्वानुपास्यप्रभवेतयस्य ॥ प्रयत्नसाध्योहिसराजपुत्रप्रज्ञाशरेणोन्मथितःपरैति ॥ २९ ॥ अधीत्यवेदंतपसाब्रह्मचारीयज्ञानशक्त्या
सन्निगृह्यहंपंच ॥ वनंगच्छेत्पुरुषोधर्मकामःश्रेयःस्थित्वास्थापयित्वास्ववंशं ॥ ३० ॥ उपभोगैरपित्यक्तंनात्मानंसादयेन्नरः ॥ चंडालत्वेपिमानुष्यंसर्वथातांत
शोभनं ॥ ३१ ॥ इयंहियोनिःप्रथमायांप्राप्यजगतीपते ॥ आत्मावैशक्यतेत्रातुंकर्मभिःशुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥ कथंनविप्रणश्येमयोनितोस्याइतिप्रभो ॥ कुर्व
तिधर्ममनुजाःश्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ ॥ योदुर्लभतरंप्राप्यमानुष्यंद्विपतेनरः ॥ धर्मावमंताकामात्माभवेत्सखलुवंच्यते ॥ ३४ ॥ यस्तुप्रातिपुराणेनचक्षु
पातातपश्यति ॥ दीपोपमानिभूतानियावदर्थान्नपश्यति ॥ ३५ ॥ सांत्वेनान्नप्रदानेनप्रियवादेनचाप्युत ॥ समदुःखसुखोभूत्वासपरत्रमहीयते ॥ ३६ ॥ दानंत्या
गःशोभनामूर्तिरद्भ्योभूपप्लाव्यंतपसावैशरीरं ॥ सरस्वतीनैमिषपुष्करपुयेचाप्यन्यपुण्यदेशाःपृथिव्यां ॥ ३७ ॥ गृहेपुयेपामसवःपतंतितेपामयोनिर्हरणंप्रशस्तं ॥
यानेनवैप्रापणंचश्मशानेनौचेननूतंविधिनाचैवदाहः ॥ ३८ ॥ इष्टिःपुष्टिर्यजनंयाजनंचदानंपुण्यानांकर्मणांचप्रयोगः ॥ शक्त्यापिभ्यंयच्चकिंचित्प्रश
स्तंसर्वाण्यात्मार्यमानवोयंकरोति ॥ ३९ ॥ धर्मशास्त्राणिवेदांश्चपठंगानिनराधिप ॥ श्रेयसोर्थेविधीयंतनरस्याह्निष्टकर्मणः ॥ ४० ॥ भीष्मउवाच
एतद्वैसर्वमाख्यातंमुनिनासुमहात्मना ॥ विदेहराजायपुराश्रेयसोर्थेनराधिप ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पराशरगीतायांममनवत्यधिक
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच पुनरेवतुपप्रच्छजनकोमिथिलाधिपः ॥ पराशरंमहात्मानंधर्मपरमनिश्चयं ॥ १ ॥

यःसमहीयतेइत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुनरावृत्तिमतीतिमाह दानमित्यादिना शोभनामूर्तिःशांताआकृतिः हेभूष अद्भ्यःअद्भिःतपसाचशरीरंप्लाव्यंशोधनीयं तत्रआपःकृत्याइत्यंतआह सरस्वतीनि
अन्येकुरुक्षेत्राद्याः ॥ ३७ ॥ उक्तएवार्थेप्रकारांतरमाह गृहेष्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० समनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्त
मर्थसंक्षेपेणवक्तुमारभतेपुनरेवेत्यध्यायं ॥ १ ॥

श्रेयःश्रेयःसाधनं ॥ २ ॥ ज्ञानमेवपरागतिःहेज्ञानहेचिन्मात्रस्वरूप प्रत्यक्षितरेवपरागतिरित्यर्थः वापःदानं क्षेत्रेसत्यात्रे बीजमितिपाठेबीजमिवन्युममितिसएवार्थः ॥ ३ ॥ किकृतंनविनश्यतीत्यस्यैवोत्तरं प्रायेणाव्यायशेषः अधर्मेतिच्छेदः अजयंकृतंअजयंकरंदानंदत्वासंन्यासंकलेत्यर्थः सिद्धिमोक्षंअनिवर्तनंस्थानं इदंचतुर्थप्रश्नस्योत्तरं ॥ ४ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योयोददातितमजितःसदाऽजयंवर्तते ॥ ५ ॥ बुद्धिमान्आसंगभूतः दुर्बुद्धिर्मनसाविषयसंगवान् ॥ ६ ॥ श्लिष्यतेआलिगति तडार्यः पर्णवत्पर्णमिव ॥ ७ ॥ कारणाफलदानात्मिकाक्रियातन्निर्देयपक्षी समभिपद्यतेफलंप्राप्नोति ततोऽधर्मात् कर्ता कर्तृत्वाभिमानो ॥ ८ ॥ नभियंतेकर्मकलेन क्लिश्यंति तेषांकर्माश्लेषात् कस्तर्हिभियंतेऽनआह बुद्धीति नबुध्यतेदुश्चेष्टितमितिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ यथानद्यांबद्धःसेतुर्नैवसीदति स्रोतःपुष्टिकरोति एवंअस

जनकउवाच किंश्रेयःकागतिर्ब्रह्मन्किंकृतंनविनश्यति॥ कृतो ननिवर्तततन्मेब्रूहिमहामते ॥ २ ॥ पराशरउवाच असंगःश्रेयसोमूलंज्ञानंज्ञानग तिःपरा॥ चीर्णतपोनप्रणश्येद्वापःक्षेत्रेननश्यति॥ ३ ॥ छित्वाऽधर्ममयंपाशंयदाधर्मभिरज्यते ॥ दत्त्वाभयकृतंदानंतदासिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ योददातिसह स्वाणिगवामश्वशतानिच ॥ अभयंसर्वभूतेभ्यःसदातमभिवर्तते ॥ ५ ॥ वसन्विषयमध्येपिनवसत्येवबुद्धिमान् ॥ संवसत्येवदुर्बुद्धिरसत्सुविषयेष्वपि ॥ ६ ॥ नाधर्मःश्लिष्यतेप्राज्ञंपयःपुष्करपर्णवत् ॥ अप्राज्ञमधिकंपापंश्लिष्यतेजतुकाष्ठवत् ॥ ७ ॥ नाधर्मःकारणापेक्षीकर्तारमभिमुंचति ॥ कर्ताखलुयथाकालंततः समभिपद्यते ॥ ८ ॥ नभियंतेकृतात्मानआत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियाणांहिप्रमत्तायोनबुध्यते ॥ शुभाशुभेप्रसक्तात्माप्राप्नोतिसुमहद्वयं ॥ ९ ॥ दीत रागोजितक्रोधःसम्यग्भवतियःसदा ॥ विषयेवर्तमानोपिनसपापेनयुज्यते ॥ १० ॥ मर्यादायांधर्मसेतुर्निवद्धोनैवसीदति ॥ पुष्टस्रोतइवासक्तःस्फोटोभवति संचयः ॥ ११ ॥ यथाभानुगतंतेजोमणिःशुद्धःसमाधिना ॥ आदत्तेराजशार्दूलतथायोगःप्रवर्तते ॥ १२ ॥ यथातिलानामिहपुण्यसंश्रयात्पृथक्पृथग्यातिगुणो तिसौम्यतां ॥ तथानराणांतुविभावितात्मनांयथाश्रयंसत्वगुणःप्रवर्तते ॥ १३ ॥ जहातिदारांश्चजहातिसंपदःपदंचयानंविविधाश्चसत्क्रियाः ॥ त्रिविष्टपेजात मतिर्यदानरस्तदास्यबुद्धिर्विषयेषुभिद्यते ॥ १४ ॥ प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषुयोनरोनबुध्यतेत्यात्महितंकथंचन ॥ ससर्वभावानुगतेनचेतसानृपामिषेणैवज्ञपोविरुध्य ते ॥ १५ ॥ संघातवन्मर्त्यलोकःपरस्परमपाश्रितः ॥ कदलीगर्भनिःसारोनौरिवाप्सुनिमज्जति ॥ १६ ॥

क्तःधर्मएवसेतुर्यस्यसः मर्यादायांबद्धोनैवसीदति संचयस्तपोदृष्टिश्चस्फीताभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ समाधिना नियमेनदृष्टाते दार्ष्टान्तिकेनुसमाधिनाध्यानेन यथामणिःसौरंतेजआदत्तेएवंजीवोब्रह्मभावमा दत्ते मणिद्वारावन्देरेवयोगद्वाराब्रह्मभावोभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सौम्यतारम्यतांयथाश्रयंपुनःपुनर्वासनाभ्यासाद्बहुलंतदभावोऽल्पःसत्वगुणःप्रवर्तते ॥ १३ ॥ भिद्यतेशब्दादिभ्योव्यावृत्ताभवति ॥ १४ ॥ आमिषेणबडिशगर्भितेन ज्ञपोमर्त्यः ॥ १५ ॥ संघातवद्देहेंद्रियादिसमुदायवत् मर्त्यलोकःस्त्रीपुत्रपश्वादिसमुदायः अपाश्रितःउपकारकः ॥ १६ ॥

नेति सदा मृत्युः सन्निहितोस्तीति सदैव धर्मः कार्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥ धर्मेण चित्तशुद्धौ सत्यां योगाभ्यासः कार्य इत्याह यथेति अगोचरेऽपि मार्गे गुरुकृत्युक्त्याऽभ्यासादेव गच्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ योगाभावेऽनिष्टमाह मरणमिति जन्मनि जन्मनिमित्तं मोक्षधर्मेऽप्यमोक्षधर्मान् अजानन् ॥ १९ ॥ ज्ञानमार्गे प्रवृत्तस्य नूतनमपि सुखमित्याहार्धेन बुद्धीति विस्तराः वैतानिकान्यग्रिहोत्रादीनि संक्षेपास्सागादयः परार्थं अनात्मभूतफलार्थं ॥ २० ॥ मृणाले तिलप्रविभक्तिकं विसर्ततुः कर्दममिवात्मोपाधिभूतं मनस्य जतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मनःकृतः संसारो मनसैव नश्यतीत्याह मन इति त्मानं आत्मानं संधिरार्षः प्रणयते योगोन्मुखं करोति स योगोऽनं मनो ह्यपमात्मानमभियुजति परस्यां काष्ठायां युनक्ति प्रविलापयति युक्तः योगसिद्धः तं परं सर्वोपाधिहीनं आत्मानं ॥ २२ ॥ परार्थे इन्द्रियतृप्त्यर्थं एतदेव स्वकार्यमिति यो मन्यते मूढः स स्वकार्यात् योगात् ॥ २३ ॥ योगाच्च पुनस्त्यगतिमाह अध इति स्वर्गपरांगतिं इंद्रलोकं ॥ २४ ॥ योगस्थस्य गतिमाह मृन्मये इति द्रवः द्रवद्रव्यं जलादिनश्यति न क्षीयते न क्षरतीत्यर्थः श्यतीति शीतनूकरणे इत्यस्य रूपं शरीरं योगात् ॥ २३ ॥

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ॥ सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभनाय दानरो मृत्युमुखं भिर्वर्तते ॥ १७ ॥ यथांधः स्वगृहे युक्तोऽप्यभ्यासादेव गच्छति ॥ तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तांगतिं ॥ १८ ॥ मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्मवैमरणाश्रितं ॥ अविद्वान्मोक्षधर्मेऽप्यबुद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ १९ ॥ बुद्धिर्मार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ॥ परार्थं विस्तराः सर्वेत्यागमात्महितं विदुः ॥ २० ॥ यथा मृणालानुगतमाशुमुंचति कर्दमं ॥ तथा आत्मपुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ॥ २१ ॥ मनः प्रणयते त्मानं स एनमभियुजति ॥ युक्तो यदा स भवति तदा तं पश्यते परं ॥ २२ ॥ परार्थं वर्तमानस्तु स्वकार्यं यो भिन्नमन्यते ॥ इन्द्रियार्थेषु संयुक्तः स्वकार्यात् परिमुच्यते ॥ २३ ॥ अधस्तिर्यगातिं चैव स्वर्गं चैव परांगतिं ॥ प्राप्नोति सुरुतैरात्मा प्राज्ञस्य हेतुरस्य च ॥ २४ ॥ मृन्मये भाजने पक्वे यथा वै न श्यति द्रवः ॥ तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २५ ॥ विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यसंशयं ॥ यस्तु भोगांस्त्यजेदात्मा संवैभोक्तुं व्यवस्यति ॥ २६ ॥ नीहारेण हि संवीतः शिश्रोदरपरायणः ॥ जात्यंध इव पंथानमावृतात्मानबुध्यते ॥ २७ ॥

बुद्धिर्लिंगं वा तप्तं आलोचिनं विषयं ब्रह्मलोकानं अश्नुते व्याप्नोति ननु त्यजतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ शरीरपदेन लिङ्गस्यैव भोक्तृत्वं सूचितं तद्वाच्ये विषयानिति यो विषयान् अश्नुते आलोक इव व्याप्नोति प्रकाशमिति साक्षी नासौ भोक्तेत्यर्थः यस्तु आत्मा बुद्धिप्रधानश्चिदाभासो जीवो भोक्ता भोगांस्त्यजेद्वैराग्यावेशात् स एव भोक्तुं व्यवस्यति अव्यवसायं करोति तथा च श्रुतिर्द्विविधमात्मानं दर्शयति द्वासु पर्णासयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तनश्च नन्योऽजिचाकशीतीति भोक्तुं विनश्यतीति पाठे भोगार्थं जन्मांतरलाभायैव विनश्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ नन्वभोक्तात्मा कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह नीहारेणेति आवृतात्मा जीवः न बुध्यते अनावृतं स्वस्वरूपमित्यर्थः तथा च श्रुतिरभोक्तारमीशमावृतं दर्शयति न तं विदाम्य इमाज जानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंतीति ॥ २७ ॥

यथार्थमूलधनानुसारेण यथाधनलाभः एवंकर्मविज्ञानानुसारेण गतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्मादात्ममोक्षाय तेनेत्याशयेनाह अहोरात्रेति अहोरात्रमयेकालप्रधाने ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्ञातव्यस्य जन्मांतरना स्तीत्याह दृष्टान्तेनैव नहीति अन्यत् जलात्परं ॥ ३२ ॥ भावेन धीवराभिप्रायेण धीवरस्तनुना वाविवमनः अभियोगेन भावना भिनिवेशेन शरीरं प्रचिकीर्षति अंतर्भावित्वमर्थार्थं कारयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अभियोगवलादेव न दासमुद्रदृष्टान्तेन मनसो मूलप्रकृतौ लयमाह यथेति योगात् अभियोगात् अभिसंश्रियते मनसेति शेषः ॥ ३४ ॥ योगाभावे दोषमाह स्नेहेति प्रकृतिस्थाः अज्ञानवशाः ॥ ३५ ॥

वणिग्यथासमुद्राद्वैयथार्थलभनेधनं ॥ तथा मर्त्याणं वेजंतोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ २८ ॥ अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संसरन् ॥ मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २९ ॥ स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जंतुः प्रपद्यते ॥ नारुत्वालभते कश्चिक्किंचिदत्र प्रिया प्रियं ॥ ३० ॥ शयानं यांत मासीनं प्रवृत्तं विपयेषु च ॥ शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ ३१ ॥ न त्वन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुव्यवस्यति ॥ दुर्लभो दृश्यते त्वस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३२ ॥ यथा भावावसन्नाहिनौ महां भस्मितं तु ना ॥ तथा मनो भियोगाद्वैशरीरं प्रचिकीर्षति ॥ ३३ ॥ यथा समुद्रमभितः संश्रिताः सरितो पराः ॥ तथा प्राप्रकृतिर्योगादभिसंश्रियते सदा ॥ ३४ ॥ स्नेहपाशैर्वहुविधैरासक्तमनसो नराः ॥ प्रकृतिस्था विपीदंति जले सैकतवे रमवत् ॥ ३५ ॥ शरीरगृहसंज्ञस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ॥ बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३६ ॥ विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु मुखावहाः ॥ परार्थं विस्तराः सर्वेत्यागमात्महितं विदुः ॥ ३७ ॥ संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ॥ भार्या पुत्रश्च दासश्च स्वमर्थमुपभुंजते ॥ ३८ ॥ न मातानपि ता किंचित्कस्य चित्प्रतिपद्यते ॥ दानपथ्योदनो जंतुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३९ ॥ माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ॥ अष्टापदपदस्थाने दक्षमुद्रे वलक्ष्यते ॥ ४० ॥ सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि शुभाशुभान्यात्मनो यांति जंतोः ॥ उपस्थितं कर्म फलं विदित्वा बुद्धितया चोदयन्ते तं रात्मा ॥ ४१ ॥ व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योधिगच्छति ॥ न तस्य कश्चिदरंभः कदाचिदवसीदति ॥ ४२ ॥

शरीरगृहस्य संज्ञैव संज्ञायस्य देहगतं नामरूपं आत्मधर्मत्वेन मन्यमानस्य देहिनो देहाभिमानवतः शौचं आंतरं भावशुद्धिः बाह्यं च प्रसिद्धं बुद्धिरात्मज्ञानं देवतायुपासनं वा ॥ ३६ ॥ विस्तरा इति श्लोको व्याख्यातः ॥ ३७ ॥ योगविघ्नभूता कुटुंबचिंतनकार्येत्याह संकल्पज इत्यादिना ॥ ३८ ॥ दानमेव पथि स्वर्गमार्गे हितं ओदनस्थानीयं पाथेयं यस्य सः दानपथ्योदनः ॥ ३९ ॥ अष्टापदपदं सुवर्णकार्पापणस्तस्य स्थाने हेदक्षयथा मुद्रारेखा विशेषास्तद्वन्मात्रादय इत्यर्थः स्वर्णवत्स्वादृष्टमेव स्वाभ्युदयहेतुः रेखावत्त्वां धवाद्योनाममात्रं स्वर्परेरेखेव निर्देवमात्रादयो निष्फला इत्यर्थः दक्षसूत्रेण लक्ष्यत इति पाठे सूत्रेण सूचकेन मुद्रयेति यावत् यथा मुद्रया कार्पापणविशेषो लक्ष्यते एवं मात्रादिना जातिविशेष इत्यर्थः ॥ ४० ॥ यांति फलं दातुमिति शेषः ॥ ४१ ॥ व्यवसायं उद्योगं ॥ ४२ ॥

अद्वैधमनसंक्रायचित्तं ॥ ४३ ॥ विस्मयात्स्मयोगर्वस्तदभावात् ॥ ४४ ॥ गर्भात्गर्भप्रवेशमारभ्य यद्यस्मात्तदुभयं शुभाशुभं अपरिहारवान्परिहर्तुमशक्यः कालेनप्राप्तेनविच्छेदिनाजीवननाराकेन सहायेनमृत्युः कर्मातिकंदिष्टानंविनाशाख्यंप्रापयेत् दारोःकाष्ठस्यचूर्णमिदमसारविहितं कर्मचक्रं समाशीतोष्णसाम्यवतीगतिर्यस्यसमगतिर्वायुः दारुचूर्णमिवमृत्युर्नरकालेनातंनयतीत्यर्थः तस्माद्यदृच्छ यागैरन्नादिभिः प्राणान्धारयित्वा मोक्षार्थं यतनीयमिति सिद्धं ॥ ४५ ॥ स्वरूपनां स्वस्य रूपं हिरण्यं पशवो विवाहा इति श्रुतं रूपमिव रूपं यस्य स्य कुलानुसारिविवाहादिकं न देवतातां आत्मरुतं विस्तरं पुत्रसंतत्या

अद्वैधमनसंयुक्तं शूरंधीरं विपश्चितं ॥ नश्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४३ ॥ आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्विया ॥ समारभेदनिद्यात्मा नसोऽर्थः परिपीदति ॥ ४४ ॥ सर्वः स्वानिशुभाशुभानि नियतं कर्माणि जंतुः स्वयंगर्भासंप्रतिपद्यते तदुभयं यत्तेन पूर्वकृतं ॥ मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिना दारोऽशूर्णमिदमसारविहितं कर्मातिकं प्रापयेत् ॥ ४५ ॥ स्वरूपतामात्मरुतं च विस्तरं कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसंचयं ॥ नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं शुभाशुभेनात्मरुतेन कर्मणा ॥ ४६ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तोजनको राजन्यायातय्यमनीषिणा ॥ श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवापह ॥ ४७ ॥ इति श्री महाभारतेशां ० मो ० प ० पराशरगीतायां अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ पराशरगीतासमामा ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच - स त्वंदमक्षमां प्रज्ञां प्रशंसंति पितामह ॥ विद्वांसो मनुजालोके कथमेतन्मतंतव ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्ये ह मिति हासं पुरातनं ॥ साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ हंसो भूत्वा यत्सौपर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ॥ सर्वैर्पर्यंतिलोकां स्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ३ ॥ साध्या ऊचुः शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुंक्ष्महे ॥ पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४ ॥ श्रुतो सिनः पंडितो धीरवादी साधुशब्दश्चरते ते पतत्रिन् ॥ किमन्यसे श्रेष्ठ मं द्विजत्वं कस्मिन् मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५ ॥ तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधियत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकं ॥ यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्ववंधैर्विमुच्यते विहगे द्रेहशीघ्रं ॥ ६ ॥

दिपौष्कल्यं कुलान्वयं स कुले जन्म यथाकृतं कृतमनतिक्रम्य यस्मात्सर्वप्राक्कर्मवशादेवं लभ्यते तत्तदर्थं यत्नमकुर्वन्नात्मलाभान्नपरं विद्यत इति वचनादात्मतत्त्वसाक्षात्कारार्थं यतेतैवेति भाषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति शांतिप ० मोक्षधर्म ० नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ अन्नाद्यर्थं यत्नमकुर्वता यत्कर्तव्यं तन्निरूपयितुं हंसगीता आरभ्यते सत्यंदमक्षमां प्रज्ञामित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हे द्विजपक्षिन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

भोअमृताशाःअमृतभुजोदेवाः तपःस्वधर्माचरणं दमोबाह्येन्द्रियनियमः सत्यंयथार्थज्ञापणं आत्माभिगुप्तिश्चित्तजयः ग्रंथीनृगादीन् स्ववंशंस्वाधीनतां प्रियाप्रिययोर्हर्षविवादीनकर्तव्यावित्यर्थः ॥ ७ ॥
अरुंतुदोमर्मच्छिन् नृशंसवादीनिष्ठुरवादीचनस्यात् हीनतःनीचातपरंशास्त्रहस्यंचनाददीत उषतोअकल्याणीदाहकरी पापलोक्ष्यांनरकप्रदां ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षेपायमाणंअधिक्षेपकारिणं अभिपंगव्य
लीकंअभिनिवेशवशादप्रियं ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपनिषत्परहस्यं वेदाधिगमस्यफलंसत्यवचनमित्यर्थः तस्यापिकलंदमः ॥ १३ ॥ विधित्साविशिष्टापिपासा धेदूपानेःस्यरूपं तृष्णावेगमित्यर्थः ब्राह्मणं

हंसउवाच इदंकार्यममृताशाःशृणोमितपोदमःसत्यमात्माभिगुप्तिः ॥ ग्रंथोन्विमुच्यहृदयस्यसर्वान्प्रियाप्रियेस्ववंशमानयीत ॥ ७ ॥ नारुंतुदःस्यान्ननृशं
सवादीनहीनतःपरमभ्याददीत ॥ ययास्यवाचापरउद्विजेतनतांवदेदुपतीपापलोक्ष्यां ॥ ८ ॥ वाक्सायकावदनान्निष्पतंतियैराहतःशोचतिरात्र्यहानि ॥ परस्य
नामर्मसुतेपतंतितान्यंडितोनावस्तजेत्परेषु ॥ ९ ॥ परश्वेदेनमतिवादवाणैर्भृशंविध्येच्छमएवेहकार्यः ॥ संरोप्यमाणःप्रतिलप्यतेयःसआदत्तेसुकृतंवैपरस्य
॥ १० ॥ क्षेपायमाणमभिपंगव्यलीकंनिगृह्णातिज्वलितंयश्चमन्युं ॥ अदृष्टचेतामुदितोनसूयुःसआदत्तेसुकृतंवैपरेषां ॥ ११ ॥ आक्रुश्यमानोनवदामिकिंचि
त्क्षमाम्यहंताड्यमानश्चनित्यं ॥ श्रेष्ठंत्येनद्यक्षमामादुरार्याःसत्यंतथैवार्जवमानृशंस्यं ॥ १२ ॥ वेदस्यापनिपत्सत्यंसत्यस्योपनिपद्मः ॥ दमस्यापनिपन्मोक्ष
एतत्सर्वानुशासनं ॥ १३ ॥ वाचोवेगंमनसःक्रोधवेगंविधित्सावेगमुदरोपस्थवेगं ॥ एतान्वेगान्योविपहेदुदीर्णास्तंमन्येहंब्राह्मणंवैमुनिंच ॥ १४ ॥ अक्रोधनः
क्रुध्यतांवैविशिष्टस्तथातितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषान्मानुषोवैविशिष्टस्तथाज्ञानाज्ञानविद्वैविशिष्टः ॥ १५ ॥ अक्रुश्यमानोनाक्रुश्येन्मन्युरेनंति
तिक्षनः ॥ आक्रोष्टारंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति ॥ १६ ॥ योनात्युक्तःप्राहुरूक्षंप्रियंवायोवाहतोनप्रतिहंतिथैर्यात् ॥ पापंचयोनेच्छतितस्यहंतुस्तस्येहदे
वाःस्पृहयंतिनित्यं ॥ १७ ॥ पापीयसःक्षमेतैवश्रेयसःसदृशस्यच ॥ विमानितोहतोक्रुष्टएवंसिद्धिंगमिष्यति ॥ १८ ॥ सदाहमार्यान्निभृतोप्युपासेनमेविधित्सा
त्सहतेनरोपः ॥ नवाप्यहंलिप्समानःपरैर्मिनचैवकिंचिद्विषयेणयामि ॥ १९ ॥ नाहंशतःप्रतिशपामिकिंचिदमंहारंत्यमृतस्येहवेद्यि ॥ गुह्यंब्रह्मतदिदंब्रवीमिन
मानुषाच्छ्रेष्ठतरंहिकिंचित् ॥ २० ॥

स्त्रिं मुनिध्यायिनं ॥ १४ ॥ अज्ञानाज्ञानहीनान्मूढान् ज्ञानवित्ब्रह्मवित्ब्रह्मज्ञानोवा ॥ १५ ॥ १६ ॥ अत्युक्तःअत्यंतंनिदिनःस्तुतोबाहूक्षंप्रियंबानभाहेतियोज्यं तस्यस्पृहयंतितंलिप्तंतेदित्यर्थः ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ निभृतोपिपूर्णेपि विधित्सातृष्णा उत्सहतेउल्लसति परैर्मिधर्मादपमच्छामि विषयेणविषयलाभार्थं नयामिदेवतादिकंप्रार्थयामि ॥ १९ ॥ ब्रह्ममहत् ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ उत्सेधनः उत्तंभनकरः ब्रह्माहमंढपस्तंभकृतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ नैर्गुण्यंदोषं अनुयुंजकाः स्पर्धावन्तः ॥ २३ ॥ इदं सर्वं एतस्य सर्वस्य फलं ॥ २४ ॥ अबुधान् आक्रोष्टुं नुनकानि वनबोधयेत् नवर्धयेत् न हि स
येत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ असृहयन्परेषां आशांजितवान् ॥ २९ ॥ वत्सश्चतुरः स्तनानि वणनान्सत्यादीननुपदोक्तान्व अनुचरेत् सत्यंदमंक्षमां प्रज्ञामित्युपक्रांतान्वाचतुः संख्यान् आचक्षेकथया

निर्मुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चंद्रमाः ॥ विरजाः कालमाकांक्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१ ॥ यः सर्वेषां भवति त्वर्चनीय उत्सेधनस्तंभ इवाभिजातः ॥ यस्मै
वाचं सुप्रसन्ना वदंति सर्वे देवान् गच्छति संयतात्मा ॥ २२ ॥ न तथा वक्तुमिच्छंति कल्याणान् पुरुषे गुणान् ॥ यथैषां वक्तुमिच्छंति नैर्गुण्यमनुयुंजकाः ॥ २३ ॥ य
स्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ॥ वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ आक्रोशनविमानाभ्यां नाबुधान् बोधयेद्बुधः ॥ तस्मान्नवर्धयेदन्यं न
चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५ ॥ अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य पण्डितः ॥ सुखं त्यज्यमतः शोते यो वमंता स नश्यति ॥ २६ ॥ यत्क्रोधो नो यजति यद्ददाति यद्वा तपस्तप्य
तियज्जुहोति ॥ वैवस्वतस्तद्वरतेस्य सर्वं मोघः श्रमो भवति हि क्रोधनस्य ॥ २७ ॥ चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुणान्यमरोत्तमाः ॥ उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवि
त् ॥ २८ ॥ सत्यंदमं त्यार्जवमानृशंस्यं धृतिं तितिक्षामतिसेवमानः ॥ स्वाध्यायनित्योऽसृहयन्परेषामेकांतशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९ ॥ सर्वाश्चैनाननुचरन्व
त्सवच्चतुरस्तनान् ॥ न पावनतमं किंचित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३० ॥ आचक्षेहं मनुष्यं भ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ॥ सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१ ॥
यादृशैः संनिवसति यादृशां श्रोत्रं सेवते ॥ यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२ ॥ यदि संतंसेवति यद्यसंतं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ॥ वासो यथारंगवशं
प्रयाति तथा सतेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३ ॥ सदा देवाः साधुभिः संवदंते न मानुषं विषयं यांति द्रष्टुं ॥ नैदुःसमः स्यादसमो हि वायुरुच्चावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४ ॥
अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयं तं रपूरुषे ॥ तेनैव देवाः प्रीयंते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५ ॥ शिश्रोदरे ये निरताः सदैव स्तेनानरा वाक्पुरुषाश्च नित्यं ॥ अपेतदोषानपि ता
न्विदित्वा दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६ ॥

मि पारावारस्य समुद्रस्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यादृशैरिति श्लोकं व्याचष्टे यदीति ॥ ३३ ॥ मानुषं विषयं भोगं द्रष्टुमपि नैच्छंति विनाशित्वा तत्स्येत्यर्थः तदेवाह इंदुरमृतमयोपिनस्मः किं तूपचयापचय
धर्मा तथा वायुरप्यसम एव मंदमध्यमतीव्रभेदात् एवं सर्वं विषयमुच्चावचमुपचयापचयवंतं यो वेद स एव वेदनाम्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अदुष्टं रागद्वेषशून्यं यथा स्यात्तथा अंतरपूरुषे अंतर्यामिणि वर्तमाने सति तेनै
वांतर्यामिणा ज्ञानेन देवाः प्रीयंते कीदृशेन अधिकारावस्थायां सतां मार्गस्थितेन योंतर्यामी स एव जीव इत्यर्थः तथा च श्रुतयः अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसीत्याद्या जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादिकाः ॥ ३५ ॥
अपेतदोषान् प्रायश्चित्तेनेति शेषः ॥ ३६ ॥

119 9011

ह्रीनसत्त्वेननीचबुद्धिना संभज्जेतसुखंविभज्यसेषे ॥ ३७ ॥ अव्याहृतंमौनंश्रेयःप्रथममितिशेषः यत्सत्यंवेदतत्तद्विनीयंश्रेयइतिव्याहृतंसद्भिरितिशेषः मौनादपिश्रेष्ठमित्यर्थः एवमप्येपियोज्यं ॥ ३८ ॥ एवं चेत्सर्वकुतःश्रेयएवनाचरंतीत्याशयेनपृच्छंति केनेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नष्टाज्ञानस्यलक्षणंप्रकारचतुष्टयेनप्रश्नपूर्वकमाह कःस्विति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ देवत्वंदेवत्वहेतुः एवमप्येपि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ क्षेत्रं स्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं तत्कर्मणांवयोवस्थाद्यभ्यासोपजीविनांयोनिःकारणसद्भावःसत्तामात्रंयत्नतत्सत्यंअबाधितं तेनक्षेत्रस्यबाधितत्वमुक्तंभवति विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वनियमान् ॥ ४५ ॥ इतिशान्ति०मोक्ष०नै०भा०नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९९॥ ॥७॥ एवंपराशरहंसगीताभ्यामधिकारिविशेषणान्युक्तांतेसांख्यमतमनुरुध्यसद्भावःसत्यमुच्यतइ

नवैदेवाहीनसत्त्वेनतोप्याःसर्वाशिनादुष्कृतकर्मणावा ॥ सत्यव्रतायेतुनराःरुतज्ञाधर्मरतास्तैःसहसंभजन्ते ॥ ३७ ॥ अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्वा
हृतं तद्वितीयं ॥ धर्मं वदेद्वाहृतं तत्तृतीयं प्रियं वदेद्वाहृतं तच्चतुर्थं ॥ ३८ ॥ साध्या ऊचुः ॥ केनायमावतोलोकः केनवानप्रकाशते ॥ केनत्यजतिमित्राणिके
नस्वर्गनगच्छति ॥ ३९ ॥ हंस उवाच ॥ अज्ञानेनावतोलोकोमात्सर्यान्नप्रकाशते ॥ लोभात्त्यजतिमित्राणिसंगात्स्वर्गनगच्छति ॥ ४० ॥ साध्या ऊचुः
कःस्विदेकोरमतेब्राह्मणानां कःस्विदेकोवहुभिर्जोपमास्ते ॥ कःस्विदेकोवलवान्दुर्बलोपिकःस्विदेपांकलहंनान्ववैति ॥ ४१ ॥ हंस उवाच ॥ प्राज्ञ एकोरमते
ब्राह्मणानांप्राज्ञश्चैकोवहुभिर्जोपमास्ते ॥ प्राज्ञ एकोवलवान्दुर्बलोपि प्राज्ञ एपांकलहंनान्ववैति ॥ ४२ ॥ साध्या ऊचुः ॥ किंब्राह्मणानां देवत्वं किंच साधुत्वं
मुच्यते ॥ असाधुत्वेच किं तेषां किमेषां मानुषं मतं ॥ ४३ ॥ हंस उवाच ॥ स्वाध्याय एपां देवत्वं व्रतं साधुत्वं मुच्यते ॥ असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुष्यं मुच्यते ॥
॥ ४४ ॥ भीष्म उवाच ॥ संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ॥ क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यं मुच्यते ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ०
प ० हंसगीतासमानौ नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ॥ तव धर्मज्ञ सर्व
हिविदितं कुरुसत्तम ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगायोगं द्विजातयः ॥ वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २ ॥

तिसत्तामात्रमबाध्यं जिज्ञास्यमुपक्षिप्तं इतरस्य बाध्यत्वं सूचितं तच्च प्रकृतिपरमार्थतावादिनां योगानामते विरुद्धमिति मत्वा संदिहानः सांख्ययोगयोर्विशेषं पृच्छति सांख्य इति ॥ १ ॥ अत्र सांख्यं नाम एकात्म्यज्ञानं इदं सर्वं यद्यमात्मेति श्रुतिप्रसिद्धं ननु कापिलं षष्टितंत्राख्यं संलुप्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वा पशुशैतेजगदंतरात्मेत्युपसंहारात् षष्टितंत्रे तु प्रधाने एव सर्वलया न त्वंतरात्मनीति प्रसिद्धं योगमते नु नानात्मवादो जावेश्वरयोर्भेदश्च अत्रैवानीश्वरः कथं मुच्येदित्यादि गुरुतटस्थं ईश्वरं विना मोक्षदौर्लभ्यसूचनात् कारणहेतुः युक्तिरित्यावत् स्वपक्षोद्भावनाय स्वपक्षोत्कर्षाय ॥ २ ॥

शां.मो.

92

119.801

युक्तिमेवाहानीश्वर इति एषेवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एषेवासाधुकर्मकारयतितंयमधो निनीषते अज्ञो जंतुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति श्रुतिस्मृतिभ्यां क्षित्यं कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्दृढवदित्युक्त्यनुगृहीताभ्यां अस्ति तदस्थ ईश्वरः तदभावे हि स्वतंत्रश्चेतनो निष्ठजनके कर्मणि न प्रवर्तते प्रवर्तते चेद्विद्वानप्यनोस्तिकश्चिच्चेतनोऽधिष्ठाता न च कर्मणः प्रेरकत्वं संभवति तस्य प्रकृतिकार्यस्य प्रवर्तकत्वायोगात् तथा च पातं जलं सूत्रं निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति निमित्तं पुण्यपापात्मकं कर्म प्रकृतीनां गुणानां प्रयोजकं न भवति किन्तु हि रकत्वं संभवति तस्य प्रकृतिकार्यस्य प्रवर्तकत्वायोगात् तथा च पातं जलं सूत्रं निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति निमित्तं पुण्यपापात्मकं कर्म प्रकृतीनां गुणानां प्रयोजकं न भवति किन्तु हि जलवत्स्वयं प्रवर्तमानायां प्रकृतौ कैदारिकवदावरणभंगा यैव कर्माण्युपयुज्यते यथा दुरदृष्टप्रतिबद्धा गुणाः प्रातिकूल्येन परिणमन्ते सदृष्टेन तु तद्विपरीतं क्रियत इति सूत्रार्थः तस्माद्यस्कांतमणिवदुदासीनोपीश्वरः स्वसत्तामात्रेण प्रधानं प्रवर्तयन् ज्ञाताननुगृह्णाति अतो मोक्षप्रदाता ईश्वरोऽवश्यमस्तीति ज्ञेयमिति योगानां युक्तिः ॥ ३ ॥ सांख्यानां युक्तिमाह वदंतीति द्वाभ्यां सर्वगतीर्विज्ञाय साक्षात्कृत्य सांख्यमते हि यथास्कटिकः स्वतः शुद्धो जपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तः स एव स्कटिकां शोधी प्रमोषे पद्मरागः सोऽपि चंद्रिकायामिदानील इत्यध्यासपरंपरा तथा चिदात्मा स्वतः शुद्धो मायायोगादीश्वरोऽविद्यया ब्रह्मधी प्रमोषे मृत्रात्मा अपि ध्या

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ॥ वदंतिकारणश्रैष्ठ्यं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३ ॥ वदंतिकारणं चेदं सांख्याः सम्यग् द्विजातयः ॥ विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वसदेहा सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ॥ एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वैमोक्षदर्शनं ॥ ५ ॥ स्वपक्षकारणं ग्राह्यं समयेव च न हितं ॥ शिष्टानां हिमतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ६ ॥

प्राबल्ये विराट् अतिप्राबल्ये विश्वो व्यष्टिर्देहमात्राभिमानो तत्र यथा घटांतर्गता दीपप्रभा घटमात्रं भासयति घटच्छिद्राद्दहिर्गता कंचिद्भवनगतं विषयं सर्वात्मना घटाद्दहिर्गता कंभं भवनोदरं व्याप्नोति तथा प्रत्यक्षेतिर्देहावृता देहमात्रं भासयति देहेन्द्रियादिद्वारा देहाद्दहिर्गता सती ब्रह्मांडांतर्गतं कंचिच्छब्दादिकं विषयं गुरुक्तयुक्त्या प्रत्यक्षप्रवणस्य सर्वात्मना देहाध्यासनिवृत्तौ कंभं भवनोदरं व्याप्नोति तदानीमयं सर्वात्मको विराट्स्मीत्यभिमान्यते ततोऽविद्यायास्तानवेमृत्रात्मा स्मीति तस्यावशे ईशो स्मीति मायायाश्च विनाशे शुद्धचिन्मात्रात्मना दीप्यत इत्ययमनुभवक्रमः तत्र विश्वस्य विराट्मृत्रेशुद्धप्रापिकाः क्रमेण च तस्मात्तयस्ताः सर्वाः साक्षात्कृताश्चेदं मुच्यं स्मृतरां व्यक्तं देहादेहचतुष्टयादूर्ध्वब्रह्मवित्मुच्येत् ब्रह्मण्यज्ञानबलक्रमेण शादिविष्वांताध्यासस्तत्तानवक्रमेण नश्यति च पूर्वपूर्वरूपमुपतिष्ठति सर्वात्मना त्वध्यासनिवृत्तौ स्कटिकवदनुपाधिप्रत्यक्तं प्रकाशत इत्यनुभवबलादेव सितव्यति किंतु तदस्थे श्वरेणांतर्गदुनेति सांख्या मन्यन्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वपक्ष इति एवं पक्षद्वयेपि युक्तौ सत्यांयः स्वस्य संमतः पक्षस्तद्विषयेव युक्तिर्माया वचनं मपीशमते प्रागुदाहृतमेव समये स्वस्वपक्षे सांख्यमतेऽपि अयमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुष्टयादित्युपक्रम्य दिश्वतैजसप्राज्ञान् जायतस्वप्नसुषुप्ताभिमानिनः क्रमेण निर्दिश्य शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यन्त स आत्मा स विज्ञेय इति शुद्धात्मनो ज्ञेयत्वपरं तत्रैव प्राज्ञप्रकृत्य एष सर्वेश्वर इत्याद्याभ्यासान्नप्रतीचो न्य ईशोस्तीति गम्यते तत्रापि स्वपक्षानुसारि यद्वचनं तदेव हितं ॥ ६ ॥

हीनसत्त्वेन नीचबुद्धिना संभजंते सुखं विभज्यसेवते ॥ ३७ ॥ अव्याहृतं मौनं श्रेयः प्रथममिति शेषः यत्सत्यं वदेत्तत्तृतीयं श्रेय इति व्याहृतं सद्भिरिति शेषः मौनादपि श्रेष्ठमित्यर्थः एवमप्येपियोज्यं ॥ ३८ ॥ एवं चेत्सर्वकुतः श्रेय एव नाचरंतीत्याशयेन पृच्छन्ति केनेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नष्टाज्ञानस्य लक्षणं प्रकारचतुष्टयेन प्रश्नपूर्वकमाह कः स्वदिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ देवत्वं देवत्वहेतुः एवमप्येपि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ क्षेत्रं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं तत्कर्मणां वयोवस्थाद्यभ्यासोपजीविनां योनिः कारणसद्भावः सत्तामात्रं यत्तत्सत्यं अबाधितं तेन क्षेत्रस्य बाधितत्वमुक्तं भवति विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वनियमात् ॥ ४५ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नै ० भा ० नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ ७५ ॥ एवं पराशरहंसगीताभ्यामधिकारिविशेषणान्युक्तांते सांख्यमतमनुरुध्य सद्भावः सत्यमुच्यते इति

न वै देवाहीनसत्त्वेन तोष्याः सर्वा शिनादुष्कृतकर्मणा वा ॥ सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा धर्मरतास्तैः सह संभजंते ॥ ३७ ॥ अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्वाहृतं तद्वितीयं ॥ धर्मं वदेद्वाहृतं तत्तृतीयं प्रियं वदेद्वाहृतं तच्चतुर्थं ॥ ३८ ॥ साध्या ऊचुः केनायमावतोलोकः केन वानप्रकाशते ॥ केन त्यजति मित्राणिके न स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९ ॥ हंस उवाच अज्ञानेनावतोलोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ॥ लोभात् त्यजति मित्राणि संगतास्वर्गं न गच्छति ॥ ४० ॥ साध्या ऊचुः कः स्वदेको रमते ब्राह्मणानां कः स्वदेको बहुभिर्जोपमास्ते ॥ कः स्वदेको बलवान्दुर्बलोपिकः स्वदेपां कलहं नान्ववैति ॥ ४१ ॥ हंस उवाच प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां प्राज्ञश्चैको बहुभिर्जोपमास्ते ॥ प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोपि प्राज्ञ एपां कलहं नान्ववैति ॥ ४२ ॥ साध्या ऊचुः किं ब्राह्मणानां देवत्वं किंच साधुत्वं मुच्यते ॥ असाधुत्वं च किंच ते पां किंच मे पां मानुषं मतं ॥ ४३ ॥ हंस उवाच स्वाध्याय एपां देवत्वं व्रतं साधुत्वं मुच्यते ॥ असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुष्यमुच्यते ॥ ४४ ॥ भीष्म उवाच संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ॥ क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० हंसगीतासमाप्तौ नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ ७५ ॥ युधिष्ठिर उवाच सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ॥ तव धर्मज्ञसर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १ ॥ भीष्म उवाच सांख्याः सांख्यं प्रशंसंति योगायोगं द्विजातयः ॥ वदंति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २ ॥

तिसत्तामात्रमवाध्यं जिज्ञास्य मुपक्षिप्तं इतरस्य बाध्यत्वं सूचितं तच्च प्रकृतिपरमार्थतावादिनां योगानां मते विरुद्धमिति मत्वा संहिहानः सांख्ययोगयोर्विशेषं पृच्छति सांख्य इति ॥ १ ॥ अत्र सांख्यं नाम ऐकाग्र्यज्ञानं इदं सर्वं यद्यमात्मेति श्रुतिप्रसिद्धं ननु कापिलं पठितं ब्राह्म्यं संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वा पशुशोते जगदंतरात्मेत्युपसंहारात् पठितं चेत्तु प्रधाने एव सर्वलया यो न त्वं तं रात्मनीतिप्रसिद्धं योगमते तु नानात्मवादो जीवेश्वरयोर्भेदश्च अत्रैवानीश्वरः कथं मुच्येदित्यादि गुरुतटस्थं ईश्वरं विना मोक्षदौर्लभ्यसूचनात् कारणहेतुः युक्तिरित्यावत् स्वपक्षोद्भावनाय स्वपक्षोत्कर्षाय ॥ २ ॥

युक्तिमेवाहानीश्वर इति एषसेवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एषसेवासाधुकर्मकारयतितंयमधो निनीषते अज्ञो जंतुरनीशो यमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गवाश्वभ्रमेववेति श्रुतिस्मृतिभ्यां क्षित्यं कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्दृढवदित्युक्त्यनुगृहीताभ्यां अस्ति तदस्थ ईश्वरः तदभावे हि स्वतंत्रत्वेनो निष्ठ जनके कर्मणि न प्रवर्तते प्रवर्तते चेद्विद्वानप्यनोस्तिकश्चिच्चेतनोऽधिष्ठाता न च कर्मणः प्रेरकत्वं संभवति तस्य प्रकृतिकार्यस्य प्रवर्तकत्वायोगात् तथा च पातं जलं सूत्रं निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति निमित्तं पुण्यपापात्मकं कर्म प्रकृतीनां गुणानां प्रयोजकं न भवति किं हि जलवत्स्वयं प्रवर्तमानायां प्रकृतौ कैदारिकवदावरणभंगा यैव कर्माण्युपयुज्यते यथा दुरदृष्टप्रतिबद्धा गुणाः प्रातिकूल्येन परिणमन्ते सदृष्टेन तु तद्विपरीतं क्रियत इति सूत्रार्थः तस्मादयस्कांतमणिबुद्धासीनोपीश्वरः स्वसत्तामात्रेण प्रधानं प्रवर्तयन् भक्ताननुगृह्णाति अतो मोक्षप्रदाता ईश्वरोऽवश्यमस्तीति ज्ञेयमिति योगानां युक्तिः ॥ ३ ॥ सांख्यानां युक्तिमाह वदंतीति द्वाभ्यां सर्वगतीर्विज्ञाय साक्षात्कृत्य सांख्यमते हि यथास्कटिकः स्वतः शुद्धो जपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तः स एव स्कटिकां शोधी प्रमोषे पद्मरागः सोऽपि चंद्रिकायामिदानील इत्यध्यासपरंपरा तथा चिदात्मा स्वतः शुद्धो मायायोगाद ईश्वरोऽवियया ब्रह्मधी प्रमोषे सूत्रात्मा अपि यथा

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ॥ वदंतिकारणं प्रथमं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३ ॥ वदंतिकारणं चेदं सांख्याः सम्यग् द्विजातयः ॥ विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वं स देहात्सु व्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ॥ एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वैमोक्षदर्शनं ॥ ५ ॥ स्वपक्षकारणं ग्राह्यं समयेव च न हितं ॥ शिष्टानां हिमतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ६ ॥

प्राबल्ये विराट् अतिप्राबल्ये विश्वो व्यष्टिर्देहमात्राभिमानो तत्र यथा घटांतर्गता दीपप्रभा घटमात्रं भासयति घटच्छिद्राद्दहिर्गता कंचिद्भवनगतं विषयं सर्वात्मना घटाद्दहिर्गता कृत्स्नं भवनोदरं व्याप्नोति तथा प्रत्येकं निर्देहावता देहमात्रं भासयति देहेन्द्रियादिद्वारा देहाद्दहिर्गता सती ब्रह्मांडांतर्गतं कंचिच्छब्दादिकं विषयं गुरुक्त युक्त्या प्रत्येकप्रवणस्य सर्वात्मना देहाध्यासनिवृत्तौ कृत्स्नं त्रिभुवनोदरं व्याप्नोति तदानीमयं सर्वात्मको विरहस्मीत्यभिमान्यते ततोऽविद्यायास्तानवे सूत्रात्मा स्मीति तस्यावशे ईशो स्मीति मायायाश्च विनाशे शुद्धचिन्मात्रात्मना दीप्यत इत्ययमनुभवक्रमः तत्र विश्वस्य विराट् सूत्रेशु शुद्धप्रापिकाः क्रमेण च तन्मोक्षतयस्ताः सर्वाः साक्षात्कृताश्चेत्तु व्यक्तं सुतरां व्यक्तं देहादेहचतुष्टयादूर्ध्वं ब्रह्मवित्मुच्येत् ब्रह्मण्यज्ञानबलक्रमेणेशादिविश्वांताध्यासस्तत्तानवक्रमेण नश्यति च पूर्वपूर्वरूपमुपतिष्ठति सर्वात्मना त्वध्यासनिवृत्तौ स्कटिकवदनुपाधिप्रत्येकं प्रकारात इत्यनुभवबलादेव सितव्यति किंतु तदस्थे श्वरेणांतर्गदुनेति सांख्या मन्यन्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वपक्ष इति एवं पक्षद्वयेऽपि युक्तौ सत्यायः स्वस्य संमतः पक्षस्तद्विषयेव युक्तिर्यास्या वचनं मपीशमने प्रागुदाहृतमेव समये स्वपक्षे सांख्यमतेऽपि अयमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुष्टयादित्युपक्रम्य दिश्वतैजसप्राज्ञान् जायतस्वमसुषुमाभिमानिनः क्रमेण निर्दिश्य शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते स आत्मा स विज्ञेय इति शुद्धात्मनो ज्ञेयत्वपरं तत्रैव प्राज्ञप्रकृत्य एष सर्वेश्वर इत्याद्यान्मानान्न प्रतीचो न्य ईशोस्तीति गम्यते तत्रापि स्वपक्षानुसारि यद्वेचनं तदेव हितं ॥ ६ ॥

किञ्चित्संमतमित्याकांक्षायां द्वयमपि हेतुविशेषयोः समबलत्वात्सममेवेत्याह प्रत्यक्षेति कंठकूपेषु त्विपासानि वृत्तिरित्यादिकं तत्र त्रधारणाफलयोगपक्षे प्रत्यक्षमेव प्रामाण्यहेतुः सांख्यपक्षे तु पूर्वोदाहृतं शास्त्रमेवास्ति अतः श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तुल्यबलत्वाद्वयमपि शिष्टसंमतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ फलस्याविसंवादादपि द्वयोः साम्यमाह उभे चैते इति ॥ ८ ॥ फलैक्ये हेतुसाधनैक्यमाह तुल्यमिति व्रतानां अहिंसासत्यास्तेषादीनां न ह्येकैकपसाधने गतिद्वयं संभवति नापि द्वयोर्गत्योः परमत्वं संभवति अत उभयप्राप्या एकैव गतिः यथोक्तं भगवता यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते इति कर्तृहेतयोर्विसंवादइत्यन आह दर्शनं न समंतयोरिति दर्शनं शास्त्रं अयमर्थः महदादिस्कारणं जगत्त्रज्ज्वांसर्पदवात्मन्यव्यस्तं तत्संम्यगवेक्षणलक्षणेनाधिष्ठानज्ञानेन वा धितं चेत्संसारस्य सर्वजस्योच्छेदो भवतीति सांख्याः योगास्तु हेतुदुःखमनागतमिति हेतुवस्तूपन्यस्य द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेतुहेतुरितिनन्निमित्तमुक्तं तथा च महदादिदृश्याकारवृत्तिनिरोधेन द्रष्टृदृश्ययोर्वियोगे सति द्रष्टृवृत्तिसारूप्याभावात्स्वरूपेऽवस्थितिः कैवल्यं भवति यथोक्तं योगश्चित्तवृत्ति

प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ॥ उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ उभे चैते मते ज्ञाते नृपते शिष्टसंमते ॥ अनुष्ठिते यथाशास्त्रं न ये तां परमां गतिं ॥ ८ ॥ तुल्यं शौचं तपो युक्तं दया भूतेषु चानघ ॥ व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समंतयोः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र फलं तथा ॥ न तुल्यं दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १० ॥ भीष्म उवाच रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलं ॥ योगाच्छित्वा ततो दोषान्यं चैतां प्राप्नुवंति तत् ॥ ११ ॥ यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्वा पुनर्जलं ॥ प्राप्नुवंति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२ ॥ तथैव वागुरां छित्वा बलवंतो यथा मृगाः ॥ प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबंधनैः ॥ १३ ॥ लोभजानितयाराजन्बंधनानि बलान्विताः ॥ छित्वा योगाः परमार्गं गच्छन्ति विमलं शिवं ॥ १४ ॥

निरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपेव स्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति एवं च हेतुना शोकार्यनाशा जगतो मिथ्यात्व निरूपणं व्यर्थमिति मन्यते इति यथोक्तं वासिष्ठे द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्वनिश्चयः प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिव इति ॥ ९ ॥ फलसाधनयोरैक्ये किमर्थो यं शास्त्रं भेदइति शंकेतं यदीति ॥ १० ॥ उत्तरमाह रागमिति अयं भावः ज्ञानपक्षे वस्तुतत्त्वदर्शनेन सकृदपि बाधितस्य द्वैतसत्यत्वसंस्कारस्य पुनरुदयो न भवति प्रतिबिम्बादिव तन्मिथ्यात्वनिश्चयात् तथा च रागाद्यनुदयान्न कर्मणापि देहो नापि तज्जुः खं च भवति संसारकारणाभावात्सुखेन मुच्यते च यथोक्तं दुःखजन्मवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरा पायादपवर्गइति योगपक्षे तु निरोधसंस्कारबलेनैव दृश्यसंस्कारोपमर्दः कार्यः ततश्च रागाद्युच्छेदक्रमेण मुच्यते तदभावे त्वसकृन्निरोधाभ्यासे पिरागाद्याकांततया योगाद्भूयतीति योगमार्गे मोक्षे विघ्नसंभावनास्तीति नासौ मुख्यइति ॥ ११ ॥ एतदेव महामत्स्याद्यनेकदृष्टांतरूपपादयति यथाचेत्यादिना अनिमिषामत्स्याः योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्वर्थी यो च प्रत्ययांतो योगिपरः प्रकरणाज्ज्ञेयः ॥ १२ ॥ वागुरां पाशवतीं त्मायुरज्जुं ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ योगोऽबलः योगीनिर्बलः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ व्यूहते विक्षिपति तुच्छीकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अवशाः स्वतंत्राः ॥ २४ ॥ स्वातंत्र्यमेवाह नयमइति ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षहेतवो योगा इति त्वोक्तिव्याचष्टे आत्मनामिति आत्मना देहानां स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिका व्यूहस्य वेदेषु श्रवणात् सौभर्यादिवयुगपदनेकदेहधारणं योगिनां दृष्टमित्यर्थः

अबलाश्च मृगाराजन्वागुरासु तथापरे ॥ विनश्यन्ति न संदेहस्तद्व्योगबलादृते ॥ १५ ॥ बलहीनाश्च कौतिययथा जालंगता झषाः ॥ वधं गच्छन्ति राजेंद्रयोगास्तद्वत्सु
दुर्वलाः ॥ १६ ॥ यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदम ॥ तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७ ॥ कर्मजैर्बधनैर्बद्धास्तद्व्योगाः परंतप ॥ अबला वै वि-
नश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८ ॥ अल्पकश्च यथाराजन्वह्निः शाम्यति दुर्वलः ॥ आक्रान्त इंधनैः स्थूलैस्तद्व्योगो बलः प्रभो ॥ १९ ॥ स एव च यदाराजन्वह्नि-
र्जात बलः पुनः ॥ समीरणगतः क्षिप्रं देहं कृत्स्नां महीमपि ॥ २० ॥ तद्वज्जात बलो योगी दीप्ततेजामहाबलः ॥ अंतकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१ ॥
दुर्वलश्च यथाराजन्वोतसाहियते नरः ॥ बलहीनस्तथा योगो विषयैर्हियते वशः ॥ २२ ॥ तदेव च महास्रोतो विष्टं भयति वारणः ॥ तद्व्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विप-
यान्वहून् ॥ २३ ॥ विशन्ति चावशाः पार्थयोगाद्योगबलान्विताः ॥ प्रजापती नृषीन्देवान् महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४ ॥ नयमो नांतकः क्रुद्धो न मृत्युर्भोम विक्रमः ॥
ईशतेनृपते सर्वयोगस्यामिततेजसः ॥ २५ ॥ आत्मनां च संहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ॥ योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६ ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कश्चित्पुन-
श्चोग्रंतपश्चरेत् ॥ संक्षिपेच्च पुनस्तात सूर्यस्तेजो गुणानिव ॥ २७ ॥ बलस्थस्य हि योगस्य बंधने शस्य पार्थिव ॥ विमोक्षे प्रभविष्णुत्वं मुपपन्नमसंशयं ॥ २८ ॥ व-
लानियोगप्राप्तानि मयैतानि विशांपते ॥ निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९ ॥ आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रतिवा विभो ॥ निदर्शनानि सूक्ष्माणि
शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३० ॥ अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ॥ युक्तः सम्यक्तया योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयं ॥ ३१ ॥ स्नेहपूर्णं यथा पात्रे मन आधाय निश्च-
लं ॥ पुरुषो युक्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२ ॥

॥ २६ ॥ कश्चित्कश्चिदुपमिति मूलपाठः ॥ २७ ॥ उपपादितमर्थं निगमयति बलस्थस्येति बंधने शस्य बंधनं छेत्तुं समर्थस्य ॥ २८ ॥ मया उक्तानीति शेषः ॥ २९ ॥ समाधिसिद्धिर्ध्यानधारणानाभ्यासव्ययतमे
देशे चित्तस्य स्थिरीकरणं तां प्रतिद्विषये निदर्शनानि दृष्टान्तात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पात्रेशिरसि धृते ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दार्शनिकमाह तथैवेति ॥ ३७ ॥ आत्मनि आत्मानं प्रवेश्य वृत्तिसारूप्यं त्यक्त्वा तत्त्वार्थः पुनीतानां न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति स्मृते ज्ञानेन पवित्राणां सांख्यानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ नाभ्यां मणिपूरे कंठे विशुद्धौ शीर्षे सहस्रारे तृदि अनाहने एतच्च आज्ञादिचक्राणामुपलक्षणं एते आंतराधारणाविषयाः वक्षःप्रभृते यो देहावयवावासाः एते तालुनिरससंविदित्यादियोगशास्त्रप्रसिद्धतात्वादीनामुपलक्षणं दर्शने वास्तवरे मयैरस्य दौश्रवणे अनाहने ध्वनौ घ्राणे नासापेष्टिधारणं अत्र योगानुष्ठानप्रयोगो वेदस्तुतिटीकायां चतुर्दशे श्लोकेऽस्माभिः प्रदर्शितो नुसंधेयः ॥ ३९ ॥ अहिंसाद्य एव जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौममहाव्रतमित्युच्यन्ते तत्र पाठीनरोहितावाद्यौ प्रशस्तौ हव्यकव्ययोरिति स्मृतेः पाठीनादीनेव भक्षयिष्येन मत्स्यान् मत्स्यांश्च कामनोजग्वापुनः संस्कारमर्हतीति मत्स्य

युक्तस्तथायमात्मानं योगः पार्थिवनिश्चलं ॥ करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनं ॥ ३३ ॥ यथा च नावं कौंठिकं कर्णधारः समाहितः ॥ महार्णवगतां शीघ्रं नयेत् पार्थिवसत्तम ॥ ३४ ॥ तद्वदात्मसमाधानं युक्तायोगेन तत्त्ववित् ॥ दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५ ॥ सारथिश्च यथा युक्ता सदश्वान्सुसमाहितः ॥ देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः ॥ प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्ष्मं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७ ॥ अवेक्ष्यात्मनि चात्मानं योगीतिष्ठति योचलः ॥ पापं हन्ति पुनीतानां पदमाप्नोति सोऽजरं ॥ ३८ ॥ नाभ्यां कंठे च शीर्षे च तृदि वक्षसि पार्श्वयोः ॥ दर्शने श्रवणे चापि घ्राणे चामितविक्रम ॥ ३९ ॥ स्थानेष्वेतेषु योगी महाव्रतसमाहितः ॥ आत्मना सूक्ष्मात्मानं युक्ते सम्यग्विशं प्रते ॥ ४० ॥ स शीघ्रमचलप्रख्यं कर्मदग्ध्वाशु भाशुभं ॥ उत्तमं योगमास्याय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आहारान्कीदृशान् कृत्वा कानि जित्वा च भारत ॥ योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२ ॥ भीष्म उवाच ॥ कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत ॥ स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥ भुंजानो यावत्कंरुक्षं दीर्घकालमरिंदम ॥ एकाहारो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ पक्षान्मासानृतूंश्चैतान्संवत्सरानहस्तथा ॥ अपः पीत्वा पयो मिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५ ॥

भक्षणे प्रायश्चित्तगौरवस्मृतेः सोयं हिंसायां जात्यवच्छेदः पाठीनादीनप्यतीर्थेष्वेव हिंसिष्येन तीर्थे इति देशावच्छेदः अतीर्थेऽपि दर्शादिव्यतिरिक्तेऽवकाले हिंसिष्येनान्यदेतिकालावच्छेदः तत्रापि श्राद्धार्थमेव हिंसिष्येनात्मार्थमितिसमयावच्छेदः एतैरनवच्छिन्नाः सर्वात्मनापि हिंसात्यागात् अनापद्यापदिवातत्यागः सोऽयं महाव्रतमित्युच्यते एवं सत्येऽस्ते ये ब्रह्मचर्ये अपरिपहेच महाव्रतमुदाहर्तव्यं ॥ ४० ॥ यदीच्छतीति योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमनं विदेहकैवल्यं देहधारणं चेति दर्शितं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यावत्कंजलोप्मपक्कयवान्नयवपिष्टमयं वा भक्ष्यं ॥ ४४ ॥ पयोमिश्राः क्षीरमिश्राः ॥ ४५ ॥

अखंडं सर्वकालं मांसं उपोष्यत्यक्ता मांसमित्यन्येषामप्युपलक्षणं यथोक्तं हठयोगे मांसं दधिकुलितं च लशुनं शाकमेव च कटुमूलतिलपिण्याकटिगुसौवीरसर्षपाः तैलं च वर्ज्यान्येतानि यत्नतो योगिना सदा पुनरुणीकृतं द्रव्यमहितं चेति केचनेति ॥ ४६ ॥ पौरुषान्पुरुषप्रियान् शब्दान् ॥ ४७ ॥ अरतिः स्त्रीसंगाभावजमत्वास्थं स्पर्शः रुचादिसंयोगजं सुखं ॥ ४८ ॥ दीपयंति प्रकाशयंति आत्मानं त्वंपदार्थं आत्मनावुत्थ्या दृश्यते त्वय्ययावुत्थ्येति श्रुतेः ध्यानं ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति सूत्रं अध्ययनं प्रणवजपः यथोक्तं जपाच्छ्रान्तः पुनर्ध्यायेत् ध्यानाच्छ्रान्तः पुनर्जपेत् जपध्यानपरिश्रान्त आत्मा

अखंडमपि वामांसं सततं मनुजेश्वर ॥ उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगीवलमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ कामं जित्वा तया क्रोधं शीतोष्णवर्षमेव च ॥ भयं शोकं तथा श्वासं पौरुषान्विषयांस्तथा ॥ ४७ ॥ अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ॥ स्पर्शं निद्रां तथा तंद्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ४८ ॥ दीपयंति महात्मानः सूक्ष्मात्मानमात्मना ॥ वीतरागामहाप्रज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४९ ॥ दुर्गस्त्वेव महापंथा ब्राह्मणानां विपश्चितां ॥ यः कश्चिद्रजतित्यास्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५० ॥ यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसंरीक्ष्य ॥ श्वभ्रवतो यहीनं च दुर्गमं बहुकंटकं ॥ ५१ ॥ अजस्रमटवी प्रायं दध्ममहीरुहं ॥ पंथानंतस्करा कीर्णक्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२ ॥ द्वनं घोरं बहुसर्पसंरीक्ष्य ॥ श्वभ्रवतो यहीनं च दुर्गमं बहुकंटकं ॥ ५१ ॥ अजस्रमटवी प्रायं दध्ममहीरुहं ॥ पंथानंतस्करा कीर्णक्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२ ॥ योगमार्गं तथा साद्य यः कश्चिद्रजते द्विजः ॥ क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्दुदोषो हि स स्मृतः ॥ ५३ ॥ सुस्थेयं क्षुरधारा सुनिशिता सुमहीपते ॥ धारणा सुतु योगस्य दुःस्थे यमकृतात्मभिः ॥ ५४ ॥ विपन्ना धारणास्तानयंति न शुभांगतिं ॥ नेतृहीना यथानावः पुरुषानर्णवन्त ॥ ५५ ॥ यस्तु तिष्ठति कौंतेय धारणा सुग्रथाविधि ॥ मेरुमण्डलं जन्मदुःखं च सुखं च स विमुंचति ॥ ५६ ॥ नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेऽपि दमुदाहृतं ॥ परं योगस्य यत्कृत्यं निश्चितं तद्विजातिषु ॥ ५७ ॥ परं हितं द्रष्टुमयं महात्मन् ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुं ॥ भवं च धर्मं च पदानर्नं च यद्ब्रह्म पुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ५८ ॥ तमश्च कष्टं सुमहद्वज्रं सत्त्वं विशुद्धं प्रकृतिं परां च ॥ सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं तेजश्च रुक्मं सुमहच्च धैर्यं ॥ ५९ ॥ ताराधिपं खेविमलं सतारं विश्वांश्च देवानुरगान्पितृंश्च ॥ शैलंश्च रुक्मानुदधींश्च घोरान्नदींश्च सर्वाः सवनान्घनांश्च ॥ ६० ॥

न च विचारयेदिति ॥ ४९ ॥ यः कश्चिदित्यनेनात्राधिकारिदौलभ्यमुक्तं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुस्थेयं सुखेन स्थानुं शक्यं ॥ ५४ ॥ न शुभारोगाद्याघातवती ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ योगपुयोगशास्त्रेषु कृत्यं कर्तुं योग्यं फलमिति यावत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मब्रह्मविष्णवादिसप्ततुर्यमूर्तिरूपं तत्पदानं परं कैवल्यात्मकं योगफलं तथा ब्रह्मविष्णवादिभावोपयोगफलमित्यर्थः महानुभावान् कष्टप्रभकपिलादीन् ॥ ५८ ॥ तमो रजसीलयविशेषो योगविघ्नो सत्त्वं च धर्मज्ञानैश्वर्योपगमाभूदिति विशुद्धमित्युक्तं आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वं विशुद्धता विशेषयोगीति अपरुप्यते परां प्रकृतिं प्रकृतिलयत्वं च विशते वरुणस्य पत्नीं सिद्धिं जलजयं तेजश्च विशते इत्यनेनेने जोजयं सुमहच्च धैर्यमिति पृथ्वीजयं च प्रामोतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ताराधिपादीनां मध्ये यद्वा वं वाच्छति द्वा वं इच्छया प्रामोतीत्यर्थः यथोक्तं निरुक्ते अथागमोयां या देवतां निराहृतस्यास्तस्यास्ताद्वाव्यमनुभवतीति ॥ ६० ॥

॥६१॥ ननु यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिगाव्युच्चरं त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंतीति पुरुषादेव ब्रह्मादीनां सृष्टिः श्रूयते तत्कथं ब्रह्मादीन् प्राक्सिद्धान्यो गोविशत इत्युच्यते इत्याशंक्याह कथाचेति देवे परमात्मनि विषये येयं कथा जगत्कृत्वादि निरूपणात्मिका आत्मन आकाशः संभूत इत्यादि श्रुतिः प्रसक्ता सेयं शुभेवनास्मन्मन विरुद्धेत्यर्थः यतः योगी नारायणात्माना नारायणं नुर्यमूर्त्तौ ईश्वरे अयमहं नारायण इत्यहं पहेण प्रणिहित आत्मा येन स तथा तं यथा यथोपासते तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेन नारायणभावं प्राप्तो महात्मा व्यापकचित्तः सर्वानभिभूय सर्वाधिको भूत्वा मर्त्यान् प्राञ्च भौतिकान् जरायुजादीन् कुरुते संकल्पमात्रेण सृजति अतो योगिनां संप्रज्ञाते भूत्वा सृष्ट्वं व्युत्थाने भौतिकजंतुं सृष्ट्वं चास्तीति न कथा चिन्श्रुत्या योगशास्त्रं विरुध्यते वेदांतिभिरप्यस्य योगैश्वर्यस्य हर्तुमशक्यत्वात् शास्त्रांत्यपादेऽभ्युपगतत्वाच्चेति न किंचिदवयं ॥ ६२ ॥ इति शांति० मोक्ष० नै० भा० त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सूचीकटाह न्यायेन योगमुक्ता सांख्यं वक्तुमारभते सम्यगिति ॥ १ ॥ २ ॥ मेमत्तः इदं वक्ष्यमाणं तच्च

नागान्नगान् यक्षगणान् दिशश्च गंधर्वसंघान् पुरुषान् स्त्रियश्च ॥ परस्परं प्राप्य महान् महात्मा विशेत योगी न चिराद्विमुक्तः ॥ ६१ ॥ कथाचयेयं नृपते प्रसक्ता देव महावीर्यमतौ शुभेयं ॥ योगी स सर्वानभिभूय मर्त्यान् नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० योगविधौ त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच सम्यक् कथायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ॥ योगमार्गो यथान्यायं शिष्या ये ह हितैषिणा ॥ १ ॥ सांख्ये त्विदानीं कार्त्तर्येन विधिं प्रवृद्धिं पृच्छते ॥ त्रिपुल्लोके पुण्यं ज्ञानं सर्वतद्विदितं हिते ॥ २ ॥ भोष्म उवाच शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मं सांख्यानं विदितात्मनां ॥ विहितं यतिभिः सर्वैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३ ॥ यस्मिन् न विभ्रमाः केचिद्दृश्यं ते मनुजर्षभ ॥ गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४ ॥

मिति शेषः यतिभिः ऋषभादिभिः विहितं प्रकाशितं ॥ ३ ॥ तदेव स्तौति यस्मिन्निति प्राणावैसत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्या प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपंचस्य यावद्भवहारमबाध्यत्वलक्षणं सत्त्वमन्यत्सर्वथैवाबाध्यत्वं सत्त्वं प्रत्यगात्मन इति दर्शितं तत्राद्यमादाय कृत्स्नोपिकर्मोपास्यादिव्यवहारः सिध्यति अंत्यमादाय नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिर्जगतो बाधादिकं संगच्छते मतांतरे तु सर्वस्य भेदस्य पारमार्थिकत्वादिदं सर्वयद्यमात्मानेहनानास्तीत्याद्या अध्यारोपापवादन्यायेनात्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतय उपरुध्यन्त इति तेषां जगत्सत्यत्वविभ्रमो दृश्यते केषां चिदात्मन्यप्यसत्त्वभ्रमोऽस्ति न त्वस्माकं किंचिदप्यंशो विभ्रमोऽस्तीत्यर्थः गुणाः कर्मज्ञानकांडयोर्दृष्टिभेदेनाविरोधादयः दोषाश्च बह्व्यात्मवादेऽकस्मिन् शरीरे सर्वात्मसान्निध्याविशेषादेकस्य भोगेन सर्वेषां भोगापत्तिरित्यादयस्तेषां हानिः ॥ ४ ॥

ज्ञानेनेति तच्चदर्शनोन्मुखं चेत्तत्त्वस्य तमः पिहिततयानधिगमात्तत्रशुक्लैरजतादिवन्मानुषत्वासुरत्वादिभावं पश्यति तत्र उत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वभमान्परिसंख्यायवाधित्वाप्रामुख्यं शुभं मोक्षमिति त्रयोदशे नसंबंधः सदोषान् आगमापायितयामिध्यात्वदोषयुक्तान् यथोक्तं आदावंते च यन्नास्ति वर्तमाने पित्तत्थेति नासतो विद्यते भाव इति च ज्ञात्वा परिसंख्यायेति सर्वत्र योज्यं तत्र यथा यथा तत्त्वावरकस्य तमः स म्यगवेक्षणेनापगमस्तथा उत्तरोत्तरमुक्तृष्टविषयोपस्थितिर्यावन्ब्राह्मणो विषयान् पश्यति प्राग्वत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अत्र गुणा अप्यागं मापायितया दोषा एवेति ते पिहानार्थमेव ज्ञातव्याः ॥ १२ ॥ सांख्यज्ञाने पिदोषाः विद्वत्त्वाभिमानादयः गुणाः अद्वेष्टत्वादयः ॥ १३ ॥ सत्वमिति आनंदः प्रीतिरुद्वेगः प्राकाश्यं पुण्यशीलता संतोषः श्रद्धा नत्वमार्जवं त्यागशीलता ऐश्वर्यं चेति सत्वस्य गुणाः

ज्ञानेन परिसंख्यायसदोषान्विषयान् नृप ॥ मानुषान्दुर्जयान् कृत्स्नान्यैशा चान्विषयांस्तथा ॥ ५ ॥ राजसान्विषयान् ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा ॥ विषयानौरगां ज्ञात्वा गांधर्वविषयांस्तथा ॥ ६ ॥ पितॄणां विषयान् ज्ञात्वा तिर्यक्षुचरतां नृप ॥ सुपर्णविषयान् ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ७ ॥ राजर्षिविषयान् ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ॥ आसुरान्विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ८ ॥ देवर्षिविषयान् ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् ॥ प्रजापतीनां विषयान् ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ९ ॥ आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ॥ सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ १० ॥ प्राते काले च यदुःखं स ततं विषयैषिणां ॥ तिर्यक्षुपततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ११ ॥ स्वर्गस्य च गुणान् कृत्स्नान् दोषान्सर्वाश्च भारत ॥ वेदवादे ये पिदोषा गुणायैवापि वैदिकाः ॥ १२ ॥ ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणयोगे च ये नृप ॥ सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणान् नृप ॥ १३ ॥ सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ॥ तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिसप्तगुणं तथा ॥ १४ ॥ पंडुगुणं च मनो ज्ञात्वा नभः पंचगुणं तथा ॥ बुद्धिचतुर्गुणं ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं तथा ॥ १५ ॥ द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्वमेकगुणं पुनः ॥ मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणे तथा ॥ १६ ॥

दशानि सर्गजाः आस्तिकत्वमकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनं भेदः पुरुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा दर्पद्वेषातिवादाश्च न वै ते राजसांगुणाः तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चांधपंचमः निद्राप्रमादअलस्यमित्यष्टौ वमसो गुणा इति बुद्धिसप्तगुणां महदहंकारपंचतन्मात्ररूपां ॥ १४ ॥ मनः श्रोत्रादिपंचकेन सह षड्रूपं नभः वियदादिपंचकरूपं बुद्धिः संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपां तमः अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपं ॥ १५ ॥ रजः प्रवृत्तिदुःखरूपं सत्त्वं प्रकाशरूपं बुद्ध्यादीनां पुनर्ग्रहणं प्रातिलोम्येन सत्त्वेन व्यविलापनार्थं एते पंच पंचाशत् एतेषां मध्ये तत्त्वेन याथात्म्येन मार्गं आत्मप्रापकं सत्त्वादिप्रधानं विज्ञाय हानार्थं तत्प्रतिबंधकं च रजस्तमः प्रधानं गुणजातं विज्ञाय प्रलये प्राकृतलये तथा प्रेक्षणे आत्मतत्त्वालोचने च ॥ १६ ॥

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः एतान्सर्वान्यथतोऽनुभवतश्च ज्ञात्वा कारणैर्मोक्षोपयोगिभिः सात्विकैर्भावैर्भावितात्मानो वासितचित्ताः मोक्षं प्राप्नुवंति सूक्ष्माः सुविरश्मयो वायवो वा ॥ १७ ॥ अत्र प्राणभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रुत्यनुसारादिद्रियेभ्यो देवता सृष्टिदेवताभ्यो लोकसृष्टिचाभ्युपेत्य ब्रह्मणिसर्वलघमाह रूपेणेति रूपेण रूपवता द्रव्येण दृष्टिचक्षुरिन्द्रियसंयुक्तं कुण्डलेन कनकमिव चक्षुर्व्यतिरिक्तो रूपद्रव्यदेवता दिविष यो नास्तीत्यर्थः एवमपेक्षया वन्मोक्षं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ वायुं त्वगिन्द्रियदेवतां नभसि च कारणे संश्रितं एतच्च सर्वदेवतोपलक्षणं मोहवैचित्यंतमसितमोगुणे लोमं रजः कार्यमर्थेषु तमसो र्थानां च वियोगे मोहलोभौ न भवत इति दृष्टान्तामात्रमिदं ॥ १९ ॥ क्रांतिपादविक्षेपे बले हस्तेन्द्रिये कोष्ठे उदरे देवीं पृथ्वीं ॥ २० ॥ महति महत्तत्त्वकार्ये हंकारे महत्बुद्धौ महत्तत्त्वे ॥ २१ ॥ आत्मनिर्जावत्वं पदार्थं ॥ २२ ॥ ईशे मायावि निदेवे नारायणे चेति तस्यैव विशेषणे तत्पदार्थं मोक्षैकैव ल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि तच्च न कचित्सक्तं स्वमहिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ न नुरूपादीनां मोक्षमात्रत्वात्किरागममात्रं न त्वत्र काचिदुपपत्तिरस्तीत्या

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभाः ॥ प्राप्नुवंति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परं ॥ १७ ॥ रूपेण दृष्टिसंयुक्तां घ्राणं गंधगुणेन च ॥ शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वा रसगुणे पुच ॥ १८ ॥ तनुं स्पर्शं तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितं ॥ मोहंतमसि संयुक्तं लोभमर्थेषु संश्रितं ॥ १९ ॥ विष्णुं क्रांते वलेशं क्रं कोष्ठे सक्तं तथा नलं ॥ अप्सु देवीं समासक्तां भस्ते जसि संश्रिताः ॥ २० ॥ तजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितं ॥ नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितं ॥ २१ ॥ बुद्धितमसि संसक्तं तमारजसि संश्रितं ॥ रजः सत्त्वं तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२ ॥ सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ॥ दवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न क्वचित् ॥ २३ ॥ ज्ञात्वा सत्त्वगुणं देहं दृष्टं षोडशभिर्गुणैः ॥ स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा देहसमाश्रितं ॥ २४ ॥

शंक्याह ज्ञात्वेति सत्त्वगुणदेहबुद्धिसत्त्वमयं स्वामंशरीरं षोडशभिर्गुणैः कार्यैः प्राणाच्छूद्धांस्ववायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियमनोऽन्नमन्नाद्वीर्यतपोमन्त्राः कर्मलोके पुनामचेति श्रुत्युक्तैः प्राणादिनामां तैर्दृष्टं ज्ञात्वा स्वभावं प्राक्कर्मचतदुत्पत्तिकारणं चेतनां धीवृत्तिचतदवभासिकां देहसमाश्रिते लिङ्गदेहाश्रिते ज्ञात्वा च मध्यस्थं उदासीनं एकं आत्मानं यस्मिन्पापं न विद्यत इति असंगं जानीयात् यथैकेन कर्मणा स्वप्नप्रपञ्चविभ्रमे आत्मनः असंगत्वं स्थूलशरीरजदुःखानुदत्तेर्दृश्यते एवं जायद्भूमेऽपि विषयैः पिपां विषयवासनावतां द्वितीयं कर्मकारणं विज्ञाय इंद्रियादीनामाश्रितान् आत्मन्यविद्यया अध्यारोपितान् जानीयादित्यध्यातृत्वयोज्यं अयमर्थः यथा स्वमेकस्यैवात्मानो वासनावशात्सर्वजगदात्मकत्वं आत्मनश्चासंगत्वं दृश्यते एवं जायद्भूमेऽपि ज्ञेयमिति सार्धं श्लोकद्वयार्थः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ एतस्माद्वासनामयादवस्थात्रयसंचरादात्मनो मोक्षस्य दुर्लभत्वं वक्ष्यमाणैः कारणैर्विज्ञायकश्चिन्मोक्षबुद्धिसमाश्रितो भवतीति चतुर्दशेनान्वयः ॥ २६ ॥ यः प्राणादीन्पंचैकीकृत्याधोनयति सोऽधोऽनिलः पष्ठः एवं प्रवह ऊर्ध्वनेता स प्रमः ॥ २७ ॥ त एने सप्त वायवः प्रत्येकं सप्तधा विहिताः अयं भावः यथैकस्मिन्वटेऽनेकानि बीजानि तेषु च बीजेषु प्रति बीजमनंतानि बीजानि तद्वदेकस्मिन् देहे सप्त प्राणाः प्रति प्राणं स

मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्नविद्यते ॥ द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैः पिण्डां ॥ २५ ॥ इंद्रियाणीं द्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ॥ दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकं ॥ २६ ॥ प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ अधश्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ॥ २७ ॥ समवातांस्तथा ज्ञात्वा समधा विहिता न्युनः ॥ प्रजापतौ नृपींश्चैव मार्गांश्चैव बहून्वराण् ॥ २८ ॥ सप्तर्षींश्च बहून्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ सुरर्षींश्च महत्तथा न्यान्ब्रह्मर्षींश्च सूर्यसन्निभान् ॥ २९ ॥ ऐश्वर्या ह्यावितान् दृष्ट्वा कालेन महता नृप ॥ महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ॥ ३० ॥ गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मिणां ॥ वैतरण्यां च यदुःखं पतितानां यमक्षये ॥ ३१ ॥ योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ जठरे चाशुभे वा संशोणितोदकं भाजने ॥ ३२ ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगंधसमन्विते ॥ शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्रायुपरिग्रहे ॥ ३३ ॥ शिराशतसमाकीर्णेन वदारे पुरेशु चैव ॥ विज्ञाय हितमात्मानं योगांश्च विविधान् नृप ॥ ३४ ॥ तामसानां च जंतूनां रमणीया वृत्तात्मनां ॥ सात्विकानां च जंतूनां कुस्मितं भरतर्षभ ॥ ३५ ॥ गर्हितं महता मर्थं सांख्यानां विदितात्मनां ॥ उपप्लवांस्तथा घोरान् शशिनस्तेजसस्तथा ॥ ३६ ॥ नाराणां पतनं दृष्ट्वा निक्षत्राणां च पर्ययं ॥ दृष्ट्वा नां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ॥ ३७ ॥ अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभं ॥ बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं दहस्य चाशुभं ॥ ३८ ॥ सगे मोहे च संप्राप्ते क्वचित्सत्त्वं समाश्रितं ॥ सहस्रे पुनरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ॥ ३९ ॥ दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकं ॥ बहुमानमलब्धं पुलब्धं मध्यस्थतां पुनः ॥ ४० ॥ विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ गतासूनां च कौंतेय दहान् दृष्ट्वा तथा शुभान् ॥ ४१ ॥ वासं कुले पुजंतूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणां ॥ ४२ ॥ सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनां ॥ गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभां ॥ ४३ ॥

मसप्तप्राणाएवमुत्तरोत्तरमिति जगदानंत्यमुक्तं तस्मात्संसारबीजस्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेनोच्छेदेयतितव्यमिति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ननु संत्यनेके प्राजापत्यादि देहा एव मुखमयाः किमोक्षेणेत्याशंक्यतेषामप्यं
श्वर्यस्यांतवत्त्वान्नेत्याह ऐश्वर्यादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उपप्लवान् उपरागान् तेजसः सूर्यस्य ॥ ३६ ॥ द्वंद्वानादंपतीनां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कचित्पुंसि ॥ ३९ ॥ बहुमानं
अत्यादरं मध्यस्थतां औदासीन्यं ॥ ४० ॥ दौरात्म्यं बंधहेतुतां ॥ ४१ ॥ कुलेषु गृहेषु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरंतराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति मासक्षयो दर्शयोरंतराले सूर्यसंक्रांतिद्वयं ॥ ४६ ॥ पक्षक्षयः सार्धचतुर्दशदिनमध्ये पर्वद्वयं द्वात्रयोदशभिर्दिनैः पक्षो भवति दिवसक्षयः सूर्योदययोरंतराले तिथित्रयस्पर्शः कालाभिमानि देवतानामपि क्षयो द्यौदृश्येनेकिमुत्काल्यमानानामस्मदादीनामिति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ बाह्यदोषानु

जननीपुचवर्तते येन सम्यग्युधिष्ठिर ॥ सदेवकेपुलोकेपुयेन वर्तते मानवाः ॥ ४४ ॥ तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ॥ तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ४५ ॥ वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्यायांस्तथा ॥ क्षयं संवत्सराणां च मासानां च क्षयं तथा ॥ ४६ ॥ पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयं ॥ क्षयं दृष्ट्वा च चंद्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षं तस्तथा ॥ ४७ ॥ दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ॥ क्षयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्दृष्टितथैव च ॥ ४८ ॥ संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ॥ क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ४९ ॥ वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयांतं च पुनः पुनः ॥ जरा मृत्युस्तथा जन्मदृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥ ५० ॥ देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ॥ देहविकृवतां चैव सम्यग्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५१ ॥ आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनिसंश्रितान् ॥ स्वदेहादुत्थितान् गंधांस्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ५२ ॥ युधिष्ठिर उवाच कान्स्वगात्रोद्भवान् दोषान्पश्यस्य मितविक्रम ॥ एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५३ ॥ भीष्म उवाच पंचदोषान्प्रभो देहे प्रवदंति मनीषिणः ॥ मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणुतानरिसूदन ॥ ५४ ॥ कामक्रोधौ भयं निद्रा पंचमः श्वास उच्यते ॥ ५५ ॥ एते दोषाः शरीरेषु दृश्यंते सर्वदेहिनां ॥ छिदंति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् ॥ ५६ ॥ सत्वसंसेवनान्निद्रामप्रमादाद्भयं तथा ॥ छिदंति पंचमं श्वासमल्पाहारतथानृप ॥ ५७ ॥ गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ॥ हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५८ ॥ अपांफेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतं ॥ चित्रमिति प्रतीकाशं नलसारमनर्थकं ॥ ५९ ॥ तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभं ॥ नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमिहावशं ॥ ६० ॥ रजस्तमसिसंमग्नं पंकेद्विपमिवावशं ॥ सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्तास्ते हं प्रजाकृतं ॥ ६१ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्येन व्यापिना महतानृप ॥ राजसान्शुभान्गंधांस्तमसांश्च तथा विधान् ॥ ६२ ॥

क्वादेहजान्दोषानाह स्वदेहादिति उत्थितान्दोषानित्यनुषंगः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नलसारं नलतृणवदंतः सारहीनं ॥ ५९ ॥ नाशप्रायं नाशबहुलं ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शुभाशुभांश्चगंधान्तपोदंडेनज्ञानशस्त्रेणधीकुठारेणच्छित्वायतयःसागरंतरंतीतिदशमेनसंबंधः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तीर्त्वाचेति जन्मईदृशेनालोचनेनज
न्ययुक्तंस्थूलंशरीरंतीर्त्वाविस्मृत्यविमलंनभःप्रविशंति देहाध्यासापायेव्योमसंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तत्रेति तस्मिन्हार्देव्योमिपन्नतंतुवत् यथाकमलनालेनांतःसुषिरेणजलंमुखेनाकप्यमाणमंतःप्रविश
तितद्वत् आत्मनिप्रणिधीयमानमनोद्वारासूर्योऽंतराविश्यतत्रैवदद्याकाशेसांख्यान्प्रतिस्वनाडीभिःसंबंधाच्चतुर्दशभुवनगतान्विषयान्वहतिप्रपूयति प्रवहन्विषयमित्यनेनविषयैःसहसूर्यस्यनित्यसंबंधेदर्शि
तःव्योमसंविदुदयेसांख्यस्यसार्वज्ञ्यंसार्वभोगभाक्कंचोदेतीत्यर्थः एतेनप्रत्यगात्मस्थाएवविषयामुक्तरमुखवदज्ञानवशात्पराक्त्वेनभांतीत्यात्माद्वैतमुपपादितं हार्दनाडीनांमूर्धरश्मिभिःसंबंधस्तेषांचब्रह्मां
डेनसंबंधश्छांदोग्यादावुक्तःप्रागेवोदाहृतः ॥ ७३ ॥ तत्रेति तत्रहार्दाकाशेतांस्तेजोबन्नात्मकान्विषयान्वहसंज्ञकोवायुःप्रतिगृह्णातिस्वात्मसात्करोति तथाचश्रुतिः वायुर्देवैतान्सर्वान्संवृत्तेइति किकृत्वा

पुण्यांश्चसात्विकान्गंधान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ॥ छित्वाशुज्ञानशस्त्रेणतपोदंडेनभारत ॥ ६३ ॥ ततोदुःखोदकंघोरंचिंताशोकमहाहृदं ॥ व्याधिमृत्युमहाग्रा
हंमहाभयमहोरगं ॥ ६४ ॥ तमःकूर्मरजोमीनंप्रज्ञयासंतरंत्युत ॥ स्नेहपंकजरादुर्गंज्ञानदीपमरिंदम ॥ ६५ ॥ कर्मागाधंसत्यतीरंस्थितव्रतमरिंदम ॥ हिंसाशीघ्र
महावेगंनानारससमाकरं ॥ ६६ ॥ नानाप्रीतिमहारत्नदुःखज्वरसमीरणं ॥ शोकतृष्णामहांवर्ततीक्ष्णव्याधिमहागजं ॥ ६७ ॥ अस्थिसंघातसंघट्टंश्लेष्मफेन
मरिंदम ॥ दानमुक्ताकरंघोरंशोणितद्गदविद्रुमं ॥ ६८ ॥ हसितोक्नुष्टनिर्घोपंनानाज्ञानसुदुस्तरं ॥ रोदनाश्रुमलक्षारंसंगत्यागपरायणं ॥ ६९ ॥ पुत्रदारजलौकौ
घंमित्रबांधवपत्तनं ॥ अहिंसासत्यमर्यादंप्राणत्यागमहोर्मिणं ॥ ७० ॥ वेदांतगमनद्वीपंसर्वभूतदयोदधिं ॥ मोक्षदुर्लभविषयंवडवामुखसागरं ॥ ७१ ॥ तरं
तियतयःसिद्धांज्ञानयानेनभारत ॥ तीर्त्वाविदुस्तरंजन्मविशंतिविमलंनभः ॥ ७२ ॥ तत्रतान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्योवहतिरश्मिभिः ॥ पद्मंतंतुवदाविश्यप्रवहन्वि
षयान्नृप ॥ ७३ ॥ तत्रतान्प्रवहोवायुःप्रतिगृह्णातिभारत ॥ वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मःशीतःसुगंधीचसुखस्पर्शश्चभारत ॥
समानांमरुतांश्रेष्ठोलोकान्गच्छतियःशुभान् ॥ सतान्वहतिकौंतेयनभसःपरमांगतिं ॥ ७५ ॥

वीतरागान् यतीन् अपेक्ष्येतिशेषःसंप्रज्ञातसुखास्वादसक्तेसांख्येवायुर्विषयान्संहरति अन्यथातुसंहरतीत्यर्थः अतएवसमाधिप्रकृत्योक्तं गौडपादीये नास्वादयेत्सुखंतत्रेति ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मइति सूक्ष्मस्त्वग्नि
द्रियायास्तस्पर्शः ननुसूर्यरश्मिसंबंधेपिब्रह्मांडंनहार्दाकाशेप्रवेष्टुमर्हति अत्रत्यानांघटादीनांसूर्यास्तोत्तरंलोकांतरसंबंधादर्शनादित्याशंक्याह समानामिति तान्पिंडब्रह्मांडरूपान्विषयान् यथायंभवहोवायुः
देहेनसंबंधात्स्वयंलोकान्प्रतिगच्छति पिंडंचतत्तल्लोकान्प्रतिवहति एवंनभसःपरमांगतिहार्दाकाशंगच्छतिब्रह्मांडंचतंप्रतिवहति तथाचब्रह्मांडंवातरज्जुभिःसूर्यमंडलेनिबद्धमतोहार्दनभसिसूर्यप्रवेशेनब्रह्मांड
स्यापिप्रवेशोयुज्यते अत्रत्यघटादीनांतुरात्रावपिसूर्यरश्मिसंबंधविघटनंनस्तीतिनतैःसहदेशांतरगमनप्रसक्तिरस्ति अतोयुक्तमुक्तंतत्रतान्सुकृतीन्नित्यादि ॥ ७५ ॥

नभइति तमसःसूक्ष्मतमःपरिणामोव्योमसंविनूनमआख्या रजसःपरमांगतिमहंकारंनयति स्त्वस्यपरमांगतिमहत्तत्त्वमस्मितामात्रंशुद्धत्वंपदार्थं तस्यापिपरमांगतिःप्रभुस्तत्पदार्थस्तस्यापिनिरुपाधिविन्मात्रमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ योगवत्सांग्येपिशौचादिकंतुल्यमित्युक्तंनदत्रोपसंहरति निर्द्वंद्वानामिति सेयमात्मनिष्ठायोगैर्विषयेभ्यश्चित्तवृत्तेर्निरोधइत्युच्यते सांग्यैस्तुतत्तद्विषयसहितानांवृत्तीनांलवणोदकन्यायेनप्रविलापनमित्युच्यते एवमयंजायाजेदएव शमादिसाधनंकेवल्यंचफलंपक्षद्वयेपिसमानमितिप्रागुक्तंनप्रस्मर्तव्यं ॥ ७९ ॥ भगवंतंप्रद्वेष्टैश्वर्यसंपन्नंपरमात्मानमेवपरमोक्षाख्यंस्थानंप्राप्यआजन्ममरणंसर्वज्ञत्वाज्जन्ममरणादिकंस्मरंतिनवामोक्षेविशेषविज्ञानमस्तिनवेतिप्रश्नः कस्मिन्नुभगवोविज्ञानेसर्वमिदंविज्ञानंभवति यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसदृशंसर्वंभवतीतिमोक्षेसार्वभूतसार्वात्म्ययोःश्रवणात्

नभोवहतिलोकेशरजसःपरमांगतिं ॥ रजोवहतिराजेंद्रसत्वस्यपरमांगतिं ॥ ७६ ॥ सत्वंवहतिशुद्धात्मन्यरंनारायणंप्रभुं ॥ प्रभुर्वहतिशुद्धात्मापरमात्मानमात्मना ॥ ७७ ॥ परमात्मानमासाद्यतद्गृतायतनामलाः ॥ अमृतत्वायकल्पंतेननिवर्ततिवाविभो ॥ ७८ ॥ परमासांगतिःपार्थनिर्द्वंद्वानांमहात्मनां ॥ सत्यार्जवरतानां वैसर्वभूतदयावतां ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिरउवाच स्थानमुत्तममासाद्यभगवंतंस्थिरव्रताः ॥ आजन्ममरणंवातेस्मरंत्युतनवानघ ॥ ८० ॥ यदत्रवश्यं तन्मेत्वंयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ त्वद्वतेपुरुषंनान्यंप्रपुमर्हामिकौरव ॥ ८१ ॥ मोक्षेदोषोमहानेपप्राप्यसिद्धिगतानृपीन् ॥ यदितत्रैवविज्ञानेवर्त्ततेयतयःपरे ॥ ८२ ॥ प्रवृत्तिलक्षणंधर्मपश्यामिपरमंनृप ॥ मग्नस्यहिपरंज्ञानंकिंनदुःखतरंभवेत् ॥ ८३ ॥ भीष्मउवाच यथान्यायंत्वयातातप्रश्नःपृष्टःसुसंकटः ॥ बुधानामपिसंमोहःप्रश्नेस्मिन्भरतर्षभ ॥ ८४ ॥ अत्रापितत्त्वंपरमंशृणुसम्यक्प्रयेरितं ॥ बुद्धिश्चपरमायत्रकापिलानांमहात्मनां ॥ ८५ ॥

यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविशेषविज्ञानाभावश्रुतेश्चसंशयः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ एषद्विविधोपिमोक्षेमहान्दोषःस्फुरति सिद्धिगतान्मोक्षप्रतिपादकान् ऋषीन्मंत्रान्प्राप्यस्फुरति परस्परविरुद्धस्यैकत्रपक्षद्वयस्यासंभवात् अन्यतरांगीकारोवश्यकर्तव्येऽन्यतरश्रुतेर्बाधोभवतीत्यर्थः यदीति तत्रैवमोक्षेपिविज्ञानेविशेषदर्शनसतिकर्मैवश्रेष्ठंकिंसंन्यासाद्यायासेनेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तदभावेतुमहान्दोषःसुषुप्ताविविगलितज्ञानस्यापिज्ञानमस्तीत्युच्यतेचेत् इतोदुःखतरंअयुक्ततरंनकिंचिदित्यर्थः ॥ ८३ ॥ बुधानांमैत्रेयीप्रभृतीनामप्यत्रसंमोहोदृश्यते तथाहि मैत्रेयीमुक्तौद्वैतदर्शनेकर्मफलसाम्येद्वैतादर्शनेमूढतमत्वचपश्यंतीअन्यतरस्यश्रेयस्त्वमप्रतिपद्यमानायाज्ञवल्क्यमवोचत् अत्रैवमाभगवानमूमुहदिति मामां ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

अत्रसमाधानमाह इंद्रियाणीति देहिनां प्राणिनां स्वदेहे स्वस्वरूपेऽधिष्ठाने स्थितानि इंद्रियाण्येव मनःषष्ठानि बुध्यते विशेषतः पश्यन्ति यतस्तानि आत्मनो विशेषविज्ञाने कारणानि हेतुभूतानि कथं सूक्ष्मश्चिदात्मा तेऽकर्तृकारणरूपैः पश्यति बाह्यमाभ्यन्तरं वा विषयं प्रकाशयति अयं भावः प्रत्यक्षं हि बाह्यमर्थं चक्षुषैव पश्यति तदभावेन पश्यति न च तावता आत्मनः प्रकाशनशक्तिर्हीयते तेन विनापि स्वप्ने न दर्शनान् एवं सुमिसमाध्योर्मनसा विनापि नास्यात्मनो ज्ञातृशक्तिवियोगः उपकरणस्य स्वातंत्र्याविधातकत्वात् तथा च करणाभावकनमेवास्य विशेषविज्ञानराहित्यं न त्वज्ञत्वकतमिति कैवल्येऽपि नात्मनः सार्वाङ्ग्याहानिः तथा च श्रुतिः यद्वैतं न पश्यति पश्यन्वैतं न पश्यति यद्वैतं न शृणोत्यशृण्वन्वैतं न शृणोतीत्यादिका सुत्यादावप्यात्मनो द्रष्टृत्वादिकं दर्शयति ॥ ८६ ॥ आत्मनो ज्ञातृशक्त्यवियोगं दर्शयितुं मिन्द्रियाणां जडत्वमाह आत्मनेति वस्तुन इंद्रियाणि स्वरूपेणैव न संति अध्यस्तत्वात् परमने स्थित्वा तत्सत्त्वमुपेत्यापि तानिकाष्ठवदचेतनान्येवातो विनश्यन्ति तत्र फेनदृष्टांतो यथा योग्यं योजनीयः यथा फेनो जलेन विनास्वयं निरात्मैव सात्मत्वेन दृष्टोऽपि तेन विना न

इंद्रियाण्येव बुध्यन्ते स्वदेहे देहिनां नृप ॥ कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८६ ॥ आत्मना विप्रहीणानिकाष्ठकुड्यसमानितु ॥ विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ८७ ॥ इंद्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ॥ सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र न भसीव समीरणः ॥ ८८ ॥ स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान् स्पृशति वा विभो ॥ बुध्यमानो यथा पूर्वमखिलेन ह भारत ॥ ८९ ॥ इंद्रियाणां ह सर्वाणि स्वैस्वे स्थाने यथा विधि ॥ अनीशत्वात्पलीयन्ते सर्पा ह तविषा इव ॥ ९० ॥ इंद्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ॥ आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मानं संशयः ॥ ९१ ॥ स त्वस्य च गुणान्कृत्स्नान्न जसश्च गुणान्पुनः ॥ गुणांश्च तमसः सर्वान् गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ९२ ॥ गुणांश्च मनसश्चापि न भसश्च गुणांश्च सः ॥ गुणान्वायोश्च धर्मात्मिन्स्नेहजांश्च गुणान्पुनः ॥ ९३ ॥

निष्ठतीति ॥ ८७ ॥ इंद्रियाणां जडत्वमुक्त्वात्मनः स्वयं ज्योतिष्वमाह इंद्रियैरिति देहाभिमानिनः संद्रियस्य स्वमे प्रलीनस्यापि यः सूक्ष्मः अंतरात्मा स सर्वत्र विषये चरति जायती वस्त्वमेपि सर्वं विषयं जासयतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ एतदेवाह स इति यथा पूर्वजापद्वदित्यर्थः ॥ ८९ ॥ इंद्रियाणां सात्मत्वमात्मचैतन्यानुबेधादेवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह इंद्रियाणीति इह स्वमे अनीशत्वात् नास्ति ईशः प्रवर्तको येषां तानि तथात्वात् ॥ ९० ॥ व्यतिरेकमुक्त्वा न्वयमाह इंद्रियाणां त्विति स्वस्थाने स्थितानां गतयः गतीः सर्वा इंद्रियकृतयश्चिदात्मा एव उच्यन्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ सर्वत्र चिदात्मिदर्शयति स त्वस्येति सत्त्वादीनां गुणान् व्याप्य आत्मा चरतीति पूर्वगान्वयः स त्वस्य गुणान् धर्मादीन् रजसः प्रवृत्त्यादीन् तमसः अप्रवृत्त्यादीन् बुद्धेरध्यवसायादीन् ॥ ९२ ॥ मनसः संकल्पादीन् न भआदीनां श्रोत्रादीन् स्नेहजान् स्नेहोजलं जायते तस्मान्नेजसस्तज्जान् ॥ ९३ ॥

सर्वाण्येवेति सर्वाणि उक्तान्यनुक्तानि च क्षेत्रज्ञेषु सन्निहितानि सत्त्वादीनि गुणैर्मयिकैश्चित्तसत्त्वानंदत्वाद्यैर्व्याप्य आत्मा ब्रह्म क्षेत्रज्ञं जीवव्यातिव्यामोहि कर्मणी च न मेव क्षेत्रज्ञं व्याप्नुत इति संबंधः ॥ १४ ॥ इन्द्रियाणि मनःपठानि एतच्च क्षेत्रज्ञस्य कर्मसंबंधे कारणमुपन्यस्तं ॥ १५ ॥ मुक्तिकारणं चाह प्रकृतिमिति चादिन्द्रियाणि इन्द्रियाणिकार्योपाधिप्रकृतिकारणोपाधिचातीत्यक्षेत्रज्ञः अव्ययं द्विज्हासगुण्यं कूटस्थमात्मानं गच्छति तमेव विशिनष्टि परमिति ॥ १६ ॥ तस्यापि फलमाह विमुक्त इति ॥ १७ ॥ ननु परमात्मानं प्राप्तस्यानिवृत्तौ पुनर्देहस्योत्थानं न स्यादित्याशंक्याह शिष्टमिति निवृत्तेऽपि कारणे च कृष्णमिन्यायै न शिष्टं मन आदिप्रतियोगिनो आगच्छंति गच्छंति यथा कालं समाधिव्युत्थानकालभेदेन गुरोः संदेशकारिणः प्रारब्धकर्मानुसारिणी श्वरप्रेरणानां कर्तुं शीलं ये पाते ॥ १८ ॥ एवं जीवन्मुक्तिसद्भावमुक्त्वा विदेहकैवल्यमाह

अपांगुणांस्तथापार्थपार्थिवांश्च गुणानपि ॥ सर्वाण्येव गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञेषु युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ आत्मा च व्याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ॥ शिष्या इव महात्मा नमिन्द्रियाणि च तं प्रभो ॥ १५ ॥ प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययं ॥ परं नारायणात्मानं निर्द्वंद्वं प्रकृतेः परं ॥ १६ ॥ विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमना मयं ॥ परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ १७ ॥ शिष्टं तत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ॥ आगच्छंति यथा कालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ १८ ॥ शक्यं चाल्पेन कालेन शांतिं प्राप्नुंगुणार्थिना ॥ एवमुक्तेन कौंतिय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ १९ ॥ सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छंति परमां गतिं ॥ ज्ञानेनानेन कौंतिय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ १०० ॥ अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परमतं ॥ अक्षरं ध्रुवमेवोक्तं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ॥ १०१ ॥ अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तृशाश्वतं ॥ कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदंति मनोपिणः ॥ १०२ ॥ यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदंति परमर्षयः ॥ १०३ ॥ सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथा शमविदो जनाः ॥ ब्रह्मण्यं परमं देवमनंतं परमच्युतं ॥ १०४ ॥ प्रार्थयंतश्च तं विप्रा वदंति गुणबुद्धयः ॥ सम्यग्युक्तास्तथायोगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः ॥ १०५ ॥

शक्यमिति अल्पेन वर्तमानदेहपातावधिना शांतिविदेहमुक्ति ॥ १९ ॥ १०० ॥ परं योगापेक्षया श्रेष्ठं एवं सांख्येन योगेन वा शोधितस्य त्वं पदार्थस्य ब्रह्माद्वैतसिद्धये तत्पदार्थाभेदं वक्तुं तत्पदार्थस्वरूपमाह अक्षरमित्यादिना अक्षरं व्यापकं अश्रोतेः सरन् ध्रुवं अचंचलं अतएव पूर्णं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टं सनातनं सदैकरूपं ॥ १०१ ॥ निर्द्वंद्वं द्वैतवर्जितं कर्तृजगज्जन्मादिहेतुः शाश्वतं अखंडं दंडायमानं कूटस्थं निर्विकारं ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ ब्रह्मण्यं ब्रह्म जातिहितं ॥ १०४ ॥ प्रार्थयंतः गुणेषु विषयेषु बुद्धिर्द्वेषाते तं वदंति मायिकैर्गुणैः स्तुवंति सांख्यायोगाश्च स्तुवंति जगत्कर्तृत्वेन आदिगुरुत्वेन चेतिशेषः ॥ १०५ ॥

सांख्यज्ञानं शुद्धचिन्मात्रं तस्य स्वरूपमित्यर्थः तत्तत्त्वे मानमाह अभिज्ञानानीति घटादीनां ज्ञानानि तान्येव तस्यामूर्तेर्ब्रह्मणो मतं ज्ञानं मनज्ञानेऽस्माद्भावे निष्ठा निर्विषयघटादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तं वा
 तिके परागर्थप्रमेयेषु याफलत्वेन संमता संवित्सैव हेमयेयार्थो वेदां तोक्तिप्रमाणत इति ॥ १०६ ॥ यदुक्तविधं ब्रह्मतत्त्वचिदानंदरूपं तत्र स्थावरेषु स दंशमात्राभिव्यक्तिः जंगमेषु स च्चिदंशयोर्विद्वत्सु स च्चिदानंदं शानां त्रया
 णामप्यभिव्यक्तिरिति तेषामुत्तरमुत्तरं श्रेष्ठमित्याह द्वाभ्यां द्विविधानीति अगमं स्थावरं ॥ १०७ ॥ महत्सु ब्रह्मवित्सु यन्महज्ज्ञानं तत्सांख्यागतं सांख्यैः तर्गतं एतेन सांख्यविज्ञानात्सर्वविज्ञानमुक्तं तथा च स्थाविराजं

अमूर्तेस्तस्य कौतियसांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ॥ अभिज्ञानानितस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०६ ॥ द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ जंगमा गमसंज्ञानि
 जंगमंतु विशिष्यते ॥ १०७ ॥ ज्ञानं महद्यद्विमहत्सुराजन्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ॥ यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०८ ॥ यच्चेति हासे
 पुमहत्सु दृष्टं यच्चार्थशास्त्रे नृपशिष्टजुष्टे ॥ ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचित्सांख्यागतं तच्च महत्सहात्मन् ॥ १०९ ॥ शमश्च दृष्टः परमं बलं च ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथा बहो
 क्तं ॥ तेषां सिद्धिमाणि सुखानि चैव सांख्ये यथा बहिहितानि राजन् ॥ ११० ॥ विपर्यये तस्य हि पार्थ देवान्गच्छंति सांख्याः सततं सुखेन ॥ तांश्चानुसंचार्य ततः कृता
 र्थाः पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १११ ॥ हित्वा च देहं प्रविशंति देवं दिवौकसो यामिव पार्थ सांख्याः ॥ अतोधिकं ते भिरता महार्हं सांख्ये द्विजाः पार्थिवशिष्टजुष्टे ॥
 ॥ ११२ ॥ तेषां नतिर्यग्भगमनं हि दृष्टं नार्वाग्गतिः पापकृताधिवासः ॥ नवाप्रधाना अपिते द्विजा तयो ये ज्ञानमेतन्नृपते नुरक्ताः ॥ ११३ ॥ सांख्यं विशालं परमं पुराणं
 महार्णवं विमलमुदारकांतं ॥ कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्माना रायणो धारयते प्रमेयं ॥ ११४ ॥ एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं नारायणो विश्वमिदं पुराणं ॥ ससर्गकाले
 च करोति सर्गसंहारकाले च तदतिभूयः ॥ ११५ ॥

गमं श्रेष्ठं जंगमेष्वपि विद्वान् श्रेष्ठतरं प्रतिभावः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ शमादिकं सर्वं सांख्ये सांख्यविज्ञाननिमित्तं विहितमित्यर्थः ॥ ११० ॥ विपर्यये किंचित्साधनवैकल्यात् ज्ञानानुत्पत्तौ यतेषु यत्नशीलेषु तां
 श्वानुसंचार्य तेषामधिपत्यं कृत्वा ॥ १११ ॥ महार्हं अतिपूज्येऽधिकमभिरतास्ते देवं तत्पदार्थं प्रविशंति क्रमेण विशेषः ॥ ११२ ॥ कीदृशी गतिः या पापकृतानां अधिवासः एतत्परोक्षज्ञानफलमुक्तं ॥ ११३ ॥
 अपरोक्षज्ञानफलमाह सांख्यमिति कृत्स्नं सांख्यं यो धारयते साक्षात्कृत्यास्ते स नारायणः परं ब्रह्मैव तथा च श्रुतिर्ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मैव भवतीति ॥ ११४ ॥ हे नरमया एतद्देव स्यात्मानस्तत्त्वमुक्तं तच्च नारायणो विश्वमि
 ति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः तत्र हेतुः स इति एतेन तज्ज्ञानानि श्रुतेरर्थ उक्तः ॥ ११५ ॥

सांख्यसर्वस्वमाहार्धेन संतत्येति सर्वकार्यजातं वियदादिकं संतत्यप्रविलाप्य कुत्र निजदेहेकारणात्मनिसंस्थासमाप्तिर्यस्य स तथा कृत्वा स्वयमपि कारणात्माप्सु निर्विशेषचिन्मात्रे शेते लीनो भवति जगदंतरात्मा नारायणः सर्वप्रत्यग्भूतः एतेन योयं मायावी जगज्जन्मादिहेतुः समर्वेषां प्रत्यग्भूत ईश्वरश्चिन्मात्रे लीयत इति निर्विशेषब्रह्माद्वैतमुक्तं भवति ॥ ११६ ॥ इति शांति० मोक्ष० नै० भा० एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ ७ ॥ त्वंपदार्थशोधको सांख्ययोगावुक्ता तस्य पारमार्थिकं तस्य दार्थं त्वंतत्त्वं वक्तुं अक्षरं ध्रुवमेवोक्तमित्यादिनां तत्तस्य दार्थं स्वरूपमुपक्षिप्तं तद्विवरणायारभते किं तदक्षरमित्या

संतत्यसर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वाप्सु शेते जगदंतरात्मा ॥ ११६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० सांख्यकथने एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ युधिष्ठिर उवाच किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ किंच तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १ ॥ अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिं पृच्छाम्यरिनिपूदन ॥ उपलब्धं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनंदन ॥ २ ॥ त्वंहि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ॥ ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥ शेषमल्पं दिनानां तदक्षिणायनभास्करे ॥ आवृते भगवत्यर्के गंगासिपरमांगतिं ॥ ४ ॥ त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयं ॥ कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानदीपेन दीप्यसे ॥ ५ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्दह ॥ न तृप्यामीह राजेंद्र शृण्वन्नमृतमीदृशं ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि इति हासं पुरातनं ॥ वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७ ॥ वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनं मृषीणां भास्करद्युतिं ॥ पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैः श्रेयसंपरं ॥ ८ ॥ परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिं निश्चयं ॥ मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य रुतांजलिः ॥ ९ ॥ स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुत्वनं ॥ पप्रच्छ पिंवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १० ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनं ॥ यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवंति मनीषिणः ॥ ११ ॥ यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ॥ यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२ ॥

दि व्यक्तिविवेकं तत्त्वेन याथात्म्येन उपलब्धं पृच्छामीति द्वयोः संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ करालनामा जनकः करालजनकस्तस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुशलं ऊहापोहसमर्थं गतिरनुभवस्तेन निश्चयोऽस्यास्तीति तथा अध्यात्मे परोक्षापरोक्षोभयविधज्ञानवन्तमित्यर्थः मैत्रावरुणिमित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्बुधशीमप्सरसंदृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे स्तोपतत्तोगस्य वसिष्ठवजायेतामिति बह्वृचानां ह्यनुक्रमणिकायां तस्य मैत्रावरुणित्वमुक्तं ॥ ९ ॥ प्रश्रितं विनीतं मधुरं अर्थतः अनुत्वनं कुतर्कहीनं ॥ १० ॥ ११ ॥ यच्चेति यत्राक्षरक्षरते लवणोदकवल्लीयने एतेन क्षराक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते दर्शितं शिवं आनंदरूपं क्षेम्यं सारमोचकं यतः अनामयं निर्द्वंद्वं ॥ १२ ॥

यावत्कालेन कृत्स्नेनापिकालेन ॥ १३ ॥ कृत्स्नं क्षरं यावत्कालेन क्षरति तत्प्रमाणमाह युगमिति युगं चतुर्युगं देवमानेन अब्दानां द्वादशसहस्रसंमितं तदेव चतुर्युगं दशशतावत्तत्कल्पं तदेव च ब्राह्ममहर्ष्यते अत्र यो
यं मानुषः संवत्सरः स देवानामहोरात्रस्तया गणनया द्वादशसहस्रं चतुर्युगं तेन एतत्पृथग्यधिकशतत्रयेण गुणितं त्रिचत्वारिंशल्लक्षाणि विशतिसहस्राणि च एतेषु दशधा भक्तेष्वेकोऽंशः चतुर्लक्षं द्वात्रिंशत्सहस्राणि च कले
मानं तदेव द्विगुणं द्वापरस्य त्रिगुणं त्रेतायाः चतुर्गुणं कृतस्य एतद्ब्रह्म दिनमानं गीतास्वप्युक्तं चतुर्युगसहस्रं तद्ब्रह्मणो दिनमुच्यते रात्रियुगसहस्रां तस्मिन् होरात्रविदो जना इति ॥ १४ ॥ यस्यां ते यस्येति तद्विना प्रकृतेर्धृणं
ब्रह्मणो ते इत्यर्थः प्रतिबुध्यते शंभुरितिसंबंधः अपजं हिरण्यगर्भं हिरण्यगर्भः समवर्ततामेतस्य जातः पतिरेक आसीत् सदाधारपृथिवीद्यामुते मां कस्मै देवाय हविषा विधेमेति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अणिमाद्यायत्र स्व

वसिष्ठ उवाच श्रूयतां पृथिवीपालक्षरतीदं यथा जगत् ॥ यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन वाप्यथ ॥ १३ ॥ युगं द्वादशसहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्युगं ॥ दशकल्पश
तावत्तमहस्तद्ब्राह्ममुच्यते ॥ १४ ॥ रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यां ते प्रतिबुध्यते ॥ सृजत्यनंतकर्माणं महान्तं भूतमग्रजं ॥ १५ ॥ मूर्तिमंतममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयं
भुवः ॥ अणिमालघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययं ॥ १६ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १७ ॥ हिरण्य
गर्भो भगवानेपबुद्धिरिति स्मृतः ॥ महानिति च योगेषु विरिंचिरिति चाप्यजः ॥ १८ ॥ सांख्ये च पश्यते शास्त्रेनामभिर्बहुधात्मकः ॥ विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्ष
र इति स्मृतः ॥ १९ ॥ वृत्तं नैकात्मकं येन कृतं त्रैलोक्यमात्मना ॥ तथैव बहु रूपत्वाद् विश्वरूप इति स्मृतः ॥ २० ॥ एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ॥ अहंकारं
महातेजाः प्रजापतिमहं कृतं ॥ २१ ॥ अव्यक्तां व्यक्तमापन्नं विद्यासर्गं वदंति ॥ महान्तं चाप्यहंकारमविद्यासर्गमेव च ॥ २२ ॥

शंभुवः नित्यं स्वतः सिद्धाः ननु हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूताः ततर्दशानं सर्वनियंतृज्योतिश्चिद्रूपं अव्ययं अपरिणामि ॥ १६ ॥ अमूर्तमेवाक्षरस्य ज्ञेयं रूपमाह सर्वत इति ॥ १७ ॥ हिरण्यगर्भ इति योऽ
क्षर इति स्मृतः स एष हिरण्यगर्भः सृजत्यात्मानमात्मना तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ॥ १८ ॥ १९ ॥ नैकात्मकं बहु रूपं त्रैलोक्यं कृतं वृत्तं च तदेव विश्वरूपो विरा
ट् विश्वरूपमस्य तथा च श्रुतिः अग्रिर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्विवृता श्वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मां पृथिवी सौख्यं सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ २० ॥ एष सृजत्यात्मा अहंकारमुपाधि अहं कृतं तदभि
मानिनं विराजं ॥ २१ ॥ अस्य द्वैविध्यमाह अव्यक्तादिति महान्तं समष्टिं चाव्यक्ष्यहंकारमविद्यासर्गं ॥ २२ ॥

विद्याविद्ययोर्लक्षणमाह अविधिरिति अत्र अक्षरात्कारणान् हिरण्यगर्भसृष्टिः प्रथमा विराट्सृष्टिर्द्वितीया एकतः एतेषां त्रयाणामन्यतमे एकस्मिन्विषये यो विधिः आमोतेरादिमत्वात् आमोतिहवाद्दंसर्वमादि-
मांश्च भवतिय एवं वेदेति तत्तदुपास्तिविधानं सा विद्या यो विधिस्तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेति सिद्धवत्कथनं सा विद्या अयमर्थः यथारज्जुं सर्पत्वेन पश्यन्तीति नरं प्रतिकश्चिद्रज्जुरियं न सर्प इति सिद्धवद्रज्जु-
भावमुपदिशति तेन च साक्षात्कृतेन सद्यो भयनिवृत्तिर्जायते सोऽयमविधिर्विद्या अतिविक्षेपादाप्रवाक्ये श्रद्धाहीनं प्रति इमं सर्परज्जुत्वेन भावयन् स्तवरज्जुरेव भविष्यति सच कर्म श्रद्धाजडो विधौ विश्वस्य भोवनावले-
न न स्य रज्जुत्वं पश्यति सर्पदट्ट इव गुरुभावेनात्मनो निर्विषत्वं तद्वत्सोऽयं विधिरविद्येति तद्वदत्रापि ध्येयं ॥ २३ ॥ उपहितयोर्महदहंकारयोः सूत्रविराट्परपर्याययोः सृष्टिमुक्त्वा तदुपाध्योः सृष्टिमाह भूतेति भू-

अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ॥ विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिंतकैः ॥ २३ ॥ भूतसर्गमहंकारात्तृतीयां विद्विपार्थिव ॥ अहंकारेषु सर्वेषु चतु-
र्थं विद्वि वैकृतं ॥ २४ ॥ वायुर्ज्योतिरथाकाशमापो यपृथिवी तथा ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ २५ ॥ एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयं ॥ पंचमं वि-
द्विराजेंद्रभौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ २६ ॥ श्रोत्रं त्वक्क्षुपी जिह्वा घ्राणमेव च पंचमं ॥ वाक् हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २७ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मे-
न्द्रियाणि च ॥ संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २८ ॥ एषा तत्त्वचतुर्विंशतिः सर्वा कृतिषु वर्तते ॥ यां ज्ञात्वानाभि शोचंति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २९ ॥ एतदेहं
समाख्यानं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ॥ वेदितव्यं नरश्रेष्ठ स देव नरदानवे ॥ ३० ॥ स यक्ष भूतगंधर्वसंकिन्नरमहोरगे ॥ स चारणपिशाचैवै स देवर्षिनिशाचरे ॥ ३१ ॥ स
दंशकीटमशके स पूतिकृमि मृपिके ॥ शुनिश्च पाके चैणे ये स चांडाले स पुल्कसे ॥ ३२ ॥ हस्त्यश्च खरशार्दूलैः स वृक्षे गवि चैव ह ॥ यच्च मूर्तिमया किंचित्सर्वत्रैतन्निद-
र्शनं ॥ ३३ ॥ जले भुवितथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ स्थानंदेहवतामासीदित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३४ ॥ कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञितं ॥ अहन्य-
हनिभूतात्मा ततः क्षरद्गतिस्मृतः ॥ ३५ ॥

तानि पंचतन्मात्राख्यानि सूक्ष्मपंचभूतानि अपंचीकृतानि सर्वेषु सात्विकराजसतामसेषु वैकृतं विकृतमेव वैकृतं ॥ २४ ॥ तमेवाह वायुरिति तत्र वायवादीनि पंचीकृतानि स्थूलानि भूतानि शब्दादिसहितानि ताम-
साहंकाराच्चतुर्थः सर्गः ॥ २५ ॥ युगपदित्याकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादिः श्रोत्रं क्रमोऽनादरणीय इत्युक्तं दृष्टिस्तृप्त्यभिप्रायेण भौतिकं स्थूलभूतजं ॥ २६ ॥ तमेवाह श्रोत्रमिति ॥ २७ ॥ अत्र तामसानि भूता-
नि सात्विकानि मनः श्रोत्रादीनि राजसानि वागादीनि जाड्यप्रकाशप्रवृत्तिधर्मत्वादेतेषामयं विभागो बोध्यः ॥ २८ ॥ एषा मूलप्रकृतिः चतुर्विंशाच्चतुर्विंशतितमो चतुर्विंशीत्युज्जुः पाठः सर्वाकृतिषु सर्वाभिविकृ-
तिषु यां प्रकृतिपुरुषात्पृथग्भूतां ज्ञात्वा ॥ २९ ॥ एतद्विकृत्यात्मकं देहं पिबन्न त्नां हात्मकशरीरं ह्रीवत्समौषं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जलेति नान्यत्रेति च पंचमहाभूतांतर्गत्येव देहवान्जीवस्तान्यतीतस्तु ब्रह्मे-
वेति भावः ॥ ३४ ॥ एतावतः एतावत्पर्यंतं अक्षरावधियद्व्यक्तं तत्क्षरते भूतात्मा चतुर्विंशकः संघातः ॥ ३५ ॥

एतदिति प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थमभिनीय दर्शयति इदमिति पराभूतं जगत् जगच्छब्दार्थमाह जगदिति एतेनाव्यक्तस्यापि क्षरत्वमुक्तं ॥ ३६ ॥ अत्र युक्तिमाह महानिति यतो महान्मृक्ष्माबुद्धिः सापि नित्यं क्षरत्यतस्तत्कारणमव्यक्तमपि क्षरत्येवेत्यर्थः तथाच प्रयोगः महान्क्षरोपादानकः क्षरात्मत्वात् घटवदिति न चात्मधर्माणां दुःखादीनां क्षरत्वेऽपि क्षरोपादानकत्वं नास्ति आत्मनो नित्यत्वादिति वाच्यं दुःखादेरात्मधर्मत्वस्यैवासिद्धेः तदभ्युपगमेवावन्सौण्यवन्निवृत्त्यसंभवेन यावदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्यासिद्धेरित्यास्तां तावत् ॥ ३७ ॥ पंचविंशतिमः तत्कर्मलोपार्थः विष्णुः शुद्धचिन्मात्रं स निर्गुणत्वान्निस्तत्त्वः कथं तर्हि पंचविंशतितत्त्वेषु तस्य गणनेत्यत आह तत्त्वेति तत्त्वाधिष्ठानत्वादेवास्तत्त्वसंज्ञाननुकार्यत्वात् कारणत्वाद्वाऽस्तत्त्वां नर्गतत्वमस्ति एतेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमपि तदुपादानाज्ञानाश्रयत्वादेवेति व्याख्यातं अन्यथा तस्यापि पूर्वोक्तानुमानेन क्षरत्वापत्तिः यथोक्तं संप्रदायविद्भिः अस्यैतदेतद्जालस्य यदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यत इति ॥ ३८ ॥ निस्तत्त्वत्वादेवाधिष्ठातृत्वमपि नास्तीत्याह यदिति

एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ॥ जगन्मोहात्मकं प्रादुरव्यक्ताद्यक्तसंज्ञकं ॥ ३६ ॥ महंश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनं ॥ कथितं ते महाराज यन्मां त्वंपरिपृच्छसि ॥ ३७ ॥ पंचविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः ॥ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८ ॥ यन्मर्त्यमसृजद्वक्तं तत्तन्मर्त्यमिति पृथगिति ॥ चतुर्विंशतिमो व्यक्तोऽत्यमूर्तः पंचविंशकः ॥ ३९ ॥ स एव हृदिसर्वासु मूर्तिष्वतिष्ठतेऽस्मवान् ॥ केवलश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ४० ॥ सर्गप्रलयधर्मिण्या ससर्गप्रलयात्मकः ॥ गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणं गुणसंज्ञितं ॥ ४१ ॥ एवमेव महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ॥ विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥ तमः सत्वरजोऽयुक्तस्तस्मिन् सुतास्विह योनिषु ॥ लीयते प्रतिबुद्धत्वाद्बुद्धजनसेवनात् ॥ ४३ ॥ सहवासविनाशित्वान्नान्योऽहमिति मन्यते ॥ योऽहं सोऽहमिति त्युक्त्वा गुणानेवानुवर्तते ॥ ४४ ॥

यत्तस्माद्धेतोः मर्त्यक्षरणधर्मिप्रधानं कर्तृव्यक्तं कार्यमसृजन् तत्तस्माद्धेतोस्तन्मूर्तिमूर्तिमत् जगत्प्रधानेनैव प्रवर्त्यत इत्यर्थः कोसावधिष्ठाता यश्चतुर्विंशतितमः अव्यक्तः ननु कथमचेतनस्याधिष्ठातृत्वं संहतत्वादेवेति गृहाण ह्रियतः पुरुषोऽमूर्तोऽसंहतः अतो नासावधिष्ठातेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ननु संहतमप्यव्यक्तं काष्ठलोष्टसमत्वाच्चाधिष्ठातृत्वं वेदत आह स एवेति चतुर्विंशतितम एव आतिष्ठतेऽधितिष्ठति यतः आत्मवान् चिच्छायावान् संधिरार्थः केवलोऽनुपाधिरपि चेतनः सर्गप्रलयधर्मिण्या प्रकृत्या मूर्तिमान् भवति स्वतस्तु अमूर्तिमानेव ॥ ४० ॥ तथैवं च निर्गुणमगोचरमपि गोचरे वर्तते दर्पणेनेव मुरवं यदाहुः न तावदयमेकांतेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति ॥ ४१ ॥ तत्पदार्थनिरूपणमुपसंहरति एवमिति त्वंपदार्थनिरूपयति विकुर्वाणेति प्रकृतिमान् अविद्यावान् अबुद्धिमान् मूढः अभिमन्यते अहमिति आत्मानं मन्यते ॥ ४२ ॥ लीयते योनिभिः सहतादात्म्यं प्राप्नोति ॥ ४३ ॥ तत्र हेतुमाह सहेति सहवासेन विनष्टुं अदर्शनं गंतुं शीलमस्य तस्य भावस्तत्त्वतः तस्मात् नान्योऽहं संघातादिति मन्यते योऽहं सोऽहं अमुष्यपुत्रोऽहं अमुकजातीयोऽहमिति गुणान्नाल्लग्न्यादीनेव ॥ ४४ ॥

तामसान्क्रोधादीन् राजसान्प्रवृत्त्यादीन् सात्विकान्प्रकाशादीन् ॥ ४५ ॥ शुक्लतिक्रमेण स्वच्छत्वाद्भ्रंजकत्वात्मलिनत्वाच्च सत्त्वादीनि शुक्ललोहितरुष्णानि तान्येव जलतेजोऽन्नानि एतानि दृश्यानि वाचा रंभणविकारो नामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यमिति श्रुतेः प्राकृतानि प्रकृतिस्तेजोबलानि तत्संबंधीनि ॥ ४६ ॥ तेजोबलौ पाधिके पुर्जावेषु येतामसा इति व्याख्येयं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ एवमिति यद्वा योयं पंचविंशतिमस्तमेव अव्यक्तविषयं मायागोचरं संतंक्षरं विनाशिनं विकारिणं वा जातो देवदत्तो मृतो देवदत्तः सुखी दुःखी पुण्यवान् पापी चेत्यज्ञानादाहुः कथं तर्हितदुःखं लब्धिरत आह ज्ञानादेव प्रवर्तते प्रकाशते एतेन तस्य

तमसा तामसान्भावान्निविधान्प्रतिपद्यते ॥ रजसाराजसांश्चैव सात्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ४५ ॥ शुक्ललोहितरुष्णानिरूपाण्येतानि त्रीणि तु ॥ सर्वाण्येतानि रूपाणि यानीह प्राकृतानि वै ॥ ४६ ॥ तामसानिरयं यांति राजसामानुषानथ ॥ सात्विका देवलोकाय गच्छंति सुखभागिनः ॥ ४७ ॥ निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्यो निमवाप्नुयात् ॥ पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४८ ॥ एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ॥ पंचविंशतिमो यो यं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० वसिष्ठकरालजनकसंवादे द्व्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ ४३ ॥ वसिष्ठ उवाच एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ॥ देहादेहसहस्राणितथा समभिपद्यते ॥ १ ॥ तिर्यग्यो निसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ॥ उपपद्यतिसंयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २ ॥ मानुषत्वादिवं याति दिवो मानुष्यमेव च ॥ मानुष्यान्निरयस्थानमानंत्यं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥ कोशकारो यथात्मानं कीटः समवरुंधति ॥ सूत्रतंतुगुणैर्नित्यं तथा यमगुणोगुणैः ॥ ४ ॥ द्वंद्वमेति च निर्वृद्धस्तासु तास्विह योनिषु ॥ शीर्षरोगे क्षिररोगे च दंतशूले गलग्रहे ॥ ५ ॥ जलोदरे तृपा रोगे ज्वरगण्डे विषचक्रे ॥ श्वित्रकुष्ठे घ्निदग्धे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६ ॥ यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ॥ उत्पद्यंते विचित्राणि तान्येपोप्यभिमन्यते ॥ ७ ॥ तिर्यग्यो निसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ॥ अभिमन्यत्यभीमानास्तथैव सुरुतान्यपि ॥ ८ ॥ शुक्लवासाश्च दुर्वासाः शार्पानित्यमथस्तथा ॥ मंडूकशार्पा च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ९ ॥

दार्थ एवाज्ञानाज्जीवत्वमापन्नो ज्ञानान्मुच्यत इति वदता तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थो जीवब्रह्माभेदः सांघितो भवति ॥ ४९ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नै ० भा ० द्व्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ ४३ ॥ प्रकृतिसंयोगात्पुरुषस्तामेवानुवर्तत इत्युक्तं तत्पंचयत्यध्यायद्वयेन एवमप्रतिबुद्धत्वादित्यादिना अबुद्धं अबोधं अज्ञानं भावे निष्ठानेन नञ्समासः ॥ १ ॥ गुणक्षयान् गुणसामर्थ्यात् क्षिप्त्यैश्वर्ययोरित्यैश्वर्यार्थस्य क्षिधातोरूपं एतच्च तामसानिरयं यांतीति श्लोकेन प्रागेवोक्तं ॥ २ ॥ आनंत्यं अनंतं ॥ ३ ॥ ४ ॥ निर्वृद्धः सुखदुःखादिहीनः ॥ ५ ॥ सिध्माकासश्वासः ॥ ६ ॥ एष जीवो भिमन्यते अहमेव दुःखी रोगी चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मंडूकवत्पाणिपादं संकोच्य न्युज्यते इति मंडूकशार्पी ॥ ९ ॥

आकाशेनिरावरणेदेशे ॥ १० ॥ ११ ॥ फलगृह्याफलाशा मुंजमेखलेतिकौपीनवच्चलक्ष्यते ॥ १२ ॥ बालेत्याविककंवलोलक्ष्यते ॥ १३ ॥ फलकंभूर्जत्वगादिचिपिटकाष्टंवाकौपीनरूपं कंटकवस्त्रं
शात्मल्यादितूलजं कटकेतिपाठेत्तुणमयःकटः कीटकावसनःपट्टमृजवस्त्रः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दशाहारोदशाहाहारः एकोहाकारोलुप्तः दशाहेनाहारोयस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आचामेन

चीरधारणमाकाशेशयनंस्थानमेवच ॥ इष्टकाप्रस्तरेचैवकंटकप्रस्तरेतथा ॥ १० ॥ भस्मप्रस्तरशायीचभूमिशय्यातलेपुच ॥ वीरस्थानांबुपंकेशयनंफल
केपुच ॥ ११ ॥ विविधासुचशय्यासुफलगृह्यान्वितस्तथा ॥ मुंजमेखलनम्रत्वंक्षौमकृष्णाजिनानिच ॥ १२ ॥ शाणीवालपरीधानोव्याघ्रचर्मपरिच्छदः ॥ सिं
हचर्मपरीधानःपट्टवासास्तथैवच ॥ १३ ॥ फलकपरिधानश्चतथाकंटकवस्त्रधृत् ॥ कीटकावसनश्चैवचीरवासास्तथैवच ॥ १४ ॥ वस्त्राणिचान्यानिबहु
न्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ भोजनानिविचित्राणिरत्नानिविविधानिच ॥ १५ ॥ एकरात्रांतराशित्वमेककालिकभोजनं ॥ चतुर्थाष्टमकालश्चपष्टकालिकएव
च ॥ १६ ॥ पट्टात्रभोजनश्चैवतथैवाष्टाहभोजनः ॥ समरात्रदशाहारोद्वादशाहिकभोजनः ॥ १७ ॥ मासोपवासीमूलार्शाफलाहारस्तथैवच ॥ वायुभक्षोऽपि
प्याकदधिगोमयभोजनः ॥ १८ ॥ गोमूत्रभोजनश्चैवशाकपुष्पादएवच ॥ शैवालभोजनश्चैवतथाचामेनवर्तयन् ॥ १९ ॥ वर्तयन्शीर्णपर्णैश्चप्रकीर्णफल
भोजनः ॥ विविधानिचकृच्छ्राणिसेवतेसिद्धिकांक्षया ॥ २० ॥ चांद्रायणानिविधिवह्निगानिविविधानिच ॥ चातुराश्रम्यपंथानमाश्रयत्यपथानपि ॥ २१ ॥
उपाश्रमानप्यपराभ्यापंडान्विविधानपि ॥ विविक्ताश्चशिलान्द्रायास्तथाप्रस्रवणानिच ॥ २२ ॥ पुलिनानिविविक्तानिविक्तानिवनानिच ॥ देवस्थानानि
पुण्यानिविविक्तानिसरांसिच ॥ २३ ॥ विविक्ताश्चापिशैलानांगुहागृहनिभोपमाः ॥ विविक्तानिचजप्यानिव्रतानिविविधानिच ॥ २४ ॥ नियमान्विवि
धांश्चापिविविधानितपांसिच ॥ यज्ञांश्चविविधाकारान्विधींश्चविविधांस्तथा ॥ २५ ॥ वणिक्पथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रांस्तथैवच ॥ दानं चविविधाकारंदीनां
धरूपणादिषु ॥ २६ ॥ अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैवत्रिविधान्गुणान् ॥ सत्त्वरजस्तमश्चैवधर्माथैकामएवच ॥ २७ ॥ प्रकृत्यात्मानमेवात्माएवंप्रविभजत्युत ॥
स्वधाकारवपट्टकारौस्वाहाकारनमस्क्रियाः ॥ २८ ॥ याजनाध्यापनंदानंतथैवाहुःप्रतिग्रहं ॥ यजनाध्ययनेचैवयच्चान्यदपि किंचन ॥ २९ ॥

भक्तमंडेन मासराचामनिस्त्रावामंडेभक्तसमुद्भवेइत्यमरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उपाश्रमान्पाशुपनपांचरात्रायुक्तदीक्षायोगान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ गृहेषुयेनिजाःनितरांजातिने दिव्यगृहोपमाइत्यर्थः ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकृत्याउपकरणभूतया ॥ २८ ॥ २९ ॥

*वनं

विशसनेसंयामे ॥ ३० ॥ भवंसृष्टि अभ्येत्यसित्वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आत्मरूपगुणान् आत्मनिकल्पितान् रूपं वयोवर्णाकृत्यादि गुणान्सत्त्वादीन् ॥ ३३ ॥ क्रियापथेकर्ममार्गे क्रियांतथातदिति मन्यते इ
दं कर्म एवं गुणं एवं फलमित्यावश्यकत्वेन मानयति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ निरात्मानिः स्वरूपः चिदाभासविशिष्टो देहेन्द्रियादिसंचनः दृश्यत्वेन शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वा
त् आत्मगुणैः चेतनत्वसत्यत्वसुखत्वैः यथोक्तं आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सति धर्माः अपृथक्तेऽपि च तेषां चैतन्यात्पृथगिवावभासं न इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रकृतिरिति यद्यपि स्त्रीपुंसाभ्यामपत्य
जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ॥ शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथं ॥ ३० ॥ प्रकृतिः कुरुते देवी भवं प्रलयमेव च ॥ दिवसांते गुणानेता नभ्यैकैकाव
तिष्ठते ॥ ३१ ॥ रश्मिजालमिवादित्यस्तत्कालेनियच्छति ॥ एवमेषोऽसकृत्पूर्वक्रीडार्थमभिमन्यते ॥ ३२ ॥ आत्मरूपगुणानेता न्विविधान् हृदयप्रियान् ॥ एव
मेतां विकुर्वाणः सर्गप्रलयधर्मिणीं ॥ ३३ ॥ क्रियां क्रियापथेरक्तस्त्रिगुणां त्रिगुणाधिपः ॥ क्रियां क्रियापथोपेतस्तथातदिति मन्यते ॥ ३४ ॥ प्रकृत्या सर्वमेवेदं
जगदधीकृतं विभो ॥ रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकया ॥ ३५ ॥ एवं द्वंद्वान्यथैतानि समावर्तत इति नित्यशः ॥ ममैवैतानि जायंते धावंते तानि मामिति ॥ ३६ ॥
निस्तर्तव्या न्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ॥ मन्यते यं ह्यबुद्धत्वात्तथैव सुरुतान्यपि ॥ ३७ ॥ भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ॥ इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभा
शुभफलादयं ॥ ३८ ॥ सुखमेव तु कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ॥ यावदंतं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ३९ ॥ भविष्यति च मे दुःखं कुरुते नेहाप्यनंतकं ॥ महदुः
खं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनं ॥ ४० ॥ निरयाच्चापि मानुष्यं काले नैष्याम्यहंपुनः ॥ मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ॥ ४१ ॥ मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्याये
णोपगच्छति ॥ य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुणैर्हतः ॥ ४२ ॥ तेन देवमनुष्ये पुनिरये चापपद्यते ॥ ममत्वेनाहतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ॥ ४३ ॥ सर्गकोटिसह
स्राणि मरणांता सुमूर्तिषु ॥ य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं ॥ ४४ ॥ स एवं फलमाप्नोति त्रिपुल्लोके पुमूर्तिमान् ॥ प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकं ॥ प्र
कृतिश्च न दश्नाति त्रिपुल्लोके पुकामगा ॥ ४५ ॥ तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह ॥ ४६ ॥ अलिङ्गां प्रकृतिं त्वा
द्गुलिं गैरनुमिमीमहे ॥ तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्विमन्यते ॥ ४७ ॥ स लिङ्गांतरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणं ॥ व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्मणात्मनि मन्यते ॥ ४८ ॥
मिव पुं प्रकृतिभ्यामेव सर्वकार्यं क्रियते नान्यतरेण तथापि विवक्षितविवेके प्रकृतावेव कर्तृत्वं पर्यवस्यति तस्याः सविकारत्वान्न तु पुंसि निर्विकारत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अलिङ्गानित्यानुमेयां न तु बन्धिवत्क
दाचित्यत्यक्षां कथं तर्हि सामन्ये दृष्टैर्लिङ्गैर्महदादिकार्यैस्तत्कारणभूतांतां अनुमिमीमहे पौरुषं लिङ्गं पुरुषस्यानुमापकं देहाद्यनुगतं चैतन्यं चिदाभासलिङ्गेन चित्तिरनुमीयते इत्यर्थः इति मन्यते निरीश्वरः सांख्यो
ननु तत्तथेति भावः यत्साक्षादपरोक्षाद्वृत्त्य आत्मा सर्वांतर इति चितोऽव्यवहितापरोक्षत्वश्रुतिविरोधान् ॥ ४७ ॥ स इति अव्रणं प्राकृतं लिङ्गं निर्विकारं प्रकृतेरिदं लिङ्गमकंदं श्यायाः प्रकृतेः साधक इत्यर्थः स लिङ्गांतरं
पुरुषं कर्मभ्रं प्राप्य क्षरणधर्मित्वाद्गुणो लिङ्गं तस्य द्वाराणि श्रोत्रादीनि ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ निर्घणोपि व्रणवानस्मीति मन्यते ॥ ५० ॥ अलिङ्गः लिङ्गादन्योपि लिङ्गं पुर्यष्टकं कालं मृत्युं मरणधर्मास्मीति मन्यते इत्यर्थः सत्त्वं बुद्धिः असत्त्वं मवस्तु देहादिकं आत्मनस्तत्त्वं अनारोपितं रूपं ॥ ५१ ॥ मृत्युं हन्तारं चरं चरत्वं सर्गपुत्रादि आत्मसंबन्धिनं मन्यते ॥ ५२ ॥ तपः तपस्विनं गति उक्तांति गत्या गति भवं भववंतं संसारिणं ॥ ५३ ॥ अबुद्धिः विपर्यस्तबुद्धिः ॥ ५४ ॥ इति शान्तिः ० मोक्ष ० न्यधिकत्रि शततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ५५ ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ धाम्नापोडशकलः पुरुष इति प्रकृत्य ध्रुवैवास्य षोडशीकलेति श्रुतिप्रसिद्धयोपकाशरूपयाचित्कलया धामसहस्राणि स्थानसहस्राणि प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त उत्सर्जयातीति ब्रह्मालिङ्गितस्यैव गत्यादिश्रवणात् ॥ २ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह चंद्रमा इव ॥ ३ ॥ योनिः सा भासामूलप्रकृतिः दशेन्द्रियाण्यंतःकरणचतुष्टयं चापेक्ष्य सा पंचदशी

श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पंचकर्मेन्द्रियाण्यथ ॥ वागादीनि प्रवर्तते गुणेऽपि ह गुणैः सह ॥ ४९ ॥ अहमेतानि वै सर्वमय्येतानीन्द्रियाणि ह ॥ निरिन्द्रियो हि मन्ये तत्र व्रणवानस्मि निर्घणः ॥ ५० ॥ अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ असत्त्वं सत्त्वं मात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ॥ ५१ ॥ अमृत्युमृत्युमात्मानमचरश्च रमात्मनः ॥ अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ॥ ५२ ॥ अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ अभवाभावमात्मानमभयोभयमात्मनः ॥ ५३ ॥ अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमान्यते ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्तिः ० मोक्ष ० वसिष्ठकरालजनकसेवादेव्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ५५ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वाद्बुद्धजनसेवनात् ॥ सर्गकोटिरहस्राणि पतनां तानि गच्छति ॥ १ ॥ धाम्ना धामसहस्राणि मरणां तानि गच्छति ॥ तिर्यग्यो निमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २ ॥ चंद्रमा इव भूतानां पुनस्तत्र सहस्रशः ॥ लीयते प्रतिबुद्धत्वादेव मे पत्युर्बुद्धिमान् ॥ ३ ॥ कलापंचदशी योनिस्तद्धाम प्रतिबुध्यते ॥ नित्यमेतद्विजानीहि सोमं वै षोडशीं कलां ॥ ४ ॥ कलायां जायतेऽजसंपुनः पुनरबुद्धिमान् ॥ धामतस्योपयुजंति भूय एवोपजायते ॥ ५ ॥ षोडशी तु कलासूक्ष्मा स सोम उपधार्यतां ॥ नतूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्तिसा ॥ ६ ॥

सोमं अमृतं चिदात्मानं नित्यमेतद्धामेति संबंधः ॥ ४ ॥ कलायां योनिभूतायां पंचदश्यामविद्यायां निमित्तभूतायां सत्यां अबुद्धिमान् मूढः विपर्यस्तमतिः जायते जन्मलभते तस्य जायमानस्य पुरुषस्य धाम षोडशीकलातां आनंदरूपां उपयुजंति भूतानीति शेषः एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः उपजायते एकवचनमार्थं युजंतीति प्रथमं सुप्तिचिदानंदलेशं विषयसंपर्कजमुपजीव्य भूतानि संसरंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्कलानुनैव संसरतीत्याह षोडशीति देवैरिन्द्रियैर्न उपयुज्यते पाल्यते किंतु देवानेव सत्तारूपं प्रतिप्रदानेन उपयुनक्ति पालयति ॥ ६ ॥

एतांपोडशींअक्षपयित्वाअविनाश्यजायतेइदं सर्वंजुभिवसर्पः ननुपिडमिवघटउपमृद्यजायतेतद्वत् अक्षपणेहेतुमाह साहीति यत्रकार्यउत्पद्यतेयत्रचलीयतेसाप्रकृतिरितिप्रसिद्धलोके नहिपिडेघटोलीयते
किंतुपिडस्यप्रकृतिभूतायामृद्येव नचकपालादिकार्यानिरोत्पादएवपूर्वकार्यप्रलयइतिवाच्यं निराश्रयायाःकार्यधारायाअनुपपत्तेः कुतः घटशरावांचनादिपुपिडलोष्टपांसुपरमाणुपुण्यादत्तेपुयन्मृदितिअनु
स्यूतव्यवहारालंबनेतत्कुमुभेभ्यःसूत्रमिवतेभ्यःपृथक्कदुदयलयस्थानंमंतव्यं अतःप्रकृतित्वात्पोडश्याःक्षपणंनयुज्यतइत्यर्थः अस्यकार्यस्य नन्वितएवदृष्टान्तात्पोडश्याःकार्याकारत्वंदुस्सजमित्याशंक्याह
तत्क्षयादिति कार्यक्षयान्मुच्यतइत्यर्थः सत्यंमृदोपिविकारविशेषत्वात् कतिपयविकारेष्वनुवृत्तावपिनिर्विकाररूपंनप्रत्यक्षंतथापिजलमेवतस्यानिर्विकाररूपंएवंजलस्यतेजस्तेजसःसंन्मात्रंयत्सर्वकार्येष्वनु
स्यूतंतस्यैवसत्यत्वंवक्तव्यं इतरस्यविकारस्यमित्यात्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेः सतोपिविकारत्वेऽनवस्थापत्तिःशून्याच्चजगदुत्पत्त्यसंभवस्यकथमसतःसज्जायेतेतिश्रुत्यैवाक्षिप्तत्वात् तस्मात्सर्ववि
कारक्षयेपिसंन्मात्रंनस्तीतिनद्वावापत्तिर्मोक्षइतियुक्तमुक्तंतक्षयान्मोक्षउच्यतइति गौडास्तुएवंतांक्षपयित्वेतिपठंति तदापंचदशीपरएवायमृज्वर्थःश्लोकः ॥ ७ ॥ तदेवेति यद्भामशब्देनमोक्षशब्देनचोच्य

एतामक्षपयित्वाहिजायतेनृपसत्तम ॥ सात्त्वस्यप्रकृतिर्दृष्टातक्षयान्मोक्षउच्यते ॥ ७ ॥ तदेवपोडशकलंदेहमव्यक्तसंज्ञकं ॥ ममायमितिमन्वानस्तत्रैवपरिव
र्तते ॥ ८ ॥ पंचविंशोमहानात्मातस्यैवाप्रतिशोधनात् ॥ विमलस्यविशुद्धस्यशुद्धाशुद्धनिपेवणात् ॥ ९ ॥ अशुद्धएवशुद्धात्मातादृग्भवतिपार्थिव ॥ अबुद्धसेव
नाच्चापिबुद्धोऽप्यबुद्धतां व्रजेत् ॥ १० ॥ तथैवाप्रतिबुद्धोपिविज्ञेयोनृपसत्तम ॥ प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तुसेवनात्रिगुणोभवेत् ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०
मोक्ष० वसिष्ठक० चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ॥ ७३ ॥ जनकउवाच अक्षरक्षरयोरेपद्वयोःसंबंधइष्यते ॥ स्त्रीपुंसोर्वा
पिभगवन्संबंधस्तद्वदुच्यते ॥ १ ॥ ऋतेतुपुरुषंनेहस्त्रीगर्भधारयत्युत ॥ ऋतेस्त्रियंनपुरुषोरूपंनिर्वर्तयेत्तथा ॥ २ ॥ अन्योन्यस्याभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥
रूपंनिर्वर्तयत्येतदेवंसर्वासुयोन्यिषु ॥ ३ ॥

ते तदेवआनंदात्मकंवस्तुपोडशकलंचिदचित्संघातरूपंपिडब्रह्मांडात्मकं तथाचश्रुतिः आनंदाध्यैवखल्विमानिभूतानिजायते आनंदेनजानानिजीवन्ति आनंदंप्रयंत्यभिसंविशन्तीति तत्रापिअव्यक्तसंज्ञकंपंचद
शीकलायापूर्वयोनिशब्देनोक्तातत्कार्यत्वात्तदभिन्नेदेहंयोनरोममायमितिदेहेममतांकरोति तत्रैवपरिवर्तते देहननमुच्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ योमन्वानस्तमाह पंचविंशइति शुद्धाशुद्धनिपेवणात्क्रमेणशुद्धोऽशुद्ध
श्चभवतीतिशेषः ॥ ९ ॥ तादृक्असंगोऽयंपुरुषइतिश्रुतेरसंगोपिशुद्धात्माअशुद्धएवभवति तत्रहेतुर्ममायमिति मन्वानइत्यनुवर्तते तादृगित्यनेनैववायंहेतुरनुकल्प्यते, अबुद्धःअज्ञः ॥ १० ॥ अप्रतिबुद्धःप्रतीपो
बोधःप्रतिबोधस्तद्रहितोविपर्ययहीनः तथैवेत्यनेनतादृशजनसेवनात्तादृशोभवतीत्युक्तं ॥ ११ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥
तक्षयान्मोक्षउच्यतेइतिप्रकृतिवियोगान्मोक्षउक्तस्तंप्रकृतेःपुरुषतुल्यत्वेननिवृत्तिर्नसंभवतीतिमन्वानआक्षिपति अक्षरक्षरयोरिति ॥ १ ॥ रूपंआकृति ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ येगुणादिति द्रोणस्यमातुरभावेपिष्टयुग्नस्यमातापित्रोर्द्वयोरप्यभावेपित्वगस्थादिदर्शनेनव्याप्तिव्यभिचारो नशंक्यः यज्ञाद्भवतिपर्जन्यइतिस्मृतेर्दपतीसाध्यस्ययज्ञस्यपर्जन्यादिद्वाराप्रजाहेतुत्वेनत
त्राप्युभयसंबंधानपायात् साधारणव्यवहारापेक्षयावाद्यमुक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ यत्वेदेशास्त्रेचप्रमाणत्वेनपठ्यतेतद्देशास्त्रंप्रमाणमित्यर्थः तस्माद्यद्देवपूक्तंतद्विद्वांसउपजीवन्तीति तस्माद्वाल्मीकीनावैदिकमभिधी
येतेतिनैत्रायणीयेवेदस्यप्रामाण्यंतदन्यस्याप्रामाण्यंश्रूयते तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतदितिच ननुवेदेशास्त्रस्यप्रामाण्यंस्वोक्त्यैवचेन्शाक्यग्रंथानामपितथैवप्रामाण्यंस्यादित्याशंक्याह सनातनमिति वेदस्यहिद
ष्टकर्तृस्मरणाभावात्अपौरुषेयतयानित्यत्वेनाप्रामाण्यशंकानास्पदत्वमस्तिननुसंभवद्वमविप्रलंभानांशाक्यादिपुरुषाणांवाक्यस्येतिभावः ॥ ७ ॥ एवंशास्त्रस्यप्रामाण्यमुक्त्वातदर्थंविध्याद्यधिकारिणंभट्टा
भिमतंचिदचिदात्मकंकर्तारमाह अन्योन्येति पुंसांप्रकृतेर्जाड्यंरुद्धंखंचाश्रितं तथाचास्यआनंदादिकंरुद्धंचैतन्यादिकंचाश्रितं फलितमाह एवमिति चिदचिद्व्यर्थेर्दृढत्वान्नमोक्षसंभावनाप्यस्तीतिभावः

रत्यर्थमभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ ऋतौनिर्वर्त्यतेरूपंतद्वक्ष्यामिनिदर्शनं ॥ ४ ॥ येगुणाःपुरुषस्येहयेचमातृगुणास्तथा ॥ अस्थिंस्नायुश्चमज्जाचजानो
मःपितृतोगुणाः ॥ ५ ॥ त्वङ्मांसंशोणितंचेतिमातृजान्यपिशुश्रुम ॥ एवमेतद्विजश्रेष्ठवेदेशास्त्रेचपठ्यते ॥ ६ ॥ प्रमाणंयत्स्ववेदोक्तंशास्त्रोक्तंयच्चपठ्यते ॥ वेद
शास्त्रद्वयंचैवप्रमाणंतत्सनातनं ॥ ७ ॥ अन्योन्यगुणसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ एवमेवाभिसंबद्धौनित्यंप्रकृतिपूरुषौ ॥ ८ ॥ पश्यामिभगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मा
नविद्यते ॥ अथवानंतरकृतंकिंचिदेवनिदर्शनं ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वेनप्रत्यक्षोक्त्यसिसर्वदा ॥ ९ ॥ मोक्षकामावयंचापिकांक्षामोयदनामयं ॥ अदेहमजरंतित्य
मतींद्रियमनीश्वरं ॥ १० ॥ वसिष्ठउवाच यदेतदुक्तंभवतावेदशास्त्रनिदर्शनं ॥ एवमेतद्यथाचैतन्निगृह्णातितथाभवान् ॥ ११ ॥ धार्यतेहित्वयाग्रंथउ
भयोर्वेदशास्त्रयोः ॥ नचग्रंथस्यतत्त्वज्ञोयथावत्त्वंनरेश्वर ॥ १२ ॥ योहिवेदेचशास्त्रेचग्रंथधारणतत्परः ॥ नचग्रंथार्थतत्त्वज्ञस्तस्यतद्धारणंवृथा ॥ १३ ॥ भारंस
वहतेतस्यग्रंथस्यार्थंनवेत्तियः ॥ यस्तुग्रंथार्थतत्त्वज्ञोनास्यग्रंथागमोवृथा ॥ १४ ॥ ग्रंथस्यार्थस्यपृष्ठःसंस्तादृशोवक्तुमर्हति ॥ यथातत्त्वभिगमनादर्थतस्यस
विंदति ॥ १५ ॥ नयःसंसत्सुकथयेद्व्यर्थार्थस्थूलबुद्धिमान् ॥ सकथंमंदविज्ञानोग्रंथंवक्ष्यतिनिर्णयात् ॥ १६ ॥

॥ ८ ॥ अनंतरकृतंसाक्षात्कृतं निदर्शनंमोक्षेदृष्टानं प्रत्यक्षःप्रत्यक्षदर्शी ॥ ९ ॥ अनामयंनिर्दुःखं यस्मात्अदेहं अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः अनीश्वरंईशादपिपरमित्यर्थः ॥ १० ॥ वेदप्रामाण्यम
भ्युपेत्यापिवेदार्थंचिदचितोस्त्रैकालिकंसंबंधंनजानासीत्याह यदेतदित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ धारणंवृथेति श्रुतिश्चात्रभवति यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति यदीश्रणोत्यलंकंश्रणोतिन
हिप्रवेदमुक्तस्यपंथामिति पचसेवायां सेवाविदंसखायंअंतरात्मानंतित्याजत्यक्तवान् भागःफलांशोःक्षरग्रहणजः यदीयदेतत् अलंकंअलीकंवृथेत्यर्थः सुकृतस्यब्रह्मणः पंथांपंथानं ॥ १३ ॥ भारमिति
श्रुतिश्च स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियर्थं योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्रुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ संसत्सुविद्वत्समासु ॥ १६ ॥

छिद्रात्माज्ञानरिक्तचित्तभांडः सोपहासेतिपादपरणार्थःसंधिः ॥ १७ ॥ महात्मसुआत्मवित्सु ॥ १८ ॥ यदेवेति फलतःसाधनतश्चसांख्ययोगयैरैक्येसतिव्यवहारोपपादनेनिस्ताप्यैतयोर्विरोधोदृश्यमा
नोप्यकिंचित्करइतिभावः ॥ १९ ॥ अस्थिस्रायुश्चमज्जाचजानीमःपितृनोगुणाः त्वङ्मांसंशोणितंचेतिमातृजान्यपिशुश्रुमेतिस्त्रीपुंसाभ्यामिवपुं प्रकृतिभ्यांशरीरंनिर्वर्त्यतदित्युक्तंतदनुवदन्ट्टांतासिद्धिमाह
त्वगिन्यादिना ऐंद्रियकंदंद्रियसमुदायश्चाधिकः ॥ २० ॥ सेंद्रियकंधातुसप्तकंवीजाद्वीजांतरमिवजायते नक्षेकंकार्यंबीजद्वयोत्पत्तिकमितिदृष्टमस्तीत्याशयवानाह द्रव्यादिति ॥ २१ ॥ दार्ष्टान्तिकेपुं प्रकृत्योर्वि
षमत्वभवत्वासंबंधासंभवमाह निरिंद्रियस्येति नतावत्पुं प्रकृत्योर्विषयविषयिभावलक्षणःसंबंधः पुंसोनिरिंद्रियत्वात्प्रकृतेस्तुच्छत्वात् नापिबीजांकुरवज्जन्यजनकभावः केवलत्वेनपुंसोबीजशक्तिशून्य
त्वात् प्रकृतेरकार्यत्वाच्च नापिकुलालघटवत् पुंसोऽद्वितीयत्वेनउपादानांतराभावात् तत्कल्पनेऽनवस्थापत्तेश्च नापिअयस्कांतमणिलोहवत्तयोःसंबंधःउभयोरप्यमूर्तत्वात् मूर्तिमतोर्हिद्वयोरुभयकर्मजोऽन्य

निर्णयंचापिछिद्रात्मानतंवक्ष्यतितत्त्वतः ॥ सोपहासात्मतामेतियस्माच्चैवात्मवानपि ॥ १७ ॥ तस्मात्त्वंशृणुराजेंद्रिययैतदनुदृश्यते ॥ याथातथ्येनसांख्येपुयोगे
पुचमहात्मसु ॥ १८ ॥ यदेवयोगाःपश्यंतिसांख्यैस्तदनुगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसबुद्धिमान् ॥ १९ ॥ त्वङ्मांसंरुधिरंमेदःपित्तंमज्जाचस्रायुच ॥
अथचेंद्रियकंताततद्रवानिदमाहमां ॥ २० ॥ द्रव्याद्रव्यस्यनिर्वृत्तिरिंद्रियादिंद्रियंतथा ॥ देहादेहमवाप्नोतिबीजाद्वीजंतयैवच ॥ २१ ॥ निरिंद्रियस्याबीजस्य
निद्रव्यस्याप्यदेहिनः ॥ कथंगुणाभविष्यतिनिर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ २२ ॥ गुणागुणेपुजायंतेतत्रैवनिविशंतिच ॥ एवंगुणाःप्रकृतितोजायंतेनिविशंतिच ॥
॥ २३ ॥ त्वङ्मांसंरुधिरंमेदःपित्तंमज्जास्थिस्रायुच ॥ अष्टौतान्यथशुक्रेणजानीहिप्राकृतानिवै ॥ २४ ॥

तरकर्मजोवासंबंधोयुज्यतेनत्वमूर्तयोः नास्तिदेहीप्रतिसंबंधीयस्येति नदेहीतिचसमासद्वयेनार्थद्वयमुन्नेयं नापिपराभिमतःसमवायस्तादात्म्यंवा निर्गुणेगुणसंबंधासंभवात् नक्षेपशेनभसिशीतोष्णादिस्पर्शव
त्वंवक्तुंशक्यमेवंनिरिंद्रियस्येत्यादिहेतुपंचकंपुं प्रकृत्योःसंबंधासंभवार्थमुक्तं वार्तिकेतु निःसंगस्यसंसंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवनोपपद्यतइत्येवोक्तं तत्रासंगत्वकूटस्थत्वेप्रसंग्ये
निरिंद्रियत्वादिहेतुचतुष्टयंतुवद्ववादिसमतमित्युक्ततरं ॥ २२ ॥ कथंनहिंपास्तद्विरतआह गुणाइति गुणाःखादयः गुणेषुत्रिगुणात्मिकायांमायायां ॥ २३ ॥ कथमसहायायास्तस्याजगज्जनकत्वमित्याशंक्यद
ष्टातेनसाधयति त्वगिति यथाद्रोणशरीरेमातरंविनापिेकैर्नैवशुक्रेणमेदआदिवत्त्वगादिकमपिजातं एवंएकयैवदर्प

पुमान्अविद्ययामंतःकरणेवाचित्वितिबिंबोजीवः अपुमान्वियदादिः त्रैलिंग्यं त्रीणिआत्मनोलिगानिगमकानिप्रमातृप्रमाणप्रमेयानि एतैर्हिलिगैरेतेषांसाधकश्चिदात्मागम्यते स्वार्थेप्यज्ञ पुमानपुमानितिआ
भासोपाध्योःपृथग्ग्रहणं त्रैलिंग्येनतयोर्वैशिष्ट्यंविवक्षितं तथाहि अंतःकरणविशिष्टंआभासचैतन्यंप्रमाता अंतःकरणवृत्तिविशिष्टंप्रमाणंघटाद्यवच्छिन्नंप्रमेयमितिप्रसिद्धं ननुप्रमाणंयोग्यतयाघटएवप्रमेयं
ननुघटावच्छिन्नमाभासचैतन्यंघटज्ञानाख्यं सत्यं प्रमाकरणप्रमाणस्यहिफलंप्रमेयं तच्चोक्तविधाप्रमेयं तत्संबंधांतुघटादिरपिप्रमेयं अतोमुख्यंप्रमेयंचैतन्यमेव अज्ञानेनतस्यैवावृतत्वात् जडेघटादौआवरण
कृत्याभावाच्च घटाद्यनुभवस्यैवहिपुरुषार्थत्वमतस्तस्यैवावृतत्वमनावृतत्वंवावाच्यंनघटादेरित्यास्तांतावत् लिगानांप्रमात्रादीनांप्राकृतत्वेपिलिगीनप्राकृतइत्याह नवेति लिगीपुमानितिअपुमानितिवानाभि
धीयतइतियोजना जीवजगतोरन्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुसंबंधाभावेप्रकृतिपुरुषयोःकथंलिगलिगिभावइत्याशंक्याह अलिगादिति ल्यब्लोपेपंचमी अलिगंपुरुषंप्राप्यसांप्रकृतिरात्मजैर्लिगैर्महदादिभिःका
र्यैर्गमकैरुपालभ्यतिउपलभ्यते अमूर्तयःऋतवोयथाफलादिव तद्वच्चैतन्यप्रकाशितैर्महदादिभिस्तत्कारणभूताप्रकृतिरनुमीयते आलोकप्रकाशितैःपुष्पादिभिर्ऋतवइवेत्यर्थः अलिगेतिपाठोऽप्यर्थः ॥ २६ ॥

पुमांश्चैवापुमांश्चैवत्रैलिंग्यंप्राकृतंस्मृतं ॥ नवापुमान्पुमांश्चैवसलिंगीत्यभिधीयते ॥ २५ ॥ अलिगात्प्रकृतिर्लिगैरुपालभ्यतिसात्मजैः ॥ यथापुष्पफलैर्नित्य
मृतवोमूर्तयस्तथा ॥ २६ ॥ एवमप्यनुमानेनत्यलिगमुपलभ्यते ॥ पंचविंशतिमस्तातलिंगेषुनियतात्मकः ॥ २७ ॥ अनादिनिधनोनंतःसर्वदर्शीनिरामयः ॥
केवलंत्वभिमानित्वादुणेषुगुणउच्यते ॥ २८ ॥

यथाप्रकृतितत्कार्ययोर्लिगलिगिभावएवमात्मानात्मनोरपीत्याह एवमिति दृश्यप्रकाशनेनदृगात्मापिसूर्यवदृश्यादन्योनुमेयइत्यर्थः अलिगंशुद्धचिन्मात्रंलिगीत्यर्थः तदेवपंचविंशतितमः तत्कारलोपआपः लि
गेषुनियतात्मकइतिलिगलिगिनोर्व्याप्तिर्दिशिता ननुशब्दांतरेणजडाजडयोरयंविषयविषयिभावसंबंधएवोक्तः न योहिविषयीसविषयस्यशुभाशुभत्वाभ्यांहर्षविषादादिविकारवान्भवतिनतुलिगी नस्सालो
कःप्रकाश्याभ्यामेध्यामेध्यवस्तुभ्यांविक्रियतइतियोर्महान्भेदइतिभावः ॥ २७ ॥ अनादीत्यनेनअलिगस्यप्रकाशस्यतार्किकाद्यभिमतमनित्यत्वंनिरस्तं घटज्ञानंजातेपटज्ञानंनष्टमित्यनुभवस्यवृत्तिविषय
त्वात् अतएवमनोवृत्तिषुहोर्धीर्भीरित्येतत्सर्वमनएवेतिधीशब्दितंरत्तिज्ञानमपिपठ्यते कालापरिच्छेदमुक्तादेशापरिच्छेदमाहानंतइति प्रकाशत्वादेवंसर्वदर्शी निरामयइतिस्वगतपरिच्छेदंगुणगुणिभावादिरू
पंव्यावर्तयति कथंतस्यगुणसंबंधइत्यतआह केवलमिति वास्तवस्याभिमाननिमित्तस्याभावेपिशुक्तिरजतेममेदंरजतमित्यभिमानवत्गुणेषुदेहाद्याकारेषुअहमिदंदेहादीत्यभिमानित्वादयंगुणः देहादिसं
घातएवात्मेत्युच्यते एतेनलिगलिगिनोःसंबंधःकेवलमाध्यासिकइतिसिद्धं ॥ २८ ॥

ननुनिर्गुणमपिगुणादिकंगुणवताद्रव्येणसहसंबध्यतेएवंनिर्गुणोप्यात्मागुणवत्याप्रकृत्यासंबध्यतामित्यतआह गुणाइति गुणाःसंयोगादयः संबन्धागुणवतएवसंतिनत्वगुणस्यगुणिनासहसंभवतीत्यर्थः नन्वस्तिता
दृशःसमवायाख्यःसंबन्धइतिचेत् किआत्मनिप्रकृतेःसमवायउतविपरीतं नायः अनिमोक्षापत्तेः नस्याश्रयनाशमंतरेणाश्रितनाशोस्ति नांत्यः रूपादीनामाश्रयतःपृथग्दर्शनेनप्रकृतिनाशोआत्मनोपिनाशाप
त्तेः अथकारणनाशोपियथाकंचित्कालंकार्यमस्ति यथावाप्रलयेसर्वव्यक्तिनाशोपिजातिरस्ति एवंप्रकृतिनाशोप्यात्माननश्यतीतिविवक्षेत कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योर्वाविन्शौण्यवद्वास्तवतादात्म्याभ्युपग
मेईदृग्विवक्षायाएवासिद्धेः ययात्वनुपपत्त्याएवंविवक्ष्यतेसैवतत्तादात्म्यस्यभ्रमत्वमाक्षिपतीतिकाणक्रमेलकस्त्वनपश्यसीत्याश्रयं तादात्म्यस्यभ्रमत्वेतुअभयमप्युपपन्नं अविद्यानाशोपितत्कार्यस्यदेहादेःकंचि
त्कालमनुवृत्तिःसंभवतीतिजीवन्मुक्तिसिद्धिः विदेहमुक्तौचसदात्ममात्रावशेषइति तस्माद्युक्तमुक्तंगुणागुणवतःसंतीति तेनरज्जुःसर्पदंडधाराभूच्छिद्राद्यात्मनेवसद्वस्तुघटपटनूतनपुराणानीतानागतश्वेतपीतशी

गुणागुणवतःसंतिनिर्गुणस्यकुतोगुणाः ॥ तस्मादेवंविजानंति येजनागुणदर्शिनः ॥ २९ ॥ यदात्वेपगुणानेताम्राकृतानभिमन्यते ॥ तदासगुणहान्यैतंपरमे
वानुपश्यति ॥ ३० ॥ यत्तद्बुद्धेःपरंप्रादुःसांख्ययोगाश्वसर्वशः ॥ बुध्यमानंमहाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ३१ ॥ अप्रबुद्धमथाव्यक्तमगुणंप्रादुरीश्वरं ॥ निर्गु
णंचेश्वरंनित्यमधिष्ठातारमेवच ॥ ३२ ॥ प्रकृतेश्वगुणानांचपंचविंशतिकंबुधाः ॥ सांख्ययोगेचकुशलाबुध्यंतेपरमैषिणः ॥ ३३ ॥ यदाप्रबुद्धाव्यव्यक्तमवस्था
जन्मभीरवः ॥ बुध्यमानंप्रबुध्यंतिगमयंतिसमंतदा ॥ ३४ ॥ एतन्निदर्शनंसम्यगसम्यगनिदर्शनं ॥ बुध्यमानाप्रबुद्धानांपृथग्पृथगरिंदम ॥ ३५ ॥

तोष्णाद्यात्मनाभाति ननुकचिक्चिक्चित्समवायसंबन्धेनोत्पद्यते समवायस्यैवानवस्थादोषेणाकरेनिरस्तत्वादितिसिद्धं अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति तस्मादिति ॥ २९ ॥ यदात्वेपइति अभिमन्यतेहिनस्तिकामा
दीन्जयतीत्यर्थः यदिवाएनमभिमंस्येकनीयोनंकरिष्यइत्यभिपूर्वस्यमन्यतेहिसार्थत्वदर्शनात् यद्वान्विष्येतिगौडपाठेअन्विष्यश्रवणमननाभ्यामालोच्यअभिमन्यतेजानातीत्यर्थः गुणहान्यादेहाद्यात्मत्व
भ्रमत्यागेन ॥ ३० ॥ कितत्परमित्यतआह यत्तदिति सर्वशःसर्वेपितांत्रिकाः अबुद्धस्यजडस्याहंकारादेःपरित्यागाद्बुध्यमानंनत्वहंतयाइदंतयावा ॥ ३१ ॥ अतएवाप्रबुद्धंअज्ञातंअगुणंगुणेभ्योन्यं निर्गु
णंगुणसंबन्धशून्यं ईश्वरंअंतर्यामिणं अधिष्ठातारंसर्वकार्यनिर्मातारं ॥ ३२ ॥ गुणानांमहदादीनांप्रकृतिगुणांश्वोपेक्ष्यपंचविंशकमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रबुद्धाःज्ञातवतः अवस्थाःबाल्याद्याजापदाद्याश्च बुध्य
मानं कर्तरिशानच प्रमातारमेवप्रबुध्यंति प्रबोधेनैवचतंसमंभ्रल्लगमयंति प्रत्यगात्मैवाज्ञातोजीवोज्ञातोब्रह्मेत्यर्थःयथोक्तं अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः अन्विष्टःस्यात्प्रमातैवपाप्मदोषादिवर्जित
इति शममितिपाठेपिशमप्राप्यं ब्रह्मैवशमशब्दार्थः ॥ ३४ ॥ एतदिति एतज्जीवेश्वराभेददर्शनंबुध्यमानेनसम्यगितिपृथक् उक्तमित्युत्तरादपकृष्यते एतन्निदर्शनंअसम्यक् अनिदर्शनंअशास्त्रं अनुदर्शनमितिपाठे
अमुख्यंदर्शनंइतिपृथक्अप्रबुद्धेनोक्तमितियोजना ॥ ३५ ॥

एतत्क्षराक्षरनिर्दर्शनं जडाजडवस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरंशास्त्रं परस्परेण स्वमतं सम्यक् परमतं सम्यगित्युक्तं इतिवादिनां विभ्रममुक्त्वा स्वसंमतं तत्त्वमाह एकत्वमिति एकत्वे हि विनाशहेतोर्द्वितीयस्याभावादक्षरत्वम
विनाशित्वं युक्तं नानात्वं तु क्षरमेव तथाच प्रयोगः प्रधानाद्यनित्यं व्यावृत्तत्वात् घटादिवदिति ॥ ३६ ॥ एतच्चानुभववेद्यमित्याह पंचविंशतीति यदायं चिदाभाससहितेषु पंचविंशति तत्त्वे पुरजूरगकल्पेषु निष्ठां स
म्यगवेक्षणं कर्तुं प्रवर्तते तदा ते पांवाधेन पट्टिंशमात्मानं साक्षात्करोति तदैव चैकत्वमेव शास्त्रं नानात्वमशास्त्रमिति निश्चिनोतीत्यर्थः तथाचात्मदर्शनफलं भिद्यते सर्वसंशया इति श्रूयते ॥ ३७ ॥ ननु परे स्वशास्त्रमर्था
दयायोगेन आत्मानं जानंतोऽपि कुत एव न निश्चिन्वन्तीत्याशंक्याह तत्त्वेति तत्त्वं जन्यं निस्तत्त्वं तदन्यदजन्यं तनुविस्तारे स्मात्कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वन इति छांदसस्त्वनं निदर्शनं अनुभवः येषि कतारमात्मानमाहुस्ते
पिसमाधौ बुद्ध्याद्यभावे आत्मनिकर्तृत्वं न पश्यंतीति तत्र कर्तृत्वादिकं बुद्ध्यादियोगश्च दृश्यमानोऽपि कदाचित्कत्वाद्भ्रूरगवदसन्नेव न हि धर्मान्निकटो धर्मा कचित्केनचिदुपलब्धोऽस्ति न हि दाहप्रकाशाभ्यां वियु
क्तोऽपि वह्निर्गोचरी भवति तस्मात्तेऽनुभवविरुद्धं वदंतीति भ्रान्ता एवेति भावः तत्त्वनिस्तत्त्वशब्दो व्याचष्टे पंचविंशतीति ॥ ३८ ॥ पंचविंशस्य पंचविंशत्परं निदर्शनं अनुभूयमानां निष्कटं अनुभवं निस्तत्त्वमाहुः

परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिर्दर्शनं ॥ एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ३६ ॥ पंचविंशतिं निष्ठोऽयं यदा सम्यक् प्रवर्तते ॥ एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यद
र्शनं ॥ ३७ ॥ तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निर्दर्शनं ॥ पंचविंशतिसर्गतु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८ ॥ निस्तत्त्वं पंचविंशस्य परमाहुर्निर्दर्शनं ॥ सर्गस्य वर्गमाचा
रं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनं ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० वसिष्ठकरालजनकसंवादे पंचाधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
जनक उवाच नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदपि सत्तम ॥ पश्याम्येतद्विसंदिग्धमेतयोर्वै निर्दर्शनं ॥ १ ॥

तमेव विशिनष्टि सर्गस्य पंचविंशत्यात्मकस्य वर्गस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः वर्गप्रतिवर्गमित्यध्याहृत्य योज्यं वर्ग्यमिति पाठे वर्गवर्गमर्हतीति वर्ग्यं आचारं आसमंताच्चार उपलब्धिः दृश्यस्य प्रतिविपयनियताया उप
लब्धिः संपादुःश इत्यर्थः तत्र वर्गाः पंच यथा पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि पंच भूतानि पंच शब्दाद्याविषयाः मनोबुद्ध्यहंकारप्रकृतिचिदाभासा इति पंच प्रत्यंचः तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं यथार्थसत्यमिति याव
त् सत्यादपि सत्यमित्यर्थः तथाच श्रुतिः प्राणावै सत्यं ते पां प सत्यं सत्यस्य सत्यमनुयत्र युज्यत इत्यादि प्राणशब्दितस्य कृत्स्नप्रपंचस्य व्यवहारतः सत्यस्य पारमार्थिकं सत्यं ब्रह्म प्रतिभासतः सत्यस्य रजनस्य भुक्तिरिवे
ति प्रतिपादयति यतस्तत्त्वादपि तत्त्वं अतएव सनातनं सर्वदैकरूपं ननु कदाचित्सत्यं कदाचिदसत्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नै ० भा ० पंचाधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥ ॥ ७ ॥ यदुक्तमेकत्व
मक्षरं नानात्वं क्षरमिति तत्रैकत्वे बंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः नानात्वे त्वात्मनाशप्रसंग इति एतयोः पक्षयोर्निर्दर्शनं तत्त्वावधारणं संदिग्धं ॥ १ ॥

* नकारलोपोऽपि छांदस इति बोध्यं

यदुक्तं पंचविंशतिनिष्ठानुभवबलेनैव तत्त्वं निश्चिनोतीति तत्राह तथेति अबुद्धेतिच्छेदः बुध्यमानस्यात्मवस्तुनस्तत्त्वं न पश्यामीत्यत्र न संशय इति योजना अनुभवस्य दुःसाध्यत्वान्न संदेह निवर्तकत्वमनोयुक्त्यैव तत्त्वं त्वया उपपादनीयमिति भावः ॥ २ ॥ यच्च अक्षरत्वकारणं एकत्वं क्षरत्वकारणं च नानात्वमुक्तं तदपि अस्थिरबुद्धित्वाद्विकल्पप्रसत्त्वात् तत्रैकत्वं त्रिविधभेदशून्यत्वं चेत् हेतोः स्वरूपासिद्धिः न हि कचिदीदृशमेकत्वं प्रसिद्धमस्ति एकव्यक्तिमात्रत्वं चेत् आकाशस्याप्यक्षरत्वापत्तिस्तथा च सांख्यशास्त्रविरोधः नानात्वमपि संहतत्वं चेत् प्रधानपरमाण्वादीनामपि क्षरत्वापत्तिः भिन्नत्वमात्रं चेत् सांख्यात्मनामपि क्षरत्वाप

तथाऽबुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ ॥ स्थूलबुद्धानपश्यामितत्त्वमेतन्न संशयः ॥ २ ॥ अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणं ॥ तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिवमेनघ ॥ ३ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनं ॥ बुद्धं चाप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ४ ॥ विद्याविद्ये च भगवन्क्षरं क्षरमेव च ॥ सांख्ययोगं च कार्त्तर्येण पृथक्कैवापृथक्कह ॥ ५ ॥ वसिष्ठ उवाच हंत ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ॥ योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६ ॥ योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं वलं ॥ तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्विद्याविदो जनाः ॥ ७ ॥

त्तिरिति तथाचाप्रनममतत्त्वावधारणे सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥ तत्तस्माद्धेतोः बुद्धं ज्ञं अप्रतिबुद्धं प्रधानादि बुध्यमानं चिदचिदात्मानं जीवं ॥ ४ ॥ विद्याज्ञाधिगमः अविद्याज्ञावरणं अक्षरं नित्यं क्षरमनित्यं सांख्यवस्तुतत्त्वविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः पृथक्भेदः अपृथक्भेदः भेदाभेदश्च नानात्वैकत्वदर्शनमित्यनेन प्रथममुक्तः ॥ ५ ॥ हंतेत्यालोचने प्रधानभूतयोः सांख्ययोगयोरेव निरूपणप्रसंगात्प्रश्नांतं राणामप्युत्तरं निरूपितं भवतीत्याशयेनाह योगेति ॥ ६ ॥ योगानां योगिनां योगे योगशास्त्रे कृत्यं कर्तव्यं आवश्यकं ध्यानमेव परं वलं अविद्याजयेत्सामर्थ्यं ध्यानमपि द्विविधं भावनाप्रणिधानभेदेन द्विप्रकारं विधमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥

तत्र ध्यानस्य स्रग्धारणं लक्षणं मनस एकाग्रतेति तथा प्राणायामोपयोगिनां योगकृत्यं बलं तस्य द्वैविध्यमाह सगुणः सगर्भः निर्गुणो निर्गर्भः तयोर्मनसः संबंधी प्रथमः मानस इति स्पष्टार्थः पाठः तत्र भावनावस्तुत
त्वनिरपेक्षा यथा योषितमग्निध्यायीतेत्यनग्नौ योषायामग्निदृष्टिकरणं यथा वासतोपिकामिन्यादेर्विषयस्य भावनं तत्फलं चानित्यं यथोक्तं भावनाजं फलं यच्च यच्च स्यात्कर्मणः फलं न तत्स्थान्निवृत्तिमंतव्यं पण्य
स्त्रीसंगतं यथेति एवं सांबपीतांबरादिमूर्तिभावनयापिकीटभृंगन्यायेन प्राप्यं तत्सारूप्यमप्यस्थायीति ज्ञेयं प्रणिधानं तु वस्तुतत्त्वसापेक्षं यथा चक्षुषारत्नगतसूक्ष्मविशेषेस्वेनागृहीते परेणोपदिष्टे सति तद्गृहणाय त
स्यैव चक्षुषः प्रणिधानं तत्रैव विषयेऽत्यादरेण नियोजनं क्रियते तथा मनसा गृह्यमाणे प्रतीचि श्रुत्या निर्विशेषचिन्मात्रोसीत्युपदिष्टे सति तद्गृहणाय तस्यैव मनसो गुरुक्तयुक्त्या प्रणिधाने प्रवर्तते तद्वलाच्च तावुभौ वस्तुत

एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ॥ प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ८ ॥
मूत्रोत्सर्गपुरीषे च भोजने च नराधिप ॥ त्रिकालं नाभियुंजीत शेषं युंजीत तत्परः ॥ ९ ॥

त्वमवगच्छतः तत्रापि भावनायां फलभेदोदक्षेण सूचितः चतुर्णां सन्निधानेन यत्फलं तदशाश्वतं द्वयोस्तु सन्निधानेन शाश्वतं प्राप्यते फलमिति चतुर्णां आत्ममनःशरीरविषयाणां द्वयोरात्ममनसोः देहसंगेन सांवा
दीन्भावयन् पुनरावर्तते देहासंगेन भावयंस्तु ध्येयसारूप्यं प्राप्यक्रमेण कैवल्यं प्राप्नोति उभयथापि भावनाफलस्यास्थायित्वमुक्तं मिति नोदाहृतं वार्तिकं विरुध्यते प्राणायामोपि वायुसंहितायामुक्तः जपव्यानं
विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वयात् अगर्भाद्गर्भसंयुक्तः प्राणायामः शताधिकः जपो मनसा प्रसंख्यानं नंदिपुराणे जाप्येन तु जपंकुर्यादविलंबितमद्भुतं मनसैव प्रसंख्यानं प्राणायामविधौ सदा जाप्येन प्रणव्यायत्र्या
दिनामंत्रेण मानसोजप इति सगुणस्यैव प्राणायामस्य मानस इति विशेषणं युज्यते न त्वगुणस्य विस्तरस्तु योगचिन्तामणिप्रभृतिषु संप्रहयंथेषु द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ शेषं कालं अत्यंतसंयोगे द्वितीया मूत्रादिव्यतिरिक्ते स
र्वस्मिन्काले योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

॥२०६॥

शां.मो

92

॥२०६॥

योस्तं निरोधयेत् स्थानात्स्थानं समाकृष्य स्वैव धारयेद्विद्या सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचंद्रतारकं एतत्तु योगसिद्ध्यर्थमगस्येनापि कीर्तितं प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमितियोगिजिरिति एवमष्टादशप्रत्याहार
चोदनाः धारणध्यानसमाधिसंज्ञास्त्रिभिः ततः सत्वपुरुषान्यतारख्यातिसंज्ञाद्वाविंशीचोदना ततोपि संप्रेरितो जीवो नदीसमुद्रन्यायेन निर्विशेषचिन्मात्रतां प्रतिपद्यते सार्धः ॥ १० ॥ तं योगिनं तिष्ठतं जीवन्मुक्तं अजरं
जराहीनं मनीषिभिर्योगिभिर्यत्न्यस्मात्तच्छब्देनोक्तं तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतेर्ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टमतस्तद्वा वापत्तये आत्मानं प्रत्यक्षं च नरः चतुर्विंशत्यपरं प्रतिगुंतुं चोदयेदिति पूर्वैर्गणसंबंधः ॥ ११ ॥
तैर्द्वाविंशत्याप्रेरणैः अहीनं कामादिभिरनास्कं दितं मनो यस्य तस्यैव ब्रतं योगारख्यं योग्यमिति शेषः ॥ १२ ॥ संगेभ्यः अहं कर्तृत्वाद्यजिमानेभ्यः रुपादिभ्यो वा ॥ १३ ॥ पापाण्यस्थानुगिरिदृष्टानि श्वलत्वोत्क
र्षार्थाः ॥ १४ ॥ विधेः शास्त्रस्य विधानं तात्पर्यं तज्ज्ञानं तोविधिविधानज्ञाः बुद्ध्यास्वानुभवेनैव तदा आत्मप्राप्त्यवस्थायां युक्तं योगिनं प्रचक्षते न शृणोतीत्यादिना तदनुभवं वर्णयंतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रकृतिस्वस्य शुद्धं स्वरूपं ॥ १७ ॥ निर्लिङ्गो बुद्ध्यादिहीनः अविचलो व्यापकत्वात् ऊर्ध्वतिर्यग्धो वागतिनप्राप्नुयात् तथा च श्रुतिः न तस्य प्राणा उक्ता मन्त्रैव समवनीयन्त इति ॥ १८ ॥ तदेति अंतरात्मा अंतर्यामी ईश्वरो हृदयस्थः अहमेव ब्रह्मेति यदा कथ्यतेऽनुभववलात्तदैवात्मानमनुपश्येति ज्ञेयं नान्यथा त्वंपदार्थमात्रसाक्षात्कारेणात्मदर्शी भवतीत्यर्थः न कथ्यत इति पाठे ज्ञेय इति यदान कथ्यते सर्वदत्तिनिरोधादात्मनश्च प्रत्यक्त्वेनाज्ञेयत्वात्तदात्मज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः यदि मन्यसे मुवेदेति दहमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपमिति सुवेदसम्यग्जानामि दहमल्पं यस्यामतंतस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति च ॥ १९ ॥ विधूम इत्यादिना शुद्धप्रकाशात्मत्वमुक्तं ॥ २० ॥ ब्रह्मयोनिस्थाः ब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ न दृश्यते चेत्कुतस्तदुपलब्धिरित्यत आह बुद्धीति बुद्धि

न चाभिमन्यते किंचिन्न च बुध्यतिकाष्ठवत् ॥ तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥ निर्वाते हियथा दीप्यन्दीपस्तद्व्यकाशते ॥ निर्लिङ्गो विचलश्चोर्ध्वनतिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ १८ ॥ तदा तमनुपश्ये तयस्मिन्दृष्टेनु कथ्यते ॥ हृदयस्थो त्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तातमद्विधैः ॥ १९ ॥ विधूम इव सत्ताचिरादित्यद्वरश्चिमान् ॥ वैद्युतो गिरिवाकाशे दृश्यते त्मा तथात्मनि ॥ २० ॥ ये पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्त्ययोनिममृतात्मकं ॥ २१ ॥ तदेवाहुरणुभ्यो णुतन्महद्भ्यो महत्तरं ॥ तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु ध्रुवंतिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२ ॥ बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनो दीपेन लोककृत् ॥ महत्तमसस्तातपारेतिष्ठन्न तामसः ॥ २३ ॥ स तमो नुद इत्युक्तः सर्वज्ञैर्वेदपारगैः ॥ विमला वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञितः ॥ २४ ॥ योग एष हियोगानां किमन्यद्योगलक्षणं ॥ एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परं ॥ २५ ॥ योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ॥ सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानदर्शनं ॥ २६ ॥ अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः ॥ तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तमं ॥ २७ ॥ अहंकारस्तु महत्तत्त्वतीयमिति नः श्रुतं ॥ पञ्चभूतान्यहंकारादाहुः सांख्यात्मदर्शिनः ॥ २८ ॥ एताः प्रकृतयश्चाष्टौ विकाराश्चापि षोडशः ॥ पञ्चचैव विशेषावैतथा पञ्चेंद्रियाणि च ॥ २९ ॥

द्रव्येण धीधनेन पुंसा अतामसः ईश्वरात्परः ॥ २३ ॥ स ज्ञातः संस्तमो नुदः संसारच्छित् निर्लिङ्गः सूत्रात्मनोप्यन्यः अलिङ्गैतिच्छेदः नास्ति लिङ्गमर्कयस्य वाङ्मनस्कृतीतत्वात् निरुपाधिब्रह्मसंज्ञित इत्यर्थः ॥ २४ ॥ योगमुपसंहरति योग एष इति पश्यं द्रष्टारं प्रपश्यन्ति योगा इति शेषः ॥ २५ ॥ परिसंख्यानं परिवर्जनं रज्जूरुगवत् उत्तरोत्तरस्य कार्यस्य पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् अविलापनं तेन दर्शनं साक्षात्कारो यस्मिन् तत्तथो ॥ २६ ॥ एतदेवाह अव्यक्तमिति पद्भिः परां प्रथमानु अविकृतिं ॥ २७ ॥ पञ्चभूतानि सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राख्यानि ॥ २८ ॥ एता अव्यक्ताद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च षोडश विकारा एव न प्रकृतयः केते च एकादशेंद्रियाणि स्थूलभूतानि च एतेषु पञ्च वियदादयो विशेषसंज्ञाः शेषा एकादशतानीन्द्रियाणि तेषां विशेषणं पञ्चेति पञ्चयन्ति व्यक्ती कुर्वन्ति त्वं त्वं विषयं शब्दवचनादिकमिति पञ्चानि तानीन्द्रियाणि चेतिकर्मधारयः ॥ २९ ॥

अधिष्ठातारमव्यक्तमित्यत्रोक्तमव्यक्तपदं व्याचष्टेऽव्यक्तमिति सत्त्वं बुद्धिः क्षेत्रसत्त्वेश्वरशब्दाः पर्याया इत्यर्थः ततश्च किमत आह अनीश्वरमिति ईश्वरादिपदोपात्तादृश्यादन्यत् तच्छब्दः परोक्षवाची नास्ति तत्त्वं परोक्षत्वं यस्य तदतत्त्वं नित्यापरोक्षं द्रष्टुः स्वरूपं तदेव पंचविंशतेः पूर्णं तत्त्वं अनारोपितं रूपं अन्यत्सर्वमीश्वरादिकं दृश्यमारोपितमित्यर्थः अतोऽन्यदार्तमिति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ उपसंहरति सांख्येति सांख्याः परिसंख्या नुदर्शनं प्रकुर्वते प्रकृतिमायां च प्रचक्षते जगत्कारणत्वेन वदंतीति संबंधः परिसंख्यास्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनि प्रपंचप्रविलापनं तामनुदर्शनं साक्षत्कारं संपादयंतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रविलाप्याह तत्त्वानीति प्रकृत्या सह चतुर्विंशत् चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि परिसंख्यायेति योजना निस्तत्त्वः निर्गतं तत्त्वं परोक्षत्वं यस्मात् यत्साक्षादपरोक्षाद्व्यतिश्रुतेर्नित्यापरोक्ष इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अप्रकृत्यात्मा प्रकृतितो निष्कृष्टः बुध्यमानः कर्तरि शानच् जीव एव प्रकृतित्यागात्केवलो भवति एतेन अबुद्धं प्रकृतिः बुध्यमानो जीवः प्रबुद्धः केवल इति प्रश्नत्रयस्योत्तरं संक्षिप्योक्तं ॥ ४४ ॥ समं ब्रह्मतस्य भावः साम्यं तस्यापि भावः साम्यता सा च ब्रह्मैव ब्रह्म विद्वत्तैव भवतीति श्रुतेः ॥ ४५ ॥ प्रकृतेर्ब्रह्मणो ब्रह्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनं नाम न त्वब्रह्मदर्शनं रज्जूरगदर्शनवद्भ्रान्तत्वात्तस्य न हिरज्जुं भुजं गत्वेन पश्यन् सम्यग्दर्शी भवति किंतु रज्जुत्वेनैव पश्यन् एवं ब्रह्मण्यध्यस्तमहंकारादिकं पश्यन् सम्यग्दर्शी अधिष्ठानं तु पश्यन् सम्यग्दर्शीत्यर्थः तथा शब्दः पादपूर्णार्थः यद्वा यथैतत्तथा श्रूयत इत्यध्याहृत्य श्रुत्यंतरप्रदर्शनार्थः यथा दाशतय्यामा म्नायते परापूर्वेषां संख्यावृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति अनानुभूतीरवधूत्वा

अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरः ॥ अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्त्वं च विंशकं ॥ ४१ ॥ सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानुदर्शनं ॥ सांख्याः प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ४२ ॥ तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्यायतत्त्वतः ॥ सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पंचविंशकः ॥ ४३ ॥ पंचविंशोऽप्रकृत्यात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ॥ यदा तु बुध्यते त्मानंतदा भवति केवलः ॥ ४४ ॥ सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः ॥ एवमेतद्विज्ञानंतः साम्यतां प्रतियांत्युत ॥ ४५ ॥ सम्यग्दर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतस्तथा ॥ गुणतत्त्वाद्यैतानि निर्गुणेभ्यस्तथा भवेत् ॥ ४६ ॥

नः पूर्वीरिद्रः शरदस्तर्तरीति अस्यार्थः पूर्वेपादेवानां स्वाभाविकानां कामक्रोधादीनां संख्यासंख्यानि सुपांसुलुगिति सुपौडा परावृणक्ति परिवर्जयंति व्यवहिताश्चेति च्छंदसि व्यवहितक्रिययाप्युपसर्गसंबंधस्मृतेः वितर्तुराणः अतिशयेन कालं तर्तरीति तर्तुराणः यद्गुलुगंतात्तरं तस्माच्छीलिकश्चानश्च उदोष्ठ्य पूर्वस्थेत्यस्मादुदित्यनुवर्तमाने बह्वलंछंदसीत्युत्तरं परत्वं अभ्यासगुणरेफलोपाभावादिश्छांदसः अभ्यस्तानां मदि रिं त्याद्युदात्तस्वंगतिकारकोपपदात्कदिति प्रकृतिस्वरः अपरेभिः शास्त्रीयैः शमदमादिभिः संख्यानि एति प्राप्नोति मुक्तिकामः कामादीन् जित्वा शमादीनां श्रयेदित्यर्थः अमानुभूतीः अननुभवान् अनन्वित्यस्य मध्यममिति प्रातिशाख्यसूत्रादीर्घमध्यत्वं रज्जूरगज्ञानतुल्यानि भ्रान्तिज्ञानानि अवधूत्वा नः कल्पितदेहादितादात्म्यं प्रविलापयन् पूर्वरीनादिशरदः कालं तर्तरीति बलेन तर्तरीति ! अस्यामृचि प्रपंचदर्शनमननुभूतिशब्देनोक्तं अत आत्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमिति दर्शनं भ्रान्तिदर्शनमिति सिद्धं सम्यग्दर्शनविषयस्य प्रत्यगात्मरूपस्याधिष्ठानस्य शून्यतां वारयन् सम्यग्दर्शनस्य नष्टवनिता साक्षात्कारतुल्यतां निरस्यति गुणतत्त्वादिति निर्गुणेभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यानि यथा एतानि महदादीनि गुणतत्त्वात् गुणानां तत्त्वं तादात्म्यं गुणत्वाद्दृश्यत्वादित्यावत् यथैतानि व्यावहारिकप्रमात्वरूपत्वेन भ्रान्तानि प्रत्यक्षाणि एवं निर्गुणानां पुंसामपि अभ्रान्तं प्रत्यक्षं भवेदित्यर्थः निर्गुणेभ्य इति बहुत्वं भूतपूर्वगत्या प्रमादुभेदाभिप्रायं तस्माद्यथावस्त्वेवात्मज्ञानं न भ्रान्तनादिजन्यं नष्टवनिताज्ञानवदिति सिद्धं ॥ ४६ ॥

आत्मज्ञानफलमाह नत्विति विगतदेहानां मुक्तानां पुनरावृत्तिर्न विद्यते सदेहानां तु अपरं सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यैश्वर्यपरंच समाधिकाले निरुपाधिसुखं अव्ययं विद्यते तत्र हेतुः अक्षरभावत्वादिति साम्यं तापदव्याख्यातरीत्याभावशब्देन भावप्रत्ययेन चाक्षरमात्रं ग्राह्यं यतो ब्रह्म विदक्षरमेव भवति अतः अक्षरधर्माणां एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिद्यावत्पृथिव्यौ विधुतेति श्रुतः एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्य स्थूलमनण्वहस्यमदीर्घमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धानां प्रशासितृत्वा स्थूलत्वादीनां तत्र संबन्धो युज्यत एवेत्यर्थः तथा च प्रागेवोदाहृतं सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मनिरुपाख्यो नुपाधिस्त कः जक्षकीडन्नतिप्राप्त इति सोपाधिकस्य तु छांदोग्ये सर्वकामाप्तिः सार्वत्मा स्पष्टमीरिता अहमन्नंतथान्नादः श्लोककार्यप्यहो अहं इति तत्त्वविदः सामंगाने सर्वात्मता श्रुता अत्रापि च कट्टांता सोपाधिस्त त्वविच्छेदः अपूर्वान् पराद्युक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिक इति ॥ ४७ ॥ के पुनरावर्तत इत्यत आह पश्येरन्निति नैकमतयोनानात्वदर्शिनो ये तेषु सम्यग्दर्शनं नास्ति व्यक्तं शरीरं ॥ ४८ ॥ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व

नत्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ॥ विद्यते क्षरभावत्वाद् परंपरमव्ययं ॥ ४७ ॥ पश्येरन्नेकमतयोनसम्यक्तेषु दर्शनं ॥ ते व्यक्तं प्रतिपद्यंते पुनः पुनरिदं ॥ ४८ ॥ सर्वमेतद्विज्ञानं तोनसर्वस्य प्रबोधनात् ॥ व्यक्तीभूता भविष्यंति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ॥ ४९ ॥ सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पंचविंशकः ॥ य एनमभिजा नंति न भयंते पु विद्यते ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० वसिष्ठकरालजनकसंवादे षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ ॥ ५१ ॥ वसिष्ठ उ वाच सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ॥ विद्याविद्येति दानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ १ ॥ अविद्यामादुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिवै ॥ सर्गप्रलयनिर्मुक्तां वि द्यां वै पंचविंशकः ॥ २ ॥ परस्परस्य विद्यां वै त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ यथोक्तमपि भिस्तातसांख्यस्याभिनिर्दर्शनं ॥ ३ ॥

मिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतं तत्समर्थयते सर्वमिति एतद्वाक्यजातं सर्वमर्थतो विज्ञानं तो ध्यानबलेन सर्वापरोक्ष्यव्यक्त्या देहस्य वशेन भविष्यंतीति योज्यं ॥ ४९ ॥ सर्वमिति पंचविंशस्य विज्ञा नात्सर्वज्ञो भवतीति श्लोकद्वयतात्पर्यं भयं संसारदुःखं ॥ ५० ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नै ० षडधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ ॥ ५१ ॥ नानात्वैकत्वविज्ञानमित्यादिना कृतानां द्वादशा नां प्रश्नानां मध्ये सांख्ययोगो नानात्वैकत्वविज्ञानं चेति त्रयं व्याख्यातं अबुद्धादित्रयमपि माध्याये व्याकरिष्यते विद्यादिषड्विहव्याख्यायते सांख्यदर्शनमिति योगादिसहितमिति शेषः ॥ १ ॥ तत्त्वदर्शनं वि द्या तत्त्वावरकं भावरूपमज्ञानादिकमविद्या न तु विद्याया अभावमात्रमित्याशयेनाह अविद्यामिति अभावात्सर्गाद्यसंभवात् भावरूपैवाविद्याऽव्यक्ताख्येत्यर्थः विद्यामाह सर्गेति विद्यां पंचविंशक इत्यादुरिति यो जना ॥ २ ॥ अस्याविद्यायाः परमत्वं वक्तुमवांतरविद्याभेदमाह परस्परस्येति ॥ ३ ॥

कर्मद्रियाणां व्यापारमुत्तज्यकेवलं बुद्धीन्द्रियाण्येवाहमिति चित्तं बुद्ध्यां द्रियविद्येत्यर्थः एवमुत्तरत्र विशेषाः स्थूलभूतानि देहारां भूतानि तत्र पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानं जन्वादिपायुपर्यन्तं मपां स्थानमि
त्यादिना प्राग्व्युत्पादितरीत्या उत्तरोत्तरस्य भूतस्य पूर्वपूर्वस्मिन्प्रविलापनेन तत्तन्मात्रात्मनाऽवस्थानेन पंचभूतविद्याः पृथक्फला अनुसंधेयाः ॥ ४ ॥ विशेषाणां च मनसि प्रविलापनेन मनोमात्रेणावस्थानं मनोवि
द्या मनोपिविषयविकल्पाभिमुखं वासनामात्रेषु शब्दादिषु प्रविलाप्य तन्मात्रेणावस्थानं सूक्ष्मभूतविद्या एवमुत्तरत्र ज्ञेयं अत्र विशेषमनसोः सूक्ष्मभूताहंकारयोरेतर्जावं विवक्षित्वा वायुपुराणे एतासां विद्यानां फला
न्युक्तानि दशमन्वतराणीह तिष्ठतीन्द्रियचित्तकाः भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचित्तकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्यां विद्यते इ
ति ॥ ५ ॥ बुद्धिर्महत्तत्त्वं ॥ ६ ॥ तत्त्वानां महदादीनां ॥ ७ ॥ सर्वस्य ज्ञानस्य ज्ञेयं सर्वमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तज्ञानादेव सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः वेदांतेष्वपि सार्वज्ञ्यकारणज्ञानस्य मुख्यं फलं शुद्धज्ञानस्य तु नांति

कर्मद्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतं ॥ बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतं ॥ ४ ॥ विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ॥ मनसः पंचभूतानि वि
द्या इत्यभिचक्षते ॥ ५ ॥ अहंकारस्तु भूतानां पंचानां नात्र संशयः ॥ अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्यानेश्वर ॥ ६ ॥ विद्या प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी ॥ विद्या ज्ञे
यानरश्रेष्ठविधिश्च परमः स्मृतः ॥ ७ ॥ अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पंचविंशकं ॥ सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८ ॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पंचविंश
कः ॥ तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पंचविंशकः ॥ ९ ॥ विद्या विद्यार्थतत्त्वेन मयोक्ता ते विशेषतः ॥ अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १० ॥ उभावेवाक्षरा बुक्ता बु
भावेतावनक्षरौ ॥ कारणं तु प्रवक्ष्यामि याथा तथ्यं तु ज्ञानतः ॥ ११ ॥ अनादिनिधनावेता बुभावेवेश्वरौ मतौ ॥ तत्त्वसंज्ञा बुभावेनौ प्रोच्येते ज्ञानचित्तकैः ॥ १२ ॥

रीत्येकमिति भावः ॥ ८ ॥ ज्ञानं धौवृत्तिः ज्ञेयस्तदभिव्यंग्यो बोधः यो विज्ञाता प्रमाता स एव पंचविंशको बोध इत्यर्थः ॥ ९ ॥ विद्या स हिताः विद्या अर्थतत्त्वेन याथार्थ्येन क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरः प्रमानो बो
शते देव एकः द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति श्रुतिस्मृत्युक्तं पुत्रैर्विध्यमुपेत्य क्षराक्षरयोस्तावद्विभागमाहाक्षरं चेति अमृतो जीवः अक्षरं इति श्रुतिपदयोरर्थः संधिश्छांदसः ॥ १० ॥ उभौ प्र
कृतिजीवौ अक्षरौ अनादित्वात् पुरुषोत्तमाख्यात्हरादन्यत्वाच्च त्रयस्यापि ब्रह्ममात्रत्वाच्च तथा च श्रुतिः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मेतदिति उभौ अनेक्षरौ अक्षरजिज्ञौ क्षरावित्यर्थः विज्ञान
घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति भूतशब्दितस्य क्षरस्य तदनुसारिणो विज्ञानघनस्य च नाशश्रुतेः भूतानि नष्टानि अनुविज्ञानघनोपनिशयतीति श्रुत्यर्थः उभयोरप्यक्षरत्वे हेतुमाह सार्धं त्रिभिः
कारणं त्विति ॥ ११ ॥ अनादित्वादिनिधनौ अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ईश्वरौ मिश्रौ संतौ अखंडदंडा यमानस्य प्रपंचस्योपादानभूतौ कथमनित्यौ स्यातां न कथंचिदित्यर्थः ज्ञानचित्तकैः ब्रह्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

ननुक्षरायाः प्रकृतेरक्षरत्वंक्षरप्रधानंक्षरः सर्वाणिमूतानोतिश्रुतिस्थितिप्रसिद्धिविरुद्धमित्याशंक्याह सर्गेति तस्याःक्षरत्वेसंसारस्यांतवत्त्वंस्यात् तच्चनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठेति तदानंत्यस्थितिविरुद्धःक्षरत्वश्रुत्यादि
कंतुप्रतिक्षणपरिणामित्वमात्रान्तुप्रवाहोच्छेदादितिभावः प्रवाहानुच्छेदमाहार्थेन तदेतदिति ॥ १३ ॥ जीवस्याप्यक्षरत्वमाह गुणानामिति पंचविशकंचिदाभासमपिगुणानांक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमाहुः कुतः
परस्परमधिष्ठानात् चिच्छायामनवाप्यनकेवलाप्रकृतिर्वाप्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्यकेवलः पुरुषोवामहदादीन्स्रष्टुमुत्सहते किनुपरस्परानुपहेणैवेत्यर्थः अतःपंचविशस्यापिक्षेत्रत्वात्प्रकृतिवदक्षरत्वमिति
भावः ॥ १४ ॥ उभयोःक्षरत्वमाह यदात्वित्यादिना गुणजालंप्रकृत्यादिअव्यक्तात्मनिअहमनुभवागोचरेषु द्वेब्रह्मणिसंक्षिपेत्प्रविलापयेत्योगी तदेति उपाधिनाशमनुआभासोपिनश्यतीतिद्वयोरपिक्षरत्वं
॥ १५ ॥ ननुपंचविशस्यलयेनैरात्म्यस्यादित्याशंक्याह गुणाइति यथामहदादीनांप्रकृतौलयेयथैकाप्रकृतिःप्रलयेशिष्यते एवंक्षेत्रज्ञःपंचविशोपितक्षेत्रेस्त्वोत्पत्तिस्थानेपड्विशेषप्रलीयते अतआभासस्य

सर्गप्रलयधर्मत्वादव्यक्तं प्रादुरक्षरं ॥ तदेतद्गुणसर्गायविकुर्वाणंपुनःपुनः ॥ १३ ॥ गुणानामिहदादीनामुत्पत्तिश्चपरस्परं ॥ अधिष्ठानात्क्षेत्रमादुरतत्तत्पंचविं
शकं ॥ १४ ॥ यदातुगुणजालंतदव्यक्तात्मनिसंक्षिपेत् ॥ तदासहगुणैस्तेस्तुपंचविंशोविलीयते ॥ १५ ॥ गुणागुणेपुलीयंतेतदैकाप्रकृतिर्भवेत् ॥ क्षेत्रज्ञोपिय
दातातत्क्षेत्रेसंप्रलीयते ॥ १६ ॥ तदाक्षरत्वंप्रकृतिर्गच्छतेगुणसंश्रिता ॥ निर्गुणत्वंचवैदेहगुणेष्वप्रतिवर्तनात् ॥ १७ ॥ एवमेवचक्षेत्रज्ञःक्षेत्रज्ञानपरिक्षये ॥
प्रकृत्यानिर्गुणस्त्वेवमनुशुश्रुम ॥ १८ ॥ क्षरोभवत्येवयदातदागुणवतीमथ ॥ प्रकृतित्वमिजानातिनिर्गुणत्वंतथात्मनः ॥ १९ ॥ तदाविशुद्धोभवतिप्र
कृतेःपरिवर्जनात् ॥ अन्योहमन्ययमिति यदाबुध्यतिबुद्धिमान् ॥ २० ॥ तदैपतत्त्वतामेतिनचापिमिश्रतांब्रजेत् ॥ प्रकृत्याचैवराजेंद्रमिश्रोत्यन्यश्चदृश्यते ॥ २१ ॥

लयेपिमुख्योननश्यतीतिनैरात्म्यवादप्रसंगः यदातदेतिचउभयत्राध्याहारः तदैकाप्रकृतिरित्यस्यानुकर्षश्चोत्तरार्धे ॥ १६ ॥ तदेति यदात्वसंप्रज्ञातेपुरुषोनिर्गुणंप्रामोति हेवैदेह वैइतिपृथक्पदंवा तदाप्रकृतिर
पिक्षरत्वंविनाशित्वंगच्छते आपस्तब्ध गुणसंश्रितामहदादिभिःसहिता तत्रक्षरत्वेहेतुः देहगुणेष्वप्रतिवर्तनादिति देहाश्रितेषुश्रोत्रादिपुनरिति विषयवर्तनंतदभावात् ॥ १७ ॥ अयमेवन्यायःक्षेत्रज्ञेपीत्याह एव
मितिक्षरत्वंगच्छतेइत्यनुषंगः कार्येणाहंकारेणास्तित्वंगम्यते यथानद्याःपूरेणउपरिदेशेदृष्टिमत्त्वंपूराभावेतदभावःएवंगुणानामप्रवृत्तेरप्रकाशाच्चप्रकृतिक्षेत्रज्ञौनश्यते तत्रापिक्षेत्रज्ञेविशेषमाह प्रकृत्येति गुणगु
णिनौक्षेत्रक्षेत्रज्ञावनित्यौ क्षेत्रज्ञस्यतुक्षेत्रान्निष्कृष्टोनिर्गुणोज्ञांशःसन्तित्यित्यर्थः अनुशुश्रुमसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतवंतोवयं ॥ १८ ॥ एषक्षेत्रज्ञः साक्षित्वत्यागेनक्षरोयदाऽसंप्रज्ञातोभवति तदे
तिशेषंस्पष्टं ॥ १९ ॥ प्रकृतेःपरिवर्जनात्प्रविलापनान्तुशास्त्रज्ञानमात्रात् बुध्यतिअपरोक्षीकरोति ॥ २० ॥ पृथक्पृथक्कहेत्यस्योत्तरमाह तदैषइति तत्त्वतांआरोपयन्त्यतां चिदचिद्वंधिरपृ

इदंज्ञानेनपश्यतीत्याह यदेति जुगुप्सतेनिंदति पश्यंद्रष्टारंपश्यन्नसंत्यजेन्नविस्मरेत् तत्त्वपक्षपातोहिधियांस्वभावइतिन्यायेनसकृज्जातमपिप्रमाणज्ञानंनश्यति अनादिकालीनमपिभांतिज्ञानंनपुनरुन्मिषतीतिभावः यदाहुर्बाह्याअपि निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्यविपर्ययैः नबाधोयत्नवत्त्वेपिबुद्धेस्तत्पक्षपाततइति अपरिणामिनोनित्यसिद्धस्यवस्तुनः सम्यक्ज्ञातस्यपुनर्बाधोनास्तिअयत्नवत्त्वेपितद्विषयकप्रत्ययानावृत्तावपि तत्रहेतुर्बुद्धेरितीतिबाह्यश्लोकार्थः ॥ २२ ॥ इमंप्राकृतंजनदेहं जालंहिजालमिव ॥ २३ ॥ उदकज्ञानात्इदंममजीवनमितिज्ञानात् रुदात्प्रदंमत्स्यंदेवदेहाद्देहमहमप्यनुवर्तितवान् ॥ २४ ॥ मत्स्यउदकादिवाहंपुत्रादिभ्योन्यमात्मानंनवेद्योतिनशब्दानुकर्षेणयोज्यं ॥ २५ ॥ मग्नंविपद्गस्तं ॥ २६ ॥ बंधुःसखा एकत्वंअविसंवादं तस्यैवव्याख्या यादृशइति ॥ २७ ॥ विमलोनिष्कपटः ॥ २८ ॥ अ

यदातुगुणजालंतत्प्राकृतंवैजुगुप्सते ॥ पश्यतेचपरंपश्यंतदापश्यन्नसंत्यजेत् ॥ २२ ॥ किंमयाकृतमेतावद्योहंकालमिमंजनं ॥ मत्स्योजालंत्यविज्ञानादनुवर्ति-
तवानिह ॥ २३ ॥ अहमेवहिसंमोहादन्यमन्यंजनाज्जनं ॥ मत्स्योयथोदकज्ञानादनुवर्तितवानहं ॥ २४ ॥ मत्स्योन्यत्वंयथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ॥ आ-
त्मानंतद्वदज्ञानादन्यत्वंचैववेद्यहं ॥ २५ ॥ ममास्तुधिगबुद्धस्ययोहंमग्नमिमंपुनः ॥ अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यंजनाज्जनं ॥ २६ ॥ अयमत्रभवेदंधुरनेनसह-
मेक्षमं ॥ साम्यमेकत्वमायातोयादृशस्तादृशस्त्वहं ॥ २७ ॥ तुल्यतामिहपश्यामिसदृशोहमनेनवै ॥ अयंहिविमलोव्यक्तमहमीदृशकस्तथा ॥ २८ ॥ योहमज्ञा-
नसंमोहादज्ञयासंप्रवृत्तवान् ॥ ससंगयाहंनिःसंगःस्थितःकालमिमंत्वहं ॥ २९ ॥ अनयाहंवशीभूतःकालमेतंनबुद्धवान् ॥ उच्चमध्यमनीचानांतामहंकथमाव-
से ॥ ३० ॥ समानयानयाचेहसहवासमहंकथं ॥ गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेपेदानींस्थिरोभवे ॥ ३१ ॥ सहवासंनयास्यामिकालमेतद्विवंचनात् ॥ वंचितोऽस्म्य-
नयायद्विनिर्विकारोविकारया ॥ ३२ ॥ नचायमपराधोस्यात्पराधोऽहंयमम ॥ योहमत्रांभवंसक्तःपराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ३३ ॥ ततोऽस्मिबहुरूपासुस्थितो-
मूर्तिष्वमूर्तिमान् ॥ अमूर्तश्चापिमूर्तात्मा ममत्वेनप्रथर्षितः ॥ ३४ ॥ प्राकृतेनममत्वेनतासुतास्विहयोनिषु ॥ निर्ममस्यममत्वेनकिंकृतंतासुतासुच ॥ ३५ ॥

इयाजहंयाप्रकृत्या ससंगनिःसंगयोर्मोहमंतरेणसंबंधायोगादित्यर्थः ॥ २९ ॥ उच्चादीनादेवमनुष्यतिरश्चांसंबंधिनीतांअनेकविकारवतीमित्यर्थः एनेनविकारित्वाविकारित्वेअपिसंबंधासंभवायदर्शिते यथो-
दाहृतंप्रागेव निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइति ॥ ३० ॥ समानयासंयुनया एवेदानीमितिपादपूरणार्थःसंधिः स्थिरःसार्वभ्येयोगेवानिष्ठायुक्तःसन्भवेप्राप्त्या-
आत्मानंजानीयामित्यर्थः भूप्राप्तावित्यस्यरूपं ॥ ३१ ॥ वंचनात्विपर्ययज्ञानजात् अनयामूलाविद्ययाविकारयाविकारवत्या ॥ ३२ ॥ पराङ्मुखंबहिर्मुखंविषयंउपस्थितःभोक्तुमुद्युक्तः ॥ ३३ ॥ ततःपराङ्मुखो-
पस्थानात्वास्त्यर्थप्रावण्यान् मूर्तिषुदेहेषुअमूर्तस्यापिमूर्तात्मेहेतुर्ममत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ योनिषुनिपातितइतिशेषः एतदेवप्रथर्षणंताम निर्ममस्येति किंकृतंनकिमपि ज्ञानस्यासाधनादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अहंकारेण कृतो हि सित आत्मा यया सा तया आत्मयेति समासांतो डच् ॥ ३६ ॥ बहुधानेकदेहाकारं ॥ ३७ ॥ ममत्वमिति अपेत्य अपस्त्य प्रत्यक् प्रावर्ण्येन इमां प्रकृतित्यक्तेत्यर्थः निरामयं निर्द्वंद्वं परमात्मानं ॥ ३८ ॥ अनेन निरामयेण साम्यं ऐक्यं अचेतया जडया अनेन सहैकत्वं क्षेमं न त्वनया सहैकत्वं ॥ ३९ ॥ परमस्य षड्विंशस्य संवोधात् क्षरं त्यक्त्वा अक्षरत्वं नियच्छेत् अक्षर एव भवेत् ब्रह्मभावं न ज्ञादित्यर्थः कः

यो नीपुर्वर्तमानेन नृसंज्ञेन चेतसा ॥ नममात्रानया कार्यमहंकारकृतात्मया ॥ ३६ ॥ आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति मां ॥ इदानीमेपबुद्धोऽस्मि निर्ममो
निरहंरुतः ॥ ३७ ॥ ममत्वमनयानित्यमहंकारकृतात्मकं ॥ अपेत्याह मिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयं ॥ ३८ ॥ अनेन साम्यं यास्यामि नानया ह मचेतया ॥ क्षेमं
मम सहानेन नैकत्वमनया सह ॥ ३९ ॥ एवं परमसंवोधात्पंचविंशोऽनुबुद्धवान् ॥ अक्षरत्वं नियच्छेत् त्यक्त्वा क्षरमनामयं ॥ ४० ॥ अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं नि
गुणं तथा ॥ निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ४१ ॥ अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनं ॥ मये ह ज्ञानसंपन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४२ ॥ निःसंदिग्धं च
सूक्ष्मं च विबुद्धं विमलं यथा ॥ प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोधयथाश्रुतं ॥ ४३ ॥ सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ॥ यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं योगदर्शन
मेव तत् ॥ ४४ ॥ प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ॥ विस्पष्टं प्राच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४५ ॥

यः पंचविंशः निरामयं अनुबुद्धवान् ॥ ४० ॥ प्रथमं अव्यक्तस्याप्यादि तादृक् निर्गुणः प्रथमश्च भवति निर्गुणत्वादेव व्यावर्तकधर्माभावात् ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ निदर्शनं अनुभवः यथाश्रुतिश्रुतिमनति
क्रम्य निदर्शनादनुभवात् ॥ ४२ ॥ विबुद्धं विशिष्टं ज्ञानं विमलं निर्दोषं ॥ ४३ ॥ सांख्येति शमादिभिर्द्वैतादर्शनं मोक्षदमित्यस्यार्थस्योभयत्र साम्यात् साधनानुभवफलैः सांख्ययोगयोरैक्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
किमंशेन तर्हितयोर्भेद इत्याशंक्याह प्रबोधनेत्यादिना अत्रायमर्थः सांख्ये हिलवणोदकन्यायेन कार्यस्य कारणे प्रविलापनमिति क्रमेण अध्यायादौ निरूपितविद्याष्टकेन निर्विशेषप्रत्यक्षात्रेणावस्थानं युक्तिपूर्
वकमुपपादितं ॥ ४५ ॥

तदेतत्तन्मतांशिप्याणामाशुसिद्धिदंबृहच्चशास्त्रंविदुषोविद्वांसःप्राहुः योगानांपुनरस्मिन्सांख्यशास्त्रेवेदेषुपुरःसरःअत्यंतंआदरोस्ति तथाहि शास्त्रेअपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामितिशास्त्रेयोगस्यादरोदृश्यते संराधनंभक्तिव्यानपूर्वकमात्मनिमनःप्रणिधानंतस्मिन्क्रियमाणेऽस्मत्तनःसम्यग्दर्शनंभवति तत्रप्रमाणं प्रत्यक्षंश्रुतिः प्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात् अव्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीत्यादिका अनुमानंस्मृतिः प्रामाण्यंप्रतिसापेक्षत्वात् योगिनस्तंप्रपश्यंतोत्यादिका एताभ्यांप्रमाणाभ्यामित्यर्थः तथावेदेपि विद्यामेतांयोगविधिचकृत्सं यदाप्रंचावतिष्ठतेज्ञानानिमत्तसासह बुद्धिश्चनविचेष्टितामाहुःपरमांगतितांयोगमितिमन्यंतेस्थिरामिन्द्रियधारणां अप्रमत्तस्तदाभवतियोगीहिप्रभवाप्ययाविति अज्ञातोयोगःसंसारःज्ञातोमोक्षइतियोगस्यादरोदृश्यते तथाचसांख्यस्यशिष्यानुग्राहकत्वाद्योगस्यचवेदशास्त्रादृतत्वाद्बुद्धयमप्यपरित्याज्यमिति ननुकथंतर्हिद्वाविमौमार्गावित्युद्घोषः प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यवेहि तथाहिद्विविधोमोक्षाधिकारीकृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च तत्राद्योवाक्यार्थविचासत्यागेवानुष्ठितयोगइतिनतंप्रतिध्यानापेक्षा विविक्तस्यत्वंपदार्थस्यप्रागेवदृष्टत्वात् तस्यतत्पदार्थाभेदमात्रंवाक्यात्प्रतिपत्तव्यंतंप्रतियोगउपसर्जनःसांख्यंप्रधानंचरमत्वात् यस्त्वकृतोपास्तिरौत्सुक्यात्श्रवणादावेवप्रवर्ततेतस्यवेदातैःपरोक्षंज्ञानंजायतेतदर्थस्यनिदिध्यासनादापरोक्ष्यंतंप्रतिसांख्यमुपसर्जनंयोगःप्रधानंतदिदंमतद्वयंगृहीत्वाऔपनिषदस्यपुरुषस्यकचिद्वैदेकगम्यत्वंकचिच्चित्तैकगम्यत्वमुच्यते नावेदविन्मनुतेतंबृहंतमिति दृश्यतेत्वय्ययाबु

बृहच्चैवमिदंशास्त्रमित्याहुर्विदुषोजनाः ॥ अस्मिंश्चशास्त्रेयोगानांपुनर्वेदेषुपुरःसरः ॥ ४६ ॥ पंचविंशात्परंतत्त्वंपठ्यतेननराधिप ॥ सांख्यानांतुपरंतत्त्वंयथावदनुवर्णितं ॥ ४७ ॥ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्बुध्यमानंचतत्त्वतः ॥ बुध्यमानंचबुद्धंचप्रादुर्योगनिदर्शनं ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०वसिष्ठकरालजनकसंवादेसप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

त्येतिच सूत्रमपिसहकार्यंतरविधिःपक्षेणतृतीयंतद्वतइतिध्यानस्यपाक्षिकत्वंदर्शयत्यधिकारिभेदेन तद्वतःश्रवणमननवतः तृतीयंनिदिध्यासनं पक्षेणशुद्धचेतसामनपेक्षिततयोविकल्पेनसहकार्यंतरंविधीयते आत्मदर्शनार्थमिति सूत्रपदानामर्थः ॥ ४६ ॥ किमंशेतर्हिसांख्यायोगंनान्द्रियंतद्वत्युतआह पंचविंशादिति तेषांपंचविंशेअसंगात्मनिकर्तृत्वानुपगमाज्जडेचप्रकृत्यादौकर्तृत्वासंभवाच्चिज्जडयंथ्यात्मनःकर्त्रात्मोपलापेनसर्वविधिप्रतिषेधमोक्षपरंशास्त्रमनर्थकमितिभावः सांख्यानांतुषड्विंशस्योभ्युपगमात् पंचविंशस्यकर्तृत्वान्नोक्तदोषस्तत्त्वमसीत्यादिजीवब्रह्माभेदवादानांसांख्यस्यमित्याशयेनाह सांख्यानामिति ॥ ४७ ॥ कातर्हियोगमतेउक्तदोषगतिरित्याशंक्ययथाकथंचित्समाधत्ते बुद्धमिति यदेवनित्यप्रबुद्धंचिदात्मस्वरूपंतदेवदत्तिसारूप्यदशायांतत्त्वतःकेवलेनरूपेणअप्रतिबुद्धत्वात्बुध्यमानंबुभुसाविषयोभवति नहिस्त्रीवेषच्छन्नोनटोबुद्धोपिनबुभुस्तितोभवतीतियुज्यते नचतावतातस्यद्वैतूप्यंभवति यदपगमायतत्त्वमसीत्यादयोभेदवादाअपेक्ष्यतेइत्याशयः अतएवकर्त्रात्मापलापिनांयोगानांद्वावेवपदार्थावित्याह बुध्यमानंदृश्यंप्रधानं बुद्धंबोधश्चिदात्मा ॥ ४८ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अतिमोक्षप्रेरितारं च मत्वेति श्रुत्यनुसारात्पदार्थत्रयमुपेत्य बुद्धाबुद्धविभागमाह अथ बुद्धमित्यादिना बुद्धबोधः परमात्मा अबुद्धं तदन्यो जीवः अबुद्धस्य विशेषगुणविधिगुणानां सत्त्वादीनामेव विधिर्विधानं प्रमाणममंशुषु दृश्यते हीदं गुणसामर्थ्यब्राह्मणोपि स्वमेराजाहमिति मन्यते न च ब्राह्मण्यमनुसंधत्ते इति आत्मानं बहुधा विश्वेतेजसप्राज्ञविराट् सूत्रांतर्क्यमिरूपेण कृत्वा माययेति शेषः तान्येव च रूपानि प्रविचक्षमे तात्त्विकत्वेन पश्यति नटस्तु स्रोत्रे पकालेऽप्यात्मनः पुंस्त्वमनुसंधत्ते इति परागर्थभ्रमे तदुदाहरणं न प्रत्यक्तत्त्वभ्रमे तस्मात्प्रधानादन्यौ बुद्धाबुद्धौ पृथगभ्युपेयौ तथा चाबुद्धाधिकारिकं शास्त्रं न वैयर्थ्यमश्रुते ॥ १ ॥ न चैवं जितं भेदवादिना नेत्याह एतदिति बुध्यमानो जीवः एतत्बुद्धं ब्रह्म न बुध्यते यत्तद्वैवर्त्यं अहं कर्ता हं भोक्तेति प्रकारेण विकुर्वाणो भवति कुत एतद्विकुर्वाणत्वमत आह गुणानिति यतो गुणान्धारयतेऽतः सर्गादिकर्तृत्वे न विक्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥ एतद्विदुषोति अजस्रमिति बुध्यमानपदं निर्वक्ति अव्यक्तेति अव्यक्तं सकार्यमज्ञानं घटोपमं महेन जानामीति घटादीनां स्वाश्रिताज्ञानस्य च बोधाज्जीवं बुध्यमानपदेन वदंति ॥ ३ ॥

वसिष्ठ उवाच अथ बुद्धमथा बुद्धमिमं गुणविधिं शृणु ॥ आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव प्रविचक्षते ॥ १ ॥ एतदेवं विकुर्वाणो बुध्यमानो न बुध्यते ॥ गुणान्धारय तेषु पृथक् जत्याक्षिपते तदा ॥ २ ॥ अजस्रं त्विह क्रीडा र्थं विकरोति जनाधिप ॥ अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदंत्यपि ॥ ३ ॥ न त्वेव बुध्यते व्यक्तं सगुणं तात निगुणं ॥ कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकं ॥ ४ ॥ बुध्यते यदि वा व्यक्तमेतद्वै पंचविंशकं ॥ बुध्यमानो भवत्येव संगतात्मक इति श्रुतिः ॥ अनेनाप्रतिबुद्धेति वदंत्यव्यक्तमच्युतं ॥ ५ ॥ अव्यक्तबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदंत्युत ॥ पंचविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ॥ ६ ॥ पण्डितं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनं ॥ सततं पंचविंशं च बुध्यते ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा दृश्यं त्वनुगतं स्वभावेन महाद्युते ॥ अव्यक्तमत्र तद्वत्सु बुध्यते तात केवलं ॥ ८ ॥

नन्विदं बुध्यमानत्वं सत्त्वस्यैव धर्म इत्याशंक्याह नत्विति अव्यक्तं कर्तुं सगुणं रूपादिमत्तं निगुणं प्रधानपुरुषौवानुबुध्यते अचेतनत्वादव्यक्तस्य अतएव नत्प्रतिबुद्धकं जडमित्याहुः ॥ ४ ॥ तुष्यतुर्जुन इति न्यायेनाभ्युपेत्याह बुध्यत इति अव्यक्तं कर्तुं यदि जानाति तर्हि पंचविंशकं चिदाभासमेव उपाधिविशिष्टमयमहमस्मीति जानीयान्नतु पण्डितमसंगं यत्त्वयं बुध्यमानः पंचविंशः स संगतात्मकश्चिदचिद्वैधिरूपो हंकारः पुण्यपापमुखदुःखादिसंगी तथा च श्रुतिः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति अनेन संगतात्मकत्वेन हेतुना अव्यक्तमस्फुटमच्युतमविकारिणमपि सतमेतं पुरुषमप्रतिबुद्धो मूढ इति वदंति संधिरार्थः ॥ ५ ॥ बुध्यमानं जीवं पंचविंशं चिदाभासं ननु निष्कृष्टचैतन्यरूपं मग्न्यं न चासावपि बुध्यते चिदाभासोऽपि दृश्यत्वान्नान्यं द्रष्टुमीष्टे न हि घटो घटं बुध्यते यदा त्वाभासेऽपि न ज्ञातृत्वं संभवति तदाननरां तदुपाधिभूते स त्वे इत्यर्थः ॥ ६ ॥ कस्तर्हि बुध्यते इत्यत आह पण्डितमिति निरुपाधिचैतन्यमेव सर्वप्रकाशकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ पण्डितस्य सत्त्वे मानमाह दृश्येति कार्यकारणे च स्वभावेन स्वसत्तयानुगतं शुक्लीदमंश इव स्वाध्यस्तं रजतं सर्वस्मिन्दृश्ये सत्सदित्यनुगमो यदनुबोधादृश्यते तस्मात्तद्वैवर्त्यं वस्तु पण्डितशब्दितमित्यर्थः अनुभवमप्यत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तं अस्फुटमपि अत्र जीवत्येव देहे तत्केवलं निगुणं ब्रह्म बुध्यते ज्ञायते विद्वद्विरतिशेषः ॥ ८ ॥

कुतस्तर्हि सर्वत्रानुगतोपिकेवलोऽस्मदादिभिर्नानुभूयतइत्यतआह केवलमिति बुध्यमानो जीवोऽस्मात्मानमहमन्योऽमुष्यपुत्रो ब्राह्मणोऽधीतीत्यादिरूपं मन्यते तदा केवलं षड्विंशं पंचविंशं च सर्वत्रैकरूपं जीवं चतुर्विंशं अव्यक्तं च न पश्यति कार्यापह्ननदृष्टित्वात् ॥ ९ ॥ कथं तर्हि केवलज्ञः स्यादत आह तदेति अव्यक्ते अव्याकृते लोचनं दृष्टिरस्य अव्याकृतोपास्या प्रकृतिमान् प्रकृतिजयी यदा भवति तदा विमलां शुद्धब्रह्मविषयिणीं बुद्धिविद्यां अमलां निर्वैतां परां सर्वोक्त्यां बुध्यते अवगच्छति ॥ १० ॥ तदैव परविद्योदयकाले षड्विंशबोधः प्रकृतित्यागश्च भवतीत्याह षड्विंश इति ॥ ११ ॥ असौ जीवः अव्यक्तस्य स्वस्मात्पृथक्त्वेन दर्शनात् केवलधर्मा केवल एव भवति यो निर्गुणः सत्प्रकृतिवेदसंकेवल इति योज्यं ॥ १२ ॥ आत्मानं केवलं विमुक्त उपाधिप्रयान्मुक्तः तत्त्वं अनारोपितरूपं निस्तत्त्वं पारोक्ष्यरहितं नित्यापरोक्षमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्त्वं दृश्यं शरीरादि तदाश्रयादस्यापि दृश्यत्वं वस्तुतस्तु न च दृश्यत्वमस्ति दृष्ट्वा त्रत्वात् ॥ १४ ॥ एषः षड्विंशः तत्त्ववान् पारोक्ष्यवान् कार्यभूतं महदादितत्त्वमस्यास्तीति तत्त्ववान् न च यतो निस्तत्त्वः कार्यकारणवर्जितः बुद्धत्वलक्षणं तत्त्वमहं ब्रह्मास्मीति तत्तिमपि एवमुच्यते ॥ १५ ॥ एतदेवाह षड्विंश इति ननु षड्विंशो ह मितियया वृत्त्या षड्विंशो गृह्यते तस्यानाशकस्य वृत्त्यंतरस्याभावाद्भावेवानवस्थापानात् कथं निरुपाधिकस्य सा केवलं पंचविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ॥ बुध्यमानो यदात्मानमन्यो ह मिति मन्यते ॥ ९ ॥ तदा प्रकृतिमानेन भवत्यव्यक्तलोचनः ॥ बुध्यते च परां बुद्धिं विमलाममलां यदा ॥ १० ॥ षड्विंशो राजशार्दूलतया बुद्धत्वमाव्रजेत् ॥ ततस्त्यजति सां व्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिवै ॥ ११ ॥ निर्गुणः प्रकृतिवेदगुणयुक्तामचेतनां ॥ ततः केवलधर्मा सौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ॥ १२ ॥ केवलेन समागम्य विमुक्तोत्मानमाप्नुयात् ॥ एतत्तु तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरं ॥ १३ ॥ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ॥ पंचविंशति तत्त्वानि प्रवदंति मनीषिणः ॥ १४ ॥ न चैतत्त्ववांस्ता तनिस्तत्त्वस्त्वप्यबुद्धिमान् ॥ एवमुच्यते तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धत्वलक्षणं ॥ १५ ॥ षड्विंशो ह मिति प्राज्ञो गृह्यमाणो जरामरः ॥ केवलेन वलेनैव समतां यात्यसंशयं ॥ १६ ॥ षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ॥ एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ १७ ॥ चेतनेन समेतस्य पंचविंशतिकस्य ह ॥ एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥ १८ ॥ बुध्यमानो प्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ॥ संगधर्मा भवत्येव निःसंगात्मानराधिप ॥ १९ ॥ निःसंगात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विभुं ॥ विभुस्य जतिचा व्यक्तं यदा त्वेति द्विबुध्यते ॥ २० ॥

क्षात्कारोत्तिरूपस्यैवोपाधेर्विद्यमानत्वादित्याशंक्याह केवलेनेति वलेन स्वसामर्थ्येन तद्वृत्तिरूपं ग्रहणं समतां याति यथा कतं करजोरजोतरं शमयत्स्वयमपिशाम्यति तथा चरमा ब्रह्माकारावृत्तिर्यंतरं स्वात्मानं च शमयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ षड्विंशेनेति येन केवलप्रकाशात्मना पंचविंशादीन् बुध्यते न जानन्न बुद्धिमान् यतो भवति एतत्तस्याज्ञानमेव नानात्वं ब्रह्माज्ञानमूलक एव प्रपंच इत्यर्थः ॥ १७ ॥ षड्विंशानुभवस्वरूपमाह चेतनेनेति पंचविंशस्य अहं प्रत्ययगम्यस्य चेतनायुक्तस्य जडस्य तदा एकत्वं भवति यदा बुद्ध्याप्यहमित्यात्मानं न बुध्यते धीनिरोधे सति गाढसुषुप्तिवत् षड्विंशानुभव इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतत्फलमाह बुध्यमान इति अहमिति गृह्यमाणः संगधर्मा सुखादिसंगी जीवः अप्रबुद्धेन बाह्यनसातीततया अगोचरीकृतेन षड्विंशेन यदा समतामभेदं याति तदानिःसंगात्मा पुण्यापुण्यादिस्पर्शान्यो भवति ॥ १९ ॥ निःसंगात्मनः षड्विंशस्य संगतासंगिनोपि जीवस्य निःसंगता भवति सा च अव्यक्तत्यागेनैवेत्यर्थः एतदव्यक्तं दृष्टमात्रैव प्रकृतिर्लीयत इत्यर्थः यथोक्तं सप्तत्यां प्रकृतेः सुकुमारतरं किंचिदस्तीति मेमतिर्भवति यादृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्येति ॥ २० ॥

असारंरज्जुगवन्निःस्वरूपंभवति क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइतिश्रुत्यनुसारेणअप्रतिबुद्धःक्षरः बुध्यमानःअक्षरः बुद्धईशः एतेयथाश्रुतिप्रोक्ताः ॥ २१ ॥ नानात्वेति यथोदुंबरेणसह मशकस्ययथावाजलेनसहमत्स्यस्यनानात्वैकत्वेएवंचतुर्विंशत्यातत्त्वैःसहपंचविंशस्येत्यर्थः एतद्योगसंमतंनानात्वैकत्वमुक्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अव्यक्तज्ञानसंहितंअव्यक्तविषयंपुरुषात्पृथक्चेन्नज्ञानंपुरुषमा

चतुर्विंशमसारंचषड्विंशस्यप्रबोधनात् ॥ एतद्यप्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तोबुद्धश्चतत्त्वेनयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वमेतावद्वष्टव्यं शास्त्रदर्शनात् ॥ २२ ॥ मशकोदुंबरेयद्वदन्यत्वंतद्वदेतयोः ॥ मत्स्योदकेयथातद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमेवावगंतव्यंनानात्वैकत्वमेतयोः ॥ एतद्विमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितं ॥ २४ ॥ पंचविंशतिकस्यास्ययोयंदेहेपुवर्तते ॥ एपमोक्षयितव्येतिप्रादुरव्यक्तगोचरात् ॥ २५ ॥ सोयमेवंविमुच्येतनान्यथेतिविनिश्च यः ॥ परश्चपरधर्माचभवत्येपसमेत्यवै ॥ २६ ॥ विशुद्धधर्माशुद्धेनबुद्धेनचसबुद्धिमान् ॥ विमुक्तधर्मांमुक्तेनसमेत्यपुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ वियोगधर्मिणाचैववि मुक्तात्माभवत्यथ ॥ विमोक्षिणाविमोक्षश्चसमेत्येहतथाभवेत् ॥ २८ ॥ शुचिकर्माशुचिश्चैवभवत्यमितदीप्तिमान् ॥ विमलात्माचभवतिसमेत्यविमलात्मना ॥ २९ ॥ केवलात्मातथाचैवकेवलेनसमेत्यवै ॥ स्वतंत्रश्चस्वतंत्रेणस्वतंत्रत्वमवाप्नुते ॥ ३० ॥ एतावदेतत्कथितंमयातेतत्थ्यंमहाराजयथार्थतत्त्वं ॥ अमत्सरत्वं परिगृह्यचार्यसनातनंब्रह्मविशुद्धमाद्यं ॥ ३१ ॥ नवेदनिष्ठस्यजनस्यराजस्यदेयमेतत्परमंत्वयाभवेत् ॥ विधिस्मानायविवोधकारणंप्रबोधहेतोःप्रणतस्यशः सनं ॥ ३२ ॥ नदेवमेतच्चतथातृतात्मनेशठायक्रीवायनजिह्मबुद्धये ॥ नपंडितज्ञानपरोपतापिनेदयंतुदेयंचनिबोधयादृशे ॥ ३३ ॥ श्रद्धान्वितायाथगुणान्विता यपरापवादाद्विरतायनित्यं ॥ विशुद्धयोगायबुधायनित्यंक्रियावतेचक्षमिणेहिताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलायविधिप्रियायविवादहीनायबहुश्रुताय ॥ विजा नतेचैवनचाहितक्षमेदमेचशक्तायशमेचदेयं ॥ ३५ ॥

त्रावशेषमेकत्वंमोक्षोऽन्यन्नानात्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सांख्यमतमाह पंचविंशतिकस्येति अव्यक्तादज्ञानात्तद्विषयान्महदादेश्विमोक्षयितव्यः ॥ २५ ॥ एवमज्ञानबाधेसत्येवविमुच्येतनान्यथेत्यर्थः परोन्य श्विदात्मा परधर्माक्षेत्रधर्मा समेत्यक्षेत्रेणैकीभूय ॥ २६ ॥ परधर्मत्वमेवप्रपंचयति विशुद्धेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वेदनिष्ठस्यनिर्दोषवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येतिपाठःस्व च्छः विधिस्मानायविशेषेणतृष्णावते धेदूपानेऽस्यरूपं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अगाधमप्रतिष्ठितं जन्मयेन तत् जन्मनिवर्तकमित्यर्थः नास्ति मरणं येन तत् अमरणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कितदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नाकर्तते पुनरिति उपक्रान्तमुपपाद्योपसंहरति ए

एतैर्गुणैर्हीनतमेन देयमेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः ॥ न श्रेयसायोंक्ष्यति तादृशे कृतं धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३६ ॥ पृथ्वीमिमांशपिरत्नपूर्णं दद्यान्न देयं त्विदं
मव्रताय ॥ जितेन्द्रिया ये तदसंशयं ते भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ३७ ॥ करालमाते भयमस्तु किंचिदेतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य ॥ यथा वदुः कं परमं पवित्रं विशोकमत्यंतम
नादिमध्यं ॥ ३८ ॥ अगाधजन्मामरणं च राजन्निरामयं वीतभयं शिवं च ॥ समीक्ष्य मोहं त्यज वाद्य सर्वज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ॥ ३९ ॥ अवाप्तमेतद्धिमं
यासनातनाद्विरण्यगर्भाद्दत्तो नराधिप ॥ प्रसाद्य त्वेन तमुग्रचेतसं सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ॥ ४० ॥ पृष्टस्त्वया चास्मि यथानरेन्द्र यथामयेदं त्वयि चोक्तम
द्य ॥ तथा वाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र महाज्ञानं मोक्षविदां परायणं ॥ ४१ ॥ भीष्म उवाच एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्श
नात् ॥ ४२ ॥ पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च ॥ नावबुध्यत तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरं ॥ ४३ ॥ एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया ॥ कथितं तत्त्वतस्तु त
श्रुत्वा देवर्षि नृप ॥ ४४ ॥ हिरण्यगर्भाद्विषणावसिष्ठेन महात्मना ॥ वसिष्ठाद्विषादूर्ध्वान्नारदो वाप्तवानिदं ॥ ४५ ॥ नारदाद्विदितं मत्स्यमेतद्ब्रह्म सनातनं ॥ मा
शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वा तत्परमं पदं ॥ ४६ ॥ येन क्षराक्षरे वित्ते भयं तस्य न विद्यते ॥ विद्यते तु भयं तस्य येनैतद्वेत्ति पार्थिव ॥ ४७ ॥ अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपा
द्रवत् ॥ प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणां तान्युपाश्रुते ॥ ४८ ॥ देवलोकं तथातिर्यङ्मनुष्यमपि चाश्रुते ॥ यदि शुद्ध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४९ ॥ अज्ञान
सागरोद्योरोत्थं व्यक्तागाध उच्यते ॥ अहन्यहनि मज्जंति यत्र भूतानि भारत ॥ ५० ॥ यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ॥ तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितं म
स्कश्च पार्थिव ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः मोक्षः वसिष्ठकरालजनकसंवादः समाप्तौ अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ७३ ॥

तदुक्तमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वित्ते विज्ञाते ॥ ४७ ॥ उपाद्रवत्क्षेशवानभूत् अश्रुते च प्रेत्येत्युभयान्वयि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति शांतिः मोक्षः नैः भाः अष्टा
धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

असारंरज्जूरगवन्निःस्वरूपंभवति क्षरं प्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइतिश्रुत्यनुसारेणअप्रतिबुद्धःक्षरः बुध्यमानःअक्षरः बुद्धईशः एतेयथाश्रुतिप्रोक्ताः ॥ २१ ॥ नानात्वेति यथोदुंबरेणसह
मशकस्ययथावाजलेनसहमत्स्यस्यनानात्वैकत्वेएवंचतुर्विंशत्यातत्त्वैःसत्त्वैःस्येत्यर्थः एतद्योगसंमतंनानात्वैकत्वमुक्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अव्यक्तज्ञानसंहितंअव्यक्तविषयंपुरुषात्पृथक्केनज्ञानंपुरुषमा

चतुर्विंशमसारंचषड्विंशस्यप्रबोधनात् ॥ एतद्यप्रतिबुध्यमानश्चतेनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तोबुद्धश्चतत्त्वेनयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वमेतावद्विषयं
सांख्यदर्शनात् ॥ २२ ॥ मशकोदुंबरेयद्वदन्यत्वंतद्वदेतयोः ॥ तस्योदकेयथातद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमेवावगंतव्यंनानात्वैकत्वमेतयोः ॥ एतद्विमोक्ष
इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितं ॥ २४ ॥ पंचविंशतिकस्यास्य ॥ २५ ॥ हेपुवर्तते ॥ एषमोक्षयितव्येतिप्रादुरव्यक्तगोचरात् ॥ २५ ॥ सोयमेवंविमुच्येतनान्यथेतिविनिश्च
यः ॥ परश्चपरधर्माचभवत्येवसमेत्यवै ॥ २६ ॥ विशुद्धः ॥ शुद्धेनबुद्धेनचसबुद्धिमान् ॥ विमुक्तधर्मा मुक्तेनसमेत्यपुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ वियोगधर्मिणाचैववि
मुक्तात्माभवत्यथ ॥ विमोक्षिणाविमोक्षश्चसमेत्येहतथाभवेत् ॥ २८ ॥ शुचिकर्माशुचिश्चैवभवत्यमितदीप्तिमान् ॥ विमलात्माचभवतिसमेत्यविमलात्मना
॥ २९ ॥ केवलात्मातथाचैवकेवलेनसमेत्यवै ॥ स्वतंत्रश्चस्वतंत्रेणस्वतंत्रत्वमवाप्नुते ॥ ३० ॥ एतावदेतत्कथितंमयाततथ्यंमहाराजयथार्थतत्त्वं ॥ अमत्सरत्वं
परिगृह्यचार्यसनातनंब्रह्मविशुद्धमाद्यं ॥ ३१ ॥ नवेदनिष्ठस्यजनस्यराजन्प्रदंयमेतत्परमंत्वयाभवेत् ॥ विधित्समानायविवोधकारणंप्रबोधहेतोःप्रणतस्यशः
सनं ॥ ३२ ॥ नदेवमेतच्चतयानृतात्मनेशठायकृत्वायनजिह्मबुद्धये ॥ नपंडितज्ञानपरोपतापिनेदयंतुदेयंचनिबोधयादृशे ॥ ३३ ॥ श्रद्धान्वितायाथगुणान्विता
यपरापवादाद्विरतायनित्यं ॥ विशुद्धयोगायबुधायनित्यंक्रियावतेचक्षमिणेहिताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलायविधिप्रियायविवादहीनायबहुश्रुताय ॥ विजा
नतेचैवनचाहितक्षमेदमेवशक्तायशमेवदेयं ॥ ३५ ॥

त्रावशेषमेकत्वंमोक्षोऽन्यन्नानात्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सांख्यमतमाह पंचविंशतिकस्येति अव्यक्तादज्ञानात्तद्विषयान्महदादेश्वमोक्षयितव्यः ॥ २५ ॥ एवमज्ञानबाधेसत्येवविमुच्येतनान्यथेत्यर्थः परोन्य
श्रिदात्मा परधर्माक्षेत्रधर्मा समेत्यक्षेत्रेणैकीभूय ॥ २६ ॥ परधर्मत्वमेवप्रपंचयति विशुद्धेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वेदनिष्ठस्यनिर्दोषवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येतिपाठःस्य
च्छः विधित्समानायविशेषेणतृष्णावते धेदूपानेऽस्वरूपं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

किंतदक्षरमिति पृष्टस्याक्षरस्य व्याख्यानाय चतुर्विंशत्यात्मकं क्षरमुक्त्वा पंचविंशोऽक्षरइतियोगमन्
धिकारहेतून्कांश्चिद्वर्मान्विधत्ते मृगयां विचरन्नित्यध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

भीष्म उवाच मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः ॥ वने ददर्श विप्रेन्द्रम्
स्तेन पप्रच्छ दसुमानिदं ॥ २ ॥ भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य चापीह वा भवेत् ॥ पुरुष २॥ धरं भृगोः ॥ १ ॥ उपासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसामुनिं ॥ पश्चादनुमत
निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ४ ॥ ऋषिरुवाच मनसो प्रतिकृणु वेदे हे कामस्य वशवर्तिनः ॥ ३ ॥ सत्कृत्य परिपृष्टः सन्सुमहात्मा महातपाः ॥
र्मः सतांहितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सतां ॥ धर्मा लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः स्ते प्रेत्य चेह च वांछसि ॥ भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतैर्द्रियः ॥ ५ ॥ धे
तं नानुपश्यसि ॥ ७ ॥ यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ तथा धर्मे परिचयः ॥ स्वादु कामुककामानां वैतृण्य किं न गच्छसि ॥ मधुपश्चसि दुर्बद्धे प्रपा
धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करं ॥ ९ ॥ वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ॥ ग्रन्थस्तत्फलार्थिना ॥ ८ ॥ असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करं ॥ सता तु
समाहितः ॥ निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणा गुणान् ॥ ११ ॥ नित्यं च बहुदा तवैव न सुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ १० ॥ मनोवाक्कायिके धर्मे कुरु श्रद्धां
शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ॥ क्रोधमुत्सृज्य दद्याच्च नानुतप्येन्न कीर्तयेत्साधुभ्यश्चानसूयता ॥ प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥ १२ ॥
पात्रं स्याद्वेदविद्विजः ॥ १४ ॥ सत्कृता चैकपत्नी च जात्या यो निरिहेष्यते ॥ क्रम्य जुः ॥ १३ ॥ अनृशंसः शुचिर्दातः सत्यवागार्जवे स्थितः ॥ योनिकर्म विशुद्धं च
वेत् ॥ पात्रकर्म विशेषेण देशकालाववेश्य च ॥ १६ ॥ लीलया लप्यथा गात्रात्पृष्ठं गोविद्वान्पट्कर्मपात्रमुच्यते ॥ १५ ॥ स एव धर्मः सो धर्मस्तं प्रतिनरं भ
सम्यग्घृतं भवति भेषजं ॥ तयानिर्लतदोषस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः ॥ १८ ॥ मानसं चातुरजः पुमान् ॥ बहुयत्नेन च महत्पापनिर्हरणं तथा ॥ १७ ॥ विरिक्तस्य यथा
सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजयेत् ॥ स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मे विधीयत ॥ सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभं ॥ अशुभेभ्यः सदा क्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९ ॥

र्मशुद्धिचव्याचष्टे सत्कृतेति एकस्यैव पत्नी एकपत्नी न त्वन्यपूर्वा जात्याः पुत्रोत्पत्तेः योनिः स्थानं ॥ २० ॥
दिधर्मः सुखावह इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विरिक्तस्येति विरेचनानंतरमेव यथा घृतपानं भेषजं एवं दानेन निर्लतदोषस्यैव यागा

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशान्ति० मोक्ष० नै० भा० नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यथाकठवल्लीषुयेयंप्रेतेचिकित्सामनुष्येअस्तीत्येकेनायमस्ती
तिचैकेइत्यादिनाप्रश्नप्रतिवचनेनस्थूलदेहनाशोप्यात्मास्तित्वंप्रसाधितं तस्यैवपुनरन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मान्नाकृतात्अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वेदेत्यादिनाधर्माद्युपेतलिगशरीरादन्यत्वं
प्रश्नपूर्वकंसाधितंतद्वदिहापिसाधयति धर्माधर्मविमुक्तंयदित्यादिना धर्माधर्मोसुखदुःखे तद्धेतूजन्ममृत्यु तद्धेतूपुण्यपापप्रवृत्तिरूपेतद्धेतुःसंशयशब्दितमवस्तुविषयंभ्रांत्यादिज्ञानंरागादिजनकंतेर्विमुक्तंयदित्य

अधृतात्मन्यृतौतिष्ठदुर्बुद्धेबुद्धिमान्भव ॥ अप्रशांतःप्रशाम्यत्वमप्राज्ञःप्राज्ञवच्चर ॥ २१ ॥ तेजसाशक्यतेप्राप्तुमुपायःसहचारिणा ॥ इहंचप्रेत्यचश्रेयस्तस्यमू
लंधृतिःपरा ॥ २२ ॥ राजर्षिरधृतिःस्वर्गात्पतितोहिमहाभिषः ॥ ययातिःक्षीणपुण्योपिधृत्स्लोकानवाप्तवान् ॥ २३ ॥ तपस्विनांधर्मवतांविदुषांचोपसेवनात् ॥
प्राप्त्यसेविपुलांबुद्धितयाश्रेयोभिपत्स्यसे ॥ २४ ॥ भीष्मउवाच सतुस्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वामुनिभाषितं ॥ विनिवर्त्यमनःकामादर्मबुद्धिचकारह ॥
॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति०मोक्ष०प०जनकानुशासनेनवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३०९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच धर्माधर्मविमुक्तंयद्विमुक्तं
सर्वसंशयात् ॥ जन्ममृत्युविमुक्तंचविमुक्तंपुण्यपापयोः ॥ १ ॥ यच्छिवंनित्यमभयंनित्यमक्षरमव्ययं ॥ शुचिनित्यमनायासंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ भी
ष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं ॥ याज्ञवल्क्यस्यसंवादंजनकस्यचभारत ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठंदैवरातिर्महायशाः ॥ पप्रच्छजनको
राजाप्रश्नंप्रश्नविदांवरं ॥ ४ ॥ जनकउवाच कर्तीन्द्रियाणिविप्रर्षेकतिप्रकृतयःस्मृताः ॥ किमव्यक्तंपरंब्रह्मतस्माच्चपरतस्तुकिं ॥ ५ ॥ प्रभवंचाप्ययंचैव
कालसंख्यांतथैवच ॥ वक्तुमर्हसिविप्रैर्द्रवदनुग्रहकाक्षिणः ॥ ६ ॥ अज्ञानात्परिपृच्छामित्वंहिज्ञानमयोनिधिः ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामिसर्वमेतदसंशयं ॥ ७ ॥

गात्मवस्तु ॥ १ ॥ तदेवशिवंजामदायपेक्षयातुरीयं शिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंतइतिश्रुतेः नित्यमभयंसर्वदाभयशून्यं प्रलयादौकारणब्रह्मभावंप्राप्तस्यापिजन्मान्तरसत्त्वात् नित्यंअविनाशिहिरण्यगर्भादिवचनशय
तीत्यर्थः अक्षरंअपचयशून्यं अतएवाव्ययंनाशहीनं शुचिस्त्वतोनिर्दोषं नित्यमनायासंउपाधिसंपर्केष्वप्रच्युतकौटस्थभावं ॥ २ ॥ यत्पृष्टंच्चापृष्टमपिपृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वादावश्यकंतत्सर्वंआख्यायिकामुखे
नवक्तुंप्रतिजानीते अत्रेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अव्यक्तंकारणंब्रह्म परंमहदादेःतस्माच्चपरतोनिर्गुणं ॥ ५ ॥ काक्षिणःकाक्षिणेमहामितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सांख्ययोगयोरैकार्थस्य प्रागुक्तत्वाद्भयसंमतमित्यर्थः अव्यक्तं योगमते जडसत्त्वं च सांख्यमते चित्प्रतिबिम्बगर्भमीश्वराख्यं शुद्धब्रह्मज्ञानेन बाध्यं चेति यद्यप्येषामवांतरधर्मभेदोऽस्ति तथाप्यव्यक्तादिधर्मिणः सर्वेषामप्रत्याख्येया इति भावः ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यन्ते प्रकृतिशब्दितत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शब्दादयः स्थूलवियदाद्याः एषा प्राचां व्याख्या शब्दादीनां भौतिकत्वोपपादकव्याख्या विशेषविरोधात्तु यथा श्रुतमेव साधु सर्वत्र लक्षणायां च सर्वशास्त्रविष्टवः स्यात् ॥ १३ ॥ एते शब्दादयः दशविशेषाः विकारांतरानुपादानत्वं विशेषत्वं तच्च शब्दादिष्वेव दृष्टं न स्थूलपृथिव्यादिषु मनसु विकारांतरं तमपि न विशेषः तस्य वक्ष्यमाणरीत्या महाभूतोपादानत्वात् श्रोत्रादीनामपि विशेषत्वं निराचष्टे बुद्धीति सविशेषाणीत्यनेन श्रोत्रादयो न विशेषा इत्युक्तं ॥ १४ ॥ षोडशकमिति बुद्ध्यहंकाराभ्यां मनः पृथक्करो

याज्ञवल्क्य उवाच श्रूयतामवनीपालय देतदनु पृच्छसि ॥ योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः ॥ ८ ॥ न तवाविदितं किंचिन्मां तु जिज्ञासते भवान् ॥ पृष्टे न चापि वक्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ अप्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ॥ तत्र तु प्रकृतीरष्टौ प्रादुरध्यात्मचितकाः ॥ १० ॥ अव्यक्तं च महान्तं च तथा हंकार एव च ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥ ११ ॥ एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारा नपि मे शृणु ॥ श्रोत्रं त्वक्कैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पंचमं ॥ १२ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ वाक्कहस्तौ च पादौ च पायुर्मेढं तथैव च ॥ १३ ॥ एते विशेषा राजेंद्रमहाभूतेषु पंचसु ॥ बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मे थिल ॥ १४ ॥ मनः षोडशकं प्रादुरध्यात्मगतिचितकाः ॥ त्वंचैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धि विशारदाः ॥ १५ ॥ अव्यक्ताश्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ॥ प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ १६ ॥ महतश्चाप्यहंकार उत्पन्नो हिनराधिप ॥ द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतं ॥ १७ ॥ अहंकाराच्च संभूतं मनोभूत गुणात्मकं ॥ तृतीयः सर्ग इत्येष अहंकारिक उच्यते ॥ १८ ॥

ति एतच्चानुभववलात्तवचतार्किकादीनां च संमतमित्याह त्वंचेति तथाहि लौकिका अहंकारमात्मानं बुद्धितद्रूपं मनोतरिन्द्रियं चेति प्रतीयन्ति शास्त्रतत्त्वे तु मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमांतरं संशयो निश्चययोगवत् स्वरूपं विषया अमी इति सर्वेषां तरेन्द्रियत्वमेव ॥ १५ ॥ सृष्टिक्रममाह अव्यक्तादिति सुषुप्ताख्यंतमोऽज्ञानं यद्वीजं स्वप्नबोधयोरित्युक्तेरव्यक्तमिह सौषुप्तं तमः तस्मान्महानात्मा अयमहं ब्रह्मणो मुख्यपुत्र इति विशेषा नालिगितोऽस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययविषयो बुद्धिसूक्ष्माख्यो महान् उत्पद्यते ॥ १६ ॥ तत उक्तविशेषालिगितोऽस्मीति प्रत्ययविषयो हंकारः ॥ १७ ॥ ततः संकल्पविकल्पात्मकं मनस्तच्च वियदादिभूततद्रूपशब्दा

अतएवतस्मान्नसोभूतोत्पत्तिरुच्यते अतोमानसत्वाद्भूतानांस्थूलसूक्ष्मतरूपांविभागानास्तीतिविशेषशब्दादयएवगणतानस्थूलपृथिव्याद्याः तेषांशब्दादिहेतुत्वेनविकारांतरानुपादानत्वरूपविशेषत्वायो
गात् एतच्चतार्किकादीनामपिसंमतंश्रुत्यनुगृहीतं च तथाहि तार्किकागुणिनःसकाशाद्रुणोत्पत्तिमिच्छंतआकाशादिभ्यएवशब्दाद्युत्पत्तिमिच्छन्ति श्रुतिश्च इंद्रियेभ्यःपरास्वर्याअर्थेभ्यश्चपरमनः मनसस्तुपराबु
द्धिर्बुद्धेरात्माहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्परंकिंचित्साकाशासापरागतिरिति विलोमक्रमेणइममेवानुक्रमंप्रदर्शयति परत्वंकारणत्वं अर्थाःखादयः ॥ १९ ॥ शब्दादीनांसर्गस्तुभौ
तिकःपंचमः ॥ २० ॥ बहुचिंतात्मकमानसमित्यर्थः एतेनशब्दादीनांश्रोत्राद्यजनकत्वमुक्तंतेनचतेषांविशेषत्वंदृढीकृतंभवति ॥ २१ ॥ श्रोत्रादिभ्योऽधस्तनोऽधःश्रोत्रःसचासाविन्द्रियग्रामश्चवागा
दिः सोपिश्रोत्रादिवच्चिंतात्मकएवेतिभावः ऐन्द्रियकंइन्द्रियसमुदायः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वस्रोतःप्रवाहोऽस्येतिप्राणऊर्ध्वस्रोताः तिर्यगित्यत्रापिस्रोतःपदानुषंगोद्वष्टव्यः तेननाभिर्मध्यस्थस्यसमानस्यसर्वांगव्यापि

मनसस्तुसमुद्भूतामहाभूतानराधिप ॥ चतुर्थसर्गमित्येतन्मानसंविद्धिमेमतं ॥ १९ ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ पंचमंसर्गमित्याहुर्भौतिकंभूत
चिंतकाः ॥ २० ॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुश्चजिह्वाघ्राणंचपंचमं ॥ सर्गतुषष्ठमित्याहुर्बहुचिंतात्मकंस्मृतं ॥ २१ ॥ अधःश्रोत्रेन्द्रियग्रामउत्पद्यतिनराधिप ॥ सप्तमंस
र्गमित्यादुरेतदैन्द्रियकंस्मृतं ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वस्रोतस्तयातिर्यगुत्पद्यतिनराधिप ॥ अष्टमंसर्गमित्यादुरेतदार्जवकंस्मृतं ॥ २३ ॥ तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोतउत्पद्यतिन
राधिप ॥ नवमंसर्गमित्यादुरेतदार्जवकंबुधाः ॥ २४ ॥ एतानिनवसर्गाणितत्त्वानिचनराधिप ॥ चतुर्विंशतिरुक्तानियथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ २५ ॥ अतऊर्ध्व
महाराजगुणस्यैतस्यतत्त्वतः ॥ महात्मभिरनुप्रोक्तांकालसंख्यानिबोधमे ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेदशा
धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच अव्यक्तस्यनरश्रेष्ठकालसंख्यानिबोधमे ॥ पंच
कल्पसहस्राणिद्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १ ॥

नोव्यानस्यसर्वसंश्रितस्योदानस्यचउपरिभागतांशानांप्रहणं एतदार्जवकंएतस्यऐन्द्रियकस्यआर्जवकंऋजुवृत्तिः विशेषानाक्रांतसामान्यवृत्तिरितियावत् यथोक्तंसांख्यसप्तत्यां सामान्यकरणवृत्तिःप्रा
णाद्यावायवःपंचेति ॥ २३ ॥ तिर्यक्स्रोतःशब्देनेतेषामेवसमानोदानव्यानानादेहस्याधोभागतांशप्रहणं अधःस्रोताअपानः शेषंप्राग्वत् ॥ २४ ॥ सर्गाणिद्विबत्त्वमार्षं चतुर्विंशतिरिष्यक्तमहदहंकारमनां
सिचत्वारिपंचभूतानिपंचशब्दाद्याः पंचज्ञानेन्द्रियाणिपंचकर्मेन्द्रियाणि प्राणादिपंचकस्येन्द्रियेष्वेवांतर्भावाच्चतुर्विंशतिरेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ गुणस्यगुणसर्गस्य तत्त्वतःतत्तदुपासनयातत्तद्वावापत्तिप्रप्य ल्यब्लो
पेपंचमी यावंतंयावंतंकालंतिष्ठतितत्कालस्यसंख्यानिबोधबुध्यस्व मेमतः ॥ २६ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ॥ ७ ॥ मोक्षस्यानंत्यं
वक्तुं कर्मोपास्तिफलस्यसर्वस्यसावधिकत्वमाह अव्यक्तस्येत्यादिना अव्यक्तस्यउपासनायाऽव्यक्तभावंगतस्य ॥ १ ॥

रात्रिरेतावतीति अनयैवसंख्ययाशतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेरस्यशतंवर्षाण्यायुरितिज्ञेयं एवमुत्तरत्र अस्यैश्वर्यमाह सृजतीति ओषधिअन्नंतत्कार्यमनः अन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेः असतोधिमनोऽसृज्यतेति
 श्रुनेश्वासच्छब्दितादव्यक्तान्महत्तत्त्वापरनामकंसूक्ष्ममनोऽसृजदित्यर्थः ॥ २ ॥ मनःप्रजापतिमसृजतेतिश्रुतेरर्थमाह ततइति मनोद्वाराऽव्यक्तमेवप्रजापतिमसृजदितिश्रुत्यर्थोदर्शितः एषमन्यास्वपिश्रुतिपुआ
 काशादीनांवाय्वादिस्रष्टृत्वोक्तिर्व्याख्येया अंडं ब्रह्मांडं वासनामयं सेनितच्छब्देनांडमुच्यते ॥ ३ ॥ महामुनिर्महान् संदधेअनुसंधानं कृतवान् अव्यक्तस्याव्याकृतस्ययेयंतद्वैश्वतवहुस्यांप्रजायेयेतिप्राणिकर्मानुरो
 धेनस्रष्टृत्वब्रह्मांडालोचनात्मकस्यईक्षणस्यकर्त्रीचिदचिदात्मिकापारमेश्वरीशक्तिः सैवमहत्तत्त्वमितिप्रघट्टकार्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सृजतीति ऋषिर्महान् भूतंमहाभूतोपादानत्वान् ॥ ७ ॥ देहात्भौतिक
 रात्रिरेतावतीचास्यप्रतिबुद्धोनराधिप ॥ सृजत्योषधिमेवाग्रेजीवनंसर्वदेहिनां ॥ २ ॥ ततोब्रह्माणमसृजद्विरण्यांडसमुद्भवं ॥ सामूर्तिःसर्वभूतानामित्येवमनु-
 शुश्रुम ॥ ३ ॥ संवत्सरमुपित्वांडेनिष्क्रम्यचमहामुनिः ॥ संदधेसमर्हीकृत्स्नांदिवमूर्ध्वं प्रजापतिः ॥ ४ ॥ घावापृथिव्यांरित्यपराजन्वदेषुपठ्यते ॥ तयोःशकलंयो
 र्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५ ॥ एतस्यापिचसंख्यानंवेदवेदांगपारगैः ॥ दशकल्पसहस्राणिपादोनान्यहरुच्यते ॥ ६ ॥ रात्रिमेतावतीचास्यप्रादुरध्यात्मचित
 काः ॥ सृजत्यहंकारमृषिर्भूतंदिव्यात्मकंतथा ॥ ७ ॥ चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वमहानृषिः ॥ तैवैपितृणांपितरःश्रूयंतैराजसत्तम ॥ ८ ॥ देवाःपितृणांचसुतादेवै
 र्लोकाःसमावृताः ॥ चराचरानरश्रेष्ठइत्येवमनुशुश्रुम ॥ ९ ॥ परमेष्ठीत्वहंकारःसृजन्भूतानिपंचधा ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ १० ॥ एत
 स्यापिनिशामाहुस्तृतीयमिहकुर्वतः ॥ पंचकल्पसहस्राणितावदेवाहरुच्यते ॥ ११ ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ एतेविशेषाराजेंद्रमहाभूतेपुपंचसु-
 ॥ १२ ॥ यैराविष्टानिभूतानिअहन्यहनिपार्थिव ॥ अन्योन्यंस्पृहयंत्येतेअन्योन्यस्यहितेरताः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमतिवर्ततेअन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ तेवध्यमाना
 त्वन्योन्यंगुणैर्हारिभिरव्ययैः ॥ १४ ॥ इहैवपरिवर्ततेतिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ त्रीणिकल्पसहस्राणिएतेपामहरुच्यते ॥ १५ ॥ रात्रिरेतावतीचैवमनसश्चनराधि-
 प ॥ मनश्चरतिराजेंद्रवारितंसर्वमिंद्रियैः ॥ १६ ॥ नचेंद्रियाणिपश्यंतिमनएवानुपश्यति ॥ चक्षुःपश्यतिरूपाणिमनसातुनचक्षुषा ॥ १७ ॥
 देहोत्पत्तेःपूर्वचतुरोभौतिकान्बुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान्पुत्रान्महानृषिरसृजत् तेचत्वारःपुत्राः पितृणामहाभूतानामपिपितरइतिमनआदयएवभूतानांकल्पकाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवंदृष्टिदृष्टिमुक्तासृ-
 ष्टिदृष्टिमाह देवाइति देवाइंद्रियाणिअंतःकरणचतुष्टयसहिताः पितृणामहाभूतानांसुताः देवैर्भूतैः लोकाश्चतुर्दशभुवनानिचराचराश्चतदंतर्गताभूतैरेवावृताः ॥ ९ ॥ एतदेवविस्पष्टयति परमेष्ठीति चकारात्
 भौतिकानिमनआदीनि ॥ १० ॥ अहंकारोपासकस्यापिकालमानमाहैतस्येति तृतीयंआहंकारिकंसर्गं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हारिभिर्हरणशीलैः गुणैःरूपादिभिः ॥ १४ ॥ त्रीणीति एतेषांविशेषोपा-

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० एकादशाधिकत्रिशततमाध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ५ ॥ विनाशिफलत्वेपिभोजनादिवत्तत्त्वानामुपास्तिरादत्तव्येत्याशंक्यतत्फलस्यातेबीभत्सतांदर्शयितुं प्रलयमाह तत्त्वानामित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ अहंकृतंनरंअहंकाराभिमानिनंमहारुद्रं ॥ ३ ॥ सूर्यरूपीरुद्रएवशतसूर्यसमोभूत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ जाज्वलतिअतिशयेनज्व

मनसिव्याकुलेचक्षुःपश्यन्नपिनपश्यति ॥ तथैन्द्रियाणिसर्वाणिपश्यंतीत्यभिचक्षते ॥ १८ ॥ नचैन्द्रियाणिपश्यंतिमनएवात्रपश्यति ॥ मनस्युपरतेराजंन्द्रि योपरमोभवेत् ॥ १९ ॥ तदिन्द्रियेपूपरमोमनस्युपरमोभवेत् ॥ एवंमनःप्रधानानिइन्द्रियाणिप्रभावयेत् ॥ २० ॥ इन्द्रियाणांतुसर्वेपामीश्वरंमनउच्यते ॥ एतद्वि शंतिभूतानिसर्वाणीहमहायशः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेएकादशाधिकत्रिशततमाध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच तत्त्वानांसर्वसंख्याचकालसंख्यातथैवच ॥ मयाप्रोक्तानुपूर्व्येणसंहारमपिमेशृणु ॥ १ ॥ यथासंहरतेजंतून्ससर्जचपुनःपुनः ॥ अनादि निधनोवह्मनित्यश्वाक्षरएवच ॥ २ ॥ अहःक्षयमथोबुध्वानिशिखप्रमनास्तथा ॥ चोदयामासभगवानव्यक्तोहंकृतंनरं ॥ ३ ॥ ततःशतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभि चोदितः ॥ कृत्वाद्वादशधात्मानमादित्याज्वलदग्निवत् ॥ ४ ॥ चतुर्विधंमहीपालनिर्दहत्याश्रुतेजसा ॥ जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जंचनराधिप ॥ ५ ॥ एतदुन्मेप मात्रेणविनष्टंस्थाणुजंगमं ॥ कूर्मपृष्ठसमाभूमिर्भवत्यथसमंततः ॥ ६ ॥ जगद्बुध्वामितवलःकेवलांजगतींततः ॥ अंभसावलिनाक्षिप्रमापूरयतिसर्वशः ॥ ७ ॥ ततःकालाग्निमासाद्यतदंभोयातिसंक्षयं ॥ विनष्टेऽभसिराजेन्द्रजाज्वलत्यनलोमहान् ॥ ८ ॥ तमप्रमेयोतिवलंज्वलमानंविभावसुं ॥ ऊष्माणंसर्वभूतानां सप्तार्चिपमथांजसा ॥ ९ ॥ भक्षयामासभगवान्वायुरष्टात्मकोबली ॥ विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमथस्तथा ॥ १० ॥ तमप्रतिवलंभीममाकाशंग्रसतेत्मना ॥ आक्राशमप्यभिनदन्मनोग्रसतिचाधिकं ॥ ११ ॥ मनोग्रसतिभूतात्मासोहंकारःप्रजापतिः ॥ अहंकारोमहानात्माभूतभव्यभविष्यवित् ॥ १२ ॥ तमप्यनुप मात्मानंविश्वंशंभुःप्रजापतिः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानोज्योतिरव्ययः ॥ १३ ॥ सर्वतःपाणिपादांतःसर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतःश्रुतिर्माँल्लोकं सर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १४ ॥

लति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अष्टात्मकःयथाद्वादशात्मासूर्यः एवमष्टात्मकोवायुःसर्वैःस्वरूपैर्युगपद्वातीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अहंकारःअहंकारंमहानात्मापसतीत्यनुब्रजते ॥ १२ ॥ शंभुःईश्वरः तमेवविशिनष्टि अ णिमेति सर्वसिद्धिरूपइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वतइत्यादिनाऐश्वरंज्ञेयंरूपमुक्तं ॥ १४ ॥

हृदयं हृदयस्थाया बुद्धेः प्रवर्तकः पर्वणा एकदेशेन अंगुष्ठमात्रकः बुद्ध्युपाधिवशादंगुष्ठपर्वमात्र इत्यर्थः अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽनरात्मेत्यादि श्रुतेः विश्वं महदंतं ॥ १५ ॥ महात्मनोऽपि नाशे सर्वं ब्रह्म समभवत् आ विर्भ
वति क्षयोऽपचयोऽव्ययो नाशो व्रणः परिणामस्तैः रहितं अनघं मायादोषास्पर्शिनं ॥ १६ ॥ इमं च प्रलयं योगिनो नित्यमनुभवन्तीत्यहरहरनुष्ठेय इत्याशयेनाह आत्मा मिति अयं भावः अथातो विभूतयोऽस्य पु
रुषस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेत्यादि श्रुत्याऽध्यात्मिकवाचः सकाशादाधिभौतिकानां पृथिव्यादीनामाधिदैविकानामग्न्यादीनां चात्पत्तिः श्रुता अतो वाचो नियहेतु कार्ययोः पृथिव्यग्न्योरपि प्रलयो भवतीति सर्व
कारणलयात् सर्वलये सति केवलोऽद्वैतो वशिष्यते ननु वागादेर्लयेऽपि व्यवहारानुच्छेदादग्न्यादिलयोनयुज्यंत इति चेत् भ्रान्तोऽसि येऽग्न्यादीन् पश्यन्ति तेषां वागादयो लीनानां सौवन्धादीन् पश्य
हृदयं सर्वभूतानां पर्वणां गुष्ठमात्रकः ॥ अथ ग्रसत्यनंतो हि महात्मा विश्वमीश्वरः ॥ १५ ॥ ततः समभवत् सर्वमक्षया व्ययमव्रणं ॥ भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारमन
घंतया ॥ १६ ॥ एषोऽप्ययस्ते राजेंद्रयथावत्समुदाहृतः ॥ अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयतां ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० याज्ञवल्क्यजन
कसंवादे द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ गंतव्यमधिभूतं
च विष्णुस्तत्राधिदैवतं ॥ १ ॥ पायुरध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतं ॥ २ ॥ उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ गंतव्यमधिभूतं तु इंद्रस्तत्राधिदैवतं ॥ ४ ॥ वागध्यात्ममिति प्राहु
नः ॥ अधिभूतं तथानंदोऽदैवतं च प्रजापतिः ॥ ३ ॥ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ कर्तव्यमधिभूतं तु सुवर्णस्तत्राधिदैवतं ॥ ५ ॥ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यश्चाप्यधिदैवतं ॥ ६ ॥
र्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतं ॥ ५ ॥ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यश्चाप्यधिदैवतं ॥ ६ ॥
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशश्चात्राधिदैवतं ॥ ७ ॥ जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ रस एवाधिभूतं तु
आपस्तत्राधिदैवतं ॥ ८ ॥ घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ गंध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतं ॥ ९ ॥ त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः
स्पर्शमेवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतं ॥ १० ॥ मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ मंतव्यमधिभूतं तु चंद्रमाश्चाधिदैवतं ॥ ११ ॥ आहंकारिकमध्यात्म
माहुस्तत्त्वनिदर्शिनः ॥ अभिमानोऽधिभूतं तु बुद्धिश्चात्राधिदैवतं ॥ १२ ॥ बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्गन्धर्वास्तत्त्वदर्शिनः ॥ बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतं ॥ १३ ॥
एषा ते व्यक्तितो राजन् विभूतिरनुदर्शिता ॥ आदौ मध्ये तथा ते च यथा तत्त्वेन तत्त्ववित् ॥ १४ ॥
तीति नन्वेवं प्रपंचस्य रज्जूरगतुल्यता स्यात् योगिदृष्ट्या नाशोपीतरदृष्ट्या तदभावादिति चेत् इष्टापत्तिः न हिनित्यसंनिहितं वस्तु बहूनामलुप्तदशां मध्ये कश्चिन्न पश्यतीतरेतु पश्यतीति युज्यते तस्माद्रज्जूरगतसंमस्या
स्य संसारस्योच्छेदाय तत्त्वज्ञानार्थं यत्न आस्थेय इति ॥ १७ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नै ० भा ० द्वादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ ॥ पादाविति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥

प्रकृतिरविद्यासुप्तिप्रबोधवद्वात्रिदिनवदुन्मीलननिमीलनवच्चगुणान्महदादीनां वक्रुतां वशषणावप्कुरुते तेन प्रकरोतीति प्रकृतिपदस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता किञ्च कौचसंज्ञायामितिक्रमः संज्ञायां किञ्च स्वच्छेदेनेति प्रेरकांतराभाव उक्तः आत्मकाम्यया क्रीडार्थचेति मोक्षभोगौ तत्फलमुक्तं ॥ १५ ॥ दीपदृष्टांतेन क्रीडाविषयाणामानंत्यमुक्तं तेन परिणामक्रमेण मोक्षफलमपियत्नं विना स्वयमेव भविष्यतीति प्रत्याशानकार्येति दर्शितं ॥ १६ ॥ गुणविकारानेवाह सत्त्वमित्यादिना सत्त्वधैर्यं उद्रेकऐश्वर्यं शेषं स्पष्टार्थं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति शृणुति ०

प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छेदेनात्मकाम्यया ॥ क्रीडार्थं तु महाराज शतशोथसहस्रशः ॥ १५ ॥ यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ॥ प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्वहून् ॥ १६ ॥ सत्त्वमानंद उद्रेकः प्रातिः प्राकाश्यमेव च ॥ सुखं शुद्धित्वमारोग्यं संतोषः श्रद्धा धानता ॥ १७ ॥ अकार्पण्यमसंरंभः क्षमा धृतिरहिंसता ॥ समता सत्यमानृण्यमार्दवं हीरचापलं ॥ १८ ॥ शौचमार्जवमाचारमलौल्यं तृद्यसंभ्रमः ॥ इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकल्पना ॥ १९ ॥ दानेन चात्मग्रहणमस्पृहत्वं परार्थता ॥ सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ २० ॥ रजोगुणानां संघातोरूपमैश्वर्यविग्रहौ ॥ अत्यागित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनं ॥ २१ ॥ परापवादे पुरतिर्विवादानां च सेवनं ॥ अहंकारमसत्कारश्चिंता वैरोपसेवनं ॥ २२ ॥ परितापो भिहरणं हीनाशो नार्जवं तथा ॥ भेदः परुषता चैव कामक्रोधो मदस्तथा ॥ २३ ॥ दपे द्वेषोतिवादश्च एते प्राक्कारजोगुणाः ॥ तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यतां ॥ २४ ॥ मोहो प्रकाशस्तामिस्रमंधतामिस्रसंज्ञितं ॥ मरणं चांधतामिस्रंतामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ २५ ॥ तमसो लक्षणानीह भक्षणाद्यभिरोचनं ॥ भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृणता ॥ २६ ॥ गंधवासो विहारेषु भयनेष्वासनेषु च ॥ दिवा स्वप्नेतिवादे च प्रमादेषु च वैरतिः ॥ २७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छृङ्खलं दधानता ॥ द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वैतामसा गुणाः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० बाह्वलक्यजनकसंवादे त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ॥ ५३ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच एते प्रधानस्य गुणाः स्वयः पुरुषसत्तम ॥ कृत्स्नस्य चैव जगत्स्तिष्ठंत्यनपगाः सदा ॥ १ ॥ अव्यक्तरूपो भगवान् शतधा च सहस्रधा ॥ शतधा सहस्रधा चैव तथा शतमहस्रधा ॥ २ ॥

मोक्ष ० नै ० भा ० त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ॥ ५३ ॥ एते गुणविकारेस्तत्प्रकाशकः पुरुषोऽनेकधा विक्रियत इव प्रकाश इवांगुल्याद्युपाधिभिराकाश इव काहलकलशनलिकाद्युपाधिभिर्दीर्घवर्तुलदंडाद्याकारतामिव प्रतिपद्यते तद्वत्तत्तदाकारानुरूपानि चोत्तममध्यमाधमानि स्थानानि प्रोमोतीत्यत्र प्रतिपाद्यते एते प्रधानस्य गुणा इत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ निरूपणतात्पर्यमाह पुण्येति ॥ ९ ॥ पुण्यदिवियोगेहेतुं ज्ञानिनां व्यसंभवमाह ज्ञानिनामिति तत्त्वज्ञसंगत्या तत्त्वं प्राप्य पुण्यं पापविमुक्तो भवतीत्यर्थः अवीजं निरविद्यं
 ॥ १० ॥ अव्यक्तस्थं अव्यक्तेः मूर्तेर्ब्रह्मणितिष्ठतीति तथा अव्यक्तद्वारा प्राप्यमित्यर्थः किमंजुषारत्नवन्नेत्याह स एष इति प्रकृतिः स्वरूपं नित्यं कृदस्थ एव स उपचारात् प्रकृतिस्थ इत्युच्यते घटाकारो गतिरिवास्मि
 न्प्रकृतिस्थत्वमारोप्यते ॥ ११ ॥ एतेनायस्कांतकल्पेन प्रकृतिर्लोह तुल्या ॥ १२ ॥ उभयोरपि तुल्यवच्चेतनत्वं मन्वानः प्रकृतेरचेतनत्वमाक्षिपति अनादीत्यादिना अमूर्तत्वं अदृश्यत्वं तच्च नित्यानुमेये प्रधानेषु
 कोटिशश्वकरोत्येव प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ सात्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमं ॥ ३ ॥ तामसस्याधमं स्थानं प्रादुरध्यात्मचिंतकाः ॥ केवलेनेह पुण्येन ग
 तिमूर्ध्ना मवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिं ॥ द्वंद्वमेवात्र याणां तु सन्निपातं चतद्वतः ॥ ५ ॥ सत्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ॥ सत्त्वं
 स्य तु रजोदृष्टं रजसश्च तमस्तथा ॥ ६ ॥ तमसश्च तथा सत्त्वं सत्वस्याव्यक्तमेव च ॥ अव्यक्तः सत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ रजःसत्त्वसमायुक्तो मानुषेषु
 प्रपद्यते ॥ रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्यो निपुजायते ॥ ८ ॥ राजसैस्तामसैः सत्त्वैर्युक्तो मानुषमाप्नुयात् ॥ पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्महात्मनां ॥ ९ ॥ शाश्व
 तंचाव्ययंचैव न क्षयंचासृजतंचतत् ॥ ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमब्रणमच्युतं ॥ अतीन्द्रियमवीजंच जन्ममृत्युतमानुदं ॥ १० ॥ अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टं स्तेहं नरा
 धिप ॥ स एष प्रकृतिस्थो हितस्थ इत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अचेतनाचैव मता प्रकृतिश्चापि पार्थिव ॥ एतेनाधिष्ठिता चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १२ ॥ जनक उवाच
 अनादिनिधना वेतावुभावेव महामते ॥ अमूर्तिमंतावचलावप्रकंप्य गुणा गुणौ ॥ १३ ॥ अग्राह्यादृषि शार्दूलकथमेकोऽह्यचेतनः ॥ चेतनावांस्तथाचैकः क्षेत्रज्ञ
 इति भाषितः ॥ १४ ॥ त्वंहि विप्रेन्द्र कारुण्येन मोक्षधर्ममुपाससे ॥ साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावतयैव च ॥
 दैवतानि च मे ब्रूहि देहं या न्याश्रितानि वै ॥ १६ ॥

रूपेचतुल्यमतस्तयोरनादिनिधनत्वं तत्तत्प्रकंप्य गुणा गुणत्वं अगुणः संगित्वादिर्दोषः गुणोः संगित्वादिः अप्रच्युतस्वभावावित्यर्थः ॥ १३ ॥ अग्राह्यत्वाच्चतयोर्वैलक्षण्यं न निश्चेतुं शक्यमित्याह ग्राह्याविति
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं पुंसश्चेतनत्वेऽपि अस्तित्वं कथं वन्धौघययोरिव पुंप्रकृत्योर्गुणपक्षावश्यं भावात् अस्तित्वे वा केवलत्वं प्रकृत्यावियुक्तत्वं कथं पुंसो विभुत्वेन प्रकृतेरविनाशेन च तदसंभवात् ननु तर्कमने आ
 त्मनसोरिव पुंप्रकृत्योर्नित्ययोगेऽपि कलोपहितो विलक्षणः संयोगोन्यः सच कादाचित्क इति तदभावान्मोक्षे पुंसः केवलत्वं युज्यत इत्याशंक्याह विनाभावमिति निरवयवे पुंसि अव्याप्यवर्तिनः संयोगस्यैवार्संभवा
 त् अभ्युपगमे पितृत्वादिवत्पदेशभेदाभावेन तद्वैलक्षण्यस्य सुतरामसंभवाच्च दृष्टांते दार्ष्टान्तिके चतुल्यवत्संयोगासिद्धौ दृश्यमानस्य संयोगस्य मिथ्यात्वमंतरेण विनाभावो न संभवति मिथ्यात्वं च प्रत्यक्षादिप्रमाणवि

उक्तामिण उक्तस्य विषयतामिष्यमाणस्य ॥ १७ ॥ अरिष्टानि मृत्युसूचकानि ॥ १८ ॥ इति शांतिः ० मोक्ष ० नै ० भा ० चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ ७ ॥ कथमेकोह्य
चेतन इति चेतना चेतन विभागमाक्षिपतस्तवोभावपि किंचेतनौ अचेतनौ वासंमतौ नांत्यः जगदाध्यप्रसंगात् नाद्यः दृश्यमानस्य दृश्यविभागस्य दुरपह्वत्वात् अथ यथा मलये चंदना चंदनावपि चंदनावेव भ
वत एव मनादिसंयोगाच्चेतना चेतनावपितौ चेतनावेव भवत इति ब्रूषे तदपि स्वभावस्यापरिहार्यत्वादित्याह न शक्य इति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वभावतः अज्ञोऽपि आरोपितेन ज्ञत्वेन उपयुक्ते भुंक्ते तान् गुणान् ॥ ३ ॥ त

तथैवोक्तामिणः स्थानं देहिनो वै विषयतः ॥ कालेन यद्विप्राप्नोति स्थानं तत्प्रब्रवीहि मे ॥ १७ ॥ सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन पृथग्योगं तथैव च ॥ अरिष्टानि च तत्त्वानि वक्तु
मर्हसि सत्तम ॥ विदितं सर्वमेतत्ते पाणा वामलकं यथा ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० प ० याज्ञवल्क्यजनकसंवादे चतुर्दशाधिकत्रि
शततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच न शक्यो निगुणस्तान् गुणीकर्तुं विशांपते ॥ गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथा तत्त्वं निबोध मे ॥
॥ १ ॥ गुणैर्हि गुणवानेव निगुणश्चागुणस्तथा ॥ प्रादुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २ ॥ गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणान्नैवातिवर्तते ॥ उपयुक्ते च तानेव स
चैवाज्ञः स्वभावतः ॥ ३ ॥ अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः ॥ न मत्तः परमोऽस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥ ४ ॥ अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनं ॥ नित्य
त्वाच्चाक्षरत्वाच्चाक्षरत्वान्न तदन्यथा ॥ ५ ॥ यदा ज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः ॥ यदात्मानं न जानीते तदात्मापि न मुच्यते ॥ ६ ॥

हिं मुख्योक्तं किं पुरुष इत्याशंक्य नेत्याह अव्यक्त इति अव्यक्तो दृश्यो दृगात्मानं जानीते न भुंक्ते च यतः मत्त आत्मनोऽन्यं भोग्यमर्थं न पश्यति अभिमन्यत इति व्युत्थानाभिप्रायेणोक्तं ॥ ४ ॥ अनेन भोक्तृत्वा भो
क्तृत्ववैलक्षण्येन एतत् अव्यक्तं प्रधानं स्वभावतः अचेतनमपि तदन्यथा ततो भोक्तुः सकाशादन्यथा विपरीतं अतो भोक्तृत्वमन्यथा अक्षरत्वात्क्षरत्वाच्चेति क्षराक्षरात्मत्वात् चिदचिदात्मकत्वा
त्तस्य भोक्तृत्वं न तु काष्ठकुड्यवदचेतनां शमात्रस्येत्यर्थः नित्यत्वाच्चाभोग्यभोक्तृविभागस्य न कश्चिदोष इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु जनुकाष्ठयोरिव तुल्यस्वभावयोः संश्लेषो दृष्टेन तुकाष्ठाकाशयोरिति चिदचिनोः संव
धो दुर्निरूप इत्याशंक्याह यदेति अज्ञानेनेति च्छेदः गुणसर्गं गुणसंसर्गं आयो यदाशब्दो यस्मादर्थे यदिति पाठः स्वच्छः यस्मादाध्यासिको यमज्ञानकृत् आत्मनि गुणसंसर्गस्तस्मादावदात्मानमसंगं जानाति ताव
न्मुच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अमुक्तिहेतुमाह कर्तृत्वादित्यादिना प्राकृतेनमहदादिनच्चकर्तृत्वेनायमपिकर्तायतोभवत्यतो नमुच्यतइत्यर्थः ॥ ७॥ प्रकृतीनांप्रजानां ॥ ८॥ बीजानांस्थावराणां गुणानांकामशमादीनां ॥ ९॥ नन्वेवंविधस्य क
थंकेवलत्वंस्यादतआह उपेक्षत्वादिति उपसर्गोपेक्षित्वाइक्षतेइत्युपेक्षः साक्षी नहिसाक्ष्येणसाक्षीविक्रियतेघटेनालोकइवातः केवलत्वमस्ययुज्यते यथोक्तं नर्तेत्यादिक्रियादुःखासाक्षिनाकाविकारिणः धी
विक्रियासहस्राणांसाक्ष्योहमविक्रियइति ननुसाक्षित्वमस्तुमावाप्रतिकूलवेदनीयंदुःखंत्वपरिहार्यमित्याशंक्याह अनन्यत्वादिति नास्यन्योस्मादित्यनन्यस्तत्त्वान्दुःखादेःस्वरूपेणाप्यसत्त्वान्नात्मनितसंबंधः
कदाचिदप्यस्तात्यर्थः कुतस्तिहदुःखज्ञानमतआह अभिमानादिति यदाहिपुत्रमात्मीयंमन्यतेतदातदुःखेनदुःखीभवतिनान्यथा एवंधीतादात्म्यात्धीदुःखेनैवास्यदुःखित्वंधीत्यागेतुकेवलत्वंनित्यसिद्धमिति

कर्तृत्वाच्चापिसर्गाणांसर्गधर्मातथोच्यते ॥ कर्तृत्वाच्चापियोगानांयोगधर्मातथोच्यते ॥ ७ ॥ कर्तृत्वात्प्रकृतीनांचतथाप्रकृतिधर्मिता ॥ ८ ॥ कर्तृत्वाच्चापिवी
जानांबीजधर्मातथोच्यते ॥ गुणानांप्रसवत्वाच्चप्रलयत्वात्तथैवच ॥ ९ ॥ उपेक्षत्वादनन्यत्वादाभिमानाच्चेकवलं ॥ मन्यंतेयतयःसिद्धाअध्यात्मज्ञागतज्वराः ॥
अनित्यंनित्यमव्यक्तंव्यक्तमेतद्विशुश्रुम ॥ १० ॥ अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वंपुरुषास्तथा ॥ सर्वभूतदयावंतःकेवलंज्ञानमास्थिताः ॥ ११ ॥ अन्यःसपुरुषो
ऽव्यक्तस्त्वध्रुवोध्रुवसंज्ञकः ॥ यथामुंजइषीकाणांतथैवैतद्विजायते ॥ १२ ॥ अन्यच्चमशकंविद्यादन्यच्चोदुंवरंतथा ॥ नचोदुंवरसंयोगैर्मशकस्तत्रलिप्यते ॥
॥ १३ ॥ अन्यएवतथामत्स्यस्तदन्यदुदकंस्मृतं ॥ नचोदकस्यस्पर्शनमत्स्योलिप्यतिसर्वशः ॥ १४ ॥ अन्यात्प्रग्निरुखाप्यन्यानित्यमेवमवेहिभोः ॥ नचोपलि
प्यतेसोग्निरुखासंस्पर्शनेनैव ॥ १५ ॥ पुष्करंत्वन्यदेवात्रतथान्यदुदकंस्मृतं ॥ नचोदकस्यस्पर्शनंनलिप्यतेतत्रपुष्करं ॥ १६ ॥ एतेपांसहवासंचनिवासंचैवनित्य
शः ॥ याथातथ्येनपश्यंतिननित्यंप्राकृताजनाः ॥ १७ ॥ येत्वन्यथैवपश्यंतिनसम्यक्तेपुदर्शनं ॥ तेव्यक्तंनिरयंघोरंप्रविशंतिपुनःपुनः ॥ १८ ॥ सांख्यदर्शनमेत
त्तेपरिसंख्यानमुत्तमं ॥ एवंहिपरिसंख्यायसांख्याः केवलतांगताः ॥ १९ ॥

एतेनअस्तित्वकेवलत्वविनाभावानामाक्षेपःपरितोज्ञेयः अनित्यमिति अनित्येपरिणामि अव्यक्तंकारणं व्यक्तंकार्यमिति ॥ १० ॥ तत्रमतांतरमाह अव्यक्तस्यएकत्वंपुरुषाः षष्ठ्यर्थेप्रथमा पुरुषाणां
नात्वमितिआहुर्निरीश्वरसांख्याः तान्विशिनष्टि सर्वेत्यर्थेन ॥ ११ ॥ पुं प्रकृत्योर्भेदमनेकदृष्टांतपूर्वकमाह अन्यइत्यादिना अव्यक्तइतिच्छेदः इषीकाणांवाद्येयथामुंजएवंपुंसोवाद्याअव्यक्ताद्याइत्यर्थः
तंत्वाच्छरीरात्प्रवहेन्मुंजादिवइषीकाधैर्येणतंविद्याच्छुक्रममृत्नमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उरवामृत्पात्रविशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ इति शान्तिः ० मोक्ष ० नै ० जा ० पंचदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥ ७ ॥ सांख्यज्ञानमिति ॥ १ ॥ एकैव चर्याशमाद्यनुष्ठानं योस्तौ अनिधनौ नृत्पुनाशकौ ॥ २ ॥ पृथगिति उभाविति द्वितीयांतमनुरुप्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ उक्कमणकाले देहिनरोदयंतीति रुद्राः प्राणा इन्द्रियाणि च तान्येव प्रधानभूतान्यालंबनानियेषु तान् तथा च सूत्रं प्रच्छेदं विधारणाभ्यां वा प्राणस्य विषयवती चाप्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनी प्रच्छेदं नरेचकः विधारणं पूरकपूर्वकः कुंजकः तथानासिकाप्रेधारयतोगन्धसंविद् जिह्वाग्रे रससंविद् तालु निरूपसंविद् जिह्वामध्ये स्पर्शसंविद् जिह्वामूले शब्दसंविद्

ये त्वन्येतत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निर्दर्शनं ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्ति ० मोक्ष ० याज्ञवल्क्यजनकसंवादे पंचदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ॥ यथा श्रुतं यथा दृष्टं तत्त्वेन नृप सत्तम ॥ १ ॥ नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलं ॥ तावुभावेकचर्यौ तावुभावनिधनौ स्मृतौ ॥ २ ॥ पृथक् पृथक् प्रपश्यंति येऽप्यबुद्धिरतानराः ॥ वयंतुरा जल्पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ॥ ३ ॥ यदेव योगाः पश्यंति तत्सांख्यैरपि दृश्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४ ॥ रुद्रप्रधानानपरां विद्विषां गानरिंदम ॥ ते नैव चाथ देहेन विचरंति दिशो दश ॥ ५ ॥ यावद्विप्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन ह ॥ योगेन लोकां विचरन्मुखं संन्यस्य चानघ ॥ ६ ॥ वेदेषु चाष्टगुणं न योगमाहुर्मनीषिणः ॥ सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृप सत्तम ॥ ७ ॥ द्विगुणं योगरुतं तु योगानां प्रादुर्लभं ॥ सगुणं निर्गुणं चैव यथाशास्त्रं निर्दर्शनं ॥ ८ ॥

तत्र वायुधारणायाः फलं विचरंति दिशो दशेत्युक्तं खेचरत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अष्टगुणेन पुर्यटकमयेन सूक्ष्मशरीरेण संन्यस्य संन्यासं चेदेहस्य मुखं यथेच्छं कुरु एतद्यदृष्टं फलं मोक्षानि पुयोगधर्मेषु श्रद्धोत्पादनाथे मुक्तं न तु योगिनामवश्यादरणीयं ॥ ६ ॥ वेदेष्विति अष्टगुणं न अणिमाद्यष्टगुणवंतं नित्ययोगमेत्वर्थीयः अष्टगुणं अष्टांगं प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिः पडंगा इति मन्त्रायणीयोपनिषदि षडेवा गान्युक्तानि तथापि यमनियमाभ्यां श्रुत्यंतरोक्ताभ्यां सहाष्टसंख्या बोध्या अत्र सूक्ष्ममित्युक्तेः पूर्वस्य स्थूलत्वं मंदाधिकारित्वं चोक्तं तर्को योगसिद्धिपूपस्थिता सुदोषोन्नयनं ॥ ७ ॥ द्विगुणं द्विप्रकारं तदेवाह सगुणं सर्वाजं निर्गुणं निर्बीजं ॥ ८ ॥

सगुणमाह धारणमिति प्राणायामः प्राणनिग्रहपूर्वकमनसः षोडशस्वाधारेषु धारणं तेचशिवयोगे प्रोक्ताः अथनेषोडशाधारान्कथयामि विशेषत इत्यादिना पादाङ्गुष्ठपार्श्वगुल्फप्रभृतयोनेत्राधारं षोडशं त्वित्यं ताः यद्वायाज्ञवल्क्योक्ताः प्रागुदाहृता अष्टादशस्थानास्थानं समाकृष्येत्यादिना दर्शिता ग्राह्याः अथवा याज्ञवल्क्योक्ता एव पञ्च भूतधारणाज्ञेयाः पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितं आपायोर्लदयान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते तृन्मध्यात्तु भुवोर्मध्ये यावद्वायुकुलं भवेत् आभूमध्यात्तु मूर्ध्नि तमाकाशस्थानमुच्यते पृथिव्यां धारयेद्वाग्निं ब्रह्माणं परमेष्ठिनं विष्णुमप्स्वनले रुद्रमीश्वरं वा युमंडले सदाशिवं तथा व्योम्नि धारयेत्सुसमाहितः पृथिव्यां वायुमास्थाप्यलकारेण समन्वितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारं ब्रह्माणं तट्टिकारणं धारयेत्संचघटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् वारुणे वायुमारोप्येवकारेण समन्वितं स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं शुचिस्मितं शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतं धारयेत्संचघटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते वक्रावनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं व्यक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभं जस्मोद्भूतं लितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेद्घटिकाः पंचवह्निना सौमनदक्षते मारुतं मरुतां स्थाने वणदेवसमन्विते धारयेत्संचघटिका वायुवद्भ्योमगो भवेत् आकाशे वायुमारोप्यहकारोपरिशंकरं विदुरूपं महादेवं सर्वलो

धारणं चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव ॥ एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ॥ ९ ॥ प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारयेन्मनः ॥ यद्यदस्यति मुंचन्वै प्राणान्मैथिलसत्तम ॥ वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तं न समाचरेत् ॥ १० ॥

कैक कारणं चित्तेन चितयेत्स्वस्थं मुहूर्तमपि धारयेत् स एव युक्त इत्युक्तं तां चिकेष्वापिशिक्षितैरिति निर्गुणमाह एकाग्रतेति एकमेव ध्यातृ ध्येय ध्यानविभागशून्यं वस्तु अपेयस्य तदेकाग्रं निर्द्वैतिकं तस्य भावस्त ता मनसो बुद्धेः प्राणा इन्द्रियाणि समनस्कानि तेषामायामो निग्रहः प्राणायामः तथा च श्रुतिः यदा पञ्चावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टिता माहुः परमां गतिमिति ॥ ९ ॥ सगुण निर्गुणयो रङ्गाङ्गिभाव माहार्धेन प्राणायामो हीति निर्गुणं निर्द्वैतिकं धारयेत्स्थिरं कुर्यात् यदीति अदृश्यति अदृश्यमाने मोचनस्थाने यदिवायुमुंचन् भवति तर्हि वाताधिक्यं भवत्येव अयमर्थः पूरकादीनां मूलाधारादीनां च देवतादिकं ध्यायन् यो वायुधारणां करोति स सिध्यति ध्यानवर्जितं त्वभ्यस्यन्न वश्यं बाध्यत इति यथोक्तं पवनयोगसंग्रहे प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेन महारोगसमुद्भव इति युक्तेन देवता ध्यानयुक्ते न देवताश्च याज्ञवल्क्योक्ताः नीलोत्पलदलश्यामनाभिमध्ये व्यवस्थितं चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण विचितयेत् कुम्भकेन तद्विस्थानं ध्यायेत्तु कमलासनं ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहं रेचकेनेश्वरं विद्याल लाटस्थं महेश्वरं शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनमित्यादिना ॥ १० ॥

निशायाइति द्वादशपूर्वोक्ताः द्वाविंशतिचोदनाएवात्रसंक्षेपेणद्वादशग्रंथान्तरेगणिताः यथोक्तंशिवयोगे मूलाधारेत्रिधावर्तब्रह्मचक्रंभगोपमं तत्कंदेप्रिनिजेध्यायेदधःशक्तिमभीष्टदां १ स्वाधिष्ठानंततश्चक्रंतत्र
चातुर्दलांबुजं तदेवोद्गीयनंध्यायेत्सखिमाभिमुखंशिवं २ पंचावर्तनाभिचक्रेमेघाकारंतडिन्निजं तत्रकुंडलिनींध्यायेदधःशक्तिसुसिद्धिदां ३ अधोमुखाष्टपत्राज्युक्तंलक्ष्मिष्टदं तन्मध्यकर्णिकांध्याये
ज्योतिर्लिगाकृतिं त्विमां ४ पंचमं कंठचक्रंतुत्रांगुलचतुष्टयं द्वापिगलयोर्ध्वाध्वेतुसुप्तान्मध्यसंस्थितां षष्ठं च घटिकांलिंगमूलंतद्राजदंतकं ध्यायेत्तुदशमंद्वारंतत्रशून्यंसुसिद्धये ६ भूचक्रंसप्तमं त्वेकनालकं
दंस्ववाक्प्रदं ध्यायेद्विव्यशिखाकारंतन्मध्यज्ञानलोचनं ७ ब्रह्मरंध्रेष्टमंचक्रंनिर्वाणाख्यंसूक्ष्मदं तत्रजालंधरंध्यायेत्सूक्ष्ममोक्षप्रदंततः ८ आकाशबीजनवमंप्रशस्तं त्रिकूटकंपूर्णगिरेश्वपृष्ठे तत्रोर्ध्वशक्तिशु
भदांसुशून्यांध्यायेच्चसाष्टारसरोजमध्ये ९ आकाशबीजंहंकारस्तत्स्मरणपूर्वकंशिरसउपरिभूताकाशमात्रंध्यायेत् एतानवचोदनावायुनिग्रहगर्जिताः ततःशून्यात्परंसमष्टिकार्ये मनोधारयेत् ततःकारणेनतो

- निशायाःप्रथमेयामेचोदनाद्वादशस्मृताः ॥ मध्येस्वप्नात्परेयामेद्वादशैवतुचोदनाः ॥ ११ ॥ तदेवमुपशान्तिनदांतेनैकांतशीलिना ॥ आत्मारामेणबुद्धेनयोक्त
व्योत्मानसंशयः ॥ १२ ॥ पंचानामिन्द्रियाणांतुदोषानाक्षिप्यपंचधा ॥ शब्दरूपतथास्पर्शरसगंधतथैवच ॥ १३ ॥ प्रतिभामपवर्गंचप्रतिसंहृत्यमैथिल ॥ इं
द्रियग्राममखिलंमनस्यभिनिवेश्यह ॥ १४ ॥ मनस्तथैवाहंकारेप्रतिष्ठाप्यनराधिप ॥ अहंकारंतथाबुद्धौबुद्धिंचप्रकृतावपि ॥ १५ ॥ एवंहिपरिसंख्यायततोध्या
यंतिकेवलं ॥ विरजस्कमलंनित्यमनंतंशुद्धमव्रणं ॥ १६ ॥ तस्थुपंपुरुषंनित्यमभेद्यमजरामरं ॥ शाश्वतंचाव्ययंचैवईशानंब्रह्मचाव्ययं ॥ १७ ॥ युक्तस्यतुम
हाराजलक्षणान्युपधारय ॥ लक्षणंतुप्रसादस्ययथातमःसुखंस्वपेत् ॥ १८ ॥ निर्वातितुयथादीपोज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ॥ निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनापि
णः ॥ १९ ॥ पापाण्डवमेघोत्थैर्यथाविंदुभिरोहतः ॥ नालंचालयितुंशक्यस्तथायुक्तस्यलक्षणं ॥ २० ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादिनैः ॥ क्रियमाणै
र्नकंपेतमुक्तस्यैतन्निदर्शनं ॥ २१ ॥

निष्कलेइतिनिस्रएवंद्वादशचोदनाः पूर्वात्रेआवर्त्यएकांनिद्रांगृहीत्वापश्चात्पुनर्द्वादशएतांएवाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंवायुधारणाद्युपायेन दुर्दीप्तंमनोनिगृह्यउपशान्तिनदांतेनतत्त्वप्रतिपत्तियोग्येन एकां
तशीलिनाएकाकिनासंन्यासितेत्यर्थः आत्मन्यवननुरूपादौआरमणयस्येतनआत्मारामेण बुद्धेनशास्त्रतत्त्वविदा आत्मायोक्तव्यः संधिरार्षः ॥ १२ ॥ कथंयोक्तव्यइत्यतआह पंचानामिति दोषान्अप्राप्त
स्पृहारूपान् प्राप्तमपिशब्दादिकंचआक्षिप्यनिरस्य एतेनप्रत्याहारउक्तः ॥ १३ ॥ प्रतिभांविक्षेपं अपवर्गंलयं प्रतिसंहरेयुक्तिमाह इंद्रियेति ॥ १४ ॥ बुद्धौमहत्तत्त्वे ॥ १५ ॥ परिसंख्यायप्रविलाप्य अ
लंत्यर्थनित्यंनत्वाकाशादिवद्वावहारिकनित्यं ॥ १६ ॥ तस्थुवंतस्थिवांसंस्थाणुकूटस्थमित्यर्थः नित्यमभेद्यं अज्ञानदशायांजीवेश्वरभावेनमाययाभिद्यमानमप्याकाशवदभेद्यं अव्ययंअनंश्वरं यतः अ
व्ययंज्ञासशून्यं ॥ १७ ॥ युक्तस्यसमाधिस्थस्य सुखंस्वपेदिनिस्वसंवेद्यंलक्षणं ॥ १८ ॥ १९ ॥ पापाण्डवेतिपरसंवेद्यं ॥ २० ॥ २१ ॥

युक्तस्य लक्षणान्युक्तायुं जानस्याह तैलेति उत्तरं उक्तं तत्तरे एकाग्रमनसः लक्षणमिति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्थिरत्वात् हि मुंखत्वनिवृत्तेः निश्चलत्वात् अंतरप्रकल्पत्वात् ॥ २४ ॥ महतः महत्तत्त्वस्य मध्ये स्थितं त्वंपदार्थं तमसो मध्ये स्थितं तत्पदार्थं ज्वलनसन्निभं चिन्मात्रं तदुभयनिष्कटं ॥ २५ ॥ एतेन दर्शनेन केवलं मोक्षं देहत्यागात्वा किंचिदज्ञानानुवृत्तिरस्तीति भावः ॥ २६ ॥ योगं ह्यीदं त्वमार्थं वयं कर्तुं कृत्या इति मन्यन्ते मनीषिणः अनुभवसिद्धं योगैकैवल्यमित्यर्थः तथा च श्रुतिः ऊर्ध्वमूलमवाकृशाखं वृक्षं यो वेद संप्रति न स जातु जनः श्रद्धा ध्यान्मृत्युर्मा मारयादिति ॥ २७ ॥ इति शांतिः ० मोक्ष ० ने ० भा ० पौडशा तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पुरुषः ॥ सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानो सिपाणिभिः ॥ संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्दिदुमुंस्तु जेत् ॥ तथैवोत्तरमागम्य एकाग्रं न सस्तथा ॥ २८ ॥ स्थिरत्वादिद्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च ॥ एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपलक्षयेत् ॥ २९ ॥ स्वयुक्तः पश्यते ब्रह्म यत्तत्परममव्ययं ॥ महत्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभं ॥ २५ ॥ एतेन केवलं यातित्यक्ता देहमसाक्षिकं ॥ कालेन महाराज न श्रुतिरेपासनातनी ॥ २६ ॥ एतद्विद्योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणं ॥ विज्ञायत द्विमन्यं ते कुरु क्रत्या मनीषिणः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप ० मोक्ष ० पौडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३९६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच तथैवोक्तममाणं तु शृणुष्व अवहितो नृप ॥ पञ्चामुक्त्तममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ १ ॥ जंघाभ्यां तु वसूदेवानाप्नुयादिति नः श्रुतं ॥ जानुभ्यां च महाभागान्साध्यान् देवानवाप्नुयात् ॥ २ ॥ पायुनोक्तममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ॥ पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां च प्रजापतिं ॥ ३ ॥ पार्श्वभ्यां मरुतो देवान्नाभ्यामिन्द्रत्वमेव च ॥ बाहुभ्यामिन्द्रमेवाहुरुरसारुद्रमेव च ॥ ४ ॥ ग्रीवया तु मुनिं श्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमं ॥ विश्वे देवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात् ॥ ५ ॥ घ्राणेन गंधवहनं तेनाभ्यामग्निमेव च ॥ भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनथ ॥ ६ ॥ ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्धा दिवाग्रजं तथा ॥ एतान्युक्त्तमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ॥ ७ ॥ अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः ॥ संवत्सरवियोगस्य संभवति शरीरिणः ॥ ८ ॥ यो रंध्यतीन पश्येत्तदृष्टपूर्वा कदाचन ॥ तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णे दुंदीपमेव च ॥ ९ ॥ खंडाभासं दक्षिणतस्तेपि संवत्सरायुषः ॥ परचक्षुषि चात्मानं येन पश्यंति पार्थिव ॥ १० ॥ धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३९६ ॥ ॥ ७ ॥ कैवल्यप्राप्तिराजयोगफलमुक्त्वा हठयोगफलमाह तथैवेत्यादिना अत्रयस्मिन्यस्मिन्नाधारे समनस्को वायुरामरणांतं ध्रियते तदा धारदेवनालो कंतेन तेनैवाधारद्वारेणोक्तम्यगच्छतीति प्रघट्टकतात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मूर्धा सुषुम्नयानां ब्राह्मणं ध्येयं एतत्कममुक्तिस्थानं नान्यत् तथा च श्रुतिः शतं चैकाचत्तदयस्य नाज्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मुन्या उक्तमणे भवतीति ॥ ७ ॥ मृत्युं संनिहितं ज्ञात्वा पिहितमाचरेदित्याशयेनाह अरिष्टानीति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

* संवत्सेपमृत्योः

॥ ११ ॥ प्रकृतेर्विक्रियादानुःकार्पण्यंरूपणस्यदातृत्वमित्यादिः ॥ १२ ॥ कृष्णस्यश्यावच्छविधूसरतानच्छायापत्तिर्मरणचिन्हं छिद्रं छिद्रवंतं ॥ १३ ॥ शवगंधमिति सुरभिद्रव्येशवगंधपहइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥ अरिष्टज्ञानफलमाह एतावतीति ॥ १७ ॥ योगिनोमरणादन्यत्कर्तव्यं नास्तीत्याह प्रतीक्षमाण इति ॥ १८ ॥ मृत्युमपि नेच्छेच्चेदिमां वक्ष्यमाणं क्रियां स्थातुं कर्तुमिच्छेदित्याहाथेति पूर्वोक्तरीत्या
 पृथिव्यादिजयाद्राधादिजयोभवतीतिपंचभूतजयान्मृत्युं जयतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः पृथ्व्याप्यनेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतस्यरोगोनजरान्मृत्युः प्राप्तस्ययोगाग्रिमयंशरीरमिति ॥ १९ ॥
 सांख्ययोगयोर्मुख्यंफलमाह ससांख्येति सांख्यंचधारणेतियोगोच्यते ताभ्यांसमुच्चिताभ्यांसहितंयथास्यात्तथाविदितात्मा मृत्युसंसारं ॥ २० ॥ गच्छेदिति अक्षयंअविनाशि अव्ययंअपचयशून्यं अच
 आत्मच्छायाकृतीभूतंतेपिसंवत्सरायुपः ॥ अतिद्युतिरतिप्रज्ञाअप्रज्ञाचाद्युतिस्तथा ॥ ११ ॥ प्रकृतेर्विक्रियापत्तिःपणमासान्मृत्युलक्षणं ॥ दैवतान्यवजानाति
 ब्राह्मणैश्चविरुद्धते ॥ १२ ॥ कृष्णस्यावच्छविच्छायःपणमासान्मृत्युलक्षणं ॥ ऊर्णनाभिर्यथाचक्रंछिद्रं सोमं प्रपश्यति ॥ १३ ॥ तथैवचसहस्रांशुंसमरात्रेणमृत्युभा
 क् ॥ शवगंधमुपाघ्रातिसुरभिंप्राप्ययोनरः ॥ १४ ॥ देवतायतनस्थस्तुसमरात्रेणमृत्युभाक् ॥ कर्णनासावनमनंदंतदृष्टिविरागिता ॥ १५ ॥ संज्ञालोपोनिरूप्य
 त्वंसद्योमृत्युनिदर्शनं ॥ अकस्माच्चसवेद्यस्यवाममक्षिनराधिप ॥ १६ ॥ मूर्धतश्चोत्पतेद्भूमःसद्योमृत्युनिदर्शनं ॥ एतावन्तित्वरिष्टानिविदित्वामानदोत्मवान्
 ॥ १७ ॥ निशिचाहनिचात्मानंयोजयेत्परमात्मनि ॥ प्रतीक्षमाणस्तत्कालंयत्कालंप्रतताभवेत् ॥ १८ ॥ अथास्यनेष्टंमरणंस्थातुमिच्छेदिमांक्रियां ॥ सर्वगंधान्
 रसांश्चैवधारयितनराधिप ॥ १९ ॥ ससांख्यधारणंचैवविदितात्मानरर्षभ ॥ जयेच्चमृत्युयोगेनतत्परेणांतरात्मना ॥ २० ॥ गच्छेत्प्राप्याक्षयंकृत्स्नमजन्मशिवमव्य
 यं ॥ शाश्वतंस्थानमचलंदुःप्रापमकृतात्मभिः ॥ २१ ॥ इति० भा० शांति० मोक्ष० प० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेसप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 याज्ञवल्क्यउवाच ॥ अव्यक्तस्यंपरंयत्तत्पृष्टस्तेहंनराधिप ॥ परंगुह्यमिमंप्रश्नंशृणुष्वहिनोवृष ॥ १ ॥ यथार्पणेहविधिनाचरताऽवनतेनह ॥ मयादित्याद
 वामान्वियजुंपिमियिलाधिप ॥ २ ॥ महतातपसादेवस्तपिष्णुःसेवितोमया ॥ प्रीतेनचाहंविभुनासूर्येणोक्तस्तदानघ ॥ ३ ॥ वरंष्टणीष्वविप्रर्षयदिष्टंतेसुदुर्लभं
 तत्तेदस्यामिंप्रीतात्मा मत्प्रसादोहिदुर्लभः ॥ ४ ॥ ततःप्रणम्यशिरसामयोक्तस्तपतांवरः ॥ यजुंपिनोपयुक्तानिद्विप्रमिच्छामिंवेदितुं ॥ ५ ॥
 लंपरिणामि प्रकृतेरन्यदित्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ १ ॥ अचलत्वेनंप्रकृतेरन्यत्वंब्रह्मणःश्रुतिपादयितुमारभते
 अव्यक्तस्थमिति अत्रअव्यक्तमव्याकृतंमायांशवलंहादार्काशइतिपर्यायास्त्रिगुणात्मकस्यकारणस्यब्रह्मणोवाचकाः चक्रेनाभिरिवश्रितेतिप्रयोगदर्शनात्तत्रविशिष्टेनिष्कृष्टचक्रनाभिन्यायेनश्रितं वस्तुअव्य
 क्तस्य किमव्यक्तंपरंब्रह्मतस्माच्चपरतस्तुकिमितिपृष्टस्तेत्वयाहं ॥ १ ॥ निष्कलब्रह्मविद्यायादौर्लभ्यंगोप्यत्वेदेवताप्रसादप्राप्यत्वंचदर्शयितुमाख्यायिकामाह यथार्पणेत्यादिना अदित्यानीमानिशुक्लानिय
 जुंपिवाजसनेयेनयाज्ञवल्क्येनाख्यायंतइतिश्रुतेरादित्यप्रसादात्पंचदशशाखाद्रष्टुर्मवचनंमत्यंतपथंममापिगहनंचनिष्कलब्रह्मकथनमभूदित्याख्यायिकातात्पर्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ मेस्यंममआस्यं संधिरार्षः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शीतीभविष्यति त्वद्देहइतिशेषः ॥ ९ ॥ खिलं परशाखीयं स्वशाखायामपेक्षावशात्पठ्यते तत्र खिलमित्युच्यते यथा बहुधानां हिरण्यवर्णां हरिणीमिति श्रीसूक्तं
 सखिलं तत्सहितं सोत्तरं सोपनिषत्कं ॥ १० ॥ अपुनर्भावे मोक्षे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ चक्रे कर्मकर्तृरिप्रयोगः स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मातुलस्य वैशंपायनस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ततो मां भगवानाहवितरिष्यामि ते द्विज ॥ सरस्वती हवा भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ६ ॥ ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु ॥ विवृतं च ततो मेस्यं प्रविष्टा च सर
 रस्वती ॥ ७ ॥ ततो विदित्यमानो हं प्रविष्टोऽभस्तदानघ ॥ अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ ततो विदित्यमानं मामुवाच भगवान् रविः ॥ मुहूर्त्तं सत्य
 तां दाहस्ततः शीती भविष्यति ॥ ९ ॥ शीती भूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः ॥ प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखिलः सोत्तरो द्विज ॥ १० ॥ कृत्स्नं शतपथं चैव प्रणेप्यसि द्विज
 र्षभ ॥ तस्यां ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ११ ॥ प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदं ॥ एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्त्तत ॥ १२ ॥ ततो नु व्याह
 तं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ ॥ गृहमागत्य संलुप्तोऽचितयं वै सरस्वतीं ॥ १३ ॥ ततः प्रवृत्तातिशुभास्वरव्यंजनभूषिता ॥ ओंकारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥
 ॥ १४ ॥ ततोऽहमर्थ्यं विधिवत्सरस्वत्यै न्यवेदयं ॥ तपतां च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः ॥ १५ ॥ ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं संसंग्रहं ॥ चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण पर
 मेण ह ॥ १६ ॥ कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमं ॥ विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ ततः सशिष्येण मया सूर्येणैव गभस्तिभिः ॥ व्य
 स्तोयज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः ॥ १८ ॥ मिषतो देवलस्यापि ततोर्ध्वं कृतवानहं ॥ स्ववेददक्षिणायार्थं विमर्दे मातुलेन ह ॥ १९ ॥ सुमंतुनाथपैलेन तथा जैमि
 निना च वै ॥ पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततो ह मनुमानितः ॥ २० ॥ दशपंचचप्राप्तानियजुंष्य कर्म्मियानघ ॥ तथैव रोमहर्षेण पुराणमवधारितं ॥ २१ ॥ बीजमेतत्पुर
 स्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीं ॥ सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तो हं नराधिप ॥ २२ ॥ कर्तुं शतपथं चेदमपूर्वं च कृतं मया ॥ यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितं ॥ २३ ॥ शि
 ष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं संसंग्रहं ॥ सर्वे च शिष्याः शुचयोगताः परमहर्षिताः ॥ २४ ॥ शाखाः पंचदशेमास्तु विद्याभास्करदेशिताः ॥ प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वे
 दं तदनुचितयम् ॥ २५ ॥ किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किंच वेद्यमनुत्तमं ॥ चितयंस्तत्र चागत्य गंधर्वो मामपृच्छत ॥ २६ ॥ विश्वावसुस्ततो राजन्वेदां तज्ज्ञानकोविदः ॥
 चतुर्विंशंस्ततो पृच्छत्तश्चान्वेदस्य पार्थिव ॥ २७ ॥

मिषतइति देवलस्य मातुलपक्षीयस्य मिषतः पश्यतः पुरस्तात् अर्थे अर्थनिमित्तं मातुलादिभिः सह विमर्दे सतिसंविभज्य ग्राह्यमिति निर्वधे सति देवलसंमत्याहं दक्षिणाया अर्धं कृतवान् स्वीकृतवानित्यर्थः दक्षिणा
 यार्थे इति संधिरार्षः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कर्तुं प्रकटीकर्तुं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ब्रह्मण्यं ब्राह्मणजातेर्हितं ॥ २६ ॥ प्रष्टरिसत्यत्यंताभिनिवेशेन विचारे प्रवर्तते इति दर्शयति विश्वावसुरित्यादिना ॥ २७ ॥

पचावशातमामात श्रवणमनुइक्षायुक्त्याआलोचनमन्वीक्षामननंतयधानामान्वीक्षिकीं चतुर्विंशत्यश्राःश्रुत्यवष्टंभेनपंचविंशोयुक्त्यवष्टंभेनेत्यर्थः अत्रकृत्स्नंशास्त्रंमायाशबलपरंनिष्कलोनास्येवेतिपूर्वःपक्षः सएवास्तिमायैवनास्तीतिसिद्धांतइत्याशयेनविश्वाविश्वमित्यादिःसंदर्भःप्रवर्तते अत्रयद्यप्येकएवप्रश्नएकएवसिद्धांतस्तथापि विषयवाक्यानांप्रकारभेदात्प्रकारस्वपक्षस्थापनपरपक्षदूषणंचेतिद्वौ द्वौप्रश्नौज्ञेयौ उत्तराणिचस्वपक्षसाधकानिपरपक्षदूषणानीतिद्विप्रकाराणिचतुर्विंशतिरितिज्ञेयं विश्वाविश्वमिति आत्मेत्येवोपासीतइदंसर्वेयदयमात्मायएववेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीत्यव्याकृतारण्यस्य कारणब्रह्मणआत्मत्वेनोपासनंविधायतस्यप्रतिपत्तव्यंरूपमुपासनफलंचसर्वात्म्यमेवोक्तं अतःसविशेषाद्वैतमेवतत्त्वंनहि सर्वस्मादन्यदसर्वंस्वस्तीतिवक्तुंशक्यं वदतोव्याघातापत्तेरित्यर्थः ननुसत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्म योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्नितिपरमव्योमशब्देनेमायाशबलेसत्यादिशब्दितस्यनिष्कलस्यकुंडबदन्यायेनसत्वमुक्तंकथंशुद्धंनास्तीत्युच्यतेइत्यतआह तथाश्वाश्वमिति यथाःश्वातोऽन्योऽश्वोरेतःसिगस्येवंमायायांस्यप्रतिबिंबस्याप्ययिताद्वितीयोस्तीतियद्युच्येततदपि न कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्तदेषआकाशआनंदोनस्यादित्याकाशानंदयोःसामानाधिकरण्यात्सैषानंदस्यमीमांसाभवतीत्यादिनांक

पंचविंशतिमंप्रश्नंप्रछान्वीक्षिकींतदा ॥ विश्वाविश्वंतथाश्वाश्वंमित्रंवरुणमेवच ॥ २८ ॥

तस्मायाउपनिषदआनंदमात्रेपर्यवसानंचानंदानंदिनोरभेदाद्वाशुक्लःपटइतिन्यायेनवाज्ञेयं आनंदंब्रह्मणोविद्वानितिसंबंधदर्शनात् अतआनंदादिगुणविशिष्टमेकमेवजगत्कारणंननुततोविष्णुःकुंडबदरवदन्यद्ब्रह्मनिष्कलमस्तीतिभावः तथाचसर्वत्रैवंयोज्यं विश्वैववर्ततेनत्वविश्वस्तथाश्वैवास्तिनत्वनश्वइति ननुमांडूक्येएषसर्वेश्वरइत्यादिनातृतीयमानंदमयंनिर्दूष्यनांतःप्रज्ञमित्यादिनाशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यतेइतिपृथक् तयोर्भेदेनोपपादनंदंष्टं न एषसर्वेश्वरइत्यादेरुत्तरान्वयित्वात् तथाचविश्वेतैजसप्राज्ञभेदेनत्रिविधंजीवमुक्त्वाचतुर्थंब्रह्मोपदिष्टंएषसर्वेश्वरइत्यादिनासंज्ञेयइत्येतेनयथेन तथाचयथावृक्षात्मनैकत्वंपत्रपुष्पफलाद्यात्मनाचनानात्वमितिविशिष्टमेकमेवब्रह्म तथाचश्रुतिः आपोवाइदं सर्वंविश्वाभूतानीत्युपक्रम्यभूर्भुवःसुवरापओमितिअबाख्यस्यजगत्कारणस्यओमर्थत्वमाह नक्तोन्यद्वर्शयतीत्याह मित्रंवरुणंचेति वरुणशब्देनापः मित्रशब्देनसूर्यः ताभ्यांसगुणनिर्गुणेउच्येते तथाचवरुणएवास्तिननुमित्रइति ॥ २८ ॥

म.भा.टी.

॥२२२॥

ननु घटादालोक इव ज्ञेयान्मायाशबलात् प्रकाशरूपं ज्ञानमन्यत ननु तयोर्गुणगुणिभावो युज्यते इत्याशंक्याह ज्ञानं ज्ञेयमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति पूर्वप्रकाशं ब्रह्म भृगुणावरुणोऽधीहि भगवो ब्रह्मेति पृष्टो यतो वा इमा
नि भूतानि जायते इत्यादिना ब्रह्मलक्षणमुक्त्वा हतद्विजिज्ञासस्य तद्वत्त्वेतीति तस्यैव ज्ञेयत्वमुक्तं अतो ज्ञानवदेव ब्रह्म प्रकाशमात्रस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वायोगात् तस्माज्ज्ञेयान्निष्कलं निष्कलं ज्ञानं नास्ति किंतु ज्ञेयमेव
स्ति ननु एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति श्रुतेः प्रकाशस्य पृथक्चेतस्योपाधिमात्रं न्याज्जीवेष्वल्पत्वमुपाधेः स्वच्छत्वाच्चेश्वरे पूर्णत्वमित्यज्ञो जीवोऽज्ञश्च इति तयोर्विभागो युज्यते अन्यथा जीवेशयोस्तुल्य
ज्ञानता स्यात् मृद्वदयोरिव तुल्यगंधतेत्याशंक्याह अज्ञो ज्ञ इति अज्ञत्वज्ञत्वेतयोः स्मभाविके एव न त्वौपाधिके प्रमाणाभावात् तस्मान्न केवलः प्रकाशः पृथगस्ति ननु तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति कस्यादौ ईश्वरो जीवा
दृष्टानुरोधात् सृष्टव्यं सर्वमीक्षते अतएव सर्वज्ञः शुद्धस्तु यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति न भूमा यो वै भूमा तत्सुखं अथ यत्र नान्यत्पश्यति तदल्पं अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति च तयोर्भेदः श्रुत इत्याह कस्तपा इति यएव को भू

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञोऽज्ञः कस्तपा अतपांस्तथा ॥ सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्येन यैव च ॥ २९ ॥

मानंदः स एव तपाः आलोचनकर्मा आकाशाख्यः तथा च श्रुतिः यद्वावकं न देवखं यदेवखं न देवकमिति कखयोरभेदमुक्तोपसंहरति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुरिति तत्र प्राणस्य विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति वदता उ
पकोसलेन प्रागेव ज्ञातत्वादाकाशाख्यकारणब्रह्ममात्रपरोयं वाक्यसंदर्भ इत्यवसीयते ननु सगुणब्रह्मपरैवोपकोसलविद्यातत्र युक्तमेव निर्गुणविद्याधिकारेण अतपाः निर्गुणः सूर्यादः सूते विश्वमिति सूर्यो माया
वीतमत्तीति सूर्यादः स एव सूर्योपि मायावेशादिति तापनीये श्रूयते ईश्वरयासस्तुरीय इति मायया सन्न्यदिवेति चेति तस्मादस्तीश्वरात्पृथङ्निष्कल इत्याशंक्याह अतपाः सूर्यादः सूर्य इति चेति एकस्मिन् निर्गु
णे सगुणादत्वं सगुणस्रष्टृत्वं च न युज्यते विरोधात् नहिकाष्ठादस्य वद्वेः काष्ठोपादानत्वं घटने कूर्मांगवन्निर्गुणात्सगुणस्याविर्भावतिरोभावावेव भवत इति चेत्तस्यैव तर्हि सगुणत्वापत्तेः श्रुतिस्तु सुषुप्तिसमाधिकालिक
सुखप्रशंसा मात्रपरेति द्रष्टव्यं ननु यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति विद्यावस्थायां द्वैतदर्शनं निषेधति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्यावस्थायां द्वैतदर्शनमिति वदंती कथमुपचारः नेया त
स्मादस्ति सगुणात्सद्व्यादद्वयमन्यत् रज्जूरगवत्तु तत्रेश्वरस्योदयलयाविति नोक्तदोष इत्याशंक्याह विद्याविद्ये इति उपासनैव विद्यातदभावोऽविद्या तत्रापि देहमिव कृत्स्नं ब्रह्माहं स्वरूपादनन्यत्वेन पश्यतीति नोक्त
श्रुतिविरोध इति भावः ॥ २९ ॥

शां.मो.

१२

॥२२२॥

ननु ज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकत्रिपुटीभानमविद्यातदभानं विद्येति हि उदात्तनश्रुत्योर्थेन त्वदुक्तइत्याशंक्याह वेद्यावेद्यमिति वेद्यविषयाहिंविद्यानावेद्यावषयाभावतुमहात् नचात्रपुत्र्यभानवद्यावषयत्वमास्तावद्या
याः वदतो व्याघातात् वेद्यं च ब्रह्मैव आत्माद्रष्टव्यः सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुतिभ्यः यच्चावेद्यं तदब्रह्म अतएव छांदोग्ये सत्यकामः सत्यसंकल्प आत्मावेद्यत्वेन श्रूयते य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो वि
मृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यो यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति ससर्वांश्च लोकानमोति सर्वांश्च कामानिति अप्रियवेत्तेव भवति विनाशमेवापीतो भवती
तिमूर्च्छामरणदृष्टातेन सुषुप्तं च निदिनं त्रिपुट्या अभावान्निर्विकल्पकज्ञानान्मुक्तिरिति चेत्सर्वेऽपि सुषुप्तौ तादृशाः संतीति व्यर्थं साधनं सुषुप्तिसमाध्योर्भेदापादनं परिभाषामात्रं अनुभूयमानस्य त्रिपुट्यभावस्योर्भयत्र
तुल्यत्वादतो वेद्यमेव ब्रह्म न त्ववेद्यं ननु वेद्यं चेद्वैव न भवति घटादिव दनात्मत्वाज्जडत्वाच्च आत्मा हि ब्रह्मज्ञानमात्ररूपश्च अयमात्मा ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिशेतेभ्यः अतः स्वाभाविकानां देहादिधर्माणां
स्थूलत्वादीनां योगजधर्माणामणुत्वादीनां च व्यभिचारिणां व्युदासेन अस्थूलमनणु इत्यादिवाक्येभ्यः सर्वदृश्यधर्मशून्यमक्षरं प्रत्यक्तत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह अचलं चलमिति द्विविधं हि ब्रह्मणि धर्मजातं श्रूय
तेऽचलं चलं च तत्रापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वांतमचलं अणुत्वस्थूलत्वादिकं यत्सादाद्योगिनामपि वर्तते तदस्यानित्यमिति न हि सत्यसंकल्पोऽप्यणुः स्यामिति ध्यायन् स्थूलत्वेन रोदुं शक्यो नापि स्थूलः स्या
मिति ध्यायन् अणुत्वेन न ह्यियुगपत्तद्वयं संभवति परस्परविरोधात् तस्माद्यथा उच्छायपरिणाहादयोऽक्षधर्मा एव सुरभित्वमधुरत्वकषायत्वादयः परंपरया वक्ष्यता अपि पुष्पफलशलाटूनामेव धर्मानुदृक्ष्य अव्या

वेद्यावेद्यंतयाराजन्नचलंचलमेव च ॥ अपूर्वमक्षयं क्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमं ॥ ३० ॥

प्यवृत्तित्वात्तेषां तथा सत्यसंकल्पादयोऽचला ब्रह्मधर्माः स्थूलत्वाणुत्वादयस्तु तेन समं रसीभूतस्य शक्त्यंशजातस्य अतस्तन्निषेधो ब्रह्मणियुज्यतएव वक्षेऽसौ रभादेरिव स्वीश्रयतादात्म्येन तत्र तत्प्रसक्तेरित्यर्थः किं व
आत्मैव चेद्वैव न हि शास्त्रस्य वैयर्थ्यं नित्यापरोक्षत्वात्तस्य तदुणानामपि ज्ञानैश्वर्यादीनां सर्वदेवभानापत्तेश्च न हि मणिवुत्ख्यापि स्पष्टः स्फुल्लिगो न दहतीत्यस्ति अतो देहबुत्ख्या गृहीतोऽपि स्वाभाविकं धर्मप्रकाशयेदेव
तस्मादयमात्मा ब्रह्मेति यमात्मा भद्रसेन इति वदुपासनार्थमोपचारिकोऽभेदइत्याशयेनाह अपूर्वमिति उपास्तेऽप्रागविज्ञातं उपास्यानुकीटभृंगन्यायेन प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः ननु उपास्यासाध्यस्य मोक्षस्य कथं नित्य
तास्यात् नित्यश्च मोक्षः क्रियासाध्यस्यानित्यत्वं च सर्वसिद्धमित्याशंक्याह अक्षयं क्षय्यमिति क्षययोग्यमपि न च पुनरावर्तत इति शास्त्रबलादक्षयमेव न हि शास्त्रीयेर्येयुक्तिः संक्रमते येन क्रियासाध्यत्वादनित्य
त्वं मोक्षस्यानुमीयेत न हि भस्मीभूतेभ्यः सोमाज्यपयः प्रभृतिभ्यः स्वर्गोत्पत्तौ शास्त्रादृते किंचिन्मानमस्ति तस्मादेतत्प्रश्नजातं श्रुत्युपपत्त्यमपि अनुत्तमं युक्तिमत्तरं न ह्यात्यंतिकैकैवल्यं पापाणकल्यैवैरात्म्यवादादने
ति रीच्यमानं पुरुषार्थो भवत्यपित्वात्यंतिकं सत्यसंकल्पत्वादिकमेव लोकेऽपि न हि कश्चिन्सुषुप्तिपुरुषार्थत्वेनोपैत्यपि तुल्यादिभोगमेव तस्मान्मान्याद्वेदेऽपि पुरुषार्थभूतस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यः तस्मादव्यक्तमेव मुख्यं
ब्रह्म ननु ततो न्यन्निष्कलं नाम शून्यकल्पं किंचिदस्तीति सिद्धं ॥ ३० ॥

अथान्वीक्षिक्यासहितायाश्चतुर्विंशतिप्रश्नाः श्रवणानंतरं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ घृतमेवेतिप्रश्नानांश्रुतिसारत्वेनगहनत्वमुक्तं ॥ ३३ ॥ परिशेषंश्रुतेर्वाक्यशेषभूतंनर्कं मध्नामिश्रुतिउपक्रमोपसंहारैकहृत्प्यादि
नातात्पर्यलिङ्गपद्धेनपरिभावयामि युक्तिमपिसाधकवाधकनर्कवलेनालोडयामि परामान्वीक्षिकींश्रुतिदर्शितायुक्ति ॥ ३४ ॥ चतुर्थीत्रयीवातदिङ्मतीतिचापेक्ष्य सांपरायिकीमोक्षायहिता हेगजशार्दू
लहेजनक उदीरितानुभ्यं साविश्वावमुनिकटेप्युक्तेत्यर्थः गतपंथेनपंचविंशत्पंचविंशःशारीरस्तमधिकृत्यस्थिता ॥ ३५ ॥ उक्तप्रश्नानामुत्तराणिवक्तुमुपोद्घातयति अथेति ॥ ३६ ॥ विश्वेति.अव्यक्तमिति
च्छेदः भूतजव्यरूपंयद्भयंसारस्तत्करोतीतिभूतभव्यभयंकरं ॥ ३७ ॥ अविश्वोनिष्कलस्तथेतिगौडपाठःप्रामाणिकः आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्रोक्तस्यउपास्यस्यात्मनस्तदेतयेयःपुत्रात्येवोविद्यापेयोन्यस्मात्सं
र्वस्मादंतरतरयदयमात्मेतिसर्वान्तरत्वमयमितिप्रत्यगनन्यत्वंचोक्तं तदन्यस्यचविश्वस्यसयोन्यमात्मनःप्रियंभुवाणंनृयापियंतेरोत्पत्तीतिशोकहेतुत्वमुक्तं अतःपौर्वीपर्यपर्यालोचनादुःखदाविश्वा वदन्योऽवि
श्वोनिष्कलआत्मेतिसिद्धं इदं सर्वयदयमात्मेतिवाधायांसामानाधिकरण्यं योयंस्थानुःसपुमानितिवा आत्मविदःसार्वाभ्योक्तिरपिवाधकालीनानुभवानुसंधानमात्रमितिज्ञेयं यदुक्तंयदेपआकाशआनंदो
अथोक्तश्चमहाराजराजागंधर्वसत्तमः ॥ पृष्ठवाननुपूर्वेणप्रश्नमर्थवदुत्तमं ॥ ३१ ॥ मुहूर्तमुप्यतांतावद्यावदेवंविचिंतय ॥ वाढमित्येवकृत्वाचनूष्णीगंधर्वआ
स्थितः ॥ ३२ ॥ ततानुचिंतयमहंभूयोदेवीसरस्वती ॥ मनसासचमेप्रश्नोदधोघृतमिवावृतं ॥ ३३ ॥ तत्रोपनिषदंचैवपरिशेषंचपार्थिव ॥ मध्नामिमनमानात
द्वस्त्राचान्वीक्षिकीपरा ॥ ३४ ॥ चतुर्थीराजशार्दूलविद्यैपासांपरायिकी ॥ उदीरितामयातुभ्यंपंचविंशदधिष्ठिता ॥ ३५ ॥ अथोक्तस्तुमयाराजनराजाविश्वाव
सुस्तदा ॥ श्रूयतांयद्भवानस्मान्प्रश्नंसंपृष्ठवानिह ॥ ३६ ॥ विश्वाविश्वेतिचदिदंगंधर्वैर्द्रानुपृच्छसि ॥ विश्वाव्यक्तंपरंविद्यादूतभव्यभयंकरं ॥ ३७ ॥ त्रिगुणंगु
णकर्तृत्वादिश्वान्योनिष्कलस्तथा ॥ अश्वश्वाश्वाचमिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३८ ॥ अव्यक्तंप्रकृतिप्राहुःपुरुषेतिचनिर्गुणं ॥ तथैवमित्रंपुरुषंवरुणंप्रकृतिं
था ॥ ३९ ॥ ज्ञानंतुप्रकृतिप्राहुर्ज्ञेयंनिष्कलमेवच ॥ अज्ञश्चज्ञश्चपुरुषस्तस्मान्निष्कलउच्यते ॥ ४० ॥ नस्यादित्याकाशानंदयोःसामानाधिकरण्यात्तुगुणगुणिभावेनाभेदइति
वाह अश्वश्चेति मिथुनंअश्वाअश्वश्चेतिद्वयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अव्यक्तंस्त्रीरूपांप्रकृति पुरुषंपुरुषंरेनःसिचं यस्यप्रतिविवंप्राप्यप्रकृतिःसर्वकरोतिसविवभूतोऽन्योनिष्कलइत्यर्थः श्रुत्यर्थस्तु आकाशेइतिस
प्रमींतेनयदिकारणेआनंदोनस्यात्तर्हि कार्यमुत्तरांनस्यादित्याधाराधेयभावश्चकारणानंदयोःसर्वत्रश्रूयतइतिनगुणगुणिभावेनतयोसंबंध. आनंदंब्रह्मणोविद्वानितिपठ्यपिराहोःशिरइतिवदोपचारकीवावोभ्या
ब्रह्मणइतिपदंब्रह्मवित्परंवाकर्तव्यं यत्तुक्तं आपोवाइदंसर्वमित्यादिश्रुतेर्वरुणएवास्तिनमित्रः मांडूक्योक्तंसर्वेश्वरत्वादिकमपितुरीयान्वय्येवेतिनवाह तथैवेति उदाहृताश्रुतिःकारणमात्रपराननुशुद्धंनिषेधतीति
नतथामांडूक्यश्रुतंसर्वेश्वरत्वादिकंतृतीयमानंदमयंप्रकृत्यश्रूयमाणंचतुर्थनिष्कलपरतयानेतुंराक्यमतोस्तिवरुणादन्योमित्रइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ यत्तुक्तंप्रकाशमात्रस्यजगज्जन्मादिहेतुत्वंसंभवतीतिज्ञानवदेवब्र
ह्मेतितत्राह ज्ञानंतुप्रकृतिमिति यत्तादृशजगज्जन्माद्युपयोगिज्ञानंतन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव सत्त्वधर्मोहिज्ञानमिति सांख्यप्रसिद्धिः यत्तुतेनज्ञानेनप्रमाणवृत्तिरूपेणजन्यतेतत्प्रमाणफलभूतंप्रमाणज्ञानंवे
दातेष्वज्ञेयमित्युच्यते यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंभवा संविस्तेवहमेयोर्थेविदांनोक्तिप्रमाणतइति तच्चज्ञेयस्वरूपज्ञानंनिष्कलंसत्यंज्ञानमित्यादिश्रुतिविषयइत्यर्थः यत्तुज्ञत्वाज्ञत्वेइशजीवयोःस्वाभा
वदतिष्वज्ञेयमित्युच्यते यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंभवा संविस्तेवहमेयोर्थेविदांनोक्तिप्रमाणतइति तच्चज्ञेयस्वरूपज्ञानंनिष्कलमेवब्रह्मेतिभावः ॥ ४० ॥

यत्तु आनंदाकाशयोरभेदबोधकं वाक्यमुदाहृतं यद्वाचकं तदेव स्वमितित्यकरणिनः सगुणस्य स्तुतिमात्रमित्याशयेनाह क इति कः आनंदः तपाः अव्यक्तं तौचक्रमेण पुंप्रकृती इत्यर्थः यत्तूक्तं अतपाः सूर्यादः सूर्य इति कूर्मगवन्निर्गुणात्सगुणस्याभिर्भावतिरोभावाविति चेन्निर्गुणस्यापि सगुणत्वापत्तिरिति तत्राह अतपानिष्कल इति निष्कलस्य रज्ज्वरगवत्सगुणलयादयाधिष्ठानत्वमतोन निष्कलत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु निष्कलस्य वेद्यत्वं न युज्यते त्रिपुट्या अभिज्ञानादित्युक्तमत आह तथैवेति यदज्ञानं पुरुषार्थप्रतिबंधकं तदेवेद्यं यदा चर्मवदाकाशवेद्यप्यतिमानवाः तदा देवमविज्ञायदुःखस्यानो भविष्यतीति श्रुत्या आत्मज्ञानस्य तथात्वादात्मैव वेद्यः प्रधानं नुपरिशेषादेवेद्यमेव तद्वेदनं च मनोनाशादेवेति न तत्र त्रिपुटी भावप्रसक्तिरस्ति तथा च श्रुतिः तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदियावत्क्षयंगतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोन्मोघं यविस्तर इति अन्यथा घटादिव दनात्मत्वं जडत्वं स्थौल्यादिमत्त्वं च ब्रह्मणः स्यात् तथा च अयमात्मा ब्रह्मविज्ञानमानंदं ब्रह्म अस्थूलमनण्डित्यादि श्रुतिविरोधः न स्य सति बाधकेतासामौपचारिकत्वं वक्तुं युक्तं यद्वा अयमात्मैत्युपास्यार्थगौणं सामानाधिकरण्यं छांदोग्ये सगुणस्यैव वेद्यत्वलक्षणोपास्यत्वश्रवणान् विदेरुपास्यार्थत्वस्यापि योवायुं दिशां वत्संवेदेत्यादौ सर्वत्र प्रसिद्धे श्वेत्याशंक्याह तथैवेति यत् आवृतं तदेवेद्यं आवरणं च सत्येन मल्लेन दर्पणादेर्दृष्टं असत्येनोरगेण रज्ज्वादेश्च पक्षद्वयेऽपि प्रत्यगात्मैव वेद्यो न त्वनात्मा तदस्थईश्वरो जडत्वापत्तेरिति नात्मब्रह्मणोरभेदो गौणः अथागौणोऽप्यभेद उपास्यसिद्ध्याप्य इत्यपि न छांदोग्येऽवसो न्वेद्य इत्यात्मन्यन्वेष्टव्यविध्याक्षिप्तस्यावरणस्यानुवादेन एतं ब्रह्मलोकं न विदत्यनुतेन हि प्रत्युदा इत्यनुतत्वविधानात् ब्रह्माभिन्नं लोकं ब्रह्मलोकमात्मानं अतोऽनृताज्ञानमात्रापनोदेन ब्रह्मवेद्यमेव न तूपास्यं अव्यक्तं त्ववेद्यं तु

कस्तपा अतपाः प्रोक्तः को सौ पुरुष उच्यते ॥ तपास्तु प्रकृतिं प्रादुरतपानिष्कलः स्मृतः ॥ ४१ ॥ तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ॥ चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया न दपि मे शृणु ॥ ४२ ॥ चलां तु प्रकृतिं प्रादुःकारणं क्षयसर्गयोः ॥ आक्षेपसर्गयोः कर्तानिश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ४३ ॥ तथैव वेद्यमव्यक्तमवेद्यः पुरुषस्तथा ॥ अज्ञावुभौ ध्रुवौ चैव अक्षयौ चाप्युभावपि ॥ ४४ ॥

च्छत्वात् ॥ ४२ ॥ यत्तूक्तं दृक्षदृष्टातेन ज्ञानैश्वर्यादीनां सत्त्वं स्थूलत्वादीनां निषेधश्च विशिष्टे ब्रह्मण्युज्यत इति तत्राह चला मिति चला प्रकृतिरचलः पुरुष इति तयोः परिणामित्वकूटस्थत्वादिक्रान्तिविशेषात्परमार्थिकतादात्म्यायोगेन ब्रह्मणि प्राकृतानां ज्ञानैश्वर्यस्थौल्यादीनामाध्यासिकतादात्म्येन प्रसक्तानां मुख्यदृश्यैव निषेधो युज्यत इति भावः प्रकृतिर्दिक्क्रियमाणा जगद्भयोदयकर्त्री पुरुषस्त्वविक्रियमाण एव तत्कर्तृति श्लोकार्थः ॥ ४३ ॥ यद्यपि शास्त्रतोऽवेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष इत्युक्तं तथापि वस्तुस्वभावो वेद्यमव्यक्तं दृश्यत्वात् अवेद्यः पुरुषोऽदृश्यत्वादिति तत्त्वमाह तथैवेति यत्तु आत्मा चेद्ब्रह्म तर्हितस्य नित्यपरोक्षतया तज्ज्ञानफलं सार्वज्ञ्यं सर्वस्यैव स्यादिति तत्राह अज्ञाविति यथा प्रकृतिर्जडत्वात्स्यात्मानं न जानाति एवं निष्कलात्मापि स्यात्मानं न जानात्यत उभां वप्यज्ञौ आत्मनो नित्यापरोक्षत्वादास्तृदासीनबोधकं पतयाननुवृत्तिविषयतया यौ हि सोपाधी जीवेशौ ज्ञातृज्ञेयौ तावधिकृत्य जीवस्यात्मा ज्ञानं तज्ज्ञानात्सार्वज्ञ्यमिति चोच्यते निष्कलज्ञानस्य तु सार्वज्ञ्यफलकत्वं यो वेद निहितं गुहायां परमेव्यो मनुसो श्रुते सर्वाङ्गामा न्सहेति श्रूयमाणं नान्तरीयकमिति ज्ञेयं ईशज्ञानस्य चंद्रशारखान्यायेन तत्रोपलक्षणत्वात् तस्मादुपलक्षणस्य ईश्वरस्याज्ञानादज्ञातं ब्रह्मेति नापूर्वत्वव्याहृतिस्तज्ज्ञानस्येति भावः ध्रुवो अनादी अक्षयौ परिणामिनित्यत्वाद्भवहारापेक्षया प्रकृतिरपि नित्या पुरुषस्त्वसाध्यत्वादेव नित्य इति ॥ ४४ ॥

यत्तुसाध्योपमोक्षःशास्त्रबलान्नित्योभवतीतित्राह अजौनित्याविति द्वित्वमविवक्षितं तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्यायंक्तुंनदनित्यमितितर्कोपगृहीतयाकर्मफलंनिदित्वातयइहात्मानमनुविद्यत्रजंत्येतांश्वसत्यान्कामांस्तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिविधीयमानमात्मज्ञानमुपासनारूपंचेतस्यकर्मभिःपरित्वाद्यर्थैवकर्मनिर्वा अकर्मरूपस्यान्यस्यततंउक्तंविधेयस्याभावात् यद्येनदपिवाक्यमुपासनापरमित्याग्रहस्तदाऽथयएवसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यत्येनरूपेणाजिनिष्यद्यतएवआर्जितदमृतमभयमेतद्वत्तेतिवाक्यमात्मविद्यापरंदष्टव्यं संप्रसादःसुपुमाभिमानप्राज्ञः यंप्रकृत्यमांडुक्येएवसर्वेश्वरइत्यादिश्रूयते सःपरंज्योतिःशब्दितं निष्कलंउत्तमंपुरुषंज्ञात्वास्वेनऐश्वरेणरूपेणसंयुज्यतेएतदेवपरंज्योतिरिष्टादिरूपमितिश्रुत्यर्थः तेनयत्कर्मफलंनदजं तदेवचनित्यमित्यर्थः ॥४५॥ एवंचतुर्विंशत्याप्रश्नेऽश्रुतिबलेनप्रत्युत्थितस्यश्रुतिबलेनैवोत्तरंदत्तं इदानीमान्वाक्षिक्याकेवलतर्कबलेनप्रत्यवस्थितस्यतर्कबलेनैवोत्तरंवक्तुमुपक्रमे अक्षयत्वादितिसार्धेन यत्तुतित्यःस्वर्गउपास्तिसाध्यःपुरुषार्थोर्नैकैवल्यंपापाणकल्पनैरात्म्यवादानतिरेकादितितत्राह यतःप्रजननेऽक्षयत्वादजंअत्राव्ययमादुरितियोजना प्रकटंजननमस्येतिप्रजननंनस्मिन्ननित्यस्यर्गे ल्यबलापेपंचमो अक्षयत्वंपरोक्तंश्रुत्वाअक्षयत्वादयआचार्याः अत्रव्यवहारयदजमाकाशादितदेवाव्ययमित्याहुः जायमानस्यघटादेव्ययोहिप्रत्यक्षस्तद्वत्पराजितस्यमोक्षस्यापीत्यर्थः नह्यागमशतेनापिवस्तुस्वभावोन्यथयितुं

अजौनित्यावुभौप्रादुरध्यात्मगतिनिश्चयान् ॥ ४५ ॥ अक्षयत्वात्प्रजननेअजमत्रादुरव्ययं ॥ अक्षयंपुरुषंप्राहुःक्षयोत्यस्यनविद्यते ॥ ४६ ॥

गुणक्षयत्वात्प्रकृतिःकर्तृत्वादक्षयंबुधाः ॥ एपातेर्न्याक्षिकीविद्याचतुर्थीसांपरायिकी ॥ ४७ ॥

शक्यतेइतिभावः पृष्ठुअष्टमुवसतीतिपुरुषस्तमक्षयंप्राहुः नतुपुरामक्षयत्वंयुक्तं तथाचैकैवल्यमेवमुक्तिर्नैश्वर्यतारतम्यप्रस्तत्वेनकार्यत्वेनपरतंत्रत्वेनचतस्यापिदुःखंरूपत्वादितिभावः ॥ ४६ ॥ नन्वस्मदीया मोक्षिणोऽप्राकृतेषुलोकेषुस्थिताःप्रतिपदमभिनवंदेहंद्रियादिकमुपादायभगवदाराधनंवाक्यादिभोगंवाकुर्वन्त्यनतेषांप्रकृतिलयेपिप्रलयोर्नर्पजराद्याघातोऽनस्तेषांप्रवाहनित्यमैश्वर्यं तथाचश्रीधरस्वामिजिर्वैदस्तुतिटीकायामुदाहृतंउपनिषद्वाक्यंयंसर्वेदेवानमंतिमुमुक्षवोब्रह्मवादिनश्च मुक्ताअपिलीलयाविग्रहंकृत्वायंभजंतेइतित्राह्यंचोदाहृतमित्याशंक्याह गुणक्षयत्वादिति गुणानांक्षयवत्त्वादित्यर्थः अप्राकृतेषुलोकेषुसत्त्वादयोगुणाःसंतिनवा अंत्येनामांतरेणैकैवल्यमेवतन् आद्येप्रलयकालेगुणसाम्यावस्थायांगुणकार्यत्वात्तेषामपिक्षयोऽवश्यंभावी अथतेषामनादित्वान्नक्षयइतितत्राह प्रकृतिःकर्तृत्वादिति काकाक्षिवदयंहेतुरुभयत्रापिसंबध्यते प्रकरोतीतिप्रकृतिरितिव्युत्पत्तेस्तेषामकार्यत्वेप्राकृतत्वमेवनस्यात् नचैटापत्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्ताप्राकृतवत्स्वंतरकल्पनेप्रमाणाभावात् अंतोन्यदार्तमितिश्रुत्वातन्नित्यत्वकल्पनाबाधाच्चेत्यर्थः यच्चैश्वर्यंप्रवाहनित्यमितितत्राह कर्तृत्वादक्षयमिति सहीदमन्नंपुनःपुनर्जनयतीतिश्रुत्याभावनाज्ञानकर्मभिःपुनःपुनर्जायमानस्यभोग्यस्याक्षयत्वमुक्तं नचभोगभूमौतानिसंति तस्मादप्राकृतेषुलोकेभोग्यस्याक्षयत्वंनयुज्यते कर्मभूमौसाधितस्यतस्यक्षयावश्यंभावात् भोगभूमौचानुष्ठानाभावादितिसिद्धं श्रीधरस्वामिभिरुदाहृतयोःश्रुतिद्वयाप्योस्तुयोगसिद्धजीवन्मुक्ताभिप्रायेणाप्युपपत्तिरितिनाप्राकृतलोक्कल्पनंयुक्तमिति उपसंहरति एषेति उक्तेतिशेषः ॥ ४७ ॥

विद्योपेतं आन्वीक्षिक्या विद्यया सहितं धनं कृचः सामानियजूषि साहि श्रीरमृतासतामिति श्रुतेः श्रीशब्दितावेदविद्याधनं तां सोपपत्तिकां संपाद्य श्रवणमननेकत्वेति भावः कर्मणा गुरुपसदनादिना यत्नेन सर्वे वेदाः
 नित्यकर्मणि एकांतदर्शना विज्ञेया इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एते विद्यदायाः यस्मिन् विष्ठाने जायंते लीयंते च तं वेदार्थं वेदप्रतिपाद्यं वेद्यं आत्मानं येन जानंति ते यतश्च्युता भवंति न नित्यमिति पूर्वानुपगः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ वि
 ष्ठां विष्ठासमं मंडं पश्येत्तनुघृतमंडं वा शुद्धं ॥ ५१ ॥ अवेद्यं प्रकृतिः वेद्यं ब्रह्म यो वेदं विन्नं विदति न लभते नापरोक्षी करोति ॥ ५२ ॥ यथा येन दर्शनेन ॥ ५३ ॥ त्रयीं कर्मकांडोक्तं धर्मक्षयं क्षयवंतं परित्यज्य अक्ष
 यं धर्मयोगं ॥ ५४ ॥ पश्येत्तदृश्यते कर्मणि तद् आत्मेति शेषः शुद्धस्त्वेतदर्थो यदा प्रत्यहं दृश्यते तदा वाक्यजज्ञानेन केवलीभूतस्य क्ता विद्यः पडिशंत्यदार्थ ॥ ५५ ॥ तत्त्वमसीति वाक्यार्थमेवाह शाश्वत ईश्वरः
 पंचविंशको जीवः तस्य तेन मूढेन द्वावनुदृश्येतां अत्रापि कर्मणि तद् संभावनायां लोट् पृथगिव संभाव्येते इत्यर्थः तमिति विधेयापेक्षया एकत्वं तावु जावपि एकमभिन्नं वस्त्वितिसाधवो वेदानिष्ठाः सांख्याः पश्यंति
 विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणानित्यकर्मणि ॥ एकांतदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसोऽस्मृताः ॥ ४८ ॥ जायंते च म्रियंते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः ॥ वेदार्थं येन जानंति वे
 द्यं गंधर्वसत्तम ॥ ४९ ॥ सांगोपांगानपि यदियं वेदानर्थायते ॥ वेदवेद्यं न जानाते वेदभारवहो हिंसः ॥ ५० ॥ यो घृतार्थी खरीक्षी रमथे द्रं धर्वसत्तम ॥ विष्ठांतत्रा
 नुपश्येत्तनुमंडं न च वैघृतं ॥ ५१ ॥ तथा वेद्यमवेद्यं च वेदविद्यो न विदति ॥ संकेवलं मूढमतिज्ञानं भारवहः स्मृतः ॥ ५२ ॥ द्रष्टव्यौ नित्यमवैतौ तत्परं तां तत्तमना ॥
 यथास्य जन्मनि धनेन भवेतां पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ अजस्रं जन्मनि धनं चिंतयित्वा त्रयीमिमां ॥ परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ५४ ॥ यदानुपश्येत्तत्तं
 महन् यहनिकाश्चप ॥ तदा संकेवलीभूतः पडिशमनुपश्यति ॥ ५५ ॥ अन्यश्च शाश्वतो व्यक्तस्तथान्यः पंचविंशकः ॥ तस्य द्वावनुपश्येतां तमेकमिति साधवः ॥
 ॥ ५६ ॥ तेनैतं नाभिनेदंति पंचविंशकमच्युतं ॥ जन्ममृत्युभयाद्योगाः सांख्याश्च परमैषिणः ॥ ५७ ॥ विश्वावसुरुवाच पंचविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणस
 त्तम ॥ तथा तन्न तथा चेति तद्ब्रवान्वक्तुमर्हति ॥ ५८ ॥ जैर्गापव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतं ॥ पराशरस्य विप्रर्षेर्वापगण्यस्य धीमतः ॥ ५९ ॥ भृगोः पंचशि
 खस्यास्य कपिलस्य शुक्रस्य च ॥ गौतमस्याष्टिपेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ॥ ६० ॥ नारदस्यासुरेश्वरपुलस्त्यस्य च धीमतः ॥ सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महा
 त्मनः ॥ ६१ ॥ कश्यपस्य पितुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतं ॥ तदनंतरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ६२ ॥
 ॥ ५६ ॥ तदिति ते सांख्यायोगाश्च एतज्जीवेशाभेददर्शनं नाभिनेदंति नापित्वभिनेदंत्येव तत्र सांख्याः स्पष्टमेवाभेदमाहुः योगा अपि मोक्षे पंचविंशं सर्वकेशं न्यनिर्विशेषं चिन्मात्रमुपगच्छन्ते स्नादं चैश्वर्यम
 न्वानास्तयोश्च निर्विशेषयोर्विशेषकृतस्य भेदस्यायोगात्कलतोऽभेदमेवेच्छंतीति भावः भयोद्देगा इति पाठे भयादुद्देगो येषां ते तथा अस्मिन्पक्षे सांख्यमते एकायमभेद इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ पंचविंशं पंचविंशस्य तत्त्वयन्तं अ
 च्युतत्वं त्वया उक्तं तथा उत न तथा अयं भावः यदि जीवत्वं सत्यं तर्हि तस्य ईश्वरत्वं दुर्वचं न ह्यागमोपि घटं पटं धितुमीष्टे तत्तत्त्वमसीत्यभेदो गौणः स्यात् यद्यसत्यं तदा ब्रह्मकांडस्याप्रामाण्यं वंचमोक्षाय व्यस्थाचे
 ति ॥ ५८ ॥ यद्यप्येतद्बुद्ध्यः श्रुतं तथापि त्वय्येवमविश्वासोस्तीत्याह जैर्गापव्यस्येत्यादिना ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ प्रबर्हःश्रेष्ठःप्रगल्भोवक्ता ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ मंडमयंघृतमतिस्वादुइतिहिप्रसिद्धं ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ जीवतत्त्ववक्तुमुपक्रमते अबुध्यमानामिति जडाप्रकृतिःपुंसाप्रकाश्यतेननुपमान्प्रकृत्या तेनजीवस्यबुद्ध्याद्यगोचरत्वेननिष्कलत्वमुक्तं ॥ ७० ॥ अनेनपंचविंशेनप्रतिबोधेनबोधप्रतिबिवात्मनातत् तांप्रकृतिप्रधानंप्रधीयतेऽस्मिंश्चित्च्छ्रुयेतियोगात्प्रधानसंज्ञंप्रवदंति एतेनचित्तिच्छायापन्नाबुद्धिरेवाहंप्रत्ययविषयइत्युक्तं यथाश्रुतिनिदर्शनात् एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिजलचंद्रदृष्टांतादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ पश्यन्निति चिदाभासादन्यःसाक्षीपश्यन् जाग्रदादौपुं प्रकृत्योर्विवेकख्यातिकालेवापश्यन्सविकारंचतुर्विंशंपंचविंशंचपश्यति अपश्यन्सुषुप्तादौनिर्विकल्पकसमाधौचषड्विंशंपश्यति एतेनयःसाक्षीसएवसाक्ष्येणसंबन्धश्चेत्पंचविंशोक्तवतिसाक्ष्येणविदेवतेभ्यःपितृभ्यश्चदेतेभ्यस्ततस्ततः ॥ प्राप्तमेतन्मयाकृत्स्नंवेद्यंनित्यंवदंत्युत ॥ ६३ ॥ तस्मात्तद्वैभवदुद्ध्याश्रोतुमिच्छामिब्राह्मण ॥ भवान्प्रबर्हःशास्त्राणांप्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६४ ॥ ननवाविदितंकिंचिद्ब्रवान्श्रुतिनिधिःस्मृतः ॥ कथ्यतेदेवल्लोकेचपितृलोकेचब्राह्मण ॥ ६५ ॥ ब्रह्मलोकगताश्चैवकथयन्तिमहर्षयः ॥ पतिश्चतपतांशश्चदादित्यस्तवभाषिता ॥ ६६ ॥ सांख्यज्ञानंत्वयाब्रह्मन्नवाप्तंकृत्स्नमेवच ॥ तथैवयोगशास्त्रंचयाज्ञवल्क्यविशेषतः ॥ ६७ ॥ निःसंदिग्धंप्रबुद्धस्त्वंबुध्यमानश्चराचरं ॥ श्रोतुमिच्छामितज्ज्ञानंघृतंमंडमयंयथा ॥ ६८ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच कृत्स्नधारिणमेवत्वांमन्येगंधर्वसत्तम ॥ जिज्ञाससेचमांराजंस्तन्निबोधयथाश्रुतं ॥ ६९ ॥ अबुध्यमानांप्रकृतिंबुध्यतेपंचविंशकः ॥ ननुबुध्यतिगंधर्वप्रकृतिःपंचविंशकं ॥ ७० ॥ अनेनप्रतिबोधेनप्रधानंप्रवदंतितत् ॥ सांख्ययोगाश्चतत्त्वज्ञायथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ७१ ॥ पश्यंस्तथैवचापश्यन्पश्यत्यन्यःसदानघ ॥ षड्विंशंपंचविंशंचचतुर्विंशंचपश्यति ॥ ७२ ॥ ननुपश्यतिपश्यंस्तुयश्चैनमनुपश्यति ॥ पंचविंशोभिमन्येतनान्योस्तिपरतोमम ॥ ७३ ॥ नचतुर्विंशकोग्राह्योमनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ मत्स्यश्चोदकमन्वेतिप्रवर्ततप्रवर्तनात् ॥ ७४ ॥ यथैवबुध्यतेमत्स्यस्तथैपोप्यनुबुध्यते ॥ सस्नेहात्सहवासाच्चसाभिमानाच्चनित्यशः ॥ ७५ ॥ सनिमज्जतिकालस्ययदैकत्वंनबुध्यते ॥ उन्मज्जतिहिकालस्यसमत्वेनाभिसंवृतः ॥ ७६ ॥ यदातुमन्यतेन्योहमन्यएषइतिद्विजः ॥ तदासकेवलीभूतःषड्विंशमनुपश्यति ॥ ७७ ॥ अन्यश्चराजन्यवरस्तथान्यःपंचविंशकः ॥ तत्स्थानाच्चानुपश्यंतिएकएवेतिसाधवः ॥ ७८ ॥ तेनैतन्नाभिनंदंतिपंचविंशकमच्युतं ॥ जन्ममृत्युभयाद्भीतायोगाःसांख्याश्चकाश्यप ॥ षड्विंशमनुपश्यंतःशुचयस्तत्परायणाः ॥ ७९ ॥

युक्तःषड्विंशइत्युक्तं ॥ ७२ ॥ षड्विंशस्यावृतत्वंवदन्चतुर्विंशस्यात्मत्वंलोकायतसौगतसंमनंनिरस्यति पंचविंशइति ॥ ७३ ॥ नयाह्यआलभावेनेतिशेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ कालस्यकालेनएकत्वंषड्विंशादभेदं मज्जनोन्मज्जनेसंसारमोक्षौ समत्वेनज्ञातेनब्रह्मभावेन ॥ ७६ ॥ तमेवकालमाह यदेति अहंचिदात्मा एषोहमर्थादिरनात्मा ॥ ७७ ॥ प्रागुक्तंजीवेशयोर्भेदंपरामृशति अन्यइति वरःषड्विंशः तत्स्थानादितिभावप्रधानोर्निर्देशः वरस्यावराधिष्ठानत्वादित्यर्थः अवरस्यरज्जूरगवद्वाधेसतिवरएकएवेतिसाधवोनुभवंतीतिभावः ॥ ७८ ॥ तेइतिसार्धंश्लोकोव्याख्यातः ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ अप्रतिबुद्धः प्रधानं बुध्यमानो जीवः बुद्धो ब्रह्म ॥ ८१ ॥ धीफलमाह पश्येति पश्यं दृष्टारं अपश्यं दृश्यं क्षेम्यं क्षेमाय साधु तत्त्वं दृश्ययोरन्यत्वं च निर्विकल्पकतया योनः पश्येत् स एव केवलं साक्ष्येणापि निर्मुक्तं अकेवलं साक्षिरूपं पंचविंशं चिदाभासरूपं आद्यं जगत्कारणं परमहृदादिकार्यं अनेन य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतौ ब्रह्मपदेन निर्विशेषं सर्वपदेन केवलादिकं च प्राप्तमिति दर्शितं ॥ ८२ ॥

यदा स केवलीभूतः पण्डितमनुपश्यति ॥ तदा स सर्वविद्विद्वान् पुनर्जन्मविन्दति ॥ ८० ॥ एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेन च ॥ बुद्धश्चोक्तो यथा तत्त्वं मया श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ८१ ॥ पश्चापश्यं योनः पश्येत्क्षेम्यं तत्त्वं च काश्यप ॥ केवला केवलं चाद्यं पंचविंशं परंचयत् ॥ ८२ ॥ विश्वावसुरुवाच तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया विभो सम्यक्क्षेम्यं देवताद्यं यथावत् ॥ स्वस्य क्षयं भवतश्चास्तु नित्यं बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं मनस्ते ॥ ८३ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं स विभ्राजन्वैश्रीमतादर्शनेन ॥ दृष्टुं श्रुत्या परयाभिनंद्य प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ८४ ॥ ब्रह्मादीनां खंचराणां क्षितौ च ये चायस्तात्सं वसंतं नरेन्द्र ॥ तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्वैसम्यक्क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ॥ ८५ ॥ सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च तद्व्योगायोगधर्मे रताश्च ॥ ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्यास्तेषां मे तद्दर्शनं ज्ञानदृष्टं ॥ ८६ ॥ ज्ञानान्मोक्षो जायते राजसिंहनास्य ज्ञानादेव माहुर्नरेन्द्र ॥ तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतो न्वेपितव्यं येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ८७ ॥ प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्स त्रियाद्वा वैश्वाङ्गूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं ॥ श्रद्धातव्यं श्रद्धा नेन नित्यं न श्रद्धिनं जन्ममृत्युविशेषां ॥ ८८ ॥ सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ॥ तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्म बुद्ध्या ब्रवीमि सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तं ॥ ८९ ॥ ब्रह्मास्य तो ब्राह्मणाः संप्रसूता बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ॥ नाभ्यां वै श्याः पादतश्चापिशूद्राः सर्वे वर्णानान्यथा वेदितव्याः ॥ ९० ॥ अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते तां तां राजस्ते यथायां त्यभावं ॥ तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते घोरादज्ञानात्प्राकृतं योनिजालं ॥ ९१ ॥ तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मामिति तव्यं सर्वत्र स्थं चैतदुक्तं मया ते ॥ तत्स्यो ब्रह्मा तस्थिवांश्चापरो यस्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्नरेन्द्र ॥ ९२ ॥ यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व ॥ राजन् गच्छ स्वैतदर्थं स्य पारं सम्यक्प्रोक्तं स्वस्ति ते त्वस्तु नित्यं ॥ ९३ ॥ भीष्म उवाच स एव मनुशास्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ प्रीतिमानं भवद्राजामिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ९४ ॥

क्षेम्यं मोक्षाय हितं देवताद्यं ब्रह्म ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ दर्शनं शास्त्रं दर्शयन् अदर्शयन् पथं पंथानं ॥ ८५ ॥ ज्ञानं दृष्टं प्रत्यक्षफलमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ श्रद्धिनं श्रद्धावंतं आदंतादपि मत्वर्थीय इति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ सर्वत्र स्थं सर्ववर्णगतं तत्स्यो ज्ञाननिष्ठो यः स एव ब्रह्मा ब्राह्मणः अपरः क्षत्रियादिरपि तस्थिवान् तस्थौ ज्ञाने इति शेषः तस्मै तदर्थं मोक्षं नित्यं नित्यसिद्धं ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ स्पर्शयामासददौ ॥ ९६ ॥ उपासन् उपासीनः ॥ ९७ ॥ प्राकृतं आविद्यकं ॥ ९८ ॥ अनंतः त्रिविधपरिच्छेदशून्यो ह्यमिति मनसि निश्चयं कृत्वा नित्यं सर्वदा यतो धर्मादिकं प्राकृतं मिथ्याऽतः केवलमेवाचितयदितिसार्थश्लोकः ॥ ९९ ॥ इदं धर्मादि व्यक्तं बुद्ध्यादि अव्यक्तं अज्ञानं ॥ १०० ॥ तस्थौ स्थाणुवदचलमस्तीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ दीयमानं वादिकं सर्वमात्मैवेत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ एवमुक्तप्र

गते मुनिवरे तस्मिन्कृते चापि प्रदक्षिणं ॥ दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥ ९५ ॥ गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यं तु तथैव च ॥ रत्नांजलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ९६ ॥ विदेहराज्यं च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ॥ यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥ ९७ ॥ सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः ॥ धर्माधर्मक्षराजैर्द्रप्राकृतं परिगृह्यन् ॥ ९८ ॥ अनंत इति कृत्वा स नित्यं केवलमेव च ॥ धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ॥ ९९ ॥ जन्ममृत्युचराजैर्द्रप्राकृतं तदचितयन् ॥ व्यक्ताव्यक्तस्य कर्मदमिति नित्यं नराधिप ॥ १०० ॥ पश्यंत्यो गाः सांख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ॥ इष्टानिष्टविमुक्तं हितस्यौ ब्रह्मपरात्परं ॥ १०१ ॥ नित्यं तदाहुर्विद्वांसः शुचितस्माच्छुचिर्भव ॥ दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ॥ १०२ ॥ ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह ॥ ददात्यव्यक्त इत्येतत्प्रतिगृह्णाति यच्च वै ॥ १०३ ॥ आत्मा ह्येवात्मनात्येकः को न्यस्तस्मात्परा भवेत् ॥ एवं मन्यस्व स तत मन्यथा मा विचितय ॥ १०४ ॥ यस्याव्यक्तं न विदितं स गुणं निर्गुणं पुनः ॥ तेन तीर्थानियज्ञाश्च सेवितव्या विपश्चिता ॥ १०५ ॥ न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरु नंदन ॥ लभतेऽव्यक्तिकं स्थानं ज्ञात्वा व्यक्तं महीयते ॥ १०६ ॥ तथैव महतः स्थानमाहंकारिकमेव च ॥ अहंकारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ॥ १०७ ॥ येन व्यक्तात्परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः ॥ जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं सदसच्चयन् ॥ १०८ ॥ एतन्मयार्थं जनकात्पुनस्तत्तेनापि चामनृपयाज्ञवल्क्यात् ॥ ज्ञानं विशिष्टं न तथा हियज्ञा ज्ञानेन दुर्गतरतेन यज्ञैः ॥ १०९ ॥ दुर्गजन्मनिधनं चापिराजन्नभौति कं ज्ञानविदो वदन्ति ॥ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्ब्रतैश्च दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ ११० ॥ तस्मादुपासस्व परं महच्छुचिशिवं विमोक्षं विमलं पवित्रं ॥ क्षेत्रं ज्ञात्वा पार्थिवज्ञानयज्ञमुपास्य वै तत्त्वमपि भविष्यसि ॥ १११ ॥ यदुपनिषदमुपाकरोत्तथा सौजनकनृपस्य पुरा हियाज्ञवल्क्यः ॥ यदुपगणितशाश्वताव्ययं तच्छुभममृतत्वमशोकमच्छति ॥ ११२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मो० याज्ञवल्क्यजनकसंवादसमाप्तौ अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥ ॥ ७३ ॥

कारेण मन्यस्व जानीहि ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ अव्यक्तादीनां मध्ये यद्युपास्ते तत्तत्तादात्म्यं प्राप्नोतीत्याह लभते इत्यादिना व्यक्तं स्पष्टं आपरोक्ष्येणेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ शेषं स्पष्टार्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ॥ इति शांति ० मो० नै० भा० अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

समाप्ताश्रुतियुक्तिप्रधानाब्रह्मविद्या अथसाधनप्रधानां वक्तुमुपक्रमते ऐश्वर्यवामहस्याप्येत्यादिना स्वधर्माचरणपूर्वकं निवृत्तिमार्गनिष्ठोजरांतकावतिक्रमति नाम्यथेत्यध्यायतात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिशांति० मो० नै० आ० एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच ऐश्वर्यवामहस्याप्यधनंवाभरतर्षभ ॥ दीर्घमायुरवाप्याथकथंमृत्युमतिक्रमेत् ॥ १ ॥ तपसावासुमहताकर्मणावाश्रुतेनवा ॥ रस्रायनप्रया
गैर्वाकैर्नाप्नोतिजरांतकौ ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भिक्षोःपंचशिखस्येहसंवादंजनकस्यच ॥ वैदेहोजनेकोराजाम
हर्षिवेदवित्तमं ॥ पर्यपृच्छत्यंचशिखंछिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ४ ॥ केनवृत्तेनभगवन्नतिक्रामेज्जरांतकौ ॥ तपसावाथवाबुद्ध्याकर्मणावाश्रुतेनवा ॥ ५ ॥ एवमु
क्तःसर्वेदेहंप्रत्युक्त्वाचापरोक्षवित् ॥ निवृत्तिर्नतयोरस्तिनानिवृत्तिःकथंचन ॥ ६ ॥ नत्यहानिनिवर्ततेनमासानपुनःक्षपाः ॥ सोऽयंप्रपद्यतेध्यानंचिरायध्रुवमध्रु
वः ॥ ७ ॥ सर्वभूतममुच्छेदःस्रोतसेवात्यतेसदा ॥ ऊढ्यमानंनिमज्जंतमप्लवेकालसागरे ॥ ८ ॥ जरामृत्युमहाग्राहेनकश्चिदभिपद्यते ॥ नैवास्यकश्चिद्रवतिना
सौभवतिकस्यचित् ॥ ९ ॥ पथिसंगतमेवेदंरैरन्यैश्चबंधुभिः ॥ नायमत्यंतसंवासोलब्धपूर्वोहिकेनचित् ॥ १० ॥ क्षिप्यंतेतेनतेनैवनिष्टनंतःपुनःपुनः ॥ काले
नजातायाताहिवायुनेवाभ्रसंचयाः ॥ ११ ॥ जरामृत्यूहिभूतानांखादितारौटकाविव ॥ बलिनांदुर्वलानांचह्रस्वानांमहतामपि ॥ १२ ॥ एवंभूतेषुभूतात्मानि
त्यभूतोध्रुवेषुच ॥ कथंहिहृष्येज्जातेषुमृतेषुचनसंज्वरेत् ॥ १३ ॥ कुतोहमागतःकोस्मिक्कगमिष्यामिकस्यवा ॥ कस्मिन्स्थितःकभविताकस्मात्किमनुशोचमि ॥
॥ १४ ॥ द्रष्टास्वर्गस्यकोन्योस्तितथैवनरकस्यच ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्यदद्याच्चैवयजेतच ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पंचशिखजनकसंवा
देएकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अपरित्यज्यगार्हस्थ्यंकुरुराजर्षिसत्तम ॥ कःप्राप्तोवि
नयंबुद्ध्यामोक्षतत्त्वंवदस्वमे ॥ १ ॥ संन्यस्यतेयथात्मायंव्यक्तस्यात्मायथाचयत् ॥ परंमोक्षस्ययच्चापितन्मेब्रूहिपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ जनकस्यचसंवादंसुलभायाश्चभारत ॥ ३ ॥

इदानीगार्हस्थ्येऽनिवृत्तिनिष्ठामुक्तिबीजभूतासंभवतीतिदर्शयितुंसुलभाजनकसंवादआरभ्यते अपरित्यज्येति बुद्ध्याःबुद्धेः विनीयतेलीयतेऽस्मिन्नितिलयस्थानंमोक्षतत्त्वं ॥ १ ॥ आत्माऽङ्गिगदेहः
व्यक्तस्यस्थूलदेहस्यआत्मास्वरूपदेहद्वयंयथात्यज्यते यच्चमोक्षस्यपरंतत्त्वंतद्देहस्यार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

संन्यासफलं सम्यग्दर्शनं तदस्यास्तीति संन्यासफलिकः ॥ ४ ॥ स्वशास्त्रे दंडनीतौ ॥ ५ ॥ तस्य साधुवृत्ततां श्रुत्वा तां स्पृहयंतीति संबंधः ॥ ६ ॥ धर्मयुगे सत्ययुगे अनुष्ठिताकर्तारिकः भिक्षुकीत्यनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वैधव्यादूर्ध्ववासंन्यासेधिकारोऽस्तीति दर्शितं तेन भिक्षाचर्यं मोक्षशास्त्रवर्णनं एकांते आत्मध्यानं च तान्निरपिकर्तव्यं त्रिदंढादिकं च धार्यं ॥ ७ ॥ मोक्षे मोक्षशास्त्रे निष्ठा तदतिशेषः ॥ ८ ॥ नेतिर्न वेति ॥ ९ ॥ १० ॥ लघुशीघ्रं अस्रगत्यागच्छतीति सा ॥ ११ ॥ १२ ॥ सौकुमार्यसौंदर्यं ॥ १३ ॥ १४ ॥ आप्यविदां सूत्रार्थज्ञानां मध्ये ॥ १५ ॥ अस्य एनं जनकं धर्मपुमोक्षधर्मपुविषयेषु अन्याननादृत्य चोदयामास पृष्ठवती अयं मुक्तो नेति न वेति संशया सत्वमिति स्वस्य योगैश्वर्यस्यापनार्थं जनकस्य सत्त्वं बुद्धिसत्त्वेन स्वयावुत्प्राप्त्यप्रविवेश ॥ १६ ॥ स्वबुद्धेर्बहिरस्वातंत्र्यात् परबुद्धेश्चाप्रत्यक्षत्वात् कार्यप्रविवेशोऽप्यशं

संन्यासफलिकः कश्चिद्भूवृत्तपतिः पुरा ॥ मैथिलोजनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ४ ॥ स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वशास्त्रे कृतश्रमः ॥ इंद्रियाणिसमाधाय शशा सवसुधामिमां ॥ ५ ॥ तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्ततां ॥ लोकेषु स्पृहयंत्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ६ ॥ अथ धर्मयुगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता ॥ महीमनुचचारैका सुलभानां भिक्षुकी ॥ ७ ॥ तया जगदिदं कृत्स्नमटं त्यामिथिलेश्वरः ॥ तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदंढिभिः ॥ ८ ॥ सा तिसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति संशया ॥ दर्शने जातसंकल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ९ ॥ तत्र सा विप्रहायाथ पूर्व रूपं हि योगतः ॥ अविभ्रं दनवद्यां गारूपमन्यदनुत्तमं ॥ १० ॥ चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्रगतिगामिनी ॥ विंदहानां पुरीं सुभूर्जगामकमलेक्षणा ॥ ११ ॥ सा प्राप्य मिथिलां रम्यां प्रभूतजनसंकुलां ॥ भैक्ष्यचर्यापदेशेन दर्शमिथिलेश्वरं ॥ १२ ॥ राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तदा ॥ केयंकस्य कुतो वेति बभूव गतविस्मयः ॥ १३ ॥ ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनं ॥ पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यनर्पयत् ॥ १४ ॥ अथ भुक्तवती प्रीताराजानं मंत्रिभिर्वृतं ॥ सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥ १५ ॥ सुलभा त्वस्य धर्मपुमुक्तो नेति संशया ॥ सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञाप्रविवेशमहीपतेः ॥ १६ ॥ नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन् संयम्य रश्मिभिः ॥ सा स्मृतं चोदयिष्यंती योगबंधैर्बन्धह ॥ १७ ॥

क्याह नेत्राभ्यामिति बुद्धिसत्त्वं हि अन्मयं हि सोम्य मन इति श्रुतेर्भौतिकं द्रव्यं रविप्रभावत्सूक्ष्मं तत्पदाचक्षुरादिच्छिद्रेभ्यो बहिर्निर्गत्य घटादिकं प्रकाशयति घटच्छिद्रे निर्गतप्रदीपप्रभावत् तदा चक्षुरिद्रयमित्युच्यते तत्रैकस्मिन्देशे युगपत्प्रदीपयोरिव बुद्ध्योरंशवः संसृज्यंते तत्र यक्षराक्षसादयो वीराः स्वीयेन बुद्ध्यत्वेण संसृष्टां परबुद्धिमभिभूयत दीर्घदेहादिभिर्व्यवहरंतीति प्रसिद्धं लोके यदितुद्वावपियोगिवीरौ बुद्ध्यत्सप्रयोगसंहाराभिज्ञौ तदा स्रद्धयवत्धीद्वयं मिथो नाभिभूयते तत एकस्मिन् देहे द्वयोर्विवादो भवति संचोदयिष्यंती प्रष्टुमिच्छंती योगबंधैः योगवलेन चित्तबंधैर्बन्धवशीचकार ॥ १७ ॥

उत्समयन्स्वस्य अजेयत्वाभिमानेन गर्वकुर्वन् अस्याः सुलभायाः भावं आशयं एनं मूकं करिष्यामीत्येवं रूपं विशेषयन् अभिभवन् भावेन भावं जग्राह ॥ १८ ॥ तया सह समत्वेन एकस्मिन् देहे उवास अधिष्ठा
 ने देहे छत्रेति उभावपि स्थूलदेहोपस्कारं त्यक्तवन्तावित्यर्थः ॥ १९ ॥ एतदाख्यानं तात्पर्यं तु एकस्मिन् देहे देवलिंगदेहेऽपि द्वयोर्जीवयोरवस्थानं भवति तेन स्थूलसूक्ष्मदेहौ गृहवज्जीवस्यानात्मानावित्युक्तं एवं स
 त्स्वस्यानभिभूतत्वं दर्शयन् जनक उवाच भगवत्या इति ॥ २० ॥ परकीयं श्रुताद्विक्रमज्ञातमतः पृष्टेन तद्देदनीयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ राजाप्यहं राज्यान्मुक्तोऽस्मीत्याह छत्रादिविषयं संमंतुं सम्यक् ज्ञातुं ॥ २२ ॥
 मोक्षं मोक्षहेतुं ॥ २३ ॥ २४ ॥ सांख्ययोगविधिं शब्दैः क्रमेण ज्ञानोपास्तिकर्मकांढार्याज्ञेयाः अयमेव त्रिविधो मोक्षधर्मस्तत्र विषये गताध्याज्ञातमार्गः ॥ २५ ॥ मयि मम समीपे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वैरा
 जनकोप्युत्समयन् राजाभावमस्याविशेषयन् ॥ प्रतिजग्राह भावेन भावमस्यानृपोत्तम ॥ १८ ॥ तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतां मयं ॥ छत्रादिषु विमुक्त
 स्य मुक्तायाश्च त्रिदंडके ॥ १९ ॥ जनक उवाच भगवत्याः क्वचर्येयं कृता क्वचगमिष्यसि ॥ कस्य च त्वंकुतो वेति प्रच्छन्नां महीपतिः ॥ २० ॥ श्रुते वयसि जा
 तौ च सद्भावो नाधिगम्यते ॥ एष्वर्थे पूत्तरंतस्मात्प्रवेद्यं मत्समागमे ॥ २१ ॥ छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्वित्त्वतः ॥ सत्त्वांसंमंतुमिच्छामि मानार्हा हि मतासि
 मे ॥ २२ ॥ यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ॥ यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षं तमपि मे शृणु ॥ २३ ॥ पराशरसंगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ॥ भिक्षोः पंचशि
 खस्याहं शिष्यः परमसंमतः ॥ २४ ॥ सांख्यज्ञानं च योगे च महीपालविधौ तथा ॥ त्रिविधे मोक्षधर्मे स्मिन् गताध्याछिन्नसंशयः ॥ २५ ॥ स यथाशास्त्रं पृष्टेन मार्गेण
 ह परिभ्रमन् ॥ वार्षिकं श्वतुरो मासान् पुरामयि सुखोपितः ॥ २६ ॥ तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ॥ श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचलितः ॥ २७ ॥
 सोहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहितां ॥ मुक्तरागश्चराम्येकः पदे परमके स्थितः ॥ २८ ॥ वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ॥ ज्ञानादेव च वैराग्यं
 जायते येन मुच्यते ॥ २९ ॥ ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ॥ महद्वदं प्रमोक्षाय सासिद्धिर्यावयोति गा ॥ ३० ॥ सेयं परमिका बुद्धेः श्रामानिर्द्वतामया ॥
 इहैव गतमोहं न चरतामुक्तसंगिना ॥ ३१ ॥

ग्यमिति द्वाभ्यं वैराग्यज्ञानयत्नानां वासिष्ठादौ वासनाभयविज्ञानमनोनाशशब्दितानां त्रिदंडं विष्टं भवदं न्योन्याश्रयेण सिद्धिरुक्ता यथा तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थि
 तानि हि यावद्विलीनं मनोनाशं तावद्वासनाक्षयः न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शांभ्यति यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः यावन्न चित्तोपशमो नावत्तत्त्ववेदनं यावन्न वासनानाशस्तत्त्वार्णमः कुतः याव
 न्न तत्त्वसंप्राप्तिर्नावद्वासनाक्षयः एकैकशो निषेव्यं ते यद्येते चिरमप्यलं तत्र सिद्धिप्रयच्छंति मंत्राः संकीर्त्तिता इवेति यथा षडंगमंत्राणां एकैकमंत्रादृच्यानसिद्धिः किन्तु संहितानामादृच्यातद्वदित्यर्थः मोक्षस्य तत्साध
 नस्य ज्ञानस्य विधिरूपायः ॥ २९ ॥ यत्नयोगाभ्यासं मनोनाशहेतुं महत् आत्मज्ञानं तेन च परं वैराग्यमिति सांख्यत्रयाणां सिद्धिर्निष्पत्तिर्महतां द्वंद्वानां सुखदुःखादीनां मोक्षायैति जीवमुक्तिं सुखाद्यवयोतिमेति मृ
 न्यजयाय भवतीत्युक्तं ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ननुराज्यं कुर्वतस्तव कथं मुक्तसंगितासंभा वितेत्यत आह यथेत्यादिना सवीजत्वादेकुरंजनयनीत्यध्याहृत्य योज्यं तद्वत्कर्मबीजस्थानीयं ॥३२॥३३॥ ज्ञानं बुद्धिः अवीजं वासनाबीजशून्यं न जायते न प्रवर्तते शिखापदयुक्तं प्रोक्तं नाम यस्य तेन पंचशिखेनेत्यर्थः ॥३४॥ अनर्थेश्च वधादौ परिग्रहे कुर्यादिसंग्रहे एतेषु रागरोषयोर्विषयेषु शत्रुप्रभृतिषु व्यर्थत्वात्तेषां मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥३५॥ वास्येति वास्यसंज्ञकेन शस्त्रेण विभक्तिलोप आर्षः अल्पं वास्यं वासीतयेति वा ॥३६॥ उपपादितामात्मनो मुक्तसंगितामुपसंहरति सुखीति ॥३७॥ त्रिविधा ज्ञानोपास्तिकर्मात्मिका एका अन्या ज्ञानोपास्त्यात्मिका कर्मणा मानसानामपि तेन सांख्ययोगात्मिकेत्यर्थः ॥३८॥ ज्ञाननिष्ठां कर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठां ज्ञानोपसर्जनां ॥३९॥ एवं च त्वारः परपक्षा उपन्यस्ताः स्वमतमाह प्रहायेति उभयं समुच्चयविकल्पाख्यं पूर्वश्लोके द्वयोक्तं त्यक्त्वा

यथाक्षेत्रं मृदुभूतमद्विराष्ट्रावितं तथा ॥ जनयत्यं कुरं कर्मनृणां तद्वत्पुनर्भवं ॥३२॥ यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ॥ प्राप्याप्यं कुरहेतुत्वमवीजत्वा न्न जायते ॥३३॥ तद्वद्भगवतानेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ॥ ज्ञानं कृतमवीजं मे विषये पुन जायते ॥३४॥ नाभिरज्यतिकस्मिंश्चिन्नानर्थेन परिग्रहे ॥ नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्वागरोपयोः ॥३५॥ यश्च मेदक्षिणं बाहुं चंदनेन समुक्षयेत् ॥ स व्यंवास्यापि यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥३६॥ सुखी सोहमवानार्थः ममलोष्टाश्च कांचनः ॥ मुक्तमंगः स्थितो राज्ये विशिष्टो न्यैस्त्रिदंडभिः ॥३७॥ मोक्षे हि त्रिविधानि प्रादृष्टान्यैर्माक्षवित्तमैः ॥ ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणां ॥३८॥ ज्ञाननिष्ठां वदत्येकं मोक्षशास्त्रविदो जनाः ॥ कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥३९॥ प्रहायो भयमप्येव ज्ञानं कर्म च केवलं ॥ तृतीयं यं समाख्यातानि प्रातेन महात्मना ॥४०॥ यमे च नियमे चैव कामे द्वेपे परिग्रहे ॥ माने दंभे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुंबिभिः ॥४१॥ त्रिदंडादिपुण्यं स्तिमोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् ॥ छत्रादिपुण्यं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥४२॥ येन येन हियस्यार्थः कारणेनैह कर्मणि ॥ तत्तदालंबते सर्वद्रव्ये स्वार्थं परिग्रहे ॥४३॥ दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो ब्रजत्याश्रमांतरे ॥ उत्सृज्य परिगृहं च संपि संगान्मुच्यते ॥४४॥

त्यर्थः ज्ञानस्य केवलत्वं कर्मकृतोपकारनैरपेक्ष्यं कर्मणः केवलत्वं प्रयोजनाभावेऽप्यत्यागः सेयं तृतीयानिष्ठा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयपक्षाद्विकल्पपक्षाच्चान्या तेन पंचशिखेन समाख्याता ॥४०॥ इमामेव निष्ठां स्तौति यमे चेति ते त्रिदंभिः यमादौ सति गृहस्थः संन्यासितुल्यः कामादौ सति संन्यास्यपि गृहस्थतुल्य इत्यर्थः ॥४१॥ त्रिदंडेति यदि ज्ञानेनैव मोक्ष इति सिद्धं तर्हि त्रिदंडं परिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोऽपि न बाधकः ज्ञानेन संगभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः ॥४२॥ येनेति आलंबते प्रयोजनवत्तया आसक्तो भवति कुत्र कर्मणि द्रव्यपश्वादौ स्वंधनं अर्थाः कुर्यादयस्तेषां परिग्रहे किमर्थं येन येन कारणेन अन्नादिनायस्यार्थः प्रयोजनं क्षुनि वृत्त्यादितदर्थमित्यर्थः तथा चार्थस्याल्पत्वबहुत्वे बंधमोक्षहेतून् भवतः किंतु तत्रासक्त्यनासक्तौ एवेति भावः ॥४३॥ आधिपत्ये तुल्ये त्रिदंडायर्थे आसक्तिर्बाधिकेत्याह दोषेति ॥४४॥

आसंगमेवविष्णोति आधिपत्येति शिष्यादिष्वितिशेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ त्रिविष्टब्धं त्रिदंडकं लिङ्गानि आश्रमपरिचायकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अथवेति दुःखाभावांर्थं त्रिदंडं चेत्कर्तव्यं तर्हि राज्यमपि तदर्थं कु-
 तोनकर्तव्यमित्यर्थः अतएवोक्तं भगवता दुःखमित्येव यत्कर्मकायकेशभयाच्चजेत् सकृत्पाराजसंत्यागं नैव त्यागफलं लभेदिति ॥ ४९ ॥ फलितमाह आकिंचन्येति ॥ ५० ॥ एषु सत्त्वपि अबंधेपदे स्थितं
 मां विद्धि ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयः राज्याद्यासक्त्या तत्प्रधानः स्त्रीमयोजालमइति वत् स्नेहायतनैर्धनदारादिभिर्बन्धनातीतितथा एतेन संगीबध्यते त्यागी मुच्यते इत्युक्तं ॥ ५२ ॥ त्वयि योगप्रभाववत्यां जानास्थो
 जातादरः अथापि अयथार्थयोगाननु रूपं वर्णं त्रिगुणजं रूपं ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यादिकं योगश्चैकस्यां त्वयि परस्परविरुद्धं कथं स्यादिति संशयः त्वं योगसिद्धा ब्राह्मणी वा आजानसिद्धा यक्षराक्षसादियोनि जावे
 आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके ॥ राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या मुच्यते केन हेतुना ॥ ४५ ॥ अथ सत्याधिपत्येपि ज्ञानेनैव हेतुकेवलं ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो देहेप-
 रमके स्थिताः ॥ ४६ ॥ काषायधारणं मौढ्यं त्रिविष्टब्धं कं डलुं ॥ लिङ्गान्युत्पथभृतानि न मोक्षायेति मेमतिः ॥ ४७ ॥ यदि सत्यपि लिङ्गोऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कार-
 णं ॥ निर्मोक्षाय हेतुः स्वस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकं ॥ ४८ ॥ अथवा दुःखशैथिल्यं बोध्यं लिङ्गे कृतामतिः ॥ किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिपुनलक्ष्यं ॥ ४९ ॥ आकिंच-
 न्येन मोक्षोऽस्ति किंचन्येनास्ति बंधनं ॥ किंचन्येचेतरे चैव जंतुज्ञानेन मुच्यते ॥ ५० ॥ तस्माद्भ्रमार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ॥ बंधनाय तनेष्वेव वित्त्यवंधेपदे स्थि-
 तं ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबंधनः ॥ मोक्षार्शमनिशितेनेह छिन्नस्यागासिनामया ॥ ५२ ॥ सोहमेवंगतो मुक्तो जातास्यस्त्वयि भिक्षुकि ॥ अय-
 थार्थहिते वर्णं वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यं तथारूपं वपुरग्यं तथा वयः ॥ तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ५४ ॥ यच्चाप्यनमुरूपं तं लिङ्गस्या-
 स्य विचेष्टितं ॥ मुक्तोऽयं स्यान्न वेति स्याद्द्विषितो मत्परिग्रहः ॥ ५५ ॥ न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति त्रिदंडके ॥ न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ५६ ॥
 मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ॥ आश्रयंत्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहं ॥ ५७ ॥ प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रेपुरेपि वा ॥ कस्य वा सन्निकर्षात्वं प्रविष्टात्
 दयं मम ॥ ५८ ॥ वर्णप्रवरमुस्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियस्त्वहं ॥ नावयोरेकयोगोऽस्ति माकृथा वर्णसंकरं ॥ ५९ ॥ वर्तसे मोक्षयर्मेण त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे ॥ अयं चा-
 पिसुकृते द्वितीयोऽश्रमसंकरः ॥ ६० ॥ तिभावः ॥ ५४ ॥ लिङ्गस्य त्रिदंडधारणस्य अननु रूपं शरीरशोषणाद्यभावात् धर्षितः रूपादिना भिन्नतः परिग्रहः सत्ता विकृतवेषूत्वं पराभिभवश्च
 न मुक्तलक्षणमिति भावः ॥ ५५ ॥ नंदिन्यादिलीपइवानुग्रहार्थं मबंधर्षितोऽसीत्याशंक्याह नचेति परानुग्रहनिग्रहकामेयुक्ते योगिनि संन्यासफलं नास्तीत्यर्थः मच्छरीरसंगाच्च त्वया इदमाश्रमं लिङ्गमपि न रक्ष्यं
 ते अनेन लिङ्गेनापि मुक्तस्य आरूढपतितस्य गोपनानास्ति विमुक्तस्येति पाठे ज्ञातत्वं स्यापि गोपनाप्यभिचाराद्यकृत्यादात्मरक्षाकर्तव्येत्यस्येवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ मत्पक्षेति मच्छरीरप्रवेशात् नन्वेह स्वासने
 वास्मीत्याशंक्याह आश्रयंत्या इति स्वभावेन स्वेनचित्तेन मम परिग्रहं शरीरं आश्रयंत्याः अतस्त्वयि व्यभिचास्तेष्विति भावः ॥ ५७ ॥ जारिण्योपि संकेतेनैव परपुरं गृहं वा प्रविशंति तत्रापि तवास्मान्धर्षयंत्या अ-
 पराधइत्याह कस्यवेति सन्निकर्षात्संकेतात् ॥ ५८ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह वर्णेति ॥ ५९ ॥ आश्रमसंकरः संन्यासाद्गार्हस्थ्यं प्रतिपुनरागमनं ॥ ६० ॥

ननु राज्यं कुर्वतस्तव कथं मुक्तसंगिता संभावितेत्यत आह यथेत्यादिना सर्वा जत्वा इंकुरं जनयनीत्यध्याहृत्य योज्यं तद्वत्कर्मबीजस्थानीयं ॥३२॥३३॥ ज्ञानं बुद्धिः अबीजं वासन बीजशून्यं न जायते न प्रवर्तते शिखापदयुक्तं प्रोक्तं नाम यस्य तेन पंचशिखेनेत्यर्थः ॥३४॥ अनर्थेशच वधादौ परिग्रहे कयादिसंग्रहे एतेषु रागरोषयोर्विषयेषु स्त्रीशत्रुप्रभृतिषु व्यर्थत्वात्तेषां मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥३५॥ वास्येति वास्यसंज्ञकेन शस्त्रेण विभक्तिलोप आर्पः अल्पं वास्यं वासीतयेति वा ॥३६॥ उपपादितामात्मनो मुक्तसंगितामुपसंहरति सुखीति ॥३७॥ त्रिविधा ज्ञानोपास्तिकर्मात्मिका एका अन्या ज्ञानोपास्तिका कर्मणा मानसानामपि तेन सांख्ययोगात्मिकेत्यर्थः ॥३८॥ ज्ञाननिष्ठां कर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठां ज्ञानोपसर्जनां ॥३९॥ एवं च त्वारः परपक्षा उपन्यस्ताः स्वमतमाह प्रहायेति उभयं समुच्चयविकल्पाख्यं पूर्वश्लोके द्वयोक्तं त्यक्त्वा

यथाक्षेत्रं मृदुभूतमद्विराप्तावितं तथा ॥ जनयत्यंकुरं कर्मनृणां तद्वत्पुनर्भवं ॥३२॥ यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ॥ प्राप्याप्यंकुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥३३॥ तद्वद्गवतानेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ॥ ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥३४॥ नाभिरज्यतिकस्मिंश्चिन्नानर्थेन परिग्रहे ॥ नाभिरज्यति चैतं पु व्यर्थत्वाद्वागरोपयोः ॥३५॥ यश्च मेदक्षिणं बाहुं चंदनेन समुत्सयेत् ॥ स व्यंवास्यापि यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥३६॥ सुखी सोहमवानार्थः समलोष्टाश्म कांचनः ॥ मुक्तसंगः स्थितो राज्ये विशिष्टो न्यैस्त्रिदंडिभिः ॥३७॥ मोक्षे हि त्रिविधानि पादृष्टान्यैर्माक्षवित्तमैः ॥ ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणां ॥३८॥ ज्ञाननिष्ठां वदंत्येकं मोक्षशास्त्रविदां जनाः ॥ कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥३९॥ प्रहायो भयमप्येव ज्ञानं कर्म च केवलं ॥ तृतीयेयं समाख्यातानि पातेन महात्मना ॥४०॥ यमेच नियमे चैव कामे द्वेपे परिग्रहे ॥ मानेदं भेतथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुंबिभिः ॥४१॥ त्रिदंडादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् ॥ छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥४२॥ येन येन हि यस्यार्थः कारणेन ह कर्मणि ॥ तत्तदालंबते सर्वद्रव्ये स्वार्थं परिग्रहे ॥४३॥ दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यां व्रजत्याश्र मांतरे ॥ उत्तुजन्परिगृहं श्वसोपिसंगान्मुच्यते ॥४४॥

त्यर्थः ज्ञानस्य केवलत्वं कर्मकृतोपकारेनैरपेक्ष्यं कर्मणः केवलत्वं प्रयोजनाभावेऽप्यत्यागः सेयं तृतीयानिष्ठा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयपक्षाद्विकल्पपक्षाच्चान्या तेन पंचशिखेन समाख्याता ॥४०॥ इमामेव निष्ठां स्तौति यमेचेति ते त्रिदंडिनः यमादौ सति गृहस्थः संन्यासितुल्यः कामादौ सति संन्यास्यपि गृहस्थतुल्य इत्यर्थः ॥४१॥ त्रिदंडेति यदि ज्ञानेनैव मोक्ष इति सिद्धं तर्हि त्रिदंडपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोऽपि न बाधकः ज्ञानेन संग्रहाभाव स्यो भयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः ॥४२॥ येनेति आलंबते प्रयोजनवत्तया आसक्तो भवति कुत्र कर्मणि द्रव्येष्वदादौ स्वधनं अर्थाः कयादयस्तेषां परिग्रहे किमर्थं येन येन कारणेन अनादिना यस्यार्थः प्रयोजनं क्षुन्नि वृत्त्यादितदर्थमित्यर्थः तथा चार्थस्याल्पत्वबहुत्वे बंधमोक्षहेतून् भवतः किंतु तत्रासत्तया नासक्ती एवेति भावः ॥४३॥ आधिपत्ये तुल्ये त्रिदंडाद्यर्थे आसक्तिर्बाधिकेत्याह दोषेति ॥४४॥

आसंगमेवविद्योति आधिपत्येति शिष्यादिष्वितिशेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ त्रिविष्टब्धं त्रिदंडकं लिगानि आश्रमपरिचायकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अथवेति दुःखाभावांर्थं त्रिदंडं चेत्कर्तव्यं तर्हि राज्यमपि तदर्थं कु-
 तोनकर्तव्यमित्यर्थः अतएवोक्तं भगवता दुःखमित्येव यत्कर्मकायकेशभयाद्यजेत् सकृत्पाराजसंत्यागं नैव त्यागफलं लभेदिति ॥ ४९ ॥ फलितमाह आकिंचन्येति ॥ ५० ॥ एषु सत्त्वपि अबंधेपदे स्थितं
 मां विद्धि ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयः राज्याद्यासक्त्या तत्प्रधानः स्त्रीमयोजालमइति वत् स्नेहायतनैर्धनदारादिभिर्बन्धातीतितथा एतेन संगीबध्यते त्यागी मुच्यते इत्युक्तं ॥ ५२ ॥ त्वयि योगप्रभाववत्यां जातस्थो
 जातादरः अथापि अयथार्थं योगाननु रूपं वर्णं त्रिगुणजं रूपं ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यादिकं योगश्चैकस्यां त्वयि परस्परविरुद्धं कथं स्यादिति संशयः त्वं योगसिद्धा ब्राह्मणी वा आजानसिद्धा यक्षराक्षसादियोनि जावे
 आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके ॥ राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या मुच्यंते केन हेतुना ॥ ४५ ॥ अथ सत्याधिपत्ये पिज्ञाने नैवेह केवलं ॥ मुच्यंते सर्वपापेभ्यो देहेप-
 र्मके स्थिताः ॥ ४६ ॥ काषायधारणं मौढ्यं त्रिविष्टब्धं कर्मण्डलुं ॥ लिगान्युत्पथभृतानि न मोक्षायेति मेमतिः ॥ ४७ ॥ यदिसत्यपि लिंगोऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कार-
 णं ॥ निर्मोक्षाय हेतुः स्वस्य लिंगमात्रं निरर्थकं ॥ ४८ ॥ अथवा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिंगे कृतामतिः ॥ किं ते देवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यंते ॥ ४९ ॥ आकिंच-
 न्येन मोक्षोऽस्ति किंचन्येनास्ति बंधनं ॥ किंचन्येचेतरे चैव जंतुज्ञानेन मुच्यते ॥ ५० ॥ तस्माद्भूमार्थिकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ॥ बंधनाय तनेष्वेव विवर्धयेत्पदे स्थि-
 तं ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबंधनः ॥ मोक्षार्मनि शितेनेह छिन्नस्यागासिनामया ॥ ५२ ॥ सोहमेवंगतो मुक्तो जातास्य स्वयि भिक्षुकि ॥ अय-
 थार्थं हिते वर्णं वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यं तथारूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ॥ तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ५४ ॥ यच्चाप्यनमुरूपं तं लिगस्या-
 स्य विचेष्टितं ॥ मुक्तोऽयं स्यान्न वेति स्याद्द्विषितो मत्परिग्रहः ॥ ५५ ॥ न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति त्रिदंडके ॥ न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ५६ ॥
 मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ॥ आश्रयंत्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहं ॥ ५७ ॥ प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरेपि वा ॥ कस्य वा सन्निकर्षात्वं प्रविष्टात्
 दयं मम ॥ ५८ ॥ वर्णप्रवरमुस्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियस्त्वहं ॥ नावयोरेकयोगोऽस्ति माकृया वर्णसंकरं ॥ ५९ ॥ वर्तसे मोक्षयर्मेण त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे ॥ अयं चा-
 पिसुकृष्टस्ते द्वितीयोऽश्रमसंकरः ॥ ६० ॥

निभावः ॥ ५४ ॥ लिगस्य त्रिदंडधारणस्य अननु रूपं शरीरशोषणाद्यभावात् धर्षितः रूपादिना भिन्नतः परिग्रहः सत्ता विकृतवेषु त्वं पराभिभवश्च
 न मुक्तलक्षणमिति भावः ॥ ५५ ॥ नंदिन्यादिलीपइवानुपहार्यमेवं धर्षितोऽसीत्याशंक्याहं नचेति परानुपहनिपदकामेयुक्ते योगिनि संन्यासफलं नास्तीत्यर्थः मच्छरीरसंगाच्च त्वया इदमाश्रमं लिगमपि न रक्ष्य-
 ते अनेन लिगेनापि मुक्तस्य आरूढपतितस्य गोपनानास्ति विमुक्तस्येति पाठे ज्ञाततत्त्वस्यापि गोपनाप्यभिचाराद्यकृत्यादात्तरक्षाकर्तव्येत्यस्येवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ मत्पक्षेति मच्छरीरप्रवेशात् नन्वेह स्वासने
 वासीत्याशंक्याह आश्रयंत्या इति स्वभावेन स्वेन चित्तेन मम परिग्रहं शरीरं आश्रयंत्याः अतस्त्वयि व्यभिचास्तोष इति भावः ॥ ५७ ॥ जारिण्योपि संकेते नैव परपुरं गृहं वा प्रविशंति तत्रापि तवास्मान् धर्षयंत्या अ-
 पराधइत्याह कस्यवेति सन्निकर्षात्संकेतात् ॥ ५८ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह वर्णेति ॥ ५९ ॥ आश्रमसंकरः संन्यासाद्गार्हस्थ्यं प्रति पुनरागमनं ॥ ६० ॥

संन्यासिवेषेणगार्हस्थार्थमेवाहमागतास्मीतिचेद्वोत्राद्यनिर्णयात्प्रागेनन्वोचितमित्याह सगोत्रामिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अविज्ञानेनज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेनविपर्ययेण ॥ ६३ ॥ नस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीतिशा
स्त्रोलुंघनरूपेणस्वदोषेण तर्हिशास्त्रातिक्रमणात्तवश्रुतव्यर्थ ॥ ६४ ॥ आवयोश्चित्तयोःस्पर्शः ऐक्यं प्रीतिरित्यावत् ॥ ६५ ॥ दोषलिङ्गमेवाह नमसीति ॥ ६६ ॥ अर्हतः पूज्यान् उद्दिश्य ॥ ६७ ॥ अमर्षः पं
रोत्कर्षासहिष्णुत्वं तज्जेन योगान्परबुद्धिभिः स्वबुद्धेः संबधान् ॥ ६८ ॥ विषामृतशब्दौ व्याचष्टे इच्छनोरिति स्कायास्तवरक्तस्य पुंसोऽलाभात् तादृशयोर्योगो विषामृतमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ स्वशास्त्रं संन्यासिशां

सगोत्रांवाऽसगोत्रांवानवेदत्वांनवेत्थमां ॥ सगोत्रमाविशंत्यास्तेतृतीयो गोत्रसंकरः ॥ ६१ ॥ अथ जीवतिते भर्ता प्रापितोप्यथवा क्वचित् ॥ अगम्यापरभार्येति च
तुर्यो धर्मसंकरः ॥ ६२ ॥ सात्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि ॥ अविज्ञानेन वायुक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥ ६३ ॥ अथवापि स्वतंत्रासि स्वदोषेण ह कर्हि चि
त् ॥ यदि किंचिच्छ्रुतं ते स्तिसर्वकृतमनर्थकं ॥ ६४ ॥ इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविघातकं ॥ दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं विवृण्वत्या प्रकाशितं ॥ ६५ ॥ नमस्येवाभिसं
धिस्ते जयैषिण्या जयेकृतः ॥ येयं मत्परिपक्वत्स्राजे तु मिच्छसितामपि ॥ ६६ ॥ तथार्हतस्ततश्च वदंष्टिं स्वां प्रतिमुंचसि ॥ मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावं नाय
च ॥ ६७ ॥ सास्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमाहेन मोहिता ॥ भूयः सृजसि योगांस्त्वं विषामृतमिवैकतां ॥ ६८ ॥ इच्छतो रत्र यो लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः ॥ अलाभश्चा
पिरक्तस्य सोऽपि दोषो विषोपमः ॥ ६९ ॥ मात्याक्षीः साधुजानीष्वस्वशास्त्रमनुपालय ॥ कृतेयं हि विजिज्ञासामुक्तो नेति त्वयामम ॥ ७० ॥ एतत्सर्वं प्रतिच्छेन्नं म
यि नार्हसि गूहितं ॥ सायदित्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपतः ॥ तत्त्वं सत्रप्रतिच्छेन्नमयि नार्हसि गूहितं ॥ ७१ ॥ नराजानं मृषागच्छेन्न द्विजातिकथंचन ॥ नस्त्रियं
स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषागताः ॥ ७२ ॥ राज्ञां हि वलमैश्वर्यं ब्रह्मब्रह्मविदां वलं ॥ रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां वलमनुत्तमं ॥ ७३ ॥ अतएतैर्वलैरेव वलिनः स्वार्थमि
च्छता ॥ आर्जवेनाभिगंतव्या विनाशाय त्वनार्जवं ॥ ७४ ॥ सात्त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ॥ कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ७५ ॥ भी
ष्म उवाच इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तरसमंजसैः ॥ प्रत्यादिष्टानरेन्द्रेण सुलभानव्यकंपत ॥ ७६ ॥ उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभाचारुदर्शना ॥ ततश्चारुतरं वाक्यं
प्रचक्रामाथ भाषितुं ॥ ७७ ॥ सुलभोवाच नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ॥ अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितं ॥ ७८ ॥

सं ॥ ७० ॥ सत्रप्रतिच्छेन्नावेषांतरेण गुप्ता ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ प्रत्यादिष्टातिरस्कृता ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ नवभिर्वाग्बुद्धिदूषणैर्गुर्वक्षरसंयुक्तत्वादिभिर्वक्ष्यमाणैः बुद्धिदूषणैश्च नवभिः कामादि
भिर्वक्ष्यमाणैरेव अष्टादशगुणाः नवैव वाग्बुद्धिदूषणादिविपर्यासेन मधुराक्षरत्वादयोगुणाः नवदोषा अपि गुणत्वेन यत्रोच्यंते ते दोषगुणाश्च नव इत्येवमष्टादशगुणान्वितं वाक्यमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ७८ ॥

सौक्ष्म्यसंशयस्य विषयीभूतपदादि संदिग्धार्थत्वमित्यर्थः सांख्यपूर्वपक्षे सिद्धाते च गुणदोषसंख्यानं क्रमः संख्यातानां गुणदोषाणां बलाबलविचारणं विनिर्णयः सिद्धांतः प्रयोजनं अनुष्ठानं एतानि पञ्च समुच्चितानि वाक्यंशब्दाख्यं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ स्वलक्षणं व्यावर्तकं धर्मवचनं तच्च विषयभेदाच्चतुर्धा पदतो वाक्यतः पदार्थतो वाक्यार्थत इति एतेषामुदाहरणान्यनुपदमेव वक्ष्यते ॥ ८० ॥ ज्ञानमिति यत्र विषयवा

सौक्ष्म्यं सांख्यक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ॥ पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ७९ ॥ एषामेकैकशो र्थानां सौक्ष्म्यादीनां स्वलक्षणं ॥ शृणु संसार्यमाणां पदार्थपदवाक्यतः ॥ ८० ॥ ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यदा भेदेन वर्तते ॥ यत्राधिवासिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ८१ ॥ दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागतः ॥ कंचिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यतां ॥ ८२ ॥ इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यद्विवक्षितं ॥ क्रमयोगंतमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ॥ ८३ ॥ धर्मकामार्थमोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः ॥ इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते सविनिर्णयः ॥ ८४ ॥ इच्छा द्वेष भवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ॥ तत्र यानृपते वृत्तिस्तत्र योजनमिष्यते ॥ ८५ ॥

क्ये ज्ञेयेषु वाक्यप्रमेयतया उपस्थितेषु भिन्नेषु अनेकेषु अर्थेषु सत्सु यदा ज्ञानं बुद्धिर्भेदेन निर्णयमप्राप्नुवेतीति अधिवासिनी अनेककोटिस्पर्शिनी वर्तते तत्सौक्ष्म्यं वाक्यस्य दुर्ज्ञेयत्वमित्युच्यते ॥ ८१ ॥ ह्यचित्पूर्वपक्षे सिद्धाते वा समतं कंचिदभियतमर्थः ॥ ८२ ॥ इदमिति संख्यातानां गुणानां दोषाणां च मध्ये इदं पूर्ववक्तव्यं इदं पश्चाद्विवक्षितमिति बलाबलविचारः क्रमः ॥ ८३ ॥ वाक्यान्ते वाक्यार्थविचारात् प्रोच्यते प्रकर्षणयुक्तिमत्तया उच्यते सविनिर्णयः ॥ ८४ ॥ प्रयोजनं लक्षयति इच्छेति तत्र इच्छाप्रभवदुःखं यत्र विषये जायते इदमवश्यं कर्तव्यमित्यौत्सुक्यं द्वेषमवदुःखं इदमवश्यं त्याज्यमित्यसंख्यं तत्र या प्रवृत्तिरूपानि वृत्तिरूपा वा वृत्तिः सा प्रयोजनं नाम ॥ ८५ ॥

एकार्थसमवेतानि एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि वाक्यमिति पंचांगं वाक्यं मम वचनान्निश्चिनु सौक्ष्म्यादीनामुदाहरणानितु तत्र पदतः सौक्ष्म्यादेरुदाहरणं वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति विधायां प्रायते वायुर्वैक्षे
पिष्ठादेवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावतिस एवैनं भूतिगमयतीति किं वायुर्वा इत्यादीनि पदानि समिधो यजतितनूनपातं जयतीत्यादिपदकदंबवत्कंचिदर्थं विधाय प्रधानवाक्येन एकवाक्यतां प्रतिपद्यते उत संभू
यप्राशस्य मात्रं श्वेतालं भस्मार्थं लक्षयंति एतत्सौक्ष्म्यं अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायेन तेषां प्रतीयमानस्यार्थस्य अपलपितुमशक्यत्वात् समिदादिवाक्यवत्स्वार्थे पर्यवसानं प्राप्यैव महावाक्येनैकवाक्यतां लभते
इति पूर्वपक्षे गुणः सिद्धाते दोषः तथा सर्वस्यास्मायस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वात् वायोः शीघ्रगामित्वादिप्रतिपादने शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिकरत्वायोगात् आनर्थक्यलक्षणाप्रामाण्याद्वरं विधेयार्थे प्राशस्य म
मर्पणेनार्थवत्त्वमिति सिद्धाते गुणाः पूर्वपक्षे दोषाश्च एतत्सांख्यं अत्रैव क्रमाख्यं पूर्वोत्तरपक्षयोर्बलबलमुन्नेयं पूर्वपक्षे आनर्थक्यात् दुर्बलत्वं सिद्धातेऽर्थवत्त्वात्माबल्यमिति न एव निर्णयः अर्थवोदानां प्रयाजादि
वाक्यानामिव प्रधानविधिना वाक्यैकवाक्यतानास्ति अपितु पदैकवाक्यतैवेति तस्माद्वायुर्वा इत्यादिकमेव पदं अविधायकं अतः प्रशीघ्रगामिदेवताकं कर्म शीघ्रफलदमिति स्तुतिः सिद्धाते फलं पूर्वपक्षे तु यतोर्षासुः
क्षेपिष्ठातिशयेन क्षिप्रगामिर्नादेव तेति स्वयमपि धावनं कर्तव्यमिति इदं पदैकत्वानेकत्वे सौक्ष्म्यादिकं वाक्यैकत्वानेकत्वे तु वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदटाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्रीत्यादौ संशयः

तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ॥ एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ८६ ॥

किं द्वादशकपाले एव अष्टाकपालत्वादिर्वैकल्पिको गुणविधिरुत तस्यैवावयवद्वारास्तुतिरिति तत्र उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वादरुद्धे उत्पन्नशिष्टानां अष्टत्वादीनां निवेशायोगात् संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत
इति न्यायेन पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य यस्मिन् जात एतामिष्टिनिर्वपतीत्युपसंहारेण उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यान्नात्र वाक्यभेदो दोषापर्यागुणविधानं कर्तुं शक्यमिति अत्रापि पूर्ववत्सौक्ष्म्यादिकं द्रष्टव्यं तथा पदार्थे सौ
क्ष्म्यादि इन्द्रियेभ्यः परास्यार्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परावृद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तपदेन सांख्याभिमतं प्रधानं ग्राह्यं रूढेरिति पूर्वपक्षः आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु बु
द्धितुसारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गाचरानिति रथरूपककल्पनायां ये श्रूयंते इन्द्रियादयस्त एव क्रमव्युत्क्रमाभ्यां प्रत्यभिज्ञायंते तः परिशेषादव्यक्तशब्देन सूक्ष्मं शरीरमिति सिद्धांतः त
था वाक्यार्थेऽपि सौक्ष्म्यादिकं इंद्रेण प्रतर्दनं प्रत्युच्यते प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामा युरमृतमित्युपास्येति किमिह वक्ता इन्द्र एवोपास्यः उत मुख्यः प्राणः श्रौतार्थलाभात् उत प्रज्ञात्मेति विशेषणा जीवः उत तथेयापुरेषु निमिर
र्पितो नाभावरा अर्पिता एव मस्मिन् प्राणे सर्वे समर्पितमिति सर्वलयाधिष्ठानत्वेोक्तं ब्रह्म वा तत्र अन्यतम परत्वमिति पूर्वपक्षः वाक्यभेदस्यायुक्तत्वेन एकस्मिन्नर्थे वाक्यपर्यवसानावश्यकत्वाद्धिततमं ब्रूहीति प्रक्रममात्रं
स्मेतरस्य हिततमत्वायोगात् वक्रालोपदेशस्य वामदेवदहं मनुरभवं सूर्यश्चेति प्रत्यक्तत्वानुसंधानपरत्वे ब्रह्म परत्वोपपत्तेः प्राणादिधर्मवैशिष्ट्येनापि ब्रह्मोपास्तिसंभवादुदाहृतोपसंहाराच्च ब्रह्म परत्वमिति सिद्धां
त इति विकू ॥ ८६ ॥

एवंसौक्ष्म्याद्यंगमंचकंसलक्षणंअंगिचवाक्यंसलक्षणमुक्त्वावाक्यगुणानाह उपेतार्थमितिचिभिः अत्रालंकारिकैःश्लेषादयःशब्दगुणाश्चतुर्विंशतिःप्रतिपादिताः तेषांशब्दांतरैःसंक्षेपेणचअंतर्भावेणचपंचदशप्रोक्ताः तत्रकेनशब्देनकोगुणउच्यतेकस्मिंश्चकोतर्भवतितत्संक्षेपेणप्रकाशयते तत्रश्लेषादयस्तावद्भोजेनप्रोक्ताः श्लेषः १ प्रसादः २ समता ३ माधुर्यं ४ सुकुमारता ५ ॥ अर्थव्यक्तिः ६ स्थाकांति ७ रुदारत्व ८ मुदात्तता ९ ॥ ओजः १० स्तथान्यदौर्जित्यं ११ प्रेयान १२ यमुशब्दता १३ ॥ तद्वत्समाधिः १४ सौक्ष्म्यं १५ चगांभीर्यं १६ मथविस्तरः १७ ॥ संक्षेपः १८ संमितत्वंच १९ भाविकत्वं २० गतिस्तथा २१ ॥ रीतिः २२ रुक्तिः २३ स्तथाप्रौढिरिति २४ ॥ श्लेषःसांम्यंकांतिरोजौर्जित्यौदार्यरीतयः गतिश्चांतर्भवत्यष्टौश्लक्षणेबंधगुणावने उपेतार्थमर्थव्यक्तिःसंपूर्णवाक्यत्वरूपा १ अभिन्नार्थअनानार्थ प्रसिद्धार्थपदत्वंप्रसादाख्यं २ न्यायवृत्तंश्लार्थैर्विशेषणैर्योगउदात्तताख्यः ३ नचाधिकंसंक्षिप्तं ४ नाश्लक्ष्णंश्लेषाष्टगुणयुक्तं ५ नसंदिग्धंविविक्तपदतारूपमाधुर्यवत् ६ एतेष

उपेतार्थमभिन्नार्थन्यायवृत्तंनचाधिकं ॥ नाश्लक्ष्णंनचसंदिग्धंवक्ष्यामिपरमंततः ॥ ८७ ॥
नगुर्वक्षरसंयुक्तंपराङ्मुखसुखंनच ॥ नानृतंनत्रिवर्गेणविरुद्धंनाप्यसंस्कृतं ॥ ८८ ॥

ट्वाक्यगुणाः ॥ ८७ ॥ अतःपरंनवपददोषास्तेपिविपर्ययेणवाक्यगुणाएवेतिनञ्संबंधाद्देव्याः नगुर्वक्षरसंयुक्तं अनिष्टुराक्षरप्रायंसुकुमाराख्यं निष्टुराक्षरंशुक्लैवक्षतिष्ठत्यपेएवमादि १ पराङ्मुखानांसुखकरंपाम्यं अश्लीलामंगलगुणावदर्थपाम्यं इदंचनतथा अंतर्भवभासंसूक्ष्मार्थमित्यर्थः यथोक्तं अंतःसंजल्परूपत्वंशब्दानांसौक्ष्म्यमुच्यते उदात्तंनच केवलंदधतिकर्तृवाचिनःप्रत्ययानिह्नजातुकर्मणि धाबतःसृजतिसंज्ञास्तयःस्तौतिरत्रविपरीतकारकइति २ अमृतंपुराणासमूलकंमेघसंदेशादिवत् ततोऽन्यत्श्रुत्यादिमूलकतयाप्रौढोक्तिरूपं ३ त्रिवर्गेणविरुद्धं असावनुपनीतोपिबेदानधिजगुरोरितिधर्मशास्त्रविरुद्धं कामोपभोगसाकल्यफलोराज्ञांमहीजयइत्यर्थशास्त्रविरुद्धं तवोत्तरोष्ठेबिंबोष्ठिदशनांकोविसजतइतिकामशास्त्रविरुद्धंच तदन्वत् श्रेयस्करंप्रेयःसंज्ञं असंस्कृतंदेश्यं तद्यथा गह्वीलावप्यतल्लौतेलहहौमहहौभुजौ नेत्रेसेवाहकंदोहमोहायितसरवसखि तदन्वत् उक्तिसंज्ञंविशिष्टभणितिरूपं ॥ ८८ ॥

न्यूनं असमर्थं असंगतं पदं यत्तदसमर्थमिति स्मृतं इदं तदन्यत्समर्थं विस्तररूपं ६ कष्टशब्दं छंदोव्याकरणदोषयुक्तं तदन्यत्सुशब्दतरूपं ७ विक्रमाभिहितं उदारत्वं नृत्यद्विरिबपदैर्वाक्यरचनं गुणः नचेति चकारात्पूर्वनकारानुवृत्तिः नकारद्वयेनौदार्याधिक्यं सूचितं तदन्यत्छिष्टं यथोक्तं दूर्यस्यार्थसंविन्तिः छिष्टं नेष्टं हितत्सतां उदाहृतं च विजितात्मभवद्वेषीत्यादि विनागरुमताजितइंद्रस्तस्यात्मभवोर्जुनस्तस्य द्वेषीकर्णइत्यर्थः ८ नशेषं गीषः पदांतराध्याहारः अनुकल्पोलक्षणातया युक्तत्वं निष्कारणं निष्प्रयोजनं अहेतुकं युक्तिशून्यं अध्याहारलक्षणाफलयुक्त्यपेक्षमित्यर्थः यथा इषेत्वेति वाक्यं छिनद्वीत्यध्याहारसापेक्षं मित्रं प्रतिविषं भुंक्षेति वचनं शत्रुगृहे भोजननिषेधलक्षणार्थं एतच्च समाधिः सौन्यधर्माणां यदन्यत्र प्रकल्पनमित्यालंकारिकाणां गुणः तथापि वेदार्थस्योदाविदां मतेऽयं दोषः प्रयोजकहीनं राजसौगच्छतोऽप्येति निर्युक्तिकं गौरपत्यंबलीवर्दस्तृणमत्तिमुखेन स इति एतैर्दोषैर्हीनं भाविकत्वादिगुणान्तरयुक्तं तएतेन वशब्दानां गुणानवदोषाश्च तत्रैव न ब्रूवद्भिः पदैर्दर्शिताः यद्यपि उपेतार्थमिति श्लोकेऽपि न ब्रूवन्ति पदात्यादिनिर्युक्तिकं गौरपत्यंबलीवर्दस्तृणमत्तिमुखेन स इति एतैर्दोषैर्हीनं भाविकत्वादिगुणान्तरयुक्तं तएतेन वशब्दानां गुणानवदोषाश्च तत्रैव न ब्रूवद्भिः पदैर्दर्शिताः यद्यपि उपेतार्थमिति श्लोकेऽपि न ब्रूवन्ति पदातिवर्तते तथापि तल्लक्ष्याणां दोषाणामेष्वेवांतर्भावान्न तत्रापि तद्व्यर्थत्वं कल्पितं तथानिष्ठुराक्षरत्वादीनां दोषाणामपि गुणत्वकेन चिन्मिमेतेनोच्यते यथा यच्छुनेर्विरसंकष्टं तस्य दुर्वचकादिषु गुणत्वमनुमन्यते सा

नन्यूनं कष्टशब्दं वा विक्रमाभिहितं न च ॥ नशेषमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकं ॥ ८९ ॥ कामाक्रोषाद्गयाल्लोभादैन्याच्चानार्यकात्तथा ॥ हीतोनुक्रोशतोमानान्न वक्ष्यामि कथंचन ॥ ९० ॥ वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं नृप ॥ सममेति विवक्षायां तदा सौम्यः प्रकाशते ॥ ९१ ॥ वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्य वै ॥ स्वार्थमाह परार्थं तत्तदा वाक्यं नरोहति ॥ ९२ ॥ अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानवः ॥ विशंका जायते तस्मिन् वाक्यं तदपि दोषवत् ॥ ९३ ॥ यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते ॥ श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्तानेतरो नृप ॥ ९४ ॥ तदर्थं यदिदं वाक्यं राजन्नेकमनाः शृणु ॥ यथा जतु च काष्ठं च पांसवश्चोदविंदवः ॥ ९५ ॥ संश्लिष्टानि तथाराजन्मणिनामिह संभवः ॥ शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गंधः पंचेन्द्रियाणि च ॥ ९६ ॥

नुप्रासस्य सूरय इति भ्राष्ट्रास्वाष्ट्रा रिराष्ट्रेन भाष्ट्रेनादंष्ट्रिणो जनाः धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रेन महाराष्ट्रे च नोष्ट्रिण इत्यादि पंथां तरेद्रष्टव्यं मोक्षकथा व्यवधायकत्वाच्च नैतत्पंचितं तदेतदभिप्रेत्योक्तं न ववाग्दोषा अष्टादशवाचो गुणा इति ॥ ८९ ॥ नवबुद्धिदोषानाह कामादिति अन्तार्यकात् दर्पात् ज्हीतः त्रपातः अनुक्रोशतः कृपातः ॥ ९० ॥ वाक्यगुणानुक्ता वक्तृगुणानाह वक्तेति अविकलं अव्ययं यथा स्यात्तथा विवक्षायां तत्त्व निर्णयार्थायां कथायां संसिद्धां ताविरोधेन यदा एति प्रविशति तदा सः विवक्षितार्थः प्रकाशते न तु उभयोरप्युत्पत्त्यगमित्वे ॥ ९१ ॥ तयोरेव स्वस्वपक्षग्रहेऽर्थनिर्णयोन भवतीत्याह वक्तव्ये इति स्वार्थस्त्वेन परिगृहीतमर्थं परार्थं उल्लेखमर्थं यदारोहति तद्व्याहृतं भवति ॥ ९२ ॥ विशंका भ्रमविप्रलंभकत्वादिबुद्धिरूपा ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ जडाद्वेहेन्द्रियादेर्वाग्देववदत्मानं पृथक् पश्यंती सुलभा प्राणिनां चिदचित्संघातात्मनां जीवानां संबंधी केवलश्चिदंश आकाशवत्त्वयिमयि च एको वाङ्मनसा तीतश्चेति न प्रष्टव्य एवंचिदंशोऽपि काष्ठलोष्ठसमः स्वदेहवत्सुतरां न प्रष्टव्य इत्याह यथेत्यादिना ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

आत्मानंशब्दात्मात्मकवियदादिसंघातं पृथगात्मानःनानारूपाःसंतः जतुकाष्टंबालक्रीडनकं यथापृथगात्मनीजतुकाष्टेसंश्रयतो न चताभ्यामन्यत्तस्यरूपंगुणेतद्वदिहापीत्यर्थः एषां व्यस्तानां संहतानां वाचो
दनाकोसीति वदेत्येवंरूपाप्रेरणानास्य चेतनत्वादित्याह नचेति ॥ ९७ ॥ व्यस्तानामचेतनत्वं परस्य स्वस्य चाज्ञानादित्याह एकैकस्येति आत्मनिवर्तते चक्षुर्वत्स्वस्य रूपं न जानातीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ अज्ञाने हेतु
माह तथेति संघातादन्यस्तत्प्रकाशकोट्टो घटादिवसूर्यः न चैते संघातात् पृथग्दृश्यं तेऽतोऽप्रकाशात्मत्वादात्मानं परस्परमन्यं च न प्रकाशयंतीत्यर्थः संभूयाप्येतेन जानंतीत्याह प्रश्लिष्टमिति प्रश्लिष्टं यथा स्यात्त
था संश्लेषं प्राप्यापीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ ननु चक्षुरादयोऽपि देहाश्रिताः संतो घटादीन्सूर्यादिवत्प्रकाशयंत्येवेत्याह बाह्यानि यथा चक्षुःस्वापेक्षया बाह्यमालोकं घटप्रकाशार्थमपेक्षंते नैवं सूर्य इति तस्मैव प्रकाशकत्वं
न बाह्यापेक्षस्य चक्षुष इत्यर्थः बाह्यानेवाह रूपमिति यथारूपं आलोक्य तद्वच्चक्षुरपि सहकार्येन तु प्रकाशकमिति भावः ॥ १०० ॥ ननु बाह्येत्यप्रयोजकं यथा सूर्यश्चक्षुरपेक्षोऽपि नाप्रकाशक एवंचक्षुःसूर्यापेक्ष
मपीत्याशंक्याह ज्ञानेति ज्ञानं प्रकाशो ज्ञेयं रूपादितयो रंतराले चक्षुरपेक्षयाऽपरो मनो नाम गुणोऽस्ति ॥ १०१ ॥ तत्सत्त्वे मानमाह विचारयतीति निश्चयनिमित्तं चक्षुर्निमीलनेऽपि न करणेनायं भोक्ता साध्वसा
पृथगात्मानात्मानं संश्लिष्टाजतुकाष्टवत् ॥ न चैषां चोदनाकाचिदस्तीत्येव निश्चयः ॥ ९७ ॥ एकैकस्येह विज्ञानं नास्यात्मनितथापरे ॥ न वेद चक्षुश्चक्षुष्वं
श्रोत्रं नात्मनिवर्तते ॥ ९८ ॥ तथैव व्यभिचारेण न वर्तते परस्परं ॥ प्रश्लिष्टं च न जानंति यथापि इव पांसवः ॥ ९९ ॥ बाह्या न न्यानपेक्षंते गुणांस्तानपि मे शृणु ॥ रूपं
चक्षुःप्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः ॥ १०० ॥ यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ ज्ञानज्ञेयां तरेतस्मिन् मनो नामा परो गुणः ॥ १०१ ॥ विचारयति चे नार्थं निश्च
ये साध्वसाधुनी ॥ द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ॥ येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०२ ॥ अथ द्वादशकेतस्मिन्सत्त्वं नामा परो गुणः ॥ महासत्त्वो
त्पसत्त्वो वाजंतुर्येनानुमीयते ॥ ३ ॥ अहं कर्तेति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ॥ ममायमिति येनार्थं मन्यते न ममेति च ॥ ४ ॥ अथ पंचदशो राजन्गुणस्तत्रापरः
स्मृतः ॥ पृथक्कलासंमूहस्य सामग्र्यं तदिहोच्यते ॥ १०५ ॥

धुनी विचारयति तन्मनः बाह्या नपेक्षप्रकाशकत्वमेव स्वप्रकाशत्वं तच्च दृष्टे सूर्ये एवास्ति न चक्षुषि तस्य सूर्यापेक्षत्वात् नापि मनसितस्यापि घटादौ चक्षुरापेक्षत्वात् अतः सुस्थिते भिदं स्वप्रकाशत्वलक्षणं अस्य ल
क्षणस्य बुद्ध्यादिष्वपि सद्भावं वारयितुं तेषामपि बाह्यापेक्षत्वमाह द्वादशस्त्वित्यादिना ॥ १०२ ॥ संशयपूर्वेषु बुद्धिः स्वकार्ये निश्चये कर्तव्ये स्वस्माद्भासं संशयात्मकं मनोऽपेक्षते इत्यर्थः व्यवस्यति निश्चिनैति भूतेन्द्रि
यमनां स्यपेक्ष्य बुद्धेर्द्वादशत्वं बुद्धिद्रव्यस्योपादानं सत्त्वं तस्य रजस्तमोभ्यामन्यतां ज्ञिभवे मध्यत्वं किंचिदज्ञिभवे महत्त्वं तस्यां ल्पत्वादिकं देहात्मकं त्रात्मां संगचिदात्मादिनिश्चयद्वारानुमीयते ज्ञायते अक्षरार्थः
स्पष्टः ॥ ३ ॥ अहं कर्तेति येन सत्त्वेन अहं कर्ता ममायं निश्चय इति मन्यते स तत्र सत्त्वे चतुर्दशो गुणः सत्त्वमपेक्ष्य बुद्धिनिश्चयप्रकाशकैः सह मर्येऽपि बाह्या नपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ क
लाः प्राणाच्छ्रद्धांस्ववायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नाद्वीर्यं तपो मंत्राः कर्मलोकेषु नाम चेति श्रुत्युक्ताः षोडशतासां समूहस्य सामग्र्यं वासनात्मकं जगदहं कर्तार्यं स्ति यथोक्ते वासिष्ठे यत्राहं जगत्तत्पूर्वमा
मत्यतिष्ठति असरेणूरेपीदोऽसपश्यदुवनत्रयमिति वासनाप्यहंकारद्वारा स्वकार्यं जगत्प्रकाशयंतीति न स्वप्रकाशमेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

॥ २३२ ॥

02.

॥ २३२॥

नद्वयोरपि बाह्यान्तरपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणस्वप्रकाशकत्वमस्तीति प्रकृतेर्निष्कृष्टश्वेतनः स्वप्रकाश इति भावः ॥ ६ ॥ तत्र प्रकृतिकार्यमाह सुरवेति ॥ ७ ॥ व्यक्तिकार्यमाह ऊर्ध्वमिति कालः अविद्याख्यः षोडशो गुण उक्तः तदुपाधिर्जीवः कालसंज्ञः तस्य सदसद्वासनामयत्वात्कृतत्रेतादिकालरूपत्वं प्रागुक्तं न प्रस्मर्तव्यं विशत्यासंख्यातं ॥ ८ ॥ महाभूतानि देहारंभकांशव्यतिरिक्तानि सद्भावयोगः इह घटोऽस्तीत्यादिव्यपदेशः असद्भावयोगः इह घटो नास्तीत्यादिव्यपदेशः यद्वा प्रमाभमविषयौ सदसद्भावयोगौ ज्ञेयौ ॥ ९ ॥ विधिः वासनाबीजभूतौ धर्मार्थौ शुक्रं वासनोद्बोधकः संस्कारः बलं वासनाविषयप्राप्त्यनुकूलो यत्नः संचातधर्मत्वेन एतेषां पृथग्ग्रहणं ॥ १० ॥ विशतिर्दशचेति त्रिशत्संचातः शरीरं ॥ ११ ॥ अस्य त्रिशकस्योत्पत्तौ मतांतराण्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिमुपादानं कलानां त्रिशत्संख्यानां केश्वि निरीश्वरसांख्यः व्यक्तं परमाणवः चकारात् अव्यक्तं कालादृष्टेश्वरादि स्थूलदर्शी कणादादिः ॥ १२ ॥ अव्यक्तं कापिलाः व्यक्तं चतुर्विधाः परमाणव एवेति चार्वाकाः द्वयीकाणादाः चतुष्टयीव्यवहारे स्वयं मभ्युपमतां जीवेशौ स्वस्योपाधियुतौ पश्यन्ति तद्व्याविषयीकुर्वन्ति इदं सर्वमप्यस्माकमध्यात्मविदामविरुद्धं व्यावहारिकेष्वर्थेष्वतात्विकेषु नातीवाग्निनिबेद्यमित्याशयः ॥ ११३ ॥

कतर्ह्यभिनिवेष्टव्यमत आह येयमिति इयमितिप्रत्यक्केनाभिनीयदर्शयति प्रकृतिरधिष्ठानमात्रत्वेनोपादानं अव्यक्तात्रिशकवत्तत्त्वानगृहीता अदृष्टोदृष्टेत्यादिश्रुतेर्वाङ्मनसातीतत्वात् कलाभिरुक्ताभिरिवत्रि
 शत्संख्याभिः इत्थंभावेतृतीया माययाकलात्मनाव्यक्ततां दृश्यतांगतेत्यर्थः याचनिष्कलाबाह्यानपेक्षप्रकाशकतयासूर्यवत्त्रिशकादन्यास्वयंज्योतिःसैवत्वंचाहंचान्येचस्मः सर्वेषांप्रत्यग्भूतआत्मेत्यर्थः य
 टमणिकमल्लिकाद्याकाशानामिवोपाधिप्रतिसंधानंमंतरेणभेदस्याविभाव्यमानत्वात्सर्वेषामस्माकंतन्मात्रत्वमितिभावः नन्वस्यापिमुकुरमुखवद्वाद्यापेक्षप्रकाशत्वमुक्तं न प्रतिबिंबस्यैवसप्रकाशोनत्वस्येतिदि
 क् ॥ १४ ॥ एवंचिदंशाभिप्रायेणकासीत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमुक्त्वाजडांशाभिप्रायेणापितामाह विद्विति विदुन्यासोरेतःसेकःततःशुक्रशोणितसंयोगाद्भ्रंतिताः निपातेनमिश्रणेन कललंपरस्परविबिक्तं ॥
 येयंप्रकृतिरव्यक्ताकलाभिर्यक्ततांगता ॥ अहंचत्वंचराजेंद्रयेचाप्यन्येशरीरिणः ॥ १४ ॥ विदुन्यासादयोवस्थाःशुक्रशोणितसंभवाः ॥ यासामेवनिपातेनक
 ललंनामजायते ॥ १५ ॥ कललाद्बुद्बुदोत्पत्तिःपेशीचबुद्बुदात्मृता ॥ पेक्ष्यास्त्वंगाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणिचांगतः ॥ १६ ॥ संपूर्णेनवमेमांसिजंतोर्जातस्यमैथि
 ल ॥ जायतेनामरूपत्वंस्त्रीपुमान्वेतिलिंगतः ॥ १७ ॥ जातमात्रंतुतद्रूपंदृष्ट्वाताघनखांगुलि ॥ कौमारंरूपमापन्नंरूपतोनापलभ्यते ॥ १८ ॥ कौमाराद्यौवनंचापि
 स्थाविर्यंचापियौवनात् ॥ अनेनक्रमयोगेनपूर्वपूर्वनलभ्यते ॥ १९ ॥ कलानांपृथगर्थानांप्रतिभेदःक्षणेक्षणे ॥ वर्ततेसर्वभूतेषुसौक्ष्म्यात्तुनविभाव्यते ॥ २० ॥
 नचैषामत्ययोराजनूलक्ष्यतेप्रभवोनच ॥ अवस्थायामवस्थायांदीपस्येवाचिर्षोर्गतिः ॥ २१ ॥ तस्याप्येवंप्रभावस्यसदृशस्येवधावतः ॥ अजसंसर्वलोकस्य
 कःकुतोवानवाकुतः ॥ २२ ॥ कस्येदंकस्यवानेदंकुतोवेदंनवाकुतः ॥ संबन्धःकोस्तिभूतानांस्वैरप्यवयवैरिह ॥ २३ ॥ यथादित्यान्मणेश्चापिवीरुद्भ्यश्चैवपावकः ॥
 जायंत्येवंसमुदयात्कलानामिवजंतवः ॥ २४ ॥ आत्मन्येवात्मनात्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनात्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनात्मानम
 न्यस्मिन्किनपश्यसि ॥ २५ ॥ यथात्मनिपरस्मिन्समतामध्यवस्यसि ॥ अथमांकासिकस्येतिकिमर्थमनुपृच्छसि ॥ २६ ॥ इदंमेस्मादिदंनेतिद्वंद्वैर्मुक्तस्यमै
 थिल ॥ कासिकस्यकुतोवेतिवचनैःकिंप्रयोजनं ॥ २७ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कलानांपरिणामवतीनांपृथगर्थानांरूपादिप्रकाशार्थानांप्रतिभेदो रूपभेदः ॥ २० ॥ सौक्ष्म्यादित्येवविदुनोति नचेति ॥ २१ ॥ एवंपरिणामभेदात्तद्व्यभेदमुपेत्यप्र
 श्नोत्तरक्षणयोर्देहभेदात्कासिकस्यासीतिप्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्त्वादेहस्यानित्यत्वादपितदंयोगमाह तस्येति ॥ २२ ॥ २३ ॥ आदित्यात्सूर्यकतेन मणेरौहसंबंधात् वीरुद्भ्योमथनादिनां कलानांसमुदयात् इ
 वशब्दोनर्थकःपादपूरणार्थः ॥ २४ ॥ आत्मनीतिसार्धंश्लोकः आत्मनिदेहे आत्मानंदेहं आत्मानंनिष्कलं देहात्मवन्निष्कलात्मानमपियद्यसंदिग्धंपश्यसितर्हिब्रह्मिष्ठत्वं ऐकात्म्यवित्त्वात् अन्यस्मिन्नपि
 देहेनिष्कलमेवकुतो नपश्यसीत्यर्थः देहात्मज्ञानवत्ज्ञानंदेहात्मज्ञानबाधकं ज्ञानंयस्यभवेदन्नसनेच्छन्नपिमुच्यतइतिदेहज्ञानदृष्टांतःशुद्धज्ञानेस्तितमंज्ञात्वाकेचिदिहमध्यममर्थनपठति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

* मल्लिकादृणशून्धेपिमीनमृत्पात्रभेदयोरितिमेदिनी

म.भा.टी.

॥२३३॥

कृतवानुचितक्रियावान् भावेनिष्ठा ॥ २८ ॥ धर्मार्थः कामइत्यसंकीर्णाश्चयः धर्मार्थयोर्धर्मकामयोः कामार्थयोश्चेतिसंकीर्णाद्विकाशयः धर्मार्थकामानां त्रिसंकीर्णस्त्रिकएकइतिसप्तधा त्रिवर्गसत्कोनमुच्य
तइत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अविरक्तस्य अपथ्यशीलस्य ॥ ३१ ॥ तानीति संगस्थानानि ऋषादीनि आत्मन्येवः संपश्येत्तनुवहिः आत्मकीडआत्मरतिश्चयः स एव मुक्तइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ चतुर्वर्गपुण्यनोपभो
गभोजनाच्छादनेषु वृत्तानि संगस्थानानि पृथिव्यादीनि ॥ ३३ ॥ यदुक्तं प्रवेशस्ते कनः केन मम राज्ये पुरे पिवेति तत्र तव पुरादिना संबंध एव नास्तीत्याह यइमामिति पृथ्वीपतिः पुरे स्तीति पृथ्वीव्यर्था पुरेशो गृहे स्ती

रिपौ मित्रेथ मध्यस्थे विजये संधिविग्रहे ॥ कृतवान्यामहीपालः कितस्मिन्मुक्तलक्षणं ॥ २८ ॥ त्रिवर्गसप्तधा व्यक्तं योनवेदेहकर्मणु ॥ संगवान्यस्त्रिवर्गेण कित
स्मिन्मुक्तलक्षणं ॥ २९ ॥ प्रियेवाप्यप्रियेवापि दुर्वलेवलवत्यपि ॥ यस्य नास्ति समंचक्षुः कितस्मिन्मुक्तलक्षणं ॥ ३० ॥ तदयुक्तस्य ते मां क्षेप्ये प्रतिमानो भवेन्नृप ॥ सु
हृद्भिः सन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्येव भेषजं ॥ ३१ ॥ तानितानितुसंचित्य संगस्थानान्यरिंदम ॥ आत्मनात्मनिसंपश्ये किमन्यन्मुक्तलक्षणं ॥ ३२ ॥ इमान्यन्यानि
सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ॥ चतुरंगप्रवृत्तानि संगस्थानानि मे शृणु ॥ ३३ ॥ यइमां पृथिवीं कृत्स्ना मे कच्छत्रां प्रशास्तिहे ॥ एकएव स वै राजा पुरमध्याव
सत्युत ॥ ३४ ॥ तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति ॥ गृहेशयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ ३५ ॥ शय्यार्थं तस्य चाप्यत्र स्त्री पूर्वमधितिष्ठति ॥ तदनेन प्रसंगे
न फलेनैवेह युज्यते ॥ ३६ ॥ एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ॥ गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहं प्रति ॥ ३७ ॥ परतंत्रः स दाराजा स्वल्पेष्वपि प्रसज्यते ॥ संधिविग्र
हयोगे च कुतो राज्ञः स्वतंत्रता ॥ ३८ ॥ स्त्रीपुक्रोडाविहारेषु नित्यमस्या स्वतंत्रता ॥ मंत्रे चामात्यसंमितौ कुतस्तस्य स्वतंत्रता ॥ ३९ ॥ यदात्याजापयत्यन्यांस्तत्रा
स्योक्ता स्वतंत्रता ॥ अवशः कार्यते तत्र तस्मिन् स्तस्मिन् लक्षणे स्थितः ॥ ४० ॥ स्वप्नकामो न लभते स्वप्नं कार्यार्थिभिर्जनैः ॥ शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यते वशः
॥ ४१ ॥ स्नात्यालभपि वप्राशजुहुध्यग्नान्यजेत्यपि ॥ ब्रवीहि शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ ४२ ॥ अभिगम्याभिगम्यैवं याचते स ततं नराः ॥ न चाप्युत्सहते दातुं
वित्तरक्षीमहाजनान् ॥ ४३ ॥ दाने कोपक्षयोप्यस्य वैरं चास्य प्रयच्छतः ॥ क्षणे नास्योपवर्त्तते दोषा वैराग्यकारकाः ॥ ४४ ॥ प्राज्ञान् शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थान
पिशंकते ॥ भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ ४५ ॥ तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजन्ये कीर्तिता मया ॥ तथैवास्य भयं ते भ्योजायते पश्ययादृशं ॥ ४६ ॥

तिपुरं व्यर्थं गृहेशोपि मंचे स्तीति गृहं व्यर्थं मंचस्थोप्येकदेशे स्तीति तदीयप्रदेशांतरं व्यर्थं अल्पेनैव निर्वाहसिद्धेरधिके ममतामोहमात्रं यथोक्तं गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि प्रासादादपि खट्वार्धशेषाः पर
विभूतय इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

शां.मो.

१२

॥२३३॥

एवंराज्येदुःखान्युक्तायत्तत्रसुखंतत्सर्वेषामप्यस्तीत्याह स्वेस्वेइति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राज्याभिमानेतापोधिकइत्याह हतइति ॥ ४९ ॥ अमुक्तःनित्यसंबद्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कइति प्राप्यकोभि
पयेतनकोपीत्यर्थः अतउपशममेवलभेत्प्राप्नुयात् ॥ ५३ ॥ त्रिदंडविष्टंभोयथान्योन्याश्रयेणतिष्ठतिएवंमित्रादयःसप्त नात्रतेपांप्रधानगुणभावोस्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तत्रउदयाद्विद्वक्ष्यस्थानाख्या

सर्वःस्वेस्वेगृहेराजासर्वःस्वेस्वेगृहेगृही ॥ निग्रहानुग्रहान्कुर्वंतुल्योजनकराजभिः ॥ ४७ ॥ पुत्रादारास्तथैवात्माकोशोमित्राणिसंचयाः ॥ परैःसाधारणात्येनेतै
स्तैरेवास्यहेतुभिः ॥ ४८ ॥ हतोदेशःपुरंदग्धंप्रधानःकुंजरोमृतः ॥ लोकसाधारणेष्वेपुमिथ्याज्ञानेनतप्यते ॥ ४९ ॥ अमुक्तोमानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषभयोद्भवैः ॥
शिरोरोगादिभिरोगैस्तथैवाभिनिनयंतुभिः ॥ ५० ॥ द्वंद्वैस्तैरुपहतःसर्वतःपरिशंकितः ॥ बहुप्रत्यर्थिकंराज्यमुपास्तेगणयन्निशाः ॥ ५१ ॥ तदल्पसुखमत्यर्थं
बहुदुःखमसारवत् ॥ तृणाग्निज्वलनप्रख्यंफेनबुद्बुदसंनिभं ॥ ५२ ॥ कोराज्यमभिपद्येतप्राप्यचोपशमंलभेत् ॥ ममेदमितियच्चेदंपुरंराष्ट्रंचमन्यसे ॥ ५३ ॥ व
लंकोशममात्यांश्चकस्यैतानिनवानृप ॥ मित्रामात्यपुरंराष्ट्रदंडःकोशोमहीपतिः ॥ ५४ ॥ सप्तांगस्यास्यराज्यस्यत्रिदंडस्येवतिष्ठतः ॥ अन्योन्यगुणयुक्तस्यकः
केनगुणतोधिकः ॥ ५५ ॥ तेषुतेषुहिकालेषुतत्तदंगंविशिष्यते ॥ येनयत्सिध्यतेकार्यंतस्याधान्यायंकल्पते ॥ ५६ ॥ सप्तांगश्चैवसंघातस्त्रयश्चान्येनृपात्तम ॥ सं
भूयदशवर्गोयंभुंक्तेराज्यंहिराजवत् ॥ यश्चराजामहोत्साहःक्षत्रधर्मैरतोभवेत् ॥ ५७ ॥ सतुप्येदशभागेनतंतस्त्वन्योदशावरैः ॥ नास्त्यसाधारणोराजानास्तिरा
ज्यमराजकं ॥ ५८ ॥ राज्येऽसतिकृतोधर्मोऽधर्मोऽसतिकृतःपरं ॥ योप्यत्रपरमोधर्मःपवित्रंराजराज्ययोः ॥ ५९ ॥ पृथिवीदक्षिणायस्यसोऽश्वमेधोनयुज्यते ॥ सा
हमेतानिकर्माणिरोज्जदुःखानिमैथिल ॥ ६० ॥ समर्थाशतशोवक्तुमथवापिसहस्रशः ॥ स्वदेहेनाभिपंगोमेकतःपरपरिग्रहे ॥ ६१ ॥ नमामेवंविधांयुक्तामीदृ
शंवक्तुमर्हसि ॥ ननुनामत्वयामोक्षःकृत्स्नःपंचशिखाच्छ्रुतः ॥ ६२ ॥ सोपायःसोपनिषदःसोपासंगःसनिश्चयः ॥ तस्यतेमुक्तसंगस्यैवाशानाक्रम्यतिष्ठतः ॥
छत्रादिषुविशेषेषुपुनःसंगःकथंनृप ॥ श्रुतंतेनश्रुतंमन्येनृपावापिश्रुतंश्रुतं ॥ ६४ ॥

नीतिशास्त्रोक्ताः ॥ ५६ ॥ संभूयेति तथाऽचेतनःकोशःस्वपुष्ट्यैमित्रादीनभुंक्तेएवंमित्रादयोपिकोशमितिजडयोरेवोपकार्योपकारकभावोननुजडाजडयोः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ असतीतिच्छेदः परमोक्षसुखं
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ईदृशंसत्त्वसंबंधेनसंकरकर्तृत्वं ॥ ६२ ॥ उपायोनिदिध्यासनं उपनिषत्श्रवणमननेउपासंगोभ्यानांगानियमादीनि निश्चयस्तद्धेतुर्ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः पाशानाक्रम्यकामादीन्
जित्वा ॥ ६३ ॥ श्रुतंशास्त्रेतेत्वयानश्रुतंनज्ञातंमृषादभेन ॥ ६४ ॥

श्रुतसंकाशं शास्त्राभासरूपं श्रुतं शास्त्रं त्वया श्रुतं आकर्णितं संज्ञासुवाचारं भणं विकरो नामधेयमिति श्रुतेर्नाममात्रासुसंपत्तु ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ शून्यं बोधशून्यं तव बुद्धिसत्त्वमिति भावः शून्यागारेवासश्च संन्यासिनां धर्म इति नममकश्चिद्वोपोस्ति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मोक्षवार्तिकः वार्त्तामात्राभिज्ञानमुक्तः ॥ ७४ ॥ मुक्तत्वे हि माकृथावर्णसंकरमित्युक्तिर्युक्तेत्याह नहीति एकत्वं चिदात्मनः पृथक्त्वं पुंप्रकृत्योः भाव आत्मा अभावस्तुच्छरूपत्वात्प्रकृतिः अनयोः समायोगे वर्णसंकरो न स्यात् ॥ ७५ ॥ कथं तद्वर्णसंकरो निश्चित इत्याशंक्य वर्णाश्रमाभिमानवशादित्याह वर्णाश्रमा इति अपृथक्त्विनः पृथक्त्वं

अथवा श्रुतरं काशं श्रुतमन्यच्छ्रुतं त्वया ॥ अथापीमानुसंज्ञासुलौकिकी पुंप्रतिष्ठसे ॥ ६५ ॥ अभिषंगावरोधाभ्यां वदंस्त्वं प्राकृतो यथा ॥ सत्वेनानुप्रवेशो हियो यं त्वयि कृतो मया ॥ ६६ ॥ कित्वा पकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वशः ॥ नियमो ह्ये पुवर्णे पुयतीनां शून्यवासिता ॥ ६७ ॥ शून्यमावेशयं त्यज्य मया किंकस्य दूषितं ॥ न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादो रुभ्यां न चानघ ॥ ६८ ॥ न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामित्वां न राधिप ॥ कुले महति जाते न हीमता दीर्घदर्शिना ॥ नैतत्सदसिवक्तव्यं सदा ऽसद्वामिथः कृतं ॥ ६९ ॥ ब्राह्मणा गुरवश्चेमेतथा सामान्या गुरुत्तमाः ॥ त्वंचाथ गुरुरप्येवामेव मन्यो न्यगौरवं ॥ ७० ॥ तदेवमनुसंदृश्य वाच्या वाच्यं परीक्षता ॥ स्त्रीपुंसोः समवायो यं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ ७१ ॥ यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णमस्पृशत् ॥ तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मेथिल ॥ ७२ ॥ यदि चाद्यस्पृशं त्यामेस्पर्शं जानासि कंचन ॥ ज्ञानं कृतमवीजं तेनेह भिक्षुणा ॥ ७३ ॥ सगार्हस्थ्या ज्युतश्च त्वं मोक्षं चानाप्यदुर्विदं ॥ उभयोरंतराले वैवर्त्तसे मोक्षवार्त्तिकः ॥ ७४ ॥ न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः ॥ भावाभावसमायोगे जायते वर्णसंकरः ॥ ७५ ॥ वर्णाश्रमाः पृथक्तेन दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः ॥ नान्यदन्यदिति ज्ञात्वानान्यदन्यं त्रवर्त्तते ॥ ७६ ॥ पाणौ कुंडं तथा कुंडे पयः पयसि मक्षिका ॥ आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रिताः पुनः ॥ ७७ ॥ न तु कुंडे पयो भावः पयश्चापि न मक्षिका ॥ स्वयमेवाप्तुवंत्येते भावाननुपराश्रयं ॥ ७८ ॥ पृथक्कादाश्रमाणां च वर्णान्यत्वे तथैव च ॥ परस्परपृथक्काच्च कथं ते वर्णसंकरः ॥ ७९ ॥ नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्यानां वरा तथा ॥ तव राजन्सवर्णास्मि शुद्धयोनिरविपुता ॥ ८० ॥ प्रधानो नाम राजपिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ॥ कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विदिमां ॥ ८१ ॥

पुंप्रकृत्योर्विवेकस्तदस्यास्तीति पृथक्कीतदन्यस्य अतएव पृथक्त्वेन नानात्वेन वर्णाश्रमाः यस्य भांति दृष्टा अर्था येन सः जगतः पृथक्त्वं मन्वानस्यैतद्दृष्ट्या व्यभिचारात् वर्णसंकर इत्यर्थः यदा त्वेवं जानाति अन्यतश्च रीरं अन्यत् आत्मानं भवति इति तदा ज्ञात्वा एतदेवापरोक्षीकृत्य स्थितायाः मम अन्यत्सत्त्वं अन्यत्र त्वयि न वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ पाणिकुंडादयः एकदेशस्था अपि परस्परं संकीर्यते कस्य न वदेकलोलीभावं न गच्छंति एवमाश्रमाणां वर्णानां च आत्मनः सकाशात् ते तव ब्रह्मिष्ठस्य पृथक्त्वात् कथं वर्णसंकर इति श्लोकत्रयार्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

द्रोणादयः पर्वताः मम पूर्वेषां सत्रेषु मघवता सह चिताः चयने इष्टकास्थाने निवेशिता इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तस्मिन् विख्यातप्रभावे कुले विनीता गुरुभिः शिक्षिता मद्भिर्धेर्भर्तयसति अप्राप्ते सति नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यमेवाश्रित्य
संन्यासं कृतवत्यस्मीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ सत्रप्रतिच्छन्ना कपटसंन्यासिनी ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्ये वर्गस्था स्वपक्षे पक्षपातेन स्थिता सती नाहं ब्रवीमि अपितु त्वद्विद्वितार्थं ब्रवीमीति भावः ननु ज्ञातत
त्त्वस्य मे किं त्वदीयैर्वाक्यैरित्याशंक्याह मुक्त इति नकारो भिन्नक्रमः योनव्यायच्छते मल्लवत् स्वजयार्थं व्यायामं वादश्रमं न करोति यश्च शांतौ ब्रह्मणि शाम्यति स मुक्तः अतस्तव तत्त्वज्ञस्यापि आदरेण मद्ब्रह्म्यश्रव
णं युक्तमिति भावः ॥ ८७ ॥ स्वस्य पापैकं रात्रं वासित्वं द्योतयति यथेति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ हेतुमंतियुक्तिमंति अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति नाधिजगौ नाधिगतवान् उत्तरं वक्तुं न समर्थो बभूवेत्यर्थः एतेन गार्हस्थ्यमु

द्रोणश्च शतशृंगश्च चक्रद्वारश्च पर्वतः ॥ मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मघवता सह ॥ ८२ ॥ साहंतस्मिन् कुले जाता भर्तयसति मद्भिरे ॥ विनीता मोक्षधर्मेषु च राम्ये कामु
निव्रतं ॥ ८३ ॥ नास्मि सत्रप्रतिच्छन्नान परस्वापहारिणी ॥ न धर्मसंकरकरी स्वधर्मे स्मिधृतव्रता ॥ ८४ ॥ नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्य प्रवादिनी ॥ नास
मीक्ष्या गता चेह त्वत्सकाशं जनाधिप ॥ ८५ ॥ मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वा हं कुशलैषिणी ॥ तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ॥ ८६ ॥ न वर्गस्था ब्रवी
म्यतस्वपक्षपरपक्षयोः ॥ मुक्तो व्यायच्छते यश्च शांतौ यश्च न शाम्यति ॥ ८७ ॥ यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् ॥ तथा हं त्वच्छरीरे स्मिन्निमां वत्स्यामि
शर्वरीं ॥ ८८ ॥ साहं मानप्रदानेन वागातिथ्येन चार्चिता ॥ सुता सुशरणं प्रीता श्वोगमिष्यामि मैथिल ॥ ८९ ॥ भीष्म उवाच इत्येतानि सवाक्यानि हेतुमं
त्यर्थवन्ति च ॥ श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किंचिदन्यदतः परं ॥ १९० ॥ इति श्रीमद्भारतेशांतिमोक्षोपसुलभा जनकसंवादे विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥
युधिष्ठिर उवाच कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥ अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयं ॥ वक्तुमर्ह
सि कौरव्यदेवस्याजस्य याकृतिः ॥ २ ॥

क्तिर्दुर्लभाऽतः संन्यास एव श्रेयानिति सुलभा मतमेव सिद्धांत इति दर्शितं ॥ १९० ॥ इति श्रीमद्भारतेशांतिमोक्षोपसुलभा जनकसंवादे विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥ ॥ ५ ॥ संन्यास
स्य श्रेष्ठ्यमुक्त्वा तद्दर्मान् शुक्चरितेनैव दर्शयति प्रश्नोत्तरमुखेन कथमित्यादिना निर्वेदवैराग्यसंन्यासे मुख्यं विशेषणं यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतेः ॥ १ ॥ अव्यक्तं कारणं व्यक्तं कार्यं तत्त्वं तयोरेतयोरे
पितरुपब्रह्मतेषां निश्चयं अजस्य नारायणस्य कृतिर्लीला आकृतिरिति च्छेदे सगुणं रूपं अत्र प्रथमस्य प्रश्नस्योत्तरं शुकोत्पत्तिरितरयोरुत्तरं शेषं यद्ब्रह्मविभागः ॥ २ ॥

स्वाध्यायं पितृपितामहपरंपरयापरिगृहीतं वेदभागं अध्याप्यशब्दतोर्थतश्च याहयित्वा तत्रानधिगतान् शाखांतरीयानर्थानन्वशात् अनुशासितवान् न च अध्याप्येति शब्दत एव स्वाध्यायग्रहणमुच्यते न त्वर्थतोपि चैत्रोयमधीत इत्यक्षरोच्चारणमात्रेऽधीति शब्दप्रयोगादिति वाच्यं अध्ययनविधेर्वाक्योपक्रमेणोक्तार्थस्य दर्शितत्वात् तथा हि यस्तिन्याजसचिविदंसखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति यदीश्रणो न्यलंकं श्रणोति न हि प्रवेदमुक्तस्य पञ्चामिति तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति मुक्तमार्गाज्ञाने वेदस्य श्रवणग्रहणे निष्फले इत्युक्तं विधीयमानस्याध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यंततावसीयते अयं मंत्रः प्रागेव व्याख्यातः कंत्रव्यमधीतेषां

भीष्म उवाच प्राकृतेन सुवृत्तेन चरंतमकुतोभयं ॥ अध्याप्यं कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वैपितासुतं ॥ ३ ॥ व्यास उवाच धर्मपुत्रनिपेव स्वसुतीक्ष्णो च हि मा तपौ ॥ क्षुत्पिपासे च वायुं च जयन्ति त्यंजितेन्द्रियः ॥ ४ ॥ सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयादमंतपः ॥ अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥ ५ ॥ सत्येति पुरतो धर्मं हित्वा सर्वमनार्जवं ॥ देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संलिह ॥ ६ ॥ फेनमात्रोपमेदे हे जीवेश कुनिवस्थिते ॥ अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिपुत्रक ॥ ७ ॥ अप्रमत्ते प्रजाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु रात्रिषु ॥ अंतरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ॥ ८ ॥ अहः सुगण्यमानेषु क्षीयमाणे तथा युषि ॥ जीवितेलिख्यमाने च किमु त्याय नवावसि ॥ ९ ॥ ऐहलौकिकमीहंते मांसशोणितवर्धनं ॥ पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भूशनास्तिकाः ॥ १० ॥ धर्माय येऽभ्यसूयंति बुद्धिमोहान्विता नराः ॥ अपथ्यामच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ११ ॥ ये तु तुष्टाः श्रुतिपरामहात्मानो महाबलाः ॥ धर्म्यपंथानमारुढास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १२ ॥ उपधार्य मंतं तेषां बुधानां धर्मं दर्शितां ॥ नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामिवै ॥ १३ ॥ आद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ॥ सर्वभक्ष्यानपश्यंति कर्मभूमिमचेतसः ॥ १४ ॥ धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारुह ॥ कोपकारवदात्मानं वेष्टयन्नानुबुध्यसे ॥ १५ ॥ नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिव स्थितं ॥ वामतः कुरु विसृज्यो नरं वेणुमिवोत्थृतं ॥ १६ ॥ कामं क्रोधं च मृत्युं च पंचेन्द्रियजलां नदीं ॥ नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १७ ॥ मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ॥ अमोघासुपासुपतंतीषु धर्मपोतेन संतर ॥ १८ ॥

णिनीयमधीतेकाणादमधीते इत्यर्थग्रहणेऽधीति प्रयोगदर्शनात् मैत्रोयमधीत इत्यक्षरमात्रोच्चारणे स गौण इति मंतव्यं अन्यथा अध्याप्यान्वशादितिक्रममात्रं विधीयेत न च्छव्यर्थ आकांक्षितसमर्पणे तु वाक्यस्यार्थवत्त्वमिति दिक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संलिहस्युश स्वाद्वस्वादुविवेकं माकार्षीरित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वपिपुषुषुषार्थसाधनेन प्रवर्तसे ॥ ७ ॥ शत्रुषुकामादिषु अंतरं लिहं ॥ ८ ॥ नवावसिदेवंगुहं वा शरणं नयासि ॥ ९ ॥ १० ॥ अपथापथेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आद्यकालिकयावर्तमानमात्रं दर्शिन्या ॥ १४ ॥ १५ ॥ कूलपातं महानदीपूरं ॥ १६ ॥ धृतिः प्राणादिवेगधारणं योग इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अमोघासु आयुर्हरणेन सफलासुरात्रिषु धर्मपोतेन धर्मनौकया ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ संचिन्वानकंधनादिसंचयपरं ॥ २० ॥ अंधकारेसंसारे दीपोज्ञानं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संवास्यः छेतुं योग्यः संध्रास्य इति पाठे उच्छेतुं योग्यः संध्यास इति पाठे संध्याद्वयमसंस्थानीयं यस्य शुक्लकृष्णोपक्षौ ॥ २५ ॥ चक्षुर्ज्ञानं परप्रणेतुनेयं अंधवत् यद्दिनं भवसीत्यर्थः परंपरलोकं आत्मानं वा ॥ २६ ॥ परिगतं प्राप्ते वेदनाशरीरं यमलोके यातनाशरीरं ये स्ते तथा भूता भवन्तीति शेषः अधर्मकारणाभिः अधर्मक्रियाभिः ॥ २७ ॥ एतत् भयं श्रुत्वा भीतिं राजानमाश्वासयति राजेति शुभाशुभस्य उत्तमाधमवर्णजातस्य सुकृते प्रवर्तकत्वात् सुकृतिनां लोकान् दधाति धारयते प्राप्नोतीत्यर्थः अनुपगतं नाना योनिसह

तिष्ठंतं च शयानं च मृत्युरन्वेपतेयदा ॥ निर्दलितं भते कस्मादकस्मान्मृत्युना शितः ॥ १९ ॥ संचिन्वानकमेवैनं कामानामविलम्बकं ॥ वकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २० ॥ क्रमशः संचितशिखोधर्मबुद्धिमयो महान् ॥ अंधकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यत्नेन धार्यतां ॥ २१ ॥ संपतद्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ॥ ब्राह्मण्यं लभते जंतुस्तत्पुत्रपरिपालय ॥ २२ ॥ ब्राह्मणस्य तु देहोयं न कामार्थाय जायते ॥ इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखं ॥ २३ ॥ ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभिस्तल्लब्ध्वानरतिपरेण हेलितव्यं ॥ स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः क्षेमार्थो कुशलपरः सदायतस्व ॥ २४ ॥ अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ॥ संवास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो मासांगो द्रवति वयोहयोनराणां ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा प्रसूतमजस्रमुग्रवेगं गच्छंतं सततमिहान्ववेक्षमाणं ॥ चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतुनेयं धर्मे ते भवतु मनः परं निशाम्य ॥ २६ ॥ येषां प्रचलितधर्मकामवृत्ताः क्रोशंतः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ॥ क्लिश्यंतः परिगतवेदनाशरीरावव्हीभिः सुभ्रशमधर्मकारणाभिः ॥ २७ ॥ राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोतासमोक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ॥ बहुविधमपि चरति प्रविशति सुखमनुपगतं निरवयं ॥ २८ ॥ श्वानो भीषणकाया अयो मुखानिवयां सिबल गृध्रपक्षिणां च संघाः ॥ नरकदने रुधिरपागुरुवचननुदमुपरतं विशंत्य संतः ॥ २९ ॥ मर्यादानियताः स्वयं भुवा यद्देहाः प्रजिनत्ति दशगुणामनोनुगत्वात् ॥ निवसति भ्रशमसुखं पितृविषयविपिनमवगात्स्य स पापः ॥ ३० ॥ योलुब्धः सुभ्रशं प्रियानृतश्च मनुष्यः सततं निरुतिवंचनाभिरतिः स्यात् ॥ उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो भ्रशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३१ ॥

स्तेष्वग्रामं मोक्षं स्वर्गं मीक्षं च साधुर्नृपः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुद्रोहिणां दुर्गतिमाह श्वान इति नराणां कदनं यत्र तस्मिन्नरके रुधिरपाः कीटाः गुरुणां मातृपितृप्रभृतीनां वचनं नुदति दूरीकरोति तैर्गुरुवचनं नुदं उपरतं मृतं ॥ २९ ॥ नियताः विहिताः स्वयं भुवा वेदेन ब्रह्मस्वयं भुइति श्रुतेः दशगुणाः दशविधाः शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पंचविधिरूपाः अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्यनिषेधरूपमश्वपंच पितृविषये यमलोके विपिनमसि पत्रवनं तदेवावगासतश्चैव निवसति ॥ ३० ॥ निरुतिर्नोचकर्मवंचनाचौर्यादि उपनिधिभिश्चलनेन ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ नरकादुद्विजेदित्युक्तास्वर्गेपिनरज्येतेत्याह महापदानीत्यादिना ब्रह्मादीनां स्थानानिदृष्ट्वाकथ्यसेधन्योहमिति श्लाघसेपरंतु ब्रह्मनावेक्षसे मृत्युकारिकांजरं ॥ ३३ ॥ प्रयायतां प्रचल्यतां मोक्षमार्गेण प्रस्थातव्यं सुखस्य प्रमाथिसंविधीयतां प्रयत्यतां ॥ ३४ ॥ अंतकाय अयति सुखाय दारुणैः कच्छादितपोभिः ॥ ३५ ॥ यावत्जीवितहरणं न जायते ततः प्रागेव सांपरायिकं परलोकहितं कुरुष्वेत्युत्तरेण संबं

उष्णां वैतरणीं न हानदीमवगाढोसिपत्रवनभिन्नगात्रः ॥ परशुवनशयोनिपतितो वसंति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३२ ॥ महापदानिकथ्यसेन चाप्यवेक्षसे परं ॥ चिरं स्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ॥ ३३ ॥ प्रयायतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयं ॥ अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयतां ॥ ३४ ॥ पुरा मृतः प्रणीयते यमस्य राजशासनात् ॥ त्वमंतकाय दारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ३५ ॥ पुरा समूलवांधवं प्रभुर्हरत्य दुःखवित् ॥ तव हजीवितं यमो न चास्त्रितस्य वारकः ॥ ३६ ॥ पुरा भिवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः ॥ पुरैक एव नीयसे कुरुष्व सांपरायिकं ॥ ३७ ॥ पुरा सहिष्णु एव तं प्रवाति मारुतो तं कः ॥ पुरा च विभ्रमं तिते दिशो महाभयागमे ॥ ३८ ॥ श्रुतिश्च संन्निरुध्यते पुरा तवे ह पुत्रकं ॥ समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ॥ ३९ ॥ शुभाशुभे पुरा कृते प्रमादकर्म विप्लुते ॥ स्मरन् पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिं ॥ ४० ॥ पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते ॥ बलांगरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिं ॥ ४१ ॥ पुरा शरीरमंतको भिनत्ति रोगसारथिः ॥ प्रसृत्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ४२ ॥ पुरा वृकाभयं करामनुप्यदेह गोचराः ॥ अभिद्रवंति सर्वतो यतश्च पुण्यशीलने ॥ ४३ ॥ पुरा धकारमेकको नुपश्यसि त्वरस्व वै ॥ पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसे द्रिमुर्धनि ॥ ४४ ॥ पुरा कुसंगतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः ॥ विचालयंति दर्शनाद्वटस्वपुत्रयत्परं ॥ ४५ ॥ यमस्य यस्य राजेतो भयं न चास्ति चो रतः ॥ मृतं च यन्ममुंचति समर्जयस्व तद्धनं ॥ ४६ ॥ न तत्र संवियुज्यते स्वकर्मभिः परस्परं ॥ यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सो भ्रुते ॥ ४७ ॥ परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्रदीयतां ॥ धनं यदक्षरं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयं ॥ ४८ ॥ न यावदवपच्यते महाजनस्य यावकं ॥ अपक्व एव यावके पुरा प्रलीयसे त्वरं ॥ ४९ ॥ न मातृपुत्रवांधवानसंस्तुतः प्रियोजनः ॥ अनुव्रजंति संकटे व्रजं तमेकपातिनं ॥ ५० ॥ यदेव कर्म केवलं पुरा कृतं शुभाशुभं ॥ तदेव पुत्रसार्थिकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ ५१ ॥ हिरण्यरत्नसंचयाः शुभाशुभेन संचिताः ॥ न तस्य देहसंक्षये भवंति कार्यसाधकाः ॥ ५२ ॥

यः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ दयः ॥ ४३ ॥ हिरण्मयवृक्षदर्शनं मरणचिह्नं ॥ ४४ ॥ तेषां तव मतिवा ॥ ४५ ॥ तद्धनं विद्यां ॥ ४६ ॥ यौतकं विवाहाप्रघनं दायादायासं पाथेयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ यावके घृतखंडमिश्रेयवपिष्टविकारे त्वरं त्वरायुक्तं यथास्यात्तथा प्रलीयसे भियसे भोगान्भुक्ता मोक्षेयत्वं करिष्यामीति न मंतव्यं अप्राप्त एव भोगे मृत्युभयमस्तीति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सार्थिकं देहेन्द्रियादिसार्थवाहकं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

परत्रगामिकस्यगमनशीलस्य साक्षिआत्मनेतिइकोऽसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्चेतिप्रकृतिभावेह्रस्वः साक्षितात्मनेतिपाठःप्रामादिकः मामन्योनजानातीतिमत्वापापंनकर्त्तव्यमितिभावः ॥ ५३ ॥ ननु कर्त्तात्मनोतिरिक्तस्यसाक्षिणःसत्त्वेमानंकिमतआह मनुष्येति अमुत्रसाक्षिणिगच्छतोलीयमानस्यकर्तुर्मनुष्यदेहस्यशून्यमिवशून्यकंअभावोभवति परदृष्ट्यांसन्नपियोगिदृष्ट्यामनुष्यदेहोन्नतोभवतीत्यर्थः अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति प्रविश्येति हार्दाकाशमितिशेषः ॥ ५४ ॥ साक्ष्यंतराण्याह इहेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत्रपरलोकमार्गे विरूपाःरौद्राश्चमक्षिकाःदंशायस्मिन् अनेकेपरिपंथिनःशत्रुबालो हनुंढाःपक्षिदकादयोयस्मिन् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अबुद्धीन्मोहयतीतितथा पावकःपुनातिपवित्रीकरोतीतिव्युत्पत्त्याधर्मः क्लीवपाठेपावकंसत्कर्म यावकंमितिपाठेपियावकमिवपाथेय

परत्रगामिकस्यतेरुताकृतस्यकर्मणः ॥ नसाक्षिआत्मनासमोन्मृणामिहास्तिकश्चन ॥ ५३ ॥ मनुष्यदेहशून्यकंभवत्यमुत्रगच्छतः ॥ प्रविश्यबुद्धिचक्षुषाप्र दृश्यतेहिसर्वशः ॥ ५४ ॥ इहाग्निसूर्यवायवःशरीरमाश्रितास्त्रयः ॥ तएवतस्यसाक्षिणोभवन्तिधर्मदर्शिनः ॥ ५५ ॥ अहर्निशेषुसर्वतःस्पृशत्सुसर्वचारिषु ॥ प्र काशगूढवृत्तिपुस्वधर्ममेवपालय ॥ ५६ ॥ अनेकपारिपंथिकेविरूपारौद्रमक्षिके ॥ स्वमेवकर्मरक्ष्यतांस्वकर्मतत्रगच्छति ॥ ५७ ॥ नतत्रसंविभज्यतेस्वकर्मणाप रस्परं ॥ तथाकृतंस्वकर्मजंतदेवभुज्यतेफलं ॥ ५८ ॥ यथाप्सरोगणाःफलंसुखंमहर्षिभिःसह ॥ तथाप्नुवंतिकर्मजंविमानकामगामिनः ॥ ५९ ॥ यथेहयत्नंतंशु भंविपाप्मभिःकृतात्मभिः ॥ तदाप्नुवंतिमानंवास्तथाविशुद्धयोनयः ॥ ६० ॥ प्रजापतेःसलोकतांबृहस्पतेःशतक्रतोः ॥ व्रजंतितेपरांगतिंगृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ६१ ॥ सहस्रशोप्यनेकशःप्रवक्तुमुत्सहामते ॥ अबुद्धिमोहनंपुनःप्रभुर्निनायपावकः ॥ ६२ ॥ गंतात्रिरष्टवर्षताध्रुवोसिपंचविंशकः ॥ कुरुष्वधर्मसंचयंबयो हितेतिवर्तते ॥ ६३ ॥ पुराकरोतिसौतकःप्रमादगोमुखांचमूं ॥ यथागृहीतमुत्थितस्त्वरस्वधर्मंपालने ॥ ६४ ॥ यथात्वमेवष्टष्ठतस्त्वमग्रतोगमिष्यसि ॥ तथाग तिगमिष्यंतःकिमात्मनापरेणवा ॥ ६५ ॥ यदेकपातिनासतांभवत्यमुत्रगच्छतां ॥ भयेषुसांपरायिकंनियत्स्वकेवलंनिधिं ॥ ६६ ॥ सकूलेमूलवांधवंप्रभुर्हस्य संगवान् ॥ नसंतियस्यवारकाःकुरुष्वधर्मसंनिधिं ॥ ६७ ॥ इदंनिदर्शनंमयाववेहपुत्रसांप्रतं ॥ स्वदर्शनानुमानतःप्रवर्णितंकुरुष्वतत् ॥ ६८ ॥

रूपोघर्मएव ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्रमादगःप्रमादगृहवासीअंतकः चमूंचमतिभक्षयतीतिचमूरिद्रियसेनातांअमुखांअंतकत्वादिदोषेणस्वस्वविषयभोगहीनांयावत्करोति ततःपुरैवगृहीतंदेहंअनतिक्रम्येतियथागृ हीतं देहमात्रेणेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ यथेति पुरःपश्चाच्चसर्वआत्ममात्रंयथाभवतितथागतिआत्मज्ञानरूपां आत्मनादेहेन परेणतत्संबन्धिपुत्रादिना ॥ ६५ ॥ भयेषुउपस्थितेषुएकपातिनाएकाकिनायत्सांपरायि कंपरलोकेहितंमेवधर्मंज्ञानंवा निधिमिवनिगूढनिधत्स्व केवलंशुद्धं निष्कामंनिर्गुणं ॥ ६६ ॥ कूलंअपं प्राकूलेषुदर्भेषूपविश्येतिस्मिन् बालवृद्धैर्बयस्यैःसहितंयथास्यांतथेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

यः स्वकर्मणा दधाति आत्मानं देहं पुणाति यस्य कस्यचित्फलस्य कृते ददाति च अबुद्धिरज्ञानं मोहो विपरीतज्ञानं तदुभयजैर्गुणैर्दुःखादिभिः मुख्यत इति पाठे आत्मानं चित्तं दधाति एकस्मिन् तत्त्वे धारयति यस्येति यत्किंचिद्ददाति सर्वं त्यजतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ श्रुतं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं कर्तुं समस्तं ब्रह्माहं अश्रुते व्याप्नोति य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति ब्रह्मविदः सार्वभौम्यश्रुतेः तदेतत्सार्वभौम्यं सार्वभौम्यं च अर्थस्य

दधाति यः स्वकर्मणा दधाति यस्य कस्यचित् ॥ अबुद्धिर्गुणैः स एक एव युज्यते ॥ ६९ ॥ श्रुतं समस्तमश्रुते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः ॥ तदेतदर्थदर्शनं कृतं ज्ञमर्थसंहितं ॥ ७० ॥ निबन्धनीरज्जुरे पायाग्रामं वसतोरतिः ॥ छित्वैतां सुकृतोपांति नैनां छिदंति दुष्कृतः ॥ ७१ ॥ किते धनेन किं बंधुभिस्ते किते पुत्रैः पुत्रकं यो मरिष्यसि ॥ आत्मानं मन्विच्छुगुहां प्रविष्टं पिता महास्ते कृताश्च सर्वे ॥ ७२ ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्निचापराह्णिकं ॥ न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतं ॥ ७३ ॥ अनुगम्य विनाशांति निवर्तते हवां धवाः ॥ अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ७४ ॥ नास्तिकान्निरनुकोशान्न रान्यापमते स्थितान् ॥ वामतः कुरु विसृज्य परंप्रेप्सुरतंद्रितः ॥ ७५ ॥ एवमभ्याहते लोकैकालेनोपनिषाडिते ॥ सुमहद्वैर्यमालं व्यधर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ७६ ॥ अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ॥ सम्यक् स्वधर्मं कृत्वेह परत्र सुखमश्रुते ॥ ७७ ॥ न देहभेदे मरणं विजानतां न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ॥ धर्मं हियो वर्धयते स पंडितो य एव धर्माच्च यवते समुत्थति ॥ ७८ ॥ प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः फलं प्रयोक्तुं कालं भूते यथा कृतं ॥ निहीनकर्मानिरयं प्रपद्यते त्रिविष्टपंगच्छति धर्मपारगः ॥ ७९ ॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभं ॥ तथा आत्मानं समादध्याद्भूयते न पुनर्यथा ॥ ८० ॥ यस्य नोक्ता मतिमतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ॥ तमाहुः पुण्यकर्माणमशौच्यं पुत्रपां धवैः ॥ ८१ ॥ यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेत्यवलंबते ॥ स्वर्गे कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्भयं ॥ ८२ ॥ तपो वने पुये जातास्तत्रैव निधनंगताः ॥ तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगानजानतां ॥ ८३ ॥ यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ॥ न तेन किंचिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलं ॥ ८४ ॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ॥ अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयं ॥ ८५ ॥ अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ॥ न तं पश्यामि यस्याहं तन्न पश्यामि यो मम ॥ ८६ ॥ न तेषां भवं ताकार्यं न कार्यं तव तैरपि ॥ स्वरुतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ८७ ॥

मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थस्य दर्शनं नान्यत् कृतज्ञं कृतज्ञे उपदिष्टं अर्थसंहितं पुरुषार्थसंगतं भवति न तु कृतघ्नादौ सार्वभौम्यं सार्वभौम्यं दाइयं विद्या उत्तमा यैव दातव्येत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ मोक्षदैशिकं मोक्षोपदेष्टारं ॥ ९४ ॥ पावकस्य धर्मस्य अध्ययनं यावकेति पाठेऽपि स एवार्थः यद्वा पावकाध्ययनं चित्तशोधकाध्ययनं नाम इति शांति ० नै ०

इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनायते ॥ स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति ॥ ८८ ॥ संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ॥ ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८९ ॥ पश्यति छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ॥ तत्कुरुष्व तथा पुत्रकृत्स्नं यत्समुदाहृतं ॥ ९० ॥ तदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यतः ॥ शुभान्याचरि तव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ९१ ॥ मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन सूर्याग्निना रात्रिर्दिव्येन ॥ स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेन भूतानिकालः पचति प्रसस्य ॥ ९२ ॥ यत्नेन किं यन्न ददाति नाश्रुते बलेन किं येन रिपुं न बाधते ॥ श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरेत्किमात्मना योनजितेन्द्रियो वशी ॥ ९३ ॥ भीष्म उवाच इदं द्वैपायन वचोहितमुक्तं निशम्यतु ॥ शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदैशिकं ॥ ९४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० पावकाध्ययनं नाम एकविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तपंतं तथैव च ॥ गुरुणां वापि शुश्रूपा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ॥ सकर्मकलुपं कृत्वा क्लेशमहतिधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशां क्लेशं भयाद्भयं ॥ मृतेभ्यः प्रमृतायांति दरिद्राः पापकर्मिणः ॥ ३ ॥ उत्सवा दुस्सवं यांति स्वर्गास्त्वर्गं सुखात्सुखं ॥ श्रद्धानाश्रदां ताश्च धनस्थाः शुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुंजरदुर्गे पुसर्पचौरभयेषु च ॥ हस्तावापेन गच्छंति नास्तिकाः किमत्र परं ॥ ५ ॥ प्रियदेवांति ये याश्च वदान्याः प्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणाः ॥ ६ ॥ पुलका इव धान्येषु पूत्यं डं इव पक्षिषु ॥ तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो नकारणं ॥ ७ ॥ सुशीघ्रमपि धावंतं विधानमनुधावति ॥ शेते सहशयानेन येन येन यथाकृतं ॥ ८ ॥ पापं तिष्ठति तिष्ठंतं धावंतं मनुधावति ॥ करोति कुर्वतः कर्मच्छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येन येन यथायद्यत्पुरा कर्मसु निश्चितं ॥ तत्तदेवोत्तरं भुंक्ते नित्यं विहितमस्मना ॥ १० ॥ समानकर्मविक्षेपविधानपरिरक्षणं ॥ भूतग्राममिमं कालः समं तादपकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ॥ स्वं कालं नातिवर्त्तते तथा कर्मपुराकृतं ॥ १२ ॥ समानश्चावमानश्च लाभोलाभः क्षयाव्ययौ ॥ प्रवृत्तानि वर्तते निधनांताः पदेपदे ॥ १३ ॥

भा ० एकविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

॥ ७३ ॥

संन्यासोपयोगिवैराग्यहेतून् धर्मानुष्ठादितरेषां वैयर्थ्यमाशङ्क्यतेषां अपि सदसत्फलत्वमनिवार्यमित्याह यद्यस्तीत्यादिना प्रा-

ग्व्याख्यातोयमध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांति० नै० भा० द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ ॥ ७ ॥ शकुनानामिवाकाशेतिब्रह्मनिष्ठानानिष्कलात्मत्वंश्रुत्वासं
 आत्मनाविहितंदुःखमात्मनाविहितंसुखं ॥ गर्भशय्यामुपादायभजतेपूर्वदेहिकं ॥ १४ ॥ बालोयुवावाटद्वयत्करोतिशुभाशुभं ॥ तस्यांतस्यामवस्थायां
 भुंक्तेजन्मनिजन्मनि ॥ १५ ॥ यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं ॥ तथापूर्वकृतंकर्मकर्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ मलिनंहियथावस्त्रं पश्चाच्छुद्धातिवारिणः ॥
 उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घसुखमनंतकं ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसासेवितेन महामते ॥ धर्मनिर्धृतपापानां संसिध्यते मनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशे म
 त्स्यानामिव चोदके ॥ पदेयथानदृश्येत तथा पुण्यकृतांगतिः ॥ १९ ॥ अलमन्यैरुपालब्धैः कर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ॥ पेशलंचानुरूपंच कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥
 इति श्रीमहाभारतेशां० मो० प० धर्ममूलिको नाम द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं व्यासस्य धर्मा
 त्माशुक्रो जज्ञे महातपाः ॥ सिद्धिच परमां प्राप्तेस्तन्मे ब्रूहि पितामहं ॥ १ ॥ कस्यांचोत्पादयामास शुक्रं व्यासस्तपोधनः ॥ न ह्यस्य जननीं विद्वज्जन्मचायं महात्मनः
 ॥ २ ॥ कथंच बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गतामतिः ॥ यथानान्यस्य लोके स्मिन् द्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते ॥ न हि मे लप्तिर
 स्तीह शृण्वतो मृतमुत्तमं ॥ ४ ॥ माहात्म्यमात्मयोगंच विज्ञानंच शुक्रस्य ह ॥ यथा वदनु पूर्वेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५ ॥ भामि उवाच न हाय नैर्न पलितैर्न
 वित्तैर्न च बंधुभिः ॥ ऋषयश्च क्रिरे धर्मयो नूचानः स नो महान् ॥ ६ ॥ तपो मूलमिदं सर्वं यन्मां वृच्छसि पांडव ॥ तदिंद्रियाणिसंयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ७ ॥ इ
 द्रियाणां प्रसंगेन दोषमच्छत्य संशयं ॥ संनियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥ ८ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ योगस्य कलया तात न तुल्यं वि
 द्यते फलं ॥ ९ ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं तथा ॥ शुक्रस्याग्यांगतिंचैव दुर्विदाम रुतात्मभिः ॥ १० ॥ मेरुशृंगे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ॥ विजहार
 महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११ ॥ शैलराजसुतांचैव देवा तत्राभवत्पुरा ॥ तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १२ ॥ योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपराय
 णः ॥ धारयन्स तपस्तेपुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३ ॥ अग्नेर्भूमेरपांवायोरंतरिक्षस्य वा विभो ॥ धैर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्मह ॥ १४ ॥ संकल्पेनाथ योगेन
 दुष्प्रापम रुतात्मभिः ॥ वरयामास देवेश मास्थितस्तप उत्तमं ॥ १५ ॥

न्याससहितब्रह्मनिष्ठावान्शुकः श्रुतिपथमवतीर्णस्तदीयेनैव मार्गेणाहंकृतकृत्यः स्यामिति मन्वानस्तस्य
 जन्मादिकं सर्वं वृच्छति कथं व्यासस्य धर्मात्मेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ योगेनात्मानमाविश्य अंतर्हृदये इन्द्रियाणि निरुध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कृष्णस्य व्यासस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तद्भावभावीति तद्भावब्रह्म भावं ब्रह्माहमिति भावं आशयं भावयतीति तद्भावभावी
तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति तच्छब्दस्य ब्रह्म नाम धेयत्वश्रुतेः न केवल भावना मात्र कृत् अपितु तद्बुद्धिः तत्रैव बुद्धिर्निश्चयो यस्येत्येतेन श्रद्धावानुच्यते तत्रैवात्माचित्तं यस्येति आदरः तदपाश्रय इति

अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ॥ आराधयन् महादेवं बहु रूपमुमापति ॥ १६ ॥ तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ लोकपालाश्च लोकेशांसाध्याश्च
सुभिः सह ॥ १७ ॥ आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ ॥ वसवो मरुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ॥ १८ ॥ अश्विनौ देवगंधर्वास्तथानारदपर्वतौ ॥ विश्वाव
सुश्च गंधर्वः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ १९ ॥ तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभां ॥ धारयाणः सजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ॥ २० ॥ तस्मिन्दिव्ये वने र
म्य देवदेवर्षि संकुले ॥ आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमच्युतः ॥ २१ ॥ न चास्य हीयते प्राणो न ग्लानिरुपजायते ॥ त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥
॥ २२ ॥ जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः ॥ प्रज्वलन्त्यः स्मृश्यंते युक्तस्यामिततेजसः ॥ २३ ॥ मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम ॥ स देवचरिता
नो ह कथयामास मे सदा ॥ २४ ॥ एता अद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः ॥ अग्निवर्णा जटास्ता तप्रकाशं ते महात्मनः ॥ २५ ॥ एवं विधेन तपसा तस्य भक्त्या च
भारत ॥ महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसामति ॥ २६ ॥ उवाच चैवं भगवां रुयं वकः प्रहसन्निव ॥ एवं विधस्ते न यो द्वैपायन भविष्यति ॥ २७ ॥ यथा त्यग्निर्य
था वायु र्यथा भूमिर्यथा जलं ॥ यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ॥ २८ ॥ तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः ॥ तेजसा वृत्त्यलोकं स्त्रीन्यशः प्राप्स्य
तिते सुतः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० शुकोत्पत्तौ त्रयोविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उ
वाच सलब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवती सुतः ॥ अरणी सहिते गृह्य ममं थाग्निचिकीर्षया ॥ १ ॥ अथ रूपं परं राजन्विभ्रतीं स्वेन तेजसा ॥ घृताचीनामाप्सरसमपश्य
द्भगवानृषिः ॥ २ ॥ ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ॥ अभवद्भगवान्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसं विभ्रमानसं ॥ शुको
भूत्वा महाराज घृताचीसमुपागमत् ॥ ४ ॥ सतामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संकृतां ॥ शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५ ॥ स तु धैर्येण महतानि गृह्णन् हृच्छयं
मुनिः ॥ न शशाकनियंतुं तद्व्यासः प्रविष्टं मनः ॥ ६ ॥

तत्र स्थैर्येण नैरंतर्यमुच्यते ॥ २९ ॥ इति शांति ० नै ० भा ० त्रयोविंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ ७ ॥ स इति अरणी द्वे अधरोत्तरे सहिते मियुन रूपे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ शुक्रैर्निर्मथ्यमाने जातत्वात् शुक्र इतिरेफलोपेनास्य नामकृतं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ महात्मा महादेवः उपानयत्स्व शिष्यं कृतवानिति संबन्धः ॥ १८ ॥
 भावित्वा चैव भावस्य घृताच्यावपुषा ततः ॥ यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ॥ ७ ॥ अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ सोविशंकेन मनसा तथै
 वह्निजसत्तमः ॥ ८ ॥ अरणीममंथ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ शुक्रैर्निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः ॥ ९ ॥ परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ॥ यथा
 ध्वरे समिद्धोग्निर्भाति हव्यमुदावहन् ॥ १० ॥ तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ विभ्रत्पितुश्च कौरव्यरूपवर्णमनुत्तमं ॥ ११ ॥ बभौ तदा भावितोत्मा विधूम
 इव पावकः ॥ तंगंगासरितां श्रेष्ठामे रुष्टे जनेश्वर ॥ १२ ॥ स्वरूपिणी तदाभ्येत्य तर्पयामास वारिणा ॥ अंतरिक्षाच्च कौरव्यदंडः कृष्णाजिनंचह ॥ १३ ॥ पपति भू
 मिराजेंद्रशुकस्यार्ये महात्मनः ॥ जेगीयं ते स्म गंधर्वाननुतुश्चाप्सरोगणाः ॥ १४ ॥ देवदुंदुभयश्चैव प्रावाद्यंत महास्वनाः ॥ विश्वावसुश्च गंधर्वस्तथा तुंबुरुनार
 दौ ॥ १५ ॥ हाहाहूहूश्च गंधर्वौ तुष्टुवुः शुकसंभवं ॥ तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ॥ १६ ॥ देवादेव पर्यश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोपि च ॥ दिव्यानि सर्वपुष्पा
 णि प्रववर्ष चमारुतः ॥ १७ ॥ जंगमाजंगमं चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ तं महात्मा स्वयंप्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ॥ १८ ॥ जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥
 तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनं ॥ १९ ॥ ददौ कमंडलुं प्रीत्या देववासांसि वाविभो ॥ हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ॥ २० ॥ प्रदक्षिणमवर्तत शुक्रा
 श्वाषाश्च भारत ॥ आरण्यस्ततो दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ॥ २१ ॥ तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ॥ उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः स संग्रहाः ॥ २२ ॥
 उपतस्थुर्महाराजं यथास्य पितरं तथा ॥ बृहस्पतिं च ववे स वेदांगभाष्यवित् ॥ २३ ॥ उपाध्यायं महाराजधर्ममेवानुचितयन् ॥ सोधीत्यनिखिलान्वेदान्सरहस्या
 न्स संग्रहान् ॥ २४ ॥ इतिहासंच काल्पयै न राजशास्त्राणि वाविभो ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ॥ २५ ॥ उग्रंतपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ देव
 तानामृषीणांच बाल्येऽपि समहातपाः ॥ २६ ॥ संमंत्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमे पुनराधिप ॥ त्रिपुगार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानु
 दर्शिनः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० शुकोत्पत्तौ चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ईश्वरप्रसादात् स्वयं जातवेदोऽपि शिष्टाचारपालनार्थं बृहस्पतिं गुरुं चकारेत्याह बृहस्पतिमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

सइति मोक्षमोक्षशास्त्रं अनुचित्य उपादेयत्वेन ज्ञात्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उवाचेति जनकं प्रति प्रेषणं मति संवादा र्थं न त्वज्ञाना पनयार्थं मोक्षार्थं मोक्षशास्त्रार्थं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच समोक्षमनुचित्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ॥ ग्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयो र्थीं विनयान्वितः ॥ १ ॥ मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ यथामे म
नसः शांतिः परमा संभवेत्प्रभो ॥ २ ॥ श्रुत्वा पुत्रस्य तु वचः परमर्षिरुवाच तं ॥ अधीष्णु पुत्र मोक्षं वै धर्माश्च विविधानपि ॥ ३ ॥ पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको धर्मं श्रुतां वरः ॥
योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ॥ ४ ॥ स तं ब्राह्म्याश्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्य पराक्रमं ॥ मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदं ॥ ५ ॥ उवाच गच्छेति तदा जनकं
मिथिलेश्वरं ॥ स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वरः ॥ ६ ॥ पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलां नृप ॥ प्रपुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणं ॥ ७ ॥ उक्तश्च मा
नुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः ॥ न प्रभावेण गंतव्यं मंतरिक्षचरेण वै ॥ ८ ॥ आर्जवेणैव गंतव्यं न सुखान्वेषिणा तथा ॥ नान्वेष्य विशेषास्तु विशेषा हि प्रसं
गिनः ॥ ९ ॥ अहंकारो न कर्तव्यो याज्येतस्मिन्नराधिपे ॥ स्थातव्यं च वशेतस्य स ते छेत्यतिसंशयं ॥ १० ॥ स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ॥ याज्यो मम
स यद्भूयात्तत्कार्यमविशंकया ॥ ११ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः ॥ पद्भ्यां शक्तो तरिक्षेण क्रांतुं पृथ्वीं स सागरां ॥ १२ ॥ स गिरीं श्रुत्वा प्यतिक्रम्य नदी
तीर्थसरांसि च ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णात्त्यटवीं श्रवणानि च ॥ १३ ॥ मेरोर्हरे श्रद्धे वर्षे वर्षे हैमवतं ततः ॥ क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४ ॥ स देशान्विवि
धान्यश्च श्रीनहूण निषेवितान् ॥ आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥ १५ ॥ पितुर्वचनमाज्ञायत मेवार्थं विचिंतयन् ॥ अध्यानं सोति च क्रामस्व चरः खेचर
न्निव ॥ १६ ॥ पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च ॥ रत्नानि च विचित्राणि पश्यन् नृपि पश्यति ॥ १७ ॥ उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च ॥ पुण्या
नि चैव रत्नानि सौत्यक्रामदया ध्वगः ॥ १८ ॥ सोचिरेणैव कालेन विदेहानां स सादह ॥ रक्षितान् धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ १९ ॥ तत्र ग्रामान् बहु न्यश्यन् ब्रह्म
न्नरसंभोजनान् ॥ पल्लीघोषान्समृद्धांश्च बहुगोकुलसंकुलान् ॥ २० ॥ स्फीतांश्च शालिवसैर्हंससारससेवितान् ॥ पद्मिनीभिश्च शतशः श्रीमतीभिरलंकृतान्
॥ २१ ॥ स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् ॥ मिथिलोपवनं रम्यमास सादसमृद्धिमत् ॥ २२ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ मेरोर्वर्षमिल्लहृतं हरेर्वर्षहरिर्वर्षाख्यं हैमवतं वर्षं किंपुरुषाख्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पश्यन्नपि न पश्यति तुच्छं निश्चयात् वैराग्याद्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ तंभारंजिज्ञासाख्यं अर्थमोक्षं ॥ २४ ॥ तस्याद्वारमित्यादिनाअध्यायशेषेणास्यक्रोधकामजयोव्याख्यायते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

हस्यश्वरथसंकीर्णनरनारीसमाकुलं ॥ पश्यन्नपश्यन्निवतस्समतिक्रामदच्युतः ॥ २३ ॥ मनसातंवहन्भारंतमेवार्थविचिंतयन् ॥ आत्मारामःप्रसन्नात्मामि
थिलामाससादह ॥ २४ ॥ तस्याद्वारंसमासाद्यनिःशंकःप्रविवेशह ॥ तत्रापिद्वारपालास्तमुग्रवाचान्यपेधयन् ॥ २५ ॥ तथैवचशुकस्तत्रनिर्मन्युःसमतिष्ठत ॥
नंचातपाध्वसंतप्तःक्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ॥ २६ ॥ प्रताम्यतिग्लायतिवानापैतिचतथातपात् ॥ तेषांतुद्वारपालानामेकःशोकसमन्वितः ॥ २७ ॥ मध्यंगतमि
वादिंत्यंद्दृष्ट्वाशुकमवस्थितं ॥ पूजयित्वायथान्यायमभिवाद्यकृतांजलिः ॥ २८ ॥ प्रावेशयत्ततःकक्ष्यांहृतीयांराजवेश्मनः ॥ तत्रासीनःशुकस्तातमोक्षमवा
न्विचिंतयत् ॥ २९ ॥ छायायामातपेचैवसमदर्शीसमद्युतिः ॥ तंमुहूर्तादिवागम्यराज्ञोमंत्रीकृतांजलिः ॥ ३० ॥ प्रावेशयत्ततःकक्ष्यांतृतीयांराजवेश्मनः ॥ त
त्रांतःपुरंसंवदंमहच्चैत्ररथोपमं ॥ ३१ ॥ सुविभक्तंजलाक्रीडंरम्यंपुष्पितपादपं ॥ शुकंप्रावेशयन्मंत्रीप्रमदावनमुत्तमं ॥ ३२ ॥ सतस्यासनमादिश्यनिश्चक्रा
मततःपुनः ॥ तंचारुवेपाःसुश्रोण्यस्तरुण्यःप्रियदर्शनाः ॥ ३३ ॥ सूक्ष्मरक्तांबरधरास्तप्तकांचनभूषणाः ॥ संलापोल्लापकुशलानृत्यगीतविशारदाः ॥ ३४ ॥
स्मितपूर्वाभिभांषिण्योरूपेणाप्सरसांसमाः ॥ कामोपचारकुशलाभावज्ञाःसर्वकोविदाः ॥ ३५ ॥ परंपंचाशतंनार्योवारमुख्याःसमाद्रवन् ॥ पाद्यांदीनिप्रति
ग्राह्यपूजयापरयार्चयन् ॥ ३६ ॥ कालोपपन्नेनतदास्वाहन्नेनाभ्यतर्पयन् ॥ तस्यभुक्तवतस्ताततदंतःपुरकाननं ॥ ३७ ॥ सुरम्यंदर्शयामासुरेकैकक्ष्येनभारत ॥
क्रीडंत्यश्वहसंत्यश्वगायंत्यश्वापिताःशुभं ॥ ३८ ॥ उदारसत्वंसत्वज्ञाःस्त्रियःपर्यचरंतथा ॥ आरण्यस्तुशुद्धात्मानिःसंदेहःस्वकर्मरुत् ॥ ३९ ॥ वक्ष्येद्रियोजित
क्रोधोनहृष्यतिनकुप्यति ॥ तस्मैशय्यासनंदिव्यंदवाहैरत्नभूषितं ॥ ४० ॥ स्पर्ध्यास्तरणसंकीर्णंददुस्ताःपरमस्त्रियः ॥ पादशौचंतुक्रत्वैवशुकःसंध्यामुपास्यच ॥
॥ ४१ ॥ निपसादासनेपुण्येतमेवार्थविचिंतयन् ॥ पूर्वरात्रेतुतत्रासौभूत्वाध्यानपरायणः ॥ ४२ ॥ मध्यरात्रेयथान्यायंनिद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ततोमुहूर्तादुत्थाय
कृत्वाशौचमनंतरं ॥ स्त्रीभिःपरिवृतोधीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ४३ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आरण्यःअरणिजःशुकः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कार्णिःशुकः अच्युतोर्धैर्यादितिशेषः ॥ ४५ ॥ इतिशांति०मो०नै०जा०पंचविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

अनेनविधिनाकार्णिस्तदहःशेषमच्युतः ॥ तांचरात्रिनृपकुलेवर्तयामासभारत॥४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०शुकोत्पत्तौपंचविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततःसराजाजनकोमंत्रिभिःसहभारत ॥ पुरःपुरोहितंरुत्वासर्वाण्यंतःपुराणिच ॥ १ ॥ आसनंचपुरस्कृत्यरत्नानिविविधानिच ॥ शिरसाचार्यमादायगुरुपुत्रंसमभ्यगात् ॥ २ ॥ सतदासनमादायबहुरत्नविभूषितं ॥ स्पृष्ट्वास्तिष्णसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रंमृद्धिमत् ॥ ३ ॥ पुरोधसासंगृहीतंहस्तेनालभ्यपार्थिवः ॥ प्रददौगुरुपुत्रायशुकायपरमार्चितं ॥ ४ ॥ तत्रोपविष्टंकार्णिशास्त्रतःप्रत्यपूजयत् ॥ पाद्यंनिवेद्य प्रथममर्घ्यं गांचन्यवेदयत् ॥ ५ ॥ सचतामंत्रवत्पूजांप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकाद्विजसत्तमः ॥ ६ ॥ गांचैवसमनुज्ञायराजानमनुमान्यच ॥ पर्यपृच्छन्महातेजाराज्ञःकुशलमव्ययं ॥ ७ ॥ अनामयंचराजेंद्रशुकःसानुचरस्यह ॥ अनुशिष्टस्तुतेनासौनिपसादसहानुगः ॥ ८ ॥ उदारसत्त्वाभिजनोभूमौराजाकृतांजलिः ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपृष्ट्वावैयासकिंनृपः ॥ किमागमनमित्येवंपर्यपृच्छतपार्थिवः ॥ ९ ॥ शुकउवाच पित्राहमुक्तोभद्रतेमोक्षधर्मार्थकोविदः ॥ विदेहराजोयाज्योमेजनकोनामविश्रुतः ॥ १० ॥ तत्रगच्छस्ववैतूर्ण्यदितेहृदिसंशयः ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवासतेच्छेत्स्यतिसंशयं ॥ ११ ॥ सोहंपितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ॥ तमेधर्मभृतांश्रेष्ठयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ किंकार्यंब्राह्मणेनेहमोक्षार्थंश्रुकिमात्मकः ॥ कथंचमोक्षःप्राप्तव्यमज्ञानेनतपसाथवा ॥ १३ ॥ जनकउवाच यत्कार्यंब्राह्मणेनेहजन्मप्रभृतितच्छृणु ॥ कृतोपनयनस्तातभवेद्देवपरायणः ॥ १४ ॥ तपसागुरुव्रत्याचब्रह्मचर्येणवाविभो ॥ देवतानांपितृणांचाप्यनृणोत्थनसूयकः ॥ १५ ॥ वेदानधीत्यनियतोदक्षिणामपवर्ज्यच ॥ अभ्यनुज्ञाभयप्राप्यसमावर्तेतवैद्विजः ॥ १६ ॥ समावृतश्चगाहैस्थ्येस्वदारनिरतोवसेत् ॥ अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैवच ॥ १७ ॥ उत्पाद्यपुत्रपौत्रंतुवन्याश्रमपदेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १८ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यत्कार्यमित्यादिनावनीभूत्वागृहीभवेद्गृहीभूत्वावनीभवेद्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिश्रुत्युक्तःक्रमसमुच्चयपक्षोदर्शितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

वीतरागात्माविरक्तचित्तः ब्रह्माश्रमः संन्यासाश्रमः तदेव पदं पदस्थानं तत्र ॥ १९ ॥ एतदाक्षिपति उत्पन्ने इति ज्ञानं शास्त्रजाधीः विज्ञानं अनुभवः तस्मिन्मोक्षाश्रमफले ब्रह्मचर्यात्यागेव उत्पन्ने सति त्रिषु ब्रह्मचर्यादिषु समुच्चयपक्षेयदिचेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्यावनाद्यायदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यनियमश्रुतिर्बाध्येतेति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्र ब्रह्मचर्यस्यावश्यकत्वं तावदाह न विनेति ॥ २२ ॥ प्लावयिताकर्णधारः ज्ञानं शास्त्रं तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं नैषाति कंणमतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव मुज्ञानाय प्रेष्ठेत्यादि श्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां आचार्यकरणस्य विद्याहेतुत्वावगमात्

सवने ग्रीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ॥ निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदेव सेतुः ॥ १९ ॥ शुक उवाच उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्द्वंद्वे हृदि शाश्वते ॥ किमवश्यं निवृत्तव्यमाश्रमेषु भवेत्त्रिषु ॥ २० ॥ एतद्भवं तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ २१ ॥ जनक उवाच न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत् ॥ न विना गुरुसंबंधं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ २२ ॥ गुरुः प्लावयिता तस्य ज्ञानं पुनरुच्यते ॥ विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २३ ॥ अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणां ॥ पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्य संकटः ॥ २४ ॥ अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणां ॥ हित्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २५ ॥ भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ॥ आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २६ ॥ तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ॥ त्रिष्वश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः ॥ २७ ॥ राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ॥ सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २८ ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ संपश्यन् नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ २९ ॥ पक्षिवत्प्रवणादूर्ध्वममुत्रानंत्यमश्नुते ॥ विहाय देहान्निर्मुक्तो निर्द्वंद्वः प्रशमंगतः ॥ ३० ॥ अत्र गाथाः पुरागीताः शृणुराज्ञाययातिना ॥ धार्यते याद्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ३१ ॥ ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजंतुषु तत्समं ॥ स्वयंच शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ ३२ ॥

दावश्यकमिति भावः तदुभयं आचार्यशास्त्रे ॥ २३ ॥ वामदेववत् ब्रह्मचर्यात्यागविज्ञाने जाते सति कितेनेत्याशंक्याह अनुच्छेदायेति लोकशिक्षार्थमपि तदावश्यकमिति भावः ॥ २४ ॥ जातिषु जन्मसु ॥ २५ ॥ भावितैः शोधितैः करणैः बुद्ध्यादिभिः ॥ २६ ॥ तमिति चित्तशुद्ध्यर्थमाश्रमधर्माः तच्छुद्धौ तु ते व्यर्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वभूतेष्वनुगतमात्मानं संप्रज्ञाते पश्यते पश्यति सर्वभूतानि च आत्मनिरजूरगवत् विलीनानि असंप्रज्ञाते पश्यति वारिचरो हंसादिः ॥ २९ ॥ प्रवणान्निष्ठात् यथा भूचरः पर्वतात्पर्वतंगच्छन्निम्नदेशमनुसृत्य गच्छति नैव पक्षी तद्वद्विद्वान्देहं नानुसरतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्योतिः चिन्मात्रं ब्रह्म आत्मनि बुद्धौ समं एकं एकत्वेऽनुभव एव मानमित्याह स्वयमिति स्रष्टुं समाहितयोगारूढं चेतो यस्य तेन ॥ ३२ ॥

दर्शनलिङ्गाह न विभेतीत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तमः परिगतं अंधकारव्याप्तं अज्ञानव्याप्तं च वेदमगृहं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मच ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

न विभेति परोयस्मान्न विभेति पराच्चयः ॥ यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३ ॥ यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकं ॥ कर्मणामनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३४ ॥ संयोज्य मनसा आत्मानं मोक्षं मुत्सृज्य मोहनीं ॥ त्यक्त्वा कामं च मोहं च तदा ब्रह्म त्वमश्नुते ॥ ३५ ॥ यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययं ॥ समो भवंति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३६ ॥ यदा स्तुतिं च निंदां च समत्वेनैव पश्यति ॥ कां च न चायसं चैव सुखं दुःखं तथैव च ॥ ३७ ॥ शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियं ॥ जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३८ ॥ प्रसार्ये ह यथांगानि कूर्मः संहरते पुनः ॥ तथेन्द्रियाणि मनसा संयंत व्यानिभिः क्षुणा ॥ ३९ ॥ तमः परिगतं वेदमग्रथा दीपेन दृश्यते ॥ तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मानि रीक्षितुं ॥ ४० ॥ एतत्सर्वं च पश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ॥ यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेदतद्भवान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयांतमुपागतः ॥ गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ४२ ॥ तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ॥ ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ॥ ४३ ॥ अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ॥ अधिकं तव चैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ४४ ॥ बाल्याद्वासंशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ॥ उत्पन्ने चापि विज्ञानेनाधिगच्छति तांगतिं ॥ ४५ ॥ व्यवसायेन शुद्धेन मद्भिर्द्वैष्टिन्न संशयः ॥ विमुच्य हृदयग्रंथी मासादयति तांगतिं ॥ ४६ ॥ भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ व्यवसायाद्देवब्रह्मन्वासादयति तत्परं ॥ ४७ ॥ नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नासि लोलुपः ॥ नौत्सुक्यं नृत्यगीते पुनराग उपजायते ॥ ४८ ॥ न बंधुष्वनुबंधस्तेन भयेष्वस्ति ते भयं ॥ पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोष्टांश्च मकां च न ॥ ४९ ॥ अहं त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ॥ आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयं ॥ ५० ॥ यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थं श्रयदात्मकः ॥ तस्मिन् नैव तसे ब्रह्मन्किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० पं० शुकोत्पत्तौ षड्विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥ ५३ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ॥ आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा च आत्मानमात्मना ॥ १ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति शांति ० मो ० नै ० भा ० षड्विंशत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥ ५३ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनमित्यादेरध्यायस्य तात्पर्यं तु यत्र शिवविष्णुस्कंदप्रकाशादीनां महाप्रद्विष्टां समागमस्तत्र पुण्यतमे देशे योगिना ध्यानाय मंतव्यं विद्याचमोपनीया गुरुशिष्याभ्यां च स्वोचितधर्मेण स्थेयमिति ॥ १ ॥

शैशिरंगिरिहिमालयं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

कृतकार्यः सुखी शांतस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः ॥ शैशिरंगिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरि श्वनः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ हिमवन्तमियाद्रुं सिद्धं चारुणसेवितं ॥ ३ ॥ तमप्सरोगणाकीर्णं शांतस्वननिनादितं ॥ किन्नराणां सहस्रैश्च भृंगराजैस्तथैव च ॥ ४ ॥ मदुभिः खंजरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ॥ ५ ॥ चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ॥ राजहंससमूहैश्च कृष्णैः परभृतैस्तथा ॥ ६ ॥ पक्षिराजो गरुत्मांश्च यन् नित्यमधितिष्ठति ॥ चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ ७ ॥ तत्र नित्यं समायांति लोकस्य हितकाम्यया ॥ विष्णुना यत्र पुत्रार्थं तपस्तपमहात्मना ॥ ८ ॥ तत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिमादिवौकंसः ॥ शक्तिर्न्यस्तां क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै ॥ ९ ॥ तत्रोवाच जगत्स्कंदः क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ॥ योन्योस्ति मत्तोभ्यधिको विप्राय स्यादधिकं प्रियाः ॥ १० ॥ यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोस्ति त्रिपुलोके पुवीर्यवान् ॥ सोभ्युद्धरत्विति शक्तिमथ वाकं पयत्विति ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः कइमामुद्धरेदिति ॥ अथ देवगणं सर्वं संभ्रातेंद्रियमानसं ॥ १२ ॥ अपश्यद्भगवान्विष्णुः क्षिपंसासुरराक्षसं ॥ किं त्वत्र सुरुतं कार्यं भवेदिति विचिंतयन् ॥ १३ ॥ अनामृष्यततः क्षेपमवैक्षत च पावकिं ॥ संप्रगृह्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा ॥ १४ ॥ कंपयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ॥ शक्त्या तु कंपयमानायां विष्णुना बलिना तदा ॥ १५ ॥ मेदिनीं कंपिता सर्वासं शैलवनकानना ॥ शक्तेनापि स मुद्धर्तुं कंपिता सा भवत्तदा ॥ १६ ॥ रक्षिता स्कंदराजस्य धर्पणा प्रभविष्णुना ॥ तां कंपयित्वा भगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्य वीर्यकुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ॥ सोमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चितः ॥ १८ ॥ जग्राह तां तदा शक्तिं न चैनां सव्यं कंपयन् ॥ नादं महांतं मुक्त्वा समूर्च्छितो गिरिमूर्धनि ॥ १९ ॥ विबहलः प्राप तद्रूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ तत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः ॥ २० ॥ तपो तप्यत दुर्धर्पता तनित्यं वृषध्वजः ॥ पावकेन परिक्षिपं दीप्यतायस्य चाश्रमं ॥ २१ ॥ आदित्यपर्वतं नाम दुर्धर्पमरुतात्मभिः ॥ न तत्र शक्यते गंतुं यक्षराक्षसदानवैः ॥ २२ ॥ दशयोजनविस्तारमग्निज्वाला समावृतं ॥ भगवान्यावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवान् ॥ २३ ॥ सर्वांश्चिघ्नान्प्रशमयन् महादेवस्य धीमतः ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ॥ २४ ॥ देवान्संतापयंस्तत्र महादेवो महाव्रतः ॥ ऐंद्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ॥ २५ ॥ विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ॥ वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान् महातपाः ॥ २६ ॥

* आसीदिति शेषः

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सुमंतुंचमहाभागवैशंपायनमेवच ॥ जैमिनिंचमहाप्राज्ञपैलंचापितपस्विनं ॥ २७ ॥ यत्रशिष्यैःपरिवृतोव्यासआस्तेमहातपः ॥ तत्राश्रमपदंरम्यंदर्शापितु
रुत्तमं ॥ २८ ॥ आरणेयोविशुद्धात्मानभर्त्तादिवाकरः ॥ अथव्यासःपरिक्षिप्तंज्वलंतमिवपावकं ॥ २९ ॥ ददृशेसुतमायांतंदिवाकरसमप्रभं ॥ असज्जमानं
दक्षेपुशैलेषुविषयेषुच ॥ योगयुक्तंमहात्मानंयथावाणंगुणच्युतं ॥ ३० ॥ सोभिगम्यपितुःपादावगृह्णादरणीसुतः ॥ यथोपजोषंतैश्चापिसमागच्छन्महामुनिः
॥ ३१ ॥ ततोनिवेदयामासपित्रेसर्वमशेषतः ॥ शुकोजनकराजेनसंवादंप्रीतमानसः ॥ ३२ ॥ एवमध्यापयन्शिष्यान्व्यासःपुत्रंचवीर्यवान् ॥ उवासहिमवत्पृ
ष्ठेपाराशर्योमहामुनिः ॥ ३३ ॥ ततःकदाचिच्छिष्यास्तंपरिवार्यावतस्थिरे ॥ वेदाध्ययनसंपन्नाःशांतात्मानोजितेंद्रियाः ॥ ३४ ॥ वेदेषुनिष्ठांसंप्राप्यसांगेष्वपि
तपस्विनः ॥ अथोचुस्तेतदाव्यासंशिष्याःप्रांजलयोगुरुं ॥ ३५ ॥ शिष्याऊचुः महतातेजसायुक्तायशसाचापिवर्धिताः ॥ एकंविदानीमिच्छामोगुरुण
नुग्रहंरुतं ॥ ३६ ॥ इतितेषांवचःश्रुत्वाब्रह्मर्षिस्तानुवाचह ॥ उच्यतामितितद्वत्सायद्वःकार्यप्रियमया ॥ ३७ ॥ एतद्वाक्यंगुरोःश्रुत्वाशिष्यास्तेहृष्टमानसाः ॥ पुनः
प्रांजलयोभूत्वाप्रणम्यशिरसांगुरुं ॥ ३८ ॥ ऊचुस्तेसहितराजन्निदंवचनमुत्तमं ॥ यदिप्रीतउपाध्यायोधन्वाःस्मोमुनिसत्तम ॥ ३९ ॥ कांक्षामस्तुवयंसर्वेव
रंदांतुमहर्षिणां ॥ पृष्ठःशिष्योनतस्स्यातिगच्छेदत्रप्रसीदनः ॥ ४० ॥ चत्वारस्तवयंशिष्यागुरुपुत्रश्चपंचमः ॥ इहवेदाःप्रतिष्ठेरन्नेपनःकांक्षिनोवरः ॥ ४१ ॥ शि
ष्याणांवचनंश्रुत्वाव्यासोवेदार्थतत्त्ववित् ॥ पराशरात्मजोधीमान्परलोकार्थचिंतकः ॥ ४२ ॥ उवाचशिष्यान्धर्मात्माधर्म्यनैःश्रेयसंवचः ॥ ब्राह्मणायसदादेयं
ब्रह्मशुश्रूषवेतथा ॥ ४३ ॥ ब्रह्मलोकेनिवासंयोधुवंसमभिकांक्षते ॥ भवंतोबहुलाःसंतुवेदोविस्तार्यतामयं ॥ ४४ ॥ नाशिष्येसंप्रदातव्योनाब्रतेनारुतात्मनि ॥
एतेशिष्यागुणाःसर्वेविज्ञातव्यायथार्थतः ॥ ४५ ॥ नापरिक्षितचारित्रेविद्यादेयाकथंचन ॥ यथाहिकनकंशुद्धंतापच्छेदनिकर्षणैः ॥ ४६ ॥ परीक्षेततथाशि
ष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ननियोज्याश्रवःशिष्याअनिर्योगेमहांभये ॥ ४७ ॥ यथामतियथापाठंतथाविद्याफलप्यति ॥ सर्वस्तरतुदुर्गाणिसर्वाभद्राणिप
श्यतु ॥ ४८ ॥ श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः ॥ वेदस्याध्ययनंहीदंतच्चकार्यमहस्मृतं ॥ ४९ ॥ स्तुत्यर्थमिहदेवानांवेदाःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ योनिवेदेतसं
मोहाद्ब्राह्मणंवेदपारगं ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति शांति० मो० नै० जा० सप्तविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥

॥ ५४ ॥

एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमित्यादेव्यासः पुत्रमवारयदित्यंतस्य तात्पर्यं विद्या

प्रचारः कर्तव्यो विदुषापिवेदाध्ययनं न त्याज्यं स्वाध्यायानध्यायपरिपालनं च कर्तव्यमिति ॥ १ ॥ तदा त्वायनिसंहितं तदा त्वेतत्काले आयनौ उत्तरकाले च संहितं सम्यक्कृतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोभिध्यानाद्वाहणस्य पराभूयादसंशयं ॥ यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ॥ ५१ ॥ तयो रन्यतरः प्रैति विद्वेपंचाधिगच्छति ॥ एतद्वः सर्वमाख्योतं स्वा
ध्यायस्य विधिं प्रति ॥ ५२ ॥ उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि बोधयेत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० सप्तविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽ

ध्यायः ॥ ३२७ ॥ ॥ ५४ ॥ भोष्म उवाच एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासगिर्यामहौजसः ॥ अन्योन्यं लष्टमनसः परिपस्वजिरेतदा ॥ १ ॥ उक्ताः स्मोयद्गङ्गा
तदा त्वायनिसंहितं ॥ तन्नो मनसि संरुढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥ २ ॥ अन्योन्यं संविभाष्यैवं सुप्रीतमनसः पुनः ॥ विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ३ ॥
शैलादस्मान्महीगंतुं कांक्षितं नो महामुने ॥ वेदाननेकधा कर्तुं यदितेरुचितं प्रभो ॥ ४ ॥ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थस
हितं हितं ॥ ५ ॥ क्षितिं वा देव लोकं वा गम्यतां यदि रोचते ॥ अप्रमादं श्ववः कार्यो ब्रह्महिप्रचुरच्छलं ॥ ६ ॥ तेनुज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना ॥ जग्मुः प्रदक्षि
णं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च ॥ ७ ॥ अवतीर्य महीतिऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् ॥ संयाजयंतो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥ ८ ॥ पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमा
ना गृहे रताः ॥ याजनाध्यापनरताः श्रीमंतो लोकविश्रुताः ॥ ९ ॥ अवतीर्णं पुशिष्यं पुव्यासः पुत्रसहायवान् ॥ तूष्णीं ध्यानपरोधीमाने कान्तिं समुपाविशत् ॥ १० ॥
तददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहानपाः ॥ अथैनमब्रवीत्काले मधुराक्षरयागिरा ॥ ११ ॥ भो भो ब्रह्मर्षि वासिष्ठ ब्रह्मघोषो नवर्तते ॥ एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्मे चि
तयन्निव ॥ १२ ॥ ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतो यं न शोभते ॥ रजसा तमसा चैव सोमः सोपप्लवो यथा ॥ १३ ॥ न भ्राजते यथा पूर्वं निपादानामिवालयः ॥ देवर्षिगण
जुष्टोपिवेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४ ॥ ऋषयश्च हि देवाश्च गंधर्वाश्च महौजसः ॥ वियुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ॥ १५ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णहृत्पायनो
ब्रवीत् ॥ महर्षयस्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ १६ ॥ एतन्मनो नुकूलं मे भवानर्हति भाषितुं ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली ॥ १७ ॥ त्रिपुल्लोकेषु यद्वृत्तं स
र्वतवमते स्थितं ॥ तदा ज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणिते ॥ १८ ॥ यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर ॥ विमुक्तस्मेह शिष्यैर्मेनातिहृष्टमिदं मनः ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ चातुर्होत्रं चतुर्होतृसंज्ञकामंत्राः चित्तिः सुक् चित्तमाज्यमित्यादयोऽध्यात्मा धियज्ञयोरभेददर्शनार्थाः तत्पूर्वकं प्रवृत्तं कर्म चातुर्होत्रं अग्निहोत्रादिकं सोमांतं अकल्पयन् प्रवर्तितवतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ सोपप्लवो राहुयस्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिहृष्टमिदं मन इति विदुषामपि शिष्यादिसंयोगवियोगजसुखदुःखमपरिहार्यमिति भावः ॥ १९ ॥

अनाम्नायः अनवृत्तिः स एव मलोदूषणयेषु ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ततो न ध्याय इत्यादिपंथो योगिनां स्वेच्छया कस्मै ब्रह्मादे संचारयोग्यता इच्छया देहत्यागश्च यथा भवति तादृशीं विद्यां वक्तुं प्रवर्तते ॥ २५ ॥
कुत इति वायोर्मूलकारणप्रश्नः विचेष्टितमिति वायु कर्मप्रश्नः ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रश्नमभिनन्दनस्यार्थस्य जिज्ञासाऽतिदुर्लभेति सूचयति दिव्यमिति योगसंस्कृतं चक्षुर्व्यवहितार्थग्राहित्वात् मनश्च निर्मलमतीतादिग्राहि सत्वे सर्वज्ञत्वादिहेतौ बुद्धिसत्वे ॥ २८ ॥ आत्मनि बुद्धौ वेदान्वेदार्थान् व्यस्य ऊहापोहाभ्यां परिभाष्य बुद्ध्यानि श्रयेन समनुचितयवायुः कुतो भूदित्यादिकं विचारय ॥ २९ ॥ देवयानेति यो विष्णोर्व्यापकस्य परमात्मनः संबंधी देवयानोऽर्चिरादिमार्गस्तत्र चरतीति तेन मार्गेण सात्विकान् उपासकान् विष्णुलोकं अपुनरावृत्तिपदं प्रापयतीत्यर्थः पितृयानश्च धूमादिपितृयानमार्गप्रदश्चायमेव सनुतामसः पुनरावृत्तिप्रद

नारद उवाच अनाम्नायमलावेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलं ॥ मलं पृथिव्यावाहीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलं ॥ २० ॥ अधीयतान् भवान्वेदान्सार्धं पुत्रेण धीमता ॥ विधुन्वन्म्रं ह्यघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥ २१ ॥ भीष्म उवाच नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् ॥ तथेत्युवाच संल्लष्टो वेदाभ्यासदृढव्रतः ॥ २२ ॥ शुकं न स ह पुत्रेण वेदाभ्यासं मया करात् ॥ स्वरेणाच्चैः स शैश्वेण लोकानां पूरयन्निव ॥ २३ ॥ तयो रभ्यसतो रिव नानाधर्मप्रवादिनोः ॥ वातोतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवजितः ॥ २४ ॥ ततो न ध्याय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् ॥ शुको वारितमात्रं सुकौतूहलसमन्वितः ॥ २५ ॥ अपृच्छत्पितरं ब्रह्मकुतो वायुरभूदयं ॥ आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितं ॥ २६ ॥ शुकस्मै तद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ॥ अनध्यायनिमित्ते स्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दिव्यं तच्च क्षुरुत्पन्नं स्वयं ते निर्मलं मनः ॥ तमसारजसा चापित्यक्तः सत्वे व्यवस्थितः ॥ २८ ॥ आदर्शस्वामिवच्छायां पश्यस्य आत्मानमात्मना ॥ व्यस्यात्मनि स्वयं वेदान्बुद्ध्या समनुचितय ॥ २९ ॥ देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः ॥ द्वावेतौ प्रेत्य पंथानौ दिवं चाधश्च गच्छतः ॥ ३० ॥ पृथिव्यामंतरिक्षे च यत्र संवांति वायवः ॥ सप्तैते वायुमार्गा वैतान्निवो ध्रातुर्वृक्षः ॥ ३१ ॥ तत्र देवगणाः साध्यामहाभूता महाबलाः ॥ तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥ ३२ ॥

त्वान् ॥ ३० ॥ पृथिव्यामिति पृथिव्यां पिदे अंतरिक्षे ब्रह्मादे संवांति संगच्छंति वायुमार्गाः वायुसंचारस्थानानि तत्र देहेतावत् वायुस्थानवर्णबीजानि कुलीशयोगपारायणे प्रोक्तानि प्राणो घ्राणा यदृन्नां भिषादां मुष्ठांतं संस्थितिः नीलः सोंकाररेफादिबीजेन विनियोजितः ओंयमित्यर्थः कृष्णो पानः कृष्काटिस्थः पृष्ठपृष्ठांतपाष्णिगः सतारकनकारांतबीजेन विनियोजितः ओंपमित्यर्थः शक्रचापनिभो व्यानस्त्वग्निद्रियनिकेतनः तारकोपेतयांतबीजेन विनियोजितः ओंलमित्यर्थः मूर्धस्थो मध्यतात्वपकंठहृत्पत्तलाश्रयः उदानो हृत्पणच्छायस्तारकाक्रांतयांतयुक् ओंरमित्यर्थः श्वेतः समानो हृन्नाभिः सर्वसंधिनिकेतनः प्रणवाक्रांतलातेन बीजेन तान्तमुज्ज्वल इति ओंवमित्यर्थः प्रष्ठसप्तममार्गो तु जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिप्रदो वैक्ष्यति ॥ ३१ ॥ देवगणाः आप्यात्म इंद्रियाणि तेषां पुत्रः समानः इंद्रियाणां सामान्यावृत्तिरेव समानादयः तदुक्तं सांख्यसप्तत्यां सामान्याकरणवृत्तिः प्राणाश्वायवः पंचेति एवं अधिदैवमपि साध्यानां देवानां सामान्यरूपे समानादय इत्यर्थः पिह ब्रह्माख्यो रमेदात् ॥ ३२ ॥

उदानइति एतेषामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकार्यत्वात् उत्तरोत्तरं स्थूलत्वं ज्ञेयं ॥ ३३ ॥ अनपत्यइति प्राणस्य कार्योत्तरं नास्ति सर्वापेक्षया स्थूलत्वं च दर्शितं ॥ ३४ ॥ पिंडे प्राणकार्ये प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं चाह प्राणिना मिति ॥ ३५ ॥ अस्यैवाधिदैवकर्मनामनी आह प्रेरयतीति सार्धेन धूमोष्मजान्मेघान् स्नेहं स्नेहत्वं अथवा स्नेहगुणयुक्तजलवृष्टिकालं प्राप्य अंबरे प्रेरयतीति योजना स एव वायुर्धूमज्योतिः स्नेहक्रमेण विद्युत्त्वं प्राप्य महाद्युतिश्च भवति विद्युद्भइति पंचमील्यब्लोपे प्रथमः विष्णुदेवसमानादिक्रमेण सुप्तमोऽपि संहारक्रमेण प्रथमइत्यर्थः अयं भावः पूर्वोदात्ततन्मृणांतत्तन्नाभिपादांगुष्ठानां मध्येऽन्यतमे स्थाने प्राणं निधेयं नीलवर्णं प्राणं ओंयमिति बीजशरीरं संचितयन् योगीक्रियताकालेन सिद्धिप्राप्तौ जीवैव शरीरेण प्रवहमार्गेण संचरति देहांति च प्रवहेण तादात्म्यं प्राप्नोति एवं सर्वत्र प्रयोगो ज्ञेयइति ॥ ३६ ॥ आध्यात्मिकस्वापानस्याधिदैवकर्मनामनी आह आवहइति भवक्रं आसमंताद्ब्रह्मीत्यावहः ॥ ३७ ॥ आदत्तेन मनो नोदोपकेन जठराग्निरित्यादानोऽपानः अपानस्य जाठरोदोपकत्वमाह याज्ञवल्क्यः स्वयं त्वपानं संप्राप्य तेनैव सह मातुः प्र

उदानस्तस्य पुत्रो भूद्भानस्तस्या भवत्सुतः ॥ अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततो परः ॥ ३३ ॥ अनपत्यो भवत्याणो दुर्धर्षः शत्रुतापनः ॥ पृथक्कर्माणि ते पांतु प्रवक्ष्यामि यथा तथं ॥ ३४ ॥ प्राणिनां सर्वतो वायुश्चैष्टावर्तयते पृथक् ॥ प्राणनाच्चैव भूतानां प्राणइत्यभिधीयते ॥ ३५ ॥ प्रेरयत्यभ्रसंघातान् धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ॥ प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम यो निलः ॥ ३६ ॥ अंबरे स्नेहमभ्येत्य विद्युद्भश्च महाद्युतिः ॥ आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन् ॥ ३७ ॥ उदयं ज्योतिः प्रांशश्च त्सोमादीनां करोति यः ॥ अंतर्देहपुचादानं ये वदंति मनीषिणः ॥ ३८ ॥ यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलं ॥ उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्यो वरेनिलः ॥ ३९ ॥ यो द्विः संयोज्य जीमूतान्यर्जन्याय प्रयच्छति ॥ उद्धहो नाम बंहिष्ठस्तृतीयः स सदा गतिः ॥ ४० ॥ समुत्थमाना बह्वुधा येन नीताः पृथग् घनाः ॥ वर्षमोक्षरुतारं भास्ते भवंति घना घनाः ॥ ४१ ॥ संहता येन चाविद्धा भवंति नदतां नदाः ॥ रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयांति च ॥ ४२ ॥ यो सौवहतिभूतानां विमानानि विहाय सा ॥ चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिर्मर्दनः ॥ ४३ ॥

वातिज्वलनं तत्र प्राणो मध्यगतं पुनः वायुना वाजितो वह्निरपानेन शनैः शनैः तदा ज्वलति विप्रेद्रे सकले देह मध्यमे प्राणः अपानं प्राप्य प्रवर्त्य ज्वलनं प्रवाति प्रवर्तयति अपानेन वायुना वाजितः बीजितः वो विधूनने जुक् इति जुगंताद्वाधातोर्निष्ठायां रूपं हे विप्रेद्रे गार्गि इति याज्ञवल्क्यश्लोकार्थः आदानइत्यपानस्य नामांतरं योगिप्रसिद्धमित्यर्थः अंतर्देहं पित्त्यर्धे उदानमिति पाठे उत्तरान्वयि ॥ ३८ ॥ उद्धृत्यादानं साम्यादुद्धहो नाम यो रैक्यं ॥ ३९ ॥ पर्जन्याय वृष्ट्यभिमानि देवतायै बंहिष्ठः अतिशयेन बह्वुः ॥ ४० ॥ वर्षमोक्षाय रुतः आरंभो यैस्ते रिच्यमानो मेघः पूर्णा पूर्णत्वाद्दनाघन उच्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ संहताः संघो भूता अपियेन हेतुना ते पृथक् कृत्वा विद्धाः प्रक्षिप्ता भवंति अतस्तेषां वायमानवेणुवन्मदतां शब्दं कुर्वतां नदा इति नाम भवति रक्षणार्थाय गोस्तनवत्सेचनान् रिक्ता अपिते मेघत्वं यांति मिह सेचन इति धातुः नतु नीरसफलवन्मशंतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यो साविति वर्धनइति पाठे पिस एवार्थः वधुर्हि साया मिति धातोरूपं ॥ ४३ ॥

मर्दनमेवाह येनेति बलेनपरोपमर्देनअहंतिगच्छंतिबलाहकाः पृषोदरादित्वान्नकारलोपः अहिगतौइतिधातुः ॥ ४४ ॥ दारुणेति दारुणालोकनाशसूचकाधूमकेतुसंवर्तमेघादयउत्पातास्तेषांसंचारोयेन
स्तनयिन्नुःसगर्जितोमेघस्तद्वान् विषमवहनाद्विवहः ॥ ४५ ॥ परितःउपर्येवयस्यवेगास्तंतितनत्वधःपतंतीतिपरिष्ठुवाः स्वार्थेतद्धितः यःतोयंविष्टभ्यआकाशेएवावस्थाप्य ॥ ४६ ॥ दूरादिति येनप्रतिहतःसू
र्यःसहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिवभातीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवंपिंडब्रह्मांडांतर्गतान्आधिकारिकान्पंचवायूनुक्ताषष्ठंतदंतर्गतमपितदस्पर्शिनंवायुमाह यस्मादिति यस्मात्सहस्रारस्थितात्चिच्चंद्राख्यात्अयंसंभ्रमोब्र
ह्मांडांतर्गतओषधीशोब्रह्मांडाप्यायनकृत्पिंडांतर्गतमनश्चपिंडाप्यायनकृत्एतद्वयंप्राप्यआप्यायतेवर्धतेसःपरिवहःसर्वतोवहनाद्यापकःकारणात्माषष्ठोवायुरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ अनुकालेकल्पान्ति निरस्यतिसं

येनवेगवतारुणारुक्षेणरुजतानगान् ॥वायुनासहितामेघास्तेभवन्तिबलाहकाः ॥४४॥ दारुणोत्पातसंचारोभसस्तनयिन्नुमान् ॥पंचमःसमर्हावेगोविवहो
नाममारुतः ॥४५॥ यस्मिन्पारिष्ठुवादिव्यावहंत्यापोविहायसा ॥ पुण्यंचाकाशगंगायास्तोयंविष्टभ्यतिष्ठति ॥४६॥ दूरात्प्रतिहतोयस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ॥
योनिरंशुसहस्रस्ययेनभानिवसुंधरा ॥ ४७ ॥ यस्मादाप्यायतेसोमःक्षीणःसंपूर्णमंडलः ॥षष्ठःपरिवहोनामसवायुर्जयतांवरः ॥ ४८ ॥ सर्वप्राणभृतांप्राणा
नूयोनुकालेनिरस्यति ॥ यस्यवर्त्मानुवर्त्ततेमृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९ ॥ संम्यगन्वीक्षतांबुद्ध्याशांतयाध्यात्मचितकाः ॥ ध्यानाभ्यासाभिरामाणांयोनृतत्वायं
कल्पते ॥५०॥ यंसमासाद्यवेगेनदिशोऽतंप्रतिपेदिरे ॥ दक्षस्यदशपुत्राणांसहस्राणिप्रजापतेः ॥५१॥ येनसृष्टःपराभूतोयात्येवननिवर्त्तते ॥ परावहोनामंपरो
वायुःसदुरतिक्रमः ॥५२॥ एवमेतेऽदितेःपुत्रामारुताःपरमाद्भुताः ॥ अनारतंतेसंवांतिसर्वगाःसर्वधारिणः ॥ ५३ ॥ एतत्तुमहदाश्चर्यंयदयंपर्वतोत्तमः ॥ कं पि
तःसहसांतेनवायुनातिप्रवायता ॥ ५४ ॥ विष्णोर्निःश्वासवातोयंयदावेगसमीरितः ॥ सहसोदीर्यतेतातजगत्प्रव्यथतेतदा ॥ ५५ ॥

हरति मृत्युवैवस्वतावपियदनुरोधिनी तयोरपिप्रेरकइत्यर्थः एतेनमृत्युपस्ताबां ब्रह्मादीनांतदधीनत्वंकैमुतिकन्यायसिद्धं ॥ ४९ ॥ भोअध्यात्मचितकाइतिपूजायांबहुत्वेनपुत्रसंबोधनं शांतयाबासभ्यंतर
विषयेभ्यउपरतयाकुप्यासम्यगहं ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थानुसंधानपूर्वकमन्वीक्षतांश्रवणमननमनुध्यानेनपश्यतां ध्यानाभ्यासोनिरंतरंध्यानमेवअभिराम्येषांतेषांयोनृतत्वायमोक्षायकल्पते ॥ ५० ॥ दिशोतं
प्रतिपेदिरेब्रह्मांडनिर्भिद्यगताइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ सप्तममाह येनेति सृष्टःउपसृष्ट एकएवायंनिर्बीजसंसाधिगम्यः यावदारब्धकर्मभोगंयस्मिन्लीनोपियोगीसंस्कारशेषसत्त्वात्पुनरावर्तते प्रारब्धभोगांतेदेहना
शेतुनावर्ततेइतिएतयोर्भेदः अतोदक्षपुत्राणामपिआरब्धकर्मभोगांतेऽनावृत्तिरेव ॥ ५२ ॥ अदितेःस्वहंशुम्यायाअदीमायाःपरमशितेःपुत्राड्वपुत्रारूपभेदाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पर्वतकंपनेर्हनुमाह वि
ष्णोरिति यतोयंवेदोविष्णोर्निःश्वासवातः महतोभूतस्यनिःश्वासितमेतदहंवेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुतेः सयदावेगेवसमीरितःसहस्राःकस्मान्उदीर्यतेउच्चैःपठ्यतेतदाजगद्यथते मूलपुरुषनिश्वासःसहसोच्चैरुत्थितःक

आख्यायिकायाविधित्तिमाह तस्मादिति वायुर्वेदरूपोवेगेनोच्चार्यमाणः एवंवाहवायुरुतभयजनकोभवति तेनचतद्वहजगद्रूपंवेदरूपंवापीडितंभवतिअतोमहावायौत्रायतिवांतिसतिनाभ्येतव्यमित्यर्थः
॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिशांति०नै०भा०अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ ५७ ॥ आत्मज्ञानेनसंचितक्रियमाणयोःकर्मणोर्दाहाश्लेषौभवतःप्रारब्धंतुज्ञानेनाप्यपरिहार्यमिति
सर्वत्रसिद्धं योगीतुनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेनवासुलभावत्तृहाद्गृहांतरमिवदेहादेहांतरंप्रविश्यवाशुकवद्यथेष्टदेहत्यागेनवादेहसित्वावादेहारंभकंकर्मप्रतिबध्नातिउच्छिनत्तिवेतिदर्शयितुंशुकोत्पन्नमारभ्य

तस्माद्ब्रह्मविदोवेदान्नाधीयंतेतिवायति ॥ वायोर्वायुभयंत्युक्तं ब्रह्मतत्पीडितं भवेत् ॥ ५६ ॥ एतावदुक्तावचनं पराशरसुतः प्रभुः ॥ उक्तापुत्रमधोष्वेति व्योमगं
गामगात्तदा ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकोत्पत्तिर्नाम अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ ५७ ॥ भीष्म उवाच
एतस्मिन्नंतरे शून्ये नारदः समुपागमत् ॥ शुक्रं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया ॥ १ ॥ देवर्षितु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितं ॥ अर्घपूर्वेण विधिना वेदोक्तं
भ्यपूजयत् ॥ २ ॥ नारदो याव्रवीक्षीतो ब्रूहि धर्मं भृतां वर ॥ केन त्वां श्रेयसावत्स योजयामीति हृष्टवत् ॥ ३ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत ॥ अस्मिन्लो
के हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ नारद उवाच तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनां ॥ सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नास्ति वि
द्या समं च क्षुर्नास्ति सत्यं समंततः ॥ नास्ति रागसमंदुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं ॥ ६ ॥ निवृत्तिः कर्मणः पापात्स ततं पुण्यशीलता ॥ सदृष्टिः समुदाचारः श्रेय एतद
नुत्तमं ॥ ७ ॥ मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति समुत्थति ॥ नालं सदुःखमोक्षाय संयोगो दुःखलक्षणं ॥ ८ ॥ सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धनी ॥ मोहजालां
वृतो दुःखमिह चोमुत्र सोऽश्रुते ॥ ९ ॥ सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ॥ कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १० ॥ नित्यं क्रोधात्तपोरक्षेच्छि
यं रक्षेच्च मत्सरात् ॥ विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ११ ॥ आनृशंस्यं परोधर्मः क्षमा च परमं वलं ॥ आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परं ॥ १२ ॥
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ॥ यद्रूतहितमत्यंतमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १३ ॥ सर्वारंभपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ॥ येन सर्वपरित्यक्तं स विद्वान्स च
पंडितः ॥ १४ ॥ इंद्रियैरिन्द्रियार्थान्यश्रुत्यात्मवशैरिह ॥ असज्जमानः शांतात्मानिर्विकारः समाहितः ॥ १५ ॥

ते अतएव योगी ज्ञानिभ्योऽपि महानिति गीतास्वप्युक्तं तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक इति तत्र तावद्लोकद्वयस्य हानार्थं तुच्छत्वं प्रदर्श्यते नारदवाक्येन एतस्मिन्नंतरे इत्यादिना शुक्रं नारद उपागमत् शु
क्रो वेदार्थान्प्रष्टुमीह या नारदमभ्यपूजयदिति संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

आत्मभूतैर्देहेन्द्रियादिभिः सह च वर्तते विनैव पृथक् च वर्तते कः अतद्रूपतः देहादितादात्म्यं बाधित्वा केवलीभूतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

आत्मभूतैरतद्रूपतः सह चैव विनैव च ॥ सविमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधितिष्ठति ॥ १६ ॥ अदर्शनमसंस्पर्शस्तथा संभाषणं सदा ॥ यस्य भूतैः सह मुने संश्रेयो विदते
परं ॥ १७ ॥ न हि स्यात्सर्वभूतानि मैत्रायण गतश्चरेत् ॥ नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ १८ ॥ आ किंच न्यसु संतोपो निराशीस्त्वमचापलं ॥ एतदाहुः प
रं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ १९ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवता तजितेन्द्रियः ॥ अशोकं स्थानमातिष्ठद्दहचामुत्र चाभयं ॥ २० ॥ निरामिषान् शोचंति त्यजेदामि
षमात्मनः ॥ परित्यज्यामिषं सौम्यदुःखतापा द्विमोक्ष्यसे ॥ २१ ॥ तपो नित्येन दांतेन मुनिना संयतात्मना ॥ अजितं जेतुं कामेन भाव्यं संगेष्वसंगिना ॥ २२ ॥ गु
णसंगेष्वनासक्त एकचरितः सदा ॥ ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमं ॥ २३ ॥ द्वंद्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ॥ विद्विप्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोच
ति ॥ २४ ॥ शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्ममानुषं ॥ अशुभैश्चाप्यथो जन्म कर्मभिर्लभते वशः ॥ २५ ॥ तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ॥ संसारे पच्यते
जंतुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ २६ ॥ अहिते हितं संज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः ॥ अनर्थं चार्थं संज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७ ॥ संवेष्ट्यमानं बहुभिर्माहात्तं तु भिरात्म
जैः ॥ कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८ ॥ अलं परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः ॥ रुमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स परिग्रहान् ॥ २९ ॥ पुत्रदारकुटुंबेषु सक्ताः
सीदंति जंतवः ॥ सरः पंकाण्ये मग्नौ जीर्णविनगज इव ॥ ३० ॥ महाजालसमारुष्टान् स्थले मत्स्यानि बोद्धृतान् ॥ स्नेहजालसमारुष्टान् पश्य जंतून् सुदुःखिता
न् ॥ ३१ ॥ कुटुंबं पुत्रदारांश्च शरीरं संचयाश्च ये ॥ पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतं ॥ ३२ ॥ यदा सर्वा न्यपरित्यज्य गंतव्यमवशेन ते ॥ अनर्थं किंप्रसक्तस्त्वं स
मर्थं नानुतिष्ठसि ॥ ३३ ॥ अविश्रांतमना लंबमपाथेयमदैशिकं ॥ तमः कांतारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ३४ ॥ न हित्वा प्रास्थितं कंश्चित् पृष्ठतो नु गमिष्यति ॥
सुकृतं दुष्कृतं च त्वां यास्यंतमनुयास्यति ॥ ३५ ॥ विद्या कर्म च शौचं च ज्ञानं च बहुविस्तरं ॥ अर्थार्थमनुसार्यते सिद्धार्थश्च विमुच्यते ॥ ३६ ॥ निबन्धनी रज्जुरेषा या
ग्रामेव सतोरतिः ॥ छित्त्वैतां सुकृतोयांति नैनं छिदंति दुष्कृतः ॥ ३७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ क्षमैव अरित्राणि नौ चालनदंढाः यस्यां धर्मस्थैर्यवटारकानौ काकर्षणरज्जुर्यस्यां ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ महाभूतेति पंचभूतानि महद्बुद्धिः यच्चाश्रयात् देहात्परं परलोकगामि ए

रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शदीपां रसावहां ॥ गंधपंकां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहां ॥ ३८ ॥ क्षमरित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटारकां ॥ त्यागवाताध्वगां शीघ्रां नौ ता
र्यां तां नदीं तरेत् ॥ ३९ ॥ त्यजधर्ममधर्मं च तथा सत्यानृतं त्यज ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसितं त्यज ॥ ४० ॥ त्यजधर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यलिप्सया ॥ उभे
सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ४१ ॥ अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनं ॥ चर्मावनद्धं दुर्गंधिपूर्णमूत्रपुरीषयोः ॥ ४२ ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगा
यतनमातुरं ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यज ॥ ४३ ॥ इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ॥ महाभूतात्मकं सर्वमहद्यत्परमाश्रयात् ॥ ४४ ॥ इंद्रिया
णि च पंचैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ इत्येव सप्तदशकोराशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४५ ॥ सर्वैरिहेंद्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ॥ चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयोग
णः ॥ ४६ ॥ एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ॥ त्रिवर्गं तु सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ४७ ॥ यद्द्वेदं वेदतत्त्वेन स वेदप्रभवाप्ययौ ॥ पारंपर्येण बोद्धव्यं ज्ञा
नानां यच्च किंचन ॥ ४८ ॥ इंद्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ॥ अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ ४९ ॥ इंद्रियैर्नियतैर्देहीधाराभिरिव तप्यते ॥
लोके विततमात्मानं लोकांश्चात्मनि पश्यति ॥ ५० ॥ परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानमूलाननश्यति ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५१ ॥ सर्वभूतस्य संयो
गो नाशुभेनोपपद्यते ॥ ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहजान् ॥ ५२ ॥ लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिप्यते ॥ अनादिनिधनं जंतुमात्मनि स्थितमव्य
यं ॥ ५३ ॥ अकर्तारममूर्तं च भगवानाहतीर्थवित् ॥ योजंतुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः ॥ ५४ ॥ सदुःखप्रतिघातार्थं हंति जंतुननेकधा ॥ ततः कर्मसमा
दत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ॥ ५५ ॥ तप्यते यः पुनस्तेन भुक्त्वा पथ्यमिवातुरः ॥ अजस्रमेव मोहांधो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ॥ ५६ ॥ वध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मथवत्सदा ॥
ततो निबद्धः स्वां यो निःकर्मणा मुदयादिह ॥ ५७ ॥ परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बुधेद नः ॥ सत्त्वं निवृत्तबंधस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ॥ ५८ ॥

षसप्तदशकः इंद्रियाणि पंच चकारात् पंच प्राणाः तम आदित्रयं एकमिति ॥ ४४ ॥ इंद्रियार्थैः अष्टभिः शब्दादिभिः पंचभिः मंतव्यं बोद्धव्यं अहं कर्तव्यं च तैः सहाष्टभिः एव चतुर्विंशकः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रिप्यते हि स्यते ॥ ५३ ॥ तीर्थवित् मोक्षोपायवित् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

* येन उपायेन

संयमेनधारणाध्यानसमाध्यात्मकेन नवंदृष्टिमात्रेणोत्पन्नं ॥ ५९ ॥ इतिशान्ति० मो० नै० भा० एकोनत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ अशोकमिति

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्वावनर्थोऽष्टक्यादिदेहविनाशः स्वशरीरतापश्च शेषपंचः स्पष्टार्थो व्याख्यातप्रायश्चेति न व्याख्यायते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्ववित्सर्वजित्सिद्धौ भवभावविवर्जितः ॥ संयमेन नवंबंधं निवर्त्य तपसो बलात् ॥ संप्राप्तावहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयां ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां
ति० मोक्ष० एकोनत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥ ५९ ॥ नारद उवाच ॥ अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शांतिकरं शिवं ॥ निशम्य
लभते बुद्धिं तालं व्यासुखमेधते ॥ १ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्यानशतानि च ॥ दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितं ॥ २ ॥ तस्मादनिष्टनाशार्थमिति हासं
निबोध मे ॥ तिष्ठते चेद्दशैर्बुद्धिर्लभते शोकनाशनं ॥ ३ ॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगास्त्रियस्य च ॥ मनुष्यामानसैर्दुःखैर्युजते स्वल्पबुद्धयः ॥ ४ ॥ द्रव्येषु समती
तेषु ये गुणास्तान् चिंतयेत् ॥ नतानाद्रियमाणस्य स्नेहबंधः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ दोषदर्शो भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ॥ अनिष्टवर्धितं तपस्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६ ॥
नार्थो न घर्मो न यशो योतीतमनुशोचति ॥ अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यंते वियुज्यंते तथैव च ॥ सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं
हिविद्यते ॥ ८ ॥ मृतं वा यदि वा नष्टं योतीतमनुशोचति ॥ दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थो प्रपद्यते ॥ ९ ॥ नाश्रुकुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिं ॥ सम्यक्प्रपश्यतः
सर्वनाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १० ॥ दुःखोपघाते शरीरे मानसे चाप्युपस्थिते ॥ यस्मिन्नशक्यते कर्तुं यत्तन्ना नुचिंतयेत् ॥ ११ ॥ भैषज्यमेतदुःखस्य यदेतन्ना नुचिंत
येत् ॥ चिंत्यमानं हिनव्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ १२ ॥ प्रज्ञायमानसंदुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्दिज्ञानसामर्थ्येन बालैः समतामियात् ॥ १३ ॥ अनित्यं
यौवमं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पंडितः ॥ १४ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ॥ अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुप
क्रमं ॥ १५ ॥ सुखाद्दुःखं दुःखं जीवितेनात्र संशयः ॥ स्निग्धत्वं चेद्रिया र्थेषु मोहान्मरणमप्रियं ॥ १६ ॥ परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ॥ अभ्येति ब्रह्मसो
त्यंतं न तं शोचंति पंडिताः ॥ १७ ॥ त्यजते दुःखमर्था हिपालनेन च ते सुखाः ॥ दुःखेन चाधिगम्यति नाशमेषां न चिंतयेत् ॥ १८ ॥ अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषि
कीं नराः ॥ अदृमायांति विध्वंसं संतोषं यांति पंडिताः ॥ १९ ॥ सर्वेक्षयां तानि च याः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणां तं हि जीवितं ॥ २० ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिशान्ति० मो० नै० भा० त्रिशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

अंतोनास्तिपिप्रासायास्तुष्टिस्तुपरमंसुखं ॥ तस्मात्संतोषमेवेहधनंपश्यन्तिपंडिताः ॥ २१ ॥ निमेषमात्रमपिहिवियोगच्छन्नतिष्ठति ॥ स्वशरीरेष्वनित्येषुनित्यं
किमनुचितयेत् ॥ २२ ॥ भूतेषुभावंसंचिंत्ययेवुध्वामनसःपरं ॥ नशोचन्तिगताध्वानःपश्यंतःपरमांगतिं ॥ २३ ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामविवर्तकं ॥ व्या
घ्रःपशुमिवासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ २४ ॥ तथाप्युपायंसंपश्येदुःखस्यपरिमोक्षणं ॥ अशोचन्नारभेच्चैवमुक्तश्चाव्यसनीभवेत् ॥ २५ ॥ शब्देस्पर्शेचरूपेच
गंधेषुचरसेषुच ॥ नोपभोगात्परंकिंचिद्धनिनोवाधनस्यच ॥ २६ ॥ प्राक्संप्रयोगाद्भूतानांनास्तिदुःखंपरायणं ॥ विप्रयोगात्तुसर्वस्यनशोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥
॥ २७ ॥ धृत्याशिश्रोदरंरक्षेत्पाणिपादंचक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रेचमनसामनोवाचंचविद्यया ॥ २८ ॥ प्रणयंप्रतिसंस्तुत्यसंस्तुतेष्वितरेषुच ॥ विचरेदसमुन्नद्धः
ससुखीसचपंडितः ॥ २९ ॥ अध्यात्मरतिरासीनोनिरपेक्षोनिरामिषः ॥ आत्मनैवसहायेनयश्चरेत्ससुखीभवेत् ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्ति० मोक्ष० प०
शुकाभिपतनेत्रिशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच सुखदुःखविपर्यासोयदासमनुपद्यते ॥ नैनंप्र
ज्ञासुनीतंवात्रायतेनापिपौरुषं ॥ १ ॥ स्वभावाद्यत्नमातिप्रेद्यत्नवान्नावसीदति ॥ जरामरणरोगेभ्यःप्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २ ॥ रुजंतिहिशरीराणिरोगाःशारी
रमानसाः ॥ सायकाइवतीक्ष्णाग्राःप्रयुक्तादृढधन्विभिः ॥ ३ ॥ व्यथितस्यविधित्साभिस्ताम्यतोजीवितैपिणः ॥ अवशस्यविनाशायशरीरमपकृष्यते ॥ ४ ॥ स्व
त्रांतिननिवर्ततेस्रोतांसिसरितामिव ॥ आयुरादायमर्त्यानाराज्यहानिपुनःपुनः ॥ ५ ॥ व्यत्ययोत्ययमत्यंतपक्षयोःशुक्लरुष्णयोः ॥ जातान्मर्त्याजरयतिनिमेषा
न्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥ सुखदुःखानिभूतानामजरंजरयत्यसौ ॥ आदित्योत्यस्तमभ्येतिपुनःपुनरुदेतिच ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्वानादायभावानपरिशंकिनान् ॥ इष्टानि
ष्टान्मनुष्याणामस्तंगच्छन्तिरात्रयः ॥ ८ ॥ योयमिच्छेद्यथाकामंकामानांतदवाप्नुयात् ॥ यदिस्यान्नपराधीनंपुरुषस्यक्रियाफलं ॥ ९ ॥ संयताश्चहिदक्षाश्चम
तिमंतश्चमानवाः ॥ दृश्यन्तेनिष्फलाःसंतःप्रहीणाःसर्वकर्मभिः ॥ १० ॥

सुखेति विपर्यासःसुखेदुःखधीःदुःखेसुखधीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विधित्साभिःपिपासाभिस्तृष्णाभिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यत्ययःपौर्वापर्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शीघ्रमिति परशरीराणिशरीरांतराणिप्राप्नुवन्तीतिशेषः छिन्नबीजंस्वर्गनरकांकुरंबीजंस्थूलशरीरंयस्यतंशरीरिणं कदाप्रा
णसंरोधेसति कीदृशंशरीरिणमांसशोणितादियुक्तेनबीजत्सेनदेहेनचेष्टितंचेष्टायस्यतं मरणेपिसद्यःशरीरांतरमायातीतिदेहबंधविच्छेदोनकदाचिदस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ परदेहेदेहांतरेनिर्दग्धंविनश्यंतंजीवंअ
ग्निलक्ष्यपरदेहंदेहांतरंचलाचलंपरिणामितयातिचपलं आहितंउपस्थापितंभवति कर्मणेतिशेषः ॥ २२ ॥ देहधारणमत्याश्चर्यमित्याह संगत्येति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ संतस्येति सह

अपरेबालिशःसंतोनिर्गुणाःपुरुषाधमाः ॥ आशीर्भिरप्यसंयुक्तादृश्यतेसर्वकामिनः ॥ ११ ॥ भूतानामपरःकश्चिद्विसायांसततोत्थितः ॥ वंचनायांचलोक
स्यससुखेष्वेवजीर्यते ॥ १२ ॥ अचेष्टमानमासीनंश्रीःकंचिदुपतिष्ठते ॥ कश्चित्कर्मानुसृत्यान्योनाप्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥ अपराधंसमाचर्द्धवपुरुषस्यस्व
भावतः ॥ शुक्रमन्यत्रसंभूतंपुनरन्यत्रगच्छति ॥ १४ ॥ तस्ययोनौप्रयुक्तस्यगर्भोभवतिवानवा ॥ आघपुष्पोपमायस्यनिर्वृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५ ॥ केषांचिमुत्र
कामानामनुसंतानमिच्छतां ॥ सिद्धौप्रयतमानानानंचांडमुपजायते ॥ १६ ॥ गर्भाच्चोद्विजमानानांकुद्धादाशीविषादिव ॥ आयुष्माज्जायतेपुत्रःकथंप्रेत्यइ
वाभवत् ॥ १७ ॥ देवानिध्वातपस्तध्वाकृपणैःपुत्रगृद्धिभिः ॥ दशमासान्परिधृताजायंतेकुलपांसनाः ॥ १८ ॥ अपरेधनधान्यानिभोगांश्चपितृसंचितान् ॥ वि
पुलानभिजायंतेलब्धास्तैरेवमंगलैः ॥ १९ ॥ अन्योन्यंसमृप्तिप्रेत्यमैथुनस्यसमागमे ॥ उपद्रवइवाविष्टोयोनिगर्भःप्रपद्यते ॥ २० ॥ शीघ्रंपरशरीराणिछिन्न
बीजंशरीरिणं ॥ प्राणिनंप्राणसंरोधेमांसंश्लेष्मविचेष्टितं ॥ २१ ॥ निर्दग्धंपरदेहेऽपिपरदेहंचलाचलं ॥ विनश्यंतंविनाशातेनाविनावमिवाहितं ॥ २२ ॥ संग
त्याजठरेन्यस्तरेतोविंदुमचेतनं ॥ केनयत्नेनजीवंतंगर्भत्वमिहपश्यसि ॥ २३ ॥ अन्नपानानिजीर्यतेयत्रभक्षाश्चभक्षिताः ॥ तस्मिन्नेवोदरेगर्भःकिंनन्नमिव
जीर्यते ॥ २४ ॥ गर्भेर्मूत्रपुरीषाणांस्वभावनियतागतिः ॥ धारणेवाविसर्गेवानकर्ताविद्यतेवशः ॥ २५ ॥ सवंतित्युदराद्गर्भाजायमानास्तथापरे ॥ आगमेनत
थान्येषांविनाशउपपद्यते ॥ २६ ॥ एतस्माद्योनिसंबंधाद्योबीजंपरिमुच्यते ॥ प्रजांचलभतेकांचित्पुनर्द्विषुसज्जति ॥ २७ ॥ संतस्यसहजांतस्यसप्तमीनवमीदशां ॥
प्राप्नुवंतिततःपंचनभवंतिगतायुषः ॥ २८ ॥ नाभ्युत्थानेमनुष्याणंयोगाःस्युर्नात्रसंशयः ॥ व्याधिभिश्चविमथ्यंतेव्याधैःक्षुद्रमृगाइव ॥ २९ ॥

जातस्यअनादिप्रवाहसंबद्धस्यदेहस्य गर्भवासोजन्मबाल्यंकौमारंपौगंड्यौवनंस्थाविर्भजराप्राणरोधोनाशश्चेतिदशशरीरस्यदशास्तासुसप्तमीस्थाविर्यं तत्रकुटुंबभरणादिचितयाव्याकुलत्वं नवमीतुप्राणरो
धः तांउभयीपंचभूतान्येवप्राप्नुवंतिनत्वात्मा ततःनवमीप्राप्यनभवंतिदशमीअभावदशांचप्राप्नुवन्तीत्यर्थः गतायुषःसंतःस्येतिसंबंधः ॥ २८ ॥ योगाःसामर्थ्यानि ॥ २९ ॥ * इदंपूर्वान्वयि

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनाक्रंदं वेदनयामूढं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ असंश्लिष्टः सर्वो
 व्याधिभिर्मथ्यमानानां त्यजतां विपुलं धनं ॥ वेदनां नापकर्षयितुं तमानाश्चिकित्सकाः ॥ ३० ॥ ते चातिनिपुणा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः ॥ व्याधिभिः परिरु-
 प्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ ३१ ॥ तेऽपि बन्तः कषायांश्च सर्पौषिविविधानि च ॥ दृश्यन्ते जरया भग्नानगानां गैरिवोत्तमैः ॥ ३२ ॥ केवाभुविचिकित्सन्ते रोगान् मृ-
 गपक्षिणः ॥ श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नार्ता भवन्ति ते ॥ ३३ ॥ घोरानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रहे जसः ॥ आक्रम्याददत्ते रोगाः पशून्पशुगणा इव ॥ ३४ ॥ इति लो-
 कमनाक्रंदं मोहशोकपरिप्लुतं ॥ स्रोतसा सहस्राक्षि संहियमाणं बलीयसा ॥ ३५ ॥ न धनेन न राज्ञेन नोग्रेण तपसा तथा ॥ स्वभावमतिवर्तते येनियुक्तः शरीरिणः
 ॥ ३६ ॥ न धिये रन्त्रजैर्ये रन्सर्वे स्युः सर्वकामिनः ॥ नाप्रियं प्रतिप्रश्येयु र्मुत्थानस्य फले सति ॥ ३७ ॥ उपर्युपरि लोकस्य सर्वांगं तु समीहते ॥ यतते च यथाशक्ति न-
 चतर्द्वर्तते तथा ॥ ३८ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तां न्मद्यमदेन च ॥ अप्रमत्ताः शठाः शूरा विक्रान्ताः पर्युषसते ॥ ३९ ॥ क्लेशाः परिनिवर्तते केषां चिदसमीक्षिताः ॥ स्व-
 स्वंच पुनरन्येषां न किंचिदधिगम्यते ॥ ४० ॥ महच्चफलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ वहन्ति शिबिकामन्येयां त्यन्यै शिबिकागताः ॥ ४१ ॥ सर्वेषां मृद्विकामां नाम-
 न्ये रथपुरःसराः ॥ मनुष्याश्च गतस्त्रीकाः शतशो विविधाः स्त्रियः ॥ ४२ ॥ द्वंद्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ॥ इदमन्यत्पदं पश्यमात्रमोहकरिष्यसि ॥ ४३ ॥
 त्यजधर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसितं त्यज ॥ ४४ ॥ एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ॥ येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं
 गताः ॥ ४५ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा शुक्रः परमबुद्धिमान् ॥ संचिंत्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ४६ ॥ पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्याभ्यासे महाउद्धमः ॥ किं नु स्या-
 द्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महादयं ॥ ४७ ॥ ततो मुहूर्तं संचिंत्य निश्चितां गतिमात्मनः ॥ परावरज्ञो धर्मस्य परान्नैश्रेयसीं गतिं ॥ ४८ ॥ कथं त्वहमसंश्लिष्टो गच्छेयं
 गतिमुत्तमां ॥ नावर्तेयं यथाभूयो यो निसंकरसागरे ॥ ४९ ॥ परं भावं हिकांक्षामियत्र नावर्तते पुनः ॥ सर्वसंगान् परित्यज्य निश्चितो मनसा गतिं ॥ ५० ॥ तत्र या-
 स्यामियत्रात्मा शमं मेधिगमिष्यति ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वतः ॥ ५१ ॥ न तु योगमृते शक्या प्राप्नुं सा परमा गतिः ॥ अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्म-
 भिर्नोपपद्यते ॥ ५२ ॥

दिवाकरमित्यर्कमंडलांतर्वर्तीभर्गपदवाच्यः संसारबीजभर्जनकर्ता सर्वेषां प्राणिनां बुद्धेः प्रवर्तको गायत्रीप्रतिपाद्योपासोनत्वचिरादिमार्गपर्वभूतो मंडलाभिमान्यादित्यः कुत एतत्कार्यब्रह्मलोकं प्रति तद्गमनस्यादर्शनात् शुकस्तु मारुतादूर्ध्वगतिरुत्वांतरिक्षगां दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतो भवत्तेति वाक्यशेषे शुद्धब्रह्मभावदर्शनाच्च सूर्यमंडलपर्यंतं गमनं तु स्वस्य योगप्रभावदर्शनमात्रमिति त्वत्रैव स्पष्टमस्ति ॥ ५३ ॥ आवृत्ति

तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरं ॥ वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि ते जोरांशि दिवाकरं ॥ ५३ ॥ न त्वेपक्षयतां यातिसोमः सुरगणैर्यथा ॥ कं पितः पतते भूमिं पुनंश्चैवाधिरोहति ॥ ५४ ॥ क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ नेच्छाम्येवं विदित्वैते ह्यसद्वृद्धौ पुनः पुनः ॥ ५५ ॥ रविस्तु संतापयते लोकान् रश्मिभिरुल्बणैः ॥ सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमंडलः ॥ ५६ ॥ अतो मेराचते गंतुमादित्यं दीप्ततेजसं ॥ अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षाणि शंकेनांतरात्मना ॥ ५७ ॥ सूर्यस्य स दने चाहं निक्षिप्ये दं कलेवरं ॥ ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोतिदुःसहं ॥ ५८ ॥ आपच्छामि न गान्नागांगिरिमुर्वोदि शोदिवं ॥ देवदानवगंधर्वाः पितृणां चोरगराक्षसान् ॥ ५९ ॥ लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न संशयः ॥ पश्यंतु योगवीर्यमे सर्वदेवाः सहर्षिभिः ॥ ६० ॥ अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारदं लोकविश्रुतं ॥ तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ॥ ६१ ॥ सो भिवाद्यमहात्मानं कृष्णद्वैपायनं मुनिं ॥ शुकः प्रदक्षिणं कृत्वा कृष्णमापृष्टवान्मुनिं ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा चर्षिस्तद्वचनं शुकस्य प्रीतो महात्मा पुनरहचैनं ॥ भो भो पुत्रस्थीयतां तावदद्य यावच्चक्षुः प्रीणयामित्वदर्थं ॥ ६३ ॥ निरपेक्षः शुको भूत्वानिःस्नेहो मुक्तसंशयः ॥ मोक्षमेवानुसंचित्य गमनाय मनोदधे ॥ ६४ ॥ पितरं सपरित्यज्य जगाम मुनिसत्तमः ॥ कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसंघं निपेवितं ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० शुकाभिगमने एकत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ गिरिशृंगं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ॥ समे देशे विविक्ते सनिः शलाक उपाविशत् ॥ १ ॥ धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २ ॥ ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्येनाचिरोदिते ॥ प्राणिपादं समादाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ३ ॥

मार्गनिंदति नहीति सोमः धूमादिमार्गेण सोमलोकं गतः ॥ ५४ ॥ तल्लोकाधिपतेर्बुद्धिः सवत्त्वात्तत्र गता अपि तादृशा एव भवतीत्याह क्षीयते हीति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अत्र वत्स्यामीति लिगान्नात्रं मार्गपर्वभूत आदित्यो गृह्यते सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांतीति तस्य द्वारत्वमात्रश्रवणान् ॥ ५७ ॥ सौरं आदित्यांतर्यामि य आदित्येति षष्ठादित्यादंतरो यमादित्यो न वेदेत्यादि श्रुतेस्ततोऽन्यत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० नै ० भा ० एकत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥ ॥ ७ ॥ गिरिशृंगमिति निःशलाके निस्तृणे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥

॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥ व्यवसायेनसार्वात्म्यनिश्चयेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अधःकायात् ऊर्ध्ववक्रं यस्य सूर्येदत्तदृष्टिरतः स्वदेहस्याधोभागं न पश्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नतत्रपक्षिसंघातो न शब्दो नातिदर्शनं ॥ यत्र वैयासकिर्धीमान् योक्तुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ सददर्शतदात्मानं सर्वसंगविनिःसृतं ॥ प्रजहास ततो हासं शुक्रः संप्रेक्ष्य
तत्परं ॥ ५ ॥ सपुनर्योगमास्यायमोक्षमार्गोऽपलब्धये ॥ महायोगेश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्राम द्विहायसं ॥ ६ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं ततः ॥ निवेदयामास च
तं स्वयोगं परमर्षये ॥ ७ ॥ शुक्र उवाच दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तस्तु तपोधन ॥ त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ८ ॥ नास्देनाभ्यनुज्ञातः शुक्रो
द्वैपायनात्मजः ॥ अभिवाद्य पुनर्योगमास्यायाकाशमाविशत् ॥ ९ ॥ कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ॥ अंतरिक्षचरः श्रीमान्वायुभूतः सुनिश्चितः ॥ १० ॥ तमु
द्यंतं द्विजश्रेष्ठं वै न ते यस्य समद्युतिः ॥ ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसं ॥ ११ ॥ व्यवसायेन लोकां स्त्रीन्सर्वान् सोऽथ विचिंतयन् ॥ आस्थितो दीर्घमध्वानं पावकार्कसं
मप्रभः ॥ १२ ॥ तमेकमनसं यांतमव्यग्रमकुतोभयं ॥ ददृशुः सर्वभूतानि जंगमानि चराणि च ॥ १३ ॥ यथाशक्तियथान्यायं पूजां वै चक्रिरेतदा ॥ पुष्पवर्षैश्च दि
व्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥ अंतरिक्षगतः कोयंतपसासि
द्धिमागतः ॥ अधःकायोर्ध्ववक्रश्च नेत्रैः समभिरज्यते ॥ १६ ॥ ततः परमधर्मात्मा त्रिपुलोकेषु विश्रुतः ॥ भास्करं समुदीक्षन्सप्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ॥ १७ ॥ श
ब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वशः ॥ तमापतंतं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ॥ १८ ॥ संभ्रांतमनसो राजन्नासन्परमविस्मिताः ॥ पंचचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल
लोचनाः ॥ १९ ॥ दैवतं कतमं त्येतदुत्तमां गतिमास्थितं ॥ सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निःस्पृहं ॥ २० ॥ ततः समभिचक्राम मलयं नाम पर्वतं ॥ उर्वशीपूर्व
चित्तिश्च यं नित्यमुपसेवतः ॥ २१ ॥ तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परं ॥ अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ॥ २२ ॥ अचिरेणैव काले न न भ्रष्टरतिचंद्रवत् ॥
पितृशुश्रूषया बुद्धिं संप्राप्तो यमनुत्तमां ॥ २३ ॥ पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः ॥ अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विसर्जितः ॥ २४ ॥ उर्वस्यावचनं श्रुत्वा शु
क्रः परमधर्मवित् ॥ उदैक्षत दिशः सर्वावचने गतमानसः ॥ २५ ॥ सोऽंतरिक्षं महीं चैव स शैलवनकाननां ॥ विलोकयामास तदा सारांसि सरितस्तथा ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिशान्ति० मो० नै० भा० द्वात्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥

॥ ६ ॥

इत्येवमिति दोषान्सात्विकाम्मोक्षप्रतिबंधकान्धर्मज्ञानवै

राग्यैश्वर्यप्रदान् एनः किल्बिषसंसर्गाऽनैश्वर्याख्यान्वा यदाहमनुः प्राणायामैर्देहेनोधारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानैश्वराङ्गणानिति योगानिति पाठे वितर्कविचारानंदास्मिताख्यान्संप्र
ज्ञातभेदान् तत्फलानीत्यर्थः ॥ १ ॥ अष्टविधंपुर्यष्टकप्रकारंतमः पंचविधं विषयपंचके प्रवर्तकं वासनामयं रजः नवगुणं रज इति पाठे अत्यागित्वमकार्षण्यं मुखदुःखोपसेवनं भेदः परुषता चैव कामः क्रोधस्तथैव

ततो द्वैपायनसुतंबहुमानात्समंततः ॥ कृतांजलिपुटः सर्वानिरीक्षंते स्म देवताः ॥ २७ ॥ अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ॥ पितायद्यनुगच्छेन्मां क्रोश
मानः शुक इति वै ॥ २८ ॥ ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरवसमाहितैः ॥ एतन्मे स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ ॥ २९ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सर्वाः सकाननाः ॥ समुद्राः
सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समंततः ॥ ३० ॥ यथा ज्ञापयसे विप्र वाढमेवं भविष्यति ॥ ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयं ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्ति०
मोक्ष० श्रुकाभिपतने द्वात्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ॥ प्राति
ष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा दोषांश्चतुर्विधान् ॥ १ ॥ तमोऽत्यष्टविधं हित्वा जहौ पंचविधं रजः ॥ ततः सत्त्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गु
णं लिङ्गवर्जिते ॥ ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमेऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ उल्कापातादिशां दाहो भूमिकं पस्तथैव च ॥ प्रादुर्भूतः क्षणेन तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ द्रु
माः शाखाश्च भुमुचुः शिखराणि च पर्वताः ॥ निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान्दीर्यतीवह ॥ ५ ॥ नवभारसं सहस्रांश्चुर्नज्ज्वाल च पावकः ॥ हृदाश्च सरितश्चैव चतुर्मुखः
सागरास्तथा ॥ ६ ॥ वर्षा वर्षासवस्तोयं रसवच्च सुगंधि च ॥ वर्षा समीरणश्चापि दिव्यगंधवहः शुचिः ॥ ७ ॥ सशृंगे प्रथमे दिव्ये हिमवन्मेरुसंभवे ॥ संश्लिष्टं श्वेत
पीते हरे रुक्मरूप्यमयेशुभे ॥ ८ ॥ शतयोजनविस्तारेतिर्यगूर्ध्वं च भारत ॥ उदीचीं दिशमास्थाय रुचिरे संददर्शह ॥ ९ ॥ सो विशकिनमनसा तथैवाभ्यपतच्छुक्रः ॥
ततः पर्वतशृंगे द्वे सहस्रवद्विधाकृते ॥ १० ॥ अदृश्येतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततः पर्वतशृंगाभ्यां सहस्रैव विनिःसृतः ॥ ११ ॥ न च प्रतिजघानास्य स गतिं
पर्वतोत्तमः ॥ ततो महानभूच्छब्दो दिविसर्वदिवौकसां ॥ १२ ॥

च दर्पो द्वेषोतिवादश्च एते प्रोक्तारजोगुणा इति प्रोक्ताज्ञेयाः सत्त्वं बुद्धिं सत्त्वेन सर्वसंस्तज्य सत्त्वमपि त्यक्तं येन त्यजसित्त्यजेति नारदेनोपदिष्टत्वात् ॥ २ ॥ तस्मिन्नादित्यांतर्भामिणि परब्रह्मणि नित्ये पुनरावृत्तिव
र्जिते यतो निर्गुणे प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३ ॥ महापुरुषस्योपरमेहि जगद्भाग्यमुचकाउत्पाता जवंतीत्याह उल्कापाता इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वर्षेत्यादयः शुकस्योत्पतने शकुनादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्विधाकृते भारे
ण समुद्रलंघने हनुमद्भारेण महेंद्रपर्वत इव व्यथामापेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति पूर्वोक्तासु सप्तसु वायुविद्यासु पंचम्याः ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपायाः पार्यतिकं फलं पंचमवायुस्थानस्य सदा किनीदेशस्य प्राप्तिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ शुक्रं स्त्विति मारुतात्सु

गंधर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः ॥ दृष्ट्वा शुक्रमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधा कृतं ॥ १३ ॥ साधुसाध्वितितत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत ॥ स पूज्यमानो देवैश्च गंधर्वैः
ऋषिभिस्तथा ॥ १४ ॥ यक्षराक्षससंघैश्च विद्याधरगणैस्तथा ॥ दिव्यैः पुण्यैः समाकीर्णमंतरिक्षं समततः ॥ १५ ॥ आसीत् किल महाराज शुकाभिपतन्नेतदा ॥ त
तो मंदाकिनीं रम्यामुपरिष्ठादभिव्रजन् ॥ १६ ॥ शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननां ॥ तस्यां क्रीडंत्यभिरतास्ते चैवाप्सरसांगणाः ॥ १७ ॥ शून्याकारं निराका
राः शुक्रं दृष्ट्वा विवाससः ॥ तं प्रक्रामन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः ॥ १८ ॥ उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतो नुससारह ॥ शुक्रस्तु मारुतादूर्ध्वगतिं कृत्वांतरिक्षगां ॥ १९ ॥
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतो भवत्तदा ॥ मह्ययोगगतिं त्वन्यां व्यसोत्थाय महातपाः ॥ २० ॥ निमेषांतरमात्रेण शुकाभिपतन् ययौ ॥ सददर्शं द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं
शुक्रं गतं ॥ २१ ॥ शशंसुर्ऋषयस्तत्र कर्मपुत्रस्य तत्तदा ॥ ततः शुकेति दीर्घेण शब्देनाक्रंदितस्तदा ॥ २२ ॥ स्वयंपित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रील्लोकाननुनाद्य वै ॥ शुक्रः सर्वं
गतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतो मुखः ॥ २३ ॥ प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोः शब्देनानुनादयन् ॥ तत एकाक्षरं नादं भोरित्येव समीरयन् ॥ २४ ॥ प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्था
वरजंगमं ॥ ततः प्रभृतिं चाद्यापि शब्दानुच्चारितान् पृथक् ॥ २५ ॥ गिरिगङ्गरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुक्रं प्रेति ॥ अंतर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुक्रस्तदा ॥ २६ ॥ गुणान्सं
त्यज्य शब्दादीन्पदमभ्यगमत्परं ॥ महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ॥ २७ ॥ निपसादगिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचितयन् ॥ ततो मंदाकिनीं तरे क्रीडंतोऽप्सरसां
गणाः ॥ २८ ॥ आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रांता गतचेतसः ॥ जलेनिलित्यिरेकाश्चिक्काश्चिद्गुल्मान् प्रपेदिरे ॥ २९ ॥ वसनान्याददुःकाश्चित्तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमं ॥
तां मुक्तां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ॥ ३० ॥ सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतो भूद्भीडितश्च ह ॥ ३१ ॥ तदेव गंधर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ॥ पिनाकहस्तो भगवा
नभ्यागच्छतशंकरः ॥ ३२ ॥

आत्मन ऊर्ध्वं वायुर्वै गौतमतत्सूत्रमिति श्रुतेः ॥ १९ ॥ व्यासः उत्थाय संधिरार्षः ॥ २० ॥ ११ ॥ शुकेति शुका इति दूराद्धूतेऽपुतिः अप्सु तव दुपस्थित इत्यप्लुतवद्भावात् न प्रकृतिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तमुवाच महादेव इत्यादिना छायाशुकस्य दानं व्यासादीनामपि पुत्रशोकोऽत्यन्तापरिहार्य इति च सूत्रेण शुकवदेव नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यमातिष्ठेदित्याशयो दर्शितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति शांतिः ॥ नै० भा० त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥ ॥ ७ ॥ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताः सार्थाः प्रकाशते महा

तमुवाच महादेवः सांत्वपूर्वमिदं वचः ॥ पुत्रशोकाभिसंतनं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ३३ ॥ अग्नेर्भूमेरपांवायोरंतरिक्षस्य चैव ह ॥ वीर्येण सदृशः पुत्रः पुरामत्तस्त्वया
 वृतः ॥ ३४ ॥ स तथा लक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः ॥ मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजो मयः शुचिः ॥ ३५ ॥ स गतिं परमां प्राप्नोदुःश्रामजितेन्द्रियैः ॥ देवतैरपि वि-
 प्रर्षेत त्वं किमनुशोचसि ॥ ३६ ॥ यावत्स्थास्यंति गिरयो यावत्स्थास्यंति सागराः ॥ तावत्तवाक्षया कीर्तिः स पुत्रस्य भविष्यति ॥ ३७ ॥ छायां स्वपुत्रसदृशीं सर्व-
 तो न पगांसदा ॥ द्रक्ष्यसे त्वं च लोके स्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ॥ ३८ ॥ सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ॥ छायां पश्यन्समावृत्तः समुनिः परया मुदा ॥ ३९ ॥ इ-
 ति जन्म गतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ॥ विस्तरेण समाख्याता यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४० ॥ एतदा चष्टमे राजन् देवर्षिर्नारदः पुरा ॥ व्यासश्चैव महायोगी संजल्पे पुप-
 दे पदे ॥ ४१ ॥ इति हासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मोपसंहितं ॥ धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिं ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष० शुकोत्पतनसमाप्तिर्नाम
 त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वा न प्रस्थीय भिक्षुकः ॥ य इच्छेत्सिद्धिमास्थीतुं देवतां कां
 यजेत सः ॥ १ ॥ कुतोऽस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैः श्रेयसं परं ॥ विधिना केन जुहुयाद्देवं पित्र्यं तथैव च ॥ २ ॥ मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः ॥ स्वर्गतश्चैव
 किं कुर्याद्येन न च्यवते दिवः ॥ ३ ॥ देवतानां च को देवः पितॄणां च पिता तथा ॥ तस्मात्परतरं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच गूढं मां प्रश्नवित्प्रश्नं
 पृच्छसे त्वमिहानघ ॥ न त्येतर्कया शक्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५ ॥ ऋते देवप्रसादाद्वाराजन् ज्ञानागमेन वा ॥ गहनं त्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवारिहन् ॥ ६ ॥
 अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ७ ॥ नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्भूतिः सनातनः ॥ धर्मात्मजः संवभूवपितैव
 मेभ्यभाषत ॥ ८ ॥

त्मन इति श्रुतेर्भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वचनाच्च भक्तेर्ज्ञानांगत्वं बुद्ध्या भजनीयां देवतां पृच्छति गृहस्थ इति कुतः कस्य प्रसादान् ध्रुवः अनावृत्तिफलको ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्माद्देवादीनां जनकात्
 ॥ ४ ॥ तर्कयति र्केण आर्षोऽलिगम्यत्ययः ॥ ५ ॥ ज्ञानागमेन ऋते विना ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतस्रो मूर्तयः नारायणः ॥ ८ ॥

स्वयंभुवइत्यनेनवासुदेवस्यैवैतच्चत्वारोव्यूहाअजन्मानः तेनतुपांचरात्राणामिधवासुदेवात्परमकारणात्संकर्षणाख्यो जीवउत्पद्यतेततः प्रयुष्माख्यमनोजायतेततो निरुद्धाख्योऽहंकारउत्पद्यतइतिमतंनिरस्तं त
याचसूत्रं उत्पत्त्यसंभवादिति नचकर्तुःकरणमितिच जीवस्योत्पत्तौविनाशित्वस्यात्तथाचमोक्षिणोऽभावः कर्तुःसकाशात्करणोत्पत्तिर्दृष्टालोकेइतिसूत्रार्थः ॥ ९ ॥ शकटेशकटवत्परप्रेषेशरीरे कनकवन्मो

कृतेयुगेमहाराजपुरास्वायंभुवेंतरे ॥ नरोनारायणश्चैवहरिःकृष्णःस्वयंभुवः ॥ ९ ॥ तेषांनारायणनरौतपस्तेपतुरव्ययौ ॥ वदर्याश्रममासाद्यशकटेकनकामये
॥ १० ॥ अष्टचक्रंहितद्यानंभूतयुक्तंमनोरमं ॥ तत्रायौलोकनाथौतौरुशौधमनिसंततौ ॥ ११ ॥ तपसातेजसाचैवदुर्निरीक्ष्यौसुरैरपि ॥ यस्यप्रसादंकुर्वतिस
देवौद्रष्टुमर्हति ॥ १२ ॥ नूनंतयोरनुमतेहृदिहृच्छयचोदितः ॥ महामेरोर्गिरेःशृंगात्प्रच्युतोगंधमादनं ॥ १३ ॥ नारदःसुमहद्भूतंसर्वलोकानचीचरत् ॥ तदेशम
गमद्राजन्वदर्याश्रममाश्रुगः ॥ १४ ॥ तयोरान्हिकवेलायांतस्यकौतूहलंत्वभूत् ॥ इदंतदास्पदंरुत्स्रंयस्मिन्लोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ सदेवासुरगंधर्वाःसकि
न्नरमहोरगाः ॥ एकामूर्तिरियंपूर्वजाताभूयश्चतुर्विधा ॥ १६ ॥ धर्मस्यकुलसंतानेधर्मादिभिर्विधिभिः ॥ अहोत्यनुगृहीतोद्यधर्मएभिःसुरैरिह ॥ १७ ॥ नरनारा
यणाभ्यांचकृष्णो नहरिणा तथा ॥ अत्रकृष्णोहरिश्चैवकस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ १८ ॥ स्थितौधर्मोत्तरौत्येतौतथानपसिधिष्ठितौ ॥ एतौहिपरमंधामकाऽनयोसद्भि
कक्रिया ॥ १९ ॥ पितरौसर्वभूतानांदैवतंचयशस्विनौ ॥ कांदेवतांतुयजतःपितृन्वाकान्महामतो ॥ २० ॥ इतिसंचित्यमनसाभक्त्यानारायणस्यतु ॥ सहसांप्रा
दुरभवत्समीपेदेवयोस्तदा ॥ २१ ॥ कृतेदैवेचपित्र्येचतस्ताभ्यांनिरीक्षितः ॥ पूजितश्चैवविधिनायथाप्रोक्तेनशास्त्रतः ॥ २२ ॥ तदृष्ट्वामहदाश्चर्यमपूर्वविधि
विस्तरं ॥ उपोषविष्टःसुप्रीतो नारदोभगवानृषिः ॥ २३ ॥ नारायणंसंनिरीक्ष्यप्रसन्नेनांतरात्मना ॥ नमस्कृत्वामहादेवमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ नारदउ
वाच वेदेषुपुराणेषुसांगोपांगेषुगीयसे ॥ त्वमजःशाश्वतोधातामातामृतमनुत्तमं ॥ २५ ॥ प्रतिष्ठितंभूतभव्यंत्वयिसर्वमिदंजगत् ॥ चत्वारोत्थाश्रमा
देवसर्वेगार्हस्थ्यमूलकाः ॥ २६ ॥

इकत्वात्कनकामयंतन्मयेस्थित्वेतिशेषः ॥ १० ॥ अष्टौअविद्याचक्रवत्वाहकानियस्य भूतैःपंचभिर्युक्तं हिशब्दाल्लोकप्रसिद्धमिदं नरनारायणयोःशरीरेतुमायामयेइत्यर्थः वक्ष्यतिच मायाशेषामयोस्त
ष्टायन्मांपश्यसिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तमेवंमांज्ञातुमर्हसीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ नूनमिति हृच्छयोंतर्थाभीतेनप्रेरितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ आद्रिकंब्रह्मयज्ञादि आस्पदंअधिष्ठानं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ अवाह्यमपिभक्तिमत्त्वाद्दक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ सूक्ष्मदुर्लभं यतःअविज्ञेयंविज्ञेयंरूपादियत्र अतएवअव्यक्तंनास्तिव्यक्तंकार्ययस्यकारणमपिनेत्यर्थः यतःअचलंकूटस्थं विकारिणएवका
रणत्वनियमात् ध्रुवंशाश्वतंसद्रूपमित्यर्थः एतेनतदसत्त्वशंकांनिरस्ता ॥ २९ ॥ पुरिशरीरेवसतीतियोगात्पुरुषइतिकल्पितः ननुतस्यदेहसंगित्वंवास्तवमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अव्यक्तंसांख्यैर्नित्यत्वेनकल्पितंप्र
धानं ननुपुरुषस्यअव्यक्तजनकत्वेकौटस्थव्याहतिरतआह अव्यक्तेति यासत्तास्वयंअव्यक्ता घटादिभ्योनिष्कृष्टायास्तस्याअग्रहणात् व्यक्तेषुचभावेषुघटःसंपटःसन्नितिसद्रूपेणतिष्ठति सैवसत्ताअ
व्ययाअपरिणामिनी प्रकृतिरुपादानं रज्जूरगवद्ब्रह्मण्यज्ञानंविवर्ततइत्यभ्युपगमान्नब्रह्मणःकौटस्थहानिरित्यर्थः कल्पितस्यकार्यस्यकारणंकार्यसजातीयंकल्पितमेवभवति तत्सत्त्वंचकल्पनासमानकालिक
मेव नहिरज्जूरगस्यसत्त्वंदर्शनात्प्रागप्यस्तीत्यत्रकिंचिन्मानमस्ति नचबाधकाभावात्कार्यस्यकल्पितत्वमेवासिद्धमितिवाच्यं यद्यत्रतात्त्विकरूपावरणपूर्वकमभेदेनभातितत्तत्रकल्पितमितिनियमेनाहंकारादे

यंजंतेत्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितं ॥ पितामाताचसर्वस्यजगतःशाश्वतोगुरुः ॥ कंत्वययंजसेदेवंपितरंकंनविग्रहे ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच अवा
ह्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यंसनातनं ॥ तवभक्तिमतोब्रह्मन्वक्ष्यामितुयथातथं ॥ २८ ॥ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलंध्रुवं ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्चसर्वभूतैश्चव
र्जितं ॥ २९ ॥ सत्यंतरात्माभूतानांक्षेत्रज्ञश्चेतिकथ्यते ॥ त्रिगुणव्यतिरिक्तोवैपुरुषश्चेतिकल्पितः ॥ ३० ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंदिजसत्तम ॥ अव्यक्ता
व्यक्तभावस्यायांसाप्रकृतिरव्यया ॥ ३१ ॥ तांयोनिमावयोर्विद्वियोसौसदसदात्मकः ॥ आवाभ्यांपूज्यतेसोहिदैवेपित्र्यचकल्प्यते ॥ ३२ ॥ नास्तितस्मात्प
रोन्योहिपितादेवोथवाद्विज ॥ आत्माहिनःसविज्ञेयस्ततस्तंपूजयावहे ॥ ३३ ॥ तेनैषाप्रथिताब्रह्मन्मर्यादालोकभाविनी ॥ दैवंपित्र्यचकर्तव्यमिति तस्या
नुशासनं ॥ ३४ ॥

मिथ्यात्वात्प्रगमात्भातिचचिदात्मनोऽसंगरूपमारुत्यतदभेदेनप्रत्यगात्मायमहंसुखीदुःखीब्राह्मणोगौरःकाणइति सुवर्णकुंडलस्याव्यस्तत्वंमाभूदितितात्त्विकेति ननुअहंकारधर्मादुःखादयश्चिदात्मनिचिदात्म
धर्माश्चेतन्यादयोहंकारेचाव्यस्ततांकिधर्म्यासकल्पनेनेतिचेन्न यत्रहिधर्ममात्रमव्यस्तितनत्रधर्मिणउल्लेखोदश्यते यथालोहितःस्फटिकइतिलौहित्यमात्रमुल्लिख्यतेनजपाकुसुममपि अहंकाराध्यासेतु
अहंदुःखीतिधर्म्युल्लेखपूर्वकंधर्माध्यासःप्रतीयमानस्तत्रधर्मिणोप्यव्यस्ततांविस्पष्टमाचष्टे तस्मादभ्यस्तत्वेनाहमादेर्मिथ्यात्वात्तत्कारणस्याव्यक्तस्यापितथात्वेनदृष्टिसमसमयकल्पितत्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वा
त्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यव्यक्तोत्पत्तिवचनंसंगच्छतेतरामितिदिक् ॥ ३१ ॥ अस्यचाव्यस्तस्याव्यक्तस्यजीवेशविभागहेतुत्वमाह तांयोनिमिति विधेयापेक्षंस्त्रीत्वं तांनिष्कलचैतन्यरूपा माययाआवयो
जीवेश्वरयोःप्रकृतिविद्धि तथाचश्रुतिः जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति योसौनिष्कलःसदसदात्मकःसदसतीकार्यकारणेनत्कल्पनाधिष्ठानत्वात्तदात्मकः सएवपूज्यतेआनंदात्मा
सर्वैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेनमायोपाधिना ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सप्तदशभिः पंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियैः गुणैः सत्वादिभिः कर्मभिः शुक्लकृष्णैः यैश्च पंचदशकलावैराजीयास्त्यक्ताः पूर्वार्धे लिङ्गभङ्गोक्तः उत्तरार्धे स्थूलभङ्गोक्तः उभयोरप्येकोनविंशतिमुखत्वस्य मांडूक्येतुल्यवच्छ्रवणात् तान्येवैकोनविंशतिरन्तर्भावेण सप्तदशपंचदशच भवन्ति ॥ ४० ॥ क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा सर्वगुणत्वं मायया निर्गुणत्वं स्वतः ॥ ४१ ॥ प्रसूतौ निर्गतौ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

ब्रह्मास्थानुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथायमः ॥ मरीचिरंगिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ३५ ॥ वसिष्ठः परमेशी च विवस्वात्सोम एव च ॥ कर्दमश्चाप्ययः प्रोक्तः क्रो-
धो विक्रीत एव च ॥ ३६ ॥ एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥ तस्य देवस्य मर्यादां पूजयंतः सनातनी ॥ ३७ ॥ दैवंपित्र्यंच सततं तस्य विज्ञायतत्त्वतः ॥
आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवंति द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥ स्वर्गस्था अपियेके चित्तान्मस्यंति देहिनः ॥ ते तत्प्रसादाद् दृच्छंति तेनादिष्टफलां गतिं ॥ ३९ ॥ ये हीनाः सप्तद-
शभिर्गुणैः कर्मभिरेव च ॥ कलाः पंचदश त्यक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः ॥ ४० ॥ मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्म न क्षेत्रज्ञ इति कल्पिता ॥ सहिसर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते
॥ ४१ ॥ दृश्यते ज्ञानयोगेन आवांच प्रसूतौ ततः ॥ एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनं ॥ ४२ ॥ तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नाना मतसमास्थिताः ॥ भक्त्या संपूजयं-
त्याश्रुगतिं चैषां ददाति सः ॥ ४३ ॥ ये तु तद्भाविता लोकेत्येकांति त्वं समास्थिताः ॥ एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशंत्युत ॥ ४४ ॥ इति गुह्यं समुद्देशस्तवनारदं की-
र्तितः ॥ भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० चतुस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ ॥ ४६ ॥
भीष्म उवाच स एव मुक्तो द्विपदांवरिष्ठो नारायणेनोत्तमपूरुषेण ॥ जगादवाक्यं द्विपदांवरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासं ॥ १ ॥ नारद उवाच यदर्थमा-
त्मप्रभवेण जन्मकृतं त्वया धर्मगृहे चतुर्धा ॥ तत्साध्यं तालोकहितार्थं मय गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतं तव वाचां ॥ २ ॥ पूजां गुरुणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न तु भिन्नपूर्वं ॥
वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ तत्तपो नानृतमुक्तपूर्वं ॥ ३ ॥

अस्मिन्नेवाध्याये सर्वे प्रश्नाः समाहिता ज्ञेयाः ॥ ४५ ॥ इति शांति ० मो ० नै ० भा ० चतुस्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ ॥ ४६ ॥ स एवेति ॥ १ ॥ आत्मप्रभवेण स्वयं भुवा जन्म
अवतारः आद्यां मूर्तिं श्वेतद्वीपस्थां ॥ २ ॥ तद्दर्शने स्वस्याधिकारसंपत्तिमाह पूजामिति ॥ ३ ॥

चत्वारिपाणिपादोदरोपस्थानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्तरपश्चिमेनवायव्यकोणतः योत्तरतःयःउत्तरतः ॥ ८ ॥ मेरूमूलात्द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनादूर्ध्वं अनिद्रियाःस्यूतदेहसंगहीनाःअ
तएवअनशनाःशब्दादिविषयभोगशून्याः निष्पंदहीनाःनिश्चेष्टाश्च सुगंधिःपरमात्मा सुगंधिपुष्टिवर्धनमितिमंत्रंलिगात् शोभनःसुगंधिःसुसुगंधिःसोस्येषांध्यानगोचरइतिसुसुगंधिनः ॥ ९ ॥ श्वेताःशुद्धस
त्वप्रधानाः चक्षुर्मुषःतेजस्वित्वात् मानश्चउन्मानोऽपमानश्चसमौयेषांते शुभःयोगप्रभावजःसारोबलंतेनउपेताः ॥ १० ॥ छत्राकृतिशीर्षाःनिर्मांसपोवत्वात् समंपीनत्वरहितंमुष्कौटंषणौचतुष्कंअंसयोःक
ठ्योश्वांतरालंच मुष्कचतुष्कंवाद्वाचतुष्कंवा किमुत्वावान्मुष्कयोर्बद्धआसतइतिलिगान्मुष्कोबाहुः शुष्कंकाष्ठतुल्यंचतुष्कंयेषां संशुष्कचतुष्काइत्यपिपठंति राजीवत्यःपंकियुक्ताःशिरारेखास्तासंशतैर्युक्ताः

गुप्तानिचत्वारिधियागमंमेशत्रौचमित्रेचसमोस्मिनित्यं ॥ तंचादिदेवंसततंप्रपन्नएकांतभावेनवृणोम्यजसं ॥ ४ ॥ एभिर्विशेषैःपरिशुद्धसत्वःकस्मान्नपश्यं
यमनंतमीशं॥ तत्पारमेष्ठ्यस्यवचोनिशम्यनारायणःशाश्वतधर्मगोप्ता॥५॥ गच्छेतिंतनारदमुक्तवान्संपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः॥ ततोविस्तृतःपरमेष्विपु
त्रःसोभ्यर्चयित्वातमृषिपुराणं ॥ ६ ॥ खमुत्पपातोत्तमयोगयुक्तस्ततोधिमेरौसहसानिलिल्ये॥ तत्रावतस्थेचमुनिर्मुहूर्तमेकांतमासाद्यगिरेःसशृंगे ॥ ७ ॥ आ
लोकयन्नुत्तरपश्चिमेनददर्शचाप्यद्भुतमुक्तरूपं ॥ क्षीरोदधेर्योत्तरतोहिद्वीपःश्वेतःसनाम्नाप्रथितोविशालः ॥ ८ ॥ मेरोःसहस्रैःसहियोजनानांद्वात्रिंशतोर्ध्वक
विभिर्निरुक्तः॥ अनिद्रियाश्चानशनाश्चतत्रनिष्पंदहीनाःसुसुगंधिनस्ते ॥ ९ ॥ श्वेताःपुमांसोगतंसर्वपापाश्चक्षुर्मुषःपापकृतांनराणां ॥ वज्रास्थिकायाःसम
मानोन्मानादिव्यावयवरूपाःशुभसारोपेताः ॥ १० ॥ छत्राकृतिशीर्षामेघौघनिनादाःसममुष्कचतुष्काराजीवच्छतपादाः ॥ पष्ट्यादंतैर्युक्ताःशुक्लैरष्टाभिर्दृष्टा
भिर्येजिह्वाभिर्येविश्ववक्त्रंलेलित्यंतेसूर्यप्रख्यं ॥ ११ ॥ देवंभक्त्याविश्वोत्पन्नंयस्मात्सर्वलोकाःसंप्रसूताः ॥ वेदाधर्मांमुनयःशान्तादेवाःसर्वतस्यनिसर्गः॥
॥ १२ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनिद्रियानिराहाराअनिष्पंदाःसुगंधिनः॥ कथंतेपुरुषाजाताःकातेषांगतिरुत्तमा ॥ १३ ॥ येचमुक्ताभवंतीहनराभरतसूत
म ॥ तेषांलक्षणमेतद्विदच्छेत्तद्वीपवासिनां ॥ १४ ॥ तस्मान्मेसंशयंछिधिपरंकौतूहलंहिमे ॥ त्वंहिसर्वकयारामस्त्वांचैवापाश्रितावयं ॥ १५ ॥

पादायेषां नाडीशतपादाइतिपाठांतरं षष्ट्याषष्टिसंख्येर्देतैरिवजगच्चणकचर्वणक्षमैःसंवत्सरैर्युक्ताः अष्टौदिशःसर्वेषामाश्रयभूतांस्ताभिश्चयुक्ताः देशकालौघेषांमुखमध्येप्रविष्टावित्यर्थः सूर्येणप्रख्यायतेस्फु
टीक्रियतेदिनमासर्तुसंवत्सरात्मा महाकालस्तं विश्ववक्त्रंविश्ववक्त्रेयस्यतादृशं जिह्वाभिरिवस्वांगभूताभीरसनाशक्तिभिर्लेलित्यंतेपायसमिवलिहंति ॥ ११ ॥ कुतएतेषांसीदृशंकालप्रसनसामर्थ्यमेतआह
देवमिति यस्मात्तदेतोः देवंपरमेश्वरंसंप्रसूताः ध्यानबलेनलदयेव्यक्तीकृतवंतःसूत्यगारेमातापुत्रमिव तमेवदेवंविशिनष्टि विश्वोत्पन्नंविश्वमुत्पन्नंयस्मात् वेदादयस्तस्यनिसर्गःअयन्नरचिताः ॥ १२ ॥ १३ ॥
श्वेनद्वीपनिवासिनांजीवन्मुक्तानांचनिरिद्रियत्वादिकंएकमेवलक्षणंकथं मूर्तब्रह्मध्यायिनांभक्तानांअमूर्तब्रह्मध्यायिनांचयौमिनांतुल्यत्वंकथमितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सात्वतंसात्वतानां पांचरात्राणां हितं तच्छेषेण विष्णुशेषेण ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रायणं उपहारं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयो

भीष्म उवाच विस्तीर्णेषा कथाराज न श्रुता मै पितृ सन्निधौ ॥ येषां तव हिवक्तव्या कथा सारो हि सामता ॥ १६ ॥ राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ॥ आखं
डलसखः स्यातो भक्तो नारायणं हरिं ॥ १७ ॥ धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमंतद्रितः ॥ सांघ्राज्यं तेन संप्राप्तं नारायणवरापुरा ॥ १८ ॥ सात्वतं विधिमांस्थाय
प्राक्सूर्यमुखनिःसृतं ॥ पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥ १९ ॥ पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्या श्रितांश्च सः ॥ शेषान् भुक् सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिसकः ॥
॥ २० ॥ सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनं ॥ अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययं ॥ २१ ॥ तस्य नारायणे भक्तिं बहतोऽमित्रकर्षिणः ॥ एकशय्यासनं देवोद-
त्तवान् देवराट्स्वयं ॥ २२ ॥ आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ॥ यत्तद्वागवतं सर्वमितितत्प्रोक्षितं सदा ॥ २३ ॥ काम्यनैमित्तिकाराजन्यज्ञियाः परमक्रि-
याः ॥ सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिचक्रे समाहितः ॥ २४ ॥ पांचरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ॥ प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुंजते वाग्रभोजनं ॥ २५ ॥ तस्य प्रशा-
सतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ॥ नानृतावाक् समभवन् मनोदुष्टं न चाभवत् ॥ २६ ॥ न च कायेन कृतवान्संपापं परमण्वपि ॥ ये हि ते कृषयः स्याताः सप्तचित्र-
शिखंडिनः ॥ २७ ॥ तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमं ॥ वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥ २८ ॥ आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमं ॥ मरीचि-
रज्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखंडिनः ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयो ल्येतास्तथा स्वायं भुवोष्टमः ॥ एताभिर्धार्यते लोकस्ता-
भ्यः शास्त्रं विनिःसृतं ॥ ३० ॥ एकाग्रमनसो दांतामुनयः संयमेरताः ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ३१ ॥ इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ॥ लोकां-
न्संचित्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ ३२ ॥ तत्र धर्मार्थकामाहिमोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ॥ मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ३३ ॥ आराध्यतपसा दे-
वं हरिं नारायणं प्रभुं ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ३४ ॥ नारायणानुशास्ता हितदा देवी सरस्वती ॥ विवेश तानृषीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया ॥ ३५ ॥

महदहंकारादिमूर्ख्यः स्वायं भुवस्तु मूलप्रकृतिरेव महत्कर्तृकत्वादिदं शास्त्रमुपादेयमिति पांचरात्रागमस्मृतेः स्तुतिरध्यायशेषेण स्पष्टार्थश्चाध्यायः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति शांतिः ० मोक्ष ० नै ० भा ० पंचत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

ततः प्रवर्तिता सम्यक्त्वापो विद्धिर्हि जातिभिः ॥ शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा ॥ ३६ ॥ आदावेव हितच्छास्त्रमोङ्कारस्वरपूजितं ॥ ऋषिभिः श्रावितं तत्र यत्र
कारुणिकोत्थसौ ॥ ३७ ॥ ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ॥ ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ ३८ ॥ कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमं ॥ लो
कतंत्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्दर्मः प्रवर्तते ॥ ३९ ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यस्मादेतद्भविष्यति ॥ यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥ ४० ॥ यथा प्रमाणं हि मया
कृतं ब्रह्मा प्रसादतः ॥ रुद्रश्च क्रोधजो विप्रायूयं प्रकृतयस्तथा ॥ ४१ ॥ सूर्या चंद्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ॥ सर्वे च नक्षत्रगणाय च भूताभिः शब्दितं ॥ ४२ ॥ अ
धिकारेषु वर्तते यथास्व ब्रह्मवादिनः ॥ सर्वे प्रमाणं हियथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमं ॥ ४३ ॥ भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनं ॥ तस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायं
भुवः स्वयं ॥ ४४ ॥ उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ॥ तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिर्ब्रूतं ॥ ४५ ॥ स्वायंभुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चौशनसे कृते ॥ बृहस्पति
मते चैव लोकेषु प्रतिचारिते ॥ ४६ ॥ युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ॥ बृहस्पतिः सकाशाद्द्वैप्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ सहस्रद्रावितो राजामद्रक्त
श्च भविष्यति ॥ तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति ॥ ४८ ॥ एतद्वियुष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमं संज्ञितं ॥ एतदर्थं च धर्म्यं च रहस्यं चैतदुत्तमं ॥ ४९ ॥ अ
स्य प्रवर्तनाच्चैव प्रज्ञावंतो भविष्यथ ॥ सच राजंश्चिया युक्तो भविष्यति मंहान्वसुः ॥ ५० ॥ संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत्सनातनं ॥ अंतर्धास्यति तत्सर्वमेतद्द
कथितं मया ॥ ५१ ॥ एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ विसृज्य तानृषीन्सर्वान्कामपि प्रसृतो दिशं ॥ ५२ ॥ ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिंतकाः ॥ प्रा
वर्तयंत तच्छास्त्रं धर्मयोर्निसनातनं ॥ ५३ ॥ उत्पन्नोऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ॥ सांगोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ ॥ ५४ ॥ जग्मुर्यथेप्सिर्तद्देशं तपसे कुरु
तनिश्चयाः ॥ धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० प ० नारायणीये पंचत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
भीष्म उवाच ॥ ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नोऽङ्गिरसः सुते ॥ बभूवुर्निर्वृता देवा जातं देवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्ब्रह्म महश्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ एभिः समन्वितो
राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ २ ॥ तस्य शिष्यो बभूवाग्यो राजोपरिचरो वसुः ॥ अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक् चित्रशिखंडिजं ॥ ३ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ततोऽतीते महाकल्पे इत्यध्यायः परमेश्वरदर्शनस्य दौर्लभ्यं तद्गतदर्शनाच्चतुर्दर्शनसिद्धिरित्येतत्प्रतिपादयति स्पष्टार्थश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सात्वतंसात्वतानां पांचरात्राणां हितं तच्छेषेण विष्णुशेषेण ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रायणं उपहारं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयो

श्रीष्म उवाच विस्तीर्णेषा कथाराजन् श्रुता मे पितृसन्निधौ ॥ येषां तव हिवक्तव्या कथा सारो हि सामता ॥ १६ ॥ राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ॥ आस्वं
 डलसस्वः स्यातो भक्तो नारायणं हरिं ॥ १७ ॥ धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतन्द्रितः ॥ साध्याज्यं तेन संप्राप्तं नारायणद्वारा तपुरा ॥ १८ ॥ सात्वतं विधिमांस्थाय
 प्राक्सूर्यमुखनिःसृतं ॥ पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥ १९ ॥ पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्या श्रितांश्च सः ॥ शेषान् भुक् सत्यवरः सर्वभूतेष्वहंसकः ॥
 ॥ २० ॥ सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनं ॥ अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययं ॥ २१ ॥ तस्य नारायणे भक्तिवहतोऽमित्रकर्षिणः ॥ एकशय्यासनं देवो द
 क्षितवान् देवराट् स्वयं ॥ २२ ॥ आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ॥ यत्तद्वागवतं सर्वमिति तत्प्रोक्षितं सदा ॥ २३ ॥ काम्यनैमित्तिकाराजन्यज्ञियाः परमक्रि
 याः ॥ सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥ २४ ॥ पांचरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ॥ प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुंजते वाग्रभोजनं ॥ २५ ॥ तस्य प्रशा
 सतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ॥ नानृतावाक् समभवन् मनोदुष्टं न चाभवत् ॥ २६ ॥ न च कायेन कृतवान् संपापं परमण्वपि ॥ ये हिते क्रपयः स्याताः सप्तचित्र
 शिखंडिनः ॥ २७ ॥ तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमं ॥ वैदेष्वतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥ २८ ॥ आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमं ॥ मरीचि
 रऋगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखंडिनः ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयो ल्येतास्तथा स्वायं भुवोष्टमः ॥ एताभिर्धार्यते लोकस्ता
 भ्यः शास्त्रं विनिःसृतं ॥ ३० ॥ एकाग्रमनसो दांतामुनयः संयमेरताः ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ३१ ॥ इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ॥ लोकां
 संचित्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ ३२ ॥ तत्र धर्मार्थकामाहिमोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ॥ मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ३३ ॥ आराध्यतपसा दे
 वं हरिं नारायणं प्रभुं ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ३४ ॥ नारायणानुशास्ता हितदा देवी सरस्वती ॥ विवेश तानृषीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया ॥ ३५ ॥

महबहंकारादिमूर्त्यः स्वायं भुवस्तु मूलप्रकृतिरेव महत्कर्तृकत्वादिवंशास्त्रमुपादेयमिति पांचरात्रागमसूत्रेः स्तुतिरध्यायशेषेण स्पष्टार्थश्चाध्यायः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० पंचत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ततः प्रवर्तिता सम्यक्त्वा विद्विर्हिजातिभिः ॥ शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा ॥ ३६ ॥ आदावेव हितच्छास्त्रमोकारस्वरपूजितं ॥ ऋषिभिः श्रावितं तत्र यत्र
कारुणिकोत्थसौ ॥ ३७ ॥ ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ॥ ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ ३८ ॥ कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमं ॥ लो
कतंत्रस्य रुत्स्य यस्माद्दर्मः प्रवर्तते ॥ ३९ ॥ प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यस्मादेतद्भविष्यति ॥ यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वागिरसैस्तथा ॥ ४० ॥ यथा प्रमाणं हिमया
रुत्तो ब्रह्मा प्रसादतः ॥ रुद्रश्च क्रोधजो विप्रायूयं प्रकृतयस्तथा ॥ ४१ ॥ सूर्या चंद्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ॥ सर्वे च नक्षत्रगणाय च भूताभिः शब्दितं ॥ ४२ ॥ अ
धिकारेषु वर्तते यथास्वंब्रह्मवादिनः ॥ सर्वे प्रमाणं हियथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमं ॥ ४३ ॥ भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनं ॥ तस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायं
भुवः स्वयं ॥ ४४ ॥ उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ॥ तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिर्दृढं ॥ ४५ ॥ स्वायंभुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चौशनसे कृते ॥ बृहस्पति
मते चैव लोकेषु प्रतिचारिते ॥ ४६ ॥ युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ॥ बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ सहस्रद्वावितो राजामद्रक्त
श्रभविष्यति ॥ तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति ॥ ४८ ॥ एतद्वियुष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमं संज्ञितं ॥ एतदर्थं च धर्म्यं च रहस्यं चैतदुत्तमं ॥ ४९ ॥ अ
स्य प्रवर्तनाच्चैव प्रजावंतो भविष्यन्थ ॥ सच राजंश्रिया युक्तो भविष्यति मंहान्वसुः ॥ ५० ॥ संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत्सनातनं ॥ अंतर्धास्यति तत्सर्वमेतद्द
कथितं मया ॥ ५१ ॥ एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ विस्तृज्य तानृषीन्सर्वांन्कामपि प्रस्तुतो दिशं ॥ ५२ ॥ ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थं चिंतकाः ॥ प्रा
वर्तयंत तच्छास्त्रं धर्मयोनिं सनातनं ॥ ५३ ॥ उत्पन्नोऽगिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ॥ सांगोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ ॥ ५४ ॥ जम्भुर्यथेप्सिर्तदंशं तपसे रु
तनिश्चयाः ॥ धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीये पंचत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥
भीष्म उवाच ततो तीते महाकल्पे उत्पन्नोऽगिरसः सुते ॥ बभूवुर्निर्वृता देवा जातं देवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्रथमहश्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ एभिः समन्वितो
राजन्गुणैर्विद्वान् बृहस्पतिः ॥ २ ॥ तस्य शिष्यो बभूवाय्यो राजोपरिचरो वसुः ॥ अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक् चित्रशिखंडिजं ॥ ३ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥ ततो तीते महाकल्पे उत्पन्नोऽगिरसः सुते ॥ बभूवुर्निर्वृता देवा जातं देवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्रथमहश्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ एभिः समन्वितो
राजन्गुणैर्विद्वान् बृहस्पतिः ॥ २ ॥ तस्य शिष्यो बभूवाय्यो राजोपरिचरो वसुः ॥ अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक् चित्रशिखंडिजं ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सराजाभावितःपूर्वदेवेनविधिनावसुः॥पालयामासपृथिवींदिवमाखंडलोयथा॥४॥तस्ययज्ञोमहानासीदश्वमेधोमहात्मनः॥बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्रहोता
वभूवह॥५॥प्रजापतिमुताश्वात्रसदस्याश्वाभवंस्त्रयः॥एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः॥६॥धनुषाख्योथरैभ्यश्चअर्वावसुपरावसू॥ऋषिर्मेधातिथिश्चैव
तांश्चैवमहानृषिः॥७॥ऋषिःशांतिर्महाभागस्तथावेदशिराश्चयः॥ऋषिश्चेष्टश्चकपिलःशालिहोत्रपितास्मृतः॥८॥आयःकठस्तैत्तिरिश्चवैशंपायनपूर्वजः॥
कण्वोयदेवहोत्रश्चएतेषोडशकीर्त्तिताः॥९॥संभूताःसर्वसंभारास्तस्मिन्नाजन्महाक्रतौ॥नतत्रपशुघातोभूत्सराजैवंस्थितोऽभवत्॥१०॥अहिंस्रःशुचिर
क्षुद्रोनिराशीःकर्मसंस्तुतः॥आरण्यकपदोद्भूताभागास्तत्रोपकल्पिताः॥११॥प्रीतस्ततोस्यभगवान्देवदेवःपुरातनः॥साक्षात्तंदर्शयामाससोदृश्योन्येनके
नचित्॥१२॥स्वयंभागमुपाध्यायपुरोडाशंगृहीतवान्॥अदृश्येनहतोभागोदेवेनहरिर्मधसा॥१३॥बृहस्पतिस्ततःक्रुद्धःसुचमुद्यम्यवेगितः॥आकाशंघ्नन्सु
चःपातैरोषादश्रूण्यवर्त्तयत्॥१४॥उवाचचोपरिचरंमयाभागोयमुद्यतः॥ग्राह्यःस्वयंहिदेवेनमत्प्रत्यक्षंनसंशयः॥१५॥युधिष्ठिरउवाच उद्यतायज्ञ
भागाहिसाक्षात्प्राप्ताःसुरैरिह॥किमर्थमिह नप्राप्तोदर्शनंसहरिर्विभुः॥१६॥भीष्मउवाच ततःसतंसमुद्धूतंभूमिपालोमहान्वसुः॥प्रसादयामासमु
निंसदस्यास्तेचसर्वशः॥१७॥ऊचुश्चैनमसंभ्रांतानरोषंकर्तुमर्हसि॥नैपधर्मःकृतयुगेयस्त्वंरोषमचीकृथाः॥१८॥अरोषणोत्यसौदेवोयस्यभागोयमुद्यतः॥
नशक्यःसत्वयाद्रष्टुमस्माभिर्वाबृहस्पते॥१९॥यस्यप्रसादंकुरुतेसवैतंद्रष्टुमर्हति॥एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखंडिनः॥२०॥वयंहिब्रह्मणःपुत्रामा
नंताःपरिकीर्त्तिताः॥गतानिःश्रेयसार्थंहिकदाचिद्विशमुत्तरां॥२१॥तप्त्वावर्षसहस्राणिचरित्वातंपउत्तमं॥एकपादाःस्थिताःसम्यक्प्राप्तभूताःसमाहिताः॥
॥२२॥मेरोरुत्तरभागेतुक्षीरोदस्यानुकूलतः॥सदेशोयत्रनस्तप्तपःपरमदारुणं॥२३॥कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणात्मकं॥वरेण्यंवरदंतंवैदेवदेवंसनात
नं॥२४॥कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणंत्विति॥अथव्रतस्यावभृथेवागुवाचाशरीरिणी॥२५॥

* शालिहोत्रपिताकपिलः

* आयःकठःकठशाखादर्शीएकःवैशंपायनपूर्वजस्तैत्तिरिरेकः

* तपोव्रतं

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

स्निग्धगंभीरयावाचाप्रहर्षणकरीविभो ॥ सुतसंवस्तपोविप्राः प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ २६ ॥ यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं विभुं ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वी-
पो महाप्रभः ॥ २७ ॥ तत्र नारायण परमानवाश्चंद्रवर्चसः ॥ एकांतभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमं ॥ २८ ॥ ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशंति सनातनं ॥ अनिद्रिया-
निराहारा अनिषंदाः सुगंधिनः ॥ २९ ॥ एकांतिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ॥ गच्छध्वंतत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥ ३० ॥ अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं
तामशरीरिणीं ॥ यथास्यानेन मार्गेण तं देशं प्रतिपेदिरे ॥ ३१ ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्विदुः क्षवः ॥ ततोऽस्मदृष्टिविषयस्तदा प्रतिहतो भवत् ॥ ३२ ॥ न च प-
श्याम पुरुषं तत्तेजोऽतददर्शनाः ॥ ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजं ॥ ३३ ॥ न किलातमतपसा शक्यं ते द्रष्टुं मंजसा ॥ ततः पुनर्वर्षशतं तं ध्वाता कालिकं महत् ॥
॥ ३४ ॥ व्रतावसाने च शुभान्नरान् देहं शिरे वयं ॥ श्वेतांश्चंद्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ३५ ॥ नित्यांजलि कृतान् ब्रह्मजपतः प्रागुदङ्मुखान् ॥ मातसो नाम स-
जपोजप्यते तैर्महात्मभिः ॥ ३६ ॥ ते नैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ॥ या भवन्मुनिशार्दूलभाः सूर्यस्य युगक्षये ॥ ३७ ॥ एकैकस्य प्रभातादृक्सा भवन्मानव-
स्यह ॥ तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मे निरेवयं ॥ ३८ ॥ न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ॥ अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थितां ॥ ३९ ॥ सहसा दृष्टवंतः-
स्म पुनरेव बृहस्पते ॥ सहिताश्चाभ्यधावंत तस्ते मानवाद्भुतं ॥ ४० ॥ कृतांजलिपुटादृष्टानमइत्येववादिनः ॥ ततो हि वदतां तेषामंश्रौष्मधिपुलं ध्वनिं ॥ ४१ ॥ ब-
लिः किलोपह्रियते तस्य देवस्य ते नरैः ॥ वयं तु तेजसा तस्य सहसा हतचेतसः ॥ ४२ ॥ न किंचिदपि पश्यामो हतचक्षुर्वलेंद्रियाः ॥ एकस्तु शब्दो विततः श्रुतोऽस्माभिरु-
दीरितः ॥ ४३ ॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ नमस्ते स्तुहंषीकेशं महापुरुषपूर्वज ॥ ४४ ॥ इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमन्वितः ॥ एतास्मिन्नं-
तरे वां युः सर्वगंधवहः शुचिः ॥ ४५ ॥ दिव्या न्युवाहपुष्पाणि कर्मण्यांश्चौषधीस्तथा ॥ तैरिष्टः पंचकालज्ञैर्हरिरेकांतिभिर्नरैः ॥ ४६ ॥ भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवा-
क्कर्मभिस्तदा ॥ नूनं तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ॥ ४७ ॥ वयं त्वेन न पश्यामो मोहितास्तस्य मायया ॥ मारुते सन्निवृत्ते च बलौ च प्रतिपादितं ॥ ४८ ॥

* पुरुषव्यत्ययार्थः एवमपि पददृशिरे इत्यादौ

* पंचकालज्ञैः पंचरात्रज्ञैः तत्रापि रात्रिपदे न दीक्षा नित्यनैमित्तिककाम्यपूजाप्रतिष्ठाकालालक्षणे पंचयज्ञानां कालविद्विषां

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति शान्ति० मो० नै० भा० षट्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥

चिंताव्याकुलितात्मानो जाताः स्मों गिरसां वर ॥ मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शुद्धयोनिषु ॥ ४९ ॥ अस्मान्न कश्चिन्मनसा च क्षुषावाप्यपूजयत् ॥ तेऽपि स्वस्थामुनि
गणा एकभावमनुव्रताः ॥ ५० ॥ नास्मा सुदधिरे भावं ब्रह्म भावमनुष्ठिताः ॥ ततोऽस्मान्सु परिश्रान्तांस्तपसा चातिकर्षितान् ॥ ५१ ॥ उवाच खस्यं किमपि भूतं त
त्राशरीरकं ॥ देव उवाच दृष्टावः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः ॥ ५२ ॥ दृष्टो भवति देवेश अभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः ॥ गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमिदं चिरा
त् ॥ ५३ ॥ न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥ कामं कालेन महता एकांतित्वमुपागतैः ॥ ५४ ॥ शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभामंडलदुर्दृशः ॥ महत्कार्यं च कर्तव्यं
युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ॥ ५५ ॥ इतः रूतयुगे तीते विपर्यासंगतेऽपि च ॥ वैवस्वते तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ५६ ॥ सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ॥ तत
स्तदद्भुतं वाक्यं निशम्य वामृतोपमं ॥ ५७ ॥ तस्य प्रसादात्प्राप्ताः स्मो देशमीप्सितमंजसा ॥ एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ॥ ५८ ॥ देवोऽस्माभिर्न दृष्टः सक
थं त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ नारायणो महद्भूतं विश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ॥ ५९ ॥ अनादिनिधनो व्यक्तो देवदानवपूजितः ॥ एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ॥ ६० ॥ अ
नुनीतः सदस्यैश्च वृहस्पतिरुदारधीः ॥ समापयत्ततो यज्ञं देवतं समपूजयत् ॥ ६१ ॥ समाप्तयज्ञो राजापि प्रजापालितवान्वसुः ॥ ब्रह्मशापादिवो भ्रष्टः प्रविवेश
महीततः ॥ ६२ ॥ सराजाराजशार्दूलसत्यधर्मपरायणः ॥ अंतर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः ॥ ६३ ॥ नारायणपरो भूत्वा नारायणजपं जपन् ॥ तस्यैव च प्रसादेन
पुनरेवोत्थितस्तु सः ॥ ६४ ॥ महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समनंतरं ॥ परांगतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमंजसा ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारतेशान्ति० मोक्ष० नारायणीये
षट्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच यदा भागवतोत्यर्थमासीद्राजामहान्वसुः ॥ किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ॥ १ ॥
भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत ॥ २ ॥ अजेन यष्टव्यमिति प्राहुर्देवा द्विजोत्तमान् ॥ स चच्छागो
प्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ॥ ३ ॥

यदा भागवतोत्यर्थमित्यादिरध्यायो वैष्णवानां हि स यज्ञवर्जनार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अजसंज्ञानिबीजानि तस्मादेषतेषांपशूनांप्रयुक्तमोयदजस्तेजमालभंतसोजादालब्धादुदकामत्सइमांप्राविशत्तस्मादियंमेध्याभवत्तमस्यामन्ववायसोनुगतोब्रीहिरभवदितिबहुचब्राह्मणं सर्वेषांपशूनां स यज्ञोमेध्यताख्यः इमांपृथिवींप्रविष्टः अन्ववायन्अन्वेषितवतः इयंश्रुतिःपुरोडाशस्तुतिमात्रपरानतुपशूनाममेध्यत्वप्रतिपादनपरा नहिनिदानिद्यंनिदितुंप्रवर्ततेअंपितुविधेयंस्तुतिमितिन्यायात् इतिभोगलो लुपान्देवानांमतं वीतराणाणामृषीणांतुमानांतराविसंवादादहिसाशास्त्रानुग्रहाच्चअवांतरतात्पर्येणप्रतीयमानोर्थोयथाभूतएव ननुसस्वार्थेअंप्रमाणं यथाहुःसंप्रदायविदः विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोऽवधारिते

ऋषय ऊचुः बीजैर्यज्ञेषुयष्ट्यमितिवैवैदिकीश्रुतिः॥ अजसंज्ञानिबीजानिच्छागंनोहंतुमर्हथ ॥ ४॥ नैषधर्मःसतांदेवायत्रवध्येतवैपशुः॥ इदंरुतयुगंश्रेष्ठं कथंवध्येतवैपशुः॥ ५॥ भीष्मउवाच तेषांसंवदतामेवमृषीणांविबुधैःसह॥ मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तंदेशंप्राप्तवान्वसुः॥ ६॥ अंतरिक्षचरःश्रीमान्समग्र बलवाहनः॥ तं दृष्ट्वासहंसायांतं वसुंतेत्वंतरिक्षगं॥ ७॥ ऊचुर्द्विजातयोदेवानेपच्छेत्स्यतिसंशयं॥ यज्वादानपतिःश्रेष्ठःसर्वभूतहितप्रियः॥ ८॥ कथंस्विदन्यथाब्रू यादेषवाक्यंमहान्वसुः॥ एवंप्रसंविदंरुत्वाविबुधाऋषयस्तथा॥ ९॥ अपृच्छन्सहिताभ्येत्यवसुराजानमंतिकात्॥ भोराजन्केनयष्ट्यमजेनाहोस्विदोपधैः॥ १०॥ एतन्नःसंशयंछिधिप्रमाणंनोभवान्मतः॥ सतान्कृतांजलिभूत्वापरिपप्रच्छवैवसुः॥ ११॥ कस्यवैकोमतःकामोब्रूतसत्यंद्विजोत्तमाः॥ ऋषय ऊचुः धान्यैर्यष्ट्यमित्येवपक्षोस्माकंनराधिप॥ १२॥ देवानांतुपशुःपक्षोमतोराजन्वदस्वनः॥ भीष्मउवाच देवानांतुमतंज्ञात्वावसुनापक्षसंश्रयात् ॥ १३॥ छागेनाज्ञेनयष्ट्यमेवमुक्तंवचस्तदा॥ कुपितास्तेततःसर्वमुंनयःसूर्यवर्चसः॥ १४॥ ऊंचुर्वसुंविमानस्यंदेवपक्षार्थवादिनं॥ सुरपक्षोगृहीतस्तेयस्मां तस्मादिवःपत ॥ १५॥ अद्यप्रभृतितेराजन्नाकाशेविहतागतिः॥ अस्मच्छापाभिघातेनमंहीभित्वाप्रवेक्ष्यसि॥ १६॥ ततस्तस्मिन्मुहूर्तेयराजोपरिचरस्तदा॥ अधोवैसंवभूवाशुभूमेर्विवरगोनृप॥ १७॥ स्मृतिस्त्वेवंनविजहौतदानारायणाज्ञया॥ देवास्तुसहिताःसर्वेवसोःशपविमोक्षणं॥ १८॥

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतइति तत्रयजमानःप्रस्तरइत्यादिःप्रस्तरयजमानयोरभेदस्यप्रत्यक्षविरोधात्प्रस्तरस्तुत्यर्थगुणवादोयं अग्रिर्हिमस्यशेषजमितिलोकावगतार्थत्वादनुवादः मेधातिथिहक्य एवायनंमेषोभूत्वेद्रोजहारेत्यादिर्विरोधानुवादयोरभावात्भूतार्थवादइतिदृढश्लोकार्थः नचात्रापिकत्वर्थेनालंअविधिनापुरुषार्थनिषेधस्यविरोधोस्ति अतोर्थवादोप्ययंस्वार्थःवांतरतात्पर्यविधयादेवताधिकर णन्यायेनप्रामाण्यमश्रुवीत अन्यथाभारतरामायणादीनामपिस्वार्थेप्रामाण्यंविहन्येतेति तस्मादजस्थस्यमेधस्यबीजेषुसंक्रमाद्विजान्येवाजसंज्ञानीतियुक्तं ॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अत्रराज्ञःशापहेतुत्वात् हिंस्रयज्ञोऽधर्मोपिवसोर्वाराभागप्रापकदेवानुग्रहवशात्किंचित्फलमपिजनयतीत्यत्रैवसूचितं वसोर्धारित्यलुकसमासः ॥ २४ ॥

चितयामासुरव्यग्राःसुकृतं हि नृपस्यतत् ॥ अनेनास्मत्कृतेराज्ञाशापःप्राप्तोमहात्मना ॥ १९ ॥ अस्यप्रतिप्रियंकार्यंसहितैर्नोदिवौकसः ॥ इतिबुध्याव्यवस्था
शुगत्वानिश्रयमोश्वराः ॥ २० ॥ ऊचुःसंहृष्टमनसोराजोपरिचरंतदा ॥ ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वंसुरासुरंगुरुर्हरिः ॥ २१ ॥ कामंस्तवतुष्टात्माकुर्याच्छापविमोक्षणं ॥
माननातुद्विजातीनांकर्तव्यावैमहात्मनां ॥ २२ ॥ अवश्यंतपसातेषांफलितव्यंनृपोत्तम ॥ यतस्त्वंसहसाभ्रष्टआकाशान्मेदिनीतलं ॥ २३ ॥ एकंत्वनुग्रहंतुभ्यं
दद्योर्वै नृपसत्तम ॥ यावत्त्वंशापदोषेणकालमासिप्यसेनघ ॥ २४ ॥ भूमेर्विवरगोभूत्वातावत्त्वंकालमाप्स्यसि ॥ यज्ञेषुसुदृतांविप्रैर्वसोर्वारांसमाहितैः ॥ २५ ॥
प्राप्स्यसेस्मदनुध्यानान्माचत्वांग्लानिरस्पृशत् ॥ नक्षुत्पिपासेराजेंद्रभूमोश्छिद्रेभविष्यतः ॥ २६ ॥ वसोर्धाराभिपीतत्वात्तैजसाप्यायितेनच ॥ सदेवोस्मद्वरा
त्पीतोब्रह्मलोकंहिनेष्यति ॥ २७ ॥ एवंदत्त्वावरंराज्ञेसर्वेतेचदिवौकसः ॥ गताःस्वभवनंदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ २८ ॥ चक्रेवसुस्ततःपूजांविष्वक्सेनायभारत ॥
जप्यंजगौचसतंतनारायणमुखोद्गतं ॥ २९ ॥ तत्रापिपंचभिर्यज्ञैःपंचकालानरिंदम ॥ अयजद्धरिंसुरपतिंभूमेर्विवरगोपिसन् ॥ ३० ॥ ततोस्यतुष्टोभगवान्भ
क्त्यानारायणोहृदिः ॥ अनन्यभक्तस्यसतस्तत्परस्यजितात्मनः ॥ ३१ ॥ वरदोभगवान्विष्णुःसमीपस्थंद्विजोत्तमं ॥ गरुत्मंतंमहावेगमावभाषेप्सितंतदा ॥ ३२ ॥
द्विजोत्तममहाभागपश्यतांवचनान्मम ॥ सघाट्राजावसुर्नामधर्मात्मासंशितव्रतः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणानांप्रकोपेनप्रविष्टोवसुधातलं ॥ मानितास्तेतुविप्रैर्द्रास्त्वंतु
गच्छद्विजोत्तम ॥ ३४ ॥ भूमेर्विवरसंगुप्तंगरुडेहममाज्ञया ॥ अघश्चरंनृपश्रेष्ठंखेचरंकुरुमाचिरं ॥ ३५ ॥ गरुत्मानथविक्षिप्यपक्षौमारुतवेगवान् ॥ विवेश
विवरंभूमेर्यत्रास्तेपार्थिवोवसुः ॥ ३६ ॥ ततएनंसमुक्षिप्यसहसाविनतासुतः ॥ उत्पपातनभस्तूर्णतत्रचैनममुंचत ॥ ३७ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेसंजज्ञेराजोपरिचरः
पुनः ॥ संशरीरोगतश्चैवब्रह्मलोकंनृपोत्तमः ॥ ३८ ॥ एवंतेनापिकौतियवाद्दोषाद्देवताज्ञया ॥ प्राप्तागतिरधस्तात्तुद्विजशापान्महात्मना ॥ ३९ ॥ केवलंपुरुषस्ते
नसेवितोहरिरीश्वरः ॥ ततःशीघ्रंजहौशापंब्रह्मलोकमवापच ॥ ४० ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अध्यायतात्पर्यमाह केवलमिति ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ ७ ॥ प्राप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ देवैरिन्द्रियैर्दीव्यतोतिजीवोदेवदेवस्तस्येशोतर्यामी १ नि
क्रियः व्यापकत्वात् २ निर्गुणः असंगत्वात् ३ लोकसाक्षी उदासीनबोधरूपत्वात् ४ क्षेत्रज्ञः देहद्वयप्रकाशकोजीवः ५ पुरुषोत्तमः शरीरजीवेशेभ्योज्यायान् ६ अतएवानंतोदेशतः कालतोचस्तुतश्चपरिच्छेद
शून्यः ७ पुराणिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि ओषतिदहतीति पुरुषः अतएवानंतइत्युक्तं ८ महापुरुषसमष्टिस्थूलादिदाहकत्वात् ९ अतएवपुरुषेषु अन्जमयादिषु उत्तमः सत्यज्ञानानंतानंदरूपः १० त्रि
गुणेत्यादिनामायिकं रूपं स्तौति सत्वरजस्तमोरूप ११ प्रधानतत्संघातरूप १२ अमृतं सुधा १३ अमृतादेवास्तदाख्य १४ अनंताख्य शेषशर्मन् १५ व्योम अव्याकृताख्य १६ सनातनो नादिः १७ सदस
तोः कार्यकारणयोः रूपेण व्यक्तोऽव्यक्तश्च पाक्षोऽपाक्षश्चेत्यर्थः १८ क्रतुसत्यं अविकारं धाम प्रकाशो यस्य १९ आदिदेवो नारायणः २० वसुप्रदः कर्मफलदाता २१ प्रजापतिर्दक्षादिः २२ सुप्रजापतिः सन
भीष्म उवाच एतत्ते सर्वमाख्यातं संभूता मानवा यथा ॥ नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं सगतवानृषिः ॥ तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमनानृप ॥ ४१ ॥ इति श्री
महाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीये सप्तत्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृ
षिः ॥ ददर्श तानेवं नरान् श्वेतां श्वेदं समप्रभान् ॥ १ ॥ पूजयामास शिरसामनसा तैश्च पूजितः ॥ दिदृक्षुर्जप्य परमः सर्वं कच्छुर्गतः स्थितः ॥ २ ॥ भूत्वैकाग्रमना विप्र
ऊर्ध्ववाहुः समाहितः ॥ स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ३ ॥ नारद उवाच नमस्ते देवदेवेश १ निष्क्रिय २ निर्गुण ३ लोकसाक्षिन् ४ क्षेत्रज्ञ
५ पुरुषोत्तम ६ नंत ७ पुरुष ८ महापुरुष ९ पुरुषोत्तम १० त्रिगुण ११ प्रधाना १२ मृता १३ मृताख्या १४ नंताख्य १५ व्योम १६ सनातन १७ सदस
त्ताव्यक्त १८ क्रतुधाम १९ आदिदेव २० वसुप्रद २१ प्रजापते २२ सुप्रजापते २३ वनस्पते २४ महाप्रजापते २५ ऊर्जस्पते २६ वाचस्पते २७ जगत्पते
२८ मनस्पते २९ दिवस्पते ३० मरुत्पते ३१ सलिलपते ३२ पृथिवीपते ३३ दिक्पते ३४ पूर्वनिवास ३५ गुह्य ३६ ब्रह्मपुरोहित ३७ ब्रह्मकायिक ३८ महा
राजिक ३९ चातुर्महाराजिका ४० भासुर ४१ महाभासुर ४२ सप्तमहाभाग ४३ याम्य ४४ महायाम्य ४५ संज्ञासंज्ञ ४६ तुषित ४७ महातुषित ४८
कादिः मोक्षगुरुत्वात् २३ वनस्पतिः अश्वत्थादिः २४ महाप्रजापतिः चतुर्मुखः २५ ऊर्जस्पते ऊर्जः ब्रह्मादयो जीवरूपाः पशवस्तेषां पते अलुक् समासः एकत्वं जात्यभिप्रायं २६ वाचस्पतिः वाचः प्रवर्तको दे
वाचार्यो वा २७ जगत्पतिरिन्द्रः २८ मनस्पतिः सूत्रात्मा २९ दिवस्पतिः सूर्यः ३० मरुत्पतिः प्राणवायुः ३१ सलिलपतिर्वरुणः ३२ पृथिवीपतिः राजा ३३ दिक्पतिः इंद्राग्न्यादिः ३४ पूर्वनिवास महाप्र
लयजगदाधार ३५ गुह्य अप्रकाश्य ३६ ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मणे वेदप्रद यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयोर्वेदांश्च ब्रह्मिणो तितस्मै तं देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्येति श्रुतेः ३७ ब्रह्मकायिक ब्रह्मण शरीर
साध्य यज्ञाध्ययनादिरूप ३८ महाराजिकादयश्चत्वारो देवानां गणविशेषाः ३९ ४० ४१ ४२ सप्तभिर्गायत्र्यादिभिरर्पणीयाः सप्तैव महान्तो यज्ञां गायस्य सप्तमहाभागः ४३ यास्य यमगण ४४ महा
याम्य चित्रगुष्ठादिरूप ४५ संज्ञायमपत्नीतन्नामक ४६ तुषित महातुषितौ देवगणविशेषौ ४७ ४८

प्रमर्दनोन्मत्तः ४९ परिनिर्मितोन्मत्तसहायत्वेनकल्पितं कामरोगादि ५० अपरिनिर्मितं दन्त्यशमारोग्यादि ५१ वशवर्तीकामादिपस्त ५२ अपरिनिर्मितः शमादिमत्त्वात् ५३ अपरिमितः सर्वजातीयेष्वपि रूपेषु अनंतः ५४ वशवर्तीशास्यः ५५ अवशवर्तीशास्ता ५६ यज्ञोग्निहोत्रादिः ५७ महायज्ञोब्रह्मयज्ञादिः ५८ यज्ञसंभवोऽक्रतिगादिः ५९ यज्ञयोनिर्वेदः ६० यज्ञगर्भोऽग्निः ६१ यज्ञहृदयं यज्ञांगोपासनारूपः ६२ ६३ ६४ ६५ पंचकालाहोरात्रमासर्त्ययनसंवत्सराः पंचकर्तारः अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं विविधा च पृथक्केटादैवं चैवात्र पंचमं शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैतेन स्य हेतव इति गीतोक्तास्तेषां पते ६६ पंचरात्रागमगम्य ६७ वैकुण्ठ अकुण्ठितं विकुण्ठायाः पुत्रेति वा ६८ ६९ मानसिकमनउपाधिक ७० नामनामिकनाम्निनाम्निदित नामानिसर्वाण्यमाविशंतीति श्रुतेः ७१ परोब्रह्मानस्य स्वामी ७२ सुस्नातसमाप्तवेदव्रत ७३ हंसस्त्रिदंडी ७४ परमहंस एकदंडी ७५ महाहंसोदंडादिहीनः ७६ ७७ ७८ ७९ अमृतं जीवः हिरण्यं हृदयं देवा इन्द्रि

प्रमर्दन ४९ परिनिर्मिता ५० परिनिर्मित ५१ वशवर्त्ति ५२ न्नपरिनिर्मिता ५३ परिमित ५४ वशवर्त्ति ५५ न्नवशवर्त्तिन् ५६ यज्ञ ५७ महायज्ञ ५८ यज्ञसंभव ५९ यज्ञयोने ६० यज्ञगर्भ ६१ यज्ञहृदय ६२ यज्ञस्तुत ६३ यज्ञभागहर ६४ पंचयज्ञ ६५ पंचकालकर्तृपते ६६ पांचरात्रिक ६७ वैकुण्ठ ६८ अपराजित ६९ मानसिक ७० नामनामिक ७१ परस्वानिन् ७२ सुस्नात ७३ हंस ७४ परमहंस ७५ महाहंस ७६ परमयाज्ञिक ७७ सांख्ययोग ७८ सांख्यमूर्तेः ७९ मृतेशय ८० हिरण्येशय ८१ देवेशय ८२ कुशेशय ८३ ब्रह्मेशय ८४ पद्मेशय ८५ विश्वेश्वर ८६ विष्वक्सेन ८७ त्वं जगदन्वय ८८ त्वं जगत्प्रकृति ८९ स्वामिनास्यं ९० वडवामुखोग्नि ९१ स्वमाहुतिः ९२ सारथि ९३ त्वं वपट्कार ९४ त्वमोकार ९५ त्वंतप ९६ त्वं मन ९७ त्वं चंद्रमा ९८ त्वं चक्षुराज्यं ९९ त्वं सूर्य १०० त्वं दिशांगज १०१ त्वं दिग्भानो १०२ विदिग्भानो १०३ हयशिरः १०४ प्रथमत्रिसौपर्णोऽवर्णधरः ६ पंचाग्ने ७ त्रिणाचिकेत ८ षडंगनिधान ९ प्राग्ज्योतिष १० ज्येष्ठसामग ११ सामिकव्रतधरा १२ अथर्वशिरः १३

याणि कुशंसमुद्रजलं ब्रह्मवेदः पञ्चब्रह्मांडं एतेषु शयनादमृतेशयादिषट्संज्ञकः ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ विष्वक् सर्वतोगमनशीला भक्तपालनार्थं सेनायस्य ८७ जगद्विस्ताररूपेणान्वयो यस्य ८८ ८९ ९० वडवामुखजोग्निस्त्वमेव ९१ ९२ सारथिरग्निश्च त्वं सारथिरस्य केशीति मंत्रवर्णात् अग्निर्वायुः सूर्यश्च केशिन इति स्मृतौ सत्यामप्यत्राग्निरेव प्रकरणाद्वा सः ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ चक्षुराज्यं अवेक्षणेन संस्कृतं यज्ञियं सर्पिः ९९ १०० १०१ भानुर्भासकः १०२ विदिकृदिक्रोणः १०३ १०४ ब्रह्ममेतुमामित्यादीनि त्रीणि सुपर्णानि तैत्तिरीयोपनिषदि पठ्यते तत्र प्रथमं सवितृदेवत्वं त्वं जगत्कर्तृत्यर्थः चतुष्कपर्दायुवतिः सुपेशा इत्यादि ऋग्वेदमंत्रत्रयं वा प्रथमं त्रिसुपर्णं ५ वर्णाः ब्राह्मणादयस्तेषां धारकः ६ पंचगार्हपत्यदक्षिणाहृद्यावनीयसभ्यावसथ्याख्याग्रिरूप ७ त्रिणाचिकेतनाचिकेतः ख्योऽग्निः त्रिवारं चितो येन स त्रिणाचिकेतसंज्ञ ८ षडंगानि शिक्षादीनि निधीयंते स्मिन्निति सांगवेदरूप ९ प्राग्ज्योतिषं ज्येष्ठसामेति च हेतुसामनीताभ्यांगेय जोतोवाहायीतिसामप्राग्ज्योतिः मूर्द्धानं दिव इत्यस्यामृचिगीयमानं सामज्येष्ठसाम १० ११ सामिकानां सामगानां व्रतं वेदव्रतं धारयतीति सामिकव्रतधर १२ अथर्वशिरः संज्ञा उपनिषत्तत्तत् १३

पंचमहाकल्पाः सौरशाक्तगाणेशशैववैष्णवागमास्तत्प्रतिपाद्य १४ १५ १६ १७ १८ परिसंख्यानंविचारः १९ २० २१ युगनिधनंयुगांतः २२ आखंडलइंद्रः २३ प्राचीनगर्भकौशिकौमुनी २४
२५ पुरुबहु २६ २७ २८ २९ ३० भोगःशरीरं ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ सर्वच्छंदकसर्वमनोरथप्रद ४८ हरिःकपिःसएवराभावतारेहयो
श्वोयस्य ४९ हरिमेघअश्वमेघ ५० महायज्ञोयोगःतत्रभागोहौम्यंद्रव्यंजीवःतस्यहर्तः ५१ ५२ ५३ ५४ हरौमेघाबुद्धिर्यस्यहरिभक्त ५५ ५६ ५७ महानियमोयमादीनामेवपराकाष्ठा ५८ ५९ ६०

पंचमहाकल्प १४ फेनपाचार्य १५ वालखिल्य १६ वैखानसा १७ भग्नयोगा १८ भग्नपरिसंख्यानं १९ युगादे २० युगमध्य २१ युगनिधनां २२ खंडल
२३ प्राचीनगर्भ २४ कौशिक २५ पुरुषुत २६ पुरुहूत २७ विश्वरु २८ द्विश्वरूपा २९ नंतगते ३० नंतभोगा ३१ नंता ३२ नादे ३३ मध्या ३४ व्यक्तमध्या
३५ व्यक्तनिधन ३६ व्रतावास ३७ समुद्राधिवास ३८ यशोवास ३९ तपोवास ४० दमावास ४१ लक्ष्म्यावास ४२ विद्यावास ४३ कीर्त्यावास ४४ श्रीवा
स ४५ सर्वावास ४६ वासुदेव ४७ सर्वच्छंदक ४८ हरिहय ४९ हरिमेघ ५० महायज्ञभागहर ५१ वरप्रद ५२ सुखप्रद ५३ धनप्रद ५४ हरिमेघ ५५ यम ५६ नि
यम ५७ महानियम ५८ कृच्छ्रा ५९ तिरुच्छ्र ६० महारुच्छ्र ६१ सर्वरुच्छ्र ६२ नियमधर ६३ निवृत्तभ्रम ६४ प्रवचनगत ६५ पृश्निगर्भप्रवृत्त ६६ प्रवृ
त्तवेदक्रिया ६७ ज ६८ सर्वगते ६९ सर्वदर्शि ७० न्नग्राह्या ७१ चल ७२ महाविभूते ७३ माहात्म्यशरीर ७४ पवित्र ७५ महापवित्र ७६ हिरण्यमय ७७ बृ
हद ७८ प्रतर्क्या ७९ विज्ञेय ८० ब्रह्माय्य ८१ प्रजासर्गकर ८२ प्रजानिधनकर ८३ महामायाधर ८४ चित्रशिखंडिन् ८५ वरप्रद ८६ पुरोडाशभागहर ८७
गताध्वर ८८ छिन्नतंष्ट्र ८९ छिन्नसंशय ९० सर्वतोवृत्त ९१ निवृत्तरूप ९२ ब्राह्मणरूप ९३ ब्राह्मणप्रिय ९४ विश्वमूर्त्त ९५ महामूर्त्त ९६ बांधव ९७ भ
क्तवत्सल ९८ ब्रह्मण्यदेव ९९ भक्तोहंत्वादिदृष्टुरेकांतदर्शनायनमोनमः॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०भो०अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३८॥

६१ ६२ ६३ ६४ प्रवचनेअध्ययनेगतःस्थितोब्रह्मचारी ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ महतीवियदादिदृष्टिरूपाविभूतिरस्य ७३ माहात्म्ययुक्तं विराडाख्यंशरीरमस्य ७४ पवित्राणिशुक्ति
यारण्यकादीनि महापवित्राणिपावमानीसूक्तादीनिहिरण्मयानिमंडलब्राह्मणादीनि बृहद्वेदाख्यं ब्रह्मइतिजप्यचतुष्टयात्मकेत्यर्थः ७५ ७६ ७७ ७८ अप्रतर्क्यस्तर्कागम्यः ७९ अविज्ञेयोरूपादिहीनत्वा
त् ८० ब्रह्मणांकार्यकारणमहाकारणानांमध्येअर्घ्यंश्रेष्ठमहाकारणं ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ गताध्वरप्राप्तयज्ञ ८८ ८९ ९० सर्वतोवृत्तंवृत्तिर्वर्तनंयस्य ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७
९८ ९९ दिदृक्षुरस्मिन्ममैवज्ञेयज्ञानज्ञातृविभागहीनं वस्तुअम्यतेगम्यतेयस्मिन्तत्तन्निर्विकल्पकं दर्शनंतस्मैमोक्षायेत्यर्थः॥ इतिशांति०भो०नै०भा०अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३८॥ ॥३॥

एवमिति विश्वानिसर्वाणि रूपाणि धारयतीति विश्वरूपधृत् ॥ १ ॥ एतदेव स्पष्टयति किञ्चिदित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ जातरूपस्वर्णयोरवांतरवैजात्यकतोभेदो ज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सहस्रनयन इत्यादिना विश्वे
 भीष्म उवाच एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैस्तथैश्वर्यनामभिः ॥ तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृत् ॥ १ ॥ किञ्चिच्चंद्रादिशुद्धात्मा किञ्चिच्चंद्रादिशेषवान् ॥ क
 शानुवर्णः किञ्चिच्च किञ्चिद्विष्णुया रुतिः प्रभुः ॥ २ ॥ शुकपत्रनिभः किञ्चित् किञ्चित् स्फटिकसन्निभः ॥ नीलांजनचयप्रस्यो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ ३ ॥ प्रवालान्कुर
 वर्णश्च श्वेतवर्णस्तथा क्वचित् ॥ क्वचित्सुवर्णवर्णाभो वैदूर्यसदृशः क्वचित् ॥ ४ ॥ नीलवैदूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् ॥ मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥
 ॥ ५ ॥ एतान्वद्भुविधानुवर्णान् रूपैर्विभ्रत्सनातनः ॥ सहस्रनयनः श्रीमाच्छतशीर्षः सहस्रपात् ॥ ६ ॥ सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित् ॥ ओंकारमुद्रिरन्वक्रा
 त्सावित्रींचतदन्वयां ॥ ७ ॥ शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान्गिरन्वहून् ॥ आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ॥ ८ ॥ वेदिकमंडलुं शुभ्रान्मणीनुपानहौ कुशान् ॥
 अजिनंदं डकापुंचं ज्वलितं च द्रुताशनं ॥ ९ ॥ धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ तं प्रसन्नं प्रसन्नात्माना नारदो द्विजसत्तमः ॥ १० ॥ वाग्यतः प्रणतो भूत्वा वव
 दे परमेश्वरं ॥ तमुवाच न तं मूर्धा देवानामादिरव्ययः ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ इमं देशमनुप्राप्ताममदर्शनलालसाः
 ॥ १२ ॥ न च मां ते ददृशिरन च द्रक्ष्यतिकश्चन ॥ ऋतेत्यैकांतिकश्रेष्ठात्वं चैवैकांतिकोत्तम ॥ १३ ॥ ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज ॥ तास्त्वं भजस्व सततं
 साधयस्व यथागतं ॥ १४ ॥ दृणीष्वचवरं विप्रमत्तस्त्वं यदि हेच्छसि ॥ प्रसन्नो हंतवा ये हविश्वमूर्तिरिहाव्ययः ॥ १५ ॥ नारद उवाच अद्य मे तपसो देवयम
 स्य नियमस्य च ॥ सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ १६ ॥ वर एष ममात्यंतं दृष्टस्त्वं यत्सनातनः ॥ भगवन् विश्वदृक् सिंहः सर्वमूर्तिर्महाप्रभुः ॥ १७ ॥ भी
 ष्म उवाच एवं संदर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिनं ॥ उवाच वचनं भूयोगच्छ नारदमाचिरं ॥ १८ ॥ इमेत्यनिद्रियाहारामद्रक्ताश्चंद्रवर्चसः ॥ एकाग्राश्चित्तयेषु
 र्मानैषां विप्रो भवेदिति ॥ १९ ॥ सिद्धात्येते महाभागाः पुरात्येकांतिनो भवन् ॥ तमोरजोभिर्निर्मुक्तामां प्रवेक्ष्यं त्यसंशयं ॥ २० ॥ नदस्यश्चक्षुषा यो सौ न स्पृश्यः स्प
 र्शनेन च ॥ न घ्रेयश्चैव गंधेन रसेन च विवर्जितः ॥ २१ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजंति वै ॥ यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ २२ ॥
 दायज्ञाश्च ममतनुरिति दर्शितं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददृशिरददृशुः पदव्यत्ययार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मो प्रवेक्ष्यंतीत्युक्तं तत्र प्रवेशार्हं आत्मस्वरूपमाह
 नदस्य इत्यादिना न घ्रेयः चात्र सनीयत्वादिवर्जितः यतो गंधादिना विवर्जितः ॥ २१ ॥ रूपाद्यभावमुक्त्वा सत्त्वाद्यभावमाह सत्वमिति कार्यकारणातीतमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अस्योपाधिधर्मास्पर्शित्वमाह भूतेति अजोनित्यइतिजन्मादिसर्वभावविकारनिषेधः शाश्वतइतिप्रकृतिवत्परिणामराहित्यं यतोनिर्गुणः चलंगुणवृत्तमितिन्यायेनसाम्यदशायामपिगुणानांपरिणामरूपत्वा
परित्यागात् गुणाअपिगुणवंतो न भवन्त्यनवस्थापातादत आह निष्कलइति एकगुणशरीरेगुणांतरस्यापिउपसर्जनत्वेनप्रवेशसत्त्वान्गुणानां निष्कलत्वलक्षणं निरवयवत्वमस्तीति ततोप्यन्यद्वल्लेत्यर्थः ॥ २३ ॥
द्विर्द्वादशेभ्यश्चतुर्विंशतिभ्यः ज्ञानदृश्यः सूक्ष्मबुद्धिपासः दृश्यतेत्वय्ययावुत्प्येतिश्रुतेः ॥ २४ ॥ प्रवेशार्हंरूपमुपपाद्योपसंहरति यमिति तंप्रविष्टोयः सनलिप्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गुणाधिकः
गुणेभ्योतिरिक्तः ॥ २८ ॥ निर्गुणत्वंक्तुमव्यक्तस्यकार्यस्यप्रलयमाह जगदित्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ अव्यक्तमिति अव्यक्तस्यापिलयंवदतासांख्यमतमपास्तं ॥ ३१ ॥ एतदेवव्यतिरेकमुखेनद्रढयति
भूतग्रामशरीरेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥ अजोनित्यःशाश्वतश्चनिर्गुणोनिष्कलस्तथा ॥ ३३ ॥ द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः स्यातोयः पंचविंशकः ॥ पुरुषोनिष्क्रियश्चै
वज्ञानदृश्यश्चकथ्यते ॥ २४ ॥ यंप्रविश्यभवन्तीहमुक्तावैद्विजसत्तमाः ॥ सवासुदेवोविज्ञेयः परमात्मासनातनः ॥ २५ ॥ पश्यदेवस्यमाहात्म्यंमहिमानंचनार
द ॥ शुभाशुभैः कर्मभिर्योनिलिप्यतिकदाचन ॥ २६ ॥ सत्त्वरजस्तमश्चेतिगुणानेताम्रचक्षते ॥ यत्तेसर्वशरीरेषुतिष्ठंतिविचरंतिच ॥ २७ ॥ एतान्गुणांस्तुक्षेत्र
ज्ञोभुंक्तेनैभिः सभुज्यते ॥ निर्गुणोगुणभुक्कैवगुणस्रष्टागुणाधिकः ॥ २८ ॥ जगत्प्रतिष्ठादेवर्षेपृथिव्यप्सुप्रलीयते ॥ ज्योतिष्यापः प्रलीयंतेज्योतिर्वायौप्रलीय
ते ॥ २९ ॥ खेवायुः प्रलयंयातिमनस्याकाशमेवच ॥ मनोहिपरमंभूतंतदव्यक्तेप्रलीयते ॥ ३० ॥ अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्क्रियेसंप्रलीयते ॥ नास्तितस्मात्प्रतरः
पुरुषाद्वैसनातनात् ॥ ३१ ॥ नित्यंहिनास्तिजगतिभूतंस्यावरजंगमं ॥ ऋतेतमेकंपुरुषंवासुदेवंसनातनं ॥ ३२ ॥ सर्वभूतात्मभूतोहिवासुदेवोमहाबलः ॥ पृथि
वीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ ३३ ॥ तैस्समेतामहात्मानंः शरीरमितिसंज्ञितं ॥ तदाविशतियोब्रह्मन्नदृश्योलघुविक्रमः ॥ ३४ ॥ उत्पन्नएवभवतिशरी
रंचेष्टयन्प्रभुः ॥ नविनाधातुंसंघातंशरीरंभवतिक्वचित् ॥ ३५ ॥ नचजीवंविनाब्रह्मन्वायवश्चेष्टयंत्युत ॥ सजीवः परिसंख्यातः शेषः संकर्षणः प्रभुः ॥ ३६ ॥ त
स्मात्सनत्कुमारत्वंयोलभत्स्वेनकर्मणा ॥ यस्मिंश्चसर्वभूतानिप्रलयंयांतिसंक्षयं ॥ ३७ ॥

नित्यमिति नित्यंअधिनाशिभूतंनित्यसिद्धंपरस्मादन्यन्नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवंपदार्थस्वरूपमुक्त्वात्वंपदार्थस्वरूपमाह सर्वेति सर्वेषांभूतानामात्मभूतः प्रत्यक्षोवासुदेवः एतदेवकथमित्यन्याह पृथिवी
त्यादिना ॥ ३३ ॥ सएषइहप्रविष्ट आनखापेभ्यइतिश्रुतेरर्थसंगृह्णाति तदिति आविशतीतिप्रवेशोक्त्यापांचरात्राभिमतोजीवोत्पत्तिपक्षोपास्तः लघुविक्रमः शीघ्रकारी एतेनदृष्टिदृष्टिरुक्ता ॥ ३४ ॥ घटां
काशवदुपाध्युत्पत्त्याउत्पन्नइति एवशब्दोनवधारणे प्रवेशाभावेचेष्टानुपपत्तिमाह नविनेति ॥ ३५ ॥ सइति योयंप्रविष्टः सजीवः संकर्षणाख्योविश्वविधारकोभगवतोव्यूहः ॥ ३६ ॥ सजीवएवसनत्कुमा
रत्वंजीवन्मुक्तत्वंस्वेनध्यानार्चनादिकर्मणालभते एवमविद्योपाधिकंजीवमुपपाद्यतस्मादेवजीवान्प्रभुग्राह्यंमनउत्पद्यतेइत्याह यस्मिन्नित्याद्यर्षद्वयेन प्रभुसंज्ञकेमनुसिसर्वेषांभूतानांलयोदयोउक्तीअ
तोमानस्येवइमंस्थिरितिभावः ॥ ३७ ॥

तस्मात्प्रसूतइति तच्छब्देनसंकर्षणःपरामृश्यते ॥ ३८ ॥ तस्मात्सर्वमितितच्छब्देनप्रद्युम्नः सएवचानिरुद्धाख्योहंकारः ॥ ३९ ॥ एवंत्वंपदार्थप्रद्युम्नादिजनकंजीवमुक्तास्यपूर्वोक्तेनतत्पदार्थेनाभेदमाह
योवासुदेवइति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ परमकारणत्वंस्वस्थैवाह मत्तइति अक्षरंजीवः क्षरंप्रकृतिमहदहंकारादि सत्कारणं ॥ ४२ ॥ मांप्रविश्येत्युक्तःप्रवेशोनदीसमुद्रदृष्टानेनमाभूदितिस्वस्यउपाधिशबलत्वंनिराच
येहंहीति पुरुषश्चिन्मात्रःनिष्क्रियःकूटस्थः ज्ञेयएवतुप्राप्यः सर्वभूतप्रत्यगात्मत्वात् ॥ ४३ ॥ निर्गुणत्वात्सुषुप्ताविववासनाशेषवतीप्राप्तिःनिष्कलत्वान्नसंयोगरूपा अतएवनिर्द्वंद्वः महाकाशघटाकाश
योरिवोपाध्यपमममात्रकृतत्वादभेदस्य अतएवोपाध्यभावाद्वासनादिरूपःपरिपहोपिनास्ति ननुविश्वरूपस्यतवकथंनिष्कलत्वंनआह एनदिति अयंरूपवानिति यत्तत्त्वयानज्ञातव्यं ॥ ४४ ॥ यतोहं

समनःसर्वभूतानांप्रद्युम्नःपरिपठ्यते॥ तस्मात्प्रसूतोयःकर्ताकारणंकार्यमेवच ॥३८॥ तस्मात्सर्वसंभवतिजगत्स्यावरजंगमं॥ सोनिरुद्धःसईशानोव्यक्तःसस
र्वकर्मसु ॥ ३९ ॥ योवासुदेवोभगवान्क्षेत्रज्ञोनिर्गुणात्मकः॥ ज्ञेयःसएवराजेंद्रजीवःसंकर्षणःप्रभुः॥ ४० ॥ संकर्षणाच्चप्रद्युम्नोमनोभूतःसउच्यते ॥ प्रद्युम्ना
द्योनिरुद्धस्तुसोहंकारःसईश्वरः॥ ४१ ॥ मत्तःसर्वसंभवतिजगत्स्यावरजंगमं॥ अक्षरंचक्षरंचैवसच्चसच्चैवनारद ॥ ४२ ॥ मांप्रविश्यभवंतीहमुक्ताभक्तास्तुये
मम॥ अहंहिपुरुषोज्ञेयोनिष्क्रियःपंचविंशकः॥ ४३ ॥ निर्गुणोनिष्कलश्चैवनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः॥ एतत्त्वयानविज्ञेयंरूपवानितिदृश्यते॥ ४४ ॥ इच्छन्मुहूर्तान्नश्येय
मीशोर्हजगतोगुरुः॥ मायात्येषामयासृष्टायन्मांपश्यसिनारद ॥ ४५ ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवंत्वंज्ञातुमर्हसि॥ मयैतत्कथितंसग्यक्तवमूर्तिचतुष्टयं ॥ ४६ ॥ अ
हंहिजीवसंज्ञातोमयिजीवःसमाहितः॥ नैवंतेबुद्धिरत्राभूदृष्टोजीवोमयेतिवै ॥ ४७ ॥ अहंसर्वत्रगोब्रह्मभूतग्रामांतरात्मकः॥ भूतग्रामशरीरपुनश्चत्सुननशा
म्यह ॥ ४८ ॥ सिद्धाहितेमहाभागानरात्येकांतिनोभवन् ॥ तमोरजोभ्यांनिर्मुक्ताःप्रवेक्ष्यंतिचमांमुने ॥ ४९ ॥ हिरण्यगर्भोलोकादिश्वतुर्वक्रोनिरुक्तगः॥ ब्रह्मा
सनातनोदेवोममवद्वर्थचिंतकः ॥ ५० ॥ ललाटाच्चैवमेरुद्रोदेवःक्रोधादिनिःसृतः॥ पश्यैकादशमेरुद्रान्दक्षिणंपार्श्वमास्थितान् ॥ ५१ ॥

मुहूर्तान्नश्येयंअदृश्योभवेयं इच्छन्नितिमदीक्षामात्रंसृष्टिसंहारावित्यर्थः देवतादिब्रह्मदर्शनेपिविश्वरूपत्वंनापैतीत्याशंक्याह मायेति निष्कलस्यममवैश्वरूप्यमेवमायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ सर्वभूतगुणैःस्वरूपादि
भिरेवंप्रकारेणयुक्तंमांज्ञातुंनार्हसिनिर्गुणत्वान्ममेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ संज्ञातःजीवत्वेनसम्यक्ज्ञातः पाठांतरेजीवस्योपकरणभूतःसंघातःजडवर्गोप्यहमेव जीवलयाधिष्ठानत्वाज्जीवोप्यहमेवेतिभावः यतःजडा
जडवर्गात्वाहमेकतोहेतोश्चक्षुषामांदृष्ट्वासोपाधिकःसमष्टिजीवएवमयादृष्टोनत्वीश्वरइतिनमंतव्यंजीवादिरूपेणममैवावस्थानादित्याह नैवमिति ॥ ४७ ॥ स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः ॥ ४८ ॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

द्वादशैव तथा दित्यान्वामपार्श्वे समास्थितान् ॥ अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ॥ ५२ ॥ नासत्यं चैव दसं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ॥ सर्वान् प्रजापतीन् पश्य प
श्य सप्त क्रपींस्तथा ॥ ५३ ॥ वेदान्यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमथौषधीः ॥ तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ॥ ५४ ॥ तथा षट्गुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्ति
मत् ॥ श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुद्भिनीं ॥ ५५ ॥ वेदानां मातरं पश्य मत्स्यां देवीं सरस्वतीं ॥ ध्रुवं च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारदखेचरं ॥ ५६ ॥ अंभोधरान्समु
द्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ॥ मूर्तिमंतः पितृगणांश्च तुरः पश्य सत्तम ॥ ५७ ॥ त्रींश्चैव मान्गुणान्यश्मत्स्थान् मूर्तिविवर्जितान् ॥ देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशि
ष्यते ॥ ५८ ॥ देवानां च पितॄणां च पिताल्ये कोहमादितः ॥ अहं हयशिराभूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ॥ ५९ ॥ पिबामि सुदुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितं ॥ मया स्तुष्टः पुरा
ब्रह्मामां यज्ञमयजत्स्वयं ॥ ६० ॥ ततस्तस्मिन्वरान् प्रीतो दत्तवानस्म्यनुत्तमान् ॥ मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वं मे वच ॥ ६१ ॥ अहंकारकृतं चैव नाम पर्याय
वाचकं ॥ त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्रंस्यतिकश्चन ॥ ६२ ॥ त्वंचैव वरदो ब्रह्मन्वरेऽसूनां भविष्यसि ॥ सुरासुरगणानां च क्रपीणां च तपोधन ॥ ६३ ॥ पितॄणां
च महाभाग सत्ततं संशितव्रत ॥ विविधानां च भूतानां त्वमुपास्यो भविष्यसि ॥ ६४ ॥ प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ॥ अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्निषो ज्य
श्च सुतो यथा ॥ ६५ ॥ एतांश्चान्यांश्च रुचिरान् ब्रह्मणे मिततेजसे ॥ अहं देत्वा वरान् प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवं ॥ ६६ ॥ निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता ॥ तं
स्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वांगनिवृतः ॥ ६७ ॥ विद्यासहायवंतं च आदित्यस्थं समाहितं ॥ कंपिलं प्रादुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥ ६८ ॥ हिरण्यगर्भो
भगवानेषं च्छंदसि सुष्ठुतः ॥ सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु शब्दितः ॥ ६९ ॥ एषोऽहं व्यक्तिमागत्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः ॥ ततो युगसहस्रांते संहरिष्ये जगत्पुनः
॥ ७० ॥ कृत्वा त्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये जगत्पुनः ॥ ७१ ॥ ततो भूयोजगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया ॥ अस्मिन्मू
र्तिश्चतुर्थीया सा स्तु जच्छेषमव्ययं ॥ ७२ ॥ सहस्रं कर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नसोऽप्यजीजनत् ॥ प्रद्युम्नादनिर्मुहोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ॥ ७३ ॥ अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तन्ना
भिकमलोद्भवः ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ ७४ ॥ एतां स्तुष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ यथा सूर्यस्य गगनाद्बुद्ध्यास्तमनेद्बह ॥ ७५ ॥ नष्टे
पुनर्बलं कालात्तद्वत्तु नयत्यमितद्युतिः ॥ तथा बलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥
 सत्त्वैराक्रांतसर्वाङ्गानष्टांसागरमेखलां ॥ आनयिष्यामिस्वस्थानं वाराहरूपमास्थितः ॥ ७७ ॥ हिरण्याक्षं वधिष्यामि दैतेयं बलगर्वितं ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा हिर-
 ण्यकशिपुं पुनः ॥ ७८ ॥ सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनंदनं ॥ विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ॥ ७९ ॥ अवध्यः सर्वलोकानां स देवा सुररक्षसां ॥ भ-
 विष्यति स शक्रं च स्वराज्याद्यावधिष्यति ॥ ८० ॥ त्रैलोक्ये पहतं तेन विमुखे च शचीपतौ ॥ अदित्यां द्वादशादित्यः संभविष्यामि कश्यपात् ॥ ८१ ॥ ततो राज्यं प्रदा-
 स्यामि शक्रायामिततेजसे ॥ देवताः स्थापयिष्यामि स्वस्थानेषु नारद ॥ ८२ ॥ बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनं ॥ दानवं च बलिं श्रेष्ठमवध्यं सर्वदैवतैः
 ॥ ८३ ॥ त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्बहः ॥ क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवान्नं ॥ ८४ ॥ संध्यां शो समनुप्राप्ते त्रेताया द्वापरस्य च ॥ अहंदा शरथी रामो
 भविष्यामि जगत्पतिः ॥ ८५ ॥ त्रितोषघाताद्वैरूप्यमेकतोयद्वितस्तथा ॥ प्राप्स्ये ते वानरत्वं हि प्रजापति सुतावृषी ॥ ८६ ॥ तयो र्ये त्वन्वये जाता भविष्यंति वनौकसः ॥
 महाबलामहाजौर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ८७ ॥ ते सहाया भविष्यंति सुरकार्ये मम द्विज ॥ ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनं ॥ ८८ ॥ हरिष्ये रावणं रौद्रं सगणं
 लोककंटकं ॥ द्वापरस्य कलेश्रैव संधौ पार्यवसानिके ॥ ८९ ॥ प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ तत्राहं दानवान् हत्वा सुबहून् देवकंटकान् ॥ ९० ॥ कुशस्य
 लीं करिष्यामि निवेशं द्वारकां पुरीं ॥ वसानस्तत्र वै पुर्यामि दितेर्विप्रियंकरं ॥ ९१ ॥ हनिष्ये नरकं भौमं मुरुं पीठं च दानवं ॥ प्राग्ज्योतिषं पुरं रम्यं नानाधनसमन्वितं ॥
 ॥ ९२ ॥ कुशस्य लीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमं ॥ महेश्वरमहासेनौ बाणप्रियहितैषिणौ ॥ ९३ ॥ परां जेष्याम्यथोद्युक्तौ देवौ लोकनमस्कृतौ ॥ ततः सुतं बलेजि-
 त्वा बाणं बाहुसहस्रिणं ॥ ९४ ॥ विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौ भनिवासिनः ॥ यः कालयं दनः स्यातो गर्गतेजोभिसंवृतः ॥ ९५ ॥ भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव
 द्विजोत्तम ॥ जरासंधश्च बलवान्सर्वराजविरोधनः ॥ ९६ ॥ भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे ॥ मम बुद्धिपरिस्पंदाद्वधस्तस्य भविष्यति ॥ ९७ ॥ शिशु-
 पालं वधिष्यामि यज्ञधर्मसुतस्य वै ॥ समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ ९८ ॥ वासविः सुसहायो वै मम त्वेको भविष्यति ॥ युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रा-
 तृभिः सह ॥ ९९ ॥ एवं लोकावदिष्यंति नरं नारायणावृषी ॥ उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ १०० ॥ कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितं ॥ सर्वसा-
 त्वतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम ॥ १०१ ॥

॥ १०२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ १२३ ॥

करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञानाभिसंहितः ॥ कर्माण्यपरिमेयानि चतुर्मूर्तिधरोत्थं ॥ १०२ ॥ कृत्वा लोकान्गमिष्यामि स्वानहं ब्रह्मसत्कृतान् ॥ हंसः कूर्मश्चर्मस्य
 श्वप्रादुर्भावाद्भिजोत्तम ॥ १०३ ॥ वराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च ॥ रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ॥ १०४ ॥ यदा वेदं श्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहता पु
 नः ॥ स वेदाः स श्रुतीकाश्च कृताः पूर्वकृते युगे ॥ १०५ ॥ अतिक्रान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित् ॥ अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावाममोत्तमाः ॥ १०६ ॥ लोक
 कार्याणि कृत्वा च पुनः स्वां प्रकृतिं गताः ॥ न त्वेतद्ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनं ॥ १०७ ॥ यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकांतगतबुद्धिना ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मभक्ति
 मतो मया ॥ ८ ॥ पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम ॥ भीष्म उवाच एवं स भगवान् देवो विश्वमूर्तिधरो व्ययः ॥ ९ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं तत्रैवांतर्दधे पुनः ॥ वा
 नेपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितं ॥ १० ॥ नरनारायणौ द्रष्टुं बद्ध्याश्रममाद्रवत् ॥ इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितं ॥ ११ ॥ सांख्ययोगकृतं तेन पंचरात्रानु
 शब्दितं ॥ नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्युनः ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः सद्नेता तथ्यादृष्टं यथा श्रुतं ॥ युधिष्ठिर उवाच एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः
 ॥ १२ ॥ किं वै ब्रह्म न जानीते यतः शुश्राव नारदात् ॥ पितामहोऽपि भगवांस्तस्माद्देवादमंतरः ॥ १३ ॥ कथं स न विजानीयात्प्रभावममि तौ जसः ॥ भीष्म उवा
 च महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च ॥ १४ ॥ समतीतानि राजेंद्र सर्गाश्च प्रलयाश्च हं ॥ सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः ॥ १५ ॥ जानाति देव
 च प्रवरं भूयश्चातो धिकं नृप ॥ परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवं तथा ॥ १६ ॥ ये त्वन्ये ब्रह्मसद्ने सिद्धसंघाः समागताः ॥ तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितं
 ॥ १७ ॥ तेषां सकाशात्सूर्यस्तु श्रुत्वा वै भावितात्मनां ॥ आत्मानुगामिनां राजन् श्रावयामास वै ततः ॥ १८ ॥ पट्षष्टिर्हि सहस्राणि कर्षाणां भावितात्मनां ॥ सूर्यस्य
 तपतो लोकान्निर्मिता ये पुरःसराः ॥ १९ ॥ तेषामकथयत्सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनां ॥ सूर्यानुगामिभिस्तात कृषिभिस्तैर्महात्मभिः ॥ २० ॥ मेरौ समागता देवाः
 श्राविताश्चेदमुत्तमं ॥ देवानां तु सकाशाद्देवतः श्रुत्वा सितो द्विजः ॥ २१ ॥ श्रावयामास राजेंद्र पितृणां मुनिसत्तमः ॥ मम चापि पिता तात कथयामास शांस्तुः ॥
 ॥ २२ ॥ ततो मयापि श्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ॥ सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणं यैरिदं श्रुतं ॥ १२३ ॥

॥ १२४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ इति शांति० मो० ने० भा० ऊनचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३९॥ ॥ ३४॥ कथं स इति
 सर्वे ते परमात्मानं पूजयन्ते समन्ततः ॥ इदमाख्यानमार्पेयं पारंपर्यागतं नृप ॥ २४॥ नावासुदेव भक्त्या त्वया देयं कथंचन ॥ मत्तो न्यानि च ते राजन् नृपाख्यानश्रुतानि
 वै ॥ २५॥ यानि श्रुतानि सर्वाणि ते पांसारो यमुद्धृतः ॥ सुरासुरैर्यथाराजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतं ॥ २६॥ एवमेतत्पुराविप्रैः कथामृतमिहोद्धृतं ॥ यश्चेदं पठते नित्यं य
 श्वेदं शृणुयान्नरः ॥ २७॥ एकां तद्भावोपगतं एकां तेषु समाहितः ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चंद्रप्रभो नरः ॥ २८॥ स सहस्रार्चिपदे वं प्रविशेन्नात्र संशयः ॥ मुच्ये
 दार्तस्तथारोगाच्छुत्वे मामादितः कथा ॥ २९॥ जिज्ञासुर्लभते कामान् भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ॥ त्वया पिसततं राजन् भर्त्यः पुरुषोत्तमः ॥ ३०॥ सहिमांतां पिता
 चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ब्रह्मण्यदेवो भगवान् प्रीयतांते सनातनः ॥ ३१॥ युधिष्ठिर महाबाहो महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ वैशंपायन उवाच श्रुत्वैतदाख्यानव
 र्धर्मराज्ञं न मे जयः ॥ ३२॥ भ्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ॥ जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत ॥ ३३॥ नित्यं जप्य पराभूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ॥ यो
 त्यस्माकं गुरुश्चेष्टः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ३४॥ जगौ परमकं जप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ गत्वांतरिक्षात्सततं क्षीरोदममृताशयं ॥ ३५॥ पूजयित्वा च देवेशं पुन
 रायात्स्वमाश्रमं ॥ भीष्म उवाच एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदोक्तं मये रितं ॥ ३६॥ पारंपर्यागतं त्वेतत्पित्रामेकथितं पुरा ॥ सौतिरुवाच एतत्ते सर्वमा
 ख्यातं वैशंपायनको रितं ॥ ३७॥ जनमेजयेन तच्छ्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि ॥ यूयं हितमतपसः सर्वे च चरितव्रताः ॥ ३८॥ सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासि
 नः ॥ शौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विजोत्तमाः ॥ ३९॥ यजध्वंसु दुर्त्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरं ॥ पारंपर्यागतं त्वेतत्पित्रामेकथितं पुरा ॥ १४०॥ इति श्रीमहा
 भारते शांति० मोक्ष० प० नारायणीये ऊनचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३९॥ ॥ ३४॥ शौनक उवाच कथं स भगवान् देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ॥
 यज्ञधारी च सततं वेदवेदांगवित्तया ॥ १॥ निवृत्तं चास्थितो धर्मक्षर्मा भगवतः प्रभुः ॥ निवृत्तिधर्मान्विदये स एव भगवान् प्रभुः ॥ २॥ कथं प्रवृत्तिधर्मे षु भागाहो देव
 ताः कृताः ॥ कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ३॥ एतन्नः संशयं सौते छिधिगुह्यं सनातनं ॥ त्वयानारायण कथाः श्रुता वै धर्मसंहिताः ॥ ४॥ सौतिरुवा
 च जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धीमतः ॥ तत्ते हं कथयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ॥ ५॥

रुद्धमित्यर्थः तथा परस्परविरुद्धयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोः एकस्य शास्त्रत्वं विरुद्धप्रतारकत्वापत्तेरिति प्रश्नार्थः एतेन जीवेशयोरभेदस्तत्पत्तिपक्षयोर्निवृत्तिधर्मश्चाक्षिप्त इति ज्ञेयं ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥

देहिनां परमात्मनः आंतरात्मनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहस्रार्चिषं सूर्यांतर्यामिणं अनंतचिद्रूपं ॥ ९ ॥ यमिति निवृत्तिधर्मश्चेच्छ्रेयांस्तर्हि येऽस्मदपेक्षया जगत्तत्त्वमधिकं जानंति तेऽपि ब्रह्मरुद्रादयः सृष्टिसंहारा
 दौ न प्रवर्तयुरतः प्रतारणामात्रं निवृत्तिधर्म इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कथमिति यथा देवा देवांतराभावादि तरेभ्यो भागमदत्वा स्वयं सुखमेधेते एवं वयमपि सुखं स्थास्याम इति प्रवृत्तिमार्गोऽप्याक्षिप्तः ॥
 श्रुत्वामाहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः ॥ जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ जनमेजय उवाच इमे स ब्रह्मकालोकाः संसुरासुरमानवाः ॥
 क्रियास्वभ्युदयोक्ता सुसक्ता दृश्यंति सर्वशः ॥ ७ ॥ मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मनिर्वाणं परमं सुखं ॥ येनुमुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ॥ ८ ॥ ते सहस्रार्चिषे देवं प्र
 विशन्तीह शुश्रुम ॥ अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ यंहित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजो भवन् ॥ किंच ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्तं भुः ॥ १० ॥
 सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ॥ आकाशं जगती चैव ये च रोषा दिवौकसः ॥ ११ ॥ प्रलयं न विजानंति आत्मनः परिनिर्मितं ॥ ततस्ते नास्थिता मार्गध्रुवम
 स्मरन्मव्ययं ॥ १२ ॥ स्मृतिकालपरीमाणं प्रवृत्तिये समास्थिताः ॥ दोषः कालपरीमाणे महानेष क्रियावतां ॥ १३ ॥ एतन्मे संशयं विप्र हृदि शल्यमिवापितं ॥ छि
 धीतिहासकथनात्परं कौतूहलं हि मे ॥ १४ ॥ कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः क्रतुषु द्विज ॥ किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मनिज्यंते त्रिदिवौकसः ॥ १५ ॥ ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञे
 षु द्विजसत्तम ॥ ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर ॥ नातस्तपसा त्वेष नावेदविदुषा त
 था ॥ १७ ॥ नापुंराणविदा चैव शक्यो व्याहर्तुमंजसा ॥ हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरागुरुः ॥ १८ ॥ रुष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः ॥ सुमंतुर्जैमिनिश्चै
 व पैलश्च सुदृढव्रतः ॥ १९ ॥ अहं चतुर्थः शिष्यो वैपंचमश्च शुकः स्मृतः ॥ एतान्समागतान्सर्वान्यंच शिष्यान् दमान्वितान् ॥ २० ॥ शौचाचारसमायुक्ता जितक्रोध
 नृजितेन्द्रियान् ॥ वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमान् ॥ २१ ॥ मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ॥ तेषामभ्यस्यतां वेदान्कदाचित्संशयो भवत् ॥ २२ ॥ ए
 ष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः ॥ ततः श्रुतो मया चापितवाख्ये योऽद्य भारत ॥ २३ ॥ शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमो नुदः ॥ पराशरसुतः श्रीमान्व्यासो
 वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणं ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च जानीयामिति सत्तमाः ॥ २५ ॥ तस्य मे तप्तपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ॥ नारा
 यणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ २६ ॥ त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितं ॥ तच्छृणु ध्वं यथान्यायं वदये संशयमुत्तमं ॥ २७ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मवेति श्रुत्यनुमानाभ्यां परोक्षेण गृहीतार्थो योगिनां प्रत्यक्षः अतो यो ब्रह्मं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं योगभाष्ये तत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बो जमिति
 योगसिद्ध्यभावे तु आत्मैक्यमवस्थाया यमर्थ इत्याशयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रुतुमधुरावाणीवदवदागमूपिताः ॥ ४८ ॥
 प्रवृत्तिमार्गोवश्यमनुसरणीयइत्याह परमात्मेतिचंप्रादुरित्यादिनासनःसनत्सुजातश्चेत्यतःप्राक्तनेनचंधेन ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥
 ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच भोभोःसब्रह्मकादेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ स्वागतेनार्च्यवःसर्वान्श्रावयेवाक्यमुत्तमं ॥ ४९ ॥ विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महं
तु ॥ प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्प्राणोपबृंहणं ॥ ५० ॥ सुतमंच तपो देवाममाराधनकाम्यया ॥ भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपसःफलमुत्तमं ॥ ५१ ॥ एष ब्रह्मलोक
गुरुर्महान्लोकपितामहः ॥ यूयंच विबुधश्रेष्ठामांयजध्वंसमाहिताः ॥ ५२ ॥ सर्वे भागाः कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः ॥ तथा श्रेयोभिधास्यामि यथाधीकार
मीश्वराः ॥ ५३ ॥ वैशंपायन उवाच श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं तदृष्टतनुरुहाः ॥ ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्माते च महर्षयः ॥ ५४ ॥ वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाह
रन् ॥ तस्मिन्सन्ने सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयन् ॥ ५५ ॥ देवादेवर्षयश्चैव स्वस्वं भागमकल्पयन् ॥ ते कर्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ॥ ५६ ॥ प्रादुरादित्य
वर्णतं पुरुषं तमसः परं ॥ बृहंतं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुं ॥ ५७ ॥ ततो यवरदो देवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ॥ अशरीरो बभाषे दं वाक्यं स्वस्थो महेश्वरः ॥ ५८ ॥
येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः ॥ प्रीतो हं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणं ॥ ५९ ॥ एतद्ब्रह्मलक्षणं देवामत्प्रसादसमुद्भवं ॥ स्वयं यज्ञैर्यजमानाः समाप्त
वरदक्षिणैः ॥ ६० ॥ युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभागिनः ॥ यज्ञैर्येषां पियक्ष्यंति सर्वलोकेषु वैसुराः ॥ ६१ ॥ कल्पयिष्यंति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ यो मे
यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्महाक्रतौ ॥ ६२ ॥ स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः ॥ यूयं लोकान्भावयध्वं यज्ञभागफलोचिताः ॥ ६३ ॥ सर्वार्थचिंतका
लोके यथाधीकारनिर्मिताः ॥ याः क्रियाः प्रचरिष्यंति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ॥ ६४ ॥ आभिराप्यायित बलालोकान्वैधारयिष्यथ ॥ यूयं हि भाविता यज्ञैः सर्वं यज्ञे
षमानवैः ॥ ६५ ॥ मां ततो भावयिष्यध्वमेषावो भावनामम ॥ इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह ॥ ६६ ॥ एभिः सम्यक् प्रयुक्तैर्हि प्रीयंते देवतः क्षितौ ॥
निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितं ॥ ६७ ॥ मया कृतं सुरश्रेष्ठाया वत्कल्पे क्षयादिह ॥ चिंतयध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः ॥ ६८ ॥ मरीचिरंगिराश्चां
त्रिःपुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ वसिष्ठ इति सप्तैते मानसानि निर्मिताहिते ॥ ६९ ॥ एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः ॥ प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्ये च कल्पि
ताः ॥ ७० ॥ अयं क्रियावतां पंथाव्यक्तीभूतः सनातनः ॥ अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ॥ ७१ ॥

एवंरजःप्रधानानांप्रवृत्तिमार्गमुक्त्वा सत्वप्रधानानां योग्यनिवृत्तिमार्गमाह सनइति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ कुतएवमार्गभेदोधिकारिभेदश्चेत्याशंक्याह यतोहमिति अहंकारयन्त्रिगुणः सात्वकाराजस
स्तीमसश्चातः सृष्टिर्त्रैविध्यं जातं येऽत्यंतसात्विकास्ते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यबलेनाहंकारात्परं क्षेत्रज्ञसंहारकमेणप्रविशन्ति येराजसास्तेऽहंकारात्पराचीनमेवशब्दादिकंपुरुषार्थत्वेनपश्यन्तः प्रवृत्तावधिक्रियन्ते इत्य

सनः सनत्सुजातश्चसनकः ससनंदनः ॥ सनत्कुमारः कपिलः सममश्चसनातनः ॥ ७२ ॥ समैतेमानसाः प्रोक्ताः क्रपयो ब्रह्मणः सुताः ॥ स्वयमागतविज्ञानानि वृ
त्तिधर्ममास्थिताः ॥ ७३ ॥ एते योगविदो मुख्याः सांख्यज्ञानविशारदाः ॥ आचार्या धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ ७४ ॥ यतोहंप्रसृतः पूर्वमव्यक्ता त्रिगुणो
महान् ॥ तस्मात्परतरो यो सौक्ष्मेऽज्ञ इति कल्पितः ॥ ७५ ॥ सोहंक्रियावतांपंथाः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ यो यथानिर्मितो जंतुर्यस्मिन् यस्मिंश्च कर्मणि ॥ ७६ ॥ प्रवृ
त्तौवानिवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्रुते महत् ॥ एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ॥ ७७ ॥ एष मातापिता चैव युष्माकंच पितामहः ॥ मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवर
प्रदः ॥ ७८ ॥ अस्य चैवात्मजो रुद्रो ललाटाग्रः समुत्थितः ॥ ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ ७९ ॥ गच्छध्वं स्वानयी कारांश्चितयध्वं यथाविधि ॥ प्रवर्ततां
क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु माचिरं ॥ ८० ॥ प्रदिश्यन्तां च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा ॥ परिनिष्ठितकालानि आयूं पीहसुरोत्तमाः ॥ ८१ ॥ इदं कृतयुगं नाम कालः श्रे
ष्ठः प्रवर्तितः ॥ अहिंस्यायज्ञपशवो युगेऽस्मिन्नतदन्यथा ॥ ८२ ॥ चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वैसुराः ॥ ततस्त्रेतायुगं नाम त्रयीयत्र भविष्यति ॥ ८३ ॥ प्रो
क्षितायत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वैमखे ॥ यत्र पादश्चतुर्यो वै धर्मस्य न भविष्यति ॥ ८४ ॥ ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति ॥ द्विपादहीनो धर्मश्च युगे त
स्मिन् भविष्यति ॥ ८५ ॥ ततस्तिष्येयसंप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते ॥ एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ॥ ८६ ॥ देवादेवर्षयश्चोचुस्तमेवं वादिनं गुरुं ॥ एक
पादस्थिते धर्मे यत्र कचन गामिनि ॥ ८७ ॥ कथं कर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्वनः ॥ श्रीभगवानुवाच यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा ॥ ८८ ॥
अहिंसा धर्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः ॥ सर्वो देशः सेवितव्यो मावोऽधर्मः पदास्पृशेत् ॥ ८९ ॥ व्यास उवाच तेनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्त
था ॥ नमस्कृत्वा भगवते जग्मुर्देशान्यथेप्सितान् ॥ ९० ॥ गतेषु त्रिदिवौकः सुब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ॥ दिदृक्षुर्भगवंतं तमनिरुद्धतनौ स्थितं ॥ ९१ ॥ तदेवोदर्शया
मासकृत्वा हयशिरो महत् ॥ सांगानावर्तयन् वेदान्कमंडलु त्रिदंडधृत् ॥ ९२ ॥

र्थः ॥ ७५ ॥ सोहमिति सोहं निवृत्तिमार्गरूपः आत्यंतिकी निवृत्तिरात्ममात्रावशेषैवेत्यात्मेव निवृत्तिरूपः पंथाः सक्रियवतां पुनरावृत्तिमतां दुर्लभः पुनरावृत्तिदुर्लभः मध्यमपदलोपी समासः मार्गद्वैविध्या
दिकमुपसंहरन्ति यो यथेति ॥ ७६ ॥ एष लोकगुरुरित्यादिस्पष्टार्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवमुक्तेत्यादिव्यासवाक्यं ॥ १७ ॥ प्रश्नानां क्रमेणोत्तराण्युक्ता उपसंहरति एवमेष इत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ भक्त्यतिशया त्वश्रोत्रमुक्ता स्मृतं परमात्मानं स्तौति
ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममि तौ जसं ॥ लोककर्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ १३ ॥ मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्यौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ सपरिष्वज्य देवेन वचनं श्रा-
वितस्तदा ॥ १४ ॥ भगवानुवाच लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिंतय यथाविधि ॥ धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ॥ १५ ॥ त्वय्यावेशितभारो हं धृतिं प्रा-
प्स्याम्यथांजसा ॥ यदा च सुरकार्यं ते अविषत्यं भविष्यति ॥ १६ ॥ प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदा त्वं ज्ञानदैशिकः ॥ एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवांतरधीव्रत ॥ १७ ॥
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वलोकमचिराद्गतः ॥ एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातनः ॥ १८ ॥ ब्रह्मेश्वरहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ निवर्तिचास्थितो धर्मगति-
मक्षयधर्मिणां ॥ प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रतां ॥ १९ ॥ स आदिः समध्यः स चांतः प्रजानां स धाता स धेयं स कर्ता स कार्यं ॥ युगांते प्रसुप्तः सुसंक्षिप्य
लोकान् युगादौ प्रबुद्धो जगत्स्युत्ससर्ज ॥ १९ ॥ तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय महात्मने ॥ अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवाकसां ॥ १ ॥ महाभूताधिपतये रुद्रा-
णां पतये तथा ॥ आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा ॥ २ ॥ अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा ॥ वेदयज्ञाधिपतये वेदांगपतयेऽपि च ॥ ३ ॥ समुद्रवासिने नित्यं हर-
ये मुंजकेशिने ॥ शांताय सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ४ ॥ तपसां तेजसां चैव पतये यशसामपि ॥ वचसां पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ ५ ॥ कपर्दिने वरा-
हाय एकशृंगाय धीमते ॥ विवस्वतेश्वशिरसे चतुर्मूर्तिधृते सदा ॥ ६ ॥ गुह्याय ज्ञानदृष्ट्याय अक्षरायंक्षराय च ॥ एष देवः संचरति सर्वत्र गतिरव्ययः ॥ ७ ॥ एष चै-
तत्परं ब्रह्म ज्ञेयो विज्ञानचक्षुषा ॥ एवमेतत्पुरादृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ॥ ८ ॥ कथितं तच्च वै सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वतः ॥ क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः ॥
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तास्तु वयं तेन वेदव्यासेन धीमता ॥ सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित् ॥
॥ १० ॥ स चास्माकमुपाध्यायः सहास्माभिर्विशं पते ॥ चतुर्वेदोद्गताभिस्तृप्तिभिः समभितुष्टुवे ॥ ११ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ एवं मेऽक-
थयद्राज न्पुराद्वैपायनो गुरुः ॥ १२ ॥ यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चैनं परिकीर्तयेत् ॥ नमो भगवते कृत्वा संमाहितमतिर्नरः ॥ १३ ॥ भवत्यरोगो मतिमान्बलरूपसं-
मन्वितः ॥ आतुरो मुच्यते रोगाद्ब्रह्मो मुच्येत बंधनात् ॥ १४ ॥

स आदिरिति धाता दधाति धारयति पोषयति वाधेयं धारणीयं पोषणीयं च ॥ १०० ॥ नामानिर्वचनं तु त्वयमेव करिष्यतीति न व्याख्यायते ॥ ११२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

॥ ५ ॥

अस्तौषीदिति निरुक्तं

शां.मो.

१२

कामान्कामीलभेत्कामंदीर्घचायुरवाप्नुयात् ॥ ब्राह्मणः सर्ववेदीस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ॥ १५ ॥ वैश्याविपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ अर्धुत्रो
लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सितं पतिं ॥ १६ ॥ लग्नगर्भाविमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतं ॥ वंध्याप्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ॥ १७ ॥ क्षमेण गच्छेद्धानमिदं यः
पठते पथि ॥ यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवं ॥ १८ ॥ इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितं ॥ समागमं चर्षिदिवौकसामिमं निशम्य भ
क्ताः सुसुखं लभन्ते ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीये चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥ ॥ ५ ॥ जनमेजय उ
वाच अस्तौषीयैरिमं व्यासः स शिष्यो मधुसूदनं ॥ नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ १ ॥ वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपते हरिः ॥ श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः
शरच्चंद्र इवामलः ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच शृणुराज न्यथा चष्टफाल्गुनस्य हरिः प्रभुः ॥ प्रसन्नात्मात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजं ॥ ३ ॥ नामभिः कीर्ति
तैस्तस्य केशवस्य महात्मनः ॥ पृष्टवान् केशवं राजन् फाल्गुनः परवीरहा ॥ ४ ॥ अर्जुन उवाच भगवन्भूतभव्येश सर्वभूतस्तृगव्यय ॥ लोकधाम जगन्ना
थ लोकानामभयप्रद ॥ ५ ॥ यानि नामानि ते देवकीर्तितानि महर्षिभिः ॥ वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ॥ ६ ॥ तेषां निरुक्तं त्वत्तोहं श्रोतुमिच्छामि के
शव ॥ न त्वन्यो वर्णयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ऋग्वेदे स यजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु ॥ पुराणेषोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ॥
॥ ८ ॥ सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ॥ बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ९ ॥ गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् ॥ निरुक्तं कर्म
जानां त्वं शृणुष्व प्रयतो नघ ॥ १० ॥ कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेर्द्धं स्मृतः पुरा ॥ नमो त्वयि शसे तस्मै देहिनां परमात्मने ॥ ११ ॥ नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय
गुणात्मने ॥ यस्य प्रसादो ब्रह्मारुद्रश्च क्रोधसंभवः ॥ १२ ॥ यो सौ यो निर्हिंसर्वस्य स्यात्वरस्य चरस्य च ॥ अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतां वर ॥ १३ ॥

निर्वचनं ॥ १ ॥ २ ॥ गुणकर्मजं गुणः सर्वज्ञत्वादित्स्वजं कर्मजगत्सृष्ट्यादितज्जं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अष्टादशगुणं सत्त्वं प्रीतिः प्राकाशमद्रेकोलघुतासुखमेव
च अकार्षण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्धा धानता क्षमा धृतिरहिंसा च शौचमक्रोध एव च आर्जवं समता सत्यमनमूयातथैव चेति तत्तदुणोपाधिः प्रीत्यादिशब्दितो भवतीति गौणनामनिर्वचनं ॥ १३ ॥

॥२६४॥

साष्टादशगुणमयीमसंमपराप्रकृतिःस्वरूपं रोदसीयावापृथिव्यात्मिका योगेनलोकान्धारयतीतियोगधारिणी कृताकर्मफलभूताब्रह्मलोकांता सत्याअबाधितचिन्मात्ररूपा ॥ १४ ॥ तस्मात्कृताद्यात्मका
त्परमात्मन्यध्यस्तात्सत्वात् तपआदिरूपोऽनिरुद्धएव ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ चतुर्वि

प्रकृतिःसापरामर्त्यरोदसीयोगधारिणी ॥ कृतासत्यामराजय्यालोकानामात्मसंज्ञिता ॥ १४ ॥ तस्मात्सर्वाःप्रवर्ततेसर्गप्रलयविक्रियाः ॥ तपोयज्ञश्चयष्टांच
पुराणःपुरुषोविराट् ॥ १५ ॥ अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकानांप्रभवाप्ययः ॥ ब्राह्मेरात्रिक्षयेप्राप्तेतस्यत्यमिततेजसः ॥ १६ ॥ प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मंपद्मनिभेक्षण ॥
ततोब्रह्मासमभवत्सतस्यैवप्रसादजः ॥ १७ ॥ अङ्गःक्षयेललाटाच्चसुतोदेवस्यवैतथा ॥ क्रौधाविष्टस्यसंजज्ञेरुद्रःसंहारकारकः ॥ १८ ॥ एतौद्वौविविधश्रेष्ठौप्र
सादक्रोधजावुभौ ॥ तदादेशितपंथानौसृष्टिसंहारकारकौ ॥ १९ ॥ निमित्तमात्रंतावन्नसर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ कपर्दीजटिलोमुंडःश्मशानगृहसेवकः ॥ २० ॥ उ
ग्रव्रतचरोरुद्रोयोगीपरमदारुणः ॥ दक्षक्रतुहरश्चैवभगनेत्रहरस्तथा ॥ २१ ॥ नारायणात्मकोज्ञेयःपांडवेययुगेयुगे ॥ तस्मिन्हिपूज्यमानेवैदेवदेवेमहेश्वरे ॥ २२ ॥
संपूजितोभवेत्यार्थदेवोनारायणःप्रभुः ॥ अहमात्माहिलोकानांविश्वेषांपांडुनंदन ॥ २३ ॥ तस्मादात्मानमेवाग्रेरुद्रंसंपूजयाम्यहं ॥ यद्यहंनार्चयेयवैर्दशानंव
रदंशिवं ॥ २४ ॥ आत्मानंनार्चयेत्कश्चिदितिमेभावितात्मनः ॥ मयाप्रमाणंहिकृतंलोकःसमनुवर्तते ॥ २५ ॥ प्रमाणानिहिपूज्यानितनस्तंपूजयाम्यहं ॥ यस्तं
वेत्तिसमांवेत्तियोनुतंसहिमामनु ॥ २६ ॥ रुद्रोनारायणश्चैवसत्त्वमेकंद्विधाकृतं ॥ लोकेचरतिकौंतेयव्यक्तिस्थंसर्वकर्मसु ॥ २७ ॥ नहिमेकंनचिदेयोवरःपां
डवनंदन ॥ इतिसंचिंत्यमनसापुराणंरुद्रमीश्वरं ॥ २८ ॥ पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ॥ नहिविष्णुःप्रणमतिकस्मैचिद्विबुधायच ॥ २९ ॥ कृतेआ
त्मानमेवेतितोरुद्रंभजांम्यहं ॥ सब्रह्मकाःसरुद्राश्चसैंद्रादेवाःसहर्षिभिः ॥ ३० ॥ अर्चयंतिसुरश्रेष्ठदेवंनारायणंहरिं ॥ भविष्यतांवर्ततांचभूतानांचैवभारत ॥
॥ ३१ ॥ सर्वेषांमग्रणीविष्णुःसैव्यःपूज्यश्चनित्यशः ॥ नमस्वहव्यदंविष्णुंतथाशरणदंनमः ॥ ३२ ॥ वरदंनमस्वर्कौंतेयहव्यकव्यभुजंनमः ॥ चतुर्विधामंमजना
भक्ताएवहिमेश्रुतं ॥ ३३ ॥ तेषामेकांतिनःश्रेष्ठायैचैवानन्यदेवताः ॥ अहमेवंगतिस्तेषांनिराशीःकर्मकारिणां ॥ ३४ ॥

धाःआर्तो जिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचेतिगीतोक्ताः ॥ ३३ ॥ अन्याआत्मातिरिक्तादेवतास्यास्तीत्यन्यदेवतः तथाचश्रुतिः अथयोन्यादेवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवसद्रेवांनमितिअन्यो
पास्तिनिदतिअनन्यात्मैदेवतायेषां आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतेः तेज्ञानिनइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रतिज्ञातं नाम निर्वचनं करोति नराणामित्यादिना नराजावाः विवेकप्रतिबिम्बमिव यत्राव्यस्ताः अतस्तेषामयनं नारायणः स्वार्थेन हित इत्येकोऽर्थः दर्पणादित्येच्छं द्रव्यं प्राप्य रवि रश्मिवत्प्रतिस्रोतः प्रवृत्तैर्नयनरश्मिभिर्पीवास्थमेव मुखं पूर्वप्रवृत्तपरावसंस्कारात्प्रत्यङ्मुखत्वाद्युपाधिधर्मविशिष्टं गृह्यते अन्यथात्यंताननुभूतपुरुषादिदर्शनं दर्पणेन स्यात् तद्विषयकसंस्काराभावात् योयं दर्पणे दृष्टः स एवायमित्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाच्च न दर्पणे भिनवमुखाध्यास इति व्युत्पादिनं वेदान्तकनके स्माभिः श्रुतिश्च ईशजीवयोर्विवेकप्रतिबिम्बभावं दर्शयति यथास्यं ज्योतिरात्माविवस्वानुपोमिन्वाबद्धैकोनगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो यमात्मेति तस्माद्विवेकैतन्ये व्यस्तस्य जीवाख्यप्रतिबिम्बस्याविद्यादर्पणापनयेनैव विलय इति युक्तं ॥ ३९ ॥ तस्य नारायणत्वे निर्वचनं अंतरमाह आप इति नरो जातस्तद्विद्याकल्पितं अंबुप्रधानत्वादापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतेः आप इति शरीरमुच्यते तदस्य पूर्वमयनं प्रवेशस्थानं उपाधिसृष्टिसमकालं हि घटाकाशवदुपाधौचितेः प्रवेशः उपाध्योभिप्रायानंतरं च जीवत्व

ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामाहिते मताः ॥ सर्वे च्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ॥ ३५ ॥ ब्रह्माणं शितिकंठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ॥ प्रबुद्धचर्याः सेवतो मामेवैष्यंति यत्परं ॥ ३६ ॥ भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्तितः ॥ त्वंचैवाहं च कौंतेय नरनारायणौ स्मृतौ ॥ ३७ ॥ भारवतरणार्थं तु प्रविष्टौ मानुषीं तनुं ॥ जगन्नाम्यध्यात्मयोगांश्च यो हं यस्माच्च भारत ॥ ३८ ॥ निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च ॥ नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ॥ ३९ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं ममतत्पूर्वमतो नारायणोऽत्यहं ॥ ४० ॥ छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्यं इवांशुभिः ॥ सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततोऽत्यहं ॥ ४१ ॥ गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत ॥ व्याप्तमेरोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिकामम ॥ ४२ ॥ अधिभूतानि चांतरेषु तदिच्छंश्चास्मि भारत ॥ क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ४३ ॥ दमास्ति द्विपरीप्संतो मां जनाः कामयन्ति ह ॥ दिवं चोर्वीचमध्यं च तस्माहामोदरोऽत्यहं ॥ ४४ ॥

मिति विवेकः अत उक्तं ममतत्पूर्वमयनमिति ॥ ४० ॥ वासयत्याच्छादयति विश्वं वसत्यस्मिन् विश्वमिति वा वासुः वस आच्छादने वस निवासे इत्यनयो रूपे सचासौ देवश्चेति वासुदेव इत्यर्थः एतेन ईशावास्यमिदं सर्वं कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवास इति श्रुत्योऽर्थः संगृहीतः ॥ ४१ ॥ विच्छगते तु दादिः विच्छदीमौ चुरादिः विषुसे च ने भ्वादिः विष्लुव्यामौ जुहोत्यादिः विशप्रवेशने तु दादिः णुप्रलवणेऽदादिः एतेषामन्यतमस्य रूपं विष्णुरित्यभिप्रेत्याह गतिरिति विच्छंति गच्छंति लीयन्ते स्मिन् विच्छंत्यस्माहोका इति वावेवेष्टिव्यामोतीति वा विच्छयति दीप्यत इति वा ॥ ४२ ॥ अधिभूतानि सर्वाणि प्राणि ज्ञातानि दिव्या दिव्यानि अंतरेषु देहावसा नेषु यद्वत्तदच्छन्नेच्छन् अडभाव आर्षः इच्छितवन्ति तदस्मिन् सर्वकामप्रपूरकमिति विशेषेण स्मौति प्रस्रवतिका मक्षीरमिति वाचकारास्ति च तज्जीवनं प्रविशति हृदयं कामतिका र्यमिति वा विष्णुरित्यर्थः एतेन गच्छं त्यस्मिन्नागच्छंति च यस्मात्पजाः येनावृतं च दिवं महीं च तस्य भासा सर्वमिदं विभाति यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ब्रह्मवतो न्यानत्येतीति अन्नादो वसुदान इत्यादि श्रुत्यर्थ उक्तः ॥ ४३ ॥ दमनं दामस्तेन उत उत्कर्षेण कच्छंति प्राहुर्वन्ति स्वर्गादिकं यस्मादिति दामोदर इत्यभिप्रेत्याह दमादिति ॥ ४४ ॥

अग्नीषोमाविति ॥१॥ तेजोद्भवंसंधिरार्षः ॥२॥ संप्रक्षालनकालेप्रलयकाले चतुर्युगानांसहस्रतदंतजलैकार्णवैसलिलवाच्चेदेकसमुद्रे ॥३॥ आपइत्येवमिति सलिलं एकोदृष्टोद्वेनोभवतीति श्रुतौ ब्रह्मभूतस्य अप्यर्थाय सलिलशब्देनोपादानात् एकार्णववद्वितीये इत्यर्थः प्रतिष्ठिते स्वमहिम्नीति शेषः ॥४॥ नराच्या अङ्ग आसीत्प्रेतः नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नोव्योमापरोयदित्येतावतः श्रुतिभागस्यार्थसंगृह्णाति वैराच्यामिति सतिप्रधाने असतिशून्ये व्यक्तेपरमाणवादौ अव्यक्तेमायाशब्दे परव्योमाख्ये ॥५॥ एवं निर्विशेषसन्मात्रे ब्रह्मणि व्यवस्थिते सत्यनिर्वचनीयात्तमसः सृष्टिमाह एवमस्यामित्यादिना नारायणगुणानामैश्वर्यादीनामाश्रयात् अजरामरत्वं भूताकाशे स्ति ननु तस्य श्रोत्रेन्द्रियात्मनो निरिन्द्रियत्वमस्तीत्यत उक्तमनिन्द्रियादिति तदपि काले स्तीत्यत आह अग्राह्यादिति कालस्यापि प्रविष्टिद्विसवेद्यत्वमस्ति इदानीं घटं पश्यामीत्याद्यनुभवात् विशिष्टप्रत्यक्षस्य च विशेषणप्रत्यक्षं विना संभवादित्यर्थः अथवा तां किंका भिन्नमनःप्रत्यक्षात्मव्यावृत्त्यर्थमिदं तदस्थेश्वरे वारणार्थमाह असंभवादिति तस्य हि क्षित्यादिकंसक

अर्जुन उवाच अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनी प्रवर्तितौ ॥ एष मे संशयो जातस्तं छिधि मधुसूदन ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच हंत ते वर्तयिष्यामि पुराणं पांडु नंदन ॥ आत्मतेजोद्भवं पार्थ शृणुष्वैकमना मम ॥ २ ॥ संप्रक्षालनकाले तिकांते चतुर्युगसहस्रांते ॥ अव्यक्ते सर्वभूते प्रलये सर्वभूतस्थावरजंगमे ॥ ज्योतिर्धरणि वायुरहिते अंधे तमसि जलैकार्णवेलोके ॥ ३ ॥ आपइत्येवं ब्रह्मभूतसंज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥ न वैराच्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते न चाप्यव्यक्ते व्यवस्थिते ॥ ५ ॥ एवमस्यां व्यवस्थायां नारायणगुणाश्रयादजरामरादनिन्द्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंसाहललामाद्विविधप्रवृत्तिविशेषादवैरादक्षयादमरादजरामूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतस्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ॥ ६ ॥ निदर्शनमपि त्यत्र भवति ॥ ७ ॥ नासीदहो नरात्रिरासीन्नसदासीन्नासदासीत्तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपं ॥ सा विश्वरूपस्य रजनी हि एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः ॥ ८ ॥

तृकं कार्यत्वात्संमतवदित्यनुमानतः संभवोस्ति न चैतत्तथास्य जडत्वाभ्युपगमात् सत्यात् व्यवहारत इति शेषः ननु परीक्षातः सत्यत्वमस्वास्ति तत्र हेतुः अहिंसादिति स्वप्नव्याघ्रोहिनिद्रादोषेणोपप्लुतं भीषयन्त्येव न तु हिनस्ति तद्वदेतत् सत्यत्वे अहिंसात्वं नोपपद्यतेत्यर्थः नन्वेवं नामांतरेण असदेवोक्तं नेत्याह ललामादिति चिंतामणिरत्नवद्भावरूपादित्यर्थः अतएव विविधाः प्रवृत्तिविशेषा यस्मात् भावरूपत्वेऽपि जडत्वात्तुच्छत्वाच्च वैराक्ष्यजरा मृत्युमूर्तयोऽस्य न संभवन्ति ईदृशमपि सर्वव्यापकं सर्वकर्तृचेति शश्वद्भवं अनादि पंचम्यर्थे प्रथमा तमसः सकाशाच्चिदात्मा प्रादुर्भूतो व्यक्ततांगतः अहंप्रत्ययविषयत्वं ततः हरिरव्ययः ॥ ६ ॥ निदर्शनं श्रुतिरूपं प्रमाणं ॥ ७ ॥ तदेव पठति नासीदिति तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपमित्यस्मिन् नर्थे श्रुत्यंतरमप्यस्ति तम आसीत्तमसा गूढमयेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमाददंतुच्छं न भवपिहितं यदासीत्तपस्तन्महिना जायतैकमिति एषा श्रुतिः प्राग्व्याख्याता एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः अग्नीषोमयोरेकयोनि त्वं भाषितमेव शुद्धात्मावशेषोक्त्या पुनरप्यनुभाष्यः हरिप्रभवत्वेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदेवाह तस्येदानीमित्यादिना सपुरुषः ब्रह्मणा ब्राह्मणेन मंत्रवादोऽपि ब्राह्मणमाहात्म्यप्रख्यापकः ॥ ९ ॥ हे अग्ने त्वं देवादीनां हितोऽसि यत्स्वयं ज्ञानां होता होतृत्वरूपोऽक्रत्विति होतृत्वेनाग्निस्तु वन्नग्निर्होतृः
ता ब्राह्मणोऽधिक इति दर्शितं ॥ १० ॥ संक्षिप्य मंत्रं व्याचष्टे निदर्शनमिति ॥ ११ ॥ विस्तरेण व्याचष्टे अग्निर्होति होताऽक्रत्विक कर्ता यजमानः उभौ होतृशब्दार्थः उभयत्नोऽपि अग्निर्ब्रह्म ब्राह्मणः ॥ १२ ॥

तस्येदानीं तमसः संभवस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोनेर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सितृक्षमाणो नेत्राभ्यामग्नौ षोमौ ससर्ज ॥ ततो भूतसर्गेषु सृष्टेषु प्रजाक्रमवशाद्ब्रह्म
क्षत्रमुपातिष्ठत् ॥ यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणायोऽग्निस्तत्क्षत्रं क्षत्राद्ब्रह्म बलवत्तरं ॥ कस्मादितिलोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं भूतं नोत्पन्नपूर्वदी
प्यमानेऽग्नौ जुहोति यो ब्राह्मणमुखे जुहोतीति कृत्वा ब्रवीमि भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धारयति इति मंत्रवादोऽपि हि भवति ॥ ९ ॥ त्वमग्ने य
ज्ञानां होता विश्वेषां हितो देवानां मानुषाणां च जगत् इति ॥ १० ॥ निदर्शनं चात्र भवति विश्वेषामग्ने यज्ञानां त्वं होतेति ॥ त्वं हितो देवैर्मनुष्यैर्जगत् इति ॥ ११ ॥ अ
ग्निर्हियज्ञानां होता कर्ता स चाग्निर्ब्रह्म ॥ १२ ॥ न त्दृते मंत्राणां हवनमस्ति न विना पुरुषं तपः संभवति ॥ हविर्मंत्राणां संपूजा विद्यते देवमानुषक्राणामनेन त्वं हो
तेति नियुक्तः ॥ ये च मानुषहोत्राधिकारास्ते च ब्राह्मणस्य हियाजनं विधीयते न क्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योस्तस्माद्ब्राह्मणास्त्यग्निभूता यज्ञानुद्दहन्ति ॥ यज्ञास्ते देवांस्तर्प
यन्ति देवाः पृथिवीं भावयन्ति शतपथेऽपि हि ब्राह्मणमुखे भवति ॥ १३ ॥ अग्नौ समिद्धे स जुहोति यो विद्वान्ब्राह्मणमुखेनाहुतिं जुहोति ॥ १४ ॥ एवमप्यग्निभूता ब्रा
ह्मणा विद्वांसोऽग्निं भावयन्ति ॥ अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणान्धारयन्ति ॥ १५ ॥ अपि चात्र स नत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति ॥ ब्रह्मा विश्वं सृजत्पूर्वं
सर्वादिर्तिरवस्कृतं ॥ ब्रह्म षोषैर्दिवंगच्छत्यमरा ब्रह्म योनयः ॥ १६ ॥ ब्राह्मणानां मतिर्वाक्यं कर्म श्रद्धा तपांसि च ॥ धारयन्ति महीं द्यां च शैक्यो वागमृतं तथा ॥ १७ ॥
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ १८ ॥ नैषामुक्षावहति नोतवाहानगर्गरो मथ्यतिसंप्रदाने ॥ अपध्वंस्ताद
स्युभूता भवन्ति येषां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः ॥ १९ ॥ वेदपुराणे बिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गताः सर्वात्मानः सर्वकर्तारः सर्वभावाश्च ब्राह्मणाश्च ॥ २० ॥

ब्राह्मणस्य वेदधारित्वेन ब्रह्मभावमुपपादयति नहीत्यादिना ॥ १३ ॥ अग्नाविति अग्नौ हुते सति ब्राह्मणो नोत्पद्यति ब्राह्मणमुखे हुतं चेदग्न्यादयो देवता ब्राह्मणशरीरं प्रविश्य धारयन्त्यस्तत्तृप्यात्प्यन्तीति शतपथवा
क्यार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शैक्य इव शैक्यः शिक्यसमुदायः यथा शिक्यं गव्यादीन् धारयति एवं ब्राह्मणौ गव्यादीनि इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ मर्गः दधीक्षुते लादिनिषीदयन्त्रं येषां राक्षां कृष्यादिहीनत्वात्ता
दशाराजानो नष्टाश्चोरीश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

वाक्संयमकालेहितस्यवरप्रदस्यदेवदेवस्यब्राह्मणाःप्रथमंप्रादुर्भूताब्राह्मणेभ्यश्चशेषावर्णाःप्रादुर्भूताः ॥ २१ ॥ इत्थंचसुरासुरविशिष्टाब्राह्मणायएवम
याब्रह्मभूतेनपुरास्वयमेवोत्पादिताःसुरासुरमहर्षयोभूतविशेषाःस्थापितानिगृहीताश्च ॥ २२ ॥ अहल्याधर्पणनिमित्तंहिगौतमाद्हरिश्मश्रुतामिन्द्रःप्राप्तः ॥
कौशिकनिमित्तंचंद्रोमुष्कवियोगंमेषवृषत्वंचावाप ॥ २३ ॥ अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्यपुरंदरस्यच्यवनेनस्तंभितौबाहू ॥ २४ ॥ क्रतुवधप्राप्तमन्युना
चदक्षेणभूयस्तपसाचात्मानंसंयोज्यनेत्राकृतिरन्याललाटेरुद्रस्योत्पादिता ॥ २५ ॥ त्रिपुरवधार्थंदीक्षामुपगतस्यरुद्रस्यउशनसाजटाःशिरसउत्कृत्यप्र
युक्तास्ततःप्रादुर्भूताभुजगास्तैरस्यभुजगैःपीड्यमानःकंठोनीलतामुपगतः ॥ पूर्वचमन्वंतरेस्वायंभुवेनारायणहस्तग्रहणान्नीलकंठत्वमेवच ॥ २६ ॥ अमृतो
त्पादनपुरश्चरणतामुपगतस्यांगिरसोबृहस्पतेरुपस्थशतो न प्रसादंगतवत्यःकिलापः ॥ अथबृहस्पतिरपांचुक्रोधयस्मान्ममोपस्थशतःकलुषीभूतानचप्रसादमु
पगतास्तस्मादयप्रभृतिज्ञपमकरकच्छपजंतुभिःकलुषीभवितेति ॥ तदाप्रभृत्यापोयादोभिःसंकीर्णाःसंप्रवृत्ताः ॥ २७ ॥ विश्वरूपोहिवैत्वाष्ट्रःपुरोहितोदेवाना
मासीत् ॥ स्वस्त्रीयोसुराणांसप्रत्यक्षंदेवेभ्योभागमदात्परोक्षमसुरेभ्यः ॥ २८ ॥ अथहिरण्यकशिपुंपुरस्कृत्यविश्वरूपमातरंस्वसारमसुरावरमयाचंतहेस्वस
रयंतेपुत्रस्त्वाष्ट्रोविश्वरूपस्त्रिशिरादेवानांपुरोहितःप्रत्यक्षंदेवेभ्योभागमदात्परोक्षमस्माकंततोदेवावर्धतेवयंक्षीयामस्तदेनंत्वंवारयितुमर्हसितथायथास्मा
न्भजेदिति ॥ २९ ॥ अथविश्वरूपंनंदनवनमुपगतंमातोवाचपुत्रकिंपरपक्षवर्धनस्त्वंमातुलपक्षंनाशयसि ॥ नार्हस्येवंकर्तुमिति सविश्वरूपोमातुर्धाक्य
मनतिक्रमणीयमिति मत्वासंपूज्यहिरण्यकशिपुमगात् ॥ ३० ॥ हिरण्यगर्भाच्चवसिष्ठाद्विरण्यकशिपुःशापंप्राप्तवान्यस्मात्त्वयान्योवृतोहोतातस्मादस
माप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्वजाताद्वधंप्राप्स्यसीतितच्छापदानाद्विरण्यकशिपुःप्राप्तवान्वधं ॥ ३१ ॥ अथविश्वरूपोमातृपक्षवर्धनोत्यर्थतपस्यभवत्तस्यवतमं
गार्थमिन्द्रोबद्धीःश्रीमत्योप्सरसोनियुयोजताश्चदृष्ट्वा मनःक्षुभितंतस्याभवत्तासुचाप्सरःसुनचिरादेवसक्तोभवत्सक्तंचैनंज्ञात्वाअप्सरसउचुर्गच्छामहेवयं
यथागतमिति ॥ ३२ ॥ तास्त्वाष्ट्रउवाचक्वगमिष्यथास्यतांतावन्मयासहश्रेयोभविष्यतीतितास्तमब्रुवन्वयंदेवस्त्रियोप्सरसइंद्रदेवंवरदंपुराप्रभविष्णुवृणी
महइति ॥ ३३ ॥

अथताविश्वरूपोब्रवीदयैवसेंद्रादेवानभविष्यंतीतिततोमंत्रानजजापतैर्मंत्रैरवर्धतत्रिशिराएकेनास्येनसर्वलोकेषुयथावद्विजैःक्रियावद्विर्यज्ञेषुसुहुतंसोमं
पपावेकेनान्नमेकेनसेंद्रान्देवानयेंद्रस्तंविबर्धमानंसोमपानाप्यायितसर्वगात्रंरुद्ध्वाचिंतामापेदेसहदेवैः ॥ ३४ ॥ तेदेवाःसेंद्राब्रह्माणंमभिजग्मुस्तुचुर्विश्व
रूपेणसर्वयज्ञेषुसुहुतःसोमःपीयतेवयमभागाःसंवृत्ताअसुरपक्षोवर्धतेवयंक्षीयामस्तदर्हसिनोविधातुंश्रेयोऽन्तरमिति ॥ ३५ ॥ तान्ब्रह्मोवाचऋषिभार्ग
वस्तपस्तप्यतेदधीचःसयाच्यतांवरंसयथाकलेवरंजत्यात्तथाविधीयतांतस्यास्यिभिर्वज्रंक्रियतामिति ॥ ३६ ॥ ततोदेवास्तत्रागच्छन्त्यत्रदधीचोभगवा
वृषिस्तपस्तेपेसेंद्रादेवास्तंतथाभिगम्योचुर्भगवंस्तपःसुकुशलमभिन्नंचेति ॥ ३७ ॥ तान्दधीचउवाचस्वागतंभवंद्वाउच्यतांकिंक्रियतामितियद्वक्ष्ययत
त्करिष्यामि ॥ ३८ ॥ तेतमब्रुवन्शरीरपरित्यागंलोकहितार्थंभगवान्कर्तुमर्हतीति ॥ ३९ ॥ अथदधीचस्तयैवाविमनाःसुखदुःखसमोमहायोगीआ
त्मानंसमाधायशरीरपरित्यागंचकार ॥ ४० ॥ तस्यपरमात्मन्यपस्तृतेतान्यस्थीनिधातासंगृह्यवज्रमकरोत्तेनवज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येणब्रह्मास्थिसंभूतेनवि
ष्णुप्रविष्टेनेंद्रोविश्वरूपंजघानशिरसांचास्यच्छेदनमकरोत्तस्मादनंतरंविश्वरूपगात्रमथनसंभवंत्वाष्टोत्पादितमेवारिंद्रमिंद्रो जघान ॥ ४१ ॥ तस्यां
द्वधीभूतायांब्रह्मवध्यायांभयादिंद्रोदेवराज्यंपर्यत्यजदप्सुसंभवांचशीतलांमानससरोगतांनलिनींप्रतिपेदेतत्रचैश्वर्ययोगादणुमात्रोभूत्वाबिसग्रंथिंप्रवि
वेश ॥ ४२ ॥ अथब्रह्मवध्याभयप्रनष्टेनैलोक्यनाथेशचीपतौजगदनीश्वरंभूवदेवान् रजस्तमश्वाविवेशमंत्रानप्रावर्ततमहर्षीणांरक्षांसिप्रादुरभवन्
ब्रह्मचोत्सादनंजगामानिंद्राश्चाबलालोकाःसुप्रधृष्यावभूवुः ॥ ४३ ॥ अथदेवाऋषयश्चायुषःपुत्रंनहुषंनामदेवराज्येभिषिषिचुर्नहुषःपंचभिःशतैर्ज्योतिषांल
लाटेज्वलाद्भिःसर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपंपालयांबभूव ॥ ४४ ॥ अथलोकाःप्रकृतिमापेदिरेस्वस्थाश्चक्षुःश्रवणंभूवुः ॥ ४५ ॥ अथोवाचनहुषःसर्वमांशक्रोपभुक्तमु
पस्थितमृतेशचीमितिसएवमुक्ताशचीसमीपमगमदुवाचैनांसुभगेहमिंद्रोदेवानांभजस्वमामिति तंशचीप्रत्युवाचप्रकृत्यात्वंधर्मवत्सलःसोमवंशोद्भवश्च
नार्हसिपरपत्नीधर्षणंकर्तुमिति ॥ ४६ ॥ तामथोवाचनहुषैर्द्रपदमध्यास्यतेमयाऽहमिंद्रस्यराज्यरत्नहरोनात्राधर्मःकश्चित्त्वमिंद्रोपभुक्तेतिसातमुवाचा
स्तिममकिंचिद्भूतमपर्यवसितंतस्यावष्टयेत्वामुपगमिष्यामिकैश्वदेवाहोभिरितिसशस्त्रैवमभिहितोजगाम ॥ ४७ ॥

अथशचीदुःखशोकार्ताभर्तृदर्शनलालसानदुषभयगृहीताबृहस्पतिमुपागच्छत्सचतामत्युद्विग्राह्यैवध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाचा
 नेनैव व्रतेन तं पसाचान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाकृय तदा सा ते इंद्रं दर्शयिष्यतीति सा यमहानियमस्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिमंत्रैराकृयति सोऽपश्रुतिः शचीस
 मीपमगांदुवाच चैनमियमस्मीतित्वया हूतोऽपस्थिता किं ते प्रियं करवाणीति तामूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्याकृता चेति सैनां
 मानसं सरोनयत्तत्रेन्द्रं विसग्रं थिगतमदर्शयन् ॥ ४८ ॥ तामथ पत्नीं कृशां ग्लानां चंद्रो दृष्ट्वा चिंतयां बभूव अहो मम दुःखमिदमुपगतं नष्टं हि मामियमन्वि
 प्ययत्पत्यभ्यंगमदुःखार्तेति तामिन्द्र उवाच कथं वर्तयसीति सतिमुवाच न दुषो मामाकृयति पत्नीं कर्तुं कालश्चास्य मया कृत इति तामिन्द्र उवाच गच्छ न दुषस्त्वया
 वाच्योऽपूर्वेण मामृषियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्वेति ॥ इंद्रस्य महंति वाहनानि संति मनः प्रियाण्यधिरूढानि मया त्वमन्येनोपयातुमर्हसीति सैव मुक्ता हृष्टा
 जगामेन्द्रोऽपि विसग्रं थिमेवाविवेश भूयः ॥ ४९ ॥ अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच न दुषः पूर्णः सकाल इति तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तं समहर्षियुक्तं वा
 हनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत् ॥ ५० ॥ अथ मैत्रावरुणिः कुंभयोनि रगस्य ऋषिवरो महर्षीन्धिक्रियमाणां स्तान्न दुषेणापश्यत्पञ्चाचतमस्य शत
 तः स न दुषमब्रवीदकार्यं प्रवृत्तपापपतस्वमर्ही स पो भवयावद्भूमिर्गिरयश्च तिष्ठेयुस्तावदिति समहर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् ॥ ५१ ॥ अ
 थानिंद्रपुनस्त्रैलोक्यमभवत्ततो देवाः ऋषयश्च भगवंतं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थं भिजग्मुरुचुश्चैनं भगवन्निद्रं ब्रह्म हत्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति ततः स वरदस्तान् ब्रवीदश्व
 मेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रो भियजतां ततः स्वस्थानं प्राप्स्यतीति ततो देवाः ऋषयश्चेंद्रनापश्यन्त्यदा तदा शचीमूचुर्गच्छ सुभगे इंद्रमानयस्वेति सा पुनस्तत्सरः समभ्यग
 च्छादिंद्रश्च तस्मात्सरसः प्रत्युत्थाय बृहस्पतिमभिजगाम बृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाक्रतुं शक्राया हरत तत्र कृष्णसारंगं मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा इंद्रं मरु
 त्पतिं बृहस्पतिः स्वस्थानं प्रापयामास ॥ ५२ ॥

ततः सदेवराट् देवैर्ऋषिभिः स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव ह ब्रह्मवध्यां चतुर्षु स्थानेषु वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजदेवमिन्द्रो ब्रह्मतेजः प्रभावोपबृंहि
तः शत्रुवधं कृत्वा स्वं स्थानं प्रापितः ॥ ५३ ॥ आकाशगंगागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपास्य शत्रोन् क्रमान् क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः स भरद्वाजेन ससलिलेन
पाणिनोरसिताडितः सलक्षणोरस्कः संवृत्तः ॥ ५४ ॥ भृगुणामहर्षिणा शमोऽग्निः सर्वभक्षत्वं मुपानीतः ॥ ५५ ॥ अदितिर्वैदेवानामन्नमपचदेतद्ब्रुक्वाऽसुरान् ह
निष्यंतीति तत्र बुधो ब्रतचर्या समाप्ता वा गच्छददिति चावोचद्विष्वादेहीति तत्र देवैः पूर्वमेतत्प्राश्यं नान्येनेत्यदितिर्भिक्षां नादादयभिक्षाप्रत्याख्यानरुषित्वेन बुधे
न ब्रह्मभूतेनादितिः शम्ना अदितेरुदरे भविष्यति व्यथा विवस्वतो द्वितीयजन्मन्यडं संज्ञितस्य अडं मातुरदित्यामारितं समार्तडो विक्स्वानभवच्छाद्देवः ॥ ५६ ॥ द
क्षस्य यावैदुहितरः षष्टिरासंस्ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदश प्रादाद्दश धर्माय दशमं नवे सप्तविंशतिमिदं देता सुतुल्या सुनक्षत्राख्यांगता सुसोमो रोहिण्यामभ्यधिकं
प्रीतिमानभूतं तस्ताः शिष्टाः पत्यर्ह्यर्ष्यावत्यः पितुः समीपंगत्वे मम र्यं शशं सुभगवन्नस्मा सुतुल्यप्रभावा सुसोमो रोहिणीं प्रत्यधिकं भजतीति सो ब्रवीद्यक्ष्मणं मां वि
श्येतेति दक्षशापत्सोमं राजानं यक्ष्मा विवेश स यक्ष्मणा विष्टो दक्षमगाद्दक्षश्चैनमब्रवीन्नसमं वर्तयसीति तत्र र्षयः सोममब्रुवन्क्षीयसैयक्ष्मणा पश्विमायां दिशि
समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थं तत्र गत्वा आत्मानमभिषेचयस्वेत्यथा गच्छत्सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थं गत्वा चात्मनः सेचनमकरोत्स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मां क्षयामा
सतत्र चावभांसितस्तो र्येयदा सोमस्तदा प्रभृति च तीर्थं तत्र भासमिति नाम्ना स्यात्तं बभूव ॥ ५७ ॥ तच्छापादद्यापि क्षीयते सोमोऽमावास्यां तरस्यः पौर्णमासीमा
त्रेधिष्ठितो मघलेखा प्रतिच्छन्नं वपुर्दर्शयति मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्य शंशलक्ष्म विमलमभवत् ॥ ५८ ॥ स्थूलशिसं महर्षिर्मरोः प्रागुत्तरे दिग्विभागे तपस्तेपे
ततस्तस्य तपस्तप्यमानं स्य सर्वगंधवहः शुचिर्वायुर्वायमानः शरीरमसृशत्सतपसा तां पितशरीरः कशो वायुनोपवीज्यमानो हृदये परितोषमगमत्तत्र किल त
स्यानिलं व्यजनं कृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभां निदर्शितवन्त इति स एतान् शशाप न सर्वकालं पुष्पवंतो भविष्यथेति ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणमाहात्म्यकथनपरोपथः स्पष्टार्थः ॥ ६३ ॥ क्षत्रियमाहात्म्यमप्याह क्षत्रमिति ॥ ६४ ॥ उपसंहरति यदेतदिति यदेतद्वत्क्षत्रगतं तेजोऽग्नीषोमीयमतस्तेनैव तेजसा जगद्धार्यतेऽतो जगदप्याग्नीषोमीयमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ सूर्याचंद्रमसौ अग्नीषोमौ चक्षुः परमेश्वरनेत्राभ्यामुत्पन्नत्वात् केशाः अंशवः किरणाः बोधयश्चंद्रः तापयन्सूर्यः ॥ ६६ ॥ तौ जगत्कर्षयतः यस्मात्तस्मात्तौ तृष्णी लृप्यते रिन् तस्य इगुपधात्किदितिकित्वं अलुक् समासः तृष्णी अग्नीषोमौ केशौ अंशु इवांशुस्य सः तृष्णी केश इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ हरिनामनिर्वक्ति इलेति इळोपहूतां सह दिवेत्यादि मंत्रेणाहूतो हंत्योगात्

नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम पुरा महर्षिर्वभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितं जलः कृतः स्वेद प्रस्यंदनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः ॥ ६० ॥ उक्तश्चाप्यपेयो भविष्यत्येतच्च ते तोयं वडवामुखसंज्ञितेन पेपीयमानं मधुरं भविष्यति तदेतदद्यापि वडवं मुखसंज्ञितेनानुवर्तिना तोयं समुद्रात्पीयते ॥ ६१ ॥ हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कन्यां रुद्रश्च कमेभृगुरपि च महर्षिर्हिमवंतमागत्या ब्रवीत् कन्यामिमां मे देहीति तमब्रवीद्धिमवानभिलक्षितो वरो रुद्र इति तमब्रवीद्गुर्यस्मात्त्वया हं कन्यावरणरुतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान्भाजनं भविष्यतीति ॥ ६२ ॥ अद्य प्रभृत्येतदवस्थितं पृथिवी च न तदेवां वधं माहात्म्यं ब्राह्मणानां ॥ ६३ ॥ क्षत्रमपि च ब्राह्मणप्रसादा देवशाश्वतीमव्ययां च पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे ॥ ६४ ॥ यदेतद्वत्क्षत्रमाग्नीषोमीयं तेन जगद्धार्यते ॥ ६५ ॥ उच्यते सूर्याचंद्रमसौ चक्षुः केशाश्चैवांशवः स्मृताः ॥ बोधयं स्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ॥ ६६ ॥ बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥ अग्नीषोम, कृते रैभिः कर्मभिः पांडुनंदन ॥ तृष्णी केशो हमीशानो वरदो लोकभावनः ॥ ६७ ॥ इलोपहूतयोगेन हरिभागं क्रतुष्वहं ॥ वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्तस्माद्हरिहं स्मृतः ॥ ६८ ॥ धामसारोहिभूतानां मृतं चैव विचारितं ॥ क्रतुधामाततो विप्रैः सद्यश्चाहं प्रकीर्तितः ॥ ६९ ॥ नष्टां च धरणीं पूर्वमविदं वै गुहागतां ॥ गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्निरभिप्लुतः ॥ ७० ॥ शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमाचयो भवेत् ॥ तेनाविष्टं तु यत्किंचिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः ॥ ७१ ॥ यास्को मामृषिरव्यग्रानैकयज्ञेषु गीतवान् ॥ शिपिविष्ट इति त्वस्माद्बुद्ध्यनामधरोत्यहं ॥ ७२ ॥ स्तुत्वामां शिपिविष्टेति यास्कः ऋषिरुदारधीः ॥ मत्संसादादधोनष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥ ७३ ॥

यज्ञभागं हरे हरणं कुर्वेऽतो हं हरिरित्यर्थः वर्णश्च हरिर्हरिन्मणितुल्यस्तस्माद्हरिरिति ॥ ६८ ॥ क्रतुधामशब्दमिर्वक्ति धामेति धामशब्दो लोकसारवाची क्रतुमबाधितं धाम सत्तास्कूर्तिस्त्वं यस्य स क्रतुधामेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ नष्टां जले मग्रां धरणीं विदति लभत इति गोविंद इत्यर्थः ॥ ७० ॥ हीनानित्यक्तानि रोमाणी वरो माणि अंशवः अवयवाः येन शिपिर्निष्कल इत्यर्थः तेन शिपिना रूपेण यत्किंचिद् आविष्टयेन अतो यं शिपिविष्ट इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अधोनष्टं वेदहरणवेलायां पातालैर्हृतं ॥ ७३ ॥

अजशब्दनिर्वक्ति नहीति ॥ ७४ ॥ नोक्तेति सत्यभाषित्वात् ॥ ७५ ॥ पृथिव्यमेजांसिसत्त्वावाकाशौत्यत्तदुभयात्मत्वाद्वासत्यनामाहमित्यर्थः पौष्करेमन्नाभिकमलोत्थे ॥ ७६ ॥ सत्वेनतायतेपालय
तेवासत्वंतनोतिविस्तारयतिवासत्त्वतःसत्त्वमस्यस्मिन्नितिसत्त्वतः सत्त्वपूर्वकमेवसर्वकर्मचरतीतिसत्त्वतः सत्त्वतएवसात्वतः तायुस्तानपालनयोस्तनुविस्तारेआभ्यांसत्त्वशब्दपूर्वाभ्यांऽः तत्पूर्वमरुद्रामित्यत्रशु
तोमत्वर्थीयस्तत्प्रत्ययोवाहुलकासत्त्वशब्दादपि अन्तेतैद्धितांतानुकरणमेवप्रातिपदिकं सत्त्वब्रह्मतद्वंतःसत्त्वतः आर्षभत्वं तेषामिदं त्रंसात्वतंपांचरात्रादितज्जन्मज्ञानेनदृष्टोहंसत्त्वतोवेत्यभिप्रेत्याहु सत्त्वादिति ॥
॥ ७७ ॥ निराशीःकर्मनिष्कामकर्म ॥ ७८ ॥ कृषामीति कृष्णायसोलांगलकीलरूपी ॥ ७९ ॥ विशब्दःपक्षिवाचीव्योमचारित्वसामान्याद्वायुतेजसोर्मघरूपास्त्वप्सुचवर्तते कुःपृथ्वीशब्दआकाशवच्च

नहिजातो न जायेयं न जनिष्ये कदाचन ॥ क्षेत्रज्ञःसर्वभूतानांतस्मादहमजःस्मृतः॥ ७४ ॥ नोक्तपूर्वमयाक्षुद्रमश्लीलंवाकदाचन ॥ क्रताब्रह्मसुतासामेसत्यादे
वीसरस्वती ॥ ७५ ॥ सच्चासच्चैवकौतियमयावेशितमात्मनि ॥ पौष्करेब्रह्मसदनेसत्यंमामृषयोविदुः ॥ ७६ ॥ सत्वान्नच्युतपूर्वोहंसत्वंवैविद्धिमत्कृतं ॥ जम्बनी
हाभवेत्सत्त्वंपौर्विकंमेधनंजय ॥ ७७ ॥ निराशीःकर्मसंयुक्तःसत्त्वतश्चाप्यकल्मषः ॥ सात्वतज्ञानदृष्टोहंसत्त्वतामितिसात्वतः ॥ ७८ ॥ कृषामिमेदिनींपार्थभूत्वा
काष्णायसोमहान् ॥ कृष्णोवर्णश्चमेयस्मात्तस्मात्कृष्णोहमर्जुन ॥ ७९ ॥ मयासंश्लेषिताभूमिरद्विव्योमचवायुना ॥ वायुश्चतेजसासार्धवैकुण्ठत्वंततोमम ॥
॥ ८० ॥ निर्वाणंपरमंब्रह्मधर्मोसौपरउच्यते ॥ तस्मान्नच्युतपूर्वोहमच्युतस्तेनकर्मणा ॥ ८१ ॥ पृथिवीनभसोचोभेविश्रुतेविश्वतोमुखे ॥ तयोःसंधारणार्थं हि
मामंधोक्षजमंजसा ॥ ८२ ॥ निरुक्तंवेदविदुषोवेदशब्दार्थचित्तकाः ॥ तेषांगायतिप्राग्भवंशोअधोक्षजइतिस्यितिः ॥ ८३ ॥ शब्दएकपदैरेषव्याहृतःपरमर्षिभिः ॥
नान्योऽप्यधोक्षजोलोकेऽकृतंनारायणंप्रभुं ॥ ८४ ॥ घृतंममार्चिषोलोकेजंतूनांप्राणधारणं ॥ घृताच्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैःपरिकीर्तितः ॥ ८५ ॥ त्रयोहिधातवःस्यां
ताःकर्मजाइतियेस्मृताः ॥ पित्तंश्लेष्माचवायुश्चएषसंघातउच्यते ॥ ८६ ॥ एनैश्चधार्यतेजंतुरेतैःक्षीणैश्चक्षीयते ॥ आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुमांप्रचक्षते ॥
॥ ८७ ॥ दृषोर्हिभगवान्यर्मःस्यातोलोकेषुभारत ॥ नैघंटुकपदास्यानेविद्धिमां वृषमुत्तमं ॥ ८८ ॥

नः एतेषांसमाहारोविकुण्ठं वर्णागमेनविकुण्ठशब्दउत्पन्नः विकुण्ठानामयंश्लेषणकर्तव्येकुण्ठइत्यभिसंधायाह मयेति विगताकुण्ठापंचानांभूतानामेलनेअसामर्थ्यस्यसःविकुण्ठः स्वार्थेनद्वितः इतिस्पष्टोर्थः ॥ ८० ॥
॥ ८१ ॥ अघइतिपृथिवी अक्षुष्मासौइत्यतोऽक् आकाशः तेउभेसंजयतिसंगेनधारयतीतिअधोक्षजइत्याहु पृथिवीति अधोक्षशब्दपूर्वात्संजेःकः अनिदितामितिनकारलोपः ॥ ८२ ॥ निर्वचमंतरमाह
निरुक्तमिति ॥ ८३ ॥ एकपदैःपृथक्पदैः प्राग्भवंशोयज्ञशालैकदेशेअतंतिसततंगच्छत्यस्मिन्नितिअः अतसातत्त्वमनेऽस्मात् प्रोक्षः दुहप्रपूरणेऽस्मात् औणादिकःसः गुणक्षयभावी जायतेस्मात्सर्वसिद्धिजः
जगद्भयस्थितिजन्मस्थानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ ममबन्धित्वरूपस्यार्चिषोवर्धकमितिशेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ त्रयोधातवउपाधिभूताःसंत्यस्यसन्निधातुः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ सुसमाहित्वात्पत्वं

॥ ८९ ॥ विभुपदं व्याचष्टे नचादिमिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ त्रीणिककुदानि उच्चप्रदेशाः स्कंधपोत्रदंष्ट्रायस्य त्रिककुदः शरीरस्येतिसामानाधिकरण्यं ॥ ९३ ॥ विशेषेण रिगन्तितत्त्वानां परिसंख्यानाख्यं प्रविलयं करोतीति विरिचिद्वैत्यर्थः रेचनादिति पाठे रेचनद्वारा तत्साध्यं चेत्तन्मेवलक्षणीयं ॥ ९४ ॥ कपिलं पीतं आदित्यपुरुषं प्रकृत्यच्छंदोग्ये आप्रणखात्सर्ववसुवर्णइति श्रुतेः ॥ ९५ ॥ छंदसि सप्तमिदं लिङ्गा

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ॥ तस्माद्दृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ ८९ ॥ नचादि न मध्यं तथा चैव नांतं कदाचिद्ददंतं सुराश्चासुराश्च ॥ अनाद्यो
त्यमध्यस्तथाचाप्यनंतः प्रगीतो ह मीशो विभुर्लोकसाक्षी ॥ ९० ॥ शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनं जय ॥ नच पापानि गृह्णामि ततो ह वै शुचिश्च वाः ॥ ९१ ॥
एकशृंगः पुरा भूत्वा वराहो नंदिवर्धनः ॥ इमां चोद्धृतवान्भूमिमेकशृंगस्ततो ह ॥ ९२ ॥ तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ॥ त्रिककुत्तेन त्रिस्थितः शरीर
स्य तु मापनात् ॥ ९३ ॥ विरिचिद्वैत्योक्तं कापिलं ज्ञानचित्तकैः ॥ सप्रजापतिरेवाहं चेत्तनात्सर्वलोककृत् ॥ ९४ ॥ विद्यासहायवंतं मामादित्यस्य सना
तनं ॥ कपिलं प्रादुराचार्याः सांख्यानिश्चितनिश्चयाः ॥ ९५ ॥ हिरण्यगर्भोद्युतिमान्य एष छंदसि स्तुतः ॥ योगैः संपूज्यते नित्यं स एवाहं भुवि स्मृतः ॥ ९६ ॥ एक
विंशतिसाहस्रं क्रग्वेदं मां प्रचक्षते ॥ सहस्रशाखं यत्सामये वै वेदविदो जनाः ॥ ९७ ॥ गायं त्यारण्यके विप्रामद्भक्तास्ते हि दुर्लभाः ॥ षट्पंचाशतमष्टौ च सप्तत्रिंशं
तमित्युत ॥ ९८ ॥ यस्मिन्शाखाय जुर्वेदसोहमाध्वर्यवे स्मृतः ॥ पंचकल्पमथर्वाणं कृत्याभिः परिवृंहितं ॥ ९९ ॥ कल्पयंति हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा ॥ शा
खाभेदाश्च ये केचिद्याश्च शाखासु गीतयः ॥ १०० ॥ स्वरवर्णसमुच्चारः सर्वास्तान्विद्धि मत्कृतान् ॥ यत्तद्वयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदं ॥ १०१ ॥ सोहमेवोत्तरेभा
गे क्रमाक्षरविभागवित् ॥ वामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना ॥ १०२ ॥ पांचालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ॥ बाभ्रव्यगोत्रः सवभौ प्रथमं क्रम
पारगः ॥ ३ ॥ नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमं ॥ क्रमं प्रणीय शिष्यां च प्रणयित्वा स गालवः ॥ ४ ॥ कंडरीकोथराजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ॥ जातीमरणजं
दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ॥ ५ ॥ सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां संपदं गतः ॥ पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणांतरे ॥ ६ ॥

जिमानी सूत्रात्मा भुवि चतुर्मुखः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ क्रमविभागः पदद्वयमादाय पूर्वविद्युत्तरमुत्तरेण संदध्यात् यथा अग्निमीळे इके पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्येत्यादि अक्षर
विभागः पदविभागः वामेति वामदेवादिष्टेन ध्यानमार्गेण मामाराधयता पांचालेन मुनिनेतिसंबंधः ॥ १०२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कंडरीक इति कुलनाम साप्तजन्मिकं जन्मादिदुःखं स्मृत्वा तीव्रतमवैराग्याच्छीघ्रयोगि
नां संपदं ऐश्वर्यमतः प्राप्त इति सार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ अपाहरतुनाशितवान् रुद्र इति शेषः ॥ ९ ॥ तत् शूलं कर्तुं ॥ १० ॥ आवयोर्नरनारायणयोरंतिकात् आगच्छत् आगतं ॥ ११ ॥ तत्तेजसा शूलं तेजसा ॥ १२ ॥ १३ ॥ एनं समुद्धृतं उद्गीयागतं रुद्रं ॥ १४ ॥

धर्मस्य कुरुशार्दूल ततो हं धर्मजः स्मृतः ॥ नरनारायणौ पूर्वतपस्ते पतुरव्ययं ॥ ७ ॥ धर्मयान्नं समारूढौ पर्वते गंधमादने ॥ तत्कालसमये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ॥ ८ ॥
न चैवाकल्पयद्वागंदक्षोरुद्रस्य भारत ॥ ततो दधीचिवचना दक्षयज्ञमपाहरत् ॥ ९ ॥ ससर्ज शूलं कोपेन प्रज्वलंतं मुहुर्मुहुः ॥ तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं
सविस्तरं ॥ १० ॥ आवयोः सहसा गच्छद्दृष्ट्या श्रममंतिकात् ॥ वेगेन महता पार्थ पतन् नारायणोरसि ॥ ११ ॥ ततस्तत्तेजसा विष्टाः केशानां नारायणस्य ह ॥ धभूवुर्मु
जं वर्णास्तु ततो हं मुंजकेशवान् ॥ १२ ॥ तच्च शूलं विनिर्द्धृतं हुंकारेण महात्मना ॥ जगाम शंकरकरं नारायणसमाहतं ॥ १३ ॥ अथ रुद्र उपाधावत्तावपीतपसान्वि
तौ ॥ तत एनं समुद्धृतं कंठे जग्राह पाणिना ॥ १४ ॥ नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकंठता ॥ अथ रुद्र विघातार्थमिषीकां नर उद्धरन् ॥ १५ ॥ मंत्रैश्च संयुजो ज
शुसो भवत्यरश्चुर्महान् ॥ क्षिप्तश्च सहसा तेन खंडनं प्राप्तवांस्तदा ॥ १६ ॥ ततो हं खंडपरशुः स्मृतः परशुखंडनात् ॥ अर्जुन उवाच अस्मि न्युद्धेतुवार्णो यत्रै
लोक्य शमने तदा ॥ १७ ॥ फोजयं प्राप्तवांस्तत्र शंसै तन्मे जनार्दन ॥ श्रीभगवानुवाच तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः ॥ १८ ॥ उद्दिग्नाः सहसार्क
त्वाः सर्वे लोकस्तदा भवन् ॥ नागृक्त्वात्पावकः शुभ्रं मखेषु सुद्धृतं हविः ॥ १९ ॥ वेदान प्रतिभांति स्म कृषीणां भावितात्मनां ॥ देवान् रजस्तमश्चैव समाविविशंतु
स्तदा ॥ २० ॥ वसुधासंचकं पेचनभश्च विपफालह ॥ निप्रभाणि च ते जांसि ब्रह्मा चैवा स न च्युतः ॥ २१ ॥ अगाच्छोषं समुद्रश्च हिमवांश्च व्यशीघ्रत ॥ तस्मिन्नेवं
समुत्पन्ने निमित्ते पांडुनंदन ॥ २२ ॥ ब्रह्मावृतो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ आजगामांशुतं देशं यत्र युद्धमवर्तत ॥ २३ ॥ सौजलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्रो नि
रुक्तगः ॥ उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वैशिवं ॥ २४ ॥ न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हितकाम्यया ॥ यदरक्षमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनं ॥ २५ ॥ कदस्थं क
र्तुं निर्द्धमं कर्तंति च यं विदुः ॥ व्यक्तिभावं गतस्यास्य एकामूर्तिरियं शुभा ॥ २६ ॥ नरो नारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्भवौ ॥ तपसां महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव
तौ ॥ २७ ॥ अहं प्रसादजस्तस्य कुतश्चि कारणांतरे ॥ त्वंचैव क्रोधजस्तात् पूर्वसर्गसनातनः ॥ २८ ॥ मया च सार्द्धं वरद विबुधैश्च महर्षिभिः ॥ प्रसादया शुलोका
नां शांतिर्भवतु माचिरं ॥ २९ ॥

आक्षिप्तः तेन रुद्रशूलेन रुद्रेण वा ॥ १६ ॥ रुद्रस्य खंडपरशुत्वप्रसिद्धिस्तु मदनन्यत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
शितिकंठता कृष्णवर्णस्य नारायणस्य संबन्धान् नीलकंठत्वं रुद्रो गत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ इषीकैव परशुतां प्राप्तं क्षिप्तः

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति शांतिः ॥ नै. भा. द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥ ॥ ७ ॥ सौते इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 ब्रह्मणा त्वेव मुक्तस्तुरुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ॥ प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुं ॥ शरणं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं प्रभुं ॥ ३० ॥ ततो थवरदो देवो जितक्रोधो
 जितेन्द्रियः ॥ प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह संगतः ॥ ३१ ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः ॥ उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ॥ ३२ ॥ यस्त्वांवे
 त्सि समांवेत्तियस्त्वामनुसमामनु ॥ नावयो रंतरं किंचिन्माते भूदुद्धिरन्यथा ॥ ३१ ॥ अद्य प्रभृति श्रीवत्सः शूलां कोमेभवत्वयं ॥ मम पाण्यंकितश्चापि श्रीकंठ
 स्त्वं भविष्यसि ॥ ३३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परं कृतं तदा ॥ सख्यं चैवा तुलं कृत्वा रुद्रेण सहिता दृषी ॥ ३४ ॥ तपस्ते पतुरव्यग्रौ विस्त
 ज्यत्रिदिवौ कसः ॥ एष ते कथितः पार्थ नारायण जयो मये ॥ ३५ ॥ नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ॥ ऋषिभिः कथितानीह यानि संकीर्तितानि ते ॥
 ॥ ३६ ॥ एवं बहुविधैरूपैश्चरामीह वसुंधरां ॥ ब्रह्मलोकं च कौंतेय गोलोकं च सनातनं ॥ ३७ ॥ मया त्वं रक्षितो युद्धे महांतं प्राप्तवान् जयं ॥ यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे
 संप्रत्युपस्थिते ॥ ३८ ॥ तं विद्धि रुद्रं कौंतेय देवदेवं कपर्दिनं ॥ कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ॥ ३९ ॥ निहतास्ते न वै पूर्वहतवानसि यान् रिपून् ॥ अप्रमे
 यप्रभावं तं देवदेवमुमापति ॥ नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमक्षयं ॥ १४० ॥ यश्च ते कथितः पूर्वक्रोधजेति पुनः पुनः ॥ तस्य प्रभाव एवाग्रे यच्छ्रुतते धनं जय ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमहाभारतेशांतिः ॥ मोक्षः ५० ॥ नारायणीये द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥ ॥ ७ ॥ शौनक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यानं भवता
 परिकीर्तितं ॥ यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १ ॥ सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनं ॥ न तथा फलदं सौते नारायण कथा यथा ॥ २ ॥ पावितांगीः
 स्म संवृत्ताः श्रुत्वे मामादितः कथां ॥ नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रमोचनीं ॥ ३ ॥ दुर्दर्शो भगवान् देवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ सब्रह्मकैः सुरैः कृत्स्नैरन्यैश्चैव महर्षि
 भिः ॥ ४ ॥ दृष्टवान् नारदो यत्तु देवं नारायणं हरिं ॥ नूनमेतद्ध्यानुमतं तस्य देवस्य सूतज ॥ ५ ॥ यदृष्टवान् जगन्नाथमनिरुद्धतनौ स्थितं ॥ यत्पाद्रवत्पुनर्भूयो नारदो देव
 सत्तमौ ॥ ६ ॥ नरनारायणौ द्रष्टुं कारणं तद्ब्रवीहि मे ॥ सौतिरुवाच ॥ तस्मिन् ज्ञेयवर्त्तमाने राज्ञः पारिक्षितस्य वै ॥ ७ ॥ कर्मांतरेषु विधिवद् वर्त्तमानेषु शौनक ॥ रु
 णद्वैपायनं व्यासं ऋषिं वेदनिधिं प्रभुं ॥ ८ ॥ परिपप्रच्छ राजेंद्रः पितामहपितामहं ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्वेतद्वीपान्निवृत्तेन नारदेन सुरर्षिणा ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 ध्यायतां भगवद्वाक्यं चेष्टितं किमतः परं ॥ बदर्याश्रममागम्य समागम्य च तावती ॥ १० ॥ कियंतं कालमवसत्कां कथां पृष्ट्वांश्च सः ॥ इदं शतसहस्रादिभारता
 ख्यानविस्तरात् ॥ ११ ॥ आमंथ्य मतिमंथेन ज्ञानोदधिमुत्तमं ॥ नवनीतं यथा दध्ना मलयच्छंदनं यथा ॥ १२ ॥ आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्यो मृतं यथा ॥ स
 मृत्युतमिदं ब्रह्मन्कथामृतमिदं तथा ॥ १३ ॥ तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयं ॥ स ईशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावः ॥ १४ ॥ अहो नारायणं ते जोद्दुर्द
 शं द्विजसत्तम ॥ यत्राविशंति कल्पांते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ॥ १५ ॥ ऋषयश्च सगंधर्वा यच्च किंचिच्चराचरं ॥ न ततोस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च ॥ सर्वाश्रमाभिग
 मनं सर्वतीर्थाविगाहनं ॥ न तथा फलदं चापि नारायणकथायथा ॥ १७ ॥ सर्वथा पाविताः स्मेहश्रुत्वे मामादितः कथां ॥ हरेर्विश्वेश्वरस्येह सर्वपापप्रणाशनीं ॥ १८ ॥
 न चित्रं कृतवांस्तत्र यदार्यो मेघनंजयः ॥ वासुदेवसहायो यः प्राप्तवान्जयमुत्तमं ॥ १९ ॥ न चास्य किंचिदप्राप्यं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ॥ त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स य
 थासीत्सात्यकृत्सवै ॥ २० ॥ ग्रन्याश्च सर्व एवा सन् ब्रह्मस्ते मम पूर्वजाः ॥ हिताय श्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः ॥ २१ ॥ तपसा यमुदृश्यो हि भगवान् लोकपूजि
 तः ॥ यं दृष्ट्वं तस्ते साक्षाच्छ्रीवत्सां कविभूषणं ॥ २२ ॥ तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिजः ॥ न चात्पतेजसंष्टिं वेद्यि नारदमव्ययं ॥ २३ ॥ श्वेतद्वीपं संमांसाद्य
 येन दृष्टः स्वयं हरिः ॥ देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनं ॥ २४ ॥ यदृष्ट्वांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितं ॥ बदरीमाश्रमं यत्तु नारदः प्राद्रवत्पुनः ॥ २५ ॥ नरनारा
 यणौ द्रष्टुं किंतु तत्कारणं मुने ॥ श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिजः ॥ २६ ॥ बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावती ॥ कियंतं कालमवसत्प्रश्नान्कान् पृष्ट्वांश्च ह
 ॥ २७ ॥ श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन्वासुमहात्मनि ॥ किमब्रूतां महात्मानो नरनारायणावती ॥ २८ ॥ तदेतन्मे यथा तत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ वैशंपायन उवा
 च ॥ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ॥ २९ ॥ यस्य प्रसादाद्दृश्यामि नारायणकथामिमां ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिं मव्ययं ॥ ३० ॥ निवृत्तो नार
 दो राजंस्तरसामैरुमागमत् ॥ हृदयेनोद्बुद्धं भारं यदुक्तं परमात्मना ॥ ३१ ॥ पश्चादस्याभवद्वाजनात्मनः साध्वसंमहत् ॥ यद्गत्वा दूरमध्वानं क्षेमी पुनरिहागतः
 ॥ ३२ ॥ मेरोः प्रचक्राम ततः पर्वतं गंधमादनं ॥ निपपात च स्वात्पूर्णं विशालं बदरीमनु ॥ ३३ ॥ ततः सदृशो देवौ पुराणावपि सत्तमौ ॥ तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनि
 शौमहावतौ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ जालपादाहंसास्तदंकितभुजौहंसपादांकितभुजौ चक्रलक्षणौचक्रांकितपादौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 तेजसाभ्यधिकौसूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ॥ श्रीवत्सलक्षणौपूज्यौजटामंडलधारिणौ ॥ ३५ ॥ जालपादभुजौतौपादयोश्चक्रलक्षणौ ॥ व्यूढोरस्कौदीर्घभु
 जौतथामुष्कचतुष्किणौ ॥ ३६ ॥ षष्टिदंतावष्टदंष्ट्रौमेघौघसदृशस्वनौ ॥ स्वास्यौपृथुललाटौचसुभ्रूसुहनुनासिकौ ॥ ३७ ॥ आतपत्रेणसदृशेशिरसीदेवयोस्त
 योः ॥ एवंलक्षणसंपन्नौमहापुरुषसंज्ञितौ ॥ ३८ ॥ तौदृष्ट्वानारदोदृष्टस्ताभ्यांचप्रतिपूजितः ॥ स्वागतेनाभिभाष्याथपृष्ठश्रानामयंतथा ॥ ३९ ॥ बभूवांतर्गत
 मतिर्निरीक्ष्यपुरुषोत्तमौ ॥ सदागतास्तत्रयेवैसर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४० ॥ श्वेतद्वीपेमयादृष्टास्तादृशादृषिसत्तमौ ॥ इतिसंचित्यमनसाकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥
 ॥ ४१ ॥ संचोपविविशेतत्रपीठकुशमयेशुभे ॥ ततस्तौतपसांवासौयशसांतेजसामपि ॥ ४२ ॥ ऋषीशमदमोपतौकृत्वापौर्वाहिकंविधिं ॥ पश्चान्नारदमव्य
 ग्रौपाद्यार्घ्याभ्यामथार्चतः ॥ ४३ ॥ पीठयोश्चोपविष्टौतौकृतातिथ्याङ्गिकौनृपौ ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुसदेशोभिव्यराजत ॥ ४४ ॥ आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवा
 टौयथाग्निभिः ॥ अथनारायणस्तत्रनारदंवाक्यमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ सुखोपविष्टंविश्रांतंकृतातिथ्यंसुखस्थितं ॥ नरनारायणावूचतुःअपीदानींसभगवान्परमा
 त्मासनातनः ॥ ४६ ॥ श्वेतद्वीपेत्वयादृष्टआवयोःप्रकृतिःपरा ॥ नारदउवाच दृष्टोमेपुरुषःश्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ॥ ४७ ॥ सर्वलोकाहितत्रस्यास्तथा
 देवाःसहर्षिभिः ॥ अद्यापिचैनंपश्यामियुवांपश्यन्सनातनौ ॥ ४८ ॥ यैर्लक्षणैरुपेतःसहरिरव्यक्तरूपधृत् ॥ तैर्लक्षणैरुपेतौहिव्यक्तरूपधरौयुवां ॥ ४९ ॥ दृष्टौयुवांम
 यातत्रतस्यदेवस्यपार्श्वतः ॥ इहैवचागतास्म्यद्यविष्टष्टःपरमात्मना ॥ ५० ॥ कोहिनामभवेत्तस्यतेजसायशसाश्रिया ॥ सदृशस्त्रिषुलोकेषुक्रतेधर्मात्मजौयुवां
 ॥ ५१ ॥ तेनमेकथितःकृत्स्नोधर्मःक्षेत्रज्ञसंज्ञितः ॥ प्रादुर्भावाश्चकथिताभविष्याद्दृश्येयंया ॥ ५२ ॥ तत्रयेपुरुषाःश्वेताःपंचेंद्रियविवर्जिताः ॥ प्रतिबुद्धाश्चतेसर्वे
 भंक्ताश्चपुरुषोत्तमं ॥ ५३ ॥ तेर्चयंतिसदादेवंतैःसार्धंरमतेचसः ॥ प्रियभक्तोहिभगवान्परमात्माद्विजप्रियः ॥ ५४ ॥ रमतेसोर्च्यमानोहिसदाभागवत्प्रियः ॥ विश्व
 भुक्सर्वगोदेवांमाधवोभक्तवत्सलः ॥ ५५ ॥ सकर्त्ताकारणंचैवकार्यंचातिबलद्युतिः ॥ हेतुश्चाज्ञाविधानंचतत्त्वंचैवमहायशाः ॥ ५६ ॥ तपसायोज्यसोत्मानंश्वेत
 द्वीपात्परंहियत् ॥ तेजइत्यभिविख्यातंस्वयंभासावभासितं ॥ ५७ ॥ शांतिःसात्रिषुलोकेषुविहिताभावितात्मना ॥ एतयाशुभयाबुद्ध्यानैष्ठिकंव्रतमास्थितः ॥ ५८ ॥
 ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ अष्टमलोत्सेधामित्यत्र नलवत्सर्वयुक्तत्वान्नलशब्देन अंगुलं पादं तलेति पाठेऽपि हस्तस्य तलमंगुलोच्छ्रायमेव भवति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एकांतगतबुद्धिभिः अव्यभिचरितबुद्धिभिः ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षप० नैलकंठीये भारतभावादीपे त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ ॥ ७ ॥ धन्यो सीत्यध्याये भूतपंचकात्मकं शरीरं
 समनस्कं येन सृष्टं यो विद्यासहायो विद्यैकलभ्यस्तं सूर्यद्वारेण विंशतीत्युक्तं तत्रायमर्थः आदित्यमंडलांतःस्थे नारायणे सम्यग्दत्तदृष्टिः पुरुषस्तदेकाग्रतया यदा शरीरं सर्वात्मना विस्मरति तदा दग्धसर्वांगी भवति तत

न तत्र सूर्यस्तपति न सोमो भिविराजते ॥ न वायुर्वातिं देवेशे तपश्चरति दुश्चरं ॥ ५९ ॥ वेदीमष्टमलोत्सेधं भूमा वास्याय विश्वरुत् ॥ एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहु
 रुंदकुमुखः ॥ ६० ॥ सांगानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपे सुदुश्चरं ॥ यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयंपशुपतिश्च यत् ॥ ६१ ॥ शेषाश्च विबुधश्चेष्टादैत्यदानवराक्षसाः ॥ नागाः सु
 र्णाग्धर्वाः सिद्धाराजर्षयश्च ये ॥ ६२ ॥ हव्यं कव्यं च सततं विधियुक्तं प्रयुजते ॥ कृत्स्नं तु तस्य देवस्य चरणेषु पतिष्ठतः ॥ ६३ ॥ याः क्रियाः संप्रयुक्ताश्च एकांतग
 तबुद्धिभिः ॥ ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयं ॥ ६४ ॥ न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ॥ विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्यैकान्तिकंगतः ॥ ६५ ॥ इह
 चैवागतस्तेन विस्मृतः परमात्मना ॥ एवं मे भगवान् देवः स्वयमास्यात वा न्हरिः ॥ ६६ ॥ आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभार
 ते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मप० नारायणीये त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नरनारायणावचतुः- धन्योऽस्य
 नुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयंप्रभुः ॥ न हितं दृष्टवान् कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयं ॥ १ ॥ अव्यक्तयोनिर्भगवान् दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः ॥ नारदैतद्दिनौ सत्यं वचनं समुदा
 हृतं ॥ २ ॥ नास्य भक्तास्त्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ॥ ततः स्वयं दर्शितवान् स्वमात्मानं द्विजोत्तम ॥ ३ ॥ तपोहितप्यतस्तस्य यत्स्थानं परमात्मनः ॥ न तस्मिं प्राप्नुते
 कश्चिद्वृत्त्या वा द्विजोत्तम ॥ ४ ॥ या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्युतिः ॥ स्यान्स्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ॥ ५ ॥ तस्मादुत्तिष्ठते विप्रदेवा हि विश्वभुवः पतेः ॥
 क्षमाक्षमावतां श्रेष्ठयया भूमिस्तु युज्यते ॥ ६ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहिताद्रसः ॥ आपो हितेन युज्यते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७ ॥

आदित्यपुरुषाकारं मनः क्रमेण पुरुषाकृतिपरित्यज्य अणुः स्मितमात्राकारो नखचंद्रमात्राकारो वा भवेत् एवं सूक्ष्मीकृतं मनः अकारार्थे विराजि अनिरुद्धाख्ये हंकारे प्रवेशयेत् तदपि अनिरुद्धाकारतां परित्यज्य उका
 रार्थे सूत्रात्मनि प्रद्युम्नाख्ये मनसि तदपि मकारार्थे अंतर्गामिसं कर्षणाख्ये जीवेशुद्रत्वं पदार्थे प्रविशति तमपि परित्यज्य चतुर्थे र्धमात्रार्थे शुद्धब्रह्मणि वासुदेवाख्ये महाकाशकल्पे घटाकाशवत्प्रविशेदिति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ विशालांबदरी ॥ २० ॥ भगवदवताराणां स्वस्तीत्याशिषातत्प्राक्तनीयस्य विश्वस्य कल्याणं चितितं भवति ॥ २१ ॥ २२ ॥
 तस्मादेव समुद्भूतं तैजोरूपगुणात्मकं ॥ येन संयुज्यते सूर्यस्ततो लोके विराजते ॥ ८ ॥ तस्माद्देवास्समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् ॥ येन स्मयुज्यते वायुस्ततो लोका
 न्निवात्य सौ ॥ ९ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोके श्रवात्मभोः ॥ आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतं ॥ १० ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठते देवास्सर्वभूतगतं मनः ॥ चंद्र
 मायेन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ॥ ११ ॥ सद्भूतोत्पादकं नाम तत्स्थानं वेदं संज्ञितं ॥ विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान्हव्यकव्यभुक् ॥ १२ ॥ ये हि निष्कलुषलोके
 पुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ सर्वलोके तमो हंता आदित्यो द्वारमुच्यते ॥ आदित्यदग्धसर्वांगा अदृश्याः केन चित्कचि
 त् ॥ १४ ॥ परमाणुभूता भूत्वा तु तदेवं प्रविशंत्युत ॥ तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ॥ १५ ॥ मनोभूतास्ततो भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशंत्युत ॥ प्रद्युम्नाच्चापि
 निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं ततः ॥ १६ ॥ विशंति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ॥ ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमंजसा ॥ १७ ॥ प्रविशंति द्विजश्रेष्ठाः क्षत्रज्ञानि
 गुणात्मकं ॥ सर्वा वा संवासु देवं क्षेत्रज्ञं विद्धितत्त्वतः ॥ १८ ॥ समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेंद्रियाः ॥ एकांतभावोपगता वासुदेवं विशंति ते ॥ १९ ॥ आ
 वामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम ॥ रम्यां विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ ॥ २० ॥ ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः ॥ भविष्यंति त्रिलोकस्था
 स्तेषां स्वस्तीत्यथो द्विज ॥ २१ ॥ विधिनास्वेन युक्ताभ्यां यथा पूर्वं द्विजोत्तम ॥ आस्थिताभ्यां सर्वकृच्छ्रव्रतं सम्यगनुत्तमं ॥ २२ ॥ आवाभ्यामपि दृष्ट्वं श्वेतद्वीपे
 तपोधन ॥ समागतो भगवता संकल्पं कृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ सर्वे हि नौ संविदितं त्रैलोक्यं सचराचरे ॥ यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्तते वा शुभाशुभं ॥ सर्वसत्ते कथितवा
 न्देव देवो महामुने ॥ २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युग्रे च वर्ततोः ॥ नारदः प्रांजलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥ २५ ॥ जजाप विधि
 वन्मंत्रान्नारायणगतान्वहून् ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हिनरनारायणाश्रमे ॥ २६ ॥ अवसत्समहातेजानारदो भगवानृषिः ॥ तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरनारायणौ चतौ ॥
 ॥ २७ ॥ इति श्रीमहंभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीये चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच

भा० चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

॥ ७३ ॥

देवतां कां यजेतेत्यादिप्रश्नात्तस्योत्तरमुक्तं विधिना केन जुहुयाद्वैपिच्यंतथैव चेत्यस्योत्तरमाह कस्यचित्त्वथेत्यादिना ॥ १ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति शांति० मोक्ष० प० नै०

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ममपितरं प्रजापतिं ब्रह्मापरमेष्ठीतिसंबंधः नारदोदक्षशापात्प्रजापतेः सकाशात्पुनर्जन्मप्रापेति हरिवंशेऽस्ति तस्य ब्रह्मणः ॥ ६ ॥ नारायणविधौ तांत्रिके पूजादौ ॥ ७ ॥ श्रुतिश्चेति अ
भिष्यात्तादीन्पुत्रान्पितरो देवा अध्याप्यासुरैः सह युद्धार्थं गतास्ततश्चिरोषितानां तेषां श्रुतिः प्रनष्टा प्रतिभाति ततस्ते पुत्रेभ्य एव वेदमधीतवन्त इत्याख्यायिकापुराणांतरप्रसिद्धा सूचिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पूर्वपु

ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः ॥ कइज्यते हि जश्रेष्ठ देवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ २ ॥ त्वयामतिमतां श्रेष्ठतन्मेशं सयथागमं ॥ किमेतत्क्रियते कर्मफलं वास्य किं
मिष्यते ॥ ३ ॥ नारद उवाच त्वयैतत्कथितं पूर्वदैवं कर्तव्यमित्यपि ॥ दैवतं च परोयज्ञः परमात्मा सनातनः ॥ ४ ॥ ततस्तद्भाविनो नित्यं यजेवैकुण्ठमव्ययं ॥ त
स्माच्च प्रसृतः पूर्वब्रह्मलोकपितामहः ॥ ५ ॥ मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् ॥ अहं संकल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥ ६ ॥ यजामि वै पितृन्साधो नरां य
णविधौ रूते ॥ एवं स एव भगवान्पितामातापितामहः ॥ ७ ॥ इज्यते पितृयज्ञेषु तथा नित्यं जगत्पतिः ॥ श्रुतिश्चाप्यपरा देवी पुत्राह्निपितरो यजन् ॥ ८ ॥ वेदश्रुतिः
प्रनष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः ॥ ततस्ते मंत्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपदिरे ॥ ९ ॥ नूनं सुरैस्तद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः ॥ पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ॥ १० ॥
त्रीन्पिंडान्यस्य वै पृथ्व्यां पूर्वदत्त्वा कुशानिति ॥ कथं तु पिंडसंज्ञांते पितरो लेभिरेपुरा ॥ ११ ॥ मरनारायणावूचतुः इमां हि धरणीं पूर्वमष्टां सागरमेखुलां ॥ गोविं
द उज्जहारा शुक्लं राहं रूपमास्थितः ॥ १२ ॥ स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः ॥ जलकर्दमं स्निग्धं गोलोककार्यार्थमुद्यतः ॥ १३ ॥ प्राप्ते चान्हिककाले तु म
ध्यदेशगते रवौ ॥ दंष्ट्राविलग्नं स्त्रीन्पिंडान्विधूय सहसा प्रभुः ॥ १४ ॥ स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानां स्तीर्य नारद ॥ स तेष्वाम्ना नमुह्यिष्यं च क्रेयथाविधि ॥
॥ १५ ॥ संकल्पयित्वा त्रीन्पिंडान्स्वेनैव विधिना प्रभुः ॥ आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ॥ १६ ॥ प्रोक्ष्यां पवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान्स्वयं ॥ मर्यादा
स्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् ॥ १७ ॥ वृषाकपि उवाच अहं हि पितरः सष्टमुद्यतो लोककृत्स्वयं ॥ यस्य चिंतयतः सद्यः पितृकार्यविधीन्परान् ॥ १८ ॥
दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दिशं ॥ आश्रिता धरणीं पिंडास्तस्मात्पितर एव ते ॥ १९ ॥ त्रयैर्मूर्तिविहीना वै पिंडमूर्तिधरास्त्वमे ॥ भवंतु पितरो लोके मया
सृष्टाः सनातनाः ॥ २० ॥

ध्व्यां कुशान्दत्त्वा तत्र पित्रास्युद्देशेन पिंडान्यस्य अपूजयन्नितिसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अहं हीति पितरः पितृन् ॥ १८ ॥ विष्णोः शालयाम इव पितृणां मूर्तयः पिंडा एव
स्याह दंष्ट्राभ्यामिति ॥ १९ ॥ २० ॥

* पिंडात्मनं

पितापितामहश्चेत्यादिनाश्राद्धं सर्वविष्णुदैवत्यमेवेति विध्यप्रकारो दर्शितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति शांतिः ० मोक्षधर्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे

पितापितामहश्चैवं तथैव प्रपितामहः ॥ अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिपुण्ड्रेषु संस्थितः ॥ २१ ॥ नास्ति मतोधिकः कश्चित्कोवान्योर्ध्वो मया स्वयं ॥ को वाममपितालो
के अहमेव पितामहः ॥ २२ ॥ पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणं ॥ इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वपाकपिः ॥ २३ ॥ वराहपर्वते विप्रदत्त्वा पिण्डान्सविस्तरान् ॥ आ
त्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ॥ २४ ॥ एषा तस्य स्थितिर्विप्रपितरः पिण्डसंज्ञिताः ॥ लभन्ते सततं पूजां वपाकपिवचो यथा ॥ २५ ॥ ये यजन्ति पितृद्वेवान्गुरु-
श्चैवातिथीं स्तथा ॥ गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीमातरं यथा ॥ २६ ॥ कर्मणामनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते ॥ अंतर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः ॥ २७ ॥
समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ॥ महान्महात्मा सर्वात्मानां नारायण इति श्रुतः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० प ० नारायणीये पंचचत्वारिंश-
दधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणे रितं ॥ अत्यंतं भक्तिमान्दे-
वैष्णवांस्त्वमुपेयिवान् ॥ १ ॥ प्रोष्य वर्षसहस्रं तु नरनारायणाश्रमे ॥ श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च ह्रीं रमय्ययं ॥ २ ॥ हिमवंतं जगामाशु यत्रास्य स्रक् आश्रमः ॥
तावपि ख्याततपसौ नरनारायणावपी ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेवाश्रमे रम्येते पतुस्तप उत्तमं ॥ त्वमप्यमितविक्रान्तः पांडवानां कुलोद्बहः ॥ ४ ॥ पावितात्मा घसंवृत्तः श्रुत्वे-
मामादितः कथां ॥ नैव तस्यापरो लोको नायं पार्थिव सत्तम ॥ ५ ॥ कर्मणामनसा वाचा यो द्विप्याद्विष्णुमव्ययं ॥ मज्जन्ति पितरस्तस्य नरकेशाश्वतीः समाः ॥ ६ ॥
यो द्विप्याद्विबुधश्रेष्ठ देवं नारायणं हरिं ॥ कथं नाम भवेद्विप्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् ॥ ७ ॥ आत्मा हि पुरुष व्याघ्रज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः ॥ य एष गुरुरस्माकं क्र-
पिर्गंधवती सुतः ॥ ८ ॥ तेनैतत्कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययं ॥ तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितं च तवानघ ॥ ९ ॥ नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः स संग्रहः ॥ एष धर्मो
जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ १० ॥ एवमेव महान्धर्मः स ते पूर्ववृत्तम ॥ कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ११ ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि
नारायणं भुवि ॥ कोऽन्यः पुरुष व्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ॥ १२ ॥ धर्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्तस्मै प्रभुं ॥ १३ ॥

पंचचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रुत्वेति अस्य तात्पर्यं सर्वभूतात्मके विष्णौ द्रोहमकुर्वाणेन परमेश्वरः सम्यगाराधनीय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गुरवेष्टुहस्यतये ॥ १७ ॥ सहीति सनारायणः शमस्यनियमोनिपहस्तपरः यमाः नियमाश्चपंचपंचअहिंसादयः सत्यादयश्च ॥ १८ ॥ कृतधर्मः कृतयुगधर्मः सत्यादिस्तद्विदां
 ॥ १९ ॥ चत्वारोवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्या आत्मानस्तान्धारयतिसतथा पूर्तवाप्यादि इष्टमग्निहोत्रादि आत्मगांप्रत्यक्तत्त्वगामिनी ॥ २० ॥ सलिलं उद्भवोयस्यनारायणः शेषशायीतमृषिवासुदे
 वर्ततांतेमहायज्ञोयथासंकल्पितस्त्वया ॥ संकल्पिताश्वमेधस्त्वंश्रुतधर्मश्चतत्त्वतः ॥ १४ ॥ सौतिरुवाच एतत्तुमहदाख्यानंश्रुत्वापार्थिवसत्तमः ॥ ततो
 यज्ञसमाप्त्यर्थंक्रियाः सर्वाः समारभत् ॥ १५ ॥ नारायणीयमाख्यानमेतत्तेकथितंमया ॥ पृष्टेनशौनकाद्येहनैमिषारण्यवासिषु ॥ १६ ॥ नारदेनपुरांयद्वैगुरवे
 दुनिवेदितं ॥ ऋषीणांपांडवानांचशृण्वतोः रुष्णभीष्मयोः ॥ १७ ॥ सहिपरमर्षिर्जनभुवनपतिः पृथुवरणिधरः श्रुतिविनयविधिः ॥ शमनियमनिधिर्यमनि
 यमपरोद्विजवरसहितस्तवचभवतुगतिर्हरिरमरहितः ॥ १८ ॥ असुरवधकरस्तपसांनिधिः सुमहतांयशसांचभाजनं ॥ मधुकैटभहाकृतधर्मविदांगतिदोभयदो
 मस्वभागहरोस्तुशरणंसते ॥ १९ ॥ त्रिगुणोविगुणश्चतुरात्मधरः पूर्तेष्टयोश्चफलभागहरः ॥ विदंघातुनित्यमजितोतिचलोगतिमात्मगांसुकृतिनामृषीणां ॥
 ॥ २० ॥ तंलोकसाक्षिणमजंपुरुषंपुराणंरविवर्णमीश्वरंगतिबहुशः ॥ प्रणमध्वमेकमनसोयतः सलिलोद्भवोपितमृषिप्रणतः ॥ २१ ॥ सहिलोकयोनिरमृत
 स्यपदंसूक्ष्मंपरायणमचलंहिपदं ॥ तत्सांख्ययोगिभिरुदारवतंबुद्ध्यायतात्मभिरिदंसनातनं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मोक्ष० प० नारायणीये
 षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ शौनकउवाच ॥ श्रुतंभगवतस्तस्यमाहात्म्यंपरमात्मनः ॥ जन्मधर्मगृहेचैवनर
 नारायणात्मकं ॥ १ ॥ महावराहसृष्टाचर्पिंडोत्पत्तिः पुरातनी ॥ प्रवृत्तौचनिवृत्तौचयोयथापरिकल्पितः ॥ २ ॥ तथाचनः श्रुतोब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ ॥ हव्य
 कव्यभुजोविष्णुरुदक्पूर्वमहोदयौ ॥ ३ ॥ यच्चतत्कथितंपूर्वत्वयाहयशिरोमहत् ॥ तच्चदृष्टंभगवताब्रह्मणापरमेष्ठिना ॥ ४ ॥ किंतदुत्पादितंपूर्वहरिणालोकधारि
 णा ॥ रूपंप्रभावंमहतामपूर्वधीमतांवर ॥ ५ ॥
 वं ॥ २१ ॥ लोकस्याव्यक्तादेर्योनि अमृतस्यमोक्षस्यपदस्यानंपदंपदनीयं हेउदारतंतं वृत्तमितिपाठांतरेध्यातं यतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः ॥ २२ ॥ इतिशांति० मोक्षधर्मपर्वणिनेलकंठीयेभारतभाष्ये
 षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रुतंभगवतस्तस्येत्यादिरध्यायोहयपीवाबतारस्यप्रयोजनंमाहात्म्यंचप्रतिपादयति तस्यतात्पर्यंरजस्तमोभ्यांविद्वानष्टा
 स्तिरोहितार्थीभवन्ति सत्त्वेनत्वर्थतःसम्यक्प्रकाशतइति ॥ १ ॥ २ ॥ हव्यकव्यभुजःमूलविभुजादित्वात्कः अकारांतःशब्दः उदक्पूर्वेशान्नकोणे महोदयौतत्समीपेद्वदुत्तरान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥ अपूर्वंप्रागदृष्टं ॥ ५ ॥

* अर्शआयच

अपूर्वअद्भुतं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दर्शितवान्नन् अश्वशिरोरूपं ॥ १० ॥ वेदोवेदहर्तावेदाध्यायोवेदहरणमित्यादिकंसर्वे भगवल्लीलामात्रमिति पृष्टस्योत्तरं वक्ष्यंस्तत्तत्त्वेन संदिष्टमेव तावदुपक्रमते
यत्किंचिदिति ॥ ११ ॥ ईश्वरबुद्धिभिः ईश्वरसंकल्पमात्रैः ॥ १२ ॥ लयमाह भूमेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यक्ते महत्तत्त्वे ममोलीनं तत् व्यक्तेऽपि अव्यक्ततां गुणसाम्यावस्थां गते सति ॥ १५ ॥
पुरुषत्वमर्थं पुंसि सर्वगते ब्रह्मणि लीने सति प्रलयावस्थायां तम एवाभवत्सर्वविशेषविज्ञानं सर्वलुप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तमसः सकाशात् ब्रह्मजगत्कारणं परव्योमाख्यमुत्पन्नं तमः कुत उत्पन्नमित्याकांक्षायां

दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसं ॥ तदश्वशिरसंपुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ॥ ६ ॥ एतन्नः संशयं ब्रह्मपुराणं ज्ञानसंभवं ॥ कथयस्वोत्तममते महपुरुषनिर्मि-
तं ॥ ७ ॥ पाविताः स्मत्त्वया ब्रह्मण्युण्यां कथयतां कथां ॥ सौतिरुवाच कथयिष्यामि ते सर्वपुराणं वेदसंमितं ॥ ८ ॥ जगौ यद्भगवान्व्यासो राजः पारिक्षि-
तस्य वै ॥ श्रुत्वा श्वशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः ॥ ९ ॥ उत्पन्नसंशयो राजा एतदेवमचोदयत् ॥ जनमेजय उवाच यत्तदर्शितवान् ब्रह्मा देवं हयशिरोध-
रं ॥ १० ॥ किमर्थं तत्समभवत्तन्ममाचक्ष्वसत्तम ॥ वैशंपायन उवाच यत्किंचिदिह लोके वैदेहसत्त्वं विशांपते ॥ ११ ॥ सर्वपंचभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धि-
भिः ॥ ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ॥ १२ ॥ भूतांतरात्मावरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ भूतप्रलयमत्यंतं शृणुष्व नृपसत्तम ॥ १३ ॥ ध्रुव्यास यली-
मायामप्सु चैकाग्रं वेपुरा ॥ ज्योतिर्भूते जले चापिलीने ज्योतिषि चानिले ॥ १४ ॥ वायो चाकाशसंलीने आकाशे च मनो नुगे ॥ व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यं-
क्ततां गते ॥ १५ ॥ अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ॥ तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञाय तं किंचन ॥ १६ ॥ तमसो ब्रह्म संभूतं तमो मूलामृतात्मकं ॥ तद्विश्वभावसं-
ज्ञांतं पौरुषीतनुमाश्रितं ॥ १७ ॥ सो निरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥ तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥ १८ ॥ विद्यासहायवादेवो विष्वक्सेनो हरिः
प्रभुः ॥ अप्स्येव शयनं च केनिद्रा योगमुपागतः ॥ १९ ॥ जगत्स्थितयन् सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवां ॥ तस्य चिंतयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः ॥ २० ॥ अहंकार-
स्ततो जातो ब्रह्मासतु चतुर्मुखः ॥ हिरण्यगर्भो भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ २१ ॥ पद्मे निरुद्धात्संभूतस्तदापद्मनिभेक्षणः ॥ सहस्रपत्रेद्युतिमानुपविष्टः संना-
तनः ॥ २२ ॥ ददृशे द्रुतसंकाशो लोकानापो मयान्प्रभुः ॥ सत्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान् सृजन् ॥ २३ ॥

माह ततो मूलामृतात्मकमिति अधिष्ठानमात्रात्मकं उरगं इवरज्जुमात्रात्मकः तन्मूलामृतं स्वाध्यस्ततमसा उपेतं स द्विश्वेभावाः सर्वरूपसंज्ञानामतदंतं प्रपंचात्मकमित्यर्थः पौरुषा वैराजी ॥ १७ ॥ अनिरुद्ध ए-
व सृक्ष्मरूपोऽव्यक्तसंज्ञितो ज्ञेयः ॥ १८ ॥ विद्यानिर्विशेषचिन्मात्राकाराचेतोदृष्टिः अप्सु निर्विशेषे ब्रह्मणि शयनं च के विलयं जगाम ॥ १९ ॥ स एव चिद्रूपो जगत्सृष्टिं चिंतयन् बहुस्यां प्रजायेयेतीक्षणं कु-
र्वन् ॥ २० ॥ २१ ॥ पद्मे ब्रह्मादे अनिरुद्धादहंकारात् संभूतं आबिर्भूतो ब्रह्मा ॥ २२ ॥ २३ ॥

पद्यस्यपत्रेअङ्कदेशे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रजस्तमोभ्यामभिभूतेर्नष्टज्ञानैरीश्वरएवजपध्यानादिमाज्ञानला
 भार्यमनुसरणीयइत्याशयेनाह ओंनमस्तेइति ॥ ३८ ॥ तुभ्यंतव लोकयामप्रकाशकःसचासौस्वयंभूश्चतस्य ॥ ३९ ॥ त्वत्तोमइति ननुज्ञानमप्रतिमंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतु
 ष्यमितिस्मृत्यासहायमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्नास्तिकस्मानुबिभेमोतिकस्मात्तुभ्येप्यद्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुत्यातद्वाप्येणचब्रह्मणःस्वतःसिद्धज्ञानत्वमुक्तं सतिचज्ञानेजन्मांतरंनास्तीतिकथंतस्यसंप्रजन्मा
 पूर्वमेवचपद्यस्यपत्रेसूर्याशुसप्रभे ॥ नारायणकृतौविंदूअपामास्तांगुणौत्तरौ ॥ २४ ॥ तावपश्यत्सभगवाननादिनिधनोच्युतः ॥ एकस्तत्राभवद्दिदुर्मध्वा
 भोरुचिरप्रभः ॥ २५ ॥ सतामसोमधुर्जातस्तदानारायणाज्ञया ॥ कठिनस्त्वपरोविंदुःकैटभोराजसस्तुसः ॥ २६ ॥ तावभ्यधावतांश्रेष्ठौतमोरजगुणान्वितौ
 बलवंतौगदाहसौपद्यनालानुसारिणौ ॥ २७ ॥ ददृशातेरविंदस्यंब्रह्माणममितप्रभं ॥ सृजंतंप्रथमंवेदांश्चतुरश्वारुविग्रहान् ॥ २८ ॥ ततोविग्रहवंतौतौवेदान्ह
 द्वासुरोत्तमौ ॥ सहसाजगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणःपश्यतस्तदा ॥ २९ ॥ अथतौदानवश्रेष्ठौवेदान्गन्धसनातनान् ॥ रसांविविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वमहोदधौ ॥ ३० ॥ ततो
 हतेषुवेदेषुब्रह्मकर्मलमाविशत् ॥ ततोवचनमीशानंप्राहवेदैर्विनाकृतः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मोवाच वेदामेपरमंचक्षुर्वेदामेपरमंबलं ॥ वेदामेपरमंधामवेदामे
 ब्रह्मचोत्तरं ॥ ३२ ॥ ममवेदाहताःसर्वेदानवाभ्यांबलादितः ॥ अंधकाराहिमेलोकाजातावेदैर्विनाकृताः ॥ ३३ ॥ वेदानृतेहिर्किंकुर्यालोकानांसृष्टिमुत्तमां ॥
 अहोबनमहदुःखंवेदनाशनजंमम ॥ ३४ ॥ प्रांसंदुनोतिहृदयंतीव्रंशोकपरायणं ॥ कीदृशोकांणवेमभ्रंमामितोद्यसमुदरेत् ॥ ३५ ॥ वेदांस्तांश्चानयेन्नष्टान्क
 स्यचाहंप्रियोभवे ॥ इत्येवंभाषमाणस्यब्रह्मणोत्पसत्तम ॥ ३६ ॥ हरेस्तोत्रार्थमुद्धृताबुद्धिर्बुद्धिमतांवर ॥ ततो जगौपरंजप्यंसांजलिप्रग्रहःप्रभुः ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मोवाच ॥ ॐ नमस्तेब्रह्महृदयनमस्तेममपूर्वज ॥ लोकाद्यभुवनश्रेष्ठसांख्ययोगनिधेप्रभो ॥ ३८ ॥ व्यक्ताव्यक्तंकराचित्यक्षेमंपथानमास्थित ॥ विश्वभु
 त्सर्वभूतानामंतरात्मन्नयोनिज ॥ अहंप्रसादजस्तुभ्यंलोकयामस्वयंभुवः ॥ ३९ ॥ त्वत्तोमेमानंसंजन्मप्रथमं द्विजपूजितं ॥ चाक्षुषंवैद्वितीयंमेजन्मचासीत्पु
 रातनं ॥ ४० ॥ त्वत्प्रसादात्तुमेजन्मतृतीयंवाचिकंमहत् ॥ त्वत्तःश्रवणजंचापिचतुर्थजन्ममेविभो ॥ ४१ ॥

न्युच्यंते अभ्युपगमेत्वाजानसिद्धज्ञानस्यवैफल्यं अतोव्यर्थंमोक्षधर्मान्वास्थानमितिचेदब्रह्मः अत्रसहंकारादुत्पन्नश्चतुर्मुखः स्वस्यवैराजंरूपंसर्वनामरूपात्मकमनुसंधानोमन्यतेयदायदाययंकाशते
 तत्तदैवोत्पन्नमितितावन्तिवैराजानिजन्मानीति स्थूलप्रपंचात्मकंमानसंभोगद्वारामनस्तुमिकरंप्रथमंवैराजंजन्म रूपप्रपंचात्मकंचाक्षुषंततोपिवासत्त्वाद्वितीयं ॥ ४० ॥ ब्रह्मवशात्पस्थापितमेकस्वर्गाया
 त्मकंततोपिवासत्त्वान्तृतीयं अस्त्यभोग्यतयांतरंगस्योपस्थापकोवेदात्मानामप्रपंचस्ततोपिवासत्त्वान्तुर्थः ॥ ४१ ॥

नासत्यमिति अश्विदैवत्यघ्राणजं जन्मगंधप्रपंचात्मकं नामोत्तरवर्षपूर्वकरूपस्मारकतया ततोऽपि बहिरंगत्वात् संचमं अंडं ब्रह्मांडं दर्शनसंस्कारजं वासनात्मकं स्वामप्रपंचमयं ततोऽपि बाह्यं ॥ ४२ ॥ ततोऽपि बाह्यं
 संपद्यते गम्यत इति वापदनीयं वापाद्यं सर्वप्राणिधीवासनोद्बोधकं कारणात्मकमिदं सप्तमं इतोऽपि बाह्यं शुद्धचिन्मात्रोद्भूतः सर्वेषु कार्येषु अनुगतत्वात् सितार्हं च त्वत्तत्तयैव कार्यसमकरूपेण भावसतया त्वत्पुत्रोऽस्मी
 नासत्यं चापि मे जन्मत्वत्तः परममुच्यते ॥ अंडजं चापि मे जन्मत्वत्तः षष्ठं विनिर्मितं ॥ ४२ ॥ इदं च सप्तमं जन्मपद्मजन्मेति वै प्रभो ॥ सर्गे सर्गेत्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणव
 र्जित ॥ ४३ ॥ प्रथमं पुंडरीकाक्षः प्रधानगुणकल्पितः ॥ त्वमीश्वरः स्वभावश्च कर्मबंधः स्वयं भुवः ॥ ४४ ॥ त्वया विनिर्मितो हं वै वेदचक्षुर्वयोतिगः ॥ ते मे वेदाहता
 श्वक्षुरंधो जातोऽस्मि जागृहि ॥ ४५ ॥ ददस्व चक्षूंषि मम प्रियो हं ते प्रियो सि मे ॥ एवं स्तुतः स भगवान्पुरुषः सर्वतो मुखः ॥ ४६ ॥ जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमु
 घतः ॥ ऐश्वर्येण प्रयोगेण द्वितीयां तनुमास्थितः ॥ ४७ ॥ सुनासिकेन कायेन भूत्वा चंद्रप्रभस्तदा ॥ कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ ४८ ॥ तस्य मूर्धा
 समभवद्यौः सनक्षत्रतारका ॥ केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ॥ ४९ ॥ कर्णावाकाशपाताललेललाटं भूतधारिणी ॥ गंगासैरस्वती श्रोण्यौ भ्रुवावास्तां
 महोदधौ ॥ ५० ॥ चक्षुषी सोमसूर्यौ तेनासासंध्यापुनः स्मृता ॥ ५१ ॥ अकारस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥ ५२ ॥ दंताश्च पितरो राजन्सोमपाइति विश्रुताः ॥
 गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ॥ ५३ ॥ ग्रीवाचास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ एतद्वयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतं ॥ ५४ ॥ अंतर्द
 यौ स विश्वेशो विवेश चरसां प्रभुः ॥ रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ॥ ५५ ॥ शैक्ष्यं स्वरं समाख्याय उद्गीतं प्रास्तुजत्स्वरं ॥ स स्वरः सानुनादी च सर्वशः स्नि
 ग्ध एव च ॥ ५६ ॥ बभूवांतर्मही भूतः सर्वभूतगुणोहितः ॥ ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान्समयबंधनान् ॥ ५७ ॥ रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततोद्भूतौ ॥ एतस्मि
 न्नंतरे राजदेवो हयशिरोधरः ॥ ५८ ॥ जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः ॥ प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥ ५९ ॥ स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वं
 महोदधौ ॥ वेदानामालयं चापि बभूवाश्च शिरास्ततः ॥ ५९ ॥

त्याह सर्गे सर्गे इति ॥ ४३ ॥ प्रधानं मुख्यगुणः सत्त्वं तेन कल्पितः शुद्धसत्त्वमयशरीर इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यतो वेदचक्षुरहं अतो वयोतिगः कालजित् अघ्यायशेषः स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

• छान्दसः पूर्ववर्णः

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

अथ किंचिदपश्यंतौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ पुनराजन्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतां चतौ ॥ ६० ॥ यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ॥ तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ॥ ६१ ॥ पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ॥ ददृशाते च पुरुषं तमेवादि करं प्रभुं ॥ ६२ ॥ श्वेतं चंद्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितं ॥ भूयोप्यमितविक्रांतं निद्रायोगमुपागतं ॥ ६३ ॥ आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरिकल्पिते ॥ शयनेनागभोगाद्ये ज्वालामालासमावृते ॥ ६४ ॥ निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं रुचिरप्रभं ॥ तं दृष्ट्वा दानवेंद्रौ तौ महाहासममुचतां ॥ ६५ ॥ ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा चतौ ॥ अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः ॥ ६६ ॥ अनेन नूनं वेदानां रुतमाहरणं रसात् ॥ कस्यैपको नु खल्वेप किंच स्वपिति भोगवान् ॥ ६७ ॥ इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतु हरिं ॥ युद्धार्थिनौ हि विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥ ६८ ॥ निरीक्ष्य चासुरेंद्रौ तौ ततो युद्धे मनोदधे ॥ अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै ॥ ६९ ॥ रजस्तमो विष्टतनूतावुभौ मधुकैटभौ ॥ ब्रह्मणोऽपि नितिकुर्वन् जघान मधुसूदनः ॥ ७० ॥ ततस्तथा र्वधेनाशुवेदापहरणेन च ॥ शोकापनयनं च क्रेब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ७१ ॥ ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः ॥ निर्ममे स तदालोकान्कृत्स्नान्स्त्रावरजंगमान् ॥ ७२ ॥ दत्त्वा पिता महायाश्यां मां तिलोकविसर्गिकीं ॥ तत्रैवांतर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ७३ ॥ तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुं ॥ पुनः प्रवृत्तिर्धर्मार्थतामेव विदधेतनुं ॥ ७४ ॥ एवमेव महाभागो बभूवा श्वशिरा हरिः ॥ पौराणमेतत्प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरं ॥ ७५ ॥ योत्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्भारणीतवा ॥ न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७६ ॥ आराध्य तपसोऽग्रेण देवं हयशिरोधरं ॥ पंचालेन क्रमः प्राप्तां देवेन पथि देशिते ॥ ७७ ॥ एतद्भयशिरोराजन्नाख्यानं तव कीर्तितं ॥ पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७८ ॥ यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित् ॥ तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ॥ ७९ ॥ एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसोनिधिः ॥ एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्मचार्यं हविर्विभुः ॥ ८० ॥ नारायणपराधेदायज्ञां नारायणात्मकाः ॥ तपो नारायणपरं नारायणपरागतिः ॥ ८१ ॥ नारायणपरं सत्यं नृत्तं नारायणात्मकं ॥ नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८२ ॥

याम्यतानब्रह्मणः सप्त जन्माः युक्ताः नानासंचाक्षुषं वाचिकं श्रावणं नासत्यमंड जंपादं चेति तान्येव परब्रह्मणः स्वरूपाणि तेषां मेकोपास्तिस्तु विद्वाराचरमस्तु नयेऽयमव्याय आरभ्यते अहोत्येकांतिन इत्यादि सः ॥

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः ॥ नारायणात्मको गंधो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ ८३ ॥ अपांचापि गुणाराजसना नारायणात्मकाः ॥ ज्योतिषांच परं
रूपं स्मृतं नारायणात्मकं ॥ ८४ ॥ नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः ॥ नारायणात्मकश्चैवं शब्द आकाशसंभवः ॥ ८५ ॥ मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगु-
णलक्षणं ॥ नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं चयत् ॥ ८६ ॥ नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः ॥ नारायणपरं सांख्ययोगो नारायणात्मकः ॥ ८७ ॥
कारणं पुरुषो तेषां प्रधानं चापि कारणं ॥ स्वभावश्चैव कर्माणि दैतृयेषां च कारणं ॥ ८८ ॥ अधिष्ठानं तथा कर्ता कारणं च पृथग्विधं ॥ विविधा च तथा चेष्टा दैवं चैवा-
त्र पंचमं ॥ ८९ ॥ पंचकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतो मुखैः ॥ ९० ॥ तत्त्वमेको महायोगो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ब्रह्मादी-
नां सलोकानां भूषाणां च महात्मनां ॥ ९१ ॥ सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनां ॥ मनोपितं विजाज्ञातिकेशवो न तु तस्यते ॥ ९२ ॥ ये केचित्सर्वलोके-
षु दैवं पित्र्यं च कुर्वते ॥ दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ते च तपो महत् ॥ ९३ ॥ सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः ॥ सर्वभूतरूपा वा सो वा सुदेवेति चोच्यते ॥ ९४ ॥
अयं हि नित्यः परमो महर्षिर्महाविभूतिर्गुणवर्जिताख्यः ॥ गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं कालो यथार्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ९५ ॥ नैवास्य विंदति गतिं महात्मनो न चांग-
तिकश्चिदिहानुपश्यति ॥ ज्ञानात्मकाः संति हि ये महर्षयः पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकं ॥ ९६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० प ० नारायणीये सप्तचत्वारिंश-
दधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७३ ॥ जनमेजय उवाच अहोत्येकांतिनः सर्वांश्चोणातिभगवान् हरिः ॥ विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान् स्व-
यं ॥ १ ॥ ये तु दग्धे धनालोके पुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः ॥ २ ॥ चतुर्थ्यां चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमं ॥ एकांतिनस्तु पुरुषा-
गच्छन्ति परमं पदं ॥ ३ ॥ नूनमेकांतधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ॥ अगत्वा गतयस्ति सोऽयं द्रुच्छत्यव्ययं हरिं ॥ ४ ॥

सप्तविधब्रह्मणो व्यस्तोपासकान्सप्तस्तोपासकांश्च ॥ १ ॥ दग्धे धनाः नष्टवासनाः पारंपर्यागता गुरुसंप्रदायागता गतिर्ज्ञानं ॥ २ ॥ चतुर्थ्यां अनिरुद्धप्रयुक्तसंकर्षणानपेक्ष्य चतुर्थ्यां वा सुदेवाख्यायां हरिभक्ता-
नां विशेषमाह एकांतिन इति ॥ एकांतिनो निष्कामभक्ताः ॥ ३ ॥ गतयः मतीः अनिरुद्धादींस्त्रीबनुपास्यैव वा सुदेवं च्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

जापकेभ्योपिभक्तानां प्रिष्टागतिमाह सहेति ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ अगतिर्गतिशून्यो ज्ञानधर्मः गतिर्गतिमान् उपासनाधर्मः ॥ ८ ॥ सामवेदेन सामवेदोक्तं तत्त्वमसीति वाक्यं यथाधिकारिणः सधो ज्ञानजनकं एवं वैष्णवधर्मोपि शमादिमतां सद्यः केवल्यहेतुरित्यर्थः तथा च योगशास्त्रे तीव्रवैराग्यवतामासन्नं समाधिलाभं प्रस्तुत्य मृदुमध्यातिमात्रत्वात् ततोपि विशेष इति मृदुतीव्रमध्यतीव्रातिमात्रतीव्रवैराग्यवतामासन्नं आसन्नतरा सन्नतमः समाधिलाभ इत्युक्ता ईश्वरप्रणिधानाद्देति ईश्वरप्रणिधानस्य सर्वाधिक्यमुच्यते ईशेन महादेवेन ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यदासीदिति अत्र मानसादीनां संप्रानां पूर्वपूर्वस्मिन्नुत्तरेषां सर्वेषामनुग्रहोस्ति न तूत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् पूर्वपूर्वस्य कारणं हिकार्येणुगतं न तु कार्यस्य कारणेणुगमोस्तीति प्रसिद्धं लोके तत्र मानसनामस्थूलं समित्कुशाज्यगंधपुष्पधूपदीपाद्युपकरणशालयामब्राह्मणादिप्रतिमालंबनं दैवं पित्र्यं च धर्मं

सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगास्थिताः ॥ पठंति विधिमास्थाय ये चापियति धर्मिणः ॥ ५॥ तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकांतिनां नृणां ॥ केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ॥ ६ ॥ एकांतिनां च काचर्या कदाचोत्पादिता विभो ॥ एतन्मे संशयं छिंधि परं कौतूहलं हि मे ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच समुपोढेष्वनोके पुकुरुपांडवयोर्मध्ये ॥ अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयं ॥ ८ ॥ अगतिश्च गतिश्चैव पूर्वते कथिता मया ॥ गहनोत्प्रेषधर्मो वैदुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ९ ॥ संमितः सामवेदेन पुरैवा दियुगे कृतः ॥ धार्यते स्वयं मां शेन राजन् नारायणेन च ॥ १० ॥ एतदर्थं महा राजपृष्ठः पार्थेन नारदः ॥ ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोऽरुणभीष्मयोः ॥ ११ ॥ गुरुणा च मया प्येष कथितो नृप सत्तम ॥ यथा तत्कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु ॥ १२ ॥ यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्भूतं ॥ ब्रह्मणः पृथिवीपालतदानारायणः स्वयं ॥ १३ ॥ तेन धर्मेण कृतवान् दैवं पित्र्यं च भारत ॥ फेनपाकपयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ॥ १४ ॥ वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्मं तं प्रतिपेदिरे ॥ वैस्वानसेभ्यः सोमस्तुतं तः ॥ तदधे पुनः ॥ १५ ॥ यदासीच्चक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप ॥ यदापि तामहे नैव सोमाद्धर्मः परिश्रुतः ॥ १६ ॥

नारायणेनोपदिष्टं फेनपादयोः नुवर्तते इति श्लोकत्रयार्थः अयं भावः अग्न्यर्कतोयशालयामप्रतिमादिषु स्थूलालंबनेष्वेकाग्र्येणादरनैरंतर्धर्मादीर्घकालोपोद्धलितां दृष्टिदत्वोपासीनस्याग्न्यादीनां चेतनं रूपं दृष्टिगोचरं भवति तत्र हि जडमध्यस्तरज्ज्वामिव सर्पः स यथाचिरं निरीक्ष्यमाणो लीयते रज्जुश्च प्रकृशते तद्विहाप्य ईषादीनां तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणानां जाह्नवालीयते चैतन्यं च प्रकाशते सेयं महाबुद्धेर्ज्ञानार्थधारणा यां प्रकृत्योक्तं योगसूत्रकृता बहिरकल्पिता रत्तिर्महाविदेहातसंयमात्मकाशावरणक्षय इति देहविस्मरणे सति यावाह्लाकारा रत्तिः सा अकल्पिता अन्याकल्पिता अस्यां सिद्धायामेव प्रतिमादीनां जाह्नवतिरापीयते नान्यथा तद्वदने चैतन्ये परिच्छेदोध्यस्तस्ते वैवेक्षणेन प्रविलापनीयस्ते न दीयमानं त्यं प्रकाशते यत्कृष्णशरीरे यशोदयार्जुनेन च दृष्टं तस्यापि विशेषत्वमेव प्रविलाप्य निर्विशेषचिन्मात्रात्मना तिष्ठेदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदासीच्चक्षुषमिति चाक्षुषं चक्षुर्पासं तेजः सूर्यादिरग्निरूपं तत्र निबिडतरशुक्लभास्वरांधकारकल्पे प्रत्यस्तमितसंस्तविशेषरूपे दृष्टिधारयतोपि पूर्ववद्देहविस्मरणे सति तत्रैव विश्वरूपं प्रकाशते तत्तं चिन्मात्रमिति द्वितीयो योगप्रकारः एतौ द्वौ बाह्यालंबनौ योगौ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ आंतरालंबनंतृतीयमाह तृतीयमिति वाचिकं वा द्विर्वर्त्यमंत्रार्थचितनपूर्वकं जपंतत्रापिमातृकास्मरणमतीत्यमंत्रार्थमात्रं ध्यायतस्तदाकारायांचित्तदत्तौ पुनः पूर्ववद्वैश्वरूप्याधिगमद्वाराचिन्मा

नारायणात्मकोराजन्मुद्रायप्रददौ चतं ॥ ततो योगस्थितोरुद्रः पुरारुतयुगेनृप ॥ १७ ॥ वालखिल्या नृषीन्सर्वान्धर्ममेतदपाठयत् ॥ अंतर्दधेततोभूयस्तस्य देवस्य
मायया ॥ १८ ॥ तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् ॥ तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणानृप ॥ १९ ॥ सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ॥ तपसा वै
सुतमेतदमेन नियमेन च ॥ २० ॥ त्रिः परिक्रान्तवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमं ॥ यस्मात्तस्माद्रतं त्येतत्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ २१ ॥ ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्विदुश्च
रं ॥ सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः ॥ २२ ॥ वायुना द्विपदां श्रेष्ठकथितो जगदायुषा ॥ वायोः सकाशात्प्राप्तश्चक्रपिभिर्विषसाशिभिः ॥ २३ ॥ ततो महोद
धिश्चैव प्राप्तवान्यधर्ममुत्तमं ॥ अंतर्दधेततोभूयो नारायणसमार्हितः ॥ २४ ॥ यदाभूयः श्रवणजास्तृष्टिरासीन्महात्मनः ॥ ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्रतत्र कीर्तयतः शृणु ॥
॥ २५ ॥ जगत्सृष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयं ॥ चितयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुं ॥ २६ ॥ अथ चितयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषः स्मृतः ॥ प्रजासर्गकरो ब्रह्मांत
मुवाच जगत्पतिः ॥ २७ ॥ सृज प्रजाः पुत्रसुखं मुखतः पादतस्तथा ॥ श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजश्च सुव्रत ॥ २८ ॥ धर्मं च मत्तो गृह्णीष्व सात्वतं नाम नामतः ॥
तेन सृष्टं कृतयुगं स्थापय स्वयथाविधि ॥ २९ ॥ ततो ब्रह्मानमश्नो देवाय हरिमेधसे ॥ धर्मं चाग्र्यं सजग्राह सरहस्यं ससंग्रहं ॥ ३० ॥ आरण्यकेन सहितं नारायणमु
खोद्भवं ॥ उपदिश्यततो धर्मं ब्रह्मणे मिततेजसे ॥ ३१ ॥ त्वं कर्ता युगधर्माणां निराशीः कर्मसंज्ञितं ॥ जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितं ॥ ३२ ॥ ततो यव
दो देवो ब्रह्मालोकपितामहः ॥ असृज स ततो लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजंगमान् ॥ ३३ ॥ ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभं ॥ ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकान
वस्थितः ॥ ३४ ॥ तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मालोकविसर्गकृत् ॥ पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुं ॥ ३५ ॥ धर्मं प्रतिष्ठाहेतोश्च मनुं स्वारोचिषंततः ॥ अध्याप
यामास तदालोकानां हितकाम्यया ॥ ३६ ॥

त्रेणावस्थानं ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्रिः परिक्रान्तवान् त्रिरावर्तितवान् प्रत्यहमिति शेषः ॥ २० ॥ ऋग्वेदपाठपठितं त्रिसौपर्णं चतुष्कपर्दायुवतिः सुपेशा इत्यादि सुपर्णलिंगकं मंत्रत्रयं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदाभूय इति श्रव
णजा अनादितत्त्वनिर्गता एतदेवनादब्रह्महंसोपनिषत्सिद्धं ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदुपासनाजगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यं भवतीत्याह अथेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नासत्येजन्मनीति नासत्येतिपूर्वोक्तरीत्यागंधसंविन् सारसादिसंविदां प्रागुक्तानामुपलक्षणं अनाहतध्वनिश्चितैकाग्र्याभावेपिगुह्यक्तयुक्त्यास्फुरति गंधादिसंविदस्तुचित्तवैय
प्यक्षणेनस्फुरंतीतिपूर्वस्मात्सूक्ष्माः तत्रापिगंधांशं त्यक्त्वा संविन्मात्रे स्थेयमितियोगः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अंडजेजन्मनि सूत्रात्मनि अत्रधारणायां सिद्धायामंडब्रह्मास्तीति वाक्यश्रवणमा

ततः स्वरोचिषः पुत्रं स्वयं शंखपदं नृप ॥ अध्यापयत्पुरा व्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ३७ ॥ ततः शंखपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसं ॥ दिशां पालं सुवर्णभिमध्या
पयत भारत ॥ सौतर्दधेत तोभूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ३८ ॥ नासत्येजन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ॥ धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ३९ ॥ तज्जगा
दारविंदाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवानृप ॥ ४० ॥ सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ॥ कृतादौ कुरुशार्दूलधर्ममेतदधी
तवान् ॥ ४१ ॥ वीरणश्चाप्यधीत्यै नरैभ्यामुनयेददौ ॥ रैभ्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुवैधसे ॥ ४२ ॥ कुक्षिनाम्ने सप्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे ॥ ततोऽप्यंतर्द
धेभूयो नारायणमुखोद्भवः ॥ ४३ ॥ अंडजेजन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियो नये ॥ एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात् पुनः ॥ ४४ ॥ गृहीतो ब्रह्मणाराजस्रयुक्तश्च य
थाविधि ॥ अध्यापिताश्च मुनयो नामावर्हिषदो नृप ॥ ४५ ॥ बर्हिषदश्च संप्राप्तः सामवेदांतं गद्विजं ॥ ज्येष्ठनामा भिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥ ४६ ॥ ज्येष्ठां
चाप्यनुसंक्रांतो राजानमविकंपनं ॥ अंतर्दधेत तोराजन्नेष धर्मः प्रभो हरेः ॥ ४७ ॥ यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ॥ तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह ॥
॥ ४८ ॥ पिता महायं शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे ॥ पिता महश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ४९ ॥ ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादादसौ नृपोत्तम ॥ आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विव
स्वान् जगृहेततः ॥ ५० ॥ त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान् मनवेददौ ॥ मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवेददौ ॥ ५१ ॥ इक्ष्वाकुना च कथिते व्याप्य लोकानवस्थितः ॥
अमिष्यति क्षयांते च पुनर्नारायणं नृप ॥ ५२ ॥ यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्ववत् नृपोत्तम ॥ कथितो हरिर्गीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ५३ ॥ नारदेन सुसंप्राप्तः
सरहस्यः संसंग्रहः ॥ एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणा नृप ॥ ५४ ॥ एवमेष महान् धर्मो आयोराजस्रनातनः ॥ दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा ॥ ५५ ॥

त्रात्कृतकृत्यतेति न निर्विकल्पापेक्षापीत्ययं सर्वापेक्षया श्रेयान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यदिदं सप्तममिति अंतर्ध्यामिरूपं जन्म इव मेव समुपोऽप्येव नीकेषु इत्यादिना उपक्रांतं गीतायामुक्तमिति प्रसंगिज्ञा
नार्थेऽनं विवस्वते योगं प्रोक्तवान् ब्रह्मव्ययं विवस्वान् मनवेददौ इक्ष्वाकवे ब्रवीदिति तत्रत्यवंशकीर्तनेन ब्रह्मव्ययं विवस्वान् जगृहेतत इत्यादिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ एकव्यूहेति अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगतः प्रद्युम्नश्चितयानुगतः संकर्षणोद्वितयानुगतो वासुदेव एक एव एतदेव व्युक्तमेणात्रोक्तं अधिकारतारतम्यादेषामुपासनानां व्यवस्था ॥ ५७ ॥ जीवश्च हरिरेवेति संबन्धः ॥ ५८ ॥ मनश्चादहंकारोपि हरिरेवेत्यन्वयः एष हरिः लोकविधिः लोकप्रवर्तकोतिर्यामी ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एकांतधर्मः निष्कामानां भक्तानां धर्मः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आशीः कर्मकाम्यकर्म ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ॥ अहिंसा धर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ५६ ॥ एकव्यूहविभागो वाक्चिद्विव्यूहसंज्ञितः ॥ त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥ ५७ ॥ हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा ॥ जीवश्च सर्वभूतेषु पंचभूतगुणातिगः ॥ ५८ ॥ मनश्च प्रथितं राजन्यं चेंद्रियसमीरणं ॥ एष लोकविधिर्धीमानेष लोकविसर्गरुत् ॥ ५९ ॥ अकर्ता चैव कर्ता च कार्यकारणमेव च ॥ यथेच्छतितथाराजन्क्रीडते पुरुषो व्ययः ॥ ६० ॥ एष एकांतधर्मस्ते कोर्तितो नृपसत्तमं ॥ मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ६१ ॥ एकांतिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप ॥ यद्येकांतिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनंदन ॥ ६२ ॥ अहिंसकैरात्मविद्धिः सर्वभूतहिते रतैः ॥ भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीः कर्मविवर्जिता ॥ ६३ ॥ एवं स भगवान्ध्यासो गुरुर्मम विशांपते ॥ कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ॥ ६४ ॥ ऋषीणां संनिधौ राजनृशृण्वतोऽरुणा भीष्मयोः ॥ तस्याप्यकथयत्पूर्वनारदः सुमहातपां ॥ ६५ ॥ देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चंद्राभमच्युतं ॥ यत्र चैकांतिनो यांति नारायणपरायणाः ॥ ६६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं बहुविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेविनं ॥ न कुर्वति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः ॥ ६७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तिस्रः प्रकृतयो राजदेहबन्धेषु निर्मिताः ॥ सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैव भारत ॥ ६८ ॥ देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्भवः ॥ सात्त्विकः पुरुषव्याघ्रभवेन्मोक्षाय निश्चितः ॥ ६९ ॥ अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवित्तमं ॥ नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्मृतः ॥ ७० ॥ मनीषितं च प्राप्नोति चित्तयन्पुरुषोत्तमं ॥ एकांतभक्तिः सततं नारायणपरायणः ॥ ७१ ॥ मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षधर्मिणः ॥ तेषां विच्छिन्नवृत्तानां योगक्षेमवहो हरिः ॥ ७२ ॥ जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ॥ सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः ॥ ७३ ॥ सांख्ययोगेन तु ल्यो हि धर्म एकांतसेवितः ॥ नारायणात्मके मोक्षे ततो यांति परांगतिं ॥ ७४ ॥ नारायणे न दृष्टुं प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् ॥ एवमात्मेच्छया राजन् प्रतिबुद्धो न जायते ॥ ७५ ॥

॥ ६६ ॥ यो मधर्मानादरहेतुमविद्यां दर्शयति एवमित्यादिना ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ देहबन्धेषु देह एव बन्धो येषां तेषु जीवेषु पुरुषः सात्त्विकः श्रेष्ठ इति योजना ॥ ६९ ॥ सात्त्विकलक्षणमाह अत्रापीत्यादिना ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ जायमानमिति जन्ममरणादिदुःखभाजं पश्येत् कथयेति शेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ईशकृपयै ब्रह्मानं जायते न त्वात्मेच्छयेत्याह नारायणेनेति तस्माद्भक्तिरास्येयेति भावः ॥ ७५ ॥

भक्त्यभावेदोषमाह राजसीति व्यामिश्रेसदोषे ॥ ७६ ॥ एनराजसं ब्रह्मापश्यति प्रवृत्तिमार्गेनियोजयतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ वैकारिकाः सात्विकाहंकारजाः सूक्ष्मेणापि सत्त्वेन त्यक्ताः संतः कदाचिन्मुच्यन्ते इत्यर्थः अत्र एव इंद्रादीनां तत्त्वज्ञानं श्रयते छांदोग्यादिषु वैकारिको हंकारः जीवः पुरुषोत्तमं कथं गच्छेत् अन्यस्यान्यात्मताऽयोगाच्च जीवस्य ब्रह्मभावो घटत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ अत्रानुभव एव मानमित्याह सुसूक्ष्ममिति सुसूक्ष्मं दुर्गमं तत्त्वेन अनारोपितेन रूपेण संयुक्तं अधिष्ठानमात्रं अथवा ब्रह्मैव चतुर्विंशतितत्त्व रूपोपाधियुतं तदेव त्रिभिर्भिरक्षरैरकारोकारमकारैः संयुक्तं सम्यक्समाहितं उपाधित्यागेन ॥ ८० ॥ एतदेव पु

राजसीतामसीचैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते ॥ तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशांपते ॥ ७६ ॥ प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयं ॥ पश्यत्येजं जायमानं ब्रह्मालो कं पितामहः ॥ ७७ ॥ रजसात्मसाचैव मानसं समभिप्लुतं ॥ कामदेवाक्रयश्च सत्त्वस्थानं पसत्तम ॥ ७८ ॥ हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ जनमेजय उवाच कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमं ॥ ७९ ॥ वद सर्वं यथा दृष्टं प्रवृत्तिं च यथाक्रमं ॥ वैशंपायन उवाच सुसूक्ष्मं तत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिर्क्षरैः ॥ ८० ॥ पुरुषः पुरुषं गच्छेन्न क्रियः पंचविंशकः ॥ एवमेकं सांख्ययोगवेदार्ण्यकमेव च ॥ ८१ ॥ परस्परंगान्येतानि पांचरात्रं च कथ्यते ॥ एष एकांतिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥ ८२ ॥ यथा समुद्रात्पृथुता जलौघास्तमेव राजन्पुनराविशंति ॥ इमे तथा ज्ञानमहाजलौघानारायणं वैपुनराविशंति ॥ ८३ ॥ एष ते कथितो धर्मः सात्वतः कुरुनंदन ॥ कुरुष्वैनं यथान्यायं यद्विशक्तो सिभारत ॥ ८४ ॥ एवं हि समहाभागो नारदो गुरुवेमम ॥ श्वेतानां यतिर्नाचाहं एकांतं गतिमव्ययां ॥ ८५ ॥ व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ॥ स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गुरोः ॥ ८६ ॥ इत्थं हि दुश्शरो धर्मेषु पार्थिव सत्तम ॥ यथैव त्वंतथैवान्ये भवंतीह विमोहिताः ॥ ८७ ॥ कृष्ण एव हिलोकानां भावनो मोहनस्तथा ॥ संहारकारकश्चैव कारणं च विशांपते ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति पर्वणि मोक्षधर्मपरायणीये एकांतिकभावे अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

रूपः पुरुषं गच्छेदित्युच्यते न तत्र प्राप्य प्राप्तुं तल्लक्षणो नगरनरवद्वेदोस्ति किंतु पाधिवियोग एव तत्प्राप्तिरित्यर्थः एवमेकं समुच्चितं सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः वेदार्ण्यकं जीवब्रह्माभेदपरं तत्त्वमस्यादिवाक्यं ज्ञानं ॥ ८१ ॥ पांचरात्रं भक्तिमार्गः परमगुरौ कृतानां वैदिकानां कर्मणामर्पणं एतत्सर्वमेककार्यकारित्वात् समुच्चितमेव न तु विकल्पितमित्यर्थः उपसंहरति एष इति नारायणपरात्मकः नारायणनिष्ठः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ श्वेतानां यद्वस्थादीनां यतिनां काषायधारिणां ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कृष्ण इति प्रतिपादितं निमग्नयति कृष्ण एवेति भावनः पालकः ॥ ८८ ॥ इति शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपरायणीये अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

कृष्णद्वैतमुक्तं तत्सांख्यादिभिः सदैः प्राप्यमेकमेवेति चोक्तं तत्रैतैः समुच्चितैर्विकल्पितैर्वाप्यंतदितिसंदिहानः पृच्छति सांख्यमिति ॥१॥२॥ अज्ञानतमोनुदायेतिच्छेदः ॥ ३ ॥ पितामहस्य आद्यो नारायणस्तं यं षष्ठं नारायणावतारं वदंतीत्यर्थः तथाहि कार्यस्य कारणानन्यत्वाद्वा आत्मावैपुत्रनामासीति गौणाभेदाद्वा व्यासस्य नारायणांशत्वाद्वा षष्ठे नारायणत्वं ऋषिर्हिरण्यगर्भस्तदीयैश्वर्ययुक्तं नारायणस्यांशजं कृष्णं

जनमेजय उवाच सांख्ययोगः पांचरात्रं वेदारण्यकमेव च ॥ ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरंति ह ॥ १ ॥ किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ॥ प्रब्रूहि वैमया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रमं ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच जज्ञे बहुज्ञं परमं त्युदारं यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ॥ पराशरात्सत्यवतीमहर्षितस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३ ॥ पितामहाद्यं प्रवदंति षष्ठं महर्षिमार्षेयविभूतियुक्तं ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदमहानिधानं ॥ ४ ॥ तमादिकालेषु महाविभूतिर्नारायणो ब्रह्ममहानिधानं ॥ ससर्ज पुत्रार्थमुदारतेजा व्यासं महात्मानमजं पुराणं ॥ ५ ॥ जनमेजय उवाच त्वयैव कथितं पूर्वं संभवेद्विजसत्तम ॥ वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः ॥ ६ ॥ पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ भूयो नारायण सुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे ॥ ७ ॥ किमतः पूर्वजं जन्म व्यासं स्यामि ततेजसः ॥ कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवं ॥ ८ ॥ वैशंपायन उवाच वेदार्थान्वेत्तु कामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः ॥ गुरोर्मेज्ञाननिष्ठस्य हि मंवत्पाद आसतः ॥ ९ ॥ कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः ॥ शुश्रूषांतत्परा राजन कृतवन्तो वयं तदा ॥ १० ॥ सुमंतुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ॥ अहं चतुर्यः शिष्यो वैशुको व्यासात्मजस्तथा ॥ ११ ॥ एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पंचभिरुत्तमैः ॥ शुशुभे हि मवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ १२ ॥ वेदानावर्तयन्सां गान्भारतार्थांश्च सर्वशः ॥ तमेकमनसं दांतं युक्तावयमुपास्महे ॥ १३ ॥ कथांतरेथ कस्मिंश्चित्पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः ॥ वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा ॥ १४ ॥ स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्ववित् ॥ नारायणादिदं जन्म व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ शृणु ध्वमाख्यानवरमिदमार्षेयमुत्तमं ॥ आदिकां लोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ॥ १६ ॥ प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्यसंभवे ॥ नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ॥ १७ ॥ स सृर्जेनाभितः पूर्वब्रह्माणमभितः प्रभः ॥ ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

द्वैपायनं व्यासं विद्वि नारायणांशजमिति स्मृतेः पितामहाद्यं प्रवदंतीति वायस्मात् पितामहाद्यं षष्ठं वदंतीति वाऽप्याहृत्य योज्यं सर्वथापि पितामहाद्यमित्येकं पदं ॥ १८ ॥ ५ ॥ नारायणः पुत्रार्थं व्यासं ससृर्जेत्येतदाक्षिपति त्वयैवेति अत आरभ्य भक्तानां स्नेहतो मयेत्यंतोपंथः स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ममत्वंनाभितोजातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ॥ सृजप्रजास्त्वंविविधाब्रह्मन्सजटपंडिताः ॥ १९ ॥ सएवमुक्तोविमुखश्चिंताव्याकुलमानसः ॥ प्रणम्यवरदंदेवमु
वाचहरिमीश्वरं ॥ २० ॥ काशक्तिर्ममदेवेशप्रजाः स्रष्टुंनमोस्तुते ॥ अप्रज्ञावानहंदेवविधत्स्वयंदनंतरं ॥ २१ ॥ सएवमुक्तोभगवान्भूत्वाथांतर्हितस्ततः ॥ चिंत
यामासदेवेशोबुद्धिबुद्धिमतांवरः ॥ २२ ॥ स्वरूपिणीततोबुद्धिरुपतस्थेहरिंप्रभुं ॥ योगेनचैनांनिर्योगः स्वयंनियुयुजेतदा ॥ २३ ॥ सतामैश्वर्ययोगस्यांबुद्धिं
गतिमतींसतीं ॥ उवाचवचनंदेवोबुद्धिवैप्रभुरव्ययः ॥ २४ ॥ ब्रह्माणंप्रविशस्वेतिलोकस्तृप्त्यर्थसिद्धये ॥ ततस्तमीश्वरादिष्टाबुद्धिः क्षिप्रंविवेशसा ॥ २५ ॥ अ
थैनंबुद्धिसंयुक्तंपुनः सददरोहरिः ॥ भूयश्चैववचः प्राहसृजेमाविविधाः प्रजाः ॥ २६ ॥ बाढमित्येवकृत्वासौयथाज्ञांशिंरसाहरेः ॥ एवमुक्त्वासभगवांस्तत्रैवांत
रधीयत ॥ २७ ॥ प्रापचैनंमुहूर्तेनसंस्थानंदेवसंज्ञितं ॥ तांचैवप्रकृतिंप्राप्यएकीभावगतोभवत् ॥ २८ ॥ अथास्यबुद्धिरभवत्पुनरन्यातदाकिल ॥ सृष्टाः प्रजाइ
माः सर्वाब्रह्मणापरमेष्ठिना ॥ २९ ॥ दैत्यदानवगंधर्वरक्षोगणसमाकुला ॥ जाताहीयंवसुमतीभाराक्रांतातपस्विनी ॥ ३० ॥ बहवोवलिनः पृथ्व्यादैत्यदानवरा
क्षसाः ॥ भविष्यंतितपोयुक्तावरान्प्राप्स्यन्तित्रोत्तमान् ॥ ३१ ॥ अवश्यमेवतैः सर्वैर्वरदानेनदर्पितैः ॥ बाधितव्याः सुरगणाः कपयश्चतपोधनाः ॥ ३२ ॥ तत्र
न्याय्यमिदंकर्तुंभाराव्रतरणंमया ॥ अथनानासमुद्रतैर्वसुधायांयथाक्रमं ॥ ३३ ॥ निग्रहेणचपापानांसाधूनांप्रग्रहेणच ॥ ह्यतपस्विनीसत्याधारयिष्यति
मेदिनी ॥ ३४ ॥ मयांक्षेपहिध्रियतेपातालस्थेनभोगिना ॥ मयाधृताधारयतिजगद्विश्वंचराचरं ॥ ३५ ॥ तस्मात्पृथ्व्याः परित्राणंकरिष्येसंभवंगतः ॥ एवंस
न्वितयित्वातुभगवान्मधुसूदनः ॥ ३६ ॥ रूपाण्यनेकान्यसृजत्पादुर्भावेभवायसः ॥ वाराहंनारसिंहंचवामनंमानुषंतथा ॥ ३७ ॥ एभिर्मया निहतव्यादुर्विनी
ताः सुरारयः ॥ अथभूयोजगत्स्रष्टाभोः शब्देनानुनादयन् ॥ ३८ ॥ सरस्वतीमुच्चचारतत्रसारस्वतोभवत् ॥ अपांतरतमानामसुतोवाक्संभवः प्रभुः ॥ ३९ ॥ भू
तभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादीदृढव्रतः ॥ तमुवाचनतंमुग्धादेवानामादिरव्ययः ॥ ४० ॥ वेदाख्यानेश्रुतिः कार्यात्वयामतिमतांवर ॥ तस्मात्कुस्यथाज्ञानेममैतद्
चनंमुने ॥ ४१ ॥ तेनभिन्नास्तदावेदांमनोः स्वायंभुवैतरे ॥ ततस्तुतोभगवान्हरिस्तंनास्यकर्मणा ॥ ४२ ॥ तपसाचसुतमेनयमेननियमेनच ॥ भन्वन्तरेषूपुत्र
त्वमेवमेवप्रवर्तकः ॥ ४३ ॥

॥ वाद्वितासिद्धेः कः भैरवः पुरुषोत्तमो वायो निर्गुणोऽपीति ॥ १ ॥

अज्ञानतमौनुदायेतिच्छेदः ॥ ३ ॥ पितामहस्य आशो नारायणस्य
 कृष्णस्य च विदिरण्यगर्भस्तदीयैश्वर्ययुक्तं नारायणस्यांशजं कृष्णस्य

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 भविष्यस्य च लोब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥ पुनस्तिथ्ये च संप्राप्ते कुरवो नाम भारताः ॥ ४४ ॥ भविष्यंति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ तेषां त्वत्तः प्रसूतानां
 कुलभेदो भविष्यति ॥ ४५ ॥ परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ तत्राप्यनेकधा वेदान्भेत्स्यसे तपसान्वितः ॥ ४६ ॥ कृष्णयुगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसि ॥
 धर्माणां विविधानां च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ॥ ४७ ॥ भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागादिमोक्ष्यसे ॥ वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ॥ महेश्वरप्रसादेन नैतद्वच
 न मन्यथा ॥ ४८ ॥ यं मानसं वै प्रवदंति विप्राः पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तं ॥ वसिष्ठमयं च तपोनिधानं यस्याति सूर्यव्यतिरिच्यते भाः ॥ ४९ ॥ तस्यान्वये चापि
 ततो महर्षिः पराशरो नाम महाप्रभावः ॥ पितासते वेदनिधिर्वरिष्ठो महातपावैतपसो निवासः ॥ ५० ॥ कानीनगर्भः पितृकन्यकां यां तस्मादपेस्त्वं भविता च पुत्रः
 ॥ ५१ ॥ भूतभव्य भविष्याणां छिन्नसर्वार्थसंशयः ॥ येत्यतिक्रान्तकाः पूर्वसहस्रयुगपर्ययाः ॥ ५२ ॥ तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसे तपसान्वितः ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि
 चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५३ ॥ अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तं च मां मुने ॥ अनुध्यानात्मममुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ५४ ॥ भविष्यति महासत्त्वस्यातिश्राप्यतु
 लातव ॥ शनिश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनुर्महान् ॥ ५५ ॥ तस्मिन्मन्वन्तरे चैव मन्वादिगणपूर्वकः ॥ त्वमेव भविता बत्समत्पसादान्नसंशयः ॥ ५६ ॥ यत्किंचिद्वि
 द्यते लोके सर्वतन्मद्विचेष्टितं ॥ अन्योत्थन्यांचितयति स्वच्छंदं विदधाम्यहं ॥ ५७ ॥ एवं सारस्वतमपि मपांतरतमं तथा ॥ उक्तावचनमीशानः साधयस्वेत्यथाब्रवी
 त् ॥ सोहंतस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ॥ ५८ ॥ अपांतरतमाना मततो जातो ज्ञयाहरेः ॥ पुनश्च जातो विख्यातो वसिष्ठकुलनंदनः ॥ ५९ ॥ तदेतत्कथितं जन्मम
 या पूर्वकमात्मनः ॥ नारायणप्रसादेन तथानारायणांशजं ॥ ६० ॥ मया हि सुमहत्तमं तपः परमदारुणं ॥ पुरामतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ॥ ६१ ॥ एतद्वच
 यितं सर्वयन्मां पृच्छत पुत्रकाः ॥ पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया ॥ ६२ ॥ वैशंपायन उवाच एष ते कथितः पूर्वसंभवोऽस्मदुरोर्नृप ॥ व्यासस्या
 क्लृप्तमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥ ६३ ॥

हारपूर्वकं प्रशस्त्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते एष इति ॥ ६३ ॥

॥ शनिश्चरः ॥

नानामतानि भिन्नप्रस्थानानि ॥ ६४ ॥ सर्वेषां प्रामाण्यसिद्धये विशिष्टकर्तृकत्वेन सर्वाणि स्तौति सांख्यस्येत्यादिना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ आगमं वेदं ज्ञानमनु-
त्यर्थं विषयीभूतार्थस्तु नारायणः परमात्मैवेति दृश्यत इत्यर्थः अत्र भिन्नप्रस्थानत्वाभिमानोभूटानामेवेत्याह नचेति ॥ ६९ ॥ स्वमतमाह तमेवेति ॥ ७० ॥ निःसंशयेषु श्रुत्यनु-
तर्कबलानुसंशयान् ॥ ७१ ॥ ईदृशा एव पांचरात्रा अपि मुच्यंत इत्याह पांचरात्रेति ॥ ७२ ॥ सनातने श्रुतिप्रतिपादितत्वादायंत शून्ये उभे अपि तेन पांचरात्रस्य पुं प्रणीतत्वं वेदविरुद्धत्वं च
तरतात्पर्यभेदेऽपि परमात्पर्यत्वेकमेवेत्याह सर्वैरिति इदं विश्वं नारायण इति इदं सर्वं यद्यमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि श्रुतेरर्थो ब्रह्माद्वैतरूपो दर्शितः ॥ ७३ ॥ शुभाशुभमिति सर्वत्र नारायण एव प्रवर्तको न यामा-

सांख्ययोगः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ॥ ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ ६४ ॥ सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ॥ हिरण्यगर्भो यो मस्य
वेत्तानान्यः पुरातनः ॥ ६५ ॥ अपांतरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ॥ प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदंती हर्केचन ॥ ६६ ॥ उमापतिर्भूतपतिः श्रीकंठो ब्रह्मणः सुतः ॥ उक्त
वानिदं न व्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥ ६७ ॥ पांचरात्रस्य रुत्स्य वेत्ता तु भगवान् स्वयं ॥ सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ६८ ॥ यथा गमं यथा ज्ञानं निष्ठाना
रायणः प्रभुः ॥ न चैनमेवं जामं तितमो भूता विशांपते ॥ ६९ ॥ तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदंति मनीषिणः ॥ निष्ठां नारायणमृषिं नान्यो स्तौति वचो मम ॥ ७० ॥ निः
संशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः ॥ स संशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति मायवः ॥ ७१ ॥ पांचरात्रविदेत्येतु यथाक्रमपरानृतप ॥ एकांतभावोपगतास्तैर्हरिं प्रविशंति
वै ॥ ७२ ॥ सांख्यं च योगं च सनातने द्वे वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ॥ सर्वैः समस्तैर्कृषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणं ॥ ७३ ॥ शुभाशुभं कर्म समीरितं
यत्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किञ्चित् ॥ तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्याद्विव्यं तरिक्षेभुवि चाप्सु चेति ॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० द्वैपायनोत्पत्तौ एकोनपंचा-
शदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥ ॥ ७४ ॥ जनमेजय उवाच बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ॥ को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा यो निरिहोऽप्यते ॥ १ ॥

समीरितं वेदे विहितं तस्मादृषे नारायणात् ॥ ७४ ॥ इति शांति ० मो ० नै ० भा ० एकोनपंचाशदधिकं त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥ पूर्ववत् ॥ पुरुषो ह्येव तरेण बंधमोक्षप्रवस्थानुपपत्तेः श्रूयमाणस्या
स्वैक्यस्य चानतिलंघनीयत्वात्संदिहानः पृच्छति बहव इति न चैकस्मिन्नाकाशे कर्णशकुलीरूपोपाधिभेदात् श्रोत्रभेदः कस्मिन् नो वा विद्यं श्रुत्प्रवस्थादिव्यवहास्तेषुः शब्दपहासं करहेतुश्च एवमेकस्मिन्नात्मनि अंतः
करणभेदां जीवभेदः कल्पितो बद्धमुक्तव्यवहारहेतुर्भोगासंकरहेतुश्च भविष्यतीति व्यवहारपरमार्थदृष्ट्या पुरुषबहुत्वैक्ये संशयान्हेतुः न च तत्र प्रवृत्त्यवस्थीत्यासंख्याह को ह्येति यो वा ब्रह्मगौतमाग्निरिति वदंती वेदं स
र्वमित्यात्मा भवेत्युत्तरासनार्थमोक्षाभेदपरत्वेनाप्युपपत्तेस्तैक्यस्यासिद्धौ शकुलीदृष्टेर्वापि उक्तव्यवस्थाकल्पनस्य निरुक्तत्वात् नानातरेण वा द्वैतादिना कश्चित्पुरुषोऽस्ति कीवा यो निरस्ति न कोपीति ॥ १ ॥

लोकेव्यवहारेणेतस्मिन्व्यवहारेबहवएवपुरुषानत्वेक इत्यर्थः परमार्थतस्त्वेकएवबहवइतिभावः ॥२॥ स्वमतमाह बहूनामिति पूर्णुपधाधिषुवसतांपुरुषाणांघटमठाकाशदर्पणमणिकुप्रापप्रतिबिंबाद्यात्मनां यथैकायोनिर्महाकाशबिम्बपुरुषादिरूपातथैवतंअस्मदादीनांयोनि एकंपुरुषंव्याख्यास्यामीत्यर्थः अयंभावः ऐकात्म्यंश्रुतेस्तात्पर्याभावाद्द्वामानांतरविरोधाद्वात्यज्येत नान्यः एकस्मादपिप्राणिकर्मवास नागर्भिताज्ञानमहायात्स्वमवद्वियदाद्युत्पत्तेरविरोधात् शङ्कलीन्यायेनैकस्मिन्नप्यौपाधिकमेदकल्पनयाबंधमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेश्च नायः उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं अर्थवादोपपत्तीञ्जलिगता त्पर्यनिर्णयेइत्येतैर्लिङ्गैःश्रुतैरेकात्म्येएवतात्पर्यदर्शनात् तथाहि सदेवसोम्येदममसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्यएतदात्म्यमिदंसर्वतत्सत्यं स एतत्त्वमसि श्वेतकेतोइतिचोपक्रमोपसंहारयोरैकहृत्स्य एतदात्म्य

वैशंपायनउवाच बहवःपुरुषालोकेसांख्ययोगविचारणे ॥ नैतद्विच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्बह ॥ २ ॥ बहूनांपुरुषाणांचयथैकायोनिरुच्यते ॥ तथातंपुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकं ॥ ३ ॥ नमस्कृत्वाचगुरवेव्यासायविदितात्मने ॥ तपोयुक्तायदांतायवंधायपरमर्षये ॥ ४ ॥ इदंपुरुषसूक्तंहिसर्ववेदेषुपार्थिवं ॥ क तंसत्यंचविख्यातमृषिसिंहेनचितितं ॥ ५ ॥ उत्सर्गेणापवादेनऋषिभिःकपिलादिभिः ॥ अध्यात्मचिंतामाश्रित्यशास्त्राण्युक्तानिभारत ॥ ६ ॥ समासतस्तुयंद्वा सःपुरुषैकत्वमुक्तवान् ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिप्रसादादमितौजसः ॥ ७ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ब्रह्मणासहसंवादंयंवकस्यविशांपते ॥ ८ ॥ क्षी रोदस्यसमुद्रस्यमध्येहाटकसंप्रभः ॥ वैजयंतइतिख्यातःपर्वतप्रवरोनृप ॥ ९ ॥ तत्राध्यात्मगतिदेवएकाकीप्रविचिंतयन् ॥ वैराजसदनान्नित्यंवैजयंतंनिषेव ते ॥ १० ॥ अथतत्रासतस्तस्यचतुर्वक्त्रस्यधीमतः ॥ ललाटप्रभवःपुत्रःशिवआगाद्यदृच्छया ॥ ११ ॥ आकाशेनमहायोगीपुरात्रिनयनःप्रभुः ॥ ततःखान्निप पाताशुधरणीधरमूर्धनि ॥ १२ ॥ अग्रतश्चाभवत्सीतोववंदेचापिपादयोः ॥ तंपादयोर्निपतितंदृष्ट्वासव्येनपाणिना ॥ १३ ॥ उत्थापयामासतदाप्रभुरेकःप्रजा पतिः ॥ उवाचचैनंभगवांश्चिरस्यागतमात्मजं ॥ १४ ॥

मित्यादेरसकृत्श्रवणमभ्यासः मानांतरानवगतत्वादात्मैकत्वस्यअपूर्वता उततमादेशमप्राक्षीर्येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंफलं यथासौम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वमृन्मयंविज्ञा तंस्यादितिदृष्टांताउपपत्तयः लवणमेतदुदकेऽवधायन्यग्रोधफलमतआहरेतीत्यादिरर्थवादः लवणोदकन्यायेनब्रह्मणिजगद्व्यंन्यग्रोधकणिकान्यायेनततो जगदुदयंचप्रतिपादयंतस्तस्यैकाद्वितीयत्वमवगमप्रति एवमैकात्म्यंप्रतिपाद्य घटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे घटोनीयतेनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमः एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेप्रकाशते एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् अहरहर्गच्छंत्यएतंब्रह्मलोकंनविदंत्यनृ तेनहिप्रत्युद्गाइत्यादिश्रुतिभिर्घटाकाशजलचंद्रादिदृष्टांतपूर्वकंबंधस्याज्ञानकार्यत्वंप्रतिपाद्यतेऽतोनाश्रुतेरुपासनायांतात्पर्यमस्ति प्रत्युतऐकात्म्येएवेतिव्यक्तमाकरे ॥ ३ ॥ इदमेवगुरुनमस्कारपूर्वकमाख्यायि कामुखेनोपपादयति नमस्कृत्वेत्यादिना आख्यायिकास्पष्टार्था ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ बहवःपुरुषाब्रह्मन्निति पुरुषाणां सृष्टापिपुरुषांतरं प्रणमतीत्याश्चर्यं संघातादन्यःपुरुषोनास्तीतिभावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ बहवःपुरुषाःपुत्रे
ति येसंघातात्मानस्त्वया उदाहृताः एतदतिक्रान्तं प्रत्यक्षेणैवापहतविषयं वेदाप्रतिपाद्यं नैतद्द्रष्टव्यमित्यर्थः अनधिगतार्थज्ञापकं हि प्रमाणं आत्मभेदश्चाधिगतएवेति न शास्त्रस्य विषयः तत्परत्वेऽग्रिहिमस्य भेषजमि
ति वत्शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यं न गौणभेदपरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ आधारोऽधिष्ठानं एकस्य विराजः सोपाधिकत्वेऽपि पुरुषस्यैकत्वमस्ति किमुत निरुपाधिकत्वेऽतिभावः ॥ २६ ॥ वि

पितामह उवाच स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे तिकं ॥ कच्चित्तेकुशलं पुत्रस्वाध्यायतपसोः सदा ॥ १५ ॥ नित्यमुग्रतपास्त्वं हिततः पृच्छामि ते पुनः ॥
॥ १६ ॥ रुद्र उवाच त्वत्प्रसादेन भगवन् स्वाध्यायतपसोर्मम ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्त्वय ॥ १७ ॥ चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजं स दने मया ॥ ततो हं
पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वया दसेवितं ॥ १८ ॥ कौतूहलं चापि हि मे एकांतगमने न ते ॥ नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह ॥ १९ ॥ किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासां वि
वर्जितं ॥ सुरासुरैरध्युषितं क्रषिभिश्चामितप्रभैः ॥ २० ॥ गंधर्वैरप्सरोग्निश्च सततं संनिषेवितं ॥ उत्सृज्ये मंगिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ॥ २१ ॥ ब्रह्मोवाच
वैजयंतो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ॥ अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चित्यते विराट् ॥ २२ ॥ रुद्र उवाच बहवःपुरुषा ब्रह्मं स्त्वया सृष्टाः स्वयं भुवा ॥ सृज्यंते च
परे ब्रह्मन्सचैकः पुरुषो विराट् ॥ २३ ॥ कोऽयं सौ चित्यते ब्रह्मं स्त्वयैकः पुरुषोत्तमः ॥ एतन्मे संशयं ब्रूहि महकौतूहलं हि मे ॥ २४ ॥ ब्रह्मोवाच बहवःपुरुषा
पुष्पत्वासासमुदाहृताः ॥ एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ॥ २५ ॥ आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकं स्य पुरुषस्य ते ॥ बहूनां पुरुषाणां स यथैका यो निरुच्यते ॥ २६ ॥
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमं ॥ निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशंति सनातनं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारतेशां मोक्षोपनारायणीये ब्रह्मरुद्रसंवादे पंचा
शदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ब्रह्मोवाच शृणु पुत्र यथा त्वेष पुरुषः शाश्वतो व्ययः ॥ अ
क्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १ ॥ न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम ॥ स गुणैर्निर्गुणैर्विश्वो ज्ञानदृश्योऽत्यसौ स्मृतः ॥ २ ॥

श्वविराजं परमं सुत्रात्मानं सुमहत्तमं कारणं निर्गुणं शुद्धं अनेनानिरुद्धप्रपुष्पसंकर्षणवासुदेवाः क्रमेणोक्ताः तत्र निर्गुणस्यैव निर्गुणे वासुदेवे प्रवेश इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति शंतिपर्वणि मोक्षोपनारायणीये पंचा
शदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ इदमेव पुरुषैकत्वं दृष्टांतैरुपपादयन्कृतमस्य मोक्षशास्त्रस्यार्थमुपसंहरति शृणु पुत्रेत्यादिना पुरुषः
पूर्णत्वात् शाश्वतः आप्रमेयः सत्त्वान् अव्ययः अपरिणामित्वात् अतएव अक्षयः अप्रमेयः इति ॥ १ ॥ न स शक्यः इति ॥ २ ॥ स गुणैर्निर्गुणैर्विश्वो ज्ञानदृश्योऽत्यसौ स्मृतः इति ॥ ३ ॥
निर्गुणोऽविश्वोऽत्यसौ स्मृतः इति ॥ ४ ॥ तत्र निर्गुणस्यैव निर्गुणे वासुदेवे प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति शंतिपर्वणि मोक्षोपनारायणीये पंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणसरीरिर्विरहितः बलिष्यति न लिप्यते आकाशइव घटांतर्गतैर्दोषैर्दत्तत्वादिभिर्गत्यादिभिर्वा ॥ ३ ॥ अस्य तटस्थतां वारयति ममेति अंतरात्मापि न धातुः उपाध्यभिनिवेशात् ॥ ४ ॥
अयमेव विश्वरूप इत्याह विभेति सर्वेषां शरीरेषु मेव शरीरीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यैव क्षेत्रज्ञत्वं सन्निरुक्तमाह क्षेत्राणीति ॥ ६ ॥ नन्वयमेव क्षेत्रज्ञश्चेदुक्तांति गत्यागत्यादिकमस्यैव प्रसक्तमित्याशंक्याह नेति गतिरिति घटाकाशस्यैवाप्रतीतितोऽगत्यादिमत्त्वेऽपि वस्तुतो नैवास्ति अतो नैव साज्ञेया आत्मनि गतिरस्तीति न ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कातर्हि गतिप्रतीतेर्गतिरित्याशंक्या निर्वचनीयास्मिन् गतिप्रतीतिरित्याह चित्तयामीति गतेर्निर्वचनं सत्त्वेनासत्त्वेन बाहुर्निरूपं पुरुषं यथा ज्ञानं श्रुतियुक्त्यनुभूतीरनतिक्रम्य वक्ष्यामि यतः सनातनं नित्यैकरूपं यद्विनाना रूपं तदिदमित्यमेवेति दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अस्य महापुरुषत्वं निर्वक्ति तस्येति पुरुषांतरसत्त्वेऽप्येकस्य महत्त्वं न स्यात् समत्वात् पुरुषाणां ॥ ९ ॥ ननु क्षेत्रादिभिरपरामृष्ट ईश्वर इति योगावदंति स च महानित्याशंक्यैकस्यैवोपाध्यावेशात्संसारस्तटस्थेश्वरस्य पूर्वमेव निरस्तत्वादित्याशं

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निसवत्यसौ ॥ वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥ ३ ॥ ममांतरात्मा तव च ये चान्ये देहसंज्ञिताः ॥ सर्वेषां साक्षिभूतो सौ न ग्राह्यः केन चिच्छचित् ॥ ४ ॥ विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ॥ एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथा सुखं ॥ ५ ॥ क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापिशुभाशुभं ॥ तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६ ॥ ना गतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केन चित् ॥ सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमं ॥ ७ ॥ चित्तं अस्मि गतिं चास्य न गतिं वेद्विचोत्तरां ॥ यथा ज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तु सनातनं ॥ ८ ॥ तस्यैकत्वं महत्त्वं च स चैकः पुरुषः स्मृतः ॥ महापुरुषशब्दं स विभर्त्यैकः सनातनः ॥ ९ ॥ एकोद्भूताशो बहुधा समिध्यते एकः सूर्यस्तपसो यो निरेका ॥ एको वायुर्बहुधा वातलोके महोदधिश्चांभसां यो निरेकः ॥ पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपस्तं निर्गुणं पुरुषं चाविशंति ॥ १० ॥ हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभं ॥ उभे सत्या नृतेत्यक्का एवं भवति निर्गुणः ॥ ११ ॥

येन सह एक इति आद्योदृष्टांत उपाधितादात्म्ये ज्ञेयः द्वितीयस्त्वौपाधिकधर्माणामुपहिते प्रतिबिंबे जलचांचल्यवत्प्रतीतावसंगित्वेऽप्युपाधिप्रकाशकत्वे च तपसः प्रकाशस्य श्रुतौ तु एक एव तन्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं विभभूव सर्वमिति दृष्टांतत्रयं पृथगुक्तं सर्वेऽप्येकस्यानेकत्वे दृष्टांता एते वायुदृष्टांतोऽप्यसंगत्व एव समुद्रदृष्टांतस्तूत्पत्तिलयस्थानत्वे इति विवेकः दृष्टांतानुक्तादार्ष्टिकमाहार्थेन पुरुषश्चेति निर्गुणोऽपि मायया विश्वरूपो भवति विश्वानि चरूपाणि तेषु वा विशंति समुद्राद्बहुता आपः समुद्रमिवेत्यर्थः ॥ १० ॥ कदा निर्गुणं पुरुषं विशंतीत्यत आह हित्वेति गुणमयं देहं द्विधा बह्वंकारांतं हित्वा तद्भानां शुभाशुभं कर्म त्यक्त्वा ततः सत्या नृते सत्यमक्षरं जीवाख्यं अमृतं प्रधानं भोक्तारं भोग्यं च त्वत्कृत्यर्थः क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्माना वीशते देव एक इति अमृतोक्षर इति वक्तव्ये अमृता

मत्तइति मम आराध्यादेवतामजैरपि स्थावरजंगमालवैर्ब्रह्मदिवमनस्वेन स्वरूपाभिज्ञेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः सन् जीवत्वं परित्यज्य ब्रह्मदेव एव भवतीत्यर्थः ननु चतुर्विभक्त इत्युपसंहारो न युज्यते पांचरात्रम
 भोग्यभोक्तृभावेन चेत्यर्थः एवं स भगवान्वासुदेव उपाध्यावशाद्दुःखदुःखमनस्वेन स्वरूपाभिज्ञेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः सन् जीवत्वं परित्यज्य ब्रह्मदेव एव भवतीत्यर्थः ननु चतुर्विभक्त इत्युपसंहारो न युज्यते पांचरात्रम
 तस्यावैदिकस्य श्रौतेसां स्थ्ययोगमतेऽनुपसंहार्यत्वादिति चेत् कृत्स्नभावादिति ब्रूमः तथा हि भगवदाराधनं विना संन्यासपूर्वकं सांख्यमनुतिष्ठतश्चित्तैक्यस्याभावाद्द्विर्भ्यस्तिततश्चारूढपतितांस्ते उभयभेदा
 भवंति यथोक्तं श्रीभागवते श्रेयःस्रुतिभक्तिमुदस्यते विभोऽस्ति श्रयंतये केवलबोधलब्धये तेषामसौ क्लेशलएव शिष्यते नान्यथा स्थूलतुषावघातिनां येन्ये रविदाक्षविमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावाद्विशुद्धबुद्धयः
 आरुह्य कच्छेण परंपदं बतः पतंत्य धोनादृत्युष्मदंघ्रय इति यथा योगिनामपि प्रत्यक्तत्वाधिगमोतरायाभावश्च न भगवदाराधनं विना भवतीति स्मर्यते ततः प्रत्यक्केतनाधिगमोतरायाभावश्च अंतरायास्त्योगैरेवोक्ताः
 व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालव्यभूमिकात्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तैःतरायाः दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवइति तथानते माधवतावकाः कचिद्भ्रंशंति

मत्तो जगज्जंगमं स्थावरं च सर्वं वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ २१ ॥ चतुर्विभक्तः पुरुषः सक्रीडति यथेच्छति ॥ एवं स भगवान्स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः ॥ २२ ॥ एतत्ते
 कथितं पुत्र यथा वदतु पृच्छतः ॥ सांख्यज्ञानेन तथा योगे यथा वदनु वर्णितं ॥ २३ ॥ इति श्रीम० शांति० मोक्ष० प० नारायणीयसमांभौ एकपंचाशदधिकत्रिशतत
 मोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच धर्माः पितामहे नोक्ता मोक्षधर्माश्चिन्ताः शुभाः ॥ धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ॥
 ॥ १ ॥ भीष्म उवाच सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गः सत्यफलं महत् ॥ बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २ ॥

मार्गात्त्वयि बद्धसौ हृदाः त्वया भिगुभाविचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो इति तस्माद्भक्तौ कृत्स्नस्य शास्त्रफलस्यांतर्भावोऽस्ति अतस्तयैवोपसंहारो युक्तः ॥ २२ ॥ परमप्रकृतौ सांख्ययोगावुपसंहरति
 एतत्तइति तथा च ज्ञानस्यैव प्राकरणिकत्वात्तत्करणे पठिता भक्तिस्तदंगभावं भजतइति भावः तथा चोक्तं भगवता भक्त्या मामभिजानातीति श्रुतिरपि यस्य देवपराभक्तिर्यथा देवतया गुरौ तस्यैते कथितास्तथाः
 प्रकाशं ते महात्मन इति भक्तेर्ज्ञानांगत्वं दर्शयति तदयं संपहः कर्मभिर्भगवद्भक्तिर्भक्त्येश्वररूपा तथा ज्ञानं तेन विमुक्तिश्च मोक्षधर्मार्थसंपहः ॥ २३ ॥ इति शांति० मोक्ष० प० नैलकंठीये भारतभावदीपे एकपंचाशद
 दिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥ ॥ ७३ ॥ यद्यपि सुलभाजनकसंवादे संन्यासस्यैव श्रेष्ठ्यं स्थितं तथापि सर्वैः प्रकारैः सुखहेतुत्वेन श्रेष्ठतरः को वा आश्रम इति जिज्ञासया पृच्छति धर्मा इति आश्रमिणां
 आश्रमवतां मध्ये श्रेष्ठं प्रशस्यतमं धर्मं आश्रमधर्मं वक्तुमर्हति भवान् अयं भावः संन्यासः श्रेष्ठोऽपि तद्धर्माणामत्यंतदुरनुष्ठेयत्वात् यथोक्तं तत्रैव सुलभाजनकसंवादे आधिपत्ये तथा तुल्ये निपहानुपहात्मके राजभि
 र्निष्ठुकास्तुल्यामुष्यं ते केन हेतुनेति तत्रारूढपातित्यं कलौ संभावितमतो न शयानः पतत्यध इति न्यायेन यत्र पातित्यं नास्ति ऊर्ध्वगतिश्च सर्वैः प्रकारैः संभाव्यते तादृश आश्रमः प्रशस्ततरः कइति प्रष्टुं भिप्राय इति ॥ १ ॥
 सर्वत्राश्रमेषु विहितो धर्मः स्वर्गः स्वर्गसाधनं सत्यफलं अबाधितमोक्षाख्यफलसाधनं च भवति साधने साध्योपचारः बहूनि यज्ञदानादीनि द्वाराणि यस्य ॥ २ ॥

यस्मिन्निति सर्वेष्वश्रमेषु स्वर्गो मोक्षश्चास्ति ते पुण्यत्रयस्य रुचिस्तेन सह तत्कृत्यो नान्यं धर्मं बहु मन्यते इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ३॥ एवं सत्यं पि न्यायं ततः धनस्य गृहस्थस्य श्रेष्ठतमत्वं प्रतिपादयितुं च्छट्युपाख्यानमा

यस्मिन्यस्मिंश्च विपये यो यो याति विनिश्चयं ॥ स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसन्तम ॥ ३ ॥ इमां च त्वं न रव्याघ्रो तुमर्हसि मे कथां ॥ पुरा शंक्रस्य कथितां नारदेन महर्षिणा ॥ ४ ॥ महर्षिर्नारदो राजन्सिद्धसैलोक्यसंमतः ॥ पर्येतिक्रमशो लोकान् वायुरव्याहृतो यथा ॥ ५ ॥ सकदा चिन्महेष्वासदेवराजालयंगतः ॥ सत्कृतश्च महद्देवप्रत्यासन्नगतो भवत् ॥ ६ ॥ तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छतीपतिः ॥ महर्षी किंचिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ॥ ७ ॥ यदा त्वमपि विप्रर्षेणैलोक्यं सचराचरं ॥ जातकौतूहलोनित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत् ॥ ८ ॥ न त्वस्य विदितं लोके देवर्षे तव किं वन ॥ श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ९ ॥ तस्मै राजन्सुरेन्द्राय नारदो वदतां वरः ॥ आसीना योपपन्ना य प्रोक्तवान् विपुलां कथां ॥ १० ॥ यथा येन चक्रे तेन स तस्मै द्विजसन्तमः ॥ कथां कथितवान् पृष्टत्वा त्वमपि मे शृणु ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० प ० उच्छट्यु ० द्विपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥ ॥ ७३ ॥ भोष्म उवाच आसीत् किल नरश्रेष्ठमहापद्मे पुरोत्तमे ॥ गंगायादक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ १ ॥ सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः ॥ धर्मनित्योजितक्रोधो नित्यतमोजितेन्द्रियः ॥ २ ॥ तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसंमतः ॥ न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन च भन्वितः ॥ ३ ॥ ज्ञातिसंघं धि विपुले सत्वाद्याश्रयसंमिते ॥ कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः ॥ ४ ॥ स पुत्रान्वहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ॥ कुलयर्माश्रितो राजन् धर्मचर्यां स्थितो भवत् ॥ ५ ॥ ततः स धर्मवेदोक्तं तथा शास्त्रोक्तमेव च ॥ शिष्टां चीर्णं च धर्मं च त्रिविधं चित्यचेतसा ॥ ६ ॥ केन्नुमं स्याच्छुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणं ॥ इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयं ॥ ७ ॥ तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मपरममास्थितः ॥ कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥ ८ ॥ स तस्मै सत्क्रियां क्रेक्रियायुक्तेन हेतुना ॥ विश्रांतं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिः ० मोक्ष ० प ० उच्छट्युपाख्याने त्रिपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥ ७४ ॥

रभते इमां च त्वं न रव्याघ्रेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति शांतिः ० मो ० नै ० भा ० द्विपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ आसीदिति ॥ १ ॥ सोमान्वये अत्रिगोत्रे गताध्वा ह्यतमार्गः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति शांतिः ० मो ० नै ० भा ० त्रिपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥ ७४ ॥

मत्तइति मम आराध्यादवनाम जगत्तुः अश्वभिधानीमादत्तइतिब्राह्मणात् तेनाभिधानशब्दोपिबन्धनवाची जातबन्धनइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ आत्मानंअवस्थायआलंब्यएकएवआत्मनिस्थितिआत्मज्ञानार्थमे
जातान्यानीबन्धमरज्जुः अश्वभिधानीमादत्तइतिब्राह्मणात् तेनाभिधानशब्दोपिबन्धनवाची जातबन्धनइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ आत्मानंअवस्थायआलंब्यएकएवआत्मनिस्थितिआत्मज्ञानार्थमे
काकितयास्थातुंसंन्यासंकर्तुमिच्छामि गुणैर्विषयपारोनिबद्धश्चतनच्छामि यथानदोग्रबद्धाहारकामयानाप्यादयदाषणभित्तुनेच्छाततद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुतोधर्ममयःपुत्रः कुतःकुवाश्रमे पुत्रःसंसारा

ब्राह्मणउवाच समुत्पन्नाभिधानोस्मिवाङ्माधुर्येणतेनघ ॥ मित्रत्वमभिपन्नस्त्वंकिंचिद्वक्ष्यामितच्छृणु ॥ १ ॥ गृहस्थधर्मविप्रेन्द्रकृत्वापुत्रमतत्त्वहं ॥ धर्मप
रमकंकुर्याकोहिमार्गोभवेद्विज ॥ २ ॥ अहमात्मानमास्थायएकएवात्मनिस्थिति ॥ कर्तुंकांक्षामिनेच्छामिवद्धःसाधारणैर्गुणैः ॥ ३ ॥ यावदेतदतीतमेवयःपु
त्रफलाश्रितं ॥ तावदिच्छामिपाथेयमादातुंपारलौकिकं ॥ ४ ॥ अस्मिन्हिलोकसंभारेपरंपारमभाप्सतः ॥ उत्पन्नामेमतिरियंकुतोधर्ममयःपुत्रः ॥ ५ ॥ संयुज्य
मानानिनिशम्यलोकेनिर्यात्यमानानिचसात्विकानि ॥ दृष्ट्वातुधर्मध्वजकेतुमालींप्रकीर्यमाणामुपरिप्रजानां ॥ ६ ॥ नमेमनोरज्यतिभोगकालेदृष्ट्वायतोन्म
र्ययतःपरत्र ॥ तेनसतिथेबुद्धिवलाश्रयेणधर्मेणधर्मेविनियुंस्वमांत्वं ॥ ७ ॥ सोतिथिर्वचनंतस्यश्रुत्वाधर्माभिभाषिणः ॥ प्रोवाचिवचमंश्लक्ष्णप्राज्ञोमधुरया
रिंरा ॥ ८ ॥ अतिथिरुवाच अहमप्यत्रमुत्स्यामिममाप्येषमनोरथः ॥ नचसंनिश्रयंयामिवहुद्वारेत्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ केचिन्मोक्षंप्रशंसंतिकेचिद्यज्ञफलंदि
जाः ॥ वानप्रस्थाश्रयाःकेचिद्गार्हस्थ्यंकेचिदास्थिताः ॥ १० ॥ राजधर्माश्रयंकेचित्केचिदात्मफलाश्रयं ॥ गुरुधर्माश्रयंकेचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयं ॥ ११ ॥
मातरंपितरंकेचिच्छुश्रूषंतोदिवंगताः ॥ अहिंसयापरेस्वर्गसत्येनचतथापरे ॥ १२ ॥ आहवेभिमुखाःकेचिन्निहतास्त्रिदिवंगताः ॥ केचिदुच्छव्रतैःसिद्धाःस्वर्ग
मार्गसमाश्रिताः ॥ १३ ॥ केचिदध्ययनेयुक्तावेदव्रतपराःशुभाः ॥ बुद्धिमंतोगताःस्वर्गंतुष्टात्मानोजितेंद्रियाः ॥ १४ ॥ आर्जवेनापरेयुक्तानिहतानार्जवैर्ज
नैः ॥ ऋजवोनाकपृष्ठेवैशुद्धात्मानःप्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ एवंबहुविधैर्लोकैर्धर्मद्वारैरनाद्यतैः ॥ ममापिमतिराविग्रामेघलेखेववायुना ॥ १६ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेशांति०मोक्ष०प०उच्छव्रत्युपाख्यानेचतुःपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

ब्धितरणसाधनं ॥ ५ ॥ धर्मपुत्रापेक्षायाहेतुमाह संयुज्यमानानीति निशम्यआलोच्य निर्यात्यमानानिनिषीध्यमानानि सात्विकानिदेवादीनि धर्मस्ययमस्यध्वजाःकेतवःपताकादंडोपमारोगादयस्तेप्रांमा
लासंततिस्तांदृष्ट्वामेमनोभोगकालेनरज्यतीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ६ ॥ तर्हि किंभोगत्यागेरज्यतिनेत्याह यतीन्परिव्राजकानपिपरत्रगृहेवस्नानादिकंप्रार्थयतःप्रार्थयमानान्दृष्ट्वाचयतिधर्मेपिमेमनोरज्यति
अतःदोलायमानंमाधर्मेनियुंस्व ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०चतुष्पंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥ ॥ ७ ॥

उपदेशंत्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चक्षुःश्रवाः सर्पः ॥ ४ ॥ त्रिविधेकर्मज्ञानोपास्यात्मके ॥ ५ ॥ चक्षुःचक्षुरादि ध्यानेन वस्तुतत्त्वानुसंधानेन ॥ ६ ॥ अतिक्रम्य उपगम्य ॥ ७ ॥ आज्ञिकामिकैः अभीप्सितैः ॥

अतिथिरुवाच उपदेशं तु ते विप्रकरिष्ये हं यथाक्रमं ॥ गुरुणामेयथाख्यातमर्थतत्त्वं तु मे शृणु ॥ १ ॥ यत्र पूर्वाभिसर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्तितं ॥ नैमिषे गोमंतीतीरे
तत्र नागाव्हयं पुरं ॥ २ ॥ समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इष्टैर्भासां द्विजर्षभ ॥ यत्रेंद्रातिक्रमं च के मां धाताराज सत्तमः ॥ ३ ॥ कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवामहान् ॥ प
ग्रनाभो महानागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४ ॥ सवाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ ॥ प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ॥ ५ ॥ साक्षां भेदेन दानेन दंडेने
ति चतुर्विधं ॥ विषमस्य समस्य च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ६ ॥ तमतिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि कंक्षितं ॥ सते परमकं धर्मं न मिथ्यादर्शयिष्यति ॥ ७ ॥ सहिसर्वाति
थिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः ॥ गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैराज्ञिकामिकैः ॥ ८ ॥ प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः ॥ तपो दमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च
॥ ९ ॥ यज्वादास्तपतिः क्षांतो वृत्ते च परमस्थितः ॥ संत्यवाग न सूयुश्च शीलवान्नियते द्वियः ॥ १० ॥ शेषान्न भोक्ता वचनानुकूलो हितार्जवो लघुः कृताकृतज्ञः ॥ अ
वैरकद्रूतहितेनियुक्तो गंगाहृदां भोभिजनोंपपन्नः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष ० प ० उच्छ्रवत्यु ० पंचपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥
ब्राह्मण उवाच अतिभारो घतस्यैव भाराच्चंतरणं महत् ॥ पराश्वासकरं वाक्यं मिदं मे भवतः श्रुतं ॥ १ ॥ अध्वक्त्रांतस्य शयनं स्थानं क्क्षांतस्य चासनं ॥ तपितस्य
च पानीयं क्षुधां तस्य च भोजनं ॥ २ ॥ ईप्सितस्येव संप्राप्तिरन्नस्य समयेति ये ॥ एषितस्य अंमनः काले वृद्धस्यैव सुतोयया ॥ ३ ॥ मनसा चिंतितस्येव प्राप्तिस्त्रिंशं
स्य दर्शनं ॥ प्रल्हादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितं ॥ ४ ॥ दत्तचक्षुरिवाकांशे पश्यामि विष्टशामि च ॥ प्रज्ञानवचनाद्योयमुपदेशो हि मे कृतः ॥ ५ ॥ बाढमेवं क
रिष्यामि यथामे भ्रातृभवे भवान् ॥ इमां हि रजनीं साधो निवसस्व मया सह ॥ ६ ॥ प्रभाते यास्यति भवान् पर्याश्वस्तः सुखोपितः ॥ असौ हि भगवान्सूर्यो मंदरंश्चिमेरः
वाङ्मुखः ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ततस्तेन कृतातिथ्यः सोतिथिः शत्रुसूदन ॥ उवासां किल तारात्रिं सहते न द्विजेन वै ॥ ८ ॥ चतुर्थधर्मसंयुक्ततयोः कथयतीस्तदा ॥
व्यतीतां सानिशाकृत्स्नां सुखेन दिवसोपमा ॥ ९ ॥

॥ ८ ॥ नित्यं सलिलवर्जिर्मलो नित्यसलिलः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति शांति ० मोक्ष ० प ० उच्छ्रवत्यु ० पंचपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ चतुर्थधर्मो मोक्षधर्मस्तेन संयुक्तः ॥ ९ ॥
* चतुर्विधं यथास्यात्तथा प्रसादयतीति पूर्वेणाश्रयः

मत्तइति मम आराध्यदेशाति. मो. नै. भा. पटपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

॥ ७ ॥

सवनानीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ततः प्रभातसमये सोतियिस्तेन पूजितः ॥ ब्राह्मणेन यथा शन्यास्वकार्यमभिकांक्षता ॥ १० ॥ ततः सविप्रः कृतकर्मनिश्चयः कृताभ्यनुज्ञः स्वजतेन धर्मकृतं ॥ यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंश्रयं जगाम काले सुकृतैक ॥ श्रवणः ॥ ११ ॥ इति श्रीम. शां. मोक्ष. प. उ. उ. वस्युपाख्याने पटपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥ भीष्म उवाच ॥ सवनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ॥ अभिगच्छन् क्रमेण स्मरं चिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १ ॥ तं सतेन यथोदिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः ॥ पर्यपृच्छ ग्रथान्यायं श्रुत्वा च जगाम सः ॥ २ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं नागायतनमर्थवित् ॥ प्रोक्तवानहमस्मीति भोः शब्दालं कृतं वचः ॥ ३ ॥ तत्तस्य वचनं श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला ॥ दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नीपतिव्रता ॥ ४ ॥ सा तस्मै विधिवत् पूजां चक्र धर्मपरायणा ॥ स्वागते नागं तं कृत्वा किं करोमोति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विश्रान्तोऽर्थार्चितश्चास्मि भवत्याश्लक्ष्णया गिरा ॥ द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नो गमनमुत्तमं ॥ ६ ॥ एतद्दिपरमं कार्यमैतन्मे परमेष्ठिनं ॥ अनेन चार्थेनास्म्यद्यसंप्राप्तः पन्नगाश्रमं ॥ ७ ॥ नागभाट्योवाच ॥ आर्यः सूर्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः ॥ समापृभिर्दिनैर्विप्रदर्शयिष्यत्यसंशयं ॥ ८ ॥ एतद्दिदितं मां र्यस्य विवासं करणं तव ॥ भर्तुर्भवतु किंचान्यत् क्रियतां तद्ददस्व मे ॥ ९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अनेन निश्चयेनाहं साध्विसंप्राप्तवानिह ॥ प्रतीक्षन्नागं मदेवि वत्स्याम्यस्मिन् महावने ॥ १० ॥ संप्राप्तस्यैव चाव्यग्रमावेद्योहमिहागतः ॥ ममाभिगमनं प्राप्तां वाच्यं श्रवचनं त्वया ॥ ११ ॥ अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे ॥ कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ॥ १२ ॥ ततः सविप्रस्तां नागीं समाधाय पुनः पुनः ॥ तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभः ॥ १३ ॥ इति श्रीम. शां. मोक्ष. प. उ. उ. वस्युपाख्याने सप्तपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तं पस्विना ॥ निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजंगमाः ॥ १ ॥ सर्वे संभूय सहितास्तस्य नागस्य बांधवाः ॥ भ्रातरस्तनयाभार्याय युस्तं ब्राह्मणं प्रति ॥ २ ॥ तेषां न्युलिने तं वैविविक्तेर्नियतव्रतं ॥ समासीनं निराहारं हि जंजप्य परायणं ॥ ३ ॥ ते सर्वे समतिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् ॥ ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्य बांधवाः ॥ ४ ॥ षष्ठो हि दिवस स्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन ॥ नचाभिभाषसे किंचिदाहारं धर्मवत्सल ॥ ५ ॥

पं ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

* संश्रयं गहं

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० अष्टपंचाशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अयेति ॥ १ ॥ २ ॥

अस्मानभिगतश्चासिवयंचत्वामुपस्थिताः ॥ कार्यचातिथ्यमस्माभिर्वयंसर्वकुटुंबिनः ॥ ६ ॥ मूलफलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम ॥ आहारं हेतोरन्नं वा भो
कुमर्हसि ब्राह्मण ॥ ७ ॥ त्यक्ताहारेण भवतावने निवसता त्वया ॥ बालवद्वमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसंकरान् ॥ ८ ॥ न हिनो भ्रूणहाकश्चिज्जाता पयवृतोऽपि वा ॥ पूर्वार्शं
वा कुलेत्यस्मिन् देवतातिथिवंधुषु ॥ ९ ॥ ब्राह्मण उवाच उपदेशेन युष्माकमाहारो यं कृतो मया ॥ द्विरूनं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ॥ १० ॥ यद्यष्टरात्रेऽति
क्रांते नागमिष्यति पन्नगः ॥ तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतं ॥ ११ ॥ कर्तव्यो न च संतापोगम्यतां च यथागतं ॥ तन्निमित्तमिदं सर्वं नैतद्भेतुमिहार्हं ॥ १२ ॥
ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजंगमाः ॥ स्वमेव भवनं जम्बुरकृतार्थानरर्पण ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उच्छ्वस्युपाख्याने अष्टपंचाशदधिकत्रि
ंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच अथ काले बहुतिथे पूर्णप्राप्तौ भुजंगमः ॥ दत्ताभ्यनुज्ञः स्ववैश्वदेवकर्मविवस्वता ॥ १ ॥ तं भार्याप्युपच
क्रामपादशौचादिभिर्गुणैः ॥ उपपन्नांचितांसाध्वी पन्नगः पर्यपृच्छत ॥ २ ॥ अथ त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने ॥ पूर्वमुक्तेन विधिना युक्तिभ्युक्तेन तत्समं ॥
॥ ३ ॥ नैखल्यस्य कृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मार्दवीकृता ॥ मद्द्वियोगेन सुश्रोणि विमुक्ता धर्मसेतुना ॥ ४ ॥ नागभार्या वा च शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदध
रणं ॥ भृत्यानां स्वामिचचनं राज्ञां लोकानुपालनं ॥ ५ ॥ सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रधर्म इहोच्यते ॥ वैश्यानां यज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६ ॥ विप्रक्षत्रियवैश्वनां
शुश्रूषा शूद्रकर्मतत् ॥ गृहस्थधर्मानां गेद्रसर्वभूतहितैषिता ॥ ७ ॥ नियताहारतानित्यं व्रतचर्या यथाक्रमं ॥ धर्माहिधर्मसंबन्धादिद्रियाणां विशेषतः ॥ ८ ॥ अहंक
स्य कुतोऽधिकः को मे ह भवेदिति ॥ प्रयोजनमतिनित्यमेवं मोक्षाश्रमेव सेतुः ॥ ९ ॥ पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते ॥ तवोपदेशान्नागेन्द्रतच्च तत्त्वेन वेष्टि
वै ॥ १० ॥ धर्मं विजानंती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते ॥ सत्यं कथमुत्सृज्य यास्यामि विषयं पयः ॥ ११ ॥ देवतानां महाभाग धर्मचर्या न हीयते ॥ अतिथीनां च स
त्कारे नित्ययुक्तास्म्यतंद्रिता ॥ १२ ॥ समाष्टदिवसास्त्वद्यविप्रस्येहागतस्य वै ॥ तच्चाकार्यं न मे स्मृतिदर्शनं तव कांसति ॥ १३ ॥

॥ ३ ॥ अकृतार्थेन धर्मसेतुना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मेमां प्रति स्थातिकथयति ॥ १३ ॥

गोमत्यास्त्वेपुलिनेत्वदर्शनसमुत्सुकः ॥ आसीनोवर्तयन्ब्रह्मब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ १४ ॥ अहंत्वेनेन नागेंद्रसत्यपूर्वसमाहिता ॥ प्रस्थाप्योमंत्सकाशंसंप्रा-
प्तोभुजगोत्तमः ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वामहाप्राज्ञतत्रगंतुंत्वमर्हसि ॥ दांतुमर्हसिवातस्यदर्शनंदर्शनभ्रवः ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशान्तिः ० मोक्ष ० उच्छ्रुत्यु-
पाख्यानेऊनषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥ ॥ ७ ॥ नागउवाच अथब्राह्मणरूपेणकृतंसमनुप्रशसि ॥ मानुषकेवलंविप्रदेवंवाथशुचि-
स्मिते ॥ १ ॥ कोहिमांमानुषःशक्तोद्रष्टुकामोयशस्विनि ॥ संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्ववदिष्यति ॥ २ ॥ सुरासुरगणानांचदेवर्षीणांचभाविनि ॥ ननुनागाम-
हावीर्याःसौरभेयास्तरस्विनः ॥ ३ ॥ वंदनीयाश्चवरदावयमप्यनुयायिनः ॥ मनुष्याणांविशेषेणानवेक्ष्याइतिमेमतिः ॥ ४ ॥ नागंभार्योवाच आर्जवेन
विजानामिनस्सौदेवोनिलाशन ॥ एकंतस्मिन्विजानामिभक्तिमानंतिरोषण ॥ ५ ॥ सहिकार्यांतराकांक्षीनलेप्सुःस्तोककोयथा ॥ वर्षवर्षप्रियपक्षीदर्शनंत-
वकांसति ॥ ६ ॥ हित्वात्वदर्शनंकिंचिद्विघ्नंनप्रतिपालयेत् ॥ तुल्योप्यभिजनेजातो न कश्चित्पर्युपासते ॥ ७ ॥ तद्रोषंसहजंत्यत्कात्वमेनंद्रष्टुमर्हसि ॥ आशाच्छेदे-
नतस्याद्यनात्मानंदग्धुमर्हसि ॥ ८ ॥ आशयात्यभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनं ॥ राजावाराजपुत्रोवाभ्रूणहत्यैवयुज्यते ॥ ९ ॥ मौनेज्ञानफलावाप्तिर्दानेनचय-
शोमहत् ॥ वाग्नित्वंसत्यवाक्येनपरत्रचमहीयते ॥ १० ॥ भूप्रदानेनचगतिंलभत्याश्रमसंमितां ॥ न्याय्यस्यार्थस्यसंप्राप्तिं कृत्वाफलमुपाश्रुते ॥ ११ ॥ अभि-
प्रेतामसंश्लिष्टांरुत्वाचात्महितांक्रियां ॥ नयातिनिरयंकश्चिदितिधर्मविदोविदुः ॥ १२ ॥ नागउवाच अभिमानैर्नमानोमेजातिदोषेणवैमहान् ॥ रो-
षःसंकल्पजःसाध्विदग्धोवागग्निनात्वया ॥ १३ ॥

धवहाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्तोककःचातकः ॥ ६ ॥ हित्वाविना प्रतिपालयेत्प्राप्नुयात् त्वदर्शनंविनास्यकोपिविघ्नोमाभूदित्यर्थः अभिजनेसदंशेजातस्तुल्योपिअन्योनागोपिकश्चित्पयुपासतपारत्यज्य-
वश्चास्ते अतिथित्यक्तानकश्चित्त्वकुलेआस्तेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ सहजंसर्पत्वजातिजं ॥ ८ ॥ भ्रूणहत्यैवभ्रूणहत्यैव ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति शांति० नै० भा० षष्ठ्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥

॥ १५ ॥

सपन्नगपतिरिति ॥ १ ॥ २ ॥ क्षाम्यक्षमापनंकत्वा

नचरोषादहंसाधिपश्येयमधिकंतमः ॥ तस्यैवक्तव्यतांयातिविशेषेणभुजंगमाः ॥ १४ ॥ रोषस्यहिवशंगत्वादशग्रीवःप्रतापवान् ॥ तथाशक्रप्रतिस्पर्धीहोरा मे
णसंयुगे ॥ १५ ॥ अंतःपुरगतं वत्संश्रुत्वारामेणनिर्दतं ॥ धर्षणारोषसंविघ्नाःकार्तवीर्यसुताहताः ॥ १६ ॥ जामदग्न्येनरामेणसहस्रनयनोपमः ॥ संयुगेनिह्र्वो
रोषात्कार्तवीर्योमहाबलः ॥ १७ ॥ तदेषतपसांशत्रुःश्रेयसांविनिपातकः ॥ निगृहीतोमृषारोषःश्रुत्वैवंवचनंतव ॥ १८ ॥ आत्मानंचविशेषेणप्रशंसाम्यनपा
यिनि ॥ यस्यमेत्वंविशालाक्षिभार्यागुणसमन्विता ॥ १९ ॥ एषतत्रैवगच्छामियत्रतिष्ठत्यसौद्विजः ॥ सर्वथाचोक्तवान्वाक्यंसकृतार्थःप्रयास्यति ॥ २० ॥ इ
तिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उच्छृत्त्युपाख्यानेषष्ठ्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥ ॥ १५ ॥ भीष्मउवाच सपन्नगपतिस्तत्रप्रययौब्राह्मणंप्र
ति ॥ तमेवममसाध्यायंकार्यव्रत्तांविचारयन् ॥ १ ॥ तमतिक्रम्यनागेंद्रोमतिमान्सनरेश्वर ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्यंप्रकृत्यांधर्मवत्सलः ॥ २ ॥ भोभोक्षाम्याभि
भाषेत्वांनरोषंकर्तुमर्हसि ॥ इहत्वमभिसंप्राप्तःकस्यार्थेकिंप्रयोजनं ॥ ३ ॥ आभिमुख्यादभिक्रम्यस्नेहात्पृच्छामितेद्विज ॥ विविक्तेगोमतीतीरेकंवात्वंपर्युपांस
से ॥ ४ ॥ ब्राह्मणउवाच धर्मारण्यंहिमांविद्धिनागेंद्रपुमिहागतं ॥ पद्मनाभंद्विजश्रेष्ठतत्रमेकार्यमाहितं ॥ ५ ॥ तस्यचाहमसान्निध्येश्रुतवानस्मितंगतं ॥
स्वजनात्तंप्रतीक्षामिपर्जन्यमिवकर्षकः ॥ ६ ॥ तस्यचाक्लेशकरणंस्वस्तिकारसमाहितं ॥ आवर्तयामितद्रूपयोगयुक्तोनिरामयः ॥ ७ ॥ नागउवाच अहो
कल्याणंवृत्तंस्त्वंसाधुःसज्जनवत्सलः ॥ अवाच्यस्त्वांमहाभागपरंस्नेहेनपश्यसि ॥ ८ ॥ अहंसनागोविप्रर्षेयथामांविदतेभवान् ॥ आज्ञापययथास्वैरकिंकरोमि
प्रियंतव ॥ ९ ॥ भवंतंस्वजनादस्मिसंप्राप्तंश्रुतवानहं ॥ अतस्त्वांस्वयमेवाहंद्रुमभ्यागतोद्विज ॥ १० ॥ संप्राप्तश्चभवानघकृतार्थःप्रतियास्यति ॥ विसंव्योमां
द्विजश्रेष्ठविषयेयोक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ वयंहिभवतासर्वेगुणक्रीताविशेषतः ॥ यस्त्वमात्महितंत्यक्कामामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मारण्यंमुनिषांविद्धि पद्मनाभंनागेंद्रमागतं ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहोकारणंविचारकं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

म. भा. टी.

शां.मी.

१२

॥२८॥

मत्तइति मम आराधनं ॥ १३ ॥ अत्मानं ब्रह्म आजीवस्य गतिविश्रान्तिस्थानं / आत्मस्थो विप्रयेभ्यो व्यावृत्तः एव विधोऽपि चलच्चित्तं वा सार्थिभ्यो गृहासक्तमपि महाप्रज्ञं गृह्णते प्रदर्शितं उपास्मिह तथा चैतरे
कोनापि विरक्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति शांतिः ० मो ० नै ० भा ० एकषष्ट्याधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥ ॥ ७ ॥ विवस्वतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तवातपुरावातादि

ब्राह्मण उवाच आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनं लालसः ॥ कंचिदर्थं मनर्थज्ञः प्रष्टुकामो भुजंगम ॥ १३ ॥ अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणोऽत्मनो गतिं ॥ वासा
थिनं महाप्रज्ञं चलच्चित्तमुपास्मिह ॥ १४ ॥ प्रकाशितस्त्वं स गुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः ॥ शशांकं करसंस्पर्शं हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५ ॥ तस्य मे प्रभं मुत्पन्नं छिं वि
त्वमनिलाशन ॥ पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ॥ १६ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायः ॥ ३६१ ॥
ब्राह्मण उवाच विवस्वतोगच्छति पर्ययेण वा दुर्भवांस्तं रथमेकचक्रं ॥ आश्चर्यं भूतं यदितत्र किंचिदृष्टं त्वया शंसितुमर्हसि त्वं ॥ १ ॥ नाग उवाच
याणां मनेकानां प्रतिष्ठा भगवान् न विः ॥ यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसंमताः ॥ २ ॥ यस्य रात्रिं सहस्रेषु शाखास्त्रिविहंगमाः ॥ वसंत्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा
दैवतैः सह ॥ ३ ॥ यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान् ॥ विजृम्भत्यंबरे तत्र किमाश्चर्यमतः परं ॥ ४ ॥ विभज्यतंतु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्ययां ॥ तोयं सृजति
वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ॥ ५ ॥ यस्य मंडलमध्यस्थो महात्मा परमत्विषा ॥ दीप्तः समीक्षते लोकां किमाश्चर्यमतः परं ॥ ६ ॥ शुक्रो नामासितः पादोयं श्ववारिधरो
बरे ॥ तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परं ॥ ७ ॥ योऽष्टमासांस्तु शुचिर्न किरणेनोदितं पयः ॥ प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परं ॥ ८ ॥ यस्य तेजो विशेषे
पुस्वयमात्मा प्रतिष्ठितः ॥ यतो बीजं महीचेयं धार्यते स चराचरं ॥ ९ ॥ यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ अनादिनिधनो विप्रकिमाश्चर्यमतः परं ॥ १० ॥
आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ॥ विमले यन्मया दृष्टं बरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ११ ॥ पुरामध्यान्हसमये लोकांस्तपति भास्करे ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्व
तः समदृश्यत ॥ १२ ॥ सलोकांस्तेजसा सर्वान् स्वभासानि विभासयन् ॥ आदित्याभिमुखो भ्येति गगनं पाटयन्निव ॥ १३ ॥

रूपेण विभज्य परिणामनीत्वा ॥ ५ ॥ महात्मां तर्कामी ॥ ६ ॥ पादद्विपादोऽवयवः नीलमेघरूपेणाप्ययमेव वर्षतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतः सूर्यात् बीजं औषधं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशः
आदित्यांतरतुल्यतेजस्कः समदृश्यतदृष्टः ॥ १२ ॥ सइति तदेव भूतं परामृश्यते ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० द्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥ ॥ ७ ॥ नैषडिति अनिलसखोवर्हिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ इतिशांति

दुतादुतिरिवज्योतिर्व्याप्यतेजोमरीचिभिः ॥ अनिरक्ष्येनरूपेणद्वितीयइवभास्करः ॥ १४ ॥ तस्याभिगमनप्राप्तौहस्तौविवस्वता ॥ तेनापिदक्षिणोर्हस्तो
दक्षःप्रत्यर्चितार्थिना ॥ १५ ॥ ततोभित्वैवगगनंप्रविष्टोरश्मिमंडलं ॥ एकीभूतंचतस्तेजःक्षणेनादित्यतांगतं ॥ १६ ॥ तन्ननःसंशयोजातस्तयोस्तेजःसमाग
मे ॥ अनयोःकोभवेत्सूर्योरथस्थोयोयमागतः ॥ १७ ॥ तेदयंजातसंदेहाःपर्यपृच्छामहेरविं ॥ कएषदिवमाक्रम्यगतःसूर्यइवापरः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेशां० मोक्ष० पर्वणिउच्छ्रुत्युपाख्यानेद्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥ ॥ ७ ॥ सूर्यउवाच नैषदेवोनिलसखोनासुरोनचप
न्नगः ॥ उच्छ्रुत्तिव्रतेसिद्धोमुनिरेषदिवंगतः ॥ १ ॥ एषमूलफलाहारःशीर्णपर्णाशनस्तथा ॥ अब्जलोवायुंभक्षश्चआसीद्विप्रःसमाहितः ॥ २ ॥ भवश्चानेन
विप्रेणसंहिताभिरभिष्टुतः ॥ स्वर्गद्वारेकृतोयोगोयेनासौत्रिदिवंगतः ॥ ३ ॥ असंगतिरनाकांक्षीनित्यमुच्छ्रिताशानः ॥ सर्वभूतहितेयुक्तएषविप्रोभुजंग
माः ॥ ४ ॥ नहिदेवानगंधर्वानासुरानचपन्नगाः ॥ प्रभवन्तीहभूतानांप्राप्तानामुत्तमांगतिं ॥ ५ ॥ एतदेवंविधंदृष्टमाश्चर्यतत्रमेद्विज ॥ संसिद्धोमानुषःकामं
योसौसिद्धगतिंगतः ॥ सूर्येणसंहितोब्रह्मन्पृथिवीपरिवर्तते ॥ ६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उच्छ्रुत्युपाख्यानेत्रिषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ३६३ ॥
ब्राह्मणउवाच आश्चर्यनात्रसंदेहःसुप्रीतोस्मिभुजंगम ॥ अन्वर्योपगतैर्वाक्यैःप्रथमंचास्मिदर्शितः ॥ १ ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिसाधोभुजंग
सत्तम ॥ स्मरणीयोस्मिभवतासंप्रेषणनियोजनैः ॥ २ ॥ नागउवाच अनुक्ताहद्रतंकंकिदानींप्रस्थितोभवान् ॥ उच्यतांदिजयत्कार्ययदर्थंत्वमिहागतः
॥ ३ ॥ पर्वतेकृतेकार्येमामामंयद्विजर्षभ ॥ मयाप्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततोयास्यसिसुव्रत ॥ ४ ॥ ब्रहिमांकेवलंदृष्ट्वात्यक्काप्रणयवानिह ॥ गंतुमर्हसिविप्रर्षेदक्ष

॥ १५ ॥

वि० मो० नै० भा० द्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥ ॥ ७ ॥ आश्चर्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अहंत्वयिभक्तिमानिति शेषः मयिमित्रसमन्वितानकापात्मर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ स एवत्वमिति यत्रदवामहाबाहुः शाश्वतः पुनः
 क्षमउक्तः स एवत्वं स एवाहं स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एक इति हृदयादित्यपुरुषयोरभेदावगमात्कारणात्मनाऽभेदेऽकार्यात्मना आवयोभेदो भविष्यतीत्याशक्याहं याहं स एव भवानाप तु शब्दवधारणं
 एतेन भेदाभेदपक्षो निरस्तः भूतानि विद्यदादीनि सर्वे यत्रगताः प्रलयकाले तदेव ब्रह्म स्म इत्यर्थः एतच्च उच्छ्रितेः सूर्यप्रवेशमात्रश्रवणेनैव ज्ञातं निश्चितं च वेदवाक्यादिति भावः ॥ ८ ॥ भोगपते भोगो हि कुलंत्यते भोः
 गिपते इति स्वच्छः पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥ इति शान्तिः ० मो० नै० भा० चतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥ ॥ ७३ ॥ सचेति दीक्षाक्षौरप्रायश्चित्तादिपूर्वमुच्छ्रितस्वीकारस्तदर्थी ॥ १॥ तदनेन प्रबं

त्वयिचाहं द्विजश्रेष्ठ भवान्मयिनसंशयः ॥ लोकोयं भवतः सर्वः काचिंतामयितेन च ॥ ६ ॥ ब्राह्मण उवाच एवमेतन्महाप्राज्ञविदितात्मन्भुजंगम ॥ नातिरिक्ता
 स्वयादेवाः सर्वथैव यथातथं ॥ ७ ॥ स एवत्वं स एवाहं योहं स तु भवानपि ॥ अहं भवांश्च भूतानि सर्वे यत्रगताः सदा ॥ ८ ॥ आसीत्तु मे भोगपते संशयः पुण्यसंचये ॥
 सोहमुच्छ्रितं साधो चरिष्याम्यर्थसाधनं ॥ ९ ॥ एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमं ॥ आमंत्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजंगम ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते
 शान्तिः ० मोक्ष उच्छ्रित्युपाख्याने चतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥ ॥ ७३ ॥ भोष्म उवाच सचामं च्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनि
 श्चयः ॥ दीक्षाकांक्षीतदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः ॥ १ ॥ स तेन कृतसंस्कारो धर्ममेवाधितस्थिवान् ॥ तथैव च कथामेतां राजन्कथितवांस्तदा ॥ २ ॥ भोगपते
 पिराजेंद्रजनकस्य निवेशने ॥ कथैपाकथिता पुण्यां नारदाय महात्मने ॥ ३ ॥ नारदेनापिराजेंद्रदेवेंद्रस्य निवेशने ॥ कथिता भरतश्रेष्ठपृष्टेनाह्विष्टकर्मणा ॥ ४ ॥
 देवराजेन च पुराकथितैषा कथा शुभा ॥ समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो विप्रेभ्यो वसुधाधिप ॥ ५ ॥

धेनयश्च पितृर्वैष्वाश्रमेषु मोक्षोऽस्ति तथा पिगार्हस्थ्यमेव स्वाध्यायव्रतयमनियमशमदमाद्युपेतमाश्रमांतरधर्माणामाश्रय इति तत्रैव कार्त्तर्येन सर्वधर्माः संभवन्तीति तेनैवोपसंहारः कृतः यथा छांदोग्ये ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व
 मेतीमिसंस्था सोत्कर्षप्रतिपादके वाक्ये सत्यपि आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेणेनाभिसमावृत्य कुटुंबेषु चोद्देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनिसर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्याहिसन्सर्वा
 णि ज्ञानं यन्मतीर्थेभ्यः सस्त्वैवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेन च पुनरावर्त्ततेन च पुनरावर्त्तत इति गृहिणैवोपसंहारः कृतः तत्रैव कृत्वा श्रमधर्मसमाप्तेः यथोक्तं भगवता बादरायणेन कृत्वा ज्ञानं गृहिणोप
 संहार इति तथेहापि सुलभजनकसंवादे संन्यासस्याधिक्ये सिद्धेऽपि उच्छ्रित्युपाख्यानेन गृहिणैवोपसंहारः प्रदर्शितः अतिशेणेन निःशेषेण कृत्वेत्यध्याहृतिः १ धेनोपुण्यावहान्धर्मान् सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्ये
 त्यनेन योगउक्तः तीर्थेभ्यः यज्ञेभ्य इति श्रुतिपदानामर्थः यत्र कुत्राप्याश्रमे जितेन्द्रियो ध्याननिष्ठो मुच्यत इत्युक्तं भवति तथैव च कथामेतामित्यादिना कथं च ॥ १३ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ५ ॥ परकृतिस्वरूपेणार्थवादेन निष्कामं स्वकर्मैव जितेन्द्रियेण कर्त्तव्यं तदेव गोचरमित्याशयेनार्द्धनाहासीदिति ॥ ८ ॥ उपसंहरति सचेति यमाः अहिंसादयः नियमाः शौचादयः वनांतरं वनमध्यं प्रविष्टः उच्छः कणश आदानं कणिशायं जर्जनं शिलं परिगणितं परिमितं मुच्छः शिलाजितं मनश्च श्रुणु पत्युक्तां मुच्छवृत्तेर्गतिं प्रापेति शेषः ॥ ९ ॥ वेदने लक्ष्मणार्थं क्रतुविधिविद्वत्तौ तीर्थनारायणार्थं तर्कधीरेशमिश्रान् फणि

यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणं ॥ वसुभिश्च तदाराजुनः कथेयं कथिता मम ॥ ६ ॥ पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव ॥ कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ७ ॥ यदयं परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ आसीद्दीरोऽत्यनाकांक्षी धर्मार्थकरणेनृप ॥ ८ ॥ स च किल कृतनिश्चयो द्विजो भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ॥ यमनियमसहो वनांतरं परिगणितोऽच्छः शिलाशनः प्रविष्टः ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां शांतिः ० मोक्ष ० उच्छवृत्त्युपाख्यं नेपंचषष्ठ्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ अस्यानंतरं मनुशासनं पर्वभविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ युधिष्ठिर उवाच शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ॥ न च मे हृदये शांतिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशं ॥ १ ॥

पतिभणितौ पोलगं धरार्थं ॥ वेदेसांगे पितृव्यं शिवमथ पितरं दक्षिणीं मूर्त्युपास्तौ श्रौते चितामणियः शरणमुपगतौ भूम्नि मोपालदेवं ॥ १ ॥ व्याकरोन्मोक्षधर्मान् स नीलकंठः समासतः ॥ अनेन प्रीयत देवो गिरिजापतिरव्ययः ॥ २ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूतोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभाबदीपे मोक्षधर्मपर्वार्थप्रकाशे पंचषष्ठ्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥ ७५ ॥ समाप्तेयं टीका शुभमस्तु ॥ १ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि व्यासोक्ताध्यायः श्लोकसंख्या न्यूनाधिक्यं चेद्विपिकरप्रमादात्तदोष्यं ॥

इदं शांतिपर्वं मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतरुणां जीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्व समाप्तम् ॥

